A 23
30

AKADEEMILISE AJALOO-SELTSI TOIMETUSED II.
ACADEMICAE SOCIETATIS HISTORICAE SCRIPTA II.
ESTONIA.

EESTI BIOGRAAFILINE LEKSIKON

TOIMETUS:

Prof. A. R. CEDERBERG
Peatoimetaja

Prof. H. KOPPEL, prof. J. KÕPP, prof. A. SAARESTE,
dots. P. TREIBERG, F. TUGLAS

R. KLEIS
Sekretär

EKSV. R. Kirjandusmuuseum
Sp 9.a
RAAMATUKOGU

K./Ü. LOODUS, Tartus,
1926—1929.

ENSV TA Ft. R. Kreutzwaldi nim.
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu
85325

H. Laakmann'i trükk, Tartus, 1929.

Eessõna.

Üldisi märkmeid. Iga teaduse alal on uurimise seisukohalt vajaline käsiraamatute ja teatmeteoste soetamine. Ajaloo alal on üldkäsiraamatute kõrval, mis enamalt jaolt käsitlevad ajaloo üldkäiku, üheks sääraste teoste tähtsamaks liigiks biograafilised leksikonid, mis võivad olla kas üldise iseloomuga (kõigi aegade ja rahvaste tähtsate isikute eluloostikud) või haarata ainult mõnd üksikut ajajärku, maad kui ka kutseliiki (kunstnikkude, teadlaste, kirjanikkude j. m. leksikonid). Ajaloo kui rahvusliku teaduse vaatekohalt on neist leksikonidest olulise väärtusega säärased, mis esitavad ühe maa või rahva kõigi aegade tähtsate isikute eluloostikku, seejuures piirdudes nende isikutega, kelle elu ja tegevus ilmselt on seoses antud maa või rahva politilise ning kultuurilise arengu ja eksistentsiga. Nende teoste üheks tähtsamaks eesmärgiks on esitada mõne ühiku ajaloo sündmustikku ja selle hinnanguid ainult üksikute isikute ümber koondatult. Niisugune käsitlusviis on ajalooteaduse seisukohalt vähemalt sama õigustatud nagu iga teine.

Välismaa biograafilised leksikonid. Kuigi biograafiliste leksikonide tekkimise algust võib jälgida kaugemaissegi aegadesse, kuuluvad enam-vähem teaduslikku laadi kandvad leksikonid möödunud sajandisse ja käesoleva algusse. Silmapaistvamad ja monumentaalsemad on neist teatavasti inglise *The Dictionary of National Biography* (asutatud G. Smith'i poolt, uus trükk I—XXII, Oxford, 1921—1922, peale selle 2 täiendusköidet), prantsuse *Biographie universelle* (J. Fr. Michaud' asutatud, 45 osa, 1843—1865) ja saksa *Allgemeine Deutsche Biographie* (I—LVI, München, 1875—1912). Viimane omab muu seas teatavat tähtsust Eestigi ajaloo suhtes, sisaldades ka tähtsamate Baltimail teotsenud saksa soost isikute elulugusid. Vene vastav suurteos *Русскій Біографическій Словарь* (I köide ilmus Peterburis a. 1896, ilmunud on üle 20 köite), mis samuti Eesti ajaloo uurimisel kasutatav, pole senini veel lõpule viidud. Tähelepanu väärivad Skandinaavia ja Soome saavutised sel alal. Rootsi vastavaist käsiraamatuist mainitagu *Biographiskt lexikon öfver namnkunnige svenska män* (I—XXIII, 1835—1857, esimesed 8 köidet uues trükis 1874—1876) ja selle järge *Svenskt biografiskt lexikon. Ny följd* (I—X, 1857—1892); nende kõrval esineb lühema käsiraamatuna H. Hofberg'i *Svenskt biografiskt handlexikon* (1 kd. 1873—1876, uus trükk 2-s köites 1901—1906). Praegu on Stokholmis 1918.-st aastast alates B. Boëthius'e toimetusel ilmumas uus teos *Svenskt biografiskt lexikon*, mis senini ilmunud 8 köite järgi otsustades tõotab kujuneda õige laiaulatuseliseks.

Taanis esinevad elulooliste teatmeteostena C. F. Bricka *Dansk biografisk lexikon* (I—XIX, Kopenhaagen, 1887—1905) ja S. Dahl'i ning P. Engelstoft'i *Dansk Biografisk Haandleksikon* (I—III, Kopenhaagen, 1920—1926). Soomes oli esimeseks rahvuslikuks eluloostikuks Soome Ajaloo-Seltsi väljaantud *Biografinen Nimikirja* (Helsingi, 1879—1883), kuna praegu sama seltsi väljaandel on ilmumas uus samalaadiline teos *Kansallinen Elämäkerrasto* (seni 2 kd., Porvoo, 1927—1929). Soome rootsikeelne vastav käsiraamat on T. Carpelan'i toimetatud *Finsk biografisk handbok* (I—II, Helsingi, 1895—1903).

Olgu ühtlasi mainitud, et nende teaduslikku laadi omavate biograafiliste leksikonide kõrvale on uuemal ajal tekkinud teine tüüp käsiraamatuid-eluloostikke, mis ilmuvad lühemate vaheaegade järele ja sisaldavad koondatud kujul antud riigi või rahva kõigil tähtsamail politilise, tulunduse ja kultuurielu aladel silmapaistvate elavate isikute elulugusid. Niisugused on näiteks inglise *Who's who*, prantsuse *Qui êtes-vous*, saksa *Wer ist's*, rootsi *Vem är det*, soome *Aikalaiskirja* ja *Vem och vad*. Samalaadiline käsiraamat Eesti elavate tegelaste kohta on praegu ilmumas Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel. Nende käsiraamatute ülesanne on pigemini praktiline — anda lühidaid orienteerivaid teateid selle või teise silmapaistvama elava tegelase elust ja tegevusest, ilma seda isikut ja tema elutööd hindamata. Neilt teatmeteoseilt on nõutav andmete täpsus ja võimalikult üksikasjalisus ning rohke käsiteldavate isikute arv, kuid oma iseloomult ja ülesandeilt pole need mõeldud ega suudagi olla teaduslikkude ajaloolisbiograafiliste leksikonide asendajaiks.

Balti-Saksa biograafiline teatmekirjandus. Balti-saksa ajalookirjandus on biograafilisilt käsiraamatuilt kaunis kehv. Kui mitte arvestada vanema balti-saksa ajaloo-uurija Fr. K. Gadebusch'i XVIII sajandisse kuuluvat katset sel alal (*Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*, I—III, Riia, 1777), mis oma aja kohta küll hinnatav, kuid nüüdisajal omab vaid materjalikogu tähendust, puuduvad balti-saksa kirjanduses üldbiograafilised leksikonid Baltimaade tegelaste kohta täitsa. Õige varakult on aga hakatud Baltimail avaldama erilaadilisemaid biograafilisi teatmeteoseid, millede hulgas üksikute kutseliikide järgi koostatud leksikonid on enamuses. Ka siin tuleb pioneerina mainida Fr. K. Gadebusch'i tema Baltimaade ajaloo-kirjanikke käsitleva tööga „*Abhandlung von Livländischen Geschichtsschreibern*" (Riia, 1772), mida on jätkanud K. E. Napiersky töös „*Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern*" (Miitavi, 1824). Gadebusch'i mainitud tööd on olnud hiljemini tõhusaks toeks J. F. v. Recke'le ja K. E. Napiersky'le nende käesoleval ajalgi veel mitte täitsa oma väärtust kaotanud teoses „*Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*" I—IV (Miitavi, 1827—1832), mille täienduseks on Th. Beise' koostatud „*Nachträge und Fortsetzungen*" I—II (Miitavi, 1859—1861). Võrdlemisi rohket käsitlust eriteostes on leidnud Baltimaade vaimulik seisus. Selt alalt on mainitavad: 1) L. Arbusow, „*Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert*" (Miitavi, 1904, äratrükk väljaandest „*Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik*"; teose lisandused on ilmunud hiljemini 3-s osas), mis

sisaldab Vana-Liivimaa vaimulikkude eluloolisi andmeid kuivas loendis; 2) K. E. Napiersky, „*Beiträge zu einer Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland*", I—IV (Riia, 1843, Miitavi, 1850—1852) ühes A. W. Keussler'i koostatud jätkuga (Riia, 1877); 3) H. R. Paucker, „*Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge*" (Tallinna, 1849), mis tööle lisa moodustab autori poja E. P. H. Paucker'i „*Ehstlands Kirchen und Prediger seit 1848*" (Tallinna, 1885). Nii Napiersky' kui Paucker'i tööd esitavad puht-eluloolisi teadete kõrval kultuurloolisi andmeid ja on ses mõttes hinnatavad. Balti kunstnikke käsitleb W. Neumann'i „*Lexikon baltischer Künstler*" (Riia, 1908) ja muusikategelasi osalt M. Rudolph'i „*Rigaer Theater- und Tonkünstler-Lexikon*" (Riia, 1890). Tartu ülikoolis hariduse omandanud isikute kohta võib lühidaid mõnerealisi teateid ammutada A. Hasselblatt'i ja G. Otto' teosest „*Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*" (Tartu, 1889). Eesti- ja Liivimaa arstide biograafiaid esitavad I. Brennsohn'i tööd „*Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*" (Miitavi, 1905) ja „*Die Aerzte Estlands vom Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart*" (Riia, 1922). Lõpuks olgu viibatud ka mõnedele balti-saksa perekonna ajalugudele (Paucker, Winkler, Budberg, Ungern-Sternberg j. t.), mis sisaldavad biograafiaid leksikonilaadilises järjestuses. Nagu juba sellest loendist selgub, ei haara ükski mainitud teostest Baltimaade tegelaskonda kõigilt aladelt ega laiemas ulatuses. Arvestades ühtlasi üksikute teoste redaktsioonilisi nõrkusi, tuleb möönda, et need meie päevil on käsitletavad rohkem materjalikogudena kui üksikutegi alade süstemaatiliselt läbitöötatud ülevaadetena.

Eesti biograafilise teatmekirjanduse katseist. Eesti kultuuri üldarengule ebasoodsad olud on kuni käesoleva sajandi kolmanda kümneni olnud tõkestavaks teguriks ka Eesti teadusliku kirjanduse soetamisel. Ka biograafilise teatmekirjanduse alal võib kõnelda siin pigemini ainult üksikuist kavatsusist ja katseist, millede teostamine jäi lõpule viimata. Erilist huvi tohiks siiski pakkuda tõsiasi, et Eesti rahvuslikul ärkamisajal, millest on pärit nii mitmegi Eesti kultuurilise ürituse idud, on esmakordselt esile kerkinud Eesti tegelaste eluloostiku väljaandmise mõte, mis küll, niipalju kui võib otsustada käepärast olevate kasinate andmete najal, ainult ebamäärasel kujul on olnud kaalumisel kitsamais ringkonnis. Tõendusi selleks leidub ärkamisaja tegelaste kirjavahetustes. Nii kirjutab J. Jung*) J. Hurdale (kiri 11. juunist 1877): »... Kirjameeste Seltsile oleks mul kül üks asi ette panna olnud ja see oleks üks Eesti kirjanikude Lexikon, mis peaks alustatama. Kuni aastani 1832 on nemad kõik ja nende lühike Biographie Napiersky ja Recke Schriftsteller etc. Lexikonis ülespandut, nõnda ka kõik nende tööd, — peaksivad nemad sellest saadik kõik nüüd unustuse pähä jääma, kes sellel ajal tööd teinud ja ära surnud, keda veel mõne mälestuse järele nüüd võiks kätte saada? . . .« Nähtavasti on Hurt Jung'ile soovitanud leksikoni töid enda peale võtta (vastavaid Hurda kirju pole

*) Nii see kui järgnevalt tsiteeritud kirjad Eesti Kultuurloolises Arhiivis (EKLA), Hurda ja Kunder'i kogudes.

korda läinud leida). Vastuseks sellele Hurda ettepanekule kirjutab Jung Hurdale 7. juulil 1877: » . . . Teine nõuu, mis Teie Kirjameeste Leksikoni kokkusäädmise poolest annate, et mina neid 1832—1877 võiksin kokku võtta, lähäb üksinda üle minu jõuu, sest need ei ole kustki raamatutest välja otsida; aga seda tööd võiks üleüldse tundjad Eesti Kirjameeste (Seltsi) liikmed, kes igas linnas ja nurkas Eestimaal elavad, ühes toimetada, et nemad oma elukoha ümbert need, kes elavad, ülesse kirjutaksivad, ja kes sääl paigas surnud, nende sündimise ja surma päeva kui ka seisust lühidalt ülesse märgiksivad . . .« 15. okt. 1882 kirjutab Jung J. Kunder'ile samuti mingist kirjameeste leksikonist, mida Kunder näib algatanud olevat ja mille jaoks ta Jung'ilt oli kaastööd palunud, rõhutades lõpuks: ». . . Teie võtate ommeti ka ilma lugupidamatta, olgu see Eesti kirjatöö kas Saksa, Eesti ehk Vene meestest tehtut, oma Lexikoni ülesse?« Hiljemini näib Kunder'il mõningaid kahtlusi olevat tekkinud töö teostamisvõimalusis, nagu võib järeldada järgmisest Jung'i kirja väljavõttest (kiri Kunderile 11. dets. 1885): » . . . Mis tahate Teie sellega ütelda, et Teie kirjanduse ajaloo materjali kaalumise juures olete leidnud, et »aeg ei ole veel tulnud, kus paras jagu vaimu jõudu meie kirja varas selleks tallel seisaks«. Kas ei ole meie kirjavara veel seda väärt? või puudub kirjutajal vaimujõuudu? . . .« Kahjuks ei leidu nähtavasti teiste ärkamisaja tegelaste kirjavahetustes ja muis dokumentides asja kohta lähemaid andmeid, mispärast selle huvitava kavatsuse saatus jääb teadmatuks. Nagu aga ülaltoodud tsitaatidest näha, oli kaalumisel mingi XIX sajandi Eesti kirjameeste leksikon.

1880-dail aastail tekib aga ühtlasi uus ja hoopis laiem kavatsus *) välja anda Eesti üldine teaduste sõnaraamat (konversatsioonileksikon), mis mõtte on algatanud nähtavasti K. A. Hermann, kuid mille teostamisele ta asus hulga hiljemini. Sellesse leksikoni pidid kuuluma ka kõigi Eesti ajaloos silmapaistvate isikute elulood: seega oleks teos olnud ühtlasi teataval määral Eesti biograafilise leksikoni asendajaks. Nagu teada, ei suutnud Hermann oma suurelt kavatsetud teost lõpule viia: tema „*Eesti Üleüldise teaduse raamatust ehk encyklopädia konversationi-lexikonist*“ ilmus aastail 1900—1904 ainult I köide (täht A, 748 lk.) ja a. 1906 veel täiendavalt 64 lk. II köitest (täht B osaliselt). Ilmunud osa sisaldab rohkesti Eesti aja- ja kultuuriloos silmapaistvate isikute elulugusid, näit. P. Abel, Adam Bremenist, A. Adamson, A. E. Ahlquist, Ed. Ahrens (õige pikk artikkel), K. ja I. Aksakov'id, piisk. Albert, Aleksander Nevski, keisrid Aleksander I, II, III, Anna Alt-Jakobson, Fr. Amelung, Andreas Sunonis, Anna Haava, K. E. v. Baer, Stefan Bathory j. t. Need elulood aga nagu teose sisu üldse kannatavad ebaproportsionaalsuse, autori kriitiliste võimete nõrkuse ning tihti isiklikust sümpaatiast või

*) Biograafilise käsiraamatu mõte pole siiski sajandi lõpupoolegi täitsa vaibunud. Nii kirjutab näit. keegi M. H. »Isamaa Kalendris« 1895 (lk. 150—53) artiklis »Isamaa heategijad«, milles loendatakse neid rahvaluule korjajaid, kes on oma kogud saatnud M. J. Eisen'ile Kroonlinna: » . . . Ammu on soovitud, et isamaa tähtsate poegade album saaks valmistatud. Kuulu järele olla see nõuu nüüd täideminemisel. Selle albumi sisse tulla peale tähtsamate meeste ka tähtsamad rahvaluule korjajad . . .« Kelle poolt seekord asi oli algatatud, pole teada. Igatahes jäi mõte seegi kord teostamata.

antipaatiast mõjustatud hinnangute ebausaldatavuse all. Algatusena mainimisväärt, pole teos suutnud saavutada omagi aja kohta rahuldavat teaduslikku tasapinda ega oleks ta lõpuleviimine alatud puudulikul kujul olnud vahest vajalinegi. Hoopis täpsam ja teaduslikum on J. Muide toimetatud „*Hariduse sõnaraamatu*" ilmunud osa (224 lk., tähed A—D, Tartu, 1908—1909), milles leidub ka rohkesti Eesti ajaloo- ja kultuuritegelaste elulugusid, ehkki õige koondatud ja seetõttu mõnikord pealiskaudses sõnastuses. Peale Hermann'i leksikoniga ühiste nimede leiduvad siin muu seas järgmisi isikuid käsitlevad artiklid: Kristian Agricola, D. v. Alnpeke, J. G. Arndt, orduvend Arnold, A. J. Arvidsson, Hermann Balke, K. E. Berg, Jaan Bergmann, A. Bielenstein, Fr. Brandt, Paula Brehm, Ed. Brunberg-Bornhöhe, J. Budenz. Artiklite lühidus on tingitud asjaolust, et »Hariduse sõnaraamat« oli üldse oma ulatuselt kavatsetud palju vähemana ja kokkuvõtlikumana Hermann'i leksikonist. Kuid seegi väärtuslikum üritus jäi ebasoodsate olude survel lõplikult ellu viimata.

Seega pole Eesti ajaloolise üldeluloostiku väljaandmise küsimuses enne Eesti iseseisvuse saabumist katseist palju kaugemale jõutud. Kitsamapiiriliste eluloostikkude seast võib mainida juubelialbumi „*Postimees*" *1857—1907*" (Tartu, 1909) biograafilist osa. See sisaldab rohkesti eluloolist materjali Eesti uuema arengujärgu tegelaste kohta, kes on olnud „Postimehe" kaastöölised. Teistest eluloostikest nimetatagu M. J. Eisen'i alustatud seeriat »Tähtsad mehed« (I—VI, Tartu, 1883—1884), ja vahest ka „*Postimehe Pildi-albumit*" (Tartu, 1896). Eesti perekonnalugude alal on esimesi vagusid ajanud M. Lipp, kelle sedalaadi teostest trükki pääsis „*Masingite suguvõsa*" (Tartu, 1907), kuna käsikirjas olid teoksil ja osalt valmisid Karelli, Laalandi ja Lipu enda suguvõsa ajalood.

Leksikoni saamiskäik. Iseseisvas Eestis kerkis säärase biograafilise käsiraamatu väljaandmise küsimus loomulikult peagi päevakorrale, kusjuures küsimuse algatus kuulub käesoleva leksikoni peatoimetajale. Märtsis 1920 peetud koosolekul, millel otsustati jätkata Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo-toimkonna tegevust ja määrati kindlaks selle peajooned, selgitas A. R. Cederberg toimkonna ülesandeid, millede seas esines ka biograafilise käsiraamatu väljaandmine. A. R. Cederberg'i koostatud toimkonna tegevuskava ilmus veidi hiljemini »Postimehes« (1920, nr. 83 ja hommiku-väljaanne nr. 58) pealkirjaga »Ajaloolise uurimistöö korraldamisest«; selles rõhutati Soome eeskujul säärase käsiraamatu vajadust, mis sisaldaks Eestis politilise, ühiskondliku ja haridusliku tegevuse alal ühel või teisel viisil silmapaistnud isikute elulugusid, kusjuures autor toonitas ka neid raskusi, mis tekivad säärase teose toimetamisel. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi aastakoosolekul aprillis 1921 tuletas seltsi esimees oma avasõnas meelde seltsi muude ülesannete kõrval ka biograafilise leksikoni tarvidust, toonitades selle tähtsust Eesti ajaloo uurimisel.

Konkreetsema ilme omandas kavatsus aasta hiljemini, mil Akadeemiline Ajaloo-Selts oma aastakoosolekul 3. aprillil 1922 otsustas alata biograafilise käsiraamatu koostamise eeltöid. Sügisel oli küsimus uuesti arutusel. Eesti Kirjanduse Selts oli nimelt algatanud kavatsuse välja anda

Eesti avalikkude tegelaste eluloostiku ja oli seks otstarbeks kontakti loonud Akad. Ajaloo-Seltsi juhatusega. Oktoobris ja novembris 1922 käsitleti küsimust Akad. Ajaloo-Seltsi koosolekuil ja leiti, et E. Kirj. Seltsi kavatsetav teos, mis sisaldaks elavate tegelaste biograafiaid, oleks enam kohaldatud tegeliku elu nõudeile, kuna Akad. Ajaloo-Seltsi eesmärgiks on ajaloolis-teadusliku ilmega biograafilise teatmeteose koostamine. Nii oleks kumbki kavatsetavaist väljaandeist erineva iseloomuga. Kuigi seega oli selgunud, et biograafilise käsiraamatu väljaandmine ühiselt E. Kirj. Seltsiga pole võimalik taotletavate eesmärkide erinevuse tõttu, ei suutnud Akad. Ajaloo-Selts aineliste takistuste mõjul esialgu iseseisvalt asuda teose eeltöile. Alles kevadel 1923 Haridusministeeriumilt eelarve korras saadud toetus võimaldas selle. Seltsi ülesandel ning A. R. Cederberg'i juhatusel asusid sügisel 1923 üliõpilased R. Kleis ja Marie Kuiv teoses käsitlusele tulla võivate nimede registri koostamisele ning bibliograafiliste andmete kogumisele üksikute nimede kohta, mis tööd peajoontes aasta vahetuseks lõpule viidi. Detsembris 1923 moodustati teose koostamise üldpõhimõtete määramiseks eriline 10-liikmeline komisjon, kuhu võimalikult mitmelt alalt eriteadlasi oli kutsutud. See komisjon, mille koosseisu kuulusid A. R. Cederberg, H. Koppel, H. Kruus, J. Kõpp, H. Oldekop (†), P. Põld, A. Saareste, H. Sepp, P. Treiberg, Fr. Tuglas, kaalus oma koosolekuil (arvult 8, 19. dets. 1923—20. veebr. 1924) teose iseloomu, ulatusse j. m. puutuvaid küsimusi ja võttis ühtlasi vastu esialgse, ülalnimetatud abijõudude kogutud materjalidele tugiva nimede registri, mis enne komisjonis arutusele tulekut oli läbi vaadatud A. R. Cederberg'ist, H. Sepast ja R. Kleis'ist koostuva alamtoimkonna poolt.

Et nende eeltööde lõppedes teose põhijooned olid kindlaks määratud, osutus võimalikuks asuda seatud ülesannete konkreetsele lahendusele. Seks kujundati veebruaris 1924 teose toimetus järgmises koosseisus: peatoimetaja A. R. Cederberg, liikmed — H. Koppel, J. Kõpp, A. Saareste, P. Treiberg ja Fr. Tuglas. Toimetuse sekretäriks sai R. Kleis. Töö huvides jaotas toimetus oma vahel ülesanded peajoontes nii, et iga toimetuse liige kannaks teatava ala artiklite hankimise ja sisulise külje eest lähemat hoolt ja vastutust. Säärasteks aladeks olid: A. R. Cederberg'il ja P. Treiberg'il — ajalugu, A. R. Cederberg'il eriti Skandinaavia ja Soome tegelased ja P. Treibergil nüüdisaja politilised tegelased, H. Koplil — eksakt-teadused, J. Kõpul — kiriku- ja haridusluga, A. Saarestel — vanem vaimulik ja ilukirjandus, keeleteadus, folkloor, Fr. Tuglasel — uuem ilukirjandus. Mitme ala kohta, millede jaoks toimetuses polnud eriteadlasi, hangiti teateid ja arvamusi väljastpoolt; samuti hoolitsesid üksikud toimetuse liikmed peale oma otseste osakondade ka nende alade eest. 1924. aasta jooksul pidas toimetus üldse 13 koosolekut, kus lahendati rida redaktsioonilisi küsimusi ja täiendati alatasa nimede registrit uute nimedega. Teosele anti välismaade selletüübiliste käsiraamatute eeskujul nimeks Eesti Biograafiline Leksikon ja määrati ta suurus kindlaks umbes 40 trükipoognale. Käsitlusele tulevad isikud liigitati osaliselt erinimestikkudesse üksikute alade järgi (kujutav kunst, näitekunst, muusika, kirjan-

dus, politika, tulundus, sõjaasjandus j. m.) ja saadeti need seisukoha võtmiseks ja paranduste ning täienduste tegemiseks vastavate alade silmapaistvamaile esindajaile. Ka paljundati 1924. a. suvel leksikoni kuuluvate nimede üldregister, mis samuti saadeti reale Eesti tegelastele palvega selle kohta oma arvamust avaldada ja selles vajalisi muudatusi ette võtta. Kuigi üksikute isikute märkmed neile saadetud nimestikkude kohta pakkusid toimetusele mõndagi kasulikku, saabus vastuseid üldiselt kaunis visalt. Mitmed isikud, kelle vastused oleksid olnud toimetusele olulise tähtsusega, ei reageerinud kahjuks üldse ei neile saadetud nimestikele ega muile toimetuse kirjadele, mis asjaolu mõne ala eriteadlaste vähesuse tõttu Eestis tekitas toimetamistöös ajuti suuri raskusi.

Kõik leksikoni paigutatavad artiklid jaotati nende ulatuse suhtes 5-de liiki, esijoones muidugi aluseks võttes käsiteldava isiku tähtsust ja mõju Eesti maa ja rahva arengus, kuid arvestades seejuures teisigi kaalutlusi. I liigi artiklite maksimaalne ulatus on selle liigituse järgi ca 8—9 veergu (veerul 2300—2400 tähte), II liigil vastavalt 5 veergu, III — 3, IV — 1 ja V liigil ca 15—20 rida. Rea nimede suhtes määrati ainult, missuguste liikide vahele nad kuuluvad ja jäeti ühtlasi niihästi autoreile kui ka toimetuse sekretärile neis piires teatava määrani vabad käed. Artiklite autoreiks läks toimetusel korda leida rida isikuid õige mitmelt alalt. Leksikon otsustati välja anda neljas vihus, tööd nii korraldades, et toimetamine 1928. aastaga lõpule jõuaks. Sellest tähtajast on toimetus suutnud üldiselt kinni pidada. Leksikoni I vihk (lk. 1—144) ilmus trükist suvel 1926, II (lk. 145—304) juulis 1927, III (lk. 305—464) juulis 1928 ja IV ning viimane juulis 1929*). Teose kirjastajaks oli k.-ü. »Loodus«, kes tasus poole artiklite honorarist ja kelle juhataja H. Männiku vastutulelikkus on võimaldanud teose välisele küljele tarvilikku rõhku panna.

Töö otstarbekohasema korraldamise eesmärgiga kujundas leksikoni toimetus jaanuaris 1925 A. R. Cederberg'ist, P. Treiberg'ist ja R. Kleisist koostuva kitsama eritoimkonna, n. n. »väikese toimetuse«, kelle hooleks jäi teose jooksva toimetamistöö juhtimine ja üksikküsimuste lahendamine. Seetõttu jäid järgnevail aastail toimetuse üldkoosolekud harvemaks (neid on aa. 1925—1929 peetud kokku 10) ja arutati neil peamiselt uusi ettepanekuid leksikoni nimederegistri täiendamise kohta ja muid tähtsamaid küsimusi. Seda energilisemalt tuli teotseda eritoimkonnal, kelle ülesandeks oli peale muude jooksvate küsimuste arutamise artiklite jaotamine autoreile, mõningate tähtsamate artiklite lõppredaktsiooni määramine ja ühise kahekordse (murdmata ja murtud kujul) trükikorrektuuri lugemise kaudu teose sisule lõpliku välise kuju andmine. Ka teised toimetuse liikmed võtsid osa sisulisest toimetamistööst neile saadetavate korrektuurpoognate lugemise kaudu; samuti saadeti harilikult autoreile trükikorrektuur nende artikleist. Teose keeleline ühtlustamine oli k.-ü. »Looduse« kui kirjastaja keelelise korrek-

*) Et leksikoni väljaandmise tõttu vihkude kaupa artiklite sisu esituses ei saa arvestada ühist lõppterminit, mis eriti nüüdisaja tegelaste biograafiate lugemisel võib leksikoni kasutajat eksitada, on II vihust alates arusaamatuste vältimiseks iga trükipoogna esimesel leheküljel märgitud selle poogna trükkimisaeg.

tori prl. Marta Bekker'i hooleks. — Juba I vihu artiklite redigeerimisel osutusid mitmed artiklid asja uudsuse kui ka autorkonna mitmekesisuse tõttu oma väliselt kujult leksikonile ebasobivaiks ja osalt sisultki puudulikeks. Seepärast otsustati kogemuste rohkenedes II vihust alates mitte piirduda ainult artiklite välise ühtlustamisega, vaid võimalikult kõik artiklid enne trükki laskmist ka sisuliselt kontrollida võrdlemise kaudu vastava kirjanduse andmeiga ning ühtlasi muidki teid seks kasutades ja tarbekorral nii artiklite sisu kui nende juures leiduvaid bibliograafilisi andmeid parandada ning täiendada (osaliselt on see teostamist leidnud juba I vihus). Et leksikoni sekretariaadi töö mainitud nõuete maksmapanekuga paisus suuremaks, kui esialgu oli arvatud, võeti sekretäri abina oktoobris 1926 ametisse prl. Hilda Mühlberg, kes töötas leksikoni toimetuses kuni 1928. a. lõpuni peamiselt artiklite kontrollimise alal, olles ühtlasi ajuti abiks jooksvas kirjavahetuses sekretärile. Viimase ülesandeks jäi endiselt asjaajamine toimetuse liikmeiga, autoreiga ja trükikojaga, kirjavahetus, artiklite redigeerimine »väikese toimetuse» juhtnööride järgi (kärpimine ja tarbekorral laiendamine, sisuline ja väline ühtlustamine kindla normi järgi, milleks suurem osa artikleid ümber kirjutati, muukeelsete artiklite tõlkimine), honoraaride maksmine, korrektuur j. m. Lühikest aega töötas suvel 1928 toimetuse abijõuna N. Treumuth. Septembrist 1928 on peatoimetaja Eestist eemalolu tõttu P. Treiberg toiminud peatoimetaja asetäitjana. Artiklid jaotati harilikult aegsasti, määrates autoreile esitamiseks 6—9-kuulised terminid. Et mitmed artiklid saabusid siiski suure hilinemisega ja et tihti veel leksikoni vastava vihu trükkimise ajal tuli sellesse vihku paigutada uusi üleskerkinud nimesid, tekkis toimetamistöös ajuti raskusi, mis küll ei osutunud üldiselt ülepäästamatuiks, kuigi seetõttu mõned vähemad eksimused kiires töös jäid tähelepanemata.

Toimetamistöö lõpule lähenedes tuli leksikoni toimetusel omandatud kogemuste põhjal paar teosesse puutuvat küsimust lahendada teisiti, kui oli alul mõeldud. Nimelt otsustati dets. 1928 esiteks leksikoni täiendusosa (*supplementa*) mitte leksikoni IV vihu lõppu paigutada, vaid see 2—3 aastat hiljemini välja anda eriteosena. Kuigi töö kestes oli täiendavalt otsustatud hulga (üle 100) uute nimede leksikoni lisasse võtmine ja mitmed (üle 40) neid nimesid käsitlevad artiklid autoreilt olid saadud, samuti kogutud tarvilikke lisaandmeid leksikonis trükitud artiklite kohta, arvati töö huvides otstarbekohaseks andmete kogumist jätkata ja seega tervele teosele terviklikum ilme anda. Teiseks leiti tarvilikuks varustada leksikon täielikuma, kui esialgu kavatsetud, nimederegistriga, võttes sellesse kõik isikunimed, mis leksikoni artikleis üldse esinevad. Sellekohane register koostati J. Jensen'i ja R. Kleis'i poolt.

Leksikoni koostamise ja toimetamise põhimõtteist. Samatüübiliste välismaa teoste eeskujul on Eesti Biograafiline Leksikon oma laadilt mõeldud teaduslik-ajaloolise teatmeteosena, milles aset leiavad kõigi nende isikute elulood ja võimalikult ka hinnangud, kes Eesti maa ja rahva ajaloos, nende politilises, tulunduslikus ning kultuurilises arenemiskäigus on etendanud enam-vähem silmapaistvat osa, alates neist aegadest, mil eestlased astuvad ajaloo valgusse, see on üldiselt XIII sa-

jandist, ja lõpetades olevikuga. Seejuures on toimetus olnud teadlik, et kõrvale jättes formaalsed lähtekohad võib, kui mitte arvestada Eesti vanemat iseseisvuse-aega, kõnelda sõna tõsises mõttes Eesti rahva ajaloo-tegelasist alles palju hilisemail aegadel, kui seda on XIII sajand. Kuid samuti on püsitud arvamusel, et vanemategi aegade tegelasi praeguse Eesti maa-alal kui ka üldse Vana-Liivimaal Eesti ajaloo seisukohast tuleb arvestada: kuigi mitte eesti kännust võrsunud ja oma tegevuses eesti rahvast niisugusena ja tema huve kas üldse mitte või õige vähesel mõõdul maksvaks tunnustades kuuluvad nad siiski Eesti Biograafilisse Leksikoni, esiteks seepärast, et nad toimisid maa-alal, mille rahvastik koostus eestlasist, ja teiseks sel kaalutlusel, et nende tegevusel kaudselt või otseselt pole puudunud oma mõju ning tähendus meie rahva käekäigus. Esijoones tulevad siin arvesse vanemate aegade politilises ning tulunduslikus elus osa mänginud isikud, kuna nende aegade valitseva kihi vaimlise kultuuri saavutised vahest ainult mõnel üksikul alal on meie rahvale osaks saanud ja tema arengut mõjustanud. Muidugi oli vanema perioodi suhtes toimetusele üheks raskemaks probleemiks isikute valik, kellede elulood leksikoni peaksid kuuluma; oli ju valiku printsiip täitsa uus, sest tuli iga isiku puhul kaaluda, kas ja kuivõrt on temal olnud mõju meie rahva ajaloos. Et Eesti ajaloo teaduslik läbitöötamine täies ulatuses on alles algamas, polnud selle põhimõtte paindumatu teostamine kerge ja on seetõttu möödapäästamatud üksikud eksimusedki, milledele tähelepanu juhtimise eest toimetus on olnud ja on väga tänulik. Nii mõnegi isiku suhtes pidi toimetus, et toimida vajalise ettevaatusega, vastavate täpsate andmete ja eriuurimuste puudusel jätma esialgu lahtiseks tema leksikoni kuuluvuse küsimuse. Ligikaudu XIX sajandist alates, mil kujuneb iseteadlik eesti natsioon ja eesti rahvuslik kultuur, muutub pilt; ikka rohkem kerkib esile eesti soost tegelasi, kellede arv lähemas minevikus saab domineerivaks; rohkenevad ka alad, milledel need isikud on avaldanud jäädavat mõju. Selle momendi rõhutamine leksikonis on olnud toimetuse suurimaid püüdeid.

Teiseks nimede valiku põhimõtteks on toimetusel olnud antud isiku tegevuse üldine ulatus, s. o. iga isiku leksikoni kuuluvuse on määranud selle isiku tähendus terve Eesti arenemiskäigus. Kohaliku tähtsusega isikud on pidanud leksikonis jääma käsitlemata nii teose eesmärgi kui piiratud ulatuse pärast. Erandid on võimalikeks osutunud neil juhtudel, kui isiku ehkki lokaliseeritud tegevus on mingil viisil kujunenud mõjustavaks teguriks üldisemate nähete tekkimisel. Seejuures ei saa muidugi eitada, et kohalikkudegi tegelaste elulood vääriksid fikseerimist; käesoleva teose raames polnud see siiski õigustatud.

Pikemaid läbirääkimisi ja alul lahkarvamisigi on leksikoni toimetamistööde alustamisel tekitanud veel elavate isikute elulugude leksikoni mahutamise küsimus, mida välismaade leksikonide toimetamisel on lahendatud mitmeti. Selle küsimuse jaatava otsustamise vastu kõnelevad mitmed kaaluvad asjaolud: esiteks on elavate tegelaste vahel, kes peaks leksikoni kuuluma ja kes mitte, raske tõmmata kindlat piirjoont; teiseks pole võimalik elava isiku elutööst anda lõplikku ülevaadet; kolmandaks on keset voolavat elu seisva isiku objektiivne hinnang

samuti peaaegu võimatu, sest seks puudub vajaline ajalooline kaugus. Kuid teisest küljest oleks elavate isikute põhimõttelise väljajätmisega Eesti Biograafiline Leksikon oma ülesande ainult poolikult täitnud: rida tegelasi, kes kahtlemata juba kuuluvad eesti ajalukku, poleks leksikonis käsitlust leidnud, õige rohkeist eesti uuema elu nähteist oleks tulnud teoses vaikides mööduda. Ehkki, nagu juba eelpool mainitud, Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandena on ilmumas elavate eesti tegelaste eluloostik, pole selle teose kavatsetav laad ja kompositsioon sedavõrt sarnane leksikoni omaga, et see suudaks täita leksikonis elavate tegelaste väljajätmisega tekkivat tühikut. Neil kaalutlusil jõuti toimetuse ringkondades viimaks ühisele otsusele, et leksikoni kuuluvaiks tulevad lugeda ka kõik need elavad isikud, kelle töis ja tegevuses kajastub Eesti areng politika, teaduse, kirjanduse, kunstide, tööstuse, kaubanduse jne. aladel. Raskusist, mis selle otsuse teostamisel tekkisid, on püütud üle saada valju objektiivsuse säilitamisega; ka on elavate isikute hinnangute esitamisel oldud võimalikult tagasihoidlik.

Nimede valikust kõneldes olgu ühtlasi tähendatud neile mõnikord ülepäästamatuile raskusile, mis on põhjustanud teatava ebajärjekindluse üksikute alade piirides. Puudust tunnustades, peab toimetus ühtlasi rõhutama, et seda on püütud kõrvaldada mitmel teel: nii on pöördutud rea üksikute alade esindajate ja eriteadlaste poole palvega toimetusele tema töös olla abiks vastavate nimestikkude kontrollimisega ning täiendamisega kui ka andmete hankimisega; samuti on kasutatud üksikute alade kohta leiduvat kirjandust. Kuid esiteks pole toimetusel kahjuks õnnestunud kindlustada endale nende tegelaste enamiku kaastööd, kellede poole pöörduti, ja teiseks puuduvad mitme ala arengu kohta Eestis (tööstus, kaubandus, muusika, kujutav kunst, põllutulundus j. m.) usaldatavad ajaloolised ülevaated, mis üksikute isikute osa hindamiseks võiksid olla juhiseks. Täitsa läbitöötamata andmeile, mis mõnikord käepärast olidki, nimede valikut ja artiklite sisu rajada ei pidanud toimetus võimalikuks.

Teose üldsuurust silmas pidades on artiklid jagatud liikidesse, milledest oli kõnet juba eelpool. Artiklite suuruse piiramise vajadus oli tingitud peamiselt leksikoni kindlaksmääratud ulatusest ja proportsionaalsuse nõudest. Liigitamise aluseks on olnud esijoones loomulikult antud isiku ajalooline tähtsus ja mõju Eesti maa ning rahva arengus, selle kõrval aga teisedki põhjendused, mis iseenesest olid tavaliselt vähema erikaaluga, nagu materjali nappus või rohkus antud isiku kohta, tema tegevuse kestus, ulatus, mitmekülgsus j. m. Isikute juures, kellede tegevus ainult osaliselt on olnud seoses Eesti arengulooga, on artiklis tulnud rõhutamisele eriti see osa, kuna sama isiku muu tegevus on esitatud pealiskaudsemalt või mõnikord jäänud hoopis mainimata. Seegi asjaolu on mõõduandev olnud artiklite liigitamisel.

Veel olulisemalt on liigitust määranud artiklite sisulise laadi eristamine. Nimelt on üksikute nimede juures, kus see leiti kohaseks ja tarvilikuks, artikleis peale isiku eluloo esitatud veel ajalooline tagasein, antud koondatud kujul ajajärgu kirjeldus, mil isik elas ja teotses, erilisemalt rõhutades neid olukordi, mis on mõjustanud isiku tegevust

tema otsesel kitsamal tegevusalal. Nii esinevad mitmed nimed n.-ö. märksõnadena, millede juures lugeja leiab ka selle isiku nimega tähistatava olustiku ülevaate. Ses suhtes on Eesti Biograafiline Leksikon kaugemale läinud muist seda laadi teoseist. Seetõttu oleks ka üldiselt vildak eriti pikemate leksikoni artiklite juures püüda määrata mehaaniliselt antud isiku tähtsust temale pühendatud ridade arvu järgi. Kuigi muidugi tähtsamate isikute elulugusid käsitletakse teoses pikemalt ja vähemtähtsate omi lühemalt, pole see märksõnaliste artiklite juures alati mitte nii, kõnelemata muist, juba ülal mainitud üldisist kaalutlusist, mis artikli pikkusse mõju avaldanud.

Toimetuse arvates on säärane märksõnaliste artiklite põhimõte Eesti ajaloo käsitlemisele osutunud kasulikuks, võimaldades suurelt osalt esmakordselt eesti keeles anda lühidaid, kuid täpsaid ülevaateid Eesti ajaloo tähtsamaist momentidest. Nende märksõnaliste artiklite kõrval leidub leksikonis muidugi küllaltki tähtsaid isikuid käsitlevaid pikemaid artikleid, mis on koostatud vastavalt teadusliku biograafia nõudeile: esitades ühest küljest isiku välist elukäiku käsikäes ta sisemise arenemisega, rõhutavad need artiklid teisest küljest isiku teeneid — kas positiivseid või negatiivseid, on ajaloo uurimise vaatekohalt ühevõrra tähtis, — mis teinud ta elu kirjeldusväärilisekс. Lühemad artiklid omavad seevastu enam-vähem konstateerivat laadi, pakkudes andmeid, mis nõutavad harilikult kitsamapiiriliselt biograafiliselt käsiraamatult.

Lühemais artikleis on toimetus peale laiemate ringkondade huvi rahuldamise silmas pidanud ka kitsamaid uurijate rühmi: leksikoni on paigutatud nendegi Balti kui ka välismaa uurijate, publitsistide, kunstnikkude jne. elulood ning tegevuse ülevaated, kes oma töis on käsitlenud Eesti maad või rahvast. — Mis puutub bibliograafilisse külge, siis pole artiklite juures mitte püütud anda täiuslikku kirjanduse loendit, vaid esitatud ainult tähtsam bibliograafiline materjal, mis asjast huvitatuile võimaldab lähema süvenemise. Et senini veel puudub teaduslik Eesti ajaloo kui ka üksikalade bibliograafia (ajaloo bibliograafia koostamistööd on praegu Akad. Ajaloo-Seltsil käimas), siis oli kirjanduse kohta andmete hankimine õige vaevarikas; üksikud lüngad on selgi alal leksikonis jäänud püsima.

Need on peamised põhimõtted, mida on püütud jälgida leksikoni toimetamisel. Peab möönma, et nende järjekindel teostamine pole toimetusele olnud kerge ülesanne ja et üldse Eestis senini sääraseks suurejoonelisemaks tööks kogemusi ja osalt kohaseid jõude on olnud vähesel määral. Akad. Ajaloo-Selts ja leksikoni toimetus julgevad siiski arvata, et käesoleva teose avaldamisega on astutud tähtis samm Eesti ajaloo uurimise alal. Kõigest hoolimata on leksikoni kaudu tehtud üldsusele kättesaadavaks rohkesti süstemaatselt korraldatud ja teaduslikult läbitöötatud materjali Eesti maa ning rahva käekäiku ühel või teisel viisil mõjustanud isikute tegevuse iseloomustamiseks ja Eesti kultuurilise arengu nähete valgustamiseks. Võiks seega loota, et leksikon tunnustust leiab kui teos, mis loob tulevasele Eesti ajaloo teaduslikule üldkäsitlusele teatavad eeldused ning aluse, süvendades ja ergutades meie ajaloo uurimistööd.

Toimetus peab oma meeldivaks kohuseks tänu avaldada Vabariigi Valitsusele ja Haridusministeeriumile, kellede poolt nii riigi eelarve korras kui Kultuurkapitalist saadud toetus on võimaldanud käesoleva teose koostamise. Tänuga olgu meelde tuletatud üksikud autorid, kellede loend leidub teisel kohal. Täit tunnustust väärivad ka muud leksikoni kaastöölised; neist olgu mainitud J. Johanson-Pärna, T. Laur, S. Lind, M. Martna, R. Masing, A. Rammul, H. Riikoja, S. Talvik, K. Weltmann j. t., kes toimetusele tema palvel hankinud andmeid ja saatnud oma arvamusi mitmel puhul, ja eriti kirikuõpetajad, kelledele toimetus tänu võlgneb väärtuslikkude materjalide ja üksikteadete eest. Olgu lõpuks tänatud kõik needki isikud, kes kirjalikult või suuliselt sellele või teisele asjaolule tähelepanu juhtides on abiks olnud toimetamistöös.

Tartus, juulis 1929. *Toimetus.*

LÜHENDUSED.

a. = aasta; aa. = aastad.
Acta et Comm. Univ. Tart. (Dorp.) = *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis).*
Alb. acad. = Album academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat, bearbeitet von A. Hasselblatt u. G. Otto (Tartu, 1889).
Allg. D. B. = Allgemeine Deutsche Biographie, 1.–56. (München, 1875–1912).
anon. = anonüümne.
Arbusow, Einf. d. Ref. = L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland (Leipzig, 1921).
Arbusow, Geistl. = L. Arbusow, Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Miitavi, 1904, äratrükk väljaandest »Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik« 1900–02).
Arbusow, Grundriss = L. Arbusow, Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands (IV trükk, Riia, 1918).
arvat. = arvatavasti.
a. s. = aastasada.
Bd. = Band; Bde = Bände.
Beise = Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon . . . von J. F. v. Recke und C. E. Napiersky. Nachträge und Fortsetzungen, bearbeitet von Th. Beise, I–II (Miitavi, 1859–61).
Beiträge = Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands, I–VIII (Tallinna, 1868–1915; IX köitest alates nimetusega: Beiträge zur Kunde Estlands).
B. M. = Baltische Monatsschrift.
Bonnell, Chronogr. = E. Bonnell, Russisch-Livländische Chronographie von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zum Jahre 1410 (Peterburi, 1862).
Brennsohn, Ärzte Estl. = I. Brennsohn, Die Aerzte Estlands vom Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart (Riia, 1922).
Brennsohn, Ärzte Livl. = I. Brennsohn, Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart (Miitawi, 1905).
Brieflade = Est- und Livländische Brieflade. I Theil: Dänische und Ordenszeit, herausgegeben von Fr. G. v. Bunge und Baron R. v. Toll (Tallinna, 1856). II Abtheilung: Schwedische und polnische Zeit, herausgeg. von E. Pabst und Bar. R. v. Toll (Tallinna, 1861). III Th.: Chronologie, herausgeg. von Ph. Schwartz (Riia, Moskva, Odessa, 1879). IV Th.: Siegel und Münzen, herausgeg. von J. Sachssendahl (Tallinna, 1887).
Bunge, Archiv = Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, begründet von Fr. G. v. Bunge und C. J. A. Paucker, I–VIII (Tallinna–Tartu, 1842–61; I ja II kd. ilmusid aa. 1857–61 II trükis).
Bunge, Herzogth. Estl. = Fr. G. v. Bunge, Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark (Gotha, 1877).
ca = circa (s. o. umbes, ümber).
diss. = *dissertatio* ehk dissertatsioon.
Dorp. Jahrb. = Dorpater Jahrbücher f. Literatur, Statistik u. Kunst, besonders Russlands, I–V (Tartu, 1833–36).
E. Kirj. = Eesti Kirjandus (ajakiri).
E. K. S. = Eesti Kirjanduse Selts.
eks. = eksemplar.
E. L. L. = Eesti Lauljate Liit.
Энц. Сл. Брокг.-Ефр. = Энциклопедическій Словарь, изд. Брокгаузъ-Ефронъ.

ERM = Eesti Rahva Muuseum (Tartus).
E. V. = Eesti Vabariik.
EÜS-i alb. = Eesti Üliõpilaste Seltsi album(id).
FFC = Folklore Fellow Communications (Soome Teaduste Akadeemia väljaanne).
FUF = Finnisch-Ugrische Forschungen (perioodil. väljaanne).
Gadebusch, Abh. = Fr. K. Gadebusch, Abhandlung von Livländischen Geschichtsschreibern (Riia, 1772).
Gadebusch, L. B. = Fr. K. Gadebusch, Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung, I—III (Riia, 1777).
Hermann, E. kirj. ajal. = K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu (Tartu, 1898).
Hist. Arkisto = Historiallinen Arkisto (ajakiri).
i. a. = ilma aasta nimetuseta.
Jahresber. d. Fell. lit. Ges. = Jahresberichte der Felliner litterarischen Gesellschaft.
ibid. = *ibidem* (s. o. sealsamas).
idem = sama.
Inl. = Inland (ajakiri).
j. = järgmine; jj. = järgmised.
j. m. = ja muud; ja mujal(t).
JSFOu = *Journal de la Société Finno-Ougrienne.*
j. t. = ja teised.
Kampmann, E. van. ilukirj. = M. Kampmann, Eesti vanem ilukirjandus (Tartu, 1908).
Kampmann, Peaj. = M. Kampmann, Eesti kirjanduseloo peajooned (I jagu, III trükk, Tallinna, 1924, II j. II tr. 1921, III j. 1923).
kd. = köide, köidet.
Kelch, Liefl. Hist. = Chr. Kelch, Liefländische Historia, Oder kurtze Beschreibung der denckwürdigsten Kriegs- und Friedensgeschichte Esth-, Lief- und Lettlands . . . (Tallinna, 1695).
Keussler, Forts. = Dr. Napiersky's Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger, fortgesetzt von A. W. Keussler (Riia, 1877).
klk. = kihelkond.
kog. = kogudus.
k. t. = kohustetäitja.
kub. = kubermang, kuberner.
kun. = kuningas, kuninganna.
Левицкій = Г. В Левицкій, Біографич. словарь профессоровъ и преподавателей Императ. Юрьевскаго . . Университета 1802—1902, I—II (Tartu, 1902—03).
Lipp, Kir. ja har. l. = M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu (I raamat, Tartu, 1895, II raamat, I anne, 1898, II raamat, II anne, 1899).
lk. = lehekülg.
Mitt. = Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands (Riia ja Leipzig, alates a. 1837).
Mollerup, Beziehungen = W. Mollerup, Daenemark's Beziehungen zu Livland vom Verkauf Estland's bis zur Auflösung des Ordensstaates (1346—1561) (Berliin, 1884).
Mon. Liv. Ant. = *Monumenta Livoniae Antiquae*, I—V (1835—47).
m. s. = muu seas.
MSFOu =*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne.*
Napiersky, Pred.-Lex. = K. E. Napiersky, Beiträge zu einer Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland, I—IV (Riia, 1843, Miitavi, 1850—52).
Napiersky, Gesch.-Schr. = Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern von K. E. Napiersky (Miitavi, 1824).
Neumann, Lex. = W. Neumann, Lexikon baltischer Künstler (Riia, 1908).
N. F. = Neue Folge.
n. n. = nõndanimetatud.
Nord. Familjeb. = Nordisk Familjebok (Stokholm).
N. Nord. Misc. = Neue Nordische Miscellaneen von A. W. Hupel, 1.—18. (Riia ja Leipzig, 1792—98).
Nord. Misc. = A. W. Hupel, Nordische Miscellaneen, 1.—28. (Riia, 1781—91).
Paucker, Geistl. = H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit (Tallinna, 1849).
Paucker, Geistl. seit 1848 = E. P. H. Paucker, Ehstlands Kirchen u. Prediger seit 1848 (Tallinna, 1885).

Post. = Postimees.
Post. album = Postimees 1857—1907 (Tartu, 1909).
ppiisk. = peapiiskopp.
Protest. Realenc. = Realencyklopädie f. protest. Theologie u. Kirche, begr. v. J. J. Herzog (III trükk, 24 köidet, Leipzig, 1896—1913).
pseud. = pseudonüüm (varjunimi).
Pvl. = Päevaleht.
Р. Б. Сл. = Русскій Біографическій Словарь.
Recke-Napiersky = J. F. v. Recke u. K. E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland (4 köidet, Miitavi, 1827—32).
Renner = Joh. Renner's Livl. Historien, herausg. v. R. Hausmann u. K. Höhlbaum (Göttingen, 1876).
Richter = A. v. Richter, Geschichte der dem russ. Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen (Riia, 1857—58).
Ridala, E. kirj. ajal. = V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele (Tartu, 1922, II tr. I—II, Tartu, 1924—25).
Rig. Alm. = Rigascher Almanach.
Rig. Biogr. = Rigasche Biographieen (3 köidet, Riia, 1881—84).
Riia Aj. ja Muins. S. = Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands zu Riga).
rmtkogu = raamatukogu.
Rosenpl(änter), Beitr(äge) = J. H. Rosenplänter, Beiträge zur genauern Kenntniss der esthnischen Sprache (20 annet, Pärnu, 1813—32).
Russow = Balthasar Russow, Chronica der Provintz Lyfflandt (Rostock, 1578, II trükk, Bart, 1584).
s. a. = samal aastal.
SB GEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.
SB Pernau = Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau.
SB Riga = Sitzungsberichte der Gesellschaft f. Geschichte u. Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands (Riia, alates a. 1873).
Schiemann, Livl. II = Russland, Polen u. Livland bis ins 17. Jahrhundert von Th. Schiemann (Berliin, 1887).
Schirren, Quellen = C. Schirren, Quellen zur Geschichte des Untergangs der livländischen Selbständigkeit (Archiv f. d. Gesch. Liv-, Est- u. Curlands, N. F., Bd. I—VIII, Tallinna, 1861—81).
Scr. rer. Germ. = Scriptores rerum Germanicarum.
Script. rer. Liv. = Scriptores rerum Livonicarum (Riia ja Leipzig, I 1853, II 1848).
Scr. rer. Prussic. = Scriptores rerum Prussicarum.
Seraphim, Livl. Gesch. = E. Seraphim, Livländische Geschichte v. d. »Aufsegelung« der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich. Ein Hausbuch (II tr. I Tallinna, 1897, II, III — 1904).
Staël v. Holstein, Materialien = R. Staël v. Holstein, Materialien zu einer Geschichte des livländischen Landes-Staates in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts, I—III (käsikirjas paljundatud; üks eks. Tartu ülikooli rmtkogus).
Sv. biogr. lex. = Svenskt biografiskt lexikon (Stokholm, alates a. 1918).
Sv. Hist. Tidskr. = (Svensk) Historisk Tidskrift.
Tall. = Tallinna.
Tallgren, Zur Arch. Eestis = A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis I—II (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* B. III, VIII, ka eriraamatuna Tartu, 1922—25).
Thieme-Becker = U. Thieme und F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler (Leipzig, alates a. 1907).
UB = Liv-, Est- u. Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten, begr. v. Fr. G. v. Bunge; ilmunud 15 kd. (1853—1905).
ukj. = uue kalendri järgi.
Ulmann, Mitt. = Mitteilungen und Nachrichten für die Evangelische Geistlichkeit (resp. Kirche) Russlands, begründet v. C. Ulmann.
v. = vald; veerg; von; värss.
Verh. GEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.

Winkelmann = Bibliotheca Livoniae Historica von E. Winkelmann (II trükk, Berliin, 1878).
vkj. = vana kalendri järgi.
v^0 = verto (teine pool).
vrdl. = võrdle.
vt. = vaata (vastav artikkel jne.).
Õp. E. S. = Õpetatud Eesti Selts (Gelehrte Estnische Gesellschaft) Tartus.
Ztg. = Zeitung.

Märkus:

1) Daatumid on leksikonis kuni 1. veebr. 1918 üldiselt arvatud vana (Juliaani) kalendri järgi (vkj.). Neil mail sündinud ja surnud isikute kohta käivad daatumid, kus maksev olnud uus (Gregoriaani) kalender, on leksikonis arvatud uue kalendri järgi, seda asjaolu igal üksikul juhul märkides lühendusega »ukj.«
2) Artiklite lõpul leiduvais bibliograafilistes andmetes on tsiteeritavate teoste trükk sel juhul, kui teos ilmunud rohkem kui ühes trükis, märgitud väikese (nonpareille) rooma numbriga (näit.: Kampmann, Peaj. II^{II}).

LEKSIKONI ARTIKLITE AUTORITE NIMESTIK
(ühes nimelühenditega).

Märkus: Leksikoni toimetuse solidaarsel vastutusel ilma autori allkirjata ilmunud artiklid on märgitud tähega *T.* (= Toimetus).

Aavik, J., prof. (*J. A.*)
Anderson, W., prof. (*W. A.*)
Andresen, N. (*N. A.*)
Anni, A., mag. (*A. A.*)
Arbusow, L., prof. (*L. A.*)
Aschkewitz, M., mag. (*M. A.*)
Audova, A., dr. (*A. A-a*)
Bauman-Haliste, P., prof. (*P. Bn*)
Blaubrük-Arumaa, P., mag. (*P. B.*)
Blumfeldt, E. (*E. B.*)
Cederberg, A. R., prof. (*A. R. C.*)
Csekey, St. v., prof. (*S. Cs.*)
Daniel, O., dots. (*O. D.*)
Eisen, M. J., prof. (*M. J. E.*)
Freymann, W., dr. (*W. F.*)
Freymuth, O., bibliot. (*O. F.*)
Grau, K., adv. (*K. G.*)
Greiffenhagen, O., arhiv. (*O. G.*)
Haapanen, T. (*T. H.*)
Hollander, B., dir. (*B. H.*)
Hubel, E. (*E. H.*)
Inglist, Juta (*J. I.*)
Jaakson, H., prof. (*H. J-n*)
Janno, R. (*R. J.*)
Johansen, P., arhiv. (*P. J.*)
Jänes, H. (*H. J.*)
Jürgenstein, A. (*A. J.*)
Kant, E., mag. (*E. K.*)
Kask, A. (*A. K.*)
Kestner, Helene (*H. K-r*)
Klein, H., mag. (*H. K-n*)
Kleis, R. (*R. K.*)
Koppel, H., prof. (*H. K.*)
Korhonen, A., dots. (*A. Kn*)
Kotsar, K. (*K. K.*)
Kruus, H., mag. (*H. Kr.*)
Kruusberg, A. (*A. Kr.*)
Kurgvel, Ksenia (*K. K-l*)
Kõpp, J., prof. (*J. K.*)
Kõpp, P., prof. (*P. K.*)
Laaman, E. (*E. L.*)
Laja, F., dots. (*F. L-a*)
Leinbock, F., mag. (*F. L.*)
Lepik, M. (*M. L.*)
Libe, J. (*J. L.*)
Liideman, K., agr. (*K. L.*)
Liiv, O., mag. (*O. L.*)
Linde, B. (*B. L.*)
Litter, E. (*E. L-r*)
Livländer, R., mag. (*R. L.*)
Loorits, O., dr. (*O. L-s*)
Luha, A., assist. (*A. L.*)
Lüüs, A., prof. (*A. L-s*)
Mark, J., prof. (*J. M-k*)
Mettus, V., dir. (*V. M.*)
Michelson, J. (*J. M.*)
Mihkelson, Helene (*H. M.*)
Mihkla, K. (*K. M.*)
Moora, H., mag. (*H. M-a*)
Muuk, E. (*E. M.*)
Mägi, J., prof. (*J. M-i*)
Mägiste, J., prof. (*J. Mg.*)
Neuman, L. (*L. N.*)
Noor, Selma (*S. N.*)
Normann, H., assist. (*H. N.*)
Oidermann, Erna (*E. O.*)
Olbrei, A. (*A. O-i*)
Oras, A., B. Litt. (*A. O.*)
Palm, A. (*A. P.*)
Parmas, O. (*O. P.*)
Prants, H. (*H. P.*)
Pukits, M. (*M. P.*)
Puksov, Fr., bibliot. (*F. P.*)
Päss, E., mag. (*E. P.*)
Pürkop, H. (*H. Pp*)
Põld, P., prof. (*P. P.*)
Raekson, Marissa (*M. R.*)
Raielo, A. (*A. R.*)
Ramul, K., prof. (*K. R.*)
Rauch, G., mag. (*G. R.*)
Rives, J., dr. (*J. R-s*)
Rõks, Julie (*J. R.*)
Saareste, A., prof. (*A. S-te*)
Sarv, J., prof. (*J. S.*)
Schmidt, H. (*H. Sch.*)
Semper, J., mag. (*J. S-r*)
Sepp, H., cand. (*H. S.*)
Sild, O., prof. (*O. S.*)
Sildnik, A., arhiv. (*A. S.*)
Suits, G., prof. (*G. S.*)
Sööt, K. E. (*K. E. S.*)
Tammekann, A., dots. (*A. T.*)
Tammer, H. (*H. T.*)
Tender, E., arhiv. (*E. T.*)
Tooms, M. (*M. T.*)
Treiberg, P., dots. (*P. T.*)
Treumuth, N. (*N. T.*)
Tuglas, Fr. (*F. T.*)
Uluots, J., prof. (*J. U.*)
Urgart, O., bibliogr. (*O. U.*)
Vaga, A. (*A. V.*)
Vasar, J., mag. (*J. V.*)
Veski, J. V., lektor (*J. V. V.*)
Viires, P. (*P. V.*)
Winkler, A., insp. (*A. W-r*)
Virányi, E., lektor (*E. V.*)
Virkhaus, Elfriede (*E. V-s*)
Visnapuu, H. (*H. V.*)

A.

AARNE, Antti, sünd. 5. XII 1867 ukj. Poris (Soome), filos. dr. 1907, ametis Helsingi ülikoolis, soome ja võrdleva rahvaluule uurimise dotsendina (1911—22) ja hiljemini ülemäär. professorina (1922—25); suri 5. II 1925. Uurimisrännakuil viibinud eri mais, m. s. ka Tartus (1896). Kaarle Krohn'i kõrval küll vist kõige silmapaistvam soome folkloristliku meetodi esindaja. Teda iseloomustab peaasjalikult mitmekülgsus ja määratu produktiivsus. Rohkesti töötanud niihästi muinasjuttude kui ka rahvalaulude ja mõistatuste uurimise alal; tema peatähtsus on aga muinasjuttude uurimise vallas. Tema »Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung« (1913, selle täiendusena: »Übersicht der Märchenliteratur«, 1914) on soome muinasjutu-uurimise meetodi parem teoreetiline esitus. Tema »Verzeichnis der Märchentypen« (1910) on omandanud kanoonilise väärtuse; uurijad kõnelevad juba ammu »Aarne süsteemist« ja harjuvad ikka enam ütlema »Hänsel ja Gretel« asemel — »Aarne nr. 327 A« ja »Pöialpoiss« asemel »Aarne nr. 700 A«. Soome ja eesti muinasjuttude kataloogid on nende rahvaste hiiglasuurte käsikirjaliste muinasjutu-kogude ainsaks võtmeks. Tema muinasjuttude-monograafiad on olnud eeskujuks juba mitmele välismaa uurijale. — Eestlastele on eriliselt tähtsad kaks tema teost: »Estnische Märchen- und Sagenvarianten, Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen«, 1919 (FFC nr. 25) ja tema eeskujulik »Das estnisch-ingermanländische Maie-Lied», 1923 (FFC nr. 47).

Isiklikult saadud teated; Uusi Suomi 1926, nr. 3, 8 (K. Krohn). *W. A.*

AAVAKIVI (Espenstein), Richard, dr., sünd. 24. III 1873 Peterburi kub. Oudovamaal, Luuküla Eesti asunduses, kus tema isa, Jüri Aavakivi, põllumehena ja mõldrina töötas, sai alghariduse Meeksi mõisa metsaülema majas ja Blumbergi eelgümnaasiumis Tartus, õppis siis Tartu kroonugümnaasiumis ja 1894—1900 Tartu ülikoolis arstiteadust; oli 1899. a. suvel Venemaal näljast tekkinud taudide vastu võitlemas, teotses 1900—02 Tartus ja 1902—06 Narvas era-arstina, mobiliseeriti 1904 arstina sõjaväkke ja saadeti Mandžuuriasse; 1905. a. kevadel sai A. sõjateenistusest vabaks raske haiguse pärast, tuli kodumaale tagasi, et jätkata pikema ravitsuse järel arsti tegevust Narvas, kuid suri varssi — 23. IV 1906. Uliõpilasena võttis A. elavalt osa Eesti elust ja oli aastasaja vahetuse ümber väsimata tegev kultuurivarade kättesaadavaks tegemises laiemaile rahvakihtidele, pidades populaarteaduslikke kõnesid Tartu eesti seltsides ja maal ning avaldades kirjutisi ajalehtedes (Teataja, Uudised) ja ajakirjades. Tartu eesti haritlaste seltskonnas oli A. hästi tuntud; ligemalt liitus ta tol ajal väikesearvulise sotsiaaldemokraatliku ringkonnaga Tartus, olles üks agaramaist ja järjekindlamaist liikmeist, leides lugupidamist eestlaste ja muulastest üliõpilaste keskel. Arstiteaduse kõrval huvitasid A. iseäranis loodusteadus ja sotsiaalsed küsimused. A. suuremad trükis ilmunud kirjutised: »Meie maakera minevik«, koguteoses »Lõbu ja Teadus« I (1898) ning eraraamatuna; »Inimesesoo vanadus«, ibid. II (1899); »Pääajuja vaimuomadused« (Rahva Lõbuleht 1900, nr. 1—3), »Darwini õpetus ja tema Eesti sugust vastased«, (ibid. 1900, nr. 11); »Rakud ja pisielukad ehk loodus mikroskopi all« (ibid. 1901, nr. 2).

Post. 1906, nr. 114, 116, 117; Edasi II (1906); M. Martnalt saadud andmed.

J. K.

AAVIK, Johannes, eesti kirjakeele arendaja, kirjanduslik arvustaja, koolikirjanik ja tõlkija, sünd. 26. XI 1880. a. Pöide klk., Kõiguste v., vallakirjutaja pojana. Lõpetas Kuresaare gümn. a. 1901 ja astus samal a. Tartu ülik. ajaloo-keelet. fakulteeti, kust siirdus Neežini ajaloo-filoloogilisse instituuti, sealt a. 1905—6 (1906?) Helsingi ülikooli, mille lõpetas a. 1910 cand. phil. astmega (õpiained: soome, ladina ja prantsuse keel). A. 1910/11 Jalta gümnaasiumis prantsuse keele õpetajaks, a. 1912—14 »Postimehe« toimetuses. Hiljemini eesti ja prantsuse keele õpetaja Tartu ja Kuresaare keskkoolides. — XX a. s. alul, eriti 1905. a. revolutsiooniga algava tõusuga Eesti vaimuelus ja eesti harit-

laskonna kiire kasvamisega algasid ka suuremad muudatused ja käärimised seda avaramat ning tihedamat vaimuilma väljendavate vahendite süsteemis, s. o. eesti keeles. Selle arengu üheks õige silmapaistvaks faasiks ja nimelt kirjakeele alal on J. A.-u alustatud keeleuuendus-liikumine. Oma esimestes kirjutistes (Noor-Eesti I [1905], II, E. Kirj. VII [1912]) piirdub A. peamiselt ainult sõnavaraliste reformi-ettepanekutega, soovitades alustada eesti kirjakeele süstemaatilist rikastamist uute sõnade loomise ja tuletamisega (*kalduvus, tumenema, kattuma*), kultuursõnade tõlkimisega teistest keeltest (*muljend*), ammutamisega eesti murdeist ja laenamisega võõraist keeltest, eriti soomest (*eeldama, mugav, sünk, veetlema*). Kuulutatakse välja põhimõtted: »Meie keel ja kirjandus peab intelligentsi keeleks ja intelligentsi kirjanduseks saama«, »ainult rikka kultuurkeelena võib eesti keel loota vastastele oludele vastu panna jõudvat« jne. A. 1912 (E. Kirj.) esineb A. esteetilise põhimõtte nimel ka mitmete morfoloogilist ja süntaktilist laadi ja hääldamistki puudutavate ettepanekutega: hakata tarvitama enam *i*-mitmust, püüda asetada »predikaadi noomenit ja täiendust« pealauses ja verbum finitumi kõrvallauses enam lause hakatusse, võõrsõnades paigutada pearõhk järgsilpidele, tarvitama hakata *o*-d Soome laenude järgsilpides, mineviku mitm. 3. pöördes *-ivad* lõpu asemele võtta lühem *-id* ja üldse hakata võistlevaist teisendeist keeles eelistama lühemaid (*kirjutuselaud, kirjutada, jalgasid* ja *mina* asemel *kirjutuslaud, kirjuta, jalgu, ma*) ja (autori meelest) ilusamaid (*senni, juure, meeldest* pro *seni, juurde, meeltest*). A. 1913 ilmuvad »Mõned keele reeglid«, milledest kaugelt üle poole on saanud praeguses kirjakeeles valitsevaks normiks. Noor-Eesti IV albumis (1912) esitab A. mitmed ettepanekud eesti kirjakeele puhastamiseks »tarbetumist germanismidest«, »partitivismi vähjadest«, selle »ravitsemiseks mõnede tervete fennismidega«, »saksiku sõnade korra kitsaste ja pedantlikkude raamide purustuseks«, »lauseehituse tegemiseks nõtkemaks, loogilisemaks, esteetilisemaks«, ja soovitab püüda üldse »emakeele suurema stiililise ja kõlalise ilu poole«. A. 1914 ilmuvais töödes »-lik ja -line küsimus« ja »Nominatiivsed liitumised« püütakse anda juhtnööritisid, millal tarvitada kirjakeeles suffiksit *-lik*, millal *-line*, millal liita sõnu nominatiivselt, millal genitiivselt. A. 1914—16 annab A. välja »Keelelist kuukirja«, mille sihiks kuulutatakse »Eesti keele kõigekülgne teaduslik uurimine ja kirjanduslik arendamine«, keele »parandamine ja suursugustamine«. Väljaandes »Katsed ja näited« I (1915), II (1916), III (1916), IV (1920) j. m. kordab A. oma endisi uuendus-ettepanekuid ja lisab neile juurde veel järgmised, mida ka tegelikult demonstreerib tõlkenäidetega: võtta allatiivi *-le* lõpu asemele kaasrõhulise silbi järel *-lle*; *-da* infinitiivis *-leda* asemele *-ella*; tehtavikus *-atakse, -ata, -ati, -atud* asemele *-etakse, -eta, -eti, etud*; *-si* mineviku asemele *i*-minevik (*kirjutin* pro *kirjutasin*); *-ta, -lda, -ndra, -rda, -sta* verbidel tarvitusele võtta infinitiiv ilma *-da* lõputa (*varasta* pro *varastada*); soome eeskujul tarvitama hakata erilist *i*-superlatiivi (*rikkaim, laijim*); mineviku partitsiibis *-nud* lõpu asemele *-nd* (*palund* pro *palunud*), *-tud, dud, -tatud* asemele *-t, -d, tet* (*visat, saad, parandet* pro *visatud, saadud, parandatud*) ja järgsilpides restitueerida igal pool *o* (*talo, õnneto* pro *talu, õnnetu*). A.-u vähemaist brošüüridest samal alal nimetatagu veel »O sõnastik« (1916), »Mis on keeleuuendus«, »Õigekeelsuslik grammatika« I, 1, 2 (1919—20), »O kysimus« (1919), «Kas Ü või Y? Y!« (1920), »Rahvamurded ja kirjakeel« (1920), »Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted« (1924) ning »Keeleuuenduse äärmised võimalused« (1924). Kirjakeele rikastamise ja arendamise alal kõige jäädavama tähtsusega teosena aga nimetatagu A.-ul a. 1919 ilmunud »Uute sõnade sõnastikku« (teine trükk a. 1921 poole suuremana, sisaldab umb. 4 000 sõna), mis käsitab »kõik uuemad ja uusimad neologismid«, »ka mitmed vanemad . . . kirjakeelsed laensõnad ja tuletused« ja »hää hulk sõnu, mis . . . meie nooremalle haritlaspõlvele, eriti linnas kasvanulle, hakkavad haruldasemaks ja võõramaks jääma«. Püsiva väärtusega õpperaamatuna olgu veel nimetatud »Kirjavahemärkide õpetus« (1923). — A. on avaldanud huvi ka rahvaluule ja seda taotleva kunstluule küsimuste vastu, mis alalt mainitagu brošüüri »Eesti rahvusliku suurteose keel« (1914) ja eriti »Valik rahvalaule« (1919). — Toonitada tuleb ka A.-u õige märgatavat osa Eesti-Soome vahekordade arendamises, nimelt sihis hõlbustada vennasrahvaste keelte vastastikust õppimist: »Praktiline Soome keele õpetus« (1908) ja »Viron kielen opas« (1911). Ka prantsuse kirjanduse tutvustamises eesti publikumile on A.-ul teeneid. Viljakas on A. ka tõlkijana soome, prantsuse, inglise j. t. keeltest. Terava, osalt küll õige subjektiivse kirjandusarvustajana esineb A. teoses »Puudused uuemas eesti luules« (1922), kus avaldub autori paiguti küll kaunis arenenud maitse, paiguti aga liiga mõistuslik suhtumine kunsti probleemidesse (teisalt aga »Eesti luule viletsused«, 1915). — A.-ult juhitavasse keeleuuendus-liikumisse on eesti seltskonna teadlikus osas suhtutud väga eri viisil ja ettepan-

dud muudatused on kirjakeeles ellu läinud erisugusel määral. Kõige enam vastuvõttu on leidnud ettepanekud sõnavara rikastamiseks ja vahest ka lause-ehituse muutmiseks (loogilisem vahetegu totaal- ja partsiaalobjekti vahel, partsiaalsubjekti laialdasem tarvitamine, muudatusi sõnade järjekorras). Palju jahedamalt on aga suhtutud reformidesse häälikulisel, funktsioonitunnuste ja ortograafia alal. Suuremat vastuvõttu on leidnud siin järgmised soovitused, milledest mitmed ka varemalt ning hiljemini »mitteuuenduslastegi« poolt on esile tõstetud või toetust leidnud: suffiksi *-lik* liitmine konsonanttüve külge uutes tuletistes (*teaduslik, riiklik*); refleksiivse suffiksi *u*(*-ma*) avaram tarvitamine (*kattuma, baseeruma*); lõppude *-us, -is, -e, -er* ärajätmine võõrsõnus (*barbarism, baas, daam, tehnik*); illatiivis *-sse* pro *-sesse* kõrvalrõhulise silbi järel (*esimesse, viletsusse* pro *esimesesse, viletsusesse*); pl. part. lõpul *-e* pro *-a* (*poisse, kirjanikke*); mitmesilbilistel *i*-tüvedel pl. part. lõpul *-id* asemel *-eid* (*kahvleid, pudeleid*); *i*-superlatiivi tarvitamine, peamiselt küll ainult sõnades *suurim, ülim*. A.-u ettepanekute mõjul on hakatud ka praeguses kirjakeeles enam kultiveerima lühemat mitm. osastavat (*kurgi, maju*), *i*-mitmust (*valusaist haavust*), instruktiivi (*kõigi paigu*) ja mõnd haruldasemat suffiksit (*-ng, -ard, -r* jne.). Muude reformide otstarbekohasuses ei ole aga A. suutnud meie seltskonda üldisemalt veenduma panna. Kuna varemini (1912—20 paigu) oldi A.-u uuendusnõuetele vaenuline õige avarais ringkondades üldiselt, peaasjalikult nende uudsuse ja propageerimisviisi ägeduse tõttu, suhtutakse praegusel ajal neisse rahulikuma ja objektiivsema kriitikaga, vastu võttes neid muudatusi, mida vahepeal mitmeaastane praktika on osutanud elujõulisteks, keelele otstarbekohasteks, kuid teadlikult ja otsustavalt tagasi tõrjudes kõik muud. Praegu võidakse konstateerida juba kaunis kindlasti, et A. pole jaksanud n. n. »uuendet keeles«, nii nagu seda kõige konsekventsemalt on esitatud mõnes tõlkeproovis, artiklis või algupärases ilukirjanduslikus teoses, luua keelt, mis oleks tõeliselt »ilusam ja suursugusem« kui n. n. mitteuuendatud keel, mis vahepeal, osalt teadlikul juhtimisel, enam küll aga teadvuseta, kõige haritlaskonna spontaanse, alateadliku ühistöö tagajärjel on arenenud, eelmisega rööbiti ja sellest viimasel ajal jõudes koguni mööda (nim. ilukirjandusliku proosa ja teadusliku keele alal). Kuna mõne aasta eest veel tunda võis tendentsi kahe eri kirjakeele kujunemiseks, on siin praegu ilmselt märgata liginemist ja vastastikust tasandumist, mis viib lõpuks küll vist jällegi ühisele, ühtlasele kirjakeelele, nagu see peakski olema väikesel, ühemiljonilisel, veel noorusnõrga kultuuriga rahval. *A. S-te.*

AAVIK, Juhan, helikunstnik, sünd. 17. I 1884 Holstre vallas (Viljandi mk.) Pulleritsu koolimajas, kus ta isa õpetajaks oli. Peale Viljandi linnakooli lõpetamist astus A. 1901. a. Peterburi konservatooriumi, kus ta prof. J. Tamme soovitusel vastu võeti prof. Wurm'i cornet à pistoni ja trompetiklassi, mille lõpetas 1907. a., omandades ühtlasi vabakunstniku kutse. Õppis veel edasi konservatooriumis spetsiaalteooria ja kompositsiooni alal kuni 1911. a., mil kutsuti »Vanemuise« suvise sümfoonia-orkestri juhiks, peale seda, kui ta juba a. a. 1908—11 nimetatud orkestris S. Lindpere juhatusel trompetimängijana oli tegev olnud. Tartu asudes sai A. pea »Vanemuise« muusika-osakonna segakoori juhatajaks; A.-u juhatusel esines koor suuremate töödega, nagu Cherubini »Requiem«, Haydni »Loomine« j. t. Samal ajal töötas A. mitmes koolis muusikaõpetajana. Vabadussõja ajal oli A. vabatahtlikuna 8. polgu kapellmeister, 1919. a. Tartu õpetajateseminari muusikaõpetaja, sama a. sügisest uuesti asutatud Eesti Helikunsti Seltsi esimees ja seltsi kõrgema muusikakooli direktor, kelleks jääb ka peale mainitud kooli ühinemist A. Nieländeri muusikakooliga (1922) ja peale kooli ümbernimetamist Tartu konservatooriumiks (apr. 1925). 1921. a. alates on A. üliõpilaste segakoori juhataja. Kuni 1925. a. oli ta Eesti Lauljate Liidu muusikalehe toimetaja. — Heliloojana on A. kirjutanud koorilaule sega-, mees-, nais- ja lastekoorile, peale selle soololaule, kantaadi »Kodumaa« baritonisoolole, koorile ja orkestrile; siis veel keelpillikvarteti palasid. Trükis on seni ilmunud segakoori kogu »Kodurajalt« (17 laulu M. Veske sõnadel), soololaulud »Lume sees«, »Laulik« ja 5 laulu segakoorile ühe rahvaviisi põhjal; ilmumas klaverisonaat. — Muusikakirjanikuna on A. tegev olnud peale mainitud E. L. L. muusikalehe »Postimehes« ja »Päevalehes« muusika-arvustajana; veel on temalt trükis ilmunud »Muusikalised kirjad«. — A.-ul on väga laiaulatuselised ja mitmekesised teened eesti muusika alal. Eriti suur ja otse põhjapanev on ta töö »Vanemuise« sümfoonia-orkestri kunstilise tasapinna tõstmisel. A.-u juhatusel on orkester ette kannud mitte ainult pea kõik tähtsamad helitööd klassilise muusika alalt, vaid ka uuemate heliloojate töid, niivõrt kui »Vanemuise« orkestri noodikogu seda lubas. Oma võimise haritipuni tõusis orkester a. a. 1916—18 (»Vanemuise« orkestrit juhatas A. kuni 1923. a.). — 1925. a. sügisest on A. asunud Tallinna »Estoonia« muusikadirektori kohale. *L. N.*

ABERG, Aleksander Richard, kuulsam Eesti elukutseline jõumees G. Lurichi kõrval, sünd. 30. VII 1881 Kolga mõisas (Kuusalu klk.) valitseja pojana, õppis 1890—98 Tallinnas progümnaasiumis, hakkas juba poisikesena huvi tundma raskejõustiku ning maadluse vastu ja valis endale peale esimest menu Riias a. 1901 maadleja elukutse; maadles 1901—03 mitmes Venemaa linnas, algas 1904, mil ta Londonis ilma esimaadleja nime omandas, oma rännakuid Euroopas (1904—13) ja Ameerikas (1913—14, 1915 kuni 16); pöördus a. 1917 Venemaale tagasi; suri Armaviris (Kaukasuses) aprillis 1920 plekilisse soetõppe.

Eesti Spordileht 1921, nr. 7/8, 11/12.

R. K.

ADAMSON, Amandus Heinrich. kujur, sünd. 31. X 1855. a. Paldiski lähedal laevakapteni pojana, kes aasta peale poja sündimist P.-Ameerikasse sõitis ning seal umbes 1869. a. jäljetult kadus. Ainelise puuduse pärast perekonnas satub A. 7-aastasena Tallinna Toompea vaestekooli, kus ta nikerdustööd mõne aasta pärast leiavad üldist tähelepanu. 14-aastasena sõidab ta salaja laevaruumis Peterburi, eesmärgiga kunstideakadeemiasse astuda, kuid see ei lähe korda, ja A. on sunnitud tagasi pöörduma kodumaale internaati, kus ta karistusena omavolilise lahkumise eest selle hooldaja, kindralsuperintendent Schulzi käest isiklikult nii rängalt peksa saab, et sellele järgneb aastakümneid kestev neeruhaigus. Alles 1874. a., peale õppimist kreiskoolis, pääseb ta Paldiski õpetaja ja kohtuniku K. Kalki ning teaduste-akadeemia liikme admiral krahv Lüdke toetusel Peterburi kunstide-akadeemiasse, mille lõpetab 1878. a. sügisel, saades suure hõbe-auraha kuju eest »Ristija Johannes«. 1881. a. valmistab ta peenelt nikerdatud kunstilise raami prof. J. Köleri maalile »Andke keisrile, mis keisri kohus«, mis annetatakse eesti seltside esindajate poolt keiser Aleksander III-le kroonimise puhul. 1884. a. kutsutakse A. õpetajaks parun Stieglitzi kunsttööstus-kooli ja aasta hiljemini ka Vene kunstide edendamise seltsi kunstikooli. Mõnesugused tellimised ja honorar (1000 rubla) keiser Aleksander III hästiõnnestunud medaljong-portree eest võimaldavad tal 1886. a. Pariisi sõita ja seal kuni 1891. a. iseseisvalt töötada, kus sünnivad nikerdusskulptuurid »Aamor ja Psüühe«, »Armastus, Teadus ja Surm«, »Laine« ning »Lüürika ja Muusika«, missugustest viimased kolm Pariisi kunstinäitustel auhinnatakse.

Järgmised 4 a. töötab A. Peterburis, luues tähtsamatena nikerdusskulptuurid »Surev Hüatsint« ja »Nälg« (1892), ning valmistab siis Vene rahaministeeriumi ülesandel Nižni-Novgorodi näitusmessi jaoks 1895. a. Pariisis hiiglakuju »Vabastatud geenius« ja 1896. a. Paldiskis selle paariku »Õiguse võit«. Järgnevad Aleksander III muuseumi kaunistamine skulptuurreljeefidega Peterburis (750 kuju, 1896), »Russalka« mälestussammas Tallinnas (1899—1902), keiser Aleksander II monument Kurski kubermangus (1904) ning skulptuurid »Kalevipoeg ja Sarvik« (1895), »Laeva viimne ohe« (1899), »Sappho« (1902), »Lurich« (1903), »Merehelinate kuulaja« (1904), »Gladiaatorid« ja »Äreval ootusel« (1906), mis toovad kunstnikule 1907. a., akadeemiku aunime. Hilisemaist töist nõuavad nimetamist »Muhu kalamees« (1908), mälestussammas Sevastoopolis (1909), mälestussamba mudel »Tuhandeaastane Venemaa« (1908—09), »Laps vee ääres« (1910), mälestussammas Kubani kasakaile Tamanis (1911), Vene Isamaalise sõja mälestussamba mudel (1912—13) ja hiiglamonument Romaanovite dünastia 300-aastase valitsemise mälestuseks Kostromas (1912—17), mis revolutsiooni tõttu jäi lõpetamata. 1918. a. asub A., kes oli seni elanud peamiselt Peterburis, oma sünnilinna Paldiski, jätkates siin vaatamata kõrge vanaduse peale endise energiaga loomistööd. Tema viimastest teostest, milledest mõned lõpule viidud Itaalias, Carraras, on tähtsamad nikerdusskulptuur »Noorus kaob« (1918—19), »Kalevipoeg põrgu väravas« (1922), suur marmorist altarigrupp Tartu Pauluse kirikule (1922), »Kaukasuse naise pea« (1924), mõned varemate tööde kordamised ning mälestussambad E. vabadussõjas langenud sõjaväelastele Pärnus (1921), Narva-Jõesuus (1924), Rakveres ja Valgas (1925). A.-i väärtuslikumateks saavutusteks osutuvad skulptuurid, loodud ajajärgus 1895—1910, mis esitavad nende autorit kui prantsuse realistliku kooli otsekohest ja suureandelist järelkäijat. Märksa nõrgemad on tema monumendid, millede loomisel silmas pole peetud arhitektoonilis-staatilisi nõudeid ja ülesandeid; eriti ebaõnnestunud on ses suhtes »Russalka«. A. on kõrvalharuna harrastanud ka maali (kompositsioonmaal »Jaanituli«, Eesti rannamotiivid ja veestikud), kuid sel alal ei ole ta saavutanud erilisi tagajärgi. Osa võtnud Eesti kunstinäitustest 1906. a. Tartus ning 1918., 1919., 1922., 1923., 1924. ja 1925. a. Tallinnas.

Neuman, Lex.; N. Kann, »Noorus kaob«, Kaja 1919, nr. 166; J. V. Ch., eriartikkel ajak. Kodu 1920, nr. 5; H. Kompus, »Ateljeevisiit Paldiskis«, Pvl. 1922, nr. 135; M. Pukits, »Kujur A. A-i aupäevaks«, Post. 1925, nr. 258; P. Sepp, »A.-i isik ja looming«, Pvl. 1925, nr. 260.

A. V.

ADAMSON, Hendrik, kirjanik, sünd. 24. IX 1891 Helme klk. Kärstna v. Metsakurus Patsi talus; sai hariduse Kärstna vallaja ministeeriumikoolis ning (1907—11) Tartu seminaris; oli Kasepää vallas ministeeriumikooli õpetaja, praegu (1926) Kärstna 6-kl. algkooli juhataja. — A.-i esimene kirjanduslik katse ilmus trükis a. 1913. Selle järel on autor avaldanud rohkesti töid nii oma kui varjunimede all ajalehtedes ja ajakirjades. Eriraamatuina on temalt ilmunud luuletuskogud »Mulgimaa« (1919) ja »Inimen« (1925) ning novellikogud »Kuldblond neitsi« (1925) ja »Roheline sisalik« (1925). — A.-i toodangu põhielemendiks on intiim-eleegiline ilmasuhtumine, mis avaldub aga enamasti humoristlikus vormis. Tagasihoidliku väljendusviisi ja tihtipeale oma murdekeele tõttu pole autor saavutanud laialisemat tähelepanu. Luuletuskogu »Mulgimaa« on kirjutatud täielikult mulgi murdes, lisaks on aine sagedasti õieti intiim ja vorm nii ökonoomiline, et see raskendab arusaamist. Autori keel on pildirikas ja täppis, eriti ta ajaloolisi aineid käsitlevais luuletusis-paroodiais. Kogu »Inimen« sisaldab peaasjalikult kirjakeelseid luuletusi, enamasti eleegilise ja pessimistliku alatooniga. Mõnes neist luuletusist, nagu poeemis »Lilletar ja luuletai« on ta saavutanud haruldase musikaalsuse. Tema novellid osutavad tugevat filosoofilist põhiheli, mis aga väljendatud välise huumori ja stiililise ekspressionismiga. Kogu »Kuldblond neitsi« on võrdlemisi diletantlik ja paiguti maitsevaene, sellevastu on aga »Roheline sisalik« eriti väärtuslik raamat meie kirjanduses. *F. T.*

ADAMSON, Jaan, sünd. 26. X 1824 Viljandi maakonnas Vastemõisa vallas Uuetoa talu saunamehe pojana. A.-i üheksa-aastane olles suri isa, jättes perekonna raskesse majanduslikku seisukorda. A. peab karjasena enesele eluülespidamist teenima. Samal ajal hakkab A. ka lugemist õppima. Õppimine edenes ema järelevalvel niivõrt edukalt, et A. ei tarvitsenud minna külakooli. Suurte jõupingutustega läheb emal korda panna õpihimuline poeg Suure-Jaani kihelkonnakooli. Siin saab A. majandusliku kehvuse pärast ainult ühe aasta viibida ja peab siis hakkama talu-, köstri- ja mõisasulasena enesele leiba teenima. Köstri juures teenides õppis ta pärast tööaega edasi, käies osa võtmas kihelkonnakooli õppetööst ja orelimängust. Varssi oli ta viimases niivõrt edenenud, et võis palvemajas koraale orelil kogudusele kaasa mängida. 1850. a. esineb ta koolirevidendi, Põltsamaa pastor E. Hörschelmanni, ees, näidates suurt osavust laulmises ja orelimängus. H.-i eestkostmisel antakse A.-ile samal aastal koolmeistri õigused. Samal aastal nimetati ta Morna valla koolmeistriks. Majanduslikkude olude tõttu lahkub ta siit varssi ja asub Holstresse Pulleritsu koolmeistriks (1852). Holstres möödubki A.-i töörikkam elujärk. Siit valitakse ta Paistu kihelkonna orelimängijaks, kelleks ta jääb oma elu lõpuni. A. suri 15. IV 1879 ja maeti Paistu surnuaiale. — Vaatamata oma puuduliku hariduse peale, sai A. ometi silmapaistvamaks rahvusliku ärkamisaja tegelaseks, kes ise ei olnud niipalju loov isik kui virgutaja, tööle ärataja ja ka lepitaja, kui tülid avalikkude tegelaste vahel suureks läksid (Jakobson ja Hurt). Oma lähemas ümbruskonnas asutas A. laulu-, mängu- ja raamatukoguseltse, millede tegevuse tagajärjel Paistu klk. mõne aastaga muutus üheks edenenumaks ja haritumaks kihelkonnaks Viljandimaal. A. oli eeskujuks ning äratajaks ka põllutöös sellega, et haris ja seadis sisse oma koolimaa uuemate meetodite järele. Samal ajal muretses ta maata meestele kroonumõisast maad igavesele rendile, õigusega päriseks osta. Aru saades, kui tähtis on rahvaluule, vanad kombed ja rahvarõivad teaduslikule uurimisele, sai A.-ist esimene vanavara-korjaja. Tema elutööks jääb ometi Eesti Aleksandri kooli põhimõtte levitamine. Sellele pühendas ta oma jõu, energia ja oma elu. Rahvuslik ja emakeelne kool pidi saama võitmatuks kantsiks ümberrahvustamis-hädaohu vastu. A.-i eeskuju ja vaimustus kiskus enesega kaasa, nii et lühikese aja jooksul pandi kokku tolleaegsete olude kohta hiiglasumma rahvusliku kooli heaks.

V. Reiman, Jaan Adamson (Tartus, 1913). *A. R.*

ADSON, Karl - Arthur, kirjanik, sünd. 3. II 1889 Tartus; noorpõlv möödus Võrumaal, Tartus ja Võrus; sai maamõõtja erihariduse; elas 1907—12 Venemaal, selle järel Tallinnas; a. 1920 »Tall. Teataja« ja 1920—24 »Päevalehe« toimetuse liige; teotses 1925. a. Tartus »Vanemuise« teatri draamaturgina ja elab praegu (1926) vabakirjanikuna Tallinnas. — A. on kirjutanud ajalehtedes rohkesti kirjandusest ja üldistest kultuuriküsimustest ning avaldanud hulga päevakajasid, eriti »Nikodemuse« varjunime all. Ilukirjanduslikke töid ilmutanud »Siuru« albumites, »Tarapitas«, »Ilos«, »Murrangus«, »Loomingus« j. m., võttes ühtlasi tegevliikmena osa kirjanikuühinguist »Siuru« ja »Tarapita«. Eraraamatuina avaldanud kolm luuletuskogu ja ühe kogu jutustusi, peale selle tõlkinud eesti keelde B. Kellermanni »Ingeborgi«, Fr. Hebbeli »Judithi« j. t.

A.-i esinemine kirjanduses on ühenduses meie lüürika äkilise võrsumisega «Siuru» tekkimisajal, ja näiliselt sündis see esinemine

ilma pikema ettevalmistuseta. Otse alguses leidis A. oma luule algelemendid, mida on jälginud peajoontes siiamaale. Kõik tema luuletused on kirjutatud Võru murdes ja on saanud eeskujuks kogu voolule meie kirjanduses. Kui ka varemini oli luuletatud murdeis (Fr. Kuhlbars, G. Suits, H. Visnapuu j. t.), siis olid need juhuslikud katsed; alles A. sai teetegijaks meie hilisemale murdelüürikale. Tema esimene luuletuskogu »Henge palango« (1917) sisaldab noorpõlve mälestusi ja armastuselamuste tõlgitsusi. Nii ühes kui teises laadis suhtub autor intiimilt ja värskelt oma ainesse. Mõlemad ainealad on tuntud naturalistlikult ja plastiliselt, kuna keeleline element toob nende käsitlusse mingi südamlik-humoristliku kõrvalmaitse. Siin on toone vanast vaimulikust kirjandusest ja uuemast rahvaluulest, mis saanud oma värvingu modernist psüühikast.

»Henge palangos« oli autor annud oma vähenõudlikust luulelaadist hea näite, millest ta järgmistes kogudes, »Vana laterna« (1919) ja »Roosikrants« (1920), üle ei ulatu. Tema aineteala on küll laienenud ja suhtumine luuletaja ülesandesse saanud teadlikumaks, kuid ühes sellega on kadunud ka osa esialgsest primitiivsest värskusest. Aineis paneme tähele siirdumist puhtsubjektiivsest tundeilmast rohkem ühiskondlikule alale, kuna vorm muutub kirjanduslikult kultiveeritumaks. Eriti sisaldab kogu »Roosikrants« rohkesti pessimistlikku ajaluulet, mille vormis tundub ühtlasi meieni ulatunud ekspressionismi mõju. Kokkuvõttes peegeldavad A.-i kolm luuletuskogu üht poolt meie lüürika arenemisest ja on, nagu tähendatud, avaldanud tunduvat mõju mõnele nooremale luuletajale.

A.-i proosakogu »Käsikivi — kakskümmend pisilugu ja üks jutustus« (1922) on kirjutatud kirjakeeles. Ta sisaldab autori noorpõlve mälestusi maalt ja linnast ning ühe pikema eluloolise kirjelduse. Need on fikseeritud kergelt, kuid sisemise hingelikkusega. Autori suhtumine ainesse teatud varjatud huumoriga tuletab meelde tema võrukeelseid luuletusi poisikesepõlve mälestusist Sännas. Sellegi raamatu peamiseks tunnuseks on primitiivsus nii aines kui vormis.

A.-i esimene kaugemale osutav teos on seni draama »Läheb mööda« (ilm. Loomingus 1923). Need »seitse pilti igapäevast« on nii autori kui üldse meie ekspressionistliku draama siiamaale väljapaistvamaid saavutusi. Näidend esitab inimese eluloo poisikesepõlvest kuni rauga-eani, kõigi nähtavate ja nägematute ahelatega, ja kõiki kannatusi saadab ainus lohutav mõte nende möödumisest, nagu möödub elu isegi. Draama osutus näitelaval elujõuliseks ja mõjurohkeks. *F. T.*

AGRICOLA, Kristian, Tallinna piiskop, Turu piisk. Michael A. poeg, sünd. 1551 Turus, sai algõpetuse Turu koolis, kus ta isa oli olnud rektoriks, ja õppis selle järel Leipzigi ning Wittenbergi ülikoolis; määrati 1578. a. Turu kooli rektoriks ja 5 a. hiljemini Tallinna piiskopiks (nimetab end mõnes kirjas a. 1584 »Bischof zu Reval und Administrator zu Hapsal«); suri 19. II 1586.— A. tuli Eestimaale suvel 1584 ja püüdis luua ning korraldada konsistooriumi Tallinnas. Ka on ta määranud mõned praostid. Et temal on Eestimaa aadliga palju raskusi olnud, selgub tema kirjast 14. IX 1584 kun. Johan III-le, milles ta palub kuninga võimsat abi oma autoriteedi maksmapanemiseks aadli suhtes. Sellest üldvisitatsioonist, mille jaoks Rootsi kun. komissariks Eestimaal, Klas Åke poeg Tott, Klas Bjelke, Krister Gabrieli poeg Oxenstjerna, Ture Bjelke ja Karl Henriku poeg Horn välja töötasid erilise instruktsiooni, ei saanud nähtavasti asja A. ootamata surma pärast.

K. Grotenfelt, Suomalaiset ylioppilaat ulkomaan yliopistoissa ennen v. 1640 (Hist. Arkisto XVII, 2); Fr. Westling, Estlands kyrka 1571—1644 (Kyrkohistorisk Årskrift 1921); R. Winkler, David Dubberch u. seine Zeit, Reval, 1909; A. F. J. Knüpfer, Beitrag zur Geschichte des Estl. Prediger-Synodus (vrdl. Winkelmann II, 2462).

A. R. C.

AGTHE, Adolf. dr. phil., sünd. 6. IX 1883 balti-saksa perekonnas Varssavis, õppis 1893—1903 Riia linna humanitaargümnaasiumis, 1903—05 Tartu ülikoolis õigusteadust ja 1906—08 Leipzigi ülikoolis rahvamajandusteadust, kus ta ka peale väitekirja kaitsmist »Ursprung u. Lage der Landarbeiter in Livland« (ilmunud Erg.-Heft XXIX der Zeitschr. für die ges. Staatswissenschaft, Tübingen, 1909) 1909. a. omandas doktori aukraadi. Aa. 1909—10 jätkas A. õppimist Berliini ülikoolis riigiteaduse ja statistika alal; 1912—13 oli ta ametis rahvusvah. põllumajand.-instituudi statistikabüroo redaktorina; selle järel ametis Saksamaal. A. nimi sai tuntuks balti-saksa ajaloo-kirjanduses ülalmainitud doktoriväitekirjaga, kus ta Liivimaa (Eesti ja Läti) talupoegade seisukorda mõneski osas teisiti hindab, kui seda teevad balti-saksa soost ajaloo-uurijad: A. leiab talupoegade, eriti maatööliste seisukorra raskema olnud olevat, kui seda balti-saksa uurijad väidavad; ka näitas A., harutades maatööliste tekkimislugu ja nende seisukorda, tagajärjekalt, et rootsi aja lõpul, Karl XI ajal, XIX a. s. algusel jne. antud talupoegade kaitseseadustes on enam rõhku pandud peremeeste kui maatööliste seisukorra parandamisele. A. uuri-

mus tekitas balti-saksa uurijates ja publitsistides täieliku rahulolematuse tormi; kõige kaaluvamate vastuväidetega esines neist Liivimaa agraar-olude uurija A. v. Tobien (kirjutis »Ursprung u. Lage der Landarbeiter in Livland«, Zeitschr. f. d. ges. Staatswiss., 1910), kelle vastuväited A. tabavalt ümber lükkas (Zur Kritik des Herrn Tobien über »Ursprung u. Lage etc.«, ibid. 1910). A. kaitseks astus välja ka tuntud Leipzigi ülikooli, end. Tartu prof. Karl Bücher («Ein letztes Wort zur Livländ. Agrarfrage», ibid. 1910). *H. S.*

AHLQVIST, August Engelbrekt, Soome teadusemees ja luuletaja (varjunimega A. Oksanen), sünd. 7. VIII 1826 ukj. Kuopios, astus a. 1844 Helsingi ülikooli, kus õppis, aetud ajajärgule omasest isamaalisest meelest ja E. Lönnroti ning M. A. Castrèni eeskujust, soomesugu keeli; sai magistriks 1853, väitles doktoriks 1859; nimetati a. 1863 E. Lönnroti järeltulijana Helsingi ülikooli soome keele ja kirjanduse professoriks, mis ametis suri 20. XI 1889 ukj. — Tolleaegseile rahvavalgustamis-püüdeile oma osa tuues tegi A. kirjatöid juba kooli- ja üliõpilaspõlves. Hiljemini teadusele andudes avaldas ta viljakat tegevust teadusliku kirjanduse põllul. Reisis juba üliõpilasena teaduslikel ülesandeil Soome ja Vene Karjalas ning Pohjanmaal, kuid eriliselt mainitagu ta reise vadjalaste, eestlaste, vepslaste, Volga soomlaste ning vogulite ja ostjakite juurde a. a. 1854—59. A.-i uurimusist olgu mainitud eesti keelt riivavad: »Suomalainen murteiskirja« (1869), sisaldab muude lähemate sugukeelte kõrval tekstinäiteid ka eesti keelest; »Suomen kielen rakennus« (1877), mis soome k. võrdleva tuletisõpetusena ka eesti k. tuletisõpetust oma aja kohta põhjapanevalt valgustab; »Kalevalan karjalaisuus« (1887), kus autorile omase ägedusega peaasjalikult sõnastikulisil põhjendusil polemiseeritakse »Kalevala« laulude eesti päritolu oletuse (mis seisukoht teatavasti siiski on olnud praeguseni üldmaksev) ja selle ülesseadja J. Krohni vastu. Eriti sügava Eesti-harrastuse tulemuseks on A.-i üle 100 lk.-ine kirjutis »Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta« (Suomi 1855, ilm. 1856). Välismaalaselt varemini kuulmatu sümpaatiaga tutvustatakse siin Soome lugejat m. s. lühidalt ka eestlaste ajalooga. Peale kokkuvõtlikku ülevaadet eesti kirjanduse algeist XIX a. s. aluni karakteriseeritakse pikemalt selle a. s. kirjandust, kusjuures kõlavamad töömeeste nimed rühmitatakse Rosenplänteri »Beiträge'de« ja Õp. E. Seltsi tegevuse ümber; üksikasjalisemalt käsitellakse O. W. Masingit kui »eesti keele ülimat sangarit« ja imelikkude kirjanduslikkude kalduvustega humaanset krahvi P. Mannteuffelit. Ka Fählmann ja Kreutzwald saavad sooja tunnustuse osaliseks. Üldiselt aga eesti kirjandusest kirjanduse mõttes tol ajal polnudki ju pikalt rääkida: sealt esitatakse siiski pikki näiteid algkeeles, kuid muidugi mitte esteetilise ülevaate andmiseks, vaid lootuses, et need soomekeelse tõlkega varustatult soomlasele parema õpivahendi puudusel abiks on eesti keelega tutvumisel. Autori keeleteaduslikkude huvide seisukohalt on mõistetav, et kogu esituses on silmapaistev koht antud eesti kirjakeele ja õigekirja arengu arvustavale vaatlusele.

Acta Soc. Scientiarum Fennicae 1890 (Donneri nekroloog); A. J. Sarlin, August Ahlquist (Helsinki, 1924). *J. Mg.*

AHRENS, Eduard, sünd. kreisi-maamõõtja pojana Tallinnas 22. III 1803, õppis 1811—19 Tallinna toomkoolis ja 1820—23 Tartu ülikooli usuteaduskonnas, pühendades m. s. erilist tähelepanu keeltele. Kuna A.-il peale lõppeksami tegemist (1823) kirikuõpetaja kutseks puudus nõutav 25-a. vanadus, võttis ta 1824 Pikavere mõisas, Kose klk., kodu-kooliõpetaja koha, kellena teotses umbes 8 a., vahepeal, 1831, õiendades Eestimaa konsistooriumi ees eksami *pro ministerio*; rändas siis 1832. a. edasiõppimise otstarbel Saksamaale, külastas ka Prantsusmaad ja hakkas, a. 1833 Eestimaale tagasi pöördudes, uuesti koduõpetajaks Vana-Vigalas (krahv Sieversi perek.). Vigala kirikus olevat ta tol ajal hakanud eesti keeli jutlustama, vähemalt tõendab ta oma aruandes konsistooriumile: »Hat in der Volkssprache gepredigt.« 1837 kutsuti ta Kuusalusse õpetajaks, kuhu jäi oma surmani. Kuusalus olles kirjutas oma tähtsamad teosed, tollest ajast on pärit ka tema kirjutised ajakirjas »Inland«. Oma kirjatööde tõttu valiti ta 1845 Õp. E. S. auliikmeks, mis auametist ta aga tekkinud tülide pärast 1847 lahkus. Oli aastast 1842 Eestimaa Kirjanduse Seltsi korraline ja aastast 1845 Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetaja liige. Et ta oma elukutseski oskas lugupidamist äratada, näitab see, et ta 1860 kinnitati Ida-Harjumaa praostiks. — A. suri kopsurabandusse Tallinnas 7. II 1863.

A.-i tähtsam ja mõjurikkam teos on tema eesti keele grammatika, mille I trükk ilmus 1843 Tallinnas pealkirjaga »Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. I Theil: Formenlehre« — ja II trükk sama pealkirjaga ning ühes seni puudunud teise jaoga (»II Theil: Satzlehre«) sealsamas 1853. Nende raamatute ilmumisega algab uus ajajärk eesti kirjakeele arenemisloos. See avaldub kõige pealt mõjus, mis oli A.-i kirjatöödel meie ortograafia arenemisele. A.-i grammatika ja sellele järgnevad teosed and-

sid lõpliku hoobi meie n. n. vanale kirjaviisile, mis oli XVII aastasaja lõpupoolest alates kõikumata valitsenud eesti vanemas kirikukeeles ja oli välja kasvanud saksa ortograafiast. Tema iseloomulikumaks jooneks oli teatavasti see, et lahtise silbi pikk vokaal kirjutati ühekordselt (näit. t u l e, loe: tuule), samuti ka lahtise silbi lühike vokaal, selle ainsa vahega, et viimasel puhul vokaalile järgnev konsonant, kuigi see oli lühike, märgiti kahekordse tähega (näit. t u l l e, loe: tule). Säärase kirjutusviisi suurimaks puuduseks oli asjaolu, et kuna pikk konsonant teatavail kordadel märgiti samuti kahekordselt, muutus tihti võimatuks konsonantide pikkusvahede nähtavakstegemine kirjas (näit. l i n n a võidi lugeda niihästi *lina* kui *linna*). Seda ebakohta oli katsutud kõrvaldada enne Ahrensitki. Nimetamisväärilised on siin O. W. M a s i n g i parandus-ettepanekud (1820 ja 1824) ja eriti tähelepandav soomemaalase A. I. A r v i d s s o n i (vt.) kirjutis Rosenplänteri »Beiträge'des« (XV, lk. 124—30), milles viimane soovitab järjekindlalt märkida pika vokaali kahe- ja lühikese konsonandi ühekordselt. Kuid kummagi ettepanekud ei leidnud laiemat poolehoidu (Arvidssoni soovitatud kirjutusviis oli põhimõttes sama, mille hiljemini võidule aitas A. !), sest nad olid osalt puudulikud (eriti Masingil) ning üksikasjus nõrgalt põhjendatud, osalt tehti nende kasuks liiga vähe kihutustööd. Pöördepunktiks kohasema õigekirjutuse maksmapääsmisel sai A.-i grammatika, kuigi peale selle ilmumist möödus veel hulk aega, enne kui üldiselt tarvitusele võeti meie päevil harilik, n. n. uus kirjaviis, mille peajuhiseks on, et lühikesed vokaalid ja konsonandid märgitakse ühekordse, pikad aga kahekordse tähega. Ahrens ise seda uut kirjaviisi oma grammatika esimeses trükis küll veel ei tarvitanud, kuid ta andis seal, toetudes soome keele eeskujule, sellekohase reegli ning rõhutas, et uus »soome« kirjaviis tuleks eestigi keeles »ainuõigena ja -loomupärasena« tingimata maksma panna. Ja kirjaviisi-muutuse küsimus hakkaski siit peale liikuma. Juba 1844 ilmus trükist Ahrensi lähema sõbra, Jõelähtme õpetaja G. H. S c h ü d l ö f f e l i toimetusel »Toomas Westen, Lapo rahva uso ärataja Norra maal«, mis on esimene raamat A.-i parandatud ortograafias. A. ise seadis osa Uuest Testamendist ja mõned kirikulaulud uude kirjaviisi, parandas neis esinevad keelevead oma grammatika järgi ning esitas need materjalid 1845 kindralsuperintendent Reini kaudu kõigile Eestimaa kirikuõpetajaile, propageerides ühtlasi oma uuendus-ettepanekuid sama aasta suvel Tallinnas peetud õpetajatesinodil. Ning oma 3 a. hiljemini ilmunud teoses »Zur Ehstnischen Declinationslehre« (Reval, 1848), milles ta kaitsis oma grammatika käändkondadejaotust, edasi oma grammatika teises trükis (1853) pööris ta lõplikult selja vanale kirjaviisile, tuues eestikeelsed näited uues ortograafias. Veel üksikasjalisemalt tungis ta kallale senise kirikukeele puudustele oma järgmises raamatus »Sprachfehler der Ehstnischen Bibel« (Reval, 1853), milles on loendatud üksikud tähtsamad keelevead tervest senisest eestikeelsest piiblist ja iga vea juures märgitud tema kohta käiv paragrahv autori grammatikas. Kuid kirjaviisi muudatus oli sellest hoolimata visa läbi tungima. A.-i ettepanekud leidsid mitmelt poolt tugevat vastuseisu; juba mainitud sinodil 1845 oli koosolijate enamik seisukohal, et kirikukeele parandamine ei ole »ajakohane«. Tekkis vaidlusi ja tülisid, milledes A.-i kare ja hell iseloom ei olnud tema asja edule just kasuks. A.-i tolleaegsete võitluspäevade meeleolu peegeldab tema raamatuke »Joh. Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache« (Reval, 1845). Selles on esimest korda teravmeelselt ja õigesti hinnatud osa, mis on mänginud Hornung enne-ahrensi-aegse eesti kirjakeele loomisel, on kirjeldatud, kui visad olid läbi tungima Hornungi uuendused, ning kibedais sõnus, mis on sihitud Hornungi vastaseile, kajastuvad selgesti need tunded, mida autoris tekitasid analoogilised raskused tema enda ettepanekute läbiviimisel. Võitlus uue kirjaviisi pärast ei lõppenudki A.-i päevil: tema uuendused pääsid täielikult võidule alles aastakümneid peale tema surma, peamiselt üksikute innustunud toetajate ning ärkavate eesti laiemate haritlasringkondade sekkalöömise mõjul. A.-i osa selle liikumise algatajana ei ole aga seepärast sugugi väiksem. — Kuid A.-i grammatika kuulub ilma selle ortograafilisegi osata möödunud aastasaja paremate eesti keeleõpetuste hulka. A.-il oli julgust lõplikult lahku lüüa senise kirikukeele traditsioonidest, mille esindajad olid ehitanud eesti grammatilise süsteemi, välja minnes ladina ja saksa keele eeskujudest, ning võtta keelenähtuste järjestamisel lähtekohaks eesti elava rahvakeele enda. Seetõttu on tal õnnestunud tabada mõnigi õige vorm, mida seni oldi harjutud pidama »eestlase lohakast kõnelemisest tingitud keeleveaks«, ning ta on aidanud eesti kirjakeelest välja pühkida mõnegi keelendi, mis sinna oli tekkinud ainult võõraste keelearendajate oskamatusest. Tema grammatika esimeses jaos on antud esimest korda kokkuvõtlikult võrdlemisi täielik, kuigi tarbetult keeruline ülevaade astmevahedusest (»mutatsiooni« nime all), ning sõnade jaotusel muutkondadesse on talitatud loomulikuma põhimõtte järgi kui endistes eesti

keeleõpetustes. Ka tema lauseõpetus on esimene, mis täiel määral väärib seda nime: näited on selles kõik väänmata rahvakeelsed, kõik tähtsamad lause-vahekordade alad on esitatud ja eesti süntaksi omapärasemad ning raskemad osad, objekt, predikaat ja subjekt nende eri muutevariatsioonides on leidnud õige käsitluse. Tähelepandav on lõpuks, et A. juba tarvitas oma grammatikas võrdlust soome keelega, kuigi selle põhjal tehtud järeldused on tihti vildakud ja ühekülgsed. A.-i keeleõpetuse tähtsamaist puudusist mainitagu, et autor on temas liiga kitsarinnaliselt toetunud kohaliku Kuusalu murde joontele, pidades veaks kõike, mis sellest kuidagi erines, teiseks, et temalgi on jäänud märkamata häälikute II ja III välte vahe, ja lõpuks, et tal esineb hulk vigaseid keelenähtuste-seletusi, mis aga tolleaegset keeletundmis-seisukorda ning autori eelharidust arvesse võttes oli paratamatu. A.-i grammatikal on olnud tunduv mõju mitmelegi pärast teda ilmunud eesti keeleõpetusele. — Muud A.-i kirjutised ei vääri enam sellevõrra tähelepanu kui eelloendatud. Nii on temalt ilmunud »Inland'is« järgmised eesti keelesse puutuvad artiklid: 1) »Über die Etymologie der Ehstn. Worte: koera koonlased« (Inl. 1844, nr. 51), 2) »Urgeschichte des Estn. Volksstammes, vom Prof. Dr. Fr. Kruse. Moscau, 1846« (kriitika; Inl. 1846, nr. 51), 3) »Bedenken über »Wennekülla Hans« (Inl. 1852, nr. 35), 4) »Danksagung« (Inl. 1854, nr. 50), 5) »Zur Verständigung« (Inl. 1855, nr. 2), 6) »Lug und Trug« (Inl. 1855, nr. 11), 7) »Dialog zwischen zwei Freunden der Estn. Sprache« (Inl. 1859, nr. 50). Tema 1858 ilmunud teos »Abriss einer geograph. und geneal. Geschichte sämmtl. Staaten alter und neuer Zeit« ei paku huvi eesti keele uurimise seisukohalt. — A. ei ole, niipalju kui teada, midagi kirjutanud eesti keeli (kui maha arvata eelmainitud vaimulikkude raamatute parandusproovid, mida ei saa lugeda iseseisvaks kirjatööks). A.-i töödest eesti keele kohta ei pääse aga mööda ükski, kes tahab tutvuda meie kirjakeele arenemislooga.

Paucker, Geistl., 118 j.; Paucker, Kirch. u. Pred., 37; *Alb. Acad.* 1480; E. Ü. S. Alb. II (V. Reiman); Hermann, E. kirj. ajal., 356 jj.; Kampmann, Peaj. I[III], 8 jj. *E. M.*

AINSON, Peeter, Eesti ärkamisaja tegelane, sünd. 17. XI 1850 Paistu klk. Holstre kroonuvalla Massumõisa talu rentniku pojana. Juba P. A-i isa Hans (1811—67, abielus dr. M. Veske poolõe Mallega), Jaan Adamsoni lähedane sõber, oli oma aja kohta silmapaistev isik, kes rahva käekäigu paranda-misest täie arusaamisega osa võttis; oli üks nende palvekirjade autoritest, mida juba 50-date a.a. lõpul kõrgemaile valitsuseasutustele saadeti ja kus ettepanekuid tehti talurahva õigusliku ja majandusliku seisukorra parandamiseks; käis isiklikult ühe eesti deputatsiooniga Peterburis. — Peeter A. omandas oma hariduse Pulleritsu koolis J. Adamsoni (vt.) peres ja Paistu klk.-koolis, siirdus sealt Viljandi kreiskooli, kust isa varajase surma pärast a. 1867 koju tagasi pöördus talu pidama, kõrgema hariduse omandamise kavatsust kõrvale jättes. Juba 70. a. a. alul hakkas A. osa võtma tolleaegsest avalikust tegevusest. A.-i huvide intensiivsuse ja mitmekülgsuse ning tegelaste vähesuse tõttu levis ta teotsemine mitmele alale. Ta oli üks neist 13-st, kes Aleksandri kooli asutamispalvele alla kirjutasid, võttis Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusest osa Jakobsoni pooldajana, oli Viljandi Põllumeeste Seltsi asutajaid (1872.—73. a.) ja pärast Jakobsoni surma seltsi esimees. Kõige selle aja eesti silmapaistvamate isikutega, m. s. eriti dr. M. Veskega, oli A. kirjavahetuses ja vahendita läbikäimises, olles Holstres, oma lähemas ümbruses, kust võrsunud mitmedki Eesti politilise ärkamisaja tuntud mehed, eesti rahvusliku mõtte õhutajaid ja kandjaid Hain Henno (vt.) kõrval. Hoolsa iseõppimise teel oma teadmisi täiendanud, oli A. oma aja kohta haritud mees, kes oma oskustega ja praktiliste teadmistega, eriti seadusetundmises, palju kasu tõi. Mainida võiks lugematuid protsesse, mida A.-il valla, seltside ja üksikute isikute huvide kaitseks tuli ajada, selleks ette võttes reisisid Tartu, Pärnu, Riiga ja Peterburi. — 90. a. a. venestuse tulekuga vaibub A.-i tegevus. Oma elu viimseid aastakümneid võrdlemisi vaikselt veetes suri ta 9. IV 1922.

P. Aavikult (Olustverest) j. m. saadud andmeil. *R. K.*

AINT, Adam (Adolf), sünd. 26. I 1843 Rannu klk. Tamme v. Verevi külakooliõpetaja Tohver A.-i pojana, sai koolihariduse Rannu kihelkonna- ja Tartu kreiskoolis ning täiendas oma haridust edasiõppimise teel; oli möödunud sajangu 70. a. a. Tartu sillakohtus kantselei-ametnikuks (journalist); asutas ajalehe »Tartu Eesti Seitung« ja toimetas ning andis seda välja 1879.—81. a. (esimene number ilmus 24. VII 1879). Ka asutas A. oma trükikoja ja raamatukaupluse Tartus. Kodumaa politikas pooldas ja toetas A.-i leht üldiselt C. R. Jakobsoni «Sakala» seisukohta; omalt poolt püüdis ta kodumaa olude arendamiseks kaasa aidata eriti seaduste seletamise ja tutvustamise läbi; ometi ei suutnud ta sisu ega vaimlise ulatuse

poolest võistelda »Sakala« ning «Eesti Postimehega» ja 1881. a. suvel andis A., pärast seda, kui katse lehte Tallinna üle viia ülema trükivalitsuse vastuseismisel äpardus, lehe väljaandmise õiguse Jaak Järvele (vt.) edasi, kes teda Tallinnas »Virulase« nime all hakkas välja andma. Lehe toimetajana tõusis A.-ile iseärane sekeldus, küll esimene sellelaadiline eesti ajakirjanduse alal: Liivimaa õuekohtu otsusega karistati A. Ainti 1881. a. sügisel 6-kuulise vangistusega lehes ilmunud kirjutise eest, milles leiti mõne Tartu sillakohtu liikme »lugupidamisele ja seisukorrale kahjutegemist«. Pärast seda elas A. mõned a. a. Tallinnas, ajades eraviisil kohtuasju, ja rändas siis Venemaale, kus ka suri. *J. K.*

AKEL, Friedrich Karl, sünd. 24. VIII 1871 Pärnumaal Halliste klk. Kaubi karjamõisa omaniku pojana. Alghariduse omandas A. a. 1881—83 Viljandi elementaarkoolis Kuhlbarsi juhatusel ja a. 1883—87 Viljandi kreiskoolis. Vastu isa tahtmist, kes pojast põllumeest tahtis teha, astus A. a. 1889 Tartu kroonugümnaasiumi ja lõpetas selle a. 1892. A. 1892—97 õppis A. Tartu ülikoolis arstiteadust, olles Eesti Üliõpilaste Seltsi liige ja a. 1897 selle esimees. Üliõpilasena sai A. ühe auhinna-töö eest kuldauraha. Ülikooli lõpetamise järel töötas A. assistendina lühemat aega Tartu polikliinikus, a. 1898—99 ja 1901—02 Riias Reimers'i nimelises silmakliinikus, a. 1899—1901 Varssavis Ujasdovi haigemajas ja mõnda aega Berliinis, Praagas ja Leipzigis. 1902. a. oktoobris asus A. silmaarstina Tallinna, kuhu ta, välja arvatud Jaapani sõjas viibimise aeg a. 1904—05, alaliselt elama jäi. 1907. a. asutas A. ühes teiste eesti arstidega Eesti arstide haigemaja, 1912. a. avas ta erasilmakliiniku, mille ta enamlaste võimule pääsmise ajul ajutiselt sulges. Seltskondlikust tegevusest võttis A. Tallinnas viibides õieti elavalt osa. Nii on ta olnud »Põhja-Balti Arstide Seltsi« ja »Tallinna Rahvahariduse Seltsi« juhatuse liikmeks, »Kalevi«, teatri osaühingu »Estoonia« ja Tallinna Eesti Seltsi »Estoonia« esimeheks, »Tallinna Krediit-Ühisuse« ja pärastise »Krediitpanga« nõukogu liikmeks ja esimeheks, kord ka juhatuse liikmeks, Tallinna linna-volikogu liikmeks ja volikogu juhatajaks. Kui eesti luteriusu konsistoorium ellu kutsuti, toimis A. a. 1920—22 selle esimese abipresidendina. Politiliselt meelsuselt kuulus A. edu-, hiljemini rahvaerakonda, kuid liitus kristliku rahvaerakonna asutamise järel viimasega. 1922. a. aprillis määras K. Pätsi valitsus A.-i erakorraliseks saadikuks ja täisvoliliseks ministriks Soome valitsuse juurde. Teise Riigikogu ajal oli A. 1923. a. augustist 1924. a. märtsini K. Pätsi kabinetis välisministriks. Kui Pätsi valitsus langes tööerakonna- ja pahema tiiva opositsiooni ning majanduslikkude raskuste survel, moodustas A. 1924. a. märtsis kabineti, mis koostus ainult keskerakondade esindajaist ja milles rahaminister O. Strandmann (vt.) ägedas vastolus põllumeeste-kogudega läbi viis mõningad reformid margakursi stabiliseerimise ja majanduselu tervendamise sihis. Enamlise riigipöörde katse 1. XII 1924. a. tekitas aga tarbe suurema koalitsiooni järgi. Et selle loomist võimaldada, astus A. 1924. a. detsembris terve kabinetiga ametist ära, andes ruumi J. Jaaksoni valitsusele, mis toetus kõigile Eesti riikluse alusel seisvaile erakonnile. *T.*

AKERMANN, Franz v., sünd. Liivimaal 17. IX 1802, oli kodu-kooliõpetajaks Liivi- ja Kuramaal, lõpetas Tartu ülikooli a. 1834; 1834—55 Äksi koguduse õpetaja; suri 15. III 1855. — A. on »*Augustana*« eesti keelde tõlkinud ja kogunud palju aineid Wiedemanni sõnastikule. A.-i tööd: 1. »Lühhike risti-usso õppetus« etc. (Tartus, 1839, 28 lk.); 2. »Lühhikenne Luggemisse ramatokenne Lastele«, 1841, 31 lk.; 3. »A. B. D. ja Luggemisse Ramat«, I tr. 1841, 56 lk., II tr. 1852, 46 lk.; 4. »Piibli-ramato juttustamissed«, 1851, 100 lk.

Napiersky, Pred. Lex., 90; Keussler, Forts. 43; *Alb. Acad.*, lk. 116. *E. P.*

AKSAKOV, Ivan, 1823—1886, kirjanik Sergei A.-i poeg, kuulus publitsist ja Vene slavofiilide juht, edustas Aleksander II reformide ajajärgul ajalehtedes „День" ja „Москва" slavofiilide kava, nõudes kodanikuvabaduste teostamist ja tõelisi reforme talupoegade huvides; kaotab a. 1868 ajalehtede väljaandmise õiguse, saab a. 1880 uuesti loa välja anda ajalehte „Русь", mida ta nüüd oma surmani teeb. Oma ajalehtedes, peaasjalikult „Москва's", peatub A. sageli ka Balti küsimuste juures, refereerib pikalt J. Samarini välismaal avaldatud tööd „Окраины Россіи", polemiseerib Bock'i »Livländ. Beiträge'dega« ja Balti-Saksa ajakirjandusega. A. leiab, et talurahva vabastamine Baltimail uue teguri — vaba talupoja-seisuse — on loonud ja sellega Vene valitsusele uued kohustused peale pannud. Venemaa ei võivat enam kinni pidada saksa vähemusrahvusele hoopis teistel tingimustel antud privileegidest, vaid olevat kohustatud ära kaotama terves ilmas ainukese »sotsiaalsete ülekohtute ja ajalooliste harulduste muuseumi«, mis seni Vene valitsuse kaitsel nagu mingi klaaskupli all Baltimaal on säilinud. Baltimaa üksteise vastu vaenuliste rahvuste lepitamine olevat teostatav ainult erapooletul pinnal — nende alistamisega ühisele Vene riiklikule põhimõttele. —

Balti küsimuse kohta käivad A.-i artiklid on avaldatud tema tööde VI köites.

Р. Б. Сл.; Энц. Сл. Брокг.-Эфр. *P. T.*

ALBEDINSKI, Peeter, sünd. 1826. a., surn. 19. V 1883, sai sõjaväelise hariduse Peterburis paažidekorpuses, teotses hiljemini mitmel alal väeteenistuses. 1865. a. määrati A. Peterburi sõjaringkonna ülemaks, 9. okt. 1866 nimetati kindral-leitnandiks, ühtlasi Balti kindralkuberneriks, kelleks oli kuni 1870. a., lahkudes siit oma palvel. 1874—80 oli A. Vilno kindralkuberneriks; 1880 määrati samale ametile Varssavi; 1881 nimetati riiginõukogu liikmeks. — Oma tegevuses Balti kindralkubernerina pidas A. tarvilikuks Läänemere-maid võimalikult lähendada Venemaale ja nende ühiskondlik-politilist korraldust ühtlustada Venemaa omaga, selleks vajalikul korral mööda minna ka neist eesõigustest, mis Vene kroonikandjad Baltimaale varemini annud. Ka rõhutas A. vajadust, et Balti aadlile antud eesõigusi tuleb kärpida ja tühistada, kui need vastolus on kohalikkude elanikkude enamuse, muu seas talurahva eluhuvidega.

Р. Б. Сл. II, 69; Rig. Biogr. III, 108; (Buchholtz), Fünfzig Jahre russischer Verwaltung, 1883, lk. 286—97. *H. Kr.*

ALBERT, Liivimaa (Riia) piiskop, surn. 1229. — A. põlvnes Buxhövdenite soost, kelle maa-alad olid Bremeni naabruses, m. s. Apeldern'is, ja oli oma ema, Aleidis Utlede, kaudu Bremeni ppiisk. Hartwich II-se poolõepoeg. Alates hiljemalt a. 1186 oli A. Bremeni toomhärra. Bremeni ppiiskoppide püüdeks oli juba mõnda aega levitada ristiusku ja ühtlasi Bremeni kiriku ülemvõimu kirde paganamail. Liivlaste apostel Meinhard oli oma tegevust küll iseseisvalt alanud, kuid niihästi tema õnnistamine piiskopiks kui ka ta järeltulija Bertholdi määramine oli sündinud Bremeni ppiisk. poolt. Sama ppiisk. pühitses a. 1199, oletatavasti 28. III, ka A.-i Liivi piiskopiks. A.-i osaks sai kuristiku äärel seisev misjonikirik. Ka A. oli vaga kristliku misjoni teenistuses, kuid tänu oma suurele politilisele andele käsitas ta enda ülesannet eht keskaegse kirikuvürstina. Tema kavatsus oli luua iseseisev, ainult paavstist ja keisrist sõltuv ppiiskopkond mitme, ainult temale alluva alampiiskopiga. Millised olid aga väljavaated vaimulik-ilmaliku vürstkonna asutamiseks Baltimail? — Kirikupolitilist toetust paavstkonna poolt, kes parajasti heitluses oli üleilmliku võimu pärast, ei võinud ette arvestada. Keisri ja Saksa riigi toetusele pani A. lootusi, kuid pidi pettuma, kuna keisri võim oma teotsemise eesmärke otsis Itaalias. Bremeni ppiiskopilt polnud kestvat abi oodata, kuna A.-i plaanid Bremeni ülemvõimu õigustega pidid lõikuma. Kõige pealt oli juba tol ajal rahvusvaheline «Balti küsimus» olemas. Idamere peremehed olid alles t a a n l a s e d. Kuid nendega võistlesid Lüübekist ja Wisbyst Ojamaal juba s a k s l a s e d Venemaale viivate kaubandusteede pärast. Need teed viisid peamiselt otse Novgorodi, osalt aga ka läbi liivlaste, lätlaste ja eestlaste maade. Ka viimaste rannikud ja saared olid juba mõnda aega skandinaavlaste röövi- ja kaubaretkede sihtkohaks ja elanikud samade skandinaavlaste maksukohuslased. Kuid palju tugevam oli idas v e n e l a s t e mõju normannidega (varäägidega) eesotsas; liivlased ja osa lätlasi olid venelaste maksualused; eestlased sel ajal küll mitte enam. Nii võitlesid ida ja lääs Baltimaade valdamise pärast. Lõunast võtsid l e e d u l a s e d alatasa sõjakäike ette; võis arvata, et nad vahest kord Väinast läänepoolse maa valdavad. Need olid üldised olud A.-i tegevusse astudes.

Balti rahvastelt polnud oodata üldist vabatahtlikku ristiusu vastuvõtmist, kuna see ju allaheitmisega oli ühendatud. Sündmused Meinhardi ja Bertholdi ajal olid seda tõestanud ja ühtlasi näidanud, et nende ettevõtte tagajärjetuse põhjuseks oli olnud laiema ja kindla aluse puudumine. Hoolega asus A. niisuguse aluse loomisele. Suvel 1199 kogus ta omale Ojamaal 500 meest liivlaste maale kavatsetud sõjakäiguks, siis nõutas ta omale toetust Taani kun. Knut'ilt, herts. (hiljemini kun.) Waldemarilt, Lundi ppiisk. (Bremeni võistleja kirdes) Absalon'ilt ja paavst Innocentius III-lt, kes oktoobris ristisõja-bullaga pöördus sakside ja westfaalide poole. Detsembris rändas A. Saksa kun. Philippi juurde Magdeburgi, kus ta endale hulga ristisõdijaid kogus. Aprillis 1200 ilmus ta Lüübekist 23 laevaga Väina suhu.

Hiljemini on A. veel 13 korda selle teekonna ette võtnud, et ristisõda jutlustades sõdureid koguda, asunikke maale ligi tõmmata ehk riiklikke asju ajada, ja on ühtlasi korduvalt Itaalias viibinud. Sest A.-i tegevus osutub mitmekülgseks: ta oli suur organisaator, riigimees, linnade asutaja ja suurejooneline ehitaja, strateeg, seaduseandja ja kaugelenägija kaubanduse ja liikimise edendaja. Ainult sel kombel oli võimalik ristiusu misjoni alusena luua ja kindlustada vaimulikku vürstkonda Väina ääres. Kuid ka puhtusulised ülesanded, mis tolle aja mõistete järgi ettevõtet ainuüksi õigustasid, ei jäänud A.-il tagaplaanile: Kristuse usukuulutamise käsku jälgida luges ta enda ülesandeks, ja kuigi tal enesel leidus vaevalt palju võimalusi jutlustamiseks, suutis ta vaimulikke leida ja osalt kasvatada, kes julgelt ja vaimustatult, ka veretunnistuse eest mitte kohkudes, mis-

joni ülesandeid teostasid. Nende seas oli ka päriselanikest preestreid ja tõlke, näit. eestlane Johannes Virumaalt ja leedulane Philipp. Mõlemad surid märtrisurma. Ka 2 ristitud liivlast lasksid end ennemini surmata, kui et nad ristiusu oleksid salanud, ja liivlaste pealik Kaupo jäi kristlaseks oma surmani lahinguväljal. Need näited tõestavad, et vaimulik töö asjatuks ei jäänud. Loomulikult ei saa eitada ka teisi tõsiasju: tuli ja mõõk mängisid paganate usustpöörmises suurt osa, veristel maadevaldamistel oli tihti eesmärgiks ainult väline kristianiseerimine, Balti rahvad kaotasid oma politilise iseseisvuse. Kohati sattusid nad rõhuva surve alla ja õppisid siis tundma rohkem uue võimu varjukülgi kui selle õnnistust. Teisest küljest lõpetasid sakslased sisesõjad ja välisvaenlaste kallaletungid. Hoolimata mõnest liivlaste ja ka lätlaste vastuhakkamisest näib A. siiski lõpuks suutnud olevat nende seas teatud poolehoidu saavutada. Sest kui liivlased ja lätlased a. 1221 Taani valitsuse alla pidid sattuma, olid nad selle vastu.

Ainult peaasju A.-i ajaloost on võimalik siinkohal mainida. A. 1201 asutas ta Riia turu, tulevase linna, mille elanikele ta Wisby saksa linnaõiguse andis ja mille kaubandust ta privileegidega edendas. Riiga määras ta ka oma piisk. asukoha (1202), kuna ta terve Liivimaa neitsi Maarjale pühendas. Umbes a. 1202 asutas A.-i abiline Dietrich, vist küll A.-i algatusel, mõõgavendade vaimuliku rüütliordu. 1205 asutati Dünamünde tsistertslaste klooster. Maal pani A. maksma läänimaade süsteemi, kuna ta saksa rüütlitele saksi läänioiguse põhjal maid vasallkondadeks andis. Mõõgavendade meister, nagu muidugi ka A., jagas maid vasallkondadena ka liivlaste pealikele, kuid erilise läänioiguse järgi, mis saksa rüütlite omast erines. Liivlaste pealiku Kaupo saatis A. a. 1203 ühes munk Dietrichiga ka paavsti juurde Rooma, loomulikult politilise eesmärgiga. Liivlaste maa-ala alistamine oli 1206. a. lõpetatud, ja a. 1207 sai A. ta riigivürstina Saksa kuningalt läänike. Ühe kolmandiku loovutas ta ordu nõudel viimasele. Venelaste mõjuvõim lõunas murti, Kukanoisi vürst pidi pagema, Gerzike vürst oli sunnitud A.-i vasalliks hakkama (1209). Lätlased ühinesid vabatahtlikult sakslasiga, et kaitset leida naabrite rõhumise eest. Tolova lätlased, kes seni pihkvalasile olid maksu maksnud, olid pealegi juba viimaste poolt kristianiseeritud. Liivlased ja lätlased suurendasid nüüdsest peale A.-i võimuvahendeid, sõjakäikudest eestlaste, leedulaste ja venelaste vastu osa võttes. A. kasutas nimelt vastolusid maa pärisrahvaste vahel, samuti ka võimsa semgallide pealiku Vesthardi abi, ehk küll viimane pagan oli, enda huvides. Ta võis politikuna vahest ka laiduväärt olla.

Pettumusedki ei jäänud tulemata. Ordu taotles iseseisvust. Piiskop ja meister palusid a. 1210 paavsti nende tüli lahendada. Ning nüüd piiras Innocentius III A.-i mõjuvõimu lätlaste ja liivlaste maadega: kõik tulevased valdamised pidid mõõgavennad Riia piiskopist sõltumatult omama. Igatahes jäi A.-ile ppiisk. õigus — uuesti võidetavaile maile piiskoppe määrata: kuid need pidid tema kõrval iseseisvad võimukandjad olema. Sellega oli ühtlasele riiklikule kujunemisele takistus loodud, paavst võis aga vastolusid mitme maaisanda vahel oma huvides kasutada, ilma et mõni neist Roomale üleliia võimsaks oleks saanud.

Tõeline kriis tekkis eestlaste alistamisel, kes alatasa liivlaste ja lätlaste maad ähvardasid ja kelle allaheitmine lõpuks ka A.-ile näis ainuke kaitsevahend. 1211.—17. a. võideti Sakala, Rotala, Lääne-(Wiek) ja Järvamaa, Novgorodi ja Pihkva vahelesegamisist hoolimata. Kuid Ugaunia ning Põhja- ja Ida-Eestimaa olid veel vabad, ja venelaste poolt, kes sakslaste edasiliikumise tõttu Eestimaal olid rahutuks läinud, ähvardus uus pealetung: nii muutus a. 1218 A.-i seisukord meeleheitlikuks. Bremeni ppiisk. sulges nimelt Lüübeki sadama, et A.-it sundida endale alistuma, nii et kriitilisel silmapilgul ristisõdijate juurdevool lakkas. Nüüd pidi A. Taani kun. Waldemarilt abi paluma, kes 1219 Tallinna (Lindanisa) ja selle ümbruse vallutas, kuid ka Sakalat ja Ugauniat endale nõudis. Kuna A. paavsti ja keisri juures asjata nende nõudmiste vastu kaitset otsis, langes ordu temast ära, ja A. pidi nüüd Waldemari ülemvõimu tunnustama mitte ainult Eesti-, vaid ka terve Liivimaa üle. Ainsa eeltingimusena läks A.-il korda maksma panna nõue, et enne lõplikku otsustamist kõik tema vaimulikud ja vasallid, Riia kodanikud ja lätlased ning liivlased pidid selle lepingu heaks kiitma. Kõik need keeldusid aga taanlaste võimu tunnustamast; riiglased ajasid isegi 1221 sinna jõudnud kun. foogti minema. Võib olla, et just sel ajal A. Riia linnale õiguse loovutas endale rae linna omavalitsuse-organina valida. — Üldine meeleolu oli siis taanlaste vastu, ja viimaste seisukord Eesti- ning äsja vallutatud Saaremaal oli A.-i õnneks nii kindluseta, et nad sakslaste toetuseta ei suutnud end maksma panna. Sellepärast loobusid nad jällegi Liivi- ja Lätimaast, tunnustasid A.-i venna Hermanni Eestimaa piiskopiks Lihulas ja sõlmisid 1222. a. sakslasiga kaitselepingu. Kuid a. 1223 süttis suur eestlaste vastuhakkamine. Saare-, Harju-, Viru- ja Järvamaa vabanesid; Viljandi, Tartu, Otepää

langesid jälle eestlaste kätte, kes Novgorodi ja Pihkva appi kutsusid. Ainult Tallinnas püsisid veel taanlased, kes vastuhakkajate suhtes olid täitsa abitud. Kun. Waldemar oli kodus ühe oma vasalli poolt vangistatud, see halvas täitsa Taani nõrgad jõuvahendid. A. aga ja ordu teotsesid nüüd jällegi ühiselt ja võtsid kaotatud maakonnad, peale Saaremaa, tagasi. Tartu sai 1224 (Lihula asemel) piisk. Hermanni asukohaks. Temalt (mitte A.-ilt) võttis ordu Sakala läänina vastu. A. aga sai 1225 Saksa kun. Heinrich'ilt Liivi-, Läti- ja Läänemaa lääniks.

A.-i vahekord taanlasiga, orduga ja Riia linnaga oli mitmes asjas nii selguseta, et ta paavsti palus legaati saata. Ka lootis ta ikka veel ppiiskopiks ülendamist. 1225 saatis paavst Modeena piisk. Wilhelmi suurte volitustega Liivimaale, kes suurema osa tüliküsimusist lahendas. Lääne-, Viru- ja Järvamaa alistas ta esialgu vahendita paavstile, kõrvaldades sakslaste ja taanlaste võimu.

Saaremaa oli iseseisev, ja saarlaste tõttu oli meresõit endiselt kindluseta. 1227. a. alul valdas tugev sõjavägi, mille moodustasid osalt lätlased, liivlased, eestlased, saare ja lõpetas seega Eestimaa allaheitmise. Varssi peale seda okupeeris ordu omavoliliselt Harjumaa ja Tallinna. Alles 10 a. pärast nõutas paavst nüüd jõuetuile taanlasile nende omanduse tagasi, kuna vahepeal ordu saksa vasallid oli maale elama asetanud.

Lõuna pool ulatus A.-i aegadel saksa võim kuni Selburgini ja Mesothenini. Siin oli A. Seloonia piiskopkonna asutanud, mille ta aga 1224 Riiaga ühendas, misjuures ta lõi uue Semgallia piiskopkonna. Selleks pidi aga, peale Mesotheni maakonna, kõik muu semgallide maa alles võidetama. Vesthard, »semgallide kuningas«, oli seni sakslaste suhtes sõbralik või erapooletu olnud. Nüüd muutusid aga semgallid vaenlasiks. Liidus kuralasiga hävitasid nad 1228 Dünamünde. Peale seda algasid ordu kättemaksu-retkega võitlused semgallide ja kuralaste vastu, millede lõppu A. enam ei näinud. Ta suri 17. I 1229. Saksa preester ja lätlaste ning eestlaste misjonär Heinrich (Läti Henrik) oli juba 1227 tema tegude kroonikuks saanud.

Mitte kõiki oma plaane ei teostanud A. Tema sõltumatuse Bremenist oli paavst küll kinnitanud, kuid keeldus talle siiski ppiisk. tiitlit andmast. A. omas küll ppiiskopi õigused Semgalli, Tartu ja Saaremaa piiskoppide suhtes: kuid paavstide kade politika soodustas nende piiskoppide iseseisvust, samuti ka ordu sõltumatust ja taanlaste võimu. Tallinna piiskopkond jäi Lundi alampiiskopkonnaks. Riia piiskop ei pidanud nimelt tervel Baltimaal isandaks saama, kus pigemini paavstid tahtsid otsustavat osa mängida. Selleks pidi maa sisemine politiline killustamine kaasa aitama. See asjaolu sai saatuslikuks tulevikus. A.-i plaan — asutada ühtlane vaimulik vürstkond Idamere-mail — oli riiklikust vaatekohast parem. Kuid just siin põrkasid kohalikud huvid kokku paavstkonna omadega, — kuna jällegi paavstide abita polnud mõeldav A.-i plaanide teostamine.

A.-i ajaloolise osa hindamine on olnud mitmesugune, selle järgi, kas rohkem esile tõsteti sakslaste menu või Balti rahvaste alistamist ja järgnenud orjastamist. Igal juhul on A. Balti küsimuse XIII a. s. otsustanud Lääne kasuks. Alles A.-i kaudu on terve Balti maa-ala saanud Lääne-Euroopa kultuurtsükli püsivaks osaks.

Läti Henriku »*Chronicon Livoniae*« (peaallikas); Dehio, Gesch. d. Erzbistums Hamburg-Bremen, 2. Bd., 1877, lk. 160 jj.; Allg. D. B. I, 196 jj.; Protest. Realenz. I, 295 jj.; A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands 1903, Bd. 4; Arbusow, Geistl. (Jhrb. f. Gen. VIII, 58 j., XVI, 5); R. Holtzmann, Neues Archiv d. Gesellsch. f. ält. deutsche Gesch.-kunde 43., 1920, lk. 161 jj. *L. A.*

ALBERT II Suerbeer Kölnist, mag., Bremeni kapiitli skolastikus, määrati a. 1229 Bremeni ppiiskopi poolt, kes metropoliidina Riia üle esines, Riia piiskopiks; paavst selleks teda ei kinnitanud, vaid nimetas A.-i a. 1240 Armagh'i ppiiskopiks Iirimaal, 1245. a. aga — Preisi, Liivi- ja Eestimaa ppiiskopiks. Enda asukohaks a. 1253 peale piisk. Nikolause surma Riia valinud, kinnitati A. 1255 paavsti poolt Bremenist sõltumatuks esimeseks Riia peapiiskopiks, millist tiitlit Albert I tagajärjetult oli taotlenud. Kuramaa, Tartu, Saaremaa (Tallinna jäi Lundi kuuluvusse) ja 4 Preisi piiskopi metropoliidina pidas A. 1258. a. Riias II provintsiaalkontsiili. Juba pikemat aega püsinud vastolude tagajärjel Saksa orduga viibis ppiisk. mõnda aega Võnnus vangis. Hiljemini teotsesid ppiisk. ja ordu jälle koos, korraldasid 1272 ühise lepinguga suhted semgallidega. — A. II lõpetas piisk. A.-i alatud Riia toomi ehituse, kuhu ta ka peale oma surma (1272 nov. ja 1273 märtsi vahel) peaaltari ette maeti.

P. v. Goetze, A. S., 1854; Allg. D. B. I, 202—4; Arbusow, Geistl. (Jhrb. f. Gen. IX, 166, XVI, 207). — A.-i jutlused (*sermones*) Püha Edmundus'e († 1242) ülendamise puhul leiduvad Th. Martène'i »*Thesaurus novus Anecdotorum*« 3, 1717; 1831 jj.; 1827 jj.; vrdl. 1751 jj. *L. A.*

ALBRECHT Brandenburgist, sünd. 16.V 1490, surn. 20. III 1568, valiti 1511. a. Saksa ordu kõrgmeistriks. Tema valimisel loodeti,

et A., kes oli Poola kun. Sigismund I õepoeg, suudab parandada Saksa ordu kasuks seisukorda, mis oli tekkinud Thorni rahu järel 1466. a.; viimane oli võtnud ordult parema poole Preisimaast, kuna teise poole suhtes oldi sunnitud tunnustama Poola ülemvõimu. A.-i diplomaatilised sobituskatsed Poolaga osutusid aga tagajärjetuiks, seepärast kavatses ta parandada Saksa ordu seisukorda sõjalisel teel. Oma suurejoonelise, kuid reaalolusid vähe arvestava sõjaplaani esitas A. ka Liivi ordumeistrile W. v. Plettenbergile oma kokkusaamisel temaga Meemelis 1516. a. alul. Tark ja ettevaatlik Plettenberg püüdis paljastada selle sõjaplaani nõrkusi. Ja A.-i kavatsus jäigi esialgu teostamata. Kuid mõni a. hiljemini (1519) puhkes siiski sõda Poola ja A.-i vahel. Selles sõjas toetas Plettenberg Saksa ordut küll sõdurite ja rahaga, kuid A. oli siiski jõuetu Preisimaad Poola ülemvõimu alt vabastama. Peale 4-aastast vaherahu Poolaga, mille kestes A. oli tutvunud ev.-luteri usuga ja ühendusse astunud Lutheriga, seisis Saksa ordu jällegi ähvardava sõjahädaohu ees Poola poolt. A. otsustas nüüd alistuda Poolale ilmaliku vürstina: 10. IV 1525 andis ta Preisi hertsogina ustavusvande Sigismund I-le. See oli tähtis sündmus ka Liivi ajaloo suhtes: senised sõjalis-vainuliku riigi sidemed Liivi ja Saksa ordu vahel katkesid. Kolm kuud enne seda oli A. Saksa ordu kõrgmeistrina 24 000 kuldna eest lõplikult loobunud oma ülemvõimu õigustest Harju ja Viru kohta Liivi ordu kasuks. Hoolimata neist pöörangulisist muutusist ei jäänud hertsog A. ka hilisemal ajal võõraks Liivi ajaloole. Tema osavõtt selle maa saatusest tihenes eriti, kui tema vend markkrahv Wilhelm 1529. a. sai Riia ppiiskopi koadjuutoriks.

K. Lohmeyer, Herzog Albrecht von Preussen; Danzig, 1890; E. Joachim, Die Politik des letzten Hochmeisters in Preussen I—III. 1892—95. *H. Kr.*

ALEKSANDER I, Vene keiser 1801—25. Omandanud oma kasvatajalt šveitslaselt La Harpe'ilt valgustusaja liberaalsed ideed, püüdis A. Vene elus läbi viia põhjalikke reforme, ei saanud aga kaugemale riigi administratiivsete keskasutuste uuendamisest (ministeeriumide sisseseadmine jne.), andus peagi täieliselt välispolitikale (sõjad Napoleon I-ga, Püha liit jne.), usaldades riigi sise-elu juhtimise vanameelsete bürokraatide (Arakčejevi j. t.) kätte, kes eriti A.-i valitsemisaja viimsel aastakümnel teostasid äärmise reaktsiooni süsteemi. Baltimaade suhtes märgitseb A.-i valitsemisaeg tähtsate uuenduste ajajärku. A. kinnitas küll oma kroonimispäeval 19. IX 1801 Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna eesõigused, kaotas samal aastal n. n. statsioonimaksu ja ühendas Eesti-, Liivi- ja Kuramaa üheks kindralkubermanguks, andis 1802. a. luba Eesti ja Liivi mõisnikkude krediitkassade asutamiseks, neid varustades suure toetusega rahalise laenu näol, kuid nõudis selle kõrval ka talurahva väljakannatamatuks muutunud seisukorra parandamist. Et mõisnikkude väljaminekud elu europaseerumise mõjul tunduvalt olid tõusnud, valitsev naturaalmajanduse-süsteem aga endiseks jäänud, püüdis aadel talupoegadelt võimalikult rohkem välja pressida. Kuid see rööv-majapidamine, mis ei hoolinud maapinnast ega tema harijast, osutus lõpuks ka aadlile endale kahjulikuks: mõisad sattusid ikka enam võlgadesse, pärisorja töö produktiivsust oli võimatu tõsta, maal esinesid sageli majanduskriisid, näljahädad ja talurahva rahutused (neist suurimad oktoobris 1802 Kaugershofis ja Kokenhofis). Nii oli agraarreform saanud majanduslikuks paratamatuseks aadlile ja talupoegadele. Sellest said aru ka mitmed aadlimehed, kes pealegi Lääne-Euroopa humaansete ideede mõjul pooldasid pärisorjade seisukorra kergendamist. Et algatust reformideks mitte lasta minna Vene valitsuse kätte, püüdsid nad kohalikkude maapäevade kaudu uusi agraarseadusi maksma panna. See õnnestus Eestimaal, kus uuendusmeelne mõisnikkude peamees J. G. von Berg (vt.) 1802. a. maapäeval läbi viis regulatiivi, mille A. 25. IX 1802 kinnitas. See regulatiiv, mis tuttav oma algussõnade all »Igga üks«, on enam uuenduste lubamine kui otsekohene seadus. Ta kutsus esimeses osas talurahvast üles korralikule majapidamisele ja lubas parandada nende seisukorda, kes oma kohuseid hoolikalt täidavad. Regulatiivi teine osa sisaldas rea üksikasjalisi määrusi talurahva-kohtute loomiseks: igasse mõisa tuli asutada talurahvakohus, mis talupoegade omavahelisi tüliasju pidi lahendama, ainult selle kohtu otsuse põhjal võis mõisnik laiska või hooletut talupoega oma talust välja tõsta või ära müüa. Mõisnikkude vastu sihitud talupoegade kaebuste lahendamiseks kutsuti ellu ainult mõisnikest endist koostuvad kihelkonnakohtud. 1803. a. maapäeval valiti eriline reguleerimiskomisjon, kes pidi välja töötama üksikasjalise regulatiivi, kus kokkukõlla oleksid viidud talupoja varandus ja tema kohused mõisa vastu. 1804. a. maapäeval võeti regulatiiv ägedate vaidluste järel vastu ja kinnitati A.-i poolt 27. VIII 1804 (nähtavasti ajutise määrusena). Eesti keeles avaldati ta 1805. a. septembris nime all »Eestima Tallorahva Seädus«. Samal ajal ilmus ka samasuguses korras väljaantud »Eestima Tallorahva Kohto-Seädus ehk Walla-kohto Kässo-ramat«, mis sisaldas rea norme talurahva seisusliku korralduse,

kohtukorra, eraõiguse, kaelakohtuliste ja politseiliste asjade kohta. Nende seaduste põhjal jäi talupoeg endiselt maa külge kõidetuks, kuid omandas teatava kogukondliku korralduse (vald), sai õiguse liikuvat vara omandada ja härra peale kaevata. Kodukari võis mõisnik teostada ainult 30 kepihoobi piirides. Talupoja kohused mõisa vastu määrati vakuraamatuis kindlaks. Need seadused jätsid mõisnikule õiguse talupoegi ka ilma maata müüa ja vastu nende tahtmist taludest mõisa võtta ega arvestanud vakuraamatute sisseseadmisel talukoha reaalset väärtust. Nad ei pannud talupoja kohuste kindlaksmääramise aluseks maa väärtuse üldist hindamist, vaid lubasid talupoegi oma talude hindamist ainult üksikult nõuda. Seepärast osutusid vakuraamatuis kindlaksmääratud orjused talurahvale üldiselt liiga koormavaks. Liivimaal esitas liberaalse aadli juht Fr. v. Sivers (vt.) oma algatusel 1802. a. augustis A.-ile rea ettepanekuid, paludes muu seas ära keelata talupoegade müügi ja normeerida nii hariliku teo-orjuse kui ka abiteo. Sama aasta sügisel kirjeldas Tartu ülikooli prorektor Parrot (vt.), kes A.-ile isiklikult lähedal seisis, viimasele isiklikul audientsil Liivi talupoegade seisukorda. A. moodustas selle uurimiseks ja parandamiseks komisjoni, millesse kuulusid ka Sivers ja Parrot. Selle komisjoni töö kohta pole teateid säilinud. 1802. a. lõpul esitas Sivers A.-ile üksikasjalise reformidekava, mille A. Liivi maapäevale läbivaatamiseks käskis anda. Veebruaris 1803 tuli see kava Riias maapäeval harutusele ja tekitas Liivi aadlis määratu suure ärevuse. Abiteo normimine läks lõpuks läbi, kuid ettepanek talupoegadele nende talude suhtes piiramatu kasutamisõigus anda leidis aadli enamuse poolt ägedat vastuseismist. Ka mitmes teises suhtes kärpis maapäev Siversi ettepanekuid, millede vastu vähemuse esindajad A.-i ees protesti tõstsid. A. andis maapäeva otsused eri komitee kätte, määras selle liikmeiks mõned Vene võimukandjad (siseminister Kočubei, A.-i isiklik sõber vürst Stroganov j. t.) ja kaks Liivi maanõunikku. (Sivers komisjoni liikmeks ei pääsnud.) 20. II 1804 kinnitas A. Liivimaa talurahva-seaduse komitee poolt esitatud kujul. 28. II 1809 anti selle seaduse juurde rida täiendusparagrahve. 1804. a. seadus tunnustab Liivimaal talupoja-seisuse politiliselt olevaks. Selle seaduse järgi ei ole talupoeg enam asi, mida mõisnik võib oma tahtmise järgi müüa, vahetada, pärandada, vaid isik, kes mõisnikuga maa kaudu seotud. Oma talu suhtes omab talupoeg pärandatavat tarvitamisõigust. Talust võib mõisnik peremeest välja tõsta siis, kui viimase kõlbmatus kohtu teel tõeks tehtud (sel korral läheb talu vanemale pojale) või kui mõisnik temale alluvate talupoegade teoorjuse kasutamise otstarbel vajab mõisa põllupinna suurendamist. Talumaal lasuvad kohustused mõisa vastu (ka abitegu) tulid kindlaks määrata rootsi aja katastreerimismeetodi järgi, milleks ellu kutsuti erilised revisjonikomisjonid. Et need, oma enamikus mõisnikest koostuvad komisjonid aeglaselt, kulukalt ja eeskätt aadli huvides töötasid, seati a. 1809 nende asemele üks üldine mõõtmis- ja revisjonikomisjon (Messrevisionskommission), mille esimehe keiser nimetas ja liikmed rüütelkonna poolt ettepandud kandidaatidest kinnitas. Töötades 14 a. viis see komisjon Liivi talumaade hindamise töö lõpule. Üldiselt olid peremehed 1804. a. seaduse järgi võrreldes teiste talurahva liikidega eesõigustatud seisukorras: näit. olid nad vabad sõjateenistusest ja mõisniku kodukari alt. Kõige raskemasse seisukorda jäid selle seaduse järgi mõisateenijad, keda mõisnik võis üksikult pärandada ja mõnel juhul koguni müüa. Ka Liivimaal kutsuti ellu talurahva-kohtud, kes talupoegade tsiviil- ja väiksemaid karistusasju harutasid. Teiseks instantsiks oli kihelkonnakohus, kolmandaks maakohus, neljandaks õuekohus (viimases puudusid talupoegadest kaasistujad). Mõisniku kodukariõigust piirati teatavate süütegudega ja karistuse suurust 15 kepihoobiga. Nende reformidega lõppes Baltimaade talurahva vabastamise esimene ajajärk. Algatus edaspidiseks asjade käiguks läks Eestimaa aadlist välja. Võrreldes Liivi talurahva-seadust Eesti omaga leidis Vene valitsus peagi viimase olevat palju konservatiivsema. Eesti talupoegade raskest seisukorrast tunnistasid ka talurahva rahutused Eestis, eriti aastal 1805. A.-i käsul vaatas siseminister Kurakin a. 1808 Eesti regulatiivi läbi ja leidis selle täiesti puuduliku ja talupojile kahjuliku olevat. Järgmisel a. kutsus A. ellu Eestimaa talurahva seisukorra parandamise komitee, mis 1804. a. Liivi seadust eeskujuks võttes uue regulatiivi põhimõtted välja töötas. Esitades need põhimõtted Eesti maapäevale nõudis A. kõigi Eesti talumaade hindamist ja uue kohasema regulatiivi väljatöötamist. Eestimaa aadel ei tahtnud mingil tingimusel kulukat maahindamist ette võtta ja oma õigusi niivõrra kitsendada lasta, nagu see Liivis 1804. a. seadusega oli sündinud. Et valitsust siiski millegagi oli vaja rahuldada, eelistas ta keelduda oma õigustest talupoja isiku kohta, säilitada aga selle eest piiramatud õigused talumaade kohta. Seda seisukohta aitasid vastuvõetavaks teha tol ajal populaarsed Adam Smith'i ideed vaba võistluse ja vaba kokuleppe tarvilikkusest. Ka olid paljud

mõisnikud juba jõudnud tutvuda kuulsa agronoomi Thaeri õpetusega, kes nõudis suurpõllu-kultuuri intensiivsemaks tegemist ja mõisamajanduse rajamist uutele ratsionaalsetele alustele. Viimast ähvardas aga takistada talupoegade kaitse ja talumaade kindlustamine nende harijaile, sest tol ajal oli suurem osa üldisest põllupinnast veel talupoegade käes. Kõigil neil põhjustel algatati 1810. a. maapäeval talurahva isikliku vabastamise küsimus. Keiser võideti sellele mõttele endise Eesti kindralkuberneri, Oldenburgi printsi Georgi kaudu. 31. III 1811 kiitis ta heaks sama aasta maapäeva poolt vastuvõetud vabastamis-põhimõtted ja asutas, seekord Tallinna, erikomisjoni, mis koostus neljast keisri poolt nimetatud ja viiest aadli poolt valitud isikust. Et komisjoni esimees, kindralkuberner Oldenburgi prints August, viibides 1812—14 sõjas, asus Tallinnast eemal, võidi alles 1814. a. tõsiselt tööle asuda ja jõuti sellega 1815. a. juulis lõpule. 16. XI 1815 saadeti maapäeva poolt heakskiidetud eelnõu A.-ile kinnitamiseks. Kui riiginõukogu ja kodifikatsioonikomisjon eelnõu olid läbi vaadanud, kinnitas A. selle 23. V 1816. Jaanuaris 1817 kuulutati uus seadus Eestimaal avalikult välja kahes osas: »Eestima Tallorahva Seädmissed« sisaldasid üldised määrused uuele korrale ülemineku kohta ja »Eestima Tallorahva Kässo-Ramat« määrused talurahva-seisuse kogukondliku korralduse, politsei ja kohtu asjus. Nende seadustega muutusid Eestimaa talupojad vabadeks isikuteks, kel »eddespidi moisavanemattega muud teggemist ei olle, kui agga sedda mõda, kuida nemmad teine teisega vastastikko kaupa ehk kontrakti on teinud«. Talupojad said õiguse teiste seisuste eeskujul endile maad ja muud liikumata varandust pärandatavaks omanduseks hankida, kuid »Ma ja Pohhi« jäi täieliselt mõisnikkude omaks. Talupojad jagunesid uue seaduse alusel valdadesse; vallavanema määras mõisnik vallakogu poolt esitatud kandidaatidest; mõisnik kinnitas ka kõik vallakogu otsused ja teostas mõisapolitseid. Senised talurahva-kohtud kaotati ja asutati igasse kihelkonda kogukonnakohus, mis koostus ühest mõisnikust-juhatajast, kohalikust pastorist ja kahest talupojast-kaasistujast. Teiseks instantsiks oli kreiskohus samuti talupoegadest kaasistujatega, kolmandaks ülem maakohus, kus talupojad puudusid. Vabaks said talurahva eri liigid järk-järgult 14 aasta jooksul. Nii hakkas seadus täies ulatuses alles 1831. a. maksma. Liivimaal algatas talurahva isikliku vabastamise küsimust kreisisaadik Samson von Himmelstierna (vt.), kelle ettepanekul Liivi maapäev 1818. a. juunis asja harutamisele võttis. Et mõned mõisnikud pooldasid 1804. a. seadust, teised lihtsalt igasuguste uuenduste vastu vaenulised olid, läks isiklik vabastamine ainult kindralkuberner markii Paulucci (vt.) energilisel survel läbi. Vastav seaduse-eelnõu töötati välja maapäeva poolt valitud ning keisri poolt kinnitatud komisjonis ja võeti dets. 1818 maapäeval vastu. Kui riiginõukogu eelnõu oli läbi vaadanud, kinnitas A. selle 26. III 1819. Seadus kuulutati avalikult välja alles 1820. a. esimese veerandi jooksul. Liivi 1819. a. seadus toetub üldiselt samule põhimõtteile kui Eesti 1816. a. seadus. Mõisnikud said kõigi talumaade täielisteks omanikkudeks, avalik-õiguslikkude normide asemel reguleerisid mõisniku ja isiklikult vabanenud talupoegade suhteid siit peale vabad kontrahid. Talupojad jagunesid valdadesse, millede tegevus seisis mõisniku tugeva järelevalve all. Mõisapolitsei ja mõisniku kodukari-õigus jäid püsima; viimast õigust laiendati nüüd isegi talu-peremeeste kohta. Vallakohtud, millede liikmed mõisnik nimetas valla poolt ettepandud kandidaatidest, jäid püsima ja harutasid talurahva omavahelisi asju. Järgmiseks instantsiks oli kihelkonnakohus mõisnikkude poolt valitud juhatajaga ja talupojist kaasistujatega. Kihelkonnakohus harutas mõisnikkude kaebusi talupoja ning kogukonna vastu ja saatis oma arvamise talupoja kaebuste kohta mõisniku vastu järgmisele instantsile — kreiskohtule, mis koostus kolmest mõisnikust ja kahest talupojast. Lõplikuks instantsiks talupoegade kaebuste suhtes oli õuekohtu talurahva-osakond, milles puudus talupoegade esindus. Ka Liivi talurahva-seadus hakkas maksma järk-järgult: 1823—26 saavutasid talurahva eri liigid üksteise järel isikliku vabaduse ja alles a.-ks 1832 sai terve talupoja-seisus õiguse kubermangu piirides vabalt elukohta vahetada. Talurahva vabastamine ilma maata ei toonud tema seisukorda tunduvaid parandusi. Majanduslikult läks talurahva olukord 1816.—19. a. seaduste järgi koguni märksa raskemaks. Ainult mõisnikud, kes omandasid õiguse terve maapinna üle ja oskasid endile kindlustada odava tööjõu teoorjuse alusel, said neist seadustest suuri reaalseid kasusid. — H a r i d u s e a l a l tuleb märkida Tartu ülikooli asutamist a. 1802, milleks juba Paul I käsu oli annud. A. muutis 1802. ja 1803. a. ülikooli valitsemise esialgse kava, mille järgi ülikool pidi alluma Eesti, Liivi ja Kura aadlist koostuvale kuratooriumile, ja allutas 1803. a. seadusega ülikooli riigi keskvalitsusele, kes kuraatorite kaudu tema tegevuse järgi valvas. Ülikoolis valitsev vaim osutus üldiselt vabameelsemaks Balti aadli omast. Viimane ei olnud seepärast Tartu ülikooliga rahul ja kavatses koguni

Miitavis ellu kutsuda uue kõrgema õppeasutuse aadli jaoks, kuid selleks ei annud A. luba. Ka A.-i valitsuse lõpul jäi Tartu ülikool, mis 1820. a. sai uue statuudi, võrdlemisi vabaks valitseva reaktsiooni alt. 1802. a. Vene kooliseaduse järgi, mis üldiselt ka Baltimaal maksma pandi, allus haridusasi siin ülikooli koolikomisjonile. See oli 1804. a. koolikorralduse põhialuste järgi kohustatud kihelkonnakoole maal ellu kutsuma. Koolikomisjoni eelnõu järgi tuli Liivimaal asutada 122 klk.-kooli, mida ka mõisnikud pidid toetama. Viimased aga ei tahtnud sellega leppida, et kooliasjade juhtimine oli antud valitsuse mõju all seisva asutuse kätte, ja tegid nii suuri takistusi, et Liivis kui ka Eestis koolikomisjoni kavatsused täiesti paberile jäid. Ainult Kanepis tekkis 1804. a. praost J. P. v. Rothi (vt.) algatusel klk.-kool ja 1811. a. vaeste- ning tööstuskool tütarlastele. 1816. a. Eesti talurahva-seadus sisaldas määruse, et vallad iga 1000 isiku kohta ühe kooli asutaksid ja ülal peaksid. 1819. a. asutatud alaline komitee maarahva koolide asutamiseks ning ülalpidamiseks, mis koostus rüütelkonna ja vaimuliku seisuse esindajaist, ei suutnud rahvakoolide asutamist Eestimaal A.-i valitsemise ajal tegelikult edasi viia. 1819. a. Liivi seaduse järgi pidi iga vald 500 isiku kohta ühe vallakooli asutama. Kõik lapsed 10 a. peale olid sunnitud vallakoolis käima niikaua, kui pastor seda tarvilikuks tunnistab. Iga klk., kus vähemalt 2000 meeshinge, pidi asutama klk.-kooli kooliõpetajate ja kirjutajate ettevalmistamiseks. Liivimaalgi edenes sellega ettenähtud üldise ja sundusliku alghariduse teostamine väga visalt, osalt ka seetõttu, et ülemkonsistoorium maapäevaga seaduse elluviimisel ägedasse vastollu sattus.

A. Tobien, Agrargesetzgebung Livlands I (1899); A. Agthe, Ursprung u. Lage der Landarbeiter in Livland (1909); A. v. Gernet, Geschichte u. System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland (1901); Ю. Самаринъ, Крестьянскій вопросъ въ Лифляндіи (Окраины Россіи, вып. VI, Берлинъ, 1876); R. J. L. Samson v. Himmelstierna, Histor. Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, Inl. 1838; J. Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal (1916); Lipp, Kir. ja har. lugu II; Е. Пѣтуховъ, Императ. Юрьевскій, бывш. Дерптскій Университетъ за сто лѣтъ его существованія (1902). *P. T.*

ALEKSANDER II, Venemaa keiser 1855—81. Tema valitsemise ajal teostati Venemaal rida ülitähtsaid ja põhjapanevaid reforme, nagu Vene talurahva vabastamine (1861), semstvo sisseseadmine (1864), kohtukorralduse ja -pidamise uuendus, uue linnaseaduse (1870) ja üldise väeteenistuse-kohustuse maksmapanek (1874). Peale Nikolai I aegset äärmuseni viidud survepolitikat sai ka mõttevabadus Aleksander II ajal laiemad piirid, mis soodustas ühiskondliku mõtte virgumist ja arenemist. Sel alal kujunesid kaks peamist voolu — läänlaste ja slavofiilide liikumine, — mis tol ajal vene ühiskondlikule ja riiklikule elule avaldasid tugevat mõju ja ei jätnud riivamata ka Läänemere-maade ühiskondlik-politilist korraldust ja elu-olu. Mõlemad voolud pooldasid reforme, kuid olid sel puhul kumbki eri-ideoloogiaga ja soovitasid neid teostada eriviisil. Kuna läänlased arendasid Lääne-Euroopa liberalismi ideid ja pidasid vajalikuks üle kanda sealseid ühiskondlik-riiklikke korraldusi ka Vene oludesse, eitasid slavofiilid »määndunud Läänega« kokkupuutumise tarbekohasust ja rõhutasid vajadust tagasi pöörduda Vene omapäraste ühiskondlikkude eluvormide juurde. Läänemere-maade ühiskondlik-politilise korra vastu olid mõlemad voolud teatava määrani vaenulised, läänlased selle aristokraatlikkuse tõttu, slavofiilid aga siin valitseva saksluse ja protestantluse pärast. Aleksander II valitsuse alul olid ülekaalus läänlased oma liberalismiga, pärast Poola mässu 1863. a. tõusid mõjule slavofiilid, kes üritasid energilise sõjakäigu ka Läänemere-mail valitseva ühiskondlik-politilise korralduse vastu, sattudes sel puhul teravasse vastollu kohaliku saksluse ga. Ägedamaks pealetungijaks oli siin Juri Samarin (vt.), kelle vastu saksluse poolt esines rida autoreid, nende keskel silmapaistvam Tartu professor Karl Schirren (vt.) oma »Liivimaa vastusega« (1869).

Läänemere-maile tõi Aleksander II valitsemisaeg rea olulisi reforme ja palju värskendust agraarseadusandluse alal. Balti mõisnikkude seas oli Nikolai I valitsuse lõpul jälle võidule pääsnud konservatiivne vool. Liivimaal läks sel voolul korda tühistada suurel määral need paremused talurahvale, mis 1849. a. võrdlemisi vabameelses maaseaduses olid vastu võetud. Kuid Venemaal mõjule tõusnud liberalismi tagajärjel ei õnnestunud Liivimaa tagurlikel mõisnikel oma tahet maksma panna. See oli valitsusevõimude otsustava vahelesegamise teene, et 1860. a. Liivimaa talurahva-seadus, mis jäi maksma mitmeks aastakümneks, viidi läbi vabameelsemail alustel, kui seda kohalikud mõisnikud olid soovinud. Ka Eestimaa kohta pandi maksma uus talurahva-seadus, mis kinnitati 5. VII 1856. Selle elluviimisel aga tekkisid laiaulatuslikud talurahva rahutused, milledest suurem on tuntud »Mahtra sõjana« (1858). Mõlemate seaduste järgi jäi kogu

maa mõisnikkude omanduseks, kuna osa sellest eraldati talumaaks, mis pidi jääma talupoegade tarvitada teo-, vilja- ja raharendi alusel või müüdama neile pärisomanduseks. Talumaast lahutati osa, Liivimaal kvoote-, Eestimaal kuuendikumaa, mõisnikele vabaks kasutamiseks. — Neile seadustele järgnes teisigi, mis tõid suuri muudatusi talurahva ellu. Tähtsamaiks neist olid teo-orjuse kaotamine Liivi- ja Eestimaal 1868., Saaremaal 1865. a., talurahvale laiema liikumisvabaduse andmine (1863), talurahva kohta mõisnikelt kodukariõiguse võtmine ja ihunuhtluse kaotamine (1865), uus vallakogukonna seadus (1866), mis talurahva omavalitsuse vabastas mõisniku eestkostmise alt. — Majanduslikul alal kaotasid ülalmainitud seadused hulga tõkkeid maa, eriti talurahva majanduslikus arenemises. Talude ostmine hakkas hoogu võtma ja ühes sellega kindlamalt kujunema ka talupoja majanduslik iseseisvus. Raharendi sisseseadmine paiskas hulga inimesi külast välja. Osa neist rändas Venemaale, osa kodumaa linnadesse. Viimase asjaolu võimsal surumisel kasvas hoogsalt linnaelanikkude arv, kuhu ikka enam ja enam eesti elementi juurde tuli. Linnades endis aga paranesid Aleksander II valitsuse ajal laiemate hulkade elutingimused tunduvalt. 1866. a. vabastati käsitöölised senisest tsunftidest sõltuvusest. Eriti tagajärjekalt mõjus linnade majanduslikule arenemisele liikimisolude paranemine raudteede asutamise tagajärjel: 1870. a. avati Paldiski-Tallinna-Peterburi raudtee, 1876. a. selle Tapa-Tartu haru. Rahamajanduse mõjuka sissetungimisega võttis tööstus ja kaubandus Läänemere-mail Aleksander II ajal enneolematu hoo. — Linnade omavalitsuse alal pandi 1877. a. maksma 1870. a. vene linnaseadus. Endiste »seisuste«, magistraadi, suure ja väikese gildi asemel korraldati linna-omavalitsus nüüd kõigist maksualustest, hoolimata nende kuuluvusest teatavasse seisusesse. Kuigi uue korralduse kõrval säilisid ka senised kodanikkude korporatsioonid oma teatavate funktsioonidega ja kuigi uus seadus oli oma olemuselt konservatiivne, tõi uus korraldus siiski oluliselt tähtsaid uuendusi senisesse linnaomavalitsusse, värskendades ja tuulutades seda ning õhutades kohati (Tartus) ka eestlasi koondumisele ja organiseerumisele jõukama saksa kodanluse vastu. — Haridusliku ja kiriklikul alal oli eriti teravaks küsimuseks Aleksander II valitsuse ajal Läänemere-mail, iseäranis Liivimaal, ev.-luteri usu ja kreeka-katoliku usu vahekord. 40-date aa. usuliikumise aegu oli Liivimaal 140 000 hinge läinud õigeusku. Samal ajal oli maksma pandud rida kitsendavaid määrusi luteri usu kahjuks ja kreeka-katoliku usu soodustamiseks. Üheks teravamaks nende hulgas oli keeld kreeka-katoliku usku läinutel tagasi pöörduda luteri usku; kuna aga õigeusku pöördunud talupojad oma elujärje loodetud paranemise asemel sattusid mõisnikkude, pastorite ja ka luteri usku talupoegade tagakiusamise pärast ja kreeka-katoliku kiriku korraldamatuse ning sisulise mannetuse tagajärjel veel raskemasse olukorda, kui neil olnud varemini, siis pettus suur osa õigeusku läinuist ja püüti tagasi pääseda luteri usku. Aleksander II, kes juba troonipärijana oli esinenud luteri usu kaitsjana, pidas, keisriks saanud, usulisi olusid Liivimaal teravalt silmas. 1864. a. saatis ta oma tiibadjutandi krahv Bobrinski (vt.) neid Liivimaale uurima. Viimane leidis õigeusku läinute seisukorra olevat haletsemisväärse ja iseloomustas siinset usuliikumist »ametliku pettuse« tagajärjena. Kuigi Bobrinski aruanne avaldas keisrile sügava mulje, tundis ta esialgu end siiski jõuetu püha sinodi ja slavofiilide tahtmise vastu Liivimaa usulise ummiku lahendamiseks midagi olulisemat ette võtta. Alles järgmisel a., kui Lääne-Euroopas ikka teravamalt hakati vaenulisust avaldama Vene Läänemere-mail usuvabaduse ülemääraste kitsenduste puhul, andis keiser käskkirja, mille järele sega-abielude sõlmimisel vanemailt ei nõutud enam kirjalikku tõotust (reversaali), et nad oma lapsed kasvatavad kreeka-katoliku usu vaimus. See kergendus usuküsimusis oli siiski võrdlemisi nõrk. Täielik usuvabadus aga jäi tulemata, õigeusku läinud talupojil puudus endiselt võimalus luteri usku tagasi minna. Sellest hoolimata kippusid paljud neist enamuse usu kirikutalitustest osa saama. Luteriusu pastorid võimaldasid seda neile. Valitsus aga kavatses sääraseid seaduste vastu eksinuid vastutusele võtta. Viimaseid oli 1871. a. Liivimaa 105 pastorist 93. Nende vastutuselevõtmise kavatsuse vastu püüdis Liivimaa konsistoorium ja Evangeelne alliants, millede esindajad keisri poolt Saksamaal vastu võeti, oma mõju täies ulatuses maksma panna. Selle tagajärjel ja Liivimaa endise kindralkuberneri krahv Peeter Suvalovi mõjutusel lõpetati 1874. a. kõik ülalmainitud süüdistusasjad. — Rahvahariduse alal iseloomustab Aleksander II aega Läänemere-mail tunduv tõus. Rahvas ise hakkab aktiivsemalt osa võtma kooliolude korraldamisest ja parandamisest. Ka mõisad mõjuvad siin toetavalt. Uusi õpetajateseminare (Kaarmal ja Tartus) asutatakse juurde, soetatakse õpperaamatuid, kooliõpetajate palgaolud paranevad jne. A. 1865. sai Tartu ülikool uue statuudi, mis võrreldes 1820. a. omaga ei sisaldanud olulisemaid muudatusi.

Eesti rahvusliku liikumise alal

tõi Aleksander II valitsemisaeg suure tõusu, mida põhjendatult nimetatakse eestluse »ärkamisajaks«. Piisab, kui nimetada siin tähtsamad sündmused sel alal: Kreutzwaldi »Kalevipoja« trükist ilmumine (1857), Jannseni »Pärnu Postimehe« asutamine (1857), »Eesti Postimees« Tartus (1864), eestlaste esimene suurem saatkond keisri juurde (1864), »Vanemuise« asutamine Tartus (1865), kolm esimest Eesti üldist laulupidu (1869, 1879, 1880), Eesti Põllumeeste Seltsi asutamine Tartus (1870), esimene eesti näitemäng »Vanemuises« (1870), Eesti Kirjameeste Selts (1871), eestikeelse Aleksandri kooli mõtte õhutamine ja selle asutamiseks rahakorjamine, Eesti Üliõpilaste Seltsi tegelik asutamine (1871), »Sakala« ilmumahakkamine (1878). See aeg, rikas oma rahvuslikest ettevõtteist, pani aluse ka eesti rahvusliku ideoloogia kujunemisele, mil alal olid agaramaiks töömeesteks J. W. Jannsen ja C. R. Jakobson.

P. Б. Сл.; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands II (1911); St. v. Holstein, Materialien. *H. Kr.*

ALEKSANDER III, Vene keiser 1881—94. Kärpis kindla reaktsionäärina mitmeid oma eelkäija antud liberaalseid reforme ja, suurendades semstvode suhtes bürokraatlikku kontrolli, allutas talurahva kogukonnad semstvoülemate järelevalvele ning kindlustas igas suunas konservatiivseid põhimõtteid. Sinodi ülemprokuröri K. Pobedonostsevi ja Moskva publitsisti Katkovi sõjatseva natsionalismi pooldajana püüdis A. Vene ääremaad võimalikult tihedalt liita siseriigiga korralduselt ja vaimult ühtlaseks tervikuks. Teostades ägedat venestamispolitikat jälgis A. valjude abinõudega kõiki neid, kes ei kuulunud vene rahvusse või kreeka-katoliku usku. Kõik see maksab ka Baltimaade kohta, kus eestlased ja lätlased alguses A.-ile väga suuri lootusi olid pannud asjaolu tõttu, et A. troonile astudes kinnitamata jättis Liivi ja Eesti rüütel- ja maiskondade eesõigused, mis Peeter I saadik kõigi Vene valitsejate poolt olid leidnud kinnitust. Eesti Kirjameeste Seltsi eestvõttel saatsid ka eesti seltsid saatkonna Peterburi, kes Aleksander II hauale pani hõbepärja ja A.-ile esitas palvekirja aadli eesõiguste kaotamise ning mitmesuguste reformide (talumaade müügihinna kindlaksmääramine, riigi- ja maamaksude õiglasem jaotamine mõisnikkude ja talurahva vahel, talupoegade esinduse loomine maavalitsuses, riigipolitsei sisseseadmine, patronaadi-õiguse kaotamine jne.) teostamise kohta. A. saatis a. 1882 senaator N. A. Manasseini (vt.) kohalikke olusid uurima. Aadli poolt äärmise pahameelega, rahva poolt vaimustatud rõõmuhõisetega vastu võetud, külvati M. koha peal palve-, kaebe- ja märgukirjadega otse üle. A. 1884 esitas M. oma 1882.—83. a. revideerimisretke kohta põhjaliku aruande, milles ta kujukalt ja rikkaliku materjali põhjal valgustas Baltimaal valitsevaid väärnähtusi. Valitsus kasutas M.-i aruannet ühekülgselt ainult oma venestamispolitika huvides, jättes kõrvale kõik need soovid ja nõuded, mis otsekohe polnud ühendatud selle politikaga. 1885. a. nimetati uued kubernerid — Eestimaale vürst S. V. Šahovskoi (vt.), Liivimaale kindral M. A. Sinovjev (vt.). Neist oli esimene õieti järjekindel ja algatusvõimeline venestamispolitika teostaja, kuna teine mõõdukamat talitamist soovitas ja hiljemini Balti aadli vastu õieti leplikuks muutus. —Nüüd järgnes rida reforme, milledel kõigil sihiks kohalikkude rahvaste venestamine ja Baltimaa ühtlustamine siseriigiga. 9. VI 1888 asuti politseireformi teostamisele. Kaotati mõisnikkude poolt teatavaks ajaks valitavad kreispolitseiülemad (hakenrihtrid) ja seati asemele valitsuse poolt nimetatavad kreisiülemad vanemate ja nooremate abilistega. Mõisapolitsei, mida mõisnik või tema asetäitja mõisamaa piirides teostas, jäi siiski püsima, samuti ka vallapolitsei. 9. VII 1889 ilmusid seadused kohtu-uuenduse kohta, millede järgi sisse seati vene kohtud, kuid mõnesuguste muudatustega: kohtutest jäeti ära rahva element vannutatud meeste näol, kohtunikkude määramine anti kohtuministri kätte jne. Vallakohus reformiti nii, et iga vallakohtu ringkonda kuulusid 1000 kuni 2000 meeshinge, kohtunikud rahukohtukogu poolt ametisse kinnitati ja uus kohtukord maksma pandi. Senised kihelkonnakohtud kaotati, apellatsiooni-instantsiks vallakohtuile asutati ülem-talurahvakohtud, mis koostusid kohtuministri poolt nimetatavast ülem-talurahvakohtunikust ja kahest vallakohtu eesistujate hulgast kutsutavast kaasistujast. Kassatsiooni-instantsiks talurahva-kohtuile oli rahukohtu-kogu. Teisteks kohtuteks olid rahukohus (apellatsiooni-instantsina rahukohtukogu, kassatsiooni-instantsina senat) ja ringkonnakohus (apellatsiooni-instantsina kõigi Balti kubermangude jaoks Peterburi kohtupalat, kassatsiooni-instantsina senat). Valla- ja ülem-talurahvakohtuis oli ajutiselt lubatud tarvitada ka kohalikke keeli. Teistes kohtutes sündis asjaajamine ainult vene keeles. Samal ajal pandi ametisse siseministri poolt nimetatavad talurahva-asjade komissarid, kellede ülesandeks oli kaotatud kihelkonnakohtute asemel valvata valla-omavalitsuse tegevuse järgi, kinnitada mõisniku ja talupoja vahelised rendilepingud ning üldse silmas pidada agraarolude kohta käivate seaduste täitmist. Komissarideks nimetati tavaliselt kohalikele oludele võõrad vene ametnikud või jälle

kohalikud mõisnikud, kes oma vahelesegamisega valla-omavalitsuste tegevust ainult ilmaaegu takistasid. Kõrgemaks instantsiks komissari suhtes olid kuberneride juhatusel teotsevad kubermangu talurahva-asjade komisjonid ja 1893. a. peale viimaste asemele asutatud kubermangu talurahva-asjade komiteed (присутствія), milledesse kuulusid kuberneri ja abikuberneri kõrval mõisnikkude peamees, kroonupalati juhataja, riigivaranduste ülem (Liivimaal), riigivaranduste ministri esindaja (Eestimaal), ringkonnakohtu esimees, kubermangulinna rahukohtu-kogu esimees ja üks siseministri poolt nimetatud alaline liige. — Maa-omavalitsuse reform, mida eestlased kõige pealt ootasid, jäi aga tulemata, kuigi asi oli seisnud päevakorral. Juba 1881 anti kohalikkudele rüütelkondadele läbi vaadata siseminister Ignatjevi kava semstvoasutuste sisseseadmise kohta. Mõisnikud jätsid selle ilma pikema jututa kõrvale ja töötasid ise 1885. aastaks omavalitsuse-reformi kava välja, mille järgi talupojad oleksid saanud kihelkonna- ja kreisiasutusis nõrga esinduse, kuna maa asjade ajamine oleks endiselt jäänud mõisnikkude maapäevade kätte. Aadli kava esitati 1886 Sinovjevile, kes selle nähtavasti jättis edasi saatmata ja ise uue eelnõu kokku seadis, mille järgi senised maapäevad oleksid minetanud kõik omavalitsuslikud funktsioonid ja muutunud puhtkorporatiivseteks aadli esindusteks, kuna omavalitsuse-asutustena oleksid teotsema jäänud ainult kihelkonnad. Need ettepanekud ei leidnud siiski keskvalitsuses poolehoidu. 1889. a. töötas eri-nõupidamine siseministri abi V. K. v. Plehve juhatusel uue omavalitsuse-reformi kava välja, mis ette nägi äärmuseni bürokratiseeritud semstvokorralduse, kuid Balti aadlil õnnestus ära hoida selle eelnõu maksmapanekut. Nii jäi maaomavalitsus endiselt aadli kätesse. A.-i valitsuse ajal sündinud muudatustest sel alal on tähtsam Liivimaa aadli otsus osa võtta rahaliste maamaksude kandmisest, milledest mõisamaad seni olid vabad (teeorjus jäi Liivis endiselt talupoegade kanda). — Valitsuse usupolitika oli A.-i ajal juhitud agarale õigeusu toetamisele. Eriti agarasti teotses selles suhtes Šahovskoi Eestimaal, kus a. 1883 algas massiline üleminek kreeka-katoliku usku. 1885.—93. a. tekkis Põhja-Eestis 12 uut õigeusu kogudust. Pidades usku kõige tähtsamaks pärisrahvaste venestamise vahendiks püüdis valitsus liikumist kõigi abinõudega toetada. 1886. a. pandi maksma seadus, mis võimaluse andis kreeka-katoliku usu kirikute, koolide jne. tarvis sunnivõõrandamise teel maid omandada. Teise seaduse põhjal vabanesid õigeusulised nende reaalkoormiste kandmisest, mis maaomandusel lasusid ev.-luteri kiriku kasuks. Luteri usku tagasi pöörduda soovijate vastu töötati politseilise surve ja kodanliste kitsendustega. Sääraseid rekonvertiite, kes küll kreeka-katoliku meetrikaraamatuis seisid, kuid 1865. ja 1885. a. vahel, mil usupolitika alal valitses teatav loidus, olid harjunud end pidama luterlasteks ja ka oma lapsed luteri usus üles kasvatanud, oli Liivimaal üle 30 tuhande isiku. Nende tagasivõitmiseks võeti Sinovjevi poolt valjud abinõud tarvitusele. Vastuhakkajaid karistati vangistusega ja anti nende lapsed õigeusulistele kasvatamiseks. 1885. a. pandi uuesti maksma 1865. a. ärakaotatud seadus, mille põhjal sega-abielu sõlmijailt võeti kirjalik kohustus (reversaal), et nad oma lapsed kreeka-katoliku usus üles kasvatavad. Muu seas tõsteti nende pastorite vastu, kes tagasi pöörduda soovijaile vastutulelikud olid olnud, kaelakohtulised süüdistused usust äraeksitamise pärast. 1887. a. viidi sääraste protsesside harutamine konsistooriumi alt üldiste kohtute alla. 1892. aastaks oli pastoriprotsesside arv tõusnud 101 peale, milledest suurem osa siiski lõppes kas hoopis tagajärjetult või õieti väikeste karistustega. Aadel võitles usuliikumise vastu omakord, kasutades õigeusku minejate vastu majanduslikku survet — lastes rentnikke lahti või raskendades renditingimusi. Paljud kohtadelt lahtikangutatud perekonnad leidsid pääsetee ainult väljarändamises. — Venestamine tabas ka hariduselu ja koole. Ametikohtades võeti 1882. a. alates järk-järgult vene keel tarvitusele. A. 1885 tagandati keisri käsul ametist Riia ja Tallinna linnapead, kes olid takistanud vene keele tarvituselevõttu linna-volikogude asjaajamis-keelena. 1885 ja 1886 seati ev.-luteriusu rahvakoolid haridusministeeriumi alla ja kutsuti nende järelevalve teostamiseks ellu rahvakooli-direktorite ja -inspektorite amet. 17. V 1887 ilmus kuraator Kapustini (vt.) algatusel rahvakoolide korralduse kohta seadus, millega lõpp tehti senisele konfessionaalsele emakeelsele rahvakoolile. See seadus jättis küll senistele kooli ülalpidavaile asutustele teatavad õigused koolide kohta, kuid suurendas samal ajal tunduvalt rahvakoolide inspektorite ja direktorite võimu. Pastoreile jäi ainult valve usuõpetuse õpetamise järele, kuna üldiselt õpetajad allutati inspektoritele. Selle kui ka sellele järgnevate teiste seadustega tehti vene keel rahvakoolides sunduslikuks õppekeeleks ja tõrjuti emakeel peaaegu täiesti välja. Valdadele anti õigus seniste valla- ja kihelkonnakoolide asemel ellu kutsuda juba täieliselt riigivõimule alluvaid n. n. ministeeriumikoole. 1884. a. peale hakatakse asutama vene õppekeelega linnakoole. Samuti kutsuti ellu sak-

sakeelsete õpetajateseminaride asemel venekeelsed. Eestimaa rüütelkonna poolt ülalpeetud Kuuda seminar jäi hoopis seisma. Keskkool reformiti ja seati selles 10. IV 1887. a. seadusega õppekeeleks vene keel. Ka Tartu ülikoolis, mis a. 1893 ristiti Jurjevi ülikooliks, viisid kuraatorid Kapustin ja tema järglane Lavrovski põhjaliku venestamisprotsessi läbi. 1889. a. ettevõetud muudatused ülikooli seaduses suurendasid tunduvalt haridusministri õigusi ülikooli juhatuse ja professorite nimetamisel. 1889.—95. a. pandi vene keel järk-järgult ülikooli õppekeelena maksma, välja arvatud usuteaduse-fakulteet, kus säilis saksa keel. Selle tagajärjel tekkis suur üliõpilaste juurdevool Sise-Venemaalt, kuna kohalikud sakslased hakkasid Tartu ülikoolist eemale jääma.

Need uuendused vähendasid mitmeti aadli mõjuvõimu kohalikus elus, kuid mitte täitsa. Kohanedes peagi uuendatud oludele suutis aadel alal hoida suure osa senisest tähtsusest. Võõraist kohtuist ja koolidest, umbkeelseist ametnikest ei saanud rahvamassid loodetud paremusi. Majandusliku alal ei olnud A.-i valitsemisajal liigset elavust märgata. Vilja- ja linahinna languse tagajärjel jäid Liivimaal paljud kallilt ostetud talud pankrotti ja läksid krediitkassa nõudel haamri alla. Põhja-Eestis läks küll alles sel ajajärgul talude ostmine hoogu. Eriti elavalt sündis siin talukohtade ostmine aa. 1882—86 ja 1893—95, milleks eriti kaasa aitasid viinapõletuse arenemisega kaasas käiv kartulihindade tõus ja vene rahakursi langemine. Umbes 40% kõigist taludest müüdi Põhja-Eestis kuni A.-i valitsuse lõpuni päriseks. — Pankrottijäänud laevaseltsi »Linda« skandaalne likvideerimine aa. 1887—93 kaotas Põhja-Eesti rahvastikus aastaiks usalduse ühistegeliste asutuste vastu. Samuti lõppes kurvalt Aleksandri kooli kapitali asi, millega a. 1888 Põltsamaal venekeelne linnakool käima pandi. Kuberner Šahovskoi nõudel suleti a. 1893 siseministri poolt Eesti Kirjameeste Selts, kes endast venestamispolitika toetaja »Valguse« toimetaja J. Kõrvi (vt.) oli aastaks välja heitnud. Sama Šahovskoi saatis a. 1888 populaarse rahvalehe »Virulase« toimetaja J. Järve (vt.) kaheks aastaks kodumaalt välja lehe isamaalise ja sotsiaalse sihi pärast. Üldiselt on A.-i aeg Eesti elus ideekehv, väiklaste intrigeerimiste ja tülitsemiste ajajärk, mil majandusliku depressiooni ja ühiskondliku arenematuse pinnal lokkas paindlikkus, kahepaiksus ja politiline servilism.

Изъ архива князя Шаховского, 3 annet (1909); Н. М., Крестьянское дѣло въ Лифл. губ., истор. очеркъ по даннымъ сенаторской ревизіи 1882—83, Вѣстникъ Европы 1906, XII; E. v. Bodisco, Der Bauerlandverkauf in Estland (1902); М. А. Зиновьевъ, Опытъ изслѣдованія земскаго устройства Лифл. губ. (1895); A. Tobien, Die Agrarverfassung des livländ. Festlandes (1906); A. v. Tobien, Die livländ. Ritterschaft (1925); P. Ruubel, Politil. ja ühiskondl. voolud Eestis. *P. T.*

ALEKSANDER NEVSKI, Vladimiri suurvürsti Jaroslav Vsevolodovičči poeg, sünd. ca 1220, sai a. 1236 iseseisvaks Novgorodi vürstiks. 15. VII 1240 võitis A. Soomest pealetungivad ristisõdijad n. n. Neeva lahingus, mille eest sai pärast Nevski nimetuse. — A. 1236 toetas teguvõimas A. pihkvalasi Pihkva—Tartu piiskopkonna vahelistes piiritülides. Tartu piisk. Hermann viivitas selles võitluses energilisemate abinõude tarvitusele võtmisega seni, kuni 1240. a. sügisel A. tülide tõttu novgorodlasiga Novgorodist lahkus. Piisk. Hermanni kavatsetud sõjaretkel, millest osa võtsid orduväed ordu-asemeister Andreas Velven'iga eesotsas ning Taani ja Tartu piisk. vasallid, vallutati Irboska. Peale Pihkvast saksavaenulise partei poolt saadetud umbes 600-mehelise väe võitmist liikusid sakslased ühes ühe nende väes oleva vene vürsti ja selle poolehoidjatega Pihkva alla; sept. lõpul või okt. algusel 1240. a. kapituleerus Pihkva tingimustega Pihkvas oleva saksasõbralise partei kaasabil. 1240.—41. a. talvel tegid orduväed (kaasas vist ka Taani vasallid) sama partei toetusel kaks võidukat sõjaretke Novgorodi piirkonda; esimesel neist võideti vadjalaste maa, teisel tungiti sügavasse Novgorodi emamaasse. Lootes neid maid enda käes pidada leppis ordu 13. IV 1241 kokku tolleaegse Saaremaa piisk. Heinrichiga, kelle piiskopkonda vallutatud maa ordu ilmaliku ülemvalitsuse all pidi kuuluma. Hädas novgorodlaste poolt appi kutsutud A. vallutas sakslasilt tagasi vadjalaste maa, võttes sakslastest vadjalaste maale asutatud Kaprio (suvel 1241). Novgorodis valmistas end A. otsustavaks võitluseks sakslastega ja vallutas 1242. a. kevadel venna Andrei poolt Susdalist toodud abivägedega Pihkva. Liivimaale edasi tungides ja seda rüüstates leidis ta eest sõjavalmis orduväed ühes Tartu piisk. ja Taani vasallidega. Peipsi järvel, ühe silla juures, lõppes mõlemapoolsete eelvägede vaheline lahing küll sakslaste kasuks, kuid pealahingus Mehikoorma (Usmenj) juures said sakslased 5. IV 1242 Pihkva järve jääl täiesti lüüa. Samal a. tehtud rahus loobusid sakslased Lätgallias vallutatud maist. Suurema hädaohu hoidsid ära olud Venes, eriti tatari ike. Kui a. 1256 Taani vasallid katsusid Narva jõe paremale kaldale kindlust ehitada, paralüüsiti see jällegi Novgo-

rodi poolt kiiresti appikutsutud A.-i ilmumisega vadjalaste maale. Kui A. a. 1256 peale isa surma sai Susdali suurvürstiks, jäi ta Liivimaa asjust mõnevõrra eemale. Väina jõest lõuna pool elavate pärismaalaste mäss a. 1260 mõjutas Leedu suurvürsti Mindaugase ja A.-i vahelise kavatsuse ühiseks pealetungiks Liivimaale. Asjata ootas 1261. a. Liivimaale tunginud Mindaugas Võnnu juures A.-i juhatusel olevaid Vene vägesid; A. tuli [alles peale leedulaste lahkumist, laialt maad rüüstates. 1263. a. A.-i poolt Tartu piiskopkonda saadetud A.-i poeg Dimitri põletas Tartu linna, kuid ei suutnud kindlust võtta ja taganes appiruttavate saksa vägede eest. — A. suri a. 1263.

Richter, I; Bonnell, Chronogr.; P. v. d. Osten-Sacken, Der erste Kampf des Deutsch. Ordens gegen die Russen (Mitt. XX); Р. Б. Сп. I; O. A. Forsström, Suomen keskiajan historia (1898).

H. S.

ALLE, August, kirjanik, sünd. 19. VIII 1890 Viljandis, elanud kauemat aega Venemaal ja Poolas, õppinud Saratovis arstiteadust ja Tartus õigusteadust. Avaldanud töid »Noor-Eesti« ja »Siuru« albumis, ajakirjades »Vaba Sõna«, »Odamees«, »Ilo«, »Murrang«, »Tarapita« ja »Looming« ning töötanud »Postimehe« toimetuses; kuulunud kirjanikkude rühma »Tarapita« ja »Pallase« kunstiühingusse. Eriraamatuina on A. avaldanud luuletuskogud »Üksinduse saartele« (1918) ja »Carmina barbata« (1921), poeemi »Laul kleidist helesinisest ja roosast seelikust« (1925) ning kogu kirjanduslikke följetone »Lilla elevant« (1923).

A. kirjanduslik arenemine on olnud võrdlemisi aeglane ja eriti viljakas pole ta kunagi olnud. A. varasemad luuletused, mis ilmunud kogus »Üksinduse saartele«, avaldavad autori huvi kahes suunas: ühel pool vanad kultuurimaad oma müütide ja legendidega, teisal olevik oma vastolude ning võitlustega. Kogu see ainestik on läbi imbunud isikupärasest melanhooliast, mida tõlgitseb eriti teravalt luuletuste rühm »Hamleti vari«. Vormiliselt osutavad A. varasemad luuletused veel katsetamist ja paiguti luuletehnilist nõrkust. Valitsevad veel traditsionaalsed värsikujud nagu sonett ja tertsiin. Kogu »Üksinduse saartele« lõpeb sapiste epigrammidega, mis näitavad arenemisjoont autori teise kogu »Carmina barbata« poole. Ses kogus käsitleb A. ainult oleviku motiive: sõdu, revolutsioone, ühiskondlikke ebakohti, üldist ainelist ja vaimlist anarhiat, reageerudes kõigele kirgliku hooga. Ses raamatus leidub vaevalt midagi positiivset harilikus mõttes, tema ideoloogia piirdub peaasjalikult eitamisega. Teda kannab iroonia ja sarkasm, mitte ainult ümbruse, vaid ka autori enese kulul. Ta ei sisalda niipalju lüürilisi tundeavaldusi, kui karme mõtteformeleid. Viimaste ülim ideaal on ökonoomia avaldus-abinõudes ja hoidumine igasuguse vormilise täitematerjali eest. Seepärast pole autor jälginud ka mingit kindlat värsimõõtu ega rütmi, vaid ainult oma mõtte arenemist. Mis kaitseb ometi ta luuletuskogu kui puhtmõistuslikku nähtust kuivuse ja igavuse eest, see on ta mõtte vihane paatos ning pildiline väljendusviis. Ta idee avaldub alati pildis, vähemalt võrdleb ta seda mõne teravalt meeldesööbuva pildiga. Tema võrdlused kasvavad, paisuvad, märatsevad, kuid tulemuseks pole mitte värsi lüüriline liigliha, vaid musklite hüpertroofia. See kindel kontuuritunne valitseb isegi neis luuletustes, mis sisaldavad ka intiimimaid elamusi. Kokkuvõttes võib tähendada, et A. »Carmina barbata« on meie ajaluulet sisaldavate raamatute hulgas üks ilmekamaist ja jõulisemaist. Säärasena on ta mõju avaldanud ka nooremaisse luuletajaisse. Umbes sama aineteala, mis »Carmina barbata's«, käsitleb A. ka »Laulus kleidist«, seda ainult laiemas ulatuses, eepiliselt maalivamas ja lüüriliselt voolavamas vormis. — A. kogu »Lilla elevant« sisaldab rea följetone peaasjalikult uuemast eesti kirjandusest ja selle edustajaist. Följetonide toon on hoogus ja jõhker, nad on ühel hoobil vaimuteravad ning ülekohtused.

J. Kärner, Eesti uuemad luuletajad (1925), artikkel August Alle.

F. T.

ALMQUIST, Johan Axel, arhivaar ja ajaloo-uurija, sünd. 13. VIII 1870 ukj. Stokholmis, dr. phil. Upsalas 1895, arhiivnõunik Stokholmis 1920; olnud Rootsi riigiarhiivi juhataja k. t. — A. on avaldanud õige suure hulga ajalool. uurimistöid bibliograafia ja majandusajaloo alalt, nende seas »Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630« (I—IV, Stockholm, 1917—22), mis tähtsal mõõdul puudutab Eestimaa administratiivolusid Rootsi valitsuse esimesel ajal. Tähelepanu-väärt on veel A.-i töist »Berättelse om en forskningsresa till Östersjöprovinserna« (Aruanne uurimis-teekonnast Läänemere provintsides, Meddelanden från Svenska riksarkivet 1902, Ny följd, 1: 1—2, lk. 19—38) ja »Det Svenska arkivet i Riga« (Rootsi arhiiv Riias, Hist. Tidskr. 1907, lk. 108—111). Peale selle on A. välja annud 10 viimast jagu Gustav Wasa registratuurist, aa. 1549—60 (Stockholm, 1902—16).

A. R. C.

ALNPEKE, Ditleb, võltsitud autorinimi, mille Lembergi bürgermeister Joh. Alnpech a. 1625 perekondlikust auahnusest temale kuuluvale vanema liivi riimikroo-

nika ärakirjale peale kirjutanud. Tõeliselt on vanem liivi riimikroonika (nii nimetatud vahetegemiseks selle ja Barth. Hoeneke (vt.) noorema riimikroonika vahel) koostatud 1290. a. ümber Liivimaal ühe tundmata Saksa ordu rüütelvenna ehk »teenri« (»Diener«) poolt. N. n. kesk-saksa (Tüüringenis, Hessenis kujunenud) murdes käsitleb ta 12 017 värsis ainet »kuidas ristiusk Liivimaale on tulnud«, alates fantastilisest Liivimaa »leidmise« aastast 1143 kuni suveni 1290. Esimeste aastakümnete sündmused, millede kirjeldamisel Läti Henriku kroonika kasutamata jäänud, on juba täitsa legendaarselt moonutatud; alles XIII a. s. 40. aa., mil kroonika toetub peale suusõnalise traditsiooni ka kirjalikele, nüüd mitte enam säilinud allikaile (ordumeistrite ja Liivimaale tulnud ning seal langenud orduvendade nimestikud, vahest ka Tartu annaalid, üksikud ürgkirjad), muutub käsitlus usaldatavaks, ja alates a. 1280 oli autor ise suurema osa nüüd juba üksikasjaliselt kirjeldatud sündmuste pealtnägija. Tema sümpaatiad kuuluvad täitsa Saksa ordule, selle kõrval (tol ajal veel Taani-) Eestimaale; vaimulikkude maaisandate osa jääb tagaplaanile. Riimikroonika ei esita mingit misjoni- või kiriku-ajalugu, vaid ordu sõjakäikude kirjelduse, mis osadesse jaguneb Liivimaa ordumeistrite valitsusaegade järele (ainult 3 kohas nimetatakse kristliku ajaarvamise aasta-arvusid: 1143, 1279, 1290). Tolleaegsele situatsioonile vastavalt on esikohal sõjakäigud lõunasse, kuralaste, semgallide, leedulaste vastu, kuid pikemad episoodid puudutavad ka eestlaste maa-ala. Kõik tolle vallutamis-ajajärgu teod sünnivad seejuures krooniku silmis Jumala tahtmisel, kuid kiriklik fanatism on talle siiski võõras; ta elab sõjakas-rüütellikus mõtteilmas ja suudab seepärast hinnata ka paganliste vaenlaste vahvust ning tunnustavalt kirjeldatud sõjalisi saavutusi. Samal põhjusel mainib ta meeleldi topograafilisi ning kultuur-ajaloolisi üksikasju ja toob teateid Balti rahvuste olukorrist — kuivõrt see kõik suhtub võitlusse ja sõjapidamisse. Üldiselt ilma teadliku, tahtliku tõemoonutuseta kirjutatud, on riimikroonika XIII a. s. teise poole jaoks üliväärtuslik allikas, millele seni ei leidu võrdset. Kirjandusliku teosena on ta veel suguluses rüütli-eepikaga, osutab aga siiski puudulikus kompositsioonis, eepilise kunsti vahendite vähesuses, juba lahkuminekut õue-kunstluule kindlaist traditsioonest, mida huvi aine kui niisuguse vastu üle kaalub.

Vanemat liivi riimikroonikat kasutatakse allikana mitme hilisema ajaloo-kirjaniku poolt (m. s. ka Hermann Wartberge, Bremeni kronistid, Preisi kõrgmeistri kroonikad, Balthasar Russow, Joh. Renner), välja arvatud Heinr. v. Tiesenhausen, ehk küll hiljemini Alnpechile kuuluv käsikiri veel 1539 oli Tiesenhausenite omandus. — Ainsamat korralikumat teksti 2 säilinud käsikirja najal esitab Leo Meyeri väljaanne (Paderborn, 1876, keelelise glossaariga), millel siiski igasugune kronoloogiline ja asikommentaar puudub. Seepärast oleks uus väljaanne vajalik.

Kirjandus riimikroonika üle: Winkelmann[II] nr. 4864 ja Potthast, *Bibl. hist. medii aevi*, 1896, lk. 960 j. Vrdl. peale selle P. Ecke diss. 1910 ja selle juurde N. Busch, SB Riga, 1911, lk. 7 jj. *L. A.*

ALTERMANN, Theodor, näitleja, sünd. 12. XI 1885 Kose klk. Ristil, õppis Tallinna 2-kl. linnakoolis ja kaubandusl. kursustel, oli »Virulase« talituses ja mujal raamatupidajaks; esines 1901. a. esimest korda kooli laval, teotses hiljemini »Estoonias« tolleaegse näitejuhi Thali ja saksa näitetrupis Duve juhatusel; viibis mitmel puhul lühemat aega välismaal, kust tagasi tulles jälle töötas »Estoonia« laval näitlejana ja näitejuhina kuni oma varase surmani 19. III 1915. — A.-i tegevuse esimesel ajajärgul (1901—06) näeme kõigis tema kujudes imitatsiooni; need on A.-i õpiaastad. Teise perioodi A.-i loomingus moodustavad aa. 1906—11, mil võib märgata näitleja loova anni kasvu. 3. IX 1906 avati »Estoonia« kutseline teater, kus P. Pinna ühes A.-iga olid algatajad ja kandvad jõud. 1907. a. esineb A. esimest korda näitejuhina (K. Laufsi »Meeletu mõtte« lavastamisel) ja jääbki sellest ajast »Estoonia« teiseks näitejuhiks. A.-i tolleaegseist tähtsamaist osadest mainitagu Hlestakov (Gogoli »Revidendis«) ja Boris Godunov (»Ivan Julma surm«) — 1908./09. a., ning nimiosa »Othellos« — 1910./11. a. — A.-i ande amplituud polnud väga laiaulatuslik, kuid armastaja osades pole seni ükski eesti näitleja loonud paremaid kujusid. A.-i iseloomustavaks jooneks oli võimas nüansseerimine, millega ta eriti lühemais dialooges saavutas teravuse ja elegantsi. Peapuuduseks A.-i loomingus tuleb pidada ta lihtsustamiskalduvust osade iseloomustamisel. — Aa. 1911—13 viibis A. Saksamaal, suuremalt jaolt töötades Esseni »Rahvateatris« ja selle kõrval õppides Berliinis kõnemeistri dr. Milani juures ning täiendudes näitejuhatuses. Peale kodumaale tagasipöördumist algab Hamleti osaga »Estoonia« uue teatrihoone avamisel sügisel 1913 A.-i tegevuse viimne ajajärk, mil ta oma loomingu haritipuni tõuseb. Hamleti osa sai A.-i suurteoseks, kuid ka luigelauluks. See osa oli üksikloomuliselt välja töötatud ja mõjus tervikuna, kuigi interpretatsiooni üle võiks vaielda; osa oli ühtlasi kunstiliselt hingestatud ja usutav, elav

ja inimlikult lähedane. Teine A.-i hiilgeosa sel perioodil oli Ed. Wilde »Pisuhänna« Piibelehe kuju, milles näitleja oli võrratu, pakkudes ülevaid koomilisi ja inimlikult sügavhingelisi momente. — Kui A.-i teisel tegevusperioodil ta näitejuhi-töö oli olnud kõrvalise tähtsusega, pearõhu langedes ta näitlejaloomingule, siis omandab nüüd A.-i näitejuhitegevus Saksamaal saadud tõsisema ettevalmistuse mõjul kaaluvama koha. Nähtavasti mõjus siin kaasa ka hääle kaotuse kartus: A. oli välismaalt kaasa toonud kurgutiisikuse. — Oma viimseil aa. lavastas A. rea näidendeid, milledest võiks ära märkida: Ed. Wilde »Tabamata ime« ja »Pisuhänd«, C. R. Jakobsoni »Arthur ja Anna«, Hauptmanni »Põhjavajunud kell« ja Andrejevi »Meie elupäevad«. — Ehk küll A.-i ande tuli sai põleda ainult täie leegi alguseni, kui juba kustus, kuid peame veendumusega tunnistama, et hoolimata ebasoodsaist oludest A.-i lavaloomingon väärtuslikuim ja kõrgeim, mida Eesti teatrilugu tänini tunneb; ühes P. Pinnaga on A. XX a. s. esimesel aastakümnel eesti lavakunsti parimate saavutuste kandja.

B. L.

ALVER, Andres, seltskonnategelane ja kirjanik, sünd. 26. X 1869 Tarvastu-Voorus Alvre talu omaniku pojana, õppis 1887—92 Tartus H. Treffneri eragümnaasiumis ja 1892—98 Tartu ülikoolis arstiteadust; sai üliõpilasena I auhinna teadusliku auhinna-töö eest, käis Venemaal Simbirski kub. soetõve vastu võitlemas, oli pärast ülikooli lõpetamist ülikooli kohtuliku arstiteaduse instituudis assistendiks (prof. Ignatovski juures), käis a. 1900 teadusliku otstarbega Lääne-Euroopas; tegi maakonna-arsti eksami ja asus 1900. a. sügisel Valka maakonna-arstina elama, kus ta oli tegev eriti sealse eesti seltsi »Säde« esimehena. Sai ametikohuste täitmisel õnnetut surma Smiltenis (Lätimaal) 11. I 1903. — Üliõpilasena oli A. üks silmapaistvamaist kujudest Tartu eesti üliõpilaste keskel ja elavamaist tegelastest eesti seltskonnas. Kuuludes politiliselt sotsiaaldemokraatide hulka, ei näinud A. enese ülesannet avaliku tegelasena mitte sotsialismi põhiküsimuste uurimises ja selgitamises, vaid teadmiste levitamises ja elumõtte ning -ülesannete mõistmise arendamises. Sel alal esines A. tihti populaarse kõnelejana ja küsimuste vastajana Tartu seltsides — »Vanemuises«, »Karskuse Sõbras«, »Taaras« — kõneõhtutel, mis käesoleva a. s. alul õige suure tähtsuse omandasid Tartu eesti seltskonna arenemisloos. Kuuludes »Rahva Lõbu-lehe« ümber koondunud rühma, kes püüdis populariseerida Eestis moodsat loodus- ja ühiskonnateadust, avaldas A. mainitud ajakirjas populaarteaduslikud kirjutised »Praeguse teaduse õpetus alkoholi mõju üle inimese kehas« (1900, nr. 2) ja »Elu ja surm« (1900, nr. 4) kui ka pikema uurimuse Kreutzwaldi »Lembitu« üle (1900, nr. 5). Ilukirjanduslikul alal ilmus A.-il luuletuskogu »Võhumõõgad« (1898) ja H. Heine järele tõlgitud »Vaidlemine« (1902). Rida Heine luuletusi ilmus A.-i tõlkes ajalehes »Teataja«, koguteoses »Lõbu ja Teadus« j. m. A.-i luule on laadilt realistlik ja vormilt kuigi mitte artistlik, siiski korrektsem kui tolle aja luuletajate enamikul.

Teataja 1903, nr. 10; Eesti Arst 1923, nr. 4; M. Martnalt saadud andmed.

J. K.; F. T.

AMBUNDI, vt. **JOHANN(ES) VI.**

AMELUNG, Friedrich, sünd. Võisikus 11. III 1842, õppis Tartu ülikoolis aa. 1862 kuni 64 filosoofiat ja keemiat; aa. 1864—79 isalt pärandatud peeglivabriku direktor, elas Tallinnas (1879—85), kus kirjutas teaduslikke ja kirjanduslikke töid, ja a. 1885 uuesti vabriku direktor; viimsed 7 a. veetis Riias, kus ta suri 7. III 1909. — A. oli suurte huvide ja teadmistega isik, kes esines paljude kultuur-, lokaal-ajalooliste jne. teostega ja kirjutistega. Tema teosed ei vasta teadusliku uurimise meetodilistele nõuetele, suurem hulk neist kannatab nõrga kriitika all. Tema arvurikkaist töist oleks mainida Balti, eriti eesti rahva vaimlist, kiriklikku jne. elu ordu ajal puudutav, sisult tublisti vananenud kahevihuline »Baltische Kulturstudien a. d. vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184—1561)«, (ilm. 1884—85), Tallinna Mustadepeade vanemat ajalugu käsitlev »Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter« (1885), millest ilmunud ainult esimene vihk (ulatub aa. 1397—1557); lokaal-ajalugudest episoodidena Põltsamaa ja selle piirkonna minevikku ulatuv: »Studien zur Geschichte Oberpahlens und seiner industriellen Blütezeit« (1892), kus erilisem tähelepanu antud Põltsamaa piirkonna tööstusele aa. 1750—92; samasugust episoodilist ilmet omab »Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625«, 1898 (Jahresber. d. Felliner liter. Gesellsch.).

E. S(eraphim), Friedrich Amelung (Kalender der deutschen Vereine in Liv-, Est- und Kurland auf das Jahr 1911).

H. S.

ANDERKOPP, Ado, sünd. 6. I 1894 Läänemaal Massu v. talukoha rentniku pojana; õppis aa. 1913—17 Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas, lõpetas eksternina Tartu ülikooli õigusteaduskonna a. 1922. Peterburis oli A. Peterburi E. Üliõpil. Seltsi liige ja a. 1917 seltsi esimees, aa. 1916—17 »Pealinna

Teataja« toimetuse liige ja hiljemini ärijuht, töötas a. 1917 Vene siseministeeriumi omavalitsuse-asjade peavalitsuse Balti osakonnas ja Vene kaubandus-tööstusministeeriumis. 1917. a. sügisel asus A. Rakvere Viru maakonnavalitsuse sekretäri kohale, teotsedes ka kohalikus haridusseltsis esimehena. Okupatsiooni ajal korraldas A., redus olles, Virumaa valdades ja Rakvere linnas kaitseliitu, kusjuures ühes kolonel Reekiga ette võeti pärastise 5. Eesti polgu koondamine. Vene-Eesti sõja algusel aitas A. kaasa kaitsevägede koondamise ja varustamise töös Virumaal. Saades a. 1919 Asutava Kogu liikmeks tööerakonna nimekirja järgi töötas A. eriliselt põhiseaduse ja sellega seotud seaduste kallal, oli peale Jaan Poska (vt.) surma põhiseaduse-komisjoni esimeheks ja selle seaduse-eelnõu pea-aruandjaks plenaarkoosolekuil. A.-i välja töötatud on peale üksikute põhiseaduse osade Riigikogu valimisseaduse, rahvahääletuse ning rahvaalgatuse seaduse ja riigikohtu seaduse eelnõud. Esimese ja teise Riigikogu liikmena töötas A. mitmes komisjonis (rahaasjanduse, riigikaitse, välisasjade jne.), eriti põhjalikult esimeses Riigikogus vähemusrahvuste autonoomia seaduse-eelnõu kallal. 1923.—24. a. oli A. K. Pätsi kabinetis sõjaministriks. 1923. a. algusest peale on A. tööerakonna keskkomitee ja tööerakonna Riigikogu-rühma esimees. 1921. a. veebr. peale, välja arvatud sõjaministri kohal asumise aeg, töötab A. päevalehe »Vaba Maa« toimetuses peatoimetajana. Aa. 1921—25 oli A. Eesti delegatsiooni liikmeks Rahvasteliidu täiskogu koosolekuil Genfis, võttis elavalt osa Rahvasteliidu ideede levitamisest ning Rahvasteliidu seltside asutamisest Eestis ja käis Eesti seltside esindajana Rahvasteliidu seltside rahvusvahelisel konverentsil Praagas 1922. a. suvel. Spordiliikumist harrastades oli A. Eesti Spordiliidu esimeheks, »Eesti Spordilehe« esimeseks toimetajaks ja mõnda aega Tallinna spordiseltsi »Kalevi« esimeheks.

T.

ANDERSON, Nikolai, prof., tähtsam Eestist põlvnev keeleteadlane ja soome-ugri keeleteaduse vanema ajajärgu tähelepanuväärsem esindaja, sünd. 24. IX 1845 Eestis, Kullina mõisa veskis Viru-Jaagupis. Tema isa, elukutselt mõisavalitseja, -rentnik ja vahepeal ka mõisaomanik, oli samuti pärit V.-Jaagupist, tema ema aga, sünd. Martinsen, põlvneb vist Tallinnast. A. õppis Tartu ülikoolis 1865—70, mille juurde ta jäeti end täiendama võrdleva keeleteaduse alal. Aa. 1872—94 töötab A. vanade keelte õpetajana Minskis. Peale Mihkel Veske (vt.) surma nimetatakse A. viimase asemele Kaasani ülikooli soomesugu keelte (finskija narečija) professoriks (1894). A. on valitud Soome-Ugri Seltsi ja Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaks liikmeks ja Õp. E. Seltsi auliikmeks. Surnud on A. Narvas 9. III 1905. A.-i tähtsamate uurimustena on nimetada: magistri-väitekiri »Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen« (Verh. GEG IX, a. 1879), 370 lk., ja »Wandlungen der anlautenden dentalen Spirans im Ostjakischen. Ein Beitrag zur ugrofinnischen Lautlehre« (*Mém. de l'Acad. impér. des Sciences de St.-Petersb., VII série, tome XL*, nr. 2, a. 1893), 345 lk. in folio. Esimeses teoses püüab autor tõendada soome-ugri ja indoeuroopa keelte algsugulust. Kuigi see tal, teaduse selleaegse tasapinna ja töömeetodi puudulikkuse pärast, üldjoontes on äpardunud, on teosel ometi õnnestunud üksikkohtade ja sõnarinnastuste ning mitmete viljakate ideede tõttu väärtus püsinud ka tänapäeva teaduses. Endiste ja kaasaegsete samasihiliste uurimuste seas on kõnesolev teos ikkagi kõige meetodilisem. Samal määral ja vahest kõrgemaltki on hinnatud ka A.-i hilisemat teost. Peale nende leidub A.-il veel lühemaid kirjutisi (vt. Sitzb. GEG aa. 1878, 1891, 1898) ja alles trükis avaldamata, osalt lõpetamata (soome-ugri etümoloogiline sõnastik) ning viimistlemata jäänud uurimusi, milledest viimased alal hoitakse Soome-Ugri Seltsi arhiivis Helsingis.

Н. П. Загоскинъ, Біогр. словарь профессоровъ и преподават. Импер. Казанскаго Унив. (1804—1904) I, 25—6; E. N. Setälä, Nikolai Anderson (nekr.), FUF V[3], 187—9; prof. Walter A.-ilt saadud andmed.

A. S-te.

ANDERSON, Walter Artur Aleksander, eelmise poeg, sünd. 28. IX 1885 Minskis, õppis Kaasani ülikoolis filoloogiat, õiendas a. 1909 kandidaadi-eksami, komandeeriti professuuri jaoks ettevalmistamiseks ülikooli poolt Peterburi aa. 1909—11, kus ta magistri-eksami õiendas, peale seda end veel välismaal täiendades. Tagasi pöördudes sai ta Kaasani ülikooli Lääne-Euroopa kirjandusloo eradotsendiks ja ühtlasi itaalia keele lektoriks, a. 1918 üldise kirjandusloo doktoriks ja valiti s. a. Lääne-Euroopa kirjandusloo erakorral. professoriks. Juulis 1918 põgenes A., ilma et õppetegevust Kaasanis oleks saanud alustada, enamliste rahutuste eest Minski, kus teotses pedagoog. instituudi professorina ja keskkooli-õpetajana. Alates a. 1920 on A. Tartu ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule professor, 1921 Tartu ülikooli toimetuste (*Acta et Comm. Univ. Dorp.*) toimetaja, samal ajal Õp. E. S.-i poolt väljaan-

tava »Eesti filoloogia ja ajaloo aasta-ülevaate« toimetaja; 1922. a. peale seeria *Folklore Fellows Communications* ja monumentaalse väljaande »Eesti rahvalaulud« toimetaja. — Viibides põgenejana Minskis korjas A. üle 1000 lk. sealsete juutide rahvaluulet. Tartus hakkas ta suure energiaga koguma eesti- ning saksakeelseid lastesalmikuid. Tema kogud kuuluvad suuremate seesuguste hulka. — Üliõpilasena kirjutas A. L. Apuleiuse romaani »Kuldeesel« üle pikema uurimuse, mille eest Kaasani ülikool annetas autorile kuld-auraha. Töö ilmus eriteosena a. 1914 nime all „Романъ Апулея и народная сказка" I, 655 lk. Teose valmiskirjutatud II köide on seni trükkimata. — Järgmised kolm teost kuuluvad ühte seeriasse, käsitledes sama ainet. „Императоръ и Аббатъ, исторія одного народнаго анекдота" I (esineb ühtlasi A.-i doktori-väitekirjana) ilmus eriteosena (520 lk.) a. 1916; teine, 1915. a. käsikirjas valminud köide ei pääsnud sõjaolude pärast trükki. Mõlemate köidete sisu on autor koostanud teoses »Kaiser u. Abt, die Geschichte eines Schwanks«, Helsingi, 1923, FFC 42 (449 lk.). Kolmas sama ainet käsitlev töö »Der Schwank von Kaiser u. Abt bei den Minsker Juden« ilmus väljaandes *Acta et Comm. Univ. Dorp.* 1921, k. I, 4; 39 lk. Peale selle on A. avaldanud hulga vähemaid artikleid saksa, vene, itaalia ja eesti ajakirjades. *M. J. E.*

ANDREAS SUNONIS, Lundi ppiisk., sünd. ca 1167 tuntud Taani riigimehe Suno Ebbesöni pojana; õppis Pariisis skolastilist filosoofiat ja Bolognas ning Oxfordis õigusteadust; olles teotsenud mõne aja diplomaatilisel alal sai ta Roeskilde toompraostiks ja a. 1201 Lundi ppiiskopiks. A. 1204 määrati ta paavsti legaadiks Põhjamail ja võttis osa 1215 lateraankontsiilist. — Juba Knut VI ajal oli A. etendanud politilist osa kuninga kantslerina ning Waldemar II valitsusajal omab ta veel suuremat tähtsust. Näeme, et ta juba varakult oli teadlik Waldemari suurtest plaanidest laiendada oma võimualasid Läänemere-mail ning et ta juba 1206. a. paavstilt õiguse sai Saaremaale piiskoppi määrata. Kui suur osa A.-el kun. ettevõtete planeerimisel ja teostamisel olnud, on raske kindlaks määrata. Kuid on teada, et A. osa võttis 1218. a. Schleswigis peetud suurest koosolekust, kuhu ka piisk. Albert oli ilmunud abi paluma Harju ja Viru eestlaste vastu, kes koos venelastega takistasid Alberti plaanide teostamist. Schleswigis peetud läbirääkimisist puuduvad täpsad teated, kuid arvatavasti on Albert seal, et Taanilt abi saada, Waldemarile annud rohkem lubadusi, kui ta hiljemini tahtis möönda. Seda väidab vähemalt A., kelle sõnad mõnevõrra kaaluvad. Ppiisk. võttis osa Waldemari teekonnast Eestimaale 1219 ning jäeti siia kun. asevalitsejaks ja misjonitöö jätkajaks. Taani poolt vallutatud maa-ala oli alguses väike; selle laiendamist ei tahtnud Albert ega ordumeister enam lubada, tungides ise Järva-, Harju- ja Virumaal ikka kaugemale. A. seletas nüüd, et terve Eestimaa kuningale kuulub Liivi piiskoppide vastavate lubaduste põhjal, ning korraldas kõikjal elanikkude ristimise. Põnevus taani-saksa vahekorras kasvas, mida kaugemale sakslased olid sunnitud taganema, kuni viimati a. 1221 A.-e ja piisk. Alberti vahel leping sõlmiti. Võib arvata, et A. isiklikult on juhtinud seda kristianiseerimist ning politilist vallutamist. Kuid nähtavasti juba suvel 1221 pidi ta Taanisse tagasi pöörduma raske haiguse (pidalitõve) sunnil, kuigi ta alles hiljemini oma ametist Eestimaal vabastati. A. elas siis veel mõned aa. eremiidina Skånes ja suri a. 1228. — A. on omal ajal olnud ka kirjanikuna tuttav, eriti oma sekventside kaudu. Tema suur luuletustekogu *Hexaëmeron* ilmus trükist alles a. 1892.

P. E. Müller, *Vita Andr. Sunonis* (1830); R. Hausmann, Das Ringen der Deutschen u. Dänen um d. Besitz Estlands bis 1227 (1870); Bunge, Herz. Estl.; Fr. Hammerich, En skolastiker og en bibeltheolog for Norden (1865). *A. R. C.*

ANNUSSON, Jüri, eesti haridustegelane, sünd. 29. VI 1884 Pärnu mk. Enge v. Annuse talu peremehe pojana, õppis Tartu ülikooli loodusteaduse-fakulteedis, mille lõpetas keemia alal a. 1910, oli Pärnu Haridusseltsi progümnaasiumi ja 1912—15 Tallinna tütarl. kommertskooli õpetajaks, valiti a. 1915 poegl. kommertskooli direktoriks; oli hiljemini Tallinna koolivalitsuse juhatajaks, kust siirdus riigi kesklaboratooriumi juhataja kohale. Teotseb õppejõuna Tallinna tehnikumis. Tööerakonna esindajana oli A. Tallinna linna-volikogu liikmeks, I Riigikogu liikmeks ja selle hariduskomisjoni esimeheks. A. Piipi valitsuses 1920. a. oktoobrist 1921. a. jaanuarini oli A. haridusministriks. — Eriliselt agarat tegevust on A. avaldanud Eesti kooliuuenduse, õpetajate organiseerimise ja välisharidus-töö alal. 1917. a. revolutsiooni järel, kui Vene võimud takistasid rahvusliku kooli uuenduse elluviimist, tegi A. visalt tööd selleks, et eesti keel tunnustataks eesti koolides õppekeeleks. Ta esines vastavate nõuetega I (1917. a. aprillis) ja II (sama a. augustis) üle-venemaalisel õpetajate kongressil, käis 1917. a. juunis ühes P. Põldi ja E. Petersoniga Vene haridusministri juures, kellele esitati sellekohane märgukiri Eesti Kooliõpetajate Keskliidu, Tallinna Kooliõpetajate Seltsi

ja Tallinna linnavalitsuse nimel. Ka okupatsiooni ajal astus A. Tallinna koolivalitsuses kindlasti eesti kooli kaitseks välja, mille pärast ta ametist tagandati. Kui demokraatlikul alusel seisva emakeelse eesti kooli loomise soodustamiseks 1917. a. mais Rakveres alus pandi Eesti Kooliõpetajate Keskliidule, valiti A. selle abi-esimeheks. 1919. a. aprillis toodi Keskliidu juhatus Tallinna ja valiti selle esimeheks A., kes sel kohal püsis 1922. a. lõpuni. 1919. a. augustis kuulutas III ülemaaline Eesti õpetajate kongress liitu kuuluvad ühingud ametiühinguiks, kusjuures liidu uueks nimeks võeti Eesti Õpetajate Liit. Koondanud endasse peaaegu terve Eesti õpetajakonna, aitas A.-i juhatusel teotsev E. Õ. L. Eesti kooli välisele ümberehitamisele ja sisemisele uuendamisele tegevalt oma kongresside, õpetajatepäevade ja häälekandja kaudu kaasa, võideldes eeskätt ühtluskooli ja töökooli põhimõtete teostamise eest. Organiseerunud õpetajakonna kaasabil pandi iseseisvas Eestis sunduslik algharidus maksma ja muudeti algkool ühtluskooli esimeseks astmeks. 1919. a. augustist peale ilmub liidu häälekandja »Kasvatus«, mille toimetuse liikmeks A. oli ajakirja ilmumise algusest kuni 1921. a. septembrini, m. s. 1921. a. ka peatoimetajaks. Eesti välisharidus-tööst on A. samuti elavalt osa võtnud. Tema algatusel pani Tallinna Kooliõpetajate Selts 1917. a. kevadel rahva-ülikooli käima; selle ülalpidamiseks asutati 1917. a. juulis Tallinna Rahvaülikoolide Selts, mille esimeheks A. sai. Selts asutas hiljemini välishariduse korraldamiseks väljaspool Tallinnat haridusbüroo, mida A. juhatas. 1923. a. lõpul pandi Tartus peetud haridus-kongressil alus Eesti Haridusliidule, mille esimeheks valiti jällegi A. — A.-i sulest on ilmunud keemia õpperaamat. *T.*

ANSOMARDI (Peäro-August Pitka), kirjanik, sünd. 14. VIII 1866 Järva-Jaani klk., Jalgsemaa külas. Sai hariduse Tallinna Aleksandri gümnaasiumis, astus 1887. a. suvel vabatahtlikuna Soomes asuvasse vene sõjaväkke ja võeti 1901. a., pärast Peterburi junkrukooli lõpetamist, alamleitnandina teenistusse. Oli Vene-Jaapani sõja ajal Mandžuurias ohvitseride reservis, teenis selle järel Jaroslavis, Rõbinskis, Homelis ja Pihkvas. Kadus jäljetult ilmasõja ajal Ida-Preisimaa lahinguis. — A. on avaldanud hulga töid ajakirjanduses, eriti »Postimehes« ja »Lindas«, nii ilukirjanduslikke kui teoreetilisi. Eriraamatuina on temalt ilmunud: näidendid »Matsil unes, teistel ilmsi« (1901) ja »Murueide tütar« (1905) ning jutukogud »Jalgsemaa Kitse-eide muinasjutud« (1901), »Elupudemed« (1909) ja »Sõja päivilt« (1910), peale nende »Võimlemise õpetus« (1904). Lisaks on A.-lt järele jäänud mõned pikemad seni avaldamatud jutustused. — A. tööd on kantud rahvuslikust vaimust, mispärast ülemus autorit taga kiusas. Nende kunstilist nautimist segavad asjaarmastuslikud kõrvalekaldumised ainest ja paigutine maitsepuudus. Ometi jäävad tema »Jalgsemaa Kitse-eide muinasjutud« püsima meie klassikakirjandusse oma rahvalik-piltliku ütlemisviisiga. *F. T.*

ANTS, (Hanske, Hans, ka Ants Muul või Schmul), poollegendaarne Koguva küla (Muhus, Väikese Väina ääres) elanikkude esivanem, kelle nimi ühenduses Koguva meeste »vabaduskirjaga«. Lahingus venelaste vastu olevat A. ordumeister Plettenbergi elu päästnud ja selle eest maatüki ($2^1/_2$ adramaad) pärandatavaks omanduseks saanud (a. 1532?); vastavat dokumenti säilitatavat praegugi veel külas. Sellega ühenduses olevat A.-u järeltulijad olnud vabad orjusest, peale postiveo, mis vene ajal neile kohuseks tehtud.

Aruanne ajalool. tradits. kogumise üle Saaremaal ja Muhus 1923. a. (Akad. Ajaloo-Seltsi arhiivis), lk. 7. *R. K.*

ANVELT, Jaan, sünd. 6. IV 1884. a. Viljandi mk. Võisiku v. Oorgu külas. Õppis Tartu õpetajateseminaris, teenis selle järel kontoriametnikuna ja oli Toilas rahvakooli-õpetajaks. 1907. a. tegi A. eksternina küpsuseksami ja astus Peterburi ülikooli õigusteaduskonda. Alguses eduerakonna pooldaja ja karskusliikumise harrastaja, kaldus A. peagi järsult pahemale poole. Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmena levitas A. üliõpilaskonnas sotsialistlikke ideid ja aitas kanda revolutsioonilist propagandat Peterburi eesti tööliste ringkonda politilistel kõneõhtutel Jaani kiriku kooli saalis j. m. 1911. a. heideti A. üliõpilasrahutustest osavõtmise eest ülikoolist välja ning saadeti Eestimaale, kus ta osa võttis töölisliikumisest Tallinnas ja Narvas. 1912. a. lõpetas A. eksternina ülikooli ja asus Narva advokaadiks. — 1905. a., mil enamluse ja vähemluse vastolu end veel ei annud liiga teravasti tunda, asusid vähemlased üldiselt Eesti töölisliikumises juhtival kohal. Ainult Peterburis omandas eesti enamline organisatsioon juba noil ajul tööliste keskel teatava tähtsuse. 1907. a. asus Vene sots.-dem. tööliste partei Tallinna osakond ägedate sisevõitluste järel enamlisele seisukohale, kuid pidi oma tegevuse likvideerima 1908. a. jaanuaris aset leidnud massiliste kinnivõtmiste mõjul. Kui paari aasta pärast politiline tegevus elustus, peeti 1910. a. kevadel Eesti enamliste organisatsioonide konverents ära, kuid Tallinna osakond töötas nüüd ilma kindla taktilise jooneta. 1912. a. kerkis Eesti tööliste keskel mõte hakata välja andma tööliste

ajalehte; jäädi koha suhtes peatuma Narva juurde, mis moodustas Tallinnale järgmise tööstusraiooni, tsensuuriolude suhtes asus lahedamais tingimusis ja lähedal asuvast Peterburist sai rohkem vaimlist äratust. Narva tööliste tegelaste J. Käsperti j. t. algatusel ilmus töölisleht »Kiire« esimene number 1912. a. juunis. A. võttis lehe politilise suuna määramise ja juhtkirjade kirjutamise oma peale tingimusega, et leht s.-d. Tallinna osakonna kontrolli all ilmuks (Narvas puudus parteil oma osakond), kuna majanduslikku külge juhtis J. Käspert. Lehe aineliseks toetajaks oli 1913. a. alguses Tartu nõupidamisel asutatud tööliste kirjastus-osaühing »Rahva Hääl«. 1913. a. augustis suleti »Kiir« Peterburi kohtupalati otsuse põhjal, kuid leht jätkas teiste nimede all (»Narva Kiir«, »Rahvaleht«, »Töö Hääl« jne.) siiski kuni ilmasõja puhkemiseni oma ilmumist. Esialgu ei omanud A.-i toimetatud leht kindlat sihti, asus ennemini vähemlisel kui enamlisel seisukohal, käsitles esijoones tööliste ellu puutuvaid praktilisi küsimusi, õhutas streigiliikumist jne. Eeskätt Peterburis säilinud eesti enamlise parteiorganisatsiooni pealekäimisel muutus leht pikapeale enamliseks organiks: ta asus täieliselt klassivõitluse-idee alusele, ei tunnustanud enam mingisugust kokkulepet kodanliste kihtidega ja avaldas sallimatut seisukohta rahvusküsimuses, võideldes näit. laulupidude ja emakeelsete erakoolide vastu. »Kiire« toimetuse (Anvelti, Bucki, Käsperti j. t.) juhtival osavõtul kasvas enamline liikumine Eesti tööliskonnas. 1914. a. juunis pidasid eesti enamlised parteiorganisatsioonid Narva lähedal metsas oma järjekorralise konverentsi ära. Ilmasõja-aegne politiline surve ja tööliste tegelaste mobiliseerimine pani alanud liikumise kuni 1917. a. revolutsioonini seisma. Selle revolutsiooni puhkemise järel siirdus A. Tallinna ja hakkas sotsiaaldemokraatlikku päevalehte »Kiir« välja andma. Kui kubermangukomissar Poska sulges lehe sama a. juulikuus, järgnes sellele »Tööline« A.-i ja Ameerikast päralejõudnud H. Pöögelmanni toimetusel. Vene sots.-dem. tööliste partei Tallinna osakonna Eesti grupis oli A. 1917. a. juhatuse liikmeks. Samal ajal juhtis A. enamliste parteiorganisatsioonide organiseerimist üle terve maa ja püüdis ka Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogus enamlist joont läbi viia. Et viimases asutuses alguses enamuses olid sõjavägedele toetuvad sotsialistid-revolutsionäärid ühes vähemlastega, siis õnnestus enamlastel alles 1917. a. sügisel, mil sõjaväe lagunemisega ka s.-r.-ide partei kaotas endise mõju, nõukogus oma võimu maksma panna. 1917. a. kevadel asutatud Eesti Sotsiaaldemokraatliku Ühendusega olid enamlased algusest peale ägedasti sõjajalal. Asutatavate Eesti väeosade vastu astus A. oma pooldajatega teravasti üles ja tunnustas nad kontrrevolutsiooniliseks jõuks. Üldse nägid Eesti enamlased endile rahvustundes kardetavat vastast ja hoidusid koguni »Eesti« nime tarvitamast, kutsudes näit. oma parteilist organisatsiooni Vene sots.-dem. tööliste partei Põhja-Balti osakonnaks. Kui A. 1917. a. sügisel Tallinna linna esindajana sai Ajutise Maanõukogu (Maapäeva) liikmeks, esines ta ettepanekuga, et Maapäev, kui mitte-õiguslik rahva esindaja, laiali läheks, millist ettepanekut Maapäeval toetasid ainult enamlised saadikud. Peale Peterburi oktoobrirevolutsiooni, mis andis võimu enamlaste parteile, kutsuti ka Tallinnas ellu Eesti töörahva nõukogude täidesaatev komitee A.-iga eesotsas. Kui Eesti Ajutine Maanõukogu enda 15. XI 1917. a. kuulutas kõrgeimaks võimuks koha peal, ajasid enamlased ta laiali. Et Maanõukogu täidesaatev organ, Maavalitsus, keeldus tunnustamast enamlise sõjarevolutsioonilise komitee võimu, võttis A. enamlise punakaardi abil asjaajamise Maavalitsuse esimehelt K. Pätsilt väevõimuga üle. Maavalitsuse asemele seati töörahva ja sõjaväelaste täidesaatva komitee poolt rahvavanemad ametisse, osalt enamlaste, osalt esialgu ka sotsiaalrevolutsionääride partei tegelaste hulgast. Siingi etendas A. juhtivat osa »töörahva valitsuse« organiseerimisel. Vene asutava kogu valimistel said enamlased Eestis umbes 40% antud häältest ja pooled kohtadest (8-st 4, nende seas ka A.). Lootes võimul-asumisega oma pooldajate arvu veelgi tõsta otsustasid Eesti enamlased teostada Maapäeva kavatsuse Eesti Asutava Kogu kokkukutsumise asjus, määrasid valimised 21., 22. ja 23. jaan. peale 1918. a. ja Asutava Kogu kokkuastumise päevaks 15. II samal a. Kuigi valijate vanadustsensus 18 aastani oli vähendatud, et radikaalsemat noorsugu juurde tõmmata, ei toonud valimised enamlastele siiski oodatud häältetõusu. Seepärast pandi valimised seisu ja loobuti Asutava Kogu mõttest. Vahepeal kasvanud Eesti iseseisvus-liikumise vastu astusid enamlased karmilt välja. Rahvamajaks muudetud Oleviste kirikus peetud kõnes deklareeris A. 1918. a. alul, et enamlased Eesti iseseisvus-püüded kui kontrrevolutsioonilise liikumise maha suruvad: iseseisvus ei andvat Eesti töörahvale midagi juurde ja ainult halvendavat tema majanduslikku seisukorda. Iseseisvus-liikumise mahasurumiseks ning nõukogude võimu kaitseks organiseeriti maal ja linnas enamlistest elementidest koostuv proletaarline punakaart. Seniste omavalitsuste asemele asutati igal pool töörahva nõukogud, kes linnades, maakondades

ja valdades asjaajamise omavalitsuse-asutustelt üle võtsid, kusjuures sageli tekkisid kokkupõrked ja punakaardi abi tuli tarvitada. Mõisad võeti endistelt omanikkudelt üle ja anti harimiseks mõisatööliste nõukogude kätte, kes teotsesid valdade töörahva nõukogude üldise kontrolli ja juhatuse all. Ka mõisade ülevõtmisel, mis kestis mitu kuud, tekkis palju sekeldusi ja kuritarvitusi. Kui kahtlused tekkisid, et mõisnikud Saksa vägesid maale kutsuvad, kuulutati kohalik aadel 1918. a. jaanuari lõpul lindpriiks. 1. veebr. 1918. a. avaldas A. »Töölises« »Eesti töörahva kommuuna põhjusseaduse« kava, kuid veel enne, kui selle teostamisele jõuti asuda, lahkusid enamlised võimud peaaegu ilma vastupanuta Saksa okupatsioonivägede eest. A. siirdus ühes teiste enamliste juhtidega Peterburi ja astus kahurväe punaste komandöride kursustele. 1918. a. sügisel sõitis ta kursuste lõpetamise järel Uurali frondile, kuid tuli sealt varssi tagasi, et vahepeal ellu kutsutud enamliste eesti väeosadega Eestimaad tagasi võita. Esiti olid Eesti töörahva valitsuse liikmed end Peterburis ülal pidanud valitsusena, kes ainult olude sunnil ajutiselt oma territooriumilt lahkunud. Kui Vene nõukogude võim peagi likvideeris säärase võõra valitsuse, asutati selle asemele Venemaa kommunistliku partei Eesti osakondade keskkomitee, millest lõpuks moodustati Eesti töörahva kommuuna nõukogu. E. t. k. nõukogu, mille esimeheks ja sõjakomissariks oli A., seadis endale sihiks Saksa okupatsioonivägede lahkumise järel Eestimaale tungida ja selle rutulise vallutamisega takistada Eesti iseseisva riigi asutamist. Vene rahvakomissaride valitsus tunnustas Eesti töörahva kommuuna nõukogu Eestimaa valitsuseks ja andis temale maa tagasivõitmiseks rahalist toetust (ligi 10 miljonit kuldrubla ?), mis hiljemini Eestimaa varandustest pidi tagasi makstama. Juba 1918. a. märtsis asutati Tallinnast lahkunud punakaartlastest, kes vahepeal Peterburis olid asunud Smolnõi kaitseteenistusse, Eesti I kommunistlik pataljon. See kuulutati sama a. augustis, mil formeeriti Tallinna I kommunistlik kütipolk, selle esimeseks pataljoniks. Tallinna I kütipolgu juurde asutati septembris kerge välja-kahurväe divisjon, kuhu ka A. astus. Samal ajal rajati alus Viljandi II kommunistlikule kütipolgule. Ettekäändel, et Eesti töörahvas kütipolgud kodanluse vastu appi kutsunud, otsustati 24. X 1918. a. kommunistliku partei Põhja-ringkondade Eesti osakondade konverentsil Peterburis esimesed sammud Eestimaale minekuks. Kui 29. XI 1918. a. Narva enamliste vägede kätte langes, kuulutas Eesti sõjarevolutsiooniline komitee Eestimaa Sotsialistlikuks Nõukogude Vabariigiks nimega Eesti Töörahva Kommuuna, mille nõukogu endale asukohaks valis Narva linna. Nõukogu juhatajana teotses A. eeskätt administratsiooni ja agitatsiooni alal. Vallutatud Eestimaa osades seati jälle töörahva nõukogud ja täidesaatvad komiteed sisse. 5. XII. 1918. a. kuulutati Eesti Ajutine valitsus ühes oma agentide ja toetajatega väljapoole seadust ja lindpriiks. Enamlaste vägede peatse lüüasaamise ja Eesti pinnalt väljatõrjumise kirjutasid Vene võimud osalt ka A.-i arvele. Tekkisid hõõrumised vene ja eesti enamlaste vahel, millede tagajärjel A. lõpuks läks Pihkva alla Eesti kütidiviisi juurde patarei ülemaks. Diviis, mis koostus kuuest eesti kommunistlikust polgust, formeeriti Eestist väljalõõdud enamliste vägede osadest 1919. a. märtsis. Eesti töörahva kommuuni nõukogu evakueerus esiti Luugasse, siis Staaraja Russasse, kus ta Vene võimude poolt ümber moodustati ja lõpuks teotsema jäi lihtsa büroona, mis Eestis riigipööret ette valmistas. A. asus Eesti-Vene sõja lõpu järel Peterburi, teotsedes nimetatud büroos ja olles samal ajal mitmetes teistes riigiametites, näit. Peterburi erakorralise revolutsioonilise tribunaali esimeheks, Petrosoveti kohtuosakonna juhatajaks jne. Kui V. Kingissep (vt.), kes 1920. a. sügisel III internatsionaali alusele astunud Eesti kommunistliku partei keskkomitee ülesandel Eestis maksva riigikorra kukutamise sihis oli töötanud, 1922. a. mais tabati ja surma mõisteti, jäid kommunistid koha peal ilma juhita. Seepärast saadeti A. arvat. 1922. a. sügisel sama ülesandega salaja Eestisse. Kingissepp oli püüdnud rahva enda jõuga riigipööret läbi viia, milleks ta oma põranda-aluse kihutustöö kaudu kohast meeleolu aitas kasvatada. A. rajas oma tegevuse hoopis teissuguseile põhimõtteile. Vastavalt III internatsionaali 3. kongressi otsustele otsustas 1922. a. sügisel põranda all ka A.-i juhatusel ärapeetud Eesti kommunistliku partei 3. kongress põranda-alust tegevust ühendada legaalsega ja ellu kutsuda avalikult teotsevad organisatsioonid, kes, arendades klassivõitlust kommunistlikus sihis, püüaksid võimalikult suuri töörahva masse juurde tõmmata maksva riigikorra kukutamise ettevalmistamise tööle. Kõiki olevaid ja uusi asutatavaid ametiühinguid püüdsid kommunistid igasuguste võtetega oma mõju alla saada, mis neil Eestimaa Töölisühisuste Üldliidu, Maatööliste Ametiühisuste Liidu ja töölis-spordiseltside »Herkulese« ja selle sulgemise järel asutatud »Spartakuse« ümber koondunud ühingute suhtes õnnestuski. Samal ajal tungisid kommunistid Eesti iseseisvate sotsialistide parteisse, tõrjusid selle keskkomiteest mõõdukamad elemendid välja ja asu-

tasid niiviisi lõhestatud partei riismeist Eesti töörahva partei. Nii toodi kommunistliku partei tegevus Eestis suurelt osalt põranda peale. Partei 3. kongressi otsuse põhjal otsustati 2. Riigikogu valimistele minna erapooletu »töörahva ühise väerinna« lipu all ja viidi tõepoolest võrdlemisi suur arv mõtteosalisi 1923. a. mai valimistel läbi. Samal ajal püüdis n. n. Tallinna komitee, kelle eesotsas A. seisis, tähtsamais sõjaväe-osades kommunistlikke kollektiive organiseerida ja üldse kaitseväe meeleolu langetada. Ka korraldati teatavail päevil avalikke demonstratsioone ja rongikäike sõjakate kõnedega. 1924. a. märtsis pandi valitsuse otsuse põhjal tegevus ülalnimetatud legaalseis organisatsioones seisma ja anti terve rida nende juhtivaid tegelasi, m. s. ka mitu riigikogu-liiget sõjaringkonna-kohtu alla, kes neile sama a. novembris rasked karistused määras. Kõigi enamliste ettevõtete toetuseks Eestis andis III internatsionaal rahalist abi. Kui Vene enamluse juhid Eesti kommunistlikkudele tegelastele loidust ja apaatiat hakkasid ette heitma, otsustasid viimased 1924. a. kevadel avalikku mässu ellu kutsuda. Mäss algatati A.-i väljatöötatud kava põhjal konspiratiivsete sõjaliselt õpetatud löögirühmade poolt, kellede ülesandeks oli Tallinna tähtsamad sõja- ja valitsuseasutused vallutada ja niikaua enda käes hoida, kuni Tallinna ning teiste Eesti osade töölised suudavad välja astuda ja loodetud välisabi pärale jõuab. Riigipöördekatse 1. XII 1924. a. äpardus aga sootuks ja põhjustas ainult kõigi enamlissõbraliste avalikkude organisatsioonide täielise likvideerimise Eestis. Vangilangenud mässust osavõtjad ja kaastöötajad anti sõja-ringkonnakohtu kätte. Riigipöörde peaorganisaator A., kes põranda alla kadus, jäi tabamata. *T.*

ARBUSOW, Leonid, *sen.*, Balti ajaloolane, sünd. 19. I 1848 Miitavis Vene ohvitseri Aleksander A.-i pojana, surn. 14. I 1912 Sassenhofis Riia lähedal; astus Tartu ülikooli a. 1867 zooloogiat õppima, millist stuudiumi ta siis Leipzigis ja Heidelbergis jätkas. Tartu tagasi pöördudes õppis ta arsiteadust, selle järel Göttingenis jälle loodusteadusi, andus siis aga lõplikult ajaloo stuudiumile, eeskätt G. Waitzi juhatusel, kelle koolist enam jagu Balti vanemaid ajaloolasi pärit. Kodumaale jõudes teotses A. 1877—85 kooliõpetajana, kuid lahkus 1888. a. koolide venestamise survel ametist ja algas eraõpetlasena oma teaduslikku tegevust, millega ta äratas Baltimaade teaduslikkude ringkondade tähelepanu. Kui 1893. a. tehti otsus alata »Liv-, Est- u. Kurl. Urkundenbuch'i« 2. seeria väljaandmist, usaldati teose koostamine A.-i hooleks. Nüüdsest peale pühendas A. end Sassenhofis täitsa Balti ajaloo uurimisele, mida ta on mitme põhjapaneva tööga edendanud. — A.-i väsimata töö raskuspunkt asub tema redaktsioonil ilmunud teostel, mis on eeskujulikult toimetatud A.-i laialdaste teadmiste ja tema meetodilise koolituse tõttu. Tema kirjeldavat laadi uurimused on esijoones väärtuslikud nende täpsa asjatundlikkuse poolest. Kõige levinumaks ja kasulikumaks tema töist on saanud ta »Grundriss der Geschichte Liv-, Est- u. Kurlands« (I—II tr. 1889, III tr. 1908, IV, ümbertöötatud väljaanne, a. 1918 ilmunud, on A.-i poja toimetatud); venekeelne tõlge (V. Bucki poolt) ilmus a. 1912 Peterburis. — A.-i allikate väljaannete seeria algab a. 1888 ilmunud teosega »Das aelteste Wittschopbuch der Stadt Reval (1312—1360)«. Sellele järgnesid: »Neue Folge der Kurl. Güterchroniken«, 3 annet, 1890 kuni 95; siis kõigiti tähtis »Urkundenbuch'i« 2. seeria, millest A. välja andis 2 köidet (1494—1505) ja 3-nda eeltööd tegi; teose »Akten u. Rezesse der Livl. Städtetage« (1910) 3. köide; oma alal ainukesed käsiraamatud »Die im deutsch. Orden in Livland vertr. Geschlechter« (Jhrb. f. Geneal. 1899, täiendused 1907/08) ja eriti väärtuslik teos »Livlands Geistlichkeit v. Ende d. 12. bis ins 16. Jahrh.« lisandustega (Jhrb. f. Geneal. 1900—02). Rida vähemaid artikleid A.-i sulest leidub »Balt. Mtsschrift'is« ja teaduslikkude seltside väljaandeis; kõik nad tõendavad A.-i kõrget teaduslikku ja kunstilist arengut.

H. Bruiningk, Leonid Arbusow †, Riga, 1912; Ed. Fehrer, L. Arbusow *sen.* †, Ztschr. f. Ost-europ. Geschichte, Bd. III, 1913, lk. 139. *O. G.*

ARBUSOW, Leonid, *jun.*, teadusemees, eelmise poeg, sünd. Bauskes Kuramaal 31. X 1882, õppis 1902—06 Tartus usuteadust, lõpetades cand. theol. astmega; jätkas õppimist Göttingenis 1906—09, valides peaaineiks ajaloo ja keskaja ladina keele, ning promoveeris filosoofia doktoriks väitekirjaga Saksa ordu ajaloo alalt. Õppis edasi Berliinis 1909—10 ja töötas seal »Prähistor. Museum'is« ning hiljemini Kopenhaagenis, Stokholmis ja Helsingis. Astus siis Riia Aj. ja Muins. S-i teenistusse, määrati 1919 ajaloo dotsendiks ja 1922 professoriks Riia ülikoolis; 1921. a. alates ka Herderi-instituudi dotsent Riias. — A., kes erialaks valinud hilise keskaja ja reformatsiooni-ajajärgu, on osutunud põhjalikuks ja heaks uurijaks. Juba ta esimesed suuremad tööd, nimelt ta väitekiri ja töö Plettenbergist, on selle tõenduseks, kuid veel paremini tuleb see nähtavale ta suures Eesti ja Liivi reformatsiooni käsitlevas töös, mis on põhjapanev selle ajajärgu uurimisel ja

üldse paremaid Balti ajaloo alal ilmunuist. A. on esinenud ka ajaloo-allikate avaldajana, kirjutanud hulga vähemaid artikleid ja välja annud IV trüki ta isa sulest ilmunud paljutarvitatud tööst »Grundriss der Gesch. Liv-, Est- u. Kurlands« (1918). — A.-i peatööd on: »Die Beziehungen des deutsch. Ordens zum Ablasshandel seit d. 15. Jahrh.« (Riga, 1909); »Wolter v. Plettenberg u. der Untergang des deutsch. Ordens in Preussen« (Leipzig, 1919); »Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- u. Kurland« (Leipzig, 1921). Viimase töö koostamisel on A.-il peale võrdlemisi rikkaliku kirjanduse tarvitada olnud suurel määral trükkimata ainest, nimelt tema isa poolt kogutud ärakirjad Königsbergi, Kopenhaageni, Lüübeki, Tallinna, Stokholmi ja Viini arhiividest ning raamatukogudest ja R. Hausmanni suureväärtuslikud ekstserptid Wetzlari endise riigi-kammerkohtu arhiivist. Muidugi on A. suurel määral tarvitanud Riias leiduvaid materjale. Suured teadmised, kaine kriitika ja ettevaatlik esitamisviis iseloomustavad seda A.-i seni ilmunud suuremat tööd, nagu ka kogu ta teaduslikku toodangut.

T.

ARDER, Aleksander, ooperilaulja, sünd. 7. IX 1894, hariduse saanud Riia vaimulikus seminaris, pärast lühemat aega olnud Peterburi ülikoolis; 1919. a. alates õppis Itaalias, siis Rootsis soololaulu; praegu (1925) »Estonia« ooperi bariton.

L. N.

ARÉN, Peet, maalija, sünd. 17. VI 1889 Viljandimaal, Võisiku v., Odiste külas, õppis siis Tartu õpetajateseminaris, kust 1905. a. politilistel põhjustel oli sunnitud lahkuma. Astus 1908. a. kunstide edendamise seltsi kunstikooli Peterburis, mille lõpetas 1913. a. joonistamise, maalikunsti ja dekoratsioonmaali alal; sõitis veebruaris 1914 Krimmi, sealt Viini ning edasi Müncheni, kus ta ilmasõja puhkemisel vangistatakse ning vangilaagris interneerituna kuni 1915. a. maikuuni kinni peetakse, mil hädise tervise pärast vabastatuna Saksamaalt välja saadetakse. Elab sest ajast kodumaal, olles 1919. a. saadik õpetajaks riiklikus kunsttööstus-koolis ja Eesti Draama-Stuudio teatrikunsti-koolis Tallinnas. Alates 1909. a. osa võtnud pea kõigist suuremaist Eesti kunstinäitustest. A.-i mitmekesine dekoratiivse ilmega toodang jaguneb iseloomult umbes 1917. aastaga üldiselt kahte järku, milledest esimene kajastab Vene stilistide, teine Saksa ekspressionistide mõjusid. Esimesest on tähtsamad saavutused akvarell »Öö« (1910), kolm dekoratiivset pannood »Kalevi« seltsimajale Tallinnas, »Öe portree«, »Kalevipojad jahil« (kõik 1912), maastik »Tatari linnake« (1914), 14 dekoratiivset pannood kinoteater »Passaažile« Tallinnas ja žanrmaal »Kirikuteel« (1917), — teisest »Tants«, pr. E. Areni pastellportree, seeria Tallinna vaateid (1919—20), »Sea perekond«, »Mulgi talu« (1922), »Alevi kõrts«, «Kaevul«, (1923), »Vana Tallinna« (1924) ja »Haudapanek« (1925). Peale selle hulk plakateid, karikatuure, illustratsioone ja raamatugraafilisi töid, album »Linoollõiked« ning mõned dekoratsioonid Hommikteatrile ja »Estooniale«.

A. V.

ARNDT, Johann Gottfried, ajaloolane, sünd. Halles a. 1713, õppis Halle ülikoolis, oli 1738—40 Liivimaal kodu-kooliõpetajaks, alates a. 1740 Kuresaare kooli rektoriks, a.-st 1747 Riia lütseumi konrektoriks, suri a. 1767. — Peale seda kui Gruber (vt.) oli a. 1740 avaldanud oma *Origines Livoniae sacrae et civilis,* hakkas A. koostama oma teost »Livländische Chronik«, millest I osa »Livland unter seinen ersten Bischöfen« ilmus Halles a. 1747 ja järgmine osa »L. unter seinen Herren Meistern« sealsamas a. 1753. Nagu juba nimest näha, käsitab A.-i töö Liivi ajalugu orduaja lõpuni. Teos põhjeneb tuntud trükitud kroonikail, kuid ka enne trükkimata materjalidel, mida A. ammutanud Riia, Tallinna ja Kuramaa mitmesugustest arhiividest kui ka kogunud eraisikuilt. Oma materjalid on A. kogunud ja läbi töötanud õige suure energiaga, kuid autori nõrgad kriitilised võimed, mis ka tema oma aja kohta mõnel juhtumusel haruldaselt puudulikud, sunnivad suurele ettevaatusele. Balti provintsides kui ka neist väljaspool on A.-i kroonikat õige palju tarvitatud ja tema teateid kuni meie aegadeni ajaloolises kirjanduses levitatud, A.-i tööd kahtlemata suurelt üle hinnates: ainult asjaolu, et A.-il palju allikaid käepärast olnud, mis nüüd kadunud või mida muil põhjusil kasutada võimatu, teeb A.-i kroonika mõnevõrra väärtuslikuks. — On teateid, et A.-il oli valminud ka kroonika III osa, mis olevat säilinud kellegi eraisiku käes; kuid hoolimata omal ajal lubatud suurest tasust pole käsikirja leitud. — Peale muu on A. avaldanud veel hulga artikleid ajakirjas »Gelehrte Beiträge zu den Rigaer Anzeigen« aa. 1762—67.

Recke-Napiersky I, Beise I; *Scr Rer. Liv.* I, lk. III—XII; Allg. D. B. I, 552 j.

A. R. C

ARVELIUS, Friedrich Gustav, sünd. Tallinnas 5. II 1753, surn. juunis 1806. Kasvas üles Viru-Nigula kirikumõisas, sai 16. eluaastani õpetust isalt ja koduõpetajalt, käis siis Tallinna rüütelkonna- ja toomkoolis, mille lõpetamise järel õppis Leipzigi ülikoolis teoloogiat ja filoloogiat. Kodumaale tagasi jõudnud, pühendus A. kasvatamisele, olles 14 a. Põhja-Eestis kahes aadliperekonnas koduõpe-

taja ja 1790. a. alates Tallinna gümnaasiumi usuteaduse ja ladina keele professor. — Koduõpetaja ametit pidades tutvus A. talurahva viletsa põlvega tol ajal, mille põhjuseks ta pidas peamiselt rahva madalat haridust. Koole oli tol ajal vähe ja needki viletsal järjel. A. katsus rahvale appi tulla ja soetada rahva huvidele vastavaid õpetliku sisuga raamatuid. A.-e sulest on ilmunud: 1. »Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat. Sõbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele röömsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema. Tallinas, 1782.« — II jagu, ibid. 1787. — See on suurelt osalt Rochow'i lugemiku »Kinderfreund'i« järele esijoones koolilastele kirjutatud õpetusraamat. A. püüab selles väikeste jutukeste kaudu igal võimalusel rahvast õpetada. Ta laidab rahva rumalust, laiskust, hooletust, riidlemist, karistab pettust, vargust, meelitab õppima, kiidab töökust, leplikkust, õiglust, manitseb sõnakuulmisele ja alandlikkusele, iseäranis »mõisavanemate« vastu. Kõik see on lookestesse põimitud. Viimased on kohandatud meie maa oludele. Mitmed selle raamatu jutukestest on algupärased. Niisugune on arvat. ka »Tillokenne Rahwas«, milles kirjeldatakse alkoholi kahjulikku mõju, eriti lastesse, ja mis on A.-e paremaid juttusid. Kuigi raamatus on palju liialdusi ja olude moonutusi, on ta meile esimese ilmaliku juturaamatuna eesti keeles väga tähtis. — 2. »Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat. Ehk maggusad ja tullusad juttud ja õppetussed, kuida ma-rahwas woib röömsaste ellada, ausal wisil rikkaks sada ja issi ennesele ja mu rahwale monnesugguses häddas ja willetsusses abbi tehha«. Tallinna, 1790. — See on kirjutatud täiskasvanuile abiks igapäevases elus ja osutub Becker'i »Noth- und Hülfsbüchlein'i« ümbertöötuseks. Teda levitati 10 000 eksemplari hinnata rahva sekka. Raamat annab peamiselt arstiteaduslikku õpetust. Ta sarnaneb eelmisega oma õpetlikkuselt. Võideldakse joomise, mustuse, laiskuse, hooletusega. Selleks jutustatakse jällegi kohutavaid lugusid. — A. oli esimene, kes soetas meie rahvale ilmalikku kirjandust. Ta on head eeskuju annud teistele, tema kaudu on ärkav eesti kirjandus edasi võinud areneda.

Recke-Napiersky I, Beise I; Kampmann, E. van. iluk., 15—17, Peajooned I III, 217 jj.; Hermann, E. kirj. ajal., 204 jj. *H. J.*

ARVIDSSON, Adolf Ivar, sünd. 7. VIII 1791 ukj. Soomes kirikuõpetaja pojana, õppis 1810—14 Turu ülikoolis, oli sama ülikooli üldajaloo dotsent, asus hiljemini oma politilise tegevuse pärast maapakku saadetuna Rootsi, kus sai kuningl. raamatukogu hoidjaks; suri 21. VI 1858 ukj. — A.-i peamine tähtsus on soome keele ja meele eest võitlemises soome algupärase kirjanduse tõusu päevil. Eesti kirjandusse suhtub A. eesti rahvaluule esimese rootsi keelde tõlkijana (tõlkinud 5 eesti rahvalaulu vastavalt algupärandite silpide arvule); ka avaldas A. mõningaid kirjutisi eesti keelest (õigekirjutuse üle, vrdl. art. Ed. Ahrens) Rosenplänteri »Beiträge'des« (XV, XVI), m. s. ühe eesti Uue Testamendi käsikirja kirjelduse Stokholmi kuningl. raamatukogust (ibid. XVIII), mille V. Reiman (Eesti Piibli ümberp. lugu 1890, lk. 51, märkus) Hornungi raamatutega keeleliselt võrreldes Hornungi omaks tunnustanud.

J. R. Danielson, A. I. Arvidssonin elämäkerrasta (Kirjall. kuukausl., 1873); A. I. Arvidssonin tutkimuksia ja kirjoitelmia, tõlk. S. Nuormaa ja E. Rein, 1909; Tietosanakirja I, 607; Recke-Napiersky I, Beise I. *E. P.*

ASCHANAEUS, Martinus Laurentii, sünd. Håtuna klk. Upplandis (Rootsis), oli Gustav II Adolfi sõjakäikude ajal Rootsi sõjaväe jutlustajaks Liivimaal, sai 1620. a. Fresta ja Hammarby kirikuõpetajaks Upsala ppiiskopkonnas, võttis osa Rudbeckiuse (vt.) korraldatud suurest kirikute visitatsioonist a. 1627 Eestimaal, a. 1630 antikvaar Rootsis, surn. a. 1641. Tema 26-st, suuremalt jaolt trükkimata tööst võiks nimetada: I. *Liber collectaneus,* 1) *De monum. sarcophagicis in Estonia et Livonia, fenestris ornamentisque ecclesiarum* etc. 2) *De documentis et diplomatibus Svecorum in Estonia et Livonia* etc.; II. *Acta visitationis generalis in Estonia, Livonia et Ingria, per D. Joh. Rudbeckium a. 1627 susceptae.* Mõlemad käsikirjad säilitatakse Stokholmis.

Recke-Napiersky I; Beise I; T. Christiani artiklid (B. M. 34., 1888 ja SB GEG 1907); vrdl. ka Fr. Westling, Biskop Joh. Rudbecks visitation i Estland 1627 (1890). *R. K.*

ASPE, Elisabeth, kirjanik, sünd. Vana-Pärnus haridushuvilises perekonnas 3. XII 1860, sai hariduse Pärnu saksakeelses kõrgemas tütarlaste-koolis, mille lõpetas 1878. Elanud kogu aja Vana-Pärnus, välja arvatud pooleaastane viibimine Peterburis. Kirjanikunimi A. on pärit vanemailt, kuna autori kodanlik nimi mehe järele on Nieländer. — A. algas oma kirjanduslikku tegevust W. Jenseni jutustuse »Karin von Schweden'i« tõlkimisega a. 1879 (tõlge ilmus a. 1883). Pärast seda on A. rohkesti tõlkinud saksa ja prantsuse keelest ning kirjutanud ajalehtedele väiksemaid palasid. Kuid oma tähtsuse eesti kirjandusloos on ta saavutanud algupäraste jutustustega. Nendest olgu nimetatud: »Enne ukse

lukustamist« (E. Postimees 1881), »Kasuõde«. (Olevik 1887), »Ennosaare Ain« (Oleviku lisa 1888), »Maantee päält« (Oleviku lisa 1889), »Meremehe mõrsja« (Postimehe lisa 1890), »Anna Dorothea« (Olevik 1891), »Ajalehe läbi« ja »Ilmaaegu« (Postimehe lisa 1891), »Küla veerel« (Postimees 1897), »Jõulu and« (Postimees 1904), »Aastate pärast« (Postimees 1911), »Jõuluks koju« (Ristir. Pühap. Leht 1913) ja »Viiu jõulu ootel« (Ristir. Pühap. Leht 1914). Peale nende on A-lt ilmunud rohkesti lühemaid jutustusi »Lindas« ja »Lastelehes«, samuti on ta avaldanud rea luuletusi. — A. ained on võetud enamasti Pärnu lähema mineviku elust ja seotud ühtlasi meie ühiskondliku arenemisloogа. Tema tööd avaldavad head komponeerimisandi ja realistlikku jutustamisoskust, mis nad esile tõstavad oma aja kirjanduses. A. paremad tööd on jutustused »Kasuõde« ja »Ennosaare Ain«, mis ilmunud ka eriraamatutena.

»Mälestus noorpõlvest«, autobiograaf. märkus »Ennosaare Aini« III tr. ees; Linda 1898 nr. 21, (A. Jürgenstein); Kampmann, Peaj. III[II], 240 jj. *F. T.*

ASPELIN, Johan Reinhold, sünd. 1. VIII 1842 ukj. Soomes Messukyläs, õppis 1862—66 Helsingi ülikoolis, sai 1877. a. filos. doktoriks. 1871 nimetati A. Soome riigiarhiivi amanuensiseks, 1875 Helsingi ülik. etnograaf. muuseumi amanuensiks ja määrati 1878 põhjamaade arheoloogia ülemääraseks professoriks; nimetati 1885. a. Soome riigiarheoloogiks. A. on esimene soome pärismuinasteadlane ja soome-ugri muinasteaduse põhjapanija. Peaasjalikult tema mõjul asutati 1870. a. Soome Muinasmälestuste Selts (Suomen Muinaismuistoyhdistys). A. reisis muinasjäänuste uurimise otstarbel Venemaal ja Siberis, kus arvas soomesugu algkodu olevat. 1880. a. käis A. ka Eestis ning kaevas m. s. Karksis ja Hallistes. Sel korral puutus temaga kokku ja sai äratusi Eesti muinasjäänuste kohta teadete kogumiseks esimene eesti asjaarmastaja-muinasteadlane Jaan Jung (vt). A. suri 29. V 1915 ukj. — Tema tähtsamad tööd: »Suomalais-Ugrilaisen muinaistutkimuksen alkeita« (1875); suur atlas »Muinaisjäännöksiä suomen suvun asumusaloilta — *Antiquités du Nord Finno-Ougrien*« (1877—84), milles hulk pilte ka Eesti muinasjäänuseist; »Suomen asukkaat pakanuuden aikana« (1885).

Tietosanakirja I (ja täiendusk.); Helsingin yliopisto. Opettajat ja virkamiehet I (1921). *H. M - a.*

AST, Gotlieb Jaan, sünd. Orava v. Võrumaal 18. II 1874. Astus a. 1902 Tartu ülikooli õigusteaduskonda, kus oli nimekirjas kuni 1906. a. kevadeni. A. sattus juba keskkooli-õpilasena Tartus sotsiaaldemokraat Mihkel Martna (vt.) tutvusringkonda, kus (1895—97) kujunes teadlikuks sotsialistiks. Ka puutus ta lähemalt kokku revolutsioonilise ilmavaatega vene üliõpilastega, peaasjalikult nende seltsis »*Societas*«. 1900. a. on tema sotsialistlik ilmavaade juba lõplikult kujunenud, nagu see ilmneb ka tema 1901. a. peetud kõnes »Juba koolipingil«. Ta tutvus ka Peeter Speekiga (vt.) ja asus sellega koos organiseerima ajalehte »Uudised«. Ta toetab lehte vahet pidamata oma kaastööga ja võtab ka toimetuse kolleegiumi istungitest osa. Olles haiglane (põdes tiisikust) toimetab A. siiski suure innuga ühes oma sõbra üliõpilase Karl Rugaga põranda-alust revolutsioonilist organiseerimistööd tööliste ja kooliõpilaste keskel. 1904. a. astub nende algatusel kokku Tartus »Uudiste« toimetuses esimene Eesti sotsialistide kongress. Seal otsustatakse asutada Eesti sotsiaaldemokraatlik tööliste partei — föderalistlik, s. t. sõltumata Venemaa s.-d. parteist. Samal ja järgmisel a. on A. väga tegev Eesti sotsialistlikus liikumises. 1905. a. revolutsiooni kuudel on A. tegev peaasjalikult Tartu-, Võru- ja Pärnumaal, kus peab sadandeid kõnesid, töötades samal ajal ka üliõpilaste keskel; tõuseb silmapaistvale kohale rahvahulkade juhina Tartu ülikooli aulas peetud kongressil. Karistussalkade tegevuse ajal põgeneb A. Peterburi kaudu Soome, kust 1906. a. veebruaris emigreerub välismaile. Elab esialgu pikemat aega Bernis ja Zürichis, olles kontaktis kõigi tähtsamate Šveitsi sotsialistidega ja tehes kaastööd mitmekesiseile sotsialistlikele ajakirjadele. 1909. a. asub Dresdeni, tutvub ühe Hamburgi kaupmehega, kellega koos teeb kaks ilmareisi, külastades kõike viit ilmajagu. Hiljemini asub jällegi Dresdeni, kus töötab võõra nime all kuni ilmasõjani Heydeni arstirohtudevabriku propagandaosak. Vene jaosk. juhatajana. Peale pikemat vangisistumist ilmasõja alul saab koha sõjavangide kirjavahetuse läbivaatamise büroos. Eesti iseseisvuse alupäevil tuli A. tagasi kodumaale, kus astus Eesti sotsiaaldemokraatlikku tööliste parteisse, kuid lahkus sealt pea ja oli Eesti iseseisva sotsialistliku töölispartei tegevamaid asutajaid. Samal ajal töötas ta ka Tallinna linnavalitsuses, olles selle liikmeks. Suri Tallinnas tiisikusse dets. 1919.

Karl Asti (Gotlieb A.-i venna) ja Tartu ülikooli arhiivi andmeil. *H. Kr.*

AST, Karl, sünd. 7. II 1886. a. Võrumaal, Orava v. talukoha omaniku pojana. A. 1900 asus A. Tartu, kus ta 1901. a. sügisel astus Hugo Treffneri eragümnaasiumi IV klassi. Osalt paari üliõpilase-agitaatori mõjul, osalt iseenda algatusel kutsusid mitmesse

eri rahvusse kuuluvad keskkooli-õpilased (eestlastest peale A.-i ka N. Köstner, A. Oinas, A. Ostra (vt. neid) j. t.) salajase õpilasühingu „Борьба" (Võitlus) ellu. Ring tegi alguses õpilaste keskel kihutustööd, muutis aga a. 1904 enda Vene sotsiaaldemokraatliku tööliste partei kohapealseks organisatsiooniks, ühtlasi laiendades oma tegevust ka tööliste peale, kelle jaoks ta õpiringe korraldas ja proklamatsioone trükkis. Viimaseks eesmärgiks komandeeriti A. 1905. a. kevadel Riiga, kus ta aga vangistati. 1905. a. oktoobrikuu amnestia mõjul vabanenud, andus A. täieliselt politikale ja korraldas üheskoos Fr. Tuglasega kihutuskoosolekuid, elatades end kaastööst ajalehtedele. Kui Gotlieb Ast, Peeter Speek (vt.) ja teised n. n. föderalistid iseseisva Eesti sots.-dem. tööliste partei asutasid, jäi A. ühes A. Rei (vt.), Villem Masiku ja A. Ostraga truuks Vene sots.-dem. parteile, nõudes Eestile ainult oblasti autonoomiat: tema arvates oleks iseseisva erakonna asutamine ainult revolutsiooni jõude killustanud ja Vene liberaale aidanud revolutsiooni vastu umbusklikuks teha. Karistussalkade eest põgenes A. Peterburi kaudu Soome ja sealt 1906. a. veebruaris ühes oma venna Gotliebiga ja M. Martnaga Saksamaale, Berliini, kust ta aga peagi Berni siirdus. Vene sots.-dem. tööliste partei ettepanekul hakkas A. sõjaväe-agitaatoriks, sõitis valepassiga 1906. a. mais Austria kaudu Venemaale tagasi ja asus Tallinna elama, et siin sõdurite keskel teha organiseerimistööd. Samal ajal oli A. »Vaatleja« ja »Sõnumete« toimetuse liikmeks. Kroonlinna revolutsioonilise komitee ettepanekul otsustas partei Tallinna komitee organiseerida mässu Tallinna all viibivas sõjalaevastikus. Mäss, mille suhtes A. isiklikult algusest peale umbusklik oli olnud, piirdus ainult »Pamjatj Asoova« vastuhakkamisega ja suruti maha, kuna A. õnneliku juhuse läbi mahalaskmisest pääsis. Aprillis a. 1907 vangistati A. ja mõisteti kaua-aegse eeluurimisvangistuse järel Tallinna sõja-ringkonnakohtu poolt, kus A.-i kaitsjana A. F. Kerenski üles astus, üheks aastaks kindlusvangi, millise aja A. Tallinna Toompeal ära istus ja seal oma esimese novellikogu »Sääsed tormis« kirjutas.

1910. a. sai A. vabaks, reisis siis a. 1911 Saksamaal, 1912 Vahemere-mail ning Põhja-Aafrikas ja astus 1912. a. »Päevalehe« toimetuse liikmeks. Osalt isiklikkude pettumuste mõjul, osalt sellepärast, et partei Tallinna komitee enamlaste kätte oli sattunud, kellega A. algusest peale ei suutnud sobida, loobus A. nüüd peaaegu täiesti parteitegevusest. »Päevalehe« juurest siirdus A. peagi »Tartu Päevalehe« juurde ja sealt 1914. a. sügisel Peterburi »Pealinna Teataja« toimetusse. 1915. a. sügisest kuni 1917. a. veebruarirevolutsioonini oli A. sõjaväe-ametnikuks idafrondil esimese armee juures. 1917. a. asus A. uuesti »Pealinna Teataja« juurde, tegi siin ühes Jul. Seljamaaga (vt.) elavat propagandat Eesti autonoomia kasuks, mille nõudmisega kodumaal alguses ettevaatlik oldi, teotses Eesti Vabariiklaste Liidus ja valiti viimase kandidaadina 1917. a. suvel Eesti Maanõukogu (Maapäeva) saadikuks. Nüüd asus A. Tallinna, asutas ühes mõtteosalistega sotsiaaldemokraatliku »Ühenduse«, hiljemini Eesti sotsiaaldemokraatliku tööliste partei ja toimetas selle häälekandjat »Sotsiaaldemokraati«. Peale okupatsiooniaja lõppu valiti A. 1918. a. novembris Maanõukogu sekretäriks, 1919. a. alul oli ta lühemat aega töö-hoolekandeministri kohustetäitjaks. Raskeil Eesti riigi rajamise ajul koondas A.-i juhitud sotsiaaldemokraatide partei pahempoolsed demokraatlikud rahvamassid Eesti riigi ülesehitamise tööle ja sisendas neisse eitava seisukoha pealetungiva kommunismi vastu. Partei häälekandja toimetajana, keskkomitee juhtiva jõuna ja kõigi parteikongresside juhatajana asus A. E. s.-d. t. parteis 1917. a. peale esikohal, teotsedes siiski rohkem parteijõudude rakendamisel tegelikkude päeva-ülesannete teenistusse, propaganda organiseerimisel jne. kui partei ideoloogia süvendamisel ja arendamisel. A. oli Asutava Kogu, I ja II Riigikogu liige ja omandas seal hoogsa ning teravmeelse kõneleja kuulsuse. Kui sotsiaalrevolutsionääride parteis tekkis lõhe ja üks osa neist liitus kommunistide »ühise väerinnaga«, teine aga iseseisvate sotsialistide partei nime all jäi teotsema, mõjus A. oma lepitava ja kompromisse loova esinemisega tugevasti selleks kaasa, et iseseisvad sotsialistid 1925. a. kevadel E. s.-d. t. parteiga liitusid ühiseks Eesti sotsialistlikuks töölisparteiks. Veel enne parteide lõplikku ühendamist ühinesid nad 1923. a. sügisel ühise häälekandja »Ühenduse« väljaandmiseks, mille esimeseks peatoimetajaks oli jällegi A. 1924. a. detsembrist kuni 1925. a. lõpuni oli A. J. Jaaksoni kabinetis portfellita ministriks. Kirjanikuna on A. viimaste kutselisest organiseerimisest osa võtnud ja Eesti Kirjanikkude Liidu juhatuses seisnud nähtaval kohal.

Ilukirjanduslikul alal on A. teotsenud Karl Rumori varjunime all. Ta on avaldanud jutustuskogud »Sääsed tormis« (1911), »Tuled sügis-öös« (1919) ja »Siiruviiruline« (1921) ning lüürilise jutustuse »Lumiste kõrguste poole« (1913), peale selle kirjutanud rea reisikirju, vesteid jne. Ühtlasi on ta töid avaldanud »Noor-Eesti« ja »Voog« albumis ning ajakirjus »Murrang« ja »Looming«. A.-i ilukirjanduslik toiming on olnud tema intensiivse politilise tegevuse mõjul katkeline ja juhuslik, tal on puudunud võimalus

oma kirjanikukutsesse tarvilikul määral süveneda ning oma töid põhjalikumalt viimistleda. Kuid oma vangipõlve, maapao ja parlamentliku tegevuse vaheaegadel on ta siiski suutnud avaldada ülalmainitud teosed, mis tagavad talle kindla koha eesti kirjanduse ajaloos. Sisuliselt ulatuvad tema novellid tihti naturalismi äärmusteni, nende stiil on järsk, ökonoomiline ja sageli sama naturalistlik. Pikemas jutustuses »Põlevad laevad« (kogus »Tuled sügis-öös«) on ta leidnud avameelsele erootiliste vahekordade kirjeldusele suurema kandvuse ja tihedama hinge-elulise põhjenduse. Kuid nende naturalistlikkude novellide kõrval on A. avaldanud nukralt-luulelise, sümbolismi kalduva proosapoeemi »Lumiste kõrguste poole«, mis kuulub üldse eesti kirjanduse luulelisemate proosateoste hulka.

T.; F. T.

ASVERUS, Franz Gotthilf Friedrich, sünd. a. 1747 Weimaris, õppis sealsamas ja pärast Jeena ülikoolis, tuli 1772. a. Eestimaale, sai a. 1775 Torma ja Lohusuu pastoriks, oli 1803—14 Tartumaa praost, suri a. 1818. — A. oli kõigiti heasoovlik oma kogudusele, asutas mitu kooli ja astus tihti välja rahva kaitseks. A. on Lutheri katekiskmuse eestlastele välja annud, mis kolmes trükis ilmunud (I tr. 1790 Tartus: Risti rahwa usso õppetus etc., 48 lk.). A. tegi kaastööd ka Tartu Eesti kalendrile.

Napiersky, Pred.-Lex. I; Recke-Napiersky I, 57 ja II, 590; Bertram, Wagien (1868), 110; Lipp, Kir. ja har. l. II, 137; Hermann, E. kirj. ajal., 253.

J. R.

AUDOVA, Aleksander, dr. phil. nat., sünd. 21. XI 1892 Maarja-Magdaleena klk. Tartumaal, õppis 1912—18 Tartu ülikooli füüsika-mat. teaduskonnas loodusteadust ja omandas loodusteadusekandidaadi astme. 1918. a. suvel ühes H. Bekkeriga (vt.) töötab Pühajärve uurimisel, mille saadusena ilmus »Andmed Pühajärve uurimisest« II (Pühajärve plankton) — esimene teaduslik teos planktoni üle eesti keeles. — 1918./19. õppeaastal on A. loodusloo õpetaja Võru keskkooles, siis asub Tartu ja jäetakse ülikooli stipendiaadina professoriametile valmistuma füsioloogia alal. Töötab 1919—20 prof. A. Lipschützi juhatusel atroofiaprotsessi keemilise uurimise alal, millist ala käsitab ka tema doktori-väitekiri (1922). Trükis on A.-l ilmunud füsioloogia alalt paar artiklit ajakirjades »Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie« Bd. 9, 1921 ja Bd. 10, 1922, samuti »Skandinav. Archiv für Physiologie«, Bd. 44, 1923. 1923. a. töötab A. ülikooli stipendiaadina edasi Lvovis prof. J. K. Pernas'e juures füsioloogilise keemia alal. Teaduslikkude uurimiste kõrval üks agaramaist loodusteaduslikkude ainete populariseerijaist artiklite kaudu ajalehtedes, ajakirjus, brošüüres ja loenguil rahva-ülikoolis. Bioloogia õpetajana Tartu keskkooles esineb ka koolikirjanikuna: tema sulest »Inimese anatoomia ja füsioloogia õpperaamat«, eriti aga põhjalikult läbimõeldud ja originaalselt kavatsetud »Üldine bioloogia« (õpperaamat keskkoolidele).

A. L.

AULE, Eduard, ühis- ja pangategelane, sünd. 16. XII 1878. a. Viljandimaal Kabala mõisas, omandas kõrgema hariduse Riia polütehnikumi kaubandusosakonnas, mille 1902. a. lõpetas. Võttis aktiivselt osa esimese eesti rahaasutuse, I Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisuse asutamisest a. 1902 ja oli a. 1902—07 selle ühistegelise laenuasutuse esimeseks asjaajajaks. Selle järel oli A. esimese Eesti krediitühingu, nimelt Tartu Vastastikuse Krediitühisuse (asut. 1. III 1905) asjaajajaks 1907—19. Tartus asudes võttis A. osa ka Eesti Põllumeeste Seltsi tegevusest, olles kord selle seltsi kirjatoimetajaks. Jaanuaris 1919. a. nimetati A. iseäraste kohuste täitjaks ametnikuks rahaministeeriumis ja pandi tema peale riigikomissari kohused Tallinna arvekojas. Sama aasta veebruaris kutsuti A. Ajutisse valitsusse toitlusministriks. 1919. a. augustist peale töötas A. Eesti Pangas presidendi kohuste täitjana ja direktorina. 1921. a. oktoobrist kuni 1925. a. oktoobrini asus A. Eesti Panga presidendi kohal ja siirdus sellelt kohalt lahkumise järel Põhja panga direktoriks.

T.

AUN, Elise Rosalie, kirjanik, sünd. 3. VI 1863 Kanepi klk. talurentniku tütrena, sai hariduse Räpina kihelkonnakoolis; töötas mitmesugustel aladel Riias, Viljandis, Pärnus, Vändras ja Tallinnas; naitus a. 1903 kooliõpetaja Fr. Raupiga. Avaldanud luuletuskogud »Kibuvitsa õied« I—III (1888—1901), »Laane linnuke« (1889) ja »Metsalilled« (1890), peale selle lastekirjandust, mõtteteri j. m. s. ning tõlkinud Ebersi *Homo sum*; töötanud ka ajakirjanduses, eriti »Lindas«, mille toimetusliige oli. A. oli läinud a. s. lõpul õieti populaarne eesti luules, kuid see populaarsus põhjenes rohkem ajajärgu vähenõudlikkusel kui tema toodangu kirjanduslikul väärtusel.

F. T.

B.

BAARS, Karl August, sünd. 1. III 1875 Võrumaal, Karula klk., ligaste mõisas moonamehe pojana, õppis 1896—1900 Tartu ülikoolis õigusteadust, oli 1900. a. sügisest kuni 1902. a. märtsini »Postimehe« toimetuse liikmeks, selle järel kohtuameti kandidaadiks Riia ringkonnakohtu juures. 1902. a. sügisel asus B. advokaadina Tartu, kuid siirdus 1903. a. Viljandi, kuhu ta jäi kestvalt püsima. Viljandis avaldas B. otsese kutsetöö kõrval õieti elavat ja mitmekesist tegevust mitmel avaliku elu alal. Nii oli ta Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsis kaua aega abiesimehena ja esimehena juhtival kohal, töötas Viljandi Laenu-Hoiu-Ühisuses, m. s. paar a. nõukogu esimehena ja aa. 1907—08 juhatuse esimehena, ja Viljandi Kaubatarvitajate Ühisuses. B.-i algatusel ja eestvõttel alustas 1907. a. oma tegevust Viljandi Vastastikune Krediitühisus, mis 1920. a. Sakala Pangaks ümber moodustati ja üheks suuremaks Viljandimaa raha-asutuseks on kujunenud. Selle asutuse juhtimisest võttis B. alguses juhatuse liikmena ja 1908. a. peale juhatuse esimehena püsivalt osa; praegugi asub ta Sakala Panga juhatuse esimehe kohal. Tulundusliku tegevuse kõrval on B. suurt tähelepanu pühendanud ka haridus- ja kultuurtööle, võttes osa »Koidu« seltsi tegevusest, kord ka esimehena, ja Viljandi Eesti Hariduse Seltsi asutamisest a. 1908 ning edaspidisest juhtimisest juhatuse liikmena. B. etendas osa vabameelse ajalehe »Viljandi Teataja« ellukutsumisel ja hakkas selle lehe vastutavaks toimetajaks. Kui »Viljandi Teataja« »Sakalaga« ühines, võttis B. endale viimase vastutava toimetaja kohused. Märtsis 1917. a. sai B. Viljandi miilitsaülemaks, millises ametis tal enamlastega tuli ägedasti kokku põrgata. Samal a. esindas B. Viljandimaad Eesti Maapäeval, 1919. a. valiti ta tööerakonna nimekirja järgi Asutavasse Kogusse ja hiljemini esimesse ja teise Riigikogusse. Viljandi linna-volikogu liikmeks on B. 1917. a. alates ja maakonna-nõukogu liikmeks 1921. a. peale. Vabariigi valitsusest on B. kahel korral rahaministrina osa võtnud: 1920. a. lõpul A. Piipi kabinetis ja 1924. a. kevadel koguni lühikest aega Fr. Akeli kabinetis. *T.*

BACMEISTER, Hartwig Ludwig Christian, sünd. Ratzeburgi vürstkonnas 1730, surn. Peterburis 1806, viibis 1760—62 Liivimaal. On kirjutanud rea peamiselt Vene ajalugu käsitlevaid töid. Eesti ajaloo suhtes oleks tähtis tema »Nachrichten v. d. ehemaligen Universitäten zu Dorpat u. Pernau«, St.-Petersburg, 1764; ilmunud ka Mülleri koguteoses »Samml. russ. Geschichte« IX, 95—262.

Recke-Napiersky I; Beise I. *R. K.*

BAER, Karl Ernst v., sünd. 28. II 1792 Järva mk. Piibe mõisa omaniku pojana, õppis Tartu ülikoolis 1810—14, omandas 1814 dr. med. astme, töötas siis täiendamise otstarbel Viini (1814—15) ja Würzburgi (1815—16) kliinikuis, tutvudes m. s. Würzburgis prof. Döllingeri juhatusel praktiliselt loomade anatoomiaga. 1816. kuni 17. a. viibib B. Berliinis, saab 1817. a. Königsbergi ülikooli prosektoriks ja eradotsendiks, 1819 — erakorraliseks ja 1822. a. korraliseks zooloogia- (1826 ka anatoomia-) professoriks. Königsbergis viibimise ajal kirjutas B. oma ilmakuulsad tööd loodete arenemise alalt. 1834. a. siirdus B. Peterburi. Akadeemia liikmena zooloogia ja võrdleva anatoomia alal, akadeemia raamatukogu juhatajana ja anatoomia- ning füsioloogia-professorina (1841—52, sealses arstiteaduskirurgilises akadeemias) oli B.-i tegevus Peterburis väga mitmekesine. Kuna embrüoloogiliste tööde jätkamiseks Peterburis puudus võimalus, hakkas B. rohkesti teotsema antropoloogia, etnograafia ja geograafia alal, reisis Noovaja Semljaa'le (1837), Soome lahe saartele (1839), Vene Lapimaale ja Koola poolsaarele (1840) ning Triesti (1846); neile järgnesid 6 reisi Baltimail (1851—52, Peipsil, Soome lahes, Läänemerel ja Rootsis) kalanduse päevaküsimuste lahendamiseks; 1853—57 oli B. reisil peaasjalikult Volga jõe ja Kaspia mere uurimise otstarbel. Reiside tagajärjena avaldas B. rea töid kalanduse ja geograafia alalt. — 1863. a. lahkus B. akadeemiast ning asus a. 1867 Tartu elama, kus ta, olles eraõpetlasena kitsama teadusliku ringkonna keskpunktiks, jätkas oma teoreetilisi töid. 1869. a. alates oli B. Tartu Loodusuurijate Seltsi esimees, kuni oma surmani 28. XI 1876. — Juba eluajal said B.-ile osaks suured auavaldused. Tema mälestuse jäädvustamiseks on temale Tartu Toomemäel püstitatud ausammas (1886). — B.-i kõige väärtuslikumad tööd on uurimused embrüoloogia alal. Lootelehtede arenemise, ergukava, sooletoru, keskmete ja kehaõõne tekkimise ning mitmesuguste loomade arenemise üksikasjalisem kirjeldus, selles seisab B.-i suurim teenus. B. rikastas embrüoloogiat lootelehtede teooriaga ja võrdleva meetodiga. Ka loomade anatoomiat ja süstemaatikat rikastas B. oma uurimustega. B. oli üks neist väheseist, kes pooldas põlvnemisõpetust juba enne Darwini

(1834, Reden I, 35); hiljemini avaldas ta mõned tabavad märkused Darwini selektsiooniõpetuse kohta. Siiski erinevad B.-i mõtteavaldused põlvnemisõpetuse, nagu ka teleoloogia kohta praeguse bioloogia seisukohtadest. B. on avaldanud töid ka antropoloogia ja eriti kranioloogia alalt. Geograafilisist töist väärivad erilist tähelepanu andmed Noovaja Semljaa kohta (Bulletin scientifique de l'Acad. de St. Petersb., T. II, III, VII) ja »Kaspische Studien« I—VIII (Bulletin phys.-math., T. XIII – XVI; Bull. hist.-phil., T. XIV, Bull. de l'Acad., T. II, VII).

B.-i arvurikkaist töist on peale mainitute tähtsamad järgmised: *Diss. inaug. medica de Morbis inter Esthonos endemicis. Dorpati,* 1814. Tööke esitab ülevaate Eesti maastikust selle osistega, rahvast ja tema eluviisest (eluruumid, rõivastumine, toitumine, joogid, kombed, iseloom j. t.), haiguste ja elutingimuste suhteist. — »Vorlesungen über Anthropologie« I, 1824. — »Über Entwicklungsgeschichte der Tiere« I, 1828; II, 1837. — »Untersuchungen über die Gefässverbindungen zwischen Mutter und Frucht«, 1828. — „Человѣкъ въ естественно-историч. отношеніи". СПБ. 1851), teoses Русская фауна, Ю. Симашко). „Уменьшается ли количество рыбы въ Чудскомъ озерѣ?" (Журн. Минист. Гос. Имущ. XLIII). — „Рыболовство въ Чудскомъ и Псковскомъ озерахъ и въ Балтійскомъ морѣ". (Изслѣдов. о сост. рыболовства въ Россіи, т. I, СПБ., 1860). — »Reden u. kleinere Aufsätze vermischten Inhalts« I, Petersburg, 1864; II, 1873—76; III (Historische Fragen mit Hülfe der Naturwissenschaften beantwortet), 1873.

Nachr. über Leben u. Schriften des Herrn Geheimr. Dr. K. E. v. Baer, mitgeteilt von ihm selbst. St. Petersb., 1865. Sisaldab avaldatud kirjutiste loendi, m. s. ka mõningaid andmeid mõisnikkude ja talupoegade vahekorra kohta (lk. 48 jj.). — L. Stieda, K. E. v. Baer (1878). Sisaldab tööde loendi. — R. Stölzle, K. E. v. Baer u. seine Weltanschauung (1897). — E. Häckel, Antropogenie oder Entwicklungsgeschichte des Menschen (1874). *A. A-a.*

BALDUIN Alnast, Alna (Aulne, Thuini juures Flandrias) tsistertslaste kloostri munk.— Pärast piisk. Alberti (vt.) surma määrati Bremeni toomkapiitli poolt Albert Suerbeer (vt.) Liivimaa piiskopiks, kuna Riia toomkapiitel premonstraatlase Nikolause (Magdeburgi toomhärra) Alberti järeltulijaks valis. Tekkinud piiskopitüli ja muude esilekerkinud küsimuste lahendamise tegi paavst Gregorius IX ülesandeks kardinaldiakon Ottole, kes omakorda Balduini, Alna kloostri munga, volinikuna Liivimaale saatis. Sügisel 1230 Liivisse jõudes hakkab B. siin, vastuoksa Liivi isandaile antud lubadustele, teotsema paavsti huvides: kuralased, kelledel olid riiglastega parajasti läbirääkimised käimas ristiusu vastuvõtmise kohta, alistab ta osavalt paavsti ülemvõimule ja võtab Riia linnalt tema suured maa-alad Kuramaal. Vahepeal Otto ja B.-i ettepanekul paavsti poolt aprillis (?) 1231 piiskopiks kinnitatud Nikolaus asub nüüd, mil ta jalgealune kindlam, opositsiooni B.-ile, ka ordu on B.-iga vaenujalal. Kuramaal annab Nikolaus Riia kodanikele suured maa-alad läänideks, Järva- ja Virumaa (vrdl. Wilhelm Modeenast) on nimepidi küll B.-i käes, kuid sealgi talitab ordu omavoliliselt. B. on sunnitud paavstilt abi otsima: jaan. 1232 on ta Roomas. Gregorius IX kiidab B.-i senise teguviisi heaks ja määrab ta paavsti legaadiks Ojamaal, Soome, Eesti, Kura ja Semgalli mail. Põhja-Eesti (Harju-, Viru-, Järva-, Läänemaa ühes Tallinna linnaga; viimane oli a. 1227 ordu käes) reservitakse paavstile ja määratakse B.-i ülemvalitsuse alla, Kuramaa saab ta omale eluaegseks kasutamiseks. Suurte volitustega varustatult ilmub B. suvel 1233 jälle Liivimaale. Alguses alistutakse temale Riias aukartusest tema volituste ees; vahepeal on aga ordu terves Põhja-Eestis võimu enda kätte haaranud, järgneb rida vägivaldseid akte paavsti vasallide vastu, kes sunnitakse ordule alistuma; vägivalla vastu süttinud Eesti päriselanikkude mäss lämmatatakse. Järgnev sündmuste käik on tume, kuid nähtavasti on B. ordu vastu võimetu ja a. 1234 on paavst sunnitud, et lõkkele löönud kirgesid vaigistada, B.-i legaadi ametist vabastama; 1236. a. loobub B. ka Semgalli piiskopkonnast ja kaob Liivi ajaloost. 1243 sureb B. Varissa ppiiskopina.

B.-i tegevuses väljendub korduvalt paavstide katse Liivimaast, või vähemalt tema suuremast osast, moodustada mingi paavsti vasalliriik, — katse, mis ei õnnestunud: B.-il, kes võib-olla plaani algataja, puudusid selle teostamiseks tarvilikud eeldused. Täpsamaks B.-i isiku ja tegevuse hinnanguks puuduvad seni andmed eriuurimuste näol. Balti ajalookirjanduses (Brevern, Bunge, Schiemann, Seraphim) ei tundu B.-i hinnang küllaldaselt erapooletu.

Arbusow, Geistl., 10; Schiemann, Livl. II, 47 jj. *R. K.*

BALKE (Balco), Hermann, pärit arvat. Alam-Saksist, 1230—39 esimene Saksa ordumeister (landmeister) Preisimaal, 1237—39 Saksa ordumeister Liivis. Masoovia hertsogi Konradi kutsel a. 1230 salga ordurüütlite eesotsas Preisimaale ilmudes pani B. aluse selle maa kristianiseerimisele ja germaniseerimisele: maa vallutamisega käsikäes käis ko

lonisatsioon ja linnade (Thorn, Kulm, Marienwerder j. t.) asutamine. — Pärast Saule lahingut 22. IX 1236, milles hävis Liivi mõõgavendade ordu, teostus Liivi ordu ühinemine Saksa orduga (1237), mille üle juba enne läbirääkimisi peetud. B. ülesandeks, kes kõrgmeister Hermann v. Salza (vt.) poolt määrati Liivi haru meistriks, jäi lahendada pinev vahekord Taaniga, ning paavsti mõjul pidi ordu aastaid kestnud tülis järele andma: 7. VI 1238 Stenbys Taani kuninga ja Saksa ordu vahel sõlmitud lepinguga loovutas B. Tallinna, Harju- ja Virumaa taanlasile, kuna Järvamaa ordule jäi tingimusega seal ilma Taani loata mitte mingisuguseid kindlustusi ehitada. — Stenbyst lahkudes ei pöördunud B. enam Preisisse ega Liivisse tagasi; ta suri Saksamaal 5. III 1239 (?).

Allg. D. B. II; A. Büttner, Die Vereinigung des livl. Schwertbrüderordens mit dem Deutschen Orden (Mitt. XI). *R. K.*

BÁN, Aladár, dr., Ungari teadusemees ja luuletaja, sünd. 3. XI 1871 ukj. Várpalota's (Ungaris), õppis Budapesti ülikoolis, mille lõpetas a. 1897 dr. phil. kraadiga, oli 1896 kuni 1922 keskkooli-õpetajaks Temesvári's ja Budapestis, alates a. 1922 Turaani Seltsi teenistuses. — Eesti suhtes on tähtsad B.-i kirjanduslikud ja etnograafilised tööd, samuti ta propagandategevus, mille eesmärgiks kolme suurema soome-ugri rahva (soomlaste, eestlaste, ungarlaste) vaimlise kultuuri saavutuste vastastikune tutvustamine. B. on mitu korda Soomes ning Eestis (1911, 1922 ja 1924) viibinud ja siin ettekannetega esinenud. Peale Soome kirjanikkude teoste on B. ungarikeelses tõlkes avaldanud »Kalevipoja« eepose (seni käsikirjas, ainult mõned laulud trükis ilmunud) ja mitme eesti kirjaniku (Kreutzwald, Grenzstein, Koidula, Haava, Sööt, Suits, Juh. ja Jak. Liiv, Eisen, Wilde, Truu) töid. Oma vähemais töis ja artikleis, samuti oma rohkearvulisis ettekandeis on B. Eestit Ungari haritud ringkondadele tutvustanud.

Dr. E. Virányi'lt saadud teated. *R. K.*

BARBARUS, Johannes (dr. Joh. Vares), kirjanik, sünd. Heimtali vallas 31. XII 1889, sai hariduse Kiievi ülikoolis; teotses 1914 kuni 17 vene sõjaväe-arstina; ilmus enne saksa okupatsiooni kodumaale ja oli 1919—21 vanema sõjaväe-arstina eesti sõjaväes; praktiseerib selle järel era-arstina Pärnus. — Kirjanduslikul alal debüteeris B. »Noor-Eesti« ajakirjas 1910, avaldas selle järel luuletusi ja artikleid »Vabas Sõnas«, »Siurus«, »Ilos«, »Murrangus«, »Tarapitas« ja »Loomingus«, kirjutades ühtlasi ajalehtedes dr. Varese nime all ka arstiteaduslikest aineist; kuulus »Tarapita« kirjanikkude rühma. — Eriraamatuina on B. avaldanud viis luuletuskogu: »Fatamorgana« (1918), »Inimene ja sfinks« (1919), »Katastroofid« (1920), »Vahekorrad« (1922) ning »Geomeetriline inimene« (1924), lisaks valiku kolmest esimesest luuletuskogust, pealkirjaga »Kolmnurk« (1921).

B. algas oma kirjanduslikku tegevust Noor-Eesti sümbolistlikul ajajärgul, kuid juba algusest peale esinesid tema luuletustes omapärased toonid: naturalistlik ja robust ilmasuhtumine. Seda vaimu peegeldab tema esimene raamat, millesse kogutud luuletused autori kirjanduslikelt õpiaastailt. Aineiks on ühelt poolt jõuline ürgilm lopsaka maastiku ja loom-terve inimesega, teisalt aga moodsa suurlinna kontrastilised nägemused. See kahepoolne ainestik on läbi imbunud erootikast, mida väljendavad robustilt-naturalistlikud pildid ja võrdlused. Samu motiive käsitleb ka kaks järgmist kogu: »Inimene ja sfinks« ning »Katastroofid«, üksi selle vahega, et autori tähelepanu on pöördud ainult olevikku. Need kogud sisaldavad jõhkrat ajaluulet, mille protest väljendatud autori egotsentrilisest vaatekohast, ilma politilise perspektiivita. Viimases suhtes on märgata tunduvat vaatevälja laienemist B.-e neljandas luuletuskogus »Vahekorrad«. Autori vahekord valitseva ühiskonnaga on endiselt eitav, tema suhtumine anarhistlik, kuid tundeskaala on laiem ja mitte nii ühetooniline kui eelmistes kogudes. Sama kasvu võib märgata tema vormilistes abinõudes; need on rikastunud ja mitmekesistunud; tema luuletused on täis mehist otsekohesust, plastilisi võrdlusi ja rabavaid hoopütlusi. Veel suurema sammu edasi puht-tehnilisel alal on astunud autor järgmises kogus »Geomeetriline inimene«. Teda on mõjutanud siin uuemad prantsuse kunstivoolud — kubism ja konstruktivism. Ta püüab suruda oma luuletuse nii sisult kui välimuseltki geomeetrilisse süsteemi, tarvitades tihti pealkirjadekski geomeetriast laenatud termineid: Perpendikulaarne, Paralleelne, Horisontaalne, Vertikaalne jne. Ained ise — luuletaja isiklik tunne, sotsiaalsed kontrastid, suurlinna panoraamad — on ainult abinõudeks luuletehniliste katsetamiste juures. Kuigi raamat seetõttu kaotab paljugi vaba inspiratsiooni avaldusena ja tundub paiguti mehaanilise töö saadusena, on tal ometi suur tähtsus eesti luule puhtvormilises edenemises. — Kokkuvõttes võib öelda, et B.-e looming on algolemuselt mehine ja aktiivne; hoolimata näilisest pessimismist ning sarkasmist on ta elujaatav. Värsivorm alistub autorile raskelt ja vaevaga; tema salm on, eriti ta tegevuse varasemail ajul, katkeline ning kannatab tihti keele vägistuse all. Kuid paiguti näib, nagu võikski tema märatsev protest

väljenduda kõige jõulisemalt just säärases krobelises vormis.

J. Kärner, Eesti uuemad luuletajad (1925), essee J. Barbarusest. *F. T.*

BARK, Moritz Ernst (Ernesto) Heinrich, sünd. 1859. a. Laiuse klk. Kaave mõisa omaniku pojana, õppis lühikest aega Riia polütehnikumis, võttis 1877 Türgi sõjast osa, käis Leipzigis ja mujal mitmesugustes õppeasutustes. 1880. a. ümber (1881?) andis ta Šveitsis lühikest aega välja sotsiaaldemokraatlikku lehte »Balti Föderalist«, milles ta Läänemere-äärseid rahvaid Vene riigi lagunemise puhul kutsus ühinemisele; avaldas Berliinis 1882. a. raamatu »Russlands Culturbedeutung«. Oli m. s. A. Didoga (vt.) tuttav ja kirjavahetuses. Tuli hiljemini Venemaale tagasi, kus ta endise tegevuse pärast välismaal kohe kinni võeti ja Siberisse saadeti. Põgenes sealt, elatas ennast mõnd aega Itaalias ja mujal mitmes. teenistusega ning asus lõpuks jäädavalt Hispaaniasse; naitus siin hispaanlannaga ja oli tegev keeleõpetajana, kirjanikuna ja mitme vabameelse ettevõtte liikmena, m. s. ühe suurema keelte-õppeasutuse juhatajaks ja hiljemini ajakirja »Economía Social'i« toimetajaks. Suri täiesti hispaniseeritunа lühikest aega enne ilmasõja puhkemist (1914) Madridis lasterikka perekonna isana.

Eesti ajaloo arhiiv, nr. 3; Tartu gümn. õpil. album, lk. 214; Fr. Tuglas, Teekond Hispaaniall (1923), pt. 10. *A. Kr.*

BATHORY, Stephan, sünd. 1533. a. Semigradi vojevooda pojana, sai 1576. a. Poola kuningaks. B. seadis oma valitsemise alul endale tähtsamaks ülesandeks tagasi võita venelastelt nende vallutatud Poola-Leedu ala. Kuigi Moskva valitseja Ivan Julm 1577. a. teostas enam-vähem õnnestunud sõjakäigu Liivi alale, mis vene võimule polnud alistatud, muutus aga tema sõjaõnn järgmisel a. Selle a. oktoobris sai vene vägi Võnnu all rootslasilt ja poolakailt raskesti lüüa. 1579. a. sooritas St. B. suure sõjaretke venelaste vastu, vallutas Polotski ja rea vene kindlustusi. Kui Poola kuninga viimne sõjakäik Vene vastu 1581. a. ei annud soovitud tagajärgi, tehti võitlevate poolte vahel paavst Gregorius XIII saadiku Ant. Possevino (vt.) vahesobitusel 15. I 1582. a. Sapolje vaherahu kümneks a., mille järgi Vene tsaar oli sunnitud loobuma Liivimaast. Tartu piiskopkond, mis ligemale veerandsada a. venelaste käes olnud, läks nüüd poolakate kätte. — Osav ja vapper sõjamees, oli St. B. oma aja kohta ka tubli haridusega, samuti tark ja energiline valitseja. Kuigi tal puudus usuline fanatism, pidas ta siiski jesuiite kõlvuliseks abinõuks oma võimu kindlustamisel, mille tõttu toetas rohkesti nende ordut ja katoliiklikku reaktsiooni tema võimule alluvais mais. Samasugust rekatoliseerimispolitikat ühenduses poolastamisega ajas B. ka Liivimaal, eriti endises Tartu piiskopkonnas, kus Poola valitsust ei sidunud Liivi muude osade kohta maksvad kapitulatsioonitingimused, mille tõttu siin võidi vabamalt talitada. Alistatud Liivi rekatoliseerimise juhtivaks keskuseks sai Võnnu, kuhu asutati piiskopkond. Nii linnades kui maal asutati uusi katoliku kirikuid, rõhuti evangeelseid jutlustajaid ja püüti rahvast igasuguste abinõudega katoliku usku tagasi tõmmata. Liivi valitsemine seati 1582. a. antud *Constitutiones Livoniae* järele uutele alustele. Kogu maa jagati Võnnu, Tartu ja Pärnu presidentkonda, mille juhtijail oli kõrgem administratiivne ja sõjaline võim. Presidentkonnad jagunesid starostkondadesse, millede eesotsas olid starostid. Kogu maavalitsemine allus Poola kuningavõimu esindajale - administraatorile. Ametnikud määrati poolakaist, leedulasist ja Poola poole üle läinud liivimaalasist. — Riigi sisepolitikas toetus St. B. keskklassidele, šljahtale, et murda Poola suurnikkude võimu, kuid otsis mõnikord toetust ka talupoegadelt. B. esines ka Liivi talurahva eestkostjana, saates sel puhul käreda läkituse siinsele aadlile Neuermühleni maapäeval 21. XI 1586. a., mille aga aadel puiklevalt tagasi lükkas. Alanud vaidlus jäi otsustamata, sest kuningas suri s. a. detsembris.

Энц. слов. (нов.) Брокг.-Эфр. V; В. Новодворскій, Борьба за Ливонію между Москвою и Рѣчью Посполитою (1904); P. Pierling, Tsars et papes (1890). *H Kr.*

BAUER, Felix Rudolf, Vene ratsaväe kindral, üks Peeter Suure väejuhtidest Põhja sõjas, sünd. a. 1667 Holsteinis, astus lihtsõdurina Liivimaal asuvasse rootsi dragunite rügementi, läks Narva piiramise ajal sept. 1700 venelaste poole üle ja tõusis seal varssi silmapaistvale kohale. A. 1702 võttis B. osa Šeremetjevi ülemjuhatusel Hummuli lahingust, a. 1704 Tartu ning Narva vallutamisest ja sai siis Peetrilt ülesande kindr. Schlippenbachi Tallinna ümbruskonnast eemale tõrjuda. Aa. 1705—09 teotses B. väljaspool Liivimaad, pöördus peale Poltaava lahingut jälle tagasi Baltimaile, võttis okt. 1709 kuni juunini 1710 osa Riia piiramisest, vallutas 12. VIII 1710 Pärnu ja pöördus siis Tallinna vastu, kus asi täielise piiramiseni ei jõudnudki. Vist algusest peale on B. arvestanud linna peatset üleandmist. Tallinna põgenenud Eestimaa rüütelkond ei olnud Rootsi reduktsiooni tagajärjel mitte valitsuse vahetuse vastu, ehk ta seda küll ei tahtnud avalikult näidata; sama meeleolu valitses ka linna raes, kuna kodanikud olid Rootsi valitsusele loiaalsed. Ka-

hemõttelist osa mängis asekuberner Dietr. Friedr. Patkul, kellega B. 24. VIII kirjavahetusse astus. 26. IX otsustasid rüütelkond, kodanikud ja garnison linna venelastele üle anda, mis ka teostati 29. IX kapitulatsiooni allakirjutamisega B.-i peakorteris Harkus. — Hiljemini võttis B. osa sõjategevusest Põhja-Saksamaal ja suri a. 1717.

B.-i üle vt. P. Б. Сл. III; sündmuste üle: Ed. Winkelmann, Die Capitulationen der estländ. Rittersch. u. d. Stadt Reval v. J. 1710 (1865); W. Greiffenhagen (Beitr. II); G. Rauch (Ajalool. Ajakiri 1924, nr. 4). *M. A.*

BAUER, Heinrich Nikolai, sünd. Paides 30. VII 1874 kaupmehe, endise mõisavalitseja Friedrich B.-i pojana, õppis 1896—1900 Tartu ülikoolis ajalugu. Üliõpilasena tegi B. 1897. a. ülem-kooliõpetaja eksami saksa keeles ja oli 1898. a. alates saksa keele ja ajaloo õpetaja Tartu poeg- ja tütarlaste gümn., jäeti pärast õppimise lõpetamist ülikooli juurde professorikutsele ettevalmistumiseks, loobus sellest, hakates tegelikuks pedagoogiks, millena toimis Tartus kuni 1903. a., siis Varssavis I reaalkooli õpetajana ja kõrgemate pedagoogiliste naiskursuste lektorina. Vabamate olude valitsema hakates tuli B. kodumaale tagasi, oli 1906—11 ülem-kooliõpetajaks Tallinna Nikolai gümnaasiumis, sai 1911. a. linna tütarlaste kommertskooli direktoriks, millisesse ametisse ta tänapäevani on jäänud, olles vahepeal 2 a., 1921—22, Eesti vabariigi haridusminister. Otsese kutsetöö kõrval on B. eesti seltskonna elust elavalt osa võtnud: 1906. a. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi abi-esimees, esimese õhtu-algkooli juhataja täiskasvanuile, õhtu-erakeskkooli kaasasutaja 1907 ja pärast selle juhataja, Eesti Lastekasvatuse Seltsi asutaja 1907 ja selle juhataja algusest kuni siiamaale, Tallinna linnavolinik 12 a., õppeasutuste hoolekogu liige, Eesti Punase Risti abi-esimees asutamisest (1919) peale ja sanatooriumide ning varjupaikade osakonna juhataja, milliste teenete eest omandas 1920. a. Vabadusristi; 1923. a. saadik II Riigikogu liige kristlikust rahvaerakonnast, ühtlasi vanematekogu liige ja hariduskomisjoni abi-esimees. Kirjanduslikult on B. tegev olnud, avaldades ajalehtedes juhtkirju ja kirjutisi, eriti hariduse alalt, ja toimetades rida kooliraamatuid, eriti saksa autorite väljaandeid eesti koolile. *T.*

BEERMANN, Gustav, kooliõpetaja ja kirikute ehitaja Eestis XIX a. s. II poolel ja XX a. s. alul, sai oma hariduse Baueri koolis Tallinnas ja iseõppimise teel, oli khk.-kooli õpetaja Pilistveres ja juhataja Põltsamaal. B.-i juhatusel on ligi 200 rahvakooliõpetajat oma ettevalmistuse saanud, tema koolist on võrsunud mitmed hiljemini tuntud eesti tegelased. B.-i abilistena Põltsamaal on toiminud m. s. K. A. Hermann, A. Mohrfeldt, J. Kappel, Ed. Bornhöhe-Brunberg. — B. võttis osa usuvõitlusist, esinedes luteriusu kiriku südi kaitsjana pealetungiva kreekaõigeusu vastu. Ka ehitusmeistrina on B. laialdast tegevust avaldanud. Tema ehitatud on (arhitektide poolt koostatud plaanide järgi) Tallinna Kaarli, Tartu Peetri, Narva, Narva-Jõesuu ja Tarvastu kirik, peale selle mitmed koolimajad, veskid, vabrikud, mõisade hooned ja eramajad Põhja- ja Lõuna-Eestis ning Lätis.

A. Mohrfeldt'ilt ja mujalt saadud andmeil. *R. K.*

BEISE, Theodor, dr., sünd. 18. I 1818 Riias reform. kog. õpetaja Jacob B. pojana, õppis õigusteadust Tartus 1835—38, cand. jur., oli selle järel Riias kindralkuberneri kantselei ametnik ja õue- ning raekohtu advokaat; 1851—69 Tartu linna sündikus; suri 27. VII 1878 Tartus. — B.-t huvitasid kodumaa ajaloo, eriti genealoogia küsimused ja ta kogus rikkaliku raamatukogu ning palju genealoogilisi esemeid ja andmeid. Riias olles oli B. 12 a. (1839—51) Aj. ja Muins. Seltsi sekretär, avaldas sugemeid seltsi ajaloost. Kirjatöödest on eriti mainitavad seltsi toimetustes (Mittheilungen) ilmunud lisandid Tartu ülikooli vanemast ajaloost: esimene Tartu üliõpilaste matrikkel 1632—65 (Mitt. VIII, lk. 146—191); teine matrikkel ehk nende nimekiri, kes Tartu ülikooli astudes alistusid n. n. *depositio* kombele (VIII, lk. 514 kuni 550); teise rootsi ülikooli matrikkel (1690 kuni 1710) Tartus ja Pärnus (XI, lk. 319 kuni 332). Tartus elades käsitles B. ülikooli 50-a. juubeli puhul (1852) ilmunud »Pidukirjas« (Festschrift) Tartu ülikooli ajalugu esimeste 50 a. jooksul vene ajal, millise töö eest sai Jeena ülikoolilt dr. phil. astme (1853); ühes dr. Napierskyga (vt.) redigeeris B. Recke ja Napiersky Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon'i lisandite ja täiendite väljaannet (Nachträge und Fortsetzungen, 2 köidet, 1859—61); 1859 oli B. Õp. E. S.-i sekretär ja 1860 esimees; Õp. E. Seltsi väljaannetes ilmus B. sulest rida kirjutisi; 1844., 1845., 1853., 1859. ja 1860. a. toimetas B. Tartus ilmuvat ajakirja »Inland«; peale selle toetas B. kaastööga Winkelmanni *Bibliotheca Livoniae Historica* väljaandmist ja avaldas rea pikemaid ja lühemaid kirjutisi erikirjus ning ajalehtedes Balti perekondade ajaloost.

SB GEG 1878, lk. 141; 220 jj.; SB Riga 1877—81, lk. 70—74; *Alb. Acad.* (1889) nr. 3469; Winkelmann[II], lk. 550. *J. K.*

BEKKER, Hendrik, sünd. 17. XII 1891 Pühajärvel Otepää klk., õppis 1912—17

Tartu ülikoolis loodusteadust, eriti geoloogiat, lõpetades kandidaadina. Töötas 1917/18 veel ülikooli juures oma erialal (noor. assistendi k. t.-na) ja uuris 1918. a. suvel ühes A. Audovaga (vt.) Pühajärve, mille viljana ilmub 1923 »Andmed Pühajärve uurimisest« I (füüsiline ja botaaniline kirjeldus). — 1918. a. lõpul on B. keskkooli-õpetaja Põltsamaal, Tartu vabastamise järel korraldas geoloogia-instituuti ülikoolis ja saadeti 1919 ülikooli stipendiaadina Londoni, omandas seal a. 1921 oma väitekirja *„The Kuckers stage"* põhjal filosoofia doktori astme Londoni ülikooli juures ja a. 1922 *Imperial College'i* diplomi. Habiliteeris Tartu ülikooli juures s. a. ja valitakse geoloogia-dotsendiks. Veel s. a. määratakse geoloogia-instituudi juhatajaks ja 1924 erakorraliseks professoriks. B. suri 22. VI 1925. — Väitekirjas, paaris inglise eriajakirjas ilmunud vähemas töös uute käsijalgsete ja sammalloomade üle, uutes andmetes Kukruse lademe üle (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* A. VI, 1924, I), 1924 ilmunud »Devon Irboska ümbruses« pakub B. silmapaistva kogu uut meie kodumaa geoloogia alal, püüdes selle uurimist tõsta ajakõrgusele. Peale puht-teaduslikkude teoste kirjutanud paar vähemat rahvalikku brošüüri ja »Ajaloolise geoloogia õpperaamatu« keskkoolidele.

Tartu Ülik. Geoloogia-Inst. toimet. nr. 4 (1926). *A. L.*

BENJAMIN, Riia õigeusu piiskopp 1870—74. Tema määramine sellele kohale toimus kokkukõlas Vene riigivõimu senise ägedaja sirgjoonelise õigeusu levitamise politika pidurdamisega Baltimail, mida hakati ajutiselt teostama 60-date aa. keskpaigu. B. oli tegev, et pehmendada seniseid teravaid vahekordi kreeka-katoliku ja ev.-luteri usu vahel.

(Buchholtz), Deutsch-protestantische Kämpfe in den Baltischen Provinzen Russlands (1888), lk. 345; Бѣляевъ, Судьбы православія в Прибалт. краѣ (1901), lk. 176. *H. Kr.*

BERG, Jakob Georg v., sünd. 12. X 1760, surn. 28. V 1844, Eestimaa talurahva vabastamise tähtsaim tegelane, õppis aa. 1779—81 õigusteadust Göttingeni ülikoolis, kus juba tol ajal läheda ühenduse tõttu Inglismaaga Adam Smithi ideed olid jõudnud pinda leida, tutvus a. 1781—82 Šveitsis reisides isiklikult Lavateri, Pestalozzi ja Iseliniga ja tõi nende filantroopilised ideed kodumaale kaasa. Aa. 1783—87 oli B. Eestimaa rüütelkonna teiseks ja aa. 1787—91 esimeseks sekretäriks, 1783—90 asevalitsus-aegse tsiviilkohtukoja ja a. 1793 peale Eestimaa ülemmaakohtu tsiviildepartemangu assessoriks. Eestimaa rüütelkonna peamehena 1800—03 ja 1812—15 osutus B. erakordselt selgepealiseks ja kohanemisvõimeliseks politikameheks. Et Aleksander I-se valitsuse algusel algatust reformideks mitte lasta vene valitsuse kätte minna, millist hädaohtu B. õieti aimas, tegi ta 1802. a. suvel Eestimaa maapäeval ettepaneku välja töötada regulatiivi, mis kindlaks määraks härra ja tema talupoegade suhted, juhatas selleks otstarbeks valitud komisjoni töid ja nõutas, tänu oma sidemeile Peterburis, keisrilt nõusoleku, et iga mõisnik ise oma talupojile regulatiivi välja kuulutab, nii et viimased arvaksid selle vabatahtlikult mõisniku poolt kingitud olevat. Reskriptis B.-ile kinnitab keiser 25. IX 1802 regulatiivi, mis 1803. a. alul mõisnikkude poolt talupojile teada antakse (n. n. »Igga üks« regulatiivi sissejuhatuse algsõnade järgi, vt. art. Aleksander I). Eestimaa mõisnikkude reformisõbralikkusest rõõmustatud keiser kinnitab nüüd 15. X 1802. a. Eestimaa mõisnikkude krediitkassa põhikirja, mille üle B. 1800. a. peale oli valitsusega asjata läbirääkimisi pidanud, aadli poolt soovitatud kujul. Krediitkassa saab aadli enda poolt juhitavaks keskvalitsusest sõltumatuks asutuseks, mille asukoht Tallinnas, kuna riik omalt poolt sellele pikaajalist laenu annab. Uus laenuasutus, mis 1803. a. B.-i energilisel juhatusel hakkab teotsema, päästab vaesenenud Eestimaa mõisnikud pankroti hädaohust ja saab tähtsaks teguriks maa tulunduslikus elus. Ka talupoegade isiklikul vabastamisel mängis B. väljapaistvat osa. Ta algatas a. 1810 isikliku vabastamise mõtet, mõjutas endise Eesti kindralkuberneri prints Georg von Oldenburgi kaudu keiser Aleksandrit vastavas mõttes ja võttis osa uue talurahva-seaduse eelnõu väljatöötamiseks määratud komisjoni tööst. Lõpuks tekkisid B.-il äkilise ilma maata vabastamise otstarbekohasuse suhtes siiski kahtlused. Ta leidis, et talupoegi tuleb aja jooksul kasvatada vabadusele, ja tegi a. 1814 maapäeval ettepaneku, et vabastataks pärisorjusest ainult need, kes sünnivad keiser Aleksandri välismaalt tagasituleku päevast arvates. Ettepanek võeti maapäeva poolt vastu, kuid hoolimata kõigist mõjuavaldusist ei läinud B.-il korda seda keskvalitsuse juures läbi viia. Aa. 1814—21 oli B. maanõunikuks, pidi a. 1821 pankrottijäämise pärast rüütelkonna teenistusest lõplikult lahkuma ja heideti tema rahaasjus ettetulnud väärnähtuste pärast aadlimatriklist välja. Viimsed eluaastad veetis B. Vene valitsuse teenistuses Tallinnas ja Riias ja suri ligi 60-aastase avaliku tegevuse järel vaese mehena.

Inl. 1844, nr. 43, 677—82, 1845, nr. 17, 273—76; Fr. Bienemann, Ein estländ. Staatsmann, B. M. N. F., 6., 1875 (ka eraraamatuna 1875); A. v. Gernet,

Geschichte u. System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland (1901); J. Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal (1916).

P. T.

BERG, Karl Ernst, sünd. a. 1773 Zwickaus, õppis 1791—95 Leipzigis keele- ja usuteadust, tuli a. 1797 Eestimaale, sai a. 1799 Tarvastu ja 1807 Halliste-Karksi koguduse õpetajaks, oli alates a. 1811 Pärnumaa praost, 1819 konsistooriuminõunik, 1827 Liivimaa kindralsuperintendent, omandas samal a. Tartu ülikoolis dr. theol. kraadi, viibis hiljemini mõnd aega Peterburis ja suri Dresdenis 11. XII 1833. — B. oli tolleaja haritumaid pastoreid Eestis, tundis suurt huvi eesti keele vastu, mille ära õppis; oli Rosenplänteri »Beiträge'de« kaastööline (tähtsamad kirjutised Beitr. I, 11, 88, XVI, 31) ja avaldas mitu eestikeelset, peamiselt vaimuliku sisuga raamatut (Uus ABD ja Luggemisse-Ramat 1811 (132 lk.), Jutlusse-ramat 1816 (388 lk.), Kaks Ria-ma Katekismusse ümberpannemisse katsed 1819, 11 lk., j. t.).

Napiersky, Pred.-Lex. I, 2, 15; Recke-Napiersky I; Beise I; Mitt. I, 33 jj.; Rig. Biogr. I, 170; Dorp. Jahrb. II, 373 jj.; Hermann, E. kirj. ajal., 253, 264.

J. R.

BERGIUS, Nicolaus, superintendent, sünd. Tallinnas 4. XII 1658 rootsi pastori pojana, õppis Turus, Upsalas ja Giesseni ülikoolis filosoofiat ja usuteadust, määrati a. 1687 Stokholmi prantsuse koguduse õpetajaks ja a. 1700 Ingerimaa superintendendiks. Lühikest aega Narvas teotsedes lahendas B. energiliselt usulisi küsimusi, asutas raamatukogu, oletatavasti ka trükikoja, algatas ajalehe väljaandmise kavatsuse, korraldas ja laskis kõita konsistooriumi arhivaalid ning avaldas paralleelselt rootsi ja vene keeles Lutheri väikese katekismuse. Suvel 1701 määrati ta Liivimaa kindralsuperintendendiks, kuid tuli Pärnu alles kevadel 1702. Konsistooriumi eesotsas võttis B. elavalt osa pietistide tagakiusamisest ja valju ortodoksia printsiipide teostamisest. Superintendent Fischeri juhatusel oli a. 1695 trükitud uus eesti Lauluraamat, mida aga ei lubatud tarvitada eessõnas aset leidnud ütluste pärast. B. sai a. 1703 kuningalt loa Lauluraamatu uue eessõnaga välja anda. Tänu B.-e energiale tõlgiti Rootsi kiriku käsiraamat, mis eesti keeles trükist ilmunud 1699, ka saksa ja läti keelde. B.-e algatus, ka Uut Testamenti eesti keeles välja anda, tema eluajal ei teostunud. — Oma laialdaste keeleteaduslikkude harrastuste tõttu oli B. väga huvitatud ka vene keele ja olude uurimisest; ta avaldas Narvas a. 1702 »Freundl. Ansinnen an die Herren Liebhaber der russischen Sprache, Historien u. Bücher, davon Nachricht zu ertheilen«. Palju suurema tähtsusega ka veel meie päevil on siiski ta *Exercitatio historico-theologica de statu ecclesiae & religionis Moscoviticae* (1704—05). — B. suri Pärnus 1706. a.

Fr. Westling, Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710 (1901) (lühendatult saksa keeles, Verh. GEG 21); C. Öhlander, Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland (1900); Sv. biogr. lex. III.

A. R. C.

BERGMANN, Benjamin Fürchtegott Balthasar v., järgmise poeg, üks vanemaist Liivi ajaloo uurijaist, sünd. Arraschis Liivimaal 17. XI 1772, õppis 1791—95 Leipzigi ja Jeena ülikoolis. Veetes 3 a. Riias ja aa. 1798 kuni 1802 Moskvas koduõpetajana läks B.-il korda oma sidemete tõttu saada keisrilt rahalist toetust kalmükkide elu-olu uurimiseks Volga alamjooksul, millisele ettevõttele teda oli kihutanud ta suur huvi rahvateaduse vastu. B. viibis oma uurimisreisil 15 kuud, elades nomaadide seas; tulemuseks oli rida kirjutisi. Rahapuuduse pärast tagasi pöördudes hakkas B. isa soovil viimase abiliseks Ruhjas (1804), oli 1806—14 mujal pastoriks ja ordineeriti peale isa surma (1814) Ruhja kirikuõpetajaks. 1842 ametist vanaduse tõttu loobudes veetis B. oma viimsed eluaastad, teotsedes keelte uurimise (peamiselt sanskriti) alal, oma ostetud mõisakeses Blussenis (Võnnu läh.), kus ta suri 16. VIII 1856. — B. oli Tartu ülikooli dr. phil. (1816) ja mitme Balti- ning välismaa teadusliku ühingu au- ja tegevliige. Ta sulest on ilmunud rida raamatuid, milledest peale suure teose »Peter der Grosse« (6 osa, 1823—30), mis osalt puudutab ka Liivimaa olusid Põhja sõja ajal, tähelepanu-väärt Liivi ajaloo suhtes oleks ta »Historische Schriften I« (Leipzig, 1806, ka tiitliga: J. R. v. Patkul vor dem Richterstuhl der Nachwelt) ja pikem artikkel B.-i toimetatud ajakirjas »Magazin f. Russlands Geschichte« (I—II, Mitau, 1825—26) »Livlands Orden u. Obergeistlichkeit im Kampfe«.

Des Palm Bergmann Nachkommen 1672—1886 (1886), lk. 62; Napiersky, Pred.-Lex. II; Keussler, Forts.; Recke-Napiersky I, Beise I.

R. K.

BERGMANN, Gustav v., eelmise isa, sünd. 28. III 1749 Neuermühlenis Riia lähedal; õppis 1767—70 Leipzigi ülikoolis usuteadust, kuulas aga ka loodusteaduslikke loenguid. 1770 pöördub B. tagasi Liivimaale, saab õpetaja-ameti kandidaadiks, määratakse 29. VI 1771 pastoriks Arraschi, 1780 — Salisburgi, lõpuks 1784 — Ruhja, kus ta oli surmani ametis. 1787. a. ülendati ta ühes vendadega (Balthasar ja Liborius) keiser Joosef II poolt aadli-

seisusesse; 1807. a. sai ta Liivimaa ülemkonsistooriumi assessoriks. — B. suri 30. VI 1814. — Silmapaistev oli B. kirikuõpetajana, niihästi oma isiklikkude hingekarjase-omaduste tõttu kui ka oma lätikeelsete, rahvale määratud õpetlikkude kirjutiste ja eriti tema tõlgitud vaimulikkude laulude pärast, mis veel tänapäev edasi elavad. Oma pärisorjest koguduse inimõigusi on ta suure hoolega kaitsnud, samuti hoolitsenud koguduse elutingimuste parandamise eest. Juba Arraschis hakkas ta talupojile tol ajal levinud rõugete vastu kaitserõugeid panema tema enda leitud uue ja kerge meetodi järgi. Seda tegevust jätkas ta Ruhjas suure menuga ja aja jooksul oli ta umbes 12 000 isikule kaitserõuged pannud. Keiser Aleksander I käsul uuriti tema meetodit arstiteadusl. kolleegiumi poolt ja leiti see hea olevat, mille tõttu keiser B.-i kuld-auraha annetamisega austas (1802) ning Moskva arstiteadusl. selts ta enda auliikmeks nimetas (1806). — Erilised teened on B.-il haruldaste ajalooliste teoste trükkijana ja väljaandjana tema enda asutatud trükikojas. Varssi peale oma siirdumist Salisburgi nõutas B. endale käsipressi ja algas trükkimist. 1782—85 kestis trükkimine Salisburgis, 1785—97 Ruhjas, siis katkes töö, kuna valitsuse korraldusel kõik era-trükikojad suleti ning ka B. oma trükikoja sisseseade Riiga pidi saatma. Aa. 1801—10 võis ta oma trükkimistööd jälle jätkata. Tuntud on temalt 167 trükki, mis praegusel ajal kõik kuuluvad raamatuturu bibliograafiliste harulduste hulka. Mõningate vähese tähtsusega ja õige vähesel arvul paljundatud trükitööde kõrval on siin trükitud ka osa ta lätikeelseist kirjutisist. Eriti väärtuslikud on B.-i poolt uues trükis avaldatud rida haruldasiks muutunud trükiteoseid, milledest on tähtsamad Balti ajaloo alalt: *Dionysii Fabricii J. D. de Pomerania oriundi historia livonica . . . Stanno Ruiensi 1792; Augustinus Encardius (Aulacum Dunaidum, continens seriem ac successiones Archiepiscoporum Rigensium in Livonia . . . Witenbergae 1564 et Ruyni 1794; Dion. Fabricii Livonicae historiae compendiosa series . . . Editio II, 1795; Clypeus innocentiae et veritatis Davidis Hilchen . . . Zamoscii 1604, Ruyni 1802,* j. m. t. Lõpuks on B.-il veel teeneid ajaloo ja filoloogia alal. Tema vastavaist töist oleks nimetada: »Geschichte v. Livland, nach Bossuetischer Art entworfen«, Leipzig, 1776; »Sammlung livländ. Provinzialwörter«, Salisburg, 1785; *Vita Davidis ab Hilchen, Ruini,* 1803.

Recke-Napiersky I (Ed. v. Bergmann); Des Palm Bergmann Nachkommen 1672—1886, (1886), lk. 60—62; kõige täielisemad andmed, kus leidub ka B.-i pilt: Ernst v. Bergmann, Von unseren Vorfahren I, (1896), lk. 140—239; B.-i raamatutrükkija-tegevuse üle: Arend Buchholtz, G. Bergmanns in Salisburg u. in Ruien erschienene Drucke, (1885). *O. F.*

BERGMANN, Jaan, kirjanik, sünd. 17. XII 1856. a. Soosaare v. Niilu talus Kolga-Jaani klk. 11-aastasena saadetakse ta tuntud koolimehe J. Beermanni (vt.) hoole alla Põltsamaa klk.-kooli, mille lõpetab kahe aastaga. Õppinud veel ühe a. kooliõpetaja J. Pärni juures, eriti saksa keelt, astub B. 1871. a. Tallinna gümnaasiumi. Kaasõpilaste Rudolf Kallase (vt.) ning Reinhold Seebergi mõjul otsustab B. õpetajaks saada. Aa. 1877—82 õpib B. Tartu ülikoolis usuteadust. Tartus kirjutab ta palju »Meelejahutajale«, »Eesti Postimehele« ning »Sakalale«. Ülikooli lõpetamise järel asub B. Peterburisse, kus ta Hurti juures saab põhjaliku kooli keele alal, sest seal korraldas ta trükiks »Vana Kandle« teise jao. Prooviaasta pidamise järel asub B. Paistusse õpetajaks. Paistus algab B. vaimuliku kirjanduse keelelist puhastamist. Siin tõlgib ta »Odüsseia« viis lugu ning toimetab siit aa. 1900—05 ka »Post.« lisa »Lastelehte«. 1895. a. valib Liivimaa sinod B.-i Piibli keele- ja tõlkeparandamise komisjoni, mille juhatajana ta algab oma elutööd, nagu ta seda ise nimetab. 1886. a. on B. juba seadnud tallinnamurdelise Uue Testamendi uude kirjaviisi. Uus Lauluraamat ilmub 1900, Piibel uues kirjaviisis 1903. a. Uuesti tõlgitud Piibli proovitrükk ilmub 1912. a. — B. suri 12. VII 1916 südamehaigusesse. — B.-i kirjanduslik tegevus on mitmekesine. Peale eelnimetatud vaimuliku kirjanduse parandamistööde on B.-i sulest ilmunud suur lisa vaimulikule kooli- ning muule kirjandusele katekismuste ning teiste teoste näol, nii jutluste kui ka misjonikirjutiste kujul. Teadusliku ning populariseeriva proosa alal väärib tähelepanu B.-i üliõpilaspõlves kirjutatud 2 köidet »Üleüldist ajalugu«. Üksikud ajaloolised ning kultuur-ajaloolised kirjutised, nagu »Eestlane orduajal« ning »Kivikiri ja piiblisõna« jne. ilmusid »Eesti Postimehe« ning »Isamaa» kalendris, »Sirvilaudades« jne. B.-i tegevus ilukirjandusliku proosa alal piirdub peaasjalikult tõlgete tegemisega. Nii tõlgib ta »Vanemuisele« kuus näidendit saksa keelest ning kirjutab ise ühe näidendi »Dr. Veski kimbus«, kuid kõik need käsikirjad on kahjuks kadunud. Peale teiste on B. veel avaldanud »Kiigevere uus koolmeister« (1898) ning »Kuidas isand Sõrmkübar rahaauku kaevas«.

Eesti kirjanduse ajalugu tunneb B.-i kõige pealt luuletajana. B. on oma ajajärgu haritumaid ning vormiteadlikumaid luuletajaid. Tallinna gümnaasiumis juhib teda juba klas-

sikakirjanduse juurde tema õpetaja Hansen ning seal tõlgib ta »Batrachomüomachia«. Üliõpilaspõlves, kõige hoogsamal luuletamisajajärgul, peab ta Kirjameeste Seltsis kõne eesti luulest ning selle tehnikast, milline eritlus on esimesi eritlusi sellel alal (ilmunud E. Ü. S.-i album I, 1889). — Ideeliselt elab B. aga ärkamisaja laulikute vaimlisest pärandusest. Meelelaadilt intellektuaalne ning luuletajaloomult eepik, võib ta vaevalt tõsta ärkamisaja pärandust, mille tunnus oli romantiline paatos. Lootuste nurjaminek annab uue heli tolleaegsetele lauludele. Nii leidub see ka B.-i juures tema kaunimas isamaalises luuletuses »Lein ja lootus«. — B.-i luuletused, millede motiiviks on usk, on liiga ratsionaalsed, külmad ning teoloogilistele dogmadele põhjenevad. B.-i hing ei otsi palavas igatsuses ega ekstaasis oma jumalat (vt. Uued vaimulikud laulud, 1895, Tartu). Ka looduslaulud näitavad vähest intuitsiooni, vähest läbielamist. Selle asemel valitseb refleks. B. jagab kõik nähtava ja mõeldava kolmeks. Need on: maailm, inimene ja jumal. Inimene seisab looduse ees, tema üle jumal. Iseloomustavam ning kaunim luuletus looduslaulude hulgas on »Kevadel« (J. Bergm. laulud II, 1923, lk. 19). B.-i armastuslaulud on vähe isikupärased. Nad on liiga selged, täpsad, rikkad refleksist, pildivaesed ning täis kulunud romantikaaja võrdlusi. Nendes puudub hoog, kirg, õhin. Parimal juhul on nad ainult argsed armastusobjekti imetlused, kaudsed igatsused. Hoogsaim luuletus »Ta ütles jah!« — B. on andelt eepik. Ta ei ole sellest aga teinud omale suurt voorust. Küll on aga ta ballaadid »Taara pidud selja taga«, »Ustav Ülo« klassikalised teosed eesti kirjanduses. Hästi mõjuvad ka mõned valmid, nagu »Vasar«, »Lese silmapisar«. Suurem osa jutustavaid laule on aga stiililt laialivalguvad ning fragmentaarsed. Kõige ühtlasem tundub »Salme«. Selles loos käsitellakse sama ajajärku, mis »Ustavas Üloski«, nimelt Lembitu võitlusi Sakalas. Väga ilusasti on siin kujutatud Lembitu kojutulek sõjast; ruttavuse meeleolu kajab välja rütmilist jookssammu markeerivast neljajalgsest troheusest. Head on ka lüürilised vahekohad, mis seovad tegevust. Kui »Salmes« ning »Koidutähes« leidub romantiline vana aja idealiseerimine ning idülliseerung, nagu seda leidub Saali ning Bornhöhe (vt. neid) proosas, siis on pikema jutulaulu »Mustlase« käsitlusviis täiesti realistlik. See on hea tuju ning kauni huumoriga jutustatud. — B.-i toodangus tuleb kindlasti arvestada tema tõlkeid, mis ta on teinud kreeka, saksa ja vene keelest. Ta on meie tõlkekirjandust rikastanud antiik- ning saksa klassikapoeesia eestistamisega, antiikvärsside ning antiikstroofidega (Alkaiose stroof »Keiser Aleksander II 25-aasseks juubeliks«). Võrreldes B.-i tõlkeid originaalidega selgub, et B. peab algtekstist hoolega kinni, kuigi selle juures tõlke ladusus kannatab. Hästi on tõlgitud Chamisso »Salas y Gomez«, mille tertsiinid on esimesi eesti kirjanduses. — Nagu eespool tähendatud, käsitleb B. juba sonetti ning tertsiini. Sonette on tal viis ja need on haruldased asjad tolleaegses luules. Ka rütm on B.-i lauludes mitmekesine. Kuigi valitseb troheus ehk jooksik, tarvitab B. õige sagedasti jambi ja anapesti, seda haruldast salmimõõtu Eestis, daktülit ning amfibrakki hea tagajärjega. B. ei jää aga kuiva värsiskeemi juurde peatuma, ta moduleerib ning sellest tekibki elav, voolav ning helisev rütm. Ka etümoloogia ning süntaksi alal tähendas B. suurt edenemist eesti luules. Ta tarvitab juba nominatiivseid liitumisi, instrumentaalset käänet ning i-mitmusi. — Kui B.-i selget, valitud sõnarikast ning grammatiliselt õiget ja edulist keelt võrrelda Kreutzwaldi ning Koidula keelega, siis saame alles aru, kui palju on B.-is meie luulekeel ja stiil edenenud. Värsitehnika ning luulekeele arendajana, eepiliste laulude meistrina on saavutanud B. kindla koha eesti ilukirjanduses, nagu ta on hoolsa töömehena vaimuliku kirjanduse parandamisel teinud hiiglatöö.

Kampmann, Peaj., II II, lk. 224—32; V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu (1922); H. Visnapuu, Vanad ja vastsed poeedid (1921). *H. V.*

BERGMANN, Taawet (David), »David ja Sophie Bergmanni nimelise Abiraha« asutaja, sünd. Elistvere mõisas Äksi klk. 1826 (1827?), 1847—64 sõdurina sõjaväe-teenistuses, veetis oma vanema ea Tartus, kus ta ka suri 30. XII 1907; maetud Peetri kiriku surnuaiale. — B.-i poolt on asutatud »Eesti kirjanduse edendamiseks ja eesti soost õppiva noorsoo toetamiseks« 1903. a. 500-rublaline kapital (põhikiri kinnitatud 18. III 1904), millele aja jooksul hulk vähemaid ja suuremaid (»Eesti eide«, T. Nälgi j. t. kapitalid) annetusi juurde tulnud ja millest peaasjalikult õppivale noorsoole ainelist toetust antud. 1924. a. ulatus kapitali bilanss 2 miljoni Emargani.

A. Kruusberg'ilt saadud teated. *R. K.*

BERKHOLZ, Christian August, sünd. 21. VII 1805 Riias pastori pojana, õppis 1824—27 Tartu ülikoolis usuteadust, jätkas õppimist Saksamaal (m. s. Berliinis ja Heidelbergis), jõudis 1829 tagasi kodumaale ja sai 1836 Lätimaal Oppekalni pastoriks. A. 1840 valiti B. Riia Jakobi kiriku ülempastoriks ja 1845 Liivimaa konsistooriumi assessoriks. Silmapaistev oli peale muu B.-i tegevus piibliseltsis, kus ta oli sekretär ja hiljemini veerandsada

a. kaasdirektor. Kõige ulatuvam oli siiski B.-i tegevus vaimuliku ja kirikupolitilise kirjanikuna. 1854—67 toimetas ta Ülmanni (vt.) asut. ajakirja »Mitteil. u. Nachr. f. d. evang. Kirche Russlands«. Ka on B.-i sulest ilmunud hulk vaimulikke ja kirikupolitilisi kirjutisi. — 1877. a. lahkus B. pastoriametist, veetes oma vanadusepäevad Riias, ja suri 23. II 1889.

Napiersky, Pred.-Lex. II; Keussler, Forts.; Rig. Alm. 1879; Ulmann, Mitt. XLV, 1; A. v. Berkholz, *Alb. fratr. Rigens.* 1823—98 (1898), lk. 15. *H. Kr.*

BERTHOLD, tsistertslaste kloostri abt Loccumis (Hannover), 1196—98 Liivi (Ükskülа) piiskopp, Meinhardi (vt.) järeltulija, oletatavasti juba Meinhardi eluajal viimase kaastööline. — Bremeni ppiiskopi poolt pühitsetud piiskopina ilmub B. 1197. a. kevadel Liivimaale, satub varssi teravasse vastollu maa päriselanikega, läks tagasi Bremeni, pöördub sealt paavsti poole, kes Liivi paganate vastu ristisõja kuulutab. Ristisõja-bulla abil kogub B. talvel 1197 Friisimaal, Alam-Saksis ja Westfaalis omale sõjaväe ja randub sellega juulis 1198 Väina kaldal. Läbirääkimised liivlastega, kes keeldusid ristiusku vastu võtmast, ei annud tagajärgi, ja praeguse Riia kohal tekkis lahing 24. VII, milles liivlased löödi, kuid vaenlaste tagaajamisel ka B. langes. — B. on tüübiline keskaja iseloom: enne munk, siis piiskopp, aga sõja- ja võitlushimuline, kelle teotsemine täitsa erineb tema eelkäija omast; kuid sõjakuse kõrval puudus B.-il nähtavasti diplomaatiline osavus, millega tema kaotus seletatav.

Arbusow, Geistl., 16; Schiemann, Livl. II, 11—12; Fritz Schonebohm, Die Besetzung d. livl. Bistümer (Mitt. XX).

R. K.

BERTHOLD, Johann Daniel, 1685. a. alates Pilistvere abiõpetaja, surn. Tallinnas katku a. 1710. — B. oli üks neist, kes Pilistvere piiblikonverentsil (1687) toetasid Forseliuse (vt.) nõudmisi uuendatud, rahvapärasema keele asjus. Hiljemini töötas ta ühes teistega Tallinna murdesse tõlgitud Uue Testamendi (1715) käsikirja kallal. B. oli Hornungi (vt.) »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramato« (1695) kaastööline ja kirjutas ühes teistega Eesti sõnaraamatut, missugune töö aga pooleli jäi.

Recke-Napiersky I; Beise I; vrdl. Kampmann, Peaj. I[III], 195—204.

J. R.

BERTRAM, vt. **SCHULTZ.**

BIELENSTEIN, August Johann Gottfried, dr. phil. et theol. h. c., sünd. Miitavis 20. II 1826, surn. 23. VI 1907 Miitavis, õppis 1846—50 Tartu ülikoolis usuteadust ja uuris vanu klassikuid, valiti a. 1852 Neu-Autzi ja 1867 Dobleni saksa koguduse õpetajaks; 1864. a. peale vahet pidamata 31 a. läti kirjandusseltsi esimees. — B. on tuntud tähtsa lätisõbrana: tema sulest on ilmunud rida läti keelt käsitlevaid teoseid. Eesti suhtes väärib tähelepanu B.-i teos »Die Grenzen des lettisch. Volksstammes u. d. lettisch. Sprache in der Gegenwart u. im 13. Jahrh.« (Vene Tead. Akadeemia poolt välja antud a. 1892), mis puudutab ka eesti keele ala lõunapoolseid ulatuspiire. Autor on uurimuse kallal töötanud ligi 30 a. ja kokku kogunud kõik, mis ta leidnud Balti provintside (eriti Läti) geograafia, etnograafia, eel-ajaloo ja arheoloogia alal.

Ein glückliches Leben, Selbstbiographie (1904); Rig. Alm. 1904; B. M. 56, lk. 317—21.

P. V.

BIENEMANN, Friedrich Gustav, *sen.*, ajaloolane, sünd. 7. II 1838 Riias kaupmehe pojana, õppis 1857—59 Tartu ülikoolis usuteadust ja järgnevail aa. Tüübingenis, Münchenis, Göttingenis ajalugu, olles Göttingenis kuulsa Georg Waitzi õpilane, kelle koolist ka mitmed teised balti-saksa ajaloolased pärit. Välismaalt tagasi pöördudes lõpetas B. oma õpingud Tartus 1863—64 cand. phil. kraadiga; suurt mõju avaldas siin temale C. Schirren (vt.). 1865—85 teotses B. Tallinna toomkooli ajaloo-õpetajana, ühtlasi publitsistina ja ajakirjanikuna, võrdlemisi silmapaistvat osa mängides linna ja provintsi avalikus elus. 1869—71 oli B. »Revalsche Zeitung'i« ja 1880—88 »Balt. Monatsschr.'i« peatoimetaja. Tervislikel põhjustel õpetaja-ametist loobudes viibis B. lühikest aega Šveitsis, oli siis 1886—87 Riia linna-raamatukogu juhataja, veetis aa. 1888—92 Leipzigis Brockhausi kirjastusel ilmuvate ajakirjade toimetajana, habiliteeris 1893 Freiburgi (i. Br.) ülikooli eradotsendiks Ida-Euroopa ajaloo alal; suri sama ülikooli määralise honorarprofessorina Strassburgi haigemajas 20. IX 1903 ukj. — Oma teadusemehe-tegevust algas B. Liivimaa 1558—62. a. ajalugu käsitlevate kirjade ja dokumentide kogumisega kodumaa arhiividest, milline ülesanne Schirreni soovitusel Riia rae poolt B.-i hooleks usaldati ja mille tulemuseks oli suur 5-köiteline teos »Briefe u. Urkunden zur Geschichte Livlands i. d. Jahren 1558—62« (1865—76), — kogu, mis osutub tarvilikuks täienduseks Schirreni sama ajajärku käsitavate, välismaade arhiividest kogutud dokumentide väljaandele. B.-i teise tähtsama tööna nimetatagu ta uurimus »Die Statthalterschaft in Liv- u. Estland (1783—96)« (Leipzig, 1886). Vähema tähtsusega, osalt juba vananenud on B.-i mitmed teised tööd (»Aus Livlands Luthertagen«, 1883, »Aus baltischer Vorzeit«, 1870, populaarne Liivi ajaloo käsitlus, »Der Dorpater Prof. G. F. Parrot u. Kaiser Alexander I«, 1902, »Ein estländ. Staats-

mann« (J. G. v. Berg), B. M. N. F. 6, ka eraraamatuna 1875, j. m.). — Publitsistina võttis B. osa 70-datel aa. puhkenud ajaloolisest poleemikast (Bruiningk, Samson, Roth), esinedes konservatiivse voolu kindla esindajana. Siia kuuluvad B.-i kirjutised »*Pro domo*« (B. M. 26., 1879) ja »‚Babel' über Akten« (1880), mis käsitlevad pärisorjuse kaotamist Balti provintsides.

SB Riga 1903, lk. 112—16; Rig. Alm. 1904. *R. K.*

BIENEMANN, Friedrich, *jun.*, ajaloolane, sünd. Odessa evang. kiriku praosti pojana 19. V 1860 Bessaraabias; õppis aa. 1879—85 Tartu ülikoolis esiti lühikest aega filoloogiat ja usuteadust, siis aga prof. Hausmanni (vt.) juhatusel ajalugu. Peale kandidaadieksami õiendamist jätkas B. oma õpinguid 1885—86 Strassburgis prof. Scheffer-Boichhorsti juhatusel ja väitles seal doktoriks. Oli õpetajaks Birkenruh gümnaasiumis 1887—92. Kui see venestamise pärast suleti, avas B. Riias meesõpilaste pensionaadi ja hakkas ühtlasi Riia Aj. ja Muins. S.-i raamatukogu-hoidjaks (1894—1903). Kuna B. oma doktoriväitekirjas oli käsitlenud üldsaksa keskaja ajalugu puutuvat ainet, rakendas ta nüüd oma tööjõu täitsa Balti ajaloo-uurimise teenistusse. Nimelt on tema poolt läbitöötamist leidnud tol ajal veel vähe uuritud rootsi aeg ja Tartu ajalugu. Juba ta esimene kirjutis sellelt alalt »Aus J. J. Hastfers administrativer Praxis« (1892) oli silmapaistvalt õnnestunud ja laskis Hastferi (vt.) uues valguses paista. Ka mõningat seni tundmata materjali esitavas töös »Zur Gründungsgesch. der 2. schwed. livl. Univ. Dorpat« (Mitt. XV) tuleb Hastferi isik esile. Selle ülikooli üliõpilaselu iseloomustava kujutuse annab B. artiklis »Ein Tumult in Dorpat 1641« (B. M., 1900, 49). Tolle aja Tartu linna ajaloo suhtes on väärtuslikud B.-i »Briefe u. Aktenstücke z. Gesch. d. Verteidigung u. Kapitul. Dorpats 1656« (Mitt. XVI). Samal ajal süvenes B. Põhja sõja ajaloo uurimisse. Tema varemaid töid kokkuvõttev teos »Die Katastrophe d. Stadt Dorpat währ. d. Nord. Krieges« (1902) moodustab silmapaistva uurimuse aa. 1704—08. Selle teosega oli B. vast oma loomingu kõrguspunkti saavutanud. — Oma elu viimsel aastakümnel töötas B. Riia Rootsi kindralkuberneri arhiivi katalogiseerimise kallal (kataloog ilmus a. 1908); ühtlasi leidsid ta »Altlivl. Erinnerungen« (1911) tunnustust. »B. oli,« nagu temast on öeldud, »teaduslikuks tööks hästi varustatud. Kriitilise mõistusega, õige pilguga suurte ajalooliste sündmuskomplekside vaatlemiseks ja suure kirjeldamistalendiga oli temal ühendatud meetodiline koolitus.« Teadusliku töö kõrval teotses B. ka ajakirjanikuna, eriti »Balt. Monatsschr.« toimetajana (1903—13). B. suri Riias 5. VIII 1915.

B. H.

BIRK, Ado, sünd. 2. XI 1883. a. Tarvastu klk. Viljandimaal, õppis Riia vaimulikus seminaris, mille a. 1905 lõpetas, ja astus siis Peterburi ülikooli õigusteaduskonda. Üliõpilasena võttis B. osa Eesti üliõpilaste abiandmise seltsi asutamisest, millest hiljemini kujunes E. üliõpil. selts »Põhjala«. Ülikooli lõpetamise järel asus B. Tallinna, kus ta toimis advokaadina ja omavalitsuse tegelasena, võttes agarasti osa kohalikust avalikust elust, eriti Tallinna Põllumeeste Seltsi ja Tuletõrjujate seltsi tegevusest. 1917. a. revolutsiooni ajal oli B. üks Eesti talurahva liidu ja Eesti radikaaldemokraatliku erakonna asutajaist ja juhtivaist jõududest. Sama a. aprillis käis B. Tallinna komitee esindajana Moskvas ülevenemaalisel linnadeliidu kongressil ja kaitsis seal J. Poskat (vt.) Eesti kubermangukomissari kohal pahempoolsete kallaletungimiste vastu. 1917. a. juulis ärapeetud Eesti rahvuskongress valis B.-i üheks oma abijuhatajaks. Eesti radikaaldemokraatliku erakonna kandidaadina Eesti Ajutise Maanõukogu (Maapäeva) liikmeks valitud, käis B. 1917. a. septembris Maapäeva saadikuna Kiievis Venemaa väikerahvaste kongressil, kus juba üles kerkis nende rahvaste iseseisvaks kuulutamise küsimus. Okupatsiooni ajal hoidis B. Eesti Ajut. valitsuse ülesandel sidemeid Soomega alal ja käis sel otstarbel Eesti valitsuse saadikuna Helsingis. Saksa vägede maalt lahkumise järel valiti B. Maapäeva esimeheks. 1918. a. lõpul ja 1919. a. algusel oli B. ka Asutava Kogu valimiste peakomitee esimeheks. Asut. Kogu valimiste ajal liitus radikaaldemokraatlik erakond J. Tõnissoni poolt juhitava Eesti rahvaerakonnaga, mille esindajana B. Asutava Kogu liikmeks valiti ja selle teiseks abi-esimeheks sai. Kui 1919. a. septembris Eesti vabariik Nõukogude Venega esimesi rahu-läbirääkimisi alustas, käis B. Eesti rahudelegatsiooni esimehena Pihkvas nõupidamistel, mis seekord osutusid tagajärjetuks. 1919. a. novembrist 1920. a. juulini toimis B. esimeses J. Tõnissoni kabinetis välisministrina. Kui B.-i katse 1920. a. juulis kabinetti moodustada korda ei läinud, viibis B. uuesti teises J. Tõnissoni kabinetis välisministri kohal. Esimeses Riigikogus oli B. samuti rahvaerakonna esindaja, kuni ta 1922. a. oktoobris määrati erakorraliseks saadikuks ja täisvoliliseks ministriks Moskva, mis ametis B. praegugi (1926) on, vahepeal lühikest aega 1925. a. lõpul välisministrina J. Jaaksoni kabinetti kuuludes. *T.*

BLAGOVEŠČENSKI, Vassiili Timofejevič, sünd. 1801. a. Lõuna-Venemaal, surn.

19. VIII 1864 Tallinnas. Moskva ülikooli lõpetamise järel oli B. Vene keele õpetajaks Bauskes, Rakveres, Viljandis ja Riias ja pidas 1850. a. peale kuni surmani Tallinnas tsensori ametit. Juhuslikult pealtnähtud Anija meeste peksmise läbi vapustatud, otsustab B. Eesti talupoegade seisukorda tundma õppida. Töö tulemusena avaldab ta a. 1861 Berliinis anonüümse brošüüri »Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der ökonomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland. Von einem, der weder ein Ehste noch dessen Herr ist«, 164 lk. Osalt trükitud allikate — 1816., 1856. a. seaduste jne. —, osalt Eesti maapäeva komisjonide materjalide, vakuraamatute ja rendilepingute põhjal paljastab B. Eestimaa aadli agraarpolitikat, kes kõigis toiminguis ainuüksi oma isiklikke kasusid taotlenud. Eriti püüab B. näidata, et aadel alles 1816. a. seaduse põhjal maa täieliseks omanikuks saanud, kuna talupojad sellevastu endisest suuremasse viletsusse sattunud: eestlased ei saavutanud tõelist vabadust, vaid ainult vabaduse välise vormi, mitte orjus ei olevat kadunud, vaid ainult sõna, mis seda mõistet väljendas. Talukohtade tulukuse üksikasjalise arvutamise teel näitab B., et koormused, mis Eesti kubermangus talumaadel lasuvad, Liivi kubermangu omadest tunduvalt raskemad olevat ja talupojile üle jõu käivat. Maarahva seisukorda halvendanud märksa ka karjamõisade asutamine, mis käsikäes külade lõhkumisega ette võetud. Ka 1856. a. seadus toonud senisesse seisukorda väga vähe parandust. Seda tõendavat kestvad väljarändamised Venemaale ja talurahva rahutused, millede juures B. pikalt peatub. B. töö tõmbas oma julge seisukoha-võtuga endale õieti suurt tähelepanu. Loomulikult ei jäänud tulemata ägedad kallalekippumised autorile Balti aadli ja tema kaitsjate ridadest. W. F. Eichhorn (vt.) pühendas näit. B. väidete kummutamiseks terve brošüüri.

P. Б. Сл.; A. von Rentz, Der Ehste und sein Herr, B. M. V (1862), 123—135; Die Partheischrift »Der Ehste u. sein Herr«, partheilos beurteilt v. W. F. Eichhorn (1864); rida artikleid ajalehtedes Ehstl. Gouv. Zeitg., 1862, ja Revalsche Zeitung, a. 1862—63. B. tööst on ilmunud venekeelsed tõlked: В. В. Ивановъ, Эстонецъ и его баринъ, СПБ. 1862, ja А. Н. Шемякинъ, Эстонецъ и его господинъ, Москва, 1872. *P. T.*

BLANKENFELD, Johann, Tallinna ja Tartu piisk., Riia ppiisk., surn. 1527. — B. sündis ca 1478 Berliini bürgermeistri Thomas B.-i pojana, õppis Bolognas 1499—1503 õigusteadust, omandas seal doktori kraadi (*dr. utriusque juris*), oli ka humanistidega ühenduses. Koju tagasi pöördudes astus ta vaimulikku seisusesse, mis võimaldas ka kodanikusoost pärit olijaile kõrgemate ametite saavutamist. Peale seda, kui ta oli Leipzigis ja Frankfurdis Oderi ä. ülikooli õppejõuna, siis Wormsis riigikohtu assessorina ametis olnud, sai ta Brandenburgi kuurvürsti Joachim I ja viimase õepoja Albrechti, Preisi saksa ordu kõrgmeistri, saadikuks paavsti juurde Rooma. Siin oli ta tegev m. s. Joachimi venna nimetamisel Magdeburgi ja Mainzi ppiiskopiks ja mõjutas ka ajaloolise pattude andeksandmis-kirja (indulgentsi), mille eest nõutavad summad paavsti kassasse pidid tulema, kuid mis a. 1517 Lutheri pealetungi esile kutsus. Olles heas kuulsuses paavsti ja Preisi kõrgmeistri juures, kes tema kaudu tahtis Liivimaal mõju saavutada, sai B. 1514 Tallinna, 1518 ka veel Tartu piiskopiks. Nüüd oli ta maavalitseja, Tartu linna isand ning võimsa rüütelkonna lääni-isand ja mängis nüüdsest peale tähtsat osa Liivi riiklikus liidus, milles peamõju tol ajal kuulus ordumeister Plettenbergile (vt.). B. taotles kolme eesmärki: vastolus maaseisuste (rüütelkonna ja linnakodanluse) võimuga Tartu piiskopkonnas piiramata vürstina valitseda, Rooma paavsti ja usu võimu säilitada reformatsioonitormide vastu, ja lõpuks — vaimulikkude maaisandate politilist sõltumatust Liivi riikide liidus ordumeistri vastu kaitsta. Sellepärast lasksid end ka Riia ppiisk. ja 3 teist piiskoppi, nende hulgas B., 1520 Wormsis keiser Karl V poolt riigivürstideks kinnitada.— Kardetav oli B.-ile võitlus tema rüütelkonna ja Tartu linna iseseisvus-püüetega, mis süttis, kui B. katsus oma absoluutse valitsusvõimu pretensioone praktiliselt teostada. Ta ei tahtnud tunnustada Tartu privileege omavalitsemises, mida ta eelkäijad olid loovutanud ja ta ise vandega kinnitanud, ja oma vasallide suhtes nõudis ta eelostu- ja lubaõigust viimaste läänimõisade müümisel. Kuid rüütelkond ja linn sõlmisid aprillis 1522 kaitseliidu enda maaisanda mõlemile kardetavate kavatsuste vastu. B. oli ise oma teotsemisega opositsiooni ellu kutsunud. See muutus äärmiselt teravaks ja haaras ka teiste Liivimaa territooriumide seisused, kui kõikjal reformatsioon levis ning B. võitluses uuenduste vastu, mis tema omagi võimu pidid õõnestama, asus katoliikliku piiskopipartei juhi kohale. Kuid ta valas vaid õli tulle. Tallinnas (ja Tartus?) sai ta küll alguses võitu selle paavstibulla avaldamise vastu sihitud opositsioonist, millega Luther kirikuvande alla pandi. Kuid Volmari maapäeval juunis 1522 keeldusid kõik rüütelkonnad ning Riia, Tartu, Tallinna linn ühiselt paavsti põlu tunnustamast. See tähendas B.-ile lüüasaamist: seni oli ta lootnud vaimulikkudele mõjuvahenditele, mis paavst

piiskoppidele kätte andis. Need osutusid nüüd täitsa võimetuiks. Kord näis B.-i võim veel tõusmas olevat, kuna ta paavsti kinnitusel juunis 1524 Riia ppiiskopiks sai, ühtlasi küll Tallinnast pidi loobuma, kuid palju tähtsama Tartu piiskopkonna edasi võis enda käes pidada. Kuid sisemaal ei leidnud B. isiklikult truu katoliiklase-ordumeistri poolt soovitud toetust, kuna meister lepitavat politikat ajas ja kõigist vägivaldseist abinõudest reformatsiooni levimise vastu loobus: need oleksid ainult sisesõja sütitanud. Suurimaks hädaohuks B.-ile jäi seisuste politiline ja usuline opositsioon, eriti kui kõik rüütelkonnad ja 3 suurt linna Tallinnas peetud koosolekul juulis 1524 liidu moodustasid enda õiguste ja evangeelse õpetuse kaitseks. Võitluses reformatsiooni vastu muutus nüüd B.-i seisukoht kõikuvaks. Ta oli küll Tartust jutlustaja Hermann Marsow'i (vt.) ja vähemaist ppiiskopkonna linnadest sealsed jutlustajad välja saatnud: kuid Riia, kus alates a. 1452 ppiiskopp ja ordumeister mõlemad linna isandad olid, keeldus B.-i tema reformatsioonivaenulisuse pärast tunnustamast, ning jaanuaris 1525 langes ka Tartu temast ära, kui tema foogt rahvajutlustajat Melch. Hofmanni (vt.) tahtis vangistada. Sept. 1525 tunnustas Riia reformatsioonivabaduse ja kaitse lubaduse eest B.-i vastu ordumeister Plettenbergi ainukeseks linnaisandaks. B. oli pinna jalge alt täitsa kaotanud. Ta püüdis nüüd naaberriikide interventsiooni saavutada. See asjaolu tegi ta vaenlaseks ordu, kes põhimõtteliselt mingit välismaa segamist Liivimaa asjadesse ei lubanud. Kui B., peale Preisist, Leedust ja Poolast abi nõutamist, ka veel üle Pihkva ja Novgorodi salajasi läbirääkimisi pidas Moskva suurvürstiga, tuli katastroof: ordu kasutas B.-i ühendusi venelasiga tema langetamiseks ning asetas ta, teda maaäraandmises süüdistades, dets. 1525 ppiiskopkonna rüütelkonna abil Ronneburgi lossis vürstlikku vangipõlve. Selle järel tühistas ka Tartu rüütelkond oma B.-ile antud läänivande. — B.-i läbirääkimiste tõepärane sisu pole täitsa selge. Ettekäändena kasutas ta ammu surnud paavsti Leo X ülesannet — teha eeltöid rooma- ja kreeka-katoliku kiriku uniooniks. B.-i enda seletuse järgi olevat suurvürst temale sõjalist abi pakkunud tema äralangenud Tartu ja Riia vasallide vastu, ta olevat aga selle ettepaneku tagasi lükanud. Kuid Pihkva kroonika ja ordu kaebuse järgi olevat B. ise suurvürstilt Plettenbergi vastu (kes temalt ta residentsi Riia võtnud) abi palunud. Igal juhul oli nüüd, peale B.-i langust, ordu seisukorra peremees. Kuid siiski mitte täitsa: küll soovisid Riia ja Tallinna (Tartu ainult kõheldes) Harju ja Viru rüütelkonnaga ühel nõul, et Plettenberg hakkaks ainuvalitsejaks tervel Liivimaal, kuid selleks oleks Plettenberg pidanud kõik piiskopkonnad kaotama, ja seda ei tahtnud teised rüütelkonnad lubada, kuna neile linnade ettepanek näis liiga revolutsiooniline ja nad ordu valju ning seisustevaenulist võimu kartsid. Tänu niisuguseile olukorrile vabanes B., kellega ta vasallid varssi jällegi kokku leppisid, vangist kompromissi abil ordumeistriga ja sai oma ametid tagasi. Volmari maapäeval a. 1526 alistus ta enda ja ka teiste piiskoppide nimel truualamlus-vandega Plettenbergi kaitsele ja võimule, tunnustas ordu ülemvõimu Liivimaa vaimulikkude vürstide üle ja tõotas seda riiklikku korraldust paavstil ja keisril kinnitada lasta. Selle eest tagas Plettenberg piiskoppidele kõik nende senised õigused ja ametid. Peale selle lubas B. nõutada ordumeistrile Saksa ordu kõrgmeistri nime ja ameti, mis Preisi sekulariseerimise tõttu oli vakantne. Plettenberg usaldas B.-i ja võimaldas talle Rooma-teekonda ette võtta. Kuid B. ei hoolinud enam Volmari lepingust. Ta saavutas vaid paavsti lubaduse Plettenbergi kõrgmeistriks kinnitamiseks juhtumusel, kui ka keiser sellega nõus oleks, kes muide sel ajal paavstiga vaenus oli. Kuid B. pidi veel Lõuna-Saksamaal resideeriva saksameistrigi (Deutschmeister) nõusoleku hankima, viimane tahtis aga ise kõrgmeistriks saada. Vastutasuks nõudis paavst B.-ilt, et ta lähenevaid keisri vägesid pealetungist Florenzile tagasi hoiaks. B. usaldas selle ülesande täitmise ühe oma agendi hooleks, kes aga B.-i plaanid saksameistrile avaldas. Tänu sellele hoiatusele puikles viimane siis B.-i ettepanekuist osavalt kõrvale. Nüüd ruttas B. Hispaaniasse keisri juurde, et seal läbi viia Plettenbergi kõrgmeistriks määramise, kuid ka valjud abinõud reformatsiooni vastu Liivimaal. Ent Torquemada's, 20 km kaugusel Karl V selleaegsest residentsist Palencia'st, suri ta 9. IX 1527 kõhutõppe. Kuuldus kõneles mürgitusest tema vastaste poolt, keda, kui see tõele peaks vastama, oleks tulnud otsida umbuskliku saksameistri ringkonnist.

Oma edu eest võlgnes B. tänu oma võimistele; neist aga ei jätkunud juba kaotatud positsiooni kaitsmiseks, millele saatus ta oli asetanud. Ta oli energiline ja kaval, kuid mitte tark; piiskopina, juristina ja kirikuvürstina, nagu suurem osa ta tolleaegseist kaaslasist-aukandjaist, polnud B. ei teoloog ega hingekarjane; ka polnud ta, ehk küll Roomas eneses politikas ja politilistes intriigides koolitatud diplomaat, siiski mitte riigimees. Liivimaa ajaloos oli ta paavstkonna universaalsete võimupretensioonide viimne kohkumata kaitsja, reformatsiooni vihaseim vastane, ab-

soluutse valitsemisvõimu hoolimatu esindaja põhimõttelises vastolus Liivimaal kõrgelt arenenud seisuslikule korraldusele. Ta oli tõusnud ja juurdus täitsa keskaja vaimulik-ilmalikus kirikusüsteemis, ja kui viimane heitluses reformatsiooniga kokku varises, kisti ka B. kaasa.

A. Berendts, B. M. 1902, 53. 54; W. Schnöring, Joh. B. (1905); Arbusow, Geistl. (Jahrb. f. Gen. VIII, 49 j., IX, 147 j., X, 42, XVI, 21—23); Arbusow, Einf. d. Ref. *L. A.*

BLANKENHAGEN, Simon, sünd. 1589 Pärnus, surn. 23. VI 1640, a. 1617 peale Tallinna Pühavaimu kiriku (eesti koguduse) õpetaja. B.-il olevat m. s. trükis ilmunud *Postilla esthonica,* eestikeelne jutlusraamat, mis kaduma läinud. A. 1715 oli temast järel üks eksemplar, nagu tallinnakeelse Uue Testamendi eeskõnes teatatakse.

Lipp, Kir. ja har. l. I, 187, 215; Recke-Napiersky I, Gadebusch, L. B. I, 73; Paucker, Geistl., 381. *K. K-l.*

BLUM (Blume), Christoph, sünd. Leipzigis 5. VIII 1625, Hageri pastor alates 1652, surn. 18. II 1669, toimetanud eesti keelde »*Matthaeus Judex* kleines *Corpus doctrinae*« (1662, Tallinnas); eestikeelsele tõlkele on saksakeelne tekst juurde lisatud. Peale selle on B. kirjutanud mitmed vaimuliku sisuga tööd (neist vähemalt ühe eesti keeles), millede kohta puuduvad lähemad andmed, ja tõlkinud eesti keelde Uue Testamendi, mille trükkimata käsikiri on kaduma läinud. Tema töist ei näi ühtegi olevat alal hoidunud.

Recke-Napiersky I; Paucker, Geistl., 91. *P. V.*

BLUMBERG, Gustav, sünd. 29. IX 1834 mõisavalitseja pojana Virumaal, Varangu m., sai esimest õpetust kodus, m. s. ka ühelt vanalt prantslaselt, kes Vene-Prantsuse sõja ajal siia tulnud, õppis siis Rakvere algkoolis ja 11. eluaastast kuni 1851. a. kreiskoolis, kus inspektoriks oli tol ajal J. J. Nocks; oli siis üks a. tegev kodu-kooliõpetajana ja kooliõpetaja abilisena Rakveres, jätkas õppimist Tartu elementaarkooli-õpetajate seminaris 1852—54, astus tegevusse esiti era-kooliõpetajana Tartus ja 1855. a. jaanuarist peale vast-avatud gümnaasiumi ettevalmistuskooli juhatajana; kuulas ülikoolis loenguid 1857. a. alates, õiendas 1859 ülikooli juures »teadusliku õpetaja« eksami ajaloos ja matemaatikas, oli 1860. a. peale ka gümnaasiumi paralleelklasside õpetajaks; gümn. ettevalmistuskoolis, millele B. 1880. a. kohase maja ehitas (Pepleri t., praegune seminari m.), oli B. juhatajaks kuni selle tegevuse lõpetamiseni 1891. a. lõpul; B. suri Tartus 23. VIII 1892. — Õpetajana oli B.-il hea pedagoogi ja õpetaja kuulsus. Erilist huvi avaldas B. kodumaa tundmaõppimise vastu, milleks ta koolidele sellekohase õpiraamatu kokku seadis, mis esiti saksa (Heimathskunde, 1869), siis eesti keeles ilmus, nime all »Juhataja kodu ja isamaa tundmisele« (1871). See esimene eestikeelne koduloo õpiraamat, mille aluseks juhtmõte »ligemalt kaugemale«, tõi otseste maateaduslikkude andmete kõrval isamaalisi luuletooteid ning kohalikke muinasjutte ja leidis rahvakoolis laialist tarvitamist, nii et temast lühema aja jooksul kuus trükki ilmus. Kuna venestamis-ajajärgul eestikeelseile õpiraamatuile koolis aset ei leidunud, avaldati 7. trükk alles pärast natuke vabama seisukorra maksmahakkamist 1907. a. Kodumaa tundmaõppimise küsimust käsitles B. ka Eesti Kirjameeste Seltsis ja kirjutas sellest E. K. S.-i Aastaraamatus (1874, lk. 24—32). Teise tähtsama kirjatöö kirjutas B. (nähtavasti dr. Kreutzwaldi, oma äia, äratusel) »Kalevipoja« üle: »Quellen und Realien des Kalewipoeg nebst Varianten und Ergänzungen«, mis ilmus Õp. E. S.-i Toimetustes (Verh. V, 4, 1869. a.) ja eraraamatus (1869). Selles töös loendatakse Kalevipoja-lugu käsitlev kirjandus, nimetatakse K.-loo osad, mis juba varemalt avaldatud, iseloomustatakse Kreutzwaldi »Kalevipoega« ja selle allikaid, seletatakse »Kalevipoja« mütoloogilisi, geograafilisi, loodusloolisi, etnograafilisi ja kultuuriloolisi nimesid ning sugemeid ja esitatakse mõned rahva suus leiduvad teisendid ja täiendused Kalevipojaloo juurde. Ärkamisajal asus B. Eesti rahvusliku liikumise esirinnas sammujate keskele: oli Eesti Kirjam. S.-i asutajaid liikmeid ja eestseisuse liikmena seltsi esimene laekahoidja (1872—81), pidas seltsi koosolekuil kõnesid, eriti kasvatusküsimustest; üks kõnedest, peetud 1880. a. ja avaldatud seltsi otsusel Aastaraamatus (1880), andis käremeelsele voolule juhuse süüdistada J. Hurti (vt.) juhatusel teotsevat eestseisust eesti rahva alandamises; suurema lõhe tekkimise puhul astus B. ühes teiste Hurti poolehoidjatega E. K. S.-i eestseisusest ja isegi seltsist välja (tuttaval koosolekul 28. VIII 1881) ja jäi edaspidi Eesti avalikust elust eemale. Kirjameeste Seltsi kõrval oli B. tegev Õp. Eesti Seltsis ning mõnd aega ka Looduseuurijate Seltsis; peale selle oli B. elavalt tegev Tartu Tuletõrje Seltsis ja võttis osa Tartu linna omavalitsusest, olles linna-volikogu liige ja toimides koolikomisjoni liikmena ning juhatajana.

Hermann, E. kirj. ajal., 509; G. Blumberg, Die Vorschule des Gymn. zu Dorpat 1855—80 (1880); Olevik 1892, nr. 35; Post. 1892, nr. 189; Neue Dörptsche Zeit. 1892, nr. 193; SB GEG 1892, lk. 81—82. *J. K.*

BLUMBERG, Konstantin, sünd. 4. XI 1850 Tartus, astus vastava eksami järel 1867 kroonustipendiaadina kohal. veterinaar-instituuti, mille lõpetas; õiendas 1871 magistrandieksami ja omandas väitekirja »Über d. Bau d. *Ampistoma conicum*« kaitsmise järel mag. med. vet. astme. 1871—75 oli B. Venemaal Voroneži kub. vet.-arstiks, valiti siis Tartu vet.-inst. eripatol. ja terap. dotsendiks ja sisehaig. kliin. juhatajaks. Kutsuti 1876 Kaasani vet.-inst. üldpatol. ja patol.-anatoomia dotsendiks; valiti seal 1878 erakorral. ja 1886 korral. professoriks. Suri pikemal välism.-õpireisil Berliinis 5. VII 1897 neeruhaiguse tagajärjel. Maetud Tartu Jaani koguduse surnuaiale. — B. on Vene- ja välism. teadusl. ajakirjades hulga teadusl. töid ilmutanud. Õppe-vaheaegadel kodumaal viibides võttis B. siinsest elust elavalt osa. Andis välja kodumaa hobusekasvatuse elustamiseks eesti keeles raamatu »Eesti hobune« (Rakveres, 1887), mis ka vene ja saksa keeles ilmunud. Sissetuleku sellest raamatust määras ta asutatava Aleksandri kooli heaks. Ta juhib selles töös tähelepanu eesti hobuse headele külgedele, näitab, kuidas see vanemail ajul kuulus olnud, nii et tsaar Aleksei Mihailowič saatnud eesti hobuseid Sise-Venemaale ja Peeter Suur Vjatka kub. suguhobusteks. Iseäranis huvitasid B.-i sel ajal tärkavad Eesti põllumeeste-seltsid; ta võttis sagedasti nende näitustest auhinna-mõistjana ja seletusteandjana osa, nii et Viljandi E. Põllum. Selts ta oma auliikmeks valis.

Учен. Зап. Казанск. ветер. инст. 1897, lk. 58—62; Альбомъ имматрик. въ Юрьевск. ветер. инст. 1848—98 (1898). lk. 60; Post. 1897, nr. 112 (nekroloog). — Nimet. kohtades leidub ka ligemaid teateid B.-i teaduslikkude tööde kohta. *H. K.*

BOBRINSKI, Vladimir Aleksejevič, sünd. Tuula kub., võttis husaripolgu ohvitserina Krimmi sõjast osa ja nimetati ülesnäidatud vahvuse eest a. 1855 Aleksander II tiibadjutandiks. Oma kindla ja ausa iseloomu tõttu komandeeriti B. mitmel puhul tähtsate eri-ülesannete lahendamiseks provintsidesse. 60-date aa. lõpul oli B. lühikest aega teedeministriks, kuid lahkus pea riigiteenistusest, et oma mõisu Väike-Venemaal valitseda, kus ta a. 1898 suri. Eesti ajaloos omab B. tähtsust oma uurimisreisi tõttu a. 1864, mil 40-dail aa. kreeka-õigeusku astunute ja eriti nende vahepeal täisealiseks saanud laste keskel käärimine valitses. Keeld luteri usku tagasi pöörduda põhjustas kreeka-katoliku kiriku vastu sisemiselt külmaks jäänud õigeusklikkude eestlaste ja lätlaste keskel suure meelteärevuse. Audientsil Liivi maamarssalile vürst Lievenile 8. II 1864 tunnustas Aleksander II seisukorra tõsisust ja leidis, et see Euroopa ees liiga suur skandaal oleks, kui Liivimaal usurahutused puhkeksid. Sama a. märtsis tegi keiser B.-le ülesandeks ringreisi ette võtta ja kohtadel selgust muretseda tagasipöördumis-püüete tõsisuse ja intensiivsuse kohta. B. reisis läbi käärimiste peaääsid, minnes Riiast Helme kaudu Tartu, sealt üle Põltsamaa ja Viljandi Pärnumaale. Oma 10-päevasel ringreisil kuulas ta kohaliku vene usu preestri ja Ordnungsrichter'i juuresolekul õigeusklikke üle. Et suuremaid demonstratsioone ära hoida (Helmes oli 400, Põltsamaal 600 ja Viljandis 1000 inimest kohale ilmunud kutsutud paarikümne asemel), astus ta ainult väheste kutsutud esindajatega kontakti ja laskis hiljemini isegi kohalikkude võimude poolt rahvakogunemised ära keelda. Säärase ülekuulamise teel saadud andmed esitas B. 18. IV 1864 keisrile salajases aruandes ja selle juurde lisatud üksikasjalisemas märgukirjas, milles ta liikumise kohta avaldab järgmisi mõtteid: Tung luteri usku tagasi pöörduda ei ole ajutise meelteärevuse produkt, vaid 1845. a. alanud sündmuste loomulik tulemus. Kindel tõsiasi on, et õigeusk vastu võeti eeskätt lootuses oma materjalset seisukorda parandada. 140 tuhandest Liivi õigeusklikust pooldab vahest ainult 0,1 otsekoheselt vene kirikut, mis kuskil ei ole juuri ajanud ega rahva veenete ja eluviisidega ühte kasvanud. Oma koguduste suure territooriumi ja eesti keele vähese mõistmise pärast ei suuda oma luteri ametivennist vähem haritud ja vaesemad vene preestrid koguduste liikmeile avaldada sügavat kõlblist mõju, vaid langetavad ainult politseiliste abinõudega, milledega vastutõrkujaid sunnitakse usukombeid täitma, kreeka-katoliku kiriku autoriteeti. B. soovitab senisest süsteemist loobuda ja tõrkujaile õigus anda oma südametunnistuse järgi usku valida. Aleksander II-le avaldanud (tema sõnade järgi Lievenile audientsil 4. V 1864) B. aruanne vapustava mulje. Riia ja Miitavi ppiiskopi Plaatoni, politseiministri vürst Dolgorukovi ja teiste mõjul, kes B. väiteid igapidi püüdsid kõigutada, jäi viimase ettepanek siiski teostamata. Mingil teel said Balti saksluse eestvõitlejad B. aruande ning märgukirja jälile ja avaldasid selle teksti a. 1867 »Livl. Beiträge'de« esimeses osas. Vene slavofiilid J. Samariniga (vt.) eesotsas püüdsid nüüd ägedalt B. väiteid kõigutada, süüdistades teda Balti olude mittetundmises ja liigses saksasõbralikkuses. B. aruande kaudset mõju võib näha selles, et A. II 19. III 1865 sega-abielulistele Baltimaal õiguse andis oma lapsi soovikorral luteri usku ristida.

Русск. Арх. 1898, II, 461—4; St. Holstein, Materialien I; A. Harless,

Geschichtsbilder a. d. luther. Kirche Livlands v. J. 1845 an (1869); Deutsch-protestant. Kämpfe in den Balt. Provinzen Russlands (1888); (A. Buchholtz) 50 Jahre Russischer Verwaltung in den Balt. Provinzen (1883). — B. aruanne ja märgukiri on vene keeles ilmunud Русск. Арх. 1898, III, 586—92. *P. T.*

BOCCIUS (Bock) Anselmus, pärit Tartust, nimetas end *Trogus*'eks, elanud XVI a. s. II poolel. Arvat. oli B. 60. aa. algusel Poola kun. Sigismund II Augusti asekantsleri Petrus Miskovski teenistuses, siis Johan Zamoiski teenistuses Riias 80. aa., kus ta oma *Carmen gratulatorium* kun. Sigismund III kroonimise puhul kirjutas (1588). Temast on veel säilinud *Querela de miserrima Livoniensium clade etc., per Anshelmum Trogum Livoniensem* (heksameetrites) ja *Precatio contra Moschos per eundem* (eelmise lisana, Sappho värsimõõdus).

Recke-Napiersky I, Beise I; A. Buchholtz, Gesch. d. Buchdruckerkunst in Riga (1890). *A. R. C.*

BOCHMANN, Aleksander Heinrich Gregor v., Saksa maalija, sünd. 1. VI 1850 Nehatu mõisas Läänemaal, õppis Tallinna gümnaasiumis ning 1868. a. alates Düsseldorfi kunstide-akadeemias, millest 1871. a. lahkudes avas iseseisva ateljee. Nimetati 1895. a. professoriks. Elades Düsseldorfis on B. korduvalt teekondi ette võtnud Hollandi, Belgiasse ja Eestimaale, missuguseist viimane on annud suurema osa aineid tema vanameisterlikult peente ja pruuni üldkoloriidiga, kuid hästi nähtud ning elavaile žanr- ja maastikmaalidele. Peateosed: »Kõrts Eestimaal« (1873), »Kartulivõtmine Eestimaal« (1876), »Laevadokk Lõuna-Hollandis« (1878, Rahvusgal. Berliinis), »Kalaturg Tallinnas« (1886), »Hollandi rand« (1888), »Hobustelaat Eestimaal«, »Maantee Tallinna juures«, »Eesti talupojad koduteel», »Puhkus kõrtsi ees« (1893, Dresd. gal.), »Hollandi rand« (1894, Uus Pinakoteek, Münch.), »Laadapäev Eestimaal« (Stuttg. gal.), »Kerjus« (1897), »Õhtu Eesti külas«.

Thieme-Becker, IV, 1907 jj.; Neumann, Lex. *A. V.*

BOCHMANN, Heinrich, sünd. Pärnus 23. I 1776, õppis Königsbergi ülikoolis, oli Pärnu eesti (1798) ja hiljemini (1807) Audru koguduse hingekarjane, sai 1828 praostiks ja suri 19. VI 1835. — B. avaldas Rosenplänteri »Beiträge'des« (I, 11—13) pealkirjaga »Poesien der Ehsten«, 2 pulmalaulu, ühe kiigelaulu ja II, 71—74, 4 muud eesti rahvalaulu. Autor on neile lisanud juurde oma märkused, mis on mitmetigi huvitavad ning peegeldavad tolleaegse sakslase vaateid eestlase-orja peale.

Recke-Napiersky I; Beise I; Napiersky, Pred.-Lex. II. *P. V.*

BOCK, Heinrich, pärit Hamelnist, sai juba 1531 kutse Tallinna tulla, kuid keeldus, oli üle 10 a. Wittenbergi kirikukooli ja Erfurti *Collegium Saxonicum'i* juhatajaks, ilmus 17. V 1540 Lutheri, Melanchthoni j. t. soovitustega teiskordse kutse peale Tallinna ja sai siin superintendendiks; suri 28. X 1549 katku. Tema tegevuse mõjul sai Tallinna kirikukorraldus kindla kuju; ka hoolitses ta haridusl. olude parandamise eest. — Bockhold (Böckhold), Heinrich, kes mõne uurija arvates identne H. Bockiga, olevat olnud esimene Tallinna Pühavaimu kiriku evang. õpetaja (Paucker, Geistl., 380) ja 1531 katku surnud. Lähemad teated puuduvad.

Paucker, Geistl., 335; — Bock-Bockholdi küsimuse kohta vrdl. Arbusow, Einf. d. Ref., 279, 283; Gadebusch, L. B. I, 75 j. *R. K.*

BOCK, Woldemar v., sünd. 9. XI 1816 Liivi vana aadlisoo liikmena, õppis 1835—37 Tartu ülikoolis õigusteadust ja jätkas selle järel oma õpinguid kuni 1841. a. Berliinis ja Viinis. 1845. a. hakkas B. valitsema isalt omandatud mõisa, astudes samal ajal maateenistusse, nimelt Pärnu-Viljandi maakohtu assessoriks. 1866. a. siirdus B. lõplikult Saksamaale, kus ta publitsistina teotses ja katoliku usku astus. B. suri 1. II 1903 ukj. Bambergis. Balti ajaloo suhtes langeb B.-i tegevuse haripunkt XIX a. s. 60-daile ja 70-daile aa., mil esimesed venestamispolitika alged tekitasid Balti saksluse ridades suure ärevuse, sundides teda senist riigitruud seisukohta Venemaa suhtes revideerima ja oma eesõigustatud seisukohale kaitset otsima Saksa riigivõimu poolt. Saksamaal asudes võis B. vabamini, kui see Baltimaal võimalik, arvustada Vene valitsuse püüdeid Baltimaad siseriigile oma korralduselt lähendada. Ka oli siin kergem pidada sulesõda selle politika ideoloogidega-slavofiilidega (Katkov, Samarin (vt.) j. t.). Selleks otstarbeks pühendas B. oma peateose »Livländische Beiträge zur Verbreitung gründl. Kunde v. d. protest. Landeskirche und dem Deutschen Landesstaate in den Ostseeprovinzen Russlands, von ihrem guten Rechte und von ihrem Kampfe um Gewissensfreiheit«, Berlin-Leipzig, 1868 — 71 (3. anne, ka Neue Folge, Band I), mis sisaldab B.-i enda ülevaadete kõrval palju huvitavaid, Venemaal avaldamata dokumente (kohalikkude Balti asutuste ja tegelaste, Vene võimukandjate ja teiste märgukirju, aruandeid jne.). Sellega omab see töö suurt tähtsust Vene-Balti suhete tundmaõppimiseks, eriti Aleksander II ajajärgu suhtes. Peale selle on B.-i sulest ilmunud mõned politilised bro-

süürid, Samson v. Himmelstierna biograafia (Allg. D. B.) ja mõned artiklid ajakirjades »Inl.« ja »B. M.«.

A. v. Tobien, Die livländ. Ritterschaft (1925); eluloolised teated B. Hollanderilt. *P. T.*

BODECKER (Botticher) **Johann,** Riia raehärra 1597—1627. Teda peetakse, kuigi mitte täie kindlusega, n. n. Bodeckeri kroonika autoriks. See kroonika käsitleb Liivimaa ja Riia sündmusi 1593—1638 ja on oma lõpposas nähtavasti teise autori jätkatud.

Recke-Napiersky I; Bodeckers Chronik, bearb. v. J. G. L. Napiersky (1890). *H. Kr.*

BODISCO, Eduard v., sünd. 29. IV 1863 Kasari mõisas Läänemaal, õppinud Tartu ülikoolis õigusteadust ja rahvamajandust aa. 1881—87, oli 1894—1917 Eesti kubermangu maamaksu komisjoni sekretär, peale selle mitmes teises Balti-Saksa seltskondl. asutuses ja ettevõttes tegev; a. 1917 oli B. Eesti kub. toitlusameti liige, Saksa okupatsiooni ajal Saksa A. O. K. valitsemis-nõukogu liige; 1919. a. alates on B. »Estl. Güter-Kredit Verein'i« ja 1922. a. peale Eesti võõrandatud mõisade omanikkude seltsi esimees. — A. 1902 avaldas B. uurimuse »Der Bauerlandverkauf in Estland u. Materialien zur Agrarstatistik Estlands«, milles ta maamaksu-komisjoni ja »Estl. Güter-Kredit Verein'i« andmete põhjal kirjeldab talumaade päriseks ostmise protsessi Eesti kub. Töö I osas käsitleb autor talumaade müügi agraar-politiliste eelduste arengut, müügi põhjusi ja üldist käiku, kuna II osa esitab agraarstatistilisi materjale Eesti kub. maaomandus-olude kohta XX a. s. lävel. Harusini (vt.) töö kõrval moodustab B. kapitaalne teos tähtsaima allika Põhja-Eesti maaolude tundmaõppimiseks XIX a. s. II poolel. Peale selle on B.-lt ilmunud »Die Estl. Bauerverordnung von 1856 u. die die Bauerverordn. ergänz. Gesetze u. Verordn.« (1904, mitteametlik väljaanne).

Isiklikult saadud teated; »*Album Estonorum*« (1888) ja selle täiendused. *P. T.*

BOECLER, Johan Wolfgang, sünd. Erfurtis XVII a. s. keskel; B.-i vanemate usk on teadmata, ise aga oli ta jesuiitide kasvandik, vahetades usku üldse vajaduse järele. Vist a. 1669 tuli B. Eestimaale ja ordineeriti 8. IX 1669 peale usu vahetamist Kullamaa praosti H. Goesekeni (vt.) abiliseks; pea nais ta oma seeniori tütre. A. 1670 sai ta Riia Jakobi kirikuõpetajana iseseisva koha, kolis aga sealt samal a. Lihulasse õpetajaks, kust ta a. 1672 vabatahtlikult lahkus, võimalik, et pääseda oodatavast karistusest ilma konsistooriumi loata B.-i algatusel Riias 1670 trükitud usumäratseja V. Weigeli raamatu »Rechter Christ« eest. Veetes mõned nädalad Saksamaal (Altonas) usumäratsejate seas sõitis ta veel samal 1672. a. Vilnasse (sinna veidi hiljemini ka oma perekonna üle viies), kus ta uuesti katoliku usku astus ja jesuiitide kolleegiumi professoriks sai. Oma halva iseloomu tõttu ei püsinud B. Vilnas, ja kahetsust simuleerides sai ta 1674 loa Eestimaale tagasi tulla, kus ta peale Tallinna toomkirikus katolitsismist lahtiütlemist pääsis Kuusalu abi- ja veidi hiljemini pärisõpetajaks. Usaldust võites sai B. 1679 peale äia surma koguni konsistooriumi assessoriks; selles ametis olles andiski ta oma tööna välja J. Forselius'e (vt.) kirjutatud »Der einfältigen Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten«, lugejaid uskuma pannes, nagu oleks ta ise need ained rahvasuust üles kirjutanud. Mitmed ebakõlblised teod, m. s. abielulised sekeldused, tegid B.-ile siiski pinna jalge all tuliseks, nii et ta 6. I 1689 Kuusalust sohinaisega välismaale põgenes. Kõlnis astus ta uuesti katoliku usku, sai sealse pühade apostlite kiriku kanoonikuks, kuid oli 1697 sunnitud sellestki ametist loobuma. B.-i viimsete aastate tegevuse kohta puuduvad teated; a. 1717 näib ta Kõlnis surnud olevat. — Kõlnis viibides avaldas B. veel rea peamiselt saksakeelseid, katolitsismi ülistavaid raamatuid. Muult alalt oleks veel nimetada tema samuti Kõlnis ilmunud teos »Mitternächtige Seltsamkeiten bey curiöser Beschreibung derer in denen äussersten mitternächtigen Oertern wohnenden Lappen u. Finnen« (1691).

Gadebusch, L. B. I, 8. 80; Nord. Misc. XXVII, 187; Recke-Napiersky I; E. Ü. S-i alb. I; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907); Paucker, Geistl., 114. *M. J. E.*

BOISMANN, Heinrich, tuntud väesalkade juht ja juhtumusteotsija XVI a. s. II poolel, Tallinna raehärra Heinrich B.-i poeg, oli esiti välismaal sõjateenistuses, tuli siis juulis 1560 tagasi Tallinna, kus ta endale korraliku ratsasalga moodustas. A. 1561 astus ta sellega esiti rootsi teenistusse ja sai Klaus Kursseli (vt.) all rittmeistriks. 1570 võttis ta osa Kursseli mässust rootslaste vastu, pääsis aga hiljemini rootsi karistusest ja asus herts. Magnuse (vt.) teenistusse. Tallinna esimese piiramise ajal Magnuse poolt (aa. 1570/71) püüdis ta oma sugulasi ja kaaskodanikke hertsogi poole üle meelitada, mis temal siiski ei õnnestunud. Hertsogi pooldajana võttis ta osa mitmesugustest sõjakäikudest. Ta hukkus 9. IX 1577 Võnnus, kui Magnus Ivan Julma viha alla oli sattunud: ühes kindluse garnisoniga ja põgenejatega laskis B. enda õhku, et vältida õudset piinasurma piiravate venelaste poolt.

Russow, lk. 68-a, 105-a j. m.; Renner, lk. 378 jj..; Schirren, Quellen V, 200, VII, 176; Seraphim, Livl. Gesch. III[II], 56—60; Joh. Lossius, Drei Bilder a. d. livl. Adelsleben II (1878), lk. 188—192. *P. J.*

BOLZ, Martin Hermann, sünd. 17. IX 1868 Vändra klk. kooliõpetaja pojana, õppis Tartu ülikooli arstiteaduskonnas 1887—96, oli arst Samara kub. 1896—97, Vändras 1897—1914, saadeti ilmasõja alul välja Venemaale, kus ta a. 1917 suri. — B. oli oma ameti kõrval tegev asjaarmastaja arheoloogina, ja omas suurimat (ca 250 asja) ja parimat Eesti kiviaja riistade kogu, mis praegu Pärnu muuseumis alal; täppis kataloog ühes topograaf. teadetega on ilmunud SB Pernau VII (ühes kaardiga).

A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis, (1922) 21 j. j.; Brennsohn, Ärzte Livl., 111. *R. K.*

BOMHOVER, vt. **KRISTIAN B.**

BONNELL, Ernst Friedrich Wilhelm, sünd. arvat. 1810. aa. Saksamaal, lõpetas Berliini ülikooli, tuli 1841 Venemaale, õpetaja Paide kreiskoolis 1847. a. alates, 1856—60 Anna koolis Peterburis, 1862—86 Peterburi keiserl. avaliku raamatukogu hoidja, surn. 17. V 1893 Peterburis. 1843—54. a. veetis B. Läänemere-mail, kus avaldas elavat huvi selle maa ajaloo vastu, mille tulemuseks oli rida ajaloolisi monograafiaid »Inland'is« ja Riia »Mitteilungen'ites«. B. töötas ka hiljemini agaralt Balti ajaloo alal. Tema tähtsamaks tööks on siin »Russisch-livländ. Chronographie v. d. Mitte d. neunten Jahrh. bis z. Jahre 1410«, mis ilmus Peterburis 1862. a. Akadeemik Kuniku algatusel ja õhutusel ette võetud, sai see töö Vene teaduste-akadeemia auhinna osaliseks. Kuna seni Balti ajaloo ja selle ning Venemaa vanema mineviku vahekordade käsitlemisel vene ajaloolased polnud vääriliselt silmas pidanud vastavaid ladina- ja saksakeelseid allikaid, balti ajaloolased aga olid sel puhul suurel määral kõrvale jätnud vene ajaloolised allikad, püüdis B. esmakordselt laiemas ulatuses arvestada nii neid kui teisi. Kuigi B.-i mainitud teos, alates ajaloolise aja algusega ja piirdudes 1410. a.-ga, pearõhku paneb Vene- ja Baltimaa ajaloo kronoloogilisele küljele, on ta ka üldisemalt ajalooliselt vaatekohalt suure väärtusega. B. püüdis oma teoses kokku võtta ka laialipillatud teateid kohalikkude pärisrahvaste, eestlaste, liivlaste, lätlaste, ingerlaste j. t. kohta, mis tal ka rohkesti õnnestus.

SB Riga 1893, lk. 64—65; Императ. Публичн. Библіот. за сто лѣтъ 1814—1914 (1914), lk. 389. *H. Kr.; A. R. C.*

BORENIUS, vt. **LÄHTEENKORVA.**

BORM, Friedrich Wilhelm, sünd. Königsbergis 12. XII 1812 ukj., teenis Tallinnas Gresseli trükikojas, omandas Pärnu elama asudes sealse Marquardti trükikoja (1840), oli »Pernausche Zeitung'i« ja »Perno Postimehe« väljaandja; suri 29. V 1881. — B.-i kirjastusel on ilmunud hulk eesti vanemat, peamiselt vaimulikku, kirjandust.

Vrdl. Perno Postimees 26. VI 1881, nr. 26; Post. alb., 148. *R. K.*

BORNHÖHE, E. (pseudon., kodanlik nimi **Eduard Brunberg**), kirjanik, sünd. 5. II 1862 Rakvere lähedal Kullaaru mõisakeses, kus tema isa oli aidamees ja valitseja. Tema ema, Ed. Wilde tädi, oli luulearmastaja inimene, kelle kalduvused avaldusid pojas juba varakult. Laste kasvatamiseks ja koolitamiseks kolisid vanemad peagi Tallinna, kus vähepraktiline isa, katsetamise järel mitmesugustes elukutsetes, viimaks sadulsepaks hakkas. Noor B. sai esimese hariduse saksa alg- ja kreiskoolis, mille lõpetas auhinnaga. Tema edasijõudmist koolis hõlbustas haruldaselt hea mälu, kuid ainelised olud takistasid esiotsa hariduse jätkamist. Ta pidi hakkama ise teenima ja katsus õnne Peterburi kaubakontorites, kuid pidi äriliste kalduvuste puudumise pärast sellelt alalt loobuma. Teda huvitasid peaasjalikult kunstid. Kuigi »Meelejahutajas« olid juba ilmunud mõned tema kirjanduslikud katsed, mis kirjutatud 15 a. vanaduses, ometi tundis ta esialgu rohkem huvi maalikunsti ja muusika vastu, millega oli teotsenud juba 12 a. vanadusest peale. Teda kannustas unistus, saada maalikunstnikuks, ja seda unistust toetas ristiisa, prof. E. Gebhardt (vt.) Düsseldorfis, kes leidis noormehel olevat andi ja kavatses talle muretseda Düsseldorfi akadeemias prii kooli. Ometi ei tulnud sest kavatsusest midagi välja, kuna B. oma seniste joonistuste kaotsimineku tõttu isu kaotas edasitöötamiseks. Hiljemini kasutas ta oma joonistusoskust ainult ajaviiteks või kõrvalteenistuseks maamõõtjate, arhitektide ja saksa ajakirjade kaastöölisena. — B. vahetas kiiresti ameteid ja elukohti: teenis Poolas raudtee-kontoris, oli Põltsamaal klk.-koolis õpetajaks, siis Tallinnas saksa lehtede kaastööline, kodukooliõpetaja Tallinnamaa mõisades, kõige rohkem parun Huene perekonnas Matsalus, siis Venemaal, Kaukasuses ja välismaal, lühikest aega ka keelening lauluõpetajaks Kuuda seminaris. A. 1888 tegi B. Tallinnas gümnaasiumi lõppeksami ja asus Tartu ülikooli keeleteadust õppima, pidi aga selle a. pärast aineliste kitsikuste sunnil pooleli jätma. Ta oli jälle kodu-kooliõpetajaks Venemaal Speranski ja vürst Obolenski perekonnas ning katsus selle järel välismaal keeleõpinguid jätkata, kuid pidi need samuti ainelise kitsikuse pärast katkestama. Tüdinud rännakuist, asus B. a. 1893 Tallinna, sai ringkonnakohtu arhivaariks, läks hiljemini

Jõhvi talurahva-kohtu eesistujaks, kust pärast tuli jälle kohtutegelaseks Tallinna. Ta lootis saada kirjanikupaiukit ja vabaneda muist ülesandeist, et asuda siis oma memuaaride kirjutamisele. Kuid enne selle kavatsuse teostumist suri ta 17. XI 1923 Tallinnas südamerabandusse.

B. on avaldanud järgmised raamatud: »Röövel ja mõisnik ehk kaks vaenlast« (1878), »Tasuja« (1880), »Villu võitlused« (1890), »Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad« (1893), »Tallinna narrid ja narrikesed« (1892), »Kollid« (1903), lisaks reisipildid »Usurändajate radadel (1899). A. 1905 andis ajaleht »Uus Aeg« välja B. kogutud teosed, milledes leidub ka autori vähemaid tõid. — B. algas oma kirjandusliku tegevuse õieti varakult, kuid ometi pole tema toodang eriti suur ja selleski tuleb hinnata ainult kolme ajaloolist jutustust: »Tasuja«, »Villu võitlused« ja »Vürst Gabriel«. Nendest käsitlevad kaks esimest eestlaste vastuhakkamis-katseid orja-ajal, kuna viimase tegelasteks on peaasjalikult võõrad isandad. »Tasuja« ja »Villu võitluste« ilmumise vahel on kümme a., kuid mõlemad jutustused on oma elementidelt ometi mitmeti sarnased ning nende ajalooliseks tagaseinaks on ühteviisi 1343. a. eesti suure mässu sündmused. Jutustuste peategelased pole siiski mitte ajaloolised isikud, vaid kirjaniku mõttekujutuse loodud. Nende eba-ajalooliste isikute saatused on seotud ajalooliste sündmuste arenemisega, ja sel teel võis autor tutvustada laiu lugejatehulkasid ka kodumaa ajalooga. Ainult B. kolmanda ajaloolise jutustuse »Vürst Gabrieli« tegelased tahavad olla juba ajaloolisemad. Jutustuse aineks on see osa Liivi sõjast, mis lõppes Pirita kloostri hävitamisega.

A. s. vahetusel, mil meie kirjanduses hakkasid võidule pääsma realistlikud oleviku-ained, katsus ka B. ses laadis õnne, kuigi vähema menuga. Ta avaldas satiirilise raamatu »Tallinna narrid ja narrikesed«, jutustuse »Kollid« ning mõned lühemad oleviku-ainelised jutustused. Kuid nende tööde realism oli pinnaline ja satiir ebaloomulikult alla kriipsutatud, nii et tööd ise kirjanduslikult palju ei kaalu. »Kollid« oli viimne B. avaldatud raamat ja sellega lõpetas ta oma kirjandusliku tegevuse 20 a. enne surma.

B. toodangut kannab õieti ainult üks motiiv: vastolu eestlase ja eestlaseks tunnustuva — ning sündinud saksa või kadakasaksa vahel. Kuid ta ei lahenda seda konflikti mitte sotsiaalsel või puht-psühholoogilisel pinnal, vaid ainult armuintriigide abil. Aineks on see, et mõni eesti neiu või noormees armub sakslasesse-mõisnikku või vastupidi ja asjaomased isikud on sunnitud oma soovide teostamiseks võitma rea takistusi. Tahetakse toonitada, et mõlemad pooled, nii eestlane kui sakslane, on üheväärtuslikud. Kuid intriigi arengu psühholoogiline põhjendus on nõrk, nagu üldse meie tolleaegses kirjanduses.

B. toodang sündis ajajärgul, mil meie kirjanduses romantism hakkas maad andma realismile, ja selle murrangu märke võib leida ka tema teostes. Tema vormi puuduseks on stiililine eba-järjekindlus: siin on segamini romantilist magusust, följetonistlikke ja realistlikke sugemeid. Sellevastu on aga tema kompositsioon tunduvalt ühtlasem ja järjekindlam. — B. kirjandus-ajalooline tähtsus on peamiselt selles, et ta algatas meie rahvuslik-ajaloolise romaani, mis valitses eesti kirjanduses läinud a. s. lõpul paarkümmend a. ja ulatus veel käesolevassegi. 17-a. (a. 1879) kirjutas B. Tallinnas olles »Tasuja« ja sai sellega eeskuju-andjaks kogu kirjanikupõlvele (A. Kitzberg, J. Järv, K. A. Hermann, A. Saal, J. Mändmets, M. Morritson j. t.). B. enese ajaloolised jutustused olid kirjanduslikult väärtuslikumad kui tema järeleaimajate omad. See kirjanduse liik mõjus rahvusliku liikumise mõõna ning raskeil venestamis-ajul äratavalt laiadele hulkadele ja seda tuleb ka ühiskondlikult kõrgemalt hinnata kui vahest muil oludel.

Kampmann, Peaj. II[II], 276—87; Looming 1924, nr. 1 (A. Roose). *F. T.*

BOTTICHER, vt. **BODECKER.**

BOUBRIG, Johann Samuel Friedrich, sünd. Riias 19. II 1788, õppis Tartus 1808—11 usuteadust, oli kreiskooli-õpetaja, sai 1817 Tartu Jaani kiriku abiõpetajaks, oli 1826—37 ülikoolis eesti keele lektor, suri Tartus 18. X 1852. — B. oli üks esimestest Fählmanni ajal, kes eesti muinasvara ja keele vastu hakkas tundma laiaulatuslikumat huvi ja omandas neil aladel teadmisi. Õp. E. S.-i väljaandeis leiame B.-ilt rea heatahtlikke ja iseloomustavaid kirjeldusi eestlaste vanade kommete, juttude, vanade lossi- ja kirikuvaremete n. m. kohta. Üht Virumaa vanameest — Sepa Aadut —, kes kodumaal palju rännanud, laseb ta jutustada endisest teo-orjuse ajast, vanade kirikute ehitamisest ja Tallinna asutamisest. — B.-i kirjutised on m. s. ilmunud Verh. GEG I, 2, 3, 4; II, 3; Inl. 1858, nr. 33.

Recke-Napiersky I; Beise I; Левицкій II, 630 j. *P. B.*

BRAKEL, Timann, pärit Liivimaa aadlisoost, õppimise järel Wittenbergis a. 1556 Tartu Jaani kiriku alla kuuluva eesti koguduse kaplan. Talvel a. 1559 viidi B. Venemaale vangi; sealt vabanedes täidab ta vaimulikke kohustusi Narvas, hiljemini Tartus (a. 1569), siis Karksis ja Saaremaal, kas Kuresaares või Pühas; põgeneb Vene hädaohu

eest Saksamaale (a. 1572); sealt Antwerpeni ja jälle tagasi Saksamaale. Suri Riias a. 1602. — Temalt on ilmunud rännakute aegu Antwerpenis a. 1579 dramaatilises kujus värsivormis kirjutatud »Christlich Gesprech Von der Zerstörung in Lifland, durch den Muscowiter vom 58. Jar her geschehenn, . . .« mis enam arvestatav on Vana-Liivimaa kõlblise elu hindamisel, mida autor teeb Russowi (vt.) vaimus, kui tolleaegse keerulise sündmustiku jälgimisel.

Jahresber. d. Fell. lit. Ges. 1889 (Th. v. Rickhoffi artikkel; seals. ka »Gesprech« uuesti ilmunud); Inl. 1851, nr. 44 (E. Pabsti artikkel). *H. S*

BRANDIS, Moritz, sünd. arvat. 1550. aa. Naumburgis. B. tuli noorena Liivimaale, elas pikemat aega tuntud Eilert Kruse (vt.) juures, olles selle erasekretäriks, ja valiti peale Kruse surma 1593. a. suvel Eestimaa rüütelkonna ja ülem-maakohtu sekretäriks, millises ametis oli veel 1600. a. Surma-a. teadmata. B. kirjutas (arvat. aa. 1597—99) Liivimaa vanema ajaloo kohta kroonika (välja antud C. J. Pauckeri poolt *Mon. Liv. Ant.* III), mille 5 esimest raamatut käsitlevad aega kuni mõõgavendade ordu ühinemiseni Saksa orduga 1238. a. B. korjas ka rikkaliku kogu dokumente Eestimaa rüütli- ja maaõiguse kohta, mis on oma alal üheks esmajärguliseks allikaks.

Gadebusch, Abh., 51—57; Recke-Napiersky I; Beise I; F. G. v. Bunge, Beitr. zur Kunde der Liv-, Esth- u. Curl. Rechtsquellen (1831), lk. 126—30. *H. Kr.*

BRANDT, Friedrich, sünd. Sepi mõisas Harjumaal. 6. X 1830. a. Tundes B.-i häid vaimuandeid saatis kohalik mõisahärra noormehe a. 1844 Jädiveresse B. Gildenmanni (vt.) juurde koolmeistriks õppima. 1847. a. pandi B.-i õlgadele Sepi v. koolmeistri, magasiaida-, kohtu- ning vallakirjutaja kohused. Vaatamata raskeile majanduslikele tingimusile töötas B. Sepi v. 21 a. A. 1868 sai B. Nõva abikiriku köstriks. Varssi lahkub B. siit ja läheb Risti klk. samasse ametisse. Joomise pärast oli B. viimati sunnitud kiriklikest ameteist lahkuma. A. 1875 siirdus B. Tallinnasse, kus elatas end raamatuköitmisega ja kirjutamisega. Oma parandamatu joomatõve pärast kannatas B. ühes perekonnaga nälga ja viletsust. B. suri 2. V 1890. a. — B. lõi peaasjalikult vaimulikku kirjandust. Ta ei too sesse aga midagi uut. Ta ainult moraalitseb, olles tüübilisemaid epigoone. B.-il on ainult üks siht: anda rahvale »armast ja õpetlikku« ajaviidet ning viia rahvas tagasi kõikvõimsa kiriku rüppe. — Oma ilmalikes raamatuis on B. sentimentalist ja moralist. B.-i tendents on liiga pealetungiv ja avalik, ta tööd vormilt ebatasased ning viimistlematud; töösse süvenemine on talle võõras. See ei olegi ime, sest B.-i ei sundinud looma mingi sisemine tung, vaid kibe puudus. — Oma luuletuskogudes (Eestimaa ööpik (1869), Harju laulik (1874) j. t.) langeb B. maitsetusse ja labasusse. Need on juhuslikult ja pealiskaudselt loodud tundetud laulud. Ka oma ilmalikkude jutustustega tallab B. sentimentalismi radu. Oma a. 1877 ilmunud teoses »Krahvi proua Iita« (tõlge saksa k.-st) andis B. uue Jenoveeva kuju. Sentimentalismis enneolematu varga kuju lõi B. »Hans Vähtrikus« (1872, tõlge saksa k.-st). See töö on juba lahkuminev sentimentalismi traditsioonidest, sest siin rõhutatakse isiku sõltuvust. B.-i peamisem teene on see, et ta kõik oma vanema põlve tööd kirjutas uues kirjaviisis; sellega aitas ta kaasa uue kirjaviisi levimisele, kuna ta tungis oma teostega suurtesse rahvahulkadesse.

Kampmann, Eesti van. ilukirj., lk. 130 jj.; Hermann, E. kirj. ajal., 422 jj. *A. R.*

BRAY, François Gabriel de, *chevalier*, hiljemini krahv, sünd. 27. IX (25. XII?) 1765. a. ukj. Rouenis, omandas hariduse Nantesis ja Pariisis, saab, revolutsiooni ajal emigrantide nimestikku sattunud, koduta rändajaks ja otsib endale suure liikuvuse ja kohanemisvõimega teotsemisalasid mitmes Euroopa riigis, täidab hiljemini kogenud diplomaadina Baieri valitsuse saadikuna vastutusrikkaid ülesandeid, m. s. Peterburis 1808—10, 1815—22. B. suri 3. IX 1832. a. ukj. Baieris. — B.-le olid omased harukordselt mitmekülgsed vaimlised huvid; muude teaduste kõrval harrastas ta ka ajalugu. Olles abielus Baltimaalt pärit Kokenhuseni omaniku vabahärra v. Löwensterni tütrega külastas B. sageli oma äia, õppis neil käikudel lähemalt tundma Balti olusid ja avaldas sel alal töid, milledest mainitagu: 1) *Mémoires sur la Livonie* (Abh. d. K. Akad. zu München, 1813, Bd. IV), mis riivavad Liivimaa politilisi ja looduslikke olusid; 2) *Essai critique sur l'histoire de la Livonie* . . . (Dorpat, 1817). Viimane neist teostest sisaldab kahes esimeses andes ülevaate Balti ajaloost, kuna kolmas, »didaktilis-deskriptiivne« anne esitab mingi läbilõike Balti oludest XIX a. s. esimestel aa. Teose ajalooline osa märgitseb oma kuigi alles algelise kriitilise allikate analüüsiga tunduvat edusammu võrdlemisi eelmiste ajaloolaste — Friebe (vt.) ja Jannau (vt.) — ülevaadetega, kelledele B. ette heidab pealiskaudsust, erapoolikust ja ebatäpsust. Seevastu pakub II osas antud ülevaade Liivi olude kohta XIX a. s. alul ilustatud ja kaunistatud pildi. Tunnustades üldiselt talupoegade rasket seisukorda hiilib B. siiski diplomaatlikult mööda kõigist ärevaist küsimusist. Tema töös jääb

täiesti varju talurahva vabastamise ümber keev võitlus; ka ei kirjelda autor üldse G. Merkeli (vt.) ega teiste parandusenõudjate püüdeid. Valitsevais ringkonnis leidis aga B. osavasti ja huvitavalt koostatud teos täielikku tunnustust.

Allg. D. B., LV; H. Prutz, Der Kampf um die Leibeigenschaft in Livland (1916); Recke-Napiersky I; Napiersky, Gesch.-Schr., 54—58. *P. T.*

BREDENBACH, Tilemann, vaimulik, kroonik, sünd. 1526 (?) Emmerich'is (Kleve krahvk.) linnakooli-õpetaja pojana, omandas noorelt *magister artium liberalium* kraadi ja sai 1565 Ingolstadti ülikoolis usuteaduse doktoriks; teotses mitmes kohas katoliku vaimulikuna, nii a.-st 1569 olles Bonni vaimuliku kolleegiumi esimeheks. B. on esinenud agara vaimuliku kirjanikuna, kuid suurima kuulsuse saavutanud oma töö *Historia Belli Livonici quod magnus Moschovitarum Dux contra Livones gessit* kaudu. On arvatud, et töö I trükk a. 1558 Kölnis ilmunud; meie teada pole sellest ühtki eksemplari säilinud. Järgmise 1564. a. Kölnis ilmunud trüki eessõna on alla kirjutatud alles oktoobris 1563. Tõenäolik on, et B. kunagi ise pole Liivimaal olnud, vaid on materjali oma kroonikale saanud Tartu end. kanoonikult Ph. v. Olmenilt. Töö, mis sisaldab palju fantastilist, on koostatud valjus katoliku vaimus. — B. suri a. 1587.

B.-i tööd; Allg. D. B. III. — B.-i peatöö ilmunud ka seerias *Rer. Moscovit. Auctores varii* (Frankfurt, 1600) ja *Hist. Ruth. script. ext.* (1841). *A. R. C.*

BREHM-JÜRGENSON, Paula, kontserdija oratooriumilauljanna, sünd. Järva-Jaani klk. Seliküla koolimajas, õppis oma isa juures vallakoolis, siis Väike-Maarja klk.-koolis (M. Kampmanni ajal) ja viimati Tallinnas. — Laulu õppis B. Dresdenis Julie Hanseni, pärast E. Gersteri ja Th. Behri juures. B. on mitmes oratooriumis esinenud solistina, peale selle peaaegu üle terve kodumaa kontsertinud, siis veel Saksamaal, Soomes, Riias, Peterburis ja Moskvas. — Elab praegu (1926) Tallinnas. *L. N.*

BRENNSOHN, Isidorus, dr. med., sünd. 15. IX 1854 Miitavis, 1875—81 õppinud Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, promoveerinud a. 1883 (diss.: Zur Anthropologie der Litauer), töötanud oma erialal Berliinis, Leipzigis, Viinis, alates a. 1885 asub arstina Miitavis. Peale mõne arstiteadusliku töö avaldanud: 1) »Die Aerzte Kurlands v. 1825—1900«, Mitau, 1902; 2) »Die Aerzte Livlands, ein biogr. Lexikon nebst einer histor. Einleitung über das Medizinalwesen Livlands«, Mitau, 1905; 3) »Die Aerzte Estlands v. Beginn der histor. Zeit bis z. Gegenwart« (samuti ajalool. sissejuhatusega), Riga, 1922.

Brennsohn, Aerzte Livl., lk. 118. *R. K.*

BREVERN, Georg v., sünd. 4. VIII 1807; õppis 1827—31 Tartu ülikoolis õigusteadust, omandas sealsamas 1834. a. magistri kraadi väitekirjaga, milles käsitles vabameelses vaimus valitsuse ametnikkude seisukohta riigis. 1835.—37. a. viibis välismaal, reisis Saksamaal, Šveitsis, Itaalias, kus omandas laialise üldhariduse. Oli 1838—39 Liivimaa rüütelkonna asetäitjaks notariks, 1839—44 Eestimaa rüütelkonna sekretäriks. Viimases ametis avaldas B. rohket mõju Eestimaa tolleaegse agraarreformi käsitlusele. Sel puhul asus ta seisukohal, et talupoja maaomandusele rajatud agraarolud kõigutavad rüütelkonna politilist seisukohta, kuna teisest küljest talurahvas olevat kultuuriliselt nii madalal arenemisastmel, et vajab mõisniku eestkostmist nii politiliselt kui tulunduslikult. Seepärast soovitas ta põlisrenti, mida pidas olevais tingimusis sama kasulikuks kui maa eraomandust talupojale, ilma et enesega kaasa tooks seda kahjulikkust mõisnikule, mis viimasele omane. Tema seisukoht pääsiski rüütelkonna komisjonis võidule. — 1844. a. määrati B. ametnikuks keiserliku kantselei 2. osakonda, kuhu jäi kuni 1876. a., selles ametis osa võttes ka Balti provintsiaalõiguse väljaandmisest. 1867. a. nimetati B. senaatoriks, 1876. a. riiginõukogu liikmeks. Suri Berliinis 23. VI 1892. — G. v. B. on avaldanud rea kirjatöid ka vene ajaloost. Kuid eriti agaraks uurijaks oli ta Balti ajaloo alal. Selle kohta avaldas ta uurimusi ja algdokumente Bunge »arhiivis«. Tema tähtsamaks tööks on »Studien zur Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. I: Der *liber census Daniae* und die Anfänge der Geschichte Harriens und Wierlands (1219 bis 1244)« mis ilm. a. 1858. See töö sai Vene teaduste-akadeemia poolt Demidovi-auhinna osaliseks. Hiljemini uuris B. ka oma sugukonna ajalugu ja avaldas selle kohta neli köidet uurimusi »Zur Geschichte der Familie Brevern«, mis peale biograafiliste andmete esitavad ka laiema ulatusega materjale. Peale otsese osavõtu toetas B. Balti ajaloo uurimist ka aineliselt.

O. M. Stackelberg, G. v. B., Erinner. aus seinem Leben u. an d. Anfänge d. zweiten Agrarreform in Estland (1907); Ztg. für Stadt und Land 1892, nr. 144. *H. Kr.*

BROCKMANN (Broocmann), **Reiner,** *sen.*, sünd. 1609 Meklenburgis, õppis Hamburgi ja Rostoki ülikoolis usuteadust. 1634. a. peale on B. kreeka keele prof. Tallinna gümnaasiumis, saab a. 1639 Kadrina koguduse õpetajaks ja 1643 praostiks; surn. 29. XI 1647. — B. oli vaimustatud eesti keele pooldaja ja teda peeti oma aja tubliks keeletundjaks. 1. II 1645

valib sinod Uue Testamendi eestikeelse tõlke redigeerimiseks 3-liikmelise komisjoni, kuhu kuuluvad B., Rakvere õp. Nik. Bagge ja Haljala õp. M. Zarenius. Töö aga ei edene komisjoni käes ja jääb peale B.-i surma täiesti soiku. S. a. asub B. piisk. Iheringi soovil ühes Salemanni, Gylläuse ja Goesekeniga (vt. neid) Stahli »Kodu- ja käsiraamatut« parandama ja uuesti trükki toimetama. — B.-i tõist on mainida tema saksa keelest tõlgitud kirikulaulud, milledest 2 on trükitud Stahli »Kodu- ja käsiraamatus« (1637) ja 27 veel peale B.-i surma A. Winckleri väljaantud »Käsi-, kodu- ja kirikuraamatus« (1656). B.-il leidub ka õnnesoovi-luuletusi kreeka, ladina, saksa ja eesti keeles. Tema *Carmen alexandrinum esthonicum* (1637), esinev 8-lk.-lise brošüüri »Glückwünschung etc.« keskel, ja *Oda Esthonica Jambico-Trochaica,* esinev 4-lk.-lise *Nuptiis* (1638) lõpul, hoitakse tallel Õp. E. S.-i raamatukogus. Tema kolmanda eestik. luuletuse *Ad Sponsam* (*Oda Esthonica Trochaica,* 1639) originaal on Tall. poegl. gümn. rmtk.-st kaduma läinud. B.-i laulude äratrükke vt. »Eesti kirjak. vanem. mälestised«, lk. 52—8. Sealtsamast kadunud on ka tema „*Vota Nuptialia*"

Paucker, Geistl., 182; T. Sander, E. kirj. lugu II[II] (1911); Kampmann, Peaj. I[III] 170 j.j. *M. R.*

BROCKMANN (Broocmann), **Reiner,** *jun.,* eelmise poeg, õppis Tartu ülikoolis, sai 1666. a. Laiuse kog. õpetajaks ja 1678 Tartumaa praostiks; võttis osa piiblikonverentsist Pilistveres (1686) ja töötas 1687 kindr.-sup. Fischeri (vt.) juhatusel Tartus lauluraamatu-komisjonis; suri kevadel 1704.

Napiersky, Pred. Lex. I, 30; Recke-Napiersky, I; Sv. biogr. lex. VI. *M. R.*

BROTZE, Johann Christoph, sünd. 12. IX 1742 ukj. Görlitzis, kus ta isa Johann Christoph oli soolamõõtjana magistraadi teenistuses. B. astus 1763. a. Leipzigi ülikooli, õppis usuteadust, kuid ka filoloogiat, algas siin ühtlasi oma kirjanduslikku tegevust professorite Adelungi ja Schreberi abilisena nende tõis Hiljemini asus ta Wittenbergi, omandas seal dr. phil. kraadi, ilmus a. 1768 raehärra v. Vegesacki koduõpetajana Riiga; v. Vegesack, kes ise oli vaimustatud muinsustekorjaja, äratas ka B.-s huvi meie maa mineviku vastu. 1769 on B. lütseumi subrektor, 1783 konrektor, 1801—04 lütseumi asetäitja rektor; peale lütseumi ümbermoodustamist gümnaasiumiks jäi ta viimase ülemõpetajaks. A. 1815 lahkus ta umbes 46-a. teenistuse järel ametist ja pühendas oma viimsed aa. täitsa oma ajaloolistele töödele. B. suri 16. VIII 1823 ukj.

Kõnelemata B. pedagoogilisist teeneist, omab ta tähtsat kohta ajaloolasena oma ajalool. muinsuste kogude tõttu. Käsikirjaliselt on B.-st säilinud 20 köidet in folio dokumentide koopiaid, kroonikate kokkuvõtteid, mitmesuguseid vappide, rahade, pitserite ja muude mälestusmärkide jooniseid. Need köited, praegu alalhoitavad Riia linna raamatukogus, annavad kujuka tõenduse B. suurest virkusest ning kogumishuvist ja on veel tänapäev uurijale materjali leiukohaks, kuna B. allikaid on kasutanud, mis praeguse ajani originaalis pole säilinud, nagu näit. Jürgen Helms'i vaieldav kroonika, mis seni ainult B. kokkuvõttest oli tuntud ja millest nüüd prof. Cederberg (vt.) Linköpingis koopia on leidnud. *Index corporis historico-diplomatici* eeltööd põhjenevad B. kogudel. Samuti on Võnnu õpet. Körber (vt.) B. kogusid kasutanud, kuna B. temale ta »Materialien« jaoks väärtuslikke lisandeid on saatnud. Köidete sisu jaguneb järgmiselt. Kõige väärtuslikum on »Sammlung verschiedener livl. Monumente, Prospecte, Münzen, Wappen etc.« 10 kd. Köidete sisu moodustavad peamiselt B. poolt isiklikult valmistatud vanade rahade joonised, vanade kindluste ja losside plaanid ja pildid, vanade plaanide ja jooniste koopiad, hauasambad jne. jne., kõik materjalid, mis ajalool. uurimusteks suure väärtusega ja mis kaugeltki veel täieliselt pole läbi uuritud. Järgnevad: *Sylloge diplomatum Livoniae illustrantium,* 2 kd., »Proben von Schriftzügen vom Jahr 1300—1501 nach der Zeitfolge«, 1 kd. in fol., »Livland am Ende des 18. Jahrh.«, 1 kd. in fol., »Annalen Rigas von der Erbauung bis auf die neueren Zeiten«, 1 kd. in fol.; peale selle mitu köidet genealoogil. märkusi, dokumentide koopiaid jne. — Avaldanud on B. oma nime all ainult 8 programmi, tiitliga »Rückblick in die Vergangenheit« (Riga 1805—10, 1812, 1814). Anonüümselt aga on temalt ilmunud rohke arv artikleid Hupeli »Nord. Misc.'des« ja »N. Nord. Misc.'des« kui ka mitmes ajakirjas (Rigasche Stadtblätter, Albanus'e Livl. Schulblätter, Kaffka Nord. Archiv). Teoste nimestik leidub Recke-Napiersky leksikonis.

Autobiograafia (kuni a. 1815) A. Albanus'e raamatukeses »Einladung zur feierl. Amtsniederlegung des Herrn ... Dr. J. Chr. Brotze« (1815). — (G. Bergmann) Dr. J. C. Brotze (1825); Rig. Stadtbl. 1820, nr. 42, 1867, nr. 30; Mitt. XXIII. — Praegu on B. materjalide väljaandmine teoksil. *O. F.*

BROWNE, George v., 1774. a. krahv, sünd. 15. VI 1698. a. Iirimaal vanas aadliperekonnas. Et B. katoliku usku oli ja selle tõttu Inglise riigiteenistusse ei pääsnud, astus ta 1725. a. ohvitserina Pfalzi kuurvürsti teenistusse. 1731. a. siirdus B. Vene sõja-

väkke, kus ta oma aususe, kohusetruuduse ja julguse tõttu teenistusredelil kiiresti tõusis. Türgi sõja ajal sattus B. 1738. a. türklaste kätte vangi ja müüdi orjaks. Prantsuse saadiku Villeneuve'i poolt välja ostetud, põgenes ta Venemaale tagasi ja tõi Konstantinoopolis tema kätte sattunud türklaste järgmise aasta sõjaplaani Vene vastu kaasa, millise teo eest ta kindralmajoriks ülendati. 40-dail aa. viibis B. oma väeosadega 4 a. Liivimaal. 1752. a. ülendati B. kindralleitnandiks ja 1756. a. kindral-en-chefiks. 7-a. sõjas sai B. väga raskesti mitmest kohast haavata ja pääsis Zorndorfi lahingus 1758. a. ainult õnneliku juhuse läbi surmast. Tasuks kinkis keisrinna Elisabet talle Liivimaal Smilteni mõisa pärandatavaks omanduseks ja Penau mõisa Kuramaal eluaegseks valdamiseks. Kui Peeter III a. 1762 B. määras vägede ülemjuhatajaks Taani vastu, keeldus B., kes Vene-Taani sõda heaks ei kiitnud, seda kohta vastu võtmast. Esimeses vihas otsustas keiser B. maalt välja saata, kuid andis talle siiski armu ja määras ta Liivimaa kindralkuberneriks arvates 1. III 1762. Varssi troonile saanud Katariina II hindas B. töökust, kohusetruudust ja erakordset ausust niivõrra kõrgesti, et ta temast ka siis ei tahtnud lahkuda, kui B. hiljemini palus ametist vabastamist oma kõrge vanaduse tõttu. Kuni oma elu lõpuni 18. IX 1791 püsis B. oma ametis Liivimaa ja 1775. a.-st peale, mil Eestimaa ühendati Liivimaaga üheks kindralkubernerkonnaks, ka Eestimaa kindralkubernerina. Katariina II täielise usalduse osalisena ja kõigi tema ettekirjutuste täpsa täitjana juhtis B. ligi 30 a. Liivimaa asju. Üldiselt oma toiminguis õiglane ja erapooletu, hoolitses B. siiski valvsa silmaga oma autoriteedi eest, ei kannatanud vasturääkimist ja nõudis ka administratiivasjus samasugust tingimatut subordinatsiooni, millega ta oli harjunud sõjaväes, karistades valjusti iga sõnakuulmatuse eest. Eriti isemeelseks, valjuks ja tujukaks muutus B. oma viimseil eluaastail, mil ta mõju keskvalitsuse juures niivõrra vähenes, et senat mitmed tema ettepanekud tagasi lükkas ja mõned määrused tühistas. Katariina II soovil, kes 1764. a. Liivimaal reisides oli tundma õppinud Liivi talupoegade armetut seisukorda, esitas B. Liivi maapäevale 1765. a. 11 propositsiooni, milledest 3. ja 7. käsitlesid talurahva õigusliku ja tulundusliku seisukorra parandamist. Teravail sõnul arvustades aadli senist tegevust leidis B., et talupojad igasuguse omandusõiguse puudumise, määratu raskete orjuste ning koormuste ja halastamatult valjude karistuste pärast kaotanud tuju tööks ja omandamiseks. Et otse võimatuks muutunud seisukorda parandada, pani B. ette: 1) anda talupojale õigus oma vallasvara, eriti selle osa peale, mis ta ise oma tööga omandanud, 2) normida orjused ja koormused, kooskõlastades nad talupoja maksujõuga ja tema käes oleva maa suurusega, 3) panna õiglased piirid kodukari-õiguse tarvitamisele, 4) piirata inimeste müümist, ära keelates neid maalt välja müüa ja perekondi lahutada. Et Vene valitsus seni aastakümnete jooksul oli tunnustanud olevat seisukorda kõigi selle väärnähtustega, tulid B. ettepanekud aadlile täiesti ootamata ega leidnud peale parun Schoultzi Ascheradenist (vt.) ühtki toetajat. Oma kirjalikus vastuses B.-le rõhutas rüütelkond, et talupojad on orjad rooma õiguse mõttes, kelledeks nad maavallutamise fakti tõttu muutunud. Sellega tugivat pärisorjus aadli õigustele ja eesõigustele ning vastavat ka talurahva loomulikele hingeomadustele. Rüütelkond hoolitsevat ise niipalju kui vaja talurahva hea käekäigu eest. Nii olevat B. etteheited ärateenimata ja ettepanekud ülearused. Seepeale teatas B., et algatus propositsiooneks, eriti 3-daks, keisrinnalt endalt välja läinud ja et sel juhul, kui maapäev soovitatud määrusi maksma ei pane, oodata on vastavat seadust keisrinna poolt. Nüüd oli maapäev sunnitud järele andma ja võttis osa B. esitatud propositsioonest vastu. 12. IV 1765 kinnitas B. maapäeva otsused ja laskis nad kirikuis eesti ja läti keeles ette lugeda. 1765. a. määrused tunnustasid kõik liikuva vara, mis talupojal maksude ja koormuste õiendamisest üle jääb, tema omanduseks, nõudsid mõisnikult, et ta orjusi seniseist kõrgemale ei tõstaks, piirasid veidi kodukari-õigust (väiksemate süütegude eest piitsaga karistada, külmal ajal talupoegi mitte kütmata ruumis kinni hoida jne.). Talupojale anti õigus Ordnungsgericht'ile oma härra peale kaevata, kuid üksikult ja suusõnal, kusjuures põhjuseta kaebajaile oli ette nähtud ihunuhtlus. Et valitsus peagi tagasi tõmbus selle õrna küsimuse edaspidisest lahendamisest ja, leppides aadli näiliku järeleandmisega, 1765. a. otsuste täitmise järgi ei valvanud, siis ei annud need otsused tulunduslikult ega õiguslikult pea mingisuguseid tagajärgi. Nii jäi B. väljaastumine a. 1765 ainult teatavaks pretsedendiks edaspidiste paranduskatsete jaoks. 1765. a. otsustest teostati mõnevõrra määrusi koolide kohta, mida iga mõis pidi asutama, kuid sedagi suuremas ulatuses alles pärast nende kordamist a. 1785. Mitmeti hoolitses B. Liivi tööstuse ja kaubanduse eest, pani suurt rõhku korralikkude teede ja sildade ehitamisele (tema toetusel ehitati, näit., Tartu kivisild, mis 1784. a. valmis sai), andis rea uusi politseikorraldusi Liivimaa linnadele, muu seas ka Valgale ja Kuresaarele. Tulikahjude läbi kannatanud Tartule muretses B. riigilt 100 000 rubla protsendita ehituslaenu

ja toetas Tartu uue raekoja ehitamist, mis 1786. a. pidulikult avati. B. kandis hoolt ka avaliku hoolekande eest, laskis linnadesse (Valga, Viljandi, Kuresaare, Võru) ehitada haige- ja vaestemaju ja üle terve maa tagavara-viljaladud ikalduste korraks. Kõigest jõust toetas B. aadli meeslääänide allodifitseerimispüüdeid, kuni Katariina II manifestiga 3. V 1783 kõik läänimõisad Eesti- ja Liivimaal tunnustas pärandatavaks täieliseks eraomanduseks. Katariina II asevalitsus-korra (Statthalterschaft) maksmapaneku puhul Liivi- ja Eestimaal püüdis B. alguses sellele kardinaalsele reformile pehmemat kuju anda ja oli skeptiline keskvalitsuse kaugeleminevate tsentraliseerimispüüete vastu, alistus aga siiski keisrinna tahtele ja viis reformi läbi, jagades asevalitsuskonna uue kava järgi kubermangudeks ja maakondadeks ja ellu kutsudes uusi maakonnalinnu (näit. Võru).

(Borch, M. J. *comte de*), *Histoire de la vie de George de Browne, comte du Saint-Empire* (Riga, 1794); Bröcker, George von Browne, Inl. 1849, nr. 45; Körber, George von Browne, Inl. 1861, nr. 19—22; Сборникъ матеріаловъ и статей по исторіи прибалтійскаго края I, (1876); Р. Б. Сл.; J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrh. (1876). *P. T.*

BRUININGK, Heinrich, sünd. Narvas 7. VII 1675, õppis 1692. a. peale Kielis ja Halles, reisis Saksamaal, Rootsis, Soomes, Lapis, Venemaal, sai 1697 Narva Saksa koguduse õpetajaks ja 1700 sõjaväe-õp.; nimetati 1711 Liivimaa kindralsuperintendendiks ja ülemkonsistooriumi asepresidendiks Liivimaa rüütelkonna ettepanekul, sai selle kõrval Riia rae kutsel Peetri kiriku ülem-õpetajaks ja linnakonsistooriumi assessoriks (1712); suri Riias 24. I 1736. Tema järeltulijad omandasid aadliseisuse õigused ja nime, neist on võrsunud tuttav Bruiningkite aadli-suguvõsa, kelle liikmeist mõned teo-orjuse ajal tegelikku huvi avaldanud eesti rahva elujärje parandamise vastu. — B.-il tuli hoolitseda Põhja sõja ajal hävitatud kiriku ja kooli ülesehitamise eest. Oma tegevuses omandas B. hea administraatori ja kooliasja edendaja kuulsuse. Varssi pärast ametisse astumist võtab B. suurema kirikutekatsumise ette, et koguduste seisukorra kohta andmeid muretseda. Rootsiaegne kool on sõjamöllus täiesti hävinud, koguduste õpetajate hulgas leidub rohkesti vähekõlblisi isikuid. Viimase nähtuse üle peab B. veel palju hiljeminigi kaebama, nii maanõunikkude-kogule 1727. a. Koguduste ja õpetajate kõlblise järje tõstmisega ühes püüab B. ka koguduste varanduslikku seisukorda kindlustada, selgitades sõja ajal segaseks muutunud majanduslikke olusid üksikkogudustes; siin töötavad tema kõrval 1711. a. uuesti ellukutsutud ülem-kirikueestseisja ametid. 1727. a. nõuab B. maapäevalt, et on tarvis kiriku-eestseisja amet üldiselt jälle uuendada ja kirikukatsumisi sagedasti ning valjult pidada, niisama koolide eest hoolitseda. Maapäev on B.-i nõudmistega üldiselt nõus ja otsustab, et ülem-kirikueestseisja ametid peavad valvama selle üle, et kirikukatsumisi peetaks korralikult, vähemalt iga kolme a. järel, tühjad koguduseõpetaja kohad võimalikult pea täidetaks ja koguduste hooned korras hoitaks. B.-i püüdeil kõrgemate koolide alal oli teatav edu, kuid rahvakooli uuendamise katsed, kus B.-it toetab kindral v. Campenhausen, ei anna raskestilaastatud maal silmapaistvamaid tagajärgi. — B. leidis suurt lugupidamist kodus ja väljaspool, eriti ka keiser Peeter I juures, kes teda paaril korral Peterburi käsutas ja temale m. s. ülesandeks tegi arhimandriit Theodosiusega kirjavahetusse astuda ev.-lut. ja kreeka-katoliku usu vahede selgitamiseks. Vaimuliku ameti kõrval pidas B. ka mõisa Holdres, Vana-Suislepis ja Lätimaal.

Napiersky, Pred. Lex. II; Recke-Napiersky I; J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrh. (1876), lk. 117 j., 153, 175; H. Bruiningk, Das Geschlecht v. Bruiningk in Livland (1913), lk. 103—22; Lipp, Kir. ja har. l. II, 1, 16—18. *J. K.*

BRUININGK, Hermann, dr. phil., parun, ajaloolane, sünd. 7. IX 1849 Tartus, õppis 1867—75 Tartu ülikoolis õigusteadust, hakkas aga juba sel ajal C. Schirreni (vt.) ettekannete mõjul (1866) suurt huvi tundma ajaloo vastu, õppis R. Hausmanni (vt.) juures paleograafiat, süvenes Õp. E. S.-i allikate kogu uurimisse. 1873. ja 1875. a. esitas B. Õp. E. S.-ile kava Liivimaa mõisaarhiividest ajalool. dokumentide süstemaatiliseks koondamiseks ja väljaandmiseks, mille teostamisele olid pühendatud B.-i elukäigu järgmised aastakümned. B.-i töö tagajärjeks oli »Ajalool. maa-arhiivi« (alul »Liivimaa rüütelk. vana arhiiv«; 1920. a. alates osa Latvia riigiarhiivist) asutamine Riias ja »Livl. Güterurkunden'ite« avaldamine: I kd. (1207—1500) ilmus a. 1908, B.-i ja N. Buschi ühisel toimetusel, II kd. (1501—45) a. 1923 Latvia haridusministeer. kulul; III kd. (1546—62) on käsikirjas peaaegu valmis. — Samuti teedrajavalt on B. teotsenud seni söödis olnud Balti keskaja kirikuloo uurimisel; sellelt alalt mainitagu peale lühemate artiklite ta teost »Messe u. kanon. Stundengebet nach d. Brauche d. Rigaschen Kirche im spät. Mittelalter« (1904), mis möödapäästamata tarvilik Liivimaa katoliku perioodi süvenemiseks. — Mõisade ajalooga tihedas ühenduses olevale genealoogiale ühes heraldikaga ja sfragistikaga andsid B.-i uurimused rea üksiklisandeid;

1913 järgnes eeskujulik suguvõsa ajalugu »Das Geschl. von Bruiningk in Livland«. — Ka ajaloolise poleemika alal on B. teotsenud (Livl. Rückschau 1879, Apologet. Bemerkungen ja nende Apologie, 1880 j. m.).

B.-i teoste nimestik tema suguvõsa ajaloos (133 nr.-it kuni 1913. a.) ja Mitt. XXIII.

L. A.

BRUININGK, Karl Axel Christer, sünd. 7. VI 1782 Tartumaal, õppis 1790—98 Saksamaal (Neuwiedis, Uhystis j. m.) Herrnhuti õppeasutustes, omandades seal humaansed ideed ja filantroopilise meelelaadi; pärast isa surma a. 1802 asus maale oma mõisu (Hellenurme, Palupera, Vorbuse j. t.) valitsema, võttis agaralt osa maa-omavalitsuse tegevusest. Suri Tartus 21. X 1848. G. Merkeli (vt.) vaimustatud austajana püüab B. igapidi talurahva tervislikku, vaimlist ja majanduslikku seisukorda parandada. A. 1814 anonüümselt ilmunud brošüüris »Über die Verbesserung liefländ. Bauerwohnungen« annab ta maa elumajade seisukorrast masendava ülevaate, nõuab ruumikaid, valgeid elumaju ja rehetoa eraldamist eluruumidest. Hellenurmes teeb B. katset uuelaadiliste elumajade ehitamisega, kuid talupojad ei näita asja vastu suuremat arusaamist ega huvi. Ülem-kirikueestseisja ametis hoolitseb B. mitmeti rahvakooli tõstmise eest, korjab andmeid kooliskäijate arvu, õppejõudude ning -abinõude kohta ja õhutab koolirevidente agaramale tegevusele. 30-date aa. lõpul esines B. maapäeval üksikasjalise kavaga Eesti õpetajateseminari ellukutsumise kohta. »Talupoja koolmeister peab õppima mitte palju, kuid seda, mis vaja«: sellepärast tuleb B.-i arvates seminar ühendada eeskujuliku taluga, õpilasi lasta oma otsekohese õpitöö kõrval ka põllutööd teha ja neile uuendusi põllukultuuri alal õpetada. Maapäeva heakskiitmisel pidas B. valitsusega läbirääkimisi, paludes seminari jaoks Väike-Rõngu kroonumõisast paar talu ja rahalist abi esialgseks sisseseadeks. Hoolimata rahaminister Cancrini toetusest läks kavatsus lõpuks nurja: a. 1840 keeldus valitsus rahalist abi andmast ning seminari alla maatükki eraldamast, ja lõpuks otsustas maapäev a. 1844 loobuda edaspidistest sammudest seminari asjus. Ka talurahva vabastamise küsimuse harutamisest võttis B. elavalt osa, esinedes selles suhtes äärmise radikaalina. A. 1816—19 kaitsis ta pärisorjuse kaotamist ühes pärandatava kasutamisõiguse andmisega talupojile, ülemineku kergendamist naturaalrendilt raharendile ja siis pärisomandusele. Aa. 1842—47 nõuab B. rentnikele pärandatava kasutamisõiguse andmist, teo-orjuse kaotamist järkjärgulise, mõisnikule sundusliku raharendile ülemineku teel, rendikõrguse kindlaksmääramist kohtu kaudu, kui pooled omavahel kokku ei lepi, ja rentniku õigust ka ilma mõisniku nõusolekuta oma kohta päriseks osta, kusjuures talu hinna jällegi kohus kindlaks määraks. Need radikaalsed nõuded ei leia isegi H. v. Fölkersahmi (vt.) täielist pooldamist. Nii maapäeval kui ka n. n. »Peterburi komitees« a. 1846—47 jääb B. oma programmiga üksi ja lahkub selle järel avalikust elust. — Ka Balti suurpõllukultuuri tõstmise ajaloos on B.-il suured teened. B. propageerib meriinolammaste kasvatamist, asutab a. 1825 ühingu »Verein für die Zucht von Merinoschafen« ja seab Hellenurmes eeskujuliku lambakasvatuse sisse. Thaeri ideedest agaralt kinni haarates avaldab B. suurt elustavat mõju mõisade põllunduse reformimisele. Rüütelkonna mõisade juhatajana viib B. neis mõisades põhjalikud agronoomilised uuendused läbi.

H. Bruiningk, Das Geschlecht von Bruiningk in Livland (1913); Lipp, Kir. ja har. I. II; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im XIX Jahrh., I, II (1899, 1911).

P. T.

BRUNBERG, vt. **BORNHÖHE.**

BUCCIUS, Wilhelm, võib-olla kõige vanem trükis avaldunud eesti kirjanik üldse, on mingisuguse eestikeelse käsiraamatu autor, mis raamatut aga seni pole korda läinud leida. Sünd. Liivimaal 1585, astus B. 1601 jesuiitide ordu liikmeks, oli kauemat aega tegev kirikuõpetajana, surn. Vilnas 24. XII 1643. Vanemate allikate järele nimetatakse tema raamatut »Handbuch in estnischer Sprache«, kuna mõned allikad tunnevad teda nime all: *Institutiones Estonicae* (*Catechismus magnus, Ceremoniae quaedam Ecclesiasticae elucidatae, Quaestiones de omnibus festis anni, Hymni et cantiones sacrae, Piae ad Deum et Sanctos precationes*) Braunsberg, 1622. See oli kirjutatud rahvakeeles, sattus seega paavsti vande alla.

Recke-Napiersky I; Hermann, E. kirj. ajal., 13; Ph. Alegambe, *Bibl. scriptorum soc. Jesu* (1643), lk. 169; Verh. GEG I^1 20, I^2 43, II^2 25 jj. Uus Testament, 1715 (eessõna).

P. B.; A. S-te.

BUCHHOLTZ, Anton, ajaloolane, sünd. Riias 16. VII 1848 dr. August B.-i pojana, õppis Tartu ülikoolis esiti astronoomiat, siirdus siis õigusteaduskonda ja lõpetas selle a. 1875; oli pärast Riia linna teenistuses mitmesugustes ametites: nii oli ta 1873—74 Riia rae auskultant, 1874—82 linnakohtu (Vogteigericht) ja 1882—89 vaestelaste-kohtu sekretär. Olles juba noorest east huvitatud ajaloost ja selle abiaineist pühendas B. mitme a. kestes palju harrastusi ja tööd arheoloogiale, numismaatikale ja ajalool. dokumentide kogumisele. Eriti olid B.-i huvid sihitud

kodulinna eel-ajaloo ja ajaloo alale ning ta tööd Riia Aj. ja Muins. S.-i ülesannete täitmisel tuleb asjatundja (H. v. Bruiningk) arvamise järgi kõrgelt hinnata. Oma pika aja kestes kogutud Riia linna ajalugu valgustavad materjalid avaldas B. a. 1892 töös »Zur Geschichte der Belagerung u. Kapitulation der Stadt Riga 1709—10« (Mitt. XV), mis põhjalikult käsitleb saatuslikke aastaid Liivimaal. Järgneval a. ilmus B.-i kõige tuttavam teos »Beiträge zur Lebensgeschichte J. R. Patkuls« (Riga, 1893), milles uurija erapooletult valgustab Patkuli välist elukäiku kuni a. 1700. Mõlemas mainitud uurimuses puudutab B. ainult möödaminnes kodumaa politilisi sündmusi, mida on seletatud selle asjaoluga, et B. end ajaloo uurimise alal ainult asjaarmastaja tundis olevat. B.-i töö Patkuli üle, mis tunduvalt erineb varemini ilmunuist, tekitas Liivimaal mõnel pool meelepaha. — A. 1899 ilmus B.-i sulest erilise monograafiana kodulinna olusid valgustav »Geschichte der Juden in Riga bis zur Gründung der Hebräergemeinde im J. 1842«. — A. 1898 sai B. Königsbergi ülikoolilt dr. phil. h. c. astme; ta suri 3. X 1901. Peale B.-i surma andis A. v. Bulmerincq välja B.-i poolt kogutud »Aktenstücke u. Urkunden zur Geschichte d. St. Riga 1710—40« (3 kd.).

H. v. Bruiningk, Dr. phil. A. Buchholtz, Gedächtnisrede (SB Riga 1901, lk. 70—79, trükitud ka ajakirjas Illustr. Beilage zur Rigaschen Rundschau 1901, nr. 10) j. t. *A. R. C.*

BUCHHOLTZ, Arend, sünd. Riias a. 1857 ajaloolase August Wilh. B.-i pojana, õppis 1875—80 Tartu ülikoolis keeleteadust ja ajalugu, omandades cand. hist. kraadi. 1880—81 oli B. Riia linna raamatukogu juhataja abi, 1881—89 »Rigasche Stadtblätter« toimetaja, 1890—1923 Berliini linnavalitsuse teenistuses raamatukogude alal, 1906—23 Berliini keskraamatukogu juhataja, mis, tema poolt asutatud, tõusis Saksamaa parimaks avalikuks raamatukoguks. 1. I 1924 loobus B. vanaduse tõttu juhataja kohast. — B. on avaldanud rea teoseid raamatukogude, bibliograafia, genealoogia ja ajaloo alalt, milledest erilist tähelepanu väärib »Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588—1888«, Riga, 1890 (doktori-dissertatsioon). Teos käsitleb väga põhjalikult Baltimaa, eriti Riia trüki- ja kirjastusolusid iseäranis vanemast ajajärgust kuni XVIII a. s.-ni, ja esimese trükkija N. Mollyn'i trükke.

Zentralbl. f. Bibliothekswesen 1924, Jahrg. 41, lk. 58. *F. P.*

BUDBERG, Johann Gustav v., parun, üks n. n. »Budberg-Schraderi maaseaduse« projekti autoritest, sünd. 10. (11.?) VII 1693, õppis alates a. 1712 Königsbergis ja Halles, oli hiljemini Liivimaal mitmesugustes rüütelkonna ametites tegev, suri 15. (?) III 1754 maanõunikuna ja õuekohtu abi-esimehena. — Liivimaa maapäeva ettepanekul (1727) lubas Vene keskvalitsus komisjoni moodustada Liivimaa täielise maaõiguse kodifitseerimiseks (1728), millise komisjoni liikmeiks 1730. a. maapäeval valiti peale muude õuekohtu assessor J. v. Schrader ja Tartu maak. rüütelkonna esindajana B.; viimased ongi õieti 1737. a. maapäevale esitatud maaseaduse-kava kokku seadnud. Seadusekava kandis nime »Des Herzogthums Livland Ritter- und Landrecht« ja koostus 5-st osast (Gerichtsordnung, Personenrecht, Erbrecht, Sachen- u. Obligationsrecht, Criminalrecht). Kava aluseks näib olnud peamiselt Eestimaa rüütli- ja maaõigus, siis ka mitmed Saksa seadustekogud, eriti Preisi maaõigus. Üldiselt oli maaseaduse-kava eesmärgiks seni maksnud õiguslikud normid fikseerida — sel kujul, mil nad maa valitsevale kihile vastuvõetavad olid. Võiks m. s. ära märkida, et kava järgi oleks pärispõlves viibival talupojal olnud omasoetatud liikuva varanduse ja põllusaagi omamis- kui ka tingimisi pärandamise õigus; pärishärra vägivalla vastu võis talupoeg kaebust tõsta. — Kuid kavale polnud määratud kunagi seaduseks muutuda. Peale teiskordset läbivaatamist uue komisjoni poolt rändas projekt a. 1740 Peterburi, oli seal aastate kestes mitmes komisjonis harutusel ja sattus viimaks a. 1755 senati, kuhu ta jäigi; a. 1764 mainitakse projekti viimast korda senati kirjavahetuses. Uute sündmuste tõttu Katariina II valitsuse alul jäi kava unustusse.

B.-i elulool. andmed: A. v. Budberg, Beitr. zu einer Gesch. des Geschl. v. Bönninghausen, gen. Budberg (1897) tabelid nr. nr. VIII ja X, lk. 50. — Maaseaduse-kava kohta: Schwartz, Geschichte der livl. Ritterrechte (Hupel, N. Nord. Misc., Stck. 5. u. 6.), lk. 219—46; Bunge, Einleit. in die liv-, esth-, u. curl. Rechtsgeschichte (1849), lk. 283—86; R. Stael v. Holstein, Die Kodifizierung des balt. Provinzialrechts (B. M., 52., lk. 190 jj., 249 jj.); A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr u. Bauer in Livland im 17. u. 18. Jahrh. (1890), lk. 142—64. *R. K.*

BUDBERG, Leonhard Gustav, parun, maanõunik, õuekohtu assessor, sünd. a. 1640, tõsteti 1693. a. alul kun. Karl XI poolt Rootsi vabahärra seisusesse. — A. 1690 saadeti B. Liivi rüütelkonna poolt Tartu maapäeval tehtud otsuse põhjal ühes Patkuliga (vt.) Karl XI juurde, et nõutada maaõiguste ja privileegide säilitamist. See ülesanne saa-

dikuil ei õnnestunud ja B. pöördus koju tagasi, kuna Patkul Stokholmi jäi. 1693. a. ilmus B. ühes maanõunikkude O. v. Vietinghoffi ja Albr. v. Mengdeniga (vt.) kun. nõudel uuesti Stokholmi, et seletust anda Võnnu maapäeva otsuse põhjal nende poolt 30. V 1692 õige teravas toonis kokkuseatud ja kindr.-kub. Hastfer'ile (vt.) esitatud palvekirja kohta, mis sisaldas kaebusi reduktsiooni teostamisel tekkinud väärnähtuste üle. Maanõunikkude vastu tõsteti süüdistus majesteedi haavamises ja nad mõisteti 2. XII 1694 surma, milline otsus kun. poolt vangistuseks ümber muudeti. 1697. a. vabastati maanõunikud kun. otsuse põhjal. — Kuivõrt B. osa võttis Patkuli äraandlikkude kavatsuste teostamisest, on teadmata. Kuid nagu hiljemini avalikuks tulnud dokumendid seda tõendavad (kiri saksi kindr. Flemingile veebr. 1699), oli ta 1699 Rootsi vaenlastega ühenduses. — 1699. ja 1700. a. kindr.-kub. Dahlbergi (vt.) poolt kokkukutsutud Liivimaa seisuste esindajate koosolekuil oli B. tegev aadli ja maaomanikkude saadikute juhina. — B. suri a. 1708.

A. v. Budberg, Beitr. zu einer Geschichte des Geschl. v. Bönninghausen, gen. Budberg (1897), lk. 49, 55—59; Seraphim, Livl. Gesch. II[II]; Bunge, Archiv VII. *R. K.*

BUDDENBROCK, Gustav Johann v., sünd. 5. IX 1758 Volmari lähedal, õppis 1775—79 Königsbergi ja Göttingeni ülikoolis, asus 1780 Baltimail kohtu alal tegevusse, esiti adjunktina sillakohtus, 1781 maakohtus, 1783—96 ülem-maakohtu assessorina ja alates a. 1800 Riia õuekohtu liikmena. Hiljemini töötas B. Peterburis talurahva seisukorra lahendamiseks määratud komisjoni liikmena, sai 1816 Tartu ülikooli audoktoriks ja suri Riias 14. XII 1821. — Oma ameti kõrval töötas B. suure usinuse ja eduga Liivimaa õigusesse puutuvate küsimuste alal, süstematiseeris ja kodifitseeris Liivimaa õiguse materjale ja valgustas talurahva seisukorda õigus-ajalooliselt seisukohalt. Tema teostest väärivad tähelepanu: »Beyträge zur Kenntnis der Provinzialverfassung und Verwaltung des Herzogthums Livland« (St. Petersburg, 1804); »Sammlung der Gesetze, welche das heutige Livländ. Landrecht enthalten« (I Bd. Mitau, 1804; II Bd. Riga, 1821); »Livländ. Ritterrecht« (N. Nord. Misc. V, VI); »Beytrag zur Geschichte der Livländ. Leibeigenschaft« (Storch, Russland unter Alexander I, IV, 137—59). — M. s. võttis B. osa ka 1804. ja 1819. a. talurahva-seaduste redigeerimisest.

Recke-Napiersky I; Beise I; Napiersky, Gesch.-Schr., 80. *K. G.*

BUDENZ, Joseph, keeleuurija, sünd. 13. I 1836 ukj. Fulda läheduses Saksamaal, surn. 15. IV 1892 ukj. Budapestis. Göttingeni ülikoolis hakkab B. ühe ungari üliõpilase mõjul huvi tundma ungari keele vastu ja pühendab end uurali-altai keeltepere süstemaatilisele uurimisele, tuleb a. 1858 Ungari, teotseb esiti gümnaasiumiõpetajana, saab 1868 Budapesti ülikooli eradotsendiks ja on a.-st 1872 kuni surmani uurali-altai keeleteaduse professor Budapestis. — B. on suurem ungari võrdleva keeleteaduse esindaja. Loobudes ungari keele türgi päritolu teooriast konstateerib B., et türgi elemendid ungari keeles ainult laensõnadena esinevad ja et ungari keel kuulub soome-ugri keelteperesse. 80-dail aa. tekkinud n. n. ugri-türgi keelesõjas viib B. oma teooria võidule. B.-i tähtsaim teos 70-daist aa. on »Ungari-ugri võrdlev sõnastik« (Magyar-ugor összehasonlító Szótár), mille tundmine veel meiegi päevil tarvilik igale soome-ugri keeleuurijale. Lõpetamata jäi B.-i teine peateos »Ugri keelte võrdlev vormiõpetus«. Mõlemas teoses on ka vastavad eesti sõnad ja vormid käsitletud. Peale nimetatute on B.-i sulest ilmunud veel rida töid soome-ugri keeleteaduse alalt.

B.-i üle: E. N. Setälä (Valvoja 1892) ja B. Munkácsi (Budapesti Szemle 1896) artiklid. — B.-i teoste nimestik leidub n. n. Budenzi-albumis (1884). *E. V.*

BUDILOVIČ, Anton, sünd. 24. V 1846 Grodno kub. ülempreestri pojana, õppis Peterburi ülikooli ajaloo - keeleteaduskonnas 1863—67, viibis pikemat aega välismaal, oli 1875—81 Nježini ajaloo-keelet. instituudi ja 1881—92 Varssavi ülikooli professor. 1892. a. sügisel nimetati B. Tartu ülikooli slaavi keelte võrdleva grammatika professoriks ja ülikooli rektoriks. Neisse ametitesse jäi B. kuni 1901. a. kevadeni, mil ta nimetati rahvahariduse-ministeeriumi nõukogu liikmeks. 1908. a. alul hakkas B. Moskva vanameelse ajalehe „Московскія Вѣдом." väljaandjaks ja toimetajaks; suri aga varssi, 12. XII 1908. Teadusemehena avaldas B. kirjatöid slaavi keelte ja slaavi soost rahvaste kultuuriloo alalt. Iseäranis suur aga on B.-i publitsistlikkude kirjutiste arv ajakirjades ja ajalehtedes Нов. Время, Моск. Вѣдомости, Окраины Россіи, Рижскій Вѣстникъ, Епарх. Вѣд., kus käsitletakse Vene riikluse ja slaavluse päevaküsimusi; erilist tähelepanu leiab Vene riiklik politika piirimaade suhtes. Siin esineb B. 80.-dail aa. alanud piirimaade »ligindamise«, s. o. venestamisvõtete veendunud ja sihikindla ideoloogina ja kaitsjana: koguteos „Наука и политика", 1905; „Къ вопросу объ окраинахъ Россіи", 1906; „Можетъ-ли Россія отдать инородцамъ свои окраины", 1907; „О задачахъ православія въ Прибалт. Краѣ" j.t. Vene riigi piirimaade-politikas omandas B. silmapaistva koha Tartu ülikooli rek-

torina, kus tema ülesandeks oli teostada ülikooli muutmist venekeelseks ja venemeelseks 80-date aa. lõpul valmis Vene rahvuslikes ringkondades põhivaade Tartu ülikooli reformimise suhtes: 1) vene keele tarvituselevõtmine kõigis teaduskondades, peale usuteaduskonna, ja ülikooli õppetegevuse ligindamine 1884. a. ülikoolideseaduses kindlaks määratud korrale; 2) ülikooli administratiivse korra kohandamine samale üldisele ülikoolide seadusele. 1889. a. alul võeti keisri käsul Tartu ülikooli õigusteaduskonnas põhjalikud muudatused ette — uute õppetoolide asutamine, seniste õppetoolide ülesannete muutmine; sellele esimesele tegelikule sammule ülikooli reformide alal järgnes s. a. lõpul (20. XI 1889) keisri käsukiri, mille järele Tartu ülikooli rektori valib haridusminister ja kinnitab ametisse keiser, kuna prorektor ja dekaanid on õppekonna kuraatori valida ja ministri kinnitada; ka professorite nimetamine on ministri õigus, kes tarbekorral ülikooli arvamise ära kuulab; õppejõud, kes 25 a. ametis olnud, võivad kuraatori palve peale ülikooli juurde edasi jääda, kui haridusminister sellega on nõus. Reformide teostamise hoogsamaks järguks on B.-i rektoriaja esimene pool.— 1892. a. sügisest peale peetakse ülikooli valitsuse ja nõukogu protokollid vene keeles; ka tehakse vene keel kõigi teaduskondade ja ülikooli õppeasutuste asjaajamis-keeleks; samal a. saab ülikooli aastapäeva aktuse teadusliku kõne kohta nõudmiseks vene keel ja peetaksegi aktusel esimest korda venekeelne kõne; 1893. a. alul (12. III) kinnitas haridusminister määruse, et ülikoolis tuleb vene keel õppekeelena lõplikult tarvitusele võtta kõigis teaduskondades peale usuteaduskonna; lõpp-tähtajaks määrati 1. I 1895; 1894./95. õppeaasta alul olid vene keele tarvitusele võtnud juba 37 õppejõudu; paarile isikule lubati lühemat aega saksa keeles lugeda kuni paiukisaamise tähtaja kättejõudmiseni; 6-le välismaalasele jäi õigus saksa keeles loenguid pidada; ühtlasi loodi vastavate õppetoolide kõrvale venekeelsed paralleelkursused. 1893. a. kirjutati ette õppejõududele, kes vene keeles loevad, sama keelt tarvitada eksameil ja avalikkudel promotsioonidel, samuti sai vene keel osaliselt sunduslikuks väitekirjade kohta. 1893. a. alul (27. II) nimetati Tartu linna ümbernimetamisega ühenduses ülikool Jurjevi ülikooliks. Ülikooli administratsiooni alal kaotati prorektori amet 1895. a. ja asutati selle asemele üliõpilaste inspektori koht; 1899. a. lisati juurde 2 inspektori abi ja 5 uut pedelli kohta. 1894. a. kevadel (10. III) tehti keisri käsul üliõpilastele univormi kandmine sunduslikuks, sellega ühenduses keelati ära 1894./95. õppeaasta algusest värvimütside ning paelte ja teiste väliste korporatsioonimärkide kandmine. 1897. a. andis keiser loa Tartu ülikooli vastu võtta Vene vaimulikkude seminaride lõpetajaid, mille järel vene rahvusest üliõpilaste arv järsku tõusis (1902. a. oli Tartu üliõpilastest Venemaalt 1360, Läänemere kub. kokku umbes 450). 1895. a. avati ülikooli ruumides vene-õigeusu kirik. Erilist huvi näitas B. ka ülikooli usuteaduskonna vastu. Ometi ei leidnud vene keele tarvituselevõtmise ettepanek selles teaduskonnas haridusministri heakskiitmist (1893), niisama jäi teostamata juba 1887. a. õppekonna kuraatori Kapustini (vt.) poolt algatatud ja rektor B.-i poolt mitmel korral uuendatud kavatsus ülikooli usuteaduskonda üle viia Vene sisemaale. Reformide teostamisega ühenduses avaldas B. rea kirjutisi Tartu ülikooli endiste olude ja uuenduste kohta. B.-i Tartust lahkumisel oli ülikooli reformimine täieliselt lõpule viidud: Tartu ülikoolist oli saanud vene ülikool, kus vene soost õpetajad ja õpilased valdavas enamikus ning vene keel ja meel valitsemas.

Левицкій II, lk. 493—500; Сборникъ Учено-Литерат. Общ. при Имп. Юрьевск. Унив XVI (1910), lk. 1—40 (õige täieline kirjatööde loend); Nordlivländ. Ztg. 1908, nr. 289; Е. Пѣтуховъ, Импер. Юрьевскій, бывш. Дерптскій Унив., II (1906).

J. K.

BUNGE, Friedrich Georg v., ajaloolane, õigusteadlane, sünd. Kiievis 1. III 1802. Isa surma (1814) järel kolis B. ühes emaga Tartu, kus ta a. 1818 ülikooli astus. Olles immatrikuleeritud kameralistina hakkas B. prof. Dabelow'i mõjul õppima õigusteadust ning pööras juba varakult tähelepanu Liivimaa õigusele ja õiguse-ajaloole. Kevadel 1822 kandidaadina ülikooli lõpetanud, hakkas B. juba järgmisel semestril eraloenguid rooma õiguse alalt pidama. Suvel 1823 viibis B. Riias, tutvudes põhjalikult Liivi õiguse allikatega, ning mõni kuu hiljemini Tallinnas Eestimaa õiguse allikaist ülevaate saamiseks. Kevadel 1825 valiti ta Tartu rae liikmeks ja määrati vene keele lektoriks ülikoolis. Ühtlasi jäi ta õigusteaduskonna eradotsendiks ja, omandades a. 1826 Heidelbergis *in absentia* doktori kraadi väitekirja põhjal Liivi õiguse-ajaloo alalt (Über den Sachsenspiegel etc.), jätkas ta seda suurema eduga ülikooli õppetööd. 1831. a. loobus B. Tartu raehärra kohalt ja nimetati ülikooli provintsiaalõiguse professoriks, milline asjaolu võimaldas temale end rohkem pühendada teda huvitavale teaduslikule tööle. A. 1831 ilmus B. sulest »Beiträge zur Kunde der Liv-, Esth- und Curlaendischen Rechtsquellen«, töö, millel ka meie

päevil suur ajalooline väärtus. B. esimene töö, mida võiks nimetada puht-ajalooliseks, oli tema 1838. a. ilmunud »Geschichtliche Entwickelung der Standesverhältnisse in Liv-, Esth- u. Kurland bis z. J. 1561«. Töö sisaldab ülevaate maaisandate-sakslaste ja päriselanikkude vahekorrist ja päriselanikkude olukorra järk-järgulisest halvenemisest täieliseks pärisorjuseks muutumiseni. — Juba mõned aa. enne ülalmainitud töö väljaandmist oli B. alanud oma tegevust ajakirjanikuna. A. 1833 hakkas ta m. s. professorite Blum'i, Struwe ja Walter'i kaasabil avaldama ajakirja »Dorpater Jahrbücher für Literatur, Statistik u. Kunst, besonders Russlands«, mida B. väljaandel ilmus 5 köidet. Ajakirja väljaandmise kavatsus oli B.-l ta enda sõnade järgi kauemat aega valminud. Ajakiri, mille viimane köide ilmus 1836. a., sisaldab ka ajaloolisi artikleid. Rohkem tuntud on igatahes »Inland«, mille B. asutas 1836. a. ja mida ilmunud ligi 30 aastakäiku (Inl. 1863). B. toimetaja olles kuni ta ülikoolist lahkumiseni a. 1842. »Inl.«, mis moodustab õige tähtsa allika Baltimaade XIX a. s. keskpaiga kultuurolude tundmaõppimiseks, on kirjandusliku sisuga ajakiri, sisaldab siiski ka politilisi artikleid. Eriliselt palju on ajakirjas ajaloolise sisuga kirjutisi; seal avaldatakse käsikirju ja dokumente, milledest mõne originaalid praegu juba kaotsi läinud.

Mõne vähema arusaamatuse puhul, mis palju suuremaks üles puhuti, kui asi väärt oli, tagandati B. novembris 1842 Tartu ülikooli professori kohalt ja viidi keisri käsul üle Kaasani ülikooli professoriks. Määrus, mis hiljemini sedavõrt muudeti, et B.-le võimaldati üleminek Kiievi ülikooli, tuli B.-le pea täitsa ootamata, ja lühikese kaalumise järgi, peale seda kui temale vastav pension lubatud, lahkus ta ülikooli teenistusest ja asus Tallinna kavatsusega jätkata teaduslikku tööd. Kuid vaevalt Tallinna jõudes valiti B. linnasündikuks. Samal kevadel valiti ta ka justiits-bürgermeistriks ja linna konsistooriumi esimeheks. Tallinna bürgermeistri kohal oli B. kuni a. 1856, mil ta Peterburi kutsuti. — Juba a. 1842 oli B. toimetusel ilmunud esimene osa seeriast »Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- u. Curlands«, millest B. välja andis 7 osa [VI ja VII osa koos C. J. A. Pauckeriga (vt.) ja mida jätkas siis Carl Schirren (vt.)]. »Archiv«, millele B.-l korda läks palju kaastöölisi leida, sisaldab mitte ainult primaarmaterjale, vaid ka tõlkeid ja uurimusi ning moodustab töö, mida Balti ajaloolises kirjanduses väga sagedasti tsiteeritakse. Ühel ajal mainitud arhiivseeria väljaandmisega oli B. hakanud ka mujal avaldama ajaloolisi dokumente, eriti õiguse ajaloost. Nii ilmus a. 1844 I osa tööst »Die Quellen des Revaler Stadtrechts«, milles linnaõigust õige laias ulatuses käsitletakse. Sama töö II osa ilmus a. 1847. XVIII a. s. 40-dail aa. alustas B. ühes v. Madai'ga ka teose »Sammlung d. Rechtsquellen Liv-, Esth- u. Kurlands« väljaandmist, mille I osa sisaldas »Die Quellen der Ritter-, Lehn- u. Landrechte Esth- u. Livlands« ühes C. J. A. Pauckeri täiendavate märkustega (Tallinnas, 1845). Kuramaa kohta käivad allikate kogud ilmusid mitmes vihus kuni a. 1851 ühe teise uurija, v. Rummel'i toimetusel. — Samal ajal ilmusid B. sulest ka mitmed juriidilised tööd, nagu »Das Röm. Recht in d. Deutsch. Ostseeprov. Russlands« (1833), »Das Liv- u. Ehstländ. Privatrecht« I-II (1838—39), »Einleit. in die liv-, esth- u. kurländische Rechtsgesch. u. Gesch. d. Rechtsquellen« (1849), milledest mitmed tugivad avaldamata materjalile.

Allikate väljaandmine ning alalised uurimistööd Tallinna ülirikkas linna-arhiivis olid kahtlemata B.-le tõukeks teostada juba ammu mõttes mõlkunud kavatsus, nimelt välja anda Balti provintside kohta käivate puht-ajalooliste põhidokumentide (Urkunden) kogu. B. ise mainib, et temale esijoones kolm arhiivi palju materjali pakkusid, nimelt Eestimaa Kirjanduse Seltsi kogu ja seal hoiul olevad, Königsbergi salajasest orduarhiivist hangitud dokumentide koopiad, siis Tallinna linna-arhiiv ning Toll-Kuckers'i arhiivis leiduvad põhidokumendid. Siis tulid arvesse Riia arhiivid ja eriti Hjärne *Collectanea*, mis Tallinna laenati, keiserlik avalik raamatukogu ja valitseva senati kogud Peterburis ning mõned muud, väljaspool Venemaad asuvad arhiivid. Töö ise oli planeeritud nähtavasti »Lübeckisches Urkundenbuch'i« eeskujul. Mitmed uurijad nii kodu- kui ka välismaal — nendest nimetatagu v. Brevern, Schirren, Schiefner, v. Napiersky ja J. Voigt — olid abiks dokumentide väljaotsimisega, kopeerimisega ja dateerimisega, ja I vihk seeriast »Liv-, Esth- u. Curländisches Urkundenbuch« ilmus Tallinnas 1852. a., kuid alles järgmisel a. valmis trükis terve I osa, mis käsitab materjale aa. 1093—1300. Ka järgmised 5 osa toimetas B. trükki, mõned neist varustatult eelmiste osade täienduste ja parandustega. Eriti viimne B. toimetusel ilmunud osa, 1423. a.-ni ulatuv, sisaldab palju täiendusi. Järgnevad osad on trükiks koostatud nooremate uurijate poolt. — »Urkundenbuch'iga« ühenduses peame mainima ka B. poolt koos vabahärra R. v. Tolliga väljaantud dokumentide kogu »Est- u. Livländische Briefladе«, 2 osa aa. 1856—57. Kogu sisaldab suure tähtsusega allikaid, mis eriti tähelepanu-väärt maaolude valgustamise suhtes.

Juba a. 1848 oli B.-le keisri kantselei

poolt ülesandeks tehtud koostada ülevaade Balti provintside eraõiguse ja protsessi ajaloost. 8 a. hiljemini kutsuti ta Peterburi, et keisri kantselei ülesandel valmistada Balti provintside era- ja protsessõiguse eelnõu. Mitme a. kestes töötas B. Peterburis oma eelnõu kallal, kuni see viimaks novembris 1864 keisri poolt lõplikult heaks kiideti ja järgmise a. algusel jõusse astus. Töö läbivaatamiseks määratud komisjon jäi otsusele, et eelnõu pidi käsitatama endiste seaduste koguna, mitte aga uue seadusena. — A. 1865 vabastati B. ta enda palvel tervislikel põhjustel riigiteenistusest. Ta siirdus Saksamaale, kus ta aa. 1865—79 elas Gothas ja selle järel Wiesbadenis. Seal jätkas ta agaralt teaduslikku tööd, andes välja rea uurimusi, milledest võiks eriti nimetada »Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark« (1877), mis palju rohkem käsitleb õiguse ja ühiskondlikkude olukordade arenemist kui politilist ajalugu. Nimetatagu veel ta selle ajajärgu töist »Livland, die Wiege der deutschen Weihbischöfe« ning »Der Orden der Schwertbrüder« (mõlemad ilmunud a. 1875). — B. suri Wiesbadenis 9. IV 1897 ukj., kui ta mõned a. enne seda pea täitsa pimedaks oli jäänud. — B., kelle elutöö Balti kultuurelu alal on olnud haruldaselt rikas, on allikate väljaandjana ja õiguse-ajaloo mitmekülgse, sügava uurijana ajaloo-uurimise alal omandanud hästi tuntud ja lugupeetud nime. Tema algatusvõime ja töökus äratavad suurimat tähelepanu ja vaevalt võiks tema tööd liiga kõrgelt hinnata.

W. Greiffenhagen, Dr. jur. Fr. G. v. Bunge, 1891 (sisaldab B. autobiograafia); Recke-Napiersky I; eriti Beise I; Левицкій I, 558 jj.; Бар. А. Э. Нольде, Очерки по ист. кодиф. мѣстн. гражд. зак. II (1914), lk. 394 jj.; Журн. Минист. Юстиціи 1897, № 8 (Л. А. Кассо).

A. R. C.

BURMAN, Karl, arhitekt, sünd. 5. V 1882 Harkovi kub., Summõi asunduses, Venemaal. Lõpetas 1899. a. Tallinnas Peetri reaalkooli, õppis joonistamist ja maalimist 1900. a. Moskvas Stroganovi kunsttööstus-koolis ja 1901—02 Peterburis Stieglitzi kunstikoolis ning arhitektuuri 1902—09 Peterburi kunstide-akadeemias, millest lahkus enne lõpetamist, asudes Tallinna ning alustades tegevust arhitektina. 1912. a. lühemat aega Pariisis; 1913. ja 1914. a. osa võtnud Peterburi arhitektide seltsi korraldatud võistlustest ning omandanud kaks esimest auhinda. 1919—21 E. haridusministeeriumi ja 1922—23 ehitus-peavalitsuse arhitekt, siis raudtee-valitsuse teede-ja ehitusosakonna konsultant. Ehitanud rea mitmesuguseid hooneid Tallinnas, teistes kodumaa linnades ja maal, milledest tähtsam spordiselts »Kalevi« maja Pirital, end. Buschi maja, posti-peavalitsuse hoone ja laulupeo laululava-staadion Tallinnas; nimetamist nõuavad Tall. Toompea lossi ja Balti raudtee-jaama ümberehitamise ning Iseseisvuse Pantheoni projekt, mõlemad teostamata. Olnud tegev ka maalijana-akvarellistina, andes 1908—09 rea impressionistlikke Peterburi ja Helsingi sadamamotiive ning seeria maastikke Pitkäjärvilt, Soomest; hiljemini harrastanud maali juhuslikult ja kõrvalharuna. Osa võtnud pea kõigist suuremaist Eesti kunstinäitustest; 1911. a. ühine näitus vennaga Riias, 1917. a. erinäitus Tallinnas.

A. V.

BURMAN, Paul, maalija, sünd. 16. II 1888 Kamenets-Podolskis, Venemaal; eelmise vend. Lõpetas 4 kl. Peetri reaalkoolis Tallinnas, õppis joonistamist ja maalimist 1905—06 A. Laipmani ateljees, 1907. a. vabakuulajana Peterburi kunstide-akadeemias prof. Roubaud' klassis, 1908—09 Moskvas Stroganovi kunsttööstus-koolis graafika-osakonnas ning 1911. a. Riia kunstikoolis V. Purviti juures. Viibis 1912. a. koos vennaga lühemat aega Pariisis. Olles väga produktiivne, annud suurema hulga impressionistlikke, peamiselt etüüdlikke maastikke, loomademaale, nature morte'e ja mõned autoportreed, samuti jooniseid, oforte, puulõikeid ning kaks pildiraamatut lastele, »Koduloomad« ja »Metsloomad«. Kannatades närvihaiguse all, mis alates 1913. a. perioodiliselt ilmutub õige raskel kujul, halvates loomisvõimet ja enesekriitikat, puudub kunstniku tööde suuremal osal kandvam väärtuslikkus; siiski sisaldab tema toodang rea värskeid, meeleolu-rikkaid maale, milledest väljapaistvamad dekoratiivne pannoo »Kari« spordiselts »Kalevi« majas Pirital, seeria motiive Pariisist, »Hall päev«, »Kitsekari« ja mõned Tallinna vaated. Osa võtnud pea kõigist tähtsamaist Eesti kunstinäitustest, 1911. a. ühine näitus vennaga Riias, 1917. ja 1924. a. erinäitused Tallinnas.

A. V.

BUSCH, August, sünd. 11. III 1868 Keila klk., sai alghariduse Kentmanni koolis ja I elementaarkoolis Tallinnas, tegi väeteenistus-eksami Tallinna kreiskooli juures, oli juhatajaks A. E. Brandti raamatukaupluses, mille ta varssi ise omandas, kuigi B.-i nooruse tõttu isa nimele kirjutatuna. 1886. a. astus B. »Post.« toimetuse liikmeks, siirdus 1888. a. Tallinna »Virulase« toimetusse, kuid läks peagi viimase lehe seismajäämise järel tagasi »Post.« juurde. 1893. a. omandas B. J. Tülkilt »Eesti Postimehe«, mille ta Tartust Tallinnasse üle viis ja seal kuni a. 1904 välja andis. 1896. a. oli B. »Estoonia« seltsi esimees ja sellena ühtlasi s. a. Tallinnas peetud VI laulupeo korraldava toimkonna tegevaimaid liikmeid. Haiguse pärast »E. Post.« käest

ära annud, töötas B. raamatukauplemise ja kirjastamise alal, kuid pikaldane raske erguhaigus sundis teda a. 1913 ka sellest tegevusest loobuma. Paariaastase põdemise järel paranes B. niikaugele, et maal põllumehena võis teotsema hakata, millise kutse vastu ta suurt huvi oli tunnud. Kuid tuleõnnetus, mis ta hooned ja küüni veetud vilja hävitas, ja mitmed perekondlikud ning teised pahandused vapustasid teda uuesti. 1923. a. alul lõpetas B. oma elu vabasurma teel; surmapäev täpsalt teadmata.

Eluloolised teated G. E. Luigalt. *P. T.*

BUSSE, Karl Heinrich v., sünd. 13. VII 1787 Peterburis, oli 1809—32 ajuti vene riigiteenistuses, m. s. mõne aja (alates a. 1811) Eestimaa kindralkuberneri sekretäriks, teotses vanemas eas ajaloo uurimise alal; suri Halles 9. V 1860 ukj. — B. on avaldanud mitu mitmekesise sisuga iseseisvat tööd ja palju artikleid peamiselt ajalool. sisuga. Mainitavad oleksid: »Herzog Magnus, König v. Livland« Leipzig, 1871, herausgeg. v. J. v. Bohlen (seal eessõnas ka üksikasjalisemad teated B. üle), »Rembert Geilsheim« (Mitt. II, IV) j. t.

Vrdl. Winkelmann II. *R. K.*

BÜSCHING, Anton Friedrich, sünd. 27. IX 1724 Schaumburgi krahvk., surn. 28. V 1793 Berliinis, prof. Göttingenis, 1761—65 tegev Peterburis pastorina ja koolidirektorina. Tema sulest ilmunud suures teoses »Magazin f. d. neue Historie u. Geographie«, 23 jaos (1767—93), puudutavad mitmed artiklid Vene Läänemere provintside ajalugu ja olukorda (näit. Landrolle des Herzogthums Estland v. J. 1765, Patkuls Geschichte j. t.).

Recke-Napiersky I; Beise I; Allg. D. B. III. *R. K.*

C.

CARLBLOM, Gustav, sünd. Noarootsi kirikuõp. pojana 1. VII 1761, õppis Turu ülikoolis 1777—79, selle järel kirikuõp. Haapsalus 1782—89 ja Noarootsis 1790—1814, sai läänesaarte praostiks 1805 ja Eestimaa konsistooriumi vaimulikuks assessoriks 1808, suri 27. I 1814 Tallinnas õnnetut surma. — Kutsetöö kõrval huvitas C.-i Eestimaa, eriti Haapsalu ja Läänemaa minevik, ta kogus kirikuarhiividest aja- ja kirikuloolist materjali, millest ainult osa tema eluajal trükist ilmus: nimelt Eestimaa ja Tallinna linna kirikuõpetajate matrikkel (Prediger-Matricul Ehstlands und der Stadt Reval), 1794. a. Tallinnas; selle töö võttis H. R. Paucker (vt.) oma »Ehstlands Geistlickheit« (Tallinnas, 1849) kokkuseadmisel aluseks; pärast C.-i surma avaldati tema kogutud ajaloolised andmed Haapsalu kohta (Hapsals Schicksale) ajakirjades *Esthona* 1828, nr. 5, ja »Inl.« 1852, nr. 26 ja 27 (viimases H. Neusi poolt), ning Bunge-Paucker'i »Archiv'is« VI, 1, lk. 1—57 (1851) üldine 1792. a. koostatud kirjeldus »Entwurf zur Kirchen- u. Religions-Geschichte Esthlands«, milles antakse kokkuvõtlik ülevaade kirikuloolistest nähtustest Eestimaal kuni XVIII a. s. lõpuni, kuna C. J. A. Paucker (vt.) kirjelduse jätkanud kuni oma ajani.

Recke-Napiersky I; Beise I; Paucker, Geistl., 30, 52, 292, 314; Grave's Magazin f. protest. Prediger (1816), lk. 90—110; Arbusow, Einf. d. Ref., 279. *J. K.*

CARR, John, sünd. 1847. a. Inglismaal Lancashire maak. Tehnilise ja kaubandusliku hariduse omandas Inglismaal. 1878. a. astus C. Narva Kreenholmi manufaktuuri tehniliseks juhatajaks ja oli selles ametis kuni 1899. a. John Elfenbein ja Eugen Block olid Balti puuvilla-vabriku Tallinna asutanud. C. kutsuti a. 1899 selle vabriku asjaajajaks direktoriks. Sellesama vabriku peadirektor ja juhatuse liige oli C. kuni elulõpuni. 1901. a. omandas C. R. Mrongoviuse käest ostuteel Tallinnas kõievabriku, mis 1898. a. oli asutatud, ehitas vabrikule uued hooned ja muretses ajakohased masinad, nii et vabrik puutööstus-ettevõtte ilme omandas. — C. suri 22. V 1911. a. Tema kõievabrik töötab 1925. a. peale nime all »A. S. Tallinna kõievabrik John Carri pärijad«. Normaaloludes valmistab vabrik aastas kuni 25000 puuda kõiekaupa. *K. K.*

CEDERBERG, Arno Rafael, sünd. Soomes Tuusulas, Uuemaaläänis 2. VII 1885 (ukj.) kirikuõpetaja pojana, õppis a. 1903—12 Helsingi ülikoolis ajalugu, filosoofiat ja vanu keeli. Lõpetanud a. 1908 ülikooli filosoofia kandidaadina, sai C. a. 1910 magistriks, 1912 filosoofia litsentsiaadiks ja a. 1914 filosoofia doktoriks töö eest »Pohjois-Karjalan kauppaolot vuosina 1721—75«, jätkates vahepeal oma õpinguid Stokholmis, Upsalas, Kopenhaagenis ja Berliinis. Aa. 1913—19 oli C. Põhjamaade ajaloo dotsendiks Helsingi ülikoolis (olles aa. 1915—20 Helsingi ülikooli prokantsleri, siis kantsleri sekretäriks) ja kutsuti a. 1919 Tartu ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo professoriks. C. töötas »Historiallinen Aikakauskirja« toimetuses a. 1907—12, valiti a. 1915 »Suomal. tiedeakatemia« abiliikmeks. C. on arhiiviuurimisi ette võtnud Stokholmis, Linköpingis, Kopenhaagenis, Dresdenis, Berliinis, Viinis ja Pariisis. Eestis viibides on C. asunud juhtival kohal pea kõigis ajaloo-

teaduslikes üritusis. Ta töötas a. 1920 välja üksikasjalise kava meie arhiiviolude korraldamise kohta, mis osalt teostamist leidnud riigiarhiivi ja riikliku keskarhiivi asutamisega, oli märtsist 1920 oktoobrini 1924 arhiivi-nõukogu (alguses arhiivikomisjoni) esimeheks ja jäi sellelt kohalt lahkumise järel ülikooli esindajana arhiivi-nõukogu liikmeks. A. 1920 asutas C. ühes teiste Tartu ülikooli õppejõududega Akadeemilise Ajaloo-Seltsi, mille juhatajaks ta terve seltsi kestuse aja on olnud. Samuti on C. 1920. a. peale Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo-toimk. juhataja ja tema algatusel a. 1922 asutatud »Ajaloolise Ajakirja« toimetuse liige. C.-i ajaloolisist töist, milledest osa Saarenseppä nime all avaldatud, väärivad peale ülalnimetatud väitekirja mainimist järgmised peaasjalikult trükkimatule materjalile tugivad teosed: »Piirteitä Tohmajärven seurakunnan kirkollisista oloista vuosina 1721—1809« (1911), »Kuvauksia Pohjois-Karjalan maataloudellisista oloista« I (1912), »Vanhaa ja uutta« (1916), »Pehr Wargentin als Statistiker« (1919), »Kahdeksannentoista vuosisadan miehiä« (1924), »Suomalaiset ja inkeriläiset ylioppilaat Tarton-Pärnun yliopistossa v. v. 1690—1710« (Historiallinen Arkisto 1921). Peale selle on C.-i sulest ilmunud rida väiksemaid artikleid Eesti ajaloosse puutuvate küsimuste kohta »Ajaloolises Ajakirjas« (näit. J. A. Ehrenströmi politil. missioon Eesti- ja Liivimaal 1787—88 j. m.) ja Tartu ülikooli väljaandeis (m. s. Die Erstlinge der estländ. Zeitungsliteratur, *Acta et Comm. Univ. Dorp.*, B. III, 1922). *T.*

ČEŠIHIN, Jevgraf Vassiljevič, sünd. 6. XII 1824 Orenburis, õppis a. 1843—47 Moskva ülikoolis matemaatikat, teenis a. 1848—62 Poolamaal ja 1862—86 Riias insenerivalitsuse ametnikuna; suri Riias 2. III 1888. Č. avaldas elavat tegevust Riia Vene seltskonna organiseerijana, asutas a. 1869 ajalehe „Рижскій Вѣстникъ" ja jäi selle toimetusse oma elu lõpuni. Veendunud slavofiilina äratab Č. kohaliku vene seltskonna iseteadvust, võitleb Balti feodaalaristokraatliku korra vastu, nõuab Aleksander II reformide maksmapanekut ka Baltimaa suhtes ja selle maa venestamist, kuid erineb oma ilmavaatelt siiski tunduvalt venestamisnõudjate konservatiivsest laagrist. Tsensuuri ja kohalikkude võimude poolt taga kiusatud, organiseerib Č. mitmel korral kohalikkude venelaste märgukirju kõrgemaile võimukandjaile (näit. senaator Manasseinile (vt.) tema revisjoni puhul, siseminister krahv Ignatjevile a. 1881 jne.). Č. avaldas Balti ajaloo alalt rea dokumente ja artikleid Bartenevi kogus „XVIII вѣкъ", „Русскій Архивъ'is", „Русская Старина's", „Рижскій Вѣстникъ'us" ja mujal. Osa neist ilmus hiljemini uuesti tema koguteoses „Сборникъ матеріаловъ и статей по исторіи прибалтійскаго края", I anne 1877., II — 1879., III — 1880., IV — 1883. a. See teos sisaldab peale artiklite Läti Henriku, Hermann v. Wartberge, Balthasar Russowi ja Franz Nyenstädti kroonikate venekeelsed tõlked, mis tehtud mitte originaalide, vaid Pabsti ja teiste saksakeelsete tõlgete järgi, Vene valitsejate reskripte Riia kindralkuberneridele ja teisi dokumente, eeskätt meie maaolude ja õigeusu kiriku ajaloo kohta. Tõlgete puudulikkuse ja terve väljaande diletantliku iseloomu tõttu võib seda ainult suure ettevaatusega tarvitada. A. 1884—87 avaldas Č. seitse vihku oma suurest tööst „Исторія Ливоніи съ древнѣйшихъ временъ", mis autori surma pärast pooleli jäi ja ainult XV a. s. keskpaigani ulatub. Ka selles teoses tulevad tunduvalt nähtavale autori ajaloolise koolituse puudused. A. 1884 ilmus Č.-i sulest väike kompendium „Краткая исторія прибалтійскаго края", millele peale autori surma järgnes a. 1894 II trükk.

Р. Б. Сл.; Памяти Е. В. Чешихина (Riia, 1913); Ч. Вѣтринскій, Русск. Старина 1897 (1898?) мартъ, 543—57, май, 313—35. *P. T.*

CEUMERN, Kaspar v., sünd. 1612 Saksamaal, surn. 22. XI 1692, rüütelkonna ametnik ja hiljemini kohtunik Pärnus, avaldanud »*Theatridium Livonicum* oder kleine Livländische Schaubühne« etc. (Riga, 1690, 58 +146 lk.), mis sisaldab hulga teateid Liivimaa ajaloost (valitsejate, Liivi aadli-suguvõsade, losside, kirikute nimestikud, Liivimaale antud privileegid jne.) ja osutub esimeseks katseks Liivi ajaloo allikate kogumises.

Recke-Napiersky I; Beise I. *R. K.*

CHODKIEVICZ, Johann, surn. 1579. Oma aja silmapaistvam Poola riigimees, 1566. a. sai Leedu suurmarssaliks ja määrati Liivimaa administraatoriks G. Kettleri järel. Poolamaal etendas C. suurt osa peale Sigismund Augusti surma, võitles kõigi abinõudega Vene tsaari Ivan IV Poola troonile pääsu vastu ja toetas innukalt Heinrich Anjou kandidatuuri. Peale viimase põgenemist oli esimene Leedu magnaatidest, kes üle läks Stefan Bathory (vt.) poole. Selle suhtumine temasse polnud aga kaugeltki heasoovlik, mille tagajärjel C. loobus Liivimaa valitsemisest (1579). Liivimaa administraatorina oli C. saanud väga laialised volitused ja ta pidas siin oma peaülesandeks maad poolastada, püüdes seda sihikindlalt laialises ulatuses läbi viia. — C.-i ajal sekulariseeriti Riia toomkapiitel a. 1566 ja Liivimaa hertsogkond ühendati uniooni teel Leeduga.

А. Трачевскій, Польское безкоро-

левье по прекращеніи династіи Ягеллоновъ (1869); Энц. Словарь Брокг. Эфр. *H. Kr.*

CHRISTIAN IV, vt. **KRISTIAN IV.**

CHRISTIANI, Arnold Friedrich, sünd. 14. XII 1807 Jaanimõisas Põlva klk., õppis Tartu ülikoolis 1826—29 usuteadust; oli kodu-kooliõp. Haminas (Soomes) ja erakooliõp. Tartus, siis Rõngu kog. õpetaja 1838—52 ja 1849—52 ka Võru praostkonna praost. Kirikuõpetajana oli C. tähtsamaks kaastööliseks uue »Tarto ma kele lauloramatu« toimetamisel (ilmus trükist 1848), kusjuures ta ise umbes 50 laulu eesti keelde seadis; ka tõlkis ta katekismuse (Ulmanni) lõunaeesti murdesse ja avaldas mõned vaimuliku sisuga kirjad, võttis osa kirikuagenda revideerimistööst ja oli sagedasti konsistooriumi esindajaks mõnesuguseis kirikuvalitsuslikes komisjonides. 1852 nimetas Erlangeni ülikooli usuteaduskond C. usuteaduse doktoriks ja samal a. valiti ta Tartu ülikooli tegeliku usuteaduse professoriks, kuhu ta jäi kuni 1865. a., olles ka ülikooli-koguduse õpetajaks koguduse asutamisest peale (1855); 1865. a. nimetati C. Liivimaa kindralsuperintendendiks ja konsistooriumi asepresidendiks, oli selles ametis kuni 1882. a. ja astus siis vanaduse pärast tagasi; suri Riias 2. III 1886. Liivimaa kiriku ülemkarjaseks sai C. piiskopp Walteri järel, kes oma maapäeva-jutluse pärast oli sunnitud ametist lahkuma. Olusid, milledes C.-l tuli töötada, iseloomustasid ühelt poolt usutunnistuslik ärevus, mis väljendus poolvägisi teostuvas vene-õigeusust ärataganemises ja ev.-lut. kirikusse tagasi kippumises, mille juures ev.-lut. koguduste vaimulikud tihti sattusid südametunnistuse-konfliktidesse, olles sunnitud arvestama tagasitungijate soove; teiselt poolt teatav rahutus sisepolitilises seisukorras, kus päevakorrale kerkivad Vene kõikslaavluse kavatsused Läänemere-maade suhtes siinsete võimukandjate ringkondades ärevat meeleolu sünnitasid; viimaks ärkav eesti ja läti rahvuslik iseteadvus, mis ka kirikuteenrite hulgas vastukõla leidis ja saksa ringkondades oma osa põnevust tekitas. Usuliselt ja kirikupolitiliselt valmistas teatavaid raskusi ka vennastekogudus, millega soovitava vahekorra loomine pikema aja kestes palju tegemist oli annud kirikutegelastele ja juhtidele. C. omalt poolt hoidus seisukorra teravamaks ajamise eest igas suhtes. Vahekord vene-õigeusu kirikuga muutus rahulikumaks keisri käskkirja tõttu 1865. a., et sega-abielupaaridelt enam ei tule nõuda kirjaliku tõotuse andmist laste ristimise kohta vene-õigeusu kombe järele, mille tagajärjel paljud vene-õigeusulised ev.-lut. kirikusse tagasivõtmist nõuavad, mis eriti 70. aa. keskpaigast peale, kui keiser salajase eeskirja andis, et õpetajaid vene-õigeusuliste vastuvõtmise eest ei tule vastutusele võtta, laiemas ulatuses teostatakse. Ka vahekord vennastekogudusega muutus pikkamööda normaalsemaks. Kiriku sisemist tugevnemist edendas C., toetades eriti suurte kihelkondade jaotamise kassa asutamist (1878) ja lepitades tihti teravusteni väljaarenevaid sisemisi vastolusid.

C. kirjanduslik tegevus avaldus jutlustes ja usuteaduslikes kirjutistes, mis ilmusid osalt eriraamatuina, osalt ajakirjades; mainitav on eriti »Herrnhut und Livland vor 25 Jahren« (1870).

Keussler, Forts., 60; Joh. Frey, Die Theolog. Fakultät d. Univ. Dorpat-Jurjev (1905), lk. 219—22; Rig. Alm. 1872; Lipp, Kir. ja har. l. II, 2, 53—55, 111. *J. K.*

CHRISTIANI, Titus, ajaloo-uurija, sünd. 18. IX 1853 Valgas, õppis 1874—79 Tartu ülikoolis majandusteadust ja ajalugu, oli pikemat aega õpetaja Tartu keskkooles ja hiljemini Vene siseriigis, sai 1908 Tartu linna arhivaariks; suri 3. XII 1919 ukj. E. Õp. S.-i istungil. — C. uurimuste peaobjektiks oli Poola periood kodumaa ajaloos, s. o. XVI a. s. II pool ja XVII a. s. I veerand, ja selles ajajärgus eriti Tartu linna ajalugu, milles C. täitsa kodus oli. Tema tähtsamad tööd: »Die Gegenreformation in Livland« (B. M., 36., 37.); »Bischof Dr. J. Rudbeckius u. die erste estländ. Provinzialsynode« (B. M., 34.); »Martin Kuiwleha u. Herzog Magnus v. Holstein« (SB GEG 1912—20); »Die Neubildung des Dorpater Rats zu Beginn der Polenzeit« (Tartus, 1919); peale selle avaldanud rea vähemaid artikleid. C. tööd tugivad kõik rikkalikule, suurelt osalt avaldamata arhiivmaterjalile.

Sv. Hist. Tidskr. 1920. *R. K.*

CHRISTOPH, vt. **KRISTOF.**

CHYTRAEUS, David, sünd. 26. II 1530 Ingelfingenis, surn. 25. VI 1600 Rostokis, sai 1551. a. usuteaduse professoriks Rostokis, 1559. a. peale hakkas korralikult loenguid pidama ka ajaloost. C. võttis Melanchthoni truu jüngrina osa paljudest usuvaidlustest ja kirjutas hulga usuteaduslikke ja kirikupolitilisi kirjatöid. Temalt on ka rida ajalugu käsitlevaid teoseid, milledes ta esineb kuulsa Albert Krantzi vähe-iseseisva järeltulijana ja osalt ka tema tööde jätkajana. Tema kirjatööd, mis Liivimaad puudutavad, on eriti *Chronicon Saxoniae* (ka *Saxonia* nimetatud), ilmus Krantzi samanimelise teose jätkuna mitmes trükis juba C.-e eluajal (1590—93); siis *Vandalia, regionum ad mare Balticum . . principes, et statum rei publicae et ecclesiae . . . exponens* (1590). Peale selle on ta kirjutanud Gotth. Kettlerist (vt.) ja ka mõnes teises kirjatöös puudutanud Liivimaad. Liivi ordu lõppjärgul tehti C.-ele

G. Kettleri poolt ettepanek asutada Pärnus gümnaasium ja hakata selle rektoriks, milline kavatsus aga jäi teostamata. C. avaldas teatavat mõju ka Liivi protestantliku kirikuelu korraldamisel.

E. Fueter, Geschichte d. neueren Historiographie (1911), lk. 193—94; Gadebusch, Abh., lk. 43—45; Recke-Napiersky I.

H. Kr.

CRUSIUS, vt. **KRUSENSTJERNA.**

CRÖGER, Carl, pärit Sileesiast, veetis umbes 20 a. Baltimail, olles m. s. Schmidti erakooli õpetaja Viljandis. Avaldanud teose »Geschichte Liv-, Ehst- u. Kurlands«, I Th. 1159—1346 (St. Petersb. u. Leipzig, 1867), II Th. 1346—1561 (ibid. 1870). Töö on kirjutatud balti-saksa patriootilises vaimus ja tal puudub jäädavam väärtus. Töö II osa on koostatud osalt iseseisva allikate uurimise najal.

B. M., N. F. 1. (19.), lk. 306—08; W. v. Bock, Livl. Beiträge, N. F. I, 3., lk. 173—77.

R. K.

D.

DAHLBERG (Dahlbergh), Erik, väejuht ja kindralkuberner, sünd. 10. X 1625 Rootsis maasekretär Jöns D.-i pojana. Juba varakult sõjateenistusse astudes teenis D. fortifikatsiooni alal ja täiendas oma teadmisi inseneriteaduses välismail. Oma suurima kuulsuse saavutas D. Karl X Gustavi sõjakäikude ajal Suur-Belti väinast ülemineku1 (jaan. 1658), mille plaani D. oli valmistanud (muide üks hilisem uurija, nimelt Björlin, on püüdnud tõendada, et D.-i teened selles sündmuses nii suured polegi, kui harilikult arvatakse). Selle järel teotses D. mõned aa. Rootsis sõja- ning administratiivaladel, kuni ta a. 1693 nimetati kuninga nõunikuks, krahviks, marssaliks ja Bremeni ning Verdeni kindralkuberneriks. J. J. Hastfer'i (vt.) surma järel määrati D. Liivi kindralkuberneriks ja Tartu (hiljemini Pärnu) ülikooli kantsleriks. Kindralkubernerina püüdis ta talitada pehmema käega kui ta eelkäija, kuid kandis ühtlasi suurt hoolt Liivimaa olude eest. Nii on ta ettepanekutega esinenud, et maa kindluste eest rohkem hoolitsetaks kui seni, et Tartu ülikool annaks kirikuõpetajaid, kes rahva keelt mõistaksid, et hoolekanne koolide eest parem oleks jne. D.-i ajal viidi Tartu ülikool Pärnu üle ja D. hoolitses ülikooli ehituste korraldamise eest Pärnus ning viis läbi mõned muudatused ülikooli majanduses. — D.-i energilise teotsemise tõttu löödi saksi väed veebr. 1700 Riia alt tagasi, ning ka hiljemini ei läinud vaenlasel korda hoolimata Dünamünde kapituleerimisest Riiga vallutada. Juunis 1700 kutsus D. maapäeva Riias kokku ja laskis aadli Patkul'i (vt.) ja selle kaaslaste plaanid hukka mõista. Järgmisel suvel, mil Karl XII ise Riiga tuli, oli D. kuninga kaaslaseks Väina lahingus, võidu saavutamisele kaasa aidates, ehk küll Karl XII D.-i poolt väljatöötatud plaani Väina jõest üleminekuks polnud vastu võtnud. Sõja ajal tuli D.-il Liivimaal suurte majanduslikkude raskustega võidelda; pealegi pidi ta kurvastusega nägema, et kun. väed ära viis Liivimaalt, mille laastamiseks ja vallutamiseks venelastele vaba võimalus avanes. 1702. a. palus D. end ametist vabastada ja suri juba 16. I 1703 Stokholmis.

Kelch, Liefl. Hist. II; A. Fryxell, Äreminne öfver E. D. (1851); A. Hammarskjöld, E. D. i Livland (1887); Fr. Westling, Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710 (1901), ka saksa keeles; O. Sjögren, Försvarskriget i Livland 1701 och 1702 (1883); E. D., Hans levnad och verksamhet. Till 300-årsminnet (1925).

A. R. C.

DALTON, Hermann, sünd. 20. VIII 1833 ukj. Saksamaal, õppis usuteadust Marburgis, Berliinis ja Heidelbergis 1853—56, oli 1858—88 reformeeritud kiriku õpetaja Peterburis, elas selle järel Berliinis, kus suri 7. V 1913 ukj. — D. on avaldanud palju suuremaid ja vähemaid kirjatöid, milledes käsitleb reformeeritud koguduste olusid ja tegevust Venemaal, eriti ka Läänemere-mail; seejuures kogus ja avaldas D. materjali Läänemere-maade kiriku ja usuolude kohta üldse. Nimetada on D.-i töist: »Geschichte der reform. Kirche in Russland« (1865), »Verfassungsgeschichte der evang.-luth. Kirche in Russland« (1887), »Die evang. Kirche in Russland« (1890), »Die russische Kirche« (1892). Kui möödunud a. s. 80-date aa. lõpul Vene riigikirik riigivõimu abil ev.-lut. kirikuga teravasse võitlusse astus, mis välja kujunes südametunnistuse vägistamiseks ja ev.-lut. kiriku tagakiusamiseks Läänemere-mail, astus D. üles südametunnistuse-vabaduse ja ev.-lut. kiriku kaitseks, avaldades avaliku kirja Vene sinodi ülemprokurörile (Offenes Sendschreiben an den Oberprokureur des russischen Synods Herrn Wirkl. Geheimr. K. Pobedonoszeff, 1889. a.); selles omal ajal laialist tähelepanu leidnud kirjas selgitab D. eriti ka kiriku- ja usuolusid Läänemere-mail, esitades tõsiasju ja nähtusi usuvabaduse kitsendamise alalt. Sama ainet käsitleb D. ka oma »Mälestuste« III köites.

Lebenserinnerungen von Hermann Dalton I, 1906; II, 1907; III, 1908.

J. K.

DAMEROW, vt. **DIETRICH D-w.**

DEHIO, Karl Gottfried Konstantin, sünd. 27. V 1851 Tallinnas kuldsepp Konst. D. pojana. D. õppis arstiteadust Tartu ülikoolis 1870—76; dr. med. 1877. Võttis osa Vene-Türgi sõjast. Assist. prints Oldenburgi lastekliinikus Peterburis 1879—81, ordinaator seal 1881—84. Tartu ülikoolis sisehaiguste dotsent 1884, erakorraline prof. 1886, korral. prof. 1888. Polikliiniku ja sisehaig. hospidal-kliiniku juhataja 1886—1903; sisehaiguste kliiniku direktor 1903—18 I sem. Okupatsiooni-aegse Tartu saksa ülikooli rektor 1918 II sem. Elab sellest ajast peale arstina praktiseerides Tartus. — D. on mitmesuguseis teadusl. ajakirjus ja eri-väljaandeis avaldanud suure hulga teaduslikke töid, peaasjalikult südamehaiguste ja leepra üle. D. oli pikemat aega »St. Petersb. med. Wochenschrift'i« peatoimetaja; oli mõne a. Liivimaa Arstide Seltsi ja Tartu ülikooli Loodusuurijate Seltsi esimees ning, peale prof. v. Wahli surma, 1890—1917 Liivimaa pidalitõve vastu võitleva seltsi abiesimees ja ühtlasi selle seltsi tegevuse juhataja. — D. peatähtsus meie kodumaa kohta seisab tema kaua-aegses kavakindlas väsimatus võitluses pidalitõve vastu. Tema eestvõttel ja juhatusel kirjutati terve rida uurimistöid sellest haigusest Tartu ülikoolis ning toimetati pidalitõbiste elukohtade ja arvu kindlakstegemist Liivi- ja Eestimaa kubermangus ning Saaremaal (Lohki, Akeli, Talviku tööd); Nina, Tarvastu, Võnnu ja Kuuda leprosooriumi asutamine toimus peaasjalikult D. eestvõttel ja virgutusel. D. pidalitõve vastu võitlemise seltsi tegevuse juhtimise ajal vähenes pidalitõbiste arv Liivi- ja Eestimaal umbes 50% võrra. — Politiliselt kuulus D. kohaliku Saksa Seltsi asutamisest saadik selle juhtivate jõudude hulka.

Alb. acad. nr. 8710; Brennsohn, Aerzte Livl., 134—35; Левицкій II, 178—85.

H. K.

DE LA GARDIE (Delagardie), Axel Julius, krahv, kindralkuberner, Jakob De la G. (vt.) poeg, sünd. 1637. a.; algas karjääri sõjaväe-teenistuses, saades 1660. a. Ida-Göötamaa jalaväe-rügemendi ooberstleitnandiks, tõustes 1664. a. ratsaväe kindralmajoriks ning ihukaardi ooberstiks ja 1668. a. kindralleitnandiks; a. 1674 nimetati ta Rootsi riiginõunikuks. Karl XI ajal Vene sõja-hädaohu tõustes sai ta käsu kindr.-kub. H. Horni juuresolekul võtta enese peale feldmarssal-leitnandina Soome ja Ingeri vägede juhatamine. Aa. 1687—1705 oli De la G. Eestimaa kindralkuberner. Iseäraseid raskusi selles ametis oli tal Põhja sõja ajal, mil ta venelaste pealetungimisel Alutagusesse sept. 1700 pidi kohalikest garnisonivägedest jne. Eestimaa kaitse organiseerima. Kui Rootsi väed 1700. a. oktoobrikuul Narva alla läksid, hoolitses ta ühes maanõunikkudega väe moonaga varustamise eest. Kui Rootsi peaväed Poolas teotsesid, pidi ta kindralmajor V. A. v. Schlippenbachile kaasa aitama Eestimaa kaitsmisel, mil aga vähe tagajärge oli kohalolevate vägede vähesuse pärast. Venelaste sõjakäikudest laastati maa 1703. ja 1704. a., kuna Tartu langemine 14. VII ja Narva langemine 10. VIII 1704 maakaitse veel raskemaks tegid. De la G. suri 17. V 1710.

Nord. Familjeb. VI (1907); H. Hofberg, Svenskt biograf. handlexikon (1906); O. Sjögren, Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702 (1883); R. Fåhraeus, Karl XI och Karl XII (Sveriges historia till våra dagar, 1921).

H. S.

DE LA GARDIE (Delagardie), Jakob, Rootsi väejuht, sünd. 20. VI 1583 Tallinnas, kus ta isa, Pontus De la G., oli sel ajal asevalitsejaks. Juba 18-aastasena omandas De la G. kuulsuse, kaitstes koos Karl Gyllenhjelmiga (vt.) meeleheitliku julgusega Volmari kindlust poolakate vastu. Seal langes ta vangi, kust 4 a. pärast vabanedes mõne aja sõjakunsti õppis kuulsa Oraania Moritzi juures Madalmail. Kui a. 1609 Karl IX ja Vassiili Šuiski vahel sõlmitud lepingu põhjal esimene tsaarile pidi 5000 meest abiks saatma, määrati De la G. selle väeosa ülemaks. Ta teotses nüüd mõned aa. Venemaal, vallutas a. 1611 Novgorodi ja katsus Karl IX pojale Karl Filipile Vene trooni saavutada, milline plaan siiski ei õnnestunud, kuna troon mitmesuguste plaanide äpardumise järel sai Vene kodumaa mehele. Hiljemini võttis De la G., kes a. 1613 nimetati riiginõunikuks, osa Stolbova rahu-läbirääkimistest ja kirjutas Rootsi esindajana rahu alla veebr. 1617. A. 1619 määrati ta Eestimaa kindralkuberneriks ja Tallinna asevalitsejaks, millisel kohal ta oli arvat. a.-ni 1622; Riia vallutamise järel sai ta a. 1622 Liivimaa kindralkuberneriks. Vahepeal oli ta saanud riigimarssaliks ja võttis osa Gustav II Adolfi sõjakäigust Liivimaal. Kun. polnud temaga eriti rahul, vaid pidas teda liiga aeglaseks ja vägede juhatajana liiga pehmeks, kes küllaldasel määral ei suutnud säilitada distsipliini. Tsiviilasjade jaoks ei jätkunud De la G.-l kindr.-kubernerina küllalt huvi ja teadmisi. A. 1630 määrati De la G. äsja asutatud sõjakolleegiumi esimeheks ja kun. surma järel üheks riigi 5-st hooldamisvalitsejast. Kun. Kristiina juures oli De la G.-l suur usaldus, ja ta jäi ka kun. ajal riiginõukogu liikmeks. Suri 12. VIII 1652.

H. Hamilton, Minne af Riksmarsken Jakob de la Gardie (Sv. Akad. Handl. 1880, 56.); H. Almquist, Sverge och Ryssland

1595—1611 (1907); J. Lossius, Die Urkunden der Grafen de Lag. in der Univ.-bibliothek zu Dorpat (1882); B. Cordt, Mittheil. a. d. Briefwechsel des Grafen J. de la G. (1894). *A. R. C.*

DE LA GARDIE (Delagardie), Magnus Gabriel, krahv, Rootsi riigikantsler, sünd. 15. X 1622 Tallinnas. De la G. alustas kun. Kristiina ajal oma sõjalist ja diplomaatlikku karjääri. 1649—52 oli De la G. Liivimaa ja 1655—58 Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa kindralkuberner, sõdis poolakate vastu Leedus ja Kuras, tegi katset venelastele vastu panna, kes suvel 1656 Liivimaale tungisid. Olles puudulikult orienteeritud vaenlase liikumisist koondas ta sõjajõud Riia alla, jättes halvasti varustatud ja kindlustatud Tartu Lars Flemingi juhatuse all pea täitsa kaitseta, mille tagajärjel linn langes 12. X 1656 venelaste kätte. Märtsis 1657 tegi De la G. sõjaretki Petseri ümbruskonda, lõi venelased aug. 1657 Pärnu lähedal, katsus siis tagajärjetult Tartut piiramise abil vallutada, piiras ka Oudovat, kust ta venelaste lähenemisel Tallinna poole taganes, kuna venelased Virumaale laastava sõjakäigu ette võtsid. Jaan. 1658 tungisid ka leedulased Eestimaale, piirasid Pärnut ja põletasid 25. I 1658 Põltsamaa tuhaks. — Peale Liivist lahkumist teotses De la G. uuesti diplomaatlikul alal, sõlmides Oliva rahu a. 1660. Samal a. nimetati ta Rootsi riigikantsleriks ja alaealise kun. üheks eestkostjaks. Prantsusmaa pooldajana sõlmis De la G. a. 1672 lepingu selle riigiga, mille tagajärjel Rootsi sattus 1675—79 õnnetusse sõtta Taaniga ja Brandenburgiga. Peale 1680. a., mil ta välispolitika juhtimisest kõrvaldati, jääb De la G. täitsa tagaplaanile ja sureb, olles kaotanud reduktsiooni läbi pea kõik oma varanduse, 26. IV 1686 Vängarni lossis Rootsis. — De la G. on tuntud oma laialdastelt teaduse ja kunsti harrastustelt ja oli oma aja suuremaid metseene.

Nord. Familjeb. VI (1907); Fr. M. Franzén, Minne af M. G. De la G. (1827); Fr. Bienemann, Briefe u. Aktenstücke etc. (Mitt. XVI). *M. A.*

DE LA GARDIE (Delagardie), Pontus, Rootsi väejuht, sünd. a. 1520 Languedoc'is Prantsusmaal, La Gardie mõisas, mida tol ajal omas ta isa Jacques d'Escouperie ja mille järele ta hiljemini oma nime võttis. — Noor Pontus pidi saama vaimulikuks, kuid vahetas raamatud mõõga vastu ja omandas oma sõjalise kasvatuse võitlusis Prantsusmaa ja Habsburgide vahel XVI a. s. 40.—50-dail aa. Château-Cambresis rahu järel (1559) astus ta taani teenistusse ja võttis osa Taani ja Rootsi vahel 1563. a. puhkenud nn. 7-aastasest Põhja sõjast. Varbergi lossi vallutamisel 1565. a. langes ta vangi ja läks nüüd üle Rootsi teenistusse. Hoolimata Jöran Perssoni hoiatustest kinkis Eerik XIV De la G.-le oma täieliku usalduse, mis ei takistanud viimast olemast esimeste hulgas, kes 1568. a. mässu ajal üle läksid hertsogite laagrisse. De la G. osaks said nüüd mitmed usaldus- ja armu-avaldused Johan III poolt. 70-dail aa. esines ta diplomaadina: ta kuulus näiteks a. 1576 sesse saatkonda, mis kun. poolt saadeti Rooma läbirääkimisi pidama Rootsi kiriku ühendamise üle katoliku kirikuga. Juba varemini võttis ta osa sõjast Eestimaal ja oli a. 1574 Rakveret piiramas, kui tema šotlastest ja sakslastest koostuvas väes puhkes sõdurite mäss. Kun. ei võinud De la G.-d ja Klaus Tott'i küllaldaselt toetada ja nii ei annud operatsioonid suuremaid tagajärgi. Paremini käis De la G. käsi mõni a. hiljemini, kui ta 1580 määrati venelaste vastu teotsevate Rootsi vägede juhatajaks. Ta vallutas lühikese piiramise järel Käkisalme nov. 1580, tungis järgmise a. algusel Viiburist üle Soome lahe Ingerisse ja liikus sealt edasi Eestimaale, kus ta kätte langesid Rakvere ja Toolse kindlus. Vaheajal Rootsis käies tuli ta s. a. augustis suurte vägedega tagasi Eestimaale, tungis Narva peale, mis juba septembris vallutati, ja võttis lühikese aja jooksul Ivangorodi, Jaama ja Kaprio (Koporje). Tema katsed järgmise (1582.) a. algusel Pähkinälinna enda kätte saada küll ei õnnestunud, kuid ülalmainitud kindlused püsisid rootslaste käes, kui Pljussa jõel a. 1583 vaherahu tehti. De la G. sai nüüd suurte auavalduste ja annetuste osaliseks. Johan III nimetas ta m. s. riigi-nõukogu liikmeks. Juba a. 1574 tehti De la G.-le ülesandeks olla »Statthalter über ganz Livland«; ühtlasi oli ta Eestimaa asevalitsejaks 1½ a.; nüüd määrati ta a. 1581 uuesti »Liivimaa kuberneriks ja vägede ülempealikuks«. Sügisel 1585 oli ta venelastega läbirääkimisi pidamas vaherahu pikendamise üle. Seal uppus ta Narva jõkke 5. XI 1585 ja maeti Tallinna toomkiriku. — De la G. oli abielus a.-st 1580 Johan III tütrega (väljaspool abielu sünd.) Sophie Gyllenhjelmiga.

F. U. Wrangel, P. De la G. och hans slägt i Frankrike under 15- och 1600-talen (Sv. Hist. Tidskr. 1890); K. Hildebrand, Johan III och Europas katolska makter (1898); F. Ödberg, Om stämplingarna mot konung Johan III åren 1572—75 (1897); W. Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota (1920); J. Lossius, Die Urkunden der Grafen De Lag. in der Univ.-bibliothek zu Dorpat (1882). *A. R. C.*

DELLINGSHAUSEN, Eduard, parun, sünd. 19. III 1863 Tallinnas, õppis Tartu ja

Berliini ülikoolis loodusteadusi ja asus siis Virumaale oma mõisu (Aaspere ja Sauste) valitsema, tõustes peagi Eestimaa rüütelkonna peameheks ja olles kuni a. 1912 Vene riigi-nõukogu liige. Suurt osa etendas D. aa. 1917—18 Eesti rahvuslikkude iseseisvus-püüete vastasena ja Balti-Saksa aadli huvide eest-võitlejana. Tugides enamlaste dekreedile 2. XI 1917 rahvaste enesemääramis-õiguse kohta tunnistas Eestimaa rüütelkonna komitee 30. XI 1917 enda Eestimaa seaduslikuks esindajaks, kuulutas Eestimaa Vene riigi alt lahkunuks ja otsustas paluda Saksa valitsuse sõjalist kaitset. Jaanuaris 1918 saatis D. salajase saatkonna Saksa vägede võimalikult rutulist tulekut paluma. 1918. a. veebruaris laskis kohalik enamlaste valitsus D.-i ühes teiste Eesti mõisnikkudega vangistada ja Peterburi Krestõi vangimajja viia, kust D. 1918. a. märtsis vabaks lasti. Eestimaale tagasi jõudnud, andus D. täie jõuga Balti hertsogiriigi ülesehitamise tööle, püüdes anda sellele aadli kavatsusele kõigi Baltimaade rahvaste ühise ettevõtte ilmet. 9. IV 1918 peeti Tallinnas ära n. n. »Landesversammlung«. Sellel D.-i juhatusel ärapeetud koosolekul, millest okupatsioonivõimude survel aadli, luteriusu vaimulikkude ja linnade esindajate kõrval ka 16 endist vallavanemat eesti rahva näilikkude esindajatena enam-vähem sunnitud olid osa võtma, andis vallavanemate enamus sakslaste ägedal pealekäimisel oma nõusoleku rüütelkonna otsusele Vene riigi alt lahku lüüa. 12. IV 1918 Riias ärapeetud n. n. Eesti-Liivi »Landesrat«, millest D. Eestimaa rüütelkonna saadikuna osa võttis, otsustas Saksa keisrit paluda, et see toetaks iseseisva Balti riigi asutamist, mis Preisimaaga personaaluniooni astuks. Selleks saatis Landesrat D.-i juhatusel delegatsiooni Saksa valitsuse juurde, kellele riigikantsler 21. IV 1918 antud vastuses lubas ülestõstetud küsimused heatahtlikult läbi kaaluda. Saksa okupatsioonivõimu kokkuvarisemisel püüdis D. Balti riigi loomise kavatsust päästa mööndustega Eesti rahvuslikkudele huvidele, kuid ei leidnud Eesti tegelaste poolt mingisugust vastutulekut. 5.—9. XI 1918 Riias ellukutsutud Balti valitsus (n. n. »Regentschaftsrat«) ei saanud Saksa revolutsiooni puhkemise tõttu enam jalgu alla. Eesti riigi tekkides pidas D. paremaks Saksamaale (Hannoveri) siirduda. *T.*

DIDO (Tiido) Andres, vanem Eesti poliitiline emigrant, sünd. 20. VIII 1855. a. Helme klk. Riidaja-Toosil põllumehe pojana, õppis aa. 1871—73 Tartu klassilises gümnaasiumis, kust oma politil. meelsuse pärast oli sunnitud lahkuma. C. R. Jakobsoni vaimustatud pooldajana tegi D. »Sakalale« kaastööd ja käis ühes Jakobsoniga Tartu Eesti Põllum. Seltsi esindajana 1882. a. Riias »põllumeeste (s. o. suurpõllumeeste) kongressil«. Juba Tartus oli D. saanud E. Barki (vt.) sõbraks ja mõttekaaslaseks; viimasega jäi D. ka siis ühendusse, kui Bark emigreerus. Välismaalt saatis Bark D.-le illegaalset kirjandust, mida D. juurest läbiotsimisel suurel hulgal leiti. D. mõisteti 3 a. vangi ja saadeti peale karistusaja möödumist administratiivkorras Baltimailt välja. D. valis oma elukohaks esiti Kaasani, sõitis siis a. 1888 ühe perekonna koduõpetajana Genfi, kus ta ülikoolis sotsiaalteaduste alal oma haridust täiendas, ning siirdus sealt Pariisi, mis saab ta jäädavaks asukohaks. Pariisis elatas ta end keelte õpetamisest, seejuures ka prantsuse kultuurelu avaldusist osa võttes: oli m. s. Pariisi rahva-ülikooli raamatukogu-hoidja ja mitme sotsialistliku ja teadusliku ajakirja kaastööline. Eesti soost üliõpilastele, kunstnikkudele, käsitöölistele, ka politilistele põgenejatele (peale 1905. a.) oli D. alati nõu ja jõuga abiks. A. 1906 hakkas ta väikest ajakirja »Õigus« välja andma, mille ülemisel veerel olid pealkirjad »Maa ja metsad tagasi!« ning »Piirirahvad, ühinege!« Ajakirja ilmus umbes 7 nr.-it. — Kui 1918. a. Eesti esindajad Pariisi tulid, andis D. neile oma kaasabi. Albert Thomas' juhatusel oli sel ajal Pariisis asutatud rõhutud rahvaste komitee, mille liikmena D.-le osaks sai Prantsuse välisministri Pichon'i jutul käia Balti rahvaste, eriti Eesti õigusi kaitsmas. Lühikest aega oli D. ka Pariisis Eesti saatkonna sekretäriks. — D. suri Pariisis 29. VIII 1921 südamehaigusesse.

Pvl. 1921, nr. 231, 243, 244; Vaba Maa 1921, nr. 231; E. Kirj. 1922, lk. 275 j.; A. Kruusberg, Eesti Ajaloo Arkiiv nr. 2.

R. K.

DIETRICH III DAMEROW, Tartu piisk. 1379—1400. Oli keiser Karl IV salasekretär, valiti Tartu piiskopiks Tartu toomkapiitli poolt peale piisk. Heinrich I surma (a. 1377). D.-i valimise kinnitas paavst Urbanus VI, jättes kinnitamata vastaspaavst Clemens VII poolt sesse ametisse määratud ordu kandidaadi, Tartu toomkapiitli praosti Albrecht Hecht'i. Viimane haaras enda kätte T. piiskopkonna lossid, astus Vastseliinas venelastega läbirääkimistesse ning muutus seega maale hädaohtlikuks ja ka ordule koormavaks, nii et ordu oli sunnitud talle resigneerumise eest suure summa raha maksma ja lubama ta karistusest loobuda. A. 1385 maale jõudnud D. teotses ühes teiste prelaatidega ordu vastu. Kui ordu altkäe-maksude abil kuurias aa. 1393 ja 1394 oli saavutanud paavst Bonifatius IX bulladega tolleaegse Riia ppiisk. Johannes IV Sinten'i ümberpaigutuse Aleksandria patriarhiks, samuti Preisi kõrgmeistri Konrad v. Wallenrodt'i venna Johannese nimetamise Riia ppiis-

kopiks ja Riia kiriku inkorporeerimise ordusse, siis oli ppiiskopkond ülivõimu alla minemas, milleks ordu juba varemalt pinda oli loonud, teotsedes käsikäes ppiiskopkonna vasallidega ppiiskopi vastu. Ordu politika vastase koalitsiooni organiseerijaks ja juhiks sai osav ja energiline D., kes kasutas orduga mitterahulolevaid elemente maal, eriti ppiiskopkonnast Tartu piiskopkonda põgenenud ppiiskopi vasalle, pidas kontakti Riiast põgenenud toomhärradega ja end. ppiisk. Sinteniga, segas Meklenburgi hertsogi Albrechti, kui maa kaitsehärra, maa asjusse, tunnustas Riia kiriku elekti Pommer-Stettini printsi Ottot, nimetas viimase oma koadjuutoriks, otsis suhteid välisvõimudega kiriku kaitseks ja sõlmis maa vaenlasega, Leedu suurvürsti Vitautas'ega liidu (26. III 1396); nii muutus ta ordule tõsiselt hädaohtlikuks. Koguni Läänemerel röövimise tõttu kuulsaks saanud vitaalivendi organiseeriti ja kavatseti võitluseks ordu vastu kasutada. Ordu pääsis kardetavast seisukorrast Meklenburgi hertsogi ja Vitautase isoleerimisega koalitsioonist ja kiire sõjalise aktsiooniga Tartu piiskopkonna vastu, seda rüüstates 1396 juulist 1397 veebruarini. Välise abi puudusel pidi D. järele andma. Lõplik kokkulepe saavutati Danzigi II kongressil a. 1397, kus D. pidi ppiiskopi tunnustama. — Lõpuks oma piiskopk. vasallidega tülli sattunud D. resigneerus a. 1400.

Arbusow, Geistl.; P. Girgenson, Die Inkorporationspolitik d. Deutsch. Ordens in Livland 1378—97 (Mitt. XX). *H. S.*

DITMAR, Woldemar Friedrich Karl v., sünd. 8. VIII 1794 Pärnus, õppis 1812—15 Tartu ülikoolis ja hiljemini Saksamaal, kus omandas kaks doktorikraadi, sai 1819 Tartu ülikooli eradotsendiks, 1819 Pärnu kreiskohtu assessoriks, suri Vändras 12. XI 1826. — D. plaanitses pikemat teost Liivi ajaloost, tundis huvi ka eesti rahvaluule vastu, uuris Eesti kohanimesid; oli Rosenplänteri kaastööline. Kirjutanud: *Disquisitio de origine nominis Livoniae* (Heidelberg, 1816); »Nachricht von den in Kurland lebenden Kreewinen« (Intelligenzblatt d. Heidelb. Jahrb. 1817, VI); »Poesien der Ehsten« (Rosenpl., Beitr. IV, 134—65); *De praecipuis Fontibus Juris provincialis Livonici campestris* (Tartus, 1818).

Recke-Napiersky I; Napiersky, Gesch.-Schr., 113; Левицкій I, 506 j. *P. B.*

DOGIEL, Matthias, katoliku munk XVIII a. s., oli koolirektor Vildas, hiljemini Leedu õuemarssali krahv Scipio de Campo koduõpetajaks, töötas Poola riigiarhiivis, mille tulemuseks oli mitmeköiteline *Codex diplomaticus*, ajalool. dokumentide kogu. Koodeksi 5. köide (Vilna, 1759) sisaldab rikkalikku materjali Liivi ajaloo alalt.

Gadebusch, L. B. I, 214 jj.; Napiersky, Gesch.-Schr., 15. *R. K.*

DONAT (Nikolai Babinski), sünd. 1828, surn. 1896. Kreeka-katoliku vaimulik tegelane, Peterburi õigeusu vaimuliku akadeemia magister, oli Bresti, Kaunase (Kovno), Riia ja Podoolia piiskopp, hiljemini Leedu ja Doni ppiiskopp. Riia (ja Miitavi) õigeusu piiskopp oli D. 1882—87. Kuna talurahva pöördumine kreeka-katoliku usku, mis Liivimaal 40-dail aa. sai hoogsa alguse, jättis esialgu Eestimaa riivamata, vallandus ta viimases piiskopp D.-i ajal, kes omalt poolt seda liikumist igapidi soodustas, käies sel puhul oma siinse tegevuse lõpp-järgus käsikäes Eestimaa tolleaegse silmapaistvama venestajaga — kohaliku kuberneri Sahovskoiga (vt.).

Энц. Сл. (нов.) Брокг.-Эфр., XVI; Изъ архива князя Шаховского, III (1910); И. Бѣляевъ, Судьбы православія въ Прибалт. краѣ (1901), lk. 177—78. *H. Kr.*

DREILEBEN, Burchard v., Liivimaa ordumeister 1340—45 (tagasi astunud 14. XII). — Juba eelmise ordumeistri Eberhard v. Monheimi ajal oli Liivi ordu saavutanud ülekaalu teiste võimude üle maal. D.-i ajal läks ordu võimu alla ka Taani maa-ala Põhja-Eestis, nimelt Harju ja Viru maak. Harju-Viru saksa soost vasalkond oli kujunenud korporatiivselt juba XIII a. s. II poolel; tema liikmeist koostus ka maavalitseja võimu kohtuja administratiivalal piirav Harju-Viru maanõukogu. Harju-Viru vasallide võim arenes niikaugele, et nad vastu maavalitseja tahtmist teiste Vana-Liivimaa maaisandatega j. t. liitusid sõlmisid. Nende eesõigused leidsid kinnituse Eerik VII ajal 1315. a. n. n. Waldemar-Eeriku lääniõiguses, mis sisaldas juba enne tarvitusel olevate õigusekommete jne. kodifikatsiooni. H.-V. vasalkonna õiguste arenemine mõjutas talupoegade seisukorra äärmise viletsuse. Selle tagajärjena tekkis Harjus 1343 a. mäss, mille ohvriks said kõik eestlaste kätte langenud võõrad. Rahva poolt valitud juhtidega eesotsas liikus eestlaste vägi Tallinna alla. Eestlaste vastuhakkamine sai seda hädaohtlikuma iseloomu, et nad Rootsi võimudelt Viiburis ja Turus ning Pihkva venelastelt (viimased olid sel korral sakslastega vaenujalal) olid abi otsinud, mida need ka olid valmis andma. Paidesse põgenenud sakslaste, nende hulgas ka Tallinna piiskopi, palvel tuli appi ordumeister D., kellel tol korral väed Pihkva vastaseks võitluseks just koos olid. D. oli 4. V Paides, kuhu läbirääkimisteks olid kutsutud Eesti väejuhid-saadikud ühes saatjatega. Need kaebasid läbirääkimiste aegu junkrute jne. survevalitsuse üle; nad peeti

ülekohtuselt kinni ja raiuti tükkideks, kui nad meelepahas neile antud julgeoleku-tõotuse murdmise pärast vastu hakkasid. Paidest liikus orduvägi Tallinna alla, hävitades Eesti väehulki Kimmola küla juures ja Konnevere soos. Tallinna all kaotasid ilma välise abita jäänud eestlased 14. V lahingu saksa õppinud vägede vastu. H.-V. vasalkond andis Tallinna ja Rakvere kindluse ühes neile kuuluvate maa-aladega ordu võimusesse tingimusega, et need Taani kroonile tagasi antaks, kui H.-V. vasalkond seda ühiselt nõuab ja kui ordule tasutakse tema kulud mässu allasurumisel. Tallinna lossi jäi orduvõimu esindajaks selleaegne Viljandi komtuur Goswin von Herike (vt.). Ordumeister ise läks kaasasolevate vägedega Läänemaale, teel hirmsasti rüüstates ja tappes, kus eestlased Haapsalut piirasid (Hoeneke järele algas mäss Läänes samal ajal kui Harjuski). Kuid eestlased ei oodanudki siin sakslaste päralejõudmist ja põgenesid metsadesse ning soodesse. Eestlastest appi palutud Rootsi võimud Soomest jõudsid laevastikuga Tallinna alla alles paar päeva hiljemini; kuuldes, et eestlased löödud ja leides Tallinna ordu võimuses sõlmisid Turu foogt Dan Niclisson ja Viiburi linnahärra Johannes Göteson 21. V H.-V. maanõunikkudega, vasalkonnaga, Tallinna linnaga jne. vaherahu 14. märtsini 1344 (lõplik Eestimaa ja Rootsi vaheline rahu tehti arvat. 5. IX 1344). Ka õnnestus Riia komtuuril Lõuna-Eesti jne. orduvägedega ja Tartu piiskopi sõjavägedega mai lõpul Tartu piiskopkonda sissetunginud ja Otepääni edasijõudnud Pihkva venelaste vägesid tagasi hoida. Seega oli mässuliikumisele mandril piir pandud.

Samuti ebaõnnestus mässukatse toomapäeval ordu-alal Viljandis. Siiski tõsisema ilme omandas jaagupipäeval Saaremaal puhkenud mässulaine; eestlased vallutasid Saare-Lääne piiskopi lossi ja Pöide ordukantsi. Kuid sama a. sügisel Preisist pärale jõudnud abivägedega likvideeris ordu esmalt novembris lõplikult mässuliikumise Harjus, kus kevadise karistuse eest pakku läinud eestlaste meeleheitlik vastupanu täiesti murti. Ka Saaremaal pandi liikumisele sellega piir, et Saksa väed veebr. 1344 üle jää maale tulles Karja maalinna läheduses Pamma (?) metsas pärast vihast võitlust vallutasid eestlaste kantsi. Peale paari nädala pikkust kättemaksu-retke pöördusid saksa peaväed mandrile tagasi, jättes saarele maa alistamiseks tarviliku meeskonna. Saarlased ei suutnud päästa seisukorda oma kasuks uue liikumisega saare läänepoolses osas 1344. a. suvel: ka see rauges ühiste ordu, Riia ja Tartu piiskopi vägede, H.-V. vasallide ja pärismaalaste, kurelaste, liivlaste, semgallide, lätlaste ja mandri eestlaste Saaremaale päralejõudmisel veebr. 1345. Endistest sündmustest heidutatud saarlased ei katsunudki suvel uuesti üleskohendatud Karja maalinna kaitsta. Nii likvideeriti sakslaste poolt mäss lõplikult ka Saaremaal; eestlased sunniti piiskopile Kuresaare ja ordule endise Pöide lossi lähedale Maasi linna üles ehitama. Suure Eesti mässu ebaõnnestumise põhjustena võiks mainida eestlaste mitte-kooskõlastatud ja mitte-üheaegset talitamist, mida muidugi takistas vööra võimu järelevalve ja eestlaste kuuluvus mitmesse võimkonda; mässu nurjamineku põhjuste hulgas väärib tähelepanu ka ordu sõjavägede suurem sõjaline oskus, sellekohane ettevalmistus ja paremad sõjariistad; muidugi ka see, et hädaohu silmapilgul terve Vana-Liivimaa Saksa sõjajõud üksmeelselt talitasid ja et Liivi ordu kriitilisel silmapilgul 1343. a. Preisist abi sai; suur tähtsus oli muidugi ka sellel, et sakslased 1343. a. kiirelt talitasid, vööra sõjalise vahelesegamise halvasid ja killustatud jõududega võideldes mässulise liikumise võisid alla suruda ja seega maal täiesti seisukorra peremeheks pääseda.

Mässu rahustamisel olid eestlased raskelt kannatada saanud. Hukkunute arv oli tolleaegse rahva arvuga võrreldes kohutavalt suur, nii et suure Eesti mässu mahasurumine on võrreldav verisemate ajaloo sündmustega. Suures Eesti mässus kannatas eriti ka H.-V. ja Lääne vasalkond, kelle liikmeist mässus palju hukkus. Ka oli vasalkondadele tulunduslikult raske hoop antud: mõisad maha põletatud ja palju orjuse- jne. kohustuslikke hukatud. Eriti rasked olid aga mässu tagajärjed talupoegadele, kes kaotasid oma ehitused ja liikuva vara. Sakslased olid mässu mahasurumisel hirmsa töö teinud: alguses tapeti kõik, kes ette juhtusid, pärast hakati hukkamises piiri pidama, et enesele töötegijaid orje säästa. Suure Eesti mässu mahasurumine on tumedamaid ja verisemaid lehekülgi ajaloos.

Mässul olid peale suurte sotsiaalsete ja tulunduslikkude ka politilised tagajärjed. Tallinnale ja Rakverele panditi lisaks a. 1345 Narva ja kui kun. Waldemar IV Atterdag sept. 1345 kuni maini 1346 oli maal viibinud, jõudis ta kindlale arvamisele, et meretagune asumaa Taanile kasuta ning et seda raske pidada, ja müüs selle järgmise Liivi ordumeistri Goswin v. Herike ajal Saksa ordu kõrgmeistrile Heinrich Dusemer'ile (29. VIII 1346), kes selle siis (7. VI 1347) Liivimaa ordumeistrile Preisi kõrgmeistri nimel valitsemiseks edasi andis.

Jüng. Livl. Reimchronik des Barth. Hoeneke 1315—48, herausgeg. v. K. Höhlbaum (1872); Renner; Die Chronik Wiegands von Marburg, herausgeg. v. Th. Hirsch (*Scrip-*

tores rer. Prussic. II, 1863); H. G. Porthan, *M. Pauli Juusten ... Chronicon episcoporum Finlandensium (Aboae, a. MDCCXCIX)*; UB I (1853), II (1855), VI (1862—65); Bunge, Herzogth. Estl.; A. v. Gernet, Forsch. z. Gesch. d. Balt. Adels I (1893), II (1895). — Vrdl. mässu kirjeldust ka teoses: J. Luiga, »Eesti vabadusvõitlus 1343—45« (1924). *H. S.*

DUBBERCH (Dubberg), David, pärit Pommerist, sai ca 1580 Tallinna toompraostiks ja hiljemini (1584?) piisk. Kristjan Agricola (vt.) abiliseks maakoguduste visitatsiooni ja järelevalve alal. Peale Agricola surma (1586) jätkas D. oma tööd iseseisvalt, kuni 1593. a. ainult Läänemaa kogudusi, hiljemini ka teisi visiteerides, mille juures aadli ja isegi mõne õpetaja vaenulisus ta tegevust alguses suurel määral raskendas. D.-i visitatsioonide eesmärgiks oli ehitada ja korda seada kirikuid, tagasi nõutada segaduste ajal kadumaläinud kiriklikke maid ja varandusi, kõikjale kohased eesti keelt mõistvad õpetajad, köstrid ja kiriku eestseisjad, linnades (Haapsalus, Lihulas, Rakveres, Paides) ka kooliõpetajad ametisse panna, kõlbmatuid tagandades, kogudustes kirikuraamatud sisse seada ja pagana- ning katoliku usu jäänuste kui ka kõlblusvastaste elukommete vastu võidelda. — Peale 1595. a. maapäeva, mis mõisnikke kohustas D.-i tema töös toetama, hakkas asi edenema, kuid 1601. a. puhkenud sõda tõi pöörde, pealegi kui 1603. a. seltsis sõjakoledustele ja näljale katk. Veel a. 1603 on D. Läänemaal kogudusi katsunud, kuid samal a. suri ta (arvat. katku). Kuigi sõda kirikule uuesti raske hoobi andis ja vaesus ning toorus jälle maad võtsid, oli D. siiski suure osa kiriku omandusõigustest kadumise eest päästnud ja oma visitatsioonidega materjale ja juhtnööre pärandanud järgnevaile korraldustöödele. — D.-ist arhiivides säilinud kirjutistest, mis kirikuloole andmeid pakuvad tolleaegse olukorra uurimiseks, võiks mainida: 1) visitatsiooni kord (ca 1595), 2) mitmed visitatsiooniprotokollid, 3) D.-i visitatsiooniraamatu väljavõtted (kogutud A. Knüpfferi poolt), 4) mõned D.-i ametlikud kirjad. — D.-i kirjutiste kogumist on Akad. Ajaloo-Selts alustanud otstarbega neid avaldada.

R. Winkler, Der estländ. Landkirchenvisitator D. Dubberch u. seine Zeit (1909); G. Carlblom, Entwurf zur Kirchen- u. Religions-Geschichte Estlands (1850), lk. 7, 8; Lipp, Kir. ja har. l. I, 138; Paucker, Geistl., 55; Fr. Westling, Estlands kyrka 1571—1644 (Kyrkohistorisk Årsskrift 1920—21, lk. 188—92). *O. S.*

E.

EBERT, Max, sünd. 4. VIII 1879 ukj. Stendalis (Preisimaal), õppis 1898—1902 Innsbrucki, Heidelbergi, Halle ja Berliini ülikoolis, lõpetades 1902. a. dr. phil. astmega; oli 1906—18 assistent Berliini riigimuuseumis. Enne suurt ilmasõda korraldas E. Riias Toommuuseumi muinasteaduslikke kogusid ja kirjutas peaasjalikult loendava ülevaate Läänemeremaade muinasleidudest, samuti paar lühemat uurimust, m. s. Eestist leitud noorema rauaaja relvadest. 1918. a. hakkas E. eradotsendiks Königsbergi ülikooli juurde, kutsuti 1922 muinasteaduse professoriks Riia ülikooli; 1923. a.-st on E. muinasteaduse prof. Königsbergis. E. on Õp. E. S.-i auliige. — Tähtsamad teaduslikud tööd: »Die balt. Provinzen Kurland, Livland, Estland« (Praehistor. Zeitschr. 1913, V); »Zu d. Beziehungen d. Ostseeprovinzen mit Skandinavien in d. ersten Hälfte d. 11. Jahrh.« ja »Ein Schwert mit tauschierter Klinge von Lümmada auf Oesel« (Balt. Studien zur Archäologie und Gesch., 1914); »Südrussland im Altertum« (1921). — 1924. a.-st alates toimetab E. Berliinis ilmuvat »Reallexikon d. Vorgesch.«

Isikl. saadud teated. *H. M-a.*

ECKARDT, Julius v., publitsist ja ajaloolane, sünd. 20. VII 1836 Volmaris, õppis ajalugu ja õigusteadust Peterburis, Tartus ja Berliinis ning oli aa. 1860—67 Liivimaa konsistooriumi sekretär Riias; teotses samal ajal ka ajalehe toimetajana. A. 1867 siirdus ta Saksamaale ja oli 1867—74 esiti »Grenzboten'ite« toimetuses Leipzigis, siis »Hamburg. Correspondent'i« ja »Hamburg. Börsenhalle« toimetaja. 1874. a. valiti E. Hamburgi senati sekretäriks; 1882. a. astus ta sala-valitsusnõunikuks nimetatuna preisi teenistusse. E. teenis ametnikuna välisministeeriumis ning a. 1885 alates saksa konsulina Tunisis, Marseille'is, Stokholmis ja Zürichis. Vahepeal oli E. mõnda aega Saksa välisministeeriumi ajakirjanduse-osakonna juhatajaks. Riigikantsler Caprivi politika toetajana avaldas ta a. 1892 anonüümse politilise lendkirja »Berlin-Wien-Rom«. — E. on saanud tuttavaks ka nende teoste kaudu, mis ta ilmutas Balti provintside olude kohta ja mis eriti nende maade ajalugu puudutavad. Temalt ilmusid mõned head artiklid »Balt. Monatschr.'is«, nagu »Erinnerung an Garlieb Merkel« (1860), »Der livl. Landtag in seiner histor. Entwicklung« (1861) ja «Die Einführung der Statthalterschaftsverfassung in Livland im J. 1783« (1867), samuti ka teistes publikatsioonides, nagu Neuer Dorpater Kalender, Rigascher Almanach, »Rigasche

Zeitung« j. m. Siis avaldas E. hulga ajaloolisi artikleid töödes »Die balt. Provinzen Russlands« (Leipzig, 1868, II tr. 1869), »Baltische und russische Culturstudien aus zwei Jahrhunderten« (Leipzig, 1869; II tr. pealkirjaga Russ. u. balt. Charakterbilder aus Geschichte und Literatur, 1876, on ilmunud täitsa uuel kujul), »Jungrussisch und Altlivländisch« (Leipzig, 1871). Ajaloo suhtes osutub siiski kõige tähtsamaks tema suur uurimus »Livland im achtzehnt. Jahrh. I. Bis z. J. 1766« (Leipzig, 1876), mille II kd. jäi kahjuks ilmumata. Peale selle andis E. välja a. 1869 poleemilise kirjutise »Juri Samarins Anklage gegen die Ostseeprovinzen Russlands. Eingeleitet u. commentiert«. Võrdlemisi vabameelse ja terava arvustajana polnud E. armastatud vene ega saksa mõõduandvais ringkondades Liivimaal; ta arvas sellepärast paremaks otsida omale uus tööala, juba 30-aastasena Saksamaale üle kolides. — E. suri Weimaris 20. I 1908 ukj.

Nekroloogid: Münchener Allg. Zeitung 1908, nr. 22; Herders Jahrb. f. Zeit- und Kulturgeschichte 1908, lk. 435; Herm. Diez, Biogr. Jahrbuch, hrsg. v. A. Bettelheim, 13. (1910), lk. 142—45. — J. v. Eckardt, Lebenserinnerungen I — II (1910). *A. R. C.*

EDERBERG, Friedrich Wilhelm, sünd. Haljala klk. Kavastu mõisas 18. VI 1859; õppis 1879—83 usuteadust Tartu ülikoolis. Üliõpilasena astus E. eesti rahvuslikult mõtlevate üliõpilaste ringi, oli kaastegev esimese eesti korporatsiooni asutamise katsel »Vironia« nime all (1881—82) ja selle ebaõnnestumise järel Eesti Üliõpil. Seltsi asutajaid (1883); võttis osa Eesti Kirjameeste Seltsi ja Aleksandri kooli komiteede tegevusest. E. oli juba üliõpilasena kirjanduslikult tegev, avaldades kirjutisi Jannseni »Eesti Postimehes«, A. Mohrfeldti (vt.) toimetatud »Meelejahutajas« ja iseraamatutes. Viimaste hulka kuuluvad tõlked vene kirjandusest: Gogoli »Jõuluöö« (1880), Turgenevi »Bjeshini aas« (1880) ja »Öömaja« (1882); ka tõlkis E. üliõpilasena ooperi »Preciosa« Vanemuise näitejuhi A. Wiera (vt.) soovil eesti keelde. — Peale prooviaasta pidamist Vändras õp. Sokolovsky juures sai E. 1885. a. Vändra koguduse abiõpetajaks ja asus sama a. sügisel Saaremaale Kaarma koguduse õpetajaks, kuhu jäi 1902. a.-ni, olles samal ajal ka Kaarma kooliõpetajate-seminari direktoriks ja usuõpetajaks. 1902. a. peale on E. Kambja koguduse õpetaja ja 1920. a. saadik Võru praostkonna praost. Liivimaa sinodi ülesandel võttis E. osa Eesti Lauluraamatu väljaandmise ja Piibli tõlke revideerimise komisjoni töödest, olles viimase kom. juhataja õp. J. Bergmann'i (vt.) surma järel. Abielus oli E. esimest korda Wilhelmine Elens'iga (vt. j. art.), kes tuttav luuletajana varjunime all »Helmi«. — Kirjanduslikku tegevust, mis algas üliõpilaspõlves, on E. jätkanud kuni viimase ajani, tehes kaastööd ajalehtedele ja ajakirjadele. Eriraamatud on peale eespool-mainitute peaasjalikult vaimuliku sisuga: »Kuldne varanduse kastike« (1888), »Jumala kümme käsku« (1890), »Ev.-Luth. usu jumalateenistus ja kirikuaasta« (1898), »Sõna ja sakrament« (1895, II. tr. 1899) j. t.; õpperaamatud: »Kateheetika« (1893) ja »Lühikene Piibli-teadus« (1893); Augsburi usutunnistuse tõlge (1891); apologeetilised kirjutised: »Kas Jumalat on olemas? (1910), »Kas Jumal on maailma loonud?« (1910), »Kas loodus jutustab Jumalast«? (1911).

Hermann, E. kirj. ajal., 484; isikl. saadud teated. *J. K.*

EDERBERG (sünd. Elens) Julie Wilhelmine, kirjanik; sünd. 27. I 1861 Virumaal Haljala klk. Kavastu mõisas, sai hariduse Tallinnas Foelschi kõrgemas tütarlastekoolis; tegi a. 1879 kooliõpetajanna eksami ja teotses õpetajana Soomes (Impilahel), Peterburis ja kodumaal; naitus a. 1886 Kaarma kirikuõpetaja F. Ederbergiga (vt.); suri 4. III 1897. — E. avaldas »Olevikus« ja »Postimehes« rea luuletusi, mis ilmusid hiljemini kogus »Rohu lillekesed« (1894), »Helmi« varjunime all. Peale selle on ta avaldanud paar jutukest ja kirjutanud mõned luuletused ka saksa keeles, tõlkides m. s. Koidulat. E.-i luuletused on enamasti usulise või rahvusliku põhitooniga, kuid ilma suurema kirjandusliku väärtuseta. (Eksituste ärahoidmiseks olgu tähendatud, et keegi teine luuletaja hiljemini ka »Helmi« varjunime on tarvitanud.) *F. T.*

EERIK V Adraraha (Plovpenning), Taani kun., sünd. a. 1216 Waldemar II pojana, sai juba 1218 Sönderjyllandi hertsogiks ja 1241 Taani kuningaks. Tema valitsusaeg oli väga rahutu sisetülide tagajärjel, mis takistasid ka E.-u plaani teostamist — ette võtta sõjakäiku Eestimaale. See kavatsus oli tekkinud juba E.-u isa päevil, ja tema eesmärgiks oli maa kaitsmine paganate ja venelaste vastu ning nähtavasti ka Taani võimuala laiendamine Narva jõe teisele poolele. A. 1242 olid Taani asevalitseja Eestimaal ja Liivi ordumeister kuningat palunud appi tulla, kuna Aleksander Nevski (vt.) ordumaid ähvardas. Kun. valmistus retkele ja oli juba laevastikuga Ystadis, kui toodi sõna, et venelased taganevad. Mõne teate järgi olevat E. siiski väge saatnud Eestimaale piiriäärsete kindluste kaitseks. Nähtavasti paavst Innocentius IV kirja (1245) mõjul mõtles E. uuesti sõjakäiku Eestimaale ette võtta ja kasutas selleks otstarbeks osa Lundi ppiiskopkonnas kogutud kümnisemaksust, mis äratas

rahulolematust. A. 1249 otsustati Roeskilde koosolekul kaua kavatsetud sõjaretk teostada ja võeti selleks eriline maks iga adra pealt, millest kun. hüüdnimi. On arvatud, et teekond suvel 1249 Eestimaale ette võeti; kahtlane on siiski, kas see oletus tõele vastab: teame vähemalt, et Lüübeki õiguse andmine Tallinnale, mis selle teekonnaga ühendusse pannakse, sündis juba a. 1248, ja et Tallinna piiskopkonnale määratud annetused aprillis ja septembris 1249 pole dateeritud Eestimaal. — E. tapeti 10. VIII 1250.

A. Huitfeldt, Danmarcks Rigis Krönicke (1652); C. Molbech, Kong Erik Plovpennings historie (1821); F. C. Dahlmann, Geschichte von Dänemark I (1840); Bunge, Herzogth. Estl. *A. R. C.*

EERIK VI Klipping, Taani kun., Kristofer I-se ja Margaretha, Pommeri hertsoginna, poeg, sai 10-aastasena a. 1259 troonile kuninganna hooldamisvalitsusel. A. 1266 andis kun. Eestimaa (*terras Estoniae et Vironiae*) lääniks Margarethale (vt.), kes oli *domina Estoniae* kuni surmani (1282). A. 1271 omandas kun. Eesti hertsogi tiitli. E.-u ajal kasvab vasallide võim suurelt, eriti selle iseseisva sõjalise tegevuse tõttu, mida nad avaldasid Liivi orduvendade ja Tartu piiskopi kaaslastena venelaste, semgallide, leedulaste ja samaiitide vastu. Ka võib E.-u ajal konstateerida erilise maanõukogu (Landesrat'i) olemasolu Eestimaal. — E. langes mõrtsuka käe läbi 22. XI 1286.

F. C. Dahlmann, Geschichte von Dänemark I (1840); Bunge, Herzogth. Estl.; A. v. Gernet, Forsch. zur Gesch. des balt. Adels I (1893). *A. R. C.*

EERIK VII Menved, Taani kun., sünd. 1274 kun. Eerik Klipping'i (vt.) pojana, astus troonile a. 1286 oma ema Agnese hooldamisvalitsusel. E.-u paavstiga tülli sattudes pandi Taani riik a. 1299 interdikti alla, millest Eestimaa siiski Tallinna piisk. Henriku palvel juba a. 1301 vabastati. A. 1298 sõlmis E. liidu Riia linna ja ppiiskopiga Liivi ordu vastu ja segas end sellega pikalt kestnud tülli, mis Eestimaad siiski võrdlemisi vähe puudutas. A. 1303 läänitas E. Eestimaa 6-ks a. oma nooremale vennale Kristofer'ile tingimustega maad kaitsta ja kuningale sõja ajal abi anda. E.-u eesmärgiks oli rahutut hertsogit Taanist eemal hoida, kuid see samm tekitas palju paksu verd Eestimaa iseseisvate vasallide seas ning oli põhjuseks, et liit tehti veebr. 1304 Liivi ordu, Tartu ja Saaremaa piiskoppide, toomkapiitlite ja vasallide ning Eestimaa vasallide vahel; selle järele võtsid Eestimaa vasallid kuninga asevalitseja teadmata maa lossid ja kindlused oma kätte, seletades kuningale, et see ainult maa ja vasallide varjamiseks olevat sündinud. Kuna nad ühtlasi teatasid, et nad lossid ja kindlused parema meelega Tallinna piiskopile kui mõnele teisele üle annavad, on hertsogi läänitus nähtavasti tagasi võetud. — E. on Eestimaa hertsogkonnale annud mitmed tõendused oma heasoovlikkusest, mööndes mitmed kaubandusprivileegid maa elanikkudele, privileegid ja kingid Tallinna toomkapiitlile, kirikuõpetajaile, kloostreile. E.-u ajal anti ka määrus koolide kohta (kun. kiri 3. I 1319), mis tõendab, et ka haridusolude eest kanti hoolt. Ka asutati arvat. E.-u ajal Rakvere linn. Kõige tuttavam on siiski ta ettevõte koguda need läänioigused, mis olid tol ajal maksvad Põhja-Saksamaal ja Waldemar II aegadest olid olnud Eestimaa vasallidele juhtnööriks. See nn. Waldemar-Eeriku läänioigus, mis valminud a. 1315, on tähtsamaid Eesti aadli privileege ja õigus-allikaid. — E. suri Taanis 13. XI 1319.

F. C. Dahlmann, Geschichte von Dänemark I (1840); Bunge, Herzogth. Estl.; A. v. Gernet, Forsch. zur Gesch. des balt. Adels I (1893). *A. R. C.*

EERIK XIV, Rootsi kun., sünd. Gustav Wasa pojana Stokholmis 13. XII 1533. Noor prints sai hea kasvatuse ja avaldas juba noorena suurt andekust, ehk küll mõned omadused temas eriskummalisust tõendasid. Juba Gustav Wasa eluajal oli E. toetanud noorema venna Johani kavatsusi Eesti- ja Liivimaa suhtes ja asus troonile astudes (1560) nende plaanide teostamisele. Tallinna saadeti märtsis 1561 saatkond Klaus Kristeri p. Horn'iga (vt.) eesotsas, mis nii edukalt teotses, et juba maikuul nii Tallinna kui ka Harju-Viru aadel oli otsustanud Rootsi valitsusele alistuda; juunis teostus allaandmine ja augustis kinnitas kun. aadli ja linna privileegid. Rootsi asevalitseja kaudu, kelleks esimestel kuudel oli Horn, korraldati maa olud. Esimeseks tõeliseks asevalitsejaks oli Lauri Iivari p. Fleming, siis aa. 1562—64 krahv Svante Steni p. Sture. Võib märgata, kuidas kun. otsekohe pööras suurt tähelepanu maa siseoludele; katsus kergendada maa elanikkude tulunduslikku seisukorda ja eriti valjult astus välja lihtrahva peksmise ja piinamise vastu, minnes isegi nõnda kaugele, et mõnel korral süüdistustega esines oma asevalitseja (Svante Sture) vastu, kuna viimane küllalt tõsiselt polnud rahva eest välja astunud. Esimeseks superintendendiks uues provintsis määrati Johan v. Geldern. — Kuid kun. ei rahuldunud ainult nende maa-aladega, mis ta juunis 1561 oli omandanud. Politiliste kombinatsioonide abil nii Poola kuningaga kui Riia koadjuutoriga, Meklenburgi hertsogi Kristoferiga (vt.) katsus ta Rootsile maid juurde võita ega kohkunud ka otsekohe sõjalisel teel seda

tegemast. Klaus Hornil õnnestus juunis 1562 Pärnut enda kätte saada, järgmisel suvel vallutati Haapsalu, hiljemini Lihula ja Koluvere loss. Taani sõda tekitas ikka suuremaid raskusi, mis takistasid rootslasi Liivimaal edukalt sõda jätkamast. Samuti oli kuningal pinguldunud vahekord oma vennaga, Soome hertsogi Johaniga, mille tõttu suhted Poolaga täitsa halvaks muutusid. Johan, kes naitus Poola printsessiga, oli oma naisevennalt Sigismund II Augustilt (vt.) saanud laenu pandiks mõned Liivimaa lossid, nende hulgas Paide ja Karksi. Need tahtis E., kes vaheajal oli venelastega rahu teinud, vägivaldselt omandada. Et ta aga Hornile küllaldast toetust ei annud, hakkas rootslaste käsi halvasti käima. Pärnu võeti neilt tagasi 1565. a., ja vaenlaste pool kavatseti isegi Tallinnat vallutada. Ainult see asjaolu, et poolakad nõrkade jõududega kallaletungi alustasid, päästis rootslased. Sõda Taaniga kutsus esile tulunduslikke raskusi ja mingisuguseid otsustavaid tagajärgi ei saavutatud. Horn ilmus küll a. 1566 Saaremaale ja võttis Kuresaare herts. Magnuse (vt.) vägedelt, kuid sellel polnud suuremat tähtsust. E.-u imelik ülalpidamine, mis a. 1567 arenes täielikuks meelenõtruseks, paiskas pea kõik asjad segi. Keset oma Liivimaa plaane vangistati ta sügisel 1568 vendade poolt, sunniti loobuma troonist ja paigutati vangikotta, kus ta 26. II 1577 suri kun. Johan III käsul mürgitatuna.

E. Hildebrand, Sveriges historia V (1921); C. Annerstedt, Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558—63 (1868).

A. R. C.

EESSAARE AADU — kirjaniku varjunimi, kelle isik siiamaale kindlaks tegemata. Ta esines a. 1916 novellikoguga »Räästaalused« ja a. 1917 jutustusega »Alasti« (II tr. Peterburis 1919). Eesti vabadussõja ajal siirdus ta Venemaale, otsustades selle järele, et ta sest ajast peale esines kommunistliku kirjanikuna Peterburis. Osalt revolutsiooniaegse kirjanduspõua, osalt autori esinemise salapärasuse, kuid osalt ka tema tööde väärtuse tõttu äratasid E. A. raamatud ilmudes rohkesti tähelepanu. Neis kirjeldab autor realistliku üksikasjalisusega rahvaelu ja avaldab head tähelepanu-võimet; kahjuks kannatavad ta tööd kompositsioonilise lodevuse all. — Olgu tähendatud, et keegi hiljemini plagieeris E. A. varjunime ja avaldas selle all raamatu »Võitlevad lohed«. Viimane ei kuulu igatahes mitte ülemal esitatud autorile.

F. T.

EGGERS, Georg Arnold, sünd. Tallinnas 3. II 1791 kaupmehe pojana. Nooremas eas oli E. raamatukaupluse omanik, hakkas hiljemini töösturiks ja oli tolle aja kohta haruldaselt ettevõtlik. Ta asutas Tallinnas šokolaadi-, tärklise-, äädika- j. m. vabrikud, ehitas lubjaahju, kus uuel viisil lupja põletati; asutas hiljemini tuletiku-vabriku. E.-i vabriku tuletikud läksid üle Venemaa laiali ning ka Hiinamaale ja Pärsiasse. Fosfortuletikud olid alles 1833. a. leiutatud ja E. õpetas Venemaad neid tarvitama. Hiljemini keelas Vene valitsus tuletikkude valmistamise peale Peterburi ja Moskva mujal ära. E. ostis siis 1849. a. Juhkentali lähedal Tallinnas oleva paberivabriku, varustas selle uute masinatega ja otsis ta saadustele turud, võisteldes seejuures Peterburi paberivabrikutega. Praegune Põhja paberi- ja tselluloosivabrik on tolleaegsest E.-i vabrikust arenenud. — E. suri 25. II 1851.

Inl. 1851, nr. 9. *K. K.*

EGLON, Johannes, sünd. 29. V 1836 Vastse-Nõos Vilsi talu ja Savi kõrtsi rentniku pojana, õppis Tartus kreiskoolis, kust 1853. a. rahapuudusel lahkus; oli siis abi-kooliõpetaja Rannus ja jätkas õppimist 1856—59 Valga õpetajateseminaris J. Zimse (vt.) juhatusel; oli selle järel klk.-kooliõpetaja Kanepis 1859—65 ja asus siis Vändrasse kiriku-õp. E. Sokolovsky kutsel, olles seal esialgu kodukooliõpetajaks ja 1866. a. peale esimese Eesti kurttummade-kooli õpetaja Vändras, kuhu ta kuni surmani jäi, toimides 28 a. õpetajana ning koolijuhatajana ja pärast seda 5 a. jällegi õpetajana. E. suri Vändras 24. I 1908. — Kirjanduslikku tegevust algas E. Kanepis, kirjutades pikema karskussihilise laulu »Wiinakoda ja waenuoda« (Tartus, 1891). E.-i kirjanduslik tegevus avaldus peaasjalikult kaastöös Eesti ajalehtedele; tema suuremaist töist on trükis ilmunud: »Kurttumm, tema elu ja olu«, »Piiblilugudes jutustatud hingeõnnistuse sündus« (1881), mõeldud piiblilugude õpiraamatuna, kuid sellena mitte tarvitusele võetud; pikem jutustus eesti rahva elust »Põdra Toomas«, ilm. »Postimehes« ja eraraamatuna (1902). Eesti avalikus elus kuulus E. noores põlves ärkamisaja elavate tegelaste hulka. Juba Kanepis olles langes ta eesti rahvuspolitilistele püüetele kaasatundmise pärast kohalikkude võimumeeste silmis politiliselt kahtluse alla ja pidi tema juures toimepandud läbiotsimise järel 10 päeva Võru vanglas kinni istuma, kuni ligemal uurimisel temale otsest süüdi ei leitud. Vändras asudes seisis E. ligidas kokkupuutumises C. R. Jakobsoni ja J. W. Jannseniga, võttis osa Eesti Kirjameeste Seltsi ja Aleksandri kooli asutamisest, oli Pärnu Põllumeeste Seltsi asutajaid liikmeid ja kauemat aega esimees. Terava kokkupõrke järel C. R. Jakobsoniga jäi E. Eesti avalikust elust eemale, kuid hiljemini Vändra Põllum. Seltsi

elluastumisel astus ta jälle ligi ja oli seal mitu a. abi-esimehena tegev.

Elu 1908, nr. 22; Post. alb., 259 j.; Pvl. 1908, nr. 23; Õigus 1908, nr. 35; Ristir. Pühap. Leht 1908, nr. 6. *J. K.*

EICHHORN, Wilhelm Friedrich, sünd. Meerjas 16. IX 1827, pidas Põhja-Eestis maamõõtja ametit, elas Väike-Maarja klk., Nõmmel ja hiljemini Paldiskis. Kirjandusepõllule tegevusse asudes avaldas E. 1860. a. Schilleri kellalaulu eestikeelse tõlke iseraamatus pealkirja all »Laul kiriko kellast«; mõni aeg hiljemini ilmus tema sulest kogu saksa luuletuste tõlkeid: »Küla leib« (1878) ja H. Kr. Anderseni »Ennemuistsed jutud« I (1877). Silmapaistvam on E.-i tegevus kodumaa politika alal. 1864. a. avaldas E. Blagoveščenski (vt.) väidete kummutamiseks eriraamatu »Die Partheischrift der Ehste und sein Herr partheilos beurtheilt«, milles püütakse näidata, et vahekord mõisnikkude ja talupoegade vahel Eestis on kujunenud täiesti normaalselt ja edaspidigi vastastikune usaldus nende vahel peab valitsema; E. eitab vaesuse kasvamist 1816. a. järel, näeb endise viletsuse püsimise põhjust eeskätt rahvaarvu kasvamises ja sellele järgnevas maade tükeldamises, õigustab karjamõisade asutamist tulundusliku edu paratamatute nõuetega ja isegi Mahtra ja Anija sündmuste likvideerimisel ülesnäidatud valjuse tunnustab asjaoludest tingituks ja täiesti tarvilikuks. — Vastuseks C. R. Jakobsoni »Kolmele isamaa kõnele« kirjutas E. otsekohe brošüüri »Rahu kosutab, vaen kaotab«, vaieldes J.-i väidete vastu ja tehes J.-i kodumaa rahu rikkujaks. Eestimaa agraarolusid kirjeldab ja valgustab E. mõisnikuseisuse vaatekohast pikemas kirjutises »Selbsterlebtes und Nacherzähltes aus d. Entwickelungsgeschichte Ehstlands u. der Ehsten« (Nord. Rundschau 1884, I, lk. 148—74, 509—31, 590—619, vt. ka Fr. Bienemann, Aus vergangenen Tagen (1913), lk. 45—71). Samasihilised, kuid eriti »nooreestlaste« vastu pöördud on E.-i artiklid »St. Petersburger Ztg.'is«, mis kokku kogutud eriraamatusse pealkirja all »Zur jungestnischen Bewegung« (1882). Neis süüdistatakse Eesti rahvusliku liikumise äratajaid ja kandjaid sotsiaaldemokraatlikes kalduvustes ja riigiseaduse autoriteedi hävitamises riigiustavuse näokatte all ning kutsutakse riigivõimu appi nende vastu. Samas mõttes on E. tegev Eestimaa mõisnikkude poolt ellu kutsutud eestikeelses ajaleht »Tallinna Sõber«, mida E. toimetab asutamisest kuni lõpuni: 1879—95. E. kaitsis peaasjalikult suurmaapidajate mõisnikkude huvisid, kirjeldades kodumaa agraarolusid ja politilist seisukorda täiesti normaalsetena, mille tõttu põhjalikumate reformide taotlemised põhjendamata. Asudes eitavale seisukohale Eesti iseteadlikkude rahvuslikkude püüete suhtes sattus »Tallinna Sõber« otsekohe teravasse vastollu eesti ajakirjandusega ja rahva laiemate ringkondadega ning sai üldise pilke aluseks. Kui leht 1895. a. suvel toimetaja raske haiguse pärast seisma jäi, ei pandudki teda enam käima, vististi ära tundes, et katse välja anda eestikeelset ajalehte, mis asub kohaliku mõisnikuseisuse ja valitseva saksa rahvuse seisukohal, ei anna soovitavaid tagajärgi.— E. suri pikema põdemise järel Peterburis 5. IX 1896.

Hermann, E. kirj. ajal. 383, 520; H. Rosenthal, Kulturbestrebungen d. estn. Volkes (1912), lk. 210 j.; Neue Dörptsche Zeitung 1896, nr. 251; Revalsche Ztg. 1896, 6. IX. *J. K.*

EINBUND, Karl August, sünd. 16. V 1888 Tartumaal, Äksi klk. Wesneri Palul mõisatalu rentniku pojana. Aa. 1909—13 õppis E. Tartu ülikoolis õigusteadust ja õiendas selle järel ülikooli lõppeksamid Moskvas. Juba keskkooli-õpilasena võttis E. elavalt osa noorsoo organisatsioonest. Üliõpilasena teotses ta vaba haridustöö, eriti rahva-raamatukogude liikumise ja karskusliikumise alal, avaldades suurt aktiivsust mitmes suunas. Ülikooli lõpetamise järel astus E. sõjaväe-teenistusse ja teenis lõuna-lääne rindel kahurväe-ohvitserina. 1917. a. revolutsiooni ajal esines E. Eesti iseseisvuse mõtte agara õhutajana, võttis osa Eesti väeosade organiseerimisest enamlaste võimulepääsu eel ja ajal. Eesti vabadussõjas juhatas E. kuni Valga vallutamiseni Tartu kooliõpilaste vabatahtlikku pataljoni ja siirdus siis kahurväe raskepatarei ülema kohale. Olles varemini politiliselt meelsuselt sotsialist kaldus E. peagi paremale poole ja pääsis Asutavasse Kogusse rahvaerakonna liikmena. Juulis 1919 valiti E. Asutava Kogu poolt riigikontrolöriks. Kui J. Tõnisson juulis 1920 oma teise kabineti moodustas, kutsus ta E.-i sellesse siseministriks. Välja arvatud A. Piipi ja F. Akeli kabinetid, on E. ka kõigis järgnevais valitsusis siseministri kohal püsinud ja selles ametis suure energiaga riigi sisevaenlaste suhtes ja kindla käega omavalitsuste suhtes teotsenud. Enne II Riigikogu valimisi a. 1923 läks E. rahvaerakonnast üle põllumeeste-kogudesse ja pääsis II Riigikogu liikmeks juba viimase rühmituse kandidaadina. F. Akeli valitsuse ajal toimetas E. põllumeeste-kogude häälekandjat »Kaja« ja juhatas Riigikogus põllumeestekogude opositsiooni rahaminister O. Strandmanni vastu. Peale 1. dets. (1924) mässukatse likvideerimist kutsus J. Jaakson E.-i oma kabinetti siseministri kohale, millises ametis E. sise-julgeoleku kindlustamisel osutas

oma harilikku energiat. E.-i sulest on ilmunud mõned brošüürid raamatukogude korralduse, Eesti iseseisvuse mõtte j. m. kohta ja populaarteos riigiõiguse alalt »Õiguslik riik« (1918). *T.*

EINER, Hans, sünd. Sangaste klk. Uniküla v. Kingu talus rentniku pojana 5. V 1856. a. Alghariduse sai Sangaste klk.-koolis, astus 1874. a. Valga seminari ja lõpetas selle 1878. a., omandades klk.-kooliõpetaja ja organisti kutse. 1878—80 teenis E. õpetajana Tori klk.-koolis, 1880—1906 oli ta Valgas Peetri kirikukooli juhataja ning koguduse organist, 1880—83 Valga seminaris eesti keele õpetaja; samuti õpetaja 1886—1917 Valga linnakoolis, 1895—1917 naisgümnaasiumis (esialgu tütarlaste-kool) ning 1910—17 reaalkoolis. Saksa okupatsiooni ajal oli E. naiskeskkoolis eesti keele õpetaja, põgenes enamlaste tulekul Tallinna; asus 1919. a. teisel poolel jälle Valka, hakates aktsiisiametnikuks. 1878. a. saadik on E. ajalehtede kaastööline. Ühtlasi võttis E. elavalt osa seltskondlikust tegevusest, oli tegev kõigi Valga eesti seltside asutamisel ja juhtimisel, saavutades sel alal suuri tagajärgi. — E. on kirjutanud: »Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele« (I tr. 1885), »Eesti keele õpetus algkoolidele« — ilmunud 9 trükis, viimane a. 1923 — ning »Eesti keele õpetus koolidele«, ümber töötatud eelmise järele — ilmunud 8 trükis, viimane 1920; peale selle: »Kolm päeva koolmeistri elust«, »Maa all«, »Dr. M. Luteruse Väikene katekismus seletustega rahvakoolidele« (1906, II tr. 1913) ning tõlkinud »Maa kus Jeesus elas« (1897, II tr. 1899). — Eriti tähtis on E.-i tegevus koolipõllul, kus tal teened eesti keele arendamisel. Ta seadis kokku praktilisema ja lihtsama grammatika kui olid varemad, mis on pikemat aega püsinud ainukesena eesti keele õppimis-abinõuna ja on juba 40 a. tarvitusel olnud. Raamatu »Eesti k. õpetus koolidele« viimne trükk on võrreldes esimesega palju täienenud; juurde on tulnud koguni uued osad, nagu palatalisatsioon, rõhk, astmevaheldus ning kaks lisa — I: meetrika ja poeetika; II: pärisnimede ja laensõnade kirjutamine. Tunduvalt on täienenud ka süntaks, deklinatsioon, konjugatsioon ja sõnade tuletus. *O. P.*

EISEN, Matthias Johann, Tartu ülikooli isikl. professor (varjunimed: mag. Nooli-Aleksander, A. Maine, En., Dr. Ise j. t.), sünd. 16. IX 1857 Vigala klk. Oese kooliõpetaja pojana. Juba varajases lapsepõlves tundis ta suurt huvi raamatuile ja kuulas suure heameelega muinasjutte ning mõistatusi. A. 1872 astus E. Haapsalu keskkooli ja pääsis 3 a. hiljemini, 1875, eksamiga Pärnu gümnaasiumi vanusele vastavasse klassi. Keskkooli-õpilasena oli E. korteris Pärnu ainukese eestikeelse algkooli õpetaja J. Otstaveli juures, sai viimaselt õhutust kirjanduslikuks tegevuseks ja hakkas Otstaveli eeskujul saksakeelseid kirjanduslikult alaväärtuslikke raamatuid eesti keelde tõlkima ning luuletusi sepitsema. A. 1879 astus E. Tartu ülikooli. Nii nagu suurem osa selleaegseid eestlasi-üliõpilasi, astus E.-gi usuteaduskonda ning ühtlasi E. Ü. S.-i liikmeks. Üliõpilasena asus ta koos ärkamisaja tegelaste J. Bergmanni, A. Mohrfeldti ja F. Ederbergiga (vt. neid), kelle mõjutusel E.-i kirjanduslik tegevus võttis tõsisema sihi. Üliõpilaspõlves käis E. Eesti Kirjameeste Seltsi saadikuna Soome Kirjanduse Seltsi 50-a. juubelil (1881). Teekonna tagajärjeks osutus E.-i suur huvi soome keele ja kultuuri vastu. A. 1885 lõpetas E. ülikooli, oli 1886. a. Ingeris prooviaastat pidamas ja ordineeriti pool a. hiljemini Aunusesse kirikuõpetajaks. Sel puhul tutvus E. karjalaste ja vepslastega, nende keele ja elukorraga, millist materjali tarvitas hiljemini teoses »Eestlaste sugu«. — 1888. a. valiti E. Kroonlinna eesti-soome-rootsi koguduse ja balti mereväe kirikuõpetajaks. E. püsis sellel kohal kuni 1912. a., mil lahkus nõrga tervise tõttu ja asus elama Tartu. Tartus oli E. mitmes keskkoolis usuõpetajaks, töötas ajuti Postimehe juures ja pidas 1919. a. suvel õpetajate suvekursustel Tartus loenguid rahvaluule kohta. Sama a. sügisel hakkas E. Tartu ülikooliski tähendatud aine üle loenguid pidama; 1920. a. valiti ta Tartu ülikooli rahvaluule isikl. professoriks.

E. on meie kõige suurema produktiivsusega kirjanik. Tema sulest ilmunud raamatute arv ulatub kaugelt üle saja. Rahvamehena on ta tahtnud viia teadmisi rahva hulka õige mitmesugustelt aladelt. Seepärast koostubki E.-i produktsioon õige mitmekesiste ainetega teostest. Kõige suurem hulk E.-i kirjutatud raamatuist puutub f o l k l o o r i. Sel alal on E.-il väga tähtsad teened. Tema rahvaluule-korjandus, mille kogumist E. algas 1883. a., oli 1924. a. 55 000-lk.-line, seega oma suuruse poolest teine (esimesel kohal Jakob Hurti 85 000-lk. kogu). Ühes J. Hurtiga on ta suurendanud meie rahvaluule-kogusid niivõrt, et Eesti ses asjas seisab teiste rahvaste seas esimesel kohal. E. on vähem tähelepanu pöörnud rahvalauludele ja suurema hoolega kogunud muinasjutte, ebausukombeid, rahvanalju, mõistatusi, vanasõnu. Kogutud materjali on palju trükis avaldatud, tähtsamad neist: »Eesti vanadsõnad« (1914), »Eesti rahva mõistatused« (1890, II tr. 1913), »Kavala Hansu ja vanapagana lugu« (1905, II tr. 1920), »Krati raamat« (1895), »Eesti rahva nali« (1910), »Esivanemate varandus« (1882, III tr. 1921). Suur osa materjalist

on ilmunud odavate rahvaraamatutena, mis siiski osaliselt rahuldasid teaduslikke nõudeid ja milline kuju oli ainukeseks võimaluseks kirjastust leida. Nii on avaldatud umbes 3000 muinasjuttu, nalja ja kohalikku juttu. Kõige silmapaistvam E.-i folkloristlik teos on »Eesti mütoloogia« (1920), tähtis just selle poolest, et käsitleb tänapäev rahva seas elavat müütost. Teos ise on tekkinud Gananderi »Mythologia Fennica« mõjutusel, ja seda on mitmeid aa. täiendatud ja silutud. Ülalmainitud töö on ka välismail tähelepanu äratanud ja on ilmunud Leipzigis dr. E. Erkesi tõlkena (1925), märkustega varustatult, nime all »Estnische Mythologie«. Ka on E. avaldanud kirjutisi Kalevipoja kohta, tähtsam neist »Kalevipoja esiisad« (1910, II tr. 1920). Muinasjutte käsitleva uurimusena on tähelepandav »Vaade ennemuistsete juttude maailma« (1925). Rahvalaulude-koguna tuleks mainida »Eesti rahvalaulud« (1920). — Suurt huvi on E. tunnud ka soome rahvaluule vastu. Ta on tõlkinud soome rahvaeepose »Kalevala« eesti keelde (I osa 1891, II 1898; II trükis I 1912, II 1922, III tr. I 1925) ja on olnud seega üheks esimeseks Soome kultuuri lähendajaks Eestile. Ka on ta ühena esimestest toonud meile oma kirjutisis soome laensõnu, neid kohase eestikeelse sõna puudumisel tarvitusele võttes ja nii (võib-olla alateadlikult) tervendavat soome mõju toonud saksa ja vene mõjudele vastukaaluks, rikastades sel viisil eesti sõnavara. — Ka on E. ajakirjanikuna ja kõnelejana Eestis tutvustanud Soome maad ja rahvast. E. ei ole piirdunud tegevusega folkloori vallas. Kuigi töö teistel aladel pole nii kõrgelt hinnatav kui rahvaluules, on see kultur-ajaloolisest seisukohast küllalt tähtis ja väärib tähelepanu. Nii on E. teotsenud *ilukirjanikuna*. Ta on tegu teinud mitmete ilukirjanduse harudega. On kirjutanud lüürilisi luuletusi, ballaade, näidendeid ja kunsteeposi. Viimaseid on avaldatud kolm, »Kõu ja Pikker« (1885, III tr. 1919), »Kuldja« (1923) ja »Kaks kuningapoega« (1926). Need on E.-i kõige väärtuslikumad ilukirjanduslikud teosed ja loodud rahvaluule aineil. Ballaadidest on mainida parematena »Valgjärve sünd«, »Truu Meeme«, loodud samuti rahvaluule aineil. Lüürikas on E. oma kuiva ja kaine loomu tõttu vähem tähelepanu äratav kui eepikas. Lüürilised luuletused, millede keel ja stiil küll J. Bergmanni (vt.) mõjutusel tunduvalt paranesid, on E.-i tähtsusele vähest lisa toonud. Kahvatud on ka E.-i näidendid. — *Kirjandus-ajaloolist* tähtsust omavad E.-i avaldatud eesti vanemate kirjandustegelaste elulood 6 andes, pealkirjaga »Tähtsad mehed« (1882—84), milles käsitletakse tegelasi Läti Henrikust ja Stahlist kuni Jannseni ja Jakobsonini. Eluloolist materjali meie ärkamisaja naisluuletaja kohta pakub kirjutis »Koidula Kroonlinnas« (1915). — E.-i *ajaloolistest* avaldustest võiks mainida »Eesti-, Liivi-, Kuramaa ajalugu« (1877), hiljemini III tr. ilmunud nime all »Eestimaa ajalugu« (1919). Teos on esimesi E.-i kirjutatud raamatuid. Veel on E. välja annud rea populaar-ajaloolise sisuga raamatuid. — Pikem uurimus eesti *kohanimede* üle on ilmunud raamatuna *Liber census Daniae* (1920), mis on ainuke sellelaadiline pikem eestikeelne kirjutis. Ka omab E. rikkalikku kogu Eesti kohanimesid, millel on suur väärtus keeleteadusele ja ajaloo-uurimisele. Kohanimede algupära kohta on E. avaldanud lühemaid ja pikemaid kirjutisi »Eesti Kirjanduses«, »Eesti Keeles«, »Postimehes« ja mujal. Kirjutised ilmutavad arhiivmaterjali tundmist. — E.-i sulest on kahes osas ilmunud raamat »Eestlaste sugu«, I osa 1909, II 1911 (II tr. 1922). Teoses on antud ülevaade Läänemere-soome rahvastest ja nende keeltest, on lähemalt iseloomustatud üksikuid sugurahvaid, kirjeldatud nende praegust elujärge ja arenemiskõrgust. — A. 1886 Soomes käies tutvus E. Soome tähtsama karskustegelase dr. A. A. Granfeltiga ja hakkas sest ajast peale tegelikuks *karskusaate* õhutajaks. Kodumaalt eemal olles, Kroonlinnas, saatis ta algajaile juhtnööre ja põhikirju karskusseltside asutamiseks. Õige laiaulatuslik on E.-i karskustöö kirjanduse kaudu. Raamatus »Karskuse liikumise ajalugu« (1913) annab E. ülevaate karskusliikumise arenemisest. Ta on ka ajalehtedes ja kalendrites sellesisulisi kirjutisi avaldanud ning karskust propageerivaid näidendeidki kirjutanud (Alkoholi õnnetus, Kalevi kannupoisid j. t.). E. on tunduvalt meie karskusliikumise praegust sihti määranud, on seega meie uuema-aegse karskustöö rajaja. — Oma mitmekesiseid huvisid on E. avaldanud suurel hulgal *ajakirjanduses*, on teinud kaastööd meie tähtsamaile ajalehtedele ja ajakirjadele, nii »Eesti Kirjandusele«, »Eesti Keelele«, »Odamehele«, »Postimehele«, »Päevalehele« j. t.; on kirjutanud E. R. Muuseumi Aastaraamatus, »Eesti Kultuuras«, E. Ü. S. Albumites ja ajakirjas »Finnisch-Ugrische Forschungen«. — Vanema kirjandustegelasena on E. 1912. a. peale Eesti Kirjanduse Seltsi eestseisuse liige ja rahva muistevara põhjaliku tundjana E. R. Muuseumi juhatuse esimees. Oma teaduslikkude teenetega on E. ka Soomes väärilist tunnustust leidnud. Nii on ta valitud välisliikmeks Soome Kirjanduse Seltsi, Soome-Ugri Seltsi, Soome Muinasmälestiste Ühingu ja Kalevala Seltsi poolt. Politilisest elust on E. eemal seisnud ega kuulu ühtegi politilisse erakonda.

Hoolimata sellest, et E.-ile on tihti ette heidetud ta pealiskaudsust, mis tingitud suurest produktiivsusest ja laialistest huvidest, paistab ta nooremate ärkamisaja tegelaste hulgas silma tüsedama kujuna. Oma populaarsete kirjutistega on ta tähelepanu äratanud laialiste rahvakihtide seas ja omab seega suuri teeneid rahva üldise hariduspinna tõstmises.

Kampmann, Peaj. III, 232—40; V. Ridala, Eesti kirjand. ajalugu (1922); Dorp. Nachr. 1922, nr. 229 (W. Anderson); E. Kirj. 1925, nr. 9; Tietosanakirja. *T.*

EISEN von SCHWARZENBERG, Johann Georg, sünd. 19. I 1717. ukj. Saksamaal Anspachi krahvkonnas kirikuõp. pojana, astus a. 1737 Jeena ülikooli, kus ta teoloogiat, arstiteadust, matemaatikat ja füüsikat õppis. 1741. a. tuli E. Liivimaale kodu-kooliõpetajaks, sai a. 1745 Tartumaal Torma ja Lohusuu pastoriks. Sellelt kohalt läks E. a. 1775 Kuramaale Miitavi gümnaasiumi majapidamis-õpetajaks ja Kura hertsogi majapidamiste ning aedade valitsejaks. Et hertsog päri polnud paljude E.-i toimingutega, siirdus E. a. 1777 Moskva lähedale Jaropolči krahv Černõševi mõisade ülemvalitsejaks, millises ametis ta 15. (4.?) II 1779 suri. E. oli mitmekülgsete annetega, avara pilguga ja kaugeleulatuvate kavatsustega tegelane. Pastoriameti kõrval teotses ta põllutulunduse küsimustega, avaldades sel alal rea töid ja artikleid mitmesuguseis eri-väljaandeis. Eriti suure kuulsuse omandas ta oma leidusega aedvilja-juurte kuivatamise ja säilitamise kohta, nii et tema töö »Unterricht v. d. allgem. Kräuter- und Wurzeltrocknung« vene, poola, rootsi, inglise ja hispaania keelde tõlgiti. A. 1772 valis Peterburi Vaba Ökonoomia Selts ja a. 1775 Leipzigi Ökonoomia Selts E.-i oma liikmeks. Tormas asutas E. puukooli ja aia ning kirjutas eestikeelse »Kärneri raamatu«, mis jäi trükis avaldamata. Kui E. Tormas mitmete tülide ja intriigide pärast oma pastoripalka korralikult kätte ei saanud ja isegi kohtu abi pidi tarvitama oma õiguste jaluleseadmiseks, leidis ta kõrvalteenistust arstiametist. Ta oli esimesi, kes sõna ja eeskujuga Baltimaal rõugepanekut propageeris ja seda kunsti ka teistele õpetas. Suure agarusega töötas E. rahvahariduse tõstmiseks oma kogudustes, õpetades isiklikult ringi sõites noori ja vanu lugema. Liivimaal maksva pärisorjuse suhtes asus E. järsult eitaval seisukohal ja nõudis avalikult selle ärakaotamist. A. 1764 ilmus E.-i sulest Mülleri »Sammlung Russischer Geschichte« IX andes (lk. 481—527; ka Mülleri »Sammlung'i« uues väljaandes I, 1—33, a 1777) anonüümne artikkel »Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist«. Pärisorjus olla säärasel äärmisel kujul, nagu ta Liivimaal esinevat, kahjulik nii aadlile kui ka linnakodanikele ja tervele riigile: ta arendavat kõige arvurikkamas rahvastiku osas, kelle töö hulgast rahvuslik rikkus eeskätt sõltuvat, pahelisi omadusi — hooletust, laiskust, joomist, varastamist jne., takistavat igasugust edu põllutulunduses ning tööstuses ja halvavat sellega riigi tulunduslikku arengut. E. tõestab, et jõukas ja vaba talupoeg riigile ja mõisnikule võib võrdlematult rohkem kasu tuua kui pärisori. Tema arvates tuleks kõige pealt takistada pärishärra võimu kuritarvitamist ja siis aja jooksul talupojad isiklikust sõltuvusest vabastada, andes neile nende käes kasutada olevad maad tasuta pärandatavaks omanduseks müümise ja rendileandmise õigusega, kusjuures mõisnik kui ülemomanik talumailt edaspidi siiski saaks teatavat alalist maksu. E. kutsub mõisnikke üles omal algatusel tema ettepanekuid teostama ja soovitab mõisamaid harida palgatööliste produktiivsema tööjõuga. Samasuguseid mõtteid arendas E. üksikasjaliselt ka ühes teises artiklis, mille käsikiri hiljuti Torma kiriku arhiivist leitud. E. soovitas Saksamaalt kõrgemal arenemisastmel seisvaid koloniste Balti- ja Sise-Venemaale tuua, et need pärisorjusest vabanenud talupojale õpetaksid eeskujulikumat majapidamist. Viimased kavatsused äratasid ka Vene valitsejate Peeter III ja Katariina II tähelepanu, kellede ülesandel E. Peterburi kubermangus sakslastega koloniseerimiskatseid tegi. Balti aadli poolt võeti E.-i ideed suure umbusaldusega vastu. Ainult tänu oma sidemeile Peterburi hooviringkonnis võis E. võrdlemisi pika aja jooksul aadli vihaalusena Tormas oma filantroopilist tegevust arendada. E. on tuntud ka teoloogiliste tööde »Das Christenthum nach der gesunden Vernunft und der Bibel« (Riga, 1777) ja »Das thätige Christenthum in Betrachtungen für Jedermann« (Mitau, 1777) autorina. Torma kiriku arhiivis on temalt säilinud eestikeelsed valitsusvõimude teadaanded ühes vastavate manitsuste ja palvetega a. 1762 pealkirja all *Publicationes*.

Gadebusch, L. B. I; Recke-Napiersky I; Napiersky, Pred.-Lex. II; Р. Б. Сл. — Vrdl. ka: A. Jürgenstein, Huvitav peatükk Eesti minevikust (1921). *P. T.*

EISENSCHMIDT, Aleksander Jakob Peeter, sünd. 2. VIII 1876 Rõngu klk. Uderna v. Käärdil taluomaniku pojana. Õppis kodus ja 1888—93 Tartu reaalkoolis, valis endale peale kooli lõpetamist ohvitseri elukutse ja astus 1894. a. vabatahtlikuna sõjaväkke, loobus aga varssi oma kavatsusest ja õppis 1896

—99 Kastre mõisas põllutööd tolleaegse kuulsa põllumehe N. v. Esseni juures. Oli hiljemini lühemat aega Kiidjärve ja Kaagvere mõisa valitsejaks, töötas 1902. a. »Postimehe« toimetuses, õppis 1903—06 J. Tõnissoni soovitusel ja kaasabil põllutulundust Königsbergi ülikoolis ja selle kursuse lõpetamise järel Zürichi polütehnikumis. 1906. a. sügisel kutsuti E. »Põllutöölehe« peatoimetajaks, kellena tegev oli 4 a., juhtides ühtlasi Tartu Põllumeeste Seltsi kaubandusosakonda, mis tema eestvõttel hiljemini Majanduse Ühisuseks muudeti. Viimase juhiks oli E. oma õnnetu surmani 24. VII 1914. E. laiendas suurelt ühingu tegevust ja võitis temale hea kuulsuse kodu- ning välismaal. Ta oli L.-Eesti Põllumeeste Keskseltsi asutajaid ja esimees, võttis osa keskühingu »Estoonia« asutamisest, korraldas tarvitajate-ühingute keskksisseostu Tartu Maj.-Ühisuse juures, kutsus ellu seemneviljatoimkonna, oli Tartu Põllumeeste Seltsi abiesimees, Tartu Kaubandusl. Hariduse Edendamise Seltsi esimees ning mainitud seltsi ja Kooliõpetajate Ühisuse poolt asutatud kommertskooli kuratooriumi esimees, Tartu Krediitühisuse nõukogu esimees; E. töötas kaasa Tartu I Laenu- ja Hoiu-Ühisuses, Balti Sooparanduse Seltsis, Tartu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsis, Eesti Kirjanduse Seltsis, Tartu Vaeste Hoolekande Ühisuses ja ka teistes seltsides. E. oli teerajajaks ka eesti põllutulundus-teaduse alal; parandas kartuli, lina, kaera sorte (Eisenschmidti lipukaer); edendas põllumeeste seas kunstväetisainete tarvitamist, korraldas selleks esimesed katsed ja avaldas nende tulemused trükis; tõi välismaalt uusi põllutöö-riistu ja -masinaid, asutas sellekohaseid ühinguid, konstrueeris välismaa riistad ümber eesti olude kohaselt (Tartu Põllum. Seltsi ader). — E. uuris kodumaa väikepõllupidamist, 200 talu läbi käies, kirjutas saadud materjali najal esimese sellesarnase teadusliku töö »Väikepõllupidamine Tartu maakonnas« (ilm. 1912), mille eest Königsbergi ülikoolis a. 1911 dr. astme omandas. Peale selle on tema sulest ilmunud üle 200 artikli »Põllutöölehes«, »Ühistegevuslehes«, »Postimehes« j. m. Eriraamatuina on E.-ilt veel ilmunud: »Looma toidunaerid, nende tähtsus ja kasvatamine« (1903), »Juhatus heina- ja karjamaa pidajatele« (1906), »Mis loomatoidu puuduse tõrjumiseks teha tuleb« (1906), »Loomatoidu juurikad« (1911). Peale E.-i surma avaldas J. Hünerson E.-ilt käsikirjas säilinud töö »Maapind ja tema tundmine« (1916).

Dr. phil. A. E.-i elulugu ja tegevus (1924).

P. K.

EISENSCHMIDT, Wilhelm Gottfried, sünd. 17. XII 1839 Otepää klk., Pühajärvel mõldri pojana, oli Tartu gümn. lõpetamise järel (1860) kaks a. kodu-kooliõpetaja Põhja-Eestis, siis 1863—67 stud. theol. Tartus, tegi 1868 konsist. eksami, pidas prooviaastat Kanapääs õp. G. Holsti juures, seati 17. V 1870 vastasutatud Eesti Peetri kog. õpetajaks Tartus koguduse tungival soovil, kusjuures kogudus kroonu abiraha, mis E. ülikoolis saanud ja mis teda kohustas Sise-Venemaale kirikuõpet. minema, tagasi maksis. Peetri kogudus kasvas jõudsasti; 1884. a. ehitati koguduse kirik, üks suuremaist Eestis, mis tornide ülesseadmisega 1903 lõplikult valmis sai. 1901 omandas Peetri kogudus täielise iseseisvuse oma eestseisusega, kelle juhatajaks sai dr. med. H. Koppel (vt.); uue eestseisuse hoolel loodi kogudusele uue ajakohase ja avara põhikirja alusel (kinnitatud 1909) korraldus, mis võimaldas ja edendas koguduse liikmete aktiivset osavõttu koguduse elust ja omavalitsusest; 1906. a. asutati emakeelne koguduse algkool ja 1910 ehitati suurem köstri- ja koolimaja. 1913. a. jaotati Peetri kogudus kaheks pihtkonnaks, kusjuures E. I pihtkonna õpetajaks jäi ja sellena toimis kuni oma surmani, mis järgnes 25. III 1922 äkitselt ühe koduse ametitalitüse puhul linnas. — Eesti rahvusliku elu koidikul seisab E. rahvusliku liikumise äratajate ja edendajate esimeses reas. Juba õpetajaameti kandidaadina saab ta oma eesti meele poolest tuttavaks, nii et rahvuslikult mõtlejad teda uue eesti koguduse õpetajaks soovivad; õpetajana võtab E. osa Eesti üliõpilaste esimestest koondamispüüetest, mis 1870. a. järel kindlama kuju omandavad, samal a. valitakse ta Tartu Eesti Põllum. S.-i eestseisusesse; E. Kirjameeste Seltsis on E. asutajaid liikmeid ja esimene abi-esimees 1873—78; 1870 valitakse E. Aleksandri kooli peakomitee liikmeks ja toimib selle laekahoidjana kuni 1882. a., mil lahkub teravate lahkhelide tagajärjel Eesti avalikus elus, jäädes sest ajast peale tegelikult täiesti eemale kõigist Eesti rahvuslikest püüdeist ning ettevõtteist ja piirdudes ainuüksi koguduse õpetaja tegevusega. — Peale noorpõlves tehtud kaastöö Jannseni »Eesti Postimehele« ja seltsides peetud kõnede avaldas E. vanemas eas trükis lühikese »Tartu Peetri koguduse ajaloo« (Tartus, 1909).

Post. 1922, nr. 70; E. Kirj. 1923, nr. 3; H. Rosenthal, Kulturbestrebungen d. Estn. Volkes (1912), lk. 87, 118, 129, 196.

J. K.

EKSTRÖM, Martin, sõdur, sünd. 7. XII 1887 ukj. Möklinta klk. Wästmanlandis Rootsis, teenis a.-st 1905 Upplandi kahurväes, astus a. 1911 Pärsia sandarmiväkke, teenides seal suure eduga 4 a. ja omandades kapteni kraadi. A. 1915 läks E. üle Saksa-Pärsia teenistusse ja võttis osa sõjategevusest vene-

laste vastu, m. s. Ahve ja Hamadani lahinguist; samal a. Rootsi tagasi pöördudes astus E. jaan. 1918 leitnandina kindr. Mannerheimi vägedesse ning võttis osa Soome vabadusvõitlusest, silma paistes oma suure julguse ja külmaveresusega. Ta sai pataljoni ülemaks ja majoriks, võttis osa Tampere vallutamisest (6. IV) ja Vaasa rügemendi ülemana Viipuri vallutamisest (29. IV). Eesti vabadussõjast osavõtnud soomlaste abivägedes teotses E. 600-mehelise vabatahtlikkude pataljoni ülemana ja teostas ühenduses Eesti vägedega jaan. 1919 julge ja hästi plaanitsetud ekspeditsiooni Narva vastu. 12. I oli Rakvere Nõukog. Vene vägedelt võetud, ööl vastu 18. I saadeti Monplaisiri suvimajade juures (Meriküla läh. Viru rannikul) Kundast laevadele võetud E.-i pataljon maale, kes 18. I Utria küla kaudu hakkas Narva peale liikuma. Ltn. Eskola ja kapt. Kanerva kompaniid vallutasid sama päeva õhtuks linna. — Soome tagasi pöördunud, ülendati E. ooberstiks ja määrati Vaasa kaitseliidu ülemaks.

Nord. Familjeb. 35, suppl. (1923); J. Soots, Eesti Vabadussõda 1918—20 (1925), lk. 7, 11. *T.*

ELKEN, Juhan, ärkamisaja tegelane, sünd. 1. V 1851 Kodavere klk. Jõe v., sai hariduse Kodavere klk.-koolis, oli 40 a. õpetaja Porkuni v. Assamalla koolis ja teotses ühtlasi pea kõigis Väike-Maarja seltsides ja ettevõtteis. Ka laiaulatuslikumaist ärkamisaja algatusist (Eesti Aleksandri kool j. m.) on E. osa võtnud. E.-i sulest ilmunud raamatuist peale vaimuliku sisuga teoste võiks mainida: »Pildike lõunamerelt«, »Koduõppijate laste lugemise raamat« (II tr. 1902), »Koolilaste laulud . . .« (1913), »Ringmängud nootidega« (1906).

Pvl. 1926, nr. 128. *T.*

ELLER, Heino, helikunstnik, sünd 23. II 1887 Tartus, lõpetas 1907. a. Tartu reaalkooli, kus ta anded juba õpilaste orkestri kontsertmeistrina silma paistsid, ja astus samal a. Peterburi konservatooriumi prof. Krügeri viiuliklassi, õppis vahepeal Peterburi ülikoolis õigusteadust, astus 1912. a. uuesti Peterburi konservatooriumi prof. Calafatti kompositsiooniklassi ning lõpetas, vahete-vahel õppimist majanduslikkude raskuste survel katkestades, 1920. a. vormiõpetuse klassi. Samast a. peale on E. Tartu kõrg. muusikakooli (nüüd konservatooriumi) teooria- ja kompositsiooniklassi õpetaja. E.-i helitöist on ette kantud: poeem »Öö hüüded«, sümfoonil. legend »Viirastused«, sümf. pildid »Koit« ja »Videvik«, »Scherzo«, v-cello soolo »Prelüüd« orkestri saatel; peale selle mitmed vähemad soolopalad viiulile, cellole ja klaverile. *L. N.*

EMBKEN, Johann Matthäus, sünd. Lüübekis, õppis Jeena ülikoolis. A. 1674 sai ta Vigala kog. õpetajaks; a. 1683 vannutati ta Tallinna konsistooriumi assessoriks, samal a. valiti E. Läänemaa praostiks. E. võttis osa Lindenhofi piiblikonverentsist a. 1686; a. 1689 anti tema kätte läbivaatamiseks ja ümberkirjutamiseks Pauluse kirjad Kolossuse rahvale, Tiitusele, 3 Johannese kirja ja Jaakobuse ning Juuda kirjad. — E. suri 15. II 1692.

Paucker, Geistl., 254; Fr. Westling, Förarbetena till den estniska öfversättningen af N. T. 1715 (1892), lk. 14—31. *K. K-l.*

ENGELHARDT, Hermann v., parun, sünd. 9. VII 1872 Liivimaal, õppis 1891—92 Tartu ülikoolis füüsikat, 1892 Königsbergis loodusteadusi, eriti zooloogiat ja 1892—96 Leipzigis rahvatulundust, kuulates loenguid ka muudelt aladelt. — E.-i teosed: »Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland währ. d. Ordenszeit« (Leipzig, 1897, diss., 132 lk.), mis silmapaistev oma iseseisvalt käsitlusviisilt; »Zur Geschichte der Livländ. adl. Güterkreditsozietät« (Riga, 1902). *R. K.*

ENGELMANN, August, pärit Miitavist, õppis Peterburi ülikoolis ajaloo- ja keeleteadust, harrastades eriliselt kronoloogilist uurimist. Sellele alale kuulub ka tema suurem teos „Хронологическія изслѣдованія въ области Русской и Ливонской исторіи въ XIII и XIV столѣтіяхъ", mis ilmus 1858. a. Vene Teaduste Akadeemia väljaannete hulgas ja hiljemini avaldati saksakeelses tõlkes Riia Aj. ja Muins. Seltsi »Mitteilungen'ites« (IX Bd., 1860). Toetudes nii Vene kui Liivi allikaile püüab autor rohke täpsuse ja hoolega jälgida peaasjalikult mõlemate maade suhete kronoloogiat XIII ja XIV a. s. — E. suri varakult (25. VI 1858), varssi peale õppimise lõpetamist ülikoolis.

Inl. 1858, nr. 28. *H. Kr.*

ENNO, Ernst, kirjanik, sünd. 27. (17.?) V 1875 Rannu klk. Valguta mõisa Kõõdsa kõrtsmiku pojana. Peale keskhariduse saamist H. Treffneri eragümnaasiumis ja Tartu reaalkoolis, milline periood oli E.-le tema rahvuslikule iseteadvusele ärkamiseks, kõige pealt küll tutvumiseks Tasuja-romantikaga, astus E. 1896. a. Riia polütehnikumi, mille ta lõpetas a. 1904, olles vaheajal 13 kuud (1902—03) »Postimehe« toimetuse liikmeks. 1905. a. on E. »Linda« toimetaja, siis saksameelse »Isamaa« toimetuse liige, Tartu Vastast. Krediit-Ühisuse ametnik, Valga Krediit-Ühisuse raamatupidaja, Valga eesti keskkooli juhataja (1918) ning 1919. a. alates Läänemaa koolinõunik. — Kaks momenti, kodusest elust ning koolivaheaegsetest kokkupuutumistest ümbruskonnaga, tuleb ära märkida E. eluloos, et mõista tema hilisemat loomingut. Need on: esiteks eraldi

muust maailmast seisev vanemate kodu (juba E. varasemas eas omandasid vanemad Soosaare nimelise talu Kooraste külas Rõngu klk.) kahe venna ning õega ja pimeda vanaemaga keset soid, metsi ning õitsvaid nurmi. E. teosoofilis-usuline luule laenab oma konkreetse plastilikkuse siit, ülendades maise kodu jumaluse asukoha sümboliks. Teise momendina tuleb mainida kirjanduslikku ringi maamõõtja Eichenwaldti, O. Grossschmidti (vt.) ning Bernh. Weberiga. Siit saab E. tõuke oma sisemisele otsimisele ning luuletamisele, mille saavutused hakkavad ilmuma »Olevikus« j. m. Värsitehniliselt satub E. siin 90-date aa. epigoonide lohaka mõju alla, millest ta polegi suutnud või tahtnud vabaneda. — E. toodang on sisemiselt algupärane, sellepärast võib kõnelda ainult ajajärgu üldisest mõjutusest E.-le. Ta kuulub romantikute suurde perre, nimetatagu neid nüüd neoromantikuiks või sümbolistideks. E. luuletuste harras usulis-müstiline põhitoon, tema intuitsiooni muusikaline värving ühendab teda romantikutega. Helin, kumin, sumin, hõise — see heliseb vahet pidamata E. kõrvus ning viib ta ses suhtes kokkupuutumisse Juh. Liiviga (vt.), ainukese eesti luuletajaga, kellega E. on sugulashingi. Kuid E. pole mingi tavaline romantik ega sümbolist, kuigi ta oma sisemise mina väljendamiseks on sunnitud tarvitama sümbolit: ta on rohkem kui luuletaja meie euroopaliku arusaamise järele. E. siseilma probleem on temale enesele — mis?, mitte kuidas? E. mõistmiseks on tingimata tarvis olla tuttav mõne India usulis-filosoofilise vooluga, mõne joga-süsteemiga, kõige pealt küll bhakti, s. o. usu ning armastuse teega, sest mõned E. luuletused, nagu »Meil kõigil ühine on pulmapidu ees . . .«, on otse programmluuletused. India usufilosoofia järgi on inimese arenemise lõppsiht ühineda absoluutsega — jumalusega, hävida siis kui indiviid. Selle õpetuse järgi on igas inimeses, igas loodasjas osa jumalust. Edenemine, kujunemine seisab selles, et jumalikku osa lasta eneses ikka rohkem ja rohkem helenduda. Valgus on jumaluse embleem. Et saada absoluutseks, peab tuhandeid kordi uuesti inimesena sündima, sest igakordses elus on täita üks ülesanne, on astuda üks aste edasi. Kõik olendid on seega kujunemise teel. — Selle kõige sisemisele äratundmisele jõudmine intuitsiooni sügavamal silmapilgul ongi ärkamine, valgustumine, mille tagajärjeks on veendumine surematuses, eneseusaldus ning lootus, kõigi inimeste ning looduse armastus, usuline hardumus, rõõm, rahu, ning kustumatu igatsus tõusta.

Kuni 1903. a. ei erine E. oma põlve luuletajaist millegagi. Ta ainete ring ning sõnade-piltide tagavara ühes värsitehnikaga tuletab elavalt meelde K. E. Sööti (vt.) ja Juh. Liivi. Kuid juba 1905. a. peab E. olema jõudnud uuele sisemisele äratundmisele, mille tulemuseks on 4 kogu luuletusi, mis on kui ühe pikema laulu sadanded variandid. Need kogud on »Uued luuletused« (1909), »Hallid laulud« (1910), »Valge öö« (1920) ja »Kadunud kodu« (1920). Uus läbielamine, uus veendumus jumaluses, »mis on kõige asja sisemine olevus, mis elab igaühe südames, mis asjade muutumises ja vaheldumises on igavene, kõrge ja ainus ning mis on kõige kujunemise igavene siht« (vt. E. artikkel »Iseenese tee« »Lindas« 1905), — see veendumus õigustab nimetama oma luuletuskogu »Uuteks luuletusteks«, nõnda nagu »Hallidegi laulude« pealkiri on õigustatud sest tundmisest, et jumalust tajunud vaimule on maine elu vaid puur, on hall laul, mis kostab ümberringi, on üks ainus igatsus kadunud kodu järele, mis on E. juures saanud jumaluse valguse sümboliks ning asukohaks. Kõik on hõõgumine, meeldejäänud jumalik meloodia, mis ei lase E.-t lahti, kõik on kõige armastus, kõigega kokkusulamine, kõigega koosrändamine, et jõuda ühisele sihile. Sellest E. rändajalaulud »Uutes luuletustes«, »Hallides lauludes« ja teistes, sellest panteistlik looduse käsitlus ning hardumus. Sellel rännakul, selles kujunemises ei saa keegi teist aidata, — sellest E. individualism, minatunne. Kõigest eelöeldust on välja kasvanud lürismist hõõguvad luuletused »Koju igatsus«, »Talvine udu«, »Koju jõudes«, »Kodukask« ning »Rehetare« (Uued luulet.), sealsamas veel »Mänd«, »Haab«, »Kaer«, »Jutluse ajal«. Siis »Noore suve muinasjutt« (Valge öö) ja »Kodu luule«, »Vaikne tuba« (Kad. kodu). — Erikoha E. toodangus nõuavad ta »Hallid laulud« oma poeetilise usaldatavuse, plastilikkuse ning sonoorse jõuga. See on E. parem luuletuskogu. Siin on kõige rohkem elamust, miinimum refleksi, maksimum plastilikkust E. juures. Kuid kõige õnnelikum on E. siseilma elamuste vastavus konkreetsete lapsepõlve mälestuste ning lapsepõlve koduga üldse. Neist lapsepõlve, kodu ning koduilooduse elamusist on tõusnud ka E. ballaadikujulised luuletused, mis on kõige kaunimaid E. luuletusi. Need on »Vanaisa surm«, »Kolm eite«, »Võiks otsast alata«, »Nii pikk, nii pikk«. Samast, peaaegu kosmilisest haaravusest tõusnud laulud on »Hõõgumine«, »Valgel ööl«, »Rändaja õhtulaul«, »Kauge kõlin«, »Tuul laulis«. — Luuletuskogude »Valge öö« ning »Kadunud kodu« poeetiline jõud on palju väiksem, neis korduvad peaaegu kõik endised motiivid, kuid juba palju abstraktsemal kujul.

On loomulik, et E., kelle uus sisu vana vormi ei mahtunud, siirdus vabale värsile, uuele rütmile. Vana surnud värsimõõdu lõh-

kumises on E.-l teiste uuendajate kõrval suured teened. Tahes laulda teistele oma sise-ilma võrsumist ning kujunemist valgusele, pole E. küllalt arvesse võtnud seda tõsiasja, et lauliku tee teiste südameisse läheb siiski kõige täiuslikuma vormi kaudu. Sellegi pärast on E. suuremaid ning suggestiivsemaid eesti luuletajaid, tema sise-ilma rikkus ning selle väljenduslik laulvus on erakordne.

Post. album, lk. 154—56; E. Kirj. 1925, nr. 7/8; H. Visnapuu, Vanad ja vastsed poeedid (1921), lk. 95—126. *H. V.*

ERDMANN, Carl Eduard, prof., sünd. Volmaris 25. V 1841, õppis Tartus, kus ta isa oli sel ajal ülikooli teraapiaprof., 1858—62 ülikoolis esiti keele- ja 1859. a. alates õigusteadust, jätkas oma õpinguid 1863—64 Heidelbergis ja asus kodumaale tagasi tulles esiti kohtu alal tegevusse (Miitavis). 1870. a. Tartu ülikoolis magistriks saanud, peab E. siis eradotsendina loenguid ja omandab a. 1872 doktori kraadi fakulteedile esitatud väitekirja põhjal »Das Güterrecht der Ehegatten nach d. Provincialrecht Liv-, Est- u. Curlands«. Samal a. valitakse E. erakorr. ja järgm. a. korral. professoriks ja on 1885—91 õigusteadusk. dekaan. E. suri 27. X 1898 Tartus. — Teaduse alal pühendas E. terve oma jõu Balti eraõiguse uurimisele, mille paremaks tundjaks teda tuleb lugeda. Oma teoses »System des Privatrechts der Ostseeprov. Liv-, Est- u. Curl.« I—IV (Riga, 1889—94), koostas E. esimesena seadustikus laialipillatud üldõpetused. — Ehkki üliõpilaste poolt austatud ja hea teadusemees, pidi E. a. 1893 venestamispolitika ohvrina lahkuma ülikooli eraõiguse õppetoolilt. — E.-i tähtsamad teosed, peale eelmainitute: »Die Wirkung der erfüllten Resolutivbedingung auf Rechtsgeschäfte unter Lebenden nach d. Privatrechte Liv-, Est- u. Kurl.« (1869, magistridiss.), »Gesammelte Vorträge« (Reval, 1897). Peale selle avaldas E. hulga artikleid ajakirjades »Zeitschr. f. Rechtswiss.«, »Balt. Monatsschr.« ning »Dorp. juristische Studien« (1893—95).

Левицкій, I, 571; B. M. 55. *K. G.*

ERNITS, Villem, sünd. 4. VII 1891 Tartumaal, Kodavere klk., Pala-Jõe v. väikepõllumehe pojana. Keskkooli-õpilasena (Tartus 1906—11) õhutas E. tuliselt eesti keele õppimist Tartu gümnaasiumis ja kirjutas ise sel alal pikemaid referaate, milledest üks — C. R. Jakobsoni üle — a. 1910 »Eesti Kirjanduses« ilmus. Samal ajal õppis E. soome keele ära ja hakkas 1911. a. kevadel Turus ilmuva »Uusi Aura« kaastööliseks. 1911. a. sügisel astus E. Tartu ülikooli ajalugu õppima, kuid siirdus peagi soome teadusemeeste mõjul keeleteadusele, eriti slaavi filoloogiale. Üliõpilaspõlves oli E. »Üliõpilaste Lehe« algatajaid ja esimene peatoimetaja ning toimetas m. s. ka E. Ü. S.-i IX albumi »Rahvusküsimus I«. 1918. a. lõpetas E. ülikooli kandidaadi kraadiga, kusjuures Tartu Vene ülikooli äraviimine teda takistas jääda selle juurde professuuri vastu valmistuma. 1919—23 oli E. Tartu Eesti ülikoolis slaavi keelte eradotsendiks, milliselt kohalt ta karskustöö huvides loobus. Üliõpilaspõlves teotses E. »Postimehe« ringkonnas, nähes selles võimalusi tegelikuks rahvuskultuuriliseks tööks, kaldus aga 1917. a. revolutsiooni järel pahemale poole ja võttis Eesti sotsiaaldemokr. töölispartei esindajana osa Asutava Kogu ja esimese Riigikogu töist. E.-i politilises aatlemises sündinud murrangut kajastab tema a.1917 ilmunud brošüür »Kausaalsest ja normatiivsest ilmavaatest«. Kui V. Reimani surmaga a. 1917 Eesti karskusliikumine kaotas oma aktiivse vaimlise juhi, asus E., kes juba üliõpilasena 1911. a. saadik õieti elavalt oli karskustööst osa võtnud, 1919. a. seda täie jõuga juhtima, tuues liikumisse uusi mõtteid, tõmmates juurde uusi tegelasi ja hankides oma politiliste sidemete abil sellele riiklikku toetust. A. 1919 korraldas E. Tallinnas esimese Eesti karskuskongressi peale ilmasõda ja on sellest ajast alates endise Eesti Karskusseltside Kesktoimkonna, praeguse Eesti Karskusliidu esimees. Aja jooksul loobus E. teaduslikust ja politilisest tegevusest, et täieliselt karskustööle anduda, saades niiviisi esimeseks elukutseliseks karskustegelaseks Eestis. Kui aa. 1922—23 Eesti karskusliikumises teravad vastolud esile kerkisid n. n. »otsese« ja »kaudse« karskustöö pooldajate vahel, oskas E. oma kaine ja lepliku esinemisega teravusi pehmendada ja mingit taktilist keskteed leida, mis teataval määral mõlemat poolt suutis rahuldada. E. esindas Eestit a. 1922 Torontos üleilmlikul keeluseaduse-kongressil, kus ta valiti üleilmliku alkoholivastase liidu asemikuks Baltimaile (Eesti, Läti, Leedu). Sellest ajast peale omandas E.-i tegevus karskusealal juba rahvusvahelise ulatuse. E. on teinud karskuskongresside saadikuna ja muil juhtumusil rea sõite välismaile, informeerinud välismaa karskuskui ka üldist ajakirjandust meie oludest, pidanud hulga kõnesid jne. Peale eelmainitud tööde on E.-ilt ilmunud brošüür „Изъ исторіи борьбы противъ алкоголизма у эстовъ" (Tartu, 1913), paar ingliskeelset ülevaadet-brošüüri Eesti, Läti ja Leedu karskusliikumise kohta ja rida pikemaid artikleid entsüklopeediais, albumeis, ajakirjus ja ajalehis. *T.*

ERTEL, Alide, kirjanik, sünd. Sangaste-Laatre Soome talus 13. VII 1877, sai hariduse Tartus A. Salomoni kõrgemas tütarlastekoolis, mille lõpetas a. 1893 kodu-kooliõpetaja õigustega. Pärast seda pidas kodukooli ja

oli õpetajaks Ühlomas (Kostroma kuberm.) ning Miassi alevis Uuralis, sõitis siis Pariisi arstiteadust õppima, kuid pöördus pea tagasi kodumaale. Võttis 1905. a. elavalt osa revolutsioonilisest kihutustööst, elas hiljemini vaheldumisi kodumaal, Peterburis ja Soomes, viibis aa. 1910—11 Saksamaal, tutvudes saksa kooliolude ja sulgloomade kasvatusega. Oli aa. 1911—14 Moskvas, Tambovis, Saratovi kuberm. ja Kaukasuses, töötas hiljemini kodumaal koolialal ja sulgloomade kasvatajana ning on 1921. a. peale Pärnus kooliõpetaja. — E. on avaldanud pea kõigis eesti lehtedes luuletusi, jutustusi ja juhtkirju. Eriraamatuina on temalt ilmunud jutustavad proosateosed »Rooste« (1910), »Allegooriad« (1919), »Moodne daam« (1919 ?, II tr. 1920) ja »Lilla lehekesed« (1919) ning dramaatilised tööd »Kiirte pärg« (1919) ja »Pühajärv« (1919). Neist raamatuist on esimene kirjanduslikult kõige kaaluvam, andes võrdlemisi realistliku ja usaldatava läbilõike ühe vaestemaja igapäevasest elust. Üldiselt aga kannatavad E-i teosed fragmentaarsuse ja vormituse all. Nii pakub »ajalooline romaan« »Lilla lehekesed« ainult katkelise kroonika eesti avaliku elu kohta käesoleva a. s. paari esimese aastakümne jooksul. *F. T.*

ERTMANN, jesuiit, vt. **TOLGSDORF.**

ERXLEBEN, Heinrich Andreas, sünd. Lausitzis (Saksam.) 5. X 1746, õppis mitmes ülikoolis usuteadust, siirdus pärast oma õpingute lõpetamist Leipzigis Liivimaale, õnnistati 1779. a. Rõuge kog. õpetajaks, asus 1784. a. kirikuõpetajana Kambjasse ; suri Lausitzis 16. VIII 1809 ukj. A. 1796 ilmus E.-i poolt trükki toimetatud valik tartumurdelisi peatükke Vanast Testamendist, nimega »Lühhikenne Wanna Piibli-Ramat . . .«. »Meije Tarto- nink Werro Ma Rahwa . . . omman keelen lühhidelt kokkosäetu«. A. 1802 ilmus Barby's (Saksam.) E.-i poolt vennastekoguduse lauluraamatu esimene osa (Mönne wastse Waimolikko Laulo).

Recke-Napiersky I; Beise I; Napiersky, Pred.-Lex. II; Lipp, Kir. ja har. lugu II, 82. *A. R.*

ESLON, Gustaw, sünd. 12. VII 1846 Kuusalu klk. Munkviigil meremehe pojana, kasvas isa varase surma järel kehvades oludes, oli noores põlves kalameheks ja mõisa toapoisiks, õppis 1867—70 Kuuda seminaris, oli 4 a. õpetaja Väänas ning Kolga-Kõnnus, sõitis siis mitu a. laevamehena merel, mille järel jälle hakkas õpetajaks Nehatus. Hinnates laevanduse tähtsust rahva elujärje tõstmiseks tegi E. juba varakult — Kuudas ja Kõnnus — kavatsusi Eesti kaubalaevanduse edendamiseks, milleks tõuget andis ka C. R. Jakobsoni »Meie kaubalaeva-vägi Balti ehk Läänemere pääl«. E. seadis kokku laevanduseseltsi põhikirja eelnõu (1872) ja püüdis leida osalisi, pidi aga kavatsuse teostamise edasi lükkama osavõtjate ja tarviliku kapitali puudusel. Õhutades edasi mõtet võis E. viimaks 1879. a. suvel esitada Eestimaa kub.-valitsusele kinnitamiseks Eesti kaubalaevaseltsi »Linda« põhikirja. Kub.-valitsus andis loa otsekohe tegevust alata ilma põhikirja kinnitamist ära ootamata. E. algas elavat kihutustööd mõtte tutvustamiseks ja kaaslaste võitmiseks. »Linda« esimesel suuremal koosolekul 1. X 1879 valiti E. seltsi esimeheks. »Linda« tegevus arenes esiotsa jõudsalt: tehti äratustööd, avati abiseltsid Tartus, Peterburis, Narvas, Rakveres, Kolgas. 1880. a. osteti esimene suurem laev — »Linda Morgenroden«; samal a. omandas selts Tallinnas maja. 1881. a. kinnitatakse »Linda« põhikiri lõplikul kujul, milleks E.-i sõidud Vene riigi pealinna kaasa aitasid. Välise edu kõrval olid seltsis sisemised lahkhelid ja omavahelised hõõrumised maad võtnud; iseäranis terav oli opositsioon esimees E.-i vastu, kes seltsi majandusliku tegevuse juhatajana kindlat palka sai (40 rbl. kuus). Esimesel kinnitatud põhikirja alusel ärapeetud koosolekul 8. IX 1881 valiti E. küll veel edasi esimeheks, kuid ägedate kokkupõrgete järel teistega astus E. juba 2. XI 1881 esimehe kohalt ära ja jäi edaspidi seltsi tegevusest üldse eemale. E.-i lahkumisel oli »Lindal« võrdlemisi suur varandus (316 000 rbl. eest), asutamise raskused ja kulud olid kantud ja kapitali protsendid tasutud. Varssi algas selle suure vaimustusega ellukutsutud ja kõrgeks hinnatud, ärkamis-aja kolmanda suurema ettevõtte langus. Kas E. seda oleks suutnud takistada, nagu on arvatud, on küsitav, sest nähtavasti oli raske leida küllaldaselt tegelasi, kelledel tarvilik asjatundmine ja osavus suurema tulundusliku ettevõtte juhtimiseks, ka oli raske üksikute omakasu-püüdlikkudele ihadele tõket teha. »Linda« juhtimise kõrval oli E. tegev Aleksandri kooli asjus; hiljemini oli ta Tallinna linnavolinik; 1886. a. astus E. Balti raudtee-valitsuse teenistusse; suri 1916. a.

M. J. Krupp, »Linda«, Eesti kaubalaeva seltsi ajalugu (1914); H. Prants, Eesti kaubalaeva selts »Linda« (1913). *J. K.*

ESPENSTEIN, vt. **AAVAKIVI.**

EVERTH, Jacob Wilhelm Reinhold, sünd. 11. V 1775 Kodaveres, sealse kirikuõp. pojana. Hariduse omandas ta Jeena ülikoolis; a. 1804 sai Kodavere ja Alatskivi kirikuõpetajaks; suri Tartus 6. II 1837. — E. tundis elavat huvi eesti keele ja kirjavara kohta ja püüdis viimasele anda omalt poolt lisa. Ta oli Rosenplänteri kaastööline ja on avaldanud

mitmed kirjutised »Beiträge'des«: »Laul rõmo ülle« — Schilleri laulu tõlge (Beitr. II, 120—25); neli eesti rahvalaulu Kohtlast (III, 104—06); eesti vanasõnad (III, 112); lisa Hupeli sõnaraamatule (V, 52—66); kolm vaimulikku laulu (tõlked) (VI, 101—04); vaimulik laul (IX, 151—53); 10 eesti rahvalaulu (XVII, 119—28).

Recke-Napiersky I; Beise I; Napiersky, Pred.-Lex. II; Inl. 1837, lk. 144; Hermann, E. kirj. ajal., 264. *J. R.*

EVERTH, Paul Gottlieb Georg, eelmise vend, sünd. Kodaveres 18. II 1772, õppis Jeena ja Göttingeni ülikoolis usuteadust ja sai a. 1797 Maarja-Magdaleena kog. õpetajaks (Tartumaal). Pärast (a.-st 1832) Tartu praost; surn. 10. V 1843. — E. on kirjutanud artikli »Beytrag zu Hupels estnischem Wörterbuche«, mis ilmus Rosenplänteri »Beiträge'des« (XVI, lk. 95—100).

Recke-Napiersky I; Beise I; Napiersky, Pred.-Lex. II. *H. Pp*

EWERS, Johann Philipp Gustav v., sünd. Westfaalis 4. VII 1781 ukj., õppis Göttingenis usuteadust, huvitudes ka ajaloost, tuli 1803. a. Tartu lähedale Vaimla mõisa v. Richteri juurde kodu-kooliõpetajaks. Liivimaal sel ajal päevakorral olnud talupoegade olukorra küsimuse lahendamisest võttis E. huvitusega osa. Ta pühendas oma vaba aja ajaloo uurimisele, kasutades Tartu ülikooli rikkalikku raamatukogu; avaldas mõned teosed talurahva õigusliku seisukorra kohta; töötas hiljemini vene ajaloo alal. — E. valiti a. 1809 Tartu ülikooli ajaloo-professoriks, siirdub a. 1826 õigusteaduskonda, on ülikooli rektor alates a. 1818 kuni oma surmani 8. XI 1830. — E.-i teostest mainitagu: »Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland« (Storch, Russland VII, 1805); »Vom Zustande der Bauern in Liv- u. Ehstland« (1806). E. andis välja teose »Des Herzogthums Ehsten Ritter- u. Landsrechte« (6 Bücher, 1821); vene ajaloo alalt eriti: »Vom Ursprunge d. russ. Staats« (1808); »Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen« (1814).

Левицкій, II, 510—37; Recke-Napiersky I; Beise I. *K. G.*

F.

FABRI, Dionysius, sünd. Pommeris XV a. s. II poolel, surn. XVI a. s. I poolel. — F. oli prokuraatoriks kohtute juures Liivimaa piiskopkondades ning Harju- ja Virumaal ja ordumeister Plettenbergi ajal ordu sündikuks, läks a. 1504 palverännakule Palestiinasse; oli elus veel a. 1538. — F.-st on väärtusliku pärandusena säilinud teos »Formulare procuratorum Proces vnde Rechtes ordeninge, Rechter arth vnde Wise, der Ridderrechte yn Lyfflande . . .« (1539), mis teiskordselt on trükitud G. Oelrichs'i kogus 1773. a. »Dat Rigasche Recht« etc. ja G. J. v. Buddenbrockil — »Sammlung der Gesetze« (1802). Originaal-väljaanne 1539. a. leidub m. s. Uppsala ülikooli raamatukogus.

Gadebusch, L. B. I, 311—15; Recke-Napiersky I; Beise I. *K. G.*

FABRICIUS, Dionysius, katoliikline preester ja praost Viljandis XVII a. s. alul, on oma nime jäädvustanud kodumaa ajalookirjanduses Liivimaa minevikku käsitleva ladinakeelse kroonika (*Livonicae historiae compendiosa series . . . ab a. 1158 usque ad a. 1610*) koostamisega, mis ilmus trükist Gustav v. Bergmanni väljaandel 1792. a. (II tr. 1795). Hiljemini on see ära trükitud kroonika parema ärakirja järele *Scr. rer. Liv.* II (1848), lk. 427—510. Oma kroonikas esineb F. tihtigi katoliikliselt erapoolikuna.

Recke-Napiersky I; Beise I. — F-e kroonika saksak. tõlge leidub Jahresber. d. Fell. lit. Ges. 1896—99 (1900), lk. 61—195. — Vrdl. F. Amelung, Gesch. d. Stadt u. Landsch. Fellin v. 1210 bis 1625 (1898), lk. 123—28. *H. Kr.*

FAHNE, Anton, ajaloolane ja genealoog, sünd. 28. II 1805 ukj. Münsteris (Westfaalis), teotses alguses õigusteadlasena kohtu alal, andus a. 1842 ajaloolis-genealoogilistele uurimistele; suri Düsseldorfi lähedal 12. I 1883 ukj. — Peale mitme juriidilise teose ja rea uurimuste Reinimaade ning Westfaali genealoogia ja heraldika alalt on F. töist Liivimaa ajaloo suhtes mainimisväärt: 1) »Livland. Ein Beitrag z. Kirchen- u. Sittengesch.«, Düsseldorf, 1875; 2) »Livland u. seine Geschlechter«, Bd. I—II, Cöln 1875—76 (Forsch. auf d. Gebiete der Westfäl. u. Rhein. Gesch., Bd. IV—V).

Allg. D. B., XLVIII. *R. K.*

FARENSBACH, Jürgen, sünd. Läänemaal, Märjamaa klk. a. 1552 (?), pärit vanast, XIV a. s. Reini äärest (Nelfi) sisserännanud Liivi aadlisoost. Juba 10-a. poisikesena õpib F. Rootsis sõjakunsti algeid, sõdib siis Prantsusmaal hugenottide ridades, Ungaris türklaste vastu (1566) ja Madalmail protestantide vägedes. Vaevalt 18-aastasena Liivimaale tagasi tulles on F. Klaos Kursseli (vt.) ülemjuhatusel mõisameeste juhina Rootsi teenistuses, pääseb peale Kursseli mässukatse summutamist Rootsi kuberneri poolt (1570) Tallinnast hädavaevalt eluga, põgeneb Lääne-

maale, kust ta Läänemaa aadli poolt rahusobitamiseks Ivan Julma juurde saadetud esindajatega Moskva satub ja seal peale mõningaid vahejuhtumusi tsaari teenistusse astub; lööb Liivi palgasõdurite eesotsas Krimmi khaani Dewlet Girei vägesid Oka ääres (1572), põgeneb Wiini, veedab siis mitu a. (kuni 1579) kun. Friedrich II õuemarssalina Kopenhaagenis, vaheajal Danzigi linna kaitset Stefan Bathory (vt.) vastu juhatades; aa. 1579—84 on F. Taani asevalitseja Saaremaal, talitades seal peaaegu iseseisvalt, kuna tal kuninga täielik usaldus. Kuninga loaga võtab ta osa Stefan Bathory sõjakäikudest venelaste vastu (1580—81); F.-i kui osavat sõjameest kõrgelt hinnates teeb Poola kuningas talle ettepaneku kestvalt Poola teenistusse astuda. F. kahtleb, kuid kui pärast hertsog Magnuse (vt.) surma (1583) Taani ja Poola vahekord Pilteni omamisküsimuse tõttu teravaks muutub ja kun. Friedrich II F.-i põhjendatult poolasõbralikkuses hakkab kahtlustama, on F. a. 1584 sunnitud Saaremaalt lahkuma, saab Võnnu vojevoodaks, suudab peale St. Bathory surma (1586) võita viimase järeltulija Sigismund III usalduse ja teotseb pikemat aega Poola ametnikuna Liivimaal. A. 1598, mil Poola ja Rootsi vahel sõda puhkeb, võtab F. osa võitlusist Rootsis ja rootslaste tagasitõrjumisest Liivimaalt aa. 1601—1602 ning langeb Viljandi piiramisel 17. V 1602. — F.-is, tüübilises ja andekamas Liivimaa palgasõdurite juhis ning isamaata juhtumusteotsijas, kajastub rahutu XVI a. s. vaim kõigi oma pahede ja voorustega.

Th. Schiemann, Charakterköpfe und Sittenbilder a. d. balt. Gesch. (1877), lk. 49—76; (M. Körber) Bausteine zu einer Geschichte Oesels (1885), lk. 245—54.

R. K.

FARENSBACH, Wolmar, sõdur, diplomaat, eelmise poeg, sünd. (arvat.) 9. II 1586 Neuenburgis Kuramaal. Lõpetanud luteriusu kooli Tartus, sai F. Poola ohvitseriks. A. 1608 oli ta Riia lossi komandandiks ja sai a. 1611 Liivimaa kuberneriks. Pihkva piiramise ajal 1615. a. pidas ta salajasi läbirääkimisi rootslastega ja lubas järgm. a. loovutada Dünamünde kun. Gustav Adolfile, võttes 1617. a. rootsi vägesid lossi, kuid kavatsus jäi teostamata. F. oli lubanud üle minna Rootsi teenistusse, kuid loobus jesuiitide mõjul sellest kavatsusest ja andis Dünamünde sügisel 1617 lõplikult poolakate kätte. 1620. a. türklaste kätte vangi langenud, peeti teda kolm a. kinni, selle järel oli ta Siebenbürgeni, Veneetsia ja Prantsusmaa teenistuses. Sügisel 1628 oli ta Rootsi saadikuks Siebenbürgenis, kuid ei püsinud Rootsi teenistuses. Hiljemini oli ta Prantsusmaal ja võttis 1632. a. osa Hispaania plaanidest Rootsi vastu. Juba järgm. a. oli ta valmis äraandlikul teel andma Ingolstadti rootslastele, kuid plaan tuli ilmsiks ja F. vangistati ning hukati Regensburgis 21. V 1633 ukj. F. on kõige tüübilisemaid 30-a. sõja õnnekütte, kelle teguviis tugib kõikidest moraali reeglitest vabale egoismile.

Nord. Familjeb. VII (1907); E. u. A. Seraphim, Aus der Kurl. Vergangenheit (1893); P. Sondén, Sv. hist. tidskr. 1894; N. Ahnlund, Storhetstidens gryning. Gestalter och händelser (1918).

A. R. C.

FEUEREISEN, Arnold, sünd. 23. VII 1868, õppis 1887—93 Tartu ülikoolis ajalugu, 1898 mag. hist., R. Hausmanni õpilane; töötas Tartu, Tallinna, Narva, Riia, Lüübeki, Moskva, Stokholmi ja Kopenhaageni arhiivides, uurides eriti Rootsi ajajärku Baltimaade ajaloos; 1902—07 Tartu, alates 1907 Riia linna arhivaar, 1911. a. alates ka Riia Aj. ja Muins. S.-i esimees. — F. pühendas end peamiselt Balti ajaloo-uurimise organiseerimis-ülesandeile. Temale võlgnevad tänu vahendita edu eest arhiiviasjandus, arheoloogia, mälestusmärkide kaitse kui ka rida spetsiaalseid teadusl. väljaandeid; samas suunas teotses F. X arheol. kongressil 1896 ja I balti ajaloolaste päeval 1908 Riias, XV arheol. kongr. Novgorodis 1911, II balti ajaloolaste päeval Tallinnas 1912 jne. F.-i enda teadusl. töist võiks siinkohal mainida: »Die Livländ. Gesch.-Literatur« 1902—07 (Winkelmanni *Bibl. Liv. Hist.* jätk), »Die Anfänge des Denkmalschutzes in Schweden u. Livland« ja »Das Balt. Archivwesen« (I ajalool. päeva aruandes, Riia, 1909), »Ein Notstand d. Balt. Archivwesens« (II ajalool. päeva aruanne, ka eritrükis, 40 lk.), »Denkschr. üb. d. Notwendigkeit einer Organisation d. archäol. Forsch. in d. Ostseeprov.« (Balt. Studien, Riga, 1914; ka eritr.); »Der Buchdrucker M. G. Grenzius u. die Begründung der »Dörptschen Zeitung« (Verh. GEG XXI, 1).

E. Seuberlich, Stammtaf. Deutschbalt. Geschl. I, Riga, 1924, lk. 96 j.

L. A.

FILARET, Dimitri Grigori p. Humilevski (Konobejevski), Riia kreeka-katoliku usu piiskopp 1841.—48. a., sünd. 23. X 1805 preestri pojana Tambovi kub. Satski mk. Konobejevi k., surn. Černigovi ppiiskopina 9. VIII 1866. — F. õppis Tambovi preestriteseminaris ja 1826—30 Moskva vaimulikus akadeemias, astus samal ajal mungaseisusesse Filareti nime all, jäeti akadeemia juurde, sai 1832. a. akadeemia õppejõuks ja 1835. a. akadeemia rektoriks. Oma mitmekesise tegevuse kõrval uuris F. vene kiriku ajalugu ja edendas teadusliku töö tegemist ka enda

õpilaste seas. 1841. a. lõpul õnnistati F., kes peale vene vaimuliku kirjanduse tundis ka uuemaid protestantlikkude teoloogide uurimistöid, Riia piiskopiks. Fanaatilise moskvalasena esineb F. selles ametis haruldaselt agara ja osava kreeka-katol. usu levitajana ja omausuliste õiguste eest kostjana. Aastaid kestnud viljaikaldus Liivis ja lootuste kaotus olukorra paranemiseks talurahva vabastamisseaduse kaudu oli rahva seas rahutu meeleolu tekitanud. Ka oli luteri kirik sel ajal teravas vastolus vennastekogudusega, millel rahva seas suurem poolehoid oli kui ametlikul kirikul. Neid mitmeid asjaolusid kasutab F. osavalt vene õigeusu propagandaks Liivimaal. Ta asutas 63 uut vene õigeusu kogudust ja pani sama palju uusi preestreid ametisse, ehitas 20 uut ja 43 ajutist kirikut; määras preestreid ka kõhalikkude elanikkude seast ja venelastest, kes rahva keelt olid õppinud, lubas vene õigeusu kommetes ajuti niisuguseid muudatusi, mis usuvahetust aitasid kergendada, asutas vene kirikute juurde koolisid ja hoolitses preestrite palgaolude parandamise eest. — Rahva massilisele kreeka-katol. usku minekule tegi lõpu 1848. a. revolutsiooniline liikumine Lääne-Euroopas: et meeleolu luteriusulises seltskonnas rahustada, saatis valitsus F.-i Riiast ära Harkovi. F.-i järeltulijail pole enam nii suurt edu kreeka-katol. usu levitamisel Liivimaal. — F.-i rohkearvulistest kirjutistest (neid on üle 150) oleks nimetada: „Исторія русской церкви" I—V (1847—48); „Откуда коренные жители Лифляндіи получили христіанство: съ востока или съ запада?" (ajakiri Москвитянинъ 1843).

И. С. Листовскій: Ф., архіепископъ черниговскій (1887, II изд. 1895; ilmunud ka ajak. Русск. Архивъ 1887, II—III); Р. Б. Сл.

A. S.

FISCHER, Jakob Benjamin, kuulsa Johann F.-i (vt.) poeg, sünd. a. 1684 Riias, õppis Halle ülikoolis, sai Liivimaale tagasi tulles a. 1711 Burtneeki koguduse õpetajaks, siis praostiks ja ühtlasi Liivi ülemkonsistooriumi nõunikuks (1734). 1736—44 oli F. Liivimaa kindralsuperintendent; suri 23. XI 1744 oma mõisas (Durenhofis) Burtneeki klk.— F. püüdis kiriku ja koguduste elu korraldada ning tõsta. Ta parandas lätikeelset Piiblit ja andis ta Königsbergis uuesti välja. A. 1736 võttis ta ette suure koolide revisjoni. Koolielu halb seisukord ja aadli ükskõiksus selles suhtes sundisid teda maapäeval asja kõne alla võtma ja maakoolide korraldamiskava esitama, mille järgi kõigile Liivimaa mõisadele koolmeistrite ametisse panek ja vallakoolide asutamine kohuseks tehti. 1737. a. maapäev kinnitas kava. — F.-ile isiklikult mitte sümpaatliku vennastekoguduse tööd hakkas ta hindama, kui ta selle usulist ja kõlblist mõju maarahvale märkas. Kui siis kaebusi hakkas tulema herrnhutlaste teotsemise peale, kõhkles F. pikemat aega, asus aga viimaks õpetajailt nõutud aruannete põhjal herrnhutlaste tegevuse suhtes siiski eitavale seisukohale (ülemkonsistooriumi sentiment 23. XI 1743), arvat. otsusele jõudes, et Herrnhuti kogudused kiriku korda ähvardavalt kõigutama hakkavad. — Näib, et F.-i tegevuse mõju üldiselt ta ümbruses suurem on olnud kui kaugemal: pole näiteks tõendusi, et ta eestikeelse Piibli ilmumist kuidagi oleks püüdnud edendada.

Gadebusch, L. B. I, 322 j.; (L. Bergmann), Kurze biogr. Nachr. v. d. Gen.-Superintendenten Livlands (1814), lk. 12; K. G. Sonntag, Versuch einer Gesch. d. lett. u. ehstn. Bibelübersetzungen (1817), lk. 15—18; Recke-Napiersky I; Napiersky, Pred.-Lex. II; Lipp, Kir. ja har. l. II, 1., 42, 91 j.; Seraphim, Livl. Gesch. III 409, 469; J. Eckardt, Livland im achtzehnt. Jahrh. (1876), 118, 187 j.; 227 jj., 247.

O. S.

FISCHER, Johann, sünd. Lüübekis 13. XII 1633 (mitte 1626 või 1636), surn. 17. V 1705 ukj. Alates 1653. a. õppis F. Rostoki ja Altdorfi ülikoolis. Magistriks saades elas ta mõne aja Hamburgis ja Stades, kutsuti a. 1666 Sulzbachi diakoniks, sai a. 1667 sama linna jutlustajaks ja superintendendiks; oli siin väga lugupeetud ja tuntud isik. A. 1673 kutsus Rootsi kun. Karl XI F.-i Liivimaa superintendendiks. F. astus ametisse a. 1674, nimetades end *Superintendens per Livoniam Generalis et Supremi Consistorii Praeses.* A. 1699 sõitis F. Hamburgi, lahkudes jäädavalt Liivimaalt. Hiljemini sai ta Magdeburgi hertsogiriigi kindralsuperintendendiks ja Halle konsistoriaal nõunikuks. — F. oli oma aja tüsedamaid töömehi. Ta tegevus ei piirdunud mitte ainult superintendendi ametiga, vaid hargnes laiali mitmesugustesse kultuurküsimustesse. F. jättis sügavad jäljed Baltimaade kooli-ajalukku. A. 1690 peale oli F. Tartu ülikooli prokantsler, võttes osa ülikooli korraldustööst. F.-i tähtsus kooli-ajaloos seisab aga mujal, nimelt maakoolide organiseerimises. Viimastele küsimustele pühendas F. suure osa oma energiast. F.-i usuteaduslikud kirjatööd olid tuntud ja lugupeetud. Oma teenuste eest Baltimaa kultuurelus sai F. lugupidamis-avaldusi Karl XI-lt mitmesuguste kingituste ja aumärkide näol. A. 1693 nimetati F. kuninga soovil Upsala ülikooli poolt teoloogia doktoriks. Selle lugupidamise tõttu oli F.-il kerge saada rahalisi toetussummasid oma hariduskultuurseile püüdeile Baltimail. Baltimaade kultuur-ajalukku surus F. oma nime

vaimuliku kirjanduse püsiva ja järelejätmatu soetamisega, eriti usu aluse — Piibli tõlkimise eest hoolitsemisega ja üldse usulis-kristliku ilmavaate levitamise püüetega laiusse rahvahulgisse. Selleks, et soetada Piibel eesti ja läti keelde, ei olnud F.-ile ükski takistus raske. A. 1681 sõitis ta Stokholmi, et paluda kuningalt rahalist toetust Piibli tõlkimiseks. Esialgu määrati selleks 3000 taalrit. Sellega kindlustades tõlke majandusliku külje algas F.-i korraldusel tõlkijate otsimine. Lätikeelse Piibli tõlkimine usaldati E. Glückile, kelle käes edenes töö kiiresti: a. 1685 ilmus lätikeelne Uus Testament ja 1689 terve Piibel. Eestikeelse tõlke tegemine viibis — puudus vastav tõlkija. Viimaks, a. 1683, leidus tõlkija tartumurdelisele piiblile — Adrian Virginius (vt.), kelle tõlkes ilmus a. 1686 Riias 500 eksemplaris »Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament. . . .« Kui kirjavahetus piibli tõlke asjus Tallinnamaa kirikuõpetajatega tagajärjetuks jäi, kutsus F. ametliku käsuga 12 parimat keelemeest-pastorit a. 1686 Lindenhofi mõisa konverentsile. Konverents kestis 6 nädalat, kuid lõppes tagajärjetult. Järgmisel a. kutsus F. pastorid uuele konverentsile Pilistvere kirikumõisa. Siin keerlesid vaidlused Piibli algkeele küsimuse (kas võtta aluseks Lutheri saksakeelne või heebrea- ja kreekakeelne algtekst) ümber. Teiseks vahekordi teravaks ajavaks küsimuseks oli kirjaviisi küsimus. Vanemad nõudsid, et tõlge valmiks Stahli keeleviisis, nooremad jälle soovisid Forseliuse oma. Lõpuks otsustati tõlkida Piibel Stahli keeleviisis. Nelja nädala jooksul valmis valitud osade tõlge. Nüüd kerkis uus küsimus, mis sai tõlkele saatuslikuks, nimelt, kus trükkida, kas Riias või Tallinnas. Kokkuleppele ei jõutud vaatamata F.-i manitsuste peale. Lahkutakse tülitsedes, ühtlasi kadus jäljetult tõlke käsikiri. Riiu soikudes kutsus F. konverentsi kolmat korda kokku a. 1694. Sellel konverentsil jõuti tõlkega kuni Matteuse ev. lõpuni, kuid siis viis leppimatus ja sallimatus tõlkijad laiali. Kogu selle tõlkimisloo kestusel tuleb imestada F.-i rahulikkust ja püsivust, mis ei reageerinud isiklikele pisteile. F.-ile enesele sai Piibli tõlkimise lugu saatuslikuks. Ta soetas enesele pastorkonnas palju vihaseid vastaseid, kes esinesid kaebustega kuninga ees, mustates F.-i isikut ja tegevust, lükates Piibli tõlkimise ebaõnnestumise ta isiku arvele. Need kaebused mõjusid nüüd seda enam, et F. oli end avalikult kuulutanud Patkuli poolehoidjaks ja rüütlimõisade reduktsiooni vastaseks. Kartes enese isiku puutumatuse mitte küllalt kindla olevat võimaliku vangistuse eest, lahkus ta kuninga loaga Liivimaalt (1699).

Recke-Napiersky I; Napiersky, Pred.-Lex. II; Allg. D. B. VII; Fr. Westling, Förarbetena till . . , Nya Testamentet 1715 (1892); V. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu (1889). — Vrdl. Kampmann, Peaj. I[1], 192 jj. *A. R.*

FLEMING (Flemming), Paul, tähtsamaid XVII a. s. saksa lüürikuid, sünd. 5. X 1609 ukj. Hartensteinis (Vogtland), tuli ühes Adam Olearіusega (vt.) Holstein-Gottorpi hertsogi Friedrich III poolt Venemaale läkitatud saatkonda kuuluvana Eestimaale, peatus üle aasta (1635—36) Tallinnas, kus ta linna seltskondlikust elust agaralt osa võttis ja end kaupmees Niehuseni tütrega kihlas. Tollest ajast on pärit rida F.-i luuletusi, m. s. »Die livländ. Schneegräfin«, »Ein getreues Herze wissen«, »An den Steinbruch«, »An die Koppel«. 1639. a. peatus F. saatkonna tagasisõidul Pärsiast veel 3 kuud Tallinnas, reisis siis Leydeni, kus ta a. 1640 doktoriks promoveeris, ja suri tagasisõidul Tallinna Hamburgis 2. IV 1640 ukj.

Recke-Napiersky I; Beise I; Inl. 1841, lk. 494, 1850, nr. nr. 12, 26; Bunge, Archiv II (1. tr.), lk. 309; Sophie Dehio, Reval einst u. jetzt (1910), lk. 124 jj.; F. Amelung, P. F. u. seine Bezieh. zu Reval (B. M. 28). *P. J.*

FORSELIUS, Bengt Gottfried, sünd. ca 1660 Madise kirikuõpet. Johan F.-e (vt.) pojana; F.-e noorpõlve kohta puuduvad kindlad andmed; ainult Uue Testamendi I trüki eeskõnes leidub temast mõni rida. — F.-el on Eesti kultuur-ajaloos suur tähtsus. Ta on eesti kirjakeele parandaja ja rahvakoolide rajaja. Ta tundis hästi eesti keelt, mille ta oli õppinud rahva suust, ja ta nõudis avalikult selle keele õppimist, mida rahvas kõneleb, juhtides seega kirjakeelt õigeisse rööpaisse. F. soovitas eesti kirjaviisist välja jätta vokaalide pikendusmärgi h ja tähed c, f, q, v, x, y, z. Esimesena hakkas ta oma tõlkekatsetes tarvitama ka partitiivi ja eesti keelele omast eitavat kõneviisi. F.-e ettepanekud sõnastati omal ajal küll kirjalikult (*propositiones*), kuid need pole alal hoidunud. Selgub, et kui F.-e põhimõtted oleksid omal ajal vastu võetud, nagu Hornung oma grammatikas on teinud, siis oleksime juba ammu jõudnud oma »vana kirjaviisini«. — Palju tuli F.-el konservatiivse elemendiga võidelda oma uuenduste pärast Piibli tõlkimise konverentsidel a. 1686 Lindenhofi mõisas ja 1687. a. Pilistveres. F.-e soovituste põhjal seati küll kokku Matteuse evangeeliumi tõlge, mille käsikiri on aga hiljemini kaotsi läinud. Kuna Liivimaa õpetajad, aru saades F.-e uuenduste kasust, soovitasid üldiselt tarvitusele võtta uut kirjaviisi, olid Tallinna mehed

selle vastu, põhjendades oma seisukohta kuninga käsuga. Karl XI oli nõudnud, et eestikeelne Piibel tuleb toimetada Lutheri tõlke järele. Sellepärast olevat otstarbekohane jääda endise saksa kirjaviisi juurde. Et vastaseid lepitada, lükkas konverentsi juhataja Joh. Fischer (vt.), kes isiklikult küll F.-e uuenduste poolt oli, lõppotsuse tegemise edasi. Sel viisil võis siis töö edenema hakata. Tõlkimisel kasutati Lutheri saksakeelset tõlget ainult niipalju, kui see kreekakeelsele algtekstile vastas. — Keelearendamis-töö kõrval on F.-el tähtis koht eesti rahvakooli loomisloos. Ka siin tuli F.-el ennastsalgavalt võidelda vastastega, kes püüdsid kõigiti tema tööd takistada. Et lugemaõppimist hõlbustada, parandas F. lugemismeetodit ja avaldas 1687 (?) eestikeelse aabitsa ja katekismuse uues kirjaviisis, kuid need raamatud konfiskeeriti Eestimaa provintsiaalkonsistooriumi poolt ja neist pole ühtki eksemplari meie ajani hoidunud. Koolivõrgu loomiseks üle maa palus F. abi Karl XI-lt, kellega tal oli mitmel puhul isiklikult kokkusaamisi. Vastutulelik »talupoja-kuningas« ei keeldunudki toetust andmast. 1684. a. avati kun. käsul Piiskopi mõisas Tartu lähedal seminaritaoline kool, kus eesti noormehi kooliametile ette valmistati. 1688. a. suvel sõitis F. Stokholmi, et kuningale aru anda senisest koolitegevusest ja selle jätkamiseks abi paluda. Sama a. sügisel (enne 16. XI 1688) hukkus F. Läänemerel.

E. Ü. S.-i Alb. III, 7—52 (V. Reiman); Recke-Napiersky I; Beise I.

P. V.

FORSELIUS, Johan, pärit arvat. Soomest, oli 1638 (1634?) - 41 Tallinna toomkooli rektor ja toomkiriku õpetaja, kutsuti 1641. a. Madise koguduse õpetajaks, kus töötas surmani jaan. (?) 1684. — 43-a. ametiajal maakoguduses kogus F. rahva kommete, arvamiste ja vana usu üle laialdase väärtusliku ainestiku. F.-e käsikirjad omandas — teadmata kuidas — J. W. Boecler (vt.) ja andis tööst 1685. a. osa trükki (Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen u. Gewohnheiten etc., Reval, 1685, 46 lk.). Eeskõnes teatab Boecler, et ta raamatu sisu on ammutanud osalt oma äia H. Goeseken'i (vt.) kirjadest, suuremalt jaolt aga kogunud oma isikliku vaatlemise ja virga uurimisega. Peale Boecleri kirjandusliku varguse ilmsikstulemist keelati raamatu levitamine ja korjati müüdud eksemplarid tagasi. Raamatust on praegu alal 2 eks. (Eestim. Kirjand. Seltsis ja Upsalas). F.-e käsikirjaline kogu on kadunud. — Mainitud teoses kirjeldatakse eestlaste ebausukombeid lapseristimisel, naitumisel, kihlusel, pulmas, matusel jne. Teosest on 6 äratrükki, milledest siin mainitagu: 1) *Scr. rer. Liv.* II (1848; ilmunud ühes dr. Fählmanni lisaga); 2) Dr. Fr. R. Kreutzwald, »Der Ehsten abergläub. Gebräuche, Weisen u. Gewohnh.« (St. Petersburg, 1854, 161 lk., ilmunud A. J. Sjögreni eeskõnega; iga ebausu-kommet võrdleb Kreutzwald omaaegse rahva arvamistega ja leiab, et mis XVII a. s. usti, enamasti pärandub ja jätkub praegu veel rahvas); 3) »Lihtsate eestlaste ebausu kombed, wiisid ja harjumused« (E. Kirj. 1914, lisa XI, XII, J. Jõgeveri eessõnaga; eestikeelse tõlke kõrval esineb saksakeelne algkiri).

Kampmann, Peaj. I[III], 180 j.; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), 12; Hermann, E. kirj. ajal., 94—106; Recke-Napiersky I; Beise I; Paucker, Geistl. 25, 68, 107; Fr. Westling, Mõned lisand. Tallinna doomkooli ajaloole (Ajal. Ajakiri 1923).

E. P.

FORSTÉN, Georg August, sünd. 30. V 1857 Haminas Soomes, astus 1877. a. Peterburi ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda, omandas samas a. 1885 magistri astme, kaitstes väitekirja „Борьба изъ-за господства на Балт. морѣ въ XV и XVI ст." (1884). 1887. a. sai F. ajaloo eradotsendiks Peterburi ülikoolis, töötas hiljemini ajaloo-õpetajana mitmes Peterburi kõrgemas õppeasutuses, sai üldajaloo doktoriks a. 1894 ja määrati 1896. a. üld-ajaloo professoriks kindralstaabi akadeemias ja Peterburi ülikoolis. F. on ülikooli komandeerimisel mitmel puhul töötanud välismail ning sealseis arhiives, m. s. ka Põhjamail — Kopenhaagenis, Stokholmis, Lüübekis ja Danzigis, — kust on välja annud Balti ajaloo kohta hulga algdokumente. F.-i erilise huvi osalisteks on olnud Põhjariikide- (Rootsi-, Taani- ja Vene-) vahelised diplomaatlikud suhted XV—XVII a. s. Nende kohta on ta avaldanud rea vähemaid kirjutisi, neid käsitleb ta peale mainitud väitekirja ka oma suuremas teoses „Балт. вопросъ въ XVI и XVII ст.", I—II (1893—94, ilm. väljaandes Зап. Ист.-фил. факульт. СПБ. Унив. XXXIII—XXXIV), milles ta riivab rohkesti ka meie kodumaa ajalugu nimetatud ajajärgul. — F. suri 21. VII 1910.

Біогр. Слов. проф. и преп. СПБ. Унив. 1869—94, II (1898), lk. 300—02; Zeitschr. f. osteurop. Gesch., Bd. I, 1910/11, lk. 157.

H. Kr.

FREUNDLICH, Carl Wilhelm, sünd. Kuresaares 12. II 1803. 14. a.-ni elas F. muretut elu Jaani kirikuõpet. Schmidti juures. Suvel kirikuõp. loomi karjatades teenis ta enesele ülespidamist, talvel sai ta pastorilt juhatust lugemises, kirjutamises ja arvutamises. Hiljemini õppis F. Kuresaares puutööd, harjutas laulmist ja tutvustas end oreli kokku-

seadega. Kui Schmidt oli Muhu koguduse peale koha saanud ja kui sinna oli köstrit vaja, oli ka F. kohasoovijate hulgas. Et F.-i lauluhääl teiste omast üle oli, sai ta köstriks ja Muhu Kaigu koolmeistriks a. 1825. Köstri ja koolmeistri ameti kõrval tegi F. kaastööd »Perno Postimehele«. Ka mitmel muul alal on ta tegev olnud. F. suri 9. I 1872. — Kirjanikuna on F. pakkunud jutte ja laule. Esimene laul: »Rehhepapp ja teomees« on a. 1852 kirja pandud. F.-i esimene raamat ilmus a. 1837 (järgm. tr. 1843 ja 1848) Pärnus: »Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikkumissest. — Muhho-maa hundi jahhist. — Jännesse öhkamissest ja Rehhepappist luggeda«. A. 1846 ilmus »Appolonius, Tirusse ja Sidoni kunningas«, mis oma haleda sisu pärast sai laialt tuttavaks. Sarnaseid haledaid ja armsaid lugemisi sisaldab ka raamat »Aealikkud ello-luggud . . .«, ilmunud Pärnus a. 1872. F.-i jutud on kõik saksa keelest tõlgitud, nad on sisu poolest pisararikkad ja armsad lood, mis sihitud selle peale, et lugeja südames kaastundmust äratada viletsate vastu. — Kuid mitte jutud ei iseloomusta F.-i. Neis pakub ta ainult tõlkeid. Palju tähtsamad on tema laulud. F. on laulikuks loodud, ta armastab oma mõtteid riimitud kõnes avaldada, sealt siis ka laulude rohkus. Üheskoos ei ole ta laulud trükis ilmunud, rohkesti (58) leidub neid Gildenmanni »Lillekestes« I—II. F.-i laulud on peale paari kõik algupärased. Kõrget luulelendu ega sügavat mõtet neist ei leia, ometi on nad rahva seas poolehoidu leidnud ja seda oma rahvapärase ütlemisviisi ja ladusa keele tõttu. F. leiab kergesti puhta täisriimi, paiksõnu ja sõnalühendusi tuleb harva ette. — Laulude siht on sama, mis teiste sama-aegsete kirjanikkude juttude oma, nimelt õpetus, see käib põhitoonina läbi kõigist lauludest. — Peale kõlblise elu tõstmise hoolitses F. ka tulundusliku olukorra parandamise eest. Ta kirjutas põllumehele 2 raamatut: »Põllomehhe ait« (Pärnus, 1849) ja »Põllomees ehk hea nõu põllo-ussi ärrakautamissest, kündmissest, äästamissest . . .« (Kuresaares, 1864).

Kampmann, E. van. ilukirj., 70—81; Post. alb. lk. 156 j.; Hermann, E. kirj. ajal., 327 j. *K. K-l.*

FREY, Johannes Adam Justus, sünd. 26. I 1867 Peterburis, õppis 1885—90 Tartu ülikoolis usuteadust, täiendas end siis Berliinis ja Leipzigis, oli 1891—1902 õpetaja Tartu koolides, omandas a. 1898 mag. theol. astme (diss. Die altisraelitische Totentrauer), oli alates sügisest 1898 Uue Testamendi teaduse eradotsent Tartu ülikoolis, sai 1912 dotsendiks; suri 22. X 1914 ukj. välismaal. — Usuteaduslikkude kursuste kõrval pidas F. loenguid ka kirikukunsti ja arheoloogia üle, mille vastu ta elavat huvi tundis, ning võttis ette uurimusi kodumaa kirikl. kunsti üle. Eriti väärtuslikku materjali esitavad ta uurimused Tartu Jaani kirikust. F. tähtsamad tööd: »Die St. Johanniskirche zu Dorpat, ein interess. Denkmal mittelalterl. Baukunst« (Göttingen, 1902); »Die Stadtpfarrkirche St. Johannis zu Dorpat u. ihre Glasgemälde« (ajak. Die Kirche, II, 12., Steglitz, 1905); »Aus d. Gesch. der Universitätskirche zu Dorpat« (*Acta et Comm. Univ Jurjev.* XVIII). F. välja antud on ka koguteos »Die Theol. Fakultät d. Kais. Univ. Dorpat-Jurjew 1802—1903« (Reval, 1905); seal leidub ka ta autobiograafia (lk. 127—29). *O. F.*

FREY, Peter Heinrich v., sünd. 6. III 1757 Tartumaal Erastvere mõisas; õppis 1777—80 Halle ülikoolis usuteadust. Tagasi tulles kodumaale oli F. alguses kodu-kooliõpetaja, a. 1785 abi-kirikuõpet. ja linnakooli juhataja Kuresaares, valiti järgm. a. Püha koguduse õpetajaks, täitis hiljemini — alates a. 1810 — ka konsistooriumi assessori kohuseid; suri 18. IV 1833. — Hoolas ja tubli oma ametis, oli F. ka viljakas ja andeline kirjanik. Tema tähtsamad teosed on: 1) »Ued waimolikkud laulud« (Tallinnas, 1793, 360 lk.), — laulude kogu, mida Hupel nimetab otse klassiliseks ja mida tarvitati isegi lauluraamatuna kirikutes; 2) esimene eestikeelne arvutamisraamat »Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst. Katseks õppetud Eesti-Ma Rahwa heaks ja kassuks«, 139 lk. (Tartus, 1806); 3) »Jesusse Kristusse sündinud asjad. Wanna ja nore rahwa heaks nelja Ewangelisti ramatust kokkopandud« (Tartus, 1810, 296 lk., II tr. 1835). Rosenplänteri »Beiträge'de« kaastöölisena on F. esitanud rea artikleid, mis käsitlevad eesti proosa- ja luulekeelt ja sisaldavad sooviavaldusi luule sisu ja värsimõõdu kohta. Sisult peaks F. arvates eesti luule olema usuline. Vormilt eelistab ta lüürilist luulet eepilisele. Ta soovitab kirjutada oode, kuid ka valme ja pilkelaule, mis aitaks peletada rumalust ja naeruvääristada ebausku. Mis puutub värsimõõdusse, siis arvab F. eesti keeles hästi kõlavat jambi, troheust, spondeust ja daktülit, kuid ka klassilised heksameeter ja pentameeter olevat võimalikud. F. annab omalt poolt keeleproove nii proosas kui värsis (Rosenpl. Beitr. I—V). Peale selle on F.-lt trükis ilmunud mitmed jutlused, matuse- ja pidukõned, keelelised märkused ja väited.

Recke-Napiersky I; Beise I; Kampmann, Peaj. I[1], 246—49; Kampmann, Eesti van. ilukirj., 25—29. *M. R.*

FREYMUTH, Otto, sünd. 12. XI 1892 Tartus, õppis 1912—17 Tartu ülikoolis pea-

asjalikult ajalugu ja vanu keeli, määrati 1919. a. ülikooli raamatukogu assistendiks; 1918. a.-st on F. ka ülikooli kiriku organist. — Olles huvitatud ajalool. uurimistööst, on F. suvel 1924—25 ette võtnud kaevamisi Tartu toomkiriku varemeis, mille tagajärgede üle ta avaldas artikli »Ülevaade Tartu Doomevaremete kaevamistöist aa. 1924 ja 1925« (Ajalool. Ajakiri 1926) ning sooritanud uurimusi eriarhiivides. F. on avaldanud, osalt trükkimata materjali põhjal: »Zur Biographie Balth. Russows« (SB GEG 1921), »Tartu linna tekkimise ajaloost« (Ajalool. Ajakiri 1925), »Rich. Hausmann« (SB GEG 1922) j.m.

Isikl. saadud teated. *T.*

FREYTAGH - LORINGHOVEN, Axel, parún, sünd. 19. XI 1878 Kuresaares, õppis aa. 1897—1901 ja 1903—05 Tartu ja Müncheni ülikoolis õigusteadust, omandas 1907 magistri astme ja teotses siis eradotsendina Peterburi ülikooli juures. A. 1910 valiti F.-L. Jaroslavi Demidovi-lütseumi riigiõiguse-professoriks; 1911—15 on ta Tartu ülikoolis rooma õiguse prof., kaitseb a. 1915 Harkovis oma doktori-väitekirja ja siirdub 1917. a. Saksamaale, kus ta määratakse juriidiliseks nõuandjaks idafrondi peastaabi juurde; saab a. 1918 Breslausse slaavi õiguse professoriks, valitakse 1924 Saksa riigipäeva liikmeks. — F.-L.-i sulest on ilmunud mitmed teosed õigusteaduslikkude küsimuste ja politika alalt, milledest mainitagu: »Der Sukzessionsmodus d. deutsch. Erbrechts« (Berlin, 1908), »Die Schadenhaftung der Erben nach d. livländ. Rechtsbüchern« (Zeitschr. f. Rechtsgesch. XXVII), „Наслѣдованіе въ крестьянской недвиж. по герм. праву", т. I (Юрьевъ, 1910); „Гражд.-правовыя новеллы" (Юрьевъ). Viimaseil aa. avaldanud rea töid vene revolutsiooni, saksa riigikorra jne. üle.

Alb. Dorp.-Livonorum (1908), lk. 448, Nachtrag (1924), lk. 24. *K. G.*

FRIEBE, Wilhelm Christian, sünd. Tüüringenis 28. VII 1762 ukj., õppis aa. 1781—84 Göttingenis teoloogiat, statistikat ja loodusteadust, millede kõikide vastu ta suurt huvi tundis. Aa. 1784—1801 oli ta Liivimaal kodu-kooliõpetajaks, esiti Koivalinna (Adsel) lossis, siis Alulinnas (Marienburgis), ja kutsuti 1801 »Liivimaa üldkasuliku ja ökonoomilise ühisuse« (Livländische gemeinnützige u. ökonomische Societät) alaliseks sekretäriks, millisel kohal ta oli a.-ni 1810. F., väga mitmekülgsete huvidega ja tüübiline valgustusaja universaal-spetsialist, on kirjutanud õige palju Liivi ja Eesti oludest. Tema kirjutatud ajalugu »Handbuch der Geschichte Lief-, Ehst- u. Kurlands, zum Gebrauch für Jedermann« (I—V, Riga, 1791—94) on vist küll kõige tuttavam ta töist; tähelepanu väärivad ka ta kirjutised »Etwas über Leibeigenschaft u. Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland« (Nord. Misc. XV—XVII, 1788, lk. 744—68), »Erster Anfang zur Cultur der liefländ. Bauern« (ibid. XVIII, 1789, lk. 524—46) ning »Wegen einer Bemerkung über die in Liefland zur Brüdergemeine oder zu den sogenannten Herrnhutern gehörenden Bauern« (ibid. XX, 1790, lk. 464—75). F. andis välja tiitli all »Beyträge zur liefl. Gesch.« Melchior Fuchs'i »Das rothe Buch . . . de anno 1158—1489« (ibid. XXVI, 1791, lk. 1—240, ilmunud ka eraraamatuna). Võib vahest põhjendatult ütelda, et F. kirjanduslik tegevus kannab peaasjalikult žurnalistlikku iseloomu. — F. suri Riias 14. IX 1811.

Recke-Napiersky, I; Rig. Stadtbl. 1811, nr. 40 (nekroloog P. Tiedemannilt). *A. R. C.*

FRIEDENTHAL, Adolf, sünd. 22. X 1874 Miitavis linnasekretär Paul F.-i pojana, õppis 1894–99 Tartus ja Königsbergis arstiteadust, omandas 1900. a. Königsbergis dr. med. kraadi. Õiendas 1901. a. vene riigieksami Kaasanis. Oli siis arstina Riias ja Kuramaal ja 1906. a. saadik II arstina »Seewaldi« haigemajas Tallinnas. Arstiteaduse-loengute kõrval kuulas F. Königsbergis prof. A. Bezzenbergeri muinasteaduslikke loenguid, võttis osa muinasteaduslikest uurimusist Ida-Preisis ja hiljemini Kuramaal. On siis toimetanud hulga kaevamisi Põhja-Eestis ja pidanud ettekandeid neist Eestimaa Kirjandusseltsis ning avaldanud aruandeid selle seltsi toimetusis (Beiträge zur Kunde Estlands). On 1918. a. saadik mainitud seltsi abi-esimees. — Tähtsaimad tööd: 1911. a. »Das Gräberfeld Cournal« — parim seni ilmunud monograafia Eesti kivikalmetest; 1922. a. »Ein Versuch zur Herstellung baltisch-archäologischer Typenkarten«, ajakirjas »Mannus« 15. kd.; 1924. a. »Eisenzeit des Süd-Ost-Baltikums«, prof. M. Eberti toimetusel ilmuvas »Reallexikon der Vorgeschichte«.

Brennsohn, Ärzte Estl.; isiklikult saadud teated. *H. M-a.*

FRIEDRICHS, Georg, sünd. Kuresaares a. 1800, asutas a. 1838 Rakveres nahatööstus-äri, mis aja jooksul nahavabrikuks kujunes. Aa. 1920—25 töötas vabrik ajakohase sisseseadega täiendatult a./s. »Nahavabrik Harry Friedrichs'i» omandusena ning müüdi 1925 A. Margus'ele. *R. K.*

FRIMAN, Tuomas — Eestist Peterburi välja rännanud Kusta Tooma p. F.-i poeg — sünd. 3. VII 1821 ukj. Jaakkimas; tema ema oli soomlane. F.-i 4-aastase olles asusid vanemad elama Peterburi, kus F. hariduse omandas erilises kirikukoolis; oli hiljemini õpetajaks soome koolis, ühtlasi 1844—70 soome

keele õpetaja Peterburi vaimulikus seminaris, kus ta 1847—65 ka eesti keelt õpetas. F. suri 24. VII 1886 ukj. — F. soomendas kreeka-katol. usulises jumalateenistuses tarvitatavaid raamatuid ja oli abiks nende tõlkimisel eesti keelde, millega ta rikastas eesti tõlkekirjandust. Ta oli väga huvitatud ka soome keeleküsimustest ja avaldas mõned kirjutised soome keeleuurimise alalt. Ka toimetas ta 1871—79 Peterburis ilmuvat soome lehte, kus ta m. s. oma novelle on avaldanud.

Biografinen Nimikirja; Tietosanakirja II.
J. R.

FUCHS, Melchior, sünd. a. 1603 Riias, oli eluaja oma kodulinna teenistuses raehärrana, bürgermeistrina ja teistes ametites, surn. 11. XI 1678. F.-ist on säilinud käsikirjas kroonikataolised ülestähendused Liivi ajaloost »Das rothe Buch . . . de anno 1158—1489«, mis W. C. Friebe (vt.) poolt ja hiljemini koguteoses *Scr. rer. Liv.* II (lk. 729—804) välja antud.

Recke-Napiersky I; Beise I.
R. K.

FULCO, Eesti misjonär, oli oma päritolult arvat. prantslane ja omandas vaimuliku kasvatuse Celle'i kloostris Troyes' lähedal, kus tol ajal tuntud vaimulik ja kirjanik Petrus Cellensis oli abtiks. A. 1162 siirdus F. ühes abt Petrusega Remi kloostrisse Reimsis, kus teda Taanist põgenenud Lundi ppiisk. Eskil kohtas ja ta (oletatavasti a. 1165) Eesti piiskopiks, s. o. misjonitöö juhatajaks, õnnistas. Võimalik, et F.-t alguses Rootsi võimukandjate toetusel kavatseti Eestimaale saata; igatahes see kavatsus ei teostunud ja alles a. 1168 või 1169 jõudis F. Taanimaale. Viimatimainitud a. saatis F. piisk. Absaloni, oma hilisemat toetajat, Rügeni saare vallutamiskäigul ja kirjutas sama sõjakäigu üle paavst Aleksander III-le aruande. Võib-olla samal a. algas F. Eestimaal oma tegevust, millest ta Lundi ppiiskopile aru on annud, oma misjonitööle toetust paludes. Selle palve mõjul tekkis paavstil tema nn. Tusculanum-kirjades (arvat. a. 1171) väljenenud kavatsus ette võtta kõigi Põhjamaa riikide ühine sõjakäik Eestimaale. F.-le soovitab paavst Taani kristlaste poolt abi anda ja käsib Trondhjemi ppiiskopil saata munk Nicolaus (vt.), kes rahvuselt oli eestlane ja arvat. Stavangeri kloostri kasvandik, F. kaaslaseks. Risti-sõjakäik jäi tegemata, kuid teame, et piisk. Absalon ja nähtavasti ka teised isikud Taanist on F.-t ta tegevuses toetanud. Võimalik, et F. tegevus Eestimaal on kestnud kuni aa. 1176—77, mil ta vahest ühes ppiisk. Eskiliga Prantsusmaale tagasi pöördus ja seal mõne aja oma end. abti juures viibis. Kuid nähtavasti juba järgmisel, 1178., a. reisis F. jälle Taanisse, kaasa tuues Petrus Cellensis'e kirjad Absalonile, kes vaheajal oli saanud Lundi ppiiskopiks. F. hilisem elukäik on meile täitsa tundmata; veel a. 1180 mainitakse teda ühes paavsti kirjas. — Et F. oleks olnud identne Soome misjonärina tuntud Folquinus'ega, nagu mitmed vanemad ja nooremad ajaloolased väidavad, ja nii siis 1178. a. järel Soomes tegev olnud, on vaid nimede sarnasusel põhjenev oletus, mis pole leidnud toetust üheski tuntud allikas.

UB I; J. D. Gruber, *Origines Livoniae (silva documentorum)* (1740); H. G. Porthan, *M. Pauli Juusten . . . Chronicon episcoporum Finlandensium* (1799); H. Reuter, Gesch. Alexanders d. Dritten, III (1864); Knut B. Westman, Den Svenska kyrkans utveckling från St. Bernhards tidevarv till Innocentius III-s (1915); H. Oldekop, Die Anfänge der kathol. Kirche bei d. Ostseefinnen (1912) j. m. t. *A. R. C.*

FÄHLMANN, Friedrich Robert, dr. med., XVIII a. s. 40-date aa. tähtsam eesti kirjamees ja arst, sünd. 21. XII 1798 Koeru klk. Hao mõisa opmani pojana. Isa, Heinrich Johann, oli juba priimees, noorena ärireisisid teinud isegi Rootsis ja Pommeris, oma iseloomult heasüdamlik humorist. Ema, Katarina, suri juba poja 7-dal eluaastal tiisikusse, mispeale mõisa omanik, v. Paykull, poisi oma perekonda kasvatada võttis. P. näib olnud oma aja kohta õige humaanne ja elu mõisas võrdlemisi patriarhaalne ning rahulik. Ometi sattus F. nii juba varakult saksluse õhkkonda, ja kuigi ta ärksana suurt huvi tundis mõisarahva poolt jutustatavate muinaslugude vastu, ei kodunenud ta nüüd ega hiljeminigi kuigi sügavalt rahva hinge-eluga. Kuid vähemalt ta nägi seda rahvast ja tema viletsat elu, kuulis oma emakeelse rahvaluule haruldast rikkust ja huvi ning armastus mõlema vastu jäi temasse alaliseks. — 9-dal eluaastal, 1807, viidi F. kooli Löwolde mõisa, Braunschweigist sisse rännanud »onkel Wenzeli« juurde, kes poisi hinge kodumaise rahvaluule kõrvale ja asemele tõi ka saksa ning kreeka muinaslugude maailma. A. 1809 astus F. Rakvere elementaarkooli ja samal a. Rakvere kreiskooli. Kostil oli ta parkalmeister Rohlederi juures, nii tutvudes tolleaegse saksa varaka väikekodanluse ja tsunftieluga. Kreiskooli-õpetajaist mainib F.-i kaasõppija ning biograaf J. Nocks kõige mõjukamana Ivan Petrovič Sommerit (arvat. Suve Jaan). Teade, nagu oleks F.-i kaasõppija siin olnud ka Kreutzwald, on ekslik: a. 1815, kui 12-a. Kreutzwald Rakverre tuli, oli F. sealt juba lahkunud, astudes 31. VII 1814 Tartu gümnaasiumi. Teated Tartu aja-

järgust kõnelevad ta võitlusest majandusliku kitsikusega, haruldasest hoolsusest, huvist kirjanduse, eriti klassilise, vastu ja aukartust-äratavast tahtejõust (nii on ta oma haiglasest kogelemisest paarinädalase harjutusega üle saanud). A. 1818 astus ta Tartu ülikooli arstiteaduskonda, kus ta (pärastpoole ühtlasi ka arstina praktiseerides) viibis kuni a. 1827. Korteri ja ülespidamise leidis ta esmalt dr. Monkewitzi perekonnas repetiitorina, hiljemini sai ta selle kuni ülikooli lõpetamiseni võlgu hr. Nedatzi juures. Koolivaheajad veetis ta Haol, kus ta oodatud oli peaaegu Paykullide perekonnaliikmena. Õpinguid harrastas ta suure agaruse ja põhjalikkusega; professorid Cichorius, Deutsch ja kuulus Joh. Fr. Erdmann eristavad teda varssi kui oma tähelepandavamat õpilast; viimasega ühendavad teda kuni surmani ka ligema sõpruse sidemed. Aga erialast pole veel kaugeltki küllalt ta suurele ja kõikjale tungivale teadmishimule; ta harrastab ka filosoofiat, esteetikat, poeetikat, kirjanduslugu, eriti võrdlevat keeleteadust, isegi usuteadust, kuulates loenguid professorite Jäsche, Morgensterni, Ewersi, Hezeli j. t. juures. — Ülikooli ajal kujuneb siis nähtavasti kindlaks ka F.-i ilmavaade, olenedes ta kinnisest ja karmi enesekasvatusega distsiplineeritud küünilis-stoilisest iseloomust, ta kehvast sotsiaalsest seisukorrast ja, kolmandaks, ajajärgu värskest ideestikust, kus, Kreutzwaldi ütlust mööda, »päevakorral oli Schellingi ja tema õpilaste esindatav natuurfilosoofia ning loodusteaduste üllatavad edusammud«. Nii saab Fählmannist esimesi eesti »naturaliste«, kes, vähemalt arstiteaduses, püüab austada ainult »ratsionaalset hippokraatilist empiirikat«. Säärasena on ta juba üliõpilas-põlves vastolus teoloogidega ja see vastolu kasvab aja jooksul seda suuremaks, mida ortodokslikumaks reaktsioneerub kirik ja seltskond. Kardetava »vabamõtlejana« näib ta olnud kogu oma ea pappidele pinnaks silmas. Isegi ta hauakõnes püüab ta sõber, pastor Hollmann, teda ainult sellega vabandada, et ta vähemalt teos on olnud õige kristlane, õiglane, alandlik ja ikka aitamisvalmis.

Ühtlasi on sel ajajärgul F.-ile mõjunud ka teatava sotsiaalse ja rahvuslikugi vabaduse ideed, mis Prantsus- ja Saksamaalt tulles meilgi 1820-da a. ümber oma tipule jõudsid (talurahva isikuvabastus, Rosenplänteri, Luce, Oldekopi, eriti O. W. Masingi j. t. estofiilsus). Võib arvata, et just Masingi »Originalblätter'ite« üleskutsed F.-is teadlikuma eestluseharrastuse on äratanud, samuti Masingi rahvakirjad temale allikaks olnud puhtama eesti kirjakeele õppimises. Huvi rahvaluule vastu oli ta juba ennemini tunnud ja suvel Haolt rahva seas poolsalaja seda otsimas käinud. See harrastus viib teda pea ühte Kreutzwaldiga, kui see tuleb 1826. a. alul Peterburist Tartu ülikooli. Tekib juba mingi noorte estofiilide rühmitus, kuigi veel küllalt nõrk ja pühapäevlik. Teatakse rääkida mingist sarnases meeleolus antud ühislubadusest Rakvere lossimäel (F. Kreutzwald ja J. Nocks), eestlaseks jääda ja eesti keelt ning rahvaluulet uurida. Tegelik elu aga ei lase sel harrastusel veel nii pea suuremasse hoogu tõusta. Eriala võtab F.-ilt ikka enam aega ja tööjõudu. Prof. Erdmann soovitab Tartust lahkudes teda oma järeltulijaks ja jätab ka oma haiged tema hoole alla. F.-i arstlik tegevus on kasvanud juba ülikooliaastail õige suureks, kuna ta vaesemaid hinnata arstis. A. 1827 õiendab ta viimaks hiilgavalt ülikooli lõppeksami ja kaitseb ühtlasi sama a. lõpul oma doktori-väitekirja *Observationes inflammationum occultiorum*. Varssi on ta kõige otsitavam ja suurema praktikaga arst Tartus. Edasiõppimiseks jäävad ainult öötunnid. Ülekoormatus kasvab aastatega ikka enam. Juba emalt päritud eelkalduvus rinnahaiguseks annab end tunda. 1830. a. ilmuvad esimesed tiisikuse tunnused. — A. 1832 naitub F. Heinriette Reidemeisteriga. Aja jooksul sünnib sest õnnelikust abielust 4 last, kelledest 2 juba esimesel eluaastal surevad. Ülikooli poolt avaldatakse mitu korda soovi, et F. mõnele õppetoolile valmistuks. 1837 kutsutakse teda Kaasani ülikooli korralisele professuurile. F. keeldub kõigest, vaba arstikutset paremaks pidades.

Kuigi F. ka sel aastakümnel (1827—38) oma nooruse huvi eesti keele ja rahvaluule vastu täielikult ei kaotanud, ei ilmu see ometi mingis välistegevuses ega ole selleks nagu kohtagi. Valitseb üldine reaktsioon ka siin. 20-date aa. eestluseharrastus näib raugevat: Masing on surnud 1832, Rosenplänteri »Beiträge'd« seisma jäänud 1833. Samal a., 1833, kirjutab F. Kreutzwaldile uue estofiilsuse-keskkoha loomise vajadusest. Kuid alles 1838 teostub see soov Õp. E. S.-i kujul, kui on kogunenud Tartu teisigi eesti keele, rahvaluule ja rahvahariduse harrastajaid (prof. Hueck, prof. Kruse, dr. Hansen, insp. Jürgenson j. t.). Siit peale saavad ka F.-i sellekohased huvid enam aktiivseks ja produktiivseks. Igal a. on tal Õp. E. S.-is mõned ettekanded, kõigis seltsi toimetustes leidub tema töid. A. 1842 saab ta ülikoolis eesti keele lektoriks ja 1843 Õp. E. S.-i esimeheks, kus ta püsib kuni surmani. Tal on isegi kavatsus olnud kord täiesti loobuda arsti ametist ja anduda oma filoloogilistele huvidele. Tegelikult aga ta praktika pigemini

kasvab kui kahaneb. Peale muu loeb ta aa. 1843—45 veel ülikoolis farmakoloogiaprofessori asetäitjana ka arstiteadust. Ülekoormatuse tagajärjel muutusid ta haiguseperioodid ikka sagedamaks ja kardetavamaks. »1/4 inimese tervisega pean ma 2 inimese töö tegema,« kirjutab ta ise; kõik ta viimsed aa. näivad olevat üks ainus kirglik võitlus raugeva tervise ja ikka suureneva tööhimu ning tahtejõu vahel. Rõugete-, kõhutõve- ja koolera-epideemia kisuvad ta aeg-ajalt jälle end võitluseks pingutama, nii et ta vahel nädalate kaupa rõivaist lahti ei saa. 1849. a. sügisest peale läheneb siis tervis kiiresti kaole ja 10. IV 1850 lõpetab äkiline verevool ta kuni viimase ajani ikka veel lootusi ja uusi kavatsusi hellitava elu.

Tartu elanikkude, eriti vaesema kihi, s. o. eestlaste, seas mälestati F.-i kaua kui kõige vastutulelikumat, hoolsat ja kohusetruud arsti ning haruldaselt heldet ja ohvrimeelset isikut; lähemate tutvate seas ka kui suurt loodusearmastajat (m. s. olevat F. esimesena Tartu georgiine tellinud), kui kinnist, vahel karmi ja mõneti ekstsentrilist, aga siiski ikka elavat ja oma tüseda huumoriga lõbusat seltskonnainimest. Mis aga kogu Eesti kultuuri-ajalugu F.-i kui XIX a. s. esimese poole vist küll kõige mõjukamat eestlast kohustab mälestama, see on muidugi tema kirjatööd ja neis kui ka isiklikus elus avaldunud vaated. Just viimaseid peab ülitähtsaks hindama, kuna suurel määral just neist on olenenud kogu pärastise ärkamisaja ilme. F.-i üld-ilmavaate vabameelsus ning käre vastolu kiriklastega leiab jätkaja sõber Kreutzwaldis. F.-i sotsiaalsete vaadete äge protest mõisnikkude kurnamispolitika vastu ja üllatavalt julge talupoegade kaitsmine (millest tunnistab eriti tema käsikirjaliselt jäädvustatud tüli parun v. Nolckeniga a. 1842) jätkub alles C. R. Jakobsoni tegevuses 30 a. hiljemini. Eestluse suhtes polnud ta küll veel nii teadlik rahvuslane kui ta järelkäijad; kosmopoliitsusse kalduv ratsionalism ja tolleaegsete eesti talupoegade äärmiselt vilets ja ikka enam halvenev seisukord ning väljarändamine kasvatas temas pigemini kahtlust, kas eestlus üldse varssi välja ei sure. Aga ometi on ta ka siin rahvusliku ärkamise mõjukas eelkäija eesti mineviku romantilise austajana ning sakslaste kui ajalooliste rõhujate paljastajana (»vandalisierende Eroberer«). Ja just temalt enam kui üheltki teiselt on pärit see eesti keele, mütoloogia ning rahvaluule aukohale tõstmine ning isegi nende väärtuse ülihindamine, mis kogu ärkamisaja rahvuslusele nii iseloomustav. Ühtlasi pärandus edasi ka tema puudulik käsitus eesti rahvaluule ja -usu tõsisest olemusest, selle segamine võõraste elementidega ja püüded seda omalt poolt ümber tehes ilustada. Kõige selle tähtsama saaduse ja ühtlasi ärkamisaja peamise idooli ning julgustaja, »Kalevipoja«-eepose mõtte algatus ning kontseptsioon on samuti temalt, ja terve eepose sündmustik ning põhilaad kannab suurel määral tema vaimu pitsatit.

Rahvaluule ja -usu kohta on F. avaldanud: 1) »Esthnische Sagen«, Verh. GEG I, 1, lk. 38—47, a. 1840 (sisaldab lood Emajõe sündimisest, Vanemuise laulust ja keelte keetmisest); 2) »Koit und Ämarik«, Verh. GEG. I, 3, lk. 84—86, a. 1844; 3) »Wie war der heidnische Glaube der alten Esten beschaffen«, Verh. II, 2, lk. 63—68, a. 1848 (sisaldab m. s. tutva loomisloo); 4) »Die Sage von Wannemuine«, Verh. II, 4, lk. 72—76, a. 1852 (sisaldab Vanemuise lahkumisloo, Endla järve kirjelduse ja Juta ning Endla loo); 5) Forselius-Boecleri« Der Einfält. Ehsten Abergläub. Gebräuche . . .« lisaks eesti muinasusu üle koguköites *Scr. rer. Liv.* II, lk. 681—84; 6) »Die Sage vom Kallewi poeg« 1839 (käsikirjana Õp. E. S.-i kogus). — Kõigi nende nimeliselt rahva loodud lugude ehtsuse pärast on algusest saadik tänini palju vaieldud. Võib ju olla, et mõned andmed nendeks on kuuldud ka rahva suust, kuid igatahes on F. nad siis üsna omapäraselt ümber töötanud, Soome mütoloogiast võetud ja eestipäraseks moonutatud nimedega varustanud ja teatava pseudoklassilis-romantilise vaimuga ilmestanud (Vana-Isa vastab umbes Zeus'ile). Kuid mõned neist on säärastenagi küllalt ilusad luuletooted ja äratasidki ilmudes suurt vaimustust nii oma- kui välismaises lugejakonnas, eriti »Koit und Ämarik«. Neid tervitati kui eesti kirjanduse esimesi kunsttöid, nad tõstsid lugupidamist eestlastest suuresti ja kihutasid seega estofiile veel hoogsamale rahvaluule harrastusele ja eepose loomise püüdeile.

Päris eestikeelne eesti kirjandus F.-ilt on palju vähenõudlikum. Selle moodustavad luuletused: 1) »Suur on Jummal so ram«, Verh. II, 4, lk. 78, a. 1852, kirjutatud arvat. enne 1840. a., huvitav eriti oma Asklepiose stroofi esmakordse, aga üsna hästi õnnestunud eestikeelse rakendusega kui ka oma Klopstocki-laadse pateetilise ja eleegilise sisuga; 2) »Järva-ma vanna-mehhe õppetussed«, Tarto- ja Võrro-ma rahva Kalendris 1840, kogu epigramme eleegilise distihoni värsimõõdus; 3) »Piibo jut«, mis ka olevat kirjutatud enne 1840. a. noorpõlveармastuse mälestuseks, ilmunud Ma-rahva Kalendris 1846, lk. 44—45, esimest korda uues kirjaviisis; värsimõõduks samuti distihon. Eestikeelse proosana ilmusid F.-ilt samuti veel praegugi huviga loetavad humoristlikud

õpetlikud vested: 1) »Tühhi jut, tühhi lorri« jne., Tarto- ja Võrro-ma rahva Kalender 1842, lk. 52—63; 2) »Kribus-Krabus«, Ma-rahva Kalender 1846, lk. 44—46; 3) »Kalendriteggija kimbus«, Ma-rahva Kalender 1846, lk. 45—54; 4) »Villets«, Ma-rahva Kal. 1850, lk. 56—60. Peale selle kaks arstiteaduslikku kirjutist, rõugetest ja sarlakist, T. ja V.-ma r. Kal. 1840 ja 1841. Kõigis neis töis tarvitatud eesti keel on tolle aja kohta haruldaselt hea. Kuivõrra nad aga algupärased, on praegu veel lahendamata. — Eesti keele üle on F. kirjutanud kõige enam ja põhjalikumalt. Nii eestikeelsete sõnatüvede paindumisest (Verh. I, 2, 1843), eesti noomenite deklinatsioonist (Verh. I, 3, 1844 ja I, 4, 1846), eesti sõnajuurtest (Verh. II, 1, 1847), eesti ortograafiast (Verh. II, 4, 1852), eesti konjugatsioonist (1842), eesti rahvakeelest ja selle murdeist (käsikirjus). F.-i teenus keele alal on, et ta esimese päris eestlasena eesti keele grammatikaga põhjalikumalt teotses ning seega seal mitmed eksitused parandas, mis lihtsalt keele mitteoskamisest johtusid. A. 1842 püüab ta esimest korda orgaaniliselt jagada eesti konjugatsiooni liikidesse (leides neid olevat 4), teeb seda aga ise küll mitteorgaaniliselt, tarvitades jagamisaluseks ebaoluliste n. n. »sidevokaalide« erisust. Ometi oli ta siin pioneer Ed. Ahrensile. Samuti leidis ta ühel ajal Ahrensiga eesti sõnatüvede paindumise seaduse, kuigi sealjuures ekslikult pidas alati tugevat painet ka esialgsemaks. Noomeneid deklineerib ta 12-s kaasuses ning eritleb 5 deklinatsiooni liiki jällegi »sidevokaali« järgi, misläbi näit. teise liiki langevad väga mitmesugused erineva loomuga sõnad. Eesti ortograafias olid tal oma uuendus-ettepanekud, mis vanale kirjaviisile järeleandlikumad kui Ahrensil. Oma õpetust kaitstes sattus ta Ahrensiga ägedasse tülli, süüdistades teda liigses soomepärasuses. Pärast (1846) tarvitas F. ise ometi ka Ahrensi uut kirjaviisi. — F.-i arstiteaduslikest töist on tähtsam »Die Ruhr-Epidemie in Dorpat im Herbst 1845« (ilmunud a. 1848). Tartus oli sel ajal ca 14 000 elanikku; neist jäi augusti-, septembri- ja oktoobrikuul 1845 umbes 2000 kõhutõppe ja suri sesse haigusesse umbes 200. F.-i hoolekande ja ravitsuse all oli 335 haiget, kelledest 31 surid. F. kirjeldab oma tähelepanekute najal haiguse tunnismärke, käiku, ravitsemisviise ja tagajärgi ning lahkamiste leide. Töö on väga selgelt ja ülevaatlikult kirjutatud ning annab tõendust F.-i heast selleaegse arstiteadusl. kirjanduse tundmisest ja teaduslikust otsustamisvõimest. Ka välismail on töö hea arvustuse osaliseks saanud.

Fr. Kreutzwald, Dr. F.-s Leben (Verh. II, 4, lk. 1—50); Hermann, E. kirj. ajal., lk. 343—55; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 82—128; Kampmann, Peaj. III, lk. 21—32. — F.-i eestikeelsed tööd on M. J. Eisen uuesti välja annud pealkirjaga »Dr. Fählmanni kirjad« a. 1883, II täiend. tr. 1921; samuti J. Jõgever: F. R. F. kirjatööde kogu I, E. Kirj. 1915, ja eraldi (seal ka pikem bibliograafia). F.-i »Mein Streit mit Nolcken« on ilmunud eestikeelsena Post. 1899, nr. 282—83.

A. A.; H. K.

FÖLKERSAHM, Hamilkar v., parun, sünd. 6. I 1811 salanõunik Georg F.-i (oli 1829—47 Liivimaa kuberner) pojana. Õppis Berliini ülikoolis, alates a. 1829, õigus- ja mõtteteadust, tutvudes eriti Hegeli õpetusega ja omandades selle mõjul vabameelse ja idealistliku ilmavaate. 1830. a. Liivimaale tagasi tulnud, viibis F. lühemat aega Tartus, jätkates õppimist ülikoolis. Varssi peale seda sai ta ametnikuks Liivimaa kuberneri kantseleis ja hiljemini Valgas maamõõdu- ja reguleerimiskomisjoni liikmeks. 1835. a. rentis F. Kuramaal kroonumõisa, 3 a. hiljemini aga ostis Ruhjas omale rüütlimõisa. Siin õppis ta tegelikult Liivimaa agraarolusid tundma ja sai rüütlimõisa omanikuna ka maapäeva liikmeks. Liivi maapäevast võttis F. esimest korda osa juunis 1839, ei esinenud küll avalikult, kuid siin kujunes algrakuke pärastisele »Fölkersahmi parteile«. Kui 1841. a. talurahva käärimiste mõjul Liivi aadlikonvent otsustas moodustada agraarküsimuse ettevalmistavaks käsitlemiseks erilise komisjoni, mis pidi maamarssal Alex. v. Oettingeni juhatusel jaan. 1842 Tartus kokku tulema, kutsus F. Õisu, oma sõbra Friedrich von Siversi mõisa, oma väikearvulise poolehoidjate kogu eelmise a. novembris eel-nõupidamisele. Õisu otsused on oma radikaalsuse poolest kõige kaugemale ulatuvad, mis Liivi rüütelkonna ridadest n. n. F.-i ajajärgul üldse esitatud. Tähtsamaks osaks neis otsustes oli, et Liivi agraarolude korraldamisel seati eesmärgiks talumaa eraomanduseks müümine talurahva kogukonna liikmeile. Selle sunniviisil müügile tuleva maaala ulatus jäeti küll lähemalt kindlaks määramata, kuid tunnistati tarvilikuks, et see pidi toimuma 30—50 a. jooksul 7—25 taalri suurustes taludes. Talude müümisel tuli mõisnikkude krediitkassa abil $^3/_5$ talu hinnast müüjale kohe välja maksa, kuna $^2/_5$ sellest pidi jääma võlgu talu peale. F. ise muutis ülaltoodud otsuse suhtes varssi oma seisukohta. Umbes kuu aega hiljemini ei pooldanud ta enam mõisnikelt sunniviisilist maavõõrandamist talupojile, vaid seadis selle asemele talumaa vabamüügi. Selle muutuse

põhjustas kartus, et Õisu otsused, minnes liiga järsult 1819. a. talurahva-seaduse vastu, peletavad hulga mõisnikke agraarolude reformist hoopis eemale, nii et selle teostamine muutub üldse küsitavaks. Ilma toetuseta oma tähtsamalt autorilt ei etendanud Õisu nõupidamise otsused 1842. a. jaanuarikomisjonis Tartus kuigi silmapaistvat osa.

Liivi tormisel maapäeval veebr. 1842 asus F. oma muudetud seisukohal, pooldades varemini kavatsetud talumaa sunnivõõrandamise asemel selle vabamüüki ja põlisrenti, pidades seejuures võimalikuks ja tarvilikuks mõisnikkude krediitseltsi kaasabi. Minnes ses küsimuses käsikäes Liivi rüütelkonna vabameelsema osa teise juhiga Reinhold v. Samsoniga (vt.), läks aga F. temast lahku teistes tähtsais põhimõttelisis küsimusis, milledest kõige olulisem oli, et ta ei pooldanud Samsoni arendatud talumaa-ideed ja pidas 1819. a. talurahva-seadust küllaldaseks aluseks Liivi agraarolude edaspidisel arendamisel. Kuigi see F.-Samsoni vastolu maapäeval kõvendas vanameelsete mõisnikkude seisukohta, said vabameelsed reas tähtsamais küsimusis siiski võidu, mis oli ühtlasi suurel määral ka F.-i teene. Maapäeva otsusega kindlustati talupoegadele senise talumaa suurema osa soomustatud kasutamisõigus, teoorjuse korraldamisel tehti sunduslikuks 1809. a. seaduse vakuraamatu tingimused, raha- ja naturaalrent tunnistati piiratult lubatuks, põlisrendi ja talumaa müügi kohta pandi maksma rida soodustavaid määrusi jne. — Sama a. detsembris kokkukutsutud Liivi erakorraline maapäev möödus aga täiesti tagasikiskumise tähe all ning vanameelseil mõisnikel õnnestus tühistada eelmine vabameelsete võit. F. oli alla jäänud ja asus 1843. a. sügisel välismaale, kus täiendas oma teadmisi Berliinis, Dresdenis ja Pariisis. 1845. a. sügisel tuli F. Liivimaale tagasi. Liivimaa olud olid vahepeal muutunud väga ärevaks. Oli alanud talurahva pöördumine kreeka-kat. usku ja olid maksma pandud n. n. 77 täiendusparagrahvi 1819. a. seaduse juurde, mis nii vähe vastasid F.-i seniseile uuenduspüüdeile. F. reisis veel samal sügisel Peterburi, kus hakkas tegema kihutustööd nende paragrahvide vastu. Agraarküsimus kerkis Liivimaal olude mõjul uuesti teravamalt päevakorrale. Selle käsitlemiseks moodustati Peterburis uus komisjon, kuhu valitsuse poolt määrati ühes R. v. Samsoniga ka F. Need mõlemad nõudsid siin rutulist agraarreformi Liivimaal, kuna rüütelkonna esindajad soovitasid oodata.

Peterburis esitas F. oma kindlakujulisema agraarkava, mis põhines järgmistel väidetel: 1819. a. seadus tunnustab Liivimaal talurahva vabaks seisuseks. Seda tunnustavad ka järgmised seadused, mis püüavad teha talurahva seisuseks, kelle olemasolu oleks kindlustatud vastava maa-omandusega. See eesmärk aga on seni saavutamata, sest et talupoegadele ei ole kindlustatud vajalikus ulatuses maad. Selle kasutamise kindlustamiseks ei pea F. otstarbekohaseks mõisnikelt võtta nende õigus talupoegi kohtadelt lahtistada, samuti ka mitte maksma panna vanemate vakuraamatute tingimusi. Talurahva seisukorra kindlustuseks peab F. tarvilikuks, et talumaa kasutamisõigus kindlustataks talurahva kogukonnale, kuna sellest mõisnikkude käsutusse eraldataks ainult teatav osa, kvoote. Et mõisniku omavoli eemaldada, tuleb talumaa rendile anda ette kindlaks määratud tingimusil jne. Eriti tuleb F.-i arvates soodustada raharenti, kuna agraarolude korraldamise lõppsihiks seatakse, et talumaa läheks talupoegadele eraomanduseks. — F.-il õnnestus Peterburis, samuti ka Riias rüütelkonna komisjonis ja 1847. a. maapäeval oma seisukohad suurel määral läbi viia. F.-i agaral ja osaval eestvõttel pandi maksma 1849. a. Liivi talurahva seadus, milles olid nooremate mõisnikkude toetusel võidule pääsnud ajajärgu vabameelsemad ideed.

1846. a. valiti F. Liivi maapäeval maanõunikuks, 1848. a. sai ta maamarssaliks. Selles ametis oli ta 1851. a.-ni. See oli tema tegevuse ja mõju hiilgeaeg. Vahepeal oli jälle tagurline vool Liivi rüütelkonnas tugevnenud. F.-i ei valitud enam maamarssaliks, ka maanõunikuks ei saanud ta enam. Ta oli sunnitud leppima Liivi rentpanga direktori kohaga. Selle asutuse ellukutsumise eest oli F. suure agarusega võidelnud ja sellele suuri lootusi pannud. Kuid Liivi aadli vanema rahaasutuse — mõisnikkude krediitseltsi — vastuseismisel ei teostunud need lootused. Oma viimsed eluaastad veetis F. oma rüütlimõisas Kuramaal. Ta suri Riias 19. IV 1856.

R. Staël v. Holstein, Baron H. v. F. (1907); Sitzungsber. der kurländ. Gesellsch. für Liter. u. Kunst, 1864—71, II Aufl. (1884), lk. 253 jj. (J. Eckardt); J. Eckardt, Die baltischen Provinzen Russlands (1868), lk. 445 jj. — Vrdl. ka Rig. Alm. 1870; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrh. II (1911), lk. 51 jj.

H. Kr

FÜRSTENBERG, Wilhelm v., pärit Westfaalist, astus juba noorena Liivi ordu teenistusse. Tõustes ametiastmeis, sai F. Ascheradeni komtuuriks, oli 1540. aa. Dünaburi komtuur, millisel kohal püsis 1554. a.-ni, mil sai Viljandi komtuuriks. 1556. a. märtsi maapäeval valiti F. elatanud ordu-

meistri Heinrich v. Galeni koadjuutoriks. See valik, mis sündis ajal, mil Liivi ordu vahekord Riia ppiiskopiga ja Poola kuningaga oli läinud äärmiselt teravaks, oli tolleaegse poolavaenulise partei suur võit, killustas aga veel rohkem Liivi sise-elu ja tõi ordule suuri sekeldusi kaela. Senine poolasõbralik maamarssal Jaspar v. Münster, kes enesel arvas olevat põhjendatud õigused ordu koadjuutori kohale, ei jätnud mõtet oma pretensioone väevõimuga jalule seada, otsides selleks toetust Poolast ja Preisist. Poola omalt poolt seadis oma väed sõjajalale, olles valmis ordule kallale tungima. F.-ile sai küll sõjaline menu Riia ppiiskopkonnas osaks: lühikese ajaga vallutas ta seal rea losse ja vangistas ppiisk. Wilhelmi (vt.) ja tema koadjuutori Christophi (vt.), keda toetas Poola kuningas Sigismund II August. Kuid 1557. a. sügisel oli F., kes maikuul surma läbi lahkunud Galeni asemele oli saanud Liivi ordumeistriks, sunnitud alistuma Poola esitatud tingimusile. See sündis Posvolis sept.-kuul. Kodusõda Riia ppiiskopiga ja Posvoli leping suurendas ning paljastas eriti teravalt ordu sisemist ning sõjalist jõuetust ja andis hoogu Moskvale tema pealetungivuses Liivi vastu. Diplomaatilised sobitused Venega ei annud Liivile soovitavaid tagajärgi, ja 1558. a. jaan.-veebr. sooritavad venelased suurejoonelise rüüsteretke läbi Tartu piiskopkonna, Virumaa ja Alutaguse, kuskilt suuremat vastupanu leidmata. F., kellel küll oli kindel kavatsus vaenlasega võitlusse astuda, ei saanud oma sõjaplaani teostada teiste Liivi konföderatsiooni liikmete partikularismi pärast. Kuna ka järgmisel Liivi saatkonnal Moskvas õnne polnud ja 12. V Narva venelaste kätte langeb, algavad vene väed laiemat sõjalist tegevust, seekord juba kindlama maadevallutamise sihiga. Vallutanud Vasknarva, asuvad vene väed pealetungimisele Tartu piiskopkonda. F. püüab kõigi käsutuses olevate abinõudega korraldada maakaitset, kuid tema püüded jäävad Liivi sisemise lagunemise ja jõuetuse pärast tagajärjetuks. Kui 30. VI alistub vaenlasele tugev Vastseliina loss, on F. sunnitud oma laagri Kirumpääs maha jätma ja Valka taganema. Siin tabab F.-i raske politiline kaotus: Viljandi komtuur Gotthard Kettler (vt.) valitakse 9. VII ordumeistri koadjuutoriks. Kuna venelased saavutavad Liivi alal rea tagajärjekaid sõjalisi võitusid (vallutavad 18. VII Tartu, saavad endi kätte selle piiskopkonna, sooritavad rea rüüsteretki Põhja-Eestisse, samuti suurema sõjakäigu Läti alal Riia alla järgmise a. alul), oskab poolasõbralik kaval ja võimuahne intrigant Kettler tõusta F.-i kõrval teiseks Liivi ordumeistriks ja lõpuks tõrjuda vana ordumeistri hoopis tagaplaanile. F.-i taanisõbralik orientatsioon ei anna mingeid reaalseid tagajärgi, Kettler seevastu tõmbab Liivi politilist laeva järk-järgult ikka kindlamini Poola sõiduvette. Oma välisabi otsimise teekonnalt tagasi jõudnud, seletab Kettler 17. IX 1559. a. ordu võimukandjate koosolekul Võnnus, et Poola kuningas olevat nõus Liivile abi andma ainult sel eeldusel, kui F. ordumeistri kohalt lõplikult tagandatakse. See teostubki. F. avaldab küll veel passiivset vastupanu, mis aga mõjuta. Kettler saab ordu ainujuhiks. F.-ile määratakse eluaegseks kasutamiseks Pärnu, Tarvastu ja Helme loss ühes neile kuuluva maaalaga. Kuna aga Pärnu tegelikult jäi F.-ile üle andmata, tekkis temal sel puhul terav konflikt Kettleriga, mis nii lahendati, et vanale ordumeistrile 1560. a. kevadel määrati Viljandi ühes Helmega eluaegseks tarvitamiseks. F. omalt poolt vabastas siis ordu seisused antud ustavusvandest ja andis käest ordumeistri pitsatid. Viljandi lossi valitsejaks jäi F. kuni selle languseni 21. VIII 1560. a. Kuna venelased lossi meeskonnale võimaldasid vaba äramineku, võeti F. vangi ja viidi Venemaale, kus ta suri 1568. a. kevadel.

J. S. Seibertz, W. v. F. (1858); Dr. Ph. Schwartz, W. v. F. (Rig. Alm. 1879); H. Kruus, Vene-Liivi sõda (1924).

H. Kr.

G.

GADEBUSCH, Friedrich Konrad, sünd. 29. I 1719. a. ukj. Rügeni saarel kirikuõpetaja pojana. Jaan. 1738 astus G. Greifswaldi ülikooli, kus õigusteadust, ajalugu ja filosoofiat õppis. Aa. 1739—48 elas G. peaasjalikult Königsbergis, teenides ülalpidamist kodukooliõpetajana ja jätkates vabal ajal oma õpinguid. 1748. a. tuli G. Liivimaale maanõunik v. Rosenkampfi juurde koduõpetajaks; 1750. a. siirdus ta Tartu Ordnungsgericht'i notariks. Selle ameti kõrval esines G. ka advokaadina, kaitstes muu seas Tartu gildide tulunduslikke huve, ja töötas Saksa keisririigi ajaloo kallal, mille XVIII a. s. alguseni viidud käsikiri hukkus 1755. a. suure tulikahju ajal. Kui 1764. a. Tartu kodanikkonna ja rae vahel tekkisid ägedad tülid, valiti G. nende lahendamiseks ellukutsutud erikomisjoni sekretäriks. Osalt G.-i teenete tõttu saavutatigi kokkulepe, mis fikseeriti 1765. a. kinnitatud ja kaua aja jooksul Tartu linnakorra alusena tunnustatud »Bürgervergleich'is«. 1765. a. Saaremaa maakohtu sekretäriks nimetatud, keeldus G. haiguse tõttu sellest

ametist ja asus 1766. a. Tartu ülem-kirikueestseisuse juurde notariks. Samal a. kutsuti G. Tartu rae poolt linnasündikuks. 1767. a. saatis Tartu G.-i oma esindajaks Moskva Katariina II poolt kokkukutsutud Suuresse Seadustandvasse Komisjoni, millele G. esitas selleks kokkuseatud »Desideria der Kayserlichen Stadt Dorpat«. G. võttis Moskvas osa varanduste alamkomisjoni tõist, kuid ei saanud vene keele mittemõistmise tõttu elavamat tegevust avaldada. Et teda üldriiklikud küsimused vähe huvitasid ja et Tartu raad talle õieti napilt rahalist toetust võis anda, palus ta end esindaja kohustest vabastada ja sõitis ligi 4-kuulise Moskvas viibimise järel 1767. a. novembri lõpul Tartu tagasi. Tartu raad pidas tööd Moskvas sääraseks, mis Tartu linnale otsekohest kasu ei too, ja ei saatnudki sellepärast endale Moskvasse uut esindajat. Saadikuks valimine Moskva tõstis G.-i niikuinii suurt autoriteeti oma kaaskodanikkude silmis veelgi. Järgnevail aa. juhtis G. tegelikult vana ja haiglase justiits-bürgermeistri asemel Tartu linna asjaajamist. Olles samal ajal konsistooriumi assessoriks, hiljemini selle eesistujaks, võttis G. maakirikute revideerimiseks mitmed reisid ette. 1771. a. valiti G. Tartu rae poolt justiits-bürgermeistriks ja 1773. a. linnavanemaks (Stadtältester). Nende kohustuste kõrval jätkas G. erakordse töövõimega oma teaduslikke uurimisi ja avaldas just 70-dail ja 80-dail aa. oma tähtsamad teosed. Vahetpidamata töö mõjul halvenes G.-i tervis niivõrra, et ta 1783. a. sunnitud oli bürgermeistri kohustest vabastamist paluma. Raad rahuldas G.-i palve ja määras talle eluaegse pensioni. Avalikust tegevusest loobunud, töötas G. vanas eas endise visadusega oma suurima uurimise, »Geschichte des livländischen Adels« kallal, kuni teda surm 9. VII 1788. a. tabas. — G. oli viljakamaid Liivimaa ajaloolasi XVIII a. s. Nooremas eas oma »Reichshistorie« kallal töötades, millest ainult üksikud käsikirjalised katked järele jäänud, omandas G. head teadmised üldise ajaloo alal ja oli ka prantsuse teadusliku kirjandusega tuttav (G.-i abikaasa oli prantslanna). Liivimaa ajaloo juurde pöördunud, tõi G. sellele uurimisalale kaasa oma avarama ja erapooletuma pilgu. G. sai aru, et veel puudusid tarvilikud eeltingimused kokkuvõtliku, tervikliku ja teaduspärase Liivi ajaloo kirjutamiseks ja püüdis edaspidisteks sünteetilisteks konstruktsioonideks pinda luua kättesaadava materjali kogumise, süstematiseerimise ja, kus võimalik, kriitilise sõelumise teel. Esimese teerajajana pidi G. võitlema õieti suurte raskustega. Et suuremad teaduspärased allikamaterjalide kogud puudusid, tuli G.-il aastakümneid oma algatusel ja kulul korjata käsikirju ja dokumentide ärakirju. Avaliku raamatukogu puudumise tõttu oli G. sunnitud kõik tarvilikud tööd endale isiklikult ostu teel soetama: tema oma sõnade järgi muretseski ta endale 600 autori tööd, mis Balti ajalooga kuidagi ühenduses. G.-i trükis ilmunud teostest väärivad tähelepanu järgmised: 1) »Abhandlung von Livländischen Geschichtsschreibern«, (Riga, 1772, 270 lk.), milles G. peatub 98 Liivi ajaloo üle kirjutanud krooniku ja ajaloolase juures, rinnastades nad kronoloogilises järjekorras viide rühma. Materjali valik on õieti juhuslik ja ebaproportsionaalne (Kelchist räägitakse näit. 24-l, Russowist aga ainult 4-l lk.), milline puudus üldse G.-i töile omane. 2) »Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung«, I, II, III, (Riga, 1777), mis käsitleb alfabeedilises järjekorras teisi Liivimaa tähelepanu-väärseid isikuid ja moodustab eelmise tööga ühe terviku. Need tööd on hiljemini olnud suureks toeks v. Reckele ja Napierskyle »Schriftstellerlexikoni« ja Winkelmannile tema Liivi ajaloo bibliograafia valmistamisel. 3) »Livländische Jahrbücher«, 4 osa 9 köites, ilmunud Riias 1780—83. Need aastaraamatud kirjeldavad Liivi ajaloo sündmusi aasta-aastalt kindlas kronoloogilises järjekorras, alates 1030. ja lõpetades 1761. a.-ga. Kroonikate ja teiste allikate põhjal püüab G. esitada kindla kriitiliselt läbitöötatud luustiku Liivi ajalooks; ta ei piirdu iga kord sündmuste kuiva loendamisega, vaid esitab, kui materjali jätkub, eri küsimuste kohta huvitavaid ekskursse oma kriitiliste märkustega. Valitud esitusviisi tõttu on G. sunnitud sündmuste ja nähtuste kirjeldamist killustama, neid mahutades eri aastate all väikesisse iseseisvaisse paragrahvesse. Selle tõttu katkeb jutulõng alatasa ja teos omandab katkendlikkuse ja siduvusetuse ilme. Eriti põhjalikult ja pikalt käsitleb G. Tartu linna ajalugu, kasutades selleks ka arhiiviandmeid ohtrasti, nii et sageli kõik muu Tartu linna kõrval varju jääb. Maa pärisrahvaste, eestlaste ja lätlaste, kohta leiame G.-i aastaraamatuist vähe teateid. Arvestades ajalookriitiliste meetodite tolleaegset tasapinda võib üldiselt kordaläinuks tunnistada G.-i katset terve Liivimaa ajalugu kindlate põhimõtete järgi läbi töötada. Ka nüüdisaja uurijale pakuvad G.-i aastaraamatud mõneski suhtes tuge. 4) »Versuche in der livländischen Geschichtskunde und Rechtsgelehrsamkeit«, 2 annet (Riga, 1779—85), sisaldavad teiste autorite kirjutiste kõrval ka terve rea G.-i vähemaid artikleid ajaloolise ja õigusteadusliku sisuga. Suurem osa G.-i töid jäi tema eluajal trükis avaldamata; G.-i käsi-

kirjaline pärandus — 33 folio ja 64 in quarto köidet — sattus pärast autori surma mitmesse kätte ja läks laiali. Osa sellest leidub praegu Riia Aj. ja Muins. S.-i kogude hulgas (näit. ka G.-i kirjavahetus), osa Peterburi avalikus raamatukogus ja mujal. G.-i käsikirjalistest töödest on tähtsamad: 1) »Geschichte des Livländischen Adels«, 8 Bde Fol. u. gesammelte Belege dazu 12 Bde; 2) Dörpatische Nebenstunden, zu besserem Verstande der Gesetze dieser Stadt aus dem Archiv entwickelt u. ausgearbeitet«, 7 Bde; 3) Chronologisches Verzeichnis Liv- u. Curländischer Gesetze, Gnadenbriefe u. Urkunden«; 4) *Collectanea historico-iuridica, inprimis livonica*, 15 köidet.

Gadebusch, L. B. I; Allg. D. B. VIII (R. Hausmanni artikkel); Recke-Napiersky II; SB GEG 1869 ja 1912—20 (E. Winkelmanni ja F. v. Keussleri art.); G. B[erkholz], F. K. G. in der Reichsversammlung zu Moskau, (B. M. 1862); И. Змигродскій, Городъ Юрьевъ Лифл. губ. и Высочайшій Манифестъ 14. дек. 1766 г. (Сборникъ Учено-Литерат. Общ. при Императ. Юрьевскомъ Унив., XII, XIII, XIV). *P. T.*

GAILIT, August, kirjanik, sünd. 9. I 1891 ukj.; teotsenud ajakirjanikuna Lätis ja Eestis, m. s. »Tall. Teataja« ja »Post.« toimetuses; hilisemal ajal töötanud peaasjalikult ilukirjanduslikul alal; elanud mõned aa. välismail (Saksas, Itaalias ja Prantsusmaal). Avaldanud töid »Siuru« albumeis, kuuludes ühtlasi Siuru kirjanikkude ühingusse; peale selle ajakirjades »Ilo« ja »Looming«. Eriraamatuina avaldanud jutustused »Kui päike läheb looja« (1910) ja »August Gailiti surm« (1919), romaanid »Muinasmaa« (1918 ja 1920), ja »Purpurne surm« (1924), novellikogud »Saatana karussell« (1917), »Rändavad rüütlid« (1919) ja »Idioot« (1924) ning fõljetonide kogu »Klounid ja faunid« (1919). — G.-i toodang peegeldab muretut boheemi meeleolu; tal pole mingit kindlamat filosoofilist või sotsiaalset põhitooni ja tundealalgi käsitleb ta peaasjalikult ainult erootilisi vahekordi. See laad on valitsenud kõigis tema töödes, alates juba esimese jutustusega »Kui päike läheb looja«. Täiele arenemisele jõudis see aga Siuru-ajajärgul, mil ilmusid G.-i tüübilisemad novellikogud »Saatana karussell« ja »Rändavad rüütlid«. Nende novellide, samuti kui tema hilisemategi tööde ained on harilikult mingist jõhkralt-fantastilisest maailmast; nad on täis küünilist sarkasmi ja rõvedat ülemeelikust; kuid nende sündmustiku loogika on tihti meelevaldne ning hinge-eluliselt vähepõhjendatud, samuti kui nad kannatavad fraasilise ülilopsakuse all. Ometi on G. annud ses laadis mõned kirjanduslikult kaaluvad novellid, nõnda »Rändavad rüütlid« (samanimelises kogus), paradoksaalne »August Gailiti surm« või »Laatsarus« ja »Pärlite püüdja« (ilm. »Loomingus« 1924—25). Samuti on tema boheemiromaan »Muinasmaa« hearütmiline, hoogus ja tooniltki maitstav, kuna teine romaan, »Purpurne surm«, kannatab vängelt-erootilise aine ning stiililise kordumise pahe all. Üldse tundub G.-i toodangus, kus domineerib ainult paar motiivi, kordumist nii ainetes kui stiilis. Igatahes on tema laad, mis oli Eestis seni tundmatu, leidnud järelkäijaid, kuigi viimaseil pole olnud seda temperamenti ja fantaasiat, mis leidub algatajal enesel.

Erilise osa G.-i toodangust moodustavad tema fõljetonid ja pamfletid, milledest leidub valik kogus »Klounid ja faunid«. Neis väljendatud kirjanduslikud ja kunstilised hinnangud on enamasti juhuslikud ning ühekülgsed, kuid nende vooruseks on puht-ilukirjanduslik stiililopsakus ja vahel ka vaimukas paradoksaalsus. *F. T.*

GARDIE, de la, vt. **DE LA GARDIE.**

GEBHARDT, Franz Karl Eduard v., saksa maalija, sünd. 1. VI 1838. a. Järva-Jaani praosti pojana, õppis Tallinna toomkoolis, 1855.—58. a. Peterburi kunstide-akadeemias ning siis, peale pikemat reisi Hollandis, Belgias ja Tiroolis, Karlsruhe kunstikoolis L. Des Coudres'i ateljees. Alus 1860. a. Düsseldorfi, kus töötas pikemat aega Wilh. Sohni juhatusel, uurides viimase ergutusel Madalmaade ja Saksa vanu meistreid, kellede mõju all kujunes tema kunstnikuilme. 1874. a. kutsuti G. õpetajaks Düsseldorfi kunstide-akadeemiasse ja nimetati järgmisel a. professoriks. Hiljemini valitud mitme Saksa ja Austria akadeemia auliikmeks. Suri 3. II 1925. a. — G.-i väljapaistev seisukoht saksa maalikunsti ajaloos oleneb tema uuest, protestantlikust, piibliainete käsitlusest, mis taotleb otsest siduvust reformatsiooniaja ümbruse ja vaimuga. Eesti maalikunsti arenemisele on G. avaldanud tunduvat mõju, kuna tema juures Düsseldorfi akadeemias on pikemat või lühemat aega õpetust ja juhatust saanud mitmed balti-saksa ja eesti maalijad, eeskätt R. J. v. z. Mühlen, T. Grenzstein, P. Raud ja A. Laipman (vt. neid), kelledele G., kes ise oma maalides meeleldi kujutas eesti tüüpe, koos realistliku kunstilise looduskäsitusega edasi andis huvi eesti ainete vastu. G.-i peateosed: »Jairuse tütre äratamine« (1864), »Kristus ristil« (1866, Tallinna Toompea kirikus), »Püha õhtusöömaaeg« (1870, Rahvusgal. Berliinis), »Kristus ristil« (1873, Hamburgi k.-m., lihtsustatud kordamine Narva Juhkentali kirikus, 1884), »Disputatsioon«

(1875), »Kristuse taevaminek« (1881, Rahvusgal. Berliinis), »Kristus merel« (1881), »Kristuse salvimine« (1883, Dresd. gal.), 7 seinamaali Loccumi kloostris (1884—91), Hugo Crola portree (1887, Düsseld. k.-m.), »*Ecce homo!*« (1889, Düsseld. k.-m.), »Kristus Betaanias« (1891, Barmeni gal.), »Rikas noormees« (1892, Düsseld. k.-m.), »12-aastane Kristus templis« (1893), »Halvatu tervekstegemine« (1895, Breslau m.), »Laatsaruse äratamine« (1896), »Emmause jüngrid« (1897), »Kristus ja Nikodeemus« (1898, Düsseld. k.-m.), »Kristus merel« (1902, Elberfeldi m.), 16 seinamaali Düsseldorfi Friedenskirche's (1899—1907).

Thieme-Becker, XIII; Neumann, Lex. *A. V.*

GEHEWE, Carl Heinrich Constantin, sünd. Tartus 12. II 1796, õppis Tartu ülikoolis, oli kirikuõpetaja Rõngus a.-st 1820, Tartu eesti koguduses a.-st 1831, suri 2. VII 1856. — Eestisõbralise pastorina teotses G. kirjanduspõllul. Ta sulest on ilmunud: »Lammaste-karjusse Ramatokenne . . .« (1831), »Lutterusse Katekismus« (1836), »Piibli Katekismus . . .« (1844). Peale selle toimetas G. Tartu-Eesti Kalendri astronoomilist osa.

Napiersky, Pred.-Lex. II; Keussler, Forts.; Ulmann, Mitt. XII, 377; Inl. 1856, nr. 30. *J. R.*

GEILSHEIM, vt. **GILSHEIM.**

GELDERN, Johann Robert v., usuteaduse magister, kutsuti Wittenbergist 1550. a. diakoniks Oleviste kirikusse, kuhu ta veel samal a. ametisse seati. Tallinna ja Põhja-Eesti alistumisel Rootsi võimule kinnitas kun. Eerik XIV kohalikule aadlile eesõigused 2. VIII 1561. a., milledes m. s. Tallinna superintendent oli määratud ka maakoguduste visitaatoriks õigusega kõlbmatuid hingekarjaseid kohalt tagandada. Selleks esimeseks superintendendiks määrati samal ajal G., ehk ta küll arvat. oma välismaalise päritolu pärast ei omanud esialgu kuninga täielikku usaldust. Kuna aga katsed temale Rootsist asemikku leida äpardusid, jäi ta oma kohale ja nimetati 1565. a. ordinaariuseks. Samasse ametisse kinnitas G.-i ka kun. Johan III 1569. a., kusjuures talle piiskopi aunimi anti. G. koostas linnale esimese korrapärasema kirikukorralduse, mis käsikirjas säilinud Tallinna linnaarhiivis. Segaste ja rahutute sõja-aegade pärast ei suutnud G. Eestimaa kiriklikkude olude korraldamist ja uuendamist kuigi laias ulatuses teostada. G. suri 29. V 1572.

Paucker, Geistl. 7 j., 336, 347; Beiträge V (1900), 135 j. *H. Kr.*

GERNET, Axel v., sünd. 14. XI 1865 Hageri klk. Salutaguse mõisas, õppis Tartu ülikoolis 1886—91 ajalugu ning jätkas õppimist Viinis; töötas ka Austria ja Saksa arhiivides. 1892. a. saadik teenis ta Peterburis senati heeroldidepartemangus ja oli Peterburi Anna koguduse kiriku- ja koolinõukogu sekretär ja 1903. a. ev.-lut. usu abiandmis-kassa asjaajaja. Viimaseil aa. oli ta ev.-lut. usu ülemkonsistooriumi sekretär. G. suri 5. II 1920. — G. on kirjutanud terve rea uurimusi Balti ajaloo alalt. Tema uurimustest Vana-Liivimaa keskajast väärivad tähelepanu »Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels«, millise teose esimene vihk, »Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter d. Herrschaft d. Deutschen Ordens bis zum Erwerb d. Jungingenschen Gnade« (Reval, 1893), käsitleb Harju-Viru vasalkonna korporatiivset väljaarenemist, suure Eesti mässu mõju H.-V. vasalkonnale ja H.-V. vasalkonna korporatiivse korralduse ning eesõiguste väljaarenemist kuni Konrad v. Jungingeni armuni a. 1397. Ühekülgselt ja vildakult on selles teoses aru saadud suure Eesti mässu põhjustest, püüdes seda seletada politiliste, rahvuslikkude ja usuliste, mitte aga peamiselt sotsiaalsete tingimustega. Sama teose II vihk, »Die Anfänge der Livländischen Ritterschaften« (Reval, 1895), jälgib H.-V. vasalkonna ja piiskopkondade vasalkondade korporatiivset väljaarenemist ja nende mõjuvõimu järk-järgulist kasvamist maahärrade võimu suhtes algusest kuni Valga maapäevani a. 1435. G.-i »Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände« (Dorpat, 1896), ilmunud Õp. E. S.-i toimetuste seerias (Verh. XVII) käsitleb Tartu piiskopkonna konstitutsioonilist väljaarenemist algusest kuni XV a. s. esimeste kümneteni: piiskopivõimu kujunemist, selle iseloomu, selle võimu suhtumist ordusse, tema seisukohta rooma-katoliku kiriku hierarhilises süsteemis, suhet saksa riigisse, toomkapiitli õigusi, piiskoppide valimisi, kloostreid, kohalikku lääniolu, rüütelkonna väljaarenemist, Tartu linna omavalitsuse kujunemist jne. See teos on viimase ajani ainus sel alal. — G.-il on ka teeneid Põhja-Eesti (end. Eestimaa kubermang) agraarõiguse, -olude ja seadlusandluse uurimisel. Sel alal on mainitav tema »Geschichte u. System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland« (Reval, 1901). See uurimus koostub kahest peaosast: talupoegade agraarõiguse ja -seadusandluse ajaloost ja talupoegade agraarõiguse süsteemist. Pea-tähelepanu talupoegade seadusandluse ajaloo jälgimisel on pöördud XIX a. s.-le, kuna eelmisi aastasadu vähem on arvestatud. Autori suures ja süstemaatilises töös, mis Põhja-Eesti kohta ulatuse poolest seni ainus sellesarnane uurimus, avaldub autori ühekülgsus selles, et tema arvates XVI a. s. keskel pärisorjus

Põhja-Eestis ainult pehmemal kujul olemas oli, ja ka selles, et tema arvates XIX a. s. talupoegade pärisorjusest vabastamine ja nende kasuks antud reformid ja kaitseseadused on tekkinud kohaliku rüütelkonna vabal algatusel ilma keskvalitsuse surveta, kusjuures autor alla kriipsutab seda, et talupoegade vabastamine Venemaal valitsuse abinõudega läbi viidud ja maa sunniviisil võõrandatud, kuna aga Põhja- ja Lõuna-Eestis rüütelkond oma abinõudega talupoegadele maatarvitamise võimaldanud osalt ajutise raharendiga ja osalt ostuga. G.-i teostest väärib tähelepanu kui käsiraamat veel suure läbitöötatud materjali najal kujunenud »Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland«. Selle teose teine osa (St. Petersburg, 1911) jälgib Baltimaade, siis muidugi ka Eesti ev.-lut. usu koguduste, kirikute jne. ajalugu üldjoontes.

Nekroloog: Rev. Bote 1920, W. K(entmanni) poolt. *H. S.*

GEZELIUS, Johan, *sen.*, sünd. 3. II 1615 Gezalas Westmanlandis Rootsis, astus Upsala ülikooli 1632 ja jätkas õppimist Tartus, kus 1638. a. omandas magistri astme, sai samal a. heebrea ja kreeka keele professoriks Tartus, 1643 erakorral. usuteaduse-professoriks, 1645 Liivimaa ülemkonsistooriumi assessoriks; elas 1649—60 Rootsis kirikuõpetajana; sai 1660. a. Liivimaa superintendendiks, akadeemia prokantsleriks ning ülemkonsistooriumi presidendiks ja asus Tartusse; omandas 1661. a. Upsala ülikoolilt dr. theol. kraadi; nimetati 1664 Turu piiskopiks ja sealse ülikooli prokantsleriks. Suri 20. I 1690 Turus. — Liivimaa kiriku juhina (1660—64) on G. agar kiriku ja usuelu korraldaja, võideldes sõja ajal sissetunginud korralageduse ja väärnähtuste vastu: ta seab kirikuõpetajaid ametisse, valvab nende elukommete järele, püüab kaotada ebausukombeid ja »metsikuid« abielusid rahva hulgast, elustab kogudustekatsumisi, kutsub paarikümne-aastase vaheaja järel kokku kirikuõpetajate sinodi (1664), kus m. s. ka Piibli tõlkimise küsimust harutatakse. Turu piiskopina seadis G. Karl XI ülesandel kokku kirikuseaduse kavandi Liivimaa kiriku tarvis 1688. a. (vt. G. J. v. Buddenbrock, Samml. der Gesetze II, 2, 1628—32), mida aga mitte maksma ei pandud. Teadusemehena on G. avaldanud suure arvu usuteaduslikke töid.

Napiersky, Pred.-Lex. II; Recke-Napiersky II; J. J. Tengström, G. den äldres minne (1825); Tietosanakirja II. *J. K.*

GEZELIUS, Johan, *jun.*, vaimulik, sünd. 6. IX 1647 Tartus, kus ta isa Johan G. (vt.) tol ajal oli professoriks. G. õppis 1661—70 Upsala ja Turu ülikoolis, mille järel teaduslikul otstarbel võttis ette pikema välismaa-reisi Saksamaal, Hollandis, Inglismaal, Prantsusmaal ja Šveitsis, tagasi jõudes alles a. 1674. Usuteaduse doktoriks saanud a. 1676, oli ta Turu ülikooli teenistuses ja võttis osa soomekeelse Piibli uuest tõlkimistööst. A. 1681 määrati G. Narva superintendendiks, mis kohal ta suure huvi ja energiaga hakkas teostama Rootsi valitsuse kirikupolitikat, nimelt luteri usu levitamist Ingerimaal. G. püüdis tööd teha peaasjalikult õpetuse ja selgitamise teel, kuid peab möönma, et ka sunnivahendid temale võõraks ei jäänud; tulemusena oli juba a. 1684 3000 perekonda üle läinud luteri usku. G.-e organiseerimisvõimed tulid juba lühema aja kestes ilmsiks: suured kogudused jagati vähemaiks, koguduste sisekorraldusele pandi rõhku, kooliolude eest kanti erilist hoolt, muud mainimata. Ka Eesti- ja Liivimaa piiskopkonna olude kohta, mis jätsid palju soovida, on G. valitsusele märgukirjadega esinenud, mis mitmeti ka mõju avaldanud. Kahjuks Narvale jäi G. ainult lühikeseks ajaks Narva superintendendiks. Ta vabastati a. 1688 ametist, määrati isa abiliseks Turgu ja sai tema järel Turu piiskopiks. Turus olles on ta äärmiselt suureväärtusliku töö teinud kiriku korralduse ja eriti rahva õpetuse alal, mille läbi ta soome rahva sügava tänu ära teeninud. — Olles sunnitud sõja pärast a. 1713 Soomest põgenema, suri G. Rootsis 10. IV 1718 Rkj.

J. J. Tengström, G. den yngres minne (1833); C. Öhlander, Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland (1900); T. Carpelan, Finsk biografisk handbok I (1903). *A. R. C.*

GILDEN (Gilde), Bartholomäus, sünd. Tartus 1580. a. ümber. Oma hariduse sai G. kodulinnas ja Magdeburgis, kust tagasi jõudnud määrati Tartu magistraadi poolt kohaliku eesti kooli õpetajaks. Oli ühtlasi linnaköstriks ja pidas selle kõrval ka kasuksepa ametit. 1609. a. sai G. Tartu magistraadi soovitusel kohaliku eesti Jaani koguduse õpetajaks, kellena tõusis suurde lugupidamisse kohalikkude eestlaste juures. 1616. a., Liivimaa ägeda rekatoliseerimise ajal, kihutasid Poola võimud G.-i Tartust välja. 1617. a. sai G. Järvamaal Peetri koguduse õpetajaks, 1623. a. läks ta sama ameti peale Jõhvi, kus oli veel 1627. a. Tema surma-a. on teadmata. Mõlemas klk.-s tuli G.-il võidelda suurte korratuste ja raskustega kirikliku elu alal. Tema tegevus oli siin rohkesti tulemusrikas, samuti nagu Tartuski kohalikkude eestlaste haridusolude arendamisel. Kodumaa kultuuriloosse on G. jäänud esimese silmapaistva Eesti koolmeistrina.

Napiersky, Pred.-Lex. II; Paucker, Geistl., 149, 213, 225, 231; V. Reiman, B. G. (Sirvilauad 1899, lk. 1 jj.). *H. Kr.*

GILDENMANN, Berend, sünd. 3. X 1822 Vana-Vigala v. Päärni talus peremehe pojana, õppis Tallinnas ja Pärnu kreiskoolis, oli köster-kooliõpetaja Vigalas, aa. 1844—50 kooliõpetaja Jädivere seminaris, pärast Sauga-Nurmel ja a. 1861 kuni surmani — 5. IV 1887 — Pärnu Ülejõel raamatuköitja. — Ta on kirjutanud tolle aja kohta tähelepandavad kooliraamatud: »Juttustamissed Jummala rigist Ma peäl« (1845, esimene kirikulugu eesti keeles, tõlge); »Mailma made õppetus« (1849) ja mõned vaimulikud brošüürid. Eesti ilukirjandusse tõi G. uue, nimelt »vahva tütarlapse« tüübi oma tõlgitud sentimentaalsete rahvaraamatutega: »Kannatlikko Helena luggu . . .« (1850) ja »Rosa, ehk: Lapse armastus« (1851), (Chr. v. Schmidi järele). G. on välja annud ka esimese suurema eesti luule antoloogia: »Lillekessed . . .« I (1852); II (1866; kokku 100 laulu, neist 58 C. W. Freundlichi omad).

Kampmann, Peaj. I[1], 300—03; Kampmann, E. van. ilukirj., 95—103. *A. A.*

GILLÄUS (Gylläus), Martin, sünd. 25. II 1610 Hudiksvall'is (Rootsis), sai a. 1636 Tallinna Toompea eesti kog. õpetajaks, määrati a. 1644 konsistooriumi assessoriks, läks a. 1647 Keina kog. õpetajaks; suri 19. II 1686. — G. riimis ühes teistega [H. Göseken (1.), R. Brockmann j. t.] kirikulaule H. Stahli käsi- ja koduraamatust ja lisas neile 38 oma loodud laulu juurde. Need ja endised ilmusid a. 1656 A. Winkleri kodu-, käsi- ja kirikuraamatus. Samas raamatus on 2 laulu, mis loonud G. ja R. Brockmann koos. Peale selle on ta töödest käsikirjas Tall. konsistooriumi arhiivis: »Ehstnische Sprachbemerkungen«.

Recke-Napiersky II; Beise I; Paucker, Geistl. 327. *H. Pp.*

GILSHEIM (Geilsheim), Rembert, õigusteaduse doktor, varemini Taani kuninga Christian III salasekretär, on 1555. a. juba Liivi ordu teenistuses, olles siin järgnevail aa. silmapaistvaks diplomaadiks. Mainitud a. käis G. ühes Paide foogti Bernt von Schmerteniga ordu esindajana Rootsi kuninga Gustav Vaasa juures taotlemas temalt Liivile soodsat orientatsiooni, milline missioon aga oli tagajärjetu. 1557. a. sügisel oli G. üheks ordu esindajaks Posvoli rahu tegemisel. Peale Vene-Liivi sõja algust käis ta ordu ülesandel ühes Sal. Henningiga (vt.) Soome hertsogilt Johanilt ja Rootsist Liivile abi otsimas, mis Gustav Vaasa ettevaatlikuks kujunenud idapolitika tõttu seekord jällegi ei annud reaalsemaid tagajärgi. Sama a. (1558) sügisel taotleb ta taanimeelse H. v. Uexkülli käes olevat Tallinna lossi ordule tagasi saada ja teotseb seekord juba kindlamalt kõrgemale võimuastmele püüdva G. Kettleri killamehena, kelle käsikuna ja toetajana esineb ka hiljemini. Kuni Liivi ordu languseni sooritab G. veel mitmed diplomaatilised ülesanded, milledest tähtsaim tema osavõtt 1561. a. sügisel Liivi alistumise asjus Poolaga peetud läbirääkimistest Liivi saatkonna mõjuvama liikmena. Peale Liivi ordu langust oli G. kauemat aega maakohtunikuks Võnnus.

Mitt. II, 385—467; IV, 340—52 (K. H. v. Busse). *H. Kr.*

GLANSTRÖM, David Gottlieb, sünd. 3. II 1744 Reigi kirikumõisas, surn. 22. VII 1824. Õppis 1761—62 Königsbergis arstiteadust, süvenedes ühtlasi filosoofiasse ja kõrgem. matemaatikasse, oli siis kodukooliõpetaja ja valiti a. 1767 Paide ja Anna kirikuõpetajaks; oli pikemat aega Eestimaa konsistooriumis ametis, sai 1802 Järva praostiks ja omandas 1817 Tartu ülikoolilt dr. theol. hon. c. astme. — G. soetas vaimulikku kirjandust, peamiselt jutlusi eesti keelde. Ta korrigeeris a. 1773 ilmunud Piibli keelelise külje, samuti Arvelius'e »Hädda ja Abbiramatu . . .« esimesed poognad, oli üks mõlema Eestimaa talurahva-seaduse tõlkijaist ja jättis käsikirjas järele lisandeid ja täiendeid Gutsleffi grammatikale ja sõnaraamatule.

Recke-Napiersky II; Beise I. *A. R.*

GLÜCK, Eduard, sünd. 5. VI 1866 Tartus tisleri pojana. Isa võttis eestlasena osa »Vanemuise« seltsi orkestri tegevusest. Astus 1885. a. Tartu veterinaar-instituuti ja lõpetas selle 1889. a. Oli dets. 1889. a. aprillini 1891. a. Vene valitsuse poolt komandeeritud Stavroopoli kub. loomataudide vastu võitlema. Oli siis Võru linna tapamaja juhataja ja Võru maakonna loomaarst ja selle järel pidas 1897. a.-st surmani samu ameteid Pärnu linna tapamajas ja Pärnu maakonnas. Suri 7. XI 1918. a. Pärnus. Pärnus võttis G. osa Muinasaja-uurijate Seltsi (Altertumforschende Gesellschaft) tegevusest ja oli 1908. a. alult oma surmani selle esimeheks. Tal on suuri teeneid selle seltsi vanavara-kogude rikastamises. Eriti kogus ta suure hulga luuriistu, mis Pärnu jõest linna lähedalt leitud, avaldas nende ülevaate ja kataloogi ja pööris seega esimesena uurijate tähelepanu sellele Läänemere-maade rikkaimale luuriistade leiukohale. — Töö: »Ueber neolithische Funde in der Pernau und die Urbewohner der Pernau-Gegend«, SB Pernau, B. IV, 259—318. *H. M-a.*

GOLOVIN, Evgeeni, sünd. 1782. a., surn. 1858. Astus Moskva ülikoolist väeteenistusse, kus tõusis jalaväe-kindrali astmeni. 1828—37 oli Varssavi kindralkuberner, hiljemini korpuse komandör Kaukasuses. 1845. a. määrati G. Baltimaade kindralkuberneriks,

millises ametis oli 1848. a.-ni, mil nimetati riiginõukogu liikmeks. — G.-i ajal asuti vene valitsusvõimude poolt Baltimaade kavakindlamale ja aktiivsemale venestamisele. Selleks püüti kõige pealt laiendada vene keele tarvitamist ametiasutusis. Eriti aga püüti Liivimaal kohalikku talurahvast pöörda kreeka-katoliku usku. Kuna enne G.-i Balti kindr.-kub.-iks saamist oli selle usu aktiivne levitamine 1841. a. talurahva-rahutuste järel kodanliste võimude poolt Liivimaal tõkestatud, lasti see 1845. a. vabaks. Kartes kohaliku aadli ja luteriusu kirikuõpetajate teravamat opositsiooni ei pooldanud G. küll täies ulatuses kreeka-katoliku usu ägedaloomulist levitamist kohaliku talurahva seas, kuid soodustas seda siiski. Rahva tulundusliku viletsuse ja tema seisukorra paranemise lootuste kantud usuliikumises pöördus Liivimaal G.-i ajal üle 100 000 talupoja õigeusku, neist üle 60 000 selle kubermangu Eesti osas.

Чтенія въ Имп. Общ. исторіи и древн. Россійскихъ при Московскомъ Унив. 1871, кн. II (Смѣсь), lk. 97—137; (A. Buchholtz), Fünfzig Jahre russischer Verwaltung in d. Balt. Provinzen (1883), lk. 71—172; Брокг.-Эфр., Энц. Слов. IX (1893). *H. Kr.*

GOLTZ, Gustav Adolph Joachim Rüdiger v. d., krahv, kindral, sünd. 8. XII 1865 ukj. Züllichaus, pärit vanast Preisi aadlisugukonnast. G. oli peale sõja-akadeemia lõpetamist kauemat aega teenistuses Saksa kindralstaabis, võttis rügemendi- ja brigaadikomandörina ilmasõjast lääne-väerinnal osa ja ülendati a. 1917 kindral-majoriks. A. 1918 määrati G. Danzigis organiseeritud Ostseedivision'i juhatajaks, kelle ca 10 000 meest admiral Maureri laevastik 3. IV 1918 Hangös Soome tõi; ühineti Mannerheimi Soome valgete vägedega ja piirati ümber ning hävitati Soome punaste peajõud. — Kui Saksamaa vaherahu teinud ja Riia enamlaste kätte langenud, olid liitlased sellega nõus, et Saksa väed oma idapiiri ees aitaksid enamlasi tagasi hoida. Saksa väeosade juhatajaks, kes Baltimaalt taganenud, jõudis kindral G. VI reservkorpuse ülemana 1. II 1919 Liibavi. Ta reorganiseeris väed, kaotas neist soldatite nõukogud ja alustas pealetungi, milles märtsikuu jooksul Vindavi, Tukkum ja Miitavi tagasi võeti. Tema väed koostusid vabatahtlikkudest: umbes 2000 meest Balti landeswehri ja 4000 meest »rauddivisjoni«, — esimene loeti Läti, teine Saksamaa teenistuses seisvaks. Mõlemaile koguti Saksamaalt lisa juurde. Peale selle töötasid G.-i ülemjuhatusel kolonel Ballodi 2000 lätlast ja vürst Lieveni 250 venelast. Ei Saksa ega liitlaste valitsused tahtnud esialgu Saksa vägesid kaugemale lasta; ka oli G.-il algusest peale hõõrumisi Läti Ulmanise valitsusega, kellele ta ei lubanud üle 2000 mehe väge formeerida. 21. II pöördus G.-i poole Balti landesraati Stokholmi saadik Heinrich v. Stryk (Voltvetist), teatades, et lätlased paberid kätte saanud riigipöörde kohta, mis tal kavatsusel. Ta pani G.-ile ette riigipööret teostada, Läti valitsus kukutada ja tsiviilvõim v. Stryki kätte anda, kes Baltimaadest iseseisva monarhia korraldaks. Kui käsk anti v. Stryki arreteerida, oli ta põgenenud. — Pärast läbirääkimisi Balti sakslaste ja Läti valitsuse vahel, mil puhul viimane nõus ei olnud maa-eraomandust garanteerima ja landeswehri põhiseadusesse üles võtma, kukutasid landeswehri osad 16. IV Ulmanise valitsuse ja moodustasid uue Läti valitsuse eesotsas pastor A. Needraga, kes Balti-saksa tingimused vastu võttis. Väega, mis üle 10 000 mehe ulatus, vallutas siis G. 22. V 1919 Riia. Riiast edasi liikudes põrkasid landeswehri osad kokku Eesti vägedega ja nende juures korraldatud Läti rügementidega, kes Põhja-Lätimaad punavägedest olid puhastamas. Kuna landeswehr kogu Lätit tahtis okupeerida, tekkis sõjaline tegevus, mis liitlaste vaheleastumisel seisma pandi. 10. ja 13. VI olid Võnnus vaherahu-läbirääkimised. Esimesel korral toetasid liitlaste esindajad Ameerika koloneli Greene'i mõjul sakslaste nõudmist; teiseks puhuks oli pärale jõudnud liitlaste sõjamissioonide üldjuhataja Inglise kindrali Goughi käsk, et landeswehr peab taganema. Käsu täitmisest loobudes ühendas G. landeswehri rauddiviisiga ja alustas 19. VI eestlaste vastu pealetungi, mis 22. VI Ronneburi-Võnnu-Lemsalu lahinguis murti. Ka Hinzenbergi ja Riia järvede positsioonidel ei läinud G.-il korda peatuda. Tema palve peale astus Ameerika sõjamissioon vahele ja tegi 3. VII vaherahu, mille põhjal G. Riiast lahkus ja Ulmanise valitsus jälle tegevusse võis astuda. Selle asemel et vaherahu tingimuste järele Saksa väed Lätimaalt ära viia, jäi G. Miitavisse ja lõi omale Needra Läti valitsuse asemele Vene lääne valitsuse seljatoeks. Selle vägede ülemjuhatajaks toodi gruusialane polkovnik Bermont, kes end vürst Avaloviks nimetas ja liidus Saksaga monarhistlikku Venemaad pidi üles ehitama. 8. X alustas Bermont uut pealetungi Riia vastu, kuid Eesti soomusrongide toetusel lõid lätlased ta tagasi ja ajasid Kuramaalt välja. — Saksamaale tagasi pöördunud, lahkus G. sõjateenistusest ning on viimastel aa. kirjutanud parempoolse »deutsch-völkische« voolu ajalehtedes, eriti Balti küsimustest.

Vrdl. R. v. d. Goltz, Meine Sendung in Finnland u. im Baltikum (1920). *E. L.*

GORI, vt. **TÕNISSON, G.**

GRANT, Mats, sünd. taluperemehe pojana Vana-Salatsi klk. Orajõe v. 26. II 1836. Õppis läti keele selgeks V.-Salatsi klk.-koolis. Pärast klk.-kooli lõpetamist saadeti ta Pärnu klk. Sauga-Nurme külasse B. Gildenmanni (vt.) juurde eesti keelt õppima. 1853. a. hakkas ta isatalus lapsi õpetama. 1860. a. avati riigi poolt Orajõe vallas kool, kuhu G. õpetajaks valiti. 1867. a. peale täitis G. Treimanni külas köstri kohuseid, pidades* pühapäeviti ta oma algatusel ehitatud palvemajas jutlusi. G. suri 20. XII 1884. — G. rikastas meie sentimentalistlikku kirjandust kolme šabloonilise, pisararikka jutukesega, millede ained võttis läti kirjandusest: 1) »Wagga neitsit Mai Roos«, (Tartu, 1865); 2) »Õnne tee«, (ibid. 1866); 3) »Auuwäärt Priiduling ja paha Tiidrik«, (ibid. 1874).

Kampmann, E. van. ilukirj., 92—94.

A. R.

GRANÖ, Johannes Gabriel, sünd. Põhja-Soomes, Lapua klk. 14. III 1882 ukj. kirikuõpetaja pojana, õppis 1900—11 Helsingi ülikoolis, omandas cand. phil. astme 1906, litsentsiaadi astme 1911 ja promoveeris doktoriks 1918. Teotses Helsingi ülikooli maateadusliku instituudi assistendina ja õpetajana Helsingi pedagoogilistel kursustel, 1911. a. peale ka ülikooli dotsendina. Oli vahepeal mitmed aa. uurimisreisidel ja 1919. a. sügisest kuni 1923. a. kevadeni maateaduse-professoriks Tartu ülikoolis; siit peale toimib Helsingi ülikoolis varemini erakorralise ja 1. II 1924 korralise professorina. — G.-t tuleb hinnata ühelt poolt kui rahvusvahelise tähtsusega uurimisreisijat ja maateadlast, teiselt poolt aga kui Eesti ülikoolis ja seltskondlikus elus tagajärjekalt töötanud isikut. G. eriliseks uurimisalaks on Loode-Mongoolia ja Altai, kus ta on toimetanud mitmeid aa. kestnud teaduslikke uurimisretki. Neil kogutud teaduslikust ainesest on G. avaldanud mitmed tähelepanu äratanud arheoloogilised, geomorfoloogilised ja maadeteaduslikud tööd, kuna selle ainese suurem osa ootab alles läbitöötamist ja avaldamist. Viimasel ajal on G. teotsenud peaasjalikult geograafia teadusliku meetodi küsimustega, põhjendades ja arendades n. n. »ümbruseteaduslikku« suunda maateaduses. — Tartu ülikooli professorina on G. teeneks maateaduseõpetuse organiseerimine ülikoolis ja sellega ühenduses geograafiakabineti korraldamine ning moodsaid teaduslikke nõudeid rahuldavale tasemele tõstmine. Peale otsese õppetegevuse on G. suure hoole ja harrastusega töötanud Eesti maateadusliku uurimise ja tundmaõppimise alal. Asudes 1920. a. Eesti Kirj. Seltsi kodu-uurimise toimkonna etteotsa juhtis ta toimkonda tegelikke tagajärgi andvale tööle, võites toimkonnale poolehoidu vabariigi valitsuse ja ülikooli ringides ning õhutades üliõpilasi tegelikust kodu-uurimise tööst osa võtma. Sama tagajärjekaks algatuseks on G. poolt ühes ülikooli ja Tartu linnavalitsusega 1921. a. asutatud Tartu linna uurimise toimkond. G. oli m. s. ka Tartu ülikooli teadusliku väljaande *Acta et Commentationes* esimene toimetaja ja mitmete teaduslikkude seltside liige. — G. tähtsamad kirjatööd: »Beitr. zur Kenntnis d. Eiszeit in der nordwestl. Mongolei etc.«, (Fennia 28., 1910); *Les formes du relief dans l'Altaï russe et leur génèse.* (Fennia 40., 1917); »Altai« I, II (Helsinki, 1919—21); »Geograafia kui teadus ja ülikooli aine« (Tartu, 1920); »Eesti maastikulised üksused« (Loodus 1922); »Maastikuteaduse ülesanded ja maastiku vormide süsteem«, (Loodus 1924); »Ümbrus maateaduse uurimisesemena«. (Loodus 1924).

Loodus 1922, lk. 306—08. *A. T.*

GREFENTHAL, Bartholomäus, kroonik. G.-i isiku kohta pole pea mingisuguseid teateid. Arvat. oli ta sugulane Marcus G.-iga, kes oli Brandenburgi markkrahvi Albrechti ja hiljemini tema venna, Riia ppiiskopi Wilhelmi teenistuses. Nähtavasti saigi kroonikakirjutaja samalt Marcuselt rea rohkearvulisi dokumente oma kroonika jaoks; võib olla, et selle koostamisest ka Marcus ise osa võttis. G.-ilt on säilinud Liivi ajaloo-kirjanduses kroonika, mis ära trükitud *Mon. Liv. Ant. V.* See kroonika, mis vanemat Liivi ajalugu (kuni XV a. s. lõpuni) käsitlevas osas on vähese väärtusega kompilatsioon, täis rohkearvulisi eksimusi, esitab XVI a. s. alult peale ärakirjus rea tähelepanu-väärilisi algdokumente, kuna 1524—27. a. koosneb ainult viimaseist. Selles algdokumentide rohkuses ongi peaasjalikult G.-i kroonika väärtus. Kroonika on koostatud Riia ppiiskopile sõbralikus vaimus.

Recke-Napiersky II; Beise I; *Mon. Liv. Ant. V.* *H. Kr.*

GREIFFENHAGEN, Otto, järgmise poeg, sünd 20. VI 1871, õppis 1889—91 Tartu ning 1891—95 Bonni ülikoolis, kus ta a. 1897 ülikooli lõpetas; alates 1. III 1900 on G. Tallinna linna-arhivaar, teotsedes ühtlasi Tallinna keskkooles õpetajana. Aa. 1920—21 oli G. arhiivkomisjoni liikmeks; ta on teotsenud ka Tallinna saksa lehtede kaastöölisena, eriti muusika alal. Selle kõrval on G. tegemist teinud Baltimaade, eriti Eestimaa ja Tallinna, kesk-ajaloo kui ka Hansa ajaloo uurimisega, mille tulemuseks rida kirjutisi. G.-i töist mainitagu: »Die Wappen Revals« (Tallinna, 1914); »Der Charakter unserer heim. Reformation« (1924); »Das Tagebuch des Peter v. Halle« (Beiträge XI, 1. 2, 1925).

G.-i toimetusel on ilmumas Tallinna linna-arhiivi kataloogi II tr. *T.*

GREIFFENHAGEN, Thomas Wilhelm, jurist ja ajaloolane, sünd. 19. XI 1821 Arhangelis, surn. 28. XII 1890 Tallinnas. G. õppis Tartu, Bonni, Heidelbergi ja Berliini ülikoolis õigusteadust, kuulates selle kõrval ka ajalool. loenguid (Dahlmanni ja Ranke juures), omandas Tartus 1848 cand. jur. ja 1854 mag. jur. (diss. Über die alternative Obligation des röm. Rechts) kraadi. Alates a. 1856 on G. Tallinna linna-omavalitsuse teenistuses, oli 1864 Tallinna delegaat justiitsreformi-komisjonis Peterburis, 1876 rae sündik, 1883 Tallinna linnapea, millisest ametist ta a. 1885 kuberner Sahovskoi (vt.) poolt tagandati, sest et G. keeldus vene keelt linna asjaajamis-keeleks võtmast. — G. omab teatavat tähtsust Balti ajaloo uurimises, milleks ta sai äratust Pabstilt, Bienemannilt (*sen.*), Höhlbaumilt, Schiemannilt. Tema tööd: »Die Belagerung u. Kapitulation Revals im J. 1710« (Beiträge II, uus väljaanne O. Greiffenhageni poolt); »Polnische Wirtschaft in Livland« (B. M., 34.); »Karl IX in Reval« (B. M., 35.); »Reval als Glied der Hansa« (B. M., 37.); »Caspar v. Oldenbockum u. seine Waffenthaten« (Beiträge II); »Heimische Conflikte mit Gustav Adolph« (Beiträge III); »Archangel als Handelsconcurrentin Revals im 17. Jahrh.« (Beiträge IV); »Das estländ. Oberlandgericht« (B. M., 37.).

[F. Luther:] Th. W. Greiffenhagen (B. M., 38.). *O. G.*

GRENZSTEIN, Ado(lf), varjunimi A. Piirikivi, pedagoog, ajakirjanik ja politikameesseltskonnategelane, sünd. 24. I 1849 Tarvastus Kõksi talu rentniku Jaan G.-i pojana. Astus 1867. a. Tarvastu klk.-kooli, kus ärkamisaja tegelane Hans Wühner (vt.) oli õpetaja. Tegi 1869 Paistus vallakooliõpetaja eksami ja oli kuni 1871. a. H. Wühneril abiks. Õppis 1871—74 Valga kooliõpet.-seminaris J. Zimse juhatusel; 1874—76 Audrus köstriks ja klk.-kooliõpetajaks. Oli 1876. a. paar kuud Saksamaal seminari oludega tutvumas. Siis kuni 1878 Tartus Hollmanni seminari õpetaja; 1878—80 Viini pedagoogiumis õppimas; kuni 1881. a. Peterburis kodu-kooliõpetaja. — 1877 ilmusid G.-ilt »Piirikivi esimesed luuletused«, 1877—80 »Saksakeele õpetaja« 3 jagu, 1878 »Kooli laulmise raamatu« 6 jagu, 1879 »Lõbusad laulud lastele«, »Looduse nõuud ja jõuud« (tõlge) 3 jagu ja »Koolmeistri käsiraamat«. — 1881 tuli G. kodumaale. Siin oli rahvuslik liikumine ajutise käremeelse voolu esile toonud, mille eesotsas seisis C. R. Jakobson oma radikaalse »Sakalaga«. G. kavatses »Sakala« toimetusse astuda, kuid hakkas alalhoidliku »E. Postimehe« toimetajaks. 1882 asutas ta sõprade kaasabil omale uue ajalehe »Oleviku«. Politilise lehe toimetajaks hakates ei seadnud G. kindlat kava üles; ta tahtis ajalehe kaudu rahvast äratada, kasvatada ja õpetada. Voolav elu kiskus G.-i kavatsetud rahuliku töö juurest kõrvale. Juba »E. Post.« toimetades tuli G.-il kodumaa võimumeeste vastu üles astuda ja, kuigi tagasihoidlikult, Balti sakslaste eesõiguste kaotamist eestlaste kasuks nõuda. G.-i nõuandel saadeti eesti seltside poolt 15. VI 1881 Aleksander II hauale saatkond, kes 19. VI Aleksander III-le märgukirja andis, milles leidus 9 soovi eestlaste elu parandamiseks (vt. E. ajal. arkiiv nr. 2, lk. 42—46 ja nr. 3, lk. 36). — Maikuul 1882 algas Baltimail siitpoolt saadetud märgukirjade, palvete j. m. tagajärjel senaatori- (Manasseini) revisjon, millest eesti rahva elule parandusi loodeti. — C. R. Jakobson suri 7. III 1882 ja »Sakala« jäi nõrgaks. G.-i »Olevik« oli nüüd parim eesti rahvuslik ajaleht. Abiks G.-ile toimetuse töös tema lehe esimestel aegadel oli selge pilguga ja ladusa keelega Paul Undritz. »Ol.« oli sisu poolest tuumakam, keele poolest kaunim kui teised lehed; temas käsitletavad ained nõudsid lugejailt teatud eelharidust. Leht pidas Eesti eluavaldusi teraselt silmas, rääkis kõigis kodumaa asjus kaasa, tõi rohkesti uusi mõtteid. G. haris ka eesti keelt ja andis m. s. 1884 »Eesti sõnaraamatu, 1600 uut sõna« välja. — Kuni 1887. a. püsis G. »Ol.-ga« kindlasti rahvuslikul seisukohal, tänu tugevale seljatagusele, sest suurem osa eesti haritlasi, sel ajal peaasjalikult teoloogid (siit on pärit selle rühmituse ekslik nimetus »pastorite partei«), hoidis sõna- ja suleosava ning teravmeelse G.-i poole, ja jõukam ning haritum rahvakiht oli »Ol.« lugejateks. Teiste lehtedega oli »Ol.« pea alalises tülis G.-i rahusobituste peale vaatamata.

Eesti ajalehed olid seni nädalalehed. 1885. a. peale pidas G. päevalehte Eestis tarvilikuks ja soovitas »Ol.« selleks. Kaugemale asi ei läinud. 1886. a. ostis dr. K. A. Hermann »Pärnu Postimehe« ära ja hakkas seda Tartus »Postimehe« nime all välja andma. 1887. a. peale ilmus »Post.« kolm korda nädalas ja muutus 1891. a. keskpaigu päevaleheks. — Eesti haritud seltskonna koonduskohaks oli Eesti Üliõpil. Selts, dr. K. A. Hermann selle vilistlasi. E. Ü. S.-i liikmed hakkasid oma vilistlase lehe »Post.« ümber koonduma. »Post.« omas kindlat seisukohta rahvuslikus küsimuses, kuna G. »Olevikuga« aegamööda kindlusetuks muutus ja viimaks kõikuma lõi.

1884. a. määrati dr. E. Jannsen ajakirjand. tsensoriks ja ajalehtedel keelati tülitsemine. Eesti rahvuslikud ettevõtted hakkasid tagurpidi minema ja tuleva venestamise esi-

mesed varjud ilmusid silmapiirile. 1885 anti senaatorirevisjoni aruanne valitsusele ära ja algas Baltimaade kokkusulatamine Venega. Määrati uued venemeelsed kubernerid: vürst Šahovskoi Tallinna, Sinovjev Riiga (vt. neid); koolid allutati ministeeriumile. Et reformide lõppsiht veel ei olnud selge, siis võeti esimesed uuendused, mis märgitsesid senise saksa võimu purunemist, rõõmuga vastu. G. jäi siin oma mõtete avaldamises tagasihoidlikuks. 1887. a. seati kõigis asutustes, peale vallakohtu ja rahvakooli, vene keel ametlikuks keeleks; ka Aleksandri koolile kinnitati vene õppekeel. G.-ile oli see ootamata ja vastumeelt. Ajakirjandus ei tohtinud uuenduste kohta soove avaldada, temalt nõuti riigipolitilist mõju rahva kohta. Eesti rahvuslikud ettevõtted kiratsesid üksmeele puudusel, üldine meeleolu langes. G. jättis »Ol.« isamaalised juhtkirjad ära ja astus avalikkudest ettevõtetest tagasi, jäädes esialgu slaavi ja germaani kultuuri kokkupõrkamise erapooletuks pealtvaatajaks. — Novembri alul 1888 pandi ajal. »Virulane«, mis rahvuslikku värvi näitas, kinni ja ta toimetaja J. Järv saadeti kaheks aastaks maalt välja. G.-i »Olevik« oli 1888 ilma kindla seisukohata, teda seni toetav haritud seltskond heitis toimetajale ette kindlusetust. G. vaatas nõuta tumedasse tulevikku, revideeris oma siiamaalset tegevust ja leidis, et pind, millel ta seni seisnud, kõikuv on ja sihti tuleb muuta, et nähtaval kohal püsida. Ta loobus senisest rahvuslikust romantismist, hakkas oma endist tegevust tušima ja painutas ennast uute olude järele. 1891 oli ta juba üldise laulupeo vastu, mida meeleolu ja rahvusliku tunde alalhoidmiseks korraldati, ning ei tahtnud vastata küsimusele, kas eesti rahvas püsima jääb või mitte. G.-i kursimuutmise järel läksid Eesti haritud kihi esindajad pea kõik »Postimehe« poole üle. »Ol.« ja »Post.« vahel tekkis tüli. — Neil aa. ilmusid G.-ilt mitmed raamatud, m. s. 1886 »Eluea-kontsert«, meestekooridele; 1887 »Rahvapidu laulud« I; 1887—88 »E. lugemise raam.« 2 j.; 1888 »A. Piirikivi laulud ja salmid«; 1888—90 »Riigikeele õpiraamat Eestlastele« 3 j. ja 1892 »Elumaja ehe«. — Senise polit. tegevusega oli G. ennast vene võimumeeste silmis kahtlaseks teinud. Kubern. Šahovskoi pani siseministrile 1892. a. ette, G.-i sala järelevalve alla panna ja esimesel võimalusel Baltimaalt välja saata. G. asus »Olevikus« küll venesõbralikul seisukohal, kuid vene bürokraatia usaldust ta kunagi ei võitnud. Selles takistas teda m. s. »Valguse« toimetaja J. Kõrv oma esitistega Šahovskoile. Oma uue seisukoha avaldas G. 1893 selgesti (Ol. nr. 29—34), eesti rahva endisi püüdeid ekslikuks nimetades ja ajakohaseks edenemiseks tarvilikuks pidades kodumaa ning rahva liginemist Venemaale ja vene rahvale. Ühtlasi kaldus G. nüüd rohkem materjalistliku ilmavaate poole ja hakkas reaalpolitikuna lehes agaramalt rahva tulunduslikku elu tähele panema ning korraldama ja karskusliikumist toetama (abitoim. Jüri Tilkiga), eriti karskusseltsisid asutama, kus saadi koos käia ja millede kaudu ning varjul ka rahvuslikku mõtet võidi õhutada. Vanavara korjamisele aitas G. endiselt kaasa ja võttis ise korjamisest osa (Kirjakogu). — 1893. a. suleti E. Kirjameeste Selts. Selle eest avaldas »Ol.« valitsusele tänu. 1894 oli G. juubeli-laulupeo vastu ja kahtlustas seda võimude ees. Kui laulupidu siiski lubati, hakkas G. sellest osavõtmist soovitama. Samal a. ilmus G.-i »Eesti küsimus, sada juhtmõtet rahvuse ja politika elust«. Siin tuli G.-i venesõbralik seisukoht veel selgemini nähtavale: libedal keelel püüdis autor venestamist rahvale armsaks teha, rahvuse äraandmise eest tõotades vene haridust ning ainelist kasu ja püüdes meeldida vene bürokraatiale. »E. küsim.« ettetoodud mõtteid kordas G. kodumaalt lahkumiseni oma lehes kui ka politilistes lendlehtedes. Näis, kui oleks G. usu väikerahvaste elujõusse kaotanud. Viimase ülesastumise puhul püüdis ta aga neid oma väiteid salata. G. oli endised rahvuslikud püüded ekslikuks tunnistanud ja raius nüüd kõigele pihta, mida ta varemini tunnustanud; ka tema senised sõbrad ei leidnud armu. M. s. võttis ta Balti saksluse selle haridusega, traditsioonidega ja politikasihtidega terava arvustuse alla »Olevikus« ja brošüürides: »Lõpueksam«, »Balti haridus«, »Mõisnikkude mõtted« (1898) ja »Herrenkirche oder Volkskirche« (1899). — Eestlased ei võinud venestamisele jõuga vastu panna; puudus rahvakiht, kes passiivsetki opositsiooni oleks kannud. Seltskond oli seniseist koduseist tülidest tüdinud ja nurjaläinud rahvuslikest ettevõtteist pettunud, ning andus resigneeruvale meeleolule. Intelligents tegi vagusat kabinetitööd, ja avalik hääl oli sunnitud kas venestamisele silmakirjaks päri olema või vaikima. Seda asjaolu kasutas G. ja kandis »Ol.« kaudu oma sofistlikke ümberrahvustamis-õpetusi laiadesse hulkadesse. Oli asja karta, et ta mõtted seal läbi lööväd. Eesti haritlaste koonduskohas E. Ü. S.-is saadi hädaohust aru. V. Reiman, H. Koppel ja O. Kallas (vt. neid) poolehoidjatega omandasid 1896. a. »Postimehe« ja J. Tõnisson astus sellega tsensor J. Jõgeveri heatahtlikul erapooletusel ning teiste ajalehtede toetusel G.-i vastu võitlusse, mis ka tegelikku ellu ulatus. G. võitles väheste sõprade toetusel

meeleheitlikult (vt. E. ajal. ark. I), kuid oli sunnitud ühest positsioonist teise järel loobuma. Ta püüdis ka tsensorit vääratada, et omameelset meest asemele saada, kuid vene bürokraatia ei toetanud teda võitluses ja 1901. a. keskpaigas pani G. lehetoimetamise maha ning asus Pariisi elama. — G. avaldas oma viimaseil tegevus-aa. rea politilisi j. m. brošüüre (v. E. Kirjand. 1916, nr. 12).

Peale Eestist lahkumist vaikis G. ligi 8 a. 1909 ilmus temalt »Pankrott tulemas« ja 1910 »Kodumaa korraldus«. Tema jaoks asut. uues »Olevikus« avaldas G. paar a. oma mõtteid. Sel puhul ilmusid temalt veel: muinaslool. »Koit ja Ämarik«, »Tõusikute vastu« ja »Juudi küsimus«. Tema viimne töö »Die Organisation der Natur« ilmus Pariisis-Leipzigis 1913. — G.-i viimne ülesastumine oli täis isiklikku vaenu endiste kaasvõitlejate vastu ja näitas sotsiaalsete küsimuste ja kodumaa edenemise tundmatust; tema endine umbusaldus oli tagakiusamis-maaniani jõudnud ja vana tegelane ühekülgselt antisemitismile andunud. — G. suri 20. IV 1916 ukj. Mentones (Prantsusmaal) poissmehena.

Koolimehe hariduse saanud G. tutvus Dittese pedagoogiumis viibimise ajal küll kirikuvastase vabameelsusega, ühiskondlikud ja tulundusl. teadmised aga jäid temal väga puudulikuks. Kodumaa kitsastes oludes politikuna teotsedes ei suutnud ta erakonda luua ega sõpru koguda. Tema töö oli individuaalset laadi, sündis peaasjalikult kabinetilaua taga. Tegelikus elus oli G. nõrk organisaator, äärmiselt hell ja umbusklik, komistas tihti, tüdis kergesti tööst ja ei armastanud teisi oma kõrval juhtivas osas. Ajalooline moment ja eesti seltskonna opportunism panid teda siia-sinna kõikuma, oma paremale teadmisele vastu rääkima ja viimaks vene bürokraatialt seljatuge otsima. Siin katsus G. oma soovide läbiviimiseks diplomaatiliste käikudega õnne, oli aga mõjuvaks ülesastumiseks liiga iseseisvuseta ja jäi väikeste võimumeeste mängukanniks. Tema jääv positiivne töö oli äratus- ja haridustöö koolis, raamatuis, ajalehes, seltsides, eesti keele harimine, karskusliikumise edendamine ja vanavara korjamine. Tema negatiivne töö andis positiivseid tagajärgi: senist Balti kultuuri purustades tasandas ta teed rahvuskultuurile ja omasugust ümberrahvustamis-diplomaatiat kultiveerides puhus ta lämbuva rahvusliku tunde heledalt leekima.

(P. P õ) I (d), Eesti ajakirjand. ajal. (E. Ü. S.-i Alb. VI); Post. alb.; Kampmann, Peaj. II; P. Ruubel, Poliit. ja ühiskondl. voolud Eestis; A. Kruusberg, E. Kirj. 1916, nr. 11—12 ja E. ajal. arkiiv I (A. Grenzsteini võitlus J. Tõnissoniga); J. Kõpp, E. Üliõpil. S.-i ajalugu I (1925); Post. 1916, nr. 295, 297; F. Tuglas, A. G.-i lahkumine (Looming 1926). *A. K.*

GRENZSTEIN, Tõnis, maalija, sünd. 4. XI 1863. a. Tarvastus (?) Ado Gr.-i noorema vennana; lõpetas Valga kreiskooli ning õppis siis pikemate, kodumaal veedetud vaheaegadega 1886.—1900. a. Düsseldorfi kunstide-akadeemias, kus oli 1890. a. alates prof. E. v. Gebhardti õpilane. Lahkudes akadeemiast viibis 1901. a. lühemat aega Pariisis, töötas mõned aa. osalt v. Gebhardti abilisena, osalt iseseisvalt kirikumaali alal Saksamaal ning asutas Lotringenis Diedenhofenis (Thionville'is) nais-maalikooli, olles ühtlasi sealses ohvitseride ringkonnas portreemaalijana tegev. Enne ilmasõda Düsseldorfi tagasi pöördudes asutas kellegi rahamehega vabriku ühe enese leitud värvi valmistamiseks, see jäi aga varssi pankrotti. Suri, joomise läbi täielikku viletsusse langenud, 1916. a. suvel ühes Düsseldorfi haigemajas. — G.-i Eestis olevad tööd, peamiselt kuivad akadeemilis-realistlikud portreed, on pärit aa. 1888—95. Suurema kunstilise väärtusega on Nõo kiriku altaripilt, maalitud 1895. a. Gebhardti juhatusel Düsseldorfis. Teistest väärivad nimetamist luuletaja K. E. Sööti, õpetaja M. Lippu ja prl. M. Tischleri portreed, »Metsamaastik« ning kompositsioonmaal »Vanemuise laul« (Vanemuise teatris, Tartus). E. R. M. Tartus omab üht meesportreed ja mõnesid etüüde. G.-i hilisemaist, Saksamaal loodud töist puuduvad igasugused teated. *A. V.*

GREWINGK, Constantin Caspar Andreas, sünd. 2. I 1819 Viljandis sündik Caspar Johann G.-i pojana. Õppis Tartu ülikoolis 1837—42 loodusteadusi, eriti mineraloogiat ja geoloogiat, lõpetades cand. phil. kraadiga. Jätkas siis õppimist Berliinis, Freibergis ja Jeenas, kus omandas dr. phil. astme. Tuli 1845 välismaalt tagasi ja sai Peterburi keiserl. teaduste-akadeemia juurde mineraloogiliste kogude konservaatoriks. Reisis uurimise otstarbel Aunuses ja Arhangeli kubermangus, avaldas mitmed tööd Loode-Ameerika, Pärsia ja Uurali geoloogiast. Kutsuti 1854. a. Tartu ülikooli mineraloogiaprofessoriks. Uuris siit peale peaasjalikult Läänemere-maade geoloogiat. 1854. a. omandas Peterburi ülikooli juures vene mineraloogia magistri ja 1859. a. Tartus doktori kraadi. Geoloogiline uurimistöö viis teda varema esiaja, kiviaja elanikkude kultuuri uurima. Muinasteadus hakkas teda huvitama ja tõrjus ikka enam ta pärisala, geoloogia, kõrvale. G. oli esimene Läänemeremaade kiviaja uurija, teaduslik ja laiade perspektiividega. Ta teotses ka samade maade raua-ajaga, aga sel alal vananesid ta tööd varssi. — G. suri 18. VI 1887. a. — G.-i

tähtsaimad muinasteaduslikud tööd: »Das Steinalter der Ostseeprovinzen«, 1865 (Schriften d. Gel. Estn. Ges. 4.); »Zur Kenntnis der in Liv-, Est- u. Kurland . . . gefundenen Steinwerkzeuge«, 1871 (Verh. GEG VII, 1); »Zur Archäologie des Balticum und Russlands« I, II, 1874, 1877 (Archiv f. Anthrop. VII, X); »Der Kauler- und Rinnekaln am Burtneeksee« (SB d. Dorp. Naturf. Ges. 1876); »Die Steinschiffe von Musching«, 1878 (Verh. GEG IX); »Geologie und Archäologie des Mergellagers von Kunda in Estland« (1882); »Die neolithischen Bewohner von Kunda in Estland«, (Verh. GEG XII); »Der schiffförmige Aschenfriedhof bei Türsel in Estland«, (Verh. GEG XIII). Verh. GEG. XIII; Tallgren, Zur Arch. Eestis I. *H. M-a.*

GROSSSCHMIDT, Otto, kirjanik, sünd. 9. XII 1869 Otepää alevis ja õppis Otepää klk.-koolis, kus oli õpetajaks kirjanik J. Pärn, kellelt sai äratust kirjanduslikuks tegevuseks. Oli kingsepa õpipoiss, põllutööline, rändav raamatumüüja, aa. 1890—1906 Rõngu-Raigaste kooliõpetaja. Töötas selle järel »Vabaduse«, »Isamaa«, »Rahva Päevalehe«, »Virulase« ja »Oleviku« toimetuses, elades kogu aja aineliselt kitsastes oludes; teenis 1919—22 Tartu linnavalitsuses ametnikuna. — Eriraamatuina on G. avaldanud luuletuskogud »Weikene Lille Kimbukene I (1895) ja »O. Grossschmidti Luuletused II« (1901), peale nende mõned näitemängud (Elutöö palk, Kõrgemäe koolipapa, Meie aja kilplased, Moonakad j. t.) ning kirjutanud »tellimise peale« hulga vaimulikku kirjandust ja muid kompilatsioone. Suurem väärtus kui muil G.-i teostel oli oma aja kohta tema luuletustel. *F. T.*

GROTJAN, Johann Heinrich, sünd. Saksamaal Mindenis 6. X 1659. a., sai 1699. a. juunis Tartu Jaani koguduse diakoniks. Kui venelased 18. II 1708. a. Tartu kodanikud ülekohtuselt Venemaale saatsid, siis oli G. nende väljasaadetute hulgas, kes Vologdasse jäeti, kus ta vaimuliku kohustusi täitis. Kui tsaar veebr. 1714 Tartu kodanikkudele luba andis tagasitulekuks, jõudis esimeste hulgas juba sama a. märtsis Narva ka G., kust ta suvel Narva komandandi Narõškini loaga Tartu tuli. Et armetus seisukorras olevad Tartu kodanikud ei suutnud G.-ile ülalpidamist muretseda, läks ta Otepäässe, kus ta aug. 1714 kirikuõpetajaks määrati; 1718 sai G. praostiks; suri 1./2 V 1723. G. oli iseloomult lihtne, jumalakartlik mees, kes äärmise kangusega kiriku määrustest kinni pidades Tartus sattus vastoludesse linnaraega ja, kui venelased linna vallutanud, vene võimudega, nii et ta 1705 vangistati. G.-i tähtsus ajaloole on säilinud tema väärtuslikkudes ülestähendustes sündmustest Tartus vene vallutamise järel ja väljasaadetute teekonnast, saatusest jne. Ilmunud on G.-i ülestähendused F. Bienemanni teose »Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nord. Krieges« (1902) lisana.

Napiersky, Pred.-Lex. II. *H. S.*

GRÜBER, Johann Daniel, ajaloolane, sünd. Ipsheimis Saksamaal 11. II 1686 ukj., õppis Halles õigusteadust ja ajalugu, sai 1710 filosoofia, 1721 õigusteaduse doktoriks ja 1723 erakorral. professoriks Halle ülikoolis; kutsuti 1729 kuurvürsti raamatukogu-hoidjaks Hannoveri, kus suri 24. III 1748 ukj. — G. on tuntud ajaloo allikate, nagu *Commercii Epistolici Leibnitiani, ad omne genus eruditionis . . tomus prodromus* (1745) avaldajana; võttis osa allikate kogu *Origines Guelficae* koostamisest. A. 1740 avaldas G. esimesena Läti Henriku kroonika *Origines Livoniae sacrae et civilis sive chronicon Livonicum vetus.* Eelmisel a. oli G. leidnud selle kroonika käsikirja, mis nähtavasti kuulus n. n. Oxenstjerna-koodeksite gruppi. Üks dateerimata promemoria G.-ilt, mis säilinud Tartu ülikooli raamatukogus, tõendab, et G. kavatses suurema vene ajalugu käsitlevate kroonikate kogu avaldamist, mille ühe osa oleks moodustanud Läti Henriku kroonika. Kavatsus jäi teostamata.

Allg. D. B. X; A. R. Cederberg, Läti Henriku kroonika käsikirjadest (Ajalool. Ajakiri 1923). *A. R. C.*

GRÜNFELDT, Peeter, kirjanik, sünd. 19. IX 1865 Rõngu klk. Aakre v. Pühaste koolimajas õpetaja pojana. Õppinud Rõngu ja Puhja klk.-koolis ning Tartu seminaris. Olnud õpetaja 1886 Aakre-Põhul, 1887—88 Valgas ja 1888—91 Pühastes. Töötanud 1891—93 Tartus »E. Post.« ja 1893 »Post.« toimetuses; pidanud 1883—96 Valgas raamatukauplust; olnud 1896—98 Tallinnas »E. Post.« ja 1898—1901 Tartus »Põllumehe« toimetuse liige; 1901—04 Tallinnas »E. Post.«, 1904—06 »Rahva Lõbulehe«, 1905—08 »Päevalehe« ja 1909—10 »Virulase« toimetaja; 1913. a. peale ametis Tallinnas Põhja-Eesti Ühispangas, ühtlasi 1922. a. peale ajakirja »Romaani« toimetaja. Peale selle toimetanud mitme aasta jooksul Laakmanni »Kasulikku kalendrit« ja Schnakenburgi »Isamaa« ning »Kasulikku kalendrit«. Ajakirjanduses töötades tarvitanud varjunimesid: P. Haljaspõld, Linnuke, R. Põld, Andres Silla, Võrukael, Siim Sinep, Ohaka Ott j. t. Avaldanud ligi 450 raamatut, nende hulgas paarkümmend algupärast, kuna muud tõlked, enamasti ajaviitelist laadi. Kultuur-ajalooliselt tähtsamad teosed: »Mälestused Juhan Liivist« (1920) ja »Minevikku jälgimas« (1923). *F. T.*

GRÜNTHAL, V., vt. RIDALA.

GUSTAV I VAASA, Rootsi kuningas 1523—60, pärit vanast Rootsi aadlisoost, sünd. arvat. 12. V 1496 Lindholmis (Rootsis), õppis mõne aja Upsala ülikoolis ja oli siis oma sugulase Sten Sture *jun.* õukonna liikmeks. Osa võtnud unioonivõitlusist, jäi ta taanlaste vangiks a. 1518 ja pääsis tagasi Rootsi alles 1520. Stokholmi veripulma järel liitus ta rahvusliku opositsiooni juhtidega ja valiti aug. 1521 Rootsi riigi valitsejaks ning Strängnäsis juunis 1523 kuningaks. Tema valitsemisaeg moodustab tähtsamaid perioode Rootsi ajaloos; usupuhastus viidi läbi, suurem osa kiriku varandusist võeti kroonule tagasi, millega pandi riigi tulundusele kindel põhi, uuendati ja rajati kindlale alusele maksudesüsteem, korraldati sõjaväge ning — mis väga tähtis — kuulutati kuninga troon pärandatavaks. G. V. oli väga ettevaatlik välispolitikas ja suutis hoolimata ähvardavatest sekeldustest naaberriikidega rahu alal hoida suurema osa oma valitsuse ajast. Selle järel kui Lüübeki ülivõim oli murtud n. n. krahvisõjas, millest G. V. oma langu Taani kun. Kristian III poolehoidjana osa võttis, tehti Taaniga Rootsi riigile vajaline rahu, mis kun. surmani kestis. Alles 50.-date aa. keskel rikuti rahu Rootsi ja Vene vahel, kuid sõda kestis ainult lühemat aega. Juba vara pööris G. V. oma tähelepanu Baltimaade olukorrile, mis ordu lagunemise sihis arenesid. Kuid alles 50-dail aa. moodustusid olukorrad seesugusteks, et küsimus tekkis aktiivsest segamisest Baltimaade asjadesse. Ordumeister H. v. Galen läkitas sügisel 1553 saatkonna Rootsi defensiivlepingu sõlmimiseks Liivi ordu ja Rootsi vahel. Lepingust ei tulnud midagi välja, kuid juba järgm. a. saadab kun. Liivimaale oma esindaja Joachim Burwitzi oludega tutvuma. Viimane toonitas oma aruandes, kuivõrra tähtis oli ordule saada Rootsist ja Soomest abi ja kuivõrra teiselt poolt ka kun.-le oli tähtis ordu toetus. Kun. tugis vist osalt neile lootustele, aga kui sõda venelastega suvel 1555 oli puhkenud, ei tahtnud ordu enam sellest osa võtta ja kun. tundis end sügavalt pettunud. Tagajärjeks oli, et kui Ivan Julma väed 1558. a. Baltimaadele tungisid, G. V. valmis ei olnud Eesti- ja Liivimaa kaitseks välja astuma. Temal oli küll politilisi agente kohal; ta muretses täpsaid teateid Baltimaade olukorrast, kuid ei soovinud aktiivselt sõtta segada, hoolimata sellest, et ta pojad, nii Eerik kui Johan, talle kõvasti pääle käisid. A. 1559 käis Liivi ordu saatkond jällegi Rootsis rahalist laenu palumas ja näib, nagu oleks kun. ka olnud valmis 20—30 a.-ks laenu andma Sonnenburgi ning Kuresaare lossi pantimise vastu, kuid sellest ei saanud siiski asja. Näib, nagu oleks G. V. saanud hästi aru olukorra tõsisusest, vähemalt selle järel, kui hertsog Magnus oli aprillis 1560 Liivimaale tulnud ja küsimus Tallinna saatusest omandanud ikka teravama kuju, ja nii tuli Balti küsimus arutusele Stokholmi riigipäeval juunis 1560, kuid kindlale otsusele ei jõutud. Veidi hiljemini tuli jällegi uus saatkond ordumeistri poolt Rootsi abi paluma ja viibis veel Rootsis vastust saamata, kui kun. suri 29. IX 1560. Balti politika jätkamine jäi uue kun. Eerik XIV (vt.) ja ta venna Johani hooleks.

E m i l H i l d e b r a n d, Sveriges historia III (1903); J. R. P a l l i n, Underhandlingar mellan Sverige och Lifland 1554—60 (1860); Cl. A n n e r s t e d t, Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558—63 (1868); G. v. H a n s e n, Publikation aus dem Revaler Rathsarchiv I. Inhalt der Briefe G. W.-s (Beiträge III); K. H. v. B u s s e, Rembert Geilsheim (Mitt. II); Ajalool. Ajakiri 1926, lk. 14—16. *A. R. C.*

GUSTAV II ADOLF, Rootsi kuningas, sünd. Stokholmis 9. XII 1594; vanemad: Södermanlandi hertsog Karl (hiljemini kuningana Karl IX) ja Holsteini hertsoginna Kristiina. — Juba aa. 1601—02 viibis G. A. oma isaga Eestimaal ja Soomes, kui hertsog Karl ette võttis pika ringreisi neis maades sealsete olukordadega tutvumiseks. Noor prints sai sõjalise kasvatuse Rootsi tolleaegsete paremate väejuhtide juures, juba varakult tutvudes Evert Horn'iga (vt.) ja Jakob de la Gardie'ga (vt.). G. A.-i õpetajaks oli oma aja kuulus õpetlane Johan Skytte, kelle juhatusel G. A. omandas põhjaliku humanitaarse hariduse. Krahv Axel Oxenstjerna sai juba varakult ta heaks sõbraks. — Taaniga a. 1611 süttinud n. n. Kalmari sõjast võttis G. A. osa ja astus oma isa surma järel 17-aastasena troonile (1611). Taanlaste pealetungi pärast oli riik sattunud erilisse kitsikusse, ja rahu, mille G. A. oli sunnitud jaan. 1613 Knäredis alla kirjutama, sõlmiti Rootsile raskete tingimustega. Seejärel pööras G. A. oma pilgu ida poole, käis suvel ja sügisel 1614 Ingeri- ja Eestimaal, kus ta tutvus oludega ja pidas nõu Evert Horniga, kes oli Narva ja Ivangorodi asevalitsejaks. Järgmisel a. käis ta jällegi idaprovintside frondil, et, nagu ta ise ütles, õppida Hornilt sõjakunsti. Neil aa. kujunes G. A.-il vähehaaval arvamine, et Rootsi ei pea tungima kaugemale itta, vaid leppima juba tehtud vallutustega ja, kui võimalik, omandama endale otsustava võimu Läänemerel. Visade läbirääkimiste järel tehti rahu venelastega Stolbovas veebr. 1617; see osutus üheks kasulikumaist, mida Rootsi kunagi on sõlminud. Juba samal a. oli G. A. valmis pöörduma läände. Rootsi laevastik sõitis

Hollandist palgatud vägedega Riia lahte, Dünamündesse võeti rootsi vägesid sisse W. Farensbachi (vt.) poolt, kes ise laevastiku ülema Stiernsköld'iga purjetas Pärnu poole; viimane langes aug. 1617. Farensbach ei osutunud siiski usaldusväärilisеks, ta läks jälle poolakate poole üle ning kuni sügisel 1618 tehtud vaherahuni polnud saavutused Liivimaal kuigi suured. Liivi juhtivad ringkonnad olid siiski valmis alistuma Rootsile — a. 1614 oli eriline Liivimaa esindajate saatkond selle üle G. A.-iga läbirääkimisi pidanud, — ja kui kun. suvel 1621 jõudis laevastikuga Riia alla, keeldus linn küll esiti alla andmast, pidi seda aga siiski septembris s. a. tegema. Kun. kinnitas linnale kõik ta õigused ja kutsus Liivi aadli koosolekule Riiga novembris s. a., kus ka aadli õigused kinnitati. Sügisel oli kun. tunginud Kuramaale, Miitavi vallutanud ja lähenes Leedu piirile, kui poolakate sõjalised ettevalmistused kutsusid ta tagasi Liivimaale. Jj. aa. jätkus sõda Poolaga. Üks kindlus teise järel langes rootslaste kätte, 1625. a. viimati ka Tartu. Tegelikult oli suurem osa Liivi maa-alast rootslaste võimuses, ja G. A. korraldas maa olusid, nagu ette nähes, et rootslased maa peremeesteks jäävad. Altmark'i vaherahuga a. 1629 jäigi Liivimaa ühes muude vallutustega G. A.-ile. — Juba palju varemini olid kun. plaanid võtnud uue suuna; kavatsedes Veikseli maad Rootsile võita, tungis ta Ida- ja Lääne-Preisimaale. Danzigi vallutamine G. A.-il ei õnnestunud, kuid Preisist kogutud suur saak võimaldas temale sõjakäike jätkata. Aasta peale Altmark'i vaherahu segab ta end otsustavalt n. n. 30-a. sõtta, jõuab juunis 1630 suure väega Pommeri ja tungib järjekindlalt edasi lõunasse, kus Breitenfeldi, Lechi ja Lützeni nimed on tõenduseks ta hiilgavast võidukäigust. On palju sõelutud küsimust, kas G. A. taotles keisrikrooni ja nii siis puhtpolitiliste eesmärkidega sõjast osa võttis. Praegu ollakse küll arvamisel, et kuningal niisuguseid kavatsusi pole olnud, vaid et G. A.-i plaan oli selle järel, kui sõda protestantide kasuks oleks lõppenud, moodustada Saksa riigis kindel ja hästi varustatud *corpus evangelicorum*, milles Rootsi kuningal oleks olnud juhtiv koht; selle *corpus*'e kujundamine oleks olnud kõige lähemas ühenduses G. A.-i suurte plaanidega *imperium maris baltici* loomiseks. Keset oma laiaulatuslikke kavatsusi langes G. A. Lützeni väljal 6. XI 1632. — Imekspanu-väärilisel kombel on G. A. aega ja võimalusi leidnud oma tähelepanu juhtimiseks riigi siseolude korraldamisele. Riigi administratsioon, nii kesk- kui ka kohapealne, organiseeriti kindlais raames. Riigi-nõukogu koondati kolleegide näol püsivaks valitsuse keskkohaks. Moodustati läänid ja jagati need vähemaiks ühikuiks (foogtkondadeks); maksude jagamine ja sissenõudmine lihtsustati; õigusliku uuenduse aluseks oli a. 1614 antud kohtumäärus (rättegångsordning); asutati õuekohtud. Alalise sõjaväe asutamisega lahendati riigikaitse küsimus. Suurt rõhku pani kuningas vaimlise kultuuri edendamisele; asutati gümnaasiume, parandati Upsala ülikooli olukorda, Ida-provintside jaoks rajati uus ülikool. Erilise hoolega parandati tulunduslikke olusid; asutati linnu, vaadati läbi privileegid ja anti uusi; tolliasjandus seati uuele alusele, kuna peale meritollide asutati maa-, veski- ja karjatollid. Ka Eesti- ja Liivimaa oludele on G. A. pöörnud elavat tähelepanu. Eriti silmas pidades riigi ühiseid kasusid on G. A.-il tulundusolude parandamine eesmärgiks olnud. Maaolude korraldamiseks Liivimaal määras kun. a. 1621 Riia kuberneri juhatusel erilise komisjoni, kellele järgmisel a. anti üksikasjaline instruktsioon. Kuidas komisjon oma ülesannet teostas, on teadmata; 1629. a. kinnitas kun. rüütelkonna ja maa endised õigused, mis õigupoolest märgitseb, et maaolud suurtes joontes jäid ikkagi korraldamata. Et kun. tahtis kergendada rõhutud rahva olukorda, on selge ja selleks on vahendita tõendusi. Kuid küsimused olid selleks liiga keerulised, et neid oleks võinud lahendada ilma eriliste abinõudeta, mida G. A. raskel ajal nähtavasti ei tahtnud tarvitusele võtta. Mis puutub kaubandusoludesse, siis anti linnadele suuremad vabadused, kuid suurendati ka makse. G. A.-i finantspolitika tugis tähtsal määral nii meri- kui maatollidele. Kui suur tulu riigil neist tollidest oli, võib sellest näha, et a. 1630 riigi sissetulekud Liivimaa tollidest ja kontributsioonidest olid 390 000 taalrit ja et samal a. viljamonopol andis 80 000 tlr. Maatollide sisseseadmise vastu võitlesid linnad alguses energiliselt, ja kun. pidi tarvitusele võtma valjud abinõud, enne kui Tallinna a. 1626 nõus oli G. A.-i nõudmistele litsentside suhtes vastu tulema. Vaimliste olude eest provintsides hoolitses G. A. sama hästi. Liivimaal sai tuntud Hermann Samson (vt.) kirikuolude korraldajaks, Eestimaal püüdis Johan Rudbeckius (vt.), ehk küll mitte kõige paremate tagajärgedega, korda jalule seada. Asutati uusi kogudusi ja suurendati kirikuõpetajate arvu. Tartu asutati a. 1630 gümnaasium, mis siis, kui a. 1632 Tartu oli ülikool asutatud, üle viidi Tallinna; ka Riia sai oma gümnaasiumi. Tartus asutati trükikoda, sama kavatseti Tallinnas. Riia kindralkuberner Johan Skytte püüdis oma valitsuspiirkonnas õiguslikke olusid korraldada Rootsi eeskujul; nüüd asutati õuekohus ka Tartu (1630). Talupoegade kaelakohtu-asjade harutamine anti Põhja-Eestis meeskohtute ja

Lõuna-Eestis maakohtute kätte. — Ehk küll kõiki kavatsetud uuendusi ei teostatud, osutavad algatusedki G. A.-i väga kaugele ulatuvat pilku ja ta väsimata töötahet.

Kirjandus, peale harilikkude rootsi ja soome biograafiliste käsiraamatute: Emil Hildebrand, Sveriges historia, Femte afdelningen (1906); Seraphim, Livl. Gesch. II[II]; W. Greiffenhagen, Heimische Conflicte mit Gustav Adolph (Beiträge III).

A. R. C.

GUSTAV III, Rootsi kuningas, sünd. Stokholmis 24. I 1746 ukj., surn. samas 29. III 1792 ukj. — G., kes oma õnnestunud riigipöörde abil augustis 1772 oli eemaldanud Rootsilt Poola saatuse ja omandanud palju poolehoidu, tekitas oma isemeelse ja pillava politikaga 1778. a. riigipäeval opositsiooni, mis aastaaastalt kasvas ja viis äpardunud 1788.—90. a. sõja ajal uuele riigipöördele. Lõpuks langes kuningas aadli leppimata viha ohvriks: aadliringkondadest pärit kapten J. J. Anckarström sai G.-i mõrtsukaks. — G.-i välispolitika eesmärgiks oli pikemat aega olnud Vene abil saada Taanilt Norrat. Viimase ebaõnnestunud katse järel 1783. a. Katariinalt selleks toetust saada võib märgata pööret Rootsi välispolitikas: kuningal tekivad kavatsused Rootsi kaotatud provintsid Venelt tagasi võita. Mõningad asjaolud tõendavad, et G.-il juba 1785. a., mil ta püüdis Kura hertsogi krooni oma vennale, Södermanlandi hertsogile Karlile kindlustada, on olnud plaane Balti provintside suhtes. Järgmisel a. saab Rootsi valitsusnõunik v. Carisien käsu tutvuda oludega ka Eesti- ja Liivimaal, ja a. 1787 saadetakse kuninga poolt eriline politiline salaagent leitn. Ehrenström Balti provintsidesse siinsete meeleoludega tutvumiseks ja oma tähelepanekuist valitsusele raportimiseks. Kuivõrt valmis ja kindlad on olnud Gustav III plaanid Läänemere provintside suhtes, on raske öelda; eriti oli G. vist silmas pidanud Viiburi lääni tagasisaamise võimalusi. Kui aga kuningal suuremaid lootusi oli Balti aadlile ja ta viimase rootsisõbralikkust otsustavalt arvestas, siis eksis ta rängalt. Sündmused suvel 1788 tõendasid, et Baltimaade juhtivad ringkonnad polnud loobunud oma loiaalsusest Vene riigi vastu, ning kui sõjaõnn kujunes kuninga ootustele mittevastavalt, pidi G. juba järgmistel aa. loobuma oma nõrgale alusele rajatud plaanidest Eesti- ja Liivimaa suhtes. Vähemalt pole teada, et ta oleks püüdnud neid mingil viisil teostada.

Kirjandus, silmas pidades Gustav III-dat ja Balti küsimust: C. T. Odhner, Sveriges politiska historia under konung Gustaf III-s regering, II—III (1896—1905); C. Schirren, Ein schwedischer Anschlag auf Livland im J. 1788 (Dorpater Tageblatt 1863, nr. 22); (B. Taube), En rapport till Gustaf III om tillståndet i Livland 1786; A. R. Cederberg, Joh. A. Ehrenströmi politil. missioon Eesti- ja Liivimaale aa. 1787—88 (Ajalool. Ajakiri 1924).

A. R. C.

GUTSLEFF, Eberhard, *sen.*, Johann G.-i (vt.) poeg, sünd. 21. III 1654 Liivimaal, õppis 1676—77 Wittenbergis usuteadust, kutsuti a. 1681 Tallinna Pühavaimu eesti koguduse abiõpetajaks ja sai a. 1700 sama koguduse õpetajaks, mis kohal ta suri 30. XII 1724. — G.-i nimi on jäänud eesti kultuur-ajalukku ühenduses Piibli tõlkimisloogа. Liivimaa superintendendi N. Bergius'e (vt.) nõudel hakkas Põhja sõja alul selleks moodustatud 8-liikm. komisjon rea õpetajate osavõttel, nende seas ka G., Uut Testamenti Tallinna murdesse tõlkima. Sõda ja katkuaastad katkestasid töö ja alles a. 1715 võis Heinrich Gutsleff säilinud tõlgetest Uue Testamendi välja anda. — G. võttis osa ka 1739. a. ilmunud Piibli tõlkimise eeltöist.

Recke-Napiersky II; Beise I; Paucker, Geistl., 26, 382, 387; Hermann, E. kirj. ajal. 126.

A. R.

GUTSLEFF, Eberhard, *jun.*, eelmise poeg, sünd. ca 1700 Tallinnas, õppis usuteadust Halles 1720. a. alul ja sai pärast ülikooli lõpetamist isa abiliseks Pühavaimu eesti koguduses. A. 1726 valiti ta sama koguduse õpetajaks. A. 1733 määrati ta Tallinna koolide inspektoriks ja ühtlasi Oleviste kiriku abiõpetajaks. Oma teenete eest määrati ta a. 1738 Saaremaale superintendendiks ja Kuresaare linna kirikuõpetajaks. Siin teotsedes näitas G. oma poolehoidu vennastekogudusele, seepärast saadeti ta a. 1747 vangina Peterburi, kus ta 2. II 1749 vanglas surigi. — Kasvades eesti koguduse õpetaja pojana avanesid G.-ile juba lapsepõlves võimalused rahvakeele õppimiseks. Nagu näha G.-i pärastisest tegevusest, jõudis ta selles õige kaugele. A. Thor Helle hindas G.-i võimeid vääriliselt — ta jättis oma grammatika »Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstn. Sprache . . .« väljaandmise G.-i hooleks. Grammatika ilmus G.-i toimetusel 1732. a. Halles. A. 1739 ilmus vaimuliku sisuga juttude ja dialoogide kogu, mis hiljemini tuttavaks sai »Mardi ja Hanso jutu« nime all. Selle kogu autoriks arvatakse G.-i, sest üks neist juttudest, nimelt »Weel üks hea jut, mis üks wagga õppetaja aiab ühhe mehheeksiaga, Rein nimmi, kui ta tedda öndsa surma wastu walmistab«, ilmus 1732. a. avaldatud Thor Helle grammatikas (lk. 404—19). Oma ilmelt on need jutukesed moraalitsevad ja sentimentaalitsevad kirjanduslikud katsed, millede sarnaseid teisedki õpetajad »armsale

maarahvale« »südame ja hinge kosutuseks« kirjutasid.

Recke-Napiersky II; Beise I; Paucker, Geistl. 352, 388; Hermann, E. kirj. ajal., 144—82. *A. R.*

GUTSLEFF, Heinrich, eelmise vend, sünd. Tallinnas 1680. aa., õppis kuni a. 1703 Kieli ülikoolis usuteadust. 1710 saab Kullamaa õpetajaks, 1719 praostiks, oli 1717—47 Tallinna konsistooriumi assessor. Suri 15. III 1747. — G. on tegev olnud vaimuliku kirjanduse alal. Oli peatoimetajaks 1715 ilmunud tallinnakeelse Uue Testamendi parandamisel. Arvatavasti oli see Hornungi käsikiri, mida ta ühes teiste komisjoni liikmetega 1706 hakkas redigeerima. Suvel 1707 saadeti G. Karl XII juurde Saksamaale eestikeelse Piibli trükkimiseks luba nõutama. Kuningaga mitte kokku saades viibis G. üle talve Halles, kus õppis ülikoolis keeleteadust. Põhja sõja ja 1710 sellele järgneva suure katku pärast viibis U. Testamendi ilmumine. G. toimetab trükki H. C. Wrede kodu- ja käsiraamatu (Halle, 1721). Ühes A. Thor-Helle, H. Heitzigi ja H. C. Wredega annab välja »Jummala Nou Innimesse iggawessest önnistussest . . .« (Tallinna, 1727, ilmunud seitsmes trükis).

Recke-Napiersky II, Beise I; Fr. Westling, Förarbetena till . . . Nya Testamentet 1715 (1892).

P. B.; A. R. C.

GUTSLEFF (Gutslaff), Johann, esimene lõuna-eesti grammatik, leksikograaf ja vaimulik kirjanik, sünd. Pommeris või Ala-Saksimaal (a. teadmatu). Saab a. 1630 (1634?) Urvaste kirikuõpetajaks, mis ametisse ta aga tegelikult asub alles a. 1642. A. 1656 põgeneb G. Urvastest sõja ähvardusel Tallinna, kus ta katku kätte sureb a. 1657. A. 1644 ilmub Tartus temalt trükis raamat »Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefland Wöhhanda . . .« (407 lk.), milles esineb m. s. ka ühelt Võrumaa talupojalt kuuldud eestikeelne palve Pikrile (Woda Picker!). Selle raamatu üht eksemplari hoiti alal veel ilmasõja aegu Tallinnas, Eestimaa Kirjand. S.-i raamatukogus, näikse nüüd aga olevat kadunud. G.-i sulest ilmub veel a. 1648 Tartus lõuna-eesti murde grammatika ja sõnastik *Observationes grammaticæ circa linguam esthonicam*, mis sisaldab tiitellehte, pühendusi ja eessõna 16 lk., grammatikat 85 lk. ja sõnastikku vististi 43 lk. (nähtavasti ainulisena alal hoidunud eks., Õp. E. S.-i raamatukogus, on sõnastiku osa poolest defektne, sisaldades kõigest 39 lk.), kokku seega 144 lk. Keele põhjal otsustades nähtavasti G.-i kirjutatud on ka Õp. E. S.-i arhiivis tallel olev Vana Testamendi tõlke anonüümse käsikirja algosa (620 lk. in folio, köidetud, ilma tiitelleheta), mis kahele veerule kirjutatult sisaldab viis Moosese, Joosua, Kohtumõistjate, Ruti, mõlemad Saamueli ja I Kuningate raamatu 1. peatükist salmid 1—33. Käsikirjas leidub siin-seal ka saksakeelseid märkusi tõlke kohta ja võrdlusi algtekstiga. Tõlke keel on põhja-eestiliste sugemetega tunduvalt segatud lõuna-eesti murre, väga sarnanev J. Rossiniuse omaga, kuid vähem arhailine. Tõlkimise aeg on teadmatu, kuid silmas pidades keele ilmset paremust võrreldes G.-i grammatika keelega, võib seda asetada 1648.—56. aa. lõppjärku. Arvestade G.s-i võrdlemisi lühiaegset kokkupuutumist eesti rahvakeelega (1642?—1656), on tema eesti keele oskus õige hea, H. Stahli omast igatahes märksa parem. — G.-i ortograafiat iseloomustavad järgmised jooned: 1. tähtede ja tähtühendite *ch, ck, f, ß, tz, x, y* ja *z* tarvitamine — grammatika alul nimetab ta tähestikus ka tähte *q* — (*ächk* 'ehk', *kichlama, licke* 'like, lige, märg', *ſeckama, nínck, offr, ßiffas, önnetuß, Saxe, Lubbiraya, Zirckut* 'sirgud', *Willizus, Puzaja*); 2. pea- ja kaasrõhulise silbi lühikesele vokaalile järgnevat lühikest konsonanti kirjutab G. harilikult kahekordselt (*ülle, Sawwi, Inniminne, öddanck, maddut*), kuid sagedasti ka ühekordselt (*awama, lhu, jumal*), lühikest *n*-e aga tihtipeale ka *ñ*-ga (*pañema, vñetama*); 3. pikka ja ülipikka vokaali märgib ta kas tsirkumfleksiga (ainult teoses „*Obs.*": *kêlma, Nâber, wîma, Lîſk, üllemêleta, hômick, neid Iſſandid*), pikendus-*h*-ga (mõlemas teoses: *sũh, öh, johßma, röhp*, 'rööbas', *pähſtma, hohmick*) või harva ka üksiktähega (mõlemas teoses: *riſema, päſitama* 'peesitama'); 4. *u*- ja *ü*-lõpuliste diftongite järgliiget märgib ta selleaegse saksa ortograafia järgi *w*-ga (*lawd, kiwſama, tews* 'täis', *löwla* 'läila'); 5. sõnalõpulist pikka konsonanti kirjutab G. harva ühekordselt (*ßit*), harilikult aga kahekordselt (*Lüll, Kepp, Pütt*); 6. *ä*-d transkribeerib G. sagedasti *e*-ga (*Herje* 'härg', *mengema*); 7. substantiivisid kirjutab ta harilikumalt suure algtähega (*Odda, Lin, Suwi, Päiw, Töppras*), nimelt oma esimeses teoses, kuna Vana Test. tõlkes domineerub väike algtäht (*öddanck, päiw, tũttrick* ja isegi *jumal*). Oma grammatikas eraldab G. eesti keeles ainult viis järgmist käänet: nominat. (pluuralis ilma lõpptunnuseta: *Kalla, Iſſanda*; tõlke käsikirjas esineb aga põhjaeestiliselt: *maddut, kallat*, ka *lihkwat* 'liiguvad'), rectivus sng. (=praegu genit. ja akusat.: *kalla, kullaze, söggeda, naiſe*) ja rect. pl. (=praegu genit. pl.: *Iſſandide, kallide*), genit. (=praegu

elat.: *keſſuſt*), dat. (=praegu allat.: *keſulle, neille Iſſandille*) ja akusat. (=praegu partit.: *Kalla, Rochto, Lawda, neid Iſſandid*).

Recke-Napiersky II; Gadebusch, L. B.; Beise I; Napiersky, Pred.-Lex., II; V. Reiman, E. Piibli ümberp. lugu II, 30—32; T. Sander, E. kirj. lugu, III, lk. 51 jj.; V. Reiman, Kivid ja killud (1907), 8—9; Kodu 1911, lk. 37 (J. Ruus); Kampmann, Peaj. II, lk. 178—180; Jõulu Album 1913 (M. J. Eisen); E. Kirj. 1914, lk. 17–20 (J. Ruus); M. J. Eisen, Eesti mütoloogia (1920), lk. 181. *A. S-te.*

GÖSEKEN, Heinrich, *sen.* sünd. a. 1612 Hannoveris, omandas kõrgema hariduse eri paigus Saksamaal, tuli a. 1637 Tallinna, kus ta kohe erilise hoolega asus õppima eesti keelt. A. 1638 saab G. Risti ja H.-Madise, a. 1641 Kullamaa kirikuõpetajaks, a. 1647 praostiks ja Tallinna konsistooriumi assessoriks. Surn. 24. XI 1681 ja maetud 1682 Kullamaa kirikusse. Peale mõne ladinakeelse teoloogilise teose on G. kirjutanud tähtsa eesti keele grammatika ning saksa- (ladina-) eesti sõnastiku »*Manuductio ad Linguam Oesthonicam*, Anführung zu Öhstnischen Sprache . . .«, mis ilmus Tallinnas a. 1660 ja sisaldab 36 lk. pühendusi, eessõna jne., 496 lk. grammatilisi märkusi ja sõnastikku ja 15 lk. lisa (*Animadversiones & Supplementum in Vocabularium Oesthonico-Germanicum cum annotatis Erratis Gravioribus*), kokku 547 lk. in 8^0. Teos on haruldane, sellest on alal hoidunud 4 eks. Tartu raamatukogudes (Ülikool, ERM, Õp. E. S.), 1 eks. Helsingi ülikooli seminari raamatukogudes ja paar eksemplari veel erakätes. G. on seadnud ka Stahli Käsi- ja kodu-raamatus esinevaist eestikeelseist kirikulauludest 127 laulu riimidesse, mis ilmusid A. Winkleri Käsi-, kodu- ja kirikuraamatus a. 1656. Ka olevat G. järele jätnud eesti keele sõnastiku ja Uue Testamendi (terve Piibli?) tõlke käsikirjad (viimane 2 suurt köidet suur in 4^0), mis aga kaotsi on läinud. Ta on eesti keelde tõlkinud ka palju kirikulaulusid ja palveid, mis käsikirjas varemalt alal hoiti Tallinna linna (end. Nikolai) gümnaasiumi raamatukogus, mis aga nüüd samuti on kadunud. — Oma *Manuductio* kokkuseadmisel on G. aluseks võtnud H. Stahli ja Joh. Gutsleffi grammatikad ja sõnastikud. Õige suurel määral on ta aga kasutanud enda kogutud andmeid rahvakeelest, ja nimelt Läänemaa (Kullamaa) murdest, mida ta raamatu eessõnas nimetab kõige puhtamaks idioomiks. Tema teoses leiduv kaunike arv lõuna-eestilisi keelesugemeid (ill. *kirckohe, parro* 'kult', *hemme* 'märg') näib olevat ammutatud Joh. Gustleff'i teosest *Observationes etc.* G.-i *Manuductio* jaguneb kaheks osaks: I. *Observationes Oesthonicæ Grammaticæ*, lk. 1—75, ja selle lisana *Appendices* lk. 76—84, viimane sisaldades peatükke lühenduste, grammatiliste figuuride, Tartu (=lõuna-eesti) murde, kuude ja (täht-)päevade nimede kohta, ja II. *Farrago Vocabulorum Germanicô-Oesthonicorum*, lk. 85—496. G.-i eesti keele kirjaviisi karakteriseerivad järgmised jooned: 1. tähtede *dh, ck, ß, tz, x, y ja z* (*köckt, kirckо, aßja, otzima, pexma, Saxa mah Kuck, Rizick*) tarvitamine (puuduvad siiski *f* ja *q*); 2. *g*-häälikut märgib G. *gk*, harvemini ka *ck*-ga; 3. vokaalide pikemat väldet tähendab G. veel, saksa keele eeskujul, *h*-ga (*Mah, luhlſin, hühdtaxe, Sihl, wihmne*), kuigi ta peab ise soovitavamaks pikki vokaalisid kirjutada kaksiktähega (*Maa, Sijl, rijſuma, luulſin, kaaſitama, peenikenne*), tarvitades sealjuures järjekindluseta mõlemat kirjutusviisi; 4. pea- ja kaasrõhulise silbi lühidale vokaalile järgnevat lühidat konsonanti märgib ta harilikult kaksiktähega (*maddo, kanna, Süggiſe, nerrima, tühhiax, Leickamiſſe, peenikenne*), *n*-e aga vahel ka *ñ*-ga (*pañe*); 5. *ä*-d märgib G. harilikult *e*-ga (*weljas, nerrima, kexub*); 6. substantiive kirjutab G. sagedasti suure algtähega (*Mah, Kuck, Tang*). Deklinatsiooni ja konjugatsiooni tüüpisid eraldab G. kumbagi ainult ühe. Käändeid tunneb ta järgmisi: nomin., genit. (=praegune elat., *-st*), dat. (*-le* või *-lle*), akusat. sng. (=praegune genit.), akusat. pluur. (=praegune partit. sng.: *mehſt, laſt*), ablat. (mille väljendajaks olevat ainsuses artiklid *ſeſt, ſelt*, mitmuses *neiſt, neilt*). Nagu Stahl tarvitab ka G. *pühhin, soen* jne. kõrval veel *pühkin, suggen* jne. G.-i avaldatud sõnastik on sõnade poolest õige rikkalik ja meie sõnavara ajaloo uurimisele tähtis: peale tähtsamate ja harilikumate üldeestiliste sõnade sisaldab see suure hulga sõnu, mis on kitsamalt kas läänemaalised või põhja-pärnumaalised, paljud neist praegu kõnekeeles juba väga haruldased või tarvitusest isegi täiesti kadunud.

Recke-Napiersky II; V. Reiman, Kivid ja killud (1907), 8 jj.; Paucker, Geistl., 264. *A. S-te.*

GÖSEKEN, Heinrich, *jun.*, eelmise poeg, sünd. Kullamaal ca. a. 1645, õppis usuteadust arvat. Rostokis. Sai Mihkli kog. abiõpetajaks a. 1672. A. 1682 kutsuti ta Uue Testamendi eesti k. tõlke parandajaks. Suri 3. III 1705. — G. tõlkis mõned Vana ja Uue Testamendi raamatud eesti keelde, mis aga trükkimata jäid. Õpetaja C. G. Reinthali peetud kõne järele (Õp. Eesti Seltsis, 2. IV 1858 Tartus), võib arvata, et G. katsus oma piiblitõlgetes ühendada põhja- ja lõuna-eesti murret. See oli tal võimalik, sest pärides oma isalt

materjale Piibli tõlgete kohta, jätkas ta isa tööd. Mõlema murde ühendamine polnud muidugi ilma Lõuna-Eesti kirikuõpetajate kaasabita mõeldav ning polnud sellepärast neil katseil mingisuguseid tulemusi.

Recke-Napiersky II; Paucker, Geistl., 259. *H. Pp.*

GYLDE, vt. **GILDE(N).**

GYLLAEUS, vt. **GILLAEUS.**

GYLLENHIELM, Karl Karlsson, Rootsi riiginõunik ja riigiadmiral, Södermanlandi hertsogi Karli (kun. Karl IX) väljaspool abielu sünd. poeg, sünd. 4. III 1574 Nyköpingis. G. võttis osa sõjast, mille hertsog Karl a. 1600 Liivimaal alustas poolakate vastu. Teotsedes alguses oma isaga Põhja-Liivimaal, kus ta m. s. sai lüüa Karksi juures, pöördus G. 1600. a. lõpul Lõuna-Liivimaale, kus rida losse (Vastseliina, Volmari, Võnnu, Ronneburg j. t.) tema kätte langes, sai aga Kokenhuseni juures 1601. a. kestes kaks korda poolakailt lüüa ja sattus dets. 1601 Volmarit piiravate vaenlaste kätte vangi, kust Gustav Adolf ta alles a. 1613 vabastas. A. 1618 nimetati G. Narva asevalitsejaks ja 1619 Rootsi riigiadmiraliks. Sõjalaevastiku juhina tõi G. Gustav Adolfi ühes sõjaväega a. 1621 Riia alla ja blokeeris linna mere poolt. Aa. 1633—44 oli G. kun. Kristiina eestkostjaid. — G. on kirjutanud mõned tööd, nende hulgas vangipõlve ajal *Schola captivitatis* (ilm. trükis a. 1632). Tema kirjeldused liivi sõja juhtumistest, nagu Kokenhuseni lahingust, Volmari piiramisest ja oma vangis viibimisest Poolamaal on avaldatud kogus »Egenhändiga anteckningar af C. C. Gyllenhjelm rörande tiden 1597—1601« (1905). — G. suri 17. III 1650.

Nord. Familjeb. VI (1883); A. Bergengrün, Eine livl. Relation über die Ereignisse in Livland a. d. Zeit von 1599—1602 (Mitt. XVII). *M. A.; A. R. C.*

H.

HAAVA, Anna, kirjanik, sünd. 3. X 1864 Tartumaal, Kodavere klk., Pala v., Haavakivi talus. Tema esivanemaid võib jälgida tagasi minevikku viies-kuues põlves, kuni Põhja sõjani. Ta vanemate perekonnanimeks oli kodukoha järele »Haavakivi«, kuid saksa koolis pidi tulevane eesti luuletaja tarvitama »Espensteini« nime, mille ta pärast jälle »Haavakiviks« muutis, võttes kirjanduses ühtlasi tarvitusele ainult selle nime esimese poole. H.-sse jätsid teda lapsepõlves ümbritsevad inimesed ja maastikud sügava mulje. Ta sai esimese hariduse kodus, siis maal saksakeelses erakoolis, kust siirdus Tartu kõrgemasse tütarlaste-kooli, mille kursuse lõpetas a. 1884 kodu-kooliõpetajanna diplomiga. Võõrkeelne kool mõjus masendavalt ja andis esimesed kibedad elukogemused. Koolist lahkunud, teotses H. Tartus kasvatusealal, samal ajal algas ka tema kirjanduslik tegevus. A. 1886 ilmusid tema esimesed luuletused Hermanni »Postimehes«, leides sooja vastuvõtu, ja a. 1888 ilmus »Anna Haava luuletuste« esimene vihk eriraamatuna. Nõrgeneva tervise sunnil sõitis H. a. 1892 välismaale, oli Berliini lähedal Fürstenwaldis ühes diakonissiasutuses ja teenis siis Peterburis ning mujal Venemaal. A. s. vahetusel sõidab ta jälle kodukohta, Haavakivi veskile, kus on perenaiseks venna juures ja teeb harilikku talutööd. Ta on tihtipeale põdur, nii 1904. a. lõpust alates terveni pool a. haigevoodis. A. 1906 asub ta jäädavalt Tartu, kus töötab esmalt »Postimehe« alalise kaastöölisena ja tõlgib hiljemini noorsookirjandust ning näidendeid teatritele, kannatades eriti revolutsiooni ja vabadussõja ajal rasket ainelist kitsikust. Hiljemini määras talle valitsus kirjanikupaiuki, ja 15. X 1924 võttis kogu maa osa tema 60-da sünnipäeva pühitsemisest. — H. on avaldanud seitse luuletuskogu: Luuletused I (1888), II (1890) ja III (1897), Lained (1906), Ristlained (1910), Põhjamaa lapsed (1913) ning Meie päivist (1920). A. 1924 ilmusid need luuletused ühes raamatus, pealkirjaga »Anna Haava Luuletuskogu«. Ilukirjandusliku proosa alal on ta avaldanud kogu »Väikesed pildid Eestist« (1911). Peale selle on ta töötanud juhuslikult mitmesugustel kirjandusealadel: avaldanud kogu mõtteteri »Peotäis tõtt« (1900), kirjutanud A. Lemba ooperile »Lembitu tütar« libretto (1900) ja tõlkinud rea teoseid eesti keelde: »Greeka muinaskangelased«, »Rooma muinaskangelased«, Sophokles-Hoffmannsthali »Kuningas Õdipus«, Shakespeare'i »Suveöö-unenägu«, Goethe »Egmont«, Schilleri »Wilhelm Tell«, Grillparzeri »Unenägu-elu«.

H. luuletaja-tegevuse algus langes ühte meie rahvusliku liikumise mõõnaga. Ühiskondlik elu muutus halliks ja pikapeale peaaegu lootusetuks, kuid meie luule jätkas kaua veel Koidula pateetilisi traditsioone, muutudes ühes sellega pinnatuks ning sisutuks. Alles pikkamööda ja alateadlikult sündis loobumine neist kulunud traditsioonidest ning uute otsimine. Juh. Liiv ja K. E. Sööt (vt. neid) süvenesid isamaalisse tundesse kui puhtisiklikku meeleollu, kurba ning valulisse, ja leidsid sellega oma luulele jälle õigema tooni. Samuti taganes H. oma isiklikkude elamuste

juurde ja leidis meil pea esimesena puhtsubjektiivse lüürika allika. Tema lähtekohaks sai ainult individuaalne tunde-elu. Kui sellesse seguneb alupoolel ka isamaa-luule aineid, hiljemini aga oludekajastusi, siis peaasjalikult ikkagi ainult niipalju, kui need ained riivasid isikut. Nii on H. kolme esimese luuletuskogu aineks peamiselt armastus, selle rõõmud ja pettumused. Siin on ta loonud mõnegi õrna ja lüürilise salmiku, mis oma lihtsuse ning südamlikkuse tõttu on saanud õieti rahvalikuks, nagu näit. »Ei saa mitte vaiki olla«. Teiselt poolt tunduvad aga need luuletuskogud pisut ühetoonilistena, kuna luuletaja tundmus ise on varjundivaene ja vähevarieeruv. H. suureks teeneks tollelt ajajärgult jääb see, et ta pärast Koidula surma takistas meie luule lõplikku langust, leidis sellele uue aineteala ja oskas sellesse valada uut tundesisu. — Pärast »Luuletuste« III ande ilmumist vaikis H. mitu a. ja tema järgmine kogu »Lained« ilmus alles a. 1906. Vaheajal oli paljugi muutunud: jaapani sõda ja esimene revolutsioon olid vapustanud Vene ilmariiki ning võimaldanud vabamat arenemist; Eestis oli alanud juba a. s. alul uus tõusuaeg, kuigi mitte enam endise romantilise tähe all; ja ka meie kirjandus valmistus põhjaliku murrangu vastu. Samuti oli luuletaja isegi muutunud: olid kasvanud aastate kestes kogemused, taltunud nooruse romantilised unistused, isiklikud tundmused andsid ikka rohkem ruumi objektiivsele vaatlemisele ja üldised huvid kerkisid kõrgemale. Kuigi H. ka nüüd on peamiselt tundelaulik, siis on ta tundmuste skaala ometi laienenud ja tema luule riivab peale armastuse ka üldisi aineid. Ta elab ja kannatab aktiivselt ühes ajaga ning on esimesi selle kirjandusliigi rajajaid, mida tunneme ajaluule nime all. Alates »Lainetega« tundub kõigis järgnevais H. luuletuskogudes teravalt ajajärgu käärimine, kannatus, protest ja lootus. Seda luulet kannab nii rahvusliku iseseisvuse kui ka õiglasema sotsiaalse korra püüd. — H. luuletegevuse teises pooles võime märgata kolme eri kihti: kõige pealt jätkab ta vana traditsiooni tõttu oma endist puhtisiklikkude tunnete tõlgitsemist, teiseks väljendab ta kääriva ajajärgu kollektiivseid tundmusi ja kolmandaks loob ta rea objektiivseid rahvaelu-peegeldusi, otsekui väsides enese isikust ning ajajärgu närvipalangust. Viimases laadis on luuletaja annud mõned idüllised või humoristlikud kombekujutused, mis otse klassilised. — H. salm oli tema tegevuse alupoolel võrdlemisi ühetooniline ja ilma silmatorkavate isikupäraste varjunditeta. Siin on tunda Heine mõju ning ajajärgu üldist šablooni. Kuigi luuletaja neist pahedest hiljeminigi täielikult ei vabane, ometi ilmub aja jooksul ta luuletuste vormissegi rohkem mitmekesisust. Ta katsetab vormis, mis tuletab kaudselt meelde rahvalaulu; kirjutab oma objektiivsed kombekujutused riimitud, kuid muidu vabas salmis; ja mõned tema luuletused on ühel hoobil nii riimita kui ka mingi kindla värsimõõduta. On õigus, kui tähendatakse, et H. on üks meie *vers libre*'i loojaist (M. Kampmann). Et luuletajat ähvardas viimases laadis vahel täieline vormituse hädaoht, on samuti tõsi, kuid ometi võimaldas see vaba laad tal vahel jõulisemat ja värskemat tundeväljendust. — Peale luuletuste peab H. töödest eriti meelde tuletama veel tema jutustuskogu »Väikesed pildid Eestist«. See sisaldab üksteistkümmend vähemat jutustust ja meeleolu-pilti. Nende hulgas on paar isikliku eluloo katket, pisut allegoorilise värvinguga, teised aga pakuvad enam-vähem realistlikke jutustusi, millede motiivid võetud autori lapsepõlve-mälestusist. Neis valitseb üldiselt rikas ja lopsakas rahvakeel ühes täpsa ning asjaliku jutustamisviisiga. »Väikesed pildid Eestist« on nende otsekohese kirjandusliku väärtuse kõrval tähtsad ja vajalikud veel autori eluloo, tema noorpõlve ümbruse ning mõjude lähemaks mõistmiseks.

Kampmann, Peaj. II[II], 334–51; M. Okas, A. H. kirjatööd (1905); V. Ridala, A. H. 50-a. sünnipäeva puhul (1914); Fr. Tuglas, A. H. (Looming nr. 8, 1924). *F. T.*

HABAKUK II, »Saaremaa prohvet«, vt. **TOOM.**

HABERMANN, Eugen, arhitekt, sünd. 7. X 1884 Tallinnas, õppis arhitektuuri 1902—05 Riia polütehnikumis ja 1906. a. alates Dresdeni tehnika-ülikoolis, mille lõpetas a. 1909. Töötas selle järel 1909. a. Dresdenis prof. F. Schumacheri juures ja oli 1910. a. praktika peal Liibavis. 1910.—11. a. tegev Riias ja 1912. a. kunstiline nõuandja Dyckerhof ja Widmanni raudbetoon-ehitusettevõttes Dresdenis. Viis 1913. a. lõpule »Estoonia« teatrihoone ehituse Tallinnas. 1914.—23. a. Tallinna linna arhitekt ja hiljemini linnavalitsuse konsultant planeerimisküsimustes. 1919.—22. a. ehitus-peavalitsuse juhataja. Asutas 1922. a. Eesti arhitektideühingu ja on selle esimees. — Tähtsamad tööd: Pirita (Püha Birgitta) kloostri rekonstruktsiooni plaan (1910—12), mille omandas Dresdeni kuninglik Denkmalsarchiv, Tallinna planeerimiskava (1917—20), Riigikogu hoone (1920—22) ja kaks suuremat elumaja (üks Raua, teine Graniidi t.) Tallinnas (1923–24); viimased kolm, milledest Riigikogu hoone on Eesti arhitektuurkunsti väärtuslikuim toode, koos arh. H. Johansoniga. Peale selle hulk

mitmesuguseid ehitusi Tallinnas, teistes linnades ja maal. *A. V.*

HACKER, vt. **UNDER.**

HAGEMEISTER, Heinrich Gotthard Theodor v., sünd. 28. III 1784 Võnnu mk. Liivimaal mõisniku, end. Preisi ohvitseri pojana, õppis esiti kodus, siis Berliinis, astus 16-a. noormehena Vene riigiteenistusse, oli hiljemini kohtunik Liivimaal ja suri 12. V 1845. — Peale mitme lühema kirjutise Liivimaa tulundus-ajaloo alalt on ta avaldanud teose »Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands« (I Theil, Riga, 1836, II 1837), mis osutub tähtsaks materjalide koguks Liivimaa tulundusolude uurimisel. Lisandused sellele teosele on ilmunud C. v. Tiesenhauseni (1843) ja F. v. Buxhövdeni (1851) poolt.

Inl. 1846, lk. 49—53, 73—79; Recke-Napiersky, II. *R. K.*

HAHN, Traugott, sünd. 15. VIII 1848 Komaches Aafrikas, kus tema isa oli misjonär, õppis usuteadust Berliinis ja Tartus 1867—69, pidas prooviaastat ja õppis eesti keelt Põltsamaal õp. K. Maurachi juures, oli kirikuõpetaja Valjalas 1872—74, Rõuges 1874—86 ja Tallinna Oleviste kog. 1886—1918. Kirikuõpetajana avaldas H. laialdasemat tegevust 1906. a. asutatud »Püha-Johannese Seltsis«, juhtides seda kõiki sisemisjoni-töö harusid ühendavat ja edendavat seltsi kuni ilmasõja aluni, mil seltsi tegevus vene riigivõimu käsul lõpetati. Niisama oli H. elavalt tegev Saksa seltsi (Deutscher Verein) eestseisuse liikmena. Avalikus politikaelus sai H. iseäranis tuttavaks Saksa okupatsiooni ajal. Kui 1918. a. kevadel Saksa sõjaväeline võim »maa-nõukogu« (Landesrat) moodustas, mis nelja »maaseisuse« — suurmaapidajate, väikemaapidajate, linnakodanikkude ja vaimulikkude — esindajaist pidi koostuma, valis Eestimaa (Põhja-Eesti) kirikuõpetajate sinod teiste hulgas ka H.-i oma esindajaks »maa-nõukogusse«. Aprillis otsustas Riias kokkuastunud »maanõukogu« Eesti talupoegade esindajate protestist hoolimata Läänemere-maad Saksa riigi külge liita iseseisva riigina. 15-liikmelises saatkonnas, kes selle otsuse elluviimiseks Saksamaale saadeti, oli ka H. »kirikuõpetajate asemikuna«. H. viibis Saksamaal pikemat aega ja pidas seal rea kõnesid Läänemere-maadest. Tagasi tulnud võttis H. »maanõukogu« tegevusest agarasti osa, lahkus siis Saksa keisririigi kokkuvarisemise järel ühes okupatsioonivägedega Eestist nov. 1918 ning jäi Saksamaale elama. — H.-i kirjanduslik tegevus avaldus varemalt vähemais vaimulikusisulistes kirjutistes, ka eesti keeles, erilist tähelepanu väärivad aga tema eluloo-kirjeldused: »Aus meiner Jugendzeit« (1921) ja »Erinnerungen aus meinem Leben« (1922). Mõlemad raamatud sisaldavad isikliku elu ja perekondlikkude sündmuste väga üksikasjalise kirjelduse kõrval rohkesti väärtuslikku materjali Balti saksa ringkondade eluviiside ja mõtteilmaga tutvumiseks. — H.-i poeg Traugott H., sünd. 1.II 1875, oli tegeliku usuteaduse professor Tartus 1908—18 ja sai 14. I 1919 Tartus surma enamlaste käe läbi. *J. K.*

HALLE, Peter v., luteriusu vaimulik Tallinnas, sünd. umbes 1510 Tallinnas, õppis oma venna Arndi juures kauplemist, vähemalt 1530—32 Hinrich Dellingshauseni ärikaaslasena kaupmees, tihti ärireisidel Saksas. Nähtavasti evangeeliumiusu jutlustajate puudus Tallinnas ühenduses Lutheri sooviavaldusega Tallinna raele saata Wittenbergi mehi usuteadust õppima on H.-t mõjutanud a. 1532 oma senisest tegevusest loobuma ja teoloogiaüliõpilasena Wittenbergi rändama. Siin õppis ta Lutheri ja Melanchthoni juures ja sai nähtavasti nende mõlema heasoovlikkuse osaliseks. 1539 pöördus ta, varustatud Lutheri soovitusega, tagasi Tallinna, kus ta esiti sai Jaani pidalitõbiste-maja kiriku jutlustajaks. Samal a. kutsuti ta Oleviste kiriku ametisse, kus ta tegev oli oma surmani (oletatavasti varssi peale 1558. a.).

O. Greiffenhagen, Das Tagebuch des P. v. Halle (Beiträge XI, 1); Arbusow, Geistl., III Nachtr. (1913), 75. *O. G.*

HALLER, Anton Hermann, sünd. Rakveres 30. X 1833, õppis 1852—56 Tartu ülikoolis usuteadust; oli 1859—61 Keina kog. abiõp., 1861—64 Noarootsi kog. õp., 1864—75 Keina kog. õp., 1875—97 Oleviste kiriku õp. Tallinnas, 1884—86 Tallinna linnakonsistooriumi assessor ja 1888—90 linnasuperintendent ja konsistooriumi abipresident; suri 31. XII 1905 Tallinnas. Vaimuliku kirjanikuna avaldas H. rea kirjutisi usuteaduse, kiriku tegevuse ja kirikupolitika alalt ajakirjades »Dorpater Zeitschr. f. Theologie und Kirche« ja Ulmanni »Mittheilungen'ites«; m. s. käsitles H. ka rahva laiemate hulkade osavõttu koguduse õpetaja valimisest (Ulmann, Mitt. 1871). Eestimaa kirikuõpetajate algatusel ja toetusel asutas H. »Ristirahva Pühapäevalehe« ja toimetas seda kaks esimest a.: 1875—76. Leht pidi pakkuma eesti rahvale tõsist jumalasõna ja valgustama ühiskondliku elu küsimusi ning politilisi sündmusi kristlikust seisukohast. Kodumaa politikas asub leht algusest peale vanameelsemate kirikuõpetajate seisukohale, mis m. s. väljendub ka tol ajal juba üldiselt kõrvale jäävast vanast õigekirjutusest kinnipidamises ja õige tagasihoidlikus vahekorras eesti rahvuslikkude püüetega.

Paucker, Geistl. seit 1848, 52; Ristir. Pühap. leht 1906, nr. 3. *J. K.*

HAMMARSKJÖLD, Karl Hilarion Agaton, ajaloo-uurija, sünd. Stokholmis 13. IX 1848 ukj., õppis Upsalas ja sai 1888 ülemääraseks ning 1899 korraliseks amanuensiks Rootsi riigiarhiivis; suri 27. XI 1908 ukj. — H.-i tähtsamad uurimused Liivi ajaloo alalt on »Erik Dahlberg i Livland. En minnes bild utarbeted efter Dahlbergs brefsamlingar« (1887); »Bidrag till Livlands historia under Karl XI:s regering 1. Grefve Jakob Johan Hastfer« (Sv. Hist. Tidskr. 1888); »Ätten von Mengden och Livland under svenska väldet« (ibid. 1889). Neist on kaks esimest T. Christiani poolt tõlgituna ilmunud Balt. Monatschr.-is aa. 1888 ja 1891. Kirjutis Hastferist tekitas Baltimail palju meelehärmi (vrdl. B. M. 1894, Bd. 41, lk. 147—72).

Sv. Hist. Tidskrift 1908; Kr. Setterwall, Svensk historisk bibliografi 1875—1900 (1907).

A. R. C.

HANDTWIG, Georg, sünd. 1676 Tallinnas, surn. 14. VII 1733. A. 1698 määrati H. Pühalepa koguduse ajut. õpetajaks. A. 1703, pärast eelkäija lõplikku eemaldamist, määrati H. Pühalepa korraliseks pastoriks. A. 1711 valiti H. Kadrina kirikuõpetajaks, a. 1731 praostiks. — H. andis välja, Kadrina klk. talupoegade rahalisel toetusel, usupuhastus-püha jutluse, millele juurde lisas laulu »Jummala Sannast« ja Martin Lutheri eluloo: »Lühhikenne Kulotaminne Sest önsa Martin Lutterusse . . . Sündimissest . . .« (Reval, 1718).

Nord. Misc. IV, 69, XVIII, 130; Paucker, Geistl. 45, 184, 331; Recke-Napiersky II; Beise I.

A. R.

HANKO, August Johannes, sünd. 6. I 1879 Tartumaal, Kambja klk., Suure-Kambja v. päriskoha-pidaja pojana. 1900. a. sügisel astus H. Tartu ülikooli keemiat õppima, kuid siirdus paari kuu järel õigusteaduskonda, mille kursuse a. 1904 lõpetas. Auhinna-töö eest ettevõtjate-ühinguist sai H. 1903. a. kuld-auraha. Juba üliõpilasena oli H. a. 1902 »Postimehe« välispolitika-osakonda toimetanud. Ülikooli lõpetamise järel töötas H. 1904. a. augustist 1905. a. lõpuni »Post.« toimetuses. 1906. a. suvel läks H. Tallinna radikaalsema politilise ilmega ajalehe »Vaatleja« peatoimetajaks. Kui »Vaatleja« suleti, asutas H. selle asemele »Sõnumed«, oli selle pea- ja kord ka vastutavaks toimetajaks. Enne teise Riigivolikogu laialisaatmist arreteeriti H. 1907. a. juunis ja saadeti 3-nädalase Toompeal kinni-istumise järel sõjaseaduse kestuse ajaks Baltimaalt välja. Nüüd elas H. vaheldumisi Narvas ja Soomes, tehes kaastööd kodumaa ajalehtedele, kuni sõjaseaduse kaotamine temal 1908. a. sügisel võimaldas kodumaale tagasi tulla. H. astus »Päevalehe« toimetuse liikmeks, mis parajasti A. Perti käest uuestiasutatud osaühingu kätte üle läks. »Pvl.« juures töötas H. 1918. a. sügiseni. Kui leht parempoolsema politilise voolu häälekandjaks sai, lahkus H. a. 1918 selle toimetusest. 1918. a. detsembris läks H. Eesti Ajakirjanduse-büroo asemikuks Helsingi ja võttis endale varssi ka sõjaministeeriumi asemiku kohuste täitmise. Neis ameteis teotses H. kuni 1919. a. novembrini, mil J. Tõnisson tema oma esimesse kabinetti sõjaministriks kutsus. Tõnissoni esimese kabineti langemise järel 1920. a. suvel loobus H. politilisest elust ja andus ärilisele tegevusele. Ajakirjaniku töö kõrval harrastas H. ka ühistegevust. Ta avaldas selle ala kohta populaarse teose, oli keskühing »Estoonia« juhatuse liige selle asutuse loomisest saadik ja töötas erilise huviga laevanduse alal. Ühes kapten J. Pitkaga (vt.) asutas H. »Tallinna Laevaühisuse«, kutsus 1917. a. mereasjade edendamise seltsi ellu ja omas ka isiklikku laevasõidu-ettevõtet.

T.

HANS Kogovast, vt. **ANTS.**

HANSEN, Anton, vt. **TAMMSAARE.**

HANSEN, August Heinrich, dr. phil., ajaloo-uurija, sünd. 26. I 1813 ukj. Hannoveris, surn. 3. V 1849 Tartus. — H. õppis Hamelnis ja Bielefeldis ning 1832—35 Bonni ülikoolis usuteadust, oli siis esialgu kodu-kooliõpetaja, sai 1838 Tartu gümnaasiuumi ajaloo-õpetajaks ja 1840 ülikooli eradotsendiks; oli Õp. Eesti Seltsi aktiivsemaid liikmeid ja mõnda aega »Inland'i« toimetaja. Tähelepanu-väärt on H.-i töö Eesti arheoloogia alal, nimelt araabia rahade leidudest Eestis (*Recensio nummorum XLIII arabicorum . . .*, 1838, 24 lk.), mis ilmus hiljemini ka Verh. GEG, B. 1; peale selle on H. avaldanud Õp. E. S.-i väljaandeis ja »Inl.'is« artikleid Liivi ajaloost ja trükiks korraldanud Läti Henriku kroonika (*Scr. rer. Liv. I*, 1853).

Inl. 1849, nr. 19; [Th. Thrämer] Zur Erinnerung an A. H. (1849, 18 lk.). Vrdl. Tallgren, Zur Arch. Eestis, lk. 14. — H.-i artiklid on ilmunud Verh. GEG B. 1, H. 1—3, B. 2, H. 1—3; Inl. 1846, nr. 47 j. m.

R. K.

HANSEN, Gotthard v., ajaloo-uurija, sünd. 10. VIII 1821 Tallinnas riigiametniku pojana, õppis Peterburi ja Tartu ülikoolis 1841—46 filoloogiat ja ajalugu, oli 1848—54 Peterburi metsa- ja mõõduasjanduse-instituudi dotsent, alates a. 1854 Tallinna gümnaasiumi ajaloo- ja geograafia-õpetaja ja 1887—1900 Tallinna linna-arhivaar; suri 28. X 1900. — H. avaldas Liivimaa, eriti Tallinna ajaloo alalt rea töid, mis tugivad osalt trükkimatule ainestikule, olles siiski kompositsioonilt nõrgavõitu. Neist võiks mainida: »Die Kirchen u. ehemal. Klöster Revals« (1873, 3. trükk

1885); »Aus balt. Vergangenheit« (Tallinnas, 1894); »Geschichtsblätter d. rev. Gouv.-Gymnasiums . . .« (1881) j. m. H.-i koostatud on ka Tallinna linna-arhiivi kataloog (1896), mille II tr. praegu ilmumas.

Geschichtsblätter d. rev. Gouv.-Gymn. (1881). *R. K.*

HANSEN, Heinrich Johann, ajaloolane, sünd. 23. I 1819 Miitavis kaupmehe pojana, käis Peterburis koolis, astus juba 14-aastasena Narva kalevivabriku kontori ametisse, õppis vabal ajal edasi ja omandas aja jooksul m. s. inglise, prantsuse, hollandi, rootsi ja norra keele; oli hiljemini ametis ühes Narva kaubamajas ja selle kõrval tema poolt a. 1856 Narvas asutatud raamatukaupluse omanik. Juba varakult tekkis H.-il huvi ajaloo vastu; juhtumisi tema kätte sattunud Russowi kroonika koondas ta huvi Liivimaa, eriti Narva ajaloole. Hoolsa allikate uurimise esimeseks tulemuseks oli »Geschichte der Narvaschen Kirchen« (1855), mille H. annetas käsikirjas (300 lk.) Narva Jaani (saksa) kiriku nõukogule. A. 1858 ilmus H.-i tähtsam teos »Geschichte der Stadt Narva« (lisandused — »Supplemente« nr. 1 ja 2 ning »Ergänzende Nachrichten . . .« — ilmunud aa. 1860 ja 1864), mis küll moodsa ajalool. kriitika seisukohalt pole puudusteta, kuid esimese seesuguse teosena tähelepanu väärib. H.-i teeneks tuleb veel lugeda Narva linna-arhiivi korraldamist ja katalogiseerimist (1858–62) ning »Narvasche Altertums-Gesellschaft'i« asutamist (1864); 70-dail aa. vaibunud seltsi juures tekkis rikkalik muuseum. — A. 1868 asus H. Peterburi elama, kus ta käesoleva a. s. alul suri. Surma a. täpsalt teadmata.

Narva linna arhivaarilt Ed. Dieckhoff'ilt saadud teated. *R. K.*

HARDUNG, Johann Nicolaus v., sünd. Rotmerslebenis Saksamaal 17.II 1636. Õppimise lõpetanud, teenis H. Rootsi kun. Karl X Gustavi vägedes Poolas ja Taanimaal. A. 1661 sai H. Rõuge kirikuõpetajaks, a. 1673 Tartumaa praostiks, a. 1688 Liivimaa ülemkonsistooriumi assessoriks, a. 1696 kirikuõpetajaks ja praostiks Volmari. Surma sai H. 15. VIII 1702 venelaste Liivimaale sisse tungides. — Andreas Virginiusega (vt.) ja M. Schütziga töötas H. Uue Testamendi tartukeelse tõlke läbivaatamisel.

Napiersky, Pred.-Lex. III; Recke-Napiersky II. *K. K-l.*

HARLEM (Herlem), Egbert, humanist, sünd. Madalmail XV a. s. teisel poolel, teotses peamiselt Rostokis, asus kindlalt valitseva katoliku kiriku seisukohal, võttes osa võitlusist Lutheri vastu. Kutsuti Saaremaa piisk. Joh. Kieveli poolt Ronneburi päeval 28. VII 1521 tehtud otsuse põhjal Liivimaale kavatsetava »ladina kooli« rektoriks Vana-Pärnu, millise kooli ülesanne oleks olnud vaimulikkude ettevalmistamine; suvel 1522 tuli H. Saaremaale, et oludega tutvuda, pöördus aga varssi Saksamaale tagasi. 16. VII 1523 oli Kievel sunnitud H.-ile Rostokki teatama, et triviaalkooli asutamine segaste aegade tõttu tuleb edasi lükata. — H.-i-episoodis kajastub üks viimaseist Liivi katoliku kiriku katseist kirikl. olude parandamiseks katoliiklikus vaimus.

Allg. D. B., X; Arbusow, Einf. d. Ref. *R. K.*

HARNACK, Theodosius Andreas, sünd. Peterburis 22. XII 1816, stud. theol. Tartus 1834—37, siis Bonnis, Erlangenis, Berliinis, 1843–45 eradotsent Tartus, mag. theol. 1844, 1845—47 tegeliku usuteaduse erakorral. ja 1848–52 korral. professor Tartus, 1847 dr. theol., 1852—53 süstemaatilise usuteaduse prof., 1853–65 tegeliku usuteaduse prof. Erlangenis, 1865–75 jälle samal õppetoolil Tartus, 1867–69 usuteaduskonna dekaan, emeriteeritud 1875, suri 13. IX 1889 Tartus. — Teadusemehena avaldas H. rea pikemaid ja lühemaid kirjatöid usuteaduse, eriti tegeliku usuteaduse alalt, kus ta esineb kindla usutunnistusliku seisukoha pooldajana. Laialise tutvuse omandas iseäranis tema tegeliku usuteaduse raamat »Praktische Theologie«, 2 kd. (1877—78). Meie kodumaa kiriklikke olusid käsitleb H. eriti suuremas töös »Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde« (Erlangen, 1860, 400 lk.), esitades rohkesti väärtuslikku materjali kodumaa kiriku ja usuolude, eriti vennastekoguduse tegevuse ja ev.-lut. kiriku ja vennastekoguduse suhete valgustamiseks. Kuigi H. asub vennastekoguduse tegevuse mõju ja õigustuse suhtes rohkem ühekülgselt arvustavale seisukohale, on tema raamat ikkagi silmapaistvamaks tööks sel alal. Kohalikust ev.-lut. kirikuelust võttis H. Tartus elades tegelikult osa iseäranis jumalateenistuse-käsiraamatu (agenda) revideerimisel, mis puhul ta jumalateenistuse-korra küsimusi mitmes kirjatöös käsitles. Sügava asjatundmise tõttu oli H.-il praegu maksva jumalateenistuse-korra kindlaksmääramisel otsustav mõju. — H.-i poeg Adolf H. on tuttav usu- ja ajalooteadlane Berliinis; teine poeg on füüsika- ja kolmas farmakoloogia- ja füsikaalse keemia professor, neljas tuttav kirjandusloolane, kõik Saksamaal.

Napiersky, Pred.-Lex. III; Keussler, Forts., 81; Joh. Frey, Die Theolog. Fakultät d. Univ. Dorpat–Jurjew (1905), 216—19; Allg. D. B., L; Protest. Realenc., VII.

J. K.

HARTMANN, Hermann Eduard, maalija ja puulõikaja, sünd. 20. VII 1817. a. Tartus, omandas kunstilise hariduse alguses maalija Aug. M. Hageni juures kodulinnas, siis 1836.—40. a. Düsseldorfis ja Münchenis. Asus 1845. a. Tartu, kus 1857. a. valiti Õp. E. S.-i muuseumi konservaatoriks, missugust ametit pidas ligi veerandsada aastat. Suri sealsamas 26. XII 1880. H.-i kunstiline toodang koostub peamiselt paaristkümnest portreest ja arvurikkaist puulõikeist; viimastest, mis kujutavad oma enamuses vaateid Tartust, Narvast, Riiast ja nende ümbrusest, ilmus suur osa »Postimehes«, Eesti rahvakalendrites ja Läti ajakirjas »Pasaule«. Teaduslikult on tähtis H.-i poolt kokkuseatud ja puulõikepiltidega varustatud Õp. E. S.-i kogude kirjeldus, avaldatud Verh. VI (1871).

SB GEG 1880, 1881; Neumann, Lex.

A. V.

HARTNACK (Hartnaccius), Daniel, sünd. 20. XI 1642 Pommeris, surn. pastorina Bramstädtis 1708. Tema töist on nimetada »Kurtzer Entwurff Liefflandischer Geschichte . . .« (Hamburg, 1700, 252 lk.), mis on vanemaid teoseid liivi ajaloo alalt.

Recke-Napiersky II; Beise I.

R K.

HARUSIN, Aleksei, sünd. Moskvas 29. II 1864, lõpetanud Moskva ülikooli matemaatikateaduskonna, oli 1891. a. oktoobrist 1895. a. märtsini Eestimaa talurahva-asjade komisjoni sekretär. Hiljemini teenis H. riigikantseleis väljarändamis-peavalitsuse juhataja abina, Bessaraabia kubernerina, siseministri abina ja nimetati lõpuks senaatoriks. Avaldanud rea töid statistika, arheoloogia ja filoloogia alalt, m. s. ka põhjapaneva agraarstatistilise uurimuse „Крестьянское землевладѣніе въ Эстляндской губерніи по даннымъ 1892—94 гг." (Ревель, 1895). Selles, vene teadusteakadeemia poolt Uvarovi-preemiaga kroonitud teoses annab H. Eesti kubermangu statistikakomitee andmete põhjal ülevaate meie väikemaaomanduse eri liikide (talu- või popsikoht omanduse või rendi alusel jne.), suuruse ja maa omamissuhete ajaloolise kujunemise, eriti talude päriseks ostmise, kohta, võrreldes samal ajal Eesti kub. talurahva maaomanduse suhtelist suurust ja rahvastiku maaga küllastumise astet Vene sisekubermangude omaga.

Elulool. teated T. Vareselt. — Vrdl. E. v. Bodisco, Eine neue Publikation über den bäuerlichen Grundbesitz in Estland (B. M. 42., 335–45).

P. T.

HASSE (Leporius), Zacharias, esimesi usupuhastuse kuulutajaid Tallinnas, tuli Preisist Tallinna arvat. a. 1520, oli esmalt kaplaniks (abiliseks) Oleviste kirikus, kus mõne aja pärast (vahest juba 1523. a.) H. jutlused kujunesid evangeeliumiusu laadilisteks. Selle tagajärjel nõudis kogudus H.-t peaõpetajaks senise kirikhärra asemele, ja kui Oleviste kiriku patroon, Tallinna Mihkli naisklooster, sellega nõus polnud, määras kogudus ise H. »evangeeliumi karjaseks (pastoriks)« kevadel 1524, mille järel senine kirikhärra ametist loobus. — Katoliku aja lõpul oli m. s. ka Oleviste kirikus hakatud eestikeelseid jutlusi pidama; neid jätkati arvat. ka siis, kui koguduses evangeeliumi hakati kuulutama. Küsitav on aga, kas ka H. eesti keeles on jutlustanud ja selleks eesti keelt õppinud. 1524–29 oli Oleviste kirikus diakoniks Hermann Marsow (vt.), kes oma tüli tagajärjel Tallinna õpetajatega, m. s. ka H-ga, rae poolt tagandati. Peale Marsowi esineb H. kaastöölisena dets. 1527 veel kaplan Joachim Lemcke. — H. teeneks tuleb lugeda veel Joh. Lange (vt.) koostatud koguduse korralduskava läbivaatamine ja parandamine (a. 1524, ühes Marsowiga), mis siis lõplikul kujul raele esitati nime all »Kristliku korra kava kiriklikus valitsuses« (algkiri Tallinna linna-arhiivis, kus leiduvad ka mõned H.-le kuulunud, tema märkustega varustatud inkunaablid). — H. suri Tallinnas a. 1531 katku.

Mon Liv. Ant. I, 193, (Th. Hiärne kroonika); G. Carlblom, Entwurf zur Kirchen- u. Religions-Geschichte Esthlands (1850), lk. 2, 3; F. Bienemann, Die Anfänge unserer Reform. (B. M., 29., 440 jj.); Beiträge IV, 69, VII, 79; Paucker, Geistl. 334; Arbusow, Geistl., III Nachtrag (1913), lk. 77; Arbusow, Einf. d. Ref. (vt. register); Usupuhastus eestlaste maal (1924), lk. 30 j., 37 j., 87, 91.

O. S.

HASSELBLATT, Arnold, ajaloolane ja Balti-Saksa ajakirjanik, sünd. 4. III 1852 Kambja kirikumõisas praosti pojana, õppis 1870—74 Tartu ülikoolis ajalugu, (prof. H. Ulmanni, R. Hausmanni ja A. Brückneri j.). Läks peale Tartu ülikooli lõpetamist 1875. a. Göttingeni edasi õppima (Georg Waitz'i j. t. õpetl. j.), kust 1876. a. kodumaale tagasi tuli ja »Neue Dörptsche Ztg'i« teiseks toimetajaks astus; 1888. a. saadik selle, 1897. a. »Nordlivländische Zeitung'iks« ümbernimetatud lehe peatoimetaja kuni 1914. a. sügiseni, mil leht ilmasõja puhkemisel suleti. H.-i toimetusel ilmus leht, mis asutamisel kavatsetud Balti-Saksa vabameelsemate ringkondade häälekandjana, alalhoidlikus vaimus, esinedes seniste positsioonide kindla kaitsjana. 1918. a. dets. kuni 24. XII 1918. a. ja 16. I 1919. a. kuni lehe kinnijäämiseni 1920. a. juunikuul toimetas H. »Dorpater Zeitung'it«. 1920. a. septembrist saadik on H. Tartu linna-arhivaar. — H. on paljudes seltsides, m. s. 1876. a. saadik Õp.

E. S.-is tegev olnud. Peale ajakirjades, m. s. »Post.« ja »Odamehes«, rohkel arvul avaldatud vähemate kirjutiste ja uurimuste on temalt ilmunud hulk saksakeelseid kirjutisi, milledest mainitagu: »Otto Anton Pleyer« (Russ. Revue 1875); »Das erste Jahrh. des Bestehens der Dorp. Allgem. Witwen- u. Waisen - Verpflegung - Anstalt 1781—1881« (1882); »Das älteste Kirchenbuch von Camby 1719—1759« (1882); dr. med. G. Ottoga koos: »*Album Academicum* der Kais. Universität Dorpat« (1889), ja samuti »Von den 14 000 Immatrikulierten Dorpats« (1891); »Die Ehrenlegion der 14 000 Immatrikulierten« (1893); peale selle mõned artiklid ajakirjas »Balt. Monatschr.«, »Deutsche Monatschr.« j. m.

Alb. Acad. lk. 639; otseteel saadud teated.

A. Kr.

HASTFE(H)R, Jacob Johann, Liivimaa kindralkuberner, sünd. Tallinnas 11. XII 1647 Harjumaa rüütelkohtuniku Ewald H.-i ja Emerentia Veronica, sünd. v. Mengden'i, pojana. — A. 1666 astus H. sõjateenistusse Riia garnisonis, kuid siirdus juba järgmisel a. Stokholmi, kus ta sai kojajunkruks, ja teenis siis laevastikus. Ta sai noore kun. Karl XI heaks sõbraks; kun. tähtsamate nõuandjate Joh. Gyllenstjerna ja Klas Flemingiga sõlmitud sugulussidemete tõttu läks H.-i karjäär väga ruttu. A. 1675 on ta sõjalaevastiku major, a. hiljemini kun. ihukaardi major ja samal a. ooberstleitnant, 1677 ratsa- ja jalaväe ihukaardi ooberst. Peale Taani sõjakäigust osavõttu, kus ta oli end näidanud eriti julge ja osava sõdurina, sai H. kun. täielise usalduse osaliseks; Karl XI valitsussüsteemi veendunud toetajana osutus ta kohaseks isikuks kun. plaanide teostamisel. Et Liivimaa valitsuse etteotsa oli vaja energilist, osavat ja kun. plaanidega tutvunud isikut, määratigi H. veebr. 1686 »Liivimaa kuningl. hertsogkonna ja Riia linna kuberneriks«. Eelmisel päeval oli ta ülendatud jalaväe kindralleitnandiks. Ehkki nimepidi esialgu kuberner, oli H. faktiliselt mainitud provintsi kindralkuberner, kelleks ta järgm. a. algusel ka vormiliselt määrati. Samal ajal sai ta ka kun. nõukogu liikmeks. Ta ülendati, a. 1678 vabahärraks saanud, krahviks. Ja vaevalt 2 a. möödunud, nimetati H. sõjamarssaliks. Liivimaa kindralkuberner oli ta oma surmani 24. XII 1695. — H.-i tegevus Riia kindralkubernerina on suure tähtsusega Liivi ajaloos. Ei või salata, et Karl XI oli temas leidnud haruldaselt energilise ja sihikindla valitsusjuhi, kes, ise provintsist pärit, hästi teadis, kelledega temal tegemist oli Rootsi ainuvalitsusliku kun. plaanide teostamisel. Ta oli vali ja halastamatu, abinõudes hoolimatu, nagu needki, kellede vastu tal tuli võidelda, ta oli valmis intriigidele vastama intriigidega, ja kun. täielise usalduse osalisena võis ta teostada, mida soovis. Peab möönma, et H. oli suurepärase organiseerimisanniga ametnik. Ta korraldas uuesti Liivimaa keskvalitsuse. Kuninganna Kristiina aegadest oli Riia kindralkuberneri ja kuberneri kõrval püsinud peasekretär, kes alati oli olnud assistentsnõunik. See koht kaotati ja asemele asutati maasekretäri amet, mis mõne aja järel juba muudeti kindralkuberneri sekretäri ametiks. Eesmärgiks oli muidugi võimalikult suurema võimu koondamine kun. usaldusmeeste kätesse. H. püüdis anda ka Liivi ametnikkudele selle bürokraatliku kasvatuse, mis oli omane Rootsi ametnikkudele, ja tema püüete mõju on nähtavasti olnud väga sügav ja kestev. Näeme H.-i juhtivat kätt ka omavalitsuste organiseerimisel. Tema mõjukas esinemine Tartu linna administratsiooni korraldamisel, mida nähtavasti oli hädasti vaja, näitab ilmekalt H.-i energiat. Ka kooli- ning kirikualal on H. organisaatorina teotsenud. Tema ajal pandi maksma Liivimaal Rootsi uus kirikuseadus a.-st 1686, korraldati uuesti ülemkonsistoorium Tartus, kaotati aadli patronaadiõigus. Ehkki H.-ist on tahetud väita, et ta sugugi polnud kõrgema hariduse toetaja, vaid vastuoksa vaenuline kultuur-ettevõtteile, on siiski Tartu ülikooli, mille kantsleriks ta määrati, restaureerimine a. 1690 suurelt osalt H.-i teene. Mitmed tema kirjad lubavad oletada, et tema harrastused on elavalt ulatunud ka teistele vaimlistele aladele. — Mõisade reduktsiooni kaudu on H. saanud siiski kõige tuttavamaks ja omandanud ka palju vaenlasi. Juba H.-i eelkäija Liivimaa kindr.-kub. ametis, Krister Horn, keda kun. pidas liiga loiuks ja pehmeks reduktsiooni teostamisel, oli Liivi mõisnikkude meelest olnud liiga vali ja halastamatu. Võib arvata, missugune opositsioon ootas H.-i, kui ta nüüd täie energiaga asus mõisade tagasivõtmisele. Raske on öelda, kas reduktsioon siin palju suurema valjusega teostati kui mujal Rootsi riigis. Et see siin suuremat kõmu ja meelepaha äratas kui mujal, oleneb vist küll juhtivate klasside iseloomust ja vaadetest. Suured mõisade donatsioonid olid siin tihti sündinud tingimustel, mis riigile olid rasked ja sellepärast nüüd pidid tühistatama. Reduktsiooni läbi sai valitsus $^{5}/_{6}$ Liivimaa adramaadest tagasi, ja sissetulekud kasvasid jõudsalt. Selle tõttu oli võimalik teostada provintsis mitmeid uuendusi ja muudatusi. — Just eriti reduktsiooni arvele peame kirjutama asjaolu, et opositsioon H.-i ja Rootsi valitsuse vastu kasvas Liivimaal ootamatul määral. Oposit-

sioon võttis tarvitusele kõik abinõud, ja on arusaadav, et H.-i taoline mees ei saanud jääda kahtlevale ja äraootavale seisukohale. — 1690. a. maapäev saatis oma saadikud, Patkuli ja Budbergi (vt.), Stokholmi, kus nad kuni 1691. a. lõpuni viibisid. H.-i seisukoht kun. juures oli siiski niivõrt kindel, et ta jäi püsima kõigist kaebustest hoolimata. Liivi aadlimehed ei annud järele, Patkul põgenes välismaale, ja kui opositsioon vähemalt Rootsi võimukandjate arvates läks liiga kaugele, kaotati kun. määrusega dets. 1694 Liivi iseseisva maapäeva ja maanõukogu instituut. Samadel päevadel mõisteti Patkul äraandjana surma. Juba järgmisel a. suikus igavesele unele H., kelle viimseid päevi isiklikud mured olid tumestanud. — H.-i suhtes on mitmed ajaloolased jõudnud hukkamõistvale arvamisele, nende hulgas koguni nii tõsine uurija, nagu F. F. Carlson. Et H. oli iseloomult vali ja halastamatu ja et temas oli kaunis palju karjäärihoolsust, peab vist küll möönma. Kuid peame meeles pidama, et ta oli sama aadli liige, kelle poolt teda on nii valjult hukka mõistetud, ning võib tõepoolest mõne rootsi uurijaga küsida, kas teda siis madalamalt tuleb hinnata kui ta vastaseid Liivimaal. Vaevalt saab aga salata tema eriliselt suuri organisatoorilisi võimeid, energiat ja sihikindlust.

Rootsi biograaf. käsiraamatud; G. Anrep, Svenska adelns ättartaflor II (Stockholm, 1861); Seraphim, Livl. Gesch. III[II]; A. Buchholtz, Beitr. zur Lebensgeschichte J. R. Patkuls (1893); A. Hammarskjöld, Bidrag till Livlands historia under Karl XI-s regering I. Grefve J. J. Hastfer (Sv. Hist. Tidskr. 1888); F. Bienemann, Aus J. J. Hastfers administrativer Praxis (Birkenruh-albumis, 1908). *A. R. C.*

HAUSMANN, Richard Gustav Gotthard, sünd. 28. XI 1842 Võrus kuldsepp August Franz H.-i pojana, õppis Tartu ülikoolis 1862 I sem. alates keemiat, 1862 II sem. aga oma tõelisele kalduvusele vastavalt ajalugu. Siin avaldas temale suurt mõju C. Schirren (vt.) niihästi oma Balti ajaloo käsitlemisviisiga kui ka oma valju metoodilise koolitusega, mis ka ajaloo abiteadusi arvestas. Oma stuudiumi Tartus lõpetas H. 1868 kandidaadina. Samal a. läks ta Göttingeni, et oma õpinguid seal Georg Waitz'i juures jätkata. Viimase juures omandas ta eeskätt arusaamise õigus- ja riigiõigus-ajaloolisis küsimusis, samuti tutvus ta Waitzi seminaris allikate kriitikaga. Et ajaloo abiteadusis täieneda, õppis ta veel ühe semestri Viinis Th. Sickel'i juures. Oma õpingud välismaal lõpetas ta oma (hiljemini Tartus magistridissertatsioonina esitatud) tööga »Das Ringen der Deutschen und Dänen um den Besitz Estlands bis 1227« (Leipzig, 1870). 1870. a. Tartu tagasi pöördunud, promoveeris H. magistriks ja habiliteeris eradotsendiks, peale seda kui ta end, mitte ilma esialgse kaalumiseta, akadeemilisele kutsele pühendanud. Dotsendina reisis ta veel kord teaduslikul otstarbel Göttingeni; 1874. a. sai ta erakorraliseks ja 1880, peale doktori kraadi saavutamist, korraliseks professoriks. Venestamise aegu lõppes tema tegevus Tartus a. 1897; ta nimetati professoriks Odessasse, kus ta aga õppetegevusse ei astunud. 1898 pensioneerituna pöördub H. Tartu tagasi. Siin jätkab ta oma uurimusi, loeb ajuti ka erakombel kursust Balti ajaloos. Juba varakult arenenud närvihaigus tekitas H.-il tihti depressioone ja melanhooliat ja mõjutas ta töövõimet. 1913. a.-st raskelt kannatades suri ta keset enamlisi segadusi 19. XII 1918. — H.-i pikk ja tagajärjekas õppetegevus Tartus ulatus mitte ainult Balti, vaid ka Euroopa, eriti keskaja, üld-ajaloole (uuema ajaloo alal teotses 1875. a. Tartu kutsutud O. Waltz). Oma ajalooteaduslikes harjutusis (seminarides) eelistas H. allikate kriitikat ja monograafilisi uurimusi. Tema elutööks pidi olema Vana-Liivimaa ja Saksa-Rooma riigi suhete täieline käsitlus: seda ainet käsitlesid tema omad ja ta õpilaste tööd, selleks kogus ta materjali välismaade arhiivides oma õppevaheaja-reisidel. Lõplik kokkuvõte jäi aga temast tegemata. — Vahest just see asjaolu, et ta õppetegevus mõnes suhtes rahuldust ei pakkunud, sundis teda oma tööala laiendama eelajaloolisele arheoloogiale: otsekohest äratust selleks andsid C. Grewingk (vt.) ja eriti G. Löschke (vt.), kes tema kõrval Tartu ülikooli õppejõuna teotses. Arheoloogina oli H. pigemini vana kooli esindaja, mis rõhutas õhutust, kogumist, määramist ja konserveerimist: moodis tüpoloogia käsitlusviis puudus H.-il. Jääva väärtusega on aga tema ülevaated arheoloogilistest leidudest Läänemere provintsides, mis ta esitas Riias 1896. a. peetud X arheoloogilise kongressi ja 1908. a. peetud I Balti ajaloolaste päeva puhul. Ülikooli õpetajana oli ta oma õpilaste suhtes rohkem äraootav kui mõjutav: leidis ta sihikindla püüde, siis võis ta sellest isiklikult ja püsivalt huvitatud olla. Tema õpilaste seast olgu nimetatud: par. H. Bruiningk (Riia), J. Haller (Tüübingen), A. v. Gernet (Peterburi), N. Busch, A. Feuereisen, A. v. Hedenström, W. Wulffius, H. Lichtenstein (Tartu), A. Spreckelsen, J. Sitska, O. Greiffenhagen (Tallinna), P. Rohrbach (Berliin), P. Girgensohn (Upsala).

H.-i kirjanduslik tegevus on olnud suurem, kui seda lasevad oletada tema vähesed tuntud suuremad teosed. Allg. D. Biogr.'s,

eeskätt Õp. E. S.-i ja Riia Aj. ja Muins. S.-i aastaraamatuis (SB), kui ka Balt. Monatschr.'is ja Balti saksa ajalehtedes on H. avaldanud rea vähemaid artikleid. Suuremaist töist olgu mainitud: ajaloo alal, peale juba nimetatud mag.-diss.'i, »Studien zur Gesch. Königs Stephan v. Polen« (doktoridiss.), 1880, kui ka J. Renneri kroonika väljaandmine ühes K. Höhlbaumiga (1876). Vähemaid töid: »Der St. Peterhof in Nowgorod« (B. M. 1904); »Studien zur Gesch. Pernaus« (1906); »Ueber das Dörptsche Ratsarchiv« (1873); »Über d. Verhältnis d. livl. Ordens zum Röm.-Deutsch. Reich im 16. Jahrh.« (B. M. 63.); »Ein Zweikampf vor Reval im J. 1418« (B. M. 51.). Arheoloogil. töödest mainitagu: »Katalog der Ausstellung zum X Archäol. Kongress in Riga« (1896); »Übersicht über d. archäol. Forschung in d. Ostseeprov. im letzt. Jahrzehnt« (Arbeiten d. I Balt. Historikertages, Riga, 1909).

O. Freymuth, R. H. ja A. M. Tallgren, R. H. als Archäologe (mõlemad SB GEG 1922). — Vrdl. ka Ajalool. Ajakiri 1922, lk. 53—57. *O. G.*

HEHN, Johann Martin, sünd. Königsbergi lähedal 20. VIII 1743 (ukj.?), õppinud Halle ülikoolis 1763—66; 1766 Tartu ühend. riigi- ja linnakooli juhataja, 1769. a. ordineeritud Tartu Jaani kiriku abiõpetajaks, 1776 Otepää kirikuõpetajaks; surn. 16. VI 1793. Tööd: »Jutto Nink Moistu Könne, Ma-Rahwa Tullus Nink Röömustamisses trükkitu«, Dorpat, 1778, 40 lk., tartumurdelised mõistujutud ja valmid. Välja annud: »Verzeichniss der Bücher u. Münzen des Justiz-Bürgermeisters der k. Stadt Dörpat Fr. Conr. Gadebusch« (Dörpat, 1789). Käsikirjana olevat H. järele jätnud eesti keeleõpetuse. Gadebusch kõneleb ka eesti sõnaraamatust ja Piibli tõlkest, mida järelejäänud paberites siiski ei leiduvat (Recke-Napiersky järele).

Recke-Napiersky II; Napiersky, Pred.-Lex. III; A. Feuereisen, Der Buchdrucker M. G. Grenzius u. die Begründung d. »Dörptschen Zeitung« (Verh. GEG XXI, 1). *A. O.*

HEIBERG, Marie, kirjanik, sünd. 1890 Urvastes, kus sai ka esialgse hariduse; elas hiljemini mõned aa. Tartus raskeis ainelistes oludes; avaldas töid Noor-Eesti väljaannetes, »Vabas Sõnas«, »Momendis«, »Lindas« j. m., tarvitades vahel varjunime »M. Heinamägi«; nüüd juba kauemat aega raskelt närvihaige. — H.-i kirjanduslik tegevus algas õieti varakult. 15. eluaastal oli ta esimene luuletuskogu, »Murelapse laulud« juba valmis. Raamat ilmus järgmisel a. (1906) ja äratas tähelepanu oma naiivse värskusega. Siin on vorminõrgad värsid segamini meeleolutseva proosaga, kuid leiduvad ka mõned sisult ja vormilt küpsemad luuletused. H.-i järgmised raamatud, luuletuskogu »Luule« (1913) ja jutustused »Elukevade« (1910) ning »Enne viimset päeva« (1914) avaldavad andi ja ka teadlikumat suhtumist oma ülesandesse, kuid autori hariduslikud ning muud ebasoodsad eeldused takistavad ometi ta teoste mõjulepääsu. Väärtuslikuimad on mõned luuletused ja jutustus »Elukevade«. *F. T.*

HEIKEL, Axel Olai, sünd. Ahvenamaal Brändö's 28. IV 1851, õppis a.-st 1869 Helsingi ülikoolis, sai 1889 ülikoolis etnograafia dotsendiks, 1893 arheoloogil. komisjoni intendendiks, suri Helsingis 3. IX 1924. H. omab silmapaistvat kohta Soome rahvateaduses; ta on m. s. Soome vabaõhu-muuseumi isa. Tema töist on Eesti suhtes tähelepanu-väärt: »Die Gebäude der Ceremissen, Mordwinen, Esten u. Finnen« (1888); »Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen u. in Setukesien« (1909). Viimane töö on H.-i mitmel puhul (eriti aa. 1901 ja 1902) Eestis ettevõetud uurimisreiside tulemus.

E. Kirj. 1924, nr. 9; Tietosanakirja III. *R. K.*

HEINZE, Otto, kindralmajor, sünd. 27. II 1877 Peterburi kub. Jamburi mk. põllumehe pojana, astus peale tarviliku hariduse omandamist kodus 1897. a. vabatahtlikuna 92. jalaväe-rügementi (Narvas) teenistusse, lõpetas a. 1901 Peterburis sõjakooli, teenis ohvitserina vene sõjaväes, ilmasõjast osa võttes, kus ta a. 1916 polkovniku (koloneli) aukraadi omandas, asus 1918. a. Narva elama, astus 1. XI 1918 Põhja-Lääne armee teenistusse; siirdub sealt aga 21. XII 1918 eesti sõjaväkke, saades I jalaväe-rügemendi ülemaks. Rügemendi ülemana ja 21. X 1919 alates diviisi ülema abina on H. Eesti vabadussõjast algusest lõpuni osa võtnud, eriti silma paistes venelaste ägedate pealetungimiste ajal Narva frondil 1919. a. lõpul. — A. 1920 ülendati H. kindralmajoriks ja nimetati sama a. lõpul II diviisi ülemaks, milliselt kohalt ta 1. VII 1921 siirdus I diviisi ülemaks.

Isikl. saadud teated. *T.*

HEITZIG, Hermann Johann, sünd. XVII a. s. II poolel. A. 1710 leiame H.-i kirikuõp.-na Kosel. A. 1715 nimetati ta konsistooriumi erakorral. assessoriks, a. 1721 asepraostiks ja 1738 praostiks. Suri 25. IX 1740. H. võttis osa H. C. Wrede poolt kirjastatud kodu- ja käsiraamatu (ilmus 1721 Halles) keelelisest läbivaatamisest ja ümbertöötamisest. Parandus õnnestus hästi, mille tagajärjel terve rida uusi trükke ilmus.

Recke-Napiersky II; Beise I; Paucker, Geistl. 26, 44, 146. *A. R.*

HELISALU vt. NEUMAN.

HELLAT, Aleksander, sünd. 8. VIII 1881 Tartus. 2-a. Peterburi sõja-arstiteaduse akadeemias viibimise järel astus H. Peterburi ülikooli õigusteadust õppima. Lõpetanud ülikooli a. 1909, asus H. Riiga J. Jaaksoni juurde vannutatud advokaadi abiks ja sai 1914 vannutatud advokaadiks. Riia evakueerimise aegu 1915 pidi H. Riiast lahkuma, asus esiti Narva ja siis 1916 Tallinna advokaadiks. 1917. a. aprillis valis Tallinna Tööliste ja Sõjaväe Saadikute Nõukogu H.-i Tallinna miilitsaülemaks (vastaskandidaat K. Päts jäi vähemusse), millisel kohal ta viibis 1918. a. jaanuarini. Okupatsiooniaeg lõppenud, määrati H. sama a. sügisel Tallinna politseiülemaks, kuid siirdus varssi Tallinna linnapeaks. 1919. a. mais lahkus H. viimasest ametist, oli lühemat aega Eesti vabariigi prokuröriks, kuid valiti Asutava Kogu poolt 1919. a. juulis O. Strandmanni kabinetti siseministriks Eesti sotsiaaldemokraatliku töölistepartei esindajana V. Kingissepa kaudu põhjustatud A. Oinase lahkumise järel sellelt kohalt. J. Tõnissoni esimeses kabinetis 1919. a. novembrist 1920. a. juulini püsis H. samuti siseministri kohal. Siseministrina teotses H. energiliselt sise-julgeoleku kindlustamisel, hajutas 1919. a. augustikuu lõpul ametiühingute kongressi Tallinnas ja saatis 102 vangistatud ametiühingute tegelast läbi sõjalise frondi Venemaale, kusjuures 26 isikut Irboska all ühe Eesti väeosa poolt seni selgitamata asjaoludel surmati. Valitsusest lahkumise järel määrati H. esiti Riigikohtu prokuröriks, siis aga 1920. a. oktoobris Eesti vabariigi täisõiguslikuks esindajaks ja 1921. a. veebruaris E. V. saadikuks Läti valitsuse juurde. Sama a. lõpul saadeti H. erakorraliseks saadikuks ja täisõiguslikuks ministriks Poolasse. 1922. a. aprillis määrati H. samale kohale Ungari ja 1922. a. oktoobris Rumeeniasse, jäädes ka Poola saadikuks. Kui 1922. a. novembris J. Kukk valitsuse kokku seadis, kutsus ta H.-i, kes vahepeal E. s.-d. töölisteparteist oli eemale jäänud ja nüüd erapooletuna esines, välisministriks. J. Kukk'e kabineti lahkumise järel teise Riigikogu algusel määras K. Pätsi valitsus 1923. a. augustikuus H.-i erakorraliseks saadikuks ja täisvoliliseks ministriks Soome valitsuse juurde välisministriks kutsutud. F. Akeli asemele. *T.*

HELLAT, Karl, sünd. 7. V 1862. a. Nõo klk. Tartumaal talurentniku (hiljemini taluomaniku Sangastes) pojana, õppis 1884. a. alates Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas, mille ta a. 1889 cand. jur. kraadiga lõpetas. Aa. 1889—99 oli H. Haapsalu ülem-talurahvakohtu esimees, tarvitades erandina oma asjaajamises veel eesti keelt ja õhutades üldse Läänemaal rahvuslikku iseteadvust. Ka võttis H. osa esimese Läänemaa laulupeo korraldamistöödest, asutas a. 1895 Eesti karskusseltsi »Kungla« Haapsalus ja oli selle seltsi esimees, kuni ta kuberner Skaloni survel pidi seltsist välja astuma. Omandanud Vene võimude silmis kardetava isiku kuulsuse, oli H. a. 1899 sunnitud Eestist lahkuma ja asus Novgorodi kuberm. Ustjužna linna kohtuniku kohale. Lääne maakonna poolt ülesseatud kandidaadina valiti H. 1906. a. Vene esimese riigivolikogu liikmeks ja pidi selle laialisaatmise järel Viiburi üleskutsele allakirjutamise eest kolm kuud vangis istuma. Vangist vabanenud, hakkas H. Peterburis advokaadiks ja juhatas samal ajal Vene tööstus- ja kaubanduspanga juriidilist osakonda. Aa. 1912—14 oli H. selle panga Vindavi osakonna ja aa. 1915—19 Golta osakonna (Ukrainas) juhatajaks. Panga sulgemise järel enamlaste poolt asus H. Odessase elama ja esines Odessa Eesti Seltsi volitusel kohalikkude eestlaste huvide ja õiguste kaitsjana enamliste võimukandjate ees, päästes mitukümmend eestlast vangikojast. Mais 1921 vangistati H. ise ja hoiti pantvangina kinni sama a. detsembrini, mil ta vahetati Eestis kinnivõetud kommunistide vastu. Maikuust 1922. a. alates oli H. Tallinna-Haapsalu rahukogu alaline liige kuni 1926. a. kevadeni, mil ta äsjaasutatud maapanga direktoriks määrati. *T.*

HELLAT, Peeter, eelmise vend, sünd. 7. II 1857. a. 11-da lapsena 12 hulgas, Tartumaal, Nõo klk., Aru v. Kõglil, kus ta isa Peeter oli rentnikuks. Hellatite perek. põline asupaik oli Sangaste klk., Keeni v. Hällatu talu, millest ka perek. nimi saadud. Oma lapsepõlve on H. veetnud Sangaste v. Savil, millise talu tema isa varssi peale Peetri sündimist omandas. H. käis ainult ühe talve külakoolis, oli siis 15 a. vanuseni kodus, mil ta oma vanema venna Kristjani, kellel oli Peterburis tisleritöökoda, toetusel Tartusse algkooli viidi. Jaolt koolis käies, jaolt väljaspool õppides lõpetab H. keskkooli juunis 1880 ja astub sama a. augustis Tartu ülikooli arstiteadust õppima. Elavalt üliõpilaselust (korp. »Vironia« ja Eesti Üliõpil. Seltsi asutamisest) osavõtmise peale vaatamata lõpetab ta 1886 kursuse. 1888 omandab ta dr. med. astme väitekirjaga: Eine Studie ueber die Lepra in den Ostseeprovinzen. — Prof. v. Wahli virgutusel oli H. juba üliõpilasena omale ülesandeks teinud leepra üle Liivi- ja Kuramaal ligemaid teateid muretseda. Suvistel õppevaheaegadel 1885, 1886 ja 1887 reisis H. Liivi-, Saare- ja Kuramaad mööda ümber, leeprahaigeid registreerides ja nende olusid uurides, pannes pearõhku haiguse levimisvõimalustele. Oma töö tagajärjed võttis

ta oma väitekirjas kokku. Teada oli seni Liivimaal 108 leeprahaiget, H. leidis neid aga 276, kolmes Läänemere kuberm. kokku 378. H.-ile näis, et haigus päritav ei saa olla, sest kui haigus lapse-eas algab, jäävad suguorganid väljaarenemata. Haigete elutingimused rääkisid ka toidu kui haiguse põhjuse vastu, küll aga tõendasid kõik tähelepanekud, et haigus inimese küljest inimese külge nakkav peab olema. Selle järele oleks kõige mõjuvam abinõu haiguse vastu võitlemisel haigete isoleerimine haigemajades. H.-i esitatud andmed toetasid nii vastuvaidlemata tema oletusi, et pidalitõbiste isoleerimiseks haigemajade asutamisele mindi. Kui sel viisil pidalitõbiste arvu silmanähtavalt on suudetud vähendada, siis on seejuures H.-il suured teened.

Et H. oma laiaulatuslikele tervishoidlikele kavatsustele kodumaa mõõduandvais ringkondades tarvilikku toetust ei leidnud, otsustas ta Peterburi elama asuda, enne seda aga välismail oma teadmisi laiendada. Ta töötas umbes 1 a. Pariisis, peaasjalikult kõrva-, kurgu- ja ninahaiguste alal, peale seda pool a. Londonis ja asus siis, venna Kristjani toetusel, Peterburi praktiseerivaks arstiks. Praktika edenes aga väga visalt. Et oma erialal tööd leida ja kogemusi korjata, oli ta sunnitud paaris heategevas asutuses tasuta haigeid vastu võtma. H.-i eriala nõudis head kirurgia tundmist. Oma teadmiste täiendamiseks sellel alal astus ta volontäär-assistendina prof. Ratimov'i juurde ja töötas seal 5 a.

Peterburis oli iga haigemaja ümber kogunenud kindel arstide ringkond; sellest väljaspool seisev arst oma haigemajasse saadetud haigeid ise ravitsema ei pääsnud. H.-il läks korda salga arstisid kokku saada, kes samasuguses seisukorras olid kui temagi, ja ühiselt nendega erahaigemaja avada. Sest ajast peale hakkas tema käsi ka praktika poolest ikka paremini ja paremini käima ja ta tõusis oma erialal Peterburi kõige lugupeetavamate arstide hulka. H.-i eestvõttel asutati »Peterburi kõrva-, kurgu- ja ninaarstide Selts«, mille esimeseks esimeheks ta valiti. 1908. a. peeti H.-i eestvõttel esimene Vene kõrva-, kurgu- ja ninaarstide üleriiklik kongress, kusjuures jälle H. oli juhatuse hingeks. 1911 ärapeetud üleilmliku kurgu-, kõrva- ja ninaarstide kongressi juhatusse oli Venemaa poolt H. valitud ja H. oli ka ühe kongressi peaaine referendiks. Oma erialalt on H. sise- ja välismaa teaduslikkudes ajakirjades suure hulga artikleid kirjutanud; ta oli Vene eriajakirja „Ежемѣсячникъ ушн., носов. и горлов. бол." asutajaid ja redaktsioonikomisjoni liige.

Kuigi H. oma erialal õige silmapaistvale seisukohale oli tõusnud, tema praktika sõna täies mõttes »*praxis aurea*'ks« oli muutunud, tema keisrinna Maria asutuste konsultantarstiks oli nimetatud, ei seisa H.-i peatähtsus siiski tema teaduslikus võimises ega tema arstlikus tubliduses, vaid tema töös Peterburi eesti seltskonna kui ka üldse oma kodumaa käsuks. Peterburi eesti elu keskkohaks pidi olema »Peterburi Eesti Heategev Selts«. H.-i Peterburisse asumisel oli selle seltsi tegevus kaunis soiku jäänud. H. astus seltsi liikmeks ja hakkas seal varssi nii elavat tegevust avaldama, et ta ligematel valimistel esimeheks valiti. Palju oma ajast pühendas H. seltsile. Tal läks korda sinna suuremat osa tähtsamaist Peterburi eestlastest koondada ja oma 7-a. esimeheks olemisel seltsile niisugust tähtsust anda, et kõik Peterburi eestlaste tähtsamad ettevõtted siit oma algatuse on saanud. — A. s. pöördel Peterburis enam ja enam hoogu võttev politiline käärimine kiskus ka H.-i kaasa. Ühinedes käremeelsete uuendustenõudjatega ei leidnud ta enam endisel viisil aega Eesti seltsi elust osa võtta, lahkus selle juhataja kohalt ja andus enam ja enam üldpolitikale. »Rahvaste Ühingu« ja »Žurnalistide Ühingu« nimeliste seltside asutajate seas seisis ta esirinnas. 1907. a. katsus ta kodumaa käremeelsete abil II riigivolikokku saada, kuid katse ei õnnestunud. Kui reaktsioon jälle võimule pääsis ja tema politika mõtteosalised Peterburi Vene ringkondades, kes oma nõudmistes ülikäredad olid olnud, jälle rahulikeks kodanikeks muutusid, tundis H. nii suurt pettumust, et üldpolitika täiesti jättis ja õige lõdvaks läinud sidemeid Eesti seltskonnaga jälle uuendama hakkas.

Kuna H. oma esimeses tegevusjärgus Peterburi Eesti seltskonnas pearõhku oli pannud rahvuslikkude, hariduslikkude ettevõtete peale, pöördus tema tegevus nüüd tulunduslikkude küsimuste poole. Ülemineku-ettevõttena ühelt alalt teisele võiks nimetada kirjastusühingu »Ühiselu« asutamist, mille tähtsamate asutajate hulka H. kuulus. »Ühiselu« kirjastusel hakkas päevaleht »Peterburi Teataja« ilmuma ja »Ühiselu« trükikojas ilmus pärast H.-i »Tervise õpetuse« II trükk.

Tulunduslikult sõltuti kodumaal seni veel täiesti kohalikkudest saksa raha-asutustest. Tõusva rahvusliku tunde, tõusva hariduse ja suureneva jõukuse õlul algas eestlaste vabastusvõitlus tulunduslikul alal. Algas vastastikuste laenu-hoiu-ühingute ja krediitühingute asutamine, mis ootamata ruttu edenes ja häid tagajärgi andis. See kõik ahvatles Peterburi eestlasi järeletegemisele. Kergesti saadi laenu- ja hoiu-ühingu käimapanemisega korda, mõnesuguseid raskusi tuli ära võita krediitühingu asutamisel. Alles kui

ühingu nimest sõna »Eesti« ära jäeti ja see »Põhja Krediit-Ühisuseks« nimetati, saadi avamisluba. Mõlema nimetatud ühingu ellukutsumisel oli H. asutajate hulgas juhtival kohal. Oma viimastel eluaastatel oli H. Peterburi eesti seltskonnas säärase lugupidamise võitnud, et iga tähtsama ettevõtte puhul, iga keerulisema küsimuse lahendamisel tema kui elukogenud usaldusmehe nõu küsiti. — Suurema tähtsuse kodumaa kohta omandas H. oma »Tervise õpetuse« kirjutamisega. Pidalitõve uurimisreisidel oli ta ära tunnud, kui tarvilik on rahvale üldiselt arusaadav õpetus keha tegevusest ja selle riketest ning nende eest hoidumisest. Esimestel Peterburis viibimise aa. jätkus tal vaba aega ja ta võttis vastava õpperaamatu kirjutamise käsile. Töö oli raskem, kui ta arvanud. Ei olnud enne veel keegi katsunud inimese keha üksikuid osi ja nende tegevust üksikasjalisemalt kirjeldada, puudusid eesti keeles suurelt jaolt tarvisminevad oskussõnad. Neid tuli luua, mis aga sugugi hõlpus ei olnud. Kui H. kuidagi nõu ei leidnud, käis ta dr. Hurtilt toetust otsimas. Ettevõte edenes visalt. Alles 1894 jõudis töö lõpule ja võis trükis ilmuda.

Suurem keelemees ei olnud H. mitte, seda on ka tema »Tervise õpetusest« märgata. Keel on raskepoolne. Ei ole ka kõik uued oskussõnad õnnestunud, kuid arstiteadusliku kirjanduse alal on H.-i »Tervise õpetus« siiski põhjapaneva tähtsuse omandanud ja selle II, kõigiti uuesti läbitöötatud ja parandatud ning täiendatud väljaanne (1913), mille H. veel enne surma jõudis trükivalmis teha, on nimetatud keelelistest puudustest juba vaba ja tuleb ka sisuliselt kõigiti kordaläinuks lugeda. — H. oli täiskarsklane ja astus energiliselt karskuse eestvõitlejana üles. Karskusmõtte põhjendamiseks kirjutas ta raamatu »Alkoholismuse põhjused« (1909).

Oma eluviisis armastas ta kõige suuremat lihtsust. Juba üliõpilaspõlvest peale oli tema juhtnööriks: õhtu vara magama, hommiku vara üles; söök olgu toitev, aga lihtne; kehategevus ei tohi puududa, tarbekorral peavad kehaharjutused selle asendama! Nende juhtnööride järele elas ta oma eluaja. — H. armastas väga laulu, tegi korraliku lauluõppimiskursuse läbi ja uuris häälesünnitamis-meetodeid. Mitmed tema teaduslikkudest töödest on laulmise üle kirjutatud ja ta pidas konservatooriumis rea loenguid laulmisest.

1911. a. suve lõpu poole jäi H.-i tervis järjest halvemaks, talve tulekul ei saanud ta enam voodist välja. Ametivendade määramise järele põdes ta verehaigust (*Leukaemia lienalis acuta*), millest pääsmist ei olnud loota. Oma testamendis määras ta oma varanduse peaosa, Sangaste v. oleva suure, ilusa Savi talu, kus ta üles kasvanud ja mille ta pärast omandanud, »puhkepaigaks vanematele Eesti kirjanikkudele, kunstnikkudele, seltskonnategelastele ja arstidele«. »Tervise õpetuse« 3000 eks. II trüki kulud pidid tema varandusest tasutama, sissetulek raamatute müügist ülalnimetatud puhkepaiga heaks minema. — H. suri Peterburis 16. I 1912 poissmehena. Tema surnukeha toodi kodumaale ja maeti Sangaste surnuaiale, Hellatite perekonna matmispaika.

»Tervise õpetuse« II trüki eessõna; „Краткій обзоръ научн. дѣятельности П. П. Геллата" (Практ. Мед. kirjastuse väljaanne, Peterburis, 1912). *H. K.*

HELLE, Anton Thor, sünd. Tallinnas a. 1683 põlise kaupmehe-soo liikmena. Õppis Kieli ülikoolis usuteadust. 1713 Jüri koguduse õpetaja, kus püüdis koguduse vaimlist huvi äratada, asutades köstrikooli, kus ka ise oli õppejõuks. Varssi konsistooriuminõunik ja 1742 Ida-Harju praost. Suri 13. IV 1748. — H. on omandanud põhjapaneva tähtsuse eesti keele arendamises ja kuulsuse Piibli esimest korda eesti keelde tõlkimises. Keelemehena on ta väärtus juba selles, et ta püüdis hoolsasti tundma õppida ja õieti tarvitada rahvakeelt. Jüris kirikuõpetaja ametis oli tal võimalik kauemat aega iga päev rahvaga kokku puutuda ja Jüri murret tähele panna. Selle hoolsa õppimise vili oli, et 1732 võis Halles ilmuda tema »Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache«. Kuna H. oli ise koormatud Piibli tõlkimisega ja muude kiriklikkude raamatute väljaandmisega (m. s. võttis ta osa Hornungi »Koddo ning Kergo Ramat'u« parandamisest, mille uus trükk ilmus Halles 1721), toimetas mainitud lühikese eesti keele õpetuse trükki Tallinna eesti koguduse abiõpetaja Eberhard Gutsleff *jun.* (vt.), kes ka rahvakeelt tundis. Peale eesti keele grammatika ja sõnastiku on sellesse »õpetusse« mahutatud »ühe kristliku sõbra väsimata usinuse läbi« — arvat. oli see kooliõpetaja Hess — 525 eesti vanasõna ja 135 mõistatust, rahvasuust korjatud, hulk eestikeelseid taimede nimesid, ajaarvud, tähtpäevad, eesti teretuskombed, vanad eesti eesnimed, tuulte nimed, Tallinna tänavate ning kogu Eestimaa valdade nimestik. Grammatika lõpul leidub jutu stiilis esimesi eestikeelseid rahvatulunduslikke juhatusi, nimelt linade harimise ja mesilastepidamise kohta. H. raamat oma praktilise osaga oli nähtavasti määratud eeskätt noortele kirikuõpetajatele eesti keele õppimiseks. Tähelepandav on ka raamatu rikkalik vanavara osa. Hiljemini, 1732—80, ei ole ilmunud trükist vähematki raasukest rahva vanavara. Ka

Hupeli grammatikas, mis ilmus 60 a. pärast, ei ole märgata suuremat juurdekasvu vanavara suhtes. Muidugi on H. grammatika oma sisu poolest ka rikkalikum kui tema eelkäijate Stahli, Gösekeni ja Hornungi (vt. neid) omad. Keeleliselt ja kirjaviisilt põhjeneb Helle grammatika, nagu hiljemini ka tema Piiblitõlge, siiski veel Forseliuse ja Hornungi poolt ülesseatud põhimõtteil. Aga H.-gi märkab juba Hornungi kirjaviisi puudulikkust, näit. kaksikkonsonantide kirjutamises. Substantiivisid ei kirjuta H. enam suure tähega, nagu see saksa keeles viisiks. Esimest korda esinevad H. grammatikas põhja-eesti *hea, pea, seal*, kus Hornung veel *hä, pä, säl* kirjutab. Ka eesti keele grammatiline ehitus jääb H.-l peajoontes samaks, nagu Hornungil. — H. keeleline tähtsus ei seisa aga ainult kirjakeele rikastamises ega mõnede kirjaviisi ning grammatika vigade kõrvaldamises, vaid ka kirjakeele fikseerimises. Tema tähtsam töö — Piibli tõlge — ei ole tähtis ainult kultuurajalooliselt, vaid sellega oli ühtlasi loodud ühine Tallinna murdele põhjenev eesti kirjakeel. Tartu keelemurre suruti kohalikuks murdeks, sest Tartu keelt tarvitajad kirjamehed ei suutnud enam luua kirjandust, mis oleks üle kasvanud tallinnakeelse Piibli tähtsusest.

1739 ilmus pika vaevarikka töö järel esimene eestikeelne Piibel. Töö pearaskus lasus H. õlul, olgugi et tal tõlkimisel abiks olid Kullamaa õp. Heinrich Gutsleff (vt.) ja Tallinna õpetajad Eberhard Gutsleff *jun.* ning Vieroth j. t. Tõlkimisel oli H.-l peatakistuseks puudus sõnadetagavarast, mille kõrvaldamiseks oli tarvis rahva keskel käia sõnu kogumas. Kus rahva keelest vasteid ei leitud, jäeti heebrea või kreeka sõnad tõlkesse ja eestikeelsed seletused lisati juurde. Käsikirja valmistamine kestis 1728—36. Trükkimine sündis Tallinnas Johan Köhleri trükikojas. Trükipoognaid parandas Tallinna gümnaasiumi vanade keelte õpetaja Biek. Õnnetuseks tegi viimane omavolilisi parandusi käsikirjas ja tõlkis näit. saksa artikleid igal pool meie »see« ja »üks« sõnuga. Neid Bieki vigu ei suutnud H. enam parandada, sest suurem osa Piiblist oli juba trükitud, kui ta seda märkas. Bieki ja ka H. enese vigu arvesse võtmata võib ütelda, et H. oli ometi loonud kirikukeele, mille stiili omadused veel kauaks jäid püsima, osalt tänapäevani. Selle stiili peatunnuseks on äärmine lihtsus. — Arvatavasti kuulub H.-le ka 1740 Tallinnas ilmunud ja Piibli tõlke kaitseks kirjutatud: »Wiis head jutto Ühhe Õppetaja ja usklikko Tallopoia wahhel«.

V. Reiman, Kivid ja killud (1907), 16 jj.; V. Reiman, E. Piibli ümberpanemise lugu, (1889), 111—20; E. Kirj. 1924, lk. 321 jj.; Hermann, E. kirj. ajal., 184 jj.; Recke-Napiersky II; Beise I; Kampmann, Peaj. I[III], 199—204.

P. B.

HELLER, Johann Friedrich, sünd. 8. I 1786 (ukj.?) Stolpes Taga-Pommeris, õppis alguses Königsbergi ja Halle ülikoolis, hiljemini, 1807, Liivimaale tulnud, astus 1811 Tartu ülikooli usuteadust õppima. Oli alates a. 1834 Võrumaa praost ja a. 1814 kuni surmani Räpinas kirikuõpetaja. Surn. 26. III 1849. Tema tähtsam kirjutis on »Versuch über das Wesen u. den Gebrauch der ehstn. Casen, bes. d. sogen. Nom., Gen. u. Acc. (Rosenplänter, Beitr. XV, lk. 1—42 ja lisandusi samas XVI, lk. 11—27. — Vrdl. ka Verh. GEG II, 1, lk. 23—45). Wiedemann juba nimetab selle kõige tähtsamaks teoseks peale Hornungi, mis 130 a. jooksul eesti keele käänete kohta ilmunud. Rosenplänteri »Beiträge'des« on see ka üldse peaaegu kõige tähtsam ja põhjalikum keeleteaduslik uurimus, millest m. s. selgub, et H. tundis uuemat tolleaegset kirjandust soome keelegi grammatika alalt. Peale selle on H. avaldanud rea kirikulaule (Mattusse-laulo, Tartus, 1822; neli vihku Wastse kirriko laulo, Tartus, 1831). Ühes C. G. G. Masingiga toimetas ta trükki tartukeelse kirikuagenda tõlke pealkirjaga: »Jummala-Orjusse Ramat Evangeliumi päle pohjandetu . . .« (Riias, 1835) ning »Wastse nink parrandetu wanna Waimolikko Laulo« (Tartus, 1842).

Kampmann, Peaj. I[III], 250; Napiersky, Pred.-Lex. III; Recke-Napiersky II; Beise I.

P. B.

HELMI, vt. **EDERBERG, J. W.**

HENCKEL, Johann Christoph, sünd. XVIII a. s. I poolel Järva-Jaani praosti H.-i pojana, õppis Halles kuni a. 1756 usuteadust, sai a. 1760 Harju-Madise koguduse õpetajaks, loobus a. 1776 ametist. Mõni aeg elas H. Põltsamaal major v. Lauw' juures; siin töötas ta oma raamatu kallal: »Jummala surest Teggudest Mailma peäl«, mis ilmus Tallinnas kolmes osas: 1. osa a. 1774 (152 lk.), 2. — a. 1777 (lk. 155—327), 3. — a. 1789 (lk. 331—495). Raamatu keel tunnistab autori heast keeletundmisest. Harva eksib H. eesti keele seaduste vastu, olgu siis, et ta vanema kirjanduse mõjul artiklit tarvitab, ka puudub kongruents adjektiivi ja substantiivi vahel. Õigekirjutuses on H. kaunis järjekindel.

Recke-Napiersky II; Paucker, Geistl., 109.

K. K.-l.

HENNING, Carl Matthias v., sünd. 10. VII 1774 Tallinnas, surn. 11. I 1856 Paides, õppis 1791—93 Jeenas usuteadust. Aa.

1794—1801 kodu-kooliõpetaja, sai a. 1802 Peetri kog. õpetajaks, valiti a. 1842 praostiks. Töötas palju teoloogia alal. Eesti keeles kirjutas H. palju, kuid ta tööd ei levinud kuigi suurelt nende raske ja vigase keele pärast; a. 1819 ilmus temalt Tallinnas »Ristiusso õppetus . . .« (väike katekismus); siis: »Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli luggemist . . .« (Tall., 1821) j. m.

Ulmann, Mitt. XII, 270—73; Recke-Napiersky II; Beise I; Paucker, Geistl., 236 j.; Paucker, Geistl. seit 1848, 55 j. *A. R.*

HENNING, Salomon, sünd. 1528. a. Weimaris kehvade vanemate pojana, õppis ühe jõuka Nürnbergi kaupmehe ainelisel toetusel Wittenbergi, Leipzigi, Erfurdi, Jeena ülikoolis peaasjalikult õigusteadust. 1553. a. kohtas teda Lüübekis Liivi ordu ametnik Gotthard Kettler, kelle kutsel astus mainitud ordu teenistusse. Osava diplomaadina ja haritud ning kohusetruu ametnikuna täitis H. väga mitmesuguseid, peaasjalikult diplomaatilisi ülesandeid, olles Kettleri agaraks toetajaks ja käsikuks. Kui viimane, kes vahepeal oli valitud Dünaburi komtuuriks, 1557. a. käis rea Saksa vürstide juures Liivi ordule sõjalist toetust otsimas, oli H. tema agaraks saatjaks. Sama a. septembris võttis H. osa Liivi ordu ja Poola vahelise rahu tegemisest Posvolis. H. oli heas vahekorras ka Poola mõjuka riigimehe vürst Radziwiliga, mille tõttu tal suurel määral õnnestus edukalt lahendada ähvardav konflikt Liivi ordu ja Poola vahel viimase kuningliku sekretäri Lanczki tapmise puhul. Eriti elavaks läks H.-i diplomaatiline tegevus pärast seda, kui Kettler juulis 1558. a. valiti ordumeistri koadjuutoriks. Sama a. sügis-suvel käis H. Viinis, et Liivile Vene vastu Saksa keisririigilt toetust saada. 1559. a. märtsis, mil Liivi seisukord sõjas venelastega oli märksa halvenenud, saadeti H. Rootsi kun. Gustav Vaasalt (vt.) ordule suuremat laenu soetama. Oma tagajärjetult reisilt tagasi jõudnud, sõitis ta sama a. juunis ühes Kettleriga Vilnasse, et sõlmida lepingut Liivi ordu ja Poola vahel, mis ka sündis 30. VIII. Pärast seda kuni Liivi orduriigi languseni käis H. diplomaatiliste ülesannetega veel mitu korda Poolas, kord ka Rootsis. Pärast Liivi ordu langust jäi ta teenistusse end. ordumeistri Kettleri juurde, kes oli saanud Kuramaa hertsogiks. H. oli Kettleri kantsler ja tema tähtsam nõuandja, ühtlasi ka agar kiriku- ja kooliolude korraldaja. Pärast Kettleri surma jätkas H. oma tegevust kirikukatsujana. H. suri 29. XI 1589 Wahneni mõisas Kuramaal. — H.-i tähtsam kirjatöö on »Lifflendische Churlendische Chronica«, mis ilmus Rostokis 1590. a. (ära trükitud *Scr. rer. Liv II*). Selles käsitellakse peale lühikese sissejuhatava osa Liivi ajalugu 1554. a. kuni 1589. a., s. o. ajal, mil autor oli Liivi ordu ja Kuramaa hertsogi teenistuses. — Kuigi Henningi kroonika on kirjutatud Kettlerile sõbralikus vaimus ja diplomaatiliselt tagasihoidlikult, paljude nähtuste üle vaikivalt, on ta siiski väärtuslikuks allikaks kaasaegsete sündmuste ja olude kohta.

Th. Schiemann, S. Hennings Livländisch-Kurländische Chronik (1874). *H. Kr.*

HENNING SCHARPENBERG (Scharffenberg), pärit Greifswaldist, 1393 Praaga ülikooli baccalaureus, alates ca a.-st 1417 Riia toompraost, valiti 1424 toomkapiitli poolt ppiiskopiks ja kinnitati vastu Saksa ordu kavatsusi ka paavsti poolt 13. X selles ametis. H. teostas Liivimaal Konstanzi kontsiili reformipüüdeid Riias 1428. a. peetud provintsiaalsinodi kaudu, mille eesmärgiks oli m. s. kleeruse mõju tõsta, päriselanikest rahvastiku usuelu pagana- ja ebausu-kommete vastu võitlemisega parandada, jutlustamist ja vaimulikke talitusi emakeeles nõuda jne. Sama sinod tahtis aga paavstilt saavutada ka Liivi piiskopkondade vabastamist ordu rõhuva mõju alt. Kuid Grobini ordufoogt laskis saadikud, oma instruktsioonidest üle astudes, uputada. Nüüd lõi jälle lõkkele vana tüli ppiiskopi ja ordu vahel. Seni salajas hoitud, juba H.-i eelkäijate poolt hangitud paavsti bullad tunnistasid maksvusetuks Riiale a. 1330 pealesunnitud truudusvande ordule, tegid ppiiskopi jälle linna isandaks, vabastasid tema ja toomkapiitli ordusse kuuluvusest, nagu see oli määratud Bonifatius IX poolt a. 1393. Kuid kõik vasallid Liivimaal lõid ordu poole. 1431. a. tehtud kokkulepe määras, et tekkinud olukord esialgu küll maksma jääb, kuid tulevased ppiiskopid ja Riia toomhärrad jälle pidid orduvennad olema. Kuid peale lüüasaamist Leedu sõjas ja vasallide survel, kes oma huvides rahu taotlesid ja sellepärast nüüd ppiiskoppi toetasid, pidi ordu jällegi järele andma. Valga maapäeval dets. 1435 loobus ta Riia kiriku inkorporatsioonist. Tüli Riia pärast pidi 12-ks a. vaibuma. Samal ajal sõlmisid kõik Liivi maaisandad ja nende seisused 6-ks a. vastastikuse kaitselepingu kõigi väliste pealetungide vastu, kuid see leping keelas ka ordule nüüdsest peale igasuguse, temale kui jõulisele militaarriigile lähedal oleva sõjaka välispolitika ja vägivaldse sisepolitika. Kuid ordu asjaoludega õigustatud püüete suhtes endale ülemvõimu ppiiskopi ja piiskoppide üle omandada polnud H.-i politika mõju pika kestusega. — Tülis paavsti ja Baseli kontsiili vahel ühines H. viimasega. Baseli ot-

suste teostamise otstarbe pidas ta ka a. 1437 IV Riia provintsiaalsinodit. Oma ppiiskopkonna valitsemisel kasutas H. temale a. 1435 ordu poolt makstud kahjutasu panditud kirikumõisade lunastamiseks; Pebalgi, Lemsalu ja Ronneburgi lossi juures võttis ta ehitusi ette. H. suri 5. IV 1448 ja maeti Riia toomkirikusse.

Arbusow, Geistl. (Jb. f. Gen. 1901, 102; 1911/13, 183); Arbusow, Grundriss, 111—16; Arbusow, Einf. d. Ref., 53—55. *L. A.*

HENNO, Hain, sünd. 9. II 1836 Paistu klk. Holstre Härjakoorma talus, õppis Holstre Pulleritsu külakoolis ja hiljemini ühe a. Paistu köstri juures, pidas pärast isa surma Holstre valla Kovali talu, kuhu vanemad vahepeal olid asunud, suri seal kõrges vanaduses 2. VII 1922. — H. nimi on ligidalt seotud ärkamisaja püüete ja ettevõtetega. Tema oli üks nendest 60-date a. lihtsaist meestest, kelledes rahvusliku iseteadvuse tuli lõkkele lõi ja kes said ja jäid selle tule õhutajaiks ja Eesti rahvusliku mõtte kandjaiks, tehes tööd vähesoodsais, isegi hädaohtlikkudes oludes. Saades noormehena 1864. a. Holstre valla eestseisjaks (vallavanemaks) astus H. kõige pealt oma ligema ümbruse otseste huvide eest üles: 1864. a. kevadel saadeti ülemale poole kaebuskiri Holstre mõisarentniku ülekohtuste, rahvale kahjulikkude võtete vastu; kirjale kirjutas H. esimesena alla ja tunnistas enese pärast kirja autoriks, et kirja valmistajat üliõpilast Peeter Petersoni kohalikkude võimumeeste vastu kaitsta. Rahva hulgas tõusnud liikumise laienedes tuli H.-l mitmel korral käia Riias ja Peterburis nii kohalikkude võimumeeste ülekohtu vastu abi otsimas kui üldse rahva õiguste laiendamist ja elujärje parandamist taotlemas: 1864. a. keisrile kättetoimetatud palvekirjas, millele teiste hulgas ka H. alla kirjutas, nõuti vallakohtu vabastamist mõisa võimu alt ja uue kogukonnaseaduse maksmapanemist, teo-orjuse ja ihunuhtluse kaotamist, talumaade müügihinna kindlaksmääramist erapooletute vene ametnikkude poolt, teetegemis- ja postijaama-maksu ühetasast jaotamist valdade ning mõisade vahel jne. Nõupidamistest, mida olude sunnil salaja tuli pidada, võttis H. alati osa. Peale selle võitles H. Holstre mõisa õiglase jagamise pärast, seistes vene-õigeusulistele maasaamisel eesõiguse andmise vastu, muretses nälja-aastal 1868 vallale häil tingimusil väljast vilja, astus eduga üles Paistu klk.-kooli kinnipanemise kavatsuse vastu, mille algatajaks mõisnikud ja kirikuõpetaja; tema hoolel ehitati Holstres korralikud kivikatusega koolimajad. H. tegevus ulatus kodu ümbrusest kaugemalegi: Viljandi Põllumeeste Seltsis oli H. pikemat aega eestseisuse liige, kes laekahoidjana eriti ka esimese suurema Eesti seltsimaja ehitamise rahalise külje eest pidi hoolt kandma; pärast C. R. Jakobsoni surma sai ta tema perekonna eestkostjaks ja aitas sellena oksjoni alla langenud Kurgja talu tagasi lunastada; Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusest võttis H. liikmena osa. Iseäranis ligidal seisis H. Eesti Aleksandri koolile selle vaheldusrikkal saatusekäigul: töötas algusest peale käsikäes Jaan Adamsoniga (vt.), Al. kooli mõttele poolehoidu võites; 1870. a. valiti H. E. Al. kooli peakomitee liikmeks, milleks ta jäi kuni peakomitee tegevuse lõpetamiseni 1884, sai samal a. komitee asemele seatud keskkomitee liikmeks ja nimetati 1887. a. Al. kooli kuratooriumi liikmeks, täites siin laekahoidja abi kohuseid; kuratooriumi liikmeks jäi H. kuni kooli tegevuse lõpetamiseni endisel kujul 1906.

E. Kirj. 1916, nr. 2 (A. Jürgenstein) ja 1922, nr. 8 (J. Albreht); Pvl. 1921 nr. 50 ja 1922 nr. 153. *J. K.*

HENRIK, misjonär, kroonik, tuntud harilikult Läti H.-u (*Henricus de Lettis,* Heinrich von Lettland) nime all. Kindlaid teateid selle esimese ja kõige väljapaistvama Balti krooniku kohta võib saada ainult ta enese teosest. Esimene teade temast on a. 1208, mil ta end nimetab piisk. Alberti õpilaseks, — kellena ta arusaadavalt juba mitu a. oli kuulunud piiskopi kaaskonda ja nii siis arvat. oma tähelepanekute põhjal jutustab mõnest varemast sündmusest (näit. IX, 14; X, 8) — kuid alles selle järel, kui ta preestriks oli õnnistatud. Siis saatis piisk. ta preester Alebrandi abilisena jätkama Ümera lätlaste ristimist. Veel selle järelgi jäi H. sinna oma õpetustööd jätkama, ehitas kiriku ja sai selle preestrikoha omale lääniks (XI, 7). Oma kihelkonnas sai ta siiski õige harva teotseda, sest ta osavust tarvitati enamnõudvate ülesannete täitmiseks; sellest oli see kasu, et tal oli võimalus pealtnägijana jälgida peaaegu terve vallutustöö saatust (XXIX, 9). Nii juba samal 1208. a. oli ta piiskopi esindajaks lätlaste ja Ugaunia eestlaste vahelistel rahu-läbirääkimistel ja viimaste katkemise järel oli ta kaasas eestlaste poolt piiratud Beverini kantsis (XII, 6). A. 1210 oli H. Riias, mida kurelased juulis püüdsid vallutada (XIV, 5). Järgmisel a. põletasid sakalased Ümera kiriku ja röövisid L. H.-u varanduse (XV, 1). Kahju tasategemiseks jäi talle siiski vähe aega, sest alates 1212. a. teotses ta oma ristiretke-tõotust täitva Ratzeburgi piisk. Filippi preestri ja tõlgina, talle üles näidates eriti väärtuslikke teeneid (XVI, 3; XVIII, 3). A. 1213, piisk. Filippi piiskopiametit pidades Riias, näib H. oma koguduse juures ole-

vat olnud, sest saatis ta ju ühes naabrikoguduse preestriga kingitusi Idumea foogtile (XVII, 6); jutustus sellest a.-st sisaldabki võrdlemisi vähe. Järgmisel a. määras Filipp ta jälle oma koguduse juurest ära, esiti Tolova lätlasi ristima, siis sõjaretkele Läänemaale (XVIII, 5). 1215. a. kesksuvel läks ta ühes Filippiga sündmusrikkale teekonnale Lateraani kirikukontsiilile (XIX, 5—6). Sealt tulnud, oli ta järgneva 5 a. kestes kaasas pea igal sakslaste sõjakäigul: 1216. a. suvel Harjumaal (XX, 2), 1217. a. alguses Järva- ja Virumaal (XX, 6), a. 1217 Viljandi kantsis (XXI, 3—4), 1218. a. Ugaunias, millise retke järel venelased Ümera kiriku jälle maha põletasid (XXII, 2), 1219. a. veebruaris ja teine kord sügisel Virumaal ja Tallinnas (XXII, 8; XXIII, 7), a. 1220 esiti Mesotenis, siis Järva- ja Harjumaal (XXIII, 8—9). Kui sealt taanlaste nõudmiste tõttu oldi sunnitud tagasi tõmbuma, siis teotses ta piiskopi saadetuna ühes soomlase Peter (Pietari) Kaikkivallaga esiti põhja-ugaunlaste ristijana, kuid oli taanlaste poolt tehtud takistuste pärast sunnitud katkestama oma misjonitööd Viru- ja Järvamaal (XXIV, 1—2). Et H.-u kaebus (appellatsioon) Tallinnas viibivale Lundi ppiiskopile ei aidanud, siis jätkas ta ristimist Sakala ja Virumaa rajul, kusjuures tal Theodericuse nimeline preester abiks oli. Sealt tuli ta Otepää kaudu tagasi Liivimaale (XXV, 5). 1221. a. alguses teotses ta ristijana kõige idapoolsemate ugaunlaste keskel (XXIV, 6). Aa. 1222—23 pole H.-u kohta muud teadet, kui et ta hästi võis jälgida sündmuste käiku. A. 1223 röövisid eestlased Ümeras uuesti ta varanduse (XXVII, 1). Järgmisel a. oli ta Tartu vallutamisel piiskopiga kaasas (XXVIII, 5—6). Kui legaat Modeena Wilhelm 1225. ja 1226 a. Baltimaal visitatsioonkäigul viibis, oli H. alguses ta kaaskonnas, enesest mõista jälle tõlgiks ja teotses siis legaadi poolt läkitatuna jällegi koos Peter Kaikkivallaga ristijana Läänemaal (XXIX, 2—8). Sealt tagasi tulnud, on ta lõpule viinud oma kroonika, mille esimene tuntud redaktsioon lõppes Modeena Wilhelmi äraminekuga suvel 1226 (XXIX, 8—9). Järgmisel a. võttis ta siiski veel oma kroonika jätkamise käsile, et kirjeldada Saaremaale tehtud sõjaretke, millest, otsustades jutustuse elavuse ja üksikasjalisuse järele, ta ise osa võttis (XXX, 3—5).

Muud kindlat H.-u välisest elukäigust ei teata: On küll oletatud, nagu oleks ta identne Henricus de Papendorpe'ga, keda mainitakse kahes ürgkirjas a. 1234 ja 1259, või jälle westfaallase Henricus de Lon'iga, keda samuti tuntakse kahe ürgkirja kaudu aa. 1210—12, kuid kindlad tõendused puuduvad. — Ka jääb lõplikult lahendamata küsimus H.-u rahvusest. Ta lätilise päritolu tõendamiseks on näidatud ta enese poolt tarvitatud nimetusele »de Lettis« ja ta ilmsele heatahtlikkusele lätlaste vastu, kuid esimene võib tähendada ainult tegevuspiirkonda (vrdl. XXIX, 7) ja viimane asjaolu leiab küllaldase seletuse lätlaste poolt ülesnäidatud allaheitlikkusest ristiusule ja sakslaste ülivõimule. Ta saksa rahvust tõendavaks asjaoluks on peetud jälle seda, et ta, kõneldes kõrvuti lätlastest ja sakslastest, tarvitab viimaste kohta asesõna m e i e. Veel tuleb mainida, et ta tarvitab kohanimedest ja Balti rahvaste ühiskondlikkude korralduste nimetustest liivi-eesti või viimastest ladindatud vorme, isegi siis, kui lätiline kuju oleks olnud sama võimalik. Kõige vähemalt pikaajalisest Saksamaal viibimisest tunnistab see täpsus, millega ta mainib rohkearvuliste Baltimaal teotsenud sakslaste kodukohti. Oma ilmavaatelt on H. selgesti sakslane. Ta tõuline päritolu on kõrvaline küsimus ja jääb seni lahendamata, kuni H. kindlasti on identifitseeritud mõne dokumentaalselt küllalt hästi tuntud isikuga.

H.-u kroonika annab tunnistust oma autorist kui hea preestrihariduse saanud isikust, kes põhjalikult tundis Piiblit ning peale selle veel oli lugenud klassilise antiikaja mõningaid teoseid. Peale ladina ja saksa keele valdas ta veel läti ja liivi-eesti keelt. Teadetes on ta kriitiline, hinnanguis erapooletu. Et ta ülesandeks oli jäädvustada Baltimaade vallutus- ja pööramistöö saatust, siis ei võinud ta põhjalikult kujutada sakslaste vahel valitsenud tülisid. seda enam et see poleks olnud talle kui alluvas seisukorras olevale isikule kohane. Ehk ta küll oma sõnade järgi oli asunud teose kirjutamisele oma ülemate ja töökaaslaste õhutusel (seda teadaannet ei tule küll sõnasõnalt mõista, sest tavaliselt teatavad keskaja kroonikud oma tagasihoidlikkuse tähena, et nende kirjatööd teiste poolt õhutatud), ei püüa ta meeldida kellelegi kirjutamisajal elanud isikule. Ka sakslasi laidab ta, kui nad ristituid rõhuvad, kuid oma aja vaadete kohaselt kiidab ta heaks kõik paganate hulgas tehtud vägivalla. Ise oli ta oma misjonitööd alates nii rahuarmastaja, et isegi kesk võitluse möllu püsis sõjariistuta; sellest m. s. oli vist ka see tulnud, et tal oli päriselanikkude keskel kaunis suur autoriteet (vrdl. näit. XVI, 3). Kestev osavõtt sõjaretkist põhjustas temas ikkagi nii suure muudatuse, et ta hiljemini tarbekorral valmis oli sõjariistu sakramentide asemel kätte võtma (XXIII, 7).

H.-u kroonika algupärand on kadunud. Kõige vanem kroonika käsikiri (*Codex Za-*

moscianus Warsaviensis) on pärit XIV aastasajast. Esimest korda trükiti kroonika a. 1740 Joh. D. Gruberi (vt.) väljaandel siiski ühe teise koodeksi järele, mis Gruberi arvamise järgi põlvenes keskaja lõpult ja mis alal hoitakse Hannoveri raamatukogus. Arvat. on aga niihästi see kui ka mitmed hiljemini leitud käsikirjad enamalt jaolt ühe vanema, XVI a. s. kirjutatud koodeksi (prof. A. R. Cederberg nimetab seda *codex Oxenstiernianus*'eks) koopiad. — Praegu (1926) on prof. L. Arbusovil (Riias) käsil H.-u kroonika kriitilise väljaande koostamine.

Heinrici Chronicon Lyvoniae, ed. W. Arndt (*Mon. Germ. Hist., Scriptorum t. XXIII*); *Origines Livoniae* (A. Hanseni väljaanne, *Scr. rer. Liv. I*, 1853); Heinrichs v. Lettland Livländ. Chronik, übers. v. Ed. Pabst (1867); H. Hildebrand, Die Chronik Heinrichs v. Lettland (1865); C. Schirren, Der Codex Zamoscianus (1865); prof. H. Oldekopi kirjutised Ajalool. Ajakirjas 1922, lk. 41—52, 1923, lk. 11—16 ja neis mainitud kirjandus; A. R. Cederberg, Läti Henriku kroonika käsikirjadest (Ajal. Ajakiri 1923, lk. 41—46). — Kroonika eestikeelne tõlge ilmunud J. Jungi poolt (1881—83). *A. Kn*; *T.*

HERIKE, Goswin v., Saksa ordumeister Liivimaal 1345—59, Vana-Liivimaa konföderatsiooni asutaja sel kujul, nagu ta püsis kahe a. s. kestes. — Juba ennemini (1332) oli ordu püüdnud Taani-Eestit, viimast lüli Liivi orduriigis, tagasi saada, kuid alles eestlaste 1343. a. vastuhakkamine ja osalt H. energiline teotsemine otsustas asja. Nähtavasti just H. mõjul, kes jüriööl 1343 süttinud mässu ajal Viljandi komtuuriks oli, talitati vastuhakkamise likvideerimisel halastamata valjusega. Peale eestlaste ettevõtte kokkuvarisemist Tallinna all 14. V 1343 jääb H. Taani pealiku asemel kuni seisukorra selgumiseni Põhja-Eesti valitsejaks, toimib seal osava diplomaadina, astudes ühendusse Rootsi kun. Magnusega ja Taani kun. Valdemar IV-ga (vt. neid), ja saavutab viimati Valdemar IV nõusoleku Eesti loovutamiseks ordule: 29. VIII 1346 kirjutab Valdemar Marienburgis aktile alla, mille järgi Eesti 19 000 Kölni hõbemarga eest ordule saab. A. 1347 läks H.-l korda Põhja-Eestit, mida alguses kõrgmeister oma n. n. provintsiaalmeistri kaudu valitses, vahendita Liivi ordumeistrile allutada. Silmas pidades H. initsiatiivi Põhja-Eesti küsimuses, valiti ta 14. XII 1345. a. ordumeistriks. Ordumeistrina sõdib H. leedulastega ja jätkab võitlust Riia ppiiskoppidega ordu emantsipatsiooni eest. — H. suri 10. IX 1359.

Allg. D. B., XII. *R. K.*

HERLEM, vt. **HARLEM.**

HERMANN I, Tartu piiskopp, Riia piisk. Alberti vend, varemini benediktlaste Pauluse kloostri abt Bremenis. Peale esimese Eesti piisk. Teodorichi langemist 1219. a. Lindanisa all määras Albert H.-i Eesti piiskopiks (*episcopus Estiensis* ehk *Lealensis*), kelleks ta a. 1220 Magdeburgi ppiisk. poolt pühitseti. Kuna aga Taani kun. Valdemar II oli lasknud valida ja Lundi ppiiskopilt õnnistada Tallinna piiskopiks kaplan Vescelinuse (vt.), takistas ta H.-i sõitu Liivimaale; ühtlasi pandi Virumaale piiskopp (Ostrad) ametisse. Mõõgavendade ordu segas end tülli ja alles a. 1224 jõuti kokkuleppele, mille järgi H. Eesti maa-alast sai endale Ugandi, Sobolitsi ja pool Vaigelest; ka tunnustati ta Valdemari poolt Eestimaa piiskopiks. 1224. a., veel enne Tartu langemist, asus H. Otepäässe, hakkas seal lossi ehitama ja läänimeestele maid jagama, pani preestrid ametisse, määras eestlasilt kümnisemaksu võtmise. Katedraalkiriku ühes reguleeritud toomhärradega otsustas ta Tartu asutada; oma venna Rotmar'i nimetas ta praostiks ja määras Tartu maatüki konvendi jaoks ja 24 küla selle ülalpidamiseks. Võib arvata, et kõigi nende kavatsuste teostamine mitte kerge ei olund maa pärisrahvas ei tahtnud end painutada sissetungijate ikke alla, ka venelased ei kadunud silmapiirilt. Orduga muutus vahekord jälle halvaks. Sellepärast ei jäänud H. kauaks piiskopkonda. 1225 on ta Riias, 1226 läheb ta välismaale, nõutab kun. Heinrichilt (VII) endale riigivürsti nime, on siis mõned aa. Trieri ppiisk. abiliseks, 1230. a. talvel viibib H. jälle Liivimaal, 1233 aga uuesti välismaal; 1235 on ta Viterbos paavsti juures, kes tema kaudu Riia piisk. ja ordumeistri oma ette on kutsunud nende vastu tõstetud kaebuste selgitamiseks; m. s. süüdistati ordut venelaste ülesässitamises, mille tagajärjeks oli vene laastamiskäik Tartu piiskopkonda a. 1234.

Kuni a. 1234 kandis H. ametlikult ikka veel »Lihula piisk.« nime, ehk küll peale Saaremaa allutamist a. 1228 uus Saare-Läänemaa piiskopkond oli asutatud, mille piirides nüüd ka Lihula asus. 1234./35. a. alates saab H. paavsti nõusolekul omale »Tartu piiskopi« (*Tarbatensis episcopus*) nime. — Nagu 1234. ja 1235. (?) a. H.-i antud ürgkirjadest näha, oli Tartus sel ajal juba olemas kanoonikute konvent Püha Peetruse ja Pauluse auks, arvat. ka mõni provisoorne toomkirik (võib-olla samal kohal, kus XIV a. s. ehitatud suur toomkirik). Ka piiskopi loss (*castrum de Tarbate*) ei võinud puududa, mille varjus alev tekkis; 1250. a. ümber (?) nimetatakse juba (UB nr. 216) linna foogti, raadi ja kogukonda. Tartu lähedal oli ehi-

tatud tugevasti kindlustatud Kärkna-Valkena tsistertslaste klooster. Muist sündmusist võiks mainida, et H. 1240. a. osa võttis sõjakäigust venelaste vastu ja 1243 Riia ja Saaremaa piiskoppidega ning orduga kaitselepingu sõlmis taanlaste ja venelaste vastu (UB nr. 2725). 1245. a. olevat H., nagu arvatakse, vanadusest pimedaks jäänud ja Kärkna kloostrisse elama asunud. L. Arbusow (Geistl.) loeb ta ameti-aa.-ks 1219—47.

Nii on H. Tartu piiskopkonna asutaja, olles oma tegevuselt diplomaat, politik ja sõjamees, nagu ta vend Albertki. Kuivõrt ta eestlasi sisemiselt on püüdnud ristiusule võita, on küsitav.

UB I, nr. 62, 140, 173; Läti Henriku kroonika, välja annud A. Hansen (*Scr. rer. Liv. I*, vt. register lk. 451; Liivi riimikroonika (Livl. Reimchronik, Paderborn, 1876), r. 2069 jj.; H. Hildebrand, *Livonica* (1887), nr. 20, 21; Gadebusch, Livl. Jahrbücher I (1780), 1., lk. 136 j., 142, 145, 165 j., 175, 181, 236, 238, 242; Mitt. XI, lk. 316—26 ja 358—76 (E. Winkelmanni ja F. Bienemanni artiklid); F. G. v. Bunge, Livland die Wiege der Deutsch. Weihbischöfe (1875), lk. 27—33; Arbusow, Geistl., lk. 70, 270, III Nachtr., (1913), lk. 38, 245; A. v. Gernet, Verfassungsgeschichte d. Bisthums Dorpat (1896).

O. S.

HERMANN, Karl August, dr. phil., sünd. Võhma külas Uue-Põltsamaa v. Viljandimaal 11. IX 1851 külasepa pojana. Käis paar a. Anikvere külakoolis ja astus sealt Põltsamaa klk.-kooli, mille lõpetades omandas Tallinnas algkooli-õpetaja kutse (1869). Töötas Põltsamaal klk.-kooli õpetajana kuni 1871. a., mil asus elama Peterburi, kus suurte raskustega võideldes kooli- ja kirjatöödega ülalpidamist teenis ja ennast keskkooli lõppeksamile ette valmistas. 1873. a. asus Tartu, kus 1874. a. eksternina küpsustunnistuse omandas. 1875. a. astus Tartu ülikooli usuteaduskonda, kus aga õppimise pooleli jättis. 1878. a., valinud õppimisalaks võrdleva keeleteaduse, asus H. Leipzigi ülikooli. Siin avaldusid selgesti H.-i keeleteaduslikud anded ja juba 1880. a. omandas ta Leipzigi ülikooli juures dr. phil. kraadi, kaitstes väitekirja »Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in d. estn. Sprache . . .« (Leipzig, 1880). Samal a. asus H. tagasi kodumaale, Tartusse, kus algas ta mitmekülgne kirjanduslik, seltskondlik ja politiline tegevus. Toimetas 1882—86 »Eesti Postimeest«, mille 1886. a. omandas ja »Postimehe« nime all välja andis kuni 1896. a-ni, mil leht J. Tõnissoni (vt.) kätte läks. Ühtlasi töötas H. eesti keele arendamise alal ja võttis elavalt osa muusikaelust. Alates 1889. a. oli H. pikemat aega Tartu ülikooli eesti keele lektoriks. Suri Tartus 29. XII 1908.

H.-i tegevus langeb ühte pärast C. R. Jakobsoni surma tekkinud suurte politiliste järellainetega. Kõik tolleaegsed haritumad jõud, nii ka H., olid sunnitud pühenduma õige mitmealalisele tegevusele, mis kasvatas pealiskaudset diletantismi ja süvenematust. Eriti võime seda H.-i juures tähele panna, kellel küll ka sellekohased loomupärased jooned ei puudunud. Olles õieti politilisele elule kalduvusteta, pidi ta siiski olukorra sunnil pärast Jakobsoni surma politilisest tegevusest osa võtma, siin isegi juhiks olema, ja et tolleaegne seisukord politilises mõttes õige keeruline oli, siis ei suutnud ka H. siin kuigi suuri tulemusi saavutada. Siiski tabas ta tolleaegset politilist momenti nüüdisaja seisukohast hinnates kõige paremini, hoides ülal usku Eesti tulevikku kesk Kõrvi ja Grenzsteini vene ja Eestile kadu kuulutavat kihutustööd. Tema »Postimehel« on olulised teened eesti ühiskondliku mõtte arendamises ja teostamises. — Politilise tegevuse kõrval võttis H. elavalt osa seltskondlikust tegevusest, töötades seltsides j. t. asutustes, omandades suuremaid teeneid Eesti Üliõpilaste Seltsi ümber koonduva eesti noore akadeemilise pere kasvatamises.

Püsivamaid ja väärtuslikumaid töötulemusi on H. saavutanud filoloogilisel ja muusika alal. Otsema ja eriteadusliku hariduse omandas ju H. just keeleteaduses ja kavatseski peaasjalikult just sel põllul tööle rakenduda. Teised ülesanded tulid aga siin vahele ja jõudu mitmele poole killustades ei suutnud ta ka oma erialal pealiskaudsusest hoiduda. Ometi on meie keelekultuuri arenguloos H.-il vääriline seisukoht ja siin on ta kogu oma elutööst kõige suuremaid jälgi jätnud tulevastele põlvedele. H. polnud teadusemees, tal puudus teadusemehe põhjalikkus ja täpsus. See annab end tunda kõige pealt tema doktoriväitekirjas (vt. ülal), kus teaduslikkude tõdede põhjendus ja väljendus on pinnapealne ning algeline ja uute mõtete käsitlus tundub laenatud (vrdl. H.-i ülalnimetatud tööd dr. Mihkel Veske »Eesti keele healte õpetusega« — 1879). Sama puudus on ilmne tema »Eesti keele grammatikas« (1884), kus tehtud rohkesti vigu keele-ajaloolistes küsimustes ja keele praeguse olemuse teaduslikus kindlaksmääramises. Viimane töö on aga oma puudustest hoolimata rajava tähendusega eesti keele süstematiseerimisloos ning oskussõnastikulises suhtes, ja on õieti esimene täielik eestikeelne eesti keele vormiõpetus. 1896. a. ilmunud »Eesti keele Lause-õpetus« on ulatuselt ja käsitluselt eelmisest tööst nõrgem

ega oma neid positiivseid väärtusi, mis tema »Eesti keele grammatika« seisukohta-omavaks teinud. Sellele lisaks on H. õige palju kirjutanud väiksemaid artikleid ja märkeid keelelistele küsimustele »Postimehes«, »Rahva Lõbulehes« j. t. Neis taotleb H. ilmselt keeleuuenduslikke sihte praeguses mõttes ja võime teda sellepärast nimetada oma keeleuuendusliku liikumise isaks otsemas mõttes. H.-i keeleuuendusest ei ole küll palju tänapäevani püsima jäänud — ses avaldub samuti teaduslik ebatäpsus ja teine kord naiivsuseni küüniv pealiskaudsus — teerajajaks on ta aga siingi olnud. H.-i filoloogilist tegevust käsitledes ei saa märkimata jätta ka tema pedagoogilist tööd eesti keele praktilise õpetamise alal Tartu ülikooli eesti keele lektorina. — H.-i kaugemale küünida püüdvaid keeleteaduslikke töid (näit. Sumeri-akkadlased, a. 1896, Uurimised Eesti rahva muinasajast, a. 1895) tuleb lugeda täiesti äpardunud katsete hulka.

Teerajajaks on H. olnud ka eesti kirjandus-ajalooliste sugemete korjamises. Tema »Eesti kirjanduse ajalugu« (1898) sisaldab väärtuslikke andmeid, kuigi see on nõrk oma esteetilise kandepõhja poolest. Ei saa ühenduses sellega nimetamata jätta ka tema suureviisiliselt kavatsetud »Üleüldist teaduste sõnaraamatut«, mis pidi vastama täielikule entsüklopeediale, millest aga ainelistel põhjustel ainult üks vihk ilmus (1901—03).

Ka ilukirjanikuna on H. püüdnud rikastada eesti vaimuvara salve, kuigi see ala tal kõige vähem on õnnestunud. Ta luuletused, mis ühises kogus »Salmikud« (I 1881, II 1882) ilmunud, on kirjutatud peaasjalikult vastavaid viise arvesse võttes, seepärast sisukehvad ja keele ning vormi poolest konarlikud. Väheseist proosatöist väärib suuremat tähelepanu novellilaadiline »Auulane ja Ülo« (1887) jutustus Eesti vabadus-ajast, oma kõrgelennulise stiili, võrdlemisi korraliku keele ja rahvusliku vaimu poolest, kus avaldub toosama vaim ja püüd, mida H. ka oma politilises orientatsioonis ja tegevuses püüdis väljendada.

H.-i mitmekülgne tegevus on kestvaid jälgi jätnud eesti kultuurelu arengule. Kuigi tema iseloom ja ajalaad pole lubanud teda pea ühelgi alal olla põhjalik ja määrava tähendusega, on ta siiski ohverdusliku tööga suuresti aidanud kanda seda rahvuslikku vaimukoormat, millele praegugi tugime.

K. A. Hermanni mõju muusikamehena oli omal ajal suur ja laialdane. Juba tema komponeeritud koorilaulude arv tõusvat H.-i oma sõnade järele umbes tuhandeni. Küll on aga H.-il sellepärast ka vähe laule, mis oma muusikalise tuuma poolest veel tänini oleksid huvitavad. H.-i paremaks ja ühtlasi vahest ka populaarsemaks lauluks on tema »Isamaa ilu hoieldes«. H.-i peatähtsus muusikas ei seisa mitte tema kompositsioonides — millede suhtes meie tänapäev asume juba eitavalt arvustaval seisukohal —, vaid selles, et H. on olnud kõige töökam, produktiivsem muusika-propageerija, sealjuures alati osutades sümpaatlikku heasoovlikkust ja suurt ning õiglast armastust muusika vastu. Tema õhutusel on rahva hulgas levinud huvi muusika, eriti koorilaulu vastu. Viimane pidi seisma mitmeti veel alles madalal astmel, mida võib järeldada H.-i enda seletustest tema toimetatud ja väljaantud »Laulu ja mängu lehe« VI aastakäigu numbris a. 1890. Muusikakirjanikuna on H. olnud väga produktiivne, eriti oma »Laulu ja mängu lehe« kaudu, kus ta palju kirjutas heliloojate ja muusikakunstnikkude elust, andis näpunäiteid üksikute muusikariistade mängimise kohta, õpetust algteoorias ja algmõisteid harmooniast. Peale aa. 1885—97 ilmunud »Laulu ja mängu lehe« rikkaliku noodilisa avaldas H. terve rea noodikirjandust, millest tuleks nimetada: »Eesti Kannel« I (1875); »E. K.« II (1882); »E. K.« III (1884); »Koori ja kooli kannel« (I anne 1875 ja II anne 1882); »Kodumaa laulja« (1877) meeskoorile; »Laulu kaja« (1884), »Põltsamaa endise õpetaja E. Hörschelmanni laulud« (1885); »Eesti rahvalaulud segakoorile« kolmes vihus (1890—1908). Saksakeelsed väljaanded, üks sega-, teine meeskoorile nime all »Völkerlieder«. H. katsus oma jõudu ka näitelavateosega »Uku ja Vanemuine« (ilm. 1908), nimetades seda ooperiks, kuid selleks ei ulatunud tal võimeid juba üksi puuduliku muusikalise ettevalmistuse pärast, rääkimata muusikalise kujundamise võimest. Eelmängu sellele teosele kui ka kogu orkestri kaasmängu on kirjutanud A. H. Wirkhaus.

Post. alb., 46; Kampmann, Peaj., III[II], 203—15; V. Reiman, Kivid ja killud, (1907), 75 j.; E. Kirj. 1909, lk. 49, 127; Õitsituled I, 57.

Looming 1923, nr. 5 ja 1924, nr. 4. (L. Neuman). *R. J; L. N.*

HERMANN, Miina, helikunstnik, sünd. 28. I 1864 Kõrveküla koolimajas, Raadi v., Tartu lähedal kooliõpetaja tütrena. Esimese muusikaõpetuse, õieti ise õppides, sai H. kodus. Umbes 14—15-aastasena sai H. õpetust klaverimängus ja muusikateoorias Tartus K. A. Hermannilt, kes oma õpilast ja selle vanemaid virgutas H.-i õppimise jätkamiseks Peterburi konservatooriumis, kuhu ta astuski a. 1883 peale K. Schulzi Saksa õppekeelega tütarlaste-kooli lõpetamist Tartus. Konservatooriumis õppis H. prof. Homiliuse oreliklassis; harmoonias sai ta õpetust prof. Siecke,

kontrapunktis ja fuugas prof. Johansoni juures. Konservatooriumi ajal loodud lauludest on mitmed ilmunud »Laulu ja mängu lehe« esimestes aastakäikudes. A. 1890 lõpetas H. konservatooriumi. Talve 1891—92 viibis ta Saksamaal, peaasjalikult Leipzigis. Siis asus H. Tartu tööle muusika-pedagoogina ja koorijuhina, asutades a. 1894 oma laulukoori; kontsertis orelikunstnikuna, koorijuhina ja saatjana klaveril. Peale 10-a. tegevust Tartus asus H. Kroonlinna, kust Tartu tagasi tuli a. 1915 ja praegu siin edasi töötab muusikaõpetajana ja »Miina Hermanni lauluseltsi« koori juhina. — H. on populaarne Eesti helikunstnik. Orelikunstnikuna on ta kontsertinud kodu- ja välismaal, näit. Leipzigis asudes mitmes Saksamaa linnas. H.-i laulukoor oli kaua teistele eeskujuks, eriti ka oma kavaga, tuues tolle ajani alles vähe kuuldud eesti rahvaviise, enamasti H.-i oma seatud. Heliloojana on ta õige palju koorilaule loonud, nende hulgas »Küll oli ilus mu õieke« ja terve rida rahvaviisi seadlusi ja ainete tarvitamist, nagu »Kui ma olin väiksekene«, »Ei saa mitte vaiki olla«, »Tule koju« j. t. Tema suuremad teosed »Murueide tütar« ja »Kalev ja Linda« (ilm. a. 1895) pakuvad vähem muusikalist huvi, küll aga mõjus nende rahvuslik sisu omal ajal suurelt. Üldse on H. tugeva rahvusliku aluspõhjaga isik, kelle tegevus üle muusika-ala piiride ulatub Eesti avalikku ellu: H. on lugupeetud tegelane mitmes seltsis, kiriku-nõukogudes jne. Kui »esimese kõrgema haridusega eesti naise« valis Tartu Eesti Naisüliõpil. Selts H.-i 60-a. sünnipäeva puhul oma auvilistlaseks. — Trükis on H. m. s. avaldanud: »Segakoori laulud« (1892), »Miina Hermanni laulukoori kontserdi laulud« I—II (1898) ja III (1924). Peale selle on ta välja annud kogu naiskoori laule.

J. Aavik: M. H. (E. L. L. Muusikaleht 1922, nr. 1—2). *L. N.*

HERMANN, Otto, helikunstnik, sünd. 1. XII 1878 Tartus, sai oma muusikalise hariduse esiti K. Türnpu (vt.) ja E. Reinicke juures, pärast Peterburi konservatooriumis prof. Homiliuse oreliklassis; oli Tallinnas »Estoonia« muusikajuht ja juhatas sealsamas esimesi sümfooniakontserte. H. on loonud rea helitöid. — Praegu (1926) asub H. Tallinnas.

Pvl. 1926, nr. 50. *L. N.*

HILCHEN, David, dr. jur., humanist ja politil. tegelane, sünd. Riias ca 1561, surn. Orissovis (Poolas) märtsis (?) 1610, pärit jõukast perekonnast, õppis Tübingeni, Heidelbergi ja Ingolstadti ülikoolis, elas Poolas ja asus sealt a.1585 Riiga rae sekretärina ametisse. Riia linna teenistuses olles (1585—1600), omas H. mõjuvat seisukohta linna õiguste kaitsjana (etendas m. s. teatud osa kalendrisegadusis Severini lepingu [1589] autorina) ja valiti järjekindlalt oma sidemete tõttu Poolas (eriti suurkantsler Joh. Zamoiskiga) linna esindajaks Varssavi riigipäevale, kus ta a. 1597 ka Liivimaa seisuste volinikuna maa privileege kavatsetud kärpimiste vastu kaitsis. 1598 nimetati H. kun. Sigismund III poolt Liivimaa olukorra uurimiskomisjoni sekretäriks, kellena ta Liivi maaõiguse kava kokku seadis; kava jäi kinnitamata. Riias tema vastu tekkinud opositsiooni pärast oli H. a. 1600 sunnitud sealt lahkuma ja mõisteti rae poolt 18. V 1601 tagaselja surma. Rootsiga puhkenud sõda katkestas protsessi. H. käib Poola vägedega J. Zamoiski ja G. Farensbachi (vt. neid) kaasas Liivimaal ja veedab viimsed eluaastad oma kaitsja Zamoiski mõisas Orissovis.

Politikamehena ja juristina omab H. võrdlemisi silmapaistvat kohta mitte ainult Riia linna, vaid ka üldse Liivimaa XVI a. s. lõpu sündmustikus. Peale selle oli H. kirjanduslikult tegev: temalt on säilinud rida töid, osalt ajaloolise sisuga. Ajaloolist materjali leidub ka H.-i kirjades (arvult 715).

Allg. D. Biogr., XII; Winkelmann, nr. nr. 10422—25, 5590, 7391—98; Recke-Napiersky II; Beise I; O. Schmidt, Rechtsgeschichte Liv-, Est- u. Curlands (Dorp. Jurist. Studien), lk. 146 jj. *R. K.*

HILDEBRAND, Hermann Justus Christian, ajaloolane, sünd. 8. VII 1843 Goldingenis Kuramaal kooliõpetaja pojana, õppis 1862—65 Göttingenis G. Waitz'i j. t. juhatusel ajalugu, omandades dr. phil. kraadi dissertatsiooni põhjal »Die Chronik Heinrichs v. Lettland« (1865), millisel teosel meie päevilgi on suur tähtsus. A. 1866 asub H. Tartu, töötab siis Riia ja hiljemini, Peterburi Teaduste Akadeemia ülesandel, Tallinna arhiivides. A. 1872 ilmub H.-i teos »Rigisches Schuldbuch«, mis pakub palju andmeid XIII a. s. kaubanduse kohta. Samal a. algab ta v. Bunge poolt alustatud »Urkundenbuch'i« toimetamist, mida jätkab 18 a. kestes, isiklikult mitme maa arhiivides materjale kogudes: a. 1881 ilmub UB VII, 1884 VIII ja 1890 IX köide. Peale mainitute avaldas H. veel mõned teosed ja uurimused Liivi ajaloo alalt, milledest nimetatagu tema 1885—86 ettevõetud Rooma uurimisreisi tulemusena »Livonica im Vaticanischen Archiv« (Riga, 1887). H. suri 17. I 1890.

B. M. 37., lk. 622—33; omastelt saadud andmed. *R. K.*

HILTEN, Johann(es), sünd. XV a. s. esimesel poolel Tüüringenis, õppinud Erfurti ülikoolis, 1472 määratud Tartu frantsisklaste kloostri lektoriks (*legens frater*); paljastas

oma jutlusis niihästi oma mungaordu kui ka üldse kiriku pahesid, saadeti seepärast a. 1477 (?) Eisenachi observantide kloostrisse ja peeti seal kuni surmani (XV a. s. lõpul) valve all. — H.-ist on säilinud hulk kirjutisi ja raamatuid, mis fantastiliste ennustuste kõrval sisaldavad tähelepanu-väärt mõtteid kiriku reformi tarvidusest. Milline mõju H.-i jutlusil ja kirjutisil Liivimaal olnud, selle üle otsustamiseks puuduvad andmed.

Arbusow, Einf. d. Ref., 160—62; Allg. D. B. XII. *R. K.*

HINDREY, Karl August (Hoia Ronk), kunstnik-karikaturist, ajakirjanik ja kriitik, sünd. 3 VIII 1875. a. Abja mõisas Viljandimaal õllepruuli pojana, omandas üldhariduse Viljandi, Tartu Treffneri ja Pärnu gümnaasiumis, õppis neli a. joonistamist ja maalikunsti Stieglitzi kunstikoolis Peterburis ning lühemat aega Azbé kunstikoolis Münchenis ja Colarossi era-akadeemias Pariisis. Astus 1904. a. »Postimehe« toimetuse liikmeks ja asutas järgmisel a. selle lehe juures pilkeajakirja »Sädemed«, mida toimetas üle kümnekonna a., avaldades selles oma tööviljana 3000 karikatuuri ümber. Hiljemini töötanud vaheldumisi »Post.« ja »Päevalehe« juures, toimetades ühtlasi 1924. a. alates pilke-ajakirja »Kratt«. Kirjutanud ja illustreerinud lasteraamatud »Pambu Peedu«, »Piripilli Liisu«, »Seene Mikk«, »Lõhkiläinud kolumats«, »Loomade mäss«, »Nina Jass ja Näpp Mall«, »Jaunart Jauram«, »Jaunart Jaurami jõngermannid« ja »Summi-Sulpsu sekeldused«, mis kuuluvad paremate toodete hulka eesti lastekirjanduses; peale selle operetilibretto »Kooparüütel« (J. Simmi muusika) ja huvitavad »1914. a. reisipildid« (1924). Tunduvat mõju on H. avaldanud Eesti kultuurilisele arengule oma teravmeelsete, paiguti vaimurikaste kirjanduses- kunsti- ja teatri-arvustustega, kirjanduslikkude följetonide ja päevakajaliste värssidega. A. 1917/18 võttis H. elavalt osa Eesti rahvuslikkude väeosade asutamisest, olles Eesti sõjaväelaste Tartu komitee esimees.

Hoia Ronk, Eesti karikatuur (Õitsituled II, 1924). *A. V.*

HIRSCH, Gustav, sünd. 23. VII 1828 Kullamaal köstri pojana. Keskhariduse omandas ta Haapsalu kreiskoolis ja Tallinna Nikolai gümnaasiumis. Et ta isa vara suri ja ta vist juba keskkoolis oma ema venna, Peterburis elava pärastise keisri ihuarsti, dr. Ph. Karelli, käest toetust sai, läks ta Peterburi ja õppis sõjaväe arstiteadusl. akadeemias 1848—53. Oli sõjaväe-arstiks Poolamaal, tegi Varssavi ülikooli juures doktorandieksami ja omandas seal dr. med. astme 1854. Võttis arstina Krimmi sõjast osa, oli oma väeosaga Sevastoopolis viimase piiramise ajal. Sai ihu-kaardiväe Moskva grenaderipolgu ülemarstiks, võttis sellena 1865—66 Poola mässu mahasurumisest osa; nimetati peale seda Krasnoje Sseloo sõjaväehaigemaja ülemarstiks. Troonipärija Aleksandri, pärastise keisri Aleksander III, reisil läbi Venemaa määrati H. tema arstina tema saatkonda. Peale reisi lõppu jäi ta troonipärija arstiks edasi, ja kui see troonile astus, nimetas ta H.-i oma ihuarstiks. Sellele kohale jäi H. Aleksander III ja Nikolai II ajal kuni oma surmani. Teenistusejärkudes tõusis H. tõsise salanõuniku astmeni. Ta oli sõjaväe arstivalitsuse ja siseministeeriumi arstliku peavalitsuse liige ning paljude sise- ja välismaa asutuste ja seltside auliige. Peterburi Eesti Jaani koguduses oli ta au-eestkostjaks. H. suri 7. III 1907 Tsarskoje Sseloos, on maetud Peterburi Volkovo surnuaiale. — Mitmekülgse tegevuse peale vaatamata võttis H. Peterburi arstideseltsi tegevusest elavalt osa. Tema teaduslikud tööd on suuremalt jaolt »St. Peterb. med. Wochenschrift'is« ilmunud.

Oma kodumaaga on H. ligidasse ühendusse jäänud. Kui ametikohused vähegi lubasid, sõitis ta suvel Eestimaale, kus ta Tallinnas oma vanema venna juures elas ja ka Kullamaal sugulasi külastas. Kui 1857 »Perno Postimees« ilmuma hakkas, avaldab H. toimetajale selle üle oma rõõmu ja pakub oma kaastööd. Ta hakkab lehes üldpealkirja all »Tervise hoidmisest« mitmesuguseid arstlikke artikleid kirjutama. 1858. ja 1859. aastakäikudes leiame H.-i allkirjaga õige mitmesuguseid kirjatükke. Ta annab õpetust aadrilaskmise kasust ja kahjust, õpetab soetõbistega ümber käima, kõhutõbiseid ravitsema, annab juhatusi kurgutõve ja roosi arstimise kohta jne. Tema viimse artikli pealkirjaks on »Mõni sõna viinast« (1859, nr. 40). Pikemalt seletab ta siin »armsale maarahvale« viina mõju tervisele, tähelepanu juhtides riketele, mis viin üksikutes kehaosades, nagu maos, maksas, peaajus jne., tekitab ja hoiatades, et viin mitte ainult joodiku enese tervist ei hävita, vaid ka veel selle laste tervisele halba mõju avaldab. — Peterburi Eesti Jaani koguduse elust võttis H. oma elu otsani elavalt osa. Kui abi tarvis ja oma nõu enam ei aidanud, jäi H. viimseks lootuseks ja tema poole ei pöördutud kunagi asjata. Kui H. ka pärastisel ajal ei seisnud eesti rahva käekäiguga nii ligidas ühenduses nagu oma nooremas eas, jälgis ta seda siiski jäädava huviga. Läbikäimises oli ta vastutulelik ja lahke ning armastas oma koduses elus lihtsust.

St. Petersburger med. Wochenschrift 1907, nr. 11, lk. 104. *H. K.*

HIRSCHHAUSEN, Jacob Johann Anton, sünd. 31. III 1773 Jõelähtmes. Vaeslapseks jäänud H.-i võttis Tallinna bürgermeister Wilh. Chr. Huek a. 1782 enese juurde kasvatada. H. õppis Jeena ülikoolis usuteadust aa. 1791—94. Pärast ülikooli lõpetamist pidas H. kodu-kooliõpetaja ametit kuni a. 1803, mil ta valiti Jõelähtme pastoriks. A. 1809 asus H. pastoriks Kuusalusse; oli aa. 1809—37 Eestimaa provintsiaalkonsistooriumi assessor; suri 29. V 1837. — H. võttis tegelikult osa eesti keelt ja grammatikat puudutavaist küsimusist. Ta kirjutas terve rea artikleid keeleliste küsimuste kohta, milledest mainitagu »Ausführl. Anzeige u. Beurtheilung der Schrift: Beitr. zur ehstn. Orthogr. von O. W. Masing« (Reval, 1827); »Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung d. ehstn. Orthogr.« (Rosenpl. Beitr. XIII). Neis kirjutistes osutub ta O. W. Masingi vastaseks. H. asub igasuguste keeleuuendus-katsete puhul alalhoidlikul seisukohal; ta on nõus ainult siis üldiselt tarvitamisel olevat ja kaua kestnud keelt uuendama, kui see on tarvitamiseks ebakõlvuline. Sellest alalhoidlikust seisukohast hoolimata on H. nõus Masingiga, et märkida siiamaani tarvitusel olematut häälikut õ ja peenendust. Peale keeleliste küsimuste teotses H. veel vaimuliku kirjanduse soetamisega. Nii ilmus temalt a. 1823 »Jutlusse Ramat«.

Recke-Napiersky II; Beise, I; Paucker, Geistl. 118, 125. *A. R.*

HJÄRNE (Hiärn), Thomas, ajaloolane, sünd. Skoritsa klk. Ingeris a. 1638 kirikuõpet. Erlandus Jonae H. ja Barbara, sünd. Dobbin, pojana. A. 1655 hakkas H. ühes oma vennaga, hiljemini loodusteadlasena ja arstina tuntud Urban H.-ga õppima Tartu ülikoolis, kuid pidi 1656. a. sõja tõttu katkestama oma õpingud, mis jäidki lõpetamata. H. tuli Tallinna, kus ta tutvus Tallinna kindralkub. Bengt Horniga, ja teenis mõne aja Tallinnas. Aa. 1663—67 mainitakse teda kuningliku lossikohtu liikmena Tallinnas; siiski pole ta nimetatud aa. vahetpidamata selles ametis olnud, sest teame, et ta 1664. a. viibis Rootsis ja elab paruness Ingeborg Horni juures Edshammaris. Nähtavasti sesse aega peame paigutama H. katsed teenistusse astuda kammerkolleegiumi ning kommertskolleegiumi Stokholmis. Lühikest aega on H. a. 1666 olnud maakorraldusametnik (landsfiskal) Ingeris ja a. 1668 on ta tolliülema W. Drakenhjelmi abiks Tallinnas. Füüsiline viga — ta oli kurt — takistas teda ametnikuna teotsemast, ning Drakenhjelmi kaudu sai ta veebr. 1669 Virtsu mõisa inspektoriks Läänemaal ja oli selle järel mõne aja ka Saaremaa rüütelkonna sekretäriks. Nagu ta kirjadest selgub, oli ta soovinud, et tema jaoks Liivi-, Eesti- ja Ingerimaa antikvaari koht asutataks, ja vastava palvega M. G. de la Gardie'le esinenud. Plaan ei teostunud. — Võimalik, et H. alles Virtsu asumise järel on hakanud koguma vanu ajalool. dokumente ja valmistama jooniseid vanadest mälestusmärkidest. Nähtavasti on Bengt Horn teda sellele tööle õhutanud ja talle ajaloolist kirjandust hankinud. Nii on tekkinud H. töö »Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte«, mille koostamiseks H. uurimisreisi Rootsi ette võttis. Töö, mis valmis vähe aega enne H. surma, on suuremalt osalt kompilatsioon, kuid sisaldab siiski hulga varemini tundmata teateid ja on Balti kroonikaist õige tuttavaks saanud. H. kroonika jäi kauemaks ajaks trükkimata — a. 1794 selles suhtes Miitavis tehtud katset ei viidud lõpule, — kuni viimati a. 1835 dr. C. E. Napiersky ta *Mon. Liv. Ant.*-seerias välja andis. H.-lt on säilinud ka kogu ajalool. dokumente ja ülestähendusi *Collectanea* Riia rüütelkonna arhiivis, kuna aga teade, nagu leiduks Meklenburgi rüütelk. arhiivis H. töö Riia ppiiskoppide ajaloost, näib eksitus olevat. H. on ka luuletajana esinenud; Beise (Nachtr. u. Forts.) mainib, et H.-lt olevat Stokholmis 1664 ilmunud »Lyckans yppersta skatt«; see on vist sama töö, mis paigutatud Hanselli Witterhetssamling'i nime all »Lyckones säkraste Afvel«. Samuti on H. rootsi keelde tõlkinud de la Serre'i »Betraktelser aw Ewigheten« (1677, nähtavasti taani keele kaudu). — H. suri Virtsus (arvat.) juulis 1678.

H. kirjad B. Horn'ile, M. G. de la Gardie'le j. t. Rootsi riigiarhiivis; Vorbericht zur I Ausgabe d. I Theils von Th. Hiärn's Ehst-, Lyf- u. Lettl. Gesch. (*Mon. Liv. Ant. I*, 1835); Ed. Frantzeni poolt samas osas kirjutatud Vorrede ning Dr. Napiersky kirjutatud Vorerinnerung (Nachträge'des); (G. v. Brevern) Zur Erinnerung an Th. Hiärne u. dessen Chronik (Bunge, Archiv III, 317—21); Mitt. II, 119—22; R. Winkler, Beitr. zur Biographie des Geschichtsschreibers Th. Hiärne (Stzb. d. kurl. Gesellsch. f. Lit. u. Kunst 1908, lk. 45—50); A. Westrén-Doll, Th. Hiärns Estnisch u. Livisch (SB GEG 1921, lk. 34—41) j. t. *A. R. C.*

HOENEKE (loe Hôneke), **Bartholomäus.** Algkujus kadunud n. n. hilisema liivi riimkroonika autor. Teated ta isiku kohta enamvähem hüpoteetilised. Pärit nähtavasti Westfaalist (perekond: »Honeke«!) ja kaunis tõenäoliselt identne Moritz Brandis'e poolt Üxküll'i suguvõsa käsitlevas kroonikas (trükis avaldamata) ekslikus nimevormis mainitud »Hennicke von Osnabrück'iga«. Ameti poolest ordupreester on ta vististi Järva foogti juures

Paides (kui mitte ordumeister B. v. Dreilebeni juures?) elutsenud ja arvat. ka Paide konverentsil 4. V 1343. a. kaasas olnud. »H. kroonika« nime all mainitakse praegu teatud osi Renneri kroonikast, kes teda võrdlemisi täpsalt (sõnastuseltki kohati: riimide riismed jne.) näib kasutanud olevat, siiski mõnede vahekiilunditega. Alusmaterjaliks on H. alamsaksa-keelne originaal-riimkroonika olnud ka Hermann von Wartberge, Russowi (vahetult või lüli kaudu) ja Wigand von Marburgi (kahtlasem) kroonikaile. »H. kroonika« käsitleb aega aa. 1315—48(49), mis a. (s. o. 1349) vististi terviklikult ümbertöötatuna kroonika lõpuvalmis saanud. A. 1340, B. v. Dreilebeni ametisse astumisest peale, moodustavad kroonika sisu nähtavasti autori enese kaasaegsed ülestähendused, kus kaaluvama tähtsusega 1343. a. jüriöö mässu kirjeldus oma käsitluse täpsuse ja põhjalikkuse poolest, nii et ta selles küsimuses peaallikaks on.

K. Höhlbaum, Die jüngere Livländ. Reimchronik des Barth. Hoeneke 1315—48, (1872); R. Hausmann u. K. Höhlbaum, Johann Renner's Livländische Historien (1876); G. Berkholz, Renners livländische Chronik (Mitt. XII); J. Libe, Mõned märkused dr. med. J. Luiga teose kohta (E. Kirj. 1925, 482—98). *J. L.*

HOFFMANN, Oskar Georg Adolf, maalija ja ofortist, sünd. 24. I 1851. a. Tartus pagari pojana; rahvus kindlaks tegemata. Astus 1871. a. Düsseldorfi kunstide-akadeemiasse, mille lõpetas 1877. a. prof. E. Dückeri ja E. v. Gebhardti õpilasena. Töötas lühemat aega F. Cormoni juures Pariisis. Asus 1883. a. Peterburi, kus 1884. a. valiti kunstide-akadeemia vabaks auliikmeks; hiljemini Düsseldorfi ofortistide seltsi liige. Suri 1911. a. Novaja Derevnjas Peterburi lähedal. H.-i elavad realistlikud žanrmaalid eesti rahva elust, Eesti talupoja-tüübid ja maastikud ning sama-ainelised ofordid olid 80-dail ja 90-dail aa. Vene kunstiharrastajate seas väga lugupeetud ning tuntud ühtlasi väljaspool, kuna H. osa võttis ka kunstinäitustest Düsseldorfis (1876), Münchenis (1879), Viinis (1886), Berliinis (1879, 1886 ja 1894). Viimases leidis austavat tähelepanu »Talv Soome lahe ääres«, maalitud a. 1884. Erinäitus Riias 1913. H.-i arvurikastest maalidest on peale nimetatu tuntumad »Kartulivõtmine Eestimaal« (Riia m.), »Sügis« (Harkovi m.), »Turg Tartus«, »Maakõrtsi saksatuba« ja »Kalevipoeg põrgu väravas«. ERM. Tartus omab suuremat maali »Tulikahju külas« ja mõnesid etüüde.

Odamees 1924, nr. 6. (M. Pukits); Thieme-Becker XVII. *A. V.*

HOFMAN, Christian Friedrich, sünd. 3. IV 1775 Eisenachis, surn. 4. XI 1817. Õppis teoloogiat Jeenas. Siirdus Saaremaale, elatades end kodu-kooliõpetajana. Määrati Kuresaare rahvakooli konrektoriks. A. 1801 valiti pastoriks Jaani klk. Saaremaale. Kogus vanasõnu ja avaldas neid Rosenplänteri »Beiträge'des« (II, 75); peale selle on temalt ilmunud: »Se küssiminne Mis pean ma tegema . . .« (Pärnus, 1812); »Õnnis on se innimenne . . .« (1813); »Luggemisse-Ramat hinge kassuks . . .« (Tallinna, 1815); »Seitse Paastojutlust« (1817).

Recke-Napiersky II; Beise I. *A. R.*

HOFMANN, Melchior, anabaptist, sünnia. teadmata. — H. on reformatsiooniaja harimata, müstikast vallatud rahvajutlustaja tüüp. Elukutselt nahksepp Schwaabi-Hallist Württembergist, jutlustas ta esiti suvel 1523 Volmari linnakeses Lutheri vaimus, saadeti sealt välja ja tuli 1524 Tartu, kus suur meelekibedus valitses piisk. Blankenfeldi (vt.) hoolimatu talitusviisi ja evangeelse jutlustaja väljasaatmise pärast. H. asus viimase asemele ja saavutas suure mõju eriti alamais rahvakihes, keda ta oma rahvaliku jutlustamisviisiga oskas sütitada. Kui äraoleva piiskopi lossiülem teda tahtis vangistada, tekkisid 10. I 1525 korratused, vist küll ilma et H. selles oleks süüdi olnud: linnaelanikud rüüstasid kirikud ja kloostrid, ajasid katoliku vaimulikud minema ja võtsid mõneks ajaks isegi piiskopi lossi Toomel enda kätte. Ärritatud rahva vaigistamiseks kutsuti rae poolt lühikeseks ajaks Riia reformaator Tegetmeyer Tartu, kes mõndagi H.-i õpetusist leidis vastuvõtmata olevat, nii et H. suvel 1525 pidi endale Knopkenilt Riiast ning Lutherilt ja Bugenhagenilt Wittenbergist tõendusi muretsema, et tema õpetus õige on. H.-i tagasi jõudes tülid siiski ei lakanud, sest H. andus nüüd apokalüptilisele meelisklemisele ja allegoorilisele piibliseletamisele, kuulutas, et ta pühast vaimust inspireeritud ja jumalikku kutset jälgib, nõudis ka vastava hariduseta isikuile õigust õpetada ja jutlustada ja võitles suure iseteadvusega ülikooli haridusega ja palgaliste pastorite vastu, kes tema arvates piiblit õieti ei käsita ja rahvast ainult eksitavad. Tartust lahkuma sunnitud, läks ta Tallinna, kus ta haigeid ravitses ja ka oma jutlustamist jätkas. Kuid sealsete jutlustajate vaenu mõjul siirdub ta 1526. a. alul Stokholmi ja saab siin saksa evangeelse koguduse jutlustajaks. Liivimaal oli tema pooldajaist juba mingi sekt tekkinud, kelle poole ta Rootsist mõne kirjutisega pöördus, et neid oma õpetuses pastorite kallalekippumiste vastu kinnitada. Eriti oma »Prohvet Daani-

eli raamatu 12. peatüki seletuses« eemaldus H. ikka enam Lutheri dogmast, näiteks õhtusöömaaja õpetuses ja omapäraseis mõtteavaldusis viimsest päevast ja Kristuse jälletulekust, milliste sündmuste saabumist ta a. 1533 ennustas. Ennast pidas ta juba prohvetiks, kelle ülesandeks usklikke patukahetsus-jutlustega otsustavaks silmapilguks ette valmistada. Kuid ta mõju Liivimaal näib hiljemalt ca 1530 täitsa vaibunud olevat.

1527. a. alul pidi H., kes vahepeal oli naitunud, ka Rootsist lahkuma. Kaks a. jutlustas ta siis Holsteinis. Sel ajal järgnes ka tema lõplik lõhe Lutheriga õhtu-söömaaja õpetuse pärast, mida H. käsitas ainult Kristuse ihu sümbolina. Selle tagajärjel on ta sunnitud siirduma Strassburgi. Siin astub ta anabaptistidega (uuestiristijatega) ühendusse ja saab üheks nende vaimliseks juhiks, enda prohvetlikkudest õpetustest siiski mitte loobudes. Rändava jutlustajana asutas ta Friisis ja Hollandis anabaptistide kogudusi, avaldas nende jaoks ka rea kirjutisi, nende hulgas oma tähtsama teose »Die Ordonantie Gottes«. Kevadel 1533 saabus ta jälle Strassburgi, mida ta Jumalast valitud uueks Jeruusalemmaks pidas. Siit tahtis ta teise Eliasena ilma lõppu, mis ju 1533. a. pidi kätte jõudma, ette valmistada ja oma apostlite kaudu kogu ilmas levitada uut ristimist. Kuid Strassburgi raad vangistas ta ja H.-il puudus nüüd võimalus oma pooldajate vahendituks juhtimiseks. Fanaatilisemad viimaseist asutasid nüüd oma plaanide järgi mõõga abil uue jumalariigi Münsteris (Westfaalis), mis aga 1535 veriselt hävitati. H. ise, kes igasugust vägivalda ja võimudele vastuhakkamist alati oli hukka mõistnud, jäi ka vangikojas oma õpetusis ja ennustusis paindumatuks, ehk küll ilma hukkumine oli tulemata jäänud. Oma viimaste päevadeni töötas ta oma dogmaatiliste kirjutiste kallal. 1543. a. lõpul või 1544. a. alul suri ta vangistuses. Anabaptistide seas moodustasid H.-i pooldajad, »melchioristid«, veel kauemat aega erilise sekti, kuni nad teiste vooludega liitusid. — H.-i Taanieli raam. 12. peat. seletus, mis mitmel kohal kaudselt puudutab Tartu sündmusi, oleks tarvilik välja anda. Eksemplar on arvatav. Hamburgi raamatukogus olemas.

Fr. zur Linden, M. H., (1885, tähtsaim teos); Protest. Realenc. VIII (G. Hegler); Arbusow, Geistl., 86 j.; Arbusow, Einf. d. Ref. *L. A.*

HOLLANDER, Bernhard A., sünd. 23. X 1856 Riias bürgermeistri pojana, õppis Riia linnagümnaasiumis ja 1875–81 Tartu ülikoolis ajalugu (R. Hausmanni õpilasena), oli 1883—1923, mil ta vanaduse tõttu ametist loobus, pedagoogina Riias tegev; 1886—98 Riia polütehnikumi kaubandusgeograafia dotsent. Oma ameti kõrval teotses H. ka kodumaa ajaloo uurimise alal. Tema teostest võiks tähtsamaina mainida: »Die livländischen Städtetage bis z. J. 1500« (Riga 1888); »Sachregister zum Liv-, Est- u. Kurl. Urkundenbuch, Bd. VII—IX« (Riga, 1900). Tema viimati ilmunud teos, »Bibliographie der baltischen Heimatkunde« (Riga, 1924) oleks võinud mõnes suhtes täielikum olla. *T.*

HOLLMANN, August, Rud. G. H.-i vend, sünd. 2. II 1801 Äksi klk., õppis Tartus usuteadust aa. 1821—24, asus 1834 pastorina Puhja kihelkonda; surn. 31. VIII 1849 Tartus. — Kirjutas »Bemerk. üb. d. Nominativ, Genet. u. Accus. im Estnischen« (Verh. GEG II, 2). Selles võrdlemisi teravmõttelises töös läheb H. lahku Helleri poolt esitatud deklinatsiooniõpetusest. Helleri järele ei olla nominatiiv, gen. ja ak. mitte kindlad käänded nagu ladina grammatikas, vaid modaliteedivormid (definitiiv, relatiiv ja indefinitiiv). Neist kolmest Helleri modaliteedikujust loob H. 4 käänet: nom., gen., ak. ja indefinitiiv, kusjuures ak. omab kord nominatiivse, kord genitiivse kuju. Ühtlasi näitab H., et ak. on kindel objektikääne. Samale seisukohale jõudis ka Ahrens oma süntaksis (ilm. 1853).

Napiersky, Pred.-Lex. III. *A. R.*

HOLLMANN, Friedrich August Wilhelm, järgmise poeg, sünd. 16. X 1833, õppis usuteadust Tartus 1852—56, pidas prooviaastat Tartu-Maarja kog. õp. A. H. Willigerode juures, oli Rõuge kog. õp. 1859—73, siis Eesti vallakooliõpetajate seminari direktor Tartus 1873–87, teotses seminari seismajäämise järel Peterburi linnamisjonis ja nimetati 1889. a. Liivimaa kindralsuperintendendiks ning konsistooriumi abipresidendiks, kuhu ta jäi oma surmani 1. IX 1900. Kirikumehena ja eriti Liivimaa kiriku vaimuliku juhina ligines H. tuttavale kirikuvürsti tüübile: varustatud raudse tahtega pani H. ennast järjekindlalt maksma kirikus, juhtides kirikut täielikus kokkukõlas »maapolitikaga«, mis »maakirikus« nägi üht rahva kasvatuse tegurit ajalooliselt kujunenud Balti omapärase politilise ja ühiskondliku seisukorra muutumatult alalhoidmise sihis. Seejuures olid möödapäästamatud kokkupõrked kodumaa võimu-vahekordades põhjalikke muutusi ja uuendusi taotlevate eesti ja läti iseteadlikkude püüetega. H.-i selge vaim ja tasakaalus isik suutis ometi ära hoida järskude lõhede tekkimist kirikus, milleks kaasa aitasid ka Vene valitsuse ja kreeka-katol. kiriku poolt 90-date aa. alul erilise hooga tarvitusele võetud surve-abinõud ev.-lut. kiriku,

eriti koguduseõpetajate vastu kreeka-katol.-usust ärataganenute juures vaimulikkude talituste kordasaatmise eest. — Koolimehena oli H.-i tugevaks küljeks kateheetilise õpetusviisi käsitlemine usuõpetuses. Viljakam tegevus kirjanduse põllul sünnib seminarijuhataja ameti pidamise ajal ja usuõpetusliku koolikirjanduse alal. H. sulest on ilmunud: »Luth. Weikene Katekismus walla-koolis«, 3 jagu (1884), määratud vallakooli-õpetajatele õpetamis-abinõuna; »Luth. Weikene Katekismus walla-koolis« kolmes osas, 1884—85 (alama, keskmise ja ülema astme õpilaste tarvis); mõlemad raamatud kuulusid omal ajal metoodilise läbitöötamise suhtes kõige paremate hulka. 1883.—86. a. ilmus H.-i toimetusel koguteos »Kõned laste kasvatamisest ja õpetamisest« 4-s andes, sisaldades kirjutisi H.-ilt eneselt ja teistelt seminari õppejõududelt. 1875. a. avaldas H. Lõuna-Eesti murdes väikese »Laste eddimäne luggemise ramat« ja 1882. a. piiblilugude raamatu; peale selle andis H. välja vaimulikkude laulude kogu »6 Kirikokoori laulo« (1877) ja ühes muusikadirektor Brenner'iga vaimulikkude ja ilmalikkude laulude kogu »Laulu vara« 3-s jaos (I 1877., II 1880., III 1884. a.). Saksa keeles avaldas H. rea kirjutisi kirikukorralduse ja vennastekoguduse küsimuste kohta Ulmanni »Mittheilungen'ites« (eriti 17., 18., 21., 26. köites). Üldlaadilised ja ajaloolised kirjutised: »Die Volksschule in Livland« (1876, II trükis 1909), pikem kokkuvõtlik ülevaade Liivimaa koolide ajaloost; »Die Gegenreformation und die rigasche Domschule« (B. M. 34., lk. 279—93); »Über nationale Erziehung« (1882).

Keussler, Forts., 87; Ulmann, Mitt. 1900, lk. 570, 1909, lk. 309—28; Nordlivl. Ztg 1900, nr. 199, 200, 204; SB GEG 1900, lk. 92; Post. 1900, nr. 197; Ristirahva Pühap. leht 1900, nr. 39; Aus baltischer Geistesarbeit XII (1909), lk. 263—78 (Th. Gaehtgens). *J. K*

HOLLMANN, Rudolf Gustav, sünd. Äksi klk. 23. I 1798. Õppis aa. 1817—20 Tartu ülikoolis, sai a. 1823 Hargla ja 1844 Rõuge kog. õpetajaks. Surn. 21. VII 1858. Kirjutas rea artikleid üksikute sõnade tähenduse ja sõnajuurte kohta. A. 1847 ilmus temalt artikkel (Verh. GEG II, 1) »Ueber die neueste estn. Declinationslehre d. Pastor Ahrens u. Dr. Fählmann«. — H. pooldab Fählmanni seisukohta kui enam selgemat ja otstarbekohasemat, juhtides sealjuures tähelepanu Ahrensi poolt soovitatud 18 deklinatsiooniklassi korralduse segasusele. — Erilist tähelepanu eesti kooli-ajaloos nõuab H.-i poolt »Inland'is« (1847) esitatud parohhiaalkooli plaan.

Napiersky, Pred.-Lex. III; Inl. 1858, lk. 607; Ulmann, Mitt. XV, 405—26; Keussler, Forts. 88. *A. R.*

HOLTER, Abram, sünd. 30. I 1798 Pärnu klk. Sauga talu peremehe pojana, omandas esialgse hariduse oma vanematelt, oli 1815—18 Rosenplänteri (vt.) kasvandik, omandades rahvakooli-õpetajale tarviliku ettevalmistuse. Seejärel on H. Sauga v. Eametsa küla »kirjutuse kooli« õpetaja, mis ametit peab kuni surmani 13. V 1851. — H. on esimene eestikeelse maateaduse käsiraamatu autor (Wennema geograwi I cursus 1821, Dullo kalendri lisa, Caspari maadeõpetuse järele); ühel ajal O. W. Masingiga algatab H. ka esimese eestikeelse rehkendusraamatu väljaandmist (Arwo ehk Rehkendamise eksemplid, Tallinna, 1823, 116 lk.). Esimeste kooliraamatute väljaandmise kõrval on H.-i suurim tähtsus 12 eesti rahvajutu avaldamises (Ehstnische Fabeln, Rosenpl. Beitr. VIII, 120—42). Peale selle on H. avaldanud veel mõningaid tõlketöid (Marri-pu-aia ehhitamissest, Tallinna, 1818, ja Gresseli, Dullo ning Bormi kalendri lisades) ja artikleid Rosenpl. »Beiträge'des« (VIII, 143—44, IX, 142—51, XI, XII, 98—110).

Recke-Napiersky II; Kampmann, E. van. ilukirj., 64—66; Hermann, E. kirj. ajal., 257 j. *E. P*

HOLTZ, Otto Reinhold v., sünd. 21. IV 1757 Keilas, kus ta isa oli õpetaja ja praost. Õppis aa. 1774—78 Greifswaldis ja Tübingenis usuteadust. A. 1780 kutsuti ta Keila isa juurde abiõpetajaks, kuhu ta jäigi pärast isa kohale. H. 1788 sai H. konsistooriumi liikmeks ja a. 1800 Lääne-Harjumaa praostiks. A. 1812 määrati ta komisjoni liikmeks, mis välja töötas 1816. a. maksma pandud talurahva seaduse eelnõu. 1819. a. kutsuti H. Eestimaa rahvakoolide asutamise komisjoni. Suri 28. IV 1828. — H.-i tegevus kirjamehena on teiste tema-aegsete (Luce, Winkler, Frey j. t.) omast palju intensiivsem ja viljakam. Ka on ta tegevusala õige mitmekülgne ja laialdane. Tema tõlgitud on järgmised seadused, mis anti Eestimaa talurahvale aa. 1802—17: »Iggaüks . . .« (1802, esimene regulatiiv eesti talupoegadele), »Eestima Tallorahwa Seädus« (1805), »Eestima Tallorahwa Kohto-Seädus ehk Wallakohto Kässoramat« (1805), »Eestima Tallorahwa Seädmissed« (1816), »Eestima Tallorahwa Kohto-Seädus ehk Walla-kohto Kässoramat« (1817). Peale selle on H. tõlkinud kaks arstiteaduslikku raamatut eesti keelde: »Lühhikenne õppetus nende abbiks, kes näitwad surnud ollewad ja ommeti weel ellawad« (1811) ja »Lühhikenne õppetus Eestima Tallorahwa Ämmadele« (1812).

Peale selle ilmus tema sulest a. 1817 »Jutlus Eestima Tallorahwa ue Seädusse Pühhitsemisse jures Tall. Toompä-Kirrikus«. — Rohkem huvitab meid aga H. ilukirjanikuna. Sel alal on ta avaldanud ühe töö »Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks« (Tallinna, 1817). See raamat ei erine palju oma-aegseist kirjanduslikest teoseist. Siht on sama — »mõistuse ja südame juhatamine«. Iseloomustavad on juba tema juttude pealkirjad: »Ka hea Willi annab waest leikust, kui se sandi Ma sisse langeb«, »Kes teisele auko kaewab, langeb Isse sisse« jne. Iga jutu lõpul on moraal — »Õppetus«. Sealjuures iseloomustab kogu ajajärku ühe H.-i jutu pealkiri: »Jut on se Koroke, Õppetus on se Iwwa«. H. erineb oma kaasaegseist kirjanikkudest aga stiili ja keele poolest. Olgugi, et temagi juttudes on tihti moraali rohkem kui sündmustikku, siiski ei mõju nad nii ühetooniliselt ja igavalt kui teiste selleaegsete jutukirjutajate omad. Tema stiil on juba komplitseeritum ja täielikum, keel painduvam ja ühtlasem. Ei puudu loodusekirjeldusedki siin-seal juttudes. Teda peetakse oma-aegsete hulgas üheks paremaks eesti keele tundjaks. Seda tõendavad ka ta laulud, mis on osalt tõlked, osalt oma loodud, ning võib konstateerida isegi tema teatavat mõju, eriti keele ja stiili suhtes, pärastistele kirjameestele.

Recke-Napiersky II; Beise I; Kampmann, Peaj. I[III], 240—46; Kampmann, E. van. ilukirj., 31—37. *H. Pp.*

HOLZMANN, Karl Aleksander, sünd. 18. VI 1854 Tartus, kus tema isa, väljateeninud sõdur Matt Mihkli p. H., ja ema Anno elasid, pärit olles Tartu mk. Aakre vallast. Eelhariduse omandas H. Tartus ja astus a. 1872 kroonustipendiaadina kohalikku veterinaarinstituuti õppima. Peale õppimise lõpetamist 1876 tegi H. magistrieksami ja omandas peale väitekirja »Experim. Untersuchungen ü. d. Wirkung einiger Arzneimittel auf d. Lymphstrom« kaitsmist a. 1878 mag. med. vet. astme. Läks Kaasani vet.-inst. juurde assistendiks, õppis seal kõrval arstiteadust ja omandas Kaasani ülikoolis 1884 arsti astme. Valiti 1885 Kaasani vet.-inst. dotsendiks, 1886 erakorraliseks ja 1897 korraliseks professoriks eripatol. ja teraapia alal. Oli viimaks selle inst. direktor. Kutsuti Tartu ülik. poolt 1920 loomaarsti teadusk. anat. ja embrüol. korral. professoriks ja võttis kutse vastu, kuid ärasõitmise lubaandmist viivitati igaviisi, kuni H. plekil. tüüfusesse haigeks jäi ja 3. II 1922 Kaasanis suri. — H. sai vet.-üliõpilasena võistlustööde eest Tartus ja Kaasani ülik. kuld-aurahad. Mitmetes vene ja välismaa teadusl. ajakirjades on tema poolt hulk teadusl. töid ilmunud. Tema eripatol. ja teraap. õpperaamat ilmus enne sõda viies trükis. »Postimehes« ilmusid tema sulest 1880. a. kaks artiklit. Eesti elust on ta ka kaugel olles elavalt osa võtnud. — H. oli mitmete vene ja välismaa teadusl. seltside auliige.

Альбомъ имматрик въ Юрьевск. ветер. инст. 1848 – 98 (1898), lk 75; Tartu ülikooli arhiivis H.-i enese kirjutatud *curriculum vitae*, kus ka tema tähtsamad kirjatööd loendatud. *H. K.*

HOLZMAYER, Jean Baptiste, sünd. Münchenis 12. VII 1839 ukj. Paljude teiste välismaalaste eeskujul tuli ta Liivimaale leiba teenima. Oli kooliõpetaja Birkenruhs; a. 1864 kutsuti ta Kuresaare gümnaasiumi vanade keelte ülemkooliõpetajaks. H. oli pikemat aega Kuresaare »Verein zur Kunde Ösels«-nimelise seltsi abi-esimees ja auliige. Saarlaste vana usku ja kombeid uurides võttis ta mitmel pool saartel vanade matusepaikade kaevamisi ette; ülalnimetatud seltsi muuseumile on H. annetanud rikkaliku kogu kivi- ja pronksasju, samuti noorema rauaaja leidusid Saaremaalt ja Muhust. Rahva kommete ja usu tähelepaneku viljana ilmus a. 1867 kirjutis: »Das Kriegswesen der alten Oeseler«; hiljemini avaldas H. »Osiliana« nime all oma korjatud vanavara Õp. E. S.-i toimetustes (Verh.) VII (a. 1873) ja X (a. 1881). Töö ilmus kolmes osas; I osa käsitleb jumalatekultust, teine mitmesuguseid vanu kombeid ja kolmas Saaremaal leitud matusepaiku. H. on hoolega kogunud mütoloogilisi aineid saarlaste eneste suust, saadud teateid on ta täiendanud varemini teiste uurijate poolt ülestähendatud ainetega, nii et »Osiliana« I-s ja II-s osas on kokku kogutud kõik, »mis paganausulisi riismeid saarte eestlaste suust leida«. — H. suri 16. X 1890.

V. Reiman, Kivid ja killud (1907), 51; Tallgren, Zur Arch. Eestis, 10. *K. K-l.*

HÖPPIUS, Christian, sünd. Tartus, surn. 28. XI 1726. Lõpetas magistrina Leipzigi ülikooli. A. 1691 määrati H. Tallinna konsistooriumi notariks, a. 1705 valiti Rapla kog. õpetajaks; a. 1715 sai H. praostiks, a. 1713 konsist. assessoriks. H. kirjutas tallinnakeelse Uue Testamendi eessõna (a. 1715).

Paucker, Geistl. 25, 32, 36, 42, 86. *A. R.*

HORN'ide suguvõsa, üks kuulsamaist rälssisugudest Soomes ja Rootsis, on nähtavasti puht-soome kännust võrsunud. Soo esimene tuntud liige on Olavi Matsi poeg Haliko klk.-st, kus asub ka soo pärismõisa Joensuu (Åminne). Sugu on jagunenud kahte harru: Joensuu ja Kankaiste (Kankas). Soost, kelle liikmeid mainitakse Soomes ja Rootsis XIV a. s. II poolest alates nii kiriku- kui

administratiiv- ja justiitsametites ning eriti sõjameestena, on mitmed Rootsi valitsuse ajal teeninud Eesti- ja Liivimaal, nagu selgub järgnevaist eluloo-kirjeldusist. Narva tuntud komandant Henning Rudolf H. (vt.) pole teatavasti sama soo liige, vaid Pommerist pärit ja nime saanud seal oleva Rantzienmõisa järgi. — Joensuu-haru elab veel Rootsis, kuid Soomes on mõlemad harud ammu kustunud.

K. Blomstedt, Horn-suvun alkuhistoriaa (Hist. Arkisto XXVII); Tor Carpelan, Finsk biogr. handbok (1903).

A. R. C.

HORN, Bengt, sõdur, diplomaat, kindr.-kub., sünd. 10. XI 1623 sõjanõunik Klaus Kristeri p. H.-i (Joensuu haru) pojana. — Osa võtnud 30-a. sõja viimaseist võitlusist, nimetati H. a. 1656 Tallinna kuberneriks ja kindralmajoriks. On tähelepanuväärt ta tegevus maakaitse korraldamise suhtes Vene sõja ajal; ka tsiviilalal on H. suutnud õige palju teha. Rahusaatkonna esimehena sõlmis ta venelastega rahu Kärde mõisas, mis alla kirjutati juunis 1661. Juba eelmisel a. oli ta kutsutud riiginõuniku ametisse ja viibis nähtavasti rahutegemise järel Rootsis. A. 1662 saadeti ta Rootsi valitsuse poolt suursaadikuna Moskvasse, sai 1672 Eestimaa kindralkuberneriks, püsides sel kohal kuni a. 1674, mil ta nimetati Svea õuekohtu presidendiks. — H. suri 7. II 1678 Riias.

G. Anrep, Svenska adelns ättartaflor II (1861).

A. R. C.

HORN, Evert, sõdur, sünd. Eestimaal 1581 riiginõuniku, Eestimaa asevalitseja Karl Henriku p. H.-i (Kankaiste haru) ja Agnes H.-i (sünd. v. Delvig) pojana. H. astus juba varakult sõjateenistusse ja saatis kun. Karl IX 1605. a. sõjakäigul Liivimaale. Osa võtnud Kirkholmi lahingust, saadeti ta Soome abivägesid koguma ja oli selle järel Pärnu kaitsja. 1609. a. võttis ta Jakob de la Gardie juhatusel osa Novgorodi vallutamisest; sama kordus 2 a. hiljemini, kuna vahepeal linn oli venelaste kätte tagasi läinud. A. 1612 heitis H. alla pea terve Ingermaa, samuti ka Narva ja Ivangorodi, mis nüüd üheks aastasajaks jäid Rootsi riigi osadeks. Järgm. a. nimetati H. Narva ja Ivangorodi asevalitsejaks, rootsi vägede ülemjuhatajaks Idamere provintsides ja feldmarssaliks. Pihkva piiramisel suvel 1615, mil Gustav II Adolf oli ise ilmunud sõjategevust juhtima, langes H. 24. VII. Järgmisel a. leidis ta viimse puhkepaiga Turu toomkirikus Hornide hauakabelis.

H. Almquist, Sverge och Ryssland 1595–1611 (1907); Tor Carpelan, Finsk biogr. handbok (1903) j. t.

A. R. C.

HORN, Gustav, krahv, sõdur, sünd. 23. X 1592 Örbyhusis, kus ta isa Karl Henriku p. H. (Kankaiste haru) tol ajal vangistatuna viibis. H. teotses alguses diplomaatlikul alal, kuid andus siis sõjamehe elukutsele, oli Gustav II Adolfi kaaslane Riia vallutamisel 1621, võttis osa Tartu allaheitmisest de la Gardie alampealikuna 1625 ning sai siis omale Marienburi klk. (Valga mk.) mõned mõisad vabahärrakonnana. Järgmiseil aa. võttis ta osa Rootsi armee sõjakäikudest Liivi- ja Kuramaal ning Leedus ja nimetati 1628 Liivimaa rootsi armee ülemjuhatajaks ning feldmarssaliks. Selle järel möödusid H.-il mitmed aa. peamiselt sõjalistes ettevõtetes väljaspool Liivimaad, kus ta Rootsi parema kindralina eriti suure kuulsuse omandas. Westfaali rahu järel määrati ta a. 1652 Liivi kindralkuberneriks, kuid kutsuti juba järgmisel a. riigimarssaliks ja sõjakolleegiumi presidendiks. H. suri Rootsis 10. V 1657.

Tor Carpelan, Finsk biogr. handbok (1903).

A. R. C.

HORN, Henning Rudolf, krahv, sõdur, riiginõunik, sünd. Pommeris 1651. a. Baltzar H.-i pojana. H. sai 1681. a. Käkisalme kindluse komandandiks ja nimetati 1695. a. Narva komandandiks ning kõigi Ingerimaa kindluste ülemkomandandiks. Sügisel 1700 päästis H. oma julge ja visa kaitsega Narva kindluse ja linna, kuid pidi 4 a. hiljemini venelastele alla andma, kes ta vangistasid. Väga karmi vangipõlve järel vahetati H. a. 1714 tagasi Rootsi, kus ta sai riiginõunikuks ja suri 9. V 1730.

O. Sjögren, H. R. Horn (1887).

A. R. C.

HORN, Henrik, sõdur ja riigimees sünd. 1513. Vanemad: riiginõunik Klaus Henriku p. H. ja Kristiina Jakobi tütar (vapis kolm palki). — H. oli juba mitu a. viibinud Gustav Vaasa teenistuses, oli olnud klk.-kohtunikuks (Masku klk.), Lõuna-Soome lagmaniks ning teotsenud maksude küsimuste korraldajana ja lahendajana, kui kun. ta määras Soome noore hertsogi Johani nõunikuks. Hertsogi esindajana käis H. 1558 Tallinnas ja katsus linna hertsogi poole võita. Et tol ajal Tallinnas suuremaid lootusi pandi alles Taani abile, ei läinud H.-il korda hertsogi plaane teostada. Saates Johani ta pulmareisil Poolasse on H. juba ette näinud ähvardavaid konflikte Eerik XIV ja hertsogi vahel ja viimast selles suhtes hoiatanud Suvel 1563 läks H. üle kun. poole ja sai otsekohe ta suurima armu osaliseks. H määrati a. 1563 sõjavägede juhatajaks Eesti maal, saades käsu võimalikult rohkem põletada ja laastata poolakate käes olevat Liivimaad. Järgmisel a. vallutas H. pikema piiramise järel, mille juures tal kahurid puu-

dusid, Koluvere, kuid kaotas juba järgmisel a. Pärnu, mida ta ei suutnud tagasi võtta. Ta käis Saaremaal, põletas Kuresaare alevi tuhaks ja lõi tagasi poolakate ja taanlaste katse vallutada Tallinna, mille asevalitsejaks oli H. 1565. a. peale. Runavere (1567. a.) ebaõnnestunud lahingu järel tagandati H. kuninga poolt vägede ülemjuhataja kohalt, kuid jäi edasi asevalitsejaks. Eerik XIV troonilt kõrvaldamise järel on H. mõne aja kahelnud, kas Tallinnat uuele kuningale üle anda, ent tegi seda siiski ja kutsuti järgmisel a. (1569) riiginõunikuks, kuid Johani isikliku usalduse osaliseks ei saanud ta enam kunagi. A. 1572 määrati ta Viiburi kindluse ülemaks ja on 1575. a. jälle Tallinna asevalitseja; kuid juba samal a. määrati ta rahusaatkonna eesotsas Siestarjoel (Systerbäck) venelastega läbirääkimisi pidama. Tallinna piiramisel a. 1577 juhtis ta oma poja Karliga (vt.) linna kaitset, ning peab seda peaasjalikult H.-i teeneks lugema, et Eestimaa Rootsi võimu all püsis. Aa. 1578 ja 1579 tegi H. sõjakäike Ingerisse ja tungis koguni Novgorodi lähedale. Jõupingutustest hoolimata ei suutnud ta siiski Narva linna vallutada, kuna admiral Bengt Juusten talle appi ei tulnud, nagu oli kavatsetud. Kuningas ei varjanud oma rahulolematust H.-iga, ja viimane vabastati nüüd vägede ülemjuhataja kohalt. Ta oli veel mõned aa. Põhja-Soome lagman ja suri 21. VI 1595.

K. Blomstedt, Henrik Klaunpoika Horn I (1921); Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564—70 (1877); W. Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota (1918—20); Tor Carpelan, Finsk biogr. handbok (1903). *A. R. C*

HORN, Karl, sõdur, riiginõunik, sünd. ca 1550 riiginõunik Henrik Klausi p. H.-i (Kankaiste haru) pojana. Tallinna piiramise ajal 1570—71 oli H. alampealikuks ja sai kuulsaks oma julgete katsetega venelastele kallale tungida. Suvel 1572 on ta ühes Pontus de la Gardiega Tallinna kindluse ülemaks, määrati kevadel 1576 ajutiselt Eestimaa asevalitsejaks ja oli oma isa kõrval Tallinna kaitsevägede eesotsas, kui venelased 1577. a. linna piirasid. Ka peale seda, kui ta isa Henrik Klausi p. H. Narva ebaõnnestunud piiramise järel vägede ülemjuhataja kohalt tagandati, jäi H. Eestimaale, oli 1580. a. kahe teise soomlasega Pontus de la Gardie sõjanõunikuks ning sai samal a. feldmarssaliks. Järgmisel a. võttis H. osa Rakvere piiramisest ja vallutas siis oma algatusel terve Läänemaa, Koluvere, Vigala, Lihula ja Haapsalu lossi. Samal 1581. a. määrati ta Narva asevalitsejaks ja võttis siis osa de la Gardie võidukast sõjakäigust Ingerimaale ning rahu-läbirääkimistest 1583. Paar a. hiljemini määrati ta Turu asevalitsejaks, kuid pidi 1588. a. jälle tulema riigi idapiiri kaitsma, kus ta sai Narva ja Ivangorodi asevalitsejaks. Venelaste tungides lääne poole jaan. 1590 pidi H. meeleheitliku piiramise järel loobuma Jamburist, Kapriost (Koporjest) ja Ivangorodist, kuid suutis siiski Narva oma käes säilitada. Seisukorra tõsisusest teadmatuses olles laskis Johan III vangistada H.-i ja ta kaks venda. H. mõisteti surma ja alles hukkamiskohal muudeti ta surmanuhtlus prints Sigismundi ja herts. Karli palvete tõttu vangistuseks; vangist vabanes H. alles peale kun. surma. Osa võtnud Sigismundi ja Karli vahelistest võitlustest, tuli H. Eestimaale tagasi, kus ta mõned aa. eraisikuna viibis oma mõisades. Kuid veel kord määrati ta a. 1600 Eesti asevalitsejaks, ja kui riigivalitseja herts. Karl sügisel 1600 Eestimaale saabus, määrati H. Liivimaa ülempealikuks ning võttis osa Pärnu piiramisest. Järgmisel a. vallutas ta Pebalgi lossi, kuid suri juba sama 1601. a. maikuul Burtneeki lossis ja sai viimse puhkepaiga Tallinna toomkirikus.

W. Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota (1918—20); Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564—70 (1877); Yrjö Koskinen, Nuijasota, sen syyt ja tapaukset (1877). *A. R. C.*

HORN, Klaus, Joensuu vabahärra, sõdur ja diplomaat, sünd. (arvat.) Turus 1517, Turu kindluse komandandi ja Turu foogti Krister Klausi p. H.-i pojana. Veetnud mõned aa. Gustav Vaasa õueteenistuses, oli H. sõja ajal 1555—57 Soome vägedes silmapaistval kohal ning sai 1557 Viiburi lääni komandandiks ja idaraja kaitsevägede ülemaks. A. 1561 mainitakse teda riiginõunikuna; sama a. märtsis saadeti ta läbirääkimisi pidama Harju ja Viru aadliga ning Tallinna linnaga; H. teotses väga osavalt, nii et juba juunis s. a. aadel ja linn Rootsile alistusid. Eesõigused kinnitati augustis; suve jooksul ja sügisel on H. olnud valitsuse komissariks, kelle kaudu esimesed korraldustoimingud Tallinnas ja mujal Eestimaal teostati; teade, nagu oleks ta augustist detsembrini 1561. a. olnud Eestimaa asevalitseja, ei vasta tõele. Varakevadel 1562 määrati H. rootsi vägede juhatajaks Eestimaal ja hakkas kohe energiliselt teotsema. Juba eelmisel sügisel oli Padise klooster võetud. Nüüd tungisid rootsi väed edasi; H.-i juhatusel võeti suve algusel lühikese piiramise järel Pärnu ja siis oktoobris Paide kindlus ja linn. Kun. Eeriku ja herts. Johani vaheliste tülide lahendajana muutus H.-i seisukord raskeks, ja sellepärast polnud talle vist sugugi vastumeelt, kui ta 1562. a. lõpul kutsuti

Rootsi, kus ta riiginõunikuna osa võttis sõja ettevalmistusist ja siis kuninga salanõunikuks määrati. 7-aastasest sõjast Taani ja Rootsi vahel on H. suure eduga osa võtnud ja määrati juba suvel 1564 riigi laevastiku suuradmiraliks. Sellel kohal on H. suure kuulsuse omandanud; teda peeti üheks paremaks Rootsi väejuhtidest ning Rootsile oli tõeliseks kaotuseks H.-i surm katku aegu 9. IX 1566.

C. Annerstedt, Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558—63 (1868); A. Munthe, Svenska sjöhjältar IV (1902).

A. R. C.

HORN, Krister, sõdur, kindr.-kuberner, sünd. 13. XI 1622 Rootsis sõjanõunik Klaus Kristeri p. H.-i (Joensuu haru) pojana. Sõjateenistuses ooberstiks saanud, määrati H. a. 1654 Riia kuberneriks ja võttis osa Liivimaa kaitsmisest venelaste vastu kun. Karl X Gustavi ajal. Aa. 1657—59 oli H. Ingeri ja Käkisalme kindr.-kuberner ja nimetati järgm. a. riiginõunikuks. Mõned aa. noore kun. Karl XI õpetajaks olnud, sai ta 1672 feldmarssaliks ja 2 a. hiljemini Liivimaa kindr.-kuberneriks; viimasel kohal püsis ta 12 a., kuni a. 1686. Tema ajal kavatses Karl XI teostada reduktsiooni Liivimaal; H. oli aga liiga nõrk võitluseks aadliga ja kutsuti tagasi Rootsi, kus ta 26. V 1692 suri.

G. Anrep, Svenska adelns ättartaflor II (1861); C. Schirren, Die Recesse der livländ. Landtage a. d. Jahren 1681 bis 1711 (1865).; M. Carlon, Ryska kriget 1656—58 (1903).

A. R. C.

HORNER (Hörner), Thomas, Liivi kroonik ja diplomaat; sünd. Egeris Böömimaal, astus arvat. juba 1540-dail aa. Liivi ordu teenistusse; mainitakse, et ta olevat õppinud Wittenbergi ülikoolis ja saanud a. 1555 õigusteaduse litsentsiaadiks Frankfurdis Oderi ä., mis siiski pole kindel. On nähtavasti sama, kes 1557. a. sügisel läkitati Liivi saatkonnas Moskvasse, kust tagasi jõudis järgmise a. alul, ilma et oleks suutnud diplomaatiliselt Vene-Liivi tüli lahendada. Saatkonna tegevuse kohta esitas H. aruande Volmari maapäevale märtsis 1558. Sama a. sügisel käis ta Liivi ordumeistri saadikuna Preisi hertsogi juures ja järgmise a. jaan. Petrikovis Poola kun. juures Liivile sõjalist abi palumas, mil polnud aga mingeid tagajärgi. Juunis 1559 pidas H. ordumeister Fürstenbergi (vt.) esindajana läbirääkimisi lõdvenenud vahekorra korraldamiseks Tallinna raega, jällegi ilma taotletud tulemusteta. Peale Liivi ordu langust jäi H. Kuramaa hertsogi Kettleri teenistusse, kus ta oli veel a. 1573. Et H. oleks identne isikuga, keda nimetatakse aadli nimestikus a. 1605, on kaheldav. H.-i surma-a. on teadmata. — H. kirjutas ka Liivimaa kroonika, mis ilmus a. 1551 ja m. s. trükitud *Scr. rer. Liv.* II, lk. 371—92. See lühike ladinakeelne kirjutis sisaldab pea ainult hõredaid ja kõhnu eluloolisi andmeid Liivi ordumeistrite kohta kuni Johann v. d. Reckeni († 1551), kellele ta ka pühendatud. Samal ajal on H.-i kroonika täis jämedaid vigu, eriti kronoloogilisi. Kroonika ajalooline väärtus ei ole kuigi suur.

Recke-Napiersky II; Beise I; Sitz.-Ber. d. Kurl. Gesellsch. 1869, lk. 386—89, 1881, lk. 63; H. L. Schurzfleisch, *Historia Ensiferorum Ordinis Teutonici Livonorum* (Wittenberg, 1701)

H. Kr.; A. R. C.

HORNUNG, Johann, vanema ajajärgu eesti grammatik ja vaimulik kirjanik, sünd. vist 1660. a. paigu Tallinnas, arvat. Rakvere kirikuõpetaja Gottfried H.-i (ordin. a. 1659, surn. 1692) pojana, näikse oma noorpõlve olevat veetnud — nagu H.-i keel osutab — põhjapoolsel Virumaal, nimetatakse Eestimaa koolide inspektoriks, võtab a. 1687 pastorikandidaadina (kuigi ta ülikooli pole nähtavasti lõpetanud) ühes noore usuteadlase Bengt G. Forseliusega (vt.) osa Piibli tõlkimise konverentsist Pilistveres, kus mõlemad esinevad senimaksva stahli-aegse kirjakeele arvustajaina ning uuenduste soovitajaina. Samal aastal tõlgib H. (Puhjas?) Adr. Virginius II (vt.) õhutusel Uue Testamendi kreeka keelest põhja-eesti keelde, missuguse tõlke ta hiljemini (23. III 1708) läkitab Pärnu, konsistooriumile läbivaatamiseks, kes selle aga näikse olevat arvestamata jätnud (tõlke Pärnusse läkitatud käsikirja [743 lk.] hoitakse alal Stokholmi kuningl. rmtkogus, kuna ühest H.-i redaktsioonist on Müncheni rmtkogus püsinud a. 1694 J. H. Creidiuse valmistatud koopia ja Õp. E. S. arh.-is H.-i tõlgitud Matt. ev.-i koopia, mille on teinud Rosenplänter). A. 1692 määrati H. Põltsamaa kog. abiõpetajaks ja sai 1698 Karula kirikuõpetajaks; hiljemini on ta ajuti ka Otepää (1706—09), Hargla, Urvaste ja mõnes teises Tartumaa vakantses maakoguduses õpetaja kohuseid täitnud. Põhja sõja hädaohtudest hoolimata püsib H. oma koguduse juures, vastandina ametivendade enamikule. Hoolega viimistleb ta ja kohendab trükiks oma Uue Test. käsikirja (lõpetades selle vist a. 1705), varustades seda trükitud gravüüridega ja enda valmistatud värviliste joonistega. Vastolud aga vaimuliku ülemusega, kogu tume ajajärk ja rasked elutingimused näikse H.-isse lõpuks rusuvalt mõjuvat: ta andub alkoholiliialdustele ja jääb korratuks oma ametis, mistõttu ta Liivimaa konsistooriumilt saab valju noomituse (7. IX 1706). Kahtlustatuna suhetes

vaenlastega (kuna ta kirju j. m. teateid edasi oli saatnud Riia ja venelaste vallutatud Tartu vahel), vangistatakse H. 1706. a. sügisel Rootsi võimude poolt ja saadetakse Pärnu, kuid ta süütus selgub seal ja ta vabastatakse mõni kuu hiljemini, kusjuures Urvaste ja Karula talupoegade saadikud H.-i eest välja astusid. Kahel korral (esiti vist a. 1708) satub H. venelaste kätte vangi, kus lõpuks sureb a. 1715. — A. 1693 ilmub H.-i sulest Riias *Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem* (2+114 lk.; seda vist ainsalt püsinud eks. hoitakse alal Õp. E. S.-i rmtkogus), mis H. Stahli, H. Gösekeni (ja isegi Joh. Gutslaffi lõuna-eestikeelse) grammatikaga võrreldes tähistab suurt edusammu eesti keele teoreetilises käsitluses. Ses teoses tähtsamate uuendustena eesti kirjakeele alal nimetatagu: 1. tähtede *c, f, z, y* ja *x* ärajätt, nagu ka B. G. Forseliusel (*Rickus, Offer, Otz, Wyfit, weymees, max* asemel *Rikkus, Ohver, Ots, Wifid, Wäimees, Maks*); 2. häälik *ä* märkimine järjekindlalt täht *a*-ga (*lebbi, welja* asemel *läbbi, wälja*); 3. pea- ja teataval määral ka kaasrõhulise silbi lühikesele vokaalile järgneva lühikese üksikkonsonandi ning lühikese kaksiksulghääliku märkimine järjekindlalt kahekordse tähega (*wale ~ walle, feda ~ fedda, mehe ~ mehhe, wäfitafin ~ wäffitafzin, Tachtmine ~ Tachtminne* asemel *Walle* = vale, *fedda, Mehhe, wäffitasfin, Tahtminne*); 4. kahe- ja enamsilbilistes sõnades esisilbi pika või ülipika vokaali (kui see kirjas esineb silbi lõpul) märkimine järjekindlalt ühe tähega (*ramat ~ rahmat ~ raamat, fure ~ fuhre ~ fuure, ota ~ ohta ~ oota* asemel *Ramat, fure, ota*); 5. täht *h* kui vokaali pikendusmärgi täielik ärajätt (*töh* = töö, *fuhr, lohnut* asemel *Tö, suur, lonud*); 6. tüvede astmevahelduse arvestamine enam rahvakeele kohaselt (seni sagedasti esineva *hambas, warbas, lautaft, möhckat, öddeft, joudan* jne. asemel *Hammas, Warwas, Laudast, Mõgad, Öeft, jouan* jne.); 7. artikli (*fe, üx*) ärajätt; 8. käänete teissugune, õigem käsitlemine ja mitmete, senistel autoritel märkamata jäänud käändelõppude tarvitamine ning vokatiivi ärajätt (Stahl-Gösekeni g. sg. *öheft Jummalaft*, dat. sg. *ö-l J-l*, ak. sg. *öhe Jummala*, vok. sg. *O üx Jummal*, abl. sg. *ö-ft J-ft, ö-lt J-lt*, dat. pl. *öhelle Jummalalle*, abl. pl. *ö-lle J-lle*, abl. pl. *neift Innimeffeft, neilt I-ffelt* asemel g. sg. *Jummala*, dat. sg. *-lle*, ak. sg. [= part.] *-d*, abl. sg. *-ft, -le, -ffe, -s*, dat. pl. *Jummalille ~ -ulle ~ -adelle*, ak. pl. *Jummalaid ~ -lid ~ -lud ~ -luid*, abl. pl. *Innimefteft, -lt, -ffe, -s*); 9. eitava kõne olevikul ebarahvapäraste isikutunnuste ärajätt (*ep tullen, ep tullep, ep kostas* asemel *ep tulle, ep koftnud*) jne. Nii grammatikas kui ka muudes teostes ületab H.-i keel väga märgatavalt tolleaegset kirjakeelt ka vormide õigema, rahvakeelele vastava tarvitamise poolest lauseis (nii partit., verbide infinitiivid jne.) kui ka lausete endi konstrueerimises. Sealjuures iseloomustab H.-i keelt ka mitmete arhailiste keelendite (*fiddes* = sees, *meddy* = meie, *weddix* = weis, *keddet ~ kehjet* = käed, *mehjed* = mäed, *tulcket* = tulge, *temma kaas* = temaga jne.) puudumine, mis Mülleri, Stahli ja Gösekeni töödesse kirjalise traditsiooni teel olid pärandunud vahest isegi XVI sajandi algusest, mis aga kõnekeelest vahepeal üldisemalt olid kadunud. Tundes nähtavasti põhjalikult Kesk-Põhja-Virumaa keelt, tarvitab ta oma töödes mitmeid sealse murde erijooni: *anneta* = antakse, *faa ~ faakfe ~ faaffe* = saadakse, *käfk* = käskis, *tous* = tõusis, *üttel, neie* = nende, *nähnud, felletedo, näeb tedda tullewa, katfuma* = vaatama jne. Oma tüseda keeleoskuse rakendab H. praktikasse kahes teoses, milledel õnnestus, vastandina Uue Test. tõlkele, trükki pääseda: »Önsa Luterusse Laste Öppetus Lühhidelt Pühha kirja järrele ärrasellitud / ning Küssemisse ja Kostmisse kombel kokko säetud«, ilm. a. 1694 Riias (136 lk.; nähtavasti ainus püsinud eks. on alal Õp E. S.-il); »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat«, ilmunud (Adr. Virginius II, Rein. Brockmann noorema, Joh. v. Bertholdi ja Magnus de Moulin'i toetusel, nagu — praegu vist kaotsi läinud — eeskõnest selguvat) a. 1695 Riias, nimelt selle viis esimest osa (1. Keik Ewangeliumme ja Epistli Loud, 2. Issanda JEsusse, Kristusse Kannataminne ning Surm, 3. JEsusse Kristusse Üllestousminne ning Taewaminneminne, 4. Jummala Pühha Waimo näggew Tulleminne Apostlide päle, 5. Jerusalemma Linna Ärrahäwwitaminne, — kokku 284 lk. + ? eeskõne), kuna kolm viimast olid ilmunud samas linnas juba a. varemalt, igaüks eraldi (Ma Kele Laulo Ramat, 208+8 lk.; Lühhikenne Ma Kele Palwe Ramat, 94 + 8 lk.; Önsa Lutri Katekismus Ehk Laste Öppetus, 84 lk.). Kuna see teos (mille nähtavasti ainsalt püsinud eks. hoitakse alal Õp. E. S.-i rmtkogus) keelestasa väga tunduvalt erines tolleni üldtunnustatud ja ainumaksvast kirjakeele uususest, keelati ära mõneks ajaks selle raamatu levitamine ja tarvitamine Eestimaa piirides. Ometi näitab võrdlus, et ses teoses esinevaid pühakirja osade tõlkeid kui ka H.-i käsikirjalist Uue Test. tõlget on hiljemini — kuigi seda pole nimetatud (oli ju H. oma kommete poolest tolle aja vaimulikule seisu-

sele häbiks) — aluseks võetud Uue Testamendi (1715) ja Piibli (1739) tõlkele, kusjuures keelt on tunduvalt muudetud, H.-i kirde-eestilisi keelendeid asendatud harju- ja läänemaalistega, selle kõrval aga ka tolleaegsest rahvakeelest mõneski tükis tagasi, Stahli-aegse keele poole nihkudes ja keelevigu tehes. Suurtes joontes võetult jätkub ometi H.-i pühakirja ja katekismuse sõnastus tänapäevani, kuigi tema poolt normitud ja kindlustatud »parandatud kirikukeele« ortograafia suutis püsida ainult Ahrensini.

Riigi registratuur ja Liivi ülemkonsistooriumi arhiiv (nr. 15, 42) Rootsi riigiarhiivis; 8 kirja H.-i kohta Pärnu l. arhiivis, a. 1706 (okt.-dets.); 1 kiri H.-i kohta Läti riigiarh. (Liivim õuekohtu aktid) 25. X 1706; *Nova Literaria Maris Balthici et Septentrionis* (1699), lk. 71; Uus Test. 1715, eesk., lk. b v⁰, b₂; Rosenpl. Beitr. XVIII (1827), lk. 1—10 (Arwidson); Recke-Napiersky II; Beise I; Hupel, Nord. Misc. IV, 85-86, XXVII, 355; Ed. Ahrens, J. H., Der Schöpfer uns. ehstn. Kirchenspr. (1845); Napiersky, Pred.-Lex. III; Fr. Westling, Förarbetena till d. estn. öfversättn. af N. T. 1715 (1892), lk. 19, 34; V. Reiman, E. Piibli ümberp. lugu II (1890), 37—54, 102—11; SB GEG 1891, lk. 133—40 (K. A. Hermann); Lipp, Kir. ja har. l. I, 224—26, II, 1, 25—29; F. J. Wiedemann, Gramm. (1869), lk 5—6; Hermann, E. kirj. ajal., 117—42; Fr. Bienemann, Die Katastrophe d. Stadt Dorpat... (1902), 69—72; Post. 1902, nr. 283 (V. Reiman); Kampmann, Peaj. IIII, 189—98; Eesti Kultuura I (1911), lk. 257—59 (V. Grünthal).

A. S-te.

HUBEL, vt. **METSANURK.**

HUECK, Alexander v., anatoom ja muinasteadlane, sünd. 7. XII 1802 Tallinnas bürgermeister Adam Johann v. H.-i pojana. Õppis 1821—25 Tartu ülikoolis arstiteadust, sai a. 1826 *dr. med.* kraadi. 1827—30 jätkas H. õppimist Berliinis ja Heidelbergis ja määrati 1830. a. Tartu ülikooli anatoomiaprofessoriks. Tegi 1838. a. reisi läbi Liivimaa enne-veeuputusaegsete loomade luustikkude uurimiseks. 1838. a. oli üks Õp. E. S.-i asutajaist, 1841. a. sai selle esimeheks. Suri 28. VII 1842. a. — H.-i huvitasid m. s. antropoloogilised ja muinasteaduslikud küsimused. Tähtsaim muinasteaduslik töö: »Notizen über einige Burgwälle der Ureinwohner Liv- und Esthlands« (Verh. GEG I, lk. 48—67). Siis on temalt ilmunud ajakirjas »Inland« mitmed väiksemad kirjutised. H. tundis rohket huvi ka kohaliku põllutulunduse vastu. Selle tüsedama tulemusena ilmus pärast tema surma anonüümselt väljaantud suurem käsitlus »Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland« (1845). See töö avaldab üsna tõhusat kohalikkude agraarolude tundmist, põhineb peaasjalikult trükitud allikail, esitades neist väärtuslikke kokkuvõtteid, milledele autor juurde lisanud ka oma isiklikke tähelepanekuid ja ajaloolist traditsiooni.

Inl. 1842, nr. 32; Левицкій II.

H. M-a; H. Kr.

HUNFALVY, Paul, uuema võrdleva keeleteaduse rajaja Ungaris, sünd. 12. III 1810 ukj. Nagyszalók'is, surn. 30. XI 1891 ukj. Budapestis; oli advokaat, 1842. a.-st õigusteaduse-prof. Késmárk'i kolleegiumis, 1841 Ungari teaduste-akadeemia liige. 1853. a. alates teotses H. soome-ugri ja türgi keeleteaduse alal, avaldades rea töid, m. s. voguli ja ostjaki keele üle; n. n. ugri-türgi keelesõjas oli H. kindel ungari keele soome-ugri päritolu teooria pooldaja. 1869. a. reisis H. Eestis, võttis osa I Eesti laulupeost ja avaldas reisi tulemusena saksa (1874) ja ungari keeles raamatu »Reise in d. Ostseeprovinzen Russlands« (Utazás a Balt-tenger vidékein, Budapest, 1871), mille I osa just Eesti olusid käsitleb. Eesti ärkamisaja tegelastega oli H. kokkupuutumises ja kirjavahetuses.

Hunfalvy-Album (1912); Budapesti Szemle (1912); Magyar Nyelv IV.

E. V.

HUPEL, August Wilhelm, Balti kirjanik, keelemees ja publitsist, sünd. 25. II 1737 ukj. Buttelstedtis Saksi-Weimaris, õppis a. 1754 peale Jeena ülikoolis teoloogiat ning omandas juba nooreas valgustatud ilmavaate ja humaanse meelelaadi. A. 1757 tuli H. Baltimaale, saades Riias koduõpetaja koha. A. 1760 siirdus ta Äksi koguduse õpetajaks, kuid lahkus siit juba a. 1763, et minna Põltsamaa koguduse õpetajaks. Põltsamaal oli arst dr. P. E. Wilde a. 1766 trükikoja asutanud, mille Põltsamaa lossi omanik major Woldemar Johann von Lauw (vt.) a. 1770 ostu teel omandas, kuid mis küll juba 3 a. hiljemini ära põles. Sellega omas Põltsamaa neil ajul teatava haridusliku tsentrumi kuulsust, mida H.-i tegevus oma poolt aitas tunduvalt suurendada. Haruldase töövõimega ja mitmekesiste huvidega isikuna avaldas H. Põltsamaal elades ühe töö teise järgi, tõustes peagi XVIII a. s. kõige väljapaistvamate ja viljakamate Liivimaa autorite hulka. Kaua aa. kogus H. materjale oma »topograafiliste teadete« jaoks, saatis igale poole laiali küsimuslehti ja astus kokkupuutumisse oma ametivendade-pastoritega, aadlimeestega ja linnade literaatidega. Samuti asutas H. Põltsamaal lugemisringi, mida Riia kirjastaja ja raamatu-kaupmees J. F. Hartknoch raamatu-

tega varustas. H.-i algatusel kutsuti ellu kirikuõpetajate leskedele abiandmise kassad — esimene Tartus ja teine Viljandis. Selle kõrval näitas H. suurt agarust üles ka oma otsekoheste ametikohuste täitmisel. Ta külastas sageli ja meelsasti oma eesti soost koguduseliikmeid, hoolitses vanade ja haigete eest ja korraldas energiliselt leeri- ja koduõpetust talurahvale. Kasutades äsja-asutatud trükikoda, tõlkis ta dr. Wilde kohalikust saksakeelsest nädalalehest mõned õpetliku sisuga artiklid ja avaldas nad eesti keeles. Nii ilmusid arstiteaduslikud raamatukesed »Lühhike õppetus mis sees monned head rohhud täeda antakse...« (1766) ja »Arsti ramat nende juhhatamisseks kes tahtwad többed ärra-arwada ning parrandada« (1771). Säärase inimsõbraliku tegevuse tõttu omandas H. oma eesti koguduse täielise lugupidamise ja usalduse. Aja jooksul sai Põltsamaa H.-ile niivõrra armsaks ja koduseks, et ta siit enam lahkuda ei tahtnud ja tagasi lükkas kõik austavad kutsed Tallinna, Peterburi ja Riiga. Kui H.-ile a. 1798 pakuti Liivimaa kindralsuperintendendi ametit, keeldus ta isegi selle ettepaneku vastuvõtmisest. 1787. a. peale oli H. Peterburi Vaba Ökonoomilise Ühingu liige ja sai sellelt kord oma teenete eest suure hõbe-auraha. A. 1797 valis »Liivi Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet« H.-i oma auliikmeks, kuna Tartu ülikool temale a. 1803 annetas filosoofia ja 1818 teoloogia doktori astme. Kui H. 1804. a. lõpul vanaduse pärast pastori ametist keeldus, nimetati ta a. 1805 keisri poolt konsistooriumi nõunikuks. Oma viimased eluaastad veetis H. Paides, jätkates oma teaduslikku tegevust ja pidades laialdast kirjavahetust kõigiga, kes temalt kirjateel nõu küsisid kõige mitmesugusemate küsimuste kohta. H. suri Paides 6. I 1819. — H.-i teaduslikud ja publitsistlikud huvid ulatusid väga mitmesugustele aladele. Oma pika eluea kestusel tegi H. kaastööd paljudele ajakirjadele ja väljaannetele, nagu »Allgemeine deutsche Bibliothek'ile«, »Hallische und Jenaische Allgemeine Literaturzeitung'ile«, Bacmeisteri »Russische Bibliothek'ile«, Rosenplänteri »Beiträge'dele« jne. Tema poolt väljaantud kirjatööde arv on õieti suur ja nende ainestik väga mitmekesine. Esijoones väärivad mainimist »Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland«, ilmunud 3 köites aa. 1774—82 Riias. Selles suures ajaloolis-geograafilis-ökonoomilises koguteoses, mille koostamisel H.-ile abiks olid paljud Liivi- ja Eestimaa vaimlised jõud, on säilitatud väga suur ja tähtis materjal mitmelt erialalt. I kd. (1774) sisaldab kummagi hertsogkonna kohta üldisi geograafilisi andmeid, ülevaate maakondade piiridest ja nende jaotusest kihelkondadesse. II kd. (a. 1777) käsitleb peamiselt Liivi- ja Eestimaa rahvastikku, eriti pärismaalasi-talupoegi — eestlasi ja lätlasi, kellede kohta esitatakse mõningaid võrdlusjooni, kirjeldades nende eluviise, kombeid, keelt. Peale selle sisaldab see köide andmeid maa produktide, kaubanduse ja teiste tulundusalade kohta. III köites leiame maksustamise alusena tarvitatud maaalade registri (Landrolle) ja täiendusi ning parandusi eelmiste köidete juurde. Selle järgi, kui Katariina II (vt.) käsul Liivimaal asevalitsuskord (Statthalterschaft) oli maksma pandud, kirjutas H. oma topograafilistele teadetele täienduse, mis iseseisva tööna ilmus a. 1789 pealkirja all »Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft, zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland«. Selles teoses kirjeldatakse Baltimaal sisseseatud uusi asutisi ja korraldusi, valgustatakse meeslääniide allodifitseerimise küsimuse arengut ja esitatakse eelmistele köidetele täiendavaid statistilisi ning ajaloolisi andmeid. Ka leidub siin üldine register kõigi eelmainitud 4 köite kohta. Väga mitmekesiseid teateid nii Baltimaade kui ka kogu Vene riigi kohta sisaldavad H.-i »Nordische Miscellaneen«, ilmunud aa. 1781—91 28 osas, ja selle väljaande jätk, »Neue Nordische Miscellaneen«, ilmunud aa. 1792—98 18 osas. Õieti ohtralt esineb neis »segasõnumeis« andmeid eriti Balti aadliperekondade ajaloo kohta. Praktiliseks käsiraamatuks suurpõllupidajaile oli määratud H.-i töö »Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren...«, ilmunud 2 osas (teine osa maanõunik v. Pistohlkors'i koostatud) a. 1796. — Keeleteaduse seisukohalt väärib tähelepanu H.-i eesti keele grammatika, »Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch« (Riga u. Leipzig, 1780; II, mitmeti suurendatud ning parandatud tr. Miitavis a. 1818). Selle töö aluseks on võetud A. Thor Helle kokkuseatud grammatika Tallinna murde ja J. C. Clare käsikirjaline grammatika Tartu murde kohta. H.-i grammatikas leidub muu hulgas vanasõnu ja mõistatusi, mis laenatud A. Thor Helle ja Fr. W. v. Willmanni varemini-ilmunud kirjatöist. Keeleteaduse valda kuulub veel H.-i töö »Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland«, ilmunud »Neue Nord. Misc.« XI ja XII osas ja eriraamatuna Riias a. 1795. — H. kogus ka rahvaluulet, kuid ei suutnud sellest aru saada ega omistanud sellele mingit väärtust: tema otsuse järele ei olevat rahvalaulud muud midagi kui »vanamooride moonutised« (Ausgebur-

ten alter Weiber). Hoolimata sellest on just H.-i kaudu eesti rahvaluule esmakordselt ulatunud üle kodupiiri Lääne-Euroopasse. Nimelt saatis H. Herderi soovil 8 eesti rahvalaulu saksakeelses tõlkes Weimarisse. Need ilmusid a. 1778 Herderi rahvalaulude kogus »Volkslieder I«. Eesti keeles avaldas prof. L. Meyer (vt.) need laulud alles 1896. a. Õp. E. S.-i toimetustes — H. on avaldanud veel palju teisi lühemaid või pikemaid töid, m. s. ka mõned dilettantlikud arutlused filosoofiliste ja teoloogiliste küsimuste kohta, mis aga ei oma suuremat väärtust. Üldse on H. tähtsam väsimatu ja energilise kogujana ja materjalide avaldajana kui iseseisva uurijana ja uute teaduslikkude sihtjoonte püstitajana. Ahrens nimetab — ja mitte just ilma põhjuseta — H.-it koguni »vaimuta aja vaimuta esindajaks«.

Recke-Napiersky II; Beise I; Napiersky, Pred.-Lex. II; Jahresverh. der kurländ. Gesellsch. für Literatur u. Kunst, II Bd. (1822), lk. 47—50; Dörptsche Zeitung 1873, nr. 179; Allg. D. B. XIII; Tallgren, Zur Arch. Eestis I, lk. 7; Hermann, E. kirj. ajal., 198 jj.; V. Reiman, Kivid ja killud (1907), lk. 18. *P. V.; P. T.*

HURT, Jakob, Eesti rahvuslik tegelane, rahvaluule uurija ja keeleteadlane, sünd. 10. VII 1839 Võrumaal Põlva klk., Himmaste küla-koolmeistri pojana. Esimese õpetuse sai H. isalt, kusjuures tema kodune kasvatus oli väga vali. Külakooli lõpetanud, õppis H. Põlva klk.-koolis; 1853—55 jätkas ta õpinguid Tartu kreiskoolis ja selle järel 1855—58 Tartu kroonugümnaasiumis, mille hiilgavate tunnistustega lõpetas. 1859—63 õppis H. Tartu ülikoolis usuteadust ja omandas 1865 *cand. theol.* astme. Ülikooli lõpetamise järele teotses H. koduõpetajana Hellenurme mõisas akadeemik A. v. Middendorf'i perekonnas ja pidas 1867. a. prooviaastat Otepääs pastor Kauzmann'i juures. Samal a. valiti H. Äksi kirikuõpetajaks, kuid et tal ainult 7 kuud prooviaastat oli peetud, siis jättis Riia konsistoorium ta ametisse kinnitamata. Samal 1867. a. õiendas H. ülemkooliõpetaja ja keskkooliõpetaja eksamid ja läks 1868. a. alul Kuresaare gümnaasiumi õpetajaks. 1868. a suvel naitus ta Tartu kreiskooli inspektori dr. Oettel'i tütre Eugeniega. 1868 sügisest kuni 1872. a. oli H. õpetajaks Tartu gümnaasiumis, 1872—80 kirikuõpetajaks Otepääs; 1880—1901 Peterburi Jaani koguduse kirikuõpetaja. H. suri Peterburis 31. XII 1906.

Juba gümnaasiumis õppides hakkas H elavat huvi tundma rahvaluule vastu, peamiselt just vast-ilmunud Kreutzwaldi »Kalevipoja« otsesel mõjustusel. Ülikooli õpitöö vaheaegadel hakkab ta kodu-klk.-as, Põlvas, rahvasuust üles tähendama muinasjutte, mälestusi ja uskumusi. Selle töö viljana ilmutas ta 1863. a. oma esikteose »Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen u. Ueberlieferungen (Aus dem Kirchspiel Pölwe)«. 60-dail aa. alustas ta oma kodukohas rahvalaulude kogumist ja õhutas ka oma sugulasi samale tööle. Juba siis mõlkus ta peas mõte, rahvaluule kogumist laiemas ulatuses toime panna, et päästa rahva vanavara kadumise eest. Eesti Kirjameeste Seltsi asutamisega (1871) avanesid selleks ka palju avaramad võimalused. Nimet. seltsi esimehena käsitles H. rahvaluulesse ja selle kogumisse puutuvaid küsimusi pea igal seltsi koosolekul, püüdes sel teel kõige pealt seltsiliikmete seas rahvaluule vastu huvi äratada. Erakirjades, ajalehtedes, kalendrites ja brošüürides avaldas ta üleskutseid, asuda rahvaluule, eriti kadumisele määratud rahvalaulude kogumisele. Kogutud rahvalaulude teaduslikult läbitöötatult ja korraldatult trükkiandmise usaldas Eesti Kirjameeste Selts H.-i kätte. 1875—86 avaldas ta selle töö tulemusena kolm vihku vanu rahvalaule nime all: »Vana kannel« I kogu (laulud Põlva kihelkonnast, eestikeelne tekst ühes saksakeelse tõlkega XXIX+308 lk.) ja sama teose II kogu a. 1886 (laulud Kolga-Jaani kihelkonnast), ainult eestikeelse tekstiga XIX+384 lk.). Peale nende köidete hästikorraldatud sisu näeme siin veel H.-i eesti keele teatavate murrete põhjalikku tundmist. — Kuivõrt H. rahvaluule kogumist tähtsaks pidas ja seda kõrgelt hindas, näeme sellest, et ta sellele tööle kõik oma vabad minutid pühendas ja ka aineliste kulude eest tagasi ei põrganud: 1883 saatis ta omal kulul Pärnumaale rahvalaulude koguja, kes 2 klk. läbi käis; 1884 ja 1886 käis ta ise Setumaal rahvaluulet kogumas. Seni kogutud rikkalikkudest kogudest hoolimata selgus temale, et ta üksi ühes oma väheste abilistega ei suuda iialgi teostada seda suurt ülesannet, kõigis kihelkondades rahvaluule kogumist toime panna. Laiemate hulkade kaasatõmbamiseks avaldas ta jaan. 1888 kõigis eesti ajalehtedes üleskutse, kõigis kodumaa kihelkondades rahvaluulet üles kirjutama hakata; kusjuures rõhutati nõuet, et kõik rahvalaulud kirjutatagu üles täpipealt nõnda, nagu neid ette öeldakse resp. lauldakse. Tumedal, tagurpidi-kiskuval ajajärgul leidis see üleskutse kõigis kodumaa nurkades ja mööda laia Venemaad laialipillatud eesti asundustes elavat vastukõla. Kokkuvoolava materjali rohkus ületas igasugused ootused ja äratas teaduseilmas suurt tähelepanu, mida eriti tõendab Pariisis 1889 peetud esimese rahvusvahelise folkloristide kongressi liikmete

poolt telegraafiteel saadetud õnnesoov H.-i 50-a. sünnipäeva puhul. H.-i rahvalauludekogud kasvasid vahet pidamata; viimase teadaoleva ülelugemise järele 1904. a. lõpul sisaldasid need kokku umbes 207 000 numbrit ja jagunesid järgmiselt: vanu laule umbes 45 000, muinasjutte ja muinaslugusid umbes 10 000, kõnekäändusid umbes 52 000, mõistatusi umbes 40 000, ebausu-punkte umbes 60 000. Seda kogutud vanavara tahtis H. ise korraldada ja teaduseilmale kättesaadavaks teha; 1901 lahkus ta kirikuõpetaja ametist *pastor emeritus*'ena, et oma tervet tööjõudu selle suure ülesande teostamisele pühendada. 1903 käis ta veel kord Setumaal, selleks saanud ainelist toetust Vene Keiserlikult Geograafia Seltsilt, ja asus siis kõige pealt Setu rahvalaulude väljaandmisele. Soome Kirjanduse Selts võttis trükikulud enda kanda ja 1904 ilmus »Setukeste laulud« I, mille sisuks on eepilised rahvalaulud. 1905 järgnes II kd., sisaldades lüürilisi rahvalaule. III köite viimistlemisel tabas H.-i surm ja köide ilmus alles peale koostaja surma 1907. Teostamata jäi nimet. köidete lõppu liita kavatsetud ülevaade Setu murdest ja Setu murdesõnastik. Kõik 3 köidet kandsid üldist pealkirja: *Monumenta Estoniae antiquae vel Thesaurus antiquus, carmina, sermones, opiniones aliasque antiquioris aevi commemorationes Estonorum continens. Pars prima: Carmina popularia.* (LXXVIII+1920 [eesti keeles] +393 [saksa keeles] = 2401 suurt oktaavlk.) Nende monumentaal-väljaannete tähtsus ei seisa mitte ainult materjali rohkuses, vaid need on suure teadusliku väärtusega just selle tõttu, et i g a üksiku teisendi juurde on lisatud andmed selle päritolu, üleskirjutamis-aja ja etteütleja isiku kohta, samuti on iga kord juurde lisatud ka üleskirjutaja nimi. Välja arvatud mõned normivad parandused »Vanas kandles«, on teistel H.-i kogudel jäädav teaduslik väärtus, sest et need kõik on täpipealt nõnda üles kirjutatud, nagu need ette öeldi resp. lauldi; sellega annab ta uurijatele täiesti usutava materjali. — Rahvaluule alasse kuulub veel üks teos: »Eesti astronoomia. Kõne Peterburi Jaani koguduse Noortemeeste Seltsis« (Tartus, 1899; ilmus ka saksa keeles: Über estnische Himmelskunde. St. Petersburg, 1900). Siin annab H. lühikese, populaarse ülevaate rahva seas valitsenud arvamiste üle astronoomiliste nähtuste ja nendega kaasas käivate aastaaegade kohta.

Rahvaluule kogumise ja väljaandmise kõrval on H.-il suured teened ka eesti keele arendajana ja uurijana. Suurelt osalt H.-i teeneks tuleb lugeda Ed. Ahrensi põhjendatud uue eesti kirjaviisi t e g e l i k läbiviimine ja maksmapanek. 1864 avaldas H. Õp. E. S.-i väljaandel väikese brošüüri »Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi«. Siin ta selgitab vana kirjaviisi puudusi ja uue paremusi, annab üldisi näpunäiteid eriti väldete märkimises ja peatub ka lähemalt palatalisatsiooni märkimise juures. Palatalisatsioonimärgiks soovitab ta tarvitada sõna lõpul (resp. konsonandi järel) märki ': palk', sulg', kaas'a (anumatel), kast'a; kui i sõnas olemas, siis ära jätta: kallis, palju. Ometi ei soovitanud ta lihtkirjas palatalisatsiooni tähistada. Võõrsõnade kirjutamises seab ta üles põhimõtte, mis praegugi üldjoontes maksev, s. o. kirjutatagu sõna nii nagu algkeeleski. — 1871 asutatud Eesti Kirjameeste Seltsi teisel koosolekul otsustati vanast kirjaviisist jäädavalt lahkuda ja H.-i ettepanekul fikseeriti kirjutusviis paljudes kõikuvais vormides, juhtmõtteks seades vormide selgus ja täpsus väljendustes (nagu: armastatud, armastatakse *pro* armastud, armastakse, nagu Läänе-Eesti murrete mõjul oli eriti kirikukeeles; elasivad, rõõmustaksivad *pro* elasid, rõõmustaksid; hää, pää, päästma jne. *pro* hea, pea, peastma jne.; h sõna alul ka edaspidi tarvitusele jätta). Ka hiljemini esines H. ikka E. K. S.-i koosolekutel keeleliste küsimuste üle ettekannetega, võttis osa komisjonidest õigekirjutuse normimiseks või raamatute läbivaatamiseks. Ta kirjutas ka ajalehtedes õigekeelsuslikkude küsimuste üle, kusjuures küll paljudki tema ettepanekud olid väga subjektiivsed ja ühekülgsed, näit. o elustamine järgsilpides j. t. — H.-i tähtsamad keeleteaduslikud tööd on: 1) »Die estnischen Nomina auf -ne *purum*« (Helsingi, 1886), mille eduka kaitsmise järele Helsingi ülikoolis H. omandas keeleteaduse doktori astme ning mis on oma aja raamides tähtis ja põhjapanev uurimus; ses deskriptiivses teoses ilmutab H. head meetodi tundmist ja põhjalikku süvenemist seni uurimata küsimuses; 2) »Über die Ortsnamen auf -st« (Verh. GEG VIII, 3); siin käsitleb H. -ste lõpulisi kohanimesid ja jõuab täiesti õigele otsusele, et need on arenenud muistseist isikunimedest ja ei ole muud midagi kui -ne lõpuliste noomenite mitmuse genitiivi kujud; 3) »Über die estnischen Partikeln ehk und või« (Verh. GEG, X, 9); siin annab autor õige üksikasjalise käsitluse *ehk* ja *või* tähenduslikust vahekorrast ja nende tarvitamisest lauses, tuues rohkesti näiteid eesti (ja isegi soome) rahvalauludest; 4) »Eesti sõnadest -line lõpuga« (Tartus, 1903); siin annab H. seletusi ja näpunäiteid -line ja -lik lõpuliste sõnade tarvitusest ja tähenduslikust vahekorrast. Peale muu tuleb veel mainida H.-i tööd F. Wiedemann'i Eesti-Saksa sõnaraamatu II trüki redigeeri-

misel ja trükki toimetamisel, kus ta erilises eessõnas ja tekstis tarvilikud märkused tegi, kuid mõnedki nendest on ekslikud ja ei pea paika. Ka ajaloo alal on H. teotsenud; selt alalt mainitagu ta »Mõni pilt isamaa sündinud asjust« (ilmunud »Eesti Postimehe« lisas [1871] ja siis iseraamatuna tiitli all »Pildid isamaa sündinud asjust«, Tartus, 1879), mis kodumaa ajaloo esimese eestikeelse katsena võrdlemisi õnnestunud.

Eesti avalikust elust hakkas H. võrdlemisi noorelt osa võtma. Juba üliõpilaspõlves (1862) valiti ta Õp. E. S.-i kirjavahetajaks liikmeks, mis ajast peale algabki tema avalik tegevus. Kui Õp. E. Selts 1867 otsustas eesti ajalehte, nime all »Eesti Koit«, välja andma hakata, oli H. nõus selle toimetajaks hakkama; kahjuks aga ei annud valitsus nimet. lehe väljaandmiseks luba. 1868 valiti H. »Verein zur Kunde Oesels« kirjavahetajaks liikmeks; 1872 Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ja Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi auliikmeks. Jäädava koha Eesti kultuuri-ajaloos on H. omale võitnud Eesti Aleksandri kooli asutamise mõtte propageerimisega ja Eesti Kirjameeste Seltsi asutamisega (1871). Ta oli esimeseks presidendiks Eesti Aleksandri kooli peakomitees (1870—83) kui ka Eesti Kirjameeste Seltsis (1872—81). Suure südidusega kandis H. rahvuslikult tuimal ajal emakeelse kooli — millena E. Aleksandri kool oli mõeldudki — asutamise mõtet laiematesse hulkadesse ja esines väsimatult selle kaitseks sõnas ja kirjas. Niihästi E. Aleksandri kooli asutamiseks kui ka Eesti Kirjameeste Seltsis on H. ära teinud töö, mis on jäänud tänini täiel määral hindamata. Mõlemad said temale valulasteks ja hiljemini oli ta, sattudes vastollu C. R. Jakobsoniga (vt.), sunnitud koguni neist eemalduma. Peamiselt just Peterburisse asumisega jäi H. Eesti avalikust tegevusest kõrvale ja viimaseil eluaastail ei võtnud ta avalikust elust üldse enam osa. Ta esines küll veel mõnikord pidukõnelejana või avaldas harva ajakirjanduses oma arvamist mõne päevaküsimuse kohta, näit. mõni kuu enne surma eestikeelse usuteaduse-professuuri kohta Tartu ülikoolis. Kõik oma vaba aja ja hiljemini ka terve töojõu aga pühendas ta teadusele, peamiselt rahvaluule alal. — H.-i kirjutistest nimetatagu veel täiendavalt, peale ülalmainitute: »Eesti Aleksandri kool. Üks tähtis kuulutus ja palve kõigele Eesti-rahvale« (Tartus, 1871, ka saksa keeles); «Esimene aruanne tööst Aleksandri kooli kasuks« (Tartus, 1872); need tööd omavad Eesti koolija haridusloos eriliselt suurt tähtsust; »Über die Pleskauer Esten oder die sogenannten Setukesed» (FUF IV, 1904, ka vene keeles). — H.-i poegadest oli Max (sünd. 28. VI 1871, lõpetanud Peterburi ülikooli) E. Vabariigi teenistuses kaubandus - tööstusministri abina 1920—25 ja valiti selle järel kaubandus-tööstuskoja direktoriks, mis kohal ta praegugi (1927) tegev; H.-i noorem poeg Rudolf (sünd. 18. XI 1874, surn. 28. XII 1917) oli peale Tartu ülikooli lõpetamist Viljandis õpetajaks ja selle järel kuni surmani Tallinna Kaarli koguduse õpetaja.

E. Post. õhtused kõned 1898, nr. 1—2; FUF VII, 1—3 (Anzeiger); Kampmann, Peaj. II II, 104—111; Keussler, Forts.; Post. album; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), 55—61; H. Rosenthal, Kulturbestreb. d. estn. Volkes (1912).

H. K—n.

HÖHLBAUM, Konstantin, ajaloolane, sünd. 8. X 1849 Tallinnas kaupmehe pojana, õppis Göttingeni ülikoolis ajalugu, olles m. s. prof. Waitzi õpilane, ja omandas *dr. phil.* astme dissertatsiooni põhjal »Joh. Renners Livländ. Historien u. die jüngere Livländ. Reimchronik. Teil I« (Göttingen, 1871). Hiljemini oli H. Kölni linna-arhivaar ja sai 1890. a. ülikooli professoriks Giessenis, kus surigi 2. V 1904 ukj. Tema tähtsama tööna tuleks mainida tema alustatud »Hansisches Urkundenbuch'i« väljaandmist (I 1876, II 1879, III 1886): tema juhatusel koostati selle teose osad, mis sisaldavad dokumente kuni XV a. s.-ni. — Liivi ajaloo alalt omavad väärtust H.-i teosed »Zur deutsch-dänischen Geschichte d. Jahre 1332—46« (Hansische Geschichtsbl. 1878, tähtis uurimus Eesti ajaloo alalt), »Die jüngere Livl. Reimchronik d. Barth. Hoeneke« (1872), »Beiträge zur Quellenkunde Alt-Livlands« (Verh. GEG VII, 1873), »Die Gründung d. deutsch. Kolonie an d. Düna« (Hansische Geschichtsbl. 1872) ja eriti R. Hausmanniga koos väljaantud »Livländ. Historien Joh. Renners« (Göttingen, 1876).

Histor. Vierteljahrschrift 7. (1904), lk. 435—38. *R. K.*

HÖRSCHELMANN, Emil Heinrich August, sünd. 12. VI 1810 Viru-Jaagupis kirikuõpetaja pojana. Õppis 1832—34 Tartus usuteadust, oli Uue-Põltsamaa mõisas kodukooliõpetajaks, kuni 1838 sai Põltsamaa koguduse kirikuõpetajaks. 1853 kutsutakse H. Peterburi Anna koguduse kirikuõpetajaks, kus sureb 22. VI 1854. — H. on Põltsamaa kirikuõpetajana püüdnud parandada oma klk. haridusolusid, asutades Põltsamaal laulukoori ja rea uusi vallakoole, kus suurt rõhku pani ka laulmisele. Selleks annab ta eesti keeles 6 saksa rahvalaulu välja: »Mõnned armsad laulud wagga süddame rõmustamisseks ..« (Tartus, 1847). Ka on H. eesti lauluviiside loojana tegev olnud. Peale H.-i surma andis

K. A. Hermann a. 1885 välja kogu H-i laule tiitliga »Põltsamaa end. õpet. E. H. laulud«.

Napiersky, Pred.-Lex. II; Inl. 1854, lk. 568; Keussler, Forts., lk. 85—86; Laulu ja mängu leht 1885, nr. 2. *P. B.*

HÖRSCHELMANN, Ferdinand Diedrich Nicolai, sünd. 21. XII 1833 Martna kirikuõpetaja pojana, õppis 1851—54 Tartus usuteadust, oli Sinalepas koduõpetajaks, 1858—75 Viljandi-Kõpu kirikuõpetajaks, 1875 alates Tartus tegeliku usuteaduse professor. Suri 20. I 1902. — H. on saksa allikaist eesti lugejale ümber töötanud mõned vaimuliku sisuga ja rahva keskel laialt loetud raamatud, kui ta Viljandis oli kirikuõpetajaks ja Eesti koolide katsujaks. Eesti keeles on H.-i sulest ilmunud: »Tulle ja wata! ehk Juhhataja ue Testamenti tundmisesse« (Tartus, 1866), kirikuajalooline jutustus: »Mattiias Zell . . .«, (Tallinnas, 1874) ja 5 tr. ilmunud: »Majapeegel. Kaheksa kõnet ristiinimese majaelust« (1875, ilmunud ka läti keeles). H.-i teaduslikest töist on tähtsaim »Andreas Knopken, d Reformator Rigas« (1896).

V. Wittrock, F. H. (1903); Левицкій I, lk. 64—66; J. Frey, D. Theolog. Fakultät Dorpat-Jurjew (1905), 222 jj.; Ulmann, Mitt. 1902. *P. B.*

HÜNERSON, Jaan, politiline tegelane, sünd. 23. I 1882 Karksis Pärnumaal taluomaniku pojana, õppis aa. 1898—1903 Tartu reaalkoolis, oli 1903—04 vabatahtlikuna sõjaväes, millest tagavaraväelipnikuna lahkus. 1904. a. astus H. »Postimehe« toimetusse, kuid saadeti järgmise a. juulis Mandžuuria sõjaväljale, kust ta aga rahutegemise tõttu juba sama a. lõpul tagasi tuli. Selle järel oli H. uuesti »Postimehe« juures ajakirjanikuna tegev kuni 1906. a. sügiseni, mil ta Saksamaale läks põllundust õppima. H. lõpetas Bonn-Poppelsdorfi põllutöö-akadeemia põllunduse-osakonna ja tegi täiendava eksami kultuurtehnikas a. 1912. Ülikooli tööde vaheajal oli H. ajutiselt toimetanud »Põllutöölehte«. 1911. a. valiti ta selle alaliseks toimetajaks, mis ametis ta teotses kuni selle ajakirja seismajäämiseni a. 1918. 1914. a. mobiliseeriti H. sõjaväkke, kuid vabastati peagi tervislikel põhjusil. 1911. a. peale teotses H. Põhja-Liivimaa Põllumeeste-seltside Kesktoimkonna sekretärina, korraldades agronoomilist nõuandmist Lõuna-Eestis. Aa. 1912—18 oli H. õppejõuks Tartus ja Vahil korraldatud põllutöö- ja kontrollassistentide kursustel ja kuulus mõnd aega ka Tartu Põllumeeste Seltsi juhatusse. 1917. a. revolutsiooni järel kaldus H. eduerakonnast paremale poole ja asutas ühes teiste Põhja-Liivi põllumeeste-seltside tegelastega iseseisva põllumeeste politilise erakonna »Eesti Maarahva Liidu«, mille juhatuse esimehena ta energilist tegevust avaldas. Okupatsiooni ajal esines see liit võrdlemisi leplikult Saksa võimude suhtes, nii et ta 1918. a. aprillis loa sai oma häälekandjat »Maaliitu« välja andma hakata, mida sõjavälja-posti ja komandantuuride kaudu võidi levitada. Et viimane asjaolu rahva keskel tekitas umbusaldust liidu vastu, otsustati 1918. a. mais Tartus peetud liidu kongressil loobuda sääraseist »Maaliidu« levitamise viisidest. Samal kongressil otsustati lõpetada liit politilise erakonnana ja edaspidi teotseda ainult põllumeeste ametiühinguna. Okupatsioonivõimu langemise järel jätkas liit siiski politilist tegevust ja sattus ikka teravamasse vastollu J. Tõnissoni ja tema pooldajatega. 1919. ja 1920. a. organiseerisid maaliidu tegelased H.-iga eesotsas maal kohalikkude põllumeestekogude võrgu. 1920. a. septembris otsustas II üleriiklik põllumeeste kongress nõuda kogude liikmete lahkumist teistest erakondadest, mille tõttu kogude koondis, »Üleriiklik Põllumeeste Esitus« (asutatud 1921. a. märtsis) omandas politilise erakonna ilme. Nüüd lõpetas ülearuseks muutunud Eesti Maarahva Liit oma tegevuse. Sellest põllumeeste liikumisest võttis H. agarasti osa, olles Maarahva Liidu ja põllumeestekogude esindajaks Eesti seadusandlikes asutisis — Asutavas Kogus ja kõigis senistes Riigikogudes, a. 1920 peale »Maaliidu« asemel ellukutsutud »Kaja« toimetuse liikmeks, Üleriikliku Põllumeeste Esituse juhatusliikmeks jne. Selle kõrval toimetab H. 1920. a. peale põllumeeste keskseltside poolt asutatud ajakirja »Põllumeest«. H.-i sulest on ilmunud mõned agronoomilise sisuga brošüürid. *T.*

I.

IGNATI JAAK, vt. **JAAK.**

IGNATIUS, Michael (Ignati Mihkel), üks esimestest eesti kirjameestest XVIII a. s., oli Tartu-Maarja kiriku köster ja kohaliku vennastekoguduse tegelasi; lähemad elulooli-sed andmed puuduvad. Mõningaid teateid I.-e kohta leidub ühe teise Tartu vennastekoguduse tegelase A. Raudiali (vt.) kirjutatud saksakeelses autobiograafias. Selgub, et I. Tartu vennastekoguduses mõjuvat osa etendanud. Palvemaja puudumisel käidi koos I.-e juures. Vennastekoguduse tagakiusamise ajajärgul oli I. (arvat. a. 1743) lühemat aega vangistuses. — I. olevat ka tõlkinud Schuberti jutluseraamatu; sellest tõlkest trükiti mõned osad a. 1752 Eestimaa maanõuniku

v. Roseni (vt.) korraldusel, kuid meie ajani pole see tõlge jõudnud.

J. Eckardt, Livland im XVIII Jahrh. (1876), lk. 451, 587 jj.; Lipp, Kir. ja har. l. II, 80; Gadebusch, L. B. II, 103.

K. K-l.

IHERING, vt. **JHERING.**

ILBAK, Ella, tantsijanna, sünd. 31. X 1895 Karksi klk. Saksaveski omaniku tütrena, kasvas üles Tartus, kus lõpetas Puškini tütarl. gümnaasiumi, õppis 1915—17 Klaudia Issačenko plastika- ja teatrikunsti-koolis Petrogradis ja samal ajal vürst S. M. Volkonskinimelistel Dalcroze'i rütmikakursustel; peale esimesi iseseisvaid esinemisi kodumaal 1918—19 siirdus Pariisi, kus edasi õppis Maria Rutkovska baletistuudios, samal ajal R. Duncan'i akadeemias ja lühemat aega Hebert'i akrobaatikakoolis. 1921. a. peale on I. viibinud suuremalt jaolt välismaal, esinedes Lätis, Soomes, Skandinaavias, Saksamaa suuremates linnades, Ungaris, Belgias, Hollandis, Austrias ning Pariisis, peatudes vahepeal pikemat aega Münchenis, Pariisis ja Riias. — I. on praegusaja eesti suurim tantsijanna. Tema tantsloomingu lähtekohaks on Duncani kool, kuid individuaalse ning loova tantsijannana, kes varustatud tugeva intellektiga ning väljendusvõimsa kehaga, eriti käte võluva tehnikaga, on ta tõusnud nüüdisaja eri-ilmeliseks tantsijannaks. I.-i iseloomustavaks tunnuseks on kõrgekultuuriline esteetiline tasakaal vormi ja sisemise tantsloomingu tungi vahel, mille tulemuseks on selge elujaatav rõõm. Eelistades soliidset ning täiuslikku kunsti hoidub I. liigsest katsetamisest; siiski on tema loomingu amplituud suur, ulatudes südamlikumast lürismist sõjaka mehehüppeni.

Isikl. saadud teated. *H. V.*

IRINARCH, Jakob Dimitri p. Popov, esimene Riia kreeka-katoliku usu piiskopp 1836—41. Sünd. 1790. a. ümber preestri pojana Kurski kuberm., omandas I. hariduse Kurski vaimulikus seminaris ja Peterburi vaimulikus akadeemias, mille lõpetas 1817. a. magistrina; oli pikemat aega preestriks välisriiges, peaasjalikult Vene saatkondade juures — Milaanos, Roomas, Florentsis, Ateenas. 1836. a. määrati ta Staritsa (Tveri ppiiskopk.) piiskopiks ja sama a. sügisel Riiga. Riiast määrati I. 1841. a. piiskopiks Ostrogi (Voroneži pp.-nd), oli hiljemini samas ametis Vologdas, Kišinevis, Kamenets-Podolskis ja Rjäsanis. Suri 25. IX 1877. — Vast-asutatud Riia vikaar-piiskopkonnas, mis allus Pihkva ppiiskopile, oli I.-i esimeseks ülesandeks pidada senisest agaramat võitlust vene ahkusulistega-raskolnikutega, keda eriti palju oli siginud Riias. See võitlus, mis andis rohkesti soovitud tulemusi, jäi I.-i ülesannete hulgas varju, kui Liivimaa talurahvas 1841. a. vallandunud käärimises hakkas aval-dama uut, tema juures seni tundmatut püüdu siirduda kr.-katoliku usku, millist liikumist I. püüdis kasutada oma usu suuremaks levitamiseks Liivimaal. — 1841. a. suvel, mais ja juunis, hakkab Liivimaal, esialgu läti, hiljemini ka eesti talurahvas levima kuuldus, et talupoegadel olla lubatud välja rännata Venesse, »soojale maale«, kus neile riigivalitsuse poolt antavat soodsail tingimusil maad. Selle kuulduse hoogsaks levimiseks olid loonud koheda pinna talurahva teoorjusaegse majandusliku olukorra sügavajuurelise halvenemise ja eelmise a. suure viljapikalduse põhjustatud ainelised viletsused. Nimetatud kuulduse mõjul hakkas talupoegi rohkel arvul omavoliliselt Riiga ilmuma, et end »maasaamiseks üles kirjutada«. Kohalikud kõrgemad kodanlised võimud aga kohtlesid omavoliliselt kohtadelt lahkunud talupoegi suure karmusega: nad heideti vanglasse, neile anti ihunuhtlust, aeti osa pead paljaks, saadeti raudu needitult kodukohta tagasi, kus nad veelgi ihunuhtlust said kogukonna juuresolekul jne. Ainsaks kaitsjaks abiotsiva talurahva silmis kujunes kohalik kr.-katoliku usu piisk. ühes mõnede temale alluvate vaimulikkudega. Talupoegade esimene kokkupuude temaga (juunis) oli nähtavasti juhuslikku laadi. Kuid hästi ja osavõtlikult kohelduina piiskopi poolt said talupojad hoogu ja hakkasid suurel arvul just temale esitama palveid maasaamiseks Venes, samuti ka kaebeid oma eluraskuste ja kohalikkude võimude kohta. Kuna aga sääraste palvete vastuvõtmine leidis kodanliste võimude poolt ägedat hukkamõistmist, siis piirdus I. hiljemini ainult talurahva kr.-katoliku usku siirduda soovide vastuvõtmisega. Kuid talupojad lootsid sellestki oma seisukorra paranemist. Võitlus piiskopi ja kohalikkude kodanliste võimude vahel kindralkuberner parun v. d. Pahleniga eesotsas võttis äärmiselt ägeda ja kirgliku kuju. Talurahva käärimine aga suurenes. I.-i ägedamad vastased — parun v. d. Pahlen Riias ja sandarmitekorpuse ülem krahv v. Benckendorf Peterburis, — püüdsid keisri ees liikumise peategurina kujutella I.-i segavat ja agitatsioonilist tegevust. Vastasrinna survel keelas keiser lõpuks I.-il talupoegadelt igasuguste soovide vastuvõtmise. Kui aga talupojad siiski püüdsid ühendust pidada kr.-katoliku usu piiskopi ja vaimulikkudega ning kohati (Jaunbebris, Veselaukšnes ja Pühajärves) avaldasid koguni otsest vastupanu kodanlistele ja sõjalistele võimudele, tagandas keiser I.-i Riia piiskopi kohalt, ja ta saadeti kiires korras

siit välja Pihkvasse (12. X 1841). I.-i langus oli Liivimaa aadli ja tema sõprade hiilgavaks võiduks. Tema tagandamist peeti talurahva jaoks niivõrt tähtsaks, et Liivi kubermanguvalitsus laskis sellest rahvale ametlikult eriliselt teatada.

Р. Б. Сл.; Чтенія въ Имп. Общ. ист и древн. Россійскихъ при Московск. Унив., 1865, кн. III; Е. Чешихинъ, Сборн. матеріаловъ и статей по исторіи Прибалт. края III, IV (1880, 1882), I. Бѣляевъ, Судьбы Православія (1901); Ю. Самаринъ, Окраины Россіи II, III, (1868, 1871); E. Sternberg, Die livländischen Bekehrungen ... (1872). *H. Kr.*

IRV, Anton, kapten, Vabadussõja tegelane, sünd. 24. VIII 1886 Viljandi v., omandas alghariduse Viljandi algkoolis, oli põllutööline, mobiliseeriti ilmasõja puhkemisel reamehena 269. Novorževi jalav.-rügementi, omandas 1914—15 lahinguis Tilsiti, Tauroggeni ja Miitavi all ülesnäidatud vapruse eest kõik allohvitseri auastmed, ülendati nov. 1915 peale lahinguid Smorgoni all läänerinde ülemjuhataja poolt vapruse eest lipnikuks, ilmus nov. 1917 alamkaptenina Eestisse ja astus teenistusse 1. Eesti jalav.-rügementi, kus ta määrati kompanii ja hiljemini pataljoni ülemaks. Apr. 1918, Eesti väeosade likvideerimise eel Saksa okupatsioonivõimude poolt, ülendati I. kapteniks. Vabadussõja alul esimeste hulgas Eesti sõjaväkke teenistusse ilmunud, määrati I. 29. XI 1918 1. soomusrongi ülemaks, mis kohal ta eriti Vaivara lahingus üllatavat julgust ja külmaverelust üles näitas. Jaan. lõpul 1919 määrati I. soomusr. divisjoni ajut ülemaks, kellena ta mitme operatsiooni teostamisel silmapaistvat osa etendas. Isiklikult lahingut juhatades lõunarindel Egle kõrtsi juures langes I. 27. IV 1919 vaenlase kuuli läbi. — Oma isikliku vahvuse ja sõjalise andekuse tõttu on I.-el jäädavad teened Eesti Vabadussõja esimese järgu otsustavais heitlusis.

Sõjaministeeriumist saadud andmed. *T.*

IVAN III Vassiljevič, Moskva suurvürst, sünd. 22. I 1440 suurvürst Vassiili II Pimeda pojana, sai 1449 oma isa kaasvalitsejaks ja 1462 isa surma järel troonile. Tema valitsemise ajal toimusid selle ida-slaavi suurvürsti-riigi elus tähtsad sise- ja välispolitilised sündmused, mis olid olulisteks eeldusteks tõusva Suur-Vene välispolitilise agressiooni suurenemisele ka Liivimaa suhtes. Neist sündmusist väärivad mainimist: vene osa-vürstiriikide, välja arvatud Pihkva ja Rjäsan, alistamine Moskva ülemvõimule, tatari ikke lõpetamine, teadliku võitluse algus Poola-Leeduga maa-alade eest, mis olid asustatud vene õigeusulise rahvastikuga, tihedama ühenduse sõlmimine Lääne-Euroopaga, väeteenistuse reform, seadustekoodeksi (Sudebniku) koostamine jne. — Eriti tähtsaks sammuks n. n. Suur-Vene kogumisel oli Novgorodi alistamine Moskvale (1478), millele järgnes selles osariigis aastaid kestev Moskva võimu kindlustamine ja millel oli ka Liivimaa suhtes olulisi välis- ja kaubanduspolitilisi tagajärgi. Vallutanud Novgorodi, päris Moskva ka need välispolitilised suhted, mis sel osariigil olnud oma läänepoolsete naaberriikidega — Rootsi ja Liiviga, kujunedes ise märksa võimsamaks ja hädaohtlikumaks vastaseks viimatinimetatud riikidele. Olles liidus Rootsi vastase Taani kun. Hans I-ga avaldas I. rohket agressiivsust Rootsile alluva Soome vastu, sooritades sinna m. s. suurema sõjaretke (1496). Suur-Vene suurenevat pealetungivust Liivi vastu tähistas pahaendeliselt Narva kohale jõe vastakale kaldale vene kantsi — Ivanilinna — ehitamine 1492, mis küll a. 1496 rootslaste poolt maha põletati, kuid samal a. selle kindluse asutajate poolt uuesti üles ehitati. Püüdes kindlustada Moskva võimu Novgorodis ja selleks murda kohalikku tulunduslikku iseseisvust laskis I. seal 1494. a. sulgeda Hansa kaubakontori. See toiming tõi just Liivi kaubandusele ülisuurt kahju. Olles vaenujalal Novgorodiga püüdis I. kasutada tema vastu oma liitlasena ja mõjualusena Pihkvat. Siia oli Moskva juba enne Suur-Vene suurima koguja troonileastumist hakanud oma asevalitsejat saatma ja m. s. mõjuvalt osa võtma ka selle Vene osariigi ja Liivi suhete korraldamisest. I.-i ajal suureneb Moskva mõju siin tunduvalt. Pihkva saab nüüd temalt rohket toetust ka oma sõjalistes kokkupõrgetes Liiviga. Nii oli see olnud 1480—81. a. Veel suuremal määral aitas Moskva Pihkvat tema Liivivastastes võitlustes 1501.—02. a. Need sõjalised kokkupõrked viimatimainitud aa. olid rohkel määral Moskva suureneva sõjakuse tulemuseks. Leedu suurvürst Aleksander, kes oli võimetu üksi Moskva pealetungi oma maa-alale tagasi lööma, hankis enesele Liivi ordus sobiva liitlase, küllalt võimsa vähemalt takistama pihkvalasi toetamast Moskvat Leedu vastu. Vastavalt kokkuleppele Leeduga tungis Liivi ordumeister Plettenberg (vt.) 1501. a. hilissügisel Pihkva maa-alale ja purustas Vene väe, ei saanud aga midagi otsustavamat ette võtta, sest Leedu vägi jäi tulemata. Peale vahepealseid vastastikke rüüsteretki saavutas Plettenberg venelaste üle hiilgava võidu Smolina järve juures 13. IX 1502. Järgm. a. tehti Liivi ja Vene vahel rahu, mis kestis 1558. a.-ni, mil Vene tsaar Ivan IV, kasutades I. III ajal Moskva suurvürsti-riigis kujundatud politilisi ja ainelisi eeldusi, asus

teadlikult teostama Liivi vallutamise kava. — I. suri 27. X 1505.

Р. Б. Сл.; Н. Карамзинъ, Исторія Госуд. Росс., VI (1819); С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи, V (1867); Н. Костомаровъ, Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главн. дѣятелей I (1873); В Ключевскій, Курсъ русской исторіи II (1916); Н. Покровскій, Русская исторія I (1918); Schiemann, Livl. II.

H. Kr.

IVAN IV Vassiljevič (Julm), sünd. 25. VIII 1530, sai isa (Vassiili III) surma järel kolmeaastasena Moskva suurvürstiks (1533), laskis enese 16. I 1547 esimeseks Vene tsaariks kroonida, suri 18. III 1584. I.-i alaealuse ajal valitses riiki tema ema Helena († 3. IV 1538) ja bojaaride-duuma. Äärmise omakasu püüete mõjustatud tugevad vastolud ja ägedad kokkupõrked bojaaride vahel lõdvendasid riiki nii sisemiselt kui väliselt. Iseseisvalt riigi valitsemisele asudes oli I.-i üheks esimeseks tähtsamaks sammuks enda kroonimine Vene tsaariks. See oli kaasaeglastele mõjuvaks sündmuseks, milles kajastus see Moskva suurvürsti-võimu suurenemise pinnal arenenud politiline teooria, mis kuulutas Moskva »kolmandaks Roomaks« ning »uueks Iisraeliks« ja tema valitseja »õigeusu tsaariks«, teooria, mis andis just rahvusvahelisis suhteis kõige effektsemaid tagajärgi. — I.-i isikule ja tema riigivalitsemisele on ajaloolaste poolt osaks saanud väga erinevaid, üksteisega diametraalselt vastupidiseidki hinnanguid. On ju tõsi, et esimene Vene tsaar oma loomu poolest ja täiesti õnnetu kasvatuse tagajärjel, kesk bojaaride omavahelisi riiutsemisi ja intriige, kujunes haiglaseks, rahutuks iseloomuks, kes omas enda kohta ülemääraselt kõrget arvamist, hoolimatust teiste vastu ilma vähemagi võimeta enda üle valitseda, otse haiglast erksust, ühtlasi üles näidates ka piiramatut julmust. Kuid kõige selle juures ei puudunud temal ka kindlad riigipolitilised veended ja eesmärgid, millede taotlemisel ta suutis avaldada otse erakordset kindlust ja püsivust. See ilmnes m. s. tsaari püüdes vallutada Venele Liivimaa, mille eest ta pidas veerandsada a. pinguldatud võitlust hoolimata suurist nii sise- kui välispolitilisist raskusist. Selle sõjaga ongi I. oma nime tihedamalt sidunud meie kodumaa ajalooga. — Liivimaa vallutamisele kihutas I.-i rida põhjusi, nende hulgas esikohal püüd saavutada Venele soodsamaid ühendustingimusi Lääne- Euroopaga läbikäimiseks. Liivimaa vallutamise katse oli Venele küll hädaohtlik, kuid selle teostamiseks oli siiski üsna rohkesti väljavaateid. Kõige pealt oli Venes XVI a. s. I poolel tehtud suuri edusamme sõjaväe korraldamises, uute väeliikide loomises ja sõjapidamis-oskuse õppimises. Ka oli riigi idapiir suuremate tatari khaaniriikide — Kaasani ja Astrahani — vallutamisega (1552 ja 1556) kaitstud rohkem kui kunagi varemini. Aa. 1555—56 olid Vene väed sooritanud tagajärjetu sõjaretke Soome, mille tagajärjel I. Gustav Vaasaga (vt.) vaenulisse vahekorda sattus. Samal ajal oli Liivimaa politiliselt ja ühiskondlikult ikka enam ja enam lagunemas, muutumas jõuetuks vägevale välisvaenlasele vastupanuks. I. otsustas alata Liivimaaga sõda, toetudes peaasjalikult keskklassidele — palkmaalastele ja kaupmeestele — hoolimata bojaaride ja vaimulikkude, samuti oma lähema nõuandja preester Silvestri vastuseisust, kes soovitas tsaarile jätkata võitlust Krimmiga. Peale pikemat diplomaatilist eelvõitlust, kus venelased sihilikult üles keerutavad Tartu piiskopi maksukohustuse Venele, mida nad aga ei suuda dokumentaalselt tõestada, laseb tsaar oma 40 000-lisel väel jaan. ja veebr. 1558 sooritada rüüsteretke Liivimaale — läbi Tartu piiskopkonna, Virumaa ja Alutaguse. Sama a. 12. V vallutavad venelased Narva, ja sellele järgneb kavakindel võitlus, mille sihiks Liivimaa vallutus. Sel suvel langeb venelaste kätte Tartu piiskopkond, Virumaa ja Alutaguse, kuhu nad pikemaks ajaks peremeheks jäävad. Peale vahepealseid suuremaid ja vähemaid rüüsteretki ja ajutist vaherahu annab Vene vägi Liivi orduväele 2. VIII 1560 Härgmäel otsustava lahingu ja vallutab selle järel 21. VIII Viljandi ning pärast seda rida vähemaid losse (Tarvastu, Põltsamaa, Ruhja). Esialgne kavatsus ka Tallinnat vallutada jääb teostamata. — Vene antud hoobi all varises kokku senine Liivi konföderatsioon, langedes osadeks, millede järele saagiahned naabrid sirutasid oma käed. Liivi orduriigi langus tõi senisesse politilisse olukorda põhjaliku pöörde ka Venele. See asetas Moskva nüüd palgest palgesse Põhja-Euroopa suuremate riikidega — Rootsi, Poola-Leedu ja Taaniga. Peavaenlaseks enesele pidas I. Poolat-Leedut. Paljukordsed katsed sõlmida temaga »igavest rahu« ei õnnestunud; piirduti ainult ajutiste vaherahudega, milledest viimane lõppes 1562. a. kevadel. Sellele järgnes varssi hoogsam sõjategevus 1563. a. alul tungis suur Vene vägi l.-i isiklikul juhatusel Leedusse, kus vallutati Polotsk. Järgm. a. alul said aga venelased leedulasilt Orša juures rängasti lüüa, mille järel sõjategevus nende riikide vahel arenes pikemat aega sissisõjana, kuni 1570. a. suvel tehti kolmeks a.-ks vaherahu seniste vallutuste vastastikusel tunnustusel. Rootsi ja Taaniga püüdis I. esialgu korraldada vahekordi diplomaatiliselt, esinedes sel puhul rohkesti kahemõtteliselt. Taani kun. Friedrich II-ga sõlmiti 1562. a.

leping, mille järele pooled kohustusid ühiselt esinema Rootsi ja Poola vastu. Tegelikult aga jäi see leping surnud täheks. Rootsiga tehti Tartus 1563. a. 7-ks a.-ks vaherahu. Hiljemini püüdis tsaar eriti läheneda Rootsi kun. Eerik XIV-dale (vt.), kuid selle troonikaotus ja tema venna Johan III-da (vt.), Poola kun. Sigismund II Augusti õemehe, kuningaks saamine lähendas Rootsi Poolale. Liivimaalaste Kruse ja Taube (vt. neid) vahetalitusel katsus I. selle järel luua Liivimaast Moskvast sõltuvat kuningriiki. Selle kuningaks määrati seni Liivimaa ajaloos kurba osa etendanud iseloomutu hertsog Magnus (vt.), kes ühtlasi sai tsaari vennatütre meheks. Selle kuningriigi loomiseks oli esimeseks järjekordseks ülesandeks rootslasilt ja poolakailt vallutatud maa-alade tagasivõitmine. Seks tehti energilisi jõupingutusi, millel aga puudusid püsivamad tagajärjed. 21. VIII 1570 kuni 16. III 1571 piiras Magnus ühes venelastega Tallinnat, kuid pidi tühjalt tagasi pöörduma. 1572. a. lõpul tuli tsaar isiklikult Liivimaale, kus tema juhatusel 1. I 1573 vallutati Paide. 1577. a. kordasid venelased uuesti katset vallutada Tallinnat, kuid jällegi tagajärjeta. Sama a. suvel vallutasid venelased tsaari isiklikul juhatusel rea Liivimaa kindlustusi, muu seas Võnnu. Vaevalt aga oli tsaar Liivimaalt lahkunud, kui poolakad võtsid venelasilt äsjavallutatud kindlustused tagasi ja hakkasid ühiselt rootslastega venelasi suruma. Poola kuninga St. Bathory (vt.) ja Rootsi väepealiku Pontus de La Gardie (vt.) edukas sõjategevus venelaste vastu sundis tsaari rahu tegema — Poolaga Sapoljes (1582) ja Rootsiga vaherahu Pljussa jõel (1583). Suurvene esimene, äärmiselt pinguldatud katse, enesele Liivimaa kaudu teed raiuda Lääne-Euroopasse, äpardus täieliselt.

P. Б. Сл.; H. Kruus, Vene-Liivi sõda (1924); В. Новодворскій, Борьба за Ливонію между Москвою и Рѣчью Посполитою (1904); W. Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota (1918—20); Schiemann, Livl. II; K. Waliszewski, Ivan le Terrible (1903).

H. Kr.

IVASK, Udo, bibliograaf, sünd. 8. XII 1878 Viljandi lähedal Loodi mõisas. Omandanud keskkooli-hariduse Tartus, õppis ta 1897—98 maalikunsti Moskvas akadeemik Korovini juhatusel. Kuid olles huvitatud bibliograafiast ja teotsedes sellel alal 1902. a. peale astus ta Moskva arheoloogia-instituudi arheograafia-osakonda, mille 1910. a. lõpetas õpetatud arhivaari astmega. Selle järel töötas I. Rumjäntsevi muuseumi raamatukogus haruldaste raamatute osakonna juhatajana ja luges bibliograafia ajalugu vast-asutatud Bibliograafia-Instituudis. Ka valiti I. 1920. a. »Книжная Летопись'i« toimetajaks, kuid ta tuli kodumaale ja astus sept. 1920 teenistusse Tartu ülikooli raamatukokku vanema assistendina ja okt. 1920 alates raamatukogu-hoidjana. Selles ametis suri I. 15. V 1922. a. — Pühendades end peamiselt bibliograafiale käsitles I. oma 50 teoses, avaldatud osalt iseseisvate raamatutena, osalt ajakirjade artikleina, ka ajalugu, genealoogiat, raamatu- ja raamatukogude ajalugu. Vene ainete kõrval ilmus temalt a. 1911 ka »Pastor Ph. Körber u. sein Katalog balt. Gelegenheitsschriften« (SB. Pernau, Bd. VI, lk. 171—99). Kuid iseäranis tuntakse teda eksliibriste, eriti vene eksliibriste kogujana ja uurijana. I.-it võib lugeda sõna tõsises mõttes selle ala rajajaks Venemaal, ja koguni välismail omas ta kuulsust temale kuuluva eksliibriste kogu 3-köitelise kirjeldava teosega: Описаніе русскихъ книжныхъ знаковъ (Москва, 1905—18). I.-i tegevus eksliibriste alal ei piirdunud ainult kogumisega, ta joonistas neid ka ise alates a. 1900 arvult 28. Kuigi teda maalikunst vähem huvitas kui bibliograafia, on ta kaks korda esinenud kunstinäitustel: 1906. a. Moskvas ja 1922. a. Tartus Pallase ruumes, peamiselt graafikaga. Ei saa nimetamata jätta ka perioodiliste väljaannete nimestikku, alles veel käsikirjalist, kus loendatud vene, soome, poola, leedu, läti, ja, mis eriti tähtis, eesti ajakirjad ja ajalehed algusest kuni 1921. a., mille avaldamist takistas I.-i surm.

Э. А. Вольтеръ, Біо-библіографич. матеріалы (1915, Библіологич. сборн., Т. I, вып. 2). В. Савонько, У. Г. И. (Среди коллекционеров, № 9, 1922). *F. P.*

J.

JAAK, Ignati poeg (Ignati Jaak), eesti soost kooliõpetaja ja köster XVII sajandi teisel ja XVIII sajandi esimesel poolel, sünd. 1670. a. ümber Kambja klk. Kavandu külas Palupära mõisa päristalupoja Ignati pojana ja sai esimest õpetust kodus oma emalt. Kui B. G. Forselius (vt.) a. 1684 Tartu lähedal Piiskopi mõisas eesti maa-kooliõpetajate ettevalmistamiseks seminaritaolise kooli oli asutanud, pääsis ka Jaak Kambja kirikuõpetaja Andreas Virginiuse kaasabil sesse kooli. Et näitlikult kummutada kooli vastaste väited eestlaste tuimuse ja rumaluse kohta, mis neile hariduseandmist ei võimaldavat, viis Forselius a. 1686 Jaagu ühes teise poisi Pakri Jüriga Rootsimaale ja

pääsis nendega Eestimaa piisk. Gerthi toetusel kun. Karl XI ette, kes laskis poisse eksamineerida lugemises, laulmises ja katekismuses. Kuningas jäi poiste teadmistega rahule, annetas kummalegi kuldraha ja käskis Forseliust oma tegevust jätkata. 1690. a. sai J. õpetaja koha Rõngu kirikumõisa koolis, kuid siirdus siit a. 1693 Otepää pastori Adrian Virginiuse kutsel Otepäässe, kus ta mõne vaheajaga kuni 1699. aastani teotses. Põhja sõja esimesil aa. vahetas ta mitu korda elukohta, kuni ta a. 1702 pääsis Kambja köstri ja kooliõpetaja ametisse. Põhja sõja raskeis oludes tuli ka J.-ul viletsaid päevi üle elada, kuid hoolimata kõigest jätkas ta innukalt oma rahvavalgustus-tööd. Kui Liivimaa a. 1721 lõplikult Vene alla sai, hakkas Palupära mõisa uus omanik kapten Franz v. Rennenkampff a. 1727 J.-u ühes perekonnaga oma pärisorjaks tagasi nõudma, kuid viimane leidis kaitset Kambja kirikuõpetaja Albert Sutori (vt.) poolt, kelle palvel Liivi kubermanguvalitsus kohalikule sillakohtule käsu andis asja lõpetada. A. 1734 esitas Rennenkampffi lesk samasisulise nõude ülemkiriku eestseisjakohtule. Ka nüüd kaitsis Sutor energiliselt J.-u, seletades oma kirjas kohtule, et tervelt 50 a. keegi J.-u ei olevat tagasi nõudnud, et J. väga korralikult olevat oma kohuseid täitnud ja ausasti oma lapsi kasvatavat. Samast kirjast on näha, et J.-u vanem poeg sel ajal Tallinnas Toompeal koolis käis, järgmine Tartus ja kolmas Urvastes koos kohaliku pastori lastega õppis. Ka nüüd näib kohus asja J.-u kasuks otsustanud olevat. Igatahes jäi J. kuni oma surmani umbes 1744. a. vabaks meheks. Tema lapsed näivad saksastunud olevat; nende kohta me üksikasjalisemaid teateid ei oma.

V. Reiman, I. J. (Sirvilauad 1899); Lipp, Kir. ja har. lugu I; EÜS-i alb. III, 7—52 (V. Reiman). *P. T.*

JAAKSON, Hermann, matemaatik, sünd. 13. I 1891 Viljandimaal Uue-Võidu Viidikul, õppis Tartu ülikoolis 1909—13 matemaatikat ja kirjutas pikema uurimuse „О способахъ предвидѣнія погоды на долгое время впередъ въ примѣненіи къ условіямъ европ. Россіи". Selles ta tõestas, et selleaegsed Gribojedovi ilmade ennustused olid tõsise aluseta. Töö tunnustati ülikooli poolt kuldauraha vääriliseks. Peale ülikooli lõpetamist valmistus J. magistrieksami vastu, oli ilmasõja aa. Tartus kommertskooli õpetajaks ja valiti a. 1919 matemaatikadotsendiks Tartu ülikoolis. Töötanud mõnd aega Pariisis, kaitsis J. nov. 1925 Tartus väitekirja *Sur certains types de systèmes d'équations linéaires à une infinité d'inconnues. Sur l'interpolation* (*Acta et Comm. Univ. Dorp.*, A. VIII) ja omandas selle põhjal *dr. phil. nat.* astme. Kevadel 1926 kinnitati J. matemaatikaprofessoriks; juba eelmisel a. oli ta valitud matem.-loodusteaduskonna dekaaniks. — Peale selle ilmus J.-i sulest 1923. a. ajakirjas »Loodus« refereerivat laadi artikkel »Lõpmatuse mõiste matemaatikas«. *J. S.*

JAAKSON, Jüri, politiline tegelane, sünd 4. I 1870 Viljandimaal Uue-Võidu (Karula) v. talupidaja pojana, õppis aa. 1886—92 Tartus H. Treffneri gümnaasiumis ja 1892—96 Tartu ülikooli õigusteaduskonnas; asus siis Viljandisse advokaadiks, kus elavalt osa võttis seltskondlikust tegevusest, olles Viljandi Põllumeeste-Seltsi ja »Koidu« esimeheks, Viljandi karskusseltsi tegevaks liikmeks jne. 1901. a. septembris siirdus J. Riiga, kus samuti advokaadina teotses ja elavat avalikku tegevust avaldas »Imantas«, kohalikus karskusseltsis, tema osavõtul asutatud Riia Eesti haridus- ja abiandmis-seltsis. Viimase seltsi esimehena korraldas J. kõnekoosolekuid ja kursusi Riia eestlastele, peamiselt töölistele, pani aluse haridus-seltsi koolile, millele a. 1913 ehitati koolimaja, mis samal ajal ka seltsimaja aset täitis. 1904. a. peale kuulus J. Eesti Aleksandri kooli kuratooriumi, alguses liikmena, hiljemini esimehena, ja püüdis energiliselt seda muuta venekeelsest linnakoolist eesti õppekeelega põllutöö-kooliks. Esialgu (1907) hakati Põltsamaal põllutöö-kursusi korraldama ja lõpuks õnnestus saada koolile Kõo mõisa süda, kus põllutöö-kool avati (1914). 1915. a. alul asus J. Tallinna ja oli siin 1919. a. detsembrini linnapanga juhatuse liige. Samal ajal oli J. Tallinna Majandusühisuses nõukogu esimeheks ja Põhja-Eesti Põllumeeste Keskseltsi esimeheks. 1917. a. revolutsiooni järel võttis J. osa 30. III 1917 Vene ajutise valitsuse poolt kinnitatud Eesti kubermanguomavalitsuse ja administratsiooni ajutise korraldamise seaduse eelnõu väljatöötamisest, käis ühes J. Poska, J. Vilmsi ja teistega peaminister vürst Lvovi jutul, et seaduse elluviimist kiirustada, ja võttis osa Lvovi poolt korraldatud komisjonis seaduse maksmapaneku kohta käivate erimääruste väljatöötamisest, mis 22. VI 1917 kinnitati ja millede põhjal Ajutine Maanõukogu (Maapäev) kokku astus. 1917. a. mais määrati J. Vene ajutise valitsuse poolt Eestimaa kubermangukomissari abiks, millisesse ametisse jäi kuni enamlise riigipöördeni 1917. a. oktoobris. J. oli 1917.—18. a. ka maanõukogu liige ja selle abi-esimees. 1918. a. novembris määras Eesti ajutine valitsus J.-i oma peavolinikuks, kes Saksa okupatsioonivõimudelt pidi riigiasutised üle võtma ja nende edasitöötamise võimaluste eest hoolitsema. Selle raske ülesande lahendas J. korralikult. Novembri lõpul 1918

kutsuti J. Eesti ajutisse valitsusse kohtuministriks. Sel kohal asus ta ka 1919. a. O. Strandmani kabinetis, ja 1919.—20. a. mõlemas J. Tõnissoni kabinetis. Kohtuministrina organiseeris J. meie kohtuasutiste võrgu, korraldas vangistusasutisi ja täitis kuni Riigikohtu loomiseni osaliselt ka viimase ülesandeid, eriti seaduste tõlgitsemise ja seletamise alal. 1917. a. oli J. radikaaldemokraatliku erakonna asutajaid ja esindas seda erakonda Maanõukogus. Kui radikaaldemokraadid ühinesid J. Tõnissoni asutatud demokraatliku erakonnaga Eesti rahvaerakonnaks, oli J. viimase esindajaks Asutavas Kogus ja I, II ning III Riigikogus, kus ta eriti suurt tööjõudu üles näitas, osa võttes mitmesuguste komisjonide tegevusest. Kui peale enamlist riigipöörde-katset 1. XII 1924 tarve tekkis luua laialisele koalitsioonile tugivat valitsust, osutus J.-i tasakaalukas, kaine ja kõigist politilistest kirgedest vaba isik selle ülesande jaoks kõige kohasemaks. J.-i kabinett, mis 1924. a. detsembris ametisse astus ja 1925. a detsembrini kestis, ühendas endas tõepoolest kõik Eesti parteid »seinast seina« ja suutis opositsiooni puudumise tõttu valitsuse ja Riigikogu tööviljakust tunduvalt tõsta, viies m. s. läbi mõned seadused, millede läbiviimine teissugustes oludes oleks kokku põrganud suurte raskustega (näit. riigikorra kaitse seadus, kaitseliidu seadus). 1926. a. novembris nimetati ta J. Temanti valitsuse poolt Eesti Panga presidendiks, mille järel ta III Riigikogust ja üldse politilisest tegevusest lahkus. Isikl. saadud andmed. *T.*

JAAKSON, Madis, tulunduslik tegelane, sünd. 29. I 1875 Pärnumaal Jakobi klk. talurentniku pojana, õppis 1889. a. peale Pärnu linnakoolis, mille lõpetas 1893. a., teenis peale seda vallakirjutaja abina, vallakohtu- ja postijaama-kirjutajana kuni 1896. a-ni, mil asus elama Peterburi ja astus teenistusse sealse börsi-notari juurde. Hiljemini õppis J. Peterburis kaubandusteadust ja raamatupidamist ning teenis Peterburi börsi-notari abilisena. J. oli Peterburi Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisuse ja kirjastus-osaühisuse »Ühiselu« asutaja ja nende juhatuse esimees. Eesti Vabadussõja lõpul asus J. Tallinna ja oli siin rea (arvult 10) tulunduslikkude ettevõtete asutaja ja juhatusliige; suurimaks ettevõtteks sel alal oli J.-il A./S. »Harju Pank« asutamine ja juhtimine. Selle panga kaasabil kutsuti ellu mitu tööstuslikku ja kaubanduslikku ettevõtet, mis esialgu jõudsalt teotsesid ja laialisi ärisidemeid sõlmisid välisturgudega, m. s. ka Venemaaga. Mõned operatsioonid ebaõnnestusid siiski neil ettevõtteil ja kui Eestis tekkis tulunduslik depressioon, ei suutnud need ettevõtted saadud kahjusid katta ning olid sunnitud likvideeruma, misjuures Harju Panga pankrott oli suuremaid tulunduslikke kokkuvarisemisi Eestis. Etteheidete ja süüdistuste tagajärjel on J. praegu (1927) tulundusliikust tegevusest tagasi tõmbunud. Olles veel oma ettevõtete eesotsas, võttis J. osa juhatusliikmena mitmest tulundustegelaste ja -ettevõtete koondisest, nagu Börsi Komiteest ja Pankade Nõukogust. *T.*

JAKOBSON (pseud. **Linnutaja**), **Carl Robert**, Eesti ärkamisaja rahvuslik tegelane, sünd. 14. VII 1841 Tartus. Isa — tookordne ülikooli teener Adam J. (sünd. 1. VII 1817, surn. 6. XII 1857), ema Liisa Jegorova, venelane, aga mõisnik v. Kircheiseni juures kasulapsena üles kasvanud ja näilikult oma rahvusest täiesti võõrdunud. A. J. oli pärit Võrumaalt Haanjast, kus ta isa, Jakob Torba, külakooli-õpetajaks olnud, varakult surnud, misjärel lesk lastega Tartu siirdunud, kus poeg A. rätsepaks õppides omale uue nime võtnud, isa ristinime järgi Jakobson. A. 1844 läks A. J., kes vahepeal oma haridust eriti muusikas usinasti oli täiendanud, Torma köstriks ja klk.-kooliõpetajaks, kus siis J.-i lapsepõlv möödus. Metsarikkas üksikus maakohas üles kasvades omandab J. suure armastuse looduse vastu, mis teda hiljemini sunnib sügavas Vändra metsas omale Kurgja talu ostma ja sinna elama asuma.

J.-i isa oli omal ajal tuntud rahvameees ja oma koguduse poolt väga armastatud. Ta asutas Torma ühe esimesist Eesti pasunakoorest, käis sellega koguni Soomes kontsertreisil, kirjutas mõned eestikeelsed raamatudki, nagu »Josep Haideni ellokäik» (Tartus, 1862), käis läbi J. W. Jannseniga, nii et teda üheks Eesti vanema ärkamisaja tegelaseks tuleb arvata. Ta oli ühes abikaasaga vennastekoguduse liige ja nende lugija Tormas. Seda mõistatuslikum näib tänapäev asjaolu, et C. R. J. noores põlves saksastatud oli ja alles Peterburis prof. Köleri ja teiste sealsete eestlaste mõjul eesti rahvuslaseks kujunes. Tema biograaf M. Martna loeb saksastamise Valga Zimse seminari süüks, kus ta oma kutsehariduse sai, kuid see ei vasta tõele. Zimse oli tuntud läti rahvuslane ja ehkki rüütelkonna seminari direktor, kus saksa keel oli õppekeeleks, ei saksastanud ta meelsuse poolest oma kasvandikke mitte. J.-i saksastumine sündis isamajas Tormas, kus ta ema, sündimiselt küll venelane, kuid pärast saksastatud, kodukeeleks oli võtnud saksa keele, nagu see tol ajal viisiks oli isegi eesti rahvameeste juures, kellede lapsed suurelt osalt kuni uuema ajani saksastusid. Valga seminaris oli J. mõtlejaks inimeseks kasvatatud, kes hiljemini kodumaal ringi vaadates juba ise ebanormaalseks pidi

tunnustama selle seisukorra, milles eestlased tol ajal elasid. Oma esimesed vaenulised muljed kiriku ülevõimu vastu koolis võttis ta juba kindlasti seminarist kaasa, kus Zimse tihtikordiste märkustega oma kasvandikke tutvustas selle võitlusega, mis Saksamaal õpetajate poolt oli käimas klerikalismi vastu. J. oli 15-aastaselt (1856) seminari astunud peale seda, kui ta isalt oli saanud algõpetust ja käinud mõne talve klk.-koolis. Kesk õpiaega suri ta isa Tormas. Kogudus, kes vana J.-i väga oli armastanud, ootas 1½ a., kuni poeg seminari kursuse lõpetas ja isa asemele ametisse hakkas (1859). Kuid Torma ei jäänud noor J. kauaks. Köstrite ebanormaalne õiguseta seisukord kirikuõpetajate piirita omavoli all ei võinud vabadustarmastavale noormehele meeldida. Et ta nii soe usumees polnud kui ta isa, siis oli ta vahekord kogudusega ka vilum. Sellele lisaks tuli kiriku-eestseisja rahulolematus ta koolitööga, mis mõisnikkudele tundus olevat liiga moodis. Ja kui üsna tühisel piiritülil J.-i karjase pärast tuli kokkupõrge kiriku-eestseisja v. Liphartiga, võttis see köstrimaad J.-ilt ära. Ehkki teda klk.-kooliõpetaja ametist ei saadud nii hõlpsasti tagandada, pidi ta siiski Tormast lahkuma, kuna ta maade äravõtmise läbi palgata jäi. Tüli järel suuremõjulise mõisnikuga ei võinud noormees selle peale mõteldagi kodumaal teist sarnast kohta saada. Ta pööris sellepärast silmad Venemaa poole ja sai a. 1861 koha Jamburis sealsete saksa kolonistide koolis. Venemaa vabama olukorra peale oli J.-i tähelepanu juhtinud Balti saksa noor kirjanik dr. Schultz-Bertram (vt.), kes Peterburis elas ja sealt Tormas oma isa Friedenthali mõisas käies J.-iga oli tutvunud. A. 1863 siirdus J. Peterburi, kus ta esiti ühes gümnaasiumis klassiülevaataja koha sai. Siin hakkas ta oma seminariharidust hoolega täiendama, tegi a. 1865 gümnaasiumi saksa keele ülem-kooliõpetaja eksami ja sai selle järel ka kõrgemais ringkonnis paremtasutavaid eratunde. Nii andis ta isegi keiserlikus perekonnas eratunde suurvürst Konstantin Nikolajevići tütrele Olgale, pärastisele Kreeka kuningannale.

Venemaal puhusid tol ajal vabameelsed tuuled. Krimmi sõda oli Nikolai I tagurlise ajajärgu lõpetanud ja Aleksander II alustas oma sisereforme. Ühel hoobil algas ja tugevnes Moskvas vene rahvuslik-slavofiilne vool, mis m. s. sihtis ka keisrikojas mõjule tõusnud Balti mõisnikkude ja nende keskaegiste eesõiguste vastu Baltimail. Seda voolu kasutasid Peterburis elavad lätlased ja eestlased eesmärgiga kihutustööd teha kodumaa vabastamiseks saksa aadli ülevõimu alt. Oma Torma kokkupõrke muljeid mäletades pidi siin tuld võtma ka vabameelne J., kellele äratajaks sai eesti professor J. Köler (vt.). J., kelle suured politilised anded vara tärkasid, kujunes nende mõjude all tulisemaks eesti rahvuslaseks. A. 1865 hakkab ta Jannseni »Eesti Postimehes« kirju avaldama, mis suurt pahameelt äratavad vana-balti ringkonnis. Koolimehena torkasid J.-ile kõige pealt silma meie viletsad kooliolud. Neid vitsutasid tema esimesed avalikud kirjad ja nõudsid uuendusi. Et koolidel ka õppeabinõud puudusid, hakkas ta ise õpperaamatuid kirjutama. Peterburis ilmusid tema sulest uus aabitsa raamat hääldamisviisi järele (1866), »Kooli Lugemise raamat I« (Tartu, 1867), »Weikene Geograafia« (1868) ja sinna juurde kuuluv »Kooli atlas«. Kõigest vaimulikkude vastuseisust hoolimata murdsid need head raamatud omale teed rahvakoolidesse ja mõjustasid suurepäraselt meie alghariduse edenemist. Rahvakoolide asjus seisis J. ka Peterburis elades kodumaaga alatasa ühenduses. Tema oli alalises kirjavahetuses näit. tuttava rahvakooli-õpetajaga, Holstre Jaan Adamsoniga (vt.) ja võttis osa koolide revidendi, Paistu õp. Hanseni poolt ellukutsutud Liivimaa eesti kooliõpetajate konverentsidest, kus ta isegi kõnesid pidas ja teravalt siiamaalse koolikorralduse, vananenud õppemeetodi ja õppekavade vastu üles astus, iseäranis kooli tunniplaani ülekoormatuse vastu usuõpetusetundidega. See viis ta teravasse vastollu saksa soost kirikuõpetajatega, kelledes ta tagurluse peakantsi näeb. Nendel konverentsidel algatatud vastolud kajastusid varssi ka »Eesti Postimehes«. Ägedad vaidlused kooliasjades tekkisid saksa kirikuõpetajate ja J.-i vahel (Viljandi õp. Ferdinand Hörschelmann [vt.] j. t.). Puht-kooliküsimustest laienesid need vaidlused varssi koolipolitilisteks. Vaieldi selle üle, kas on meie tagurline kiriku- ja koolipolitika eesti rahvaharidust ja üldist edu kinni pidanud või mitte. J.-ile kõige ägedamalt kallale tungides leidsid kirikuõpetajad, kes mingisuguse vasturääkimisega harjunud ei olnud, J.-i tooni lubamatult jämeda olevat ja maskeerisid oma asjalikult allajäämist ja vaikimist sellega, et neil ei sündida niisugusel toonil edasi vaielda.

J.-i raamatud olid kõik uues kirjaviisis kirjutatud, mis Eesti Soomest üle võttis. Selle uue kirjaviisi eest võitles ta Jannseni »Eesti Postimehes«. Järk-järgult siirdus J. oma kirjades ikka rohkem üldpolitiliste uuenduste nõudmisele meie kodumaal, kuna ta selgesti tundis, et rahva vaimline ja majanduslik elu enne paranema ei hakka, kui mõisnikkude ja kiriku ainuvalitsust kodumaa sise-elus ei kaotata ja rahvale rohkem haridust ei muretseta. Juba 1870. a. alul hakkab J. »Eesti Posti-

mehes« peale kooliasjade uuenduse nõudmise ka üldisi politikaküsimusi harutama. Nii kirjutab ta samal a. Paldiski linnast ja tema sadamast, mis mõlemad väga visalt edenevad, ja paneb selle edenemise balti võimumeeste tagurlise politika süüks. Ta kirjutab (E. Post. nr. 3): »Et meie maal linnad ei taha palju edeneda, see ei tule muust kui meie põllumeeste vaesusest, ning sellepärast ei lange nende vaene kord ka kellegi muu kui nende süüks, kelle hinge peal ka meie talupoegade vaesus seisab.« See on otse Vana-Balti jalge ette heidetud võitluskinnas. Siin mõistetakse hukka terve senine politiline seisukord, mida rüütelkond kiriku toetusel juhib. Samal a. süüdistab karske J. »E. Postimehes« aadlit rahvaelu moraali hävitamises oma viinavabrikute ja kõrtside pidamise ees- ja ainuõigusega, millede kaotamist ta nõuab. Kui ta veel a. 1870 oma Tartu »Vanemuises« peetud »Kolm isamaa kõnet« ilmutas (1870, Peterburi tsensuuri all), kus ta vana Eesti paganlist vaba põlve valguse-, orjaaega sakslaste maaletuleku järel pimeduse- ja Aleksander II reformide tulekut Eesti koiduajaks nimetas ja neid aegu tulistes sõnades iseloomustas, siis oli J. vihatuim mees vana-balti ringkonnis. Vana rahuarmastaja Jannsen pidi välisel survel oma »Eesti Postimehe« veerud 1870. a. lõpul tema kirjadele sulgema.

See kõik oli aga politilisse hoogu sattunud J.-ile uueks ergutuseks tööle rahva heaks. Sellest ajast peale võtab suuremat hoogu ka ta püüd omale iseseisvat politilist ajalehte asutada. Esiti mõtles ta omale lehe väljaandmiseks Peterburis luba soetada, nagu see lätlastel juba korda oli läinud (1862). Kuid Balti vanameelne vool, mis Peterburi läti lehelt õpetust oli saanud, töötas Peterburi valitsusringkonnis loasaamisele vastu, nii et lootused, mis Köleri abil ja mõjul mõnikord juba täitumisele üsna lähedal seisid, ikka nurja läksid. Kärsitu J. tüdis viimaks Peterburist, kus ta kodumaalt kaugel olles nii intensiivselt politilisest elust osa võtta ei saanud kui oma rahva keskel. Peterburis oli ta ka raamatuid kirjutama hakanud hariduse edendamiseks väljaspool kooli. Nii oli tema sulest ilmunud a. 1869 (Peterburis) »Teadus ja seadus põllul« (I anne). Kavatsusel oli selle raamatu II anne ja mitu teist tööd, nagu Kooli lugemisraamatu teised anded (II a. ilm. Tartus 1875), mis klk.- ja keskkoolide jaoks olid mõeldud.

Et neid töid hoolega ja hoogsalt jätkata, vabastas ta enese Peterburi gümnaasiumiõpetaja ametist ja asus 1871. a. alul Tallinna elama, kus ta oma raamatute kallal edasi töötas, ühel hoobil aga ka elavalt osa võttis Aleksandri kooli asutamise tööst, Eesti Kirjameeste Seltsi asjust ja kõigest, mis kodumaad tol ajal huvitas. A. 1872 tõi otsustava pöörde J.-i ellu. Ta noorem vend Friedrich oli sel aastal Vana- ja Uue-Vändra vallakirjutajaks valitud, kuid ei leidnud klk.-kohtuniku poolt kinnitamist. Ta palus venda esialgu oma asetäitjaks tulla, sest teda kui gümnaasiumi ülemkooliõpetajat ja hoovinõuniku aukraadis seisvat isikut pidi klk.-kohus ometi vallakirjutajaks vastu võtma. J. oli nõus, vallad valisid ta ajutiseks kirjutajaks ja ta asus Vändra elama. Et venna ametisse kinnitamisest aga ikkagi asja ei saanud ja Vändra J.-ile meeldis, jäi ta sinna päriselt elama. A. 1873 ostis ta omale Uue-Vändras suure Kurgja talu, naitus Kirbla köstri tütre, oma noorema venna naise õe Julie Thaliga, vabastas enese 2-aastase teenistuse järel vallakirjutaja ametist ja asus Kurgjale elama. — Vallakirjutaja ametis oli J. rahvaelu kõigiti tundma õppinud; kogu tema ametiaeg oli olnud vägipulga vedamine selleaegse klk.- ja sillakohtuga, kus ta võitles eesti keele õiguste eest omavalitsustes ja kohtuis. Kõige pealt sattus J. klk.-kohtunikuga tülli selle võimupiirist omavolilise ületamise pärast. J.-i eelkäija vallakirjutaja ametis, keegi puudulikult eesti keelt oskaja ja purjutaja sakslane, oli valla kassaraamatuisse suure segaduse ja kassasse puudujäägi jätnud, kuid osalt süüdi oli ka klk.-kohtunik kui järelevalve teostaja ise. Klk.-kohtunik ei lasknud uut kirjutajat ja valla-volikogu mitte neid kassaasju revideerida ja korraldada, vaid käsutas raamatud kohaliku mõisavalitseja korraldusse. Vallavalitsus tõrkus seda käsku kui seadusevastast täitmast, sest et mõisal reformide järele ei vallavalitsuse ega ka kohtuga enam mingit tegu ei olnud. J.-i õhutusel viidi asi kuberneri juurde, kes klk.-kohtuniku otsuse kui seadusevastase pidi tühistama, kuid vallavanem, kes seda otsust ei olnud täitnud, pidi siiski mõne päeva arestis istuma. — Mis aga silla- ja klk.-kohtunikke eriti vihastas, oli asjalugu, et J.-i tegevus neis asjus ka väljapoole Vändra valla piire ulatus. Tema ei vastanud teiste valdade kirjade peale, mis vana viisi saksa keeles sisse tulid, vaid nõudis neid uue seaduse põhjal eesti keeles. Vallad (Uue- ja Vana-Vändra) protestisid kuberneri juures ka selle vastu, et klk.- ja sillakohus neilt saksa keele kirjavahetust endaga nõudsid, kuid asjata, sest seaduse täht oli viimaste poolt. Et oma kirjutajapõlve ülemustega edukamalt edasi võidelda, andis J. kirjutaja kohast lahkudes vallale oma nõusoleku vallavanemaks hakata. Ta valitigi Uue-Vändra vallavanemaks, kuid klk.-kohtunik takistas kõiksuguste vormiliste võtetega

ta kinnitamist, tühistas mitu valijate häält, nii et J. ühe häälega vähemusse jäi.

Kurgjal algas J.-il uus elav tegevus. Et äraelamiseks suuremat sissetulekut saada, hakkas ta seal omale Vändra jõele uut tammi ja veskit ehitama. Kurgjale kavatses ta esimese karjakasvatus- ja piimatalitus-kooli asutada ja käis selleks Soome põllutulunduse rohkem edenenud olusid uurimas. Vaheajal oli ta Viljandi ja Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi esimeheks valitud, mistõttu tal alatasa tuli Viljandi ja Pärnu sõita neid seltse juhatama ja kõnesid pidama. Need kõned avaldas ta hiljemini osalt »Sakalas«, osalt arvukate brošüüridena. Ühel hoobil jätkas ta Kurgjal oma kirjanduslikku tegevust. Siin kirjutas ta oma Kooli-lugemisraamatu III jao (ilm. Tartus 1876), tütarlaste-koolidele määratud lugemisraamatu »Helmed« (ilm. Tartus 1880), oma saksa keele õpperaamatu koolidele jne. Ühtlasi kestsid püüded J. Köleri abiga ajalehe väljaandmise loa saamiseks. Ta oli luba palunud Tallinnas eesti ajalehte asutada, kuid Kurgjale asudes andis ta uue palve valitsusele lubada temale Viljandis, kui oma uuele kodule kõige lähemas ja enam edenenud maakonna-linnas, nädalaleht »Sakalat« välja anda. Pikkade ootamiste ja keerdkäikude järele saabus see luba viimaks a. 1878. Siit peale hakkab siis J.-i suurejooneline politiline tegevus, mis tema varase surma pärast kahjuks ainult 4 a.-ga pidi piirduma.

»Sakala« ilmumine oli tarvilik. Vana J. W. Jannsen, enam ilukirjanik ja koolimees kui politik, oli head tööd teinud rahva hariduse tõstmiseks. Tema ajajärku langevad uuendused kodumaal, mis mõisnikud sunnitud olid ette võtma, nagu uued vallavalitsused, -kohtud ja Liivimaa rahvakoolide seadus, mis andsid rahvale avarama võimaluse valla piirides teotsemiseks ja lõid ärkamisaja hoogsa elevuse. See pani Jannseni lootma, et rahva arenemine ka edaspidi on võimalik ainult heas vahekorras aadli ja vaimuliku seisusega. Ta ei pannud tähelegi, kuidas need uued raamid ruttu kitsaks jäid ja edenemist loota võis ainult aadli õiguste ja ülevõimu piiramisega, mida aga tol ajal teostada võis ainult võitlusega, tugides vene vabameelsele voolule. J. valis selle tee, mis aga mitmele senisele rahvajuhile ei meeldinud, kes venelaste häid sõnu ei uskunud. Varssi tekkis vastolu ja võitlus Jannseni ja J.-i vahel »Eesti Postimehes« ja »Sakalas«. Tugevamat väljaastumist uuenduste eest pooldades olid mitmed senised Jannseni toetajad uue »Sakala« kaastöölisteks astunud, nagu dr. J. Hurt, dr. F. R. Kreutzwald, dr. M. Veske j. t. Rahvas võttis »Sakala«, kus meie saksa võimumeestega üsna teist keelt kõneldi kui seda »E. Postimehest« oldi kuulma harjutud, suure vaimustusega vastu. Kuid varssi tuli lõhe Dr. Hurt avaldas juba esimesel kaastöö a.-l terava kirja J.-i vastu »E. Postimehes«, kus ta enese J.-ist lahti ütles, kuna see kirikuõpetajaile kallale tungides ühel hoobil kiriku müüre lõhkuvat ja sellega rahvale kahju tegevat. Järgnes äge poleemika. J. kaitsis ennast osavasti, tõendades, et tema usuvastane ei olevat ega usu vastu ei ole kirjutanud, vaid tagurlise kirikluse vastu, mis vaenuline eesti rahva edenemisele. J. avaldas mõlemapoolsed vaidluskirjad ka saksakeelses eribrošüüris »Offene Antwort« (Viljandi, 1879), et meie maa saksa seltskond tema vaateid esimesest allikast tundma õpiks. Selles vastuses eitas ta ka oma põhimõttelist saksavaenulisust. Võitlust pidavat ta saksa keskaegiste iganenud eesõiguste vastu seni, kui need kaovad. Siis lootvat ta, et tuleb aeg, mil meie maal kõik seisused ja rahvad ühel meelel ja ühesuguste õigustega ühise kodumaa kasuks tööd teevad. Seda tööd ja sihti ei jätvat ta, kuigi tagurlised kiriklased teda ketserina tuleriidale tahavad viia, mille jaoks ka Hurt omalt poolt aidanud puid kokku kanda. Riida ääres aga algavat võitlus, mille lõpu kohta ühtki kahtlust ei olevat.

Ajalehist läks tüli varssi Eesti tolleaegseisse tähtsamaisse ettevõtteisse: Eesti Aleksandri kooli peakomiteesse ja Eesti Kirjameeste Seltsi, millede juhatustest Hurt a. 1881 välja tõrjuti ja J. (E. Kirjameeste Seltsi) ning tema sõber prof. Köler (E. Aleksandri kooli peakomitee presidendina) asemele astusid. Eesti Kirjameeste Seltsi tüli pahandas ka J.-i vana poolehoidja F. R. Kreutzwaldi seevõrra, et ta ühes paljude teiste silmapaistvate haritlastega E. Kirjameeste Seltsist lahkus, auliikme ameti maha pani ja käreda kirja J.-i vastu avaldas »Eesti Postimehes«, milles ta enese lahti ütles ka kaastööst J.-ile.

See oli raske löök J.-ile. Juba »Sakala« esimesel ilmumis-a.-l oli ta oma vastaste võimu tunda saanud. Balti-saksa võimumeeste kaebusel, mille Varssavi kindralkuberner krahv Kotzebue keisrile ette kannud, suleti »Sakala« 6-ks kuuks süüdistusel, et ta sotsialismi kuulutavat. See süüdistus oli kergesti ümberlükatav, kuna J. sugugi sotsialist ei olnud, vaid päristalu-omanikuna kindel eraomanduse pooldaja. Politiliselt oleks teda tänapäeva hinnangu järele rahvusvabameelseks võinud nimetada. Kuid et nüüd süüdistused usuvastasuses oma suguvendade poolt tulid, siis oli see igatahes kardetav, olgugi et süüdistus tõsteti luteri usu vaimulikkude poolt, kes ülemal pool heas krediidis ei seisnud. Ka sõber prof. Köler hoiatas tõsiselt rahvusliku asja killustamise pärast. See pani

J.-i mõtlema. »Sakala« kirjavastustes hakkab ta käredaid vaidluskirju tagasi tõrjuma, ütleb, et tüli lained juba nii kõrgelt hakanud käima, et nad üldrahvuslikule asjale kahju teha ähvardavad. Seepärast mõtlevat ta lepitamise ja koondamise peale ega tahtvat uut õli tulle valada. Ja 1882. uueaasta numbris kõneleb ta juba rahu jaluleseadmisest kodumaal. Kõlerile kirjutab ta oma kavatsusest Eesti Kirjameeste Seltsi juhatusest varssi tagasi astuda, kui enam arvamist ei teki, nagu teeks ta seda kartusest vastaste ees.

Kuid kõigist neist häist kavatsusist tõmbas surm ootamatult kriipsu läbi. J. oli kevadest-talve Kurgjalt Pärnu sõitnud, tagasi tulles 60-verstasel teel talvise vihma käes külmetanud, siis veel poolhaigelt Viljandis käinud, koju tulles uue maja ehitusmaterjalide vedamisel metsas viibinud ja uuesti külmetanud, mille tagajärjel tema tervis koguni halvaks oli muutunud. Seal tabas teda äge soetõbi ja paarinädalase raske haiguse järele suri ta Kurgjal 7. III 1882. Ta maeti sinna ta oma asutatud surnuaiale. — Põrutav oli J.-i surmateade. Vastu vaimulikkude tahtmist helistati tema matusepäeval leinamärgiks kirikukellu üle maa ja ta endine vastane Harry Jannsen (vt.) avaldas järelhüüde oma »Heimath'is,« kus suure mehe teeneid avameelselt tunnustas. Lugupidamist avaldasid ka teised eesti soost vastased ja elavalt pandi ridade koondamis- ja lepitusmõte kodumaa politiliste voolude vahel käima, millest aga J.-i politilised epigoonid kuigi kaua ei jõudnud kinni pidada.

J. erineb selle poolest kõigist ärkamisaja tegelasist, et ta tegevus rahvaelu mõne üksiku haruga ei piirdunud, vaid võimalikult laialiseks kujunes. Raske on ütelda, kas oli ta suurem koolimehe või politikuna. Meie tolleaegsetes oludes oli ka kooliküsimus suureks politiliseks küsimuseks ja seepärast tuleb J.-i hinnata eeskätt küll esimese eesti suurejoonelise politikamehena. Nii on teda hinnanud ka ta eesti soost vastased-kaasaeglased, sest vaenulisus tema vastu ei tõusnud koolipõllul, kus kõik tema tööd tunnustasid, vaid politikas. Kiriku- ja osa kooliõpetajaid põhjustasid tol ajal meile veel harjumata politilise võitluse võtteid, kus iga kord lahtise visiiriga ei lööda, ja sealt on siis pärit etteheide, et säärane võitlusviis rahva kõlblust rikub jne. J. sai aga vaevalt teisi võitlusviise tarvitada, kui mida ta aadlist ja vaimulikust seisusest vastased kasutasid ja mis politikas kõigis mais on tarvitusel.

J.-i on tema eluajal ja mõnelt poolt ka pärast süüdistatud, nagu oleks tema eesti rahva venestamise sihis töötanud ja lihtsalt Vene panslavistide käsilane olnud. Midagi ei ole vildakum kui see. Kui võõras J. sisemiselt vene kultuurile ja ilmavaatele oli, selgub sellest, et ta aa. kaupa Peterburis elades isegi vene keelt ei olnud ära õppinud. Kõigile kodumaalt tulnud palvekirjadele näit., mis ta Peterburis Köleri abil valitsusevõimudele edasi toimetas, otsis ta vene keelde tõlkijaid, ja vene keelt suusõnaliselt ei vallanud ta sugugi. Tema tarvitas venelasi ja panslavistlikku voolu võitlus-abinõuna Balti saksa ülevõimu murdmiseks. Kõige oma terava politilise pilgu juures uskus ta vene isevalitsejate heatahtlikkusse ja vääramata õiglusesse, mis selles ilmneb, et ta Kreutzwaldi umbusaldusele, Eesti Aleks. kool võiks veskiks muutuda, kust eestlane ülalt kolusse visatakse ja venelane alt välja tuleb, sellega vastu astus, et eestlased siis raha, mis Al. kooli heaks antud, kohtuga tagasi võiksid nõuda (vt. J.-i kirjad J. Adamsonile »Eesti Kirjanduses«). Ja kui M. Lindenberg Rakveres a. 1880 »Valgust« venesõbralise sihiga hakkas välja andma, astus ta sellele lehele ja tema mõjule südilt vastu. »Sakala« »Nalja-Mart ja Kalja-Pärt« tegid venestussihi varssi naeruväärseks, nii et isegi eesti soost vene preestrid, nagu M. Suigusaar, avalikult vastu astusid sellele voolule, mis katsus J.-i venevastasuses süüdistada. J.-i varane surm päästis tema pettumusest vene laialoomulise heatahtlikkuse suhtes eestlaste vastu. Paar a. hiljemini Aleksander III aegse venestusvooluga kokku põrgates oleks tema äge iseloom väljapääsmatusse seisukorda sattunud, kus oleks tulnud kas painduda või murduda.

Mis puutub J.-i ilmavaatesse, siis on teda vastased eesti rahva usuelu hävitamises süüdistanud ja isiklikult ateistiks pidanud. See küsimus ei ole tema juures kaugeltki veel lõplikult selgitatud. Et J. konfessionaalselt ega kiriklikult »usklik« ei olnud, on vastuvaidlemata selge. Lutheri õpetus õndsakssaamisest Jumala armust, aga mitte omast jõust ega teenetest, pidi säärasele võitlushimulisele iseloomule, nagu seda oli J., täitsa vastuvõtmatu olema. Ja ta on sellele seisukohale küll avalikult pehmemalt, küll erakirjades teravalt vastu astunud. Ateist ei olnud ta aga vististi mitte. Meie teame, kuidas meeldetuletused usklikust isamajast ja vennastekogudusest temas tihti sooje mälestusi ellu kutsusid ja tema neid enam kui üks kord avalikult väljendas. Ta tõendas tihti, et ta usu vastane ei olevat, vaid ainult tagurlise kirikluse vastu võitlevat. Meie teame tema kibeda vastase Vändra õp. E. Sokolovski märkustest, kuidas ta selle matusekõnest oma lapse kodusel matmisel Kurgjal ühes oma abikaasaga südamest liigutatud olnud ja õpetajat tänanud. Leiame õige mitmesuguseid vaateid ja ütlusi tema üksikutest elujärkudest, milledest küll mulje

võib saada, et tema oma võitluse palavuses vististi mitte tarvilikku aega ega rahu ei ole leidnud, oma usulist ilmavaadet lõplikult välja kujundada.

Peale oma silmapaistvama tegevuse koolipõllul ja politikas on J. veel paljudel erialadel töötanud. Ta oli luuletaja, kes saksa klassikuist mõnegi teose eestistas, nagu Schilleri »Mereniglase« ja »Kellalaulu«. Ka luuletas ta eesti algupärandeid, milledest mõned politilise sisuga on väga tüsedad, nagu »Mul lapsepõlves rääkis mu isa silmaveel, kuis Eesti priiuspõlve nad riisund rööviteel«. Ta kirjutas näidendi »Artur ja Anna« (Tartu, 1872), jällegi politiliste vaadete propageerimiseks. Ta oli tegelane seltsides, etendas sõnas ja kirjas põllutööd, kandis hoolt meie omapärase muusika edenemise eest, välja andes meie esimese helilooja Kunileidi (vt.) loodud lauluviise, nagu Koidula sõnadele komponeeritud »Mu isamaa on minu arm« ja Linnutaja (= C. R. J.) »Mul lapsepõlves rääkis«. Vaevalt leidub ühtki ala tolleaegses Eesti rahvuslikus elus, kus J. oma kätt poleks külge pannud. Nii jääb ta püsima ühe suurema kujuna meie ärkamisajal.

C. R. J.-i elulugu (1883); J. Johanson-Pärna, Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja C. R. J. (1891); E. Kirj. 1910 (V. Ernits); M. Martna, C. R. J. (1903); A. Jürgenstein, C. R. J.-i elu ja töö (1925); E. Vesterinen, C. R. J., Eestin kansallisuusliikkeen johtomiehiä (1926); P. Ruubel, Poliitil. ja ühiskondl. voolud Eestis (1920).

A. J.

JAKOBSON, Eduard Magnus, eelmise vend, pildilõikaja ja vaimulik kirjanik, sünd. 24. I 1847 Tormas, õppis Torma klk.-koolis ja Peterburis Stieglitzi kunstikoolis, mille täielikku kursust ei lõpetanud; teotses esiti Peterburis ksülograafina ja asutas siis Riias trükiklišeede valmistamise töökoja. J. on illustreerinud rea venna raamatuid (»Kooli lugemise raamat« 3 jagu, »Helmed«, »Teadus ja seadus põllul« jne.) ja neile klišeed lõiganud; samuti valmistas ta »Sakalale« nimepildi, mida see leht praegugi tarvitab. — Olles pärinud vanemailt usulise meelelaadi astus J. juba nooremas eas baptistikoguduse liikmeks, rändas piibliseltsi ülesandel Volga mail, Kaukasuses ja Siberis, vaimuliku sisuga kirjandust levitades ja lugemisi pidades. Peterburis, Riias ja elu lõpul Tallinnas oli J. baptisti kooskäimistel samuti ettelugejaks ja jutlustajaks. Ta suri Tallinnas a. 1908 (1910 ?). — J.-ilt on ilmunud õpetliku ja vaimuliku sisuga »Laste sõber« (kolm jagu) ja »Siioni sõnumetooja leht« (mitmes jaos), mis kõik rikkalikult kaunistatud ta enda puulõigetega.

J. Johanson-Pärnalt ja mujalt saadud andmed.

M. P.

JAKOBSON, Peeter, kirjanik, sünd. 15. XII 1854 Rakveres, õppis vene kirikukoolis ja luter. vaestekoolis ning pandi selle järel kingsepa juurde õpilaseks; kingsepa-tööd teeb Jakobson kuni 21. elua.-ni, mil ta kroonuteenistusse võetakse; ta võtab allohvitserina Vene-Türgi sõjast osa, teeb kaasa retke üle Balkani 1878. a.; langeb külmatõve ohvriks, saadetakse Tartu ravitsusele ning vabastatakse hädise tervise pärast 1880 kroonuteenistusest. Rakverre tagasi jõudnud, paneb ta oma käsitöölise-elukutse maha ning hakkab kirjanikuks; asutab 1884 Väike-Maarjasse raamatukaupluse ning asub sealt pea Põdrangule vallakirjutajaks; sureb 11. VII 1899 kurgutiisikusse. — Peale algkooli lõpetamist oli J. suure hoolega oma haridust täiendanud, oli õppinud saksa keelt ning mõned salmikud selles keeles kirjutanud. Rakveres õpib J. kohalist eesti seltsielu ning seltskonnategelasi tundma, m. s. Kunderit (vt.), kelle mõjul ta omandab vabameelse ilmavaate ning teeb »Sakalale«, »Valgusele« ning »Oma maale« kaastööd. Rakveres kirjutab ta ja annab trükki »Õilme nupukesed«, luuletused (1882), »P. Jakobsoni Luuletused« (Rakveres, I 1884, II 1885), kirjutab paar algupärast juttu ning näidendi »Koit ja Hämarik«. Väike-Maarja ajajärk ning tutvus luuletaja Jakob Liiviga ja J. Tammega mõjub süvendavalt J.-isse. Ta tõlgib siin Schilleri »Õeluse ja Armastuse« ning toimetab »Ajaloo Eesti alamatele koolidele« eesti keelde, kirjutab näitelaulu »Udumäe kuningas ehk kroonitud voorus« (Tartus, 1888), kurbmängu »Pettuse ohvrid« jne. Peale kõige on J. ise tõlkinud suure valiku oma luuletustest saksa keelde, mis on ilmunud nime all »Die Hirtenflöte aus dem estnischen Blumenthal« (Wesenberg, 1895). — J. on ärkamisaja laulikute andekamaid epigoone; tema lüürika esemeiks on isamaa, emakeele, kodumaa looduse ja muinasaja ülistamine, mille ta sooritab küll sooja südamega, kuid nõrga paatose ja nõrkade isikuelamustega, andudes allegooriaisse ning pseudoklassikasse. J.-i stiil, rütm ja värsitehnika on primitiivne, abitu ja kohmakas. Kui vähenõudlikud olid ajad, näitab asjaolu, et »Udumäe kuningas« Eesti Kirjameeste Seltsi poolt esimese auhinnaga krooniti. Sellel ebaklassilisel teosel on nüüd vahest ainult kirjandus-ajalooline väärtus J.-i enese »Koidu ja Hämariku« kõrval; need olid esimesed näidendid eesti keeles, milledes eesti muinasjutte dramatiseeriti. »Udumäe kuningal« on olnud haruldane menu, ta on olnud laulumänguna kaua aega »Vanemuises« Wieral tõmbenumbriks. Teistel J.-i näidenditel ei ole olnud sarnast menu. Mis puutub »Udumäe kuningasse« kui näidendisse, siis on see nõrgalt üles ehitatud, selles on kogu muinasjuttude

tegelaste ilm lavale asetatud; lisaks kõigele on võetud tegelased veel »Kalevipojast«. Kuid sirgjoonelist tegevust ei ole, muinasjuttu Udumäe kuningast on segatud kuni realismini küünivaid elemente talgutest ja muust. Üksikute stseenide ülesehitamises ning mõnedes monoloogides on tunda selgesti saksa klassikute eeskuju. — Peale J.-i surma on ilmunud naljamängud »Kihlakaart« ja »Karukütt« (Jurjevis, 1900).

Kampmann, Peaj. II[II], lk. 250—55.
H. V.

JAKOBSON, Thomas August Matthias, omavalitsuse- ja seltskonnategelane Tallinnas, sünd. Peterburis 18. XII 1837 trükikoja omaniku pojana, sai hariduse Peterburis, oli prantsuse keele ülemõpetajaks ühes Peterburi gümnaasiumis, kuid oli sunnitud ühe konflikti tagajärjel õpetaja ametist lahkuma, teenis siis Peterburis raudtee telegrafistina. 70-date aa. alul asus J. Tallinna, saades raudtee telegraafi juhatajaks ja hiljemini Balti raudtee trükikoja juhatajaks. Ka oli J. Tallinnas Põhja, hiljemini Vene telegraafi kontori agendiks. J. asutas endale trükikoja ja raamatukaupluse ning kirjastas ka eestikeelset kirjandust, m. s. M. Salemi »Eesti-Vene sõnaraamatu« (1890), M. Poska »Lugemise raamatud« j. t. J. omas Tallinnas maja, trükikoda ja kauplust, võttis agarasti osa kohalikust seltskondlikust tegevusest, oli 1880. a. Tallinnas peetud III üldise laulupeo pidutoimkonna liige ja 1896. a. sealsamas ärapeetud VI üldise laulupeo peakomitee abipresident, võttis osa Eesti kaubalaeva-seltsi »Linda« tegevusest, aitas 1880-date aa. alguses korraldada Keiserliku Vene Tehnikaseltsi Tallinna osakonda, pritsimajas ja mujal eestikeelseid populaarteaduslikke loenguid laiematele rahvakihtidele jne. 1881 a. võttis J. osa »Lootuse« ja »Estoonia« seltsi esindajana saatkonnast keiser Aleksander III juurde, luges audientsil ette seltside tänukirja ja esines venekeelse kõnega. J. etendas tähtsat osa eesti opositsioonirühma kujundamises Tallinna linnavalimistel 1877. a. peale, mil Baltimaal maksma pandi Vene 1870. a. linnaseadus. Selle seadusega kutsuti ellu linnavolikogud, mis valiti kolme klassi jaguneva valijakonna poolt, kusjuures hääleõigus oli kõigil kauplemis- või tööstusettevõtete omanikel ja linnamakse maksvail kinnisvarade omajail. Nii võisid ka eestlased äri- või majaomanikud siit peale osa võtta omavalitsuse tööst, kuid peamiselt kõige rohkearvulisemas ja vaesemas — III-das — valijakonna klassis, mis nagu teisedki klassid valis 1/3 linnavolinikke. Et 1877. a. valimisil sakslased oma kandidaatide hulka üles ei võtnud ühtki eestlast ega venelast, ühinesid eesti ja vene soost valijad J.-i osaval juhatusel eriliseks rühmaks, esinesid oma nimekirjaga, milles küll pooled kandidaadid olid sakslased, ja viisid III klassis rea oma kandidaate, m. s. ka J.-i enda, läbi. Sakslaste poolt mõnitusega vastu võetud, esines J.-i rühm linnavolikogus taktikindlalt ja sundis pikapeale end tunnustama, nii et J. hiljemini isegi linnaameti liikmeks valiti. Aja jooksul tõusis eesti-vene rühma iseteadvus niivõrra, et sakslasi üldse enam ei võetud eesti-vene kandidaatide nimekirja. 1892. a. linnaseaduse maksmapanek soodustas veelgi eesti elemendi kasvamist Tallinna linnavolikogus, kuid XIX sajandi lõpuni ei suutnud eestlased endile selles siiski enamust soetada. Venestamis-ajajärgul ettevõetud uuendusisse suhtus J.-i poolt juhitud rühm hoopis leplikumalt kui saksa rahvusest linnavolinikud, kes kõigile venestamispüüdeile ägedasti vastu panid. — J. suri Tallinnas 20. XII 1897.

H. Rosenthal, Kulturbestrebungen d. estn. Volkes (1912), lk. 249, 254—58, 272; H. Prants, Eesti kaubalaeva-selts »Linda« (1913), lk. 41; A. Tammann, Eesti üldised laulupidud XIX a. s. (1923), lk. 77, 126; Изъ архива кн. Шаховского I (1909), lk. 282; Eesti Postimees 1881, nr. 26; Valgus 1897, nr. 52.
P. T.

JANNAU, Heinrich Georg v., järgneva poeg, pastor, ajaloolane ja keeleuurija, sünd. 3. VIII 1789 Laiuse kirikumõisas, omandas koduse hariduse ja õppis 1806—10 Tartu ülikoolis usuteadust, lõpetades ülikooli *cand. theol.* astmega; ülikoolis viibides kirjutas paar lühemat teaduslikku tööd, mis aurahadega krooniti. 1811. a. sai J. Hargla kirikuõpetajaks, omandas 1816. a. väitekirja kaitsmise järel Jeena ülikoolis *dr. phil.* kraadi, asus a. 1822 oma isa järeltulijana Laiuse kirikuõpetaja kohale, määrati 1836 Tartu ringkonna rahvakoolide revidendiks ja 1842 Liivimaa konsistooriumi liikmeks. J. suri Dresdenis 18. IX 1869 ukj. — Oma ameti kõrval on J. tegemist teinud mitmesuguste küsimustega ja suurt huvi tunnud eesti kirjakeele arendamise ning uurimise kui ka üldse eestlaste käekäigu vastu, teotsedes samuti ka Liivi ajaloo alal. Liivimaa kohta käivate arhivaalidega tutvumiseks Rootsi arhiivides võttis J. 1836. a. reisi ette Rootsi. 1838. a. oli J. Õp. E. S.-i asutajate hulgas, valiti hiljemini sama seltsi auliikmeks ja kuulus muudegi teaduslikkude organisatsioonide liikmete hulka. Oma uurimuste tulemusena avaldas J. rea artikleid ajakirjas »Inland«, Riia »Mitteilungen'ites« ja Rosenplänteri »Beiträge'des«, milledest võiks mainida: »Ueber d. Grund- u. Ursprache der Ehsten u. die Mittel zu einer allgem. ehstn. Schriftsprache zu gelangen . . .« (Rosenpl. Beitr. XIX, 218 lk., ka

eraldiraamatuna ilmunud), — praegu täiesti väärtusetu keele-ajalooline uurimus ühes soome, liivi ja eesti keele (põhja ja lõuna murrete) võrdlusega; »Jesusse Siraki Tarkusse Ramat...« (Tallinnas, 1837, 122 lk.); »Livländ. Urkunden u. Akten in Schwed. Archiven« (Inl. 1838, nr. nr. 5, 42, 43, 45, 46); »Einige Bemerkungen über die Ursachen d. Armuth unserer Nationalen« (Inl. 1837, v. 585—90); »Beschäftigungen u. Zeiteintheilungen der Landprediger in Livl.« (Inl. 1845, v. 625—27); »Edelmuth eines Nationalen« (Inl. 1853, v. 48); »Erinnerungen a. d. Geschichte d. Schlosses zu Lais« (Inl. 1836, v. 213—18). — J. päevaraamat Liivi talurahva kreekakatoliku usku siirdumise kohta XIX a. s. 40-dail aa. on a. 1927 Akad. Ajaloo-Seltsi väljaannete seerias avaldatud.

Recke-Napiersky II; Napiersky, Pred.-Lex. II; Beise I; Keussler, Forts., 92 j.; Winkelmann II, nr. 10470; Hermann, E. kirj. ajal., 326; Lipp, Kir. ja har. l., II, 2, lk. 123 j. — J. päevaraamat: H. G. v. Jannau, Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestis 1845—46. a., trükki toimet. H. Kruus (1927). *H. Pp.*

JANNAU, Heinrich Johann v., ajaloolane, põlvnes vanast Böömi sugukonnast, kes usuvõitluste ajal kodumaalt lahkunud ja viimaks Läänemere kaldal uue kodu leidnud. J. sünd. Holstre mõisas 26. II 1753 mõisainspektori pojana, õppis Göttingeni ülikoolis, oli 1776—79 Põlva koguduse abiõpetaja ja 1779—1821 Laiuse koguduse õpetaja, toimides selle kõrval 1814. a. peale Tartu praostkonna praostina ning 1819—21 Liivimaa konsistooriumi-nõunikuna; suri Laiusel 18. I 1821. Koguduse õpetajana seisis J. suures lugupidamises mõisnikkude ja talupoegade juures. Tema tegevusest kirikuõpetajana võib eraldi mainida tunduvat huvi rahvakooli arenemise vastu, mis väljendus mõnesuguseis korraldusis rahvakooli seisukorra kindlustamiseks ning edendamiseks Laiusel. Kaugemal on J. tuttavaks teinud ning tema nime tänapäevani alal hoidnud tema kirjatööd, mis trükis ilmunud. Need on: 1. »Sitten und Zeit, ein Memorial an Lief- und Estlands Väter« (Riga, 1781, 128 lk.); selles kirjeldatakse arvustavalt mitmesuguste seisuste kombeid, eluviisi, haridusjärge, tööd ja tegevust, lastekasvatust, religiooni ja kõblust, eriti aumõisteid Liivi- ja Eestimaal. 2. »Provinzialblätter an das lief- und ehstländische Publikum«. Erster (*sic!*)Heft (1786, 108 lk.), sisaldab rea üksikartikleid maa- ja kirikuoludest, milledes m. s. kainete arvude põhjal tähelepanu juhitakse talupoegade vaesusele ja neid, kelledele talupoeg töötab, üles kutsutakse »isalikult« järele mõtlema talupoja vaesuse põhjuste üle. 3. »Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft« (1786, 310 lk.). Viimases töös, mis J. teostest kõige rohkem tähelepanu leidnud, kirjeldatakse osalt tuntud, osalt tundmatuile allikaile tugides üksikasjaliselt pärisorjuse tekkimis- ja arenemiskäiku ning iseloomustatakse otsekoheselt ja teravalt arvustades Läänemere-maade rahvaste saatust mõjustavaid tegureid. Kirjeldades talupoja elu orduaja lõpul Russowi ja teiste kroonikate järele leiab J., et »sügavamale ei võinud inimkond enam langeda ega surmavamalt vabadust haavata«. Talupoja iseloomu kirjelduses rõhutatakse korduvalt, et need talupoja halvad omadused ja pahed, millede üle avalikult palju kaevatakse, ei ole talupojale mitte algusest peale omased, vaid on pärisorjuses teostuva täielise õigusetuse vili. Antagu talupojale kindlustatud õiguslik seisukord ning kultuur, — siis kaovad need inetud nähtused ning talupoja head omadused ja võimed arenevad kiiresti. »Pärisorjus ja rumalus ühenduses vaesusega sünnitavad hädaohu«, sellep. esitab J. rea ettepanekuid talupoegade seisukorra parandamiseks. Täielist vabadust ei või J. arvates talupojale mitte anda, sest kultuurist ilma olev talupoeg kasutaks seda kahtlemata halvasti ja saaks õnnetuks. Selle asemel tuleb taotleda, et talupoeg vabaduse tõsist mõtet tunneks ning mõistaks ja pärisorjus temale niisama armsaks saaks kui see maatükike, millel ta on sündinud. Talupoja seisukorra paranemise eelduseks on kindel omandusõigus ja täpsalt piiratud kohused. Sellest põhiväitest välja minnes soovitab J. arendada talupoega nõnda, et ta oma olemise otstarvet ning õigusi tunneks ja teadlikult hindaks; selleks on tarvis avaldada rahva keeles kõik talupoega puutuvad seadused ja korraldused nii selgel ja täpsal kujul, et kõige rumalam talupoeg neist aru saaks ning kõige targem pärishärra neis mingit teist mõtet ei saaks leida. Edasi tuleb talupojale anda kõige suurem omanduse kindlustus ja teadmine, et tema eluase tema päralt on, samuti tulevad talupoja tööd ja kohustused kindlaks määrata sellekohaseis vakuraamatuis, mis peavad olema vankumata seaduseks. Kohtuasutised peaksid aastas korra igas kihelkonnas talupoegade seisukorra kohta juurdluse toime panema ja pärishärrade korralduste üle kõrgemale poole aru andma. Omandusõiguse kindlustamise ning kohuste kindlaksmääramise kõrval tuleb talupojale võimalus anda kõrvalteenistusega, eriti käsitööga, oma varandust kasvatada. Viimaks tuleb koolide eest rohkem hoolt kanda, kui tõepoolest sünnib. Talupoja vaim ei suuda

küll tabada mingit »peent haridust« ning sellest ei oleks tal ka kasu, kuid kirjutamise ja rehkendamise oskus peaks küll üldiseks saama. Rõhutades, et ta kellegi omandusõigust ei piira ega sõnagi kõnele talupoja vabadusest, on J. kindel, et tema ettepanekute teostamisel talupoeg omandab tööröömu, armastuse maa vastu ning tõsise vabadusmeelsuse. Lisaks esitab J. tuttava K. F. Schoultzi (vt.) õiguse Ascheradeni ja Römershofi talupoegadele (1764. a.) ning õige täpsa Liivi adramaa kirjelduse ühes maakohustuste ja orjuste kohta maksvate seaduste ja määrustega. 4. »Geschichte von Lief- und Ehstland pragmatisch vorgetragen« (I — Riga, 1793, 444 lk., II — 1796, 468 lk.). Siin antakse pikem ülevaade kodumaa ajaloost, vahele põimides andmeid ning kirjeldusi tulunduslikest, õiguslikest ning hariduslikest oludest üksikuil ajajärgel. Töö on kompilatoorne, põhjeneb trükitud kroonikail, osalt aga nähtavasti ka seni kindlaks tegemata allikail ning arhiivmaterjalil. Nagu pärisorjuse ajaloos, nii väljendub siingi autori võrdlemisi vaba ning arvustav vaade kodumaa ajaloolistele sündmustele, eriti võimu omavate seisuste ja isikute teguviisidele ning talupoegade seisukorrale. 5. »Die Sophisterey in Ehstland. Ein Fragment an Hrn. A. v. Kotzebue . . .« (Riga, 1787, 75 lk.). (Vaidluskiri J. väidete selgitamiseks ning vastuväidete tühistamiseks.) — Olles ajaloo allikatena vanema aja kohta ettevaatusega käsiteldavad väärivad J. ajaloolised tööd ometi erilist tähelepanu omaaegse seisukorra iseloomustajaina ning valgustus-aja haritlaste mõtteviisi väljendajaina. Mainitav on, et J., jagades oma aja vaadet pärisorjuse õigustusest ning vajalikkusest, ise tegelikult kasutab seisukorda, mõjustades Laiuse kirikumõisa talupoegade müümist 1792. a. ning esinedes ise nende ostjana, olles ka rüütlimõisa pidaja.

Laiuse kirikuarhiivis leiduvad andmed; Recke-Napiersky II; Beise I; J. Kõpp, Inimeste müümine Laiusel 18. a. s. lõpul (E. Kirj. 1920, lk. 300—04). *J. K.*

JANNAU, Otto August v., eelmise poeg, sünd. 27. IV 1800 Laiuse kirikumõisas, õppis 1819—22 Tartu ülikoolis usuteadust, sai a. 1835 Riia eesti Jakobi kog. õpetajaks; suri 27. VI 1865. — J. sulest ilmus: Lühhike kramatika se on: I. Öppetus maa rahwale saksa keelt, ning saksa rahwale maa keelt öppida. II. Öppetus kirja läbbi ümberpanna, III. Könnelemissed . . . (Tarto linnas, 1863, 144 lk.).

Napiersky, Pred.-Lex. II; Keussler, Forts., 93. *H. Pp.*

JANNSEN, Eugen, arst ja vanema aja seltskonnategelane, sünd. 10. X 1853 Pärnus J. W. J.-i (vt.) pojana, õppis 1874—80 arstiteadust Tartu ülikoolis, kus ta a. 1881 ka *dr. med.* astme omandas. 1882—84 oli J. sõjaväe-arstiks Kroonlinnas, pöördus siis tagasi Tartu, kus ta teotses silmaarstina ja ühtlasi tsensorina, kelle alla kuulus terve Baltimaade eestikeelse ajakirjanduse tsenseerimine. 1892. a. loobus J. tsensori ametist ja astus teenistusse arstina Krasnojarski jalav.-rügementi. Vene-Jaapani sõjast võttis J. osa laatsareti ülemarstina, asus siis sõjaväe-arstina Poolas ja läks a. 1913 erusse, elades Riias, Rakveres ja viimati Kundas. Vabadussõja alul astus J. Eesti sõjaväkke teenistusse ja määrati dets. 1918 Tallinna I sv.-haigla ordinaatoriks, mis ametist ta sanitarkolonelina lahkus a. 1921. Elab praegu (1927) Tartus. — Nooremas eas teotses J. mõnevõrra ka eesti elus, pidades üliõpilasena kõnesid »Vanemuises« ja toimetades lühemat aega Tartust »Perno Postimeest«.

Isiklikult saadud andmed; Postim. album, 40 jj. *T.*

JANNSEN, Heinrich Woldemar Amandus (Harry), ajakirjanik, sünd. 1. IX 1851 Pärnus J. W. J.-i (vt.) pojana. Õppis 1874—78 Tartu ülikoolis esiti võrdlevat keeleteadust, siis loodusteadust ja viimaks G. Teichmülleri juures filosoofiat. 1878 viibis J. välismaal, kus teda kunsti-ajalugu huvitas. Tagasi tulnud, lõpetas ta 1881 ülikooli *cand. phil.* astmega; samal a. toimetas ta rabanduslöögist tabatud isa asemel »Eesti Postimeest« Tartus. Oli peale Koidula kõige anderikkam Jannseni laps, kuid iseloomu poolest vähe püsiv ja vähe vastupidav. Ta tuli täies lootuses »Eesti Post.« toimetajaks, et ta isa vastase ja võistlejaga C. R. Jakobsoni »Sakalaga« varssi valmis saab, aga kui asi soovi järele ei läinud, oli ta pea pettunud. Ta hakkas tõusva rahvusliku politika vastu uudisena propageerima nn. »baltlase« politikat. Balti provintside elanikud, niihästi pärisrahvad, eestlased ja lätlased, kui ka sakslased pidid endid kõige pealt tundma ühiste baltlastena, teises joones alles eestlastena, lätlastena ja sakslastena. Säärane politika pidi J.-i arvates leekima löönud rahvuslikud tülid pehmendama ja kõik kodumaa rahvused rakendama ühisele viljakale tööle üldise edu sihis. Reaalselt mõtleja C. R. Jakobson astus sellele baltlase politikale kohe teravalt vastu. Säärane Balti rahvuste ühine töö oli küll ka Jakobsoni politika lõppsihiks, kuid tema arvates tuli enne seda võideldes saksa aadli ja vaimulikkude keskaegsed eesõigused kaotada, mis iialgi sõbralikku koostööd ei lubanud. J. ei tunginud oma »baltlase politikaga« mitte läbi. »Baltlase« nimi jäi tagurluse sümboliks ja J. isegi loobus sellest enam-vähem oma pärastises politilis-ajakirjanduslikus tegevuses.

Fiaskost »E. Post.« juures pettunud, asus ta 1882 Tallinna ja hakkas seal saksakeelist, aga eestimeelist päevalehte »Heimath'it« välja andma, — võib-olla Soome eeskujul, kus aa. 1872—84 ilmus rootsi keeles soomemeelne »Morgonbladet«. Ta valdas saksa keelt hea stilistina täielikult ja lootis oma suurte annetega sellel alal läbi lüüa. Arusaadavalt ei leidnud ta eesti ringkondades tol ajal palju lugejaid, sakslased aga boikottisid lehte. Nii oli ka siin täieline nurjaminek suurte aineliste kaotustega. Läti ringkondade poolt kutsuti ta nüüd Riiga. Seal ilmus »Heimath« veel paar a. J. töötas nüüd vanameelsete saksa lehtede »Düna Ztg.'i« ja »Rig. Ztg.'i« juures, kuni kuberner Sinovjev ta oma kantselei direktori abiks, pärast Liivimaa trükikodade inspektoriks ja ajutiseks saksa lehtede tsensoriks nimetas. Halva tervise pärast läks J. 1892 Ungarisse, kus ta Budapestis kuukirja »West-östliche Rundschau« asutas. Ka see ettevõte ei õnnestunud. Ta reisis siis Wiini, Berliini ja Balkani maadesse, töötades igal pool ajakirjanikuna. Et tervis paranes, läks ta »Neue Freie Presse« ettepanekul Peterburi selle ja mitme teise saksa lehe (Schlesische Ztg.) kirjasaatjaks, töötas mõne a. ka Gust. Pipirsi »St. Petersb. Heroldi« juures välispolitilise osa toimetajana. Et tal tolleaegse vene põllutöö-ministri Schwanebachiga hea tutvus oli, siis suutis ta välismaa lehte vene politika suhtes hästi informeerida. A. 1908 nimetati ta Tallinnasse tsensoriks, missugust ametit ta seal oma surmani pidas. J. suri 1. X 1913.

Peale 30-a. ajalehe-töö on J. ka mõned tööd eriraamatuina ilmutanud. 1878 ilmus Gothas F. A. Perthes'i kirjastusel teaduslik töö »Montesquieu's Theorie von der Dreiteilung der Gewalten im Staate«, 1879 Tartus Schnackenburgi juures »Liederbuch eines Balten« Konrad Walteri varjunime all, Riias 1889 eestikeelne väikene laulude kogu »Keisri ja isamaa laulud«, 1881 I jagu eesti muinasjutte »Sagen und Märchen des estnischen Volkes«, (II jagu 1888 Riias ja Leipzigis). 1896 ilmus tema sulest Berliinis raamat »Geistige Grössen der Gegenwart« ja 1897 sealsamas »Klerikale Umstürzler. Ein Beitrag zur Geschichte des Kulturkampfes in Ungarn«. Enne seda on ilmunud J.-ilt Ungaris ungarikeelne teaduslik töö kreeka filosofist Epikurosest.

Teated perekonnalt ja autori mälestused; *Alb. acad.* *A. J.*

JANNSEN, Johann Woldemar, esimene Eesti elukutseline ajakirjanik, kirjanik ja mitmekülgne rahvuslik tegelane ärkamisaja vanemast järgust, sünd. Vana-Vändra mõisa veski mõldri pojana arvat. 4. V 1819. Ehkki hingekirjas Jaan Ado poeg Jannsen, muutis, nagu see tol ajal oli harilik, köstriks saanud J. enda eesnime Johanniks, kuna teise nime sai J. oma risti-isa Woldemar v. Ditmari järele ristimisel. Esimesed lapsepõlve-aa. veetis J. Vana-Vändra veskis, ja veskiliste käest õppis ta seda ilusat rahvalikku keelt ning rahva võluvat nalja, millede poolest tal vanemate kirjanikkude seas võistlejat ei ole. Et ta oli terane ja andekas poiss, pandi ta Vändra klk.- ehk köstrikooli õppima nende 12 kasvandiku sekka, keda endise kooliseaduse järele valdade kulul klk.-koolides pidi peetama. J. oli siis juba vaeslaps ja vajas säärast abi, sest ta isa suri, kui poeg 7-aastane oli. Suure-Jaani Pärassaare talust pärit olev ema Mall, sünd. Kuldkepp, kelle elurõõmsa iseloomu poeg oli pärinud, läks varssi uuesti mehele, ja poeg anti 10-aastaselt Uue-Vändra Särghaua tallu karjaseks. Sealt ta siis vist klk.-kooli saigi. Vändra kog. õpetaja ja kirjanik Karl Körber (vt.), kuuldes J.-i ilusat lauluhäält ja tähele pannes ta andekust, võttis noormehe oma juurde kutsariks ja hakkas teda eraviisil edasi õpetama. Suurem asi see õpetus vist ei olnud, mida võis anda arvurikka koguduse õpetaja, kes oma ametitalituste kõrval hoolega ka raamatuid kirjutas. Kuid imelikul kombel näeme J.-i päevaraamatust, mida ta Vändra köstriks saades 19-a. saksa keeles pidas, et ta juba siis vigadeta head saksa keelt kirjutas, üsna hästi tundis saksa kirjanikke Krummacherit, Jung-Stillingi ja teisi vabameelseid vaimulikke ja ilmalikke rahvakirjanikke, keda ta muidugi Körberi raamatukogust oli lugenud. Teame niisama, et J. juba tol ajal hästi klaverit ja orelit mängis ning ülepea muusikalises hariduses võrdlemisi tublisti oli edenenud. Et J. kõike seda oma viletsais oludes nii ruttu omandas, on seletatav ainult tema suure ande ja hoolega. Õpetaja Körberi kirjanduslik tegevus ergutas nähtavasti ka J.-it sellele teele. 1845 tõlkis ta suure kogu vaimulikke laule, mis ta »Sioni-Laulo-Kandli...« (Tartus) nime all avaldas. Teise ande »Sioni-Laulo-Kandlist« avaldas ta (Tartus) 1853, III ande 1860. Kokku oli kolmes andes 1033 laulu. Raamatud olid lihtsas selges keeles kirjutatud ja läksid ruttu rahva sekka. Peale selle vaimulikkude laulude kogu avaldas J. palveraamatu, kus leidub ka vaimulikke laule, nime all »Sioni-Ohwri-Altar...« (I j. Tartus, 1859, II j. 1862).

J.-il oli kindel tahtmine eestikeelist ajalehte välja anda. Juba Vändrast saatis ta loapalve ministeeriumi, aga asjata. Nikolai I tagurline valitsus pidas säärast asja talupoja-rahvale ülearuseks. Siis hakkas J. välja andma perioodilist juttude kogu »Sannume

toja«. Esimesed anded laskis ta omal kulul trükkida. J. andis 7 annet »Sannumetojat« välja (I a. Tartus, 1848, II — 1849, III — 1850, IV — 1851, V —1856, VI — 1857 ja viimane, VII, anne 1860). »Sannumetoja« juttudega pani J. aluse meie rahvalikule külajutule. Need jutud olid osavasti tõlgitud ja suurelt osalt meie olude järele ümber tehtud saksa rahvakirjaniku W. O. Horni (W. Örteli) juttude kogust »Spinnstube« ja »Des alten Schmidt-Jakobs Geschichten«. Need raamatud olid tookordse talurahva haridus-tasapinna kohaselt lihtsalt, vahest veidi jämedavõitu kirjutatud ja neid loeti suure isuga. »Sannumetoja« hea minek ergutas kirjanikku, nii et sellele järgnesid »Püssipappa essimessed külla-Juttud külla rahwale...« (Tartus, 1854) ja palju teisi jutte. Nad on nii osavasti saksa keelest ümber tehtud, et tihti küsida tuleb, kas nad mitte algupärased ei ole. Mõned jutud on seda tõesti, nii näiteks »Juudi rättsepp«, missuguse jutu sisu 40—50 a. tagasi oli Vändras alles üsna värske sündmus.

J.-i päevil ei maksnud veel mitte põhimõte, et kunst, nii ka luulekunst iseenese otstarve on, vaid siis seati ta ikka rahvavalgustuse teenistusse, et õpetada, kõlbliselt parandada meeldival jutu kujul. Sellest seisukohast tuleb ka J.-i loodud ilukirjandust hinnata ning grupeerida. Seal on kõige pealt õ p e t l i k u d jutud, nende seas hea väljavalik a j a l o o l i s i jutte, nagu Saardami linna puusepa sell (Peeter Suur), vürst Menšikov, Rootsi Raudpea (Karl XII ja Põhja sõda), Gustav Adolf, Napoleon, Aleksander Suur, Hannibal, Julius Cäsar, prints Eugeenius, Kromwell, Priidik II elust, türklased Konstantinoopolis ja Wiini all jne. Me näeme: terve ajaloo-kursus lugejaile, kelledel neid teadmisi ajaloost tol ajal teisel teel saada ei olnud. Nende seas on ka üksikud originaalid, nagu lühike jutt »Ditmari herra häätegu. Ristiusku sõjamees türklaste seas«, (J. W. Jannseni kirjad III j. III anne, Tartus 1893) — lugu major v. Ditmari sõjamehe-elust, kuidas ta vaenlase linnas oma elu riskeerides põleva maja teiselt korralt inimese alla tõi. Üldiselt on suur osa J.-i juttudest õpetlikud ja lõbusad külajutud, nagu nad Saksamaal XIX a. s. keskel moes olid. Seal kirjeldati külaelu realistlikus toonis, kuid idealiseeriti seda õpetlikkuse ja sentimentalismi lisandamisega. Selles on J. teerajajaks olnud kirjanik J. Pärnile ja teistele, kes pärast seda samas sihis oma algupärased külajutud kirjutasid. J.-i juttude arv on kaunis suur, ulatub üle 150, niisama nagu tema vaimulikkude laulude hulk on rohke. See kõik kannab osalt paljukirjutamise pealiskaudsuse laadi, kuid oma võrdlemata suure jutustusanniga jõudis ta seatud sihile: ta kasvatas rahva lugemishimu ja haris teda mitmekülgselt. Oma ülalmainitud külajutud on J. avaldanud seitsmes »Sannumetojas«, »Püssipappa« juttudes, ajalehe lisades ja mõned ka eriraamatuis. Nagu juba öeldud, on suurem osa neist tõlgitud ja ümber tehtud, aga on ka originaale. Peale juba nimetatud «Juudi rätsepa« loetakse algupäraste sekka »Ma targad« (1857), »Uus wariser . . .« (1860), »Ühe waese köstri kimbatus«, »Kuida enne olnud ja kuida pärast oli«, »Kuida Pajuwere Ellu püksid jalga sai«. Neis juttudes kujutatakse ebausku, vaeste ja rikaste vahekordi, külaelus mitmeti ettetulevaid pahesid.

Vändras oli kõige selle kirjanikutegevuse algus. Et J.-i pere kiiresti kasvas ja tema tõusev iseteadvus tema ka pastor Körberiga vastollu viis, siis võttis ta 1850 kutse vastu Pärnu Ülejõele kooliõpetajaks minna. See koht tõotas temale majanduslikku paremust. Koolil oli hea osa maad, ka rahapalk parem ja linnaelu andis lootust soodsamaks kirjanduslikuks tegevuseks.

Pärnus võttis J. oma ajalehe väljaandmise mõtte uue hooga üles. Tal oli seal niikuinii palju tööd. Suur kool, kus tal 60 lapsele kahes keeles tuli õpetust anda, nõudis palju jõukulu, siis andis ta päevas veel 2—3 eratundi, ühe orelimängu-tunni, juhtis oma majapidamist, kus ka abikaasa tublisti kaasa aitas, oma kartulisaagist tärklist valmistades ja müües, niisama küünlaid tehes. Kuid siiski arvas J. veel nädalalehe kirjutamisega valmis saada. A. 1857, kui Venemaal vabamad tuuled puhusid, tuli ka ajalehe väljaandmise luba Pärnu trükikoja omaniku F. W. Bormi (vt.) nimele. Ja J. hakkas lehte kirjutama, mis aegamööda tema elu peategevuseks kujunes. Ajalehe-toimetajana sirgus J. avalikuks tegelaseks ja tema juhtiv mõju ulatus üle kogu Eesti. Küll olid ka kirikuõpetajad samal ajal loa saanud Tartus eesti nädalalehte välja anda, mida 30 kirikuõpetajat oma kaastööga toetasid, kuid sellest hoolimata ei suutnud õpetajate »Tallorahwa Postimees« köster J.-i lehega võistelda ja pidi varssi hingusele minema. Väljaandjail puudus toimetaja, kes sedavõrt rahvaelu ja rahva keelt ning tema nõudmisi oleks tunnud ja kellel säärane kirjanikuand oleks olnud kui J.-il.

Oma uues lehes ei saanud J. sel ajal suurt politikat ajada. Politika ei seisnudki tema lehe eeskavas. Seal toodi teateid koduja välismaalt, ergutati rahvast hoolekandmisele koolide eest, uute omavalitsusasutiste ja kohtute asjaajamises, laulukooride asutamises, paranduste ettevõtmiseks põllutöös ja karjakasvatamises, tõsteti huvi kirjanduse

vastu, õpetati korda ja puhtust majapidamises, avati tulevikuvaateid, kui rahva haridus ja tulunduslik jõukus tõuseb. Selleks ergutati iseäranis päriskohtade ostmise mõtet, mille vastu esialgu rahva seas umbusaldus valitses. Kõige selle juures valmistati teed pärastiste politiliste lehtede toimetajaile uue ajalehekeele ja oskussõnade loomisega.

Sealjuures paistab kohe silma, et J. palju suurem ilukirjanik on kui politikamees. Kitsais maaoludes üles kasvanud, täiendades oma politilist silmaringi suurelt osalt ainult saksa alalhoidlikest omamaa ajalehtedest, arvestades kirikuõpetajate ja mõisnikkude seisukohta, mis tema-aegsete uuendustega palju vastuvõetavamad näisid ja lootust äratasid kodumaa võimumeeste vabamate voolude võidulepääsmiseks, leiab J. rahva edenemistee võrdlemisi avara olevat ega arva tarvilikuks esimeses joones ägedamat uuenduste nõudmist, vaid võidetud seisukohtade kindlustamist. Agressiivseks politikaks ta ei leiagi mingisugust võimalust, vaid lepib sellega, et meie edu ainult siis on võimalik, kui meie head vahekorda peame kirikuõpetajatega ja mõisnikkudega, nii et need heatahtlikult rahva hariduspüüdeid toetavad.

J.-i »Perno Postimees« levis rahva seas ruttu. Lugejate arv tõusis varssi üle paari tuhande, kuid redaktoril sellest tõusust suurt kasu ei olnud, sest tema sai palgaks toimetuse eest ainult 10 protsenti tellimisrahast, mis 2000 lugeja puhul oli ainult 200 rubla aastas. J. tundis, et tema töö oli rohkema tasu väärilne, ja sellepärast otsustas ta ise ajalehte omal arvel välja andma hakata ja esimese eestlasena oma elukutset ajakirjaniku ametile rajada. Ta sai loa nädalaleht »Eesti Postimeest« Tartus välja anda ja 1863 kolis ta perekonnaga Tartu. J.-il oli juba nimi ja 1863. a. lõpuks oli tema uuel lehel juba 1700 lugejat, 1867 ulatus nende arv koguni 2800 peale.

Koolitööst vabanedes omandas J.-i tegevus Tartus ikka laiema ulatuse. Tema maja sai keskkohaks Tartu tõusvale eesti intelligentsile, mille moodustasid J.-i pärastine väimees Heinrich Rosenthal, A. Kurrikoff, H. Treffner (vt. neid) j. t. J.-i eestvõttel ja kaastegevusel asutati siin esimene eesti lauluselts »Vanemuine« (1865), »Eesti Põllumeeste Selts Tartus« (1871), »Eesti Kirjameeste Selts« (1872). 1869 pandi J.-i eestvõttel Tartus esimene ülemaaline laulupidu toime, mis lähtekohaks sai ja tõuget andis rahva üldisele ärkamisele. Seal kõrval avaldas J. ühtelugu elavat tegevust kirjanduses, korraldas tütre Lydia, poegade-üliõpilaste Harry ja Eugen J.-i ja Heinrich Rosenthali osavõttel »Vanemuises« esimesi eesti näitemänge, millede tarvis tütar Lydia näitemängud »Saaremaa onupoeg«, »Säärane mulk« ja »Kosjakased« kirjutas, kuna J. ise »Pärmi-Jaagu unenäo« (1873), »Kihlvedu 5000 rubla peale . . .«, ja (E. Post. Kalender, 1880) »Tuhalabida valitsuse . . .« lavale toimetas. J.-i kõige viljakam kirjanduslik tegevus arenes 1845. ja 1869. a. vahel. Pärast võttis ajalehe kasvav töö suurema jao aega ära.

Peale hulga vaimulikkude laulude andis J. ka kogu ilmalikke laule välja nime all »Eesti Laulik. 125 uut laulo . . .« I (Tartus, 1860). Ka siin on suur osa kas otse tõlgitud või aga saksa eeskujul eestistatud laule, kuid on ka mitmed J.-i algupärased laulud, nagu pulmalaulud, jaanipäeva-laulud jne. Laialt tuttavad omal ajal olid tema naljalaulud »Nüüd pangu maailm tähele, kuis rätsepad end kiitvad«, »Nüüd, armsad piibumehed« ja palju teisi. J.-i isamaa-laulude seas leidub ka soome hümni najal luuletatud »Mu isamaa, mu õnn ja rõõm«, mis mõne väiksema muudatusega Eesti rahvahümniks kujunes.

Kõige selle tegevuse juures võttis rahva arenemiskäik ikka tõsisema politilise ilme. Peagi tundusid 60-date aa. reformid liiga kitsaina. Mõisnikkude ja kirikuõpetajate ainuvalitsus Baltimaa koduses politikas läks väljakannatamatuks ja võitlus nende ülevõimu vastu kujunes lootusrikkamaks, kui Venemaal slavofiilne rahvuslik vool Katkovi eestvõttel mõjule pääsis, mis ägedalt ka Balti sakslaste vastu pöördus, kellede võim keisrikojas vene enesetunnet haavavale kõrgusele oli tõusnud. Seda kõike pandi Baltimaal vähem tähele, kuid Peterburis elavad lätlased ja eestlased said sellest voolust suurt hoogu. Tormast Peterburi asunud C. R. Jakobson oli Peterburis elava prof. Köleri äratusel seal tuliseks eesti rahvuslaseks kujunenud ja koolimehena hakkas ta 1866. a. peale J.-i »Eesti Postimehes« ägedalt Vana-Balti koolielu arvustama ning selles uuendusi nõudma. Tõusis »Eesti Postimehes« äge vaidlus Jakobsoni ja Balti kirikuõpetajate vahel. J. kaitsis alul visadusega oma noort kaastöölist. Kui see aga kooliuuenduste nõudmistest ikka rohkem ja rohkem üldpolitiliste uuenduste nõudmisele üle läks ja vanameeliste vaenlus osalt juba J.-i enese vastu pöördus, sulges ta 1870. a. lõpul oma lehe C. R. Jakobsoni kirjadele. Vastutasuks kahjule, mis ärevate päevaküsimuste vaidluste lõppemise puhul »E. Postimehele« lugejate ärajäämise puhul oleks võinud tõusta, lubasid vanameelsed selle eest hoolitseda, et J.-i lehe lugejate arv mitte alla 2000 ei langeks. Kuid mitte ainult see tagatis ei olnud põhjuseks lehe ridade sulgemiseks Jakobsonile, vaid ka J.-i oma

kasvav vastolu Jakobsoni tõusva ägeduse vastu, mis J.-i rahuarmastavale, apolitilisele iseloomule ei meeldinud.

Siit peale algas lõhe eesti rahvuslikkude tegelaste vahel, mis senikaua eemalolijaile vähem silma paistis, kui tõusval vastasrinnal oma häälekandjat ei olnud. Kui aga C. R. Jakobson, kes vaheajal Vändrasse oli elama asunud, 1878 loa sai Viljandis »Sakalat« välja andma hakata, puhkes võitlus alalhoidliku J.-i ja käremeelse Jakobsoni vahel avalikult. See võitlus läks ajalehtedest üle Eesti Kirjameeste Seltsi, Aleksandri kooli asjasse ja muude rahvuslikkude ettevõtete alale. Mitmed rahvamehed, nagu Hurt ja Kreutzwald, kes »Sakala« ilmumisel J.-i »Eesti Postimehest« kui liiga alalhoidlikust lehest olid võõrdunud, pöördusid nüüd tagasi J.-i poolehoidjate hulka. Selle võitluse ägedus ja ärevus aitas selleks vististi suurelt osalt kaasa, et J.-i tervis enneaegu murdus. Veel 1879 võttis ta teise üldise eesti laulupeo toimepanemisest täie hooga osa, kuid järgmisel a. tabas teda rabanduslöök, mis tema avalikkude tegelaste reast välja lõi. Ihuarst dr. Hirschi, väimehe dr. Rosenthali ja poja dr. Eugen Jannseni hoolsal ravitsusel elas J. veel 10 a., aga see oli enam tegevuseta varjuelu. 1. VI 1890. a. kustus J.-i elu. Ta puhkab Tartu Maarja surnuaial oma abikaasa kõrval, kes a. enne teda oli surnud. Tänulik »Vanemuise« selts, kelle asutaja, kauaaegne esimees ja laulujuht J. oli olnud, püstitas temale hauasamba.

Tema töö ulatuse ja mõju järele tuleb J.-i meie suuremate rahvapoegade sekka arvata, kes eesti rahva tõusu tema praegusele seisukohale, riiklikule iseseisvusele ette valmistanud. J.-i tegevust ja isikut tuleb seda kõrgemalt hinnata, et see kõik isiku poolt tuleb, kes selleks ette valmistus ainult oma enese energia ja suurte annete varal.

A. Jürgenstein, Arvustuslised kirjatööd I (1919), lk. 103—47 ja sama autori mitmed väiksemad artiklid J. W. Jannseni elust (E. Kirj. 1914, 1916 j. m.); Post. alb.; P. Ruubel, Poliitil. ja ühiskondl voolud Eestis (1920); Kampmann, Peaj. I[III], 285–313. *A. J.*

JANNSEN, Lydia, vt. KOIDULA.

JANS, Johan, politiline tegelane, sünd. 26. I 1880 Tartumaal Aakre v. vabadiku pojana. Õppis Rõngu klk.-koolis, oli a. 1898 Tartus telegrafisti-ameti õpilaseks ja sai 1900. a. Tallinnas telegrafistiks. Aa. 1901—04 oli ta Varssavis sõjateenistuses, millest haiguse pärast lahkus. Selle järel astus J. »Oleviku« toimetusse ja töötas siin lehe kinnipanemiseni 1905. a. detsembris. Karistussalkade eest põgenes J. Soome, kuid tuli sealt peagi tagasi ja toimetas 1906. a. novembrist 1907. a. märtsini pahempoolset ajalehte »Hommik«, istudes neil ajul ühenduses Budbergi tapmise looga ühe kuu vanglas. Õppis edasi ajalehtedele kaastööd tehes Tartus, õiendas 1908. a. matemaatika kodu-kooliõpetaja eksami, kuid ei pääsnud politilise ustavusetuse tõttu õpetajaks. 1908. a. läks J. Tallinna telegraafimehaanikuks, õiendas 1911. a. eksternina küpsuseksami ja siirdus Tartu ülikooli õigusteadust õppima, astudes üliõpilasselts »Ühenduse« liikmeks. 1913. a. sai J. töö eest »Ühiskondlikud tööd Venemaal« kuld-auraha. Ülikooli lõpetamise järel a. 1915 astus J. sõjapõgenejate organisatsiooni »Съверопомощь'i« teenistusse ja ajas samal ajal Põhja-Balti komitee sekretärina selle asju, Eesti huvide eest välja astudes, mille tagajärjel tekkinud konfliktid teda varssi sundisid neist ameteist loobuma. 1916—17 töötas J. Tallinnas vann. advokaadi abina ja valiti 1917. a. suvel Tartu maakonnavalitsuse esimeheks. Viimases ametis tuli tal teravasti kokku põrgata enamlastega, kes ta kahel korral vangistasid. 1918. a. jaanuaris mõisteti J. tribunaalikohtu otsuse põhjal poolteiseks kuuks vangi, kuid vabastati enne tähtaega Eesti sõdurite poolt. Okupatsiooniaja lõpul pääsis J. jälle maakonnavalitsuse esimehe kohale tagasi ja käis 16.—18. XI 1918 Riias Baltimaade Saksa ülemkomissari Aug. Winnig'iga läbirääkimisi pidamas, mis niivõrra tagajärgi andsid, et Berliinist nõusolek saadi Eesti Ajutise Valitsuse saatkonna päralejõudmiseni Eestimaa valitsemist eestlastele üle andma hakata. Enamlaste pealetungimisel siirdus J. Tallinna ja oli 1919. a. jaan. lühikest aega »Sotsiaaldemokraadi« peatoimetajaks. Sotsiaaldemokraatide nimekirja järgi valiti J. Asutavasse Kogusse, võttis osa selle töist ja vähemal määral ka I ja II Riigikogu tegevusest, mille liikmeks ta oli, võideldes eriti võõrandatud mõisade eest tasu maksmise vastu. Kohtupalati otsuse põhjal istus J. a. 1923 ühe kuu türmis selle eest, et ta 1919. a. Harju Panga tegelasi »Sotsiaaldemokraadis« oli avantürismis süüdistanud. Tartu maakonna nõukogu liikmena ja selle juhatajana on J. omavalitsuslikust tegevusest agarasti osa võtnud ja mitmeid asutisi aidanud ellu kutsuda (näit. juriidilise büroo Tartu maakonnavalitsuse juures, Tartumaa Panga a. 1919, omavalitsuste kinnitus-a. s. »Oma« a. 1920 j.t.). 1922. a. peale toimib J. Tartus vannutatud advokaadina. J. on kaastööd teinud paljudele ajalehtedele ja ajakirjadele (Üliõpilaste Leht, Vaba Sõna, Õigus). Ka on tema toimetusel Ernst Haeckeli 80-a. sünnipäeva puhul ilmunud koguteos »Loodus ja inimene« (1914) ja lisana sellele artikkel saksakeelses

koguteoses »Was wir Ernst Haeckel verdanken« (Jena, 1914).

Isikl. saadud andmed. *T.*

JANSEN, August, maalikunstnik, sünd. 24. IX 1881. a. Narvas, omandas esimese hariduse kunsti alal Peterburi kunstide-edendamise seltsi kunstikoolis, astus 1905. a. Peterburi kunstide-akadeemiasse, mille lõpetas sügisel 1913. a., saades kunstniku nimetuse suurema žaanrmaali eest »Muhu randlased«. Töötades selle järel vaheldumisi Peterburis ja kodumaal asub J. 1918. a. alaliseks Tallinna ning astub siin tegevusse õpetajana alguses keskkoolides, hiljemini riigi kunsttööstuskoolis. Loova kunstnikuna omandas J. tunnustuse kodumaal juba 1910. a., mil ta, esinedes Tallinna Eesti Kunstiseltsi näitusel, tähelepanu leidis oma realistliku žaanrmaaliga »Kirikuteel«. Osa võttes hiljemini pea kõigist suuremaist Eesti kunstinäitustest tõuseb J. Eesti iseseisvus-ajaks üheks silmapaistvamaks maalikunstnikuks Tallinna kunstnikkonnas, kuigi tema teosed nii žaanri, portree kui maastiku alal, milledes aasta-aastalt ikka enam mõjule pääseb dekoratiivne element ja here, impressionistlik palett, on väärtuselt õige kõikuvad ja tehniliselt paiguti nõrgad. Paremateną, peale eelnimetatud kahe maali, nõuavad väljatõstmist dekoratiivne pannoo »Kalevipojad kivi viskamas« (1912) spordiselts »Kalevi« majale Pirital, triptikon »Tallinna raekoja interjöör« (1913), M. Pukitsa portree (1915), »Küllus« (1918), »Saaremaa rannik« (1923), »Autoportree« ja »Apelsinid« (1924) ning »Peetri majake Kadriorus« ja »Tütre portree« (1926). Aa. 1924—26 oli J. Eesti Kuj. Kunstn. Keskühingu ja kultuurkapitali kuj. kunsti sihtkapitali valitsuse esimeheks. *A. V.*

JANTER, Christian Friedrich (Kristjan Pridrik), sünd. Kanepi klk.-s 5. I 1801, õppis Tartu ülikoolis 1825–28, oli 1845—59 Kursi kog. õpetajaks, Õp. Eesti S.-i liige 1839. a. peale, suri Tartus 16. XI 1882. — J. on mitmete eestikeelsete vaimulikkude raamatute autor, milledest nimetatagu: »Te arro ommast maia-piddamissest« (Tall., 1833); »Usklik Lambakarjane Josep . . .« (Tall., 1838, 31 lk.); »Meie Issanda Jesusse Kristusse Ue Testamenti Õppetusse Selletus. I . . .«. (ibid., 1842, 177 lk.), »Süddamelik sowiminne: Et meie ükskord teine teist taewas, Issanda jures, nähha saaksime« (Tartus, 1862, 16 lk., II tr. 1887); »Ärrawallitsetud Waimolikkud Laulud« (Tartus, 1866, 254 lk.).

Napiersky, Pred.-Lex. II; Keussler, Forts. 93. *A. S-te.*

JAROSLAV I Vladimirovič Tark, Kiievi suurvürst, sünd. 978, surn. 1054, Vladimir Püha ja Rogneda poeg, oli esialgu Rostovi, siis Novgorodi vürst. J. püüdis saada Kiievist täitsa sõltumatuks, laialdaste Novgorodi alade vürstiks; sellega olid nõus ka novgorodlased, kellede alatiseks püüdeks oli Lõuna-Venemaast vabanemine. Sellega ei leppinud J.-i isa Vladimir, kes aga J.-i vastu kavatsetava retke aegu suri. J. oli teravas vastolus Kiievi suurvürstiks pääsnud venna Svjätopolkiga, lõi selle Ljubeči juures, kuid Svjätopolk võitis omakorda J.-i oma äialt, Poola kuningalt Boleslav Vapralt, saadud vägedega Bugi ääres; siiski läks J.-il viimaks korda novgorodlaste ja varjaagide abiga Svjätopolki Alta ääres lüüa (1019). Kiievi suurvürstina tuli J.-il võidelda noorema venna, Tmutarakani vürsti Mstislaviga, kes enesele poolt Vene maist nõudis. Ka võitles J. Polotski vürsti Brjačeslaviga. Nestori kroonika mainib, et J. võttis sõjaretke eestlaste vastu ette ja asutas Ugalas, praegusel Tartumaal, ta enese kristliku nime (Georg või Juri) järele kants Jurjevi a. 1030. Et kants Emajõe kaldale asutati, laseb oletada, et J.-i retk on puudutanud vist küll eestlaste maa kagu-osi. Pihkvas oli vist ka mingisugune vürstiriik (1035. a. laskis J. siin oma venna Sudislavi vangi panna), mille võimkonda kuulus ka allaheidetud eestlaste maa. Nähtavasti peale J.-i lahkumist vabanesid eestlased pea; hiljemini J.-i valitsuse ajal neid Vene kroonikais ei mainita. J. on ka teiste soome sugu rahvastega võidelnud; 1042. a. saatis ta jäämide vastu Novgorodi vürsti, oma poja Vladimiri. Ingerimaa on oma nime J.-i abikaasa Ingegerdi (Rootsi kuninga Olav Sülikuninga tütre) nime järele saanud, kellele see maa J.-i poolt anti. — J.-i ajal hakati eraisikute poolt kokku seadma »Russkaja Pravdat«, mis endast kujutas sel ajal maksvusel olevate seaduste ja kommete kogu.

A. H. Snellmann, Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana (1894), lk. 102—10; Bonnel, Chronogr.; Nestori (Lavrentjevi) ja Pihkva I kroonika (Полн собр. русск. лѣтописей); Энц. Сл. Брокг.-Ефр. XLI A (1904). *H. S.*

JASPER LINDE, Riia ppiiskopp, sünni-a. teadmata, Kamen'ist (Westfaalis) pärit, mõjustatud humanistlikkude, reformitaotlevate »ühiselu-vendade« poolt; teadmata, kus ülikoolis õppinud ja magistri astme omandanud; oli 1491. a. alates Riia toomhärra, sai 1497 toomdekaaniks, 1509. a. valiti ja kinnitati paavsti poolt Riia ppiiskopiks. J. jätkas oma eelkäija Michael Hildebrand'i reformikatseid, püüdes vaimulikkude tasapinda tõsta ja maarahva kõlblist ning usulist olukorda parandada: ta korraldas oma piiskopkonnas talupoegadele visitatsioone ühes kate-

kismuse küsimisega, edendas pühikute kultust ja kloostrielu, laskis 1513 Hollandis trükkida revideeritud Riia breviaariumi. Alates a. 1512 õhutas ta maapäevadel ladinakooli asutamist talupoegade laste ettevalmistamiseks maapreestri ametile ja soovitas teisigi abinõusid kirikuolude parandamiseks. J. oli isiklikult kokkuhoidlik, kuid agar ehitaja oma piiskopkonnas, millele pärandas viljatagavarad, kapitali ja suurendatud kirikuriistadekogu. — Alul käis J. maapolitilistes küsimustes käsikäes ordum. Plettenberg'iga (vt.), olles suuresti viimase mõju all, sattus hiljemini aga piisk. Blankenfeld'i (vt.) mõju alla. A. 1518 alates püüdis J. Liivimaa vaimulikkude vürstkondade kirikupolitilist seisukorda ordu ülevõimu vastu kindlustada, nõudes Riia vana (XIII a. s. pärit oleva) metropolitaanõiguse uuendamist — või toomkapiitlile valimisõigust tagava Viin-Aschaffenburg'i konkordaadi (1448) laiendamist kogu Liivimaale, ja kõigi Liivimaa piiskoppide riigivürsti seisuse uuendamist. Vormsi riigipäeval 1521 saavutasidki J. ja kaaspiiskopid regaaliad. Kuid vaimulikkude uus politiline suund äratas loomulikult ordus ja rüütelkondades umbusaldust, seda enam, et a. 1521 reformatsioon hakkas Liivimaale tungima. Juba 1521 otsustas Liivimaa prelaatide koosolek J.-i eesistumisel ülalmainitud kooli asutamise Vana-Pärnusse, milleks pidi kutsutama Rostokist latinist Egbert Harlem (vt.). Reformide kõrval kuulutati paavsti käsul välja ka põlubulla Lutheri vastu. Selle mõjul kasvas aga opositsioon vaimulikkude vastu, mis kiirustas Volmari maapäeval 1522 kõikide rüütelkondade ja kolme suure linna ühinemist. Riias jäi paavsti bulla pealegi mõjuta. Juba s. a. juunis disputeeris reformaator Knopken avalikult Püha-Peetri kirikus oma katoliiklikkude vastaste vastu; sügisel valiti ta rae ja gildide poolt ühes Tegetmeyeriga (vt.) jutlustajaks toomkapiitli õigusi ignoreerides. Vananev ja haiglane ppiisk. J. nimetas (vist küll toomkapiitli pealekäimisel) energilise rooma seisukohtade kaitsja Blankenfeldi koadjuutoriks, kuid oli võimetu luterlaste ülesastumiste vastu; samuti ei suutnud ta Hasenpothis ja Riias tagakiusatud frantsisklasi aidata. Salajase munkade saatkonna läkitamine Rooma ei olnud ka mitte J.-i, vaid Blankenfeldi ettevõte, tagajärjed tulid aga Riias nähtavale: aprillis 1524 saadeti mungad välja, mais võõrandati linna poolt altarite ja kabelite väärtasjad; lõpuks (10. VI) vangistati Riias Roomast ja Nürnbergi riigipäevalt salaja koju pöördunud frantsisklaste saadikud Kristian Bomhower ja Burchard Waldis (vt. neid). J. võis haigevoodilt ainult ordumeistrilt abi otsida eelnimetatud saadikute surmanuhtlusest päästmiseks, mis neid paavsti põlubulla nõutamiskatse eest ähvardas. J. suri Ronneburgis 29. VI 1524 ja maeti 7. VII s. a. Riia toomkirikusse. — J. oli viimaseid tüsedaid ja kohusetruid saksa episkopaadi esindajaid, usulises ja kirikupolitilises suhtes küll ainult reformatsiooni mõjul just tol ajal kokkuvariseva keskaegse süsteemi pooldajaid, kelle ettevõetud paranduskatsed uutele ideedele enam ei vastanud.

Arbusow, Geistl. (Jb. f. Gen. 1902, 57; 1911/13, 12j.); Arbusow, Grundriss IV; Arbusow, Einf. d. Ref. *L. A.*

JHERING, Joachim, piiskopp, sünd. Rootsis Södermanlandis XVI a. s. II poolel maetööstuse-direktori Robert J.-i pojana. J. oli, võimalikult kuskil välismaal, saanud magistriks, kui ta a. 1620 määrati Nyköpingi kiriku õpetajaks. Hiljemini sai ta praostiks ja võttis osa mitmest riigipäevast. Kui küsimus uue piiskopi määramisest Eestimaale oli harutamisel 1634. a. riigipäeval, delegeeriti J. nähtavasti juba Eesti piiskopiks, kuigi määramine veel ei teostunud, sest küsimus lükati edasi kevadeni 1638, millal J.-i ametisse nimetamine riigikantsler Axel Oxenstjerna (vt.) korraldusel läbi viidi. J. astus ametisse suvel s. a., saades valitsuselt üksikasjalise instruktsiooni. Kui Heinrich Stahl (vt.) a. 1641 määrati Narva superintendendiks, anti tema võimkonda peale Narva ka Alutagune, mille tasuks J. a. 1646 sai Saaremaa oma kirikliku valitsuse alla (ainult a.-ni 1650). — J. pidi algusest saadik võitlema nii rüütelkonna, Tallinna linna ja osalt kirikuõpetajakonnaga, kes tema ülemvõimu ei tahtnud tunnustada. Energiliselt talitades on ta siiski suutnud sügavale ulatuvat korraldamistööd teha ja temal on tõesti suured teened Eesti kiriku elus. Otsekohe selle järel, kui ta oli Eestimaale tulnud, võttis ta laialdase visitatsioonkäigu ette, mis veel järgm. a. jätkus. Tema kogemused kirikukatsumistelt olid koguni kurvad, nagu näitavad ta üksikasjalised kirjeldused valitsusele (säilinud Rootsi riigiarhiivis). Igal pool leidis ta ees »ebakristliku slaavi orjuse« (slavonsk träldom), mis rahva peal lasus, ja »üleliigse uhkuse, ülikülluse ja kõrkuse aadli keskel». Maaomanikud ja muud aadlisoost isikud ei ilmunud üldse kirikukatsumistele ja keelasid koguni oma töölisi ja mõisaelanikke seda tegemast. Sellest hoolimata jätkas J. visitatsioone ja katsus Tallinna kuberneri Philip Scheidingi (vt.) abil aadliseisust alistumisele sundida. See omalt poolt süüdistas J.-i omavolilises talitamises õpetajate määramisel ja tagandamisel, väites, et ta ei mõtlegi loobuda oma vanadest eesõigustest kiriku alal. A. 1645 avaldas J. enda poolt väljatöötatud määrused,

millede järgi iga kirikuõpetaja ühes köstriga vähemalt 1 kord aastas pidi läbi käima oma kihelkonna, korraldades katsumisi mõisades ja külades. Rootsi eeskuju järele pani ta maksma a. 1645 uue katehiseerimiskava, mille järgi kirikuõpetaja määratud pühadel enne jutlust pidi kantslist lugema ja seletama rahvale katekismust ja järgm. pühapäeval seda lauarahvalt küsima. A. 1641 oli välja antud kiriku kari- ja lepitamismäärus, mida iseloomustavad tol ajal kirikus valitsevad valjud vaated. Kui kirikuõpetajate privileegides a. 1650 oli ette nähtud n. n. koguduse koosolekute pidamine ja kirikunõukogu (kyrkoråd) määramine, mille ülesandeks oli kõlblise elu järele valvamine kogudustes, katsus J. ka Eestimaal a. 1651 antud määruse kaudu koguduste seesmise elu järelevalvet teostada. J. oli ka a. 1639 hakanud pidama kirikusinodeid õpetajatega, selles suhtes nähtavasti samuti käies Rootsi eeskuju järele. Juba aegsasti enne sinodi kokkutulemist saadeti kutsed laiali, milledes oli määratud, kes piiskopkonna õpetajaist ja mis aine üle pidid sinodil esinema kõnedega. Et niisugustel sinoditel õpetajate kultuurilisse tasapinnasse suur mõju oli ja et nad aitasid kaasa kirikuvormide ühtlustamisele ja kontakti alalhoidmisele piiskopi ja õpetajate vahel, on selge. Ka kiriku majanduslikele küsimustele on J. pühendanud tähelepanu, sattudes ka selles suhtes sagedasti aadliga tülli. Veel võiks nimetada, et J.-i algatusel asutati a. 1649 kirikuõpetajate leskede toetamiseks abiandmiskassa. Tallinna gümnaasiumi inspektoriks määratuna võis J. ka hoolimata Tallinna rae visast vastupanust mõningaid parandusi läbi viia; juba otsekohe, kui J. oli Eestimaale tulnud ja märganud, kui vaenuline oli rae opositsioon, oli ta valitsusele ette pannud linna juhtivate isikute kõrkust „*debito modo compescere*". Ka Tallinna toomkooli heaks, mis J.-i tulles Eestimaale oli täiesti kõdunenud asutis (Westling), on J. palju teinud: ta muretses paremaid õpetajaid, kooli määrati ametisse eriline teoloogia lektor, J. katsus õpilaste kihelkonnis käimist (socknegång) reguleerida jne. Samuti on J.-il teatavad teened piibli tõlkimise alal eesti keelde. Juba a. 1640 teatas ta valitsusele, et ta kavatseb piiblit tõlkida lasta, ja sai vastuseks, et kavatsus on hea, kuid soovitav oleks, et piiskopp mitte liiga suurt koormat oma peale ei võtaks. Peaks alatama Uue Testamendiga, siis võetama tähtsamad tükid Vanast Testamendist Taaveti lauludega ja siis alles teised Vana Testamendi osad. Veebr. 1641 peetaval sinodil pani J. kokkutulnud õpetajaile ette U. T. tõlkimisele asuda ja viis läbi, et igaüks võttis oma peale ühe tüki tõlkimise ja lubas saata selle jaanipäevaks Tallinna. Nii on nähtavasti ka sündinud, sest Tallinna konsistoorium pani sinodil 1642 ette, et 4 õpetajat, kel head teadmised kreeka ja eesti keeles, aitaksid konsistooriumi tõlke revideerimisel. Ka esitati samal a. maanõukogule ettepanek rahaliselt toetada tõlkimistööd, mida maanõunikud siiski ei soovinud teha. Töö katkestati ega viidudki J.-i eluajal lõpule. — J., kelle eluloo kohta väga palju tarvitamata ainestikku Rootsi riigiarhiivis ja ka Tallinna konsist. arhiivis, suri Stokholmis katku 18. VII 1657.

J.-i kirjad Rootsi valitsusele ja riigikantsler Axel Oxenstjernale Rootsi riigiarhiivis; Paucker, Geistl., 9 j.; Fr. Westling, Estlands kyrka 1571–1644 (1921); *idem*, Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten i Estland under det svenska väldets tid (1894); *idem*, Meddelanden om den kyrkliga kulten i Estland under det svenska väldets tid (1896); *idem*, Förarbetena till d. estn. öfversättn. af N. T. 1715 (1892); *idem*, Några meddelanden om Ösels kyrkliga förhållanden under åren 1645—50 (1915); *idem*, Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole (Ajal. Ajakiri 1923); Kampmann, Peaj. I[III], 175; V. Reiman, E. piibli ümberp. lugu [II] (1890), 29–32. *A. R. C.*

JOBSO, Jakob (pärastine nimi **Livenstroem**), kirjanik, sünd. 29. IV 1830. a. Vana-Põltsamaal, oli esiti õpetajaks mitmel pool, töötas siis päevapiltnikuna Volmaris ja Paides; suri Paides 23. XII 1901. — J.-l on ilmunud 4 raamatut: »Kuida Krahw Hindrik Eihkenwels Jummalatundmissele sai . . .« (Tartus, 1855), »Willem Molnau. . .« (1867), »Martin Braun . . .« (1867) ja »Hohrosi lossi preili ja Ritter Mojan . . .« — (1867). Jutud on haledasisulised ja õpetlikku laadi. Esimesed kolm jutustust on tõlked saksa keelest, viimane aga algupärane.

Hermann, E. kirj. ajal., 378; Kampmann, E. van. ilukirj., 123–30. *E. O.*

JOHAN I Sverkeri p., Rootsi kuningas, oli oma isa, Sverker II, a. 1210 surres alaealine, valiti Eerik Knudi p. järele a. 1216 Rootsi troonile, arvat. oma sugulaste folkungite toetusel, kuid hakkas alles 1219. a. valitsema. A. 1220 võttis J. ette ristiretke Eestimaale, kus temal kaasas olid — võib-olla tegelikkude juhtidena — kun. jaarl Karl (Karl Kurt) ja kun. kantsler, Linköpingi piisk. Karl (vt.). Pole teada, kas see retk, nagu võiks arvata, oli kavatsetud vastukaaluks kun. Valdemar II eelmisel a. tehtud sõjakäigule Lindanisa alla. Rootslased asusid piisk. Hermannile (vt.) kuuluvasse Lihula lossi ja algasid paganate ristimist Läänemaal, ehitasid kirikuid ja pidasid (Läti Henriku kroonika

teadete järgi) taanlastega Tallinnas läbirääkimisi, mis võib-olla viisid mingisuguse kokkuleppeni mõlemate poolte vahel; taanlaste seisukorda arvesse võttes oleks see arusaadav. Kui kun. oli tagasi pöördunud Rootsi, jättes Lihulasse mõlemad ülalmainitud võimukandjad 500 mehega, tulid augustis 1220 saarlased lossi piirama. Rootslased ei suutnud tarvilikku vastupanu avaldada, kaotasid lahingu lossi juures ja tapeti. — J. oli heas vahekorras katoliku kirikuga ja kinnitas endiste kuningate poolt kiriklikkudele asutistele annetatud privileegid. Ta suri juba 1222. a. Alvastras. Temaga kustus Sverkerite sugu Rootsi troonil.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII); E. Pabst, Heinrichs v. Lettland Lifl. Chronik (1867); H. G. Porthan, *De expeditione Johannis I-mi Svercheridae, in Livoniam* (1798); A. H. Virkkunen, Itämeren suomalaiset saksalaisen valloituksen aikana (1907); K. B. Westman, Den svenska kyrkans utveckling från St. Bernhards tidevarv till Innocentius III:s (1915); S. Tunberg, Sveriges historia II. Äldre medeltiden (1926). *A. R. C.*

JOHAN III, Rootsi kuningas, sünd. Stegeborgis Rootsis 20. XII 1537 kun. Gustav Vaasa (vt.) pojana. Olles oma isa lemmikpoeg sai J. hea kasvatuse ja tundis juba varakult huvi kirjanduslikkude küsimuste vastu. Kui Gustav Vaasa otsustas jagada hertsogkonnad oma nooremaile poegadele, sai J.-i osaks a. 1556 Soome, mis päritava riigiosana pidi kuuluma J.-ile ja tema soole. Aegsasti hakkas J., kes Rootsi-Vene sõja ajal aa. 1555–56 oli määratud Soome asevalitsejaks, teotsema Liivi küsimusis. Gustav Vaasagi oli oma valitsuse algaastail pühendanud tähelepanu Liivi asjadele, ja on teada, et juba ordumeister Heinrich v. Galen a. 1553 läkitas saatkonna Rootsi abi paluma. Selle järel oli mitu korda esile kerkinud küsimus Rootsi toetusest Liivimaale. A. 1557 on J. ühendusse astunud ordumeistriga, kuid alles Vene-Liivi sõja puhkemise järel arenesid asjad kiiremas tempos. Jaanipäeva paiku 1558. a. ilmusid ordumeistri saadikud J.-i juurde laenu palvega, misjuures laenu summa lubati määratud ajaks tasuda. Ka saatis J. oma esindajana Henrik Klausi p. Horni (vt.) Tallinna olukorrist ja võimalusist teateid hankima. Gustav Vaasa polnud täitsa päri J.-i plaanidega ja hoiatas teda, kuid sellest hoolimata pidas hertsog suvel 1558 Tallinnaga läbirääkimisi linna alistumisest Rootsile. Et Gustav Vaasa oli õige ettevaatlik ja ei tahtnud end Liivi asjusse segada, arendas J. oma Liivi politikat isa selja taga, misjuures tema vend prints Eerik (vt. Eerik XIV) J.-ile abiks olles toetas viimase kavatsusi Baltimail Rootsile kindlat jalgealust luua. Kui Eerik troonile astus, muutus seisukord. Vennad asusid eri arvamisel hertsogkondade õiguste kohta ja ainult väga vastu tahtmist kirjutas J. alla nn. Arboga artiklid (a. 1561), mis reguleerisid kuninga ja hertsogite vahekorra. Juunis s. a. läks Harju ja Viru rüütelkond ning Tallinna linn üle rootslaste poole. Kui nüüd J. ühendusse astus Poola kun. Sigismund II Augustiga (vt.), kelle kätte oli langenud osa Liivimaast ja kes Baltimail oli Rootsi võistlejaks, ning kui J. a. 1562 naitus Poola printsessi Katariina Jagellonica'ga, sattusid vennad tülli, mis sellega lõppes, et Eerik, süüdistades J.-it äraandlikes plaanes, laskis ta vangistatuna Rootsi saata. Üle 4 a. kestnud vangipõlve järel vabastati J. 1567. a., mil kun. Eeriku vaimunõtrus selgesti ilmnes. Kui Eerik a. 1568 troonilt tagandati, pääsis J. tema asemel kuningaks, kelleks teda tunnustati esialgse kõhklemise järele ka Eestimaal. 7-aastane sõda lõpetati J.-i ajal a. 1570 Stettini rahuga. Samal a. piirasid tsaar Ivan IV-da (vt.) väed »kuningas« Magnusega (vt.) eesotsas Tallinnat, kuid pidid 30-nädalase piiramise järel sellest loobuma märtsis 1571. Sama a. lõpul tungisid venelased jällegi Eestimaale ja nüüd kestis mitu a. väike sissisõda rööv- ja laastamiskäikudega. Kui venelased 1575. a. alul jälle olid Tallinnat ähvardanud ja tunginud õige kaugele Lääne- ja Pärnumaale, vallutades Pärnugi, alati Rootsi ja Vene vahel rahu-läbirääkimisi Siestarjoel suvel 1575, kuid need katkesid, sest venelased nõudsid rootslasilt loobumist tervest Liivimaast. A. 1577 piirasid venelased jälle Tallinnat ja linn päästeti ainult Henrik Klausi p. Horni ja ta poja Karli (vt. neid) vapruse ja osavuse läbi. Eestimaad rüüstati siiski koledal kombel ja rahva olukord oli äärmiselt kurb. Alles selle järel, kui J.-i lang Stephan Bathory (vt.) oli alanud energilist sõjategevust venelaste vastu, hakkasid viimased leplikumalt talitama. Sügisel 1578 löödi venelased ühinenud Rootsi-Poola vägede poolt Võnnu juures ja järgm. a. katsus ülalmainitud Henrik Horn Narvat vallutada, kuid tagajärjetult, mispärast ta, vist küll põhjuseta, kun. viha alla sattus. Tema järglaseks ülempealiku kohale määrati Pontus de la Gardie (vt.), kelle ajal Rootsil edu oli. Olles 1580. a. sügisel vallutanud Soome rindel Käkisalme kindluse, tuli de la Gardie uue a. alul oma vägedega üle kinnikülmunud Soome lahe Eestimaale ja pöördus esiti Läänemaale, kus Karl Henriku p. Horn (vt.) oli äsja vallutanud Koluvere ja Vigala lossi. Nüüd võeti ka Haapsalu tagasi. Siis siirdus de la Gar-

die itta ja juba septembris võeti Narva ja Ivanilinna, mida venelased olid pidanud võitmatuks. Vahekord poolakaiga muutus küll halvemaks nende võitude pärast ja ainult vaevaga võidi vältida sõja puhkemist Stephan Bathoryga, kes oli liitu astunud venelasiga ja nõudis Narva ning koguni terve Eestimaa üleandmist poolakaile. Suvel 1583 läks de la Gardiel korda teha venelastega Pljussa jõel 2-ks a.-ks vaherahu, mis 1585. a. 5-ks a.-ks pikendati. Vaheajal oli teostunud tähelepanu-väärt uuendus: a. 1584 ühendati Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa Eestimaaks ühesuguste õigustega (20. III 1584 antud määrus). Paar a. hiljemini, kui olud Eestimaal vähegi olid stabiliseerunud, võeti ette esimene adramaade revisjon a. 1586 (järgmine 1591. a.). — Peale 1590. a. ebaõnnestunud katset Narva kindlust vallutada ei tunginud venelased J.-i eluajal enam Baltimaile. Küll möllas sõda J.-i viimseil eluaastail aga Ingeris ja Soomes, kuna rootslased omalt poolt katsusid üle Vene piiri tungida.

Siseolude alal kasvas J.-i valitsemisajal kõrgema klassi mõjuvõim tublisti ning tugevamaks muutunud aristokraatia ähvardas Rootsis ja Soomes talupoegade vabadusele saada hädaohtlikuks. Pigemini spekulatiivse iseloomuga J. oli mitmeti olnud oma katoliku-usulise abikaasa mõju all ja kaldus mõnd aega õige märgatavalt katoliku usu poole. Ta kavatses oma riigi kirikuolusid reformida, ja tema pealesunnil kiideti heaks katoliku elementidest tugevasti mõjustatud kirikuliturgia, mis mõnes suhtes vastu käis protestantismi põhimõtteile. J.-i vanem poeg Sigismund (vt.) kasvatati katoliiklaseks ja muutus aja jooksul jesuiitide truuks pooldajaks. J. ise muutus selle järel, kui jesuiidid tema nõudmistele vastu ei tulnud ja kui Katariina Jagellonica suri (1583), jahedamaks katoliiklikkude püüete vastu ning loobus oma reformikatseist. Sigismund valiti a. 1587 Poola kuningaks; sellega pidi teostuma unioon Rootsi ja Poola vahel peale J.-i surma. Rootsi aristokraatia toetas unioonikavatsusi tagamõttega saada vabamad käed kuninga Poolas olles. J. ise märkas, et ta oli eksinud, andes nõusoleku Sigismundi valimiseks Poola troonile, ja kavatses Sigismundi ära kutsuda Poola troonilt Rootsi. Arvat. oli Sigismund alul nõus selle plaaniga, ja mõlemad kuningad kohtasid Tallinnas hilissuvel 1589. Harutusel oli küsimus ühisest esinemisest venelaste vastu; troonilt loobumise plaani ei võidud aga teostada. Kun. J.-isse mõjus lahkumine pojast väga halvasti ning ta vahekord kõrge aadliga muutus õige pinevaks. — J. suri Stokholmi lossis 17. XI 1592, jättes oma valitsusajast väga küsitava väärtusega mälestuse.

E. Hildebrand, Sveriges historia IV—V (1920—21); J. R. Pallin, Underhandlingar mellan Sverige och Lifland 1554—60 (1860); C. Annerstedt, Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558—63 (1868); Mollerup, Beziehungen; Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564—70 (1877); W. Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota (1918—20).

A. R. C.

JOHANNES, misjonär, Läti Henriku teadete järele pärit Virumaalt, viibis lapsepõlves paganate (venelaste?) keskel vangis, kust piisk. Meinhard ta vabastas ja Segebergi kloostris üles kasvatas. J. tuli piisk. Albertiga Liivimaale, kus ta õnnistati Holmis tekkinud koguduse õpetajaks. A. 1206 tapeti J. kahe teise misjonäriga Holmi liivlaste poolt. Ta põrm maeti hiljemini piisk. ja toomkapiitli juuresolekul Riia Püha-Maria kirikusse. — J. on munk Nikolause (vt.) kõrval, kes nähtavasti piisk. Fulco (vt.) abilisena 1170. aa. Läänemere-maades kristianiseerimistööd teinud, esimesi eesti soost vaimulikke.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII); E. Pabst, Heinrichs v. Lettland Lifl. Chronik (1867).

A. R. C.

JOHANNES IV Kievel (Kyvel), Saare-Lääne piisk., pärit V.-Liivimaa vasalliperekonnast. Millal ja kus J. sünd. ja õppinud ning magistri kraadi omandanud, pole teada, kuid tal näib sidemeid olnud olevat Hollandi reformiringkondadega (ühiselu-vennad j. t.). J. esineb ürikus esmakordselt 1506. a. Saare-Lääne ja Tartu toomhärrana. 1513. a. valis vana Saare-Lääne piisk. Johannes III Orgas J.-e oma koadjuutoriks; peale esimese surma 1515. a pääsis J. Saare-Lääne piiskopiks. J. on tuntud Liivimaa ajaloos kui ürituslikum ja energilisem katoliku kiriku, nii koguduste kui vaimulikkude, vaimlist ja kõlblist tasapinda ja kiriku tulunduslikku alust tõsta katsuv prelaat Saare-Läänes. Ta oli ühes piisk. Blankenfeldiga (vt.) üks neist vana kiriku tugedest, kes katoliku kirikut pealetungiva evangeeliumi-usu vastu kaitsis ja piisk. maahärralikkude õiguste eest võitles. Kirikliku elu paranduspüüetel jälgis J. oma eelkäija radu, kuid avaldas hoopis energilisemat tegevust. Selle eesmärgi saavutamiseks pidas J. piiskopkonnas vaimulikkude sinodeid ja võttis visitatsioone ette. Ta visiteeris isiklikult 1519. a Läänemaa kogudusi, pidades klk. kirikute juures sinodit; Läänemaal puhkenud katku tõttu jätkas J. visitatsioone Saaremaal; 1519. a. poolelijäänud visitatsioon Läänemaal kestis edasi 1521. a. Arvat. 1519. a. kevadel väljaantud 88 punkti sisaldav visitatsioonikorraldus mää-

ras lähemalt ära, kuidas piisk.-i saatvad või iseseisvalt talitavad visitaatorid pidid visiteerimisel kokku kutsuma kogudusest külavanemaid, kupjaid, usaldusmehi ja küsimisega selgusele jõudma, kuidas on lugu vaimulikkude kõlblusega, ametikohuste täitmisega, rahva õpetamisega ja kas preestrid talupoegi liiga suurte maksudega ei koorma. Ühtlasi pidi selgusele jõutama, missuguses seisukorras on kirikud, nende sisseseaded jne., ja lõpuks selles, kuidas suhtuvad talupojad kirikusse, missugune nende kõlblus ja usu peaosade tundmine. Visiteerimisel avalikuks tulnud pahesid tuli eemaldada manitsemisega, trahvi ja nuhtluse ähvardusega. J. andis ka 1518./19. a. talvel toomhärradele ja teistele Haapsalu peakiriku vaimulikkudele käsu hoolega tunnipalveid pidada. Lihula tsistertslastekloostri nunnadelt nõudis ta reeglipärast eluviisi. Ka jäi J.-e hooleks Ronneburgi prelaatide päeval otsustatud »ladinakooli« ellukutsumine, mille ülesandeks pidi olema talupoegadest kõlvulisi vaimulikke koolitada. Sel otstarbel kutsuski J. Egbert Harlemi (vt.) Saaremaale, kuid segaste aegade pärast jäi kool asutamata. Kindlamate andmete puudusel on raske otsustada, kas J.-e käsul, nagu mõned teated kõnelevad, rooma-katoliku katekismus on eesti keelde tõlgitud ja trükis ilmunud (1517 ?). J.-e reformitegevust segas aeg ja eriti Saaremaa ordumais orduülemuste ja teiste leigus, piiskopkonna mais vasalkonna vastutulematus piisk.-i nõudmistele. J. püüdis kindlustada piisk.-i võimu piiskopkonnas (sellepärast laskis ka J., nagu ppiisk. ja 2 teist piisk.-i, 1520 Vormsis keiser Karl V poolt end riigivürstiks kinnitada) ja stabiliseerida maahärrade seisukohti seisuste vastu, võideldes vasalkonna avarate eesõiguste vastu ja nõudes lääni müümisel enesele eelostu-õigust (upbedinge recht), mis aga kõigi rüütelkondade, Tartu, Tallinna ja Riia linna vastuseismisel ebaõnnestus. Kui mainitud seisused juulis 1524. a. Tallinnas koos olid, moodustasid nad liidu endi õiguste ja evangeelse kiriku kaitseks. Siin otsustati ka ühiselt nõuda Saare-Lääne vasalkonna priviileegide kinnitamist ja eelostu-õiguse ärajätmist. Kui Saare-Lääne piiskopkonna vasallid jätsid maksud kirikule õiendamata, ei suutnud ka ordum. Plettenberg J.-e palvel tema õiguste jaluleseadmiseks midagi teha. Ühtlasi olid ppiisk., Tallinna ja Tartu piisk.-id juba varemini seisustele järele annud, mille tõttu ka J. oli sunnitud oma rüütelkonnale järele andma (15. XII 1524), andes nendele õiguse pärandada läänisid mees- ja naisliinis, loobudes läänide müümisel eelostu-õiguse nõudmisest. Vasallide nõudmisel pidi edaspidi piisk.-i valimisel tarvilik olema piiskopkonna nõunikkude nõusolek; ka pidi edaspidi toomhärra varade saamiseks ainuõigus olema vasalkonna liikmeil. — J. suri Haapsalus 22. IV 1527.

Lipp, Kir. ja har. l. I, lk. 83—90, 97j.; Arbusow, Geistl. ; Arbusow, Einf. d. Ref.; Kampmann, Peaj. I[III], 149j. *H. S.*

JOHANNES VI Ambundi, Riia ppiisk., end. Churi piisk., määrati Riia ppiiskopiks Konstanzi üldkirikukogul valitud paavst Martin V-da poolt. J. asus ametisse nov. 1418. a. ja teotses alguses ühes toomkapiitliga orduvastases sihis: ei pannud ordurõivast selga, ei lubanud ordul toomkapiitlit visiteerida ja saavutas ühes teiste piiskoppidega paavst Martin V-dalt ordule kasulikkude Bonifatius IX-da bullade suspendeerimise ja äramuutmise. J.-e nimi on jäädvustatud Liivimaa kirikuelus Konstanzi kirikukogul esitatud reformimõtete teostamise katsega. Tema oli vaimline isa 1422. a. Valga üldmaapäeval esitatud reformipüüetele katoliku kirikus. Mainitud maapäeval pandi maksma tema, Tartu piisk. Dietrich Resleri ja ordumeister Siegfried Lander von Spanheimi poolt, puuduvate piiskoppide volitusel ja seisuste nimel 28. XII maakorraldus, mil põhjapanev tähtsus oli hilisemate reformikatsete suhtes Henning Scharpenbergi (vt.) ajal. Selle korraldusega nõuti vaimulikkudelt hoolikamat jutlust, rahva õpetamist usus, rahva kõlblise elu järelevalvet jne. ja maahärrade järelevalvet visitatsioonide näol nende nõudmiste läbiviimiseks. — J. suri 16. VI 1424 Ronneburgis.

Schiemann, Livl. II, 111 jj.; Arbusow, Einf. d. Ref. *H. S.*

JOHANSEN, Jens Christian, kindralkonsul, kultuurinsener, sünd. Slagelses Taanis 20. IX 1868 ukj., lõpetas 1892 Kopenhaageni tehnika-ülikooli ja teotses 1892—1901 kultuurinsenerina, asudes Riias ja Tallinnas, oli 1901—19 kultuurinspektorina maaparanduse alal Eestimaa mõisnikkude krediitseltsi teenistuses, viibides vahepeal 1917—18 Taanis, kus ta tegev oli riikliku maaparanduse tehnilise organiseerijana. Alates a. 1918 on J. Taani kindralkonsul Tallinnas. — J.-il on teeneid eesti sookultuuri alal: Eestimaa kubermangus on ta rohkem kui 200 mõisas melioratsioonitöid korraldanud; samuti ulatub Liivimaa kub. eesti osas mõisade arv, kus tema poolt maaparandus-tööd ette võetud, 200-ni.

Isikl. ja mujalt saadud teated. *T.*

JOHANSEN, Paul, ajaloolane, sünd. Tallinnas 10. XII 1901 eelmise pojana, õppis 1920—24 Kopenhaagenis, Hohenheimis ja viimati Leipzigis, kus ta *dr. phil.* astme omandas väitekirja põhjal »Siedlung und

Agrarwesen der Esten im Mittelalter« (Verh. GEG 1925), mis osutub väärtuslikuks lisaks Eesti kultuur-ajaloole keskajal. Olles a.-st 1924 Tallinna linna arhivaari abi on J. eduga töötanud selle tähtsa arhiivi korraldamisel ja avaldanud mõningad dokumentide kogud, nagu »Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat 1435—1505« (1925) ja »Keila kiriku-vöörmündrite arveraamat 1472—1553« (1926). J.-i leitud on Tallinna arhiivis säilinud seni tuntuist vanim eestikeelne tekst, nimelt eestikeelsed palved Kullamaalt (arvat. 1520-daist aa., vt. Lelow).

Isikl. saadud teated. *T.*

JOHANSON, Ado, Eesti põllutulunduse edendaja, sünd. 1. III 1874 Viljandimaal Vastemõisa v. Vahemurru talu omaniku pojana, omandas hariduse Suure-Jaani klk.-koolis, 1898—1900 Soomes Harju põllutöö-koolis ja iseõppimise teel. — Soomest tagasi tulnud, hakkas J. esiti oma lähemas ümbruses ja hiljemini Viljandi E. Põllumeeste Seltsi tegevuspiirkonnas korraldama põllunduslikku nõuandmist; 1903. a. valis mainitud selts J.-i oma põllutöö-instruktoriks, mis kutse sel ajal Eestis esimest korda esineb. A. 1906 valis Põhja-Eesti põllumeeste asemikkude kogu J.-i Põhja-Eesti põllutöö-instruktoriks. J.-i kaasabil tekkis keskkorraldusena Eestimaa Põllumeeste Keskselts; J.-i tegevusest maaparanduse alal arenes mainitud keskseltsi juures Põhja-Eesti Maaparanduse-büroo, mille juhatajana J. praegugi (1927) toimib. Peale selle on J. 8 a. toimetanud keskseltsi häälekandjat »Talu« ja avaldanud rea raamatukesi ja brošüüre põllundusliku sisuga; ka on J.-i tõlkes ilmunud rohkesti kirjandust soome keelest, m. s. Joh. Linnankoski romaan »Laul tulipunasest lillest«.

Isikl. saadud andmed; Pvl. 1926, nr. 68. *T.*

JOHANSON, Eduard, tööstur, sünd. 9. II 1837 Tallinnas, kuhu ta isa Johannes J. oli asunud 1808. a. Rootsist sisse rännates. Hariduse omandas J. Tallinna kreiskoolis, mille lõpetamise järel (1852) töötas Peterburi ja Moskva kaubanduslikkudes ettevõtetes; asutas 1870. a. Tallinna kalevikaupluse, mida juhtis kuni 1884. a.; kauples siis umbes 1 a. nahkadega ja oli samal ajal Tallinnas politsei assessor. 1886. a. asutas J. Tallinna Maakri tän. paberivabriku, mida kuni 1895. a. juhtis, mil vabriku üle andis aktsia-seltsile »Tallinna paberivabrik E. J. Johanson«, kelle poolt ta vabriku peadirektoriks valiti. Vabrik, mis alul mõnekümne töölisega töötas, arenes ajajooksul suurtööstuseks ja temas leiab praegusel ajal (1927) üle 300 tööl. tööd. — Elades Tallinnas, võttis J. ka seltskondlikust ja omavalitsuse tegevusest osa; nii oli ta 1881—96 Tallinna linnavolikogu liige, 1871—96 Suure Gildi vanem, 1890—96 Rootsi kiriku vanem ning G. Scheel & Ko. pangakontori asutajaid. — J. suri Tallinnas 2. XII 1896. *J. M.*

JOHANSON-PÄRNA, Jakob, seltskonnategelane, sünd. 5. XI 1858 Tartumaal Uderna v. Raudsepa talus, omandas hariduse Riias Balti õpetajateseminaris aa. 1874—79, oli õpetajaks Otepää klk. Kastolatsis 1879—82, pidas tütarl. käsitöö-kooli Tallinnas 1882—85, astus siis Peterburi telegraafivalitsuse juures olevasse telegrafistide kooli ja määrati selle lõpetamise järel 1886. a. Peterburis telegrafistiks; teenis Peterburi peatelegraafis kuni 1920 a. sügiseni, mil opteerus Eesti kodanikuks, siirdus Tallinna ja töötab seal praegu (1927) vanema posti-telegr. ametnikuna. — J.-P. on eesti rahvuslikule liikumisele alati lähedal seisnud, teotsedes seltskondlikus elus kui ka ajakirjanduse alal. Ta on olnud mõnekümne a. jooksul mitme eesti ajalehe kaastööline, käsitledes oma artikleis m. s. eriliselt maaküsimust. 1882. a. avaldas J.-P. »Valguses« jutukese »Jaaku Miinat«, milles toodud pildike orja-ajast. Peale selle on J.-P. eriraamatuina avaldanud teosed: »Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja C. R. Jakobson« (Tallinna, 1891) ja »Vene-Eesti Sõna-Raamat. Koolidele ja iseõppimiseks« (ilm. 5 trükis, I tr. Tallinnas, 1886).

Post. alb., 166; Pvl. 1926, nr. 71. *T.*

JOHANSON-PÄRNA, Natalie Auguste, eelmise naine, Eesti nais-käsitöö edendaja ja naistegelane, sünd. 3. IV 1843 Tartus C. R. Jakobsoni noorema õena, kasvas üles Tormas, oli esimeses abielus Rannu klk.-kooliõpetaja ja köstri Jakob Pernaga (Peerna), jäi 1878. a. leseks ja, olles lõpetanud a. 1879 Tartus taanlase Clauson-Kaas'i käsitöö-kursused, asus 1880. a. ümber Tallinna, kus asutas esimese »eesti tütarlaste tehnika-käsitöö-kooli«. 1879 reisis J.-P. Soomes, täiendades end käsitöös ja tutvudes mitme silmapaistva Soome tegelasega. 1882. a. abiellus ta teiskordselt Jakob Johanson-Pärnaga (vt.). Rahapuudusel kui ka Tallinna saksa seltskonna opositsiooni tagajärjel oli J.-P. sunnitud siiski pea oma kooli likvideerima ja siirdus 1885. a. ühes oma mehega Peterburi; ta suri 7. VII 1915 Volossovos Peterburi lähedal. — J.-P. on naistesse puutuvais küsimusis avaldanud kirjutisi »Sakalas«, »Virulases« ja »Postimehes« ning välja annud »Naisterahva Käsitööde raamatu« (I leht Tartus, 1891). 1882. a. pidas ta Eesti Kirjameeste Seltsis kõne »Eesti tütarde haridusest«, mis ka trükis ilmus (Tall., 1882). Ka hiljemini, 30. a. Peterburis elades, jälgis J.-P. huviga eesti vaimlist elu, eriti naisliikumist.

J. Johanson-Pärnalt saadud teated. *R. K.*

JONSON, Gustav, kolonel, Vabadussõja tegelane, sünd. 27. XII 1879 Viljandimaal Päri v., lõpetas Tartu reaalkooli ja õppis Riia polütehnikumis, kutsuti ilmasõja puhkemisel reserv-lipnikuna Vene sõjaväe-teenistusse ja määrati märtsis 1915 kahurväkke; ta võttis osa 1915. a. lahinguist Poolas ja Galiitsias, ilmus nov. 1917 staabikaptenina Eestisse ja määrati teenistusse vormeeritavasse Eesti ratsaväe divisjoni. Märtsis 1918 Eesti väeosade laialisaatmise tagajärjel teenistusest kaptenina lahkunud, määrati J. nov 1918 1. ratsarügemendi ülemaks, mil kohal püsis kauemat aega. Vabadussõja ajal ülendati J. kolonel-leitnandiks, lõpetas 1923. a. kindralstaabi kursused, ülendati koloneliks ja määrati märtsis 1924 kindralstaabi ülema abiks. — J.-i nimi on lahutamatult seotud meie ratsaväe tegevusega Vabadussõjas. Oma rügemendi eesotsas saavutas J. nii mõneski võitluses tähelepanuväärt edu; eriti silmapaistev on Laura-Marienburi-Jakobstadti operatsioon mais ja juunis 1919. a., mil Eesti ratsaväe kiire tegevus vabastas Põhja-Latvia enamlasist.

Sõjaministeeriumist saadud andmed. — Vt. J. Soots, Eesti Vabadussõda 1918—20 (1925), lk. 23. *T.*

JORDAN, Paul Eduard, statistik ja ajaloolane, sünd. 3. IV 1825 Tallinna justiitsbürgermeistri August J.-i pojana, õppis 1842—46 Peterburi ülikoolis ida keeli, klassilist filoloogiat ja viimati ajalugu ning jätkas oma õpinguid Tartu ülikoolis, mille lõpetas a. 1848 ülemõpetaja kutsega; oli siis mõnd aega koduõpetajaks, 1851—54 õpetajaks Birkenruh gümnaasiumis ja 1855—80 Tallinna kubermangu-gümnaasiumis, olles selle kõrval 1865—93 Eestimaa kuberm. statistika-komitee sekretär. A. 1880 õpetaja ametist loobudes pühendus J. täitsa statistiku kutsele, hakates Tallinna börsikomitee kaubandus-statistilise büroo sekretäriks, mis ametis püsis kuni oma surmani 5. II 1894. — J.-i ajaloolise sisuga teostest mainitagu »Die Stadt Reval zur Zeit d. Herrsch. d. Könige v. Dänemark« (Reval, 1863). J.-i tegevuse pearaskus langeb siiski statistikale, mis alalt tema sulest on ilmunud hulk väärtuslikke töid Tallinna linna ja Eestimaa kohta. Neist nimetame: Beiträge zur Statistik d. Gouv. Ehstland I—III (Reval, 1867—74), Ergebnisse d. ehstländ. Volkszählung I—III (Reval, 1883—85), Beiträge zur Geographie u. Statistik d. Gouv. Ehstland (1889, ühes lisaga »Ueber die Bauerburgen«). — J. oli m. s. rahvusvahel. statistilise instituudi (Londonis) liige ja Õp. E. S.-i auliige. Ühes L. Pezoldiga oli J. Tallinna Muuseumi-seltsi ja selle juures tekkinud Provintsiaalmuuseumi asutajaid ning a.-st 1856 kuni oma surmani muuseumi konservaatoriks. Ka Eestimaa Kirjanduse Seltsi (Estländ. Literär. Gesellsch.) tegevusest võttis J. elavalt osa ja kirjutas seltsi 50-a. juubeli puhul seltsi ajaloo (ilm. 1892).

B. M. 41. (1894); G. v. Hansen, Geschichtsbl. d. rev. Gouv.-Gymn. (1881), lk. 235 j. *R. K.*

JUDENIČ, Nikolai Nikolajevič, Vene kindral, sünd. 18. VII 1862 (ukj. ?), lõpetas sõjakooli 1881 ja määrati sõja-akadeemia lõpetamise järel staabi teenistusse Turkestani, sai a. 1902 rügemendiülemaks, võttis osa Vene-Jaapani sõjast, suurt vahvust üles näidates, ülendati a. 1905 kindraliks ja määrati kütibrigaadi ülemaks. A. 1913 sai J. Kaukaasia vägede staabiülemaks ja omandas endale põhjalikud teadmised Kaukaasia sõjalisest topograafiast. Ilmasõja algusel oli ta teise Turkestani korpuse ülemaks; tema teeneks loetakse osalt venelaste võit Sarõkomõši juures (dets. 1914). Selle järel oli ta mõne aja Kaukaasia vägede ülemjuhatajaks kuni suurvürst Nikolai Nikolajeviči nimetamiseni sellele kohale. J. oli selle järel suurvürsti staabiülemaks ja tema teeneks vist peab suuremalt osalt arvama Erserumi vallutamist (veebr. 1916). Revolutsiooni järel oli J. märtsist — juunini 1917 Kaukaasia vägede ülemjuhatajaks, mil ajal siiski seesmine lagunemine armees tema tegevust suurel määral halvas. Enamlaste võidulepäästu järel siirdus J. välismaale ja teotses energiliselt seal tekkinud emigrantide organisatsioonides. Kui Vene Loode-korpus Eesti pinnal oli moodustunud ja hakanud teotsema Nõukogude-Vene vägede vastu, jäi küll korpuse sõjaline juhtimine faktiliselt kindral Rodsjanko (vt.) kätte, kelle kindral Laidoner (vt.) oli omal ajal ametisse nimetanud, kuna nende vene vägede ülemjuhatus, eriti politiline ala, usaldati J.-i hooleks, kes kevadel 1919 Soomest Eestisse tuli. Juba kauemat aega olid prantslased teda soovitanud ja vene emigrantide ringkonnad ta poolt propagandat teinud. Kui näha oli, et Loode-korpuse (kes nüüd juba oli armeeks kasvanud) juhatus tagurlist, Eesti-vastast politikat ajas, loobus kindral Laidoner korpuse ülemjuhatusest, mitte soovides kanda vastutust selle tegevuse ja saatuse eest. Eestisõbraliku vene vägede juhataja Pihkva rindel Bulak-Balahoviči kõrvaldamise järel augusti lõpul s. a. hakkas J. oma Petrogradi suunas edasitungimise plaani teostama. Inglased lubasid temale abi, sõjamoona saadeti nende poolt Tallinna, kus J septembris viibis. Olude sunnil tunnustas J. nüüd Eesti iseseisvust ja septembri lõpul algas J. oma väeosadega pealetungimist Pihkva-Luuga ja 9. X Petrogradi suunas. Pealetung edenes jõudsasti ja juba 21. X s. a.

olid väed Pavlovskis ja Tsarskoje Selos, kuid ei suutnud kaugemale tungida ja hakkasid varssi tagasi valguma, jõudes novembri keskel tagasi Jamburi ümbruskonda. Operatsiooni ebaõnnestumise põhjuseks oli osalt vägede halb ettevalmistus, osalt J.-i ebakohasus nii organisaatorina kui ka politikuna. 23. I 1920 antud päevakäsus kuulutas J. oma operatsiooni lõpetatuks ja sõitis Stokholmi kaudu Prantsusmaale, asudes selle järel vaikselt Pariisis.

Ajalehtedest saadud teated; J. Soots, Eesti Vabadussõda 1918—1920 (1925); O Ribbing, Utvecklingen av det militär-politiska läget i Ryssland (Svensk Tidskrift 1919); А. П. Родзянко, Воспоминанія о Сѣверо-Западной арміи (1920). *T.*

JUNG, Jaan, Eesti ärkamisaja tegelane ja muinasaja-uurija, sünd. 6 XI 1835 Pilistvere klk Tammeküla õpetaja pojana. Lugema õppis J. piibli ja kalendrisabade najal. Rohkem haridust ei saanud ta omandada vanemate kehvuse pärast ja klk.-kooli puudumisel Pilistveres. Alles leeriskäimise järel 1854. a. astus J. uuesti-asutatud klk.-kooli, kus käis 3 talve, õppides ise kõrvalt saksa keelt, nii et võis 1856. a. teha valla-koolmeistri eksami. 1857. a. läks J. Abja vallakooli õpetajaks, kuhu ta jäi peaaegu elu lõpuni Siin õppis J. suure usinusega edasi, lugedes saksakeelseid usulisi, looduslooli-si, ajaloolisi, pedagoogilisi ja muid raamatuid, niipalju kui neid kustki kätte sai; hiljemini õppis ta veel vene keele ja omandas teadmisi ka soome, ladina ja prantsuse keeles. 1869. a. tegi selle järel klk.-koolmeistri eksami, jäi aga endisele kohale edasi. Koolitöö ja edasiõppimise kõrval võttis J. elavalt osa seltskonna tööst. Ta oli liikmeks mitmes seltsis: Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsis üheks asutajaks, mõnel a. ka selle abi-esimeheks. E. Kirjam. S.-is, Põltsamaa E. Põllumeeste Seltsis, Karksi karskusseltsis »Iivakivis«, Halliste Põllumeeste Seltsi asutajaks liikmeks ning 1898. a.-ni kirjatoimetajakski. Peaaegu kõigile oma-aja eesti ajalehtedele tegi ta kaastööd. Ärkamisaja tegelaste hulgas kuulus ta tagasihoidlikkude hulka ja sai seepärast nii mõnigi kord vastaspoolelt kuulda kibedusi. Kuid võimukandjategi poolt kahtlustati teda nagu peaaegu kõiki eesti mehi tol ajal. Ka salakaebuste all sai J. kannatada. Esimest korda kaevati ta peale 1894. a. mõne lause pärast ühes »Iivakivis« peetud kõnes, kuid J.-il läks korda enda süütust tõendada. Teist korda kaevati ta peale kaks a. hiljemini allkirjade kogumise pärast ühele balti aadlile saadetavale tänukirjale rahvahariduse edendamise eest, milles vene valitsuse samme ses asjas halba valgusse seati. Olgugi süütu, ei saanud J. seda ajapuudusel õigel ajal tõendada ja tagandati oma kohalt. Ta jäi esialgu edasi Halliste kiriku orelimängijaks, kuna aga see amet üksi ei toitnud, siis asus ta 1899. a. elama enda sünnikihelkonda, Pilistverre ostetud tallu. Neil viimaseil aa., millal õpetajaametist tagandamise aegu ja järgi oli küll palju meelehärmi ja aineliseltki suuri raskusi, viiski ta läbi kinnismuististe inventeerimise peaaegu üle kogu eestlaste ala. J. oli nimelt juba vara hakanud tundma huvi oma kodumaa muinasaja vastu. Selleks oli ta saanud äratust m. s. Õp. E. S.-i ikka enam hoogu võtvalt muinasaja-uurimiselt ja siis iseäranis isiklikest kokkupuutumisist krahv C. Sieversiga (vt.) ja veel enam 1880. a. Eestis reisivate soome uurijate J. R. Aspelini (vt.) ning Hj. Appelgreniga. Viimastega jäi ta hiljeminigi ühendusse, saades neilt nõu ja abi oma tööks ning iseäranis ka kirjandust, mille ostmiseks tal puudus raha. Ta hakkas koguma teateid muinasmälestus-märkidest, esiti lähemas ümbruses, ja saatis neid Tartu Õp. E. S.-*ile*. Viimane, samuti ka Soome Muinasaja-uurimise Selts valisid ta oma kirjavahetajaks liikmeks (1879. ja 1885. a.). Teadetekogumise töö laienes aegamööda ja J. kaevas ka mõndi kalmeid ning linnamägesid. Kuna J.-il raha oma töödeks polnud, ei saanud ta abilisi palgata, vaid pidi teadetekogumise kui ka kaevamised toimetama üksinda, sõites hobusega maal ringi. 1896. a. Riias peetud X ülevenemaalise arheoloogiakongressi eel oli küll Õp. E. S. avaldanud soovi, et ta registreeriks Viljandi- ja Pärnumaa muistised; sama oli soovinud Eestimaa kubermangu kohta Moskva keiserlik arheoloogiaselts, kuid mingit abi ega toetust ta neilt ei saanud. Siin tuli talle aga appi rahva armastus oma mineviku vastu. J. oli Hurti eeskujul ajalehtedes hakanud avaldama üleskutseid, et talle saadetaks teateid muinasjäänuste, nagu kalmete, ohvripaikade, linnamägede kohta. Ja neid saadeti talle rohkesti üle kogu maa, isegi Venemaalt sinna läinud eestlased saatsid teateid oma kodukohtadest. Nii sai J. rohke muinasteadusliku ainestiku kokku, mida ta ise võimalust mööda kohtadel kontrollis ja siis trükis tahtis avaldada. Et ta kirjastaja puudusel pidi ise trükikulud kandma, suutis ta suure vaevaga 1898. a. välja anda osa oma tööviljast, nimelt teated Pärnu- ja Viljandimaa muististest raamatus »Muinasaja teadus Eestlaste maalt« II. Sama raamatu I osa, milles ta oli püüdnud anda üldise kokkuvõtte muinasajast, sai väliste takistuste pärast ilmuda alles järgmisel, 1899., a. — seegi J.-i enda kirjastusel. Nende raamatutega seotud suurte väljaminekute pärast läks ta aineline seisukord väga kitsikuks, nii et ta

kartis isegi talu haamri alla minemist. Kuigi ta aineliselt suuremaist raskusist üle sai, olid kogu eluaja kestnud vahetpidamata töö pingutused ja loomulikult viimakskirjeldatud muredki ta tervise hävitanud ja viisid ta 13. VI 1900 mulda, enne kui ta oma suure registreerimistöö oleks suutnud lõpetada. Siiski oli ta jõudnud enne surma veel end. Eestimaa kubermangu ja suurelt osalt ka Tartumaa kohta käivad teated trükivalmis seada. Põhja-Eestisse puutuva materjali avaldas 1910. a. V. Reiman ta töö »Muinasajateadus eestlaste maalt« III osana. Muud teated läksid käsikirjadena üle Eesti Kirj. Seltsile, kus neid püüti täiendada, kuigi palju lisa enam ei saadud. — J.-i muististe registreerimisel on suur ja püsiv väärtus. Sel on muidugi, kui ainult asjaarmastaja tehtud tööl, meie aja nõuete seisukohalt suuri puudusi, kuid kahtlemata oleks praegu olnud väga raske veel seda ainestikku kokku saada, kui mitte J. mõned aastakümned varemini seda poleks koguma hakanud, millal seda veel palju enam oli kui nüüd. J.-i materjal, niihästi trükitud kui trükkimata, oli selleks põhjaks, millest algas uueaegne Eesti ülikooli poolt toimetatud teaduslik kinnismuististe uurimine ja niisugusena oli sel jäädav tähendus kodumaa muinasaja valgustamisele.

Peale mainitud muinasteaduslikkude tööde avaldas J. trükis veel terve rea muidki raamatuid ajaloo alalt. Eriti võiks mainida 9 annet mitmesuguseid ajaloolisi teateid, muinasusu kirjeldusi jne., avaldatud pealkirja all »Kodumaalt« (Tartus, 1874—79), kompileeritud saksakeelsest ajaloolisest kirjandusest, osalt rahvalt korjatud muinasjuttudest jne. 1883. a. ilmus J.-ilt Tartus »Õntsa Dr. Martin Luteruse elu lugu«. 1881.—83. a. ilmus Tartus 4-as andes tema Läti Henriku kroonika tõlge, milleks ta ladina keele oli ära õppinud. Praegu tuleb seda tõlget juba vananenuks pidada. — Õpetajana kirjutas J. ka mõne õppe- ja lauluraamatu koolidele.

Muinasajateadus eestlaste maalt III (1910, V. Reimani art.). *H. M-a.*

JUNG-STILLING, Friedrich v., statistik, sünd. 3. II 1836 Miitavis, surn. 2. XII 1888 Riias; õppis 1856—62 Tartu ülikoolis õigus- ja tulundusteadust. Selle lõpetamise järel teenis 1862—76 Balti kindralkuberneri kantseleis abisekretärina, saades a. 1863 Liivi kubermangu äsja-asutatud statistikakomitee sekretäriks, kelleks oli 1869. a.-ni. 1866. a. asutas Riia linn endale statistikabüroo, mille juhatajaks kutsuti J.-St. Pea samal ajal asus ellu Riia börsikomitee kaubandus-statistiline sektsioon, mis töötas tulemuslikult jällegi J.-St.-i juhatusel. 1869. a. asutas Liivi rüütelkond endale statistikabüroo, mis pidi eriti rõhku panema agraar- ja rahvakooli-statistikale. Ka selle direktoriks valiti J.-St., kes jäi sellele kohale, olles samaaegselt ka Riia linna statistikabüroo juhataja, kuni surmani. Ülalmainitud rea statistika-asutiste organiseerijana ja juhatajana on J.-St -il Liivimaa statistika ajaloos silmapaistvad ja jäädavad teened. J.-St. on kõigis oma tegevusjärkudes avaldanud rea statistilisi kirjatöid, mis olulise väärtusega. Peale publikatsioonide, mis käsitlevad eriti Riia linna ala: rahvaarvu liikumist, elamute-, finants- ja koolistatistikat ning kaubandust, on tema sulest veel ilmunud hulk laiema ulatusega statistilisi käsitlusi. Liivimaa rahvaarvu ja üldstatistika alalt mainitagu: »Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands u. Oesels« I (1863), II (1864), III (1866); »Beitrag zur Bevölkerungsstatistik Livlands f. d. J. 1847—63« (1866). Tema juhatusel ja osavõttel viidi läbi Liivimaal ka 1881. a. 29. XII rahvalugemine, mille tulemused (Ergebnisse der livländischen Volkszählung...) ilmusid kolmes köites 1883—85. Maksu- ja finantsstatistika alalt ilmusid J.-St.-ilt »Beitrag zu einer vergleichenden Finanz-Statistik der Städte Livlands u. Oesels a. d. Jahren 1858, 1859 u. 1860« (1863) ja »Die direkten Steuern der livländ. Bauergemeinden im J. 1871« (1875). Eriti laialise tähelepanu osalisteks said J.-St.-i publikatsioonid agraarstatistika alalt: »Statistisches Material zur Beleuchtung livländ. Bauer-Verhältnisse« (1869), »Beitrag zur livländ. Agarstatistik« (1881) ja tema juhatusel Liivi maanõunikkude-kolleegiumi poolt väljaantud »Materialien zur Kentniss der livländ. Agrarverhältnisse« I—III (1883—85). — J.-St. oli ka Rahvusvahelise Statistilise Komitee liige selle asutamisest (1886) peale.

E. Blenck, Fr. v. J.-St. (Zeitschr. d. kgl. preuss. statistischen Bureaus, Bd. XXVIII, Heft 3—4; sama ka Balt. Wochenschr. 1889, nr. 31, lk 373 jj.); Ztg. f. Stadt u. Land, 1888, nr. 277; Rigasche Ztg. 1888, nr. 276; *Alb. acad.* *H. Kr.*

JUNGHOLZ, Karl (varjunimi Noorlein), näitleja ja näitejuht, sünd. 9. XII 1878 sauniku pojana Tartumaal, Laiusel, Kivijärve v., kust aga vanemad varssi Tartu asusid. Nende juures olid korteris Saksa Käsitööliste Seltsi näitlejad, kellede abil noor J. juba 8-aastaselt statistina näitelavale pääsis ja sellega tutvuma hakkas. J. õppis Treffneri gümnaasiumis, kust aga kehvuse pärast varakult pidi lahkuma, astus Mattieseni trükikotta, õppis ladujaks ja töötas seal, harrastades vabal ajal teatrit ja omandades mõne saksa näitleja juures lavakunstilisi teadmisi. 1900. a. suvel teeb ta esimese reisi Saksamaale, Prantsusmaale ja Belgiasse, matkates enamasti

jala. Tagasi tulnud, hakkab ta »Taara« seltsis tekkinud näiteseltskonnas näitlejana ja juhina teotsema ning lavastab realistlik-naturalistlikke draamasid H. Sudermannilt, Otto Ernstilt, Max Halbelt, H. Ibsenilt j. t. Ka käib J. »Taara« näiteseltskonnaga 1901., 1903. ja 1904. a. Tallinnas külaskäigu-etendusi andmas. Mõlemas linnas leidis uus lavakunsti-vool arvustajate ja vaatajate poolt tunnustust. 1905. a. läheb J. pikemaks ajaks välismaale, täiendab Berliinis oma teadmisi üldhariduslikes aineis, õpib aga eriti Otto Brahmi ja Max Reinhardti teatris ning E. Reicheri Kõrgemas Draamakunsti-koolis. Välismaalt tagasi tulnud, on J. 1907.—08. a. K. Menningi (vt.) juhatuse all »Vanemuises« näitlejaks, täidab inspitsiendi kohuseid ja juhatab mitme näidendi lavastust. 1909. a. kutsutakse ta »Estooniasse« P. Pinna ja Th. Altermanni (vt. neid) kõrvale 3.-ks näitejuhiks ja näitlejaks, jääb sellele kohale 1914. a.-ni, on ühe hooaja (1914/15) Pärnus »Endla« teatri juhiks ja jätkab siis oma tegevust »Estoonia« laval. 1919. a. valitakse ta »Estoonia« teatri juhiks ja loobub sest ajast näitlejana esinemisest. Mitmel puhul käib J. välismail (Soomes, Lätis, Saksamaal) sealsete teatrioludega tutvumas. Teatrijuhina töötab ta väsimatult oma surmani 26. XI 1925. — J.-i teeneks tuleb pidada realistlik-naturalistliku draama tutvustamist Eesti publikule »Taara« näiteseltskonna abil ja hiljemini »Estoonia« teatris selle näidendiliigi lavakunstilist kultiveerimist. Kuna P. Pinna ja Th. Altermann seal kerget žaanri harrastasid või näidendite valikus ja ka nende lavalises esitamises romantikasse ja sentimentalismi kaldusid, valis J. Euroopa paremaist kirjanikest »Estoonia« repertuaari paremaid realistlikke ja naturalistlikke tõsiseid draamasid, lavastas neid naturalistliku täpsusega, mängides ise paljudes neis õnnestunult dramaatilise kangelase osa. Tema teiseks tähtsamaks teeneks tuleb pidada »Estoonia» lavatehnilise külje täiendamist, mispoolest see teater tõusis välismaa paremate teatrite tasapinna läheduseni. Väärib meeldetuletust ka J.-i pedagoogiline tegevus näitekunsti-kursustel, mis ta mitmel puhul korraldas Tallinnas ja teistes kodumaa linnades. *E. H.*

JUNGINGEN, Konrad v., Saksa ordu kõrgmeister Preisis 1393—1407, surn. 30. III 1407, haruldaselt ettevaatlik ja tagasihoidlik politikas, vaimult leplik ja rahuarmastaja. Tema peateeneks oli, et Läänemeri puhastati röövijaist vitaalivendadest, kuna ta tagasi võitis nende poolt vallutatud Ojamaa. Igatahes õnnestusid ta teised politilised ettevõtted, nagu hiljemini selgus, ordule vähem. Nii oli ordu seisukohalt kahtlemata väärsamm Ojamaa tagasiand Kalmari unioonis liitunud kolmele põhjamaa riigile, sest ordu kaotas seeläbi tähtsa kaubanduspolitilise tugipunkti Läänemerel. Teisest küljest oli Neumarki omandamine Saksa ordule samuti raske politiline eksimus, sest et seeläbi Leeduga liitunud Poola merest eraldati ja oma võimupiiride laiendamises end tõkestatud tundis, samuti nagu merest eraldamise läbi Meemeli juures. Nii sai J.-i politika tõeliseks põhjuseks hilisemale raskele konfliktile ordu ja Poola vahel ja Tannenbergi kaotusele a. 1410. J.-i tähtsus Eesti ajaloos seisab esijoones ta a. 1397 Harju-Viru rüütelkonnale antud n. n. »Jungingeni armus«, millega tagati aadlile lääniõiguste pärandatavus ka naissoost järeltulijate kaudu, nii et läänimehed nüüdsest peale palju iseseisvamaks said ordumeistrist. Selle »armu« andmine moodustab ühe tähtsama aluse balti rüütelkondade pärastisele kiirele arengule, sest »arm« sai kõigi Vana-Liivi rüütelkondade ihaldatud ning varssi ka saavutatud eesmärgiks ja seekaudu mõjustas aadli tugevnemise maahärrade suhtes. Selle »armu« andmise põhjuseks oli ilmselt J.-i püüd köita orduga Harju-Viru rüütelkonda, et takistada viimase võimalikku koostööd Tartu piisk. Dietrich Damerow'i (vt.), selle vasalkonna ja nende liitlaste vitaalivendade ning Leeduga ordu vastu Liivimaal.

J. Voigt, Die Erwerbung der Neumark und Brandenburg (1863); Arbusow, Grundriss IV, 105 jj.; A. v. Gernet, Forsch. zur Gesch. d. Balt. Adels I (1893), 78 jj. *P. J.*

JURKATAM (Tamm), Johan, sünd. 26. XI 1858 Saaremaal Maasi v. Pahila külas vabadiku pojana, omandas hariduse Kuresaare vallakooli-õpetajate ettevalmistamiskoolis ja Baltimaade õpetajateseminaris Riias, mille lõpetas 1877. a., teotses õpetajana Saaremaal mitmes koolis, 1879—82 Tallinnas poeglaste-algkoolis, oli järgm. a. jooksul senaator Manasseini (vt.) juures tõlgiks ja siirdus 1885. a. Tartu, kus oli õpetajaks Jüri klk.-koolis ja õppis ülikoolis vabakuulajana keeleteadust. 1891. a. lõpul loobus J. tervislikel põhjusil koolitööst ja teotses 8 a. muil aladel, jätkates õppimist ja tehes kaastööd ajakirjandusele. 1899—1918 oli J. eesti keele õpetajaks Tartu õpetajateseminaris, 1918—26 III algkooli õpetajaks ja lahkus 1926. a. teenistusest. Tartus elades teotses J. ka kohalikes seltsides, töötas 1895—96 »Põllumehe« toimetuses ja kirjutas käsiraamatu »Talurahva advokaat« (1896). Peale selle on J.-i sulest ilmunud: »Самоучитель русскаго языка« (1888) ja »Vene-Eesti sõnaraamat« (Tartus, 1903, 1040 lk., II tr. 1913), mis on

kõige põhjalikum ja ustavam senistest teostest sel alal.

Isikl. ja mujalt saadud andmed; Õitsituled IV (1926). *T.*

JÄNNES, vt. *suppl.* **GENETZ.**

JÄRV, Jaak, ajakirjanik, seltskonnategelane ja kirjanik, sünd. 5. IV 1852 Viljandimaal Vana-Suislepa v. sulase pojana. J.-e olles 5-aastane suri isa, ja ema asus vähemate lastega vanema poja juurde, kes Tartumaal Rõhukülas oli küla-koolmeistriks. Siin möödus J.-e noorpõlv; venna abil õppis J. niipalju, et ta valla-kooliõpetaja eksami õiendas, oli siis Vastse-Nõos mõne a. külakoolmeistriks, kavatsedes jätkata õppimist Valga õpetajateseminaris, milline plaan tal aga äpardus. Uue tegevusala otsimisel sai ta C. R. Jakobsonilt kutse ametisse tulla »Sakala« toimetusse. Peagi omandas J. siin Jakobsoni juhatusel sedavõrt ajakirjanduslikku oskust, et ta suvel 1881 usaldas iseseisvalt toimetajaks hakata, milleks ta omandas ostu teel Tartus A. Ainti (vt.) toimetusel ilmuva »Tartu Eesti Seitungi« ja andis seni kiratsenud ajalehele uue kuju. Et siiski Tartus oli raske võistelda kahe teise mõjuka lehega (Eesti Postimees ja Olevik), viis J. lehe Tallinna, muutes sealjuures lehe nime »Virulaseks», mis nimelisena 29. V 1882 peale leht Tallinnas ilmus. »Virulane« tõusis siin peagi tähtsamate eesti ajalehtede hulka ja kogus endale Eestis ennenägemata lugejatearvu (ilmumise lõpul oli lehel üle 5000 tellija). Toimetamistöö kõrval avaldas J. a. 1885 oma esimese suurema raamatu »Vallimäe neitsi«. Salakaebuste tagajärjel — nende algatajaks oli arvat. »Virulasega« võistleva »Valguse« toimetaja J. Kõrv (vt.) — saatis tolleaegne Eestimaa kuberner vürst Šahovskoi J.-e 2 a.-ks kodumaalt välja; selle tõttu oli »Virulane« sunnitud seisma jääma (viimane nr. ilmus 31. X 1888). Maapagulasena elutses J. Moskvas, kust tegi rohkesti kaastööd Eesti lehtedele, eriti »Postimehele«, mida jätkas ka kodumaale tagasi pöördudes, ehkki ta siin oma elukutseks võttis kilusoolamis- ja -suurmüügi äri. — Eriraamatuina ilmusid J.-elt sel ajajärgul jutustused »Ristitütar« (1891), »Karolus« (1892, II tr. 1923), õpetlikku laadi kirjatööd »Mehised mehed« (1889) ja »Ilm ja elu« 4-s andes (1890—91); kõlblusküsimusi käsitles J. kirjatöis »Joomise katk ja võitlemine tema vastu« (1890), »Sõnumed hukatuse ja õnnistuse teelt« (1891) ja »Meie seltside lõbuasjust« (1895). — Kui 1905. a. murrangu-aja mõjul J.-ele uuesti avanesid võimalused ajakirjanduse alal teotsemiseks, pani ta jaan. 1906 jällegi »Virulase« käima, seekord juba päevalehena, mis küll peagi suleti, kuid mitme teise nime all — »Täht«, »Säde«, »Uus Virulane«, viimati »Õigus« — oma ilmumist jätkas. Kolme esimese nime all sai leht ilmuda ainult lühikest aega, kuna »Õiguse« iga oli pikem. Sõjaseaduse kaotamise järel 1907. a. võttis leht endale jälle »Virulase« nime; »Õigus« jäi sama lehe teiseks väljaandeks. Äriliselt ei käinud lehe käsi hästi ning J. jättis hiljemini toimetustöö oma poja Hans J.-e hooleks, kes aga lehe väljaandmise õigused pea (1909) üle andis M. Antjele. J. asus uuesti Moskvasse oma kiluäri pidama, kuid töötas sealjuures ka kirjanduse alal edasi, kirjutades ajalehtedes, eriti »Virulases« ja selle järeltulijas »Tallinna Teatajas«, ja avaldas raamatud »Kas elu või surm?« (1910) ja »Naisterahvas süüpingis meeste ees« (1912). Sõja-aja raskustes lõppes J.-e kirjanduslik tegevus. Moskvas valitseva suure kitsikuse mõjul asus J. sealt 1919. a. alul vanema poja juurde Samaara kub. eesti asundusse, kus elutses järgm. a. kevadeni, põdedes talvel rasket kõhutüüfust. Sellest paranedes läks J. 1920. a. kevadel jäälagunemise eel teele oma abikaasa poole, kes sel ajal viibis Ufa kub. »Linda« asunduses. Viimast korda olevat J.-e nähtud suurel nädalal tuttava eestlase juures, kust ta üle Djoma jõe oma teekonda jätkanud; sest ajast jäi ta kadunuks. Hiljemini leiti J.-e laip jõe kaldalt ja maeti »Linda« asundusse. — Käsikirjaliselt on J.-elt säilinud dramaatiline teos »Adam Luik« (»Valguse võit«), ilmasõja-aegne jutustus »Nõdrameelne«, vähem töö »Viis miniatüüri« ning mitmed korraldamatud katkendid.

J. oli tüüpiline ärkamisaja tegelane, mil olude sunnil »rahvatöös« tuli avaldada väga mitmekülgset tegevust. J. algas oma tööd õpetajana, ühtlasi kirjanduse alal luuletamisega tegemist tehes; a. 1873 ilmus temalt luuletustevihk »Lillekimbukene«, mis sisaldas 29 lüürilist laulu. Katsudes tagajärjetult õnne ka heliloojana asus J. küpsemas eas jutukirjanduse alale ning omandas siin peagi tähelepanu ja lugupidamise, eriti selle tõttu, et ta oma juttude ained valis Eesti ajaloost. Oma jutustustele suutis J. küll sisse põimida sel ajal kaasakiskuvat põnevust, luues ülikeerulist välist sündmustikku, mille juures aga tegelaste iseloomustus, psühholoogiline külg ning miljöökirjeldus jäi kehvaks ning kahvatuks. Väärtuslikuim J.-e 3-st ajaloolisest jutustusest on »Karolus«, mis äratas huvi Soomeski. Rahvusliku iseteadvuse arendamisel oli neil jutustusil tol ajal siiski suur mõju. — Vanemas eas asus J. eluraskuste mõjul teiselaadilise kirjanduse soetamisele, püüdes anda kõlblist eluõpetust, edendada karskust, tutvustada hiljemini eesti lugejakonda vegetarianismi ja isegi spiritismiga, toetada naisliikumist jne. — Tähtsaim osa J.-e elutööst langeb

siiski ajakirjanduse alale, kus ta, hoolimata oma vähesest ettevalmistusest ja kindlakujulise ilmavaate puudusest, suutis tõusta eesti tähtsamate ajakirjanikkude hulka. Selleks olid küll ka mõned soodsad asjaolud teed avardanud: rahvusliku ajakirjanduse, mille pesapaik oli seni olnud Tartus, istutas J. ka Tallinna, kus see seni oli puudunud, sest a. 1875 siin asutatud »Ristirahva Pühapäeva Leht« oli peamiselt usuliste huvide, a. 1879 rajatud »Tallinna Sõber« saksluse teenistuses. Nii rahuldas J.-e leht Põhja-Eestis lugejakonna tarbeid; kuna see pealegi eesti ajakirjanduse rahvuslikule põhihelile juurde lisas uue tooni — ühiskondlikkude küsimuste käsitlemise, töörahva huvide eest hoolitsemise, — leidis ta ka sel ajal Tallinnas jõudsalt kasvavas eesti tööliskonnas suurt poolehoidu. Oma ajakirjanduslikus tegevuses sammus J. oma õpetaja C. R. Jakobsoni radadel, eriti agaralt kultiveerides Jakobsoni alustatud võitlust saksluse ülevõimu vastu, sattudes selles isegi äärmustesse ja kaudselt seega toetades venestamisvoolu, mis asjaolu ei takistanud J.-e siiski tema rahvuslikkude ja sotsiaalsete vaadete pärast venestajate kahtluse alla sattumast. Oma pärastises ajakirjanduslikus tegevuses 1906—08 ei suutnud vananev J. enam ajanõuetele kohaneda. — J.-e kõrval teotsesid vähesel määral ka ta noorem vend Andres (enne »Virulases«, siis »Postimehes«) ning »Virulase« teisel ajajärgul ta vanem poeg Hans (õppis Moskvas mäeinstituudis, oli ametis mitmel pool Venemaal, opteerus a. 1922 Eestisse, kus oli ametis Ellamaa turbatööstuses ja hiljemini Tallinna linna teenistuses; suri 20. V 1926).

Vrdl.: Kampmann, Peaj. II II, 193—203.

H. P.

JÄRVE-JAAN, »prohvet«, sünd. Pärnumaal, Mihkli klk. Koonga v. Järveküla Annuse talus, arvat. 16. XI 768. Ta koduküla — Järveküla — järele hakati teda Järveküla-Jaaniks hüüdma, milline nimi hiljemini »Järve-Jaaniks« lühendati, kuna päris sugunimi temal veel puudus. J.-J.-i peeti eluajal puuduliku mõistusega isikuks, kuid hiljemini muutus ta tulevaste juhtumuste ettekuulutuste pärast Pärnu- ja Läänemaa elanikkudele »prohvetiks«. Vaimuhaigus tuli Järve-Jaanis ilmsiks umbes tema 30. eluaastal. Umbes 3 a. ennustas ta tulevaid juhtumusi, viibides Mihklis ja naaberkihelkondades Kirblas, Lihulas, Karusel ja Hanilas. Siis näib ta vaimuhaigusel pööre tulnud olevat, vähemalt lakkas ta ette kuulutamast, ilma et ometi täiesti normaalseks oleks saanud. Umbes 1820. a. paigu tõukas keegi ta Virtsus tuuleveskist alla, mil puhul ta surma leidis. J.-J.-i ettekuulutused on politilised ja tulunduslikud. Ta ennustas rahva arvates Türgi, Jaapani ja maailma-sõja. Viimase sõja ajal võtsid mitmed ta ettekuulutusi uskujad neid põgenemisel arvesse. Ka Vene riigi vähenemist arvab rahvas J.-J.-i olevat teadnud, niisama raudteede ehitamist, aurulaevade liikumist, telegraafi, telefoni, mõisnikkude võimu hävimist, ihunuhtluse kadumist, rahaväärtuse langemist, kirikute, sildade, teede ehitamist jne. Suurem osa ennustusi on rahva arvates juba täide läinud, osa ootab tulevikus veel teostumist. Palju ettekuulutusi ei põlvne igatahes J.-J.-ilt, vaid rahvas on need alles uuemal ajal talle suhu pannud.

M. J. Eisen, Eesti prohvet Järve-Jaan (II tr. 1920); Lääne- ja Pärnumaalt rahvasuust saadud andmed.

M. J. E.

JÖRIST (Joerist), Johan, Eesti soost ohvitser, sünd. Lokso külas Saksi mõisa all (Kadrina klk.) a. 1689; tema vanemad olid eestlased-pärisorjad. 1707. a.-st peale on J. teenistuses Rootsi sõjaväes ja esineb juba 1709. a. kornetina Meijerfeldi dragunite rügemendis, langeb samal a. Perevoločna juures venelaste kätte vangi, kust jõuab tagasi kodumaale 15. VI 1723; lahkub 27. VI s. a. teenistusest, saades leitnandi aukraadi veel a. 1728. Peale J.-i tagasijõudmist kodumaale kinnitas Saksi mõisa pärisomanik kapteni-proua Schreiterfeld tema kuraatoriks ja vabastas J.-i vennad pärisorjusest J.-i teenete eest tema maja kasuks. Kadrina kirikuraamatu teatel suri J. Saksi mõisas; surma-a. kohta puuduvad teated. J.-i sugukond on hiljemini tõstetud aadliseisusse (vt. Thomas J.).

(W. Hoyningen-Huene), Auszüge a. d. Kirchenbüchern d. Estländ. Konsistorialbezirks bis z. J. 1900, I (1913—15), lk. 107, nr. 5047; A. Lewenhaupt, Karl XII:s officerare I (1920).

O. L.

JÖRIST (Joerist), Thomas, eelmise sugulane, võib-olla vend, ohvitser, sünd. arvat. Saksi mõisa all Kadrina klk. a. 1677 vist samuti, nagu Johan J. (vt.), pärisorjest vanemate pojana. Millal J. isiklikult vabaks saanud, on teadmata, sest Johan J.-i vendade vabakslaskmine Saksi mõisa omaniku poolt ei võinud J.-i enam puudutada: ta oli sel ajal juba ammu ohvitser. Nov. 1700 astus J. vabatahtlikuna Rootsi väkke, sai Narva lahingus haavata, oli hiljemini (juunis 1701) sekund-kortermeister Smålandi ratsaväe rügemendis, vangistati Klissovi juures juulis 1702, vabanes sama a. augustis, esineb dets. 1703 kornetina Meijerfeldi dragunite rügemendis, saab leitnandiks samas väeosas a. 1704 ja kapteniks veebr. 1706. Vangi langenud Perevoločna juures a. 1709, saabus J. tagasi kodumaale sept. 1722 ja

lahkus nov. s. a. teenistusest, saades veel a. 1723 ülenduse ooberstleitnandiks. J. on osa võtnud peale mainitud Narva ja Klissovi veel Poseni ja Vepriku lahinguist. — J. oli abielus Ebba Johanna v. Brümmeriga. 1732. a. on veel Kadrina klk.-s (kirikuraamatute järgi) J.-il surnud 2 poega. 1732.—34. aa. vahel on ta siirdunud siit Türi kihelkonda, vist otsekohe Piometsa mõisa, sest 12. I 1734 sünnib talle poeg Johann Heinrich, kes registreeritud juba Türi klk. kirikuraamatus. See poeg nagu ka terve sugu kannab juba sest a.-st peale von'i tiitlit. Eestimaa aadli matriklisse pole sugukonda aga nähtavasti kunagi sisse kantud. Thomas J. suri a. 1750. — Peale nimetatute on J.-il veel teisi lapsi, poegi ja tütreid, olnud, kellest Gotthard Wilhelm (sünd. a. 1742) koos Johann Heinrichiga oli Piometsa omanik. 13 II 1787 tunnistavad Eestimaa kuberm. rüütelkonna marssall J. Brevern koos mitme teise kreisisaadikuga, et J.-i perekond aadli suguraamatute koostamisel on oma aadli soosse kuuluvuse tõendused vastavale komisjonile esitanud ja kantakse seega sisse aadli suguraamatu II ossa. Gotthard Wilhelm v. J. on teeninud Vene sõjaväes sekund-majori aukraadini; tema laitmatu teenistuse üle on antud vastav tunnistus Peterburis (31. III 1789). Veel 20. VIII 1795 on teade Paidest, et Gotthard Wilhelm v. J. koos oma vennaga Türi klk.-s omab Piometsa mõisat ja ühte talu, kus kaugelt üle 100 mees- ja naissoost pärishinge. Hilisemast ajast ei leidu seniste andmete järgi enam teateid J.-i perekonnast.

(W. Hoyningen-Huene), Auszüge a. d. Kirchenbüchern d. Estländ. Konsistorialbezirks bis z. J. 1900, I (1913—15), lk. 107, nr. nr. 5044—46 ja 5048—54; Tartu Keskarhiiv, end. Eestimaa Rüütelkonna Arhiiv, C V, 106 (*Diversa sub J*); A. Lewenhaupt, Karl XII:s officerare I (1920). *O. L*

JÜRGEN, MEISSENI- —, usuline meeliskleja, ilmus 1557. a. talvel Liivimaale, nagu kroonik Balth. Russow jutustab; liikus paljajalu ja poolpaljas mööda Liivi linnu ja külasid, manitsedes meeleparandamisele. Arvat. on talupojad ta viimati tapnud.

Russow II, 39-a. (ka *Scr. rer. Liv.* II, 51); Lipp, Kir. ja har. l. I, 130j. *R. K*

JÜRGENS, Johannes Leopold, õpetaja, ajakirjanik ja omavalitsuse-tegelane, sünd. Tallinnas 22. IX 1870 käsitöölise pojana, õppis Tartus õigusteadust 1894—98, omandas koduõpetaja, hiljemini saksa keele ülemkooliõpetaja kutse (1902) Petrogradi ülikoolis ning kadetikorpuse õpetaja kutse (1903); oli tegev kooli alal õpetajana 1895 kuni 1902 H. Treffneri eragümnaasiumis Tartus ja 1902—07 Suvorovi nimelises kadetikorpuses Varssavis; toimis 1907—09 Tallinna I ringkonna rahvakoolide inspektorina, töötas siis kohalikus omavalitsuses, olles Tallinna linnanõunik 1909—15, pöördus tagasi kooli alale ning oli 1915—24 õpetajaks Tallinna keskkoolides ja 1918—19 Vene eragümnaasiumi direktor Tallinnas. 1924. a. valiti J. jälle Tallinna linnanõunikuks ja linnapea abiks ja 1927. a. uuesti linnanõunikuks.

Seltskondlikust elust võttis J. üliõpilasena Tartus elavalt osa, olles ligidas kokkupuutumises radikaalselt mõtlevate ning marksismile kalduvate eesti ja vene üliõpilastega ning tegelastega. Kui Tartus 1899. a. asutati Eesti rattasõitjate selts »Taara«, mis oli peaasjalikult radikaalsemate vaadetega haritlaste koonduskohaks, oli J. selle tegevamaid liikmeid ning esimene esimees 1899—1902.— Tallinnas asudes liitus J. majaomanikkudega ning valiti 1924. a. Tallinna Majaomanikkude Seltsi abi-esimeheks; samuti valiti ta Eesti Majaomanikkude Seltside Liidu esimeheks. Peale selle töötab J. Tallinna Noortemeeste Kristlikus Ühingus, olles selle abi-esimees 1923. a. ning esimees 1925. a. saadik. — J.-i kirjanduslik tegevus avaldus kõige pealt koguteose »Lõbu ja Teadus« väljaandmises ühes dr. R. Aavakiviga (vt.). See teos, millest ilmus kaks annet (1899, 1906), sisaldab rea artikleid, eriti loodusteaduse ja ühiskonnateaduse alalt. 1899—1902 toimetas J. ja andis välja perekondlikku kuukirja »Rahva Lõbuleht«. Mõlemas väljaandes esitatakse, niipalju kui tookordsed tsensuuriolud seda võimaldavad, radikaalset mõtteviisi. — Hiljemini pöördus J.-i tähelepanu eriti koolikirjandusele ning 1907. a. alates ilmus tema sulest rida maadeteaduse ja ajaloo õpperaamatuid alg- ja keskkoolidele, mis mitme puuduse all kannatavad.

Isikl. saadud andmed; Üliõpilasleht 1926, nr. 11. *T.*

JÜRGENS, Mihkel, Eesti vanema põlve kirjanik ja bibliograaf, sünd. Pärnus 10. X 1820 töölise pojana, omandas kodusel teel veidi algharidust, harrastas raamatuid, õppis raamatuköitjaks, hakkas 1856. a. paigu kõiki eestikeelseid saadavaid, eriti vanemaid raamatuid ja nende kohta andmeid koguma. Kogumisele õhutas J.-it ka J. W. Jannsen, kellega ta lauluharjutustel lähemalt tutvus. J. hankis endale Õp. E. S.-i oma kõrval suurema omaaegse eestikeelse raamatukogu, mille nimestiku ta avaldas (»M. Jürgensi Ramatute nimme-kirri ehk Katalog« Pärnus, 1857, 38 lk., II täiend. tr. 1864). Nimestiku I tr. sisaldab 318, II umbes 600 raamatu- ja 170 kalendrinimetust; II tr. lisas on loendatud J.-il puuduvad vanemad raa-

matud, arvult 127. 1860. a.-st peale kuni surmani avaldas J. igal a.-l ajakirjanduses eelmisel a.-l ilmunud raamatute nimestiku. Peale selle on J.-i sulest ilmunud: »Eesti laulo söbber« (Tallinnas, 1860, II tr. 1864, IV tr. Riias, 1874) ja »Laulo söbra õhtukönned ehk Eesti juttomees« (Tall., 1864). — J. suri 3. I 1874 Pärnus. Tema raamatukogu omandas ostuteel Fr. Brandt (vt.), kes raamatud üksikult edasi müüs ja nii selle kogu hävitas.

Kampmann, E. van. ilukirj., 103—07; E. Kirj. 1926, lk. 395—403 (M. J. Eisen). *M. J. E.*

JÜRGENSON, Dietrich Heinrich, pedagoog ja kirjandusloolane, sünd. 15. VII 1804 mõldri pojana (Orajõe mõisas Pärnumaal?) õppis 1823—26 Tartu ülikoolis usuteadust, asus a. 1827 Tartu õpetajateseminari inspektori kohale, valiti sügisel 1837 Tartu ülikooli eesti keele lektoriks; mõlemaid ameteid pidas J. kuni oma surmani 10. VIII 1841. — Eestlasena tundis J. suurt huvi eriti eesti keele ja kirjanduse vastu. Olles heaks sõbraks ja nõuandjaks F. R. Fählmannile ja F. R. Kreutzwaldile toetas ta viimast juba keskkooli-õpilasena Tallinnas. Eesti keele lektorina teotses J. eesti keele ja kirjandusloo uurimise alal. Õp. E. S.-i asutamisel ja esimesil tegevusaastail oli ta Fählmann ja prof. Huecki kõrval seltsi tähtsamaid tegelasi. Ta pidas seal ettekandeid eesti murrete tekkimisest (1839), eesti noomenite käänamisest (1840) ja eesti kirjandusloost (1841), algatas eestikeelse sõnaraamatu väljaandmise mõtte ja võttis osa selle toimetamisest a. 1841. — J.-i sulest on ilmunud: 1) eesti keele algupära ja Tartu ning Tallinna murde tekkimist käsitlev artikkel »Ueber die Entstehung d. beiden Hauptdialecte der Esthnischen Sprache« (Verh. GEG I, 1); 2) esimene ülevaade eesti kirjanduseajaloost »Kurze Geschichte d. ehstn. Literatur« (Verh. GEG I, 2 ja 3).

Левицкій II, 631; *Alb. acad.* *K. M.*

JÜRGENSTEIN, Anton, ajakirjanik, arvustaja ja politil. tegelane, sünd. 1. XI 1861 Vana-Vändras talu-peremehe pojana, õppis Vändra ja Kodavere klk.-koolis, viimases oma venna Juhani (kirjanikunimega J. Lill [vt.]) juures, ning 1878–82 Valga klk.-kooliõpetajate ja organistide seminaris tuttava koolimehe J. Zimse (vt.) juhatusel, lõpetades õppimise I järgu diplomiga; oli selle järel 1882—83 abi-kooliõpetaja Kärus, 1883—85 koduõpetaja Orajõel, täites ka vallakirjutaja kohuseid, ning 1885—1905 Vändra klk.-kooli õpetaja ja juhataja; lahkus 1906. a. alul koolitööst ning asus Tartusse »Postimehe« ja »Elu« toimetusse, kus on töötanud väikeste vaheaegadega tänini (1927), olles viimasel ajal »Postimehe« vastutav toimetaja. — J.-i isikus on tegemist tegelasega, kes noorpõlvest alates kõrge vanaduseni on väsimatult kaasa töötanud eesti rahvaelu mõnesugustel aladel. Juba õpetajana teotsedes eemal suurest ilmast võitis J. laialise tutvuse ning lugupidamise nii oma otsese kutsetöö kui kirjandusliku ning seltskondliku tegevuse läbi; J. ajakirjanik olles laienes tema tööpõld tunduvalt ning avanesid suuremad võimalused tema mitmekesistele võimetele. Kirjanduse alal hakkas J. teotsema juba koolipoisi-põlves, tõlkides saksa keelest jutte ning tehes mitmesugust kaastööd ajalehtedele; selle tegevuse viljana ilmusid m. s. eriraamatuna Fr. Hoffmanni »Walter ja Hugo« (1880) ja Zschokke »Islandi kirjad« (1887?), samuti ilmus trükist kogu moodsaid muinasjutte pealkirja all »Vändra jutumees I« (1883). Varssi avaldas J. oma parema luuletöö — näidendi »Juta« (1884), mille aluseks on rahvamüüt Endlist ja Jutast. Kuigi »Juta« luuletööna ning näidendina on leidnud terava arvustuse, eriti ka üksikute tegelaste iseloomude kujutamise suhtes, kuulus ta ometi oma aja paremate näidendite hulka ning püsis kauemat aega lihtsamate näitelavade repertuaaris. Teine J.-i suurem ilukirjanduslik töö on Goethe »Fausti« I osa tõlge (1920), mis, olles mainitud klassilise suurteose esimene täielik eestikeelne väljaanne, on leidnud väärilise hindamise ning annab tunnistust J.-i silmapaistvast tutvusest Goethe mõtteilmaga ning eesti keele valdamisest niihästi keele rikkuse kui täpsuse suhtes. Suuremate tööde kõrval on J. avaldanud rea võrdlemisi õnnestunud laulukesi. J.-i tugevam külg ilukirjanduse alal ei väljendu aga mitte loomises, vaid arvustamises. Juba noorpõlvest peale avaldas J. ajalehtedes uuemate kirjanduslikkude nähtuste arvustusi ning hinnanguid; arvustajana ei esine J. mitte ainult vahemehena kirjaniku ja lugeja vahel, vaid hindab kirjanduslikke tooteid põhjalikust tutvusest saksa klassilise kirjandusega omandatud kindla mõõdupuuga ning sõelub neid mõnikord kaunis terava sarkasmiga. Kuigi arvustused viimase asjaolu tõttu on vahel leidnud järsku vastolu, on J. just nende kaudu tunduvalt kaasa aidanud eesti ilukirjanduse kujunemisele ning lugejapubliku maitse arenemisele. Üksikute tööde arvustuste kõrval on J. avaldanud pikemaid iseloomustavaid ülevaateid kaasaegse kirjanduse kohta, samuti rea artikleid eesti kirjanduse- ning kultuuriloost, eriti kuukirjas «Eesti Kirjandus«, koguteoses »Eesti Kultuura« j. t.

J.-i seltskondlik tegevus on avaldunud järjekindlas osavõtus juhtival kohal mitmesuguste eesti seltside tööst. Nii on J. Vändras ela-

des töötanud asutajana ja juhatusliikmena kohalikes põllumeeste-, karskus- ja teistes seltsides. Eriti laialine ning intensiivne on J.-i kaastöö Tartu seltsides; siin on ta »Karskuse Sõbra« esimees 6 a., Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi abi-esimees ja kuratooriumi liige ning ajuti esimees, Puškini gümnaasiumi vanematekogu abi-esimees, »Vanemuise« teatritoimkonna liige paljude aa. kestel (1908—20), »Vanemuise« esimees 1914—20, Eesti Kirjanduse Seltsi eestseisuse liige algusest peale: kirjatoimetaja 1907—14, abi-esimees 1914—22, esimees 1924. a. alates; peale selle on J. toiminud Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi eestseisuse liikmena, Kommertskooli kuratooriumi liikmena, I Laenu- ja Hoiuühisuse nõukogu liikmena ning esimehena, Tartu Eesti Majanduse-Ühisuse juhatuse liikmena ning pärast dr. A. Eisenschmidti (vt.) surma esimehena jne.

Suurest politikast seisab J. maal elades tegelikult eemal, jälgib aga juba noormehena teravasti eesti avalikku elu ning avaldab oma seisukohta 80-date aa. alul möllavate ägedamate võitluste puhul lendkirjas »Erapooletumad mõtted« (1882), püüdes võitlushimulistesse mõjuda kainestavalt ning lepitavalt. »Postimehe« toimetuse liikmena on J., valitsedes kerge sule üle ning omades tähelepandavat võimet väljendada oma mõtteid ruttu, selgesti ning kujukalt, lugematuid kordi juhtkirjades ning teisal sõna võtnud Eesti sise- ja välispolitika ning kultuurielu küsimustes, iseloomustades seisukorda tabavalt ning tihti õnnelikult tähistades sündmuste, eriti ka välispolitiliste, arenemisjooni. Ajakirjanik olles tuli J.-il teotseda ka otsekohe tegeliku politika väljal: 1907. a. valiti ta Vene II riigivolikogu (duuma) liikmeks Liivimaalt ning iseseisvas Eestis oli J. I ja II Riigikogu liige Eesti rahvaerakonna nimekirja järele. J.-i ajakirjaniku-tegevus on ulatunud väljapoole eesti keele ning kodumaa piiregi: noormehena tegi ta kaastööd Harry Jannseni (vt.) saksakeelsele päevalehele »Die Heimath« ning avaldas hiljemini rea juhtkirju kodumaa politiliste olude ning rahvuslikkude vahekordade üle Riia vabameelses saksa lehes »Rigasche Neueste Nachrichten«; samuti on J.-i sulest ilmunud artikleid Eesti kirjanduse ning riiklikkude olude üle Saksa, Rootsi, Soome perioodilistes väljaannetes ning koguteostes (Aus fremden Zungen, Nordisk Familjebok, Tietosanakirja j. t.). Viimaks on J. avaldanud Eesti kultuuriloo alalt pikemaid kirjutisi osalt koguteostes, osalt iseraamatuina. Mainitavad on: 1) »Postimehe ajalugu« (»Postimees 1857—1907, 50-aastase kestuse mälestuseks«, Tartus 1909, lk. 1—138), kus ühenduses vanema eesti ajalehe käekäigu kirjeldusega esitatakse rohkesti andmeid Eesti kultuuri ning eriti avaliku arvamise ja politilise mõtteviisi kujunemise kohta; ehkki töö paiguti kannab liiga konspektiivset laadi ning muutub lihtsaks sündmuste registreerimiseks, paiguti kannatab juubeliteoses arusaadava ühekülgsuse all olude ning tegelaste hindamises, on ta ikkagi hinnatav Eesti iseteadliku elu tekkimist ja arenemist läbilõikes selgitava ülevaatena ning materjali koguna. 2) »Carl Robert Jakobsoni elu ja töö« (1925); selles kirjelduses, mis J.-i ajaloolistest töödest kõige ühtlasemalt läbi töötatud, antakse ehk küll populaarses vormis arhivaalse ja käsikirjalise materjali ning isiklikkude mälestuste ja kaasaeglastelt saadud andmete põhjal kujukas ülevaade ärkamisaja silmapaistvama rahvajuhi ja politikamehe elust ja tegevusest, vääriliselt täiendades senist materjali. Erilise tähelepanu ning heakskiitva hinnangu on leidnud 1926. a. ilmunud »Minu mälestused I«, kus ladusas, kujukas jutustuses autori isikliku elu sündmuste raamis esitatakse rikkalikku materjali ja andmeid meie lähema mineviku olude ja nähtuste valgustamiseks, eriti Eesti haridusning politikaelu sündmuste selgitamiseks ja nende arenemist edendavate või takistavate tegurite ja isikute iseloomustamiseks.

Nende ajalooliste tööde kõrval võiks veel mainida J.-i vähemaid brošüüre: »Huvitav peatükk Eesti minevikust« (1921), mis sisaldab andmeid J. G. Eisen von Schwarzenbergi (vt.) tegevuse kohta peaasjalikult Torma kirikuarhiivi põhjal, ja »Kultuurilist ja politilist Nipet-Näpet Eesti kaugemast ja lähemast minevikust« (1923).

Isikl. saadud andmed; Post. album; A. J., Minu mälestused I (1926); Kampmann, Peaj. II[II], 255 j. *T.*

JÜRGENSTEIN, J., vt. **LILL, J.**

JÜRISSON, vt. **MARTNA.**

JÜRMANN, Michael, ärkamisaja tegelane, sünd. 6. I 1853 Vana-Põltsamaal talurentniku pojana, õppis Tartu ülikoolis usuteadust 1872—76, pidas prooviaastat Paides, Karuses, Haapsalus, oli 1878—83 Nõo ning 1883—1923 Tarvastu koguduse õpetaja ja elab praegu (1927) emeritusena Tallinnas. Tarvastu kirikuõpetajana sai J. Viljandi praostkonna vaimulikuks koolide revidendiks, millena püüdis edendada kodulaste õpetamise asja venestamispäevil; 1899. a. valiti J. Viljandi praostkonna praostiks, missugust sündmust tol ajal hinnati rahvusliku võiduna; praostina oli J. ka Pärnu-Viljandi kreismaakooli-kohtu ning samuti ülemkirikueestseisjaameti liige. — Eesti rahvuslikest püüdeist hakkas J. juba üliõpilasena osa võtma, liitudes rahvuslikul alusel koondunud eesti üli-

õpilastega, oli 1875.—76. a. esimese, illegaalselt teotseva eesti üliõpilaste koondise esimees. Samal ajal töötas J. kaasa »Vanemuises« kõnepidajana ning kõneõhtute korraldajana. Eesti Kirjameeste Seltsi astus J. selle tegevuse algusel, pidas seltsi koosolekutel rea kõnesid, oli tegev vanavarakorjamise alal ning eestseisuse liikmena; lahkus tuttaval koosolekul 28. VIII 1881 ühes teiste J. Hurti mõtteosalistega eestseisusest ning seltsistki. Nõo kirikuõpetajana töötas J. kaasa Eesti Aleksandri kooli keskkomitees, olles selle abi-esimees kuni keskkomitee tegevuse lõpetamiseni; avaldas trükis aruande Al. kooli korjanduste seisukorra üle (»Kolmas aruanne tööst Eesti Aleksandri kooli kasuks«, 1881). — Tarvastus asudes jäi J. üldistest ettevõtetest kõrvale, olles tegev kohalikus kooli- ja hariduseseltsis asutajana ning esimehena ja põllumeeste seltsis. Tundes erilist huvi aiapidamise vastu asutas J. Tarvastu kirikumõisas suurema aedviljakasvanduse, kus aedherneste ning -ubade sortide proovimisega tagajärgi saavutas, mis kaugemalgi tähelepanu äratasid.

Enamlaste võimupäevil enne Saksa okupatsiooni vangistati J. ning süüdistati rahvavaenulises tegevuses, lasti aga varssi vabaks. Okupatsiooni ajal võttis J. praostina osa aprillis 1918 Riiga kokkukäsutatud »Maakogu« (Landesversammlung) koosolekust, kus hääletas Läänemere-maade Vene riigist lahutamise poolt, ei ühinenud aga mitte eesti vallavanematega, kes nõudsid rahvale enesele otsustamisõigust rahva tuleviku kohta saatuslikus küsimuses. Eesti iseseisvuse alul (1919. a.) vangistati J. uuesti, kusjuures talle pandi süüks rahvatahte-vastast teguviisi mainitud »Maakogus«, kuid mõne aja järel lõpetati süüdistus.

J.-i sulest on ilmunud E. K. Seltsi Aastaraamatus mitu artiklit; seltsides peetud kõned avaldas J. trükis pealkirja all »Kodukool« I—III (1876—80), andes sellega kaugemalegi lugejakonnale ladusalt kirjutatud üldharidusliku sisuga lugemisvara; üliõpilasena tõlkis J. »Vanemuise« näitelava tarvis näitemängu »Advokaat tohtri ametis« (1876). Peale nende on J. avaldanud mõned vähemad vaimuliku sisuga raamatud, jutlustekogu »Käsu jutlused« (Pärnus, 1901) ja kirjutanud ajalehis rea artikleid.

Hermann, E. kirj. ajal., lk. 477; H. Rosenthal, Kulturbestrebungen d. estn. Volkes (1912); J. Kõpp, Eesti Üliõpilaste Seltsi Ajalugu I (1925); isiklikult saadud andmed. *T.*

JÕGEVER, Jaan, filoloog, seltskonnategelane, kirjanik, sünd. 15. VI 1860 Saaremaal Maasi v. põllumehe pojana. Õppis klk.-koolis, 1873—77 Riia vaimulikus koolis ja 1877—82 Riia vaim. seminaris, mida ometi ei lõpetanud, vaid eksternina abituuriumi õiendas Tallinna Aleksandri gümnaasiumis a. 1883. Astus samal a. Tartu ülikooli, esiti õigus-, siis ajaloo-keeleteaduskonda, mille lõpetas kandidaadina 1887. Oli 1884—89 Treffneri gümn.-is vene keele õpetajaks ja 1889—92 rahvakoolide inspektoriks. Teenis 1892—1903 Tartus sisetsensorina, olles selles ametis erapooletu, kuid väljendades sel ajajärgul ka teatavat skeptilist, olgugi heatahtlikku indifferentsust eesti rahvuslikkude püüete vastu. 1903—20 töötas ta Treffneri gümn.-is eesti keele õpetajana ja 1909—18 (aluni) eesti keele lektorina Tartu ülikoolis, ühtlasi teenides ka Liivimaa Hüpoteegi Seltsis raamatupidajana. Lükkas 1918 tagasi Saksa okupatsioonivõimude ettepaneku jätkata oma tegevust Tartu ülikoolis. Töötas E. V. Tartu ülik. asutajate hulgas (suvest 1919) valitsuse poolt määratud ajutise dekaanina ning (sügisest 1919) eesti keele professorina, alul kohustetäitjana, hiljemini (suvest 1924) erakorralise ja lõpuks (sügisest 1924) korralisena. Suri 6. XI 1924 Tartus.

Nagu harilikult muudelgi iseseisvuse-eelseil tegelastel, on J.-i tööalad olnud väga erisugused. Neist tähtsam oli keeleteadus. Juba E. Kirjam. Seltsi viimaseis aastaraamatuis (1888—89) tutvustab J. eesti lugejakonda Rask'i, Ahlqvisti, Thomseni ja teiste õpetlaste meie sugukeeli käsitlevate uurimustega ning avaldab ka kaks iseseisvat kirjutist: »Esimese järgu kahesilbilistest tüvedest Eesti keeles« ja »Kõige vanem kiri Eesti keeles, mis meie ajani on järele jäänud«. 1904 ilmub J.-il »Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele« (171 lk.), mis sisaldab häälikute- ja vormiõpetuse. Selle grammatika erinevaks jooneks on püüd keele praeguse ehituse käsitlusel suuremal määral kasutada soomesugu keelte kaasaegse uurimuse tulemusi; deklinatsiooni ja konjugatsiooni esitusel jaotatakse sõnad liikidesse häälikuloolisest seisukohast. Viimased kaks osa on autor hiljemini arendanud eri teoseks »Käänamise ja pööramise tabelid Eesti kirjakeeles« (E. Kirj. 1913; ka eritrükk, 58 lk.). 1907 ilmub J.-il »Lühike Eesti keele õpetus koolidele« (82 lk.), 1918 »Eesti keele häälikute ajalugu« (224 lk.) ja 1919—20 »Eesti keele grammatika« I (Hääliku- ja vormiõpetus, umb. koolide 5. õppeaastale), II (Enam süvendatud vormiõpetus, umb. 7.—8. õppeaastale), III (Tuletuseõpetus ja lauseõpetus, koolide kõige kõrgemale astmele). Selle teose 2-s viimases osas leidub ülearu pikki keeleajaloolisi selgitusi ja liigseid võrdlusi lähemate ja kaugemategi sugukeeltega. Ajakirjas »E. Kirj.« avaldab J. hulga kirjutisi eesti kirjakeele ajaloo ja kaas-

aegse kirjakeele arendamise alalt (m. s. »Eesti õigekirjutuse ühendamise katsed«, 1908; »Eesti muinasajast«, 1910–11; »Eestlaste haridus-lised olud enne Kristust«, kokkuvõte Setälä uurimustest, 1911; »Läti Hendriku Eesti keel«, 1913; »Vanemad Eesti keele kirjutatud hallikad ja *Liber Census Daniae*«, 1913; »Õigekeelsus ja õigekiri«, 1913; »Materjalid Eesti kirjakeele ajaloo jaoks«, 1914; »Ainsuse osastav praeguses Eesti keeles«, 1914; »Dr. M. Veske kui keeleteadlane«, 1915; »Mis me tahame«, 1915, kus J. selgitab oma seisukohta kirjakeele arendamise suhtes; »Nõnda nimetatud 'lühikesed' ja 'pikad' paljuse osastavad«, 1915) ning uurimisreiside tulemusena ka ülevaateid Saaremaa idamurrete häälikulisest ehitusest (»Mõned murde iseäraldused Saaremaa Jaani klk. keelemurdes«, 1909, »Uurimisreisilt Saaremaale suvel 1920«, 1921). Peale nende on ilmunud J.-ilt ka rohkesti raamatute keelelisi arvustusi (peamiselt »E. Kirj.« 1913—15). Eesti keele ajaloo alal on J. oma teadmisi levitanud pikema aja jooksul (1909—24) ülikooli õppejõuna; kirjakeele ühtlustamise ning korraldamise sihis on ta väsimata teotsenud keelekongressidel, E. Kirj. S.-i keeletoimkonnas ning Õigekeelsuse-sõnaraamatu redaktsioonikomisjonis. Tema keeleliste (ja ka muude) harrastuste viljast on suur osa jäänud käsikirjadesse, peamiselt ainestikukogudena. — J.-i vaadetes eesti kirjakeele korraldamisele ja arendamisele on võimalik konstateerida väga tuntavaid mõjutusi dr. M. Veske, vähemal mõõdul aga ka dr. K. A. Hermanni poolt. Kirjakeele traditsiooni muutmispüüete suhtes avaldas ta õige suurt tagasihoidlikkust. Enda keelelt aga erines J. kaunis märgatavalt muudest kaasaegsetest, nimelt oma elu kahel viimsel aastakümnel. Tema puhteaduslikud tööd keelealal, millest tähtsam on »Eesti keele häälikute ajalugu«, on väga väheselt iseseisvad ja uut pakkuvad, nii et nende väärtus eesti keele uurimise edendamisel on võrdlemisi kasin. — Folkloori alalt, kus J. on tuntud nii materjali kogujana ja avaldajana kui ka uurijana, nimetatagu »Eesti Muinasaeg« I, 1887 (96 lk.), „Славянскій животный эпосъ въ сравненіи съ финскимъ", 1887 (kandidaaditöö Tartu ülik.-s, käsik.), »Eesti muinasjutud« (E. Kirj. 1908—09), seesama muudetult ja täiendatult ka eriraamatuna »Eesti muinasjutud. Vaimud« (1915, 119 lk.), kus on kirjanduses ilmunud eesti muinasjuttudest suur osa koolitarvituseks esitatud süstemaatselt, ühes allikate äratähendusega; J. Forseliuse teose »Eestlaste ebausu kombed, viisid ja harjumised« uus väljaanne ühes eestikeelse tõlke ja eessõnaga. — J.-i kirjandusloolise harrastuse viljana nimetatagu: »Joh. Kunder« (E. Kirj. 1906—07), »Saja aasta eest. Rosenplänteri 'Beiträge'« (E. Kirj. 1906), »F. R. Fählmann. Kirjatööde kogu I« (1915; 80 lk.) ja artikkel „Эстонская литература" Brockhaus ja Jefroni venekeels. entsüklopeedias. Samuti on J. avaldanud »E. Kirj.-es« vanemate eesti tegelaste ja kirjanikkude kirjavahetust ning ilmutanud rea ilukirjanduslikkude teoste arvustusi (1907—10). — Eesti varemat ajalugu püüab J. valgustada kirjutistes »Esivanemate jälgil« (Eesti Kultuura I, 1911, lk. 183—94) ja »Eesti rahva sündimine ja tema noor põlv« (E. Kult. II, 1913, lk. 202—28). — Ka ajakirjanduse põllul on J. tähtsalt tegev olnud, nimelt 1886—90 »Oma Maa« ja 1887—90 Eesti Kirjam. S.-i aastaraamatute toimetajana; 1906—07 annab J. isiklikul kulul välja ja toimetab »Eesti Kirjandust« ning on ka hiliemini selle toimetajaks kuni 1915 (*incl.*). — Energiliselt on J. töötanud ka seltskondlikul alal, Eesti Kirjam. Seltsis selle viimseil aastail, Eesti Kirjand. S.-i asutajate seas (1907) ja kuni surmani selle eestseisuse liikmena ning 1922—24 seltsi esimehena, lühemat aega (1924 suvel ja sügisel) ka teadusliku sekretärina. — J.-i ilukirjanduslikud teosed on »J. Jõgeveri laulud« (1898), jutustus »Ärkamisel« (1899) ja jutukesed »Õnneotsijad« (pseudon. J. Saar; 1902), millede kunstiline väärtus on väike. Tema tõlgetest nimetatagu Aischylose »Kinnineeditud Prometheus« (Tartus, 1908), Homeri »Ilias« (käsikirjas) ja Schilleri »Orleani neitsi« (1912). — Omades kr.-katol.-vaimulist ja suurel määral isegi venelist kasvatust ja olles ka temperamendilt kaine, tagasihoidlik, ühiskondlikes ja politilistes vaadetes erilisema julguseta, väheselt aktiivne ja õige alalhoidlik, laskis J. end XIX a. s. viimsel kümnel ja XX a. s. alul karmi venestuspolitika poolt tunduvalt heidutada, kaotades ajuti usugi oma rahva tulevikku, kuigi ta kogu aeg püsis veendunud, olgugi kahtleva ja jõuetu isamaalasena. Venemeelsusse kalduvate hulka ei kuulunud ta igatahes mitte, vaid oli isegi teravas vastolus selle suuna juhi A. Grenzsteiniga (vt.). Tsensori ametis püüdis ta olla korralik ametnik ja ustav riigikodanik, kuid teisalt ka võimalust mööda säästa ja kaitsta oma rahva vaimlist avaldamist Vene tolleaegse politika surve eest. Kogu ta avalikus tegevuses ja töis iseloomustavad J.-i suur tööjõud, omakasupüüdmatus ning laitmatu ausus.

Post. alb., lk. 170; E. Kirj. 1924, lk. 465—75, 542 (M. J. Eisen); A. Kruusberg, A. Grenzsteini võitlus J. Tõnissoniga (1921); Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine (1926). *A. S-te.*

K.

KAELAS, Aleksander, filosoof, sünd. 9. X 1880 kehva talurentniku pojana Pärnumaal Karksi v., lõpetas 1901 Riia vaimuliku seminari ja 1905 Moskva vaimuliku akadeemia, oli 1905—08 Kaluuga vaimuliku seminari õpetajaks, 1908—11 õppis Moskva ülikoolis, 1914 sai Moskva ülikooli eradotsendiks filosoofia alal. Mitu korda ettevõetud katsed kodumaal ametit saada ei annud tagajärgi. 1918—19 viibis K. Ufas ja võttis osa Eesti esindajana sinna kokkutulnud »Riiklikust Nõupidamisest«. 1919 sai K. Irkutski ülikooli filosoofia dotsendiks ja hiljemini sealsamas professoriks. Suvel 1919 valiti K. Tartu ülikooli professoriks, kuid suri 19. IV 1920 ettevalmistuste ajal kodumaale sõitmiseks Irkutskis. — Eesti elus omab K. tähtsust kui seltskonna, politika- ja kirikutegelane ja kui eesti soost ülikooli õppejõud. Moskvas korraldas K. Eesti Üliõpilaste Seltsi ja oli mitu aa. järgemööda tema esimees. Ufa »Nõupidamises« astus K. välja eesti ja teiste väikerahvaste iseseisvuse ja huvide kaitsjana ning avaldas vene lehes »Ufa Elu« rea pikemaid artikleid Eesti vahekorra üle tulevase Vene riigiga. 1916. a. valiti K., kes oli Eesti kreeka-õigeusu kiriku küsimuses selle iseseisvuse ja vaba omapärase arenemise mõtte pooldajaks, kodumaa kreeka-õigeusu koguduste poolt Moskva kokkutulnud ülevenemaalisesse kirikukogusse esindajaks. Kahekordse ettepaneku piiskopi-ametit vastu võtta — 1917 ja 1919 peale piisk. Platoni surma — lükkas K. tagasi. — Teadusmehena oli K. üks neist väheseist eestlasist, kes enne Tartu eesti ülikooli asutamist 1919. a. olid akadeemilises õppetegevuses kuni professoriastmeni jõudnud. Filosoofia alal olid K.-e huvid kõige enam juhitud uuemale filosoofiale ja eksperimentaal-psühholoogiale. K.-e suuremaist töist on trükis ilmunud: „Къ вопросу о генезисѣ эмоцій", koguteoses „Г. И. Челпанову отъ участниковъ его семинаріевъ... 1891—1916" (1916, lk. 372—401) ja „Къ вопросу о природѣ и выраженіи эмоцій (Анализъ трехмѣрной теоріи чувствованій Вундта)", ajakirjas „Психологич. Обозрѣніе" 1918, 1, 3—4 (lk. 491—557). Esimeses töös jõuab K. järeldusele, et »iga tundmuselamus tekib antud üksikute soovide ja tahtmuste ja ühtlustamiskihe vastastikusest mõjust ja meie loomuses selle läbi loodud psühhofüüsilisest tasakaalust«. Teise töö peatulemus on peale Wundti teooria arvustuse otsekohese sideme eitamine tundmuste ja organismis tekkivate muudatuste vahel ja tahtmuselemendi allakriipsutamine tundmuselamustes. Mõlemad tööd, iseäranis teine, on väärtuslikuks lisanduseks õpetusele tundmustest.

Post. 1920, nr. 96 (hommiku-väljaanne); Pvl. 1920, nr. 126; E. Kirj. 1921, nr. 2 (K. Ramul); Post. 1921, nr. 90. *K. R.*

KAHO, Richard Hugo, botaanik, sünd. 3. XI 1885 Pärnus, õppis aa. 1906—08 Riia polütehnikumis keemiat ja 1909—13 Kaasani ülikoolis Venemaal loodusteadusi, valides eriaineks taimefüsioloogia ja töötades sel alal prof. V. Lepjoškini juhatusel. Lõpetanud ülikooli 1913. a. I järgu diplomiga, kavatses K. järgnevail aa. välismail professorikutsele valmistuda, millisest kavatsusest ilmasõja puhkemise pärast pidi loobuma, teotses 1913—19 Moskvas keskkooli õpetajana ja 1919—20 botaanika assistendina Moskva ülikooli arstiteaduskonna äsja asutatud paralleeljaoskonnas (hiljemini Kõrgemas Arstiteaduse Koolis) ja saabus 1920. a. Eestisse. Sama a. sügisel komandeeriti K. Tartu ülikooli poolt Heidelbergi oma erialal täienduma, habiliteeris peale kodumaale tagasi jõudmist sügisel 1921 Tartu ülikooli õppejõuks (habilitatsioonitöö: »Neutraalsoolade mõjust ultramaksimum-temperatuuri peale *Tradescantia zebrina* juures«, ilm. *Acta et Comm. Univ. Dorp.* 1921, A II), pidas loenguid dotsendi kohustetäitjana taimefüsioloogiast, -anatoomiast ja teistest ainetest ja omandas kevadel 1923 Tartu ülikoolis *dr. phil. nat.* astme dissertatsiooni põhjal »Über die physiolog. Wirkung der Neutralsalze auf das Pflanzenplasma« (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* 1924, A V). Suvel 1923 kinnitati K. taimefüsioloogia dotsendiks, 1924. a. samale õppetoolile erakorraliseks ja 1925. a. lõpul korraliseks professoriks. — K. teeneks tuleb lugeda taimefüsioloogia laboratooriumi ja vastavate praktikumide organiseerimist Tartu ülikoolis; alates 1922. a.-st juhatab ta Botaanika Instituuti ja 1923. a.-st didaktilis-metoodilist seminari loodusloo alal; on Bot. Inst. väljaande toimetaja. Oma erialalt on K. avaldanud rea välismailgi tunnustamist leidnud töid, milledes käsitletakse taime protoplasma kolloiid-keemilist ehitust. Siia kuuluvad uurimused kõrge temperatuuri, neutraalsoolade, raskemetallsoolade j. t. ühendite mõjust plasma kolloiid ehitusele. Samuti leiavad K. töis käsitlust ainete vahetusprotsessid taimerakus, nagu soolade tungimine taimeplasmasse, soolade antagonistlik tegevus ja temperatuuri mõju permeabiliteedile ning soolade stimuleeriv mõju kasvule. K. tööd on ilmunud »Biochemische Zeitschrift'is« (1921, 1924, 1926, kokku 8 kirjutist), Tartu Ülikooli väljaandeis, ajakirjas »Loodus« (1923

—24) ja mujal. — K. redaktsioonis on ilmunud Ed. Strasburger'i j. t. Botaanika õpperaamatu eestikeelne tõlge (1925).

Isikl. ja mujalt saadud andmed. *T.*

KAIKKIWALTA (Kaukovalta), Petrus, Eesti misjonär, Läti Henriku kroonika teate järgi pärit Soomest (*de Vinlandia*). Tema nime kirjutatakse mitmel viisil (ka Kakuwalde, Kakewaldus, Kaikewalde), millistest kõige loomulikum on vahest Kaikkiwalta. Läti Henriku kroonika mainib teda esimest korda a. 1215, mil ta ühes ühe mõõgavendade ordu preestri Ottoga saadeti Sakalamaale; sel korral ristivad nad Sakalas kuni Paalani (s. o. Navesti jõeni) ja Ugandis kuni Emajõeni. A. 1222, kui Põhja-Eesti maa-aladel teotsesid juba taani misjonärid, saadeti K. jälle ristimistööle, seekord ühes Läti Henrikuga. Nad algasid tööd Tartumaal, läksid üle Emajõe ja saabusid lõpuks Virumaale, kus nende töö osutus õige suureks. Taani misjonäride eest tagasnevad mõlemad preestrid hiljemini Järvamaale. Veel a. 1226 levitab K. ristiusku piisk. Alberti saadetuna Soontaganas ja Läänemaal, kus jällegi tema ja ta kaaslase menu olevat suur olnud. Hilisemast ajast pole meil K.-st teateid säilinud. — Et K. soomlasena on olnud väga kohane isik misjonitöö tegemiseks eestlaste seas, on arusaadav; kuidas K. sellele tegevusele siia asunud ja kas ta töö mingil viisil on olnud mõeldud vastukaaluks taani misjonitööle või on ta koguni taanlaste poolt siia saadetud, on selgusetu.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII [1874]); E. Pabst, Heinrich's von Lettland Lifl. Chronik (1867); Finsk Biogr. Handbok I (1903). *A. R. C.*

KALJUVALD, vt. **TOMBACH.**

KALLAS, Aino Julia Maria, soome kirjanik, sünd. Viiburi klk. 2. VIII 1878 ukj. Isa, Julius Krohn (vt.) oli Helsingi ülikooli soome keele ja kirjanduse professor, ema, Maria Wilhelmina Lindroos — Helsingi soome tütarlaste-kooli esimene juhataja. Krohnide suguvõsa põlvneb Põhja-Saksamaalt Rügeni saarelt, kuid temasse on segunenud abielude kaudu mitme sugupõlve kestes kümne erirahvuse verd. See suguvõsa on annud soome kultuurielule terve rea väljapaistvaid tegelasi, nende hulgas ka just K.-e isa Julius Krohn. K.-e lapsepõlv möödus osalt Helsingis, osalt Kiiskilä mõisas Viiburi lahe rannal. Haritud inimümbrus ja idülline loodus jättis tulevasse kirjanikku kustumatuid mälestusi, nagu ta neist hiljemini ise on jutustanud autobiograafilises romaanis »Katinka Rabe«. Kui K. oli 10-aastane, hukkus ta isa äkki ühel purjekasõidul. See traagiline sündmus katkestas enneaegu lapsepõlve idülli, päranddades kirjanikule nii paljudes ta teostes korduva surmamotiivi. A. 1895 lõpetas K. Helsingi soome tütarlaste-kooli ja naitus a. 1900 eesti keeleteadlase dr. O. Kallasega (vt.); elas selle järel 3 a. Peterburis, kust siirdus Tartu, mis jäi 15 a. jooksul tema elukohaks Eesti iseseisvaks saamise järel nimetati dr. K. eesti saadikuks Helsingi ja sealt 3 a. hiljemini Londoni, mis on olnud ka A. K.-e asukohaks. Sealt on ta teinud oma kirjanduslikke ringreise, nõnda a. 1923 Eestisse ja Ungari ning a. 1926 Ameerika Ühendriikidesse.

Kuigi K. kirjutab soome keeli, ometi on põhjust käsitleda teda ka eesti kirjandusloos. Kirjanduslikku tegevust algas ta õieti varakult, kuid leidis oma otsekohese ala palju hiljemini. Tema esimesed teosed, luuletuskogu »Lauluja ja ballaadeja« (1897) ning novellikogu »Kuloa ja kevättä« (1899) ilmusid varjunime A. Suonio all (S. nime tarvitas ka tema isa luuletajana), kuna pikema novelli »Kirsti« (1902) autorinimeks oli A. Krohn. Kuid alles lähem tutvumine ta uue kodumaa — Eesti — mineviku ja olevikuga aitas K.-el lõplikult leida oma kirjanduslikku suuna ja laadi, samuti kui varustas teda erilise ainealaga. Esimese äratajana mõjus Saaremaa oma idüllise looduse, karmi mineviku ja omapäraste inimkujudega. Kuid aja jooksul laienes autori tähelepanu kogu meie rahva ja kultuurielu kohta. Sellest peale on K.-e toodangu ained olnud, peale paari erandi, ainult Eestist, olgu siis kõne ilukirjanduslikest teostest või ka kirjandusajaloolistest uurimustest ja esseedest. Sellega rikastas ta soome kirjandust sootu uute ainete, tunde- ja mõttealadega, luues aga ühtlasi otsekui eriharu eesti kirjandusele, kuigi võõras keeles. Kuid kui ta ilukirjanduses ainult eesti aineid kasutas, siis on ta oma kirjandus-ajaloolise ja kriitilise tegevusega otse aktiivselt osa võtnud meie esteetilise elu arendamisest ja tõstmisest, samuti kui ta palju aa., eriti Noor-Eesti ajajärgul, on isiklikult kaasa elanud meie kirjanduslikku elu. Teiselt poolt on ta eesti kirjandusse puutuvate uurimuste, arvustuste, tõlgete ja loengutega teinud rohkesti propagandat meie kultuurile väljaspool meie kodumaad.

Peale eespool-mainitud nooruskatsete on K. avaldanud järgmised jutustavad teosed: Meren takaa (I 1904, II 1905, eesti k. I Tartus, 1905, II 1908), Ants Raudjalg (1907, eesti k. Tartus, 1907), Lähtevien laivojen kaupunki (1913, eesti k. »Lahkuvate laevade linn«, 1913), Seitsemän. Titanic-novelleja (1914, eesti k. »Seitse novelli«, 1918), Katinka Rabe (1920), Vieras veri (1921, eesti k. »Võõras veri«, 1922), Barbara von Tisenhusen (1923, eesti k. a. 1924) ja Reigin

pappi (1926); nende lisaks luuletuskogu »Suljettu puutarha« (1915). Eesti kirjandusloost on tal ilmunud kaks köidet: Tähdenlento. Virolaisen runoilijattaren Koidulan elämä (1915, eesti k. »Tähelend . . .«, 1918) ja Nuori Viro (1918, eesti k. »Noor-Eesti«, 1921); peale selle on ta soome keelde tõlkinud valiku eesti muinasjutte »Virolaisia kansansatuja« (1909), valiku eesti rahvalaule ja uuemat lüürikat »Merentakaisia lauluja« (1911) ning F. Tuglase novellikogu »Saatuse« (1919). Peale paari erandi on siis kõik K.-e jutustavad teosed eesti keelde tõlgitud, samuti on tema novellikogud ilmunud rootsi, taani, ungari ja inglise keeles.

K.-e ilukirjanduslikest teostest ei käsitle ainult »Seitse« ja »Katinka Rabe« eesti aineid. Nagu Saaremaa teoorjuse-aegsed pärimused autori huvi esmakordselt eesti aineisse köitsid, nii on ka esimene kogu »Mere tagant« pühendatud täielikult ja teine osalt ainult Saaremaale ning selle minevikule. Need on enamuses realistlikud lood, mille objektiivse vormi tagant ometi kostab kaasaelamise heli. Hoopis suurema sammu lähemale eesti oleviku elule astus K. pikemas jutustuses »Ants Raudjalg«, milles käsitletakse a. s. alguse noormehe haridusteed ja võitlusi ümbrusega ning enese passiivse hingelaadiga. See oli üldse esimene kaalukam eesti haritlase arenemisloo kirjeldus, ja sellasena oma aja kohta uus ning probleemirikas. Kaks K.-e järgmist eesti-ainelist novellikogu, »Lahkuvate laevade linn« ja »Võõras veri«, käsitlevad ühteviisi nii juba esimestest kogudest tuntud mineviku motiive kui ka oleviku aineid, kuid seda nõtkema psühholoogilise ja kunstilise vaistiga. Arhaiseerivad novellid »Lasnamäe valge laev« ja »Gerdruta Carponai« osutavad palju suuremat hingelist süvenemist kui endised teo-orjuse aja kuivad anekdoodid. »Bernhard Riives« (ilm. esimest korda alb. »Noor-Eesti« IV, a. 1912) ja »Vana Oru surm« (ilm. esimest korda alb. »Noor-Eesti« II, 1907) on siiamaale meie kirjanduses klassilisemaid kujutusi 1905. a. kangelaslikest ja kannatusrikkaist oludest. Just »Lasnamäe valge laeva« ja »Gerdruta Carponai« arhaiseerimisse kalduv vorm näib olevat autorile tõuke annud kahe järgmise teose, »Barbara von Tisenhuseni« ja »Reigin pappi«, loomiseks. Romaani »Katinka Rabe« kõrval on need K.-e toodangus kõige kaalukamad teosed, kuigi juba oma laadi tõttu enam mitte nii rahvapärased kui varasemad jutustused. Neis on ühinenud ilukirjaniku nägemused ajaloolase täpsusepüüdega. Mõlema aine on võetud Eestimaa ajaloost ja mõlema vormis on jälgitud kroonikakirjutaja raskelt liikuvat fraasi. Selle stiililise tõepärasusega on need teosed ainulaadilised soome kirjanduses, kõnelemata eesti omast. Need stilisatsioonid ähvardavad paiguti ulatuda juba väljapoole otsekohest ilukirjandust ja ainult üksikute naturalistlikult-värskete detailidega suudab autor vältida seda hädaohtu. K.-e looming on üldiselt mõistuslik, kuid ta elustab seda teravate hingeeluliste tähelepanekutega, kuna stiili täppis kontuuritunne annab sellele täiusliku ilme.

See intellektuaalne mõtlemislaad ja stiilikultuur on eriti soodsaks eelduseks olnud K.-ele tema kriitilistes uurimustes ja esseedes. Tema »Tähelend« (Koidula elulugu) ja »Noor-Eesti« ei ole rikastanud mitte üksi soomlaste teadmisi eesti kirjanduse alal, vaid nad on olnud ka meile ainsaiks põhjalikumaiks allikaiks neis ainetes. Need pole mitte kompilatsioonid võõrastele lugejatele, vaid uurimused esmakordselt kogutud materjalide põhjal. Samuti on K. oma rohkearvuliste lühemate artiklite ja arvustustega viljelnud meie kirjanduslikku kultuuri ning oma poolt kaasa mõjunud selle tõusule viimaste paarikümne aa. jooksul.

G. Suits, A. K. novellikirjanikuna ja luuletajana (Noor-Eesti 1910, nr. 1); Tietosanakirja IV, XI. *F. T.*

KALLAS, Axel, kirikuõpetaja ja luuletaja, sünd. 3. VI 1890 Rud. Gottfr. K.-e (vt.) pojana, õppis 1910—15 Tartu ülikoolis usuteadust, teotses kirikuõpetajana Paistus, Jõhvis ja Rõuges, oli I Riigikogu liige kristliku rahvaerakonna nimekirja järele, suri 3. IV 1922 Berliinis; maetud Tartus. — K. avaldas trükis: »Estnische Klänge« (Tartus, 1911, kogu Eesti autorite luuletusi saksakeelses tõlkes); »Am Moor« (1912); »Au langenuile« (Tallinnas, 1922, kogu algupäraseid luuletusi Eesti Vabadussõjas langenute mälestuseks); »Sealtpoolt kaldalt« ja »Kui pisarad kõnelevad« (Pärnus, 1921 ja Tartus, 1921, kogu usulisi vaatlusi ja luuletusi); »Nervenvibrierungen im Tintengewande« (Pärnus, 1920, kogu satüürilisi luuletusi).
Post. 1922, nr. 79, 96. *J. K.*

KALLAS, Oskar Philipp, Eesti folkloori uurija ja rahvuslik tegelane, sünd. 13. X 1868 Kaarmas köster Mihkel K.-e pojana, õppis Kuresaare gümnaasiumis ja selle lõpetamise järel a. 1887 peale klassilist keeleteadust Tartu ülikoolis, mille lõpetas a. 1892 *cand phil.* astmega. Üliõpilaspõlves (ja ka hiljemini) on K. olnud E. Üliõp. S.-i juhtivamaid tegelasi. Aa. 1892—93 täiendas K. end Helsingi ülikoolis soome rahvateaduses ja soome-ugri keeltes. Aa. 1893—95 oli ta Narva poeglaste gümnaasiumis vanade keelte õpetajaks. Kaitses a. 1901 Helsingi ülikoolis doktori väitekirja, saades *dr. phil.* astme. Oma õpinguid jätkas ja täiendas K. õppereisudel välismaile (a. 1895

Türgimaal [sellest reisukirjeldus »Post.« 1896, eriraamatuna a. 1896 ja 1898]; 1898—99; 1908; 1912) ning viibis uurimisteekondadel Lutsi (1893) ja Kraasna (1901) eestlaste juures. A. 1901 valiti K. Peterburi ülikooli võrdleva keeleteaduse eradotsendiks, mis kohal ta viibis kuni a. 1903, olles sama ajani ka Peterburi May gümnaasiumis kasvatajaks ja sealsamas ning Pavlovi instituudis saksa ja ladina keele õpetajaks. A. 1903 sügisel asus K. Tartu, kuhu jäi kuni a. 1918, töötades Puškini nimelise tütarlaste, Treffneri ja kroonu poeglaste gümnaasiumis saksa ning ladina keele õpetajana. Nende ametite kõrval oli K. tegevuses ka »Postimehe« toimetuses, kodumaa osakonna redaktorina, lühemat aega ka toimetuse sekretärina ning ärijuhatajana. A. 1918 tegid Saksa okupatsioonivõimud K.-le ettepaneku hakata Tartu ülikoolis pidama loenguid eesti keele üle, mida aga vastu võtmast K. keeldus. Sama a. sügisel kaotas K. okupatsioonivõimude survel kooliõpetaja koha. Eesti iseseisvuse algul nimetati K. sama a. dets. Eesti saadikuks Soome, a. 1922 aga samasse ameti Londoni ja a. 1923 ühtlasi ka Haagi. A. 1900 peale on K. abielus prof. Julius Krohni tütre Ainoga (vt. Aino Kallas).

Üle 30 a. on K. algatavalt ja juhtivalt teotsenud meie vaimukultuuri tegelaste esimestes ridades. Juba Peterburis viibides ja Tartuski pidas K. esimesi üldhariduslikke kursusi töölistele. Hiljemini oli ta Tartus Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi asutajaist ja selle tegevuse tähtsamaist õhutajaist, saades nimetatud seltsi poolt a. 1906 asutatud tütarlaste gümnaasiumi juhatajaks, seega siis tuntavalt mõjutades selle õppeasutuse arenemissihi määramist. Vaesemate eestisoost üliõpilaste laenukassa, n. n. «Bergmanni abiraha» (asut. a. 1903) juhatuses oli K. pikemat aega kandvamaks jõuks. Tema teeneks on m. s. ka uueaasta õnnesoovidest vabastumise kombe elluviimine ülalnimetatud asutuse kasuks. Ka Eesti Rahva Muuseumi, eriti aga selle Arhiivraamatukogu asutamisel (aa. 1908—09) oli K. juhtivalt tegev: tema algatusel asuti eestikeelsete raamatute kogumisele ERM-i heaks ja annetati Eesti Üliõpilaste Seltsi poolt eestikeelsed raamatud ja baltikumi-osakond ERM-le alusvaraks. A. 1904 algas K.-e. üritusel ja korraldusel ülemaaline rahvaviiside korjamine, mille tulemuseks oli 1916 a. ERM-l 12.808-numbriline viisiteisendite (ja -dublettide) ning 215.950-realine muinaslaulude kogu. See J. Hurti ja M J. Eiseni sõnalise muinasvara kõrval tähtsamaist Eesti muinaskultuuri salvedest on seni aluseks olnud Eesti omapärasele muusikakultuurile. Tähtsat osa on K. etendanud ka Eesti karskusliikumises ja Eesti Kirjanduse Seltsi tegevuse esimesel aastakümnel. Kolmatkümmet aastat on K. kasulikult mõjunud ka Eesti ja Soome lähenemiseks. Tõhusat toetust on K.-lt saanud ka liikumine eesti omapäraste isikunimede heaks, eriti tema brošüüri kaudu: »120 uut ristinime« (Tartus 1914; esimest korda ilm. »Sirvilaudades« 1911, pealkirjaga »Uusi nimesid?«; III tr. 1921). — Eriliselt tähtsad on aga K. teened Eesti folkloori alal. Üksikute ja väheste teadete põhjal otsis K. esimesena üles Eesti emamaast XVI a. s. lõpu- ja XVII a. s. esipoolikul eemale paisatud rahvakillud, Kraasna ja Lutsi maarahva, kellelt ta koha peal kogus etnoloogidele, lingvistidele ja usundiuurijaile ülitähtsa ainestiku, mis sisaldab rohkelt ülestähendisi lutsilaste ja kraasnalaste rahvaluulest, kombeist, keelest ja muinasusust, millede väärtus on eriliselt suur neis peituvate kronoloogiliste kriteeriumide tõttu, kuna need rahvariismed on pikemat aga elutsenud muudest eestlastest täiesti eraldi, võõrakeelsete rahvaste seas. Nende uurimiste tulemusena ilmusid K.-l »Lutsi Maarahvas« (Helsingis, 1894, 151 lk.; äratr ajakirjast »Suomi«), »Kaheksakümmend Lutsi Maarahva muinasjuttu« (Tartus, 1900, 202+V lk.; äratr. Verh. GEG XX andest), »Achtzig Märchen der Ljutziner Esten« (ibid.), »Kraasna Maarahvas« (Hels., 1903, VI+128 lk. + kaart; äratr. ajak. »Suomi«), »Die Krasnyjer Esten. Volkskundliche Beschreibung« (Tartu, 1904, 71 lk.; Verh. GEG XXI, 2). — Oma uurimiste tulemused eesti rahvaluule alal on K. avaldanud juba ülalmainitud doktoriväitekirjas »Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie« I (Hels., 1901, V + 398 lk. + kaart), millest ta, tarvitades geograafilist (Julius ja Kaarle Krohni) meetodit, jälgib eesti korduslaulude tüüpisid, nende tekkimise paika, aega ja rändamisteesid, määrab ära nende algkuju ning selgitab eesti laulude vahekorda vastavate lauludega Soomes. Eesti folkloori käsitlevaist uurimustest väärivad veel tähelepanu »Übersicht über das Sammeln estnischer Runen« (Hels., 1902, 34 lk.; äratr. FUF II, 1), »Estonian Folklore« (London, 1923, 16 lk.; äratr. ajak. »Folklore«). — Tegelenud on K. ka keeleteaduse ja kirjakeele arendamise alal, juhtides omal ajal tähelepanu murrete uurimise ja murdesõnastiku koostamise tarvidusele ja soovitades eesti kirjakeelt rikastada murdeliste sugemetega. E. Kirjand. S.-is õhutas ta eestikeelsete teaduslikkude oskussõnade loomist. Kirjakeele normi kindlaksmääramisel ja muutmisel soovitab ta arvestada terves keeles levinud muutusi. K.-e muudest teaduslikkudest ja populaarteadusl. töödest ja artikleist nimetatagu veel: väljaande »Bibliogr.

d. finn.-ugr. Sprach- u. Volkskunde« eesti osakonna redigeerimine a. 1902 peale (FUF V, Anz.); »Soomesugu paganaaegne jumalateenistus« (Jul. Krohni järele; Tartus, 1895, 29 lk.; äratr. EÜS-i Albumist III); »Mis ajas Dr. Kreutzwaldti Kalevi lugulaulu laulma?« (Linda XVII, 248–54); »Spricht man in Livland noch livisch?« (FUF IV, Anz. 61–65; SB GEG 1905, 65–67). Kuna K. energiast ja teovõimest on suurem osa kulunud ära seltskondlikul, laiemal rahvuskultuurilisel ja isegi politilisel alal, ei ole tal küllalt võimalust olnud tervet oma annet ja jõudu teaduse alal välja arendada ega tegevusse rakendada, ja ta on sunnitud olnud suure osa oma rikkalikkudest ainekogudest jätma vajaka teaduslikust analüüsist ja viimistlusest. Kuid teha suudetud teaduslik töö on omaaegsete ja praegustegi Eesti olude kohta esmajärgulise tähtsusega, mida hinnatud on ka muude rahvaste poolt K.-e valimisega Keiserliku Vene Geograafia Seltsi (1905), Soome-Ugri Seltsi (1910), Soome Kirjanduse Seltsi (1911) ja Magyar Néprajzi Társaság'i (1911) kirjavahetajaks liikmeks. — K. kuulub oma tegevuse avarusega ja mitmekülgsusega nende Eesti kultuuritegelaste esiridadesse, kes selle Eesti rahvusliku ideoloogia on loonud, millest hiljemini võrsus Eesti riikliku iseseisvuse mõte.

Isikl. saadud andmed; Post. alb., lk. 173; E. Kirjand. S.-i Aastaraamatud I, II, III jj.; Kampmann, Peaj. III, lk. 20j.; Post. 1918, 25. X.; J. Kõpp, E. Üliõpil. S. Ajal. I (1925), 106–07, 117–19, 133, 152–54, 161–66, 171, 174–75, 180, 184, 189–91, 210, 228; Arch. p. lo stud. d. trad. pop. XX, 422 jj. (G. Pitré); Globus LXXXI, 17 (A. C. Winter); SB GEG 1901–02, 88–100 (W. Schlüter); Kiired III (1902), 126 (A. P[õrk]); Revue Critique LV, 266–67 (E. Beauvois).

T.

KALLAS, Rudolf Gottfried, eelmise vend, ärkamisaja tegelane, kirikuõpetaja ja kirjanik, sünd. 10. V 1851 Kaarmas, õppis Tartu elementaarkooliõpetajateseminaris 1868–71, oli selle järel Tartus algkooliõpetaja 1871–75, jätkas õppimist Tallinna kubermangu-gümnaasiumis 1876–78 ja Tartu ülikooli usuteaduskonnas 1878–83, oli kirikuõpetaja Valga Eesti Peetri koguduses 1884–87, Rõuges 1887–1901 ja Peterburi Eesti Jaani koguduses 1902–13, suri 9. IV 1913 Peterburis; maetud Tartus. Tartus elades õpetajana ning üliõpilasena võttis K. elavalt osa tolleaegsetest rahvuslikest üld-ettevõtteist: oli Eesti Kirjameeste Seltsi kirjatoimetaja avamiskoosolekust (25. II 1872) kuni 1875. a. sügiseni, üliõpilasena valiti jällegi eestseisuse liikmeks, lahkus eestseisusest ja seltsist ühes teistega suure lõhe tekkimise puhul (28. VIII 1881). K. oli E. K. S.-i tegevamaid liikmeid: pidas seltsi koosolekuil rea kõnesid kasvatusteaduse, eesti kultuuriloo, rahvaluule ning arvutamise metoodika alalt, oli tegev vaimlise vanavara korjajana ning rahvaluule väärtuste seletajana. K.-e kõned, mis osalt E. K. S.-i Aastaraamatuis, osalt teisal trükis ilmunud, on sisult sügavamõttelised ja põhjalikud, vormilt selged ning kujukad, mille juures tähelepanu äratab tema sügav rahvakeele tundmine (nii esitab ta m. s. kirjutises »Nuhtlus ja palk koolis«, E. K. S.-i Aastar. 1874, tervelt 120 sõna ja kõnekäändu peksmise kohta). Õpetajana on K.-e erialaks matemaatika; peale E. K. S.-is peetud kõnede sellelt alalt avaldab K. mitu õpperaamatut koolidele ning kooliõpetajaile: 1. Mõistlik rehkendaja, ilmus E. K. S.-i »Toimetuste« esimese numbrina (Tartus, 1874); 2. Ülesannete kogu 1. 2. 3. anne (1875); 3. Väljarehkenduste kogu (1875); 4. Mõistliku rehkendaja tarvilisemad õpetused (1878) ja 5. 12½ toopi pähklid (1878). Neist on silmapaistvam »Mõistlik rehkendaja», mis on esimene ning kauemat aega ainus arvutamise metoodika õpperaamat eesti keeles. Töö on välja kasvanud otsekohe koolipraktikast, aine käsitlemisviis on värske ning elav. Peale aritmeetika osa käsitleb K. »Mõistlikus rehkendajas« veel n. n. keerd- ehk algebra-ülesannete lahendamist lihtsal aritmeetilisel teel ilma võrrandita. Vaatamata sellele, et »M. r.« on ilmunud juba a. 1874, väärib ta veel tõsist tähelepanu. K.-e »Ülesannete kogud« olid pikema aja kestes kuni koolide venestamiseni Eesti rahvakoolides tarvitusel; kuna 2. ja 3. anne on juba vananenud, tuleb 1. annet — »Arvamise aabits, arvupiir 1–100« pidada veel elujõuliseks ja koolides tarvitamiseks kohaseks. Väga huvitavaks keerd- ehk algebra-ülesannete koguks osutub »12½ toopi pähklid«, millises ülesanded esitatakse mõtlemist arendaval kujul. Olgu veel mainitud, et K. usuteaduse üliõpilasena ülikoolis kirjutas auhinna-töö matemaatilisele teemile, mille eest sai kuld-auraha (1884). Kirikuõpetaja ametit pidades loobus K. pärast E. K. S.-ist lahkumist Eesti avalikkudes ettevõtetes tegelikust kaasatöötamisest ning koondas oma tähelepanu, anded ja jõu täiesti otsekohesele kutsetööle. Tegeliku kirikuõpetajana ei olnud K. mitte niipalju suurejooneline organiseerija ja korraldaja kui otsekohe kuulutaja ning hingekarjane, nagu ta üldse ei olnud tegeliku elu, vaid peaasjalikult aadetemees. Valgas elades asutas K. eestikeelse laenu-raamatukogu, mida ise juhatas ning mis pikema aja kestes jäi ainsaks kohaks Valgas, kust võis

saada paremat Eesti kirjandust; Rõuges kutsus K. ellu koguduse vaimuliku elu juhtimiseks vanemate-instituudi, mis alguses väljaspoolgi tähelepanu endale tõmbas, kuid ometi ei suutnud välja areneda tunduvamaks teguriks koguduse usuelu edendamise alal ning mõne aja järel oma tähenduse kaotas. Jutlustajana leidis K. laialist poolehoidu ning palju lugupidamist, iseäranis nooremas eas Valgas ja Rõuges asudes; tema jutlused võlusid kuulajaid oma sisurikkuse, elava mõttelennu, kujuka kõneviisi, rahvaliku keele ning hoogsa ja jõurikka ettekande tõttu. On küll õigus pidada K.-t siiamaale paremaks ning silmapaistvamaks eesti jutlustajate hulgas. Mainitud omadustest ning võimetest annab selge tunnistuse K.-e suurem jutlustekogu »Igavene Evangelium« (Tallinnas, 1889), mis leidis haruldaselt sooja vastuvõtu, kuigi üksikutes jutlustes leiduvad realistlikud seisukorrakirjeldused osalist vasturääkimist põhjustasid. Peale jutlustekogu väljaandmise on K. esinenud haruldaselt viljaka vaimuliku kirjanikuna. Tema sulest on veel ilmunud: 1. Patuste sõber (1883); 2. Kõige tarvilisem nimi (1883); 3. Nädala Päikene... (1888); 4. Kallim vara ilma peal (1891); 5. Meie Issanda Jeesuse Kristuse Armulaud (1891); 6. Lendav ja Immanuel... (1892); 7. Roosa Kannel... (1892); 8. Saaroni Valge Lill Pulmapäevaks. Perekonna-raamat (1894); 9. Õlipuulehed... (1897); 10. Tasased hääled tormilisel ajal (1900); 11. Suur-Reede ehk Paastukannel (1901); peale nende rida vähemaid lendkirju: Roosa kiriku mälestuse raamat... (1893); Kunas on meie Issand Jeesus Kristus sündinud? (1898); Millal on meie Issand Jeesus risti löödud? (1899) j. t. K.-e vaimulikkude raamatute hulgas seisavad peale jutlustekogu silmapaistval kohal »Armulaud« ja »Perekonna-raamat«. Esimeses esineb K., andes seletust õhtusöömaaja seadmisest ning tähendusest, põhjaliku usuteadlasena, eriti Piibli tundjana, sügava müstitsismile kalduva ja teisteski kirjades avalduva usulist sümbolistikat harrastava usumehena ning vaimurikka usulise mõtlejana. »Perekonna-raamatus« näeme usuliste seletuste kõrval huvitavat katset kokkukõlastada üldist vaimlist elu usulise eluga; tähelepanu väärib iseäranis K.-e püüd, mis varemaltki E. K. S.-is peetud kõnedes ilmunud, tungida Eesti rahva usulise ning kõlblise olemise sügavustesse tema vaimlise vanavara, eriti Kalevipoja loo kaudu, nagu ta üldse, olles eesti rahvaluule ning »Kalevipoja« põhjalik tundja, nendest suurejooneliselt ammutab andmeid eesti rahva hingelaadi selgitamiseks; edasi on tunnustatav K.-e katse leida sünteesi rahva hinge usulise ning rahvusliku elemendi vahel. Üldiselt esinevad kõigis K.-e vaimulikkudes töödes samad iseloomustavad jooned, mis jutlusteski. »Roosa Kandles« leidub kogu usulisi luuletusi, milledest mõned võrdlemisi õnnestunud. K.-e usulise sisuga raamatud kuuluvad senises eesti vaimulikus kirjanduses kõige paremate hulka.

Oma usuteadlikes vaateis asub K. kindlal piiblilisel seisukohal, kus usulised tõed mitte ainult sisult, vaid ka kujult täiesti absoluutsetena olemas ning kahtlused võimalikud ei ole; sama kindlalt seisab K. ev.-lut. kiriku usutunnistuste alusel. Kirikupolitilisis küsimusis ei väljenda K. tegelikku huvi; ev.-lut. kirikut, ka Eestis, võtab ta teataval määral absoluutse suurusena, mille väärtust ühed oma tuimuses, teised põhjendamata vaenulikkuses ei suuda tunnustada. Üldse on K.-e mõtte- ja tundeilma keskpunktiks usuline tunne, mis annab lähtekoha ja mõõdupuu reaalse elu nähtuste hindamiseks. Jälgides tähelepanelikult ning sisemise osavõtuga Eesti avaliku elu sündmusi ning rahvuslikke püüdeid leiab K. oma usulistes kirjutistes juhust nende kohta oma arvamise ning otsuse avaldamiseks (vt. eriti »Tasased hääled tormilisel ajal«). Ta teeb seda otsekoheselt, paiguti koguni järsult, kuid jääb ikkagi usulisele pinnale, piirdudes sellesisuliste tunnete ning manitsuste avaldustega. K.-e veendumuse järele tulevad kodumaal ajaloolistel ning ühiskondlikel põhjustel üleskerkinud küsimused lahendada kristliku armastuse vaimus ning vastastikuse arusaamise püüdes ja kõigis rahvuslikes ning kultuurilisis ettevõtteis peab olema mõõduandev kristlik orientatsioon ja mõtteviis, mis seisab teistega võrreldes esimesel kohal. Üksiknähtusi puudutades ei esita K. raskuste kõrvaldamiseks mitte ligemaid vahendeid, vaid tuletab üldisest kristliku eetika seisukohast juhtmõtted teotsemiseks; seejuures ei hinda K. mitte küllalt mõnesuguste nähtuste paratamatust antud oludes ning võitlustes esinevate tegurite reaalset ilmet. Kuid K. ei ole ega taha olla politikamees ega rahvajuht, vaid ainuüksi hingekarjane ning usuliste ja kõlbliste väärtuste ravitseja ja kasvataja. Sellest seisukohast on täiesti arusaadav K.-e äärmine tagasihoidlikkus sääraseski küsimuses, nagu kandideerimine tegeliku usuteaduse professori kohale Tartu ülikoolis, milleks talle ettepanek tehti (1900); kuna usulised ja teaduslikud huvid K.-t selle koha poole tõmbasid, tõukasid teda ometi otsustavalt eemale kiriku- ja rahvuspolitilised vaatekohad, mis tema kandidatuuriga ühendati. Tegeliku kirikuõpetajana seisis K. alati otseses kokkupuutumises usuteadusega. Eriti huvitasid teda dogmaatika ja

eetika süsteemid ning tegelik usuteadus. Tähelepanelikult jälgides uuemaid ilmuvusi peaasjalikult mainitud aladel töötas K. nad läbi, hindas oma seisukohalt ning viis mõtted, mis teatava töö analüüsimisel tõusnud, kindlasse süsteemi. Oma usuteadusliku uurimise ja mõttetegevuse vilja esitas K. harilikult kirikuõpetajate sinoditel ning konverentsidel. Usuteaduse kõrval tegi K. eriti tegemist mõtte- ning hingeteadusega, läbi töötades põhjalikult vastavad mõtteteaduslikud süsteemid. Selle tulemuseks on suurem töö »System der Gedächtnislehre. Neue Darstellung der memorativen Theorie und Praxis auf Grund der Volkspoesie und des teleologischen Personalismus« (Tartus, 1897, 532 lk.). See töö on vaimurikas ja mitmeti huvitav diletantlik katse, põhjenedes osalt G. Teichmüller'i (vt.) psühholoogilistel vaadetel, osalt klassilisel mnemotehnikal ja rahvaluulel (eriti eesti ja soome omadel) ja peaaegu täiesti ignoreerides kaasaegset teaduslikku psühholoogiat, rajada »memoratiivse« (meelespidamis-kunsti) teooria ja praktika põhijooned, tulemusega, et peavahendiks, mille abil on võimalik kõike muud meeles pidada (»kõikide memoriaalide memoriaal«) on keel. Raamat on väga elavalt kirjutatud ja sisaldab palju huvitavat materjali. Viimaks on mainitav, et K. rohkesti tegelikku huvi tundis arstiteaduse vastu; teoreetilise tutvumise kõrval kaldus ta tegelikult n. n. loomulikkude arstimisviiside poole, vaimustudes vegetarianismistki. — Üldiselt on K. olnud andekamaid inimesi, sügavamaid mõtlejaid, hiilgavamaid kõnelejaid ning sirgjoonelisemalt väljakujunenud isikuid Eestis, kelle arenemiskäik ning elutöö ootab väärilist selgitamist ning hindamist.

Hermann, E. kirj. ajal., 467 j.; H. Rosenthal, Kulturbestrebungen d. estn. Volkes (1912), lk. 133 j.; E. kirj. 1922, lk. 379–84, 1926, lk. 585 j.; Post. 1913, nr. 82, 88; H. Walk'ilt saadud andmed; R. K.-e akt E. V. Keskarhiivis (ülikooli arhiiv).

J. K.; K. R.

KALM, Hans, kolonel, Soome ja Eesti vabadussõja tegelane, sünd. 9. IV 1889 Kõo v. Viljandimaal. omandas üldhariduse Paide linnakoolis ja lõpetas hiljemini Soomes Päivölä põllutöö-kooli ja Mustiala kõrgema põllutöö-kooli. Ilmasõja alul mobiliseeriti K. Vene sõjaväkke reamehena, lõpetas märtsis 1915 Gatčina lipnikkudekooli ja määrati 432. Valdai jalav. rügementi, kus oli teenistuses juulini 1917, tõustes auastmeis alamkaptenini ja võttes osa lahinguist sakslaste vastu Riia ja Ükskülа all ning Galiitsias austerlaste vastu, kus ta sai 2 korda haavata. 1917. a. lõpul, peale haava paranemist, läks K. salaja läbi Eesti Soome, kus ta Tuomarniemis metsaasjandus-kooli õpilastele hakkas sõjaväelist õpetust andma. Veebr. 1918 organiseeris ta vabatahtlikest »Põhja-Häme« pataljoni, mis Soome vabadussõjas oli tuntud »K.-i pataljoni« nime all. Märtsis 1918 ülendati K. majoriks ja määrati juunis s. a. »Põhja-Häme« rügemendi ülemaks. Augustis 1918 lahkus K. tegevast teenistusest kolonel-leitnandina. Eesti vabadussõja puhkemisel organiseeris K. dets. 1918 Soomes vabatahtliku »Põhja Poegade« väeühiku, et kodumaale abiks tulla Jaan. 1919 toodi väeosa üle mere Tallinna ja liikus 20. I lahinguvalmina Eesti lõunarindele Nõukogude-Vene vägede vastu. 1. II 1919 oli K.-i juhatusel »Põhja Poegade« rügemendil ägedaid lahinguid vaenlasega Valga all, mille tagajärjel Eesti väed ja K.-i rügement vaenlase Eesti lõunapiiridest välja tõrjusid, K.-i tungides kuni Marienburgini. Veebr.-märtsis 1919 võitles K. oma rügemendiga Pihkva all. Juuli lõpul 1919 likvideeris K. oma väeosa ja lõpetas sõjategevuse Eesti-Vene rindel. 1922. a. asus K. Ameerikasse. — Oma sõjategevust Soomes ja Eestis on K. kirjeldanud raamatuis »Kalmin Pataljona Suomen Vapaussodassa« (1919) ja »Pohjan Poikain Retki« (1921), mis eriti tema eluloo kohta andmeid sisaldab.

Sõjaministeeriumist saadud andmed; J. Soots, Eesti vabadussõda 1918–20 (1925), lk. 12 j.

T.

KAMPMANN, Mihkel, koolikirjanik, kirjandusloolane ja pedagoog, sünd. Pärnumaal Sauga Rannakülas 16. III 1867 kalamehe pojana. 1877–81 õppis K. Audru klk.-koolis, kus tol ajal õpetajaiks olid esmalt A. Grenzstein ja siis K. Niggul ja kus K.-il kindel soov kujunes õpetajaks saada. Õppinud paar a. Pärnu kreiskoolis, astus ta a. 1884 Valga seminari, mille kursuse ta lõpetas a. 1888, õiendades ühtlasi venekeelse algkooli-õpetaja eksami. 1889–93 oli K. Väike-Maarjas köstriks ning 1890–92 ühtlasi kohaliku klk.-kooli õpetajaks, toimetas 1894–96 Viljandis »Sakalat«, teotses 1896–1903 Viljandi kirikukooli juhatajana ning linnakoguduse köstrina, selle kõrval tegev olles Viljandi E. Põllumeeste Seltsi ja »Koidu« seltsi eestseisuse liikmena. A. 1900 tegi K. Pärnus kodukooliõpetaja eksami ja oli 1903–07 seminari õpetaja Volmaris. Siis asus K. Tartu, kus ta 1907–19 teotses õpetajana E. N. K. S.-i tütarlaste gümnaasiumis, mis oli tol ajal, võrreldes venekeelsete keskkoolidega, reformkooliks ja mille õppekavas olid ained, nagu kodumaa-tundmine, eesti ajalugu ja eesti keel. K. käsitles neid aineid näitlikult ja huvitavalt, juhtides õpilasi iseseisvale loovale tööle; see avaldus ka õpilaste vabade eesti

keele kirjatööde alal, milledest kogu trükiski ilmus pealkirjal »Kasumets« (1911). Samas vaimus on K. alates 1919. a. kuni viimase ajani jätkanud oma pedagoogilist tegevust Tartu õpetajateseminaris, õpetades siin peale eesti keele ja kirjanduse ka didaktikat, koduloo ja eesti keele metoodikat ning juhatades neis õppeaineis praktikantide proovitunde. 1917 ja 1919 oli ta eesti keele ja koduloo metoodika lektoriks õpetajate suvekursustel ja tutvus 1922. a. õppereisil Saksamaa koolioludega. Tartus on K. agaralt osa võtnud seltskonnategevusest. 1907—14 oli ta E. Kirjanduse Seltsi eestseisuse liige ja seltsi aastaraamatu toimetaja, juhtides ühtlasi ka E. Kirj. S.-i koolikirjanduse-toimkonda. 1920—26 oli K. Tartu linnavolinik.

K.-i kirjanduslik produktsioon oleneb suurel määral kogu tema elutegevusest. Viljandi E. Põllumeeste Seltsis pidas ta rea populaarteadusliku sisuga referaate põllumeestele, milledest mõned trükis ilmusid. Ajalehe toimetaja tegevus Viljandis viis K.-i ilukirjanduse alale. 1896 avaldas ta Viljandis luuletuskogu »Kandle hääled«. Peaasjalikult on tema tegevus ilukirjanduse alal aga piirdunud tõlgetega. N. Wengeri kaasabil ilmus temalt »Liiwimaa kubermangu talurahva seaduse« tõlge (1899). Töötades rahva keskel võttis K. elavalt osa J. Hurti poolt juhitud rahvaluule kogumisest, seistes rahvaluule ülestähendajate hulgas virgemate reas.

Ühenduses oma tegevusega koolipõllul on K. ka produktiivne pedagoogilise kirjanduse soetaja. Temalt ilmusid: »Loogika õpetus« (1895, II tr. 1910) ja »Piibli loo õpetusviis« (Tartus, 1895); »Lahtised kirjad emadele . . .« (Tallinnas, 1896); »Kirjalikud harjutused Eesti keele õppimiseks« (Viljandis, 1902); »Kirjaseadmise õpetus . . .« (Viljandis, 1904); »Koduõpetus« ja »Koduõpetuse juhataja . . .« (Tallinnas, 1906). Eriti väärib tähelepanu tema »Kooli lugemisraamat« (I, 1905, II, 1907), mille kaudu avanes hea võimalus veneaegsetesse koolidesse viia lugemispaladena kirjeldusi Eesti maakondadest ja Eesti ajaloost. — Tähtsam on aga K.-i tegevus kirjandusloo alal. Juba 1902 Tartus ilmunud raamatuke »Eestlase iseloom ja laad« annab tunnistust K.-i süstematiseerimisvõimest. Ka tema 1908 Tartus ilmunud: »Eesti vanem ilukirjandus . . .« võeti arvustuselt sõbralikult vastu. Sel alal edasi töötades pidas ta »Vanemuise« üldhariduslikel suvekursustel 1910—13 rea loenguid kirjandusloost. Siit võrsusidki »Eesti kirjanduseloo peajooned«. (I jagu Tallinnas, 1912, III tr. 1924; II jagu 1913, II tr. 1921). Samuti sündis Tartu rahvaülikoolis 1922—23 peetud loenguist eelmistele lisaks veel »E. kirjandusl. peajoonte« kolmas osa (Tallinnas, 1923). Oma kirjandusloogа on K. teinud õieti tänuväärt ja põhjapaneva töö, kogudes laialdasi materjale meie kirjandusloo alalt. Töö on iseloomult eklektiline ega pretendeeri suuremale iseseisvusele. Tähtsamaist temalt ilmunud artikleist oleks nimetada: »Impressionistlik uusromantismus mujal ja meil« (E. Kirj. 1913) ja »Mihkel Weske luule« (E. Kirj. 1915). — Edasi on K.-i pedagoogilisest tegevusest Tartus aluse saanud terve rida koolialasse puutuvaid raamatuid, nagu: »Kodumaatundmise õpeviis« (Tallinnas, 1917); »Eesti keele õpeviis . . .« (Tall., 1918); »Eesti ajalugu . . .« (Tall., 1919); »Eesti muinasjutud« (1919); »Eesti kodumaa . . .« I (Tall., 1918), II (Tall., 1921) ja eesti koolinõudeile vastavalt »Kooli lugemisraamatust« ümbertöötatud kirjanduslik »Eesti lugemik« viies osas, millest mõned osad mitmes trükis ilmunud.

Isikl. ja m. saadud andmed. *T.*

KAMSEN, Reinhold, kirjanik, sünd. 12.X 1871 Imaveres taluperemehe pojana, õppis Järavere külakoolis ning täiendas oma haridust hoolsa lugemise läbi; kasvas talus karjas käies ning künnipoisina, oli isatalus peremeheks, töötas Pilistvere Laenu- ja Hoiu-ühisuses ning asus 1920. a. Põltsamaa tarvitajateühingu raamatupidajaks. Üksikus Imavere talus kasvades oli noor K. armunud kodumaasse ja selle loodusesse; saades äratust Hermanni ja Tõnissoni »Postimehe« kaudu hakkas ta kirjutama kodumaa laule, mis ilmusid siin-seal ajakirjanduses ning mille lahkuminek endistest sellelaadilistest lauludest seisab nende realistlikus oludesse suhtumises. Hulk kirjanduslikke kavatsusi on K.-il jäänud olude tõttu kavatsusteks. Eri luuletuskogu ilmunud ei ole. Üksikud luuletused on aga tuttavaks saanud Kampmanni koolilugemisraamatu ja Sööti ning Suitsi eesti luule antoloogia kaudu.

Post. album, lk. 172 j.; Kampmann, Peaj. III, lk. 93 j. *H. V.*

KANN, Hans, ärkamisaegne lauluedendaja, sünd. 19. III 1849 Kanapää klk. taluomaniku pojana, teotses 1870.—80. aa.-l vallakooliõpetajana ja asub 1892. a.-st omavalitsuse teenijana Tartus. — Ärkamisajast saadik laulab K. Eesti koorides. Oma haruldaselt ilusa tenoriga äratas ta tähelepanu eriti nn. Kanapää kvartetis (H. Kann, G. Muld, A. Kudu, C. ja A. Daniel, J. Erlemann ja M. Vares), mis mitmel pool suure menuga esines. Tartus asudes laulis K. kaasa nn. »Kalevala« kvartetis ja muudes Tartu laulukoorides.

Vrdl.: H. Kann, Mälestusi laulupidudest (»Odamees«, Laulupeo album, 1926). *L. N.*

KANN, Nikolai, kooli- ja haridustegelane, sünd. 14. IV 1873 Muhu saarel Rintsi, pärastise Hellamaa kreeka-katoliku usu kösterkooliõpetaja pojana, õppis 1896—1901 Peterburi ülikoolis uusi keeli ja üldist kirjandusiugu, jäeti pärast ülikooli lõpetamist a. 1901 ülikooli juurde professori kutsele ettevalmistumiseks, kuid loobus sellest ainelise puuduse pärast ja hakkas õpetajaks; oli ametis 1901—02 Tallinna Aleksandri mees- ja kohalikus naisgümnaasiumis, 1902—06 Riia meesgümnaasiumis, 1906—10 Peterburi V gümnaasiumis; teotses a.-st 1910 Tallinna linna kaubanduskooli juhatajana-inspektorina, siis lühikest aega Tallinna poegl. kommertskooli direktorina ja määrati a. 1915 Tallinna Peetri (nüüd I) reaalkooli direktoriks, mis kohal asub praegugi (1927). — K. on agaralt tegev olnud mitmel alal väljaspool oma otsest kutsetööd. Juba üliõpilasena oli ta ühes J. Teemandiga, W. Lenderiga (vt. neid), R. Allmanniga, Ed. Säkkiga j. t. Peterburi Eesti Üliõp. S.-i asutajaid ja oli ka hiljemini Peterburi eesti seltskonnas tegev. Tallinna siirdunud, võttis K. osa linnavolikogu töist ja mitmest hariduspolitilisest üritusest, oli hiljemini E. Asutava Kogu liige ja mõnda aega selle hariduskomisjoni esimees ning kuulub praegugi mitme seltskondliku ettevõtte tegelaste hulka. 1923. a.-st on K. »Päevalehe« kooli- ja haridusosakonna toimetaja ja esindab meie hariduspolitikas mõõdukamat voolu. Asutava Kogu päevil kuulus K. kristlikku rahvaerakonda, kust hiljemini siirdus põllumeeste erakonda. — K.-i sulest on ilmunud mitmed raamatud (kuni 1926. a. lõpuni arvult 16), m. s. rida saksa keele õpperaamatuid Eesti koolidele; mainitavad on eriti tema »Pildid Lääne-Euroopa kirjandusest« I (1906) ja »Tarvilik Saksa-Eesti sõnaraamat« (I tr. ühes J. Ploompuuga a. 1902, II tr. ühes G. Suitsiga a. 1920). Eesti kooli- ja haridusküsimusist on K. avaldanud artikleid ungari, inglise, saksa ja soome ajakirjanduses.

Isikl. saadud andmed; Pvl. 1926, nr. 249; Post. album, lk. 173 jj. *T.*

KANN, Peeter, kolonel, kohtutegelane, sünd. 28. XII 1882 Muhumaal, lõpetas 1911. a. Peterburi ülikooli õigusteaduskonna, mobiliseeriti ilmasõja alul reservlipnikuna Vene sõjaväkke, võttis kuni 1917. a.-ni osa sõjategevusest sakslaste ja austerlaste vastu, üles näidates suurt vahvust. Juunis 1917 ilmus K. alamkaptenina Eestisse ja määrati 1. Eesti jalav.-rügementi pataljoni ülemaks ning nov. 1918 3. Eesti rügem. ajut. ülemaks. Saksa okupatsiooni alul lahkus K. kolonel-leitnandina teenistusest, määrati nov. 1918 Tallinna ja Harjumaa kaitseliidu ülemaks ning dets. s. a. sõjaväe prokuröriks, mis kohal energiliselt teotses terve Vabadussõja kestes. 1920. a. valiti K. Asutava Kogu poolt Riigikohtu liikmeks ja määrati 1923. a. Riigikohtu kriminaalosakonna juhatajaks. Oli 1924—26 Riigikohtu abiesimees. Ka on K. tegev Rahvasteliidu ühingu Tartu osakonnas.

Sõjaministeeriumist j. m. saadud andmed. *T.*

KANNIKE, Christian (pseudon., kodanlik nimi **Christian Mauer**), kirjanik, sünd. 10. VII 1864 Äksi klk., Maramaal Kõo talus. Ta õppis Maramaa valla- ja Äksi klk.-koolis; et aga edasiõppimine kooliteel aineliselt võimatu oli, siis hakkas ta Maramaa vallakirjutaja juures, kes Tartus elas, end kirjutaja ameti vastu valmistama, täiendades iseõppimise teel ka muidu oma teadmisi. Et vallakirjutaja amet ei meeldinud, siis läks ta a. 1884 Imavere mõisa piimatalitust õppima, jäi aga varssi haigeks ja asus vanemate juurde, kus kirjutas oma esimese jutu »Gustaw ja Wilhelmine . . .«, mis ilmus a. 1885 »E. Postimehes«. A. 1888 asus K. Tartu, kus oli »E. Postim.«, pärast »Postim.« toimetuse liikmeks. Suri tiisikusse 23. II 1891. — Suur osa K.-se töödest ilmus nendes lehtedes, millede toimetuses ta töötas. Eri-raamatuna ilmus jutustus »Eksiteel« (Tall., 1890) ja jutukogu »Raamat, mida kõigil' pole tarvis lugeda« (Tall., 1890). K.-se toodang on kirjanduslikult väheväärtuslik, isegi oma aja kohta. Ometi on ta esimene eesti kirjanik, kelle toodang on üheskoos ilmunud, pealkirjaga »Chr. K.-se teuste täieline kogu« (Tall., 1904). See sisaldab umbes poolsada luuletust ja paarkümmend jutustust. *F. T.*

KANNISTE vt. MIKO.

KANT, Edgar, maateadlane, sünd. 8. II 1902 Tallinnas väikekaupmehe pojana, astus a. 1921 Tartu ülikooli matemaatika-loodusteaduskonda, võttes erialaks maateaduse, mida sel ajal õpetas prof. J. G. Granö (vt.). K. erines oma töös peagi antropogeograafia (inim-maateaduse) alale, süvenedes eriti linnade uurimisse, mille tulemusena on peale mitme vähema kirjutise Tartu linna käsitleva koguteose (Tartu, 1927) geograafiline osa, mis moodustab väärtusliku lisandi linnageograafia alal. K. on teinud pikemaid uurimisretki välismaile — Põhja-Skandinaaviasse (1924), Kesk- ja Lõuna-Euroopasse ning Põhja-Aafrikasse (1926). Peale õpingute ja teadusliku töö on K. olnud tegev ajakirjanikuna (»Vaba Sõna« kaastööline) ja seltsitegelasena (E. K. S.-i kodu-uurimistoimk. sekretär ja toimetuse abijõud 1923—25). *A. T.*

KAPP, Artur, järgneva poeg, helikunstnik, sünd. 16. II 1878 Suure-Jaanis. Juba varases lapsepõlves sai K. oma isalt

esimese juhatuse muusikas. A. 1891 astus ta Peterburi konservatooriumi, olles seal oreliklassis prof. Homiliuse ja kompositsioonis Rimski-Korssakovi õpilane. Lõpetanud konservatooriumi (a. 1898 orelikl. ja 1900 kompositsioonikl.) vabakunstnikuna, andis K. orelikontserte Eestis, Soomes ja Venemaal ning kutsuti a. 1904 tolleaegse Vene Keiserliku Muusika Seltsi Astrahani osakonna kooli juhatajaks, kuhu ta jäi kuni 1920. a.-ni. Kuigi kooli juhtimise administratiivosa palju jõudu omale nõudis ja kuigi koolis orkestri, ooperi, ansamblide juhatamine K.-i õlul lasus, on K. Astrahanis siiski suutnud ka helilooja na õige produktiivne olla. Ühtlasi ei kaotanud K. kontakti kodumaaga. 1906. a. saatis ta »Vanemuise« uue teatrihoone avamise kontserdiks 2 esimest jagu oma orkestrisüidist eesti rahvaviisidel, mis oli tol korral esimene selline töö orkestrile. A. 1909 juhatas K. Tartu muusikapäeval sümfoonia kontserti ja Mendelssohni »Athaliat« ning 1910. a. Tallinna üldlaulupeol sümfoonilisi kontserte. Ilmasõja ajal sõitis ta suvekuudel Tartu »Vanemuise« sümfooniakontserte külalisena dirigeerima, kui ka oma helitööde terveid kontserte juhatama. 1920. a. asus K. kodumaale »Estoonia« sümfooniakontsertide ja ooperi juhatajana. Praegu (1927) on K. kompositsiooni klassi professor Tallinna konservatooriumis. — K.-i helilooming on olnud õige mitmekesine. Peale R. Tobiase (vt.) surma jäi K. silmapaistvamaks helikunstnikuks, kes sümfoonilise ja kammermuusika alal produktiivsemaid saavutisi ilmutanud. Trükis ilmunud on ainult mõned soololaulud, lastekoorid ja 1922. a. 2 vihku segakoore. Kaugelt enamik töid on alles käsikirjas, neist ette kantud tähtsamad: uvertüür »Don Carlos«, orkestrisüit eesti rahvaviisidest, sümfooniline poeem, kantaat »Päikesele«, segakoorile, tenorisoolole ja orkestrile, ja terve rida teisi töid orkestrile, orelile, keelpillidele, samuti vokaalkompositsioone. *L. N.*

KAPP, Joosep, ärkamisaegne tegelane, sünd. 30. IV 1833 Põltsamaal, omandas hariduse Tartu kreiskoolis ja gümnaasiumis ning Valgas J. Zimse seminaris; oli eluaja Suure-Jaanis klk.-kooli õpetaja ja köster, kus surigi 8. II 1894. K. võttis osa ärkamisaja ettevõtteist: oli Eesti Kirjameeste seltsi asutajaid liikmeid, Aleksandri kooli peakomitee liige, teotses ka Viljandi E. Põllumeeste Seltsis. — K.-i sulest on ilmunud raamatud: »Geomeetria kihelkonnakoolidele ja iseõpetuseks« (Tartus, 1878, VI+103 lk.); »Eesti ema. Lühikene teejuht emadele, kuida nad oma lapsi esimeste eluaastate sees kasvatama peavad« (1879, 60 lk.).

Hermann, E. kirj. ajal., lk. 437; Kampmann, Peaj. II II, 107jj.; Perno Post. 1878, nr. 49; Post. 1894, nr. 32, 34; Sakala 1880, nr. 45. *E. O.*

KAPPEL, Johannes, helikunstnik, esimene kõrgema haridusega eesti muusikamees, sünd. 20. VI 1855 Raplas õpetaja ja vaeslaste majaisa pojana. K. sai oma esimese muusikalise hariduse varakult oma isalt, kes juba K.-i esimesel eluaastal Paidesse asus köster-organistina elama. 1872 asus K. Peterburi õpetaja kohale. 1876 astus ta Peterburi konservatooriumi prof. Homiliuse oreliklassi, mille lõpetas a. 1881 vabakunstniku diplomi ja suure hõbe-aurahaga. Selle järel oli K. Peterburis Hollandi saatkonna kiriku organistiks. Eesti muusikaelust võttis K. elavalt osa komponistina kui ka Peterburi Eesti Seltsi laulukoori juhina. Peale selle juhatas K. üldkoore III, IV, V ja VI laulupeol Tallinnas ja Tartus, samuti Pärnu laulupeol a. 1902. K. suri 1. VI 1907 ukj. Saksamaal Schömbergi sanatooriumis. — K.-i komponeeritud lauludest on trükis ilmunud kogud: »Järvamaa ööpik...« (Tartus, 1881); »Eesti Keisri laul. Õntsa Keisri Aleksandri II. mälestuseks...« (Tartus, 1882); »Kroonimise Laul« (1883); »12 laulu segakoorile« (1886); »10 laulu meestekoorile« (1886); »Laululaan« (1889); »Kooli-laulmise raamat« (Сборникъ пѣсенъ для эстонскихъ народныхъ школъ, 1900) eesti rahvakoolidele. Osa K.-i laule leidub veel üldlaulupeo nootides ja K. A. Hermanni »Laulu ja mängu lehe« aastakäiges. K.-i loomingut iseloomustab peen, otsekoheselt voolav ja läbituntud lüürika, ehki see on täiesti saksa koorilaulu komponistide mõju all. Kuid tehniliselt on K.-i looming juba tunduv samm edasi, võrreldes tema eelkäijatega. Peale selle tarvitas K. esimesena klaveri kaasmängu kooridele (Kroonimise Laul).

Hermann, E. kirj. ajal., lk. 525; J. Siimer, Muusikaajaloo põhijooned (1921), lk. 58; Looming 1924, nr. 3, lk. 204j. *L. N.*

KAPUSTIN, Mihail Nikolajevič, sünd. 11. I 1828 Jekaterinoslavi kub. mõisniku perekonnas, õppis Moskva ülikoolis õigusteadust 1845—49, teotses sealsamas 1850—70 rahvusvahelise õiguse õppetoolil esiti erakorralise, siis korralise professorina, oli 1870—83 Demidovi õigusteadliku lütseumi direktor Jaroslavis, 1883—90 Tartu õppekonna kuraator, 1891—99 samal kohal Peterburi õppekonnas, suri 11. XI 1899. Teadusmehena avaldas K. rea töid avaliku õiguse ajaloost ja teooriast ning artikleid õiguse, politika ja bibliograafia alalt. Eestile on K. tähtsaks saanud Tartu õppekonna kuraatorina. K. nimetati kuraatoriks ajal, mil pärast senaator Manasseini (vt.) revisjoni valitsuse-ringkonnis lõplikult

kindlaks kujunes valitsuse politika suund »piirimaade« venestamise mõttes. K.-i ülesandeks oli koolireformide teostamine mainitud suunale vastavalt. Selle ülesande täitis K. valju järjekindlusega, avaldades seejuures ometi teatavat ettevaatlikkust, et seisukorda mitte otsekohe äärmuseni teravaks muuta. 1885. a. seati kõik koolid haridusministeeriumi alla; kuigi senised koolivalitsuse organid alles jäid, kaotasid nad tegelikult pea täiesti oma tähenduse, sest koolide järelevalve ning juhtimine kuulus 1887. a. ametisse seatud rahvakooli-direktorite ja -inspektorite võimkonda; ainult ev.-lut. usuõpetus jäi veel kirikuõpetajate ja kirikuvalitsuse organite ülesandeks ning õiguseks. Esiotsa nõutakse koolidelt vene keele õpetamist. 1887. a. peale (10. IV käsukiri keskkoolide ja 17. V rahvakoolide kohta) peab vene keel kõigis koolides õppekeeleks olema; vallakoolides võis 2 esimesel õppeaastal emakeelt tarvitada, varssi aga anti seadusele see mõte, et vene keel juba algusest peale tuleb tarvitusele võtta; keskkoolides pidi määrus 5 a. jooksul lõplikult teostatama. Usuõpetuses on emakeele tarvitamine lubatud. Nende määruste tõttu jäid senised rüütelkondade poolt ülalpeetavad rahvakooliõpetajate-seminarid Kuudas ja Tartus seisma (1887); õpetajate ametisse seadmisel sai mõõduandvaks vene keele oskus; senistest õpetajatest tagandati paljud vene keele mitteoskamise pärast, teistele hakati korraldama suviseid vene keele kursusi keeleoskuse täiendamiseks. Rahvakooli kaudu pidi vene keele oskamine kuraator K.-i mõtteavalduse järele nii kaugele edenema, et isegi emad lapsi venekeelsete hällilauludega magama uinutavad. Rahva- ja keskkooli venestamise järel teostati reformid Tartu ülikooliski. 1889. a. (4. II) anti õppekonna kuraatori täielikul toetusel — viimane oli 1886. a. õppekonna valitsuse Tartust ülikooli mõjukonnast ära Riiga viinud — keisri käsukiri ülikooli õigusteaduskonna reformimise kohta, sama a. lõpul (20. XI) muudetakse ülikooli omavalitsuse korda (vt. Budilovič), andes rektori valimine haridusministri, prorektori ja dekaanide valimine õppekonna kuraatori kätte ning professorite nimetamine haridusministri õiguseks. K.-i lahkumisel õppekonna kuraatori kohalt 1890. a. sügisel olid reformid rahvakoolides täiesti teostatud, keskkoolides lõpule liginemas, ülikoolis alles algamas. Viimaste läbiviimiseks nimetati kuraatoriks N. A. Lavrovski (vt.), kellelt loodeti rohkem hoolimatust ning järjekindlust, kui K.-il oli, kellest ikkagi tunnistatakse, et ta Vene seisukohast vaadates võrdlemisi mõõdukalt ning ettevaatlikult talitas, hoidudes liigsete teravuste eest.

Olevik 1890, nr. 42; Энц. Слов. Брокг.— Ефр. XIV (1895); Журн. Мин. Нар. Просв. 1900, nr. 1; Историч Вѣстникъ 1900, nr. 1; Больш. Энцикл X (1902); Е. Пѣтуховъ, Импер. Юрьевскій, бывш. Дерптскій Унив., II (1865–1902) (1906); С. А. Венгеровъ, Источники словаря Русск. писателей, II (1910), lk. 580; A. v. Tobien, Die livländ. Ritterschaft (1925). *J. K.*

KARELL, Philipp Jakob, arst ja Eesti ärkamisaja ettevõtete toetaja Peterburis, sünd. Tallinnas 28. XI 1806 vabakslastud mõisateenijate 9-nda lapsena; ta vanemad, Jakob († 1824 Tallinnas) ja Marie Jakobsonid, olid pärit Hageri klk.-st Haiba mõisast. K.-i vanim vend Carl Friedrich, Moskva ooperi I tenor, muutis 1818. või 1819 a. oma perekonnanime Karelliks, mille ka teised perekonna liikmed omaks võtsid. — Peale algja keskhariduse omandamist Tallinnas õppis K. 1826–32 Tartu ülikoolis arstiteadust, omandades kevadel 1832 *dr. med.* astme (diss.: *De rheumatismo uteri*, Dorpati, 1832). Ülikoolis õppides oli K. korporatsioon »Estonia« liige, kus ta F. R. Kreutzwaldiga tutvus; viimasega jäi ta eluajaks sõbralikku vahekorda. Juunis 1832 nimetati K. ihukaardiväe rügemendi arstiks Peterburi, kus ta igapidi püüdis oma teadmisi laiendada ja süvendada, reisides m. s. teaduslikul otstarbel 1838. a. Pariisi ja Londoni. Peterburis tutvus K. prof. M. Mandt'iga, keiser Nikolai I ihuarstiga, kelle usalduse ta võitis ja kelle ettepanekul ta 1849. a. nimetati keisri nooremaks arstiks, mis ametis ta oli kuni Nikolai I surmani 1855. a; peale seda sai ta keiser Aleksander II ihuarstiks, püsides selles ametis 1879. a.-ni, tõustes salanõunikuks ja omandades mitmed vene kui ka välismaa aumärgid. Selle kõrval võttis K. osa seltskondlikust tegevusest: ta oli 1867. a. Vene Punase Risti asutajaid, töötas Pirogovi arstideseltsi, Evang. Sõja Laatsareti ja Evang. Piibli Seltsi eestseisuses. — Peterburi oli sel ajal kogunenud salgake eesti haritlasi, keda toetasid ka mõned eestisõbralised sakslased. Selle rühmituse peaisikuks oli K., kes igapidi püüdis kodumaa asju Peterburis toetada ja Peterburi tulnud eestlasi aidata. M. s. sai Tallinna Kaarli kirik K.-i abil keisri perekonnalt suurema rahalise toetuse (15000 rbl.) ja suure platsi majaga ja vana torniga. Ka püüdis K. »Kalevipoja« väljaandmiseks toetust hankida, mis aga ei õnnestunud. Kodumaaga hoidis K. sidemeid alal, käies tihti Tallinnas ja Haapsalus suvitamas ja külastades Hageris oma vanemate sünnikohta ning venda Ludvig Johanni, kes 42 a. Raplas köster oli. 16. V 1882 pühitses K. oma 50-a. doktori juubelit, mis kujunes talle suureks auavaldu-

seks. Sellest võttis ühemeelselt osa nii eesti, saksa kui vene seltskond. Tartu ülikool valis ta sel puhul audoktoriks, Tallinna linn aukodanikuks, E. Kirjameeste Selts ja E. Õp. Selts oma auliikmeks. K. suri 18. VIII 1886 mao-vähitõppe ja maeti Peterburi Sergiuse kloostri surnuaiale. Tema abielust Marie Lebeau'ga sündis 7 last, kellest 4 noores eas surid. — Eesti kultuuritegelasena omab K. omajagu tähtsust Eesti ärkamisaja sündmustikus, kuigi ta eestimeelsus oli vahest olude sunnil varjatud ja tagasihoidlik. Arstina on K. silmapaistvamaid eesti arste, kellega oleks võrreldavad ainult F. R. Fählmann ja vahest ka P. Hellat. Kuulsaks on saanud K. oma piimaraviga, mille kohta ta 1865. a. esmakordselt artikli avaldas (Ueber die Milchkur . . ., St. Petersbur ger Med. Ztschr. 1865, Bd. VIII; sama prantsuse keeles: *De la cure de lait, Archives Générales de Médecine 1866, vol. II*; inglise keeles: *On the milk cure, transl. from the autor's manuscript by E. L. Carrick*, Philadelphia, 1870, 24 lk.; eesti keeles: Piimaravi, tõlk. A. Lüüs, Eesti Arst 1926, nr. 11). See arstimisviis on kõige ilma arstide poolt üldtunnustatud ja seisab praegu sama kindlasti neil aluseil, milledele K. ta 60 a. eest rajas. — K.-i sulest on ilmunud veel peale ülalmainitud tööde: Vollständ. Beschreibung v. Baron Heurteloups Lithotripsie u. Lithocenose durch Percussion (Ztschr. f. d. gesammte Medicin 1838, Bd. VII).

M. Lipp, Karellide suguvõsa (käsikirjas); M. Mandt, Ein deutsch. Arzt am Hofe Kaiser Nikolaus I v. Russland. Lebenserinnerungen (1923), lk. 371; St. Petersb. Ztg. 1882, nr. 138-39, 1886, nr. 231; St. Petersb. Med. Wochenschr. 1882, nr. 20, 1886, nr 34; Р. Б. Сл. (1897); Eesti Arst 1926, nr. 11 (A. Lüüs); E. Kirj. 1926, nr 11, Karell'i juubelinumber (A. Lüüs, E. Jannsen), 1927, nr. 3 (A. Lüüs).

A. L.

KARK, Karl, minister, sünd. 22. XII 1882 Tartumaal Hellenurme v., astus 1901. a. Peterburi teedeinstituuti, mille lõpetas 1. järgu teedeinsenerina 1911. a. Peale seda teenis K. Venemaal veeteede alal mitmes ametis, tuli sügisel 1920 Eestisse, nimetati nov. s. a. teedeministeeriumi nõunikuks, 1921. a. alul teedeministri abiks ja sai märtsis 1924 Fr. Akeli kabinetis teedeministriks. K. langes kommunistliku mässukatse ohvrina 1. XII 1924 kuulist tabatuna Tallinna peajaama esisel.

Pvl. 1924, nr. 327; Vaba Maa 1924, nr 280.

R. K.

KARL, Rootsi piiskopp ja riigimees, Norra saagades Kurt (den döve), oli arvat. folkungite soost ja Rootsi kun. jaarli Birger Brosa vend. K. oli Linköpingi piisk. ja kun. Johan I Sverkeri p. (vt.) kantsler, kui kun. suvel 1220 võttis ette oma sõjakäigu Eestimaa läänerannikule. Retk oli sihitud taanlaste vastu ja tema põhjuseks oli muidugi asjaolu, et taanlased olid tunginud aladele, mis traditsiooniliselt kuulusid Rootsi huvipiirkonda. Lihula loss vallutati ja alustati kristianiseerimistööd Läänemaal. Peale kun. tagasipöördumist Rootsi jäid Eestimaale kun. jaarl Karl ja K. Saarlased astusid rootslastega võitlusse ja suurem osa viimaseist, nende hulgas ka mõlemad võimukandjad, langes. — Rootsi katse taanlastega võistlema hakata Eestimaal oli sedakorda täitsa äpardunud.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII); H. G. Porthan, *De expeditione Johannis I-mi Svercheridae, in Livoniam* (1798); S. Tunberg, Sveriges historia. Äldre medeltiden (1926).

A. R. C.

KARL IX, Rootsi kuningas, sünd. Stokholmi lossis 4. X 1550 kun. Gustav Vaasa ja Margaretha Leijonhufvudi noorema pojana. Oma testamendis oli isa K.-ile määranud hertsogkonnaks Södermanlandi, kuid tegelikult pääsis K. seal valitsema alles a. 1568. Kun. Johan III (vt.) poolt taotletavaid uuendusi kiriku alal ei võinud K. heaks kiita ning kohtles Rootsi-Poola uniooni plaane suure kahtluse ja kartusega. Kohe peale Johan III surma kutsus K. 1593. a. alul kiriku-koosoleku kokku Upsalasse, kus reformatsiooni saavutused kindlustati ning vastureformatsiooni plaanid tühistati. Oli juba ette näha, et kun. Sigismund, kelle salakavalat politikat Rootsi rahva enamus ei saanud pooldada, vastollu satub herts. K.-iga. Lõpliku lahenduse tõi sõjaline kokkupõrge 1598. a Stångebro juures, kus Sigismund ja teda toetav Rootsi aristokraatlik partei otsustavalt lõödi. Järgm. a. tagandati Sigismund Rootsi troonilt ja, kuna ta keeldus oma vanemat poega Rootsi saatmast, jäi K. ajutiselt riigivalitsejaks, kuni ta a. 1604 lõplikult vastu võttis trooni, mida riigipäev juba varemini oli talle pakkunud. Kuid veel enne seda oli K. olnud sunnitud puhastama Rootsi ja Soome Sigismundi pooldajaist, talitades seejuures suurima karmusega. Suvel 1600 ilmus K. Eestimaale, kus Sigismundil samuti palju poolehoidu oli olnud. Tallinna alistus otsekohe. Et vahekord poolakatega oli selgusetu ja kun. seepärast kartis poolakate sõjalist aktsiooni Eestimaa vastu, viis K. oma väed Liivimaale, seega sõjatallermaa sinna üle kandes. See tuli poolakaile ootamata; nüüd langes üks kindlus teise järele rootslaste kätte. Dets. 1600 vallutati Tartu ja 1601. a. alul jõudsid Rootsi väed Väina jõeni. Riia ja Kokenhusen panid küll

vastu, Liivimaa seisused aga tunnustasid K.-i kuningaks ja juulis 1602 kuulutati Liivimaa Rootsi alla kuuluvaks. Kuid õieti oli sõjaõnn juba varemini rootslastel muutunud. Liivimaa oli poolakaile väärtuslik riigiosa, mille eest nad pigemini olid valmis võitlema kui kun. Sigismundi eest, keda nad vareminigi küllaldaselt polnud toetanud. Juba kevadel 1601 ilmus hästivarustatud Poola sõjavägi Liivimaale ja juunis s. a. said rootslased Kokenhuseni all lüüa. K. pidas paremaks Eestimaale taganeda ja siirdus ise hilissügisel Soome. Poolakate edasitung arenes, nende ülempealik Zamoiski vallutas a. 1602 Viljandi ja Paide; järgm. a. kaotasid rootslased Tartu. K. valmistas end siiski uuesti Liivimaale tulema suuremate ja paremini varustatud sõjavägedega. Hilissuvel 1605 ilmus ta umbes 15 000 mehega Riia alla. Vallutati Dünamünde ja algas Riia piiramine. Rootslaste ettevõte näis edenevat, kuid olles ettevaatamatud ja liiga julged, said nad sept. 1605 Kirchholmi juures Poola väepealikult Chodkieviczilt rängalt lüüa, kaotades mitu tuhat meest ja mõned pealikud, misjuures isegi kun. surma-hädaohus viibis. Rootsi väe jäänused pääsesid Väina jõelt laevastikuga Tallinna, kust kun. kohe Rootsi tagasi pöördus. Rootslaste õnneks polnud poolakail võimalik Kirchholmi lahingu saavutisi täiel määral enda huvides kasutada. Rahutused Poolas, kasakate mäss ja sündmused Venes tõmbasid tähelepanu enesele. 1607. a vallutasid rootslased uuesti Paide, ja nii oli terve Eestimaa jällegi K.-i käes. Ka Dünamünde sattus 1608. a. uuesti rootslaste kätte; selle eest kaotasid nad aga järgm. a. Pärnu. A. 1611 tehti Rootsi ja Poola vahel vaherahu, mis vaenutegevuse nende vahel lõpetas. Rootsi oli viimaseil aa. kinkinud järjest rohkem tähelepanu Venele, ja K.-il oli kavatsus seal peale Boris Godunovi surma puhkenud segadusi oma huvides kasutada. Viiburis leppis K. a. 1609 kokku Vassiili Šuiskiga oma vägede viimasele appisaatmise kohta, mille tasuks Rootsi pidi saama Käkisalme lääni. Oli tähtis nüüd poolakaist Venes ette jõuda saagi jagamisel. Noor Jakob de la Gardie (vt) viiski Rootsi väed üle Vene piiri ja vallutas koguni Novgorodi. Rootsi tegevuse edukust Venes halvas siiski asjaolu, et Taani 1611. a. kuulutas sõja Rootsile. Selle tõttu pidi K. oma energia koondama riigi lõunapiiri kaitseks. Juba sõja alul suri ta Nyköpingis 30. X 1611.

Hoolimata pea terve valitsusaja kestnud sõdadest on K. võrdlemisi palju tähelepanu pühendanud ka riigi siseolude korraldamisele. Ta oli tarbekorral äärmiselt vali aadli ja üldse kõrgemate kihtide esindajate vastu, kes rahvaga ülekohtuselt ümber käisid, ja seadnud endale ülesandeks lihtrahva kaitse, valvas hoolega ametnikkude tegevuse järgi. K.-i hakati pilkeks talupoegade kuningaks kutsuma, milline nimetus temale siiski pigemini austavaks on saanud. Maksude kindlaksmääramiseks ja rahva olukorra kindlustamiseks pandi tema ajal Balti provintses maade revisjon toime. Kuid üldiselt ei saanud kun. ka neis provintses rahutute olude survel suuremaid paremusi teostada.

E. Hildebrand, Sveriges historia V (1906); C. Rogberg, Kon. Carl d. IX:s fälttåg i Lifland år 1600 och förberedelserna dertill (1859); G. Tranér, Kon. Carl IX fälttåg i Lifland år 1601 (1872); *idem*, Kon. Karl IX krig i Lifland åren 1602—05 (1876); A. Bergengrün, Eine livl. Relation über d. Ereignisse in Livland a. d. Zeit von 1599—1602 (Mitt. XVII); A. Korhonen, Rootsi revisjon Baltimaal 1601. a. (Ajalool. Ajakiri 1926). *A. R. C.*

KARL X GUSTAV, Rootsi kuningas, sünd. 8. XI 1622 Nyköpingis Zweibrückeni pfalzkrahvi Johan Kasimiri (kes 30-a. sõja eest Rootsi pakku põgenenud) ja kun. Karl IX (vt.) tütre Katarina pojana. 20-aastasena õppis K. G kuulsa Lennart Torstenssoni juhatusel moodsat sõjakunsti Rootsi Saksa-armees ja nimetati sõja lõppaastal (1648) Rootsi armee generalissimuseks, peale seda kui kun. Kristiina (vt.) oli lõplikult keeldunud K. G.-iga naitumast. 1649. a. määrati ta Rootsi troonipärijaks ja astus troonile a. 1654 peale Kristiina vabatahtlikku loobumist. Rootsi siseolud olid K. G.-i kuningaks saades äärmiselt selgusetud; maade võõrandamine Kristiina ajal oli üksikute rahvakihtide vahekorrad muutnud väga teravaks. Kun. püüdis rahuloleматust vaigistada n. n. neljandiku reduktsiooni teostamisega, millega otsustati kõik kroonule tingimata tarvilikud maad (omistliga gods) ja 1/4 teistest annetatud maist tagasi võtta riigile. See hea algatus ei leidnud aga süttinud sõja tõttu täiel määral teostamist. Nimelt viis kun. a. 1655 oma väed üle Läänemere, et lahendada Poolaga vanad tüliküsimused ja oma huvisid kaitsta Ida-Euroopa suure kriisi keerises. Hoolimata hiilgavaist võitudest ebaõnnestus üldiselt kun. ettevõte siiski. Kun. esialgne plaan Poolat Rootsi külge liita näitab ta fantaasia julget lendu; hiljemini kavatses ta Poola jagamist, misjuures Rootsi tubli osa endale oleks saanud. Poolast pöördus kun. vahepeal sõja kuulutanud Taani vastu ja, olles teinud oma ilmakuulsa retke üle Suur-Belti väina, sundis taanlasi Roeskilde rahus a. 1658 loovutama Rootsile Skoone, Hallandi ja Blekinge provintsi, millega Rootsi omandas oma praegused loomulikud piirid. Uuesti puhkenud sõ-

jas Taaniga ei saanud K. G. enam oma kavatsusi täide saata, tema vastu moodustus suur liit, kun. väed löödi tagasi ja keset suuri raskusi suri ta ootamata Göteborgis 13. II 1660. — Poola sõja kestes oli Vene tsaar Aleksei Mihailovič kuulutanud sõja Rootsile (1656) ja oma vägedega tunginud Soome ja Liivimaale. Vene väed laastasid Lõuna-Eestit, vallutasid Tartu, mis kuni sõja lõpuni nende käes püsis (vt. Warnecke), ja piirasid kaua ka Riiga, mida nad siiski ei suutnud võtta. Rahu Venega tehti Kärde mõisas (Liivimaal) alles kun. surma järel 1661. a.

F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset I[II] (1883); G. Björlin, Carl X Gustaf (1889); Ellen Fries, Erik Oxenstjerna (1889); M. Carlon, Ryska kriget 1656—58 (1903); Fr. Bienemann *jun.*, Briefe u. Aktenstücke zur Gesch. d. Verteidigung u. Kapitul. Dorpats 1656 (Mitt. XVI). *A. R. C.*

KARL XI, Rootsi kuningas, sünd. Stokholmi lossis 24. XI 1655 kun. Karl X Gustavi ja Holstein-Gottorpi printsessi Hedvig Eleonora ainukese lapsena. Nõrga kehaehitusega printsi kasvatuse eest ei hoolitsetud küllaldaselt ja ta hariduslik tasapind jäi väga madalaks, ta otsustusvõime puudulikuks ning ta ülalpidamine mõnel juhul valitsejale ebakohaseks. K.-il ei puudunud siiski ka head omadused; ta oli õiglane, tõearmastaja ja kõlbliselt märksa kõrgemal seisev tolle aja valitsejaist üldse. Isa surres oli K. ainult 4-aastane ja valitsuse juhtimine läks sellepärast eestkostjate kätte, kelledest olid tähtsamad lesk kuninganna ja M. G. de la Gardie (vt.). Eestkostja valitsus ajas asju äärmise hooletuse ja kergemeelsusega, ja kui K. dets. 1672 valitsuse võttis enda kätte, oli riigi asjaajamises kõikjal suur korralagedus maad võtnud. Tulunduslik seisukord oli raske; hoolimata Karl X Gustavi (vt.) ajal ettevõetud katseist osa võõrandatud kroonumõisadest tagasi saada kroonule, oli eestkostja valitsus veelgi mõisu annetanud. Prantsusmaaga sõlmitud alliantsi põhjal oli Rootsi sunnitud osa võtma Hollandi vastu puhkenud sõjast, mis Rootsile õnnetult arenes ja riigi rahandusse mõjus halvavalt. Kui veel Taani a. 1675 algas sõda Roeskilde rahus kaotatud provintside pärast, oli noore kun. seisukord igas suhtes väga raske. Äärmiselt kriitilised olukorrad ja tekkinud raskused olid kuningale kasvatavaks kooliks: ta hakkas ikka selgemini mõistma, kui nõrk oli olnud tema eestkostjate valitsus ning milliseid parandusi ja uuendusi valitsuse alal oli vaja ette võtta. Väsimata tööga õppis ta põhjalikult, kuni vähemalt üksikasjadeni tundma valitsusaparaadi üksikuid alasid ja asus energiliselt valitsemisolude korraldamisele. Asjaajamises teostati täpsus ja hoolsus; kun. suutis koondada enda ümber truid ametnikke ja oli nende vastu väga nõudlik, kõige nõudlikum aga enda suhtes. Kun. paremaist abilisist nimetatagu Joh. Gyllenstjerna ja Bengt Oxenstjerna, kes olid tegevad välispolitika alal, Herman ja Klas Fleming'id, kes reduktsiooni alul omandasid kuulsuse, Hans ja Axel Wachtmeister, Rootsi sõjalaevastiku ja sõjaväe ümberkorraldajad, Erik Dahlberg (vt.), Jacob Johann Hastfer (vt.) j. t.

Kui a. 1679 kõigi vaenlastega oli rahu saavutatud, võis K. täiel määral oma tähelepanu ja töö pühendada riigi siseolude korraldamisele. Juba järgm. a. peetud riigipäeval kerkis esile võõrandatud mõisade tagasivõtmise küsimus (n. n. suur reduktsioon). Osavasti kasutades vastolu üksikute seisuste kui ka kõrge- ja väike-aadli vahel, suutis kun. ühes oma abilistega läbi viia reduktsiooni teostamise otsuse, mille sisu oli peajoontes järgmine: kroonule pidi tagastatama kõik krahv-ja vabahärrakonnad, kõik kuningamõisad ja kõik teatavail tingimusil päritavaiks antud donatsioonid, n. n. Norrköpingi-annetused, millede aastamaksud olid üle 600 riigitaalri. Peale selle kavatseti kõik maade ostud kroonult, mis mitte sularahas polnud sündinud, revideerimise alla võtta ja needki võimaluse järgi kroonule tagastada. Lähemalt väljatöötatud eeskirjade järgi pidi reduktsioon ulatuma ka Rootsi välisprovintsidesse. Reduktsiooni teostamiseks määrati eriline komisjon, mille liikmete valimine aadli enda kätte usaldati. Järgmisel, 1682.—83. aa. riigipäeval laiendati reduktsiooni ulatavust. Kun. palvel seletas riigipäev, et vana riigiseaduse (landslagen) järgi oli kuningal õigus maad annetada ja seda tarbekorral tagasi võtta riigipäeva või donataaride arvamist kuulamata. Niisugust õigust polnud vana riigiseadus kunagi kuningale annud, kuid sellest hoolimata tõlgitseti seda nüüd ülalmainitud viisil. Tegelikult sai kun. selle seletusega õiguse tagastada kõik maad, mis kunagi kroonule olid kuulunud ja annetusena eraomanduseks saanud; otsus käis seega kõigi donatsioonide kohta. Lähemate normide väljatöötamine jäi kun. hooleks, ja need omandasid laadi, mida mitmel puhul küll ei saa heaks kiita. Ainuvalitsusliku võimu omandanud, oskas K. seda ka käsitada. Riiginõukogu funktsioonid tühistati; selle asemel määratud »kun. majesteedi nõunikud« muutusid sagedasti kun. truualamlikeks, pimedaiks tööriistadeks. Riigipäev, ehk nagu teda kutsuti, »kun. majesteedi seisused«, oli ainult kun. käskude täitjaks. Kun ei lubanud vähematki opositsiooni ja kõik vabamad mõtteavaldused suruti halastamatult alla. Peab

siiski möönma, et kun. püüdis õiglaselt ja kohusetruult täita oma valitseja-ülesandeid ja selles suhtes tagajärjekalt teotses. Selle kõrval peab aga tõsitama, et reduktsioon, vähemalt selle järel, kui a. 1686 riigipäev reduktsiooni komisjonide tegevust oli veelgi laiendanud, muutus mõnikord õige karmiks ja ülekohtuseks, tegelikult ei võinud enam keegi oma omandusõiguse suhtes kindel olla.

Mis puutub reduktsiooni Eesti- ja Liivimaal, sai kindr.-major Robert Lichtone (vt.), kes hiljemini nimetati Eestimaa kuberneriks, a. 1681 käsu astuda läbirääkimistesse maapäevaga reduktsiooni kohta. Kui maapäev selles küsimuses asus ägedasse opositsiooni Rootsi valitsusega, teostati reduktsioon nii Liivi- kui Eestimaal võrdlemisi suure omavoliga. Omal ajal Rootsile vabatahtlikult alistunud Eestimaa pidi erilisse seisukorda jääma reduktsiooni suhtes, ning alul kaaluti ainult küsimust, kas mitte need maa-alad, mis kun. Eerik XIV käsul olid reservitud Rootsi kroonule, ei tuleks redutseerida. Aadli kangekaelne vastupanu vihastas aga kuningat sedavõrt, et ta kuberner Lichtonele käsu andis mõisade tagasivõtmist Eestimaal samas korras läbi viia, nagu see oli sündinud Liivimaal. Redutseeritud maa-ala Eestimaal oli siiski õige palju vähem Liivimaa omast. Liivi kindr.-kuberner, feldmarssal Krister Horn, (vt.), keda reduktsiooni teostamisess peeti liiga jõuetuks, kutsuti omalt kohalt ära ja määrati tema asemele J. J. Hastfer (vt.), kes karmi käega talitas kun. käskude elluviimisel. K.-i ajal võeti ette ka uus maahindamine ja seati riigistatud mõisades sisse vakuraamatud, mis täpsamalt talupoegade kohustused ära määrasid.

Reduktsiooni teel võeti riigile üldse tagasi nii palju maa-alasid, et kroonu sissetulekud neist kujunesid umbes 2 miljoni riigitaalri suuruseks. Sellest summast langeb ainuüksi Liivimaale umbes 550 000 tlr., Eestimaale veidi vähem kui 100 000 tlr. Tulunduslikult oli suur reduktsioon kroonule määratu suure tähtsusega; kasvanud sissetulekud võimaldasid K.-ile tema suurejooneliste reformide teostamise riigi rahanduse ja administratsiooni alal. Ka mõjus reduktsioon tublisti kaasa maadomava talupoegade klassi tugevnemisele, eriti selle järel, kui suur osa tagastatud mõisadest Karl XII ajal väiketaludeks jaotati ja talupoegadele müüdi. Aadlisse mõjus maade tagastamine masendavalt; tulundusliku aluse kaotanud, jäi ta suurelt osalt ilma ka oma politilisest tähendusest. Endise mõjuka maaomandusliku aadli asemel tekkis ametiaadel, kes vähemalt senikaua, kui K.-i silmad jälgisid ta tegevust, püsis kun. truu teenrina ja oli teatavas vastolus endise kõrge aadliga. Et aadel liigagi palju oli kaotanud oma iseseisvusest ja terve vastutuse usaldanud kun. kätesse, ilmnes küllalt selgesti ja riigi paratamatu õnnetusena Karl XII ajal. Kõneldakse harilikult suure reduktsiooni äärmiselt kahjulikust mõjust Balti provintses ja väidetakse, et nende provintside kaotsiminek Rootsile oli reduktsiooni otseseks tagajärjeks. Mööndes, et maade tagastamine kroonule neis provintsides ka veel karmimana ja ülekohtusemana tundus kui vahest mujal ja sellepärast siin tõsist rahulolematust tekitanud Rootsi valitsuse vastu, peab siiski meie arvates jätma lahtiseks küsimuse, kas Suurel Põhja sõjal, mille põhjused väga mitmelaadilised ja sügavalt otsitavad, oleksid teised tagajärjed olnud, kui suur reduktsioon Baltimail oleks jäänud tulemata ja tulunduslikult kõigutamata aadel veelgi iseseisvamalt oleks võinud talitada. Mis puutub Liivi aadlisse, sattus ta kindr.-kub. Hastferi ajal õige ägedasse vastollu keskvalitsusega; aadli vastupanu likvideeriti sel teel, et aadli juhid, nende seas L. G. v. Budberg ja J. R. Patkul (vt. neid) kutsuti Rootsi ja mõisteti surma a. 1694. Dets. s. a. kaotati kun. määrusega Eesti-Liivi omavalitsus ja jäeti maapäeva kokkukutsumine kun. ning kindr.-kuberneri äranägemisest sõltuvaks.

Eriliselt peame toonitama neid uuendusi, mis K.-i aegadel osaks said sõjaväele ja -laevastikule. Sõjavägi asetati n. n. jaotusaladele (indelning), s. o. sõdureid varustati maaga, mida nad rahu ajal harisid, tarbekorral ainult harjutustel käies. Sõjalaevastik ehitati täitsa ümber ning asutati sõjasadam Karlskronas. Kuid teistele aladelegi ulatus kun. energia: tema ajal asutati Lundi ülikool (1668), Tartu ülikool algas uuesti tegevust (1690), anti uus kirikuseadus (1686), mis a. 1694. maksma hakkas ka Balti provintsides, määrati tähtis seadustekomisjon, mis kohe tööle asus, kuid mille töö vili alles hiljemini nähtavale tuli. Liivi kindral-superintendendile Fischerile (vt.) anti määrus tõlkida piibel eesti ja läti keelde, milleks assigneeriti vastavad summad; kaaluti ka muude raamatute väljaandmist rahva keeles. Samuti pandi alus rahvakoolidele Balti provintsides (vt. Forselius). Ükski ala, mis vajas uuendusi, ei jäänud agarast kuningast puutumata. — K., kes oli abielus Taani printsessi Ulrika Eleonoraga, suri Stokholmis 5. IV 1697. Teda peetakse, hoolimata ainuvalitsuse hoos tehtud väärsammest, üheks Rootsi parimaist kuningaist.

F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset II[II]—V (1874—85); A. Fryxell, Berättelser ur svenska historien, d. 13.—20.[II] (1901—02);

Seraphim, Livl. Gesch. II II; A. Hammarskjöld, Bidrag till Livlands historia under Karl XI regering. I. Grefve J. J. Hastfer (Sv. Hist Tidskr. 1888); A. Buchholtz, Beitr. zur Lebensgeschichte J. R. Patkuls (1893); Fr. Westling, Förarbetena till d. estn. öfversättn. af N. T. 1715 (1892); A. R. Cederberg, L. G. v. Budberg (Sv. biogr. lex. VI, lk. 642—47); P. Treiberg, Tartu linn Rootsi ajal (aa. 1625–1704) (koguteos »Tartu«, 1927); A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr u. Bauer in Livland im 17. u. 18. Jahrh. (1890); J. Sitska, Rootsiaegne mõisate tagasivõtmine (1904). *A. R. C.*

KARL XII, Rootsi kuningas, sünd. kun. Karl XI pojana 17 VI 1682 Stokholmis. K. sai hoolika kasvatuse, esiteks ema Ulrika Eleonora, siis rea õpetajate ja kasvatajate poolt. Sõjalised teadmised, peaasjalikult kindlustamiskunstis ja taktikas, omandas ta Rootsi fortifikatsiooniasjandust juhtivalt mehelt, kindralkortermeister K. M. Stuartilt. Isa varase surma järel (5. IV 1697), mille tõttu ka K.-i kasvatuse programm jäi lõpuni täide viimata, päris ta vaevalt 15-a.-sena trooni. K.-i alaeasuse tõttu läks riigi valitsemine kuninga testamendi järele 5 kõrgemast riigiametnikust ja noore kun. vanaemast, lese kun. Hedwig Eleonorast koosneva eestkostjate valitsuse kätte. Aadliseisuse algatusel kuulutas riigipäev s. a. novembris K.-i täisealiseks ja 27. XI võttis K. valitsemise enese kätte. K. valis enesele mõned uued nõuandjad, kuid sise- ja välispolitikat jätkas ta isalt antud suunas. Algusest peale avaldas noor kun. suurt huvi riigiasjade vastu, käis hoolega kuningliku nõukogu koosolekuil jne., kuid ühtlasi jätkusid ka tema poisikeselikud lõbud ja vallatlused. Rootsi naabrid, Taani kun. Friedrich IV, Vene tsaar Peeter I ja Poola kun. August II, arvestades Rootsi rasket sisemist seisukorda ja kriisi, reduktsiooni tagajärjel tekkinud rahulolematust, 1696.—97. aa. kestnud näljahäda mõjul tulunduslikult kannatanud maa viletsust ning ka seda, et Rootsi troonile oli pääsnud poisikeseohtu kuningas, sõlmisid aa. 1699/1700 Rootsi vastase liidu. Liidu sõlmimisel on erilised teened liivimaalasel, maapakku läinud J. R. Patkulil (vt.). Patkul esines Poola kun. Augustile esmalt kindla projektiga Rootsi vastase liidu loomise ja Riia ning Liivimaa vallutamise asjus ning sõlmis hiljemini 1699. a. augustis temaga Liivimaa aadli nimel kapitulatsiooni, mille järele Liivimaa pidi saama Poola lääniks kun. Augustile ja tema järeltulijatele pärandatava hertsogi võimuga. Mainitud liidu eesmärgiks oli ühise pealetungimisega Rootsilt tagasi vallutada liidu liikmeilt enne võetud maad. Veebruaris 1700 algas Augusti Saksi sõjavägede Riia operatsiooniga suur Põhja sõda, märtsis järgnes Taani, viies väed Rootsi liitlase ja kaitsealuse Holstein-Gottorpi vastu. K. andus algusest peale kogu oma olemusega sõjale ja Rootsit ähvardava hädaohu eemaldamisele. Enne pealinnast lahkumist astus kun. mõningaid tähtsaid samme valitsemise korralduseks kodu enda äraolekul: määrati kaitsekomisjon, kelle hooleks jäi päris-Rootsi kaitse, tehti järeleandmisi reduktsiooni asjus (õieti jäi see nüüd seisma), et üksikute isikute laenuusaldust riigi vastu tõsta. Aprillis lahkus K. Stokholmist, jäädavalt, nagu hiljemini selgus. Arvesse võetav on asjaolu, et ainuvalitsuslik kun. valitsemisasjus kõrgema võimu ka sõja ajal enese kätte jättis, kaasa võttes 2 kuninglikku nõunikku, kelle hoolde jäi sise- ja välisasjade ajamine kun. juures. Rootsi vägi randus K.-i käsul Rootsi liitlaste, meririikide Inglise ja Hollandi, laevastikkude abiga juuli lõpul Seelandis. Kuna Taani pealinn nüüd kaitseta oli, algas Friedrich IV rahu asjus läbirääkimisi Lüneburgi vürstiga ja Holstein-Gottorpi hertsogi Friedrich IV-ga, mille tulemuseks oli Traventhali rahu augustikuus. Ühtlasi tunnustas ka Taani Holstein-Gottorpi hertsogi õigusi. Rahu tagajärjel oli Friedrich sunnitud lahkuma Rootsi vastasest liidust ja sõja lõpetama. Seelandi randumisest osavõtnud vägedega tuli K., peale korralduste tegemist riigi lääne piiri kaitseks, Karlshamnist 5. X Pärnu, et Augusti vastu minna. Pärnus ja Ruhja sõidul kindral Wellingki juurde tutvus ta lähemalt olukorraga lõuna rindel. August oli sept. Riia piiramisest loobunud ja peale Kokenhuseni vallutamist (sept. lõpul) väed Kuramaale talvekorterisse paigutanud. Sellepärast otsustas K. Narva alla venelaste vastu minna, kes olid augustis sõda alanud ja sept. alul Narva ümber piiranud. Rakverre kogunud sõjaväega liikus kun. 12. XI sealt Narva suunas edasi ja võitis 19. XI Narva lahingus neli korda tugevama vaenlase ta kindlustatud seisukohtadel, jättes vangi ainult kõrgemaid Vene väeülemaid ja ohvitsere, ja saades saagiks hulk sõjamoona. Peale talvitamist Laiuse piirkonnas 1700/01. a., jätkas K. endiste ja Rootsist lisaks tulnud vägedega sõjakäiku lõunasse saksilaste vastu, jättes Liivimaa kaitseks peale kindluste garnisonide 5—6000 meest W. A. v. Schlippenbachi (vt.) juhatusel. 8. VII 1701 võitis K. Väinast üleminekul saksilased ja vallutas Kuramaa, jäädes pikemaks ajaks viimase lääne ossa, Liibavi lähedusse. A. 1702 alustas K. Augusti vastase sõja Poolas-Leedus (1702—06), mille eesmärgiks oli Poola kuninga kahjutuks tegemine ja troonilt tagandamine, uue kun.

valimine ja Rootsi-Poola ühine võitlus Vene vastu. K.-i mõjutusel kukutas Poola seim 1704. a. veebr. Augusti troonilt ja valis s. a. juulis kuningaks Pooseni vojevooda Stanislaus Leszczynski, kes sept. lõpul 1705 krooniti. Sel valimisel ei olnud K.-i jaoks sõjaliselt suurt tähendust, kuna Augusti troonilt tagandamisest, Stanislause valimisest ja kroonimisest ainult Suur-Poola aadel osa oli võtnud, Leedu ja Väike-Poola aadel aga seda tegi ainult mõõga survel 1705—06. Sõdides Poolas Augusti vastu oli K. saavutanud terve rea hiilgavaid võite Kliszovi (juul. 1702), Pultuski (apr. 1703), Punitsi (okt. 1704) juures. Kui venelased kevadel 1706 K.-i sõjaväe eest Grodnost üle Brest-Litovski ja Lutski Kiievisse suundusid, ei jõudnud ta neile suure vee tõttu õigeks ajaks üle Pinski vastu. Nüüd läks K. Lutskist kaitsetusse Saksisse, mis oli sunnitud 14. X 1706 Alt-Ranstädtis rahu alla kirjutama järgmisil tingimusil: August pidi loobuma Poola kroonist, lahti ütlema Rootsi vastaseist liitudest, Rootsi ülejooksikud Saksi, nende hulgas ka Patkul, pidid välja antama. Saksist tagasi tulles kavatses K. sõjakäiku Moskvasse; kuna tee Smolenski kaudu oli rüüstatud, pööras ta Ukrainasse, jäi aga ilma loodetud toetusest kasakate hetmanilt Masepalt ja Krimmi tatarlastelt. Ka kindral Lewenhaupti (vt.) abivägi Liivimaalt viibis ja jõudis loodetud 16.000 mehe asemel ainult 6000 mehe suurusena moonata ja kahuriteta peaväe juurde. Samuti ei täitnud Krassowi juhatusel olev Poola väeosa temale pandud lootusi. Suure külma, toiduainete puuduse ning kun. tasakaalutu politika pärast sai sõjavägi Ukrainasse marssimisel palju kannatada. 27. VI 1709 kaotasid rootslased Poltaava juures lahingu, mida kuningas ise ei võinud varem saadud haava pärast juhatada. Hiljem kapituleeris Lewenhaupti juhatusel olev Rootsi sõjavägi Perewolotna juures venelastele. K. ise pääsis 400 mehega Türgisse, viibis Benderis, kasutades siin türklaste vastolu venelastega ja kihutades sultani tsaari vastu sõdima. Samal ajal pidid Rootsi väed Pommerist Poola suunas M. Stenbocki juhatusel edasi nihkuma. Kolm korda türklastelt venelastele kuulutatud sõda lõppes suuremate tagajärgedeta. Peale kuulsat »kalabaliiki« (1713) paigutati K. esiti Demootikasse, siis Timurtaši. Koduse valitsuse tungival palekäimisel asus K. lõpuks koduteele, jõudes läbi Ungari ja Saksamaa nov. 1714 Stralsundi. Rootsi riigi seisukord oli äärmiselt raske. Taani ja Saksi kuningad olid uuesti enese vahel ja tsaariga Rootsi vastasesse liitu astunud ja sõda alanud. Ka Preisi ja Hannover olid Rootsi vaenlastega liitunud ja Saksamaal asuvaid Rootsi maid hakanud vallutama. K. siirdus sissepiiratud Stralsundist 1715. a. Lõuna-Rootsi ja valmistus seal sõjakäigule Norra vastu. Tema 1716. a. retk Norrasse jäi tagajärjetuks; teisel retkel Lõuna-Norrasse langes ta kuuli läbi Fredrikshaldi all 30. XI 1718.

Samal ajal, kui K. peavägedega sõdis Poolas, Leedus ja Venes, opereerisid Eesti-Liivimaal, Ingeris ja Soomes peale kindluste garnisonide koguni väikesed, harjutamatud ja halvasti varustatud sõjaväed; neil puudus pealegi üldine juhatus. Raske oli neile eriti aa. 1702—03, mil venelaste pealetung äge, ühendust pidada instruktsioonide saamiseks kuningaga, kes ei pööranud küllaldast tähelepanu Eesti-Liivimaa, Ingeri ja Soome kaitsele. 1701.—04. aa. teotsesid Vene peaväed Eesti-Liivimaa ja Ingeri vastu. Sept. algul 1701. a. õnnestus v. Schlippenbachil Pihkva-Petseri suunalt pealetungivaid Šeremetjevi (vt.) vägesid Kasaritsas ja Rõuges tagasi tõrjuda, kuid 29. IX 1701 sai ta lüüa Erastvere juures, ja järgneval suvel (18. VII 1702) ka Hummuli juures. Seisukord muutus veel halvemaks, kui okt. s. a. tsaar vallutas Ingeris Pähkinalinna ja järgm. a. mais ja juunis samas Nevanlinna, Kaprio (Koporje) ja Jamburi. Rootsis kardeti juba tõsiselt Eesti- ja Liivimaa saatuse pärast, ka kuningale tegi see mõnevõrra muret. 1703. a. juunis ja okt. lubas ta kaitsekomisjonil Eesti- ja Liivimaale lisaväge saata, mis varem oli keelatud olnud, sest kogu jõud tarvitati peaväe täiendamiseks. Abisaatmine oli aga hiljaks jäänud; 1704. a. mais hävitas Vene kindral Werden Emajõel Kastres Tartu laevastiku, s. a. 13. VII vallutati Tartu ja 9. VIII Narva. Järgm. aa. teotsesid Eesti- ja Liivimaal väikesed, halvasti varustatud, õpetamata ja alalist moonapuudust kannatavad Rootsi väesalgad, kes suuremate Vene vägedega ei julgenud avalikku lahingusse astuda. Peale Poltaava lahingut vallutasid venelased 4. VII 1710 Riia, 12. VIII Pärnu ja 29. IX Tallinna, samal ajal läks Vene võimusesse ka Saaremaa. Soome vallutati Vene vägede poolt aa. 1710—14. Rootsi Saksa provintsid langesid 1713.—15. aa. taanlaste, hannoverlaste ja preislaste kätte. Neeva jõgi ja Soome laht avanesid tsaari võitude tagajärjel Vene laevastikule, milline ikka enam tugevnedes rootslased välja tõrjus (vt. Peeter I). Peale K.-i surma Uusikaupungis allakirjutatud rahuga 30. VIII 1721 kaotas Rootsi Venele Eesti-, Liivi- ja Saaremaa, Ingeri ja osa Kagu-Soomest.

Liivimaa sisepolitikas jätkas K. esialgu oma isa suuna, silmas pidades talupoegade kaitset; ka kaubanduspolitikas sammus ta endist rada. K. XI ajal oli Tallinnast ja

Riiast eriti nälja ajal vilja väljavedu ainult Rootsi lubatud, mis mõnede muudatustega ka nüüd maksma jäi. K.-i käsul viidi ülikool Tartust Pärnu; 17. VII 1699 andis kun. kindr.-kuberner Dahlbergile (vt.), kui ülikooli kantslerile, vastava käsu, ja 28. VIII s. a. alati Pärnus pidulikult ülikooli tööd; hiljemini sai see aga sõja tõttu halvatud. Põhja sõja ajal sai Eesti- ja Liivimaa palju kannatada nii meeste kui vilja võtmise läbi, millele veel seltsis 1702., 1703. ja 1708. a. barbaarne talitusviis maa laastamisel. Eesti- ja Liivimaad, Rootsi operatsiooni-baasi, püüti venelaste poolt võimetuks teha. M. s. saadeti Narva ja Tartu kodanikud vägivaldselt Venemaale (1707 ja 1708). — K. XII on olnud kahtlemata kuulsamaid Rootsi kuningaid ja säärasena kaua püsinud rahva imetluse objektina. Ta paistis silma julguse, vähenõudlikkuse, tahtejõu, meelerahuga nii õnnes kui õnnetuses, jumalakartuse ja kõlblusega. See kõik tegi teda sõdurite ja ilma ees kangelaseks. K.-i varjukülgedest oleks mainitavad isemeelsus ja ükskõiksus inimeste kannatuste vastu. Iseloomustades teda veel riigi- ja sõjamehena peab konstateerima, et ta ei olnud olupolitik; sõjamehena, olles nähtavasti oma aja paremaid väejuhte, oli ta kaugelt andekam kui riigimehena.

G. v. Adlerfeld, *Histoire militaire de Charles XII* ... (1740, ka saksak. tõlkes); J. Nordberg, Kon. Carl den XII:s historia (1740, ka saksak. tõlkes); A. Fryxell, Berättelser ur svenska historien, d. 21.—29. II (1902—03); Kelch, Liefl. Hist. Continuation (1875); F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset VI (1881), VII (1885); H. Hjärne, Karl XII. Omstörtningen i Österuropa 1697—1703 (1902); Fr. Bienemann, Die Katastrophe d. Stadt Dorpat ... (1902); C. O. Nordensvan, Carolus XII. Synpunkter och betraktelser (1918); A. Stille, Carl XII:s fälttågsplaner 1707—09 (1908); E. Carlson, Sveriges historia under konungarne of Pfalziska huset VIII (1910); S. E. Bring, Karl XII (1918); Karl XII på slagfältet (utg. av Generalstaben, 1918); R. Fåhraeus, Karl XI och Karl XII (1921); S. Schartau, De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott I—II (Karolinska förbundets årsbok 1924—25); A. Munthe, Karl XII och den ryska sjömakten I (1924), II (1925). Seraphim, Livl. Gesch. II II; С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. 15.—16. (1873—74). *H. S.*

KARLSON, Ferdinand, kirjanik, sünd. Tartumaal Kursi klk. Laeva v. 4. III 1875; õppis aa. 1887—95 (mõne vaheajaga) Tartus Treffneri gümnaasiumis ning õiendas eksternina küpsuseksami Riias; õppis selle järel Tartu ülikoolis 1895—99 õigusteadust, oli 1901—14 Tallinnas, pärast ilma- ja vabadussõda aga Tartus advokaadiks. Oma otsekohese kutse kõrval on ta rohkesti osa võtnud seltskondlikust tööst ja teotsenud ka näitekirjanikuna. Nii on temalt ilmunud draama kolmes järgus »Wale« (Tallinnas, 1905), neljavaatuseline draama »Pihid« (Tartus, 1914) ning »Kaljuvalla legenda« »Kalevipoeg ja Sarvik« (1913?). Kahe esimese ained on võetud linnakodanluse elust, mis seni oli leidnud vähe käsitlust meie draamas; kolmas tahab aga allegooriliselt esitada meie ajaloolist saatust ja saavutabki paiguti heroilist ulatust, kuid tundub tervikuna siiski liiga mõistusliku konstruktsioonina. Peale nende tööde on K. kirjutanud mõned vähem tuntud näidendid, nõnda »Kui õitselind hõiskab«, »Meie« ja »Surm«. *F. T.*

KARTHAUSEN, Hans, Tartu Suure Gildi oldermann Poola ajal, sünniaeg teadmata, mängis tähtsat osa võitlusis Tartu rae ja kodanikkonna vahel XVI a. s. kahel viimasel aastakümnel. Kui Tartu 1582. a. Poola alla sai, algasid uuesti jaluleseatud rae ja restitueerunud gildide vahel ägedad kokkupõrked, mille põhjustasid kodanikkonna püüded gildide õigusi linna valitsemise alal suurendada, eriti linna majandust kontrollida. Eriti terava kuju omandasid need konfliktid a. 1590 peale, mil kuningas Sigismund III (vt.) oma mandaadiga kodanikele ära keelas gilditubades linna asjade arutamiseks koosolekuid pidada ja rae tunnustas omavalitsusliku tegevuse ainsaks juhtijaks. Kodanikkonna opositsioonilise liikumise juhina korraldas K. omavolilisi koosolekuid, kus kõik katsed rae võimupiire suurendada teravasti hukka mõisteti. 1591. a sobitasid mõõdukamad Suure Gildi elemendid raega teatava kokkuleppe, kuid K. jätkas endise ägedusega võitlust, ähvardades teotseda vajaduse korral isegi jõu ja vägivaldsete abinõudega. K.-it toetasid mõned kohalikud Poola ametnikud, kes rae ja gildide vahelistest tülidest näivad endile kasu lootnud olevat. Samuti oli K. ühenduses Riia demokraatliku voolu juhtivate tegelastega. 1592. a. laskis raad K.-i vangistada, kuid viimasel õnnestus oma Poola rahvusest toetajate kaasabil vabaneda. Siiski läks rael samal a. korda nõutada kuningalt käskkirja, mille põhjal K. kuni erilise kuningliku komisjoni päralejõudmiseni tuli vangis hoida. K. põgenes nüüd Riiga, kus ta aga vangistati. Varssavi saadetud Tartu rae saatkonna pealekäimisel anti K.-i asi Riia linnusekrahvi kohtu otsustada, kes K.-ile surmanuhtluse määras. 9 VI 1593. a. hukati K. Riia turuplatsil. K.-i surmaga rauges

opositsiooniline liikumine Tartus, kuid siiski oli raad sunnitud mõneski punktis gildidele järele andma. 10. VIII 1593. a. kokkulepe, mis Tartu põhikorra ühe alusena kuni XVIII sajandini maksvusel püsis, andis gildide oldermannidele õiguse linna arvete läbivaatamisel juures viibida, asetas kodanikkude peatoiduse korraldamise kodanikkonna kontrolli alla ja suurendas mitmeti gildide mõju linna asjaajamises.

C. Mettig, Die Schragen der Grossen Gilde zu Dorpat (1907), lk. 9—16; F. K. Gadebusch, Livländ. Jahrbücher II_2, (1781); O. Freymuth, Tartu linn aa. 1558—1625 (koguteos »Tartu«, 1927), lk. 51 j.

P. T.

KARTTUNEN, Uuno, teadusemees, sünd. 26. VII 1874 ukj. Soomes Kitee klk., õppis Helsingi ülikoolis 1892—1906, viibis uurimisreisidel Tallinnas ja Tartus 1899, *lic. phil.* 1906. Oma teoses »Kalevipoegin kokoonpano« (Helsinki, 1905) annab K. alul ülevaate eesti rahvaluule kogumisest enne Kreutzwaldi ja peatub siis üksikasjalisemalt »Kalevipoja« loomisel, niihästi selle valmimise välisel protsessil kui ka sisemisel alusel, allikail ja lähtekohtadel; ta annab »Kalevipoja« laulude algupärast ridarealise ülevaate, mis paljastab Kreutzwaldi vaba luuleloomingu ja proosalugude kasutamise suure ülekaalu ehtsate rahvalauluvärsside kõrval; lõpuks esitab K. tüüpilisemaid rahvalaule, mida Kreutzwald on kasutanud. — Hiljemini on K. avaldanud mõned lühemad teaduslikud tööd ajaloo alalt.

O. L—s.

KARUS, vt. **KIVIKAS.**

KASEMETS, Anton, helikunstnik, sünd. 10. XII 1890 Harjumaal, Raplas, Rabivere mõisa teomehe pojana, õppis aa. 1899—1903 Tallinna linnakoolis, 1908—14 Peterburi konservatooriumis Homiliuse juures orelit ning Steinbergi ja Vihtoli juures kompositsiooni. Elades Tallinnas on K. tegev koorijuhina ja muusikakirjanikuna; oli 1923. a. Lauljate Liidu laulupeo üldkooride juht ja on samale kohale valitud 1928. a. laulupeoks. K. kirjutas a. 1919 »Muusika algõpetuse« ja tõlkis a. 1922 Rimski-Korssakovi »Tegeliku harmoonia õpetuse«. A. 1922 valiti K. Lauljate Liidu nõukogu ja juhatuse liikmeks ja on 1925. a. peale sama liidu väljaantava »Muusikalehe« toimetaja.

Isikl. saadud andmed. *L. N.*

KASK, Aleksander, ühistegelane, sünd. 17. XI 1885 Tartumaal, Lohusuu v. puutöölise pojana, lõpetas Lohusuu ministeeriumikooli pedagoogikaklassi, tegi 1905 Narva gümnaasiumi juures algkooliõpetaja eksami ja 1908 Tartus kodu-kooliõpetaja eksami matemaatikas ja geograafias. K. oli mitmel pool õpetajaks, muu seas 1906—07 Põltsamaa klk.-koolis, 1907—10 Lohusuu ministeeriumikoolis ja 1910—13 Tallinna keskkooles. 1910—13 toimis K. Eestimaa Põllumeeste Keskseltsi asjaajajana, pani seltsi ülesandel 1911 põllundusliku ajakirja »Talu« käima ja organiseeris üle maa selle levimist. Tallinna seltskondlikust elust võttis K. neil aa. agarasti osa. 1913—16 õppis K. Peterburi kõrgemail kaubanduslikel kursusil, teenides samal ajal »Pealinna Teataja« toimetuses, Peterburi linna toitluskomitees, Linnade Liidu Peterburi komitees j. m. 1917. a. alul asus K. Tallinna, töötas siin Linnade Liidu ettevõtteis, »Päevalehe« toimetuses, Tallinna linnapangas jne. Aa. 1917—20 võttis K. »Üürniku« rühma esindajana osa linnavolikogu töist, olles mõne aja ka revisjonikomisjoni esimeheks. Jaan. 1919 kuni Vabadussõja lõpuni oli K. sõjavägede peakontrolöriks Selle järel andus K. ühistegevusele ja on mitmes ühistegelises ürituses asunud juhtival kohal. Ta on olnud dets. 1919 asutatud Eesti Ühistegelise Liidu juhatuse liikmeks algusest peale, viimseil aa. ka juhatuse esimeheks, ja toimetanud selle häälekandjat »Ühistegevuslehte«, esiti tegeva ja 1924. a. peale ka vastutava toimetajana. 1920. a. ellukutsutud Eesti ühistegeliste asutiste keskpangas — Rahvapangas — on K. olnud juhatuse liikmeks, hiljemini esimeheks. 1921. a. K.-i eestvõttel asutatud Kartuliühisuste Liidus oli K. kuni 1925. a. juhatuse esimeheks. Samuti organiseeris K. ühistegelise kindlustus-kesksseltsi, mis oma tegevust algas 1924. a., ja toimis selle nõukogu esimehena. K.-i sulest on ilmunud kirjutised »Ühistegeline krediit Eestis« ja »Eesti ühistegevus« koguteoses »Eesti, maa, rahvas ja kultuur« (1926).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

KATARIINA II, Vene keisrinna, sünd. 21. IV 1729 Stettiinis Anhalt-Zerbsti vürstisoost Preisi ohvitseri tütrena, tuli a. 1743 keisrinna Elisabeti kutsel Venemaale, naitus siin a. 1745 troonipärija, pärastise keisri Peeter III-ga, ja pääsis pärast oma mehe troonilt tagandamist sõjaväelise mässu abil 28. VI 1762 Vene keisrinnaks. K. püüdis alguses teostada reforme valgustusaja ideede vaimus, ei leidnud aga neile üritusile küllalist kõlapinda ja tugis hiljemini peamiselt kõige tugevamale seisusele — aadlile. Uue, ajavaimule vastava seadustiku väljatöötamiseks a. 1767 Moskva kokkukutsutud Suures Seadusiandvas Komisjonis esinesid eri seisuste esindajad niivõrra kitsasseisuslikkude huvide kaitsjaina, et K. otsustas rajada oma reformid seisuslikkuse alusele. 1775. a. seadus kubermangude korralduse kohta ja 1785. a. seadus aadliseisuse õiguste kohta lõid koha-

liku valitsemise alal kindla süsteemi, milles aadel omandas tähtsa priviligeeritud seisukoha. 1785. a. linnaseadus pani ka linnaelanikkude kohta kindlamad korraldused maksma, kuid allutas linna-omavalitsuse tugevasti bürokraatia järelevalvele. Talupoegade seisukord halvenes K. ajal nii õiguslikult kui ka tulunduslikult. 1765. a. anti aadlile õigus oma pärisorje sunnitööle saata või sõduriks panna, 1767. a. keelati pärisorjele raskete karistuste ähvardusel ära oma isandate peale kaevata. Samal ajal suurenes ühes vilja väljaveo kasvamisega ka talupoegade orjuste koorem. Õige õnnelik käsi oli K.-l välispolitikas, mille alal võitlus Musta mere pärast Türgimaaga Vene kasuks lõppes ja Poola jagamised aa. 1772, 1793 ja 1795 Venele rea uusi maa-alu, m. s. ka Kuramaa a. 1795, juurde tõid. Ka ebaõnnestusid Rootsi kuninga Gustav III (vt.) plaanid Baltimaade Rootsile tagasivõitmise suhtes täieliselt. K. suri 6. XI 1796. — Baltimaile ei toonud K. valitsemisaeg sügavama iseloomuga muudatusi, kuid osutus siingi võrdlemisi sündmusterikkaks ja aitas luua pinda edaspidisteks tähtsateks uuendusteks. K. kinnitas oma valitsemise alguses kohalikud privileegid, keeldus aga kõigist aadli pealekäimisist hoolimata promulgeerimast Budberg-Schraderi (vt. v. Budberg, J. G.) maaseaduse projekti seadusena. Ka Suures Seadusiandvas Komisjonis ei suutnud oma energiaga silmapaistvad Balti aadli ja linnade esindajad (neid oli arvult 14; 4 Eesti, 3 Liivi ja 1 Saaremaa aadli poolt ja Riiast, Tallinnast, Narvast, Tartust, Pärnust ning Võnnust igaühest 1 saadik) oma soove Balti eriseadustiku maksmapaneku suhtes läbi viia. Hiljemini tabas Balti sakslust veelgi suurem pettumus, sest K. otsustas oma Venes läbiviidud kubermangu korralduse eeskujul ka Baltimaal n. n asehaldurkonna (Statthalterschaft) maksma panna. Katsed uusi korraldusi kohalikkude olude ja eesõigustega »harmoniseerida« jäid tagajärjetuks ja 1783. a. andis K. käsu uue administratiivse ja kohtukorralduse Baltimail läbi viia. K. käsul võttis kindralkuberner Browne (vt.) uue administratiivse jaotuse ette, jagas oma asehaldurkonna Riia ja Tallinna provintsiks ja Riia provintsi 4 kreisi asemel 8 kreisiks. Siinjuures eraldati Tartu maakonna lõunapoolsed osad uueks administratiivseks ühikuks, mis a. 1784 asutatud Võru kreisilinna järgi Võru kreisiks nimetati. Samal ajal seati sisse uued valitsemisasutised (kubermanguvalitsus, kroonupalat j. t.) ja kohtud. Asehaldamiskord tõi ka uued riigimaksud kaasa. Talupojiltki hakati nüüd võtma pearaha — 70 kop. iga meeshinge pealt. Maksujõuetute eest pidid pearaha tasuma mõisnikud, kes õiguse said selle talupojilt teopäevade näol sisse nõuda. Et säärane kord mõisniku poolt kuritarvitusi võimaldas, tekkisid mitmel pool — Karulas, Räpinas ja mujal — seaduse maksmapanekul rahutused, milleks talurahva raske seisukord omalt poolt tõuke andis. Mõnikord tuli mässude summutamiseks sõjaväge tarvitada. 1785. a. väljaantud seadused aadli ja linnade kohta laiendati otsekohe ka Baltimaade peale. Järgmisel a. lõpetati maanõunikkude kolleegiumi tegevus ja anti maapäevadele uus korraldus, kusjuures oma maksvuse kaotas vahetegemine immatrikuleeritud aadli ja teiste mõisaomanikkude vahel. Kõik need uuendused võeti Balti aadli poolt suure pahameele ja opositsiooniga vastu. Uue linnaseaduse järgi moodustasid linnaelanikud nüüd kogukonna, mis jagunes klassideks eriliste õiguste ja kohustustega (kinnisvara omanikud, 3 gildi, käsitöölised, võõrad sise- ja välismailt, »nimekad isikud« ja lihtrahvas). Üks isik, kes mitmesuguseid tingimusi rahuldas, võis korraga mitmesse klassi kuuluda. Senised raed kaotasid enesetäiendamise õiguse ja jäid püsima ainult valitavate kohtuasutiste-magistraatidena. Rae administratiivsed ja majanduslikud funktsioonid läksid linnakogukonna poolt valitava asutise — linnanõukogu — kätte, kes teotses linnapea juhatusel. Linnaseaduse maksmapanek, mis täiesti segi paiskas Baltimaal ajalooliselt kujunenud linnade põhikorra, oli seotud mitmete kokkupõrgete ja sekeldustega. Asehaldamiskorra asutised, sisaldades oma puudusist hoolimata mõningaid paremusi, ei suutnud Baltimail juurduda, sest K. järglane Paul I andis loa tagasi pöörduda endiste korralduste juurde. — Samuti kui Venemaal, oli K. ajajärk Eesti talupojale raskeks ja masendavaks ajaks. Mida ligemale a. s. lõpule, seda raskemaks läks talurahva seisukord. Aadli tarbed olid elu europaseerumise tagajärjel ja ta raha-ahnus ühes kasvavate saaduste-müügi võimalustega märksa suurenenud. Uued mõisade sissetuleku-harud — viinapõletamine, nuumloomade kasvatus — tõid talupojile samuti uusi koormusi ja kohustusi juurde. Talurahva töökoorma suurendamisist ei saanud aadel siiski loodetavat kasu: mõisade võlad kasvasid alatasa ja viisid nende omanikud pankroti äärele. Seisukorda ei toonud parandust mõisade omandusõiguste kindlustamine K. poolt, kes aadli soovidele vastu tulles a. 1783 senised läänimõisad Eestis ja Liivis alloodideks tunnustas. Kindralkuberner Browne'i survel oli Liivi aadel a. 1765 mõningad määrused talupoegade kohta välja annud, kuid nad tegelikult täitmata jätnud. Talurahva seisukorra paran-

damine kerkis 90.-dail aa. uuesti päevakorrale. Valgustusaja järellainetus ulatus ka Baltimaile, kus mitmed tegelased (Eisen v. Schwarzenberg, H. J. v. Jannau, Merkel, vt. neid) hakkasid talurahva heaks häält tõstma. 1792. a. maapäeval puudutati Liivis kauase vaheaja järgi jälle talupoegade küsimust, kuid esialgu tagajärjeta. Uue humaansema sugupõlve esindajana astus siin F. W. v. Sivers (vt.) talupoegade eest välja. 1796—97 võttis Liivi maapäev talupoegade kaitseks vastu rea otsuseid, mis veidi täiendasid 1765. a. omi, kuid mis keskvalitsuse poolt kinnitamata jäeti (vt. Paul I). Eesti maapäeval oli talurahva küsimus a. 1795 harutusel. Siin otsustati talupoegade kohustused vakuraamatuis fikseerida, abitegu ja vooriskäimisi vähendada, talupojale õigus anda tema vallasvara kohta, ihunuhtlust ainult pehmendatud kujul lubada ja talupoegade müüki teatavate tingimustega piirata. Rüütelkonna nõukogu soovil jäid need otsused välja kuulutamata ja keisrinna poolt kinnitamata. Nii olenes nende teostamine iga mõisniku heast tahtest, mis asjaolu tõttu nad omasid vaid teatavat demonstratiivset tähtsust. Üksikud mõisnikud, kes asjaga ei läbenud oodata, andsid omal algatusel oma talupojile n. n. eraõiguse (Vigala, Halliku, Äämäe j. t.).

A. Brückner, Katharina die Zweite (1883); В. Ключевский, Курс русской истории V (1921); A. Brückner, Die Verhandl. d. grossen Kommission in Moskau u. Petersburg 1767—68 (Russische Revue 1883, Bd. XXII); А. Кизеветтеръ, Городовое положеніе имп. Екатерины II 1785 г. (1909); Fr. Bienemann, Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Estland (1886); A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands I (1899); A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr u. Bauer in Livland im 17. u. 18. Jahrh. (1890); A. v. Tobien, Die Livländer im ersten russischen Parlament (1767—69) (Mitt. XXIII, 1924—26). *P. T.*

KAUKOVALTA, vt. **KAIKKIVALTA.**

KAUPO, Toreida liivlaste vanemaid 1200-da a. paigu, mainitakse üle poolteistkümne korra Läti Henriku poolt (*Caupo*) ja veel teisteski, nooremais kroonikais (*Kope, Cobbe*). Sünniaja kohta pole teateid. Kui peaks vastama tõsioludele arvamine, mis mitmeti tõenäoline, et Toreida liivlaste vanem, kes L. Henriku järgi munk Theodorichi poolt 1187. a. mingist haigusest parandatud ja seepeale end ristida lasknud, oli just K., siis pidi ta rahvavanemana seks ajaks olema juba täies mehe-eas. Ka vanema riimikroonika järgi, mille teated tollest ajast põhinevad küll ainult põlvest põlve säilinud udustel rahvamälestistel, olnud K. esimesi ristitud liivlasi Meinhardi ajal. Läti Henriku kroonika, kõige vanem ja usaldatavam allikas, nimetab K.-t nimepidi esimest korda alles ühenduses 1200-da a. sündmustega. — K. mõjuvõimust vanemana enne sakslaste tulekut annab L. Henrik mõningaid osutusi, milledest kuuleme m. s., et ta oli Toreida teise, Koiva jõest paremal oleva, poole vanemaks, olgugi, et tema kõrval veel teist vanemat, Annot, selles piirkonnas mainitakse. Ta oli jõukas mees, kellel oli krooniku teadete järgi mainimisväärne varandus, põlde ja mesipuid. Tema piirkonnas ja tema nime järgi mainitakse nähtavasti kaht maalinna (»Kaupo linn« ja »Kaupo suur-linn«). Teise linna kõrval oli küla, mis oma nime »Kubesele« (*Cubbesele*) on arvatud olevat saanud K. nimest (Kaupo-salu?). Olgugi, et K. oli ainult ühe vähema osa liivlaste vanem, oli ta siiski, nagu näha, kõige mõjuvõimsamaid selle väikese rahva vanemate hulgas. — Juba algusest peale näikse K. olnud ristiusule truu — nähtavasti just seepärast võttis 1203. a. Theodorich ta kaasa oma teekonnale Saksamaale ja Rooma. Võib arvata, missugust valdavat mõju avaldas oma metsades üleskasvanud loodusinimesse K.-sse tolleaja kristlik maailm oma linnade, oma kõrge kultuuriga ning viimati vastuvõtt püha isa enese poolt, ja meie saame aru, kuidas see sõit temasse mõjus pöörettegevalt. Kui ta vast varem, uskudes oma paranemisse kristlaste jumala väel, tundis aukartust ristiusu vastu, siis pidi ta nüüd tahes-tahtmata tundma oma rahvast ja jumalaid jõuetutena võitlema sakslaste vastu, kelle selja taga seisis kristlik maailm kõige nende «imedega», mis ta näinud. K. läks nüüd täiesti sakslaste poole üle ja oli siit peale alandlik ja truu nendele ja nende usule. Kuid oma rahvast ei suutnud ta siiski enda järgi tõmmata — see oleks ju tähendanud loobumist oma isade usust ja aineliste kohustuste endalevõtmist kui ka võõra võimu alla andumist, mis korraga suurele hulgale oli võimatu. Rahvas nägi K.-s ainult ülejooksikut ja tasus talle kätte, hävitades ta varanduse. K. oli sunnitud põgenema Riiga, kus ta muidugi heameelega vastu võeti. 1206. a. annavad sakslased Koiva liivlaste vastu minnes ühe osa oma väest K. juhatuse alla, ja ta vallutab sellega m. s. oma endise linna. Liivlaste allaheitmise järel saab ta sakslaste kaasabil oma endise seisukoha vanemana tagasi, veel enam, ta on nüüd esimene mees liivlaste hulgas. Tema juhatuse alla antakse enamasti ikka liivlaste abiväed, mis sakslaste retki pidid kaasa tegema. Kas ta aga rahva seaski oma usalduse täiesti tagasi sai, seda me ei tea. 1212. a. püüdis ta küll kosta piiskopi ees

liivlaste eest, et nende makse vähendataks ja nähtavasti manitseb neid rahule, kuid tagajärjeta, sest mäss puhkes ikkagi. K. suri 22. IX 1217, saades haavatud saatusrikkas Madisepäeva lahingus võitluses eestlaste vastu. Enne surma pärandas ta kogu oma varanduse Liivimaa kirikule. Vist ei olnud tal enam poegi, kes loomulikeks pärijaiks oleksid olnud. Üks, kes kandis saksapärast nime Berthold, oli langenud 1210. a. ka võitluses eestlaste vastu Ümera ääres samal ajal K. väimehe Vane'ga. — K. oli Liivimaa sakslaste juures ja eriti ka Liivi kirikus heas lugupidamises niihästi oma elueal kui ka veel aastasadu hiljemini. See oli ju omast kohast tähelepandav sündmus, et üks silmapaistev liivlane oli esimesi, kes endid ristida lasksid, ja seejuures, vastandina oma kaasmaalaste suurele enamikule, eeskujulikult truuks jäi sakslasile ja kirikule. On seepärast arusaadav, miks Liivimaa vanad kroonikud ja isegi hilisemad, tema juures peatuvad ja temast kaugelt enam kirjutavad kui ühestki muust pärismaalasest, andes suurelt jaolt küll legendaarseid teateid, kuid siiski ikka ülistavaid. Läti Henrik nimetab K.-t mõnel korral koguni liivlaste »kuningaks«, olgugi, et ta oli ainult osa liivlaste vanem, nagu mitmed teisedki. — Oletused K. varemast tegevusest (1170-dail aa.) on arvat. aluseta.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ. XXIII*); osalt vanem liivi riimikroonika (L. Meyeri väljaanne, Paderborn, 1876). — Teised, nooremad kroonikad sisaldavad ainult legendaarseid teateid, mis vastolus L. H. kroonikaga, ja mida seepärast ei saa tarvitada. *H. M.-a.*

KELCH, Christian, kroonik, sünd. 5. XII 1657 Greifenhagenis selleaegses Rootsi-Pommeris kirikuõpetaja Gottfried K.-i pojana, õppis 1668—75 Stettiini raekoolis ja jätkas sõja puhkemise järel a. 1675 oma õpinguid Berliinis n. n. kuurvürstlikus Joachimsthali gümnaasiumis; astus a. 1678 Frankfurdi (Oderi ä.) ülikooli, kus ta kuulas eriti ajaloolase Joh. Fr. Beckmanni loenguid, ja siirdus a. 1679 Rostoki ülikooli, kuulates seal hoolega tol ajal tuntud teoloogе Aug. Varreniust ja M. Cobabust. Tulundusliku kitsikuse pärast katkestas K. õppimise ja reisis Liivimaale, kus ta 2 a. oli Põltsamaa kirikuõpet. A. Forseliuse ja Laiuse kirikuõpet. R. Brockmann *jun.* laste koduõpetajaks. Sõprade soovitusel õppis K. eesti keelt, tundes nähtavasti Brockmanni j. t. mõjul huvi siinsest hariduslikust tegevusest eestlaste kasuks. 1682. a. määrati ta maanõunik O. Rehbinderi ja major B. Schulmanni soovitusel Järva-Jaani kirikuõpetajaks. K. oli esimesi kirikuõpetajaid, kes Eestimaal B. G. Forseliuse (vt.) mõjul rahvakooli asutas, olles seal esialgu isę õpetajaks. Peale selle kui Järva-Jaani kogudus suure katku läbi palju kannatanud ja kehvaks jäänud ja K. oma vara nälgijatele ohverdanud, määrati ta enese palvel Karl XII poolt 1697. a. Viru-Jaagupi koguduse õpetajaks. Sept. 1700. a., mil Vene rüüstesalgad Alutagusesse ja sealt edasi Virumaale tungisid, juhatas ta ühes teistega Vene rüüstesalkade vastu kokkutulnud talupoegi. Kui 1703. a. Šeremetjevi juhatusel Vene väed Jaagupisse tungisid, oli K. sunnitud põgenema. Vintsutusi pidi K. kannatama ka pärast mitmel korral Vene retkede mõjul. 1706. a. määrati K. kindr.-superintendent J. Langi (vt.) poolt teisel pool Kunda jõge asetseva Virumaa ja Alutaguse praostiks, kuid Vene rüüsteretked ja pealetungimised segasid teda tema kohuste täitmisel. A. 1710 kutsuti K. Tallinna Niguliste kirikuõpetajaks, kuid suri enne ametisse astumist 2. XII 1710 Tallinnas katku. — K. kirjutas Järva-Jaani õpetajana 1688—91 »Liefländische Historia, Oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes...«; peale avalikku läbivaatamist ja Rootsi kantselei kolleegiumilt antud luba ilmus see Joh. Mehneri kirjastusel a. 1695 Rudolstadtis. »Liefl. Hist.« käsitleb Eesti-, Liivi ja Kuramaa ajalugu vanemaist aegadest kuni 1690. a.-ni. Oma kroonikas on K. kasutanud trükitud, kuid osalt ka käsikirjalisi allikaid, nagu Thuanust, Brandist, Hjärnet (vt. neid) jne. Mainitud kroonikal on vähem tähtsust maa vanema ajaloo uurimisel; ta omab vaid suuremat allika-väärtust XVII a. s. ja eriti selle II poole sündmuste jälgimisel. Eriti väärtuslik on K.-i »Liefl. Historia« jätk »Liefländische Historia. Continuation 1690—1707...« (Dorpat, 1874—75) tuntud »Continuation'i« nimeall. »Continuation'i« teksti on trükki toimetanud Joh. Lossius (vt), Tartu ülikooli raamatukogus leiduva K.-i kroonika originaalkäsikirja järele, millel puudub algus ja lõpp. Lossius täiendas käsikirja Erastvere ja mitmete Riias leiduvate ärakirjade, eriti Riia linna raamatukogus säiliva ärakirja abil (Erastv. käsikiri, parun P. Ungern-Sternbergi omandus). Lossiuse väljaanne, varustatud eessõna, joonealuste märkuste ja isikute registriga, ei vasta siiski allikakriitilistele nõuetele. — Continuation käsitleb sündmusi aa. 1690—97. K. ei jälgi üksi siinseid sündmusi, vaid ka Karl XII sõjakäiku Poolas ja Saksis. Sel K.-i kroonika jätkul on eriline tähtsus suure näljahäda (1695—98) ja Põhja sõja sündmuste uurimisel Liivimaal. Continuation'is on K. kasutanud isiklikke elamusi ja tähelepanekuid, trükitud plakaate, relatsioone

ja trükis avaldamata materjale, sõjaülemuste kirjavahetusi, päevaraamatuid jne. Materjale on ta ammutanud endisest Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade arhiivest, samuti ka Riia, Tartu ja Tallinna arhiivest. Täiendavaid andmeid K.-i Continuation'ile Põhja sõja sündmuste käsitlemisel võime saada tema Viru-Jaagupi kirikuraamatust, mis kahjuks täielikul kujul pole säilinud. Täielikul kujul ulatus sündmuste jälgimine 1697. a.-st 1710. a.-ni, säilinud kujul septembrini 1708. a. Lossius on selle lühendatud kujul, nime all »Das Kirchen-Buch zu St. Jacob«, Continuation'i lisana trükis avaldanud, jättes välja Viru-Jaagupi koguduse olukordi puudutavad ja Continuation'is juba sisalduvaid andmeid. — K. oli ilmavaatelt Rootsi patrioot, reduktsiooni ja Karl XI aegu Eesti rahva kasuks sündiva kirikliku j. m haridustöö pooldaja; K. mõistab hukka reduktsiooni mõjul Liivimaa aadli hulgas tekkinud opositsiooni; eriti allakriipsutatav on tema soe kaastunne Eesti rahvale, mis silma paistab ordu riigi languse põhjuste juurdlemisel. K. oli kõlbliselt kõrgel seisev isik, kes suure andumusega kirikuõpetajana oma kohuseid täitis.

Kelch, Liefl. Historia . . (1695); Gadebusch, Abh., lk. 155—79; Recke-Napiersky II; Kelch, Liefl. Hist. Continuation (1875); R. Winkler, Beiträge zur Kenntniss d. Chronisten Kelch u. seiner Zeit (Beiträge V); Allg. D. B. XV.

H. S.

KELLNER, Philipp, Tartu bürgermeister, pärit Saksimaalt, sünniaeg teadmata, sai Tartu linnanotariks a. 1682, omandas kodanikuõigused a. 1686 ja valiti 1693. a. bürgermeistriks nimetatud Joh. Remmini asemele linnasekretäriks. Veebr. 1708 saadeti ta ühes teiste Saksa soost kodanikkudega tsaar Peetri käsul Vologdasse Kui 1714. a. Tartu kodanikele luba anti kodulinna tagasi pöörduda, tuli ka K. jälle tagasi Siit peale on ta nimi seotud Tartu linna restitueerimisega Põhjasõja hävituste järel. Kohalik rüütelkonna esindus, kellele tsaar 1713. a. maakonna oli valitsemiseks rentinud ja kes ka Tartus valitsemisvõimu teostas, seadis 1719. a. suvel Tartus jälle omavalitsusliku korra jalule ja määras K. esimeseks bürgermeistriks. Justiitskolleegiumi poolt selles ametis kinnitatud, avaldas K. energilist tegevust linna elu korraldamisel ja selle majanduse tervendamisel. K. nõutas Vene valitsuselt linnamõisad, mis vahepeal kroonu kätte olid läinud, a. 1722 Tartule jälle tagasi. See on suurelt osalt K. teene, et 1708. a. täieliselt hävitatud Tartu jälle hakkas pika peale omandama linna ilmet. K. suri 3. VI 1728 vaese mehena.

F. K. Gadebusch, Livländ. Jahrbücher, III2, IV1, (1782—83); J. Eckardt, Zur Geschichte d. Stadt Dorpat (Balt. u. russ. Culturstudien aus zwei Jahrh., 1869); Koguteos »Tartu« (1927), lk. 101 j. (P. Treiberg).

P. T.

KEMPF, Matthias, kirikuõpetaja Tartus esimesel Vene- ja Poola ajal; sünni ja surma a. teadmata. Elukutselt rätsep, kellena K. 1. XII 1554 saanud kodanikuks, on ta pärast teist Tartu kodanikkude väljasaatmist Ivan Julma poolt, kui ühtegi pastorit enam kohal polnud, väheste järelejäänud linnaelanikkude vaimulikke tarbeid rahuldanud ja oma ametit pidanud nii hästi-halvasti kui see läks, küll vahest ka ilmlikkude võimude soove arvestades. Poola aja alul oli K. esiti eesti ja uuesti moodustatud saksa koguduse hingekarjane, kuni a. 1583 regulaarsete pastorite ametisse seadmisega tema hooleks jäi ainult eesti kogudus. Oma julge esinemise tagajärjel sattus ta konflikti katoliku reaktsiooniga ja pidi 1586. a. lõplikult oma ametist loobuma, sest et teda, kui protsesside läbi kompromiteeritut, avalik arvamine enam ei pooldanud. Hiljemini on ta Tartust lahkunud.

T. Christiani, M. K. (SB GEG 1910).

O. F.

KENTMANN, Woldemar Friedrich, vaimulik kirjanik ja ajakirjanik, sünd. 22. III 1833 Tallinna vaestelastekooli õpetaja pojana, õppis Tartus usuteadust 1852—56, oli Eestimaa konsistooriumi ringkonna asetäitja õpetaja (vikaar), siis 1860—63 Jõelähtme ja 1863—1900 Kuusalu koguduse õpetaja, toimides 1873—1901 Ida-Harju praostkonna praostina ning 1888—1901 Eestimaa konsistooriumi vaimuliku assessorina; suri 24. IV 1901. Kirjanduse alal teotses K. kirjutades rahva kalendri (Gresseli ja Lindforsi väljaanne) lisa mitmel aa. (1861 jj.) ning avaldades üksikuid jutlusi. K. andis välja ühes Rapla kirikuõp. C. Malmiga (vt.) vaimulikkude laulude kogu »Prowi-laulud« (Tallinnas, 1867), mis pidi olema näiteks, kuidas Eesti lauluraamatut parandada; peale selle kirjutas K. rahvakoolide tarvis »Geograahwia raamatu« (1875), mida omal ajal vallakoolides laialiselt tarvitati. Tähtsamaks K.-i kirjandusliku tegevuse alaks oli Ristirahwa Pühapäewa lehe toimetamine 1877—1901. Siin avaldab K. rohkesti kirjutisi, peaasjalikult vaimuliku sisuga. Eesti rahvuslikkude püüete vastu ei suuda leht, mis tahab Eesti rahvale pakkuda tõsist Jumala sõna ning valgustada politilisi ja ühiskondlikke küsimusi kristlikust seisukohast, asuda otsejooneliselt vabameelsele ning jaatavale seisukohale, vaid jääb, omades vanameelsete kirikuõpeta-

jate mõtteviisi ning Saksa rahvuspolitilist orientatsiooni Balti küsimustes, Eesti iseteadliku elu avalduste vastu üldiselt ükskõikseks, korrati isegi vaenulikuks, kuigi vahel sekka mõnda üksiknähtust ka tunnustatakse. Kodumaa üldpolitikas ei suuda Ristir. Pühap. leht suuremat mõju avaldada, ehk küll teda mõnikord püütakse sellelgi alal autoriteedina ära kasutada; siiski on ta olnud teatavale piiratud lugejakonnale pikema aja kestel ainsaks avaliku elu nähtuste tõlgitsejaks ning hindamisvõime mõjustajaks politilisis ja rahvuslikes küsimusis.

Paucker, Geistl. seit 1848, lk. 65; Ristir. Pühap. leht 1901, nr. 18—19. *J. K.*

KEREM, August, agronoom ja politiline tegelane, sünd. 29. IX 1889 Võrumaal Karula v. taluperemehe pojana, õppis 1912—16 Riia polütehnikumi põllutulunduse osakonnas, õpetas 1915—17 Võru põllutöö talvekoolis, võttis 1917. a. ilmasõjast osa, siirdus 1917. a. lõpul kodumaale ning jätkas sõjateenistust Eesti kahurväe I brigaadis Haapsalus; oli okupatsiooni ajal Vahi koolitalu kursustel õpetajaks ning valiti 1918. a. sügisel samas kohas avatud põllutöö-kooli juhatajaks; võttis 1919. a. vabadussõjast osa, sai 1919. a sügisel põllutööministeeriumi maakorralduse peavalitsuse juhatajaks ning 1920. a. sügisel põllutööministriks. Sama a. lõpul valiti K. I Riigikogusse rahvaerakonna nimekirja järele, oli 1921—23 Riigikogu II abiesimees; valitud II Riigikogusse, sai K. 1923. a. põllutööministriks K. Pätsi valitsuses, millisele kohale jäi Fr. Akeli ja J. Jaaksoni valitsusteski. III Riigikogus valiti K. 1926. a. suvel J. Teemanti teises kabinetis teedeministriks ja jäi samale kohale märtsis 1927 moodustatud J. Teemanti kolmandas kabinetis. — Maakorralduse peavalitsuse juhatajana määras K. selle peavalitsuse ilme ja ülesanded ja juhtis maareformi teostamise kindlasse roopasse. Põllutööministrina jätkas K. maareformi läbiviimist ja edendas põllutulundust, asutades põllutöökoole, soodustades ühistegelist liikumist ja arendades põllundusesaaduste väljavedu. *T.*

KERG, Johannes, kirikuõpetaja ja haridustegelane, sünd. 27. XII 1848 Tartumaal Tähtvere v. Rõhu külas Kerge talu rentniku pojana, õppis 1872—77 Tartu ülikoolis usuteadust. Saksakeelses ning -meelses koolis muudeti K.-i puht-eesti nimi Jaan Kerge Johannes Kerg'iks. Ülikooli lõpetamise järel pidas K. prooviaastat Kursis ja sai 1878. a. Kärla koguduse õpetajaks Saaremaal, kuhu jäi kuni 1906. a., pidades selle kõrval 1879—82 ja 1885. a. ka Kaarma kirikuõpetaja ametit ning olles samul aa. Kaarma õpetajate seminari juhataja. K. tegevus 1905. a. revolutsiooni ajal, eriti suurema rahva-koosoleku juhatamine Kuresaares, kus tehti mõned käredad otsused, äratas Saaremaa mõisnikkude ringkonnas pahameelt ja konsistoorium tagandas sellekohase kaebuse põhjal, milles K.-i süüdistati rahva ässitamises riigivalitsuse ja mõisnikkude vastu, K.-i ajutiselt kirikuõpetaja kohalt. Varssi sai K. omal soovil vabastuse koguduse õpetaja kohustest ning töötas selle järel Valgas keskkoolide usuõpetajana. Eesti iseseisvuse ajal korraldas K. Lätis asuvate eestlaste vaimulikku elu, olles Luke koguduse Eesti õpetaja; toimis 1922—24 Valga Eesti koguduse õpetajana ning suri 22. VIII 1926 Sooru v. Valgamaal. — Eesti rahvuslikkudest püüetest hakkas K. juba keskkooli õpilasena osa võtma, olles tegev esimeste Eesti näitemängude ettekandmisel »Vanemuises« 1870. ja 1871. a. L. Koidula juhatusel. Ülikoolis liitus K. väikesearvulise Eesti üliõpilaste koondisega ning oli 1874. a. esimese, illegaalselt teotseva Eesti üliõpilaste seltsi esimees. Ka astus K. üliõpilasena E. Kirjam. Seltsi, oli eestseisuse liige 1875—81, pidas kõnesid, töötas vanavara korjamise komitees; lahkus suurema lõhe tekkimise puhul (1881) ühes teistega seltsist. Kirikuõpetajana oli K. 1882—1906 Saaremaa koolivalitsuse liige ja revideeris mitmel korral kõiki Saaremaa koole, mõjustas paremate koolimajade ehitamist Kärlas, edendas laulukooride ning rahva-raamatukogude asutamist. Vabal ajal võttis K. ühes Holzmaieri, prof. Loeschke ja Hausmanniga ette muinsuskohtade kaevamisi. 1883. a. asutati K.-i eestvõttel Saaremaal esimene eestikeelne ajaleht »Saarlane«, mis esialgu ilmus K. valve all Kärla köstri Peeter Süda tegelikul toimetusel. 1896. a. valis Liivimaa kirikuõpetajate sinod K.-i Eesti Piibli keele parandamise komitee liikmeks. Valgas asudes toimis K. linnavolikogu liikmena, linnapea abina ning linnapeana (1919. a.), viimaks linnanõunikuna ning haridusosakonna juhatajana. — 1884. a. mõisteti K. venemõigeusust taganenud isikute ev.-lut. kirikusse vastuvõtmise pärast Siberisse, mis karistus hiljemini 9-kuuliseks kirikuõpetaja ametist eemaldamiseks muudeti. — K.-i kirjanduslik tegevus piirdub mõne vähema vaimuliku raamatu kirjutamisega ning artiklite avaldamisega ajalehis, »Sirvilaudades« jne., mis tunnistavad eriti K.-i tüsedast huumori-andest ning rahva kõneviisi ja keele tundmisest.

Isikl. saadud andmed; Post. 1926, nr. 230; Pvl. 1926, nr. 230; J. Kõpp, Eesti Üliõpil. Seltsi Ajal. I (1925), lk. 21 jj.; H. Rosenthal, Kulturbestrebungen d. estn. Volkes (1912). *J. K.*

KES, vt. **KÄSU HANS.**

KESKER, Willem, Eesti kesk- ja väiketööstuse organiseerija, sünd. 30. IX 1872 Läänemaal Oru v. talupidaja pojana. Alghariduse sai sama valla algkoolis, mille lõpetamisel sepa juurde õpipoisiks astus ja vabal ajal oma haridust iseõppimise teel täiendas. Töötas hiljemini mitmel pool sepana ja asutas 1901. a. Tallinnas Kotsebue tän. iseseisva sepa- ja lukusepatöökoja. Töötades seal isiklikult tänapäevani, on K. hoolsa ja asjatundliku tööga oma töökojale lugupidamise ja kuulsuse võitnud. Oma igapäevase töö kõrval on K. tegev avalikus elus. Tema algatusel ja õhutusel asutati Tallinna Tööstusühisus ja Eesti Tööstusühisuste Liit, millede juhatuses ta Eesti iseseisvuse algusest peale esimehena teotseb. Olles nimetatud liidu poolt A.-S. »Näitus'e« juhatusse valitud, juhib K. A.-S. »Näitus'e« poolt korraldatud igaaastaliste näitusmesside ehituslikku osa. Kesk- ja väiketöösturite poolt on K. valitud Kaubandus-Tööstuskoja nimetatud tööstusharude sektsiooni abiesimeheks ja võtab osa Kaubandus-Tööstusministeeriumi juures töötavast Tööstusnõukogust Kaubandus-Tööstuskoja esindajana. — K. on sepa- ja rauatöö alal üldiselt asjatundjana tuntud; sel alal on ta ka tagajärjekalt teadmisi levitanud, valmistades ette oma töökojas rauatöölisi. — Raugemata on K. olnud oma ja eestlaste õiguste kättevõitmises. Üheks visamaks võitluseks kujunes K.-i palve 1912. a. Kanuti-Gild'ile teda vastu võtta gildi liikmeks, milleks K.-l oli õigus gildi põhikirja järele. 5 a. jooksul püüdis ta oma palve rahuldamist saavutada, heideldes gildi juhatuse ja võimudega; Vene revolutsioon tegi lõpu võitlusele, mida jälgis kogu eestimeelne Tallinna töösturkond.

T.

KETTLER, Goddert (Gotthard), Liivi ordumeister, hiljemini Kura hertsog, sünd. Westfaalis ca 1517/18. Oli alul reformatsiooni pooldava Kölni ppiisk., kuurvürst Hermann v. Wiedi paaž; tuli umbes 20 a.-sena Liivimaale Saksa ordu teenistusse, kus ta esmalt aug. 1551 oli ordu rahandusülemaks (Schaffer) meistri asupaigas Wõnnus; 1554—58 esineb ta Dünaburgi komtuurina. Need aa. veetis K. pea vahetpidamatult diplomaatilisil reisidel välismaal, otsides sõjalist toetust ähvardava Vene hädaohu vastu; samal ajal olevat ta ka saanud luterluse pooldajaks. Tulevikku ette nähes otsis ta juba varakult Poolaga ühendust, esinedes Münsteri (vt.) politilise mõttekaaslasena, kelle kukutamisel ta end aga oskas päästa. 14. IX. 1557 oli ordu viimaks ometi sunnitud Posvolis Poolaga kaitse ja pealetungi liitu Vene vastu sõlmima, kus juures ka K.-i sekretär Sal. Henning (vt.) viibis.

1558 märtsis sai K. ordumeister Fürstenbergi vastutuleku läbi Viljandi komtuuriks ja lasi end juulis 1558 ühtlasi meistri koadjuutoriks valida, võttes enda peale juhtimise nii puhkevas võitluses Venega, mis Liivi riiklikule liidule lõpu tegi, kui ka ordupolitikas. Maa kaitsemisel pidi ta üsna väheste jõududega opereerima (mais 1558 Narva, siis nov. s. a. Tartu päästmise katse, Tallinna vallutamine, võit Nõo juures okt. 1559, tagajärjetu tormijooks Laiuse peale, katse Viljandit päästa). Isiklik abipalve keisrilt Viinis (märtsis 1559) jäi tagajärjetuks. Kuna Eestimaa Rootsi kaitset otsis, lähenes K. ühes ppiisk. Wilhelmiga Poolale ja sõlmis aug. 1559 kun. Sigismund II-ga kaitselepingu. Tugides sellele mõjutas ta sept. 1559 ordumeistri ametist loobumise ja asus ise selle kohale. Orduriigi kokkuvarisemine ja alistumine Poolale osutusid varssi paratumatuiks: 28. XI 1561 teostati Wilnos alistumisakt. Seega lagunes Liivimaa riiklik liit: Eestimaa oli enda suvel 1561 Rootsile alla heitnud; Liivimaa (väljaarv. Riia, mis jäi aa. 1562—82 vabaks riigilinnaks) kuulus siit peale Leedu-Poolale (kusjuures Sigismund-Augusti privileeg 28. XI garanteeris usu, keele, õiguse ja mõisade omanduse); Põhja-Liivimaad hoidsid venelased enda käes; Kuramaa ja Semgallia kuulutati Poolale alluva läänina pärandatavaks hertsogiriigiks. Esimeseks hertsogiks sai K., kes 5. III 1562 kuningale läänivande andis. Sest ajast peale ei ole enam Saksa ordut Liivimaal.

Üldise kokkuvarisemise ajal oli K. sammu astunud, millega kõrgmeister Albrecht juba 1525 Preisi kasuks oli hakkama saanud ja mida Plettenberg siis oli keeldunud tegemast. K., kelle esialgne kavatsus oli olnud omandada kogu territoorium, või vähemalt Kuraja Liivimaa, pidi nüüd leppima väikese, halbade piiridega maa-alaga. Peale selle jäi ta Poola administraatoriks Liivimaal, kuid ainult kuni 1566. a.-ni, mil Liivimaa, vastu K.-i tahtmist ja vastolus 1561. a. kinnitatud lepinguga Leeduga ühendati, täh. sai lihtsalt Leedu-Poola riigi provintsiks. Kuramaast oli Grobin juba Vene sõjast alates Preisile panditud (kuni 1609). Pilteni piiskopkond, kus 1583. a.-ni endine Ivan IV armust »Liivimaa kuningas« Magnus (vt.) asupaika pidas, oli K.-le kättesaamatu ja anti 1585 samuti Preisile pandiks (kuni 1612). Uue hertsogkonna riigikorra aluseks olid n. n. »*Privilegium Sigismundi Augusti*«, samaaegne n. n. »*Provisio ducalis*«, 7. III 1562 Kuramaa seisustele antud hertsogi privileeg ja selle laiendus »*Privil. Gotthardianum*« 1570. a.-st. Kaaluv mõju maapäevil, millistest märtsist 1563 alates kaheksa K.-i ajal

peeti, kuulus rüütelkonnale, suurmaaomanikest koostuvale ratsateenistuseks kohustatud aadlile. Linnad hakkasid alles hertsogi valitsuse all aeglaselt edenema. Talupojad jäid, nagu igalpool, politiliselt õigusteta. Suuris domäänes allusid nad maahärralikule, vasallimõisades mõisahärralikule jurisdiktsioonile, muide kõikjal vanast ajast säilinud talupoja-kohtutega. Orduajast pärit vabadele talupoegadele kinnitati nende eesõigused. Rahatulunduses etendas alalise rõhuva rahapuuduse tõttu domäänimaade pantimine halba osa. — Kohtuolude uuesti organiseerimist ja seaduste kodifikatsiooni ei suudetud K.-i ajal veel läbi viia. Viljakaim oli K.-i poolt, ühenduses maapäevaga ja hertsogi nõuniku, eelnimet. Henningi kaasabil, ette võetud evangeelsete kiriku- ja kooliolude korraldamine. Maal loodi terve võrk uusi kihelkonna kirikuid; superintendendid Bülow ja Einhorn-Koppersmidt korraldasid 1565. a. alates põhjalikke visitatsioone; 1570 pandi maksma uus kirikukorraldus; 1587 laskis hertsog esimesed lätikeelsed jumalateenistuse raamatud trükkida. 1566 rajas K., abielludes printsess Annaga Mecklenburgist, herts. Kristofi (vt.) õega, dünastia, mis Kuramaal kuni 1737. a.-ni valitses. K. suri 17. V. 1587. — Etendanud kahemõttelist osa Fürstenbergi auväärse kuju kõrval ja orduriigi lagunemisel, on K. kaasaeglaste ja hilisemate põlvede poolt saanud terava laituse osaliseks. Politikuna tõmbas K. ometi vaid konsekventsid iganenud ordu langusest ja Vana-Liivi konföderatsiooni hukkumisest tolleaegsete üldiste võimusuhete tagajärjel; lõpuks jäi K. siiski ilma ihaldatud saavutise suuremast osast. Tema maavalitseja-aegne tegevus on viimseil aastakümneil kaunis allakäinud Kuramaale vaid õnnistuseks olnud. K.-le lõplikult jäänud Vana-Liivi osas on ta truult töötanud ikka ja alati ajaloo poolt püstitava ülesande — lääne hariduse säilitamise — lahendamisel.

Renner; Sal. Henning, Liffl. Churl. Chronica 1554—90 u. Warhafft. Bericht, wie es in Religionssachen in Churland ist gehalten worden (Leipzig, 1594, ka ühes seletustega *Scr. rer. Liv.* II, 195—368); Th. Kallmeyer, Die Begründung d. ev.-luth. Kirche in Kurland durch Hzg. Gotthard (Mitt. VI, 1—224); Seraphim, Livl. Gesch. III[II] (A. Seraphim, Gesch. d. Herzogtums Kurland); Jb. f. Gen. 1899, lk. 70 j. (L. Arbusow *sen.*); Arbusow, Grundriss[IV]; E. Zivier, Neuere Gesch. Polens I (1915), lk. 598 jj. *L. A.*

KETTUNEN, Hilja Armida, järgneva naine, Soome keele lektor, sünd. 27. X 1888 ukj. Helsingis kantseleiametniku Joh. Fr. Sevón'i tütrena, õppis 1908. a. alates 2½ a. Helsingi ülikoolis soome keelt ja kirjanduslugu ja võttis elavalt osa karskustööst õppiva noorsoo keskel. Huvitatud oma mehe Eesti harrastustest, jälgis K. tähelepanelikult Eesti olusid ja viibis 1919. a. märtsist augustini Tallinnas »Uusi Suomi« ja »Iltalehti« kirjasaatjana. 1920—24 oli ta soome keele lektori k. t. Tartu ülikoolis ja siirdus siis tagasi Soome. Soome ja Eesti ajalehtedes on K. avaldanud rea artikleid, eriti karskusliikumise ja hõimuküsimuse alalt. Kodanlikkude teenete eest Eesti Vabadussõjas on K.-le vabadusrist annetatud.

H. K.-i akt Tartu ülikooli arhiivis; Üliõpilasleht 1924, nr 7. *T.*

KETTUNEN, Lauri Einari, keeleteadlane, sünd. 10. IX 1885 ukj. Joroiste klk. Soomes, lõpetas filosoofia kandidaadina Helsingi ülikooli 1908, sai filos. magistriks 1911 ja filos. doktoriks 1913. On viibinud uurimisteekondadel Skandinaavia metsasoomlaste juures, paaril korral Eestis, siis veel Vadjas, Vepsas, mitmel korral Liivis, 1922. a. suvel Ungaris ja 1925—26 suveti Soomes eri murdealadel. Toimetas 1914—17 »Uusi Suometar'i« Eesti osakonda. Nimetati 1914 soome keele dotsendiks Helsingi ülikoolis (kus loenguid pidas m. s. eesti keele üle) ja valiti 1919 Tartu ülikooli läänemere-soome keelte professoriks, kust ta lahkus 1924 sügissemestri lõpul, et uuesti asuda dotsendina Helsingi ülikooli. Viibis 1919 Tallinnas Soomes asutatud »Eesti aitamise peakomitee« esindajana, kellena tal võimalus oli tõhusalt mõjuda Soome vabatahtliku abi korraldamisele Eestis. Oma ametikohuste kõrval Eestis on K. loenguid pidanud ka õpetajate suvekursustel; oli 1920 kevadel Akad. Emakeele Seltsi asutajate esirinnas, mis ühingu esimeseks esimeheks K. oli 1920—24; on pidanud rea teaduslikke ettekandeid eesti keele üle E. Kirjand. S.-is, Õp. E. S.-is, eriliselt aga Ak. Emak. S.-is; oli »E. Kirjanduse« ja »E. Keele« toimetusliikmeks, avaldades neis ajakirjades (Soomes aga »Virittäjä's«) lühemaid teaduslikke töid eesti ja soome keele kohta. On »Suomal. Tiedeakatemia« abiliige, Ak. Emak. S.-i auliige, ja Eesti vabadusristide kavaler. Tema teaduslikud publikatsioonid, mis erilisemalt tähtsad on ka eesti keele seisukohast, on: väitekiri »Lautgeschichtl. Darstellung über d. Vokalismus d. Kodaferschen Dialekts, mit Berücksichtigung anderer estn. Mundarten« (Hels., 1913; XIII+235 lk.), »Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt« (Hels., 1913; XIV+217 lk.), kus teostes K. annab esimese põhjalikuma, nüüdisaja teaduse nõuetele vastava häälikuloolise esitise Kodavere murdest, valgustades sellekõrval ka üldisi ja muude murrete häälikarenguid Eestis; »Viron ja suomen ero-

avaisuudet« (Jyväskylä, 1916; II+98 lk.), selle II täiend. tr. »Oppikirja eestin ja suomen eroavaisuuksista« (Hels., 1926; 192 lk.); »Eesti-soome sõnaraamat« (Hels., 1917; XVIII+362 lk.); »Viron kielen äännehistorian pääpiirteet« (Hels., 1917; XIX+113 lk.). Eesti praegusel keeleteaduslikul tööl on palju tänu võlgu K.-e algatus- ja õhutusvõimeile. K.-e tegelikumaid, eesti kirjakeele uuemat arenemisjärku puudutavaid harrastusi kajastavad »Arvustavad märkused keeleuuendusnõuete puhul« (Tallinna, 1919; 104 lk.) ja »Lauseliikmed eesti keeles« (Tartus, 1924; XII+98 lk.). Muudest, eesti keele ajalugu kaudsemalt valgustavaist teostest nimetatagu: »Vatjan kielen äännehistoria« (Hels., 1915), »Lõunavepsa häälik-ajalugu« I—II (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* 1922, B II - III) ja »Untersuchung über die livische Sprache I. Phonetische Einführung. Sprachproben« (Tartu, 1925). Eesti keele uurimistöö kõrval on K.-l suured teened ka Eesti ja Soome vahekordade sõlmimisel ning kindlustamisel. Liivis on aga K.-e kestval ja väsimatul õhutusel kujunenud rahvuslik liikumine, liivlaste natsionaalse iseteadvuse ärkamine, selle pea kadunud rahvakillu keele uuesti elule virgumine ja isegi levimine vahepeal asemele tunginud läti keele kulul.

Aikalaiskirja (1920), lk. 222; »Vem och vad«; Tartu ülik. arhiiv. *T.*

KEUSSLER, Friedrich Gotthilf v., ajaloolane, sünd. 19. VI 1856 Serbenis Liivimaal kirikuõpetaja August Wilhelm v. K.-i (1810—87; välja andnud m. s. a. 1877 täiendised K. E. Napiersky Liivi kirikuõpetajate leksikonile) pojana, õppis 1877—83 Tartu ülikoolis esiti õigusteadust ja siis ajalugu, oli 1883—85 Viljandis saksa »maagümnaasiumis« ja 1886—1914 Peterburi Anna-koolis õpetaja, 1915—19 Riias rmtkoguhoidja ja asus a. 1919 Greifswaldi (Saksamaal), kus suri 9. X 1924. — Tema mitmekesise sisuga töist oleks Liivi ajaloo alalt nimetada: Die Gründung d. Cistercienserklosters zu Dünamünde (Einl.-Progr. zu d. am 19. XII 1884 im Livl. Landesgymn. zu Fellin stattfind. festl. Redeakt); Der Ausgang d. ersten russ. Herrsch. in d. gegenwärt. Ostseeprov. im 13. Jahrh. (Год. отчетъ Учил. Св. Анны . . . . СПБ., 1897, täiendised 1898, venekeelne tõlge 1900; Vene Tead. Akadeemia poolt auhinnatud töö); Die Nationalität d. Chronisten Heinrich v. Lettland (Heinrich v. Lon) u. sein Lebensgang (SB Riga 1914, jaan. - mai, lk. 150—67).

Alb. acad.; Wer ist's VIII (1922); Dorp. Nachrichten 1924, nr. 241. *R. K.*

KEYSERLING, Alexander Friedrich Michael Leberecht Nikolaus Arthur, krahv, loodusteadlane, Balti-Saksa haridus- ja politikategelane, sünd. 15. VIII 1815 Kuramaal mõisaomaniku pojana, õppis a. 1834 peale Berliini ülikoolis loodusteadusi ja avaldas a. 1840 üheskoos prof. J. H. Blasius'ega teose: »Die Wirbelthiere Europas«. Samal a. pöördus K. kodumaale tagasi, oli aa. 1841—50 Vene riigiteenistuses, täitis valitsuse määramisel mitmesuguseid teaduslikke ülesandeid ja võttis osa mitmest tähtsast uurimisreisist. Üheskoos R. J. Murchisoniga ja E. Verneuil'ga avaldas K. a. 1845 kaheköitelise töö „*The geology of Russia in Europe and the Ural-mountains*", üheskoos P. v. Krusenstiern'iga ilmutas ta a. 1846 töö »Wissenschaftliche Beobachtungen auf einer Reise in das Petschoraland im J. 1843«, mis teosed on põhjapaneva tähtsusega Vene paleontoloogia ja geoloogia alal. Tema teenete eest mainitud teaduste kui ka botaanika ja zooloogia alal kutsusid mitmed teaduslikud asutised, m. s. ka Vene Tead. Akadeemia, K. oma liikmeks ja Berliini ülikool annetas talle doktori tiitli. Peterburis elades liikus K. hooviringkondades; ta nimetati a. 1843 kammerjunkruks ning a. 1859 kammerhärraks. 1847. a. asus K. Eestimaale oma mõisa Raikülasse. Ta jätkas siin teaduslikke uurimisi ja võttis agarasti osa omavalitsuslikust tegevusest. 1856. a. talurahva seaduse maksmapaneku ärevail aastail — 1857—62 — oli K. Eestimaa rüütelkonna peameheks, kasutades oma sidemeid pealinnas kohaliku aadli huvides ja teotsedes n. n. »Ostseecomité's«, mis a. 1859 kinnitatud täiendavad määrused 1856. a. seadusele välja töötas. Kauemat aega oli K. maanõunikuks ja Eestimaa põllundusühingu (Der estländ. landwirtschaftl. Verein) esimeheks. Aa. 1862—69 Tartu õppekonna kuraatori kohal asudes mõjutas K. mitmeti Tartu ülikooli teadusliku tasapinna tõusu. K. püüded, mis olid sihitud ülikooli vabastamisele kitsast Balti-Saksa provintsivaimust, ei andnud küll C. Schirreni (vt.) ja teiste õppejõudude vastutöötamise tõttu tagajärgi, kuid selle eest õnnestus K.-il Tartu kutsuda rea väljapaistvaid teadusmehi (A. Wagner j. t.). 1865. a. maksmapandud uus staat suurendas märksa ülikooli rahalisi vahendeid ja samal a. kinnitatud uus ülikooli põhikiri kindlustas sellele endiselt laialise autonoomia ja senised Tartu ülikooli erinevused, nagu teoloogia fakulteedi olemasolu, ülikooli kohtuasutiste laia kompetentsi jne. Kui kindralkuberner Albedinski (vt.) ajal venestamistendentsid hoogustusid, a. 1868 ellu kutsuti kuraatori abi koht vene keele õppimise edusammude järgi valvamiseks, a. 1869 õppeasutisi kohustati kirjavahetust teiste riiklikkude asutistega pidama vene

keeles ja kõiki koolijuhatajaid ühes õppejõududega hakati sundima riigipühadel venekõigeusu jumalateenistusest osa võtma, eelistas K. eraellu tagasi pöördumist. Oma viimased eluaastad veetis K. peamiselt Raikülas ja suri seal 8. V 1891.

H. Baron Toll, Landrat A. Graf K. (1888); E. Russow, A. Graf K. (B. M. XXXIX, 1892); H. v. Taube v. d. Issen, Graf A. K., I—II (1902); H. Oncken, Ein Freund Bismarcks: Graf A. K. (Histor.-politische Aufsätze u. Reden, 2. Bd., 1914, lk. 93 jj.); A. v. Gernet, Geschichte u. System d. bäuerlichen Agrarrechts in Estland (1901), lk. 262 jj.; Е. Пѣтуховъ, Императ. Юрьевскій, бывш. Дерптскій, университетъ въ послѣдній періодъ своего столѣтняго существованія (1865—1902) (1906). *P. T.*

KIEVEL-KYVEL, vt. **JOHANNES IV.**

KIIRATS, vt. **MÕTSLANE.**

KINGISSEPP, Viktor, enamline politikategelane, sünd. 12. III 1888 Marientalis Kuresaare lähedal, kust ta isa varssi Kuresaare nahavabriku masinistiks siirdus, sai keskhariduse Kuresaare gümnaasiumis ja astus a. 1906 Peterburi ülikooli. Juba keskkoolis sotsialismi ideedega tutvunud, andus K. Peterburis otsekohe põrandaalusele liikumisele ja töötas järgnevail aa. Peterburis ning Tallinnas agitaatorina. Kui Tallinnas töölisliikumine ajutiselt soiku jäi 1908. a. alul ettevõetud massiliste vangistamiste tagajärjel, asus K. 1908. a. Moskva ja järgm. a. vanemate juurde Kuresaare, kuhu ta jäi 1910. a. sügiseni, mil ta uuesti astus Peterburi ülikooli, esiti ajal.-keeleteaduskonda, järgmisel a. õigusteaduskonda. Peterburis sattus K. jälle parteitööle ja oli Narvas ilmuva töölislehe »Kiire« agaraks toetajaks, asudes kindlasti enamlisel seisukohal. Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsis ja mujal esines K. neil ajul sarkastilise ja teravameelse vaidlejana ja püüdis kõigis asjus kindlat enamlist joont läbi viia. 1914. a. saadeti K. Peterburist välja, esiti Tveeri ja 1915. a. kevadel Kaasani politsei valve alla. 1916. a. alul sai ta loa Peterburi tulla riigieksamiteks, mis ta selle a. kevadel peale ühe õiendas. 1916. a. suvel läks K. Taga-Kaukaasia väeliinile Linnade Liidu sanitaar-osakonna teenistusse. 1917. a. revolutsiooni lahtipuhkemise järel tuli ta sealt tagasi, et anduda parteitegevusele, teotses 1917. a. suvel Narvas ja 1917. a. sügisest peale esijoones Tallinnas. Eesti enamlaste parima kõnemehena ja osava organisaatorina mängis K. oktoobrirevolutsiooni järel meie enamlises liikumises väljapaistvat osa, oli Eesti töörahva nõukogude täidesaatva komitee liikmeks ja korraldas selles ametis ülemaalist proletaarlist punakaarti. Okupatsioonivägede eest lahkus K. 1918. a. Peterburi ja siirdus sealt Moskva, kus ta 4-dal ülevenemaalisel nõukogude kongressil valiti Vene kesktäidesaatva komitee liikmeks. 1918. a. suvel määrati K. Saksa saadiku krahv Mirbachi tapmise uurimiseks ellukutsutud erakorralise komitee liikmeks. Samal ajal teotses ta uurijana ülevenemaalise kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komitee (В. Ч. К.) presiidiumi juures. Juba 1918. a. suvel ilmunud brošüüris »Kellele iseseisvus, kellele ike« oli K. Eesti töölisklassi võitluse hüüdsõnana üles seadnud Eesti nõukogude vabariigi. Selle sihi teostamiseks alustas K. nov. 1918 Eestimaa Kommunistl. Partei kutsel Tallinnasse jõudes ja seal põranda alla asudes energilist tegevust. Tema vaimlisel juhatusel algasid uuesti oma tegevust Tallinna tööliste saadikute nõukogu ja Eestimaa kommunistliku partei Tallinna komitee, hakkas ilmuma E. K. P. keskkomitee häälekandja »Kommunist« jne. Et sõjapidamist takistada, õhutati töölisi vabrikuis ja sõjavarustuse töökodades streigile, laotati enamlisi lendlehti laiali ja tehti avalikke mässukatseid (neist tähtsaim Saaremaal 1919. a. alul). Ka kutsusid kommunistid rahvast üles Asutava Kogu valimisi boikoteerima ja avaldasid nende puhul »ristilöödud töörahva nimekirja«. 1919. a. aprillis tegi K. Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei liikmele A. Oinas'ele (vt.) ettepaneku temale võimaluse muretseda Venemaale siirdumiseks, kus ta Eesti-Vene sõja lõpetamist katsuks mõjutada. Kui Oinas asjasse skeptiliselt suhtus, katkesid läbirääkimised; kuid paar kuud hiljem teatas K. lendlehes »Kommunist« oma läbikäimisest Oinas'ega, mille tõttu viimane sunnitud oli siseministri kohalt lahkuma. Hoolimata oma energilisest õõnestamistööst ei suutnud K. takistada Eesti Vabariigi loomist. Kuid ka Tartu rahu järel jäi K. kindlaks kord omaksvõetud joone juurde ja jätkas endises suunas kindla korralduskava alusel oma tegevust, õhutades riigivaenulikku meeleolu ja püüdes streikide kaudu süvendada tulunduslikku kitsikust. Oma töös käis K. III internatsionaali juhtnööride järgi, mille alusele Eesti kommunistlik partei 1920. a. sügisel oli asunud. III internatsionaalilt sai K. ka oma tegevuseks tarvilised rahalised vahendid. Et võimalust hankida legaalseks teotsemiseks, kisti K. poolt väljatöötatud kava järgi ametiühingud kommunistlikku sõiduvette ja viidi nende nimekirjade abil esimesse riigikokku mõned kommunistid, kelle tegevust K. agarasti juhtis täpsate juhtnööride kaudu. Määratu tööjõud ja suured organisatoorilised võimed kindlustasid K.-le mitme a. kestel otse mingi põran-

daaluse diktaatori koha ja tegid temast tema enda sõnade järgi Eesti Vabariigi elukutselise kukutaja. K.-a sulest on ilmunud suur hulk kommunistlikke üleskutseid, lendlehti ja brošüüre. Viimastest on mainimisväärt 226 lk.-line ülevaade Eesti oludest vabadussõja ajal »Iseseisvuse ikke all« (Peterburis, 1920) mis kirjutatud K.-le omase sapilise pilke ja irooniaga. 1. V 1922. a. Tallinnas korraldatud manifestatsiooni puhul politsei kätte langenud kommunist Linkhorsti näpunäidete järgi vangistati K. ööl vastu 3. V 1922. a. Tallinnas oma konspiratiivkorteris ja mõisteti sõjavälja-kohtu poolt riigivastase tegevuse pärast surma, mis otsus ööl vastu 4. V 1922 täide saadeti. Protestiks ristisid Nõukogude-Vene võimud Jamburi linna Kingissepaks ümber.

Sõjaministeeriumist saadud andmed; Vaba Maa 1922, nr. 101 j.; Pvl. 1922, nr. 101 j.; Klassivõitlus 1922, nr. 1–3; H. P(öögelmann), V. K. (1923); Ed. Laaman, Eesti lahkumine Vene riigist (1920). *P. T.*

KIRBY, William Forsell, Inglise entomoloog ja folklorist, Briti Muuseumi loodusteadusliku osakonna assistent, sünd. 14. I 1844 ukj., surn. 1912. Peale entomoloogiliste tööde (iseäranis liblikate alalt) on ta avaldanud Kalevala ingliskeelse tõlke (tehtud otsekohe originaali järele, 1907) ja veel enne seda kaheköitelise raamatu: *The Hero of Esthonia and other studies in the romantic literature of that country, compiled from Esthonian and German sources* (London, 1895). See teos on praeguni ainuke raamat, mille järele need inglise lugejad, kes eesti ega saksa keelt ei oska, eesti rahvajuttudega ja Kreutzwald'i »Kalevipojaga« võivad tutvuda. K. oli küll eesti keelega enam-vähem tuttav, tarvitas aga ainult niisuguseid eestikeelseid allikaid, mis olid saksakeelse paralleeltekstiga varustatud või üldse saksa keelde tõlgitud; seepärast ei paku tema raamat väljamaalasele, kes saksa keelest aru saab, midagi uut. Teose sisu on järgmine: lühike sissejuhatus; Kreutzwaldi eepose proosaline parafraas (143 lk.); Eesti muinasjutte ja muinaslugusid (93 jutustust, suuremalt osalt ainult lühidalt resümeeritud, ilma erandita Kreutzwald'i ja H. Jannseni kogudest); kaks pala Kreutzwald'i »Kalevipojast«, »Kolme metsa« laul (Neus'i kogust) ja »Ussilaul« (Kreutzwald'i ja Neus'i raamatust »Myth. u. mag. Lieder«) meetrilistes tõlgetes. K. raamat oli oma aja kohta väga hea, ei ole aga muidugi parem kui tema allikad ja kubiseb selletõttu kirjanduslikult ümbertehtud ja lihtsalt võltsitud tekstidest.

Valvoja, 1909, lk. 293—301; Tietosanakirja IV (E. N. Setälä), XI. *W. A.*

KIRSCHBAUM, vt. **LEPP.**

KIRSEL, Mats, kirjanik, sünd. 27. I 1841 Paistu klk.-s Loodi Laanel rentniku pojana ja lõpetas kohaliku klk.-kooli; oli esiti 1860. aa. alul paar a. samas koolis, siis üle paarikümne a. Viljandi maakoguduse klk.-kooli õpetajaks. K. oli Viljandi lauluseltsi »Koidu« asutajaid ja esimene esimees, ühtlasi ka ajalehe »Sakala« kaastööline. Oma politiliste vaadete pärast kannatas K. saksa ringkondade tagakiusu all ja kõrvaldatigi samal põhjusel a. 1889 õpetaja ametist. Ta suri 5. III 1907 Jämejalas nõdrameelsena. — K.-i toodang koostub tõlkeist. Nimetatavamad on »Kannatlikko Hirlanda luggu« (Tartus, 1862), »Maggusad Pähkleterrakessed...« (1864), »Weodor ja Olga...« (1872), ajaloolise sisuga »Willem Tell« (1876), »Gustaw Waasa...« (1884). K. toob ka eesti kirjandusse uue jututüübi, mis käsitleb orjaelu Ameerikas ja mujal. Niisuguseid on »Siimon« (1876), »Pimedusest valgusele« (1875) j. t. K.-i keel on ladus ja rahvalik, sellepärast oli tal ka suur lugejakond.

Hermann, E. kirj. ajal., 423 j.; Kampmann, E. van. ilukirj., 139—42. *E. O.*

KITZBERG (Kitsberg), August, kirjanik, sünd. 27. XII (10. XI. ?) 1855 Lätimaa piiril, Laatre v. Puldre Alatare kandikohal. Tema esiisad olid kolmes põlves olnud rätsepad, kuid isa hakkas aednikuks ja hiljemini põllumeheks. Ta oli oma ümbrusest haritum: oli üks kolmest Laatre valla meestest, kes oskas kirjutada, oskas ka saksa ja läti keelt ning luges rohkesti kirjandust. Ema suri varakult ja isa asus ühes K.-ga teise poja Jaani juurde, kes oli Penuja Niitsaadul koolmeistriks. See oli haridustarmastav ja ilumeelne inimene, kes ka ise kirjanduses katsetanud. Otsekohest kooliharidust ei saanudki K. rohkem kui mõned talved selle venna juures, täiendades seda vähest aga kogu elu jooksul lugemisega. Tema lapsepõlve olud olid kitsad ja kehvad, kuid ümb. ritsevad inimesed südamlikud ning head. Need muljed langesid sügavale poisikese hinge ja aitasid arendada seda optimistlikku ning tundelist iseloomu, mis väljendub tema pärastises loomingus. A. 1871 asus K.-i vend Jaan Pööglesse Maie koolikohale, kus hakkas pidama ka vallakirjutaja ametit. Viimane asjaolu määras ta tulevase kirjaniku kodanliku elukutse. Elades Jaanist venna juures ja aidates seda kirjutaja ametis, tutvus ta kantseleitööga ning astus a. 1873 Pornuses kihelkonnakohtu notari Jermakoffi abiliseks. Sellega algas K.-i kirjutaja tegevus, mis kestis 20 a. Ta töötas Pornuses, Mornas ja Abjas, sedamööda kust olid pärit vahelduvad kihelkonnakohtunikud ja kuidas kohtu asupaika vahetati. Pärast hakkas ta Karksi,

Polli ja Pöögle valla kirjutajaks ning pidas selle kõrval vahetevahel ka veel Taageperas ja Penujas vallakirjutaja ametit. Kõigis neis ameteis oli K. lähedases kokkupuutumises rahvaga ja võis rohkesti elu tähele panna, millest oli kasu tema hilisemale kirjanduslikule tegevusele. — K.-i kirjutaja-tegevuse ajal oli meie maa ametlikuks keeleks veel saksa keel, kuid 90-dail aa. süvenes üldine venestus. Et sellest peale ka vallavalitsuse ametlikud kirjad pidi kirjutatama vene keeli, siis ei saanud K. enam kirjutaja ametit pidada ja lahkus sellest a. 1893. Ta oli lühikest aega Viljandi Põllumeeste Seltsi ökonoomiks, kuid lahkus järgmisel a. kodumaalt ja läks Kuramaale, kus sai Kalkuni mõisas esiti vabriku raamatupidaja-abi, siis kassahoidja ja pearaamatupidaja koha. A. 1896 asus ta Riiga, kus oli »Phoenix'i« vagunivabrikus metalltööde vastuvõtmise osakonna juhatajaks. A. 1900 asus ta Tartu, kus oli kuni 1903 a. »Postimehe« ärijuhiks, selle järel aga kuni 1920. a. Liivimaa Hüpoteegi Seltsi arhivaariks. 1920. a. määrati talle valitsuse poolt kirjaniku pajuk, ja selle järel on K. teotsenud elukutselise kirjanikuna Tartus. 1926. a. alul pühitseti ülemaaliste pidustustega tema 70. a. sünnipäeva.

K.-i meheiga on kulunud kantselei ja ärikontori töös. Kuigi ta selle kõrval juba enne täisealiseks saamist ka oma kirjanduslikku tegevust algas, ometi on see tegevus arenenud võrdlemisi aegamööda ja olnud kirjanikule eneselegi kaua aega hoopis vähema tähtsusega. See algus oli juhuslik, samuti ka jätk vähemalt läinud a. s. lõpuni. See piirdus peamiselt kaastööga ajalehtedes, olgugi et see oli tihtipeale ilukirjanduslikku laadi. See avatles võtma ülesandeid kergelt ja arvestama üleliia vähenõudlikkude lugejate maitseid. Alles pikapeale süvenes K.-i kirjanduslik asjaarmastus ja ta hakkas asetama enesele kõrgemaid eesmärke. Kuid selle kõrval on ometi tänini kestnud ka tema ajakirjanduslik tegevus, kuigi ta pea kunagi pole olnud otse elukutselt ajakirjanik. Ta on oma vesteid avaldanud pea kõigis oma aja väljapaistvamais või suuremais lehtedes, nii Jakobsoni »Sakalas«, Grenzsteini »Olevikus«, hiljemini »Postimehes« ja »Päevalehes«, tarvitades mitmesuguseid varjunimesid, nagu Riia-Priidu, Pipramäe-Tõnu või Tiibuse Jaak. Kaua aega oligi K. rahvalikkude vestete kirjutajana populaarsem kui otsekoheselt ilukirjanikuna. Viimasel alal on ta üldist tunnustust leidnud alles vanemas eas, mil on sündinud just tema paremad ilukirjanduslikud teosed ja ühtlasi varasemadki lehtedesse laialipillatud tööd on kogudena uuesti saanud kättesaadavaiks üldsusele.

K.-i toodang langeb väliselt kahte ossa: jutustused ja näidendid. Esimeselt alalt on ta avaldanud eriraamatuna jutustuse »Maimu« (1889), kuna kogu tema jutustav toodang on üheskoos ilmunud viies andes, pealkirjaga »Külajutud« (Tartus, 1915–21). Nende lisana on a. 1925 ilmunud »Lastejutud«. Kaudsemalt kuuluvad siia ka mälestusraamatuke »Kodu-kurukesest« (1878) ja »Ilmlik Jõuluraamat« (Tallinnas, 1894), kuid kõigepealt memuaarid »Ühe vana tuuletallaja noorpõlve mälestused« (Tartus, I 1924, II 1925). Kaheandeline »Tiibuse Jaak Tiibuse kirjavahetus« (Tall., I 1920, II 1923) ja »Tiibuse Mari ajalikud laulud« (1920) sisaldavad juba puht-ajalehelisi vesteid. — Dramaatiliselt alalt on K.-ilt ilmunud järgmised raamatud: Punga-Mart ja Uba-Kaarel (Viljandi, 1894), Pila-Peetri testament (Jurjevis, 1897), Vana vanaga ja noor noorega (1897), Rättsepp Õhk (1903), Tuulte pöörises (1906), Püve talus (Viljandis, 1910), Libahunt (1912), Kosjasõit (1915), Kauka Jumal (Jurjevis, 1915), Enne kukke ja koitu (Tartus, 1919), Laurits (Tallinn, 1919), Onu Zipul (Tartus, 1922) ja Neetud talu (1923). Lisaks on K. tõlkinud või eesti olude kohaselt ümber teinud rea välisautorite lavateoseid, nii Anzengruberi, Hauptmanni, Francki, Kaiseri, Kotzebue, Lautensacki, Schönherri, Thoma ja Viebigi omi. Täisealistele määratud näidendite kõrval tuleb mainida ka K.-i rohkearvulisi lastetükke, mis mugandatud peamiselt krahv Pocci, G. Reuteri ja F. Woenigi järele. Neid on palju etendatud, kuid suurem osa neist on trükis avaldamata.

K.-i kirjanduslik tegevus algas ajajärgul, mis oli nii ideeliselt kui kunstiliselt võrdlemisi vähenõudlik. Koidula-aegse romantilise ja hilisema realistliku järgu vaheaeg ei toonud palju uusi aineid meie kirjandusse, peale Bornhöhe algatatud rahvuslik-ajaloolise jutustuse. Seda laadi kultiveeris siis ka K. oma esimeses jutustuses »Maimu« (1889), milles kasutas oma kodukoha Karksi muiste-mälestisi, ühendades need romantiliseks legendiks. Jutustus sai hea vastuvõtu osaliseks ja teenis E. Kirjam. Seltsi võidupeol esimese auhinna. Nähtavasti oli sel menul äratav ja tagantlükkav mõju, sest järgmine aastakümme ning veelgi järgneva esimesed aa. on kõige viljakamad K.-i jutustavas toodangus. Sünnib veel üks muistseid pärimusi jälgiv jutustus »Libahunt« (Olevik 1891—92), kuid siis siirdub autor sellesse idüllisesse või vestelisse oleviku-aineid käsitlevasse laadi, mis sai talle lõplikult omaseks. 90-dail aa. kirjutas ta pikemad jutustused »Rätsepp Õhk ja tema õnneloos« (Olevik 1892), »Jänest püüdsin, tedre tõin koju« (1892), »Püve-Peetri riukad«

(Post. 1897) ja käesoleva a. s. esimesil aa. vestelised lood »Veli Henn« (Post. 1901) ja »Hennu veli« (1903) ning »Liisi Rõika päevaraamat« (ilm. eriraamatuna Tartus, 1921). Nende tööde ja aasta-arvude ümber rühmituvad kõik K.-i muud jutustused. Nende järel tuleb poolteise-aastakümneline paus, ja alles a. 1921 leiame üheainsa lühikese pala »Epitaaf«, mis on jäänud seni ka viimaseks. — K.-i jutustava proosa üldtunnuseks on vesteline vorm ja eluröömus põhitoon. Kuna »Maimu« ja »Libahunt« käsitlevad veel traagilisi motiive, siis on järgnevad jutustused pühendatud suures enamuses elu heledamaile pooltele, vähemalt oma lõpptulemuses. K.-i kujutus-interiöörid on väikekodanlikult mugavad, konfliktid kerged, pilge naljatlev. Tema jutustusil on kõik eeldused, et olla rahvakirjanduseks kõige laiemas mõttes. Samad sisulised ja vormilised omadused on ka tema memuaaridel. Need ilukirjandusliku kerguse ja piltlikkusega vestetud mälestised peegeldavad ühelt poolt autorit ümbritsenud olusid, teiselt poolt on nad aga juhiks tema enese mõtteilma mõistmisel. Tihti on nad kirjanduslikultki huvitavamad kui tema jutustused, mis sündinud vähenõudlikumail aegadel.

Kui K.-i jutustav toodang käesoleva a. s. algul ikka väikesearvulisemaks jäi, siis oli selle põhjuseks peamiselt autori põhjalikum andumine dramaatilisele alale. Selle a. s. alguseni oli eesti näitekirjandus pakkunud ainult vähenõudlikke rahvatükke, peamiselt jandilise iseloomuga. Ka K. algas võrdlemisi madalalt, kuid sai pikapeale ometi kunstiväärtusliku eesti draama rajajaks. Tema näidendeid on raske järjestada kronoloogiliselt, kuna nende ilmumisaasta ei tarvitse igakord tähendada nende kirjutamisaega. Kuid kasutades kõiki olemasolevaid andmeid võime konstateerida, et tema dramaatiline looming osutab pea järjekindlat tõusu. Ta algas võõraste ainete lavastamise või otsekohese tõlkimisega. Nii lavastas ta 70-dail aa. J. W. Jannseni jutu »Räägi, mis sa tahad, aga tondid ja kodukäijad on siiski tõsi«, ning a. 1878 ilmus Tartus tema tõlkes Kotzebue »Wirrwarr«. 80-dail aa. kirjutas ta laenatud ainetel »Pila-Peetri testamendi« ja »Vana vanaga, noor nooregа«; 90-dail aa. on kirjutatud »Punga-Mart ja Uba-Kaarel« ning »Kosjasõit«, milledest viimane on saanud palju hiljemini üldiselt tuttavaks; vist käesoleva a. s. algul on sündinud »Rättsepp Õhk« (1903) ning »Enne kukke ja koitu«, millest viimane samuti ilmus alles pärast ilmasõda. Kõik need näidendid kuuluvad võrdlemisi odavahinnaliste jantide hulka, mis ei paku kuigi palju nauditavat ega ole ka kuigi algupärased. Erandiks on nende hulgas rahvatükk »Püve talus«, mis ilmus a. 1910, kuid kirjutatud varemini. Siin on häid tüüpe ja psühholoogiliselt põhjendatud rahvalikku nalja, mispärast see tükk ka hilisemal ajal on leidnud suurt lavalist menu.

Eelpool mainitud näidendid moodustavad ainult sissejuhatuse K.-i väärikamale lavaloomingule, mis on sündinud alles käesoleval a. s.-l ja olnud kontaktis kogu meie kirjanduse tõusuga. Seni oli meie näitekirjandus jälginud ikkagi ainult küla või ka linna kõige vähenõudlikumaid lava-olusid. Alles sedamööda, kuidas sai aineliselt jõukamaks meie ühiskond ja kerkisid üldised kultuuriolud, võis ka näitekirjandus asetada enesele kõrgemaid nõudeid. Teiselt poolt langesid need ajad ühte traagiliste murrangute ja kireprahvatustega meie ühiskonnas. Kõik see kajastub ilmselt K.-i hilisemas näitetoodangus. Siit peale ammutas ta oma ained peamiselt eesti ühiskonna sisekriisidest ja pea erandita saabusid seniste jantide asemel kunstiväärtuslikud draamad. Esimese sellelaadilise teose »Tuulte pöörises« sünd langeb ühte suure murrangu-aastaga 1905. Siin asetas autor vastamisi kaks algkuju tollest käärimisajast, kaks iseloomu, kaks moraali, kaks politilist seisukohta, mis traagiliselt ühte põrkavad. Nagu see teos tuli esietendusele 1906. a. sügisel »Vanemuise« uue teatri avamisel, nii avas ta ka meie kõrgemanõudelise näitekirjanduse. Hiljemini sai see draama hea menu osaliseks Soomes ja Lätis. A. 1912 ilmus K.-i teine draama »Libahunt«, mille aine on võetud küll meie minevikust ega puuduta siis oleviku võitlusi, kuid mis samuti käsitleb meie rahvas peituvaid kahesuguseid tundesuuni. Kunstiliselt on see kõige ühtlasem K.-i lavateostest. Järgmine draama, a. 1915 ilmunud, kuid mitu a. varem kirjutatud »Kauka jumal« on kompositsioonilt küll ebatasakaalulisem, kuid ühtlasi jõulisem. Selle peategelane suudab oma üliinimliku kire ja paatosega elustada isegi oma võrdlemisi kahvatut ümbrust. A. 1919 ilmunud draamas »Laurits« lähenes K. jälle ühiskondlikele vahekordadele, kuid see ei õnnestunud temal sel määral kui »Tuulte pöörises«: inimtüübid ja vastolud esinevad ähmasematena ning katkelisematena. Juba iseseisva Eesti oludest on võetud K.-i seni viimase suurema näidendi »Neetud talu« aine. See on tema hilisema loomisjärgu ainus komöödia, kuid seegi nukra alatooniga. See on ajapahede ja väärmõistmiste kurb pilge, mida autor on väljendanud nii tihti ka oma puhtpäevakajalises toodangus.

K.-i elutöö peatähtsus on tema dramaatilises loomingus. Siin sai ta kunstilise murrangu algatajaks ja siit tuleb otsida ka tema

kõige kaaluvamaid saavutisi. Kõigepealt avas ta meie näitekirjandusse tee elulistele probleemidele, mis võetud meie ühiskonna tänapäevast. Selle juures nägi ta oma tegelasi inimestena, kes kasvanud oma ümbrusest, ühes elava tunde ja mõttega. Paremail puhkudel on ta saavutanud nii karmi traagilisuse kui ka õrna lüürilisuse mõju. Tema nimi tähendab meie näitekirjanduse uue ajajärgu algust.

Kampmann, Peaj. III, lk. 50—91; A. Kitzberg, »Punga-Mardi« etendamise puhul »Vanemuises« (Post. 1909, nr. 20); B. Linde, A. K. (1926); M. Sillaots, A. K.-i toodang (1925); F. Tuglas, A. K. jutukirjanikuna (Peal. Teat. 1915, nr. 300—02); *idem*, A. K. näitekirjanikuna (E. Kirj. 1915, nr. 12); *idem*, A. K. (Kriitika II, lk. 141—54). *F. T.*

KIVIKAS, Albert, kirjanik, sünd 6. I. 1898 Suure-Jaanis, õppis Viljandis A. Kamseni kaubanduskoolis ja läks sealt enne viimase klassi lõpetamist Tartu kommertskooli, mille lõpetas 1919. a. kevadel, pärast seda, kui oli vabatahtlikuna võtnud osa vabadussõjast. Astus Tartu ülikooli kohe selle avamisel eesti ülikoolina, õppis seal ajalugu ja keeleteadust ning lahkus sealt 3 semestri järel. Elas märtsist 1922 kuni augustini 1923 Berliinis, toimetades seal ajakirja »Aeg« ja »Odamees«. Elab praegu (1927) Tartus elukutselise kirjanikuna.

K. on avaldanud järgmised miniatüüri- ja novellikogud: Lendavad sead (1919), Sookaelad (1919, II täiend. tr. 1926), Mina (Tartus, 1920), Verimust (1920), Miniatüürid (1926) ja iseseisva novelli Verine väits (1922); romaanid: Jüripäev (1921, II ümbertöötatud tr. 1925, pealkirjaga Murrang I), Ristimine tulega (Berliinis, 1923), Jaanipäev (Tartus, 1924) ja Mihklipäev (Tallinnas, 1924); peale selle on temalt ilmunud kirjanduslik pamflett »Maha lüüriline shokolaad!« (Tartus, 1920) ja N. Jevreinovi arlekinaadi »Lõbusa surma« tõlge (1922).

K. algas kirjanduslikku tegevust juba kooliajal Viljandis, kus avaldas tõid õpilaste omavahelises ajakirjas. Intensiivsemaks muutus see tegevus Tartus koolis käies, kus siis ka a. 1917 ilmus trükis K. esimene laast »Lembit«. Sellest peale on jätkunud tema looming otsekui kahes eriharus: ühelpool realistlik rahvaelu kirjeldus, teisal jõhker fantastika harrastus. Otse esimeses valminud raamatus, »Sookaelad«, esines K. küllaltki küpse meistrina. Kuna meie senine küla-kirjandus oli olnud vaimult raskepärane ja stiililt laialivalguv, siis tõi K. siia rahvaomast huumori õieti napis ning täpsas vormis. Need novellid kuuluvad veel praegugi K.-e parimate saavutiste hulka. Kuid ometi ei ilmunud see kogu K.-e, vait »Mart Karuse« nimel, milline autor varssi koguni sõjaväljal langenuks kuulutati. K. oli erilise hooga hakanud harrastama oma kalduvuste teist poolt ega tahtnud midagi teada realistlikust suunast. Ilmusid miniatüürikogud »Lendavad sead« ja ühes Erni Hiirega »Ohverdet konn«. »Lendavais sigades« leidub mõni värske ja huvitav pala, kuid ühtlasi avaldub siin ilmne epateerimise ning sensatsiooni-taotluse püüd. Sedasama leidub veel mõnes teiseski K.-e järgnenud raamatukeses, nõnda »Mina's« ja pingutatud õuduse jutus »Verine väits«. Hiljemini on autor parema osa sellest jõhker-fantastilisest ja stiililopsakast loomingust kogunud ühise pealkirja all »Miniatüürid«, lisades sinna hulga hilisemaid ja väärtuslikumaid muinasjutte ning meeleolusid. — Otsekui ülemineku astme eelpool esitatud liigist realistlikku rahvaelu kirjeldusse moodustavad kaks K.-e raamatut: novellikogu »Verimust« ja romaan »Ristimine tulega«. Mõlema teose ained on võetud meie vabadussõjast ja mõlema põhitooniks on mingi fataalsuse tunne ning igatsus inimsuse järele. Kuid kuna »Verimustas« valitseb veel teadlikult paisutatud fraas, siis on »Ristimine tulega« juba palju lähemal sellele eepilisele jutustamisviisile, mida K. oli alganud pisut varem romaaniseerias »Jüripäev«, »Jaanipäev« ja »Mihklipäev«. Siin oli autor tagasi tulnud jälle »Sookaelte« ainete juurde, kuid võtnud neid palju laiemas ulatuses, et pakkuda läbilõiget kogu meie sõjaaegse ja sellele järgnenud aja küla-ühiskonna elust. Triloogia esimene osa näitab vastolusid talu ja sauna vahel; teises osas on saunikud maareformi kaudu saanud juba asunikeks, kuid vastolud nende tõusikute ja endiste talupidajate vahel jätkuvad; kolmandas osas aga liituvad need mõlemad kihid uueks »ühistõuks«. Seeria pakub rohkesti lopsakat maaelukujutust ja tüsedaid inimtüüpe, nagu ta ühtlasi suurema kompositsioonina meie ühiskonna hilisemast arengust on ideoloogiliseltki huvitav. Kuid vormilt on ta paiguti viimistlematu ja vastandina just »Sookaeltele« tihtipeale veniv ning koormatud kordumistega. — Võrreldes K.-e mõlemaid kirjutamislaade näib, et realistlik rahvaelu kirjeldus on siiski tema kõige loomupärasem ala ja siin on ta saavutanud ka oma paremad tulemused. Fantastilises laadis on õnnestunud mõned ta muinasjutu-stilisatsioonid, kuid ka siin avaldab ta muljet kõigepealt oma tüseda maameheliku sõnastusega.

E. Enäjärvi, A. K. (Tulenkantajat II, 1925). *F. T.*

KJELLIN, Tor Helge, kunstiajaloolane, sünd. 24. IV 1885 ukj. Värmlandis (Rootsi) Stora Kil'i klk. A. 1917 sai K. Lundi ülikooli kunstiajaloo dotsendiks, *dr. phil.* a. 1918, oli Tartu ülikooli kunstiajaloo prof. aa. 1922—24, mil endise koha peale Lundi tagasi läks. K. korraldas uuesti Malmö muuseumi ja Lundi ülikooli vaselõigete kabineti ja juhatas kunstiajaloolisi uurimisi suures hulgas Värmlandi kirikuist. Eestis asutas ta Tartu ülikooli kunstiajaloo kabineti, võttis osa ERM-i kunsti- ja kultuurloolise osakonna korraldamistöist ja algas siinsete muinsuste ja kunstivarade süstemaatilist uurimist, kusjuures ta erihuvi keskaja ehitistele koondas ja Skandinaavia mõju neis jälgida katsus. Seks otstarbeks võttis K. ette 1922.—24. a. suvel ühes õpilastega uurimisreise Eestis, peaasjalikult Saaremaale. K. on jätkanud uurimistöid Eestis ka peale Tartust lahkumist, võttes ette 1925. ja 1926. a. suvel mõõtmisi ja uurimisi Tallinna lossis. — Oma erialalt on K. avaldanud mõningaid kirjutisi rootsi teaduslikkudes väljaannetes. *T.*

KLEVER, Julius Sergius v., maalikunstnik, sünd. 19. I 1850. a. Tartus keemiku pojana, astus 1867. a. Peterburi kunstide-akadeemiasse, kus õppis alguses arhitektuuri, hiljemini aga maastikumaali prof. Vorobjovi juhatusel. Saades õppeaja kestes oma tööde eest mitu auraha, lõpetas K. 1876. a. akadeemia 1. järgu maalikunstniku astmega, nimetati juba 1878. a. akadeemikuks ja 1881. a. professoriks; suri a. 1924 Leningradis. K.-i teoste peamiseks aineks on talvised maastikud loojeneva või tõusva päikesega, käsitatud laia pintslitõmbega ja teatava tehnilise virtuositeediga; õige sageli on nende ained võetud Eesti loodusest. Populaarsem kõigist Balti-Saksa kunstnikkudest, on K. siiski oma loomingus kaunis ühekülgne, korduv ning paiguti äärmiselt pinnaline ja ebakunstliselt-effektne. Tema teoseid leidub igas suuremas Vene muuseumis ja rohkesti ka eraomandusena Eestis

Neumann, Lex.; Thieme-Becker XX (1927). *A. V.*

KLOT (Clodt), Gustav Reinhold v., Liivi kindralsuperintendent, sünd. 18. X 1780 Võšni-Voločokis (Tveri kuberm.) erumajori pojana, õppis Tartu ülikoolis usuteadust 1802—05. Peale õppimise lõpetamist ülikoolis kandidaadina sai K. 1805. a. pastoriks Nietaus (Riia praostkonnas). 1834. a. valiti K. Liivi kindralsuperintendendiks ja Liivi ev.-lut. konsistooriumi abipresidendiks. Oli selles ametis oma surmani 18. X 1855. — K.-i kindralsuperintendendiks oleku ajal toimusid ev.-lut. kirikus Liivimaal suured muudatused, kõige pealt kiriklikkude olude ümberkorraldamise alal 1832. a. kirikuseaduse maksmapaneku tagajärjel. Senised alamkonsistooriumid Tartus ja Pärnus kaotati, vaimulikud sinodid seati uutele alustele, kirikuõiguslikud küsimused ja põhialused korraldati täitsa ümber. Uue kirikuseaduse tegelikul elluviimisel on K.-il suured teened. Tema agaral ja kogenud kaastööl sai uuestiloodud Liivi vaimulikkude sinod kindla kodukorra, konsistooriumi ümberkorraldus kindlad põhialused. Uuestiloodud ja ümberkorraldatud kiriku-asutiste edaspidisele tegevusele avaldas K. alaliselt oma rohket ja viljakat mõju, kusjuures ta oma sobiva ja lepliku iseloomuga oli tekkinud vastolude ja konfliktide sündsaks lahendajaks. — K.-i ajal vallandus Liivimaa talurahvas 40-dail aa. ka teravailmeline ühiskondlik käärimine, mis muu seas leidis enesele väljenduse ka kr.-õigeusku siirdumises, mille tagajärjel ligi poolteistsada tuhat eestlast ja lätlast sellesse usku üle läks. K.-i juhatusel teotsev konsistoorium püüdis rohke agarusega ka omalt poolt seda liikumist pidurdada ja selleks eriti mõjutada kõrgemailt kodanlikkudelt võimudelt vastavaid korraldusi, milline taotlus osutus aga vähe viljakaks. Viimase asjaolu mõjul tehti K.-ile mitmelt poolt, eriti konsistooriumi käredamat esinemist nõudvate kirikuõpetajate ringkonnist, rohkeid etteheiteid liigses ettevaatlikkuses, väheses kindluses ja lodevuses. — K. on ka rea peaasjalikult vähemate kirjutiste autor usuteaduse, vaimuliku kirjanduse, kirikukorralduse, kirikustatistika jne. alal. — K. oli ka Läti Kirjanduse Seltsi asutajaid ja selle esimene president, samuti Riia Aj. ja Muins. Seltsi asutaja liige, ka Õp. E. S.-i liige, hiljemini auliige.

Napiersky, Pred-Lex. II; Ulmann, Mitt. XII (1856), lk. 521—575; Beise, I; Inl. 1856, nr. 27, 28. *H. Kr.*

KLUMBERG, Aleksander, nimekam Eesti suursportlane, sünd. 18. IV 1899 Tallinnas, õppis kohalikus linnakoolis, hakkas juba õige varakult sportima ja esines 15-aastasena edukalt võistlustel, saades selleks hoogu isalt, kes G. Lurichi (vt.) kaaslasena oli olnud omaaja väljapaistvamaid raskeatleete. Juba 16-aastaselt püstitas K. Venemaa rekordi kolmikhüppes, pannes ennast varssi maksma ka hea odaviskajana, kiiruisutajana jne. Iga a.-ga laieneb siis K.-i sportlik tegevus ja tõusevad ta saavutised. Eesti vabadussõjas, millest K. vabatahtlikuna Kalevlaste malevas osa võtab, saab ta põrutada ja haavata, kuid 1920. a. kevadeks on ta jälle täielikult kosunud ja üllatab kogu maailma oma kümnevõistluse tagajärjega 8025,52 punkti, mis on uueks kümnevõistluse ilmarekordiks. Samal a. peetud Antverpeni olümpia mängudel tuleb ta odaviskes tagajärjega 62,39 m. viiendaks. Võisteldes jj. aa.

suure eduga pea kõigis suurematest Euroopa linnades, parandab ta 1922. a. Helsingis enese ilmarekordi 8147,505 punktile. 1923. a. võidab K. Göteborgi näitusega ühenduses korraldatud suurtel võistlusmängudel kümnevõistluse väga tugevas konkurentsis ja tuleb 1924 a. Pariisi olümpia mängudel samal alal ameeriklaste järel kolmandaks. Viimastel aa. teotseb K. enam spordiõpetajana kui tegevsportlasena ja teda peetakse sporditehnilistes küsimustes suureks autoriteediks. K.-i nimel seisab praegu (1927) üheksa Eesti rekordit. *H. T.*

KNIPER, Stephan, sünni aasta teadmata, ordineeriti 1667 Jõhvi klk. kirikuõpetajaks; võttis 1686 osa Lindenhofi ja 1687 Pilistvere piiblikonverentsist; surn. 1687. K. olevat ise ka mõningad raamatud piiblist eesti keelde tõlkinud, mida hiljemini, piibli väljaandmisel, on arvatavasti kasutatud.

Uus Testament 1715, eess.; Recke-Napiersky I; Beise I; Paucker, Geistl., 150. *A. S-te.*

KNOOP, Ludvig (Leo), parun, puuvillatööstuse arendaja Eestis, sünniaeg teadmata, asus XIX a. s. esimestel kümnetel vaese kaupmehe pojana Hamburgist Moskva, kus teotses esiti mitmesuguste äride esindajana. Hiljemini lõi K. ühenduse Inglise puuvillatööstuse masinavabrikutega ja müüs nende masinaid Venemaal, jättes endale neis puuvillatööstuse ettevõtteis, kuhu masinad müüdud, järelevalve õiguse. Selle tagajärjel tõusis K. varanduslikult heale järjele ja Vene puuvillatööstuses tähtsaks isikuks, kelle mõju all 1850. aa. oli üle 120 puuvillavabriku. 1856. a. omandas K. Narva jõel Kreenholmi saare ja kutsus ellu Kreenholmi vabrikute osaühingu, mis 1857. a. asus puuvillaketramise ja kudumise vabriku ehitusele. Selle, praegu Kreenholmi puuvillamanufaktuuri nime all tuntud vabriku juhtimise võttis K. enda peale, pidades seda ametit kuni oma surmani 16. VIII 1894 ukj. Breemenis. K.-i juhatusel paisus see vabrik oma aja suurimaks sellealaliseks ettevõtteks Euroopas ja andis tööd ca 12.000 töölisele. — Oma ettevõtlikkuselt ja organiseerimisvõimelt on K. silmapaistvamaid ja suurejoonelisemaid tööstureid. Seistes üle 100 vabriku eesotsas, kooskõlastas ta nende tegevuse sedavõrt, et need teotsesid ühise tervikuna: ühed ketrasid ja kudusid, teised värvisid ja pleegitasid. Kreenholmi vabrik, ehkki suurim, näiteks ise riiet ei värvinud ega pleegitanud. Nii tekkis K.-i eestvõttel Venemaal n. n. horitsontaaltrust, milles veel K.-i pärijategi mõju oli tugev. — Kreenholmi vabrikute tegevuse juhtimisel pidas K. teatava määrani ka tööliste huvisid silmas: vabriku juurde asutati kool, haigla, apteek ja lastehoiukodu, mis töölistele tasuta olid tarvitada. *J. M.*

KNÜPFFER, Arnold Friedrich Johann, Eesti rahvaluule ja keele uurija, sünd. 24. VI 1777 Juuru kirikumõisas. Õppis aa. 1794—97 Jeena ülikoolis usuteadust ning selle järel Eestimaal lühikest aega kodukooliõpetajaks olnud, sai a. 1800 Kadrina õpetajaks, a. 1817 provintsiaalkonsistooriumi assessoriks ja a. 1833 Eestimaa kindralsuperintendendiks, kuid vabastati sellest ametist oma palvel 1834. a. K. valiti 1841. a. Õp. E. S.-i auliikmeks ning oli Eestimaa Kirjand. Seltsi liikmeks alates a. 1842. Peale selle oli K. tegev väga mitmesugustes komisjonides ja seltsides. Ta suri 3. X 1843. K. oli hoolas Eesti rahvaluule, ajaloo ning keele uurija. Eriti silmapaistev on K.-i tegevus rahvalaulude kogumisel, milledest küll suurem osa (üle 600 rahvalaulu) jäid trükis ilmutamata. Keele alal on K. ilmutanud rea artikleid ajakirjades (»Inland«, Rosenplänteri »Beitr.«), näit.: »Ueber die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstn. Sprache« (Rosenpl., Beitr. III, 1—46; VIII, 5—56), mis on esimene suurem katse eesti keele tuletusõpetuse alal. K. oli ka esimene, kes soovitas eesti k. grammatika aluseks võtta mitte ladina, vaid soome k. grammatikat ning põhjendas oma väiteid raamatus: »Bemerkungen über die Declinations- und Casusformen d. Ehstn. Sprache« (Tall., 1817, 12 lk.). Arvustavat laadi töid on: »Ausführl. Anzeige u. Beurtheilungen ueber O. W. Masing's Beitrag zur ehstn. Orthographie von einem Freunde der Ehstn. Sprache« (Pärnu, 1826, 54 lk.); »Erklärung hinsichtlich der Beleuchtung der ueber O. W. Masing's Beitrag zur ehstn. Orthographie erschienenen Bemerkungen« (Pärnu, 1827). Peale selle on K. ilmutanud rea vähemaid artikleid keeleliste küsimuste kohta. Eesti rahvaluulet, ajalugu ja mütoloogiat käsitlevad mitmed K.-i artiklid, näit. »Der Berg des Thorapilla. Ein historischer Versuch« (Inl. 1836, vv. 361—66, 377—83), »Ueber die Ehstnische Gottheit Thorapitha oder Tharapita« (Inl. 1836, vv. 133—43) j. t, mis ometi pole mingid põhjalikud uurimused.

Recke-Napiersky II; Paucker, Geistl., lk. 19, 30, 186—89; Beise I; F. J. Wiedemann, Gramm. d. Ehstn. Sprache (1875), 13 jj.; Inl. 1843, v. 412; Winkelmann II, nr. 10566; Hermann, E. kirj. ajal, 268, 286 jj.; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), 28 jj. *H. Pp.*

KOGERMAN, Paul, keemik, sünd. 23. XI 1891 Tallinnas, oli peale Tallinna linnakooli lõpetamist aa. 1909—11 rahva- ja ko-

dukooliõpetaja Harju-Jaanis, lõpetas a. 1913 eksternina Tallinna Aleksandri gümnaasiumi, õppis 1913—18 Tartu ülikoolis keemiat, teotses õpetajana J. Vestholmi eragümnaasiumis ja tehnikumi lektorina Tallinnas; oli 1917. a. ühes R. Rägoga ja J. Annussoniga (vt.) Tallinna rahvaülikooli asutajaid, valiti dets. 1918 Tallinna linna keemikuks, võttis jaan. ja veebr. 1919 vabatahtlikuna osa Vabadussõjast ja komandeeriti aprillis 1919 Tartu ülikooli poolt Inglismaale uurima raadioaktiivsete ainete analüüsi ja õlikivi keemilise analüüsi meetodeid. Oma teaduslikkude tööde põhjal sai K. *Royal College of Science*'i kõrgema diplomi ning kaitses oma väitekirja Londoni ülikoolis, omandades *Master of Science* astme. Sügisel 1921 habiliteeris K. Tartu ülikoolis ning valiti dotsendi k. t.-ks. Sügisel 1922 valiti K. dotsendiks, 1923 orgaanil. keemia erakorraliseks ja 1925 korraliseks professoriks. — K.-i juhatusel korraldati lühikese aja jooksul orgaanil. keemia laboratooriumides õppetöö ja loodi teadusliku uurimise võimalused. K.-i algatusel kutsuti ellu ülikooli keemia instituudi juures eriline õlikivide uurimise laboratoorium, mille juhatajaks K. on 1925. a. alates. Ka on ta tegev olnud oma ala eestikeelse oskussõnastiku loomisel. Samuti on K. mitmel puhul Eestit esindanud rahvusvahelistel kongressidel ja on Inglise, Prantsuse ja Ameerika keemia-seltside ning Londoni *Institution of Petroleum Technologists*'i liige. — K.-i teaduslikkude tööde sisu moodustavad peamiselt looduslikkude produktide keemilise loomu ja konstitutsiooni uurimised. Erilist tähelepanu on leidnud K.-i laboratooriumis toimunud uuringud Eesti põlevkivi alalt. K.-i ilmunud töist mainitagu: Puu destilleerimine kuivalt (Tall., 1918); *The Chemical Composition of the Esthonian M.-Ordovician Oil-bearing Mineral „Kukersite" (Acta et Comm. Univ. Dorp.*, A III, 1922); Tartu ülik. orgaanil. keemia laboratooriumi uurimistööd põlevkivi alal I (Loodus 1924, nr. 7); *The Present Status of the Oil-Shale Industry in Estonia* (*Journ. Inst. Petr. Technol.* 1925, vol. 11, nr. 50); Der estländ. Ölschiefer u. seine Ausnutzungsmöglichkeit (Brennstoff-Chemie 1926, nr. 11); *The Production of Oil-Shale and Shale Oil in Estonia* (*Journ. Inst. Petr. Technol.* 1926, vol. 12, nr. 57); Orgaanilise keemia põhijooned (Tartu, 1927). Peale selle on K.-i sulest ilmunud üle paarikümne populaar-teadusliku artikli.

Isikl. j. m. saadud teated. *T.*

KOHTEN (Kohtius), Jacobus, kirikuõpetaja Saaremaal, elas XVII a. s. keskpaiku. Tema eluloost puuduvad lähemad andmed. Arvatavasti võrsub ta XVI ja XVII a. s. tuntud Cot(h)enius'te perekonnast, mis meie maale mitmeid vaimulikke on andnud. K.-lt on alal hoidunud keeleliselt mitmetigi huvitav, saaremaamurdelise värvinguga eestikeelne jutlus a.-st 1647, mille käsikirja tallel peetakse Konsist. arhiivis Tallinnas.

Verh. GEG XX, lk. VI j. (V. Reiman); A. Saareste ja A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanem. mälestisi I (1927), lk. 127 j. *A. S-te.*

KOIDULA (Jannsen), Lydia Emilie Florentine, ärkamisaja tähtsaim naiskirjanik, sünd. 12. XII 1843 Vändras, kus ta isa J. W. Jannsen tol ajal oli köster ja ühtlasi kohaliku klaasivabriku kooliõpetaja. Ema nimi oli Emilie, sünd. Koch, Rõusa mõisa Saksamaalt sisserännanud juustniku tütar. Isalt arvatakse K. pärinud olevat oma intellekti, humoristliku vestluse, muusika ja luule anded, emalt ägeda, tasakaalutu temperamendi ja eelkalduvuse haigluseks, eriti vähjatõveks. Esimese kooliõpetuse sai K. oma isa koolis ühes teiste vabriku lastega eesti keeles. Nii õppis ta juba siin tarvitama väljendirikast Pärnu murret, mis ka pärast ta töid iseloomustab. Kuid ühtlasi rikkus kodune saksa keel alatiseks ta puhta eesti keele instinkti, nii et ta keel jäi teataval määral konarlikuks ja saksalaadiliseks.

A. 1850 kolib isa ühes perega Pärnu, saades seal õpetaja koha linna algkoolis. Edasi õpib K. Pärnu kõrgemas tütarlaste koolis, aa. 1854—61 ja teeb selle järgi Tartus nn. »suure eksami«. Vanemate kehvuse, nende halva omavahelise läbisaamise ja isa ülekoormatuse tõttu on K. lapsepõlv olnud võrdlemisi tume ja õnnevaene. Ka koolis ei ole edasisaamine vahepeal olnud mitte just hea, kuna küpsemisea süttimatus, hajameelsus, tahtenõrkus j. m. s. ei päästnud loomulikke suuri andeid avalduma nõutaval määral. Arvat. on aga need noorpõlve kannatused ja sissepoole pöördud elu hergendanud K. tunde- ning kujutlusvõimet ja nii teed valmistanud tulevale luuletegevusele. Varakult avaldubki K.-s suur huvi kirjanduse vastu ja juba oma koolipõlves sepitseb ta saksakeelseid värsse. Vist küll on selliste huvide ärkamiseks ja kestmiseks kaasa aidanud ka K. isa ja kodu, mis juba Pärnus moodustus ümberkaudse alamrahva haridus-keskkohaks, kus käidi harjutamas laulu ja vestmas juttu. Ja juba a. 1857 alustas Jannsen siin oma ajalehe »Perno Postimehe« väljaandmist. Varakult hakkas ta tarvitama toimetustöös ka K. abi, lastes teda alguses töid ümber kirjutada, siis tõlkida ja hiljemini koguni saksa külajutte eestipärasteks ümber teha, nagu ta neid tegi ise. Nii on K. juba

siin, kui ka veel enam Tartus, kuhu perekond a. 1864 ühes ajalehega siirdus, eesti keelde toimetanud suure hulga jutukesi ja jutte. Neist kõige kuulsamaks sai »Ojamölder ja temma minnia« (Tartus, 1863), kuna seda võeti algupärasena.

Tartus kujuneb Jannsenite leht varssi pea kogu Eesti kultuuriliseks keskuseks. Rahvuslikud aated, mida seni ainult vargsi külvatud, hakkavad ikka enam tungima esile, tundes enda taga juba laiemate rahvakihtide jõudu, mille uued tulunduslikud reformid vabastanud. Sellest lootusrikkast õhkkonnast kantud ja innustatud, algab K. kirjutama eestikeelseidki luuletusi jne., ning ka muidu, oma nooruse tipule jõudnud, elab ta need ca 10 Tartu-aastat õige intensiivselt — nii isikuna kui kirjanikuna ja haridustegelasena. Oma seisukoha ja töö tõttu isa abilisena puutub ta kokku laiade rahvaringidega kui ka selleaegsete haritlastega, saades ja veel enam ise edasi levitades vaimlisi ja isamaalisi aateid ning vaimustust. Pea on ta kirjavahetuses väga mitme silmapaistva tegelasega, nagu Reinwald, Jakobson, Kreutzwald (1867—73) j. t. Eriti Kreutzwald'i vabamõtteline ja lai silmaring aitab palju kaasa K. seesmiseks arenguks, moodustades hea vastukaalu ta isa pietistlikule kitsusele ja sentimentaalsele maitselabasusele. K. vastuvõtlik ja elav vaim ja kaua paisus hoitud, nüüd viimaks süttinud tugev elukirg tõstavad ta nii varssi esimeseks ja silmapaistvamaks haritud eesti naiseks, kes ümbritsetud kaasaeglaste imetluse ja austusega. Eriti 1869. a. laulupidu ajal ja pärast seda on ta isik oma mõjuvõimsa sädeluse tipul, »Emajõe ööpiku« esimese eesti luuletajanna aukrooniga tähistatud. Ka väljaspoole Eestit kandub ta kuulsus — nii eriti Jannsenite perekonna Soomereisi ajal (1871). Kuid selle välissäraga ei käi mitte koos ka isiklikkude elunõuete tarviline rahuldus. Plikapõlvest peale on K. olnud oma isa »palgata töölojus«, töö kohustuste koorma tõustes viimaks nii suureks, et nõrk terviski varssi enam sellele vastu ei pea, rääkimata hingelisest ühekülgsusest ja ülepingutusest. 70-ndate aa. alguses toob see kõik kaasa võrdlemisi äkilise murrangu: pettunud seniseis armutaotlusis (näit. »Uusi Suometar'i« toimetaja A. Almberg-Jalava'ga), naitub »kirjaneitsi« saksastunud lätlase Eduard Michelsoniga, kellega teda ei seo mingid ühised vaimlised huvid (1873). Arusaadavalt ei või see abielu rahuldada K.-t, seda enam, et mees, sõjaväe-arst, ta viib endaga Kroonlinna võõrasse ja vaimuvaesesse kasarmu-õhkkonda. Nii algavad pikad kannatusaastad, täis kojuigatsust ja üksindustunnet, hiljemini ka füüsilisi valusid. Aa. 1876—79 tehtud välismaa teekond (mees on stipendiaadina Breslaus, Viinis j. m.) ei suuda tuua parandust. Kodumaal puhkenud tülid (Jannsen, Jakobson j. t.) kui ka üldine reaktsioon eesti avalikus ja kultuuri elus aitab kaasa kannatuste suurenemiseks. 30. VII 1886 sureb K. viimaks pika ja piinarikka vähjatõve ohvrina. Kolmest lapsest suri esimene Hans Woldemar noorena, tütred Hedvig ja Anna on kasvanud täiesti saksa vaimus, — ema oli juba liiga väsinud neid kasvatama eestlasiks.

K. tähtsus eesti kultuuriloos on väga mitmekülgne. Juba ainult oma isikuga, vaimuka, võluva ja innustava naisena on ta eesti haridus- ja rahvusasja heaks palju mõjunud, nii kodumaal kui väljaspoolgi: nii Soomes, kus ta oli kirjavahetuses mitmega, olles meie esimesi tähtsamaid hõimutegelasi, samuti Ungaris ja Saksas (W. Schott, vt. teda). Võib olla peame K.-le osa tänu võlgnema ka Kreutzwald'i »teise nooruse« eest. Ja peale kõige on K. isiklik saatus muutunud nagu sümboliks kogu meie ärkamisaja lühikesele hõiskavale ilutsusele ja sellele järgnevale raskele pettumusele. Omal otsekohesel leivatöö alal, ajakirjanikuna — sest selleks peab ju ta neiupõlve ülejõukäivat tööd nimetama — ei võinud ta muidugi ajada mingit oma isa omast palju erinevat politikat, kuid igatahes on tal teened ka sel alal vähemalt rahvavalgustajana ja rahvustunde äratajana. Sama rahvavalgustuslik tähtsus on peaasjalikult ka ta tõlgitud ja eestipärastatud juttudel, kuna nende kunstiväärtus on üsna hõre, samuti nagu ta paaril enam algupärasel sellelaadilisel tööl »Ainuke«, »Enne ukse lukutamist«, mõlemad ilm. a. 1868 »Eesti Post. Jututoas«; »Liisu«, ilm. 1878 »E. Post. Lisalehes«. Ka tema näidendid on peaaegu ainult teeavajatena huvitavad, olles eesti esimesed: nii a. 1870 Th. Körneri »Der Vetter aus Bremen« järgi eestipärastatud külajant »Saaremaa onupoeg« (II tr. 1881) ja sellest mitte palju paremad algupärased »Särane Mulk ehk sada vakka tangu soola« (ilm. Tartus, 1872), »Kosjakased« (1875) ja »Kosjaviinad« (1880?, mõlemad viimased trükis ilmumata). Nende dialoog on küll paiguti üsna rahvapärasena huvitav, kuid psühholoogiline alus hõre ning kujud šabloonilised, kuigi ei saa ka neis salata juba teatavate rahvuslikkude tüüpide taotlust. — Kuid mitte üksi meie esimene näitekirjanik, vaid ka esimene teatritegelane on K., kuna just tarve kohaste tükkide järgi on ajanud teda neid ise soetama: »Saaremaa onupojaga« alustatakse Tartus a. 1870 esimene eesti näitelava, näitejuhiks K. ise, näitlejaiks ta vennad ja muud üliõpilased.

Sellele järgnevad veel mitmed teised etendused, kuna vastuvõtt on hea. Peatähtsus eesti kultuuriloole on ometi K. luuletusil. Siin pole ta mitte enam üksi teeavaja, vaid juba ka püsivate isiklikkude toodete andja. Need on ilmunud »Eesti Postimehes« ja selle lisades, kahes kogus »Waino Lilled« (Kuressaares, 1866) ja »Emmajõe Õpik« (Tartus, 1866, tegelikult 1867), hiljemini antoloogias »Eesti luuletused» (1881) j. m., kuna täielik kogu päevavalgele pääsis alles a. 1925 Tartus G. Suits'i toimetusel ilmunud »Kogutud luuletustes«. — Selle kogu 275-st laulust on kaunis suur osa tõlked Saksast (Groth, Heine, Geibel, Waldbrühl, Freiligrath, Fallersleben j. t.) ja Soomest (Oksanen, Yrjö Koskinen). Tõlgitud või ümber tehtud on peaaegu kõik »Waino Lilled«, mis seejuures muidu veel üsna tühised, biedermeierlik-jannsenlikud vagalt-sentimentaalsed laulukesed. Alles teises kogus on K. leidnud oma õige ala, pateetilis-romantilise isamaaluule, ja siin juba annud ka mõned oma parimad laulud. Kolmandasse loomisperioodi kuuluvaks võiks eraldada K. hilisemaid laule pärast abiellumist, kus toon muutub tugevasti pessimistlikumaks ja sügavamalt isiklikuks. Ainete järgi vaadeldes seisavad siis ta toodangus esikohal nii oma väärtuselt kui ka tähtsuselt K. isamaa-laulud. See kirjanduse ajaloos võrdlemisi haruldane nähtus on tingitud selle peaaegu ainulaadse tähendusega, mis rahvusaatel tol ajal Eestis oli, kuna ta ühendas endas niihästi politilise, kui ka sotsiaalse ja vaimukultuurilise ühtlase eeskava, eestlaste kuuludes pea täiesti veel ainult ühte klassi. Teiseks mõjus kaasa ka vastav Saksa patriootiline luule, mis andis K.-le, nagu juba ka J. W. Jannsenile ja üldse meie rahvusromantikuile, tarvilise valmis üldstiili ja isegi osalt hingelaadi. Kolmandaks aga on arvat. ka K. isiklik hingestruktuur, ta olude läbi tagasisurutud naiselik andumisiha, omale väljendusvõimalusi otsides, kaasa mõjunud ta isamaa laulude tunde-tugevuseks. Enamasti ongi need hümnilised armuavaldused oma rahvale, selle muistsele õnneajale, selle pikast orjaööst pääsmisele ja selle noorele priiusele, mille koiduvalguses kõik näib roosiline. Tihti korduvad sentimentaalselt kõlavad truudusvanded ja soovid selle maa mullas puhkamisest. Mõjukamad on rahva seniste kannatuste kujutised, mis kasvavad vahel otse nägemuslikkudeks võrdpiltideks (Kristus ristil j. m.). Igatahes tundub pea aina, et siin tegemist pole tavalise tehtud patriootilise sõnakõlinaga, nagu veel K. isal ja nii tihti hiljemini, vaid tõelise ja sügava isikliku sulanemisega oma rahvasse ja saatusse, tõelise kaasaelamisega. Sellest järgnevad loomulikult laululainetena õnn oma rahva õnnest ja valu ta valust, hirm ta tuleviku pärast ja manitsus ta rahvuslikule üksmeelele. Viimane motiiv tuleb eriti esile K. luule kolmandal perioodil, suurte tülide ajajärgul, samuti nagu siin tihti esineb kaebustega kõrvu juba ka kibedaid etteheiteid ja irooniat. Arusaadav, et see on juhitud jakobsonlaste vastu, kuna K. pooldas peaasjalikult oma isa ja Hurti paindlikumat rahvuspolitikat. Need viimase ajajärgu kaebus- ja kojuigatsus-laulud on eriti valdavad oma tunde jõult ja isiklikkuselt (»Jutt«, »Igatsus« j. t.). — K. armastus- ja looduslaulud on konventsionaalsemad, kuid neiski veetleb tihti lihtsameelne tundekus ja ehtne lüüriline hoog (»Ööpik«, »Üürike« j. t.). Neistki on, ka isamaalisist, mõned saanud peaaegu rahvalauludeks. Mainimata ei või ka jätta, et K. on annud meie esimesed tähelepandavad algupärased ballaadid, nii tunderaske, romantilise igatsusega looritud »Udumäe kuningas« ja »Narva neitsi« (millede ained võetud vastavaist Kreutzwaldi muinasjutest). — K. luuletuste vormgi tähendab suurt eesti luule rikastust. Alguses küll veel õige kohmakas ja saksapärase konarliku keelega, vabaneb ta ometi neist puudusist suurel määral oma hilisema arengu jooksul. Ja kui ka sellest hoolimata stiil veelgi on tihti konarlik, on ta ometi vaheldus- ja väljendusrikkam kui ühelgi eesti lüürikul enne teda. Ta sõnastik on rikas, kuigi kujukate rahvakeelsete ütluste kõrval esineb ka kulunud biedermeierlikke kliišeid. Üldse iseloomustab seda stiili romantikuile omane üldine suur tundetaotlus, paljud hüüdlaused, tugevatundeline sõnavalik, rohked ja julged, vahel isegi arusaamist raskendavad metafoorid jne. Rütm on tolleaegse eesti luule kohta haruldaselt mitmekesine ja rikkakõlaline. Kuigi domineerib 4-jalgne trohheus ja jamb 4-värsilise salmiga, leidub juba ka teisi ja vahelduvamaid rütme ja kuni 12-värsilisi stroofe (»Jutt«), või koguni vabu rütme (»Vesi«). Riimi tarvitus samuti ületab kõige senise oma rikkusega, kuigi seejuures esineb veel küllalt ka kulunud ja ebapuhtaid või kistud, keeltvägistavaid riime. Ka algriime leidub K. hilisemais lauludes rohkesti. Kokkuvõttes võime lugeda K.-t ühes Kreutzwaldi ja Kuhlbarsiga meie modernse lüürika rajajaks ja ühtlasi tema kõige tähtsamaks edustajaks XIX sajandil. Tema mõju all oli pea kogu hilisem ärkamisaja luule, ja tema mõned laulud on tänini jäänud üheks meie kõige mõjuvamaiks oma tundeehtsuse ja hooga, olgugi nende keeletarvitus veel nii arenematu.

Kampmann, Peaj. II II, 67—95; Ridala, E. kirj. ajal. II, 4—22 (seal ka pikem

bibliograafia); A. Kallas, Tähdenlento (1915, eesti k. »Tähelend«, ilm. 1918); Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetus I—II (1910—11); Koidula ja Almbergi kirjavahetus (1925); G. Suits'i eessõna »Kogutud luuletustele« (1925). *A. A.*

KONIK, Konstantin, arstiteadlane, ülikooli- ja poliitikategelane, sünd. 19. XII 1873 Tartus, õppis Tartus arstiteadust 1893—99, töötas siis Lõuna-Venemaal arstina, õiendas 1900. a. Tartus maakonna-arsti eksami, oli 1900—04 assistendiks Odessas Evangeeliumi haigemaja haava-osakonnas, õiendas 1903. a. Odessa ülikooli juures arstiteaduse doktori eksamid, võttis 1904—05 Vene-Jaapani sõjast osa Odessa Punase Risti osakonna ordinaatorina; pärast sõja lõppu jätkas K. töötamist 1905—08 Tartu ülikooli haavakliiniku assistendina prof. W. Zoege v. Manteuffeli juhatusel, omandas 1908. a. lõpul *dr. med.* astme Tartu ülikoolis väitekirja põhjal: »О резекціи шейнаго симпатическаго нерва при Базедовой болѣзни«. Selle järel asus K. Tallinna tegeliku arstina ja eriarstina kirurgia alal, juhatas 1909—12 Eesti arstide haigemaja ning töötas 1913—18 vanema arstina Vene-Balti laevatehases, olles ühtlasi 1915—17 Tallinna linna tervishoiu büroo juhataja. Maapäeva kokkuastumisel valiti K. maavalitsuse liikmeks ja ühtlasi tervishoiu osakonna juhatajaks. 1918—20 organiseeris ja juhatas K. Tervishoiu Peavalitsust, kus neil aa. välja töötati ja seaduseandlikus korras maksma pandi rida tervishoiu põhimäärusi: nakkushaiguste registreerimise, kaitserõugete panemise, arstide, ämmaemandate kutsetegevuse, suguhaiguste registreerimise jne. kohta. Selle kõrval korraldas K. tegelikult võitlust idafrondil puhkenud taudide, eriti vene Loodearmee kokkuvarisemisel katastroofiliseks paisunud plekilise soetõve vastu. 1920. a. algusest peale teotseb K. professorina Tartu ülikooli arstiteaduskonna haavakliiniku õppetoolil mainitud kliiniku juhatajana ning Vabariigi Valitsuse nimetusel arstiteaduskonna dekaanina, mis kohale Ülikooli seaduse maksmahakkamise järel a. 1925 teaduskonna poolt edasi valiti. Professorina korraldas K. laiaulatuslikult õppe-, uurimis- ja ravimisala oma juhatuse all seisvas kliinikus, uuendas kliinilist sisseseadet, eriti ka valgusteraapia alal. Arstiteaduskonnas on K.-u algatusel maksma pandud uus eksamite kord arstlikkudel riigieksamitel ja doktorandide eksamitel, uued õppekavad arstiteadlastele ja rohuteadlastele jne. Peale oma doktori-väitekirja on K. avaldanud teaduslikke töid oma erialalt — hirurgiast — ajakirjades »Хирургія«, »Русскій Врачъ«, »*Acta Chirurgica Scandinavica*«, »Eesti Arst«, »Tervis«; 1913—16 oli K. 1912. a. tema kaastegevusel elluastunud Põhja-Balti Arstide Seltsi poolt ülalpeetava arstiteadusliku ajakirja »Tervis« toimetaja. Sell ekõrval on K.-u sulest ilmunud hulk populaar-teaduslikke kirjutisi ajalehtedes ja teistes perioodilistes väljaannetes. Arstiameti kõrval võttis K. Tallinnas elades kohalikkude Eesti seltside tegevusest osa, samuti politilisest elust maavalitsuse liikmena ning Eesti Asutava Kogu liikmena 1919. a., kuuludes tööerakonna juhtivate jõudude hulka. — Eriliselt on mainitav, et K. oli K. Pätsi ja Jüri Vilmsi kõrval kolmandaks liikmeks Päästekomitees, mille Maapäeva vanematekogu 1918. a. alul, kui enamlise režiimi tõttu Maapäeva vanematekogu tegevus võimatuks muutus, saksa sõjavägede Eestisse tungimisega aga otsustavate sammude astumine Eesti iseseisvuse huvides hädatarviliseks sai, oma tegevuse jätkajaks valis, temale kõrgemat võimu Eestis üle andes. Päästekomitee otsustas Eestit iseseisvaks vabariigiks kuulutada, sai aga avalikku kuulutamist, ühes manifesti avaldamisega kogu rahvale, teostada alles 24. II, pärast seda, kui Tallinnas selleks organiseeritud sõjaväeliste ja kodanlikkude jõudude abil enamlaste võim oli murtud, kuna katsed iseseisvust varemini välja kuulutada Haapsalus ning Tartus enamlaste vastuseisu tõttu ebaõnnestusid. Kui Saksa sõjaväeosad juba Pääskülani olid jõudnud, teatas Päästekomitee neile Eesti iseseisva vabariigi väljakuulutamisest ning soovitas mitte kohe Tallinna tungida, kus veel tulevahetus enamlastega edasi kestis. Järgmise päeva — 25. II 1918 — hommikul peeti Päästekomitee korraldusel Tallinna kirikutes tänujumalateenistust ühes manifesti ettelugemisega; sama päeva hommikul avaldas Päästekomitee Ajutise Valitsuse koosseisu ja korraldas raekoja platsil piduliku kaitseorganisatsioonide ja tuletõrje paraadi. Juba paraadi ajal ilmusid linna Saksa okupatsiooniväe eelsalgad.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

KOORT, Jaan, kujur ja maalikunstnik, sünd. 7. XI 1883 Tartumaal Sootaguse vallas Pupasvere külas taluomaniku pojana, õppis ühe talve külakoolis, 5 a. Tartu linnakoolis ja 1 a. Treffneri gümnaasiumis, lõpetades viimases 5-nda kl. Astus 1902. a. Stieglitzi kunstikooli Peterburis, kus õppis modelleerimist prof. Čižovi juhatusel kuni 1904. a. lõpuni, mil sealt politilistel põhjustel oli sunnitud lahkuma. Sõitis selle järel Tornio, Stokholmi ja Stettiini kaudu Pariisi ning astus seal 1905. a. sügisel *Ecole des Beaux-Arts*'i, kus õppis prof. A. Mercié juhatusel modelleerimist ja raidumist, ühtlasi Louvre'is süstemaatiliselt uurides Egiptuse arhailist, Kreeka ja renessanssi skulptuuri. 1908. a. kevadel lahkus K. *Ecole des Beaux-Arts*'ist ning õppis

sel ja järgm. a. maalimist prof. J. Adleri, R. Collini ja Lucas'i eraateljeedes, võttis 1908. a. oma skulptuuridega osa kevadisest ning 1909. a. kevad. ja sügisesest Saloonist Pariisis ning maalidega ja skulptuuridega II Eesti kunstinäitusest Tartus ja Tallinnas, mille järel ta kevadel 1910 kodumaale sõitis. Siin veetis ta suve Pühajärvel, võttis sügisel osa Eesti kunstiseltsi näitusest Tallinnas (maalid ja skulptuurid), Noor-Eesti kunstinäitusest Tartus, Valgas, Pärnus ja Tallinnas (maalid) ning kunstinäitusest Helsingis (maalid) ja asus siis uuesti Pariisi, kus esines skulptuurteostega kevad. Saloonis aa. 1911, 1912, 1913 ja 1914 ning rahvusvahelisel kunstinäitusel a. 1914; Eesti kunstinäitusel Tallinnas a. 1913 pani ta välja 10 skulptuuri ja 8 joonistust must-valges. Selles ajajärgus äratas K. tähelepanu enam maalijana, andes aa. 1909—11 rea impressionistlikke vaateid Vanast Pariisist, maastikke Pühajärvelt ja *nature morte*'e, mille atakeeriv tehniline käsitlus ja ekspressiivsus koloriidis ilmutavad süvenemist Van Goghi loomingusse; nimetamist nõuavad neist esijoones suurem maal »Pariisi eeslinn«, mis osutus üheks Noor-Eesti näituse hiilgenumbriks, ning *nature morte*'id »Krüsanteemid« ja »Sirelid ja kullerkupud«. Kujurina ei oma K. sel ajal veel kindlamat ilmet, avaldades paiguti tugevat rippuvust Bourdelle'ist (H. Ibseni pea ja »Melankoolia« 1908), Rodin'ist (»Vanamehe pea« 1908, »Torso« 1913) ja Maillol'ist (»Rahu« 1909), kuid üksikutes töödes ilmutub siiski selgesti püüd lihtsustatud monumentaalse vormi, joonelise selguse ja staatilise rütmi poole, millised omadused hiljemini kujunevad K.-i toodangu iseloomulikumaks ja omapärasemaks küljeks.

Suvel 1915 asub K. Pariisist Moskva, kus ta esinedes samal ja järgm. a. oma uuemate teostega sealsetel paramatel näitustel (»Міръ искусства«, »Товарищество Московск. художниковъ«, »Группа Московск. художниковъ«) leiab üldist austavat tähelepanu; Tretjakovi gallerii omandab tema »Naise pea« (must graniit, 1915) ja Morosovi kunstikogu »Pr. M. Koorti pea« (must gr., 1916), mis tööd esitavad teda juba väljakujunenud suureandelise ja kultuurse kujurina. Ajajärgu 1917—21 veedab K. intensiivselt töötades Tartus. Siin sünnib kogu kunstiküpseid skulptuure mitmes materjalis, nagu »Vanamehe pea« (m. gr., 1918), »Mehe pea« (puu, 1919), »Piibumees« (puu, 1920) ja »Lapse pea« (marmor, 1920). Järgmine a., mille kunstnik suuremalt osalt mööda saadab Pariisis, on väärtuslikkude teoste poolest eriti rikas: mitme meisterliku lapsepea kõrval marmorist, kivist ja pronksist annab ta huvitava »Dekoratiivse naisfiguuri« (tsement) ja ühe oma suursaavutistest, India palisandrist figuuri »Palvetaja«, mis algatatud a. 1914. Viimase ühes mõne peaga paneb ta välja Pariisi süg. Saloonis 1921 ning valitakse selle Salooni liikmeks. Pöördudes kodumaale töötab K. Viimsis Tallinna lähedal, andes paremate teostena 1922. a. büstid »Püha Barbara« ja pr. V. Triiki portree (mõlem. värvitud puu) ning 1923. a. »Põlvitaja naise« (marmor), »Dekoratiivse naisfiguuri« (puu), »Figuuri grupi jaoks« (kips), »Eesti taadi« (graniit), »Lapse pea« (marm.) ja »Poisikese pea« (India palisander). 1922. a. võtab ta 12 skulptuuriga osa E. kuj. kunstn keskühingu näitusest ja korraldab siis 1923. a. sügisel Tallinnas oma teoste erinäituse (38 skulpt., 26 maali ja 56 joonist.), millega võidab hilise, kuid ammuteenitud üldise tunnustamise kodumaal. Järgm. a. jaanuaris sõidab K. jälle Pariisi, esineb seal 3 skulptuuriga kevad. Saloonis ja kahega *Salon des Tuileries*'s, ning valitakse kev. Salooni liikmeks. 1924. a. juulist elab kunstnik Tallinnas, andes samal a. monumendi Eesti vabadussõjas langenuile Raplas, 1925. a. büsti »Madonna«, »Poisikese pea« (mõlem. must gr.) ja mälestussamba leitn. J. Kuperjanovile Tartus ning 1926. a. »Kitse«, »Eeva« ja oma väärtuslikuma suurteose »Vibulaskja», milles kompositsioonilinestaatika ja arhitektooniline rütm on meisterlikult ühendatud võimsa pingega liigutuses. 1925. a. II E. kunsti ülevaatl. näitusel pani K. välja 20 skulptuuri ning võttis osa 1926. a. Soome kunstinäitusest Helsingis ning Eesti kunstinäitusest Riias, kust ta, nagu varemalt Moskvas ja Pariisis, sai eriliselt austava tähelepanu osaliseks.

A. Vaga, Nykyvirolaisen taiteen johtavia voimia (Taiteilijaseuran joulualbumi 1925, Helsinki); J. K.-i erinäituse kataloog 1923.

A. V.

KOPPEL, Heinrich, arstiteadlane, ülikooli- ja seltskonnategelane, sünd. 17. XII 1863 Viljandimaal Uusna v. taluomaniku pojana, õppis Tartu ülikoolis arstiteadust 1884—90, omandas *dr. med.* astme 1891, valis erialaks sise- ning kõrva-, nina- ja kurguhaigused, asus Tartus eraarstina tegevusse, täiendas oma teadmisi Peterburis arstide edasiharimise kursustel ja mitmel puhul välismaal paremais Lääne-Euroopa kliinikuis, olles 1893. a. peale ka ülikooli polikliiniku assistendiks ja omandades selle kõrval aa. jooksul laialise tutvuse lugupeetud eraarstina. 1905. a. sai K. ülikoolis eradotsendiks kõrva-, nina- ja kurguhaiguste alal ja hakkas loenguid pidama, jäädes edasi assistendiks ning täites mitmel korral ajuti polikliiniku direktori ülesandeid; 1917. a. valiti K. sisehaiguste professoriks ja polikliiniku juhatajaks.

1918. a. suvel lükkas K. tagasi ettepaneku okupatsiooni võimude poolt korraldatud ülikoolis õppejõuks astuda okupatsiooni võimude vastutulematuse pärast Eesti rahvuslikkude huvide tunnustamise ning rahuldamise suhtes ülikoolis ja siirdus okupatsiooni võimude survel ühes evakueeritava ülikooliga Venemaale Voroneži, kus töötas kuni 1919. a. lõpuni; lahkus sealt põgenejana ning jõudis 1920. a. alul Rumeenia kaudu Eestisse. Siin kutsuti K. kohe 1919. a. sügisel käimapandud Eesti ülikooli sisehaiguste professoriks ja polikliiniku direktoriks ja nimetati veebr. 1920 Vabariigi Valitsuse poolt ülikooli esimeseks rektoriks. Olles polikliiniku direktor ja sisehaiguste professor ning täites selle kõrval vakantse kõrva-, nina- ja kurguhaiguste professuuri kohuseid, tuli K.-il täita tähtis osa Eesti ülikooli kujundamisel rektorina; ülikooli seaduse põhjal ettevõetud valimistel valiti K. uuesti rektoriks 1925. a. sügisel. Teadusemehena on K. oma erialalt, iseäranis aga pidalitõve uurimise alalt, olles Tartu lähedal asuva Muuli leprosooriumi juhataja-arst 1892—1917, avaldanud rea artikleid ajakirjas »St. Petersburger Mediz. Wochenschr.« 1892. a. peale, Pirogovi-kongresside protokollides, hiljemini ka »Eesti Arstis«. — Selle otsese kutsetöö kõrval on K. olnud silmapaistvaks tegelaseks paljudel avalikkudel tegevusaladel. Juba keskkooli õpilasena Tartus kuulus K. põrandaalusesse Eesti soost õpilaste ringi (»Eesti Kaim«), üliõpilasena astus K. Eesti Üliõpilaste Seltsi ja oli siin tegevamaid ning mõjukamaid liikmeid, toimides muu seas esimehena (1887 II—88 II) ning võttis pärast juhtival kohal tegelikult osa Eesti osakonna »*Frat. Viliensis*« asutamispüüetest (1889—90); vilistlasena oli K. pikema aja kestel 1895. a. peale E.Ü. S.-i vilistlaskogu esimees ning aitas sellena kõige mõjuvamalt kaasa seltsi oma maja ehitamisele, mis oli tol ajal (1902) silmapaistvamaks nähtuseks uuemas Eesti arenemisloos. Varssi pärast oma arstitegevuse algamist Tartus (1892) rakendab K. ennast laiemassegi seltskonna töösse, kuhu on jäänud vahetpidamata tänapäevani. Eesti seltskond oli tol ajal õieti vähe välja kujunenud. Ärkamisaja rahvuslikud üldettevõtted olid kas hävinud või kiratsesid vaevaliselt, suurele meeleolu tõusule olid järgnenud välistest nurjaminekutest ning sisemistest teravatest lahkhelidest tingitud pettumused ning meeleolu langus, tegelased olid suurelt osalt tagasi tõmbunud, osalt omandanud järsu saksa või vene orientatsiooni ning töötasid kaasa eesti rahvusliku iseteadvuse ja omapärasuse tunde nõrgendamisele ning koguni hävitamisele. Ainult osa püüdis järjest raskemaks muutuvate »reformidega« sammu pidada venestamise surve all, võimaluse piirides päästa ärkamisaja paleusi, õhutada rahvuslikku iseteadvust ning alal hoida enese rahvusliku eluõiguse tunnet. Eesti väikesearvuline haritud seltskond oli jagunenud mitmeks vähemaks osaks, mis elasid oma ette ilma oma vahel ligemalt kokku puutumata; mõned üldettevõtted, nagu E. Kirjam. S.-i võidupeod ja 1891. a. laulupidu, koondasid osa erksamaid rahvaliikmeid lühemateks hetkedeks, misjuures põhjalikuma vaimustuse tõusmist takistasid nii sisemised lahkhelid mitmeks hargnenud orientatsiooni mõjul kui ka riigivõimu luurav umbusaldus rahvuslikkude tunnete avalduste vastu. Aa. möödudes oli aga üldine tüdimus taganema hakanud ja uue elu idud siin ja seal tärkamas. Tartus oli rida haritlasi algatanud sihikindlat eraviisilist koondumist kindlate rahvuslikkude paleuste ümber; ka teistes ringkondades tundus uut liikumist. Kui Tartu Eesti käsitöölised 1891. a. asutatud Eesti Käsitööliste Seltsi koondusid, valiti 1893. a. senise esimehe dr. K. A. Hermanni tagasiastumise järel K. seltsi esimeheks, kelleks ta jäi kuni 1895. a.-ni. Sel oma esimesel seltskondliku tegevuse kohal töötades kerkis K. varssi silmapaistvale kohale Eesti avalikus elus: kuna 1894. a. juubelilaulupidu toimepanijateks olid »Vanemuine« ja Eesti Käsitööliste Selts, sai K. laulupidu toimkonna tegelikuks juhatajaks ning võitis oma korraldamisvõimetega üldist tähelepanu, andes sellega ühes ka tõenduse, et seesuguste suurte pidude juhtimine ning korraldamine võib teostuda vastupidi senisele vaatele täiesti omal jõul, ilma võõraste abita. Sellest ajast peale on K. juhtival kohal tegev olnud pea kõigis tähtsamais avalikes ettevõtteis. 1896. a. oli K. kaastegelane uue ajajärgu algatamisel »Postimehe« elukäigus; 1899. a. võtab K. osa Tartu Eesti Peetri koguduse vabastamisest Saksa eestkostmise alt ja korraldamisest uuel alusel ning toimib selle järel koguduse nõukogu esimehena 1899—1919. Peetri kogudus saab suurelt osalt K.-i mõjul ning kaastegevusel esimesena edenenud nõuetele vastava põhikirja ning korralduse; ka ehitab kogudus samal ajal omale koolimaja ühes tarvilikkude koguduse ruumidega ja avab venestamise ajal emakeelse algkooli. Kui 1903. a. Liivimaa Linnade Hüpoteegi Seltsi valitsemine ning juhtimine Eesti enamuse kätte läheb, kutsutakse seltsi juhatajaks direktoriks K., kelleks ta oli vahetpidamata 17 a.; tema juhatusel läheb korda seltsi üle viia õige kriitilisest seisukorrast, mis tingitud endiste juhtivate saksa ringkondade võtetest järsu muudatuse puhul seltsi uhatuses. 1906. a. valitakse K. »Va-

nemuise« esimeheks, kellena ta töötab kõige pealt vana »Vanemuise« maja ärapõlemise järel (1903) tarvilikuks saanud uue ajakohase teatri- ja kontserdimaja ehitamise tagajärjekal lõpuleviimisel ning selle järel seltsi laiendatud tegevuse juhtimisel pikemat aega, kuni 1914. a.-ni. Esimese Eesti Laenu- ja Hoiuühisuse elluastumisel Tartus (1902) valib Tartu Eesti Põllumeeste Selts, millest ühing välja kasvanud, K.-i ühingu kuraatoriks. Edasi on K. Eesti Kirjanduse Seltsi asutajate hulgas ning valitakse seltsi tegevuse alul (1907) asemikkude-kogusse ning eestseisusse abiesimehena, kelleks jääb kuni 1910. a.-ni, töötades selle järel edasi kestvalt asemikkude kogus, kodu-uurimise toimkonnas ning eestseisuse liikmena. 1906. a. võtab K. osa Tartu Eesti Nooresoo Kasvatuse S.-i asutamisest ning esimese emakeelse tütarlaste keskkooli rajamisest, olles seltsi eestseisuse ning kooli kuratooriumi liige, samuti on K. ERM-i Seltsi asutajaid ning juhatuse liige. Kui 1912. a. mõnesuguste takistuste võitmise järel eesti arstid Põhja-Balti Arstide Seltsi nime all võimaluse saavutavad enesekoondamiseks, saab K. selle esimeseks juhatajaks, kellena toimib kuni 1919. a.-ni. Politika alal töötas K. kaasa Tartu linnavalitsuse uuendamispüüetes Eesti linnavolinikkude rühmas ning kõigi kolme Vene riigivolikogu (duuma) liikmete valimistel Tartu linna valijamehena kubermangu valimiskogus, kus etendas silmapaistvat osa Eesti ja Läti valijameeste tegevuse ühtlustamises. Puutudes oma mitmekülgses elus ning töös kokku paljude eluküsimuste ja nähtustega, on K. väga sagedasti nende kohta avalikult sõna võtnud. Kõige pealt on K. esinenud noorest põlvest peale populaarse kõnelejana Eesti seltsides arsti- ja loodusteaduslikkudes, hariduslikkudes ning ühiskondlikkudes küsimustes. Edasi selgitab ta oma avaliku tegevuse algusest peale samu küsimusi ajalehtedes, eriti »Postimehes«. Erilist tähelepanu väärib K.-i tegevus »Post.« kaasas 1904. a. ilmuma hakanud populaar-tervishoidliku ajakirja »Tervis« toimetajana 1904–10, mis ajajärk on olnud »Tervise« elukäigus kõige sisukam ja viljakam; kui »Tervis« 1913. a. Põhja-Balti Arstide Seltsi kuukirjana uuesti ellu ärkab, on K. jällegi tegelikkude toimetajate eesotsas. Kõigis »Tervise« aastakäikudes avaldab K. rohkesti pikemaid ja lühemaid kirjatöid, andes vastust otsekohe elust üleskerkinud küsimustele. K. kuulub ka Eesti Biograafilise Leksikoni toimetusse, avaldades selles artikleid oma alalt. Nagu kõnelejana nii on kirjaski lihtsus ja selgus K.-ile omane, mis võimaldab raskeidki küsimusi teha arusaadavateks mitteeriteadlastele. Viimasel ajal on K. koondanud oma jõudu peaasjalikult Eesti ülikooli korraldamisele ning juhtimisele, jäädes ikkagi ühendusse seltskondlikkude ettevõtetega. Ülikooli rektorina on K. algusest peale neis tihti õige keerulistes ja rasketes seisukordades nii majanduse ja administratsiooni kui õppetegevuse alal, mis tingitud osalt meie üldisest, vaheti muutuvast politilisest, tulundulikust ja vaimlisest elukorrast, osalt ülikooli laialiste, arvu ja ulatuse poolest alatasa kasvavate asutiste mitmekesistest tarvetest, osalt mitmest rahvusest ning mitmesugustest oludest tulevate ning nende järgi meie seisukorda hindavate õppejõudude koosseisust, kaugelenägeva, seisukorda teravalt hindava, eesmärke visa järjekindlusega, kuid rahuliku asjalikkusega taotleva juhina täitnud olulist ja mööduandvat osa Eesti ülikooli arenemiskäigus.

Isikl. saadud andmed; Post. album, lk. 184; Post. 1913, nr. 292, 1923, nr. 347; E. Kirj. 1924, lk. 1–11, 62—64; Eesti Arst 1923, lk. 312–14; J. Kõpp, Eesti Üliõpil. S.-i ajalugu I (1925). *T.*

KORHONEN, Arvi Heikki, ajaloolane, sünd. Utajärvel Soomes 9. I 1890 ukj., õppis Helsingi ülikoolis 1909–23 peamiselt ajalugu, filos. kand. 1912, fil. litsentsiaat 1923, filos. dr. samal a., ajaloo dotsent Turu Soome ülikoolis 1923, Helsingi ülik. 1925, s. a. ajut. prof. k. t. Turu ülikoolis. Oma uurimustes on K. liikunud peamiselt Baltimaade ajaloo alal. Tema töist võiks mainida: »Vakkalaitos« (1923, diss.), mis puudutab tähtsaid Soome ja Eesti ajaloole ühiseid küsimusi, »Viron historiatutkimuksen tehtävistä« (Hist. Aikakauskirja 1919), »Viron vapaista talonpojista« (seals. 1923), »Baltilaisen päivätyöjärjestelmän alkuperä« (1924) ning »Rootsi revisjon Baltimaal 1601. a.« (Ajal. Ajakiri 1926). — A.-st 1925 on K. Suomen Hist. Seura liige. *T.*

KOTSAR, Kustas (Gustav), kirjanik ja ajakirjanik, sünd. 4. II. 1873 Järvamaal Särevere v. Töötas ajakirjanikuna paaril ajajärgul Tartus »Oleviku« juures ja oli »Uudiste« toimetuse liikmeks selle lehe asutamisest peale kuni seismajäämiseni. 1905. a. revolutsioonile järgnenud surveajal varjas ennast maal ja astus 1906. a. suvel Tallinnas »Virulase« toimetuse liikmeks, kuigi oli politsei poolt tagaotsitav. Arreteeriti aprillis 1907 ja süüdistati sots.-dem. erakonda kuulumises »Uudiste« ajajärgus. Oli paar a. eeluurimisvangis ja mõisteti a. 1909 sõjaringkonnakohtus sunnitööle, milline otsus muudeti 3-a. vangistuseks kindluses. Vabanes vangist a. 1912 ja töötas hiljemini Tallinnas jällegi ajakirjanikuna. Oli pärast saksa okupatsiooni kaupmeeste liidu sekretäriks ja 1922. a. kuni siiamaale (1927) kaubandus-tööstuse

ministeeriumi informatsiooni osakonna juhatajaks, toimetades ühtlasi ingliskeelset kaubanduslikku bülletääni. — K. on avaldanud 2 novellikogu: Elutungi avaldused (Tartus, 1911) ja Paigulised (Tallinnas, 1913), millest esimene on kirjutatud Tallinna Toompeal kindlusvangistuses ja teine osalt sealsamas. Need raamatud sisaldavad küll asjaarmastaja katseid, kuid on loetavad oma vahenditu väljendusviisi tõttu, nagu ka K.-i ajakirjanduslik proosa kuulus omal ajal parema hulka.

F. T.

KOTZEBUE, August Friedrich Ferdinand v., Saksa kirjanik, dramaturg, politik, sünd. 3. V 1761 ukj. Weimaris, õppis 1777—80 Jeena ja Duisburgi ülikoolis õigusteadust, teotses lühikest aega oma kodulinnas advokaadina ja asus a. 1781 krahv Görtzi kutsel Peterburi. Asehaldamiskorra maksmapanekul Baltimail nimetati K. a. 1783 ülem-edastamiskohtu assessoriks Tallinnas ja a. 1785 Eestimaa kubermangu-magistraadi presidendiks ning ülendati aadliseisusse. Kodunenud Tallinnas, asutas K. siin a. 1784 asjaarmastajate-teatri, millest hiljemini (1795—98) arenes alaline kunstiteater, näitejuhtideks ja lavastajaiks Saksamaalt tulnud direktorid. Tallinnas kirjutas K. 1788—89 oma esimesed dramaatilised teosed »Menschenhass u. Reue« ja »Die Indianer in England«, mis talle varssi tõid laialise kuulsuse. Neile teostele järgnes pikk rida teisi, milledest mõned käsitlevad eesti aineid (vt Rosenplänter). »Menschenhass u. Reue« esietendus Tallinna asjaarmastajateteatris kujunes kirjandusloolisel märgitavaks sündmuseks. — Peale oma esimese naise (Vene kindr.-leitn. v. Esseni tütre) surma loobus K. Vene riigi teenistusest, elas mõne aja Pariisis ja Mainzis, asus a. 1795 Friedenthali Tallinna lähedal, kuid läks siis oma tõusvat teatritähte jälgima ja töötas 1798—1800 õueteatri juhina Viinis, Weimaris ja Jeenas. Venemaale tagasipöördumisel arreteeriti ta kui kahtlane politiline kirjanik Miitavis (apr. 1800) ja saadeti Siberi, kuid armu saanud keiser Paul I-lt, siirdus ta samal a. Peterburi, saades sealse Saksa teatri juhiks, ja omandas keisri kingitusena Vooru mõisa Viljandimaal. Peale Paul I surma asus K. jälle Saksamaale, andis Berliinis ühes G. Merkeliga (vt.) välja ajakirja »Der Freimüthige« ja töötas a. 1806 Königsbergis Preisi ajaloo alal. Peale Jeena lahingut tuli K. tagasi Eestimaale ja elas 1807—13 temale kuuluvas Vardi mõisas. Sel ajal on ta ratsionalistlik vaim eriliselt teotsenud rahvatulunduslikkude küsimustega. K. E. v. Baeri (vt.) kaudsete andmete põhjal on tõenäoline, et K. esimesena tunduvalt on mõjutanud kartulikasvatuse levimist Eestimaal, mis sihis ta oma mõisas oli tegev olnud juba 1809. a.-st peale. Aa. 1812—13 oli ta politiliselt tegev Napoleoni vastasena, sai hiljemini (1816) Vene keisri ja püha allianssi palgaliseks agendiks ja tapeti Saksa üliõpilase Sandi poolt Mannheimis 23. III 1819. — K. lavateosed saavutasid omal ajal üleilmlise menu. Aastakümnel 1830—40 oli K. Inglismaalgi tuntuim Saksa teatrikirjanik, ja muuseas just nende teostega, mis Tallinna asjaarmastajate teatris oma esilavastused olid läbi teinud. Tallinna Saksa teatri repertuaaris a. 1839 oli K. oma 42 teosega kaugelt ülekaalus. Kuid ka Saksa riigi lavadel on ta püsinud hoolimata Weimari klassiliste suuruste vaenust; lustmängud nagu »Die beiden Klingsberg« (1801) või »Die deutschen Kleinstädter« (1803) (küll vähe usaldatava teate järgi satiir Vana-Tallinnale) omavad peale jandieffektide tänapäevgi kultuurajaloolist tähendust. Kui ärkav Eesti asus teatrit tegema, siis pöördus ta K. repertuaari poole. K. tõlkijana algas m. s. A. Kitzberg oma näitekirjanduslikku tegevust (»Wirrwarr«, 1878).

Allg. D. B., 16; Recke-Napiersky II; Elisabet Rosen, Rückblicke auf d. Pflege d. Schauspielkunst in Reval (1910); K. Holl, Geschichte d. deutsch. Lustspiels (1923), lk. 205—11. *O. G.; G. S.*

KRAUSE, Johann Wilhelm, arhitekt, sünd. 19. VI 1757 ukj. Schweidnitzi lähedal Alam-Sileesias, töötas Zittau linnaarhitekti juures, õppis 3 a. usuteadust Leipzigis, astus siis õppimist lõpetamata Inglise teenistuses seisvasse Saksa kahurväeossa ja võttis sellega osa võitlustest Inglismaast lahtilöönud Põhja-Ameerika vastu. Tuli 1787. a. koduõpetajana Liivimaale, omandas seal hiljemini mõisa ja valiti 1803. a. äsjaasutatud Tartu ülikooli tulundusteaduse, tehnoloogia ja ehituskunsti professoriks, millisele kohale jäi kuni surmani 10. VIII 1828. a., ehitades selle aja kestes Tartus rea mitmesuguseid hooneid. Nendest on tähtsamad ülikooli peahoone (1803—09), anatoomikum (keskosa 1803—05, tiivad 1825—27) ja Toomkiriku varemete kooriosa ümberehitus ülikooli raamatukoguks (1804—07). K. ehitused, eriti ülikooli peahoone, kuuluvad paremate uusklassitsistlikus stiilis läbiviidud hoonete hulka Eestis.

Neumann, Lex.; Левицкій I; V. Vaga, Die Architekten der Dorpater Universität (käsikiri Tartu ülik. arhiivis). *A. V.*

KREEK, Cyrillus, helikunstnik, sünd. 3. XII 1889 Ridala klk. Saanika koolimajas õpetaja pojana. K. omandas muusikalise hariduse Peterburi konservatooriumis, töötades 1908—11 trombooni klassis professorite Türneri ja Volkovi juures ning 1912—16

spetsiaal-teooriaklassis, professorite Calafatti, Vihtoli, Cerepnini ja Cernovi juhatusel. Konservatooriumi lõpetamise järel oli K. 1919—20 muusikaõpetajaks Haapsalu gümnaasiumis ja Rakvere seminaris. A. 1920 kutsuti ta Helikunsti Seltsi Tartu kõrgema muusikakooli teooria klassi õppejõuks, kust a. 1921 lahkus, kui õppeasutis Nieländeri muusikakooliga ühendati ja tuleõnnetus suure osa ta noodivarast oli hävitanud. Sestsaadik töötab K. Läänemaa õpetajate seminaris muusikaõpetajana. 1910. a. alates on K. Haapsalus laulukoori juhatanud; 1912 juhatas ta Narvas asunduste laulupidu, 1913 teist ja 1925 kolmandat Läänemaa laulupidu. — K. omab silmapaistvaid teeneid Eesti vaimulikkude rahvaviiside kogumise ja väljatöötamise alal. Siin, kui ka mitme ilmaliku rahvaviisi väljatöötamises, esineb ta hea kontrapunktikuna ja rahvaviisi stiiliteadliku komponistina. K. on loonud üle saja koori- ja soololaulu, milledest trükis ilmunud kolm: »Meie err« (1923, ka orkestriga), »Meil aiaäärne tänavas« (1924, originaal orkestriga), »Mu süda ärka üles« (1925). Peale mainitud laulude on veel ette kantud »Talvine õhtu«, »Kas on linnukesel muret«, »Mitu halba ilma peal«, »Sirisege, sirbikesed«, »Ringtantsu laul«, »Taaveti laul 104«.

Ed. Visnapuu, Muusika õpperaamat keskkoolidele II (1926), lk. 110j.

L. N.

KREUTZWALD (pseudon. Vidri Rein Ristmets, Viru laulik). **Friedrich Reinhold**, XIX sajandi tähtsam Eesti kirjanik ja folklorist, sündis Kadrina klk.-s Jõepära mõisas 14. XII 1803. Isa Juhan, hiljemini priinimega Reinholdson, oli mõisa kingsepp, ema Ann oli mõisatüdruk. A. 1804 kevadel asuvad vanemad Kaarli mõisa Rakvere kihelkonda. Siin oli isa aidameheks ja ema pereemandaks, ning siin kulus K.-igi lapsepõlv. Moonakalaste ja mõisarahva seltskonnas kasvades on K. arvatavasti juba siin õppinud oma tüseda ja kujundirikka keeletarvituse ja samuti juba siin kiindunud rehe- ja ketrustoas kuuldud rahvaluulesse. A. 1815 viiakse K. Rakverre köster Gööki algkooli, kust ta siirdub 1½ a. pärast Rakvere kreiskooli. Vanemate kehvuse tõttu on ta sunnitud sest a. 1818 astuma Tallinna »Karu kontori« teenistusse. Kaupmehe kutseks sobimatu, jätab ta selle ometi varssi ja pääseb a. 1819 ühe Tallinna koolidirektori perre valmistuma seminari õpetajaks. Siin saab ta võrdlemisi vabameelse kasvatuse Pestalozzi vaimus ning õpib ka eesti kirjakeelt praost Holtzi (vt.) juhatusel. Viimane laseb õpilasi eestindada Saksa klassikuid, nii juhatades neid eesti kirjanduslikulegi tegevusele. Juba tollelt kooliajalt (1820) olevat pärit K.-i tõlge »Wagga Jenowewa ajalik elloaeg«, kuigi see ilmus alles a. 1842 Tartus. Samuti on ta juba a. 1818 peale kirjutanud üles rahvalaule, nähtavasti aetud nii harrastusest kui ka vahest juba ajajärgu estofiilsest vaimust, mis oli tol ajal oma teataval tipul (Rosenplänter, Masing j. t.). A. 1823 õiendab K. koduõpetaja eksami ja peab seda ametit esmalt Tallinnas, hiljemini Peterburis, kus a. 1825 valmis saab ka keskkooli lõppeksamiga. Tal on, nagu loeme ta lühidas autobiograafias, kavatsus astuda sõjaväe arstiteadusse akadeemiasse, ometi ei teostu see ja 1826. a. alul õpib ta juba Tartu ülikoolis arstiteadust. Peale eriala kuulab ta siin ka prof. Morgensterni (vt.) loenguid esteetikast ja kirjandusloost, m. s. Nibelungidest. Nii tutvub ta eriti saksa kirjandusega põhjalikumalt; muude rahvaste omadesse süvenemist takistab keelte oskamatus, millest üle saada ei lase raske tulunduslik seisukord. Suve-vaheajul viibib K. vanemate juures, nüüd juba Hageri Ohulepa mõisas, kus temasse eriti olevat mõjunud luuleandeline rauk »Toa Jaagup« oma rahvalauludega. — Mõned säilinud katked ja saksakeelsed lüürilised laulud K.-i üliõpilasaastailt kõnelevad ärganud luulemeelest. Tartus arvatavasti kujuneb kindlaks ka K.-i ilmavaade eelmise a. s. suurvoolude mõjutuse all. Seda iseloomustab suur »selge mõistuse« austus ning sellest järgnev vastolu ortodokslikkude teoloogide ning pietistidega, mis K.-il, samuti nagu ta siin leitud sõber Fählmannil (vt.), kestab surmani. Küll on aga selle valgustusaegse ilmavaatega segatud ka juba hilisemaid, romantilisi elemente, nii intensiivistatud tunde-, eriti looduselamuste (öö, torm, meri, varemed) ja minevikuluule harrastust. Viimast ilmeneb näit. K.-ilt säilinud poolestosinas saksakeelses ballaadis, dateeritud mõni juba üliõpilasaastail (1831), mõni a. 1836; nende aineks on kohalikud saagad (m. s. üks ka »Kalevipojast«). 30-date aa. algusse ulatuvad ka juba mõned eestindused Schilleri ja Goethe lauludest (hiljemini, a. 1861, Tartus ilmunud »Angerwaksad...« nime all). See näitab, et kord ärganud huvi omagi rahvuse ja selle keele vastu ei ole kustunud, vaid pigemini tõusnud. Ka samahuvilise Fählmanniga kokku puutumine on seks arvatavasti tublisti kaasa aidanud. A. 1832 lõpetab K. ülikooli arstina (siis *dr.*, mitte *dr. med.*) ja siirdub 7. III 1833 Võrru linnaarstiks. Samal a. (18. VIII) naitub ta Meklenburgist pärit Marie Elisabeth Saedleriga. Sellest abielust sünnivad tütred: Adelheid Anette (1834), Marie Ottilie (1836), surnud 15-aastaselt, ja poeg Aleksis (1845). — Oma ametis on K. olnud väga hoolas, terav haiguste tundja ning abitarvitajaile, eriti vaestele, enesesalgamiseni

vastutulelik. Tulunduslik seisukord on tal ometi olnud ikka õige täbar, nii et ta mitu korda on kavatsenud juba asuda kuhugi mujale kohale, nii 40-date aa. alul kord Peterburi, kord isegi Siberi. Aga see teenistuse vähesus on nähtavasti kaasa aidanud ka selleks, et K. hiljemini on olnud nii viljakas rahvakirjanik, olgugi et ka sellest saadav tulu oli õigegi väike. Nii on K. vaikses Võrus kahekordselt töötanud tervelt 44 a. oma vaimlist elu elades peaaegu ainult oma kirjatöis ja kirjavahetuses sõpradega. Alles raugana, a. 1877, asus ta Tartu oma väimehe Blumbergi poole. Siin suri ta ühel Peterburi reisil saadud külmetuse tagajärjel 13. VIII 1882.

K.-i avalik kirjandustegevus algab alles ta kolmanda aastakümne lõpul ja on esmalt ainult rahvavalgustuslikku laadi. Fählmanni ettepanekul tõlgib ja eestipärastab ta Õp. E. S.-ile, mille tegevust ta algusest saadik huviga jälgib, a. 1839 Zschokke karskusjutustuse »Branntweinspest« (»Wina-Katk...«, ilm. a. 1840). Üldse näib karskus-asi (õigemini parajus) K.-le olnud väga lähedane, ta ennustab sellele suurt tulevikku ja püüab seda edendada mitmes oma kirjutises ning isegi ilukirjanduslikus töös. Temast saab meie esimene suurem karskuskirjanik, samuti nagu a. s. keskpaiga tähtsam hariduskirjanik üldse. Alates a. 1841 hakkab ta saatma kaastööd Õp. E. S.-ile tema »Tarto ja Wõroma rahva Kalendri«, hiljemini »Ma-rahva Kalendri« jaoks. A. 1845 peale kirjutab ta H. Laakmanni »Ma-rahva kassulissele Kalendrile« ja toimetabki seda 30 a. jooksul, avaldades siin mitmesugused õpetlikke kirjutisi, m. s. ka oma »Reinowadder Rebbase...« (ilm. 1848—51 Ma-rahwa kassulisses Kalendris ja eriraamatuna Tartus, 1850), eestipärastatud ümberjutustuse Goethe »Reineke Fuchsi« järgi, ja a. 1856 peale pikema õpetliku vestejutu Põllupapist ja tema eeskujulikust talupidamisest. Eriväljaanded »Sippelgas« I-II (Tartus, 1843—61) toovad kumbki kimbu õpetlikke palasid põllutulundusest, tervishoiust, ajaloost, isegi rahvalauludest jne. A. 1848 alustab K. Tartus esimese eesti pildiajakirja «Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on...«. Oma võrdlemisi kuiva teadmishulgaga ei suutnud see ometi kauem elus püsida kui ainult viienda vihuni (1849). Parem menu oli kolmeandelisel tõlgitud reisiromaanil »Ma- ja Merrepiltid...« (Tartus, 1850—61) oma eksootilise kirevusega, samuti eestipärastatud satiiril »Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tänini weel üleskirjutamata jutud ja teud...« (Tartu, 1857). Muist K.-i rahvavalgustuse raamatuist olgu mainitud: ajalooline jutustus »Risti-söitjad...« (Tartu, 1851) ja arstiteaduslikud »Lühhikenne õppetus tervisse hoidmissest« (Koli-ramat IV osa, 1854), »Kodu tohter« (1879) ja »Teejuhhataja Ämma-kooliliste õppetuse jures« (Riga, 1852); peale selle 1860. a. talurahva seaduse tõlge (»Lihwlandi Talorahwa Seadus 13. XI 1860 Kõigekõrgemalt kinnitatud . . .«, Tartus, 1863). Arvesse võttes, kui kehv oli muu sellekohane Eesti kirjandus, tuleb kõigi nende tööde rahvahariduslikku tähtsust kõrgelt hinnata, kuigi nende, nagu üldse K.-i tööde raskepärasus neil ei lasknud saada just rahvamenuliseks. Ka K.-i arstiteaduslikud raamatud olid omal alal teeavajad oma stiili ja oskussõnadega. — Samuti suure tähtsusega on K.-i töö eesti rahvuslikkude teaduste, eriti folkloori alal. Ta on korjanud mitusada rahvalaulu (praegu E. Kirjand. S.-i ja Õp. E. S.-i kogudes), ja kuigi neist osa on moonutatud, on nad siiski huvitavad kui ühed vanemaist üleskirjutusist. H. Neusi (vt.) rahvalaulude kogu väljaandmise juures on K. tähtsamaid abimehi, kuigi ta püüd rahvalaule »ilustada«, neile lisades kahtlase väärtusega mütoloogilisi, ajaloolisi j. m. elemente, on kaasa toonud, et just tema antud palad on kogus kõige vähem rahvapärased nii oma sisult kui ka oma »poetiseeritud« stiililt. Sama maksab veel enam mõlema mehe ühiselt välja antud kogust »Mythische und magische Lieder der Esten« (1854), kus pea kõik laulud on K.-ilt ja rohked kommentaarid H. Neusilt. Huvitavaid teateid rahva uskumusist ja kombeist on K. lisanud tema poolt uuesti välja antud Forselius-Boecleri »Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten« (St. Petersburg, 1854). Muist K.-i saksakeelseist uurimusist olgu mainitud: setu rahvalauludest (Verh. GEG II, 2, lk. 43—60), eesti muinasusundi iseloomust (*ibid.*, 3, lk. 36—50) Fählmanni eluloost (*ibid.*, 4, lk. 4—50) ja mitmed lühemad artiklid »Inlandis« j.m. — Rahvaluule ja isikliku loomingu vahe peal seisavad oma iseloomult: »Kalevipoeg«-, »Üks ennemuistene Eesti jut«, ja »Eesti-rahva Ennemuistsed jutud...« I (Tallinnas, 1860), II (Tartus, 1864). Mõlemad on omale võitnud valdava kuulsuse rahvaluulena, kuigi ligemal uurimisel osutunud suurel määral ebarahvapärasteks.

Pea oma 50-da eluaastani oli K. korjanud ainult juhuslikult eesti rahvalaule ja lugusid, arvatavasti ilma et nende naiselikud, naiiv-intiimsed leelutused väga oleksid vastanud ta maitsele, mis, nagu kõigil kaasaeglasil, oli kasvatatud ja disponeeritud antiikse ja germaani sangarluule vägiteorikkusega ja »Ossiani laulude« romantilise tundepaisutusega. Siis suri a. 1851 Fählmann, kes oma müütidega oli tõstnud huvi ka eesti rahvaluule

vastu ja oma Kalevipoja-saaga katkenditega äratanud lootusi isegi eesti eeposele. Nii palutigi nüüd Õp. E. S.-i poolt K.-i, kui eesti rahvaluule paremat tundjat, et ta Fählmanni töö lõpetaks ja Kp.-st kirja paneks, mis veel võimalik. K. ei leidnud küll kõige otsimise hoolele vaatamata rahvalt pea mingisuguseid heroilis-eepilisi aineid lauludena, ei palju juttudenagi, kuid ei kaotanud ometi julgust. Tuginedes Fählmanni poolt seotud ja poetiseeritud algvisandile, moodustas ta Kp. mõõgal lasuvast veretöö needusest teose psühholoogilise sõlme ja laenas nähtavasti soome Kullervo loost õe-eksitamise motiivi lisaks, et oma sangari saatusele anda veelgi raskema traagika ilmet. Kui nii saadud teose kondi- ja närvikava, võis ta selle ümber kasvatada lihaks juba rohkesti rahvapäraseid lugusid hiidsangari Kp. vägitöist, nagu kündmine, lauatoomine, võitlused sarvikuga j. m. s. Rahvusvahelisest muinasjutust päritolev põrguskäimine kujunes peaseikluseks. Kõik see ainestik värsistati eesti rahvalaulu järgiaimavasse, tegelikult aga mitmeti erinevasse värsivormi ja elustati K.-i oma hingega. See lugulaul 12 osas oli valmis juba a. 1854. Hiljemini enam rahvapärasust taotelles töötas K. ta täitsa ümber, jättis pika eesande ära, moodustas juurde lood Linda pulmist, reisist maailma otsa j.m., soveldas vahele veel hulga rahvalaule ja, mis kõige tunduvam, stiliseeris kogu loo ümber enam rahvalaulu laadiliseks. Sellisena ilmus teos Õp. E. S.-i Toimetustes IV ja V aa. 1857—69 kohe ühes saksakeelse tõlkega. Eestikeelne trükk ilmus a. 1862 Kuopios, sest et ükski eesti kirjastaja nii suurt teost ei usaldanud omaks võtta. Ja tõepoolest oligi selle minek esialgu väga pikaline. A. 1869 avaldas K. »Lühikese seletuse Kalevipoja laulude sisust«. — Ometi, see oli oma aja kohta monumentaalne teos ja valitses idoolina eesti haritlastikus ligi poolsada a. Alles pärast oma 50. a. juubelit (1911) on ta nihkunud enam juba ajalooliseks suuruseks. Muinasluulena kummardatava »rahvaeepose« aujärjelt kord maha võetud, on ta langenud valju esteetilisegi ümberhindamise alla. Kahtlemata eksitavad nüüdset lugejat suuresti tema rohked keele- ja värsivead, kui ka häiriv ebaühtlus väga mitmes suhtes. Veel suurem puudus on aga, et ta pole seesmiselt veel küllalt läbi tuntud ja sisaldusrikas, vaid psühholoogiliselt õre ja, nagu stiiliski, veniv, vahel ainult väliselt kokkuliidetud konglomeraat. Ning oma võlts-rahvalaululise ilmega on ta eksitanud aastakümnete jooksul õigestki rahvalaulust arusaamist. – Kuid kõik see ei suuda hävitada »Kp.« kunstilistki väärtust täiesti, veel vähem aga kirjandusloolist. Ta alustas siiski sootu uue ajajärgu eesti kirjanduses, olles ühtlasi eelmise (rahvavalgustusliku ja folkloristliku aja) kõrgeim saavutis. Ta on mõneti veel ainult kogu rahvaluulet, kuid see on siiski siin juba esimest korda ära kasutatud ka ilukirjanduslikuks kunstitööks; need rahvapärased tooresained on juba kultiveeritud (kuigi mitte alati õnnelikult), edasi arendatud siin, nagu igas teiseski rahvapärases kunstluule tootes. K.-i »viga« ei olnud mitte selles, et ta liiga palju lisas »Kp.-sse« oma, vaid et ta seda lisas liiga vähe. Kuid see on seletatav teose kahesuguse sihiga. »Kp.« ülesanne oli siiski kõigepealt esineda rahva teosena, ja nii tõsta lugupidamist rahvast väljaspool ja rahvustunnet seespool, ära hoida enesehalvastamist ja kadaklust (»kurrukuk«). Ühtlasi on aga K. siiski teinud, mis ta oma eeldustega on suutnud, et neist nii vähestest ainetest luua võimalikult ka kunstiväärtuslik sangareepos. Isegi vastavat heroilis-eepilist stiili ei võinud eesti rahvalaul selleks anda, seegi tuli alles ise luua, — arusaadav siis, et see ei sündinud otsekohe täiuslik. Oli küllalt suur teene seegi, suur uudis ja edusamm, et siin esimest korda eesti rahvaluule aineid ja rahvalaulu värssi ja stiili üldse püüti elustada ja nii sellele tõmmati laialist tähelepanu. Kuigi veel mitmeti võõrmõjudega segatud, eriti germaani omadega, oli see nii siiski esimene suurem eesti kirjandusteos eesti rahvapärasel alusel nii ainelt kui vormilt.

Nagu öeldud, on »Kp.« osalt veel rahvavalgustuse aja toode »Wina katku« ja »Sippelga« autori vaimuga. Rumalus on, millega K. põhjendab oma Kp. traagilist saatust; joobnult tõmbab ta oma peale raske veresüü ja kui ta seda aastate töö ja võitlusega on püüdnud lepitada, müüb ta ometi jälle purjus peaga Varrakule oma isa tarkusraamatu, maa vabaduse ja õnne sümboli jne. Kuid ometi ei ole Kp. kaugeltki mingi abstraktne moraalinäide, nagu ta eelkäijad, vaid elav inimene, kelle saatusega me tunneme kaasa (kuigi mitte alati) ja kes paiguti paisub isegi sümboolseks müüdikujuks. Nii pole »Kp.« mitte üksi esimene eesti rahvapärane, vaid üldse esimene eesti kirjanduse pikem algupärane teos psühholoogilis-kunstilise väärtusega, järsk tõus lühikeste ja võõrapäraste moraalijutukeste keskelt. — Oma kujult liiga erandlik, ei kutsu ta küll järeltulijais esile palju otsekoheseid jäljendusi, kuid ta hiiglakuju seisab ometi kõigi ärkamisaja toodete taga ja julgustab nende rahvus-innustust ja minevikuromantikat. Eriti on ta aga juba oma olemisega inspireerinud raskeil võitlusajul isamaalist ja rahvuslikku meelsust, ja on tõukejõuks olnud uuele suurele rahvaluule korjamisele.

»Kp.« kõrval kannavad »Eesti-rahwa Ennemuistsed jutud« samuti suurel mää-

ral K.-i isikliku luule pitserit, kuigi ained ka siin on rahvapärased (ainult paiguti tundub ka neid olevat laenatud kirjanduslikul teel). Stiilis on tunda Saksa romantikute (vendade Grimmi ja eriti Tiecki) muinasjuttude mõju; see on pikalauseline ja raskepärane oma luulelikkuses, pildi- ja värvirikas. Selle, kui ka oma sisu rikkuse ja tundekusega on jutud jäänud tänini üheks meie paremaks muinasjutukoguks, olgugi nende stiil võõras rahva omale. Tugeva romantilise mõjutuse all on sündinud ka K.-i esimene mitte-rahvaluule aineline pool-algupärane jutuke »Paar sammokest rändamise-teed . . .« (Tartus, 1853). Umbes üks kolmandik sellest on tõlge Jean Pauli (Richteri) novellist »Leben des vergnügten Schulmeisterlein Maria Wuz in Auenthal«, selle hulgas kõige luulelisemad osad alguses ja lõpus. Kuid muidu on saksa meeskoolmeistri kuju osavalt ümber tehtud eesti väikese külatüdruku kujuks, nii et teosest tervikuna jääb ometi algupärandi mulje. Eesti proosastiili ajaloos oli raamatuke igatahes uudis oma tunderaske sentimentaal-romantilise tooniga ja tõusutatud kujundirikkusega. Tema loomise üheks motiiviks arvatakse olevat olnud K.-i oma tütrekese surm enne seda.

»Kp«. läbi suure luuletaja kuulsuse omandanud, julges K. a. 1865 Tartus välja anda ka oma lüüriliste laulude kogu, nimega »Wiru lauliku laulud«. See sisaldab peale a. 1852 ilmunud õnnesoovi Tartu Ülikoolile (Tarto Alma materile Wiekümne aasta lõppetuse rõemu-pühhal . . .), a. 1854 Tartus ilmunud rahvalaulustiili-harjutuse »Söda« ja a. 1861 ilmunud tõlkevihukese »Angerwaksad« veel rea eestindusi Lenault, Hauffilt j. t. Kuigi siis veel vähe algupärane, on see ometi esimene uueaegne luuleantoloogia eesti keeles ja suure tähtsusega eesti lüürika ajaloos. Selles kord esimeseklassi meistrite tundetihe sisukus lääne-euroopalistes värsivormides eestigi keelde üle toodud, hakkas ka meie algupärane luule taotlema kõrgemat kunstilisust (Koidula, Reinvald). Umbes Lenaule vastav romantiline raskemeelsus tundub siin ka mõnes K.-i väheses algupärandis. K.-i hilisemad luuletused on G. Suits kogunud »Viru l l.« II tr. juurde (Tartus, 1926). — Samuti stiilihariva ja ideeliselt süvendava väärtusega oli ka K.-i muud värsitõlked: kaks kogu ratsionalistlispanteistliku värvinguga usundlikke laule »Rahunurme Lilled . . .« (Tartus, 1871—75), J. H. W. Witscheli »Morgen- und Abendopfer in Gesängen« järgi ja romantilised saatustragöödiad »Tuletorn« (Tartus, 1871) ning »Wanne ja õnnistus« (Tartus, 1875) E. v. Howaldi järgi. — Oma elu seitsmenda aastakümne lõpule jõudes on K. püüdnud eesti kirjandusele anda veel teisegi pikema värsistatud eepilise teose. Aluseks on ta võtnud Šveitsi kirjaniku J. V. Widmanni äsja (1869) ilmunud filosoofilise poeemi »Buddha« ja selle osalt tõlkinud, osalt, eriti lõpus, eesti miljööle ja oma vaateile vastavalt ümber töötanud. Nii sündinud teose, nimega »Lembitu«, andsid välja alles K.-i pärijad (Helsinki, 1885) ja seda peeti kaua aega algupärandiks. Aga ka ainult eestipärastusena on sel tähelepandav koht eesti kirjandusloos. See oli esimene laiaulatuslik ja sügavasisuline aatepoeem eesti kirjanduses, pealegi nii artistlikus lääne-euroopa värsivormis nagu oktaav-stantsid. K.-i teene eesti värsi kultiveerijana jääb ka siin küllalt suureks, olgugi et ta seejuures tihti eesti keelega liiga vabalt on ümber käinud. Nii on K. oma 80-aastasel eal kasvanud ühes eesti kirjanduskultuuriga läbi mitme astme, alates vähenõudlikkude kalendrikirjadega ja lõpetades sügava ideekultuuri ja sisevõitluse tõlgitsemisega kõrget kunsti taotlevas eestikeelses värsipoeemis — vahepeal aga andes »Kalevipojas« ja »E.-r. Ennem. juttudes« meie rahvuskirjanduse esimesed algupärased suurteosed, ja sidudes n. n. rahvaloomingu uueaegse kunstloominguga.

K.-i isiku ja teoste hindamises on esinenud kogu aeg väga lahkuminevaid vaatekohti, kord võrratult ülistavaid, kord paljastavaid ja mahategevaid. Ent kuigi aja jooksul ta ümbert on langenud nii mõnigi sinna riputatud aukuub, on ta tõeline kuju seda enam meie pilgule selgunud. Ja viimane jääb ometi meie rahvusliku uuestisünni aja suurkujuks, XIX a. s. eesti kultuuriloo keskseimaks isikuks ja meie rahvuskirjanduse tähtsamaks teerajajaks, olgugi enam teerajajaks kui püsivaid valmisteoseid loovaks klassikuks. Suure tähtsusega on ka K.-i otsekohene mõjutus Eesti kultuurelule, eriti ärkamisaja alul. Palju lugenud ja palju mõtiskelnud, väärib ta mitmeti esimese eesti »eurooplase« nime. Ja see tähendas palju ühe rahva uue kultuuri hommikul, kus veel pea kogu haritlaskond oli omavahel väga ligidases läbikäimises, ärksamad talunikudki kaasa arvatud. Kuigi oma elu veetes üksildases Võrus, oli K. ometi kirjavahetuse teel ühenduses pea kõigi omaaja tähtsamate kultuurtegelastega, nii eestlaste kui sakslastega (Neus, Wiedemann). — Olles peajao kõrgemal kõigist muist ka oma ilmavaates, jäi ta mõnes küsimuses nagu võitlevate parteide vahele. Kuigi suur eestluse sõber ja kadakluse vastustaja, ei olnud ta rahvuslikult siiski mitte väga käremeelne, vaid soovitas koostööd sakslastega, kelle ajaloolist osa ta hindas võrdlemisi kõrgelt. Nii ei jäänud ta kauaks ka Jakobsoni kaaslaseks,

kuigi vastikus Jannseni vagatseva liigpehmuse vastu ta alguses viis »Sakala« leeri. Pealegi oli talle vastumeelt ka Jakobsoni liigne venesõbralikkus, millest ta ei lootnud midagi head. Jannsenist eraldas teda aga peale selle eriti tolle poolt nii kaua tarvitatud vana kirjaviis, millele K. juba a. 1852 oli selja pööranud ja mille vastu ta võitles oma terava loomuse kogu ägedusega. — Samuti ei olnud K. usuliselt mingi väga suur radikaal või koguni ateist, vaid pealegi väga tõsiselt religioosne loomus, kuid sellele vaatamata alalises vastolus pea kogu vaimuliku seisusega ja selle dogmaatilise obskurantismiga. — K. oli üks neist harvust eestlasist tol ajal, kel ka väljaspool Eestit oli lai tutvusringkond ja elav kirjavahetus sellega (prof. Schott Berliinis, akadeemik A. Schiefner Peterburis, prof. J. Krohn Helsingis j. t.). Nende kaudu astuti esimesed sammud eestlaste tutvustamiseks Euroopas. Eriti sai »Kp.« esimeseks eesti teoseks, mis ka mujal äratas alguses kaunis suurt tähelepanu, kuna teda võeti enam rahvaluulena kui ta oli. Esimesele saksandajale C. Reinthalile on a. 1900 järgnenud veel teinegi, Fr. Löwe (vt.). Peale selle on J. Grosse ta juba a. 1875 lühendanud ja ümber luuletanud. Vene keelde on »Kp.« püüdnud tõlkida J. Truusman (1886–89), ungari k. B. Vikàr ja A. Bàn (ilmumas), soome keelde H. Ojansuu j. t. — Ka K.-i muinasjutud on Fr. Löwe saksandanud (1869–81).

K.-i arvurikkast kirjavahetusest on ilmunud kirjad Koidulale ka trükitult (1910—11), moodustades Eestis ainulaadse, ka kirjanduslikult väärtusliku teose. — A. 1926 püstitati Võrus K.-ile ausammas.

(G. Blumberg) Dr. R. F. K.-'s Leben (Verh. GEG XXI, 1, lk. 69—90); W. Reiman, Dem Andenken F. R. K.-s (FUF, III, 3, 1–14, 1903); U. Karttunen, Kalevipoegin kokoonpano (1905); W. Reiman, Kiwid ja killud I (1907), lk. 129—72; Fr. Löwe, Kalewipoeg, mit einer Einleitung und mit Anmerkungen von V. Reiman (1910) (seal ka bibliograafiat); Fr. Tuglas, Kriitika I (1919), lk. 32—47, 93—213; Kampmann, Peaj., II[II], 32—59; V. Ridala, E. kirj. ajalugu koolidele [II] (1924—25), 1, 2, lk. 261–88 (ka bibliograafiat); Post. 1927, nr. 87—88 (A. Säärits). *A. A.*

KRIMM, Karl, kirjanik, sünd. 16. VII 1863 Tartumaal Alatskivil, sai oma alghariduse Kodavere klk.-koolis 1874–79, sooritas 1883 Tartus vallakooliõpetaja eksami; oli alguses õpetajaks Virumaal, hiljemini Viljandimaal Kaarli vallakirjutajaks (1888—90); töötas Viljandis »Sakala« toimetuses ning kinnitati 1893. a. »Sakala« toimetajaks; suri Undlas 17. V 1894. — K. kuulub luuletajana ärkamisaja järelpõlve laulikute hulka, nii ideeliselt kui ka kirjanduslikkude väljendusvahendite järgi. Luuletused ning paar uudisjuttu on ilmunud »Meelejahutajas«, »Virulases«, »Sakalas«; käsikirjades umbes 100 luuletust. Eriraamatuna on K.-lt ilmunud lugulaul »Saatuste ja wale wangis« (Tartus, 1887).

Vrdl. K. E. Sööt ja G. Suits, Eesti luule (1910). *H. V.*

KRISTIAN IV, Taani kuningas, sünd. Frederiksborgi lossis 12. IV 1577 kun. Friedrich II pojana. Oma isa surres (1588) oli K. alaealine ja asus tegelikult valitsema alles 1596. a. Tema valitsusaega iseloomustab Taani vaenulik vahekord naaberriigi Rootsiga. N. n. Kalmari sõda aa. 1611–13 lõppes Taanile eduka Knäredi rahuga, kuid K.-i osavõtt 30-a. sõjast, milles ta tahtis Gustav II Adolfiga võistelda, oli Taanile halbade tagajärgedega. Rootsi relvade edu selles sõjas ei annud K.-ile rahu ning a. 1643 kuulutas Taani Rootsile sõja, mis ootamata kiirelt likvideeriti Rootsi väepealiku Lennart Torstensoni poolt ja lõppes Taanile väga raskete tingimustega sõlmitud Brömsebro rahuga a. 1645. Taani pidi m. s. Rootsile loovutama Saaremaa, mis umb. 75 a. oli kuulunud Taanile. K. suri Rosenborgi lossis 28. II 1648. — Eesti ajaloos on K.-i nimi tuntud n.n. Saaremaa armuatrade (Gnadenhaken) kaudu, mis a. 1589 annetatud Saaremaa 12 kirikule; annetuse eesmärgiks oli kirikuõpetajate leskede ülalpidamise kindlustamine.

I. A. Fridericia, Danmarks Riges Historie 1588–1699 (1896–1902). — Vrdl. ka (M. Körber), Bausteine zu einer Gesch. Oesels (1885); E. H. Busch, Materialien zur Geschichte ... der Evang.-Luth. Gemeinden in Russland (1862); Saaremaa valitsusest saadud andmed. *A. R. C.*

KRISTIAN Bomhover, piiskopp, Tallinnast pärit, sünniaeg teadmata, oli 1502. a. ordumeister Plettenbergi sekretär, 1503 preester Ruhjas, 1503. a. peale paavsti nuntsius ja ühes Eberhard Szellega *Commissarius Apostolicus* patukustutuse (indulgentsi) kuulutamise asjus Liivimaa heaks; 1506 sai K. Tartu ja Tallinna kirikute toomhärraks, 1508 Kölni toomhärraks ja 1514. a. Tartu piiskopiks, kelleks jäi kuni oma surmani 15. IV 1518. Patukustutuse kuulutajana avaldas K., tõenäitlikult 1508. a., pikema kirjutise »Eynne Schonne hysthorie van vunderlyken geschefften der heren tho lyfflanth myth den Rüssen vnde tartaren«. Selle, trükis mitte säilinud kihutuskirja andis Schirren (vt.) Upsala ülikooliraamatukogus leiduva ärakirja järgi välja ühes oma seletustega. Kirjutise

ülesandeks on meeleoluloomine Saksamaal paavsti poolt Liivi ordu toetamiseks võitluses venelaste vastu väljakuulutatud patukustutuse heaks. Kuna mainitud patukustutus, millest Liivi ordu rahalise abi saamise lootuses oli väga huvitatud, Saksamaal osalt ükskõikselt, osalt koguni vaenulikult ja halvakspanemisega vastu võeti, püüab B. oma kirjutises peale patukustutuse üldise õnnistuse selgitamist tõestada Liivimaa tähtsust Saksa kaubanduse kohta ning tagasi tõrjuda kahtlused, mis Saksamaal Liivi ordu vastu valitsemas, eriti näidates, kuidas ordu alati on kaitsnud Saksa kaubanduse kasusid, ilma Saksamaa poolt tarvilist toetust leidmata. Abi tarviduse tõenduseks ning huvi elustamiseks kirjeldab K. üksikasjalikumalt raskeid olusid Liivimaal XV a. s. lõpul ja XVI a. s. alul, eriti alalisi võitlusi Liivimaale tungivate venelastega. Sündmuste kirjeldused põhinevad osalt nähtavasti isiklikul vaatlemisel saadud materjalil, osalt kirjalikkudel allikatel; ajaloolised andmed ei ole mitte alati küllalt täpsad, vaid näivad osalt isegi moonutatud olevat kirjutise otstarbe huvides. Schirreni arvates on Russow K.-i kirjutist allikana kasutanud, vististi osalise ärakirja kujul; võib ka olla, et nii K. kui Russow mõlemad mingist vanemast kirjeldusest on ammutanud; peale selle on K.-i kirjelduse üksikud osad teistessegi kroonikatesse ikka enam moonutatud kujul üle läinud.

Napiersky, Pred.-Lex. I; Arbusow, Geistl., 20, 214, III Nachtr., 27; Arbusow, Einf. d. Ref., 88, 91, 141, 145; Bunge-Schirren, Archiv VIII, 1861, lk. 113—265. *J. K.*

KRISTIINA, Rootsi kuninganna, sünd. Stokholmi lossis 8. XII 1626 kun. Gustav II Adolfi ja Maria Eleonoora (Brandenburgist) tütrena. K. jäädes juba 6-aastaselt isata, juhtis riigikantsler Axel Oxenstjerna (vt.) isiklikult tema kasvatust. Noor kuninganna osutus imelapseks, kuid ka võrdlemisi ekstsentriliseks; juba 10-aastasena oskas ta ladina keeles kirjutada, 16-aastaselt kõneles ta sama keelt vabalt ja tõlkis raskemaid kreeka autoreid rootsi keelde. 1644. a. asus ta isiklikult riigi asjade juhtimisele, tutvudes imestamisväärselt ruttu kõige keerulisemate küsimustega. Iseloomult püsivuseta, kaotas aga K. peagi huvi valitseja kohuste vastu ja jättis riigiasjad pikapeale ikka enam Axel Oxenstjerna ja hiljemini oma armualuste hooleks, kellest eriti võiks mainida krahv Magnus Gabriel de la Gardie'd (vt.). Ehkki omaksed ja juhtivad politikategelased K.-le soovitasid abielluda troonipärimise kindlustamiseks, keeldus ta sellest; ikka enam tüdinedes valitsemisest ja tulunduslikest raskusist, mida ta piiritu heatahtlikkus ja mõtlematu talitamisviis (kroonumaade kinkimisel) õige rohkel määral olid suurendanud, ning kibedalt kannatades üksikute rahvakihtide rahulolematuse all, loobus K. a. 1654 täitsa vabatahtlikult troonist, määrates enda järeltulijaks oma tädipoja, Pfalzi printsi Karl Gustavi (vt. Karl X). Troonilt tagasiastunud K. reisis välismaale, siirdus katoliku usku ja asus lõpuks Rooma elama, kus ta veetis oma viimased eluaastad, teotsedes kirjanduse alal ja esinedes suurejoonelise metseenina. Seal surigi ta 19. IV 1689 ukj. — Tema ülalpidamiseks oli ta troonilt loobumise järel määratud m. s. ka Saaremaa, mis oli K. kasutada kuni ta surmani.

K. valitsusaeg on Eesti- ja Liivimaale eriliselt suure tähendusega. Nende provintside siseoludele kinkis Rootsi valitsus rohket tähelepanu, nagu seda tõendavad mitmed uuendused. Ka olid K. ajal kummaski provintsis ametis mitmed õige tublid rootslasist asevalitsejad, kellest Eestimaal nimetatagu Filip Scheiding (vt.) aa. 1628—42, vabahärra Gustav Gabrieli p. Oxenstjerna (vt.) aa. 1642—46 ja krahv Erik Axeli p. Oxenstjerna (vt.) aa. 1646—53 ja Liivimaal vabahärra Bengt Bengti p. Oxenstjerna (vt.) aa. 1634—43 ja krahv Magnus Gabriel de la Gardie aa. 1649—52. Alates a.-st 1629 oli Liivimaa Ingeri ja Käkisalme lääniga ühendatud üheks kindralkubernerkonnaks, kusjuures kindralkuberner asus alul Tartus. A. 1642 moodustati Liivimaast eri kindralkubernerkond ja selle valitseja asukohaks jäi Riia. Liivimaa jaoks anti a. 1634 välja uued kirikumäärused (»Konsistorial- u. Visitations-Ordnung«), millede põhjal siinne kirikukorraldus omandas kindlama kuju. Nende järgi määrati Tartu asukohaks ülemkonsistooriumile (vt. Joh. Skytte); alamkonsistooriumid olid nii Riias kui ka Tartus. Ka olid Tartus ja Riias veel linnakonsistooriumid ette nähtud. Maksude kindlaksmääramiseks teotses Liivimaal aa. 1638—41 eriline komisjon, mille töö tulemuseks oli kataster (mantalslängd). Komisjoni otsusel moodustas iga talu, mille eest 12 päeva nädalas tehti, ühe adramaa (Haken); neid kogus Liivimaal komisjoni hindamise järgi 4343. Kõigest hoolimata ei osutunud komisjoni töö pikapeale rahuldavaks ja maksude küsimus tegi Liivimaa võimukandjaile muret terve XVII a. s. kestes. K. ajal korraldati a. 1643 maanõukogu-instituut kindla kava järele. Moodustades endast mingi kohaliku keskvalitsuse või sisaldades vähemalt oma funktsioones võimalusi niisuguse keskvalitsuse kujunemiseks, koostus maanõukogu alul 6-st aadlisoost liikmest, kelledest pooled pidid olema rootslased. Juba 5 a. hiljemini suurendati liikmete arv 12-ni. Eestimaal, kus see instituut

oli õige vana, toimis maanõukogu ka kõrgema kohtuinstantsina (Oberlandgericht), vastates Liivimaal Tartu õuekohtule. Oli ühtlasi määratud, et õuekohtu liikmete hulka pidi alaliselt kolm Liivi maanõukogu Liivimaalt pärit liiget kuuluma, kes õuekohtu ettepanekul kun. poolt ametisse kinnitati. Liivi maanõukogu organiseerimisel olid suured teened Engelbrecht v. Mengdenil (vt.). Ka etendas viimane tähtsat osa maapäevaseaduse väljatöötamisel, milline seadus riigi valitsuse poolt a. 1647 leidis heakskiitmist. —, Linnadegi heakäigu eest kanti K. ajal hoolt, võib-olla rohkem kui kunagi ennemini. Tallinna sai igasuguseid kaubanduslikke soodustusi ja ka Tartu privileeg a.-st 1646 (vt. Warnecke) on elavaks tõenduseks linnade heaolu eest hoolitsemisest, kõnelemata muist näiteist. Ka oma isa rajatud asutist, Tartu ülikooli, ei olnud kuninganna unustanud.

E. Hildebrand, Sveriges historia V (1906); Seraphim, Livl. Gesch. II, 318—33; E. Hj. H. Lundström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1621—60 (1914); Ellen Fries, Erik Oxenstjerna (1889); Fr. Bienemann *jun.*, Zur Geschichte E. v. Mengdens u. seines Landrechtentwurfs (SB Riga 1900). *A. R. C.*

KRISTOF, Mecklenburgi —, hertsog Albrecht VII ja Brandenburgi markkrahvinna Anna poeg, sünd. 1537; kuulus ühte neist dünastiaist, kes Vana-Liivimaa lagunemise ajajärgul peatse sekularisatsiooni ootel püüdsid siinsetes piiskopkondades oma nooremaile võsudele teotsemisala leida. Liivi-Saksa ordu oli vürstlikkude maahärrade sissetungimise kindel vastane ja püüdis, peale selle kui Brandenburgi markkrahv Wilhelm (vt.) esimesena säärast politikat oli alustanud, Lemsalu lepingu kaudu (1546) end edaspidiste sääraste juhtumuste vastu kindlustada. Ppiisk. aga, kes võimutsemissuhete muutmist ja ordu kaotamist plaanitses Preisi ja Poola abil ilmliku vürstkonna loomise kõrval, kutsus 1555. a. oma 17 a.-se sugulase K.-i Liivimaale oma koadjuutoriks ja tulevaseks järeltulijaks, toetudes seejuures Jasper Münsteri (vt.) juhatusel teotsevale poolasõbralikule orduparteile. Nn. »koadjuutori-tülis« (1556) püüdis ordu sõjalise jõuga ppiiskopi plaane tühistada, pidi aga Poola survel temaga jälle leppima ja K.-i koadjuutoriks tunnustama (sept. 1557; vt. Kettler). Liivimaa, ühtlasi ka ppiiskopkonna alistumisest Poolale (nov. 1561) hoidus K. eemale ja sai seega Poola kun. silmis kahtlaseks: kuid ta lootis Rootsiga sõlmitud salaliidu (1562) abil ning Mecklenburgi ja Preisi toetust arvestades ppiiskopkonnas võimule pääseda peale seda, kui Wilhelm 4. II 1563 suri. Poola administraator Gotth. Kettler (vt.) vangistas K.-i aga juba s. a. augustis Dahlenil ja andis ta välja Poolale, kus ta kun. poolt interneeriti ja alles 1569. a. vabanes, selle järel kui ta oli loobunud kõigist oma pretensioonest Liivimaa peale ja Poolale tema kätte sattunud ppiiskopkonna arhiivi välja andnud. Hiljemini 2 korda abielus olnud, suri K. Ratzeburgi piiskopkonna administraatorina 1592 Tempzinis. Liivimaale oli noor kergemeelne prints ainult kahju toonud.

A. Bergengrün, Hzg. Christoph v. Mecklenburg (1898); Mitt. XVII, 407—61 (A. Bergengrün ja Ph. Schwartz), vrdl. SB Riga 1898, lk. 6 jj; Arbusow, Grundriss[IV]; H. Lange, Der Streit zw. d. Erzbischof Wilhelm u. d. Rigaschen Domkapitel... 1561 (Mitt. XXI, 30—83). *L. A.*

KROHN (pseudon. **Suonio**), **Julius Leopold Fredrik**, Soome rahvaluule uurija, kirjandusloolane ja luuletaja, sünd. 19. V 1835 ukj. Rügenist põlvnevas perekonnas Wiiburis, 1853 üliõpilane Helsingis, 1860 filosoofia magister, 1862 doktor ja varsti selle järel soome keele ja kirjanduse dotsent, 1885 ülemääral, soome keele ja kirjanduse professor, uppus Wiiburi lahes 28. VIII 1888 ukj. — Juba üliõpilasena õppis K. hoolsalt soome keelt ja võttis hiljemini selle perekonna keeleks. K.-i rohkearvulistest kirjatöödest on Eesti suhtes tähtsamad »Viron kielioppi suomalaisille« (1872), »Virolaiset ja ylimalkaan Länsi-Suomalaiset aineet Kalevalassa« (Suomi II, 10, 1872), »Henrik Lättiläisen kertomukset Liiviläisten ja Virolaisten tavoista« ja »Virolaisten historialliset runot« (Hist. Arkisto VII, 1881), »Suomen suku« (1887), »Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus« (1894, välja antud Kaarle Krohni poolt). Rahvalaulude uurimisel geograafilist meetodit tarvitusele võttes juhtis ta tähelepanu nende rändamisele. K. alustas Kalevala teisendite väljaandmist 1888, kavatsedes selles ära trükkida kõik Kalevala laulude soome ja eesti variandid. — K. oli Eesti Kirjam. S.-i, Õp. E. S.-i ja »Vanemuise« auliige.

Isamaa kalender 1895, lk. 161—77; J. Krohn, Suomalaisen kirjallisuuden vaiheet (1897), lk. 3—15; Tietosanakirja IV. *M. J. E.*

KROHN, Kaarle Leopold, eelmise poeg, rahvaluule uurija, sünd. 10. V 1863 ukj. Helsingis, õppis aa. 1880—88 Helsingi ülikooli filosoofia teaduskonnas, *cand. phil.* 1883, *lic. phil.* 1888; sai rahvaluule dotsendiks Helsingi ülikoolis a. 1888, ülemääral. professoriks 1898, määraliseks professoriks 1908. Juba üliõpilaspõlvest peale andub K. rahvaluule kogumisele ja uurimisele, käib 1881—85 läbi Soome-Karjala laulumaad, kogub haruldaselt suure hulga sõnalist vanavara ja kopeerib a. 1883

Tartus ka Eesti tolleaegsed laulumaterjalid. Esimese suurema teadusliku uurimuse alaks valib K. loomajutud kavalast rebasest, mille kohta avaldab teosed »Suomalaisia kansansatuja I. Eläinsadut« (1886) ja »Tutkimuksia suomalaisten kansansatujen alalta I« (1888); viimane teos ilmub ka saksakeelsena »Bär (Wolf) u. Fuchs, eine nordische Tiermärchenkette« (1889) ja selle jätkuna »Mann u. Fuchs, drei vergleichende Märchenstudien« (1891). Neis uurimustes arendab K. oma isa aimdused ja oletused järjekindlaks süsteemiks ja loob uue n. n. soome meetodi, mille peamiseks iseloomustuseks on võimalikult rohkearvulisema materjali objektiivne hüpoteesideta käsitlus geograafilis-ajaloolises järjekorras; see toob täieliku pöörde rahvaluule uurimises, sest K. loob oma õpilastest ja kaastöötajaist teadusliku kooli ja tõuseb ise maailma folkloristide esirinda. Peale oma isa õnnetut surma 1888 viimisteleb ja toimetab ta trükki selle pooleli jäänud suurtööd: 1894 »Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus«, 1897 »Suomalaisen kirjallisuuden vaiheet«, 1900—02 »Kantelettaren tutkimuksia« ja asub ühtlasi oma elutöö kallale, mis ilmub 1903—10 tiitliga »Kalevalan runojen historia« I—VI. Viimases uurib K. Kalevala laulude algupära ja jõuab tulemusele, et peaaegu pooled neist põlvnevad Eestist ja läbi Ingeri on rännanud Karjalasse, kus Lönnrot (vt.) need paberile on jäädvustanud. Mõni a. hiljemini ammutab ta soome rahvalaulude mütoloogilised andmed teosesse »Suomalaisten runojen uskonto« (1914—19), mis on äärmiselt tähtis ka eesti mütoloogia uurijale, sest siin tungitakse meie usundi hämarustesse ja jõutakse lõpptulemusele, et kogu meie algupärane mütoloogiline maailm baseerub surnute austamisel ja haldjastamisel, — seisukoht, millele leidub küll ka kaaluvaid vastuvaidlejaid. 1918. a. avaldab K. oma suurepäraselt õnnestunud Kalevala-uurimiste ja uurimismeetodi ülevaate »Kalevalankysymyksiä« I—II, mis on saanud paratamatuks käsiraamatuks igale soome-eesti rahvaluule alal teotsejale. Edasi on ta võtnud saksa keeles kokku oma uurimused soome sünnilaulude kohta a. 1924 »Magische Ursprungsrunen der Finnen« (FFC 52) ja samuti ka Kalevala kohta a. 1924 »Kalevalastudien« (FFC 53). Peale selle jääb loendamatuks K.-i pikk artiklite rida igasugu teaduslikes ajakirjus; ta on m. s. ka »EÜS-i Albumi« ja »E. Kirjanduse« kaastööline, ta on asutanud ka ise koos prof. Setäläga (vt.) 1901 sugurahvaste keeli ja vaimuvara käsitleva »Finnisch-Ugrische Forschungen« ja on kaua aa. Soome Kirjanduse Seltsi esimees. 1907 asutab ta üleilmliku rahvaluuleuurijate liidu »Folkloristischer Forscherbund« (FF) ja hakkab välja andma selle toimetiste seeriat »FFC(ommunications)«, mis on saanud praegu maailma tähtsaimaks folkloristide raudvaraks. Eriti püsivalt on K. uurinud ka Eesti vanavara, on toetanud nõu ja jõuga Eesti vanavara-kogujaid J. Hurti ja M. J. Eisenit nende töös, on võimaldanud »Setukeste laulude« ja dr. O. Kallase raamatute trükkimise Soomes ja on suure hoolega hoidnud dr. Hurti peavarjuta jäänud hiiglakogusid. — K. on m. s. E. Kirjanduse Seltsi auliige ja Tartu ülikooli audoktor.

Helsingin Yliopisto I (1925). *O. L s.*

KRUSE, Eilert, diplomaat ja politiline avantürist, pärit vanast Liivi soost, mille esindajaid nimetatakse Liivimaal juba XIV a. s. lõpul. K. vanemad ja sünniaeg on teadmatud. A. 1557 on ta Tartu piiskopkonna foogt ja asub Kalliste (Kalles) mõisas. Samal a.-l saadetakse ta tsaariga läbirääkimiseks määratud saatkonnaga Moskvasse. Saatkonnal ebaõnnestub kokkuleppe sõlmimine Ivan IV-ga (vt.) ja sellele järgneb vahenditult venelaste pealetung Liivimaale jaan. 1558. Saadetakse uus saatkond Moskvasse, kuid seekordki tagajärjeta. Venelaste Tartule lähenedes põgeneb K. oma perekonnaga Läänemaale, kus ikka veel Taani abile loodeti. Sealt läheb ta Pärnu ja tahab edasi reisida Riiga, kui ta dets. alul s. a. vangistatakse venelaste poolt ja ainult õnne läbi pääseb eluga. Ta viiakse Moskvasse, kus ta peale mõnda aega kestnud vangipõlve siirdub tsaari teenistusse. Nüüd seisukorra järsku muutudes saab K. suurimal määral Ivan IV-da armuosaliseks, kuid ta tegevusest tsaari teenistuses esimestel aegadel puuduvad teated; alles a.-st 1565, mil K. on ühinenud teise Liivi politikuga, Johann Taube'ga (vt.), hakkab see peajoontes selguma. Nii K. kui Taube on sel ajal saabunud Liivimaale ja püüavad luua võimalikult soodsamat pinda Vene plaanidele. Olukord oli ka kujunenud sääraseks, et liivimaalasil mujalt palju abi polnud loota. Mõlemad avantüristid astuvad ühendusse Riia ppiiskopkonna rüütelkonnaga, kelle poolt kirjas, mis saadetud K.-le ja Taubele, lubataksegi saatkond Moskvasse saata. Juba 1569. a. alul nimetab rüütelkond K. ja Taube oma esindajaiks tsaari juures, teles nendele ülesandeks paluda viimaselt abi Poola vastu. K. ja Taube plaanid ulatuvad kaugemalegi. Stokholmi, Viini, Rooma läkitatakse saadikud Vene tsaari heakskiitmist leidnud eesmärkide saavutamiseks. A. 1569 on nii K.-l kui Taubel läbirääkimisi Tallinnaga linna avatlemiseks Vene poole. Neist plaanest ja meelitusist teatab Tallinna raad Rootsi asevalitsejale Gabriel Kristeri p. Oxenstiernale (vt.), kuid saadab ühtlasi oma esindajad K.-ga ja ta kaaslasega läbi rääkima. Asjata pakuvad mõle-

mad äraandjad Tallinnale igasuguseid soodustusi; linna esindajad ei lange püünisesse. Oletatavasti on K. samal a.-l olnud ühenduses ka oma sugulase Klaus Kurselliga (vt.). Kohe selle järel algab Tallinna piiramine (1570), mis siiski lõpeb tagajärjetult. K. ja ta mõtteosaliste seisukoht pole enam nii kindel kui varemini ja K. hakkab uusi võimalusi otsima. Sügisel 1571 on asi nii kaugele valminud, et K. ja Taube kavatsevad Tartut poolakate kätte mängida. Pühapäeval 21. X tehaksegi selleks katset, mis aga ebaõnnestub ja K. peab oma kaaslastega põgenema Liivi asevalitseja Chodkieviczi juurde. Kuigi nii Kettler kui Chodkievicz K.-le sugugi lootusi ei pannud, saavutab ta kun. Sigismund II Augusti täielise usalduse ja saab kuningalt igasuguseid ainelisi soodustusi. Selle järel on K. olnud elu lõpuni Poola teenistuses, kuigi näib, et ta vahepeal oli salajases ühenduses Rootsi herts. Karliga, võib olla eesmärgiga Rootsi poole üle minna. Poola teenistuses olles on K. plaanitsenud ka Tallinna poolakate kätte mängimist, mis plaan küll samuti äpardus. Umbusaldus K. vastu on nähtavasti Liivi aadli keskel olnud õige suur, sest kui K. ühes Taubega tahtis osa võtta Sapolje rahu järel Riias peetud maapäevast, ei lubanud maamarssall seda ning mõlemad avantüristid kõrvaldati koosolekult, koguni vägivalda abiks võttes. Hiljemini olid aadli esindajad küll sunnitud K.-le maapäeva tööst osavõttu võimaldama, kuid et seda saavutada, tuli K.-l Stephan Bathory vahelesegamist paluda. Kun. poolehoid on K.-l olnud elu lõpuni; kun. poolt Preisisse saadikuks läkitatuna suri ta seal a. 1586 või 1587.

Avaldamata allikad K. kohta Taani riigiarhiivis; Russow; Th. Schiemann, Charakterköpfe u. Sittenbilder a. d. balt. Gesch. (1877); Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564—70 (1877); H. Kruus, Vene-Liivi sõda 1558—61 (1924) j. m. *A. R. C.*

KRUSE, Friedrich Karl Hermann, sünd. 21. VII 1790 Saksamaal Oldenburgis. Isa oli sealsete printside instruktor. 1810. a. astus K. Leipzigi ülikooli õppima usuteadust, harrastas aga selle kõrval eriti ka ajalugu. 1813. a. omandas ta *dr. phil.* kraadi ja hakkas õpetajaks. Kirjutas mõned tööd antiik-ajaloo kohta ja sai 1821. a. Halle ülikoolis vana- ning kesk-ajaloo erakorral. professoriks. 1828. a. kutsuti K. Tartu ülikooli üleilmlise ja Vene ajaloo professoriks. Siin uuris ta eriti Baltimaade ajalugu ja muinasaega, avaldades rea töid, millest tähtsaimad 1842. a. Tartus ilmunud »*Necrolivonica* oder Alterthümer Liv-, Esth- u. Curlands bis zur Einführung der Christl. Religion...« ja »Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes...« (Moskau, 1846). Esimeses töös püüdis K. näidata, et Väina jõe äärest leitud hauad kuuluvad varäägidele. Selle arvamise lükkas ümber J. K. Bähr oma 1850. a. ilmunud tööga »Die Gräber der Liven«. K. teine töö on kriitikavaene ja äärmiselt segane. — Kirjandusliku tegevuse kõrval võttis K. osa ka antikvaariliste seltside asutamisest Tartus, Tallinnas ja Riias. 1841. a. tõsteti ta aadliseisusse. 1853. a. loobus ta õppetegevusest ja asus eraellu Saksamaale, kus 23. VIII 1866. a. suri Gohlis'es Leipzigi lähedal.

Recke-Napiersky II; Allg. D. B., 17; Левицкій II. *H. M—a.*

KRUSENSTJERNA (Crusius), Philipp, sünd. Saksamaal (Eislebenis) a 1598, astus XVII a. s. 40-datel aa. Rootsi teenistusse, teotses riigiametnikuna Eestimaal, oli m. s. alates a. 1659 Tallinna asevalitsejaks, tõsteti a. 1649 aadliseisusse Krusenstjerna nime all. Suri 10. IV 1676 Tallinnas. Eestimaa rüütelkonna ülesandel koostas K. kun. Kristiina valitsuse ajal ühes rüütelkonna sekretäri Meyeriga teose »Des Fürstenthums Ehsten Ritter- u Landrecht«, mis alles a. 1821 J. P. G. v. Ewersi (vt.) poolt täiendatult 6-s osas välja anti. Eestimaa õiguseajaloo seisukohalt on seadustikul suur väärtus.

Recke-Napiersky I; Beise I; Ellen Fries, Erik Oxenstjerna (1889). *K. G.*

KRUSTEN, Otto, kunstnik-karikaturist, sünd. juunis 1888. a. Murasti mõisas Tallinna lähedal, omandas juhusliku üldhariduse, peamiselt iseõppijana, õppis joonistamist ja maalimist 1905—07. a. A. Laipmanni ateljees Tallinnas ja hiljemini paari a. kestes Kunstideedendamise Seltsi kunstikoolis Peterburis. Töötanud karikaturistina »Sarjajas«, »Päevalehes«, »Sädemetes«, »Tallinna Teatajas«, »Vaba Maas« ja »Kratis«, peale selle 1919. a. peale osa võtnud mitmest suuremast Eesti kunstinäitusest. Erinäitus 1924. a. Tallinnas. Olles üks kõige andelisematest Eesti karikaturistidest, ilmutab K. oma töödes Müncheni karikaturistide-kooli (»Simplicissimuse« grupi), eriti O. Gulbranssoni käsitlus- ja stiilitraditsioone, pannes rõhku joonelisele puhtusele ja kompositsioonilisele tasakaalule. K.-i karikatuurid on iseloomult enam humoorilised kui satiirilised, kusjuures tema ainevald püsib enam sotsiaalsel kui politilisel tasapinnal. Hästi õnnestunud on tema karikatuurid Eesti kirjanikkudest, kunstnikkudest ja politikategelastest, mis kuuluvad omal alal meie kunsti kõige paremate saavutiste hulka.

Hoia Ronk Eesti karrikatuur (Õitsituled II, 1923). *A. V.*

KRUUS, Hans, ajaloolane ja politiline tegelane, sünd. 10. X 1891 Tartus puutöölise

direktor A.Hollanderi korteris Birkenruhs, missugustest eriti viimased tema peale suurt mõju avaldasid ning tahtmise kindlustasid kunstnikuks saada. 1846. a. sügisel müüb K. reisiraha saamiseks oma palitu ja sõidab Riia kaudu mereteel Peterburi. Seal leiab ta varssi teenistuse sildimaaler Goelitzi juures ning algab 1848. a. õppimist kunstideakadeemia õhtuklassides, jõudes 1851. a. loodusklassi, kus astub prof. A. T. Markovi õpilaseks. 1853. a. saab ta ühel ja samal aktusel oma joonistuste eest ühe suure ja kaks väikest hõbeauraha, mis võimaldab akadeemia inspektoril nõutada temale väheldast stipendiumi Keiserl. Kunstide-edendamise Seltsilt. 1855. a. toob K.-le suure hõbe- ning väikese kuldauraha, viimase programmtöö eest »Herkules toob Kerberuse põrgust«, kuid suur kuldauraha ja sellega koos käiv pikemaajaline välismaastipendium jäävad K.-l akadeemia poolt saamata, kuigi tema 1857. a. lõppvõistlusel esitatud programmtöö »Saul Endori nõia juures« tunnustati selle vääriliseks. Siiski, saades ühe eratellimise eest suurema honorari (1200 rbl.), sõidab K. samal a. välismaale, käib Saksamaal, Hollandis ja Belgias, veedab 1857.—58. a. talve Pariisis, järgneva suve Gleisweileri kuurordis Lõuna-Saksamaal ning reisib siis Müncheni, Šveitsi, Milaano, Genua, Livorno ja Florentsi kaudu Rooma, kuhu jääb kuni 1862. a. suveni, tehes sealt kujur A. v. Bockiga 1859. a. pikema ekskursiooni Neapoli ja Sorrentosse ning Kapri ja Ischia saartele. Roomas lõpetab ta Pariisis alatud suurema maali »Kristus ristil«, mis toob temale 1860. a. akadeemiku aunime, loob mõned vähemad maalid (»Lõvi ja poisike«, »Itaalia neiu, sammuv üle oja«, »Neiu allikal«) ja kogu etüüde akvarellis, ning pöördub sealt 1862. a. sügiseks üle Bologna, Ravenna, Verona, Veneetsia ja Berliini Peterburi tagasi. Siin saab K. õpetaja koha Kunstide-edendamise Seltsi kunstikoolis, ning kutsutakse ühtlasi keiser Aleksander II tütre Maria Aleksandrovna juurde joonistamise ja maalikunsti õpetajaks, missugusele kohale jääb ligi 12 a.-ks.

1863. a. suvel sõidab K. kodumaale maalima Eesti tüüpe. Kodurahva raske tulunduslik ja politiline seisukord äratab kunstnikus sügava kaastundmuse ja tekitab temas kindla tahte midagi oma rahva kasuks ära teha. Peterburi tagasi jõudnud, loob ta selle meeleolu all maali »Ärkamine nõidusunest« (1865), mis autori sõnade järgi »pidi teenima ühest küljest maata vabastamise tagajärjel tekkinud Eesti talurahva raske seisukorra allegoorilise kujutisena, teisest küljest aga mõttele viima, et talurahva küsimus on ikkagi veel jäänud lahendamatuks«. Väljapanduna Peterburis ja Moskvas jäi see maal vaatlejatele sisuliselt arusaamatuks, kuid Riias sai ta üldise tähelepanu osaliseks, äratades nii poolehoidu kui pahameelt. Sel ajal astub K. ka lähemasse ühendusse Eesti ärkamisaja tegelastega, keda ta, kasutades oma laialisi sidemeid kõrgemate võimukandjate seas, igapidi toetab nende rahva kasuks sihitud ettevõtetes. Ta on abiks Liivimaa talupoegade saatkondadele truualamlikkude palvekirjade andmisel keisrile aa. 1864, 1865 ja 1868, kuigi see temale suuri halbusi kaasa toob (politseiline läbiotsimine 1865. a. oktoobris), nõutab 1869. a. keisrilt luba üleriikliku korjanduse toimepanemiseks Aleksandrikooli kapitali heaks, muretseb C. R. Jakobsonile kaks korda (1878. ja 1880. a.) luba ajalehe »Sakala« väljaandmiseks, toetab teda rahaliselt ning ajab mitmesuguseid muid kodumaalisi, küll isiklikke, küll üldise loomuga asju ja toimetusi. Samal ajal portreteerib K. rea Vene keiserliku suguvõsa, keisrikoja ja kõrgema seltskonna ning teaduse- ja kunstiilma liikmeid, m. s. välisminister vürst A. Gorčakovi, millise töö eest ta okt. 1867. a. nimetatakse professoriks. A. 1869 ja 1870 on ta Peterburi kunstide-akadeemias õpetajaks. 1873. a. maalib K. Krimmis (Livaadias) keiser Aleksander II portree ja järgm. a. Peterburis veel teise. 1877. a. nimetatakse ta akadeemia nõukogu ülemääraseks liikmeks. 1882. a. portreteerib K. keiser Aleksander III ning esitab viimasele troonileastumise puhul tervitusaadressi edasi andma ilmunud Eesti deputatsiooni; niisama võtab ta juhtiva tegelasena osa 1883. a. Eesti deputatsioonist, mis annetab keisrile kroonimise puhul ühes tervitusaadressiga ka selleks loodud K.-i maali »Andke keisrile, mis keisri kohus« kujur A. Adamsoni (vt.) nikerdatud raamis. Vastu tulles Eesti väljarändajate palvetele omandab K. 1882. a. Krimmis suurema maa-ala, et võimaldada seal peljupaika suguvendadele, kellel elu kodumaal mõisnikkude tagakiusamise tõttu muutunud võimatuks; osalt oma ebapraktilisuse, osalt liigse usalduse tagajärjel lõpeb aga Eesti asunduse loomine K.-ile kurvalt, — saavutamata tähelepandavamaid tulemusi kaotab ta selles ettevõttes kogu oma vaevaga teenitud varanduse ja elab üle ränga pettumuse.

70-dad ja 80-dad aa. on viljakamad ja mitmekesisemad K.-i kunstilises tegevuses. Arvurikka portreedekogu kõrval on neil aa. sündinud mõned suuremad maastikud Krimmist, nagu »Vaade Ai-Jurii mõisale« ja »Mšatka mõis Baidaari väravatega« (mõlemad 1875), kompositsioonmaalid »Truu

mis asetab vahel mõtte, nagu rahvalaulus. Eriliselt ilus on »Maga, mu laps«. K.-i eepilistest luuletustest tuleks mainida »Saaremaa neiu«, »Rosna Hall« j. m. Peale kõige muu on K. kirjutanud ka rea epigramme distihoni vormis. Kokkuvõttes tuleb öelda, et K.-l on tugev lüüriline and. Ta vorm on lihtne ning kannatab üldise ärkamisaja laulikute vormipahede all. — Teadusliku ettevalmistuse puuduse tõttu omavad K.-i mütoloogilised uurimused ning kohanimede seletused ainult ainestiku väärtust. Tema käsikirjades on alal hoidunud rikkalik kohanimede kogu.

Hermann, E. kirj. ajal., lk. 434—36; E. Kirj. 1911, lk. 316 j.; Ridala, E. kirj. ajal., lk. 54 j.; Kampmannn, Peaj., II[II], lk. 95 jj.; H. Prants, Fr. Kuhlbars (Villi Andi Luulet. I); E. Kirj. 1924, lk. 97—110. *H. V.*

KUHN, Hans, esimene eesti soost evangeeliumi-usu õpetaja, sünni- ja surma- a. teadmata, oli pärit Jüri klk. Rae v., koolitati Tallinna härrade kulul, pidas Jüri koguduse hingekarjase ametit 1525—50. Saksamaa ülikoolide trükitud matrikleist ei ole K.-i nime leitud.

Paucker, Geistl., 134; Lipp, Kir. ja har. l. I, 119. *M. J. E.*

KUIWLEHA, Martin, esimesi meile tuntud eesti soost majaomanikke ja kodanikke Tartus, sünd. ca 1530, sai 1554 kodanikuks, oli umbes samal ajal kanguritegildi liige ja 1570 paiku juba jõukas mees, teotsedes põlluharimise ja karjakasvatamisega ning kaubeldes viljaga. Sellal elas ta küll veel väljaspool linna, olles rentinud kiriku põllu hilisemal n. n Pöpleri maa-alal. Siis esineb K. majaomanikuna Lutsu tänaval ja talle kuulus ka üks aed Kirumpä tee ääres; 1590 omandas ta linna sepikoja Laial tänaval. Ca 1582 on ta Püha-Katarina koguduse vanem. Olles segatud protsessi Hans Helleniga ühe hertsog Magnusele kingitava ehte asjus, istus ta, näilikult ilmsüütult, 9 kuud toomil kinni (1570/71). A. 1609 on ta juba surnud, jätmata meessoost järeltulijaid, kuna ta tütar Grete abiellus sakslase, Tartu kodaniku Klaus Schultetega.

T. Christiani, Martin Kuiwleha u. Herzog Magnus v. Holstein (SB GEG 1912—14). *O. F.*

KUKK, Artur, sportlane ja sporditegelane, sünd. 22. VI 1890 Tallinnas. 1906. a.-st alates esines K. kiiruisutajana ja rattasõitjana, omandades rohkesti auhindu kodumaal ja Vene pealinnades. Ta oli parim Eesti sportlane neil aladel. Tegevsportimise kõrval esines K. ka sporditegelasena, asutas 1912. a. võimlemisselts »Spordi« (praegu »Kalevi« järel suurim selts Eestis) ja 1915. a. »Olümpia«. 1917. a. asus K. Helsingisse elama ja hakkas maadlust harrastama, kus ta peagi maailma parimate maadlejate hulka tõusis. 1921. ja 1922. a. korraldatud maailma esivõistlustel omandab K. 5. ja 4. auhinna. 1922. a.-st peale hakkab ta poksi vastu huvi tundma ja tõuseb selgi alal väljapaistvaks suuruseks. Ta omandab esimesi võite Helsingis, Malmös, Oslos jne. — K. teeb rohkesti kaastööd spordi alal kodu- ja välismaa ajalehtedele ja -kirjadele.

Isikl. j. m. saadud andmed. *H. T.*

KUKK, Hans, tulunduslik tegelane, sünd. 13. II 1886. a. Viljandimaal Tuhalaane v., õppis Riia vaimulikus seminaris kuni 1907. a. ja Moskva Kauband. Instituudis, mille 1916. a. lõpetas. 1908—12 teenis K. Volmaris 6-kl. kõrgema algkooli õpetajana, hiljemini Venemaal mitmel pool. Jõudnud 1920. a. Eestisse, töötas K. Põllutööministeeriumi asunduste büroos, kust nimetati sügisel 1921. a. Kaub.-Tööst.-minist. kaubandusosakonna juhatajaks. Viimases ametis olles oli K. statistika- ja tariifnõukogude alaline liige. Kevadel 1924 nimetati K. Eesti konsuliks Riiga. 1926. a. lõpul loobus K. konsuli ametist ja astus riigikontrolli pankade revidendina ametisse. — K. on alatasa lähedases ühenduses seisnud meie kaubandusega ja tema tegelastega, avaldanud samal ajal terve rea kirjutisi meie kaubanduse ja tema päevaküsimuste kohta ajakirjanduses, nagu: »Eesti Statistika Kuukirjas«, »Eesti Majanduses« j.t. Samal ajal on ta pidanud rea kõnesid ja referaate kaubanduslikkude küsimuste, eriti Eesti-Läti tolliuniooni puutuvate, kohta kaupmeeskonnale. *T.*

KUKK, Jakob, piiskopp, sünd. 28. VIII 1870 taluomaniku pojana Tartu-Maarja klk. Ilmatsalus, kuhu isa Viljandimaalt rännanud, õppis Tartu ülikoolis usuteadust 1891—95, pidas prooviaastat Rõngus, oli Võru praostkonna asetäitja õpetaja ning abiõpetaja õp. Rudolf Kallase (vt.) juures Rõuges 1900—02 ning Peterburi Jaani koguduses 1902—04, täitis 1904—05 samu kohuseid Tartu-Maarja kog. ning asus 1905. a. Teškovo kog. õpetajaks Ingerimaal. Kui 1905. a. revolutsiooni tagajärjel Eesti õpetajatele lühemaks ajaks võimalus avanes Põhja-Eesti kogudustes kohti saada, tuli K. 1906. a Keila koguduse õpetajaks, milleks jäi kuni kevadeni 1921, toimides Vabadussõja ajal ühtlasi sõjaväeõpetajana kirde väerinnal. Üliõpilasena Eesti Üliõpil. S.-i liige olles omas K. kindlat ja rahvuslikku ning rahvalikku mõtteviisi, mida pärast alati otsekoheselt rõhutas; sellega on nähtavasti suurelt osalt seletatav, et K. olles mõjuv jutlustaja pikema aja kestel pidi leppima rändava asetäitja ning abiõpetaja seisukorraga. Kodumaal kindlale kohale asumise

järel oli K. otsekoheste ametikohuste täitmise kõrval tegev Keila hariduslikkudes ning ühistegelistes seltsides. Erilist huvi tundis K. kodumaa ev.-lut. kiriku korralduse ja tegevuse laadi vastu ning juhtis sinoditel ja teistel koosviibimistel tähelepanu kiriku valitsuses ja teguviisis leiduvatele iganenud nähtustele. Kui alles 1917. a revolutsiooni tagajärjel võimalus avaneb hädatarvilisteks saanud uuenduste teostamiseks ev.-lut. kirikus, on K. esimese Eesti kirikukongressi kokkukutsujate hulgas ja võtab aktiivselt osa uue kiriku põhikirja valmistamise eeltöödest, mis 31. V ja 1. VI 1917 Tartus ärapeetud kirikukongressil esitatakse ning üldiselt vastu võetakse. K. valitakse sama kirikukongressi juhatusse ning töötab pärast kaasa kongressil valitud komisjonis, kelle ülesandeks on kongressil vastuvõetud kiriku põhikirja lõplik koostamine ning kongressil heakskiidetud seisukohtadele kohandamine. Teisel kirikukongressil Tallinnas sept. 1919, kus kiriku põhikiri lõplikult vastu võetakse, esitab K. selle komisjoni aruandjana. Kui kiriku põhikirja vastuvõtmise järel kiriku keskvalitsus uuel alusel moodustatakse, valib sama kongressi enamus K.-e esimeseks Eesti ev.-lut. kiriku piiskopiks, esiotsa 1-ks a.-ks, nagu terve konsistooriumigi; järgm. a. kinnitab kirikupäev K.-e ainsana kandidaadina jäädavalt Eesti kiriku piiskopiks, kelleks K. juunis 1921 Tallinna Kaarli kirikus Rootsi ppiisk. Nathan Söderblomi ja Soome Porvoo piisk. Jaakko Gummeruse poolt pidulikult pühitsetakse. Seistes raskel murde ajal ning uue kirikukorralduse elluviimisel juhtival kohal, on piiskopp K. teotsenud mitmetes õige keerulistes välistes ning sisemistes olukordades, avaldades seejuures järjekindlust eesmärkide taotlemisel, rahulikku otsekohesust esinemisviisis ning isikliku otsejoonelise Eesti rahvusliku seisukoha juures täielist sallivust kõigi Eesti kirikusse kuuluvate rahvuste suhtes.

Eesti Kirik, 1924 nr. 3–4; H. B. Rahamägi, Eesti ev. Lut. usu vaba rahvakirik vabas Eestis (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* X, 1, 1926). *T.*

KUKK, Johann, riigimees ja ühistegelane, sünd. 1. IV 1885 Virumaal Salla vallas, õppis Tartu reaalkoolis, mille lõpetas 1904. a. Astus selle järel Riia polütehnikumi kaubandusteadusosakonda ja õppis seal kuni 1910. a. Keskkooli- ja üliõpilasena seisis K. õige lähedal »Noor-Eesti« rühma tegelastele ja esindas 1905. a. järel ühes L. Oleski, A. Hanko (vt. neid) ja teistega eduerakonnast pahemal pool seisvat politilist radikalismi. Juba varakult tekkis K.-s huvi ühistegelise liikumise vastu. Üliõpilasaastail oli K. Valga ja hiljemini Pärnu vastastikuste krediitühingute asjaajajaks. Polütehnikumi lõpetamise järel tuli ta 1910. a. Tartu I Laenu ja Hoiu-Ühisuse asjaajajaks ja koondas siit peale oma jõu üldse Eesti ühistegelise liikumise korraldamisele. Samal a. hakkas »Põllutööleht« enda lisana kaasa andma »Ühistegevuselehte«. 1911. a. aprillist peale muudeti viimane iseseisvaks ajakirjaks K.-e tegeval toimetusel. 1913. a tunnistati Eesti ühistegelaste nõupidamisel Tartus tarviliseks alus panna kõigi ühistegeliste asutiste keskorganisatsioonile, mis pidi nime kandma Eesti Ühistegeline Liit. Selle asutamisloa saamisel tekkinud raskuste tõttu piirduti esialgu siiski ühistegevuse nõukogu ja selle täidesaatva organi »Ühistegevuse Büroo« ellukutsumisega. Büroo oli määratud nõuandjaks kõigi ühistegevusealade suhtes ja võttis 1914. a. ka »Ühistegevuselehe« väljaandmise enda kätte. »Ühistegevuse Büroo« juhatajaks sai K., kes selleks otstarbeks siirdus Tallinna ja siin samuti jätkas ühistegelise ajakirja väljaandmist. Sellega oli loodud ühine keskkoht Eesti ühistegelise liikumise korraldamiseks ja juhtimiseks. 1915. a. pandi K.-e osavõttel alus Ühistegevuse Edendamise Seltsile ja iseseisva Eesti tekkimise järel asutati selle seltsi asemele lõpuks dets. 1919 Eesti Ühistegeline Liit, mille nõukogu esimehe kohal on K. asunud liidu loomisest peale kuni praeguse ajani (1927). Ka teiste ühistegeliste asutiste tööst on K. agarasti osa võtnud. Nii on ta olnud 1917. a. asutatud Eesti Tarvitajate Ühisuste Liidu (mis hiljemini Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuseks ümber nimetati) nõukogu esimeheks, 1923. a. suvest 1924. a. kevadeni selle direktoriks ja asub 1926. a. novembrist peale jälle viimasel kohal. Kui 1920. a. ellu kutsuti Eesti ühistegeliste rahaasutiste keskpank »Rahvapanga« nime all, oli K. selle juhatuse esimeseks esimeheks. Samuti on K. kestvalt toiminud tarvitajateühingu »Oma« juhatuses ja hiljemini nõukogus. »Ühistegevuslehe« toimetamisest on K. pidanud iseseisva Eesti tekkimisega kasvanud politilise tegevuse tõttu loobuma. 1917. a. valiti K. Rakvere linnavolikogu poolt Ajutise Maanõukogu liikmeks ja juhatas Maavalitsuse rahaasjanduse osakonda. Samal ajal oli K. Eestimaa kubermangu toitluskomitee liikmeks. Enamlise võimu langemisel seadis K. iseseisvuse-manifesti kava kokku ja oli 24. II 1918 väljakuulutatud Ajutises Valitsuses raha- ja riigivaranduste ministriks. Kui Ajutine Valitsus okupatsiooni võimu langemise järel tööle asus, tuli K.-el kui rahaministril Eesti riigi loomise ajajärgul erakordsete raskustega võidelda, millistest ta aga siiski suutis üle saada. Rahaministri kohal püsis K. ka O. Strandmanni

ja J. Tõnissoni esimeses kabinetis kuni 1920. a. keskpaigani. 1920. a. oktoobris tegevusse astunud A. Piipi ja sellele 1921 a. jaanuaris järgnenud K. Pätsi kabinetis asus K. kaubandus-tööstus ministri kohal ja viis meie kaubanduspolitika alal läbi kaugeleulatuva tähtsusega uuendused, mille otstarbekohasust on küll eriviisil hinnatud. Kasutades Asutava Kogu poolt Vabariigi Valitsusele antud volitusi sisse- ja väljaveo korraldamiseks, pandi K. algatusel 1921. a. aprillis uus tollitariif maksma, mis lõpu tegi senisele litsentside süsteemile, sisseveo lubad säilitas ainult mõne üksiku kauba kohta ja tunduvalt vähendas toitainete, tooresainete ja paljude poolvabrikaatide pealt võetavaid tolle. Sellega sündis järsk pööre seniselt litsentside ja keeldude süsteemilt vabakaubanduse sihis. 1922. a. novembris seadis K. kabineti kokku, millest osa võtsid tööerakonna, põllumeeste kogude ja rahvaerakonna esindajad. Ühe ebaõnnestunud armuandmisloo tõttu kaotas K.-e kabinett suure osa oma populaarsusest. Et K.-e valitsuses tööerakond juhtivat osa etendas, siis aitas see asjaolu kaasa tööerakonna lüüasaamisele II Riigikogu valimistel. 1923. a. suvel pidi K. aset andma K. Pätsile, kes II Riigikogu kokkutuleku järel seadis kokku uue valitsuse. Teeninud vahepeal Tarvitajateühisuste Keskühisuses, asus K. Eesti riigi tulunduse kriisi ajajärgul 1924. a. kevadel Fr. Akeli valitsuse kutsel Eesti Panga direktori kohale. Viimasest ametist lahkus ta 1926. a. novembris. Tööerakonna esindajana oli K. Asutava Kogu, I ja II Riigikogu liikmeks ja asus 1921. a. novembrist 1922. a. novembrini I Riigikogu esimehe kohal.

Isikl. j. m saadud andmed. — Vrdl. A. Tammman, Ühistegevus (1924). *T.*

KULL, Raimund, helikunstnik ja orkestrijuht, sünd. 3. X 1882 Narvas Kreenholmi vabriku poolmeistri pojana. 8-aastasena astus K. Narva muusikaseltsi venekeelsesse algkooli, mille 1896. a. lõpetas. Siin õppis ta mängimist orkestripillidel ja sai oma esimese orkestripraktika. 1896—99 Narva linnakoolis õppimist jätkates mängis K. muusikakooli orkestris edasi. 1900. a. astus ta Miina Hermanni ergutusel ja prof. J. Tamme toetusel Peterburi konservatooriumi tromboni klassi, mille vabakunstniku diplomiga lõpetas a. 1906. Tähtsam kui konservatoorium oli K.-ile tulevase orkestrijuhina 3 a.-ne praktika trombonistina Peterburi keiserliku muusika seltsi sümfoonia orkestris, mida juhatasid silmapaistvad dirigendid, nagu Mengelberg, Safonov, Fried, Schneevoigt, Kussevitski j. t. Teotsedes selle järgi Venemaal orkestrijuhina, ilmus K. 1912. a. juba vilunud orkestridirigendina Eestisse, kus ta tänini (1927) »Estonias« agaralt ooperi ja opereti, varem ka sümfoonia kontsertide juhina tegev olnud. Ka oli K. Eesti vabariigi algpäevist saadik Eesti meriväe orkestri juht. K. on loonud ka mõned helitööd.

Isikl. j. m. saadud andmed. *L. N.*

KUNDER (Cunder), Johann, koolimees ja kirjanik, sünd. 14. XII 1852 Paistu klk. Holstre v. taluperemehe pojana. Oli koduvalla Pulleritsu külakoolis Jaan Adamsoni (vt.) õpilane, jätkas õppimist Paistu klk.-koolis, Viljandi alg- ning kreiskoolis ja 1872—75 Tartu algkooliõpetajate-seminaris. Töötas peale seminari lõpetamist 1 a. Tartus III linnaalgkoolis, siis Rakveres, eriti loodusõpetades. Sooritas 1882. a. kreiskooliõpetaja eksami ja läks 1886. a. Kaasanisse, et seal vene keele tundmises end täiendada ning ühtlasi vabakuulajana ülikoolis loodusteadustes edasi töötada; seepeale mõtles ta kodumaal mingi linnakooli inspektorina koolitööd jätkata. Et see kavatsus ei teostunud, sest et linnakoolide inspektoritelt hakati ülikooliharidust nõudma, siis pääsis ta prof. Köleri (vt.) soovitusel kroonu kulul Peterburi õpetajateinstituuti, kus ta mõtles kursuse linnakooliõpetajana lõpetada ja siis, nagu Tartu koolikonna kuraator oli lootust andnud, Põltsamaal avatava Eesti Aleksandrikooli inspektorina tööle asuda. Aga enne viimast instituudi eksamit jäi ta Peterburis soetõppe ja suri 12. IV 1888. Ta põrm maeti Rakvere kalmistul maamulda. — K.-i tegevus kuulub õige mitmele alale. Koolitöös, mille kõrval tal mahti leidus seltsielus ja Rakvere majaomanikuna ka linnavalitsuses tegev olla, »Eesti Postimehele«, hiljemini C. R. Jakobsoni »Sakalale« ja J. Kõrvi »Valgusele« kaastööd teha, tärkas tal huvi eriti loodusteaduste vastu. Ja et eesti keeles sel alal igasugune kirjandus puudus, kirjutas ta »koolmeistritele ja koolidele« esimesed eestikeelsed lihtsate piltidega kaunistatud »Looduse õpetuse« raamatud (I rmt: Elajate riik — 1877, II rmt.: Taimede riik — 1882, III rmt.: Kivide riik — 1885), milles loodusteaduste tolleaegsele koolilisele käsitlusele vastavalt peamist rõhku süstemaatikale pannakse. Need raamatud on sellesisulises eestikeelses kirjanduses — niipalju kui selle järele tarvidust oli — Eesti Vabariigi alguseni eesti kooli tarbeid rahuldanud (I rmt. küll juba teises, J. V. Veski täiendatud trükis). Teised K.-i sel alal mainitavamad tööd on veel: »Maakera elu ja olu« (1878), »Veikene Looduse õpetus« (1879), »Mõnest meie maa kihvtisest taimest« (»Sakala« 1883), »Taimede elust« (»Oma Maa« 1884) ja rida sarnaseid kõnesid Eesti Kirjameeste Seltsis ja »Vanemuises«. — Oma kõnes »Eesti laste kirjavara« (»Valgus« 1884, nr. 18 ja 21) seadis ta lastekirjanduse kohta m. s. järg-

mised nõuded üles: »Hea laste raamatu käest nõuutakse, et ta õpetaks, et ta eluviisilikult hariks, et ta aega viidaks ehk juttu ajaks«. Nendele põhinõuetele vastavalt avaldas ta 1884. a. oma »Lasteraamatu« (29 jutukest) ja kaks tekstiga pildiraamatut »Lu'ud lastele« (1885—88). Juba oma esimeses kirjandusloolises artiklis »Kas Eesti neiude seas ka laulikuid peaks olema?« (E. Post. 1873. a. 14. lisaleht) rõhutab K., et eesti kunstluule võib ainult siis väärtuslikuks areneda, kui ta enesele rahvaluulest eeskujusid võtab. Hiljemini rahvaluulet lähemalt tundma õppinud, kirjutab ta peale muu kõne »Ema armastus Eesti rahva-luuletuses« (»Sakala« 1882, nr. 20 ja 21) ning annab 1885. a enda üleskirjutatud kogu keeleliselt ning sisuliselt väärtuslikke »Eesti muinasjutte« trükki (II tr. 1924. a.). Ladusal keelel jutustab ta ka Kreutzwaldi »Kalevipoja« sisu üksikasjalikult proosakeelde pealkirja all »Kalevipoeg« (1885).

K.-i ilukirjanduslik toodang, mida ta juba seminari kasvandikuna hakkas looma, moodustub luuletusist ja näidendeist. Ta võrdlemisi viljakas varema-aegne enamasti eepiline luule ei suuda kui noorema ea looming suuremat tähelepanu äratada, kuna ta oma väheldases hiljema aja peamiselt lüürilises luules, mille parem osa ühes mõnede tõlgetega pärast K.-i surma ilmus pealkirja all »J. Kunderi algupäralised luuletused« (1890), esineb »ülesärkand isamaa« ja looduse laulikuna (näit Eesti looduseilu ülistav ood »Munamäel«), kes täis optimismi Eesti tulevikku vaatab. Peale esimese näidendi »Orust õnnemaale« (vt. E Kirjam. Seltsi Aastarmt. 1873, lk. 82), mis kaotsi on läinud, on K. 5 näidendit kirjutanud: »Mulgi mõistus ja tartlase tarkus« (1874), »Muru Miku meelehaigus« (1874), »Kroonu onu« (1885, III tr. 1922), »Mõrsja ja märatsejad« (1887) ja posthuumne »Kingu Laos« (1890). Nende näidendite loomine osutab autori võimeis edenevat suunda: nad on järk-järgult ikka enam tihenevad pildid kirjaniku kaasaegsest Eesti elust. Iseäranis populaarseks on saanud »Kroonu onu« enda tiiteltüübi ja oma aja kohta küllalt õnnestunud lavatehnikaga. Vist ei eksinud K. Menning, öeldes, et K. oli »mees, kellest meie näitelavale palju hääd loota oli, keda aga varane surm enne ära kutsus, kui ta midagi jäädavat oleks kirjutada saanud« (EÜS-i alb VII, lk. 216). — Pea täies väärtuses püsib K.-i tegevusest tänapäevgi ta kirjanduse arvustus, millega ta samuti juba seminari kasvandikuna algust tegi (1873). Iseäranis tootsaks sai see tegevus tal, kui ta a. 1885 ja 1886 oli »Meelejahutaja« tegev toimetaja. Siin kirjutas ta 1885. a. jooksul m. s. ka kaasaegsete eesti luuletajate tööde kohta seeria arvustusi, mis pärast K.-i surma välja anti nime all »Eesti kirjandus koolile ja kodule« (1890), mille II tr ilmus 1918. a. J. Jõgeveri toimetusel pealkirja all »Eesti vanemad laulikud«. — Muude, K.-l umbes 14-a. tegevuse kestel valminud tööde seast, millede koguarv (raamatud, üksikluuletused, artiklid, kõned) ulatub tublisti üle 100, oleks veel mainida K.-i esimese õpetaja mälestusele pühendatud võrdlemisi üksikasjalik sümpaatlik kirjutis »Jaan Adamson, Eesti Aleksandri kooli alustaja« (»Sakala« 1884, nr. nr 51—53, 55 – 60). Ka eestindas ta vene ilukirjandust (Puškini »Tuisk« — »Meelejahutajas« 1885 ja »Boris Godunov« — »Valguses« 1888), kirjutas »Esimese õpetuse Vene keeles« (1883) ja täiendas ning vaatas läbi (ühes T. Kuusikuga) M. Salemi »Eesti-Vene sõnaraamatu« (ilm. 1890).

Eespool mainitud allikad; Kampmann, Peaj II[II], 162 jj; E. Kirj. 1906 ja 1907 (J. Jõgever); sealsamas (1906, lk. 214—21) ka K.-i tööde nimestik. *J. V. V.*

KUNILEID, A. (pseudon., kodanlik nimi **Aleksander Peeter Karl Saebelmann**), helilooja, sünd. 10. XI 1845 Pärnumaal Audru köstri pojana. Oma esimese muusikalise äratuse ja algõpetuse sai K. isalt ja hiljemini Valga seminaris õppides J. Zimselt (vt.). Viimane oli väsimata Läti rahvaviiside koguja ja koorile seadja Võimalik, et selles õppimise ümbruses K.-is huvi just eriti eesti omapära vastu eesti muusikas tekkis. Vähemalt tundub tema vähestes järelejäänud lauludes tol ajal meil ainudomineerinud saksa laulu mõju vältimist, küll aga otsis ta eesti omapärasemat ilmet Soome vennasrahva rahvaviisidest. — Valga seminari lõpetanud, jäi K. sinna õpetajaks. 1869. a. oli K. üheks juhatajaks I eesti üldlaulupeol, kus ka kaks tema komponeeritud laulu ette kanti. Õnnetul kombel läks enamik K.-i kompositsioone kaduma Peterburis, kus ta 1871. a. peale oli õpetajaks. K. suri tiisikusse 15. VII 1875 Poltaavas, sealse kiriku organistina ja õpetajana. Temast on säilinud ainult üksikud laulud, mis siiski küllalt selgelt tunnistavad K.-i talendist; see ületab nii mõnegi pärastise eriharidust saanud eesti muusikamehe oma, kuigi viimased kvantitatiivselt rohkem loonud. K.-i laulud ilmusid trükis C R. Jakobsoni väljaantud vihus »Wanemuine Kandle Healed« (1869—71), mille eessõna huvitaval kombel juba siis rõhutab omapära tähtsust ja selle otsimist muusikas.

Vrdl.: J. Siimer, Muusikaajal. põhijooned (1921), lk. 51. *L. N.*

KUPERJANOV, Julius, leitnant, Vabadussõja tegelane, sünd. 29. IX 1894 Pihkva kuberm. Novorževi kreisis Duhnova v. Lehovo külas väikese talu pidaja pojana. Ta vanemad olid sinna Eestist välja rännanud ning siir-

dusid 1904. a. tagasi Eestisse, omandades Tartumaal Vana-Kuuste v. Lalli talu. Üldhariduse omandas K. Tartu õpet. seminaris, mille lõpetas a. 1914, teotsedes peale seda mõni kuu rahvakooliõpetajana. Ilmasõja algajul mobiliseeriti K. reamehena, lõpetas augustis 1915 Petrogradis lipnikkude kooli ja määrati 5. Kiievi grenadeeride rügementi, kus ta teenis esiti noorema ohvitserina, siis luurekomando ja maist 1917 kompanii ülemana, võttes osa sõjategevusest sakslaste ja austrialaste vastu. Juulis 1917 sai K. haavata, saadeti ravimisele ja astus peale paranemist Tartu Eesti tagavara-pataljoni, olles seal kuni Saksa okupatsioonini suuremaid tegelasi ja organiseerijaid. Sakslaste Eestist lahkudes võttis K. nov. 1918 Tartumaa kaitseliidu juhtimise enda peale. Tartu eel pidas K. pikemat aega kinni vaenlase pealetungi 2. jalaväe rügemendiga ja kaitseliitlasiga, kuid oli sunnitud ülevõimu ees taganema, korraldades ja varustades vaheajal oma väesalku ja teostades hulljulgeid kallaletunge vaenlase selja taga. Tartu vabastamisest 14. I 1919 võttis K. oma partisanidega osa, esimeste hulgas linna tungides. Arendades edasi pealetungi Valga suunas, jõudis K. oma salgaga 31. I Paju mõisani; mõisale pealetungimisel tabas K.-i vaenlase kuul, ja ta suri saadud haava tagajärjel Tartu haigemajas 2. II 1919. — Vabadussõja alul tõstis K. oma isikliku energiaga ja poollegendaarse julgusega kord juba langenud meeleolu ja lõi keset võitluste möllu väeosa, millel, pärast K.-i surma ümbernimetatuna Kuperjanovi partisanide rügemendiks, on olnud omavõrra tähtsust meie vabadusvõitluses.

Sõjaministeeriumist saadud andmed; J. K., tema elulugu ja teod (1919). *R. K.*

KUPFFER, Karl Reinhold, loodusteadlane, sünd. 13. III 1872 Kuramaal, õppis Tartu ülikoolis, oli tegev Riia polütehnikumis assistendina 1894—1906, kujutava geomeetria dotsendina 1896—1905 ja adjunkt-professorina, alates a. 1905; praegu Herderi instituudi prof. Riias. — K.-i toimetusel on ilmunud koguteos »Baltische Landeskunde« (Riga, 1911), mis sisaldab hulga kirjutisi Baltimaade kohta mitmesugustelt aladelt. Peale selle mainitagu K.-i sulest ilmunud töist »Bemerkenswerte Vegetationsgrenzen im Ost-Balticum« (Abh. d. Botan. Ver. Brandenburg XLVI, Berlin, 1904), »Pfanzenleben, Florengeschichte und Vegetationsbilder unserer Heimat« (Heimatstimmen II, 1906), »Einiges über Herkunft, Verbreitung und Entwicklung der ostbaltischen Pflanzenwelt« (Arbeit. d. 1 Balt. Historikertages zu Riga 1908, Riga, 1909) ja »Grundzüge d. Pflanzengeographie d. ostbaltischen Gebietes« (Abh. d. Herder-Inst. zu Riga, Bd. I, 6, Riga, 1925). *T.*

KURBSKI, Andrei Michailovič, Vene vürst ja väepealik, sünd. 1528. a. ümber, surn. 1583. K. oli 1558. a. alganud Vene-Liivi sõja algpoolel tsaar Ivan IV (vt.) lähedane kaastegelane, kuuludes tol ajal mõjuka Silvesteri ja Adaševi partei pooldajate hulka. Ta võttis osa juba venelaste esimesest sõjaretkest Liivisse 1558. a. jaanuaris-veebruaris. Kui Tartu piiskopkonna, Alutaguse ja Virumaa vallutanud venelased peale mõningat seisakut 1560. a. kevadel asuvad jälle energilisemasse sõjategevusse Liivi vastu, on juhtivate jõudude hulgas ka K. Ta esineb siin rea venelaste sõjaretkete juhina ja osavõtjana. ning teotseb hiljemini Vene pealikuna (vojevoodana) Tartus. Silvestri langus ja Moskvas alganud bojaaride äge tagakiusamine tsaari poolt, samuti venelaste ebaõnnestunud sõjategevus Liivis ja poolakate vastu Neveli all sisendab K.-is kartust ka oma saatuse eest. Ta põgeneb 1564. a. alul Tartust Leedusse, kus asub Sigismund II Augusti (vt.) teenistusse ja võtab osa Poola-Leedu sõjategevusest Moskva vastu. Siin areneb tal huvitav ja iseloomuline poleemika tsaar Ivan IV-daga, siin kirjutab ta ka oma memuaarilise Vene-Liivi sõja ajaloo.

Сказанія князя Курбскаго I—II (1833); Winkelmann II, nr. 5173—75. *H. Kr.*

KURNIM, Eduard, näitleja, sünd. 19. XII 1883 Tallinnas kaupmehe pojana, teotses alul lukusepana ja 1905—06 joonestajana »Dvigateli« vagunitehases. Juba poisikesena tunneb K. huvi teatri ja lavakunsti vastu, töötab alates 1902. a. karskusselts »Valvaja« näiteseltskonnas ja hiljemini »Lootuse« laval, kuni ta viimati a. 1907 »Estoonia« kutselisse näiteseltskonda pääseb, kus ta seni (1927) on vahetpidamata tegev olnud. Ehkki K. suurima tunnustuse on leidnud koomikuna, on ta and õige laiaulatuslik. K.-i koomilistest osadest mainitagu tema vöörmündrit »Püve talus«, Tolarit »Parvepoistes«, Lindobereri »Lõbusas talupojas« ja Vestmanni »Pisuhännas«. Selle kõrval on K. loonud nii mõnegi õnnestunud kuju klassilistes näidendites.

Pvl. 1927, nr. 59 j. m. teated. *T.*

KURRIK, Juhan, koolikirjanik ja avalik tegelane, sünd. 17. V 1849 Viljandi v. talupidaja pojana. Oma hariduskäiku alustas ta külakoolis; hiljemini lõpetas ta linnakooli ning kutsuti peagi Viljandi klk.-kooliõpetaja abiks. A. 1868 siirdus ta Rõugesse klk.-kooliõpetajaks, kus Eesti Aleksandrikooli mõtet kohapeal elavalt toetas; hiljemini kutsuti K. Tartusse 1873. a. asutatud vallakooli õpetajate seminari õppejõuks, millise töö vääriliseks ettevalmistumiseks ta 1 a.-ks Preisimaale Kalleni seminari täienduma sõitis,

peamiselt matemaatikas. 1886. a. jätkub tal seminari õppetöö kõrval aega »Meelelahutaja« toimetajaks hakata, mis ametis ta püsis ajakirja ilmumise lõpuni (1887). 1888 siirdus K. Rannu ja sealt samal a. Tartu-Maarja koguduse köstriks, kuhu ta jäi oma surmani 20. V 1922. — Koolimehena on K. avaldanud matemaatikat käsitlevaid õpperaamatuid, nagu »Laste arvuvald« (I—III, Tartus, 1879) ühes vastava »Laste arvuvalla võtmega«, 2 vihus (1883). Neile õpperaamatuile andis tolleaegne ülemus oma heakskiitva otsuse ja nad võeti isegi venekeelses tõlkes koolides tarvitusele. Ka on ta avaldanud algebralisi algteadmisi käsitlevad teosed »Arvuvald I« (1879) ja »Arvuvald II« (1880). K. parandas ja andis välja Jakobsoni koolilugemiku. Eesti keeltki on K.-u raamatud riivanud ja a. 1882 ilmus Tartus ta »Kirjutamise õpetus«, mis oli määratud »laste õpetajatele ja päästkirja õppijate juhatuseks«. Ka seltskonnategelasena omab K. teatavat tähtsust, toimides politiliselt erapooletuna erakonnalõhede ja intriigide ajajärgul. K. teotses Eesti Aleksandrikooli peakomitees ja oli Eesti Kirjanduse Seltsi asutajaid liikmeid, sama seltsi koolikirjanduse toimkonna liige ja »Vanemuise« abiesimees. Kirjandusloo alal avaldas K. »Kalevipoja«, «Nibelungide« ja »Lembitu« kohta kriitilise töö »Kolm suurt lugu« (1886), kus ta nende vägimeeste vahekordi püüab selgitada. Ta mitmekülgses tegevuses ei saa ka mainimata jätta kehakultuuri alal asjaalgatavaid teeneid, mis väljendunud ta Mülleri süsteemi vabalt ümbertöötatud »Tervise raamatus« (1907) ja varemini ilmunud »Turnimise raamatus« (I - II, 1879). K. avaldas ka kogu ristinimesid »Nimede raamatus« (1901), »Mis ütleb kiri« (1901), »Stenograafia õpetus« (Tartus ja Viinis, 1882, II ja III tr. tiitliga »Kiirkirja õpetus« 1887 ja 1910), »Vaimus ja tões« (1901) j. t.

Post. album, lk. 186; E. Kirj. 1922 (J. V. Veski); J. Kurrik, Vilksatused ärkamisajast (E. Kirj. 1922). *M. T.*

KURRIKOFF, Andreas, sünd. 12. IX. 1848 Viljandi v. talupidaja pojana, õppis Tartus keele- ja usuteadust 1869—74, pidas prooviaastat Viljandis ja Paides, oli kirikuõpetaja Türil 1875—92, kust oli sunnitud lahkuma aastaid kestnud sügavate vastolude tõttu kogudusega, elas siis kannatades närvinõrkuse all ja avalikust elust eemale hoidudes Tartus ja Viljandis, suri 13. VII 1904. — Juba noore üliõpilasena omandab K. silmapaistva koha Eesti üliõpilaste koondumisloos: tema algatusel hakkab 1870. a. kevadsemestril väike kogu rahvuslikult mõtlevaid Eesti üliõpilasi oma vahel korralikult koos käima »Kalevipoja-õhtu« nime all, harjutades neil kooskäimistel eesti keelt, tutvudes J. Hurti juhatusel Kalevipoja lugulauluga ning selgitades läbirääkimistel Eesti rahvuslikke päevaküsimusi. Kui väikesest algusest paari a. järel suurem kindlamat organisatsiooni loov koondis välja kasvab, saab K. selle esimeseks esimeheks (1873) ning fikseerib sellena üldiseks Eesti haritlaste koondiseks saanud »Seltsi« põhikirjas Eesti rahvuslikult mõtlevate haritlaste, eriti üliõpilaste, püüete ja tegevuse sihtjooned õige tabavalt, andes enam-vähem üldlaadilistele ning ebamäärastele tunnetele sirgjoonelise ja konkreetse sisu ning selge ja täpsa kuju. Eesti Kirjameeste Seltsi elluastumisel on K. asutajate liikmete hulgas ning on pärastpoole tegev kõnepidajana ja vaimlise vanavara korjajana; eriliseks ülesandeks saab K.-le E. Kirjam. Seltsi »Koolmeistrite jaoskonna« organiseerimine ning selle suviste koosolekute juhatamine, kus harutatakse kooliõpetuse ning õpperaamatute küsimusi. Eesti Aleksandrikooli asjas töötas K. kaasa silmapaistval kohal, olles peakomitee abipresidendiks 1878. a.-st kuni peakomitee tegevuse lõpetamiseni ning juhtides rahakorjamist Põhja-Eestis. Pärast sügava lõhe tekkimist Eesti rahvuslikus ringkonnas 80-date aa. alul jäi K. avalikust elust eemale. C. R. Jakobsoni matmisetalitusel peetud vaimulik kõne, ilmunud trükis pealkirja all: »Matmise-kõne C. R. Jakobsoni haua ääres« (Tartus, 1882), leidis Jakobsoni pooldajate juures teravat arvustust. Kirjanduse alal algas K. tegevust üliõpilasena, avaldades »Eesti Postimehes« luuletusi ning ballaade (1873 - 74) ning kirjutades E. Kirjam. Seltsi Aastaraamatus. 1880. a. ilmus Tartus K.-i sulest Goethe »Hermann u. Dorothea« tõlge »Härmann ja Doora« nime all vähe õnnestunud heksameetrites, hiljemini mõned vaimulikud raamatud, neist silmapaistvam »Matteuse Evangelium . . .« (Tallinna, 1884); peale selle avaldas K. Eesti ajalehtedes — »Eesti Postimehes«, »Postimehes« ja »Ristirahva Pühapäeva lehes« kirju hariduse alalt, muu seas pikema kirjutise usulistest liikumistest Põhja-Eestis (Post. 1894).

Paucker, Geistl. seit 1848, lk. 67 j.; Post. 1904, nr. 158; Kurrikoffide suguvõsa (1913), lk. 20—22; Hermann, E. Kirj. ajal, lk. 506; H. Rosenthal, Kulturbestrebungen d. estn. Volkes (1912), lk. 106—108, J. Kõpp, Eesti Üliõpil. Seltsi Ajalugu I (1925), lk. 14—22. *J. K.*

KURS-OLESK, Minni, seltskonna- ja poliitikategelane, sünd. 1. III 1879 Tartus käsitöölise tütrena, lõpetas 1895. a. Grassi kooli ja 1898. a. Saksa õpetajannade seminari Tartus, oli siis õpetajannaks Saksa kirikukoolis Kišinevis, kus läbi käies Juudi rahvusest sotsialistidega omandas pahempoolse ilmavaate. 1902. a.

siirdus K. Inglismaale ja õppis ühe a. vabakuulajana Londoni ülikooli politiliste teaduste osakonnas. K. tutvus samal ajal Inglise ametiühingute tegevusega, vabaharidustöö liikumisega ja sõlmis sidemeid Inglise feministide juhtidega. Ta astus Hyndmanni poolt juhitud »Social Democratic Federation'i« liikmeks, võttis aktiivselt parteitööst osa ja puutus kokku Inglise töölisliikumise tähtsamate tegelastega (Keir Hardie'ga, Sidney Webbiga, MacDonaldiga j. t.). 1904. a. viibis K. mõned kuud Pariisis ja pöördus selle a. lõpul kodumaale. 1905. a. abiellus ta L. Oleskiga (vt.), eelistades ideelistel põhjustel vaba abielu vormi. Selle tõttu langes ta osa seltskonna boikoti alla, mis kaua raskendas tema osavõttu avalikust tegevusest. Kui 1917. a. revolutsiooni järel avanesid avaramad teotsemisvõimalused, võttis K. osa Tartu rahvaülikooli seltsi asutamisest, organiseeris naisteenijate ametiühingu jne. 1918. a. aprillist novembrini viibis K. okupatsioonivõimude poolt vangistatuna esiti Riias, siis Väänа-Peetris vanglas. Iseseisvas Eestis on K. töötanud mitmel alal, eriti harrastades avaliku hoolekande tegevust. Ta oli Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei esindajana Asutava Kogu liikmeks ja on pikemat aega olnud Tartu linnavolinikuks. Ta on agarasti teotsenud naisliikumise alal, osa võtnud Tartu Naisseltsi ja Naisühingu asutamisest ning kuulunud Eesti Naisliidu juhatusse. K. oli »Pimedate Abi« asutaja liige ja toimib algusest peale selle seltsi abijuhatajana. Ka võtab ta juhatusliikmena osa Tartu rahvaülikooli seltsi, »Tõutervise« ja mitme teise avaliku organisatsiooni tegevusest. K.-i sulest on ilmunud rida kirjutisi, peamiselt hoolekande küsimuste üle, »Ühenduses«, »Vabas Maas«, »Vabas Sõnas« ja mujal.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

KURSELL (Kurssell), Klaus, sõdur, politiline avantürist, sünd. arvat. 1520-dail aa. Tartu piiskopifoogti Jürgen K.-i pojana. K.-i nooruspäevilt pole teateid säilinud. Arvat a. 1561 astus ta oma mõlema vennaga — Henriku ja Jostiga — Rootsi teenistusse ja on juba samal a. Rootsi vägedes rittmeister. Järgmise 3 a. jooksul võttis ta agaralt osa sõjalistest operatsioonidest, üles näidates suurt tublidust, mille tagajärjel ta nähtavasti a. 1564 sai käsu oma vägedega Rootsi siirduda. Seal kasutati ta vilumust ja kogemusi sõjas Taani vastu. Viibides Rootsis kuni a. 1566 astus ta lähemasse ühendusse Södermanlandi hertsogi Karliga. 1567. a. alul lõi ta üht Poola väeosa, ootamatult peale tungides Lemsalu juures, kuid peale seda abivägesid saanud poolakaile kaotasid Rootsi väed K.-i ja Henrik Klausi p. Horni (vt.) juhatusel lahingu veebr. alul 1567 Ruunavere (Harju- ja Läänemaa piiril) juures. Horniga oli K. sattunud teravasse vahekorda ja on võimalik, et K.-i kaasmõjul Horn Ruunavere lahingu järel pidi loobuma vägede ülempealiku kohast, jäädes ainult Eestimaa tsiviil-asehalduriks. Vägede ülemjuhatajaks sai nüüd Horni asemel K., misjuures on iseloomustav kun. Eerik XIV kohta, et ta määrates K.-i vastutusrikkale kohale annab Hornile salajase käsu K.-i tegevust silmas pidada. Juba varemini oli K. saavutanud kuninga nõusoleku oma plaanile Riiat Rootsile võita. Plaani teostamiseks arvas K. paraja aja olevat tulnud kevadel 1567, mil Riias poolavaenuline meeleolu oli tekkinud poolakate hoolimatu talitusviisi pärast. K.-i arvamisega nõus olles määras kun. siiski — kas kaheldes K.-i ustavuses või tahtes teda Eestimaal pidada — teise juhataja selle retke jaoks, mis äpardus. Suvel 1568 teotses K. Saaremaal ja vallutas sama a. juulis Maasilinna (Sonnenburg), kuid oli sunnitud siis taanlastega vaherahu tegema. Varakult on K.-il vist aimdus tekkinud Eerik XIV valitsusaja kestvusetusest, mille tagajärjel ta salaja hakkas kalduma hertsogite Johani ja Karli (vt. Johan III ja Karl IX) poole; neist kandis Johan viha Horni vastu. Eerik XIV troonilt tagandamise järel püsis K. edasi vägede ülemjuhataja kohal, kuna Horn pidi loobuma Tallinna lossist, mille ta, mõne aja kõheldes, üle andis kun. Johani saadikule ja uuele asehaldurile Gabriel Kristeri p. Oxenstiernale (vt.). Taanlaste ähvarduste, Eilert Kruse ja Johann Taube (vt. neid) meelituste ja palgata jäänud tingsõdurite nõudmiste mõjul hakkas K. otsima uusi võimalusi teotsemiseks. Muret tegi K.-le ka see asjaolu, et kun. oli käskinud kõik rahulolematust avaldanud tingsõdurid saata Rootsi selleks, et neid seal kasutada sõjas taanlaste vastu. Selles olukorras oli kõige loomulikum pöörduda Taani poole ja ühendusse astuda herts. Magnusega (vt.). Oma paremate meestega vallutas K. jaan. alul 1570 Tallinna kindluse Oxenstiernalt, kelle ta vangistas. Ettekäändena teatas K. sealjuures, et tingsõdurite saamata jäänud palga kindlustuseks tema Tallinnat tahab pandina enda käes pidada; tegelikult olid temal sootuks teised plaanid ja ta astus läbirääkimistesse herts. Magnusega. K.-i julgest ettevõttest teada saanud, käskis kun. Tallinna lossi maksku mis maksab tagasi võita, ja enne kui herts. Magnuse väed Tallinna K.-i käsutusse olid jõudnud, valdas väike väesalk Nils Dobblari juhatusel märtsi lõpul 1570 kindluse ning vangistas K.-i ja ta lähemad abilised, nende seas ka ta venna Henriku. Äraandmises süüdistatud, mõisteti

K. surma ja hukati Tallinnas 3. VI 1570. Tema vend viidi vangistatuna Turgu ja vabastati hiljemini herts. Karli palvel. Teade, herts. Karl olevat pahane olnud K.-i hukkamise pärast, on põhjust annud arvamisele, nagu oleks herts. Karl olnud segatud K.-i salasepitsusisse, mis arvamine nähtavasti on aluseta.

E. Seraphim, Der Feldoberst K. K.u. seine Zeit (1897); F. Ödberg, Om K. K. Kon. Erik XIV:s och Johan III:s krigsöfverste (1899); W. Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota (1918—20); Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564—70 (1877). *A. R. C.*

KURVITS, Hans, kolonel-leitnant, Vabadussõja tegelane, sünd. 2. V 1887 Tartumaal Saadjärve v.; astus a. 1911 Tartu ülikooli õigusteaduskonda ja jätkas aa. 1920—25 oma õpinguid samas teaduskonnas. — Olles aa. 1915—17 osa võtnud ilmasõjast Vene sõjaväes, ilmus K. juunis 1917 I Eesti jalav. rügementi teenistusse ja tõusis auastmeis märtsis 1918 kolonel-leitnandiks. Nov. 1918 määrati K. Tartu linna ja maakonna kaitseliidu ülemaks, dets. s. a. Viljandi vabatahtl. pataljoni formeerijaks ning ülemaks ja veebr. 1919 2. jalav. rügem. ülemaks. Vabadussõja lõpupäevil nimetati K. 1. diviisi ülema abiks ja teenis 1920—21 rahuoludele üleminekul jällegi 2. ja 7. rügem. ülemana. Nov. 1922 määrati K. äsja-formeeritud piirivalve valitsuse ülemaks. 1924 a. novembris oli K. Fr. Akeli (vt.) kabinetis õige lühikest aega sõjaministriks ja siirdus selle järel tagasi endisele kohale. — Vabadussõja heitlusis oma väeosa juhtimisel kui ka hiljemini piirivalve organiseerimisel on K.-il tähelepandavaid teeneid.

Sõjaministeeriumist j. m. saadud andmed. *T.*

KUUSIK, Timotheus, kooli- ja kirjamees, sünd. 24. XII 1862 Muhus Hellamaal Lalli külas vabadiku pojana, lõpetas Tartu õpet. seminari a. 1882, oli a. 1882—92 õpetajaks Arukülas Harjumaal ning alates 1892. a. Tallinna koolides. Praegu (1927) töötab sealsamas mitmes keskkoolis eesti k. õpetajana. K. on tuntud seltskonnategelane ja teotsenud tõlkimisega ja sõnumite saatmisega »Postimehele«, »Valgusele«, »Olevikule« j t. Tema tähtsam teos on »Vene-Eesti ja Eesti-Vene sõnaraamat« (I tr. Tallinnas, 1903, 960 lk., II tr. 1914, 896 lk.). K. on ilmutanud ka hulga lühemaid jutukesi ja mõningaid laule ajalehis, pühadealbumeis ja kalendrisabades, hulga lasteraamatuid, tõlkinud rea teoseid vene keelest, mis on ilmunud eriraamatutena kui ka ajakirjanduses. — K.-u osa venestusaja sündmustikus, eriti ühenduses Grenzsteini nimega, on eriviisil hinnatud.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

KÄRNER, Jaan, kirjanik, sünd. 15 V 1891 Tartumaal Rõngu klk. Kirepi v. väiketaluomaniku pojana, alghariduse sai Uderna ministeeriumikoolis, õppis peale seda Tartus edasi, et gümnaasiumi astuda, kuid oli 1907. a. sunnitud tagasi isatallu asuma; oli 1910—11 »Virulase« toimetuse liige, õppis 1911—12 talvel Moskvas Šanjavski nimelise eraülikooli ajaloo-osakonnas, valmistus selle järel Tartus küpsuseksami vastu, mis jäi õiendamata; oli siis »Tallinna Kaja« ning paaril korral Viljandis »Sakala« toimetuse liige; võttis aktiivselt osa politilisest elust, oli sotsialistide-revolutsionääride partei juhtivamaid tegelasi, Eesti töörahva nõukogude täidesaatva komitee põllumajandusosakonna juhataja enamlaste võimuloleku ajal 1917. a. lõpul ja 1918. a. alul, Ajut. Maanõukogu ja Asutava Kogu liige; töötas toimetuse liikmena ja toimetajana ühtlasi »Töö Lipu«, »Eesti Teataja«, »Võitluse« ja »Töö Hääle« toimetuses. K. on noorema sugupõlve produktiivsemaid kirjanikke. Ta on avaldanud seni 5 luuletuskogu: »Tähtede varjud« (Tartus, 1913), »Maises ringis« (Tartus, 1919), »Aja laulud« (Tallinnas, 1921), »Lõikuskuu« (Tartus, 1925), »Õitsev sügis« (Tartus, 1926), ning pikema lüürilise romaani värssides »Bianka ja Ruth« (Tartus, 1923), ja värssides komöödia »Kangelane« (Tartus, 1924); algupärast proosat: »Kõigest tugevam«, novell (Tall., 1920), »Inimene ilma eluloota«, romaan (Tartus, 1923), »Ainus idealist«, komöödia (Tall., 1922); kirjanduskriitilist: »Lehed tuulde« (Tartus, 1924) ja »Eesti uuemad luuletajad« (Tartus, 1925); ajaloolist ja kultuurajaloolist: »Talurahva vabastamine Eestimaal« (Tall., 1916), »Eesti näitelava 19. aastasajal« (Tall., 1923), »Ärkamisaegne Eesti ühiskond« (Tartus, 1924) ning »Estoonia kuuskümmend aastat . . .« (Tall., 1925); tõlkeid: Theodor Fontane »Abielurikkuja« (1913), Fr. v. Schilleri »Röövlid« (Tartus, 1923), »Wilhelm Tell« (Tartus, 1924), Tehhovi »Kaštanka« (Tartus, 1923), »Kingsepp ja paharet« (Tartus, 1923), J. W. Goethe »Noore Wertheri kannatused« (Tartus, 1926), »Edda«, kogu vana Islandi jumalate kangelaste lugusid (Tartus, 1924). K. on varakult hakanud kirjutama: esimene luuletus ilmus »Õiguse« lisas a. 1908, nr. 11, kuna proosat oli ilmunud juba 1906. a. Vaatamata mitmekesisele kirjanduslikule tegevusele pälvib K. peatähelepanu just luuletajana. Ta luuletaja-sünd on olnud aeglane. Alates »Tähtede varjudega«, noore luuletaja jäljendusliku ning abitu raamatuga, kandes eneses Noor-Eesti esteetide verd, on K. alles »Lõikuskuus« ning »Õitsevas sügises«, mis kogud ilmusid 1925—26, võitnud täie tunnustamise. Nendes luuletuskogudes on tul-

nud ilmsiks täiel määral K.-i kui omapärase luuletaja voorused, selle luuletaja südamlik lürism, sentimentaalse põhiheliga meelelaad, sisemine tõsimeel, alistus fataalsusele ning ajutine kannatuslik mäss sama fataalsuse vastu. Ja see on kõik tasakaalustatud välise vormiga. K-i värss on meloodiline ja rütmilt liikuv, olgugi, et K. on eesti luuletajaid, kes ei otsi uusi vormi-võimalusi, vaid süvendab ning kultiveerib endisi kättevõidetud saavutisi. K. on moodsaist luuletajaist esimesena andnud värsistatud romaani »Bianka ja Ruth'i«, mille peavoorus on kaunid loodusekirjeldused, lüürilised meeleolu analüüsid, kuna kompositsioon ning tegevustiku arenemine soovida jätab. Tähelepanu väärib ka värsistatud komöödia »Kangelane«, eriti oma õnnelikult leitud süžeega ning üleva meelsusega, mis esineb tõusikluse politilise avantürismi ning karjerismi paisete lahastamises ning selle ühiskonna »au«, »isamaalsuse«, oma nahahoidmise ning silmakirjalikkuse iroonilises paljastamises. Jutustava proosa alal ei ole K. jõudnud tõusta säärasele tasapinnale, millisele ta on jõudnud »Lõikuskuus« ja »Õitsevas sügises«. Nii mõlemad teosed »Kõigest tugevam« ja »Inimene ilma eluloota« on kompositsioonilt puudulikud ning tüüpidelt kehvad, kuid sisaldavad haarava sündmustiku asemel rea kauneid meeleolutsemisi ning loodusekirjeldusi. K.-i kirjandusliskriitilised köited osutavad tublit eruditsiooni Nendes peegelduvad loetud teoreetilised kirjutised kunstifilosoofiast, köidavad kunstilised veendumused, kirjaniku ühiskondlikud vaated, isiklikud sümpaatiad ja antipaatiad arvustatavate kaasaegsete kirjanikkude ning kirjanduslikkude nähtuste vastu Kuigi K.-i kriitiline talent ei ole liiga suur, on ta vastavad teosed väärtuslik lisa meie kriitilisele kirjandusele. Sama võib öelda ka K.-i kirjutiste kohta teatri alal, mille ajaloo kirjutamisel K. meil ajab üldse esimesi vagusid. K.-i peavääritus seisab tema lüürilises luuletajatalendis, mis on end ülevalt teostanud võrreldes K.-i katsetamistega draama ja romaani alal, mille saavutised seni ei küüni K.-i saavutisteni luule alal.

Õitsituled II (1923), lk. 98; Fr. Tuglas, Eesti uuem ilukirjandus (koguteos »Eesti maa, rahvas ja kultuur«, 1926). *H. V.*

KÄSU HANS, ta enda nimetuse järgi **H. Kes,** esimene eesti soost kirjanik; pärit Tartumaalt Puhja klk.-st, kus ta ka aa. 1700—30 köstriks oli. Et ta kirjutada oskas, tuli tal sealsamas täita ka koolmeistri kohuseid. Targa ja osava mehena oli ta kõigi poolt lugupeetud. Käsu Hansu kirjutistest tunneme ainult ta kirja 14. II. 1706 »dem Hochwohlgelehrten Hr. Magister Könik Könikson Wohlverordneten Pastori zu Kawelecht« ja kaebelaulu Tartu linna hävitamise üle Põhja sõja ajal a 1708 (»Oh! ma vaene Tardo-Liin«). Kirja originaal leidus veel a. 1893 Liivimaa konsistooriumi arhiivis, kuna aga luuletuse algtekst on läinud kaduma. Kaebelaulust leidub ärakirju, kuigi need kõik näivad enam või vähem olevat moonutatud. Praegu teadaolevast kuuest laulu käsikirjast on kõige vanem Tartu Jaani kiriku omaaegse õpetaja Joh. Heinr. Grotjani (vt.) käsikiri, mis kirjutatud varssi peale 1714. a., ja mis alal on hoidunud Tartu Jaani kiriku raamatus (A I nr. 1 lk. XVII—XX). Luuletus sisaldab 32 8-realist stroofi, on kirjutatud 4-jalgseis trohheusis ja riimitud: iga stroofi neli esimest värssi sega- (ab) ja neli viimast — paaris (aa) riimis Kaebelaul on Tartu- ja Võrumaal rahva seas laialt tuttav olnud; isegi viis pole puudunud. Nii laul kui ka kiri on kirjutatud Tartu-Võru murdes, Forselius-Hornungi kirjaviisis, kuigi siin-seal vilksatab ka jälgi Stahli aegsest kirjaviisist. Kiri on keeleliselt parem kui laul. Viimases on keel pidanud kannatama riimi ja meetrumi sunnil, ilma et needki oleks tõusnud kiitusevääriliseks. Erilisemat luulelendu laul ei ilmuta. Mõtted õpetliku tendentsiga on surutud kuivadesse salmidesse. See kõik ei suuda aga takistada tundmast lauliku sooja südant ja tema, poeedile omast, hingelist tundlikkust ja kaastunnet ligemiste kannatuste puhul.

Puhja »Kirchen-Visitations-Protokoll 1717«, lk. 8 (Puhja kiriku arhiivis); Inl. 1856, v. 816; SB GEG 1890, lk. 32—34 (R. Hasselblatt); EÜS.-i alb. II, lk. 193—205 (V. Reiman); Lipp, Kir. ja har. II, 1, lk. 78—80; Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat... (1902), II osa, lk. 82—98 (kaebelaulu tekst J. H. Grotjani käsikirja järgi ühes seletustega); Kampmann, Peaj. I[III], lk. 185—88; Ridala, Eesti kirj. ajalugu koolidele[II], I, 2, lk. 136 jj. *H. Sch.*

KÖLER (Köhler, Koeler, Keller), **Johann,** maalikunstnik ja Eesti ärkamisaja tegelane, sünd. 24. II 1826. a. Vastsemõisa v. Viljandi lähedal kehvas perekonnas, õppis lühemat aega Viljandi algkoolis ja 3 a. kreiskoolis ning oli siis a. ümber ametis Vastsemõisa valitseja juures. Kuna viimane oma abilise juures tähele pani andi joonistamises, saatis ta K.-i 1839. a. oma venna, maalermeister Faberi juurde õpipoisiks Võnnu linna, kus K. 6 a. pärast sai selliks. Töötades neil aa. sagedasti ümberkaudsetes härrasmajades, tutvus K. m. s. vürst Lieveni vanade meistrite maalide koguga Kremooni lossis ning Balti-Saksa kunstniku A. Pezoldi portreemaalidega kooli-

valvur« (1878), »Eeva enne patulangemist« (1880), »Lorelei needmine munkade poolt« (1887), »Kolme keisri kokkusaamine Skierniewices« (1888) ning mitu altarimaali, millest tähtsamana ja suuremana esijoones nimetamist nõuab »Õnnistav Kristus« (1879), maalitud *al fresco* Tallinna Kaarli kiriku apsisele. Oma viimased kümmekond eluaastat veedab K. seltskondlikust ja politilisest tegevusest tagasitõmbunult ning vähe töötades Peterburis, surres seal 10. IV 1899. a. südamerabandusse. Ta maetakse suurte auavalduste saatel oma sünnipaiga lähedale Suure-Jaani surnuaiale, kuhu kujur A. Adamson hiljemini püstitab kunstniku rinnakuju kandva lihtsa hauasamba.

K. on peale Vene näituste osa võtnud kunstinäitustest Roomas (1860), Pariisis (1867 ja 1878), Londonis (1872), Viinis (1879 ja 1889) ning Antverpenis (1885). Kodumaal on üksikud K.-i teosed väljapanekutena esinenud 1. Eesti kunstinäitusel 1906. a. Tartus, Eesti kunstiseltsi näitusel 1910. a. Tallinnas ja 1. Eesti kunsti ülevaatlikul näitusel 1919. a. Tallinnas. K.-i teoste erinäitusi on olnud kaks — 1900. a. kunstideakadeemias Peterburis ja 1926. a. Tallinnas, esimene kunstniku surma puhul, teine tema 100-a. sünnipäeva mälestamiseks. Tallinna Eesti Muuseum omab K.-i teostest autoportree, 3 mees- ja 3 naisportreed, 2 Krimmi maastikku, figuurmaalid »Truu valvur«, »Tulge minu juurde«, »Lorelei needmine munkade poolt« ning mõned akvarellid ja joonistused; üle 50 teose leidub eraomanduses Eestis, üksikud maalid on Peterburi ja Moskva muuseumides ja ERM-is Tartus.

Русская Старина 1882, 34., 1886, 52. (autobiograafia); F. Bollmann, Professor J. K. (1896); Каталогъ посмертной выставки проф. И. П. Келера (1900); C. R. Jakobsoni kirjad prof. J. K.-le (E. Kirj. 1912—13); A. Jürgenstein, C. R. Jakobsoni ja prof. K.-i vahekord (Õitsituled III, 1924); Prof. J. K.-i mälestusnäituse kataloog (1926). *A. V.*

KÖRBER, Bernhard, arstiteadlane ja statistik, sünd. 20. V 1837 Võnnu kirikuõpetaja pojana, õppis 1856—61 Tartu ülikoolis arstiteadust, omandades 1861 *dr. med.* astme, oli arstina 1864—79 Vene mereministeeriumi teenistuses, sai 1879. a. Tartu ülikooli hügieeni ja kohtuliku arstiteaduse professoriks, läks 1895. a. erusse, suri 18. V 1915 Tartus. Peale oma otsese teadusliku töö teotses K. statistika alal, avaldades töid, milledest eriti väärtuslik: Die Stadt Dorpat (Jurjew) in statist. u. hygienischer Beziehung (Jurjew, 1902).

Левицкій II, 210; K.-i leselt saadud andmed. *R. K.*

KÖRBER, Carl Eduard Anton, järgneva poeg, vaimulik ja koolikirjanik, sünd. 23. V 1802 Tartumaal Võnnu kirikumõisas. Õppis 1820—23 Tartu ülikoolis usuteadust. Olnud vahepeal koduõpetaja Tarvastu kirikumõisas ja pikemat aega Tuula kubermangus krahv Bobrinski juures, õiendas K. 1830 Riias konsistooriumis eksami, matkas siis Saksamaal, Helveetsias ja Itaalias, kus teda Rooma kultuur eriti huvitas, oli koduõpetajaks Härgmäe Turna mõisas ja õiendas 1832 konsistooriumis varem tegemata jäänud eesti keele eksami, mis teda õigustas koha saamiseks eesti kogudustes. Kuna vahepeal väljaantud kirikuseadus nõudis kirikuõpetaja kandidaatidelt ülikooli lõpetamist, tegi K. ülikooli lõppeksami 1834, pidas selle järel prooviaastat, pääsis 1836 Vändra kirikuõpetaja abiliseks ja 1841 Vändra õpetajaks. Vändras tutvus K. ka J. V. Jannseniga, kes terase poisina talle meeldis ja keda ta õpetas muusikas ja keeltes; hiljemini tõusis mõlemate vahel tüli, mille tagajärjel Jannsen 1850 Vändra köstri kohalt lahkus. Koguduse mõisnikkudega tülli sattunud, oli K. sunnitud ennast 1859 emeriteerida laskma; ta siirdus Tartu, kus elatas end tunniandmisest ja kirjatöödest ja suri suures kehvuses 22. IV 1883. — Vändras töötas K. koguduses valitseva ebausu, eriti südilt aga veneusu propaganda vastu, omades kuulsust kogu Eestis ja kaugemalgi oma »Palermo jutlusega« (1846), milles tolkorral Palermos asuvat keiser Nikolai I isikut riivas ja mis puhul tal Riias kindralkuberneri ees vastust tuli anda. K.-l õnnestus karistusest pääseda. Kuna K. üldse oli väga algupärase iseloomuga, liigub tema kohta veel tänapäev rahvasuus hulk jutte.

K. kirjutas rohkesti nii eesti kui saksa keeles. Ta eluajal ülistasid ametivennad ta kirjanduslikku oskust ja kaunist keelt. Originaalseid mõtteid leidub ta töödes, kuid keel on konarlik ja labane ja üldine mõttekäik sagedasti sidemeta. Teda tähtsaks kirjanikuks hinnates andsid balti sakslased »Tallorahwa Postimehe« toimetamise a. 1859 ta hooleks, mille ta aga juba 1 a. pärast päevasündmuste tähelepanemata jätmise ja labaste juttude tõttu hingusele saatis. Tartus toimetas ta 1861. a. »Inlandi«. K.-i kirjutatud raamatutest oleks nimetada: »Küllaleib (Saksa kelest Ma kele)«, I (Tartus 1848, 126 lk.), II (1849), jutluste kogu; »Pähkle ramat«, (Pärnus, 1851, 20 lk. õpetl. jutte); »Kirjotusse lehhed« I—III (Tartus, 1852—59); »Uus ABD-Ramat« (Pärnus, 1853, 32 lk.); »Koli ramat« I—III (Tallinnas, 1854); »I. Tui-ramat« (Tartus, 1858) ja »II. Salmi-ramat« (Tartus, 1859, 48 lk.); »Tekäia-Ramat . . .« I (Tall., 1850, 31 lk.), II ja III (Tartus, 1862–65); »Uus Saksa-kele õppi-

misse ramat ma-rahwale (Kurze Anleitung für Ehsten zur Erlernung d. deutsch. Sprache)« (Tartus ning Viljandis, 1863, 95 lk.); »Wanna aia juttud, Saremaalt ja Länemaalt kokkokorjatud« (Tartus, 1863, 24 lk. tõlkeid Russwurmi järele); »Weike Ma kele sanna-ramat... (Kleines Ehstnisches Handwörterbuch . . .)« (Tartus, 1866, 213 lk. saksa-eesti ja eesti-saksa sõnastikku, Hupeli järele); »Kleine Ehstnische Hand-Grammatik (nach Hupel, Ahrens, Rosenplänter)« (Tartus, 1867); »Wanna rahwa moistusse könned ja targad sannad« (Tartus, 1869); »Uus ABD-Ramat . . .« (Tartus, 1872); »Genowewa halle elloluggu« (Tartus, 1875). Tema raamatute üldine arv ulatub üle 40.

Napiersky, Pred.-Lex. II; Keussler, Forts., lk. 101 j.; Hermann, E. kirj. ajal., lk. 379—81; Kampmann, E. van. ilukirj., lk. 114—18; A. Jürgenstein, Kultuuril. ja poliitil. Nipet-Näpet . . . (1923), lk. 18–30.

M. J. E.; A. S-te.

KÖRBER, Eduard Philipp, kirikuõpetaja ja muinasaja uurija, sünd. Toris 17. VI 1770 kirikuõpetaja pojana, sai usuteadusliku hariduse Königsbergi ja Jeena ülikoolis; 1796. a. peale Tartumaal Võnnu kiriku õpetaja kuni surmani 12. II 1850. — K. tundis suurt huvi kunsti ja teaduse, eriti muinasteaduse ja ajaloo vastu. Ühes Hupeli ja Brotzega (vt. neid) oli ta esimesi kodumaa-uurijaid Eestis. Ta käsikirjalised uurimused Liivimaa losside ja kirikute kohta on alal hoidunud Riias ja Tartus; samuti on ainult käsikirjas säilinud uurimused numismaatika alalt. Võnnus leidub K-i. kirjutatud eestikeelne sama kihelkonna ajalugu, varustatud antiikvaarsete märgetega. Tema isiklik muinsustekogu on asetatud Õp. E S.-i muuseumi. Kogu koostub peaasjalikult kultuurajaloolistest esemetest. Oma teaduslikkude teenete põhjal oli K. valitud auliikmeks Weimari mineraloogilise seltsi, Moskva loodusteadliku seltsi ja hiljemini Õp. E. Seltsi poolt. Eestikeelseid raamatuid on K. avaldanud ainult ühe: »Palwusse Ramat . . .« (Dorpat, 1827). Temalt on ilmunud ka usuteadusliku sisuga kirjutisi, mis aga vähema tähtsusega.

Tallgren, Zur Arch. Eestis; Winkelmann II, nr. 10567–69; Recke-Napiersky II; Beise I; Napiersky, Pred.-Lex. II.

E. O.

KÖRBER, Martin, eelmise poeg, kirikuõpetaja ja kirjanik, sünd. 7. VII 1817. Õppis 1837—42 Tartu ülikoolis usuteadust. Oli esiti Kuressaares kooliõpetajaks, asus siis kirikuõpetaja kohale Ansekülasse ja püsis seal aa. 1846–75. Hiljemini elas K. Kuressaares kuni oma surmani 7. IV 1893. — K. oli ühes oma venna Carl K.-iga viimane sakslane-kirikuõpetaja, kes Eesti kirjanduspõllul töötas. Ta on avaldanud 29 eestikeelset raamatut, nende hulgas 8 luuletuskogu, olles seega kõige viljakam sentimentalistlik kirjanik. K.-i toodang on enamuselt vaimuliku sisuga, mis pidi rahva kõlblust ja kristlikkust kasvatama. Tema töödest tähtsamaina võiks mainida kõigepealt »Öndsa Luteruse weikest Katekismust«, mis on ilmunud 40 trükis ja oli kogu Eestis tarvitatav. Laialt olid tuntud ka lauludekogud »Laulud Sõrvemaalt« (I–II, 1863) ja »Saaremaa kuldnokk« (1879), mis osalt olid varustatud viiside ja nootidega. Esimene neist sisaldab K.-i paremaid laule, neist mõned, nagu »Kiigu, liigu laevukene« ja »Ma olen väike karjane« üldiselt lauldavad. Teistest K-i töist mainitagu: »Hommiko ja õhtu palwed« (1855), »Kolm lille waimolikko rohhoaedast« (1856), »Jõulo and lastele« (1859), »Laste Sioni kannel« (1861) jne — K. on ka ajaloo vastu huvi tundnud, avaldades selt alalt kolmeandelise teose »Oesel einst und jetzt« I—III (1887, 1899, 1915).

A. Jürgenstein: Kultuuril. ja poliitil. Nipet-Näpet . . . (1923), lk. 18; Hermann, E. kirj. ajal., lk. 381 j.; Kampmann, E. van. ilukirj., lk. 118–21.

E. O.

KÖSTNER, Nikolai, tulundusteadlane ja politiline tegelane, sünd. 14. III 1889 Tartumaal Tammistu mõisa kutsari pojana, sai keskhariduse aa. 1900—07 Tartu realkoolis ja astus selle järel Moskva kaubandusinstituuti, mille lõpetas 1915. a., omandades tulundusteaduse kandidaadi diplomi tööga „Экономическое развитие лифляндской деревни и возникновение сельскохозяйственного пролетариата«. 1912. a. astus K. Moskva Th. Sachse ärisse korrespondendiks. Järgmisel. a. siirdus ta selle äri Peterburi osakonda raamatupidajaks ja sai hiljemini selle osakonna juhatajaks. 1917. a. mais kutsuti K. Tallinna Eesti kubermangu toitluskomitee statistiku kohale, kuid valiti sama a. suvel Harju maakonna maatameeste poolt Ajutisse Maanõukogusse. Maavalitsuses täitis ta administratiiv-osakonna juhataja kohuseid ja oli hiljemini ka maanõukogu abiesimeheks. 1918. a. detsembris sai K. Ajutises Valitsuses kaubandusministriks, lahkus aga varssi sellest ametist, minnes Eesti rahudelegatsiooni liikmena Pariisi rahukongressile. Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei esindajana valiti K. 1919. a. Asutavasse Kogusse, kuid lahkus sellest 1920. a. veebruaris vaadete lahkumineku tõttu oma fraktsiooniga. K. asus ka O. Strandmanni ja esimeses J. Tõnissoni kabinetis 1920. a. aprillini kaubandustööstusministri kohal. Teotsenud selle järel lühemat aega ärialal, siirdus K. 1921. a. mais Eesti valitsuse esindajaks ja konsuliks Ühisriikidesse. 1922. a. suvel vabastati K. oma

palvel sellest ametist. 1923—26 toimetas K. ajakirja »Eesti Majandus«. Ka kirjutab ta ajalehtedes, m. s. *Homo oeconomicus*'e nime all, tulunduspolitilise sisuga artikleid. 1926. a. kevadsemestrist peale loeb ta Tartu ülikoolis ülesandel statistika ja tulundusgeograafia üle. Eesti ühiskondliku mõtte arenemisloos omab K. tähtsust marksistlikkude ideede hea tundjana ja levitajana (hiljemini näib ta neist siiski olevat loobunud). Tema tõlkes ilmus A. Bogdanovi »Lühikene majanduse teaduse õpetus« (Tartu, 1907); peale selle on ta avaldanud albumis »Aäsi tules« I (Peterburis, 1908) pikema poleemilise kirjutise H. Pöögelmanni (vt.) marksismi käsitluse vastu ja iseseisva rahvastikustatistilise uurimuse »Rahva arvu kasvamine Eestimaal« albumis »Noor Eesti« V (Tartu, 1915); ilm. ka eriraamatuna s. a.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

KÖPP, Johann, teoloog, ajaloolane, politika- ja haridustegelane, sünd 28. X 1874 Helme klk. Oldres; kasvas üles Turneshofi mõisas Ergmäe klk. Lätimaal, kus isa kutsariks oli. K. õppis Valgas eesti Peetri koolis ja linnakoolis, oli lühemat aega Antslas Võrumaal koduõpetajaks, jätkas õppimist Hugo Treffneri eragümnaasiumis ja tegi Riia Nikolai gümnaasiumis eksternina lõppeksami 1896. a. Samal a. astus K. Tartu ülikooli usuteaduskonda, mille lõpetas 1906. a. kandidaadi astmega; üliõpilasena oli ta Eesti Üliõpil. Seltsi liige ja kolm semestrit selle esimees. Juba linnakooli õpilasena (1891) saatis K. »Olevikule« sõnumeid Valgast. 1893. a. peale avaldas ta »Postimehes« teateid ja vähemaid tõlkeid; oli 1897—98 ajuti »Postimehe« toimetuse liige, pärast refereeris mitme a. jooksul väliskaastöölisena Läti lehti ja kirjutas kuukirjale »Lindale«. 1907. a. pidas K. prooviaastat Palamusel, asus sügisel Pärnu, kus usu- ja eesti keele õpetajaks sai mees- ja naisgümnaasiumides; oli sealse Eesti Kooli Seltsi abiesimeheks ja Krediit-ühisuse nõukogu liikmeks. 1909—22 on K. Laiusel kirikuõpetajaks, dets. 1916 kuni kevadeni 1918 selle kõrval Tartu ülikooli juures tegeliku usuteaduse erakorraliseks professoriks õigusega lugeda eesti keeles (esimene säärane õppekohustus Tartu ülikoolis); suvel 1919 määrati ta Tartu Eesti ülikooli loomisel usuteaduskonna korraldajaks, siis dekaaniks (kuni 1921. a.), 1919. a. nov. uuesti tegeliku usuteaduse professoriks. 1923. a. algusest peale kuni 1. XII 1925 oli K. Vabariigi Valitsuse nimetusel ülikooli prorektoriks, mispärast Laiuselt lahkus ja Tartu elama asus. Praegu (1927) professorina tegev, ühtlasi olles professorkonna valimisel ülikooli prorektoriks edasi.

Omas kutses on K. silmapaistvat osa etendanud eesti ev.-lut. usu kiriku elus. Koguduse õpetajana püüdis ta distantsi hingekarjase ja rahva vahel vähendada, võttes osa kultuuri ja hariduspüüetest. 1910. a peale töötas uue eestikeelse piibli tõlke valmistamise komisjonis; 1917—19 juhatas ta esimesel kirikukongressil valitud ev.-lut. kiriku põhikirja komisjoni; 1919—23 oli konsistooriumi liige. K. esines kirikukongressidel ja esimestel kirikupäevadel sihtimääravate kõnedega ja ettepanekutega kiriku korralduse kohta. Ta pooldas vaba rahvakiriku aadet: riik ja kirik olgu lahutatud, kiriku valitsemine rahva enese käes; kirik kooskõlastagu oma tegevust rahva hingeelu nõuetega, kuid jäägu ometi ühendusse minevikuga ja arvaku kõiki neid oma liikmeks, kes oma lahkumist ei teata. Ka rõhutas ta usupuhastusega võidetud ristiinimese vabadust ilma vahemeesteta ühendusse astuda Jumalaga ja hoiatas hinge vägistamise eest välise autoriteedi ja võimu abil. Kiriku küsimusist avaldas K. »Päevalehes« 1921—22 rea artikleid. Ülikooli õppejõuna omale ülesandeks seadnud viia üliõpilasi rahva usulise hinge mõistmisele, pidas K. loenguid uue aine, usulise rahvateaduse, üle; selleks kasutas ta eesti vanavara, uurides ka Hurti kogusid Helsingis ja kogudes andmeid rahva usuelust minevikus (1926. a. suvel töötas ta sel otstarbel Rootsi riigiarhiivis). Dekaanina oli K. usuteadusk. korraldaja uutel alustel. K. tegeles ka usuõpetuse metoodika küsimustega; 1925 seadis ta kokku haridusministeeriumi ülesandel uue usuõpetuse kava keskoolidele ühes seletuskirjaga ja juhatas usuõpetuse metoodika kursust õpetajaile; pidas ülikoolis 1925—26 usuõpetuse alal teoloogidele didaktilis-metoodilist seminari; redigeeris J. Järve kokkuseatud »Usuõpetuse lugemiku« (Tartus, 1924), mis algkooli usuõpetuses uusi teid käib. Kiriku ja usu elu kohta on K. avaldanud kirjatööd: »Usupuhastus ja kirikuvalitsuse korraldus« (Usupuhastus eestlaste maal 1524—1924, 1924), »Usu- ja kirikuolud Eestis« (Koguteoses »Eesti maa, rahvas ja kultuur«, 1926), »Usulisi liikumisi Eestis« (Usuteaduslises Ajakirjas 1926, nr. 1). K. ilmutab neis laiaulatuslikku ülevaadet oleviku seisukorrast ja kodumaa ajaloo tundmist. Praegu kuulub K. Eesti mineviku, iseäranis kodumaa kiriku- ja haridusloo paremate tundjate hulka. Käies V. Reimani radasid, kes teda E. Ü. S.-is juhtis kirikuarhiivides, Eesti ajalehtedes ja muudes üldallikates leiduvate andmete kogumisele, millistest tuleb edaspidi üles ehitada eesti rahva ajalugu, on K. kutsetöö kõrval püüdnud teostada seda aadet ja saavutanud siin hoolsa ja leidliku uurijana tunnustatud tagajärgi. Juba üliõpilasepõlves avaldas

K. rea vähemaid töid. Neist nimetame tsensori poolt mitmeti kärbitud, kuid ometi terviku muljet jätvat uurimust »Eesti Aleksandrikool« (EÜS-i album IV, 1899), kirikuloolist kujutust XVIII sajandist »Mag. Johann Christoph Lohmanni kohtuasi« (EÜS-i album V, 1900), ülevaadet Tartu ülikooli ajaloost »Kodumaa ülikool« (EÜS-i album VII, 1902), andmeid kirikukatsumiste protokollidest ohverdamiste üle vanadel kabelipaikadel, ja tähtpäevadel: »Mõnda vanadest usukommetest Liivimaal Rootsi valitsuse ajal« (Sirvilauad 1903, lk. 9—20). Selle ajajärgu viimase suurema tööna esineb tsensori pliiatsit tundasaanud kirjutis »Vene-õigeusk Läänemeremaadel« (Post. 1905, nr. nr. 140—144, 153—164, 169, 171—182), mis kokkuvõttes ilmus »Sirvilaudades« (1906, lk. 66—82), pealkirjaga »Kuidas Vene-õigeusk meie maale tuli«. Aa. 1912—18 ilmuvad K.-lt »Eesti Kirjanduses« mõned arvustused ja tagasivaated »Eesti Kirjanduse Seltsi asutamise lugu« (1915); »Eesti Kirjandus teise aastakümne algul« (1916); »Villem Reimani mälestuseks« (1917); »Eesti Kirj. Selts 1907—1917« (1918/1919). 1920. a. toob päevavalgele mitu huvitavat ajalootunnistust Laiuse kiriku arhiivist: »Rahvakooli olud Lõuna-Eestis teisel vabaduse aastakümnel« (E. Kirj. 1920, nr. 1—4), »Rahvakooli olud Tartu ja Võru maakonnas 1839. a.« (*ibid.*, nr. 7—8) ja »Inimeste müümine Laiusel 18. a.-s. lõpul« (*ibid.*, nr 9—10). Erilist mõju näib avaldanud olevat K.-u ajaloolisele produktsioonile asumine Tartu ja sellega võimaldatud tööjõu koondamine teaduslikule tegevusele. Mõne a. jooksul valmib nüüd kogukam tema monograafilistest teostest, eriraamatuna ilmunud »Eesti Üliõpilaste Seltsi Ajalugu I. 1870—1905« (Tartus, 1925), mis 250 lk.-l põhjalikult ja kainelt valgustab EÜS-i kroonikate, protokollide ja kirjakogu ainetel üht huvitavamat ajajärku eesti intelligentsi arenemisloost. Üksikutest laialipillatud materjalidest sünnivad väärtuslikud kokkuvõtted: »Laiuse kihelkonna vanemast ajaloost« (Ajalool. Ajakiri 1923, nr. 4); »Haridusolude arenemine« koguteoses »Eesti I. Tartumaa« (1925), lk. 96—122; Laiuse, Torma ja Äksi kihelkonna kirjeldustes osad »Ajalugu« (samas teoses lk. 242—47, 466—69, 528—30); koguteoses »Eesti II Võrumaa« (1926) »Haridusolude arenemine« lk 114—39. Samatüübiliste tööde hulka kuuluvad ka mitmed suurt vaeva ja iseseisvat uurimistööd nõudnud artiklid Eesti Biograafilises Leksikonis eesti kiriku- ja kultuuritegelaste kohta. »Villem Reimani ajaloolasena« hindab K. Ajalool. Ajakirjas 1924, nr. 1.

Ajaloolis-kirjanduslikust huvist on K. ühes töötanud meie ajalugu ja teadust harrastavates ühingutes ja ettevõtetes. 1907. a. peale on ta Eesti Kirjanduse Seltsi asemikkude kogu ja ajalootoimkonna liige; 1907—14 seltsi abiesimeheks, 1914—21 V. Reimani tagasiastumise järel esimeheks olnud; 1917. a. arvates »Eesti Kirjanduse« toimkonna liige; Ülikooli väljaande „*Acta et Commentationes*" toimkonna juhataja algusest peale (1920—); Akadeemilise Ajaloo-Seltsi juhatuse liige (1925—); Ajaloolise Ajakirja toimetuse liige (1926—); E. Biograafilise Leksikoni toim. liige. — Ka politika elusse on K. ajutiselt ulatunud, olles 1919. a. kristliku rahvaerakonna poolt Asutava Kogu liige, kellena Eesti iseseisvuse manifestile lõppredaktsiooni andnud. 1917—20 Tartu maakonna nõukogu liige ja lühikest aega 1917 selle esimees.

Isikl. saadud teated; K.-u akt. Tartu ülik. arhiivis; Post. 1924, nr. 304; Pvl. 1920, nr. 234; Post. album, lk. 188; H. B. Rahamägi, Eesti ev. Lut. usu vaba rahvakirik vabas Eestis (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* X, 1, 1926). *P. P.*

KÖPP, Peeter, põllutulundusteadlane, sünd. 22. III 1888 Viljandimaal Kärstna v. metsavahi pojana, õiendas sügisel 1907 Peterburis linnakooliõpetaja kutseeksami. Oli peale seda lühikest aega õpetajaks Viljandis ja 1909—12 Nuustaku kooliseltsi progümnaasiumis. Mais 1912 omandas K. eksternina Moskvas keskkooli küpsustunnistuse ja astus Königsbergi ülikooli filosoofia teadusk. põllutulunduse osakonda, mille kursuse lõpetas 1914. a. juulis. 1914—19 oli K. Aleksandri põllutöökooli õpetaja Kõos ja Olustveres, teotsedes oma otsese ameti kõrval kohalikes ühinguis nõuandjana, revidendina, Pilistvere haridusseltsi esimehena, valla-omavalitsuse tegelasena. Ühtlasi töötas K. edasi agraarökonoomia alal ja uuris ümbruskonna põllutulunduse tasuvust. Juulis 1919 valiti ta avatava Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonna dekaaniks ja s. a. sügisel samas teaduskonnas dotsendiks agraarökonoomia alal. A. 1920 töötas ta oma erialal Helsingi ülikooli juures. Mais 1924 valiti K. sama õppetooli erakorral. professoriks, nov. 1925 teiskordselt põllumajandusteaduskonna dekaaniks ja omandas mais 1926 agronoomia doktori astme väitekirja põhjal »Der Einfluss der Preis-, Intensitäts- u. Produktivitätsrelationsverschiebungen auf Rentabilität der Produktion d. einzeln. landwirtschaftl. Produkte mit besond. Berücksichtigung d. Kriegsverhältnisse.« Alates a.-st 1921 on K. Akad. Põllumajandusliku Seltsi esimees ja 1922. a.-st peale ülikooli mõisate ülemvalitseja. Tema sulest on ilmu-

nud peale muu vähemaid kirjutisi ajakirjades. — Akad. Põllumajand. Seltsi organiseerimisel kui ka pärastises tegevuses on K. juhtivat osa etendanud, milline selts on paisunud üheks suuremaks ja tähtsamaks akadeemiliste organisatsioonide seas.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

KÕRV, Jakob, venestamis-ajajärgu tegelane ja ajakirjanik, sünd. 21. XI 1849 Kodaveres Kokora v. talurentniku pojana, käis Kodavere klk.-koolis ja tegi 18. a.-sena vallakooliõpetaja eksami. Selle järel oli K. Alatskivil 6 a. rahvakooliõpetajaks. A. 1874 siirdus ta Tartu, et saksa ja vene kirjanduse tundide võtmisega J. Kunderilt (vt.) ja kreiskooliõpetaja K. Masingilt Tartu ülikooli astumiseks ette valmistuda. Tartus sattus ta dr. M. Veske hoole ja mõju piirkonda, mis ta kirjanduslikule huvile tõuke andis. Ka oli ta tol ajal suuresti huvitatud pedagoogikast, filosoofiast ja soome keelest. Hiljem Jakobsoni mõju alla sattunud, teotseb ta põllutulunduslikkude küsimustega, olles Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi sekretäriks. Samuti Jakobsoni mõjul hakkas K. »Sakala« kaastööliseks ja kutsuti 1881 Viljandisse sama lehe abitoimetajaks. 1882. a. omandas K. Rakvere »Kalevipoja« seltsilt seni õpetaja M. Lindenbergi toimetatud ajalehe »Valguse« ja hakkas seda Tallinnas välja andma, kus ta intriigide ja hämarate võtetega kõrvaldas oma lähema võistleja J. Järve (vt.) enam rahvuslikku laadi ajalehe. K. suri unustatuna Šveitsis, Bern-Waldau närvihaigete kliinikus 1916. a. suvel. — Politikas sihtis K. esialgu umbkaudu ühte Jakobsoni vaadetega. Pärastpoole on aga ta ajaleht »Valgus« õieti kahtlase värvinguga, erinedes tunduvalt oma kolmest kaaslasest — Grenzsteini »Olevikust«, Järve »Virulasest« ja Hermanni »Postimehest«. Vististi mitte asjatult ei süüdistata teda venestuspolitika äraandlikus kaasaaitamises, kahtlasis intriiges ja ilmsete materjaalsete huvide jälgimises. Pärast »Virulase« sulgemist võistleb ta Tartus ilmuvate ajalehtedega ja Grenzstein püüab asjatult teda venemeelsuses ületada. — Kirjanduse alal on nimetada ta algupäraseid töid »Kindel eesmärk« (1885—86, II tr. Tartus, 1888), sisult ja vormilt kahvatu teos, mis vististi võitluse tasakaalustamiseks vastastega kirjutatud; »Kiired kosjad« (1887, II tr. Tallinnas, 1893), eelmisest sisuliselt veelgi nõrgem; n. n. »algupärane« »Luigemäe Olli« (»Valgus« 1887—88, eriraamatuna 1893), jutt Eesti minevikust, mis on Eesti oludele kohandatud plagiaat Chateaubriand'i indiaanlasjutust »Atala«. Tõlkijana eestindas K. juba oma õpingute aegu Tartus K. Masingi abiga Puškini »Kapteni tütre«. Hiljemini tõlgib ta ka Gogoli »Taras Bulba« (Tartus, 1880). Saksakeelest tõlgituist nimetagem Krummacheri ja Herderi »Mõistukõned ja luulejutustused« (Viljandis, 1880). Rahvaluule alal, millele K. tähelepanu pööras M. Veske mõjul, avaldas ta 1888, Viljandi siirdumise a.-l, »Eesti rahva muistejutud ja vanadkõned«, mis vahest on parem ja jäädavama väärtusega ta töödest. Ka korjas ta »Vanapagana ja Hansu jutte«, mida hiljemini ajalehes avaldas.

K a m p m a n n, Peaj. II[1], 113—192; A. J ü r g e n s t e i n, J. K., (E. Kirj. 1916, lk. 397—400); Fr. T u g l a s, Ado Grenzsteini lahkumine (1926), lk. 50—59. *M. T.*

L.

LAAKMANN, Heinrich, trükitööstuse edendaja ja kirjastaja, sünd. 25 IX 1802 Lüübekis. 1816. a. astus L. Römhild'i (hiljemini Schmidti) trükikotta õpilaseks. Samas trükikojas viibis ta ka abilisena 4 aastat, töötas selle järel Frankfurdis Maini ä. ja 1827—30 Pariisis Firmin Didot' kirjastusäris. Juulirevolutsiooni tagajärjel pöördunud tagasi Lüübeki, teotses L. uuesti Schmidti trükikojas, kust Tallinna Dullo trükikotta üle kolis oma sõbra Montagi kutsel, kes oli naitunud Lindforsi pärijate trükikoja omaniku Dullo lesega. 1833. a siirdus L. Moskva, kus õpetas saksa ja prantsuse keelt vürstinna Lobanov-Rostovski juures, kuid peatselt ilmus ta jälle Tallinna, võttes Montagi surma järel selle lese ettepanekul trükikoja juhtimise enda kätte. — 1817. a. müüs M G. Grenzius (vt. *suppl.*) oma trükikoja sisseseade teisele Tartu trükikojale Joh. Chr. Schünmann'ile ja Tartu jäi ühe trükikojaga. Kuna aga tarvidus teise trükikoja järele silmanähtav oli, antigi Montagile luba haru-trükikoja avamiseks Tartu, kuid käima pani selle L. alles 15. IX 1837. a. Ta jäi ka mõlema »Lindforsi pärijate« trükikoja juhiks Tallinnas kui ka Tartus kuni 1844. a., millal Carl Dullo Tallinna trükikoja enda kätte võttis ja Tartu haru-trükikoja L.-ile omanduseks müüs. Nüüd võis ta edukalt teotsema hakata. Kuna trükitööstus Eestija Põhja-Liivimaal seni väga nõrgal järjel oli olnud, mille tõttu ka tähtsamad trükitooted välismail paremini ja odavamini valmistati, tõusis L. oma laialiste kogemustega edukamaks trükkijaks ja raamatu levitajaks: esimesena muretses ta 1846. a. kiirpressi, avas 1867. a. raamatuäri eestikeelsete raamatute levitamiseks ja ostis 1875. a. kivitrüki- (litograafia-) sisseseade L. Höflingerilt. Ka asutas ta raamatuköitmis-töötoa. 1880. a. andis ta kõik ettevõtted oma pojale Carl Heinrichile üle, kes

varemini isa äris oli töötanud. L. suri 2. IV 1891. a. Tartus. — Erilise kultuuriloolise tähtsuse omandab L. eesti raamatu levitamisega, olles oma aja suurimaid ja tähtsamaid eesti teoste kirjastajaid ja trükkijaid. Ta kirjastas ärkamisaja tähtsamate kirjanikkude, nagu Kreutzwaldi, Jannseni, Koidula teoseid. Esimesed ajalehed ja ajakirjad: Tallorahwa Postimees, Eesti Postimees (Jannseni-aegne), Olevik, alul Meelejahutaja, ilmusid tema trükikojast tema kirjastusel. 1840.–80. aa. trükkis L. umbkaudu 750 eesti raamatut, mis oli kolmandik tervest tolleaegsest eestikeelsest toodangust. — Ka oli L. alates a. 1867 lauluselts »Vanemuise« auliige.

L.-i omastelt saadud andmed; E. Post. 1876, nr. 41, lk. 246; W. Stieda, Die Entwickelung des Buch-Gewerbes in Dorpat (Archiv f. Gesch. d. deutschen Buchhandels VII, 1872, 195–96); Eesti rahva Kasuline Kalender 1892, lk. 33–38. *F. P.*

LAALAND, Johann Friedrich Cornelius, kiriku- ja haridustegelane, sünd. 29. I 1824 Kambja klk. Vana-Kuustes, kus tema isa Johann L. erakooli pidas, millise ta varssi Tartu üle viis ning siin palju aa. juhatas, suutes anda koolile, mis pärast ametlikuks linnakooliks sai, kaugemalegi ulatuva tähenduse. L. õppis Tartus usuteadust 1843—48, sai teadusliku auhinna-töö eest kuldauraha, oli asetäitjaks õpetajaks Peterburi Jaani koguduses, siis 1850–77 Eesti Jaani koguduses ning sõjaväe-õpetaja Peterburis, toimides seejuures Peterburi ev.-lut. konsistooriumi assessorina 1867—77; nimetati 1877. a. Peterburi konsistooriumi ringkonna kindralsuperintendendiks ning jäi selleks kuni surmani 3. VI 1891. — Õpetaja ameti kõrval oli L. tegev silmapaistvatel kohtadel suuris üleriiklikes asutisis, nagu »Evangeeliumi Piibliselts Venemaal«, samuti 1859. a. ellukutsutud »Vene riigi ev. lut. koguduste abikassa« kaasdirektorina algusest peale, viimases lõpuks ka abi-esimehena. L. on esimesi eesti soost mehi, kes, jõudes kõrgele seltskondlikule astmele ning leides palju lugupidamist ja austust, teadlikuks jäi ühendusest oma rahvaga. Pealinnas elades korraldas ta eesti Jaani kogudust, algatas ning viis lõpule eesti ev.-lut. kiriku ehituse. Peale selle oli L. kaastegev Eesti seltsi asutamisel Peterburis Saksa »Palme« seltsi varju all (1862). Kaugemal sai L. tuttavaks iseäranis nõu ja abiandmise läbi pealinna sattuvaile sugurahva liikmeile, mida võimaldas tutvus ning lugupidamine mõjuvais ringkonnis. Eriti hoolitses L. kodumaalt raskete olude tõttu lahkunud ning võõrsil nõu ja abi vajavate väljarändajate eest. Suure tähelepanuga jälgis L. Eesti asunikkude käekäiku ning oli nõu ja teoga abiks nende vaimlise elu arendamisel. M. s. asundas ta 1860. a. osa Maltsveti tegevuse mõjul väljarännanud ning raskesse seisukorda sattunud perekondi temale kuuluvale maa-alale Peterburi kubermangus Demkina külas. Kodumaa käekäigust võttis L. osa, avaldades varemal ajal kirjutisi »Eesti Postimehes«; ka esines L. kõnepidajana esimesel üldisel laulupeol Tartus 1869. a.

Lipp, Kir. ja har. l. II, 2, 35, 68 jj.; G. Pingoud, Zum Andenken an C. Laaland (1891); Post. 1891, nr. 66; Neue Dörptsche Ztg. 1891, nr. 129. *J. K.*

LAAMAN, Eduard, ajakirjanik ja politikategelane, sünd. 31. I 1888 Samruki Eesti asunduses Krimmis, õppis 1908–12 Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas. L. töötas 1912—15 »Tallinna Teataja« ja »Tartu Päevalehe« toimetustes. Järgnevail aa. teenis ta Tallinna linnavalitsuses ja oli Eestimaa toitluskomitee sekretäriks. Vene veebruarirevolutsiooni järel toimis L. Tallinna Eesti Liidu ja okupatsiooni ajal Eesti Ajutise Valitsuse sekretärina. Versailles'i rahukongressi ajal 1919. a. esimesel poolel oli L. Eesti rahudelegatsioonis Pariisis ja siirdus siit Eesti Londoni saatkonna juurde ajakirjanduslikuks agendiks. Aa. 1920—23 asus L. välisministeeriumi informatsiooni osakonna juhataja kohal. 1923. a. peale töötab L. »Vaba Maa« toimetuses ühe peatoimetajana. L. sulest on ilmunud õnnestunud ülevaatlik teos Eesti Vabariigi sünniaegade kohta pealkirja all »Eesti lahkumine Vene riigist« (Tallinnas, 1920). Peale selle on L. avaldanud: »Tall. linna majapidamine 1905—15« (Tall., 1915, anon.), »Maaküsimus ja maauuenduskavatsused« (Tallinnas, 1917), »Soomusrongide diviis vabadussõjas I« (Tallinnas, 1923), »Ühistöö Eesti riigi loomisel« (Tallinnas, 1927) ja rea vähemaid Eestit tutvustavaid artikleid, neist ühe »*Encyclopaedia Britannica*« lisaväljaandes a. 1926. Olles pahempoolne radikaal on L. oma kirjutistega Eesti tööerakonna põhimõtete kujundamisele mitmeti mõju avaldanud.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

LAAS, Hendrik, põllutulunduse tegelane, sünd. 17. VII 1862 Tormas Võtikvere v. Kubja talu omaniku pojana, õppis 2 talve kohalikus külakoolis, oli alul isale kodus põllutöös abiks, siirdus talu venna kätte minnes Tartu ja pidas siin esialgu vooriimehe-äri, siis vürtspoodi. 1885. a. asutas L. raamatukaupluse, täiendas seda laenu-raamatukoguga ja avas hiljemini selle kõrval aedvilja-seemnete ja põllutöö-riistade kaupluse ning põllunduse nõuande-kontori »Põllumees«. 1895. a. asutas L. ka põllutööajakirja »Põllumees« (ilm. Tartus 1895—1912). 1898—99 käis L. Soomes tutvumas sealse tegeliku põllutööga ja täiendas end

vastavail kursusil. 1899. a. rentis L. Raadi mõisast (Tartu lähedal) 25-vakamaalise kvootetalu eesmärgiga asutada sinna eeskujulik viljapuu-aed, kalatiigid ja põllunduslik katsetalu; 1908. a. rentis ta sama eesmärgiga kõrvalasuva »Klaose« talu. 1900. a. peale korraldas L. karjakasvatuse, aiaharimise ja mesilastepidamise kursusi Tartus, mis meie põllunduse arenemisloos äratava ja hilisemaile ettevõtteile teedrajava tähendusega, nagu ka L.-i varemini-asutatud ajakiri »Põllumees«. Peale selle teotses L. kohalikes karskuse- j. m. seltsides ja esines väljapanekuiga näitusil. 1906—09 andis L. välja politilist nädalalehte »Vabadus«, mis, ehkki tahes olla »rahvalik-edumeelne«, oli sisult kindlusetu ja rahvuslikult põhitoonilt tihti enam kui kahvatu, mispärast ta laiemais ringkonnis poolehoidu ei leidnud. 1906. a. katsus L. välja anda veel teist ajalehte »Eesti Päevaleht«, millest aga ainult paar numbrit ilmus. 1908. a. alates andis L. välja umbes 1 a. jooksul eesti-, vene- ja saksakeelset »Liivimaa kuulutuste lehte«. Samuti ilmus tema väljaandel Tartus kauemat aega »Põllumehe Kalender«. L. suri Tartus 13. III 1919. — L.-i algatusel, osalt tema enese, osalt teiste koostatuina või tõlgituina on ilmunud mitmed põllumehele määratud sisuga raamatud, milledest võiks mainida: »Juhatus linaharimiseks« (Tartus, 1891); »Sulgloomade kasvatus«; »Kalakasvatuse õpetus«; »Mesilane ja tema elu« (Jurjevis, 1907); »Talurahva Advokaat I« (Jurjevis, 1896); »Kuda võib tulekahju õnnetusi vähendada?« (Jurjevis, 1900) j. t. — L.-i tegevuse peatähtsus seisab põllunduslikkude teadmiste levitamises kursuste ja »Põllumehe« kaudu; tema tegevust politika alal on eriviisil hinnatud. *J. M.*

LAID (Ostrov), Eerik, arheoloog, sünd. 17. XI 1904 Tartumaal Nõo klk. Meeri mõisas valitseja pojana, õppis 1922—27 Tartu ülikoolis, valides eriõppeaineks muinasteaduse ja etnograafia. 1927. a. alul omandas L. *mag. phil.* astme ja töötas selle järel ülikooli stipendiaadina Helsingis. — L. on avaldanud teosed: »Eesti muinaslinnad« (Tartu, 1923), millest uuem kokkuvõte ilmunud koguteoses »Eesti kinnismuistised« (1925, lk. 74—97); »Kodumaa muistsed pelgupaigad« (Ajalool. Ajakiri 1925, ka eribrošüürina); »Mordvalaste etnograaf. ja poolmuinasaegsed sõled« (ERM-i Aastaraamat II, 1926, lk. 165—186).

Isikl. j. m. saadud teated. *T.*

LAIDONER, Johann, kindralleitnant, Eesti vägede ülemjuhataja Vabadussõjas, politiline tegelane, sünd. 31. I 1884 Viljandimaal Viiratsi v. sulase pojana, lõpetas Viljandi linnakooli ja astus 1901. a. vabatahtlikuna väeteenistusse. 1902. a. peale õppis L. Vilno junkrukoolis, mille lõpetamisel ta 1905. a. määrati noorema leitnandina 13. ihu-grenaderide Erivani rügementi. Aa. 1909—12 õppis L. Nikolai sõjaväe-akadeemias ja lõpetas selle esimese järguga. Siis määrati ta samasse rügementi tagasi ja ülendati alamkapteniks a. 1912. 1913. a. viidi L. üle 1. Kaukaasia kütirügementi kompanii-ülemaks, 1914. a. määrati 3. Kaukaasia korpuse staapi kindralstaabi ohvitseriks ja ülendati kapteniks, arvates ta lõplikult kindralstaabi kutseliiki. 3. Kaukaasia korpusega võttis L. osa sõjalistest operatsioonidest Poolamaal ja Galiitsias. 1915. a. novembris määrati L. lääne-väerinna staapi maakuulamis-osakonna ülema abiks, 1916. a. suvel ülendati ta kindralstaabi alampolkovnikuks. 1917. a. märtsis sai L. Kaukaasia grenaderide diviisi staabiülemaks, sama a. oktoobris 62. diviisi staabiülemaks. Kui 1917. a. Eestis hakati formeerima rahvuslikke väeosi, tuli L. Ajutise Maanõukogu kutsel kodumaale, et siin selle a. lõpul oma peale võtta asutatava 1. Eesti diviisi juhatamist. Kui okupatsioonivõimud 1918. a. diviisi likvideerisid, lahkus L. polkovnikuks ülendatuna teenistusest ja siirdus Venemaale. Okupatsiooniaja järel puhkenud Eesti-Vene sõja algusel tuli ta Soome kaudu, mitmeid tõkestusi ära võites, kodumaale tagasi ja määrati Ajutise Valitsuse poolt 14. XII 1918 Eesti operatiivstaabi ülemaks. Momendil, mil L. meie riigikaitset hakkas juhtima, oli riigi sõjaline seisukord otse meeleheitlik. Sõda Venemaaga tundus olevat Eestile üle jõu käiv üritus. Selle tõttu valitses üldiselt rõhutud meeleolu, mille mõjul mobilisatsioonikäsud ei leidnud korralikku täitmist ja kaitseväed õieti nõrgalt vastu pannes taganesid. 16. XII oli Rakvere ja 22. XII Tartu enamliste vägede kätte langenud. A. lõpul oli suurem osa Eestit vaenlase käes, kes asus Tallinnast ainult 30 kilomeetri kaugusel. Säärastes oludes oli vaja koondada kõrgem sõjaline võim ühe isiku kätte, kes kergemini võis raskele seisukorrale vastavaid rutulisi ja otsustavaid korraldusi teha. Ajutine Valitsus otsustas ellu kutsuda vägede ülemjuhataja instituudi ja määras 26. XII 1918 ülemjuhatajaks L.-i. — Omades kõrgemat sõjaväelist haridust ja suuri kogemusi ilmasõjast osutas L. sel kohal suurt otsustamis- ja algatusvõimet ning selget sõjaväelist pilku. L. mõistis sisendada vägedesse vaimustust ja usku oma jõusse, mille tõttu vaenlase pealetung a. vahetusel seisma pandi. Meeleolu tõusuks aitasid ka Soome ja Inglise abiväed tunduvalt kaasa. L.-i käsul algasid Eesti väed 7. I 1919 üldist pealetungi, mis haru-

kordselt hästi õnnestus. 14. I langes Tartu Eesti vägede kätte tagasi ja sellele järgnesid 18. I Narva, 1. II Valga ja Võru ning 4. II Petseri. Veebruari keskpaigu oli vaenlane Eesti piiridest täiesti välja tõrjutud ja 21. II vallutati isegi Marienburg. 20. I, kui suurem osa Eesti territooriumist oli vaenlastest vabastatud, ülendati L. teenete eest kindralmajoriks. Et mitmed Eesti kaitsejõu tõstmiseks sihitud L.-i korraldused paljudele liiga karmidena tundusid, tekkis L.-i ja mõne seltskonna osa vahel teatav vastolu. Paaril korral palus L. isegi vabastamist oma kohalt, kuid valitsus ei leidnud võimaliku olevat palvet täita. Eesti sõjaline seisukord oli küll vaenlase väljatõrjumisega paranenud, kuid jäi endiselt küllaltki tõsiseks. Saaremaal puhkes veebr. 1919 mäss, mis tuli karmide abinõudega maha suruda. Pihkva rindel võttis vaenlane 1919. a. kevadel suurema pealetungimise ette, kuid see löödi ägedais võitlusis Eesti vägede poolt tagasi. 26. V vallutati Eesti vägede poolt isegi Pihkva ja anti Eesti ülemjuhatuse all teotseva Loode-korpuse väeosadele üle. Samal ajal tegi Loode-korpus katset Narva rindel vaenlase väerinnast läbi murda ja Petrogradi vallutada, kusjuures L. lubas Eesti vägedega Narva-Petrogradi raudtee ja Soome lahe vahelise maa-ala vaenlasist puhastada. Eesti väejuhatus organiseeris kohalikest Ingeri elanikest Ingeri rügemendi, kellele eestlaste ja ingerlaste poolt ümberpiiratud Krasnaja Gorka garnison mässama hakates kindluse üle andis. Kuid Loode-korpuse ülem kindralmajor Rodsjanko (vt.) ei pooldanud ingerlaste püüdeid kultuur-autonoomia järgi ja hajutas nende rügemendi. Et Loode-vägi üldse L.-i ettekirjutisi korralikult ei täitnud, keeldus L. 19. VI 1919 selle juhtimisest ja andis selle Soomest pärale jõudnud kindral Judeničile (vt.) üle. Nüüd ristiti Loode-korpus armeeks, kuid pidi sellest hoolimata 20. VI Krasnaja Gorka maha jätma ja Narva suunas taganema. — Läti Ulmanise valitsust toetades otsustas L. vabastada ka Põhja-Lätimaa. Eesti väed, eriti kiiresti teotsev ratsavägi, tõrjusid enamlased mai lõpul ja juuni alul Põhja-Lätist välja ja vallutasid 5. VI juba Jakobstadti. Selle tõttu olid enamlased sunnitud ka Riiast lahkuma, mis aga v. d. Goltzi (vt.) vägede kätte langes. Kui viimased põhja poole bakkasid liikuma ja 6. VI Võnnu vallutasid, tekkisid liitlaste vaheltsobitustest hoolimata Eesti vägede ja selle n. n. »Landeswehri« vahel ägedad sõjalised kokkupõrked. L. ei täitnud v. d. Goltzi nõuet Eesti vägede Põhja-Lätist väljaviimise asjus ja andis 22. VI käsu üldiseks pealetungiks. L.-i kindel ülalpidamine Eestit lõunast ähvardavate Saksa jõudude suhtes leidis üle terve Eesti heakskiitvat pooldamist, isegi äärmise pahempoolse partei — sotsialistide-revolutsionääride — poolt. Neil äärmise rahvusliku hädaohu silmapilkudel liitusid kõik voolud ja rühmad ühiseks kodumaa kaitsmiseks. Üldine meeleolu-tõus avaldus eriti ilmekalt ka meie kaitseväes. Ägedais lahinguis murdsid rahvuslikust vaimustusest kantud Eesti väed 22.—28. VI »Landeswehri« ja Saksa »rauddivisjoni« vastupaneku ja jõudsid Riia alla välja. Ameerika sõjakomisjoni vaheltsobitusel 3. VII tehtud vaherahu põhjal lahkus v. d. Goltz Riiast, mis Ulmanise valitsuse väeosadele üle anti. Selle operatsiooniga vabastati Eesti lõunapiir sealtpoolt varitsevast hädaohust ja võimaldati rahvuslikul Läti valitsusel oma maa organiseerimisele asuda — Venemaaga jätkus 1919. a. sõjaline tegevus endiselt ja omandas ikka suurema ulatuse, sest enamlased koondasid Eesti vastu ikka suuremal arvul vägesid. Kuigi Eesti vägede arvu püüti vastavalt suurendada, ei suutnud Eesti siiski oma vägede arvult Venega sammu pidada. Selle tõttu oli L. sunnitud kõik jõud liinile koondama, reservide pidamisest keeldudes, ja vägesid raudteil sageli ühelt rindelt teisele üle vedama. Raskusi sünnitas ka meie ülemjuhatuse halb vahekord Loode-armeega, mis 1919. a. augustis, mil L.-i käsul tagasi tõmmati Eesti väed, mis Pihkvat olid aidanud kaitsta, Pihkva laskis enamlaste kätte tagasi minna. 1919. a. oktoobris tegi Loode-armee uue katse Petrogradi vallutamiseks, tungis kuni Pavlovskini ja Tsarskoje Selooni välja, kuid löödi siis enamlaste poolt taganema. L. toetas Loode-armee üritust, korraldades suuremaid Eesti vägede pealetunge Pihkva ja Põtalovo suunas. Juhul aga, kui see üritus korda oleks läinud, pidid Eesti väed L.-i käsul Krasnaja Gorka ja Eesti laevastik inglaste toetusel Kroonlinna vallutama, et igasuguste üllatuste vastu Loode-armee võidu korral kindlustatud olla. Loode vägede pealetungi ebaõnnestumisel tõmbusid ka Eesti väed Narva alla tagasi, kuhu enamlased nende vastu nüüd õieti suured jõud koondasid, et 2. XII 1919. a. alanud rahuläbirääkimisi Vene huvides sõjaliselt toetada. Vene vägede marulised pealetungimised 7.—30. XII 1919 löödi aga Eesti vägede poolt mehiselt tagasi. Selle tagajärjel olid enamlaste delegaadid Tartu rahukonverentsil sunnitud 31. XII 1919 Eestile soodsa vaherahu tegema, mis 3. I 1920. a. maksma hakkas ja sõjalise tegevuse Eesti-Vene vahel lõpetas. Vabadussõda nõudis Eestilt suuri ainelisi ja inimohvrid (umbes 2000 langenut, 1400 haigustesse surnut ja 10 000 haavatut), kuid sundis enamlasi lõpuks iseseisva Eesti hävitamise katseist loobuma ja kindlustas Eestile vastuvõetava, ausa rahulepingu, millele alla

kirjutati Tartus 2. II 1920. a. — Märtsis 1920 vabastati L. tema enda soovil ülemjuhataja kohustest ja ülendati suurte teenete eest riigikaitse alal kindral-leitnandiks. Jaan. 1921 lahkus L. tegevast sõjaväest, et politilisele tegevusele anduda. Põllumeeste-kogude esindajana on ta I, II ja III Riigikogu tööst agarasti osa võtnud ja mitmete komisjonide (välisasjade, rahanduse-, riigikaitse- jne.) juhatajaks olnud. Valitsuse ülesandel on L. mitmel korral Eestit Rahvasteliidu täiskogu koosolekuil esindanud. 1925. a. käis L. rahvasteliidu komisjoni esimehena Mosulis, et Inglise mandaat-territooriumi Iraki ja Türgimaa vahelisi piiritülisid uurida ja nende puhul lahti puhkenud rahutusi vaigistada. Komisjoni aruande ärakuulamise järel otsustati rahvasteliidus Mosul Irakile anda teatavail tingimusil, millise otsuse Inglise, Iraki ja Türgi vahel tehtud Angora leping 5. VI 1926 kinnitas. Viimaseil aa. on L. ka tulunduslikust tegevusest mõnevõrra osa võtnud. Ka on L. Eesti rahvasteliidu ühingu kaudu rahvaste rahuliku koostöö mõtet aidanud propageerida. 1924. a. 1. detsembri enamlise riigipöörde katse puhul nimetati L. jälle Vabariigi Valitsuse poolt vägede ülemjuhataja kohale. L. likvideeris selle avantüüri oma hariliku otsustamisvõime ning energiaga ja vabastati selle järel 7. I 1925 sõjaväe ülemjuhataja kohustest.

Sõjaministeeriumilt j. m. saadud andmed. — Vrdl. J. Soots, Eesti Vabadussõda 1918—20 (1925). *T.*

LAIPMAN, Bernhard, sünd. 21. I 1865, õppis Haapsalu ja Lihula elementaarkoolis J. Pärna (vt.) juhatusel ja lühemat aega Pärnu gümnaasiumis, kust lahkus, et isale kodus abiks hakata; oli Vigala muusika-seltsi asutajaid ja esimees ning võttis kohalikust elust üldse elavalt osa. 1905. a. käis ta Vigala muusika-seltsi saadikuna Tartu ülemaalisel kongressil, mille eest ühenduses L.-i endisegi tegevusega Vigala saksa soost mõisaomanikud ta lasid Vene karistussalga kätte anda. Kui L.-ile karistussalga ülema poolt ihunuhtlus oli määratud, olevat L. keeldunud sellele alistumast, niisugust karistusviisi endale häbistavaks pidades, ja palunud endale pigemini surma mahalaskmise läbi, milline soov ka täitmist leidis (Vigala vallamaja lähedal 16. I 1906). — L.-i heroiline kuju on Aino Kallase poolt jäädvustatud novellis »Bernhard Riives« (kogus: Lähtevien laivojen kaupunki, 1913).

Ants Laipmanilt (Bernh. L.-i vennalt) saadud andmeil. *R. K.*

LAIPMAN, Hans (Ants), eelmise vend, maalikunstnik, sünd. 23. IV 1866 Vigalas renditalu-pidaja vallakirjutaja pojana, õppis Velise vallakoolis, Haapsalu ja Lihula algkoolides, 4 a. Pärnu gümnaasiumis (kuni 1884) ning lõpuks 1 a. Laiuse erakoolis. 1886. a. suvel sõidab L. Peterburi õpivõimalusi otsima kunsti alal, pöördub aga sügisel koju tagasi ja astub venna eest väeteenistusse, sattudes Peterburi 1.-sse kaardikürassiiride rügementi. Seal murrab ta harjutustel jalaluu, viibib ligi $^1/_2$ a. haigemajas ja saab aastase paranduspuhkuse, mille ta veedab Vanamõisas, Haapsalu lähedal, koduõpetajana. Uuesti teenistusse võetuna satub ta Moskva, sealt Možaiski ja Borodino väljale manöövritele ning sügisel 1889. a. ühes 1. ihudragunite rügemendiga Tveri linna. Et vigastatud jalg rasketel marssidel tõsiselt kannatada saab, määratakse L.-ile varssi teine aastane paranduspuhkus, mille ta samuti koduõpetajana, seekord Seljakülas, Läänemaal, veedab ning millele järgneb lõplik väeteenistusest vabastamine. Nüüd sõidab L. jälle Peterburi, kuid leidmata seal soodsaid õpivõimalusi saadab mõned oma joonised Düsseldorfi akadeemiasse prof. E. v. Gebhardtile (vt.), palvega teatada, kas peaks teda sinna vastu võetama. Saanud jaatava vastuse rändab ta 1892. a. sügisel jala Riiast Düsseldorfi, kus algab õppimist 1893. a. märtsis. Sama a. oktoobris pöördub ta aga raskelt haigena isa kutsel koju, kust pääseb tagasi akadeemiasse alles 1896. a. kevadel. Ent juba järgmise a. märtsis, jõudnud otsusele, et ta seda, mida kool veel anda võiks, ka iseseisvalt kätte võib saada, lahkub L. akadeemiast, veedab 2 a. oma ette töötades Düsseldorfis, käib Hollandis ja Belgias ning saabub siis 1899. a. sügisel Tallinna, kus loob õlimaalid »Poiss kerkessi rõivas« ja hra A. Rosenwaldi portree. 1900. a. alul sõidab L. ühe tellimise täitmiseks jälle Saksamaale, sealt Pariisi ilmanäitusele ning edasi Müncheni, Šveitsi ja Viini, a. lõpuks Tallinna tagasi. Siin maalib ta Toompea kirikus oleva E. v. Gebhardti maali järele altaripildi Pärnu Jakobi kirikule ning korraldab siis sellest koopiast, kahest eelnimetatud portreest ja paaristkümnest vähemast tööst mais 1901 erinäituse, mis oli esimene eesti kunstinäitus. Töötanud selle järel intensiivselt 2 a. Haapsalus, kus sünnivad suuremad pastellid »Autoportree« (1902) ja »Lääne neiu« (1903), asub L. 1903. a. kevadel Tallinna ja avab ateljee-kooli, mis toob kokku 20 õpilast. Sama a. novembris avaldab ta »Teatajas« üleskutse kõigile eesti rahvusest kunstnikkudele ja kunstiõpilastele, ette pannes asutada Eesti kunstiselts, mille ülesandeks oleks Eesti rahvakunsti esemeid koguda ning kunsti kättesaadavaks teha laiematele hulkadele näituste kaudu; kuid mitmesuguste takistuste tõttu võis Eesti kunstiseltsi asutamine teostuda alles a. 1907.

Aastavahetusel 1903/04 korraldab L. Tallinnas suurema näituse, kus mõne juhusliku eksponendi ja üle 200-numbrilise õpilaste töödekogu kõrval välja paneb oma »Autoportree« ja »Lääne neiu« ning uuemad pastellid (1902. a. alates töötab L. ainult pastellis) »Abessiinlane«, »Koit ja Ämarik«, pr. S. Brumbergi portree, »Mustlase neiud«, »Kaugelt näen kodu kasvavat« ja hulga etüüde, kõik a. 1903. Suvel 1906. a. esineb ta Tartus 1. eesti kunsti üldnäitusel 24 tööga, millede seas peale mõne eelnimetatu tähtsamad »Vana Aitsam« ja prl. M. Underi portree (1904), »Mustlase-Reesi«, »Taat Jürilt«, Otto Hermanni ja dr. K. Lüüsi portreed (1905) ning prl. P. Epsteini, hra A. Schaeferi ja kujur A. Adamsoni portreed (1906). Ägeda rahvuslasena satub L. sel ajal politilise elu keerdu, võtab Tallinna tööliste valijamehena osa 2. Vene riigivolikogu valimistest, pannakse lühemaks ajaks vangi ja saadetakse 1907. a. alul sõjaseaduse kestuse ajaks kodumaalt välja, kuna paar kuud hiljemini tulekahju Tallinnas hävitab umbes kolmandiku tema senisest toodangust (teiste seas kavandlik õlimaal »Kristus ristil« a. 1900, pr. S. Brumbergi portree, »Koit ja Ämarik« a. 1904, hra B. Laipmani portree a. 1905 ja kujur A. Adamsoni portree). Emigratsiooniaja veedab L. Soomes Imatral, huvitudes seal maastikumaalist (»Maastik Imatralt«, »Maastik Vuokselt«, »Sügismaastik«, »Hommik«, »Soome talu talvel«), kuid andes ka mõned portreed. 1909. a. lõpul saab ta luba kodumaale tagasi tulla, peatub aga siin vaid mõned nädalad ning reisib 1910. a. jaanuaris Varssavi, Viini, Budapesti, Veneetsia ja Florentsi kaudu Rooma, sealt Neapoli kaudu aastaks Caprile ning siis 1911. a märtsis üle Sitsiilia P.-Aafrikasse, Tuunisesse, kuhu aastaks peatuma jääb. Lahkunud sealt veedab ta veel ½ a. Capril, kust reisib Rooma kaudu Šveitsi ja Leipzigi kaudu Berliini ning sealt kolmekuulise peatuse järel 1913. a. märtsis Tallinna tagasi, kaasa tuues paarkümmend portreed, milledest tähtsamad »Mia padrona«, »Beduiin«, »Beduiini neiu«, »Soora«, »Aischa«, »Beduiini naine« ja »Itaalia poisike«, ning kogu maastiketüüde, peamiselt Caprilt ja Tuunisest (»Villa Capril«, »Tükk Caprilt«, »Bagno di Tiberio«, »Nicolosi«, »Vaade Ätnale«, »Sidi Okba mošee Kairuaanis«, »Tänav Tuunises«). See reis mõjutab tugevasti L.-i loomingut, — kui ta oma esimeses loomisjärgus (1899–1909) esineb veel kujunematuna, ilmutades paiguti tugevat sõltuvust kuivast akadeemilisest looduskäsitlusest (»Poiss terkessi rõivas«, »Autoportree«, dr. K. Lüüsi p., Soome maastikud), nõrkust joonistuses (»Kaugelt näen kodu kasvavat«, »Koit ja Ämarik«) ja maitsetust (»Mustlase hetman« a. 1903, pr. M. Mieleri p. a. 1906), andes aga sealsamas mõned elavad, hästi karakteriseeritud portreed (»Vana Aitsam«, Otto Hermanni p., »Taat Jürilt«), esineb ta oma Itaalia- ja Aafrika-teekonnal loodud töödes tagasihoidliku impressionistina, andes väärtuslikuma saavutisena »Mia padrona«.

1913. a. sügisel avab L. jälle ateljeekooli, jätkates õppetegevust kiiresti suureneva õpilaste arvu juures (1921. a. 77 õpil.). Ühtlasi on ta isiklikus loomingus endiselt produktiivne ning selles loomisjärgus sünnivad väärtuslikumatena portreemaalid »Helga« (1914), dr. A. Laipmani p., pr. M. Underi p., »Lapseportree« (kõik 1915), pr. H. Rantase p. (1916), Autoportree (1918), »Jaopi-isa« (1919), pr. Eklundi p. (1920), Autoportree (1921), pr. M. Raamoti p. (1923), mõned nature morte'id (»Krüsanteemid«, »Tulbid«, 1919) ja hulk maastiketüüde, peamiselt Läänemaalt. Olles sisult mitmekesine ei osuta selle loomisjärgu arvurikas toodang väärtuselt ühtlast tasapinda, vaid sisaldab paarikümne selgesti edenemist ilmutava ja paiguti tehniliselt virtuoosliku töö kõrval palju pinnalist, millega seltsib suur kogu vanemate ja uuemate tööde kordamisi. Ometi omab L. Eesti kunsti ajaloos erilist seisukohta kui esimene kodumaale jäänud Eesti kunstnik, kes end täie teadmisega rakendas eesti kunstikultuuri loomisele ja uue kunstnikupõlve kasvatamisele, tehes seda tunduval määral oma isikliku loomingu kahjuks. Tema ateljeest on aastail 1903–07 ja 1913–26, mil ta kunstiõpetajana Tallinnas tegev olnud, lühemat või pikemat aega õpetust saanud 850 inimese ümber, nende seas Uurits, P. Burman, Tassa, N. Triik, Krusten, Krims, Kallis ja palju teisi praegu tuntud kunstnikke (ka sakslane O. v. Kursell), kelle töödest ta oma õppetegevuse ülevaateks 1923. a. kevadel korraldas üldise näituse Tallinnas. Ise on L. peale varemini nimetatud näituste osa võtnud II Eesti kunsti üldnäitusest 1909. a., Eesti kunstiseltsi näitusest 1916. a., ülevaatlikkudest Eesti kunstinäitustest 1919. ja 1925. a. ning Eesti kunstinäitusest Riias 1926. a. L.-i paarematest töödest omab Tall. Eesti muuseum kaks autoportreed (1902 ja 1921), Otto Hermanni p., A. Schaeferi p., »Mia padrona« ja »Krüsanteemid«, ERM Tartus »Lääne neiu« ja »Vana Aitsami«.

Autobiograafia (trükis ilmumata, käsikiri Eesti Kirjand. Seltsis); H. L(ai)p(ma)n, »Teelt«,— reisikirjad »Pvl.« aa. 1910, 1911 ja 1912. *A. V.*

LANG, Jakob, vaimulik, sünd. 1. V 1648 Gefles Rootsis. Ta isa, Jakob Andersi p. L., Ungarist Rootsi sisserännanud kaupmehe poeg,

oli hiljemini tolliametnik Oulus (Soomes), kus poeg üles kasvas. L. astus a. 1664 Turu ülikooli, õppis siis Upsalas, viibis mõne aja välismaal, kus ta ka Oxfordis olevat õppinud, määrati a. 1678 Rootsi Pariisi saadiku sekretäriks ning pöördus a. 1681 tagasi kodumaale, pühendudes vaimuliku kutsele Aa. 1683—88 oli ta Nevanlinna kirikuõpetaja ja praost, määrati siis Narva superintendendiks (volitus 18. VIII 1688, registratuur Rootsi riigiarhiivis) ja püsis sel kohal a.-ni 1700, mil ta nimetati Liivi kindralsuperintendendiks ja Pärnu ülikooli asekantsleriks. 1701—10 oli L. Tallinna piiskopiks, põgenes siis juulis 1710 vaenlase Tallinnale lähenemisel Rootsi ja sai seal a. 1711 Linköpingi piiskopiks. Ta suri 27. II 1716. — Ingerimaal teotsedes püüdis L. täie innuga jätkata luteri usu levitamistööd, mida Johan Gezelius *jun.* (vt.) oli alanud. Eestimaa piiskopina oli L.-i tegevus võrdlemisi väheste tulemustega rahutute aegade ja sellega piiratud võimaluste pärast. Eestimaa kirikuõpetajaile andis ta a. 1702 välja raamatu »*Elenchus profectuum Cathechisandorum*«.

Paucker, Geistl., 15 j.; C. Öhlander, Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland (1900). *A. R. C.*

LANGE, Johannes, Tallinna reformaator, päritolu ja hariduskäik tundmatu. Temast on teada, et ta Stades Püha Georgi premonstraatlaste kloostri munk on olnud, ühes Joh. Osenbrugge'ga, kes hiljemini Tallinnas esinenud. Arvat. a. 1522 on L. Tallinna kutsutud. A. 1524 mainitakse teda Püha Nikolai kiriku »predikandina«, s. t. evangeelse vaimulikuna. Rae nõudel esitasid Tallinna ev. õpetajad L., Z. Hasse, H. Marsow (vt. neid) a. 1524 kiriku sisekorralduse kavandi, mis nõuab evangeelse õpetaja valimist, nagu see Riias sündinud. Ühtlasi nõutakse »kiriku laeka« asutamist. Raad ja gildid võtsid ettepanekud vastu. Sept. 1524 valiti L. esimeseks õpetajaks ülesandega välja töötada uus kirikukord. Selle on L. mai keskel 1525 raele esitanud. Uues korralduses nõuti esijoones saksakeelset jutlustamist, selle kõrval rõhutati aga ka linna mittesakslastele oma kiriku vajadust. Raad pooldas neid ettepanekuid pea oontes ja eestlastele anti dominiiklaste kloostri kirik. Oma ametivenna H. Marsowi vaenu tõttu sai L. korduvalt kannatada. Ta suri 1530/31 Tallinnas möllanud katku. Tema surres polnud näilikult ühtki kohast isikut Tallinna ev. kirikuelu juhtimas. Koolirektor Joachim Walteri eestvõttel pöördus Tallinna raad palvega Lutheri enese poole kõlvulisi õpetajaid Tallinna soovitada. Luther on seda siis ka teinud oma Tallinna linna-arhiivis hoiduvais 3-s kirjas aa. 1531—33; milledes soovitatakse Heinrich Bocki Hamelnist (vt.), Gronaud ja Glassiniust; esimene igatahes on alul kutsele superintendendiks tulla vastu seisnud ja selle alles a. 1540 vastu võtnud.

Fr. Bienemann, Die Anfänge unserer Reformation im Lichte des revaler Rathsarchivs (B. M. 29., 415 jj.); Arbusow, Einf. d. Ref.; E. Sehling, Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI Jahrh. (1913); O. Greiffenhagen, Der Charakter unserer heimischen Reformation (1924). *O. G.*

LANTING, Johann, Tallinna Suure Gildi oldermann, raehärra ja bürgermeister, raehärra (1658—1661) Simon L.-i poeg, elulugu lähemalt teadmata, etendas suurt osa Tallinna üleminekul Vene valitsuse alla a. 1710 ja järgneval ajal. Alul näilikult venevastasel poolel, — vähemalt teotses ta Suure Gildi oldermannina energiliselt Tallinna kaitsmise sihis venelaste vastu, vastandina aadlile ja asekub. Patkulile, kes salaja venelaste poole kaldusid, — on L. hiljemini Vene valitsuse innukas pooldaja. Linna kogukonna (mõlemate gildide) asemikuna kirjutas L. 28 IX 1710 Harkus Tallinna kapitulatsioonile alla. Varssi peale Tallinna minekut Vene valitsuse alla, 8. X 1710, sai L. raehärraks ja valiti 4. XI 1710 bürgermeistriks. Et ta väga heas vahekorras oli Vene valitsusringkonniga, kujunes tema sõit Peterburi dets. alul 1710, kus ta Eestimaa ja Tallinna nimel keisrilt pidi nõutama kapitulatsiooni kinnitamise, Tallinnale ja Eestimaa rüütelkonnale väga kasulikuks. Jaan. 1712 sõitis ta Tallinna saatkonna juhina teist korda Peterburi, kust ta kasulikke otsuseid kaasa tõi. L. suri 1. XI 1720.

Landrath Wrangell's Chronik von Ehstland, ed. C. J. A. Paucker (1845); F. G. v. Bunge, Die Revaler Rathslinie (1874); G. Rauch, Tallinna kirjad Karl XII-dale ja Peeter Suurele 4. X 1710 (Ajal. Ajakiri 1924); W. Greiffenhagen, Die Belagerung u. Capitulation Revals im J. 1710 (Beiträge II; II. tr. 1910). *M. A.*

LAPA, Mārtiņš (eesti nimega Märt Lapp), eesti soost läti kirjanik ja ajakirjanik, sünd. 18. IX 1846 Härgmäe klk. Uue-Koorküla (Neu-Karkeln) v. Luugi talus Abjast sinna asunud müürsepa pojana. Õppis Ruhja klk. ja 1 a. Volmari kreiskoolis ja hakkas juba noorelt kaastööd tegema tolleaegsetele läti ajalehtedele. 1868. avaldas L. oma esimese luuletuskogu »Armastuse ja igatsuse laulud«, millest hiljemini ilmus veel 5 trükki. 1870. sai L. kodukoha valla-kooliõpetaja abiliseks, lahkus sealt 1 a. pärast, töötas siis vaheldumisi Riias ja Miitavis raamatu-

kaupluses, trükikojas, raamatukogus, kontoris ja toimetustes. Suvel 1874 rändas ta Kuraja Liivimaal ja käis ka Lõuna-Eesti läbi. Hiljemini oli L. Riias suurema läti päevalehe »Baltijas Vēstnesis« alaliseks toimetusliikmeks, peamiselt eesti ajakirjanduse referendina, kuni oma surmani 8. IV 1909. — L. on avaldanud hulga omal ajal paljuloetud raamatuid: luuletusi, novelle, jutte, romaane, rahvasuust korjatud muinasjutte, kasulikke juhatusi, kõnesid, õnnesoove, mängulaule, kirjavahetuse juhatajaid. L. pikkadest kõmuromaanidest olgu nimetatud »Belgradi roos«, »Kütt« (8 osa), »Isabella« (23 vihku) ja »Don Karlos«, millede kirjanduslik väärtus aga pole kuigi suur. Seevastu on aga L. luuletustest mitmed ilusad isamaa-laulud saanud läti rahva raudvaraks. L. on paljude aa. jooksul kirjutanud läti lehtedes peale lühemate teadete ülevaateid eesti elust ja kirjandusest ja tõlkinud läti keelde rea ilukirjanduslikke tooteid, nagu valiku F. R. Kreutzwaldi Eesti rahva ennemuistseid jutte eriraamatus, E. Wilde »Kännud ja käbid« ja »Dora Osol«, A. Kitzbergi »Püve Peetri riukad«, Fählmanni »Koit ja Ämarik«, peale selle mitmed Koidula ja K. A. Hermanni luuletused laulukooridele.

Baltijas Vēstneša 25 gadu jubilejai par piemiņu (1893), 121—24; Ligotņu Jēkabs, Latviešu literaturas vēsture (1908), 287—89; T. Zeiferts, Latviešu rakstniecibas vēsture II (1923), 261—63; Jauna Raža XI, 207; A. Prande, Latvju rakstnieciba portrejas (1926), 141—42; teated Lapa enese kirjadest. *M. P.*

LARKA, Andros, kindralmajor, Eesti riigikaitse tegelane, sünd. 21. II 1879 Viljandimaal Pilistveres, astus peale Põltsamaa Aleksandri linnakooli lõpetamist vabatahtlikuna Vene sõjaväkke (1899), õppis 1900—02 Vilno junkrukoolis, mille lõpetamise järel määrati noorema leitnandina teenistusse 113. Staroruski jalaväe-rügementi. 1905. a. võttis L. osa Vene-Jaapani sõjast Mandžuurias 117. Jaroslavi rügemendi koosseisus, astus 1909. a. peale võistluseksamit Nikolai sõjaväe-akadeemiasse Peterburis, mille lõpetas 1912. a. I järgu diplomiga, ning komandeeriti 1913. a. Vilno sv.-ringkonna staapi ja samal a. riviteenistusse. Ilmasõja puhkemisel 1914. a. määrati L. 40. jalav.-diviisi vanemaks adjutandiks, ülendati kapteniks ja viidi üle kindralstaabi kutseliiki. Diviisi staabis teenides võttis L. 1914—15 lahinguist osa (eriti kindr. Rennenkampfi armees Ida-Preisis, siis Varssavi ja Lodsi all jne.), määrati 1916. a. kevadel 5. Siberi korpuse staapi teenistusse ühes ülendusega alampolkovnikuks, nimetati veel samal a. esiti 159. jalav.-diviisi ja siis mõne kuu pärast 5. Taga-Aamuri piirivalve diviisi staabi ülemaks ja püsis viimases ametis kuni 1917. a. lõpuni. Vene sõjaväe lagunemisaegadel ilmus L. Rumeeniast Eestisse ja määrati 3. I 1918 I Eesti kahurväe brigaadi formeerijaks ja ülemaks (Haapsalus). 24. II s. a. kutsuti L. Eesti Ajutise Valitsuse esimeseks sõjaministriks ja ülendati kindralmajoriks. Sõjaministrina teotses L. nov. lõpuni 1918, ühtlasi Eesti vägede juhataja kohuseid täites kuni nende laialisaatmiseni aprilli alul s. a. Saksa okupatsioonivõimude poolt. Okupatsiooni kestes oli L. tegev põranda-aluse kaitseliidu loomisel, töötas Eesti vägede organiseerimiskavade ja koosseisude kallal ja pidas sidet Eesti deformeeritud väeosade ohvitseridega; põgenes viimaks sügisel Saksa okupatsioonivõimude eest, kes teda nagu muidki Eesti tegelasi arreteerida tahtsid, Soome ja pöördus sealt Eestisse tagasi okupatsioonivägede lahkumisel, asudes sõjaministrina viibimata vägede kogumisele ja kaitseliidu loomisele. 26. XI 1918 määrati L. Peastaabi ülemaks, kellena ta tegelikult juhtis Eesti väeosade sõjategevust Nõukogude Vene vägede vastu kuni J. Laidoneri (vt.) määramiseni operatiiv-staabi ülemaks (dets. 1918). Hiljemini määrati L. sõjaministri abiks ja tagavara-vägede ülemaks; viimasel kohal teotses L. tagavara-väelaste mobilisatsiooni, organisatsiooni ja õpetuse aladel. Vabadussõja lõpul (1920) demobiliseeriti Eesti kaitsevägi ja siirduti rahuaja koosseisudele ja tegevusele L. tegelikul juhatusel. 1925. a. alul arvati L. tervislikel põhjustel erusse.

Isikl. ja Sõjaministeeriumilt saadud teated. *T.*

LATTIK, Jaan, kirjanik ja politikategelane, sünd. 23. X 1878 Võrumaal Karula klk. Karula v. Mäkiste talu rentniku pojana. 6 a. vanusena algas ta oma karjapoisipõlve; mõne a. pärast viidi ta Valka elementaarkooli, mille lõpetamise järel oli uuesti kodus karjaseks ja tööpoisiks. 15-a.-na astus ta Tartus Treffneri gümnaasiumi, kust siirdus 1 a. pärast Tartu kroonugümnaasiumi, mille lõpetas a. 1902. Õppis selle järel Tartu ülikoolis usuteadust, lõpetas ülikooli 1908. a. kevadel kandidaadi aukraadiga, sooritas suure konsistooriumi-eksami ja läks sama a. sügisel Peterburi R. Kallase (vt.) juurde prooviaastale. Määrati a. 1909 Viljandi maakog. abiõpetajaks, valiti samal a. Viljandi E. Hariduse Seltsi progümnaasiumi juhatajaks (millisele kohale jäi kuni 1912. a.) ja järgm. a. Viljandi maakoguduse õpetajaks. Eesti iseseisvuse alul valiti L. kirikupäeva poolt konsistooriumi assessoriks ja oli kirikuvalitsuses 4 a. L. on võtnud eesti kiriku esindajana osa mitmest kongressist ja koosolekust

välismail. Ta on kristliku rahvaerakonna asutaja-liige. Valiti Asutava Kogu ja järgmiste Riigikogude liikmeks, oli 1921. a. Eesti esinduse liige Rahvasteliidus ja sai 1925. a. lõpul J. Teemanti valitsuse moodustamisel haridusministriks.

Avalikku tegevust ajakirjanduse kaudu algas L. juba üliõpilaspõlves. Ta on kirjutanud palju juhtkirju, joonealuseid, usulise sisuga pühade-artikleid, politilisi vaidluskirju ja reisikirjeldusi — hilisemal ajal peamiselt »Päevalehes«. Suur hulk tema politilisi vesteid on ilmunud varjunime all »Asutava Kogu liige«. Ühtlasi on ta pidanud palju kõnesid usulistest, politilistest ja haridus-likest küsimustest. Usuõpetuse kooli viimise puhul oli ta rahvahääletusel usuõpetuse poolehoidjate juht, organiseeris kõnekoosolekuid, kirjutas ajalehtedes kihutusartikleid ja käis nädalate kaupa maal agiteerimas. Omas koguduses on L. elavalt osa võtnud seltskondlikust tööst ja on juba kauemat aega Viljandi E. Hariduse Seltsi esimeheks.

Ilukirjanduslikul alal teotses L. juba koolipoisi-põlves, avaldades »Postimehes« jutukesi. Et õpilastel oli keelatud eesti kirjandusega teotseda, siis tarvitas ta varjunime »Jaan Kittal«. Esimene kord äratas laiemat tähelepanu tema jutustus »Kui meil veel püksa ei olnud«, mis ilmus a. 1905 »Noor-Eesti« I albumis. Juba siis oli ta leidnud oma ala, millel siiamaale on peamiselt liikunud: laste elu kirjelduse. Hiljemini on ta avaldanud järgmised raamatud laste elust: »Meie noored« (Tartus, 1908, IV tr. 1921) ja »Minu kodust« (Tallinnas, 1921). Mõlemad kogud sisaldavad kergelt skitseeritud mälestisi lapsepõlvest, kodu inimestest ja ümbrusest. Nende naiiv-humoristlik toon on nad teinud õieti rahvalikeks. Samade noorpõlve-mälestiste hulka kuulub ka L.-u pikem töö »Koolipoisid«, mis ilmus a. 1926 »Päevalehes«. Peale selle on ta avaldanud jutustuse »Surnu pruut« (Tartus, 1924), pikema reisikirjelduse teekonnast Egiptusse, Palestiinasse ja Kreekasse, pealkirjaga »Lõunamaale« (Tall., 1925) ning kirikuajaloolise teose »Martin Luter« (Tartus, 1924).

Isikl. j. m. saadud andmed. *F. T.*

LAUNIS, Armas Emanuel, Soome helikunstnik ja rahvaviiside uurija, sünd. Hämeenlinnas 22. IV 1884 ukj., õppis 1901—13 Helsingi ülikoolis, omandas 1906 *cand. phil.* ja 1913 *lic. phil.* astme. Oli muusikaõpetajaks Helsingis ja aa. 1918—22 Helsingi ülikooli muusika-analüüsi ja rahvaviiside uurimise dotsendiks; on alates a. 1922 Helsingi rahvakonservatooriumi juhataja. Oma doktoriväitekirja »Über Art, Entstehung u. Verbreitung d. estn.-finnischen Runenmelodien« (Helsingis, 1910) kirjutas L. Eesti rahvaviiside käsikirjaliste kogude uurimise põhjal. Peale ülalmainitu on L.-e sulest teisigi muusikateaduslikke töid ilmunud, milledest mainitagu »Ueber die Notwendigkeit einer einheitl. Untersuchungsmethode d. Volksmelodien« (1911). Tema ooperitest on tuntud »Kullervo« ja »Aslak Hetta«.

Tietosanakirja V; Aikalaiskirja (1920); Helsingin Yliopisto II (1925). *L. N.*

LAURENTII (Laurentius), Gustav Johann, vaimulik, sünd. Tallinnas Oleviste kir. köster-kooliõpetaja pojana, sünniaasta teadmata, lõpetas Tallinna gümnaasiumi a. 1675, õppis selle järel Wittenbergi ülikoolis, kus ta a. 1678 kaitses oma väitekirja, omandas järgm. a. teise väitekirjaga magistri astme, ordineeriti sügisel 1680 Ambla kir. õpetajaks, kust ta a. 1683 kõrvaldati; saab kevadel 1685. a. jällegi ametisse Harju-Madise ja Risti kir. õpetajaks, on 1688. a. peale ainult Risti abikiriku õpetaja, kust ta a. 1697 kutsutakse Järva-Jaani kir. pastoriks. Siin tapetakse L. sept. 1704 venelaste sissetungi ajal. A. 1686, 22. IX luuletab L. Keila õpetaja ja Lääne-Harju praost A. Heiderichs'i abikaasa matuse puhul 147-realise eestikeelse laulu »Heh selle, kumb siht hedda seest«, mille originaal on nähtavasti kaotsi läinud.

Recke-Napiersky III; Beise II; Paucker, Geistl., 108, 112, 209—10, 216; Hermann, E. kirj. ajal., täiendused j. parandused, 5—7; Kampmann, Peaj. I, 234; Ridala, E. kirj. ajal. koolidele II, I, 119—21. *A. S-te.*

LAUTER, Aun̈s, näitleja ja näitejuht, sünd. Läänemaal Velise v. 23. VI 1894, õppis Tallinna kaubanduskoolis, teenis pärast selle lõpetamist lühikest aega R. Mayeri vabriku kontoris ja mängis asjaarmastajana vähematel näitelavadel. Kutsuti 1913. a. »Estooniasse« kutseliseks näitlejaks ja mängis seal juba järgmisel a. suuremaid osi. Võeti 1915. a. sõjaväkke, teenis seal esiti reamehena, pärast Peterburi lipnikkudekooli lõpetamist ohvitserina läänerindel, kus haavata ja põrutada sai. Rinde selja taha pääsnud, mängib L. Novgorodi teatrites ja täiendab end lavakunstis Vene näitlejate juhatusel. Tuleb 1918. a. kodumaale, astub »Estooniasse« kui näitleja ja näitejuht ametisse ja on seal sellena tänini (1927) tegevuses. On kahel korral Lääne-Euroopas (Saksas, Austrias, Ungaris, Čehho-Slovakkias, Itaalias ja Prantsusmaal) sealse näitekunstiga tutvumas käinud. Näitejuhina on L. lavastanud klassilisest repertuaarist: Shakespeare'i »Othello«, Schilleri »Röövlid«, Beaumarchais' »Figaro pulma«, Gogoli »Revidendi« ja Molière'i »Ihnuse«; moodsaist võõraist autoritest: R. Rolland'i »Dantoni«, Tolleri »Masi-

nahävitajad«; algupärastest: Tammsaare »Juuditi«, Milli Mallikase »Demobiliseeritud perekonnaisa« j. t. Tähtsamad L.-i mängitud osad on: Othello, Hamlet, Karl Moor, Hlestakov, Figaro, Robespierre (»Dantonis«), Piibeleht (Ed. Wilde «Pisuhännas«), Jaan (A. Kitzbergi »Püve talus«), Olovernes (Tammsaare »Juuditis«), Leo Saalep (Ed. Wilde »Tabamata imes«), Simson (Raudsepa »Kohtumõistja Simsonis«). Tema ampluaa püsib nimetatud osade piirides. Iseäranis tugev on L. dramaatiliste elamuste väljendamises miimika ja häälenüansside abil. *E. H.*

LAUW, Woldemar Johann v., major, Balti tööstuse arendaja vanemail ajul, sünd. nov. (?) 1712. Osa võttes Türgi sõjast sai L. haavata Očakovi piiramisel (1737) ja vabanes teenistusest. Oma äia Heinrich Ficki surma järel päris ta a. 1750 Põltsamaa mõisa (200 000 rbl. väärtuses). Aa. 1764–82 vältel asutas ta rea vabrikuid, millede tegevusvõime ületas kõik senise Liivimaa produktsiooni vastavail aladel. Asutatud vabrikud olid: vasetagumis-koda, tärklisevabrik, nahaparkimiskoda, klaasivabrikud, portselanmanufaktuur, peeglivabrik. Valitsuse toetus võimaldas elustada mainitud ettevõtete tegevust; välismaalt kutsuti spetsialistid ametisse; Põltsamaa muutus L.-i tegevuse mõjul Liivimaa tööstuse keskkohaks. Seni täiesti häviv alev elas üle oma õitsengu, võlgnedes tänu üksnes tööstuslikule tõusule. Elanikkude arv tõusis 500-ni; tekkis uuesti Uus-Põltsamaa alevik. L.-i vilgas vaim väljendus ka teistel aladel: Põltsamaa loss ehitati uuesti üles (1760) ja seal tekkis prantsuse eeskujul jäljendatud »hoovielu«. Sealjuures ei olnud L. küllalt praktiline ärimees ja tema suurejoonelised ettevõtted ei vastanud ta varanduslikule seisukorrale. 1785. a. oli jõutud juba pankrotini, mis põhjusel ta mõisad pidid oksitama. L. suri 15. II 1786; ühes temaga varises hauda ka Põltsamaa tööstus, kõigist neist ettevõtteist tekkis viimati ainult peeglivabrik Catharina-Lisette. — L.-i asutatud oli ka Põltsamaa apteek ja haigla; viimase juhatajaks kutsus L. dr. P. E. Wilde (vt.) Riiast, kes siin trükikoja ja esimese eestikeelse arstlik-tervishoiulise ajakirja asutas. Trükikoda läks a. 1770 ostu teel L.-ile.

F. Amelung, Studien zur Gesch. Oberpahlens u. seiner industriellen Blütezeit (1892). A. Feuereisen, Der Buchdrucker M. G. Grenzius u. die Begründung d. »Dörptsch. Ztg.« (Verh. GEG XXI, 1). *G. R.*

LAVROVSKI, Nikolai, venestamisajajärgu tegelane, sünd. 21. XI 1825, õppis vaimulikus seminaris ja kõrgemas pedagoogika-instituudis, oli Harkovi ülikooli professor vene keele ja kirjanduse alal, 1875–83 Nježini ajaloo-keeleteaduse instituudi direktor ning 1883–90 Varssavi ülikooli professor ja rektor; nimetati 1890. a. Riia õppekonna kuraatoriks, kellena pidi jätkama suurema energiaga oma eelkäija Kapustini (vt.) alatud Läänemeremaade koolide venestamist. Põhjapanevad seaduseandlikud korraldused olid juba tehtud, kui L. Riiga jõudis; tema ülesandeks sai »reformid« täielikult ellu viia. L. täitis lootusi, mis tema peale pandi. Kuna Kapustin ikkagi veel teataval määral arvestas kohalikke olusid, vaatas L. oma tegevusala peale ainult Sise-Venemaal omandatud ja Poolamaa venestamistööl valminud pilguga ning nägi oma ülesannet võimalikult kiires kooli- ning haridusasja rakendamises piirimaade Vene sisemaaga ühtesulatamise teenistusse. Tartu ülikoolis oli L.-l venestamispolitika teostamisel otseseks abiliseks samuti Varssavist 1892. a. ületoodud rektor Budilović (vt.). 1893. a. alul pani L. haridusministrile ette vene keel terves ülikoolis ilma erandita õppekeelena tarvitusele võtta, milline algatus heaks kiideti, väljaarvatud usuteaduskond, kus saksa keel õppekeeleks jäeti. Eesti rahvuslikkude püüete vastu ilmutas L. täielikku hoolimatust, mis väljendus juba tema ametiaja esimesil nädalail, kui L. keeldus tunnustamast Eesti üliõpilaste püüdeid omandada üheõiguslust saksa ning läti üliõpilastega (korp. »Frat. Viliensise« asutamisel 1890). Kesk- ja rahvakoolis teostas L. üldist venestamis-eeskava siia-toodud samamõtteliste õppekonna inspektorite, rahvakoolide direktorite ning inspektorite kaudu. Rahvakoolis tõsteti vene keele tundide arv alamal astmel 8 ning ülemal 7 nädalatunni peale, kuna emakeele jaoks igas klassis ainult 5 nädalatundi jäeti (1891), kirjutati ette, missuguseid õpperaamatuid tuleb koolis tarvitada, anti käsk asutada rahvakoolide juurde raamatukogud ainult venekeeliste raamatutega. Varssi arvati lapsed vene keele oskuses juba niikaugele jõudnud olevat, et vallakooli-õpilastelegi väeteenistuse lühendamise eksami õiendamist võimaldati (1894). 1895. a. anti käsk vene keelt õpetada n. n. naturaal-meetodi järgi, s. o. ilma emakeele abita, millist eeskirja aasta-aastast ikka suurema käredusega korrati. Rahvakooli tõstmisele sihitud võtteist on mainida eeskiri kooli aega pikendada võimaluse korral 4 talveni, kehaliste karistuste keeld, koolist puudujate karistamise nõudmine, aiatöö soovitamine koolidele. Et aga eeskirjade andjad kohalikke olusid ning iseärasusi ei tunnud ega tahtnudki arvestada, jäid need algatused suurelt osalt ainult paberile. Rahvakooli reformimise tagajärg oli mõnes suhtes üllatav: kirjaoskamatute arv, keda eestlaste hulgas 1881. a. loeti 2 %, tõusis hiljemini, juba 1890-dail aa., tunduvalt. — L. suri Lõuna-

Venemaal 18. IX 1899. Teadusmehena on ta kirjutanud rea töid slaavi keelte uurimise ning kultuuriloo alalt

Историч. Вѣстникъ 1899, nr. 11 (nov.). *J. K.*

LEETBERG, Kaarel, keeleteadlane, sünd. 14. XI 1867 Haljala klk.-s Armi karjamõisa rentniku pojana, õppis 1889–93 Tartu ülikoolis võrdlevat keeleteadust. Ülikooli lõpetanud, oli L. mitmesugustes ametites, teotses a.-st 1897 Peterburis koduõpetajana ja võttis nii üliõpilaspõlves kui pärastises elus agaralt osa seltkondlikust tegevusest, olles Peterburi Eesti Heateg. Seltsi esimeheks ja ka E. Kirjand. Seltsi agaramaid tegelasi. A. 1915 siirdus L. kodulinna Rakveresse, kus ta alates a. 1917 on tegev poeglaste gümnaasiumi eesti keele õpetajana ja a.-st 1922 sama gümnaasiumi juhatajana. — L. on Eesti avalikus elus tuntud olnud peamiselt praktilise keeleteadlasena. Sel alal on ta sammunud mitmetigi dr. M. Veske radadel, kuigi tema vaadetel ka väga teravalt isikulisi jooni pole puudunud. Tema töödest kirjakeele korralduse ja seletuse alalt nimetatagu tähtsamatena: »Keeleparandamine« (E. Post. Tead. eralisa 1904, nr 25–42, vrdl. ka seals. nr. 85–98); »On Stahl plagiator?« (*ibid.* 1904, nr. 13, 15, 19); »Mispärast on emakeel armas« (E. Kirj. 1910, lk. 8–15); »Leedu-Läti sõnad Eesti keeles« (E. Kirj. S.-i Aastar. III, 1911, lk. 45–51); »Uue Testamendi parandatud ümberpanek« (E. Kirj. 1912, lk. 430–50); »Keele rikastamisest« (E. Kirj. 1913, lk. 433–44; sisaldab J. Aaviku eesti keele sõnavara rikastamiskatsete arvustust); »Eesti deklinatsiooni jäutus« (E. Kirj. 1916, lk. 249–59, 281–91; eraldab silpide arvu rõhuolude alusel 3 dekl.); »Eesti deklinatsioon« (Pärnu [1919], 16 lk.); »Eesti konjugatsioon« (Rakvere [1918?], 19 lk.); »Eesti keele grammatika« (Tallinna, 1921, 80 lk.); »Eesti lauseõpetus keskkoolidele« (Rakvere, 1925, 89 lk.). Neis töödes kui ka vähemais kirjutistes ajalehtedes on L. energiliselt toonitanud rahvakeelsuse ja omapärasuse nõuet kirjakeele arendamisel, võideldes mitmete kaasaegsete tendentside vastu kirjakeeles, eriti Hermanni ja Aaviku uuenduste vastu. L.-i enda keel (eriti ortograafia) ja stiil erinevad omaaegse kirjakeele uususest väga tunduvalt oma isikupärase ja virumurdelise värvinguga. — L.-i muudest teostest nimetatagu B. Russovi »Liivimaa kroonika« tõlget (I, Tartus, 1920, II 1921), mis siiski igas suhtes pole õnnestunud, ja »Kui pikalt on Kalevipoeg rahva luuletus?« (Peterburi, 1911, 26 lk.), kus viimases U. Karttuse (vt.) eeskujul kritiseeritakse varemalt maksvusel olnud vaadet, nagu oleks »Kalevipoeg« rahva eepos, ja näidatakse, et Kreutzwald on oma eepose kokkuseadmisel tarvitanud rahvajutte erisugustest vägimeestest (Suur Tõll, Kaval Ants jne) ja rahvalaule, mis kuidagi ei ole oletatava Kalevipoja rahvalugulaulu riismeid. Need »Kalevipoja« 50 a. juubelil avaldatud mõtted äratasid seltskonna laialdastes osades L.-i vastu õigustamata pahameelt ja vastuarvustusi. — Tõlkimise kaudu on L. eesti publikule tutvustanud ka Soome kirjandust (»Lühikesed jutud«, Tartu, 1906, sisald. Päivärinta, Aho j. m. töid). Ka on L. trükki toimetanud Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetuse (I–II, Tartus, 1910–11).

Isikl. saadud andmed; E. Post. Tead. eralisa 1904, nr. 55–67 (M. Põder); Eesti Keel 1922, 28–29, 1926, 127–32. *T.*

LEIDIN, vt. **SPEEK, J.**

LEINBERG, Juhan, ka **Maltsveti (Malsfeldi) Juhan** ja »prohvet **Maltsvet** (Mansfeld)«, talurahva liikumise juhte Põhja-Eestis XIX a. s. keskpaigu, sünd. 14. IX 1812 Järvamaal Koeru klk. Norra v. Liusvere külas Käni-Hansu talus usklikkude vanemate pojana, asus õige noorena Einmanni valda Järva-Jaanis ja pidas seal Maltsveti talu, millest endale saigi nime »Maltsveti Juhan«. Talukohalt läks L. Einmanni Uueveski möldriks, siirdus 1834. a. Kukeverre (Ambla klk.) ja hakkas seal 1840. a. Vanakõrtsi pidajaks, kaubeldes selle kõrval hobustega, viljaga jne. ning olles laialt tuntud osava ärimehena ja lõbusa jutuvestjana. Kukeverest läinud L. Jõelähtme klk. Kostiverre Loo kõrtsi pidama, kus ta m. s. ka salakaubaga hangeldanud. Kostiverest tuli ta a. 1847 Koigi valda, ehitas sinna veski, müüs selle a. pärast ja asus Tallinna, kus ta Tartu maanteel Torupilli kõrtsi lähedal ostis 2 maja ja oli Tiigiveski möldri Harju värava jahupoes 4 a. müüjaks. Tallinnas sündis L.-i siseelus pööre, mille põhjuste kohta rahva suus mitmesugused legendid liiguvad, nagu neid L.-i kohta üldse on rohkesti liikvel. Kõneldakse m. s. põrutavast unenäost Loo kõrtsis peale suurt füüsilist väsimust. L. ise tõendas hiljemini Liivimaa superintendentidele Riias, et ta 1845. a. alates senise elu pärast sisetunde piinasid kannatanud ja sellepärast kõrtsimehe ametist loobunud. L.-i vennapoja G. Maltsi teate järgi, mis usutav, tabanud L.-i Tallinnas elamise ajal 1852. a. külmetamise tagajärjel raske jooksjahaigus, mille all ta ka hiljemini kannatas. Haiguse ajal leidnud L.-i kooliskäiv tütar tänavalt Uue Testamendi ja toonud selle isale lugeda. Selle lugemise mõjul annud L. tõotuse paranedes kauplemisest loobuda ja külalapsi ning -vanu hakata õpetama. — Krimmi sõja algajul, 1853. a., algas linna pommitamise kartusel üldine põgene-

mine Tallinnast maale. L. müüs oma majad ära ja asus Ambla klk.; kuid kui kohalik kirikuõpetaja Paulson talle seal palvetundide pidamiseks luba ei annud, siirdunud L. Koeru ja sealt Järva-Madisesse, kus kirikuõpetaja Hirschhausen temale palvetundide pidamist ei takistanud. L. valis nüüd oma alaliseks elukohaks Paide (25. VIII 1855 on ta Paide kogudusse võetud), kust ta käis Järva-Madise, Järva-Jaani, Ambla ja Koeru klk. palvetunde pidamas. Vennastekoguduse hooldajaile ei meeldinud L.-i pooldajate arvu kasvamine ja L.-i terav arvustus, mis oli sihitud herrnhuutlaste vastu; L. pole ise kunagi olnud vennastekoguduse liige, kuigi ta käis selle avalikkudel lugemistel. 1858. a. hakati L.-i herrnhuutlaste algatusel kimbutama, püüdes näha tema tegevuses politilist kihutustööd. Oma avaliku tegevuse alul puudutas L. lugemistundidel nimelt mõnikord ka ilmlikke asju ja riivas m. s. kreeka-katoliku kirikut. Sept. 1858 arreteeriti L. Paides ja saadeti ahelais Riiga kindralkuberneri juurde L.-i õpetuse läbikatsumiseks ühes haagikohtuniku parun Roseni protokolliga, mis sisaldas raskeid politilise iseloomuga süüdistusi L.-i vastu. Kuid ühtlasi esitas Eestimaa kuberner W. Ulrich Riia võimudele teise haagikohtuniku (v. Tritthoffi) kirja, mis vastupidiseid asjaolusid väitis ja L.-i tegevuse tolle aja oludes heaks kiitis (kiitvalt kirjutasid L.-ist ka praost Gebhardt ja pastor Hoffmann). Oma arvamisena lisas Ulrich juurde, politilised süüdistused tulevat L.-i vaenlaste herrnhuutlaste poolt ja ülekuulamist ei olevat toimetatud korrapäraselt. Kindr.-kub. Suvorovi korraldusel anti L. Liivimaa superintendentidele üle kuulata, kes aga L.-i usulised vaated leidsid pühakirjaga ja luteri usu dogmadega kooskõlas olevat; nende levitamises olevat L. maksva korra vastu eksinud. Superintendendid soovitasid L.-i määrata vallakooli-õpetajaks või loetajaks kuhugi kihelkonda, kus herrnhuutlasi pole. Kindralkub. vabastas selle otsuse põhjal L.-i, varustas ta passiga ja reisirahaga ja saatis ta 1859. a. alul Tallinna kuberneri juurde, kes L.-ile lubas külakoolmeistriks hakata ja talle edaspidiseks elukohaks määras Kuusalu klk. Samal puhul oli Eestimaa kindr.-superintendendil dr. Reinil pikem kõnelus L.-iga. Rein seletas sellest hiljemini, kui L.-i väljarändamisele õhutamises süüdistati, et ta L.-i leidnud kardetava isiku olevat. Igatahes tõstis L.-i Riiga saatmine ja vabastamine rahva lugupidamist tema vastu. — Kuigi Paide kirikuõpet. Hammerbeck andis »kooliõpetaja« L.-ile hea tunnistuse, seati viimane Kuusalus politsei ja kirikuõpet. Ed. Ahrensi (vt.) valve alla. Viimasega sattus L. varssi vastollu, sest et ta m. s. oma lubadust paigal asuda ja palvekoosolekuid mitte pidada ei täitnud, vaid Harju- ja Järvamaal liikus ja teotses. Näib, nagu oleks L. peale Riiast tagasitulekut julgemalt hakanud esinema. Ahrensi kaebuse tagajärjel sai L. viimati ilmlikult ülemuselt hoiatuse ja loobus ajutiselt avalikust tegevusest.

Sel ajal tekkis väljarändamise tung Samaarasse. L. oli seni oma järelkäijaid eemal hoidnud põllutulunduslikust liikumisest, mis tekkis 1856. a. Eestimaa talurahva seaduse teostamisel, oli ka teisi vaigistanud ja Samaarasse rändamise vastu seisnud. Augustis 1860 kuulis aga L., et Krimmis vaba maad olevat saada, millele asujaid valitsuse poolt toetatakse. See kuuldus viis L.-i mõttele rahvast Krimmi juhtida, kus olud Samaara omist näisid paremad olevat. Kavatsuse teostamisele aitas kaasa »naisprohvet« Minna Reining, kes esile kerkis Ranna v. Harjumaal: Reining kuulutas m. s. nimelt L.-i jumalast saadetud meheks, Ed. Ahrensi teatel, mis rahvajutul põhineb, Ristijaks Johanneseks, kelle ülesandeks on oma rahvast kodusest viletsusest välja viia. See kuuldus levis ruttu, sai tuttavaks ka ilmlikele ja vaimulikele võimudele ning L. kasutas seda. Usulise teotsemise tung näib L.-il 1860—61 mõneks ajaks olevat raugenud. — Jaan. 1861 said »maltsvetlaste« saadikud keisrilt loa Krimmi asumiseks. L.-i kinnivõtmiseks oli vaheajal jälle käsk antud, kuid L. oskas end varjata ja asus veebr. 1861 oma vennapoja G. Maltsi saatel teele Krimmi poole. Aprilli alul jõudsid nad Perekopisse. Kuna Malts varssi Eestisse tagasi pöördus väljarändajate järele, jäi L. Krimmi. Krimmi jõudes olid väljarändajad tõotatud maast pettunud ja L. hoidis neist esialgu eemale. Tema alustatud usuline liikumine rauges mõne aja pärast väljarännanute seas nagu kodumaalgi. Siin olid L.-i poolehoidjad, üles õhutatud L.-i armetute ja kutsumatute abiliste läbi ja algatusel, Tallinna juurde Lasnamäele kogunenud sel ajal, kui L. teel oli Krimmi, ja ootasid laeva, mis neid »tõotatud maale« viiks; nad aeti juunis 1861 politsei poolt laiali. Ka muud L.-i Krimmis viibimise ajal kodumaal olnud ja L.-i nimega seotud sündmused tuleb tema arvelt kustutada.

Krimmis elas L. alul tuttavate pool, oli siis ligi aasta öövahi ametis ning hakkas, oludega kohanedes, jälle ärimehena teotsema. Et perekond talle Krimmi järgneda ei tahtnud, siis tuli ta 1865. a. Eestisse tagasi, kus ta Pärnus kinni võeti ja Tallinna saadeti. Kindr.-kub. käsul vabastati ta, kusjuures talle valjult ära keelati pühakirja seletada ja oma õpetusi levitada. Väikestes ja perekondlikes

ringides pidas ta siiski palvetunde ja sõpru ja poolehoidjaid oli tal rohkesti. Paigal ei püsinud L. ka nüüd mitte kuigi kaua, vaid oli tihti rändamas. Endine äriline vaim oli temas jälle ärganud: Paidesse ostis ta umb. 1867. a. maja. Kirna v. pidanud ta talu, kaubelnud kariloomadega ja viljaga. Äririlistel rännakutel olnud tal ikka piibel kaasas, millest öömajal lugenud. Lugemisele järgnenud palve ja kuulutus lähedasest kohtupäevast. Viimased 3 a. elas L. Pruunal Ambla klk., kus ta surigi 16. VIII 1885. Maetud on ta Paide Reopalu surnuaial.

L. on erakorraline nähtus selleaegsetes Eesti oludes. Looduse poolt rikkalikult andidega varustatud, kuigi ilma hariduseta, suutis ta mitte ainult antud olusid kasutades lühikese ajaga jõukaks meheks saada, vaid ka oma sõnaga rahvahulkade südamed ja meeled lainetama panna, nii et kajastus sellest lihtsast Järvamaa talumehest isegi keisrini ulatus: omas ettekandes keisrile Mahtra sündmuste puhul 1858. a ei pääse Balti kindral-kub. L.-ist mööda ja lubab ta vangistada. L. ignoreerib politsei j. m. käskusid ja keeldusid, kuid pääseb siiski karistuseta. Kord tabatud ja ahelates raskesti süüdistatuna vangikotta heidetud tuleb ta sealt kaastundmuse saatel välja. Rahvale näib, et L.-i saladuslik jõud kaitseb. On väljaspool kahtlust, et L.-i tolleaegseis oludes liiga kõrgelt hinnati, teda mitmeti asjata süüdistati ja terve Maltsveti küsimus ja tema võimed suureks puhuti. Kuid, nagu Järvamaa võimumehed ja haritlased tõendasid, olnud L.-il pilk, mis igaüht sundinud temast osa võtma. Eestimaa kuberner W. Ulrich toonitab veel L.-i kindlat iseteadlikku ülesastumist ja fanaatilist julgust kõnelemisel. Olles ise tumeda ärimehe minevikuga, mida ta ei salga, kutsub ta kaasinimesi meeleparandusele, sest kohtupäev olevat ligi. Tema poolehoidjad näevad temas Jumala äravalitud meest, kirikuõpetaja Ahrens iseteadlikku petist, kes kõrkmeele kuradit orjab, oma tujude järele talitab, neid enesele ülevalt sisseantuiks pidades, koguduses vaenu õhutab ja kord veel politiliselt kardetavaks võib saada. Eestimaa kuberner peab teda uue usu asutaja au otsijaks. Nii olid kaasaegsed L.-ist mitmesugusel arvamisel. Ja L.-i elu ja tegevus ongi täis vastolusid. Sellepärast on ka tänaseni L.-i kohta väga lahkuminevaid otsuseid ja arvamusi avaldatud. J. W. Jannsenile oli L. usuline jampsija, M. Lipule — eksija, kes tõtt otsis, Ed. Wildele vaimulik rahvamees ja A. Kampfile ilmalik rahvamees usumehe maskis. Paide ümbruses peeti L.-i usumehe maskiga ärimeheks.

Neid arvamusi tuleb ühekülgseteks pidada, kui nad tahavad L.-is sirgjoonelist tegelast näha. L.-i mitmekülgsed omadused mahuvad aga ühte isikusse. L. oli erakorraline inimene, usuhaiguse tunnustega, seega teatava määrani patoloogiline nähtus. Kui teda sellelt seisukohalt vaadelda, temast mainitud haiguse tõusu ja languse läbi tingitud nähtused ja vastolud kõrvaldada, legendid ja müüdid tema ümbert ära heita, siis jääb üle igapäevane anderikas inimene, kes meile arusaadav. Ses suhtes on viimasel ajal dr. J. Luiga L.-i õieti mõistnud.

L.-i algatatud usulise liikumise tekkimiseks olid võimatud tulunduslikud ja sotsiaalsed olud pinna loonud. L.-i prohvetlik tegevus oli nähtavasti aga puhtusuline. Kuigi see ligi 8 a. kestis, ei suutnud ta lõplikult valminud ja järjekindlat õpetust luua. L.-i usulise liikumise osalised jäid ev.-luteri kiriku rüppe; prohvet ise on Koerus veel 1868. a. armulaual olnud. 25. IV 1861 Madise klk. Seidla mõisas korraldatud kiriklik ülekuulamine L.-i lahkusu läbikatsumiseks valgustab veidi küsimust. L.-i poolehoidjad astusid siin väga südilt üles. Ülekuulamise protokollis ja sellele kaasa lisatud kindralsuperintendendi kirjas tõendatakse, et L. vennastekoguduse põhimõtete, viinajoomise ja tubaka tarvitamise vastu sõdis, oma poolehoidjatele sealiha ja vere söömist keelas, neilt paastumist ja palvetamist nõudis. Pilv pidi pühitsetud hinged tulevate hirmsate asjade eest tõotatud maale viima; ennast pidanud L. Ristijaks Johanneseks, kelle peale Jumala vaim välja valatud. — Peamiselt põhineb L.-i õpetus Vanal Testamendil, tunnustab siiski Kristuse surma ja ülestõusmist. Iga jumalapilt ja ristikuju on ebajumal, sellepärast ei tohi altari ees põlvitada. Püha Vaimu valatakse meeste kui ka naiste peale välja; nii võivad mõlemast soost isikud prohvetiks olla, imesid teha ja tulevaid asju ennustada. Õpetuse poolehoidjad pidavat endid Jumala lasteks ja pühadeks, muid kristlasi roojasteks. Kiriklikud talitused pühitsevat nad omal viisil üle. Jumala käsu täitjatena pidavat maltsvetlased endid ilmliku ja vaimuliku ülemuse korraldustest kõrgemal seisvateks. — Visitatsiooni protokollile juurdelisatud täienduses märgib E. k.-superintendent dr. Rein m. s, et maltsvetlased armastavat valetada. — Siis teavad ametlikud dokumendid ja rahvasuu veel rääkida, et L. lihtsate, musta, halli või valgetvärvi riiete ja naistelt lahtiste, palmimata juuste kandmist nõudnud.

Eelmised visitatsiooni andmed L.-i usulise õpetuse kohta ei ole mitte »prohveti« oma suust ega tema poolt kirja pandud, ka vist mitte kõik L.-i poolehoidjatelt saadud; sellepärast on nad osalt liialdatud ja väära-

tud ja neid tuleb ettevaatlikult võtta. Nii näit. ei olevat G. Maltsi teatel sealiha söömise ja värvitud riiete kandmise keeld mitte kategooriline olnud. Pühade piltide ja kirikl. korra suhtes on protokoll või ülekuulatute tunnistus ekslik: L. hoiatas oma poolehoidjaid kreeka-katol. kiriku (kujude teenistuse) eest ja kõneles ettevaatuse pärast sagedasti piltlikult. Ka ei ole ükski ülekuulatutest pilvest ja Ristijast Johannesest kõnelenud. — L. oli esimene karskuse ja kainuse kuulutaja ja tegelik eeskuju Eestis. Tema jutlustustel oli rahva kõlblise elu peale suur positiivne mõju. Ta püüdis rahva elu selleaegsetes rasketes oludes kõigi võimalustega ka tulunduslikult kergendada. Kui rahva väljaviimist kodumaalt ka heaks ei saa kiita, siis ei või seda L.-i katset tulunduslikult ometigi ebaõnnestunuks pidada. Olgu veel toonitatud, et L. Krimmi rändamise loos vähemat osa mängis, kui seda harilikult arvatakse.

Rahva suust kogutud traditsioon; Balti kindralkub. arhiiv, akt nr. 209-b, 1858. a. ja Eestimaa tsiviilkub. arhiiv, akt nr. 10, 1859. a. (E. V. Keskarhiivis); vastavate klk. kirikuraamatud; G. Maltsi kiri M. Lipule nov. 1904 (A. Kruusbergi käes); Ed. Wilde, Krimmi ja Kaukasia eestlastel külaliseks (Uudiste veste-osa 1904—05); *idem*, Prohvet Maltsvet (*ibidem*, 1905, ka eriraamatuna); J. Luiga, Juhan Leinberg (E. Kirj. 1914); Lipp, Kir. ja har. l. II, 2, lk. 182—84; A. Kampf, Prohvet Maltsvet uues valguses (Agu 1924, nr. 16—22); Perno Post. 1858—59, 1861, 1865; E. H. Busch, Materialien zur Geschichte . . . der Evang.-Luth. Gemeinden in Russland (1862), lk. 38—43.

A. Kr.

LELOW (ka **Lele**), **Johann(es)**, kirikuõpetaja, vanimate eestikeelsete tekstide autor, sünniaasta teadmata; on aa. 1506–20 õpetajaks Pärnu saksa (Nikolai) kirikus, 1520—24 Haapsalu toomkiriku juures notariks, 1524—28 pastoriks Kullamaal. Surn. arvat. aa. 1528–30. — L.-i sulest on pärit n. n. »Kullamaa vakuraamatu« käsikirja lk. 1–72 ja osalt lk. 126–44, mis Tallinna linna arhiivist P. Johanseni (vt.) poolt leitud ja sisaldavad tähtsaid andmeid tulundus- ja kirikuolude kohta XVI a. s. esimeselt poolelt, m. s. ka eesti kohanimesid, isikunimesid, üksikuid sõnu, lauseid ja lk. 142 kolm eestikeelset palveteksti *Pater noster*, *Ave Maria* ja *Credo* (viimasest on ainult esimene lause L.-i kirjutatud) aastailt 1524—30 (1520?). Kui mitte arvestada üksiksõnade ja -lausete varemaid ülestähendusi, on need palved esimesed seni tuntud ja alalhoidunud eestikeelsed kirjalised mälestised. Kuigi neis avaldub autori väga puudulik eesti keele oskus, on nende tekstide tähtsus eesti keele ajaloole ometi õige märgatav.

L. Arbusow, Geistl., lk. 227, III Nachtr. (1913), lk. 121, 316, 329; P. Johansen, Eestikeelsed palved Kullamaalt (1923); Eesti Keel 1923, 97—104, 136–49 (A. Saareste); A. Saareste ja A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanem. mälestisi I (1927), lk. 1 j. *A. S-te.*

LEMBA, Artur, helikunstnik, sünd. Tallinnas 24 IX 1885 klaverihäälestaja Gustav L. pojana ja sai oma muusikalise hariduse aa. 1898—1908 Peterburi konservatooriumis, mille lõpetas pianistina kuld-aurahaga ja Rubinsteini auhinnaga ning heliloojana suure hõbe-aurahaga. A. 1908 kutsuti L. Peterburi konservatooriumi klaveriõpetajaks, kus ta 1910 vanemaks õppejõuks ja 1915 professoriks määrati. Peterburi jäi L. a.-ni 1920, töötas 1920–21 Tallinna kõrgemas muusikakoolis, 1921–22 Helsingi konservatooriumis ja on 1922. a. peale tegev Tallinna konservatooriumis klaveriklassi professorina.

L. on olnud Tallinna Konservatooriumi Seltsi abi-esimees, Akadeemilise Helikunsti Seltsi juhatuse liige, Kultuurkapitali Valitsuse juhatuse liige ja 1922. a. peale »Vaba Maa« muusika-arvustaja. On pianistina kontsertidega esinenud peale kodumaa Venemaal, Soomes ja Lätis; oli solistiks Stokholmis (1924) Tallinna Meestelaulu Seltsi kontserdel ja Budapestis (1926) Akadeemilise Meeskoori kontserdel. — L. helitöist on nimetada: sümfoonia nr. 1 ja 2, ooper »Lembitu tütar«, klaverikontsert; kantaat »Merekuninganna« sopraani ja baritoni soolole ning naiskoorile orkestri saatel. Trükis on ilmunud »Estomuusika« väljaandel (1922–23) klaverikontsert (II tr.), klaveripalad, soololaulud ja koorilaulud, peale selle segakoorid (1926).

L. N.

LEMBA, Theodor, eelmise vend, helikunstnik, vanem eriharidusega Eesti pianist, sünd. 9. X 1876 Tallinnas. Aa. 1893—1901 Peterburi konservatooriumis õppinud, lõpetas L. selle F. Blumenfeldi ja Ç. v. Ark'i õpilasena. 1903. a. täiendas ta end Viinis Th. Leschetizky juures, kontserteeris peale seda välismaal ning oli 1908—13 Riias klaveriõpetaja ja era-muusikakooli kaasomanik-juhataja. Ilmasõja alul lahkus L. Riiast ja kutsuti Peterburi konservatooriumi klaveriõpetajaks. 1921 opteeris ta Eestisse, kus praegu (1927) tegev klaveriklassi professorina Tallinna konservatooriumis.

Isikl. saadud andmed. *L. N.*

LEMBITU, Sakala eestlaste vanemaid XIII a. s. alul, (Läti Henriku kroonikas *Lembitus*, *Lambito*). L. nimi tähendas vanas eesti keeles »armastatut« (vrdl. soome lemmitty).

L. oli Sakala kõige põhjapoolsema, Pala jõeni ulatuva osa vanemaks. Tema järgi nimetati üht küla (*villa Lambiti*), samuti nimetatakse teda juhatajana Leole-nimelises linnas. Otsustades selle järgi, et Läti Henrik Viljandi linna piiramisel L.-t selle vanemate hulgas ei maini, paistab, et tema mõjukond ei ulatunud lõuna suunas Viljandini. — L. nimi esineb esmakordselt jutustuses 1211. a.-st, kus ta üheskoos ühe teise Sakala vanema, Memega öeldakse teinud retke lätlaste maale, et kätte tasuda selle eel käinud sakslaste sõjakäigu eest Viljandi maalinna vastu. L.-st kuuleme ainult kui sõdurist, kes võitleb oma rahva vabaduse eest, niihästi ida- kui läänepoolsete vaenlaste vastu. 1212. a. on ta ühes teiste eestlaste vanematega hävitamas Pihkvat, et tasuda venelastele nende retke eest Eestisse. Sakslaste ilmudes esineb ta meile ühena neid vanemaid, kes kõigest väest neid ja nende toodud usku vastustasid ja kelle õhutusel eestlased nende vastu pidasid ligi paarkümmend a. üliverist võitlust. Et L. oli kõige paindumatumaid sakslaste vastaseid, näeme mitte ainult ta tegudest, vaid ka Läti Henriku ilmsest vaenulisusest ta vastu, kuna see kroonik muid vanemaid võrdlemisi erapooletult, ainult mööda minnes mainib. L. ei võidelnud ainult oma rahva politilise vabaduse eest, vaid ka selle isade usundi eest. Nii surmab ta 1212. a. Sakalasse saadetud rahuliku preestri, kelle tööst ta nähtavasti arvas kahju olevat oma esivanemate usule. L. pidi end küll ka ise häda sunnil laskma ristida, selle järel kui ta oma linna Leolega 1215. a. oli sunnitud saksa väele alla andma ja koguni vangi viidi. L. vabanes ühes teiste vanematega saksa vangist varssi selle järel, kui sakslased harjunud kombel neilt nende pojad olid pantvangideks saanud, ei mõtelnud aga kaugeltki ristiusku jääda, vaid jätkas võitlust. Millist osa L. etendas järgnevate, 1215. ja 1216. a. võitluste aegu sakslaste vastu, meie kahjuks ei tea. Läti Henriku kroonikast kuuleme ainult, et neil aa. ulatusid sakslaste sõjakäigud, mis seni olid puudutanud peaasjalikult Lõuna-Eestit, juba põhjapoolsèisse maakondadessegi, ja märkame, et nüüd nähtavasti hakkas eestlasile selguma, et see vaenlane ei mõtle teha ainult juhuslikke röövretki, nagu säärastega seni oldi harjunud teiste vaenlaste poolt, vaid tahab endale alla heita kõik eestlaste maakonnad. Nüüd hakati kõigis maakonnis aru saama, et sakslane oli kõigi nende ühine vaenlane, ja ühtlasi äratundmisele jõudma, et üksikult talle vastu panna ei suudeta. Seepeale kogunes 1217. a. Läti Henriku järgi L. kutsel sakslaste vastu esimest korda kogu Manner-Eestist ühine maleva Sakalasse ja astus siin madisepäeval, 21. IX avalikus väljalahingus neile vastu. Kuigi see esimene eestlaste ühine vastupanu-katse täiesti äpardus ja siin ühes paljude teistega ka L. ise langes, jääb ometi temale see au, et ta selle ühise ettevõtte algatajaks oli, tõendades seega, et ta omaaja eestlaste vanemate hulgas oli üks neid, kes mitte ainult oma algatusvõime ja visadusega olid isiklikult tublid, vaid kes ka laiemat silmaringi omasid ja üldist seisukorda teatava määrani oskasid hinnata. Niisugusena austame õigusega L.-t oma muistse rahvuskangelasena. L. on seejuures ainuke mees, keda me oma muistselt vabadus-ajalt austada teame, sest nii vähe kui temast teateid ongi, teame muist tolleaja eestlaste juhatajaist veel vähem. Sel põhjusel ongi mõnelt poolt hakatud L.-t pidama mingiks kuningataoliseks ainuvalitsejaks kogu Eestis sakslaste maaletungimise ajal. L. oli, nagu nägime, ainult ühe vähema ala, vahest kihelkonna vanemaks, nagu niisuguseid vanemaid eestlastel veel palju oli. Võitluse aegu sakslastega mängib L. silmapaistvat osa Eesti mandril igatahes 1217. a. ühise maleva kokkukutsumisega. Muidu põhineb aga asjaolu, et temast Läti Henriku kroonikast rohkem kuuleme kui teisist vanemaist, tõenäolikult ainult juhusel: et Henrik temast kui sakslasile kõige lähema eesti maakonna vanemast kõige enam teab. Kui võrdleme muidu seda osa, mida etendavad üksikud eesti maakonnad ja seda seisukorrast arusaamise määra, mida nad avaldavad vabadusvõitluse aegu, siis ei kuulu esimene koht mitte Sakalale, vaid liikuvale Saaremaa rahvale: need võtavad palju enam osa Üld-Eesti asjadest kui ühegi muu maaosa rahvas, aidates teisi (läänemaalasi, ugalasi jne.) või ka karistades mõnd maakonda (Järva), kui see alla heidab sakslasile. Seega pidi saarlaste juhatajail-vanemail olema ka vastavalt ettevõtlikkust ja avarat silmaringi, kuid need mehed olid kroonikule nähtavasti kauged ja võõrad.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII). — Vrdl. ka J. Luiga kirjutisi Lembitu kohta (E. Kirj. 1921).

H. M-a.

LENDER, Voldemar, omavalitsuse- ja seltskonnategelane, sünd. 18. II 1876 Tallinnas, õppis 1896—97 Peterburi ülikooli matemaatika osakonnas ja 1897—1902 tehnoloogia-instituudis, mille lõpetas I järgu diplomiga, töötas selle järel Tallinnas oma erialal. Kui 1904. a. Tallinna linnavalimistel eesti-vene blokk enamuse sai ning linnavalitsus peaasjalikult eestlastest moodustati, sai L. linnavolikogu liikmena linnanõunikuks, milleks jäi kuni 1906. a., olles vahepeal paar kuud vangistatud 1905. a. revolutsioonisündmuste pärast. 1906. a. kevadel valiti L.

Tallinna linnapeaks, kellena ta toimis kuni 1913. a. Oma asjalikkuse ning mõõdukusega võitis L. linnapeana laialise lugupidamise. Ajajärk, mil L. seisis suurema Eesti linna eesotsas, oli Tallinna linna omavalitsuse loos jõu- ning tegevusrikkamaid. Eesti enamus (eesti-vene bloki 43 ja 46 volikogu liikmest oli 1904. ja 1909. a. valimiste tagajärjel eestlasi 38, venelasi samal ajal 5 ja 8), mis oli astunud võitlusesse omavalitsuslikkude uuenduste lipu all ja millesse kuulus kogu ärksamaid ning edumeelseid Eesti nooremaid haritlasi, hakkas suure elavusega teostama oma kavatsusi. Linnavalitsuse sisemine korraldus muudeti ajakohasemaks seega, et ellu kutsuti mitmed eriosakonnad, nagu maamõõdu-osakond (1910), statistikabüroo (1911). Linna välise külje korraldamise mõttes võeti ette tänavate reguleerimine, kavatseti linna otstarbekohasemat planeerimist ning tehti algust sellekohaste töödega. Tulunduslikul alal on mainitav gaasivõrgu laiendamine eeslinnade peale (1906 - 09), elektri-keskjaama ehitamine (1910 —12), kanalisatsioonivõrgu kavakindla ümberehitamise tööd (1911. a. alates), linna pandimaja asutamine (1910), linnapanga avamise kavatsus ning eeltööd (1912). Avaliku hoolekande alal asutati vaestekomisjon (1906) ja loodi laialine korraldus vaeste seisukorra kindlakstegemiseks ning antava toetuse otstarbekohasemaks jaotamiseks, avati linna algkoolide kehvemate õpilaste jaoks maksuta söögimaja (1911), asutati linna-öömaja (1913). Tervishoiu-olude korraldamiseks täiendati tervishoiu eriteadlaste arvu ja laiendati ning täiendati tervishoiu-valvet (1906), avati linnaapteek (1913). Rahvahariduse alal oli mainitud ajajärk õieti viljakas: 1905. a. oli algkoolides 26 klassi 1185 õpilasega, 1910. a. juba 42 klassi 1942 õpilasega ning 1915. a. 103 klassi 4825 õpilasega. Haridusasja otstarbekohasemaks korraldamiseks asutati koolikomisjon (1910), mis varssi muudeti üldisemaks rahvahariduse komisjoniks (1912). Pikemate ettevalmistus-tööde järele kaotati 1913. a. suvel algkoolides õppemaks ning kuulutati algharidus maksutuks. Kutsehariduse edendamise huvides võeti seni era-ettevõttena töötanud kaubanduskool linna kätte (1910) ning avati selle juures 1—2 aastased kaubanduskursused, avati nais-kommertskool (1911), valmistati kavatsusi teiste kutsehariduslikkude õppeasutiste ellukutsumiseks. Üldhariduslikest ettevõtteist on veel mainida linna avalik maksuta raamatukogu ja lugemislaud (avatud 1907).

Linnapea ameti pidamise kõrval võttis L. Eesti seltskondlikest ettevõtteist osa Eesti Aleksandri kooli kuratooriumi liikmena (1907. a. peale) ning »Estoonia« ühingu nõukogu esimehena kuni Estoonia teatri- ja kontserdimaja piduliku avamiseni. Viimasel ajal on L. tegev mõnedes aktsiaseltsides.

Isikl. saadud andmed; (E. Laaman), Tallinna linna majapidamine 1905—15 (1916, ka vene keeles). *T.*

LENZ, Christian David, kirikutegelane, sünd. 26. XII 1720 ukj. Köslinis (Pommeris), õppis 1736—40 Halle ülikoolis usuteadust, teenides ülalpidamist tundide andmisega, m. s. ka tuntud A. H. Francke varjupaigas, kus ta pietistliku mõtteviisi omandas. A. 1740 tuli L. koduõpetajaks Liivimaale, sai 1742 Lätimaale Serbeni, siis Sesswegeni kirikuõpetajaks, määrati 1759 Tartu Jaani kiriku õpetajaks, linnakonsistooriumi liikmeks ja linnakooli järelevaatajaks, valiti 1779. a. maapäeva poolt Liivimaa kindralsuperintendendiks ja asus Riiga, kus suri 14. VIII 1798. — Ehkki olles pietismi pooldajaid, lähenes L. hiljemini ikka enam ortodoksiale ja astus koguni välja herrnhuutlaste äärmuste vastu suuremas teoses »Gedanken über die Worte Pauli 1 Cor. 1. v. 18 . . .« I—II (Königsberg u. Leipzig, 1750). Kui aga herrnhuutlaste seas mõjule pääsid Spangenbergi mõõdukamad vaated, muutus L.-i vahekord nendega sõbralikuks. Seda enam asus L. ratsionalismi (»neoloogia«) vastu eitavale seisukohale, kuid pidi selles võitluses uue ajavaimuga leppima.

Recke-Napiersky III; Ulmann, Mitt. XII, 532—36; Winkelmann[II], nr. 10682—85; Allg. D. B. XVIII. *O. S.*

LENZ, Friedrich David, eelmise poeg, vanema ajajärgu kirjanik, sünd. 9. IX 1745 Võnnu maakonnas, omandas esialgse hariduse kodus, siis Tartus ja Königsbergis, kus ta ülikoolis teoloogiat õppis kuni a. 1764, mil ta Liivimaale tagasi tuli. A. 1767 sai L. Tarvastu, a. 1779 aga Tartu saksa koguduse õpetajaks ja a. 1788 Tartu linnakonsistooriumi esimeseks assessoriks ning linnakooli inspektoriks. A. 1803 sügisel kutsuti L. esimeseks eesti (ja soome) keele lektoriks Tartu ülikooli. Suri Tartus 4. (5.?) XII 1809. Mitmete saksakeelsete vaimulikkude raamatute kõrval on L. avaldanud veel »Aija-Kalender kummast kik Kärnerit woiwa õppida mis tö egga kuu ajal sünnip tehha . . .« (tõlge läti keelest, Tartu, 1796, 64 lk.), »Lühhike oppus kumb sest surest sädusse ramatust woetu om, mes meije armolik Suur Keisre Herra om lasknu trükkida . . .« (Tartu, 1804, 23 lk.), »Oppetus kuitao marahwas henda kötto-többe eest peap hoidma ehk kui ta selle kimpu sisse om johtnu, temmast pea jälle woip awwitetus sada« (Tartu, 1807, 8 lk., tõlge läti keelest), »Skizze einer Geschichte der Stadt Dorpat« (Tartu, 1803, 96 lk.). Recke-Napiersky leksikon loeb

tema teoste hulka ka »Sädusse Ma-rahwa perrast antu, kes Liiwlandi gubernementi vallitsusse al ellawa« (tõlge, Tartu, 1804, 54 lk.), mis teade aga küsitav.

Recke-Napiersky III; Левицкій II; Е Пѣтуховъ, Императ. Юрьевскій, бывш. Дерптскій Университетъ за сто лѣтъ его существованія I (1902); Hermann, E. kirj. ajal., lk. 253. *A. S-te.*

LEPP-KIRSCHBAUM (pseudon. **Sophia Vardi**), **Marta Sophia**, kirjanik ja seltskonnategelane, sünd. 31. X. 1883 Harjumaal Nissi klk. Vardi v. koolimajas. Astus a. 1894 Tallinnas Plaestereri saksa era-algkooli ja 1897 kõrgemasse tütarlaste kooli, mida ei lõpetanud. Sõitis 1902. a. alul lastekasvatajana Moskva, kus tutvus töölisliikumise ja sotsialistliku kirjandusega. Elas järgmise talve kodumaal ja sõitis kevadel jälle lastekasvatajana Peterhofi maakonda ning asus sügisel Peterburi, kus sooritas 1904. a. kevadel koduõpetaja eksami. Asus jaan. 1905 Tallinna, kus võttis osa põrandaalusest revolutsioonilisest tegevusest, esinedes ühtlasi »Lootuse« seltsi näitelaval suuremates osades. Vangistati sama a. juulis ühes teiste Tallinna revolutsiooniliste tegelastega, kuid vabastati 15. X. tööliste poolt. 16. X. võttis L. osa tööliskoosolekutest ja sai Uuel turul mitu püssikuuli haava. Pääsnud haigemajast, kus põdes kuu aega, jätkas ta revolutsioonilist tegevust, sattus detsembris ühes suurema salgaga vangi ja saadeti Siberi Tobolski kubermangu. Põgenes sealt augustis 1906 Peterburi ja astus Tšernjajevi üldhariduslikele kursustele. Teotses samal ajal Peterburis põrandaaluses organisatsioonis, hiljemini Kroonlinnas, Tartus ja Pärnus. Jäi Tartus soetõppe, pidi aga haigemajast paari kuu pärast põgenema, oli Peterburis ja Soomes ning astus 1907. a. sügisel Peterburi kõrgemaile kommerts-kursustele. L arreteeriti järgmisel suvel, oli kuni jõuludeni Peterburis Spalernaja vangimajas, siis järgmise a. Riia keskvanglas ja vabastati 1910. a. alul tagatise vastu. Oli 3 kuud vabana Tallinnas, vangistati uuesti ja saadeti tagasi Tobolski kubermangu Taara linna. Tapiteekond kestis 3 kuud. Põgenes 1910. a. sügisel uuesti Peterburi ja sealt Soome, kus oli 1911. a. Savonlinna politseimeistri perekonnas lasteõpetajaks, nimetades ennast »Suislepaks«; asus sama a. kevadel Helsingi prof. Laitise juurde kodukooliõpetajaks; samal a. mõisteti ta Riias tagaselja 4-ks a. sunnitööle. L. sõitis sügisel Arhangelski, käis Solovetsi saarel ja asus siis Moskvas soomlase »Aino Lempi Haveri« nime all kristlikku saksa »guvernantede kodusse«. Sõitis 1912. a. kevadel Peterburi ja astus Fröbeli seltsi juures töötavatele pedagoogilistele kursustele, kus õppis kuni 1916. a., teenides ülalpidamist tundide andmisega. A. 1913 abiellunud Gustav Kirschbaumiga, võttis L. vaheajal osa ühes oma mehega geoloogilisest ekspeditsioonist Krimmi ja elas 1916. a. suve ning järgmise talve illegaalselt Pärnus. Revolutsiooni puhkemise järel võttis L. osa politilisest elust Peterburis ja Tallinnas ning varjas ennast Saksa okupatsiooni ajal võimude eest. Talvel 1919–20 oli ta eesti keele õpetajaks Tallinna II tütarl. gümnaasiumis, sõitis järgmisel sügisel 6 kuuks Saksamaale js töötas talviti 1921–23 Jäneda põllutöö keskkoolis ning pärast seda Tallinna naiskutsekoolis eesti keele õpetajana. — Viimaseil aa. on L. esinenud n. n. rahvusliku usu (Taara-usk) pooldajana.

L. esines ajakirjanduses esmakordselt a. 1902. Selle järel on ta rohkesti avaldanud artikleid, arvustusi ja vesteid »Tall. Teatajas«, »Päevalehes«, »Vaba Maas«, »Sotsialdemokraadis« j. m. Eriraamatuina on temalt ilmunud: jutukogud »Esimesed tuuled« (1914) ja »Seisates« (Tartus, 1919), romaan »Haabvere« (Tartu, 1926), dramaatilised teosed »Dekoratsioon« (Tartus, 1922) ja »Sirelid« (Tallinnas, 1923) ning kaks kogu »Mälestusi« (I, Tartus, 1922, II, Tall., 1923). — L. äratas tähelepanu juba »Esimeste tuulte« kergete ainete ja impressionistliku stiiliga. Need omadused on ka siiamaale olnud tema teoste vooruseks, kuna nad muidu on pisut hõredad ja laialivalguvad. Romaan »Haabvere« on mõeldud tõsisemalt, kuid kannatab liiga esile tungiva tendentsi all. Kõige väärtuslikumad on aga autori »Mälestused« temaaegse noorsoo ideelisist murranguist ja kannatusrohkeist kogemusist.

Isikl. j. m. saadud andmed. *F. T.*

LEWENHAUPT, Adam Ludwig, krahv, sõdur, sünd. aprillis 1659 Rootsi sõjaväe laagris Kopenhaageni ees; õppis Lundi, Upsala ja Rostoki ülikoolis. L. algas sõjaväelist karjääri vabatahtlikuna Baieri kuurvürsti väes türklaste vastu, hiljemini astus Hollandi ja a. 1698 Rootsi teenistusse. Võttes osa Põhja sõjast, teotses L. peamiselt Kura ja Leedu rindel. 1706. a. alul kõrgendati L. jalaväe kindraliks ja nimetati Riia ja selle piirkonna kindluste kuberneriks, hiljemini Liivi-Eestimaal ja Leedus olevate Rootsi sõjavägede ülemjuhatajaks. 1705. a. lõpul saatis L. peamiselt Tartu piirkonda venelaste vastu maa kaitseks 1500 ratsaväelast mitmes salgas, kes oma ülesandega enamvähem valmis said. Kui venelased märtsi lõpul Grodnost taganesid ja Kuramaa maha jätsid, läks L. sinna tagasi, kaasa võttes ka väikesed maale saadetud väesalgad. Suve lõpul saatis L. Liivimaale väikesi väesalku, et talupoegadele võimaldada vilja koristamist

need jäid ka hiljemini maale. 1707. a. lõpul ja 1708. a. alul, kui Vene tsaar Liivimaale enam väge hakkas koondama, ei saanud L. sinna abiväge saata ja kiitis heaks Eestimaa kindr.-kub. krahv N. Strömbergi (vt.) sammud sõjalises tegevuses. Väikesed Rootsi väesalgad olid võimetud suuremaarvulise Vene ratsaväe vastu, mis kindralmajor krahv O. L. v. Schaumburgi juhatusel Liivimaa keskja kaguosa laastas (jaan. 1708). L.-ilt appi saadetud väiksemad jala- ja ratsaväe salgad, ühes kindlustest lisaks saadetud abivägedega, ei suutnud alalise moonapuuduse ja oma väikese arvu tõttu Liivimaad venelaste hirmsa laastamise eest päästa, mida tsaar, kartes kun. Karli retke Pihkva suunas, oli käskinud ette võtta. Kindral Baueri j. t. juhatusel liikusid aprillis ja mais 1708 9 ratsaväe polku Liivimaa kagupiirilt edasi, tehes kogu oma teel suurt hävitustööd. Pool Liivimaad oli täiesti rüüstatud. Vaenlasest veel puutumata jäänud maaosadele õnnetuseks võeti L.-i väed tarvitusele Karl XII Vene retkel ja nõuti tagasi L.-i poolt Liivimaale saadetud vähemad väesalgad. Mai lõpul (1708) sai L. Karlilt, kellel Moskva vastase operatsiooni plaan juba üksikasjus oli valminud, käsu peavägedega ühinemiseks, kaasa võttes 3 kuu moona oma ja mõnevõrra ka peavägedele. Nii jäi Liivimaa ka L.-ilt oodatud toetusest ilma. L.-i edasiminek ja marss viibis, osalt moona ja vägede kokkutõmbamise, osalt halbade teede pärast. Severjesse minnes (sept.) ei oodanud Karl L.-i järele, arvates et ta, nagu teated kõnelesid, juba Mohilevis on. Hilistunud L. sattus 27. IX venelastega Ljesnaja küla juures kokku ja sai lahingus tunduvaid kaotusi. Uute vene vägede pealetungi kartusel jätkas L. teekonda, jättes maha kahureid ja moona ja viis peavägedele oodatud 16.000-mehelise lisa asemel ainult 6000 meest. Peale Poltaava lahingut juhtis L. Rootsi väge ja kapituleerus nendega Perevoločnas. L. suri vangina Moskvas 12. II 1719.

F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset VII (1885); VIII (1910, E. Carlsoni poolt); Fr. Bienemann *jun.*, Die Katastrophe der Stadt Dorpat . . . (1902); S. E. Bring, Karl XII (1918). *H. S.*

LICHTENSTEIN, Hugo, ajaloolane, sünd. 5. X 1869 Goldingenis, astus a. 1888 Tartu ülikooli ajalugu õppima ja kuulus prof. R. Hausmanni õpilaste hulka. Oli oma õpingute lõpetamise järel esiti koduõpetaja, siis õpetaja Lieveni erakoolis Miitavis, sai kevadel 1900 Tartu linna arhivaariks, kus ta arhiivmaterjali korraldamisele ja katalogiseerimise eeltöile asus, selle kõrval oma arheoloogiliste huvide harrastamisest mitte loobudes; suri keset oma poolikut tööd 28. IX 1902 Tartus. — L. on avaldanud artikli »Der Brand d. Domkirche zu Dorpat« (SB GEG 1901). Tema käsikirjalisest pärandusest avaldas A. Feuereisen »Geschichte d. Siegels d. Stadt Dorpat« (Verh. GEG XXII, 1, 1907).

Nordlivl. Ztg. 1902, nr. 220; kõned ja järelehüüded (käsikirjas Tartu ülik. rmtkogus). *O. F.*

LICHTONE, Robert, krahv, sõdur, Eestimaa kuberner, sünd. Porvoo klk.-s Soomes 7. VII 1631 ooberstleitn. Johan L. pojana; pärit šoti soost, mille liikmed Rootsi sõjateenistusse astunud. L. algas oma karjääri lihtsõdurina kun. Karl X Gustavi armees ja tõusis kiirelt ametiastmeis. A. 1665 sai ta ooberstleitnandiks ja oli a. 1676 Rootsi uue aadlilipkonna ooberstiks. Taani sõjast osa võtnud, sai L. a. 1679 kindralmajoriks ja määrati a. 1681 Eestimaa kuberneriks. Kun. Karl XI oli arvamisel, et L., kes oli tuntud julge ja energilise mehena, on kohane isik reduktsiooni teostamiseks Eesti- ja Liivimaal. Et Liivimaa kindralkub. Krister Horn (vt.) oli juba vana ja kun. arvates liiga pehme, saadeti L. Liivimaale. juhatusel eriline komisjon, mille ülesandeks oli Rootsi aadlimeestele kuuluvate mõisade õiguslikku iseloomu uurida ja siis nende suhtes vastavaid samme astuda. Anti käsk maamõõtjaid Liivimaale saata ja kirikuõpetajaid kohustati komisjoni liikmeile kõiki tarvisminevaid teateid andma. Liivimaa aadlimeeste suhtes pidi küsimus otsekohe kokkukutsutaval maapäeval lahendatama, samuti pidi talupoegade vabastamise küsimus reduktsiooniga ühenduses käsile võetama. 1681. a. maapäev asus aga kangekaelsesse opositsiooni; seepärast andis pahane kun. käsu reduktsioon viibimata teostada. Kroonule tagastatud maad pidid rendile antama, sealjuures talupoegade olukorra kergendamist silmas pidades. Ka Riia linna maaomanduse õiguslik külg otsustati lähemale uurimisele võtta, mis otsus iseseisva linna juhtivais ringkonnis suurt meelepaha tekitas. Eestimaal pidi esialgse kavatsuse järgi ainult see maaomandus kuuluma reduktsiooni alla, mis kun. Eerik XIV-da poolt oli kroonule reservitud. Kuid Eestimaa aadel segas end asjasse, niipea kui teated Liivimaal ettevõetavast reduktsioonist temani olid ulatunud, ja saatis saadikud Rootsi, kes, nagu kuningale näis, tahtsid ette kirjutada majesteedile, kuidas reduktsiooni-küsimuses tuleks talitada. Kuningale see ei meeldinud ja L. sai käsu talitada Eestimaal täitsa Liivimaa eeskujul. Kui Eesti aadel maapäeval kun. määrustega poleks nõus olnud, pidi kuberner seletama, et kun. talitab nii, nagu riigi huvid nõuavad. — Ühe teate

järgi, mida siiski pole saadud kontrollida, pole kun. Karl XI L. tegevusega reduktsiooni teostamisel rahul olnud ja sellepärast L. Eestimaalt ära kutsunud. Igatahes määrati L. a. 1685 Jönköpingi lääni maahärraks Rootsis. Samal a. määrati ka Eestimaa jaoks eriline reduktsiooni-komisjon, mille liikmeiks olid vabahärrad v. Tiesenhausen ja Bonde, ja nüüd edenes mõisade tagastamine kiiremas tempos kui seni. Kuni a.-ni 1687 oli Liivimaal kroonule tagastatud mõisade aastane rent ca 450000 riigitaalrit, kuna see Eestimaal ulatus ainult ca 88000 taalrini.

A. 1687 määrati L. riiginõunikuks ja Turu õuekohtu presidendiks; samal a. ülendati ta krahviks. Mõne aja pärast oli ta siiski sunnitud Turust lahkuma, sest et temal ta ägeda ja mõnevõrra vägivaldse iseloomu tagajärjel oli konflikte tekkinud õuekohtu liikmeiga. — L. suri Rörstrandis Stokholmi lähedal 8. I 1692.

F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset II[II]—III (1885, 1874); Seraphim, Livl. Gesch. II[II], lk. 360—72; C. Schirren, Die Recesse d. livl. Landtage (1865); E. v. Nottbeck, Die schwed. Güterreduktion (Beiträge IV); T. Carpelan, Finsk biogr. handbok (1903).

A. R. C.

LIEVEN, Karl v., vürst, Balti kiriku- ja haridustegelane, sünd. 1. II 1767 tuntud Liivi aadlisoost pärit mõisniku pojana. Selle järel, kui L.-i isa suri a. 1781 kindralmajori aukraadis, kutsus Katariina II ta ema 1783. a. oma pojapoegade Nikolai ja Mihaili kasvatajaks, mille tõttu L.-il kujunesid tihedad sidemed Vene keisrikojaga. Ema soovil õieti noorelt väeteenistusse astunud, tõusis L. kiiresti teenistusredelil, teenis aa. 1792—94 Leedus ja võttis osa Poolamaa vallutamisest, ülendati 1797. a. kindralmajoriks, 1799. a. kindralleitnandiks ja toimis aa. 1799—1800 Arhangelski sõjakubernerina. 1801. a. läks L. erusse ja asus elama Senteni mõisa Kuramaale. 1817—28 oli L. Tartu ülikooli kuraatoriks, 1828–33 rahvahariduse ministriks ja 1826. a. peale riiginõukogu liikmeks. Oma viimased eluaastad veetis L. jälle Kuramaal ja suri seal 31. XII 1844. — L. oli müstiliste kalduvustega humaanne pietist, kes taotles kõlblist enesetäiendamist usuliste elamuste alusel ja kuulus keiser Aleksander I lähedal seisvaisse müstilistesse ringidesse. Kui 1812. a. asutati Peterburi ja 2 a. hiljemini Vene piibliselts, võttis L. kuni nende sulgemiseni a. 1826 nende ühingute tegevusest agarasti osa. Ka oli see suurelt osalt L.-i teene, et a. 1831 keiser Nikolai I loal võidi asutada protestantide jaoks Evangeeliumi Piibliselts Venemaal, mille peakomitee esimeheks L. oli kuni oma surmani. Baltimaade suhtes väärib siiski peamist tähelepanu L.-i tegevus Tartu ülikooli kuraatorina. XIX sajandi teisel aastakümnel alganud reaktsioon tabas õieti rängalt Vene hariduselu, eriti ülikoole. Ehkki Saksa üliõpilasrahutused aa. 1817—20 olid sisendanud Vene võimukandjaisse suure umbusalduse Lääne-Euroopa kultuurimõjude vastu, suutis oma usulisilt veendeilt Vene reaktsioonilistele ringidele lähedal seisev, kuid muidu üldiselt haridussõbralik L. Lääne kultuuri mõjutustele alluvast Tartu ülikoolist selle reaktsioonilaine ära hoida. Ainult teoloogia-fakulteedi suhtes, kus seni ratsionalistlik vaim oli domineerinud, tarvitas L. valjumat kätt ja täitis vabanevad õppetoolid kirikliku dogmaatika kindlate pooldajatega. Käsikäes rektori v. Ewersiga (vt.) suutis L., tänu oma sidemeile pealinnas, Tartu ülikoolile, mis rahakursi languse tõttu nii raskesse ainelisse kitsikusse oli sattunud, et isegi mitmed kliinikud suleti, hankida ohtrat materjaalset toetust. 1817. a. suurendati ülikooli korraline eelarve umbes kolmekordseks, ja peale selle nõutas L. sageli erakordset toetust mitmesugusteks eriotstarveteks, nagu teaduslikkude ekskursioonide, instituutide, tähetorni, raamatukogu ja teiste asutiste heaks. 1820. a. sai ülikool endale uue põhikirja, mille väljatöötamisest L. oli agarasti osa võtnud. See põhikiri ei erine oluliselt eelmisest, 1803. a. omast Ka hoolitses L. energiliselt uute väljapaistvate õppejõudude hankimise eest, pidades siiski nende kutsumisel silmas, et nad oma ilmavaatelt mitte liiga silmapaistvalt ei erineks L.-i enda veenetest. Kõige selle tagajärjel elas Tartu ülikool Lieven-Ewersi ajal teatava tõusengu ajajärgu üle ja omandas nii oma korralduse kui ka teadusliku tasapinna suhtes tunnustatud nime. Ka Parroti (vt.) tegevuse mõjul tekkinud vastolud ülikooli ja balti aadli vahel vähenesid nüüd märksa.

Р. Б. Ол.; Fr. Busch, Der Fürst K. L. u. d. Kaiserl. Universität Dorpat unter seiner Oberleitung (1846); Е. Пѣтуховъ, Императ. Юрьевскій, бывш. Дерптскій Университетъ за сто лѣтъ его существованія I (1902); H. Semel, Die Universität Dorpat (1802—1918) (1918); Lipp, Kir. ja har. l. II.

P. T.

LIEVEN, Oskar, keemik, tööstusetegelane, sünd. 3. (5.?) VI 1852 Kuramaal Hasenpothis arst Paul L.-i pojana, õppis 1871—75 keemiat Tartu ülikoolis, jätkas õppimist 1876. a. Münchenis ja omandas samal a. Giesseni ülikoolis *dr. phil.* astme. Õppevaheajul Kunda tsemendivabriku laboratooriumis analüütikuna tegev olnud, astus L. 1877. a. keemikuna Podolski tsemendivabriku teenistusse, kust siirdus Kunda vabrikusse, saades 1879. a.

keemikuks, hiljemini abidirektoriks ja 1888. a. vabriku juhtivaks tehniliseks direktoriks administratiivdirektori dr. H. Bührigi kõrval. Et rahuldada kasvavaid nõudeid tsemendi järgi, siirdus L. mergli toorest ainest väljatöötamise-meetodilt, mida oli võimalik kasutada ainult soojal ajal, uuele produktsiooni-meetodile (n. n. »Trockenverfahren«); paas ja sinise siluursavi lademed leidusid vabriku läheduses ja seega oli töö võimaldatud terve a. kestel. Uue töömeetodi teostamiseks tuli vabriku sisseseadet suurendada; ehitati ka veepaisuga elektri-jõujaam, sel ajal esimene Venemaal. Et 5 km kaugusel asuvad Kunda-Aru paemurrud tsemendi valmistamiseks kohasemaks osutusid kui vabriku läheduses leiduvad paekihid, ehitati raudtee kuni Aruni. — Aa. 1895—1913 teotses L. Mustamere tsemendivabriku juhatajana Novorossiiskis, kus surigi 1913. a. alul. Täppis surma-daatum teadmata.

Alb. acad.; mujalt saadud andmed. *J. M.*

LIEVEN, Victor, eelmise vend, keemik, tööstusetegelane, sünd. 18. VI 1841 Kuramaal Hasenpothis, õppis 1860—61 ja 1863—65 Tartu ülikoolis keemiat ja omandas a. 1865 Giessenis *dr. phil.* astme. Olles juba oma õppimise ajal tähelepanu äratanud oma töödega keraamikatööstuse alal, ehitas L. a. 1866 Chr. Schmidti ettepanekul Bolderaas Riia lähedal portland-tsemendi vabriku, mis oli sel ajal esimene säärane Venemaal, ja võttis selle juhatuse enda peale. 1869—70 ehitas ta parun John Girard de Soucantoni (vt. *suppl.*) ettepanekul ka Kunda tsemendivabriku ja juhtis selle tegevust. A. 1877 juhatas L. Podolski tsemendivabriku (Moskva läh.) ümberehitamist ja oli ka Novorossiiski tsemendivabriku asutajaid ja 1881—82 selle juhtiv direktor. 1889. a. lahkus L. lõplikult Kundast, asudes Novorossiiski vabriku direktori kohale. Tema lahkumisel oli Kunda tsemendivabriku toodang tõusnud 105 000 tünnini aastas. — Ühes prof. N. Bjeleljubski ja A. Šulšćenkoga on L. kindlaks määranud tehnilised normid portland-tsemendi jaoks, mis olid kauemat aega Venemaal ametlikult maksvad. Ka on L. muudelgi tööstusaladel tegev olnud. Käesoleva a. s. alul tõmbus L. tegevusest tagasi ja elas Riias, kus ka suri. Surma-a. teadmata.

Alb. acad.; mujalt saadud andmed. *J. M.*

LIIV, Jakob, kirjanik, sünd. 16. II 1859 Alatskivil Veskirahva talus, õppinud Naelavere küla- ning Kodavere klk.-koolis Joh. Jürgenstein-Lille (vt.) juhatusel, sooritanud eksternina Hollmanni seminaris õpetaja eksami 1879 ning alanud Kavastu-Varnja koolis abiõpetajana oma õpetaja elukutset; 1880—83 on L. õpetaja Triigi-Avispeal Väike-Maarja klk., 1883—84 Uniküla mõisa kirjutaja ja õpetaja, 1884—86 õpetaja Pandiveres ja vallakirjutaja Pandiveres ja Raekülas, 1886—1901 õpetaja Triigi-Avispeal ja lühikest aega Triigi ja Uniküla vallakirjutaja, 1901—1913 raamatukaupmees Väike-Maarja alevis, 1913—19 Rakvere Krediit-Ühisuse kassahoidja, 1919—21 Rakvere linnapea, 1921 kuni pensionile minekuni Rakvere I algkooli õpetaja. Peale kutsetöö on L. agaralt osa võtnud seltskondlikust tegevusest, nagu Aleksandri kooli Väike-Maarja abikomitee juhtimisest, Väike-Maarja põllumeeste seltsi, laenu- ja hoiu ühingu, segaklk.-kooli korraldamisest, Rakvere põllumeeste seltsi ja rahvamaja ning haridusseltsi juhtimisest ning Eesti Kirjanduse Seltsi asutamisest. — L. on produktiivsemaid Eesti kirjanikke. Ta on teotsenud luule, jutustava proosa ning näidendi alal, mille tulemuseks võiks nimetada järgmisi trükis ilmunud teoseid ja luuletuskogusid: »Wiru-Kannel« I (Tallinnas, 1886), II (Rakveres, 1891), III (Tall., 1900); »Leinalilled« (Jurjevis, 1894); »Jakob Liiv'i kirjatööd« I (Tartus, 1906), II (Tall., 1910); »Lugulaulud« (Tall., 1918); näidendid: »Musti lell«... (Rakv., 1889), »Õnne otsijad« (Rakv., 1901), »Kolmat aega vallavanem« (Jurjevis [Tartus], 1904), »Halastaja õde« (Jurj.—Tartus, 1904), »Ordumeister« (Jurj. [Tartus], 1905), »Pahased naabrid« (Jurj.—Tartus, 1906), »Tühjale maale« (Tartus, 1907), »Pilved« (Wiljandis, 1912), »Vare« (1913), »Mäevaim«, (1910), »Obligatsioon« (Tallinna, 1921); jutustav proosa: »Musti lell« (Rakv., 1899), »Puujala Mats« (Rakv., 1899), »Vihud«, parmas I (Rakv., 1901), parmas II (1903), parmas III (Tall., 1908); peale nende on jutustusi, mis kogudes ilmunud ei ole, veel »Meelejahutajas«, »Postimehes«, »Lindas« ja »Peterburi Teat.« ilmunud; lugulaulud: »Kõrbe lõvi« (Jurj.—Tartus, 1898), »Püha kuju« (Tall., 1900), »Vaimude org« (1906), »Põgeneja« (Tall., 1918), »Ülemjärve vanake« (Tall., 1924), käsikirjas pikem lugulaul »Revolutsioon«; peale kõige on L. kirjutanud veel rea lastenäidendeid. Iseäralist varjunime L. ei ole tarvitanud; arvustusi ja artikleid on ilmunud »v«, »ii«, »L« märkide all. — L. on eesti kirjanduslukku jäänud püsima peaasjalikult lüürilise luuletajana, eriti resigneeriva loodusluurikuna, vaatamata selle peale, et ta on kirjutanud rea pikemaid lugulaulusid ning avaldanud seeria näidendeid, milledest mõned, nagu »Kolmat aega vallavanem«, veel praegu küla näitelavale teed leiavad. L. on luuletajate perest; venna Juhani kõrval on ta intellektuaalne tüüp, kelle luuletaja-omadusi määritleb vormimeel ja mõtisklev meelelaad. L. armastab rahulikku ja endasse jäänud idüllilist loodust. Ta tahab, nagu ta ise kirjutab, Jumalat, inimest ja loodust lepitada ja

eluvõitlusi loodusseaduse priismi läbi näha. Kaunimad looduslaulud on L.-il seotud noorusmälestustega Peipsi kaldalt. Neis on haarav elevus, mis võlub. Filosofeerivad looduslaulud on sagedasti kahvatud. L.-i armastuslüürika kannatab refleksi all. Elava südame joovastavat tuksumist ning valu leidub vähe, valitseb mälestus ja arglik imestus. Kõrge idealistliku sisu peale vaatamata jätavad L.-i armulaulud lugeja jahedaks. Kauneid luuletusi leidub L.-il nende luuletuste hulgas, mis käsitlevad luulefilosoofiat, luule väärtust, luule otstarvet, luuletaja omadusi ning luule ja luuletaja vastastikust suhtumist. — Vähema tähtsusega osa L.-i luuletustest moodustavad, n. n. isamaa laulud. Need on L.-il alguses ärkamisaja laulikute järellaulud priiusest, eesti keele ülistamisest, isamaaga kihlamisest ning eesti talupoja idealiseerimisest, kuid aega mööda tilgub neisse pettumuse sappi, mis hävitab endise ülistuse ning avab lauliku ees ühiskondlikud hädad, surudes kõrvale endise »kauni isamaa«. Viimaste hulgas leiduvad paremad luuletused selles laadis. L. on üldiselt opositsioonilise meelelaadiga kirjanik, kuigi ta ei kaldu käremeelsusse. See avaldub kõige pealt tema valmides, milledes ta aga tsensori-surve, kui ka arvat. muude isiklikkude kaalutluste tagajärjel allegooriate abil sündmustele reageerib. Allegooriate aluseks on kõige pealt venestamine ja venestajad (»Kalad ja vähjad«, »Ämblik«, »Mustlase laul« ning eriti »Rästas«, milles L. Aleksander III kotkana kujutab), Jakobsoni surm (»Luigepere«), Grenzstein (»Tuulelipp«) ning eriti Hurt-Jakobsoni vaheline heitlus (»Lõvide võitlus«). Viimast võitlust on L. allegoriseerinud pikemas lugulaulus »Kõrbe lõvi«, mis on L.-i paremaid lugulaule »Vaimude oru« ning »Püha kuju« kõrval; neist käsitleb viimane realistlikku sündinud juhtumust. L. on ärkamisaja järellaulikuna tähtsamaid luuletajaid J. Bergmanni kõrval, kel eesti luulekeele väljaarendamises suuremad teened. Selleks on teda lasknud saada ta sisemine vormimeel. Isiklikku keele-, salmiehitamise- ja stiilivarandust on L.-il vähe, kuid ta on seniseid saavutisi kokku võtnud ja üldist varandust täiusele viinud. Eriti on ta kultiveerinud sonetti ning on pärandanud eesti kirjandusele rea laitmatuid näiteid sellest luuleliigist.

Isikl. saadud andmed; Kampmann, Peaj. II[II], 294–310. *H. V.*

LIIV, Juhan, eelmise vend, kirjanik, sünd. 18. IV 1864. Tema esiisasid võime jälgida kuni XVIII sajandi alguseni. Nähtavasti on nad kõik olnud kubjaste ja mõldritena Alatskivi mõisa teenistuses, kasutades ühtlasi mõisa poolt antud maakohta. Paaris põlves on nad olnud eriti usklikud. Nõnda ka kirjaniku isa Benjamin, kes kuulus vennastekogudusse. Ta elas esiti mõisa lähedal veskikohal, kuid kui see mõisa külge liideti, siis Riidma kandikohal Peipsi kaldal. Seal sündiski L. Ta ristiti Joanneseks, eraelus aga tarvitas ta pärast Johannese ja lõpuks Joanese nime, kuna kirjanduses 1892. a. peale nimetas end enamasti Juhaniks. Umbes 1866. a. paigu asusid L.-i vanemad samas Alatskivi vallas oleva Rupsi küla Oja talu rentnikeks, ja siin kasvaski L. üles ning elas siin tihti veel meheeaski. Ta oli juba maast madalast nõrga tervisega ja juba koolieast peale avaldusid temas mõned patoloogilised kalduvused. Ta närvikava oli eluvõitluseks nõrk, hingelaad tahtepingutusiks ebakohane ja lõpuks arenes tema vaimline tasakaalutus vaimuhaiguseks. Esimese hariduse sai L. Naelavere külakoolis, kust siirdus a. 1879 Kodavere klk.-kooli. Siin õppis ta ühes vaheajaga 3 a., kuid ei lõpetanud kooli kursust. Ometi omandas ta nii palju keele-oskust, et vabalt võis lugeda saksa kirjandust, millel põhineski peamiselt tema haridus. Ta kasvuajal mõjus temasse eriti üks vanemaist vendadest — Elias, äratades ta huvi muusika vastu ja muretsedes talle kirjandust. Hiljemini oli aga veelgi suurema mõjuga teine vend — kirjanik Jakob L. (vt.), kelle juurde L. läks 1882. a. alul kooliõpetaja-abiliseks. Elades Väike-Maarjas Triigi-Avispeal teotses Jakob L. ajakirjanduses, Aleksandri kooli kohalikus komitees ja muis avalikes ettevõtteis. See kõik andis äratust Juhan L.-ile, samuti kui ta vennalt sai eeskuju ka kirjanduslikuks tegevuseks. Viimane algaski tal päevakajalises vaimus a. 1881, mil ta avaldas »E. Postimehes« E. Kirjameeste Seltsist väljaastunud liikmete nimekirja, mis oli müstifitseeritud selle lehe toimetaja A. Grenzsteini sissekukutamiseks, sest nimekirja esimesed tähed moodustasid sõnad »Baltlaste Piirikivi«. Samasuunalisi pilkekirjutisi olla L. avaldanud Avispeal elades »Sakalaski«, kuid samal ajal algas ka tema otsekohesem kirjanduslik tegevus. Ühtlasi tutvus ta siin ka Liisa Goldingiga, kellele saatis 7 a. jooksul üle 100 kirja, mis pakuvad rohkesti materjali L.-i väliselu ja meeleolude jälgimisel.

Avispeale jäi L. esiotsa pisut üle a. ja asus selle järel jälle vanemate koju. 1885. a. sügisel läks ta Tallinna J. Järve »Virulase« toimetusse, kust tuli järgmise a. alul Tartu, et H. Treffneri gümnaasiumis edasi õppida. Ometi jäi ta sellesse kooli ainult pooleks a.-ks, elades pärast seda uuesti Alatskivil ja venna pool Avispeal. 1887. a. lõpul läks ta Viljandisse »Sakala« toimetajaks. Siin töötas ta kaks a., lootes allakäinud lehe kuulsust

tõsta, selles ometi õnnestumata. 1890. a. alul astus ta Tartus »Oleviku« toimetuse liikmeks, kelleks jäi 1892. a. sügiseni. Ajakirjanikuna polnud L. eriti väljapaistev. Ta teotses peamiselt ilukirjanikuna, följetonistina või ainult tõlkijana, ilma et oleks avaldanud puht-ajakirjanduslikke andeid. Senise vaate vastu peab rõhutama, et ta »Oleviku« juures polnud tööga eriti ülekoormatud, ühtlasi oli tema aineline seisukord koguni parem, kui teistel tolleaegseil ajakirjanikel. Kui ta aga ajakirjaniku kutse all ometi kannatas, siis olenes see tema nõrgast kehalisest ja vaimlisest tervisest. Sept. 1892 loobuski L. »Oleviku« toimetusest ja hakkas elukutseliseks kirjanikuks. Kuigi ta just selle järel kirjutas oma paremad teosed, oli tema vaimline tasakaal ometi juba tunduvalt vapustatud. Viimast asjaolu ei saa panna täielikult ka tema ainelise kitsikuse arvele. Tõenäoliselt oli tema nõdrameelsuse tragöödia igal tingimusel paratamatu. Kõige rohkem võis seda ajakirjaniku rahutu kutse ja aineline kitsikus ainult kiirendada. Sügisel 1892 kirjutas L. Tartus elades pikema jutustuse »Vari« ja »Kümne loo« parimad novellid. Esimesele ei leidnud ta aga kohe kirjastajat, ühtlasi halvenes tema aineline ja vaimline seisukord. Ta siirdus jälle Alatskivile vanemate koju. Siin kirjutas ta 1893. a. esimestel kuudel veel jutud »Käkimäe kägu« ja »Nõia tütar«, kuid selle järel oli tema nõdrameelsus juba ilmne. Ses seisukorras elas ta veel umbes a. maal, kuid et olukord kardetavaks muutus, siis toodi ta 8. III 1894 Tartu närvikliiniku, kuhu ta jäi kuni 21. VI samal a. Märtsi ja aprilli kuul põdes ta oma haiguse raskema järgu läbi, olles vahel nädalate kaupa meelemärkuseta. Pärast kliinikust vabanemist algas L.-i elus paarikümne-aastane ajajärk, mida kõige raskem jälgida. Ta elas Alatskivil Oja talus, siis Puijani talus, hiljemini aga Plakso-Madise talus Kavastu-Koosal. Ta oli ligi 10 a. avalikust elust täiesti kadunud ja teda ei teatud üldse elavat. Ei ilmunud temalt ühtki uut tööd ega tuletanud teda keegi avalikult meelde. Kuid ometi jätkus tema kirjanduslik tegevus noil ajul võrdlemisi intensiivselt, nimelt lüürilisel alal. Nii on näiteks a.-ga 1896 dateeritud terveni 26 luuletust, tõeliselt võis neid aga veelgi rohkem olla. Ja see lüüriline looming kestis kuni L.-i surmani, kuigi aasta-aastalt nõrgenedes.

A. 1902 leidis dr. J. Luiga L.-i juhuslikult tema kodutalus, ja temast kirjutati jälle avalikult. Selle järel ilmus ta isiklikult nähtavale ja hakkas ka siin-seal omi luuletusi avaldama. 1904. a. ilmusid tema kogutud teosed, mis sisaldasid väljapaistvama osa tema toodangust enne 1894. a. Üldine tähelepanu ja osaltki lahedamad tööolud kannustasid teda suuremale kirjanduslikule tegevusele. Kuid tema tervislik seisukord oli ometi säärane, et tal õnnestusid ainult vähemad lüürilised palad nii värsis kui proosas, kuna jätkuvamaks mõttepingutuseks puudus jõud. Kuna ta oma haiguse esimesel aastakümnel kannatas peamiselt tagakiusamismaania all, siis tulid teisel lisaks veel politilised väärkujutlused. Aastatega vähenes tema nii kehaline kui vaimline tervis ja 1913. a. veetis ta suurelt osalt juba raskelt tiisikushaigena Koosal Plakso-Madise talus. Seal surigi ta 18. XI 1913 ja maeti Alatskivi surnuaiale.

L.-ilt on ilmunud järgmised raamatud: Kümme lugu (Tartus ja Riias, 1893), Käkimäe kägu (Tartus, 1893), Vari (Tallinnas, 1894), Nõia tütar (Jurjevis ja Riias, 1895), Kirjatööde kogu (Tall., 1904), Elu sügavusest (Tartus, 1909), Luuletused (Tartus, 1909, mitmekordselt täiendatud IV tr. 1926). Kuid tunduv osa L.-i pool-ajakirjandulikku toodangut on seni veel kogumata, samuti on temalt järele jäänud palju seni trükis ilmumata töid.

L.-i looming langeb kahte pealiiki: jutustav proosa ja luuletused. Nende liikide ajaline vahejoon käib suurelt osalt ühte tema vaimuhaigeks jäämise ajaga: tema väärtuslikum proosa on sündinud enne, väärtuslikumad luuletused aga pärast seda. — L.-i proosalooming algas ajajärgul, mil meie kirjandusel puudus teadlikum ideeline või kunstiline suun. Viimast leiame õieti vähe ka L.-i varasemais juttudes, mis olidki mõeldud ainult ajaviiteks nende lehtede vähenõudlikele lugejaile, mille toimetustes autor töötas. Aineilt on need jutud väikekodanlikult-banaalsed, käsitluselt aga mage-romantilised. Enam on õnnestunud mõni pool-ajakirjanduslik pala. L.-i kunstiliselt kaaluv proosa langeb juba ajajärku, mil oli liginemas tema vaimline katastroof. Nii on novelletid »Peipsi peal« ja »Igapäevane lugu« küll võrdlemisi harvatoimelised ja lihtsad lookesed, kuid just oma rahvaomase lihtsuse ning stiililise selgejoonelisusega kuuluvad nad omal alal paremate hulka eesti kirjanduses. L.-i suurim kompositsioon-jutustus »Vari« tõi ilmudes nii ainelt kui käsitlusviisilt palju uut. Meie kirjandusse hakkas tungima juba realistlik vaateviis, ja selle eelkajastust leiame ka »Varjust«. Et L. selle jutustuse näitelavaks oli võtnud oma noorpõlve kodu ümbruse ja osa kõrvaltegelasigi kirjeldanud otse elavate eeskujude järele, siis leidis ta kohe algusest peale usaldatava kandepõhja. Nii palju kui autor seda tuntud materjali kirjanduslikult ümber kujundas, sai ka tema teos hingeeluliselt ehtne ja kunstiliselt kaaluv. Tema rah-

vaelu kirjeldused ja sellest rahvast võrsunud noormehe traagilise saatuse kujutus paeluvad meid oma tagasihoidliku realismiga. Alles seal, kus autor siirdub hoopis teise sotsiaalsesse miljöösse, paljastub ka tema realismi pinnapealsus ja hingeelu eritluse nõrkus. Igatahes kuulub aga »Vari« ometi kõige väärtuslikumate külajuttude hulka meie kirjanduses. Järgmises jutustuses »Käkimäe kägu« kordab L. juba hõredamalt ja nõrgemalt sedasama »Varju« ainet, ilma et uusi väärtusi juurde tuleks. Selle vastu on aga tema viimane pikem jutustus »Nõia tütar« vähemalt algupoolel veelgi ühtlasem ja kooskõlalisem kui »Vari«; alles lõpupoole langeb ta autori käsitlusviisile ebakohaseid olusid kujutades õigest toonist välja. — Olemasolevate teadete järgi olla L. kirjutanud veel romaani »Vastu voolu«, kuid selle käsikirja haiguse hoos hävitanud, samuti kui ka värsivormilise näidendi Juhan Maltsvetist. — Nagu öeldud, ei suutnud L. haiguse tagajärjel enam pikemate teoste loomiseks keskenduda. Sellepärast kannab ka tema hilisem proosa katkendlikku ilmet. Ses laadis on ta kirjutanud rea meeleolupilte, mõttemõlgutusi ja allegoorilisi lookesi, millest valik on avaldatud kogus »Elu sügavusest«. Neil töödel pole igatahes seda kirjanduslikku väärtust, mis autori paremail jutustusil enne vaimuhaiguse ajajärku, kuid nad on ometi vajalised tema vaadete ja meeleolude jälgimisel.

L.-i luuletoodang on vast veelgi tähelepanuväärilisem kui tema proosa, kuigi see toodang polnud kaua aega lugejaile kättesaadav ega sel ka hiljemini võinud olla muutunud kirjanduslikes oludes enam nii nähtavat mõju. L.-i värsilooming algas võrdlemisi varakult ja tema esimesed salmid ilmusid ajakirjanduses a. 1885. Neid avaldas ta kõigis lehtedes, mille toimetustesse ta kuulus, kogusummas umbes 70 tööd, nende hulgas mõned tõlked. Kuid neis jälgib ta peamiselt ajajärgu üldist romantilis-ebaisikulist šablooni ega tõuse üle valitseva tasapinna, välja arvatud mõned harvad erandid. Igatahes poleks L. võitnud nendega kuigi väljapaistvat nime eesti lüürikas. Tema väärtuslikum luulelooming algas alles pärast raskemat vaimuhaiguse ajajärku. Nii ilmus temalt a. 1903 kuni tema surmani ajakirjanduses ja mujal samuti umbes 70 luuletust. Valik neist ühes seni avaldamata värssidega ilmus a. 1909 Noor-Eesti poolt avaldatud kogus, mis esmakordselt osutas L.-i omapärast luuletaja-andi. Kuid tõeliselt on tema lüüriline pärandus palju suurem: järele jäänud käsikirjus leidub umbes 1.000 luuletust, kaasa arvatud teisendid ja poolikud visandid. Kui aga viimased ja samuti ka suur osa varasemaid ning hilisemaidki šabloonilisi värsiharjutusi kõrvale jätta, siis jääb järele ometi umbes 300 kirjanduslikult kaaluvat värsivormilist tööd, mis tagavad L.-ile ühe väljapaistvama eesti lüüriku nime.

L. põlvnes romantilisest ajajärgust, kuid elas omakombel kaasa meie kirjanduse arenemise realismi ja uusromantismi vaimus. Tema luuletoodang algas romantiliste motiividega, mille käsitluses tundub Heine ja Koltsovi mõju, kuid siis saavad ikka tugevamaiks naturalistlikult värsked ja sügavalt isiklikud toonid. Ometi ei või L.-i sellesihilises arenemises tõmmata kindlaid piirjooni, vaid kuni lõpuni paneme tähele tema lüürikas mitmesuguseid käsitlusviise. Aineilt peegeldavad L.-i luuletused tema isiklikku traagikat, milles ta oli väga teadlik, siis sügavat rahvuslikku tunnet, armastuse elamusi, loodusmeeleolusid ja mõningaid objektiivseid motiive. Hoopis eriliselt riivab meid tema messianismiluule, milles ta nähtavasti juba käesoleva sajandi alul ennustab Eesti riiklikku iseseisvust. Hoolimata lüürilisest tundepõhjast oli L. ometi õieti tugevalt rõhutatud intellektiga luuletaja, mis avaldub nii tema teoreetilisis vaateis kui ka rohkearvulisis mõttelauludes, aforismides ja epigrammides. See mõtteluule väljendub oma aja kohta haruldaselt täpsas ja plastilises vormis. Selle vastu on muud L.-i luuletused tihtipeale vormilt saamatud, konarlikud ja kehvariimilised. Kuid nende lüüriline tundeküllus ja veenev otsekohesus sunnib unustama need välispuudused ning anduma neid kandvale meeleolule. — Kokkuvõttes kuulub L. eesti kirjanduse kõige omapärasemate ja probleemirikkamate kujude hulka, kelle elu ja looming on leidnud suuremat tähelepanu ning osavõttu kui vaevalt mõne teise oma.

P. Grünfeldt, Mälestusi J. L.-ist (1920); A. Kalamees, J. L.-i loomingust (Uudismaa 1923, nr. 1—2); Kampmann, Peaj. III, 23—50; A. Liiv, J. L. (V. Maa 1923, nr. 277); K. Liiv, J. L.-i viimased eluaastad (Pvl. 1921, nr. 14); J. L(uiga), J. L. (Pvl. 1914, nr. 44, 75, 91); A. Rennit, Mõned mälestused J. L.-ist (Tartu Pvl. 1914, nr. 158); G. Suits, J. L.-i mälestades (Uudismaa 1923, nr. 1); K. E. Sööt, Mälestused J. L.-ist (E. Kirj. 1923, nr. 11); S. Talvik, J. L.-i kirjatööd (Linda 1904, nr. 22—24); F. Tuglas, J. L. (monograafia, 1914); *idem*, J. L. politilise luuletajana (Aja Kaja, 1919); *idem*, Mälestusi J. L.-ist (Kriitika II, a. 1926); *idem*, J. L.-i esivanemad ja noorusaastad (Looming 1926, nr. 8); *idem*, Kaheksa aastat J. L.-i elust (Looming 1927, nr. 4 ja 5); O. Urgart, J. L.-i luuletused a. 1885—1894 (Looming 1926, nr. 10); *idem*, J. L.-i bibliograafia (käsikirjas). *F. T.*

LIIVAK, Viktor, kolonel, Vabadussõja tegelane, sünd. 17. II 1890 Tallinnas, lõpetas Peterburi 8. gümnaasiumi ja Kaasani sõjakooli (1912), võttis ilmasõjast osa Vene sõjaväes, tuli dets. 1917 4. Eesti jalav. rügemendi pataljoni ülemaks, lahkus apr. 1918 Eesti väeosade likvideerimisel teenistusest, määrati nov. 1918 uuesti 4. Eesti jalav. rügemendi I pataljoni ülemaks ja hiljemini sama rügemendi ülema abiks ning ülendati kolonelleitnandiks, oli maist 1919 kuni juunini 1921 I diviisi staabi ülemaks, ülendati jaan. 1920 koloneliks ja asub praegu (1927) rügemendi ülema kohal. — Vabadussõja alul näitas L. suurt energiat üles väeosade loomisel ja juhtis siis I div. staabi ülemana Narva ja osalt Viru väerinna kaitsmist kuni rahutegemiseni

Sõjaministeeriumist saadud andmed. *T.*

LILL (Jürgenstein), Johann, kirjanik, sünd. 6. XI 1854 Vändras taluomaniku pojana, sai alghariduse Vändra vabriku saksakeelses koolis, jätkas õppimist kirikuõpet. Sokolovski (vt.) ja *cand.* Sielmanni juures ja pääsis lõpuks Valga seminari. Selle lõpetanud, oli L. alul oma isakodus, pärastpoole Kodaveres õpetajaks. Siin juhatas ta koolitöö kõrval vanemate õpilaste eneseharimist; nende hulgast on mõnedki F. Hollmanni (vt.) seminaris ja mujal õpetaja kutseeksami õiendanud ja mitmest, nagu vennad Jakob ja Juhan Liiv, K Krimm (vt. neid), kirjanikud saanud. Peale C. R. Jakobsoni surma teotses L. umbes 1 a. »Sakala« tegeva toimetajana. Selle järel oli ta lühikest aega vallakirjutaja ja hakkas hiljemini põllumeheks. L. suri 24. II 1914 oma päristalus Pärnu lähedal Saugas ja maeti Eliisabeti kog. surnuaiale Pärnus. — L.-e sulest on ilmunud rida töid, millede enamus käsitleb eesti aineid. Nimetada oleks esijoones »Rohtaedas lahke vanakeste seas« (Tartus, 1875), — L.-e parem teos, kus kirjeldatakse mõningaid vändrapoolseid ebausu, m. s. »Tõnni vaka« kombeid, selgitatakse mõnede kõnekäänude tekkimist jne., kõike seda sõnarikkas ja väga rahvapärases keeles. L.-e muudest töödest mainitagu: »Bulgaria neiu ja Vene pealik« (Tartus, 1880), »Jutt ilma päälkirjata« (Tartus, 1877), »Kalda küla ja tema peremehed« (»Linda« 1898), »Peet Pisara advokadi valimine« (»Linda« 1899). Peale eelmainitud jutustuste on L. rohkesti tõlkinud saksa keelest. Ka kannavad ta algupärased tööd mõneski suhtes jäljenduste ilmet. — L. on rahvalik jutustaja. Ta teosed on ladusad, kuigi suuremate kirjanduslikkude nõueteta, rohkem hariliku ajaviite-kirjanduse laadi.

Post. album, 169; Hermann, E. kirj. ajal., 517; A. Jürgensteinilt (Johann L.-e vennalt) saadud andmed. *E. V-s.*

LILL, Paul, kindralmajor, riigikaitse tegelane, sünd. 8. I 1882 Viljandimaal Jõgeveste v., lõpetas Valga linnakooli ja a. 1904 Vilno sõjakooli noorema leitnandina, õppis 1908—11 Nikolai sõjaakadeemias Peterburis ja ülendati selle lõpetamise järel a. 1911 staabikapteniks. L. võttis ilmasõja algusest osa kompanii ülemana, ülendati augustis 1914 vahvuse eest kapteniks, langes okt. 1914 sakslaste kätte vangi, jõudis dets. 1918 tagasi kodumaale ja määrati operatiiv-staabi operatiiv-osakonna ülemaks, nimetati veebr. 1919 korraldusvalitsuse ülemaks, omandas 1919 kolonel-leitnandi ja koloneli auastmed, määrati märtsis 1920 Kindralstaabi Valitsuse ülemaks, augustis 1920 Sõjav. Staabi ülemaks ja 1924. a. sõjaministri abiks; dets. 1921 ülendati kindral-majoriks. — L. omab teeneid niihästi Vabadussõja- kui ka rahuaegse sõjaväe organisatsiooni loomise alal.

Sõjaministeeriumist saadud andmed. *T.*

LINDE, Bernhard, kirjanik, sünd. 23. III 1886 Harjumaal Järvakandi v. taluomaniku pojana, astus a. 1902 Pärnu gümnaasiumi, kuid oli sunnitud lahkuma sealt ½ a. hiljemini õpilasorganisatsioonist osavõtmise pärast. 1903. a. sügisel siirdus L. Tartu H. Treffneri gümnaasiumi, mille lõpetas a. 1908; õppis siis Tartu ülikoolis esiti õigusteadust, siis keeleteadust. Noor-Eesti liikumise tekkimisel võttis sellest elavalt osa, juhatas hiljemini N.-E. kirjastust ja oli ajakirja »Noor-Eesti« toimetuse sekretäriks. A. 1911 käis L. õppereisil Rootsis ja Norras ning sõitis 1914. a. kevadel Saksamaale, kust ilmasõja süttimisel tuli kodumaale. Mobiliseeriti järgmisel sõjaaastal ja teenis Minski ning Vilno kubermangus kuni revolutsioonini, mille järel peatus sõjaväe ametnikuna mitmelpool Euroopa-Venemaal, kuni läks 1918. a. Siberi, kus juhatas Tomskis ülesiberilist eesti asunduste kongressi. 1919. a. sügisel Kauge-Ida kaudu kodumaale jõudnud, juhatas ta mõned aa. kirjastusühingut »Varrak«. 1927. a. alul lõpetas L. Tartu ülikooli filosoofia-teaduskonna ja elab praegu (1927) kirjanikuna Tallinnas. — L. on avaldanud politilise brošüüri »Missugust valimiseõigust peame meie nõudma?« (1907), novelli »Heitlikud ilmad« (Tartus, 1913), ajaloolise ülevaate »Noor-Eesti« kümme aastat« (Tallinnas, 1919), reisivested Kaugest-Idast »Tõusva päikese mailt« (Tallinnas, 1925) ja arvustuslik-eluloolise essee »August Kitzberg« (Tallinnas, 1926). Ta on tõlkinud eesti keelde E. Leino, H. Sudermanni ja A. Schnitzleri töid, toimetanud rea tõlkeid ja koguteoseid ning avaldanud ajakirjanduses rohkesti kirjanduse ja teatri arvustusi. *F. T.*

LINDE, J., vt. **JASPER LINDE.**

LINNAMÄGI, Jaan, seltskonnategelane, sünd. 12. III 1862 Märjamaa klk. Paeküla mõisa kupja pojana, kasvas üles isa omandatud talus, õppis algkooli järel Tallinna saksa kreiskoolis 1875—79, oli kubermanguvalitsuses kantseleiametnikuks, tegi edasi õppides õpetaja eksami ja oli 1882—87 Kuuda kooliõpetajate seminari õpetaja, töötas siis seminari sulgemise järel õpetajana Peterburis, oli 1891—97 Tallinna ringkonnakohtu arhivaariks ja vannutatud tõlgiks Aa.1897—1906 oli L. notar Narvas ja viimasest a.-st peale Tallinnas samas ametis. — Seltskondlikust tegevusest võttis L. osa ametniku põlves Tallinna »Lootuse« seltsis ja »Estonias«, Peterburis Eesti Kooliseltsis. Eriti silmapaistev on L. tegevus »Estonia« seltsi suhtes: juba esimest puhku Tallinnas asudes oli L. ühes teiste laiema silmaringiga meestega tegev, et »Estoniat« linna servast ära tuua, seltskondlikult madalale langenud seisukorrast välja kiskuda ja muuta haritud seltskonna nõuetele vastavaks kohaks. Kui »Estonia« »päästmine« õnnestus, valiti L. 1894. a. »Estonia« esimeheks. Narvast tagasi tulles sai L. jällegi »Estonia« esimeheks ning toimis sellena 1907—08, 1910, 1914—17 ja hiljemini. Nüüd oli »Estonia« saanud Tallinna eesti haritlaste koonduspaigaks ning arenes Eesti kultuurielu keskkohaks Tallinnas. 1907. a. kindlaks kujunenud otsus Tallinnas Eesti teater ja rahvamaja ehitada teostus »Estonia« varju all ning L. energilisel kaastegevusel. — Peale selle on L. kaastegev olnud Tallinna Vastastikuses Krediit-Ühisuses (praeguses Krediit-Pangas), Lauljate Liidus j. t.

Isikl. saadud andmed. — Vrdl. J. Kärner, »Estonia« kuuskümmend aastat (1925). *T.*

LINNUTAJA, vt. **JAKOBSON, C. R.**

LINTROP, Jaan, kirjanik, sünd. 1. VI 1885 Türi klk. Alliku v. Kärevere külas Anniku talus, sai hariduse m. s. Aleksandri koolis Põltsamaal ning püüdis õppimist jätkata Tartus H. Treffneri gümnaasiumis, kuid pidi selle katkestama 1905. a., osalt politilistel, osalt tulunduslikel põhjustel. A. 1906 omandas L. Peterburis ajaloo koduõpetaja kutseõiguse, toimetas 1907. a. suvel Kuressaares ajalehte »Hääl«, kuni see trahvide tagajärjel seisma jäi, ja töötas aa. 1908—09 »Postimehe« toimetuses. Valmistus eratundide abil küpsuseksami vastu, kuid viimane ei õnnestunud. Teenis 1911.—13. a. talved Moskva ärides korrespondendina ja käis Šanjavski ülikoolis. Sõitis 1913. a. kevadel Leipzigi, kus töötas Pinkau & Co graafika-äris ja kuulas õhtutundidel ülikoolis loenguid psühholoogiast ja esteetikast, kuid pidi ilmasõja süttimisel kodumaale tulema. Oli 1917. a. Paides miilitsaülemaks ja võttis osa kaitsejõudude organiseerimisest. Saksa okupatsiooni ajal töötas L. »Tall. Teataja« toimetuses, kuni leht suleti; sakslaste lahkumise järel organiseeris ta informatsiooni-büroo AB, mida juhatas kuni jaan. 1919. Selle järel astus L. Tallinna kaitsepataljoni, töötas operatiivstaabis, I diviisi tagavarapataljonis Rakveres ja oli raamatukoguhoidjaks Kindralstaabi Valitsuses, kuni jälle võttis enese kätte teadete-agentuuri ETA juhatuse. Jäi 1920. a. sügisel raskesti haigeks ja lamas haigemajas kogu järgmise talve. Viibis a. 1922 ETA korrespondendina Genua konverentsil ja võttis a. 1924 osa rahvusvahelisest ühendatud telegraafi-agentuuride konverentsist Bernis. L. on olnud mitu a. E. Kirjanikkude Liidu juhatuse liige.

L. on avaldanud novellikogud »Igapäevane elu« (Tartus, 1909) ja »Nutt ja naer« (Tall. 1910; need kogud ilmusid Tallinnas a. 1923 II tr. ühes koos, pealkirjaga »Igapäevane elu«); peale nende pikema novelli »Villem Elgas« (Tallinnas, 1911) ja näidendid »Surnute püha« (Tall., 1922) ning »Euroopa« (Tall., 1922). — L.-i kirjanduslik tegevus algas käesoleva sajandi alul, tema esimesed tööd ilmusid a. 1903 »Teatajas«, hiljemini »Lindas«, »Noor-Eesti« albumis j. m. Kohe alguses võttis ta tarvitusele väikese realistliku novelli vormi, milline temale siiamaale ka kõige paremini on õnnestunud. Nähtavasti on teda mõjutanud Maupassant'i täppis jutustamisviis ja Čehhovi nukker huumor. Tema novellikogud sisaldavad juhuslikkude palade kõrval kuiva-võitu, kuid hästi komponeeritud novelle igapäevasest elust, mis kuuluvad ses laadis parimate hulka eesti kirjanduses. Samuti avaldab ta novellis »Villem Elgas« head tähelepanu ja ilusat stiili; kuid töö on ideoloogiliselt natuke naiiv. Tema kaks seni ilmunud dramaatilist teost on vähem huvitavad.

Isikl. j. m. saadud andmed. *F. T.*

LIPHARDUS, Balthasar, vaimulik, sünd. Tallinnas, sünniaasta teadmata, 1644. a.-st peale Lihulas, hiljemini, 1646. a.-st, Mihklis kirikuõpetaja, kus kihelkonnas ta on surnud 2. III 1656. Temalt on alal püsinud eestikeelse jutluse käsikiri 1644. a.-st, mida tallel hoitakse Konsistooriumi arhiivis Tallinnas. Selle keel sisaldab mõningaid Põhja-Eesti kesk- ja läänemurrete erijooni.

Paucker, Geistl., 259, 271; Verh. GEG XX, lk. VIII—IX, 33—39 (W. Reiman); A. Saareste ja A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanem. mälestisi I (1927), lk. 97 j. *A. S-te.*

LIPP, Jaan, Eesti vanemaid ajakirjanikke, sünd. 18. X 1858 Tarvastu klk. Vooru v. taluperemehe pojana, omandas hariduse esiti Tarvastu klk.-koolis H. Wühneri ja A. Grenzsteini (vt. neid) õpilasena, hiljemini

Valga kreiskoolis, oli vallakirjutaja, hakkas siis »Sakalale« ja »Postimehele« kaastööd tegema ning oli 1879. a. J. W. Jannseni juures kirjutajaks. Sama a. lõpul asus L. Pärnu »Perno Postimehe« toimetajaks, püsides sel kohal 1881. a.-ni. A.-st 1883 peale oli L. »Sakala« toimetajaks Viljandis, kuni ajaleht a. 1885 läks J. Peedi (vt.) omanduseks. Toimetaja ameti maha pannud, tõmbus L. tagasi avalikust tegevusest ja asus Tarvastu põllumehena elama, kus ta oma kodus tapeti 20. I 1924.

Post. album 36 jj., 198 j.; Tarvastu kirikuõpet. saadud andmed. *E. O.*

LIPP, Martin, ajaloolane, luuletaja, kooli- ja lastekirjanik, sünd. 2. IV 1854 Tarvastu klk. Vooru v. Peetruse talus kroonutalu rentniku pojana. L. õppis alguses kohalikus küla-, siis Tarvastu klk.-koolis; 1867. a. jätkas ta hariduse omandamist Valga kreiskoolis ja hiljemini Tartu gümnaasiumis; 1874–78 õppis L. Tartu ülikooli usuteaduskonnas, mille lõpetas teoloogia kandidaadina. Prooviaasta pidamisel ja õpetaja koha saamisel kannatas L. sallimatuse all kohalikkude sakslaste poolt, kes heameelega eestlasi õpetajate kohtadel ei näinud. Peale prooviaastat Paides ja Iisakus sai L. 1880. a. Tartu Jaani Saksa koguduse diakoniks, ühtlasi andes tunde mitmes Tartu koolis, m. s. ka kohalikus õpetajate seminaris. 1882. a. valiti ta Kaarma kog. õpetajaks ja kutsuti 1884. a. Nõo kog. õpetajaks, kus töötas kuni surmani 8. III 1923. — L. on teotsenud suure hoolega ajaloo, luule, kooli- ja lastekirjanduse alal. Tema tegevuse õitseaeg kuulub aa. 1881–1910. L.-u kirjanduslikule tegevusele näib mõnevõrra tõuget annud olevat Soome Kirjanduse Seltsi 50 a. kestvuse juubel 1881. a. Viimasest võttis ta osa ühes J. Bergmanniga (vt.) Eesti Kirjameeste Seltsi saadikuna, mille sekretäriks ta oli oma kaheaastase Tartus viibimise ajal. L.-u huvi ajaloo uurimise alal oli peamiselt seotud kodumaa kiriku, hariduse ja suguvõsade ajalooga. Tema teostest on mainitavad kiriku ja hariduse ajaloo alalt »Kodumaa kiriku ja hariduse lugu«, millest I raamat ilmus tiitliga: »Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni« (Jurjevis [Tartus], 1895) ja II raamat: »Uuem aeg: Vene valitsuse algusest meie päivini«, sellest esimene anne: »Esimesed sada aastat Vene kotka varju all« (Jurjevis, 1898) ja teine anne: »Meie aastasaja algusest kõige uuemani ajani« (Jurjevis, 1899). L. kirjutas ka H. Põllu (vt.) poolt tehtud Friedrich Oehningeri teose tõlkele »Ristikoguduse ajalugu omas käekäigus läbi aastasadade« lisa »Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös« (Tallinnas, 1908). L.-u »Kodumaa kiriku ja hariduse loost« ilmus ka kokkuvõte »Lühikene kodumaa kirikulugu« (Tallinnas, 1898). Peale mainitud teoste on L.-u sulest ilmunud rida kirjutisi kodumaa haridusajaloost Õp. E. S.-i aastaraamatuis ja mujal. L.-u peateos kodumaa hariduse ajaloost »Kodumaa kiriku ja hariduse lugu« ja teisedki samasisulised näitavad, et ta tundis üsna palju trükitud kui ka trükkimata allikaid, kuid tal puudub meetodiline ajaloo kool, analüüsi ja sünteesi võime, mille tõttu tema peateosest ei võinud kujuneda korralikku uurimust. Mainitud teos ei võimalda isegi ülevaadet kodumaa kiriku ja hariduse ajaloost, ka käsiraamatuna ei või teda vormiliste ja sisuliste ebatäpsuste pärast tarvitada. Olulisemaist vigadest oleks mainitav, et tööl puudub kindel, läbimõeldud plaan ja et see on konstruktsioonilt kirju ja segane. Kaugelt tagajärjekamalt teotses L. genealoogilise uurimise alal: tema »Masingite suguvõsa« (Tartus, 1907), mis ilmus Eesti Kirjand. Seltsi toimetuste seerias, on mõningatele vigadele vaatamata säilitanud tähtsuse senini ja on meil sellisel uurimisalal praegu ainus mainimisväärt teos. »Masingite suguvõsa« jaoks on L. suure usinusega mitmeist arhiivest ja allikaist materjale kogunud. Selle L.-u genealoogilise uurimuse tähtsus on seletatav Masingite suguvõsa liikmete, eriti Otto Wilhem Masingi (vt.) osaga meie kultuuriloos, ehkki mõnelt poolt (näit. mag. J. Masing) on vaieldud L.-u väite vastu Masingite suguvõsa eesti päritolu kohta. L.-u genealoogilisist uurimusist oli trükivalmis, kuid seni veel ilmutamata Karelli suguvõsa ajalugu ja teoksil Laalandi ja Lipu enese suguvõsa ajalugu. L. on ka tuntud oma arvurikaste käsiraamatutega meie kooli ja kiriku vaimuliku kirjanduse alal. Sellelt alalt on mainitavad: »Kristliku Kiriku lugu« (Tallinnas, 1892); »Piibli lugu seletustega« I—II (Tall., 1892–93); »Koolilaste Piibli lugu . . .« (Tall., 1893); »Katekismuse Kool . . .« I—III (Tartus, 1895—96—97); »Kooli Katekismus ehk Õndsa Lutheruse Väike Katekismus seletustega« (Jurjevis, 1896); »Koolilaste Kirikulugu. Alamate koolide ja leerilaste jauks« (Tall., 1898); »Piltidega Piibli-Lugu« (Tall., 1904). Oma mitmesuguste piiblilugude väljaannetega tõrjus L. koolist Maurachi ja Masingi piiblilood eemale ja oma katekismustega võistles ta M. Körberi ja F. Hollmanni omadega. — L. on teotsenud ka lastekirjanduse alal; temalt on ilmunud: »Laste lõbu« I (Tallinnas, 1891); »Laste Jõulu Leht« I—IV (Tartus, 1898–1902); »Laste Jõulu-Album« (Peterburis, 1900) j. t. L. on toiminud luuletajanagi. Tema sulest on ilmunud luuletuste kogud: »Kodu Kannid« I (Jurjevis, 1897), II (Peterburis,

1899); »Lihtsad lilled« (Tartus, 1902); »Päikse kullas« (Tartus, 1909). Tema lüüriliste luuletuste teemiks on isamaa, emakeel, loodus, armastus; ta jutustavate luuletuste teemid on võetud kodumaa minevikust. Luuletajana on L. tüüpilisemaid ärkamisaja teise või kolmanda järgu epigoone. Ta luuletused on võrdlemisi nõrgad ja arenematud nii sisult kui ka vormilt ja ei vääri tõsisemat tähelepanu.

Kampmann, Peaj. II[II], lk. 215—24; M. J Eisen, M. L. (E. Kirj. 1923); H. Sepp, M. L. kui ajaloouurija (E. Kirj. 1923). — Vrdl. J. Masing, Die Nationalität d. Fam. Masing (1910). *H. S.*

LIPPMAA, Theodor, botaanik, sünd. 5. XI 1892 Riias, õiendas koduõpetaja eksami 1910, hankis 1914 eksternina reaalkooli 7 kl. lõputunnistuse, töötas 1911—15 mitmes Riia läti erakoolis loodusloo õpetajana, mobiliseeriti 1915 vene väkke ja määrati laborandiks Ižora tehaste keemia laboratooriumi; astus 1917. a. Petrogradi ülikooli keemia osakonda. Enamlaste võimul olles püüdis L. 1918 pääseda okupeeritud Eestisse, sõitis aga selle katse äpardudes Siberisse. Oli esimese Altai keskkooli õpetajaks ja kooli nõukogu esimeheks Cemalis 1921. a. lõpuni. Kool enamlaste poolt suletud, põgenes L. Altaist Petrogradi ja opteeris 1922. a. märtsis Eestisse. Ta astus samal a. Tartu ülikooli mat.-loodusteaduskonda botaanikat õppima, määrati kevadel 1923 botaanika instituudi noor. assistendi k. t.-ks, lõpetas ülikooli 1925 botaanika magistrina, nimetati van. assistendiks, promoveerus nov. 1926, omandades *dr. phil. nat.* kraadi ning valiti 1927. a. märtsis peale habilitatsiooni eradotsendiks botaanika alal. — L. on avaldanud: 1) Über den Parallelismus im Auftreten der Karotine u. Anthocyanine in vegetativen Pflanzenorganen (Loodusuurijate Seltsi aruanded XXX, Tartu, 1923); 2) Das Rhodoxanthin, seine Eigenschaften, Bildungsbedingungen u. seine Funktion in der Pflanze (Loodusuur. Seltsi kirjatööd XXIV, Tartu, 1925, magistritöö); 3) Pigmenttypen bei Pteridophyta und Anthophyta (*Acta et Comm. Univ. Dorp* A X—XI, 1926—27, doktoritöö); 4) Beobachtungen über durch Pilzinfektion verursachte Anthocyaninbildung (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* A XII, 1927). Peale loendatute on L. avaldanud rea vähemaid kirjutisi väljaannetes »Loodus« (1923), »Bot. Centralblatt« (1926), »Comptes rendus des séances de l'Académie des Sciences« (1926) ja »Berichte der deutsch. bot. Gesellschaft« (1927).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

LIVENSTROEM, vt. **JOBSO.**

LODE, Gustav v., ohvitser Rootsi teenistuses, XVII a. s. viimasel veerandil kohtunik Eestimaal ja Loodna mõisa (Läänemaal) pärishärra, pärit põlisest aadlisoost, mille juured ulatuvad XII a. s. L. nime all on säilinud paaris käsikirjas Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajaloo kokkuvõte kuni a. 1677 (»Kurtzer Auszug der Geschichte, die sich in Esth-, Liv-, Letth-, Kurland u. Semgallen bis 1677 zugetragen hat«), mille autoriks mõnelt poolt peetakse G. v. Lode perekonna koduõpetajat David Werneri. Viimaselt on pärit igatahes selle kokkuvõtte ladinakeelne tõlge, mis käsikirjas säilitatakse Peterburi Teaduste Akadeemia raamatukogus, kuna väljavõtted oletatavast L. käsikirjast on alal hoidunud Riia linna-raamatukogus J. C. Brotze (vt.) kogudes. Ehkki mitte võrreldav Hjärne ja Kelchi (vt. neid) kroonikatega, on L. töö nii mõneski suhtes tähelepanuväärt. Väljavõtte L. kroonikast ja jätku kuni a. 1693 on koostanud Eestimaa rüütelk. sekretär A. Fr. v. Fischbach; Fischbachi töö on omakorda pea täielikult oma Eestimaa kroonikasse üle võtnud O. F. v. Wrangell.

Recke-Napiersky III (ka IV, 490 j.); Beise II; Gadebusch, L.B. II, 190—92; Gadebusch, Abh., 140 j.; Landrath Wrangell's Chronik v. Ehstland, ed. C. J. A. Paucker (1845). *R. K.*

LOESCHKE, Georg, arheoloog, sünd. 1. VII (28. VI?) 1852 ukj. Leipzigi lähedal, õppis Leipzigi ja siis Bonni ülikoolis klassilist filoloogiat ja arheoloogiat, omandades Bonnis *dr. phil.* astme. Leipzigis ja Berliinis valmistus L. õppetegevusele, kirjutas rea töid oma erialalt, kutsuti 1879. a. Tartu ülikooli klassilise filoloogia õppetoolile ja kinnitati siin 1880. a. korraliseks professoriks. Tartus oli L. tegev kuni 1887. a.-ni, mil siirdus Bonni ülikooli õppejõuks. L. suri Berliinis 26. XI 1915 ukj. — Tartus olles võttis L. osa Õp. E. S.-i töist, tundes huvi kohaliku muinasaja vastu. Ta võttis m. s ette rea kaevamisi. Õp. E. S.-i aastaraamatuis (SB) avaldas L. mitmed vähemad tööd, milledest mainitagu: Die estn. Grabstätte beim Kaltri-Gesinde in Warrol (SB GEG 1887), Der Aschenfriedhof von Meyershof (*ibid.*), Alte Gräber in d. Umgegend von Neuhausen (SB GEG 1888). L. oli üks esimestest, kes heitis kõrvale arvamuse, et meie vanema raua-aja kivikalmed on olnud laevakujulised (vt. tema kirjutis SB GEG 1889).

Левицкій II; Deutscher Universitätskalender, S. S. 1916, lk. 343. *H. M-a.*

LOHMÜLLER, Johann, reformatsiooniaegne tegelane, pärit Danzigist, magister, õppinud arvat. Krakovi ülikoolis, olles igatahes humanismi mõju all. L. oli alam-vaimulik ja ni-

metatakse a. 1519 naitununa; ta esineb esmakordselt 1515 Saaremaa piisk. Joh. Orges'i kantslerina; 1516 sai ta viimase järeltulija Joh. Kieveli (vt.) sekretäriks; 1517—20 oli ta Riia ppiisk. Jasperi (vt.) kantsler, 1520 alates Riia linnasekretär, seistes ühtlasi juba 1515. a.-st Tallinna ja Tartu auahne piisk. Blankenfeldi (vt.) salajases teenistuses. Kui a. 1521 Knopken Riias reformatsiooni algatas, ühines ka L. temaga ja on püüdnud oma äratundmise järgi kogu elu aja kestel reformatsiooni levimisele ja kindlustamisele kaasa aidata. Esimese liivimaalasena astus ta 20. VIII ja 20. X 1522 Lutheriga kirjavahetusse, saatis talle 1523 ühe oma teoloogilise traktaadi; aug. 1523 vastas Luther trükitud läkitusega Riia, Tallinna ja Tartu evangeeliumi usu pooldajaile ja 1524 »Riia kristlasile« pühendatud 127. salmi seletusega. Ehk küll Riia linn oli vahepeal uuele õpetusele üle läinud, tunnustas ta ometi L.-i agaral teotsemisel veel 1522. a. sügisel kindla Rooma orientatsiooniga Blankenfeldi (vt.) koadjuutoriks ja tulevaseks ppiiskopiks. Kui Blankenfeld peale Jasperi surma 1524 ppiiskopiks saades reformatsiooni vastu avalikult võitlusse astus, ütles L. end temast lahti ja teotses hiljemini ta vihasema vaenlasena. Preisi orduriigi ilmlikuks hertsogkonnaks muutumisega tungisid samad ideed ka Riiga: mitmedki soovisid siin Plettenbergilt Liivimaa vaimulikkude vürstkondade sekulariseerimist ja tema ainuvalitsust kogu maa üle. Nende revolutsiooniliste plaanide väljendajaks sai L.-i enne 1525. a. Volmari maapäeva koostatud ja ordule üleandmiseks määratud kirjutis, »et paavst, piiskopid ja vaimulik seisus ei tohi ei maad ega rahvast omada ega valitseda«. Sääraseist uuenduspüüdeist hoidus aga Plettenberg tagasi. Kui Riia sel põhjusel evangelistliku Preisi hertsogi Albrechtiga suhteid hakkas looma, võttis Plettenberg, muide L.-i kaasmõjul, sept. 1525 vähemalt ainuvalitsuse linna üle (kuni 1530), ppiiskoppi kaasvalitsuset välja jättes ja reformatsiooni vabadust kindlustades. Blankenfeldi kukutamise järel tegi L. (1526) veel kord asjatu katse ordumeistrile ainuvalitsust kogu maa üle saavutada, kuid, pettudes Plettenbergi konservatiivse ja linnavaenulise ülalpidamise tagajärjel, sai ta hertsog Albrechti veendunud pooldajaks. L.-i esimene iseseisev politiline samm oli Lüübeki leping 1529, millise ta sõlmis Riia nimel uue Riia ppiisk. Schöningiga, üle astudes oma instruktsioonist. Leping sisaldas neutraliteedi võimaluse kohta eritingimuse, mida tulevikus oleks võinud kasutada ordu suhtes, pidas aga muidu igatahes silmas reformatsiooni kindlustamist Riias ppiiskopi ja riigi kammerkohtu vastu. L. ei olnud küll mitte kaastegev pool-luterlise markkrahvi Wilhelmi, hertsog Albrechti venna, peatsel koadjuutoriks ja tulevaseks Riia ppiisk. järeltulijaks kutsumisel ppiisk. rüütelkonna evangelistliku partei poolt; kuid ühenduses politiseerivate preisi teoloogide Polenzi, Speratuse ja Briesmanniga (1527—31 Riia superintendent) tegi L. osavalt agiteerides kõik, mis võimalik, et ordult põlatud vürstivõsule Riias poolehoidu ja maal kindlat seisukohta luua. Evangeeliumi usu pooldajad lootsid nimelt Wilhelmilt ja ta vennalt-hertsogilt reformatsioonile tuge ja vastusurvet veel katoliiklikuna püsivale ordule. Peale Wilhelmi päralejõudmist a. 1530 jäi L. tema huvide ja Preisi politika agaraks esindajaks, sihiga, aidata luua markkrahv-koadjuutoril Liivi- ja Saare-Läänemaal ilmlikku, evangeelset vürstiriiki Preisi ja Poola kaitse all. Neile plaanidele hakkas ordu vastu töötama Kui Wilhelmi plaanid äpardusid ja 1535 Albrechti kavatsused relvastatud jõuga Kura- ja Saaremaa asjusse end vahele segada avalikuks tulid, millistesse ka L. oli põimitud, põgenes viimane ordumeister Recke poolt alatud vandeseltslaste jälgimise tõttu Preisi hertsogi juurde. Preisis astus ta 1537 Riia sündikuna ometi jälle selle linna teenistusse, et esindada tema politilisi ja reformatoorseid huve välismaal. Selle vaimustatud reformatsiooni pooldava, kuid intrigeeriva mehe viimane elujärk peab veel selgitust ootama. L.-i veel ümbertöötamata käsikirjade kogu hoitakse alal Königsbergi linna-raamatukogus. Peale selle oli L. ka ajaloolasena tegev; ta jätkas n. n. Riia piiskopi kroonikat 1524—30, ja on, võib-olla, koostanud ka »Warhaftig Histori« all tuntud vaidluskirja ordumeister Recke vastu (1549?).

Allg. D. B. XIX; Arbusow, Geistl. (Jb. f. Gen. 1902, lk. 59; 1911/13, lk. 126); Arbusow, Grundriss[IV]; Arbusow, Einf. d. Ref.; Mitt. XXIII (P. Karge).

L. A.

LOORITS, Oskar, folklorist ja grammatik, sünd. 27. X 1900 Viljandimaal S.-Kõpu vallakirjutaja pojana, õppis 1919—22 Tartu ülikoolis, on kogunud folkoristlikku ja keelelist ainestikku Eestist, Lätist ja eriti Liivist, mille rahva uuestiärkamisele L. on, ühes prof. L. Kettusega (vt.) ja osalt Akad. Emak. S.-i toetusel, väga tunduvalt kaasa aidanud. Omandas Tartu ülikoolis *dr. phil.* astme 1926. a. ja valiti 1927. a. eradotsendiks. L. on Ak. Emak. S.-i ülesandel trükki toimetanud viis »Liivi lugemikku« (Tartu, 1921—26) ja avaldanud: »Eesti keele grammatika» (Tartus, 1923), »Eesti keele kooligrammatika I« (Tartus, 1925), »Livische Märchen- und Sagenvarianten« (1926, FFC, nr. 66), »Liivi rahva usund« I (Tartu, 1926, doktoritöö), II (1927)

j. m. Viimases teoses on süstematiseeritud ja võrdlevalt käsitletud põhjalikult kogutud liivi rahva muinasusundlikku ainestikku. *T.*

LORENZSONN, Caspar Franz, vanema põlve kirjanik, sünd. 15. XII 1811 Tori klk Suigu v., oli 1830—75 Pärnu Eliisabeti kog. köster ja 1864—79 »Perno Postimehe« tegev toimetaja. Köstri ametis hoolas ja kohusetruu, jagas L. »P. Postimehes« palju kõlblis-usulisi manitsusi ja õpetust moraliseerivas toonis, olles politilisis küsimusis väga tagasihoidlik ja mõisnikkude ning saksa soost kirikuõpetajate mõju all. Hiljemini, mil L.-i vanaks jäädes lehe toimetamine A. Ansoni ja J. Otstaveli (vt.) kätte läks ning lehele uusi L.-ile vastupidises vaimus teotsevaid kaastöölisi tekkis, loobus L. toimetaja ametist. Ta suri 15. VIII 1880. — L. kuulub ühtlasi ka nende köstrite ja kirikuõpetajate hulka, kes XIX a. s. keskpaigu eesti kirjandust varustasid saksa keelest tõlgitud rahvaraamatutega. Tema sulest ilmunud raamatuist nimetatagu: »Jenowewa ellust; üks wägga armas ja halle luggemine . . .« (Pärnus, 1839; II tr. pealkirjaga »Jenowewa, üks wägga armas ja halle luggemine«, Pärnus, 1853); »Ristiinnimesse teekond Taewa linna pole« (Tallinnas, 1843). L. on kirjanik täitsa oma aja vaimus. Ta jutustab lihtsalt, naiivvagatsevas toonis, püüdes kõige pealt rahvast õpetada ja haleda, osalt kohutava sisuga mõjuda lugejate südameile. L.-i keel on konarlik, raamatute üldine ilme lame ning silumatu. Tema tööd olid siiski väga loetavad ja hilisemad Jenoveva-lood said L.-i sellenimelisest raamatust alguse.

Post. album, 25—35; Kampmann, Peaj. I[III], lk. 276—81. *E. V-s.*

LOSSIUS, Eduard Friedrich, vaimulik, sünd. 24. VIII 1811 Võrus Saksamaa sakslase pojana, õppis 1830—33 Tartu ülikoolis usuteadust ja oli 1836 (37?) — 69 kirikuõpetajaks Tormas, Kodaveres ja Võrus; oli herrnhuudi liikumise üks väljapaistvamaist vastastest; suri Võrus 17. III 1870. Peale saksakeelsete kirikulooliste teoste on L. avaldanud ka ühe eestikeelse loodusloo õpetuse: »Koli-ramat. Kolmas jaggo. Õppetus Jummala lomadest, mis Ma peäl on« (Tartus, 1853, III tr. 1869), mis anonüümselt ilmunud, ning mõnd õpperaamatut tõlkinud (vt. J. G. Schwartz).

Napiersky, Pred.-Lex. II; Keussler, Forts., 108; Allg. D. B. XIX; *Alb. acad.* *A. S-te.*

LOSSIUS, Johannes, eelmise poeg, ajaloolane, sünd. 7. I 1842 Kodavere kirikumõisas, õppis alates a.-st 1861 Tartu ülikoolis esialgu arstiteadust ja siis C. Schirreni (vt.) õpilasena 1862—69 ajalugu. 1871. a. määrati ta Tartu ülik. raamatukoguhoidja abiks, mis ametis ta suri 14. II 1882. — L. korraldas ja registreeris kauemat aega Uexkülli eraarhiivi Vigala lossis, mis töö tulemuseks olid seni trükkimata *Regesta Vigalesia.* Siis väärib tähelepanu rikkaliku arhiivmaterjali kasutamise pärast L.-e töö »Drei Bilder a. d. livländ. Adelsleben d. 16. Jahrh.«, millest ainult 2 osa (Leipzig, 1875—78) ilmunud; töö annab elava kujutelma tolle aja partisaanide elust. L. andis välja Kelchi »Liefländische Historia« Continuation'i 1690—1707 (Tartu, 1874—75) ja hakkas trükis avaldama Tartu raamatukogus leiduva De la Gardie'de arhiivi nimestikku, mis töö L.-e surma järel lõpule viis J. Engelmann. — Veel on L.-e sulest ilmunud »Zur Geschichte des Originales d. Privilegium Sigismundi Augusti . . .« (B. M. 22., a. 1873).

Alb. Acad.; Allg. D. B. XIX. *A. R. C.*

LOSSMANN, Artur, seltskonna- ja tervishoiu-tegelane, sünd. 23. IX 1877 Vana-Vändras, lõpetas Novgorodi gümnaasiumi ja a. 1904 Vene sõjaväe arstiteaduse akadeemia Peterburis (*cum laude*), osa võttes õppimise ajal ka Peterburi Eesti seltskonna elust ja olles m. s. 3 a. Peterburi Eesti Üliõpil. S.-i esimees. 1904—07 teotses L. sõjaväe arstina, asus siis 1907. a. jälle Peterburi elama, kus töötas 1907—14 akadeemia sisehaiguste kliinikus prof. S. Botkini assistendina, füsio-terapeutilise instituudi juhatajana ja Peterburi linna sanitaar-komisjoni esimehena. Samal ajal oli L. tegev kohalikes Eesti seltsides ja ettevõtetes, näit. Peterburi Eesti Haridusseltsi ja Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisuse esimehena, ja võttis osa P. Hellati (vt.) »Tervishoiu õpetuse« ümbertöötamisest. Ilmasõjast võttis L. osa sõjaväe arstina ja astus veebr. 1919 teenistusse Eesti sõjaväkke Tallinna I sv. haigemaja ülemarstina. Märtsis 1919 määrati L. Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse ülemaks, mis kohal Vabadussja kestes energiliselt korraldas sõjaväe sanitaar-ala ja 1920. a. alul likvideeris Loode-armees ja sõjapõgenejate seas levinud taudid. Sept. 1920 nimetati L. sanitaar-koloneliks ja ülendati 1922. a. sanitaarkindralmajoriks. — L.-i sulest on ilmunud ka mõningaid teaduslikke töid tema erialalt.

Sõjaministeeriumist j. m. saadud andmed *T.*

LOSSMANN, Jüri, sportlane, maratonijooksja, sünd. 23. I 1891 Viljandimaal Kõo v. Töötades Tallinnas ja Liibavis kullassepana, hakkas L. elavat huvi tundma spordi vastu ja süstemaatiliselt treneerima. Ta harrastas esiotsa peaasjalikult jalgpalli, kuid siirdus siis jooksule. 1912. a. murdis ta õnnetu kukkumisega puusa- ja õlaluud, kuid 1913. ja 1914. a. võidab ta juba rohkelt auhindu murdmaas

ja teistel jooksuvõistlustel. Ilmasõja puhkemisel võeti L. väeteenistusse ja sai Lodsi all käest raskesti haavata. Tallinna parandusele tulnud, jätkab ta jooksuharjutusi, ja kui arstide komisjon ta väeteenistusest vabastab, on tast vahepeal kujunenud suurjooksja. Eriti sobivad ta haruldase vastupidavusega ülipikad jooksumaad. Juba 1916. a. püstitab L. Venemaa rekordi maratonijooksus (42,194 km) ajaga 2 t. 54 m. 59 s. 1918. a. jookseb ta selle maa 2. 48. 19 ja 1920. a. kevadel 2. 39. 31,3. Antverpeni olümpiamängud 1920. a. toovad L.-ile ilmakuulsuse. Ta tuleb soomlase H. Kolehmaise järel teiseks, jäädes selle ilmarekordilisest ajast 2. 32. 35,8 ainult 6 sek. maha. Göteborgi näituse võistlusmängudel 1923. a. võidab L. maratonijooksu suures kuumuses ja Pariisi olümpia mängudel 1924. a., kus ta terviserikke all kannatab, tuleb ta kümnendaks. Praegu (1927) teotseb L. spordipedagoogilisel alal. *H. T.*

LOUHIVUORI, Oskari Vilho, politiline tegelane ja omaaegne Eestile abiandmise organiseerija Soomes, sünd. 18. IX 1884 ukj. Suovul Kuopio lähedal Soomes saeveski juhataja pojana; õppis Helsingi ülikoolis alates a. 1903 rahvatulundust, õiendas *cand. phil.* eksami 1908, *lic. phil.* 1915, promoveerus filos. doktoriks a. 1919. Reisinud teaduslikul otstarbel mitmeis Euroopa mais, oli L. õpetajaks mitmel pool Helsingis, m. s. ka sotsiaalse karskuseõpetuse alal ülikoolis a. 1911—17. A. 1911 valiti ta elukinnitusselts »Salama« statistikuks ja a. 1916 nimetatud seltsi juhatajaks, mis kohal L. seniajani (1927) suure eduga on toiminud, arendades »Salama« üheks suuremaks ettevõtteks omal alal. A. 1917 oli L. valitud maapäevale (hiljemini riigipäevale) ja määrati nov. 1917 Svinhufvudi valitsuse liikmeks, kuid oli sunnitud ühes mitme teise valitsuse liikmega jaan. 1918 kuni sakslaste tulekuni apr. s. a. põranda alla kaduma venelaste ja punakaardi eest. Kui hilissügisel 1918 asuti eestlastele appitulekukavatsuse teostamisele, valiti L. nn. Eesti Abiandmise Peatoimkonna (Viron Avustamisen Päätoimikunta) juhatajaks, mis kohal ta väga energiliselt teotses, juhatades Soome abiretkkonna loomist ja tegevust Eestis ja pidades selles asjas läbirääkimisi Eesti Ajut. Valitsusega ja vägede ülemjuhatusega. E. V. aastapäeval 24. II 1919 andis L. Soome valitsuse esindajana edasi tervituse Eesti valitsusele ja sõjaväele. A.-st 1919 on L. nn. Eesti Abiandm. Peatoim. Fondi esimees; fondi ülesandeks on tulunduslikult toetada Eesti vabadussõjast osavõtnuid ja nende perekondi. Ka oli L. a. 1919 Taani abiretkkonna korraldamisel Eestisse vahemeheks. Ta on oma tegevuse eest saanud mitme auavaldise osaliseks Eesti ja Soome poolt. — L., kes on väga tuntud oma tegevuse kaudu elukinnitusetöö alal (m. s. on ta a.-st 1924 Deutsch. Verein für Versicherungswissenschaft'i juhatuse liige), on avaldanud rea uurimusi ja kirjutisi rahvatulunduse ja eriti elukinnituse-küsimuse alalt, milledest mainitagu »Vaivaishoitorasitus Suomen suurimmissa kaupungeissa ennen nykyistä kunnallishallitusta« (1915).

Isikl. j. m. saadud teated. *T.*

LUBERG, Kristjan, savitööstur, sünd. 27. IV 1867 Pärnumaal Tori v. Kolmetarga taluomaniku pojana, sai alghariduse Tori ja Taali v. algkoolis, õppis müüri- ja potsepatööd ja asutas a. 1893 Torisse potsepa-töökoja; õiendas a. 1900 Pärnus potsepameistri kutseeksami ja, lahkunud Torist, asutas Viljandi v. ostetud Tobra-Peetri talus potsepa- ja savitööstuse-töökoja, mida 1913. a. suurendas ja masinatega täiendas. 1920. a. müüs L. selle ettevõtte ja asus Tallinna, kus ellu kutsus savitööstuse o/ü »Savi«. L.-i algatusel ja juhatusel ehitas nimetatud o/ü Kadaka külla Tallinna läh. uue, moodsate masinatega, ringahjudega ja raudteega varustatud savitööstuse-vabriku, mis praegugi (1927) moodsaim ja suurim Eestis (ca 70 töölisega). L. on m. s. ka osa võtnud seltskondlikust ja omavalitsuse tööst. *J. M.*

LUCE, Johann Wilhelm Ludwig v. (nimetab end eestikeelseis raamatuis **Johann Willem Luddi Ludse),** kultuuritegelane ja kirjanik, sünd. 25. VIII 1750 Saksamaal Hasselfeldis postmeistri pojana, õppis vanemate soovil Göttingeni ja Helmstädti ülikoolis usuteadust, lõpetas õppimise a. 1777, tuli siis a. 1781 kapten Stackelbergi kutsel Saaremaale koduõpetajaks ja sai a. 1788 Püha kirikuõpetajaks, kus püsis vaevalt 2 a., loobudes vaimuliku ametist usulise kahtlemise tagajärjel. A. 1785 omandas L. endale ostu teel mõisa ja hakkas põllupidajaks, õppis siis Göttingeni ülikoolis arstiteadust, omandades *dr. med.* astme, ja ostis, Saaremaale tagasi tulnud, veel teise suurema Pilkuse mõisa. Selle kõrval peab L. mitmeid auameteid: ta on kirikueestseisja, talupoegade maksustamiskomisjoni liige j. m. 1795. a. tõstetakse ta aadliseisusesse. A. 1801 asub L. Kuressaarde elama, teotsedes siin raehärrana, politseimeistrina, Suure Gildi vanemana, ja ka arstina, peale seda kui ta Peterburis omandanud arstimise õiguse Venemaal. Loobunud neist ameteist a. 1804, on L. 1804—20 Kuressaare koolide inspektoriks. Kuressaares elades asutab ta seal 2 seltsi: a. 1817 »Ehstnische litterarische Gesellschaft'i«, mille ülesandeks eesti keele uurimine ja arendamine, ja a. 1818 n. n. ökonoomilise seltsi. Neis seltsides, milledest esimene peale L.

surma oma tegevuse lõpetas, oli L. juhtival kohal ja võttis peale selle osa 9 kodu- ja välismaa seltsi tegevusest. Elu lõpuni teotses L. arstina ja kirjamehena. Ta suri 23. V 1842 Kaarma kirikumõisa lähedal, kus ta veetis oma viimased eluaastad. — L. sulest on ilmunud üle 20 raamatu; peale selle on ta avaldanud lühemaid ja pikemaid kirjutisi mitmesugustes ajakirjades ja seltside aastaraamatuis. Enamjagu tema kirjutisist on saksakeelsed ja käsitlevad Saaremaa ajalugu, etnograafiat, keelemurret j. m. Neist mainitagu: Histor.-statist. Nachrichten, das Schulwesen d. Provinz Oesel betreffend (Esthona 1829, nr. 33—37), Notizen zur topograph. Geschichte d. Insel Oesel (Mitt. V, 439—67). Eesti keeles on L. avaldanud: »Juhhataja Piibli ramato sisse« (Tallinnas, 1788), »Sarema Jutto ramat . . .« (I j. Miitavis, 1807, XVI + 192 lk., II j. Pärnus, 1812, XVI + 227 lk., II tr. Tall., 1843); »Nou ja abbi, kui vaesus ja nälg käe on« (Tall., 1818); »Mihkli Marti maenitsus Eesti-Ma tallo-rahwale, ne rubbide ehk Rougede pannemisse pärrast« (Eesti-Ma-Rahva Kalender, Tallinnas, 1812); »Terwisse Katekismusse Ramat« (saksa ja eesti keeles, Tall., 1816). Oma kirjutistes esineb L. väga mitmekülgsena. Keelemehena tegi ta kaastööd Rosenplänteri, »Beiträge'dele«, esitades seal sõnalist ja kõnekäändelist ainestikku murretest (Rosenpl. Beitr. I, 24—53, X, 134—39), artikleid (Etwas über d. ehstn. Calender, *ibid.* III, Vorschlag zu einer ehstn. Gesellsch., *ibid.* IV, Ueber Stahl's Hand- u. Hausbuch, *ibid.* IV, Orthograph. Vorschlag, *ibid.* VI), keelelisi arvustisi (*ibid.* III) j. m. Ka oli L. tuntud eesti keele õiguste kaitsjana. L. kui ilukirjaniku teened on vähesed. »Sarema Jutto ramat« pole määratud seks, et pakkuda lugejale ilukirjanduslikku naudingut; selle teose kirjutamisel on L. silmas pidanud rahva tulundusliku ja vaimlise elu juhtimist ja parandamist.

Recke-Napiersky III; Beise II; Kampmann, Peaj. I[III], 231—36; W. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 26 j.; Tallgren, Zur Arch. Eestis, 20; M. J. Eisen, Tähtsad mehed V (1884), lk. 3—24; Hermann, E. kirj. ajal., 236—50; Winkelmann[II], nr. 10751 j. *K. K-l.*

LUIGA, Georg Eduard, ajakirjanik, seltskonnategelane ja kirjanik, sünd. 15. II 1866 Kanepi klk. Valgjärvel vallakooli-õpetaja pojana, omandas hariduse Kanepi klk.-koolis ja iseõppimise teel, oli õpetaja 1887—90 Maramaal Äksi klk., 1891—95 Simbirski kub. Smorodino asunduses, 1895—1901 Tobolski kub. Omi asunduses. 1901. a. siirdub L. kodumaale tagasi ning asub tegevusse ajakirjanduse alal, millel ju vareminigi oli töötanud, olles 1890—91 »Oleviku« toimetuse liige. Kõige pealt töötab L. »Ristirahva Pühapäeva lehe« ärijuhi-asjaajajana 1901—06, saab 1906. a. kinnipandud »Eesti Postimehe« asemele asutatud ajalehe »Koit« vastutavaks toimetajaks, hakkab 1908. a. ajakirja »Eesti Kodu« välja andma, on tegev Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisuse asutamisel ning saab mainitud ühingu poolt 1908. a. omandatud lehtede »Päevalehe«, »Aja«, »Koidu« ja »Eesti Kodu« vastutavaks toimetajaks. Sest ajast peale on L. tõusnud järk-järgult silmapaistvamale kohale Eesti ajakirjanikkude hulgas, avaldades suurel arvul kirjutisi kodumaa politika ning kultuurielu küsimuste kohta, püüdes nende lahendamist mõjutada väljaspool erakonna võitlusi asuvast üldrahvuslikust seisukohast. Eriti tuleb L. teeneks lugeda »Päevalehe« tehnilise külje arendamist moodsa ajalehe nõuete kõrgusele, nõnda et »Pvl.« on kujunenud suuremaks Eesti ajaleheks. Kirjanduslikku tegevust algas L. 15-aastaselt, avaldades »Meelejahutajas« luuletusi, millele järgnes alatasa kasvav kaastöö tegemine »Eesti Postimehele«, »Olevikule« ja »Postimehele«, mitmesugustele kalendritele ning albumitele; selle kõrval tõlkis L. »Vanemuise« näitelava tarvis A. Viera (vt.) ajal palju etendatud opereti »Korneville kellad« ja mõne teise näidendi. Ilukirjanduse alal esineb L. luuletajana ja jutukirjanikuna. Esimesena seisab ta 80-dail aa. tõusva noorema kirjanikkudepõlve keskel silmapaistval kohal, eriti ka oma produktsiooni rohkuse poolest. Peale ajalehtedes laialipillatud luuletuste on L. avaldanud kaks luuletuste kogu: »Laulud« (Tartus, 1888) ja »Uued laulud« (Tallinnas, 1901). — L luuletused on vormilt lihtsad ning vähenõudlikud, sisult domineerivad ärkamisajal ja sellele järgneval languse ajajärgul üldiselt harrastatud motiivid ning käsitlusviis: armastus, isamaa armastus ning elutarkus. Esimeses kogus esineb armastus idealistlikul, ebamaisel kujul, isamaa-armastus väljendub isamaale truuduse ja tema heaks töötamise tõotuse andmises, elutarkus leiab kasutamist moraliseerivates »mõtetes«. Teises kogus leiavad erilist tähelepanu usulised tunded ja elamused ning perekonnaelu rõõmud ja mured; elusaatuse keerdkäikude mõjul on L. tõelisele elule märgatavalt liginenud ning tabab oma lauludes õige realistlikke jooni, millele seltsib kohati heatahtlik huumor või kibe iroonia. Üldiselt leidub L. luuletustes rohkem selge ja järjekindla mõttetöö kui sügava inspiratsiooni saavutisi. Ilukirjandusliku proosa alalt on peale lühemate ning jooksva käsitöö laadiliste palade mainitavad: »Omad witsad« (Jurjevis, 1900), mis esitab lihtsa, kuid kujuka kirjelduse Eesti väljarändajate elust Venemaal, iseloomustades nende juures sagedasti ilmsiks tulevat rahvuse ja

päritolu salgamist; »Wägiwallamaal« (Tallinnas, 1912), suurem jutustuste kogu, millistes esitatakse iseloomulikke tüüpe Siberi eestlastest ja venelastest ning näidatakse nende kaudu sealse elu varjukülgi, eriti kõlbluse eitamise arenemist tooruseks, ülekohtuks ning vägivallaks. L. jutustuste vorm on lihtne, kirjeldav, ilma iseäraliste ilustusteta, kujutamisviis rahulik ja õige realistlik, iseloomukujutused selged ning tabavad, mille juures pea tähelepanu pöördub esinevate isikute siseilmale. — Teistest L. kirjatöödest on mainitavad: »Mere taga võõrsil« (Tallinnas, 1911), ladusad reisikirjeldused Taanist ja Norrast, ning rida populaarteaduslikke kirjutisi: Maakera elulugu (Tallinnas, 1907), Taimede elu (II tr. Tall., 1913), Meie nägemata sõbrad ja vaenlased (II tr. Tall., 1908), Omal jõul edasi — mis osalt tõlked, osalt teiste tööde referaadid.

Eesti iseseisvuse ajal on L. viljakalt töötanud Eesti vabariigi seisukorra, eriti agraarolude selgitamiseks ja tutvustamiseks välismail. L. kirjutas Eesti maareformist soome, rootsi ja saksa keeles (Eestin maakysymys, Viron maaolojen järjestäminen, Agrarreformen i Eesti, Die Agrarreform in Eesti, Die neue Agrarverfassung in Eesti), ja olles Eesti iseseisvuse algajul eesti ajakirjanduslikuks esindajaks Helsingis tutvustas soomlasi Eesti politika- ja kultuuri-elu kujunemiskäiguga (»Kappale viron kansan sivistystaistelua«, Suomal. Suomi IV, 1919; »Poliittisen elämän kehityksestä Virossa«, Valvoja 1920, nr. 9—10); peale selle on L. avaldanud rea vaidluskirju kodumaa politiliste nähtuste kohta Saksa lehtedes »Revaler Bote« ja »Rigasche Rundschau«. Seltskonnategelasena on L. elavalt ja mõjuvalt kaasa töötanud Tallinna linna omavalitsuse eestlaste kätte ülemineku, ning toiminud linnavolinikuna (1909—16) ja mõnesuguste komisjonide liikmena. Peale kaasatöötamise kohalikkudes Tallinna eesti seltsides võttis L. tegelikult osa Eesti Kirjanduse Seltsi asutamisest (1907) ja edaspidisest tegevusest.

Isikl. saadud andmed; Post. album, 202 j.; Õitsituled I, 50; Pvl. 1926, nr. 57. *T.*

LUIGA, Juhan, arst, ajakirjanik ja ajaloouurija, sünd. 19. III 1873 Tartu ligidal Sultsi talu pidaja pojana, õppis Tartu ülikoolis 1893—99 arstiteadust, oli 1899—1908 ülikooli närvi- ja vaimuhaiguste kliiniku assistent, omandas 1904. a. arstiteaduse doktori astme väitekirja põhjal: Призрѣніе душевнобольныхъ въ Прибалтійскомъ краѣ, millises avameelselt ja otsekoheselt valgustati Baltimaa võimukandjate tegevusetust vaimuhaigete hoolekande alal ning statistilise materjali põhjal, mille autor isiklikult Tartumaal kogunud, esimest korda täpsamalt kindlaks tehti vaimuhaiguste esinemise arv ning laad eestlaste juures. Et väitekirjas vaimuhaiguste suhteliselt suure arvu seletuseks tähelepanu juhiti nendele rasketele oludele, milledes Eesti rahvas elanud, äratas väitekiri alguses baltisaksa ringkonnis sügavat pahameelt, kuid mõni aeg hiljemini tunnistasid erapooletud saksa arstid L. töö põhjapanevaks meie vaimuhaiguste eest hoolitsemise ajaloo alal. 1908. a. peale töötab L. Tallinnas tegeliku arstina, ning hiljemini ka kooli- ning linna tervishoiu-arstina, olles ilmasõja kestes mõnda aega sõjaväearstina Soomes. Tallinnas elades on L. peale muu seltskondliku tegevuse elavalt kaastegev olnud Tallinna eesti arstkonna organiseerimisel, eriti ka eesti arstide haigemaja ning ambulatooriumi juhatamises. Kui 1921. a. Tallinna, Tartu ja Pärnu eesti arstide seltsid moodustasid Eesti Arstiseltside Liidu, valiti L. liidu esimeheks. L. juhatusel on liit, millega hiljemini ühinesid Viljandi, Narva ja Läänemaa arstide seltsid, mõjuvalt tegev olnud Eesti arstkonna organiseerimisel, arstliku kutsekaitse ning arstkonna eetilise tasapinna alal hoidmisel; samuti on liidu korraldusel ellu kutsutud kogu eesti arstkonna tähtsamad ühisettevõtted — ajakiri »Eesti Arst« ja Eesti Tervishoiu Muuseum. — L. osavõtt Eesti avalikust elust on väljendunud kõige pealt ajakirjanduse kaudu: paljude aa. jooksul on L. avaldanud eesti lehtedes — Postimehes, Päevalehes, Vaba Maas — suure hulga artikleid juhtkirjade, vestete, arvustuste ja märkuste kujul üld- ning rahvuspolitika, kirjanduse ja kunsti päevaküsimuste kohta. L. iseloomustab nähtusi sagedasti tabavalt ning väljendab mõtteid vaimukalt, kuigi tihti paradoksides. Tegeliku politika alal on L. tegevus piirdunud peaasjalikult kaasatöötamisega tööerakonnas, mille esindajana ta oli I. Riigikogu liikmeks. Teadusmehena on L. oma erialalt avaldanud hulga vähemaid kirjutisi ajalehtedes, ajakirjades j. m. Päevaküsimuste lahendamise kõrval on aga L.-t eriliselt huvitanud Eesti rahva hingelise ja vaimlise seisukorra, eriti usulise laadi mõistmise süvendamine ning Eesti ajaloo nähtuste selgitamine. Esimeselt alalt on L. pidanud rea kõnesid Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekutel ning need avaldanud kuukirjas »Eesti Kirjandus«: Eesti muinasusk (E. Kirj. 1908), Põhjavaim (*ibid.* 1911), Meelehaigus rahvaluules (*ibid.* 1912), Juhan Leinberg (*ibid.* 1914), Soome sugu usk (*ibid.* 1916 ja 1918). Neis kirjutistes püüab L. avada uusi väljavaateid Muinas-Eesti hingeelu komponentidesse ja tuua soome soo usupsühholoogia mõistmiseks juurde uusi momente, mis varemini vähem tähelepanu leidnud. L. leiab, et

muistse soome-eesti usu arenemises Ida mõju on olnud tähtsal kohal ning pidid olemas olema sidemed Mongoolia usukujudega, eriti taoismiga; seepärast tulevat soome soo usuliste nähtuste selgitamisel loobuda ühekülgsest lääne orientatsioonist. Eesti rahvaluule saamise- ja sündimiselugu analüseerides jõuab L. otsusele, et jutustava luule komponendina esineb meelehaigus tähtsal kohal, kuna seotud kõnes viirastuste osa on hoopis vähem. — Eesti ajaloo alalt on L. avaldanud rea uurimusi Eesti iseseisvuse kaotamise ajajärgu ning sama aja tähtsama ajaloolise allika, Läti Henriku kroonika kohta: Lembitus Wytamas (E. Kirj. 1921), Rattama kalmed (*ibid.* 1921), Lembitu surm (*ibid.* 1921), Lembitu välispolitika (*ibid.* 1921), Läti Hendriku kroonika kriitika (*ibid.* 1922—23). Eriraamatuna on L.-lt ilmunud monograafia »Eesti vabadusvõitlus 1343—45« (Tallinnas, 1924). Oma ajaloolistes töödes esitab L. seisukohta, et eestlased XII—XIII a. s. sündmuste ajal tõuliselt, sotsiaalpolitiselt ning kultuuriliselt olid ümbruskonna rahvaste — rootslaste, taanlaste j. t. — väärsed ja moodustasid politiliselt ning sõjaliselt aktiivse teguri oma kodu ja ümbruskonna saatuse kujundamises. L. Eesti ajaloo käsitlusele on ajaloolaste poolt osaks saanud terav arvustus: antakse süüks ajaloo allikate nõrka kriitikat, liiga suurt subjektiivsust üksikandmete kasutamises ning põhjendamatute hüpoteesidega opereerimist *T.*

LUIGA, Oskar, Vabadussõja tegelane, sünd. 16. IX 1894 Tartumaal Pangodi v., omandas hariduse Tartu linnakoolis ja Parfino metsandusekoolis, mobiliseeriti 1915. a. alul reamehena Vene sõjaväkke, ja, lõpetanud augustis 1915 Petrogradi 2. lipnikkude kooli, võttis osa ohvitserina sõjategevusest Saksamaa vastu. Juunis 1917 astus L. teenistusse 1. Eesti jalav. rügementi, lahkus Saksa okupatsiooni alul kaptenina sõjaväeteenistusest, määrati nov. 1918 Tallinna löögipataljoni ülema abiks ja dets. lõpul s. a. 3-nda soomusrongi ülemaks, mis kohal püsis Vabadussõja lõpuni, väljendades suurt energiat ja vaprust. Okt. 1919 ülendati L. kolonel-leitnandiks, määrati jaan. 1920 Kalevi Maleva rügem. ülemaks; lahkus aprillis 1921 tegevast sõjaväe teenistusest ja asus metskonnaülemana Virumaale ametisse.

Sõjaministeeriumist saadud andmed. *T.*

LÜIK vt. **MARTINA.**

LUKK, Aleksander, tulunduslik tegelane, sünd. 7. VII 1875 Harjumaal Tammiku v., õppis Riia polütehnikumis, omandades seal a. 1899 insener-tehnologi kutse, oli 1899—1901 sama polütehnikumi tehnoloogia jaosk. assistent ja 1901—06 Taga-Baikali raudtee veoosakonna depoojaosk. juhatajaks, mis kohalt pidi lahkuma 1905. a. liikumisest osavõtmise pärast. L. asus nüüd Belgiasse ja astus Liège'i elektrotehnika instituuti, kus omandas 1909. a. diplominseneri kutse. Samal a. astus L. Berliinis Üldise Elektrotehnika Seltsi (AEG) teenistusse, püsides omal kohal ka ilmasõja ajal. 1918. a. Eestisse siirdunud, sai L. dets. s. a. Kaubandus-Tööstusministeeriumi tööstusosakonna juhatajaks. Asunud oma kohale raskeil ajul, on L. suutnud tagajärjekalt teotseda Eesti tööstuse organiseerimise ja juhtimise alal, olles tihedas kontaktis töösturitega ja üldse tulundusringkonniga. Mitmel puhul on L. olnud välismaale komandeeritud valitsuse ülesannete täitmiseks. L. õhutas ka Narva kose veejõu kasutamist ja tema energilisel kaastööl sõlmiti inglise firmaga »A. Dickinson & Co« vastav leping nimetatud veejõu kasutamiseks. Tervise halvenemise tagajärjel lahkus L. dets. 1926 ametist. *J. M.*

LURICH, Georg, kuulsaim Eesti elukutseline jõumees, sünd. 10. IV 1876 Virumaal Väike-Maarja klk. põllu- ja kaupmehe pojana, õppis alates a. 1886 Tallinna reaalkoolis, mille ta lõpetas 1895. a., ning pühendus siis täitsa jõumehe elukutsele. Tallinna reaalkooli astudes oli L. osutunud sedavõrt nõrga kehaehitusega õpilaseks, et ta koguni vabastati võimlemistundidest, tundis aga sellest hoolimata suurt huvi jõustiku vastu ja harrastas salamahti maadlus-sporti. 1890. a.-st, mil Tallinna tsirkuses esinesid saksa jõumehed, algab viimaste juhatusel L.-i süstemaatilisem treening. Reaalkooli lõpetanud, reisib L. Peterburi, kus ta sealseis spordiringkonnis leiab lahket vastuvõttu, omandab seal prantsuse maadluse alal tarvilise tehnika, püstitab samal ajal mitmed raskustõste rekordid ja võidab mitmed silmapaistvad maadlejad. Menust julgustatud, otsustab L. hakata elukutseliseks maadlejaks, kellena ta esmakordselt esines Peterburis Viiburi poolel olevas suveaias. Ilmameistriks tuli L. esimest korda Hamburgis 1901. a., mil ta võitis 40 parimat maailma maadlejat. Järgnevail aa. maadles L. mitmel maal Euroopas ja 1912—13 Ameerikas, omandades veel mitmed ilmameistri tiitlid. Selle kõrval saavutas L. tähelepanuväärt tagajärgi suurtõstete alal (saksa süsteemi järgi) ja harrastas ka malet, osa võttes vastavaist võistlusist. Omades kaunist keha, oli L. mitmele kunstnikule, m. s. ka prof. A. Adamsonile, mudeliks. Oma maadlemis- ja tõstetehnikaga lõi L. enda ümber terve kooli ning L.-i hiilgeajal sai maadlussport eesti noorsoos massiliseks nähtuseks. — 1917. a. maadles L. Tallinnas ja põgenes veebr. 1918 saksa vägede eest A. Abergi (vt.) ja teiste saatel Peterburi, kus ta aga

kontr-revolutsioonilises tegevuses kahtlustatuna vangi sattus ja surma mõisteti. Hiljemini lõpetati siiski süüdistus L.-i vastu ja ta sõitis vanglast vabanenud ühes Abergi ja oma ärijuhiga maadlusvõistluste korraldamiseks Vitebski ja sealt edasi Lõuna-Venemaale. Seal siirdus ta Denikini vägede taganemisel ühes viimastega Harkovist Rostovi ja sealt Armaviri (Kaukasuses), kus A. Aberg juba ees oli. Armaviris suri L. 22. I 1920 plekilisse soetõppe.

Eesti Spordileht 1926, nr. 15. *R. K.*

LUTHER, Alexander Martin, kaubanduslik tegelane, sünd. 8. I 1810 ärimehe Christian Wilhelm L.-i (1774–1841, 1742. a. Breslaust Tallinna sisserännanud ja siin äri rajanud Georg Christian L.-i poeg) pojana, jätkas oma isalt päritud ehitusmaterjali- ja puu-äri »A. M. Lutheri« firma all, laiendades tunduvalt seda ettevõtet ja olles kaubanduslikus läbikäimises välismaaga, kuhu ta oma laevadel saatis ehitusmaterjale ja põletispuid. 1844. a. alates kuni surmani oli L. Tallinna Suure Gildi oldermanniks, 1848. a.-st Tallinna raehärraks ja 1864. a.-st bürgermeistriks. L. suri 22. IX 1876. *J. M.*

LUTHER, Christian Wilhelm, eelmise poeg, tööstur, sünd. 7. II 1857 Tallinnas, õppis Moskva ja Londoni kõrgemais õppeasutisis, asus siis Tallinna oma isa ehitusmaterjali- ja puu-äri juhtima ja asutas a. 1883 puutööstuse vabriku. 1885 a. hakkas ta oma vabrikus kasepuust vineeri lõikama ja sellest mitmesuguseid tooteid valmistama. Et varssi vabriku suurendamine osutus hädavajaliseks, viis L. vabriku tema praegusele asukohale S. Pärnu maanteel ja võttis osanikuks oma venna Karl L.-i (vt.). Alatasa vabrikut täiendades ja suurendades juhtisid vennad L.-id vabriku tegevust kuni 1898. a.-ni, mil vabrik nende asutatud mehaanilise puutööstuse-vabriku aktsiaühingule »A. M. Luther« üle läks; ühingu poolt valitud direktoritena juhatasid vennad L.-id vabrikut kuni surmani. L.-i algatusel kutsuti ellu elektritööstuse a/ü »Volta«; ka viimase direktoriks oli L. oma surmani. L. suri 22. I 1914. — L.-i asutatud puutööstuse-vabrik on suurimaid sellesarnaseid ilmas. 1914. a. töötas seal ca 2000 inimest, praegu (1927) — keskmiselt 1200 inimest. *J. M.*

LUTHER, Karl, eelmise vend, tööstur, sünd. 5. VII 1859 Tallinnas, õppis alates a. 1879 Riia polütehnikumis, mille lõpetas a. 1886 diplomeeritud masinainsenerina ja asus a. 1887 Tallinna venna poolt asutatud puutööstuse vabrikusse osanikuna ja teise direktorina tegevusse, asutades vennaga koos mehaanilise puutööstuse-vabriku aktsiaühingu »A. M. Luther«; valiti a. 1898 aktsiaühingu poolt vabriku tehniliseks direktoriks. Ka on L. osa võtnud elektritööstuse a/ü »Volta« asutamisest ja olnud selle direktoriks kuni oma surmani Berliinis 10. VI 1903. *J. M.*

LUTHER, Martin Christian, tööstur, tulundus- ja politikategelane, sünd. 26. IV 1883 Tallinnas Christian Wilhelm L.-i (vt.) pojana, omandas hariduse Tallinna reaalkoolis, viibis 1902—04 hariduse täiendamise otstarbel Hamburgis ja asus siis Tallinnas aktsiaühingu »A. M. Luther« teenistusse. 1905—11 asus L. teenistuse huvides Londonis. A. 1914 valiti L. ülalmainitud a/ü vabriku direktoriks, kellena vabrikut juhib tänini (1927), olles ühtlasi 1916. a. alates Eestimaa Vabrikantide Ühisuse esimeheks. Selle kõrval on L. asjatundjana osa võtnud mitmesugustest tulundusse ja tööstusse puutuvaist nõupidamisist. Vabariigi Valitsuse ülesandel on L. osa võtnud mõnest rahvusvahelisest konverentsist ja 1926. a. Rahvasteliidu koosolekuist, kus Eesti rahanduse korraldamise ja Eestile laenu andmise küsimused otsustati.— L. on olnud mõnda aega I, II ja III Riigikogu liikmeks. *J. M.*

LUTS, Karl Friedrich, avalik tegelane, sünd. 3. XI 1883 Peterburis kutsari pojana, õppis tisleritööd Keiserliku Tehnika Seltsi käsitöökoolis, teenis joonistajana vabrikuis ja tegi eksternina 1905. a. keskkooli eksami. Samal a. astus L. tehnoloogia instituuti, kuid siirdus a. 1907 Peterburi ülikooli loodusteaduse fakulteeti, mille 1912. a. keemikuna lõpetas. Selle järel oli ta õpetajaks Peterburi keskkooles ja mõne aja assistendiks psühhoneuroloogia instituudis. 1918. a. novembris määrati L. tagaselja Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei esindajana haridusministriks Eesti Ajutisse Valitsusse, kuna tema äraolekul ta kohuseid A. Rei (vt.) täitis. Sellest teada saanud, lasksid enamlased Peterburis asuva L.-u vangistada ja hoidsid ta pantvangina kinni kuni 1919. a. detsembrini, mil ta ümber vahetati ja Eestisse pääsis. 1920. a. algusest peale töötab L. Kohtla riiklikus põlevkivi tööstuses, viimasel ajal selle õlivabriku juhatajana. L. võttis õieti agaralt osa Peterburi Eesti seltskondlikust elust, teotsedes Noortemeeste Seltsis, Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsis, Peterburi Eesti Haridusseltsis ja mujal. Ilmasõja aastail tegi ta elavat kihutustööd eestikeelse keskkooli avamiseks Peterburi. Peterburi Eesti Haridusseltsi keskkooli osakonna juhatajana kutsus L. 1918. a. Eesti õppekeelega keskkooli ellu, mis aga mõnekuulise töötamise järel enamlaste poolt suleti. Sotsiaaldemokraadi-vähemlasena võttis L. 1905. a. peale, eriti aga aa. 1917—18 politilisest elust elavalt osa. 1920. a. peale seisab ta aktiivsest politikast eemal, kuid jätkab

haridustööd Kohtla kaevanduse haridusseltsi esimehena. L.-u sulest on ilmunud populaarteaduslik teos »Galileo Galilei« (Tallinnas, 1920), F. Mehringi »Ajaloolise materjalismi« tõlge (Peterburis, 1920) ja suur arv populaarteadusliku ja teadusliku sisuga artikleid, eriti põlevkivi kohta, mitmesuguseis ajalehis ja ajakirjus. *T.*

LUTS, Oskar, kirjanik, sünd. 26. XII 1886 Palamuse klk. Kaarepere v. Posti talus käsitöölise pojana. Isa tegi esmalt puutööd, kuid asus juba Oskari lapsepõlves Palamuse kiriku juurde, kus ehitas enesele majakese ja elatas ennast kingsepatööga. Emapoolsete sugulaste hulgas leidus häid jutupuhujaid, kelle seltskond lapsesse ei jätnud mõju avaldamata. 7-dal elu-a.-l viidi L. Enküla külakooli, selle järel käis ta aa. 1895—99 Palamuse klk.-koolis, millisest ajast leidub nii palju mälestisi tema õpilaselu kirjeldavais teostes. Aa. 1899—1902 õppis L. Tartu reaalkoolis ja hakkas selle järel apteekriõpilaseks. Saanud proviisori abiliseks teenis ta Narvas, Tallinnas ja Peterburis; viimases linnas möödus ka tema 2-aastane sõjaväeteenistus. A. 1911 astus L. Tartu ülikooli rohuteaduse osakonda, kutsuti aga ilmasõja ajal farmatsöidina väeteenistusse, kuhu jäi kuni 1917. a.; samuti farmatsöidina võttis ta osa Eesti Vabadussõjast, oli siis aa. 1919—21 ametis Tartu ülikooli raamatukogus, katsus selle järel raamatukauplejana õnne ja elab praegu (1927) elukutselise kirjanikuna Tartus.

L.-u suur kirjanduslik toodang langeb kahte pealiiki: jutustav proosa ja näidendid. Esimesel alal on ta avaldanud järgmised raamatud: »Kevade« (I 1912, II 1913 Tartus), »Kirjutatud on . . .« (Tartus, 1914, II tr. a. 1920 pealkirjaga »Soo«), »Kirjad Maariale« (Tartus, 1919), »Karavaan« (Tartus, 1920), »Inderlin« (Tallinnas, 1920), »Nukitsamees« (Tartus, 1920), »Tootsi pulm« (Tall., 1921), »Harald tegutseb« (Tartus, 1921), »Vähkmann ja Ko.« (Tall., 1922), »Andrese elukäik« (Tartus, 1923), «Tulilill« (Tall., 1924), »Kirjamapp« (Tartus, 1924), «Iiling« (Tartus, 1924), »Olga Nukrus« (Tartus, 1926) ja »Ants Lintner« (Tartus, 1926). Dramaatilisel alal on L.-ult ilmunud: »Paunvere« (1913), »Laul õnnest« (Tartus, 1913), »Kapsapää« (Tartus, 1913), »Ärimehed« (Tartus, 1913), »Mahajäetud maja« (Tartus, 1914), »Pärijad« (Tartus, 1915), »Viimne pidu« (Tartus, 1919), »Arusaamatu lugu« (Tartus, 1919), »Onu paremad päevad« (Tartus, 1919), »Kalevi kojutulek« (Tartus, 1919), »Ülemiste vanake« (Tartus, 1919), »Sinihallik« (Tartus, 1919) ja »Sootuluke« (Tartus, 1919). Peale nende raamatuina ilmunud teoste on L. avaldanud rohkesti vesteid ajakirjanduses.

Kui L. a. 1912, siis 26-aastasena, oma esimese teosega »Kevade I« esines, siis võitis ta ühel hoobil kõige laiema lugejatehulga tähelepanu. Ta ilmus küpse meistrina ja teosega, millest hiljeminigi pole palju üle ulatunud. Kuid ometi oli ka selle debüüdi eel käinud pikem ettevalmistusaeg. L. oli teinud kirjanduslikke katseid juba 1904. a. peale, mil ta teenis Tartus Köhleri apteegis. Siis avaldas ta ajakirjanduses jutukesi ja päevakajasid ning olevat kirjutanud 3 näidendit, mis pole seni trükis ilmunud. Mõned aa. hiljemini oli ta sattunud mõttele, oma koolipõlve mälestisi kirjanduslikult kasutada, kuid kulus veelgi aa., kuni see kavatsus teostus. Selle järel on aga L.-u looming jätkunud haruldase viljakusega, ja tosina a. jooksul on temalt ilmunud umbes 30 raamatut, nendest mõned juba mitmendas trükis. See suur toodang langeb kunstiliselt kahte pealiiki: ühelpool elurõõmsad ja vererohked jutustused ning jandid, teisal aga nukra resignatsiooniga küllastatud ja impressionistlikult stiliseeritud novellid ning draamad. Need kaks erilaadi võistlevad L.-u loomingus vahelduva õnnega ja mõlemas laadis on ta saavutanud häid tulemusi.

L. algas elurõõmsalt-realistliku jutustusseeriaga, milles siiamaale on ilmunud 5 annet. »Kevade« mõlema osa allikaks on autori koolipõlve mälestised Palamuselt. Need pakuvad haruldaselt elava pildi maa-kooliõpilaste elust, õpilastüüpidest, nende vallatustest ja muredest, mis kõik jutustatud kerge huumori ja stilistilise oskusega. See on esmajärjekorras noorsoo lektüür, kuid rahuldab ka kirjanduslikult nõudlikumat lugejat. Jätkates seda seeriat kahes »Suvi«-nimelises köites polnud autori eeldused enam nii soodsad. Kui esimeste annete sisu võrsus isiklikest koolipõlve mälestistest, siis pidi ta järgmistes annetes seda sisu juba omal käel kombineerima, kasutades ainult seniseid tegelasi. Kuid viimased olid õpilas-east juba välja kasvanud, ainult vana traditsioon sidus neid õpilaselu vallatuste ja lapsikute muredega, samuti kui traditsiooni tõttu nõuti L.-ult just humoristlikku jutustust. Ja autor püüdiski truuks jääda neile traditsioonidele, olgugi et need tembud, mis näisid »Kevades« loomulikena, tunduvad »Suves« kunstlikena ja on eriti »Tootsi pulmas« juba õieti pingutatud ning liiga kangete vürtsidega soolatud. Autor on nähtavasti isegi tunnud neid ebakohasusi ega ole hiljemini enam jätkanud seda seeriat. Kuid kohe pärast »Kevadet« ilmus temalt pikem iseseisev novell »Kirjutatud on . . .«, mis kuulub tema kõige väärtuslikumate teoste hulka. L. on olemuselt realist, kuigi teatud sentimentaalselt-lüüriliste kõrvaltoonidega. Eelpool mainitud teoses andis ta hea sünteesi

oma realistlikest ja romantilistest kalduvustest. Ses boheemi-novellis on tõelisust ja müstikat, haruldast jutustamis-oskust ja vaimukust ning stilistiliseltki kuulub see autori kõige viimisteldumate teoste hulka. — Muu osa L.-u jutustavast toodangust — välja arvatud puhtfõljetonilised raamatud »Vähkmann«, »Tulilill« ja »Kirjamapp« — esindab juba tema teist jutustamislaadi. See on diskreetsem, meeleolurikkam ja lüürilisem. Selles on vähem sündmustikku harilikus mõttes, inimestel on vähem luud ja liha, selle vastu aga rohkem südant ja hinge. Selle stiil on vaba drastilisist võtteist ja vestlus kostab otsekui sordiini alt; eriti puudub siin L.-ule nii omaseks peetud huumor. Kõigepealt tuleb ses laadis mainida kolme mina-vormis kirjutatud novelli: »Kirjad Maariale«, »Karavaan« ja »Harald tegutseb«. Need on melanhoolsed, uduselt-värvivaesed, meeleoluliselt teineteist pisut kordavad, kuid igatahes sümpaatsed jutustused. Neile järgneb kaks lastelugu »Inderlin« ja Inderlinile jutustatud muinasjutt »Nukitsamees«, mis kuuluvad L.-u kõige südamlikumate teoste hulka. Tema viimase seeria moodustab 4 iseseisvat jutustust: »Andrese elukäik«, »Iiling«, »Olga Nukrus« ja »Ants Lintner«. Need on küll realistlikumad ja suurema sündmustikuga kui eelmised mina-vormis vestetud teosed, kuid ometi loorib neidki melanhoolne fataalsuse tunne, ja kuigi nende tegelased lõplikult ei murdu, ometi ei jää neile ka elust muud kui kurb reginatsioon. Nende teoste ained on peamiselt linna väikekodanlikust miljööst, mida meie kirjandus vähe on käsitlenud, ja selle tõttu on need teosed leidnud ka tänuliku lugejaskonna. — Nagu L.-u jutustav toodang, nii langevad tema näidendidki ainelt ja meeleolult kahte eriliiki. Esimese naljamängu »Paunvere« ainestik on pärit pea samast õhkkonnast, kust »Kevade« ja »Suve« omagi. See näidend sai hea menu osaliseks, nagu ka L.-u ühejärgulised grotesksed rahvatükid, mille hulgast parematena tuleb mainida »Kapsapääd« ja »Kalevi kojutulekut«. Nende lõbusate jantide kõrval on aga L. avaldanud samuti rea tõsisemaid dramaatilisi katseid, nõnda pisut veel segastiililise 3-vaatusliku draama »Laul õnnest« ja mõned sümbolismi kalduvad vähemad näidendid, nagu »Mahajäetud maja« või »Soo-tuluke«. L.-u dramaatiline toodang pole tema jutustuste kõrval küll olulise tähtsusega, kuid ometi on see annud eesti näitelavale rohkesti vastuvõetavat materjali. — Kokkuvõttes on L.-u looming üldiselt ajaviitelist laadi, ilma suuremate ideoloogiliste või kunstiliste nõueteta. Selle ülesandeks on peamiselt elunähtuste kopeerimine või kerge mõttemõlgutamine nende puhul. Selle voorusteks on haruldane jutustamiskergus ja avar huumoritunne, pahedeks aga kunstiline viimistlematus ning paigutine kordumine.

Kampmann, Peaj. III, lk. 226—39.
F. T.

LUTTERBERG, Otto v., Liivimaa ordumeister 1266—70, oli nähtavasti Saksamaalt pärit; eluloolised andmed puuduvad. Tal õnnestus kurelasi lõplikult vallutada, kuid olude sunnil tegi ta nendega neile soodsa lepingu (aug. 1267). Kui L. oli Leedus sõjaretkel, tungis tugev Vene sõjaväegi Jaroslavi ja Pihkva põgenenud Leedu vürsti Dovmonti juhatusel Virumaale. Nende vastu läksid Tartu piisk. Aleksander oma meeskonnaga ja ordusõjaväed Lihula, Viljandi ja Paide piirkonnast, kohates 18. II 1268 venelasi Kähhola (Kabala?) nimelise jõe ääres (Rakvere juures või Viru-Nigulas), kuid lahing jäi otsustamata. Samal a. tungis L. hästi varustatud väega maa ja vee kaudu Pihkvamaile; Irboska põletati, samuti ka Pihkva linn, kuid kindlust ei suudetud võita. Novgorodlastega Pihkvale appi tulnud vürst Juuriga tegi L. lepingu ja tuli Liivimaale tagasi. Pihkvaga sõjajalal olles palus asemeister Konrad v. Mandern (vt.) Lüübeki ja Saksa (ühis)kaupmeeskonda 1268. a. suvel Novgorodiga kauplemist kuni rahu jaluleseadmiseni lõpetada; selle palvega esines samal ajal ka L. Lüübekile. See oli esimene kord, kus Saksa kaupmeeste huvisid seoti ordu politiliste huvidega Vene suhtes. Veebr. 1270 võtsid leedulased ette laiaulatusliku laastamis- ja saagiretke Saaremaale. Saaremaalt rohke saagiga tagasi pöörduvatele leedulastele tungis L. Karuse läheduses merejääl oma meeste, Taani maavalitseja, Tartu ja Saare-Lääne piiskopi vägedega peale (16. II). Kaitseks moodustasid leedulased regedest wagenburgi, lõid korduvalt sakslaste pealetungimised tagasi, surmasid nende hobused ja võitsid neid jalavõitluses. L. ise langes.

Vanem liivi riimikroonika (L. Meyeri väljaanne, Paderborn, 1876); Pihkva ja Novgorodi kroonikad (Полн собр. русск. лѣтописей, III—VII, 1841—56); Bonnell, Chronogr.; Arbusow, Grundriss[IV]; Schiemann, Livl. II, 60—62; L. K. Goetz, Deutsch-Russische Handelsgesch. d. Mittelalters (1922). *H. S.*

LÄHTEENKORVA (Borenius), Aksel August, Soome rahvaluule-uurija, sünd. 19. III 1846 ukj. Porvoos, lõpetas Helsingi ülikooli filosoofiateaduskonna 1871, oli tegev alul Soome Kirjanduse Seltsis ja 1877. a. alates rahvakoolide inspektorina. A. 1906 muutis L. oma nime Borenius vanadel traditsioonidel põhinevaks L.-ks. — Oma kutsetöö kõrval teotses L.

erilise täpsusega rahvaluule uurimise alal. »Kalevala« II tr. korraldamisel käis L. 1871., 1872. ja 1887. a. kogumas täiendavaid luulevarasid, ulatudes oma viimasel rännakul ka Ingerisse ja Eestisse. Rahvalaulude kõrval kogus L. rahvaviise, kohanimesid ja vanavara. Reiside tulemustest on L. avaldanud artikli »Missä on Kalevala syntynyt?« (Suomen Kuvalehti 1873). Peale selle on L. sulest ilmunud teos Soome rahvaviiside ehitusest »Suomalaisia kansanlauluja« (1880) ja uurimus »Suomen keskiaikaisesta runoudesta I. Luojan virsi« (Virittäjä 1886).

Tietosanakirja V. *K. M.*

LÄTE (Srenk-Läte), Aleksander, helikunstnik, sünd. 31. XII 1859 Viljandimaal Aakre-Pikasillal. Rõngu klk.-koolis õppides sai L. äratust muusikaharrastajalt kooliõpetajalt Rossmannilt, kelle juhatusel koorilaule ja mängu harjutati. Peale klk.-kooli lõpetamist õppis L. aa. 1876—79 Valga seminaris, olles seal muusikas J. Zimse õpilane, nagu varemini A. Kunileid j. t. Aa. 1879—83 töötas L. Puhjas õpetajana, 1883—1900 köster-organistina Nõos. — L. hakkas varakult komponeerima ja tema lauludest ilmusid mitmed K. A. Hermanni »Laulu ja mängu lehes«. 1883. a. ilmusid eriväljaandena trükis L. »Kuus laulu« tenori ja baritoni soolole. Puhjas ja Nõos asudes käis L. Tartus oma muusikalist haridust täiendamas tolleaegsete ülikooli muusikadirektorite Zöllneri ja Harthani juures. A. 1895 astus L. Dresdeni konservatooriumi, töötas siis ühe talve kodus ja asus 1896. a. uuesti Dresdeni, kuhu jäi 1897. a.-ni, olles kompositsioonis Draeseke õpilaseks. Sealt pöördus L. tagasi Nõosse, kuid asus a. 1900 Tartu, kus praegugi elab. — L. on kogu oma eluaja kodumaal oma rahva hulgas ja rahvale töötanud, sealjuures Eesti muusikaellu tunduvaid jälgi jättes. Kõige pealt tõi L. käesoleva a. s. alul suurt värskendust ja edu Eesti praktilisse muusikaellu: tema juhatusel kuulis eesti publik esimest korda sümfoonia kontserte ja oratooriumi ettekandeid (Haydni »Loomine«, Händeli »Judas Maccabäus«, Beckeri »Õnnis armust« j. t.). Sealjuures oli L.-l raske ülesanne, asjaarmastajaist orkestrit kokku seada, sellega sümfooniakontserte anda ja seda ka oratooriumide kaasmängus kasutada. L. segakoor oli esimene Eestis, mille võimed niivõrt olid arenenud, et ta eelnimetatud helitöid võis edukalt ja järjekindlalt ette kanda, andes vahepeal ka à capella kontserte, samuti nagu L. meeskoorgi. Sellele viljarikkale tööle, mis kestis Tartus ainult 7—8 a., tegi lõpu L. haigus, mille tagajärjel ta Eesti praktilisest muusikaelust pidi loobuma. Heliloojana ja muusikakirjanikuna, olnud ühtlasi kauemat aega »Postimehe« muusikaarvustaja, töötab L. veel tänapäev. — Heliloojana on L. produktsioon eriti suur olnud koorilaulu alal. Siin võib tema töid ajajärgesse liigitada: esimesed kõrvaldavad tol korral veel domineerivat saksa mõju eesti heliloomingus, kuna pärastistes ikka enam oma, teatav põhjamaa muusika ilme hakkab avalduma; hiljemini võib mõnikord juba selgesti ka vana eesti rahvaviisi omapäraseid käändeid ära tunda. L. silmapaistvamate à capella koorilaulude hulka kuuluvad »Unenägu«, »Mu tuba on väike«, »Küla kõrtsis«. L. oli esimene, kes omapäraseid eesti soololaule lõi iseseisva saatemänguga ja instrumentaalvormides komponeeris. Peale eelpoolmainitute mainitagu veel järgmisi trükis ilmunud L. vokaaltöid: »Segakoori laulud« (1901), kantaat »Rändaja ja tähed« soolohäältele ja koorile orkestri saatel (1902), »4 soolo laulu klaveri saatel« (1904), »Kodused helid« segakoorile, kus peale L. tööde leidub 4 Tobiase, 2 Kappi j. t. laule (Tartus, 1905); viimase kogu II tr. ilmus a. 1924 4-s andes osalt muudetud sisuga. Peale selle ilmus L.-lt Tartus a. 1906 suurim Eesti meeskoori kogu »Meestekoorid«. Praegu (1927) on trükis tema keelpillide kvartett, kuna tema uvertüür »Kalevala» orkestrile, klaveri palad ja terve rida muid instrumentaal- kui ka vokaal-kompositsioone on alles käsikirjas.

Linda 1904, nr. 19,20 (J. Luiga); Post. album, 242; Looming 1924, lk. 286 j., 379 j.; E. L. L. muusikaleht 1926, nr. 19,20.

L. N.

LÄTI HENRIK, vt. **HENRIK, LÄTI —.**

LÖNNBOHM, vt. **MUSTONEN.**

LÖNNROT, Elias, Soome ärkamisaja tähtsamaid tegelasi, »Kalevala« koostaja, sünd. 9. IV 1802 ukj. Soomes Uudenmaa ja Turu lääni raja lähedal Sammati kabelkonnas Paikkari saunas rätsepa pojana; sai 1822 Turus üliõpilaseks, 1830 arstiteaduse kandidaadiks, 1832 väitekirja »Om Finnarnes magiska medicin« kaitsmise järel doktoriks; nimetati varssi selle järel Kajaani arstiks, oli 1853. a. peale soome keele ja kirjanduse professor Helsingis, sai ameti aja väljateenimise järel 1862 eru, suri 19. III 1884 ukj. Üliõpilaspõlvest peale rahvaluule uurija, võttis L. jalgsi pikki rahvaluule korjamise teekondi ette Soomes ja mujal; viibis 1844. a. ligi 5 kuud Eestis, kus peale muude Ed. Ahrensi, F. R. Fählmanni ja F. R. Kreutzwaldiga isiklikult tutvus. Ta tähtsamatest töödest ilmus Kalevala 1835, II täiendatud tr. 1849, Kanteletar 1840, Suomen kansan sanalaskuja 1842, Suomen kansan arvoituksia 1844; viimases teoses leidub Eestis viibimise ajal korjatud 189 eesti mõistatust; Suomalais-ruotsalainen sanakirja 14-nes vihus (1866—80) ja Suomen Kansan muinaisia loitsurunoja (1880). — L. oli Õp. E. S.-i,

Eestimaa Kirjanduse Seltsi (Tallinnas) ja Eesti Kirjameeste Seltsi auliige.

M. J. Eisen, Tähtsad mehed II (1883), lk. 41—85; O. A. Kallio, E. L. (1902); Tietosanakirja V; E. Leino, E. L. (1909); A. R. Niemi, E. L. matkat I—II (1902).

M. J. E.

LÖWE, Ferdinand, eesti rahvaluule tõlkija, sünniaeg ja -koht teadmata, oli Peterburi teaduste akadeemia bibliotekaariks, hiljemini Tallinnas ametis ning asus 1879. a.-st peale Stuttgartis, kus suri a. 1889. L. töist on nimetada »Kalevipoja« saksakeelne tõlge. Selle I, II, III, IV (1—250) ja XVII laul ilmusid Verh. GEG X, 1889, selle terve tõlge aga Tallinnas a. 1900 V. Reimani väljaandel. Samuti on L. saksa keelde tõlkinud Kreutzvaldi muinasjutud (ilm. I Halles, 1869 ja II Tartus 1881).

F. L. »Kalevipoeg«, sissejuh., lk. XXVIII (W. Reiman); SB GEG 1889, lk. 168.

E. V-s.

LÖWENWOLDE, Gerhard Johann v., parun. Balti politiline tegelane, sünni-a. teadmata, teenis 1686. a. Riia rootsi garnisonis kaptenina, 1688 saadik majorina. 1695. a. mõisteti L. Stokholmis surma J. R. Patkuliga (vt.) läbikäimise ja selle kirjavahetuse kõrvaletoimetamise pärast, kuid juba samal a. anti temale kuninga poolt armu. Selle järel lahkus L. Liivimaalt, olles 1695. a. lõpul Kura hertsogi juures arhivaariks. 1699 võttis L. Saksi hoovimarssalina osa J. R. Patkuli poolt ettevõetud konspiratsioonist Rootsi vastu. 1700. a. oli L. ooberstleitnandina Saksi sõjaväes Riia all, 1701. a. Kura prints Ferdinandi hoovkonnas Danzigis. 1702. a. sai L. Saksi ja Poola salanõunikuks. Olnud vahepeal Saksi printsi Moritzi kasvatajaks, asus L. peale Poltava lahingut salanõunikuna Vene teenistusse. 1710. a. Riia kapituleerumise puhul venelastele, oli L. kindral Šeremetjevile abiks akordpunktide harutamise juures, püüdes oma mõju nii kapituleerujate kui ka piirajate juures kasutada kokkuleppe kiirendamiseks, aidates esimestele soodustusi läbi viia. — Okt. 1710 määrati L. tsaari täisvolinikuks Liivi- ja Eestimaale, ühtlasi sai ta ka 1711. a. asutatud 4-liikmelise komisjoni esimeheks, mille ülesandeks oli »riikliku ja eratulunduse läbivaatamine ja parandamine«. 1710—13 koondus L. kätte maa kõrgem tsiviilvõim. Neil aa., olgugi väga sagedasti ära rippudes tsaari instruktsioonidest ja võrdlemisi vähe enese algatust üles näidates, seadis L. jalule endise maavalitsuse ja tegi eeltöid eelreduktsiooniaegse maaomanduse jaluleseadmiseks. 1713. a. vürst Golitsõni määramisega kuberneriks kutsuti L. omalt kohalt ja määrati printsess Sophie-Charlotte õukonda ülemhoovimeistriks, kus ta püsis oma surmani juulis 1721.

W. Schulze, Die Familie L. (Inl. 1858, nr. 22); A. Buchholtz, Beitr. z. Lebensgesch. J. R. Patkuls (1893), lk. 120—22; O. Sjögren, J. R. Patkul (1882); J. Eckardt, Livland im XVIII Jahrh. (1876).

J. V.

LÖWIS OF MENAR, Andreas v., metsateadlane, sünd. 24. (27.?) XII 1777 Vanamõisas Läänemaal erusse läinud kõrgema sõjaväelase pojana, omandas koduse hariduse, teenis alates 1794. a. mõnda aega ratsakaardiväes Peterburis, reisis siis 1801. a. välismaale ja õppis Jeena ja Heidelbergi ülikoolis ja lõpuks Schwetzingeni metsainstituudis. Krahv Plateni ettepanekul kavatses L. of M. 1808. a. kodumaale tagasi pöördudes Vene metsaametkonnas teenistusse astuda, kuid loobus sellest mitmesuguste sekelduste tagajärjel ja asus isakoju elama. 1811. a. valiti ta äsjasurnud W. Chr. Friebe (vt.) asemele Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Ühingu alaliseks sekretäriks, kellena ta asus esiti Riias ja hiljemini Tartus. L. of M. suri 16. IX 1839 Kaipeni mõisas Riia lähedal. — L. of M.-i tegevus ülalmainitud ühingu sekretärina oli viljakas ja mitmekülgne. Erilist huvi avaldas ta Liivimaa metsanduse vastu, mil alal teda võib lugeda esimeseks tähtsamaks teerajajaks. L. of M.-i uurimused tamme levimise kohta Eesti- ja Liivimaal omavad praegugi veel väärtust. Oma muu tegevuse kõrval võttis L. of M. osa Struve korraldusel ja juhatusel teostatud Liivimaa trigonomeetrilisest mõõtmisest ja kaartide valmistamisest. L. of M. oli läinud sajandi 20-dail aa. Liivimaal ka esimesi ja agaramaid uue ratsionaalse põllundusliku süsteemi propageerijaid. Eriti suurt tähelepanu sel alal äratas kohalikus aadlis tema pikem kirjutis »Ansichten über die Ursachen und die wahrscheinliche Dauer der Wohlfeilheit aller Landes-Erzeugnisse . . .« (Livl. Jahrbücher d. Landwirtschaft, 1825, 1. Bd., 1 Stück). L. of M. soovitas selles siirduda kohalikes mõisus peenvillaliste lammaste massilisele kasvatamisele, milles ta nägi olulisemat vahendit valitsevast agraarkriisist väljapääsuks. Tema rahulik ja kindel argumentatsioon ei jäänud mõjuta ja leides toetust mitmelt poolt mujaltki aitas tunduvalt kaasa merinolambakasvatuse ja ühtlasi uue põllundusliku süsteemi levimisele Liivimaal. — L. of M.-i teistest töist mainitagu: Anleitung zur Forstwirtschaft für Livland (Riga u Dorpat, 1814); Einige Bemerk. zu der . . . in Dorpat erschien. Schrift: Ueber Verbesserung livländ. Bauerwohnungen (Dorpat, 1814); Denkmäler a. d. Vorzeit Liv- u. Ehstlands I—II (Riga u. Dorpat,

1821—27); Ueber die ehemal. Verbreitung der Eichen in Liv- u. Ehstland (Dorpat, 1824). L. of M. väljaandel ilmusid m. s.: Neueres Repertorium f. Livland, Bd. 1–9 (1812–29); Livl. Jahrbücher d. Landwirtschaft, Bd. 1–10 (1825–39).

R. L. Blum, Ein Bild a. d. Ostseeprovinzen oder A v. L. of M. (1846); Recke-Napiersky III; Beise II. *O. D.; H. Kr.*

LÖWIS OF MENAR, Karl v., *dr. phil.*, ajaloolane ja kartograaf, sünd. 7. IX 1855 Wolmari, mk. Panteni mõisas klk.-kohtunik Woldemar v. L. of M.-i pojana, õppis 1874—76 ja 1877—81 Stuttgarti ja 1876–77 Riia polütehnikumis, oli ametis 1882—88 Riia sillakohtu adjunktina, 1885—1920 Liivimaa rüütelkonna raamatukoguhoidjana, 1896—1906 Liivimaa talupoegade rentpanga nõunikuna; teotses 1921—25 Riia ülikoolis eradotsendina linnuste, losside ja kirikute uurimise, ajaloolise geograafia ja kartograafia j. m. alal. — L. of M. on tagajärjekalt töötanud Liivimaa kartograafia alal; eriti väärtuslikuks osutuvad tema koostatud ajaloolise ja eelajaloolise sisuga kaardid. nagu: Livland im Mittelalter (Reval, 1895, 1 : 1000 000, sellest vähem väljaanne 1 : 2300 000, II tr. 1907). Die heidnischen Wallburgen u. urgeschichtl. Grenzen (Riga, 1910, 1 : 200 000). Peale selle on L. of M. avaldanud silmapaistva töö »Burgenlexikon für Alt-Livland« (Riga, 1922), rea artikleid mitmesugustes ajalehtedes ja ajakirjades ning mõned kaartide ja plaanidega varustatud reisijuhid üksikutesse Liivimaa kohtadesse.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

LÖWIS OF MENAR, Peter Fromhold v., Andreas v. L. of M.-i (vt.) vend, Kandle eraõiguse autor, sünd. 9. II 1768, teenis Vene sõjaväes majori astmeni, sai a. 1793 päranduse teel Kandle mõisa Haljala klk. Virumaal, mille ta hiljemini ära müüs ja siis Lüganuse klk. Saka mõisa ostis. L. oli mõne aja haagikohtunikuks Ranna-Virus ja suri 28. XI 1829. Humaansete ideede pooldajana hoolitses L. oma talupoegade eest ja andis neile a. 1801 õiguse, mis koostus »Selletus'est« (s. t. regulatiivist) ja »Kandla valla kässo ramat'ust«. Kandle õiguse lõplik redaktsioon ja selle saksakeelne tõlge kuuluvad 1804. a.-sse. Selle seaduse koostamisel on eeskujuna tarvitatud Vigala ja Halliku eraõigusi. Kuid olles antud ajajärgul, mil talupoegade küsimust juba elavalt harutati nii avalikkuses kui ka maapäevadel, läheb Kandle õigus mitmes suhtes oma eelkäijaist kaugemale. Selle seadusega kaotas mõisnik õiguse oma talupoegi üksikult või perekondade kaupa müüa; ainult juhul, kui vallakohus ja 9 vanemat ning paremat peremeest ühel häälel tunnsitasid teatava isiku parandamatuks ja vallale hädaohtlikuks, võis mõisaomanik ta ära müüa. Ka saavutasid talupojad teatavail tingimusil võimaluse isiklikult vabaks saada; nimelt võisid peremehed siis, kui nad 15 a. jooksul korralikku elu elanud ja mõisale midagi ei võlgnenud, 60 rubla eest mõisnikult vabaduskirja osta, kuid soovi korral oma talusid rendi alusel edasi pidada, kuna sulased, kes 40 a. laitmatult teeninud ja oma lapsed ausaiks inimesiks kasvatanud, vabaduse omandasid, kuid kohustusega mõisale edaspidigi teatavaid maksusid maksta. Esimeses, 1801. a. redaktsioonis leidus määrus, mille järgi kõik peale 1. I 1801. a. sündinud lapsed pidid vabadeks arvatama, kuid teiste mõisnikkude pealekäimisel jättis L. hiljemini selle määruse välja. Sääraseid võimalusi vabakssaamiseks ei annud talupojile peale Kandle õiguse ükski Eestimaa eraõigus. Talupoja teopäevad ja teised kohustused mõisa vastu määrati vakuraamatuis kindlaks. Samuti said talupojad õiguse endile vallasvara soetada ja seda pärandada. Maa ja talu inventar jäid endiselt mõisniku omanduseks, kuid teatavate kitsendustega: nimelt oli taluperemehel, kes kõik oma kohustused mõisa vastu korralikult täitis, õigus maad kogu eluaeg tarvitada ja talu kas pojale või selle puudumise korral isegi mõnele teisele kohasele isikule pärandada. Kui mõisahärra seda seadust rikkus, võis talupoeg tema peale kaevata. Samuti kutsuti ellu kogukonna- ehk vallakohus, mis koostus mõisahärra poolt nimetatud esimehest ja kahest valla poolt valitud kohtunikust. Vallakohtu poolt määratud karistusi võis mõisnik pehmendada, mitte aga suurendada. Abiandmiseks mitte oma süü läbi vaeseks jäänuile ja toetamiseks õnnetuste korral asutati kogukonna kassa, mille põhikapitaliks L. a. 1804 100 rubla kinkis. Peale selle sisaldab Kandle õigus rea õpetusi kõlbliseks ja karskeks eluks, eeskujuliseks lastekasvatuseks, kusjuures soovitatakse toimida »heal wisil ja ilma hirmota«, tulekahjude ärahoidmiseks jne. Kandle õigus, mille originaali prof. R. Hausmann (vt.) a. 1895 üles leidis, on Eestimaa eraõigusist kõige radikaalsema ilmega ja tunnistab oma autori inimsõbralisest, humaansest meelelaadist. Kui suur selle praktiline tähtsus on olnud, seda on andmete puudulikkuse tõttu vähemalt praegu veel raske kindlaks teha.

Verh. GEG XVIII, lk. 160—330. — Vrdl. J. Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal (1916). *P. T.*

LÜCKE (Lükke), Anton Heinrich (Hinrik), vaimulik kirjanik, sünd. Saksamaal Hildesheimis 1745, õppis Göttingeni ülikoolis usuteadust, ordineeriti Ambla õpetajaks

1769, sai Tallinna maakonna praostiks 1785, konsistooriumi assessoriks 1792 ja Ida-Järvamaa praostiks 1797. Surn. 29. III 1799. — L. sulest on trükis ilmunud järgmised eestikeelsed vaimuliku sisuga teosed: 7 jutlust väljaandes »Jutlusse Ramat« (1779); »Õppetusse-Ramat, mis nende heaks, kes Jummalat püüdvad selgiminne tunda ja õieti tenida« (Tallinnas, 1795, II tr. 1796) sisaldab piiblilugusid, ristiusu õpetust, vaimulikke laule; »Uus Laulo Ramat« (Tall., 1796 + 2 lisa); »Risti-usso Üllemad Õppetussed« (1796); »Uus Katekismusse Ramat« (Tall., 1797).

Recke-Napiersky III; Beise II; Paucker, Geistl., 211; Kampmann, E. van. ilukirj., 17 j. *A. S-te.*

LÜDIG, Mihkel, helikunstnik, sünd. 27. IV 1880 Pärnumaal Reius metsavahi pojana. 1897. a. astus L. Moskva konservatooriumi, kust peagi Peterburi konservatooriumi üle läks, õppides seal prof. Homiliuse oreliklassis. Klaverimängus on tema õpetajaks olnud Fr. Czerný, kompositsioonis N. Solovjev. Lõpetanud 1904. a. konservatooriumi vabakunstniku diplomiga, asus ta Peterburi Eesti koloniis tööle koorijuhina ja Eesti Jaani kiriku organistina. Kodumaal juhatas L. ühendatud laulukoore 1909. a. Tartu muusikapäeval ja 1910. a. Tallinna VII üldlaulupeol. 1918. a. asus L. Tallinna, kus ta tegev oli kõrgema muusikakooli, pärastise konservatooriumi, asutamisel ja korraldamisel, mille direktoriks ta oli kuni 1922. a.-ni. Selle järel oli L. Kaarli kiriku organistiks. 1924. a. asus ta Lõuna-Ameerikasse elama. L. on komponeerinud rea koori- ja soololaule kui ka instrumentaalteoseid. Trükis on temalt ilmunud »12 laulu segakoorile« ja mõned soololaulud.

Vrdl.: J. Siimer, Muusikaajaloo põhijooned (1921), lk. 58. *L. N.*

LÜDIG-SINKEL, Mathilde, kunstlaulja, eelmise naine, sünd. 22. III 1882 L.-S. omandas hariduse laulu alal Peterburis prl. v. Schrenki juures. Oma ilusa hääle tõttu äratas L.-S. tähelepanu 1902. a. Pärnu laulupeol, kus esines Haydni »Loomises« solistina. Hiljemini on ta sageli hea eduga esinenud kontsertlauljana nii kodumaal kui ka Peterburis. *L. N.*

LÜÜS, Aadu, arstiteadlane, sünd. 4. XI 1878 Võrumaal Vana-Antsla v. Lüüsi talus talurentniku pojana, õppis 1895—1900 H. Treffneri eragümnaasiumis Tartus ja 1901—07 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, olles üliõpilasena E. Üliõpil. Seltsi liige. 1905. a. uuris L. Õp. E. S.-i ülesandel eestlaste asukohti Pihkva ja Vitebski kubermangus. A. 1907 arstiteaduskonna *cum laude* lõpetanud, oli L. 1907—09 arstiks Laiusel ja Võrus ja 1909—11 assistendiks J. Armitsteadi lastehaiglas Riias. 1911—20 teotses L. Tallinnas arstina, olles ühtlasi linna vaestearst ja alates a. 1917 linna tervishoiu-büroo juhataja. Kevadel 1920 valiti L. dotsendi k. t.-ks lastehaiguste alal Tartu ülikoolis ning lastekliiniku juhatajaks, omandas sügisel 1922 Tartu ülikooli juures *dr. med.* astme, valiti kevadel 1925 erakorral. ja sama a. sügisel korral. professoriks. — L. on esimene eesti lastearst-eriteadlane, kes oma eriala Eestis hoolega arendanud. Tema rohkearvulisist töist ja artikleist mainitagu: Über einige ältere estn. Ansiedlungen im Pleskausch. Gouv. (SB GEG 1905); Rinnalaste surevus Tallinnas (Tervis 1913, nr. 7); Rinnalaste toitmine (Tallinnas, 1915); Laste hoidmise ja ravitsemise õpetus (Tall., 1919); Ein Beitrag zum Studium d. Wirkung künstl. Wildunger Helenenquellensalze auf d. Diurese nierenkranker Kinder (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* A III, 1922); Die Kinderfürsorge in Eesti (Zeitschr. f. Säuglings- u. Kleinkinderschutz 1922, nr. 11); Sugemed vigaste laste kohta Eestis (doktori-väitekiri, Tall., 1923); Ergebnisse d. Krüppelkinder-Statistik in Eesti (*Acta et Comm Univ. Dorp.* A V, 1924); Ph. Karelli elu ja tegevus (E. Kirj. 1926). *T*

LÕO, Jaan, kirjanik, sünd. 25. I 1872 Viljandimaal Holstre v. Lõo talus, õppis 1892. a. peale Tartu ülikoolis õigusteadust ja oli 1898.—1919. a. Võrus advokaat. L. oli 1919. a. kevadel lühikest aega Võru maakonnavalitsuse esimees, siis Eesti Asutava Kogu liige rahvaerakonna esindajana ja valiti 1919. a. sügisel Asutava Kogu poolt Riigikohtu liikmeks. — L. on seni avaldanud ainukese kogu luuletusi »Nägemised« (Tartus, 1916), mis sisaldab järgmised tsüklid: »Paterna rura«, »Heroica« ja »Amores«. »Nägemiste« aineks on kodumaa loodus, ajalugu ning isiklikud elamused. Lüüriline soon tuikab eriti looduslauludes, mille tunnuseks on romantiline elamus. Kuigi L. jätkab läinud sajandi luule traditsiooni oma loodus- ja isamaa-lauludes, siiski on ta astunud suure sammu selles edasi, et ta konkretiseerib »ilus oled isamaa« valemit, avades plastilisel pildil meile kodumaa metsade ning väljade ilu eri aastaaegadel ja andes kauneid pastoraale loodusele lähedasest elust maal. Tsüklis »Heroica« võlub meid paatos, kuid kogumulje on nõrgem kui eelmises osas. Eesti ajalugu ning muinasjutu sugemed, mida autor on kasutanud selles osas, ei sisenda küllastatud luulet. Kõige nõrgem osa on »Amores«. L. värsid oleksid palju võitnud küpsema värsitehnika juures.

Isikl. saadud andmed; H. Visnapuu, Vanad ja vastsed poeedid (1921), lk. 81—92; Kampmann, Peaj. III, lk. 243 j. *H. V.*

M.

MADISON (Madisson), **Hans**, arstiteadlane, sünd. 30. XI 1887 Tartumaal Kuigatsi v. taluomaniku pojana, õppis alates a.-st 1911 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, mille lõpetas a. 1917 arsti astmega, oli 1916—17 arstina »Põhja Abi« ja Vene Linnade Liidu teenistuses Riias ja Võnnus, 1919 Riia III linnahaigemaja juhatajaks ja Eesti kindralstaabi esinduse sekretäriks Latvias, sama a. sügisest sõjaväe arstiks Tartus. 1920—21 oli M. Tartu ülikooli kohtuliku arstiteaduse instituudi noorem ja 1921—25 vanem assistent, 1925. a. peale vabatahtl. assistent ja teotseb ühtlasi a.-st 1920 kooliarstina. 1924. a. omandas M. Tartu ülikoolis *dr. med.* astme väitekirjaga »Sugemed allealiste ulakuse ja kuritegevuse üle Eestis«. — M. on teotsenud karskuse, kooli- ja tõutervishoiu küsimustega ja avaldanud mõned teaduslikud ja populaarteaduslikud tööd mainitud aladelt (»Eesti Arstis« j. m.). *T.*

MAGNUS, Holsteini hertsog, »Liivimaa kuningas«, sünd. Kopenhaagenis 26. VIII (7. IX?) 1540 Taani kun. Kristian III-nda († 1559) ja tema abikaasa, Saksi-Lauenburgi printsessi Dorothea teise pojana. Oma testamendis oli kun. Kristian M.-le määranud mõningad maa-alad Schleswig-Holsteini hertsogkonnas, kuid noor kun. Friedrich II, M.-e vend, tahtes Schleswig-Holsteini maid enda kätte koondada, oli sunnitud seepärast M.-ele mujal kompensatsiooni hankima ja jätkas m. s. sel otstarbel juba Kristian III-da ajal alatud läbirääkimisi selleaegse Saare-Lääne ja Kuramaa (Pilteni) piisk. Johann (V) v. Münchhauseniga viimase piiskopkondade loovutamise üle kun. Friedrichile. Läbirääkimiste tulemusena sõlmiti leping sept. 1559, mille järgi Johann v. Münchhausen loobus piiskopi ametist ja müüs oma piiskopkonnad kun. Friedrich II-le 20.000 (30.000?) taalri eest, jättes kuningale õiguse ka piiskoppi ametisse nimetada. Saadud rahaga lahkus Johann v. Münchhausen Liivimaalt ja juba aprillis 1560 randus piiskopiks määratud noor, kergemeelne ja iseloomutu hertsog M. Saaremaal ühes salga sõjasulastega. See sündmus äratas Liivimaal suurt meelehärma, sest maksva kokkuleppe järgi (a. 1546) ei tohtinud keegi ilma maaseisuste ja -isandate loata välismaa printse maale võimukandjaiks kutsuda. Hoolimata sellest opositsioonist suutis M. oma võimualasid Liivimaal veelgi laiendada: ta omandas, samuti raha eest, Tallinna piiskopkonna valitsemisõigused selle viimaselt piiskopilt Mauritius Wrangelilt; ordu palksõdurite mässu ja sellega ühenduses Maasilinna ordulossi foogti Heinrich Wolffi vangistamise tagajärjel langes ka ordu maa-ala Saaremaal ühes Maasilinna lossiga M.-e kätte. Koadjuutor Kristofiga (vt.) ja teiste võimukandjatega Liivimaal astus M. ühendusse. Eelmise a. sügisel ordumeistriks saanud Goddert Ketler (vt.) oleks võõra sissetungija heameelega ordu maalt välja tõrjunud, kuid kõik sõjajõud olid koondatud välise vaenlase — Ivan IV-da (vt.) — vastu, kelle väed juba osa Liivimaast olid vallutanud. Seepärast oldi sunnitud Pärnu maapäeval augusti alul 1560 M.-ele järele andma: ordu ja M.-e vahel sobitati vaherahu kuni järgm. a nelipühini; M. tunnistati Saaremaa piiskopiks ja Tallinna piiskopkonna valitsejaks; samuti lubati talle Padise klooster Harjumaal, millele ta, kui tema Saare piiskopkonna juurde kuuluvale, oli pretensioone avaldanud. Teade õnnetust Härgmäe lahingust (2 VIII 1560) ajas selle Vana-Liivimaa viimase maapäeva laiali. M. reisis oma piiskopkonna residentsi Haapsallu ja sealt, tsaari väehulkade lähenemisest hirmunud, Kuressaarde, kuna venelased tema mandrialasid rüüstasid. M.-e seisukord oli üldiselt kindlusetu: tema ümber oli küll kogunud rühm mehi, keda ligi tõmbas usk printsi võimesse ja lootus Taani kaitse all muretult elada, kuid mingit reaalset võimu M. sellegipärast ei saavutanud. Vana-Liivimaa oli lagunemas, suured naaberriigid heitlemas tema päranduse pärast: Rootsi oli oma võimu alla saanud Põhja-Eesti, Poola — Lõuna-Liivi- ja Kuramaa, Venemaa käes püsis idapoolne osa Liivimaast, Tartu ja Narva. — Selles sündmuste keerises, mis järgnes 1560. — 70. aa., pandi hertsog M.-t üldse vähe tähele. Veetnud mõne aja Kopenhaagenis, saabus M. mais 1561 kümne laevaga Saaremaale Taani nõuniku Chr. Walkendorfi saatel, kes siin M.-e kõrval maavalitsemise alal pidi teotsema. Edaspidi ei saanud M. aga mitte enam küllaldast toetust oma kodumaalt, Taanist, ja hakkas seda abi otsima naabervõimudelt. Terve esimene periood M.-e tegevuses, nimelt aa. 1560—70, on õieti pinna sondeerimise ajajärk. M. püüab aa. 1565—67 kosida Poola printsessi Annat, kun. Sigismund II Augusti (vt.) õde, lootes saada ühes printsessi käega ka Lõuna-Liivimaa ja Riia, kuid kosimine äpardub lõpuks. Ka Riia linna katsub ta a. 1567 lubadustega enda poole võita, kuid jällegi tagajärjetult; Tallinna linnaga peavad M.-e saadikud juba a. 1561, ajal, mil Tallinna oli Rootsi võimu alla kaldumas, läbirääkimisi, milledel tulemusi polnud. Teist korda katsub M. Tallinnaga asjatult õnne veebr. 1570, lootes, nagu võib oletada, mõisameeste juhile Klaus Kursellile (vt.), kes jaan. alul 1570

Tallinnas ootamatult oli võimu enda kätte haaranud. Neil aa. viibib M. peamiselt Piltenis, kuna tema maa-alad Eestimaal tihti muutuvad sõja tallermaaks. Ka tema piiskopkonna maa-ala Kuramaal oli Poola Wilno läbirääkimistel okt. 1561 lubanud uuele Kura hertsogile Kettlerile, kuid see jäi lõpuks siiski M.-ele. Tema Saare-Lääne piiskopkonna residentsi Haapsalu vallutavad a. 1563 rootslased ja Saaremaalegi ulatuvad vaenlaste sõjakäigud: a. 1566 põletatakse rootslaste poolt tuhaks Kuressaare, millele M. a. 1563 oli annud linna õigused. A. 1568 vallutavad rootslased Klaus Kurselli juhatusel, kes sel ajal veel rootsitruuna püsis, Maasilinna lossi, rajades endale seega kindla jalgealuse Saaremaal. Oli ju Taani Poola liitlane ja nii ei saanud Poola-Rootsi võistlusis ka M.-e valdkonnad jääda puutumata. — A. 1570 algab M.-e tegevuses uus ajajärk (1570—77), mida iseloomustab M. e lähenemine ja koostöö Moskva tsaariga. Juba enne Kurselli Tallinna-avantüüri oli M. alganud läbirääkimisi, milledel tema suhtes pidid olema hiljemini saatuslikud tagajärjed: Ivan Julma agendid, Liivi aadelmehed Johann Taube ja Eilert Kruse (vt. neid) esinesid, peale seda kui nende ettevõte Tallinna linnaga ja Kura hertsogi Kettleriga polnud õnnestunud, M.-ele ettepanekutega Vene tsaariga oma plaanide teostamiseks ühendusse astuda. M. haarab kinni uuest võimalusest: sept. 1569 lähevad tema saadikud Claus Aderkass, Anton Wrangel ja Conrad Bourmeister Moskvasse, kus nad nov. lõpul saavad lubaduse tsaarilt, et viimane hertsog M.-ele ja tema järeltulijaile terve Liivimaa lääniks annab, milleks M. isiklikult Moskvasse ilmugu; maa elanikele lubati säilitada nende usk, õigused ja vaba kauplemine. Jaan. lõpul 1570 saabuvad saadikud nende teadetega tagasi Kuressaarde, kuhu M. vaheajal oli Piltenist siirdunud. Kohe otsustanud reisi Moskvasse ette võtta informeerib M. oma venda, kun. Friedrichi, kes küll viimaseil aa. oli loobunud M.-e toetamisest, oma kavatsusist ja asub teele. Veetnud märtsist maini mõned nädalad Tartus, mis sel ajal oli venelaste võimu all, jõuab ta juuni alul 1570 Moskvasse, kus ülaltähendatud tingimustel peatselt jõutakse kokkuleppele Hertsogile lubatakse Vene poolt mõjuvat abi rootslaste vastu M.-e Liivi valdkondade tagasivõtmiseks, Liivimaa kuninga tiitel ja printsess Eufeemia, Ivan IV-da vennatütre, käsi Nüüd algab aktiivseim ajajärk M.-e elus. Kohe alustatakse sõjakäiku Liivimaa vastu. Järva- ja Virumaale koondub arvurikas Vene vägi, millega ühinevad M.-e palksõdurid. Liivimaal võetakse teda mõnel pool vastu suurte lootustega: Tartu kodanikud, vist küll M.-e eestkostel vabastatud mitmeaastasest Vene vangipõlvest, olid M.-ele päästmise eest tänulikud, mujal nähti temas saksa rahvuse ja luteri usu kaitsjat, viimast tänu M.-e osava kojajutlustaja Chr. Schrapferi (vt.) tegevusele. Liigutakse Harjumaale ja 21. VIII 1570 algab Tallinna piiramine, mis kestes 30 nädalat ei anna mingeid tagajärgi. M. katsub õnne ka läbirääkimistega, pöördudes kirjalikult Tallinna rae ja kodanikkonna poole; sama teeb M.-e ülesandel piiramise lõpul Chr. Schrapfer, kes raega suusõnal läbirääkimisi peab, ja lõpuks Heinrich Boismann vt.), üks M.-e pealikest, kes, kasutades oma päritolu Tallinnast, püüab oma sõpru salaja mõjutada. Hoolimata kõigist vaenlaste jõupingutusist ei alistu Tallinna ja märtsis 1571 on M. ühes Vene vägedega sunnitud linna alt lahkuma. Ta asub mõne oma väesalgaga Põltsamaale, mille tsaar ühes selle juurde kuuluva maa-alaga oli M.-ele määranud, veedab siis 1571—72 mõned kuud Saaremaal, kust ta oma saadiku kaudu tagajärjetult keiser Maximilian II-ga kokkulepet otsib, ja siirdub a. 1572 jälle Põltsamaale. Tema seisukord muutub järjest raskemaks; idale lähenedes oli ta läänest võõrdunud: keiser ei saanud leppida sellega, et M lääne-kristlaste vaenlase liitlaseks hakanud ja kun. Friedrich II, M.-e vend, kes alguses juba oli kahelnud M -e Venega liitumise otstarbekohasuses, võtab osa M.-e maa-alast enda kätte Kuna sel kombel M.-e mõju Liivimaal hakkab kahanema, toetub M. esialgu seda suurema innuga Vene tsaari abile. Korduvalt käib ta järgnevail aa. (1572, 1575 ja 1577) Vene vägedega Liivis, rüüstates Rootsi ja Poola mõju aluseid maakondi, teeb a. 1575 tagajärjetult katset Pärnut ja Tallinnat oma võimu alla saada ja pettub vähehaaval tsaari lubadustes. 1573. a. oli M. küll abiellunud Vene printsessi Mariaga (Eufeemia oli vaheajal surnud), kuid tsaar ei mõelnudki M.-t üle terve Liivimaa valitsejaks panna, sellega väljendades avalikult oma usaldamatust M.-e vastu. M.-e käes püsivad endiselt ainult Põltsamaa ja Karksi loss, ise asub ta neil aa vaheldumisi Põltsamaal ja Tartus. Ehkki tsaaril 1570 aa. keskpaigu läheb korda vallutada suur osa Liivimaast ja Pärnu ning Haapsalu allaheitmisega välja tungida Läänemereni, ei too see Vene relvade ajutine menu M.-ele kaasa mingeid paremusi. Tsaarile oli M. olnud söödaks Liivimaal Vene partei moodustamiseks: Ivan IV lootis, et Vene meelitustel ja lubadustel rohkem mõju on liivimaalasile, kui need tulevad protestandiusulise Lääne-Euroopa vürstivõsu poolt. Et see lootus ei teostunud, ei vajanud tsaar enam M.-t. Sellest aru saades, püüab M. vabaneda Vene köidikuist. Varssi peale teis-

kordsest Tallinna piiramist venelaste poolt (jaan. — märts 1577), millest M. enam osa ei võtnud, astub ta ühendusse Poola kun. Stephan Bathoryga (vt.) ja peab Schrapferi kaudu läbirääkimisi Kura hertsog Kettleriga. Esialgu oli neil katsetel vähe tagajärgi ja M. katsub veel kord Vene abiga oma kavatsusi teostada, võttes osa suurest Vene sõja- ja rüüstamiskäigust Liivimaal suvel ja sügisel 1577. Sel sõjakäigul laseb tsaar, kellel M.-e suhtes juba olid kahtlused tekkinud, ta vangistada; küll antakse talle jälle armu, kuid M. pöördub nüüd otsustavalt Poola poole. Uued läbirääkimised viivad seekord eesmärgile ja a. 1578 astub M. oma lossidega ja Pilteni maa-alaga Poola-Leedu kaitse alla. Oma viimased eluaastad, mis ei vääri enam suuremat tähelepanu Eesti ajaloo suhtes, veedab M. Piltenis, kus ta sureb 18. III 1583. — Politilise osa etendamiseks Liivimaal XVI a. s. teise poole kirjul ajal puudusid M.-el isiklikult tarvilikud eeldused: plaanikindlus, energia, isiklik tublidus. Ka olud polnud M.-ele soodsad: ilma küllaldase jõuta pidi ta end maksma panema metsikuima võitluse ajal keset kolme võimsa riigi pretensioone. See ülesanne oleks nõudnud suuremal määral politilist arusaamist ja diplomaatlikku oskust, kui seda M. omas.

Russow; K. H. v. Busse, Herzog M, König v. Livland (1871); Allg. D. B. XX; C. F. Bricka, Dansk biogr. Lexikon XI (1897); Th. Schiemann, Charakterköpfe u. Sittenbilder a. d. balt Gesch. (1877); Mollerup, Beziehungen. *R. K.*

MAGNUS Eerikupoeg, Rootsi kuningas, tuntud liignimega **Smek,** sünd. a. 1316 Rootsi hertsogi Eerik Magnusepoja ja Norra printsessi Ingeborgi pojana. A 1319 valiti ta oma vanaisa järel Norra kuningaks ja omandas samal a. ka Rootsi trooni, saades täisealiseks a. 1332. M.-e esimesed valitsusaastad olid lootusrikkad: Taanile kuulunud Lõuna-Rootsi provintsid osteti Rootsile ja tähtsate sisereformidega, milledest nimetatagu orjuse lõpetamist, provintside-seaduste kogumist ühiseks suureks seadustekoguks j. m., võitis noor kun. endale hea kuulsuse. Kuid 1340-date aa. lõpul algavad M.-e õnnetuste-ajad. Venelaste vastu ette võetud ja äpardunud sõjakäigu tagajärjel sattus M. tulunduslikult raskesse seisukorda ja tema vahekord kõrgema hierarhiaga muutus õige halvaks. Rasked õnnetused suure katku näol aa. 1349—51 nõrgestasid kun. seisukorda, rälssimeeste opositsioon kun. vastu kasvas alatasa ja a. 1356 tõstis M.-e vanem poeg Eerik mässu isa vastu. Juba varemini oli M. olnud sunnitud loovutama Norra trooni oma nooremale pojale Haakonile, kes samuti ei püsinud heas vahekorras isaga. 1364. a. oli M. sunnitud loobuma troonist ja veetis oma viimased aa. Norras, kus ta suri a. 1374. — Eesti ajaloos on M.-el teatav tähtsus nende plaanide tõttu, mida ta sepitses Eestimaa suhtes 1330.—40. aa., selle järel, kui Taani kun. Kristofer II oli surnud ja Taani prints Otto okt. 1333 oli loovutanud Taanile kuuluva Eestimaa oma õemehele, Brandenburgi markkrahvile. Eestimaa loovutamine äratas rahulolematust Eesti vasallide seas ja Tallinna linna juhtivais ringkonnis ja on võimalik, et juba hilissügisel 1333 pöörduti M.-e või tema esindajate poole. Nagu allikaist selgub, mängis Viiburi lossi ülem Peter Joonipoeg Bonde neis sündmusis vahemehena suurt osa. Kevadel 1334 peetakse M.-e ja Eestimaa esindajate vahel läbirääkimisi, milledest siiski täpsamad teated puuduvad. Näib, et suvel 1335 on Rootsi läkitatud saatkond, mis arvat. pidi kuningaga kokkuleppe sõlmima ja kevadel 1336 on jällegi vähemalt kavatsus olnud saatkonda Rootsi saata. Võib arvata, et Tartu piisk. Engelbrecht v. Dolen samal ajal on pidanud läbirääkimisi rootslastega; täiesti puuduvad aga teated selle kohta, kui kaugele piisk. plaanid ulatusid ja mis oli nende lõplikuks eesmärgiks. Põhja-Eesti esindajate ja M.-e vahelistest suhetest 1336. a. järel pole meil vähemaidki teateid: nähtavasti katkestati läbirääkimised, kuid missugustel põhjustel, on jällegi teadmata. 1343. a. sündmused näitavad siiski, et M.-e plaanid ikkagi Eestimaad on arvestanud, ja on silmanähtav, et kun. esindajaile Turus ja Viiburis oli käsk antud silmas pidada sündmuste arengut Eestimaal ja võimaluse korral kohast momenti kasutada. Seda püütigi teha mais 1343, kuid katse osutus tagajärjetuks. — Kas M.-e viibimine Eestimaal a. 1351, nagu juba omal ajal oletati, nende plaanidega oli ühenduses, on raske öelda.

S. Tunberg, Äldre medeltiden (Sveriges historia II, 1926); K. G. A. Grandinson, Studier i hanseatisk-svensk historia II (1885); K. Höhlbaum, Zur deutsch-dänischen Geschichte d. J. 1332—46 (Hansische Geschichtsbl. 1878). *A. R. C.*

MAIBACH, Karl Ludvig, maalikunstnik, sünd. 20. X 1833 Vanamõisas Haljala klk., õppis Rakvere kreiskoolis, siis 1853—59 Peterburi kunstide-akadeemias, kus 1858. a. sai väikese hõbeauraha perspektiivse akvarell maali eest »Vaade Tallinna Niguliste kirikust«. M. reisis 1865. a. Saksamaal, Itaalias ja Šveitsis, kus õppis täiendavalt Genfis A. Calame'i ja Fr. Diday juures, saades Joh. Köleri eestkostmisel 1866. a. alates igaaastast rahalist toetust suurvürstinna Helene

Pavlovna käest. Töötas hiljemini Münchenis K. Millneri juhatusel ja pöördus 1874. a., pärast seda, kui ta peale suuremate Euroopa linnade käinud oli ka Egiptuses ja Süürias, Peterburi tagasi, kus 1876. a. sai akadeemia poolt kunstniku nimetuse maastikumaali alal. Võttis Peterburis osa akadeemilistest näitustest a. 1875 (»Vaade Lõuna-Tiroolist«), 1876 (»Ragaz«, »Ryva«), 1878 (»Vaade Krestovski saarelt«) ja 1879 (»Vaade Karlsbadist«) ning suri sealsamas a. 1886. Esimesel Eesti kunsti üldnäitusel 1906. a. Tartus oli M.-i töödest esitatud »Austria saadiku loss Itaalias«, »Tirooli maastik«, »Haljas Neeva kallas«, »Hiietamm Pühajärve kaldal«, »Pühajärve kallas«, »Vaade Pühajärve mõisa rõdult«, »Petrovski saar«, »Krestovski saar«, «Reichenhall«, »Alpi mäed«, »Suvemaja«, »Durnovo suvemaja«, »Ragaz«, »Mäed Calander«, »Mäed Šveitsis«, »Nixi Pavlovskist«, »Viiburi« (viimased viis etüüdid) ja kaks nimeta maali. Kolm paremat maali — »Pühajärve kallas«, »Hiietamm Pühajärve kaldal« ja »Vaade Pühajärve mõisa rõdult« (nende omanik pangadirektor J. Sihver Tallinnas), milles kunstnik teataval määral kuivast akadeemilisest käsitlusest vabanedes ilmutab enam looduselähedust, õhulikkust ja elutunnet, esinesid väljapanekutena ka I. Eesti kunsti ülevaatlikul näitusel 1919. a. Tallinnas. *A. V.*

MALM, Carl Eduard, kooli- ja vaimulik kirjanik, sünd. 10. II 1837 Tallinnas tolliametniku pojana, oli 1854—56 koduõpetajaks Amblas, õppis siis 1856–60 Tartu ülikoolis esialgu keele-, siis usuteaduskonnas. Oli Kambjas ja hiljemini Tapal koduõpetajaks ja sai 1864 Rapla kirikuõpetajaks, mis ametit ta pidas surmani 1. I 1901. A. 1878 valiti ta Lääne-Harju praostiks ja 1886 Eestimaa konsistooriumi assessoriks. 1883. a. tagandati M. 6-ks kuuks ametist. Kirjanduse alal oleks M.-i toodangust nimetada tolle aja kohta haruldaselt head luuletustõlked saksa keelest (näit.: »Üks kask meil kasvis õues«), eriti aga ladusa keelega ballaadide tõlked, nagu »Tuuker«, »Metshaldjas« j. m. M.-i algupäraseid salmikuid on ilmunud tema raamatuis »Vana ja Uut...« (Tallinnas, 1870) ja »Laulud nelja häälega«. Enam on M.-ilt algupäraseid vaimulikke luuletusi (näit. »100 vaimuliku laulu...« (Tall., 1894). Pärast surma ilmus M.-i koostatud jutluseraamat »Meie kuulutame Kristust, kes risti löödud...« (Tall., 1903). Koolimehena on M. kirjutanud tol ajal kaunis hea kolmejaolise koolilugemiku »Laulud ja Loud. Üks kooli-lugemise-raamat« (Tall., 1874), mis pärast veel mitmes trükis ilmus. Selle materjali valik on üsna õnnestunud. Keele suhtes järgib ta peamiselt Ed. Ahrensile (vt.). M. teotses m. s. ka Eestimaa Kirjanduse Seltsi (Tallinnas) juurde tekkinud eesti kirjanduse osakonna juhtiva tegelasena.

Rapla praust K. Ed. M. (1901); Paucker, Geistl. seit 1848, lk. 74; *Alb. acad.*; Hermann, E. kirj. ajal., lk. 430–33. — Vrdl.: J. Kunder, Eesti vanemad laulikud (II tr. 1918). *M. T.*

MALTSVET, vt. **LEINBERG.**

MANASSEIN, Nikolai Avksentjevič, Vene senaator ja kohtuminister, sünd. 1835; saanud hariduse keiserlikus õigusteaduse koolis, oli M. 1854. a. peale tegev kohtu alal, eriti prokuratuuris, kus töötas Kalugas ja Moskvas, 1877. a. sai kohtuministeeriumis departemangu direktoriks, 1880. a. nimetati senaatoriks, 1885–94 oli kohtuminister, määrati peale seda riiginõukogu liikmeks. M. suri 16. IX 1895 Tsarskoje Seloos. — Läänemeremaade ajaloos esineb M. rohkeid jälgi jätjana oma senaatori revisjoniga Liivi- ja Kuramaal 1882.–83. a. Kohalikkude pärisrahvaste, eestlaste ja lätlaste suurenevast rahvuslikust liikumisest Aleksander II (vt.) ajal ja Aleksander III (vt.) esimesel valitsusaastal ärevusse sattunud ja kohaliku kuberneri Uexküll-Güldebandi passiivsusega sel puhul mitte rahul olles, astus Liivi rüütelkonna esindus Peterburis energilisi samme, et mainitud rahvuslikku liikumist valitsusvõimude poolt tugevamini ohjeldataks. Keiser vastas sellele senaatori revisjoni määramisega Liivi- ja Kuramaal, mille teostajaks nimetati M., energiline ja aus ametnik, politiliselt äge slavofiilide ideede pooldaja. M.-i revisjon kutsus kohalikus aadlis suure meelepaha tormi esile, kohalikkude pärisrahvaste poolt aga võeti see otse juubeldamisega vastu. Revideerivale senaatorile esitati eestlaste ja lätlaste poolt ülirohke hulk palveid, kaebeid, sooviavaldusi ja märgukirju, Liivimaa Eesti osast üksi oli sääraseid 44.788 eraisikult. Peale selle esitasid 173 eesti valda, nagu lätlasedki, suurema kollektiivse märgukirju. Mõlemas märgukirjas kaebati saksa keele ülevõimu üle koolides ja ametiasutisis, nõuti, et rahvakool vabastataks saksa pastorite mõju alt, samuti et kirikuõpetajate valimine antaks koguduste endi kätte seniste kirikupatroonide asemel ja et neile kohtadele võimaldataks kutsuda kohaliku rahva poegi. Edasi avaldati soovi, et senine sakslaste käes olev maaomavalitsus ümber korraldataks vene semstvo eeskujul ja vananenud kohtukorralduse asemele seataks rahu- ja vannutatud meeste kohus. Mõisa- ja talumaal lasuvad koormused tehtagu ühetaolisteks, rüütlimõisult võetagu nende senine monopoolne kõrtsi- ja jahiõigus jne.

Eesti kollektiiv-märgukiri, mis erines lätlaste omast oma suurema süstemaatilisusega, ületas selle ka esitatud nõudmiste radikaalsusega, eriti agraarõiguslikul alal. Selles nõuti m. s., et talud müüdaks talupoegadele valitsuse poolt kindlaks määratud sunnihindadega ja et maata rahvale jagataks mitte ainult kroonumõisad, vaid ka asutiste, kirikute, linnade ja fideikomisside mõisad. Revisjonil saadud andmete põhjal koostati üksikasjalik aruanne Liivimaa oludest ja väärnähtusist, mille M. 1884. a. esitas keisrile. Seda aruannet kasutasid valitsusvõimud ainult lähtekohana, sissejuhatusena oma edaspidisele venestamispolitikale Läänemeremail, kuna kõik sellest väljaspool seisvad rahva soovid ja nõuded kõrvale jäeti. Kohtuministrina oli M. juhtivalt tegev nende kohtu-uuenduste läbiviimisel, mis Aleksander III ajal Läänemeremail maksma pandi.

Энц. Сл. Брокг.-Ефр.; H. M. Крестьянское дѣло въ Лифл. губ. (Вѣстникъ Европы 1906, XII); V. Reiman, Kolm ajaloohallikat venestamise päevilt (E. Kirj. 1910); A. Kruusberg, Revisjoni tulekul (1923); A. v. Tobien, Die livländ. Ritterschaft (1925); Журн. Министерства Юстиции 1895, nr. 10. *H. Kr.*

MANDERN, Konrad v., 1263–66 Saksa ordumeister Liivimaal. Tema valitsus langeb vallutamis-aastasaja aktiivsemasse ajajärku. Stenby lepingu (1238) järgi kuulusid Harju- ja Virumaa jälle Taanile, mis end väheste jõududega ainult vaevaga suutis maksma panna; Järvamaa oli jäänud edasi ordule, kuid viimane ei tohtinud siin Taani loata ühtki kantsi ehitada. Liivimaa keskosa oli juba, arvestamata ikka veel rahutut Saaremaad ja ähvardavat hädaohtu venelasilt, täielikult sakslaste võimuses. Kuid lõunas, Semgallias ja Kuramaal, oli kõik veel täitsa kindlusetu. Suurimat tähtsust omas siin geograafilise ühenduse loomine Preisi ordumaaga, milleks pidi kaasa aitama Samaiitia saavutamine Mindaugaselt. Kaua oli ordu võidelnud mehiste kuralaste, semgallide ja viimaste lähedate sugulaste leedulastega. Raskeks löögiks oli osutunud kaotus Durbeni juures (1260), milline esile kutsus üldise äralangemise ja igakülgse hädaohu Liivimaale. Kogu oma jõudude visa pingutusega pidi ordu jälle seisukorra peremeheks saama. 1 a. enne M.-i valitsemisele asumist olidki Tartu piiskopkonda tunginud venelased välja tõrjutud, järgneval a. kuralased vähemalt esialgselt võidetud, kuid täies ulatuses püsis hädaoht Leedu poolt, mis semgalle toetas nende visas iseseisvusvõitlusis. Siin algaski kõige esmalt M.-i plaanikindel tegevus. Kurelaste maalinna Gröseni põletamise (1264) ja kaotusrikka sõjakäigu järel semgallide vastu asutas M. a. 1265 uue ordu lossi Miitavi, mis maa ja vee kaudu oli Riiaga ühenduses. Miitav, kui tulevaste ettevõtete alus, ei asunud mitte kesk vallutatavat Semgallimaad, vaid selle piiril. Põhjapoolsele orduriigi piirile, nimelt Järvamaale, ehitas M. samal a. Paide lossi, milleks taanlased vist oma nõusoleku pidid andma nähes, et uus asundus kindlustas nii nende eneste kui ka ordu omanduse. Paide tähtsus selgub ka sellest, et ka siis, kui ta juba ammu oli minetanud oma strateegilise tähenduse Järvamaa suhtes, sealne orduvogt siiski säilitas oma koha viiest »ülemkäskijast« koostuvas ordumeistri »sisemises nõukogus« kuni lõpuni. M.-i sisemisest valitsustegevusest teatakse, et ta liivlaste karjakümnist kergendas, »et neid virgutada seda agaramale võitlusele paganate vastu«. A 1265 andis ta uuele linnakesele Embekele, pärastisele Pärnule, esimese privileegi. Elanikud said õiguse maaomandamiseks, vabaks kalastamiseks Pärnu jões ning meres ja kolmandiku kohtumaksude sissetulekuist. Samal ajal asutati seal uus komtuurkond. Ordu pani nimelt rõhku jõgede ja jõesuude omamisele ning edendas oma sadamalinnade arengut. Narva ja Vindavi olid tema asundused XIII a. s., Riia linna omandamist hakkas ordu püüdma sama a. s. lõpul; uus Pärnu oli läänepoolsel Eestimaal tähtsaim sadam eriti seniks, kuni Tallinna taanlastele kuulus. — A. 1266 loobus M. meistriametist; 1268 esineb ta Lüübekis meistri asetäitjana, aa. 1288, 1294 ja 1295 Hesseni maakomtuurina Marburgis.

Vanem Liivi riimikroonika (L. Meyeri väljaanne, Paderborn, 1876), vv. 7114–7553; Hermannus de Wartberge, *Chronicon Livoniae* (*Scr. rer. Prussic.* II, 1864, lk. 4). — Vrdl. L. Arbusow *sen.*, Die im Deutsch. Orden in Livland vertret. Geschlechter (Jb. f. Gen. 1899), lk. 76; Arbusow, Grundriss[IV]; R. Hausmann, Studien zur Geschichte d. Stadt Pernau (1906). *L. A.*

MANNINEN, Ilmari Justus Andreas, etnograaf, sünd. Soomes Viiburis 2. IX 1894 ukj. kooliõpetaja, pärastise praosti pojana, õppinud 1912–16 Helsingi ülikoolis soome-ugri rahvateadust, rahvaluulet, ajalugu, soome keelt ja kirjanduslugu, sai a. 1922 filosoofia litsentsiaadiks töö eest »Die dämonistischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben«. Toimetanud rahvateaduslikke ja arhiivuurimisi, millede tulemustena on ilmunud tööd »Liperin seurakunnan historia« (1917), »Kansatieteellisiä kertomuksia Pohjois-Aunuksesta« (1918) ja »Pohjoisen Karjalan vanhanaikainen talous« (1922). Neis töis esineb M. peamiselt tulunduselu uurijana tugeva rahvateadusliku tendentsiga. Olles aa 1919—

22 Naantali ühiskooli juhatajaks, asutas M. Naantali linnamuuseumi a. 1919. Tutvunud muuseumikorraldusega Soome Rahvamuuseumis Helsingis ja Nordiska muuseumis Stockholmis, sai ta kutse Tartu Eesti Rahva Muuseumi direktori kohale, kuhu asus juulis 1922. 1923. a. algas M. loenguid etnograafiast Tartu ülikoolis ja kinnitati a. 1924 etnograafia dotsendiks. Olles esimene eriteadlane etnograafia alal Eestis, reorganiseeris M. ERM-i etnograafilise osakonna teaduslikkude ja muuseumitehniliste nõuete kohaselt. Eestis viibides on M. teinud rea uurimis- ja tutvumisreise välismail: Lätis, Leedus, Poolas, Ungaris, Austrias ja Saksamaal, samuti Rootsis, Taanis, Norras. M. on fikseerinud eesti etnograafilise terminoloogia »Etnograafilise sõnastiku« (Tartus, 1925) kaudu ja avaldanud erilist huvi eesti rahvakunsti ja ornamentika uurimises, mis alalt on avaldanud »Etnograafilised monograafiad I. Kannud« (Tartus, 1926) ja »Etnogr. monogr. II. Kindad« (Tartus, 1926), samuti rahvaomase ehituskunsti alal — »Setude ehitused« (Tartus, 1925–26). Peale selle on M. toimetanud ERM-i »Aastaraamatut« ja avaldanud hulga vähemaid kirjutisi eesti ja soome eriajakirjades (»E. Kirjandus«, »Eesti Keel«, »Eesti Arst«, »ERM-i Aastaraamat«, »Suomen Museo« j. t.) rahvateaduse, rahvaluule ning ajaloo alalt. *T.*

MANNTEUFFEL, Peter, krahv, vanema ajajärgu kirjanik, sünd. 19 I 1768 Tallinnas, oli 1815. a. peale Ravila mõisa omanik Kose klk., omandas hiljemini Saksi mõisa Kadrina klk.; suri 26. IV 1842. — Mõisnikuna oli M. võrdlemisi vabameelse ilmavaatega ja, nagu leiduvaist andmeist võib järeldada, talupoegadele vastutulelik ning nende poolt lugupeetud. Kirjanikuks hakkas M. ajavaimu mõjutusel, tahtes tõsta rahva kõlblist ja vaimlist tasapinda. Selleks avaldas ta 2 raamatut: »Aiawite peergo walgussel« (Tallinnas, 1838, 75 lk., II tr. 1839) ja »Willem Nawi ello-päwad« (Tall., 1839, 55 lk., II tr. Tartus, 1922). Oma aja kohta haruldaselt realistlikes jutustusis tuleb ilmsiks M.-i suur, vaba ja sundimatu jutustamis-and. Ta näib olevat talurahvaga palju kokku puutunud: seda tõendab M.-i hea rahvaelu tundmine ja rahvapärane keel. Kuigi M.-i tööd didaktilist laadi, pole moraal neis pealetükkiv, vaid autor õpetab mõistu. M.-i raamatute keel ja kirjaviis on käsikirjades tunduvalt vigasem ja konarlikum, kui trükis avaldatud raamatuis; nagu arvatakse, on A. Knüpffer (vt.), selleaegne Kadrina kirikuõpetaja, M.-i käsikirju parandanud. — Esimene teos, »Aiawite peergo walgussel«, sisaldab seitse valmi, pikema jutustuse »Jürri Tarwel« kahekõne näol ja lüürilisi luuletusi. Valmide ja kahekõne abil tahab M. rahvast parandada laiskusest, vargusest, joomisest ja muist pahedest. M.-i luuletustes üllatab meid nende suur lüürilisus ja autori julgus oma mõtteid ja tundeid vabalt avaldada. Teises raamatus, »Willem Nawi ello-päwad«, võitleb autor alkoholi tarvitamise vastu; teos on seega esimesi täielikult karskusküsimusele pühendatud raamatuid Eestis, kirjutatud XVIII a. s. P.-Ameerika Ühendriikides alganud ja XIX a. s Euroopas levinud karskusliikumise mõjutusel. Selleski jutustuses, mis esitatud kahekõnena kärbse ja inimese vahel, on autor tagasihoidlik jutu moraaliga ja püüab mõistamisi kujutada joomise kahjulikkust. — Peale selle on M.-ist säilinud hulk luuletusi, mis trükis avaldamata. Sisult on need elurõõmsad, pidutsevad, himurad, keel mage ja labane.

K a m p m a n n, Peaj. I[III], 265—73; H e r m a n n, E. kirj. ajal. 329—39; K a m p m a n n, E. van. ilukirj., 51—53; Villem Navi elupäevad (II tr., 1922, A. P a l t s e r i ja V. E r n i t s i eessõna). *E. O.*

MARGARETHA, kuninganna, sünd. 1353. a. Waldemar IV Atterdag'i (vt.) tütrena, astus 10-aastasena abiellu Norra kun. Haakon VI-ga. Waldemar IV-nda surres (1375) sai M. poeg Olav Taani ja peale kun. Haakoni surma a. 1380 ka Norra kuningaks, kuid mõlema riigi tõeliseks valitsejaks oli siiski M. ja jäi selleks ka peale Olavi surma (1387). A. 1389 astus M. Rootsi aristokraatia poolt kutsutuna ka Rootsi troonile. Peale seda kui M. kõigis kolmes Skandinaavia riigis oli lasknud valida ühiseks kuningaks oma õetütrepoja, Pommeri herts. Eeriku (vt. *suppl.*), kes krooniti Kalmaris a. 1397, sõlmiti unioon mainitud riikide vahel, mille järgi nad, säilitades täieliku iseseisvuse ja rippumatuse, pidid tulevikus ühist kuningat omama. — Eestimaa suhtes pole, niipalju kui teada, M.-l tõsisemaid kavatsusi olnud, ehkki ta on arvat. teadnud Pommeri Eeriku politilistest plaanidest, mis nähtavasti kohe peale ordule õnnetut Tannenbergi lahingut üles kerkisid. Saksa ordu politilistest eesmärkidest ja olukorra tõsidusest on M. olnud teadlik. Ordule kaotatud Ojamaa ostis M. ordult tagasi a. 1408. — M. suri oma suurte politiliste kavatsuste valmimisel Flensborgis 28. X 1412.

Kr. E r s l e v, Danmarks Riges Historie II (1898—1905); M o l l e r u p, Beziehungen. *A. R. C.*

MARGARETHA SAMBIRIA, Taani kuninganna, sünd. ca. 1230 Pommeri herts. Sambori tütrena, abiellus a. 1248 Waldemar II Võitja noorema poja Kristofferiga. Kui kun. Kristoffer 1259. a. langes mõrtsukatöö ohvrina, võttis M. oma alaealise poja Eerik Klipping'i (vt.) nimel valitsusohjad enda kätte, suure

energiaga kaitstes noore printsi õigusi. M.-l tuli võidelda eriti end. kun. Abeli poegadega, kellel nähtavasti tõepoolest olid Eerik Klipping'i omadest suuremad õigused Taani troonile. A. 1266 annetab Eerik oma emale Eestimaa (*terras Estoniae et Vironiae*) kõigi kuningale kuulunud õigustega. Selle järgi nimetab M. end ka Eesti valitsejannaks (*domina Estoniae*, en vrouve to Estlande). Oma valitsusajal on M. annud palju soodustusi Tallinna linnale, Eestimaa vaimulikele ja kloostreile, nagu temast säilinud ürikud tõendavad. M. ajal tungisid venelased 1268. a. alul suurte vägedega üle Narva jõe Eestimaale, laastates maad kuni Rakvereni. Kähhola jõe juures kohtasid Taani Eesti vasallid venelasi, kuid lahing jäi lõpetamata; mõlemad pooled pidasid end võitjaiks. Alles a. 1270 toimus rahu, mille järgi Eestimaa oli sunnitud loobuma teinepool Narva jõge olevaist maist. — M. suri dets. 1282, säilitades elu lõpuni suure mõju valitsusasjadele.

Kr. Erslev, Danmarks Riges Historie II (1898—1905); Bunge, Herzogth. Estl.; UB I. *A. R. C.*

MARGUS, Jaan, tulunduslik tegelane, sünd. 19. XII 1873 Pärnumaal Penuja v. taluomaniku pojana, lõpetas Saarde klk.-kooli, teenis 1900—13 Pärnu-Tallinna kitsaroopalisel raudteel, olles 1902—13 Paide jaama ülemaks ja asus siis äri- ja tööstusalale. Paides oli M. kohaliku laenu- ja hoiu-ühingu (1909) ja vastast. krediitühingu (1911) asutajaid; viimases, mis Eesti iseseisvuse ajal ümber nimetati Paide ühispangaks, teotseb M. tänini (1927) juhatuse esimehena. 1911. a. tekkis M.-e eestvõttel usaldusühing »Baltika«, mis 1912. a. asutas Paides tuletiku- ja puutööstusevabriku »Baltika«. Vabrik, mida 1923. a. laiendati, töötab 150 töölisega; ühingu põhikapital on 10 400 000 marka. Samuti kutsuti M.-e algatusel 1923. a. ellu Järvamaa turbaühing 7 000 000 mk. põhikapitaliga; ühisus asutas Prääma turbatööstuse ja elektrijaama ja varustab Paidet elektriga. — Ka on M. teotsenud ühiskondlikul ja omavalitsuse alal: 1916—19, välja arvatud Saksa okupatsiooni aeg, oli ta Paide linnapea ja 1919—22 Paide linnavolikogu juhataja. *J. M.*

MARK, Julius, keeleteadlane, sünd. 15. III 1890 Haljalas, õppinud Indo-Euroopa võrdlevat ja klassilist keeleteadust 1911—12 Tartu, ja Soome-Ugri keeleteadust 1912—18 Helsingi ülikoolis, kus magistriks on promoveerunud 1919 ja doktori väitekirja kaitsenud 1923 sügisel (»Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. I Hälfte. Einleitung, frühere Arbeiten, die Possessivsuffixe i. d. ostseefinn. Sprachen«, XV + 278 lk., ilm. Helsingis 1923 ja täiendatult MSFOu LIV, 1925). M. astus a. 1915 Viabori kindluse õhupalli jaoskonda, võttis inseneriväe lipnikuna osa sõjategevusest Riia rindel aa. 1916—17, vabanes haiguse tagajärjel sõjaväest 1918. a. alul ja teenis dets 1919 — apr. 1920 E. V. sõjaministeeriumis. Kuuludes Ajut. Maanõukogu diplomaatilise esindajana Eesti välisdelegatsiooni, aitas M. Helsingis 1918. a. okupatsiooni ajal sidet pidada kodumaaga. Valitud 1919 sügisel uurali keeleteaduse professori kohustetäitjaks Tartu ülikoolis ja 1923 lõpul korraliseks professoriks. M. on viibinud keeleõppimiseks ja uurimisreisidel Ungaris (1912 ja 1924 suvel) ja Lapimaal Soome-Norra rajal Tenojõel ja selle harudel (1925 sügissemestril ja 1926 jaanuaris ning 1926 suvel), kogunud murdeainestikku ja rahvalaulusid Haljalas (1913. a. suvel) ning teinud a. 1915 ülestähendisi mordva keelest (Erza murdest) Helsingi sõjaväe haigemajas viibivate Mordva sõdurite suust. Aa. 1924—25 oli M. filosoofia teadusk. valitsuse poolt määratud dekaaniks, toimetas 1922—23 ajakirja »Eesti Keel«. 1923. a. kutsuti M. Soome-Ugri Seltsi korrespondeerijaks liikmeks ja valiti a. 1924 Ungari Szabolcsvármegye Turaani Seltsi auliikmeks. On ilmutanud ka tõlkeid ungari keelest (»Ungari antoloogia«, ühes eessõnaga »Ülevaade Ungari kirjandusest« [ka eritr.], Tartus, 1914) ja lühemaid keelelisi ning muid kirjutisi »Eesti Keeles«, MSFOu.-s, »E. Kirjanduses« j. m. Neist mainitagu: »Eesti vanem kirjandus« (koguteos »Eesti, maa, rahvas ja kultuur«, Tartu, 1926, sama soome keeles), »Mõned jooned tšeremisside, votjakite, sürjanite ja mordvalaste käekäigust peale 1917. a.« (E. Kirj. 1925, sama soome ja ungari keeles); »Etymologische Beiträge« (FUF XVIII, 1927); »Reisebericht« (FUF XVIII, 1927, Anz.)

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

MARKARD, Johann Sebastian, »keiserlikult kroonitud luuletaja«, sünd. Schweinfurt'is (Frankimaal) a. 1622, oli Tallinna linnakooli rektor ja a. 1655 peale Põltsamaa kirikuõpetaja; surn. 1659. a. mais. M on mitmete ladina- ja saksakeelsete luuletuste autor. Tema poolt ilmus teose »Hand-, Hauss- Und Kirchen-Buch Für die Pfarrherrn und Hauss-Väter Ehstnischen Fürstenthumbs . . .« (Tallinnas, 1656) kolmanda osa alul algupärane eestikeelne 56-realine luuletus »LIflandimah / och! mellesta«, kus jumalasõna levitamisvõimaluse puhul meie maal tänutundele õhutatakse.

Gadebusch, L. B. II, 221; Napiersky, Pred.-Lex. III; Recke-Napiersky III; Nord. Misc. IV, 212; A. Saareste ja A. R. Cèderberg, Valik

eesti kirjak. vanem. mälestisi I (1927), lk. 137—39. *A. S-te.*

MARKUS, Georg, avalik tegelane Saaremaal, põllunduse edendaja, sünd. 24. X 1841 Pilistvere külakooliõpetaja pojana, oli Pilistvere klk.-kooli lõpetamise järel rahvakooliõpetajaks, õppis pärast Põltsamaa Karlshofi eragümnaasiumis, katkestas õppimise 1870. a. mainitud kooli tegevuse lõpetamise pärast, tegi õpetajaeksami ning oli Saaremaal Kaarmale asutatud rahvakooliõpetajate seminari õpetajaks 1871—82, hakkas siis tegelikuks põllumeheks toimides mõisarentnikuna mitmel kohal, elab praegu (1927) oma talus Loona v. Meedla külas. Tegeliku põllumehena püüdis M. äratust ning juhatust anda põllutöö paremale järjele tõstmiseks ning avaldas suurema raamatu »Mõistlik põllumees« (Tartu, 1893), mis omal ajal laialist tähelepanu leidis, käsitledes põllutöö küsimusi ligidas ühenduses tegeliku eluga; mõni a. hiljemini ilmus M.-e sulest raamat »Karja kasvatusest ja toitmisest« (Mõistlik põllumees. I õpetus, Kuressaares, 1896). 1886. a. asutati Kuressaares esimene »Eesti Selts« M. eestvõttel, kes ka 8 a. seltsi esimeheks oli; püüe asutada Saaremaale põllumeeste seltsi õnnestus alles 1902. a., mil ellu kutsuti »Saaremaa Eesti Põllumeeste Selts«; selle seltsi esimehena toimis M. kuni ilmasõja aluni (1914). Saaremaa E. Põll. Seltsi äratusel ning eeskujul kutsuti varsti ellu rida põllumeeste seltse Saaremaal: Ansekülas, Valjalas, Pöides, Karjas, Muhus. M. oli tegevamaid liikmeid neis seltsides: pidas kõnesid, korraldas kursusi, näitusi, püüdis ellu kutsuda põllutöökooli, kuid põrkas selle juures äravõitmatute takistuste vastu. »Punasel ajal« (1905) kimbutati M.-t rahva ässitajana.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

MARPURG, Georg Gottfried, vaimulik kirjanik, sünd. Thüringenis 7. III 1755 ukj., õppis 1773—77 Leipzigi ülikoolis, tuli 1777 Liivimaale, ordineeriti 1782 Vastseliina, 1811 Rõuge õpetajaks; surn. 11. XI 1835. — M. on mitmete saksa- ja lõuna-eestikeelsete vaimulikkude ning õpetlikkude raamatute autor. Eesti keeles ilmusid temalt: »Kristlik oppetusse Ramat ehk önsa Lutherusse Katekismus« (Tartu, 1793, X + 202 lk., sellest lühendatud väljaanne 1794, mis viimane ilmus täiendatud kujul 1804); »Könne Jutto nink Juttustamisse« (Tartu, 1802, 54 lk.); »Üts hä Mannitsus . .« (Tartu, 1803, rõugepanemise õpetus); koolidele määratud »Weikenne oppetusse nink Luggemisse Ramat« (Tartus, 1805, VI + 137 lk.); »Oppetus Jesussest Kristussest pühha kirja perrä: Ma Rahwa Tullus. I« (Tartus, 1819, Molinier' järgi; VI + 44 lk.); »Kristlik nink Söamlik Palvusse Ramat Ma-Risti innimissille tarbis« (Tartu, 1820, 168 lk.).

Recke-Napiersky III; Beise II; Inl. 1836, nr. 40—41. *A. S-te.*

MARRASCH, Jakob, herrnhuutlik ärataja ja hoolekandja Saaremaal, vennastekoguduse tallinnakeelse lauluraamatu autor, sünd. Preisimaal Elbingenis 20. VIII 1721 vanematest, kelle esivanemad usuliste tagakiusamiste pärast Böömimaalt olid välja rännanud. M. sai isalt sügava usulise äratuse, käis Elbingeni gümnaasiumis, õppis 1741—45 usuteadust Königsbergi ülikoolis, kus usulise pöörde läbi elas; võeti pärast ülik. lõpetust vennastekogudusse vastu ja viibis Lindheimi seminaris. A. 1747 tuli M. Kullamaale Maidla mõisa kapten Maydeli perekonda koduõpetajaks ajal, kus vennastekogudus raske surve all kannatas; läks siit a. 1751 Hiiumaale Reigisse, kus ta praost Glanströmi 3 poega ühes Maydeli 3 pojaga õpetas. M. õppis eesti ja rootsi keele ära, et ärganud hingesid Vormsis ja Hiiumaal teenida, pidas ühendust ka Saaremaal säilinud vennaste riismetega ja käis vahetevahel vendasid Läänemaal kinnitamas. A. 1766 õnnistati ta Herrnhutis Saksamaal diakoniks (hoolekandjaks) ja võttis ülevalve Saaremaa ja saarte vendade üle oma hoolde. Ta elas esialgu Saaremaal Vüürtsenis, kus »vend« G. v. Eckesparre temale uue kena maja tarvitada andis, siis 1771. a. peale Jööril, kus ka hiljemini hoolekandja elupaik oli; rändas väsimatult ümber omas hoolekande ringkonnas. Tema mõjul tekkis 1779 uus herrnhuutlik liikumine iseäranis Pühas, Jaamas, Kihelkonnas ja Kaarmas. M. seadis kokku vennastekogudusele lauluraamatu »Waimolikkud Laulud Jummala meie Õnnisteggija kittusseks ja Ma-rahwa õnnistusse kasvatamisseks«, mis ilmus a. 1791 Riias. Laulud, arvult 160, on kõik peale ühe, mis pealkirja kannab »Ein Ehstnisches Lied vom heil. Abendmahl«, tõlgitud saksa keelest (koos II andega, mis ilmus a. 1823 teiselt autorilt, uuesti välja antud 1842 Tallinnas). M. suri 3. VI 1792 Jööril.

Recke-Napiersky III; Beise II; J. Eckardt, Livland im XVIII Jahrh. (1876), lk. 217; G. v. Eckesparre Biographie des Bruders Marrasch (käsikirjas end. Saaremaa konsistooriumi-arhiivis); Jakob Marrash'i elukäik . . ., ümberpannud C. F. J., (1894); Lipp, Kir. ja har. l. II, 50, 52, 53, 86. *P. P.*

MARSOW, Hermann, Tallinna reformaator, sünnikoht ja -aeg teadmata, õppis 1505—07 Greifswaldi ülikoolis, oli Riias vaimulikuna tegev, immatrikuleeriti juulis 1523 Wittenbergi ülikoolis ja hakkas suve alul 1524 Tartus evangeeliumi-usku kuulutama, olles esimene Luteri õpilane Liivimaal. Et ta jutlused leidsid poolehoidu, pani raad M.-i ko-

danikkude nõudmisel Maarja kiriku jutlustajana ametisse. Sellega rikuti piisk. Blankenfeldi (vt.) õigusi, kes süüdlaste karistamist hakkas nõudma. Et vasallidelt palutud toetus jäi saamata, oli raad sunnitud järgi andma ja M.-i välja saatma; gildide ettepanekul otsustati siiski seisustepäeval M.-i tagasikutsumiseks teistelt linnadelt abi nõutada. Tartust lahkunud, oli M. Tallinnas kuni a. 1529 Oleviste kiriku diakoniks ja võttis ühes teiste kirikuõpetajatega osa Joh. Lange (vt.) koostatud kiriku korralduskava lõpliku redaktsiooni väljatöötamisest. Kui Lange ülemõpetajaks valiti, ei rahuldunud M. tema tegevusega ja korraldustega ja esitas kevadel 1525 bürgermeistrile rea artikleid (Tallinna linna-arhiivis neid enam ei leidu), mis nõudsid täielikku ühtlust kultuse ja üldse kiriklikul alal, valjema kirikukari maksmapanekut, eriti joodikute ja liiderlikkude vastu, jutlustajate ainelise seisukorra ühtlustamist j. m. Kuigi M. veel erilise kirjaga, mis säilinud, palus bürgermeistrilt toetust oma esitistele, ei tulnud need harutusele, vaid kaalumisele võeti Lange kui ülemõpetaja ettepanekud. Ka teiste kirikuõpetajatega, samuti kodanikega ja viimati raega sattus M. vastollu, polemiseerides nendega isegi kantslist ja tarvitades demagoogilisi võtteid. Raad otsustas lõpuks M.-i ametist tagandada ja linnast välja saata, mis otsus ka teostati. Ehkki M.-i sõber, Tallinna õpetaja H. Gronau suutis Wittenbergis, kuhu ta oli läinud õppima, Luteri seisukohta tülis M.-i ja ta vastase, Tallinna õpetaja Joh. Osenbrugge vahel mõjutada M.-i kasuks, ei võinud see asjaolu muuta Tallinna rae otsust. Tartust, kuhu M. asus peale lahkumist Tallinnast ja kus ta kuni a.-ni 1552 oli Maarja kiriku õpetaja, otsis M. veel paaril korral tagajärjetult lepitust Tallinna raega. Ka Tartus tuli M.-il ette tülisid raega ja teiste kirikuõpetajatega, misjuures M.-il siingi laiemaist rahvakihtidest leidus rohkesti pooldajaid. Okt. 1552 otsustas raad ta ametist vabastada. — M. suri a. 1555 Tartus.

Arbusow, Geistl., 113, III Nachtr. (1913), 133; Beiträge IV, 79—81; B. M. 39. (1892), lk. 236—43; Arbusow, Einf. d. Ref.; Usupuhastus eestlaste maal (1924), lk. 50, 52. *O. S.*

MARTINA Iro (Irina Luik), kuulsamaid Setu rahvalaulikuid, sünd. a. 1857 (?) Setumaal Satseri v. Kundruse külas, elas hiljemini, abiellunult, Kolovinna külas. M. laulis juba Jakob Hurt'ile (a. 1903) 10 800 rida muistseid regivärsse, hiljemini rohkesti ka teistele laulukogujatele, eriti mag. A. O. Väisäsele (1922. a.). On laulmas käinud ka väljaspool Setut (Tartus). Suur osa tema lauludest on ilmunud J. Hurt'i »Setukeste lauludes«. P. Voolainelt saadud andmed; »Kodotulõ'« (1925, A. Väisänen), lk. 13—17. *A. S-te.*

MARTINSON, Ernst, kooli- ja haridustegelane, sünd. 10. XII 1874 Vändra klk. Kärus õpetaja pojana, lõpetas Tartu õpetajate seminari a 1894 ja oli selle järel õpetajaks Virumaal, m. s. Narva-Jõesuu kooliseltsi kooli juhatajaks, ja Tallinnas. 1917. a. revolutsiooni järel täitis M. Tallinna II jaoskonna rahvakoolide inspektori kohuseid ja oli samal ajal Harjumaa koolivalitsuse juhatajaks ning maakonnavalitsuse esimehe abiks. 1917 a. kevadel võttis M. eesti õpetajate esindajana osa ülevenemaalisest õpetajate kongressist. 1918. a. lõpust peale teotses M. haridusministeeriumi rahvakoolide osakonna ja juunist 1919 peale, mil kesk- ja rahvakoolide osakond ühendati kooliosakonnaks, viimase juhatajana ja lühemat aega 1921. a. alul ka ministriabina, võttes osa meie rajavate kooliseaduste (avalikkude algkoolide seadus j. t.) väljatöötamisest ja kaitsmisest Asutavas Kogus. Sellest ametist lahkus M. 1921. a. veebr., mil ta Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei esindajana I Riigikokku oli valitud ja rühm talle luba ei annud H. Baueri (vt.) ministeeriumis töötamiseks. I ja II Riigikogu liikmena võttis M. eeskätt osa haridus-komisjoni töist. I Riigikogus oli ta selle komisjoni abijuhataja ja II Riigikogus mõne aja ka juhataja. Vaadete lahkumineku tõttu lahkus M. II Riigikogu oma rühmast, jäädes erapooletuna Riigikogu liikmeks edasi. 1923. a. peale asub M. Tallinna suurima (XXI) algkooli juhataja kohal. M. on agarasti teotsenud hariduslikes ja kultuurilistes seltsides, osa võtnud meie õpetajaskonna organiseerimisest ja selle kongresside korraldamisest. J. Annussoni (vt.) lahkumise järel 1922. a. lõpul valiti ta Eesti Õpetajate Liidu esimeheks ja asub sellel kohal praegugi (1927). 1921. a. septembrist alates toimetab ta liidu häälekandjat »Kasvatust« ja 1926. a. alates liidu poolt ellukutsutud noorsoo ajakirja »Noorusmaad«. 1925. a suvel juhatas M. Haridusministeeriumi korraldatud suvekursusi ja pedagoogilist nädalat. Järgm. a. käis ta Šveitsis ja Austrias tutvumas nende maade rahvakooliga, eriti üldõpetuse teostamisega.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

MARTNA, Mihkel, ajakirjanik ja politikamees, sünd. 5. IX 1860 Läänemaal Mihkli klk. Paimpere külas talupidaja pojana, käis 5 talve oma ristiisa Paltsu Pritsu juures külakoolis; 15 aastasena läks M. Pärnu, kus ta vend, kaupmehe-poiss Hendrik, talle aitas nõutada juhuslikku teenistust. A. 1878 siirdus M. Tallinna ja töötas siin suveti maaritööd tehes. Et talvel tööd ainult vähestele,

osavatele sellidele jätkus, teenis M. endale talviti elatist »Revaler Beobachter'i« lugejaile kättekandmisega või elas Pärnus venna juures suve jooksul kogutud kopikaist. 1881. a. hakkas M. riigisakslase F. Cayé juures korralikumalt ametit õppima. Kuigi Cayé polnud tsunftimeister, lasti M. tema enda palvel sellikatsele ja anti talle a. 1884 sellitunnistus. Oma õppemeistri perekonnas õppis M. saksa keele ära, mis talle võimaldas laiemat edasiharimist, ja hakkas selles sihis hoolega kasutama oma sõbra Jaak Järve (vt.) saksakeelset raamatukogu, tutvudes Järve kaudu loodusteadusliku ja muu vabamõttelise kirjandusega. Järve juures kohtas M. raudtee-vabriku töölist A. Burland'i, kes veendunud sotsiaaldemokraadina isegi partei liikmemaksu Saksamaale saatis ja tööliste keskel levitas saksakeelset sotsialistlikku kirjandust. Burland'i raamatute kaudu tutvus M. Proudhon'i ja Marx'i teostega. Samas sihis mõjustas M.-t väikekaupmees Toomas Jaanverk, kes talle tutvustas Büchner'i, Moleschott'i, K. Vogt'i j. t. töid. — 1885. a. asus M. maalrisellina Tartu, hakkas järgmisel a. ise meistriks, kuid omandas tsunftimeistri tiitli alles a. 1891 mõnesuguste raskuste järel, sest teised meistrid ei tahtnud talupoja-seisusse kuuluvat endist tööpoissi meeleldi enda hulka vastu võtta. Tartuski teotses M. hoolega eneseharimise kallal, õppis Tartu saksa käsitööliste seltsi õhtukoolis, käis seltsi korraldatud iganädalastel populaarteaduslikel loenguil ja kuulas kuni ülikooli venestamiseni ka ülikoolis rahvalikke loenguid, eriti prof. Loeschke't, Kennel'it ja Oettingen'i. Läti üliõpilase, veendunud sotsiaaldemokraadi A. Dauge' kaudu pääsis M. lähemale ülikoolis õppivale Läti ja Eesti sotsialistlikule või radikaalsele noorsoole. Nii tutvus ta P. Kalning'iga, P. Stučka'ga, R. Aavakivi'ga (vt.), A. Alver'iga (vt.), J. L. Jürgens'iga (vt.) j. t. Et Vene võimud politiliselt kahtlasi üliõpilasi saatsid mujalt karistuseks Tartu, siis oli siin üliõpilaste keskel kujunenud perekas kogu sotsialiste pea kõigi Venemaa rahvaste hulgast. M. tutvus peagi selle ringkonnaga ja hakkas selle elust osa võtma. Samuti lähenes M. ülikooli juures töötavale mehaanikule A. Müller'ile, kes oli eht Saksa sotsiaaldemokraat ja sai Saksamaalt sotsiaaldemokraatlikku ajalehte, mida tsensuur ei takistanud. Ka sai Müller ühe teise ilmsüütuma lehe ristpaela all Venemaal keelatud ajakirja »Neue Zeit«, mille kirjutisi Tartu sotsialistid õhinal lugesid ja ühiselt harutasid. J. L. Jürgens, kel sidemeid oli Tallinna meremeestega, hankis nende kaudu Saksamaa sadamalinnadest pahempoolset parteikirjandust. Eesti sotsialistide vähesuse ja organisaatorite puuduse tõttu ei tunginud sotsialistlikud ideed Tartus siiski kaugemale töölisringkonda, seda enam, et avalikus elus väga ettevaatlikult tuli teotseda. M. püüdis »Vanemuise« ja »Taara« seltsi eestseisuse liikmena neis seltses korraldatavaile kõneõhtuile anda radikaalsemat ilmet ja hankis kõnelejaid sageli oma ringkonnast, kes asusid »Postimehe« kantud rahvusluse vastu opositsioonis. Nii sattus M. oma mõtteosalistega ikka enam vastollu Tõnisson'i, Reiman'i ja samuti ka Grenzstein'i püüetega. 1898. ja 1899. a. hakkasid R. Aavakivi ja J. L. Jürgens »Lõbu ja teadust« välja andma, et rahvale tutvustada radikaalset ilmavaadet. Samal ajal ostis J. L. Jürgens M. ainelisel ja moraalsel toetusel dr. K. A. Hermann'i »Rahva Lõbulehe«, kuid seda ei suudetud kasutada tarvilikul määral oma ringkonna huvides. Kui E. Wilde oli Hermann'i »Postimehe« toimetajaks, toetas M. seda lehte oma kaastööga. A. s. vahetusel asutas P. Speek (vt.) M. osavõtul uue, sotsialistlikule alusele asendada mõeldud ajalehe »Uudised«, millele M. tegi agarasti kaastööd. M. avalik tegevus tõmbas ikka enam endale Tartu alalhoidliku seltskonna osa tähelepanu, eriti sellest ajast peale, mil M. linnavolikogusse pääsedes võis otsemalt oma ideede eest välja astuda. Seepärast hakkasid endised töötellijad temast ikka enam kõrvale hoiduma. 1903. a. alul lahkus M. neil ja osalt teistel põhjustel Tartust, siirdus Tallinna ja omandas siin trükikoja, milles »Teatajat« hakati trükkima. »Teataja« ümber koondus Tartu sotsialistlikust ringkonnast terve rida isikuid, kelledest paljud peagi hakkasid eelistama mõõdukamaid seisukohti. Ka M. oli ajutiselt »Teataja« toimetuse liige ja avaldas selleks mõju, et anda lehele võimalikult käremeelset ilmet. M. s. ilmus »Teatajas« (1902, nr. 251—308) M. töö C. R. Jakobson'ist. 1905. a. suvel laskis kuberner Lopuhin M. vangistada, süüdistades teda töölistele metsas riigivastase kõne pidamises. Kuuajase vanglas viibimise järel lasti M. tagatiste vastu vabaks. 1905. a. novembris käis M. Tallinna Eesti Käsitööliste Abiandmise Seltsi esindajana Tartus kuulsal ülemaalisel kongressil ja valiti üheks selle abijuhatajaks. Samal ajal saavutasid Tallinna trükitöölised M. toetusel ettevõtjailt kollektiivsed palgalepingud. Karistussalkade eest põgenes M. Peterburi ja sealt jaan. 1906 Viiburi, kuna ta abikaasal õnnestus ära müüa trükikoja. Helsingi kaudu sõitis M. 1906. a. märtsis ühes G. ja K. Astiga (vt. neid) Saksamaale ja siit Pariisi kaudu Šveitsi, leides Bernis hulga eesti pagulasi eest (Päts, Teemant, Wilde

j. t.). Lootes peatset amnestiat riigivolikogu kokkutuleku järel sõitis M. varssi Soome tagasi. Talvel 1906–07 asus ta mõned kuud Peterburis, toimetades töölislehte »Kiir«, kuni see tulunduslikel põhjusil kinni jäi. Samal ajal (1907) avaldas ta Peterburis M. Jürisson'i nime all teose »Punased aastad Eestis«, mis käsitleb Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolisi ja tulunduslikke põhjusi, 1905. a. liikumise eellugu ja selle üldist käiku. Raamat keelati ära ja karistati väljaandjat A. Hellat'it (vt.) ühekuulise vangistusega. See töö ilmus a. 1908 ka soomekeelses tõlkes. Helsingis asudes elatas M. end kaastööst ajalehtedele ja toimetas töö »Soome« (Tallinnas, 1909), milles Eesti lugejat tutvustatakse Soome tulunduslikkude, sotsiaalpolitiliste ja kultuuriliste oludega. Kui elamine Soomes hädaohtlikuks muutus, sõitis M. 1908. a. alul Kristiaaniasse ja sealt peagi Berni, kus õppis vabakuulajana ülikoolis ühiskonnateadusi. 1909. a. suvel jätkas M. neid õpinguid Zürichi ülikoolis ja asus selle aasta sügisel Berliini. Berliinis töötas M. »Arbeiter-Bildungs-Schule's« ja kasutas ka teisi rikkalikke hariduse täienduse vahendeid. 1911. a. Lõuna-Saksamaal, Šveitsis ja Põhja-Itaalias ettevõetud korterireformi uurimise reisi saavutuste üle kirjutas M. »Postimehes« rea artikleid, kuna suurem käsikiri selle küsimuse kohta kaotsi läks. Elatist teenis M. neil ajul kaastööga Eesti, Soome ja Saksa ajalehtedele; m. s. toimetas ta dr. K. Liebknecht'i vastutusel ilmuva »Russisches Bulletin'i« Soome osakonda, avaldades selles artikleid Vene ja Soome sündmustest. Ka Eesti olude valgustamiseks tegi M. välismaal mõndagi, eriti võideldes Balti-Saksa orientatsiooni vastu 1905. a. sündmuste kujutamisel saksa sotsialistlikes ajalehtedes ja ka prantsuse »L'Humanité's«. 1914. a. märtsis siirdus M. Viini, kus ta Bucharin'i ja Trotski'ga tuttavaks sai, kuid reisis ilmasõja puhkemisel jälle Šveitsi. 1917. a. Vene revolutsiooni järel sõitis M. juunikuus n. n. plombeeritud rongis ühes vene pagulastega Saksamaa ja Rootsi kaudu kodumaale. 1917. a. politilisest elust võttis M. agarasti osa Tallinna linnavolinikuna ja linnanõunikuna, Ajut. Maanõukogu liikmena jne. 1918 a. jaanuaris lahkus M. Eesti välissaatkonna liikmena jälle kodumaalt. Kopenhaageni jäi M. 1918. a. oktoobrini paigale, ilma et ta edasi teistesse riikidesse oleks pääsnud. Dets. 1918 pöördus ta ühes Inglise laevastikuga Tallinna tagasi. Et J. Poska M.-le ehutas Eesti rahudelegatsiooni liikmena Lääne-Euroopasse sõita, reisis M. otsekohe tagasi ja teotses Eesti iseseisvuse huvides rahvusvahelistel sotsialistide kongressidel veebr. 1919 Bernis ja aprillis Amsterdamis, kus vastu võeti Eesti riiklikku iseseisvust pooldav otsus. Saksamaal korraldas M. eesti sõjavangide kojusõitu ja asutas seks Berliinis Eesti sekretariaadi. M. püüdis ka Saksa valitsevais ringkonnis landesväärі vastu vaenlikus sihis mõju avaldada. Tema pealekäimisel võtsid pahempoolsed Saksa parteid selle küsimuse Weimari rahvuskogus päevakorrale, kusjuures teravasti hukka mõisteti tagurliste Balti aadlikkude püüded. 1919. a. augustis võttis M. osa rahvusvahelisest sotsialistide kongressist Luzernis. Eesti valitsuse ülesandel pidas ta 1919. a. sügisel Saksa valitsusega läbirääkimisi okupatsioonivägedelt Eestist äraviidud sõjavarustuse ja laevade tagasisaamise asjus. S. a. lõpul sõitis M. tagasi kodumaale, et võtta osa Asutava Kogu töist Eesti sots.-dem. tööliste partei esindajana. Ka I, II ja III Riigikogus oli M. liikmeks, aa. 1924–25 II Riigikogu abiesimeheks ja 1926. a. peale III Riigikogu abiesimeheks. Rahvasaadikuna on M. esinenud põhjalikkude eelarve-kõnedega ja eriti agarasti võidelnud korteriolude parandamise eest. Viimaseil aa. on M. Eesti tööliste esindajana osa võtnud neljast rahvusvahelisest töökonverentsist Genfis ja kahel korral Eestit esindanud parlamentidevahelise liidu konverentsidel. M. arvukaist brošüürest ja raamatuist väärivad juba ülemal nimetatute kõrval veel mainimist: »C. R. Jakobson« (Tallinna, 1903), »Meie korterid — missugused nad on ja missugused nad peaksivad olema« (Tallinna, 1903), »Külast. Mälestused ja tähelepanekud Eesti külaelu arenemisest pärast 60-daid aastaid« (Tallinna, 1914), »Estland, die Esten und die estnische Frage« (Olten, 1919, tõlgitud ka prantsuse ja itaalia keelde), »8-tunniline tööpäev (tööpäeva lühendamise tähtsus, vajadus, võimalus ja selle tegelikud saavutused)« (Tallinna, 1924). M. laialdase ajakirjandusliku tegevuse avaldused on laiali pillatud paljudes Eesti ja välismaade ajalehtedes. Eesti ühiskondliku mõtte arengu ja sotsiaalse liikumise ajaloos on M.-l kui Eesti sotsiaaldemokraatia rajajal tähtis koht.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

MASIK, Ernst, tulundustegelane, sünd. 19. XI 1890 Viljandimaal Helme v. Kuke talu omaniku pojana, õppis Nikolai I nimelises meri-inseneride koolis Kroonlinnas, mille lõpetas a. 1914 laevaehituse insenerina, töötas aa. 1914–16 Petrogradis Balti laevaehituse ja mehaanika tehastes sõjalaevade ehitamise alal, 1916—18 Balti mere miinikaitse staabis; viibis 1918–19, peale enamlaste võimulepääsu, Norras ja teotses hiljemini Põhja-Venemaal Murmani ühendatud sõjajõudude Koola mereväe baasis, kust 1920. a. alul siir-

dus Eestisse. Siin oli M. aa. 1920—26 tegev Tallinna tehnikumis laevaehituse osakonna dotsendina, juhtis mitme suurema purje- ja mootorlaeva ehitamist ja esines konsultandina ning eksperdina laevandusse puutuvais küsimusis, võttes selle kõrval osa Eesti sise-veeteede ja -laevasõidu korraldamistöist, meriseaduste väljatöötamisest, kaubandustööstuskoja organiseerimisest j. m. M. oli a 1921 Eesti Laevaomanikkude ühingu asutajaid ja teotseb seninigi (1927) ühingu sekretärina. 1923. a. alates on M. ühtlasi a./s. »Näituse« asjaajajaks juhatusliikmeks. Oma erialalt on M. avaldanud 3 brošüüri ja artikleid Vene eriajakirjades kui ka Eesti ajakirjanduses. Politilisel alal on M. tegev olnud II Riigikogu liikmena, kuuludes põllumeestekogude rühma. Aa. 1924–26 oli M. Tallinna linnavolikogu liige kodanikkude liidu nimekirja järgi. *J. M.*

MASING, Carl Gottfried Gustav, pärit tuntud Masing'ite suguvõsast, sünd. 22. I 1789 Sangastes köster Karl M.-i vanema pojana, õppis 1808–12 Tartu ülikoolis, sai 1813 Räpina kirikuõpetajaks, kuid vahetas oma koha Vastseliina kirikuõp. J. Heller'iga (vt.) ning oli surmani Vastseliina kirikuõpetaja. Vaimuliku kirjamehena andis M. ühes Heller'iga välja 1835. a. lõuna-eesti-murdelise jumalateenistuse käsiraamatu ja 1842 uue lauluraamatu; avaldas kalendrilisades ka ilmlikke laule. M. võttis osa ka Õp. E. S.-i tegevusest. Ta suri 17. XII 1859 Vastseliinas.

Napiersky, Pred.-Lex. II; Ulmann, Mitt. XVI, 226—56; M. Lipp, Masingite suguvõsa (1907), lk. 83—84, 87—93. *A. K.*

MASING, Gotthilf Leonhard, keeleteadlane, pärit tuntud Masing'ite suguvõsast, sünd. 21. XI 1845 Saaremaal Mustjala kirikuõp. Karl Joh. M.-i (vt.) pojana, õppis 1863—69 Tartu ülikooli usuteaduskonnas, mille lõpetamise järel oli koduõpet. Peterburis, siirdus a. 1871 Saksamaale, kus ta 4 a. uuris slaavi keeli Göttingeni ja Leipzigi ülikoolis. A. 1876 Leipzigis *dr. phil.* astme omandanud, sai M. keeleteaduses tunnustatud koha uurimusega »Die Hauptformen des serbisch-chorwatischen Accents . . .« (St. Petersburg, 1876). 1870. aa. oli M. õpetaja Peterburis ja Viljandis, sai 1880 Tartu ülikooli vene keele ja kirjanduse dotsendiks, omandas 1886 võrdleva keeleteaduse magistri astme ja nimetati a. 1902 slaavi keelte professoriks, mis kohal M. püsis Tartu eesti ülikooliski kuni 1925. a. lõpuni, mil ta vanaduse pärast ametist loobus.

Левицкій, II, 503—05; M. Lipp, Masingite suguvõsa (1907), lk. 140–42. *A. K.*

MASING, Jaan, arst ja seltskonnategelane, sünd. 19. I 1875 Pärnumaal Vana-Kariste v. taluomaniku pojana, õppis 1896–1901 Moskva ülikoolis arstiteadust, oli selle järel tegev eraarstina Abjas ja Ruhjas 1902–05, kutsuti 1905. a. Tallinna linna tervishoiu-arstiks; sellena avaldas M. energilist korraldusvõimet, eriti suuremate taudide, nagu 1910.–11. a. kõhutõve puhul, mille üle kirjutas ajakirjas »St. Petersburger Mediz Wochenschrift« (1912). Ilmasõja alul mobiliseeriti M. sõjaväeteenistusse ning töötas sõjaväe-arstina 1914–16. Sõjateenistusest tervislikel põhjusil vabanenud, oli M. Tallinna linna nakkushaiguste haigemaja ülemarst 1916–20, töötas selle järel Tallinnas tuntud eraarstina, eriti naistehaiguste alal, ja valiti 1926. a. töö- ja hoolekande-ministriks J. Teemandi kabinetis. Tallinna tervishoiu-arstina käis M. mitmel korral Lääne-Euroopas tervishoiu oludega tutvumas ning oma teadmisi täiendamas. — Kutsetöö kõrval on M. elavalt osa võtnud seltskondlikust tööst. 1910. a. valiti M. Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi esimeheks, milleks on jäänud tänini (1927) ja 1913. a. — seltsi auliikmeks. M.-i tegevuse ajal on T. E. P. Selts tunduvalt edenenud, liikmete arvu kui ka tegevuse suhtes, eriti on seltsi toimepandud näitused arenenud korralduse ning osavõtu poolest. Selle kõrval oli M. tegev majaomanikkude organiseerimise alal, olles mitmed aa. Tallinna Majaomanikkude Seltsi esimees kuni 1921. a.-ni ning võttis osa üleriikliku Majaomanikkude Seltside Liidu asutamise ja organiseerimise tööst, millise tegevuse eest ta valiti 1922. a. Tallinna Majaomanikkude Seltsi auliikmeks. 1922–23 oli M. Tiisikuse Vastu Võitlemise Seltsi esimees, 1923. a. peale Tallinna Jaani koguduse nõukogu esimees ja 1923–25 Eesti ev. lut. usu Konsistooriumi assessor. M. on kirjutanud tervishoiulistest küsimustest rea artikleid ajalehtedes. Iseseisvate raamatutena on tema sulest ilmunud »Koduarst ja kodu-apteek« (3 trükis, I tr. 1914) ja »Naistehaigused« (I tr. Tallinnas, 1914, III tr. 1921).

Isiklikult j. m. saadud andmed. *T.*

MASING, Karl Johannes, vaimulik kirjanik, sünd. 9. X 1811 Rakveres mõisakirjutaja pojana, õppis 1832—34 Tartu ülikoolis usuteadust, 1835–60 kirikuõpetaja Mustjalas, Saaremaal, ja 1860–78 samas ametis Mihkli koguduses Peterburis, mis ametis suri 22. II 1878. — M. oli agaraks haridustegelaseks oma kogudustes ja esines silmapaistvalt ka vaimuliku kirjanduse alal. Tema sulest on ilmunud kristliku sisuga rahvalikke jutustusi — »Laewa pois Pop« (Tartus, 1836), »Monned kennad Luggud« (Tartus, 1839),

»Kahhest Somema wabbadikkudest« (Pärnus, 1843), — eriti populaarseks saanud »Piibli luggud« (Tartus, 1842), mis ilmus rohkearvulistes trükkides. Lõuna-Eesti talurahva kr.-õigeusku siirdumise alul 1845. a. kirjutas M. selle vastu esimese lendlehe, mille ülesandeks oli kinnitada ev.-luteriusulisi nende senises usus. Seda lendlehte pealkirja all »Pea kinni, mis sul on, et ükski ei sa sinno kroni wõtta« (Pärnus, 1846), trükitud 30 000 eksemplaris, ei levitatud rahvale hinnata ainult Saaremaal, vaidka Lõuna-Eesti mandriosas.

M. Lipp, Masingite suguvõsa (1907), lk. 124 jj. *H. Kr.*

MASING, Otto Wilhelm (Ottu Willem), esimene tähtsam eesti kirjamees ja keeleuurija, sünd. 28. X(IX?) 1763 Lohusuus Tartumaal rannakabeli köstri pojana. Et ta isa Kristian Masick, nagu seda nime siis kirjutati, oli eestlane, valitses perekonnas eesti keel, ehkki M.-i ema Anna Ludovica, sünd. Hiltebrandt (Hildebrand), oli rootsi päritolu. Lohusuu köstrimajas kasvas M. ja sai ainsa pojana haritud emalt esimese õpetuse. Poja kooliea kätte jõudes asus ema lastega Narva ja pani poja Torma praosti F. Asverus'e (vt.) nõuandel siia kooli. Juba Narvas õppides (1777–79) avaldas M. suuri vaimuandeid. Siit läks ta Saksamaale, Torgausse õppimist jätkama. Praost Asverus laenas talle reisuks raha ja soovitas teda sinna mõisnik v. Paykull'i hoolealuseks. Viimane oli nõus M.-it ka rahaliselt tarvilikul määral toetama, kuid noorpõlve enesetunde ja uhkuse mõjul lükkas M. Paykull'i ettepaneku tagasi, lootes omal jõul läbi saada. Torgaust siirdus M. Halle ülikooli, kus õppis usuteadust aa. 1782 (83?)—86. Kehvades oludes omandas M. energilise tööga mitmekülgse ja põhjaliku hariduse. Halles oli ta mõttevahetuses kuulsate saksa teadlastega ja aitas Fr. A. Wolf'i vanade kreeka klassikute väljaandmisel. Ülikooli lõpetamise järel asus M. Tallinnamaale v. Toll'i juurde koduõpetajaks. Hiljemini reisis ta kirjanik krahv P. Mannteuffel'iga (vt.) Lääne-Euroopas, peatudes pikemat aega Roomas. 1788. a. valiti M. Lüganuse kirikuõpetajaks, kus ta oli ametis kuni 1795. a.-ni, mil ta kutsuti Viru-Nigula koguduse õpetajaks. Siin oli M. ligi 20 a. oma paremast meheeast, pidades seda aega oma elus kõige õnnelikumaks, kuigi mainitud ajajärgul M.-it tabasid ka mitmed isiklikud õnnetused. Viru-Nigulast kutsuti M. a. 1815 Äksi kirikuõpetajaks, kuhu ta jäi surmani. Ta valiti a. 1818 Liivimaa Ülemkonsistooriumi liikmeks ja 1821 Tartumaa praostiks. Ka pakuti temale 1819. a. Tallinnamaa superintendendi ametit, millest ta aga loobus, lootes Äksis enam rahva kasuks töötada võida. Äksis surigi M. 3. III 1832; ta on maetud Tartu Jaani kog. surnuaiale Ehlertz'i kabeli. — Eesti kultuuriloos on M. endale rajanud jäädava koha. Kirikuõpetajana püüdis ta püsiva hoolega oma koguduse elu parandada. Et usuline vaimuvara ka kaugemale ulatuks, seks asus ta ka sulega tööle. M.-i vaimuliku sisuga tähtsamaist töist võiks siin mainida: 1) »Wanna-seädusse-aja sündinud asjad...« (Tartus, 1819, 92 lk.); 2) »Wiiskümmend kaks luggemist, Uest Testamendist wäljawallitsetud...« (Pärnus, 1824, 238 lk.); 3) »Täieline Ristiusso õppetus... targema rahwa ja koolmeistrite kassuks...« (Pärnus, 1825, 160 lk.). Neis teostes püüdis M. Liivi kindralsuperintendendi K. G. Sonntag'i (vt.) mõtteid, mis ta omaks võtnud, eesti rahvale tutvustada, esinedes siin oma aja lapsena, ratsionalistina, selgitades pühakirja ja katsudes rahvale arusaadavalt esitada usutõdesid. — Et aga kogu eesti rahvas vajas ilmlikku vaimuvara, siis soetas M. sedagi. Leides, et senine saksa kirjameeste pakutud kirjavara oma vigase keele ja lapsiku sisuga ei rahulda ega huvita rahvast, püüdis M. ise rahvale muretseda keeleliselt paremat ja sisuliselt huvitavamat, ta silmaringi laiendavat kirjandust ja ühtlasi täiendada puudulikku koolikirjandust. Nii ilmus juba 1795 tema sulest: »ABD ehk Luggemisse-Ramat Lastele...« (Tartus, 34 lk.+tab.). M.-i esimene tähtsam ja suurem töö selt alalt on aga a. 1818 ilmunud: »Pühhapäwa Wahheluggemissed...« (Tartus, 168 lk.), milles ta rahvale pakub lõbusat ja huvitavat lugemismaterjali lihtsal ja arusaadaval keelel ja mis levis seetõttu laialdaselt. Raamatu sisuks on õpetlikud lookesed võõraist maist, nagu Kamčatkast, Lapimaalt, Aafrikast ja Ida-Indiast. Oma paremaks tööks eesti keeles pidas M. oma »Lihwlandi-ma Tallorahwa Seädus'e« (204 lk.) tõlget, mis ilmus Tartus a. 1820. Selle tööga lõi ta tähtsamad õigusteaduslikud oskussõnad, mis on püsinud tänapäevani. Siin näitas M., et senini vaeseks peetud eesti keeles on võimalik väljendada raskemaidki mõtteid. Hiljemini (1821) ilmusid Tartus M.-i »Luggemisse lehhed«, 38 tükki, ja »Õppetus, kuida neid sinnatsid luggemisse lehti kassuga prukida«, milledes autor näitas, kuidas tarvitada tema uut kirjaviisi. M. otsustas eesti rahvale ka ajalehte välja anda. Kuid siin tuli tal võidelda mitmesuguste raskustega. Takistusi sünnitasid valitsusvõimud, trükikojad, postitalitused, paberivabrikandid. Ka kaastööliste puudus andis ennast teravalt tunda. Hoolimata kõigist raskusist hakkas a. 1821 ilmuma »Marahwa Näddala-Leht« M.-i toimetusel ja väljaandel. Lehest on ilmunud 1821. (Tartus), 1822. (Pärnus), 1823. (Tartus) ja 1825. (Pärnus) aastakäik. 1824. a.

jäi leht väliste takistuste tõttu ilmumata. 1825. a. lõppes lehe ilmumine, peaasjalikult küll vist lugejate puudusel. Leht sisaldab sõnumeid tähtsamaist kodu- ja välismaa sündmusist, õpetlikke loodusenähtuste seletusi, kirjutisi Eesti kirjanduse harijaist ja nende teostest, ajaloolisi jutustusi, mõistatusi ja huvitavaid jutukesi. Keel on sorav ja rikas rahvalikkudest kõnekäändudest. Leht püüdis pakkuda rahvale tarvilikku vaimuvara ning hävitada rumalust ja ebausku. Sama sihiga oli mõeldud M.-i »Marahva Kalender ehk Täht-ramat...« (Pärnus 1823–24; Tartus 1825–26), mille lisades on hulk õpetliku sisuga kirjutisi. A. 1823 avaldas M. veel paar kooliraamatut: »Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida« (Tartus, 40 lk.) ja »Arvamisse-Ramat, mis Ottu Willem M. koolmeistrite ja kolilaste kassuks väljaandnud«, (Tartus, 85 lk.). milledest viimase tähtsus piirdub küll ainult eestikeelsete aritmeetiliste oskussõnadega. Paremate rahvakooliõpetajate ettevalmistamiseks oli M.-il kavatsus asutada koolmeistrite ja köstrite seminari, mis aga ei teostunud. Küll asutas ta aga Äksis klk.-kooli, kus ta m. s. ette valmistas noormehi ka õpetaja ametile. Ka rahva tervise eest püüdis M. jõudu mööda hoolitseda, avaldades seks brošüüridena paar kirjutist. Nii ilmus 1820 »Õppetus kust ja kuida tunda, kas innimenne tõeste surnud, wai mitte...« (Riias, 16 lk.) ja 1825 »Õppetus, kuida usi rõugid panna« (Riias). Eesti keelele nõudis M. suuremaid õigusi. Tema arvates oleks pidanud see saama kooli, kohtu ja avaliku elu keeleks. Ka kõrgemaid seisusi kutsus ta üles eesti keele õppimisele ja tarvitamisele. Seks avaldas ta raamatu »Ehstnische Originalblätter für Deutsche, I« (Tartus, 1816, 59 lk.). Siin tahtis ta pakkuda lugemismaterjali, mis oleks kohane ka haritud lugejaile ja viiks neid paremale eesti keele oskusele. Ühtlasi kavatses ta ülikoolis usuteaduskonna üliõpilastele hakata eesti keeles loenguid pidama, milleks ta ka rektorilt leidis vastutulekut. Kõrgemal pool ei leidnud see kavatsus siiski vastuvõttu ja pidi seepärast katkema. Kõige selle kõrval oli M. ühtlasi kirjakeele arendaja. Ta asendas saksa soost kirikuõpetajate piiblikeelse, kivinenud fraasi rahvakeelsete, elavate väljenduste ja kõnekäändudega, püüdes seega kirjakeelt lähendada rahvakeelele. Ka sõnavaraliselt rikastas M. eesti kirjakeelt ja pani aluse hilisemale eesti ajalehekeelele. Puhtkeelelisi küsimusi käsitles ta Rosenplänter'i »Beiträge'des« ja saksakeelseis brošüürides: »Vorschläge zur Verbesserung d. ehstn. Schrift« (Tartus, 1820, 16 lk.) ja »Beitrag zur Ehstn. Orthographie« (Tartus, 1824, 39 lk.). M. märkas, et Hornung'i päevilt pärit olev puudulik saksapärane kirjaviis segadusi sünnitab, ja katsus seda parandada (näit. kirjas vahet teha sõnade »murre« on südames ja »múrre« on keeles — vahel j. t.). Kuigi ta paranduskatsed vähese otstarbekohasuse ja ägeda vastuseisu tagajärjel kõige õnnelikumalt ei lõppenud (näit. konsonantide palatalisatsiooni märkimine), on siiski tema esitatud õ-täht eesti kirjaviisis omale leidnud jäädava koha. Kahjuks on M.-i suurem keeleline töö, suur eesti keele sõnaraamat, mille kallal ta 40 a. olevat töötanud, peale tema surma käsikirjana kaduma läinud. Raamatust on ilmunud ainult mõned proovilehed.

Recke-Napiersky III; Napiersky, Pred.-Lex. II; Paucker, Geistl., lk. 165, 168; Hermann, E. kirj. ajal., lk. 298–324; M. Lipp, Masingite suguvõsa (1907), lk. 21, 151–97; J. Masing, Die Nationalität der Fam. Masing (1910); M. J. Eisen, Tähtsad mehed, I (1883), lk. 1—25; Kampmann, Peaj. I III, lk. 251–60; Õitsituled III (1924, H. Prants). *A. K.*

MATHIESEN, Andrei, metsandusteadlane, sünd. 19. XI 1890 Sindi alevis vabrikutöölise pojana, õppis 1911—15 Peterburi metsainstituudis, mille lõpetas I järgu metsateadlase astmega, oli siis Vene sõjaväeteenistuses, alates juulist 1916 inseneriväe ohvitserina, ja vabanes 1917. a. lõpul sõjaväest. 1918. a algusest teotseb M. Eestis metsanduse alal. Olnud alul metskonna metsaülem, nimetati M. a. 1919 Läänemaa metsaülemaks, 1920. a. põllutööministeeriumi metsade peavalitsuse ülema abiks ja valiti sama a. sügisel Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonna metsanduse ja geodeesia õpetajaks; 1921. a. sai M. samale õppetoolile dotsendi k. t.-ks ja 1924. a. metsakorralduse erakorral. professoriks. Aa. 1925–26 oli M. Rockefeller'i stipendiaadina komandeeritud Lääne-Euroopasse sealsete kõrgemate metsateaduslikkude õppeasutistega, katsejaamadega j. m. tutvuma — Põllumajandusteaduskonna õppejõuna on M. õppetöö kõrval organiseerinud teaduskonna metsandusosakonna, välja töötanud õppekavad ja korraldanud kabinetid, Kastre metskonna ülikooli õppeotstarveteks sisse seadnud ja seda juhatanud tänini (1927). Samuti on M. tuntud Akad. Metsaseltsi, metsateadlaste päevade jne. tegelasena. — Oma erialalt on M. avaldanud mitu tööd, milledest mainitagu: artikkel »Metsandus« (koguteoses »Eesti maa, rahvas, kultuur« Tartu, 1926), »Die Waldungen Estlands, ihre Bewirtschaftung u. der forstliche Unterricht in Estland« (ilm. üleilml. metsateadlaste päeva protokolles Roomas 1926), »Metsamehe abiraamat« (Tartus, 1923). *T.*

MATTIESEN, Karl Emil Johann, Balti-Saksa ajakirjanik ja ajaloolane, trükikoja omaniku ja kirjastaja Karl August M.-i poeg, sünd. 24. VIII 1835 Tartus, õppis 1854—57 Tartu ülikoolis, m. s. arstiteadust, 1857—60 Berliinis ja Leipzigis ajalugu ja omandas a. 1860 Leipzigis *dr. phil.* astme. Aa. 1861–62 kodumaal koduõpetajaks olnud, hakkas M. a. 1863 »Dörptsche Zeitung'i« toimetajaks ja asutas a. 1866 omale vabameelse lehe »Neue Dörptsche Zeitung'i«, mille väljaandjaks ja peatoimetajaks ta oli, juhtides ühtlasi trükikoda ja kirjastust. Lehe väliseiks kaastöölisiks olid m. s. J. Hurt, C. H. Niggol, F. R. Kreutzwald ja C. R. Jakobson, kirjasaatjaiks M. Weske ja J. Jung (vt. neid). Seltskonnaelust võttis M. agaralt osa: aa. 1870–75 oli ta saksa käsitööliste seltsi esimees, 1871–76 Tartu vabatahtlikus tuletõrjes juhtival kohal tegev, 1874–76 rae liige, 1885—88 kaubandus-bürgermeister. M. suri Tartus 9. III 1888.

Alb Acad. 6259; N. Dörpt. Ztg. 1888, nr. 59; A. Hasselblatt'ilt saadud teated.

A. Kr.

MAUER, vt. **Kannike.**

MAURACH, Carl Peter Ludwig, vaimulik kirjanik, sünd. 24. I 1824 Paistus kirikuõpetaja pojana, õppis 1842–46 Tartu ülikoolis usuteadust, oli 1849. a. alates Paistus ja 1853. a. Põltsamaal kirikuõpetajaks; suri seal 11. V 1900. — M. täiendas ja parandas aa. 1860–95 tallinnakeelset kiriku-lauluraamatut ja avaldas trükis: »Piibli lugude raamat« (Tartus, 1876), »Salmi-ramat« (1873), »Te-roog Jummala sönnast söameestele . . .« (Tallinnas, 1880). Oma alalt on M. avaldanud kirjutisi ka Ulmann'i »Mitteilungen'ites« ja ajakirjas »Dorpater Ztschr. f. Theologie u. Kirche«, käsitledes eriti vaeste-hoolekande ja herrnhuutide vastase võitluse küsimusi.

Napiersky. Pred.-Lex. II; Keussler, Forts. 111 j.; Hermann, E. kirj. ajal. 505; B. M. 1900, k. 10.

E. O.

MAURITZ, Konrad, tööstustegelane, sünd. 23. I 1881 Tartumaal Vastse-Prangli mõisas puusepa pojana, õppis alates a. 1900 Riia polütehnikumis, mille lõpetas 1906. a. I järgu insenertehnologina; oli esialgu ametis Tallinnas A./S. »Dvigateli« vagunitehases insener-konstruktorina ja teotses siis 1907—17 Tallinna linna gaasivabriku ja veevärgi juhatajana; 1917. a. alates kuni praeguse ajani (1927) on M. Eesti Vabrikantide Ühingu sekretär ja 1925. a.-st kaubandustööstuskoja suurtööstuse sektsiooni nõunik. Olnud tegev rea Eesti tööstuslikkude ja tulunduslikkude ettevõtete asutamisel, on M. omandanud põhjaliku ülevaate Eesti tööstusest ja seda tagajärjekalt kasutanud mitmesuguste tööstusse puutuvate küsimuste otsustamisel (Riigi Majandusnõukogus, Tööstusnõukogus j. m.).

J. M.

MAYDELL, Friedrich Ludwig v., maalikunstnik ja graafik, sünd. 29 XI 1795 Tiinuse mõisas Läänemaal, kasvas 1804—10 Saksamaal, teenis 1812–20 ohvitseserina Vene sõjaväes ning astus siis Tartu ülikooli õigusteaduskonda. Siin tutvus ta prof. C. A. Senff'iga, algas selle juhatusel õppimist kunsti alal ja lahkus 2 a. pärast Tartust, et end täiesti pühendada kunstile. Ta õppis 1 a. Stuttgartis ja siis pikemalt Roomas, kus tema arenemisse ergutavat mõju avaldasid Overbeck, Cornelius, Schnorr, arhitekt W. Stier ja eriti Ludw. Richter. Pöördudes 1827. a. kodumaale tagasi, asus M. 1829. a. Tartu ning algas siin intensiivset tegevust maalijana, illustraatorina-graafikuna, kujurina ja arhitektina; erilise tähtsuse omab ta aga ksülograafia (puulõike) ateljee asutajana ning selle kunstiharu pioneerina ja tutvustajana Eestis. M. suri 6. IX 1846 Tallinnas. Tähtsamad teosed: altarimaalid kirikutele Ruhjas (1837), Põlvas (1842), Saardes (1842) ja Vastseliinas (1846); illustratsioonid Salomoni ülemlaulule, V. A. Žukovski teostele ja tõlgetele »Tsaar Berendei«, »Nal ja Damajanti,« »Orleani neitsi« ja »Undine«, A. S. Puškini poeemile »Mustlased« ning Eesti muinasjuttudele »Vanemuine« ja »Koit ja Ämarik«; 50 illustratsiooni Baltimaade ajaloost, millest 22 ilmusid tekstiga varustatult 2 vihus Tartus aa. 1839 ja 1842, pealkirja all »Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands«; altari kavandid Tallinna Oleviste kirikule (teostatud marmorist ja pronksist Demut ja Malinowsky poolt Peterburis); prof. Ewers'i ja C. A. Senff'i büstid (esimene marmorist, teine terrakottast); raamatud »Anweisung für die ersten Anfänger im Schraffieren« (Tartus, 1837) ja »Zeichnenlehre nach dem natürlichen Gange der Auffassung entwickelt für Anfänger und Kinder« (1841). M.-i teoseid leidub Tartu ülikoolis, Õp. E. Seltsis ja Tall. Eesti muuseumis.

Neumann, Lex.

A. V.

MEINHARD, liivlaste apostel, sünd. 1125. a. ümber, oli preestriks Augustinuse ordu kanoonikute asutises Segebergis (Holstein), Vicelin'i († 1154; teda oli M. arvat. tunnud) slaavi misjonitöö keskkohas. Kõrges vanaduses ärkas ka M.-is soov teha misjonitööd. Mõned aa. enne 1184. a., peale Lüübeki linna (1158) ja Saksa kodanikkonna (ca 1163) asutamist Wisby's (Ojamaal), kui skandinaavlastele itta järgnesid Saksa kaupmehed, tuli M. preestrina ühes Lüübeki meresõitjatega Väina jõesuhu ja pühendas end liivlaste

kristianiseerimisele. Polotski varjaagi-vene suurvürstilt, kelle maksualused olid liivlased, sai M. loa misjonitööks. M. polnud täiesti varanduseta, samuti ei puudunud tal ka abilised, hiljemini toetasid teda ühendustpidavad saksa ja skandinaavia kaupmehed. A. 1184 ehitas ta Väina ääres asuva liivlaste küla Ükskülа juurde esimese puukiriku. Ühe leedulaste röövkäigu tagajärjel laskis M. Wisby müüriseppadel ehitada sinna esimese kivist kindlustuse (1185); a. 1187 ehitati Holmile (seekord vist küll veel väinas asuva suure Dahleni saare lõunapoolses tipus) veel teine loss ja kirik. Liivlased, andes lubaduse end ristida lasta, võisid lossis tarbekorral kaitset leida. Misjonitöö edenes liiga aeglaselt, kuna liivlased antud lubadust ei pidanud. Siiski pühitsetakse M. 1186. a. Breemeni ppiisk. ja kapiitli poolt, kes oma mõju kirdes püüdsid levitada, Ükskülа piiskopiks. Selle, nüüdsest peale piiskopikiriku juurde asutas M. toomkapiitlina ühe Augustinuse ordu konvendi. Kirikukümnist M.-i ajal veel ei mainita. Treidenis Koiva ääres teotses M.-i abiline Theoderich (vt.); samas on vist ca. 1191 ristitud liivlaste vanem Kaupo (vt.). Üldiselt oli aga liivlaste vastupanu suur ja tagajärg nii väike, et M. misjonitööd kavatses lõpetada; kuna aga liivlased ärasõiduks takistusi tegid, saatis ta Theoderich'i salaja paavstilt nõu küsima. Viimane kuulutas oma bullaga (1193) ristisõja liivlaste vastu, tõotades osavõtjaile pattudest pääsu. Kuid juba oli M. ühe Rootsi hertsogi, sakslaste ja ojamaalastega merd kaudu kuralaste (karjalaste?) vastu ette võtnud sõjaretke, mis on jäänud täitsa selgusetuks ja M.-i vanadusenõtruse tõttu arusaamatuks. Teel aeti nad tormist Virumaale, kus lõppes retk rootslaste hariliku maksuvõtmisega. Vahepeal raskuste ja pettumuste tagajärjel haigeks jäänud M. laskis veel surmavoodil Väina ja Koiva liivlaste vanemaid tõotada vastu võtta enda järeltulijat. M. suri 14 VIII 1194 ja maeti liivlaste osavõtul Ükskülasse. Alles palju hiljemini, arvat. ppiisk. Sinten'i (1374—93) ajal, maeti M.-i põrm Riia toomkirikusse; sest ta sealne hauakivi (üleviimis-daatumiga 14. X) on 1370 surn. ja pühaks kuulutatud paavst Urban V hauakivi (St. Victor'i kirikus Marseilles'is) jäljendus. — M.-i kristlikust misjoni-ideest kantud töö oli M.-i surres vaid nõrk üritus, mida ähvardas kadu; alles M.-i teine järeltulija Albert (vt.) viis selle töö, kuigi täitsa teisel kujul, lõpule

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII) — peaallikas; selle kõrval: Lüübeki Arnoldi *Chronicon Slavorum; (Scr. rer. Germ.)*; Allg. D. B. XXI (G. Dehio); A. Hauck, Kirchengesch. Deutschlands, IV (1903); Arbusow, Geistl. (Jb. f. Gen. 1901, lk. 67; 1911/13, lk. 138); Arbusow, Grundriss IV. *L. A.*

MELLIN, Ludwig August, krahv, teadusmees ja politiline tegelane, sünd. 23. I 1754 Harjumaal Tuhala mõisa omaniku pojana, sai hea koduse kasvatuse, jätkas oma õpinguid 1767—69 Bernis ja 1769—73 Bolognas ja tutvus välismaal paljude väljapaistvate tegelastega, m. s. Voltaire'iga, kelledelt omandas valgustusaja humaansed ideed. 1773. a. astus M. Vene sõjaväkke, teenides esiti kindralstaabi juures joonestamis-osakonnas ja 1781—83 Liivi divisjonis kortermeistrina. M. seisis sõbralikus läbikäimises mitme keisrikoja liikmega ja andus troonipärija, hiljemini keiser Paul I, õhutusel Liivimaa atlase koostamisele, millise ülesande kallal ta töötas 14 a. Tema »Atlas von Liefland und Ehstland« (Riga u. Leipzig 1791—98), mille kaardid ilmusid aa. 1794—98, moodustab hoolimata kõigist ebatäpsusist esimese Liivi- ja Eestimaa kohta käiva teaduspärase kartograafilise ürituse. Peale selle on M.-i sulest ilmunud mitmed agronoomilise, ajaloolise jne. sisuga artiklid Hupel'i kogus »Nordische Miscellaneen« ja mõnes kodu- ja välismaa teaduslikus ajakirjas. Oma kartograafiliste ja teiste teenete eest valiti M. paljude teaduslikkude ühingute liikmeks. 1783. a. majorina sõjateenistusest lahkunud, elas M. siit peale mõisaomanikuna Riia maakonnas ja võttis agarasti osa maaomavalitsuse tegevusest. 1786—95 oli ta Riia kreisikohtunikuks, 1796. a. nimetas Katariina II ta Liivimaa Ülemkonsistooriumi esimeheks, millisesse ametisse ta jäi kuni 1831. a. 1797. a. maanõunikuks valitud, toetas M. energiliselt oma sõpra Friedrich v. Sivers'it (vt.) selle võitluses agraarreformi läbiviimise eest. 1814. a. nimetas Aleksander I M.-i Liivimaa asjade korraldamise komitee Riia osakonna liikmeks, kuid ses ametis põrkas M. Liivi rüütelkonna enamikuga teravasti kokku. Arvates, et 1804. a. seadusega Liivi mõisamaad muutunud täiesti maksuvabaks, olid paljud mõisnikud veeretanud kirikute ja teiste avalikkude hoonete ehitamise rahalised kulud talupoegade õlgadele. M., kes ei pooldanud säärast seaduse tõlgitsemist, viis a. 1815 asja komitee kaudu otsekohe siseministri otsustada. Sellest pahandatud, mõistis Liivi maapäev a. 1815 M.-i tegevuse teravasti hukka ja otsustas, et M. võib edaspidi toimida resideeriva maanõunikuna ainult maamarssali järelevalve all. Kindralkuberner Paulucci (vt.) lepituskatsete nurjamineku järel lahkus M. 1818 maanõuniku ja komitee liikme ametist. Kui Aleksander I a. 1823 tunnustas kiriklikkude ehitiste rahaliste kulude kandjaks ikkagi mõisnikud, avaldas M. järg-

misel a. teose »Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland« (Riga, 1824), milles ta seda tüliasja ja üldse agraarreformi käiku Liivis valgustab õieti talupojasõbralikult seisukohalt. See töö oli Venemaal keelatud. M. suri Riias 12. III 1835.

Recke-Napiersky III; Beise II; Mitt. I, 37 jj.; Stael-Holstein, Materialien, Abt. II, Bd. 3, 197–200; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands I (1899), 115, 263–65. *P. T.*

MELNIK, Voldemar, kujur, sünd. 29. IV 1887 Virumaal Püssi v. Purtse külas õpetaja pojana, õppis Narva linnakoolis, aa. 1908–13 Stieglitsi kunstikoolis Peterburis ja 1914—18 Peterburi kunstide-akadeemias. Alates 1920. a. skulptuuri- ja joonistamisõpetaja »Pallase« kunstikoolis. M.-u kunstiline toodang, ilmelt üldiselt realistlik, paiguti kalduvusega stilismi ja ekspressionismi, ei osuta eriliselt väljapaistvaid teoseid, ent ometi leiduvad nende seas mõned võrdlemisi kordaläinud, nagu graniidist pea »Eva« (1920), M. Hermann'i (pronks, 1923), Fr. Kuhlbars'i (gran., 1923) ja R. Tobias'e (pronks, 1926) portreed ning palisandrist figuur »Naine« (1926). M. on loonud veel dr. K. A. Hermann'i (1923) ja prof. A. Rauber'i (1926) hauasambad ülikooli surnuaiale Tartus ning monumendid vabadussõjas langenuile Narvas (1921), Lüganusel (1923), Vaivaras (1924), Haapsalus (1924), Põltsamaal (1924), Äksis (1925), Kursis (1926) ja Rõuges (1926).

Üliõpilasleht 1927, nr. 9 (J. Pert). *A. V.*

MENGDEN, Engelbrecht v., Rootsi ametnik, sünd. a. 1587 Liivimaal, õppis Saksamaa ülikooles ja asus Kuramaale, teotsedes Pilteni kreisi maanotarina, kust ta 1630. a. paigu siirdus Liivimaale. A. 1638 nimetati M. sõjakomissariks ja veidi hiljemini sõjanõunikuks Liivimaa kindralkuberneri juures ja oli a.-st 1644 alates Liivimaa õuekohtu asepresident; suri juuli alul a. 1648 Tartus. M.-i koostatud on 1643. a. paigu Liivimaa maaõiguse kava, »Landrecht des Fürstenthums Liefland« (5 osas), mis ulatuselt laiem D. Hilchen'i (vt.) omast. Kava esitati Stokholmis kun. Kristiinale, kuid jäi kinnitamata.

N. Nord Misc. V, 203—11; Recke-Napiersky III; Fr. Bienemann, Zur Geschichte E. v. M.-s u. seines Landrechtsentwurfs (SB Riga 1900, lk. 57 jj.); Seraphim, Livl. Gesch. II II, lk. 319, 324, 331 jj. *R. K.*

MENGDEN, Gustav v., parun, Balti aadli juhtiv tegelane, sünd. 17. IV 1627 (1625?) Liivimaal tuntud maanõunik Otto v. M.-i (vt.) pojana, sai 1655. a. Liivimaa maakohtunikuks ja maamarssaliks, 1656. a. ülemvahtmeistriks ehk majoriks Liivimaa aadlipkonnas. A. 1660 valiti M. Liivimaa maanõunikuks, võttis osa esimesest Liivimaa deputatsioonist Stokholmi a. 1660, mis Karl XI eestkostjate-valitsuselt saavutas lubaduse Liivimaa privileegide kinnitamiseks ja lahendas a. 1663 maapäeval Riia linna ja Liivimaa rüütelkonna vahelised kompetentsi- ja piiritülid viimase kasuks. Katsed Liivimaad Rootsisse inkorporeerida jäävad aga sellevastu tagajärjetuks. 1664. a.-st oli M. assessor Tartu õuekohtus, võttis 1666. a. osa Rootsi täisvolilise saadikuna Pljussa rahuläbirääkimistest venelastega, sai samal a. Liivimaa aadlipkonna pealikuks ja 1675. a. kindralmajoriks ja saavutas 1678. a. Liivimaa saatkonna eesotsas Karl XI-lt Liivimaa privileegide kinnituse ja lubaduse maade reduktsiooni Liivimaale mitte laiendada. Sügisel 1679 oli M. kahevõitluses vastase surmamise tagajärjel sunnitud minema maapakku, kust tagasi pääses alles veebr. 1682, peale seda kui asi Liivimaa õuekohtu otsuse põhjal rahatrahvi määramisega M.-ile lahendatud. Vaheajal oli M.-i vastu esitatud süüdistus, ta olevat 1678. a. Stokholmis üles tõstnud küsimuse Rootsi magnaatide päralt olevate mõisakomplektide (Starostey'de) laiendamise piiramise kohta, mis Rootsi aadlit pahandas ja seega esile manas reduktsiooni laiendamise ka Liivimaale. Süüdistused tõrjus M. tagasi a. 1681 2-s märgukirjas. — Peale maapaost tagasitulekut sai M. Liivimaa maapäeva reduktsioonivastase enamuse juhiks. Tema algatuseks tuleb lugeda 1684. a. maapäeva kokkukutsumist; suurem osa 1684—88. aa. maapäevadelt Rootsi kuningale ja kindralkubernerile saadetud märgukirjadest ja supliikidest, mis sihitud reduktsiooni ja maaderevisjoni vastu, on isiklikult M.-i või tema algatusel koostatud; kogu asjaajamine neis küsimusis kindralkuberneriga käis peamiselt M.-i kaudu. M. määras üldiselt suuna, mida jälgis Liivimaa rüütelkond ka edaspidi, J. R. Patkul'i (vt.) aegadel, võideldes reduktsiooni vastu, — nimelt oma privileegidele ja 1678. a. antud kuninga lubadustele apelleerimise teel. Igatahes oli M.-i tasakaalukas iseloom sääraseks võitlusviisiks kohasem kui ägeda Patkul'i oma. — M. suri 16. XII 1688. Temast on säilinud m. s. kogu pilkelaule, milledest üks sihitud Rootsi reduktsioonikomisjoni vastu (tr. Gadebusch, L. B. II) ja mõned vanas eas luuletatud kirikulaulud (välja annud W. v. Bock, 36 Choräle a. d. Schriften d. G. v M., ilm. 1864 Tartus).

W. v. Bock, Erinnerungen an G. v. M. (B. M. VIII, 1863); A. Hammarskjöld, Ätten v. M. och Livland under svenska väldet (Sv. Hist. Tidskr. 1889); G. Anrep, Svenska adelns ättartaflor II (1861). — M.-i 2

märgukirja a.-st 1681 on tr. C. Schirren'i kogus Recesse d. livländ. Landtage (1865). *J. V.*

MENGDEN, Johann Albrecht v., eelmise poeg, Balti aadli politiline tegelane, sünd. 6. IX 1663, võttis osa 1693. a. Liivimaa rüütelkonna poolt reduktsiooniküsimuse lahendamiseks Stokholmi saadetud deputatsioonist J. R. Patkul'i (vt.) kaaslasena, mõisteti järgm. a. ühes teiste saatkonna liikmetega surma, mis otsus muudeti aga 6-a. vangistuseks. Vangistuses viibis M. kuni 1696. a.-ni, mil talle armu anti ja ta Liivimaale tagasi pöördus. 1710. a. sai M. Liivimaa maamarssaliks ja valiti varssi peale seda maanõunikuks. M. suri 26. XII 1720.

G. Anrep, Svenska adelns ättartaflor II (1861); A. Hammarskjöld, Ätten v. M. och Livland under svenska väldet (Sv. Hist. Tidskr. 1889). — Vrdl. ka: A. Buchholtz, Beiträge zur Lebensgesch. J. R. Patkuls (1893), lk. 122; O. Sjögren, J. R. Patkul (1882). *J. V.*

MENGDEN, Otto v., parun, balti-saksa aadli tegelane, sünd. 23. IV 1600 maakohtunik Georg v. M.-i pojana, astus noorena sõjateenistusse ja on nähtavasti võrdlemisi varakult Liivimaa rüütelkonna huvide esindajana hakanud teotsema. A. 1629 käis M. ühes Fromhold Patkul'iga (vt.) Rootsis läbirääkimisi pidamas rüütelkonna privileegide suhtes, tutvudes seal riigikantsler Axel Oxenstjernaga, milline tutvus talle osutus edaspidi väga kasulikuks. A. 1634 kun. Gustav II Adolfi matuse puhul uuesti Rootsi läkitatud, võttis M. osa läbirääkimistest Liivi- ja Eestimaa »in ein corpus« ühendamise kohta, mis ei annud tagajärgi. A. 1643 kokkukutsutud Liivimaa maapäeval valiti M. ühemeelselt maamarssaliks ja hiljemini liikmeks komisjoni, mis pidi Stokholmis maanõukogu asutamise küsimuse jaatavalt lahendama. M.-i suure diplomaatilise osavuse tõttu otsustatigi küsimus: kun. Kristiina kutsus 4. VII 1643 ellu Liivimaa maanõukogu, kuigi ainult provisoorselt Esialgse kava järgi pidi maanõukogu koostuma 6-st liikmest, neist 3 rootslast ja 3 Liivimaa aadlimeest; viimaste seas valiti M. esimesena maanõunikuks. A. 1648 anti täiendavad määrused maanõukogu kohta. Liivimaa politilises elus mängis M. selle järel silmapaistvat osa, väljendades võrdlemisi suurt takti ja enesevalitsust. — A. 1635 määrati tema maakohtunikuks Kokenhuseni kreisis, püsides ühtlasi edasi sõjateenistuses; ta ülendati a. 1643 ooberst-leitnandiks, a. 1651 ooberstiks ja tõsteti a. 1653 vabahärra seisusse. Oma elu lõpul oli M. segatud ägedaisse perekonnatülidesse Stael v. Holstein'idega, mis M.-itele lõppesid kurvalt. M. suri 26. II 1681.

G. Anrep, Svenska adelns ättartaflor II (1861); Seraphim, Livl. Gesch. II[II]; Fr. Bienemann *jun.*, Die Begründung d. livländ. Landratskollegiums (1893); A. Hammarskjöld, Ätten v. M. och Livland under svenska väldet (Sv. Hist. Tidskr. 1889). *A. R. C.*

MENGEDE, Johann v., Liivimaa ordumeister, pärit Westfaalist, sünni-a. teadmata, oli aa. 1439—42 ordufoogt Karksis, 1442—50 komtuur Tallinnas, valiti aug. 1450 ordumeistriks; suri 15. VIII 1469. — M. meistriks saanud, puhkes jällegi Liivimaa keskajaloole tüübiline tüli ordu ja Riia ppiiskopi vahel, kelleks paar a. varemini oli saanud Silvester Stodewescher (vt.). M. oli endale ülesandeks seadnud kindlustada Liivimaal ordu ainuvalitsust. Selleks teostati juulis 1451 Riia toomkapiitli inkorporatsioon ordusse (vastav *bulla habitus* kinnitas selle järgm. a.); nov. 1452 sõlmitud Kirchholmi lepinguga jagasid ppiisk. ja M. enda vahel ülemvõimu Riia linna üle, seega takistades Liivimaa linnade liitumist Riia eestvõttel, mida Preisi eeskujul oli karta. Ppiisk. Silvester, kes inkorporatsiooni lubadusest ei kavatsenud alul kinni pidada, pidi peale temale õnnetut võitlust a. 1454 ordule alistuma ja M.-ga Kirchholmi lepingu uuendama. Teistes — Tartu, Saare-Lääne, Tallinna, isegi Kura — piiskopkondades oma mõju maksmapanek nõudis M.-lt hiljeminigi palju energiat.

Schiemann, Livl. II; Seraphim, Livl. Gesch. I[II], 264 jj.; Arbusow, Grundriss IV, 117—22. *R. K.*

MENIUS, Friedrich, ajaloolane XVII a. s., sünd. arvat. Pommeris (mõne uurija arvamise järgi pärit Kuramaalt); sünniaasta teadmata. M. oli nähtavasti Poola alam ja omandanud luuletajana, *poeta laureatus*, teatava kuulsuse. M. s. on ta a. 1620 Altenburgis välja annud tõlkeid inglise näidendeist tiitliga »Englische Comoedien«, 2 osas, mis tähelepanuväärt selle mõju väljendusena, milline oli inglise vanemal näitekirjandusel saksa omasse. 1620-dail aa. puutus M. kokku Liivimaalt lääne poole edasitungivate rootslastega, astus feldmarssal Gustav Horn'i teenistusse, võib-olla sõjaväe jutlustajana, ja määrati siis kirikuõpetajaks Liivimaal. Ta oli kogunud endale hulga Liivimaa ajalugu käsitlevat materjali ja nähtavasti juba varakult kavatsenud koostada ülevaadet Liivimaa ajaloost. A. 1630 avaldas ta Riias lühikese »Intrada u. Vortrab der grossen Universal Liefländischen Historischer Geschichten Beschreibung«, milles ta teatas oma kavatsusest kirjutada Liivimaa kroonika, üles kutsudes igaüht võimaluse järgi temale hankima tarvilikke teateid kroonika jaoks. A. 1630 kutsuti M. Tartu asutatud gümnaasiumi

ajaloo-professoriks ja 2 a. hiljemini samasse rajatud ülikooli ajaloo- ja muinasteaduse-professoriks. Tartu ülikooli avamise kohta 15. X 1632 avaldas M. s. a. Tartus trükitud »Relatio von Inauguration der Universität zu Dörpat« (uuesti tr. Bunge, Archiv VII, lk. 242—71), mis on tähtis allikas Tartu ülikooli asutamise ja vanima ajaloo kohta. Samal a. ilmus M.-el esimene ajalooline töö *Syntagma de origine Livonorum* (uuesti tr. *Scr. rer Liv.* II, lk. 511—38), milles autor üksikasjaliselt käsitleb Liivi ajalugu ja selle allikaid enne sakslaste tulekut; olles ainult tolleaegse õpetlase suurte teadmiste näide, ei oma töö praegu enam mingit teaduslikku väärtust. Järgmisel, 1633. a. ilmus M.-e sulest Tartus »Histor. Prodromus des Lieffländ. Rechtens u. Regiments von Anfange der Provintz Erfindunge, biss auff Ihr Königl. Maj. von Schweden Gustavi Magni Todt«, milles ta Liivimaalt ja võib-olla mujaltki kogutud hulga materjali najal katsub anda ülevaadet Liivimaa õigusliku seisundi arengust ja eesõigustest vanimast ajast alates. M.-e tähtsama ajaloolise teosena on see omal ajal olnud vististi õige tähelepanuvääriline, kuigi meie päevil töö osutub peaaegu ainult kuriositeediks. — Saanud nähtavasti Gustav Horn'i usalduse osaliseks, nimetati M. a. 1636 viimase maaomanduse inspektoriks Liivimaal ja säilinud allikaist on näha, et M., omades arvat. ka häid tehnilisi teadmisi, on teotsenud võrdlemisi palju tulunduslikulgi alal. Temal oli mõisa teisel pool Emajõge, mille pärast ta ajuti protsessis Tartu raega; ta sattus oma tujuka iseloomu tagajärjel mõnikord teistegagi vastollu. Kui kaua ta Tartu ülikoolis professoriks olnud, pole täpsalt teada; nähtavasti on ta juba kevadel 1637 selt kohalt lahkunud või tagandatud, kui ta vastu tõsteti raske süüdistus kahe naise pidamises. Põgenenud Liivimaalt, ei ilmunud ta Tartu enese eest kostma, mille järel ta olevat kuulutatud lindpriiks. Hiljemini kerkib M. esile Rootsis, kus ta pikas ja keerulises protsessis kõrgemate kiriku võimukandjate ees esineb süüdistatuna ketserlikkude mõtete avaldamises ja viibib mõne a. vangipõlves. Oma viimaseil aa. teotses M. mingi tehnilise ülevaatajana vasetööstuse alal Rootsis ja suri a. 1657 või 1659. — M.-elt on säilinud võrdlemisi suur hulk käsikirju, mis alal hoitakse osalt Tartu ja Upsala ülikooli ja Stokholmi kuningl. raamatukogus.

Gadebusch, Abh., 99—104; Recke-Napiersky III; Beise II; J. Nordström, F. M. En äventyrlig Dorpatprofessor och hans glömda insats i det engelska komediantdramats historia (Samlaren, Ny Följd, 2., 1921). *A. R. C.*

MENNING, Karl, teatri- ja politikategelane, sünd. 29. IV 1874 Tartus majaomaniku pojana, õppis aa. 1893—1901 Tartu ülikoolis usuteadust, oli prooviaasta pidamise järel Võru praostkonna abiõpetaja, loobus kirikuõpetaja kutsest (1904) ning andus Eesti näitemängu edendamisele. Juba üliõpilasena tundis M. elavat huvi Eesti kunsti, muusika ja teatri uuendamise küsimuste vastu ning avaldas »Postimehes« kirjutisi neilt aladelt; m. s. ilmus tema sulest arvustav ülevaade Eesti näitekirjanduse ajaloost (EÜS-i alb. VII). Mainitav on ka, et M. üliõpilasena avaldas mõned Juhan Liiv'i lühemad jutukesed saksakeelses tõlkes. Aa. 1904—06 töötas M. Berliinis M. Reinhardt'i näitelaval, ette valmistudes näitejuhiks, ning hakkas »Vanemuise« uue maja avamisega 1906. a. sügisel »Vanemuise« teatri direktoriks, milliselt kohalt lahkus 1914. a. kevadel seltsis tekkinud sisemiste lõhede tõttu. Selle järel töötas M. aa. 1914—18 Tallinnas »Päevalehe« toimetuses ning läks 1918. a. alul Eesti Ajutise Valitsuse ülesandel ühes teistega välismaile selgitama Eesti rahva riikliku iseseisvuse püüdeid, viibis sel otstarbel aa. 1918—19 Kopenhaagenis, oli 1920.—21. a. Eesti Vabariigi esindaja Skandinaavia riikides ning määrati 1921. a. kevadel Eesti saadikuks Berliini, kus asub praegugi (1927). Kodumaal elades võttis M. elavalt osa Eesti seltskondlikust elust, töötas Tartus m. s. muusikaelu edendamiseks, oli aa. 1904—05 »Vanemuise« esimees; ajakirjanikuna on M. avaldanud palju kirjutisi politika-, teatri-, muusika- ja kirjandusküsimuste kohta. — M.-i peamine tähtsus aga seisab Eesti teatri loomise alal. Töötades pikemat aega »Vanemuise« näitejuhina suutis M. anda Eesti teatrile endise puhtdiletantliku, nii repertuaari ja ettekande kui lavastuse suhtes õige piiratud tarvidusi rahuldava näitelava asemel kunstiasutise laadi ning ilme. See M.-i tegevus väljendus üksikasjaliselt suuremalt osalt kutselistest liikmetest koosneva näiteseltskonna loomises ning kasvatamises jõududest, kes selleks ei olnud saanud erilist ettevalmistust, repertuaari rikastamises paremate tõlketöödega ilmakirjandusest ning rea paremate Eesti draamade ettekandmises (A. Kitzberg, E. Wilde j. t.), milledest mitmed ette kanti esietendusel, esimesel kohal A. Kitzberg'i paremad tööd: »Tuulte pöörises«, »Libahunt«, »Kauka jumal«. Näidendite valimisel pani M. erilist rõhku väärtuslikule sisule, selle kaudu püüdes arendada ning tõsta publiku maitset; eelistades realistlik-naturalistlikku draamat tuleb M.-il kuulda teravaid etteheiteid teatava ühekülgsuse pärast. Näiteseltskonna loomisel taotles M. kindlat distsipliini näitelaval, selgust ja täp-

sust diktsioonis, piinlikku korda osade sisulises ja vormilises läbitöötamises, puhtust ning diskreetsust esinemises. Kuigi ka siin vastuvaidlust leidis näitejuhi ühekülgsus, mis võis jõuda liiga täpsa, andeid piirava ning nende arenemist kammitsasse paneva dressuurini, siiski oli saavutuseks näiteseltskond, kellele võib samm-sammult esitada kõrgemaid nõudeid teatri kui kunstiasutise seisukohalt, ja M.-i lahkumisel oli »Vanemuise« näitelava kujunenud teatavat kunstivoolu kandvaks asutiseks.

Isikl. saadud andmed; Post. alb., 204 j.; Vanemuine 1865–1925 (1925); B. Linde ja G. Suits, Teatri-Raamat (1913). *T.*

MENŠIKOV, Aleksander Danilovič, Vene riigimees, sünd. a. 1673 (1670?), päritolu senini selgitamata; põlvnes igatahes alamast kihist ja saavutas oma kõrge seisukoha ainult tänu oma suurtele vaimuannetele, hoolimata kooliharidusest täielisest puudumisest. 1697. a. alates sai M. keiser Peeter I (vt.) alaliseks kaaslaseks, võttis osa II Aasovi sõjakäigust, reisis tsaariga välismaal, reorganiseeris ühes tsaariga peale Narva lahingut (nov. 1700) Vene sõjaväge. Peale Pähkinälinna vallutamist okt. 1702 sai M. selle komandandiks. Kui tsaar 1703.–04. a. talvel, kaitstes Peterburi Rootsi laevastiku juurdepääsu eest, kindlustas Retusaart ja ehitas selle vastu Ingeri suunas Kronsloti kindluse, oli nende tööde tegelik juhtimine M.-i õlgadel. M. võttis osa ka Narva vallutamisest aug. 1704. Juuni alul s. a. saatis tsaar M.-i ratsaväe osadega luureretkele Rakvere suunas; M.-i ettepanekul püüdis tsaar Narva väikearvulist garnisoni välja meelitada, et seda lüüa, mis ettevõttel polnud aga suuremaid tagajärgi. Aa. 1705—09 võttis M. agarasti osa Põhjasõjast mitmesuguste väeosade juhatajana ja sai peale Poltaava lahingut (1709) feldmarssaliks. — Juba 1704. a. nimetati M. kõikide Läänemere ääres vallutatud maade kindralkuberneriks. Okt. 1710 kuni maini 1719 oli ta Peterburi ja Liivi- ning Eestimaa kindralkuberner, kuid segas end võrdlemisi vähe Liivimaa asjusse. Samal ajal teotsesid Eesti- ja Liivimaal Vene võimu kohalikkude esindajaina kubernerid, asekubernerid, ülemkomandandid jne., kes aga polnud tuttavad kohapealsete oludega. Selle tagajärjel kuulus näit. Liivimaal tsiviilvõim aa. 1710—13 G. J. v. Löwenwolde'le (vt.), kes hoolsalt silmas pidas Balti aadli huve. M. täitis samal ajal aga mitmesuguseid teisi ülesandeid mujal — Hiljemini sattus M. hiiglasuurte altkäe-maksude võtmise pärast kohtu alla, kuid ei kaotanud siiski lõplikult tsaari usaldust. Oma vägevuse haripunktini tõusis M. keisrinna Katariina I ajal, kuid kaotas oma kõrge seisukoha opositsiooni tagajärjel, mille olid mõjustanud osalt M.-i ääretu võimuahnus ja kuritarvitused. Sept. 1727 saadeti M. ühes perekonnaga Siberisse Berjosovi, kus ta suri 12. XI 1729.

Г. В. Есиповъ, Жизнеописаніе кн. А. Д. Меньшикова (Русск. Архивъ 1875); Энц. Сл. Брокг.-Ефр. XIX (1896); Nord. Familjeb.; С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. 14—19. (1871—76); A. Munthe, Karl XII och ryska sjömakten I–II (1924—25).

H. S.

MERKEL, Garlieb Helwig, balti-saksa publitsist ja kirjanik, sünd. 19. X 1769 Lehdurgase (Loddiger) kirikumõisas Liivimaal pastor Daniel M.-i pojana. Tema isa oli valgustusfilosoofia aadete veendunud pooldaja ja kasvatas ka poja ratsionalistlikkude ideede vaimus. Esimene M.-i noorus möödus Vana-Pebalgis, kus tülide tõttu oma kogudusega ametist tagandatud Daniel M. asus oma endise adjunkti, kirikuõp. Linde, juures. 1776. a. saadeti varaküps poiss Riiga »lugemis-« ja »kirjutamis-« kooli; sealt viidi ta peagi üle Riia Toomkooli. M.-i isa, kes 1778. a. endale mõisa oli rentinud, suri aga juba a. 1782, ja siis pidi M. vaesuse tõttu koju tagasi pöörduma. 2½ a. veetis ta nüüd ema juures maal täielises üksinduses, neelates innuga isa raamatukogus Voltaire'i, Rousseau', Raynal'i ja teiste prantsuse klassikute töid, kellede ideederingile ta jäi truuks kuni surmani. Iseõppijana omandas M. neil aa. ka ladina, prantsuse ja inglise keele. A. 1785 astus M. jälle Toomkooli, ei lõpetanud aga seda nüüdki ja astus vaevalt 17-aastasena kuhugi kantseleisse endale ülespidamist teenima, jätkates vabal ajal edasiõppimist. Mitte rahuldatuna mehaanilisest kirjutajaametist, loobus ta sellest a. 1788 ja püüdis end elatada tundide andmisega. Neil ajul lähenes M. mõnedele noortele isikutele, kes katsetasid kirjanduse ja kunsti alal ja moodustasid mingi Riia boheemkonna, n. n. »prohvetite klubi«, ja hakkas proovima oma jõude neil aladel. Kuid veel samal a. oli ta ainelise kitsikuse tõttu sunnitud minema koduõpetajaks Pernigeli kirikuõpetaja J. Chr. Cleeman'i juurde, kelle kodus ta veetis 4 a. Ka siin jätkas M. oma kirjanduslikke katsetusi. Neil ajul tutvus M. noore aadlimehe Friedrich v. Meck'iga. Viimane oli parajasti lõpetanud oma õpingud välismaal ja pooldas innukalt oma aja moodsaid ideid. Meck'i majas sõlmis M. tutvusi mitme Liivimaa vabameelsema tegelasega. Ühes Meck'iga siirdus M. a. 1792 Riiga, ei leidnud siin siiski kohast tegevusala ja läks järgm. a. jälle koduõpetajaks, seekord Annenhofi kreisikohtuniku A. v. Transehe' pe-

rekonda. Koduõpetaja ametis olid M.-il head võimalused tutvuda Liivi ebatervete sotsiaalsete oludega, eriti talurahva viletsa ainelise ja õigusliku seisundiga. Ka oli noorema aadligeneratsiooni keskel alanud teatav liikumine agraarreformide heaks. Seltskonna tähelepanu köitsid Riias mõned protsessid mõisnikkude asjus, kes olid oma talupoegi julmalt piinanud. Neil mõjustusil loobus M. luuletuste kirjutamisest ja otsustas valgustada Liivimaal valitsevaid väärolusid. Transehe' juures asudes kirjutas ta suures saladuses töö »Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts«. Et seda vabamini trükki toimetada, siirdus M. 1796. a. Leipzigi, kus teos ilmus sama a. sügisel, äratades kõikjal erakordselt suurt tähelepanu (II täiend. tr. seals. 1800). Ses töös esineb M. kirglikult ja innukalt Liivimaa rõhutud pärisorjade eestkostjana. Noorusliku tule ja temperamendiga ja sügava kõlblise tõsisusega kujutab ta pärisorjuse eitavaid tagajärgi orjastatud kihtide iseloomule ja terve riigi käekäigule. Ta näitab, kuidas rikub pärisorjus inim-iseloomu ja arendab selle pahelisi omadusi — arglikkust, umbusku ja laiskust. Pärisorjade mainitud iseloomu-jooned, milledele orjuse kaitsjad armastavad tugida, olevat ise pärisorjuse tagajärg ja viimase kaotamisega kadumisele pühendatud. Pärisorjus halvavat igasugust riiklikku edu ja takistavat kõiki tarvilikke uuendusi. Kui senised väärnähtused — talurahva ülekoormamine kohustustega ja tema täieline sõltuvus mõisniku omavolist, mille kohta M. esitab rikkalikke näiteid — peaksid edasi kestma, tulevat paratamatult mingi verine katastroof, mis paiskab ühiskonna suurde hädaohtu. Näidates, et senised reformid, eriti 1765. a. otsused, aadli isekuse ja omavoli tõttu ei annud soovitavaid tagajärgi, kutsub M. oma kodumaalasi üles asuma viibimata tõeliste reformide teele. Omalt poolt soovitab ta kõige pealt täpsalt reguleerida mõisniku õigused talupoja isiku ja temalt nõutavate kohustuste suhtes ja järelevalve uute määruste teostamise järgi ülesandeks teha asutisele, kus osa liikmeid mõisnikkude, osa talupoegade hulgast. Talurahva isiklikul vabastamisel soovitab M. toimida järk-järgult. Määratagu 5-aastane tähtaeg, mille möödumisel kõik pärisorjad, kes end selle aja jooksul laitmatult üles pidanud, saavutaksid isikliku vabaduse 30–40-taalrilise rahamaksu eest. Samal ajal tuleb talupoegadele kindlustada omandusõigus nende kasutada olevate talude kohta, mis aga edaspidigi peaksid kandma teoorjuse koormust mõisate heaks. Viibimata maksma panna soovitab M. mitmed uuendused, nagu talurahva koormuste kindlaksmääramise, inimeste müügi keelu, talupoegade kaebeõiguse oma härraste vastu jne. Üldiselt on M.-i positiivsete ettepanekute kava üsna mõõdukas ja tagasihoidlik. See M.-i teos, mida läbib õilis eetiline idealism ja sügav ning kartmatu tõearmastus, näitas päevselgelt Baltimaade väikese valitseva kihi ja orjastatud masside vaheliste vahekordade ebaloomulikkust ja võeti aadli konservatiivsete ringkondade poolt suure pahameelega vastu. Töö levitamise raamatukaupluste kaudu ja selle väidete arutamise trükisõnas keelas Liivimaa kuberner ära. v. Fircks'ilt ja v. Taube'lt ilmusid (a. 1803 Leipzigis ja 1804 Halles) vastukirjutised, milledes tunnustati M.-i töö pahatahtlikuks laimuks Balti aadli vastu. Sellest hoolimata loeti seda Baltimail suure innuga. Balti linnakodanluse ja aadli noorema, liberaalsema generatsiooni poolt leidsid M.-i ideed vaimustatud tunnustust. Kuigi M.-it on süüdistatud tõeolude võltsimises ja erapoolikus liialdamises, jätab tema kuulus teos üldiselt olude tõepärase kirjelduse mulje: M. püüab rajada oma süüdistused ainult usaldusväärseile tunnistustele ja hoolimata oma filippikaist valitsevate pahede vastu märgib ära ka mitmed positiivsed nähtused Balti aadli ridades. — 1796. a. sügisel siirdus M. Jeena ülikooli, milles õppis arstiteadust ja humanitaarteadusi. Järgm. a. suvel elas ta Weimaris, lähenes seal Herder'ile ja sõlmis tutvusi Saksa kirjandusilmaga. 1797 a. sügisel läks M. Kopenhaageni Taani rahaministri krahv Schimmelmann'i sekretäriks, kuid pöördus juba sama a. lõpul tagasi Weimari, kuhu jäi kaheks a.-ks. Need ajad on M.-i elus kõige produktiivsem ajajärk, mil ilmub suur osa ta tähtsamaid töid. 1799. a. sügisel siirdus M. Berliini ja tegi kaastööd mitmele ajakirjale peamiselt teatri- ja kirjanduskriitika alal. 1801. a. omandas ta Frankfurdis Ooderi ä. doktorikraadi ja luges sealses ülikoolis esteetika üle. Peagi Berliini pöördunud, hakkas M. avaldama arvustuslikke ülevaateid »Briefe an ein Frauenzimmer über die neuesten Produkte der schönen Litteratur«, milles ta juba iganeva ratsionalistliku klassitsismi seisukohalt võitles modernsemate voolude, eriti Goethe', Schiller'i ja romantikute vastu. Sel puhul tekkinud ägedas sulesõjas lähenes M. Kotzebue'le (vt.). Ta 1803. a. suvel asutatud ajakiri »Ernst und Scherz« liitus sama a. lõpul Kotzebue' ajakirjaga »Der Freimüthige«, mille toimetajana M. omandas laialise kuulsuse ning osutas erakordset ajakirjaniku ja följetonisti andi. M. astus teravasti välja Napoleon I ja Prantsuse orientatsiooni pooldava Reini-liidu vastu, jutlustades rahvamasside relvastamist rahvuslikuks võitluseks Prantsuse

keisriga. Seetõttu sattus ta Napoleoni proskriptsiooninimestikku ja pidi Jeena lahingu järel Preisimaalt lahkuma. Nüüd asus ta Riiga ja avaldas siin a. 1807 »Supplementblätter zum Freimüthigen«, mis õhutasid võitlust Napoleoni vastu. Riias asutas M. a. 1807 ajakirja (hiljemini päevalehe) »Der Zuschauer« ja toetas a. 1812 kindralkuberner Paulucci' (vt.) püüdeid Preisi kindrali York'i vägesid üle tõmmata liidust prantslastega venelaste poole. Napoleoni langemise järel asus M. 1816. a. jälle Berliini ja asutas ajakirja »Ernst und Scherz oder der alte Freimüthige«. Kuid ta ei suutnud enam oma endisi positsioone tagasi võita ja tuli 1817. a. Riiga tagasi. Ta teotses siit peale oma mõisas Depkinshofis põllunduse alal ja jätkas samal ajal tegevust ajakirjanikuna. Tsensuuri raskuste tõttu loobus M. a. 1831 »Der Zuschauer'i« toimetamisest. Aa. 1828—38 ilmus M.-i toimetusel nädalaleht »Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland«. M. suri Depkinshofis 9. V 1850. — Kodumaal asudes võttis M osa agraarküsimuse harutamisest pärisorjuse kaotamise ajajärgul. Vastusena Vaba Ökonoomilise Ühingu poolt a. 1812 ülesseatud teemile kirjutas M. brošüüri »Beweis, dass es halb so viel koste, seine Ländereien von Tagelöhnern bestellen zu lassen, als von leibeigenen Bauern« (Riia, 1814; ilmunud ka Труды Имп. Вольн. Эк. Общ., томъ 66), milles ta tõestab, et vabade palgatööliste töö mõisnikele vähemalt kaks korda kasulikum pärisorjade omast. Olevat kohasem igal aastaajal palgata nii suur arv töölisi, kui seda tööolud nõuavad, selle asemel, et terve a. jooksul nii palju pärisorje toita, kui palju vaja läheb töötõudu kõige kiiremate tööde puhul. Lähtudes mõisniku huvidest ei peatu M. küsimusel, kuidas sel korral põllutöölistele terve a. läbi elamisvõimaluse kindlustada. A. 1817 »Zuschauer'is« ilmunud artiklis (uuesti ära trükitud J. v. Sivers'i töös »Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland«, Riia, 1878) soovitas M. talurahva vabastamisel talupojile anda nende maade kohta omandusõiguse, mis oleks ühendatud teatavate alaliste koormustega mõisniku heaks. Omandusõigus õhutaks talupoegi oma maid paremini harima, mille tagajärjel tõuseks talumaade väärtus ja ühes viimasega maksud mõisnikule. Säärase korra maksmapaneku soovitab M. jätta talupoegade ja mõisnikkude omavahelise kokkuleppe asjaks, osutades sellega vähest arusaamist agraarvahekordade tõelisest olemusest. Ka Liivi talurahva vabastamise puhul ilmunud teoses »Die freien Letten und Esthen . . .« (Leipzig, 1820), milles antakse ülevaade pärisorjuse kujunemisest ja selle piiramise katseist Baltimaal, ilmneb M.-i puudulik süvenemine agraarseaduseandluse küsimusisse. M. ei käsita tarvilikul määral teatavate normide konkreetset sisu ja elulist tähendust ega saa hästi aru Baltimaade agraarseaduste põhimõtteist. Nii ei näe M. 1804. ja 1819. a. seaduse erinevaid põhijooni, ei oska nende seaduste paremusi ja puudusi hinnata, vaid tervitab mõlema seaduse väljaandmist ühesuguse üldsõnalise ülistusega. Mitte teadlik olles 1819. a. seaduse kahjulikest tagajärgedest talupoegade suhtes, rõõmustub M. juba fakti puhul, et talurahvas lõpuks saavutanud M.-i poolt ammu propageeritud isikliku vabaduse. See töö leidis vabameelseis ringes vähe poolehoidu, kuid Aleksander I määras talle selle eest eluaegse pensioni. M.-i arvurikkaist töist võiks veel mainida: 1) Hume's und Rousseau's Abhandlungen über den Urvertrag nebst einem Versuch über Leibeigenschaft (Leipzig, 1797), milles M. ühe Hume'i traktaadi ja Rousseau' »*Contrat social*'i« tõlke kõrval süstemaatilisel ja üldisemal kujul arendab juba töös »Die Letten« avaldatud mõtteid pärisorjuse kahjulikust mõjust orja isikule, teistele seisustele ja tervele riigile; 2) Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmal des Pfaffen- und Rittergeistes (2 annet, Berliin, 1798—99, I anne ilmunud A. F. Tombach'i eestikeelses tõlkes Peterburis 1909 pealkirja all »Liivimaa esiaeg«); selles kujutatakse lätlastele ja eestlastele sõbralikus vaimus, kuid kaunis ebakriitiliselt Baltimaade pärisrahvaste esiaega, nende usku ja kultuuri, nende allaheitmist sakslaste poolt ja nende järk-järgulist orjastamist orduajal; 3) Supplement zu den Letten . . . (Weimar, 1798), milles m. s. arvustatakse Liivi 1797. a. maapäeva otsuseid; 4) Wannem Ymanta, eine lettische Sage (Leipzig, 1802), mis luulevormis kujutab oma rahvale ja usule truuks jäänud lätlaste vanema Ymanta võitlust ristiusku üleläinud Kaupoga; 5) Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben, 2 köidet (Leipzig, 1839—40), mis sisaldavad ohtralt kultuurajaloolist materjali M.-i teotsemisaja kohta Saksa- ja Liivimaal. M.-i tööd kannatavad üldsõnalise fraasitamise all ega osuta iga kord tarvilikku süvenemist käsiteldavaisse probleemesse; siiski avaldasid nad oma kõlblise tõsisuse ja temperamendiküllase paatosega kaasaeglastele sügavat mõju ja aitasid m. s. luua talurahva vabastamiseks soodsa vaimse õhkkonna. Kõik see kindlustab M.-ile tähtsa koha Baltimaade ühiskondliku liikumise ja mõtte ajaloos.

Recke-Napiersky II; Napiersky, Gesch.-Schr.; Allg. D. B. XXI; J. Eckardt, Die balt. Provinzen Russlands (1868); B. M. 19., 1870 (H. Diederichs); Д. Ѳ. Сама-

ринъ, Собраніе статей, рѣчей и докладовъ (1903); A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands I (1899); Г. Поска, Характеристика литерат. мнѣній объ освобожденіи крестьянъ въ Лифляндіи (Журналъ Мин. Нар. Просв., ч. 355, 1904); M. Müller-Jabusch, Thersites (1921); G. Merkel, Die Letten... (1924; G. Wihgrabs'i sissejuhatusega). *P. T.*

METS, Jaan, agronoom, sünd. 21. XII 1890 Pärnumaal Vana-Kariste v. Kurmi talu omaniku pojana, õppis aa. 1909—10 Tartu ülikooli füüsika-matem fakulteedi loodusteaduse osakonnas ja 1910—15 Riia polütehnikumis põllutulundust, õiendades 1½ a. hiljemini lõppeksami, oli 1917—19 Eestimaa Põllumeeste Keskseltsi sekretär, 1918—19 ajakirja »Talu« toimetaja. 1920. a.-st alates on M. heinaosakonna juhataja Jõgeva sordikasvanduses, 1921. a.-st ühtlasi ajakirja »Agronoomia« toimetaja; töötanud oma erialal Taanis (1922) ja Saksamaal (Berliini riikl. bioloogiaasutises a 1926). A. 1919 oli M. Asutava Kogu liige tööerakonna nimekirja järgi, teotses Tallinnas ühistegeliste asutiste juhatustes ja oli 1924—26 Riikl. Katseasjanduse Nõukogu esimees. — Lina- ja heinakasvatuse alalt on M.-a sulest ilmunud mõned tööd, milledest mainitagu »Eesti põllumehe linakasvatus« (Tartus, 1921, Põllutööministeeriumi auhinnatud) ja »Lähemad ülesanded loomatoidu-kasvatusel« (Tallinnas, 1925).

Isikl. ja m. saadud andmed. *T.*

METSANURK, Mait (pseudon., kodanlik nimi **Eduard Hubel**), kirjanik, sünd. 7. XI 1879 Tartumaal Äksi klk. Kärkna v. Saare talus. Koduküla nimi Metsanuk või Metsanurk, mille kirjanik enesele varjunimeks võtnud, osutab ise juba küla asendit ja laadi: see koosneb üksikuist madalate põldude, soode ja metsade vahele laialipillatud taludest. Samuti on Saare talu saanud oma nime sellest, et oli piiratud soodest, ojadest ja metsadest. Kirjaniku lapsepõlves polnud umbes versta kaugusel ümberringi ühtki teist elamut ja sellep. möödus ka see lapsepõlv ilma mänguseltsilisteta Isa oli pärit Kärevere poolt, Emajõe luhtade piirkonnast, ema vanemad aga Viljandimaalt Pilistverest. Vanaisa oli olnud Kärkna mõisas puusepp, samuti ka isa noorpõlves. Vanemad olid jumalakartlikud, kuid mitte vagatsejad. Kirjanik oli seitsmes ja viimane laps perekonnas. Ta õppis 5-aastasena lugema, varssi ka kirjutama, 8-a. hakkas käima kord kuus soo taga asuvas Orge koolis, 10-a. iga päev. Paari aastaga oli külakooli õppekava läbi, kuid M käis seal veel paar a., õppides vene keelt ja olles abiks õpetajale. Muidugi möödusid poisikesepõlve suved karjas ja hiljeminigi kooli-vaheajad talu töös. Viimaks pani vanem vend, kes isatalu enese kätte oli võtnud, M.-a Tartu 4-kl. linnakooli. Aral ja kohmetul külapoisil oli koolis esialgu raske, alles mõne a. pärast tõusis ta esimeste õpilaste hulka. Kodu aga oli vaene; nüüd surid ka isa ja vanem vend. Sellep. pidi M. 1 a. enne kooli lõpetamist õppimise katkestama. Tuli enesel tööd otsida, mida leidis kantseleidest, umb 5 r. kuupalgaga. Enam kui 1 a. pärast läks korda samasse kooli tagasi astuda ja seda lõpetada. Selle järel algas uuesti töö kantseleides, kuna pisut sai teenida õhtuti viiulimänguga orkestrites. Jälle 1 a. pärast astus M. sama kooli juurde asutatud pedagoogilistele kursustele, mille järgmisel a. lõpetas. Ta töötas veel pool a. kantseleis ja sai siis Võrus algkooliõpetaja koha, kuhu jäi kuni 1904. a. lõpuni. — M.-a kooli- ja kantselei-aa. olid lausa nälgimisajad, liiatigi, et tal puudus hakkavus aktiivsemaks läbilöömiseks. Võrus polnud küll otsekohest ainelist nälga, kuid vaimlised olud sedavõrt kitsad, et M. 2½ a. pärast koha käest andis ja jälle Tartu tuli. Ta tahtis valmistuda ülikooli vastu, kuid elu vaatlemine ja süsteemitu lugemine huvitas enam kui programmi järele töötamine. Ta õppis 1 a. Tartus poolnälgides, sai siis H. Laas'i »Vabaduse« toimetuses koha, kust J. Järv ta kutsus mõne nädala pärast Tallinna oma uuesti-asutatud »Tähe-Õiguse-Virulase« toimetusse. Siin töötas M. mõne a., kuni leht läks isiku omanduseks, kelle politilise meelsusetuse tõttu kogu toimetus lahkus. Asutati uus leht »Tallinna Teataja«; selle juures töötas M. kuni 1917. a. toimetusliikmena, siis aga kuni 1920. a. juhtiva toimetajana. See oli M.-a ajakirjanikutegevuses kõige väljapaistvam ajajärk, kuna ta lehele enam-vähem oma tahtmise järele võis anda sisu ja tooni. Et aga leht hiljemini läks erakonna kätte, kelle politikat M. ei tahtnud ajada, siis lahkus ta toimetusest. Aa. 1923—24 toimetas ta rahvalik-teaduslikku ja kirjanduslikku ajakirja »Agu«; pärast seda on ta elanud elukutselise kirjanikuna Tallinnas. — Ajakirjandusliku töö kõrval on M. elavalt osa võtnud kultuuriliste organisatsioonide tegevusest. Nii on ta töötanud juhatusliikmena Tall. Rahvahariduselseltsis ja selle kirjandusosakonnas, samuti Tall Kirjand. Seltsis ja E. Kirjanikkude Liidus, kelle esimeheks ta olnud mitut puhku.

M.-alt on ilmunud novellikogud Jumalalapsed (Tallinnas, 1910) ja Viimne päev (Tartus, 1927), üksikud jutustused: Isamaa õilmed (Tall., 1908), Toho-oja Anton (»Tall. Kaja« 1916, II tr. Tartus, 1924), Epp (Tartus, 1920) ja Jumalata (Tall., 1921), romaanid: Vahesaare Villem (Tall., 1909, II tr. 1921), Orjad (Tall., 1912, II

tr. Tartus, 1925), Ennäe inimest (Tall., 1918), Taavet Soovere elu ja surm (Tall., 1922), Valge pilv (Tartus, 1925), ja Jäljetu haud (Tartus, 1926) ning näidendid: Uues korteris (Tall., 1908), Vagade elu (Tartus, 1923) ja Kindrali poeg (Tartus, 1925). Peale selle on M.-alt Ed. Hubel'i nime all ilmunud ajakirjanduses väga palju artikleid kirjandusest, teatrist ja üldkultuuri küsimusist

Kirjandus huvitas M.-a juba õieti varakult, tema tegelikud katsed sel alal algasid kooliajal Tartus. Tõuget olevat annud Juhan Liiv'i ja E. Wilde' realistlikud jutustused, kuid samuti mõjunud vene kirjanikud oma pessimismiga, hiljemini aga Maupassant ja Zola. Esimene M.-a jutustus »Laenamas«, mis kirjutatud a. 1903, ilmus järgmisel a. »Lindas« ja varsti pärast seda ilmus teisigi »Sädemetes«, »Postimehes«, »Omas Maas« ning »Noor-Eesti« esimestes väljaannetes. Juba neis varasemaiski töödes leiame M.-a hilisema toodangu aineid ja meeleolusid. Valiku neist katseist avaldas ta kogus »Jumalalapsed«, mis peale paari õnnestunuma pala on kirjanduslikult vähekaaluv. Juba siin võis märgata, et M.-ale on kohasem suurem vorm kui on seda väikese novelli oma, ja tema jutustus »Isamaa õilmed« näibki ebateadlikult olevat paisunud juba poolromaaniks. See teos on eludokumendina väärtuslik, kuigi ta kompositsioon on juhuslik. Peatselt ilmunud romaan »Vahesaare Villem« osutas just autori kompositsioonioskuse rutulist kasvu, kuna teos ka muidu avaldab küpsust. Võib öelda, et ükski M.-a maaelu kujutav teos pole nõnda õnnestunud kui see talu varisemise lugu, mis vestetud haruldase jõuga. Sellele järgnenud pikema jutustuse »Orjade« algatus on tulnud sellest omapärasest maailmast, millesse sattus autor Tallinna kolides. Teos tahab pakkuda läbilõike meie eelsõjalise avaliku elu närususest ja orjameelsusest, kuid saabunud on siiski võrdlemisi viril karikatuur, mis pole rahuldanud autorit ennastki, nagu näeme tema katses teost teises trükis (1925) põhjalikult ümber töötada. Sesse eelsõjalisse aega ulatub ka jutustuse »Taavet Soovere elu ja surma« esialgne skits. Teose peategelaseks on vaimliste huvidega, kuid ilma hariduseta naiivne ja abitu fantaseerija, kelle kurb elulugu on vestetud suure andumusega, nii et see kõiges oma naeruväärses armetuses ometi sügavalt liigutab. Otsekui vastukaaluks ühelt poolt oma senistele sapistele ainetele, teisalt aga sõja-aja meeleoludele avaldas M. a. 1916 lüürilise ja intiimse novelli »Toho-oja Anton«, mis kunstiliselt õieti nauditav. Kuid vaheajal on ilmasõda ja revolutsioonid ühiskonda täiesti vapustanud ning M.-a värskelt reageeriv vaim ei võinud neist muudatusist mööda vaadata. Kuigi tema nüüd ilmuva romaani »Ennäe inimest« aineks on veel puhtpsühholoogiline probleem, ometi tunneme selle lahenduses ilmselt ajajärgu närvlikkust. Iseenesest on aga see teos M.-a toodangus vähemhuvitav, samuti kui romaan »Valge pilv«, mis skitseeritud nähtavasti sõja ajal, kuigi ilmus palju hiljemini. Pärast seda on M.-a ideelised otsingud olnud hoopis ägedamad ja ühtlasi ka tema kunstilised võimed arenenud ühtsoodu, nagu näeme tema viimastest teostest: jutustusest »Jumalata« ja »Algus« (ilmunud »Loomingus« 1924), draamast »Kindrali poeg« ning romaanist »Jäljetu haud«. Nendega on ta puudutanud praeguse ühiskonnakorra kõige valusamaid probleeme. Ilma et ta kuulutaks mingi erakonna programmi, on ta neis teostes kõige teravamal kujul rõhutanud ometi selle korra ülekohut, mille all murduvad üksikud isikud ja terved inimkihid. »Kindrali pojas« osutab ta selle korra pehkinud aluseid, »Jäljetus hauas« sedasama, kuid ka kahtlusi ja kannatusi, mida elab oma hinges läbi isegi proletaarse revolutsiooni juht. Mööndes siin nende teoste ideoloogilisest sihist olgu rõhutatud ometi nende suurt kunstilist otsekohesust.

M.-a anne on arenenud võrdlemisi aeglaselt, kuid siiski leiduvad ses juba algusest peale samad elemendid, mis praegugi. Pea kogu tema toodangus valitseb arvustav ja protesteeriv meeleolu, ükiskondliku ning isikliku võõrlapsuse tunne. Selle väljendajaiks valib ta harilikult tegelikult saamatud ja jõuetud isikud, kes aga hingeliselt seda ägedamad ning nõudlikumad Pikkamööda on M.-a inimsuse- ja õiglusenõue muutunud küll positiivsemaks, kuid ometi loorib seda pessimismi õhkkond. Tema mõte on sapine, ta ei tunne huumorit, vaid ainult sarkasmi. Igatahes on ta aga kirjanik, kellele aeg midagi ütleb ja kellel ajale on midagi öelda. Samuti on ta algusest peale jälginud pea üht ja sedasama kunstilist suunda, kuid oma võimeid sel alal aja jooksul tunduvalt täiendanud. Tema stiil on naturalistlikult värske ja rahvalikult tüse, mõnes hilisemas töös haruldaselt jõuline ning rütmiline.

Kampmann, Peaj. III, lk. 207—218; H. Raudsepp, M. M. (Looming 1926, nr. 7—9); F. Tuglas, M. M. (1919). *F. T.*

METTIG, Constantin, ajaloolane, sünd. 20. VII 1851 Tartus kaupmehe pojana. Õppinud Tartu ülikoolis esialgu arstiteadust, siirdus M. ajaloo-filosoofia teaduskonda, mille lõpetas 1876. a. Selle järel toimis M. ajaloo õpetajana ja kooliinspektorina Riias kuni surmani 30. III 1914. — M.-i töist ajaloo alalt nimetatagu »Geschichte d Stadt Riga« (Riia 1897), mis on ainuke täielik Riia linna ajalugu; töö on küll õige populaarne ja mitmeti

ebakriitiline, kuid ülevaatlik ja kirjanduses palju tarvitatud. M.-i poolt prof. W. Stieda'ga koos väljaantud »Schragen der Gilden u. Aemter d. Stadt Riga bis 1621« (Riia, 1896), samuti tema »Die Schragen d. Grossen Gilde zu Dorpat« (Riia, 1907) on ka Eesti linnade ajaloole tähtsad ning samuti paljutarvitatud teosed. 1913. a. andis M. välja II osa A. Brückner'i alustatud teosest »Geschichte Russlands bis z. Ende d. 18. Jahrh.« (Heeren-Ukert'i seerias), mis suuremalt jaolt põhjeneb M.-i kogutud materjalil; nii mitmeski suhtes kasulik teos kannab osaliselt materjalikogu laadi. — Peale selle on M.-i sulest ilmunud »Balt. Städte« (Riia, 1901, II tr. 1905) — populaarne Liivimaa linnade ajaloo ülevaade.

B. A. Hollander, C. M. † (SB Riga 1914, I, lk. 44–64); *Alb. acad.* 8888.

A. R. C.

METTUS, Voldemar, teatritegelane, sünd. 12. IX 1894 Pärnumaal Kilingi-Nõmmel Vene telegraafi-agentuuri Riia osakonna juhataja pojana, kasvas üles Riias, õppis aa. 1916–18 ajaloo-keeleteaduse instituudis Petrogradis vanu keeli, siirdus 1918. a. lõpul Eestisse, kus osa võtnud Vabadussõjast, oli 1920–22 J. Westholm'i eragümnaasiumi õpetajaks Tallinnas, teotsedes samal ajal »Päevalehe« teatriarvustajana; aa. 1922—24 oli M. Tallinna Draamateatri dramaturg ja näitejuht, 1924—25 Pärnus »Endla« teatri direktor ning näitejuht; maist 1925 alates tegev »Vanemuise« teatri direktorina Tartus. A. 1926 käis M. kultuurkapitali toetusel õppereisil Pariisis. — Nii Draamateatri kui »Vanemuise« teatri juhina on M. arendanud oma tegevust nende teatrite kunstilise tasapinna tõstmise suunas. Oma teatri-repertuaaris esitab M. ühest küljest kunstilise väärtusega, teisalt teatraalseid näidendeid. Ta ei jäljenda oma tegevuses mingit kindlat kunstivoolu, vaid püüab lavastada näidendeid nende individuaalsele iseloomule ja põhiideele vastavalt. Tema lavastusist oleksid eriti mainitavad Draamateatris G. Kaiser'i »Hommikust keskööni«, Fr. Wedekind'i »Simson«; »Vanemuises« B. Shaw' »Püha Johanna«, H. Bergstedt'i romaani järgi dramatiseeritud »Jörgeni püha«, H. Ibsen'i »Peer Gynt« ja A. Strindberg'i »Unenäomäng.« — Peale kodumaise on M.-e lavastused välismaiseski eriajakirjanduses (Soome »Panu«, Saksa »Das Theater« j. m.) leidnud omajagu tähelepanu.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

MEYER, Friedrich Ferdinand, vaimulik kirjanik, sünd. Viljandis 18. I 1799 Saksist sisserännanud käsitöölise pojana, õppis Tartu ülikoolis 1816—20, ordineeriti Karula õpetajaks 1824, 1848 peale Jõhvi ja Iisaku õpetaja, 1863 Alutaguse praost. Surn. 1. VI 1871 Jõhvis. Oli Õp. E. S.-i asutajaid, hiljemini ka auliige. M. on mitmete vaimulikkude raamatute tõlkija lõuna-eesti murdesse: »Psalteri- ehk Kunninga ja Prohweti Tawida Laulo-Ramat...« (Miitavis, 1836), — »Lutterusse Katekismus küssimisse nink kostmisse sõnnuga ärraselletetu« (Tartus, 1844) jne. M. toimetas Tartus ühes F. H. Sellheim'iga aa. 1837–39 teost »Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat«, mille sisust üks osa põlvneb tema sulest. Õp. E. S.-i toimetustes I^2 (1846), lk. 26–29 ilmus tal »Ueber die Zeiteintheilung des Tages und der Nacht bei den Dõrpt-Ehsten«.

Napiersky, Pred.-Lex. III; Keussler, Forts. 112; Dorp. Ztschr. für Theol. u. Kirche XIII (1871), 400–05; V. Reiman, E. Piibli ümberp. lugu^{II} (1890), lk. 35.

A. S-te.

MEYER, Leo, keeleteadlane, sünd. 3. VII 1830 ukj. Bledelnis Hannoveri läheduses kirikuõpetaja pojana, õppis 1849. a alates Göttingeni ja hiljemini Berliini ülikoolis, kus kuulas võrdlevat ja germaani keeleteadust tolleaegsete kuulsate keeleteadlaste Th. Benfey', Fr. Bopp'i, vennad Grimm'ide j. t. juhatusel. Omandanud a. 1856 Göttingeni ülikooli juures *dr. phil.* astme, oli ta 1856—62 eradotsent, 1862. a. alates erakorral. professor Göttingeni ülikoolis ja kutsuti a. 1865 Tartu ülikooli professoriks äsja asutatud võrdleva keeleteaduse õppetoolile, kus teotses 34 a., kuni ta a. 1898 venestuse survel siirdus jällegi Göttingeni ülikooli. Göttingenis surigi M. 6. VI 1910 ukj. — Tartus indo-euroopa keeleteaduse alal teotsedes tundis M. huvi ka soome-ugri keeleteaduse, eriti eesti keele vastu. Tõukejõudu selleks andis Õp. Eesti Selts, mille tegevust M. juhtis 30 a. (1869—98), olles ühtlasi elavas läbikäimises tolleaegsete eesti keele uurijate F. J. Wiedemann'i, M. Weske' ja J. Hurdaga. Sellest hoolimata sattus M. ometi sagedasti kohalikkude saksa ringkondade mõju alla: nõnda näit. jooksis liiva just tema autoriteetliku otsuse põhjal eesti keele professuuri asutamise kavatsus Tartu ülikoolis (1882). M.-i suureks teeneks eesti keele uurimisel aga jääb vanade eestikeelsete tekstide (Müller'i jutlused, Rossihnius'e lõuna-eesti katekismus ja jutlused j. t.) avaldamine Õp. E. S.-i väljaandeis. Ka rahvaluule alal on M.-i kaasabil ilmunud tähelepandavaid teoseid (näit. O. Kalda »Achtzig Märchen d. Ljutziner Esten«). Eesti keele ja ajaloo alalt pakuvad huvi ka tema kõned ja referaadid, mis Õp. E. S.-i väljaandeis avaldatud. — Oma otsesel, indo-euroopa keeleteaduse alal oli M.-i nimi omal ajal õige tuntud. Tähtsamaid M.-i

uurimusi selt alalt oleksid: »Vergleichende Grammatik d. griech. u. lat. Sprache« I—II (Berliin, 1861—65) ning »Handbuch d. griech. Etymologie« I—IV (Leipzig, 1901—02); viimane teos ilmus paarikümne a. võrra vananenult.

SB GEG 1900, lk. 1—19, 1910, lk. 167—72; Левицкій II, 563—66; E. Kirj. 1910, lk. 389—93 (W. Reiman). *P. B.*

MICKWITZ, Christoph Friedrich, sünd. Königsbergis Saksamaal 18. I 1696 ukj., õppis Halle ülikoolis, oli Läänemere-mail koduõpetaja ning selle järel Tallinna Toomkiriku õpetaja 1724—48 ja samal ajal ka Eestimaa konsistooriumi assessor, nimetati 1726. a. sinodi direktoriks ja pidas sellena korralikult kirikuõpetajate sinodeid ning korraldas ja elustas kiriku elu. Kiriku tegeliku juhina pooldas M. alguses soojalt vennastekoguduse liikumist Eestimaal ning kavatses koguni vennastekoguduse eeskujul maksma panna Eestimaal apostlite-aegset kiriku põhikorda; pärastpoole muutis ta oma seisukohta vennastekoguduse suhtes ning pidi »vendade« poolt vaenuavaldusi kannatama. Kirikliku töö kõrval oli M. tegev ka kooli alal: 1725. a. asutas ta Tallinna toom-vaeslastemaja (Dom-Waisenhaus) ühes kooliga; mõni a. hiljemini sai ta toomkooli juhatajaks ning viis selle kooli õitsvale järjele. Peale surma jäi järele M.-i kogutud suurem kirjade kogu, mis sisaldab rohkesti kirju, osalt perekondlikkude olude kohta, osalt üldise sisuga, eriti vennastekoguduse kohta. — M. suri 20. III 1748 Tallinnas.

Recke-Napiersky III; Paucker, Geistl., lk. 62 j.; Inl. 1859, v. 926; J. Eckardt, Livland im XVIII Jahrh. (1876), lk. 229. *J. K.*

MIHKELSON, vt. **Tuglas.**

MIKK-KRULL, Olga, ooperilaulja, sünd. 3. V 1887 Tallinnas lukksepa tütrena. M.-u ema Julie, kirjanik Ed. Bornhöhe (vt.) õde, oli nooremas eas agar näitleja ja laulja Tallinna eesti seltsides ja teotses kuni 1903. a.-ni »Estoonia« laval. Üldhariduse omandas M. aa. 1901—05 Tallinna linna tütarlaste-koolis, õppis a.-st 1900 Th. Tedder'i juures klaverimängu ja hiljemini 5 a. K. Türnpu (vt.) juures laulu, õppis edasi Peterburis aa. 1906—09 Eva Sarin'i ja a. 1910 Alma Fohström'i juures ja teotses aa. 1910—12 operetinäitlejana »Estoonia« laval, kust oli sunnitud kurguhaiguse tagajärjel ajutiselt lahkuma. Esinenud vaheajal kontsertites, astus M. a. 1919 uuesti »Estoonia« lavale, kus 1920. a. alates teotseb sopraanina ooperis, olles üks paremaid naislauljaid. 1921. a. viibis M. õpireisil Saksamaal ja 1923. a. Austrias ja Itaalias. Kontsertitel on M. esinenud Riias, Helsingis ja Stokholmis. — A. 1911 naitus M. ajakirjanik P. Olak'iga, kellest lahutus 1923. a. Järgmisel a. astus M. abiellu helikunstnik A. Krulliga.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

MIKKELSAAR, Friedrich Volrad, haridus- ja koolitegelane, sünd. 10. XII 1886 Virumaal Liinamäe v. õpetaja pojana, õppis 1900—05 Võru linnakoolis ja omandas 1906 Tallinnas algkooli õpetaja kutse. Samal a. astus M. Peterburi õpetajate instituuti, mille lõpetas a. 1909. Aa. 1909—10 oli M. õpetajaks Jaunjelgavas (Friedrichstadtis) Kuramaal, 1910—13 Haapsalus linnakooli õpetajaks, milliselt kohalt ta Eestimaa kuberneri Korostovets'i nõudel kui rahvuslik tegelane ümber paigutati Valga kõrgema algkooli õpetajaks. 1917. a. revolutsiooni ajal oli M. mõne kuu Tartu rahvakoolide inspektoriks ja samal ajal Maapäeva liikmeks Võrumaa maatameeste esindajana. 1918. a. novembrist peale teotseb M. riigi haridusnõunikuna ja haridusministri abina. M. on mitmel korral käinud välismaade koolioludega tutvumas (1922. a. ka Ameerika Ühendriikides), osa võtnud meie kooliseaduste väljatöötamisest ja Haridusministeeriumi tüseda tööjõuna kestvalt mõjustanud E. V. hariduspolitikat. M.-e sulest on ilmunud rida kooliraamatuid, nagu »Geomeetria rahvakoolidele« (3 osa, I tr. 1919—20), »Geomeetria metoodika« (Tallinna, 1921), »Algkooli matemaatika« (I—IV, Tall., 1924, Tartu, 1926—27) j. t. Ilukirjanduslikul alal on M. avaldanud »dramaatilise anarkismi« »Laviin« (Tall., 1920). *T.*

MIKO Ode (Jevdokia Kanniste), kuulsamaid Setu rahvalaulikuid ja improvisaatoreid, sünd. 15. II 1864 Petseri v. Matsuri külas, õppis muistseid rahvalaule oma emalt, leelutaja Hedo'lt, elas hiljemini abiellunult Helbi külas Petseri vallas. Tema suust kirjutas dr. Hurt a. 1903 20 720 rida regivärsse (ilmunud Setukeste Laulude II ja III osas), m. s. 546-realine »Uba ja hernes« (Set. L. III, lk. 409—16). M. O. on rohkesti laulnud ka teistele kogujatele, eriti mag. A. O. Väisäsele a. 1922. Surn. 19. VIII (?) 1924. a. ja maetud Tailova surnuaeda.

»Kodotulõ'« (1925, A. O. Väisänen, lk. 7—13; S. S. [ommer], lk. 193—95); andmeid Ak. Emak. Seltsi arhiivist ja P. Voolaine'lt. *A S-te.*

MITT, Mart (Märt), põllumees ja vanema aja seltskonnategelane, sündis 19. X 1833 Viljandimaal Holstre v. Pulleritsu koolimajas koolmeistri pojana, sai isalt õpetust kirjutamises, rehkendamises ja maateaduses ning tutvus koolieas ka selleaegse kehva eestikeelse kirjandusega (Masing, Körber, Rosenplänter, Jannsen, Kreutzwald). Pi-

danud esialgu Holstre Pirmastus isa asemel õpetaja-ametit, asus M. 1853. a. isaga Tartumaale Kirepi v. Sai 1857. a. Vastse-Nõo mõisa aidameheks ja oli hiljemini seals. 8 a. valitsejaks, kus toored inimeste peksmised mõisniku, krahv A. Igelstromi poolt M.-is vaenu tekitasid mõisnikkude vastu. 1865. a. asus M. Nõost Võrumaale Veskimõisa karjamõisa ja 1868. a. Tamme v. Kiltre päristalusse. Ta pidas siin ka Tamme mõisa valitsuse ja politsei ametit 3 a. 1864. a. tegi M. Nõos Aleksandri kooli asutamise mõtte heaks tööd ja oli hiljemini Aleks. kooli Kanepi abikomitee juhataja; ka võttis M. Adam Peterson'i (vt.) nimega ühendatud liikumisest osa, oli »Vanemuise« liikmeks, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutajate hulgas, 1873 ühes C. R. Jakobson'iga selle seltsi abiesimeheks ja 9 aastat (1875 83) esimeheks. Samal ajal oli ta 4 a. Kanepis asuva Võrumaa Põllum. S.-i juhatuses tegev ning valiti tagasiastumisel T. E. P. S.-i aupresidendiks. — 1881. a. võttis M. saadikuna osa Riias väikepõllumeeste hädade selgitamiseks peetud kongressist ja esitas seal mitmed teo-orjuse kontrahid. Ka käis ta Krimmis Kuntaugana mõisat vaatamas ja pooldas selle ostmist. 1880. a. kuulus M. Aleksander II-le T. E. Põll. S.-i poolt tänu- ja õnnesoovi-kirja viijate hulka ja oli ka 1881. a. märgukirja esindajate seas. Kõige selle tagajärjel ja C. R. Jakobson'i agarama poolehoidjana sattus M. kodumaa võimumeeste viha alla. M. s. käis M. sel ajal (1882) prof. Köler'iga Vene siseministri Ignatjev'i juures Balti saksa ringkondade provokatsioone selgitamas. Senaat. Manassein (vt.) lõpetas M.-i tagakiusamise. Peale Jakobson'i surma tõmbus ta avalikust elust tagasi ja suri 12. VII 1912 oma Kiltre talus Võrumaal. Eesti ärkamisaja tegelastest paistab M. silma oma suure liikuvuse ja energiaga. Eesti rahvusliku iseteadvuse tõstmises ja ärkamisaja ettevõtete arendamises on M.-il omajagu teeneid.

M. Mitt'i enda antud teated ühes ta poja, Karl M.-i täiendustega; Post. 1912, nr. 159. *A. Kr.*

MOHRFELDT, Aleksander, ärkamisaegne tegelane ja vaimulik kirjanik, sünd. 14. I 1857 Järva-Jaani klk. Kagavere külas, kus tema isa oli õpetajaks ning vennastekoguduse palvemaja tegelaseks, pidas pärast Tallinna kreiskooli lõpetamist õpetaja ametit Põltsamaal 1875—77, õppis 1878. a. Tartus loomaarstiteadust ning 1879—85 esialgu arsti-, siis usuteadust. Üliõpilasena võttis M. elavalt osa eesti üliõpilaste püüdeist teiste üliõpilastega üheõiguslikuks saamise sihis (»Vironia« osakonna asutamise katse 1881—82), seistes juhtival kohal, oli Eesti Üliõpilaste Seltsi asutajaid liikmeid ja põhikirja valmistaja (1883) ning täitis tegelikult seltsi esimehe kohuseid esimesel poolaastal. Olles ligidases kokkupuutumises ning sõpruses J. Bergmann'i, K. A. Hermann'i, M. J. Eisen'i, F. Ederberg'i (vt. neid) j. t., hakkas M. üliõpilasena kirjanduslikult teotsema, avaldades jutte ning õpetlikke artikleid esimeses eestikeelses ajakirjas »Meelejahutaja«, mille toimetaja ta oli selle algaastail, aa. 1878—84, ja suutes anda ajakirjale tõsist laadi ning oma aja kohta tüsedat sisu. Edasi toimetas M. Laakmann'i kirjastatud »Eesti rahva Kasulist Kalendrit« (1882—86), töötas »Eesti Postimehe« toimetuses ning andis välja mõne vähema raamatu. — Ülikooli lõpetamise järel, 1885, pidas M. prooviaastat Peterburi Eesti Jaani kog. õpetaja dr. J. Hurda juures, oli sealsamas abiõpetaja 1886—87 ja nimetati 1887. a. Novgorodi kub. ev.-lut. koguduste ning sõjaväe õpetajaks. Paarkümmend aa. töötas M. Novgorodi kubermangus, pannes eriti rõhku vaimlise ja haridusliku järje tõstmisele Eesti asundustes, kus mõjustas rea rahvakoolide ellukutsumise. 1908. a. kutsuti M. Tallinna Pauluse koguduse õpetajaks, millena on toiminud kuni a. 1927, mil vanaduse pärast lahkus ametist; selle kõrval oli M. usuja eesti keele õpetaja keskkoolides ning aa. 1920—27 Tallinna praostkonna praost. Kirikuõpetaja ametis olles on M. kirjutanud mõned usuõpetuse õpperaamatud kesk- ja algkoolidele, mis on pikema aja vältel olnud paremaid õpperaamatuid sel alal ning leidnud laialist tarvitamist: »Kirikulugu« (Tartu, 1891), »Piiblilood« (Riia, 1902. a. peale ilmunud mitmes trükis), »Piiblilood ja piibliteadus« (1906).

Isikl. saadud andmed; Hermann, E. kirj. ajal., 485; Eesti Kirik 1926, nr. 22; J. Kõpp, Eesti Üliõpil. S.-i ajalugu I (1925), 70—72, 77 jj. *T.*

MOLLER, Arvid, ajaloolane, sünd. 19. II 1674 Vorbuse m. Tartu lähedal sõjakomissar Christian M.-i pojana, õppis 1691. a. alates Tartu ülikoolis matemaatikat ja õigusteadust, tõlkides vahete-vahel klassilistest keeltest luuletusi. Üliõpilasena sai M. kutse tulla Narva linna teenistusse, millest keeldus. Esitanud väitekirja *De astrologiae judiciariae vanitate,* määrati M. Tartu ülikooli õpetajaks ja teotses ühtlasi a.-st 1698 *Lyceum Carolinum'i* rektorina. Põhjasõja alul a. 1700 põgenes M. Rootsi, kus keeldus pakutavast professuurist Upsalasse, tuli 1701 tagasi Eestimaale ja töötas matemaatika ja õigusteaduse lektorina Tallinna gümnaasiumis kuni a.-ni 1710, mil põgenes uuesti Rootsi ja elas Wästeråsis ilma kindla kohata. 1717—43 oli ta Lundi ülikooli praktilise fi-

losoofia professor ja suri seal 6. IV 1758 ukj. — Peale väitekirja ja teiste vähemate akadeemilise iseloomuga tööde (nende hulgas Tartus peetud kõne Karl XI surma puhul, trükitud Lundis, ja Tallinna gümnaasiumis peetud kõne Helsingborg'i lahingu mälestuseks, tr. Tallinnas, 1710) on M. avaldanud töö Tartu üle *Fata Dorpati. Den i förra tiden namnkunniga Liflandiska staden Dorpts öde* (Wästerås, 1755) ja kirjelduse Eesti ja Liivi kohta *Kort Beskrifning öfwer Est- och Lifland . . .* (Wästerås, 1756). Esimeses töös, mis ilmunud aa. 1876–77 ka saksa keeles (Neuer Dorp. Kalender'is), on võrdlemisi palju tähelepanuväärset ainestikku autori noorpõlve-aegsest Tartust ja kirjeldusi suurest Põhjasõjast. M.-i teine mainitud töö on väga ebakriitiline ja kubiseb O. Rudbeck'i mõjustatud fantastilistest hüpoteesidest. M. tahab tõendada, et eestlased põlvnevad gootidest; väidab, et Kaukasus on kaugelsõnaga, Haapsal Upsala-sõnaga ühenduses, et nimi Temerinda on tuletatud sõnadest t e m ä ä m m ä m e r e r i n d a jne. Et autor esineb ka mõne õnnestunud sõnavõrdlusega, ei tõsta palju töö väärtust.

J. J. v. D ö b e l n, *Regiae Academiae Lundensis Historiae Continuatio* (Lund, 1742?); Biographiskt Lexikon för namnkunniga swenska män IX (1843, P. W[i e s e l g r e n 'i] art.); R e c k e - N a p i e r s k y III; B e i s e II; Inl. 1855, nr. 42. *A. R. C.*

MOLLER, Lorenz, vaimulik kirjanik, sünniaeg teadmata, oli Nõo kog. õpetajaks 1648–55 paigu, kõrvaldati 1 a.-ks ametist ja vangistati superintendendi käsul, oli hiljemini (1661–68 paigu) Rannu kog. õpetajaks, 1672 Tartu alamkonsistooriumi assessor, surn. umb. 1690. M. töötas ühes Kambja õpetaja Andreas Virginius II-ga (vt.) ja Tartu õpetaja Markus Schütz'iga lõuna-eesti-murdelise suure katekismuse (1684) ja lõuna-eesti esimese lauluraamatu (1685) valmistamisel, mille trükki toimetas Adrian Virginius II. Need teosed pole aga tänini nähtavasti alal hoidunud.

R e c k e - N a p i e r s k y III; N a p i e r s k y, Pred.-Lex. III; H e r m a n n, E. kirj. ajal., 117. *A. S-te.*

MOLLERUP, Arthur William Julius, ajaloolane, sünd. 19. IX 1846 ukj. Kopenhaagenis, õppis sealses ülikoolis ajalugu, omandas 1880. a. *dr. phil.* astme, astus siis Taani rahva muuseumi teenistusse, kus ta 1896 sai üheks juhatajaks, siirdus 1898 Rosenborgi muuseumi juhatajaks ja oli ka Frederiksborgi rahvusajaloolise muuseumi teenistuses. 1910. a. tagandati M. muuseumi teenistusest võrdlemisi suurte korratuste ja rahaliste puudujääkide pärast muuseumide asjaajamises. Ta pühendas viimased eluaastad jällegi ajaloolisele uurimistööle, kuni oma surmani 23. IV 1917 ukj. Klampenborgis Taanis. — M.-i erialaks oli XVI a. s. ajalugu ning ta kirjanduslik toodang on võrdlemisi suur. Osa võtnud *Regesta Danica* täiendusosade ja *Danske Kancelliregistranter* 1535–50 toimetamisest, avaldas ta 1880. a. doktori väitekirjana teose *Danmarks forhold til Liftland* (1346–1561) (ilm. saksa keeles Berliinis a. 1884 tiitliga »Daenemark's Beziehungen zu Livland . . .«) ja hiljemini tööd *Bille-Aettens Historie* I (1893) ning *Vildskud* (1917). M.-i Liivimaad puutuv teos on suure tähtsusega, ehkki selles vanem ajajärk kuni XVI a. s. keskpaigani on käsiteldud õige lühidalt. — M. on veel kirjutanud Taani ajaloo aa. 1536–88 suures koguteoses *Danmarks Riges Historie* (III osas, Kopenhaagen, 1900–1906).

S v. D a h l o g P. E n g e l s t o f t, Dansk Biogr. Handleksikon, II. *A. R. C.*

MONHEIM (Munheim), Eberhard v., Liivi ordumeister, pärit Reinimaalt, sünni- ja surma-a. teadmata, oli esiti komtuuriks Vindavis, siis Goldingenis ja valiti a. 1328 Liivi ordumeistriks. Balti ajaloos on M. meistrina tuntud ordu- ja Riia linna vahelise tüli energilise lahendamise tõttu, kuna ta linna vallutamisega a. 1330 vaenutegevuse lõpetas. Mõneks ajaks pidi linn ordule täitsa alistuma, nagu see allaheitmis-kirjas (n. n. »Sühne Brief«) kindlaks määrati, ja loovutas ordule väljaku lossi ehitamiseks linnas. M. võttis ette rea vähemaid sõjaretki leedulaste ja venelaste vastu ning kindlustas ja koloniseeris laastatud Semgalliat. Tema valitsuse ajal tuli Eestimaal raskelt kannatada a. 1329 leedulaste ettevõetud röövkäigu all, mis ulatus läbi Karksi, Helme, Paistu ja Tarvastu klk. — A. 1340 loobus M. ametist; tema järglaseks sai Burch. v. Dreileben (vt.).

S c h i e m a n n, Livl. II, lk. 73–75; A r b u s o w, Grundriss[IV], 60 j.; Brieflade III (kronoloogia), lk. 39–41; R e n n e r, lk. 76 j.; H e r m a n n v. W a r t b e r g e' kroonika (*Scr. rer. Prussic.* II, lk. 62–68). *P. J.*

MOORA, Harri, muinasteadlane, sünd. 18. II 1900 Palamuse klk. Kuremaa v. Ehavere veski rentniku pojana, astus 1917 Tartu ülikooli arstiteadust õppima, siirdus 1918. a. alul ajaloo alale, alustas peale Eesti Vabadussõja lõppu kevadel 1920 uuesti õpinguid Tartu ülik. filosoofia teaduskonnas ja lõpetas ülikooli 1925 *mag. phil.* astmega muinasteaduse alal. M. oli aa. 1923–24 arheoloogiakabineti konservaatori k. t. ja on alates a. 1927 ülesandel pidanud ülikoolis loenguid ja harjutusi. — M. toimetusel on ilmunud: »Saaremaa ja Muhu muinasjäänused« (Tartu,

1924), »Eesti kinnismuistised« (Tartu, 1925). M. sulest on ilmunud teos »Eesti iseseisvuse aja kultuur« (Tartu, 1926) ja mõned artiklid Ajal. Ajakirjas, Õp. E. S.-i aastaraamatuis, Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatuis, läti ajakirjus ja mujal.

Isikl. saadud andmed. *T.*

MORGENSTERN, Johann Karl Simon, õpetlane ja Tartu ülikooli asutiste korraldaja, sünd. 28. VIII 1770 ukj. Magdeburgis, astus a. 1788 Halle ülikooli, kus kuulas peamiselt filosoof J. A. Eberhard'i ja filoloog Fr. A. Wolf'i loenguid, omandas seal a. 1794 *dr. phil.* astme tööga *De Platonis re publica commentationes tres*, valiti samal a. eradotsendiks ja a. 1797 erakorral. professoriks; oli aa. 1798—1802 kõnekunsti ja luule professoriks Danzigi Athenaeumis. A. 1802 kutsuti M. Tartu ülikooli asutamisel selle ülikooli korral. professoriks aineis: kõnekunst ja klassiline filoloogia, esteetika ja kirjandus- ning kunsti-ajalugu. A. 1833 läks M. erusse, kuid pidas loenguid veel kuni a.-ni 1836. Mais 1844 pühitses ta suurte auavalduste saatel oma 50-a. doktorijuubelit ja suri 3. IX 1852 Tartus. — M.-is omas Tartu ülikool oma esimesel poolsajandil Parrot'i, Ewers'i (vt. neid) j. t. kõrval silmapaistvat tegelast. Küll ei saavutanud M. Tartus enam silmapaistvat edu teadusliku uurimistöö alal, kuid tema tegevus oli sellest hoolimata Tartu ülikoolile selle kujunemisaastail väga suure tähendusega. M. võttis algusest peale elavalt osa ülikooli organiseerimistöist, kuuludes m. s. komisjoni, mis välja töötas ülikooli esimese põhikirja kava. Samuti võttis M. osa koolikomisjoni töist, mille ülesandeks oli koolide korraldamine Baltimail ja Vanas-Soomes. Tähtsam ja kestvam oli M.-i tegevus Õpetajate Üldinstituudi asjaajaja direktorina aa. 1803—06 ja 1810—20. Kui a. 1821 üldinstituudi asemel M.-i õhutusel asutati Pedagoogilis-filoloogiline seminar, sai M. selle üheks direktoriks. Põhjapaneva tähendusega oli siiski M.-i tegevus ülikooli raamatukogu asutajana ja kauaaegse direktorina. M.-i laialdane tutvus sise- ja välismaa tegelastega, tema kollektsionäärivaimustus ja osavus võimaldas talle võrdlemisi väikeste aineliste ressurssidega ligi 40 a. kestes soetada umb. 65 000-köitelise kogu, milles olid hästi esitatud peaaegu kõik teadusealad ja millega oli rajatud kindel alus ülikoolile kui teaduslikule asutisele. Oma isikliku raamatukogu — umb. 10 000 köidet, — kunstiesemete ja rikkaliku käsikirjade kogu pärandas M. samuti Tartu ülikoolile. — Silmapaistvat organiseerimisvõimet väljendas M. ka ülikooli kunstimuuseumi loomisel. Esimesed selle muuseumi kipsvalangud antiikse skulptuuri alalt, rikkalik gemmide (reproduktsioonide) kollektsioon (umb. 15 000 nr.), maalide, gravüüride ja antiikrahade kogu olid M.-i soetatud. — Selle laialdase praktilise tegevuse juures lasus M.-i õlgadel veel pidukõnede pidamine kõnekunsti professorina, ülikooli programmide koostamine ja viimati eriliselt mitmekülgsed professuurikohustused. — Ka väliselt on M.-i nimi Tartuga ühendatud. Tema algatusel koondati ülikooli asutised Toome mäele, mitte aga all-linna, nagu alul kavatsetud. Plantatsioonikomisjoni liikmena võttis M. osa Toome puiesteede korraldamisest. Oma aia Toome mäe nõlvakul pärandas M. ülikoolile.

Recke-Napiersky III; Beise II; Allg. D. B. XXII; Левицкій II, 453—58; Е. Пѣтуховъ, Импер. Юрьевскій, бывш. Дерптскій Унив. I (1902). *P. Bn.*

MORITZ, Friedrich Gottlieb, kirikuõpetaja ja kirjamees, sünd. 31. X 1769 Tartus, õppis Halle ülikoolis, sai 1794. a. Antsla kirikuõpetajaks, 1818 Võrumaa praostiks ja 1819 Tartu kõrgema vaimuliku kohtu liikmeks; suri 19. VII 1833. — M. on teotsenud mitmel alal. Nii on ta olnud raamatu »Wastne Tarto Ma-Kele Kässi-Ramat« (Tartu, 1803) kaastööline, toimetanud tartukeelse Uue Testamendi teist trükki, mis ilmus Miitavis 1821, ja kirjutanud lugemiku eesti lastele »A B D nink weikene luggemise ramat . . .«, (Tartu, 1820). M. on avaldanud ka 1804. a. Liivi talurahva seaduse täienduspara-grahvide tartukeelse tõlke: »Sädusse Täütmisse-Tükki kummin öigendetas ja selletetas ma-rahva Sädust . . .«, (Riia, 1809).

Recke-Napiersky III; Beise II; Napiersky, Pred.-Lex. III. *E. O.*

MORITZ, Ludwig Wilhelm, kirikuõpetaja ja keeleuurija, sünd. Rõngus 28. II 1777 kirikuõpetaja pojana, õppis 1795—98 Halle ülikoolis usuteadust, lõpetades oma õpingud *cand. theol.* astmega, asus siis Tartu elama, valiti 1803. a. Tartu Jaani kiriku abiõpetajaks ja 1806. a. sama kiriku ülemõpetajaks; selle kõrval teotses M. 1804. a. alates Tartu linnakonsistooriumi assessorina, oli tsensoriks ja pidas 1817—22 veel eesti keele lektori ametit Tartu ülikoolis, millest ajapuudusel loobus. M. suri 3. IV 1830. — Tema sulest on m. s. ilmunud: »Ueber d. wechselseitige Annäherung d. beiden ehstn. Hauptdialekte . . .« (Rosenpl., Beitr. IV) ja ühes G. A. Oldekop'iga (vt.) O. W. Masing'i eestikeelse tõlke järgi lõuna-eesti murdesse kohandatud 1819. a. talurahva seadus »Liiwlandi Marahva Säedus« (Tartu, 1820).

Napiersky, Pred.-Lex. III; Левицкій II, 630; Recke-Napiersky III.

K. M.

MOULIN (Mollin, Molin), Magnus de, eestikeelse piibli tõlkijaid, sünniaeg teadmata.— M. võttis osa üliõpilasena Joh. Fischer'i (vt.) juhatusel peetud piiblikonverentsidest — 1686 Lindenhofi mõisas ja 1687 Pilistveres, millal ta sai ka Suure-Jaani kirikuõpetajaks Viljandimaal. Et Põhjasõja rahutustes tema kirik maha põles, jutlustas ta sageli metsades ja taludes. M. oli nähtavasti tol ajal üheks paremaks eesti keelt tundvaks kirikuõpetajaks, võttis hoolega osa Tallinnas 1715 ilmunud Uue Testamendi tõlkimisest ja käis paaril korral seks otstarbeks Tallinnas, kus viimaks surigi 1710, põgenedes sinna varju suure katku eest. Ta on olnud ka Adrian Virginius'e (vt.) kaastööliseks tema toimetusel Riias 1695 ilmunud tallinnakeelse koduja kirikuraamatu koostamisel.

Uus Test., 1715 (eessõna); Recke-Napiersky III; Beise II; Napiersky, Pred.-Lex. III; Kampmann, Peaj. I[1], 195; Fr. Westling, Förarbetena till... Nya Testamentet 1715 (1892). *P. B.*

MSTISLAV - FEODOR Vladimirovič, Vene suurvürst, sünd. 1076, surn. 1132, Vladimir Monomahhi poeg, oli mitu korda Novgorodi vürstiks, teotses ühemeelselt novgorodlastega. Monomahhi surma järel 1125. a. sai M. suurvürstiks. Ta ühendas Polotski oma maadega (1130) ja, valitsedes Kiievit, Novgorodi (poeg Vsevolod), Smolenski (poeg Rostislav) ja Polotskit (poeg Isjaslav) koondas enda võimu all tugeva riigi. Tema ise ja pojad, eriti Novgorodi vürst Vsevolod, võitlesid Läänemere soome tõugu rahvastega. 1111. a. tegi M. novgorodlastega retki Očela- (Adseli-) nimelise paiga vastu; 1113. a. võitis ta jälle čuudisid »на Бору« (liivlasi Metsepoles?); retkel eestlaste maale vallutas ta ühes novgorodlastega ja pihkvalastega 1116. a. sügisel Otepää. Veebr. 1130 (1131?) tegid M.-i pojad Vsevolod novgorodlastega, Isjaslav polotsklastega ja Rostislav smolensklastega isa käsul ühise retke eestlaste maale, pannes neile maksu peale. Kuid a. 1132 maksid eestlased seega venelastele veriselt kätte, et nad Vsevolodi ja ta novgorodlasi jaan. 1132 Vaiga- (Клин-) nimelises maakonnas tugevasti lõid.

Novgorodi, Pihkva, Ipatjevi, Sofia ja Voskressenski kroonikad (Полн. собр. русск. лѣтописей, т. II—V); A. H. Snellman (Virkkunen), Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana (1894), lk. 114—17; Bonnell, Chronogr.; Нов. энц. сл. Брокг.-Ефр. XXVII. *H. S.*

MUIDE (Rebase), Jakob Martin, bibliograaf, sünd. 23. IV 1865 Tartu läheduses Raadi v. õpetaja pojana, õppis 1872—76 Tartu saksa ja vene linnakoolides, täiendas haridust Soomes 1889—98, alul Jyväskylä seminaris, hiljemini Helsingi ülikoolis, kuulates loenguid soome keele ja ajaloo alalt. 1896–98 oli M. Helsingis Sörnasi linnajaos raamatukoguhoidja abi ja teotses ülikooli kui ka Soome-Ugri Seltsi raamatukogudes. Tartu tagasi tulnud, töötas ta 1900–02 »Postimehe« toimetuses, kust siirdus 1903. a. P. Schmidt'i raamatu- ja kirjastusärisse. M. toimetusel ilmusid siin kalender »Uus aastasada« (alates a. 1902), »Hariduse sõnaraamat...« I—VII vihk (Tartu, 1908—09), K. O. Lindequist'i »Üleüldine ajalugu« I (Tartu, 1903), II (Tartu, 1911). Aa. 1917—27 oli M. ERM-i raamatukogu-hoidja. M.' juhatusel ja korraldusel on see rmtkogu kujunenud kõige täielikumaks eesti kui ka eesti elu käsitlevat kirjandust sisaldavaks koguks Eestis. M. oli ka Eesti Bibliograafia Instituudi kaasellukutsuja, selle korraldaja ja esimene juhataja (1921—23). Olles Eestis raamatukogunduse alal vanim tegelasist, on M. kõigi küsimuste lahendamisel, mis seotud raamatukogudega ja bibliograafiaga, mõjuvalt kaasa aidanud; samuti on M. »Eesti raamatute üldnimestiku« toimetuse liige.

Isikl. j. m. saadud teated. *F. P.*

MUNHEIM, vt. **MONHEIM.**

MUNKÁCSI, Bernhard, ungari keeleuurija, sünd. 12. III 1860 ukj Nagyváradis, õppis Budapesti ülikoolis, olles J. Budenz'i (vt.) õpilane; võttis ette rea uurimisreise Moldova čángó-ungarlaste (1880), votjakkide ning čuvašide (1885) ja vogulite (1888–89) juurde; valiti a. 1910 Ungari Teaduste Akadeemia liikmeks. — Uural-altai, eriti soome-ugri rahvaste etnograafia ja keeleteaduse alalt on M. avaldanud rea töid, milledest mainitagu (raamatute tiitlid tsiteeritud eestikeelses tõlkes): Votjakkide rahvaluule vanavara (1887), Votjaki keele sõnaraamat (1890—96), Keeleteaduslikud uurimused vogulite maal (1889), Sõnade fleksioon vogulite murretes (1894), Vogulite rahvaluule vanavara (1892—1914, 6 kd., Akadeemia suure auhiunaga kroonitud). Võrdleva keeleteaduse alalt on M. sulest ilmunud: Altai keelte arvsõnade moodustamine (Budenzi-album, 1884), Soome-ugri d-l ja d-z häälikute vahetusest (1897), Aasia ja mongoli elemendid soome-ugri keeltes (1901). Peale selle on M. avaldanud arvurikkaid kirjutisi ungari keele kohta. Tema kirjutised ilmusid ajakirjus Nyelvtudományi Közlemények Magyar Nyelvör, Keleti Szemle; viimast ajakirja kui ka »Ethnographia't« (1890–1911) toimetas M. isiklikult. — M. arvamise järgi on uural-altai keeled kõik ühte algupära Seda küsimust käsitleb ta eriti artiklis »Uural'

altai rahvad« (ilm. ungarikeelses üldises kirjandusloos Egyetemes Irodalomtörténet IV, lk. 1—68). M. s. tekkis a. 1904 M. algatusel Rahvusvahelise Kesk- ja Ida-Aasia Seltsi Ungari komitee. *E. V.*

MUNNA, Peeter, tulunduslik tegelane. sünd. 29. IV 1864 Tartumaal Kavastu v. Tähemaa-Tõnu talu omaniku pojana, õppis Tartu kreiskoolis; selle lõpetanud a. 1886, õppis juustumeistriks ja rentis a. 1889 esimese piimatalituse Uniküla mõisas Valgamaal, millele aja jooksul rea teisi juurde rentis, arendades oma saaduste valmistamist suure hooga. Selle kõrval omandas M. a. 1907 Tartu lähedal Ülenurme mõisa, mille põhjaliku maaparanduse ja uute hoonete ehitamise teel ilmasõja alguseks kujundas eeskujuliseks suurpõllundus-ettevõtteks, kuid mille majapidamine ilmasõja oludes sai palju kannatada. A. 1917 omandas M. veel Ulila mõisa Tartumaal ja asutas a. 1919 o.-ü. »Ülenurme ja Ulila elektri- ja turbatööstuse«, mille osatähtedest 1/3 kuulus M.-le. 1924. a. osaühingu ehitatud Ulila elektrijaam müüdi tekkinud rahaliste raskuste tagajärjel a. 1925 Tartu linnale 103 miljoni marga eest. Praegu (1927) asub M. tegeliku põllumehena Ülenurme mõisast eraldatud talus — M. oli m. s. ka I Laenu- ja Hoiu-Ühisuse ning Põhja Panga asutajaid; M. ettepanekul ja ainelisel toetusel omandas Tartu Eesti Põllumeeste Selts, mille liikmete hulka M. kuulub, Vahi talu Tartu lähedal, kus hiljemini (1918) põllutöö-kool ellu kutsuti. *J. M.*

MURRIK, vt. **VUOLIJOKI.**

MUSTONEN (Lönnbohm), Oskar Anders Ferdinand (Antti), õpetaja ja rahvaluule koguja, sünd. 24. VI 1856 ukj. Liperis Soomes, õppis a. 1876 alates Helsingi ülikoolis; lõpetanud selle a. 1882 õpetajakandidaadina, oli M. rahvakoolide õpetajaks ja inspektoriks mitmel pool Soomes, teotses aa. 1885—90 »Hämeen Sanomat'e« toimetajana ja asus a.-st 1895 Kuopios, toimides seal loodusteadusliku muuseumi juhatajana ja seltskonnategelasena; suri seal 17. XII 1927. — M. on teotsenud ka hoolsa vanavara- ja rahvaluule-kogujana, ette võtnud rea uurimisreise Eestisse (aa. 1877, 1880, 1897), Lääne-Euroopasse, Siberisse (1902), avaldanud kodukohakirjeldusi, kirjutisi soome murdeist, vadja ja eesti keelest. Eesti saartelt kogutud rahvalaulud on M. avaldanud oma raamatus »Virolaisia kansanrunoja« (Helsingi, 1893), mis on tähtis eriti selle tõttu, et Saare- ja Hiiumaalt on säilinud võrdlemisi vähem rahvalaule.

Aikalaiskirja (1920); Tietosanakirja XI (1922); Uusi Suomi 1927, nr. 293. *O. L.-s.*

MUTT, Victor, kolonel, Vabadussõja tegelane, sünd. 13. V 1886 Viljandimaal Tuhalaane v., omandas koduse hariduse, lõpetas 1909 a. noorema leitnandina Vilno sõjakooli, astus sept. 1913 Nikolai sõjaakadeemiasse Peterburis, läks ilmasõja puhkemisel rindele ja võttis osa sõjategevusest Saksamaa ja Austria vastu. Nov. 1918 ilmus M. alamkaptenina Eesti sõjaväkke, määrati 1919. a. alul II diviisi vanemaks adjutandiks, jaanuari lõpul s. a. lõunarinde staabi ülemaks ja veebr 1919 II diviisi staabi ülemaks, mis kohal püsis Vabadussõja lõpuni, etendades silmapaistvat osa lõunarinde operatsioonides — Okt. 1921 lahkus M. kolonelina sõjaväe-teenistusest, oli II Riigikogu liige, kuuludes rahvaerakonna rühma; asus 1923. a. alul konsulaarteenistusse New-Yorki. — M.-i sulest on ilmunud üht vabadussõja tähtsamat episoodi käsitlev teos »Võru alt Jakobstadti« (Tartu, 1927).

Sõjaministeeriumist j. m. saadud andmed. *T.*

MÄEBERG, Ado, tööstur, sünd. 18. IX 1867 Harjumaal Rapla v. põllumehe pojana, õppis sama valla algkoolis, mille lõpetamise järel kehvuse pärast ei saanud hariduse omandamist jätkata. Teeninud elatist kauplemisega laatadel, asutas M. a. 1903 telliskivi-vabriku Tallinnas, omandas Seljaküla ja Jõgisoo mõisa; vabrik lõpetas oma tegevuse sõjaolude tagajärjel, kuna mõisad maaseadusega võõrandati. — 1922. a. asutas M. Tallinnas riidekaupluse, mille aja jooksul arendas suurkaubamajaks, ja a. 1925 »Tallinna kraasimis-, ketramis- ja kudumisvabriku«, mis töötab peamiselt siseturu jaoks. *J. M.*

MÄGI, Jaan, põllutulundus- ja seltskonnategelane, sünd. 14. VII 1883 Viljandimaal Tarvastu v. tuuleveski ja kõrtsi rentniku pojana, õppis aa. 1904—07 Riia polütehnikumis alul keemiat, siis põllutulundust ja 1907—10 Novo-Aleksandria (Ljublini kub.) põllu- ja metsanduse-instituudis, kus a. 1912 omandas diplomitöö kaitsmise järel I järgu agronoomi astme. Aa. 1910—15 töötas M. Tartus »Põllutöölehe« toimetuses, esiti 1 a. dr. A. Eisenschmidt'i (vt.) abilisena ja siis ajakirja vastutava toimetajana, oli aa. 1913—18 Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseltsi loomakasvatuse eritundja ja teotses ühtlasi õpetajana Tartu I kaubanduskoolis ning kõigil Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi korraldatud kursustel 1911. a. alates, viimastel peamiselt loomakasvatuse alal. Sept. 1919 valiti M. professori k. t.-ks Tartu ülikooli loomakasvatuse õppetoolile, omandas veebr. 1924 väitekirja »Angleri kari Eestis, eriti tema eksterjööorilised omadused« kaitsmise järel agronoomia doktori astme ja valiti mais 1925 korral. professoriks samale õppetoolile. Teadusliku

eesmärgiga töötas M. a. 1914 Peterburis zootehnika-büroos prof. E. F. Liskun'i juhatusel, viibis aa. 1919—24 mitmel puhul Soomes, Taanis, Saksamaal ja Rootsis ja oli 1926—27 Rockefeller Foundation'i stipendiaadina komandeeritud Saksamaale ja Šveitsi töötama oma erialal. Peale õppetöö organiseeris M. Tartu ülikoolis loomakasvatuse kabineti ja katsejaama Raadi mõisas, mis asutiste juhatus on M. kätes. Õige elavalt on M. oma kutsetöö kõrval toiminud seltskondliku tegevuse alal. 1918. a.-st senini (1927) on ta Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimees, 1923 a.-st Eesti Agronoomide Seltsi esimees, Eesti Anglerite Kasvatajate Seltsi asutajaid ja sekretär 1919. a.-st peale. Edasi oli M. 1917. a. loodud Tartu mk. toitluskomitee esimees, 1915—17 »Põhja-Abi« loomade rekvisitsiooni juhataja Põhja-Liivimaa piirkonnas, 1919. a. lühemat aega Tartu maakonnavalitsuse põllumajanduse osak. juhataja ja teotses veel mitmes teiseski organisatsioonis. Politilisest tegevusest on M. m. s. osa võtnud E. Asutava Kogu liikmena, kuhu ta valiti rahvaerakonna nimekirja järgi. — M. sulest on ilmunud järgmised tööd: Meie põllutaimede tähtsamad seene-haigused (1914, II tr. Tartu, 1920), Eesti põllumehe veiste tõuraamatud (Tartu, 1916), Eesti põllumehe veiste tõuraamat I (Tartu, 1918, II tr. 1926), Koduloomade anatoomia ja füsioloogia (Tallinna, 1920), Angeli tõugu karja arendamise loost Eestis (äratr. ajak. »Agronoomia« 1924, nr. 1—3). Peale selle on M. avaldanud kirjutisi »Põllutöölehes« (1913—18), »Talus«, »Agronoomias«, »Eesti Kirjanduses« ja politilistest ajalehtedest »Postimehes«.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

MÄGI, Konrad Wilhelm, maalikunstnik, sünd. 2. X 1878 Uderna mõisas Tartu lähedal valitseja abilise pojana, sai isa varajase surma tõttu kehva üldhariduse linnakoolis Tartus, mida lõpetamata teenistusse pidi astuma Bandelier'i mööblivabrikusse, kus õppis puunikerdajaks. Saanud esimese õpetuse kujutava kunsti alal Tartu saksa käsitööliste seltsi õhtukursustel maalija R. v. zur Mühlen'i juures, astus M. 1902. a. sügisel Stieglitz'i kunstikooli skulptuurklassi Peterburis ja jäi sinna 2 a.-ks, õppides peamiselt prof. A. Adamson'i juhatusel, kuni üks politilise ilmega väljaastumine teda 1905. a. alul sundis koolist lahkuma. Edasi kavatses ta astuda Peterburi kunstide-akadeemiasse, milleks ette valmistus kunstnik Goldberg'i erakursustel, kuid 1906. a. suvel, veedetud koos mõne teise algaja eesti kunstnikuga Ahvenamaal, loobus ta osalt kaaslase N. Triik'i, osalt Ahvenamaa kauni looduse mõjul skulptuurist ja andus maalimisele, saades Triik'ilt sel alal esimest juhatust. Sügisel Helsingi asunud töötas M. a. ümber katkendiliselt maali alal Ateneumis, teenides elatist J. Hurda rahvaluule kogude ümberkirjutamisega Soome kirjandusseltsis, ja sõitis siis Pariisi, kust 1908. a. kevadel asus Norrasse. Hoolimata äärmisest ainelisest viletsusest töötas M. Norras, Oslos (Kristiaanias), iseseisvalt 2 a., saates selle töö viljana sügisel 1910 »Noor-Eesti« kunstinäitusele 40 maali, mis osutusid valdavas enamikus peenelt stiliseeritud müstilise põhiheliga dekoratiivseiks maastikeks, inspireeritud osalt G. Munthe' dekoratiivsest toodangust. — 1910. a. sügisel asus M. uuesti Pariisi ja jäi sinna ligi 2 a.-ks, õppides katkendiliselt Colarossi eraakadeemias ning elatades ennast juhuslikest töist skulptuur-käsitöö ja mööblinikerdamise alal. Kevadel 1912 pöördus ta kodumaale tagasi ja asus Tartu, hankides siin omale tunniandmisega elatist. 1913. a. suve veetis ta Saaremaal, Kihelkonnal, järgm. a. Viljandis ja Võrumaal (Mõnistes) ning 1915. a. suve Kuresaares, luues arvurikka kogu maastikmaale ja etüüde, mis on väärtuselt kaugelt enam tähelepandavad ja huvitavad. Neis töis, loodusele märksa lähemais, avaldub paiguti joobumine värvidest koos neoimpressionistliku, Signac'i mõjustatud looduskäsitusega (Kihelkonna rannamaastikud), paiguti ilmne püüd edasi anda tihendatud impressioone looduse-sugereeritud meeleoludest, kusjuures nende tõlgitsemises võib tunda Munch'i, Van Gogh'i ja Matisse'i looduskontseptsiooni varjundeid (Kuresaare tänavetüüdid). See ajajärk annab ka mõned *nature morte*'id – »Sirelid« mitmes variandis — ja portreed, milledest paremaina nimetatud olgu »Mustlane«, »Mustlase tüdruk« ja »Neiu valges«. — Suved 1916 ja 1917 veetis M. Võrumaal, Kasaritsas, kus sünnib uus seeria maastikke, millede aineks peamiselt motiivid Valgjärvelt. Selles seerias ühinevad M. dekoratiivsed ja improvisatsioonilised kalduvused jõulisema elutundega ning üksikuis töis ilmutab ta end nüüd juba küpse meistrina. Võrumaa maalidele seisavad iseloomult lähedal 1918. a. suvel järgnenud maastikud Pühajärvelt, ent sama a. lõpul annab kunstnik suurema kompositsioonmaali »Pietà«, sünge ja õudse koloriidilt ning aine tõlgitsemiselt, edasi 1919. a. suvel tumedais, raskeis toonides käsiteldud Võrtsjärve rannamaastikud ning 1920. a. mõned nukrad maastikud Viljandimaalt ja teise süngeilmelise kompositsioonmaali »Kristus ristil«, mis märgivad järsu murrangu M. loomingus: vaibalise dekoratiivsuse, ilutsemise ja heredad värvid asendab tume palett ja sisuline raskemeelsus. Sellest ei vabanenud M. ka oma Itaalia-teekonnal 1922.—23. a. talvel. kust ta kaasa tõi suu-

rema maalidekogu seas mõned tõesti kunstiküpsed teosed, nagu »Capri« ja »Väikelinn«. Oma väärtuslikumad saavutused andis ta aga järgm. a. Saadjärvel loodud maalides, milledest meisterlikumaina nimetatud olgu »Kukulinn«, »Kalevipoja kalm«, »Vaade Saadjärvele« ja »Naisportree«. Olles üks populaarsemaid Noor-Eesti kunstnikupõlves omas M. väljapaistvat tähtsust eriti aa. 1918—24 kui kunstiühing »Pallase« ja samanimelise kunstikooli asutaja (koos Starkopf'i ja Vabbe'ga) ning kooli direktor ja õpetaja. Viljakama kunstnikuna on ta osa võtnud pea kõigist tähtsamaist Eesti kunstinäitusist ning tunduvat mõju avaldanud meie maalikunsti arenemisse kui uue, omapärase maastikustiili looja ja värviprobleemi esiletõstja. Ta suri 15. VIII 1925 Tartu närvikliinikus. — M. mälestusnäitus korraldati Tartus ja Tallinnas 1926. a. alul.

Looming 1925, nr. 7 (A. Vaga, F. Tuglas, G. Suits ja J. Genss); E. Kirj. 1925, lk. 436—39 (B. Linde); Õitsituled 4., 1925 (A. Adson); J. Kompus, Eesti kujutav kunst 1916 (E. Kirj. Seltsi aastaraamat IX, 1917); M. Pukits, K. M. looming (Eesti Kunsti aastaraamat 1924—25, ilm. a. 1926); K. M. mälestusnäituse kataloog (Tallinna, 1926). *A. V.*

MÄNDMETS, Jakob, kirjanik, sünd. 17. VII 1871 Saaremaal Kärla v. Pai külas. Tema esivanemad olid seal pidanud juba 5 põlve jooksul Suurpere talu. Tema isa oli saanud klk.-kooli hariduse, luges ajakirjandust ja ka muud tolleaegset kirjandust. Jakob M. sündis vanemate 10-da lapsena. Sünnikoht, suurte metsade ja Järvemetsa (Karu) järve lähedal on üks ilusamaid Saaremaal. Seal veetis M. kesk vaba loodust oma lapsepõlve ja karjase-ea, mille mälestused pole kustunud kogu elu jooksul. Pärast kodust ettevalmistust saadeti ta Kärla klk.-kooli, kus oli õpetajaks P. Südda (vt.), omaaegne kirjamees; selle järel (1885) Kaarma seminari, kus ta kooliõpetaja Th. Undritz'ilt sai hea pedagoogilise ettevalmistuse. A. 1888, nii siis 16-aastasena, lõpetas M. seminari ja sai varssi kooliõpetaja koha Kärla klk. Karida külas; sealt siirdus ta Läänemaale Martna klk. Ahmja valda ja sealt jälle Harjumaale Alavere ning Oru valda. 1903. a. alul astus M. Tallinnas »Uue Aja« toimetuse liikmeks ja on teotsenud sellest ajast peale elukutselise ajakirjanikuna, peamiselt »Päevalehe«, kuid umb. 5 a. ka »Tall. Teataja« juures, mille üks asutajaid ta oli. Selle kõrval on M. osa võtnud ka muust avalikust elust, eriti seltside tegevusest, kuuludes Valvaja, Draamateatri-seltsi, Tall. Kirjanduse Seltsi ja Ajakirjanikkude Liidu juhatusse, kogudes raha eesti muuseumile ja eesti rügementide asutamiseks jne. M.-a kirjanduslik toodang on õieti suur, nii et sellest raske on saada isegi täpsat ülevaadet. Eriväljaandeina on temalt ilmunud järgmised jutustused ja jutukogud: Lepituse ingel (Tartu, 1899), Koduküla vainult (Tallinna, 1900), Oma õuest (Tall., 1900), Sala süüdlane (Tall., 1900), Õitseliste jutud (Tall., 1901), Tont (1902), Pilpad (Tall., 1902), Rasked patud (Tall., 1901), Tulesse (1902), Talgud (Tall., 1903), Vana käsikiri (Tall., 1904), Viirastused (Tall., 1911), Isa talus (Tall, 1913), Meri (Tartu, 1914, II tr. 1924), Küla (Tall., 1916), Hingekarjane Römer (Tall, 1917), Maa jõud (äratr. ajal. »Maaliit«, Tartu, 1918), Hiilid karil (Tall, 1921), Saatuse tujud (Tall, 1922), Läbi rädi (Tartu, 1927) j. t. Suurema valiku neist varemini ilmunud tõist sisaldab kogu »Kodumaa jutud« (I, Tall., 1919). Peale selle on M. avaldanud näidendid: Neli päeva (Tartu, 1904), Kosilane (Tall., 1905) ja Ema (Tall., 1908), lisaks aga on temalt ilmunud rohkesti jutustusi ajalehtedes ja koguväljaandeis nagu ka kirjanduslikke arvustusi ning artikleid.

M.-a kirjanduslik tegevus algas õieti varakult, esialgu küll ainult ajalehe sõnumite, kuid varssi ka jutustuste kirjutamise kujul. Tema esimene jutt, »Minu jõulu-kurbtus« ilmus »Postimehes« 1897 (nr. 287). See oli aeg, mil realism algas oma sissetungi eesti kirjandusse. Juba mõned aa. varemini olid ilmunud Juhan Liivi külajutud, kuid jäänudki ainult ennustusiks; nüüd panid E. Wilde ja E. Peterson realistlikule vaateviisile kindlama aluse. M. näib olevat teatud vaimusuguluses selle põlvega, kuid ta jäi oma flegmaatilisema tundelaadi ja ebaisikupärasema kirjutamisviisiga kuidagi kõrvale ja on nõnda jäänud kuni siiamaale. Mitte niipalju Wilde' ja Peterson'i realism ning naturalism polnud tema ideaaliks kui Liivi ikkagi teatud määral romantilislõimeline külaolude kujutus. Suuremat tähelepanu äratas ta alguses oma jutustusega »Juhisaare kiriku kellamees« (Post. 1900, nr. 95—101), mille puhul teda peeti otsekoheselt Liivi traditsioonide jätkajaks. Kuid M. ei jäänud truuks ka sellele suunale, vaid katsetas mitmes erilaadis. Nii püüdis ta sajandi alul ilmunud töis »Sala süüdlane«, »Rasked patud« ja »Tulesse« värskendada Saali ajalooliste juttude traditsioone, kuigi ilma suurema menuta; samuti on ta hiljemini, näit. kogus »Viirastused«, kaldunud pingutatud, ekstreemilise hingeelu kujutamisele, mis temale sootu võõras ala; ja niisama on ta eksinud, püüdes oma ainetele anda näidendi vormi, kuigi dramaatiline kompositsioon pole talle kohane. Lõplikult kuulub see väärtuslik, mis M. annud, ikkagi

peamiselt realistliku külajutu piirkonda. See aineteala vastab tema rahulikku vaatlemisviisi ja niisama rahulikku kirjutamismaneeri. Ses laadis on ta parema osa enesest annud kogudes „Koduküla vainult« ja »Isa talus«, eriti aga kogus »Küla«, mis näitab otse haruldast sisulist ja stilistilist tihedust. Nende kõrval tuleb veel mainida kogusid »Meri« ja »Hiilid karil« mis tõendavad, et M. ei tarvitse kaugeltki leppida ainult kirjeldamisega, vaid tema võimed ulatuvad ka kindlama kompositsiooniga novelli kirjutamiseks. — M. on palju produtseerinud ja kirjutamine näib talle nii kerge olevat, et see tema käes ähvardab vahel muutuda otse käsitööks. Ta on enesele ainest ja vormist harva teinud probleemi ning tihtipeale liikunud liiga pinnal, mis osalt sellega seletatav, et tema ilukirjanduslik tegevus on pidanud sündima rutates, ajakirjandusliku tegevuse kõrval. Kuid üldiselt on tema võimed kogu aeg kasvanud, hoolimata üksikuist langusjärkudest. Ja tema kõige hilisemad novellid, mis ilmunud ajakirjanduses, lasevad loota, et ta oma laadile lõplikult siiski leiab sisulise tiheduse ning stilistilise küpsuse

A. Jürgenstein, J. M. (E. Kirj. 1921, lk. 193—206); Kampmann, Peaj. III, lk. 197—206; Post. album, lk. 206 j.

F. T.

MÄNNIK, Hans, kirjastaja, sünd. 28. IX 1893 Koeru klk. Preedi mõisas kutsari pojana teotses peale Tallinna Katariina II nimelise linnakooli (1912) ja selle juures asutatud pedagoogiliste kursuste (1913) lõpetamist algkooli-õpetajana ja astus a. 1914 Tartu õpetajate instituuti, mille lõpetas a. 1918, vaheajal (kevadel 1917) õiendanud eksternina küpsuseksami Peterburis. Aa. 1917—18 ja 1919—24 õppis M. Tartu ülikoolis loodusteadust, lõpetades ülikooli a. 1924 zooloogia alal; ülikoolis viibimise ajal kui ka hiljemini teotses M. õpetajana, Loodusuurijate Seltsis j. m. ning on avaldanud koos teiste autoritega rea loodusloo õpperaamatuid — nii algupäraseid kui tõlkeid. Selle kõrval oli M. aktiivsemaid isikuid kirjastus-osaühingu »Looduse« asutamisel (1920), mille juhtimine hiljemini saigi M.-u peategevusalaks. M.-u juhatusel on k.-ü. »Loodus« paisunud üheks suuremaist ja soliidsemaist kirjastustest Eestis. »Looduse« kirjastusel on ilmunud m. s. 3 a. (1922—24) loodusteaduslik ajakiri »Loodus« ja rida teaduslikke õppe- ja käsiraamatuid mitmelt alalt. Kodumaa uurimiseks on k.-ü. »Loodus« määranud ainelisi toetusi, algatanud Tartu ülikoolis võistlustööde teeme, annetades raha nende auhindamiseks, ja korraldanud 1927. a. Eesti romaanivõistluse auhindadega. M. oli Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühingu asutajaid (1926); toimetab praegu (1927) mainitud ühingu ajakirja »Raamatu Teatajat« kui ka »Looduse« väljaandel ilmuvat kirjanduslikku tutvustuslehte »Kirjanduslikke Uudiseid«.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

MÖLLENBECK (Müllenbach, Mülnbach), Josua, kirikuõpetaja, õppis usuteadust Greifswaldis, Wittenbergis ja Rostokis; sai 1624 Juuru õpetajaks, suri a. 1657 (Paucker'i järgi sügisel 1650), maetud 18. III 1657. M. on kirjutanud pulmalaulu »*Dialogus Nuptialis*«, mis ilmus trükitult 1639 Tallinnas; trükitud hiljemini Verh. GEG XVI, lk. 286—89, ja töös: A. Saareste ja A. R. Cederberg, »Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi« I (Tartu, 1927).

Paucker, Geistl., lk. 140 j.; Kampmann, Peaj. II, lk. 172. *H. P.*

MÖLLER-SAKOMELSKI, Aleksander Nikolajevič, parun, Balti kindralkuberner. Pärit venestunud saksa aadlisoost, sünd. 1. XI 1844; saanud sõjaväelise hariduse, osa võtnud 1863. a. Poola mässu mahasurumisest ja Vene-Türgi sõjast, tõusis 1883. a. kindralmajoriks, 1898. a. kindral-leitnandiks, oli Venè väejuhatuses kõrgeil kohtadel, diviisi-ülemaks, korpusekomandöriks; 1906. a. võttis osa Varssavi rahutuste mahasurumisest, kust sama a. okt. määrati Riiga Balti kindral-kuberneriks. Riigivõimu kõrgema esindajana oli temal siin kaks pea-ülesannet: 1) rahvastiku revolutsioonilise meelsuse lõplik mahasurumine ja 2) Baltimaade reformide, eriti omavalitsuse alal, ettevalmistamise juhtimine. Esimese ülesande sooritas M.-S. karmilt ja energiliselt, teise alal oli tema osa pea ilma mingi püsivama tulemuseta Kindralkuberneri juures tegelev n. n. Balti erinõukogu töötas küll kohaliku omavalitsuse uue seaduse-eelnõu välja, mis, ehkki oma põhiolemuselt väga konservatiivne, tunnustas vähemalt pariteedi põhimõtet suur- ja väike-maaomanikkude esinduses. See eelnõu, mille 1907. a. suvel M.-S. esitas siseministeeriumile, jäi aga igaveseks kalevi alla. Selle eelnõu säärase saatuse, samuti teistegi kahvatuilmeliste reformikavatsuste liivasse jooksu M.-S. ajal põhjustas suurel määral ägeda reaktsiooni võidulepääs, kuid osalt ka kindralkuberneri enda huvi puudus asja vastu, samuti tema mõju vähesus Peterburis. M.-S.-iga lõppes aprillis 1909 ajutine Balti kindralkuberneri-valitsus, mis asutati nov. 1905 kohaliku revolutsioonilise liikumise energilisemaks mahasurumiseks.

Rig. Alm. 1908; A. Tobien, Die livländ. Ritterschaft (1925), lk. 29—30, 120—121.

H. Kr.

MÜLLENBACH, vt. **MÖLLENBECK.**

MÜLLER (Muller, Möller), Georg (Jürgen), kirikuõpetaja ja vaimulik kirjanik, sünd. 1575 paigu nähtavasti Tallinnas, kõrgema hariduse saanud vist Saksamaal, näikse esialgu toimivat kooliõpetajana, peab 23. I 1601 Tallinna Pühavaimu kirikus proovijutlust ja saab 2 kuud hiljemini sama koguduse abiõpetajaks, mis ametis ta püsib kuni surmani, 30. VI 1608. Enne surma on M. Tallinna vaimulikule ametkonnale trükiks loovutanud mingi eestikeelse teose, mis pole aga hoidunud alal. M.-i sulest on tänini järel kolmkümmend üheksa eestikeelset jutlust, peetud aa. 1600—06 Pühavaimu kirikus (neist kuues on kolmandat korda peetud 1607. a. lõpul), millede käsikiri (341 lk.) leiti a. 1884 Tallinna linnaarhiivist ja mis V. Reiman trükki on toimetanud a. 1891 (Verh. GEG XV). Viimaksnimetatud jutlused on esimene pikem alalpüsinud eestikeelne teos ja on seega arvamata suure tähtsusega eesti keele ajaloo valgustamisel, seda enam, et tolle aja kohta õige haritud autor ka oma koguduse keele tegelikus oskuses näikse olevat õieti kodus. Nagu jutluste keeles peegelduvate eri murdemõjude kirjavus (sugemeid lõuna-eestist nagu *nakkama*, *parahelles* j. t., saartemurdeist nagu *pigemaste*, *ilmatalſſus* 'väga suur' j. t., kirdeeesti rannamurdeist nagu *mennith* 'läksid' j. m.) osutab, on M. nende koostamisel siiski tarvitanud tooaegu vaimulikkude käes ränd-levaid käsikirjalisi evangeeliumide ja epistlite tõlkeid (»Chartequen«) ning võimalikult ehk ka jutluste käsikirju, kus märgata võis juba kirjakeele teatavate traditsioonide kujunemist. M.-i jutlusis leidub lehekülgi, milledel oma aja kohta ei puudu märgatav kunstilinegi väärtus ja mis on seega teatava tähtsusega meie proosastiili arenemises. Sõnavaraliselt ja fraseoloogiliselt on M.-i keel märksa rikkam H. Stahl'i (vt.) omast. Nii leksikaalses kui ka häälikulises ja isegi morfoloogilises suhtes sisaldab M.-i keel praeguse eesti keelega võrreldes arkailisi jooni, mis osalt küll iseloomustavad tolleaegset kõnekeelt, osalt on aga vist pärandunud vanemaist käsikirjadest, nõnda näit.: *kui tao* > kuida, *toivutama* > tõotama, *valatama* > vaatama, *Kuwallo* 'kuuvalgus', *amma* 'kuni', *jütlema* > ütlema, *Wedde Oya* > vee oja, *vdeſt* > uuest, *Taywaſen Iſsa tenno* > taevase isa tänu, *Pattuden andex andmene*, *sömanayal* > söömaajal, *Rahwo kaas* > rahuga, *auwus* > aus, *ewat* '(nad) ei'. Ka mõningate uuemate keelemuutuste vanust on võimalik jälgida M.-i jutluste najal: *röim* < rõõm, *woyras* < võõras, *Küinall* < küünal jne. Nagu teistelgi kaasaeglastel, iseloomustavad ka M.-i ortograafiat *c*, *ch*, *ck*, *f*, *th*, *x*, *y*, *z*, *æ*, *ö*, (*ninck*, *Rachwas*, *hæe* = hää, *öx*, *æchfferdus* = ähvardus, *teye* jne.); ometi leiame Stahl'i poolt hiljemini sanktsioneeritud väldeteortograafia (*lebby* = läbi, *ellab*, *Innimeſse*, *meles* = meeles, *wibika* = viibigu, *pohle* = poole, *fuhi*) kõrval ka praegust kirjaviisi (*Sanat* = sõnad, *Inimeſset*, *wiha*, *enamb*, *Eemalle*). — Peale ülalnimetatud keeleajaloolise tähtsuse on M.-i jutlused tähelepanuväärsed ka Eesti ajaloo, eriti kirikuloo, kultuuri ja kommete ajaloo valgustamisel, nagu ka tema »Accidentienbuch« (saksakeelne käsikirjaline tulumärkuste raamat aja kohta 3. IV 1601—16. VI 1608, 167 lk.). Neis kajastuvad küll kõige pealt Pühavaimu koguduse usulised ning kõlblised olud, kuid jutlustesse põimitud kirjelduste kaudu avaneb vaade üldiselegi seisundile ning ajaloolistele sündmustele kodumaal. Meie kuuleme koolist eestikeelses Pühavaimu koguduses ja eestikeelsete kirikulaulude olemasolust juba XVII sajandi alul ning vareminigi, saame pildi rahva usulise kasvatuse edendamise, eriti kirikulaulu tõstmise püüetest, näeme Pühavaimu koguduses ning ümbruskonnas paganluse jälgi ja sügavat katolitsismi mõju vaadetes ning kommetes, loeme kirikuõpetaja tulunduslikkudest oludest; edasi leiame kujukaid näiteid Vana-Liivi lagunemise ning Poola-Rootsi sõja kaasas käivatest hädadest, nagu: elukalliduse tõusust, hirmsast näljast, mis viib loomaraibete ning isegi inimesliha söömisele, hävitavast katkust, mis tuhandeid maha niidab, eluviiside toorenemisest, ülekohtust ning hoolimatusest.

Uus Test. 1715, eessõna, lk. 4 j.; V. Reiman, E. piibli ümberp. lugu II (1890), 17—22, 88—91; SB GEG 1890, 97—119 (V. Reiman) ja 1891, 1—23 (L. Meyer); V. Reiman, 39 Estnische Predigten von G. Müller (Verh. GEG XV, eessõnas m. s. ka lähemaid bibliogr. andmeid); Kampmann, Peaj. III, 147—154.

A. S-te; J. K.

MÜLLER, Johann, Tallinna raehärra. A. 1620 nimetatakse teda raehärrana, 1627—32 linna laekurina, 1636—39 konsistooriumi ilmliku liikmena. Täpsamad andmed M.-i elust puuduvad; ta oli igatahes väga tubli ärimees, kõrvuti põllupidaja. Oma Kunda mõisas on ta läbi viinud olulisi põllutulunduslikke uuendusi. Kuulus reisija Adam Olearius (vt.), kes kauemat aega sunnitud oli Kundas viibima, sai M.-i väimeheks. Linna laekurina juhtis M. raekoja torni ehitamist, mis a. 1627 ette võeti küll juba varemini olnu (ürikute põhjal juba a. 1483) asemele. M.-i eramajast Viru tänavalt on pärit *Justi-*

tia kivireljeef raekoja trepiruumis, kuhu see üle viidi a. 1822.

Tallinna linna-arhiivi andmed. *O. G.*

MÜNCHHAUSEN, Johann v., piiskopp, politiline tegelane, arvat. Saksamaalt pärit. M. oli laekahoidja ja kanoonik (*thesaurius et canonicus*) Verdenis Saksamaal ja siis Saaremaal, kus ta vist a. 1540 valiti Kura piiskopiks. Juulis 1541 määrati ta ka Saaremaa administraatoriks. Järgm. a. on ta ühe teadaande järgi paavsti poolt Saaremaa piiskopiks kinnitatud ja kutsub end »*episcopus osiliensis*«. Kui Taani kun. Kristian III saadikud a. 1556 ilmusid Liivimaale, oli M.-il nendega kokkupuutumisi ja on võimalik, et ta juba tol ajal nendega pidas läbirääkimisi Taani politiliste kavatsuste teostamise kohta Liivimaal. Igatahes oli ta oma venna Kristofferi (vt.) ja õemehe Dietrich Behr'i kõrval Taani kindlamaid pooldajaid Liivis ja pöördus Tartu maapäeva järel suvel 1558 ka oma Saaremaa piiskopkonna nimel abipalvega Taani kun. poole. Kuidas asjalood ka olid, sügisel 1559 müüs M. oma piiskopkonna 30 000 taalri eest Taani kuningale, kes selle oma vennale, herts. Magnusele (vt.) edasi andis; viimane »valiti« siis ka Saaremaa piiskopiks. M. ise siirdus välismaale, läks üle luteri usku, naitus ja oli Verdeni kiriku õpetaja (senior und thumbkuster). Arvat. seal on ta surnud enne 1583. a.

Arbusow, Geistl.; Schiemann, Livl. II, 297–302; Mollerup, Beziehungen; Arbusow, Einf. d. Ref., 637.

A. R. C.

MÜNCHHAUSEN, Kristoffer v., eelmise vend, foogt, politiline tegelane, pärit arvat. Saksamaalt. Olles Taani kun. läänimees Kolgas (Eestimaal) ja oma venna Johann v. M.-i (vt.) foogt Läänemaal, hakkab ta 1550-date aa. keskpaigu politilist osa etendama ühenduses nende suurte sündmustega, millede tagajärjeks oli Liivi orduriigi kokkuvarisemine. Pole teada, millal on M. hakanud taanisõbralist politikat ajama, kuid võib arvata, et kui kun. Kristian III saadikud 1556. a. saabusid Liivisse, M. on nendega ühenduses olnud ja neid koguni õhutanud sepitsema uusi plaane Liivi suhtes. Tartu maapäeval 1558. a. esines M. otsustavalt Taanilt abi palumise poolt. Ta kavatses ise Taanisse reisida ja nii Tartu kui Saaremaa piiskopp andsid talle volitused taanlastega läbirääkimiste pidamiseks. Kuid enne seda ruttas ta Tallinna selle eesmärgiga, et ka Tallinna raadi asjale kaasa tõmmata ja tühistada Soome herts. Johani (vt. Johan III) saadiku Henrik Klausi p. Horn'i (vt.) plaane; viimane oli Tallinna saabunud ja pidas parajasti raega läbirääkimisi. M.-i ettevõte õnnestus: raad otsustaski Taani poole pöörduda. M.-il läks korda Tallinna kindlust oma võimu alla saada ning nüüd kuulutas ta enda omavoliliselt Taani kuninga asehaldajaks Eestimaal. Tema kavatsus oli arvat. Eestimaast moodustada hertsogiriiki Taani ülemvõimu all ja asetada Taani kuningas äkkisündinud fakti ette. On tõenäone, et Kristian neist plaanidest midagi ei teadnud; samuti on aga ka selge, et niipea kui M.-i kaudu teada saadi, millised võimalused avanevad Taanile Eestimaal, tahtis kuningas olukorda kasutada, kuigi M.-i plaanid temale vahest näisid liiga julged. M.-iga peetakse Taanis läbirääkimisi, ja noore kun. Friedrich II 1559. a. alul troonile saades hakkab asi kiiremini arenema. Tekib mõte herts. Magnuse kutsumisest Saaremaa piiskopi koadjuutoriks, hiljemini Saaremaa piiskopkonna ostmisest hertsogile. Näib, et M. nagu ta vendki on teotsenud pigemini enda kui Liivi üldistes huvides, ja tagajärjed ilmnevad pea. 26. IX kirjutab M. oma venna eest alla lepingule, mille põhjal Saaremaa piiskopp müüb oma »õigused« piiskopkonna suhtes Taani kuningale, kes omakord selle valdkonna üle annab oma vennale. M. tuleb nüüd hertsogi usaldusmehena ühes temaga Liivisse mais 1560. Kas ta selle järel mingit tähtsamat osa Liivi politikas on etendanud, on teadmata. Mainitakse vaid lühidalt, et herts. Magnus tema ta ametist (arvat. Läänemaa piiskopifoogti kohalt) on tagandanud tema kõlbmata talitusviisi pärast. — M.-i hilisem saatus ja surma-a. on teadmata.

Arbusow, Geistl.; Schiemann, Livl. II, 297–302; Mollerup, Beziehungen.

A. R. C.

MÜNNICH, Burckhard Kristof v., krahv, sõjamarssal, sünd. 9. V 1683 Neuenhuntorfis Oldenburgis, oli Hispaania pärandussõja ajal liitriikide ja alates a. 1716 Poola kun. August II teenistuses, siirdus a. 1721 tsaar Peeter I kutsel Venemaale, kus määrati kindralinseneriks kindral-leitnandi auastmes ja ehitas Laadoga kanali, Kroonlinna sadamaehitised ning koostas Riia kindluse uuestiehitamise kava. Keisrinna Anna ajal oli M. kõrgeis ameteis, kuid saadeti keisrinna Elisabeti valitsuse alul Siberi; sealt alles a. 1762 tagasi pääsnud, määrati M. riigi sadamate ja kanalite peadirektoriks ja tehti temale m. s. ülesandeks sadama ehitamine Rogerviiki Tallinna lähedal. Selle, hiljemini Paldiski nime all tuntud sadama ehitust lõpuni viimata suri M. 16. X 1767. — Osa tema päevaraamatuist on Hermann'i poolt avaldatud teoses »Beiträge zur Gesch. d. Russisch. Reichs« (1843).

G. A. v. Halem, Lebensbeschreibung d. russ.-kaiserl. Generalfeldmarschalls Grafen v. M. (1803); A. Jürgensohn, Die Memoiren d. Grafen Ernst v. M. (1896); G. Jansen, Nordwestdeutsche Studien (1904). *A. R. C.*

MÜNSTER, Jasper v., Liivimaa ordu tegelane, kuulus ordusse alates hiljemalt a. 1515, esineb a. 1538 ordu rahandusülemana (Schaffer) Võnnus, oli aa. 1540–51 komtuuriks Marienburgis ja aa. 1551—56 maamarssal. — M. etendas teatavat osa viimastes sisetülides võimu pärast ordu ja Riia ppiisk. vahel, mis olid sissejuhatuseks laiutamistahteliste naaberriikide vahelesegamisele ja üldisele kokkuvarisemisele. Vene hädaohu silmapiiril olles pooldas üks partei, selle hulgas ka M., ordu liitumist Poola-Leeduga. Sellel tugis ka ammu ilmlikku võimu ihkava ppiisk. Wilhelmi (vt.), Preisi hertsogi venna ja kun. Sigismund II (vt.) tädipoja, politika. Wilhelmil õnnestus oma kummutamisplaanele võita ka M-i. 1556. a. koadjuutorivalimistel mööduti aga viimasest ta poolasõbralikkuse pärast ja valiti poolavaenlik Fürstenberg. Kui ordule varssi terve politiline mäng sai teatavaks, kukutati M., kes põgenes ppiisk. juurde ja hiljemini Leedusse. Poola vahele segades, kellele ei võinud olla ükskõik, kas Liivimaal mõõduandev oli Fürstenberg või M., võis viimane a. 1560 maale tagasi tulla. Ta omandas aga ainult väikese Vindavi ala ja hiljemini, ordu langemise järel, kahjutasuna Ašeraadeni, kus ta 1577 venelaste poolt metsikult tapeti.

Jb. f. Gen. 1899, lk. 78, 1907/08, lk. 46 (L. Arbusow *sen.*); Schiemann, Livl. II, lk. 283 jj.; E. Zivier, Neuere Geschichte Polens I (1915), 598 jj. *L. A.*

MÜNTHER, Otto, kirjanik, sünd. 25. VII 1864 Järva-Jaani klk. Kuksema mõisa möldri Hindrek M-i pojana; elas 1867–73 Oudova maakonnas, kus käis mõned nädalad ka vene külakoolis; õppis siis 1879–81 Ambla klk.-koolis, oli 1882—84 müüri- ja puutööline, teotses 1884—89 Krimmis põllutöölise ja maalrina ning õppis selle järel Tartus H. Treffner'i gümnaasiumis, mille lõpetas a. 1894. Samal a. sõitis M. Saksamaale, kus õppis esiti Eberswalde metsa-akadeemias ja siis Berliini põllutöökoolis, mille lõpetas a. 1897; oli aa. 1898–1900 Treffner'i gümnaasiumis õpetajaks ja õiendas järgmisel a. Venemaal agronoomi eksami, mille järel oli kuni 1905. a. lõpuni Tallinnas »Teataja« toimetuse liikmeks. 1906. a. algusest kuni 1910. a. lõpuni oli M. Samaara kesk-põllutöökoolis, siis järgmise a. kevadeni Astrahani kaubanduskoolis ja selle järel ligi 7 a. Umani kesk-põllutöökoolis õpetajaks. 1917. a. saabus M. kodumaale, kus töötas kuni saksa okupatsioonini »Töölise« toimetuses ja oli pärast Eesti iseseisvaks saamist kuni 1924. a. suveni Rakvere tütarl.-gümnaasiumis ja selle järel järgmise kevadeni Saaremaal Kõljala mõisas põllutöö-koolis õpetajaks. — M. avaldas juba läinud sajandi lõpus ajakirjanduses artikleid ja reisukirju. Uue sajandi alul, kui meie kirjanduses domineeris ühiskondlikust tendentsist kantud realism, ilmutas ta rea novelle ja laaste, milledest avaldas Tartus a. 1906 valiku pealkirjaga »Sulejoonistused«. Need on lihtsad lood, enamasti kehvikute või nende orjastajate elust. Peale selle on M.-ilt ilmunud artikleid välismaade ja eesti kirjandusest, nõnda pikem kirjutis albumis »Ääsi tules« II (1910) »Uusromantismus ja Noor-Eesti«, Otto Minor'i nime all, milles autor asus teravasse opositsiooni Noor-Eesti liikumisega.

Isikl. j. m. saadud andmed. *F. T.*

MÜTHEL, Johann Ludwig, õigusteadlane, sünd. 20. II 1763 Liivimaal Võnnu mk. Zeswainesis (Sesswegenis) kirikuõpetaja pojana, omandas kõrgema hariduse Halle ja Göttingeni ülikoolis, õppides alul usuteadust, kuid siirdudes peagi õigusteadusele. Välismaalt a. 1784 tagasi tulnud, sai M. a. 1785 Riia ülemkonsistooriumi sekretäriks, a. 1797 Riia maakohtu sekretäriks, järgm. a. sama kohtu assessori k. t.-ks, a. 1800 Riia linna sekretäriks ja nimetati kevadel 1802 Tartu ülikooli professoriks kohaliku õiguse alal, mis ametis ta Tartus suri 24. V 1812. — M. on koostanud rea töid peamiselt Liivimaa õiguse alalt, mis aga suuremalt jaolt jäid kirjastamata ja säilitatakse praegu (1927) Tartu ülikooli raamatukogus. Õigusajalooliselt, eriti Balti kohaliku õiguse seisukohalt väärivad need teosed tähelepanu. M.-i töist avaldas Fr. G. v. Bunge (vt.) peale autori surma trükis »Handbuch der livländ. Criminalrechtslehre« I (Tartu, 1827) ja »Die Geschlechtsvormundschaft nach Livl. Recht« (Bunge u. Madai, Theor.-pract. Erörterungen a. d. in Liv-, Esth- u. Curland geltenden Rechten I, 1840, lk. 185—203).

Recke-Napiersky III; Beise II; Napiersky, Gesch.-Schr., 79; Левицкій I, 543 jj. *K. G.*

MÕTSLANE, Mats (pseudon., kodanlik nimi **Mart Kiirats**), kirjanik, sünd. 25. XII 1883 Pärnumaal Tõstamaa v. Endriku-Jaani talus. Ta käis aa. 1894—97 Audru klk.-koolis, töötas 1897—1900 Tõstamaal talviti õpetaja abina, suviti aga kohaliku vallakirjutaja õpilasena ja õppis siis 1900.—04. a. kevadeni Tartu õpetajateseminaris, mille lõpetas. Selle järel töötas M. 1904.—11. a. kevadeni Saarde klk.-kooli juhatajana, elas aa. 1911—18 Tartumaal Vaimastvere v. Sae

talus põllumehena ja möldrina, pärast seda Kudina v. Nava mõisas, samuti tegeliku põllumehena. — Õpetaja-ametit pidades on M. igal pool osa võtnud kohalikust seltskondlikust tööst, juhatades laulukoore, pidades kõnesid ja teotsedes tulunduslikul alal; samuti töötas ta üksvahe ka Lõuna-Eesti Põllum. Keskseltsi sekretärina. 1917. a. juulikuust kuni sama a. oktoobrini oli ta Maapäeva esimeseks sekretäriks ja hiljemini lühikest aega ka I Riigikogu liikmeks, kuid loobus siis tegelikust politikast maapidamise hoolte pärast. — M.-se kirjanduslik tegevus algas Tartus seminari-ajal. Kuigi seminaris ametlikult valitsev vaim õpilasi eesti kirjandusest just pidi võõrutama, olid tagajärjed otse selle vastu. Igatahes ei tohtinud aga õpilased eesti kultuurielust avalikult osa võtta; ja nii ilmus ka M.-se esimene jutustus »Unenäod« a. 1903 »Postimehes« varjunime all, millest ta hiljeminigi on kinni pidanud. Eriraamatuina on temalt ilmunud: pikem jutustus »Kraavitajad« (1906. II tr. Tartu 1910, III tr. 1920), »Hans Tohver« (Tallinna, 1920), »Kusta Poland ja Kukehansu Madis« (Tartu, 1920) »Liblika lend« (Tartu, 1926) ja »Mu kodu« (Tartu, 1927). — M. ilmus eesti kirjandusse E. Peterson'i külarealismi otsese jätkajana ja on seda olnud kogu oma toodangus. Eriti tundub »Kraavitajais« »Rahva-valgustaja« eeskuju, kuid sellest hoolimata on see teos küllaltki iseseisev ja kaaluv kirjanduslik dokument meie külaühiskonna arenemisloost. Seesama igavapoolne, kuid asjalik jutustamisviis valitseb ka M.-se lühemais juttudes. Kogusummas on aga tema toodang õieti väike, otsekui keskteel peatunud. *F. T.*

MÕTTUS, Alfred Julius, tervishoiu- ja seltskonnategelane, sünd. 31. VIII 1886 Hargla klk. Taheva v. õpetaja pojana, õppis aa. 1908—14 Tartu ülikoolis arstiteadust; lõpetanud selle sügisel 1914, teotses Valgas aa. 1915—16 Punase Risti sealse haigemaja vanema arstina ja 1916—18 samas ametis Vene linnade liidu Valga haigemajas, olles peale selle 1917—18 linna tervishoiu-arstiks ja võttes osa kohalikust seltskondlikust elust m. s. »Säde« esimehena. 1919. a. alul siirdus M. Tallinna, kus ta märtsis s. a. määrati Tervishoiu Peavalitsuse juhataja abiks. 1920. a. aprillis nimetati M. sama peavalitsuse juhatajaks, mis ametis ta püsinud senini; selle kõrval oli M. aa. 1922—23 ja 1926—1927 töö-hoolekande-ministri abi, 1919—23 Eesti-Läti piirikomisjoni Eesti delegatsiooni juhataja ja võttis Vabariigi Valitsuse ülesandel osa mitmest rahvusvahelisest konverentsist. Dets. 1927 valiti M. haridusministriks J. Tõnisson'i kabinetis. Seltskonnategelasena on M. olnud: 1922—24 Eesti-Soome Liidu juhatuse esimees, 1923. a alates teatriselts »Estoonia« juhatuse liige ja esimees, kuni 1926. a. lõpuni Kultuurkapitali nõukogu liige ja näitekunsti sihtkapitali valitsuse esimees j. m. Parteiliselt kuulub M. tööerakonda, mille nimekirja järgi valiti 1926. a. III Riigikokku. — 1905. a. alates on M. teotsenud ka kirjanduse ja ajakirjanduse alal, avaldades ilukirjanduslikke töid ja arstiteaduslikke ning politilise sisuga kirjutisi.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

MÕTUS, Aleksander, ärkamisaegne Eesti üliõpilaskonna tegelane, sünd. Tartus 17. XI 1859 potisepa pojana, õppis aa. 1878—82 Tartu ülikoolis usuteadust ja 1882—86 Peterburi ajaloo-filoloogia instituudis keeleteadust, oli Venemaal keskkooliõpetaja, vahepeal rida aa. raskesti haige, siirdus ilmasõja ajal Tartu, kus, kuigi silmanägemise täiesti kaotanud, toimis eraviisil vanade keelte õpetajana ja asub praegugi (1927). — Üliõpilasena etendas M. eesti üliõpilaste keskel silmapaistvat osa. Saanud saksa kasvatuse, oli M. ometi tuline ning sirgejooneline eesti rahvuslane ning andus täielikult ärkamisajal eesti üliõpilaste keskel valmivale püüdele — omandada täieõiguslikuks ning täieväärtuslikuks tunnustamist Tartu üliõpilaskonnas. Kujult rahvusvahelise, kuid sisult täiesti eesti rahvusliku osakonna (korporatsiooni) »Vironia« juhatajana 1881. a. sügisest kuni 1882. a. kevadeni tuli M.-el ühes teiste kaaslastega pidada visa võitlust takistuste vastu, mis eesti üliõpilaste püüetele ette veeretati, kannatada isiklikku halvakspanemist ning mitmesuguseid vintsutusi, kuni ta 1882. a. kevadel teiste korporatsioonide poolt kinnitamata »Vironia« sini-musvalge värvimütsi kandmise ning erajutuajamisel paari kaasvõitlejaga ühe professori kohta avaldatud märkuse pärast ülikoolist välja heideti ning Tartust väljasaatmisele mõisteti. — Eesti avalikust elust võttis M. üliõpilasena osa »Vanemuises« kõnesid pidades ning raamatukogu-hoidja kohuseid täites.

J. Kõpp, Eesti Üliõpil. S.-i ajalugu I (1925), lk. 45—73; Üliõpilasleht 1925, nr. 5, lk. 85—87. *J. K.*

õnnestunud katse hinnata objektiivselt Eesti rahvakunsti ja sisaldab rea väärtuslikke tähelepanekuid. Peale selle on N. tihti sõna võtnud ajakirjanduses kirjanduse-, kultuuri- ja naisküsimusis, esinedes «Postimehes« ja »Tallinna Teatajas«, osalt H. Tõramaa varjunime all. Varajase surma tagajärjel suutis N. teostada ainult väikese osa sellest tööst, mida temalt oleks võinud oodata tema annete ja ettevalmistuse järgi.

N. sugulasilt ja Helsingi ülikoolist (E. Laiu kaudu) saadud andmed; Post. 1920, nr. 280. *F. L.*

NEGGO, Gerd, tantsijanna, sünd. 28. X 1891 Kuresaares, õppis aa. 1921—24 tantsu R. v. Laban'i juures Hamburgis. Peale kodumaa on N. esinenud tantsuga ka Saksamaa suuremais linnades, äratades ka tantsuarvustuse (m. s. Fr. Böhme) tähelepanu, kes eriti kiidab N. »Hispaania rütme«, alla kriipsutades nende rütmilisust ja kergust. Lähtudes v. Laban'i põhimõtteist on N. aja jooksul hakanud jalgade käsitlemisel enam tarvitama baletitehnikat. Soolotantsule eelistab N. grupptantsu ja on oma õpilastega korraldanud grupptantsu õhtuid, milledele osaks saanud arvustuse tunnustus. N. tantsud on kompositsioonilt selged ja huvitavad, sageli muusikata või ainult gongi saatel, kostüümid väga lihtsad. — 1925. a.-st on N. abielus ajakirjanik P. Olak'iga. *V. M.*

NEULAND, Alfred, sportlane, sünd. 11. XI 1895 Riias, algas juba 14-aastaselt oma sportlikku tegevust raskustõstmisega, saades sel alal 16-aastasena Venemaa meistriks ja ilmarekordi omanikuks. Eesti vabadussõjast osa võtnud, suurendas N. kuni 1924. a.-ni oma saavutisi raskustõstmises, omandades sel alal viimistletuma tehnika. Antverpeni olümpiamängudel a. 1920 ja Göteborgi mängudel a. 1923 tuli N. esimeseks kergekaalus tõstmises ja Pariisi mängudel a. 1924 keskkaalus teiseks. Praegu (1927) teotseb N. Valgas ärimehena. *H. T.*

NEUMAN (Helisalu), Wilhelm Johann Leonhard, helikunstnik ja muusikategelane, sünd. 1. XII 1885 Tartus võõrastemaja omaniku pojana, õppis aa. 1906—12 Tartu ülikooli õigusteaduskonnas ja lõpetas selle a. 1912. Teotsedes juba keskkoolis muusikaga hakkas N. juhtima kaasõpilasist koostuvat laulukoori, mis aa. 1905—07 »noorsoo segakoorina« omas Tartus head kuulsust. A. 1908 hakkas N. soololaulu õppima, jätkates seda aa. 1912—14 Itaalias ja Berliinis, kus töötas ühtlasi R. Tobias'e (vt.) juures harmoonia alal. Üliõpilasena juhatas ta Võru ja Viljandi mk. laulupidusid, oli 1914—15 lauluõpetaja Pärnu gümnaasiumides, õppis 1915—16 Moskva konservatooriumis, juhatas m. s. 1916—18 Tartus Eesti haritlasist moodustatud segakooriga uuemate eesti helitööde kontserte, mis lõid publikus suurt elevust, teotses Vabadussõja alul »Ühistöös«, siis a. 1919 paar kuud Välisministeeriumis ajakirjanduse agentuuri juhatajana, sai sama a. sügisel soololaulu ja solfeggio õpetajaks äsja asutatud Tallinna kõrgemas muusikakoolis ja a. 1920 samade ainete õpetajaks Tartu kõrgemas muusikakoolis, hakates ühtlasi üliõpilaste segakoori juhatajaks. A. 1921 oli N. Eesti diplomaatlikuks esindajaks Roomas, töötas aa. 1922—24 Leipzigis ja Berliinis laulu alal ja teotseb 1924. a. alates Tartus lauluõpetajana ning juhatab akadeemilist meeskoori, kellega edukalt esinenud Ungaris ja ringreisidel kodumaal. Peale selle on N. esinenud solistina ja iseseisvalt kontsertitel mitmel pool, loonud laule sega-, nais- ja meeskoorile (neist trükis avaldanud »Kodumaa laulu« Tartus a. 1921 Leenart Helisalu nime all) ja avaldanud kirjutisi Eesti ja välismaa ajakirjanduses, m. s. Muusikalehes, »Loomingus« ja »Suomen Säveletär'is«.

Isikl. j. m. saadud andmed. *J. A.*

NEUMANN, Mihkel, ajakirjanik, tõlkija ja sõnastikkude väljaandja, sünd. 15. III 1866 Ambla klk. Linnapa külas, käis lühikest aega külakoolis, õppis talusulasena teenides ise edasi ja astus Kuuda õpetajate seminari, töötas selle kiirendatud korras lõpetamise järel aa. 1886—96 algkooliõpetajana ja oli aa. 1896—98 Tartus »Postimehe« toimetuse liikmeks. Tartus asudes oli N. »Karskuse Sõbra« esimeheks aa. 1897—1900, mil see selts täitis Eesti karskusseltside kesktoimkonna ülesandeid; samuti toimetas N. aa. 1897—98 Eesti Karskuse Seltside Aastaraamatut. A. 1898 hakkas ta J. Reinwald'ilt ostu teel omandatud ajalehte »Virmaline« Tartus välja andma ning toimetama nime all »Uus Aeg«, viis selle 1900. a. Tallinna, jätkates seal väljaandmist ühes A. Pert'iga (vt.), misjuures teatava kirjandusloolise tähenduse omandasid lehe kaasannetena avaldatud Eesti kirjanikkude — Juh. Liiv'i (1904), Chr. Kannike'se (1904) ja Ed. Bornhöhe (1905) — teosed. Ühenduses 1905. a. sündmustega suleti »Uus Aeg«, toimetaja N. maksis 2500 rbl. trahvi »Vene riigi vangimajade kassa« heaks ja oli 1½ a. kindlusevangis. Vabanedes jätkas N. vanglas alatud võõrakeelsete sõnastikkude koostamise tööd, mille viljana N. avaldas (peale varemini — a. 1903 — ilmunud »Lühikese Soome keele grammatika« ja »Praktisches Lehrbuch d. Estn. Sprache f. d. Selbstunterricht«) raamatud: Inglise keele õpetus (1907), Saksa keele õpetus (Tallinna, 1910), Inglise-Eesti Sõnaraamat (1909, II tr. Tall., 1923), Eesti-Saksa Sõnaraamat (Tall., 1910),

Soome-Eesti Sõnaraamat (Tall., 1911), Saksa-Eesti Sõnaraamat (Tall., 1913), Sistematikaline Eesti-Vene Sõnaraamat (Tall., 1925). Peale selle on N avaldanud hulga kirjutisi ja raamatuid mitmelt alalt, mõned populaarteaduslikud raamatukesed, rea algupäraseid jutukesi ja luuletusi ajalehis ja kalendreis ning tõlkinud välismaa kirjandust (H. Sienkievicz, M. Jókai, A. Järnefelt j. t.) A. 1926 ilmus Tallinnas rea lugulaule sisaldav »M. Neumanni luuletuste kogu I« (mille kaantel m. s. leidub N.-i kirjatööde üksikasjaline loend). — N.-i tööd, nii sõnaraamatud kui teised, samuti luuletused, peavad silmas vähenõudlikke tarvitajaid ja on ainult sellastena teatava tähendusega.

Isikl. j. m. saadud andmed; Hermann, E. kirj. ajal., 512. *T.*

NEUMANN, Wilhelm, arhitekt ja kunstiajaloolane, sünd. 5. X 1849 ukj. Grevermühlenis Meklenburgis kaupmehe pojana, oli sunnitud 14-aastasena koolist lahkuma vanemate Kreuzburgi siirdumise tagajärjel, kuhu isa asus raudtee teenistusse. N., kes juba koolis oli avaldanud joonistamiskalduvusi, sai samuti hoolimata oma noorusest joonestaja koha raudtee tehnika-büroos ja tõusis viimaks iseõppimise teel oma haridust täiendades raudtee-arhitektiks, kogus teadmisi ka rohkeil reisidel ja omandas a. 1875 Peterburi kunstide akadeemias eksami õiendamise järgi vabakunstniku astme. Aa. 1878—95 teotses N. Daugavpilsi (Dünaburgi) linnaarhitektina, andudes selle kõrval ajaloolistele ja kunstiajaloolistele uurimustele. Mõningate vähemate tööde järel »Balt. Monatschrift'is« avaldas ta teose »Grundriss einer Geschichte der bildenden Künste u. des Kunstgewerbes in Liv-, Est- u. Kurland« (Tallinna, 1887). Selle ja teiste vaheajal ilmunud teoste põhjal omandas N. a. 1892 Leipzigi ülikoolis *dr. phil.* astme. A. 1895 siirdus ta Riiga, kus tema hooleks usaldati Toomi restaureerimistööd ja kus ta oma otsese arhitektikutse kõrval teotses edukalt kunsti- ja kultuurajaloolasena, leides selleks palju ergutust Riia Aj. ja Muins S.-i ringkonnis. Aa. 1903–05 ehitas ta Riia kunstimuuseumi, mille direktoriks ta oli kuni oma surmani 6. III 1919 Riias. — N.-i tegevus Balti kunstiajaloo alal on teedrajava tähendusega. Tema rohked tööd, milledes ta korduvalt juhib tähelepanu balti kunsti lähedaile kokkupuuteile Kirde-Saksamaa kunstiga, käsitlevad arhitektuuri, maalikunsti, skulptuuri, kunstkäsitöö ja kultuuri-ajaloo alasid. Neist mainitagu: Werke mittelalterl. Holzplastik u. Malerei in Liv- u. Estland (Lüübek, 1892), Das mittelalterl. Riga (Berliin, 1892), K. A. Senff, ein balt. Kupferstecher (Tallinna, 1895), Balt. Maler u. Bildhauer d. XIX Jahrh. (Riia, 1902), Geschichte u. Kunstdenkmäler d. Stadt Reval, I–II (Tall., 1904, välja antud koos E. v. Nottbeck'iga), Lexikon balt. Künstler (Riia, 1908), Riga u. Reval (Leipzig, 1908), Merkbüchlein f. Denkmalpflege auf d. Lande (Riia, 1911), Der Dom zu St. Marien in Riga (Riia, 1912), Aus alter Zeit (Riia, 1913). Peale selle avaldas N. hulga artikleid ajakirjades ja ajalehtedes ja on koostanud rea Riia kunstinäituste katalooge. Käsikirjas on temalt säilinud teos »Literatur u. Kunst in Liv-, Est- u. Kurland währ. d. XIX Jahrh.«, millest katked avaldatud ajakirjas »Balt. Blätter f. allg. kulturelle Fragen« (nr. 5/6, Riia, 1926).

N.-i »Lebenserinnerungen« (käsikirjas) j. m. saadud andmed. *B. H.*

NEUS, Alexander Heinrich, folklorist ja luuletaja, sünd. 26. XII 1795 Tallinnas Saksist sisserännanud maalri ja joonistuseõpetaja pojana, õppis aa. 1814—17 Tartu ülikoolis usuteadust, teotsedes samal ajal filosoofiliste ja keeleteaduslikkude küsimustega, oli siis paar a. koduõpetajaks, valiti a. 1820 Paldiski kreiskooli asetäitjaks inspektoriks ning õpetajaks ja siirdus 1821. a Haapsalu kreiskooli inspektoriks. Hoolsa tööga suutis N. tema juhatuse all oleva kooli tõsta heale järjele, kuid, põdenud alates a 1835 rasket silmahaigust, vabastati ta 1841. a. lõpul kahaneva nägemisvõime tagajärjel ametist ja asus pensioneerituna elama Tallinna, kus ta pühendus peamiselt eesti rahvalaulude uurimisele ja oli m. s. tegev Eestimaa Kirjanduse Seltsi asutamisel (1842). Pimedana ja kurdina suri N. 10. II 1876 Tallinnas. — N.-i kirjanduslik tegevus on õige laiaulatuslik. Pedagoogiliselt alalt avaldas ta »Zur deutschen Sprachlehre« (1824). Samuti tõlkis ta Tacitus'e *Germania* saksa keelde (ilm. Tallinnas, 1826). N.-i väljaantud »Inländischer Dichtergarten« (Tall., 1828–30) sisaldab ka väljaandjalt endalt peamiselt lüürilis-sentimentaalset laadi luuletusi, samuti leidub N.-i luuletusi »Inland'is« ja mujal. Tutvumine rootsi kirjandusega annab N.-ile tõuke P. D. A. Atterbom'i romantilis-dramaatilise luuleteose »Lycksalighetens ö« tõlkimiseks, mis ilmus tiitliga »Die Insel der Glückseligkeit« (I–II, Leipzig, 1831—33). N.-i elutööks tuleb siiski pidada teotsemist eesti rahvaluule alal. Kui senine eesti sõnalise vanavara kogumine ja fikseerimine osutus peaasjalikult võitluseks tema vastu, siis on N. esimesena suutnud põhjalikumalt süveneda eesti rahvaluule iseloomu ja olemusse. Juba Haapsalus olles on N. eesti rahvalaule saksa keelde tõlkinud. Esimesed neist ilmuvad 1835. a. perioodilises väljaandes »Dorpater Jahrbücher« ühes sisse-

juhatavate märkustega eesti rahvalaulu tekkimisaja, sisu ja vormi kohta. Aa. 1839—41 avaldab N. näiteid eesti rahvalauludest »Inland'is«. N.-i tähtsaim töö eesti folkloori alal on kolmeandeline rahvalaulude kogu »Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung« (Tallinna, 1850—52, XX + 477 lk.). 1300-st valiku tegemiseks kasutada olnud rahvalaulust on selles kogus avaldatud 119 laulu, neist suur osa pärit Knüpffer'i ja Kreutzwald'i käsikirjalistest kogudest. Töö sissejuhatuses käsitleb N. võrdlemisi üksikasjalikult rahvalaulude ainet, värsiehitust, keelt ja muid elemente. Laulud sisuliselt eriliikidesse rühmitanud, esitab autor üksikute laulude puhul seletavaid märkusi ja raamatu lõpul sõnaseletusi. Kuigi tänapäev kõigi N.-i arvamistega päri ei saa olla ja mitmedki laulud selles kogus osutuvad võltsituks või kahtlaseks, samuti saksakeelne tõlge tundub kohati kange ja puine, annab N.-i kogu eesti rahvalauludest siiski võrdlemisi värvika läbilõike. N. on esimesena andnud eesti rahvaluule oma aja kohta küllaltki asjaliku ja objektiivse hinnangu. Teistest N.-i töödest võiks mainida Kreutzwald'iga koos toimetatud »Mythische und magische Lieder der Ehsten« (Peterburi, 1854, 131 lk.), mille sissejuhatuses kui ka üksikute laulude puhul N. teeb märkusi eesti muistse usundi ja nõiakommete kohta, esitades ühtlasi vastavaid võrdlusi teiste rahvastega, nagu soomlaste ja skandinaavlastega. Peale selle on N. avaldanud »Inland'is« pikemaid ja lühemaid kirjutisi eesti sõnalise vanavara kohta. Tutvus eesti rahvaluulega sundis N.-i asuma kriitilisele seisukohale tärkava, vaimuvaese ja armetu eesti tolleaegse kunstluule kohta. Oma rahvalaulude kogu sissejuhatuses, samuti »Inland'is« (1840) ilmunud artiklis »Ueber die poetischen Versuche der Deutschen in d. Ehstn. Sprache« avaldab N mõtet, et kunstluule lähtekohaks tuleb valida rahvalaul. Sakslaste eestikeelsed luuletused olevat käsitlusviisilt, nii vormilt kui sisult rahva hingele võõrad saksa kirjanduse imitatsioonid. Selles asjaolus leiab N. põhjuse, miks need luuletused, eriti vaimulikud laulud, eestlasele külmad ja tardunud tunduvat ja teda ennast loometegevusele ei äratavat.

Rahvaluulega teotsemise kõrval on N tähelepanu pööranud ka keeleteaduslikkudele küsimustele, mille tõenduseks on näiteks artikkel »Über die einfachen Zahlwörter der westfinnischen Sprachen« (Verh. GEG III, 1856), eriraamatuna ilmunud »Revals sämmtliche Namen, nebst vielen andern . . .« (Tall 1849, 80 lk.) j. m. Ka kodumaa-ajaloolisi küsimusi on N. puudutanud, näit. artiklis »Die Geschichte Hapsals . . .« (Inl. 1852, nr. 26, 27).

Recke-Napiersky III; Beise II; SB GEG 1876, lk. 118—25; Kampmann, Peaj. II[II], 14—16; Ridala, E. kirj. ajal. I, 2, lk 240 j.; V. Reiman, Kivid ja killud (1907), lk. 49—51; A. Raag, Eesti esimene tähtsam folklorist (E. Kirj. 1926, lk. 65—78). *J. I.*

NICOLAUS, Eesti soost misjonär, elas XII a. s. II poolel, sattus arvat. noores eas Norrasse, kus ta sai kasvatuse Stavangeri kloostris (Suhm'i arvates). Kui paavst Aleksander III teadete najal, mis saadud piisk. Fulco'lt (vt.) kristianiseerimistöö kohta Eestimaal, oma kuulsates Tusculanum-kirjades õhutas Skandinaavia rahvaid ristisõjaretkele paganate vastu Eestimaal, soovitas ta ühtlasi kirjas Trondhjemi ppiiskopile (kiri dateer. 9. IX kas 1171 või 1172) ja Stavangeri end. piisk. Anund'ile, kes nähtavasti oli hoolitsenud N.-e kasvatuse eest, et nad annaksid Fulco'le abiks munga N.-e, kes paavstini jõudnud kuulduste järgi olevat eesti soost pärit (*de gente illa oriundus*), vaga ja tagasihoidlik. Võib arvata, et N. saadetigi Fulco abiliseks Eestimaale, kus temal kristianiseerimistöö tegemiseks olid suured eeldused. Tema hilisem saatus on täitsa tundmata ja tema nimi ei esine, niipalju kui teada, kuskil sama aja allikais. Ei ole võimatu oletus, mille järgi N.-e nimi asetatakse ühendusse Püha Olafi legendis esinevate Eesti soost noormeestega, kelledest hiljemini teine võtab osa ristimiskäigust Eestimaale ja oma kaitsepatroni nimel teeb tööd uue õpetuse heaks oma kodumaal.

UB I; J. D. Gruber, *Origines Livoniae* (*silva documentorum*) (1740), lk. 235; P. Fr. Suhm, Historie af Danmark (1782—93); Knut B. Westman, Den Svenska kyrkans utveckling från St. Bernhards tidevarv till Innocentius III-s (1915); H. Oldekop, Die Anfänge der kathol. Kirche bei d Ostseefinnen (1912). *A. R C.*

NIELSEN, Christian Heinrich, õigusteadlane, sünd. 1. I 1759 Königsbergis, õppis a. 1777 alates sealses ülikoolis õigusteadust, siirdus 1781. a. Baltimaile ja asus a. 1784 elama Tartu, kus oli alul advokaat. 1785. a. alates kohtusekretär, toimis aa. 1787—89 »Dörptsche Zeitung'i« kaasasutajana; sai 1797. a. kohaliku kreisi- ja tulundusfiskaaliks ja 1803. a. Liivimaa mõisate krediitsotsieteedi eesti distrikti direktsiooni sekretäriks, millisest ametist hiljemini loobus ja elatus juriidilisest praksisest. Ta suri 27. IV 1829 Põltsamaa lossis. — Peale otsese ameti oli N. tegev ilukirjanduse (luuletused, näidendid) ja eriti õigusteaduse alal, avaldades peamiselt praktilist laadi töid administratiivõiguses, protsessis ja tsiviil-

õiguses, milledel praegu teatav tähendus õigusajaloo allikaina. Neist mainitagu: Handbuch zur Kenntnisz der Polizeygesetze u. anderer Verordn. f. Güterbesitzer u. Einwohner auf d Lande in Lief- u. Ehstland, I—II (Tartu, 1794—95), Die Prozesz-Form in Liefland (*ibid.*, 1806, II tr. 1825), Versuch einer Darstellung d. Erbfolge-Rechts in Liefland, I—II (*ibid*, 1822), Ueber d. schiedsrichterl. u. ordinairen Prozesz . . . (*ibid.*, 1823).

Recke-Napiersky III; A. Feuereisen, Der Buchdrucker M. G. Grenzius u. die Begründung d. »Dörptsch. Ztg.« (Verh. GEG XXI, 1, ka eritr. 1904, lk. 104 jj.).

J. Ü.

NIEMI, Aukusti Robert, rahvaluule uurija, sünd. Lemus Soomes 25. VII 1869 ukj., Helsingi ülikooli lõpetanud 1891 ja *dr. phil.* astme omandanud 1899, sai samal a. soome rahvaluule ja kirjandusloo dotsendiks ja 1918 soome rahvaluule ülemääraseks professoriks. On viibinud õpi- ja uurimisteekondadel m. s. Saaremaal (1898) ja Tartus (1899). Eesti rahvaluule uurimise seisukohast tähtsamad teosed N.-l on: »Kalevalan kokoonpano« I (Helsingi, 1898), »Suomen kansan vanhat runot« I (1908, 1917, 1919, 1921), »Vanhan suomalaisen runomitan synnystä« (1918), »Die Beziehungen zwischen der litauischen u. finn. Volkspoesie« (Litauische Warte, a. 1920). Tema lühemaist artikleist nimetatagu: »Kaksi Kalevipoeg'in kokoonpanoa koskevaa kirjettä (Virittäjä III, 1899, lk. 5—12), »Jaakko Hurt« (Aika I, 1907),

Helsingin Yliopisto II (1925); Tietosanakirja VI (1914); Aikalaiskirja (1920).

A. S-te.

NIGGOL, Carl Heinrich, koolimees ja kasvatusteaduslik kirjanik, sünd. 14. X 1851 Viljandimaal Uue-Tännassilma (Uusna) mõisa valitseja ja möldri pojana, lõpetas a. 1867 Viljandi kreiskooli, a. 1870 Tartu (saksa) elementaar-kooliõpetajate seminari ja määrati Tartu linna 2. algkooli õpetajaks. A. 1875 viidi N. üle 1. algkooli, sai a. 1877 2. algk. juhatajaks ja oli ühtlasi mitu a. eesti koolmeistrite (Hollmann'i) seminaris rehkenduse ja vene keele õpetajaks. Aa. 1878—80 töötas N. 6-kl. linnakoolis, oli aa. 1881—88 kreiskoolis teaduslikuks õpetajaks, kaotas venestuse tulekul koha, õpetas siis aa. 1889—93 Tartu linna kõrgemas tütarl. koolis ja pärast selle sulgemist kuni a.-ni 1899 A. Grassi erakoolis, teotsedes selle kõrval aa. 1888—1908 käsitöö-õpetajana Tartu kooliõpilaste töötoas Saksa Käsitööl. Seltsi juures. Aa. 1908—18 oli N. Tartu Vastastikuse Krediit-Ühisuse laekahoidjaks, 1919—22 õpet. seminaris käsitöö ja üldpedagoogika õpetaja ja alates a.-st 1920 lasteaednikkude seminaris pedagoogika ja lasteaia-teooria lektor kuni surmani 28. II 1927 Tartus. — Ärkamisajal kuulus N. agaramate tegelaste hulka Eesti Kirjameeste Seltsis (kirjatoimet. abi ja kirjatoim. kuni a.-ni 1878), »Vanemuises« (kirjatoim. 1870—71), E. Aleksandri kooli peakomitees (kirjatoim. kuni 1878. a.) ja Tartu abikomitees ja oli »priitahtlik osavõtja« 1873. a. peale E. Üliõpil. Seltsis. Laiemalt sai N. tuttavaks oma vene keele õpperaamatutega, mis rahuldasid ennevenestusaegse rahvakooli nõudeid; need olid: »Vene keele õppimise raamat Eesti rahvakoolidele« (Tartu, 1876), millest ilmus 8 trükki, »Vene k. abd raamat« (Tartu, 1877, II tr. 1887), »Vene k. grammatika« (Tartu, 1878, II tr. 1884), »Vene k. lugemise raamat sõnastikuga« (Tartu, 1883), »Lugemised eesti keelest vene keele ümber panna« (Tartu, 1884), »Lühikene vene abd raamat« (Tartu, 1889), »Lühik. vene k. õppimise raamat« (Tartu, 1889, II tr. 1891). Kestva tähtsuse omandas N. eesti pedagoogika ajaloos esimese eestvõitlejana uuemakujulise tööõpetuse ja töökooli eest ja eelkooliease kasvatuse ning emade kutselise ettevalmistuse mõtte levitajana. Tema kasvatusteaduslikud teosed, esimesed sellesarnased Eestis, õhkuvad hoolimata stiili puudusist sooja osavõttu lapse vastu ning väljendavad pedagoogilist mõtlemist Pestalozzi' ja Fröbel'i vaimus kristlikul alusel. Tutvunud 70-date aa. lõpul taanlase Clauson-Kaas'i käsitöö-õpetusega ja teostanud seda õpetajana, katsus N. seda mõtet levitada ajakirjanduse kaudu (Post. 1903, nr. 5—7, 147—48), hiljemini ajakirjas »Kasvatus ja Haridus« (1917) ja raamatuis »Tegelik kasvatus enne kooli ja koolis« (Tallinna, 1918) ja »Töökool ja õppekool« (Tall., 1921). Perekonna kasvatust ja lasteaia tööd käsitlevad N.-i brošüürid »Emade kasvatuse küsimus« (Tartu, 1910), »Fr. Fröbel ja M. Montessori« (Tartu, 1921), »M. Montessori metoodi äraldused« (Tall., 1923). Suures 5-andelises teoses »Kasvatuse radadel« (Tall., 1921—22) esitab N. populaarses keeles »täielise kasvatuse õpetuse«, mis süsteemilt nõrgapoole, kuid üksikasjus sisaldab eluküpseid juhatusi; kõige paremini on õnnestunud teose II jagu, kus esineb võrdlemisi täielik õpetus lasteaia tööst. — N. on avaldanud veel vähemaid usulise iseloomuga tõlketeoseid saksa keelest, kirjeldusi (nagu »Loomade ilmast«, K. Oppel'i järele, Tall., 1924) j. m.

N.-i autobiograafia »Post.« toimetuse arhiivis; E. Kirj. 1926 (N.-i mälestused A. Jürgenstein'i vastuväidetega); Hermann, E. kirj. ajal., 468 j.; Post. album, lk. 209 j.; H. Rosenthal, Die Kulturbestreb. d. estn. Volkes

(1912), lk. 130 j., 135, 139; Post. 1927, nr. 59 (A. Jürgenstein); Eesti Kirik 1927, nr. 15 (P. Põld); E. Kirj. 1927, nr. 3 (K. E. Sööt); Dorpater Ztg. 1927, nr. 51. *P. P.*

NIGOL, August, asunduste tegelane ja kirjanik, sünd. 2. VIII 1877 Kambja klk. V.-Pranglis Voika väiketalu omaniku pojana, õppis aa. 1890–94 H. Treffner'i gümnaasiumis Tartus, õiendas hiljemini apteekriõpilase eksami, teenis apteekrina Peterburis ja lõpetas seal a. 1900 VIII gümnaasiumi. Aa. 1900–05 õppis N. Tartu ülikoolis usuteadust, sai sügisel 1905 usuõpetajaks Pärnu koolides, kust pidi aga 1906. a. kindralkuberneri käsul lahkuma ja saadeti maalt välja. Siis teotses N. saksa keele õpetajana Samaaras ja Rostovis Doni ä. ja abi-kirikuõpetajana Pjatigorskis, õiendas a. 1909 saksa k. ülemõpetaja eksami ja sai a. 1910 Jamburi kommertskooli õpetajaks. Aa. 1911–18 oli N. Helsingi Eesti koguduse õpetaja, teotsedes selle kõrval saksa k. õpetajana Helsingi vene gümnaasiumis ja hiljemini sõjaväe kirikuõpetajana. Erilist huvi tundis N. alati eesti asunduste-elu korraldamise vastu. Oma pikkadel reisidel, 1915. a. Krimmi ja Kaukaasiasse, 1916. a. Arhangelskisse, Vologda kub. ja Kaukaasiasse ja 1917. a. Siberisse, Vologda, Vjatka, Kostroma, Jaroslavi ja Peterburi kub., tutvus ta põhjalikult eestlaste asundustega Venemaal. Viimasel reisil, mille ta ette võttis laiaulatuslikkude kavatsustega Eesti asunduste elu ja omavaheliste ühenduste korraldamiseks (N.-il oli koostatud peenusteni Venemaa eesti asunduste kirikliku ja rahvuspolitilise korralduse kava), tapeti ta Permis 16. VIII 1918 enamlaste poolt. — N. on teotsenud ka kirjanduse alal. Tema sulest on ilmunud: Nooresoo kasvatusest (Pärnu, 1910), Komenius ja Pestalozzi (Tall., 1909), Kodumaa kirikukorra uuendamisest (Helsingi, 1917), 200 palvet nooresoo jaoks kodus ja koolis (Tall., 1908), Koolilaste vaimulik lauluraamat (Tall., 1908), M. Lutheri elu ja õpetus (Tartu, 1918). Eriti mainitagu tema kokkuvõtlikku ülevaadet 318 eesti asundusest Venemaal »Eesti asundused ja asupaigad Venemaal« (Tartu, 1918). Käsikirjas olevat N.-ilt säilinud kodumaa rahvakooli ajalugu ja rikkalik materjal asunduste kohta Venemaal.

E. Kirj. 1918–19, lk. 104—08 (K. Einbund). *H. S.*

NIKOLAI I, Vene keiser, sünd. 25. VI 1796 keiser Paul I kolmanda pojana Tsarskoje Seloos. Suurvürstina teenis N. sõjaväes, olles kaardiväe-diviisi komanderiks ja 1817. a peale sõjaväe peainspektoriks inseneriasjanduse alal. Troonile saanud dets. 1825, surus N. sõjalise jõuga maha nn. »dekabristide mässu«, millele järgnes verine karistus vastuhakkamise juhtidele. — N. valitsuse alul oli küll kavatsus teostada riigielus rida kaugemaleulatuvaid reforme, kuid lõpuks jäid pea kõik projektid kalevi alla ja riigi valitsemispolitikas püsis mõõduandvana tagurline ja äärmiselt alalhoidline suund. Laialise ja üksikasjaliselt väljatöötatud valve- ja eestkoste-süsteemiga püüti kogu maa ja rahva ühiskondlikku ja politilist elu hoida ametvõimude kontrolli ja juhtimise all ning ühtlasi igapidi tõkestada Lääne-Euroopa demokraatlikkude ja revolutsiooniliste ideede sissepääsu Venesse. Ametliku politika aluseks tunnustati haridusminister krahv Uvarov'i väljendatud valem: õigeusk, isevalitsus ja rahvus (narodnostj). Viimase all mõisteti olukorda: Vene on eririik ja erirahvus, mis kõigi oma riikliku olemasolu aluste poolest erineb ja peab erinema Lääne-Euroopast, olles ainsaks maaks, mille elu-olu vastab usulistele ja riigitarkuse nõudeile. Suuremaid tagajärgi saavutati kohtukorralduse ja seaduste süstematiseerimise alal. Siin ilmus agara ja hoolika töö tulemusena »Vene riigi täielik seaduste kogu« (47 kd.) ja selle najal koostatud maksvate seaduste kogu — »svod« (15 kd.). Kohtu- ja administratsioonikorralduse olulisemad pahed — asutiste ja nende astmete rohkus, paberlik asjaajamine, rohkearvulise ja madalapalgalise ametnikkonna müüdavus jne. — jäid endiselt püsima. Riikliku administratsiooni alal asutati keisri kantselei III osakond, mille organiks oli sandarmitekorpus ja mis kujunes kurikuulsaks politiliseks politseiks. — Tulunduslikult jäi Vene kogu N. valitsuse ajal äärmiselt mahajäänud maaks. Vene talurahva elu-olu alal pandi maksma ainult mõningaid poolikuid korraldusi, ilma et oleks söandatud asuda pärisorjuse kaotamisele. Talurahva pärisorjus hoidis kammitsas nii põllundust kui tööstust, mis ei suutnud kuidagi edeneda. Samal ajal halvenes riigi rahandus aasta-aastalt. Väljaminekud suurenesid, eriti sõjaväe ülalpidamise kulukuse tõttu, millele läks kuni 40% riigi eelarvest. Maksusüsteem aga jäi endiseks: pearaskus lasus siin vähemjõukail kihtidel. Pea alalisi puudujääke riigieelarves tuli katta sagedate välislaenudega. Tähtsamaiks tulunduslikeks uuendusiks oli rahaminister Cancrin'i rahareform (1843) ja Peterburi ning Moskva vahelise Nikolai raudtee ehitamine (avati ametlikult 1851). Kirikliku elu alal püüti pea igal pool riigi ääremail soodustada vene-õigeusu levimist ja ühtlasi peeti ägedat võitlust lahkusuga (raskoliga). Nende sihtide taotlemiseks asutati rida uusi õigeusu-piiskopkondi jne. Haridusolude korraldamisel tuli valitsuse politika tagurlik suund eriti teravalt

nähtavale. Pandi maksma rida määrusi, et tõkestada alamaist ühiskonna-kihtidest lastel sissepääsu kesk- ja ülikooli. Tsensuuri kirjanduse ja ajakirjanduse üle kõvendati enneolematu valjuseni. Eriti suurenes reaktsioon siin, kui Lääne-Euroopas 1848. a. oli puhkenud revolutsiooniline liikumine. Selle kartuse mõjul võeti Venes ka ülikoolid erilise valve alla. Riias ja Tartus suleti ajutiselt koguni kõik raamatukauplused. Välispolitikas oli N. valitsus rohkesti aktiivne, eriti Lähedas-Idas ja Kesk-Aasias, kus Venel oli rida kokkupõrkeid ja sõdasid Persiaga ja Türgimaaga, mille tagajärjel vallutati maid Kaukaasias, Kesk-Aasias ja saavutati Doonau vürstiriikide autonoomia ja Kreeka iseseisvus. Välispolitikas Lääne-Euroopa suhtes oli Vene juhtivaks põhimõtteks võitlus revolutsioonilise liikumise ja vaimuga. Selle põhimõtte teostamine tõusis oma haripunktile 1849. a., kui Vene vägede abil suruti veriselt maha ungarlaste mäss Austria vastu. Vastukaaluks Vene järjekindlale interventsioonipolitikale ja tema mõju kasvamisele Lähedas Idas tekkis Inglis- ja Prantsusmaa koalitsioon, mis ühes Sardiiniaga toetas Türgimaad 1853. a. alanud Krimmi sõjas. Selles sõjas, kus venelastele sai osaks rida raskeid kaotusi, tulid Vene sise-elu pahed eriti teravalt päevavalgele. Kesk seda riikliku elu üldist langust sõjakeerises suri N. 18. II 1855 Peterburis. — Vene üldpolitilised suunad avaldusid N. valitsuse ajal täies ulatuses ka Baltimail. Nagu siseriigis oli ka siin N. juhtivamaks põhimõtteks võimuloleva aadli eesõiguste vankumatu tunnustamine. Oma troonileastumise järel kinnitas ta kõhklemata Liivi- ja Eestimaa rüütelkonna privileegid ja esines hiljemini nende agara kaitsjana. Kõige kujukamalt avaldus nimetatud aadli eesõigusi pooldav suund N. valitsemispolitikas Balti kohaliku õiguse kodifitseerimises. See kinnitati keisri poolt 1. VII 1845 ja astus jõusse järgm. a. algusest. Sellest ilmus N. ajal ainult kaks osa, millest esimene käsitles seisuste õigust ja teine ametasutiste korraldust. Seega täienes vähemalt olulisemais osades Balti aadli kauaaegne, juba Peeter I ajast peale tagajärjetult arendatud taotlus. Balti kohalik õigus kinnitas seadusandlikus korras täielikus ulatuses kõik kohaliku aadli senised eesõigused, milledest olid olulisemad: rüütlimõisate omanikeks võisid olla ainult aadli liikmed, immatrikuleeritud aadel jäi endiselt muust aadlist eraldatud korporatsiooniks, kes oli otsustajaks maapäevadel ja kes enda hulgast valis ametnikke rohkearvulistele kohtu- ja administratsiooni-kohtadele. Linnades kindlustas Balti kohalik õigus võrdlemisi väikearvulisele kodanikkonna ülemkihile omakorda eesõigustatud seisundi teiste elanikkude suhtes. Talurahva õiguslikust seisundist möödus uus seadus, seda täiesti puutumata jättes. — Agraarseadusandluse alal Baltimail tunnustas valitsus, nagu üleriiklikuski ulatuses, otsustaval määral kohaliku aadli soove ja lähtekohti, esinedes omalt poolt ainult kahvatute ja tagasihoidlikkude algatustega. Niisugusel eeldusel kujunesid kohalikud rüütelkonnad agraarseadusandluses otsustavaks teguriks. Olles loomult küll konservatiivsed andsid rüütelkonnad kohalikule agraarseadusandlusele N. valitsuse teisel poolel siiski võrdlemisi elava ilme. Säärase nähte põhjuseks oli ühelt poolt talurahva käärimise surve 40-dail aa. Liivimaal ja teisest küljest aadlis ümberkujunev hinnang senini maksvate talurahva seaduste kohta. Talurahva pärisorjuse kaotamise seadused Baltimail olid N. valitsusaja aluks juba maksma pandud. Kuid nende raamides arenev tulunduslik elu osutus talurahvale peagi väljakannatamatuks ja ähvardas viimase üldise vaesumisega ka mõisnikkonda 20-date aa. keskpaiku tabas kogu Euroopa põllutulundust terav kriis viljahindade järsu languse tagajärjel. Sellest ei pääsnud ka Liivi- ja Eestimaa. Samaks ajaks oli ka mõisate endine olulisem rahasaamise allikas — viinapõletamine — tagurpidi läinud, peaasjalikult suureneva võistluse tagajärjel odavama Venes valmistatud piiritusega Peterburi turul. Raske väljavaatetu seisund sundis mõisnikke võtma revideerimisele senise põllutulundusliku süsteemi, mis põhines teravilja-kasvatamisel, ja andis hoogu uue ratsionaalse majapidamise idee levimisele. Kõige pealt otsiti kriisist väljapääsu peenvillaga lammaste kasvatamise ja varssi ka piimakarjade parandamise kaudu. Juba 1824. a. hakkas hoogu minema meriinolammaste pidamine Eestimaal ja paari a. pärast ka Liivimaal. Lambakasvatus oli põllutulunduslikult suure revolutsioniseeriva mõjuga, kuigi tema levimine oli kaunis ebaühtlane. Et soetada meriinolammastele paremaid toiduaineid, hakati rohkemal määral kasvatama kartuleid ja ristikheina. Eriti levis kartulikasvatus, mis arenes ka sõltumatult lambakasvatusest. Selle uue põllutöö-kultuuri saadus kujunes odavaks toiduaineks rahvale ja samuti tõusis tema rahvatulunduslik osa tooresainena piiritustööstuses. Ühenduses lambakasvatuse ja piimaveiste pidamise arenemisega ning nendega seotult, osalt sõltumatult arenenud kartuli- ja ristikheinakasvatuse levimisega muutus mõisais kogu põllutulunduslik süsteem. Senise lihtsustatud kolmevälja pidamise asemele astus suurema viljavaheldusega külvikord. Ühtlasi püüdsid mõisad laiendada oma põllumaa

pindala ja selle viljakust tõsta parema väetamise ja põhjalikuma harimisega. Nii kujuneski, et uue põllutulundusliku süsteemi läbiviimine mõisais halvendas väga mitmes suunas talude tulunduslikku seisundit, eriti just talumaa mõisastamisega ja selle kõrval talude teoorjuse suurendamisega. Mõlemal alal andis talurahva »priiuse« seaduste alusel vabaleping ja talupoegade tulunduslikkude kaitsemääruste puudumine mõisale vaba teotsemisvõimaluse. Niisuguseis tingimusis halvenes talurahva tulunduslik seisund viimse äärmuseni. Lisaks sellele tulid veel sagedasti korduvad viljaikaldused; need olid eriti suured Liivimaal 1840. ja 1844. a., mille tagajärjel talurahvast tabas otsene nälg. Meeleheitele aetud talurahva seas vallandus 1841. a. terav käärimine. Levinud kuulduste mõjul, nagu antaks Liivimaa talurahvale soodsail tingimusil Venes maad, hakkas talupoegi rohkel arvul omavoliliselt Riiga ilmuma, kus nad sattusid ühendusse kohaliku õigeusu piiskopi Irinarch'iga (vt.) ja temale alluva vaimulikkonnaga, mille tagajärjel käärimine veel enam suurenes. Et aga kuidagi pääseda oma väljakannatamatult raskest seisundist, lasksid talupojad end üles kirjutada õigeusku siirdumiseks. Kohati kujunes käärimine otseseks vastuhakkamiseks valitsusvõimudele (nagu Pühajärvel sept. 1841). Kodanlikkude võimude poolt tarvitusele võetud karmide surve-abinõudega ja rohkearvuliste sõjavägede maaletoomisega summutati küll käärimine. Kuid see vallandus uuesti 1845. a. ja võttis nüüd järjekindlalt vene-õigeusku siirdumise kuju. Valitsusvõimud ei tõkestanud enam seda liikumist nagu varemini, vaid ümberpöördult soodustasid seda (vt. Filaret, Golovin). Lühikese ajaga — 1848. a. sügiseks — tõusis Põhja-Liivimaal eesti õigeusuliste koguduste arv 46-ni, millel oli üle 65 000 liikme. Siit peale aga jäi talurahva õigeusku siirdumine massilise liikumisena pikemaks ajaks seisma; sest rahvas jõudis juba kindlamalt veenduda, et lootused maistele kasudele õigeusku pöördumise tagajärjel on ikkagi põhjendamatud. Samas suunas mõjus ka kõrgemate valitsusvõimude tagasihoidlikumaks muutunud politika vene-õigeusu levitamise alal (vt. Suvorov). Talurahva käärimine Liivimaal, eriti 1841. a., pani liikuma agraarseadusandluse küsimuse. Et hoida siin rüütelkonna käes algatust, moodustas aadlikonvent 1841. a. oktoobris agraarküsimuse harutamiseks komisjoni, mis kokku tuli Tartus järgm. a. jaanuaris. Selle komisjoni ettepanekute läbivaatamiseks 1842. a. veebruaris kokkutulnud Liivimaa maapäeval, mis kujunes vana- ja vabameelse aadlipartei terava vastolu tagajärjel äärmiselt tormiseks, viisid vabameelsed H. Fölkersahm'i (vt.) juhatusel reas tähtsamais küsimusis oma seisukohad läbi. Kuid Peterburis, kus tol ajal olid talurahva küsimuse käsitlemisel puhumas hoopis tagurlised tuuled, saavutasid Liivimaa vanameelsed G. Nolcken'i (vt.) juhatusel sealses Liivimaa agraarküsimuse harutamiseks moodustatud erilises komisjonis täieliku võidu. Samuti jäid nad võitjaks Liivimaa erakorralistel maapäevadel 1842. a. detsembris ja 1844. a. septembris. Vanameelsete võidu tulemusena, osalt aga kompromissina valitsuse esindajate seisukohtadega pandi maksma 1845. a. sügisel »täiendavad määrused Liivimaa 1819. a. talurahvaseadusele« (n. n. 77 §). Nendes jäi täies ulatuses maksma 1819. a. seaduse põhimõte, mis kindlustas mõisnikele piiramatu omandus- ja kasutamisõiguse maa peale. Kõige olulisemaks uuenduseks oli määrus, et teorendi lepingus oleks täpsalt kindlaks määratud talu teo suurus, liik ja aeg, kusjuures siin ülemääraks pidid olema vakuraamatute normid. 77 täiendusparagrahvi jäid maksvaiks ainult mõneks a.-ks ja nende mõju Liivimaa agraarolude korraldamisel oli väga väike. 1845. a. uuesti vallandunud talurahva käärimise mõjul tuli Liivimaal maksva agraarkorra revideerimise küsimus uuesti päevakorda. Peterburis moodustati 1846. a. alul selleks eriline komitee, millele samal a. tehti ülesandeks ka Eestimaa agraarreformi eelnõu välja töötada ja mis hiljemini (1876. a.-ni) etendas Läänemeremaade Komiteena (Ostseekomitee) silmapaistvat osa Liivi- ja Eestimaa agraarseadusandluses. Nimetatud komitee koostus keisri määratud esinikust, kõrgemaist Vene võimukandjaist, peamiselt ministritest ja nende abidest ning asjaosaliste rüütelkondade esindajaist. Selles komitees õnnestus Fölkersahm'il oma seisukohad üldiselt läbi viia, samuti ka Riias rüütelkonna komisjonis ja Liivimaa erakorralisel maapäeval 1847. a. Uue Liivimaa talurahva-seaduse kinnitas keiser 9. VII 1849. Selle olulisemaiks põhijooniks oli ühest küljest suurema osa talumaa kindlustamine talurahvale ja teiselt poolt raharendi ja talumaa müügi soodustamine. Mõisamaaks arvatud pindala jäi endiselt mõisnikule piiramatult kasutada. Samuti eraldati talumaast osa kvootena mõisniku vabasse käsutusse. Muu osa talumaast, mida seadus nimetab »orjusemaaks«, pidi jääma ainult talurahva kogukonna liikmete kasutada. Rendiliikidest tunnustas seadus normaalseks ja igapidi soodustatavaks ainult raharendi. Agraarolude arendamise taotletavaks lõppsihiks seadis uus seadus talumaa müügi eraomanduseks, mida pidi soodustama selleks asutatav talurahva rentpank. Eestimaal al-

gatati agraarreformi küsimus juba 1839. a. maapäeval. Kuid enne kui sellest algatusest sai uus talurahvaseadus, möödus 17 a. Küsimust kaaluti paljudes rüütelkonna poolt asutatud komisjonides, harutati mitmel maapäeval, löödi ägedaid sõnalahinguid sel puhul rüütelkonnas eneses, kuid lõplik otsus viibis. Seda osalt ka sellepärast, et kavatsetud agraarreformi edaspidine arenemine sattus rohkesti sõltuvusse sama küsimuse käsitlemisest Liivimaa suhtes. Lõpuks takistas Eestimaa talurahvaseaduse saatuse otsustamist 1853. a. kevadel puhkenud Krimmi sõda, nii et eelnõu sai seaduseks alles N. järglase Aleksander II (vt.) ajal. – Usulisel alal tõi N. valitsusaeg Baltimaile rohket elavust. Kõige pealt viidi siin lõpule ev.-luteri usu kiriku valitsemise reform, mis oli algatatud juba Aleksander I ajal ja nüüd teostus uues kirikuseaduses, mis kinnitati keisri poolt 28. XII 1832. Kirikuvalitsus ja -korraldus jäi selle seaduse järgi üldiselt seni maksnud rootsi seaduse alusele, kuigi siin kõrvaldati rida iganenud määrusi ja asemele seati muutunud oludele vastavad normid. Olulisemaks uuenduseks oli, et luteri usu kirik kogu riigis, seega ka Baltimaade oma, alistati ühele ülemasutisele, Peterburis asuvale kindralkonsistooriumile. Vene-õigeusule Baltimail oli N. aeg suurepohhiks. Lahkusuliste vastu võitlemiseks, samal ajal ka õigeusulise elemendi kindlustamiseks asutati 1836. a. Riia õigeusu vikaar-piiskopkond, mis allus Pihkva ppiiskopile. Sellesse piiskopkonda kuulusid Liivi- ja Kuramaa, kuna Eestimaa õigeusu kirik jäi esialgu alluvaks Peterburi ppiiskopile. Pärast seda kui õigeusuliste arv Liivimaal oli 40-dail aa. suurenenud arukordse kiirusega, muudeti Riia vikaar-piiskopkond 1850. a. Riia ja Miitavi ppiiskopkonnaks. — Rahvakooliolude arenemine avaldas N. ajal Liivi- ja Eestimaal väga väikest edu nii koolide rohkenemise kui ka neis õpetamise alal. Kesk- ja ülikooli suhtes ilmnes siin esmakordselt järjekindlama venestamise kavatsus, mille algatajaks oli haridusminister Uvarov. Ka tahtis viimane sulgeda Tartu ülikooli usuteaduse fakulteedi ja selle asemele asutada Tallinnas või Peterburis ev.-luteri usu vaimulikkude ettevalmistamiseks erilise seminari. Rüütelkondade, konsistooriumide ja ülikooli professorite vastutöötamise tagajärjel ei teostunud algatatud venestamine kuigi laias ulatuses. Ülikooli ümberkorraldamise küsimuses tõusis terav konflikt haridusministri ja ülikooli rektori C. Ulmann'i (vt.) vahel, mille tagajärjel viimane tagandati oma kohalt, samuti kaudselt sellega ühenduses ka prof. F. G. v. Bunge (vt.), kuna kolm välismaalast-professorit lahkusid protestiks vabatahtlikult. Uutest N. ajal asutatud koolidest oleks mainida Tartu elementaarkooli-õpetajate seminar (1828), Tartu veterinaarkool (1848) ja Eestimaa rüütelkonna ellukutsutud Kuuda seminar (1854).

А. Корниловъ, Курсъ исторіи Россіи XIX в., II (1912); М. Н. Покровскій, Русская исторія съ древнѣйшихъ временъ, IV (1918); Th. Schiemann, Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I, I (1904), II (1908), III (1913), IV (1919); A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert II (1911); A. v. Tobien, Die livländische Ritterschaft (1925); R. Baron Staël v. Holstein, Die Kodifizierung des baltischen Provinzialrechts (B. M. 52., 1901, lk. 189 jj.); (A. Buchholtz), Fünfzig Jahre Russisch. Verwaltung (1883); Е. Пѣтуховъ, Импер. Юрьевскій, бывш. Дерптскій, Университетъ I (1902); H. Kruus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I (1927).

H. Kr.

NIKOLAI II, Vene keiser, sünd. Tsarskoje Seloos 6. V 1868, astus oma isa Aleksander III (vt.) surma järel 20. X 1894 troonile. Alguses jätkas ta oma isa valjult alalhoidlikku politilist suunda, kuid mõnes suhtes veidi pehmendatud kujul. Muutunud olusuhete tõttu osutus aga ikka raskemaks säilitada Venemaal piiramatut isevalitsust. 90-dais aa. arendas rahaminister S. Witte kõrgete kaitsetollide, väliskapitali sissetoomise j. m. teel energiliselt suurtööstust, mis raskete riigi- ja rendimaksude ning maavähesuse tõttu vaesunud Vene küladest sai suurel määral odavat tööjõudu. Otsides tööstussaadustele turge laiendas N. Vene ekspansiooni Kauges Idas, kuid sellele pani kergemeelselt alustatud ja häbistavalt kaotatud sõda Jaapaniga aa. 1904—05 piiri. Selle järel juhiti pilgud Lähedasse Itta, eriti Konstantinoopolile. Üheskoos Prantsusmaaga, kellega liitu astuti, ja endise vastase, Inglismaaga, kellega aa. 1907—08 sobitati kokkulepe, võttis Venemaa osa 1914. a. puhkenud ilmasõjast; siingi osutus ta üheks kaotajaks ja ülesseatud sõjasihid jäid täielikult saavutamata. Kõigutades tsaarivalitsuse autoriteeti ja vapustades tulunduselu suurendasid need ebaõnnestunud sõjad rahvastiku rahulolematust ja põhjustasid senise riigikorra kokkuvarisemise. — Jaapani sõja järel sundisid üleriiklikud talupoegade rahutused käsikäes arvult ning klassiteadvuselt kasvanud proletariaadi väljaastumiste, eriti tema poolt organiseeritud üldstreigiga (1905. a. oktoobris) N.-d mitme akti (neist tähtsamad 6. VIII ja 17. X 1905 ja 23. IV 1906) kaudu riigikorras muutusi ette võtma. Riigivolikogu (duuma) ja riiginõukogu piirasid siit peale

teataval määral keisri seadusandlikku võimu. Tegelikult ei arvestanud N. edaspidigi kodade soove kuigi suures ulatuses ega otsinud kokkulepet liberaalsete kihtidega. 27 IV 1906 kokkuastunud I duuma hajutati juba paari kuu järel ja 20. II 1907 kokkutulnud II duuma 3½ kuu järel. Olevat põhiseadust rikkudes suurendati 3. VI 1907 ukaasiga aadli esindust duumas teiste rahvaklasside kulul, mille tõttu III (1907–12) ja IV (1912–17) duuma koosseis kujunes palju mõõdukamaks esimeste duumade omast. Kuid vahekord maa ja valitsuse vahel jäi endiselt pinevaks. Peaminister Stolõpin talitas maa rahustamisel äärmise valjusega ja olukord ei paranenud ka pärast Stolõpin'i surma (1911), kuni ilmasõja ajal iseseisvusetu ja passiivselt võõrastele mõjudele alistuva N. valitsuse äärmine saamatus ja korruptsioon isegi mõõduka IV duuma tõukas avaliku opositsiooni teele. 27. II 1917 puhkenud revolutsiooni tagajärjel oli N. 2. III 1917 sunnitud troonilt ära astuma; ta hoiti selle järel Tsarskoje Seloos ja Tobolskis vangis ning tapeti ühes perekonnaga enamlaste poolt Kolčaki pealetungimise ajal Jekaterinburgis ööl vastu 17. VII 1918. — N. ajal jätkub Baltimaal venestamisprotsess, toimudes siiski loiumalt ja väiksema hoogsusega kui senini. Samal ajal sünnivad meie kodumaa siseoludes sügavad muutused. Käsikäes tööstusliku arenguga jaguneb Balti ühiskond. hoopis teravamalt kui siiamaani mitmeks eri ilmega sotsiaalseks klassiks, kelledest igaüks omab erilist klassiteadvust ja klassihuve. Tööstuse tõusengu tagajärjel kujuneb neil ajul, peamiselt Tallinnas, rohkearvuline proletariaat. XIX sajandi lõpul asutatakse Tallinnas rida uusi vabrikuid: »Dviigateli« vagunitehas, Balti puuvilla-vabrik, »Volta« elektrivabrik j. t. Samuti laieneb Tallinna sadama tegevus tunduvalt. Linnatööliste peaelemendi moodustavad maalt linna asunud maatainimesed, kel maal küllaliselt eluvõimalusi ei jätkunud. Senised väärolud kestsid nimelt agraaralal muutmatult edasi. Eesti kub. oli üle ½, Liivi kub. umbes ¾ rahvastikust maata; neist ei leidnud kaugeltki mitte kõik enda tööjõule maal kohast rakendust ja pidid kas välja rändama või linnadesse siirduma; paljud elasid mõisatöölistena või popsidena õieti suures viletsuses. Sajandi lõpul tekkinud põllunduskriisi ajal läksid tuhanded ostutalud haamri alla. Põhja-Eestis oli suur osa talumaast veel müümata ja rendikohtade omanikud olenesid täielikult mõisnikest, kes rendimakse alatasa tõstsid. Kohalikud ja riiklikud maksud lasusid peamiselt talupidajail; samal ajal kuulus mõisnikele rida agraareesõigusi, millede arvu nad eraõiguse alusel veelgi suurendasid talukohtade müügilepingute sõlmimise puhul. Arenenud ühiskondlik eristumine kajastub ka sajandi vahetusel hoogustunud politilises elus. Taluomanikkude ja haritlaste mõõdukamad elemendid leiavad endale energilise juhi J. Tõnisson'is (vt.), kuna radikaalne, osalt sotsialistliku värvusega ollus koondub K. Pätsi (vt.) ja tema 1901. a. asutatud päevalehe »Teataja« ümber. Saksa sotsiaaldemokraatliku parteikirjanduse (vt. Martna) ja Vene vabadusliikumisest mõjustatud üliõpilaste (vt. G. ja K. Ast) kaudu imbuvad nüüd ka sotsialistlikud ideed Eesti haritlaste ridadesse. 1903. a. Tartus asutatud »Uudised« (vt. P. Speek) propageerivad neid ideid alguses poolvargsi, 1905. a. aga juba avalikult. Samal ajal leiab sotsialism pinna ka Eesti tööliskonnas, peamiselt Tallinna asumisele saadetud M. I. Kalinin'i (hiljemini Nõukogude Vene kesktäidesaatva komitee esimees) tegevuse tagajärjel: töötades aa. 1901—04 »Voltas« ja raudtee-töökodades rajab Kalinin Tallinna tööliste keskel terve rea sotsiaaldemokraatlikke ringe. — Eesti ebanormaalseis oludes leidis 1905. a. Vene liikumine elavat vastukaja. Juhtivat ja algatavat osa mängisid siin Tallinna vabrikutöölised »Dviigateli« metallistidega eesotsas, kes olid koondunud Vene sots.-dem. tööliste partei Tallinna komitee ümber. Tallinnas puhkes 1905. a. algusest peale rida streike, esiteks peamiselt tulundusliku, siis aga ikka enam politilise iseloomuga. Streigiliikumine levib ka teistes Eesti linnades, eriti Tartus ja Valgas, kusjuures Lõuna-Eestis juhtiv osa kuulub G. Ast'i j. t. asutatud iseseisvale Eesti sots.-dem. tööliste parteile. Streikide ja streikivate tööliste arvult seisab Eesti 1905. a. Venemaal ühel esimesist kohtadest. Peagi kandus liikumine ka maale, eriti selle järel, kui 16. II 1905 valitsus luba andis kokku tulla oma seisundi üle nõu pidama ja pöörduda palvetega ministrite nõukogu poole. Seda võimalust kasutades korraldati üle terve maa koosolekuid, kus põlevad päevaküsimused läbi harutati ja nende kohta valitsusele märgukirju kokku seati. Märgukirjade nõudmised olid üldiselt mõõdukad: nõuti osavõttu maaomavalitsusest, õiglasemaid rendija müügihindu erapooletu hindamise põhjal, talumaa laiendamist kvoote- ja riigimaade kulul, aadli seisuslikkude eesõiguste kaotamist j. m. Ka tekivad mitmel pool mõisatööliste keskel tulundusliku iseloomuga streigid ja rahutused, milledele aadel mõnes kohas reageerib kasakate päraletoomisega. 1905. a. sügisel omandab liikumine revolutsioonilise ilme. Vene üldstreigist võtavad osa ka Eesti töölised 14–24 X ja osutavad eriti Tallinnas suurt aktiivsust. Tallinnas

korraldatakse 16. X nähtavasti sõjavägede ülema kindral Voronov'i käsul Peterburist saadud juhtnööride järgi Uuel turul sõdurite poolt tööliste miitingu peale julm tuleandmine, mis nõuab umbes 150 ohvrit surnutena ja haavatutena. 17. X manifesti järel, mis mõningaid vabadusi tõotas, hakkab senine enam-vähem sõbralik vahekord tööliste ja vabameelse kodanluse vahel siiski jahenema. Sots.-dem. partei mõjul peavad töölised tarvilikuks jätkata võitlust isevalitsuse langemiseni, kuna suurem osa kodanlisi olluseid rahuldub seniste saavutustega. Eriti ei taha Tõnisson'i vool midagi teada Vene vabadusvõitlusest osavõtmisest, mis võiks eesti rahva suurde hädaohtu saata. Selle voolu algatusel 27. XI Tartu kokkukutsutud ülemaalisel rahvaasemikkude kongressil põrkavad teravasti kokku kaks vastupidist käsitust. Tormilise kokkupõrke järel pahempoolsetega lahkub Tõnisson oma poolehoidjatega, mille järel kongress J. Teemandi (vt) juhatusel vastu võtab rea otsuseid edaspidise taktika kohta: kutsutakse üles »vägivalla-valitsuse vastu kõigi abinõudega võitlema« ja nõutakse demokraatliku vabariigi sisseseadmist. Otsustatakse kohtadel ametisse seada uued revolutsioonilised omavalitsused, rahvamassid relvastada ja maksude maksmisest keelduda. Kuigi sel n. n. aula koosolekul enamuses on maa kehvikute esindajad, jäetakse eramõisate võõrandamise nõue siiski kõrvale ja tunnustatakse tarvilikuks tasuta kogukondade kätte võtta ainult rüütelkonna-, kroonu- ja kirikumõisad. 3 päeva järel lõppenud kongressi saadikud kandsid revolutsioonilise meeleolu üle maa laiali. Mitmel pool seati sisse demokraatlikumad vallavalitsused ja hangiti rahvale relvu. Põhja-Eesti valdade, esijoones maata inimeste saadikud, kes sõjaseaduse maksmapaneku tõttu 10. XII Tallinnas kavatsetud avalikku koosolekut ei saanud pidada, otsustasid üheskoos Tallinna töölistega vastu sots.-dem. juhtide soovi oma nõupidamisel ühiselt maale minna mõisaid hävitama. Tallinnast (ja samuti Pärnust) laialiläinud salgad põletasid ja rüüstasid paari järgneva nädala jooksul rea mõisate härrastemaju, osalt kohaliku rahvastiku toetusel. Sellega nihutati võitluse keskpunkt maale ja killustati jõud väikesteks osadeks. Aadli palvetele vastu tulles saatis valitsus karistussalgad maad rahustama ja kuulutas igal pool sõjaseaduse välja. Kindr. Orlov'i ja Besobrasov'i juhatusel teotsevad sõdurite salgad, millede juhtide hulgas leidus rida Balti aadelmehi (neist oli eriti julm Viljandi veresauna korraldaja K. v. Sivers), hajutasid 1905 a. detsembris ja 1906. a. jaanuaris kerge vaevaga mõisapõletajad ja surusid liikumise veriselt maha. Mõisnikkude ja pastorite pealekaebamisel langes karistussalkade ohvriks rida ärksamaid kohalikke seltskonnategelasi, kelledest paljud üldse polnud segatud revolutsioonilisse võitlusse. Karistussalkade poolt lasti maha Eestis 328 isikut, kuna paljudele ihunuhtlust anti. Raplas mõisteti m. s. surma K. Päts, Kohilas J. Teemant, kelledel siiski õnnestus põgeneda. Peale selle mõistsid sõjaringkonna- ja väljakohtud Baltimaal aa. 1905 - 08 üle 600 isiku surma ja umb. 500 vangi või asumisele. 28. XI 1905 kutsus N. ukaasiga senatile ministrite nõukogu ettepanekul ellu ajutise Balti kindralkuberneri-ameti, mis kestis ühes sõjaseadusega kuni aprillini 1909. Kindralkubernerid V. U. Sollogub ja tema järglane A. N. Möller-Sakomelski (vt.) sulgesid rea ajalehti ja lasksid paljud pahempoolsed tegelased vangistada. Sots-dem. partei põrandaalune tegevus, mis aa. 1906—07 veel Tallinnas ja Tartus õieti elav oli olnud, rauges seetõttu ajutiselt, kuid mitte kauaks (vt. J. Anvelt). — Uut elavust tõi politilisse ellu osavõtt Vene riigiduumadest. Esimestesse kahesse duumasse viisid eestlased ja lätlased ainult oma esindajad läbi, kuna sakslased jäid hoopis esinduseta, kuigi kohalik maaomavalitsus endiselt püsis aadli käes. Esimeste duumade lühikese ea tõttu ei jõudnud Eesti saadikud (J. Tõnisson, O. Rütli, K. Hellat, A Lubi ja P. Papčinski esimeses, K. Parts, A. Jürgenstein, T. Jürine, M. Murten, P. Pärn teises duumas, neist 2 viimast sots.-dem., valitud Eesti kubermangust) neis kaugemale põhimõtete ülesseadmisest soovitavate uuenduste kohta 3. VI 1907 seadus võimaldas Balti sakslastele saada järgnevais kahes duumas erakordselt suure esinduse, kuna eestlased pidid leppima kahe kohaga (III duumas M. Schulzenberg ja A. Terras, IV duumas J. Raamot ja J. Oras). III ja IV duumasse esitati eestlaste ja lätlaste esindajate poolt rida seadusandlikke eelkavatsusi Baltimaal soovitavate uuenduste kohta; seevastu ei toetanud Balti sakslaste esindajad neid kavatsusi ega esitanud oma poolt teisi Samal ajal töötati reformide kallal ka Baltimaal. Ajutise kindralkuberneriameti ellukutsumisel oli temale maa rahustamise kõrval üheks ülesandeks tehtud tähtsamate kohalikkude küsimuste kohta välja töötada seadusandlikke eelkavatsusi. Selleks loodi kindralkuberneri juurde erinõukogu, mis koostus 22 isikust (2 esindajat iga 4 maapäeva poolt, 2 esindajat iga kubermangulinna poolt, 8 talupoegade esindajat — Eesti-, Liivi-, Kura- ja Saaremaa talurahva poolt). Erinõukogu astus Sollogub'i juhatusel 12. VII 1906 kokku esimeseks istungjärguks, mis kestis ainult mõne päeva. Töö keerukust arvestades moodustati

igas kubermangus ja Saaremaal kuberneride juhatusel erilised ettevalmistuskomisjonid (n. n. Provinzialrat), mis samuti koostusid aadli, linnade ja talupoegade esindajaist. Need komisjonid harutasid reformikavatsused agraarolude, omavalitsuse, kiriku, kooli ja kohtu alal üksikasjaliselt läbi. Selle järel astus erinõukogu 1907. a. suvel Möller-Sakomelski' juhatusel uuesti kokku ja otsustas küsimused lõplikult. Kindralkuberneri poolt kinnitatud reformiprojektid esitati samal a. siseministeeriumile, kuid viimane ei annud neile edaspidist käiku.

Mis puutub o m a v a l i t s u s r e f o r m i, siis kerkis see juba enne erinõukogu kokkuastumist päevakorrale. Kartuses, et N. manifestis 12. XII 1904 lubatud semstvoreform pannakse ka Baltimaal maksma, võttis Balti aadel 1905. a. mais Riias peetud konverentsil vastu rea juhtmõtteid maa-omavalitsuse uuendamise kohta. Juulis 1905 kinnitas Liivi maapäev nende põhimõtete alusel kokkuseatud eelnõu, mille esitas maamarssal sama a. oktoobris siseministrile, et see eelnõu kiirendatud korras maksma pandaks enne duuma kokkuastumist. See eelnõu, mis andis valimisõiguse kõigile, kes maksavad makse maakassasse, jäeti keskvalitsuse poolt kinnitamata. Erinõukogu võttis aadli ja linnade esindajate häältega talurahva esindajate häälte vastu säärase omavalitsusprojekti vastu, mis oli mitmes suhtes veelgi konservatiivsem Liivi rüütelkonna omast. Ka erinõukogu projekt andis valimisõiguse ainult maamaksu maksjaile, kes kavatseti jagada kolme kuuriasse. I kuuria, rüütlimõisate ja teiste suuremate maatükkide omanikud, pidi saama võrdse esinduse III kuuriaga, kuhu kuulusid taluperemehed ja -rentnikud. Asja nii olles jäid otsustajaiks II kuuriasse kuuluvad kaubandustööstuslikkude ettevõtete omanikud, kes maal sõltudes mõisnikest (mainitud ettevõtteid võidi asutada ainult mõisamaal) oleksid sunnitud olnud aadliga käsikäes käima. Külaintelligents ja rohkearvuline maatarahva kiht jäi hoopis ilma esinduseta. Valda ei viidud omavalitsusasutiste süsteemi, vaid jäeti endiselt seisuslikuks eriorganiks, mille kõrvale otsustati luua erilised mõisaringkonnad, kus mõisnik teostas kõiki valdade funktsioone. Mõisate eraldamise vastu esitasid talurahva esindajad erinõukogus motiveeritud protesti. Et seegi projekt ei leidnud kinnitust, esitati Eesti ja Läti saadikute poolt duumale 1912. ja 1916. a. kaks uut seadusandlikku eelkavatsust omavalitsus-reformi kohta, milledes oli ette nähtud juba laiemate kihtide osavõtt omavalitsus-tööst. Esimene neist eelkavatsusist näeb alaühikuna ette umb. kihelkonna suuruse ala, teine senise valla, millele mõisamaa juurde liidetud. Samal ajal seadis Eestimaa rüütelkond käsikäes mõne Tallinna tegelasega (vt. K. Päts) uue eelnõu kokku, mille ka Tallinna linnavolikogu heaks kiitis. Eelnõu nägi nii maakogus kui ka ringkonna nõukogus (ringkond moodustas alaühiku) ette aadli ja talupidajate pariteetliku esinduse ja jättis maatainimeste kihi ilma valimisõiguseta. Ükski neist eelkavatsusist ja eelnõudest ei saanud siiski seaduseks ja sellega jäi maaomavalitsuse-küsimus N. ajal Baltimaal lahendamata. Sel alal väärib aga mainimist Liivi kubermangus läbiviidud uus maahindamine, mis toimus maapäeva poolt väljatöötatud ja keisri poolt 4. VI 1901 kinnitatud määruste alusel. Hindamisele kuulusid kõik maaomandus-liigid (ka metsad); seejuures arvestati maaviljakuse kõrval ka teisi tuluallikaid (turvas, lubi jne.) ja saaduste turule saatmise tingimusi. Samuti hinnati maal ehitised ja tööstusettevõtted, mis asusid peamiselt mõisamaal. Kui aa. 1902—12 kestnud töö lõppes, kohandati 23. VI 1912 seadusega senine maamaksu-süsteem uuele hindele. 1913. a. peale maksis mõisamaa rahalisi maamakse ühesugustel alustel talumaaga. Selle tagajärjel tõusid suurmaa-omandusele langevad rahalised maamaksud 41% -lt 53%-ni, kuna väikemaa-omanduse maksusumma vastavalt vähenes. Teeorjus jäi Liivimaal endiselt lasuma talupojele, hoolimata sellest, et Liivi kuberner oli 1905. a. avalikult tõotanud selles suhtes parandusi ette võtta, et erinõukogu oli senise korralduse hukka mõistnud ja IV duuma Läti ja Eesti saadikute eelkavatsuse teetegemise õiglasema ümberkorralduse kohta oli 1914. a. heaks kiitnud. — 1900. a. kaotas Balti aadel riikliku viinamonopoli sisseseadmise puhul senise viinamüügi õiguse, saades selle eest 9 miljonit rubla tasu ja säilitades õiguse õlle müügiks. 1915. a. esitasid Eesti ja Läti saadikud duumale eelkavatsuse rüütlimõisate eesõiguste kaotamise kohta. 1916. a. töötas eriline ministeeriumidevaheline nõupidamine vastava eelnõu välja, mis keisri poolt 10. VII 1916 Põhiseaduste § 87 korras kinnitati. Sellega kaotasid rüütlimõisate agraareesõigused ilma mingi tasuta oma maksvuse ja samuti tühistati kõik talumaile kuuluvaist õigusist keeldumised, mis mõisnikud olid ostukontrahtide tegemisel peale surunud nende maade ostjaile. Omavalitsusliku elu alalt võiks veel mainida Valga (1901) ja Tallinna (1904, vt. K. Päts) linna-omavalitsuste langemist eestlaste kätte. — A g r a a r o l u d e alal ei toimunud N. ajal suuremaid muutusi. 1912. a. anti luba vabal kokkuleppel müüa fideikomiss-mõisate talu-

maid, milliseks müügiks seni oli nõutud keisri luba; kuid siseminister A. N. Hvostov'i eelnõu renditalude sundusliku müümise kohta a.-st 1915 ei saanud seaduseks. Kvoote- ja kuuendikumaade kohta esitasid Eesti ja Läti rahvasaadikud III duumasse a. 1909 eelkavatsuse, pannes ette need maad sunduslikult müüa keskmise talu suuruste tükkidena maata talurahvale. Sama küsimuse kohta IV duumale a. 1913 Läti ja Eesti saadikute poolt antud eelkavatsus piirdus ainult seni mitte väljarenditud kvoote- ja kuuendikumaade võtmisega talurahva seadustes leiduvate talumaa kaitsemääruste alla. Omalt poolt esitas siseminister veelgi mõõdukama projekti, kuid ükski neist ei saanud N. valitsemise ajal seaduseks. Põhja-Eestis läks 1905. a. järel talude müümine hoogsamaks, hoolimata kasvanud rendimäärade ja teiste põhjuste mõjul kõrgenenud maahindadest. Ilmasõja ajal langenud rahakurss soodustas oma poolt talude ostmise käiku. — 1905. a. järel, mil Balti aadel jäi kohalikus elus endiselt juhtivale kohale, koondus Eesti elu peamiselt tulundusliku ja kultuurilise iseseisvuse aluste rajamisele. Maal kujunes tihe ühistegeliste laenuasutiste võrk, mis omakord hoogustas teiste ühistegeliste ettevõtete (piimaühingute, tarvitajate- ja majandusühingute j. m.) ellukutsumist. 1910. a. asutati Eestimaa Põllumeeste Keskselts, 1913. a. leidis kinnitust Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskselts, kes mõlemad hoogsalt arendavad kutseharidust. M. s. asutati 1914. a. Kõo mõisa esimene Eesti põllutöö-kool. Teatavat elavust tõi tulunduslikku ellu ka Tallinna sõjasadama rajamine a. 1912 ühes sellele järgnenud suurte laevatehaste asutamisega.

Hariduselu alal jätkus venestamine muutmatult 1906. a.-ni, mil luba anti kahel esimesel õppeaastal emakeelt õppekeelena tarvitada ja erakoole asutada eesti õppekeelega. Kasutades viimast võimalust asutati 1906. a. eesti õppekeelega Eesti Noorsoo Kasvatamise Seltsi tütarl. gümnaasium Tartus ja selle järel rida teisi samalaadilisi haridusseltside poolt ülalpeetavaid erakoole, millede tegevust valitsus siiski mitmeti takistas. Õigust teistes koolides esimesil õppeaastail emakeeles õpetust anda rikuti samuti, kuni see õigus 1913. a. üldse tagasi võeti. 1916. a. tehti ka Tartu ülikooli usuteaduskonnas vene keel õppekeeleks, kuid kutsuti samal ajal ellu esimesed eesti ja läti õppekeelega professuurid tegeliku usuteaduse alal. Usu- ja kirikuelu alal tõi 1905. a. mõned kergendused. 17. IV 1905 väljaantud tolerantsiedikt kuulutas südametunnistuse vabaduse välja ja võimaldas kreeka-õigeusust lahkuda. Kui aga juba 1906. a. Liivimaal üle 4000 isiku siirdus õigeusust luteri usku, hakati jälle säärase ülemineku puhul takistusi tegema. Patronaadiõiguse ümber keerlesid Liivimaal N. ajal ägedad võitlused. Pastorite valimise süsteemi muut mistharutati mitmel puhul Liivimaa maapäeval. Erinõukogu esitas 1907. a. vastava eelnõu siseministeeriumile; viimane pani IV duumale ette patronaadiõiguse kaotada, pastorite valimise anda kõigi rahvakihtide esindajaist koostuva kiriku-nõukogu kätte ja kiriklikkude naturaalkohustuste asemele seada rahalised. Kuid ka see eelnõu ei jõudnud N. valitsemisajal seaduseks saada.

Encyclopaedia Britannica; A. v. Hedenström, Geschichte Russlands von 1878 bis 1918 (1922); Л. Мартовъ j. t., Обществ. движеніе въ Россіи въ началѣ XIX вѣка. 3 kd. (1909—12); A. v. Tobien, Die livländ. Ritterschaft (1925); M. Jürisson, Punased aastad Eestis (1907); Post. album; Я. К. Пальвадре, Революция 1905—7 г. г. в Эстонии (1926?); 1905. aasta Eestis (1926); Труды Особ. Совѣщанія при Временномъ Прибалтійскомъ генералъ-губернаторѣ (1908?); Proletaarne revolutsioon Eestis (1927); Vaba Sõna 1925, nr. 7/8 (Kaljo Randa); Г. И. Виграбъ, Прибалтійскіе нѣмцы (1916); В. Земцевъ, Остатки феодальнаго строя въ Прибалт. краѣ I—II (1916); В. Земцевъ, Къ вопросу о земскомъ самоуправленіи въ Прибалт. краѣ (1909); P. Schiemann, Die Arbeiten des Estländischen Provinzialrats (1907); Земское хозяйство Прибалт. края (1908); Vene duumadesse antud seadusandlikud eelkavatsused, seaduse-eelnõud j. m. *P. T.*

NOLCKEN, Georg, parun, Liivimaa aadli politiline tegelane, sünd. 4. IX 1789 Luunjas Tartu lähedal, õppis aa. 1804—07 Tartu ülikoolis, oli Tartu maakohtu assessoriks ja kreisisaadikuks. Suri 5. VI 1853. — N. oli 40-dail aa. Liivimaa rüütelkonnas üheks silmapaistvamaks politiliseks kujuks, teotsedes eriti energiliselt ja osavalt vanameelse aadlipartei juhina. Kui 1842. a. veebruari maapäeval vabameelsed püüdsid Fölkersahm'i (vt.) juhatusel läbi viia rea olulisi uuendusi Liivimaa agraarkorralduses, oli N. vanameelsete juhina nende kõige ägedamaks ja mõjukamaks vastaseks. Kaitstes 1819. a. talurahvaseadust hoiatas ta kõige tõsisemalt aadlit oma politilist mõjuvõimu vähendamast. Kui nimetatud maapäeva otsuste läbivaatamiseks asutati Peterburis eriline komisjon, sai N. Liivimaa rüütelkonna poolt selle mõjukamaks liikmeks. Siin õnnestus N.-il mõjustada otsus, mille järele eelmise maapäeva vabameelse ilmega otsused tulid uuesti läbivaatamisele 1842. a. detsembris kokkukut-

sutud erakorralisel maapäeval. Viimasel oli vanameelne partei N.-iga eesotsas täiesti seisundi peremees: N. sai ühes teiste rüütelkonna esindajatega täiesti vabad käed tegevuseks Peterburis. Siin suutis N. läbi viia 1842. a. veebruari maapäeva poolt taotletud talupoegade kaitsemääruste tühistamise ja seega säilitada mõisnikkude piiramatud õigused maa kohta. Nii jäi 1819. a. talurahvaseadus endiselt maksma. Sellele anti ainult »täiendusmäärused« — n. n. 77 §—, mis vanameelsete toetusel pandi maksma 1845. a. sügisel. Need määrused muutsid ainult väga vähesel määral Liivimaal maksvat agraarkorda ja nende mõju talurahva edaspidisele elukorrale oli väga väikene (vt. Nikolai I). — Kui Liivimaal 1845. a. alanud talurahva käärimise mõjul agraarküsimus uuesti päevakorda tuli ja selle revideerimiseks järgmise a. alul asutati Peterburis eriline komitee, mis pärast muudeti Läänemeremaade Komiteeks, valiti N. jällegi Liivimaa rüütelkonna poolt selle liikmeks. Siin ei suutnud aga N. enam oma alalhoidlikke seisukohti läbi viia, vaid jäi alla vabameelse aadlipartei juhile H. Fölkersahm'ile. — N.-i puhul olgu mainitud ka asjaolu, et temaga oli äge vaidlus ühel esimestest eesti haritlastest Fählmann'il (vt.), kes võttis eesti talurahva südika kaitse alla N.-i pealetungimiste puhul.

Alb. acad. 116; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands II (1911), lk. 69 jj. *H. Kr.*

NOLDE, Aleksander, parun, õigusteadlane, sünd. 1873. a., lõpetanud Peterburi ülikooli õigusteaduskonna, oli a.-st 1900 samas ülikoolis eradotsendiks, lugedes erikursusi, ja sai a. 1917 professoriks rooma õiguse alal. Peale selle oli N. professoriks Peterburi kõrgemail naiskursusil ja Aleksandri lütseumis ning ühtlasi Vene riiginõukogu abi-riigisekretär. N. sai surma 4. XI 1919 Vene piirist Soome ülerninekul. — N. on avaldanud töid tsiviilõiguse ja -protsessi alalt. Tema tähtsamaks tööks osutub Очерки по исторіи кодификаціи мѣстн. гражданск. законовъ при гр. Сперанскомъ, I–II (Peterburi, 1906–14), mille I köites (ilmunud N. magistri-väitekirjana) kirjeldatakse leedu-poola õiguse kodifitseerimist, kuna II kd., N. doktori-väitekiri, käsitleb üksikasjaliselt Balti seaduste kogu III köite (praegu Eestis maksva tsiviilseadustiku) saamislugu.

Par. B. Nolde'lt (Pariisis) saadud andmed; Нов. Энц. сл. Брокг.-Ефр., 28. *J. U.*

NOLDE, Boris, parun, õigusteadlane ja diplomaat, sünd. 14. XII 1876 Peterburis, lõpetas a. 1899 Peterburi ülikooli õigusteaduskonna ja jäeti prof. F. Martens'i poolt ülikooli juurde edasi töötama rahvusvahelise õiguse alal. Olnud pikemat aega Vene välisministeeriumi juriskonsuldiks ja osa võtnud reast rahvusvahelistest konverentsidest, asus N. a. 1916 sama ministeeriumi II departemangu direktori kohale ja nimetati a. 1917 välisministri abiks. A.-st 1903 teotses N. Peterburi polütehnilises instituudis dotsendina, hiljemini professorina ja valiti a. 1917 Peterburi ülikooli professoriks. Vene Ajut. Valitsuse ajal (1917) võttis N. osa juriidilise nõukogu liikmena Eesti- ja Liivimaa kuberm. valitsemis- ja omavalitsus-seaduste väljatöötamisest. A. 1919 emigreerus ta välismaale ja teotseb praegu (1928) Pariisis teadlasena ja advokaadina. — N. on avaldanud mitu ajaloolis-analüütilist laadi tööd riigi- ja rahvusvahelise õiguse alalt, milledest Eesti suhtes tähtis Единство и нераздѣльность Россіи (tr. tema teoses Очерки русск. государственн. права, Peterburi, 1911, lk. 223–554). Selles töös käsitletakse riigiõiguslikult seisukohalt autonoomsete piirimaade ajaloolist ühendamist »ühiseks ja jagamatuks« Vene keisririigiks. N. teistest töödest mainitagu: Петербургская миссія Бисмарка (Praaha, 1925), Ю. Самаринъ и его время (Pariis, 1926). Viimasel ajal on N.-l käsil teos *L'ancien régime et la révolution russe,* mis osalt ka Vene end. piirimaid käsitleb.

lsikl. j. m. saadud andmed. *J. U.*; *T.*

NORBERG, Johan Erik, v., insener, sünd. 12. IX 1747 Westerås (Rootsis), õppis kuni a. 1773 Upsala ülikoolis ja, täiendunud tehniliste teadmiste alal, oli tegev Karlskrona sadama ehitamisel ja juhtis ning täiendas viinavabrikuid Rootsis. A. 1804 lahkus N. lõplikult Rootsist ja, viibinud lühikest aega Taanis, astus Vene teenistusse laevastiku-insenerina; nimetati mais 1806 üheks Tallinna sõjasadama ehitamise juhtijaks ja suri enne töö lõpuleviimist (1826) 11. VII 1818 Peterburis. — Tallinna sõjasadama üksikasjalik plaan on N.-i koostatud. Selle kõrval tegi N. Kohila mõisas Eestimaal katseid viinapõletamist tehniliste täienduste abil tõsta paremale järjele.

Recke-Napiersky III; Nord. Familjeb. XIX II (1913). *R. K.*

NOTTBECK, Eugen Johann Alexander v., jurist ja ajaloolane, sünd. 23. VII 1842 Tallinnas, õppis aa. 1861–65 Tartu ülikoolis õigusteadust, teotses 1865. a alates ülem-maakohtu advokaadina Tallinnas, olles samal ajal (1865–77) Eestimaa kubermanguvalitsuse abisekretär ja hiljemini sekretär, oli 1877–81 arvatud Vene Siseministeeriumi juurde; toimis 1881—86 Eestimaa kub.-valitsuse vanema nõunikuna ja 1888—89

Läänemaa meeskohtu assessorina, lahkus a. 1889 uue kohtukorralduse maksmapanekul ametist ja suri 26. XI 1900 Tallinnas. — Juba oma ametitegevuse kõrval harrastas N. Balti ja eriti Tallinna ajalugu; sel alal esines ta Eestimaa Kirjanduse Seltsis, mille abiesimees ta oli alates a. 1891, rohkete ettekannetega, mis osalt avaldatud nimetatud seltsi väljaandeis (Beiträge). Nende uurimuste najal tekkis laialdasema Tallinna ajaloo väljaandmise kavatsus, mille N. teostas koos W. Neumann'iga (vt.) teose »Geschichte u. Kunstdenkmäler d. Stadt Reval« (ilm. 3-s andes aa. 1896, 1899 ja 1904 Tallinnas, lõplikul kujul 2-s jaos a. 1904) näol. Teose ajaloolise osa linna asutamisest kuni Rootsi aja lõpuni koostas N., peatüki Vene aja kohta A. v. Gernet (vt.), kuna kunstiajaloolise osa autoriks oli W. Neumann. Materjalina kasutas N. oma töö jaoks, mis üldiselt nüüdisaja nõudeid enam ei rahulda, peamiselt ürikuid a. 1882 asutatud Tallinna linna-arhiivist, kust ta vareminigi oli ammutanud ainestikku oma monograafiate jaoks. Viimaseist mainitagu: Siegel a. d. Revaler Rathsarchiv (Lüübek, 1880), mõlemad Tallinna »pärandusraamatud« (Erbebücher, ilm. aa. 1890 ja 1892 Tallinnas), mis moodustavad jätku L. Arbusow'i »Wittschopbuch'ile«. Väärtuslikuks lisanduseks Tallinna ajaloole osutuvad veel N.-i tööd »Der alte Immobilienbesitz Revals« (Tall., 1884) ja »Die alte Criminalchronik Revals« (Tall., 1884). — Oma teaduslikkude teenete eest omandas N. a. 1892 Tartu ülikoolilt *dr. jur. h. c.* ja samal a. Rostocki ülikoolilt *dr. phil. h. c.* astme.

N.-i perekonnalt saadud andmed; F. G. v. Bunge, Die Revaler Rathslinie (1874); *Album Estonorum* (1888); *Alb. acad.* 7341; SB GEG 1900 (R. Hausmann).

O. G.

NYENSTEDT (ka Nystedt, Nyenstädt, Neustädt j. t.), **Franz**, kroonik, sünd. 15. VIII 1540 Hoya krahvkonnas Westfaalis, pärit arvat. kaunis jõukast perekonnast, asus juba 1554. a. teenima oma pärastise äia, bürgermeister Detmar Meyer'i ärisse ja tegi mitmed ärireisid Pihkva, Novgorodi ja Moskva. A. 1571 asus N. Riiga, naitus seal ja asutas koos kellegi Sebolt Hubbersen'iga äri, mille aga peagi lõpetas; valiti a. 1583 Riia rae liikmeks, sai 1585 bürgermeistriks, oli a. 1590 ja mitu korda hiljeminigi linnusekrahv; suri a. 1622. — N. on tuntud oma tegevuselt Riia kalendritüli ajal, mil ta m. s. eriti linnakodanikkude ja rae vastoludes püüdis piiri panna parteide-vahelistele teravustele. Hiljemini sattus ta raega vastollu, seistes oma väimehe D. Hilchen'i (vt.) eest, keda süüdistati linnaäraandlikus tegevuses. Selle tagajärjel oli N. sept. 1600 sunnitud loobuma oma ameteist, kuni tal okt. 1605 võimaldus jälle asuda oma endisesse tegevusse. Tema kroonika »Denckwürdige Sachen u. Geschichte von der ersten Erfindunge der edeln Provintzen Liefflands . . .«, mis käsitleb Liivimaa ajalugu vanimast ajast kuni a. 1609, näib oma olulisemas ulatuses olevat valminud N.-i kõrvalolemise ajal avalikust tegevusest (kroonika eessõna on dateeritud a. 1604). Peale oma kaasaegse Riia ajaloo esitab N. selles kroonikas väärtuslikku materjali Vene-Liivi sõja kohta, kuid ta andmeid tuleb tarvitada õige ettevaatlikult, sest et N. paljudel juhtudel on nähtavasti rohkem kasutanud suusõnalist traditsiooni ja tuginud oma mälule, kui silmas pidanud sündmusaegseid ülestähendusi, mille tagajärjel kroonikas leidub eksitusi ja segadusi. Pealegi on ta kroonikast säilinud ärakirjad õige puudulikud ja kokkuvõtlikud. Pole täpsalt selgitatud, missuguseid allikaid peale Russow'i on N. kasutanud või tundnud eriti varemat aega käsitleva kroonika-osa koostamisel. On võimalik, et temal selle aja kohta on olnud kasutada peale meile tuntud allikate veel mingit nüüd kaotsiläinud kirjalikku materjali. — N.-ilt on säilinud veel »Handbuch« (aa. 1586–1607) ja mingi teadend 2. I 1585 aset leidnud Riia segadusist. Tema kroonika ühes mainitud »Handbuch'iga« on G. Tielemann'i väljaantud koguteoses *Mon. Liv. Ant.* II (1839).

Gadebusch, Abh., 81 jj.; G. Tielemann, Nyenstädt's . . . Livländische Chronik nebst dessen Handbuch (*Mon. Liv. Ant.* II), sissejuhatus; E. Pabst, Der russische Krieg in Livland 1558 (Beitr. I, a. 1870); Allg. D. B. IV; vt. ka: Rig. Stadtbl. 1890, nr. 36 (J. Böthführ).

J. L.

NYMAN, Roman, maalikunstnik, sünd. 24. X 1881 Tallinnas, õppis kohalikus Nikolai gümnaasiumis ning siis 1900. a. alates Stieglitz'i kunstikoolis Peterburis, mille lõpetas 1906. a., saades välismaa stipendiumi. Käinud selle järel Pariisis, Norras ja Itaalias, asus N. 1909. a. sügisel uuesti Peterburi, kus teenis aa. 1910–12 keiserlikkude teatrite valitsuses raamatukogu-hoidja abilisena, samal ajal abijõuna töötades vürst N. Ševašidse' ja mõne teise keiserl. teatrite dekoraatori juures; 1912. a võttis ta osa itaalia meistrite loodud laemaalide kopeerimisest Tauria palees, viimase remondi puhul. Aa. 1913—16 töötas N. Tallinnas »Estoonia« teatri dekoraatorina, olles sest ajast alates ühtlasi õpetajaks mõnes Tallinna keskkoolis, Eesti Kunstiseltsi poolt asutatud kunstikursustel ja Riigi kunsttööstuskoolis; viimases 1919. a. peale dekoratsiooni-

ateljee juhataja. Aa. 1922 ja 1927 käis N. Itaalias ning 1923. a. Hispaanias; 1926. a. valiti ta E. Kuj. Kunstn. Keskühingu juhatuse ja 1927. a. kultuurkapitali kujut. kunstide sihtkapitali juhatuse esimeheks. Oma toodangus, mis teatritööde kõrval koostub peamiselt dekoratiivse ilmega maastikkudest, esineb N. Vene kunstiühingu Міръ Искусства stilistide- ja dekoraatoritegrupi mõjualusena, on aga leidnud oma värvid ja käsitluse. Tema silmapaistvamate teoste hulka kuuluvad maastikud Norrast (1908), Hispaaniast (1923—24), Pühajärvelt (1926) ja Tiroolist (1927) ning dekoratsioonikavandid näidenditele »Hamlet« (1913), »Judith« (1926) ja »Narr Tantris« (1924). N. on osa võtnud Noor-Eesti kunstinäitusest 1910. a., 1916. a. alates suurematest kunstinäitustest Tallinnas ja 1926. a. Eesti kunstinäitusest Riias.

A. V.

O.

OBERMANN, Erik, maalikunstnik, sünd. 15. I 1890 Tartus käsitöölise pojana, õppis Tartu reaalkoolis ja aa. 1907—08 Keiserl. Kunstide Edendamise Seltsi kunstikoolis Peterburis, kust siirdus sügisel 1908 Müncheni ja sealt 1910. a. alul Pariisi. Elades äärmiselt raskeis ainelisis tingimusis jäi O. seal kopsuhaigeks ja sõitis otsima paranemist Alžiiri; sealt saadeti ta aga varssi võimude poolt peavarjuta isikuna välja Marseille'sse, kus ta haiglas suri 12. II 1911 ukj. — O.-i säilinud toodang koostub paarikümnest käsitluselt huvitavast ja omapärasest graafilisest joonisest, millede peamiseks aineks Pariisi kohvikute, kabareede ja öise tänavelu rõvedad stseenid. Tema tööd on esinenud väljapanekutena II Eesti kunstinäitusel a. 1909 Tallinnas ja Tartus ja I ülevaatlikul Eesti kunstinäitusel 1919. a. Tallinnas.

Pr. G. Kukelt (E. O.-i õelt) Pärnust saadud andmed; F. Tuglas, E. O. (Kriitika II, 1926); A. Tasa, E. O. (Noor-Eesti IV, 1912). *A. V.*

OETTINGEN, Alexander Konstantin v., usuteadlane, sünd. 12. XII 1827 Äksi klk. Visusi mõisas mõisapidaja ja maanõuniku pojana, õppis aa. 1845—49 Tartu ülikoolis keele- ja usuteadust, jätkas õpinguid Berliinis, Bonnis, Erlangenis, omandas a. 1853 Tartu ülikoolis *mag. theol.* astme ja määrati a. 1854 eradotsendiks; 1856. a. valiti O. erakorral. ja samal a. korral. süstemaatilise usuteaduse professoriks ning omandas samal a. *dr. theol.* astme. Professorina teotses O. kuni a. 1890, mil ta omal palvel vabastati ametist. Oma ametiaja kestes viibis O. mitmel puhul teaduslikul otstarbel välismaal ja oli aa. 1873—75 usuteaduskonna dekaan; ta suri 8. VIII 1905 Tartus. — O. oli tuntud hea õpetajana ja avaldas teadusemehena laialdast tegevust. Tema silmapaistvamaks tööks, mis ta nimele tõi teaduseilmas hea kuulsuse ka väljaspool usuteadlaste ringkondi, oli »Die Moralstatistik u. die christl. Sittenlehre, Versuch einer Sozialethik auf empirischer Grundlage« I—II (Erlangen, 1868—73, III tr. 1882). Sotsiaaleetiliste massinähete vaatlemise põhjal püüab O. selles töös näidata, et üksik isik kõlblist vastutust kannab ainult selle koguorganismi liikmena, kuhu ta kuulub. Oma töö eest sai O. Heimburger'i kapitalist autasu ja valiti 1889. a. Londoni rahvusvahelise statistikainstituudi auliikmeks. Teine O.-i töö, otseselt usuteaduse alale kuuluv »Lutherische Dogmatik« (3 kd., München, 1897—1902), ilmus juba peale O.-i ülikooli-töö lõppu. O. on avaldanud veel hulga vähemaid töid ja artikleid eriraamatuina ja ajakirjades usuteaduse, eriti eetika alalt kui ka filosoofilisist ning kirjanduslikest küsimusist (näit. »Goethe's Faust. Text u. Erläuter. in Vorlesungen«, Erlangen, 1880). Pikema aja kestes (1859—72) oli O. Tartu ülikooli usuteaduskonna poolt O.-i kaasabil asutatud ajakirja »Dorpater Zeitschr. f. Theologie u. Kirche« peatoimetaja ja avaldas selles rea artikleid. Tegelikku huvi tundes usuõpetuse küsimuste vastu kirjutas O. mitu raamatut selt alalt; toimetas m. s. Luther'i katekismuse kooliväljaande ja kiriklikkude tuumlaulude kogu koolile ja kodule (Samml. kirchl. Kernlieder f. Schule u. Haus, 1871), mida tarvitati õige palju ja trükiti mitmel korral. — Avalikust elust võttis O. osa peamiselt kirikliku vaeste-hoolekande ala korraldamise kaudu. Tartu saksa »Hilfs-Verein'i« esimehena asutas O. m. s. tööta käsitööliste kodu Aleksandri-varjupaigas ja pani käima eestikeelse Aleksandri algkooli (1888) linna vaesema kihi laste jaoks, osutades selgemat arusaamist aegade ja olude nõudeist kui paljud temaga samasse ringkonda kuuluvad kaasaegsed. Lõpuks mainitagu, et O.-i hoolel on korraldatud puistud ülikoolile kuuluva Toomi mäe kõrval n. n. liivahauas ja Morgenstern'i aia juures.

J. Frey, Die Theolog. Fakultät d. Univ. Dorpat-Jurjew (1905), lk. 188—93 (üksikasjaline tööde loend); R. Seeberg, A. v. O. (Ulmann, Mitt, 61., a. 1905, lk. 481—503); Левицкій I, 75 jj.; E. Kirj. 1908, lk. 340, 1909, lk. 309 jj. *J. K.*

OINAS, Aleksander, politiline tegelane, sünd. Tartus 16. XII 1887 töölise pojana, õppis Tartu reaalkoolis, mille lõpetas a. 1907,

ja võttis juba õpilasena osa radikaalseist noorsoo-ringest ning 1904. a. peale Vene sots.-dem. tööliste partei Tartu komitee tegevusest. Aa. 1907—15 õppis O. Peterburi polütehnikumi tulundusosakonnas. Sots.-dem. partei tegevusest osavõtu pärast oli O. a. 1909 lühemat aega vangistatud. Ilmasõja ajal astus O. 1915. a. Riia väerinna sõjapõgenejate eest hoolt kandva organisatsiooni »Severopomošči« teenistusse selle statistika-osakonna juhatajana. 1916. a. siirdus ta Liivimaa toitluskomitee statistika-osakonna juhatajaks. 1917. a. kevadel astus O. Eesti kubermangu toitluskomitee teenistusse. Toitlusvalitsuse liikmeks valitud, juhatas ta m. s. viljamonopoli teostamist Eesti kubermangus, hiljemini ka Põhja-Liivis. 1917. a. sügisest peale oli O. Eesti sots.-dem. tööliste partei esindajana Maapäeva liikmeks ja samal ajal ka Tallinna tööliste ja sõdurite nõukogu liikmeks. Ajutise Valitsuse nõusolekul töötas O. okupatsiooniaja alul toitlusalal edasi kuni 1918. a. aprillini, mil kõik Eesti tegelased Ajutise Valitsuse soovil protestiga oma ametid maha panid. Okupatsioonivõimu langemise järel oli O. toitlusministeeriumi asjade valitsejaks ja kutsuti 1919. a. jaanuaris Maapäeva poolt esimeseks Eesti riigikontrolööriks, millises ametis ta rajas riigikontrolli korralduse alused. Veebruaris 1919 võttis Maapäev vastu O. poolt väljatöötatud riigikontrolli ajutise seaduse. O. valiti Asutavasse Kogusse sots.-dem. esindajana ja kutsuti 1919. a. mais O. Strandmann'i (vt.) kabinetti siseministriks. Viimaselt kohalt pidi ta sama a. juulis lahkuma vahejuhtumuse tõttu V. Kingissepaga (vt.), kes oli ühes lendlehes jutustanud oma salajastest läbirääkimistest O.-ga Vene-Eesti rahu võimaluste selgitamise asjus. Selle järel toimis O. »Sotsiaaldemokraadi« peatoimetajana. Eesti - Vene rahuläbirääkimistest Tartus aa. 1919—20 võttis ta osa tulundus-eksperdina. 1921. a. alul oli O. riigi statistika-keskbüroo juhatajaks. 1921. a. märtsist kuni 1926. a. novembrini asus O. jälle riigikontrolööri kohal ja koostas m. s. selles ametis kõik Eesti riigi esimeste aa. tulundus-aruanded. Samal ajal on O. olnud I, II ja III Riigikogu liikmeks ja on kaastööd teinud mitmele sotsialistlikule ajalehele. Seltskondliku tegevuse alal on O. kuulunud Draamateatri juhatusse ja on 1922. a. peale Eesti Lauljate Liidu abiesimees, kellena ta osa võttis Tallinnas 1923. a. suvel peetud VIII üldlaulupeo korraldamistöist.

Isiklikult j. m. saadud teated. *T.*

OJA, Johan, tööstustegelane, sünd. 9. II 1885 Helme klk. Taagepera mõisa rendikoha pidaja pojana, lõpetas a. 1914 mäeinsenerina Peterburi mäeinstituudi, oli tegev Tsaritsõni kahuritehases ja Obuhovi tehastes Peterburis, võttis 1919 a. osa Eesti Vabadussõjast ja asus sõja lõpul riigiraudteede Tallinna peatehaste abijuhataja kohale. A. 1923 kutsuti O. masinavabriku »Ilmarine« direktoriks, mil kohal töötab tänini (1927), võttes selle kõrval osa Kaubandustööstuskoja, Eesti Vabrikantide Ühisuse j. m. organisatsioonide tegevusest. O. juhtimisel on »Ilmarine«, mis viibis varemini raskes seisukorras, hakanud korralikult töötama ja saanud üheks tähtsamaist ettevõtteist Eesti metallitööstuse alal.

J. M.

OJANSUU, Heikki August, keeleteadlane, sünd. Tyrvää's Soomes 26. VII 1873 ukj. talupidaja pojana, õppis aa. 1894—99 Helsingi ülikoolis, omandas *dr. phil.* astme 1901, määrati soome keele ja kirjanduse dotsendiks 1903, soome filoloogia adjunktiks 1914, soome ja selle sugukeelte professoriks vast-avatud Turu ülikoolis 1921; suri 18. I 1923 Helsingis. Õpinguil ja uuringuil on O. viibinud Ungaris (1902, 1906), Saksamaal (1903), Eestis (1905, 1908) ja Rootsis (1908) ning pikemalt uurinud lõuna-eesti murdeid aa. 1910 - 11 Eestis ja sellest väljaspool ka Alulinnas ja Lutsis. O. on üldse originaalsemaid, ideekamaid ja viljakamaid õpetlasi läänemere-soome keelte uurimise alal. Tema tööde enamik on kas otseselt või kaudselt määrava tähtsusega eesti keele ajaloo uurimisele. Ilmutanud on O. neid eriraamatuis, ajakirjades ning koguteostes. Esimestest nimetatagu siin: »Suomen lounaismurteiden äännehistoria« I—II (Helsingi, 1901—03), »Mikael Agricolan kielestä« (1909), »Suomen kielen tutkimuksen työmailta« I (1916), »Karjala - Aunuksen äännehistoria« (Helsingi, 1918), »Suomalaista paikannimitutkimusta« (1920), »Lisiä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin« (1921), »Itämeren suomalaisten kielten pronominioppia« (1922). Lühemaist kirjutistest on eesti seisukohast tähtsamad: »Über einige niederdeutsche lehnwörter des estnischen« (JSFOu. XXIII[13], a. 1906), »Über den Einfluss des Estnischen auf das Deutsche der Ostseeprovinzen« (Neuphil. Mitteil. VIII, a. 1906), »Suomen suvun esihistoria« (soomek. »Oma Maa« I, a. 1907), »Murrete uurimise tähtsusest« (E. Kirj. 1908), »Virolaisia sananselityksiä« (Virittäjä XIII, a. 1909), »Eesti keele häälekuju seitsme saja aasta eest« (E. Kirj. 1910), »Kedipiv (Кедипивъ) — Kedenpä(h) — Keava« (*ibid.*, lk. 141 - 57), »Beiträge zur konsonantenlehre der finnischen sprache« (FUF XI, 1911), »Etymol. Beiträge zu d. finn.-germ. Berührungen« (Neuph. Mitt. XIII, a. 1911), »Beitr. zu d. finn.-germ. Berühr.« (*ibid.* XVII, a. 1915), »Ein südestnischer

beitrag zur stufenwechseltheorie« (FUF XII, a. 1912), »Virolaiset siirtokunnat lättiläisalueella« (Suomen Tieteakatemian Esitelm. ja Pöytäk. 1912), »Suomi-(Soome-), Lappi-(Lapi-) ja Loppi-(Lõpe-) nimet Virossa« (Viritt. XVII, a. 1913), »Muutamista Tallinnan kaupungin vanhoista nimityksistä« (Hist. Aikakauskirja XV, a. 1917), »Finn. nivus (nius) ein germ. Lehnwort?« (Neuph. Mitt. XX, a. 1919), »Altes u. Neues zu den germ. Berühr.« I, II, (*ibid.*, XIX, XXII), »Virolais-suomalaisista esihistoriallisista suhteista paikannimien valossa« (koguteos Viron Päivä, a. 1919), »Viron kieli« (Tietosanakirja), »Sur le groupement des langues finnoises« (Revue des Études Hongroises I, a. 1923). — O. on kuulunud Eesti paremate ja aktiivsemate sõprade hulka praeguses Soomes. Mõlema rahva kultuurilises lähendamises on temal suured teened.

Helsingin Yliopisto II (1925), lk. 614—16; Eesti Keel I (1922), 174—81 (L. Kettunen); Viritt. XXVII (1923), lk. 1—9; Tietosanakirja VI, XI (1914, 1922); Aikalaiskirja (1920). *A. S-te.*

OKS, Jaan, kirjanik, sünd. 16. II 1884 Pärsamaa v. Saaremaal. Teated tema varasema eluloo kohta puuduvad. Igatahes lõpetas ta Kaarma seminari ja oli aa. 1905–06 Läänemaal Massus külakooliõpetajaks. Ta võttis siin tegevalt osa rahva haridustööst ja tulunduslikest üritustest, äratades ühtlasi tähelepanu oma »boheemlikkude« eluviisidega. Selle järel näivad algavat ta rännakud ja ühtlasi ka kirjanduslik tegevus. Umbes a. 1908 käis ta Tartus, kus liikus esimest ja viimast korda kirjanduslikkudes ringkondades. Varssi selle järel asus ta Samara kub. Srednjaja-Bõkovka eesti asundusse köster-kooliõpetajaks. Siin teotses ta oma otsekohese ameti kõrval ka äri alal, pidades »Koloonia«-nimelist raamatu- ja pudukauba-poodi. Kuid juba varssi pärast siiasaabumist oli ta asunikkudega vastollu sattunud. Selle põhjuseks oli nähtavasti ühelt poolt kohaliku rahva pime jonnakus, teiselt poolt aga O.-a enese eluviisid. 1911. a kevadel lasti ta õpetaja ametist lahti ja tõsteti ühes oma äriga koolimajast välja. Kuid ta ei sõitnud ära, vaid liikus osalt harjusk-kauplejana, osalt hulgusena ümbruses, ärritades ja terroriseerides asunikke. Nähtavasti a. hiljemini arreteeriti ta ühel laadal passita hulgusena ja saadeti pikalise vangitapiga varaste ning teiste kurjategijate seltsis Samarast Peterburi, Tallinna ja Valga kaudu Pärnu, kus tuli 2 nädalat vangis olla. Sellele järgnes 175-verstaline jalatapp Kuresaarde, 22-kraadilise külmaga, kuna sõdurid püssipäradega taga ajasid. Lõpuosa teekonnast koduvalda läks O. samuti jala — vastuhakkamise pärast kõiega sõiduki külge seotuna. Koduvallas lasti ta vabaks. Pisut hiljemini nähtud teda Saaremaal kraavikaevajana ja rändkauplejana. Ilmasõja alul mobiliseeriti ta, oli Peterburis (?), saadeti sealt Tallinna kindlustõhe, kus ta haigestus 1917. a. sügisel ja suri 25. II 1918 priihospidalis luutiisikusse.

Nii oma elus kui loomingus suhtus O. trotsivalt senistesse harjumustesse. Sellepärast oli ka ümbruse suhtumine temasse eitav ja tema looming leidis alguses vähe hindavat mõistmist. Tema intensiivne kirjanduslik tegevus piirdubki ainult mõne a.-ga, kõige rohkem aa. 1906–09. Sellest hoolimata oli ta toodang õieti suur, nii et praeguseni säilinud osa sellest moodustab ainult vähemiku. Oma eluajal leidis ta vähe avaldamisvõimalusi. Ainult üksikud tööd ilmusid »Postimehes«, »Sakalas« ja »Sädemetes«, eriti aga »Noor-Eesti« ning »Siuru« albumeis. Alles pärast ta surma pääsid avalikkusele temalt neli väheldast raamatut: novellikogud »Tume inimeselaps« (Tallinna, 1918) ja »Neljapäev« (Tall., 1920), värsivormiline »oratoorium«, »Kannatamine« (Tall., 1920) ning esseekogu »Kriitilised tundmused« (Tall., 1918). Peale nende on O.-alt käsikirjas säilinud mõned üksikud pikemad tööd, kuna suurem osa on paratamatult hukkunud. — O. oli vahest kõige teravailmelisem nähtus Noor-Eesti kirjanikupõlve keskel, kuid ühtlasi oli ta ala kitsam ja piiratum kui ühelgi teisel. Tema loomingu peamisem tunnus on äärmine subjektivism. See vabastas ta kõigest konventsionaalsest nii sisus kui vormis, kuid muutis ühtlasi ta tööd liiga katkelisiks ja ainult isiklikust seisukohast arusaadavaiks. Talle oli esmajärguline fraasi värskus ja meeleolu sugestiivsus, kuna üldtajutav aine ning kompositsiooni selgus kõrvalise tähtsusega. See äärmiselt subjektiivne käsitlusviis avaldub nii O.-a poolfilosoofilisis mõttemõlgutusis kui ka realistlikes elupiltides. Esimeses liigis on ta peateos »Nimetu elajas«, suur sinfooniline »passaaž«, nagu ta seda ise nimetab (pikem katke ilmunud »Siuru« III albumis, Tallinna, 1919). Teise liigi tüübilisemaks näiteks võib pidada jutustust »Koolmeistri hobune« (kogus »Tume inimeselaps«). Kuid O.-a kõrgeimaks saavutiseks on novell »Tume inimeselaps«, milles on ühinenud mõlemad laadid ja ühes sellega loodud vahest eesti kirjanduse kõige sügavam ning liigutavam proosateos. O.-a aine on tihti robustilt-naturalistlik, tema elusuhtumine küüniline ja trotsiv. Kuid seda ebaluulelist ainet on ta õilistanud sarkastilise paatose ja erilise hämara romantismiga. Ta oli mitmeti ekspressionismi eelkäijaks eesti kirjanduses. — O.-a kriitiliste tööde tunnuseks on samuti terav isikupärase maitse rõhu-

tamine ja aforistlik väljendusviis. Ta ei püüagi neis seletada ja põhjendada oma vaateid, vaid mõjub peamiselt paradoksaalse otsekohesuse ning lopsaka sõnastusega, nagu üldse kogu oma toodangus.

A. Adson, J. O.-a hilisemaist elupäevist (Tarapita 1921, nr. 4); A. Kallas, J. O. (Nuori-Viro, Helsinki, 1918, eesti k. Noor-Eesti, 1921); H. Raudsepp, J. O. † (Tall. Teat. 1918); R. Soar, Mõned mälestused J. O.-ast (Tarapita 1922, nr. 7); A. Tiitsmaa, Mälestusi J. O.-st (Looming 1924, nr. 4); F. Tuglas, J. O. (Kriitika II, 1926). *F. T.*

OLDEKOP, Gustav Adolph, lõuna-eesti-murdeline kirjanik ja esimene eesti ajakirjanik, sünd. Haapsalus 21. XI 1755, õppis Halle ülikoolis, omandas *cand. theol.* astme a. 1780, ordineeriti a. 1781 Põlva kiriku õpetajaks, nimetati a. 1805 abipraostiks, loobus a. 1819 oma ametist ning siirdus Tartu, kus suri 25. IV 1838. — O. andis välja 1806. a. 41 numbrit lõunaeesti-keelset ajakirja »Tartomaarahva Näddali-leht«, millest nähtavasti ainustki eks. pole tänini püsinud. Tema muust toodangust on tähtsamad järgmised eestikeelsed tööd: O. W. Masing'i põhjaeestilise tõlke põhjal koos L. W. Moritz'iga (vt.) tehtud lõunaeestiline »Liiwlandi Marahwa Säedus« (Tartus 1820, 190 + 21 lk.); Sturm'i järele, ilmalik-vaimuliku sisuga »Mõtlemisse Jummala teggude päle« (*ibid.* 1822, IV + 130 + 2 lk.); neli lõunaeesti-murdelist luuletust Rosenpl. Beitr. XVI (a. 1823), lk. 150–58, neist kaks tõlked saksa keelest (»Pimmeda innimise kaibdus« ja »Ello rööm«) ning kaks algupärased (»Päiwlik« ja »Warblanne«), mis viimased kunstiliselt väärtuselt on oma aja kohta tähelepandavad. A. 1824 andis O. Tartus välja veel 5 nr-t »Kulutamisse Leht'e« (alal Ülikooli Rmtk.), mida hiljemini Masing jätkas pealkirjal »Tallorahwa kulutaja«. O.-i keeleoskus on võrdlemisi hea.

Inl. 1838, v. 304; Recke-Napiersky III; Napiersky, Pred.-Lex. III; Beise II; Kampmann, E. van. ilukirj., 37 j.
A. S-te.

OLDEKOP, Hans, ajaloolane, sünd. 14. XII 1883 Tallinnas rätsepa-äri pidaja pojana, õppis aa. 1903–05 ajalugu Tartu ülikoolis, siirdudes selle järel õppima Müncheni ja Leipzigi ülikooli. Viimases kuulas ta eriti prof. K. Lamprecht'i loenguid ja töötas ta seminarides. A. 1908 asus O. Viini ülikooli õppima O. Redlich'i ning A. Dopsch'i juhatusel ja omandas seal a. 1909 *dr. phil.* astme väitekirjaga »Die Anfänge der kathol. Kirche bei den Ostseefinnen. Eine Untersuchung über die Formen der religiösen Expansion im Mittelalter«. Selles töös, mis a. 1912 Tallinnas ilmus trükitult ja mis jäi O.-i peatööks, on selgesti tunda Lamprecht'i ideede mõju. Autor püüab asetada Soome ja Baltimaade kristianiseerimise ühendusse selle misjoni-innuga, mis, ammutades oma jõu politilisist allikaist, suundus Põhjamaile ja eeskätt soome sugu rahvaste ristiusku pööramisele ja allaheitmisele. Töö moodustab rohkem uurimuskatse kui laia probleemi lõpliku lahenduse. Kavatsedes pühenduda teaduslikule tööle jätkas O. selle järel Peterburis, Helsingis, Kiievis ja Varssavis oma uurimisi, mida ta siiski ei saanud lõpetada valminud töö näol. Ilmasõja alul astus O. Vene sõjaväkke ja siirdus a. 1917 Eesti rahvuslikku väkke, mille tegevusest ta Eesti Vabadussõja ajal osa võttis silmapaistva vaprusega, tehes kaasa m. s. soomusrongide võitlused Valga ja Võru juures. Tartu Eesti ülikooli asutamisel suvel 1919 vabastati ta Vabariigi Valitsuse otsuse põhjal sõjateenistusest ja määrati ülikooli üldajaloo professori k. t.-ks, mis kohal ta oli kuni surmani 13. III 1924 Tartus. — O. oli Akad. Ajaloo-Seltsi asutajaid ja 4 a. seltsi laekahoidja. Peale mainitud uurimuse on ta avaldanud mõned kirjutised, m. s. »Läti Henriku rahvuse küsimus« (Ajalool. Ajakiri 1923, lk. 11–16) ja »O. Spengleri ajaloo morfoloogia« (*ibid.* 1923, lk. 81–92).

Tartu ülikooli arhiivist ja isikl. saadud andmed; Ajalool. Ajakiri 1924, lk. 1–3 (A. R. Cederberg). *A. R. C.*

OLDENBOCKUM (Altenbockum), Jasper (Caspar) v., ordu väepealik, pärit Westfaalist, sünni-a. (1535?) ebakindel, astus kevadel 1555 Saksa ordusse Liivimaal. Aprillis 1560 määras ordumeister Kettler (vt.) ta Paide ja sama a. sept. ühtlasi Tallinna lossi asehalduriks. Paide kaitsmisega sügisel 1560 venelaste vastu, kes 3-kuulise piiramise järel pidid taganema tunduvate kaotustega, omandas O. Liivimaal kuulsuse. 1561. a. alul Tallinna asunud, püüdis O. seal Kettler'i politikale vastavalt pinda luua Poola valitsusele; tema tegevust sel alal takistas aga suurel määral Tallinna poolavaenulisus kui ka Rootsi ja herts. Magnus'e (vt.) katsed linna alistada. Et vabaneda rahutuist saksa tingsõdureist, kelledele Tallinna loss ja Padise klooster olid panditud saamata palga kindlustuseks ja et hankida usaldatavat sõjalist jõudu oma kavatsuste teostamiseks, asendas O. kevadel saksa sõdurid poola omadega, mil puhul 8. IV Tallinnas oli verine kokkupõrge sakslaste ja poolakate vahel. Tallinna alistumist Rootsile ei suutnud O. siiski takistada ja andis 1-kuulise piiramise järel 25. VI 1561 lossi üle Klaus Horn'ile

(vt.) Kuni suveni 1562 oli ta Paides asehalduriks, ja sai a. 1563 koadjuutor Kristof'i (vt.) losside ülevaatajaks. Aug. 1565 oli ta üheks Kettler'i vägede juhiks, kuid võttis osa tuntud retkest Pärnust Tallinna alla alles siis, kui oldi juba taganenud Läänemaale. Kullamaa lähedal sai ta rootsi kahurikuulist haavata ja suri Vigalas 31. VIII 1565. — Arvamine, et O.-il on olnud endal suured politilised kavatsused, millede teostamist takistas varane surm, pole nähtavasti põhjendatud. Ta oli ainult vapper sõdur ja Kettler'i truu käsilane.

Renner; Russow; W. Greiffenhagen, C. v. O. u. seine Waffenthaten (Beitr. II, 403—30); Arbusow, Die im Deutsch. Orden in Livland vertret. Geschl. (Jb. f. Gen. 1899, lk. 80; 1907, lk. 47); Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564—70 (1877). *E. T.*

OLEARIUS, Adam, Holsteini diplomaat ja kirjanik, sünd. a. 1603 Aschersleben is tolleaegses Halberstadti piiskopkonnas Saksamaal käsitöölise pojana, õppis Leipzigi ülikoolis, omandades seal a. 1627 *mag. phil.* astme, sai a. 1632 sama ülikooli filosoofiateaduskonna assessoriks, ja astus siis — teadmata mil ajal ja mis põhjusil — Holstein-Gottorpi hertsogi Friedrich III teenistusse. Merkantilistlikkude kalduvustega hertsog läkitas a. 1633 Moskvasse ja Pärsiasse »suure saatkonna«, mille ülesandeks oli luua kaubanduslikke sidemeid lähema ja kauge idaga. Sellesse saatkonda kuulusid m. s. Philipp Crusius (hiljemini v. Krusenstjerna), Paul Fleming (vt. neid), O. Brüggemann, kammerjunkur Mandelsloh ja O. Laevaõnnetuse tagajärjel oli saatkond, kes hiljemini ei saavutanudki oma otseseid tulunduslikke eesmärke, sunnitud maabuma Eestimaa rannikul ja peatus pikemat aega Kundas, siis Tallinnas, kus O. hiljemini naitus raehärra ja Kunda mõisa omaniku Joh. Müller'i (vt.) tütrega. Suure reisi elamusi (ta reisis a. 1633 Moskvasse ja 1635—37 Tallinna ja Venemaa kaudu Pärsiasse) kirjeldas O. oma laialt levinud teoses »Offt begehrte Beschreibung der Newen Orientalischen Reise, so durch Gelegenheit einer Holsteinischen Legation an den König in Persien geschehen«, mis ilmunud rohkeis trükkides (Schleswig, 1647, 1656, 1658, 1661); muudetud tiitliga »Auszführliche Beschreibung der kundbaren Reyse nach Muscow vnd Persien, so durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandtschafft von Gottorff ausz geschehen« ilmus teos Schleswigis aa. 1663 ja 1671, lõpuks Hamburgis a. 1696. Tolleaegsele Euroopale esitas teos Moskva-Venemaa ja Ida kohta hulga uut ainestikku, mis tugis üldiselt usaldusväärseil tähelepanekuil ja võrdlemisi täielikul, nähtavasti O. enda soetatud pildimaterjalil. Eesti suhtes tulevad arvesse O.-e kirjeldused seltskondlikust elust Tallinnas, maa-elust Kundas j. m. Tema tuntud Tallinna-vaade, mis vigadest küll vaba pole, on olnud eeskujuks Zeiller-Merian'i Tallinna-vaatele (1652). Erilist tähelepanu väärivad ka O.-e joonised ja kirjeldused Liivimaa elust-olust, mis viimased küll tihti liialdatud. — Oma idamaa-reisi järelkajana avaldas O., kes pärsia keelega oli tutvunud, pärsia luuletaja Saadi »Gulistan'i« tõlke tiitliga »Persianisches Rosenthal . . .« (Schleswig, 1654 ja 1660). Ka on ta koostanud Holsteini kroonika. — O. suri 22. II 1671 ukj. Gottorpis.

Recke-Napiersky III; Allg. D. B. XXIV; C. F. Bricka, Dansk Biografisk Lexikon XII (1898); Fr. Amelung, Balt. Skizzen nach Olearius (1882); *idem*, Balt. kulturhistor. Bilder-Atlas I—II (1886); Arbusow, Grundriss[IV]. *O. G.*

OLESK, Lui, politiline tegelane, sünd. 30. IX. 1876 Kavastus taluperemehe pojana, õppis H. Treffner'i gümnaasiumis Tartus ja astus a. 1895 Tartu ülikooli õigusteaduskonda, mille lõpetas a. 1902. Selle järel hakkas O. advokaadiks Tartus. Mõnd aega »Postimehe« juures töötanud, kaldus O. teravate kontuuridega isikuna peagi pahemale poole ja rajas 1905. a. ühes mõtteosalistega (A. Hanko, J. Kukk j. t.) eduerakonna ja sotsiaaldemokraatia vahe peal asuva radikaalsotsialistliku rühma, mis 17. oktoobri manifesti järgi otsustas teotseda esialgu ainult politilise ühinguna. Viimase häälekandja ajaleht »Vaba Sõna«, mis O. väljaandel ja A. Hanko tegeval toimetusel ilmus, suleti juba mõne numbri järel ja alanud reaktsiooni tõttu jäi radikaalsotsialistlik liikumine varssi soiku. Karistussalkade tegevuse vastu 1905.—06. a. talvel esines O. mitmel korral protestidega. 1906. a. tuli O.-il politilistel põhjustel 1 kuu kinni istuda; a. 1908 saatis kindralkuberner Möller-Sakomelski ta kaheks a.-ks Vologdasse asumisele. Tagasi tulnud, teotses O. jälle advokaadina Tartus. 1917. a. oli O. Põhja-Liivimaa toitluskomitee esimees ja Tartu tööliste ja soldatite nõukogu koopteeritud liige. 1917. a. peale on O. olnud tööerakonna esindajana Tartu linnavolikogu liige ja mitut puhku selle juhataja. Viimases ametis protesteeris ta okupatsiooniaja alul energiliselt seadusliku linnavalitsuse ärakaotamise vastu. 1918. a. aprillis vangistati O. okupatsioonivõimude poolt ja hoiti kuni sama a. novembrini esiti Riias, siis Naissaarel vanglas. Oma vabanemise järel organiseeris ta Tartu-Võru Rahukogu, olles selle esimeheks.

Tööerakonna esindajana oli O. Asutava Kogu ja I Riigikogu liikmeks. Asutavas Kogus valiti ta 1919. a. aprillis esimeseks abiesimeheks. 1919. a. augustist alates oli O. Vabariigi Valitsuse peaprokuröriks ja sama a. oktoobris ja novembris O. Strandmann'i kabinetis kohtuministriks. 1920. a. oktoobrist 1921. a. jaanuarini toimis ta A. Piibu (vt.) kabinetis töö-hoolekande- ja siseministrina. Ka avaliku tegevuse alal on O. mitmes suunas teotsenud. 1904.—08. a. oli ta Tartu Laenu- ja Hoiu-Ühisuse juhatuse, 1912.—14. a. selle nõukogu ja 1916—19 Liivimaa Linnahüpoteegi Seltsi (nüüd Eesti Hüpoteegipanga) juhatuse liige ja on praegu (1928) omavalitsuste kinnitusseltsi »Oma« juhatuse esimees. »Noor-Eestis« on O. teotsenud selle asutamisest peale, m. s. juhatusliikmena. Kauemat aega on ta olnud Tartu Rahvaraamatukogude Seltsi esimeheks. 1923. a. oli O. lühemat aega »Vaba Maa« peatoimetaja ja 1925—26 toimetas ta teadusliku ja politilise sisuga ajakirja »Vaba Sõna«. O.-i tõlkes on ilmunud G. F. Šeršenevičі töö »Riik ja õigus« (Tallinna, 1910).

Ajalehist j. m. saadud andmed. *T.*

OLESK, M., vt. KURS-OLESK.

OLMEN, Philipp (v.), vaimulik, teated sünniaja ning -koha ja varasema elukäigu kohta puuduvad. Aa. 1551—58 teotses O. Tartu toomkiriku kanooniku ja jutlustajana, olles Tartu kutsutud nähtavasti langeva katolitsismi tugendamiseks, nagu ta eelkäijagi samal kohal (ja hiljemini Tartu dekaan) n. n. »Liivimaa paavst« Wolfgang Sager. Tartu langemisel venelaste võimu alla põgenes O. Saksamaale. Temalt saadud teadaande põhjal koostas Tilemann Bredenbach (vt.) Vene-Liivi sõja ajaloo, mis XVI ja XVII a. s. oli laialt levinud, ning esimese, kuigi lühikese ja peaaegu kõigis üksikasjus vale ja tendentsilise kirjelduse reformatsioonist Tartus, kallale tungides M. Hoffmann'ile ja H. Marsow'ile (vt. neid). Vene sõda kirjeldatakse Jumala karistusena reformatsiooni sissetungi eest. — O.-i edasine saatus on teadmata.

Arbusow, Geistl. (Jb. f. Gen. 1901, lk. 79; 1911, lk. 154); T. Bredenbach, *Belli Livonici . . . nova . . . historia* (Köln, 1564 ja hiljemini, vrdl. Winkelmann II, 5210). *L. A.*

ORG, Peeter, pedagoog ja koolikirjanik, sünd. 7. VI 1849 (tema oma teate järgi autobiograafias 23. III s. a.) Rõuge klk. Viitinas mõisakupja pojana, teenis juba varases lapsepõlves endale elatist, õppis aa. 1863—67 Rõuge klk.-koolis, õiendas vastava katsekomisjoni ees vallakooli-õpetaja eksami ja töötas pärast seda, kui ta soov valmistuda misjonäriks oli põrganud takistuste vastu, vallakooliõpetajana, sealjuures tolleaegse Rõuge kog. õpetaja Fr. Hollmann'i (vt.) abil edasi õppides. Aa. 1873—78 oli O. Rõuge klk.-kooli õpetajaks ja kutsuti 1878. a. Tartus Fr. Hollmann'i juhatusel töötava eesti vallakoolmeistrite seminari õpetajaks, mis kohal püsis kuni kooli sulgemiseni 1887. a. Selle järel teotses O. 1888—1902 Tartu Saksa Abiseltsi ellukutsutud Aleksandri-kooli juhatajana, kust lahkus lahkhelide tagajärjel mõnede abiseltsi mõjuvate liikmetega, asutades oma erakooli. Sügisel 1907 asus O. Volmari õpetajateseminari usuõpetuse ja eesti ning saksa keele õpetajaks ja suri seal 22. III 1908; maetud Tartus. — O.-u loomulikkudelt kalduvustelt ja eeldusilt oli ja jäi pedagoogiline tegevus tema elutööks, millega ühenduses seisab ka tema kirjanduslik tegevus. Seminaris teotsedes pidas O. seminari õpetajate koosolekul rea ettekandeid kasvatuse alalt (vt. Fr. Hollmann, Kõned laste kasvatamisest ja õpetamisest, I, a. 1882, III, a. 1884). Otseselt koolis tarvitamiseks on O. avaldanud: »Väike kirjaõpilane (Aabits)« (Tartu, 1886), mis sisaldab rääkimis-, kirjutamis- ja lugemisõpetuse ühes tähelepanu vääriva meetodilist laadi sissejuhatava seletusega, »Ilukiri«, »Kiriku laulude kogu« (Tartu, 1893, II tr. 1903) ja »Palvuste kogu« (Tartu, 1898). Tähelepanu osaliseks sai O.-u »Kalevipoja« väljaanne koolidele tiitliga »Fr. R. Kreutzwaldi Kalevipoeg. Lugulaul Eesti muinasajast. Lühendatud kujul 4 lisaga . . .« (Tallinna, 1904), milles tumedamaid ja lastele ebakohaseid osasid (kokku umb. 2070 salmi) välja jäetud ning keelevead võimalust mööda parandatud. Teatavat väärtust omavad teose lisad, milledest »sõnastik« sisaldab vähemtuttavate sõnade, samuti mütoloogiliste, ajalooliste ja maateaduslikkude nimede seletusi, »mõttestik« aitab »Kalevipojas« leiduvaid mõtteid ning mõisteid leida vastaval kohal, III lisas osutatakse »Kalevipoja« keelelistele iseärasustele, võrreldes neid hariliku keelega, ja IV lisas antakse kavu ning juhatusi ühes hulga lauluviisidega »Kalevipoja nooreea« dramaatilisiks ettekandeiks koolides. See »Kalevipoja« väljaanne andis omal ajal väärtusliku lisa »Kalevipoja«-kirjandusele ja soodustas lugulaulu tutvustamist noorsoole. Peale selle on O. toimetanud Schiller'i »Kellalaulu« (Tartu, 1902) koolidele ettekandmiseks ja avaldanud eesti ajalehis raamatute arvustusi ning muid kirjutisi, eriti kooli ning kasvatuse küsimusist.

E. Kirj. 1908, lk. 338—43; P. O., Minu mälestused (E. Kirj. 1909); Post. 1908, nr. 71 *J. K.*

OSTRA-OINAS, Alma, politiline tegelane, sünd. 4. IX 1886 Tartumaal Vastse-Kuuste v. taluomaniku tütrena, sai alghariduse Tartus Schwarz'i elementaarkoolis, õppis siis Faure' meiereis piimatalitust ja astus 1901. a. Tartu tütarlaste gümnaasiumi. O. võttis agarasti osa radikaalsete õpilasringide ja 1905. a. peale Vene sots.-dem. partei Tartu komitee tegevusest. Selle a. kevadel tegi O. parteilist kihutustööd Riias, eriti Düünataguses Eesti raioonis. 1905. a. suvel Tartus ärapeetud sots.-dem. kongressi poolt saadeti O. ühes A. Rei (vt.) ja teistega tööle Tallinna, kus juulikuus senised tegelased olid arreteeritud. Nüüd kutsuti pea kõigis Tallinna vabrikuis partei organisatsioonid ellu, laotati lendlehti ja korraldati koosolekuid. Tsentralistina, s. t. Vene sots.-dem. partei pooldajana, astus O. välja föderalistide, s. t. iseseisva Eesti sots.-dem. partei asutajate (G. Ast, P. Speek j. t., vt. neid) vastu. 1905. a. detsembris vangistati O. ühes Marta Lepa, Otto Sternbeck'i (vt. neid) ja teistega; ta saadeti Siberi Tobolski kub. asumisele, kuid põgenes sealt varssi ja teotses jällegi Tallinnas, arendades vähemlist joont. Tallinna komitee esindajana käis O. 1907. a. Londonis Vene sots.-dem. tööliste partei kongressil, ei asunud aga tagasituleku järel enam Tallinna, kus vahepeal enamlased V. Vöölmann'i juhatusel olid võimule pääsnud, vaid siirdus lühema Soomes viibimise järel Peterburi ja naitus 1909. a. fiktiivselt J. Anvelt'iga (vt.). Aa. 1910—15 õppis O. Bestužev'i kõrgemail naiskursustel matemaatikat ja filosoofiat, olles samal ajal Peterburi Üliõpil. Seltsi liige. Neil kursustel peetud sõjavastase kõne tagajärjel arreteeriti O. 1915. a. aprillis ja saadeti esiti Narva, siis Tartumaale vanemate juurde politsei valve alla. 1917. a. alul sai O. loa asuda Võnnu linna, kus teenis »Severopomoščis«, esiti registripidajana, siis varustusosakonna juhatajana. Sama a. mais siirdus O. ühes »Severopomoščiga« Tartu ja valiti tööliste ning sõdurite nõukogu liikmeks. 1917. a. sügisel asus ta Tallinna, kus töötas toitluskomitees ja »Sotsiaaldemokraadi« toimetuses. Eesti sots.-dem. tööliste partei esindajana võttis O. osa Ajutise Maanõukogu, Asutava Kogu, I ja II Riigikogu töist. Samuti on O. agarasti teotsenud ametiühingute liikumise alal ja toimetab 1923. a. alates »Ametiühisuslist Kuukirja«. O. on olnud mitut puhku Tallinna linnavolinikuks ja toimib 1924. a. novembrist alates Tallinna linnavalitsuse hoolekande osakonna juhatajana. O. on töötanud ka Eesti Naisorganisatsioonide Liidus ja avaldanud selle aastaraamatuis mõned kirjutised. Peale selle on tema sulest ilmunud üliõpilaselu kujutav romaan »Aino« (Tallinna, 1923). — O. on abielus a.-st 1910 politikategelase Aleks. Oinaga (vt.).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

OTSTAVEL, Jaan (tema oma kirjutusviisi järgi **Joh. C.**), õpetaja ja rahvakirjanik, sünd. 5. VI 1843 Saarde klk. Jäärja v. Veelikse kooliõpetaja Kaarel O.-i pojana, teotses aa. 1870—80 paigu Pärnu-Ülejõe eestikeelse elementaarkooli õpetajana, olles mitmete eesti seltskondlikkude asutiste, m. s. Pärnu Põllumeeste Seltsi tegelane ja »Endla« asutajaid, juhatades laulukoore ja töötades a.-st 1878 lühemat aega »Perno Postimehe« toimetuse liikmena. Hiljemini andus O. joomisele ja suri 17. I 1889 Pärnus. — O.-i sulest ilmus algupäraste, rahvalikkude, kunstiliselt aga väärtuseta teostena »Pernu laulik« (1873, II tr. tiitliga »Esimene Pärnu Laulik«, Tartu, 1875), »Kuldnok ehk Teine Pärnu Laulik . . .« (Tallinna, 1875), »Paradiisi Õied ehk Uued Lillekesed« (Tartu, 1876), »15-ne rublane kõrvits ehk Türgi hobuse muna« (Pärnu, 1877). Osalt tõlkeid, osalt vist aga algupärandeid sisaldavad rahvajutukeste kogud »Naljakas külaline. Noorerahvale armsaks aeaviiteks« I—III (Riia, 1873—75). Tõlked saksa keelest on »Tulisevaimuga poisike Renee« (Riia, 1873), »Orjade hirmsad kannatamised ja nende kättemaksmine« (1874), »Kaks kosilast, isa ja poeg« (Tartu, 1875) ja »Lõbusad Õhtutunnid . . .« I—III (Tall., 1875).

Post. album, 34, 212; prof. M. J. Eisen'ilt j. m. saadud andmed. *A. S-te.*

OTTO (Ottow), Richard August Eduard, sünd. 22. IV 1851 Kurskis (Venemaal) kirikuõpetaja pojana, õppis aa. 1871—76 ja 1877—78 Tartu ülikoolis arstiteadust ja omandas a. 1881 *dr. med.* astme, oli siis vabrikuarstiks Sindis ja Kärdlas Hiiumaal, teotses a.-st 1885 Tartus nina- ja kurguhaiguste arstina, lahkus dets. 1918 Baltimailt ja toimib praegu (1928) arstina Hildesheimis Saksamaal. — Oma ameti kõrval uuris O. Tartu linna ajalugu ja avaldas selt alalt põhjapanevad tööd »Ueber die Dorpater Klöster u. ihre Kirchen« (Verh. GEG XXII, 2, 1910), ja »Zur Ortsbeschreibung u. Entstehungsgeschichte v. Burg u. Stadt Dorpat« (Aus Dorpats Vergangenheit I, Tartu, 1918). M. s. on O. Tartu linna-arhiivi ürikmaterjali najal kindlaks määranud Tartu kinnisvarade omanikud XVI ja XVII a. s. (piiskopi-aja lõpp, aa. 1582, 1601, 1626, ca 1650, ca 1660, 1672—78) ja andmed skemaatilistele kaartidele kandnud. Need kaardid ühes O. väärtusliku Tartu plaanide-koopiate koguga kuuluvad praegu Tartu ülikooli rmtkogule.

Album Dorpato-Livonorum (1908), lk.

293, Nachtrag (1925), lk. 8; Brennsohn, Ärzte Livl., 308. *O. F.*

OXENSTIERNA'de suguvõsa on kuulsamaid Rootsi aadlisugusid; selle esimest tuntud esindajat Bengt Nilsi poeg O.-t mainitakse XIV a. s. keskel riiginõunikuna. XV a. s. unioonivõitlusist võtavad mitmed O.-soo liikmed elavalt osa ja 3 neist, nimelt lossiülem Nils Jönsi p., lagman Bengt Jönsi p. (a. 1448) ja selle poeg ppiisk. Jöns Bengti p. (a. 1457 ja 1465–66) on olnud Rootsi riigivalitsejaiks. Praegu elus olevad harud, nimelt Eka ning Lindö vabahärra- ja Korsholmi ning Vaasa krahviharu, põlvnevad Gabriel Kristeri p. O.-st (vt.). Soo tuntuimad esindajad on olnud Axel O., viimase poeg Erik O., Bengt Gabrieli p. O. (vt. neid) ja luuletaja Johan Gabriel O.

Nord. Familjeb. 20 II. *A. R. C.*

OXENSTIERNA, Axel, krahv, Rootsi riigimees, sünd. 16. VI 1583 Fånös Upplandis (Rootsis) riiginõuniku pojana. Juba kun. Karl IX teenistuses teotses O. mitmel pool diplomaatilisel alal õige suure eduga. M. s. saadeti ta a. 1609 Tallinna vastu võtma Harju-Viru rüütelkonna ja Tallinna linna truudusavaldust kuningale. Karl IX testamendi määramisel kuulus O. Gustav II Adolfi hooldajate hulka ja sai aja jooksul kuninga parimaks abiliseks ja sõbraks. Juba 1612. a. nimetati ta riigikantsleriks ja püsis ses ametis kun. Gustav Adolfi terve valitsusaja. Ta tegi kaasa mitmed kuninga sõjakäigud, olles kõigis tähtsamais üritusis kun. paremaks käeks. A. 1622 oli O. ühes kuningaga Liivimaal ja viibis pikemat aega Riias, hoolitsedes linna kaitsmise ja Balti provintsides asuvate vägede provianteerimise eest. Osavasti kasutades Balti provintside tulunduslikke võimalusi kergendas O. suurel määral kun. edasitungi Lääne-Preisi poole. Tasuks tehtud suure töö eest annetas kun. talle a. 1622 terve Võnnu piiskopkonna ja 4 sealolevat kindlustatud lossi. Rahuläbirääkimised Poolaga pidasid O.-t kinni Liivimaal kuni a.-ni 1623, mil ta kutsuti diplomaatilisi läbirääkimisi pidama Taaniga, kes oli sõjaga ähvardanud Rootsit. 1625. a. sõjaretke ajal kasutas kun. jällegi O. organiseerimisvõimet Liivimaal, ning O. tegevus vägede provianteerimise ja sõjaasjanduse juhtimise alal Liivimaal oli tol korral vahest suuremagi tähtsusega kui varemini. A. 1626 Preisi kindralkuberneriks nimetatud, organiseeris O. Preisi administratsiooni, nagu varemini Liivimaalgi. A. 1631 määrati ta valvama kõigi Rootsile kuuluvate Läänemeremaade tollide ja litsentside üle, mil alal tal palju kokkupuutumisi oli Balti provintside tulundusoludega. Gustav II Adolfi surma järel oli O. Rootsi täisvoliline legaat Saksamaal ja Rootsile vallutatud maade faktiline valitseja, viibides Saksamaal 1636. a.-ni. Vaheajal oli O. ja kadunud kuninga väljatöötatud valitsusvorm a. 1634 Rootsis teostatud ja seeläbi terve valitsusaparaat asetatud kindlaisse vormesse. Noore kun. Kristiina (vt.) hooldajana juhtis O. Rootsi sise- ja välispolitikat suurima osavusega ja püsis riigikantsleri ametis ka siis, kui Kristiina 1644. a. täisealisena võttis valitsuse enda kätte. Kun. hilisemail valitsusaastail kaotas O. osalt oma autoriteedi kun. juures ja jäi valitsusasjade juhtimisest kõrvale. Suure kurbusega pidi ta tõsitama noore kun. Kristiina ettevaatamatut valitsusviisi ja pillavat rahanduspolitikat, mis tõepoolest sai Rootsile kardetavaks, ja viimati Kristiina loobumist Rootsi troonist suvel 1654. O. suri Stokholmis 28. VIII 1654. — Riigikantslerina on O. nii rahu- kui sõjatoiminguis avaldanud sügavat mõju Baltimaade arenemiskäigusse. Ta tutvus Balti provintsidega, viibides mitmel puhul pikemat aega neis mais, milledega ta oli seotud ka oma tulunduslikkude huvide kaudu. O. on hoolitsenud mitmeti ka just Eestimaa vaimlise ja tulundusliku heakäigu eest, milleks temal avanesid suuremad võimalused eriti selle järel, kui ta noorem poeg krahv Erik a. 1646 määrati Eestimaa kuberneriks.

Nord. Familjeb. 20. II; Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män X (1844); Ellen Fries, Erik Oxenstierna (1889). *A. R. C.*

OXENSTIERNA, Bengt Bengt'i p., vabahärra, Liivimaa kindralkuberner, riiginõunik, sünd. 19. X 1591 Frösvikis Rootsis, õppis Rostoki, Jeena ja Vittenbergi ülikoolis ja viibis selle järel pikkadel reisidel Euroopa mail. A. 1612 reisis ta Itaalia kaudu Pühale maale, külastades Jeruusalemma ja teisi ajaloolisi kohti, oli siis mõne a. Veneetsia teenistuses sõjas türklaste vastu ja alustas a. 1616 uut teekonda idamaile, reisides Pärsias, käies Bagdadis, Baabülonis ja India piiril, pöördudes tagasi Genuasse Armeenia, Palestiina ja Egiptuse kaudu. Selle järel teotses O. diplomaatilisel alal, milleks ta oli kohane oma haruldase keelteoskuse (ta kõneles m. s. pärsia ja türgi keelt) tõttu; ka viibis ta mõned aa. teenistuses kun. Gustav II Adolf'i lähimas ümbruskonnas. Olnud tähtsais administratiivameteis Saksamaal, määrati ta Joh. Skytte (vt.) järel okt. 1634 Liivi- ja Ingerimaa maahärraks ülesandega igati oma eelkäija tööd jätkata. Oma tegevuses Liivimaal on O. saavutanud võrdlemisi suuri tagajärgi. Kiriklikul alal oli a. 1634 antud konsistoriaal- ja kirikuvisitatsiooni- määrus, mis korraldas ülemkonsistooriumi tegevust, kuid võrdlemisi puu-

dulikult käsitles alamkonsistooriumide ülesandeid. Äsjamainitud instantside tegevuse kindlaksmääramiseks töötati O. ajal (1636) välja »Consistorial Ordnung wie es beij den Vnter Consistorial Gerichtes Secundae Instantiae zu dieser Provintz Liefflandt soll gehalten werden«, mis samal a. kun. Kristiina (vt.) hooldamisvalitsuse poolt mõnevõrra muudetud kujul heaks kiideti. Selle määrusega jagati Liivimaa kiriku-administratiivselt viide — Riia, Tartu, Pärnu, Kokenhuseni ja Võnnu — piirkonda, iga piirkond oma alamkonsistooriumiga. Selle eesotsas seisis maakohtunik (Landrichter), praost ja 2 ilmalikku ning 2 vaimulikku assessorit. Alamkonsistooriumid pidid harutama ka kõiki ülemkonsistooriumi võimkonda kuuluvaid küsimusi ja need kohtuotsused, milledega ei jäädud rahule, edasi saatma ülemkonsistooriumile. 1636. a. alul algas oma tegevust Tartus ülemkonsistoorium; selle liikmete hulka kuulus ka Riia superintendent H. Samson (vt.), kellega O. pidi koos töötama Liivimaa kirikuolude korraldamisel, kuid kellega ta pea tülli sattus. Juba 1636. a. palus O. valitsust nimetada Liivimaale teine superintendent asukohaga Tartus. Ülemkonsistooriumi korraldusega samuti mitte rahul olles pani O. ette määrata, et Tartu õuekohtu president oleks ühtlasi ülemkonsistooriumi esimees ja Tartu ülikooli kantsler, mille läbi väheneksid ka riigi väljaminekud. O. ajal (1642) asutati ka Narva toomkapiitel, mille koosseis samuti kindlaks määrati. Et laiaulatusliku kindralkubernerkonna siseoludes luua kindlamat korda, asutati a. 1638 eriline Liivi- ja Ingerimaa komissari amet, kelle ülesandeks oli 2 a. hiljemini antud instruktsiooni järgi abiks olla kindralkubernerile tulunduslikes, administratiiv- ja sõja-asjus, kuid kes pidi silmas pidama ka kiriku olusid, toetades ülemkonsistooriumi ja superintendenti nende tegevuses. Sesse ametisse nimetati Engelbrecht v. Mengden (vt.). O. ajal esitati ka ettepanek Liivimaa maanõukogu moodustamiseks, mille kohta käiv määrus kun. Kristiina poolt mõni nädal peale O. surma heaks kiideti. Maanõukogu koostus kindralkuberneri juhatamisel alul 6, hiljemini 12 liikmest, neist pooled rootslased, pooled liivimaalased; neist pidi alul à 2, hiljemini à 4 maanõunikku valitama kolme — Võnnu, Tartu ja Pärnu — kreisi kohta. Maanõukogu asutamine osutus Liivimaa omavalitsuses tähtsaks uuenduseks, millel maa siseolude arengus oli silmapaistev koht. O. surmaaastal määrati kindlaks ka vormid, milledes pidi sündima Liivimaa maapäeva tegevus, ja tuli kokku esimene maapäev, mille retsessid on meie päevini säilinud. Määrus maapäeva kohta kinnitati Rootsi valitsuse poolt alles 4 a. hiljemini. Ka Tartu ülikooli heakäigu eest kandis O. hoolt; m. s. sai ülikool tema ajal endale uue maja. — O. suri 9. VI 1643 Riias.

Sv. Hedin, Minne av B. B. O. (Sv. Akademins handlingar 29., a. 1917); Seraphim, Livl. Gesch. II[II]; E. Hj. J. Lundström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria (1914); C. Schirren, Beiträge zur Gesch. d. schwed. Universität in Livland (Mitt. VII). *A. R. C.*

OXENSTIERNA, Erik, krahv, Rootsi riigimees, Tallinna kuberner, sünd. 13. II 1624 Fiholmis Södermanlandis (Rootsis) riigikantsler Axel O. (vt.) pojana. Õppinud Upsala ülikoolis ja reisinud välismail, nimetati ta a. 1646 Tallinna ja Eestimaa kuberneriks (guvernör i Estland och generalståthållare på Reval), kellena ta hoolimata oma noorusest väga edukalt toiminud, teostades tähtsaid uuendusi Eestimaa hertsogkonnas. Kirikuasju juhtis Eestimaal a.-st 1638 Joachim Jhering (vt.), kelle abi O.-le osutus väga kasulikuks kirikuolude korraldamisel. Jagati suured kogudused, määrati kirikunõukogud, püüti tõsta koguduste kõlblist elu, võideldi ebausu vastu ja katsuti parandada kiriku tulunduslikke olusid. A. 1652 pandi maksma ajutine kirikumäärus terve Eestimaa kohta. O. puutus kokku ka Heinrich Stahl'iga (vt.), kelle harrastusi ta toetas. A. 1646 asutati eesti kirik Tallinna Toompeal ja tekkis eesti kogudus. Koolioludele pööras O. erilist tähelepanu. A. 1646 tahtis ta gümnaasiumile kutsuda uut energilist rektorit Rootsist ja oli ses asjas oma isaga kirjavahetuses, hoolitses gümnaasiumile uute sissetulekute hankimise eest ja püüdis igati gümnaasiumi kui ka teiste koolide tööd soodustada. Õiguslikul alal teostas O. samuti teatavaid uuendusi ja parandusi. Eestimaa hertsogkonna õiguslik seisund oli tema ajal võrdlemisi kirju. Maa kõrgemaks kohtuinstantsiks oli ülem-maakohus (Oberlandgericht), mille juhatajaks oli Tallinna kuberner ja liikmeiks 12 maanõunikku. O. ajal (1650) töötati välja uued määrused selle kohtu jaoks, mis peaasjus jäid maksvaks, kuigi need ei leidnud Rootsi valitsuse kinnitamist. Seni ei saanud maanõunikud palka; O. ajal määrati neile tasuks sissetulekud teatavaist mõisatest. Määrati samuti kindlaks kuberneri ja maanõunikkude õiguslik vahekord ülem-maakohtus, kuberneri võimupiirid kohtuotsuste suhtes, kuberneri asetäitjate järjekord kohtus kuberneri äraolekul ja muudeti a. 1651 senine määrus, mille järgi ülem-maakohtust ei võinud edasi apelleerida, selles mõttes, et nüüd apellatsioon kuningale mõningail juhtudel võimaldati. Ka alam-maakohtu (Niederlandgericht) tegevus sai O. ajal kindlamad

vormid ülem-maakohtus teostatud muudatuste eeskujul. Järgmiseks kohtuinstantsiks oli meeskohus (Manngericht), mis moodustas kohtuastme aadli ja selle alamate tüliasjade jaoks. Selle astme kohtunikud, keda vahetati iga 3 a. tagant, ei saanud tasu, mis muidugi kohtu tegevusse hästi ei mõjunud. O. pööras otsekohe tähelepanu selle kohtu korraldusele ja avaldas märtsis 1648 vastava määruse, mis täiendati a. 1653. Samuti on O. hoolitsenud haagikohtu (Hakenrichter) tegevuse korraldamise eest, nagu näha tema määrusest 10. VIII 1647. O. Eestimaale tulles oli Tallinna linnusekohus võrdlemisi halvale järjele sattunud. Ka siin püüdis O. asja parandada: 15. IX 1649 ilmus kun. kiri linnusekohtu korraldamise kohta ja järgm. a. töötati välja eriline linnusekohtu määrus, mis kun. poolt kinnitati dets. 1653 ja maksma jäi. Vastavaist allikaist selgub, et O. sugugi rahul polnud Tallinna rae kohtupidamisega, mis oli tema arvates aeglane ja mitte küllaldaselt erapooletu. Mainitavad on veel O. uuendused sõjaväe ja postiolude alal. Eestimaa aadlilipkond moodustati uuesti ja jagati kompaniidesse kuningliku reskripti põhjal 1647. a.; märtsis 1648 anti O. algatusel välja ratsaväe määrus (rusttjenstordning), mis hiljemini kun. poolt kinnitati. Postiolud, mis O. tulles Eestimaale olid halvasti korraldatud, seati tema ajal paremale järjele. Tallinna seati ametisse eriline postiülem kellegi linnakodaniku asemele, kes varemini posti eest oli hoolitsenud. Postivedu tahtis O. lihtsustada nii, et Tallinnast, Tartust ja Narvast saabuv post kindlal päeval kohtaks Rakveres, mis oleks olnud igati otstarbekohane. O. kavatses luua ka korrapärast ühendust Tallinna ja Stokholmi vahel kahe jahi abil, milledel reisijad igal nädalal oleksid pääsnud Tallinnast Stokholmi, kuid vastav ettepanek ei leidnud nähtavasti kinnitust. O. teeneks tuleb lugeda ka tuletorni ehitamist Hiiumaale (vastav määrus anti a. 1649), mille ehitamine oli seotud aineliste raskustega ja teostus Tallinna, Viiburi ja Helsingi poolt määratud toetussummadega. Eestimaa tulunduslikkude olude parandamiseks esines O. mitmel korral ettepanekutega ja juhtis sagedasti valitsuse tähelepanu Tallinna kaubandusoludele ja nende hõlbustamisvajadusele. Ka riigi kasu pidas O. sealjuures silmas; nii kinnitas kun. a. 1648 erilised tollimäärused Tallinna kohta. Neid uuendusi arvesse võttes oli Eestimaa hertsogkonnale tõeliseks kahjuks O. tagasikutse Rootsi a. 1652, kus ta määrati kaubanduskolleegiumi presidendiks. A. 1656 sai ta riigikantsleriks ja oli sellena kun. Karl X Gustavile mitmes suhtes sama tähtis, nagu ta isa oli seda olnud kun. Gustav II Adolf'ile. Ta võttis osa Karl X Gustav'i sõjaretkest Poolamaale, väljendades suurt diplomaatilist osavust sõja algaegadel, ja suri sõjaretke kestes 23. X 1656 Frauenburgis.

Ellen Fries, E. O. (1889); *idem*, E. O. såsom Estlands guvernör 1646–53 (Sv. Hist. Tidskr. 1885); Fr. Westling, Meddelanden om den kyrkliga kulten i Estland under det svenska väldets tid (1896).

A. R. C.

OXENSTIERNA, Gabriel Bengti p., krahv, riigiadmiral, Tallinna kuberner, Liivimaa kindralkuberner, sünd. 18. III 1586 Upplandis Rootsis, õppis välismaa ülikooles ja astus varakult kun. Karl IX teenistusse. Kun. Gustav II Adolf kasutas tema praktilisi kogemusi ja juba a. 1612 määrati ta Tallinna ja Eestimaa asehalduriks; sel kohal oli ta veel a. 1617, mil ta kutsuti riiginõunikuks, ja määrati samal a. sõjaväe majandusülemaks. A. 1621 nimetati O. kun. äraolekul ajut. riigivalitsuse juhiks ja sai a. 1631 Soome kindralkuberneriks, kus sai püsida 2 a. A.-st 1633 teotses ta kun. Kristiina hooldamisvalitsuses riigi laekahoidjana, mis amet temal nähtavasti siiski polnud jõudumööda, ja nimetati aug. 1645 peale seda, kui Oxenstiernad olid kaotanud kun. poolehoiu, Liivimaa kindralkuberneriks. Sellena jätkas ta oma venna Bengt O. (vt.) tööd ja hoolitses eriti kirikuolude korraldamise ja linnade, m. s. Tartu, heakäigu eest. Tema ajal (1647) kinnitati riigivalitsuse poolt maapäeva-seadus, mis tegelikult oli maksev olnud juba varemini. Sügisel 1647 pöördus O. tagasi Rootsi, kus ta a. 1652 nimetati riigiadmiraliks ja suri 12. XII 1656 Upplandis.

Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män X (1844); E. Hj. J. Lundström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria (1914); C. Mettig, Die Schragen d. Grossen Gilde zu Dorpat (1907).

A. R. C.

OXENSTIERNA, Gabriel Kristeri p., vabahärra, riiginõunik, Tallinna asehaldur, sünd. arvat. XVI a. s. esimestel aa. riiginõunik Krister O. pojana ja oli oma isa vägivaldse surma järel Stokholmi verisaunas a. 1520 ainuke O. suguvõsa liige. 1520-dail aa. olevat ta mungana viibinud Sigtuna kloostris, kuid siirdus ilmlikku teenistusse ja oli mitmel alal kun. Gustav Vaasa usaldusmeheks, saades a. 1544 riiginõunikuks. A. 1561 vabahärraks saanud, teotses ta kun. Eerik XIV teenistuses diplomaadina ja viibis 1560. aa. keskpaigu mõned aa. taani vangis. Tõusnud riigiadmiraliks a. 1568, saadeti ta s. a. sügisel Tallinna ja Eestimaa asehalduriks Henrik Horn'i (vt.) asemele, keda Johan III (vt.) ei usaldanud. Nov. 1568 Tallinna saabunud,

astus O. läbirääkimistesse Harju-Viru aadliga ja Tallinna linnaga, kes ei tahtnud anda truudusvannet Johan III-le. O. lühike asehaldamisaeg Tallinnas oli õige raske: Eestimaa seisund oli äärmiselt segane ning polnud veel sugugi kindel, kas see maa Rootsi võimu alla jääb püsima või mitte. Varakevadel 1569 saatsid Ivan IV esindajad Joh. Taube ja Eilert Kruse (vt. neid) Tallinna raele kirjaliku ettepaneku alata tsaari saadikutega läbirääkimisi, mida O. loal peetigi s. a. aprillis Rakveres. Kuigi läbirääkimisi arvat. ei võetud tõsiselt ja neil polnud nähtavaid tagajärgi, avaldas Johan III O.-le noomituse läbirääkimisteks loaandmise eest; ei ole siiski tõestatav, et O.-l oleks olnud mingeid äraandlikke kavatsusi Rootsi vastu. Suvel 1569 ilmus Taani-Lüübeki laevastik Tallinna reidile ja pommitas linna peale seda, kui selle vallutamine üllatuse teel ei õnnestunud. Samal ajal pidas tuntud Klaus Kursell (vt.) herts. Magnus'ega (vt.) ühendust, kavatsedes Tallinnat taanlaste kätte mängida. Saksa tingsõdurid, kes mõnda aega polnud enam palka kätte saanud, hakkasid mässama, võtsid jaan. alul 1570 Tallinna lossi enda kätte, vangistasid O. ühes perekonnaga ning alustasid avalikult läbirääkimisi taanlasiga. 2½ kuu pärast vallutasid rootslased lossi tagasi ja vabastasid O., kes oli olnud vaheajal sunnitud läbirääkimisi pidama Kursell'i ja ta meestega. Juba s. a. augustis alustasid Tallinna piiramist venelased, püüdes linna igasuguste manitsustega võita enda poole. Okt. s. a. pöördus O. asehalduri kohalt vabastatuna tagasi Rootsi. O.-le antud instruktsioonis oli kun. Johan III eriti rõhutanud O. ülesannetena hoolitsemist eesti kiriku korraldamise ja luteri usu kindlustamise eest provintsis. Nüüd kinnitatigi piiskopiks ja algas oma tööd superintendent Johan v. Geldern (vt.). — Raskete väliste olusuhete tagajärjel ei suutnud O. oma lühikese Eestimaal viibimise ajal eriti silmapaistvaid tagajärgi saavutada siseolude korraldamise alal, kuigi ta asehaldamisaega kiidetakse O. õigluse pärast. Ta suri a. 1585 Rootsis.

Russow; Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564–70 (1877); E. Seraphim, Kl. Kursell u. seine Zeit (1897).

A. R. C.

OXENSTIERNA, Gustav Gabrieli p., vabahärra, riiginõunik, Tallinna asehaldur, sünd. a. 1551 riiginõunik Gabriel Krister'i p. O. (vt.) pojana. Õppinud välismaa ülikooles ja viibinud seal sõjateenistuses, määrati ta a. 1585 Tallinna ja Eestimaa asehalduriks, kellena ta raskeist segaseist oludest hoolimata püüdis oma kohustusi täita täie hoolega, püsides sel kohal kuni juulini 1588. Koos mõnede teiste rootsi ametnikega töötas ta, Eestimaa kiriku olusid silmas pidades, piisk. Kristian Agricola (vt.) jaoks välja erilise instruktsiooni üldvisitatsiooni korraldamiseks Eestimaa kirikuis. Arvat. ei saanud aga sellest visitatsioonist asja Agricola surma pärast. A. 1590 määrati O. riiginõunikuks ja oli a. 1592 ühes herts. Karliga (vt. Karl IX) ja mõne riiginõunikuga juhtival kohal riigivalitsuses. Upsala koosoleku järel esines ta usuvabaduse kaitsjana kun. Sigismundi (vt. Sigismund III) ees, kes ta määras kammernõunikuks, ja suri 18. I 1597.

Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män X (1844); Fr. Westling, Estlands kyrka 1571—1644 (Kyrkohistorisk Årsskrift 1921).

A. R. C.

OXENSTIERNA, Gustav Gabrieli p., krahv, riiginõunik, Tallinna kuberner, sünd. 29. VIII 1613 riigidrotset Gabriel Gustavi p. O. pojana, oli maahärraks Rootsis ja määrati a. 1642 Tallinna ja Eestimaa kuberneriks, kus ta teotses suure innuga Rootsi autoriteedi tõstmise suunas ja saavutas oma suure energiaga parandusi mitmel alal. Igati toetas ta äsja ametisse nimetatud piisk. Joachim Jhering'i (vt.) üritusi korra loomiseks Eestimaa kirikus, piibli tõlkimiseks eesti keelde j. m. A. 1645 kutsuti ta tagasi Rootsi, nimetati riiginõunikuks ja suri 31. V 1648.

Nord. Familjeb. 20.II; Fr. Westling, Estlands kyrka 1571—1644 (Kyrkohistorisk Årsskrift 1921).

A. R. C.

OXENSTIERNA, Krister, Gabriel Kristeri p. O. (vt.) poeg, vabahärra, riiginõunik, Narva asehaldur, sünniaeg teadmata. A. 1573 oli ta vangistatud kun. Eerik XIV valvajaid Wästerâsis, aa. 1575–78 Kalmari lossi ülemaks ja määrati a. 1584 Narva, Ivangorodi ja Jamburi asehalduriks. Järgm. a. kuulus ta venelastega Pljussa jõel vaherahu sõlmijate hulka, pidas a. 1586 õige raskete küsimuste lahendamiseks jällegi läbirääkimisi venelastega, nimetati siis riiginõunikuks ja on peatselt selle järel nähtavasti siirdunud Rootsi. A. 1589 saadeti ta, kuigi kun. Johan III teda ei usaldanud, jällegi venelastega läbirääkimisi pidama ja võttis osa vaherahu allakirjutamisest. Ta suri 20. II 1592.

W. Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota (1918—20).

A. R. C.

P.

PAASONEN, Heikki, soome-ugri keeleteadlane, sünd. Soomes Mikkelis 2. I 1865 ukj., Helsingi ülikooli lõpetanud a. 1888, *dr. phil.* astme omandanud 1893, nimetati soome-ugri keeleteaduse dotsendiks 1893 ja professoriks 1904; surn. 24. VIII 1919 Helsingis. Uurimisreisidel viibinud mordvalaste (1889—90, 1898), čeremisside, ostjakite j. t. keelealadel ning Ungaris (1893, 1911) ja Saksas. On ilmutanud hulga uurimusi peamiselt kaugemate sugukeelte (eriliselt mordva) kohta, milledel kaudne ja osalt otsenegi tähtsus on eesti keele tundmiseks. Sellest seisukohast on täheldada: »Kielellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan« (Helsingi, 1896), »Die finnisch-ugrischen s-laute« (Hels., 1918), »Die finn. pronominalstämme jo- und e-« (FUF VI, 1906), »Über d. ursprüngl. anlaut d finn. demonstr.-pron. se« (*ibid.*), »Zur frage v. d. urverwandschaft d. finn.-ugr. u. indoeurop. sprachen« (FUF VII, 1907), »Mikä on jumala-sanan alkumerkitys ja alkuperä?« (Aika I, 1907), »Über ein altes arisches lehnwort« (FUF IX, 1909), »Beiträge zur finn.-ugr.-samojed-lautgesch. I—VII« (1912), »Sur quelques mots relatifs à l'agriculture empruntés par les langues finno-ougr. au proto-aryen . . .« (JSFOu. XXXIV3, 1917), »Eräs liettualais-peräinen sana länsisuomalaisissa kielissä« (Virittäjä XXI, 1917), »Alkuper. str- ja štr-yhtymän edustus länsisuomalaisissa kielissä« (*ibid.*), »Beiträge zur aufhellung d. frage nach d. urheimat d. finn.-ugr. völker« (*Annales Univ. Fenn. Aboensis* B I, 5, 1923). Peale nende on P.-el ka tähtsaid kirjutisi rahvaluule ja mütoloogia alalt, näit: »Itäsuomalaisten kansain runoudesta« (Valvoja XVII, 1897), »Suomensukuisten kansain alkuperäinen käsitys sielusta« (Aika II, 1908), »Über d. ursprünglichen seelenvorstellungen bei d. finn. ugr. völkern u. die benennungen d. seele in ihren sprachen.« (JSFOu. XXVI4, 1909).

Helsingin Yliopisto II (1925); Tietosanakirja VII (1915); Virittäjä XXIII (1919), lk. 81—84. *A. S-te.*

PABST, Christian Eduard, ajaloolane, sünd. 10. X 1815 ukj. Breemenis, õppis aa. 1834—36 Jeena ja 1836—37 Göttingeni ülikoolis usu- ja keeleteadust, teotses 1837—42 Tallinna toomkooli inspektorina ja a.-st 1842 sama kooli õpetajana, loobus a. 1865 pensioneerituna pedagoogilisest tegevusest ja oli hiljemini ametis Eestimaa rüütelkonna arhiivis ning Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogus; surn 12. I 1882 Tallinnas. — Oma tegevuselt kuulub P. antikvaar-ajaloolaste hulka: tema kirjutised (mida Winkelmann'i *Bibliotheca Livoniae historica*II loendab ca 125 nr.) ulatuvad pea kõigile ajalooteaduse aladele, käsitelles ajalugu, lokaalajalugu, mütoloogiat, etnograafiat, keele- ja allikate-uurimist j. m. P.-i populaarsemad tööd — Balth. Russow'i »Livländische Chronik« (Tallinna, 1845) ja Läti Henriku *Chronicon Lyvoniae* (Tall., 1867) saksakeelsed tõlked — on meie ajani oma suure väärtuse säilitanud, kuigi mõnevõrra vananenud. Väärtuslikum nüüdisaja seisukohalt oli ta kaastöö »Ehst- u. Livländ. Brieflade« väljaandmisel, mille II osa (Tall., 1861) ta on redigeerinud. Samuti väärivad tähelepanu tema arvukad artiklid Bunge »Archiv'is« (I—V), »Inland'is«, väljaandes »Beiträge zur Kunde Est-, Liv- u. Kurlands« (alates a. 1868) ja osalt ka Tallinna saksa ajalehis. Neid loendada pole siinkohal võimalik nende rohkuse tõttu; olgu ainult mainitud m. s. ta töö »Der Maigraf u. seine Feste« (Tall., 1864). P.-i kirjanduslik pärandus sai vastava kokkuleppe põhjal Eestimaa rüütelkonna omanduseks; osa sellest leidub praegu Tartu keskarhiivis.

B. Haller, Album d. estländ. Ritter- u. Domschule zu Reval 1859—92 (1893); Winkelmann II. *O. G.*

PALDROCK, Aleksander, arstiteadlane, sünd. 4. V 1871 Tartus kaupmehe pojana, õppis aa. 1890—95 Tartu ülikoolis arstiteadust, omandas üliõpilasena a. 1892 kuldauraha auhinnatöö eest ja oli aa. 1892—93 farmakoloogia-instituudi assistendi k. t.; töötas subassistendina, siis assistendina aa. 1894—96 ülikooli naistekliinikus ja 1896—98 haavakliinikus, olles vaheajal, a. 1897, komandeeritud võitlema katku vastu Vene-Pärsia piirile. Omandanud dets. 1898 *dr. med.* astme väitekirjaga »Zur Entwickelung der Dickdarmbrüche«, algas P. oma tegevust Tartus naha- ja suguhaiguste arstina. Suvel 1899 töötas P. Berliinis, hiljemini Viinis, a. 1903 Breslaus ja Berliinis (bakterioloogia alal) tuntud arstiteadlaste juures ja valiti a. 1904 Tartu ülikooli arstiteaduskonna poolt eradotsendiks, kelleks ülikooli nõukogu teda aga politilistel põhjustel ei kinnitanud. Aa. 1904—05 võttis P. osa Vene-Jaapani sõjast Vene III armee staabi ülemarsti k. t.-na. Alates a. 1908 pidas P. Tartu ülikoolis teaduskonna ülesandel loenguid naha- ja suguhaiguste üle ja määrati a. 1911 ülikooli naha- ja suguhaiguste polikliiniku direktoriks. A. 1911 viibis ta teaduslikul otstarbel Saksamaal, a. 1912 Rootsis ja Norras. A.-st 1913 oli ta tegev ka Tartu eraülikoolis, hiljemini selle direktori abina ja sügisest 1917 direktorina; aa. 1915—17 toimis ta Tartus asuvate Punase Risti hospidalite

naha- ja suguhaiguste konsultandina ja 1917—18 Vene Linnade Liidu põhjarinde hospidalites samas ametis. A. 1917 valiti P. Tartu ülikooli erakorraliseks, veebr. 1918 korraliseks professoriks oma erialal, kutsuti sügisel 1918 nahahaiguste üle loenguid pidama saksa okupatsioonivõimude poolt uuestiavatud Tartu ülikoolis ja määrati a. 1919 Tartu eesti ülikooli naha- ja suguhaiguste korral. professoriks, mis ametis on senini (1928). Alates a. 1920 on ta Eesti kaitseväe dermatoloog-konsultant ja ülendati a. 1921 sanitaar-kindralmajoriks. Oma erialalt on P. avaldanud hulga teaduslikke töid kodu- ja välismaa perioodilisis väljaandeis ja teotsenud viimasel ajal m. s. eriti leepra uurimise alal. A. 1916 avaldas ta Peterburis venekeelse nahahaiguste-käsiraamatu ja a. 1925 Tartus õpperaamatu »Suguhaigused«. Oma teaduslikkude teenete eest valiti ta a. 1927 Halle loodusuurijate akadeemia liikmeks ja rahvusvahelise leproloogiaseltsi (Pariisis) üheks aupresidendiks. — Otsese kutse-ala kõrval on P. elavalt osa võtnud seltskondlikust tegevusest. Ta oli üliõpilaskorporatsiooni »Frat. Estica« asutajaid, aa. 1902—06 Tartu linnavolinik ja juhtivalt tegev Tartu Pauluse koguduse rajamisel (1912—14); toimis mõnda aega ka Tartu Eesti Käsitööliste Seltsi esimehena ja aa. 1906 - 10 »Vanemuise« eestseisuse liikmena.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

PALVADRE, Anton, politika- ja kohtutegelane, sünd. 13. III 1886 Valgamaal Sangaste v. talupidaja pojana, õppis Karula klk.-koolis ja Riia vaimulikus seminaris, mille lõpetas a. 1906. Samal a. astus P. Tartu ülikooli õigusteaduskonda. Üliõpilasena võttis ta osa radikaalse ilmega üliõpilasseltsi »Ühenduse« asutamisest ja selle seltsi poolt korraldatud rahvalikkude kõnede pidamisest nii Tartus (»Karskuse Sõbras«, »Ugaunias«) kui ka väljaspool. Neil ajul (1907 - 08) tuli P -l 8 kuud kindlusevangistuses olla ühe 1905. a. peetud politilise kõne pärast. Lõpetanud 1911. a. ülikooli, asus P juristina Valka ja varssi Tallinna, ei saanud aga politilise ustavuse tunnistuse puudumise tõttu vastavailt rahukogudelt luba asjade ajamiseks kohtus ja hakkas advokaat O. Strandmann'i (vt.) tegelikuks abiks. Tallinnas võttis P. osa kohaliku Rahvahariduse Seltsi tegevusest, esinedes ka siin kõnedega. 1913. a. astus P. sõjaväe-teenistusse ja saadeti ilmasõja puhkemise järel a. 1914 väeliinile, kus ta järgm. a. suvel sakslaste kätte vangi langes. Alles 1918. a. lõpul pääsis ta kodumaale tagasi, toimis esialgu riigikontrollis juriskonsuldina ja kutsuti Eesti Sots.-dem. Tööliste Partei esindajana 1919. a. mais O. Strandmann'i kabinetti töö- ja hoolekande-ministriks. Samal kohal asus P. ka J. Tõnisson'i I kabinetis kuni 1920. a. juunini, mil sotsiaaldemokraadid oma esindajad valitsusest ära kutsusid. Selles ametis püüdis P. Eesti Vabariigi esimeste aa. ärevail ajul tööliste ja tööandjate teravaksläinud vahekordi pehmendada. 1920. a. lõpul asus P. »Sotsialdemokraadi« peatoimetajaks ja kuulus selle kinnijäämise järel ka »Tuleviku« toimetusse. E. S.-d. Tööliste Partei esindajana võttis P. agarasti osa I Riigikogu tegevusest, olles m. s. ka s.-d. rühma juhatajaks. II Riigikogust astus ta välja 1923. a. sügisel, mil ta valiti Riigikohtu liikmeks. Viimasel kohal asub P. praegugi (1928). 1927. a. oli ta riigikohtu abiesimeheks. Ka omavalitsuslikust tegevusest on P. Valga maakonna-nõukogu liikmena osa võtnud. Samuti on P.-l teeneid Eesti-Läti vahekorra selgitamisel. 1921. a. peale oli ta Eesti delegatsiooni juhatajaks Eesti-Läti piirikomisjonis kuni 1923. a. sügiseni, mil kõik piiritülid Tallinna konverentsil likvideeriti vastastikuse kokkuleppe alusel. A. 1924 peale on P. korraldanud Tartu ülikooli ülesandel õigusteaduskonna üliõpilastele praktilisi töid administratiivõiguse alal. Kohtutegelasena on P. õigusteadlaste päevadel ettekannetega esinenud ja vastavais ajakirjus oma erialalt kirjutisi avaldanud.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

PAREMBEKE, Bertram v., politiline tegelane, Taani maavalitseja asetäitja, on nähtavasti samast soost, millest võrsunud Farenbeck'i ja Farensbach'ide suguvõsad, ja arvat. sama, keda mainitakse ühes kun. Eerik Menved'i kirjas a.-st 1318 ja kes selle kirjaga saab ühes teiste Eestimaa aadelmeestega lääniks oma pärandusmõisad. A. 1328 on ta maakohtunik Eestimaal ja nimetab end hiljemini Tallinna losside ning terve Harjumaa kohtunikuks (*iudex castrorum Revaliae et totius terrae Hargiae*). Eesti talupoegade vabadusüritustele kevadel 1343 järgnenud saatuslikul ajal on P. etendanud teatavat osa Eesti ajaloos. Mainitud a. mai alul on ta nimelt Taani maavalitseja asetäitja Eestimaal. Millal ta sellele kohale saanud, on teadmata, kuid see võib olla sündinud kohe selle järel, kui maavalitseja Konrad v. Preen a. 1342 ordu poolt vangistati, nagu on arvatud, temal Liivimaa ja Hansa kaupmeestega tekkinud konfliktide ja maavalitsejana ülesnäidatud ebaõige talitusviisi tagajärjel. Võimalik aga, et v. Preen'i vangistusel on olnud teised motiivid ja et ordu on parema meelega näinud maavalitseja asetäitjana mõnd Eestimaa vasallidest kui taanlast. Igatahes osutab P. valimine maavalitseja asetäitjaks selgesti, kui nõrgal alusel oli tol ajal Taani autoriteet Eestimaal. 11. V 1343 võtab P. Tallinna raelt teatava hulga vilja,

mis pidi Taani kuningale kuuluma mitme mässus surma saanud isiku pärandusena. 3 päeva hiljemini lööb Viljandi komtuur Goswin v. Herike (vt.) Eesti talupoegade vägesid Tallinna all. Seisund on sedavõrt kriitiline, et Eesti maavalitsus peab kõige paremaks Saksa ordu poole üle minna: lahingule järgnenud päeval saadetakse P. j. t. volitustega ordu vägede laagrisse paluma kaitset ähvardavate sündmuste vastu. Oli karta rootslaste pealetungi, mille vastu Tallinna maavalitsus poleks suutnud end kaitsta, oli seega karta, et Taani kaotab alandaval viisil Eestimaa hertsogkonna. Ainult ordult võis abi oodata, ja seepärast paluvad saadikud ordut võtta kaitsja osa enda peale, mille väljendusena Goswin v. Herike võiks saada Rakvere asehalduriks. Selle ettepanekuga kavatseti nähtavasti ülemvõimu veel edasi säilitada Tallinna maavalitsusele. Kuid arvat. ei leppinud ordu võimukandjad, esijoones v. Herike, selle ettepanekuga, ja juba järgm. päeval, 16. V, jõuti Eestimaa vasallide ja ordu vahel kokkuleppele, mille järgi ülemvõim siirdus täitsa ordu võimukandjaile. Otsustamata jääb küsimus, kas juba need mööndused, mida Harju-Viru vasallid olid sunnitud tegema, iseenesest kõrvaldasid P. tema juhtivalt kohalt või locbus ta sellest vabatahtlikult. Kokkuleppe järgi sai Liivimaa ordumeister Eestimaa kaitsjaks ja valitsejaks. Ta võttis vastu Tallinna ja Rakvere lossi nendele kuuluvate maadega, mis kõik pidid säilitatama Taani riigile ja viimasele tagasi antama selle järel, kui Taani ordule tehtud kulud tasub. — P. hilisem saatus on täitsa tundmata ja ta nimi ei esine rohkem tolle aja säilinud ja tuntud allikais.

UB II; Bunge, Herzogth. Estl.; A. v. Gernet, Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter d. Herrschaft d. Deutsch. Ordens (1893); K. Höhlbaum, Zur deutsch-dänischen Geschichte d. J. 1332—46 (Hansische Geschichtsbl. 1878); C. Schirren, Verzeichniss livländ. Geschichtsquellen in schwed. Archiven u. Bibliotheken (1861).

A. R. C.

PARIK, Jüri, tulundustegelane, sünd. 4. IV 1889 Viljandimaal Uue-Võidu v. Lutsu talu omaniku pojana, õppis aa. 1906—09 H. Treffner'i gümnaasiumis Tartus ja alates a. 1910 Tartu ülikooli õigusteaduskonnas, mille lõpetas a. 1914. Aa. 1912—14 oli ta »Postimehe« toimetuse liige, teotses aa. 1914—18 Tartus advokaadina ja siirdus 1918. a. lõpul elama Tallinna. P. oli aktsiaselts »Silva« asutajaid ja valiti a. 1921 selle seltsi direktoriks, mis kohal toimib tänini (1928), olles valitud ühtlasi a.-s. semendivabrik »Asserin'i« juhatuse esimeheks ja a.-s. Kommertspanga nõukogu esimeheks. P.-u asutada ja juhtida olevad ettevõtted on Eesti tulunduse alal suuremaid ja tähtsamaid, eriti metsa ümbertöötamise ja väljaveo-äri »Silva«, milles töö-hooajal ametis umb. 2000 inimest. Poliitilisel alal on P. osa võtnud Eesti Ajut. Maanõukogu ja I Riigikogu töist, kuhu viimasesse ta oli valitud põllumeestekogude nimekirja järgi. — P. on peale selle avaldanud rea õigusteadusliku sisuga artikleid mitmes ajalehes ja ajakirjas ja oli mõnda aega »Postimehe« kaasande »Kodaniku käsiraamat« ja EÜS-i kalendri »Sirvilauad« toimetajaks.

J. M.

PARIKAS, Peeter, fotograafia ja kinematograafia tegelane, sünd. 4. IV 1889 Pilistvere klk. Kabalas, õppis Põltsamaa klk.-koolis ja Eesti Aleksandri linnakoolis, täiendades hiljemini enda haridust erateel. Aa. 1909—10 viibis ta välismaal moodsa fotograafiatööstusega ja pildikirjastusega tutvumise otstarbel, õppis m. s. Berliini ja Müncheni vastavais kutsekooles ja võttis ette õppereisi Saksamaale ja Austriasse. 1910. a. lõpul asutas ta koos venna Georg Joh. P.-ga Tallinnas fotograafia-ateljee ja pildikirjastuse, mis m. s. on valmistanud ja müügile lasknud hulga ülesvõtteid silmapaistvamaist tegelasist, tähtsamaist sündmusist ja kodumaa kenamaist maastikest ning linnadest. P. sulest on ilmunud artikleid foto- ja kinematograafia alalt; koos vennaga on ta avaldanud »Fotograafia õpperaamatu« (Tallinna, 1911, II tr. 1923). Eesti tutvustamise alalt on mainitav P. avaldatud pildialbum »Eesti pildis ja sõnas« (Tall., 1923). Samuti on ta püüdnud kodumaa filmiasjandust, eriti filmitööstust edendada, olles »Estoonia Filmi« osaühisuse asutajaid (1919) ja senini (1928) selle juhatuse esimees. Oma kutsetöö kõrval on P. seltskondlikust elust osa võtnud, teotsedes juhatuse liikmena »Estoonia« seltsis, Tall. Eesti Muuseumi ühingus ja Eesti Fotoklubis.

J. M.

PARROT, Georg Friedrich, avalik ja ülikoolitegelane, teadusmees, sünd. 5. VII 1767 ukj. siis Württembergile, praegu Prantsusmaale kuuluvas Mömpelgardis (Montbéliard) arsti pojana, õppis aa. 1782–86 Stuttgartis Karliakadeemias, mis äsja oli saanud ülikooli õigused, tulundusteadusi, matemaatikat ja füüsikat, oli 1786–88 Normandias koduõpetajaks, elatas end 1788—95 Karlsruhes ja Offenbachis eratundide andmisega ja tuli a. 1795 Liivimaale koduõpetajaks Võnnu lossi omaniku Karl v. Sivers'i perekonda. Juba noorelt tähelepanu äratanud oma töödega praktilise füüsika ja mehaanika alal, avaldas P. Riias a. 1795 anonüümse brošüüri »Ueber eine mögliche oeconomische Gesellschaft in und für Livland« ja valiti 1796. a. ellukutsutud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise

Sotsieteedi alaliseks sekretäriks. Selles ametis osutas P., asudes Riias, suurt ettevõtlikkust ja energiat, andis välja sotsieteedi toimetusi, kuid jätkas samal ajal teaduslikke uurimistöid, millede eest ta a. 1801 sai Königsbergi ülikoolilt filosoofiadoktori aukraadi. A. 1800 sai P. kutse tulla asutatavasse Tartu ülikooli füüsikaprofessoriks. Kui ei teostunud ta kavatsus ühendada uut tegevust sotsieteedi sekretäri ametiga, loobus ta viimasest, asus a. 1801 Tartu ja hakkas enne ülikooli ametlikku avamist eraviisil loenguid pidama. Ühendades mitmekülgsed huvid ja rikkalikud teadmised praktilise teoinimese kogemustega ja raugematu energiaga osutas P. professorina nii teadusmehe kui ka ülikooli organiseerimise ja üliõpilaste kasvatamise töös õieti väljapaistvat tegevust. Viimase tagajärjekust aitasid soodustada tihedad sõprussidemed P.-i ja Vene keisri Aleksander I (vt.) vahel. Oma siira ja entusiastliku suhtumisega humaanse monarhi isikusse võitis P. 1802. a., mil Aleksander Tartut külastas, viimase südame ja sai pikemaks ajaks ta intiimseks nõuandjaks, sõbraks ning tagaõhutajaks, mõjustades kirjade ja isiklikkude kokkupuudete teel tema tegevust. Alles järgneval aastakümnel tekkis neis suhteis jahenemine, milleks andsid tõuke Aleksandri iseloomus ja tema sisepolitikas sündinud muutused. Tartu ülikooli esimesil aa. õnnestus P.-il vabastada uus õppeasutis kohalikkude rüütelkondade eestkostmise ja järelevalve alt. Kasutades oma sõprussidemeid keisriga hankis P. ülikoolile 12. XII 1802 keisri poolt kinnitatud asutamisakti, mis ülikooli valitsemisest kõrvaldas senise rüütelkondade esindajaist koostuva kuratooriumi, ülikoolile kindlustas laialise siseautonoomia ja küllalised ainelised vahendid. Ka 12. IX 1803 kinnitatud ülikooli statuudi läbiviimisel olid P.-il suured teened. Tema juhatuse all töötava füüsikakabineti varustas P. õieti rikkaliku sisseseadega ja oskas üldse suure leidlikkuse ning osavusega võita raskused, milledega noorel ülikoolil tuli võidelda. 1802. a. oli P. ülikooli prorektoriks ja valiti rektori ameti ellukutsumise järel samal a. selle esimeseks rektoriks. Rektorina toimis ta õppeaastail 1802—03, 1805—06, 1812—13, kuid ka muul ajal oli tema mõju ülikooli elus väga suur. Vastandina aadli eksklusiivseile püüdeile rõhutas P. alatasa, et ülikool pole ainult aadli poegadele määratud õppeasutis, vaid peab seisma kõigi maa seisuste teenistuses. Talupoegade eest oli P.-il võimalus välja astuda isiklikul audientsil 26. X 1802, mil ta esitas keisrile märgukirja Kaugershofi rahutuste kohta ja kirjeldas talurahva väljapääsmatut seisukorda. Parandusettepanekute väljatöötamiseks moodustas Aleksander I otsekohe komisjoni, millesse P.-i kõrval kuulus ka Fr. v. Sivers (vt.). Komisjoni töö kohta pole lähemaid teateid; mõningate andmete järgi otsustades esinenud P. selles niivõrra radikaalsete ettepanekutega, et keiser talle märkuse teinud, mille tagajärjel P. komisjonist välja astunud. P.-i tegevus nii ülikooli organiseerimise kui ka teistel aladel tekitas Balti aadlis terava pahameele; valitsusele saadetud avalikes ja salajasis kaebusis kujutati teda hädaohtliku demagoogina ja rahva hässitajana; kuid tänu tema sõprusele keisriga ei annud säärased denuntsiatsioonid tagajärgi. 1826. a. vabastati P. enda palvel professori kohustest. Samal a. siirdus ta Peterburi Vene Teaduste Akadeemia liikmeks. A. 1840 loobus P. emeriteeritud akadeemikuna sellest tegevusest ja suri ühel reisil Helsingis 8. VII 1852. Nikolai I valitsemise ajal esitas P. keisrile viimase loal mitmesuguste küsimuste üle märgukirju, milledes ta m. s. haruldase julguse ja otsekohesusega taunis mõningaid Vene riikliku elu nähteid. Teadusmehena on P. liikunud füüsika, keemia, arstiteaduse (a. 1827 annetas Tartu ülikooli arstiteaduskond talle *dr. med. h. c.* tiitli), pedagoogika ja tulundusteaduse alal ja avaldanud suure arvu teaduslikke töid.

Recke-Napiersky III; Beise II; Allg. D. B. LII; Р. Б. Сл. (Н. Шильдеръ); Левицкій I, 406—11; Е. Пѣтуховъ, Императ. Юрьевскій, бывш. Дерптскій, Университетъ за сто лѣтъ его существованія (1902); Fr. Bienemann, Der Dorpater Professor G. Fr. P. und Kaiser Alexander I (1902); W. Stieda, Alt-Dorpat (1926). *P. T.*

PARTS, Elmerice, tantsijanna, sünd. 27. X 1888 Võrumaal Saarjärve mõisas mõisarentnik K. Meyer'i tütrena, õiendas a. 1904 eksternina Peterburis keskkooli lõpueksami, astus a. 1909 abiellu adv. K. Partsiga (vt.), teotses esiti maalikunsti alal, olles parun H. v. Sass'i õpilane, kuni pühendus tantsule, mida õppis m. s. Juta Klamt'i juures Berliinis. 1918. a.-st alates on P. avalikult esinenud plastiliste tantsudega peale kodumaa ja Läti linnade peamiselt Berliinis, siis Dresdenis, Hamburgis, Londonis, Budapestis. P.-i tantsloomingu peateemiks on erootika; tema masintantsud on esimesed sel alal mitte ainult Eestis, vaid ka välismail. Tema kunstilaad vastab üldiselt suurlinna raffineeritud maitsele. — Oma moderni ja julge ideede väljendusviisiga tantsus sai P. kodumaa publikus ja kriitikas sagedasti äärmiselt lahkuminevate hinnangute osaliseks. Välismail, eriti Berliinis, on arvustus (A. Polgar j. t.) suhtunud tema loomingusse tunnustavalt ja huviga.

Isikl. j. m. saadud andmed. *V. M.*; *T.*

PARTS, Kaarel, kohtu- ja seltskonnategelane, sünd. 24. V 1873 Otepää klk. Arula Alajärvel talupidaja Eeverd P.-i pojana, õppis Tartus aa. 1892—96 õigusteadust ja omandas ülikooli lõpetamisel *cand. jur.* astme, töötas selle järel kohtuameti kandidaadina Riia ringkonnakohtu juures ja hakkas 1897. a. kevadel Võrus advokaadiks. Järgmisel a. sai P. sealsamas Ülema Talurahvakohtu eesistujaks ning jätkas sama ameti pidamist Tartus aa. 1900—07. 1907. a. valiti P. Eesti rahvameelse Eduerakonna liikmena Liivimaa esindajaks II Vene riigivolikokku, mille tagajärjel lahkus kohtuniku kohalt. Riigivolikogu laialisaatmise järel teotses P. Tartus vannutatud advokaadina. Juba Võrus avaldas P., kes üliõpilasena oli Eesti Üliõpilaste Seltsis tihedalt liitunud Eesti rahvusliku ning demokraatliku mõtteviisi kandjatega, elavat osavõttu Eesti seltskondlikust elust, eriti kaasa töötades »Kandle« seltsis. Tartus sai P. tolleaegse Eesti seltskonna üheks tuttavamaks ja tegevamaks liikmeks. Kõigis »Postimehe« ümber koondunud ringkondade üritustes Eesti rahva tulundusliku, politilise ja kultuurilise seisundi edasiarendamiseks nii endisest ajast päritud Saksa ülevõimu murdmise ning alatasa otsustavamalt pealetungiva Vene riikliku »piirimaade ligindamise« võtete tagasi tõrjumise teel, kui Eesti rahvusliku iseteadvuse äratamise ja süvendamise, tulunduslikkude ja rahvuskultuuriliste ettevõtete intensiivsema teostamise kaudu, oli P. otsekoheseks osaliseks ning tegevamaks kaastöötajaks, esinedes põhjaliku õigusteadlasena ning vaba, tasakaalustatud seisukoha kandjana ja väljendajana. Siin on kõige pealt mainitav P.-i kaastöö ühistegevuse alal. P. oli esimese Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisuse esimene juhatuse esimees (1902—03), samuti esimese Eesti Vastastikuse Krediit-Ühisuse juhatuse liige (1905) ja Eesti Vastastikuse Tulekinnituse Seltsi, praeguse Eesti Kindlustuse Seltsi asutajaid liikmeid ja esimene ning kauaaegne juhatuse esimees (1907—24). P.-i juhatusel arenes see kindlustuseselts õige laialiseks ja teguvõimsaks ühinguks ja avas rea osakondi teisteski kodumaa linnades. 1924. a. valiti P. Seltsi auesimeheks. Samal ajal töötas P. ka Liivimaa Linnahüpoteegi Seltsis, olles 1904—20 juhatuse liige ja juriskonsult ning 1920—23 nõukogu esimees; edasi oli P. tegev »Taara« ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi juhatuses, on Eesti Kirjanduse Seltsi Asemikkudekogu liige algusest (1907) peale ning oli eestseisuse liikmeks pikema aja kestes (1907—20), samuti on ta Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi juhatuse liige, Bergmanni Abiraha Valitsuse esimees pärast O. Kallas'e lahkumist j. m. Tartu linna-omavalitsuse töist võttis P. osa linnavolikogu Eesti vähemusrühma liikmena ning juhina 1906. a. peale. Kui 1905. a. Läänemere-mail võimalused avanesid avaliku politikaelu elamiseks erakondadesse koondumise näol, oli P. Eesti Rahvameelse Eduerakonna asutajaid ning tegevaid liikmeid. Vene revolutsiooni puhkemise alul (1917) võttis P. osa Eesti ajutise omavalitsuse seaduse väljatöötamisest, mis Vene ajutise valitsuse poolt 30. III 1917 kinnitati; sama a. aprillis nimetas Ajut. Valitsus P.-i Lõuna-Eesti abikomissariks, kellena tal tuli eriti võitlust pidada Tartus asuva Vene-Läti soldatite nõukogu ebademokraatlikkude võtete vastu, mis viisid koguni P.-i ajutise vangistamiseni mainitud nõukogu poolt, kus enamline ollus ülekaalu oli võtmas. 1917. a. suvel lahkus P. abikomissari kohalt ja valiti Eesti Maapäeva liikmeks. 1918. a. toimis P. Eesti Ajutise Valitsuse volinikuna Lõuna-Eestis ning korraldas pärast okupatsioonivägede lahkumist Põltsamaal vastupanu enamlastele. 3. II 1919 valis Maapäev P.-i oma esimeheks, kellena ta toimis kuni Asutava Kogu kokkuastumiseni, avades selle esimese avaliku istungi 23. IV 1919. Asutava Kogu liikmeks oli P. Eesti Rahvaerakonna nimekirja järgi. Asutav Kogu valis ta 31. X 1919 Eesti Vabariigi kõrgema kohtuasutise, Riigikohtu, liikmeks ning esimeheks, mispärast P. Asutavast Kogust lahkus ning üldse eemale jäi aktiivsest politilisest tegevusest. Riigikohtu esimehena tegi P. kõige pealt põhjapanevat organiseerimistööd: tema energilisel teotsemisel omandati vastavad ruumid, muretseti tarvilik inventar, loodi kantselei koosseis, pandi raamatukogule alus. Peale oma otsekoheste kohustuste — üldkogu istungite juhatus, sisemised ning kantselei-korraldused — võttis P. Riigikohtu tegevuse esimesil aa. (1920—21) osa kohtu osakondade istungeist, esinedes pea alaliselt tsiviilosakonna eesistujana, samuti tihti ettekandjana tsiviil- ja administratiivosakonnas tähtsamate küsimuste harutamisel. Praegu (1928) töötavas kohtute uuenduste komisjonis on P. silmapaistvamaid tegelasi. — P.-i kirjanduslik tegevus on väljendunud peamiselt kaastöös ajalehtedele. Üliõpilasena töötas P. »Eesti Postimehe« toimetuses ning avaldas samal ajal ja hiljeminigi »Postimehes« kirjutisi õigusteaduslikkude küsimuste üle. Viimasel ajal (alates 1921. a.) on P. juriidilises ajakirjas »Õigus« korduvalt sõna võtnud üksikute seaduste eelnõude ning seaduste kohta, samuti kasutab ta teisi juhuseid oma arvamise avaldamiseks õiguslikes ning kohtukorralduse küsimustes. Laialist tähelepanu äratas eriti P.-i seisukoht Riigikogu juhatuse poolt veebr. 1927 kokkukutsutud õigusteadlaste nõupidamisel maaseaduse rahvahääletusele panemise küsimuses: erinedes koosolevate

õigusteadlaste enamikust väitis P., et maaseadust tema juriidiliselt iseloomult ei saa pidada maksuseaduseks, mis Eesti Vabariigi põhiseaduse järgi ei kuulu rahvahääletamisele ega või tulla otsustamisele rahvaalgatamise teel (vt. Õigus 1927, nr. 1). Lõpuks mainitagu, et P. 1923. a. alates avaldab »Õiguses« pikemaid kokkuvõtlikke aasta-ülevaateid kohtute tegevusest Eestis; samalt alalt on ka koguteoses »Eesti maa, rahvas, kultuur« (Tartus, 1926) ilmunud artiklid: »Kohtukorraldus« ja »Andmeid kohtute tööst ja kuritegevuse vastu võitlemise alalt«.

Isikl., J. L õ o ' l t (Tartu) j. m. saadud andmed; Post. album, 213; Eesti Kirj. 1923, lk. 198; Post. 1923, nr. 146; Pvl. 1923, nr. 144.

T.

PARTS, Karl, Vabadussõja tegelane, sünd. 3. VII 1886 Tartumaal Palupera-Arula v., omandas eelhariduse Tartu linnakoolis, mobiliseeriti a. 1914 ilmasõja puhkedes vene sõjaväkke, lõpetas veebr. 1915 Peterhofi lipnikkude kooli ja võttis sest ajast alates ohvitserina osa sõjategevusest Saksa ja Austria rindel, kus ta sõjaliste teenete eest omandas mitmed vene aumärgid. Suvel 1917 siirdus P. alamkaptenina Eesti rahvuslikku väkke, saades 1. jalav.-rügemendis esiti kompanii-, siis pataljoniülemaks. Rügemendi koosseisus võttis ta osa võitlusist saksa vägedega Saaremaal sügisel 1917. Märtsis 1918 lahkus ta kapteniks ülendatuna sõjaväe-teenistusest, sest saksa okupatsioonivõimude korraldusel saadeti Eesti rahvuslikud väeosad laiali. Saksa okupatsiooni kestes töötas P. kaasa põrandaaluse kaitseliidu loomisel ja alustas saksa vägede lahkumisel sama a. novembris Joh. Pitka (vt.) abilisena energiliselt soomusrongide formeerimist, mille tagajärjena juba detsembris 3 soomusrongi teotses vaenlase vastu. Jaan. alul 1919 alustasid soomusrongid koos teiste väeosadega vastupealetungi, jõudes Tapani, kust P. omal algatusel võttis ette kahe rongiga kardetava operatsiooni Tartu sihis, mis koos J. Kuperjanov'i (vt.) partisanidega vallutatigi 14. I. Selle järel juhtis P. soomusrongide divisjoni (hiljemini diviisi) ülemana operatsioone Valga suunas, saades sealjuures raskesti haavata. Peale tervenemist apr. 1919 uuesti soomusrongide etteotsa asunud, juhtis P. ronge nende võidukas sõjakäigus Pihkvani ja landesvääri vastu, samuti oli ta J. Pitka'l abiks Krasnaja Gorka operatsioonis sügisel 1919. Juulis 1919 ülendati P. vapruse ja eriliselt kiiduväärt sõjalise tegevuse eest alampolkovnikuks ja jaan. 1920 polkovnikuks (koloneliks). Aa. 1921—23 õppis ta Vabariigi kindralstaabi kursustel; nimetati nende lõpetamise järel a. 1923 soomusrongide ja a. 1924 tehniliste vägede inspektoriks. 1. XII 1924 aitas P. oma salgaga maha suruda kommunistlikku mässukatset ja tagasi vallutada mässajailt Toompea lossi. Jaan. 1925 lahkus ta tegevast sõjaväe-teenistusest, asudes elama põllumehena autasuks saadud talukohale Volti Tartumaal. — Eesti kaitseväe organiseerimise ja riigi kaitsmise alal Eesti Vabadussõjas on P.-il silmapaistvad teened.

Sõjaministeeriumist saadud andmed; Post. 1926, nr. 188; Vaba Maa 1926, nr. 164; Sõdur 1920, nr. 12; E. L a a m a n, Soomusrongide diviis Vabadussõjas I (1923); J. P o o p u u, Sõda Landeswehriga (1921).

T.

PATKUL, Fromhold, Liivimaa politiline tegelane; eluloolised teated puudulikud. On ainult teada, et P. a. 1614 Riia ja Tartu aadli nimel läkitati kun. Gustav II Adolfi juurde läbirääkimiste pidamiseks ja, kui võimalik, kokkuleppe saavutamiseks Liivimaa ühendamise kohta Rootsiga. P. kohtas kuningat Turus, viimase teel olles Vene piirile; kun. ei võinud anda mingeid kindlaid lubadusi, seda vähem, et just s. a. jaan. alul oli Rootsi ja Poola esindajate vahel kokku lepitud vahekohtu asjas mõlemate riikide vahel. Kun. võib ainult üldistes sõnades olla lubanud mõjuda selleks, et tehtavas rahus Liivimaa Rootsiga liidetaks ja Eestimaaga koos valitsetaks. Kui see poleks teostatav, püüaks ta vähemalt selle eest hoolt kanda, et Liivimaa eesõigused sõlmitavas rahus kindlustataks. P.-i missioon on tähtis ses suhtes, et see osutab, milliseks oli kujunenud meeleolu Liivimaal Poola valitsuse ajal, ja see on kindlasti kun. õhutanud politikale, mis teostati järgnevail aa. Liivimaal.

E. H i l d e b r a n d, Sveriges historia V (1900), lk. 109; S e r a p h i m, Livl. Gesch. III[II], lk. 266; E. Hj. J. L u n d s t r ö m, Bidrag till Livlands kyrkohistoria (1914), lk. 20; O. S. R y d b e r g och C. H a l l e n d o r f f, Sveriges traktater V, 1 (1903), lk. 225–27.

A. R. C.

PATKUL, Johann Reinhold, Liivi maanõunik, diplomaatiline agent ja sõjaväelane Saksi ja Vene teenistuses, sünd. 25 VI 1660 Stokholmis vanglas Liivimaa maanõuniku Friedrich Wilhelm P.-i pojana, sai kodus oma aja kohta hea eelhariduse, oli 1677. a. Kieli ülikoolis, õppides peaasjalikult õigusteadust, selle kõrval ka matemaatikat ja teoloogiat. 1680. a. peale viibis P. jälle Liivimaal, teotsedes oma varanduse korraldamisega ja äratades tähelepanu oma lõpmatute kohtuprotsessidega. 1687. a. kandideeris P. Tartu õuekohtu assessori kohale, astus aga veel s. a. kaptenina Riias asuvasse Eestimaa jalaväe-rügementi. 1688. a. peale puutus P. kok-

ku politilise tegevusega; ta valiti maamarssaliks, mis ametist aga keeldus. 1689. a. valitakse P. liikmeks komisjoni, kes pidi kokku koguma Liivi rüütelkonna privileegid nende esitamiseks kun. Karl XI-dale, selleks, et ähvardavat maadereduktsiooni Liivimaal ära hoida. Üheskoos maanõunik L. G. Budberg'iga (vt.) kaitseb P. aa. 1690—91 Liivi rüütelkonna *corpus privilegiorum*'i Karl XI ees. Liivi saatkonna, ühtlasi P.-i seisukoht ja argumentatsioonid koonduvad selle ümber, et Liivimaa ja Rootsi vahel on ainult personaalunioon, mispärast Rootsi riigipäev ei saa end segada, nagu see sündinud oli reduktsiooniküsimuses, Liivi sisemistesse asjadesse; see oleks võimalik ainult reaaluniooni korral. Rootsi kuninga ja Liivi rüütelkonna vahel aga olevat kindel õiguslik vahekord, Liivimaa alistumine Rootsi kuningakroonile sündinud vastastikusel kokkuleppel, sel puhul kinnitatud ja antud privileege ei saavat kuningas muuta ega murda teise lepingupoole nõusolekuta. Reduktsiooni ei saavat Liivimaal läbi viia, sest et *Privilegium Sigismundi Augusti* liivimaalastele garanteerib täie valduse oma mõisate üle. *Priv. Sig. Augusti* maksvuse kohta toob eriti P. väga osavalt väiteid. Liivi saatkond ei saavutanud osaliseltki oma eesmärki, — ära hoida mõisate reduktsiooni orduajal väljaantud maadelt. Budberg ära reisinud, jäi P. veel eraisikuna Karl XI ümbrusesse, püüdes soovitavas suunas mõjustada kuningat; arvatavasti aga ei saavutanud ta tagajärgi, kuigi ta ise 1692. a. maapäeval ütles kuningalt lubaduse saanud olevat, et see reduktsiooni tagasi ei vii nendele mõisatele, mis omandatud enne Liivimaa Rootsi alla saamist; selle väljenduse eest võeti ta pärast vastutusele. Peaasjalikult P.-i mõjul, kes aru andis oma tegevusest saadikuna Karl XI juures, asus 1692. a. Võnnus peetud rüütelkonna konvent väga teravalt opositsiooni reduktsiooni vastu. Asutati omavoliliselt 4 resideeriva rüütelkonna deputaadi instituut, mis pidi olema alaline rüütelkonna võitlusorgan; selle tegevusinstruktsioon on kirjutatud P.-i poolt, samuti ka kuningale saadetud teravatooniline supliik. Selline tegevus viis Liivi maapäeva laialisaatmiseni a. 1693. P. saadetakse kuninga käsuga Soome maapakku, millest ta aga pääseb põgenedes. Supliigi allakirjutajad maanõunikud, nende hulgas ka P., tsiteeriti vastust andma Stokholmi, kuhu oli üle viidud ka protsess P.-i ja 4 teise kapteni vastu kaebuse pärast oma rügemendiülema Helmersen'i peale. P. oli, saades kutsekirja, isiklikult kohtu ette ilmunud, põgenes aga protsessi lõppu ette nähes Kuramaale. 12. XII. 1694 mõisteti P. surma 1692. a. maapäeval valearuande esitamise, maapäeva üleskihutamise pärast ülalnimetatud otsuste tegemiseks, »kaptenite mässust« osavõtu ja kindr.- kuberner Hastfer'i mõnitamise pärast. Kuramaalt siirdus P. Poola kaudu Hallesse, kus peatus pikemat aega, rändas sealt edasi ja elas vale nime all Lausanne'is ja Prangins'i lossis. Mitmel korral pöördus ta armuandmise palvetega Karl XI ja Karl XII poole; palved lükati aga kõik tagasi. 1697. a. peale otsib P. omale teenistust neis riikides, milledelt kuidagi viisi oli oodata rootsivaenlikkust. 1697. a. oli ta Brandenburgi teenistuses, lahkus aga sealt oma eestkostja Dunkelmann'i mõju kaotamisel. Saksi ooberst Fleming'i kaudu läks P.-il korda saada a. 1698 Poola kuninga »kaitset ja abiraha«. Osalt isiklikust kättemaksu-himust Rootsi vastu, osalt Liivi patriotismist, kuigi väga kitsast (P.-i patriootilised tunded puudutavad ainult Liivi rüütelkonda, isegi Riia linn on välja arvatud), juhitud P.-ile avanesid laialdase rootsivastase teotsemise võimalused puhkeva Põhja sõja tõttu. Kuigi sõda ei tekkinud ainult P.-i tegevuse tagajärjel, on tema käed algusest peale teotsemas selles suunas, ja ta isik on asjade käiku mitmeti mõjustanud. 1699. a. alul ja teiskordselt aprillis, esitas P. Poola kun. August II-le kava Rootsi vastu sõjaliselt väljaastumiseks, milles soovitatakse otsida liitu Taani, võimaluse korral Brandenburgi ja eriti Venega; ette oli nähtud ka äkiline pealetung Riiale 1699. a. lõpul. August II diplomaatilise agendina võttis P. osa Saksi liidu sõlmimisest Taani ja Venega, viibides sel otstarbel 1699. a. mais Kopenhaagenis ja nov. alul Moskvas. Arvatavasti fingeeritud volituse abil sõlmis P. Augustiga Liivi rüütelkonna nimel vormilise kapitulatsiooni 24. VIII 1699, mille järgi ta Liivimaa üle andis viimasele, välja kaubeldes laialisi privileege rüütelkonnale, isegi Riia linna kulul. 1700. a. alul viibis P. Saksi vägede juures, kes ootamatult kallale tungisid Riiale ja Liivimaale. P.-i ülesandeks oli peamiselt Liivimaa rüütelkonna õhutamine Rootsist loobumiseks, mis ebaõnnestus. Aprillist 1700 peale oli P. lühikest aega ka nende vägede juhatajaks. Peale ebaõnnestunud sõjakäiku ütles 1700. a. suvel Liivimaa rüütelkond end kindr.-kub. Dahlberg'i (vt.) survel lahti P.-ist, mis viimaselt võimaluse võttis edaspidi rüütelkonna nimel opereerimast. 1701. a. alul viibis P. August II kokkusaamise juures Peeter I-ga Birsenis.

1702. a. siirdus P. omal soovil Peeter I teenistusse, kus ta peale oma eriala — diplomaatia — abiks oli tsaarile välismaalaste hankimises viimase teenistusse, sõjavägede organiseerimises, administratiivsel alal jne. Mais 1702 lahkus P. Moskvast, kus ta üle kuu aja

oli viibinud, et tsaari ülesandel valvata August II järele, kes kalduvusi avaldanud Rootsiga separaatrahu sõlmimiseks; samuti pidi P. kontrollima, et Vene abirahad Augustile õieti ära kasutataks. P.-i ülesandeks oli ka liitu Rootsi vastu laiendada; selleks tegi ta tagajärjetuid katseid 1702. a. viimasel veerandil Viinis. Diplomaatilise agendina kasutas Peeter Suur P.-it ka läbirääkimistel hetman Masepa'ga. Juulist 1703 peale oli P. jälle August II juures; ta sobitas oktoobris uue liidu Augusti ja Peetri vahel, seekord juba täiesti tsaari huvides. 1704. a. tegi P. tsaari ülesandel kahel korral tagajärjetuid katseid Preisi kuningat koalitsiooni tõmmata. Suvel 1704 oli P. Saksisse ja Poolasse saadetud Vene abivägede juhatajaks kindralleitnandi tiitliga, viibis augustis Varssavi tagasivõtmise juures rootslastelt ja juhtis hiljemini Pooseni ebaõnnestunud piiramist. 1705. a. alupoolel leiame P.-i uuesti tagajärjetutes läbirääkimistes Preisi valitsuse juures, siis Saksis, kus ta tsaari ülesandel viibis a. lõpuni. Kuigi osav intrigant, nagu enamjagu tolleaegseid diplomaate, oli P., peaasjalikult juba varemaltki ilmsiks tulnud iseloomu omaduste tõttu, põhjalikult ära rikkunud oma suhted Saksi hooviringkonna, ministrite ja kuninga enesega, teiselt poolt oli ta tülli läinud ka mõjukate tsaari usaldusmeeste, eriti Menšikoviga. See põhjustas P.-i vangistamise 19. XII 1705 Saksi ministrite poolt, kuigi ta oli võõra riigi teenistuses, ettekäändel, et ta (ehkki tsaari nõusolekul) üht Saksis seisvat Vene väeosa tahtnud anda keisri teenistusse. Tsaar piirdus ainult pealiskaudse protesteerimisega. Alt-Ranstädti rahu põhjal 14. IX 1706 anti P. Augusti poolt välja Karl XII-le. Viimase käsul surmati P. Rootsi äraandjana 30. IX 1707 Kasimiris (Poolas) rattal.

A. Buchholtz, Beitr. zur Lebensgeschichte J. R. P.-s (1893); O. Wernich, Der Livländer J. R. P. (1849); O. Sjögren, J. R. P. (1882); (Bernoulli) P.-s Berichte I–III (1792–97); C. Hallendorff, Bidrag t. d. stora nordiska krigets förhistoria (1897); F. F. Carlson, Sveriges historia under Carl d. XII-s regering I—II (1881–85); Seraphim, Livl. Gesch. II[II], lk. 373—94, 492–540; W. Wulffius, Studien zur Gesch. P.-s u. d. nord. Krieges (Mitt. XXIII, 1924–26, lk. 246—67); N. Treumuth, Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus (Ajalool. Ajakiri 1927). *J. V.*

PATTINER, Heise, reformatsiooniaegne Tallinna raehärra ja bürgermeister, pärit arvat. Mainzi ppiiskopkonnast Duderstadt'ist, mille ühte kirikut mainib oma testamendis. Tallinnas on ta alates umb. a. 1500 raehärra ja haigemaja hooldaja, a.-st 1520 bürgermeister. Reformatsiooni ajal jäi P. truuks katoliku kirikule. Kuigi gildid ja mustpead olid otsustanud ka rae liikmeile keelata osavõttu »silmakirja-messidest« Toomkirikus ja Michaeli kloostris, jätkas P. neil messidel käimist; et ta sellest hoolimata püsis oma ametis, tõestab raeringkondade usulise käärimise vähemat pinevust võrreldes laiema kodanikkude kihiga. Heategevate asutiste valitsejana on P. tegev olnud mitte ainult Tallinnas. A. 1518 määrab ta annetusi St. Clara kloostrile Tartus, mida mainitakse veel a. 1535. Oma a. 1535 koostatud testamendis määrab ta annetusi reale kloostreile, millede edasipüsimine hoolimata reformatsioonist on seega tõestatud, nii Rakvere, Viljandi, Lemsalu, Kokenhuseni ja Hasenpothi kloostreile. Ta oli Saage (Saha?) mõisa omanik Harjumaal. — P.-i surma-a. pole teada; igatahes ei mainita ta nime ürikuis peale 1535. a.

F. G. v. Bunge, Die Revaler Rathslinie (1874); Arbusow, Einf.; d. Ref.; SB Riga 1913, lk. 120 jj.; P.-i testament a.-st 1535 Tallinna linna arhiivis. — Vrdl. ka J. Siebert, H. P. (ajalool. novell, ilm. a. 1908). *O. G.*

PAUCKER, Carl Julius Albert, õigusteadlane ja ajaloo-uurija, sünd. 22. IV 1798 Simuna kirikumõisas kirikuõpetaja pojana, õppis 1815—17 Tartu ülikoolis õigusteadust, omandas a. 1818 Göttingenis dr. astme õigusteaduse ja 1819 Jeenas filosoofia alal ja oli a.-st 1819 alates Viru ja Järva meeskohtu sekretär, andudes vabal ajal kirjanduslikule ja teaduslikule tegevusele. A. 1834 valiti P. Eestimaa rüütelkonna poolt Baltimaade seadustekogu koostamiseks moodustatud komisjoni liikmeks, kellena ta välja töötas erilise kohtupidamis-korra kava Eestimaa jaoks. 1836—39 töötas P. Peterburis keisri kantselei II osak. juures loodud Baltimaade eriseaduste revisjonikomisjonis, alates 1837. a.-st Eestimaa vähemate linnade ja Narva esindajana. 1840. a. nimetati ta Eestimaa kuberm. prokuröriks. P. suri 22. XI 1856 Tallinnas rõugesse. — P. on koostanud peale rohkearvuliste õigusteadusliku sisuga teoste rea töid Eestimaa ajaloo alalt, olles esimesi pioneere kohaliku ajaloo allikate avaldamisel. Püsivalt arhiivides töötades kogus P. laiaulatuslikke materjale keskaegse Eestimaa ajaloo, genealoogia, mõisate ajaloo j. m. kohta ja omab seetõttu teatavat tähtsust Eestigi ajalooteaduses. Tema teostest, mis mitmeti ebakriitilised, on nimetamisväärt: Der Güterbesitz in Ehstland z. Z. d. Dänen-Herrschaft... (Tallinna, 1853); Ehstlands Landgüter u. deren Besitzer z. Z. d. Schweden-Herrschaft. I. Harrien (Tall., 1847)

ll. Wierland (Tall., 1849) Die Regenten, Oberbefehlshaber u. Oberbeamten Ehstlands I (Tall. 1855); Die Civil- u. Militär-Oberbefehlshaber in Ehstland z. Z. d. kaiserl. Russisch. Regierung von 1704 bis 1855 (Tartu, 1855); Das ehstländ. Landraths-collegium u. Oberlandgericht (Tall., 1855). Mitmesugustes perioodilistes väljaannetes, eriti »Inlandis«, avaldas P. hulga ajaloolise ja õigusajaloolise sisuga artikleid. Peale selle on P.-i väljaandel ilmunud mitmed ajaloo-allikad, milledest mainitagu: M. Brandis, Chronik, oder älteste Livländ. Geschichte... (Riia ja Leipzig, 1840); M. Brandis, Collectanea, . . . (*Mon. Liv. Ant.* III, a. 1842); Landrath Wrangell's Chronik v. Ehstland . . . (Tartu, 1845). Die Quellen d. Ritter-, Lehn- u. Land-Rechte Ehst- u. Livlands I (Tartu, 1845). Ühes F. G. v. Bunge'ga (vt.) andis P. välja »Archiv'i« VII köite ja VIII köite I osa, tegi katset ka Liivimaa ajaloo bibliografeerimisega ja jätkas G. Carlblom'i (vt.) tööd »Entwurf zur Kirchen- u. Religions-Geschichte Esthlands« (ilm.: Archiv VI, 1, lk. 1—57 ja eriraamatuna Tallinnas, 1850).

H. J. Paucker, Die Fam. Paucker (1885); Inl. 1857, nr. 1; Recke-Napiersky III, eriti Beise II (teoste nimestik). — Vrdl. Winkelmann II. *R. K.*

PAUCKER, Hugo Richard, kirikuajaloo uurija, sünd. 4. IV 1807 Simunas kirikuõpetaja pojana, õppis aa. 1827—30 Tartu ülikoolis usuteadust, oli alates a. 1834 Simuna kirikuõpetaja ja a.-st 1850 Virumaa praost, toimides muiski ameteis kiriklikul alal; suri 8. VI 1872 Simunas. — P.-i koostatud on tuttav teos »Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- u. Reihefolge« (Tallinna, 1849), mis sisaldab Eestimaal teotsenud vaimulikkude loendid ja elulood vanimast ajast kuni XIX a. s. keskpaigani; teose aluseks on G. Carlblom'i (vt.) »Prediger Matricul« (1794), mille täiendusena autor on kasutanud A. Fr. J. Knüpffer'i (vt.) kogutud käsikirjalisi materjale ja Eestimaa konsistooriumi arhiivi andmeid. P.-i poeg Eduard Peter Heinrich P. (sünd. 1843) andis välja lisa oma isa teosele pealkirjaga »Ehstlands Kirchen u. Prediger seit 1848« (Tall., 1885).

H. J. Paucker, Die Fam. Paucker (1885); Paucker, Geistl. 207; Paucker, Geistl. seit 1848, 79 j.; Ulmann, Mitt. 1873, lk. 112—19. *R. K.*

PAUCKER, Johann Christoph, vaimulik kirjanik, sünd. 10. II 1736 Pommeris Kolbergis, omandas Saksamaal usuteadusliku hariduse, oli alates a. 1757 Järva-Jaani kirikuõpetajaks, a. 1767 Eestimaa konsistooriumi assessoriks ja 1769 praostiks, suri 26. II 1776 Tallinnas. Tallinnas a. 1779 esimest korda ja hiljemini veel mitmes trükis (1791, 1812, 1823, 1846) ilmunud »Jutlusse Ramat'us« on suurem osa (26) jutlusist koostatud P.-i poolt.

H. J. Paucker, Die Fam. Paucker (1885); Recke-Napiersky III; Beise II; Paucker, Geistl. 28, 48, 218. *A. S-te.*

PAUL I, Vene keiser, sünd. Peterburis 20. IX 1754 pärastise keisrinna Katariina II (vt.) pojana tema abielu ajal suurvürst Peetriga (hiljemini keiser Peeter III), seisis halva vahekorra tõttu oma emaga viimase valitsemisajal riigiasjust täiesti eemal ja pääsis 6. XI 1796 troonile. P. võttis emalt pärandatud riiklikus süsteemis järsud muutused ette, püüdes tsaari võimu viimse võimaluseni suurendada, painutades omavalitsused täielikult bürokraatia mõjuvõimu alla ja piirates mitmeti aadli seniseid eesõigusi. Prantsuse revolutsiooniliste ideede vastu pidas P. ägedat võitlust mitmesuguste abinõudega (äärmiselt vali tsensuur, keeld välismaa ülikoolesse õppima sõita ja välismailt raamatuid sisse vedada j. m.). Talurahva rahutused surus P. valju käega maha, keelas siiski teoorjuse pühapäevil ja avaldas soovi, et mõisnikud ei nõuaks talupojelt üle 3 teopäeva nädalas. P. langes sõjaväelaste vandeseltsi ohvrina ööl vastu 12. III 1801 Peterburis. — 1796. a. lõpul restitueeris P. Baltimail endise omavalitsuse, kuid säilitas Katariina II maksukorralduse ja asehaldamiskorra-asutisist kubermanguvalitsuse ja kroonupalati. Tasuks selle vastutulelikkuse eest hakkas ta Baltimailt nekruteid võtma ühesugustel alustel teiste riigiosadega. P.-i ajal võttis Liivi maapäev a. 1797 Fr. v. Sivers'i (vt.) algatusel talurahva seisundi parandamiseks rea otsuseid vastu, mis veidi piirasid talupoegade müüki, talurahva omavaheliste tülide jaoks ette nägid talupojest endist koostuvad kohtud ja talupojale kindlustasid täielise vabaduse oma vallasvaraga ümberkäimises. Talusid võidi nende otsuste järgi mõisastada ainult juhul, kui mõisniku kasutada olev töötõudude arv oli liiga suur võrreldes mõisa enda põllupinnaga ja kui mõisapõldu võimatu oli mõnel teisel teel suurendada. Talude kohustused mõisa vastu tulid normida rootsiaegse, kuid veidi täiendatud hindamissüsteemi alusel, kusjuures vakuraamatud pidi kinnitama aadlikonvent, ära kuulates ülemkiriku-eestseisja ja kahe vastava kreisisaadiku arvamist. Nii ei saanud talude kohustuste suurus enam oleneda ainult mõisniku enda tahtest. P., kellele otsused kinnitamiseks esitati, tegi neljale Balti aadlisse kuuluvale senaatorile ülesandeks nende kohta arvamist avaldada. Viimased asusid eitavale seisukohale talupoegade müügi piiramise asjus. Sellest hoolimata kordas 1798. a. maapäev v. Sivers'i pealekäimisel väikeste muudatustega 1797. a. otsuseid,

kuid alalhoidlikul aadliparteil õnnestus oma intriigidega nurja ajada nende kinnitamist P.-i poolt. A. 1800 andis P. käsu Liivimaal kõigis mõisais vakuraamatute kaudu talurahva kohustused normida, kuid tema äkilise surma tõttu jäi küsimus lahendamata. P.-il on teeneid seevastu Balti haridusalal. Keelates 1798. a. aprillis Vene alamail välismaade ülikoolides õppimise lubas P. Balti aadlit kohaliku ülikooli asutamise üle nõu pidada. Kui aadli esindajad asja kohta olid pooldava seisukoha võtnud, kinnitas P. 4. V 1799 »Tartu protestantliku ülikooli plaani«, mille järgi uus ülikool pidi omama protestantlikku ilmet ja kuuluma kohalikkude rüütelkondade juhtimise alla. 1799. a. määras Eesti-, Liivi- ja Kuramaa aadel ülikooli ülespidamiseks teatavad summad. A. 1800 algas tegevust kolme kubermangu aadliesindajaist koostuv ülikooli kuratoorium. Ülikooli asukohaks määras P. esiti Tartu, siis aga Miitavi, kuid P.-i järglane Aleksander I (vt.), kelle ajal ülikool tegevust algas, tõi selle uuesti Tartu tagasi.

Г. Б. Сл.; Н. К. Шильдеръ, Императоръ Павелъ I (1901); Th. Schiemann, Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I, I (1904); М. В. Клочковъ, Очерки правительств. дѣятельности времени Павла I (1916); Fr. Bienemann, Die Statthalterschaftszeit in Liv.- u Estland (1886); A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr u. Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrh. (1890); A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands I (1899); Е. В Пѣтуховъ, Императ. Юрьевскій, бывш. Дерптскій, Университетъ за сто лѣтъ его существованія (1902). *P. T.*

PAULUCCI, Philipp, markii, Baltmiaade kindralkuberner, sünd. 11. IX 1779 (ukj.?) Modenas keiser Josef II teenistuses seisva itaallase pojana, teenis noores eas Piemonti sõjaväes, siis Austria ja Itaalia kuningriigi sõjaväes. 1807. a. astus P. Vene teenistusse, võttis osa Vene-Türgi sõjast ja käis diplomaatilise missiooniga Serbias Karageorgi juures, kes P. mõjustusel Aleksander I-t palus Serbiat oma protektsiooni alla võtta. Aa. 1808—09 viibis P. Soomes sõjategevuses rootslaste vastu. 1810. a. võitles ta Gruusia korpuse staabiülemana pärslaste ja türklaste vastu. 1811. a. juulis nimetati P. Gruusias viibivate Vene vägede ülemjuhatajaks ja 1812. a. veebr. I Lääne armee peastaabi ülemaks. 1812. a. novembrist peale toimis P. Riia sõjalise kubernerina ja Liivi- ning Kura- (1819. a. peale ka Eestimaa) kindralkubernerina. 1812. a. detsembris astus ta Napoleoni Vene sõjakäigu lõpul läbirääkimistesse Preisi kindraliYork'iga, mille tagajärjeks oli Preisi lahkulöömine liidust Prantsusmaaga. 1829. a. lõpul lahkus P. Baltimaade kindralkuberneri ametist ja pöördus Itaaliasse, kus ta toimis Genua provintsi kindralkubernerina ja teistes ameteis. P. suri 25. I 1849 ukj. Nizzas. — Liivi rüütelkonnaga asus P. kestvas vastolus, sest Liivi aadli arvates ei arvestanud ta tarvilikul määral Baltimaade erilist seisukohta Vene riigis. Suurt osa etendas P. Kura-ja Liivimaa talurahva vabastamises. Kuramaa suhtes otsustas Aleksander I P. ettepanekul agraarseaduse eelnõu väljatöötamise anda maapäevast sõltumatu komisjoni kätte. Maapäevale avanes alles hiljemini võimalus selles küsimuses oma sõna öelda, kusjuures P. 1816. a. detsembris ja 1817. a. juulis ise maapäevale ilmudes mõjustas viimase otsust vastavalt keisri soovidele talurahva isikliku vabastamise suunas. Samuti talitas P. ka Liivimaa suhtes. Niipea kui Liivi maapäev 1818. a. juunis algas kavatsetava reformi harutamist, soovitas P. kirjalikult, et Liivi aadel toimiks Eesti ja Kura aadli eeskujul. Et aga osa mõisnikke soovis 1804. a seaduse juurde jääda ja mõned vaenlikult suhtusid igasugustesse reformidesse, otsustas P. energilisemalt teotseda. Kui 27. VI 1818 hääletusele pidi tulema küsimus, kas üldse muuta talurahvaseisuse senist korraldust, ilmus P. isiklikult maapäeva koosolekule ja ähvardas ametist lahkuda juhul, kui maapäev keelduks isiklikku vabastust ette võtmast. Ainult säärase P. surve tõttu osutus võimalikuks küsimust keisri soovidele vastavalt otsustada. Energiliselt võitles P. ka Fr. v. Sivers'i (vt.) katse vastu seadusekava kinnitamist keisri poolt nurja ajada ja saavutas seadusele keisri kinnituse 26. III 1819.

Р. Б. Сл.; A Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands I (1899); J. Eckardt, Die baltischen Provinzen Russlands (1868); J. Eckardt, York und Paulucci (1865); R. Stael v. Holstein, Die Gefährdung der Landesrechte durch den Marquis Paulucci (B. M. 51, 1901); Das Ministerkomitee und die Ostseeprovinzen im 19. Jahrh., (B. M. 55, 1903). *P. T.*

PEET, Ado, õpetaja ja ajakirjanik, sünd. 5. III 1853 Viljandimaal, Uue-Võidu (Karula) v. Kangelaske (Peedi) t. talupidaja pojana, käis kohalikus valla- ja Viljandi klk.-koolis, omandas 1871. a. algkooliõpetaja kutseõiguse ja oli 13 a. vallakooli õpetajaks Kõpu Metsküla, Koerus, Audrus, Tammistes ja Patis Saarde klk. Rahvameelse mehena ja C. R. Jakobson'i poolehoidjana sattus P. oma ülemusega vastollu ja tagandati Saarde kirikuõpet. Walker'i algatusel ametist. Noorema venna Jüri P.-i surma järel (1893) tuli P. Viljandisse ja hakkas ajalehte »Sakalat« toimetama M. Kampmann'i (vt.) ja hiljemini R. Hans-

Jüri † 30. XI 1893 (vkj.)

Peet, Jüri (13./1.I 1858 – – 12.XII/30.XI 1893)

son'i, kaastegevusel. 1905. a. lõpul vangistati P. karistussalga poolt, sai kinnivõtmisel raskelt kannatada ja peeti umbes ½ a. vangis. »Sakala« jäi kinni ja võis alles 1907. a. jälle ilmuma hakata; kuid P. oli tema kallal toime pandud vägivalla tagajärjel jäänud närvihaigeks, ei suutnud sellest enam toibuda ja toimetaja kohuseid täita ning müüs lehe ära(1908). — P. suri 7. VI 1913 Tallinnas.

August P.-ilt (Ado P.-i pojalt) saadud andmed; Õitsituled I (1922), 58. *A. Kr.*

PEETER I Suur, Vene keiser, sünd. 30. V 1672 Moskvas tsaar Aleksei Mihailovič'i pojana, kaotas 4 a. vanuses isa ja sai oma poolvenna Feodor'i surma järel a. 1682 troonile koos nõrgameelse poolvenna Ivan'iga, kuna valitsema sai tegelikult P.-i võimu- ja intriigihimuline poolõde Sofia. A. 1689, peale Sofia õhutatud streeletsite mässu ebaõnnestumist, kõrvaldati Sofia võimult, mis koondus nüüd P.-i kätte, kuigi ta esialgu tegelikult valitsusasju ei ajanud. Olles õpihimuline luges P. palju ja õppis võõraid keeli, kuid terve hariduse omandamine sündis temal ilma kindla süsteemita. Eriliselt oli ta huvitatud sõjaasjandusest ja selle tehnilisest küljest. Veetes palju aega Moskva välismaalaste linnaosas puutus ta seal kokku mitmesuguste välismaa õnneotsijatega, kellelt õppis palju, kuid omandas ühtlasi ka pahesid. Varakult tundis ta huvi laevanduse vastu; tutvudes merega esmakordselt a. 1694 Arhangelis, pidi ta jõudma veendumusele, et pikaks ajaks kinni külmuv Valge meri pole soodus laevandusele. Sõjas Türgiga õnnestuski P.-il välismaalaste Lefort'i ja Gordon'i abil korraldatud väeosadega ja Donil ehitatud laevastikuga a. 1696 Asov vallutada ja luua seega Venemaale juurdepääs Mustale merele. A. 1697 reisis P. inkognito suure saatkonnaga läbi Liivimaa, Brandenburgi ja Hannoveri Hollandi; seal õppis tsaar laevaehitust ja käis Inglismaal abi hankimas võitluseks Türgiga; samal otstarbel pidas ta koduteel Viinis läbirääkimisi keisriga, ja tõttas sealt koju, kuulda saanud streeletsite mässust Moskvas, mis tsaari päralejõudmisel veriselt summutati. Teel Moskva oli P.-il Galiitsias Ravas kohtamine Poola kun. August II-ga (vt. *suppl.*), kus väljendati esmakordselt rootsivastase sõja ja Läänemeremaade vallutamise mõte. Järk-järgult valmis plaan eriti J. R. Patkul'i (vt.) õhutusel ja aug. 1699 tekkis tsaari ja Taani kun. Friedrich IV-da, sept. s. a. Augusti ja Friedrichi ja nov. s. a. tsaari ja Augusti vaheline pealetungi-liit Rootsi vastu. Saanud Türgiga 10 a. vaherahu, kuulutas P. Rootsile 19. VIII 1700 sõja. Kavatsedes kasutada momenti, mil Rootsi väed Taani ja Saksi omade vastu olid võitlemas, püüdis tsaar vastu oma liitlaste huve ja soove vallutada Narvat, kuid asjaolud kujunesid teistel sõjaväljadel P.-i kahjuks ja Rootsi kun. Karl XII (vt.) ruttas ise vabanenud vägedega appi Narvale. Heitunud tsaar lahkus just enne lahingut Narva alt, jättes ülemjuhatuse välismaalasele, hertsog K. E. de Croy'le. 19. XI sai Vene vägi Narva lahingus rootslasilt rängalt lüüa, kaotades terve kõrgema ohvitserkonna ja kõik kahurid. Sellest kaotusest hoolimata jätkas tsaar temale omase energiaga oma väe organiseerimist ja europaseerimist; Peipsil ja Laadogal ehitati laevastik, kindlustati Pihkva ja Novgorod, valati uued kahurid. Birseni kokkuleppega veebr. 1701 oli tsaar sunnitud suuri mööndusi tegema kun. Augustile, kellelt ta kartis separaatrahu sõlmimist Rootsiga. Kuid Birsenis kavatsetud ühisest pealetungist Rootsile Liivimaal tõmbas kriipsu läbi suvel 1701 Karl XII hiilgava Väina-operatsiooniga ja Kuramaa vallutamisega. Rootsi peavägede siirdumine Lääne-Kuramaale ja sealt Poolasse, kuhu kun. Karl jäi mitmeks a.-ks, andis tsaarile omakorda hea võimaluse vähese kaitsega varustatud Ingeri, Eesti- ja Liivimaa kindluste vallutamiseks, mille tegelikuks teostajaks oli esijoones B. Šeremetjev (vt.). Viimase operatsioonidega W. A. v. Schlippenbach'i (vt.) vastu tõrjuti see aa. 1701—02 välja Liivimaalt, mis erit ioma kesk- ja kaguosas sai raske laastamise osaliseks; Šeremetjev'i rüüsteretk sept. 1703 üle suure osa Eestimaast ja läbi Liivimaa keskosade tegi raskeks isegi sõjaväe ülalpidamise Eestimaal. Sügisel 1702 ja kevadel ning suvel 1703 vallutati tsaari agaral kaasabil Ingeri, kus tsaar mais 1703 asutas Neeva kaldale Peterburi, tulevase Vene pealinna. Narva ja Tartu piiramisest a. 1704 võttis P. isiklikult osa, juhtides piiramistöid ja tehes korraldusi Rootsi abivägede Narvale võimaliku appisaatmise vältimiseks. 1705. a. oli tema tähelepanu pöördud Poola sõjaväljale, kuid siin ei õnnestunud Augusti ja tsaari kavatsused. 1706. ja 1707. a. opereerisid Vene väed vahelduva õnnega Poolas. Karl XII edasitungimisel Poolast Venesse hoidus P. eeskätt pealahingust ja takistas ainult rootslaste edasiliikumist, kusjuures Vene väed juulis 1708 said Holovczyni lahingus tugevasti lüüa. Olles teadmatuses Karl XII pealetungi suunast ja kartes, et rootsi väed edasi tungivad Pihkva sihis, püüdis P. eriti A. L. Lewenhaupt'i (vt.) väele teha edasiliikumist võimatuks seega, et laskis Lõuna- ja osa Kesk-Liivimaast ning Tartu piirkonna barbaarselt laastata ja Tartu kodanikud lõplikult (osa juba mais 1707) veebr. 1708 ja Narva kodanikud s. a. märtsis Vene linnadesse saata. Tartu linn põletati, kindlus hävitati. Karl XII suundudes Ukrainasse koondas P. oma väed

tema ümber ja 27. VI 1709 õnnestus tsaaril rootslasi võita Poltaava juures väga soodsail tingimusil, mille järel uuendati pealetungi-liidud endiste Rootsi vastaste tsaari, Friedrichi ja Augusti vahel. Kasutades Eesti- ja Liivimaa ning Soome kaitsetut seisukorda asus P. sealsete kindluste piiramisele ja 1710. a. langesid venelaste kätte Riia (4. VII), Dünamünde, Pärnu (14. VIII), Tallinna (29. IX), Viiburi (juunis) ja Käkisalmi (sept.); s. a. sept. vallutati ka Saaremaa. Riia kapituleerimisel kinnitati tsaari nimel Riia linnale ja Liivimaa rüütelkonnale, Tallinna kapituleerimisel Tallinnale ja Eestimaa rüütelkonnale nende õigused ja eesõigused, mõlemale rüütelkonnale nende õigused Karl XI (vt.) ajal redutseeritud mõisate peale; Liivimaa rüütelkonnale lubati enne Karl XI resolutsiooni 20. XII 1694 eksisteerinud aadli omavalitsus. Eestimaa aadli kapitulatsioon leidis tsaari kinnituse märtsis 1712 ja Liivimaa oma sept. 1710; Šeremetjev'i poolt tsaari otsustada jäetud Liivimaa rüütelkonna kapitulatsiooni punktid kinnitas P. eraldi okt. 1710. Aa. 1713—14 vallutasid vene väed pea terve Soome. Samal ajal (aa. 1710—13) kippus P.-ile hädaohtlikuks saama Türgi vahelesegamine sõtta Rootsi kasuks, kuid tsaar pääsis siiski õnnelikult raskest seisukorrast. Vene väed võtsid siis osa sõjategevusest Poolas ja Rootsi-Pommeris. Aa. 1716—17 oli kavatsusel Vene ja Taani vägede ühine dessant Lõuna-Rootsi, mis jäi siiski teostamata. — Tsaar oli veebr. 1704 seletanud, et ta rahuldub Ingeriga sõjavõiduna; Thornis a. 1709 Augusti ja P.-i vahel sõlmitud salalepingu järgi pidi Eestimaa saama P.-ile ja Liivimaa Augustile ja veel 1713. a. seletas tsaar, et ta nõus on Liivimaad Poolale loovutama, kuid siis muutus tsaari meeleolu ja ta hakkas visalt kinni pidama oma vallutusist Liivimaal. Juba a. 1713 laskis ta muust Liivimaast lahutada hilisema Tartu-Võrumaa ja osa Viljandimaad eriliseks administratiivühikuks, mis Tallinna alluvusse seati, et seda mitte käest anda, kui temal tulekski loobuda muust Liivimaast. See uus ühik ühendati uuesti Liivimaaga aa. 1723—27. — Kuigi sõjaõnn Rootsil oli kadunud, ei andnud Rootsi-Vene separaat-läbirääkimised parun G. H. v. Görtz'i õhutusel Ahvenamaal a. 1718 mingeid tagajärgi ja alles peale Karl XII surma, kui Vene väed olid laastanud Rootsi idarannikut ja kurnatud Rootsi kartis täielikku üksijäämist, sõlmiti mõlema poole vahel rahu 30. VIII 1721 Uusikaupunkis Soomes. Selle järgi loovutas Rootsi Venele Liivi-, Eesti-, Saare- ja Muhumaa, Ingeri, osa Käkisalmi ja Viiburi läänist ja Viiburi linna; Vene andis Rootsile tagasi muu Soome, maksis 2 miljonit riigitaalrit ja lubas igal a. Liivimaalt Rootsi 50 000 tlr. eest vilja välja vedada; Eesti-, Liivi- ja Saaremaa elanikele lubati säilitada nende endised õigused ja aadlile restitueerida tagastatud mõisad. Uusikaupunki rahuga kaotas Rootsi suurriikliku seisukoha ja võimu Läänemerel, kuna Vene tõusis mõõduandvate suurriikide hulka. — Võiks veel mainida, et Pärsia sõjaga a. 1722 tsaar samuti mõnevõrra laiendas riigi piire. — P.-i *sisepolitika* alal mainitagu tema põhjapanevaid reforme Venes, mida alustati juba enne Põhja sõda ja mida jätkati terve sõja kestes. Vene sõjavägi moodustati euroopalaadiliseks, samuti loodi tugev laevastik. Sünniaadli kõrval tekkis uus ametiaadel. Endise bojaaride duuma asemel asutas P. a. 1711 valitseva senati ja a. 1718 kolleegiumid, millede vahel valitsemisasjad jaotati. Kiriklikul alal kaotati patriarhi amet (1721) ja loodi selle asemel püha sinod. Siis oli P. tegev kaubanduse ja tööstuse edendamisel, pani rõhku hariduse, eriti praktilise hariduse tõstmisele, rajas a. 1724 aluse Vene Teaduste Akadeemiale, hoolitses kommete ja rõivastuse europaseerimise eest. P.-i reformid kannatasid tihti ebasüstemaatilisuse all ja vastasid vähe tolleaegsele Vene elule. P. suri 28. I 1725 Peterburis.

Eesti rahvale on Põhja sõda olnud äärmiselt tähtis oma tagajärgedelt. Maa laastati koledasti, suures osas põletati mõisad ja külad, elanikud-talupojad tapeti osalt ja viidi Venemaale. Mitmed linnad ja alevid hävisid, nii aa. 1702—03 Valga, Viljandi, Rakvere, 1707—08 Tartu. Aadli õiguste ja eesõiguste kinnitamisega, Karl XI tagastatud mõisate tagasiandmisega endistele omanikkudele, rootsi aja agraar- ja talupoegade kaitsereformide tühistamisega loodi soodus pind pärisorjuse äärmiseks väljaarenemiseks XVIII a. s. Sõjaviletsusi suurendas veel katk a. 1710, mis nõudis palju ohvreid linnades ja lausal maal. Peale 1710. a., mil maa faktiliselt oli Vene võimu all, kannatas ta Vene vägede majutamise, küütide ja kontributsioonide all; vaesenenud aadel ja äärmises viletsuses vaevlev rahvas ei suutnud kuidagi nõutavaid kohustusi täita. Eesti- ja Liivimaa asjade korraldamisel oli P.-i paremaks käeks plenipotentsiaar parun G. J. v. Löwenwolde (vt.), mõnevõrra osutasid teeneid tsaarile ses suhtes ka A. Menšikov ja B. Šeremetjev (vt. neid). Maa valitsussüsteemis puudus alul selgus. Aa. 1713—14 kujunes tsaari ukaaside najal Riia ja a. 1719 Tallinna kubermang. Ida-Virumaa kuulus juba 1704. a.-st Vene võimkonda ja allus komandandile Narvas, mis omakorda kuulus 1708. a.-st Ingermanlandi ja 1719. a.-st Peterburi kubermangu. Kunda jõest ida poole asuva Virumaa taasühendamiseks Eestimaaga anti luba a. 1712,

kuna vormiline ühendamine viidi läbi hiljemini. Eesti- ja Liivimaal teotsesid kindralja sõjakubernerid, nende asemel või kõrval kubernerid ja asekubernerid, kindlusis komandandid. Kubermanguvalitsus toimis samadel alustel nagu mujal Venes, kohustusega käia kohalikkude privileegide ja seaduste järgi. Kohtu- ja politseikorraldus loodi vastavalt kapitulatsioones kinnistatud põhimõtteile. Üldiselt allusid kohalikud asjad veel Vene riigikolleegiumidele, mis asutati a. 1718; samal a. moodustati Peterburis justiitskolleegium Eesti- ja Liivimaa asjade jaoks. — Väga visalt kosus maa Põhja sõja haavadest. A. 1714 andis tsaar luba Tartu ja Narva elanikele kodumaale tagasi pöörduda; see teostus aegamööda, paljud olid sunnitud kehvuse tõttu Venesse jääma. Suure vaevaga restitueerus Tartu raad a. 1719; teistes vähemais, Põhja sõja ajal hävinud linnades läks areng veel aeglasemalt. P. tundis isiklikult suurt huvi uute provintside vastu, külastas neid sageli, viibides mitu korda eriti Riias ja Tallinnas, ja teotses Riia ja Tallinna sadama kordaseadmisega. Praegusesse Paldiskisse kavatses tsaar sõjasadamat ehitada, milleks a. 1715 kohaga tutvus; muulide ehitus algas hiljemini, kuid töö katkes P.-i surmaga. Eesti- ja Liivimaal moodustatud restitutsioonikomisjonide töö sai suurema hoo peale Uusikaupunki rahu sõlmimist; suurem osa tagastatud mõisatest anti tagasi endistele valdajatele. Kohalik aadli omavalitsus omandas peajoontes sama iseloomu, milline sellel olnud XVII a. s. tema õitseajal.

С. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ II, XIV—XVIII (1896); В. Ключевскій, Курсъ русск. исторіи, IV (1910); Н. Устряловъ, Исторія царствованія Петра Великаго I—IV, VI (1858—63); A. Brückner, Peter d. Grosse (1879); A. Munthe, Karl XII och den ryska sjömakten, I—III (1924—27); (Бычковъ) Письма и бумаги Петра В., I—V (1887—1907); Журналъ или поденныя записки Петра В. съ 1698 г., даже до заключенія Нейштатскаго мира (1772—73); Историч. свѣдѣнія объ основаніяхъ и ходѣ мѣстн. законодательства губерній остзейскихъ (1845); J. Eckardt, Livland im XVIII Jahrh. (1876); Fr. Bienemann *jun.*, Die Katastrophe d. Stadt Dorpat während d. Nord. Krieges (1902); Ed. Winkelmann, Die Capitulationen d. estländ. Ritterschaft u. d. Stadt Reval vom J. 1710 (1865); C. Schirren, Die Capitulationen d. livländ. Ritter- u. Landschaft u. d. Stadt Riga vom 4. Juli 1710 (1865). *H. S.*

PERT, Andres, ajakirjanduse- ja näitelavategelane, sünd. 16. V 1865 Tartumaal Suur-Konguta v. Soova kooliõpetaja pojana, õppis Puhja klk.-koolis ja, omandanud vallakooli-õpetaja kutse, teotses aa. 1890—93 isa juures Sooval õpetajana. Varakult tekkis P.-il huvi kirjanduse ja näitekunsti vastu; juba koolis käies asutas ta Kongutas asjaarmastajaist näiteseltskonna ja avaldas a. 1891 Tartus oma esimese kirjutise »Lendleht meie luulekirjanduse parandamiseks«, mis Eesti Kirjameeste Seltsi kirjandusevõidupeol s. a. sai auhinnaosaliseks. A. 1893 siirdus ta Tallinna, kus ta hakkas esiti teotsema näitelava alal. Kogunud kindlakavalise eesti näitetegelaskonna, korraldas ta sellega järjekindlalt etendusi »Lootuses«, siis kohalikus saksa teatris ja hiljemini pikemat aega »Estoonias«, luues seega esimese korrapärase ja tolleaegseis oludes suuremaidki nõudeid rahuldava eesti teatri. Et see tegevus oli aineliselt vähetasuv, siirdus P. kirjanduslikule tegevusele, hakates a.-st 1895 välja andma illustreeritud pühadelehti, mis ettevõttel oli suur menu. Tegevuse laiendamise ja eriti lehtede tehnilise külje tõstmise otstarbel asus ta a. 1899 Peterburi; seal astus ta ühendusse Palmgren'i kirjastusega, kelle hooleks hiljemini jäigi eestikeelsete pühadelehtede väljaandmine, kuna P. katset tegi sarnaste lehtede väljaandmisega vene keeles. Kui see äpardus, oli ta mõnda aega Peterburi saksa ajalehe »Herold'i« reporter, omandades rohkesti teadmisi sel alal, ja asus siis eesti ajalehe väljaandmisele Tallinnas. Et uue ajalehe väljaandmiseks lubasaamine tol ajal oli õige raske, omandas P. a. 1901 ostu teel M. Neumann'ilt (vt.) ajalehe »Uus Aeg«, mille suurendatud kujul muutis 3 korda nädalas ilmuvaks. Kuigi lehel puudus kindlam ilme, suutis P. temale omase ärilise osavusega luua lehele kindla ainelise aluse ja laialdase levingu. Kui dets. 1905 ühes teiste Tallinna ajalehiga »Uus Aeg« suleti 30. XI Tartus peetud kongressi otsuste avaldamise pärast, omandas ta ajalehe väljaande-loa P. Grünfeldt'ilt (vt.), kellel see oli varemini hangitud, ja asutas »Päevalehe«, hakates selle väljaandjaks, kuna toimetajaks sai P. Grünfeldt. Lehe trükkimiseks asutas P. esimese moodsama trükikoja Eestis, hankides rotatsiooni- ja hiljemini ladumismasinad. Lehe hinnata lisana ilmus illustreeritud »Perekonnaleht« ja lühendatud väljaandena 3 korda nädalas »Aeg«. Nov. 1908 müüs P. ajalehed ja hiljemini ka trükikoja selleks asutatud Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisusele ja asus teotsema tulunduslikul alal. Peale äpardunud katset Terjatu suurkoha pidamisega Tallinna lähedal asutas ta a. 1910 Nõmmel silikaatkivide tehase ja a. 1914 Tallinnas trikoo-kudumisvabriku, mille tegevuse juba

alul katkestas samal a. puhkenud sõda. Ilmasõja kestes tegi P. katset muude äriliste ettevõtetega, kuid alalise pinguldunud tegevuse tagajärjel muutus P.-i tervislik seisund kiduraks, ta sai halvatuse ja suri pika haiguse järel 14. I 1919 Tallinnas.

A. Pert, Kuidas ma Tallinnas Eesti teatert hakkasin tegema (Perekonnaleht 1913, nr. 34) *H. P.*

PETERSON, Adam, ärkamisaja politiline tegelane, sünd. 7. III 1837 Viljandimaal Holstre v. Kipi talu peremehe Jaak P.-i pojana, õppis Paistu klk.-koolis, siis Viljandi kreiskoolis ja Pärnu gümnaasiumis, oli 1857. a. ümber ametis oma onu, suurkaupmehe ja laevadeomaniku M. Strahlberg'i (Zwiebelberg'i) kontoris Pärnus, valitses siis Strahlberg'i renditud kroonumõisaid, oli ise Laiksaare kroonumõisa rentnikuks ja, onuga vastollu sattunud, siirdus 1863. a. ümber isatallu Holstresse, kus a. 1866 rentis veski ja täitis vahepeal selle kõrval Holstre vallakirjutaja kohuseid. Siin algaski P.-i avalik tegevus. Osava kõnemehena ja agara agitaatorina oli ta J. Adamson'i, H. Henno (vt. neid) j. t. ergutajaks ja eestvedajaks, algatas Eesti Aleksandri-kooli mõtte, ja toimis peamiselt oma venna Peeter P.-iga (vt.) koosolekute ja saatkondade organiseerijana ning nende palve- ja märgukirjade koostajana, mis XIX a. s. 60-date aa. alul saadeti keisrile valdade poolt rahvale lahedamate olude nõutamiseks. 1864. a. keskpaiku reisis ta Holstre v. asjus Peterburi; tal õnnestus Joh. Köler'i, Ph. J. Karell'i (vt. neid) j. t. kaasabil 9. XI 1864 umb. 30-isikulise saatkonna eesotsas pääseda Tsarskoje Seloos audientsile keiser Aleksander II juurde, kus ta esitas tuntud 14-punktilise palvekirja. Siseminister P. A. Valujev'i korraldusel peeti saatkonda kuuluvad isikud kinni asja juurdlemiseks ja kutsuti kohale Liivimaa kindralkuberner parun W. H. v. Lieven. Kuna saatkonna liikmed viimati sandarmite valve all koju saadeti, arestiti P. 19. XI siseministri käsul, saadeti Riiga, sealt Viljandi, kus P.-i vend Peeter P. juba vangis oli, ja anti kohtu alla, mille otsusega ta mõisteti asumisele Siberi. Et senat selle otsuse tühistas, vabastati okt. 1865 P. vangist, keelates talle palvekirjade kirjutamise. Okt. 1866 reisis P. siiski Peterburi, kus ta aga jällegi vangistati Liivimaa kuberneri A. v. Oettingen'i korraldusel ja Viljandi vanglasse saadeti, kuna valdadesse paigutati sõjaväe-osad. Sügisel 1867 mõisteti P. Pärnumaa- ja Liivimaa õuekohtu poolt 1 a.-ks vangiroodu, kuid senat tühistas sellegi otsuse ja P. vabanes mais 1868. Hiljemini siirdus P. oma venna Peeter P.-i juurde Tambovi kubermangu ja elas Venemaal ligi 30 a. peamiselt mõisate valitsejana ja rentnikuna. Kaotanud põua tagajärjel suurema osa oma varandusest, pöördus ta a. 1899 tagasi kodumaale ja oli viimaseil eluaastail tegev Tallinna avaliku raamatukogu abijuhatajana, politilisest tegevusest eemal seistes. P. suri 12. XII 1918 Holstres Lõo talus; maetud Paistu surnuaial. — P.-i sulest on ilmunud »Laulud« I—IV (Tartu, 1895—96, Viljandi, 1900) ja »Huvitav tükike kodumaa ajaluost. Dr. Petri kirjeldus Eestirahva elust ja olust a. 1802« (Viljandi, 1901, II tr. 1903).

J. Lõo käsikiri »Mõned andmed A. ja P. P.-ide eluloost ja tegevusest« ja M. Mitt'i käsikiri »Tükikene A. P.-i elulugust« (mõlemad A. Kruusberg'i käes); Eesti Post. 1864, nr. 48; E. Kirj. 1916, lk. 33—39, 1920, lk. 346—55; A. Kruusberg, Venestamise tulekul (1922). *A. Kr.*

PETERSON, Ernst Karl, kirjanik ja koolimees, sünd. Vana-Vändra Kadaka koolimajas 17. IV 1868. Isa põlvnes samuti Vändrast, kuna ema oli sünnilt lätlane. Isa teotses külakoolmeistrina, kuid tema hädise tervise pärast langesid majapidamise mured suurelt osalt ema ja pikapeale võrsuvate laste õlgadele. Ühes sellega möödus P.-i noorpõlv võrdlemisi kitsastes ainelistes oludes. Esimese kooliõpetuse sai ta isa juures, mispeale õppis aa. 1878—82 Vändra ja 1882—83 Tori klk.-koolis. Juba viimases asutises tutvus ta tol ajal keelatud materialistlikku ilmavaadet propageeriva kirjandusega. Kui isa a. 1883 raskemalt haigestus, oli P. sunnitud hakkama tema asetäitjaks kooli töös, kuigi oli ise siis ainult 15-a.-ne. Alles 3 a. hiljemini õnnestus tal astuda Tartu õpetajate seminari, mille ta lõpetas 1889. a. kevadel. Tolleaegse seminari peaülesandeks oli venestamiseks kohaste õpetajate kasvatamine, ja seepärast tundus P.-ile seal õppimine õieti raskena. Oma opositsioonilise meeleolu tõttu oleks ta peaaegu sunnitud olnud koolist lahkuma. Pärast seminari lõpetamist algas P.-i pedagoogiline tegevus, mis on kestnud siiamaale (1928). Ta töötas aa. 1889—91 Vändra klk.-koolis, 1891—93 Sindi vabriku ministeeriumikoolis, 1893—1902 Põltsamaal Aleksandri koolis, 1902—05 Kose Uuemõisa ministeeriumikoolis ja 1905—06 Rakvere linna algkoolis. Viimaks mainitud a. asus P. Tallinna, kus andis õpetust linna algkoolides, võttes ühtlasi osa ka avalikust tegevusest ja töötades linnavolikogus ning linnaametis. Saksa okupatsiooni ajal oli ta koolinõunikuks ja on Eesti iseseisvusest peale teotsenud Tallinna I reaalkooli inspektorina.— P. on avaldanud eriraamatuina järgmised jutustused või jutukogud: Ei iialgi! (1895, II tr. 1902), Paised I—III (Rakvere, 1899—1901, II tr. Tallinna, 1920—21), Rahva-val-

gustaja (Tartu, 1904, II tr. Tall., 1921), Elsa (Tall. 1907) ja Kirjatööde kogu I (Tall., 1916); tema näidendeist on ilmunud »Sõnajala õis« (Tall., 1920) ja »Uus miinister« (Tall., 1922). Peale nende on ta avaldanud rea õpiraamatuid: Hea sõber (Rakv., 1903), Algharjutused (Tall., 1906). Eesti laste aabits (Tall., 1907), Etteütluste kogu (Tall. 1911), Eesti Kooli Lugemiseraamat I (1914); lisaks lasteraamatu »Ennemuistsed jutud Reinuwaderist rebasest« (Tall., 1911, III tr. 1920) ja karskussisulise »Raamat neile, kes oma lapsi armastavad« (Tall., 1911). Ühtlasi on P.-ilt ilmunud aastakümnete jooksul ajakirjanduses suur hulk artikleid kirjanduse, keele, kasvatuse ja üldkultuuri küsimuste kohta. — P.-i kirjanduslik tegevus algas juba tema seminaris õppimise ajal, nii vähe kui selle asutise vaim soodustaski osavõtmist eesti elust. See kirjanduse harrastus liikus esialgu tõlkimise või senise kirjandusliku laadi jälgimise piirides, kuna autori omapärasem ainete ja vormiilm alles hiljemini mõjule pääsis. Kokkuvõttes võiks P.-i ilukirjanduslikku tegevust jagada kolme eri ajajärku. Kõige pealt ettevalmistav järk, mis ulatub a.-st 1886 kuni 1898. Selle ajajärgu väljapaistvamaks tööks on pikem jutustus »Ei iialgi!« (kirjutatud a. 1888), millele seltsivad mõned lühemad jutud või poolelijäänud katsed näitelavalises vormis. Kuigi autor juba siingi aimab oma hilisemat tõsist ja õpetlikku laadi, ometi on tema aine veel ebaaktuaalne ja käsitlusviis romantiline. Kuid a. 1898 kirjutas P. jutustused »Marjad silmas« ja »Ühe härja elulugu« (ilm. kogus »Paised« I) ning algas nendega oma teise, küll lühikese, kuid seda väärtuslikuma tegevusjärgu, mis on kindlustanud tema nimele väljapaistva koha eesti kirjandusloos. See on ajajärk, mil P. loobus järsult eesti kirjanduse seniseist traditsioonidest, selle aatevaesusest ja vormišabloonist. Ta sai ühes Ed. Wilde'ga (vt.) kirjandusliku realismi ja ühiselulise uuenduse vaimu kandjaks, kõites ajuti rohkemgi tähelepanu kui Wilde. Siis ilmusid mõne a. jooksul tema jutustused »Issanda kiituseks« (Paised II), »Hõiskama Jaagup« (Rahva Lõbu-leht 1900), »Tulge appi!« (Paised III) ja »Rahva-valgustaja«. Neis töödes oli esitatud rida pilte Eesti maaproletariaadi ja külaintelligentsi elust, nähtud sotsiaalse eritlusanniga ning sõnastatud terava sarkasmiga. Siin peegeldus ühtlasi ühiselulise mõtte asteastmeline arenemine rahvusliku vastolu juurest klassi-vastolu tundmiseni. Kuna esimesed neist töödest tähendasid kallaletungi senisele pool-feodaalsele korrale, siis võttis autor eriti »Rahva-valgustajas« arvustuse alla ka meie senise väliselt edumeelse, kuid sisuliselt alalhoidliku rahvusliku tegevusprogrammi. Kuid kõige lisaks tähendasid need tööd ka tunduvat sammu edasi meie kirjanduse kunstilises arenemises. Kuigi autor neis vahel pakkus inimkujude asemel ainult karikatuure ja tema vorm jäi tihtipeale krobeliseks, ometi lõikas siin meie naturalism oma esimesed ning parimad võidud, seda juba oma elulise aine ja rahvapärase keelega. Kahjuks ei püsinud aga P.-i võimed kaua sel kõrgusel ja vähemalt pärast 1905. a. revolutsiooni avaldub tema toodangus tunduv laskumine. Nii kannatavad tema jutustused »Liisi« (ilm. »Teatajas« 1905), »Kolonist« (Sõnumed 1906) ja »Elsa« magustatud romantika ning rõhutatud tendentsi all. Ja kuna P.-i seni ilmunud dramaatilised tööd kuuluvad samuti tema hilisemasse toodangusse, siis kannavad needki viimase tunnuseid ega tõuse igatahes tema püsiva väärtusega naturalistlikkude jutustuste tasapinnani. Sellevastu jäävad aga »Ühe härja elulugu«, »Tulge appi!« ja »Rahva-valgustaja« rahvapäraselt-klassilisteks töödeks meie kirjanduses.

E. Dreverk, Ščedrin-Saltõkof ja E. P.-i »Paised« (Murrang 1921, nr. 5—6); Kampmann, Peaj. III, lk. 167—96; M. Martna, E. P.-i »Rahva-valgustaja« (»Edasi« album 1905); Ed. Mihkelson, E. P.-i »Rahva-valgustaja« (Noor-Eesti II, 1907); W. Ridala, E. kirj. ajal. (1922), lk. 94—97; A. Riis, E. P. ja Eesti elu paised (1901); F. Tuglas, Ed. Wilde ja E. P. (Noor-Eesti III, 1909); *idem*, E. P. (Kriitika II, 1926, lk. 182—88). *F. T.*

PETERSON, Ferdinand, insener ja politiline tegelane, sünd. 17. II 1887 Järvamaal Lehtse v. metsavahi pojana, õppis 1909. a. alates Peterburi polütehnikumis, mille lõpetas a. 1916 I järgu ehitusinseneri kutsega, teenis a. 1915 Vuoksi ja Volhovi koskede veejõu uurimise ja Peterburi elektrofitseerimise komisjonis ja määrati a. 1916 Vene põllutööministeeriumi käsutusse Golodnaja stepi niisutusprojekti koostamiseks. A. 1917 kutsuti P. Eesti Maavalitsuse liikmeks, kellena juhatas Maavalitsuse tehnikaosakonda, ja sai veebr. 1918 Eesti Ajut. Valitsuse teedeministriks. Saksa okupatsiooni ajal jätkas ta põranda all oma tegevust, organiseerides vastupanu okupatsioonivõimudele, võttis saksa sõjavägede lahkumisel Eestist nov. 1918 neilt üle ühendus- ja sideasutised ja sõlmis Ajutise Valitsuse volinikuna Riias Saksa revolutsioonilise valitsuse esindaja Aug. Winnig'iga (vt.) lepingu (»Riia rahu«) Saksa vägede evakueerimise, maavalitsemise ja side- ning liikumisvahendite üleandmise kohta; see leping oli esimene, mille iseseisev Eesti on ühe välisriigiga teinud.— Vabadussõjast sõdurina osa võtnud, valiti P.

Asutava Kogu liikmeks tööerakonna nimekirja järgi ja nimetati Põllutööministeeriumi tehnika peavalitsuse juhatajaks, kus ta peamiseks ülesandeks oli riigistatud tööstusettevõtete valitsemine ja maade planeerimise korraldamine. Sest ametist lahkunud (1920), omandas ta a. 1923 Harjumaal Jägala jõe veejõu kasutamisõiguse ja ehitas sinna elektri-jõujaama, juhtides sealt energiat oma Raasiku villavabrikusse ja jahuveskisse, mis ettevõtted on praegu (1928) moodsamaid kesktööstus-ettevõtteid Eestis. — P. oli Tallinna tehnikumi ja Eesti Tehnika Seltsi asutajaid ja on ehitanud rea veejõul töötavaid tööstusettevõtteid, elektri-jõujaamu j. m.; kuulub Kaubandus-Tööstuskoja juhatusse.

J. M.

PETERSON, Kristian Jaak (kirikuraamatuis Christian Jakob Petersohn), kirjanik, sünd. Riias 2. III 1801. P.-i isa Jaak, pärit Viljandi klk. Karula v. Kikka talust, oli Riias Jakobi saksa-eesti koguduse kirikuteenriks. P. käis esiti Jakobi kirikukoolis, siis linna teises kreiskoolis. Siin äratas ta oma ärksate vaimuannetega tähelepanu, ja tema püüd kubermangugümnaasiumi pääseda leidis toetust. Juba koolipingil avaldas P. erilist agarust keelte õppimiseks. Tema koolikasvatusega piiramatut varajast isetegevust tõendab 16-dal eluaastal ettevõetud katse rootsi keele grammatikat kirjutada, mis ometi jäi täide saatmata. Tähelepandavam on tema luuletajatungi virgumine juba enne gümnaasiumi küpsustunnistust. Ta oli saksiku sugunime omandanud ja osaliseks pääsnud saksa keskkooli haridusest, aga eemal oma allarõhutud isade maast otsis ta sisekutse enesele väljendust eestikeelses värsis. Poisikeseohtu luuletaja esimene käsikirjaline värsivihk on märgitud ta koolilõpetamise a.-ga, 1818. Selle elevused tõusevad üle mõisat ja kirikut orjava sugurahva vaimusunduste, need on rahvakirjanduses hooldatud ja tallatud radadelt tunglevad värsiread: vabas rütmis ülendatud kõrge lüürika kõrvuti väikeste anakreontiliste mõttejootudega, idüllitsevate ja sentimentaalitsevate karjaste laul paaritatud eesti rahvalauluga. Eesti keeles seni taotlematuisse kõrgustesse küünivad eriti selle klassika kasvandiku oodid. Tema pikkade ja keeruliste perioodide liikumine kitsastes värsiridades tuletab meelde Pindarose eeskuju, tema pateetilised õhinad vabaõhulise Jumala, inimese vaimu, sõpruse, maakeele ülistuseks kajastavad Klopstock'i taolisi toonitõusenguid. Gümnaasiumi lõpetanud, tuli P. a. 1819 Tartu ülikooli, et oma toetajate soovil usuteadust õppida. Tähtsamaks toetajaks oli valgustatud kindralsuperintendent K. G. Sonntag (vt.), enne Jakobi kiriku õpetaja. Kui P. Tartu ülikooli usuteaduskonda astus, oli seal juba sumbumas ülikooli asutamise aa. sallitud protestantlik ratsionalism. Noore P.-i tingimatuks veendumuseks oli aga vabamõtlemine usuasjus. Ta otsis aru otsustustele vastuvõetavat jumalustarkust. Kui ta seda ei leidnud vagatsevasse dogmasundusse juhitud usuteadusest, siis loobus ta varsti usuteaduskonnast. Ta päevaraamat, eestikeelne, annab tunnistust valgustusfilosoofiliste mõttepärimuste pooldamisest. Kirikuõpetajaks õppimisest taganedes andus see mõistuse ja tahtevabaduse tähtsustaja filoloogilistele, filosoofilistele ja pedagoogilistele ülikooli-ainetele. Kõigi oma laialipillatud üliõpilashuvide keskel ei unustanud P. ka oma hõõguvat luuletajakutset. Tema teise käsikirjalise värsivihu ajamärkimine satub ühte ta esimese üliõpilas-a.-ga, 1819. Saksa »tormi ja tungi« järglasena tõstab siin maakeeles ennekuulmatu »Laulja« oma häält. Eesti keele uurimise ja rahvalaulu kogumise asjaarmastus oli P.-i juba Riias ligendanud J. H. Rosenplänter'i (vt.) »Beiträge'dele». Noore luuletaja lootus selles eestisõbraliste kirikuõpetajate ja haritlaste ajakirjas trükkida oma värsiveerdeid läks nurja. Rosenplänter oli O. W. Masing'ile kui tolleaegsele suurimale autoriteedile eesti keele ja kirjanduse alal P.-i värsinäiteid — paar Anakreoni tõlget — arvustamiseks saatnud ja saanud käredalt tagasitõrjuva otsuse: »Waat! nenda on nende jamsimissed; nendaks wanna Holz, Frey, Willmann ja n. t. omma luggu laulavad«. Järgnes noormehe sõitlus »keelemurdjaks« ta rahvalaulu-laadiliste sõnakujude värsikeelde võtmise pärast, ja veel sandimate sõnadega (Masing ühes kirjas Rosenplänter'ile 1819). Rohkem edu oli P.-il eesti lauseõpetuse küsimusi arutava kaastööga. Ilmus lühike seletus objekti õige tarvitamise kohta eesti keeles (»Ueber den Gebrauch des Nom., Gen. und Acc. bei einem Verb«, Rosenplänter, Beitr. XII, 145 jj.). Noor keeleteadlane katsus ka vastata küsimusele, mis vahe on mõlema ablatiivi *-st* ja *-lt* (s. o. seestütleva ja alaltütleva) vahel. Näidete varal, mis autor rahvalaulust võtnud, jaotab ta kohamuuted siseruumi (*-sse*, *-s*, *-st*) ja välisruumi (*-le*, *-l*, *-lt*) käänetesse, nagu see praegugi maksev (»Ueber den Gebrauch der beiden Ablative im Ehstnischen«, Rosenpl., Beitr. XII, 148 jj.). Mööda minnes paarist kõhnemast lauseõpilisest seletusest mainitagu siin veel luuletaja teadlev katse avastada eesti konsonantide kõlasümboolikat (Rosenpl., Beitr., XIII, 86 jj.). — 1½ a. pärast lahkus P. Tartu ülikoolist ja asus tagasi Riiga. Edasiõppimiseks oli ta kirikuõpetaja ameti väljavaadetest loobumisega nähtavasti kaota-

nud oma esialgsete heategijate toetuse. Riias elatas teda eratundide andmine. Tema imestlusväärsete keeleannete kohta on iseloomulik, et ta ennast pakkus õpetama heebrea, kreeka, ladina, vene, inglise ja saksa keelt. Olles väheste tarvete ja laialiste keeleteaduslikkude huvidega, on ta uurinud koguni Aasia ja Põhja-Ameerika pärisrahvaste keeli. Põlates saksikuid linnakombeid ja seisusuhket seltskonda, on sel elumuulasel küllalt karakterit olnud kinni pidada ennastusaldavast teisiti tahtest, küünilisest mõttetarkusest ja oma madala hõimu armastusest. Baltimaa pärisrahva nimelise vabakslaskmise aa. on teda huvitanud käia eesti talupoja kuues. P. jõudis veel enne lühikese elu lõppu avaldada oma lisandustega täiendatud Chr. Ganander'i *Mythologia Fennica* saksakeelse tõlke (»Christfrid Ganander Thomasson's Philos. Mag. Finnische Mythologie. Aus d. Schwedischen übersetzt, völlig umgearbeitet u. mit Anmerkungen versehen von Chr. Jaak Peterson, Literat in Riga«, Rosenpl., Beitr. XIV, 1—128). See P.-i teadleva asjaarmastuse suurem mälestusmärk ilmus 1821 ka eraraamatuna. Tänu lisandustele ja vabadele mõtteleidudele arvatavast eesti muinasusust kanti m. s. Soome müüdid Väinämöisest, Ilmarisest ja Lemminkäisest siinpoolsetegi esivanemate jumalate hämarasse, sündisid Vanemuine, Ilmarine, Lämmekune, kes hiljemini Fählmann'i ja Kreutzwald'i teostes kasvasid edasiarendatud luulekujudeks. Tuline vaimupalang,ülejõu töötamine ja enesekurnamine ebasoodsais oludes kulutasid selle kõrgepingelise ja varaküpse nooruse kehaliku vastupidavuse. Milleski täit küpsust saavutamata, vähe üle 21 a. vana, suri P. 23. VII 1822 Riias tiisikusse. Ta maeti Riia Jakobi koguduse surnuaiale, kus tema haud tänapäevale tundmatu. Tema järelejäänud käsikirjadest on Rosenplänter kogunud ja Õp. E. S.-i hoiule annud: 1. Kristian Jaak Peterson, ehk se, mis ta mõtles ja teggi, ja kuidas ta ellas, ja mis ta teäda sai omma ello sees, isseenneselt üllespandud 17-dal elloaasta seest, ellootsani; 2. Kristiani Jago Petersoni laulud Ria linnas, 1818. Kristiani Jago Petersoni laulud Tartolinnas, 1819; 3. vihk mitmekesiseid käsikirju, mis Rosenplänter lasknud kokku köita ühise pealkirja all: »Christian Jaak Peterson's Literärischer Nachlass«, 1833. Keele- ja rahvateadusliku diletantismi keskel leidub seal 7 eelmiste luuletuste teisendit, neist 5 oodi lõuna murrakulise seesütleva n-lõpuga, lisaks »Karjaste laul, egga Jago leinalaul« ja 46 lk. rahvalaulu. P.-i erakordne tähendus luuletajana ja vabamõtlejana ei ole tunnustavat hindamist leidnud varem kui Noor-Eesti liikumisest saadik. Sinnamaani oli lugupidamisega osatud märkida ainult ta rahvusesalgamatust, ta karakterit ja teadlevaid püüdeid. Alles kirjaniku 100-a. sünnipäeva puhul on ilmunud »Kristian Jaak Petersoni laulud, päevaraamat ja kirjad« (Tartu, 1922, korraldanud ja redigeerinud Aino Paltser; väljaandele on juurde lisatud ka P.-i pilt Dörbeck'i järgi, mille originaal Riia linna rmtkogus).

Rigasche Stadtbl. 1822, nr. 23; Recke-Napiersky III; V. Reiman, Kristian Jaak P. (EÜS-i Alb. VI, 1901); G. Suits, Meie esimene luuletaja (Võitluse päevil, 1905); Ridala, E. kirj. ajal., I, lk. 175—82; Lisandusi K. J. P.-i tundmaõppimiseks (1927, toim. G. Suits). *G. S.*

PETERSON, Peeter Samuel, ärkamisaja politiline tegelane, Adam P.-i (vt.) vend, sünd. 16. V 1843 Viljandimaal Holstre v. Kipi talu peremehe pojana, õppis, nagu vend Adam P.-gi, oma onu, Pärnu suurkaupmehe M. Strahlberg'i (Zwiebelberg'i) toetusel Paistu klk.-koolis, siis Viljandi kreiskoolis ja Pärnu gümnaasiumis, mille lõpetas 1862. a. lõpul või 1863. a. kevadel ja astus jaan. 1864 Tartu ülikooli õigusteaduskonda. Juuli alul 1864 reisis P. Suure-Kõpu ja Puijatu talupoegade esindajatega Peterburi abi otsima kõrgete maa rendi- ja ostuhindade vastu, esitades 11. VII vastavad palvekirjad Tsarskoje Seloos keisri tiibadjutant parun Offenberg'ile, ja käis samal kuul ja samas asjas teiskordselt Tarvastu, Karksi ja Kaubi talupoegade saadikutega pealinnas, andes 28. VII palvekirjad Peterhofis edasi tiibadjutant krahv Borch'ile. Kui asi Balti mõisnikkude ringkonnis oli teatavaks saanud, arestiti P. aug. alul Tartus Pärnu sillakohtu käsul ja mõisteti sügisel kohalikkude kohtute poolt rahva üleskihutamise eest maksva korra vastu Siberi asumisele, millise otsuse aga senat mais 1865 tühistas. Vanglast vabanenud, sõitis P. juulis s. a. Riiga venna Adam P.-i asjus kindralkuberner krahv P. Šuvalov'i juurde, esitas viimasele ühtlasi kinnitamiseks Eesti Aleksandrikooli programmi ja palus okt. 1864 Holstre ja naabervaldade taludesse paigutatud kasakate eemaldamist, mis teostuski 1865. a. lõpul riigimaade-ministri A. Selenoi eestkostmisel. 1865. a. sügisel valiti P. Holstre vallakirjutajaks; ses ametis püsis ta kuni 1866. a. lõpuni, mil ta siseminister P. A. Valujev'i käsul vangistati ja Slobodskisse (Vjatka kub.) asumisele saadeti. Seal viibis ta kuni maini 1870, mil uus siseminister A. Timašev ta sunniasumisest vabastas, siiski mitte luba andes kodumaale tagasitulekuks. P. asus Tambovi kubermangu mõisavalitsejaks, kus suri 17. (18.?) X 1877, õnnetu kukkumise tagajärjel ratsutamisel; maetud Borissoglebskis Tambovi kub.

J. Lõo käsikiri »Mõned andmed A. ja P. P.-ide eluloost ja tegevusest« ja M. Mitt'i käsikiri »Tükikene A. P.-i elulugust« (mõlemad A. Kruusberg'i käes); *Alb. acad.*, 7817; E. Kirj 1920, lk. 346—55.

A. Kr.

PETRI, Johann Christoph, publitsist ja ajaloolane, sünd. okt. 1762 Saksis, sünnikoht ja -daatum lähemalt teadmata. Filosoofia magistrina tuli ta 1784. a. ümber Põhja-Eestisse ja teotses siin Tallinnas ja maal (nii Mihkli klk. Kallaste mõisas ja Nissi klk. Vardi m.), ka Liivimaa alal, Ingeris ja ka Peterburis koduõpetajana ja -kasvatajana aadliperekonnis. Umb. a. 1796 pöördus ta tagasi Saksamaale ja oli aa. 1797—1820 Erfurti evangelistliku gümnaasiumi retoorikaprofessoriks, õpetades teisigi õppeaineid ja toimides selle kõrval ülikooli õppejõuna. Aa. 1805—07 oli P. ajutiselt gümnaasiumi juhataja, tagandati a. 1809 kohaliku prantsuse intendandi poolt ajutiselt ametist ühe artikli avaldamise pärast prantsuse võimude kohta Erfurti ajalehes ja läks a. 1820 pensioneerituna erusse. Hiljemalt a. 1809 oli ta saanud *dr. phil.* astme. P. suri 24. II 1851 ukj. Erfurtis. — P. tähtsus Eesti suhtes sisaldub peamiselt tema humaanseis, osalt valgustusaja põhimõtteile tugivais ja olusid võrdlevais kirjutistes ja raamatuis Eestimaa ning eestlaste kohta. Olles nähtavasti osalt mõjustatud G. Merkel'i (vt.) töist (eriti viimase raamatust »Die Letten«), püüab ta sama julgelt kõnelda eestlaste raskest olukorrast, hinnates esinevaid väärnähteid. P. on esijoones toonitanud eestlaste rasket orjust, sellest tingitud tulunduslikku viletsust ja vaimlist mahajäämist, väljendades mõnikord mõtteid, milledes kajastuvad Prantsuse revolutsiooni ideed, kuigi ta üldiselt näib olevat selle revolutsiooni vastane. Ta nõuab orjade vabastamist, nende inimväärset kohtlemist ja neile inimlikkude elatistingimuste loomist, viidates sealjuures isegi revolutsiooni hädaohule maksva olukorra edasi kestes. Ta kirjeldab kohalikkude mõisnikkude toorest esinemist rahva vastu, nende enamasti laisklevat ja vaimliselt sisutut eluviisi, mille ainsaks aktiivsuseelemendiks äärmise valjusega teostatav ja lühinägelik tulunduslikkude kasude hankimine maarahvastikult. Vaimulikkudele heidab ta ette materiaalsete hüvede ahnitsemist, halba ettevalmistust ja tihti äärmiselt lohakat koguduse hooldamist. Ettevaatlikult puudutab ta ka ametnikkude seas valitsevat korruptsioonivaimu. P. väljendusviis on tihti liialdav ja pealiskaudne, mis tingitud tema mõõdutust laialipaiskuvusest õige mitmesugustele aladele; tegelikku olukorda lähemalt tundmata avaldab ta vahel väärvaateid. Kuid üldiselt on tema töis esitatud seisukohad uued ja rahvasõbralised. P. avaldatud rohkeist kirjutisist ja raamatuist väärivad tähtsamaina tähelepanu eeskätt 4 suuremat teost. A. 1800 Saksamaal avaldatud 5 kirjas »Briefe über Reval nebst Nachrichten v. Esth- u. Liefland. Ein Seitenstück zu Merkels Letten« vaatleb ta, eriti esimeses, eestlaste olukorda; teistes kirjades kirjeldatakse üldjoontes Tallinna elu, allakäivat kaubandust, vene ametnikkude despootiat j m. Õieti tabatud asjaolude kõrval leidub neis kirjades ka palju naiivsust. A. 1802 Gothas ilmunud 3-köiteline raamat »Ehstland u. die Ehsten, oder hist.-geogr.-statistisches Gemälde von Ehstland« (teose katkendiline, kuid olulisemaid osasid sisaldav eestikeelne tõlge on avaldatud A Peterson'ilt pealkirjaga »Huvitav tükike kodumaa ajaluost«, Viljandi, 1901, II tr. 1903), osutub P. teostest tähtsaimaks ja on Baltimail saanud erilise tähelepanu osaliseks. P. mainib peaallikaina töö juures tarvitanud olevat Hupel'i »Topogr. Nachrichten«, Snell'i (vt.) Läänemereprovintside kirjeldust ja Merkel'i teost »Die Letten«, kuid esijoones on ta kasutanud isiklikke tähelepanekuid ja ülestähendusi mitmelt kohalt ja ajalt. Mõningaist ajaloolisist ja etnograafilisist väärteateist hoolimata annab teos põhjalikuma kujutluse eesti talurahva tolleaegsest olukorrast. Ta sisaldab I osas Eestimaa geograafilise ülevaate ning eestlaste kui rahvuse iseloomustuse selle orjameelsusega ja siiski nõudega vabaduse järgi; II osa käsitleb rahva eluviise ja kombeid ning aadli elu, kuna III osas kirjeldatakse Eestimaa kiriklikku korraldust, vaimulikke, usulist tasapinda, kooli- ja haridusolusid. Kuigi talurahva vabastamise suunas Merkel'i teosest kaugelt vähema mõjuga olnud, avaldab see teos P. suurt sümpaatiat eestlaste vastu nende viletsas olukorras ja püüet seda olukorda parandada, mil põhjusil seda raamatut hiljemini eestimeelselt orienteeritute poolt kiitvalt hinnatud. Vastupidiselt käsitleti seda, nagu muidki P. teoseid, Balti aadli ja vaimulikkude ringkonnis, millede esindajate sulest ilmusid mitmed P. vastu sihitud kirjutised ja raamatud (näit. H. Fr. Tiebe »Lief- u. Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel u. Petri«, Halle, 1804; »Nachtrag . . «, *ibid.*, 1805). Vastuseks neile avaldas P. anonüümselt Erfurtis a. 1805 (II tr. 1809) raamatu »Neue Pittoresken aus Norden, oder statist.-histor. Darstellungen aus Ehst- und Liefland«, mis sisaldab Tallinna ja Eestimaa esijoones etnograafilist kirjeldust sageli väga sapiste märkustega, siis ülevaateid rahvastiku usulisest ja haridusliikust tasapinnast ja vaimulaadist, aadli elust j. m., kusjuures erilist tähelepanu väärib kohalikke vaimulikke ja nende elu

varjukülgi käsitlev osa; huvitavad on ka epigrammid ja paskvillid üksikute pastorite kohta kellegi tundmatu autori järgi. A. 1809 Leipzigis ilmunud 2-köiteline raamat »Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland, unter Katharina II. u. Alexander I. . . .« käsitleb veel kord võrdlemisi üksikasjaliselt lätlaste ja eestlaste kui ka balti sakslaste elu, rahvakombeid, Venemaa valitsuskorraldust j. m. P. tööks peetakse ka anonüümselt ilmunud raamatut »Denkwürdige Memoiren des Grafen v. Un-st-bg — eines der Jetztwelt grössten Verbrechers« (2 kd., Tallinna, 1807—08), mis kirjeldab sel ajal tähelepanu äratanud »Hiiu krahvi« Ungern-Sternberg'i lugu. — Peale mainitute on P. avaldanud hulga raamatuid ja lühemaid kirjutisi mitmesugustes ajakirjades, enamasti kaubandus-tööstuslikest ja põllutulunduslikest küsimusist. Tema ja Neuenhahn'i väljaandes »Magazin f. d. Gemeinwohl« on nimetamisväärt tema artikkel »Ueber die Staatsverfassung u. Justizverwaltung d. deutsch. Provinzen Russlands . . .« (1805). »Deutsche Monatschrift'is« 1799 (III, lk. 24—40) on ilmunud P. sulest »Ueber einige Merkwürdigkeiten und Alterthümer in Lief- und Ehstland« ja »Neue deutsche Monatschr.'is« 1800 (I, lk. 227—36) »Etwas über die Aerndte u. den dabey gewöhnlichen Talkus oder das Aerndtefest der Ehsten«. Ersch ja Gruber'i leksikonis ilmus temalt artikkel Eestimaa ja eestlaste üle. Väljaandes »Oekonomische Hefte« (kd. 14—17, 24) ilmus temalt rida kirjutisi taimkatte produktide kasutamise kohta maitseainetena ja värvimis- ning arstimisvahendeina lätlaste ja eestlaste juures, siis maaviljeluskultuurist Eesti- ja Liivimaal, Liivimaa pärismõisatest ja nende valdamisõigusest j. m. Rohkesti artikleid P. sulest on avaldatud ka ajakirjas »Journal f. d. Fabrik, Manufaktur u. Handlung« (Leipzig, 1807—10); neist mainitagu »Ueber d. Handel d. Städte Reval, Pernau u. Narva in Liefland«, mida nähtavasti kasutatud ka Catteau-Calleville'i Pariisis a. 1812 ilmunud prantsuskeelses töös Balti mere füüsilistest ja geograafilistest tingimustest ja selle sadamate ajaloolisest ja kaubanduslikust arengust. Kõiki P. artikleid siinkohal loendada pole võimalik; neist on ainult mõned üksikud püsivama väärtusega.

Pastor Boesner'ilt Erfurtist ja sealsest linna-arhiivist saadud andmed; Recke-Napiersky III, Beise II; V. Maa 1927. nr. 302 (O. Liiv). *O. L*

PETROV, Aleksander Vassiljevič, ajaloo-uurija, sünd. 20. X 1867 Narvas kreeka-katoliku usku siirdunud juudi pojana, õppis aa. 1886—90 Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas, mille lõpetamise järel a. 1890 teenis Vene siseministeeriumis mitmesuguseis ameteis, olles Vene keisririigi viimastel aa. sama ministeeriumi võõrausuliste vaimulikkude asjade departemangus juhtival kohal. Edasine elukäik on teadmata. Oma politilistelt vaadetelt oli P. venestuse ja Eestimaa kuberneri vürst S. V. Šahovskoi (vt) mõtete pooldajaid. — Mitmes ajakirjas ja muis väljaandeis on P. avaldanud rea kirjutisi, milledest mõned puudutavad Baltimaade ajalugu. A. 1898 hakkas P. ajalehes »Нарвскій листокъ« avaldama oma tööd Narva ajaloost, mis ilmus a. 1901 ümbertöötatud kujul Peterburis tiitliga »Городъ Нарва, его прошлое и достопримѣчательности въ связи съ исторіей упроченія русск. господства на Балтійск. побережьѣ, 1223—1900«; teose eest määras Vene Teaduste Akadeemia P.-ile Uvarov'i-nimelise auhinna. Töö põhjeneb osalt trükitud kirjandusel ja allikail kui ka arhiivandmeil, kuid on oma plaanilt ja materjali jaotuselt ebaõnnestunud ja omab peaaegu ainult materjalide kogu iseloomu.

Narva linna arhivaarilt Ed. Dieckhoff'ilt saadud andmed. *H. S.*

PEZOLD, August Georg Wilhelm, maalikunstnik, sünd. 25. VII 1794 Rakveres kreisiarsti pojana, õppis aa. 1812—14 Tartu ülikoolis arstiteadust ning siis 1814—20 maalikunsti Berliinis, Viinis ja Roomas. A. 1821 pöördus ta peale lühemat viibimist Pariisis ja Londonis kodumaale tagasi ning elas, tegev olles peamiselt portreemaalijana, vaheldumisi Riias, Peterburis, Võnnus, Viljandis, Tartus ja Tallinnas kuni 1842. a., mil ta jäädavalt asus Peterburi; seal toimis ta joonistamisõpetajana ülikoolis ja mõnes teises kõrgemas õppeasutises kuni oma surmani 28. II 1859. A. 1854 sai ta Peterburi kunstideakadeemia poolt akadeemiku aunime. — P.-i kunstilises toodangus moodustavad kandvama osa hästi karakteriseeritud ja elavalt käsitletud portreemaalid; selle kõrval on ta erilise armastusega loonud rea väikesi žaanrmaale eesti rahvaelust; eesti rahvatüüpe on ta eeskujudena kasutanud ka mõnes altarimaalis. Prof. Joh. Köler (vt.) tunnistab oma autobiograafias, et P.-i portreede nägemine direktor A. W. Hollander'i korteris Birkenruh eragümnaasiumis Võnnu lähedal olnud temale just selleks tõukejõuks, mis teda sundinud Peterburi sõitma, et seal omandada kunstiharidust; samuti olla ta akadeemias õppides püüdnud kätte saada P.-i portreede elulikkust ja kindlust käsitluses.

Neumann, Lex.; *idem*, Baltische Maler u. Bildhauer d. XIX Jahrh. (1902). *A. V.*

PIHLAKAS, Gustav, kirjastaja ja tulundustegelane, sünd. 5. II 1864 Harjumaal Kiiu v., õppis 1 a. Sompa vallakoolis, tuli 15-a. poisikesena Tallinna ja hakkas rän-

davaks raamatukauplejaks; avas siis Tallinnas alalise raamatu- ja kirjutustarveteäri, asutas selle juurde köitekoja ning paberilao ja 1922. a. kartonaaž-töökoja. P. kirjastusel on pikema aja jooksul ilmunud rida õpperaamatuid kui ka ilukirjanduslikke töid. Selle kõrval on ta tegev olnud mitmes tulunduslikus ettevõttes, nagu osaühisus »Lehtse turbatööstus«, o.-ü. »Savi«, aktsiaselts Krediitpank, Tallinna laevaühisus j. t., mõnes neist juhtival kohal. — Tundes huvi Eesti kultuuriliste ja heategeliste asutiste heakäigu vastu, on P. nende toetuseks annetanud suuremaid summasid, milledest eriti mainitav tema 100 000-margaline annetus Tallinna konservatooriumile maja ehitamiseks.

J. M.

PIIP, Hans (Ants), politikamees ja õigusteadlane, sünd. 16. II 1884 Viljandimaal Tuhalaanes põllutöölise pojana, õppis kohalikes algkooles ja Goldingeni õpetajateseminaris, oli aa. 1903—05 Marienburgis kösterkooliõpetajaks, aa. 1905—06 Kuresaare Nikolai õigeusu klk.-kooli õpetajaks, aa. 1906—12 Kuresaare merekooli õpetajaks ja 1913—15 Jansoni kaubanduskooli õpetajaks Peterburis. Saaremaal asudes oli P. Kuresaare Eesti Seltsi asutajaid ja selle esimees aa. 1908—12. Ka võttis ta osa Kuresaare ühistegeliste laenuasutiste, Kuresaare meremeeste seltsi, vastastikuse kinnitusseltsi »Mereabi« ja Saaremaa õpetajate liidu (a. 1905) asutamisest. A. 1908 õiendas P. Kuresaares eksternina küpsuseksami ja astus Peterburi ülikooli õigusteaduskonda, mille lõpetas a. 1913. A. 1912 käis P. end Berliini ülikoolis täiendamas ja oli aa. 1913—16 Peterburi ülikooli teaduslikuks stipendiaadiks. 1916. a. õiendas ta rahvusvahelise õiguse magistri eksami ja nimetati järgm. a. alul Peterburi ülikooli rahvusvahelise õiguse eradotsendiks. 1916.—18. aa. oli P. sõjaväe ametnikuks kohtu peavalitsuses ja teenis 1917. a. Vene siseministeeriumi rahvuste departemangus. 1917. a. revolutsiooni ajal võttis ta osa Eesti maavalitsemise reformi eeltöist, eriti Vene ajutise valitsuse juures asuvas juriidilises nõupidamises 1917. a. juunis. Samal ajal valiti P. Maapäeva liikmeks Viljandimaa maatameeste poolt. 1917. a. augustis võttis ta Maapäeva esindajana osa riiklikust nõupidamisest Moskvas, kus rõhutas vajadust muuta Venemaa föderatiivseks riigiks. Sama a. sept. viibis ta demokraatlikul nõupidamisel Peterburis. Ka võttis P. Peterburis osa Vene asutava kogu valimisseaduse väljatöötamise eeltöist. Maapäeva koosolekul 15. XI 1917 esitas ta resolutsiooni Eesti Asutava Kogu kokkukutsumise küsimuses. 20. XI 1917 nimetati P. Maapäeva juhatuse poolt esimeseks Eesti välisesindajaks ülesandega selgitada Eesti iseseisvuse tunnustamise võimalusi. Selleks pidas P. ühes J. Seljamaa (vt.) j. t. läbirääkimisi liitriikide saadikutega Peterburis 1918. a. alul. 1918. a. veebr. sõitis ta üle Ahvenamaa ühes M. Martna, K. Menningi (vt. neid) j. t. Rootsi ja sealt edasi Londoni, kus ta Briti valitsusega läbirääkimistesse astus Eesti tunnustamise asjus. 3. V 1918 tunnustaski Inglise välisminister Eesti Maapäeva *de facto* iseseisvaks võimuks. Eesti esindajana Londonis informeeris P. Briti valitsust okupatsioonivõimude tegevuse kohta, hankis Eestile Britilt sõjaväelist abi, eriti laevastiku läbi, ja Britilt ning teistelt liitlastelt varustust, tutvustas Eestit ajakirjanduses ja seltskonnas jne. Samal ajal oli P. Eesti delegatsiooni liikmeks Pariisi rahukongressil. 1919. a. septembris kutsuti P. kodumaale tagasi ja nimetati välisministri abiks. Peale J. Poska lahkumist O. Strandmanni kabinetist oli P. viimases 1919. a. oktoobris ja novembris välisministri k. t. 1919—20. aa. Eesti-Vene rahuläbirääkimiste ajal Tartus kuulus P. Eesti rahudelegatsiooni. Peale rahukonverentsi lõppu siirdus P. jälle Eesti diplomaatiliseks esindajaks Londoni. Kui J. Tõnisson'i (vt.) teine kabinett 1920. a. sügisel lahkus, moodustas P. ainult tööerakondlasist koostuva kabineti, mis püsis 1920. a. oktoobrist 1921. a. jaanuarini. P. asus selles pea- ja sõjaministri kohal ja kandis põhiseaduse maksmahakkamise järel esimesena riigivanema nime. P. valitsuse ajal algas väliskaubanduse alal hoogus üleminek sõja ajal maksmapandud kitsenduste süsteemilt eraalgatuse suuremale vabadusele (vt. Kukk, Johann). Järgnevas K. Pätsi (vt.) kabinetis (1921. a. jaan. 1922. a. novembrini) oli P. välisministriks, toimides eriti Balti riikide koostöö kindlustamise alal. 1923. a. sai P., kes 1914. a. oli omandanud vannutatud advokaadi abi õigused, vannutatud advokaadiks. Novembrist 1923 kuni 1925. a. lõpuni oli P. Eesti saadikuks Ameerika Ühendriikides ja fundeeris võrdlemisi soodsate tingimustega Eesti võla viimastele. 1925. a. detsembrist kuni 1926. a. juulini toimis P. välisministrina J. Teemanti (vt.) esimeses kabinetis. P. on olnud Eesti esindajaks mitmel rahvusvahelisel konverentsil ja Eesti delegatsiooni juhatajaks Rahvasteliidu täiskogu koosolekuil. Seadusandlikust tööst on ta osa võtnud Asutava Kogu ja I Riigikogu liikmena. P. kutsuti 1919. a. Tartu ülikooli rahvusvahelise õiguse õppetoolile professori kohuste täitjaks ja valiti a. 1924 sama aine korraliseks professoriks. Mitmete diplomaatiliste j. t. ülesannete tõttu on ta aga ajutiselt õppetegevusest vabastatud olnud, kuni tal

1926. a. teisel semestril võimalus avanes asuda professorina oma ametikohuste täitmisele. — P. toimetas aa. 1906—07 Kuresaares ajalehte »Hääl« ja oli 1923. a. mõnd aega »Vaba Maa« peatoimetaja. Ta on Eesti, Vene, Prantsuse ja Inglise ajalehtedes ja ajakirjades avaldanud rea artikleid õigusteaduse, rahvusvahelise politika ja mereasjanduse alal. 1909.—13. aa. toimetas P. viis aastakäiku meremeeste aastaraamatut »Mere Kalender ja Almanak«. Tema poolt tõlgituna ja täiendatuna ilmus (a. 1912, Tallinnas) prof. A. J. Jelistratov'i »Valitsemise-õigus«. Veel on P.-lt ilmunud brošüür »Asutav Kogu I« (Peterburi, 1917), »Rahvusvaheline eraõigus«, loengute kokkuvõte (Tartu, 1923) ja ülikooli kursus »Rahvusvahelise õiguse süsteem« (Tartu, 1927), mis paljudest ebatäpsustest hoolimata omab väärtust uue, värske materjali tõttu.

Isiklikult j. m. saadud andmed. *T.*

PIIPER, Johannes, zooloog, sünd. 31. III 1882 Tallinnas sõiduvoorimehe pojana, õppis aa. 1903—09 Peterburi ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonna loodusteaduse osakonnas, mille lõpetas a. 1913 I järgu diplomiga, teotses aa. 1913—19 loodusloo ja geograafia õpetajana Tallinna kesk- ja kutsekooles ja kutsuti a. 1919 professori k. t.-ks selgrooliste zooloogia õppetoolile Tartu ülikoolis, kus ta a. 1924 kinnitati erakorral. ja a. 1927 korral. professoriks samale õppetoolile. Aa. 1923—24, suvel 1926 ja 1927 oli P. komandeeritud teaduslikul otstarbel Londoni ülikooli ning Briti muuseumi juurde ja omandas a. 1927 Londoni ülikoolis filosoofia doktori astme väitekirjaga *On the Evolution of the vertebral Column in Birds illustrated by its development in Larus and Struthio.* — Oma otsese ametitegevuse kõrval on P. mitmel puhul esinenud teaduslikkude ja populaarsete ettekannetega, aa. 1922—24 olnud ajakirja »Looduse« peatoimetaja ja a. 1922 alates Tartu ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi esimees. P.-i trükis ilmunud tööd on: Vaikasaared ning nende linnustik 1922. a. (Loodus 1923), Haruldased metsloomad Eestis (Loodus 1922), Loomageograafia (koguteoses »Eesti maa, rahvas, kultuur«, Tartu, 1926), Üldise zooloogia põhijooned, I (Tartu, 1920) ja populaarteaduslikud »Bioloogialised kirjad«, I—II (Tallinna, 1910—11). Peale selle on P. eestistanud O. Schmeil'i »Zooloogia käsiraamatu« (Tall., 1920) ja sama autori »Väikse loodusloo« (Tartu, 1921) ja ilmutanud rea populaarteaduslikke artikleid ajakirjanduses.

Isikl. ja m. saadud andmed. *T.*

PIISKAR, Jaan, politika- ja haridustegelane, sünd. 30. I 1883 Viljandimaal Vastemõisa v. popsi pojana, õppis Suure-Jaani klk.-koolis, lõpetas 1901 Sindi ministeeriumikooli pedagoogikaklassi, omandas 1904 Pärnu gümnaasiumi juures algkooliõpetaja ja seals. 1907 koduõpetaja kutse. Alates a. 1901 on P. toiminud õpetajana mitmel pool, m. s. 1908—09 Võru linnakoolis, 1909—19 vaheaegadega Pärnu Eesti Kooliseltsi eelgümnaasiumis ja 1913. a. peale ka seals. kaubanduskoolis, mille asutajate hulka ta kuulus. 1905. a. lõpul pidi P. karistussalkade eest siirduma mõneks kuuks Peterburi, kus läbi käies pahempoolsete tegelastega omandas sotsialistliku ilmavaate. 1906. a. oli P. 3 kuud Viljandis vanglas ja elas selle järel 1907. a. kevadeni vanemate juures politsei valve all. 1910. a. sügisel vangistati P. Pärnus ühes teiste sotsialistlikkude tegelastega, istus jälle mõne aja vangis ja oli kuni 1912. a. politsei valvealusena oma kutsealalt kõrvaldatud. Okupatsiooniajal tagandati P. õpetaja ametist ja pidas Pärnus koolitarvete kauplust. 1919. a.-st teotseb P. peamiselt politika alal, olles Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei esindajana Asutavas Kogus, Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei esindajana I ja II ning Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei esindajana III Riigikogu liikmeks. 1924. a. lõpust peale oli P. II ja hiljemini III Riigikogu abisekretäriks. Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei juhtiva jõuna tuli P.-il aa. 1922—23 ägedat võitlust pidada kommunistidega, kes oma intriigidega lõhestasid selle partei kaheks ja partei riismeist ellukutsutud Eesti Töörahva Partei nime all arendasid enamlist politikat. Viimaseil aastail toimib P. Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei sekretärina ja 1927. a. kevadel asutatud Eesti Töölisühingute Keskühingu juhatusliikmena. Omavalitsuse alal on P. olnud Pärnu ja Tallinna linnavolinikuks, Pärnu, Valga ja Harju maanõukogu liikmeks ja toiminud okupatsiooniaja järel Pärnu maakonnavalitsuse haridus- ja hoolekande-osakonna juhatajana. Ka on P. osa võtnud mitmesuguste hariduslikkude organisatsioonide tegevusest, olnud 1917. a. Pärnumaa Õpetajate Liidu esimeheks, kuulunud 1919—21 ja 1924. a-st praeguseni (1928) Eesti Õpetajate Liidu juhatusse, töötanud Eesti Haridusliidus (a. 1928 abiesimehena) ja Riigi- ja Omavalitsusteenijate Keskliidus, m. s. 1926—27 esimehena.

Isiklikult j. m. saadud andmed. *T.*

PILAR VON PILCHAU, Adolf, parun, Balti aadli politiline tegelane, sünd. 11. V 1851 Pärnumaal Audrus mõisaomaniku pojana, õppis aa. 1870—73 Tartu ülikoolis õigusteadust ja 1873—74 Halles põllutulundust, hakkas siis mõisapidajaks; teotses

selle kõrval kihelkonna- ja sillakohtunikuna (1875—82), oli Pärnu maakonna aadli saadik ja Pärnu linnanõunik ning linnapea abi; valiti 1899. a. maanõunikuks, täitis aa. 1906—08 resideeriva maanõuniku kohuseid ning sai a. 1908 maamarssaliks, kelleks jäi kuni 1918. a., olles selle juures 1912. a. peale Riiginõukogu liige mõisnikkonna valimisel. P. on olnud Liivimaa aadli juhtivaid ning tegevamaid mehi ajal, kus väliste ja sisemiste sündmuste mõjul päevakorrale kerkisid algatused ning võimalused Baltimaade sisemise korra muutmiseks. Oma seisukohale ja sidemetele vastavalt oli P. energiliselt tegev, et mõjustada maa seisundi arenemist otseses ühenduses ajalooliselt kindlaks kujunenud vormidega ja juhtmõtetel, mis vastasid kohaliku rüütelkonna minevikus juurduvale orientatsioonile. Resideeriva maanõunikuna mõjustas P. a. 1906 sõjaväeosade saatmist Peterburist Baltimaade rahustamiseks. 1905. a. sündmuste tagajärjel ellukutsutud Balti kindralkuberneri erinõukogus (töötas 12.—14. VII 1906 ja 20. VII—30. IX 1907) ja Liivi kubermangu nõukogus (peamiselt 20. XI—2. XII 1906), kus rüütelkonna, linnade ja talupoegade asemikkude osavõttel harutusele tulid kohalikud agraar-, omavalitsuse-, kiriku-, kooli- ning kohtuküsimused kõigi rahvakihtide lepitamise ja ühendamise mõttes, esindas P. mõjuvalt rüütelkonna seisukohti ilma kooskõla leidmata nõukogudes töötavate Eesti ja Läti haritlastega. Kindralkuberneri erinõukogus, milles talupoegade esindus oli tuntavas vähemuses, vastuvõetud otsused ja esitised ei leidnud P. korduvatest püüetest hoolimata Peterburis poolehoidu, kuna neid ka Eesti ja Läti mõõduandvad ringkonnad ei toetanud; sama saatuse osaliseks said teisedki rüütelkonna algatused kohalikkude olude muutmiseks »ajaloolisel alusel«. Riiginõukogu liikmena esitas P. samuti Balti aadli seisukohta kodumaasse puutuvates küsimustes. Suurt võõrastust äratas ning kutsus esile mõjuva protestide laine Eesti avaliku arvamise poolt P. esinemine 1914. a. jaanuaris Riiginõukogus, kus ta joogikohtade sulgemise õiguse kohta käiva seaduse-eelnõu arutamisel Läänemere-mail võitluses alkoholismi vastu tunduvaks teguriks kasvanud karskusliikumist iseloomustas politiliselt kahtlase ja riigivastase nähtusena. Kui 12. IV 1918 Riias Balti ühendatud maanõukogu (Landesrat) okupatsioonivõimu korraldusel kokku astus, valiti P. selle esimeheks. Maanõukogu ignoreeris täiesti 30. III 1917. a. Eesti omavalitsuse seaduse põhjal ellu kutsutud Eesti Maapäeva otsust kõrgema võimu kohta Eestis, samuti Eesti Vabariigi väljakuulutamise tõsiasja, ja võttis enesele Riiga käsutatud Eesti vallavanemate protestist hoolimata õiguse teha lõplikke otsuseid maa edaspidise saatuse kohta. Selle juures ei avaldanud maanõukogu mingit tegevust maa pärisrahvaste, eestlaste ja lätlaste, rahvusliku ja kultuurilise omapärasuse, enesemääramise ja omavalitsuse õiguse kaitsmisel okupatsioonivõimu hoolimatute võtete vastu. Nov. alul s. a. uuesti kokkuastunud maanõukogu seadis koguni kokku Saksa riigi osana mõeldud Balti osariigi ajutise valitsuse, eesotsas P.-ga, mis aga Saksamaal varssi alganud revolutsiooni tõttu ei saanud tegevusse astuda. Okupatsiooni lõppedes asus P. Saksamaale, kust hiljemini tagasi tuli Eestisse ja suri 17. VI 1925 Pärnus.

Alb. acad., 8824; Rigasche Rundschau 1925, nr. 138; A. v. Tobien, Die Livländ. Ritterschaft (1925), lk. 28—30, 74—75, 446—55; H. Kruus, Saksa okkupatsioon Eestis (1920); Ed. Laaman, Eesti lahkumine Vene riigist 1917—20 (1920); Post. 1914, nr. 15, 16, 19, 20. *T.*

PILL, Mihkel, põllutulunduse tegelane, sünd. 26. XII 1883 Viljandimaal Tarvastu v. Oina talu rentniku pojana, õppis aa. 1906—16 Tartu ülikoolis loodusteadust, viimaseil aa. ka põllutulundusteadust, eriti seemneasjandust; sõjaolude tagajärjel jäi ülikool lõpetamata. Üliõpilasena pidas P. aa. 1910—11 isa talu, kus tal huvi tekkis seemneja sordiarenduse küsimuste vastu, ja asus a. a. 1912 dr. A. Eisenschmidt'i (vt.) kaasabil Tartu E. Põllumeeste Seltsi juurde asutatud seemnevilja toimkonna asjaajajaks. Ilmasõja ajal täitis P. mitmesuguseid ülesandeid sõjaväe ja rahva toitlusvarustuse alal. A. 1919 kutsuti ellu ülalmainitud toimkonna asemel Tallinnas P.-i kaastegevusel Eesti Sordiparanduse Selts ja Eesti Seemnevilja Ühisus, millede tegevusest P. senini on osa võtnud. A. 1920 asus ta Jõgevale, kus senini (1928) teotseb Eesti Sordiparanduse Seltsi ülalpeetava sordikasvanduse juhatajana. Oma erialal on P. täiendunud enne ilmasõda Saksamaal, Rootsis ja Soomes ja viibis a. 1925 Põhja-Ameerika Uhendriiges ja Kaanadas *International Education Board*'i stipendiaadina. P.-i sulest on ilmunud järgmised raamatud: Pärivus (Tartu, 1913), Sordikasvatus. Üldine osa (Tartu, 1914), sama teose eriosa I (Kartul. Lina. Kõrsviljad. Tartu, 1918) ja II (Heinataimede sordiparandus. Tartu, 1920), Meile tähtsamad põllutaimede sordid (Tartu, 1921), Seemne- ja sordikasvatus Eestis (Tartu, 1923), Seemnekasvataja Aabits (Tartu, 1925), Seemnevilja külviväärtus (Tartu, 1925), Seemnevilja puhastus- ja sortimispunktid (Tartu, 1927) Peale selle on P. tõlkinud W. Bölsche' »Inimese põlvenemise« (Tartus, 1906, II tr. 1907, III tr. 1913) ja

O. Schmeil'i »Botaanika käsiraamatu« (Tartu, 1913, III tr. 1920), toimetanud ühes J. Hünerson'iga (vt.) aa. 1915–28 »Põllumehe taskukalender-käsiraamatut« ja avaldanud rea artikleid ajalehis ja -kirjus.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

PINDING, Siegfried, riigikaitse tegelane, sünd. 8. VI 1877 Tallinnas lubjatehase omaniku pojana, omandas üldhariduse kohalikus Aleksandri gümnaasiumis, astus a. 1894 vabatahtlikuna Vene sõjaväe-teenistusse, lõpetas a. 1897 Peterburis sõjakooli alamleitnandina ja teenis siis ohvitserina Vene väeosades, võttes osa aa. 1904–05 Vene-Jaapani sõjast ja aa. 1915–17 ilmasõjast, tõustes a. 1917 polkovnikuks. Apr. 1917 algas P. Tallinnas I eesti rahvusliku rügemendi formeerimist, mille hiljemini üle andis polkovn. A. Tõnisson'ile (vt.), viibis saksa okupatsiooni ajal Ukrainas, pöördus märtsis 1919 tagasi Eestisse ja määrati 5. jalav.-rügemendi ülemaks, mille eesotsas ta mais s. a. murdis Nõukogude-Vene vägede rinde Pihkva all ja tungis Pihkvani. Juunis 1919 määrati ta II diviisi ülema abiks, teotses aa. 1919–20 Piirivalve Valitsuse ülemana ja määrati sept. 1921 2. jalav.-rügemendi ülemaks. Sügisel 1925 läks P. erusse ja asub praegu (1928) Tartus.

Sõjaministeeriumist saadud andmed. *T.*

PINNA, Netty, näitleja, sünd. 16. VI 1884 Virumaal Avanduse v. sepa J. Adler'i tütrena, õppis aa. 1893–98 Tallinna saksa tütarlaste koolis, teotseb a.-st 1906 senini (1928) »Estoonia« laval Tallinnas näitlejana, vaheajal ühe hooaja a. 1922 tegev olnud Tallinna Draamateatris; täiendas end lavakunsti alal ühes oma mehe P. Pinnaga (vt.) a. 1908 Berliinis E. Reicher'i juures. Samuti koos mehega oli P. esimese Eesti elukutselise teatri »Estoonia« rajajaid Tallinnas (1906). »Estoonias« on P. mänginud peamiselt Hauptmann'i, Sudermann'i ja Ibsen'i naiskangelasi, esinedes selle kõrval ka klassilistes teostes, nii Desdemonana Shakespeare' »Othello's« ja Luisena Schiller'i »Õeluses ja armastuses«. Draamateatris mängitud osadest olgu mainitud Juudit A. H. Tammsaare samanimelises näidendis ja nimiosa B. Shaw' »Cleopatras«.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

PINNA, Paul, näitleja ja teatritegelane, sünd. 21. IX 1884 Tallinnas linna-ametniku pojana, õppis Tallinna 4-klassilises linnakoolis, teenis siis kohalikus linnavalitsuses kantselei ametnikuna, astus suvel 1906 dir. Duve' juhatusel töötavasse alalisse saksa näitetruppi ja siirdus s. a. sügisel näitlejaks ja teatrijuhiks äsjaasutatud »Estoonia« elukutselisse teatrisse, kus teotses kuni 1914. a.-ni, olles seega Tallinna eesti alalise teatri rajajaid. Vaheajal käis P. suviti Saksamaal, täiendas end E. Reicher'i teatriakadeemias Berliinis ja mängis 1913. a. suvehooaja Kieli linnateatris. Sügisel 1914 asus ta Venemaale ja mängis Nižni-Novgorodi, Kaasani, Samaara, Saratovi ja Moskva (Nikitski) teatreis. 1915. a. sügisel Tallinna tagasi tulnud, teenis P. mobiliseerituna sõjaväes, mängides ühtlasi »Estoonias«. Aa. 1918–21 oli ta Draamateatri näitleja ja näitejuht, hiljemini ka direktor, aegajalt ka »Estoonias« mängides ja näidendeid lavastades. Aa. 1921–23 teotses P. »Estoonia« näitlejana ning lavastajana ja asutas a. 1923 Tallinnas Rahvateatri, mida juhatas kuni 1927. a.-ni, esinedes ka sama teatri näitlejana. Jaanuarist 1927 on ta toiminud jälle »Estoonia« näitlejana ja lavastajana. — P. näitleja-and ja kalduvused avaldusid varakult 15-aastasena hakkas ta esinema »Estoonia« näitelaval asjaarmastajate trupis ja Tallinna eesti elukutselise teatri avamisel (1906) oli ta juba küps näitleja, kuigi tõsise kooli ja valju enesekriitika puudusel sageli sattus pealiskaudsusse. Lavastajana ja näitejuhina piirdus ta algusest peale realismiga, kuna muud, eriti uuemad voolud on jäänud talle võõramaks. Tema ja K. Jungholz'i (vt.) teeneks tuleb peamiselt lugeda realistliku draama tutvustamist Tallinna publikule näitelava kaudu. 1906. a. alates lavastas ta »Estoonias« Sudermann'i, Hauptmann'i, M. Halbe, Ibsen'i, L. Tolstoi j. t. teoseid, tuues nende kõrval lavale ka hulga vähemtuntud kirjanikkude põnevaid tõmbetükke ja kergeid komöödiaid, püüdes sellega kui ka mängu laadiga vastutulelik olla suure hulga maitsele. Tema Rahvateater polegi seadnud endale kunstilisi ülesandeid, vaid püüab pakkuda pigemini kergesisulist ajaviidet. Peale näidendite on P. nii »Estoonias« kui rahvateatris lavastanud palju operette. P. katsed näitekirjanduse alal – »Jaani-öö« (1911), »Kui pungad puhkevad« (1912), »Vana lugu, alati uus« (1914), »Tasuja« (viimane on ette kantud ka Helsingis) – pole leidnud erilist tähelepanu; neid on autori enda poolt lavastatud peamiselt »Estoonias«. Kaugelt suuremat tähtsust kui teatrijuhina ja lavastajana omab P. näitlejana, olles eesti näitlejakonnas silmapaistvaim meeskuju. Tema ampluaks on n. n. karakterosad nii draamas kui komöödias. Ajaloolise sisuga draamades on ta loonud otse monumentaalseid kujusid (Napoleon, Caesar, Ivan Julm, Danton, Herodes, Olovernes j. t.). Eesti näitekirjandusest kehastab ta kõige enam õnnestunult Vestmann'i Ed. Wilde' »Pisuhännas«, Soome kirjandusest Esko't A. Kivi »Nõmme kingseppades«.

Isikl. j. m. saadud andmed. *E. H.*

PITKA, Johan, tulunduslik ja riigikaitse tegelane, sünd. 7. II 1872 Järva-Jaani klk. Jalgsemaa külas Ansomardi talu omaniku pojana, õppis Käsmu, Kuresaare ja Paldiski merekoolis, õiendas a 1895 Tallinnas kaugesõidu-kapteni eksami, sõitis pikemat aega (1889—1907) merel, asutas a. 1907 Liverpoolis Eesti-Läti laevasõidu-agentuuri, siirdus siis a. 1911 Tallinna ja asutas äri, mille hiljemini muutis merekaubanduse ühinguks »Joh. Pitka ja Ko«. Samal ajal asutas ta Tallinna Laeva-Ühisuse, a. 1917 Merekaubanduse ja Laevasõidu Edendamise Seltsi »Laevandus«, omandas s. a. ühes teistega Balti Pääste-seltsi ja oli selle juhatajaks. Peale revolutsiooni puhkemist a. 1917 töötas P. täie andumusega kaasa Eesti rahvuslikkude väeosade loomisel, olles Tallinna sõjaväelaste büroo ja Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liikmeks. Eriti tegev oli ta samuti Tallinna omakaitse organiseerimisel aa. 1917—18. Esimese omakaitse-organisatsiooni likvideerisid enamlased peale nende võimule pääsu, teise — saksa okupatsioonivõimud, kuna kolmandal korral P. ühes kindr. E. Põdder'iga (vt.) ja J. Naaris'ega lõi okupatsiooniajal põrandaaluse Eesti Kaitseliidu, mis okupatsioonivõimu langemise järel astus tegevusse. Eesti Vabadussõja algusega laienes P. tegevusala suurel määral. Nõukogude-Vene vägede pealetungi alul korraldas ta kaitseliidu salku kooliõpilasist ja teistest vabatahtlikest vastupanuks Narva all, seadis kiires korras kokku 1. soomusrongi ja asus sellega ühes kapten K. Parts'iga ja A. Irvega (vt. neid) Vaivara juures enamlastega võitlusse. Selle järel juhatas ta soomusrongide ja soomusautode ehitamist ning varustamist, valmistas ette merioperatsioone, organiseeris dessandisalku ja juhatas nende tegevust tagajärjekais ja tihti hulljulgeis operatsioones Tsitre, Loksa, Kunda all; samuti oli ta tegev Narva-Jõesuu ning Narva vallutamisel ja Luuga jõe ning Kaprio (Koporje) lahe ümbruse puhastamisel vaenlasist. Üldse juhtis ta terve Vabadussõja kestes Eesti laevastiku operatsioone Soome ja Riia lahes. Selle kõrval teotses P. ühtlasi energiliselt Vabariigi mereväe ja sõjalaevastiku loomisel ja organiseerimisel, osutades suurt algatusvõimet ja tööjõudu. Nii on P. juhtivalt tegev olnud Vabariigi Merejõudude staabi, Mereväe tehnika ja varustuse ameti, Sadamate valitsuse, Lootside, tuletornide ja meremärkide valitsuse, Veeteede ja Sadamate süvendamise ja parandamise ameti, Piirikontrolli, Rannavalve, Sideteenistuse ja päästejaamade valitsuse, Laevasõidu ameti, Mereobservatooriumi, Peipsi laevastiku staabi ja mitme teise ametkonna loomisel. Teenete eest ülendati P. aseadmiraliks. Oma tegevust Vabadussõjas kui ka üldist sõja käiku kirjeldab P. oma töös »Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti vabadussõja lõpuni« (Tallinna, 1921), milles leidub palju üksikasju Eesti sõjajõudude koondamis- ja organiseerimisloost kui ka Vabadussõja võitlusist (aa. 1917—20). Politilisest elust hakkas P. osa võtma Vabariigi alguspäevist, olles lühemat aega (kuni mai lõpuni 1919) Eesti Asutava Kogu liige Eesti Rahvaerakonna rühmast. Pärast Vabadussõja lõppu pühendas P. erilist tähelepanu väärnähetele Eesti avalikus elus ja politikas, eriti kuritarvitustele riigiasutisis ja õiglusetuse väljendustele, ja asus nende vastu ägedasse võitlusse, asutades esiti (1920) Valve Liidu ja ellu kutsudes ajakirja »Valve« (ilmus aa. 1921—22). Viimases avaldas P. ise palju artikleid esilekerkinud väärnähete kohta, hankides ka rohkesti kaastööd väljastpoolt. Et nii Valve Liit kui »Valve« oma esinemistes opereerisid mõnigi kord kontrollimata andmetega, ei suutnud heade eesmärkidega rajatud ettevõte saavutada tunduvaid tagajärgi, kuigi üldiselt P. hea tahe tunnustust leidis. II Riigikogu valimiste eel asutas P. a. 1923 uue politilise erakonna — Rahvuslik-vabameelse partei, — mille peamiseks ülesandeks ta seadis võitluse riiklikkude kuritegude vastu. Erakonna häälekandjaks sai P. asutatud ja väljaantud ajaleht »Eesti« (ilmus aa. 1923—24). Valimistel suutis erakond P. juhatusel koondada 20 000 häält, neist 1/3 Tallinnast, ja viis 4 saadikut Riigikokku, kuid erakonna juht P. ise, kes kandideeris Lõuna-Eestis, jäi sealt välja. Seega tühistus suurel määral võimalus P.-l seadusandlikus kogus vahenditult kaasa töötada riikliku elu puuduste kõrvaldamiseks ja parandamiseks. Olles nähtavasti sügavalt pettunud oma püüete teostamisvõimalusis lahkus P. märtsis 1924 Eestist ja asus elama Kaanadasse (Briti Columbiasse), kus praegugi (1928) tegev farmerina.

Post. album, lk. 216; Sõdur 1919, nr. 16; Eesti 1924, nr. 10—12, 14; Post. 1924, nr. 66; Vaba Maa 1924, nr. 59, 64. *T.*

PITKA, P.-A., vt. **ANSOMARDI.**

PLATON (Nikolai Ivanovič Gorodetski), Riia vene-õigeusu piiskopp, hiljemini ppiiskopp, sünd. 2. IV 1803 preestri pojana Tveri kubermangus. Kõrgema hariduse saanud Peterburi vaimulikus akadeemias, oli P. pärast selle kooli lõpetamist õpetajaks mitmes vaimulikus seminaris, määrati 1843. a. Leedu piiskopkonna vikaariks, nov. 1848 Riia piiskopiks, 1850. a. samas ppiiskopiks, millises ametis oli märtsini 1867. Hiljemini oli P. Doni, Herssoni ja Kiievi ppiiskopiks ja suri 1. X 1891. — Asudes Riia piiskopiks päris ta oma eelkäijalt piisk. Filaretilt (vt.),

Liivimaal hulga ainult algeliselt korraldatud kogudusi, mis koostusid äsja õigeusku siirdunud talupoegadest. P. püüdis siin suure agarusega parandada kõige pealt uute koguduste olemasolu ainelisi ja vaimlisi eeldusi. Uutele kogudustele soetati püsivamat asupaika ja korralikumaid hooneid, mis neil seni enamikus puudusid Raskused sel alal — aineliste ressursside vähesus, mõisnikkude vastutöötamine jne. — olid aga niivõrt suured, et seisund paranes väga pikkamööda. Veel 1864. a. oli Liivimaal 113 õigeusu kogudusel eriliselt ehitatud kirikuhooneid ainult 46-l, kuna 54-l peeti jumalateenistust endistes ajutistes üürikorterites; 13 kogudust aga olid hoopis ilma alaliste ruumideta. Suurt rõhku pani P. õigeusu rahvakoolide arendamisele, rahvakeelt valdavate preestrite ettevalmistamisele ja õigeusu rahvakeelse vaimuliku kirjanduse soetamisele. Oma agressiivsemate kirikupolitiliste kavade teostamisel õigeusu kasuks oma piiskopkonnas leidis P. harilikult mõjukat vastuseisu Balti kindralkuberneri vürst A. A. Suvorov'i (vt.) poolt. Vene-õigeusu levitamise alal Liivimaal kujunes juba tema tegevusaja alul seisak, millele hiljemini järgnes äge reaktsioon uus-õigeusuliste poolt, mis avaldus nende keskel massilises tagasipüüdmises luteri usku. Seda nähet soodustas rida tegureid. Uus-õigeusulistele sai osaks tagakiusamine kohaliku mõisniku poolt, mõnitamine kirikuõpetajailt, pilkamine ning naeruvääristamine luteri usku naabertalupoegade poolt jne. Samal ajal ei täidenenud õigeusku siirdunute usuvahetamisel olnud lootused maistele kasudele. Ka ei suutnud uus usk neid millegagi sisemiselt enesele võita. Eriti levis pettumus ja rahulolematus uus-õigeusuliste noorema sugupõlve keskel, kellele vanemate usumuutmise motiivid olid võõrad ja kes oma suurema tundlikkusega eriti kannatasid vaenulise luteriusulise ümbruskonna tagakiusamise all. Niisuguseis tingimusis arenev tagasitung luteri usku sai elavamaks ja julgemaks, kui 50-date aastate lõpul valitsusvõimude poolt anti luba väikesele osale õigeusulistest ka ametlikult pöörduda luteriusku. Kasvav ärevus Liivimaa õigeusku talupoegade keskel äratas suurt tähelepanu ka Peterburi valitsusringkonnis, eriti keisri juures, kes 1864. a. kevadel komandeeris krahv V. A. Bobrinski (vt.) uurima olukorda koha peal, et selgusele jõuda tagasipöördumispüüete põhjuste ja ulatuse kohta. Bobrinski ettepanek lubada õigeusulistele eesti ja läti talupoegadele vabalt pöörduda tagasi luteri usku jäi teostamata peaasjalikult P.-i vastuseisu tõttu. Vastukaaluks Bobrinski uurimismatkale pani P. 1864. a. juulist kuni septembrini toime pikema visitatsioonireisi Liivimaa õigeusulisis kogudusis. Oma arvandes selle kohta leidis ta viimaste seisundi olevat raske ja puuduliku, samuti konstateeris ta nende liikmete hulgas luteri usku tagasipöördumispüüet. Kõigi nende nähete vastu soovitas ta aga võidelda kohaliku õigeusu kiriku ja sellesse siirdunute seisundi parandamisega, anda õigeusulistele talupoegadele, samuti kogudustele maad kroonumõisaist, määrata riigi poolt suurem summa õigeusu kirikute ehitamiseks ja parandamiseks, võtta kohtulikule vastutusele õigeusu vastu hässitajad, lubada korraldada kogu riigis korjandusi õigeusu kiriku heaks Baltimail jne. Suur osa neist ettepanekuist teostatigi hiljemini, kuna õigeusuliste luteri usku tagasipöördumise küsimus jäi esialgu lahtiseks.

Р. Б. Сл.; І. Бѣляевъ, Судьбы православія въ Прибалт. краѣ (1901); Н. Лейсманъ, Судьба православія въ Лифляндіи (1908); A. v. Harless. Geschichtsbilder a. d. luther. Kirche Livlands v. J. 1845 an (1869); (Buchholtz), Deutsch-protest. Kämpfe in den Balt. Provinzen Russlands (1888). *H. Kr.*

PLATON (Paul Kulbusch), piiskopp, sünd. 13. VII 1869 Pärnumaal Pootsis kohaliku kreeka-katoliku usu koguduse köstri Peeter Kulbusch'i pojana, omandas hariduse Riia vaimulikus seminaris ja Peterburi vaimulikus akadeemias, mille lõpetas a. 1892. Juba akadeemias õppides hakkas P. koondama Peterburi eesti soost õigeusulisi ja a. 1894 asutatigi seal uus eesti kreeka-katoliku usu kogudus, mille preestriks sai P. P.-i kauaaegse selles ametis olemise ajal ehitati kogudusele kirik ja maja koguduse kooli ja muude asutiste jaoks. Kui a. 1917 Eesti kreeka-katoliku-usuliste esindus asus oma kiriku rahvuslikule korraldusele, kutsuti P. Eesti apostliku usu kiriku esimeseks piiskopiks ja õnnistati dets. lõpul 1917 sesse ametisse. Energiliselt asus P. koguduste ümberkorraldamisele, selleks maal pikemaid visitatsioone ette võttes, kusjuures tal sageli tuli võidelda saksa okupatsioonivõimude survega. Sept. 1918 saatis P. välismaale prof. A. Piibu (vt.) kaudu Londonisse õige teravas toonis koostatud ametliku protesti okupatsioonivõimude omavoli vastu. Nov. 1918, kohe peale Eesti Ajutise Valitsuse võimule saamist, avaldas P. oma kogudustele üleskutse täita Ajutise Valitsuse korraldusi ja kaasa aidata seadusliku korra loomiseks. Nov. lõpul 1918 viibis P. Tartus, kus haigestus; dets. lõpul s. a. vangistati ta vaheajal Tartu jõudnud enamlaste poolt ja tapeti ühes mõnede teiste vangidega enamliste võimude korraldusel Tartu mõisnikkude krediitkassa keldris 14. I. 1919 enne Eesti vägede linna saabumist. — Eesti apostliku usu kiriku

loomisel ja organiseerimisel on P.-i tegevus olnud otsustava tähendusega.

Uus Elu 1918, nr. 1, 1919, nr. 2 (A. Laar); A. Küng'ilt (Pärnus) saadud andmed. *R K.*

PLETTENBERG, Walter v., Liivimaa ordumeister, sünd. 1450. a. ümber Soesti lossis Westfaalis, kasvas üles ordu lossis Narvas. A. 1481 oli ta ordu rahandusülemaks (Schaffer) Riias, umb. 1482—88 foogtiks Rosittenis, kellena temal oli äge kokkupõrge piiril Pihkva venelastega; a. 1489 valiti ta, kui ordumeister Freytagh v. Loringhoven'i loiu politika vastase opositsiooni juht, ordu maamarssaliks ja võitis a.-st 1482 orduga võitluses oleva Riia, kes oli sunnitud Kirchholmi lepingu (vt. Stodewescher) restitueerima. Juulis 1494 valiti P. Saksa ordu meistriks Liivimaal ja kinnitati okt. s. a. kõrgmeistri poolt ses ametis. P.-i politika taotles siserahu säilitamist maa kaitse otstarbel välisvaenlaste, eeskätt venelaste, vastu. Tema püüdeks oli seepärast terve oma 41-aastase ametiaja kestes lahendada vastolusid ordu ja piiskoppide, piiskoppide ja vasallide ning linnade vahel, ühtlasi aga alal hoida ordu hegemooniat Liivimaa vaimulikkude vürstide suhtes. Mis puutub talupoegade olukorda, siis arenes edasi nende maa külge kinnitamise protsess käsikäes kapitalistliku mõisatulunduse levimisega; teisest küljest on aga just P. edendanud vabatalupoegade ja talupojest läänimeeste (m. s. n. n. »Kurische Könige«) seisuse tekkimist, et seda sõjapidamises kasutada. — Edukas võitlus Moskvaga oli võimalik ainult Moskva-Leedu vastolu eeldusel. Kui Leedu samme astus P.-ilt abi saamiseks Moskva suurvürsti vastu, oli P. nõus liitu astuma tingimusel, et Leedu ja Liivimaa vastolud lahendataks viimasele soodsas mõttes. 15. V 1501 sõlmitigi Vilnos ja 21. VI s. a. Võnnus liit, mida aga Leedu üheski punktis ei pidanud. Omade jõududega lõi P. venelasi aug. 1501 Seritsa jõe ääres Irboska lähedal ja sept. 1502 Smolina järve ääres lõuna pool Pihkvat. Sellest hoolimata oli rahuleping Liivimaale väga ebasoodus, sest Leedu oli teinud separaatrahu Venega: ei saadud tagasi ennemini venelaste poolt vallutatud piirimaa-alasid; samuti ei suudetud uuesti jalule seada ei diplomaatlikku üheõiguslust Liivimaa-Vene suhetes ega endist kaubanduslikku liiklemist. Siiski kindlustas see leping, mida hiljemini korduvalt uuendati ja pikendati, tervele maale 50-aastase väliselt rahuliku aja. — Kui viimane kõrgmeister Preisis a. 1525 lõpetas sealse ordu olemasolu ja muutus protestantlikuks hertsogiks ning Poola kuninga vasalliks, ei talitanud P. tema eeskujul. Veidi varemini oli kõrgmeister talle loovutanud Harju- ja Virumaa, mis nüüd allusid Liivimaa meistrile; varssi peale seda (1526) saavutas ta keisrilt endale ja oma järglasile riigivürsti nime, lootes Rooma-Saksa riigilt abi saada venelaste vastu.

P.-i valitsusaega langes reformatsiooni sissetung Liivimaale. P.-il endal polnud mingeid kalduvusi uue usu poole; ta jäi eluajaks rooma kirikule truuks. Kuid sama vähe mööndus ta ppiiskopi ja piiskoppide nõudeile võimuvahendeid tarvitusele võtta luterlaste, eeskätt rahutute linnade, vastu: ta teadis, et see oleks tähendanud kodusõda, mille tagajärjena saagihimulised naabrid — Vene, Poola, Taani — juba siis oleksid maa oma vahel jaganud. Reformatsiooni levimist, mis õõnestas Liivimaa vaimulikkude riikide politilisigi aluseid, püüdis ta tõkestada liitude (Landeseinigungen) loomisega piiskopega ja rüütelkonniga, et säilitada kiriku ja riigi minevikust pärit iseloomu ja kindlustada maale välise kaitsejõu, esijoones venelaste vastu. Kui aa. 1525 ja 1526 ppiisk. Blankenfeld'iga (vt.) vastollu sattunud linnad ja orduvasallid pakkusid meistrile ainuvalitsust Liivimaa üle, lükkas P. selle ettepaneku tagasi: see oleks olnud saavutatav ainult Liivimaa orduharu likvideerimise ja piiskopkondade sekulariseerimise kaudu. Küll võttis ta aga a. 1525 usuvabaduse lubamise tingimusel enda kätte ainuvalitsuse Riia linna üle, millega Kirchholmi leping kaotas ajutiselt maksvuse, ja laskis end a. 1526 vaimulikkude vürstide ja nende rüütelkondade poolt valida terve maa kaitseisandaks, mille eest ta piiskopele tagas kirikliku ja politilise *status quo*. Nii otsis P., püsides küll traditsioonilistel alustel, uusi teid ja võimalusi ordu hegemoonia seaduspäraseks kindlustamiseks Liivimaal. Kuid ppiisk Thomas Schöning'i, selle vürstisoost abilise Brandenburgi Wilhelm'i (vt.) ja Riia vastupanu tühistas terve uuskorralduse a. 1530. Sisepolitiliselt jäi sest ajast peale kõik jällegi endist viisi kuni Liivimaa riikliku liidu languseni. — P.-i politika oli üldiselt konservatiivselt suunatud: ta taotles maksva olukorra säilitamist, ära tundes, et kõikjalt vaenuga ähvardatavas riigiühikus uuendused, mis oleksid võinud teostuda ainult sisevõitluste kaudu, oleksid endaga otsekohe kaasa toonud selle ühiku kokkuvarisemise. Ometi polnud P.-i võimuses tõkestada sündmuste arengut, milles reformatsioon hävitas terve selle keskajast pärit politilise ehitise, ilma et oleks omakorda suutnud luua Liivimaal uut, moderni riigivormi. Teisalt kindlustas aga reformatsiooni täielik võit P.-i pika ja üldiselt ikkagi rahuliku valitsusaja kestes tervele

maale kultuurilise ühtekuuluvuse protestantliku Lääne-Euroopaga. — P. suri 28. II 1535 Võnnus ja on maetud sealses Johannese-kirikus.

Jb. f. Gen. 1899, lk. 57 j., 1905/06, lk. 210 j., 1907/08, lk. 48 j. (L. Arbusow *sen.*); L. Arbusow *sen.*, Stilleben der Ordensmeister in Livland (Heimatbuch, II, 1912, lk. 85–97); *idem*, Grundriss[IV], lk. 126— 167; L. Arbusow *jun.*, W. v. P. u. der Untergang des Ordensstaates in Preussen (1919); *idem*, Einf. d. Ref.; Allg. D. B. XXVI (Th. Schiemann); Schiemann, Livl. II, lk. 156—226. — Vrdl. P.-i Vene-politika juurde: Hansische Geschichtsbl. 1915, lk. 99–118, 1923, lk. 1—60, 1926, lk. 72—115 (H. Cosack).

L. A.

PLOOMPUU, Jakob, kirjastaja ja tõlkija, sünd. 29. IX 1872 Harjumaal Kolga v. Kõvasoo popsikoha pidaja pojana, õppis 1 a. Tallinnas vene era-algkoolis ning täiendas oma haridust iseõppimise teel ja aa. 1897–98 ja 1906 Helsingi ülikooli suvekursustel. Kirjanduse alal hakkas P. tõlkijana teotsema 1894. a. alates ja andis 1897. a. peale pühiks välja »Rahvalehte«, mida kuni ilmasõjani ilmus 27 vihku. A. 1897 töötas P. Tallinnas »Eesti Postimehe« toimetuses, siis Tartus »Põllumehe« ja 1899. a. »Postimehe« toimetuses. A. 1900 toimis P. »Postimehe« esindajana Tallinnas ja omandas siin s. a. K. Laurmann'i leselt raamatukaupluse, siirdudes seega kirjastamise ja kirjandusäri alale. Senini (1928) on tema kirjastusel ilmunud ligi 600 raamatut, neist umbes kolmandik lastekirjandust. Eesti kirjanikkude teostest on P. kirjastanud J. Mändmetsa ja M. Metsanurga omi. P. enda koostatud raamatuist on mainitavad tema »Aabits ehk Lugemise õpetus« (I tr. Tallinna, 1906, VII tr. *ibid*, 1921), sellest lühendatud »Uus Kuke aabits« (IX tr. Tall., 1926) ja paarkümmend tõlget soome kirjandusest (Minna Canth, J. Linnankoski j. t.). Tema ja N. Kanni (vt.) ühisel toimetusel on ilmunud »Tarvilik Saksa-Eesti sõnaraamat« (I tr. Tall., 1902, II tr. N. Kanni ja G. Suitsu toimetusel Tall., 1918, III stereotüüpne tr. *ibid.*, 1925). Oma kutsetöö kõrval on P. osa võtnud ka seltskondlikust ja politilisest elust. M. s. oli ta aa. 1899—1900 Karskusseltside Kesktoimkonna liige ja Tallinna karskusseltsi »Valvaja« asutajaid.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

POGODIN, Mihail, ajaloolane ja kirjanik, sünd. 11. XI 1800 Moskvas majavalitseja pojana, õppis aa. 1818–21 Moskva ülikoolis, teotses selle järel mõned aa. õpetajana ja omandas a. 1825 väitekirja „О происхожденіи Руси. . ." (Moskva, 1825) kaitsmise järel Moskva ülikooli juures magistri astme. Aa. 1825–28 oli ta üldajaloo õpetajaks sama ülikooli filoloogia ja 1828—33 eetilis-politilises osakonnas ja määrati a. 1833 erakorral., 1835 korral. professoriks üldajaloo alal. A. 1844 loobus ta ülikooli tööst, andudes täitsa osalt teaduslikule tööle, osalt ajakirjandusele, millega ta enneminigi oli teotsenud. Tema toimetusel ilmus rida vene perioodilisi väljaandeid, nagu „Москвитянинъ", „Московскій Вѣстникъ" j. t. P. suri 8. XII 1875 Moskvas. — Ajaloolasena on P. avaldanud õige palju töid eriti Vene tatari-ikke eelsest ajaloost, siis ka XVI ja XVII a. s. ja Peeter Suure ajajärgust. Kuigi rajatud suurele algallikate tundmisele (P. ise omas võrdlemisi suurt ürikute kollektsiooni), kannatavad need tööd rohkel määral autori pealiskaudsuse ja liiga tugevalt esineva patriotismi all. M. s. on ta liialdusse kaldunud oma teooriaga, mille järgi Vene ajalugu ei saavat seletada Lääne-Euroopa ajaloo uurimisel omandatud mõistete-kompleksi abil. Eestit on ta peale mõningate kohtade tema ajaloolisis töis puudutanud sõna võttes a. 1869 Moskva ajalehes „Голосъ" tuntud Schirren-Samarin'i (vt. neid) vaidluse puhul (saksa keeles ilmunud eriraamatuna tiitliga »Offener Brief an . . . Schirren . . . «, Berliin, 1870). P.-i arvates pole Schirren õigustatud kõnelema Balti provintside nimel, sest et neis provintses on enamuses eestlased ja lätlased, viimased kuulunud aga Nestor'i kroonika järgi enne sakslaste tulekut Vene alla, kellel siis ka õigus nende üle valitseda. Balti sakslastele jäägu nende omavalitsus, keel, südametunnistuse-vabadus j. m., kuid neil puuduvat õigus seda peale sundida maa pärisrahvaile. P.-i arvates tulevat kaasa aidata Baltimaade pärisrahvaste tulunduslikule emantsipeerumisele suurmajapidamiste jagamise teel, kuid selle juures ei tule P.-il oma aja tüübilise esindajana meeldegi kõnelda eestlaste ja lätlaste rahvuslikust enesemääramisest. Sageli püüab ta kasuistlikult väita, et kogu ajalooliselt tuntud aja kestes Venel on püsinud õigused Balti provintsidele. Tulunduslikult emantsipeerunud eestlaste ja lätlaste venestamine olevat politiline paratamatus. — Tuntud ja autoriteetse isiku kirjutistes avaldatuina on neil P.-i väiteil olnud teatav mõju eriti vene ringkondade kaudu eesti rahva edasise saatuse arengul.

Р. Б. Сл.; Н. Барсуковъ, Жизнь и труды М. П. Погодина, I—XXII (1888 — 1910). *J. V.*

POLEŠČUK, Aleksander, teadusmees ja arhitekt, sünd. 26. VI 1863 Kuresaares, õppis aa. 1879–82 Tartu õpetajate seminaris, teotses selle järel aa. 1882–86 Vasknarvas

ja 1886–88 Vana-Vändras rahvakooli õpetajana, õiendas a. 1886 eksternina keskkoolilõpueksami ja astus a. 1888 Peterburi kunstide-akadeemiasse, mille lõpetas a. 1896 arhitektuuri alal. Samal a. määrati P. arhitektuuriprofessoriks kunstide-akadeemias, kus teotses 23 a., saades a. 1911 akadeemiku aunime. Peale Eesti Vabadussõja lõppu siirdus ta Eestisse, kus toimib praegu (1928) Tallinna tehnikumi ehitusosakonna professorina. Oma erialalt on P. avaldanud rea suuremaid teaduslikke töid, nagu Разсчетъ и кладка сводовъ, 3-s osas, Курсъ строительнаго искусства, 10-s osas, Мосты, ихъ устройство и разсчетъ, 2-s osas, Спутникъ строителя, Устойчивость зданій при землетрясеніяхъ (viimane tõlgitud ka prantsuse keelde). Tundes huvi oma kodumaa ja selle maapõue varade vastu, on ta Eestis ette võtnud uurimistöid, mille tagajärjena ta olevat leidnud Saaremaal Kihelkonna läheduses Jaaga rahul oonüksmarmori ja Muhus Iga küla juures litograafikivi. — Teadusliku tööga rööbiti on P. toiminud tegeliku arhitektina. Tema projektide järgi on ehitatud Geoloogia Komitee maja Peterburis (12.000 kub.-sülda suur) Saaremaa kivist seismoloogia-jaam Pulkovos ja rida kirikuid, m. s. Kuremäe kloostri kirik Virumaal. Tallinnas on tema ehitatud riigi trükikoja ja tolli-peavalitsuse uus hoone.

Isikl. saadud andmed; Post. 1926, nr. 320.

T.

POOL, Theodor, põllutulunduslik ja poliitiline tegelane, sünd. 26. XI 1890 Pärnumaal Tori Piistaojal talupidaja pojana, õppis alates a. 1909 põllutulundust Riia polütehnikumis, mille lõpetas a. 1914 1. järgu õpetatud agronoomi diplomiga, olles viibinud aa. 1910–12 ajuti pikemat aega Soomes taimeja karjakasvatuse praktikal ja uurinud aa. 1913—14 suviti Pärnu- ja Saaremaal eesti maakarja. Viimase pooldajana soetas ta a. 1913 isa tallu Piistaojal maakarja. Aa. 1914–15 oli ta Vahi põllutöö-kooli juhataja, a. 1915 Pärnu mk. agronoom ja mobiliseeriti siis Vene sõjaväkke, kus teotses hiljemini keemikuna Põhja rindel. A. 1918 valiti ta Pärnu Maakonnavalitsuse esimeheks, kuid kõrvaldati saksa okupatsioonivõimude poolt sellest ametist ja asus tööle isa talus. Veendumusele jõudnud, et tõumaterjali puudusel on võimatu arendada maakarjast nii kiiresti kõrge toodanguga suuremat karja, kui seda nõuab Eesti põllutulunduse arenemine, siirdus ta a. 1918 friisi karjale, kui painduvale, üldiselt ja ka Eestis levinud kultuurtõule, mille parandustööga ta sel ajal tegi algust. Okupatsiooniaja lõpust kuni kevadeni 1919 uuesti Pärnu Maakonnavalitsuse esimees olnud, valiti P. Eesti Asutava Kogu liikmeks tööerakonna nimekirja järgi. Kevadest 1919 kuni 1921. a. alguseni oli ta põllutöö-ministriks O. Strandmann'i, J. Tõnisson'i I-ses ja H. Piibu kabinetis; tema üldjuhtimisel teostus maareform ja Põllutööministeeriumi sisemine korraldus. Asutavas Kogus okt.-1919 vastuvõetud maaseadusega määrati suurmaapidamine Eestis üldiselt likvideerimisele ja tükeldati võõrandatud mõisad väikekohtadeks. Endistele maaomanikkudele tasu-maksmise küsimus lahendati hiljemini eriseadusega. Järgnevail aa. võttis P. I ja II Riigikogu liikmena osa peamiselt maakomisjoni töist ja oli samal ajal Pärnu maakonna-nõukogu liige. Aa. 1921—24 võttis ta ette mitu reisi välismaile — Saksamaale, Hollandisse, Inglismaale, Skandinaaviasse ja Soome, — millede tulemusena avaldas põllutulunduslikke kirjeldusi. Sellega rööbiti arenes P.-i agronoomiline tegevus põllutulundusliku ala korraldamisel ning juhtimisel mitmes seltskondlikus asutises ja a.-st 1925 tegelikus talupidamises Piistaojal, mis viimane omandab P.-i kätes üldisema agrikultuurilise tähtsuse. Talu korraldus on rajatud mitmele harule: tõukari, piimakari kõrgete lüpsidega ja intensiivse söötmisega, mille aluseks a.-st 1922 Eestis esimesed parandatud karjakoplid, talvel silo ja jõutoit; piimakarja kõrval pekonsead; põllul tugev ostuväetiste tarvitamine, ratsionaalne juurviljakasvatus ja nisu turutaimena. Talu tegevuse ja katsete kohta avaldab P. aruandeid eriajakirjus »Agronoomia« ja »Uus Talu«. Ühiskondliku agronoomia alal on P. olnud silmapaistev algataja ja organisaator. Ta oli Eesti Hollandi-Friisi Karjakasvatajate Seltsi asutaja ja esimees a.-st 1921, peale selle juhtivalt tegev Põllutöö-ministeeriumi juures asuvas karjakomitees, Kontrollühingute Liidus, Seakasvatuse Seltsis; on organiseerinud Asunikkude Liidu agronoomilise osakonna, mis on toonud uut hoogu Eesti agronoomilise nõuande ja vastava populaarkirjanduse arengus. Peale selle on P. tegev olnud aktsiaseltsis »Eesti Fosforiit«, kirjastusühingus »Agronoom«, Eesti Seemnevilja Ühisuses, Eesti Sordiparanduse Seltsis, k.-ü. »Vaba Maa«. Intensiivselt on P. toiminud vastava erikirjanduse alal. Peale rohkearvuliste artiklite »Vaba Maas« ja eriajakirjades »Agronoomia«, »Uus Talu« ning viimase lisana P.-i toimetusel ilmuvas »Loomakasvatajas«, samuti koguteoses »Eesti maa, rahvas, kultuur« (1925) ja seerias »Väikepõllumehe kirjavara« on P.-ilt ilmunud eriraamatuina: Mida peab iga kodanik maauuendusest ja selle elluviimisest teadma? (Tallinna, 1921). Põllumajanduslised ehitused (Tall., 1921), Põllumajandusline õppereis Hollandi (Tall., 1923), Põllumajanduslikud pildid Daanist (Tall., 1925), Hollandi kari ja selle

tõuparandus Eestis (Tall., 1924), Kuidas loomatoidu kasvupindade eest hoolitseda ja neid suurendada (auhinnatud, Tall., 1925), Kodused ja ostu-jõutoidud. Nende piimakarjale söötmise tingimused ja piirid (auhinn., Tall., 1926).

Isikl. j. m. saadud andmed. *K. L.*

POOPUU, Johannes, Vabadussõja tegelane, sünd. 27. VI 1886 Saaremaal Mustjala v., omandas üldhariduse Kuresaare linnakoolis, mobiliseeriti peale ilmasõja puhkemist sügisel 1914 Vene sõjaväkke, lõpetas aug. 1915 Gatčina lipnikkudekooli ja võttis ohvitserina osa võitlusist Saksa, Austria, Türgi ja Bulgaaria rindel. Mais 1917 siirdus ta staabikaptenina Eesti rahvuslikku sõjaväkke, saades 1. Eesti polgu rooduülemaks. Kevadel 1918 vabastati ta Eesti vägede demobilisatsiooni puhul teenistusest. määrati peale saksa okupatsiooni lõppu sügisel 1918 Saare-, Hiiu- ja Muhumaa kaitseliidu ülemaks ja siirdus veebr. 1919 soomusrongide divisjoni (hiljemini diviisi) staabi ülema kohale, millel püsis terve Vabadussõja kestes. Sügisel 1919 ülendati ta alampolkovnikuks (kolonel-leitnandiks) ja lahkus suvel 1921 tegevast teenistusest.— Tema sulest on ilmunud teos »Sõda Landeswehriga« (Tallinna, 1921), mis käsitleb ühte silmapaistvamat Vabadussõja episoodi.

Sõjaministeeriumist j. m. saadud andmed. *T.*

PORSE, Knud, politiline tegelane, sünd. arvat. Taanis XIII a. s. II poolel. Et ta oleks olnud Taani ajaloos tuntud Peder P. poeg, nagu allikais sagedasti mainitakse, pole tõestatav. Olnud nähtavasti juba varemini osa võtnud politilisest tegevusest, segas P. end kun. Eerik Menved'i (vt.) viimaseil aa. pagulasena Rootsis viibides Rootsi kun. Birger'i ja ta vendade vahelisse võitlusse. Birger'i troonilt tagandamise järel oli P. Rootsi riigiõunikuna Oslos uniooni sõlmimisel Rootsi ja Norra vahel a. 1319, teotses siis Varbergi linnafoogtina ja astus ühendusse noore kun. Magnus Eeriku poja ema Ingeborg'iga, kellega ta hiljemini naitus. Rootsist lahkuma sunnitud, liitus ta Taanis kun. Kristoffer II vastastega ja sai uuelt kun. Waldemar'ilt Hallandi lääniks. Kui siis Kristoffer a. 1319 uuesti ilmus Taanisse, oli P. valmis teda toetama, sai kuningalt oma endiste läänide kinnituse ja uusi maid juurde. Kuigi kun. Kristoffer kirjaga 21. IX 1329 oli Eestimaa saadikuile, kellede eesotsas oli Tallinna piisk. Olaus, lubanud mitte kunagi Eestimaad Taanile loovutada, andis ta kirjaga 11. XI 1329 Eestimaa hertsogkonna lääniks P.-le ja tema järglasile. Eestimaa loovutamise hinnaga oli kun. Kristoffer nähtavasti pidanud ostma P.-lt toetuse ja tasuma viimaselt saadud abi. P. ei saanud tegelikult Eestimaa hertsogkonda oma kätte võttagi, sest ta suri juba 30. V 1330 Kopenhaagenis.

C. F. Bricka, Dansk Biografisk Lexikon XIII; Bunge, Herzogth. Estl.; UB II; A. v. Gernet, Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter d. Herrschaft d. deutsch. Ordens (1893). *A. R. C.*

POSKA, Juan, riigimees ja omavalitsuse tegelane, sünd. 12. I 1866 Laiusel kohaliku kreeka-katoliku usu köster-kooliõpetaja pojana, õppis Riia vaimulikus seminaris ja selle järel aa. 1886—90 Tartu ülikoolis arsti- ja õigusteadust ja teotses ülikooli lõpetamise järel Tallinnas era- ja pärast vandeadvokaadina, omandades laialdase tutvuse ühe parema tsiviilõiguse tundjana. Seltskondlikust tegevusest hakkas ta silmapaistvamalt osa võtma 1904. a. linnavalimiste järel, mil ta eesti-vene bloki kandidaadina valiti linnavolinikuks; 1905. a. sündmuste puhul tuli temal lühemat aega vanglas viibida. Augustis 1913 valiti ta Tallinna linnapeaks, mis kohale ta, loobunud advokaadi kutsest, jäi kuni 1917. a. revolutsioonini. Linna-omavalitsuse tegelasena iseloomustas P.-t suur vilumus ja töövõime ning avar silmaring. Tema juhtimisel kujunes Tallinna linna-omavalitsuse tegevus sõja alul ja esimestel sõja-aastatel õige elavaks ja mitmekülgseks. A. 1914 loodi laialdane arstlik-tervishoiuline korraldus, 1915. a. koolitervishoiu korraldus, 1914. a. asutati nakkushaigete jaoks suurem ajutine haigla ja tehti 1915. a. alates eeltöid alalise haigla ehitamiseks. Edasi kinnitati linna planeerimiskava (1914), mille väljatöötamisele oldi asutud varemini, astuti samme elektrijaama suurendamiseks (1914), mis oli tungivalt tarvilikuks tunnustatud, ja valmistati ette kanalisatsioonivõrgu laiendamist ja veevärgi täiendamist. Hoolekande alal avati maksuta õigusteaduslik büroo (1915) ja ajutine linna-öömaja (1915) ja otsustati hankida maja vigaste varjupaigaks ja maksuta või odavahinnaliste korterite andmiseks sõjas langenute leskedele (1916). Hariduslikul alal asutati nais-kommertskool (1915), ehitati samale koolile uus eeskujulik maja (1913—16), algatati käsitöö-kooli avamise ja I järgu meremeeste-kooli toetamise kavatsus ja võeti Eesti Kunstiseltsi kunstikool kunsttööstuse-koolina üle linnale (1916). A. 1915 otsustas linnavolikogu astuda samme selleks, et algkooli 2 esimese klassi õppekeel muudetaks emakeelseks, millise otsuse täitmine aga kuberneri poolt seisma pandi. Lõpuks mainitagu, et ilmasõja ajal ikka tunduvamaks muutuva toidu- ja tarbeainete kriisi tagajärjel linnavalitsus Tallinnas hea eduga etendas vahetalitaja osa, hankides kohale tarvilikke aineid ja korraldades nende jaotamist; koha-

liku maa-omavalitsuse puudusel laiendas linnavalitsus oma tegevust sel alal maalegi, tellides lähematele maakondadele seemnevilja ja teisi tarbeaineid. P. tegevuskavas seisid peale selle muudki ülesanded, m. s. linna varandusist sissetulekute suurendamine, milleks olid kavatsused maaväärtuse juurdekasvu maksustada, kinnisvara õiglasemalt hinnata, uusi makse (puudamaks, korterimaks jne.) tarvitusele võtta ja linna ettevõtete arvu suurendada (elektri-tänavraudtee, turbatööstus; linna hüpoteegi-pank, linna mõisate tükeldamine väikekohtadeks ja nende põlisele rendile andmine j. m.). Need kavatsused teostati sõjaolude tõttu P. ametiajal ainult osalt, kuna teiste elluviimine langeb hilisematele aegadele. — Vene riigipöörde järel nimetas Vene ajutine valitsus P. märtsi alul 1917 Eestimaa kubermangu komissariks, mis kohal temal tuli teotseda väga ebasoodsais tingimusis; võimu enda kätte kiskuv tööliste ja soldatite saadikute nõukogu tegi P.-le igapidi takistusi, määrates m. s. tema juurde isegi erilise 20-liikmelise valvekomisjoni, ilma mille nõusolekuta P. ei tohtinud midagi ette võtta. Aprillis s. a. määrati P. terve ühendatud Eestimaa komissariks. Vahekord P. ja tööl. ja sold. saad. nõukogu vahel, kus käremeelsed ollused olid mõõduandvaks saamas, muutus järjest pinevamaks ja P. tahtis mai alul kohalt lahkuda, jäi aga siiski edasi ametisse. Mai lõpul korraldas t. ja s saad. nõukogu täidesaatev komitee meeleavalduse P. vastu ja ähvardas isegi avaliku väljaastumisega, mille tagajärjel tekkis jällegi raske kriisi seisund. P. palus end ametist vabastada, käis Peterburis aru andmas tekkinud olukorrast, jäi aga edasi täitma komissari kohuseid. Juuni lõpul tagandas t. ja s. saad. nõukogu P. komissari ametist ja võttis võimu enda kätte, kuid tervest Eestist kokkuvoolanud protestide mõjul oli ajutine valitsus sunnitud jätma P. edasi komissari kohale. Korralageduse kasvades Vene sõjaväes, mille tagajärjena ikka sagedamini kordusid vägivaldsed teod rahulikkude elanikkude vara ja elu vastu, esines P. vastava protestiga ajutise valitsuse ees ja palus sõjaväelist abi rüüstajate vastu. Nähes selles P. sammus kontrrevolutsioonilist akti, vangistas täidesaatev komitee P. 31. VIII, vabastas tema aga samal päeval seisundi selgitamise järel. Üksikuist P. esinemisist on veel mainida tema protest ühes Eesti Seltside Liiduga Tartu ülikooli lõplikult otsustatud evakueerimise vastu Venemaale ja üldise evakueerimise seismapanek Eestis sept. s. a. Enamlise riigipöörde järel Venemaal oli P. okt. lõpul sunnitud komissari kohalt lõplikult lahkuma. Eesti kodanlise bloki nimekirja järgi valiti P. Vene asutavasse kogusse Eestimaa esindajaks, kellena ta osa võttis asutava kogu ainsast koosolekust jaan. alul 1918 Peterburis. Samal ajal käis P. ühes teiste Eesti esindajatega Inglise, Prantsuse ja Põhja-Ameerika Ühendriikide saadikuid Peterburis informeerimas Eesti seisundist ja läbirääkimisi pidamas vene erakondade esindajatega. Oma võimu kokkuvarisemise eel Eestis korraldasid enamlased õiseid läbiotsimisi P. korteris ja ähvardasid teda arestimisega. Eesti iseseisvuse väljakuulutamisel 24. II 1918 nimetas Päästekomitee P. Eesti Vabariigi välisministriks. Saksa okupatsiooni ajal viibis P. saksa kaitsepolitsei valve all ja oli sunnitud korduvalt alistuma ülekuulamistele; sellejuures jäi P. salajasse ühendusse Eesti teiste juhtivate tegelastega. Kui okupatsiooni lõppemisel Eesti Ajutine Valitsus asus jälle tegevusse, määrati P. nov. keskpaiku 1918 kohtuministriks, kellena ta rajas esialgsed sihtjooned kohtute tegevuses, täites selle kõrval ka peaministri kohuseid kuni K. Pätsi (vt.) vangist tagasitulekuni. Valitsuse ümberkorraldamisel valis Maapäev P. nov. lõpul jällegi välisministriks. Enamlaste kallaletungi alul käis P. Helsingis Ajut. Valitsuse ülesandel hankimas relvu ja raha, milline käik teataval määral õnnestus. 1918. a. lõpul lahkus P. Eestist välissaatkonna juhina, et Lääne-Euroopa politika keskustes ja Pariisi rahukonverentsil töötada Eesti iseseisvuse tunnustamise kasuks, eriti aga nõutada toetust toiduainete ja relvastuse näol. Viibides pikemat aega välismail käis P. ühes teiste saatkonna liikmetega Londonis ja Pariisis juhtivate riigimeeste jutul, töötas välja ja esitas märgukirju rahukonverentsile, pidas läbirääkimisi teiste väikerahvaste saatkondadega ning vene pagulastega ja võttis osa väikerahvaste ühistest aktsioonidest. Valitud Asutava Kogu liikmeks rahvaerakonna nimekirja järgi, pöördus P. aprillis 1919 tagasi kodumaale, andis Asutavas Kogus ülevaate rahvusvahelisest politilisest seisundist, Pariisi rahukonverentsi käigust ning Eesti välissaatkonna tegevusest ja valiti esimese Vabariigi Valitsuse kujundamisel selle välisministriks edasi. Varssi siirdus P. Asutava Kogu ülesandel ja volitusel välismaale, et iseseisvuse tunnustuse saavutamiseks astuda edasisi samme. Viibides seal umbes 2 kuud jõudis ta kindlale otsusele, et Eestil tuleb loobuda senisest politilisest suunast ja talitada täitsa iseseisvalt sõja ja rahu küsimusis. Hilissuvel kerkis silmapiirile rahuläbirääkimiste võimalus Nõukogude-Venega, kelle poolt augusti lõpul esineti vastava ametliku ettepanekuga. Sellele vastas P. jaatavalt, pooldades otsustavalt seisukohta, et Eesti peab ja on valmis rahu tegema vastuvõetavail tingimusil; samal seisukohal püsis P. hilje-

minigi, hoolimata väljaspool, eriti Prantsusmaal kui ka kodumaal tekkinud kahtlevaist kaalutlusist rahu tegemise võimaluste ja otstarbekohasuse suhtes Vene enamlise valitsusega. Sept. keskpaiku Pihkvas peetud rahuläbirääkimised, milledel Eesti delegatsiooni juhiks oli A. Birk (vt.), ei andnud mingeid tagajärgi. Sama kuu lõpu poole lahkus P. välisministri kohalt, teotsedes edasi Asutava Kogu välisasjade- ja põhiseaduse-komisjoni esimehena. Kui hilissügisel rahuläbirääkimiste jätkamine võimaldus, nimetati P. Vabariigi Valitsuse poolt Eesti delegatsiooni juhatajaks; delegatsiooni liikmeiks määrati A. Piip, J. Seljamaa, Jaan Soots (vt. neid) ja M. Püüman. 5. XII 1919 avas P. Tartus rahukonverentsi esimese istungi eestikeelse kõnega. Tänu oma tasakaalustatud iseloomule ja rikkalikele kogemusile etendas ta konverentsil mõõduandvat osa, kindlasti tagasi tõrjudes Nõukogude-Vene esindajate esialgsed Eestile alandavad ja ebasoodsad rahutingimused, esitades omalt poolt konkreetseid ettepanekuid, neid kokkukõlastades vastaspoole omadega ja tarbekorral ette võttes mõjuvaid vastuaktsioone, et tühistada läbirääkimiste venitamise püüdeid. Kui Vene poolt Narva rindel ettevõetud äge pealetung, millega taheti survet avaldada rahuläbirääkimiste käigusse, oli nurjunud, tehti 31. XII vaherahu, millele järgnes lõpliku rahulepingu allakirjutamine Tartus 2. II 1920. Tartu rahuga saavutas Eesti oma iseseisvuse tunnustamise Nõukogude-Venelt ja etnograafilised piirid ning sai muude tulunduslikkude soodustuste hulgas 15 miljonit kuldrubla vene riiklikust kullafondist. Esitades rahulepingu ratifitseerimiseks Asutavale Kogule andis P. 10. II 1920 põhjaliku ülevaate neist üldpolitilisist ja sõjalisist olukorrist, mis järk-järgult arenedes võimaldasid Eestile rahu sõlmimise, selgitas rahulepingu mõtet ning ulatust ja juhtis lõpuks rõhutatult tähelepanu tarvidusele rahu ajalgi arendada Eesti riigikaitset. — 7. III 1920 suri P. äkitselt Tallinnas ja maeti seal üldise leina ja suurte auavalduste saatel. P. teenete tunnustamise tähena võttis Vabariigi Valitsus tema matusekulud riigi kanda ja asutas Tartu ülikooli õigusteaduskonna juures P.-nimelise teadusliku stipendiumi.

J. P. akt Tartu ülikooli arhiivis (Riigi Keskarhiivis); J. P o s k a, Päevaraamat Pariisi rahukonverentsilt (1921); Tallinna linna majapidamine 1905–15 (1916, ka vene keeles); E d. L a a m a n, Eesti lahkumine Vene riigist 1917–20 (1920); *idem*, Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu (1925, litografeeritud väljaanne); Iseseisvuse tuleku päivilt (1923); Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt I (1927); J. J ä r v e, J. P. ja Tartu rahu (1920); Post. 1920, nr. 62, 65; Vaba Maa 1920, nr. 54, 60; Pvl. 1920, nr. 54; Sotsiaaldemokraat 1920, nr. 56—57; Kaja 1920, nr. 54; Agu 1925, nr. 5. *J. K.*

POSSEVINO, Antonio, vastureformatsiooni tegelane, sünd. a. 1533 või 1534 Mantuas Itaalias, kuulus a.-st 1559 jesuiitide ordusse, kus tõusis viimati ordukindrali sekretäriks, täitis tihti paavsti poolt talle antud diplomaatilisi ülesandeid välismail ja oli üldse suurima andumusega tegev oma ordu ning Rooma kiriku huvides. Tema tegevus langeb vastureformatsiooni aega, mil Room suurte jõupingutustega püüdis tagasi saada kaduma läinud ja juurde võita uusi võimualasid. Põhja-Euroopas olid nendeks aladeks Poola, Liivimaa, Rootsi, sealt lähtudes pidi aga Venemaa võidetama katoliku usule. Selle Rooma suureulatusliku kavatsuse eestvõitlejaks Poolas oli Stephan Bathory (vt.) ja P. etendas sealjuures diplomaadina peaosa. A. 1580 saatis paavst Gregorius XIII P. pärastise Tartu praosti Gerhard Krave saatel tsaar Ivan IV (vt.) juurde Moskva. Seal õnnestus P.-l sobitada Venemaa ja Poola vahel rahu, mis jaan. 1582 Sapoljes sõlmiti ja mille järgi Liivimaa, seega ka Lõuna-Eesti, langesid Poola alla. Rooma kuuria ja kun. Stephan'i soovidele vastavalt püüdis P. nüüd Liivimaa rekatoliseerimise alustajana seda ala uuesti katoliku usule võita. P. õhutusel asutati a. 1583 Riias jesuiitide kolleegium, mis sai reuniooni-püüete üheks keskuseks Liivimaal. Samal otstarbel nõutas P. Roomas asuvast *Collegium Germanicum-Hungaricum*'ist eriti agarate jesuiitide, m. s. Quadrantinus'e (vt.) läkitamist Liivimaale. Teatavasti polnud neil püüdeil loodetavaid tagajärgi, sest vastureformatsioonil oli menu ainult läti ja eesti maarahva seas. P. Veneplaanid äpardusid aga täielikult. Võib olla seeläbi oma tegevuses pettunud, teotses P. järgnevail aegadel jälle rohkem jutlustajana, m. s. Poolas ja Ungaris ja oli a.-st 1587 jesuiitide-kolleegiumi professoriks Paaduas. Oma viimaseil eluaastail täitis ta jällegi diplomaadina kuuria politilisi ülesandeid ja suri 26. II 1611 ukj. Ferraaras.

Liisi K a r t t u n e n, *A. P. Un diplomate pontifical au XVIe siècle* (1908); S c h i e m a n n, Livl. II, lk. 380–95; SB Riga 1914, lk. 94 jj. (W. H e i n e); Die Jahresberichte d. Gesellsch. Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga u. Dorpat 1583—1614 (E d. K u r t z' i välja antud, 1925); L. P a s t o r, Geschichte der Päpste seit d. Ausgang d. Mittelalters, IX (V–VII Aufl., 1925); vrdl. ka W i n k e l m a n n[II], 2292. *L. A.*

PRANTS, Heinrich (Hindrik), ajakirjanik ja ajaloolane, sünd. 28. II 1858 Vastseliina

klk. Loosi v. taluperemehe pojana, õppis Loosi saksa moonakate jaoks asutatud mõisakoolis, aa. 1873—74 Vastseliina klk.-koolis ja tegi selle järel pikemat aega kodus põllutööd. A. 1883 siirdus P. Tartu, kus 3 a. teenis ülikooli silmakliiniku teenrina. Asunud Eesti avaliku elu tolleaegsesse keskusse ja puutudes kokku juhtivate tegelastega, m. s. K. A. Hermann'iga (vt.), täiendas P. enda haridust ja hakkas teotsema kirjanduse alalgi, a.-st 1884 tehes kaastööd »Eesti Postimehele«, mille lisalehes a. 1886 ilmus m. s. P.-u algupärane jutustus »Kolm tõotust«. Aa. 1886—88 elas P. jälle kodupaigas ja kogus dr. J. Hurdale suure hulga vanavara Setumaalt ja Alutagusest. Aa. 1888—93 töötas ta Tartus »Postimehe« toimetuses ja asus 1893. a. lõpul Lilli Suburg'i (vt.) väljaandel Pärnus ilmuva ajakirja »Linda« toimetajaks, saades a. 1895 ühtlasi selle ajakirja väljaandjaks. Hoolitsedes suurelt osalt üksinda »Linda« sisu eest tegi P. selle kõrval välist kaastööd »Postimehele«. Kui a. 1902 »Linda« Tartu üle toodi ja siin jätkas oma ilmumist J. Tõnisson'i (vt.) väljaandel, teotses P. jälle Tartus »Postimehe« toimetuse liikmena (1902—06) ja tegi alalist kaastööd uuel toimetusel ilmuvale »Lindale«. Aa. 1906—19 oli ta Tallinnas »Ristirahva Pühapäeva lehe« ja »Sõnumitooja« (ilmus aa. 1906—08) tegevaks toimetajaks ja politiliste lehtede väliseks kaastööliseks. Eriti olgu mainitud, et P. ajakirjanikuna on eesti ajalehis õige palju kirjutanud Soome oludest ja samuti tutvustanud soomlasi Eesti eluga ning kultuuriliste püüetega soome ajalehis avaldatud artiklite kaudu. Ühe säärase kirjutise pärast, mille ta avaldas Soomes Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise puhul (1893), tekkisid autoril suuremad sekeldused Vene riigivõimu esindajatega, mis küll lõppesid viimaks ilma halvemate tagajärgedeta, kuid siiski sundisid P.-u oma tegevust »Postimehe« toimetuses katkestama. — Olles veendunud rahvuslane ja igasuguste ümberrahvustamiskatsete vastane, sattus P. Saksa okupatsiooni ajal a. 1918 siiski, osalt petlikkude lubaduste, osalt tulunduslikkude raskuste mõjul, okupatsioonivõimude ning kohalikkude balti-saksa ringkondade abiliseks, hakates mainitud ringkondade poolt väljaantava »Tallinna Päevalehe« vastutavaks toimetajaks; sama a. suvel võttis ta sellena osa okupatsioonivõimude korraldatud »õppe«- ning esindusreisist Saksamaal. Kuigi P.-ule varssi selgus, et tema usaldust oli kurjasti tarvitatud ja temalt oli endiste lubaduste vastaselt võetud võimalus oma seisukohti lehes avaldada, ei saanud ta tollekordeis oludes enam tagasi tõmbuda, mille tagajärjel kannatas pikemat aega närvihaiguse all ja sattus piinlikku seisundisse Eesti avaliku arvamise silmis, kuni selgus, et P.-u tegevus okupatsiooni ajal, mis seletatav eriliste põhjustega, ei tähendanud sugugi tema oportunistlikku siirdumist Eesti vastasleeri. Viimaseil aa. on P. asunud Tallinnas, teotsedes kirjanduse alal ning avaldades kirjutisi ajalehis. — P.-u ajakirjanduslik tegevus on väljendunud peamiselt jooksvas ajalehe toimetamistöös ja populaarteaduslikkude ning osalt ilukirjanduslikkude palade avaldamises. Selle juures on tema produktsioon kirjutiste näol ajalehis ja -kirjus, kalendreis, albumeis j. m. haruldaselt suur; sellest on tunduv osa muidugi ilma püsivama väärtuseta. — Kutsetöö kõrval väärib P. tähelepanu ajaloo harrastajana. Omandanud võrdlemisi laialdased teadmised üld- ja kodumaa ajaloo alalt, on ta ajalehis avaldanud rohkesti ajaloolise sisuga kirjutisi, millega ta on saanud silmapaistvamaks ja viljakamaks ajalooliste teadmiste levitajaks laiemais rahvakihes. Samuti on ta avaldanud rea pikemaid kirjutisi ja raamatuid Eesti ja selle hõimrahvaste aja- ja kultuuriloo alalt, kasutades uurijate kogutud materjale ja osalt enesegi uurimuste tulemusi (m. s. on P. töötanud uurimise otstarbel Rootsi arhiivides). P.-u töist mainitagu: Teated Soome-sugu muinasajast (Tartu, 1894), Soomesugu rahvad Veneriigi rajamisel (Tallinna, 1911), Soome sugu rahvaste ajalooline arenemine (Tall., 1911), Eesti kirjakeele ajaloost (E. Kirj. 1909), Piibel Eesti keeles (E. Kirj. 1915), Eesti kaubalaeva-selts »Linda« (Tall., 1913), »Soome sild« (Tall. 1919), Tuhande aastane Tallinn (Tall., 1920), Eesti ajakirjanduse noorusaegadelt, I—V (Õitsituled 1923—27), Virumaa ajaloost (koguteos »Virumaa«, Rakvere, 1924, lk. 103—225). P.-u silmapaistvamaks tööks ajaloo alalt tuleb pidada tema »Eesti rahva ajalugu« I—II (Tall., 1912—13), milles käsitletakse Eesti ajalugu algajast kuni Rootsi aja alguseni. Lühema kokkuvõttena on temalt ilmunud »Eesti vanem ajalugu« (Tall., 1920), milles ajaloo-käsitlus ulatub 1227. a.-ni. Kõigis ajaloolise sisuga kirjutisis, eriti «Eesti rahva ajaloos«, kasutab P. suure usinuse ning tähelepanuga kogutud mitmekesist materjali; pearõhk langeb tema töis jutustusele ja sündmuste ning nähete kirjeldamisele, kuna kausaalsete suhete arendamine jääb rohkem kõrvale; samuti jätab soovida laialdase materjali süstemaatiline läbitöötamine ja allikate ning üksikandmete kriitiline käsitlus tundub kohati puudulikuna. Selle juures jääb siiski eriti P.-u »Eesti rahva ajalugu« senini kogukamaks Eesti ajaloo käsitluseks. — P.-u abikaasa Anna P., sünd. Kuusmann (sünd. 26. XII

1874 Sindis, astus abiellu a. 1900) on olnud oma mehele abiks toimetustöös ja avaldanud 1898. a. alates »Lindas« ja mujal luuletusi j. m. »Anni« varjunime all.

Hermann, E. kirj. ajal., 501; Post. album, 220; Õitsituled I (1922), 52, IV (1925), 66 j.; E. Kirj. 1928, nr. 2 (R. Kleis). *T.*

PROMET, Aleksander, maalikunstnik, sünd. 28. X 1878 Narvas, õppis aa. 1894—1901 Stieglitzi kunstikoolis Peterburis, mille lõpetas välismaa stipendiumiga. Käinud Londonis, Brüsselis, Berliinis, Pariisis ja Bernis, töötas P. aa. 1906—13 Tartus, Narvas ja Tallinnas, luues rea maale eesti mütoloogia ainetel, mis väljapanduna II Eesti kunstinäitusel 1909. a. leidsid elavat tähelepanu oma ainete rahvuslikkuse ja uudsuse tõttu; tema erinäitus 1912. a. Helsingis äpardus aga teoste tehnilise nõrkuse pärast. Eesti kultuurelust aktiivselt osa võttes ilmutas P. sel ajal äärmist vaenulisust »Noor-Eesti« kunstnikkude rühma vastu, nõudes ühes ajalehe-artiklis (Post. 1911, nr. 117) koguni, et eesti rahvas neid »armuta enesest ära tõukaks». Aa. 1914—19 töötas P., osalt joonistamisõpetajana, Venemaal (Kamõšinos, Glinskis, Peterburis), kust 1919. a. novembris läbi frondi Gatčina kohalt tagasi pöördus Eestisse. Siin töötas ta aa. 1920—24 joonistusõpetajana Petseri, Tõrva ja Paldiski keskkoolides; selle järel tegev Nõmmel. Oma teostes, millede ained suures enamuses võetud »Kalevipojast« ja eesti muinasjuttudest, ilmutab P. paiguti tähelepandavat fantaasiat, ent arenemata tehnika ja vähene arusaamine kunstilise loomingu põhinõuetest on takistanud tal andmast täisväärtuslikke kunstteoseid. Tema paremate teostena olgu nimetatud 1909. a. loodud »Kratt« ja »Jaani-öö«. *A. V.*

PUHK, Joachim, tulunduslik tegelane, sünd. 13. V 1888 Viljandis tikuvabriku omaniku pojana, omandas hariduse Riia linna kaubanduskoolis, võttis osa 1905. a. revolutsioonilisest liikumisest ja viibis kohtu poolt a. 1907 süüdi mõistetuna 2 a. kindlusvangistuses, mille järel ta mitu a. toimis äri alal. Saksa okupatsiooni lõppemisel nov. 1918 nimetati P. toitlusministri abiks ja komandeeriti a. 1919 Eesti delegatsiooni liikmena välismaile, eriti Pariisi rahukonverentsile Eestile iseseisvuse-tunnustamist hankima. Samuti võttis ta osa tulundueksperdina Tartu rahukonverentsi töist ja Eesti saatkonna liikmena Bilderlingshofis peetud Balti riikide konverentsist. A. 1924 valiti ta Üleriikliku Kaupmeeste Liidu esimeheks ja a. 1925 äsjaasutatud Kaubandus-tööstuskoja juhatuse esimeheks. Aa. 1921—27 oli ta Leedu aukonsuliks Tallinnas ja toimib alates nov. 1927 Soome au-kindralkonsulina. Peale selle on P. kaubamaja ja suurveski »J. Puhk & Pojad« kaasomanik, masinaehituse-vabriku »Ilmarise« aktsiaseltsi direktor ja kinnitus-a.-s. »Eesti Lloid« juhatuse liige. — Olles mitmes tähtsamas ettevõttes juhtival kohal ja paremaid kodumaa tulundusolude tundjaid on P. etendanud Eesti tulunduselus silmapaistvat osa. Tema algatatud on m. s. Nõukogude-Venega kaubitsemise küsimus. *J. M.*

PUHK, Voldemar, eelmise vend, diplomaat ja tulunduslik tegelane, sünd. 29. XI 1891 Viljandis tikuvabriku omaniku pojana, õppis aa. 1911—17 Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas, ja õiendas riigieksamid aa. 1921—22 Tartu ülikooli juures. A. 1914 asus ta isa suurärisse »J. Puhk & Pojad« osanikuna tegevusse. A. 1918 nimetati ta Eestimaa toitlusvalitsuse liikmeks ja määrati saksa okupatsiooni lõppemisel Eesti Ajutise Valitsuse poolt riigivaranduste ülevõtmise komisjoni esimeheks, kellena temal esialgu peamiselt okupatsioonivõimudelt tuli varandusi üle võtta. Koos F. Peterson'iga (vt.) võttis ta nov. 1918 osa varanduste üleandmise lepingu sõlmimisest Saksamaa voliniku A. Winnig'iga (vt.) Riias. Dets. 1918 nimetati P. kaubandus-tööstusministri abiks ja ühtlasi kaub.-tööstusministri k. t.-ks. Novembrist 1919 kuni 1921. a. lõpuni oli ta Eesti kindralkonsuliks Berliinis ja saadeti Eesti delegatsiooni liikmena kevadel 1922 Genua konverentsile. Peale seda määrati ta teenistusse Eesti saatkonda Londonis, kuid lahkus peatselt tervislikel põhjusil riigiteenistusest. Praegu (1928) teotseb P. kaubamaja ja suurveski »J. Puhk & Pojad« kaasosanikuna, masinaehituse-vabriku »Ilmarise« aktsiaseltsi asjaajaja-direktorina ja kaubandus-tööstuskoja suurtööstuse-sektsiooni liikmena.

Isikl. j. m. saadud andmed. *J. M.*

PUKITS, Mart, kunstnik ja kultuuritegelane, sünd. 18. IV 1874 Hallistes sepa pojana, õppis aa. 1892—93 H. Treffneri gümnaasiumis Tartus ja töötas aa. 1894—99 joonistajana kohalikus H. Laakmann'i kivitrükikojas. Aa. 1899—1902 õppis ta graafiliste kunstide akadeemias Leipzigis ja oli siis aa. 1902—05 tegev Tartus kunstnikuna ja ajakirjanikuna. Aa. 1905—20 toimis P. Peterburis koduõpetajana ja Vene trükiasjadepeavalitsuse ametniku-tsensorina. A. 1920 uuesti Tartu siirdunud, oli ta aa. 1921—24 joonistuseõpetajaks kohalikus õpetajate seminaris ja 1921—25 kunstiajaloo lektoriks »Pallase« kunstikoolis; a. 1924 määrati ta linna avaliku (hiljemini kesk-) raamatukogu juhatajaks, kellena toimib praegugi (1928). — Kunstnikuna on P. teotsenud peamiselt puulõike ja joonistuse alal mitmesuguste

kirjanduslikkude väljaannete (»Linda,« »Noor-Eesti« j. m.) jaoks; selle kõrval on ta loonud ka maastikumaale, kuid pole saavutanud sel alal eriti tähelepandavaid tagajärgi. Suuremad on P.-a teened läti kirjanduse ja kunsti tutvustajana tõlgete ja loengute kaudu. Ta on avaldanud rea kirjanduse- ja kunstiajaloolise sisuga artikleid »Loomingus« j. m. »Lindas« ja »Postimehes« on P. peale muu avaldanud ka algupäraseid novelle ja luuletusi.

A. V.

PUNG, Mihkel, õigusteadlane ja politiline tegelane, sünd. 7. X 1876 Viljandimaal Vana-Põltsamaa v. taluomaniku pojana, õppis Eesti Aleksandri linnakoolis Põltsamaal ja selle järel Tartus H. Treffner'i eragümnaasiumis; selle viimases klassis olles pidas kooliaktusel kõne »Meie nooresoo ideaalid«, mis ka trükis ilmus (Tartus, 1902). Õiendanud küpsuseksami eksternina, õppis P. aa. 1897—1900 ja 1901–02 Tartu ja 1900–01 Peterburi ülikoolis õigusteadust, uurides vabal ajal sotsiaalteadusi ja pidades üliõpilasena Tartus »Vanemuises« j. m. kõnesid sotsiaalseist ja üldhariduslikest küsimusist. Ülikooli lõpetamise järel oli ta lühikest aega »Teataja« toimetuse liikmeks Tallinnas ja asus siis seal advokaadina tegevusse. Peale eesti-vene bloki võitu Tallinna linnavalimistel (1904) valiti ta linnasekretäriks; ses ametis püsis ta 1905. a. algusest kuni novembrini, mil oli sunnitud põgenema Vene- ja paari kuu pärast välismaale revolutsioonilisest liikumisest osavõtmise pärast. 1906. a. lõpul sai ta Baltimaade kindralkubernerilt loa Venemaale, välja arvatud Balti kubermangud ja Narva linn, tagasi pöörduda ja teotses advokaadina Peterburis kuni a.-ni 1911, mil Baltimaile tuleku keeld P.-a suhtes kaotati. A.-st 1911 asub ta Tallinnas. Eesti Vabariigi loomisajajärgul oli ta vabariigi rahanduslikuks esindajaks Helsingis ja korraldas seal m. s. esimeste eesti paberrahade trükkimise. A. 1920 nimetati ta esimeseks Eesti Panga presidendiks, kuid lahkus peatselt selt kohalt ja asutas oma pangakontori, mida pidas kuni 1924. a.-ni. Siis advokaatide seisusse tagasi astunud, on ta end viimaseil aa. pühendanud peamiselt teoreetilisele õigusteadusele. Õigusteadlaste päevadel 1926. ja 1927. a. peetud referaades on ta rõhutanud Šveitsi tsiviilkoodeksi tarvituselevõtmise vajadust Eestis; teotseb praegu (1928) kaubandus-tööstuskoja juriskonsuldina. — Tulunduslikul alal on P. tegev olnud Tallinna vastastikuse krediitseltsi (praegu Krediitpanga), mille põhikirja ta välja töötas, ja Põhja vastastikuse krediitseltsi (Peterburis) asutamisel kui ka osa võtnud viimase tegevusest juhatuse liikmena. Aa. 1909—11 andis ta Peterburis välja ajakirja »Seadus ja Kohus«, mis ilmus »Peterburi Teataja« kaasandena.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

PUSKAR, Viktor, Vabadussõja tegelane, sünd. 25. IV 1889 Tartumaal, omandas koduse üldhariduse, astus vabatahtlikuna a. 1907 Vene sõjaväkke, lõpetas a. 1910 Vilno sõjakooli alamleitnandina ja jätkas ohvitserina teenistust Vene sõjaväes. Ilmasõjast võttis P. osa roodu- ja pataljoniülemana, tõustes suvel 1917 alampolkovnikuks. Dets. 1917 ilmus P. Eestisse ja määrati 2. eesti jalav. rügemendi ülema abiks. Aprillis 1918, mil Eesti väeosad saksa okupatsioonivõimude poolt laiali saadeti, teenistusest lahkunud, astus P. sama a. detsembris uuesti Eesti sõjaväkke, määrati 2. diviisi ajut. ülemaks ja ülendati hiljemini polkovnikuks (koloneliks). Kogu vabadussõja kestes juhtis P. 2. diviisi; tema juhatusel puhastati Lõuna-Eesti Nõukogude-Vene vägedest. Sügisel 1920 lahkus ta tegevast teenistusest. — P.-i sulest on ilmunud raamat »Къ высокому и свѣтлому знай вѣрный путь« (Tartu, 1925).

Vt.: J. Soots, Eesti Vabadussõda 1918–20 (1925); V. Mutt, Võru alt Jakobstadti (1927). *T.*

PUSTA, Kaarel Robert, diplomaat, sünd. 17. II 1883 Narvas raudtee-ametniku pojana, õppis Tallinna linnakoolis ja valmistus selle järel koduõpetaja kutsele. P. võttis osa põrandaalusest revolutsioonilisest tegevusest, m. s ka M. I. Kalinin'i (vt. Nikolai II) ringist, arreteeriti a. 1903, istus 6 kuud Tallinnas ja Peterburis vangis ja oli siis politsei valve all. 1904. a. välismaale põgenenud, elas P. esiti Saksamaal, siis Pariisis ja Bernis, edasi õppides ja ajalehele »Uudised« kaastööd tehes. 1906. a. pöördus P. kodumaale tagasi ja astus »Virulase« toimetusse. Kinnivõtmise kartusel siirdus ta paari a. pärast Peterburi, kus elatas end raamatupidaja ja korrespondendi ametiga. Aa. 1910—13 töötas P. »Päevalehe« toimetuses, kust lahkus ühes mitme teisega ühe konflikti tõttu lehe väljaandjatega, omandas siis Tallinnas trükikoja ja toimis samal ajal Tallinna Rahvahariduse seltsi peasekretärina. Aa. 1915–17 oli P. sõjaväeametnikuks, esiti Poola, siis Kaukaasia väerinnal. 1917. a. töötas ta toitlusinspektorina Eestimaa toitlusvalitsuses. 1918. a. alul määrati P. Eesti välisdelegatsiooni liikmeks, kes pidi välisriikidelt muretsema Eesti iseseisvuse tunnustuse. Ühes H. Piibu ja Ed. Virgoga (vt. neid) andis ta Eesti Ajutise Valitsuse ja Maapäeva märgukirja Eesti iseseisvuse kohta Inglise valitsusele ja ühes Ed. Virgoga Prantsuse ning Itaalia valitsusele. Peale selle käis P. Eesti *de facto* tunnustamist nõutamas ka Hispaania, Hollandi ja

Belgia valitsuselt. Kui Prantsuse välisminister Pichon 13. V 1918 oli Eestit *de facto* tunnustanud, jäi P. Prantsuse valitsuse juurde Eesti Ajut. Valitsuse diplomaatiliseks esindajaks. Pariisis andis P. välja »*Bulletin de l'Esthonie*«, mis endale sihiks seadis tutvustada välismaa politilisi ringkondi Eesti rahva püüetega. Kui liitriigid Eestit *de iure* olid tunnustanud, määrati P. erakorraliseks saadikuks ja täisvoliliseks ministriks Prantsusmaale ja Belgiasse, hiljemini ka Itaaliasse. Juunis 1924 kutsuti P. välisministriks Fr. Akeli (vt.) kabinetti. Ka J. Jaakson'i (vt.) kabinetis oli P. välisministriks kuni okt. 1925, mil ta jälle tagasi pöördus Eesti saadiku kohale Pariisis ja Brüsselis. P. on Eesti esindajana ja paaril korral ka Eesti delegatsiooni juhatajana osa võtnud mitmest ilmasõja järel peetud rahvusvahelisest konverentsist (rahukonverents Pariisis 1919, San Remo konv. 1920, Barcelona konv. 1921, Genua konv. 1922 j. t.) ja oli 1926. a. Genfis peetud esimese rahvusvahelise üleilmliku passikonverentsi esimeheks. Aa. 1920—25 oli P mitmel korral Eesti delegatsiooni liikmena Eesti esindajaks Rahvasteliidu Täiskogus ja Nõukogus (vähemusrahvaste kaitse küsimuses). 1923. a., mil P. oli Eesti delegatsiooni esimeheks Rahvasteliidu IV Täiskogus, valiti ta viimase üheks abiesimeheks. Ka juhatas P., kes energiliselt on õhutanud Balti riikide lähedast kaastööd, Eesti delegatsiooni 1920. a. suvel Riias peetud Balti riikide konverentsil.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

PUUSEPP (Pussep), Ludwig, arstiteadlane, sünd. 21. XI 1875 Kiievis, kuhu tema isa oli Rakverest välja rännanud, õppis aa. 1894—99 Peterburi sõjaväe arstiteaduse-akadeemias ja jäeti peale selle lõpetamist valmistuma professori kutsele. Töötanud peamiselt närvihaiguste alal prof V. M. Behterev'i assistendina ja teotsenud selle kõrval ka kirurgiaga, omandas ta a. 1902 sama akadeemia juures *dr. med.* astme väitekirjaga „О мозговыхъ центрахъ, управляющихъ эрекціей полового члена и сѣмяотдѣленіемъ“ (Peterburi, 1902). Aa. 1903—13 töötas ta Peterburi naisarstiteaduse instituudi närvihaiguste kliinikus, vahepeal osa võttes Vene-Jaapani sõjast Punase Risti lendsalga ülemarstina, ja juhatas Maria-Magdaleena nimelise prantsuse hospidali närvihaiguste osakonda. A. 1907 valiti ta sõjaväe arstiteaduse akadeemia eradotsendiks, kellena ta kuni a. 1914 luges närvihaiguste kirurgilise ravimise kursust ja juhatas kirurgiliselt ravitavate närvihaiguste osakonda närvi- ja vaimuhaiguste kliinikus. Samal ajal oli ta ortopeedilise instituudi määraliseks neuroloog-konsultandiks. A. 1910 valiti ta psühhoneuroloogia instituudi neurokirurgilise patoloogia professoriks ja neurokirurgilise kliiniku juhatajaks, mis kohtadel oli kuni a.-ni 1920, võttes osa psühhoneuroloogia instituudi organiseerimisest ja juhtimisest arstiteaduskonna dekaanina ja instituudi (mis 1920. a.-st riiklikuks arstiteaduslikuks instituudiks ümber moodustati) asepresidendina ja presidendina. Ilmasõjas oli P. tegev alul arstina rindel, hiljemini sõjaväe neurokirurgilise hospidali ülemarstina Peterburis. A. 1920 siirdus ta Eestisse ja valiti Tartu ülikooli närvihaiguste professoriks ja närvikliiniku juhatajaks, kellena toimib praegugi (1928). Ta oli Eesti Neuroloogia Seltsi, Tartu Prantsuse Instituudi (1922) ja ajakirja *Folia Neuropathologica Estoniana* (1923) asutajaid, toimides käesoleva ajani selle toimetajana ja ülalnimetatud seltsi ja instituudi esimehena. Peale selle kuulub P mitme välismaa teadusliku ajakirja ja »Eesti Arsti« toimetusse, on mitmete teaduslikkude seltside korrespondeeriv ja auliige ja Paadua ülikooli audoktor. Aa. 1923 ja 1926 oli ta Pariisis rahvusvahelise neuroloogide kongressi auesimeheks. Tema teaduslikkude tööde arv, mis avaldatud peale eesti ja vene keele mitmes muuski Lääne-Euroopa keeles, ulatub 150-ni; neist käsitleb enamik neurokirurgilisi küsimusi. Tähtsamaina neist mainitagu: „Основы хирургической невропатологіи I (Petrograd, 1917) ja saksa keeles ilmunud »Die Tumoren des Gehirns, ihre Symptomatologie, Diagnostik und operative Behandlung« (Tartu, 1927). — P. ühendab endas neuroloogi ja kirurgi ja on ses suhtes esimesi närvihaiguste eriteadlasi. Esimesena hakkas ta heade tagajärgedega operatiivselt ravima *syringomyelia*'t ja andis üksikasjaliku kirjelduse mainitud operatsiooni meetodist. Tuntud on tema närvivalude ravimismeetod alkoholi süstetega, samuti ajukasvajate füsioloogilise enukleatsiooni ja vesipea operatiivse ravimise meetod. Ka on ta modifitseerinud varemini tarvitusel olnud pindnärvi kokkuõmbluse viise ja kirjeldanud vähem hädaohtlikku sensoneurotoomia-meetodit spastiliste nähtude kaotamiseks jäsemeil.

Post. 1924, nr 321. *J. R-s.*

PÄRN, Jakob, kirjanik, sünd. 18. X 1843 Tormas, Torma külas, Lahvardi talus ja kasvas üles sama küla Metsa talus, mille P.-a isa omale päriseks ostis. Algharidus sai ta esmalt isalt, siis Torma klk.-koolis, kus olid õpetajaiks Adam ja C. R. Jakobson (vt.). Viimane avaldas temasse sügavat mõju, õhutades tulist isamaalust ja sisendades temasse ühiskondlikku käremeelsust. Hiljemini õppis P. Tartu kreiskoolis ja aa. 1865—69 Tartu õpetajate seminaris. A. 1869—71 oli ta rahva-

kooliõpetajaks Põltsamaal ja 1871—82 Lihulas Läänemaal, kus enne vireleva kooli kiirelt õitsele viis, aga vastolude tõttu mõisniku ja pastoriga kohalt lahkus. Sellesse aastakümnesse kuulub P.-a toodangu peaosa. Tallinnas õppis ta raamatukauplemist, Tartus tegi katset ise raamatukaupmeheks hakata, mis aga äpardus. 1883. a. sügisel õnnestus tal J. Hurda sobitusel Otepääle õpetajakohta saada, kuhu ta jäi 1908. a.-ni, loobudes aga pea täielikult avalikust kirjanduslikust ja seltskondlikust tegevusest. Aa. 1908–16 oli P. Volmari seminaris eesti keele ja usuõpetajaks, ja suri 5. X 1916 Elvas. — Oma eluaegse tegeliku kasvatustöö kõrval avaldas P. eriti aa. 1870—85 vahel väga elavat kirjanduslikku tegevust. Tema ilukirjanduslikkude teoste arv ulatub üle 20. Kõige pealt on ta kirjutanud rea moraliseerivaid laste juturaamatuid: »Juttud armsa lastele« (1870), »Muistena juttud noore rahvale« (Tartu, 1871), »Lühikesed juttud armsa lastele« (Tartu, 1873), »24 Juttu lastele« (Tallinna, 1883). Need on vähenõudlikud tendentsi- ja eeskujujutud lastele, sepitsetud vähese fantaasiaga ja puuduliku kirjandusliku maitsega. Parem kogu neist on vast »Muistena juttud . . .«, milles on rohkesti muinasjutuelementide ümberkombinatsioone, mistõttu on enam fantaasiat ja vähem paljast õpetlikkust. — Novelliraamatuid on P.-alt ilmunud järgmised: »Pere tüttar ja Vaene laps« (Tartu, 1872), »Räbala-Hans ja Serva-Aadu ehk: Kuida töö nõnda palk« (Tartu, 1873), »Wanaema warandus« (Tartu, 1875), »Wilhelm« (Tartu, 1878), »Oma tuba, oma luba« (Tartu, 1879, II tr. 1911, III tr. 1923, ilm. ka soome keeles Helsingis, 1882, II tr. 1891), »Juhan ja Adele ehk armastus ei küsi seisuse järele« (Tartu, 1879), »Lahtine aken. Jutt Eesti käsitööliste elust« (Tartu, 1882), »Head sõbrad« (Tall., 1883), »Must kuub« (Tall. 1883, III tr. Tartu, 1923), »Jumala abiga omast jõust« (Tartu, 1884). Trükitult, kuid mitte eriraamatuna, on temalt ilmunud veel: »Mis inimene külvab, seda tema ka lõikab« (E. Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1873), »Ustav sulane«, (*ibid.* 1875), »Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki,« (Sakala 1879), »Üksainus tütar«, (*ibid.* 1880). Lisaks neile leidub käsikirjas veel: »Kasulapsed« (1883), »Hingemaa« ja üks tiitelleheta novell. Selle võrdlemisi rikkaliku novellitoodanguga, mille poolest ta oli ainus omal aastakümnel, seisab P. tähtsal kohal meie rahvusliku ärkamisaja kirjandusloos. Tema tööd peegeldavad väga mitmekülgselt selle aja värskeltkäärivaid ideid, mis olid peamiselt rahvuslikud ja pedagoogilised, ja vajadusi, mis olid peamiselt tulunduslikud. Olles üldiselt ideerikas, on P. samal ajal tugevasti tendentsiline kirjanik. Ta teosed on täis õhutavat, kihutavat ja tõstvat hoogu ja kõlblist ning tulunduslikku idealismi. Tema poolt puudutatud probleemide hulk on õige suur. Ta õhutab hüüdsõnaga — oma tuba, oma luba — päriskohtade ostmist ja hoiupankade asutamist, hariduse omandamist, eestimeelsust, eestipäraseid nimesid, jumalakartlikkust jne.; ta räägib eesti oma talupoja-, haritlas-, mõisniku-, käsitöölis-, kaupmeheseisuse loomisest ja toob igast ideaalkujud; ta kõneleb kadakasakslusest, eesti rahvuslikust seltskonnast, karskusest jne.; ta nõuab rahvale suuremaid õigusi, emakeelset kooli j. m.; ta hurjutab pahesid ja idealiseerib voorusi. Kuid seda kõike ei tee ta mitte abstraktses vormis, vaid väga elavais ja ilmekais elupiltides. P. tunneb ainult kas häid või halbu tegelasi, kusjuures peale mitmeid katsumisi hea ikka võidab ja jutud alati lõpevad rõõmsa lahendusega. Karakterkujudest ega tegelaste individuaalpsühholoogiast ei saa säärasel korral juttu olla ja just psühholoogiline külg on P.-al kõige nõrgem. Ta tegelased on enamasti nagu nukud, mingid šabloonsed ideaalkujud, mis mitmetes variatsioonides uuesti korduvad. P.-al on kaugelt tähtsam faabula kui karakteristika. Aga see faabula on siiski niivõrt elav, et P.-a töid huviga võib lugeda. Ka kompositsioonilt on P.-a novellid võrdlemisi rahuldavad. Kokkuvõtlikult võib konstateerida P.-a novellides kunstilise külje üldist kehvust, tüüpide ilmetust, psühholoogilist hõredust, stiili ja keele nõrkust ja liiga ilmset tendentsi; teiselt poolt võib märkida positiivsemaiks joonteks faabula elavust, ideerikkust ja rahuldavat kompositsiooni. P.-a teostest paremateena tunduvad: »Oma tuba, oma luba«, »Must kuub«, »Jumala abiga omast jõust«. Tema teostes veetleb neis kõigis esinev optimistlik ja jõuline edasipüüd, liigutavalt üllaste iseloomude ja juhtumuste esiletook, lihtsus ja rahvapärasus. Kindlasti aitasid P.-a raamatud omajagu kaasa eesti talumajanduse hoogsaks tõusuks ja eestlaste rahvustunde ärkamiseks läinud a. s. 80 90-dail aa. P.-a raamatuil on propagandakirjanduse paremaid omadusi. Ta on olnud lähedases osasaamises C. R. Jakobson'i vaimust, ta politilisist ja pedagoogilisist ideist ja need kajastuvad P.-a töis. Tõenäolik on, et just C. R. Jakobson tõuke andis P.-a rahvakirjanikuks hakkamiseks, kuigi P.-al seks oli ka loomulikke eeldusi ja kalduvusi. Oma töis on P. avaldanud õige käremeelseid vaateid, mis aga »kitsasse väravasse« kinni on jäänud. Tema järelejäänud käsikirjades leidub ka kümmekond luuletust, mis aga kirjanduslikku väärtust ei oma. Trükis pole neid ilmunud. — Peale ilukirjanduslik-

kude teoste on P.-a sulest ilmunud veel pedagoogilise sisuga raamat: »Mõistlik majapidaja ja laste kasvataja« (Tartu, 1869), mis tänapäev enam tähelepanu ei ärata. Samuti on unustatud ta õpiraamat »Kirjalikud tööd koolis ja kodus« (Tartu, 1879), käsiraamat »Mesilastest ning nende pidamisest« (Tartu, 1882) ja tõlge O. Funke järele »Tahad Sa terveks saada?« (Tartu, 1883). P. on tõlkinud ka mõned ilukirjanduslikud tööd eesti keelde, kuid ilma suurema eduta, sest ta oli nõrk stiilija keelemeister. — Terve oma eluaja on P. olnud tubli pedagoog, on olnud agar haridustegelane, kõnemees, eriti Lihula ajajärgul, ja ajalehtede kirjasaatja.

A. Raag, J. P.-a elu ja töö (E. Kirj. 1926); Kampmann, Peaj. II[II], lk. 129–41; Ridala, E. kirj. ajal. II [II] (1925), lk. 97—106. *A. P.*

PÄRNA, Elmar, geoloog, sünd. 6. XII 1878 Tartus pärast oma isa, Rannu klk.-kooli juhataja ja köstri, surma, asus a. 1885 ühes oma emaga, N. A. Johanson-Pärna'ga (vt.) Peterburi, õppis seal aa. 1898—1902 ühes venna Nikolai P.-ga (vt.) ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonnas loodusteadust, huvitudes eriti keemiast, geoloogiast ja paleontoloogiast. Peale ülikooli lõpetamist ühes vennaga ette võtnud jalareisi läbi Šveitsi, astus P. Peterburi mäeinstituuti, mille lõpetas a. 1910. Vaheajal oli ta a.-st 1905 alates mõned aa. viibinud Inglismaal L. Tolstoi tuntud biograafi Čertkov'i perekonnas koduõpetajana ja uurinud Lõuna-Wales'i geoloogilist ehitust. Peale mäeinstituudi lõpetamist toimis P. sama instituudi paleontoloogia õppetooli juures assistendina ja nimetati a. 1916 sama õppetooli adjunktiks, olles enne seda ette võtnud veel kord pikema reisi Inglis-, Prantsus- ja Saksamaale ja uurinud Eestis Viru rannikul geoloogilisi lademeid. Tema peamine geoloogiline uurimistöö oli koondatud Lõuna-Uurali idapoolseisse osadesse, kuhu ta komandeeriti vene geoloogilise komitee poolt aa. 1913—14. Nende uurimuste tulemusena ilmus P.-lt geoloogilise komitee väljaandeis rida töid, mis käsitlevad peamiselt selle ala fossiilset faunat. Neist töist, milledest viimane trükis ilmus peale autori surma, mainitagu: Аммонеи верхняго неодевона вост. склона Урала (Труды Геологич. Комитета, нов. серія, вып. 99, Peterburi, 1914). Верхнедевонскіе трилобиты окрестностей гор. Верхнеуральска Оренбургск. губ. (*ibid.*, вып. 138, 1915) ja Кораллы из нижнекаменноугольных отложений вост. склона южн. Урала (*ibid.*, вып. 175, 1923). — P. suri 15. XII 1916 ukj. Mustamäe sanatooriumis Soomes südamehaigusse.

J. Johanson-Pärnalt Tallinnast j. m. saadud andmed. *A. L.*

PÄRNA, Marta, eelmise õde, kooli- ja naistegelane, sünd. 19. XI 1867 Rannus klk.-kooliõpetaja ja köstri tütrena ja asus a. 1879 ühes ema, N. A. Johanson-Pärnaga (vt.) Tallinna, kus 1887. a. lõpetas kõrgema tütarlaste kooli koduõpetaja diplomiga. Töötas siis koduõpetajana Vjätkas, Bakus, Ukrainas, kus ta lähemalt kokku puutus tolleaegse vene seltskonnaga; ühtlasi võttis ta sel ajal ette pikemaid reise Lääne-Euroopasse. Oma otsese töö kõrval täiendas P. end hoolega keelte, ajaloo, kirjandus- ja kunstiajaloo alal. Aa. 1903—08 oli ta Tsarskoje Seloos E. S. Levitskaja ühis-reaalgümnaasiumis esiti õpetajaks ja hiljemini abijuhatajaks, kust ta 1908. a. kutsuti Valga tütarlaste gümnaasiumi juhatajaks, mis kohal toimib senini (1928). Eesti kooli loomisajajärgul oli P. agaramaid tegelasi. Haritud eesti naisena on P. Valga seltskondlikus elus etendanud silmapaistvat osa, olles tegev mitmeis kohalikes organisatsioones, nagu Õpetajate Seltsis, Valga Naisseltsis, Lastekaitse Ühingus jne. P. on avaldanud 1891.—1900. aa. rea luuletusi, mõned novellid ja kirjeldused »Virmalises«, »Virulases« ja »Postimehes« Eriraamatuna on temalt ilmunud »Moderne deutsche Autoren« (Peterburi, 1903) ja R. Kipling'i Dshungli raamatu I osa »Mowgli« tõlge (Peterburi, 1901).

Isikl. saadud andmed; Post. 1927, nr. 327; Lõuna-Eesti 1927, nr. 93. *T.*

PÄRNA, Nikolai, eelmise vend, füsioloog, sünd. 6. XII 1878 Tartus pärast oma isa, Rannu klk.-kooli juhataja ja köstri surma, siirdus a. 1885 ühes emaga, N. A. Johanson-Pärna'ga (vt.), Peterburi, õppis seal aa. 1898.—1902. ühes venna Elmar P.-ga (vt.) ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonnas loodusteadust ja jätkas oma õpinguid ülikooli juures füsioloogia alal prof. Vvedenski juhatusel, astudes ühtlasi sõjaväe arstiteaduse-akadeemiasse, mille lõpetas a. 1908. A. 1906 töötas ta Heidelbergis oma erialal, kuulates ühtlasi filosoofiat W. Windelband'i juures. Arstiteaduse doktorandina delegeeriti ta a. 1910 sõjaväe arstiteaduse-akadeemia poolt Viini rahvusvahelisele füsioloogide kongressile. Veel akadeemia üliõpilasena teotses ta lektorina Bestužev'i-nimelistel kõrgemail naiskursusil ja psühhoneuroloogia instituudis ja võttis ette reisi Lääne-Euroopasse. A. 1914 omandas ta Peterburi ülikoolis doktori astme füsioloogia alal väitekirjaga „О функціональныхъ измѣненіяхъ нерва и мышцы при пропусканіи постояннаго тока", mis ilmus vene ja prantsuse keeles. Ilmasõja alul a. 1914 välismaalt Norra kaudu Venemaale tagasi pääsnud, määrati ta sanitaarsalga juhatajana sõjaväeteenistusse Rumeenia-Ungari piirile, mis kohustest vabanes

a. 1917, ja jätkas siis oma teaduslikku tegevust eradotsendina Peterburi ülikoolis, saades peale revolutsiooni määraliseks õppejõuks. Ebasoodsais oludes töötades jäi P. haigeks kopsupõletikku, millele järgnes tiisikus, ja suri 28. XI 1923 Peterburis. Tema töist, mis suuremalt osalt ilmunud peale ta surma, mainitagu peale ühe venekeelse füsioloogia-õpperaamatu: Das Wellenphänomen des Lebens (Leipzig, 1923), Сон и его значение (Petrograd, 1923), Строители жизни (Leningrad, 1925), Ритм жизни и творчества (*ibid.*, 1925), Питание и жизнь (*ibid.*, 1925); peale selle on temalt ilmunud rida artikleid ajakirjus. Tema tööde avaldamine jätkub Venemaal tema lese korraldusel, kelle käes käsikirjad säilinud, ja prof. V. M. Behterev'i toimetusel

J. Johanson - Pärna'lt Tallinnast saadud andmed. *T.*

PÄRNA, vt. **JOHANSON-PÄRNA.**

PÄTS, Konstantin, riigimees, ajakirjanik, tulundustegelane, sünd. 11. II 1874 Pärnumaal Tahkurannas Viljandimaalt pärit talupidaja pojana, õppis Riias kreeka-õigeusu vaimulikus seminaris ja Pärnu gümnaasiumis, astus siis a. 1894 Tartu ülikooli õigusteaduskonda, mille lõpetas a. 1898 kandidaadi astmega. Aa. 1898—99 teenis P. ühe aasta vabatahtlikuna Pihkvas 96. Omski jalaväe polgus, lahkudes sõjaväeteenistusest tagavaraväe-lipnikuna. Loobunud oma esialgsest kavatsusest jääda Tartu ülikooli juurde valmistuma Balti eraõiguse õppetoolile siirdus P. a. 1900 Tallinna ja hakkas vannutatud advokaadi J. Poska (vt.) abiliseks. Vaevalt üheaastase teotsemise järel sel alal otsustas ta aga asuda laiemale tööpõllule ja andus ajakirjaniku ning politikamehe tegevusele. Seni oli Põhja-Eestis Eesti rahvuspolitiline liikumine olnud õieti kahvatuilmeline ja jõuetu. Ajakirjanduse alal andis tooni paindlik venestaja J. Kõrv (vt.) oma »Valgusega«, A. Busch'i (vt.) »Eesti Postimees« ja M. Neumann'i (vt.) »Uus Aeg« ei esindanud samuti mingisugust kindlat politilist suunda. Ometi oli ka Põhja-Eestis sajandi vahetuseks kujunenud küllaltki kandev pind mingisuguse julgema eestipärase politilise orientatsiooni jaoks. 90-date aastate hoogus tööstuslik tõuseng (vt. Nikolai II) tõmbas alatasa suureneval määral eesti olluseid maalt Tallinna. Eesti soost majaomanikkude ja ärimeeste kiht kasvas kiiresti nii arvult kui ka jõukuselt ja iseteadvuselt. Samal ajal leidsid maatarahva aktiivsemad elemendid Tallinnas suuremaid elatusvõimalusi osalt vabrikutööstuses, osalt käsitöös ja väikekaubitsemises. Maal valitses maatööliste, rendikoha-pidajate ja väiketalude omanikkude hulgas terav rahulolematus oleva seisundiga. Opositsioon sakslaste tulundusliku surve ja tsaarivalitsuse politikasüsteemi vastu ühendas veel eesti edumeelse linnakodanluse, kehvemad maarahva ollusèd ja alles kujuneva tööstusproletariaadi üheks ühiskondlikuks rindeks. Põhja-Eestis kerkib XX sajandi alul noorema haritlaspõlve hulgast esile rida uusi politilisi kujusid (J. Teemant, O. Strandmann, M. Pung, vt. neid j. t.), kes mainitud kihtide organiseerijatena toovad jõurikka liikumise Põhja-Eesti politilisse ellu. Selle haritlaste rühma tunnustatud juhiks saab P. oma päevalehe »Teatajaga«. »Eesti Postimehe« toimetuses töötava E. Wilde'ga (vt.) mõtteid vahetades Eesti politika seisundi üle jõudis P. otsusele Tallinna politilise päevalehe asutamise tarvilikkuse kohta. Uut üritust toetas rida nooremaid haritlasi ja üliõpilasi (peale eelnimetatute V. Lender, F. Karlson, N. Kann j. t., vt. neid) Hoolimata kõigist raskusist saadi lehe väljaandmiseks luba ja hangiti vajalised ainelised vahendid. 10. XI 1901 alustas »Teataja« P.-i toimetusel ja väljaandel oma ilmumist. P. lõi tiheda kaastööliste ja kirjasaatjate võrgu ning koondas toimetusse head tööjõud vabameelsete, radikaalsete ja sotsialistlikkude haritlaste ringkonnast (E. Wilde, O. Münther, H. Pöögelmann, M. Martna j. t.). Olles ise mõõdukas radikaal osutas P. suurt sallivust ja andis oma lehes pahempoolsemaile mõttesuundadele meeleldi ruumi. »Teataja« rühma kirju koosseis, tsensori karmus, mida P.-i osav diplomaatia suutis siiski mõnevõrra pehmendada, ja vist küll ka täieliku selguse puudumine rühma enamiku ilmavaatelistes alustes, — need asjaolud ei lasknud uut päevalehte esitada täiesti selget ja kooskõlastatud politilist programmi. Ühine joon, mis ometi ühendas kõiki »Teataja« ümber koondunud elemente, oli tulundusliku momendi rõhutamine tugeval kujul. »Majandus« oli see uus hüüdsõna, mille »Teataja« rühm oma lipule kirjutas, püüdes asendada senini Eestis valitsenud ja eriti »Postimehe« ringkonna poolt kultiveeritud idealistliku ideoloogia ajaloolismaterialistlikuga. Tulunduslikud vahekorrad määravat ühiskondliku arengu suuna ja käigu. Ühiskond jagunevat eri kihtidesse, kellede tulunduslikud huvid erinevad märksa teineteisest. Ka eesti rahvas koostuvat mitmest eri kihist. Rahva üldine tasapind tõusvat ainult siis, kui paraneb kõigi kihtide, eriti kõige rohkearvulisemate, seisund. Et oma tulundusliku alust kindlustada, peavad kihid võitlema endi eluliste huvide eest. Rahva suuremal hulgal, eriti kehvemail kihtidel olevat tulunduslikud küsimused elukküsimuseks. Seepärast lubab »Teataja« nende küsimuste valgustamise rahva laiemate hulkade huvide seisukohalt

teha oma peamiseks ülesandeks, püüdes üldrahvusliku iseteadvuse kõrval arendada nende hulkade kihilist iseteadvust, klassiteadvust. Et rahva enamik asub kõikuval tulunduslikul alusel, jäävat rahvuslik iseteadvus Eestis ainult vähearvuliste jõukamate rahvaosade eesõiguseks: »moonakas, olgu ta rahvuslikku iseteadvust jalatallast pealaeni täis, ei või selle abil oma olukorda ometi mitte parandada« (»Teataja« 1904, nr. 4). Võitluses laiade kihtide hädade kõrvaldamise eest tulevat seepärast kasutada rahvustunde arendamise kõrval ka teisi vahendeid. Rahvustunnet olevat vaja vaadelda kui reaalelu vajadustest väljakasvanud nähtust, mis pealegi palju hiljemini kujunenud kui tulunduslik elu. Selles ei võivat näha mingisugust elust lahus seisvat aadet või rahvaste arengu ülimat astet; rahvaste venduse idee olevat pealegi kõrgem ideaal kui rahvusliku iseteadvuse idee. Siiski tunnustab »Teataja« ka rahvustunde rahvaste elus loomulikuks ja positiivseks nähtuseks.

»Teataja« uued hüüdsõnad tekitasid Eesti avalikus elus erakordse elavuse. J. Tõnisson'i (vt.) juhatusel ilmuva »Postimehe« ringkond, kes neis küsimusis asus otse vastupidisel seisukohal, nägi »majanduse« esiletõstmises endale väljakutset. Ta tungis »Teatajale« teravasti kallale, süüdistades viimast madalas kõhuorjuses, lamedas materialismis, rahva kõlblise elu aluste õõnestamises ja rahvusaate eitamises. »Postimehe« ringkond oma usule ja rahvuseideele tugiva idealistliku moralismiga nägi »Teataja« rühma realistlikus ökonomismis Eesti rahvale võõrast, väljast importeeritud kahtlast ja kahjulikku ideestikku, mis meie seni ühtlases rahvas sünnitavat kunstlikke lõhesid. Teine lahkuminekuid tekitav asjaolu oli politilise orientatsiooni küsimus. Kuna »Teataja« heatahtlikult suhtus Vene demokraatlikesse jõududesse, nende võidust lootis kasu ka Eestile ja seepärast pooldas Vene vabaduspüüdeid, ei oodanud »Postimees« ida poolt midagi head ja hoiatas eestlasi Vene asjusse segamast. Nii võis »Postimees« »Teatajat« venesõbralikkuses süüdistada; omakord heitis viimane »Postimehe« ringkonnale ette, et selle ilmavaates tugevasti tunduvat Balti-Saksa mõtteilma mõju. Need üldised seisukohad mõjustasid lahkarvamisi ka paljudes üksikküsimusis Näit. pooldas »Teataja« soojalt ministeeriumikoolide asutamist, »Postimees« võitles aga selle koolitüübi vastu ja toetas kihelkonnakoole. Kõigi nende küsimuste ümber tekkis »Teataja« ja »Postimehe« vahel äge sulesõda, mille sekka lõid ka teised eesti ajalehed. Igatahes tähistas »Teataja« ilmumine teatavat murrangut Eesti avalikus elus, põhjustas eriti Põhja-Eestis, kus leht leidis laialise kõlapinna, terve omapärase ärkamis-ajajärgu ja tõstis Tallinna tähtsaks Eesti politiliseks keskuseks senini juhtival kohal seisnud Tartu kõrval. »Teataja« sõnastas tabavalt kehvade talurentnikkude, väiksemate ostukohtade omanikkude, tõusva linnakodanluse ja mõnes suhtes ka tööliste, peamiselt mõisatööliste, elulisi huve ja juhtis neid võitluseks oma huvide eest kõige pealt kodumaa saksa olluse vastu M. s. nõudis »Teataja« renditalude sunduslikku müümist nende pidajaile riigivalitsuse kaasabil määratud õiglase hinna eest, valgustas igakülgselt raskeid renditingimusi, kehvemate ostutalude kurba seisundit ja mõisatööliste hädasid. »Teataja« ringkonna suurim saavutus võitluses sakslastega oli P.-i ja tema mõtteosaliste organiseeritud edumeelse Eesti erakonna võit Tallinna linnavalimistel dets. 1904, mille tagajärjel Tallinna linnavalitsus läks sakslaste käest eestlaste kätte. Osava organiseerimistöö abil koondati kõik enamvähem edumeelsed eesti-vene ollused üheks blokiks, tehti arvurikkail eelkoosolekuil valijate ette astudes, senise linnavalitsuse tegevust arvustades ja üksikasjalise uuenduste kavaga esinedes senini võrdlemisi loiu valijatemassi seas agarasti kihutustööd ja viidi äärmiselt ägeda valimisvõitluse järel bloki esindajad, nende hulgas ka P., enamuses läbi. Tallinna kui ühe suurema saksluse kantsi langemine eestlaste kätte oli tähtsaks sündmuseks Eesti rahvuslikus võitluses. Et eestlase kinnitamist linnapeaks ei loodetud, valiti sellele kohale 1905. a. jaan. venelane, põllupanga juhataja E. G. Hiatsintov; P. sai linnanõunikuks ja apr. 1905 ka linnapea abiks. 1905. a. ärevail ajul kujunes Tallinna linnavolikogu ja -amet teatavaks loomulikuks keskuseks edumeelse seltskonna püüete selgitamisel ja sattus seetõttu võimukandjatega vastollu. M. s. avaldas linna-omavalitsus 16. X laskmise järel (vt. Nikolai II) valju protesti ja määras kannatanutele ning langenute perekondadele 5000 rbl. abi. Siiski ei suutnud uue linnavalitsuse tegevus täiel määral rahuldada ei töölisi ega ka blokki kuuluvaid eesti majaomanikke, kes mõnikord hääletasid koos sakslastega linnaameti ettepanekute vastu. 1905. a. viimastel kuudel läksid ka »Teataja« rühma eri liikmete teed järsumalt üksteisest lahku. Kuna P. oli seotud linnaametis, andsid »Teataja« toimetuses H. Pöögelmann ja M. Martna tooni. P. pidi lõpuks nende ja Tallinna tööliste survel nõusoleku avaldama selleks, et »Teataja« toimetamine edaspidi sünniks sotsialdemokraatlikus vaimus. P. ja teised radikaalid, kes enam meeleldi ei tahtnud sots.-dem. tegelastega käsikäes käia, otsustasid 10-ks XII Tallinna kokku kutsuda Põhja-Eesti valdade asemikkude koosoleku, et endile

maal kindlamat seljatuge luua. Sõjaseaduse väljakuulutamise tõttu ei saadud koosolekut avalikult ära pidada ja suur osa kokkusõitnud saadikuid astus salajasel koosolekul kontakti Tallinna tööliskonnaga (vt. Nikolai II). »Teataja« suleti 10. XII 1905 võimude poolt. P., kes kuulda oli saanud tema kohta antud kinnivõtmise käsust, põgenes Tallinnast Pärnu ja sealt mõne aja järel Grodno kaudu välismaale. Eestis algas karistussalkade julm tegevus; Raplas mõisteti kindr. Besobrasov'i salga poolt ka P. tagaselja surma.

P. elas nüüd mõne aja Šveitsis, kust peagi Soome siirdus. Soomes asus ta esiti Helsingi lähedal mag. V. Alavale kuuluvas »Mäkelä« talus ja siis pikemat aega a.-st 1907 alates Soome-Vene piiril Ollilas, sõlmides sealt elavad sidemed Peterburi Eesti tegelastega, kes tema õhutusel asutasid kirjastusühisuse »Ühiselu« ja ajalehe »Peterburi Teataja«. Viimasele tegi P. agarasti kaastööd. Neil ajul avaldas ta oma ettepanekud agraarpolitika alal töös »Maaküsimus« (Tallinna, 1907). Viimases nõuab ta, et Eesti maaküsimuse otsustamine sünniks meie kodumaa autonoomses demokraatlikus seadusandlikus kogus. Tuleb luua terve rahva päralt olev maatagavara, millesse võetagu kroonu, kirikute, kloostrite, linnade ja rüütelkondade maad, tarbekorral ka osa eramaid sunnivõõrandamise teel õiglase tasu eest. Rahva maatagavarast antagu maad neile, kes seda tahavad harida, ainult põlise rendi alusel. Ka tõlkis P. eesti keelde rea töid ühiskonnateaduste alalt, nagu A. Damaschke »Kogukondlise omavalitsuse ülesanded« (Tall., 1908), F. Lieber »Rahvavabadus ja omavalitsus« (Peterburi, 1908), R. Diesel »Solidarismus« (Tall., 1910), Julianus »Vabameelsus uuenduste teel« (Tartu, 1909), Th. Hertzka »Sotsialdemokraatia ja sotsialvabameelsus« (Tartu, 1909). Teada saanud, et politilise kursi muutumisel tema kohta tehtud surmaotsus maksvuse kaotanud ja et prokuröri poolt ainult olevat alustatud tema vastu juurdlus Peterburi tööliste nõukogu manifesti »Teatajas« äratrükkimise pärast, ilmus P. 1909. a. sügisel vabatahtlikult Tallinna kohtu-uurija ette. Kohtupalati istumisel Tallinnas mõisteti ta mainitud süüteo eest üheks a. kindlusevangi ilma õiguste kaotamiseta, millise aja ta märtsist 1910 kuni märtsini 1911 Peterburis »Krestõi« vanglas ära istus. Sel ajal kaotas P. oma abikaasa, kes tiisikushaigena suri Šveitsis sanatooriumis, kusjuures P.-ile ei võimaldatud osa võtta ta matusest. Vanglast vabanemise järel asus P. jälle Tallinna ja hakkas »Ühiselu« poolt väljaantavat päevalehte »Tallinna Teatajat« toimetama. P. pidi peatoimetajana palju oma jõust selleks kulutama, et lehte, mil kindlam tulunduslik alus puudus, kuidagi vee peal hoida. Vene senati seletuse põhjal oli P. kohtuotsuse tagajärjel kõik politilised õigused kaotanud ja võimude poolt peeti teda umbusaldusega silmas. Ka tema politilises aatlemises sündis pikapeale teatav kalle mõõdukamate oportunistlikkude seisukohtade suunas. Kui Eestimaa mõisnikud ilmasõja ajal B. v. Wetter-Rosenthal'i eestvõttel katset tegid Eesti tegelastega koostöötamiseks ühist pinda leida, pooldas P seda üritust. Töötati välja kompromiss-eelnõu maaomavalitsuse uuenduse kohta, mis 1915. a sept. Eestimaa rüütelkonna-komitee poolt vastu võeti ja Tallinna linnavolikogu poolt heaks kiideti. Eelnõu järgi oleks üldiselt säilinud senine omavalitsuslik korraldus; ainult oleks loodud uus omavalitsuse alaühik (ringkond) ja läbi viidud aadli ning laekaraha maksvate talupidajate pariteetlik esindus omavalitsuse-organites, kuna arvukas maatarahva kiht oleks jäänud ilma esinduseta. P. kaitsis seda projekti täie energiaga, väites, et see ajutise korraldusena oleks kohaseks eelkooliks, mis eesti tegelastele annaks häid kogemusi tulevase demokraatlikuma omavalitsuse jaoks. Mõõdukas eelnõu leidis avaliku arvamise ühe osa (»Vaba Sõna«, »Sakala«, »Pealinna Teataja« j. t.) poolt järsult eitavat hindamist. Lootused, et Vene valitsus võimaldab eelnõu maksma panna Eestimaa talurahva vabastuse 100-aastaseks juubeliks, ei läinud siseminister A. N. Hvostov'i vastuseisu pärast täide. Ka osutus raskeks tarvitada harilikku seadusandlikku teed, sest Eesti duumasaadikud J. Oras ja J. Raamot (vt.) ei olnud nõus eelnõule selle esitamisel duumasse alla kirjutama. Nii tuli asja algatajail lõpuks oma ettevõttest loobuda. 1916. a. kutsuti P. sõjateenistusse; ta oli alguses Tallinnas ühes inseneri-väeosas adjutandiks, siis kindluse ehitusvalitsuse juriskonsultiks ja selle järel kindluse staabi mobilisatsiooni-osakonna juhataja abiks.

P.-i harukordsed organisatoorilised võimed ja ta väljapaistev riigimehe-and avaldusid täies ulatuses alles Eesti riigi rajamise aastail 1917–19. Veebruarirevolutsiooni ajal valiti ta 1917. a. märtsi lõpul Tallinna linnavalitsuse poolt linnamiilitsa ülemaks. Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu survel pidi ta juba mõne nädala järel sellest kohast loobuma A. Hellati (vt.) kasuks. Suure energiaga võttis P. osa Eesti rahvusväeosade loomise tööst, alguses Tallinna sõjaväelaste büroo liikmena, hiljemini Eesti sõjaväelaste I kongressi (17.—22. VI 1917) poolt valitud Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee esimehena. Meie rahvusvägede organiseerimise töö keskusena kutsus ülemkomitee 1917. a. kevadel loodud I Eesti polgu kõrval sama

a. sügisel rea teisi Eesti väeosi ellu ja koondas kõik need väeosad I Eesti rahvuslikuks diviisiks. Selle tagajärjel toodi enne Saksa okupatsiooni algust suur osa Eesti sõdureid Vene sõjaväest kodumaale ja pandi alus Eesti rahvusväele, kes osutus Eesti riigi rajamisel esmajärgulise tähtsusega teguriks. Tänu oma tutvustele kindluse staabis ja mujal õnnestus P.-il kõrvaldada mitmed takistused uute Eesti väeosade asutamise teelt. Eestimaa seltskondlikkude asutiste liidu esindajana võttis P. osa Tartus 11.—13. III 1917 peetud ülemaalisest omavalitsuse koosolekust, kus ta ühes O. Strandmann'i ja teistega J. Tõnisson'i vastu kaitsis kõigist Eesti osadest ühe omavalitsusliku ühiku loomise vajadust, milline vool pääsiski teravate kokkupõrgete järel võidule. Ka oli P. 3.—4. VII. s. a. Tallinnas peetud Eesti rahvuskongressi juhataja, aidates oma külma rahuga tunduvalt kaasa selle äreva kongressi kordaminekuks. Ajutisse Maanõukogusse valiti P. Järvamaa poolt, ilma et ta ühtegi erakonda oleks kuulunud. Maanõukogu ajutise esimehe valimisel jäi P., kes demokraatliku bloki poolt oli kandidaadiks üles seatud, vähemusse, kuid 11. X samal a. valiti ta Maavalitsuse esimeheks ja selle administratiiv-osakonna juhatajaks. Enamlise riigipöörde järel võttis J. Anvelt (vt.) 20. XI väevõimuga Maavalitsuse P.-ilt üle. P.-i korteris pandi kolmel korral läbiotsimised toime ja enamlaste tribunaali poolt karistati teda Maavalitsuse töötõrke õhutamise pärast 1-kuulise vangistusega. Selle järel elas P. kuni enamlaste võimu lõpuni põranda all. Et sündmuste käik nõudis rutulist teotsemist, asutas Ajut. Maanõukogu vanematekogu, kelle tegevust enamlaste režiim tunduvalt takistas, 19. II 1918 Päästekomitee. Viimasele anti kuni normaalsemate aegadeni kõik riiklik võim üle ja valiti selle liikmeiks P., Jüri Vilms ja K. Konik. Päästekomiteel õnnestus mitmete raskuste järel (vt. Konik) Eesti iseseisvus 24. II 1918 Tallinnas välja kuulutada ja järgm. päeval rahvale avaldada Eesti Ajutise Valitsuse koosseis P.-iga kui peaja siseministriga eesotsas. Algava Saksa okupatsiooni tõttu võis Ajutine Valitsus, kes oli asunud liitlaste, eriti Inglise orientatsiooni alusele, ainult põranda all töötada. P., kelle läbirääkimised Saksa sõjaväeliste võimudega eestlaste ja sakslaste koostöötamise asjus ei annud tagajärgi, organiseeris okupatsioonivõimude vastu passiivse boikoti ja õhutas salaja opositsioonilist liikumist, pidades elavat kirjavahetust Ajut. Valitsuse Peterburis viibiva esindusega. M. s. on P.-i koostatud protestideklaratsioon, mille 10. IV 1918 Eesti vallavanemad ette kandsid Riia maakoosolekul. Teine P.-i kirjutatud protestikava, mis pidi ette kantama Lääne maakonna nõukogus, sattus aga Saksa võimude kätte. Selle põhjal arreteeriti P. 11. VI ja saadeti kindr. v. Seckendorf'i (vt.) käsul vangilaagri, esiti Kura, siis Minski ja lõpuks Grodno kubermangu. Okupatsioonivõimu kokkuvarisemisel vabastati ta 17. XI ja ruttas kohe Eestisse, kus seisund oli vahepeal muutunud otse meeleheitlikuks.— 11. XI 1918 oli Ajutine Valitsus J. Poska (vt.) juhatusel tööle asunud; riiklik aparaat oli kujunemata, riigikassa tühi, korralik sõjavägi puudus ja väljakuulutatud vabatahtlik mobilisatsioon ei andnud tagajärgi. Niisugustes oludes osutus äärmiselt raskeks sõda pidada Eestisse sissetunginud enamliste vägedega. Kuid valitsus, kelle etteotsa jälle P. astus, ei kaotanud pead. Nov. lõpul võeti ette mõned muutused valitsuse koosseisus, kusjuures P. endale võttis pea- ja sõjaministri kohused. Dets. 1918 loodi peastaap, operatiivstaap ja sõjavägede ülemjuhataja instituut (vt. Laidoner), veebr. 1919 anti kõrgemaile sõjaväelistele asutistele kindel korraldus. Sõjaministri ülesandeks oli eeskätt abivägede ja varustuse hankimine, mis alal P. osutas suuri võimeid. 6. XII 1918 tehti leping Saksa okupatsiooni ajal Vene valgeist loodud Pihkva korpusega, kes enamlaste eest oli taganenud Eesti alale; ta alistati nüüd Eesti ülemjuhatusele Loode korpuse nime all. 12. XII jõudis Inglise laevastik ja 30. XII 1918 ning 12. I 1919 Soome vabatahtlikud abiväed (vt. Ekström, Louhivuori, Kalm) Tallinna. Ka Rootsist ja Taanist saadi vähemal arvul vabatahtlikke. 18. II 1919 lepiti Läti valitsusega kokku sõjategevuse ühtlustamise kohta. Liitlastelt ja Soomelt hangiti relvu ja sõjavarustust, Soomest saadi 10 milj. marka laenu. Eesti-Vene sõja alguses oli laiades hulkades valitsenud lootusetusetunne. Seepärast tuli valitsusel sõjapidamise edukuse huvides energilisi abinõusid tarvitada. 29. XI 1918 pandi sõjaseadus terves riigis maksma ja otsustati asutada väljakohtud. 1. XII 1918 kuulutati välja sunduslik mobilisatsioon, millest kõrvalehoidjad tunnustati väejooksikuiks ja anti kohtu kätte. Üle maa saadeti laiali valitsuse emissarid, kes rahvale seletasid mobilisatsiooni ja rekvisitsioonide paratamatust ning propageerisid riigilaenu. Maakondades pidid erilised komissarid Ajutise Valitsuse käskude täitmise järele valvama. Ajut. Valitsuse ja sõjaväejuhatuse kindla otsustamisvõime ning energia tagajärjel hakkas rahvastikus usk Eesti riigi sisse peagi kasvama seda enam, et väerinnal saavutati rida üllatavaid edusamme (vt. Laidoner). Kuid samal ajal tekkisid kohtadel teravad kokkupõrked omavalitsuste ja sõjaliste võimude vahel, kes püüdsid ka rindetaguse elu painutada sõjalise korra alla.

Tekkinud hõõrumiste mõjul esitas Ajutine Valitsus 3. II 1919 lahkumispalve, kuid Maapäev ei võtnud seda vastu. Siiski kutsusid sotsiaaldemokraadid, kes rahul polnud ka sõjakohtute tegevusega, oma esindajad valitsusest ära. Ajutine Valitsus jätkas täiendatud kujul suure energiaga oma tegevust maakaitse, sisekorra kindlustamise ja riigiaparaadi kujundamise alal kuni Asutava Kogu kokkuastumiseni. 8. V 1919 moodustati O. Strandmann'i (vt.) kabinett Sellest jäi Eesti Maarahva Liit, mille esindajana P. oli Asutavasse Kogusse valitud, oma esindajate vähesuse tõttu eemale. Asutava Kogu ajajärgul pühendas P. rohkesti tähelepanu Eesti põllumeeste kihi organiseerimisele. P.-i algatusel ja peamiselt J. Hünerson'i (vt.) organiseerimisel loodi üle maa tihe põllumeestekogude võrk ja asutati kogude koondisest iseseisev poliitiline erakond. Kui I Riigikogu valimised tõid viimasele suure võidu, pääsis P. riigivanemana jälle valitsuse etteotsa; see kujundati põllumeeste, tööerakonna, rahvaerakonna ja kristliku rahvaerakonna osavõttel, kutsuti ametisse jaan. 1921 ja püsis kuni okt. 1922. Selle aja jooksul juhiti meie sõjast vapustatud riigitulundus korralikumaisse roobastesse ja viidi kaubanduspolitika alal tähtsad muutused läbi (vt. Joh. Kukk). 26. I 1921 tunnustati Eesti riik *de iure* liitlaste poolt, millele järgnes Eesti vastuvõtmine rahvasteliitu 22. IX 1921. Sügisest 1922 alates asus P. I Riigikogu esimehe kohal. II Riigikogus tehti valitsuse moodustamine jälle P.-ile ülesandeks. Põllumeestest, rahvaerakonnast, kristlikust rahvaerakonnast ja tööerakonnast koostatud P.-i valitsus valiti ametisse aug. alul 1923. Ühenduses riigi kulla- ja valuutatagavarade äratarvitamise küsimusega (vt. O. Strandmann) kutsus tööerakond selle a. dets. oma esindajad valitsusest. Ka teiste koalitsioonirühmadega oli põllumeestekogude vahekord tulundusellu puutuvate vastolude tõttu teravaks läinud, mille tagajärjel P.-i valitsus lahkus märtsis 1924. P. on olnud I, II ja III Riigikogu liige. Kultuurilisel alal on ta osa võtnud mitmest üritusest, m. s. Fenno-Ugria komitee tegevusest nõukogu esimehena. — T u l u n d u s a l a l g i on P. teotsenud, kuid rohkem organisaatorina kui tegeliku ärimehena. 1919. a. suvel asutas ta ühes A. Peedi, M. Jaakson'i (vt.) ja G. Vesteliga a./s. »Harju Panga« ja oli lühemat aega selle panga nõukogu esimees. 1925. a. tunnistati »Harju pank« kohtu poolt maksujõuetuks ja määrati likvideerimisele. Jaan. 1920 kuni jaan. 1921 ja maist 1924 alates kuni praeguseni on P. asunud Tallinna Börsikomitee esimehe kohal. Ka algatas P. Kaubandus-tööstuskoja asutamise mõtte ja koostas vastava seaduseelnõu, mis dets. 1924 II Riigikogu poolt vastu võeti. Koja kokkuastumise järel 10. XI 1925 valiti P. selle esimeheks ja kinnitus- ning pangasektsiooni liikmeks. P.-i algatusel asutati 1924 Eesti-Vene Kaubanduskoda; selle esimehe kohal on P. asunud algusest peale praeguseni. P.-ile kuulub Tallinna lähedal Kose-Lükati külas »Kloostrimetsa« talu, mille soo- ja rabamaad ta hoolsa kultiveerimisega on viinud eeskujulisse seisundisse. Peale eelnimetatud tööde on P.-i sulest ilmunud mõned õigusteadusliku sisuga brošüürid, »Eestimaa Talurahva Seaduse« tõlge (Tall., 1901) ja »Eestimaa Talurahva Seaduse arenemise ülevaade« (Tall., 1911). Vabariigi 10-a. juubeli puhul veebr. 1928 valis Tartu ülikool õigusteaduskonna ettepanekul P.-i audoktoriks tema teenete eest riigi rajamisel.

Ajalehist, ajakirjadest j. m. kogutud andmed. *T.*

PÄTS, Voldemar, eelmise vend, pedagoog ja seltskonnategelane, sünd. 7. VII 1878 Pärnumaal Tahkurannas, õppis Pärnu linnakoolis ja aa. 1900—05 parun Stieglitz'i nimelises kunstikoolis Peterburis ja viibis aa. 1905—06 politilise pagulasena välismail. A. 1906 asus ta Tallinna Nikolai I nimelise gümnaasiumi joonistuseõpetajaks, täiendas end a. 1907 Peterburis kõrgemail pedagoogilisil kursusil ja teotses selle järel Tallinna keskkooles õpetajana ja hiljemini õhtugümnaasiumi juhatajana. Alates a.-st 1911 on ta toiminud praeguse riigi kunsttööstuskooli juhatajana. — Oma ametitegevuse kõrval on P. osa võtnud seltskondlikust ja politilisest elust; olnud m. s. Asutava Kogu liige tööerakonna nimekirja järgi. Eriti tuleb aga rõhutada tema tegevust vabadussõja-aegses ülemaalises seltskondlikkude organisatsioonide liidus »Ühistöös«, mille keskjuhatuse esimehena tal on teatavaid teeneid. Asutatud dets. 1918, avaldas »Ühistöö« energilist tegevust haavatute ja haigete transpordi ja ravimise ja sõjaväele varustuse hankimise alal, osutades suurt abi valitsusvõimudele riigi loomise rasketel aegadel. »Ühistöö« lõplik likvideerimine toimus a. 1921.

Isikl. j. m. saadud andmed. — Vrdl.: »Ühistöö« Eesti riigi loomisel (kokku seadnud E d. L a a m a n, Tallinna, 1927). *T.*

PÖÖGELMANN, Hans, tulundusteadlane, enamline politikamees ja ajakirjanik, sünd. 18. XII 1875 Viljandimaal Paistu klk. Aidu v. kehvade vanemate lapsena, õppis Paistu klk.-koolis ja Põltsamaal Aleksandri koolis, mille lõpetas a. 1892. Selle järel oli P. õpetajaks Pilistveres ja läks a. 1896 Viljandisse postiametnikuks, võttes neil ajul agarasti osa seltskondlikust tegevusest, eriti karskustööst. 1898. a. märtsis siirdus P. amet-

nikuna Rostovi Doni ä., kuid pöördus sealt 1899. a. suvel kodumaale ja astus »Postimehe« toimetuse liikmeks, kelleks ta jäi 2 a. Ka Tartus toimis P. seltskonnategelasena ja oli m. s. »Karskuse Sõbra« kirjatoimetajaks ja näitejuhiks. Kirjanduslikkude katsetena ilmutas P. väikese segasisuga rahvaraamatu »Kodus ja võõrsil« (Tartu, 1900) ja vähenõudliku jutustuse rahva elust »Viletsuste ohver« (Tartu, 1900). Kuigi P. »Postimehe« ringkonnaga hästi sobis, ei jaksanud Tartu väikelinna olud teda rahuldada ja lühikese Venemaal viibimise järel siirdus ta Tallinna K. Pätsi (vt.) asutatud päevalehe »Teataja« toimetusse. Töö kestes aru saades oma vähesest ettevalmistusest sotsiaalteaduste alal, milledele radikaalne »Teataja« ringkond suurt tähtsust omistas, astus P. 1903. a. sügisel Leipzigi kaubanduslikku ülikooli. Leipzigis tutvus ta põhjalikumalt marksismiga ja sai Saksa töölisliikumiselt niivõrra tugevaid mõjustusi, et temast kujunes veendunud marksist. 1905. a. sügisel lõpetas P. õpingud tegeliku kaubandusteaduse osakonnas ja pöördus sama a. oktoobri lõpul kodumaale tagasi, kus uuesti astus »Teataja« toimetusse. P.-i tegevuse mõjul omandas »Teataja« nüüd ikka enam sotsialistliku värvuse. Sots.-dem. partei Tallinna komitee survel avaldas »Teataja« väljaandja K. Päts isegi nõusoleku »Teataja« muuta sotsialdemokraatlikuks päevaleheks P.-iga kui peatoimetajaga eesotsas. Kuid 1905. a. detsembris suleti »Teataja«, ja kavatsus jäi algava reaktsiooni tõttu teostamata. Karistussalkade eest põgenes P. Sise-Venemaale, kuid pöördus peagi Peterburi ja sealt Tallinna, kus ta hoolimata põranda all elamisest esines tööliskoosolekuil, kaitstes Vene sots.-dem. tööliste partei pahema tiiva seisukohti. P. oli Tartus J. Jansi (vt.) toimetusel ilmuva marksistliku ajalehe »Hommiku« lähemaks kaastööliseks ja töötas selle sulgemise järel sots.-dem. partei põrandaaluse häälekandja »Sotsiaaldemokraadi« toimetuses. Kinnivõtmise eest siirdus ta Soome ja sealt 1907. a. sügisel Pariisi. 1907.—08. a. talvel kuulas ta Sorbonne'is loenguid mõtteteaduse ja kirjandusajaloo üle. 1908. a. suvel asus P. Londoni, kuid tuli sealt varssi Tallinna, et osa võtta vahepeal jälle elustunud töölisorganisatsioonide tegevusest. 1. V 1909 tabati ta Tööliste Majas ja saadeti administratiivses korras 4 a.-ks Siberi Narõmi maakonda asumisele. Neil aastail avaldas P. rea politilisi kirjutisi albumeis »Edasi«, koguteostes »Mõtted« I—II (Tallinnas 1909—11) ja H. Rooskaja nime all kogu pilkelaule »Jämedad jooned« (Tall., 1910). Narõmist põgenes P. 1911. a. sügisel New-Yorki ja hakkas Eesti ajalehe »Uue ilma« toimetajaks. P.-il õnnestus sidemeid luua teistes Ühendriikide linnades asuvate eestlaste organisatsioonidega, mille tõttu lehe aineline seisukord tunduvalt paranes. Ilmasõja ajal võttis »Uus ilm« omaks Lenini hüüdsõna imperialistliku sõja muutmisest klassisõjaks ja arendas vastavas sihis kihutustööd. Aa. 1912—14 tegi P. agarasti kaastööd Narvas ilmuvale töölislehele »Kiirele« ja selle järglastele. 1917. a. revolutsiooni järel tuli P. Jaapani kaudu kodumaale ja liitus siin enamlise vooluga. Ta asus tööle »Kiire« toimetusse, valiti Tallinna linnavolikogu liikmeks ja oli üheks Tallinna esindajaks Maapäeval. Peale oktoobrirevolutsiooni toimis P. Eesti töörahva nõukogude täidesaatvas komitees ja juhatas »töörahva valitsuses« põllutulunduslikku osakonda. Saksa okupatsioonivägede eest siirdus P. ühes teiste Eesti enamlaste juhtivate tegelastega Peterburi. Eesti töörahva kommuuna nõukogus (vt. J. Anvelt) oli P. tulundusvalitsuse juhatajaks. Hiljemini töötas ta Eesti Kommunistliku Partei välismaa büroos, juhatas Vene Kommunistliku Partei keskkomitee Eesti sektsioonide keskbüroo liikmena parteilist propagandat eestlaste keskel ja võttis osa Kommunistliku Internatsionaali tegevusest, olles m. s. aa. 1921—22 selle täidesaatva komitee liige. Nõukogude-Vene uue tulunduspolitika (nep) teostamisel on P. kaasa töötanud Põhja-Lääne oblasti kaubapalati väliskaubanduse osakonna juhatajana ja »Torgovo-Promõšlennõi Kurjeri« vastutava toimetajana. Ka on P. olnud üheks ajalehe »Edasi« toimetajaks ja on a. 1923 alates rahvaliku ajakirja »Oras« vastutav toimetaja. Teravmeelse ja löögivalmis ajakirjanikuna on P. Eesti enamlaste ringides üldise tunnustuse osaliseks saanud. P. töötab kaasa Eesti Komm. Partei ajaloo-komisjonis, kes 1926. a. peale välja annab ajaloolise sisuga ajakirja »Proletaarne revolutsioon Eestis«. P.-i rohkearvulisist töist võiks peale eelnimetatute mainida järgmisi: »Majandusteaduslised kirjad põllumeestele« (Tall., 1905), »Majandusteaduse õpetus« I—II (Peterburi, 1907), »Proletariadi diktatur« (Punane Lipp Jõuluks 1917, Tall.), »Eesti tulevik« (Peterb., 1918), »Karl Marxi mälestuseks« (Peterb., 1918), »Mõned põhijooned majanduslise elu korraldamiseks Eesti töörahva nõukogude vabariigis« (Peterb., 1919), »1871—1921. Pariisi Kommuuna 50-ks aastapäevaks« (Peterb., 1922), »Sini-must-valge lipu all« (Peterb., 1923), »Viktor Kingissepp« (Peterb., 1923), »Ferdinand Lassalle« (Leningrad, 1925). Samuti väärivad tähelepanu tema kirjutised koguteoses »1905. aasta Eestis» (Leningr., 1926). Peale selle on P. Eesti keelde tõlkinud rea marksismi teoreetikute töid, nagu K. Kautsky »Karl Marxi majanduslised õpetused« (Peterb., 1920), K. Marx'i

ja F. Engels'i »Kommunistliku Manifesti« (II tr. Peterb., 1919) j. t. ja mitmed revolutsioonilised laulud (Marseljees, Internatsionaal j. t.). Ka on P. aa. jooksul avaldanud mitmed revolutsioonilist kirge osutavad, kuid kunstiliselt peale mõne erandi vähe pakkuvad luuletused, mis ilmunud Leningradis 1926. a. kogutuna luuletuskogusse »Kevadetuuled«.

Post. album; Edasi 1925, nr. 299; Oras 1924, nr. 2; Klassivõitlus 1925, nr. 71—72 j. m. *T.*

PÜTSEP, Eduard, sportlane, sünd. 22. X 1898 Võrumaal, kasvas Peterburis ja hakkas õige noorelt osa võtma spordiselts »Kalevi« tegevusest, esinedes jooksus ja maadluses ja osutades eriti viimasel alal märgatavat edu. Aa. jooksul omandas ta rea võite Venemaal ja Soomes. Eesti Vabadussõjast vabatahtlikuna osa võtnud, jätkas P. Eestis oma sportlikku tegevust ja tuli a. 1923 Göteborgi mängudel ja a. 1924 Pariisis olümpiavõistlusil võitjaks — ilmameistriks nn. kärbeskaalus. *H. T.*

PÕDDER, Ernst, riigikaitse tegelane, sünd. 29. I 1879 Tartus teenri pojana, omandas eelhariduse Tartu linnakoolis, astus a. 1897 vabatahtlikuna teenistusse Vene sõjaväkke, lõpetas a. 1900 Vilna sõjakooli alamleitnandina ja teenis siis ohvitserina vene väeosades. A. 1905 võttis ta osa Vene-Jaapani sõjast, kus sai haavata, ja oli peale seda teenistuses Siberis. Ilmasõtta läks ta, olles staabikapteni astmes, rooduülemana 52. Siberi kütirügemendi koosseisus ja võttis osa sõjategevusest sakslaste ja austerlaste vastu Riia all, Galiitsias j. m., saades 2 korda haavata ja 1 kord põrutada. Sõjaliste teenete tagajärjel tõusis P. järk-järgult 1917. a.-ks polkovnikuks (koloneliks). Juulis 1917 ilmus ta Eestisse ja määrati 1. eesti jalav.-polgu ülema abiks. Sügisel s. a. formeeris ta 2 kuud erilist Tallinna eesti polku, mis ümber nimetati 3. eesti jalav.-polguks, ja määrati dets. 1917 1. eesti jalav.-polgu ülemaks Haapsalusse. Sellel kohal olles suutis ta ka enamlise võimuvalitsuse aegadel polgus säilitada nõutavat distsipliini ja rahvuslikku meelsust. 1918. a., peale Eesti iseseisvuse väljakuulutamist ülendati ta kindralmajoriks. Aprillis s. a. oli ta sunnitud tegevast teenistusest lahkuma eesti rahvuslikkude väeosade laialisaatmise puhul saksa okupatsioonivõimude poolt. Okupatsiooni kestes oli ta Tallinna omakaitse operatiivseks juhatajaks ja korraldas suvel 1918 koos kindr. A. Larka'ga ja Joh. Pitka'ga (vt. neid) salaja Eesti kaitseliitu. Augustist septembrini s. a. viibis ta kahtlustatuna politilises tegevuses ja saksavaenlikkuses vangis ja algas okupatsiooni lõpul, nov. 1918, uuesti 1. jalav.-polgu formeerimist. Detsembri alul nimetas Ajutine Valitsus tema sisekaitse ülemaks õige suurte volitustega, mil kohal P. osutas suurt energiat sisemise julgeoleku kindlustamisel. Apr. 1919 määrati ta äsjaasutatud 3. diviisi ülemaks, kellena ta kaitsis lõunarinnet Vabadussõja kestusel, oli tegev landesväära pealetungi likvideerimisel juunis 1919 ja võttis osa Narva kaitsmisest dets. s. a., mil tema diviis üle viidi Narva rindele. Aa. 1921—26 oli ta 2. diviisi ülemaks asukohaga Tartus ja nimetati a. 1926 sõjanõukogu liikmeks, mil kohal on tänini (1928). P. võttis isiklikult osa 1. XII 1924 asetleidnud riigipöörde-katse mahasurumisest ja oli juhtivalt tegev sellele järgnenud kaitseliidu taaskorraldamisest Lõuna-Eesti maakondades ja linnades. — Oma kiire ning terava otsustus- ja analüüsivõimega on P. osutanud riigile tähtsaid teeneid Vabadussõjas kui ka sellele järgnenud rahu ajal.

Sõjaministeeriumist j. m. saadud andmed. — Vrdl.: J. Soots, Eesti Vabadussõda 1918—20 (1925); »Sõdur« 1928, nr. 6—8 (N. Reek). *T.*

PÕDDER, Moritz Maximilian, kirjanik, sünd. 19. VI 1852 Rõika peeglivabrikus kooliõpetaja pojana, õppis aa. 1867—74 Tartu gümnaasiumis ja siis aa. 1874—78 Tartu ülikoolis, esiti usu-, hiljemini arstiteadust, kuulates aga ühtlasi ka loenguid kirjandusest ja keele- ning loodusteadusest. Kõige lisaks huvitas P.-a veel muusika ja joonistamine. Ilma ülikooli lõpetamata andus ta rahutule ajakirjaniku ja koduõpetaja kutsele, rännates tihti kohast teise, ning surigi õpetajana 2. X 1905 Tallinnas. — P. töötas rohkesti ajalehtedes, nii »E. Postimehes«, »Postimehes«, »Sakalas« ja »Laulu ja mängu lehes«. Sellega ühenduses oli tema tõlketoodang, millest osa ilmus ajalehtedes, osa eriraamatuina. Tema tõlkeist ja mugandustest olgu nimetatud: Ühe muna pärast (Tartu, 1878), Wilhelm Isbrand Bonteku imelikud juhtumised (Tartu, 1879), Jakob Heemskerki ja Wilhelm Barentsi reis Põhjamaale (Tartu, 1880), Kommissiooni kohus (Tartu, 1881), Kolumbus (Tartu, 1881), Vahva vägimehe Prantsial-Ventsiani elulugu (1884), Ingel (Tartu, 1887), Oma ameti ohver (Tartu 1887), Kangelased ja kerglased (Tartu, 1890), Vana koer (Tartu, 1890), Vigurimehed (Tartu, 1890), Inimesed ja juhtumised (Tartu, 1890), Kes tegi? (Tartu, 1891), Armastuse ohver, (Tallinna, 1894), Viieteistkümne aastane kapten (1894), Kahevõitlus (Tartu, 1895), Armastus polizei käsul (Tartu, 1897), Jooksikud (Tartu, 1897) jne. Nende kirjanduslikult vähekaaluvate tööde kõrval tuleb aga eriti mainida sellaste kapitaalsete teoste ümberpanekuid nagu L. Tolstoi »Sõda ja rahu« (1898) ning

Fr Reuter'i »Kui ma alles põllumees olin« (Tartu, 1901), millest esimese P. tõlkis koos J. Tammega. — P.-a nimi jääb püsima eesti kirjandusloosse peamiselt ta pikema algupärase jutustuse »Bob Ellerheina« tõttu, mis ilmus esialgu »Sakala« lisas 1883 (eriraamatuna Tartu, 1912, II tr. 1923). Meie kirjandus arenes 80-dail aa. kahes erisuunas: ühelt poolt harrastati romantilisi ajaloolisi jutustusi, teiselt poolt püüti aga leida tõsielule lähemaid aineid ja neid ka tõepärasemalt käsitleda. Viimane püüd ei tähendanud küll veel järjekindla realismi maksmahakkamist, kuid viitas ometi sinnapoole. Ja just sellaseks realistliku suuna teetegijaks on ka P. oma »Bob Ellerheinas«. Siin kirjeldatakse tolleaegse eesti haritlase pingutusi kitsaist oludest haljamale oksale. Jutustuse nimikangelane on Tartu üliõpilane, kes aga aineliste takistuste pärast on sunnitud õpingud pooleli jätma ja koduõpetajana Venemaale rändama, kus mitmesuguste seikluste järel naitub rikka ärimehe tütrega. Teose alupoolel näib autor jutustavat suurelt osalt oma isiklikest kogemusist. Samuti leidub teose alupooles õieti rohkesti tolle aja kohta julgeid ja huvitavaid mõtteavaldusi eesti rahvuslikust seisundist. Autor on püüdnud siduda seda ideelist sisu elava sündmustikukujutusega, mis tal ka teataval määral on õnnestunud. Igatahes oli »Bob Ellerhein« oma aja kohta väljapaistev saavutis, kuigi pakub nüüd peamiselt ainult veel kirjandusloolist huvi.

Post. album, lk. 223 j.; Hermann, E. kirj. ajal., 482 j. *F. T.*

PÕLD, Harald Wilhelm, kirikutegelane ja keeleuurija, sünd. 4. XI 1874 Viru-Nigulas klk.-kooliõpetaja pojana, kasvas üles Jõhvi klk.-s, kus isa õpetajana edasi töötas, õppis 1896—1903 Tartu ülikoolis usuteadust, pidas tegelikku prooviaastat Peterburi Eesti Jaani kog. õpetaja R. Kalda (vt.) juures ja sai 1906. a. mil 1905. a. sündmuste tagajärjel eesti soost usuteadlastele tegelikult võimalus avanes õpetajateks pääseda Eestimaa (Põhja-Eesti) kogudustes, Kose kog. õpetajaks Harjumaal, kellena toimib tänapäevani. Juba üliõpilasena tundis P. elavat huvi keeleküsimuste vastu, mis väljendus m. s. vastavate loengute kuulamises võrdleva keeleteaduse alalt; kirikuõpetajana töötas ta edasi ülikoolis alatud eesti keele arendamise alal, mille tulemuseks oli rida artikleid ajalehis ja »Eesti Kirjanduses«; viimases ilmusid m. s: »Eesti keele sõnade muutmistesse jagamisest« (1909); »Eesti keele rõhu ja häälikute painumise vahekorrast« (1911); »Sisseütlev kääne« (1915) j. t. Eriti laialdaselt sai P. tuttavaks eesti grammatikate autorina; need on: »Eesti keeleõpetus koolidele. I jagu« (Tallinna, 1914, 92 lk., II tr. 1919, III tr. 1923), »Eesti keeleõpetus. I jagu« (Tall., 1915, II tr. 1920), »Eesti keeleõpetus koolidele. II jagu. Lauseõpetus« (Tall., 1922, 72 lk.); »Eesti keeleõpetus. II jagu. Lauseõpetus«, (Tall., 1922, 142 lk.). Tolle ajani tarvitusel olnud J. Jõgever'i (vt.) grammatikatega (1904, 1907) võrreldes tähendavad P.-u õpperaamatud edusammu aine metoodilises käsitluses, mida ületanud pole isegi mõned hilisemad teosed sel alal, H. Einer'i (vt.) grammatikast erinevad need aga keeleajaloolise külje suurema rõhutamisega ja soome keeleõpetuse (Setälä) tuntavama arvestamisega. Usulise kirjanduse alalt on mainida Fr. Oehninger'i »Ristikoguduse ajaloo« tõlge (Tall., 1908) ja K. J. Masing'i Piiblilugude I jao uuesti trükki toimetamine Eestimaa sinodi ülesandel (ilm. Pärnus, 1920). Kirikutegelasena hakkas P. laialisemat tegevust avaldama Eesti iseseisvuse ajal. 1919. a. asutati tema õhutusel »Eesti Misjoni Selts«, mille juhatajana P. on toiminud algusest peale; Seltsi tegevus on piirdunud peamiselt usulise äratustööga kodumaal ja sidemete sõlmimisega Soome vastavate asutiste ja tegelastega. 1920. a. asutas P. vaimuliku nädalalehe »Meie Kirik« ja on selle varssi Misjoni Seltsi väljaandeks saanud ajakirja toimetajaks olnud senini (1928), avaldades rohkesti populaarseid kirjutisi usu ja kirikukorralduse küsimuste kohta. 1920. a. valiti P. Ida-Harju praostkonna praostiks ning 1923. a. Eesti luteriusu konsistooriumi vaimulikuks assessoriks.

Kuna P. Eesti rahvakiriku rajamise esimesil aa. töötas nähtavas kontaktis teiste kirikutegelastega, astus ta 1922. a. kirikupäeval järsult üles vabameelsete usuteaduslikkude vaadete pooldajate vastu, kelle ebasoovitava ning mitteõigustatud mõju viljana temale tundus Eesti Vaba Rahvakiriku põhikirjas leiduv lisandus, et usutunnistuse kuju mõistetakse »protestantismi vaimule vastavas mõttes«. Selle n. n. »protestantliku saba« vastu jätkas P. energiliselt võitlust oma ajakirjas, kirikupäevadel ja usuteadlaste konverentsidel, mis viis väga ägedatele ning teravatele kokkupõrgetele vana- ja vabameelse vaimu pooldajate vahel kirikus, kuni mainitud lisandus viimaks 1925. a. kirikupäeval suure häälteenamusega kiriku põhikirjast kustutati. Võitluses jõudis P. välja liberaalse usuteaduse õigustuse täielikule eitamisele ev.-luteri kirikus ning algatas selles mõttes konsistooriumi liikmena aktiivset ülesastumist üksikute vabameelse usuteaduse põhivaateid omaks tunnustavate ja väljendavate kirikuõpetajate vastu. Oma paljudes kirjutistes on P. püüdnud selgitada ja tõestada alalhoidliku usuteaduse põhivaateid ning on selle voolu silmapaistva-

maks ideoloogiks ja eestvõitlejaks Eestis. Sattudes peamiselt Eesti kiriku laadi ning põhikorra küsimusis vastollu kirikuvalitsuse liikmetega, lahkus P. varssi (1925) konsistooriumi assessori kohalt. Riigi ja kiriku lahutamise seaduse maksmapaneku järel hakkas P. propageerima kiriku korralduses täieliku vabakirikliku korra teostamist, mille järgi üksikkogudused omaksid võimalikult suurt iseseisvust kiriku-keskvalitsuse suhtes ja võiksid liituda oma vahel rühmitusteks, mis, jäädes üldkirikusse, oleksid viimasega õige vabas vahekorras. Selle mõtte teostamisel tekkis Eesti kirikus a. 1926 n. n »Vaba Sinod«, kuhu esialgu kuuluvad 4 kogudust; need lasksid endid registreerida ühise, üldkiriku põhikirjast mitmeti tunduvalt erineva põhikirja alusel, milles on ette nähtud omavaheline liitumine »vaba sinodi« mõttes, ilma et üldkirikust lahku mindaks. »Vaba Sinodi« erilaad ning teguviis, samuti tema suhtumine üldkirikusse ei ole tegelikult veel suutnud omandada kindlamat ilmet ega kuju.

Isikl. saadud andmed; H. B. Rahamägi, Eesti Ev Lut. usu vaba rahvakirik vabas Eestis (*Acta et Comm. Univ. Tart. B. X, 1*, 1926). *T.*

PÕLD, Helmi Johanna, karskustegelane, sünd. 29. XI 1882 Järvamaal Käigi mõisas sepp K. Einberg'i tütrena, õppis m. s. kuni 1899. a.-ni Rakvere II järgu tütarlaste erakoolis, sooritas a. 1900 eksternina algkooliõpetaja eksami ja asus s. a. lastekasvatajana Kurskisse Venemaale. Siirdunud tagasi kodumaale, teotses P. aa. 1903–07 õpetajana Iisakus Varesmetsa vallakoolis ja Kursi klk.-koolis. 1906. a. sügisel võttis ta Kursi karskusseltsi esindajana osa Tallinnas peetud V Eesti karskuskongressist, kus ta valiti Karskusseltside Kesktoimkonda. Siit alates määras karskustöö P.-u edaspidise tegevuse suuna. 1907. a. suvel tutvus ta karskustööga Soomes ja võttis osa XI rahvusvahelisest karskuskongressist Rootsis. S. a. sügisel asus Tartu ja töötas siin, a. 1908 abiellu astunud P. Põlluga (vt.), kuni 1909. a. karskusseltside kesktoimkonna asjaajajana ja siis kirjatoimetajana kuni saksa okupatsioonini (1918), mil kesktoimk. suleti. 1926. a. suvel Tartus peetud rahvusvahelistel karskuskongressidel oli P. korraldava toimkonna liige ja VIII Põhjamaade Valgelindi kongressi juhataja. Laste karskustöös on P. esimesi algatajaid Eestis, organiseerides Tartus õpilaste karskusühinguid ja korraldades siin ja mujal laste karskustunde. Ka naiste karskuse alal on P. aktiivselt teotsenud, olles Eesti Naiste Karskusliidu asutamisest (1923) alates selle juhataja ja liidu väljaantava kuukirja »Eesti Naine« vastutav toimetaja. Oma karskustöö alul on P. sageli esinenud avaliku kõnelejana karskusküsimusis, ühtlasi avaldanud mõned vähemad brošüürid ja artiklid ajalehis. Karskustöö kõrval on P. 1907. a. alates tegev õpetajana Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi tütarlaste gümnaasiumis Tartus.

Isikl. saadud andmed; Eesti Naine 1927, nr. 12; Post. 1927, nr. 337. *T.*

PÕLD, Peeter Siegfried Nikolaus, haridus- ja politikategelane, Harald Wilhelm P.-u (vt.) vend, sünd. 30. VI 1878 Jõhvi klk. Puru küla kooliõpetaja pojana, õppis aa. 1898—1906 Tartu ülikoolis usuteadust, omandades *cand. theol.* astme; töötas üliõpilasena aa. 1905—06 »Postimehe« toimetuses, jätkas ülikooli lõpetamise järel tegevust ajakirjanikuna Tallinnas päevalehe »Sõna« (nov. 1906 — veebr. 1907) ja Tartus »Postimehe« ja selle asetäitjate »Meie Aastasada«, »Sõna« ja »Elu« toimetuses kuni 1907. a. sügiseni. 1908. a. tutvus P. Saksamaal ja Šveitsis mitmekülgselt kooliolu dega ja asus 1908. a. sügisel 1906. a. asutatud Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi tütarlaste keskkooli usuõpetajaks, saades varssi O. Kaida (vt.) järel sama kooli juhatajaks. Siin jätkas P. eduga esimese eestikeelse keskkooli arendamist ja kujundamist kuni täieliku tütarlaste gümnaasiumini, teotsedes oludes, mida iseloomustasid ühelt poolt tulunduslikud raskused, sest kool pidi ise ennast ülal pidama võrdlemisi väikese eesti seltskonna kaasabil, teiselt poolt Vene riigipolitikas 1907. a. peale ikka ägedamaks muutuva reaktsiooni võtted, eriti »muulaste« rahvuskultuuriliste püüete halvamise suunas, ja viimaks mõnes ringkonnas esinev usu puudus eestikeelse keskkooli tarvilikkusse ja teostamisvõimalustesse. P.-u sihikindlal juhatusel tühistas kool varssi kõik kahtlused ja sai tunduvaks teguriks Eesti haritud naise kasvatamisel rahvuslikus vaimus, andes selle juures tõuget ja eeskuju üldse emakeelsete koolide asutamisele Eestis. Koolijuhatajana toimis P. kuni saksa okupatsiooniaja lõpuni nov. 1918, olles vaheajal, juulist novembrini 1917, ka Eesti Maavalitsuse haridusosakonna juhataja; tema ajal töötati välja ja võeti Maanõukogus vastu Eestimaa koolivalitsuse ajutine korraldus. Eesti Vabariigi väljakuulutamisel 24. II 1918 määrati P. haridusministriks, kellena tal võimalik oli tegev olla ainult lühike aeg 1918. a. sügisel okupatsiooni lõppemise järel. Töötades koolipõllul võttis P. tegevalt osa hariduspäevade ja kongresside korraldamisest ning tööst ja pidas loenguid õpetajate edasiharimise kursustel pedagoogikast ja psühholoogiast ning koolikorraldusest. Kui 1917. a. Eesti Kooliõpetajate Keskliit ellu astus, sai P. selle esimeseks juhatajaks. Selle juures avaldas P. ajalehtedes, eriti »Posti-

mehes« ning ajakirjas »Eesti Kirjandus«, artikleid pedagoogika, kultuuri ning politika küsimusist ja arvustusi. P.-u kirjutistest on mainida kõige pealt juba üliõpilaspõlves kirjutatud ning anonüümselt avaldatud pikem ülevaade »Eesti ajakirjanduse ajaloost« (EÜS-i alb. VI, 1901, lk. 31—69), mis sisaldab rohkesti hoolega kogutud materjali. Eesti kooli mõtet arendab P. pikemas kirjutises »Kultura ja rahvahariduse korraldus« (Eesti Kultura I, Tartu, 1911, lk. 127—82) ja kirjeldab Eesti emakeelse kooli kujunemist brošüüris »Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Keskkool 1906—1916« (Tartu, 1916). Eesti kooli mõtte ja pedagoogilise mõtlemise arendamiseks asutas P. 1917. a. kuukirja »Kasvatus ja Haridus«, toimetas seda kuni 1918. a. alguseni (1917. a. ilmus 6, 1918. a. 1 nr.) ja avaldas selles hulga pikemaid ja lühemaid artikleid, näit.: »Rahvas, haridus ja rahvakeel« (1917, nr. 1, 3), »Meie hariduslised paleused ja nende teostamine« (1917, nr. 3—4), »Õpilaste koolitöö hindamisest numbritega« (1918, nr. 1) j. t. Oma kirjutistes jõuab P. välja nõudele, et Eesti haridus ja kool, eriti rahvakool, peab olema emakeelne ja seisma ning töötama lahutamatus ühenduses rahva hinge ja eluga ning kultuuri püüetega, ta peab olema kättesaadav kõigile lastele (üldine sunduslik ja maksuta kooliõpetus) ja tõsiselt arvestama lapse iselaadi ning omapärasust, käies käsikäes koduga. — Dets. alul 1918 nimetati P. Ajutise Valitsuse otsusega okupatsioonivõimult üle võetud Tartu ülikooli ajutiseks kuraatoriks. Sellena tuli temal põhjapanevalt teotseda ülikooli avamiseks Eesti rahvusliku, oluliselt eestikeelse ja -meelse ülikoolina, kusjuures ta osutas avarat pilku ja selget arusaamist kõrgema hariduse korraldusest Eestis. Pärast ülikooli varanduste ülevõtmist katkestas enamlaste võim ülikooli avamise ettevalmistustööd ja P. pidi Tartust lahkuma. Veebr. 1919 algas töö uuesti: selgitati õppejõudude kutsumise võimalusi, nõutati Haridusministeeriumilt rida stipendiume eesti soost õppejõudude ettevalmistamiseks jne. Esialgsetes komisjonides määrati kindlaks ülikooli siht ja ülesanded nii üldteadusliku laadi kui Eesti rahva ning riigi seisukohalt, teaduskondade arv, õppetoolide täitmise juhtmõtted, rõhutades eriti, et ülikool peab orgaaniliselt kasvama ja kasvatama omale tegelasi nooremate jõudude hulgast. Juulis 1919 moodustatud ajutine ülikooli nõukogu, mis moodustus kuraatori juhatusel ajutistest teaduskondade dekaanidest, koostas esialgse õppetoolide nimekirja, mille järel hakati ametisse määrama õppejõude. 4. X 1919 immatrikuleeriti esimesed üliõpilased (69) ja 2 päeva hiljemini võis alata õppetegevus 5 teaduskonnas. 1. XII avati ülikool ametlikult piduliku aktusega, kus kuraator P. pidas sissejuhatava kõne Eesti ülikooli ülesannetest ja andis aru ülikooli avamise ettevalmistamise käigust. Esialgu oli ülikooli rektori ja kuraatori amet P.-u isikus ühendatud; kui veebr. 1920 Venemaalt tagasi jõudnud prof. H. Koppel (vt.) määrati rektoriks, jäi P. edasi kuraatorina Vabariigi Valitsuse esindajaks ülikooli juurde, võttis osa ajutise nõukogu tööst ülikooli sisemise korra arendamisel ning täiendamisel ja esines Haridusministeeriumis ja Riigikogu komisjonides ülikooli seisundi ja tarviduste selgitajana, eriti ülikooli seaduse harutamise puhul Riigikogus. Kui ülikooli seaduse maksmahakkamisega (1. XII 1925) kuraatori amet kaotati, valiti P. uue seaduse alusel filosoofiateaduskonna dekaaniks, kellena toimis lühikest aega, ja selle järel prorektoriks arvates 1. XII 1925; viimasele kohale jäi P. kuni aprillini 1927. Hinnates P.-u viljakat tegevust ülikooli asutamisel ning organiseerimisel valis ülikooli nõukogu tema a. 1927 filosoofiateaduskonna ettepanekul audoktoriks. Seistes ülikooli korraldustöödele lähedal, on ta korduvalt avalikult »Postimehes« sõna võtnud ülikooli korralduse põhiküsimusis; m. s. võttis ta tegevalt osa kõrgema tehnilise hariduse küsimuse lahendamispüüetest Eestis.

1920. a. sügisel valiti P. pedagoogikaprofessoriks, kellena talle avanes võimalus laiemas ulatuses jätkata varemini alatud tegevust pedagoogilise hariduse ja mõtlemisviisi arendamisel ülikoolis ja üldse Eesti õpetajakonnas. Peale otsekoheste professori kohuste on P. 1922. a. alates olnud didaktilis-metoodilise seminari üldjuhatajaks keskkooliõpetajate ettevalmistamise alal, juhtides korrati ka mõnd didakt.-met. seminari eriosakonda. Oma loengutes käsitleb ta üldpedagoogiliste ainete kõrval eriliselt ka Eesti kooli ajalugu Pedagoogikaprofessorina on ta laialdaselt tegev olnud väljaspool ülikooligi, esinedes ülikooli juures korraldatud igasuvistel õpetajate edasiharimise kursustel lektorina pedagoogika üld- ning eriküsimuste üle; samuti on ta korduvalt käsitlenud samu küsimusi, eriti ka koolikorralduse ning üldhariduse päevaküsimusi kasvatustegelaste kongressidel ja paljudes artiklites, mis ilmunud ajakirjanduses ja muis väljaandeis. Mainitagu siin suuremaid ja põhjapanevaid Eesti rahvakooli ajalugu käsitlevaid: »Usupuhastus ja Eesti rahvakool« (Usupuhastus eestlaste maal 1524—1924, Tartu, 1924, lk. 188—210); »Ajalooline ülevaade kooliolude arenemisest Eestis« (Eesti maa, rahvas, kultuur, Tartu, 1926, lk. 943—59). Tartu ülikooli vanemat ajalugu, uuestiavamist Eesti ülikoolina, kor-

raldust ning tegevust kirjeldab ta pikemas ülevaates »Tartu ülikool« (*ibid.*, lk. 983—1005). Eesti kooliolude tutvustamiseks on P. avaldanud lühemaid artikleid vastavais soome- ja inglis-keelseis väljaandeis. Pedagoogika, didaktika ja metoodika eriküsimusi käsitlevad artiklid: »Eesti keele õpetamise siht meie koolides« (Kasvatus 1923, nr. 1); »Ajaloo õpetamise tähtsus üldise pedagoogika seisukohalt« (*ibid.* 1924, nr. 1); »Inimese arenemine ja emakeele mõju sellele« (*ibid.* 1924, nr. 11, 12); »Rahvusliku kasvatuse abinõud perekonnas ja seltskonnas« (Kasvatus 1927, nr. 4). 1927. a. ilmus Tartus P.-u redaktsioonil valik J. H. Pestalozzi' teostest »Pestalozzi elavad sõnad« (tõlk. E. Schönberg ja E. Oissar). Teoses »Willem Reimani mälestuseks« (Tartu, 1924) on P.-u sulest artikkel »Kes oli meile W. Reiman?« Mainitav on ka, et P. on usulise kasvatuse ning usuõpetuse küsimust korduvalt käsitlenud avalikkudes ettekannetes ja kirjutistes, rõhutades kristlikusulise ilmavaate arendamise tähtsust ja pooldades usuõpetust kooli õppeainena; ka koostas P. a. 1923 esialgselt uue usuõpetuse õppekava algkoolidele. Töötamine Eesti hariduse ning kooli alal viis P.-u otsesse ühendusse Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi tegevusega. Siin on ta seltsi tegevuse algusest peale (1906) toiminud juhtivatel kohtadel, 1920. a. alates esimehena. Peale selle on P. osa võtnud teiste üldkultuuriliste seltside, nagu Eesti Kirjanduse Seltsi, »Vanemuise« ja Tartu Kristliku Noortemeeste Ühingu tegevusest. Eriliseks huvitusalaks on P.-le olnud karskustöö, mida ta hindab rahva olemasolu ning kasvatuse seisukohalt olulise küsimusena. Juba 1907. a. valiti ta Eesti karskusseltside kesktoimkonna asemikuks, aa. 1909—10 oli ta Tartu maakonna asemik, täites kohaliku kesktoimkonna liikme puudumisel selle aset, aa. 1911—19 kesktoimkonna liige, astus siis ajapuudusel tagasi, valiti 1923. a. uuesti liikmeks; mõtete lahkuminekul karskustöö põhilaadi kohta lahkus varssi, kuid 1925. a. peale kuulub ta jällegi kesktoimkonda. Selle juures on P. sagedasti esinenud avaliku kõnelejana karskusküsimuste üle ning on avaldanud rohkesti kirjutisi, äratuskirju ja lendlehti. Mainitavad on: »Karskusetöö koolis« (Tartu, 1911); »Meie haritlased ja karskuseküsimus« (Tartu, 1914); »Eesti riigi tulevik ja karskus« (Tartu, 1922). Karskustegelasena määrati P. Tartus 1926. a. suvel peetud XVIII üleilmse karskuskongressi organisatsiooni komitee juhatajaks, valiti kongressi üldjuhatajaks ja viimaks alalise komitee juhatajaks kuni järgmise kongressini; ka esines P. kongressil ettekandega vanemate karskuse tarvilikkusest noorsoo kasvatustöös.

Peale eespoolmainitud tegevuse on P. kodumaa politilisest elust tegevalt osa võtnud Eesti Rahvameelse Eduerakonna tegelasena erakonna asutamisest (1905) saadik; m. s. kuulus P. eriti ilmasõja päevil korduvalt Eesti organisatsioonide, eriti Põhja-Balti komitee moodustatud saatkondadesse, mis astusid samme Vene riigi- ja sõjavõimude ees kodumaa üldseisundi kergendamiseks ning politilisest olukorrast kasvanud küsimuste lahendamiseks. Eesti iseseisvuse ajal on P. olnud tegev Eesti Rahvaerakonnas, valiti selle nimekirja järele Asutavasse Kogusse, kuhu jäi 1919. a. lõpuni; olles valitud I Riigikogusse ei töötanud P. selles kaasa, samuti lahkus ta III Riigikogust lühema aja järel (1926). Sama erakonna poolt on P. korduvalt valitud Tartu linnavolikogu liikmeks, kus praegugi (1928) toimib volikogu juhatajana. Viimaks on mainitav, et P. ka ev.-lut. kiriku korraldamise tööst viimasel ajal on osa võtnud, toimides Ülikooli koguduse nõukogu ning Eesti pihtkonna komitee esimehena ja kirikupäeva liikmena ning viimase valimisel vaimuliku ülemkohtu liikmena, alates 1926. a.; ka on ta avaldanud »Postimehes« kirjutisi kirikukorralduse küsimusist.

Isikl. saadud andmed; P.-u akt Ülikooli arhiivis; Post. album, lk. 224; J. Roos'ilt (Tartus) saadud andmed. *T.*

Q.

QUADRANTINUS, Fabianus, katoliku vaimulik, vastureformatsiooni tegelane Liivimaal, sünd. a. 1544 Stargardis Saksamaal protestantlikkude vanemate pojana, siirdus varssi katoliku usku ja õppis alates a.-st 1567 Braunsbergis jesuiitidekolleegiumis, kus ta silma paistis oma hoolsusega ja annetega ja võitis Martin Cromer'i, pärastise Ermlandi piiskopi, poolehoiu. A. 1569 saatis ta piisk. Hosiust viimase reisil Rooma, sai siis ülempreestriks Koselis, kus ta aga sattus tulunduslikku kitsikusse ja asus mõnda aega kahtleval seisukohal katoliku-usu õpetusis. Tänu M. Cromer'ile kõrvaldusid seeläbi tekkinud raskused ja a. 1581 sai Q. kanoonikuks Gleichstadtis. Liivimaa vastureformatsiooni vaimustatuima pooldaja, Poola kuningliku sekretäri D. Solikovski' soovile vastavalt reisis Q. ühes E. Tolgsdorf'iga (vt.) ja A. Krüger'iga mais 1582 Königsbergist Riiga, et teotseda Liivimaal katoliku usu taaslevitamiseks. Q.-e tegevuskohaks sai Pärnu, kus ta temale ebasood-

sias oludes ja vahelduva menuga toimis vastureformatsiooni huvides. Tänu Võnnu piisk. Nidecki toetusele, asus ta a. 1586 Volmari, kus ta varssi sai piiskopi mõisate valitsejaks ja püsis oma kohal ka hoolimata Nidecki surma järel seal tekkinud rahutusist. Kuid ühelt poolt rõhutud oma töö viljatusest, teisalt õieti hinnates oma kindla otsustusvõimeta iseloomu, siirdus ta a. 1588 Krakovi, kus astus jesuiitide ordusse. Hiljemini sai Q. Austria kuninganna Anna jutlustajaks ja pihiisaks, kirjutas m. s. kuninganna eluloo (ilm. Schönfelsis a. 1601) ja, veetnud oma viimased aa. arvat. Braunsbergis, suri seal a. 1605.

Th. Czernay, F. Q. u. die Gegenreformation in Pernau (SB Pernau 1899—1901); 15 Briefe des F. Q. an den Bischof v. Ermeland M. Cromer a. d. Jahren 1582 bis 1588 (*ibid.*). *H. K-r.*

QUANDT, Johann Christian, herrnhuutitegelane ja vaimulik kirjanik, sünd. 19. VI 1733 Urvastes kohaliku kirikuõpetaja pojana, sai oma isa ja venna Christlieb Q.-i eeskujul herrnhuutlaste liikumise pooldajaks, omandas oma hariduse herrnhuuti asutisis Herrnhagis ja Gross-Hennersdorfis Saksamaal ja oli herrnhuutlaste keskjuhatuse teenistuses ning aa. 1769—1818 keskjuhatuse liige. Liivimaad külastas ta herrnhuuti ülesandel aa. 1793 ja 1802. Q. suri Herrnhutis 24. III 1822 ukj. — Tema kogutud ja läbi töötatud on lõuna-eesti-murdelised laulud, mis lauldi vennastekoguduste palvetundidel. Need laulud on H. A. Erxleben'i (vt.) väljaantud tiitliga »Mönne wastse Waimolikko Laulo« (Barby, 1802); selle kogu täienduseks osutusid hoolekandja J. H. Förster'i väljaantud »Mönne Kauni Waimolikko Laulo« (Tartu, 1819). — Barth'i mitmekeelses väljaandes (1816) Chr. Quandt'i allkirja kandev eestikeelne kirjatükk, mis ära trükitud Rosenplänter'i »Beiträge'des« (XIV, lk. 152 j.), on arvat. Q.-i venna Christlieb Q.-i sulest.

Recke-Napiersky III; Napiersky, Pred.-Lex. IV; Lipp, Kir. ja har. l., II, 1, lk. 52, 87. *O. S.*

R.

RAAMOT, Jaan, põllutulunduse- ja politikategelane, sünd. 28. VII 1873 Läänemaal Vigalas talurentniku pojana, õppis Pärnu linnakoolis, Goldingeni õpetajateseminaris ja Soomes Mustjala põllutöö-instituudis, mille lõpetas a. 1898. Olnud selle järel lühikest aega piimaasjanduse instruktoriks Venemaal, õppis ta aa. 1899—1901 Königsbergi ülikoolis agronoomiat, töötades peamiselt piima alal, mille tulemusena avaldas Tartus töö »Untersuchungen d. Milch verschied. Tierarten«. Peale lühiajalist teotsemist piimatalitusekooli juhatajana Venemaal komandeeriti ta tagasi välismaale täienduma kavatsetud kõrgemas piimaasjanduse-koolis õpetamiseks, töötas aa. 1902—04 sel alal Kielis ja Leipzigis ja reisis samal ajal Saksamaal, Taanis ja Rootsis, tutvudes karja- ning piimaasjanduse korraldusega eriti väikepõllumeestejuures. A. 1905 omandas ta *dr. phil.* astme Königsbergi ülikoolis väitekirjaga »Beiträge zur Bakterienflora d. Edamer-Käses» (Tartu, 1906). Samal a. kutsuti ta kodumaale Eesti Aleksandri linnakooli Põltsamaal ümber korraldama põllutöökooliks, sattus aga revolutsiooni ajal seltskonnategelasena karistussalkade kätte ja viibis a. 1906 pool a. vangis. Vanglast vabanenud, ei saanud R. politiliselt mitteustavana jätkata tööd kooli alal ja siirdus selle tagajärjel põllutulunduse alale. Kõo koolimõisa valitsejana, põllutulunduslikkude kursuste juhatajana ja lektorina, Põltsamaa, Pilistvere ja Viljandi põllumeesteseltside tegeva juhina ja nende ettevõtete algatajana propageeris ta ühena esimesist karjakasvatuse arendamist ja piimaühingute asutamist Taani eeskujul, avaldades selt alalt ka raamatud »Kõned põllumeestele« ja »Piimatalituse õpetus« (Tartu, 1907). Põhja-Viljandimaa karjapidamise arengus on R.-il tähtsad teened. Tema algatusel asutati a. 1908 Imaveres esimene piimaühing ja hiljemini teisigi ühinguid ja võttis hoogu talumajanduse korraldamine karjakasvatuse suunas. A. 1910 asus ta Sahkapuu tallu Tartu lähedal, kus ühes oma abikaasa Mari R.-iga asutas tütarlaste majapidamiskooli ja teotses selle õpetajana. Äri alal toimides sattus ta siin vastollu põllutulunduslikkude ühistegelastega. A. 1912 valiti ta Põhja-Liivimaa talurahva saadikuks 4. Vene riigivolikokku, kus ta toimis kuni 1917. a. revolutsioonini, esitades m. s. ühes teiste eesti ja läti saadikutega mitmed seadusandlikud eelkavatsused kooli-, kohtu-, agraar- ja omavalitsuse-alalt ja püüdes mõjustada Baltimaade reformide teostamist sõja ajal kujunenud soodsamais tingimusis (vt. Nikolai II). Revolutsiooni aegadel teotses ta mitmel pool juhtivail kohtadel. Ta oli Vene ajutise valitsuse määramisel Vene riigipanga komissariks ja Soome ülemkomissari abiks ja toimis suvel ja sügisel 1917 Ajutise Maanõukogu liikmena ja Eesti Maavalitsuse esimese esimehena. Saksa okupatsiooni ajal hankis ta Eesti välissaatkonnale ainelist toetust, saades seejuures kannatada okupatsioonivõimude surve all. Eesti Ajutises Valitsuses oli ta aa. 1918—19 põllutöö- ja toitlusministriks, hoolitsedes rahva raskete toitlusolude

parandamise eest, valiti maaliidu nimekirja järgi Asutava Kogu liikmeks ja oli hiljemini põllutöö-ministri abiks, kaasa töötades maareformi teostamisel. A. 1919 oli ta Eesti Agronoomide Seltsi asutajaid ja selle esimene esimees. Selle kõrval teotses ta ärimehena ja siirdus viimaks täitsa äri alale, politikast loobudes. Ta oli m. s. osanikuks kaubamaja »Atlantas« ja ühes laevaäris, mis aga oma tegevuse lõpetasid kahjudega, tekitades ka R.-ile suuri ainelisi kaotusi. A.-st 1926 oli ta Jäneda põllutöökooli juhataja kuni oma surmani 5. I 1927 Jänedal. *K. L.*

RADZIWILL, Georg, Liivimaa administraator, kuulsa Poola riigimehe Nikolaus R.-i poeg, oli Vilno piiskopiks, määrati 1582. a. kuningas Stephan Bathory (vt.) poolt Liivimaa administraatoriks, millisel kohal teotses aktiivsena 1586. a.-ni; 1583. a. ülendati ta paavsti poolt kardinaliks; suri Roomas 21. I 1600. R.-i määramine Liivimaa asevalitsejaks toimus ajajärgul, mil Poola pärast Venega sõlmitud Sapolje vaherahu asus eriti energiliselt vallutatud Liivimaa poolastamisele ja rekatoliseerimisele. Selle politika teostamise kohaliku ülemjuhina püüdis R., vastavalt kuninga juhtnöörele, küll ettevaatlikult ja diplomaatiliselt, kuid siiski suure järjekindlusega, igapidi soodustada Liivimaal katoliku usku ja laiendada ning süvendada poola mõju. Agaralt teostas ta selleks Stephan Bathory poolt *Constitutiones Livoniae's* antud maavalitsemise korralduse, millega laiendati poola ja leedu aadli ning bürokraatia mõju saksa aadli arvel. Viimase mõjuvõimu vähendamiseks võeti revideerimisele ka senise aadli omandusõigus mõisate suhtes, samuti nõuti aadlilosside kindlustuste mahalõhkumist. Kui sellest R. teatas tema juhatusel 1583. a. kokku tulnud Liivimaa maapäevale, esitas kohalik aadel nende kavatsuste vastu energilise protesti, mis jäi aga tagajärjetuks. Eriliste revisjonikomisjonide otsusel võõrandati saksa aadlilt hulk maid, eriti Tartu maakonnas, ja anti need eeskätt leedu ja poola aadlikele. Katoliku usu mõju laiendamiseks ja kindlustamiseks oli eriti oluline Võnnu piiskopkonna asutamine (1583) ja jesuiitidele tegevuse võimaldamine Liivimaal (1583), kus viimased asutasid erikolleegiumid Riias ja Tartus. Jesuiidid asusid kohe aggressiivsesse vahekorda luteriusulistega, püüdes järjekindlalt kõigi mõeldavate abinõudega takistada nende jumalateenistusi, naeruvääristada nende vaimulikke ja igasuguste võtetega tõmmata eriti maa pärisrahvaid katoliku usku. Iseäranis tegevad olid jesuiidid Eesti alal Tartu- ja Pärnumaal. Katoliku kiriku otstarbekohase korraldamise sihiga pani R. oma isiklikul juhatusel Liivimaal toime ka esimese katoliiklika kirikuvisitatsiooni 1584. a. augustist oktoobrini, mille säilinud kirjeldus ühe osavõtja poolt esitab tolle aja kohta väärtuslikke kultuuriloolisi andmeid (ära trükitud *Historica Russiae Monumenta I*). — R.-, ajal pandi Liivimaal maksma ka uus Gregoriuse kalender, mille vastu suuremais linnades tekkis äge opositsioon, sest kogu kalendriuuenduses nähti ainult katoliku propaganda uut võitlusabinõu. Riias arenes see opositsioon aa. kestvaks ja verisekski kodutüliks. Tartus võttis raad uue kalendri tarvitusele ainult raeprotokolles ja kohturaamatuis, kuna ta oma määrusis ja läbikäimises eraisikutega jäi vana kalendri juurde. Ka kiriklikke pühi peeti vana kalendri järele; noil päevil ei peetud ka rae koosolekuid.

Mon. Liv. Ant. II (Nyenstädt'i kroonika), lk. 86 jj.; Seraphim, Livl. Gesch. II, lk. 108 jj.; Richter, II, I Bd., lk. 80 jj.; T. Christiani, Die Gegenreformation in Livland, B. M. 36 (1889) ja 37. (1890); *idem*, Übersicht der Gegenreformation in Dorpat (Progr. d. Realschule, Dorpat, 1883); A. Feuereisen, Über die Einführung u. den Gebrauch d. gregorianischen Kalenders in Dorpat (SB GEG, 1902). *H. Kr.*

RAHAMÄGI, Hugo Bernhard, kirikuja haridustegelane, sünd. 21. V 1886 Hageri klk. Kurtnas õpetaja ja vallakirjutaja pojana, õppis aa. 1906—13 usuteadust Tartu ülikoolis. Ta valiti a. 1914 Kaarma koguduse õpetajaks, mis kohal toimis kuni a.-ni 1920, olles selle kõrval pikemat aega asetäitjaks kirikuõpetajaks teisteski vabades Saaremaa kogudustes (Pühas, Kärlas, Kuresaares). Tartu eesti ülikooli asutamisel nimetati ta nov. 1919 selle dotsendiks süstemaatilise usuteaduse alal, sai a. 1921 sama aine professori k. t.-ks ja a. 1926 korral. professoriks ja on alates a. 1926 sama teaduskonna dekaan. A. 1920 hakkas R. usuteaduskonna ülesandel ülikooli kirikus korraldama akadeemilisi jumalateenistusi, milledele järgnes a. 1921 ülikooli koguduse eesti pihtkonna asutamine; a. 1922 valiti R. sama pihtkonna õpetajaks. Märtsis 1924 omandas ta väitekirja »Eesti rahva sündivuse vähenemise põhjused ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks« kaitsmise järel Tartu ülikoolis *dr. theol.* astme. R. valiti a. 1923 kirikupäeva poolt ev.-luteriusu konsistooriumi vaimulikuks assessoriks. Samal 1923. a. asutati R.-e eestvõttel ev.-luteriusu kiriku ametlik häälekandja »Eesti Kirik«, mille peatoimetajaks on olnud R. senini (1928) ja milles on avaldanud rohkesti kirjutisi usu- ja kirit kuelu küsimusis. Samuti on tema sulesilmunud samalt alalt mõned brošüürid ja artiklid mitmesugustes väljaannetes, nende seas: Kiriklik elu Eestis (Riigi Statist. Kesk-

büroo väljaanne, Tall, 1925). Lisaks eesti jutlusekirjandusele on R.-e jutluste kogu »Sinu riik tulgu« (Tartu, 1921). Samuti on R.-e sulest ilmunud algallikail tugiv ülevaade »Eesti Evangeeliumi Luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis« (*Acta et Comm. Univ. Tart.* X, 1, 1926). Saaremaal asudes oli R. a. 1917 Vene ajut. valitsuse komissar, a. 1918 Saaremaa maakonnanõukogu liige ning revisjonikomisjoni esimees ja a. 1919 maakonnavalitsuse haridusosakonna juhataja. Tartus asutas ta Eesti Kristliku Üliõpilasühingu ja a. 1921 Kristliku Kultuuri ning Ilmavaate edendamise Seltsi Tartu osakonna ja on a.-st 1921 toiminud Eesti Kirjanduse Seltsi abiesimehena. A. 1920 valiti ta kristliku rahvaerakonna nimekirja järgi I Riigikogu liikmeks, kuhu jäi lühikest aega. Märtsist 1924 oli ta haridusministriks Fr. Akel'i (vt.) ja sellele dets. 1924 järgnenud J. Jaakson'i kabinetis kuni dets. 1925. R.-e valitsuses olemise ajal võeti a. 1925 vastu ülikooli seadus Riigikogus ja pandi R.-e tegelikul korraldusel lõplikult maksma; samuti töötati Haridusministeeriumis välja ja pandi maksma kultuurkapitali valitsemise määrused ja korraldus. Ka on R. Eesti kiriku esindajana osa võtnud üleilmlikest konverentsidest usuning kirikuelu korraldamise alal.

Isikl. j. m. saadud andmed; R.-e akt Tartu ülikooli arhiivis; Post. 1926, nr. 144. *T.*

RAMMUL, Aleksander, arstiteadlane, sünd. 23. III 1875 Tartus kaupmehe pojana, õppis a.-st 1894 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, mille kursuse lõpetas a. 1899, oli selle järel ülikooli tervishoiu-instituudis, kus oli töötanud juba üliõpilasena, aa. 1900—03 assistendiks prof. G. V. Hlopin'i juures ja aa. 1903—05 assistendiks sama professori juures Odessa ülikoolis. Aa. 1905—12 toimis ta Moskva veevärgi keemilis-bakterioloogilise laboratooriumi juhatajana, töötades vabal ajal Moskva ülikooli laboratooriumides, ja omandas a. 1909 Odessa ülikoolis *dr. med.* astme. väitekirjaga Odessa ülikooli hoonete keskkütte ja ventilatsiooni uurimisest. A. 1911 sai ta Moskva ülikoolis eradotsendiks tervishoiu alal ja Moskva linna tervishoiu-arstiks, valiti a. 1915 tervishoiu-professoriks Kaasani ja a. 1920 Tartu ülikoolis, kus on teotsenud senini (1928). Teaduslikul otstarbel on R. korduvalt komandeerituna ja omal algatusel viibinud välismail, nii a. 1900 Saksa- ja Prantsusmaal, a. 1907 Saksamaal ja Šveitsis, 1924 — Inglismaal. A. 1911 võttis ta osa üleilmlikust tervishoiu-näitusest Dresdenis ja a. 1922 üleilml. karskuskongressist Kopenhaagenis. — R. on avaldanud mitu tööd, mis käsitlevad tervishoiulisi küsimusi (Emajõgi joogivee allikana Tartule, rukkijahu uurimine tungalterade suhtes, Moskva linna vee uurimised, vene linnade veevärkide ja koolide tervishoiulise seisundi uurimised j. m.). A. 1913 sai ta Peterburis ülevenemaalisel tervishoiu-näitusel oma tööde eest kuld-auraha. Praegu (1928) jätkab ta oma otsese ametitegevusega ühenduses tööd sotsiaalhügieenilisel alal Riigi Tervishoiu Nõukogu liikmena ja Eesti Tervishoiu Muuseumi juhatuse esimehena. *T.*

RAMUL, Andrei, vaimulik helilooja ja kirjanik, sünd. 25. III 1842 Laiusel talupidaja pojana, lõpetas Riia vaimuliku seminari, oli 1869—91 preestriks Lümandas, Saaremaal, ja 1891—1917 Tallinna Issandamuutmise kirikus; suri 28. X 1926 Tallinnas. — R. püüdis kreeka-katoliku usu kirikulaulu alal arendada üldlaulu ja laulmist üldse rahva keskele viia, eriti rõhku pannes laulus meloodiale. Ta on välja annud mitu noodiraamatut lauludega, milledest osa tõlgitud ja häältele seatud, osa originaalsed. Viimastest on mitmed apostliku õigeusu kirikutes üldtarvitusel (»Kui armsad on So hooned mull« j. t.). Tähtsamad neist on: Õige usu kiriku laulu viiside raamat koolide tarvis I (Riia, 1885), Patukahetsemise kanoni lauluviisid (Tartu, 1894), Vaimulikud laulud, psalmid ehk vaimulikud kantad, viisidega (Tallinna, 1896). Tema sulest on ka anonüümselt ilmunud raamat: »Mis vahe on Õigeusu ja Luteri usu õpetuse vahel?« (Riia, 1890, II tr., Tallinna 1892).

Pvl. 1926, nr. 296. *T.*

RAMUL, Konstantin, eelmise poeg, teadusmees, sünd. 18. V 1879 Kuresaares, õppis aa. 1889—91 Kuresaare gümnaasiumis, 1891—1901 Riia vaimulikus koolis ja seminaris ja oli aa. 1901—02 Tallinna Issandamuutmise kiriku köstriks ja sama kiriku kooliõpetajaks. Õiendanud kevadel 1903 eksternina keskkooli lõpueksami, astus ta s. a. Peterburi ülikooli, kus õppis ajalugu ja filosoofiat, viimast eriti prof. N. O. Losski' juures. Peale ülikooli lõpetamist a. 1908 oli ta kuni a. 1910 tegev keskkooliõpetajana Peterburis, siis lühikest aega Oršas Mohilevi kub. ja 1911—15 õpetajaks ja linna tütarl.-gümnaasiumi juhatajaks Vilkomiris, end. Kovno kub. Ilmasõja ajal kodumaale asunud, toimis ta aa. 1916—19 õpetajana Tallinna keskkooles ja valiti a. 1919 Tartu ülikooli dotsendiks filosoofia alal. Ta pani aluse ülikooli juures teotsevale eksperimentaalse psühholoogia ja pedagoogika laboratooriumile, mille juhatajaks on olnud algusest peale, korraldades selle moodsate põhimõtete järgi, ja asutas ühes teiste õppejõududega a. 1920 Akadeemilise Filosoofia-Seltsi, toimides selles juhtival kohal tänini (1928). Mitmel korral on ta teaduslikul otstarbel viibinud välismaal,

nagu suvel 1923 Leipzigis, 1924 Viinis ja Praahas, 1926 Berliinis ja Pariisis ja on a.-st 1925 filosoofia-teaduskonna dekaan. — R.-i sulest on ilmunud raamat »Ihu ja hing« (Tartu, 1922), milles autor käsitleb füüsilise ilma suhtumist hingelisse, lähtudes kogemusist ja eritledes kindlasti tunnetatavat hüpoteetilisest. Peale selle on ta avaldanud rea artikleid eriajakirjades ja ajalehis, nagu »Psüholoogia ja õpetaja« (Kasvatus 1920, nr. 13—16), »Ajalugu kui teadus« (Ajalool. Ajakiri 1924, nr. 1)

Isikl. j. m. saadud andmed. *W. F.*

RANTASALO, Aukusti Vilho (endine nimi Durchman), folklorist, sünd. 22. XI 1881 ukj. Kitee'l Soomes, lõpetas a. 1904 Helsingi ülikooli filosoofia kandidaadina, omandas *dr. phil.* astme a. 1920, valiti samal a. »Suomal. Tiedeakatemia« abiliikmeks ja teotseb praegu (1928) õpetajana Turus. Tema uurimustest on Eesti seisukohast täheldatav »Der Ackerbau im Volksaberglauben der Finnen und Esten mit entsprechenden Gebräuchen der Germanen verglichen«, I (1919), II (1919), III (1920), IV (1925), V (1925), ilm. seerias FFC (30—32, 55, 62). *A. S-te.*

RAUD, Kristjan, maalikunstnik, sünd. 10. X 1865 Viru-Jaagupis, õppis kohalikus kihelkonnakoolis, Tartu reaalkoolis ja Saksa seminaris, mille lõpetas. Oli selle järel mõni a. õpetajaks Tartus ja Peterburis, kus tutvus prof. J. Köler'i ja A. Weizenberg'iga, (vt. neid), kellest esimene, niisama ka kunstnikud Zichy ja v. Liphardt teda soojalt toetasid ja julgustasid tema soovis end pühendada kunstile. A. 1892 astus R. Peterburi kunstide-akadeemiasse, kus töötas kuni 1897. a., jätkas siis aa. 1899—1903 v. Liphardt'i kaudsel toetusel õppimist Düsseldorfi ja Müncheni akadeemiates, olles esimeses prof. P. Janssen'i, teises Wilh. Dietz'i ja graafik Halm'i õpilane. Lõpetanud stuudiumi Saksamaal rahapuuduse tõttu, asus R. 1904. a. sügisel Tartu, kus töötas 10 a. loova kunstnikuna ja kunstiõpetajana, andes esimese kunstihariduse nii mitmelegi praegu tuntud eesti kunstnikule. Jõudnud äratundmisele Eesti etnograafilise vanavara kunstilise väärtuse ning selle tähtsuse kohta eesti omapärase kunsti arendamises, alustas R. varssi peale Tartu asumist intensiivset kihutustööd ainelise vanavara päästmiseks ja kogumiseks, avaldas sellekohaseid artikleid ajalehtedes, ilmutas brošüüre, pidas kõnesid, organiseeris korjamistöid ja võttis ise maad mööda ränates neist korjamistöödest osa. Selle tegevuse tõttu kasvasid märksa Õp. E. S.-i ja ERM-i etnograafilised kogud. Asunud 1914. a. Tallinna, jätkab R. siin samasugust tegevust. Veebr. 1919 kutsuti ta ametisse Haridusministeeriumi, kus töötas kuni 1924. a. suveni, alguses lühemat aega kunstiosakonnas, hiljemini muinsusvalitsuse juhatajana, võttes m. s. suure huviga osa a. 1920 asutatud riigi arhiivkomisjoni, hiljemini arhiivnõukogu töist. Selles ametis korraldas ta 1920. a. n. n. ülemaalised Eesti muinasvara päästepäevad, mil kooliõpilased eesotsas õpetajatega kohustatud olid terves Eestis koguma eesti ainelist vanavara; sel teel saadud väärtused jaotati Tallinna ja Tartu muuseumide vahel. Haridusministeeriumis võttis R. osa muinsuskaitse seaduse väljatöötamisest, algatas riikliku kunstikogu loomise, Eestis leiduvate kunsti- ja kultuurajalooliste esemete registreerimise ning on kõige selle töö kõrval Tallinna Eesti Muuseumi vaimliseks juhiks, mille ta asutas 1919. a. sügisel koos K. Jürgenson'i, A. Pulsti, J. Westholm'i ja P. Parikaga (vt.) ja mis 1926. a. kujunes eesti kunstimuuseumiks ja riiklikkude kunsti- ja kultuurajalooliste kogude hoiupaigaks. — Kogu selle tegevuse tõttu on R.-a kunstiline looming, jäädes kõrvalalaks, tunduvalt kannatanud ja tema toodang, mis koostub peamiselt kavanditest ja joonistustest, on arvult võrdlemisi väike, kuid mitte tähtsuseta ja väärtuseta. Oma paiguti sümbolistlikkude, osalt eesti rahvaelust ja mütoloogiast võetud, ainelt raskemeelsete teostega märgib R. edusammu Eesti kunsti ajaloolises arengus, rikastades senist akadeemilis-realistlikku kontseptsiooni uue lähenemisega loodusele ja uue käsitlusega; seistes õige lähedal Noor-Eesti kunstnikkuderühmale on R. loova kunstnikuna olnud viimase eelkäijaks ning meie kunstiajaloos moodustab ta vahelüli eesti düsseldorflaste ja nooreestlaste vahel. R. teostest on tähtsamad: maalid temperas »Egiptuse teel« (2 varianti) ja »Urn«, kompositsioonid sões »Surma suudlus«, »Matus», »Kartulivõtt«, »Torupilli mängija«, »Kalmuneid« (triptikon), »Kingsepad«, »Fuuriad«, »Üksinda«, »Lambur karjaga«, kogu illustratsioone »Kalevipojale«, graafiline tsükl »Inimene ja öö« ning ilustused Juh. Liivi luuletuskogu Noor-Eesti väljaandele (1911). R. on osa võtnud 2. Eesti kunstinäitusest 1909, Noor-Eesti kunstinäitusest 1910, 1. Eesti kunsti ülevaatlikust näitusest 1919 ja E. K. K. K. Ü. näitusest 1926 Tallinnas; peale selle ühest kunstinäitusest Peterburis ja Riias.

Isikl. j. m. saadud andmed. *A. V.*

RAUD, Märt, haridustegelane ja ajakirjanik, sünd. 25. X 1881 Puhja klk. Kavilda v. Koiduarus popsi pojana, õppis aa. 1897—1901 Tartu õpetajate seminaris ja oli selle lõpetamise järel tegev õpetajana ja aa. 1903—06 Haljala klk. »Kalevipoja«-kooli juhatajana. A.-st 1906 kuni ilmasõjani toimis R. ajakirjanikuna eduerakonna Tallinna häälekandja

»Sõna« toimetajana (1906—07) ja vaheaegadega »Postimehe« toimetuses, mobiliseeriti a. 1914 Vene sõjaväkke, võttis osa Eesti rahvusliku sõjaväe loomistöist a. 1917, ja oli aa. 1920—22 Pärnu maavalitsuse haridusosakonna juhataja ja on teotsenud 1922. a. alates Viljandis maakoolinõunikuna. — R.-a sulest trükis ilmunud mitmesuguse sisuga töist ja artikleist nimetatagu: Pärnumaa rahvakool arvudes (Eesti Kultura II, Tartu, 1913), Põllutöölisteküsimus põllumeeste valgustusel (E. Kultura III, Tartu, 1913) ja eriti »Eesti armuilmast« (E. Kultura IV, Tartu, 1915), mille lõpp jäi trükkimata. A. 1926 ilmus R.-alt Viljandis usuõpetuse metoodika I andena raamat »Usk ja kasvatus«.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

RAUD, Paul, Kristjan R.-a (vt.) vend, maalikunstnik, sünd. 10. X 1865 Viru-Jaagupis, lõpetas Rakvere kreiskooli ja 1885. a. Tartu reaalkooli, teenis 1 a. vabatahtlikuna vene sõjaväes, kuulas 1/2 a. kunstiajalugu Tartu ülikoolis prof. Teichmüller'i juures ja astus siis 1888. a. Düsseldorfi akadeemiasse, mille lõpetas a. 1894 Ed. v. Gebhardt'i (vt.) õpilasena. Järgm. a. asus R. kodumaale ja töötas portreemaalijana kohalikkudes saksa ringides kuni 1910. a., mil ta, välja pannud mõned portreemaalid Noor-Eesti näitusel, sai tuttavaks eesti seltskonnale. Ta on tegev olnud peamiselt Tallinnas. R.-a toodang koostub üldiselt halli koloriidiga akadeemilis-realistlikkudest portreedest, mis ei taotle suuremaid ülesandeid peale modelli välise ilme tõetruu edasiandmise; neist on tuntumad õlimaalid »Muhu rauk« (1890. aa.), »Autoportree« (1908) ja prof. P. Põllu portree (1925). R. on katsetanud ka kompositsioonmaali eesti ainetel (»Ema viis hälli heinamaale«), kuid vähemate tagajärgedega. Peale Noor-Eesti näituse on R. osa võtnud eesti kunstinäitustest 1916. ja 1917. a. Tallinnas, ülevaatlikkudest näitustest 1919. ja 1925. a. sealsamas ning eesti kunstinäitusest Riias 1926. a.

Isikl. j. m. saadud andmed. *A. V.*

RAUDIAL (Raudiall, Raudjall), Alexander, vennastekoguduse tegelane, sünd. 25. III 1734 Tartus, kehvas perekonnas (isa olevat 1708. a. poisikesena ühes teiste Tartu elanikkudega ahelais Venemaale vangi viidud ja võttis sellest omale nime R. = raude all), õppis vanemailt, kes elatasid end kalakauplemisest, 5-aastaselt lugema, teotses pärast isaga ühes kalakauplejana, jõudis viimaks koguni teatava jõukuseni ja ehitas omale Tartus maja. Varakult tundis ta elavat huvi usuliste küsimuste vastu ja liitus vennastekogudusega, kus eriti Tartu-Maarja kiriku köster M. Ignatius (vt.) sai tema vaimulikuks juhiks. Suure-Kambja palvemajas, kuhu R. sagedasti rändas, võeti ta 21-aastaselt vennastekogudusse vastu. Siin tõusis ta aegamööda juhtivale kohale, ehitas 1787. a. Tartus esimese vennastekoguduse palvemaja ja avaldas pikemat aega »aitajana« töötades tunduvat mõju vennastekoguduse arenemisse Tartus. Vanas eas jäi R. täiesti pimedaks, kuid jätkas ikkagi tegevust palvemaja juhatajana ja palvetundide pidajana. Kui ta poja süü läbi varandusest ilma jäi ja puudusesse langes, hoolitsesid koguduse vennad ja Tartu linn tema eest. R.-i enese kirjutatud elu- ja usulise arenemise lugu on saksa keeles avaldatud ühes vennastekoguduse väljaandes ja trükitud J. Eckardt'i teoses »Livland im 18. Jahrhundert« (Leipzig, 1876), lk. 587—95. See lihtne, kuid sisemisest soojusest õhkuv elulooline kirjeldus võimaldab tabada üksikuid jooni tolleaegse eestlase usulisest psühholoogiast. Eesti keeles avaldas R. mõned saksa keelest tõlgitud vaimulikud raamatud: 1. Lühhekenne Oppus, kuis sünnis seddä kallist Jesusse Kristusse Kannatusse Neddälid õige suures arwada (Tartu, 1792, 32 lk.); 2. Ütte wanna Jesusse Teenre usklik Tunnistus sest Iggäwetse Ello Lotussest (Tartu, 1792, 40 lk.); 3. August Gottlieb Spangenbergi ülle neide Paawli Sõnnu; se Sõnna sest Ristist on üts Hullus neile, kumma hukka läwa, ent meile, kumma meije õnsas same, om temma üts Jummala wäggi (Tartu, 1807). — R. suri 1. IV 1817 Tartus.

Recke-Napiersky, III; Lipp, Kir. ja har. l. II, 81. *J. K.*

RAUDSEPP, Hugo (pseud. **Milli Mallikas**), kirjanik, sünd. 28. VI 1883 Laiuse klk. Vaimastvere mõisas aedniku ja viinapõletaja Gustav R.-a pojana. R. 7-aastaseks saanud, asusid ta vanemad Laiuse mõisa järele kuuluvasse Sarapuu kõrtsi, kuhu jäid püsima umb. 20 a.-ks. Selle ümbrusega on seotud R.-a lapsepõlve ja noorea mälestused. Aa. 1893—97 õppis ta Laiuse klk.-koolis ja siis Tartu linnakoolis, mille lõpetas a. 1900. A. 1900 teenis ta lühikest aega kantseleiõpilasena Tartu renteis, kust lahkus südamehaiguse tagajärjel, ravis end umb. 1 a. kodus Sarapuul, oli aa. 1901—06 äriteenijaks Rakkes ja pidas siis mõnda aega Tartus vürtspoodi. Siirdunud selle järel ajakirjanduse alale, oli ta aa. 1907—08 Valgas »Sõna« toimetaja, 1908—11 Pärnus »Postimehe« toimetuses ja 1911—14 Tallinnas »Päevalehe« kriitik ja följetonist. A. 1914 viibis ta »Postimehe« kirjasaatjana 3 kuud Lääne-Euroopas, oli siis lühikest aega nädalkirja »Tallinna Kaja« toimetaja ja toimis aa. 1914—17 »Sakala« toimetajana Viljandis. Teotsedes sots.-revolutsionääride erakonna aktiivse liikmena valiti ta a. 1917 Viljandi linnanõunikuks ja

linnapea asetäitjaks, Tallinna linnavolikogu poolt Ajut. Maanõukogu liikmeks, viimase poolt abisekretäriks. Sama erakonna nimekirja järgi valiti ta a. 1919 Asutava Kogu liikmeks ja toimis selle juhatuses abisekretärina. Asutava Kogu tegevuse lõpetamisega a. 1920 loobus ta aktiivsest politikast. Maanõukogu ja Asutava Kogu aegadel töötas R. mitme sotsialistliku ajalehe kui ka »Tallinna Teataja« ja »Vaba Maa« kriitikuna ja följetonistina ja oli hiljemini »Vaba Maa« teatri ja kirjanduse arvustajaks. Aa. 1924–25 viibis ta kurgu- ning kopsutiisikuse-haigena Taagepera sanatooriumis ja on selle järel kuni praeguseni (1928) asunud Elvas, jätkates oma tegevust kirjanikuna. — Peale kaastöö mitmes ajakirjas ja albumis, nagu »Linda«, »Kiired«, »Eesti Kirjandus«, »Noor-Eesti« albumid, »Sädemed«, »Voog«, »Oma Maa«, »Looming« ja »Õitsituled«, on R.-a sulest ilmunud järgmised teosed: »Sidemed ja sõlmed«, novellide ja miniatüüride kogu (Tallinna, 1919); »Kirju rida«, novellid (Tall., 1920); »Imbi«, novell (Tall., 1920); »Vested« I–II (Tall., 1921–24); »Euroopa uuemast kirjandusest« (Tall., 1921); »Ekspressionism«, essee (Tall., 1922); »Lääne-Euroopa sentimentalism ja haletundeline vool Eesti kirjanduses«, kirjandusajalooline essee (Tall., 1923); »Demobiliseeritud perekonnaisa«, komöödia (Tall., 1923); »Kohtumõistja Simson«, draama (ilm. »Loomingus« 1924 ja eriraamatuna Tartus, 1927); »Ameerika Kristus«, komöödia (Tartu, 1926); »Kikerpilli linnapead«, komöödia (Tall., 1926); »Ristteed«, jutustused (Tartu, 1926); »Sinimandria«, komöödia (Tartu, 1927); »Siinai tähistel« (Tartu, 1928). Peale selle on ta tõlkinud Selma Lagerlöf'i »Vagajutud Kristusest« (Tall., 1923). — R.-a kirjandusliku tegevuse esimesel ajajärgul oli ta tuntud andeka politilise ja kirjandusliku följetonistina ja silmapaistva teatriarvustajana. Tema esimesed novellide ja miniatüüride kogud »Sidemed ja sõlmed« ja »Kirju rida« ning vested pakkusid lõbusat lugemist, kuid kandsid stiililt selgesti väljendatud följetonistlikku laadi. Suuremat tähelepanu vääris juba novell »Imbi«, milles tundub tõsisemat stiili, kindlamapiirilist inimesekujutamist ja meeleolulisemat kirjeldust. Haiguse arenemisega tõmbus R. kordkorralt tagasi aktiivsest päevakajalisest teotsemisest ja siirdus puht-ilukirjanduslikule alale, mille tulemuseks olid laval püsiv komöödia »Demobiliseeritud perekonnaisa« ja sügavama filosoofilise alusega draama »Kohtumõistja Simson«. Kui »Demobiliseeritud perekonnaisa« kannab veel jälgi päevakajalisest stiilist ja pealiskaudsest komismist, siis on piibliaineline »Kohtumõistja Simson« kirjutatud kauni ilukirjanduse stiilis ja sisult süvenenud. Samuti kuulub veel kergete komöödiate hulka »Kikerpilli linnapead«, kuna tõsist huvi pakub »Ameerika Kristus«, mis sisaldab huumorit ning satiiri tõusikluse kohta. Juba selles viimases komöödias on stiililisi ja ideelisi sugemeid — teatav mõtisklev vahekord ainega ja stiili vaimukas bravuur, mis küll sageli kipub laskuma maotuseni, — mis lasevad oletada omalaadilise teose tulekut. Selleks osutus komöödia »Sinimandria«, kus R. on loobunud täiesti konventsionaalsest stiilist ja lähenenud mingile rahvaloomingulisele laadile. Sisuliselt käsitab »Sinimandria« loomingu ja looja vahekorda ning katsub leida vastust küsimusele, kes on suurem, kas looja või loodese, ja miks peab loodese kujutama jumalat ideaalsena, kuna looja on loomisseaduse järgi alati vähem loodust. »Sinimandria« on looja maabumise tragikomöödia, kus leidub haruldaselt vaimukaid võtteid, kuigi kompositsiooni tihedus jätab soovida. — Üldiselt on R. käesoleva aja eesti silmapaistvamaid komöödiakirjanikke.

Isikl. j. m. saadud andmed. *H. V.*

RAUP, vt. **AUN.**

RAUSCHERT, Chilian, kirikuõpetaja, pärit Koburgist Saksamaalt, sünniaeg teadmata, määrati 1678. a. Volmari diakoniks, sai varsti Marienburgi koguduse õpetajaks, kust siirdus Tartu Rootsi garnisoni kaasõpetajaks Maarja kiriku juures; asus siit 1685. a. Sangaste-Laatrèsse kirikuõpetajaks, nimetati samal a. praostiks ja 1688. a. Tartu alamkonsistooriumi assessoriks. Kirikuõpetajana hoolitses R. eriti rahvakooli eest. Ta asutas Sangastes klk.-kooli, mis nähtavasti jätkas B. G. Forselius'e (vt.) surmaga poolelijäänud tööd ja varustas lõuna pool Emajõge asuvaid kogudusi köstrite ning kooliõpetajatega. Ülikooli uuestiavamisel 1690. a. Tartus pidas R. pühitsemisjutluse Maarja kirikus. 1703. a. viisid venelased R.-i vangina Moskvasse; sealt pääsis ta alles 1714. a. ja tuli tagasi Sangastesse, kus jätkas tegevust kuni oma surmani 7. IV 1717. Sangaste-Laatre klk.-s saavutas R. oma tegevusega kooli alal oma aja kohta tähelepandavaid tagajärgi; tema surma-a.-l loendatakse Sangastes nimepidi 253 koolilast.

Recke-Napiersky, III; Napiersky, Pred.-Lex. IV; Lipp, Kir. ja har. l. II, 89; Sangaste-Laatre kirikuraamat II (1727—51), lk. 21—22, Riigi Keskarhiivis.

J. K.

REBANE, Hans, ajakirjanik ja politiline tegelane, sünd. 12. XII 1882 Pärnumaal Vana-Kariste v. Ärma taluperemehe pojana, õppis alates a. 1903 Tartu ülikoolis arstiteadust ja astus 1906. a. alul »Postimehe« toimetusse, kuhu jäi lühemate vaheaegadega

kuni 1918. a. sügiseni, toimetades alul üksikuid osakondi ja olles viimaseil aa. vastutav toimetaja. A.-st 1918 on ta toiminud Tallinnas »Päevalehe« peatoimetajana. 1921. a. kevadel astus ta Berliinis avatud politilisse ülikooli, kus kuulas 1 semestri loenguid politikateaduse alal, ja tegi selle järel pikema reisi Lääne-Euroopas. A. 1926 valiti ta põllumeestekogude nimekirja järgi III Riigikogusse, kus toimis peamiselt väliskomisjonis. Ühtlasi on ta Eesti telegraafi-agentuuri ETA juhatusliige agentuuri asutamisest alates. Dets. 1927 valiti ta välisministriks J. Tõnisson'i kabinetis.

Post. album, 229 j. m. saadud andmed.

T.

RECKE, Johann Friedrich v., ajaloolane, sünd. I. VIII 1764 ukj. Miitavis kaupmehe pojana, õppis aa. 1781—84 Göttingeni ülikoolis esiti õigusteadust, siis ajalugu, statistikat ja muinsusteadust, viimaseid aineid peamiselt Schlözer'i juhatusel. Viibinud veel mõned aa. välismaal, kus ta täielikumalt tutvus kunsti- ja raamatukogudega, sai ta a. 1787 Miitavis arhiiv- ja läänisekretäri abiliseks ja järgm. a. korraliseks sekretäriks. Peale Kuramaa liitmist Venemaaga määrati R. a. 1796 Kuramaa asehaldamiskonna valitsuse sekretäriks ja a. 1801 Kuramaa kameraalkoja nõunikuks, mis kohale ta jäi kuni 1826. a.-ni. A. 1818 oli ta Kuramaa provintsiaalmuuseumi asutajaid ja a. 1827 Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsi alaliseks sekretäriks. Ta suri 13. IX 1846 Miitavis. — R. on tuntud ajaloolise ainestiku kogujana ja dokumentide avaldajana. Tema koguma hakatud ainestikule tugib aa. 1827—32 Miitavis R. ja K. E. Napiersky (vt.) toimetusel ilmunud »Allgemeines Schriftsteller- u. Gelehrten-Lexikon d. Provinzen Livland, Esthland u. Kurland«, mis on tähtsamaid Baltimail ilmunud ajaloolis-biograafilisi koguteoseid. Arvat. on küll Napiersky teened teose redigeerimisel märksa suuremad R. omist, kuid R. on igatahes töö alustanud ja palju materjali selleks kogunud. Juba varemini oli R. välja andnud Th. Hjärne (vt.) »Ehst-, Liv- u. Lettländische Geschichte« (Miitavi, 1794), mis Hjärne tööst sisaldas 4 esimest raamatut kuni a. 1525, kuna töö täielikul kujul ilmus alles umb. 40 a. hiljemini. Peale R. vähemate ajalooliste uurimuste, milledel puudub suurem väärtus, võiks veel mainida tema »Wöchentl. Unterhaltungen f. Liebhaber deutscher Lektüre in Russland« (ilm. 8 osa, Miitavi, 1805—08, neist 2 viimast osa muudetud tiitliga), mis Baltimail olid omal ajal võrdlemisi tuntud.

Recke-Napiersky III, Beise II; Napiersky, Gesch.-Schr.; Inl. 1844, v. 472—76, 533—36; Sendungen d. kurl. Gesellsch. f. Literatur u. Kunst, III (1847), lk. 129—43 (K. E. Napiersky).

A. R. C.

REEK, Nikolai, Vabadussõja ja riigikaitse tegelane, sünd. 20. I 1890 Saaremaal Uuemõisa v. äriteenija pojana, astus II järgu vabatahtliku õigustega a. 1907 Vene sõjaväeteenistusse, lõpetas sügisel 1910 alamleitnandina Čugujevi sõjakooli, komandeeriti a. 1913 oma väeosast Nikolai sõjaväe akadeemiasse Peterburis ja sealt ilmasõja puhkemisel a. 1914 tagasi oma väeossa. Ilmasõjas oli R. mitmesugustes ametites kõrgemate väeühikute staapides, lõpetas a. 1917 akadeemia vanema klassi, arvati kaptenina kindralstaabi kutseliiki ja teotses 1917. a. suvest alates Muhu väina kindlustatud positsiooni staabis, hiljemini staabi ülemana. Veebr. 1918 siirdus ta Eesti rahvuslikku sõjaväkke, saades Eesti sõjavägede staabi ülemaks, ja ülendati 24. II 1918 alampolkovnikuks (kolonel-leitnandiks). Vabanenud teenistusest aprillis s. a. Eesti vägede demobiliseerimise puhul, astus R. Eesti Vabadussõja alul uuesti Eesti sõjaväkke ja määrati 5. jal.-rügemendi ülemaks, kellena organiseeris Viru rinde kaitset ja võttis oma rügemendiga osa kõigist lahinguist sellel rindel kuni Narva vabastamiseni jaan. 1919. Olnud veebr. ja märtsis s. a. I diviisi staabi ülem, siirdus ta aprillis s. a., polkovnikuks (koloneliks) ülendatuna, samale kohale äsja formeeritud III diviisi staabis ja asus juhtima operatsioone riigi territooriumi kaitseks lõunast, võttis osa Põhja-Läti puhastamisest N.-Vene vägedest ja teotses edukalt juhtival kohal III diviisi landesvääri-operatsioonis. Keskuvest kuni hilissügiseni 1919 toimis R. III diviisi võitluste juhtimisel Lätis Marienburg-Ostrovi ja Alt Švanenburg—Põtalovo suunas ja nimetati s. a. lõpul Loode-armee taganemisel Viru väerinna staabi ülemaks; sel kohal avaldas ta energilist tegevust rinde kaitse organiseerimisel ja korra säilitamisel. Peale Eesti-Vene rahu sõlmimist asus R. tööle ohvitseride õppeküsimuste alal, korraldades kursusi, pidades loenguid ja avaldades töid sõjaasjanduse alalt. Aa. 1920—21 oli ta sõjaväe õpetuskomitee alaline liige ja 1921. a. alates »Sõduri« vastutav toimetaja, nimetati, teda senistesse ameteisse edasi jättes, a. 1921 kindralstaabi kursuste juhatajaks ja sõjaväe õppeasutiste inspektoriks ja võttis a. 1922 osa N.-Vene ja Balti riikide vahelise väevähendusekonverentsi töist Moskvas. Aa. 1923—25 viibis R. Prantsuse Kõrgemas Sõjakoolis Pariisis, mille lõpetamise järel ta määrati nov. 1925 Eesti kindralstaabi ülemaks ja sõjanõukogu liikmeks. Veebr. 1926 ülendati R. kindralstaabi kindralmajoriks ja nimetati s. a. novembris II diviisi ülemaks. Märtsist 1927 kuni senini (1928) on ta asunud sõjaministri

kohal J. Teemant'i ja J. Tõnisson'i kabinetis. — R.-i sulest ilmunud töist mainitagu: Lahingu juhatus I (ilm. »Sõduri« lisana nr. 2—3, 1921 ja eriraamatuna Tallinna, 1921), Sõjaedu peatingimused (»Sõdur« 1921, lisad nr. 1, 4—8), Eestimaa sõjageograafia (litografeeritud väljaanne, Kindralstaabi kursustel aa. 1921—22 peetud loengud), Sissejuhatus kindralstaabi teenistusse I—II (litogr., 1922), Mõtted jalgväe taktika alalt (»Sõdur« 1922, lisa nr. 10—11 1923 nr. 2, 3), Sõjaline olukord ja tema hindamine (»Sõdur« 1923, lisa nr. 3—4), Juhi otsus ja selle kujunemine (Tall., 1927), Soome kaitseküsimus (Tall., 1927). Peale selle on R. avaldanud ajakirjas »Sõdur« ja selle lisades rea artikleid, nende seas a. 1926 teatava terviku moodustavaid kirjutisi sõjaväe väljaõppest ja kasvatusest ja toimetanud F. Martens'i teose »Sõda ja õigus« eestikeelse tõlke (Tall., 1927). Vabadussõja ajaloo seisukohalt on tähelepandav tema kirjutis »Lemsalu - Roopa - Võnnu - Ronneburgi lahing 19.—23. VI 1919« (»Sõdur« 1928, nr. 6—8).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

REGULY, Anton, keeleteadlane ja etnograaf, sünd. a. 1819 Zirc'is Ungaris, õppis Budapesti ülikoolis ajalugu ja õigusteadust, asus a. 1839 Stokholmi, kus kuningl. raamatukoguhoidja A. I. Arvidsson (vt.) äratas temas huvi soome keele ja rahva vastu. Siirdunud samal a. Helsingi, täiendas ta end seal keeleteaduse alal, õppis lapi, soome ja eesti keelt ja asus a. 1841 Peterburi. Vene akadeemikute, eriti K. E. v. Baer'i (vt.), ja Ungari teadusteakadeemia toetusel viibis R. aa. 1843—46 uurimisreisil Euroopa-Venemaa ja Siberi soome-ugri rahvaste juures, õppides ära m. s. hulga nende keeli, ja avaldas Peterburi tagasi jõudnud esimese usutava Uurali geograafilis-etnograafilise kaardi. A. 1847 pöördus R. tagasi kodumaale, sai a. 1848 Budapesti ülikooli raamatukoguhoidjaks ja suri a. 1858 Budapestis. — Uurimisreisil saadud haiguse tagajärjel ei suutnud R. rikkalikult kogutud materjale lõplikult läbi töötada, tõlke puudumisel jäi isegi tema voguli ja ostjaki rahvaluule kogu esialgselt uurijaile kättesaamatuks ja alles hilisemad soome-ugri keeleteadlased, nagu P. Hunfalvy (vt.), J. Popay, samuti J. Budenz, B. Munkácsy (vt. neid) hakkasid kasutama R. kogusid. R.-t tuleb lugeda soome-ugri keelte uurimise õhutajaks Ungaris möödunud a. s. keskpaiku. Ta mõistis esimesena suurema osa uurali (soome-ugri, samojeedi) keeli ja oli esimene ungarlane, kes tundis ka eesti keelt.

K. E. v. Baer, Csoma de Köros u. Reguly (St. Petersburger Ztg. 1842, nr. 233 ja 236); Reguly-Album (1845); E. Zichy, III asiatische Forschungsreise VI (1905), lk. 56—62; E. Virányi, Ungari uurimused hõimrahvaste ning algkodu ülesotsimiseks (E. Kirj. 1927). *E. V.*

REI, August, politikamees ja ajakirjanik, sünd. 10. III 1886 Pillistveres Viljandimaal õpetaja pojana, õppis Tartu kroonugümnaasiumis, kus teotses radikaalseis õpilasringes, oli sunnitud »Taara« seltsis dets. 1902 ühe kinnise õhtu korraldamise pärast koolist lahkuma ja siirdus Novgorodi gümnaasiumi, mille lõpetamise järel astus sügisel 1904 Peterburi ülikooli õigusteaduskonda. R. võttis agarasti osa Eesti revolutsioonilisest liikumisest 1905. a., toimides kõige pealt Tartus Vene sots.-dem. partei Tartu komitee liikmena, kus tema algatusel m. s. välja anti eestikeelne hektografeeritud revolutsioonilaulik. Kui 1905. a. suvel Tallinna sots.-dem. tegelased suuremal arvul arreteeriti, asus R. Tartus ärapeetud sots.-dem. konverentsi otsuse põhjal ühes A. Ostraga (vt.) 1905. a. augustis Tallinna tööle, aitas ellu kutsuda Tallinna vabrikuis sots.-dem. ühinguid ja arendas agarasti parteilist propagandat. Hoolimata alanud reaktsioonist jätkas ta seda tegevust ka paaril järgneval a., võttis 1906. a. osa põrandaaluse ajalehe »Sotsialdemokradi« toimetamisest ja tegi kaastööd ka Tartus ilmuvale pahempoolsele ajalehele »Hommik« (vt. J. Jans). Ka ilmus neil ajul tema poolt K. Raua varjunime all tõlgituna K. Kautsky töö tiitliga »Suur Prantsuse revolutsion. Klassi-tulude vastolud a. 1789« (Tartu, 1906). Agara organiseerimistöö tagajärjel viisid sotsiaaldemokraadid II duuma valimistel 1907. a. alul Eesti kubermangus kolmest saadikust kaks sots.-dem. pooldajat (M. Murten'i ja P. Pärn'i) läbi. Süveneva reaktsiooni ajul loobus R. põrandaalusest tegevusest ja asus kevadel 1907 Peterburi õpinguid jätkama, lõpetades selle ülikooli õigusteaduskonna sügisel 1911. Üliõpilasena oli ta Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi liige ja võttis osa selle seltsi väljaandena ilmuvate albumite »Ääsi tules« I ja II toimetamisest. M. s. avaldas ta mainitud albumi I köites (Peterburi 1908, lk. 47—96) pikema kirjutise «Karl Marxi mälestuseks«. Selle järel astus ta sügisel 1912 vabatahtlikuna sundaega vene sõjaväes teenima ja siirdus 1913. a., tagavara-lipnikuna väeteenistusest vabanenud, Viljandisse, kus teotses advokaadina. Ilmasõja ajal teenis R. ohvitserina Peterburi kindluse kahurväes, asudes peamiselt Sestroretskis, ja viibis suvel 1917 Põhja rindel. 1917. a. Tallinna siirdunud, võttis ta agarasti osa Eesti rahvuslikkude väeosade organiseerimisest. 1917. a. juunis Tallinnas peetud Eesti sõjaväelaste I kongressi poolt ellukutsutud Eesti sõjaväelaste ülemkomitee abiesimehena kaitsis ta energiliselt

rahvusvägede mõtet enamlaste vastu ja toimis K. Pätsi (vt.) j. t. kõrval suure algatusvõimega Eesti sõdurite kodumaale koondamisel ja Eesti rahvuslikkude sõjaväe-ühikute loomisel. R. juhtival osavõtul kutsuti 1917. a. kevadsuvel ellu Eesti enamlusest teravasti eralduv Eesti sotsiaaldemokraatlik ühendus, mis enda I kongressil sama a. okt. võttis endale nimeks Eesti Sots.-dem. Tööliste Partei. R. on olnud kestvalt tegev selle partei keskkomitee liikmena ja eriti suurt osa etendanud teoreetikuna partei põhimõtete fikseerimisel. Ka oli ta aug. 1917 ilmuma hakanud parteihäälekandja »Sotsiaaldemokraadi« esimeseks peatoimetajaks a. 1917 ja jaan.—apr. 1919. Novembrist 1918 kuni jaan. 1919 toimis ta K. Pätsi Ajutises Valitsuses töö- ja hoolekandeministrina, olles ühtlasi peaministri asetäitjaks ja täites Venes vangis viibiva haridusministri K. Lutsu (vt.) kohuseid. Selt kohalt pidi ta lahkuma ühe Soome vabadusvõitlust puudutava avalduse pärast. Kui Asutavas Kogus sotsiaaldemokraadid tõusid suurimaks erakonnaks, valiti R. Asut. Kogu kokkuastumisel 23. IV 1919 selle esimeheks, missugusel kohal ta võitis oma tasakaaluka rahulikkuse ja objektiivsusega üldise tunnustuse. R. juhatusel töötav Asutav Kogu, olles koos apr. 1919 kuni dets. 1920, pöördus 19. V 1919 kõigi haritud rahvaste poole seletusega Eesti riiklikust iseseisvusest ja rippumatusest ja võttis vastu rea põhjapaneva iseloomuga seadusi (maaseaduse, Eesti vabariigi põhiseaduse, avalikkude algkoolide seaduse j. m.), mis rajasid Eesti riiklusele kindlad õiguslikud alused. Eesti sots.-dem. tööliste partei esindajana on R. olnud I ja II ja Eesti sotsialistliku tööliste partei esindajana III Riigikogu liikmeks, võttes osa peamiselt üld-, välis- ja rahanduskomisjoni tegevusest. Ka asus ta II Riigikogu esimehe kohal juunist 1925 kuni selle a. lõpuni. Samuti on R. 1923—25 toiminud Eesti delegatsiooni juhatajana Eesti-Läti piirikomisjonis ja käinud 1925. a. Eesti delegatsiooni juhatajana Genfis Rahvasteliidu täiskogu koosolekuil. 1927. a. peale on R. Eesti sotsialistliku tööliste partei häälekandja »Rahva Sõna« üheks peatoimetajaks. Viimaseil aa. on ta teotsenud ka vandeadvokaadina ja m. s. tähelepanu äratanud kaitsjana mõnes politilises protsessis (vt. A. Birk, *suppl.*). Peale rohkearvuliste artiklite ajakirjanduses on ta avaldanud A. Reial'i varjunime all brošüüri »Eesti iseseisvate sotsialistide sõnad ja teod« (Tallinna, 1920). *T.*

REICHENBACH, H., vt. **RIIKOJA.**

REICHENBACH, M., vt. **SILLAOTS.**

REICHMANN, Jaak, kohtutegelane, sünd. 16. V 1874 Viljandimaal Tarvastu v. Puide talu omaniku pojana, õppis alates a. 1896 õigusteadust Peterburi ülikoolis, mille lõpetas a. 1901, teotses Tartus mõnd aega eraadvokaadina ja viibis a. 1904—06 Berliinis, Pariisis ja Šveitsis. Kodumaale tagasi pöördunud, toimis R. Tallinnas a. 1907—11 vandeadvokaadi abina ja 1911. a. alates vandeadvokaadina, võttis vene tagavaraohvitserina osa ilmasõjast ja jõudis saksa okupatsiooni alguseks tagasi Eestisse. Okupatsiooni lõpul nov. 1918 määrati R. Tallinna ringkonnakohtu esimeheks, oli jaanuarist 1921 kuni 1922. a. alguseni kohtuministriks K. Pätsi ja Joh. Kuke (vt. neid) kabinetis ja on 1923. a. märtsist toiminud kohtupalati vanema esimehena Tallinnas. A. 1923 oli ta põllumeestekogude nimekirja järgi lühikest aega II Riigikogu liikmeks. Oma ametitegevuse kõrval on R. teotsenud ka ajakirjanduses, avaldades artikleid «Olevikus«, K. Pätsi »Teatajas« ja viimastel aa. »Päevalehes« kohtu j. m. küsimusis.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

REIMAN, Liina, näitlejanna, sünd. 2. XI 1891 Valgas raudteeteenija M. Põlde tütrena, õppis Schultz'i 6-kl. tütarlaste kõrgemas algkoolis, mille lõpetas a. 1908, astus a. 1910 »Vanemuise« teatrisse Tartus K. Menning'i (vt.) juurde näitekunsti õppima ja debüteeris samal a. lustmängus »Lähme lahku« Josefine osas; kutsuti a. 1912 näitlejaks »Endla« teatrisse Pärnu, kus a. 1913 astus abiellu näitleja August R.-iga, kellest lahutus a. 1915; siirdus a. 1915 Tallinna »Estoonia« lavale, toimis siis aa. 1918—25 näitlejana Tallinna Draamateatris ja on a.-st 1925 teotsenud Tartus »Vanemuise« laval. M. s. esines ta silmapaistva menuga veebr. 1928 Helsingi Kansallisteaatteris külalisena L. Grillparzer'i »Sapphos« nimiosas. — Saanud hoogu näitlemiseks juba lapsena kodus, on R. aja jooksul tõusnud üheks silmapaistvamaks eesti naisnäitlejaks E. Villmer'i (vt.) kõrval. Eriti tähtis on R.-i näitlejaarengus olnud tema teotsemine Draamateatris P. Sepa juhatusel. R.-i peamiseks alaks on naiskangelaste osad klassilisis näidendeis. Omades jõurikast ja sonoorset häält, viimistletud lavatehnikat ja sügavat intuitsiooni osadesse süvenemiseks, on R. loonud eesti laval mitu silmapaistvat kuju, milledest mainitagu Tiina osa Kitzberg'i »Libahundis«, Noora Ibsen'i samanimelises näidendis, Varvara Vassiljevna Surgučev'i »Sügise viiulites«, Solveig Ibsen'i »Peer Gyntis«; hiilgeosadeks osutuvad R.-il siiski nimiosad Shakespeare' »Lady Macbethis«, Schiller'i »Orleani neitsis« ja »Maria Stuartis«, Shaw' »Püha Johannas« ja Jokaste Sophokles'e »Kuningas Oedipuses«.

Isikl. j. m. saadud andmed. *H. V.*

REIMANN, Rudolf, luuletaja ja õpetaja,

sünd. 13. X 1893 Virumaal Rägavere-Mõdrikus põllumehe pojana, lõpetas Rakvere linnakooli ja selle juures olnud õpetajate kutsekursused ja oli õpetajaks aa. 1911—15 Tartumaal Rasina v., 1917—20 Jõgeval, 1920—21 Räpina reaalgümnaasiumis; a.-st 1921 alates on ta toiminud Võru õpetajateseminari õpetajana. — R.-i sulest on ilmunud luuletuskogud »Lambi valgel« (Tartu, 1914), »Vaikus 1915–1917« (Tartu, 1917), »Läbi öö« (Võru, 1925), poeem »Päikseratas« (Võru, 1922), ja draama »Painaja« (Võru, 1925). — Kasvanud Noor-Eesti esteetide ning vene ja prantsuse sümbolistide mõju all, on R. jäänud ilu kummardajaks ka siis, kui eesti lüürika jõudis välja ühiskondlikkude küsimuste käsitlemisele ja aja karmuse naturalistlikule sõnastusele. Omades head värsitehnilist kooli pole ta siiski suutnud küllaldasel määral isikustada oma luuletusi, vaid isegi paremais neist jäänud abstraktseks. Tema luuletuste peamotiivideks on isiku elamuste luule, hääbuvate ja põgusate hetkede kajastamine nii isikus kui looduses. Teatav raugus ja resignatsioon iseloomustab kõiki R.-i kogusid. Hoolimata sellest leidub temal rida luuletusi, mis on rikastuseks eesti luulele. Tema esimene luuletuskogu »Lambi valgel« osutab ilmselt kõiki R.-i luule hüvesid ja pahesid, olles algaja teos. Eriti võib siin konstateerida E. Enno (vt.) mõjustust. Järgmine kogu »Vaikus« on juba isikupärasem ja selles leidub sügavama intuitsiooniga kirjutatud luuletusi, nagu »Ema« I, II, III ja »Kodu« I, II. R.-i kolmas luuletustekogu »Läbi öö« on kahtlemata parim tema kogudest. Selles leidub konkreetseid, plastilisi luuletusi, nagu »Ema« ja »Vend« (3 sonetti mõlemas), millede sisemine kirg ja elamus on õige tugev. Peale poeemi »Päikseratas« on R. avaldanud veel draama »Painaja«, mille tegevus toimub orjaajal ja mis osutub ekspressionistlikus stiilis kirjutatud ideedraamaks. Draama aineks on sümboolne libahundi-aine; üldiselt puuduvad sellel teosel aga suuremad väärtused. Mis puutub R.-i värsitehnikasse ja üldse värsivormi, siis tuleb R.-i lugeda tugevamate värsimeistrite hulka. Ta tarvitab kindlat rütmi ja stroofi ja kultiveerib ka klassilisi värsivorme. Ta on kirjutanud m. s. esimese eesti sonettide pärja. — Peale selle on R. teotsenud ka koolikirjanduse alal. Ta on avaldanud eriraamatuina »Kirjandus algkoolis« (Võru, 1926), »Kiri algkoolis« (Võru, 1927) ja rea kirjutisi ajakirjas »Kasvatus« kirjanduse õpetamisest alg- ja keskkoolis.

Isikl. j. m. saadud andmed. *H. V.*

REIMAN, Villem, kirikuõpetaja, ajaloolane ja rahvuslik tegelane, sünd. 25. II 1861 Viljandimaal Suure-Kõpu v. Pauna talu rentniku Tõnis R.-i pojana teisest abielust, astus a. 1872 Viljandi linna saksa õppekeelega algkooli, mille juhatajaks oli sel ajal Fr. Kuhlbars (vt.), jätkas a. 1874 oma haridust Viljandi kreiskoolis ja pääsis 1878 Pärnu gümnaasiumi 4. klassi. A. 1882 astus ta Tartu ülikooli usuteaduskonda, liitus tol ajal kujunemisel oleva ja tugevast patriotismist kantud korporatsiooni »Vironia« ringkonnaga ja oli pärast selle organisatsiooni asutamiskatsete nurjumist a. 1883 legaalse Eesti Üliõpilaste Seltsi asutajaid. E. Ü. S.-is tõusis R. varssi silmapaistvale kohale, olles seltsi kirjatoimetajaks, laekahoidjaks, siis esimeheks, ja arenes üheks kindlajoonelisemaks ja tulisemaks seltsi aadete õhutajaks ja teostajaks. Lõpetanud a. 1887 ülikooli usuteaduse kandidaadina, asus ta Peterburi J. Hurda (vt.) juurde prooviaastat pidama ja sai märtsis 1888 viimase abiõpetajaks J. Hurda mõjul süvenes ta eesti keele grammatikasse ja vanavarasse, mis viis teda eesti kirjakeele sünni ja rahvaluule kogumise ajaloo jälgimisele. Apr. 1889 sai ta Kolga-Jaani kog. abiõpetajaks, oli sügisel 1890 Valga Luke eesti koguduse asetäitjaks õpetajaks ja õnnistati dets. 1890 Kolga-Jaani kog. õpetajaks. A. 1891 abiellu astunud Paula Normann'iga, rajas R. ühe esimesist haritud eesti perekonnist, kus koduse keelena oli tarvitusel eesti keel. Kirikuõpetajana teotses R. kohusetruult ja viljakalt. Ta pidas sisukaid, hoolega väljatöötatud jutlusi, milledes tõsine usklikkus oli ühendatud rahvusliku vaimuga, püüdis uuendada leeriõpetust, valvas laste koduse õpetuse järele, pidas ühendust rahvakooliõpetajatega, kandis hoolt klk.-kooli eest, korraldas eeskujulise vaeste-hoolekande, teostas vaestemaja ehituse ja kiriku ümberehituse ja rajas koguduse raamatukogu. M. s. asutati a. 1890 tema eestvõttel Kolga-Jaani karskusselts »Eesmärk« ja ehitati sellele oma teemaja ühes lugemistoaga. Võrdlemisi hea sissetulek ja vähepoolne koguduseliikmete arv võimaldas R.-ile osa võtta avalikust elust, viibida Tartus ja mujal ja anduda ajaloo-uurimisele. A.-st 1886 tegi ta kaastööd »Postimehele« ja õhutas ka nooremaid EÜS-i liikmeid toetama dr. K. A. Hermann'i (vt.) võitluses A. Grenzstein'iga (vt.). A. 1892 püüdis ta ühes oma kaaslastega päästa Eesti Kirjameeste Seltsi venesõbralise voolu (J. Kõrv j. t.) võimust ja valiti selle eesmärgiga a. 1893 seltsi eestseisuse liikmeks, kuid selts suleti s. a. Seda agaramalt töötas ta EÜS-i albumite (I–VII, 1888–1902) ja hiljemini ka rahvakalendri »Sirvilauad« (1896–1907) toimetajana, olles ühtlasi mõlema väljaande viljakam kaastööline ja mõjukas virgutaja eesti ajaloo harrastamisele üliõpilaste keskel.

Kuni 1901. a. võttis ta elavalt osa Õp. E. S.-i tegevusest, esitades selle koosolekuil arhiivleidude ja -uurimuste tulemusi ja toimetades mitmed seltsi väljaanded. Tugeva venestuse survel langes ta a. 1891 palvepäeva jutluse, Võrtsjärve ääres lahtise taeva all peetud jumalateenistuse ja »keelatud kirjanduse« levitamise pärast — ta oli andnud kellelegi lugeda H. Dalton'i (vt.) läkituskirja Pobedonostsev'ile usuliste tagakiusamiste asjus — sandarmivalitsuse kahtluse alla, mispärast kuni juuni lõpuni 1894 seisis politsei valve all ja ligi 10 kuud ei tohtinud loata kihelkonna piiridest lahkuda. Aa. 1890—95 ähvardas teda ühe segapaari laulatuse pärast pikem kohtuprotsess ametist tagandamisega ja vangistusega, millest ta vabanes amnestiamanifesti tõttu. R.-i ja teiste sõprade õhutusel ja osalt ka ainelisel toetusel võttis J. Tõnisson (vt.) 1896. a. lõpul »Postimehe« oma kätte, mis ajast peale R.-i ajakirjanduslik kaastöö muutus palju elavamaks. A. 1898 tekkis temal sekeldusi »Sirvilaudades« 1899 avaldatud kirjutise »Ignati Jaak« pärast. Teda süüdistati selles ühe tuttava kirikuõpetajate-suguvõsa haavamises, kindralsuperintendent F. Hollmann (vt.) nõudis temalt vabandamist või lahkumispalve esitamist ja ainult prof. A. v. Oettingen'i (vt.) vaheleastumine päästis R.-i raskest seisukorrast. A. 1900 valiti ta Viljandis peetud V karskuskongressil selle juhatajaks ja karskusseltside keskuse esimeheks, millega ta asus eesti alkoholivastase liikumise etteotsa. Paar aastat hiljemini valiti ta ka »Bergmanni Abiraha« valitsusse. 1905. a. revolutsiooni tagajärjel laienes R.-i tegevus uute võimaluste avanemisega. Tema eestvõttel kutsuti a. 1907 ellu Eesti Kirjanduse Selts, mille esimeheks ta oli aa. 1907—14, olles ühtlasi ajaloo-toimkonna juhataja ja kuukirja »Eesti Kirjandus« toimkonna liige (kuni 1917. a.), esinedes kõnedega Tartus ja teistes linnades peetud seltsi koosolekuil ja aruannetega ajaloo-kirjanduse kohta (aa. 1908—10, 1912), kord (1911) ka usulise kirjanduse kohta aastakoosolekuil. Suure aktiivsusega võttis ta osa Eesti Rahva Muuseumi loomistöist ja oli pärast seltsi põhikirja kinnitust täiskogu liige. Sama agaralt toetas ta 1906. a. peale eestikeelsete erakoolide asutamist ja haridusseltside tegevuse arendamist, olles m. s. aa. 1908—13 ajutiselt Viljandi Haridusseltsi esimees, et teostada siin progümnaasiumi ümberkujundamist täielikuks tütarl. gümnaasiumiks. Aa. 1909—10 toimetas ta Eesti Haridusseltside aastaraamatut (I—II). Kõigi nende ülesannete täitmisel tuli temal teha sagedaid ja väsitavaid sõite. Oma kodukihelkonnas püüdis ta elustada ühistegevust, algatas piima- ja ostuühingu käimapaneku ja majaehituse mõlemale ettevõttele (1912) ja pidas a. 1912 seal kultuurajaloolise sisuga loenguid. Ühistegelises töös tekkis aga sekeldusi ja vastolusid mõne ringkonnaga, keda tuli kohtu teel sundida endale võetud kohustusi täitma, mis tõi rohkesti meelehärmi. Kirikumõisa maaalal laskis ta omal kulul suuremaulatuslikke sookultuuri töid ette võtta. Juba a. 1905 oli R.-i tervis löönud vankuma ja ta oli viibinud ravimisel Tartus sisehaiguste kliinikus. A. 1910 sundisid mao- ja südamenärvide valud teda reisima ravimise otstarbel Wiesbadeni, kus ta siiski ei leidnud täielikku parandust. Sellepärast viibis ta a. 1913 pikemat aega Soomes Grankulla ja Mattila sanatooriumis, reisis 1914. a. alul Adria mere rannale Abbaziasse ja Arcosse Garda järve ääres, püsis aga endiselt haiglasena ja oli järgneval ajal peaaegu loomevõimetu. 1916. a. I poolel paranes tema tervislik seisund veidi, siis muutus aga haigus järjest raskemaks, üldisele jõukurnatusele seltsis 1917. a. kevadel influentsa ja 12. V 1917 suri R. Kolga-Jaanis; ta on maetud Kolga-Jaani surnuaial.

R. oli mitmekülgsemaid ja energilisemaid eesti rahvuslikke tegelasi venestuse päevil. Ta võitles k o g u kultuurilise edasipüüdmise ja rahvusliku enesekaitse rindel mitte sisemise koondusjõu puudusel, vaid olles täitsa teadlik hädaohtudest, mis eesti rahvast ähvardasid Vene riigivõimu ümberrahvustuspolitika ja saksa vähemuse eesõigustatud ja tulunduslikult tugevama seisundi tõttu. Tema tegevust juhtis tugev kiindumus oma rahvasse, kes tema arvates võis püsima jääda oma iseolemises ainult siis, kui ta teadlikult kinni hoiab oma esivanemate vaimlisest päranduses ja nende vaevaga omandatud maapinnast, kui ta täielikult loobub elujõudu hävitavast alkoholimürgist ja oma kõlblist jõudu kasvatab aadete teenistuses. Neile veendumustele tugides osutas ta haruldast energiat, hoolimata oma tervisest ja ainelistest kuludest algatades uusi mõtteid ja olles eestvedajaks ja julgustajaks ettevõtteis, milledest ta nägi kasu rahvale. Tema leegitsev sõna, mis sageli ilmutas prohvetlikku selgeltnägevust, tema eeskuju ja tööhimu tõmbas ühes ükskõikseid kahtlejaid ja tagasihoidlikke. Oma vahedamad relvad tõi R. ajaloo arsenalist. Oleviku olude selgitamisel ja tuleviku väljavaadete avamisel kasutas ta eduga ajaloolisi argumente. Andumus ajaloole oli seega R.-i olemuse teiseks küljeks, mis, kuigi kõige tihedamalt ühendatud tema rahvusliku ideestikuga, oli siiski sedavõrt tugev, et suutis teda tema uurimistöös hoida teatava teadusliku objektiivsuse kõrgusel. Tänu sellele eriliselt silmapaistvale andele suutis ta ilma

spetsiaalse ajaloolise erihariduseta rajada aluse eesti ajaloo teaduslikule uurimisele, näidata sellele üldiselt õiged põhimõtted ning teed ja saavutada isikliku tööga rohkeid tulemusi, mis osutavad iseseisvat, eestipärast orientatsiooni, kuigi R.-i töist üksikud on juba vananenud ja nende koostamisel pole arvestatud kõiki allikaid. Oma lähemat ülesannet nägi R. andmete kogumises arhiividest ja mujalt üksikute isikute ning sündmuste kohta, mis otseselt kuulusid eesti rahva kujunemisloosse, mis aga balti-saksa ajaloolaste käsitluses jäänud tähelepanemata või valgustatud ühekülgselt. R.-i erilise harrastuse aladeks olid eesti vanema kirjanduse, kirjakeele, haridusolude ja vaimuelu arenemise tähtsamad momendid, rahva kultuuriline olukord enne iseseisvuse kaotust, suuremate sündmuste kajastus rahva hinges, üksikud ajajärgud rahva elus, silmapaistvate haridustegelaste elukäik. Terve eesti ajaloo kokkuvõtte valmistas ta ainult olude nõudel K. O. Lindequist'i »Üleüldise ajaloo« eestikeelse tõlke (I—II, Tartu, 1903–06) täiendamiseks vastavate peatükkidega (ilm. eriraamatuna tiitliga »Eesti ajalugu« H. Sepa toimetusel Tallinnas a. 1920). Nende töödega lähedas ühenduses seisis R.-il mitmesuguste keeleajalooliste ja kirjandusloolistе dokumentide väljaandmine, »Kalevipoja« uurimine ja kommenteerimine, kohanimede seletamine, ajaloo-kirjanduse bibliografeerimine, tutvustamine ja arvustamine, ajalooliste mälestiste kogumise organiseerimine E. K. S.-i ajaloo-toimkonna kaudu ja laiaulatuslik ajaloo populariseerimine ajalehe artikleis kas otseselt teadmiste levitamise või rahvuspolitilise mõtteviisi arendamise otstarbel. Viimast laadi kirjutistes ilmneb eriti hoogsalt R.-i rahvuslik vaim, mis iseloomustab tervet tema ajakirjanduslikku produktsiooni, eriti a. s. vahetusest alates, mil tekkisid veidi vabamad väljendusvõimalused. A. 1897 peale segab ta end »Postimehe« ringkonna võitlusse A. Grenzstein'i kindlusetu, venesõbraliku, vastaseid salakaebustega vääratada püüdva politika vastu. Sellest ajast alates ilmub R.-i sulest »Postimehes« järjest rohkem politilisi juhtkirju tema nimetähtede (V. R.) või mitmesuguste märkide ja varjunimede (V., K., R., A, – a–, –m–, Spectator j. t.) all. R. polemiseerib K. Pätsi (vt.) »Teatajaga« selle rahvuslikult tagasihoidlikuma seisukoha pärast, põhjendab balti sakslaste väidete vastu eesti- ja lätikeelsete tegeliku usuteaduse professuuride õigustust Tartu ülikooli juures (1897, 1903), tõrjub kindlalt tagasi kohaliku saksa ajakirjanduse süüdistused rahvuslikus kihutuses (1899, 1904) ja näitab korduvalt, kui terav mõlemate poolte lahkuminek ajaloo hindamises (1900, 1904) ja kui sihilikult balti-sakslased ajalugu vaatlevad ja kasutavad eesti ning läti rahvusliku liikumise kahtlustamiseks (1908, 1910). 1905. a. riigipöörde järel kirjutas R. haiglas viibides »Protestandi« nime all sihimääravad artiklid ev.-luteri usu kiriku ümberloomisest uutel demokraatlikkudel alustel ja võttis ka hiljemini mitmel puhul sõna kirikupolitilisis küsimusis. Halastamatult paljastas ta saksa ringkondade püüdeid oma kahanevat arvulist koosseisu oma erakoolide ja saksakeelse leeriõpetuse kaudu täiendada eestlaste arvel ja seks otstarbeks sisse vedada saksa põllutöölisi, saades neiks võtteiks inspiratsiooni kõiksaksa »tungist itta«. Ka tulunduslikud ja õiguslikud küsimused tulid vahekordade selgitamisel naabreiga R.-i artikleis kõne alla. Sama tagasihoidmatust osutas ta vene rahvuslaste kavatsustele vene talupoegi Läänemeremaile tuua ja eriti n. n. ministeeriumikoolide kaudu taotleda oma ümberrahvustamise eesmärke. »Ajaloo sunnil« olevat Eestimaa küll Vene riigi »lahutamata« osa, kuid eesti rahvale peab õigus antama oma loomu kohaselt kasvada ja hariduslikult ning tulunduslikult vabalt elada üheõigusliku omavalitsuse raames (1909–10). Mõjuvate vahendeina venestuse vastu soovitab R. visa kultuuritööd, elavat ühistunnet, agarat isetegevust. Selle juures leiab ta aga, et eesti rahvustunne olevat nõrk, et siin puudub pieteet mineviku vastu; rahvast lõhestavat usu- ja klassivahed; kihutusega tehtavat mõttetut lõhkumistööd; haritud noorsugu valguvat võõrsile ja võõrduvat kodumaast, rahva arv osutavat sigivuse kiiret kahanemist (1912–13). Ägedalt heidab R. ette keeleuuendajaile keele rikkumist, moodsale kirjandusele »(Noor-Eesti «j.t). rahva kõlbliste tõekspidamiste eksitamist. Juba a. 1903 soovitab ta raamatukogude asutamist ja annab selleks juhatusi. 1906. a. peale aga propageerib ta agaralt emakeelseid erakoole, millede asutamine ei käivat üle jõu, kui aga tahetakse, sest need koolid ei olevat ainult kodanlaste, vaid terve rahva asi. Kroonu abi pärast ei tohtivat õigust käest anda eesti keeles õpetada, kuigi »Virulane« seda peab »kasulikuks kaubaks« (1909).

Karsklane oli R. juba ülikooli astudes. A. 1890 alustas ta »Postimehes« artikliga »Kas elutilk või surnumeri?«, millele järgnes aegajalt teisi, alkoholivastast kihutust. A. 1898 algatas ta ühes J. Tõnisson'i ja O. Kaldaga Eesti Üliõpil. Seltsis võitluse ka sinna tunginud joomakommete ja -sunni vastu, mis mõne a. järel viis sunni kaotamiseni. Tema peateene karskuse alal aga on täiskarskuse mõtte võidule viimine pärast Viljandi kongressi (1900), kus hukka mõisteti A. Grenzstein'i parajusmeelne seisukoht. Kuigi karskusseltside kesktoimkonnalt, mille etteotsa

valiti R., avalik töötamisvõimalus võeti ja kongresside pidamine mõneks ajaks keelati, võttis kogu karskusliikumine värske hoo, mille mõjul ka avalik arvamine muutus järjest karskusmeelsemaks. R. kirjutas ise rohkesti karskuse alalt ja leidis oma toimetatud Eesti Karskuse Seltside aastaraamatuile (1900 05) hulga kaastöölisi noorte haritlaste seast. 1906. a. alates, mil jälle võidi kongresse pidada, oli R. neil oma kõnedega ja osavõtuga läbirääkimisist (aa 1906–09) kandvamaks isikuks, nagu kesktoimkonnaski, mis a. 1907 sai seadusliku kinnituse. Ühes J. Tõnisson'iga põhjendas R. nüüd karskuse kui rahva elumõtte, kui abinõu rahva tõulise tervise ja kahaneva elujõu alalhoiuks. Kui 1910. a. karskuskongressi järel, millele R. haiguse pärast saatis oma kõned kirjateel, enam ei lubatud sääraseid kokkutulekuid, võttis R. enda peale kuukirja »Karskuselehe« toimetamise, mis aa. 1911–13 ilmus esialgu kahe- ja kolmekordse numbrina ja täielikult hakkas käima a. 1914. R.-i haigluse ja tulunduslikkude raskuste pärast jäi ajakiri a. 1915 seisma. A. 1917 lahkus R. kesktoimkonnast, jäädes selle auesimeheks. — Ka R.-i karskussisulistes kirjutistes on ajalooline element tugevasti esindatud.

R.-i tähtsamad aja- ja kultuurloolised tööd on: Eesti Piibli ümberpanemise lugu (Tartu, 1889, II tr. 1890), Kullakaevajad (EÜS-i alb. I, 1889, ilm. ka kogus »Kivid ja killud«, 1907), Das älteste Denkmal d. estn. Schriftthums (SB GEG 1890), Der *Codex livoesthonicus* (*ibid.* 1892 ja 1894), Zwei altestnische Schriftdenkmäler (*ibid.* 1893), Kunas ja kudas hakkasivad meie esivanemad põldu harima? (Post. 1893, nr. 136 jj.), Ed. Ahrens (EÜS-i alb. II, 1894), Eesti kirjanduse hommikul (*ibid.*), B. G. Forselius (EÜS-i alb. III, 1895), Kuidas priius meile tuli (*ibid.*), Koduloomad (Post. 1897), Hariduseloolised pildid I–XII (Post. 1897–99), B. Gilden (Sirvilauad 1899), Ignati Jaak (*ibid.*), Eine katholischestn. Zauberformel (SB GEG 1898), Fr. R. Fählmann (EÜS-i alb. IV, 1899), Kivid ja killud I–X (Post. 1899–1901), J. Jung (EÜS-i alb. V, 1900), Eesti muinasusk (*ibid.*), XIX a. s. Eesti rahva elus (Sirvil. 1901), Eine Stockholmer u. eine Dorpater Handschrift des revalestn. Neuen Testaments (SB GEG 1900), Ein altestn. Schriftdenkmal a. d. 16. Jahrh. (SB GEG 1901), Kr. J. Peterson (EÜS-i alb. VI, 1901), Pildid Põhja sõjast (Sirvil. 1902), Eesti põllutöö ajalugu (-Post 1901), Eesti sepis (Post. 1902, ilm. ka eriraamatuna), Kreutzwaldi sajas sündimisepäev (Sirvil. 1904), Dem Andenken Fr. R. Kreutzwalds (FUF III, 1904), Joh. Ferd. Wiedemann (Sirvil. 1906), A. Verginiuse surma mälestuseks (Sirvil. 1907), Kolm sammukest rändamise teed (*ibid.*), Kivid ja killud I (Tartu. 1907), Eesti rahva haridusejärg iseseisvuse aja lõpul (E. Kirj. 1908–09), Missuguste teede kaudu tuli meile kultura? (Sirvil. 1909), K. A. Hermann (E Kirj. 1909), Kalevipoja »esiandeks« (E. Kirj. 1911), Tütar vette! (E. Kirj. 1910), Jaan Adamson (Eesti Kultura II, a. 1913, ilm. ka eriraamatuna samal a.), Eesti rahva usuelu 1587 (E. Kultura IV, 1915), J. V. Jannseni elutöö (E. Kirj. 1916), J. Bergmann (*ibid.*), Seitsesada aastat kulturatööd (Sirvil. 1917), Eesti kohanimed (E. Kirj. 1909–10, 1913, 1916), Eestimaa (E. Kirj. 1911), Die estn. histor. Literatur (aasta ülevaated 1894.–1903. a. kohta A. Poelchau' ja hiljemini A. Feuereisen'i toimetatud aastaraamatuis »Die Livländ. Geschichtsliteratur«), Ajaloo-kirjandus (aasta-ülevaated 1908.–10., 1912.–13. a. kohta Eesti Kirjand. Seltsi aastaraamatuis I–III, V, VI). — R.-i toimetusel on ilmunud: 39 Estn. Predigten v. G. Müller a. d. Jahren 1600 06 (Verh. GEG XV, 1891), J. Rossihnius, Südestn. Uebersetzung d. Luther. Katechismus (Verh. GEG XIX, 1898), 10 estn. Predigten a. d. Mitte d. XVII Jahrh. (*ibid.* XX, 1900), Kalevipoeg, a. d. Estnischen übertr. v. F. Löwe (Tall., 1900) »Eesti Kultura« I–V (»Postimehe« kirjakogu, Tartu, 1911–15). — Karskuse alalt on R. avaldanud rea brošüüre ja artikleid ajakirjanduses, karskusseltside aastaraamatuis j. m. Neid kui ka tema rohkearvulisi politilisi artikleid »Postimehes« pole siinkohal võimalik üksikasjalisemalt loendada. Tema karskusartikleist ja -brošüürest nimetatagu näiteks: Meie kõrtside ajalugu (Post. 1898), Kitsa purde pääl (E. Karskusseltside aastaraamat VI, 1902), Kumb võidab? (*ibid.* VII, 1903), Kas maasool? (*ibid.* VIII, 1905), Karskuse mõte (Tartu, 1907), Mitte jätta (Karskuseleht 1911) j.m.

Andmed R.-ist säilinud pabereist; suulised teated R.-i abikaasalt; Post. album, eriti lk. 229–31; Eesti Kirjand. Seltsi aastaraamatud 1908–13; J. Tõnisson, V. R.-i 50. sündimise päeva puhul (E. Kirj. 1911); *idem*, V. R. † (Post. 1917, nr. 106); A. Jürgenstein, V. R.-i elust (*ibid.*); P. Põld, V. R. kui haridustegelane (Post. 1917, nr. 107); V. Ernits, V. R. † (Sirvilauad 1918, lk. 3–27); J. Kõpp, V. R. ajaloolasena (Ajalool. Ajakiri 1924, nr. 1); V. R.-i mälestuseks (Tartu, 1924); V. Ernits, V. R. Eesti rahva tõutervise küsimuse käsitajana (Post. 1924, nr. 61); H. Tõramaa (Helmi Neggo), V. R.-i isik (Post. 1919, nr. 249); Post. 1920, homm. väljaanne, nr. 6, 1920, nr. 76; J. Kõpp, Eesti Üliõpil. Seltsi ajal. I (1925).

P. P.

REINTHAL, Carl Gottlieb, vaimulik ja

koolikirjanik, sünd. 7. I 1797 Viljandimaal Karksi mõisas valitseja pojana, õppis aa. 1814–17 usuteadust Tartu ülikoolis, oli aa. 1828–44 kirikuõpetajaks Rõuges ja teotses hiljemini ametnikuna Liivimaa mõisnikkude krediitkassa Tartu osakonnas; suri 20. IX 1872 Tartus. — Eesti keeles ja nimelt lõuna-eesti murdes on R. avaldanud raamatud »Ewangeliumi nink Epistli pühhast kirjast väljakirjotetu« (Riia, 1842, 264 lk.), »Tarto maa-keele Abits« (Tartu, 1845), »Sädus kuis Liiwlandima mõisnikuide Kredit-Kassa abbiga tallomaid võip müwwa nink osta« (Tartu, 1849) ja väikesi jutukesi Schünmann'i »Tarto maa-rahwa Kalender'is« a. 1837 ja 1840; ka tõlkis ta J. G. Schwartz'i »Koli ramatu« 6. ja 8. osa tallinna murdest lõuna-eesti murdesse. Mainitud kirjandus on kõik peale »Abitsa« vanas kirjaviisis. Rosenplänter'i »Beiträge'des« on ta ilmutanud 2 kirjutist: »Etwas zur esthn. Wortfügung« (Beitr. XX, lk. 41 jj.), milles käsitletakse atribuudi kongruentsi eesti keeles ja »Wörter u. Redensarten, die in Hupels Wörterbuche nicht stehen« (*ibid.*, lk. 49—120), »Kalevipoja« ilmumise järel tõlkis R. seda saksa keelde kuni 15. lauluni, kuid, saanud valju arvustuse osaliseks, andis ta töö hiljemini jätkata dr. Schultz-Bertram'ile (tõlge ilm. Verh. GEG IV–V). Lõpuks mainitagu, et R. oli Õp. E. S.-i asutajaid, hiljemini, aa. 1851–53 seltsi esimees ja teotses aa. 1849–54 ja 1856–57 »Inland'i« toimetajana.

SB GEG 1872, lk. 67–72, 95; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 47; Napiersky, Pred.-Lex. IV; Keussler, Forts.; *Alb. acad.* 960; Winkelmann II, nr. 11192, 11200. *E. O.*

REINWALD, Ado, kirjanik, sünd. 25. XI 1847 Viljandimaal Uusna v. Juurika talu rentniku Jüri R.-i pojana; siirdus 1852. a. vanematega Tarvastu v. Ilissa tallu, kuhu jäi kuni 1894. a; Ilissalt, mis oksjoni teel »Virmalise« omaniku, R.-i venna, võlgade katteks läks uue omaniku kätte, asus R. Elva alevisse, kus suri 8. II 1922. Lugema õpib R. emalt, käib ühe ainukese talve Tarvastu Soone külakoolis, täiendab oma haridust hoolsa lugemisega, unistab võõraist maist ning misjonäride kooli astumisest, on isa talus karja- ja künnipoisiks ning isa surma järel (1867) peremeheks, ostab 1870. a. Ilissa päriseks, asutab viljapuuaia, kasvatab linu ning elab jõukalt; saatuslikud õnnetused R.-i elus on olnud isa peksasaamine sillakubja ametis, tulikahju (1881) ja talu peale obligatsiooni tegemine. — R.-i sulest on ilmunud teosed: »Villandi Laulik« I (Tartu, 1872; II tr. 1875), II (Viljandi, 1875), »Wiljandi laulik« III (Tartu, 1877) IV (1880), »Õitsi Ööpik . . .«, luuletused (Tartu, 1876), »Bagdadi Kalif«, näidend (Tartu, 1897), »Nalja-Kannel . . .«, pilalaulud (Viljandi, 1881), »Raswa-Jaak«, kütijutud (1902) ning koguteos »Ado Reinvald'i Laulud« (Tartu, 1904); peale nende on ta toimetanud mitmeid kalendreid, nagu »Sakala kalender«, »Lindanissa kalender«. — R. kuulub kirjandusajalooliselt ärkamisaja vanema põlve luuletajate hulka. Ta luuletajaprogramm on seesama, mis teistelgi ärkamisaja luuletajail: romantiline kodu, kodumaastiku ning emakeele ülistamine, kurva ja raske mineviku kurtmine ning parema ja heledama tuleviku kuulutamine ning tõotamine, orjusest tulnud rahva usu kinnitamine selle eluja inimõigusse ning paremasse tulevikku — see on ärkamispõlve laulikute rahvuslik tegu, millest R. on osa võtnud. Esteetilise kultuuri istutamine Eestisse, see on ärkamisaja lüürikutele kõrvaline moment Arvestades esimest momenti R.-i luules ei tule mitte imestada, et osa R.-i luuletusi on rahvuslikud juhtkirjad värssides. R.-i kui elukogenud talupoega eraldab paatoslikust Koidulast teatav kriitiline suhe isamaa vastu. Luuletuses »Isamaa« (»A. R.-i Laulud«, lk. 11) seab R. isamaaks tunnustamise siduvusse teatavatest nõuetest; »saa sarnaseks, mu Eesti, sa, siis oled sa mu isamaa«, kirjutab ta. R.-i loomulik ratsionalism leidis tuge Kreutzwald'is, kellega ta sai tuttavaks juba noores eas ning kellega ta püsis elavas kirjavahetuses. Ka sütitas ta opositsioonimeelt isa peksasaamine »sillasaksa« poolt. Need eeldused mõjusid selleks, et rahvuslaste perre lõhe tekkimisel R. lõi otsekohe Jakobson'i poole. Et ta seda pidi tegema valutava laulikusüdamega, seda kinnitab rida luuletusi, milles kurdetakse vaenu ja lõhe üle ning manitsetakse üksmeelele, näiteks luuletus »Ärge riielge« Kreutzwald'i mõjul teritatud R.-i pilk tabab ka vahe kiriklikkuse ja religiositeedi vahel, ning R.-ist saab kiriklikkuse äge vastane, kes ei jäta juhust tarvitamata, et tungida kallale kirikhärradele. R. avab juba varakult sõltuvuse usu ja orjuse vahel ning luuletab »Usk ja orjus, piinad ühes rändavad« (vt. »A. R.-i Laulud«, luulet. »Eesti rahva minevik — olevik — tulevik«). Kui lisada juurde veel truudustunnustuse laulud vene keisrile ning riigile, millest loodeti pääsu saksa surve alt, siis oleksid pea ammutatud kõik ühiskondliku ulatusega teemid ning motiivid R.-i luules. Kõigi nende kohta tuleb öelda, et mida kaugemale R. jõuab romantilisest isamaa luulest, seda labasemaks ja vemmalvärsilikumaks muutuvad ta luuletused, olgugi et neis leidub palju teravat meelekibedust ning naturalist-

likku lopsakust. Üksikuist isanıaa lauludest oleks nimetada kaunimatena: »Palumine«, »Lauliku isamaja«, »Särama«, »Pisarad«, »Ärge riielge«, »Kalevite kodu«, »Orjaöö«, »Unusta«. Kõigis R.-i isamaa-lauludes on kergesti ära tunda Koidula, Kreutzwald'i ja isegi Kuhlbars'i mõjustusi. Isamaa-laulude hulka käivad ka R.-i laulud Soomele. Soome on ärkamisaja luuletajatele reaalseks kujutelmaks tulevasest Eestist. Soomele pühendatud luuletuste hulgas pälvib tähelepanu »Põhjanael«, kus öeldakse: »Oh põhjanael ja põhjarahvas, nüüd olge märgiks minule«. Ühiskondlikke ning isamaalisi teeme teenivad ka valmid ning lugulaulud ja tähtpäevade luuletused. — R.-i armastuslaulud omavad vähe isikupärasust, nagu see on iseloomustav peaaegu kõigile ärkamisaja laulikuile. Küll leidub R.-i luules mõningaid elavamaid mõtteid armastuse kiirest kaduvusest ning armastusunistuste magususest, kuid enamikus on see saksa romantikute järellaul, mis on jõudnud hilistusega Eestisse. R.-i kaunimaid luuletusi tuleb otsida ta looduslaulude hulgast. Nende seas leidub elevuslikke puhtisiklikust elamusest põhjustatud luuletusi, kuid on ka mõtisklevaid luuletusi, mis vihjavad Kreutzwald'i eeskujule, samuti leidub luuletusi, millede elamus on ühendatud isamaaliste motiividega. Looduslauludest esikohal seisab pateetiline »Päikene«, mille pidulikkust tõstab tema värsi peoonide, daktülite ja trokaide vaheldus. »Päikesele« järgnevad säärased kaunid luuletused, nagu »Sügise tulekul«, »Õhtu«, »Õhtu päike«, »Murukoppel« ja »Elutee«. On ilmne neis luuletustes ka Koidula ja Veske mõjustus, kuid omapärane R.-i luuletajaloomus on need mõjustused hästi kasutanud. Mis puutub R.-i luule vormilisse külge, siis on see primitiivne nagu kõigil ärkamisaja lüürikuil. Valitseb neljikmõõt värsis ja salmis. Veermeks on peaasjalikult trokai. Lepitakse üle rea riimimisega, riimidena käsitletakse väga sagedasti muutelõppe. Vigasteks riimideks peetud riimide hulgas leidub hädariimina tarvitatud uusriime, riimitehnika tundmatuse tõttu ei ole neid riime viimistletud ei täishääliku ega umbkooskõla seisukohalt. — R. on seisnud oma aja juhtivate eesti meestega sagedas kirjavahetuses. Nagu teada, on R. juba varakult tutvunud Kreutzwald'iga, kes on saanud oma kirjade kaudu R.-i tõelisèks kasvatajaks ja juhatajaks. Kreutzwald on kirjutanud R.-ile mitusada õpetlikku kirja. Kreutzwald'i kaudu on R. saanud tuttavaks Soome prof A. Ahlquist'iga ja prof J. Köler'iga. Ka Koidulat õppis R. tundma juba Koidula neiupõlves ning jäi temaga kirjavahetusse veel Koidula Kroonlinna ajajärgus. Samuti seisis ta sõbralikus vahekorras M. Veskega, H. Treffner'iga ja oli C R. Jakobson'ile ustavaks abimeheks. R. on »Perno Postimehest« hakates teinud kaastööd »Eesti Postimehes«, »Sakalas«, »Virulases«, »Olevikus«, »Valguses«, »Oma Maas«, »Virmalises«, »Rahva Lõbu-lehes« ja »Uues Tartu Seitungis«.

K a m p m a n n, Peaj, II[II], lk. 156—162; R i d a l a, E. kirj. ajal., II[II], lk. 81—96; F. T u g l a s, Kriitika II (1926), lk. 103—114; A. R.-i Laulud (1904), lk. 333–43; E. Kirj. 1917, lk. 289–93 (A. Jürgenstein), 1922, lk. 65–72 (A. P e r a n d i); Post. 1922, nr. 34; A. R., Valik luuletusi (1924, korrald. K. P e r a n d i, lk. V—XIII). *H. V.*

REINWALD, Jüri (pseud. **Ilmar**), eelmise vend, ajakirjanik, sünd. 18. XI 1853 Tarvastu klk. Ilissa talus, oli umbes 9 a. rahvakooli-õpetaja, toimetas peale seda Peterburis ja Narvas aa 1887–99 (?) ajalehte »Virmaline«, pidades ühtlasi kauplust ja trükikoda Narvas. Õpetajana oli ta C. R. Jakobson'i »Sakala«, hiljemini, peale Narva-perioodi, »Postimehe« kaastööline. Senaator Manassein'i (vt.) revideerimise puhul (1882 — 83) andis ta viimasele 2 märgukirja, ühe 1500 allkirjaga ja teise, mis oli Eesti Kirjameeste Seltsis alla kirjutatud 68 õpetaja poolt. Narvas asudes võttis R. osa seltskondlikust elust, pidas kõnesid ja teotses karskuse alal. Hiljemini oli ta Tartumaal Udernas kaupluse pidajaks ja veetis oma viimased eluaastad kaupluse- ja veskipidajana Nõos, kus suri 22. XI 1913.

R.-i leselt saadud andmed; Liivimaa kuberm.-valitsuse akt nr. 192 Riigi keskarhiivis; Post. album, 231; Post. 1913, nr. 271; F r. T u g l a s, Ado Grenzsteini lahkumine (1926), lk. 54 j., 80 j.; (P. P õ) l (d), Eesti ajakirjanduse ajaloost (EÜS-i alb. VI, lk. 31–69); Olevik 1895, nr. 48. *A. Kr.*

REISIK, Marie, seltskonnategelane, sünd. 25. I. 1887 Pärnumaal Kilingi-Nõmmel kaupmees Tamman'i tütrena, omandas a. 1908 Pariisis *Alliance Française*'i õppeasutise juures prantsuse keele õpetaja kutse ja oli selle järel, abiellu astunud advokaat P. Reisikuga, tegev õpetajana mitmes Tartu keskkoolis ja aa. 1919–21 Tallinna koolides. Aa. 1911—18 toimetas R. Tartu Naisseltsi ajakirja »Naiste töö ja elu«, oli a. 1918 Tartu Naisühingu ideelisi rajajaid ning lühemat aega selle juhataja. 1919. a. siirdus R. Tallinna, kus asub praegugi (1928), olles Eesti naisliikumise silmapaistvamaid ja energilisemaid juhte. R. oli Eesti Asutava Kogu liige rahvaerakonna nimekirja järgi, valiti a. 1920 Eesti Naisorganisatsioonide Liidu juhatajaks, mis kohal asub senini, ja esindas Eesti naisorganisatsioone a. 1925 Washing-

tonis peetud üleilmlikul naiskongressil. Dets. 1926 alates on R. E. Naisorg. Liidu häälekandja »Naiste Hääle« tegev toimetaja.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

REMMIN, Johann, Tartu bürgermeister, pärit Stralsundist, sünniaeg teadmata, oli rügemendi sekretäriks ja kohtunikuks Dünamünde garnisoni juures, kutsuti Liivimaa kindr.-kub. Krister Horn'i (vt.) soovitusel a. 1681 Tartu rae sekretäriks ja võeti a. 1686 Tartu kodanikuks vastu. A. 1687 valiti R. raehärraks, kuid ta soovis endiselt püsida ka sekretäri ametis Et kindr.-kub. J. J. Hastfer (vt.) ei kinnitanud säärast ametite ühendamist, eelistas R. jääda sekretäri kohale. Kui raad tol ajal igapäevaseks nähtuseks muutunud sisetülide tõttu ei saanud terve a. jooksul hakkama uue bürgermeistri valimisega, määras Hastfer a. 1693 omavoliliselt bürgermeistriks R.-i, keda ta oli õppinud hindama rahuliku, hoolsa ja algatusvõimelise töömehena Osalt iseseisvalt, osalt Hastfer'i algatusi teostades viis R. läbi rea reforme kestvate hõõrumiste tagajärjel korratusse sattunud linna heakorra ja rae sisemise asjaajamise alal. Aa. 1693 ja 1695 pandi maksma uus tuletõrje korraldus, a. 1693 nõutas R. kinnituse uuele politseiseadusele, 1696. a. avati uus vaestemaja ja haigla, tänavate puhastamine ja prügitamine viidi paremasse korda jne. Tänu R.-i tegevusele elas Tartu võrdlemisi kergesti üle suure näljaaja XVII a. s lõpul, mil linnamajanduse alal tuli võidelda erakordsete raskustega. A. 1694 seadis R. kokku esimese arhiiviregistri. Laokile jäänud raekantseleis ja -arhiivis pani ta maksma kindla korra ja koostas kaheköitelise käsikirjalise *Collectanea,* mis sisaldab Tartu ja üldse Liivimaa õiguse-ajaloole tähtsaid seadusi, statuute, Šraage ja peale selle ülevaate Tartu ja tema rahvastiku saatusest Põhja sõja esimesel poolel (praegu Tartu linnaarhiivis). 12. XI 1700 sai R. Rakveres kun. Karl XII-lt audientsi, paludes sõja ajal Tartule pealepandud raskete koormuste kergendamist. 1704. a. võttis R. osa Tartu kapitulatsioonitingimuste koostamisest linna Vene võimu alla saamisel ja nägi järgnevail aa. suurt vaeva, et saavutada Tartu privileegide kinnitamist tsaar Peetri poolt, millised katsed kõik ebaõnnestusid. Aa. 1704—08 tuli R.-il bürgermeistrina toimida äärmiselt raskeis tingimusis; et umbusklikud Vene sõjavõimud isoleerisid linna täielikult, sattus linna majandus neil ajul otse katastroofilisse seisundisse. 18. II 1708 saadeti R. ühes Tartu saksa soost rahvastikuga tsaari käsul Venemaale. R.-il tuli reisida Vologda kaudu Kaasani, mis oli määratud väljasaadetute ühe osa asukohaks. Jõudnud mais 1709 Kaasani pärale, jäi R. sealse Saksa kogukonna juhatajaks edasi, sest väljasaadetud säilitasid võõrsil oma kogukondliku korralduse. R.-i tegevust Venes ja väljasaadetud Tartu kodanikkude elu valgustab R.-i päevaraamat, mis ulatub 22. X 1709. Selle daatumi järel näib R. Kaasanis varssi surnud olevat. R.-i päevaraamat on säilinud Tartu linnaarhiivis.

Fr. Bienemann, Aus J. J. Hastfers administrativer Praxis (Birkenruh-albumis, 1892); Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat währ. d. Nord. Krieges (1902); Koguteos »Tartu« (1927), lk. 88, 89, 90, 96, 97, 99, 100 (P. Treiberg); A. Hasselblatt, Karl XII und Dorpat (Karolinska Förbundets Årsbok 1925); Verh. GEG VII, 3, lk. 133 j. j. (R. Hausmann).

P. T.

RENNENKAMPFF, Gustav Reinhold Georg v., Liivimaa talurahva vabastamise tegelane, sündis 2. IX 1784 Liivimaal Helme mõisaomaniku pojana, teenis aa. 1804—08 sõjaväelasena Saksi-Gotha hertsogi väes, reisis siis mitmes Euroopa riigis ja asus 1812. a. kodumaale oma mõisat valitsema. Osa võtnud elavasti maaomavalitsuse töist, suri R. 6. II. 1869 Bocardi karjamõisas Helme lähedal. Liivi talurahva vabastamise ajajärgul avaldas R. tähelepanuväärt töö »Bemerkungen über die Leibeigenschaft in Liefland und ihre Aufhebung« (Kopenhaagen, 1818), milles ta pooldab talurahva otsekohest vabastamist talumaa mõisnikele jätmisega, kuid soovitab $^2/_3$ senisest talumaast reserveerida rendi alusel talurahvale kasutamiseks, talukohtade minimaal- ja maksimaalsuuruse kindlaks määrata ja vaba kontrahitegemise õigust talupoegade kasuks mõnes suhtes piirata. R., kes oma ideid ka 1818. a. Liivimaa maapäeval kaitsis ja 1819. a. peale oli uue talurahva seaduse elluviimise komisjoni liige, ei suutnud oma seisukohti neil ajul läbi viia. Liivimaa edaspidisele agraarseadusandlusse avaldasid ta ideed siiski teatavat mõju. Peale selle on R. avaldanud: »Ueber die bevorstehende Freiheit der Ehsten und Letten«, (Tartu, 1820), »Darstellung der Verfassung des Livländischen Creditvereins, . . « (anonüümselt, Tartu, 1837) j. m.

Recke-Napiersky III; Beise II; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrh., I—II (1899, 1911); Г. Поска, Характеристика литерат. мнѣній объ освобожденіи крестьянъ въ Лифляндіи (Журналъ Мин. Нар. Просв., ч. 355, 1904).

P. T.

RENNER, Johann, kroonik, sünd. 1525. a. ümber nähtavasti Teklenburgis Osnabrücki lähedal Westfaalis ja esineb jaan. 1554 notarina Breemenis, sügisel s. a. Speyeris, kuna kevadel 1556 näib ta juba Liivimaal olnud ole-

vat, kuhu ta vististi oli äsja siirdunud paremaid elatisvõimalusi otsides. Siin oli ta, pidades edasi notari ametit, erakirjutajaks kuni 1558. a.-ni Paides Järva foogti Bernt v. Schnurten'i ja suvel 1559 Pärnu komtuuri Rotger Wulf'i juures. Aug. 1561 on ta jällegi Saksamaal, kuhu ta arvat. 1560. a. lõpul siirdunud Vene-Liivi sõja tõttu. Pidanud notariametit mitmel pool Saksamaal, asus ta 1566. a. lõpust alates jälle Breemenis, kus ta 1568. a. alates oli ka rae teenistuses, ja suri seal 1583. a. lõpul või 1584. a. alul. Võimalik, et ta on olnud ka Breemeni toomkapiitli sekretäriks ja vikaariks. — R. on koostanud alasaksakeelse kroonika Liivimaa ajaloost »Liflendischer historien negen boker . . .«, mis alles a. 1870 J. G. Kohl'i poolt avastati. Juba varemini oli laialt tuntud R.-i trükkimata kroonika Breemeni ajaloost, mille aineil juba tema eluajal ilmus riimikroonika »Chronicon der löflichen olden Stadt Bremen in Sassen . . .« (Breemen, 1583), ja on teateid ka tema Verdeni ajalugu käsitlevast kroonikast, mida aga ei tunta. Tema Liivimaa-kroonika käsitleb aega sakslaste siiatuleku-eelsest ajajärgust kuni a.-ni 1582. Pearõhk ja -tähtsus tema selles töö langeb autori enda kaasajale (1556–82), millele on 9 raamatust pühendatud 6. Selle ajajärgu sündmustiku kirjeldamist on soodustanud R.-i laialdased tutvused ja elukutsega võimaldatud juurdepääs ürikuile. Kuigi ta ka siin on kasutanud peale selle Russow'i (ilm. a. 1578), Bredenbach'i (vt. neid) ja Cromer'i kroonikaid, pole see tema kaasaja suhtes nii oluline kui vanema aja käsitlusel, kus ta esineb usina ja püüdliku, kuigi mitte laiaulatusliku, teravmeelse ega iseseisva kompilaatorina. Ta kasutab peamiselt allikaid, mis osalt muidugi tuttavad, osalt aga algupäras mitte säilinud, nagu Krantz, Horner, poola kroonik Matthias v. Miechov, Saxo Grammaticus, mõlemad riimikroonikad; seega on ta kaudselt säilitanud Hoeneke (vt.) riimikroonika ja mõne muu allika. Oma kroonikat on ta alustanud arvat. juba Liivimaal ja seda ümber töötanud eriti Russow'i kroonika mõjustusel. Üksikjuhtudel subjektiivse värvusega, pole kroonika käsitlus siiski oluliselt mõjustatud R.-i kui ordu teenistuses olnud isiku seisukohast. Paiguti esinevad eksitused on vaevalt seletatavad faktide tahtelise moonutamisega.

R. Hausmann u. K. Höhlbaum, J. R.-s Livländische Historien (1876, kroonika väljaanne ühes sissejuhatusega); K. Höhlbaum, J. R.-s Livländ. Historien u. die jüngere livländ. Reimchronik, I (1872); J. G. Kohl, Aeussere Lebensumstände R.-s (Mitt. XII, 1880, lk. 138–59); G. Berkholz, R.-s livländ. Chronik (*ibid.*, lk. 159–215); Allg. D. B. XXIII. *J. L.*

REUSNER, Christoph, esimene raamatutrükkija Tallinnas, pärit nähtavasti Saksa maalt Rostokist, kus teda esimest korda nimetatakse. On võimalik, et ta oli õppinud trükikunsti Gerber'i trükikojas, mille omaniku väimeheks ta sai hiljemini. Tuttavaks saanud rootsi ringkondadega, kutsuti ta a. 1608 Stokholmi, kus tema ettevõttele anti kuningliku trükikoja privileegid; viimased uuendati 1612. a. Toiminud Stokholmis umb. 25 a., siirdus ta teadmatuil põhjusil Tallinna, kus ta sept. 1633 valiti äsjaasutatud gümnaasiumi trükikoja juhatajaks. Talle määrati 100 riigitaalrit palka aastas ja tasuta korter ning vabastati ta linnamaksudest, tasudes temale ühtlasi sõidu- ja ümberkolimiskulud. Tallinnas teotses ta lühemat aega ja mainitakse surnud olevat juba enne 21. IV 1638, mil ta poeg Johan R. palub Tallinna raelt nõusolekut gümnaasiumi raamatutrükkija kohale saamiseks oma surnud isa asemele.

Tallinna linna-arhiivist dr. P. Johansen'i kaudu saadud andmed; G. v. Hansen, Geschichtsbl. d. revalsch. Gouv.-Gymnasiums (1881); G. E. Klemming och J. G. Nordin, Svensk boktryckeri-historia 1483–1883 (1883). *A. R. C.*

RICHTER, Christoph Melchior Alexander v., õigusteadlane ja ajaloolane, sünd. 16. II 1803 Riias kindralmajori ja rüütlimõisa omaniku pojana, õppis aa. 1819–21 kameraalteadusi Peterburis ja 1821–23 õigusteadust Tartu ülikoolis, mille lõpetas a. 1823 *cand. jur.* astmega; jätkas oma õpinguid Göttingenis ja omandas a. 1825 Tartu ülikoolis *mag. phil.* astme. Peale seda oli ta ametis välisministeeriumis Peterburis, toimis aa. 1840–53 Liivimaa kubermanguvalitsuse nõunikuna Riias, oli 1853–58 eriliste ülesannete täitjaks ametnikuks Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberneri juures, lahkus a. 1858 tõsise riiginõunikuna riigiteenistusest ja elas oma viimseil eluaastail välismail ja Riias, kus suri 27. III 1864. — R.-i tegevus riigiteenistuses on raskelt jälitav. Tuttavaks on ta saanud oma kirjandusliku tegevusega, mis on ulatunud õigusteaduse ja eriti Balti ajaloo alale. Esijoones on mainitav tema suur ja teaduslikult soliidne teos »Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen« 2-s osas (Riia, 1857–58), milledest esimene sisaldab 2, teine 3 köidet ja mis käsitleb Baltimaade ajalugu 1158. a. alates kuni a. 1721 (resp. 1795 Kuramaa ajaloo suhtes). Tänapäev on see teos, mida küll veel palju eriti välismaal kasutatakse, tublisti vananenud. Sama ala uuemate käsitlustega võrreldes

kannatab teos kuivuse ja liigse laialivalguvuse all ning ulatub pealegi ainult Vene valitsuse alguseni. Peale selle peatöö on R. avaldanud veel mõningad juriidilised ja ajaloolised tööd, milledest mainitagu: »Der livländische Strafprocess« (Riia, 1845), Das Secretbuch des Rigaschen Bürgermeisters Jürgen Dunte u. die Handelspolitik Riga's in d. I Hälfte d. 17. Jahrh.« (Inl. 1857, nr. 2—3), »Ueber die geschichtl. Entwickelung des Zunftwesens in d. Ostseeprovinzen, namentlich in Riga« (Inl. 1857, nr. 9—10).

A. Tobien'ilt (Riias) saadud teated (O. Greiffenhagen'i käes Tallinnas); Recke-Napiersky III, Beise II; *Alb. acad.* 1588. *O. G.*

RICKERS, Heinrich Wilhelm Joachim, õpetaja ja ajaloo-uurija, sünd. 20. II 1753 Narvas, õppis 1770-dail aa. usuteadust Halle ülikoolis, teotses alates a. 1781 Tallinna toomkoolis õpetajana ja 1811 12 direktorina, suri 7. III 1826 Tallinnas (?). R.-i sulest on peale mõningate artiklite ilmunud 2 vähemat ajaloolist tööd: »Kurze Uebersicht der Geschichte von Ehstland von 1219 bis 1710« (Tallinna, 1810, 37 lk), mis on võrdlemisi hoolikalt koostatud Eestimaa kohta käivate ajalooliste sündmuste loend, ja »Etwas über die St. Olai-Kirche in Reval« (Tall., 1820, 48 lk.). Recke-Napiersky III; Beise II. *R. K.*

RIDALA (pseud., kodanline nimi **Grünthal), Villem,** kirjanik ja keeleteadlane, sünd. 18. V 1885 Muhumaal Kuivastus kõrtsipidaja pojana ja kasvas Hellamaal ja Suure v. Viira külas, kus isa oli kaupmeheks. Sügisel 1905 astus R. Tartu ülikooli, kuid siirdus veel samal sügisel Helsingi ülikooli, kus õppis soome keelt ja kirjandust, soome ja võrdlevat rahvaluulet ja põhjamaade ajalugu. Ta sattus a. 1906 koduteel Pöide kiriku läheduses karistussalga kätte, vabastati, kuid arestiti uuesti teel Helsingi ja peeti politilise vangina Tallinnas ligi 2 kuud kinni. Lõpetanud Helsingi ülikooli a. 1909 kandidaadina, sai ta sealsamas a. 1911 *mag. phil.* astme. Sügisel 1910 kutsuti ta Tartu Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi tütarl. gümnaasiumi eesti keele õpetajaks ja andis hiljemini eratunde kohalikus kroonugümnaasiumis. R. võttis osa »Noor-Eesti« kirjanduslikust tegevusest, toimetas a. 1913 lühikest aega ajakirja »Eesti Kirjandus« ja oli aa. 1914 16 »Üliõpilaste Lehe« vastutavaks toimetajaks. Sügisest 1919 jätkas ta Tartu ülikooli teadusliku stipendiaadina oma õpinguid Helsingis ja on toiminud a.-st 1923 Helsingi ülikooli eesti keele lektorina. — Kirjanduse alalt on R. avaldanud järgmised teosed: luuletuskogud »Villem Grünthali laulud« (Tartu, 1908), »Kauged rannad« (Tartu, 1914), »Tuules ja tormis« (Tartu, 1927); jutustavad luuletööd: »Ungru krahv ehk Näckmansgrund. Hiiu jutt suurest rahust VII loos, epiloogiga 67 stanzis« (Tartu, 1915), »Merineitsit», muinaslooline poeem XX laulus« (Tartu, 1918), »Saarnak« (Tartu, 1918), »Toomas ja Mai. Lugulaul orjaajast neljas loos« (Tallinna, 1924); eriraamatuina ilmunud kirjandusloolised ja muud tööd: Tõu küsimus (Tartu, 1914, äratr. koguteosest »Eesti Kultuura« III, 1913); Anna Haava. essee (Tartu, 1915, äratr E. Kirj. 1914); Esteetika, B. Croce järgi (Tartu, 1919), Eesti kirjanduse ajalugu koolidele (Tartu, 1922, II tr. I—II, 1924—27), Eesti kirjanduse ajaloo lugemik I—II (Tartu, 1923), Kalevipoeg, proosaesitus (Tall., 1921), Ringi mööda kodumaad, reisikirjeldus (Tall., 1921); tõlked: G. D'Annunzio »Süütu«, romaan (Tartu, 1913), G. D'Annunzio »Surnud linn« (Tall., 1919), Kullervo, lugulaul Kalevalast (Tartu, 1921), Eino Leino »Pühad laulud« (Tall., 1923), Juhani Aho »Õpetaja proua« (Tall., 1924) ja osa sama kirjaniku laaste, mis on ilmunud kogudes ja ajakirjanduses. Peale eriraamatuina ilmunud teoste on R. avaldanud »Noor-Eesti« albumeis, ajakirjas »Eesti Kirjandus« ja ajalehis »Postimees«, »Päevaleht«, »Tallinna Teataja«, »Vaba Maa« rea arvustusi kirjanduse ja keele alalt, teaduslikke kirjutisi keeleajaloost, kodumaa muinasteadusest ja kirjandusteadusest ja ilukirjanduslikke tõlkeid, nagu Assiisi Frantsiskus'e »Loodute kiitused« ja hulga luuletuste tõlkeid prantsuse, itaalia ja läti luuletajailt Sully Prudhomme'ilt, P. Verlaine'ilt, Aleardo Aleardi'lt, G. Carducci'st, V Damberg'ilt, V. Eglit'ilt, G. Leopardi'lt j. t. Eriti mainitav on Iliase I loo (E. Kirj 1917) ja Dante Alighieri »Jumaliku komöödia« I laulu (»Noor-Eesti« ajakiri 1910—11) tõlge. Ilukirjanduslikest algupäraseist proosateoseist leidub tema »Vampir« «Noor-Eesti« I albumis (Tartu, 1905), »Päevaraamatu lehed« »Noor-Eesti« II albumis (Tartu, 1907) ja »Vanad kõrtsid« ning »Nurk varisenud maailma« »Noor-Eesti« ajakirjas (1910—11). R. on eepiline looduslaulik, esimene marinist eesti luules. Ta on kui kodusaare sünge merimees, kes kirjeldab sündmusi ning maalib pilte merelt, kuid ei kõnele iialgi, mis ta ise tunneb selle juures; R. on realistlik loodusmaalija, kelle pildid on täpsad ja detailirikkad. Ta sonetiread on otse rasked nimisõnadest. On eriline võluvus R. asjaluulel, kuigi võib olla igav säärane realism, milles luuletaja ise võrdub kiviga või lainega. R. luuletaja-silmapiir on kinnine ja täpsalt maalitud esemetega, millest ei vii välja ükski võrdlus ega ekspressiooniline puhang. Detailide täppis määramine realistlikus luulemaalis on tema

viinud nimi-, omadus- ja tegusõnade rohkele tarvitamisele, ja kui neid ei olnud, siis nende hankimisele. Nõnda toob R. esimene luuletuskogu »Villem Grünthali laulud« eesti luulesse mere tõelise käsituse ja uue sõnarikka värsirea, mida oli raske lugeda. Kui siia juurde arvata nooruse pessimism, mis oma raskuses asjata tõstab tiibu, siis on arusaadav, miks see väärikas luuletuskogu. kus leiduvad säärased luuletused, nagu »Süda-talve öö«, »Sügistalve õhtul«, ei ole leidnud tarvilist tähelepanu. Täiskõlalisem ja kunstiküpsem R. luuletuskogu on aga »Kauged rannad«. Selles luuletuskogus on luuletaja profiil omapärasena täiesti selgunud. R. stiil on muutunud ses kogus nõtkemaks ja selgemaks, luulerida helisevamaks. Säärased luuletused nagu »Noorusmaa« ja »Rannamaastik« kuuluvad kaunimate hulka eesti luules. Luuletuskogu peaannus on aga kaksteistkümmend kevadesonetti. »Saarnakiga« lõpeb R. esimene eepiline luulering ja »Saarnakis« leidub ka filosoofiline põhjendus R. loodusluulele. Selles pikemas luuletuses kirjeldatud meriretkes mõtiskeleb poeet inimese ja looduse vahekorrast ja kinnitab, et loodus on igimuutmatu, kuna »muu kõik on silmapilkne haihtumine«, »silmapilgu kuju«, »meelekujutuse heitlik tuju« või »miski viirastus, mis olematu«. Vahelülina rahvalauluvormiliste ja rahvaluuleaineliste teoste juurde tuleks vaadelda stantsides kirjutatud »Ungru krahvi«, milles kõneldakse Hiiu mereröövlist rahvajutu järgi. Päris muinasaega viivad tagasi »Merineitsit« ja »Toomas ja Mai«. »Merineitsit« on lugu Haugase, keda nimetatakse ka Kalevipojaks, naiseröövimisest. Selles teoses on R. võtnud muinaskeele selle astme, milles leidus veel vokaalharmoonia. Teos on huvitav merekirjelduste poolest, kuid keele suhtes raskesti loetav. »Toomas ja Mai«-nimelist lugulaulu orjaajast, mis on liidetud eepilistest ja lüürilistest rahvalauludest ja sidestatud rahvalaulu päraselt, tuleb pidada suurteoseks eesti omapärases kirjanduses. — R. teened on suured ka eesti luulekeele leksikoni täiendamises, kreeka luuletajate stroofide sissetoomises eesti luulesse ja puhaste sonettide kirjutamises.

Meie oludes õige märgatavat osa on R. etendanud ka e e s t i k i r j a k e e l e arendamises ja eesti keele, osalt sugukeeltegi, uurimises. Juba oma esimeste ilukirjanduslikkude teoste kaudu toob R. meie kirjakeelde ohtralt uut ja värsket ainestikku, eriliselt küll sõnavara alal. Seda ammutab ta läänepoolseist murdeist, eriti Saaremaalt ja Muhust, Wiedemann'i sõnaraamatust, rahvalaulude keelest ja Soomest, kuid arendab uut ka oleva põhjal derivatsiooni teel. Peamiselt R. mõjul või algatusel on eesti kirjakeelde levinud mitmed uudissõnad nagu *eos, halisema, himur, ihar, iil(ing), jõhker, kahkjas, lape, luide, milline, paatjas, rõve, terendama, ulgumeri, vaid, valdama, veetlema, ülev j. t.* Väga individuaalse ja raskepärasegi lauseehituse ning stiili, eriliselt aga tundmata või haruldaste sõnade rohkuse tõttu on R. luuletused, tõlked (näit. D'Annunzio »Süütu«) j. m. tööd raskelt lugeda ja mõista olnud isegi haritlaskonnale, mida ainult osaliselt hõlbustada on suutnud teostele juurde lisatud sõnaseletused. Sellest hoolimata on R. mõju meie praeguse kirjakeele kujunemisel olnud mitmetigi tähtis ja viljakaski, eriti seetõttu, et tema soovitatud ja tarvitatud uudiskeelendeid on hoogsalt ja rahvalikumal kujul propageerinud ja edasi levitanud Joh. Aavik (vt.), kellega R., temast ehk radikaalsemgi olles, esialgu koos sammus n. n. »keeleuuenduse« algusaastail (näit. mõlemad kahasse tehes »O sõnastikku«, 1916), mis liikumisele ta hiljemini on asunud aga õige tagasihoidlikult ja kriitiliselt suhtuvale seisukohale. Oma Tartus viibimise aa. teotses R. agaralt Eesti Kirjanduse Seltsis, iseäranis selle kuukirja »Eesti Kirjanduse« redaktsioonis ja seltsi keeletoimkonnas, kus viimases ta J. Tammemäe, J. Jõgever'i (vt.), J. V. Veski (vt.) j. t. kõrval juhtivalt töötas »Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu« koostamisel ja trükkitoimetamisel (Tall., 1918). Oma arvamistes õigekeelsusküsimuste kohta rõhutab ta väga märgatavalt keeleajalugu ja häälikuseaduslikkust (pooldades näit. keelekujusid *pää, hõis, hõhk, hõrn, hüljes* pro *hülge*, part. *ilusad, siisgi, leskena* jne.), kuigi tema veendumused sagedasti seletuvad ka puhtisikulise maitsega ja kodunurga keelendite eelistamisega. Kirjakeele arendamise ja korraldamise alal on tema seisukohad avaldunud peamiselt kirjutistes »Eesti kirjakeele arenemine« (Eesti Kultura I, Tartu, 1911, lk. 214—304; selle ülevaate nõrkuseks on dokumentatsiooni hõredus), »Tegusõnane tuletusliide -ne-« (E. Kirj. 1915, lk. 294—98), »Eesti keele õigekirjutus koolidele ja iseõppijatele« (Tartu, 1922, 32+15 lk.) ja mõnes vähemas artiklis ning keelelises arvustuses (vt. E. Kirj. 1915, 1917; Keeleline Kuukiri 1915—17). Tema huvid eesti murrete vastu on kajastunud pikemas, enam küll esteetilist laadi ning sihtidega kirjutises »Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal« (E. Kirj., 1910—11, kokku 24 lk.). R. teaduslikest artikleist nimetatagu: »Mõned jooned keele ajaloost« (E. Kirj. 1910, 1911, 1913, 1914, kokku 41 lk.; soome-ugri rahvaste sugulusest ja põlvnemisest keeleteaduse valgustusel, sm.-ugri algkeele lühike karakteristika), »ɔ ja ɔ̂ ajalugu« (E. Kirj. 1914, lk. 39—59; siin püütakse teatavaid teise silbi vokaalidevaheldusi läänemeresoome

keeltes seletada muistsete rõhuoludega), ülevaade »Eesti keel« (kogut. Eesti maa, rahvas, kultuur, Tartu, 1926, lk. 194—203), »Eräs monikon partitiivimuoto virossa« (Virittäjä 1924, lk. 33 - 34), »Temporaalirakenne virossa« (*ibid.*, lk. 74 - 76) j. t. — R. folkloristlikud harrastused on avaldust leidnud tema poolt välja antud antoloogias »Valik eesti rahvalaulusid« (Tartu, 1919) ja artikleis »Surnute austus« (E. Kirj. 1912) ja »Eesti rahvaluule«, I—II (*ibid.*). Ka töötab R. »Eesti rahvalaulude« väljaandmise toimkonnas.

Aino Kallas, Nuori Viro (1918, ka eesti keeles »Noor-Eesti«, 1921); Eesti Keel 1922, lk. 25—28.

H. V.; A. S-te.

RIGBY (Eastlake), Elizabeth, kirjanik, sünd. 17. XI 1809 ukj. Inglismaal Norwichis dr. Edward R. tütrena, asus peale isa surma a. 1821 Framinghami Norwichi lähedal, kust a. 1827 siirdus kogu perekonnaga 2-ks a.-ks Saksamaale Heidelbergi, omandades seal täiuslikult saksa keele. Hiljemini veel kord Saksamaal viibinud, reisis ta a. 1838 Peterburi ja sealt Tallinna, et külastada seal oma õde, kes oli abielus ühe balti aadelmehega. Asudes Tallinnas kuni 1841. a.-ni, saatis R. sealt oma emale rea kirju, mis ta, Inglismaale tagasi jõudnud, avaldas Londonis 1841. a. anonüümselt eriraamatus *A Residence on the shores of Baltic;* sellest teosest ilmus hiljemini (1842, 1844, 1849) veel 3 2-köitelist trükki tiitliga *Letters from the shores of the Baltic* (saksakeelne tõlge tiitliga «Baltische Briefe» ilm a. 1846 Leipzigis). Järgnevail aa. ilmusid R. sulest mitmed pikemad kirjutised ajakirjas *Foreign Quarterly Review* ja eriraamatuina. 1846. a. avaldas ta samuti anonüümselt novellikogu *Livonian tales* (II tr. 1861), millest üks novell *The Jewess* oli ilmunud juba a. 1843. A. 1849 astus R. abiellu sir C. L. Eastlake'iga, tol ajal juba 56-aastase tuntud kunstnikuga, ja andus peale seda, olnud juba varemini tegemist teinud maalikunstiga, kunstiküsimuste käsitlemisele, avaldades rea teoseid selt alalt. Peale oma mehe surma (1865) muutus R. kunstikirjanduslik toodang eriti viljakaks. Ta avaldas rea raamatuid, nagu näit. *Five great painters* (1883) ja korraldas ning täiendas uusi trükke oma mehe teostest. R. suri 2. X 1893 ukj. Londonis. — Liikudes oma Tallinnas viibimise ajal küll peamiselt kohalikkude saksa mõisnikkude ringkonnis tundis R. vajadust kokku puutuda ka maa pärisrahvaga, eestlastega, kellede rõhutud olukord äratas temas kaastundmust, kuna tema kunstnikusilm küündis isegi nägema põlatud eestlase ilu. Tema »Kirjade« (*Letters . . .*) I trüki juurde on lisatud 20 vasklõiget, mis pärit tundmatult autorilt R. õlimaalide ja visandite järgi. Enamik neist käsitleb maastikulisi aineid; ühele on aga olnud mudeliks rahvuslikus riietuses eesti neiu voki taga ja teisele eesti noormees pikas mustas rüüs ja pastaldes. Viimase ilust kõneleb R. vaimustatult oma »Kirjades«, milledes leidub veel õige salvavaid märkusi Balti sakslaste kohta. Tema *Livonian tales* (»Liivi jutud«) sisaldavad 3 novelli: *The disponent* (»Kubjas«), *The wolwes* (»Hundid«) ja *The Jewess* (»Juudi neiu«). Neist on kahe esimese aine võetud otseselt eesti elust, kuna kolmas ainult kaudselt riivab Eestimaad ja selle elu. Esimeses novellis kirjeldab R. eesti vanu pulmakombeid, teises on leidnud käsitlust libahundi teem. Mõlemad jutustused on läbi põimitud eestikeelsete ütlustega ja üksikute sõnadega, kuigi autor jutustuste tegelasi nimetab lätlasteks. Veidi sentimentaalselt vestab R. neis Eestist kaasa viidud nähteist ja muljeist.

The Dictionary of national biography XXII; Encyclopaedia Britannica; B. Linde, Inglaste kokkupuuted Eestiga XVI sajangust kuni XIX sajangu lõpuni (»Sõdur« 1927, nr. 26—27).

B. L.

RIIKOJA (end. nimi **Reichenbach**), **Heinrich,** zooloog, sünd. 24. II 1891 Rakke jaamas postiametniku pojana, õppis alates a. 1910 Tartu ülikooli matemaatika-füüsika teaduskonna keemia osakonnas, kust hiljemini siirdus loodusteaduse osakonda. A. 1915 võttis R. osa vene põllutöö- ja maakorralduse-departemangu poolt Volga delta uurimiseks korraldatud rakendusteaduslikust ekspeditsioonist, astus sama a. sügisel mainitud departemangu ametisse ja töötas seal 1½ a. jooksul läbi aa. 1914—15 Kaspia mere rakendusteadusl. ekspeditsioonil kogutud planktoloogilise materjali. A. 1916 viibis ta departemangu poolt komandeerituna Bakus Kaspia mere uurimise ekspeditsioonil tehtud vaatlusi ja kogutud materjale täiendamas, kinnitati a. 1917 Tartu ülikooli zootoomiakabineti assistendi k. t.-ks, töötas sama a. suvel Valgel merel Kovda bioloogiajaamas laborandina, lõpetas ülikooli loodusteaduse alal a. 1918 ja lahkus saksa okupatsiooni tulekul assistendi kohalt, millele oli s. a. alul kinnitatud. Aa. 1917—20 toimis ta H. Treffner'i gümnaasiumis Tartus loodusloo õpetajana, võttis aa. 1918—19 osa Eesti Vabadussõjast ja nimetati sept. 1919 zooloogiadotsendiks Tartu ülikoolis. Mais 1926 kinnitati ta erakorral. professoriks samal alal — Aa. 1920 ja 1924 toimetas ta Matsalu lahes planktoloogilisi uurimisi ja töötas aa. 1925 - 27 Eesti veekogude uuri-

mise komisjoni ülesandel Saadjärve uurimisel, mida laiendas ka naaberjärvedele. Teaduslikul otstarbel on R. korduvalt viibinud välismail: suvel 1921 töötas ta Soomes Tvärminne bioloogiajaamas prof. Levander'i juhatusel, tutvus suvel 1923 Inglis- ja Prantsusmaal sealsete zooloogiliste ja hüdrobioloogiliste asutistega, töötas suvel 1927 Saksamaal Plöni hüdrobioloogiajaamas ja käis samal a. Budapestis rahvusvahel. zooloogide ja Roomas limnoloogide kongressil. Tema teaduslikest töist mainitagu: Andmed Tamula ja Vagula järve suvisest zooplanktonist (Loodusuurijate Seltsi aruanded, Tartu, 1924, vihk 3—4) Matsalu lahe ja selle lähema ümbruse keriliste nimestik ühes uue liigi *Macrochaetus esthonicus* kirjeldusega (*ibid.*, 1925, vihk 1–2), Selgrootute loomade süstemaatiline nimestik (ühes J. V Veskiga, Tartu, 1923), Kodumaa kalad (Tartu, 1927). Kooli- ja populaarkirjanduse alalt on temalt m. s. ilmunud: Zooloogia praktikum keskkoolidele (Tartu, 1921), Juhe zooloogilisteks vaatlusteks ja kogude korraldamiseks I (Tartu, 1921), Kodu I–II (ühes autori õe M. Reichenbach-Sillaotsaga, Tartu, 1923 — 26), Tähtsamad kodumaa söögikalad (Tallinna, 1927).

Isikl. j. m. saadud andmed *T.*

RINK, Jaan, riigikaitse tegelane, sünd. 18. IV 1886 Pärnumaal Uue-Kariste v., sai üldhariduse kodus, õppis aa. 1903–06 Vilno sõjakoolis, teenis siis ohvitserina mõned aa. vene jalaväes ja astus a. 1913 Nikolai kindralstaabi akadeemiasse Peterburis. Ilmasõja puhkemisel määrati R. juulis 1914 I korpuse staabi käskudetäitjaks ohvitseriks, nov. s. a. 15. jalav. polgu roodu ülemaks ja dets. 1915 XIV korpuse staapi käskudetäitjaks ohvitseriks. XIV korpuse staabis teenis R. mitmes ametis kuni 1918. a.-ni, mil ta kindralstaabi alampolkovnikuna ilmus Eestisse. Nov. 1198 määrati R. I diviisi staabi ülemaks ja veebr. 1919 kindralstaabi valitsuse ülemaks, mis kohal ta püsis terve Vabadussõja kestes, täites ajuti vägede ülemjuhataja staabi ülema ja vägede ülemjuhatajagi kohuseid. 1919. a. ülendati R. kindralstaabi polkovnikuks (koloneliks), nimetati märtsis 1920 vägede ülemjuhataja instituudi likvideerimisel sõjavägede staabiülemaks ja lahkus okt. 1920 tegevast teenistusest. Sept. 1921 astus R. uuesti aktiivteenistusse, saades nimetuse sõjaväe ühendatud õppeasutiste ülema kohale, mis ametis ta püsis kuni oma surmani 30. VII 1927 Tallinnas. Ta oli ühtlasi alates nov. 1924 kindralstaabi kursuste dotsent. — Eesti vabadussõja ajul teotses R. tähtsal kohal sõjaväe organisatsioonilise ja operatiivse juhtimise alal, olles kindr. J. Laidoner'i ja J. Sootsi (vt. neid) lähem kaastööline ja väljendades suurt asjatundlikkust ühenduses energilise otsustusvõimega. Ka sv. ühend. õppeasutiste ülemana osutus R. heaks administraatoriks.

Sõjaministeeriumist saadud andmed; Vaba Maa 1927, nr. 177; Pvl. 1927, nr. 205 j. m.

R. K.

RODSJANKO, Aleksander Pavlovič, Loode-armee tegelane; eluloolised andmed puuduvad. — Vene kindralmajorina ilmus R. 1919. a. alul Eestisse, kus aprilli lõpul oma kätte võttis Põhja-korpuse (hilisema nimetusega Loode-armee) juhatamise, eemale tõrjudes senise juhataja polk. Dzerožinski, kes pidi leppima diviisiülema kohaga samas armees. Põhja-korpuse eelkäija, Põhja-armee, formeeriti 1918. a. sügisel Pihkvas enamlusvastastest vene sõjaväelastest Saksa okupatsioonivõimude loaga. Peale saksa vägede lahkumist Pihkvast novembris 1918. a., valgus aga see armee, mille koosseis tõusis 4500 meheni, enamlaste pealetungimisel peaaegu võitlusteta laiali, suurelt osalt taganedes Eestisse. Neist Eestisse sattunud salkadest moodustati Eesti valitsuse loal ja erikokkuleppel 6. XII 1918. a. polk. Neff'i poolt eesti väejuhatusele alluv Põhjakorpus, mille koosseis ei tohtinud enne liitlaste kohalejõudmist tõusta üle 3500 mehe. Aprillis 1919. a. koondati kõik jälle Põhja-armeeks ümbernimetatud korpuse väeosad Narva rindele eesti I diviisi piirkonda. Siin võttis R. armee juhtimise oma kätte ja algas pealetungi Peterburi sihis, vallutades 13. V Jamburi ja Oudova ning varssi Peterburi sihil edasi jõudes Kikerino jaamani ja Krasnaja Gorka kindluseni, mille garnison alla andis Põhja-armee tiival teotsevale Ingeri polgule; eesti väed vallutasid samal ajal Pihkva, kuhu paari päeva pärast jõudis ka Oudovast edasi tunginud vene väeosa polk. Bulak-Balahhovič'i juhatusel. Ühtlasi lahkus Põhja-armee samal ajal eesti ülemjuhatuse alt ning nimetati Loode-armeeks, et eraldada seda Arhangeli piirkonnas kindral Miller'i juhatusel teotsevast enamlusvastasest sõjaväest, mis sai Põhja-armee nimetuse.

Saavutatud edu ei suutnud aga Loode-armee edasi arendada ega ka võidetud maa-ala hoida, osalt enamlaste vastupanu tõttu, peamiselt aga armee nimelise ülemjuhataja kindral Judenič'i (vt.) nõudel, kes ei tahtnud, et Peterburi valdamisel au langeb R.-le. Juuni lõpul taganes L.-armee Oudova piirkonda, kus end kindlustas Samro järve ja Žolča jõe liinil. Seal tõusis armee koosseis lähema kolme kuu kestes ülejooksikute, mobilisatsiooni ja Lätist saabunud vene väeosade tõttu 26000 meheni ning jaotati kaheks korpuseks ja üheks üksikdiviisiks. Okt. alul 1919 võeti R. kava järele ette uus pealetung Peterburi ja Luuga sihis, mis

alguses arenes hiilgava eduga. 11. X vallutati Jamburi, 13. X Luuga, 16. X Gatčina ja Krasnoje Seloo ning 22. X Tsarskoje Seloo, milliseks eduks suurelt kaasa mõjus eesti väeosade tegevus Ingerimaal Krasnaja Gorka sihis ning eesti ja Inglise merevägi. Siis järgnes aga kiire lüüasaamine, mille peapõhjuseks oli kindla üldjuhatuse puudumine ja seljataguse korraldamatus. Kohe pealetungi alul võttis kindr. Judenič armee otsekohese juhtimise oma peale, nimetades R. oma abiks, kuid teda tegelikult juhtimisest kõrvaldades. Kuigi R. Gatčinasse sõitis, et seal pealetungi Peterburile isiklikult juhatada, paralüüsis Judenič tema tegevust oma asupaigast, Narvast, kõrgemate väeühikute ülematele saadetud direktiividega, mis ei vastanud olukorrale ega ka kogu pealetungi kavale. Et väeühiku ülematest mõned olid R., mõned Judenič'i poolehoidjad, jäi suur osa mõlemalt juhilt saadud käske täitmata ning kadus koostegevus väeosade vahel, kaasa tuues seisaku ja segaduse pealetungi kava läbiviimisel. Et armee staap Narvas korraldada ei suutnud ka rinde õigeajalist varustamist laske- ja toidumoonaga, langes koos sellega ka sõdurite meeleolu. Tekkinud seisakut pealetungis ja segadust kasutasid enamlased kiireks vägede koondamiseks Peterburi ette ning läksid siis oktoobri lõpul Trotski isiklikul juhatusel üle vastupealetungile, lüües L.-armeed lühikese ajaga täielikult: 1. XI 1919 langes enamlaste kätte Luuga, 6. XI Oudova ja 14. XI Jamburi. Täiesti demoraliseeritud L.-armee taganes korratuses Narva alla, kust ta Eesti väejuhatuse poolt juhiti Mustajõe ja lisaku piirkonda ning seal desarmeeriti. Ainult paar võitlusvõimelist väeosa armeest jäi väerinnale Vabadussõja lõpuni Eesti I diviisi käsutusse. Sõjakäigu äpardumise järel komandeeris Judenič R., kelle ta vahepeal oli ülendanud kindral-leitnandiks, Inglismaale, kust R. hiljem asus Berliini. Seal kirjutas ta oma mälestised: Воспоминанія о Сѣверо-Западной арміи (1921). *A. V.*

ROHT, Richard, kirjanik, sünd. 1. IV 1891 Võrumaal Kõlleste v. taluperemehe pojana, sai hariduse H. Treffner'i gümnaasiumis Tartus ja Valga reaalkoolis, kust lahkus 6. klassist seda lõpetamata, asus aa. 1912—14 peamiselt Tartus, kus andis välja oma esimesed novellikogud ja asutas koos H. Visnapuuga (vt.) »Momendi«-rühma ja -kirjastuse; selle väljaandel ilmus »Moment« I (1913) ja »Roheline moment« (1914). Ilmasõja puhkemisel mobiliseeriti R. sõdurina vene sõjaväkke, saadeti hiljemini lipnikkude kooli, mille lõpetamise järel teenis Soomes, Sise-Venemaal, Krimmis ja Bessaraabias ja võttis 1916. a. osa sõjategevusest Rumeenia rindel. A. 1918 astus R. Tartus Eesti tagavarapataljoni, kuhu kuulus kuni selle likvideerimiseni saksa okupatsioonivõimude poolt kevadel 1918. Vabadussõja alul teenis R. ohvitserina 2. jalav.-polgus, kust komandeeriti käskudetäitjaks ohvitseriks 2. diviisi staapi; ta teotses seal peamiselt sõjaväe korrespondendina. A. 1920 sõjaväe,-teenistusest vabanenud, asus R. Tartu elukutselise kirjanikuna, elas aa. 1921–23 Berliinis ja on peale seda asunud jällegi Tartus. — Oma kirjanduslikku tegevust algas R. juba varakult. Tema esimesed katsed ilmusid ajalehis, ajakirjus ja albumeis, nagu »Lasteleht«, »Noorsooleht«, »Moment« I ja »Roheline Moment«. Ta on teinud kaastööd »Postimehele«, olles mõnda aega selle ajalehe toimetusliige, »Päevalehele«, »Tallinna Teatajale«, »Siuru« albumeile, »Odamehele«, »Ilole« ja »Loomingule« ja tegi katset kuukirja väljaandmisega Berliinis. Eriraamatuina on temalt ilmunud: »Igaveses labürindis« (Tartu, 1913), sümbolistlikud ning impressionistlikud novellid ja eskiisid, »Üksinduse meeleolud« (Tartu, 1914), novellid, »Siluetid ja dekoratsioonid« (Tallinna, 1918), impressionistlikud novellid, »Hing ja veri« (Tartu, 1918), sõjanovellid, »Kolm näokatet« (Tartu, 1919), juhtumusnovellid, »Minevik« (Tartu, 1920), romaan, »Hümnid Paanile« (Tartu, 1922), eskiis, »Väikelinn« (Tall., 1924), veste, »Tsirguküla« (Tall., 1924), jutustus, »Roim« (Tartu, 1924), novell, »Looduskangad« (tiitellehel ekslikult märgitud II trükina, Tartu, 1924), valik müügilt lõppenud teostest »Siluetid ja dekoratsioonid« ning »Hing ja veri«, »Neli juttu« (Tartu, 1924), novellid, »Kurgsoo« (Tartu, 1924), romaan, äratrükk »Loomingust« 1924, »Üksindus« (Tartu, 1925), romaan, »Jutud Kõrrekülast« (Tartu, 1926), kolm jutustust Kõrreküla popside armastusest, »Imelikud juhtumused Tatriku alevis« (Tartu, 1926), pilkejutt, »Maa» (Tartu, 1927), romaan. — R.-u seni-ilmunud teosed võib jagada kahte suurde liiki. Esimesse liiki kuuluksid teosed, mis kannavad teravalt impressionistlikku ilmet ja on kirjutatud selle meetodiga. Siia kuuluvad kõik tema kuni 1928. a.-ni kirjutatud novellid ja eskiisid. 1919. a. ilmunud sõjajuttudes »Hing ja veri« võib märgata meetodi vahetust. Siin tekivad novellidesse esimesed realistlikud lõimed, kuigi R. kunagi, ka mitte oma hilisemais töis, pole jõudnud puhtale realistlikule käsitlusele. Oma loomult on ta suurte lüüriliste kalduvustega romantik ja esineb kõigis oma töis eesti prosaistide hulgas ühe parema looduslüürikuna. Lühemates novellides, mis on kirjutatud impressionistlikus stiilis ning mille aineks on autori enese või võetud kangelase teravad individualistlikud elamused looduse tagapõh-

jal, on R. saavutanud head tagajärjed. Nõnda kuulub tema »Siluetid ja dekoratsioonid« eesti paremate novellikogude hulka. Mõlemaid eelkäivaid novellikogusid »Igaveses labürindis« ja »Üksinduse meeleolud« tuleb pidada eelharjutusteks »Siluettidele ja dekoratsioonidele«, milles on stiililiselt selgunud R.-u ja tema kangelaste terav üksinduse igatsus ning sobimatus inimestega ja tsivilisatsiooniga. Novellikogus »Hing ja Veri« katsub R. anda mõningaid realistlikke pilte sõjast, kuid sõja košmaar ning üksiku inimese kannatus sõja suure hammasratta vahel viib tema tagasi tema kangelaste anarhilise individualismi juurde. Tulemus on mingisugune unenäomäng, stiilide segu, mille all kannatab raamat. Realistlikku stiili otsides kirjutab R. kinolise juhtumusnovellide kogu »Kolm näokatet«, mille väärtus on väike. Esimene R.-u pikem teos on romaan »Minevik«. Selle romaani peategelane põgeneb inimeste keskelt põlismetsa loodusesse, nagu seda on teinud peaaegu kõik R.-u novellide kangelased. Ainelised mured ning kangelase saamatus praktilises elus hävitavad kangelase ja ta armastuse. Juba selles romaanis on ilmne R.-u inimese kujutamise ning sündmustiku loogilise arendamise nõrkus, millest R. senini veel täiesti pole vabanenud. Katse tungida reaalelule lähemale on läinud nurja R.-u endise impressionistliku stiili ning uue katsetatava realistliku meetodi segamise tõttu. Järgnev romaani eskiis »Hümnid Paanile« avab romaanide sarja »Kurgsoo« ja »Maa«, millist sarja tuleb pidada R.-u peateosteks. Seda sarja täiendavad ja toetavad üksikud novellid kogust »Neli juttu«, millest tuleb kõige paremaks pidada novelli »Viimne kevad«. Selles romaanide sarjas avab R. suurepärase Lõuna-Eesti looduse Tuulemäe, Haabjärve ja Kurgsooga. Maastiku mõttes on romaanisari asetatud väga hästi, see laseb arendada sündmust ning anda inimeste kujutust. Kuid R-u. sündmuste arendamise ning inimeste kujutamise nõrkus on põhjustanud selle, et romaani sarjast ei ole mitte saanud meie kirjanduse raudvara. Küll leidub sarjas rida huvitavaid tüüpe, keda R. on selgelt tabanud, nii Kurgsoo popside kui taluperemeeste hulgast,nagu Aida Juhan, Kriuka Kusta, Hõpõ-Jakob, Ilo-Liisa Värdi, Tsilga peremees jne., kuid kogu sarjal puudub laiaulatuslikum ideeline alus ning tugev kompositsiooniline keskkoht. Võitlus maa pärast ning töö, mis näib olevat seatud sarja jaluseks, ei ole mingis suunas mõtteliselt välja arendatud. Sellel õnnelikult ning hästi valitud maastikul elab kahte tõugu rahvast: ühed käsitavad maad viljakandva mullana, teised esteetilise objektina. Peategelane, kes köidab sarja üksikud osad, on tuntud R-.u kangelane, kes põgeneb loodusse. Et peakangelane kunstnik Dreverk kuulub esteetide hulka, siis jääb romaanisarja huvitavam külg varju ning kahjustab kogu sarja. Kõige tugevamaks ja stiililiselt ühtlasemaks romaaniks Tuulemäe-sarjas on romaan »Kurgsoo«. Nõrgem nimetatud sarja romaanidest on romaan »Üksindus«, milles kujutatakse äkki rikka päranduse saanud eluvõõra noormehe seiklusi, mis lõpevad põgenemisega üksindusse. – R. on abielus näitlejanna Elli Põder-R.-uga (sünd. 12. VII 1892 Sindis villavabriku rentniku tütrena), kes on menuga esinenud »Vanemuise» laval.

Isikl. j. m. saadud andmed. *H. V.*

ROSEN, Carl, parun v., Liivimaa maanõunik XVIII sajandi teisel veerandil. Tema nimega on ühenduses tähtis dokument Liivimaa agraarõiguse ajaloost XVIII sajandil — n. n. »Roseni deklaratsioon«, mille R. alla kirjutas resideeriva maanõunikuna 30. XI 1739. a. See oli rüütelkonna ametlik vastus Vene justiitskolleegiumi järelepärimises esitatud küsimustele talupoja ja mõisniku vaheliste õiguslikkude suhete kohta Liivimaal. Deklaratsioonis märgitakse: 1) Liivimaa talupoeg on täiesti oma mõisahärra pärisori, kelle kohta kõrgem kohtuvõim on aja jooksul rüütelkonna poolt antud »kõrgele kroonule«, kuna aga kodukari-õigus talupoegade kohta on jäänud täies ulatuses mõisnikele; 2) mõisnikule kuulub ka piiramatu omandusõigus kogu talupoegade vara kohta; tegelikult aga jätvat mõisnikud talupoegade omasoetatud vara viimastele kasutada »virkuse ergutamiseks«, leppides ise ainult andamite ja teoorjuse saamisega; 3) talupoegade andamite ja teoorjuse suurus on täiesti mõisnikkude endi määrata. Liivimaa XVIII a. s. agraarõiguslikkude allikate hõreduse juures omab see deklaratsioon, mis on leidnud hilisemas ajaloo-kirjanduses elavat käsitlemist, suurt ajaloolist väärtust. Mõned balti-saksa ajaloolased on Liivimaa agraarolude käsitlemisel püüdnud kujutada seda deklaratsiooni »lohaka« ja »tähtsusetu kantseleitööna«, mis ei omavat ajaloolise põhiallika väärtust (Bruiningk, v. Transehe-Roseneck), kusjuures sellele vastamisi seatakse Budberg-Schrader'i (vt. J. G. v. Budberg) maaseaduse-eelnõu, mis esitab deklaratsioonist erinevaid õiguslikke norme. Seevastu on riigisakslastest Liivimaa ajaloo uurijad (Loening, Agthe), rõhutades eriti selle rüütelkonna esinduse dokumendi ametlikku iseloomu, püüdnud tõestada, et temas fikseeritud talurahva õiguslik seisund vastab kaasaegsele tõelikkusele. Viimast seisukohta on uuemal ajal püüdnud põhjendada J. Vigrabs Läti haridusministeeriumi kuukirjas, kus vastupidiseid seisukohti on kaitsnud Bruiningk ja Arbusow.

G. Merkel, Die freien Letten und Ehsten (1820), lk. 118 jj.; R. J. L. v. Samson-Himmelstiern, Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen (1838), v. 44 jj.; E. Loening, Die Befreiung des Bauernstandes in Deutschland und in Livland (B. M. 27., 1880, lk. 111 jj.) ja Ueber die Apologetischen Bemerkungen des Herrn Baron Bruiningk (*ibid.*, lk. 348 jj.); H. Baron Bruiningk, Apologetische Bemerkungen (*ibid.*, lk. 260 jj.) ja Apologie der apologetischen Bemerkungen (lk. 486 jj.); A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert (1890), lk. 149; A. Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland (1909), lk. 43 jj.; J. Vigrabs, Rozena deklaracijas sastādišanas gaita un vinas vēsturiskā nozime (Izglitibas Ministrijas Menešrakts 1925, lk. 581 jj.); L. Arbuzovs, »Rozena deklaracijas« un Budberga-Šradera zemes tiesību projekta stāvoklis zemnieku tiesību vēsturē (*ibid.* 1926, lk. 149 jj.); H. Bruiningks, Vēlreiz tā sauktā 1739. gada »Rozena deklaracija« un zemes tiesību projekts (*ibid.*, lk. 437 jj.).

H. Kr.

ROSENPLÄNTER, Johann Heinrich, keeleuurija, ajakirjanik ja koolimees, sünd. 12. VII 1782 Volmaris postijaama-pidaja pojana, õppis Tallinna gümnaasiumis ja Riia toomkoolis, oli siis mitmes perekonnas maal koduõpetajaks ja isegi kohtukantselei ametnikuks ning viimaks Tartus algkooli õpetajaks, kus ta ka 1803. a. mais astus vastavatud ülikooli usuteaduskonda. Üliõpingud a. 1806 lõpetanud ja kirikuõpetaja kandidaadiks pääsnud a. 1807, sai R dets. 1808 Tori hingekarjaseks ja 1809. a. kevadel Pärnu Elisabeti (eesti) kiriku õpetajaks, mis ametis ta püsis kuni surmani 15. IV 1846 Pärnus. — R. on üks silmapaistvamaid kujusid ajajärgult, kui meie kodumaa, eriliselt aga eestlaste vaimuelu oli veel sakslaste arendada ning juhtida, nimelt tolle aja lõpupoolelt. Prantsuse revolutsiooni tekitatud vabama ajavaimu puhangud suunasid tunduvalt mitmete baltlaste huvisid kohaliku maarahva elule ja XVIII a. s. II poolel ja XIX a. s. alul Lääne-Euroopas virgunud rahvakeele ning folkloori harrastused leidsid meilgi tugevat kajastust A. W. Hupel'i, Chr. H. J. v. Schlegel'i, J. W. Luce', A. F. Knüpffer'i, G. H. Schüdlöffel'i, K. J. Peterson'i ja O. W. Masing'i tegevuses. Selle ajajärgu, eriliselt XIX a. s. teise ja kolmanda aastakümne tsentraalse tähtsusega isik meie keele, kirjanduse ja rahvateaduse viljeluse alal on kahtlemata R. Tema tegevuse tähtsam avaldus on 20-köiteline, umb. 3400-leheküljeline kirjanduslik, keele- ja rahvateaduslik ajakiri »Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache« (I Pärnus, 1813, 128 lk.; II 1813, 152 lk.; III 1814, 172 lk.; IV 1815, 180 lk.; V 1816, 172 lk.; VI 1816. 135 lk.; VII 1817, 168 lk.; VIII 1817, 176 lk.; IX 1817, 158 lk.; X 1818, 158 lk.; XI 1818, 169 lk.; XII 1818, 158 lk.; XIII 1821, 168 lk.; XIV 1822, 202 lk.; XV 1822, 166 lk.; XVI 1823, 182 lk.; XVI 1825, 198 lk.; XVIII 1827, 158 lk.; XIX 1828, 218 lk.; XX 1832, 169 lk.; peale selle eessõnu, pagineerimata lehekülgi, tabeleid jne.). Ses teoses kehastub R.-i suur idealism ja visa, sihikindel ning isiklikke huvisid salgav tahe töötada kodumaa, eriliselt aga eestlaste kultuurielu arendamiseks, sest oli ju tol ajal teadusliku ajakirja 20-aastane ilmutamine kitsa lugejakonna tõttu ühendatud suurte aineliste raskustega. Siin võimaldab R. tervele reale tolleaegseile kirjameestele ja õpetlastele uurimuste, mõttevahetuste, ainekogude ja arvustuste avaldamise. R.-i enda kirjutatud artikleist ses ajakirjas on tähtsamad: 1. »Ueber die Nothwendigkeit sich eine genaue Kenntniss der ehstn. Sprache zu verschaffen« (II, 1—15), kus autor rõhutab eesti keele kätteõppimise tegelikku vajadust ning kasusid ning asetab nõude, et keskkoolides õpetataks rahvakeelt vähemalt 2 tundi nädalas; 2. »Ueber die Bildung u. Bereicherung d. ehstn. Spr.« (III, 53—89), kus eesti k. arendamise ja rikastamise vahendeiks nimetatakse murdeid, soome keelt ja teisi sugukeeli, uute sõnade ja kõnekäändude kujundamist, vananenud sõnade elustamist ja võõrkeeltest laenamist; 3. »Die allgem. Schriftspr. u. d. dorpatsche Dialect« (XIV, 131—45; 4. »Uebersicht d. esthn. Literatur, nach d. Inhalte d. Schriften u. chronologisch geordnet« (XX, 1—41); 5. »Versuch bestimmte Regeln für die ehstn. Orthogr. festzusetzen« (I, 107—23); 6. »Vorschläge, die ehstn. Orthogr. betreffend« (XIII, 47—73); 7. »Welche Wörter mit einem õ geschrieben werden müssen« (XIV, 145—98); 8. »Erste Versuche zu e. künftigen ehstn. Synonymik« (I, 14—23); 9. »Beitr. v. ehstn. Wörtern u. Redensarten zu Hupels ehstn. Wörterbuch« (I, 53—75, X, 139—47, XVII, 143—98, XVIII,114—31); 10. »Ueber die Declin. d. ehstn. Familienod. Zunamen« (XVIII, 41—50); 11. »Germanismen«. I Pea in d. Bedeutung v. Haupt; II Üks statt des unbestimmten Artikels« (II, 80—96); 12. »Ueber zwei Bücher v. Rossinius« (V, 13—36); 13. »Wer die Lieder i. d. ehstn. Gesangbuche übersetzt u. gedichtet hat« (XIIIV, 10—34); 14. »Poesiend. Ehsten« (VII, 32—87), 56 muistset eesti rahvalaulu; 15. »Sprichwörter«, (XI, 148—68); 16. »Eine Predigt am heil. 3 Königstage« (VIII 143—

55); 17. »Anmerkungen von . . . O. W. Masing zu einigen ehstn. Predigt-Dispositionen des Herausgebers« (XIII, 133–68) jne. Need tööd on keele, kirjanduse ja folkloori alal väga äratavalt ja õhutavalt mõjustanud kaasaeglasi ja järgnevaidki põlvi. Neis osutub R. siiski ainult hoolsaks ja agaraks ainekogujaks, mitte aga hindajaks, uurijaks ega selgitajaks. — Suure tähtsusega on R.-i tegevus ka Eesti kooli ajaloos. A. 1814 avas ta Pärnus 3-aastase kursusega »Eesti koolmeistrite kooli«, kus muude ainete kõrval õpetati tulevastele kooliõpetajatele ka eesti keele lugemist ja kirjutamist. Sellest asutisest on võrsunud m. s. R.-i kaastööline Abr. Holter (vt.). R.-i pedagoogilised huvid kajastuvad ka mõningas raamatus: ilukirja õpetus »Kirjutusse-lehhed« (Pärnu, 1818, 24 lk.); autori nimeta ja ilma pealkirjata 1823. a. Pärnus ilmunud 16 lk.-line A B D raamat; »Perno kihelkonna õppetaja J. H. Rosenpläntre Kolilaste seädus, ehk iggapäine meletulletus, mis neil koddo, kolis ja väljapaikus tulleb tähhelepanna« (Pärnu, 1845, 15 lk.). Ka Eesti teatri ajaloos on R.-il vääriline koht. Tema korraldusel mängiti Pärnus a. 1816 Kotzebue ja Knorring'i »Der Talkus«, a. 1824 Kotzebue »Permi Jago unnenäggo« ja a. 1829 näidend laulude ja tantsudega »Liso ja Ado ehk: See kawwal Peigmees« ning selle jätk »Liso ja Ado kihlatuse päew«, mis töist aga ükski alal pole hoidunud. Teistest R.-i eestikeelseist teostest nimetatagu: »Jutlus, mis Perno kihhelk. õppetajast J. H. Rosenplänter essimessel heina-ku päwal kolmatkümmend 1812 aastal Perno linnas sai petud« (Pärnu, 1812, 23 lk.); A. Holter'i koostatud ja R.-i poolt trükki antud »Marripu-aia ehhitamissest« (Tall., 1818, 16 lk.); »Perno kihhelk. õppetaja J. H. Rosenpläntre Leikuse-pühha Jutlus, ja Monned õppetused waese aia ja mõnne haiguse pärrast« (Pärnu, 1845, 48 lk.). Ka avaldas R. a. 1814 koguteose »Lillikessed. Esimenne leht«, mis sisaldab 8 luuletust (16 lk.), peamiselt Winkler'i, Frey ja Holtz'i sulest, mõni vast ka R.-ilt. Tartu Ülik. rmtkogus hoitakse alal ka R.-i käsik. »*Bibliotheca Esthonica*, das ist: chronologiches Verzeichniss aller estnischen, und über die estniche Sprache erschienenen Schriften« (aa. 1553–1826). Muid R.-i käsikirju leidub Õp. E. S.-i kogus.

Recke-Napiersky III, Beise II; F. J. Wiedemann, Grammatik d. estn. Sprache (1875), lk. 11–13; Tähtsad mehed V (1884); Hermann, E. kirj. ajal., 255–86; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 23–26; Kampmann, E. van. ilukirj., 53–60; *idem*, Peaj. I[III], 246–51; A. E. Ahlqvist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta (Suomi 1855); Ridala, E. kirj. ajal. I (1924), lk. 192–96. *A. S-te.*

ROSENTHAL, Elmar, järgneva poeg, meteoroloog, sünd. 12 III 1873 Kroonlinnas, õppis aa. 1891–94 Tartu ülikoolis ja omandas dets. 1894 kandidaadi astme astronoomia alal tööga Наблюденія Леонидъ 1896 г. (tr. Извѣстія Русск. Астрон. Общ., вып. V, Peterburi, 1897). 1895. a.-st alates teotses ta Kroonlinnas astronoom Fuss'i assistendina, pidades ühtlasi loenguid meriväe-ohvitseridele, ja oli hiljemini Peterburis Nikolai füüsilises observatooriumis vanemaks vaatlejaks. Nov. 1906 omandas ta Tartu ülikoolis magistri astme füüsikalise geograafia alal väitekirjaga Матеріалы къ метеорологіи свободн. атмосферы (tr. Записки Имп. Академіи Наукъ, 8 сер., т. 19, № 7, Peterb., 1906). Komandeeritud a. 1907 Strassburgi, tutvus ta seal seismoloogiaga, millega hakkas sest ajast teotsema, avaldades selt alalt rea töid. A. 1908 toimis ta assistendina Tifliisi meteoroloogia observatooriumis, pidas ühtlasi loenguid kohalikel kõrgemail naiskursusil, ja valiti a. 1911 geofüüsika professoriks Varssavi ülikoolis. Kui a. 1915 sõjaolude survel Varssavi ülikool evakueeriti, asus R. professoriks Rostovi Doni ä. ülikoolis, viibis a. 1918 Eestis ja suri tagasiminekul Rostovi 16. I 1919 Jekaterinoslavis plekilisse soetõppe. — R. oli mitmekülgne teadusmees, võttes selle kõrval osa ka seltskondlikust tegevusest. m. s. Rostovi Eesti Seltsi esimehena. Tema silmapaistvamad tööd kuuluvad meteoroloogia, eriti aga seismoloogia, alale. Meetodiliselt on tähtis tema töö »Über die elastische Nachwirkung bei Aneroid-Barographen« (Извѣстія Имп. Акад. Наукъ, 5. сер., т. 19, № 3, 1903). Samuti väärib tähelepanu tema ülalmainitud magistri-väitekiri, mis sisaldab tema poolt sõjalaevadel tuulemadude abil korraldatud vaatluste tulemusi. Seismoloogia alalt on meetodiliselt mainitav tema töö *Sur la détermination d'épicentre d'un tremblement de terre lointain* (*Bolletino della Società Sismologica Italiana, vol. XIII, 1909*). Tema tähtsamaks tööks selt alalt võiks aga lugeda Объ опредѣленіи глубины очага землетрясенія (Изв. Постоянн. Центр. Сейсмич. Комиссіи, т. V, вып. 3, 1912), mis lühendatud kujul on ilmunud ka teistes ajakirjades. Peale selle on R. ilmutanud rea artikleid mitmetes ajakirjades.

Pr. E. Rosenthal'ilt (R.-i leselt), prof. J. Wilip'ilt ja dots. K. Frisch'ilt saadud andmed. *R. L.*

ROSENTHAL, Heinrich, kultuuritegelane, sünd. Tartus 25. VI 1846 Eesti soost rätsepmeistri pojana, õppis aa. 1865–71 Tartu ülikoolis arstiteadust, oli selle järel hospidali ordinaatoriks Kroonlinnas ja aa.

1873—1906 Tallinnas meriväe-arstiks, teotsedes esialgu (1873—75) noorema, siis vanema arstina ning sõjasadama arstijaoskonna juhatajana; läks 1906 a. erusse ja suri 28. IV 1916 Tallinnas. — Eesti kultuurilistest püüetest hakkas R. osa võtma juba üliõpilasena, olles »Vanemuise« liige ja pidades seal õpetlikke kõnesid, toimides raamatukoguhoidjana ning lugemislaua juhatajana (1869), eriti aga I üldise laulupidu pidukomitee liikmena. 1870. a. oli »Vanemuises« R.-i tegelikul juhatusel ning kaastegevusel esimest korda etendusel Eesti näitemäng, Koidula eestistatud »Saaremaa onupoeg«, sama a. sügisel Koidula koostatud »Maret ja Miina ehk kosjakased« ja järgmisel suvel »Säärane mulk«. Üliõpilasena oli R. ühes A. Kurrikoff'iga (vt.) üks eesti soost üliõpilaste koondamise algatajaid 1870. a., millest välja kasvas vanem eesti üliõpilaste koondis Eesti Üliõpilaste Selts; pärastpoole oli R. pikema aja kestes (1884–95) Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlastekogu juhataja, aidates mõjuvalt kaasa eesti soost haritlaste organiseerumisele. Hiljemini oli ta korporatsioon »Fr. Estica« asutajaid. Eesti Kirjameeste Seltsi ellukutsumisel oli R. asutajate hulgas ja jäi seltsi liikmeks kuni suure lõhe tekkimiseni seltsis (28. VIII 1881 koosolekul). Tallinnas elades võttis R. elavalt osa kohaliku Eesti seltskonna organiseerimise ning arendamise tööst, töötas kaasa rahvuslikes üldettevõtteis aa. 1877—84 Eesti Aleksandri kooli peakomitee liikmena ja eriti 1880. a. Tallinnas peetud III laulupidu mõtte õhutajana ja laulupidu korraldava komitee abiesimehena. Kohaliku omavalitsuse tööst võttis R. osa aa. 1881—89 Tallinna linnavolikogu liikmena Eesti-Vene valijate nimekirja järgi. Kutsetöö kõrval avaldas R. populaar-teaduslikke artikleid ning raamatute arvustusi »Eesti Postimehes«, »Olevikus«, »Postimehes«. Tema suuremaks ning tähelepandavamaks tööks osutuvad saksa keeles kirjutatud mälestised »Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900)« (Tallinna, 1912). Selles töös kirjeldab R. 374 leheküljel elavas kujutuses peamiselt isikliku nägemise põhjal Eesti ärkamisaega, selle eel käinud olusid ning eriti sel ajal üleskerkinud rahvuslikkude püüete ja ettevõtete käiku. Kuigi nähete ja isikute vaatlemisel ja hindamisel domineerib isiklik-subjektiivne seisukoht ja asja nähakse ühe rahvuspolitilise voolu perspektiivist, sisaldab töö siiski kokkuvõtliku ülevaate ja rea üksikandmeid, mis on väärtuslikuks materjaliks eesti rahva arenemiskäigul kaugeleulatuva tähtsuse omandanud ajajärgu oludest, sündmustest ja tegelastest kujutelma omandamiseks. Viimaks tuleb lugeda R.-i eriliselt väärtuslikuks teeneks Eesti kultuuri ning kirjandusloo alal tema kui Koidula õemehe käes alalhoitud Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetuse trükis avaldamise algatamist ning võimaldamist (vt. Kreutzwald'i ja Koidula kirjavahetus I ja II, Tartu, 1910–11). — Ilukirjanduse alal avaldas R. mõned luuletised, eriti tõlked. Silmapaistvamaks saavutiseks on G. Hauptmann'i näidendi »Põhjavajunud kell« tõlge seotud kõnes (Tall., 1914).

Post. album, 233; Brennsohn, Ärzte Estl., 312; J. K õ p p, Eesti Üliõpil. S.-i ajalugu I (1925); Post. 1916, nr. 105; Pvl. 1916, nr. 13. *J. K.*

ROSSIHNIUS (Rossinius), Joachim, kirikuõpetaja ja vaimulik kirjanik, sünd. arvatavasti 1600 paiku Pommeris Stargardis, immatrikuleerus juba väga noorelt, nimelt 1614. a. kevadel Frankfurdi ülikoolis, ordineeriti nov. 1622 Vigala kirikuõpetajaks, kust ta aga nähtavasti rahutute sõjaolude tõttu hiljemalt 1625. a. suveks on astunud Rootsi sõjaväkke hingekarjaseks, tulles ühes võidukate rootslastega (Jakob de la Gardie juhatusel) sama a. 27. VIII vallutatud Tartu ja pidades seal, Maarja kirikus, juba järgneval päeval jutlust. Jaan. 1626 kutsuti R. Tartu eesti koguduse õpetajaks, mis ametis ta püsis kuni 1630. a. jõuluni, siirdudes siis Tartust Sangastesse, saades Sangaste, Karula ja Laatre kirikuõpetajaks. Aineliselt viibis ta seal pea sama halbades oludes kui varemalt Tartus. Kuid ka oma ametikohuseid täitis ta hooletult. 1636. a. peale oli ta Tartu alamkonsistooriumi assessoriks ja 1837–45 võimalikult ehk praostiks Tartu maakonnas. 1641. a. on teada R.-e osavõtt ühest nõiaprotsessist. 1642. a. alul lahkus R. Sangastest, mõeldes asuda Otepäässe, sealse koguduse ühe osa soovil; kuna see kavatsus aga äpardus, jäi ta esialgu nähtavasti ilma kindla kohata (olles siiski, Paucker'i järgi, veel 1642 a.-ni Tartus õpetajaks), kuid käis jällegi 1644 kevadest kuni 1645 suveni pastorikohuseid täitmas Kodaveres ja Alatskivil. Surn. on R. enne 8. VII 1645. — R.-e sulest ilmus kirikuõpetajate jaoks a. 1632 Riias »Catechismus Herrn D. Martini Lutheri in sechs Hauptstücke verfasset, Wie derselbe in der Christlichen Gemeine, vnd fürnemblich vnter der lieben Jugend geübet werden sol: Besambt den Fragstücken Lutheri: vnd dem Traw- vnd Tauffbüchlein vnd gemeinen Collecten. Itzo In Estonische Dörptische sprache versetzet Durch Joachimum Rossihnium Pharr Herrn zu Theall, Caroll vnd Felcke« (86 trükitud lk.) ja »Evangelia vnd Episteln auf alle Sonntage durchs gantze Jahr. Item: Evangelia vnd Episteln der fürnembsten Festen. Vnd: Die Historia vom

Leiden vnd Sterben vnsers HERRN vnd Heylands JEsu Christi. In Liefflándische Estonische Sprache transferiret. Durch Joachimum Rossihnium, Pastoren zu Theal, Caroll vnd Felcke« (198 trükitud lk.). Esimesest raamatust on püsinud ainult 1 eks. (teisega ühte kõidetult) Riia linnaraamatukogu teoloogia osakonnas, kuna teisest on alal 2 eks., üks, defektne, ülalnimetatud rmtkogus, teine, täielik, aga Riia Aj. ja Muins. S.-i rmtkogus. Riia linnarmtk. köite lõpul on 97 lk. käsikirja tundmatult autorilt, pärit nähtavasti 1632—56 vahepaigust, sisaldades lõunaeestimurdelisi kirikulaule, agendapalasid jm. Uuesti trükitud on kõik väljaandes Verh. GEG XIX (1898). Nimetatud teosed ei ole nähtavasti mitte R.-e enda tõlked, vaid siin näikse R. ilmutanud olevat ammu enne teda tehtud põhjaeestimurdelisi pühakirja osade tõlkeid, mis tol ajal käsikirjadena tsirkuleerisid (n. n. »Schartecken« ja »Concepta«) Eestis ametis olevate umbkeelsete või eesti keelt puudulikult mõistvate vaimulikkude kätes ja mis aluseks olid ka H. Stahl'i (vt.) töödele ja isegi G. Müller'i (vt.) jutlustele. R. üksnes tõlkis nad — arvatavasti 1626—27 paiku — lõunaeesti kirdemurrakusse ja sedagi tegi ta ainult teataval määral, peamiselt sõnavaraliselt (tarvitades *haukutellema* = avatlema, *enge* = vaid, *paimendama* = kaitsma, *ammo tuckmenni* = kuni lõpuni, *haggema* = koguma, *läutmä* = süütama, *waust* = soetõbi, palavik, *eckqua* (õkva) = otse, *leulendama* = hingamist saatma, *hemmema* = niisutama, *sihwuck* (siug) = madu, *mannu* = juurde, *kajema* = vaatama, *tennitama* = karjuma, *reiwat* = riided, *wastne* = uus, *möfckma* = pesema. *kühnitis* = sirutas jne.), vähem juba häälikuliselt (näit. *kitzome* = kitkume, *wihatzes* = vihaseks, *nacksi* = hakkas, *latz* = laps, *perräft, Keng, fiffen* = sees, *föameft, katz* = kaks, *üttel* = ühel, *üdtzi* = süsi, *nennut* = näinud), veel vähem aga vormiõppeliselt (*Taiwatte*=taevasse, *sündi* = sündis, *lafck* = laskis). Oluliselt sarnaneb siiski R.-e keel väga Stahl'i omaga (vt. viimase karakteristikat), m. s. ka ortograafiliselt ja isegi germanismide rohkuse poolest (*fahb jettetut fahma* — jäetakse, *fe nimme fiffen feft Iffandaft* = Issanda nimel, *kaffer* = sulane, *toch* = siiski, *Reckenschap, Selschop, Prophetische sönna* jne.). Teiseks iseloomustavad R.-e keelt ka mitmed õige arkailised jooned (näit. *kägheđ, käged,* lugeda vist kähed või käed, = käed). R. on oma raamatutega rajanud teatava aluse n. n. »tartumurdelisele kirikukeelele«, mille arendamist hiljem on jätkanud Joh. Gutslaff, A. Virginius (vt. neid) j. t. pärastisemad vaimulikud kirjanikud ja mida kirikutes tarvitati lõunamurde aladel kohati isegi XX sajandini, mis idioom ometi lõunaeesti murret ei esinda kuigi puhtakujuliselt ega tüüpiliselt.

Gadebusch, L. B. III, 45; Recke-Napiersky III, Beise II; Rosenpl. Beitr. V, 13–36; Napiersky, Pred.-Lex. III; Paucker, Geistl., 253; V. Reiman, Eesti Piibli ümberp. I.II (1890), 32—95; SB GEG 1897, 1–29; Verh. GEG XIX (V. Reiman); Hermann, E. kirj. ajal., 61–73; Kampmann, Peaj. I, 160–66; Ridala, E. kirj. ajal. kool., I, 2, lk. 111—15; A. Saareste ja A. R Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanem. mälestisi I (1927) lk. 30–35; T. Sander, Eesti kirjand. ajalugu II (1901), lk 46–50; SB GEG 1901, lk. 124, 151; »Für die Besitzer des 19. Bandes der Verhandlungen der Gel. Estnischen Gesellschaft« (Verh. GEG XIX-le määratud täienduspoogen); Lipp, Kir. ja har. l. I, 216–17. *A. S-te.*

ROTERMANN, Christian Abraham, tulundustegelane, sünd. 8. VII 1801 Paides kullasepp Christian R.-i pojana, asus a. 1828 Tallinna ja asutas seal a. 1829 kaubamaja »Chr. Rotermann«, mis teotses peamiselt ehitustarvete valmistamise ja nende sisse- ja väljaveo alal, võttes endale ka mitmesuguseid töödehankeid, näit. Tallinna sadama ja kroonu hoonete ehitamisel. Ettevõte on praegu (1928) kujunenud üheks suuremaks omalaadiliste seas Eestis. Viimasel ajal on ettevõtte omanikuks aktsia-ühing 1 000 000-kroonilise põhikapitaliga. Selle asutistes — jahuveskis, leivavabrikus, puutööstuskojas, toorelina puhastamise- ja lauavabrikus ja külmutusmajas — töötab praegu üle 300 inimese. Kaubamaja asutaja R. võttis osa ka Tallinna rae tegevusest, saades a. 1859 raehärraks. Ta suri 17. VII 1870 Tallinnas. — Rahva seas liikuva traditsiooni järgi olevat a. 1858 Kurisoo ja Anija talupoegadele määratud karistuse täidesaatmisel Tallinnas Vene turul R. ühes sandarmiülem Gresser'iga end vahele seganud ja peksu lõpetamist nõudnud. Ametlikes allikais R.-i säärase esinemise kohta teateid ei leidu.

G. Adelheim'ilt Tallinnast j. m. saadud andmed. — Vrdl. ka J. Reinthal, Mahtra sõda (1920). *J. M.*

ROTERMANN, Christian Barthold, eelmise poeg, tulundustegelane, sünd. 9. VI 1840 Tallinnas, õppis kohalikus toomkoolis, jätkas oma isa asutatud äri juhtimist, suurendas raua- ja puumaterjali osakonda, asutas viljaveski, makaroni ja leivaküpsetuse-vabriku ja laiendas kaubamaja uute alaosakondadega. Tema ajal oli ettevõte tuntud kogu Venemaal ja Lääne-Euroopas. R. suri 6. VII

1912 Tallinnas. — Tema poja Christian R.-i (sünd. 16. XI 1869 Tallinnas ja õppinud kohalikus toomkoolis) ajal muudeti äri a. 1921 aktsiaseltsiks. *J. M.*

ROTH, Johann Philipp, v., koolitegelane ja luuletaja, sünd. 13. XI 1754 Pärnus ametniku pojana, õppis esiti Königsbergis Collegium Fridericianum'is, hiljemini seals. ülikoolis õigusteadust ja lõpuks Halles teoloogiat, tuli 1777 Eestisse, sai 1780 Kanepi kog. õpetajaks ning 1798 Võrumaa praostiks. R. asutas 1801 Kanepisse meie kodumaa esimese kihelkonnakooli, mis tema juhatusel hakkas valmistama tulevasi külakooliõpetajaid. Vist a. 1811 asutas R. oma kodukihelkonda veel n. n. »Vaeste- ja tööstuskooli» tütarlastele, peale selle aga Kanepisse muidki külakoole, täiendades ja arendades ka endisi. Oma kogudusega oli R. haruldaselt heas vahekorras, kaitstes sagedasti talupoegi mõisnikkude j. m. ülemuse vägivalla eest. Juba enne talurahva vabastust andis ta oma koguduse liikmetele perekonnanimesid. Ta suri 13. VI 1818 Kanepis. Ühes G. A. Oldekop'iga (vt.) andis R. välja »Tarto-ma Rahva Näddali-Leht'e« (1806) ning hoolitses Tartu piibliseltsi poolt väljaantava lõunaeesti-murdelise Uue Testamendi esimese trüki (»Meije Issanda JEsusse Kristusse Wastne Testament«, Miitavi, 1815, 652 lk.) toimetamise eest. Ka tõlkis R. tartu murdesse Liivimaa talurahvaseaduse nime all »Sädusse, Marahva perrast antu kea Liiwlandi gubernementi wallitsusse al ellawa« (Tartu, 1804). R.-i sulest on käsikirjas alal (EÜS-i arhiivis) 24 võrumurdelist laulu, muist tõlked, muist nähtavasti aga algupärased, mille luuleline väärtus on tolle aja eesti kirjanduse kohta tähelepandav. Ka eesti keele tundmine on R.-il tüse. — Tema poeg Georg Philipp August v. R., sünd. 8. X 1783 Kanepis, õppis aa. 1802—03 Tartu ülikoolis usuteadust, viibis siis Saksamaal ja tuli a. 1806 Eestisse, kus sai kevadel 1810 eesti ja soome keele lektoriks Tartu ülikoolis; surn. 15. II 1817 Tartus. Tema sulest olevat pärit Tartus a. 1814 ilmunud »ABD nink weikenne luggemisse ramat Tarto ma rahwa tullus . . .«

Recke-Napiersky III; Napiersky, Pred.-Lex. III; EÜS-i alb. VII, 139—166 (O. Sild); G. Suits, Eesti lugemiseraamat I (1916), 21 j.; Kampmann, E. van. ilukirj., 38—40; Magazin f. protest. Prediger 1818, lk. 225 j. j.; P. Põld, Usupuhastus ja Eesti rahvakool (Usupuhastus eestlaste maal 1524—1924, 1924, lk. 189 — 210); Левицкій II, 630; Е. В. Пѣтуховъ, Импер. Юрьевскій, бывш. Дерптскій, Унив. I (1902), lk. 181. *A. S-te.*

RUDBECKIUS, Johannes, piiskopp ja kirikutegelane, sünd. 3. IV 1581 Rootsis Almby klk. Holsteinist sisserännanud kantseleiametniku pojana, õppis aa. 1598—1601 Upsala ülikoolis ja siirdus siis Wittenbergi ülikooli, kus omandas a. 1603 *mag. phil.* astme. Järgm. a. nimetati ta matemaatikaprofessoriks Upsala ülikoolis, kus ta oli uusaristotelismi suuna paremaid esindajaid valitseva ravismi vastu, ja õppis aa. 1607—09 jälle Wittenbergi ülikoolis piibli algkeeli ja usuteadust, pidades ühtlasi ülikoolis loenguid Aristoteles'est. A. 1609 sai ta Upsalas professoriks heebrea keele ja 2 a. hiljemini dogmaatika alal. Upsalas toimides sattus ta kuulsa Johann Messenius'ega õige ägedasse tülli, mis nii kaugele arenes, et mõlemad vastased olid sunnitud Upsalast lahkuma. Selle järel oli ta kun. Gustav II Adolf'i õuejutlustajaks ja tegi kaasa Vene sõjaretked aa. 1614—15, mil tutvus ka oludega Eesti- ja Liivimaal. Siis võttis ta osa piibli uuendatud rootsikeelse tõlke töist ja sai, olles promoveerunud a. 1617 usuteaduse doktoriks Upsalas, järgm. a. Westeråsi piiskopiks, mis kohal ta osava ja energilise organisaatorina suure eduga teotses piiskopkonna vaimliste olude uuendamisel. Eriti tähelepanuväärt olid tema reformid kooli alal. Tema süsteemi järgi pidi koole olema kolm liiki, nimelt pedagoogiumid, triviaalkoolid ja gümnaasiumid; peale selle asutas ta piiskopkonna jaoks kirikuõpetajate-seminari (*collegium candidatorum*). R.-e koolikavas olid vanahumanistlikud haridusideaalid määrava tähendusega; ladina ja kreeka keel püsisid õpetuses esikohal. Ka tütarlastele avas ta erilise kooli, asutas piiskopkonna ja kooli raamatukogud, trükikojad ja raamatukauplused. — Võitnud kun. Gustav II Adolf'i suurima usalduse, ilmus R. kun. ülesandel a. 1627 Eestimaale, et siinseid kirikuolusid korraldada, ja viibis siin mainitud a. juulist oktoobrini. Temale antud instruktsiooni järgi pidi R. esiteks kokku kutsuma kirikuõpetajate koosoleku selle provintsi kirikuoludega tutvumise otstarbel ja hoolitsema selle eest, et hästi ei organiseeritaks mitte ainult kirik, vaid et ka üksikud kirikud, koguduste õpetajad ja koolid saaksid tarviliku ja kindlustatud toetuse. Selleks pidi kirikukümnised jälle sisse seatama. Ülesanne osutus raskemaks, kui võis ette näha. R. kutsus õpetajad kokku Tallinna ja nõudis neilt kirjalikke seletusi koguduste olukorra, kirikuõpetajate palkade ja kirikuvaranduse kohta, tutvudes samal ajal õpetajate vaimlise seisundi ja võimetega. Võeti vastu mitmed määrused, määrati praostid ja koostati neist ajutine konsistoorium, otsustati, et igal a. tuleb pidada visitatsioone ja kirikuõpetajate koos-

olekuid j. m. Kiriku tulundusliku seisundi rajamiseks kindlale alusele pidas R. läbirääkimisi maapäevale kogunenud aadliga, kes aga algusest peale osutas R.-e vastu ükskõiksust või koguni vaenulisust. Aadli esindajad polnud rahul kirikuõpetajaskonna kokkukutsumisega Tallinna, kus R. oli saanud otsesel teel teateid kirikuõpetajailt. Aadel väitis, et need teated eesti rahva seisundist pole õiged ja piiskopi kujutelm sellest ei vasta seega tõele. On võimalik, et R. õige teravalt laitust avaldas aadlile ja viimase seas pahameele esile kutsus. Igatahes polnud maapäevale tulnud aadel nõus R.-e ettepanekuga kutsuda Tallinna kirikuõpetajaid ja talupoegi, kes võiksid maa seisundi kohta tõendusi anda, ja kui piiskopp siis aadlile teravaid etteheiteid tegi, lubasid aadli esindajad kaevata kuningale piiskopi ülekohtuste väidete ja haavavate sõnade pärast. Nii äpardusid R.-e üritused aadli suhtes täielikult. Paremini ei õnnestunud nad ka Tallinna linnaga. R.-e soovi järgi pidi ka Tallinna kuuluma tema visitatsioonivõimkonda, kuid Tallinna raad väitis, et linnakonsistoorium ja -kirikud raele alluvad. Okt. keskpaiku reisis R. tagasi Rootsi. 1½ a. hiljemini läkitas Harju-Viru rüütelkond oma saadikud Rootsi kaebama R.-e esinemise peale, kuid asja selgitamisel Stokholmis, kuhu kun. oli R.-e Westeråsist kutsunud, said aadli saadikud Gustav Adolf'ilt õige ägedais sõnades põhjalikult noomida. Väites täielikult tutvunud olevat üksikasjadega kiitis kun. kõigiti heaks R.-e tegevuse. — Eestimaalt tagasi pöördunud, jätkas R. oma tööd Westeråsi piiskopkonnas ja võitles suure innuga kiriku iseseisvuse eest, keeldudes lubamast ilmliku elemendi vahelesegamist kiriku siseoludesse. Oma võrdlemisi ägeda ja energilise iseloomu tõttu sattus ta vastollu riigivalitsusega, eriti Axel Oxenstierna'ga (vt.), kes ei võinud alati nõus olla R.-e liiga iseseisva talitusviisiga. R. suri 8. VIII 1646 Westeråsis.

Nord. Familjeb.[II], 23.; Biographiskt Lexikon öfver namnkunnige svenska män, 12. (1845); G. O. F Westling, Biskop J. Rudbecks visitation i Estland 1627 (1890); Fr. Westling, Estlands kyrka 1571 — 1644 (Kyrkohistorisk Årsskrift 1921); T. Christiani, Bischof Dr. J. R. u. die erste estländ. Provinzialsynode (B. M. 34.); W. Greiffenhagen, Heimische Conflicte mit Gustav II Adolph (Beiträge III).

A. R. C.

RUMMA, Jaan, maateadlane, sünd. 10. II 1887 Läänemaal Velise v. talupidaja pojana, oli peale Tallinna linnakooli ja selle juures olnud pedagoogiliste kursuste lõpetamist aa. 1908 — 10 rahvakooliõpetajaks Märjamaa v. Paekülas, astus selle järel Pihkva õpetajate instituuti, mille lõpetas a. 1913, oli siis õpetajaks aa. 1913 — 17 Tapa algkoolis, 1917 — 19 Tallinna keskkoolis ja 1919 — 25 Tartu õpetajateseminaris, võttes 1919. a. I poolel osa Eesti Vabadussõjast. Tartu siirdunud, õppis R. Tartu ülikoolis maateadust prof. J. G. Granö' (vt.) juhatusel, toimides selle kõrval aa. 1921 — 23 Eesti Kirjanduse Seltsi koduuurimis-toimk. juhatuse liikmena ja vabatahtl. assistendina ülikooli geograafiakabineti kodu-uur.-osakonnas. Lõpetanud jaan. 1923 Tartu ülikooli geograafia magistri astmega, oli R. samal a. ülikooli stipendiaadina prof. A. Penck'i juures Berliinis edasi töötamas ja valiti sügisel 1923 ülikooli ajut. ülemääraseks õppejõuks geograafia alal. E. K. S.-i kodu-uur.-toimk. abijuhatajana oli ta kodumaad maateaduslikult, ajalooliselt ja tulundusliku kirjeldava suurteose »Eesti« peatoimetajaks, organiseerides edukalt kodu-uurimise tööd. R. toimetusel ilmus mainitud teose I köide »Tartumaa« (Tartu, 1925) ja valmistati suurem osa II köitest (»Võrumaa«, ilm. Tartus, 1926), kuna seda lõpule viimast takistas R.-t surm 24. V 1926 Tartus. Tema kavatsetud täielikust Eesti maastikuteaduslikust uurimusest ilmusid kokkuvõtlikud geogr. ülevaated maakondade kohta (peale Võru- ja Petserimaa) Riigi Statistika Keskbüroo väljaantud 1922. a. üldrahvalugemise andmete vihkudes (IV — X, Tallinna, 1923 — 24) ja Eesti järvede ja saarte pindala mõõtmisresultaadid ajakirjas »Loodus« (1923, nr. 10 — 11, 1924, nr. 3, 4, 6, 8, 10 — 12). Selle kõrval teotses R. edukalt koolimehena ja õpperaamatute autorina. Ta ilmutas »Maateaduse õppeviisi« (Tartu, 1920), »Üldise maateaduse« keskkoolidele (*ibid.*, 1922) ja koos J. Kents'iga maateaduse õpperaamatu »Euroopa« (*ibid.*, 1925). Peale selle on ta avaldanud rohkesti vähemaid kirjutisi ajakirjades »Kasvatus« ja »Loodus« ja ajalehis.

Omastelt saadud andmed; Post. 1926, nr. 138; Vaba Maa 1928, nr. 121. *E. K.*

RUMOR, vt. **AST.**

RUSS, vt. **RUTZE.**

RUSSOW, Balthasar, kroonik, sünd. arvat. a. 1542 või 1543 nähtavasti Tallinnas, õppis Tallinna triviaalkoolis ja aa. 1559—62 vürstlikus pedagoogiumis Stettiinis, ordineeriti a. 1563 Tallinnas abi-kirikuõpetajaks ja sai a. 1566 Pühavaimu eesti koguduse õpetajaks; sellel kohal püsis ta kuni a.-ni 1600, mil ta ametist loobus. Ta suri a. 1602 Tallinnas. Tema pikaajalise ametitegevuse kohta säilinud vähestest teadetest selgub, et R. oma koguduse rahaasjades on olnud kaunis ebatäppis ja m. s. 1594. a-st alates kiriku sissetulekute kohta pole esitanud mingit aruannet. Ka R.-i eraelu

kohta saadaval olnud andmed ei lase tema isikut paista heas valguses. — Oma kroonika lõpetas ta esialgu 1577. a.-ga, mille sündmustikku ta kirjeldab kuni 4. IX. Viimase avaldamisega tabas R. soodsa momendi, sest sündmused idas äratasid läänes elavat huvi. Asjaolu, et kroonika alamsaksa keeles oli kirjutatud ja keeleliselt hästi õnnestunud, tagas sellele levingu ja menu eriti Põhja-Saksamaal. Kroonika ilmus a. 1578 Rostokis tiitliga: »Chronica der Prouintz Lyfflandt... beth in dat negeste 1577 Jar« ja veel samal a. ilmus sealsamas uus trükk tiitliga »Nye Lyfflendische Chronica Vam anfanck des Christendoems in Lyfflandt, beth op disses Jar Christi 1578«, mis aga nähtavasti samuti ei suutnud nõudmist rahuldada, sest a. 1584 avaldas R. Bartis oma kroonika teise väljaande »Chronica Der Prouintz Lyfflandt... beth in dat negeste 1583. Jar...«; selles on vähemate muudatuste kõrval vanema ajaloo käsitluses esimese redaktsiooni lõpp tunduvalt laiendatud ja juurde lisatud veel neljas osa, mis kirjeldab sündmusi 1577. a.-st kuni Rootsi-Vene vaherahuni a. 1583. R. näib olevat ühekülgselt oma kroonika koostanud valju kõlbluskohtuniku ja moraalijutlustaja seisukohalt, mille järgi kergemeelsusse ja priiskamisse laskunud Liivimaa olevat täitsa väärinud temale osaks saanud Jumala karistust. R.-i elust teada olevad andmed lubavad tema isikut küll õige vähesel määral õigustatuks pidada säärast seisukohta avaldama; need osutavad pigemini, et ka R. ise oli oma aja laps ja täiel määral omas selle aja vaimu, mille tagajärjel tema vabameelne, kartmatu, sageli ka järsk otsustusviis palju oma mõjust kaotab. Teisest küljest esineb R. parteilise linlasena, talupojasõbralikuna ja aadli ning maaisandate vastasena, kes viimased olevat maa hukutanud. Need vaenulised kallaletungid rüütelkonnale äratasid ägedat meelepaha ja kutsusid esile terava poleemika autori vastu. Nii kirjutas end. Tartu piiskopkonna foogt Eilert Kruse (vt.), kelle isik igatahes ka suuremat tähelepanu ei vääri, a. 1579 vastuväitluse »Warhafftiger Gegenbericht auf die Anno 1578 ausgangene Liefflendische Chronica Balthasar Rüssows« (välja antud A. Buchholtzi poolt Riias, 1861) ja Heinrich Tiesenhausen, end. peapiiskopi nõunik, »Begangene irrthümbe und fehler dess liefl. Chronickenschreibers B. Russouwens« (välja andnud C. Schirren, Bunge, Archiv VIII, 1861, lk. 287 jj.). Äärmiselt äge ja kirglik vastukirjutis, mille lõpp osaliselt Tallinna linna-arhiivis säilinud (välja antud Th. Schiemanni poolt, Nord. Rundschau V, 1880, lk. 36 jj.) ja mis koostatud nähtavasti a. 1588, pärit on Loodna mõisnikult Tõnnis Maydellilt. Kuigi need vastuväitlused loomulikult ka on ühekülgselt parteilised, esitavad nad siiski väärtuslikke korrektuure kroonikale juba üksi faktiliste daatumite suhtes, eriti Kruse ja ajalooliselt hästi orienteeritud Tiesenhausen, kes ise oli ühe piiskopikroonika autor. Kas R. neid mõlemaid vastukirjutisi on tundnud, pole tõestatav, oma kroonika teist trükki pole ta vähemalt nende järgi mitte parandanud. Selles ühenduses on tähelepanuväärt veel üks asjaolu, mida raske õieti mõista. Tallinna linna-arhiivis leidub R.-i enda käega kirjutatud dokument »Rest meiner besoldung undt bewilligten Zulage zur Verantwortung der Chronica de Ao. 94. 95. 96. 97. 98. 99. undt 1600.« (välja antud parun P. v. Ungern-Sternbergi poolt, Jb. f. Gen. 1911–13, Miitavi, 1914, lk. 457 jj.); see on arve summade kohta, mis R. ühenduses oma kroonikaga rüütelkonnalt on saanud. Oletused, mis selle dokumendi kohta avaldatud, nagu näit., et R. rüütelkonnalt olevat palka saanud, ei suuda rahuldada. Arve käib aa. 1594—1600 kohta; kas R. juba ennegi rüütelkonnalt raha on saanud või kas raha ainult kuni 1594. a.-ni oli lubatud, jääb tumedaks, samuti ka küsimus, mis ühenduses see on „vastutusega" kroonika eest. Dokumendist selgub ainult tõsiasi, et mainitud aja eest R. sai rüütelkonnalt kaunis suurt tasu $^1/_2$ riigitaalrit ratsateenistuse-hobuse ja aasta kohta, kusjuures palga ja lisatasu vahel veel nähtavasti on vahet tehtud. — Kord erakordselt hinnatud ning koguni ülehinnatud ja järglaste poolt osaliselt kopeeritud R.-i kroonikat on uuemal ajal kaldutud pigemini alahindama nende puhtfaktiliste vigade pärast, mis on selgunud järk-järgult avastatud ürikulise materjali najal. Mõlemad äärmised hinnangud on ekslikud. Kroonika I ja II osa, mis käsitleb vanemat ajalugu kuni XVI a. s., on igatahes suuremalt osalt väärtuseta. Neis osades oli R. täielikult sõltuv vanemaist allikaist, mis on kaunis täpsalt kindlaks määratavad. Need on nimelt noorem kõrgmeistrite-kroonika, mis osaliselt sõnasõnalt ära kirjutatud, Th. Horner'i (vt.) Liivimaa kroonika ja Barth. Hoeneke (vt.) noorem riimikroonika, viimane vahest mõne teise käsitluse kaudu, sest R. toob selle järgi ainult mõningaid teateid; üksikute episoodide kohta on kasutatud olulisemalt Läti Henrikut (vt.), Augustinus Eucaediust, Chr. Bomhower'it (vt.). Et R.-i allikad sageli eriti aastaarvudes ei ühtu, kriitilised võimed aga temal puuduvad, siis kombineerib ja täiendab ta omavoliliselt ja enda äranägemise järgi. Selle tagajärjel on kroonikas tekkinud õige palju vigu ja kronoloogia — vahest kõige nõrgem külg kroonikas —

on vale, kusjuures eriti silma torkavad suured lahkuminekud I ja II väljaande vahel. Nähtavasti on R.-i tähelepanu juhitud I väljaande nõrkustele, kuid autor on osutunud võimetuks neid II väljaandes kõrvaldama. Terve käsitlusviis on puudulik ja hõre. Teisiti on lugu III ja IV osaga, milles plastilise elavusega ja laia üksikasjalisusega on kirjeldatud autori kaasaegsed sündmused eriti Eestimaal ja Tallinnas, viimase piiramine näiteks peaaegu päevikutaoliselt. Kuramaa sündmustik jääb suurelt tahaplaanile. Väljaspool Tallinna piire toimuvate sündmuste kohta ammutas R. teateid muidugi suulisest traditsioonist ja ametliku iseloomuga allikaist. Kuigi ka neis osades võib ära märkida autori ebakriitilist omavoli allikate kasutamisel ja kuigi ta mõnikord isegi isiklikult läbielatud sündmusi võõriti kirjeldab ning tendentsist vaba pole, ei kaota tema kroonika need osad selle tõttu kaasaeglase kirjeldusena kaasaeglasile oma veetlevust ega suurt väärtust. Küll ei saa R.-ilt oodata siin objektiivset tõde, vaid ainult selle kajastust, mida tema ajal võidi tõeks pidada. — R.-i kroonika on C. E. Napiersky poolt sõnastikuga ja registriga uuesti avaldatud Riias a. 1848 (*Scr. rer. Liv.* II ja eriraamatuna *ibid.*, 1857). Kroonika saksakeelne tõlge on ilmunud Ed. Pabst'ilt (Tallinna, 1845), venekeelne Ed. Pabst'i tõlke järgi J. V. Češihinilt (Сборн. матеріаловъ и статей по исторіи Прибалтійскаго края, т II, 1879) ja eestikeelne K. Leetberg'ilt (I—II, Tartu, 1920—21); viimased kaks on osutunud mõnevõrra ebatäpsaks.

C. Russwurm, Nachr. über B. R. (Beiträge II, 1880, lk. 431—60); Th. Schiemann, Neues über B. R. (Nord. Rundschau V, 1880, lk. 30—40); Fr. Amelung, B. R. (Revaler Ztg. 1882, nr. 226—28 ja 236); O. Freymuth, Zur Biographie B. R.-s (SB GEG 1921, lk. 89—128, ka eriraamatuna, Tartu, 1922); J. Ruus, B. R. (E. Kirj. 1921). *O. F.*

RUSSOW, Nikolaus Friedrich, luuletaja ja kirjamees, sünd. 2. IV 1828 Tallinnas tolliametniku pojana, õppis aa. 1847 — 51 Peterburi ülikoolis õigusteadust, sai a. 1852 Eestimaa kameraalkoja sekretäriks ja a. 1859 Toompea lossi valitsejaks ning rüütelkonna kantselei eesti keele tõlgiks, toimetades ühenduses oma viimase ametiga ka ametlikku »Ma-walla Kulutaja't«. A. 1863 asus ta Peterburi, kus toimis mitmesuguseis riigiameteis ja suri seal 9. VII 1906. — Juba üliõpilasena avaldas R. huvi eesti rahva ja rahvaluule vastu, kogudes maal rännates rahvalaule, mis ilmusid H. Neusi (vt.) 3-andelises kogus »Ehstnische Volkslieder« (Tallinna, 1850—52). Koos H. Neus'iga võttis ta a. 1863 osa Õp. E. S.-i 25 a. juubelist Eestimaa Kirjanduse Seltsi esindajana ja annetas Õp. E. S.-ile sel puhul 11 paremat eesti rahvalaulu saksakeelse tõlkega. Nähtavasti esimesena on R. toonud eesti rahvalaulu vormi kunstluulesse. A. 1854 avaldas ta Tallinnas luuleteose »Söalaul Eestima tüttarlastele«, milles on tarvitusele võetud rahvalaulu meetrum. Teine R.-i teos »Ued Kandlekeled« (Tall., 1854) sisaldab 17 luuletist, millest 3 on rahvalaulude jäljendid, muud aga saksa sentimentaalsete laulude tõlked; viimased on enam õnnestunud kui regivärssides loodud algupärandid. Aa. 1854 — 57 ilmus R.-i väljaandel 12 vihku »Tallinna koddaniko ramat'ut», mis pidid täitma sel ajal veel puuduva eestikeelse ajalehe aset; 8 — 32 lk. suurustes raamatutes kõneldakse seal kaasaegseist sündmusist, peamiselt sõjast. Keel neis väljaandeis on ladus ja rahvalik, kirjaviis veel vana. Ka on R. tõlkinud eesti keelde, tarvitades juba uut kirjaviisi, »Eestimaa Talorahva Seaduse« (Tall, 1858). Lõppeks mainitagu, et R. on teotsenud J. Köleri (vt.) juhatusel ka maalikunsti alal.

Kampmann, E. van. ilukirj., 107 — 14; Ridala, E. kirj. ajal. koolidele I, 2, lk. 203 j. j.; Kampmann, Peaj. II[II], lk. 16 — 18; H Prants, Eesti ajakirjanduse noorusaegadelt (Õitsituled 1927). *E. O.*

RUSSWURM, Carl Friedrich Wilhelm, ajaloolane ja etnograaf, sünd. 25. XI 1812 ukj. Saksamaal Ratzeburgis toomkooli direktori pojana, õppis Bonni ja Berliini ülikoolis usuteadust, õiendas kirikuõpetaja-kandidaadi eksami Ratzeburgis ja tuli a. 1835 Eestimaale, kus sai koduõpetajaks Ähmja mõisas. A. 1839 siirdus ta Tallinna toomkooli pensionaadi inspektoriks ja astus siin ühendusse J. Paucker'i ja F. Wiedemann'i (vt. neid) ümber koondunud ringkonniga, olles m. s. Eestimaa Kirjanduse Seltsi asutajaid. 1841. a. sai ta Haapsalu kreiskooli õpetajaks, hiljemini sama kooli kui ka Läänemaa koolide inspektoriks, mis kohal edukalt teotses koolikorralduse alal. A. 1868 asus R. pensioneerituna jälle Tallinna, kus ta oli mõnd aega linna-arhivaariks ja toimis peale seda a.-st 1877 rüütelkonna kantselei arhivaarina. Ta suri 22. I 1883 Tallinnas. — R. on oma kutsetöö kõrval silmapaistvalt teotsenud folkloori, etnograafia ja ajaloo alal. Tema sulest on ilmunud rida teoseid eriraamatuina ja umb. 50 kirjutist ajakirjus. Ka oli ta tegev mitmes teaduslikus seltsis. Oma kirjandusliku tegevuse alul Tallinnas piirdus ta peamiselt kohalikkude ajalooliste ja kunstiliste muinsuste kirjeldusega, tundes huvi ka rahvaluule vastu, nagu seda tõendab tema kirjutis »Inland'is« a. 1838 li-

bahuntidest. Asunud Haapsallu, kus avanes võimalus lähemalt kokku puutuda ümbruse talurahvaga, kogus ta seal oma pikaajalise ametiaja jooksul hulga folkloristlikku materjali eestlaste ja rannarootslaste hulgas, mille suuremalt osalt trükis avaldas. Sellega paralleelselt avaldas R. ka ajaloolise sisuga töid ja teotses hiljemini genealoogia alal. Tema töist nimetatagu: Chronik d. Stadt-Töchterschule u. Kleinkinderschule Marien-Asyl zu Hapsal (Tallinna, 1858), Nachrichten über die Schulen zu Baltischport u. Leal (Tall., 1864), Das Schloss zu Hapsal in d. Vergangenheit u. Gegenwart (Tall., 1877), Sagen aus Hapsal u. d. Umgegend I (Tall., 1856), Sagen aus Hapsal, d. Wiek, Ösel u. Runö (Tall., 1861), Nachrichten über Alt-Pernau (Tall., 1880) j. m. Tema suurimaks ja tähtsamaks teoseks osutub aga »Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands u. auf Runö« I–II (Tall., 1855), mis annab üksikasjadeni põhjaliku ülevaate eesti rootslaste ajaloost, eriti aga nende selleaegsest ainelisest ja vaimlisest kultuurist. Teos, mille eest autor sai Vene Teaduste Akadeemialt Peterburis Demidovi-auhinna, on säilitanud oma väärtuse tänini. Vanemas eas avaldas ta genealoogilised uurimused »Nachrichten über die . . . Familie v. Bellingshausen« (Tall., 1870), »Nachr. über das . . . Geschlecht Stael v. Holstein, Ehstländ. Linie« (Tall., 1877). Tema väljaandel ilmus ka teos »Nachr. über d. Geschl. d. Ungern-Sternberg« I—II (Breslau ja Tall., 1875–77), kuna R.-i toimetatud »Genealogia Lutherorum rediviva oder d. Familie Luther in Estland u. Russland« (käsikirjana trükitud 1883) ilmus alles peale autori surma. Kuigi R. polnud korralikku kooli saanud neil aladel, milledel ta teotses, oli ta oma töös täppis ja usaldusväärne. Oma ettevalmistuse ja kalduvuste kohaselt pühendus ta peamiselt materjalikogumisele ja teaduslikule peentööle, mille väärtus on osutunud kaunis suureks. — R.-i poeg Johannes Carl Gysbert Immanuel R. (sünd. 7. III 1855 Haapsalus) on avaldanud oma isa biograafia tiitliga »Aus dem Leben meines Vaters und meiner Vorfahren« (Herdflammen 1924, nr. 11, 1925, nr. 1), mis sisaldab aga hoolimata huvitavaist üksikasjust palju ebatäpsat ja isegi ebatõtt.

Allg. D. B. XXX (E. v. Nottbeck); Revaler Beobachter 1883, nr. 18; N. Dörptsche Ztg. 1883, nr. 19. *O. F.*; *F. L.*

RUTENBERG (v. Orgies), Johann Joseph Gotthard Otto v., parun, ajaloolane ja kirjanik, sünd. 14. V 1802 Kuramaal Bauskes, õppis aa. 1820 — 23 Heidelbergi, Strassburgi, Bonni ja Göttingen ülikoolis, asus siis ametisse Kuramaal, oli m. s. a. 1829 Miitavi ülempealikkohtu (Oberhauptmannsgericht) assessor ja omandas 2 mõisa Kuramaal, mis ta hiljemini välismaal asudes jälle ära müüs. Varssi peale abiellu astumist a. 1833 võttis ta suurema reisi ette ja siirdus siis jäädavalt Heidelbergi, kus ta oli elavas läbikäimises eriti ajaloolase Fr. Chr. Schlosser'iga, enda eeskujuga, samuti ka teiste silmapaistvate õpetlastega, nagu G. G. Gervinus'ega, R. A. v. Vangerow'iga j. t. Ta suri 16. V 1864 ukj. Wiesbadenis. — R.-i peatöö on tema »Geschichte der Ostseeprovinzen Liv-, Esth- u. Kurland v. d. ältesten Zeit bis zum Untergange ihrer Selbständigkeit« (I — II, Leipzig, 1859 — 60), milles autor suhtub kriitiliselt, senisest käsitlusest erineval viisil ordu tegevusse ja mis seetõttu välja kutsus ägeda opositsiooni balti-saksa ajaloolasilt. — 1860-dail aa., reformide ajajärgul Balti kubermanges, võttis R. Saksamaal asudes elavalt osa agraarpolitilisist vaidlusist Baltimail. Oma brošüüres »Der livl. Landtag v. 1862« (Frankfurt Maini ä., 1862), »Mecklenburg in Kurland« (Leipzig, 1863) ja eelmise jätk »Edelmann u. Bauer« (Leipzig, 1863) esines ta õige liberaalse talupojasõbraliku seisukoha kaitsjana. Selle tagajärjel tekkis poleemika, millest osa võttis ka C. Schirren (vt.) »Dorpater Tageblatt'is« (1863). — R. on teotsenud ka kirjanikuna, avaldades draama »Gudrun« ja lüürilisi luuletisi.

Vrdl. Winkelmann[II], 3463 j.; Das Baltische Dichterbuch[II](1895), lk. 448. *T.*

RUTOFF, Christian, kirjanik, sünd. 14. XI 1879 Virumaal Vaivara v. Kallasväljal taluperemehe ja külasepa pojana, õppis Türsamäe valla- ja Vaivara klk.-koolis ja sõitis a. 1898 Peterburi, kus teenis kaubakontoris, täiendades vabal ajal ühtlasi oma haridust. 1 a. pärast tuli R. sünnikohta tagasi, hakkas tegelikuks põllumeheks, teenis siis ilmasõja aegu Narvas panga-alal ja linnavalitsuses. 1920. a. peale on R. asunud püsivalt põllumehena kodutalus, olles ühtlasi Türsamäe lauavabriku ärijuhiks. R.-i tegelik huvi kirjanduse vastu omandas kindlama ilme tema avalikust elust osavõtmise ajal Vaivaras ja Narvas. Teotsedes kohalikkudes seltsides tutvus ta lähemalt näitelavaga ja ka eesti näitekirjanduse kehvusega. Sellele järgnesid tema sulest näidendid »Vastu vett« (Viljandi, 1905, II tr. 1911), »Kahepaiksed« (Vilj., 1911, II tr. 1917), »Kivi« (Tartu, 1914) ja »Mässajad« (Tallinna, 1918). Neis liigub autor peamiselt A. Kitzberg'i (vt.) realistlikumate draamade aine- ja vormi-ilmas, tõusmata ometi oma eeskuju tasapinnale. Ta ained on võetud külaelust, mida nähtud tugevate konfliktide valgustusel; ta keel on tüse ja rahvalik; kuid üldiselt on näitelavaline ülesehitus nõrk.

R.-i kõige kompositsioonikindlam ja hingeeluliselt tihedam teos on kolmejärguline draama »Kivi«, mis on ka saanud kõige suurema menu osaliseks.

Kampmann, Peaj. III, lk. 218—26; Vaba Maa 1924, nr. 46. *F. T.*

RUTZE (Russ), Nikolaus, vaimulik, sünd. Rostokis, kus ta alates a. 1477 õppis ülikoolis, 1485 promoveerus magistriks ja siis preestrina teotses oma kodulinnas. Böömi rändjutlustajate kaudu sattus ta seal tol ajal Kirde-Saksamaalgi salaja laialt levinud valdenslik-hussiitliku õpetuse mõju alla ja hakkas nüüdsest peale rooma kirikus ja paavstkonnas valitsevate pahede, nagu näit. indulgentside vastu võitlema, ilma et ta siiski katoliku kiriku-usust oleks loobunud. Tema tähtsam kirjutis käsitleb teemat: usk, lootus, armastus, kuna ta teised kirjutised on õieti Huss'i böömi kirjade alamsaksakeelsed tõlked. R. õpetuse pärast tema vastu tekkinud vaen sundis teda siirduma Wismari (mitte Stralsundi) ja hiljemini Liivimaale, kus ta surigi arvat. 1521. a. ümber. Ilma küllaldase põhjenduseta on eitatud tema Liivimaal viibimise fakti, kuigi teisest küljest ei leidu ka kindlaid jälgi tema siinsest tegevusest Hussi õpetuse vaimus. Üldiselt võis R., kes, nagu öeldud, kirikuõpetuse alustest põhimõtteliselt ei loobunud, tegevus rohkem ettevalmistavat iseloomu kanda selles mõttes, et selle kaudu üksikud isikud juhiti hiljemini esineva luterluse rüppe, m. s. Kaffmeister'i perekonna üksikud liikmed, kelledest üks a. 1521 varjas Rostokis R. käsikirju, kuna teine a. 1527 kuulus Riias kindlamate luterlaste hulka. —L. Arbusow'i teoses »Einf. d. Ref.« tsiteeritud värsid Stralsundi pilkelaulust ca a. 1525 ei käi R. kohta, sest »Bruder Rusch« tähendab kuradit.

Arbusow, Geistl. (Jb. f. Gen. 1901, lk. 99, 1902, lk 65, 1911, lk. 179); Arbusow, Einf. d. Ref., 163—66.—Vrdl. Ztschr f. Kirchengesch. 1922, lk. 214 (O. Clemen). *L. A.*

RUUBEL, Peeter, avalik tegelane, sünd. 1. X 1885 Viljandimaal Kaarli v. taluomaniku pojana, õppis Tartu ja Moskva ülikoolis, lõpetades viimases õigusteaduskonna 1911.a. 1912.a. peale on R. teotsenud advokaadina Tallinnas, välja arvatud aa. 1915—18, mil ta asus sõjaväeametnikuna Peterburis. Välisministeeriumi juriskonsuldina on R. osa võtnud mitmest rahvusvahelisest konverentsist, m. s. Haagis 1922. Selle kõrval kuulus R. »Noor-Eesti« tegelaste ridadesse ja oli tööerakonna esindajana Asutavas Kogus. Politilise ja kultuurilise radikalismi seisukohalt on R. hinnanud meie olusid ja Eesti uuemat ajalugu ärkamisajast alates töis: »Meie nooresoo vaimlisest murrangust«(Tartus 1913) ja »Poliitilised ja ühiskondlikud voolud Eestis« (ilmunud esialgsel kujul tiitliga »Intelligentlikust liikumisest meil« ajakirjas »Vaba Sõna« 1914—15 ja siis eriraamatuna Tallinnas, 1920). R. on tõlkinud G. Šerševeničí »Ühiskonnateaduse« I—II (Tall., 1921—22), olnud »Päevalehe« juriidilise lisa toimetajaks aa. 1913—14 ja avaldanud artikleid »Postimehes«, »Vabas Maas« j. m.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

RÄGO, Gerhard, teadusmees, sünd. 23. XI 1892 Võrumaal Pindi mõisas viinavabriku valitseja pojana, õppis alates a. 1909 Tartu ülikoolis matemaatikat, lõpetas a. 1913 ülikooli *cand. math.* astmega ja õppis siis täiendavalt 2 semestrit Göttingeni ülikoolis. Aa. 1914—15 oli ta matemaatika-õpetajaks Tartu kommertskoolis ja siirdus a. 1915 Venemaale Novočerkaskisse, kus oli Doni polütehnilise instituudi puhtmatemaatika õpetajaks ja hiljemini professoriks, õpetades selle kõrval aa. 1918—20 füüsikat Doni loomaarsti-instituudis. A. 1920 kodumaale tagasi jõudnud, määrati ta samal a. Tartu ülikooli mehaanika ja rakendusmatemaatika erakorral. professoriks, mis kohal on toiminud senini (1928). Mainitav on R. tegevus Tartu ülikooli matemaatika- ja mehaanika-instituudi asutamisel, mille juhatajana ta on teotsenud 1920. a. alates. Selle kõrval on ta elavalt osa võtnud matemaatika õpetamisküsimuste lahendamisest, eriti Matem. Õpetam. Komisjoni (MÕK'i) esimehena ja didaktilis-metoodilise seminari juhatajana matemaatika alal. — R. sulest on ilmunud: Mis on matemaatika ja milles on tema väärtus (Tartu, 1921), Tasapinnalise analüütilise geomeetria põhijooned (Tartu, 1921), Matemaatilise analüüsi elemendid (Tartu, 1922). *H. J-n.*

RÜTLI, Johannes Oskar, jurist ja seltskonnategelane, sünd. 7. XII 1871 Tartumaal Ahja v. rendikohapidaja pojana, pääsis ainelise kehvuse tagajärjel alles 1891. a. H. Treffneri eragümnaasiumi Tartus, kust hiljemini siirdus kroonugümnaasiumi, õppis aa. 1897—1901 õigusteadust Tartu ülikoolis, mille lõpetamise järel, töötanud lühikest aega Pihkva semstvos ja Riias, asus a. 1902 Tartu, kus praegugi (1928) teotseb vandeadvokaadina. Oma kutsetöö kõrval on R. osa võtnud seltskondlikust tegevusest, asudes juhtival kohal mitmes kultuurihariduslikku eesmärgiga seltsis ja ühingus, nagu »Taara«, »Vanemuine«, Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts, kui ka tulundusliku iseloomuga organisatsioones, nagu Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisus, alates a. 1913 Tartu III Laenu ja Hoiu Ühisus, Eesti Hüpoteegi Pank, Eesti Kindlustuse Selts, Kauba Pank. Ka oli R.

korporatsioon »Sakala« asutajaid ja ühes K. Menning'i (vt.), Fr. Kangro j. t. ajalehe »Meie Aastasada« (ilmus Tartus aa. 1911—16) ja «Tartu Päevalehe» (ilm. aa. 1913-16) algatajaid ja väljaandjaid. Leht asus opositsioonis »Postimehe« esindatud vooluga.—Politilisel alal on R. tegev olnud I Vene Riigivolikogus, kuhu ta valiti a. 1906 Liivimaa kub. E. R. Eduerakonna kandidaadina, ja aa. 1923—26 II Riigikogus, kuhu oli valitud Majaomanikkude Seltside Liidu nimekirja järgi. Alates a.-st 1923 on R. Tartu linnavolinik ja volikogu abijuhataja.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

S.

SAABERK, vt. SAARESTE.

SAAL, ANDRES, kirjanik, sünd. 9. V 1861 Pärnumaal Tori v. Laasi taluomaniku pojana, käis Selja vallakoolis ja Tori kihelkonnakoolis, õppides lisaks veel omaette, õiendas 1880. a. vallakooliõpetaja kutseks nõutava eksami ja pidas kodukohas seda ametit. Samal ajal oli ta »Oleviku« kaastööliseks, kuni A. Grenzstein ta 1884. a. Tartusse enese abiliseks kutsus. Ajalehe-töö kõrval oli S. õpetajaks Jaani koguduse koolis ning hoolitses ka enese hariduse jätkamise eest, kuulates vabakuulajana ülikoolis peamiselt ajaloo ja arheoloogia loenguid aa. 1886—89. »Oleviku« toimetuses oleku ajal tegi S. esimesed katsed ilukirjanduses: 1885. a. ilmus ta esikteos »Põgenenud kloostri kasvandik«, millele järgnes »Vambola« (Tartu, 1889). 1890. a. lahkus S. »Oleviku« toimetusest ning asutas ühes Joh. Grenzsteiniga toiduainetekaupluse. Äri ei õnnestunud, kuid S.-il oli rohkem aega kirjanduslikuks tegevuseks ja seepärast koondub sellele ja järgnevaile aa.-ile suur hulk uusi S.-i teoseid: »Hilda« (Tallinna, 1890), »Sõstra-silmad« (Tartus, 1890), »Aita« (Tall. 1891), »Uudu ja Meeta« (Rakvere, 1891), puhtajalooline »Päris ja prii« I (Rakv. 1891), »Kunstniku paleus« (Rakv. 1892), »Ämariku tunnid« (Tartus, 1892) ja »Leili« (annetena ilmunud Paides, 1892—93, II tr. Tartus, 1926). A. 1893 tuli S. tagasi »Oleviku« juurde, seekord tsinkograafina, kuna ta vaheajal oli omandanud vastava kutseoskuse Kronenbergis ja Viinis. Sesse ametisse jäi S. kuni 1897 a. Sel ajal ilmusid veel temalt »Dan ja Singa« (Tall., 1893), »Romaanlik kosimine ehk karistav kihlvedu« (Rakv., 1894), »Vaimude vallas« (Tartu, 1894) ja puhtajaloolise sisuga tööd »Üleüldine isamaa ajalugu« I (Rakv., 1893) ning »Päris ja prii« II (Rakv., 1893). 1897 a. lahkus S. kodumaalt, oli lühemat aega Saksamaal ning astus 1898. a. Hollandi riigiteenistusse topograafina Jaava saarele, kuhu jäi pikemaks ajaks kuni Hollandi riigipensioni väljateenimiseni. Kodumaalt lahkumisega kaldus ta kõrvale kirjanduslikust tegevusest. Küll ilmus tal veel paar romaani »Priiuse ja isamaa eest« (Tartu, 1903) ja »Valge vanne« («Olewik» 1911, nr. 22—101 ja eriraamatuna Tartu, 1912), kuid need võõraainelised raamatud langevad välja kirjandusliku arvestamise piiridest. Peale nende on S.-ilt sellest ajajärgust veel mõned populaarteaduslikud brošüürid. 1920. a. lahkus S. Bataaviast ning asus Kaliforniasse, kus ta praeguseks (1928) asukohaks on Los Angeles. Veel a. 1927 ilmus temalt Tartus jutustus »Saarepiiga«. — S. i toodang käsitleb pea terveni ajaloolisi aineid. Ajaloolise jutustuse viljelejana hakkas ta esimesena kinni pidama ajaloolisest tõepärasusest, tutvus eelnevalt vastava teadusliku kirjandusega, rahvaluulega, kodumaa arheoloogilise topograafiaga jne., kuid hoolimata sellest pole üksikasjades ta kirjeldus ajalooliselt siiski küllalt järjekindel ega tihe. Sest S. hindas enne kõike sündmustiku põnevust ja kirjavust ning ohverdas sellele üksikasjade ajaloolise täpsuse. Sündmustiku ülesehituse osavuses peitub autori peavoorus, kuigi ka kompositsioonis on palju põhjendamata kuhjamist, keerulisust ja šabloonilisi võtteid, kas või alati etteaimatava hea lõpu näol. S.-i tegelased on liialdatult head või kurjad, skemaatilised, ilma isikupärasuseta ning psühholoogilise arenguta. Tal on õieti ainult kaks korduvat tüüpi: hea ja kurja tegelase tüüp. Seepärast jääb ta teoste vahel erinevusena mällu üksnes välimine sündmustik, mitte tegelaste isikupärasus. S.-i paremad tööd on »Vambola«, »Aita« ja »Leili«, eriti viimane. Need jutustused moodustavad tsükli, milles käsitletakse eestlaste ja liivlaste allaheitmist sakslaste poolt XII sajandi lõpul ja XIII alul. Tema puhtajaloolised teosed »Päris ja prii« 2 köidet ning »Üleüldine isamaa ajalugu« kannatavad nõrgast allikakriitikast olenevate puuduste all. S.-i teosed on olnud läinud a. s. loetavamaist ning oma aine tõttu kõrgelt hinnatava rahvuslikult kasvatava mõjuga.

S.-i saksakeelsed käsikirjalised memuaarid ühes K. E. Söödi äärmärkustega; Eesti bibliograafia asutise andmed; Hermann, E. kirj. ajal., 503; Post. album, lk. 235 lk. 235 jj.; Kampmann, Peaj. II[II], lk. 287 jj.; Ridala, E. kirj. ajal (1922), lk. 71 j.; Õitsituled I (1923), lk. 53. *O. U.*

SAAR, Mart, helikunstnik, sünd. 28. IX 1882 Viljandimaal Vastsemõisa v. Hüpassaarel metsavahi pojana. Keset suuri metsi ja

soid asuv metsavahi talu, kus S. üles kasvas, arendas oma üksildusega ja omapärase loodusliku miljööga S.-es kalduvust loodusromantilisse müstitsismi ja kiindumust põhjamaa looduseluulesse. Juba Suure-Jaani klk.-koolis õppides tärkas temas huvi muusika vastu eriti tema õpetaja J. Kapp'i poja A. Kapp'i (vt. neid) mõjul; jätkates õppimist Põltsamaa Aleksandri linnakoolis omandas ta selle kõrval ka algteadmisi muusika alal. Saanud tarviliku ettevalmistuse A. Kapp'ilt, astus S. a. 1901 Peterburi konservatooriumi prof. Homilius'e oreli- ja Rimski-Korsakov'i kompositsiooniklassi õpilaseks. A 1907 katkestas ta ajutiselt oma õpingud konservatooriumis ja asus Tartu, kus ta välismaale sõitnud R. Tobias'e (vt.) asetäitjana andis eratunde, andudes ühtlasi suure innuga muusikalisele loomingule. Tema selleaegsed sooloja koorilaulud ning klaveritööd on impressionistlikku laadi, tugeva kalduvusega õrna lüürikasse ja armastusluulesse; ühtlasi võib neis märgata rahvuslik-omapärast tooni. A. 1909 oma töö Tartus katkestanud, viibis ta selle järel 1 a. Peterburis, lõpetas seal kevadel 1911 konservatooriumi oreliklassi heade tagajärgedega ja pöördus tagasi Tartu, jätkates siin oma tööd muusika alal. Rahvuslik koloriit tema loomingus muutus nüüd tugevamaks ja teadlikumaks; eesti rahvaviisi sugemed saavad ta produktsiooni lähtekohaks ja rahvuslik omapära selle peatingimuseks. Seega sai S. eesti muusika rahvusliku kooli teadlikuks rajajaks, andes oma loominguga eeskuju teistelegi heliloojaile. Selle ajajärgu tüüpilisemaks väljenduseks osutuvad S.-e »14 laulu segakoorile« I—II (Tartu, 1914), milledes ta ei piirdu ainult rahvuslikke sugemeid käsitleva meloodilise küljega, vaid ka tema teised muusikalise loomingu elemendid, harmoonia, kontrapunkt, rütmika, põhinevad eesti rahvaviisi reeglipärasusel, mis sageli erineb Lääne-Euroopa muusika-teoreetilisist tõekspidamisist ja mis S.-e loomingus moodustab eesti omapärase muusika füsiognoomia. Ajajooksul on S. ikka rohkem loobunud praktilisest muusikatööst, pühendudes muusikalisele loomingule, mille moodustavad peamiselt vähemad teosed, kusjuures ta näib eelistavat vokaalmuusikat. Senini on temalt peale ülalmainitud »14 laulu« trükis ilmunud »Segakoori laulud« (Tartu, 1909), »Kümme koorilaulu« (Tallinna, 1920), »Lastekoorid« I (Tall., 1921), »Seitse laulu nais- ehk lastekoorile« (Tall., 1923), peale selle mõned soololaulud ja vähemad klaveritööd.

J. Siimer, Muusikaajaloo põhijooned (1921), lk. 59; Looming 1924, lk. 462 j. (L. Neuman). *J. A.*

SAARESTE (Saaberk), Albert, keeleteadlane, sünd. 6. VI 1892 Tallinnas ärimehe pojana, astus sügisel 1912 Tartu ülikooli ja siirdus siit 1913. a. alul Helsingi ülikooli, kus õppis kuni a. 1917 peamiselt soome keelt ning kirjandust ja romaani keeli. Sügisest 1917 kuni a. 1919 töötas ta eesti keele õpetajana mitmes Tallinna keskkoolis, aa. 1920—25 Tartu reaalkoolis ja õpetajateseminaris. 1919. a. alul võttis ta lühemat aega osa Vabadussõjast, astus sama a. sügisel Tartu ülikooli ja lõpetas selle kevadel 1921 *mag. phil.* astmega eesti keele alal. Sügisel 1924 omandas ta siin väitekirja »Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes« I (Tartu, 1924) kaitsmise järel doktori astme, habiliteeris 1925 a. alul eradotsendiks ja valiti samal a. eesti keele erakorral. ja kevadel 1928 korral. professoriks. Peale ülikooli lõpetamist viibis S. korduvalt välismaal: suvel 1921 luges ta Soomes Jyväskylä suvekursustel eesti keelt, töötas suvel 1925 Pariisis Sorbonne'i ülikooli juures ja 1926. a. Budapesti, Viini, Firenze ja Rooma raamatukogudes. — S. on avaldanud rea töid peamiselt eesti keele uurimise ja kirjakeele korralduse alalt (vanemad neist on ilmunud Saaberk'i nime all). Iseseisvate raamatuina on temalt m. s. ilmunud: Vigala murde peajooned (Helsingi, 1917), Valitud Eesti rahvalaulud koolidele (Tall., 1919, II täiend. tr. 1922), Tegeliku eesti foneetika alged (Tall., 1920), Murdesõnad Põhja-Eestist (Tartu, 1921) ja ülalmainitud väitekiri, mis oma laialdase, suurelt osalt autori enda kogutud materjali ning ajakohase käsitlusmeetodiga on esimene silmapaistev teos eesti süstemaatilise sõnageograafilis-etümoloogilise uurimise alal. Koos A. R. Cederberg'iga (vt.) on ta välja andnud »Valiku eesti kirjakeele vanemaid mälestisi« I (Tartu, 1927). Peale nende on S. sulest ilmunud rida kirjutisi ajakirjades ja -lehtedes, milledest mainitagu: Vokaalidevahelise dentaalse spirandi vasted vanemas Põhja-Eesti kirjakeeles (E. Kirj. 1920), Tundmused tegurina keelearengus (Eesti Keel 1927, ka eriraamatuna s. a.). S. koostatud on ka artikkel »Keel« maakondi kirjeldava koguteose «Eesti»üksikuis osis. Teistestki keelelisist algatusist on S. elavalt osa võtnud. Ta töötas kaasa eesti keele õppekavade koostamisel Tallinnas eesti kooli rajamisel ja on ülemaalise eesti keele õppekorralduse toimkonna (EKÕT'i) esimees. Eriti innukalt on ta teotsenud eesti murrete tegeliku kogumise alal, tehes iga a. korduvaid uurimisrännakuid 1915. a. peale 58 klk.-s, ja juhatab a. 1922 alates Akad. Emakeele Seltsi murdetoimkonda; selle toimkonna kui ka S. isiklikud murretekogud moodustavad tähtsa eelduse eesti keele uurimisele. Praegu (1928)

on S. Eesti Kirjanduse Seltsi abiesimees, Akad. Emakeele Seltsi, mille asutajate hulka on kuulunud, esimees ja Eesti Biograafil. Leksikoni toimetuse liige ning teotseb 1924. a. alates »Eesti Keele« toimetajana. — S. sulest on ilmunud tõlgetena prantsuse keelest »Prantsuse antoloogia« (Tartu, 1918), G. Flaubert »Kolm lugu« (Tartu, 1922) ja Voltaire »Candide» (Tartu, 1928).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

SAARINEN, Gottlieb Eliel, arhitekt, sünd. 20. VIII 1873 ukj. Rantasalmel Soomes praosti pojana, õppis alates a.-st 1893 Helsingi polütehnikumis, mille lõpetas a. 1897 ja teotses aa. 1897—1905 Helsingis arhitektuuribüroo Gesellius-Lindgren-Saarinen ühe juhatajana, milline büroo ehitas mitu väljapaistvat hoonet Soomes ja välismaal. A. 1905 valiti S. Peterburi kunstide-akadeemia liikmeks ja kutsuti s. a. osa võtma Haagi rahupalee projektide võistlusest; tema vastavad kavandid leiduvad Helsingi Ateneumis. Ülalmainitud büroo väljapanekud leidsid vastavat tähelepanu a. 1908 Viini arhitektuurikongressi näitusel ja a. 1913 rahvusvahelisel ehituskunsti näitusel Leipzigis; viimasel sai S. kuldauraha. S.-i iseseisvate projektide järgi on ehitatud Helsingi raudteejaamahoone, Joensuu ning Lahti raekojad ja palju muid hooneid Soomes; Eestis on tema loodud Krediitpanga maja Tallinnas (1912) ja Pauluse kirik Tartus (1915—19); Tallinna planeerimisvõistlusel sai ta a. 1913 oma plaani eest esimese auhinna, Tallinna uue raekojahoone plaanide võistlusel teise, kusjuures tema projekt määrati teostamisele. Linnade planeerimisküsimusis on S. eksperdina toiminud mitmes riigis ja samuti osa võtnud tagajärjekalt suuremate linnade planeerimiskavade võistlustest, saades m. s. II auhinna Austraalia uue pealinna Canberra plaani eest. Viimasel aastakümnel on ta tegev olnud välismail, peamiselt Põhja-Ameerikas. S. on soome uue ehitusstiili andelisem meister. Tema teostele on omane monumentaalne rahu ja tasakaal, lihtsus ja suurejoonelisus üldidees ja sulavus detailides.

Tietosanakirja VIII (1916) j. m. saadud andmed. *A. V.*

SAEBELMANN, A. P. K., vt. **KUNILEID.**

SAEBELMANN, Friedrich August, helilooja, sünd. 14. IX 1851 Karksis köstri pojana, õppis Karksi klk.-koolis ja Valga seminaris, kus sai J. Zimse'lt (vt.) õpetust muusikateoorias. Lõpetanud seminari a. 1871, oli S. 3 a. õpetajaks Anna-koolis Peterburis, õppis 1 a. Peterburi konservatooriumis prof. van Ark'i klaveriklassis ja sai a. 1880 Paistu kiriku organistiks ning kohaliku klk.-kooli õpetajaks, mis kohtadel püsis oma surmani 22. II 1911 Paistus. — S. oli hea pianist, kelle juures m. s. on õppinud Juh. Aavik (vt.). Komponistina on S. loonud koorilaule arvult rohkem, kui ta vend A. Kunileid (vt.); viimase looming tundub aga S.-i omast sügavamana ja tüsedamana. Siiski avaldub ka S.-i laules voolavalt loov talent, kuigi ta kirjutas saksa koorilaulu mõju all. Tema lauludest on populaarsemad »Palve«, »Ellerhein« ja »Kaunimad laulud pühendan sull'«.

Post. 1911, nr. 45; J. Siimer, Muusikaajaloo põhijooned (1921), lk. 54; Looming 1924, lk. 111 j. (L. Neuman). *L. N.*

SAHMEN, Johann Jacob, Tartu bürgermeister, sünd. Königsbergis 18. I 1700 ukj., õppis aa. 1715—19 Königsbergi ja Halle ülikoolis teoloogiat ja õigusteadust, tuli a. 1726 Baltimaale ja oli mõned aa. koduõpetajaks aadliperekonnis. 1733. a. sai S. advokaadiks Riia maakohtu juures ja fiskaaliks, järgm. a. advokaadiks õuekohtu juures ja kutsuti 1740. a veebruaris Tartu bürgermeistriks. Alguses toimis S. selles ametis üksi; 1757. a. peale, mil heakorra ja politsei asjade jaoks ellu kutsuti teine bürgermeistri koht, oli ta esimeseks ehk justiitsbürgermeistriks. Põhja sõjale järgnenud hallil ja värvitul ajal, mil linnaelu peasisu moodustasid tühised tülitsemised ja protsessimised, näitas S. Tartu olude korraldamisel suurt agarust ja püsivust üles. Ta uuendas linna sisemist asjaajamist,pani maksma kindla kantseleilise korra ja seadis a. 1760 kodanikuraamatu sisse, mis sisaldab kronoloogilises järjekorras Tartu kodanikuks astunute, raeliikmete, gildide oldermannide j. t. nimed. S. pani täielisse korratusse langenud Tartu linnaarhiivis jälle kindla korra maksma, seadis kokku arhiivis leiduvate materjalide üldregistri ja koondas erakordse hoolsuse ning töövõimega paljud Tartu ajalugu valgustavate dokumentide ärakirjad monumentaalseiks käsikirjalisteks kogudeks. Viimastest mainitagu: 1) Das alte Dorpat..., mis sisaldab materjale peamiselt Poola aja kohta; 2) *Excerpta protocollorum...*, I köide aa. 1600—1709, II köide aa. 1719—58; 3) *Collectanea*, 2 köidet, mis sisaldavad peamiselt rae kirju XVIII sajandist S.-i kogud, mis alal hoitakse Tartu linna-arhiivis, pakuvad praeguselgi ajal Tartu ajaloo uurijaile suurt tuge. Ka koostas S. Tartu linna usaldusväärse kirjelduse »Nachrichten von der Stadt Dorpat«, mis lühendatult ilmus a. 1764 Müller'i »Sammlung russischer Geschichte« IX köites (selle mustand Tartu rae koopiate-raamatus a. 1764). A. 1765 vabastati S. omal palvel bürgermeistri ametist, kusjuures linn ta dokumentidekogud omandas. S. suri 16. V 1769 Tartus.

Gadebusch, Abh., lk. 201—09; Recke-Napiersky IV; Verh. GEG VII, 3 (R. Hausmann); P. Treiberg,

Tartu linn XVIII sajandil (koguteos »Tartu«, 1927). *P. T.*

ŠAHOVSKOI, Sergei Vladimirovič, vürst, venestamisajajärgu tegelane, sünd. 14. VI 1852 Moskvas, lõpetas a. 1874 Moskva ülikooli füüsika-matemaatika osakonna kandidaadi astmega, oli aa. 1875—76 konsulaadi sekretäriks Ragusas, kust ta suurriikide survel Herzegoviina mässu toetamise pärast ära kutsuti, ja teenis siis Peterburis välisministeeriumi Aasia departemangus. Vene-Türgi sõja ajal ja järel teotses Š. aa. 1877—80 sõja territooriumil Punase Risti tegelasena ja oli aa. 1880—81 Punase Risti peavolinikuks kindral Skobelevi vägede juures Turkestanis. Aa. 1881—85 toimis Š. Černigovi kubernerina ja määrati 1885. a aprillis keiser Aleksander III-a isiklikul tahtmisel Eestimaa kuberneriks. Selles ametis suri Š. 12. X 1894 Tallinnas. — Veendunud slavofiilina haaras Š. suure innu ja energiaga kinni temale Eestimaa suhtes tehtud ülesandest ja püüdis igakülgselt teostada maa täielikku venestamist. Väites, et saksa separatismi vastu tuleb võidelda raskete uimastavate löökide abil, toimis Š. raudse järjekindlusega ega tunnustanud oma venestamisinnus mingisuguseid kompromisse maa saksa ollusega. Seejuures sattus ta vastollu teiste Baltimaade kuberneridega (vt. Sinovjev) ja Vene valitsusega, eriti siseminister I. N. Durnovo ajal. Ainult Aleksander III-a heatahtlik toetus võimaldas Š.-d oma tegevust jätkata ja valitsusele venestuse huvides esitada ikka uusi konkreetseid ettepanekuid, mis kaugeltki kõik teostamist ei leidnud. Š. ettepanekul seati Baltimaade ametiasutistes a. 1885 asjaajamise ja ametliku kirjavahetuse keeleks vene keel. Tallinna linnapea T. W. Greiffenhagen (vt.), kes keeldus vene keele tarvituselevõtust linna asjaajamiskeelena, tagandati ametist. 1889. a. peale hakati ka linnavolikogude suhtes järkjärgult nõudma vene keele tarvitamist. Politsei- ja kohtureform (vt. Aleksander III) viidi Š. aktiivsel osavõtul Eestimaal hoogsalt läbi. Kohaliku aadli maaomavalitsuse ägeda vastasena pani Š. a. 1887 valitsusele ette rüütelkonna komitee ja maanõunikkude kolleegium ära kaotada ja astus järsult välja Liivimaa kuberneri Sinovjevi ettepaneku vastu luua maal uus ainult kihelkonnist koostuv omavalitsus. Agraarolude alal soovitas Š. valitsusele senine agraarseadusandlus revideerimisele võtta, eeskätt talumaad uuesti mõõta ja nende rendikõrgus asetada kindlasse vahekorda talu tulukusega, kusjuures kord kindlaks määratud rendisummat 24 a. jooksul ei oleks tohitud kõrgendada. Valitsuse vastutulematuse tõttu jäid need ettepanekud ellu viimata. Kuuendikumaade suhtes juhtis Š. algatusel reformitud kubermangu talurahva asjade komisjon siseministri tähelepanu asjaolule, et mõisnikud seadusevastaselt peavad endi käes neid maid, mis õigupoolest määratud maatarahva seisundi kindlustamiseks. Keiser Aleksander III tegi käskkirjaga senatile 18. II 1893 siseministrile ülesandeks esitada seaduse-eelnõu kuuendikumaade seadusliku kasutamise kohta; asja lõpliku otsustamiseni kästi ametikohtasid seisma jätta kõik nende maade mõisamaa külge liitmise läbi põhjustatud tüliasjade arutamised ja keelati kuuendikumaade müümine, välja arvatud juhud,mil müüdava maatüki suurus ei ületa talurahvaseadustes kindlaksmääratud talude minimaalsuurust ja mil ostjana esinevad kohalikud talupojad, kes seni ei olnud ei talumaade omanikud ega rentnikud. Et siseministrite poolt siiski ei järgnenud vastavaid samme, jäid kuuendikumaad kauemaks ajaks õieti selgusetusse õiguslikku seisundisse. — Nähes luteriusus ainsat sidet eestlaste ja sakslaste vahel ja kreeka-õigeusus tähtsaimat vahendit eestlaste lähendamiseks Venemaale ja vene rahvale, toetas Š. kõigest jõust 1883. a. peale Põhja-Eestis toimuvat massilist üleminekut õigeusku. 1883.—93. aa. asutati Põhja-Eestis 18 õigeusu kogudust, neist pooled Lääne- ja Hiiumaal. Õigeusu kirikute ja koolimajade ehitamiseks hankis Š. 420.000 rbl. riiklikku toetust. Kui mõisnikud keeldusid õigeusu kirikute alla maatükke müümast, pandi Š. algatusel 1886. a. seadus maksma, mis võimaldas sunnivõõrandamise teel kinnisvara omandada kreeka-katoliku usu kirikute ja koolide tarvis. Samal a. keelati ära nõuda õigeusku siirdunud talupoegade mailt reaalkoormisi luteriusu kirikute heaks. Kui Eestimaa rüütelkonna ainelisel toetusel Kuremäele vastukaaluks seal asuvale õigeusu kabelile hakati ehitama Illuka ev.-luteriusu kirikut, pani Š. ehituse a. 1885 seisu ja nõutas keisrilt a. 1891 loa terve mäe ühes poolelioleva kirikuga õigeusu kirikule võõrandada. 1891. a. asutati sinna Pühtitsa õigeusu naiskogukond, mis 1893. a. naiskloostriks muudeti. Š. võttis ka agarasti osa Aleksander Nevski peakiriku ehitamise eeltöist ja hankis kirikule Tallinna Toompeal kohase aseme. Olles teravas vastolus balti-saksa elemendiga, ei sallinud Š. ka eesti rahvuslikke püüdeid: tema arvates ei tohtinud vene kultuuri kõrval Baltimaal ükski teine kultuur lubatud olla. Eesti separatismis nägi Š. isegi suuremat hädaohtu Vene riigi ideele kui saksa omas ega tunnustanud seepärast mingisugust venestamissihtidest erinevat iseseisvat eesti politikat. Š. nõudel suleti 1893. a. Eesti Kirjameeste Selts, mille tegevuses Š. oli leidnud iseseisva eesti kultuuri loomise püüdeid ja rahvale kahjulikkude politiliste kirgede õhutamist. Toetades

täiesti venestuse sõiduvette kaldunud J. Kõrvi (vt.), saatis Š. tema võistleja »Virulase« toimetaja J. Järve (vt.) a. 1888 2-ks a.-ks kodumaalt välja ja nõudis salajast järelevalvet A. Grenzsteini (vt.) järgi, keda ta millegipärast pidas Eesti rahvusliku partei juhiks. Š. püüded valjusti ohjeldada ka Lõuna-Eestis avalikku sõna ja rahvuslikku liikumist ei andnud Liivi kuberneri Sinovjevi vastuseisu tõttu kõiki oodatud tagajärgi.

Изъ архива князя С. В. Шаховского, I—III (1909—10); Вѣнокъ на могилу эстляндск. губернатора кн Шаховского, подъ ред. Г. Янчевецкаго (1896); С. И. Уманецъ, Воспоминанія о кн. С. В. Шаховскомъ и Балтійскіе очерки (1899); Б. Глинскій, Русскій дѣятель въ Эстляндіи (Историч. Вѣстникъ LXIII, 1896, lk. 960—85); Seadus ja kohus 1909, nr. 11—12, lk. 151 jj. — Vt. ka Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine (1926). *P. T.*

SALEMANN, Georg, vaimulik kirjanik, sünd. 1597 Pommeris, õppis Rostoki ülikoolis, ordineeriti sügisel 1626 Jüri klk. õpetajaks, sai a. 1632 Tallinna eesti koguduse abiõpetajaks ja 1640 õpetajaks; surn. 26. VII 1657 Tallinnas katku kätte. A. Winckler'i (vt.) poolt a. 1656 trükki toimetatud teoses »Hand-Hauss- Und Kirchen-Buch Für die Pfarrherrn und Hauss-Väter Ehstnischen Fürstenthumbs...« III tõlkis S. 45 kirikulaulu eesti keelde, parandas ja viimistles üldse seda teost ning lisas sellele juurde IV osa »Etzliche Gebete...« (trükitud juba 1655) Temal olevat omal ajal alal olnud Lutheri ja teiste saksa autorite vaimulikkude laule, pealkirjaga »Geistliche Freude«. Veel ilmasõja aegu oli temalt säilinud (Tall. poegl. gümn. rmtkogus) kaks trükitud eestikeelset pulmalaulu »Laddina ninck Saxa-keelet« ja »HEh sel, ke kartab Jummala« (brošüüris *„Nuptiarum solemnitate viri... Dn. M. Erici zur Beecken.* .« Tall., 1642), mis aga kaotsi on läinud, nagu ka Rosenplänter'i rmtkogus veel alal olnud »Hochzeit freude auff des Ehrwürdigen... Herrn Petri Kochs... Hochzeitlichen Ehrentag 1651«, mis samuti sisaldas üht eestikeelset laulu.

Recke-Napiersky IV, Beise II; T. Sander, Eesti kirjand. ajalugu II[1] (1901), lk. 34—37; Hermann, E. kirj. ajal., 81 j.; Kampmann, Peaj. I[1], 172, 175 j.; Ridala, E. kirj. ajal. I, 117 j.; A. Saareste ja A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanem. mälestisi I (1927), lk. 62—64, 156—58; Verh. GEG XVI. *A. S-te.*

SALEMANN, Joachim, eelmise poeg, vaimulik kirjanik, sünd. 9. II 1629 Tallinnas, astus a. 1646 Tartu ülikooli, viibis siis Saksamaal, kus ta ka aa. 1651—58 ülikoolis õppis, omandas mag. astme 1655, tuli suvel 1658 tagasi Tallinna, saades kohe Oleviste kiriku abiõpetajaks, hiljemini (1663) õpetajaks ja a. 1673 superintendendiks, määrati a. 1693 Eestimaa piiskopiks; surn. 3. III 1701 Tallinnas. S.-i juhatusel tõlgiti rootsi keelest eesti keelde »Kässi-Ramat, Kumma sisse on kokkopantut, Kuida Jummala tenistust Christlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama« (Tallinna, 1699, VI+216 lk.; Õpet. E. S.-i rmtkogus). Samuti laskis ta A. Winckler'i poolt a. 1656 ilmunud »Hand-Hauss Und Kirchen-Buch Für die Pfarrherrn u. Hauss-Väter Ehstn. Fürstenth.« revideerida, uute eestikeelsete lauludega täiendada ning Tallinnas a. 1700 uuesti avaldada pealkirjaga »Ma Kele Koddo- nink Kirko-Ramat, Keike Kirko- nink Perre Wannemade eest Eesti Ma sees...«

Recke-Napiersky IV, Beise II; Paucker, Geistl., 14, 61, 339, 349 j.; SB GEG 1926, lk. 150 (Fr. Westling); Mitt VIII, lk. 533. *A. S-te.*

SALZA, Herman, v., Saksa ordu kõrgmeister aa. 1209—39, surn. 19. (20.?) III 1239 Salernos Itaalias. S. nimi on lahutamatus ühenduses ristisõdade ajalooga nende sõdade mõningail tähtsamail momentidel (Damiette i vallutamine a. 1219, Palestiina leping a. 1227) keiser Friedrich II ajalooga, kelle targaks nõuandjaks ta oli, ning keisri ja paavstkonna vahelise võitlusega, milles S. esines diplomaatlikult osava vahemehena. Baltimaade ajalukku kuulub S seega, et ta Saksa ordu Palestiinast ja Ungarist juhtis Preisisse ja teostas mainitud ordu ühendamise mõõgavendade orduga Liivimaal. Saksa ordu siirdumine Preisisse sündis Poola hertsogi Masoovia Konradi palve tagajärjel aa. 1225—26 saata abi paganausuliste preislaste vastu; selle palve mõjul pani S. osa oma ordust teotsema selle suure uue ettevõtte huvides. Nii sai ta hilisema autonoomse Preisi orduriigi loojaks. Sellele riigile laskis ta a. 1226 keiserliku privileegiga tagada kõik riigivürstkonna õigused (ilma et ta ise oleks saanud riigivürstiks), nii siis täieliku ülevõimu tulevikus vallutatavate paganamaade kohta, ja asetas riigi ühtlasi a. 1234 paavsti kaitsevõimu alla, rajades seega tulevasele orduriigile omapärase kaksikseisandi keisri ja paavsti vahel ja samal ajal ette valmistades Saksa ordu järkjärgulist taandumist Palestiina-ettevõttest. Ka on S. oma tulevikuriigile kaasa andnud tendentsi ratsionaalselt valitsetavaks ametnikkuderiigiks kujunemiseks. Varssi peale seda, kui Saksa ordu oli suutnud endale Preisis pinda luua, hävis piisk. Alberti (vt.) poolt Liivimaal asutatud mõõga-

vendade ordu sõjakäigul leedulaste vastu 22. IX 1236. Selle ordu jäänused taotlesid nüüd ühinemist naabrusse asunud Saksa orduga, mis S. nõusolekul ja paavsti loaga teostuski 13. V 1237. S. valitsuse ajal sai Saksa ordu seega mõõgavendade päruse omanikuks Liivimaal, kusjuures S. siiski a. 1238 pidi leppima Harju- ja Virumaa loovutamisega Taanile.

K. Lohmeyer, Geschichte v. Ost- u. Westpreussen III (1908); E. Caspar, H. v. S u. die Gründung des Deutschordenstaats in Preussen (1924). — Vrdl. ka: Hartmann v. Heldrungen'i »Bericht über d. Vereinigung des Schwertbrüderordens mit d. Deutschen Orden« (*Scr. rer. Pruss.* 5., lk. 168–72, enne avaldatud ka Mitt. XI, 76–102). *L. A.*

SAMARIN, Juri, vene seltskonnategelane ja publitsist, sünd. 21. IV 1819 Peterburis ohvitseri pojana. Peale koduse hariduse saamist õppis ta Moskva ülikoolis aa. 1834–38 kirjanduslugu ning keeleteadust ja lähenes peale ülikooli lõpetamist slavofiilide ringile, eriti selle juhile N. Homjakovile, saades hiljemini ise sama ringi silmapaistvaks tegelaseks. 1844. a. astus S. riigiteenistusse, kuhu jäi 1853. a. aluni, teenides kohtuministeeriumis, senatis ja siseministeeriumis, oli selle järel oma isa mõisade valitseja ja hiljemini nende omanik, ühtlasi teotsedes rohkesti publitsistilisel alal, kirjutades peaasjalikult talurahva pärisorjuse kaotamise küsimustest. Aa. 1857–63 võttis S. agaralt osa vene talurahva pärisorjusest vabastamise reformi eeltöödest, sama reformi elluviimisest Samaras ja Peterburis ja pärast seda uue Poola talurahvaseaduse väljatöötamisest. 1864. a. tõmbus S. hädise tervise tõttu eraellu, elades vaheldamisi välismail, oma mõisas Samara kub., Moskvas ja Peterburis ja pühendades oma elu viimase aastakümne peaasjalikult publitsistilisele ja kirjanduslikule tegevusele. S. suri 19. III 1876 Berliinis. Läänemeremaade ellu puutuvaist küsimusist võttis S. osa eriti aktiivselt nii Vene riigiametnikuna kui ka publitsistina. Esmakordselt tutvus ta Läänemeremaade küsimusega ja Liivimaa agraarkorraga 1846. a. kevadtalvel asjaajaja abilisena »Komitees Liivimaa talupoegade elukorra korraldamiseks«. Sama a. suvel asus S. Riiga, kuhu jäi 1848. a.-ni, olles liikmeks Hanõkovi komisjonis, mille ülesandeks oli tundma õppida Riia omavalitsuslikku korraldust ja majandust ning koostada selle reformimise kava. Siin kirjutas S. üsna põhjaliku Riia linna ajaloo (Общественное устройство гор. Риги, Peterburi, 1852, uuesti tr. tiitliga Исторія Риги S.-i tööde VII köites, Moskva, 1889) ja oma publitsistilised kirjad Riiast (Письма изъ Риги, esiti käsikirjaliselt paljundatud, ilm. trükitult S.-i tööde VII köites a. 1889). Viimaseis käsitles ta balti saksluse suhtumist Venesse, leides selle olevat eitava ja separatistliku ilmega, venelaste seisukorda Baltimail, mis oma mannetuse ja tahaplaanile rõhutusega ei vastanud Vene riiklusele, vene-õigeusu levimist Liivimaal ja Balti kohalikkude privileegide põhjendamatust. Need kirjad, mis olid esitatud alul ainult siseministrile, said aga peagi Peterburi bürokraatlikes ringkonnis laiemalt tuttavaks, kutsusid baltisõbralikus elemendis, eriti Balti kindralkuberner A. A. Suvorov'is (vt.) esile suure meelepaha ja said teatavaiks ka keiser Nikolai I-le. Viimane nägi S. esinemises teenistusdistsipliini ja ühiskondliku kodurahu rikkumist ja karistas teda lühemaajalise arestiga Peeter-Pauli kindluses, likvideeris vahejuhtumuse siiski väga armulikult, andes autorile isiklikul audientsil noomituse. — Laiemas ulatuses algatas S. Balti küsimuse publitsistina 1860.-date aastate II poolel ja jätkas selle käsitlemist oma surmani. Sellele küsimusele pühendas ta kõik kuus vihku oma »Vene ääremaade« (Окраины Россіи) esimesest seeriast, mis ilmusid trükis Praagas ja Berliinis aa. 1868–76. Kaks esimest neist, üks pühendatud Baltimaade päevapolitilisele olukorrale, teine sisaldav »õigeusulise lätlase« mälestisi, ilmusid 1868. a. ja said suure tähelepanu osalisteks. Balti-saksa ringkondadega tekkis nende puhul kirglikult äge poleemika, millest kõige mõjuvamalt võttis osa C. Schirren (vt.). Autori baltisaksluse-vaenuline seisukoht on äärmise teravusega läbi viidud ka ülalnimetatud väljaande järgmistes vihkudes, millest III (1871) on pühendatud Liivimaa talurahva õigeusku siirdumisele 1841. a., IV (1874) ja V (1875) ägedale usutülile Vene riigivalitsuse ja luteri usu organite vahel Liivimaa õigeusuliste talupoegade luteri usku tagasipöördumise küsimuses ja VI (1876) Liivimaa talurahva küsimusele. Kõigis neis töödes esines S. Baltimaade eriõiguste ja isepärasuse ägeda vastasena ja venestamispolitika agara õhutajana. Aleksander II valitsuse ajal ei leidnud S. ideed ametlikku tunnustust, kuid Aleksander III ajal said nad valitsuse venestamispolitika ideoloogia põhialusteks.

Р. Б. Сл.; Сочиненія Ю. Ѳ. Самарина VII–VIII (1889–90); Б. Нольде, Ю. С. и его время (1925); E. v. Sternberg, Die Livländ. Bekehrungen (1872); E. Seraphim, J. S. (B. M. 1911, täiendatud kujul ilm. E. Seraphim'i töös »Aus vier Jahrhunderten«, 1913). *H. Kr.*

SAMSON (-v. HIMMELSTIERNA), Hermann, kirikutegelane, sünd. 4. III 1579 Riias kohaliku linna-kaitseväe juhi Naëman S.-i

(pärit Geldernist Madalmailt) pojana ja omandas alghariduse Riias, kus ta oma vaimuannetega äratas jesuiitide tähelepanu. Viimaste kavatsus teda Braunsbergi oma kooli saata siiski ei teostunud ja a. 1599 siirdus S. Riia linna rae toetusel välismaale, õppis klassilist filoloogiat Rostoki ülikoolis ja alates a. 1600 usuteadust Wittenbergis, kus ta a. 1605 sai magistriks. A. 1608 Riiga tagasi tulnud, sai ta seal linnajutlustajaks ja kohaliku toomkooli inspektoriks, a. 1611 toomkirikuõpetajaks ja a. 1616 Peetri kiriku ülemõpetajaks. Neis ameteis teotsedes kirjutas ta mõned kooliraamatud ja võitles agarasti jesuiitidega, avaldades m. s. a. 1615 töö »*Anti-Jesuita...*« 2-s osas ja polemiseerides teravasti jesuiitidega nende vastukirjutise puhul. Jesuiidid olevat teda püüdnud enda poole meelitada, viimati aga tõsteti tema peale kaebus Poola kun. ees, kusjuures linnamagistraat S.-i püüdis kaitsta. Kaebustele tegi lõpu Riia vallutamine Rootsi kun. Gustav II Adolf'i poolt a. 1621. Riigikantsler Axel Oxenstierna (vt.) soovitusel, kes koos S.-iga oli Wittenbergis õppinud, nimetas kun. aug. 1622 S.-i Liivimaa superintendendiks, usaldades tema hoolde peale kiriku juhatuse ka koolide, trükikodade ja haiglate järelevalve. Riia gümnaasiumi asutamisel a. 1631 nimetati S. selle kooli professoriks usuteaduse alal. Superintendendina oli S.-il laialdane tegevusala. Esijoones pidi ta hoolt kandma kohaste vaimulikkude eest Liivimaal, kirikuõpetajaid ametisse seades ja nende tegevuse järele valvates. Oma tegevusajal on ta ametisse pannud üle 70 kirikuõpetaja, kuna Rootsi aja alul Liivimaa maakogudusis neid olevat ametis olnud ainult 5. Edasi pidi ta kun. mandaadi põhjal 24. X 1625 igal a. Wolmarisse kokku kutsuma kirikuõpetajatesinodid; nende jaoks koostati a 1625 vastav määrustik 22 artiklis, mille kun. 2 korda läbi vaatas ja siis kinnitas. Esimene sinod olevat mõningate teadete järgi kokku kutsutud juba a. 1626, kuid arvat. tuleb esimeseks pidada siiski 16. II 1631 Wolmaris koos olnud sinodit, mille kokkukutse-kiri on säilinud. Samuti tehti S.-ile kohustiseks igal a. kirikuvisitatsioone ette võtta. A. 1629 oli m. s. Liivimaal teostatud jaotus praostkondadesse. Ka teotses S. vaimuliku kirjanduse alal. A. 1615 ilmunud Riia ülemsaksamurdeline kiriku-lauluraamat »Rigascher Gesangbuch« anti a. 1631 S.-i toimetusel uuesti välja; a. 1625 ilmus Riias S.-i jutlustekogu »Himlische Schatzkammer« I—III ja a. 1626 tema 9 jutlust nõidadest. —Üldiselt oli S. väga töövõimeline isik ja püüdis oma kavatsusi energiliselt teostada, sattudes sealjuures vastollu mitte ainult jesuiitidega, kes teda nimetasid »Riia vastkristuseks«, ja kalvinistidega, vaid hiljemini ka ülemkonsistooriumiga, mille õigusi ta tahtis piirata, ja kindralkuberneriga. A. Oxenstierna püsis aga tema sõbrana ning kaitsjana ja S.-i peeti Rootsi erakonna toeks Riias. A. 1633 annetas Rootsi valitsus talle Festeni mõisa Liivimaal ja a. 1640 tõsteti S. ja ta suguvõsa rootsi aadliseisusse, juurde lisades ta nimele »v. Himmelstierna«. Mõned uurijad (näit. Fr. Westling) on S.-i tegevust siiski ka valjumini hinnanud.— S. suri 16. XII 1643 Riias ja on maetud sealsesse Peetri kirikusse.

Chr. A. Berkholz, H. S. (1856); Aug. Buchholtz, Die Fam. S. v. H. 1640—1856 (1856); Kyrkohistorisk Årsskrift 1900 (Fr. Westling); E. Hj. J. Lundström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria (1914), lk. 40—121; Allg. D. B. XXX (1890).—Vrdl. ka Chr. Ed. Pabst, Bunte Bilder II (1856), lk. 69–89. *O.S.*

SAMSON (-HIMMELSTIERNA), Hermann v, balti-saksa politikategelane ja publitsist, sünd. 29.IX 1826 Viljandimaal Olustvere mõisas, õppis aa. 1845–49 Tartu ülikoolis loodusteadust ja jätkas õpinguid hiljemini Saksamaal ja 1850–53 Pariisis, kus lõpetas õppimise tsiviilinseneri astmega; oli 1853–60 Peterburis tapetivabriku direktor ja 1860. a. peale Urvaste mõisa omanik; toimis ühtlasi aa. 1868—72 Liivimaa ökonoomilise sotsieteedi sekretärina ja «Baltische Wochenschrift'i» toimetajana; aa. 1875—76 oli ta Tapa-Tartu raudtee-haru ehitaja, hiljemini mitme tulundusliku seltsi (Liivimaa tööstuse edendamise, kalakasvatuse s.) esinik. S. suri 20. I 1908 Tartus. Kauaaegse Tartu elanikuna on S.-il suured teened kohaliku saksa seltskonna organiseerijana ja tema politilise juhina; ta oli m. s. pärast esimest Vene linnaseaduse maksmapanekut Tartu esimestel linnavalimistel (1878 ja 1882) Saksa valijate komitee juhataja. Eriti suure populaarsuse balti-saksa politilises ilmas omandas ta oma publitsistiliste kirjutistega. Kuuludes Liivimaa maaomavalitsuse reformi pooldavasse aadliparteisse, avaldas ta 1878. a. alul anonüümselt »Neue Dörptsche Zeitung'is« rea kirju Liivimaa politiliste probleemide üle pealkirja all »Wetterleuchten«, mis ilmusid samal ajal ka eribrošüürina. Rõhutades Liivimaa maaomavalitsuse reformi vajadust, pidas ta aga tarvilikuks, et see teostataks kohaliku saksluse omal algatusel ja arvestades riigivõimu ühtlustavaid püüdeid kogu Vene riigi eriosade valitsemiskorra reformimisel; ainult sel eeldusel olevat loota Liivimaa politilist isepärasust säilitada, kuna vastasel korral teda ähvardavat täielik assimileerumine. Need S.-i kirjad tekitasid kogu balti-saksa politilises ilmas erakordse elavuse ja publitsistilise poleemika nii

oma seisukohtadega, kui ka eriti sellega, et nad seni ainult rüütelkonna sisemiseks probleemiks peetud küsimuse kandsid vastu valitsevat traditsiooni laiema avalikkuse ette. Samal ajal nõrgestasid S.-i kirjad Liivimaa reformisõbralist aadliparteid, esitades seisukohti, mis olid vastuvõtmatud selle enamikule, kes pidasid tarvilikuks Liivimaa maaomavalitsuse reformimisel eeskätt silmas pidada kohalikke erihuvisid ja seniseid ajalooliselt kujunenud aluseid. Samuti suurt põnevust tekitas S.-i teine brošüür »Livländische Rückblicke«, (ilmus anonüümselt Tartus 1878), milles arvustati võrdlemisi käredalt Balti saksluse esinemist kodumaa ajaloos. Jällegi tekkis poleemika, millest võttis osa rida autoreid, nende hulgas S.-i vastu kõige mõjukamalt parun H. Bruiningk (vt.). Suurt tähelepanu äratas ka S.-i kolmas politiline brošüür »Zur Verständigung« (Tartu, 1879), milles ta soovitas Liivimaa maaomavalitsuse reformi niisugusel kujul, et säiliks rüütelkonna maapäev maa autonoomsete politiliste õiguste kandjana, kuna tema kõrvale pidi ellu astuma maa majanduslikkude asjade juhtimiseks kõrgem asutis, koostuv rüütelkonna liikmeist ja suur- ning väikepõllupidajate esindajaist. Eesti ärkamisajal sai S. laialiselt tuntuks ka oma »Neue Dörptsche Zeitung'is« avaldatud kirjadega Eesti Aleksandri kooli vastu (1877). Viimast pidas ta eesti rahvusliku suurutsemise ürituseks ja soovitas selle asemele asutada põllutöökool. Nende kirjade puhul tekkis eesti ajakirjanduses väga elav poleemika, mis aitas tunduvalt kaasa Eesti Aleksandri kooli mõtte populariseerimisele.

Alb. acad. 4774; *Album Dorp.-Livonorum* (1908); A. v. Tobien, Die livländ. Ritterschaft (1925), lk. 394 jj. *H. Kr.*

SAMSON v. HIMMELSTIERN, Reinhold Johann Ludwig, balti aadli tegelane ja õigusteadlane, sünd. 27. VI 1778 Liivimaal Urvaste mõisas mõisaomaniku pojana, omandas eelhariduse kodus, õppis aa. 1796–98 Leipzigi ülikoolis õigusteadust ja filosoofilisi aineid, oli a. 1798 auskultant Liivimaa rüütelkonna kantseleis, 1802–07 Liivimaa rüütelkonna notar ja ülemkonsistooriumi assessor, 1808–18 Tartu-Võru maakohtunik ja majanduskomissar, 1818–27 Tartu, hiljemini Pärnu kreisisaadik. A. 1818 töötas S. kohalikkude seaduste kodifikatsioonikomisjonis, oli 1824–34 Liivimaa õuekohtu asepresident, 1827. a.-st maanõunik, töötas aa. 1829–40 keiserliku kantselei *II* jaoskonnas Balti õiguse kodifitseerimise alal ja oli 1843–51 Liivimaa ev.-lut. usu konsistooriumi ilmlik president ning 1849–55 Liivimaa õuekohtu liige ja hiljemini president. Ta suri 26. XI 1858 Urvaste mõisas. Oma isiklikelt omadusilt ja töösaavutisilt oli S. Liivimaa aadli silmapaistvamaid ja kandvamaid jõude XIX a. s. Juba üliõpilasena G. Merkel'i (vt.) mõju alla sattunud, oli ta tegev 1804. a. Liivimaa talurahvaseaduse saamisel, algatas 1818 a. Liivimaa talurahva isiklikust orjusest vabastamise küsimuse, võttis osa 1819. a. seaduse väljatöötamisest, olles selle seaduse redigeerija, ja oli tegev talurahva teoorjuse kaotamise algatamise aegadel aa. 1841–49. Kohtu alal teostas ta õuekohtupresidendina uue kohtupidamise-korralduse konkurssasjades. Balti õiguse kodifikatsiooni loos on S. määravat osa etendanud Balti seaduste kogu I ja II köite väljaandmisel ja III köite väljaandmiseks teinud eeltöid. Kiriku alal püüdis ta konsistooriumipresidendina vene usu tuleku rahututel aegadel painduva taktikaga päästa, mis võimalik.— Kirjanduslikult on S. olnud tegev eeskätt õigusteaduse, siis ka ilukirjanduse alal. Nagu suuremal osal tema kaasaegseistki, on ta õigusteaduslikud tööd praktilis-dogmaatilist laadi, millel tegelikus elus omal ajal teatav praktiline tähendus ei puudunud, kuigi teoreetilised lähtekohad ja kombinatsioonid on sageli ebaõnnestunud; praegusel ajal on need tööd hinnatavad peamiselt õiguseajaloo allikaina. Nüüdisajalgi veel teatava tähendusega on S.-i õiguseajalooline töö »Historischer Versuch über die Aufhebung d. Leibeigenschaft in d. Ostseeprovinzen« (Inl. 1838 lisa ja eriraamatuna samal a.). Tema muudest trükitud töödest on tähtsamad: Ueber die Anwendung d. schwed. Rechts u. d. Russisch. Ukasen in Livland (E. G. v. Broecker's Jahrbuch f. Rechtsgesch. in Russland II, Riia, 1824, lk. 1–56), Codex d. Livländ. Rechte, nach der Römisch. Pandekten-Ordnung (*ibid.*, lk. 196–222), Institutionen d. Livländ. Prozesses I–II (Riia, 1824), Das livländ. Erbschafts- u. Näherrecht (Riia, 1828).

Recke-Napiersky IV, Beise II; Allg D. B. XXX (1890); Fr. G. v. Bunge, Einleitung in d. liv-, esth- u. kurl. Rechtsgeschichte (1849), §§ 102, 105, 110, 115; J. v. Sivers, Deutsche Dichter in Russland (1855), lk. 239–49; W. v. Bock, Livl. Beiträge II (1869), lk. 92–121; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrh. I–II (1899, 1911); А. Э. Нольде, Очерки по ист. кодиф. мѣстн. гражд. зак. II (1914), lk. 92—103 j. m. *J. U.*

SANDER, Tõnu, kirjandusloolane, sünd. 14. XII 1868 Põltsamaa klk. Kaavere Suure-Aru talu rentniku pojana, õppis Põltsamaa klk.-koolis G. Beermann'i (vt.) juhatusel ja aa. 1886–89 koos oma hilisema sõbra E. Peterson'iga (vt.) Tartu õpetajateseminaris, kus ta juba olevat alanud eesti kirjandusllooliste materjalide kogumist. Seminari lõpe-

tanud, asus S. aa. 1889—91 Peterburi Mihkli koguduse vaeslaste-kooli õpetaja kohal ja toimis 1891. a. alates kirjutajana Peterburi peaobservatooriumis. Ta suri 16. VII 1894 Peterburis tiisikusse. Peterburis viibides jätkas S. eesti kirjandusloo algallikate uurimist, kasutades selleks keiserlikku avalikku raamatukogu, ja võttis osa ka sealsest eesti seltskondlikust elust; m. s. valiti ta a. 1890 Peterburi Eesti Heategeva Seltsi kirjatoimetajaks. — S.-i sulest on pärit koostamisajalt esimene »Eesti kirjanduse ajalugu« I—II (Tartu, 1899, 1901, I[II] *ibid.*, 1908, II[II] 1911, I—II[IV] *ibid.*, 1920), mis trükis ilmus alles peale autori surma. Selle I osa käsitleb rahvaluulet, kuna II osa annab ülevaate eesti kirjandusloo vanemast ajajärgust kuni XVII a. s. lõpuni. Peale selle avaldas S. »Olevikus« pikema kirjutise «Mõnda Eesti rahvakoolide ajaloost« («Olevik» 1892, nr. 44-47) ja parandas ning viimistles oma venna Juhan S.-i jutustuse »Järeleandmata«, mis ilmus ajakirjas »Oma Maa« 1887. S.-i kirjanduslugu, mille II osa jäi pealegi lõpule viimata ja viimistlemata, ei vasta tänapäeva teaduse nõuetele, kuid oma aja kohta on autoril olnud kriitilist tunnet ja kindlat suunda oma kirjanduslikes vaatlusis.

E. Peterson'i isikl. mälestised, S.-i venna Juhan S.-i kiri ja J. Seimann'i, omaaegse Peterburi Mihkli kirikukooli juhataja, mälestised käsikirjas (kõik B. Linde käes

SAPAS, Marie, õpetaja ja seltskonnategelane, sünd. 28. XI 1875 Halliste klk. Vana-Kariste v. Liplapi talus. Tema vanemad Jüri ja Reet S. (viimane samuti Sapas'te sugukonnast) olid ühendatud Liplapi-Saapa talu omanikud; Saapa talu on a. 1623 Rootsi valitsuselt Saapa sugukonnale pärisomanduseks kinnitatud. Marie S. lõpetas a. 1892 Tartus keskkooli koduõpetaja kutsega, sai a. 1894 koduõpetaja koha Moskvas, kuhu jäi 1899. a.-ni, täiendades ühtlasi oma haridust mitmesuguseil erikursusil, teotses aa. 1901—06 Sareptas Lõuna-Venemaal samas ametis ja viibis lühemat aega Lätis Pernigeli kirikumõisas ja Eestis Kursi klk. Saduküla mõisas. Aa. 1908—10 õppis ta Soomes Järvenlinna aiatöö-majapidamiskoolis ja avas a. 1911 isakodus Liplapil esimesed 6-kuulised aiatöö- ja majapidamiskursused, millel õpetus Vene valitsuse loal toimus eesti keeles. Talvel 1913 praktiseeris S. Marienfeldi ja Dalemi aiatöökoolis ja tutvus mujalgi Saksamaal mitmetüübiliste majapidamiskoolidega. 1911. a.-st alates kuni viimase ajani on S. juhatanud esialgseist kursusist võrsunud Liplapi aiatöö- ja majapidamiskooli, kus igal a. paarkümmend naisõpilast on õppinud. Oma otsese tööga rööbiti on S. osa võtnud seltskondlikust tegevusest, asutades m. s. Halliste naisseltsi ja seda juhatades. Tema sulest on ilmunud »Taimetoidud ja nende valmistamine« (Tartu, 1911). Üldi-

tanud, asus S. aa. 1889—91 Peterburi Mihkli koguduse vaeslaste-kooli õpetaja kohal ja toimis 1891. a. alates kirjutajana Peterburi peaobservatooriumis. Ta suri 16. VII 1894 Peterburis tiisikusse. Peterburis viibides jätkas S. eesti kirjandusloo algallikate uurimist, kasutades selleks keiserlikku avalikku raamatukogu, ja võttis osa ka sealsest eesti seltskondlikust elust; m. s. valiti ta a. 1890 Peterburi Eesti Heategeva Seltsi kirjatoimetajaks. — S.-i sulest on pärit koostamisajalt esimene »Eesti kirjanduse ajalugu« I—II (Tartu, 1899, 1901, I[II] *ibid.*, 1908, II[II] 1911, I—II[IV] *ibid.*, 1920), mis trükis ilmus alles peale autori surma. Selle I osa käsitleb rahvaluulet, kuna II osa annab ülevaate eesti kirjandusloo vanemast ajajärgust kuni XVII a. s. lõpuni. Peale selle avaldas S. »Olevikus« pikema kirjutise «Mõnda Eesti rahvakoolide ajaloost« («Olevik» 1892, nr. 44-47) ja parandas ning viimistles oma venna Juhan S.-i jutustuse »Järeleandmata«, mis ilmus ajakirjas »Oma Maa« 1887. S.-i kirjanduslugu, mille II osa jäi pealegi lõpule viimata ja viimistlemata, ei vasta tänapäeva teaduse nõuetele, kuid oma aja kohta on autoril olnud kriitilist tunnet ja kindlat suunda oma kirjanduslikes vaatlusis.

E. Peterson'i isikl. mälestised, S.-i venna Juhan S.-i kiri ja J. Seimann'i, omaaegse Peterburi Mihkli kirikukooli juhataja, mälestised käsikirjas (kõik B. Linde käes Tallinnas); E. Peterson'i eessõna S.-i kirjandusloo I jaole. *B. L.*

SANNAMEES, Ferdinand (Ferdi), kujur, sünd. 29. X 1895 Tartumaal Arula v. põllupidaja pojana, õppis 1906—11 Otepää progümnaasiumis ja 1911—13 õpetajate seltsi kaubanduskoolis Tartus, teotses siis 2 a. põllumehena kodukülas ja 1½ a. päevapiltnikuna Rakveres, oli 1 a. väeteenistuses Peterburis ja teenis 1919—20 Eesti kaitseväes. Kaitseväelasena õppis S. vabal ajal joonistamist K. Mäe (vt.) eraateljees Tartus, astus a. 1920 »Pallase« kunstikooli ja lõpetas selle a. 1924 skulptuuri alal, olles töötanud a. 1923 6 kuud ka prof. K. Albiker'i juures Dresdenis. Aa. 1924—25 oli S. 2 semestrit abijõuna ametis »Pallase« kunstikoolis ja 1926—27 3 sem. skulptuurateljee juhataja kunsttööstuskoolis Tallinnas, kust 1927. a. lõpul asus Pariisi täienduma. S. on leidnud laiema tunnustuse hästi modellitud portreede autorina; neist on väljapaistvamad H. Kompus'e, M. Martna, P. Süda, A. Vaga ja Th. Vettik'u pead pronksist ja A. Tassa pea graniidist (esimene a. 1926, teised 1927); mainitavad on veel S.-e pronksfiguurid »Külvaja« ja »Lamav naisfiguur« ning mälestussammas vabadussõjas langenud õpetajaile ja õpilasile Tallinnas (kõik 1927). *A. V.*

SAPAS, Marie, õpetaja ja seltskonnategelane, sünd. 28. XI 1875 Halliste klk. Vana-Kariste v. Liplapi talus. Tema vanemad Jüri ja Reet S. (viimane samuti Sapas'te sugukonnast) olid ühendatud Liplapi-Saapa talu omanikud; Saapa talu on a. 1623 Rootsi valitsuselt Saapa sugukonnale pärisomanduseks kinnitatud. Marie S. lõpetas a. 1892 Tartus keskkooli koduõpetaja kutsega, sai a. 1894 koduõpetaja koha Moskvas, kuhu jäi 1899. a.-ni, täiendades ühtlasi oma haridust mitmesuguseil erikursusil, teotses aa. 1901—06 Sareptas Lõuna-Venemaal samas ametis ja viibis lühemat aega Lätis Pernigeli kirikumõisas ja Eestis Kursi klk. Saduküla mõisas. Aa. 1908—10 õppis ta Soomes Järvenlinna aiatöö-majapidamiskoolis ja avas a. 1911 isakodus Liplapil esimesed 6-kuulised aiatöö- ja majapidamiskursused, millel õpetus Vene valitsuse loal toimus eesti keeles. Talvel 1913 praktiseeris S. Marienfeldi ja Dalemi aiatöökoolis ja tutvus mujalgi Saksamaal mitmetüübiliste majapidamiskoolidega. 1911. a.-st alates kuni viimase ajani on S. juhatanud esialgseist kursusist võrsunud Liplapi aiatöö- ja majapidamiskooli, kus igal a. paarkümmend naisõpilast on õppinud. Oma otsese tööga rööbiti on S. osa võtnud seltskondlikust tegevusest, asutades m. s. Halliste naisseltsi ja seda juhatades. Tema sulest on ilmunud »Taimetoidud ja nende valmistamine« (Tartu, 1911). Üldiselt on S. maakultuuri silmapaistev edustaja.

Isikl. j. m. saadud andmed. — Saapa talu kohta vt. Inl. 1860 lk. 258 (A. v. Dehn) ja E. Kirj. 1923, lk. 157 j. (H. Sepp). *M. J. E.*

SARAL, Karl, veterinaar ja seltskonnategelane, sünd. 24. I 1880 Valgamaal Kuigatsi v. taluomaniku pojana, õppis alates a. 1900 Tartu loomaarsti-instituudis, mille lõpetas a. 1904, toimis aa. 1904—07 assistendina samas instituudis ja 1907—17 Harju maakonna loomaarstina. Aa. 1917—18 oli ta Tallinna linna loomaarst ja Eesti Ajut. Maavalitsuse veterinaarosakonna juhataja, teotsedes samal ajal Ajut. Maanõukogu liikmena ning abiesimehena. Viibinud a. 1918 Virumaal peidus saksa okupatsioonivõimude eest, kes teda tahtsid arreteerida, astus ta 1918. a. lõpul vabatahtlikuna »Kalevi malevasse«, mille koosseisus võttis osa Vabadussõjast, oli hiljemini 1. diviisi loomaarst, siis hobuste tagavara ja laatsareti juhataja, määrati dets. 1919 Tartu ülikooli loomaarsti-teaduskonna dotsendiks kirurgia alal ja valiti mais 1926 kirurgia, oftalmoloogia ja sünnitusabi korral. professoriks. A.-st 1923 on ta toiminud teaduskonna dekaanina. Kevadel 1924 omandas ta *dr. med. vet.* astme Tartu ülikooli juures väitekirjaga »Kuivõrt on hobuste küna-

haukamine praeguste meetodite järele operatiivsel teel arstitav«. Teaduslikul otstarbel on S. 1919. a. viibinud Skandinaavias ja Saksamaal ja 1923. a. Kesk-Euroopa riikides. A. 1922 oli ta Põllutööministeeriumi juures asutatud suguhobuste märkimise komisjoni esimees; komisjoni töö tagajärjel leiti Eestis arendamiskohased olevat Eesti maatõug, Tori hobune ja Ardenni tõug, milliste arendamist ka praegu jätkatakse.— S. on olnud tegev mitmes seltsis ja organisatsioonis Tallinnas ja Tartus, kuulunud ajakirjade »Talu«, »Tervis« ja »Loomaarstlik Ringvaade« toimetusse, ja avaldanud rea teaduslikke ja populaarteaduslikke artikleid kodu- ning välismaa ajalehis ja -kirjus.

Isikl. j. m. saadud andmed. *F. L-a.*

SASS, Hartwig Arthur Ferdinand, parun, ajakirjanik, sünd. 8. VII 1857 Saaremaal Loona mõisas mõisaomaniku pojana, õppis aa. 1877 80 Tartu ülikoolis õigus- ja tulundusteadust, lõpetades selle *cand oec. pol.* astmega, ja asus hiljemini Kuressaarde. Seal omandas ta a. 1883 ostu teel trükikoja ja hakkas 1875. a. rajatud, vahepeal aga seisma jäänud »Arensburger Wochenblatt'i« uuesti välja andma. Samal a. asutas ta ka »Saarlase«, mis kuni 1907. a.-ni oli Kuressaare ainsaks eestikeelseks ajaleheks. A. 1904 müüs S. trükikoja ja mõlemad ajalehed K. Palgi'le, püsides siiski maini 1906 »Saarlase« vastutava toimetaja kohal. Eesti seltskondlikust elust on S. osa võtnud Kuressaare eesti karskusseltsi esimehena. Ka oli ta Saaremaa rüütelkonna konvendisaadik. Ta suri 12 IV 1909 Kuressaares. — »Saarlane« ilmus rüütelkonna toetusel konservatiivses vaimus, asudes siiski mõnes (näit. kirikukorralduse) küsimuses võrdlemisi vabameelsel seisukohal.

A. v. Ekesparre'lt ja M. Neps'ilt Kuressaarest saadud andmed; »Saarlane« 1909, nr. 26; Arensburger Wochenblatt 1925, nr. 26—30 (A. v. Ekesparre); *Alb. acad.*, 10165. *R. K.*

ŠČERBAKOFF, Konstantin, maalikunstnik, sünd. 20. XII 1883 Karksi mõisas Pärnumaal ehitusmeistri pojana, õppis maalikunsti Riia kunstikoolis ja prof. Kardovsky ateljees Peterburis, on 1914. a. alates toiminud joonistuseõpetajana Pärnu keskkooles. Loova kunstnikuna on ta andnud rea impressionistlikke, osalt tugevasti stiliseeritud ja dekoratiivseid maastikumaale, millest väljapaistvamad: »Kevad« (etüüd, 1913), »Hall sügis« (1916), »Pärnu rand«, »Kuuvalgel« (etüüd, 1918) ja »Talv« (etüüd. 1918). Samuti on temalt mõned figuurmaalid ja portreed; viimastest väärtuslikum »Daam rohelises« (1926). *A. V.*

SCHAHOVSKOI, vt. ŠAHOVSKOI.

SCHARPENBERG, (Scharffenberg) vt. HENNING SCHARPENBERG.

SCHEEL, Georg Johannes Heinrich, rahandustegelane, sünd. 10. XII 1840 ukj. Lüübekis, õppis kohalikus linnakoolis, asus a. 1862 Tallinna, kus ta aa. 1866—82 oli Eestimaa mõisnikkude krediitkassa raamatupidaja, toimides samal ajal ka Tallinna börsikomitee poolt ülal peetavate kaubandusklasside õpetajana, sai Tallinna linnapanga asutamisel a. 1882 selle direktoriks ja püsis sel kohal kuni 1884.a.-ni. A. 1884 asutas ta Tallinna suuräride omanikkude rahalisel toetusel isikliku ettevõttena G. Scheel & Co pangakontori, mida ta juhtis kuni oma surmani 26. VIII 1897 Tallinnas — Aa. 1897—1919 juhtis S.-i asutatud pangakontorit tema poeg Georg S. (sünd. 1. I 1865 Tallinnas) ja aa. 1919—20 viimase vend Paul S. (sünd. 8. III 1866 Tallinnas), kuna 1920. a. algusest asus panka juhtima Paul S.-i poeg Klaus S. (sünd. 28. V 1890), kelle tegevuse ajal pank okt. 1925 muudeti aktsiapangaks 75.000.000 margalise põhikapitaliga. Pank, mille äriline läbikäik ulatub praegu (1928) ligi 25.000.000 kroonini aastas, on kujunenud suurimaks erapangaks Eestis.

Vrdl. Nordlivl. Ztg. 1897, nr. 192. *J. M.*

SCHEIDING, Philipp v., Rootsi ametnik sünd. 10. VIII 1570 (1578?) Arbogas Rootsis Rootsi kuninganna õuemeister Christopher v. S.-i pojana, omandas kasvatuse osalt Rootsis, osalt Leipzigis ja Altdorfis ja sai a. 1602 Södermanlandi hertsog Karli (hiljemini kun. Karl IX) kammerjunkruks. Olnud siis diplomaatlikus teenistuses Saksa- ja Inglismaal, sai ta a. 1606 Rootsi kuninga õuemarssaliks ja saadeti järgm. a. kun. poolt kindralkomissarina Balti provintsidesse. Kui samal ajal suri Narva asehaldur Samuel Nilsson, määrati S. tema asemele »zum Statthalter und Obristen über Narva«. A. 1614 saadeti S. ülemsõjakomissarina Novgorodi, kuid sai juba järgm. a. riigi- ja kammernõunikuks ja a. 1616 Kopparbergi ja Ida-Dala maahärraks ja siis hiljuti asutatud vaskkompanii juhatajaks. A. 1628 määrati ta Eestimaa kuberneriks, a. 1634 Tartu õuekohtu presidendiks ja järgmisel a. Tartu ülikooli kantsleriks. A. 1634 käis ta saatkonna eesotsas Moskvas rahuläbirääkimisi pidamas. Eestimaa kubernerina on S., omades nähtavasti suuri administratiivseid andeid, püüdnud teotseda suure agarusega. Ka on kindlasti omanud tähtsust tema tegevus Tartu õuekohtu presidendina ja ülikooli kantslerina nende asutiste esimesil aa., kuigi ta täielikult ei täitnud Rootsi valitsuse poolt temale pandud lootusi. — A. 1642 loobus S. kuberneriametist ja suri 9. VII 1646 Tallinnas.

E. v. Beeck Zwo Christl. Leich-predigten... da der Körper... Ph. v. S... beygesetzet (1647); Sv. Biogr. Lex., N. F. IX (1883).

A. R. C.

SCHELLER-MIHAILOV, Aleksander, eesti soost vene kirjanik, sünd. 30. VII 1838 Peterburis. Tema isa Konstantin Scheller, teoorja orvuks jäänud poeg, toodi juba lapsena Saaremaalt Peterburi, pandi seal teatrikooli, kus ta õppis esiti baletti, hiljemini aga muusikat, teenis selle järel kroonuteatrite orkestris, oli suflööriks ja sai lõppeks keiserl. koja teenistusse. Ta naitus kehvunud aadliperekonna tütrega. Poeg Aleksander lõpetas saksa keskkooli, oli aa. 1857–61 Peterburi ülikoolis vabakuulajaks, asutas siis Peterburis vabadele põhimõtetele rajaneva rahvakooli, mille sulgemise järel a. 1863 reisis välismail kuni a.-ni 1864. Juba varakult andus S. kirjanduslikule tegevusele, elades peamiselt Peterburis, kus ta surigi 21. XI 1900. Kirjanikuna võttis S. enesele varjunimeks Mihailov, ometi kunagi salgamata oma eesti päritolu. Tema toodang on õieti suur. Olgu mainitud romaanid: »Гнилыя болота« (Современникъ 1864, nr. 2–3; ka eriraamatuna Peterburi, 1867, II tr. 1870); »Жизнь Шупова...« (Соврем., 1865; ka eriraam. Peterb., 1866); »Господа Обносковы« (Дѣло 1868; eriraam. Peterb., 1870); »Въ разбродъ« (Дѣло 1869; ka eriraam. Peterb., 1870); »Лѣсъ рубятъ—щепки летятъ« (Дѣло 1871; eriraam. Peterb., 1871); »Надъ обрывомъ« (Живописное Обозрѣніе 1883; ka eriraam. Peterb. 1884, III tr. 1888); »Паденіе« (Живоп. Обозр. lisana 1886, eriraam. Peterb., 1887); »Алчущіе« (Живоп. Обозр. lisana 1887, eriraam. Peterb., 1887). Peale selle on S.-ilt ilmunud palju jutustusi, publitsistlikke ja ajaloolisi kirjutisi ning tõlkeid. 1877. a. alates toimetas ta ajakirja »Живописное Обозрѣніе« ja oli ühtlasi 1893. a. ajakirja »Сынъ Отечества« toimetajaks. Tema biograaf A. Skabičevski ütleb: »Vaadeldes nii laialdast tegevust, tuleb tahtmatagi meelde, et S.-i soontes voolas eesti veri, millele on võõras slaavi laiskus ja oblomovlikkus«. S.-i täielik teostekogu 15 köites ilmus Peterburis aa. 1894–95 ja ainult ilukirj. tööd sealsamas a. 1904. S. ei kuulu vene kirjanduse suurimate nimede hulka, kuigi teda läinud sajandil õieti palju loeti ja tema romaane on ka prantsuse, saksa, inglise, poola ja ungari keelde tõlgitud. Ta kujutab oma töödes peamiselt n. n. »väikest inimest«, tehes seda selle ideelise sihi ja kaastundmusega, mis oli omane vene 60-date aa. edumeelsele intelligentsile. Seesama humaansus ja edumeelsus juhtis seda suurt töömeest ka tema isiklikus elus.

А. М. Скабичевскій, Исторія новѣйшей русск. литературы 1848–1898IV (1900), lk. 306–11; А. П. Фаресовъ, А. К. Шеллеръ (А. Михайловъ) (1901); Литературный Вѣстникъ I, 2 (1901), lk. 149–63, II, 8 (1901), lk. 295–300; Энц. Слов. Брокг.-Ефр., XXXIX (1903).

F. T.

SCHENKENBERG, Ivo, sõdur, talupoegade juht, sünd. XVI a. s. keskpaiku Tallinnas a. 1535 Tallinna kodanikuks saanud müntmeistri Christopher S.-i pojana, toimis esialgu oma isa sellina. A. 1576, mil venelased mitmelt poolt Tallinna lähemasse ümbrusse tulid röövima kariloomi, hobuseid ja heinatööl olevaid töölisi, kaitsesid kodanikud ja linna lähikonna talupojad südilt oma vara. Suure julgusega erines teistest S., kes sellepärast Rootsi pealikute loaga seati linna põgenenud talupoegade salga etteotsa ülesandega linna ümbrust kaitsta. Lühikese ajaga saavutas S.-i salk või lippkond oma julguse ja teovõimsusega kuulsuse; 1577. a. alguseks tõusis salga suurus üle 400 mehe, kes enamasti harkpüssidega olid varustatud ja võimalikul määral S.-i poolt välja õpetatud tolleaegse saksa tingsõdurite korra järgi. Kroonik Russow'i (vt.) teatel kartnud ja vihanud venelased S.-i salka, kutsudes S.-i Hannibaliks. 1577. a. alul palkas Tallinna raad salga oma teenistusse ja S.-i mehed etendasid tähtsat osa nii linnas, eriti venelaste poolt linna saadetavate tulekerade kustutamisel, kui ka linnast väljatungidel. 9. III 1577 linnast ettevõetud väljatungil, mis lõppes tailinlastele linnapealik Claus Holste surmaga ja 30 mehe kaotusega, osutas S. suurt isiklikku vaprust. Kui venelased olid linna piiramise tagajärjetult lõpetanud, röövis S. koos rootslastega ja sakslastega Rakvere, Laiuse, Vana-Pärnu, Haapsalu, Koluvere ja Lihula all, nende alevikke põletades ja venelastele suurt hirmu sisendades oma sissisõjataktikaga. Sept. 1577 oli S. sunnitud ajutiseks loobuma sissisõjast vaenlase jõudude suurenemise tõttu, jätkates siiski juba järgm. a. oma talupoegadega röövimist ja põletamist vaenlase maa-alal. 4. VI 1578 hävitas ta koos Põltsamaa lossi meeskonnaga, saksa mõisameestega ja Tallinna maasulastega põhja pool Emajõge asuva ja vene elanikkonnalt rikka Tartu eeslinna. Juulis 1579 olid tatarlased Harjus röövimas; nende taganedes Rakvereni jälgisid sakslased, rootslased ja S.-i mehed neid, kuid kuna vaenlase arvulise ülekaalu pärast jälgijad Tallinna tagasi pöördusid, otsustas S. hiljemini ainult oma salgaga vaenlasi kohata, et omandada võiduau ainuüksi endale. Kergemeelselt ette võetud retkel peatus S. siiski Rakvere lähedale jõudes looduslikult

heal kaitseseisukohal, parajamat juhust pealetungiks oodates, kuid S.-i vend Christoffer S., nimetades S.-i ja teisi argadeks, tormas 27. VII mõne mehega vaenlasele peale, sundides seega ka teisi järgnema. Lahing osutus S.-ile saatuslikuks: venelased, saanud teateid S.-i salga väiksuse kohta ühelt vangilangenud S.-i mehelt, piirasid S.-i salga ümber; S. võeti 60 mehega vangi, kuna ta vend langes võitluses. Vangivõetuist poodi osa üles, kuna osa arusaamatul kombel vabanes ja Tallinna tagasi pääsis. S. ühes 30 kaaslasega viidi Pihkvasse, kus ta sealviibivale tsaarile pakkus 3 vangistatud bojaari enda lunastushinnaks. Ettepanek ei leidnud vastuvõttu ja S. hukati. S.-i surmaga ei hajunud siiski kohe tema salk, vaid teotses osalt omapead edasi, nagu näit. okt. s. a. Haapsalu piiramisel. — XVI a. s. rahutuil aegadel oli S. huvitavaid, taltsutamatult ägedaid, kuid ühtlasi teovõimsaid iseloome. Julge tingsõdur, vaprate, esialgu suurema sõjalise vilumuseta, tihti röövidest elavate talupoegade eesotsas, suutis ta oma salga muuta kardetud jõuks. S.-i tegevus on suurel määral tingitud kiindumusest kodulinna vastu ja mitte ainult rahalise tasu saamisega seletatav.

Andmed Tallinna linna-arhiivist; Russow II, lk. 94, 97, 100, 117; Fr. Nyenstädt, Livl. Chron. (*Mon. Liv. Ant.* II, a. 1839), lk. 77; Th. Hiärn, Lyf- u. Lettl. Gesch. (*Mon. Liv. Ant.* I, a. 1835); Kelch, Liefl. Hist.; Warhafftiger Bericht d. Revelschsen. Kriegs, (C. Russwurmi väljaantud, 1877), lk. 14 j.; Bunge, Archiv VII (1854), lk. 327; Beiträge III (G. v. Hansen); Schiemann, Livl. II, lk. 362; P. Mey, Eesti rahvusväeosad Rootsi ajal (»Sõdur« 1927, nr. 28 j.). *O. L.*

SCHENKING, Otto, kirikutegelane, Westfalist Kuramaale siirdunud mõisniku poeg, sünniaasta teadmata, astus katoliku kiriku teenistusse, olevat olnud katoliku praost Tartus ja a. 1583 toompraost Võnnus ja viibis n.n. kalendrirahutuste ajal a. 1584 Riias ühes Võnnu piisk. Patricius'ega suures hädaohus. A. 1588 nimetati ta Võnnu linna piiskopiks, mis ametisse ta kinnitati a. 1590 paavsti poolt, sai a. 1593 piiskopina Poola riigipäeva liikmeks ja põgenes a. 1601 rootslaste pealetungi eest Poolasse, kust alles a. 1610 tagasi tuli. Liivimaa minekuga Rootsi alla kaotas S. oma piiskopkonna, peale n.n. Poola-Liivimaa, mis jäi kiriklikult S.-i alla. Siirdunud Poolasse, kus talle oli juba varemini antud ülespidamiseks Sulejovi tsistertslaste klooster, võttis ta a.1628 osa suurest Poola kirikukogust Petrokovis ja suri a.1632. — S. püüdis südikalt katoliku usku Liivimaal taaslevitada ja oli lähedas ühenduses jesuiitidega, kelledest ta Ertmann Tolgsdorf'i (vt.) nimel tas »Liivimaa isaks ja apostliks «. Tema ajavisiteeris paavsti pronotar J. M. Belletto Liivimaa kirikut ja S. pidas a. 1611 Riias piiskopkonna sinodit mainitud Belletto juuresolekul; ka tuntud 1613. a. visitatsioon korraldati S.-i ajal tema vikaari Tecnon'i (vt.) poolt Tolgsdorf'i osavõtul. Erilist tähelepanu pööras S. oma tegevuses maa pärisrahvaile — eestlastele, liivlastele ja lätlastele. Arvat. S.-i mõjul andis kun. Sigismund III (vt.) käsu a. 1589, et kuninglikes domeenes ei tule enam lubada eestlastele ja lätlastele luteriusu teenistust pidada. Seda keeldu püüdis S. ka linnades, eriti Tartus, teostada, mis esiti küll ei õnnestunud. Kuid a. 1614 ilmus uus kun. käskkiri, mille järgi eestlastele ja lätlastele ükski luteriusu õpetaja ei tohtinud jutlustada ega sakramenti jagada. A. 1615 teotses S. isiklikult Tartus selle määruse elluviimisel; jesuiitide ägeda tagakiusamise mõjul pidi Tartu Jaani eesti kog. õpetaja B. Gilden (vt.) a. 1616 ametist lahkuma. Alles Tartu vallutamine kun. Gustav II Adolf'i (vt.) poolt tõi usuellu jälle pöörde.

Visitationis apostolicae Sanctae Ecclesiae Vendensis et Livoniae constitutiones (1611); *Synodus Diocesana Vend. et Liv.* (1611); Th. Hiärn, Lyf- und Lettl. Gesch. (*Mon. Liv. Ant.* I, a. 1885, lk. 485); Recke-Napiersky IV; Gadebusch L. B. III, 91 j.; *idem*, Versuche in d. liefl. Geschichtskunde ... (1779); Nord. Misc. XV (1788), lk. 785 j.; Allg. D. B. XXXI; Die Jahresberichte d. Gesellsch. Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga u. Dorpat 1583—1614 (Ed. Kurtz'i välja antud, 1925). *O. S.*

SCHEREMETJEV, vt. **ŠEREMETJEV.**

SCHERWINZKY, Christian Friedrich, kirikuõpetaja ja rahvaluule-uurija, sünd. a. 1752 Berliinis, sai teoloogilise hariduse, kutsuti a. 1777 Hallest Pärnu, kus ta koolirektori ametit pidas kuni a. 1805; surn. 15. VII 1809 Pärnus. Peale mitmete saksakeelsete, peamiselt Venemaad käsitlevate raamatute on S. ilmutanud »Etwas über die Ehsten besonders über ihren Aberglauben« (Leipzig, 1788, 94 lk.) ja »Eine Mühle, die Ursache von Miszwachs und Aufruhr. Aus der Geschichte des Ehstnischen Aberglaubens« (K. G. Sonntag, Monatsschr. zur Kenntniss d. Gesch. u. Geogr. d. Russ. Reichs, II Halbj., 3 St. a. 1791, lk. 129—37), kus refereeritakse Forselius-Boecler'i ja Joh. Gutslaff'i (vt. neid) töid, tuues esile aga nähtavasti ka lisaks teateid mõningaist kaasaegseist muinasusundlikkudest kommetest. Tema sulest ilmus ka töö »Etwas von und für Livland...«

(Tallinna, 1789), milles ta puudutab m. s. Liivimaa ülikooli küsimust.

Recke-Napiersky IV; Napiersky, Gesch.-Schr., 106; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 21 j. *A. S-te.*

SCHIEMANN, Theodor, ajaloolane, sünd. 5. VII 1847 Grobinis Kuramaal linnasekretäri pojana, õppis aa. 1867—72 ajalugu ja keeleteadust Tartu ülikoolis, lõpetades selle *cand. phil.* astmega, jätkas oma õpinguid Göttingenis G. Waitz'i juhatusel ja promoveerus seal a. 1873. doktoriks väitekirjaga »Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik« (Miitavi, 1874), milles ta püüab näidata, et osav diplomaat Henning kroonikuna ei vääri temale osaks saanud lugupidamist. Töötanud arhiivides mitmel pool Balti provintses ja välismaal, m. s. Dresdenis ja Berliinis, mille tulemuseks olid mitmed väiksemad uurimused, nagu »Regesten verlorener Urkunden a. d. alten livländ. Ordensarchiv« (Miitavi, 1873), »Ueber Livonica u. Curonica im Danziger Rathsarchive« (Sitzungsber. d. Kurl. Gesellsch. 1873) j. t., oli ta aa. 1875—83 õpetajaks Viljandi maagümnaasiumis ja 1883—87 Tallinna linna-arhivaariks. Viljandis olles andis ta välja oma uurimustekogu »Characterköpfe u. Sittenbilder a. d. balt. Geschichte d. XVI Jahrh.« (Miitavi, 1877, II tr. Hamburg-Miitavi, 1885), mis sisaldab mitmeid tähtsaid trükkimata materjalile tugivaid lühemaid töid, nagu Joh. Taube, Eilert Kruse ja Jürgen Farensbach'i elulood ja kirjelduse herts. Magnus'e tegevusest Liivimaal ning vastureformatsiooni üritusist Liivimaad tagasi vallutada. S.-i teine töödekogu, »Histor. Darstellungen u. Archivalische Studien« (Hamburg-Miitavi, 1886), mis ilmus autori Tallinnas toimides, sisaldab ajaloolisi esseid peamiselt XVI sajandist ja väärtuslikke kirjeldusi Kuramaa hertsogite-ajajärgust, mis enamasti tugivad arhiivuurimistele Tallinnas, Riias ja Miitavis. Neil vähemail uurimusil on nende žurnalistlikust iseloomust hoolimata oma jagu tähtsust ja on neid kirjanduses palju kasutatud. Tallinnas olles koostas S. ka oma suure töö »Russland, Polen u. Livland bis ins 17. Jahrh.« I—II (ilm. W. Oncken'i tuntud seerias »Allgem. Geschichte in Einzeldarstellungen« Berliinis 1886—87), mis on selgelt ja ladusalt kirjutatud ülevaade, kuigi selles ei esitata nii palju probleeme, kui see töö iseloomu silmas pidades oleks vahest soovitav. Teose teist osa, mis käsitleb eriti Baltimaade ajalugu, on peetud parimaks senini ilmunud ülevaateist Balti provintside vanema ajaloo alal. Politiliste raskuste mõjul loobus S. a. 1887 oma kohast Tallinnas ja asus Berliini, kus ta sai eradotsendiks ülikoolis, a. 1888 õpetajaks sealses sõjaakadeemias ja a. 1889 salajase riigiarhiivi arhivaariks. A. 1892 sai ta Berliini ülikoolis erakorraliseks ja a. 1907 korraliseks professoriks, mis kohale ta jäi 1914. a.-ni. Avaldanud mõned vähemad tööd, nagu tähelepanu äratanud töö »Benutzung u. Publikation diplomatischer Depeschen« (Histor. Zeitschrift 1899), pühendas ta selle järel mitmed aa. oma peatööle, mis ilmus tiitliga »Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I«, I—IV (Berliin, 1904—08—13—19). See püsiva väärtusega ja Baltimaadegi ajaloo suhtes tähtis S.-i töö tugib õige laialdasele kirjandusele, peamiselt aga trükkimata materjalidele Vene, Inglise ja Saksa arhiividest. — Saksa okupatsiooni ajal Eestis a. 1918 määrati S., kes oli keiser Wilhelm II-se isiklik sõber, okupatsioonivõimude asutatud Tartu saksa ülikooli kuraatoriks, mil kohal ainult mõni kuu saanud püsida ta osutas ilmselt vildakat arusaamist Baltimaade jaoks asutatava ülikooli loomulikest ülesandeist ja tarbeist. S.-i mitmekülgne tegevus on ulatunud ajakirjandusegi alale ja ta on saanud tuttavaks oma artiklite kaudu »Kreuzzeitung'is«, mis koondatud kujul ilmusid tiitliga »Deutschland u. die grosse Politik« (13 kd., Berliin, 1901—14). Koos mõne teise uurijaga asutas ta a. 1911 ajakirja »Zeitschrift f. osteuropäische Geschichte«, mis ilmudes aa. 1911—14 kujunes tähtsaks organiks Ida-Euroopa ajaloo alal, sisaldades mitmeid artikleid ka Baltimaade ja Soome ajaloost. S. avaldas selles mõned artiklid, millest eriti nimetatagu »Russisch-englische Beziehungen unter Nikolaus I« (1913). — S. suri 26. I 1921 Berliinis.

Alb. acad. nr. 8305; Sv. Hist. Tidskr. 1921, lk. 311—14 (M. Hein); Hist. Tidskr. för Finland 1921 (M. G. Schybergson); Nord. Familjeb.II 24., 38. *A. R. C.*

SCHIRREN, Carl Christian Gerhard, ajaloolane ja publitsist, sünd. 8. XI 1826 Riias kirikuõpetaja pojana, õppis aa. 1844—49 Tartu ülikoolis, lõpetades selle a. 1849 kandidaadina ajaloo alal, ja toimis siis õpetajana Riias tema enda asutatud erakoolis, osutades selle kõrval ka teaduslikku huvi ja töötades peamiselt etnoloogia, ajaloolise topograafia ja ajaloo alal. A. 1856 promoveerus ta Tartus filosoofia magistriks etnoloogilise tööga »Die Wandersagen der Neuseeländer u. d. Manimythos« (Riia, 1856), mis oma tulemustega äratas oma jagu tähelepanu. Samal a. asus S. Tartu kohaliku gümnaasiumi õpetajaks ja habiliteeris Tartu ülikooli juures tööga geograafia ja statistika alal »Der Njandsha u. die hydrographischen Merkmale Afrika's« (Riia, 1856). A. 1858 promoveerus ta sealsamas filos. doktoriks väitekirjaga *De ratione quae inter Jordanem*

et Cassiodorium intercedat commentatio, (Tartu, 1858), mille tagajärjel sai s. a. erakorral. ja a. 1860 korral. professoriks geograafia alal; a. 1863 siirdus S. vene ajaloo professuurile Aa. 1861—63 toimis ta Õp. E. S.-i esimehena.—1860. a -st hakkas S. teotsema publitsistina, avaldades kirjutisi m. s. 1863. a. Poola mässu puhul vene ajakirjanduses ilmunud ja ärevas toonis koostatud artiklite vastu, mis Balti provintse kahtlustasid lahkpüüetes Poola eeskujul ja nõudsid siinse seisuslik-autonoomse korra kaotamist. Aa.1862—64 andis S. Tartus välja ajalehte »Dorpater Tageblatt«, milles ise avaldas hulga teaduslikke artikleid ja juhtkirju. Vahekorra Balti saksluse ja Vene slavofiilide vahel arendas suurima teravuseni S.-i 1869. a. Leipzigis ilmunud »Livländische Antwort«, mis sisaldas vastulauseid J. Samarin'i (vt.) töö »Окраины Россіи« Baltimaid käsitlevale osale. S.-i konservatiivne seisukoht »Livl. Antwort'is« on tüüpiliselt baltisaksalik: ta õhutab kohalikke võimulolevaid ringkondi püsima oma privileegide juures, mingi vägivaldne muudatus neis — venestamine, Läänemere provintside ühtlustamine muu Venemaaga jne. — pole lubatav. Töös esinevad ähvardused, terav toon, asjaolu, et S. oma tsensorikõrvalametit kasutades soetas levitamisvõimaluse raamatule, mille avaldamine oleks kuulunud keelu alla, mõjusid sedavõrt, et S. mais 1869 tagandati tsensori ja professori ametist. Mõni nädal hiljemini lahkus S. Liivimaalt vabatahtlikku maapakku, peatudes mitmel pool Saksamaal. Liivimaa rüütelkonna aineline toetus võimaldas talle ette võtta laialdasi arhiivuurimisi Põhja sõja ajaloo kohta, mida ta jätkas ka siis, kui ta a. 1874 oli saanud ajaloo professoriks Kieli ülikoolis. Sellest ametist a. 1907 loobunud, suri S. 11. XII 1910 ukj. Kielis.—S.-i ajalooliste tööde arv on võrdlemisi suur, kuid enamikus on need väikesed ja suurelt osalt polemiseeriva iseloomuga, mis tingitud S.-i omast vaimlisest struktuurist, tema kriitiliste võimete ülekaalust produktiivse fantaasia üle. Ta tähtsamad tööd langevad ajajärkudesse enne ja pärast neid aa., mil ta teotses politikaga (1860—69). Esimestest on suurem ja põhjalikum tema »Beitrag z. Verständniss des liber census Daniae« (*Mémoires de l'Acad. Imp. des Sciences de St.-Petersbourg*, II, 3 ja eritrükina Peterburi,1859). Järgnevast ajajärgust, mil S. teotses Balti saksluse esivõitlejana, on pärit tema ainukesed tööd, mis vabad ülekaaluvast poleemikast; enamikus on need ettekanded tähtsamaist isikuist Balti ajaloos (v. Plettenberg, Patkul j. t.), oma iseloomult tendentsilised ja teaduslikult vähekaaluvad. Need on osalt ilmunud hiljemini S.-i kogus »Charaktere u. Menschheitsprobleme« (Kiel, 1912). Lahkunud Liivimaalt, teotses S. peamiselt Põhjasõja ajalooga, kogudes õige laialdase ürikmaterjali, mida ta ei suutnud siiski liita põhjalikult läbitöötatud tervikuks. Ta uurimuste resultaadid avaldusid ainult üksikute Põhjasõja ajalugu käsitlevate teoste retsensioones, milledest tähtsamad peale autori surma ilmusid tema töödekogus »Zur Geschichte d. Nordischen Krieges« (Kiel, 1913). Neis esinevaist S.-i uurimuste positiivseist tulemusist on mõned õige tähelepandavad (nagu Põhja sõja tekkimise põhjuste otsimine kaugemast minevikust, Karl XII osa ümberhinnang j. m.), kuigi need kannatavad ka subjektiivsete sümpaatiate all. Kriitikuna on S. silmapaistev, kuid sageli ülekohtune. — Balti ajaloo alalt on S. ilmutanud hulga ürikutepublikatsioone. Tähtsamad neist on: Quellen zur Geschichte des Untergangs livländ. Selbständigkeit, I—VIII (Tallinna, 1861—81), Neue Quellen z. Gesch. d. Untergangs livländ. Selbständigkeit, I—III (Tall., 1883—85), Verzeichniss livl. Geschichts-Quellen in schwed. Archiven u. Bibliotheken (Tartu, 1861—68). S.-i elutöö tähtsaim saavutis on trükkimata materjali kogu Põhjasõja ajaloo kohta, mis peale S.-i surma läks Liivimaa rüütelkonna omanduseks ja nüüd Läti valitsuse poolt on Stokholmi deponeeritud. See sisaldab mõne erandiga pea kõike olemasolevat, asjasse puutuvat ürikulist materjali, arvult üle 80.000 ärakirja sõjast otseselt ja kaudselt osa võtnud riikide arhiividest. — Oma ajaloofilosoofilistes vaadetes kaldus S. äärmise individualismi poole, rõhutades seejuures ajaloolise arengu kausaalset paratamatust. Hiljemini võib S.-i vaateis ära märkida tugevat mõjustust Machiavelli poolt.

F. Rachfahl, C. S. (kogus Zur Gesch. d. nord. Krieges, 1913); C. Hallendorff, C. S. ja A. Stille, De Schirrenska samlingarna till det stora nordiska krigets historia (Karolinska Förbundets Årsbok 1910, saksak. tõlge SB GEG 1911); R. Hausmann, C. S. † (SB GEG 1910); Левицкій II, 541—46; J. Vasar, C. S. ajaloolasena (Ajalool. Ajakiri 1926, ka eriraamatuna 1927); B. M. 75., a. 1913, (E. Seraphim); B. M. 1927, lk. 1—35 (W. Wulffius). *J. V.*

SCHLÄTER, Georg Friedrich, maalikunstnik ja litograaf, sünd. 13. V 1804 ukj. Tilsitis tõllasepa pojana, õppis maalriametit, asus noormehena Riiga ja siirdus sealt a. 1835 Tartu, kus oli alul tegev lastemänguasjade maalijana. Visalt edasi töötades sai ta a. 1837 joonistamiseõpetajaks kohalikus saksa tütarlastekoolis ja järgm. a. gümnaasiumis. Ühtlasi asutas ta a. 1837 Tartus lito-

graafia töökoja, kus ta a. 1838 tegi esimesi katseid mitmevärvilise kivitrükiga. A. 1852 sai ta Peterburi kunstideakadeemialt vabakunstniku astme; suri 14. IV 1870 Tartus. —S.-i kunstilise tegevuse peatähtsus seisab litograafiakunsti toomises Eestisse ja selle tutvustamises laiemaile ringidele mitmesuguste oma teoste väljaannete kaudu. Neist väljaandeist on tähtsamad: Malerische Ansichten von Dorpat u. dessen Umgebung (4 vihku à 10 lehte, 1837—38), Das malerische Dorpat (10 vihku à 5 fooliolehte, 1852—53), Album von Dorpat u. Umgebung (20 lehte ja linna plaan, 1860), *Vues pittoresques de Somel et des alentours* (10 lehte) ja Tartu ülikooli professorite portreed (fooliolehed, 1844—52); peale selle mõned illustratsioonid »Kalevipojale«, 4 lehte Tallinna vaadetega, mõned lehed Saaremaa rahvariietega ja 52 fooliolehte prof. Pirogov'i teose juurde kirurgilisest anatoomiast (1838). S.-i maalidest nimetatagu 6 akvarelli ja 2 õlimaali Kalevipoja nimega seotud paikade kujutusega Liivimaalt (Õp. E. S.-i omandus Tartus).

Tilsiti linnakiriku-arhiivist saadud andmed; Neumann, Lex. *A. V.*

SCHLEGEL, Christian Hieronymus Justus, kirjanik, sünd. 20. XII 1757 ukj. Jeenas Saksamaal õpetaja-organisti pojana, õppis aa. 1775—79 usuteadust Jeena ülikoolis, mille lõpetamise järel tuli a. 1780 (1779?) Eestimaale koduõpetajaks, oli aa. 1782—95 luteriusu saksa kog. õpetajaks Mohilevis Venemaal, astus a. 1796 Vene riigiteenistusse posti alal ja suri 28. X 1842 Peterburis. —S. on avaldanud kirjutisi ja raamatuid mitmelt alalt. Suuremat tähelepanu Eesti suhtes väärivad neist ta etnograafilised reisikirjeldused ja kirjutised rahvaluulest. Koduõpetajana tihti maal, Viru- ja Järvamaal, mõisades viibides ja hiljemini suveti siin liikudes pani ta hoolsasti tähele rahva elu, kombeid, õiguslikke suhteid. Oma tähelepanekute najal avaldas ta Weimaris Wielandi ajakirjas »Der Teutsche Merkur« kirjutised »Volksgedichte d. Esthnischen Nation« (1787, nr. 3—4), mis sisaldab 13 eesti rahvalaulu, neist 3 esimest ka eesti algupäras, ja »Etwas über Form, Geist, Charakter, Sprache, Musik u. Tanz der Esthn. Nation« (1788, nr. 1—2). Rahvalaule, mis hiljemini ka Õp. E. S.-i väljaandeis on ära trükitud, hankisid talle Simuna kirikuõpetajad H. J. ja H. W. Ch. Paucker ning Kadrina kirikuõp. A. F. J. Knüpffer (vt.). S.-i tähtsaim töö on siiski tema »Reisen in mehrere russische Gouvernements . . .« (aa.-ilt 178*—1833, 10 kd., Meiningen, 1819—34), mis teose I köite kokkuvõtte on eesti keeles avaldanud O. Kallas. Teos algab S.-i Eestimaale tuleku teekonna kirjeldusega, käsitleb Tallinnat ja muid Balti linnu, Peipsi järve, Pihkva ja Peterburi linnu ja kubermangu, Moskvat, Valge-Venemaad, Ukrainat, Krimmi jne. S. suhtub oma kirjeldustes aadlisse õige heatahtlikult, teda enamasti kiites; tema käsitlus esitab tihti ajalooliselt ebaõigeid või kahtlasi teateid, kuid selle kõrval pakub ta kultuuripildikesi Eestimaalt, visandeid talupoegade igapäevasest elust ja rahva kommetest. Tema kogu rahvalaule, vana usku ja muud rahvaluulet, mis enamuses küll diletandi oskusega üles tähendatud, on materjalina kasutatav folkloristidele ja etnograafidele. Oma teoses osutab ta ka suurt ja hästisõnastatud tundelisust looduseilu vastu, saades seega Soome lahe, Põhja-Eesti rannamaastiku ja vanade linnade omapärase ilu veetlevaks tõlgendajaks. Teatava määrani on autor suutnud tungida ka siinse pärisrahvastiku saatusesse, tutvustades eestlast kui inimest, heites talle ette sissejuurdunud orjalisi maneere, nõudes talle inimväärset seisukohta, rõõmustades koos rahvaga selle nimelisel vabakslaskmisel ja selgitades vaba inimese töö tulemusi, kui orja töö omadest palju suuremaid. Peale muu leidub S.-il ka rida huvitavaid kõrtside ja postijaamade kirjeldusi. —Hiljemini (1806 ja jj. aa.,) avaldas S. kirjutisi E. F. Schröder'i ajakirjas »St. Petersburger Monatschr. zur Unterhaltung u. Belehrung«.

C. J. Paucker, C. H. J. S.-s Leben u. Schriften (Bunge, Archiv V, 1847, lk. 95—107); Nord. Misc. XI—XII, (1786), lk. 394 j.; Dorpater Jahrbücher I (1833), lk. 329—33; Recke-Napiersky IV, Beise II; O. K(allas), Chr. v. S.-i kirjeldused eestlaste elust (Post. 1897, nr. 18—23, 29—31); O. Liiv, Kultuurajalool. kirjeldusi Virumaa üle (Põhja Kodu 1927, nr. 8—9). *O. L.; E. O.*

SCHLICHTING, Ernst Hermann, maalikunstnik ja graafik, sünd. 5. V 1812 Tallinnas Tartu bürgermeistri pojana, omandas üldhariduse Tartu gümnaasiumis ja esimese kunstihariduse sealsamas K. A. Senff'i (vt.) juures ja õppis maalikunsti täiendavalt Peterburi ja Düsseldorfi akadeemias ning Dresdenis. A. 1839 asus ta uuesti Tartu, siirdus aga varssi Riiga ja sealt 1840.-date aa. lõpul Tallinna, kus oli 1850. a. alates joonistamiseõpetaja toomkoolis. A. 1845 sai ta Peterburi kunstideakadeemialt vabakunstniku nimetuse maali eest »Leierkastimees«. Ta suri 20. V 1890 ukj. Dresdenis. — S.-i toodang koostub portree-, žaanr- ja maastikumaalest ning litograafiaist. Ta tähtsamaid teoseid on õlimaalid »Külapulmad Liivimaal« (1842), »Vana Nunnevärav Tallinnas« (1865, pro-

vintsiaalmuuseum Tallinnas), »Vana postijaam Tallinna Nunneväravas« (prov. muus.), »Vana turg raekojaga Tallinnas« ja litograafiad »Tallinna vaade Toompealt« (foolio, 1854), »Balti laulupidu Tallinnas« (foolio, 1857), »Tallinna vaade Kadriorust« (foolio, ca 1860). Etnograafiliselt on väärtuslik S.-i värvitrükis album »Trachten der Schweden an den Küsten Ehstlands u. auf Runö« (2 väljaannet, foolio ja kvart, Leipzig, 1854, II tr. 1856), lisa C. Russwurm'i (vt.) teosele »Eibofolke«.

Neumann, Lex.; *idem*, Balt. Maler u. Bildhauer d. XIX Jahrh. (1902), lk. 63—65.

A. V.

SCHLIPPENBACH, Wolmar Anton v., sõdur, sünd. 1658. a. Pärnu kreisi maakohtuniku pojana, võttis kaptenina osa Karl XI ajal sõjast Taani vastu, sai aug. 1678 Riia garnisoni rügemendi majoriks ja ülendati sealsamas juunis 1688 ooberstleitnandiks. Ta oli ka valitud Liivimaa maanõunikuks ja 1692. a. valiti ta reduktsiooniga rahulolematute Liivimaa aadlimeeste poolt J. R. Patkul'i (vt.) ettepanekul maapäeval omavoliliselt määratud resideeriva komisjoni liikmeks, kuid viidi juba 1693. a. ühes rügemendiga Stokholmi, võib-olla ta enese soovil, et pääseda segamisest Liivimaa rahulolematute elementide kavatsusisse; ta vabastas end tema vastu tõstetud süüdistusest vandega ja leidis siis lese kuninganna ja kuninga poolehoiu. Põhjasõja ajal oli S. tähtsal viisil seotud Liivimaa kaitsega. 1700. a. oli ta osalt omal kulul Liivimaal värvanud tema nime järgi nimetatava dragunite rügemendi ja ülendati s. a. ooberstiks. Juba enne Narva lahingut paistis ta silma okt. keskel Peipsit kaudu Pihkvast Narva alla suunduva Vene transpordi äravõtmisega Mehikoorma juures. Aa. 1700—01 talvel täitis ta Alulinna (Marienburgi) piirkonnas maakaitse ülesandeid ja võttis osa veebr. 1701 kindr. Jakob Spensi retkest Petseri alla. Kui kun. kesksuvel 1701 suundus peavägedega saksilaste vastu Väinajõel, jäi Liivimaa vägi ja kaitse S.-i hooleks. Tema käsutada oli 5—6000 m. välisväge, pooleldi väljaõpetatud ja pooleldi nõrga ettevalmistusega mehed; S.-i ülesanne oli välisvägedega, Tartu ja Alulinna garnisoni ning Peipsi laevastiku abiga teostada maakaitset. Peale Väina kaitseliini läbimurdmist Karl XII (vt.) vägede poolt ja saksilaste taganemist, sai kordkorralt Liivimaale ikka hädaohtlikumaks Ida-Vene piir Pihkva-Petseri suunalt, kuhu peale venelastele ebaõnnestunud Narva piiramist ja õnnetut Narva lahingut olid koondatud suuremad Vene väed ratsaväe kindr. B. Šeremetjevi (vt.) juhatusel. Idapiiri kaitse tõhusamaks läbiviimiseks viis S. peakorteri Alulinna juurest Kirumpäässe, praeguse Võru otsesse naabrusse. Hoolikate ja otstarbekohaste sammude tagajärjel õnnestus S.-il 4. IX 1701 Kasaritsal ja Rõuge kiriku juures Šeremetjev'i juhatusel teotsevaid ja kaugelt arvurikkamaid Vene vägesid suure hooga tagasi lüüa; selle tõttu olid venelased sunnitud taganema ka Räpinast, kus nad B. Šeremetjev'i poja Mihailo S.-i juhatusel tulles üle Võhandu jõe samal päeval 10-kordse ülekaaluga olid sisse piiranud väikearvulise Rootsi salga Lokuta ja Ristipalu küla läheduses, selle osalt hävitanud ja vangistanud. Peale lahingut ülendati S. sept. s. a. ratsaväe kindral-majoriks. Aimates edaspidise Vene pealetungi-hädaohu suurenemist, püüdis S. saada uusi abivägesid, moona ja varustust, kuid tema abilootused teostusid väga väikesel määral, sest Rootsi sõjalised peatagavarad kulusid kuningaga kaasaläinud peaväe tugevdamiseks. Kui Šeremetjev 29. XII 1701 S.-i vägedele Erastvere juures peale tungis, oli S. peale tunduvaid kaotusi sunnitud Sangastesse taganema. Samuti vägede vähesuse tagajärjel kaotas ta 18. VII 1702 täiesti lahingu Hummuli juures. Löödud väe riismed valgusid laiali, S. hakkas neid pea Viljandisse koondama ja 1702.—03. a. talvel läksid ta väed Eestimaale, saades mõnevõrra lisa juurde. Kui aug. 1703 vene väed olid vallutanud Ingeri ja sept. alul Vasknarva kohal üle tulid Narva jõest, taganes S., ilma et oleks suutnud ja osanud organiseerida mingit vastupanu rüüstavatele vene vägedele. Ta taganes Tallinna juurde, kuna Šeremetjevi salgad liikusid laastates läbi suure osa Viru- ja Järvamaast üle Viljandi-, Tartu- ja Võrumaa Petseri-Pihkva suunas Venemaale. Et rüüstatud maa ei suutnud üleval pidada isegi väikest S.-i väge, saadeti 2000 ratsaväelast tema väest Lewenhaupti (vt.) väkke (Kuramaal), mille tõttu maa Vene pealetungide vastu jäi veel enam kaitseta. Kui kevadel ja varasuvel 1704 venelased ettevalmistusi tegid Tartu ja Narva piiramiseks, ei suutnud S. oma vägedega Eestimaal viibides midagi Tartu, eriti aga Narva kindluste seisukorra päästmiseks teha. Kui Soome lahes viibiva Rootsi laevastiku juhataja aseadmiral Jakob de Prou püüdis korraldada Narvale abiandmist, kavatsedes mais forsseerida Narva jõe suudmele asetatud vene patareid ja viia Narva moona, oodates s. a. Soomest diversiooni Ingerisse ja S.-i edasitungi Rakvere suunalt Narva alla, et Narva garnisoni muuta tugevamaks, siis ei õnnestunud see kombinatsioon ja S.-i väed taganesid Rakvere juurest tsaar Peetri saadetud ca 8000-mehelise väe eest Kadrina piirkonda, kus nad 15. VI (Kelchi järgi

Wittena nimelises kohas) said lüüa. S. a. sügisel siirdus S. umbes 3000 mehega Lewenhaupti juurde. Siit peale ei ole tema nimi meie maa kaitsega eriti mitte seotud. Kuivõrt põhjendatud on S.-i vastu allikais tõstetud süüdistused Liivimaa kaitse halva organiseerimise kohta, jääb lahtiseks. Mainitagu veel, et kindr.-kub. A. J. de la Gardie (vt.) lahkumise järel S. a.-st 1704 oli nähtavasti Eestimaa asekuberneriks, täites tegelikult ka kindralkuberneri kohuseid. Hiljemini võttis S. osa Poltaava lahingust, kus vangi sattus; ta läks a. 1712 üle Vene teenistusse, tõusis a. 1714 kindral-leitnandiks ja salanõunikuks, sai mõisasid Kuramaal ja suri Moskvas dets. 1739.

A. Lewenhaupt, Karl XII:s officerare II (1921); Sv. Biogr. Lex. N.F. IX (1883); Русск. Архивъ 1869, lk. 1755 j. (Д. Полѣновъ); Kelch, Liefl. Hist. Continuation (1875); G. v. Adlerfeld, *Histoire militaire de Charles XII* . . . (1740, ka saksak. tõlkes); J. Nordberg, Kon. Carl den XII:s historia I—II (1740, ka saksak. tõlkes); Nord. Familjeb. XIV; F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset VI—VII (1881-85); O. Sjögren, Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702 (1884); *idem*, W. A. v. Schlippenbachs lifländska här (Sv. Hist. Tidskr., 1896); Fr. Bienemann *jun.*, Die Katastrophe d. Stadt Dorpat währ. d. Nord. Krieges (1902); S. E. Bring, Karl XII (1918); A. Munthe, Karl XII och den ryska sjömakten (1924); Ajalool. Ajakiri 1922, lk. 66 j.; T. Christiani Die Schlacht von Hummelshof . . . (Walkscher Anzeiger 1902, nr. 26). *H. S.*

SCHMIDT, August Heinrich, superintendent, keeleuurija, sünd. 9. VII 1760 Valjalas kirikuõpetaja pojana, õppis aa. 1781—82 Jeena ülikoolis usuteadust, sai a. 1783. Valjala kir. abiõpetajaks, 1808 õpetajaks ja 1814 Saaremaa superintendendiks; surn. 21. VI 1841 Valjalas. Temalt ilmusid Rosenplänteri Beiträge'des eesti keele kohta: »Ueber den Genitiv u. Accusativ« (II, 78), »Vierter Beitrag zu Hupels ehstn. Wörterbuche . . .« (II, 99—106), »Sprach- u. andere Bemerkungen . . .« (IV, 124—29) j.m. Ka ilmus temalt tõlge »Terwisse Katekismusse Ramat, . . .« (Tallinna, 1816, 147 lk.).

Valjala kirikuarhiivist saadud andmed; Recke-Napiersky IV, Beise II. *A. S-te.*

SCHMIDT, Friedrich August Heinrich, eelmise poeg, kirikuõpetaja ja keeleuurija, sünd. 23. XI 1785 Valjalas, õppis 1804—06 Tartu ülikoolis ja sai 1808 Anseküla kirikuõpetajaks; surn. 13. V 1841 Ansekülas. Temalt ilmusid Rosenplänteri Beiträge'des »Synonyme« (III, 122—24), »Sprach- u. andere Bemerkungen . . .« (IV, 131—33), »Etwas über den Compass der Ehsten« (X, 96).

Anseküla kirikuarhiivist saadud andmed; *Alb. acad.* 122; Recke-Napiersky IV, Beise II. *A. S-te.*

SCHMIDT, Hans Diedrich, tulundustegelane, sünd. 21. II 1714 ukj. Neustadtis Schleswig-Holsteinis, tuli a. 1728 Pärnu, kus asus a. 1729 Bohnsack'i kaubamaja õpilasena ametisse ja asutas a. 1741 oma kaubamaja, mis kuni käesoleva ajani (1928) on püsinud tema perekonna järglaste omandusena. S., kes hiljemini toimis ka Pärnu bürgermeistrina, suri 15. I 1788 Pärnus. — Kauplemisaineiks olid S.-l peamiselt sool, kala, väetusained, veinid ja õlid, väljaveo alal linaseeme, vili ja lina. Kaubamajaga ühenduses ehitati a. 1745 sae- ja hiljemini jahuveski; 1887. a. laiendas kaubamaja oma tegevuse laevanduse alale, luues korrapärase laevaühenduse Pärnu ja Riia vahel. Enne ilmasõda olid kaubamajal osakonnad Pihkvas, Ostrovis ja Riias. Praegu omab kaubamaja rea ettevõtteid metsamaterjali ümbertöötamiseks, seemnepuhastuse-jaama, värnitsa- ja värvidevabriku ja pidas kuni a.-ni 1921, mil laevad üle anti Pärnu aktsiaühingule, mõnel liinil laevaühendust. *J. M.*

SCHMIDT, Johann, Vabadussõja tegelane, sünd. 29. IX 1885 Tartumaal Kaarepere v., õppis Eesti Aleksandri koolis Põltsamaal ja Tallinnas õpetajatekursustel, teotses mitmes kohas rahvakooliõpetajana, mobiliseeriti suvel 1914 ilmasõja puhkemisel Vene sõjaväkke ja saadeti rindele, lõpetas 1915. a. Peterburis lipnikkudekooli ja teenis ohvitserina Vene väeosades. Nov. 1917 tuli ta staabikaptenina 3. Eesti jalav. polgu pataljoniülemaks, ülendati märtsis 1918 kapteniks ja lahkus selle järel teenistusest Eesti väeosade deformeerimise puhul saksa okupatsioonivõimude poolt. Nov. 1918 ilmus S. tagasi teenistusse, määrati 3. jalav. polgu pataljoniülemaks, veebr. 1919 sama polgu ülemaks ja võttis oma polguga osa lahinguist Võru, Tartu, Viljandi ja Valga rindel. Mais s. a. 9. polgu ülemaks nimetatuna võttis ta osa lahinguist landesvääri vastu ja saadeti juulis s. a. Viru rindele, kus ta Narva kaitsmisel osutas suurt vaprust, saades raskesti haavata. — Nov. 1919 ülendati ta alam-polkovnikuks (kolonel-leitnandiks), nimetati märtsis 1924 sõjaministri vanemaks käskudetäitjaks ohvitseriks ja lahkus 1926. a. lõpul tegevast teenistusest.

Sõjaministeeriumist j. m. saadud andmed. *T.*

SCHMIDT, Oswald, õigusteadlane, sünd. 19. I 1823 Muhu saarel superintendent

A. H. S.-i (vt.) pojana, õppis aa. 1842—46 õigusteadust Tartu ülikoolis, lõpetades selle a. 1847 *cand. jur.* astmega, oli aa. 1847—50 Saaremaa sillakohtu notaar ja 1850—58 Tartu rae ülemsekretär. A. 1860 Tartu ülikooli juures magistriks saanud, habiliteeris ta s. a. sügisel eradotsendiks, sai a. 1861 dotsendiks, omandas a. 1865 *dr. iur.* astme väitekirjaga »Das Verfahren vor dem Manngerichte in bürgerl. Rechtsstreitigkeiten zur Zeit der bischöfl. u. Ordensherrschaft . . .« (Tartu, 1865), sai a. 1866 erakorraliseks ja 1868 korraliseks professoriks Baltimaade eraõiguse alal ja, lahkunud erru a. 1890, suri 29. VII 1890 Tartus. Otsese õppetegevuse kõrval toimis ta aa. 1870—82 ülikooli prorektorina ja 1882—84 õigusteaduskonna dekaanina. Pidanud esialgu loenguid ka õiguse entsüklopeediast ja kirikuõigusest, siirdus ta hiljemini täitsa Balti eraõiguse, eriti Liivimaa tsiviilprotsessi alale. Tema tähtsamate töödena mainitagu:»Der ordentl Civilprocess nach livländ. Landrecht« (Tartu, 1880), mis omandas peaaegu õiguseallika tähenduse, saades tsiviilprotsessuaalse praktika aluseks Liivimaal, »Geschichte des Kirchenpatronats in Livland«, »Zur Geschichte d. Ritter- u. Landschaft in Livland« ja »Rechtsgeschichte Liv-, Est- u. Curlands« (kolm viimast tööd ilmunud juba peale autori surma, väljaandes Dorpater Juristische Studien III, a. 1894). Viimane neist töist, autori loenguist tekkinud ja dr. E. v. Nottbeck'i (vt.) välja antud, omab Balti provintside õiguseajaloona võrdlemisi suurt tähtsust. — Peale selle on S. avaldanud rea õigusteadusliku ja õiguseajaloolise sisuga artikleid Tartu ülikooli õigusteaduskonna väljaandel a. 1869 ilmuma hakanud ajakirjas »Zeitschrift für Rechtswissenschaft«.

Dorp. Jurist. Studien III (1894), lk. III—VIII (J. Engelmann); Левицкій I, 569 jj.; Neue Dörptsche Ztg. 1890, nr. 174.

R. K.

SCHNEIDER, Walfried, kaubadustegelane, sünd. 5. IV 1878 Viljandis, õppis Viljandi maagümnaasiumis ja pärast selle sulgemist aa. 1890—94 kohalikus kreiskoolis, mille lõpetas. Teotsenud siis ärialal, asus ta a. 1904 Tallinna ja asutas siin kaubamaja »Schneider & Schroeder«, mille a. 1913 ümber nimetas kaubandusühinguks »W. Schneider ja Ko«; viimane muudeti a. 1920 aktsiaühinguks. Kaubamaja asutamisest alates on S. selle tegevust juhtinud ja asub peale ettevõtte muutmist aktsiaühinguks selle peadirektori kohal. Kaubamaja on kujunenud tema juhtimisel Eestis üheks suuremaks omal alal; tähtsamaiks kaubaobjekteks on jõu-, vabrikute- ja põllutöömasinad. — Peale selle on S. olnud kinnitusselts »Turis'e« ja kaupmeeste laenupanga asutajaid ja nende ettevõtete juhatuse esimees 1920. a. alates, kaupmeesteseltsi »Abi« esimees ja Kaubandus-tööstuskoja II sektsiooni esimees selle asutamisest alates, börsikomitee liige 1921. a. alates ja mujalgi tegev. 1925. a. peale on ta Norra konsul Tallinnas. *J. M.*

SCHNELL, Johann Georg, vanema aja vaimulik kirjanik, sünd. 24. VI 1734 ukj. Bodeni järve lähedal Lindau's, õppis mitmes Saksamaa ülikoolis, tuli hiljemini Eestisse, kus alul oli Olustveres koduõpetajaks, a. 1764 peale Suure-Jaani kirikuõpetajaks ja 1804 saadik Viljandimaa praostiks; surn. 6. II 1812. —S.-i sulest ilmusid: »Lühhikenne ja selge Õppetus Küssimeste ja Kostmiste Sannadega nende hinge kassuks üllespandud, kes ennast pühha usso-õppetuste sees hästi tahtvad kinnitada« (Tallinna, 1776, 47 lk.) ja »Lühhike Piibli-Ramat ehk need sündinud asjad ja Õppetussed, mis pühhast Kirjast keigeennamiste tullevad tähhele panna. Lühhidelt üllespantud, ja muist ärraselletud. Nende Ma rahwa heaks, kes ei joua Piibli ramato osta, ehk sedda keik läbbi luggeda« (G. F. Treumann'i jär.; Tartu, 1791, 12+202+2 lk.; III tr. 1803, 176 lk.).

Recke-Napiersky IV, Beise II; Napiersky, Pred.-Lex. III. *A. S-te.*

SCHOTT, Wilhelm, keeleteadlane, sünd. 3. IX 1807 ukj. Mainzis, õppis ida-keeli Giesseni ja usuteadust Halle ülikoolis, oli a.-st 1838 professor Berliini ülikoolis, a.-st 1841 Preisi teadusteakadeemia liige, ja suri 21. I 1889 ukj. Berliinis. — S.-i sulest on ilmunud rida silmapaistvaid uurimusi Idamaade keelte ja kirjanduse alalt. Eesti suhtes on mainitavad tema tööd »Über die esthnische Sage von Kalewi-poeg« (Berliin, 1863), »Über finnische u. esthnische Heldensagen« (1866) ja mitmed artiklid eesti rahvaluulest ajakirjus »Archiv für wissenschaftl. Kunde von Russland« ja »Magazin f. d. Literatur des Auslands«. Ka tundis S. huvi Eesti elu ning kultuuriürituste vastu ja oli kirjavahetuses Eesti ärkamisaja tegelastega (Kreutzwald, Koidula).

Brockhausi ja Meyeri konversatsioonileksikonid. — Vrdl.: Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetus, I—II (1910—11). *R. K.*

SCHOULTZ, Carl Friedrich, parun, Balti-Saksa politikamees ja talurahva eraõiguse autor, sünd. 19. I 1720 Aiskrauknes (Ascheradenis) Liivimaal mõisniku pojana, õppis aa. 1732—39 maakadettide korpuses Peterburis ja teenis siis ohvitserina Vene sõjaväes, kust ta a. 1743 lahkus kapteni aukraadis. Varssi selle järel asus ta Liivimaale oma isalt pärandatud mõisasid valitsema.

Talumaade mõõtmiseks ja nende piiride reguleerimiseks tellis S. Rootsist maamõõtja välja, keda hiljemini ka mitmed teised mõisnikud hakkasid kasutama. Nii läks maamõõtmine Liivimaal S.-i algatusel moodi. Teotsedes vabal ajal agarasti kodumaa ajalooga, õppis S. tundma ja hindama Rootsi aja agraarseadusi ja viis oma mõisus nende eeskujul mitmed uuendused läbi, mis suurendasid nii talupoegade heaolekut kui ka mõisade üldist tulukust. 1747. a. valiti S. Liivimaa maapäeva poolt kreisisaadikuks ja 1759. a. maanõunikuks. Aa. 1761—64 oli ta Liivimaa rüütelkonna esindajaks Vene pealinnas, energiliselt võideldes neil ajul toimunud troonivahetuste keerises aadli privileegide kinnitamise eest. See on suurelt osalt S.-i teene, et Katariina II (vt.) sept. 1763 kinnitas kõik Liivimaa aadli senised eesõigused. Kuid S. sai aru, et Balti Landesstaati püsivuse aluseks on kõigi selle seisuste ühistöö; ta pidas seepärast eriti tarvilikuks parandada talurahva ainelist ja õiguslikku seisukorda. Kui Katariina II esimesil valitsemisaastail valitsus talurahva raskele olukorrale hakkas tähelepanu pühendama, püüdis S. Liivimaa aadlit reformidele õhutada, et algatust mitte lasta valitsuse kätte minna. Selleks formuleeris ta oma talupojele juba ennemini tehtud mööndused eraõiguseks, piiras sellega enda ja oma järglaste nimel mõisahärralikke eesõigusi, laskis niiviisi tekkinud seaduseraamatu läti keelde tõlkida ja a. 1764 trükkida pealkirja all »Aiskrauknes un Rihmana Muischas Semneeku Teesa . . .« Selle seaduse järgi jäid talupojad küll endiselt mõisniku päriseks, kuid piiramatu pärisorjuse asemele astus sunnimaisus. Välja arvatud juhud, mil talupoeg maakohtu ees enda müümiseks nõusolekut avaldab, ei võinud mõisnik oma talupoegi ei kinkida ega müüa. Ka ei võinud mõisnik peremeest talust välja tõsta senikaua, kui viimane oma kohustised esimese vastu korralikult täitnud, kusjuures talupojal oma talu kohta oli ka teatav pärandamisõigus. Talupoeg oli kohustatud mõisale tegema ainult neid orjusi, mis loendatud Rootsi ajal koostatud vakuraamatuis; peale korralise teo võis mõisnik nõuda mitmesugust abitegu, makstes viimase eest talupojale õllega tasu. Oma vallasvara kohta omas talupoeg täielikku kasutamis- ja pärandamisõigust ja oli õigustatud mõisniku vastu maakohtu ees kaebust tõstma. Mõnes suhtes jäi S.-i õigus Rootsi aja agraarseadustest maha: nii ei piiranud see milleski mõisniku kodukariõigust ega sisaldanud määrusi sulastekihi kaitseks. Siiski sai see esimene kirjutatud eraõigus tähtsaks lähtekohaks edaspidistele agraarreformidele. Esialgu avaldas S.-i ootamatu, ilma teiste aadlimeeste teadmata ettevõetud samm Liivimaa mõisnikele otse vastupidist mõju, seda enam, et teade Aiskraukne õigusest talurahva keskel kulutulena levides ärevaid ootusi tekitas. 1765. a. maapäeval, mil arutusele tulid kindralkuberner Browne'i (vt.) vastavad ettepanekud, süüdistati S.-i selles, et ta oma eraõiguse avaldamisega, pealegi läti keeles, olevat ärevust ja rahutusi maal rahva keskel mõjustanud. Pahameel S.-i vastu tõusis haripunktile, kui S. ainsana Browne'i ettepanekuid toetas, pikemas seletuses pärisorjusele tugiva põllundussüsteemi hukka mõistis ja tarvilikuks tunnustas agraarreformi aadli enda algatusel läbi viia. S.-i seisukohad mõisteti teravasti hukka ja nõuti temalt, et ta oma eraseaduse trükitud eksemplarid käibelt kõrvaldaks. Ka ei lubanud maapäev S.-i laiendada oma eraõiguse maksvust oma järglaste peale. Selle tagajärjel pani S. otsekohe maanõuniku ameti maha ja lahkus jäädavalt avalikust elust. Siit peale pühendas ta enda täielikult teaduslikule tegevusele ja suri 21. I 1782 Aiskrauknes. — S. oli omal ajal Balti õiguse ja ajaloo paremaid tundjaid. Väiksemate tööde kõrval väärib sel alal tähelepanu tema suurem uurimus »Versuch über die Geschichte von Liefland und dessen Staatsrecht« (1773), mis seni trükkimata; selle käsikiri on Riias rüütelkonna arhiivis ja üks ärakiri Tartu ülikooli raamatukogus. Kroonikate ja kindralkuberneri ning Liivi rüütelkonna arhiivi andmeid kasutades annab S. selles töös ülevaate Balti ajaloost, peatub eriti pikalt XVII sajandi ajalool ja lõpetab Baltimaade Vene võimu alla saamisega. Rootsi aja mõisadereduktsiooni (millesse S. suhtus kirgliku eitamisega) kohta käivad osad sellest tööst on prof. E. A. Herrmanni poolt avaldatud teoses »Beiträge zur Geschichte des russischen Reiches« (Leipzig, 1843), lk. 81—116.

Recke-Napiersky IV; Allg. D. B. XXXII (1891); Р. Б. Сл.; Mitt. X (1865), lk. 33 jj. (S.-i autobiograafia); J. Eckardt, Livland im XVIII Jahrh. (1876); Д. Ѳ. Самаринъ, Собраніе статей, рѣчей и докладовъ, I, (1903); A. Agthe, Ursprung u. Lage der Landarbeiter in Livland (1909); A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr u. Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrh. (1890). — S.-i eraõiguse on saksa keeles avaldanud H. J. v. Jannau töös »Geschichte der Sklaverey . . .« (1786), lk. 188—206, ja R. J. L. Samson v. Himmelstiern oma töö »Histor. Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen . . . « Inland, 1838, lisana. *P. T.*

SCHRAPFER (Schrapffer, Schraffer, Schrepfer), Adam, järgneva poeg, politika

tegelane, sünd. XVI a.s. teisel poolel, varasem elukäik on teadmata. 1590-dail aa. oli S. Poola kun. Sigismundi (vt.) teenistuses Kuigi S.-i isa Tartu kirikuõpetajana oli jesuiitidega halvas vahekorras, õnnestus pojal kun. armuosaliseks saada, mille tõenduseks on asjaolu, et kun. talle a. 1598 annetas Susteli mõisa Vana Pebalgi klk. praegusel Läti maa-alal. Kui a. 1600 Södermanlandi hertsog Karl tungis Liivimaale ja vallutas Tartu, oli S. Koivalinna (Adsel, Gaujenes) komandandiks; juba järgm. a. alul otsustas S., nähtavasti silmas pidades Liivimaa äärmiselt viletsat seisundit, teades, et Varssavi riigipäeva otsuse järgi a.-st 1600 polnud rutulist abi oodata, ja võib-olla alistudes isa mõjule, siirduda Rootsi teenistusse. Tema juhatusel läksid Erla ja Bersoni lossiülemad üle Rootsi poole ja nii langes juba kevadel 1601 suurem osa Poola-Liivimaast herts. Karli kätte Kui siis mõne kuu pärast poolakad Radziwill'i ja Chodkievicz'i juhatusel võitsid tagasi osa vallutatud maa-aladest, oli S. niivõrt kompromiteeritud, et ta pidi Poola vägede eest põgenema. Kevadel 1602 viibis ta herts. Karli juures Rootsis m. s. ka abi palumas Tartule, mida vaenlased ähvardasid. Hertsog saatis temaga Liivimaale mõningad toetussummad, milledest siiski polnud palju abi. Mõni aeg hiljemini toimis S. Rootsi vägede kindral-sõjakomissarina Liivimaal ja oli a. 1604 esimeheks sõjakohtus, mis Liivimaa aadlimehe Lieveni surma mõistis äraandlikkude plaanide pärast. A. 1607 oli ta Rootsi vägedega Lõuna-Liivimaal, kuid alles järgm. a. õnnestus tal ühes Jesper Kruus'iga (vt. *suppl.*) vallutada Viljandi, mis siis üle a. püsis rootslaste käes. Selle järel oli S. Rootsi vägede sõjakomisariks osalt Liivi-, osalt Eestimaal. A. 1612 täitis ta vana ja jõuetu asehalduri Anders Larssoni asemel vähemalt osaliselt Eestimaa asehalduri kohuseid ja hoolitses maa kaitse eest. Samal ajal plaanitses ta selle järel, kui oli puhkenud sõda Taani ja Rootsi vahel, Saaremaad Rootsi poole võita, nagu on näha tema kirjast Saaremaa elanikele, mille ta oli kirjutanud koos Tallinna asehalduriga. Kui Saaremaa elanikud ettepanekut arvesse ei võtnud, järgnes röövkäik saarele. Mõningaid Saaremaa aadlimehi suudeti siiski üle meelitada Rootsi poole. Noor kun. Gustav II Adolf hindas nähtavasti kõrgelt S.-i teeneid: Riia vallutamise ajal a. 1621 nimetatakse teda nõunikuna Rootsi teenistuses, s. a okt. määrati ta liikmeks komissariaalkohtusse, mille peamiseks ülesandeks oli vallutatud Liivimaa maaolusid korraldada. Kohtule, mille esimeheks oli ülalmainitud J. Kruus, anti a. 1622 täppis instruktsioon, kuid töö edenes visalt ja lõpetati alles a. 1629, mil asutatav õuekohus seda pidi jätkama. Komissariaalkohtu tegevusel on olnud siiski teatav tähendus Liivimaa keeruliste maaomandus-olude selgitamisel ja stabiliseerimisel. Kui veebr. 1623 esimene maapäev Gustav Adolfi ajal Riiga kokku kutsuti, oli S. tegev selle ettevalmistamistöödes ja tundis pahameelt selle üle, et Liivimaa aadlimehed kun. kutset täpsalt kuulda ei võtnud. Vastupidiselt lootustele maapäeva pidamine ei õnnestunud ja S. olevat ähvardanud, et need, kes kutset ignoreerisid, süüdistagu end ise, kui neile »täna või homme peaks tekkima mõningaid raskusi«. Samal 1623. a. määrati S. Riia asehalduriks; ses ametis oli ta 1626. a.-ni, mil kun. annetas talle Luunja ja Vesneri mõisad. Viimane neist oli olnud S.-i isa käes. Kui aastakümne lõpul tekkis Liivimaale õuekohtu asutamise kavatsus, taheti S.-it määrata selle esimeseks presidendiks, kelleks ta oleks olnud nähtavasti väga kohane oma mitmekülgse tegevuse tõttu, kuid S. suri a. 1630. — S. on tähelepanuväärsemaid politilisi tegelasi Liivimaal XVII a. s. esimesil aastakümneil.

Kelch, Liefl. Hist.; F. K. Gadebusch, Livländ. Jahrbücher II, 2, III, 3 (1781); Richter; Seraphim, Livl. Gesch. II; C. Rogberg, Kon. Carl d. IX: s fälttåg i Lifland år 1600 och förberedelserna dertill (1859); G. Tranér, Kon. Carl IX fälttåg i Livland år 1601 (1872); J. v. Bohlen, Johann d. Mittlern ... Heerfahrt nach Livland ... i. d. J. 1601 u. 1602 (Mitt. VII, lk. 69—155); Fr. Bienemann, Zur Geschichte d. livl. Ritter- u. Landschaft 1600—02 (Mitt. XVII, lk. 463—600); F. Laestadius, Beiträge zur Kunde d. Organisation d. Livländ. Gerichtswesens durch Joh. Skytte (B. M. 44). *A. R. C.*

SCHRAPFER (Schraffer, Schrapffer), Christian, vaimulik ja politikategelane, sünniaeg ja varasem elukäik tundmata, ilmus kevadel 1560 Saaremaale ühes hertsog Magnus'ega (vt.) viimase nõunikuna ning õuejutlustajana ja toimis järgnevail aa. hertsogi ühe silmapaistvama nõuandjana ning agendina, saates Magnust tema reisidel ja sõjakäikudel ja teostades hertsogilt saadud diplomaatlikke ülesandeid. Kui 1560.-date aa. lõpul Magnus muutis oma politilist suunda, hakates Ivan IV (vt.) käsilaseks, olevat mõne arvamuse järgi selles koostööloomises Venega S. mänginud mõjuvat osa. Igatahes reisis ta ühes hertsogiga Moskvasse, pidas märtsis 1571 Tallinna raega linna piiramise ajal tagajärjetuid läbirääkimisi linna alistumise kohta Magnuse ja Ivan IV ühendatud vägedele ja käis samal a. Moskvas hertsogile ainelist toetust hankimas. A. 1577, mil Vene liidust pettunud Magnus

taotles lähenemist Poolale, käis S. sel otstarbel läbirääkimisi pidamas Kuramaa hertsog Goddert Kettler'iga (vt.) ja viibis siis arvat. kuni herts. Magnus'e surmani a. 1583 Piltenis Kuramaal. Mõni a. hiljem kerkis ta esile Tartus, kus ta sept. 1587 sai kohaliku saksa koguduse õpetajaks, toimides ühtlasi linna sündikuna ja etendades rae ja gildide vahelises võitluses teatavat osa. Ta suri 3. VI 1602 Tartus.

F. K. Gadebusch, Livländ. Jahrbücher II (1781), lk. 122 j.; *idem*, L. B. III, 110–14; G. Schlegel, Vermischte Aufsätze u. Urtheile . . . I, 3 (1778), lk. 183–89; Th. Schiemann, Characterköpfe u. Sittenbilder a. d. balt. Gesch. (1877), lk. 87, 89, 92, 100; Seraphim, Livl. Gesch. III[II], 31, 40, 52, 191. *R. K.*

SCHROEDER, Leopold Alexander v., etnograaf ja folklorist, sünd. 12. XII 1851 Tartus kubermangu-koolidedirektori pojana, õppis aa. 1870–73 keeleteadust Tartu ülikoolis ja jätkas oma õpinguid Jeenas, Leipzigis ja Tübingenis, omandades a. 1877 magistri ja 1879 doktori astme võrdleva keeleteaduse alal. A. 1877 habiliteeris ta eradotsendiks Tartu ülikoolis, toimides sealsamas aa. 1882—94 vanaindia keelte dotsendina, siirdus a. 1894 professoriks Innsbrucki ja oli alates a. 1899 indoloogia professoriks Viinis, kus ta surigi 8. II 1920. A.-st 1900 oli ta Viini teadusteakadeemia liige ja sai a. 1918 *dr. theol. h. c.* astme Viini ülikoolilt. — Oma otsese uurimisala – indoloogia ja võrdleva uskudeteaduse – kõrval teotses S. eesti mütoloogia, muinsus- ja rahvateadusega, avaldades tolle aja kohta põhjapaneva töö »Die Hochzeitsgebräuche der Esten u. einiger andrer finnisch-ugrischer Völkerschaften in Vergleichung mit denen der indogerman. Völker« (Verh. GEG XIII, 1888, lk. 149–364), mis praegusel ajal (1928) osaliselt küll vananenud, kuid tervikuna asendamatu, nagu S.-i teinegi tähtsam töö »Germanische Elben u. Götter beim Estenvolk« (Sitzungsber. d. Kais. Akad. d. Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Kl., Bd. 153, 1906). Tema vähemaist töist mainitagu: Zur Entstehungsgeschichte d. Kalewipoeg (Verh. GEG XVI, 1896, lk. 1–53), Eine estnische Sitte (raamatus »Festgruss an O. v. Böthlingk...«, Stuttgart, 1888, lk. 107–09), Totenbretter bei den Esten (Mitteil. d. Anthropol. Gesellsch. in Wien, Bd. XXIX, 1899); peale nende mõned vähemad artiklid Õp. E. S.-i istungiteateis. Ka hankis S. Liivimaa rüütelkonnalt mainimisväärse toetuse Õp. E. S.-ile eesti rahvariiete, kunsti- ja kultuuriesemete kogu asutamiseks, mis kogu hiljemini üle anti ERM-ile. S. on tegemist teinud ka arheoloogilise uurimisega ja toiminud kirjanikuna, avaldades draamasid, novelle ja luuletisi, mis sisaldavad ka eesti ainestikku.

Lebenserinnerungen v. L. v. S. (Leipzig, 1921, sisaldab peale S.-i autobiograafia tema tööde täieliku loendi); Postimees 1920, nr. 45, hommikuväljaanne (M. J. Eisen); Dorpater Ztg 1920, nr. 52; *Album Dorp.-Livonorum* (1908), nr. 862, Nachtrag 1908–24 (1925), 682; Левицкій II, 569–74.

O. F.

SCHULTZ, Georg Julius, (pseud. **Dr. Bertram**), kirjanik ja rahvaluule-uurija, sünd. 22. IX 1808 Tallinnas toomkiriku õpetaja pojana ja veetis oma nooruse osalt Tallinnas, osalt Torma kirikumõisas, kus ta maaeluga hästi tutvus. Õppinud aa. 1826–35 arstiteadust Tartu ülikoolis, omandas ta a. 1836 *dr. med.* kraadi ja asus varssi peale seda Venemaale Smolenski kub. Holmi kindr. Uvarov'i juurde koduarstiks, kus tal oli võimalik vene elu vaadelda. Aa. 1840–42 reisis ta Kesk-Euroopas, viibides ka Itaalias ja Inglismaal, toimis siis aa. 1842–48 Peterburi teadusteakadeemia konservaatorina ja 1845–57 medikokirurgia akadeemia anatoomia instituudi prosektorina, olles ühtlasi arstiks mõnes teises asutises. A. 1856 erusse läinud, viibis ta jällegi mõne a. välismaal ja asutas a. 1860 Peterburis politilis-kirjandusliku ajalehe »Das Montagsblatt«, mille toimetamisest peatselt loobus. A. 1867 nimetati ta Peterburi tsensuurivalitsuse liikmeks ja ühtlasi eestikeelse kirjanduse, peamiselt näitekirjanduse, tsensoriks; reisis a. 1875 välismaale ja suri 16. V 1875 ukj. Viinis. — Ilmavaatelt kosmopoliit, kuulub S. nende väheste isikute hulka, kes ilukirjanduse alal teotsenud eesti ja saksa keeles. Neist kahes keeles avaldatud teostest on mainida »Ilmatar« (3 osa, Tartu, 1870), mida ta turanismi aate tunnustajana nimetas *comedia turanica*'ks. »Ilmatari« I osa — Vomba Viido — sisaldab S.-i enda luuletiste kõrval hulga eesti rahvalaule ja väärib nende koguna omajagu tähelepanu, kuna II ja III osa – Manala ja Tuuletar — osutuvad väärtusetuiks. Tõuget »Ilmatari« avaldamiseks andis S.-ile Kreutzwald'i »Kalevipoeg«, mille lõpposa S. tõlkis saksa keelde ja mille väljaandmist ta propageeris Õp. E. S.-is. Teine saksa ja eesti keeles kirjutatud S.-i teos »Vara vaatja« jäi autori surma tõttu trükkimata. A. 1866 andis S. Mozart'i Requiem'i Leipzigis välja seitsmes, nende seas ka eesti, läti ja soome keeles. Ainult eesti keeles avaldas ta a. 1866 Peterburis luuletistekogu »Peegli pildid«, mis aga ka autori sõbra Fr. R. Kreutzwald'i poolt peale muu vigase keele pärast sai valju arvustuse osaliseks. S.-i saksakeel-

seist teostest tuleb nimetada »Wagien« (Tartu, 1868), Torma klk. ja selle ümbruse etnograafiliste, rahvaluuleliste ja ajalooliste ainetega, »Baltische Skizzen« I—II (Tartu, ja Peterburi, 1853 55, IV tr. Tallinna, 1904), kodumaa olude kirjeldus XIX a. s. I veerandil, »Neue Balt. Skizzen« (Helsingi, 1872) »Dorpats Grössen u. Typen vor 40 Jahren« (Tartu, 1868), »Hallerlei nurrige Sichten un soterkleichen. Erzählungen im Halbdeutschen u. gebundener Rede« (Tartu, 1900). Ajakirjanduses on S. peale muu avaldanud kirjutisi »Kalevipojast«, soome rahvaluulest ja Soome oludest.

B. M. 1896, lisa, lk. 167–96, 233 j.; ülalmainitud »Balt. Skizzen« IV (1904), lk. IV–V; *Alb. acad.* 2235; EÜS-i alb. I (1889), lk. 38; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 47; Kampmann, Peaj. II, 19; E. Kirj. 1920, lk. 360—66; Post. 1925, nr. 131 (M. J. Eisen); Revaler Bote 1925, nr. 104. *M. J. E.*

SCHULZENBERG, Martin, põllumees ja seltskonnategelane, sünd. 21. X 1865 Pöögles Pärnumaal põllumehe pojana, kasvas üles Kavastus Tartumaal, õppis Tartu reaalkoolis ja oli päriskoha omanik Kavastus, kus teotses ühtlasi kohalikes seltses ja ühinguis kui ka valla-omavalitsuse alal. A. 1906 valiti ta Liivimaa kindralkuberneri juures moodustatud erinõukogu liikmeks ja a. 1908 Liivimaa talurahva esindajana Vene III riigivolikogu saadikuks. Peterburis jäi S. a. 1911 haigeks ja suri 4. I 1912 Tartu kliinikus.

Post. 1912, nr. 3. j. m. *A. J.*

SCHWARTZ, Johann Georg, koolikirjanik, sünd. 13. VI 1793 Riias, õppis. aa. 1812 14 Tartu ülikoolis ja sai kirikuõpetaja-kandidaadiks a. 1818, olnud enne seda Ruhjas ja Vändras koduõpetajaks. A. 1820 kutsuti ta Põlva klk. abiõpetajaks, kus ta alles a. 1838 pääsis ordinaariuseks. Aa. 1840–49 toimis ta ühtlasi koolirevidendina, oli Õp. E. S.-i liige 1859. a.-st peale ja suri 7. III 1874 Põlvas. S. andis välja tähtsat eestikeelset õpperaamatut »Koli-ramat«, mis kaheksas andes ilmus aa. 1852–61 ja millest tema enda kirjutatud olid: »Koli-ramat. Essimenne jaggo. Lühhikenne õppetus öigest kirjotamissest« (Tartu, 1852, VI + 32 lk.; tallinna murdesse tõlkinud E. F. Lossius [vt.]); II ande lõpul olev lisa »Katsumiste selletus ehk ärra-arwatud numrid, mis arwamisseramato eksemplid peawad rehkendamisse läbbi wälja andma« (Tartu, 1853, 30 lk.); »K.-r. Kues jaggo. Wisika, ehk õppetus lodud asjade issewisidest ja wäggedest« (Tartu, 1855, 106 lk.; tartu murdest kirjakeelde tõlkinud C. G. Reinthal [vt.]); »K.-r. Seitsmes j. Sündinud asjade juttustaminne« (I—II Tartu, 1858–61, 358 lk.; üldise ajaloo õpperaamat). S.-i sulest ilmus veel a. 1873 õpperaamat »Eesti laste söbber« (131 lk.).

Recke-Napiersky IV, Beise II; Napiersky, Pred.-Lex. III, Keussler, Forts. 139; Ulmann, Mitt. XXX, 481—98; Winkelmann II, nr. 11304. *A. S-te.*

SCHWELLE, Johann, vanemaid eesti soost rahvakirjanikke, sünni- ja surma-a. teadmata, oli XIX a. s. II veerandil koolmeistriks arvatavasti Lõuna-Tartumaal või Võrumaal. Tema sulest on aa. 1838—52 ilmunud Tartus 15 eestikeelset rahvaraamatut, pea kõik tõlked saksa keelest, suurem osa vaimuliku sisuga ja lõunaeestimurdelised; need on: 1. »Johann Bunjani ello-käük nink mönne kauni pühhä kirjä römustamisse neile pattu üllestunnistajille nink kahhitsejille« (1838, 16 lk.), 2. »Waimolik Tee-Juhhataja neile nörkule Tee-käüjile Zioni-mäe pole« (1839, 46 lk.), 3. »Sündinud luggud wannembide söamelikkust nink tullitsest armust laste wasta nink muud hüwwiusse eenkojod« (1839, 2+14 lk.), 4. »Önnisteggija Kopputaminne Innimiste Söame-usse een« (1839, 47 lk.), 5. »Kostotawad Usklikku-Söame-Kinnitamissed, kumbe eggaüts, Jummala auwus nink omma henge kaswus, eggalajal woip prukida« (1840, 47+2 lk.), 6. »Griseldis ja Markgraf Walter« (1843, 27 lk.; Wilh. Nedatzi järele), 7. »Mönned juttud nortele ja wannadele armsaks aja wiiteks« (1844; I—III à 32 lk.); 1. »Weike wenne keli ABD-ramat, meie armsa Tallo-rahwa kassuks« (1844, 32 lk.; ainult tähestik ja väike sõnastik). 9 »Wäekauba wisil Abbiellusse-Sundiminne, mis tuhhat kolme saa aasta eest on sündinud« (1844, 45 lk.), 10. »Wäega armas Waimolik Oppetusse-, nink Eenkojo-ramatokenne« (1846, 16 lk.), 11. »Illus Kullane Pegel ehk wäga ligutawa nink tullulikko-juttu norele rahwale nisammute ka egga eälisse innimissele oppetusses nink kostotamisses« (1847, 4+60 lk.), 12. »Se hä Neitsik Armelle-Nikolas, temma eggapäiwane käük Jummalaga nink pallaw auw Kristusse wasta«, ja »Luggeda Koolja man, Walwjile nink ka kui kooljat kirsto pantas« (1850, 36 lk.), 13. »Wäega tullolikko nink kennad, öppetlikkud laulud nink juttud« (1850, 54 lk.), 14. »Kuus waimolikko laulu« (1852, 32 lk.), 15. »Kaunid wastsed lustilikkud römo-laulud nink üts illus ennemuistne jut« (1852, 45 lk.; siin leidub paari vist algupärase ilmaliku laulu seas ka üks eesti rahvalaul, nr. 17).

Kampmann, E. van. ilukirj., 89—92. *A. S-te.*

SCHÜDLÖFFEL, Gustav Heinrich, vanema põlve eesti kirjanik, sünd. 2. X 1798 Jõelähtmes Saksimaalt põlvneva kirikuõpetaja Georg Friedr. S.-i pojana, õppis aa. 1817

—20 usuteadust Tartu ülikoolis, reisis siis Rootsis, kust tagasi jõudnud pidas kodumaal mõnd aega koduõpetajaametit ja oli aa. 1826—27 Tallinna toomkooli inspektoriks. A.-st 1828 peale oli S. kirikuõpetajaks Jõelähtmes ja a.-st 1847 Ida-Harjumaa praostiks; surn. 8. XII 1859 Jõelähtmes (?). Ühes A. F. J. Knüpffer'iga (vt.) revideeris ta a. 1835 ilmunud piibli tõlke käsikirja. Aa. 1836—43 toimetas ta Lindfors'i »Eesti-ma rahva Kalender, ehk Täht-Ramat'u« jutuosa, ilmutades seal tõlkeid saksa keelest, millest mõningad on tunduvalt eestipärastatud, kui isegi mitte algupärandid (nõnda aa. 1841, 1842, eriti aga jutud »Rihho Hans Killar ja temma naene Ewa« a. 1836 ja »Hans Killar, waeste häddaliste ja waeste laste issa«, a. 1837). Veel avaldas ta tolle aja kohta häid tõlkeid eriraamatutena: »Õppetus, kuida laulomehhed, ja kes muud tahtvad, joudwad notidest laulo wisid ülleswõtta« (Tall. 1841), »Jõggi merres. Nelja kuioga« (Tall., 1842, 38 lk.), »Kuldorg, ehk Kulla saatja külla« (Tall., 1842. 127 lk.), »Peter Pung, kaevandaja, ehk »kes ikka kardab Jummalat, küll Jummal tedda awwitab««« (Tartu, 1843, IV + 114 lk.). S.-i töödest eesti kirjakeele ajaloole aga tähtis on võimalikult ehk algupärane teos »Toomas Westen, Lapo rahva uso ärataja Norra maal« (Tartu, 1844, 30 lk. II tr. ühes V. Reiman'i koostatud S.-i elulooga Tall., 1894), kuna autor siin meie kirjandusloos esimesena tegelikult tarvitab oma sõbra Ed. Ahrens'i (vt.) uut kirjaviisi, mida viimane ise julges tarvitusele võtta alles oma grammatika teises trükis (1853). Samas sihis tähtis on ka S.-i osa keelelise korrektorina Uue Testamendi trükkitoimetamisel a. 1857 Helsingis, mis tõlget F. J. Wiedemann (vt.) arvustajate ees kaitses brošüüris »Gutachten des Akademikers . Wiedemann über d. Helsingforser Ausgabe des ehstn. Neuen Testaments v. J. 1857,...« (Tall. 1861, 38 lk.). Suuremat tähelepanu väärib ka S.-i kirjutis »Inland'is« 1836 (veerud 529—35) »*Kâallew's* Sohn (*Kallewi poeg*)«, mis esitab esimesi Kalevipoja lugusid rahvasuust. Ka on ta kogunud hulga rahvalaule Harjumaalt, mis hiljemini ilmusid Neus'i (vt.) kogus. Kõik tema teosed ilmutavad õige tüsedat eesti keele oskust. Tema käsikirju on alal E. Kirj. S.-i arhiivis.

Winkelmann II, nr. 11289; Paucker, Geistl., 44, 126; Dr. Bertram, Neue Balt. Skizzen (1872); Hermann, E. kirj. ajal. 355 j.; F. Löwe, »Kalevip.«, lk. VII—VIII (V. Reiman) (1900); V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 30; Kampmann, Peaj. II, II lk. 13 j.; Ridala. E. kirj. ajal. I, 2, lk. 239. *A. S-te.*

SCHÜTZ, Marcus, vaimulik kirjanik, sünni- ja surma- a. teadmata, kutsuti veebr. 1664 Nõo kirikuõpetajaks ja oli juba a. 1680 Tartu eesti koguduse õpetajaks S. oli ühes Lorenz Moller'i ja Andreas Virginius'ega (vt. neid) a. 1684 valmistatud lõunaeestimurdelise suure katekismuse (küsimuste ja kostustega) ja a. 1685 ilmunud samamurdelise laulu- ja palveraamatu autor, mis Adrian Virginius'e (vt.) poolt trükki toimetati. Ka on ta vist ühes Johann Nicolaus v. Hardung'iga (vt) ja Andreas Virginius'ega olnud Adrian Virginius'e lõunaeestimurdelise Uue Testamendi tõlke revideerijaks, mis valmis a. 1685 ja trükis ilmus a. 1686.

Uue Test. 1715 eess. lk. b v°; Recke-Napiersky IV, Beise II; Napiersky, Pred.-Lex. III; V. Reiman, E. piibli ümberp. I. II (1890), lk. 97 j.; E. P. Körber, Materialien zur Kirchen- u. Prediger-Chronik d. Stadt Dorpat (1860). *A. S-te.*

SCZIBULSKY (Sczibalski), Johann Benjamin, vaimulik kirjanik, sünd. 1728. a. Königsbergis (või Salfeldis), õppis Halle ülikoolis usuteadust, sai a. 1755 Nõo kiriku õpetajaks ja 1791 praostiks; surn. 15. VII 1797. Peale mitmete saksakeelsete vaimuliku sisuga raamatute ilmutas S.: »Juttusse-Ramat kumman eggaütte Pühhä-Päiwa nink eggaütte Pühhä ja ka Palwe-Päiwi päle üts Juttus, Ewangeliumi perrä, säetu om...« (Tallinna, 1779, 24 + 820 lk. in-4°), mis on üks suurematest lõunaeestimurdelistest trükiteostest, keeleliselt oma aja kohta õige rahuldav; »Nelli Kristusse Kannatusse Juttussid nink Mönne Kannatusse-Laulu« (Põltsamaa, 1788, 79 lk.). Tema poolt olevat ka tõlgitud kirikulaule »Tarto-Ma-Kele Laulu Ramat'us« (Riia, 1788).

Recke-Napiersky IV; Napiersky, Pred.-Lex. III. *A. S-te.*

SECKENDORF, Adolf v., vabahärra, sõdur, Saksa okupatsiooni aegne vägedejuhataja Eestimaal, sünd. 17. III 1857 ukj. Saksamaal Reussi vürstiriigis Geras kammerhärra pojana, algas a. 1874 lipnikuna oma teenistust sõjaväes, tõusis a. 1905 ooberstiks, 1910 kindralmajoriks, 1912 kindralleitnandiks ja asus kevadel 1913 erusse. Ilmasõja puhkemisel uuesti aktiivteenistusse astunud, toimis S. mitmes armees etapi-inspektorina, määrati okt. 1917 okupeeritud Saaremaa kuberneriks ja märtsi alul 1918 Saksa 68-da kindralkomando juhatajaks, mis kohal püsis kuni Saksa okupatsiooni languseni Eestis. A. 1919 ülendati ta jalaväekindraliks. — S.-i juhatusel teostati okt. 1917 Saaremaa okupeerimine Saksa vägede poolt ja sealse okupatsioonivõimu korraldus. Eesti üldisel okupeerimisel veebr.

1918 teotsesid S.-i juhatusel olnud väesalgad ainult Põhja-Eestis. Saaremaalt, Muhust ja Hiiumaalt lähtunud väeühikud liikusid üle jää mandrile, kus 21. II okupeeriti Haapsalu ning Läänemaa rannik ja jätkati liikumist Tallinna suunas. Siin olid saksa löögirühmadel kokkupõrked Tallinnast saadetud madruste ja punakaartlaste salkadega Riisiperes ja suurem Keilas (23. II). 24. II okupeeriti Tallinna, mille järel jätkati okupeerimist ida suunas ühiselt lõuna poolt tulnud Saksa väesalkadega. 4. III langes Põhja-

16 tsaarivalitsuse aegset vallavanemat talurahva esindajaina, 16 suurmaapidajate esindajat, 4 rüütelkonna, 6 luteriusu vaimulikkude ja 10 linnadeasemikku. See koosolek, mis avati S.-i poolt, võttis Eestimaa rüütelkonna peamehe Ed. Dellingshausen'i (vt.) juhatusel vastu otsused, nagu organiseerijad seda olid soovinud. — I Eesti polk jäeti esialgu alles ja 1. III andis S. käsu Eesti diviisi uuesti kokku seada; 20. III aga tuli temalt vastupidine käsk Eesti diviisi demobiliseerida ja 5. IV saadeti Eesti polgud laiali.

kui luuletaja hing ei jää ka sugugi passiivseks tema loomingus: S.-il on palju spontaanselt mõjuvaid lüürilisi luuletisi, eriti kogudes »Pierrot«, »Jäljed liival« ja »Viis meelt«. Võib kõnelda ainult teatavast intellektuaalsest värvingust S.-i luuletisis, nagu seda tuntakse vene luuletaja V. Brjussov'i loomingus. Luuletiskogud »Pierrot« ja »Jäljed liival« sisaldavad subjektiivseid elamusi, millede ilmestuseks võib pidada teatavat õilist nukrust ning millede sümboolset kuju võiks asendada Pierrot' kujuga. Neis kogudes on esikohal armastus, looduse-meeleolud ning endassesulutuse tusk. Kuigi arlekiinitseb vahel meel, pole see ometi määrav nendele luuletuskogudele. Kummatagi murravad neisse kogudesse sisse ühiskondlikud meeleolud. Luuletiskogus »Jäljed liival« on tüdimus isiklikest elamusist juba selgesti sõnastatav. »Maa- ja mereveersete rütmide« aineks on peamiselt eetiline inimene, uue inimese ja uue ühiskonna tulemise kuulutus. Viimases kogus »Viis meelt« taganeb autor inimesest kui ideekehastajast ja tahab kinkida inimesele jälle tagasi ta meelelised lõbud ning eluõõmu. Selles kogus kuulutab luuletaja lõppu mehaanilisele kultuurile (»Veduri enesetapp«); see luuletiskogu osutab ka luuletaja enda juures südame emantsipatsiooni aju vastu. Erilise nüansi S.-i luuletiskogudesse toob urbanism, mille toekamaid esindajaid on S. eesti luules. Suurte kirjanduslikkude voolude kajastusist S.-i luules võiks ära märkida esimestes kogudes vene sümbolistide ja viimseis — saksa ekspressionismi ning prantsuse moodsa luule mõjustusi. Mis puutub S.-i luuletiste instrumenteerimisse ning vormi, siis seisab see tema loomingus kõrgel astmel; tal on suured teened luuletajana eesti moodsa värsitehnika arendamise alal. Ühtlasi on S. parimaid luuletiste tõlkijaid, olles tõlkinud Blok'i (»Kaksteist«), Brjussov'i, Sternheim'i, Rilke, Dehmel'i, Edschmid'i, Gide'i, Richepin'i, Baudelaire'i, Rimbaud', Verhaeren'i, Villon'i j. t. luuletisi. Oma novellikogudes pole S. suutnud tõusta sellise kõrguseni nagu luuletistes ega ole äratanud sellist tähelepanu. Oma novelles pole ta saavutanud ei meeleolult tugevat kontsentratsiooni ega vallutanud lugejat tugeva faabulaga või leidliku kompositsiooniga. Küll leidub aga ta novelles kaunisti kirjeldatud maastikke, vaimukaid võrdlusi ja salvavat ühiskondlikku satiiri (kogu »Sillatalad«); ometi pole neist elementidest saabunud tervikulisi, esmajärgulisi novelle. — Erilist tähelepanu pälvivad seevastu S.-i kirjutised kirjanduslikest päevaküsimusist, esseed üksikuist oma- ja välismaa kirjanikest, kirjanduslikest nähetest ning kirjandusteoreetilisist seigust. Neist tuleb nimetada »Meie kirjanduse teed« ja »Näokatted«. Eesti kirjandusliku publiku tutvustamises kaasaegse välismaa kirjandusega on S.-il suured teened.

Isikl. j. m. saadud andmed; J. Kärner, Eesti uuemad luuletajad (1925). *H. V.*

SENFF, Karl August, graafik ja maalikunstnik, sünd. 12. III 1770 ukj. Kreypaus Merseburgi lähedal Saksamaal pastori pojana ja sai oma kunstilise hariduse Leipzigi ja Dresdeni akadeemias, olles viimases prof. A. Graff'i ja L. Vogel'i õpilane. Sügisel 1803 sai ta oma õemehe, prof. E. C. F. Knorre' soovitusel Tartu ülikooli joonistamis- ja vasklõike-kunsti õpetajaks, nimetati a. 1818 erakorral. professoriks ja toimis tagajärjekalt sellena kuni oma surmani 2. I 1838 Tartus. — S. osutub väljapaistvaimaks meistriks graafiliste kunstide alal Baltimail ja omab eriliselt tähelepandavaid teeneid just mainitud kunstide õpetajana, sest tema juures on neil aladel, osalt ka maalikunstis, saanud oma eel- või erihariduse mitmed hiljemini tuntud Balti kunstnikud (Fr. L. v. Maydell, W. Fr. Krüger, A. P. Clara, E. H. Schlichting, A. J. Klünder, A. Löwis of Menar, G W. Reutern). S.-i isiklik toodang koostub enamikus peenelt läbitöötatud maastikest, portreist ja illustratsioonest vasklõikes ja akvatintas, mis tehnika-alasid ta valdas meisterlikult; ta on andnud ka teoseid litograafias, olles tõenäoliselt esimesi selle tehnika tarvituselevõtjaid Baltimail. Maalikunsti alal on ta loonud kümmekond hästi karakteriseeritud portreed pastellis ja mõned koloriidilt peened maastikud guašis ja akvarellis. S.-i teoseid leidub suuremal arvul Tallinna ja Tartu muuseumides ning Tartu ülikooli kogudes.

W. Neumann, K. A. S. (1895); *idem*, Lex.; Левицкій I, 460–63. *A. V.*

SEPP, Hendrik, ajaloolane, sünd. 11. III 1888 Saarde klk. taluomaniku pojana, õppis aa. 1909—13 ajalugu Tartu ülikoolis, lõpetades selle *cand. hist.* astmega ja töötas a. 1914 lühikest aega »Tartu Päevalehe« toimetuses. Sügisest 1914 kuni 1917. a. lõpuni oli ta tegev õpetajana Nikolajevski gümnaasiumis Samara kub., aa. 1918—19 õpetajana Tallinnas, olles ühtlasi ajakirjandusebüroo »Esturi« teenistuses, ja oli 1919—21 Eesti ning Põhjamaade ajaloo alal stipendiaadiks Tartu ülikooli juures. 1919. a. peale on ta ülikoolis ülesandel loenguid pidanud kodumaa ajaloost ajaloo- ja hiljemini ka kaubandusteaduse üliõpilastele. S. on avaldanud kirjutisi koguteostes (m. s. on tema koostatud ajalooline osa maakondi kirjeldava koguteose »Eesti« üksikuis andeis), ajalehis ja ajakirjus, eriti »Sõduris«, rea artikleid ka »Ajalool. Ajakirjas«, näit. »Hermann Poorteni kirjad, kui huvitav lisaaine Narva piira-

mise ja lahingu uurimiseks« (1922); ka on S. mainitud ajakirja toimetusse kuulunud ajakirja asutamisest alates. 1922. a. peale on ta juhtinud Akad. Ajaloo-Seltsi algatatud Eesti ajaloolise oskussõnastiku koostamist ja olnud ka Eesti Biogr. Leksikoni kaastööline.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

SEPP, Leo, rahandustegelane, sünd. 26. X 1892 Virumaal Simuna klk. vallakirjutaja pojana, õppis aa. 1910 - 14 Riia polütehnikumi kaubandusosakonnas, mille lõpetas. 1913. a. alates toimis ta Viljandi vastastikkuse krediitühingu asjaajajana, valiti peale revolutsiooni puhkemist mais 1917 Viljandi maakonna miilitsaülemaks ja juulis s. a. Viljandi maakonnavalitsuse esimeheks. 1918. a. talvel vangistati ta enamliste võimude korraldusel ja saadeti koos teiste Viljandi tegelastega Peterburi Krestõi vanglasse, kust ta vabanes peale Bresti rahu sõlmimist. Eesti Vabadussõjast võttis S. osa I ratsapolgu koosseisus, oli hiljemini kuni apr. 1920 tegev riigikontrolli sõjaväe osakonna peakontrolöörina ja määrati mais 1921 Eesti Panga direktoriks. Dets. 1924 valiti ta erapooletuna J. Jaakson'i (vt.) kabineti rahaministriks, mis kohal püsis mitme Vabariigi Valitsuse koosseisus kuni dets. 1927. 1928. a. alul asus ta a.-s. Kommertspanga direktori kohale Tallinnas. — S.-a tegevuse ajal rahaministrina teostati a. 1927 põhjapaneva tähtsusega rahareform. Alates 1. I 1928 maksab Eestis rahaühikuna kroon, mille väärtus võrdub $^{100}/_{248}$ grammi puhta kulla väärtusele. Keskpank — Eesti Pank — on kohustatud teatavas korras kindlaksmääratava hinnaga igalt isikult ostma või igaühele müüma kuldvaluutaga välisriikide seaduslikke maksuvahendeid. Rahareformiga seotud küsimusi käsitlesid juba 1922. a. alates rahaministrid G. Vestel ja O. Strandman (vt neid), kuid tegelikud sammud tulid edasi lükata peamiselt kulla ja välisvaluuta tagavarade vähesuse ja pikaajalise välislaenu realiseerimisega seotud raskuste tõttu. Kui omal jõul üle saadi aa. 1923—24 kriisist, raha kurss üle 2 a. oli olnud stabiilne, kattevara püsis 40% ümber ja riigi rahandus, vaatamata eramajanduse finantseerimisele, asus kindlal alusel, tunnistas Vabariigi valitsus S.-a ettepanekul kohaseks ja tarviliseks asuda rahareformi teostamisele. Rahvasteliidu rahanduskomitee, kes oma ekspertide kaudu kohal oli tundma õppinud Eesti rahanduslikku seisundit 1924. a. kriisi perioodil, soovitas juba märtsis 1925 oma aruandes Eesti Panka reformida ja asutada uus hüpoteek-instituut. Vabadussõja tagajärjel tekkinud riigi suuremad rahalised kohustused välismaal fundeeriti 1925. a. ümber pikaajaliste kustutuskavade alusel, vähemad olid juba varemini õiendatud või fundeeritud. Rahareformi teostamiseks seati kokku S.-a poolt isiklikult või tema lähemal osavõtul ning juhtimisel järgmised seaduse-eelnõud: Eesti Panga uus põhikiri (vastu võetud Riigikogus 9. V 1927), rahaseadus, riigikassa-tähtede ja vahetustähtede emissiooni lõpetamise seadus, välislaenu seadus (kõik kolm vastu võetud Riigikogus 3. V 1927) ja Pikalaenu Panga põhikiri (vastu võet. 16. XII 1927). Enne seaduste esitamist astuti ühendusse Rahvasteliidu rahanduskomiteega, kes 8. XII 1926 avaldas oma seisukohad kavatsetud reformide kohta. 10. XII 1926 kirjutas S. Genfis alla protokollile raha- ja pangareformi kohta Eestis, mille Vabariigi Valitsus ratifitseeris märtsis 1927. Peale välislaenu seaduse vastuvõtmist volitas valitsus S.-a ja J. Laidoner'i (vt.) välismaa finantsgruppidega läbirääkimisi pidama ja juunis 1927 sõlmis S. Londonis kokkuleppe pankadega riigi 7%-lise välislaenu realiseerimise kohta. Laen emiteeriti £ 700000 ja $ 4000000 nimiväärtuses nettokursiga $89^1/_2$% nominaalhinnast; laenu tingimused tunnustati Rahvasteliidu usaldusmeeste ja finantsringkondade poolt soodsaiks Eestile, kes esimest korda esines ilma rahaturul. Kuna Riigikogu teised rahareformiga seotud seaduse-eelnõud vastu võttis, soovisid mõned ringkonnad viimasena esitatud Pikalaenu Panga põhikirja laiendada ses mõttes, et ka lühiajalise krediidi asutise — kommertspanga — operatsioonid oleksid kuulunud selle panga tegevusalasse. J. Teemandi (vt.) kabinett ühes rahaminister S.-aga ei pidanud seda vastuvõetavaks ja lahkus ametist, kui Riigikogu enamus põhikirja erikomisjoni andis täienduste tegemiseks. Hiljemini võeti põhikiri Riigikogus siiski peaaegu endisel, rahaasjanduse-komisjoni poolt redigeeritud kujul vastu, sest selgus, et Rahvasteliidu usaldusmees ei pooldanud kavatsetud operatsioonide-laiendamist. — Rahareformi tagajärjena võib konstateerida nii kodus kui välismail usalduse tõusu Eesti riigi ja raha püsivusse. Eesti 1927. a. välislaenul, mis 40-aastase tasumisega Londonis, Amsterdamis ja New-Yorgis realiseeritud, on peale ta otsese ülesande veel see tähendus, et ta seob Eesti käekäiguga pikemaks ajaks välismaa rahandusringkondi ja kaudselt valitsusigi. *A. O-i.*

SEPP, Paul, pedagoog ja maalikunstnik, sünd. 15. IV 1874 Tartumaal Saadjärve v. talusulase pojana, õppis aa. 1889—95 Riia vaimulikus seminaris ja aa. 1897—1904 Peterburi kunstide-akadeemias, m. s. prof. I. Repin'i õpilasena. Paralleelselt õppis ta aa. 1899—1901 akadeemia juures asuvail pedagoogilistel

kursustel, omandades joonistusõpetaja kutse, ja 1901—03 Peterburi arheoloogia-instituudis, mille lõpetas. Aa. 1906—17 teotses ta õpetajana mitmes keskkoolis Venemaal, kutsuti a. 1917 Tallinna reaalkooli õpetajaks ja on toiminud 1919. a. algusest Tallinna õhtuse ühisgümnaasiumi direktorina. — Kunstnikuna on S. loonud rea žaanrmaale, maastikke ja portreid, pole aga jõudnud eriti tähelepandavate saavutusteni, kuigi mõnelt poolt tema loomingut on teisiti hinnatud. A. 1923 asutas ta Eesti Kunstnikkude Liidu, koondades sesse akadeemilis-realistliku voolu poole hoidvaid kunstnikke, ja oli pikemat aega selle ühingu esimees. Ka on ta olnud Tallinna linnavolikogu liikmeks ja tegev olnud mitme seltskondliku organisatsiooni liikmena.

Isikl. saadud andmed; Pvl. 1928, nr. 141.

A. V.

SEPP, Paul, näitelava tegelane, sünd. 16. X 1885 Võrumaal, Orava vallas, Orava mõisas, õppis Pihkva ja Peterburi linnakoolis ja täiendas hiljemini oma haridust iseõppimise teel, lahkus 14-aastasena koolist ja pääsis näitleja B. Glagolin'i kaudu Pihkva suviteatri näitlejate perre. 1899. a. sügisel siirdus ta Peterburi, kus mängides erateatreis väikesi osi jätkas ettevalmistumist näitleja elukutsele. Aa. 1903—04 toimis ta näitlejana ja näitejuhina Peterburi Eesti Kooli- ja Haridusseltsis ja õppis aa. 1906—07 Aleksandri teatri näitleja J. M. Jurjev'i era-teatrikoolis. Peale mainitute olid tema lavalisteks kasvatajateks N. Arbatov, A. Petrovski ja V. Meyerhold. Toiminud sügisel 1908 Kommissarževskaja draamateatris ja viibinud siis sõjaväe teenistuses, kaotas ta a. 1910 hääle ja andus täitsa näitejuhi elukutsele, pidades ettevõtjana suveteatreid Peterburi ümbruses. 1913. a. alates teotses ta filmitööstuse alal ja lavastas m. s. 1915.a. Moskvas suurfilmi »Armastus maski all« H. Balsac'i novelli järgi, viibis aa. 1919—20 Lõuna-Venemaal ja asus a. 1920 Eestisse. Siin asutas ta s. a. Tallinnas teatrikooli »Draamastuudio«, oli kuni 1924. a. lõpuni Draamateatri näitejuhiks, töötas a. 1925 ühe hooaja »Vanemuise« laval Tartus ja asus selle järel Tallinna »Estoonia« draama näitejuhi kohale. — S. pälvib tähelepanu lavastajana ja lavapedagoogina Eestis. Tema tulekuga toodi eesti teatrisse vastukaaluks saksa mõjule vene teatri painduvamad ja edenenumad lavastus- ning näitlemisprintsiibid, üldiselt Moskva Kunstiteatri meetodid kindlamal kujul ja hakati rõhku panema lavastaja ning näitleja kui kunstniku loomingule ja tehnikale. Noorte näitlejate kasvatajana on S. ette valmistanud 2 lendu lavategelasi Draamastuudios, kelledest moodustus hiljemini Draamastuudio teater. Ka vanemate näitlejate juhatajana näitetehnikas on S. aidanud kaasa eesti teatri arengule ja lavadistsipliini tõstmisele. S.-a paremaiks lavastusiks tuleb lugeda: L. Andrejev'i »Inimese elu« (1921 Draamateatris), Sophokles'e »Kuningas Oedipus« (1922), Schiller'i »Orleani neitsi« ja »Maria Stuart« (1923), Strindberg'i »Tontide sonaat« (1923 Draamastuudios), J. Kärner'i »Kangelane« (1924), Toller'i »Hinkemann« (1924), Tagore »Ohver« (1922), Ibsen'i »Peer Gynt« (1927). — Peale oma tegevuse lava ja filmi alal on S. kirjutanud vene keeles mõned komöödiad.

Isikl. j. m. saadud andmed. *H. V.*

SERAPHIM, August Robert, ajaloolane, sünd. 20 XII 1863 Miitavis, advokaadi pojana, õppis 1883—88 klassilist filoloogiat Tartu ülikoolis, lõpetas kandidaadi astmega ja teotses siis mõnda aega õpetajana. Venestamise tulekul siirdus Saksamaale, õppis ajalugu Berliini ülikoolis 1893. a. ja Königsbergis 1894—95, promoveerus doktoriks 1895. a. juunis väitekirjaga: Des Obersten Both Anschlag auf Livland (1639) und sein Zusammenhang mit der allgemeinen Politik der Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte Kurfürst Georg Wilhelm von Brandenburg (Königsberg Pr., 1895). 1897. a. asus S. teenistusse Königsbergi linna rmtkogusse. Samal ajal töötas ta edasi kodumaa ajaloo ja orduürikute väljaandmise alal. 9. III 1901 habiliteerus S. eradotsendiks Königsbergis, augustis 1912 nimetati ta sealsamas professoriks. Kuramaa okupatsiooni ajal oli S. (alates sept. 1915. a.) kiriku- ja kooliasjanduse detsernendiks sealse sõjaväelise valitsuse juures. S. suri 20. II 1924 Königsbergis. — Erilisi teeneid omab S. Kuramaa ja Vana-Preisi ajaloo uurimises, olles ühtlasi kogu aja ühenduses ajalugu uurivate seltsidega Baltimaal, saates siia mitmeid artikleid jne. Ta peateoseks on »Geschichte d. Herzogtums Kurland (1561—1795)« mis ilmus ta venna, E. S.-i (vt.) »Livl. Gesch.« kolmanda köitena (II tr. Tallinna, 1904, I tr. koos »Livl. Gesch.« II köitega, *ibid.* 1895.) Jättes nimetamata terve rea muid Kuramaa ajalugu puudutavaid teoseid ja artikleid, mainitagu siinkohal Eesti- ja Liivimaa ajaloole märkimisväärsemaist (peale juba eelpool nimetatud väitekirja) »Kur- Liv- Estländer auf d. Universität Königsberg i. Pr.« (Mitt. XVI, ka äratrükina, Riia, 1893), »Das Zeugenverhör d. Franciscus de Moliano (1312). Quellen zur Geschichte d. Deutschen Ordens« (Königsberg i. Pr. 1912) ja »Deutsch-baltische Beziehungen im Wandel der Jahrhunderte« (Baltenland in d. Vergangenheit u. Gegenwart, Bd. 13., Berliin, Leipzig, Riia, 1918).

E. Seraphim'ilt j. m. saadud andmed.

N. T.

SERAPHIM, Ernst, eelmise vend, baltisaksa ajakirjanik ja ajaloolane, sünd. 11. VII 1862 Miitavis, õppis aa. 1882–86 Tartu ülikoolis ajalugu ja teotses siis aa. 1886–92 Viljandis kohaliku maagümnaasiumi õpetajana ja 1892–1910 Riias »Düna-Zeitung'i« toimetuses, kus ta peatselt sai peatoimetajaks. Ajakirjanikuna kaitsis ta Balti saksluse huve venestamistendentside vastu, esinedes Baltimaade traditsiooniliste eluvormide eestvõitlejana. A. 1910 siirdus ta »Rigaer Tageblatt'i« peatoimetaja kohale, olles sellena tegev kuni a.-ni 1915, mil ta kindralkuberneri korraldusel Siberisse välja saadeti. Sealt a. 1917 tagasi pääsnud, toimetas ta mõnda aega »Dorpater Zeitung'it«, saadeti enamliste võimude korraldusel veebr. 1918 uuesti välja Siberisse ja oli peale sealt tagasijõudmist s. a. kevadel »Rigasche Zeitung'i« juhtivaks toimetajaks kuni Riia vallutamiseni enamlaste poolt jaan. alul 1919. Selle sündmuse mõjul Liibavisse siirdunud, astus S. seal balti landesvääri teenistusse, saades ühtlasi n. n. Balti rahvus-nõukogu liikmeks. Okt. 1919 kutsuti ta »Königsberger Allgemeine Zeitung'i« toimetusliikmeks, mis kohal toimib tänini (1928), olles m. s. ka juhtival kohal koondises »Verein für das Deutschtum im Ausland«. — Oma kutsetööga rööbiti on S. teotsenud Baltimaade ajaloo alal. Tema sulest on selt alalt m. s ilmunud: Der Feldoberst Klaus Kursell u. seine Zeit (Tallinna, 1897), mis puudutab tähtsaid küsimusi Baltimaade XVI a. s. ajaloost. Aus vier Jahrhunderten (koos prof. A. Seraphim'iga, Tall., 1913), Aus Livlands Vorzeit (Leipzig, 1925). Tema suurimaks ajalooliseks teoseks osutub »Geschichte Liv-, Est- u. Kurlands« I–II (Tall., 1895–96, II tr. tiitliga »Livländ. Geschichte...« I–II, Tall., 1897–1904), III-as, Kuramaa ajalugu esitav, kõide, on A. Seraphim'ilt (vt.). Teos käsitleb Liivimaa ajalugu sakslaste tulekust alates kuni Vene riigivõimu maksmahakkamiseni. Vastavalt autori veendumustele ja balti-saksa ajalooteaduse traditsioonidele on selles teoses käsitlust leidnud peamiselt valitseva kihi elu ja väline sündmustik, kuna kohalikkude pärisrahvaste saatuse kirjeldus on jäänud tagaplaanile. Seniajani loetavama, uuema ja üksikasjalisema, kuigi kohati pealiskaudse Liivimaa ajaloo esitusena omab teos meiegi ajal teatavat väärtust. Teose sisu on autorilt hiljemini kokkuvõtlikult ja täpsamalt esitatud töis »Geschichte von Livland I« (Gotha, 1906, ulatub kuni a.-ni 1582, sisaldades ka Vana-Liivimaa ajaloo allikate ja kirjanduse lühida ülevaate) ja »Baltische Geschichte im Grundriss« (Tall., 1908, selles leidub ka Baltimaade ajaloo ülevaade Vene ajal). S.-i sulest on peale mainitud tööde ilmunud veel rida ajaloolise sisuga artikleid väljaandeis »Balt. Monatschrift«, »Preuss. Jahrbücher« ja mujal. Tema muist raamatuist mainitagu »Aus der Arbeit eines balt. Journalisten (1892–1910)" (Riia, 1911) ja rida töid viimase aastakümne (1917–27) kohta — Baltimail asudes oli S. mitme kohaliku teadusl. seltsi liige ja sai a. 1894 K. Lamprecht'i soovitusel Leipzigi ülikoolist *dr. phil.* kraadi *sine examine.*

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

ŠEREMETJEV, Boris Petrovič, sõdur, pärit tähtsast vene aadlisoost, sünd. 25. IV 1652 Kiievis (?), algas võrdlemisi vara sõja- ja politikamehe karjääri. Kui a. 1682 Vene troonile astusid Peeter ja Ivan, nimetati Š. bojaariks. Ta mängis silmapaistvat osa läbirääkimistel Austria ja Poola saatkondadega türgivastase liidu asjus Moskvas aa. 1685–1686, tal olid silmapaistvad teened Poolaga apr. 1686 sõlmitud rahulepingu tegemisel, millega Poola loobus jäädavalt Vene kasuks Kiievist ja ühest Väike-Venemaa osast. Sofia langemise järel ei kaotanud ta Peetri usaldust ja jätkas oma sõjamehe-karjääri, võttes mõnesuguste tagajärgedega osa 1695. ja 1696. a. tatarlaste- ja türklastevastasest sõjast Ukrainas ja Krimmis. Aa. 1697–99 viibis Š. mitmesugustel ülesannetel reisil Austrias, Veneetsias, Roomas ja Maltas. — Š.-i tõsine tõusuaeg kuulub Põhjasõja ajajärku, kus ta rootsivastases sõjategevuses oli tsaarile üheks tähtsamaks abiliseks. Juba Narva piiramisest võttis ta 1700. a. osa Vene irregulaarse ratsaväe juhina, saades okt. lõpul ülesandeks välja minnes Rakvere suunas valvata ja teateid hankida võimalikult Narva alla saadetavate Rootsi abivägede kohta. Š. täitis oma ülesande võrdlemisi nõrgalt ja laskis end Karl XII väe Rakverest edasiminekul 16. XI soodsatelt kaitseseisukohtadelt Pühajõel välja hirmutada. Narva lahingu ajal põgenes ta oma seisukohtadelt ülalpool Narva koske oma ratsaväega üle jõe, kusjuures äge veevool sellest paljud koske kaasa kiskus. Peale Narva lahingut allusid temale Narva lahingus vangi sattunud kindral A. Weide ja A. Golovin'i diviiside jäänused Pihkvas. Siit peale on Š.-i sõjaline tegevus tähtsal määral seotud Eesti- ja Liivimaa ning Ingeri rüüstamise ja vallutamisega (aa. 1701–04). Olles üldse ettevaatlik muutus ta peale Narva lahingut kartlikuks ja äärmiselt tagasihoidlikuks oma tegevuses. Kui kun. Karl peale Väina liini läbimurdmist 1701. a. asus korterisse Läänе-Kuramaale, püüdis Š. tsaari käsul ühes oma poja Mihailoga lüüa Liivimaa vähearvulisi

kaitsevägesid, kuid kaotas Schlippenbach'i (vt.) väeosade vastu lahingu 4. IX 1701 Kasaritsa ja Rõuge kiriku juures, mille tagajärjel ka ta poeg Mihailo Š., kes Lokuta ja Ristipalu küla juures Räpinas v. Rosen'i salga hävitanud, oli sunnitud taganema. Selle vastu õnnestus Š.-il kaugelt suuremaarvulise väega ja kahurite hulgaga võita Schlippenbach'i Erastvere juures 29. XII s. a., mille järel tema väesalgad rüüstasid praegust Tartu- ja Võrumaad. Esimese rootslaste üle saadud võidu pärast rõõmus tsaar nimetas Š.-i kindral-feldmarssaliks ja jättis temale endiselt ülesandeks teotsemise Schlippenbach'i vastu. 18 VII 1702 purustas Š. palju suuremate jõududega Schlippenbach'i väe Hummuli juures, mille järel Š. ise ja tema poolt väljasaadetud ratsaväe-osad (kasakad j. m.) barbaarselt laastasid Eesti alal peamiselt praegust Viljandi, Tartu, Võru ja Valga maakonda; hulk mõisaid ja külasid langes hävituse ohvriks, palju inimesi tapeti või viidi vangi; sama saatus sai osaks ka Põhja-Lätile, kus Š. aug. lõpul 1702 vallutas Alulinna (Marienburgi). Veel s. a. sügisel juhtis Š. Pähkinalinna piiramist, mis vallutati okt. alupoolel ja nimetati Schlüsselburgiks. 1703. a. jätkas Š. Ingeri vallutamist, võttes Nevanlinna ja Kaprio, ja viis veel s. a. aug. lõpul tsaari käsul oma rüüstesalgad Vasknarva kohalt üle Narva jõe. Schlippenbach taganes Tallinna juurde ja Š.-i rüüstesalgad valgusid eelmise a. eeskujul rüüstates laiali, hävitades Viru-, Järva-, Viljandimaad; Rakvere. Paide, Viljandi langesid tuleroaks. 1704. a., kui tsaar oli otsustanud vallutada Tartut ja Narvat, sai Š.-i ülesandeks Tartu piiramine. Peale seda, kui kindral Werden'i väeosa oli 3. V vallutanud Kastres Rootsi Peipsi laevastiku, suundus Š. mai lõpul Pihkvast Tartu alla, sulustades seda juuni esimesel poolel, pannes patareide ehitamisel pearõhku kindluse müüri läbimurdmisele Ropka suunalt. Tsaar, kes ise siia tuli juuli alul, leidis Š.-i sammu sõjaliselt väära olevat ja käskis pearõhku panna Emajõe-tagusele küljele, kustpoolt linna kindlus ei vastanud tolle aja kindlustamiskunsti nõuetele Patareid toodi aegamööda Emajõe taha, lasti Vene värava juures linna müüri murd ja 13. VII kapituleerus Tartu. Peale Tartu võtmist sai Š. ülesandeks oma väeosadega jääda Vaivara juurde kaitseseisundisse, et takistada võimalikku Rootsi abivägede ilmumist Eestimaa suunalt Narva alla. 1705. a., kui tsaari ja August II-se vahelise kokkuleppe järgi Saksi ja tsaari väed pidid ühinema Karl XII vastaseks operatsiooniks, sai Š. Vene vägede suundumisel Leedusse ülesandeks vabastada Vene parem tiib Lewenhaupt'i (vt.) võimaliku peaIetungi eest ja veel teda ka Riiast ära hoida; kuid Š. sai Lewenhaupt'ilt Miitavi lähedal Gemauerthofi juures juulis 1705 täiesti lüüa; hiljemini, kui Š. sai lisavägesid, taganes Lewenhaupt Kuramaalt Riia alla. Aa. 1705–06 rahustas Š. Astrahani mässu. 1706.a. sai ta Vene vägede ülemjuhatajaks, mis ametis tal palju hõõrumisi oli Menšikov'iga, kelle juhatuse alla tsaar andis Vene ratsaväe. Kui Karl XII peale puhkeaega Radoszkowicze's ja Molodeczno's 1708. a. suvel suundus Dnepri liini vastu, ei suutnud Š. ühes teiste kindralitega kun. Karli liikumisele takistusi teha, saades lüüa juuli alul Holowczyni juures. Hiljemini teotses Š. Karli vägede vastu Severjes, Ukrainas ja oli ülemjuhataja Poltaava lahingus a. 1709. Selle järel sai ta ülesandeks Riia piiramise (vt. Strömberg), mis temale kapituleeruski 4. VII 1710. Riia kapituleerumisel kinnitas Š. Riia linna ja Liivimaa aadli eesõigused (4. VII) ja võttis tsaari nimel vastu truudusvande linnalt ja rüütelkonnalt (14. VII). Peale seda oli Š. seotud sõjategevusega mujal, võttis osa Pruti sõjakäigu juhtimisest (1711), viibis sõjavägedega Ukrainas ja Poolas, teotses Pommeris. 1716. a. olid asetatud tema väed Mecklenburgi, oodates käsku siirduda ühes Taani vägedega Skånesse, mis aga jäi teostamata. Š. suri 17. II 1719.

P. Б. Сл. (1911); С. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ II XIV—XVII (1896); Н. Устряловъ, Исторія царствованія Петра Великаго II—IV (1858–63); Д. Ѳ. Масловскій, Записки по исторіи военнаго искусства въ Россіи I, 1683 до 1762 (1891); (Бычковъ), Письма и бумаги Петра Вел. I—VI (1887–1912); Письма къ Госуд. Импер. Петру Великому отъ ген.-фельдмарш, ... графа Б. П. Шереметьева I—IV (1718); Kelch, Liefl. Hist. Continuation (1875); O. Sjögren, Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702 (1883); Fr. Bienemann, Die Katastrophe d. Stadt Dorpat... (1902); E. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset VIII (1910); Karl XII på slagfältet (utg. av Generalstaben II—III, 1918); S. E. Bring, Karl XII (1918); A. Munthe, Karl XII och den ryska sjömakten I—III (1924—27); A. Buchholtz, Zur Geschichte der Belagerung und Kapitulation der Stadt Riga 1709—1710 (Mitt. XV). *H. S.*

SETÄLÄ, Eemil Nestor, soome-ugri keeleteadlane, sünd. Soomes Kokemäel 27. II 1864 ukj. taluomaniku pojana, õppis aa. 1882–85 Helsingi ülikoolis, omandas a. 1890 *dr. phil* astme, nimetati a. 1887 soome-ugri keele-

teaduse dotsendiks ja a. 1893 soome keele ning kirjanduse professoriks. S. arvukaist uurimisrännakuist välismail nimetatagu teekondi liivlaste juurde (1888, 1912), Ungarisse (1888, 1896), Aunusesse (1889), vepslaste (1889, 1916) ja vadjalaste juurde (1889, 1909) ning Eestisse (1889–90, 1905). S. on 1909. a. peale Soome-Ugri Seltsi esimees, 1920. a. saadik Õp. E. S.-i auliige, Soome Teaduse Akadeemia asutajaid (a. 1908) ja selle esimees aa. 1913—14, Eesti Kirj. Seltsi auliige a.-st 1911. S. oli 1917—18 haridusministriks, 1926—27 esiti haridus-, siis välisministriks, 1927. a. kevadel nimétati ta Soome saadikuks Taanisse. — S. teaduslik produktsioon on väga laialdane, millest suurem osa valgustab kas otseselt või vähemalt kaudselt ka eesti keele ajalugu. Tema tähtsam teos on »Yhteissuomalainen äännehistoria« (Helsingi, 1890–91), kus suurtes joontes selgitatakse läänemere-soome keelte, nende seas ka eesti konsonantismi ajalugu. Muudest töödest keeleteaduse alalt nimetatagu: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den finnisch-ugrischen sprachen (JSFOu II, 1887, ka eriraamatuna Helsingis, 1886), Über quantitätswechsel im finnisch-ugrischen (JSFOu XIV_3 1896), Über transskription der finnisch-ugrischen Sprachen (FUF I, 1901), Über die sprachrichtigkeit. Mit besonderer berücksichtigung des finnischen sprachgebrauchs (FUF IV, 1904), Zur herkunft und chronologie der älteren germanischen lehnwörter in den ostseefinnischen sprachen (JSFOu XXIII, 1906), Aus dem gebiet der lehnbeziehungen (FUF XII, 1912); Über art, umfang und alter des stufenwechsels im finnisch-ugrischen und samojedischen (FUF XII, Anz., 1912, ka eriraamatuna Helsingis, 1914), Bibliograph. verzeichnis der in der literatur behandelten älteren germanischen bestandteile in den ostseefinnischen sprachen (FUF XIII, 1913, ka eriraamatuna Hels., 1912–13). Põhjapaneva tähtsusega töid on S. avaldanud ka folkloori ja kultuur-ajaloo alalt, näit.: Kullervo-Hamlet. Ein sagenvergleichender versuch (FUF III, 1903; VII, 1907; X, 1910), Väinämöinen ja Joukahainen (Suomal. Tiedeakatemia, 1913, ka eriraamatuna 1913), Suomensukuisten kansojen esihistoria (Maailmanhistoria, II, 1917), J. N. Smirnow's untersuchungen über die ostfinnen (JSFOu XVII_4, 1900). A. 1901 peale ilmub S. toimetusel ja juhatusel »Bibliographie der finnisch-ugrischen sprach- und volkskunde (FUF I jj.), mis käsitleb kirjandust alates 1900. aastaga. S. Soome keele grammatikad on tunduvalt mõjustanud ka uuemaid eesti keeleõpetusi (alates H. Põllu omaga). S.-t kui õpetlast iseloomustab üheltpoolt erandiliselt põhjalik ainestikutundmine ja suur analüüsivõime, teisalt aga avarate vaatekohtade omamine ja eriliselt tugev sünteesi võime. Ta on soome-ugri keeleteaduses, folklooris ja etnograafias üksikasjalikult selgitanud palju eriküsimusi, kuid veel enam on talle osaks saanud sesse laande ajada suuri sihte ja magistraalkraave. Väga viljakaks on osutunud eesti ja meie sugukeelte uurimisele tema kuulus astmevaheldusteooria.

Helsingin Yliopisto II (1925); Pvl. 1924, nr. 56; Post. 1924, nr. 57; E. Kirj. 1924, nr. 2; E. Keel 1924, lk. 129—33.

A. S-te.

SIEVERS, Carl Georg, krahv, muinasuurimise harrastaja, sünd. 31. VIII 1814 Volmari maakonnas Bauenhofi mõisaomaniku pojana, sai hariduse kodus ja Tartu gümnaasiumis, astus vene sõjaväe-teenistusse, kust aga varssi lahkus ja vanemailt pärandatud Ostrominsky mõisa, hiljemini Bauenhofi asus pidama. Vanemas eas elas ta oma villas Võnnu lähedal, kus suri 19. VII 1879. S.-il olid laialdased huvid teaduslikkude küsimuste vastu. Alguses oli ta eriti huvitatud loodusteadusest, hiljemini, elu lõppaastail, alates 1871. a., andus ta prof. C. Grewingk'i äratusel aga läänemeremaade Läti Henriku aegse ajaloo ja eriti veel kaugema mineviku, esiaja, uurimisele. Olgugi, et tal puudus tarviline kool ja selle tagajärjel küllaldane kriitiline suhtumine küsimustesse, võimaldas ta sotsiaalne ja varanduslik seisund talle ette võtta laialdasi sõite ja muinasteaduslikke kaevamisi. S.-i peateene seisabki selles, et ta välja kaevas ja muuseumesse (eriti Tartu Õp. E. S.-i muuseumi) toimetas hulga materjali kiviaja, iseäranis aga vanema ja noorema raua-aja kohta, mis veel tänini moodustab S.-i kodukoha ümbruskonna, Põhja-Läti muinasaja ainestiku valdava osa. Ka Eestis on ta kaevanud, olgugi võrdlemisi vähe, ja nimelt Nõo klk.-s, eriti Unipihas, ja Saaremaal. Mainitagu, et S. oli selle teooria isaks, mille järgi meie varema raua-aja kivikalme peeti normannide kivilaevadeks. Oma töödest esines ta aegajalt aruannetega Tartus Õp. E. S.-is ja Loodusuurijate Seltsis, Riias Ajal. ja Muinsuste Seltsis ja Berliinis antropoloogide seltsis, ja need ilmusid mainitud seltside väljaandeis. Märked Saaremaa-reisi kohta avaldas R. Hausmann vihus »Publikationen des Vereins zur Kunde Ösels« II (Riia, 1898).

Verhandl. d. Berliner Gesellsch. f. Anthropologie, Ethnol. u. Urgesch., 1879, lk. 406. — Verh. GEG XXII, 1, lk. 55. *H. M-a.*

SIGISMUND II AUGUST, Poola kuningas, sünd. 1. VIII 1520 Sigismund I pojana, valiti veel isa eluajal okt. 1529 Leedu suurvürstiks ja dets. s. a. Poola kuningaks. Tegelikult

hakkas ta valitsema Leedus a. 1544, Poolas a. 1548. S. A. suri 7. VII 1572 Knižinis. — S. A.-i valitsusaega langeb Liivimaa allaheitmine Poola-Leedule. Esialgu olid S. A.-i katsed Liivimaal oma mõju kindlustada ja suurendada tingitud peamiselt kartusest, et Ivan IV (vt.) all järjest tugevamaks muutuv Moskva, Leedu vana vastane, Liivimaal võiks S. A.-ist ette jõuda. Sellepärast segas S. A. end ka Liivimaa ordu ja Riia ppiisk. Wilhelm'i (vt.) vahelisse n. n. koadjuutori tülli ppiisk. kasuks; see sõjakäik lõppes ainult sõjalise demonstratsiooniga, mille tagajärjeks oli peale ppiisk. ja ta koadjuutori restitueerimise ka Posvoli rahus a. 1557 sõlmitud ordule saatuslik liit Vene vastu. Sõja puhkedes ordu ja Vene vahel selgus Poolale järjest rohkem, et Vene asumist Läänemere rannikul on võimalik vältida ainult sel teel, et rannikumaid katsuda ise vallutada. Aegamööda omandaski S. A.-i politika peamiselt Vilno palatiini N. Radziwill'i mõjul säärase ilme. 31. VIII ja 15. IX 1559 Vilnos sõlmitud lepingutega andsid ordumeister ja Riia ppiisk. oma maad vormiliselt S. A.-i ülemvalitsuse ja klienteeli alla, loovutades rea piiriäärseid losse kuningale tingimusega nad pärast kõrge summa eest tagasi lunastada. Vastutasuks pidi S. A. Liivimaad Vene vastu kaitsma, mida ta esialgu aga konflikte kartes tegi ainult diplomaatilisel teel ja temale üleantud losse meeskondadega varustades ning kaitstes. Kui ordu olukord muutus kriitiliseks Taani ja Rootsi juurde ilmudes ta päranduse jagamisele, kasutas S. A. ordu kitsikust Liivimaa täielikuks allaheitmiseks Leedule. 28. XI 1561 valmisid n. n. allaandmis-lepingud, milledega orduriik sekulariseeriti; Kuramaast sai Poola ülemvalitsuse alla kuuluv hertsogiriik senise ordumeistri G. Kettler'iga (vt.) eesotsas, kuna hertsogkonnast põhja pool olev maa läks otseselt Leedu valitsuse alla Katsed Radziwill'i kaudu ka Riiga allaandmisele kaasa tõmmata ei andnud tagajärgi. Liivimaa enda alla heitmine tõi Poolale a. 1562 sõja Venega, mida vahelduva õnnega peeti enamasti Leedus, kuid ka Liivis, ja Rootsiga. S. A.-i surres polnud Liivimaa kuuluvus Poola-Leedule veel kindlustatud. — Allaandmise puhul annetati Liivimaa seisuste esindajaile S A.-i poolt n. n. *Privilegium Sigismundi Augusti*, mis vähem tähtsate, olukorrast tingitud punktide kõrval sisaldas usuvabaduse lubaduse liivimaalastele; samuti peavad maad valitsevad ametnikud olema kohalikest sakslasist ja maksma saksa õigus; aadel sai oma valduste suhtes piiramatu allaandmis- ja pärandamisõiguse ka naiskõrvalliinis; talupoegi võib kasutada ainult nende isandate teenistuses, aadlile anti nende üle piiramatu kohtumõistmise õigus. Seda privileegi, kui Liivimaa aadli eesõiguste nurgakivi, on aadel hiljemini esitanud igal võimalikul juhul enda kaitseks (kuigi privileegi ehtsuse kohta mõnelgi korral on avaldatud kahtlusi), kui olukord seda nõudis, nii alistumisel Rootsile, enesekaitsel rootsi reduktsiooni ajal, kapituleerumisel Peeter I-le jne. Tegelikult kärpis privileegis sisalduvaid lubadusi juba a. 1566 S. A.-i enda maksmapandud *privilegium administr. duc. Livoniae* ja n. n. uunionidiplom Leeduga, eriti neis punktes, mis keelasid välismaalasi Liivimaal ametisse määramast.

E. Zivier, Neuere Gesch. Polens I (1915), eriti lk. 598—677; Seraphim, Livl. Gesch. I[II], lk. 381—476, II[III], 3—109; J. Eckardt, Livland im XVIII Jahrh. (1876).

J. V.

SIGISMUND, Rootsi ja Poola kuningas (Poolas Sigismund III), sünd. 20. VI 1566 Gripsholmis Rootsis Soome hertsogi Johan'i (hiljemini kun. Johan III) ja Poola printsessi Katariina Jagellonica pojana. Silmas pidades võimalust pojale aja jooksul Poola-Leedu troonile pääseda, laskis isa S.-i kasvatada roomakatoliku usus; temasse mõjusid tugevasti ka ta ema usulised vaated. Stephan Bathory (vt.) surma järel teotses Poola lesk-kuninganna mõjuvalt S.-i valimise heaks Poola troonile, ehk küll Johan III ise mõnevõrra kahtles plaani suhtes ega soostunud lubama, nagu nõuti, Eestimaad valimise hinnaks, mille kohta siiski tema saadikud Poolamaal andsid lubadusi ja mille hankimise Rootsilt lesk-kuninganna garanteeris Poola seisustele. S. valiti Poola kuningaks aug. 1587 ja sõitis Poolamaale selle järel, kui ta oli n. n. Kalmari määrustes kokku leppinud Rootsi iseseisvuse ja selle huvide garanteerimise kohta tulevase uunioni kestel. Hoolimata seisuste ägedast pealekäimisest ei soostunud S. maandudes Danzigis ja hiljemini kroonimisel Kraakovis andma lubadust Eestimaa Poolale loovutada, ja küsimus lükati edasi troonivahetuseni Rootsis. Johan III, kes oli hakanud kahjatsema, et oli S.-i Poolasse lasknud, oleks soovinud saada teda tagasi endisele kodumaale ja katsus taivutada teda selleks Tallinna koosolekul 1589. a., selles siiski õnnestumata. S. lähenes ikka rohkem Austriale, mille kuningakojast ta oli enesele printsessi abikaasaks valinud. Johan III surma järel oli S. sunnitud selleks, et saaks Rootsi sõita, lubama Eestimaad Poola külge liita. Upsala koosoleku otsuseid 1593. a., millega Rootsile lõplikult kindlustati protestantlik usk, ei tahtnud S. alguses heaks kiita, kuid tegi seda siiski, et saada Rootsi kuningaks kroonitud (veebr. 1594). Salaja protestis ta otsuste vastu ja katsus kõigiti tekitada tüli oma onu,

Södermanland'i hertsogi Karl'i (Karl IX, vt.) ja kõrgema aadli vahel, mis tal õnnestuski. Üleskerkinud vastolud tulid lõplikule otsustamisele a. 1598, mil S., Poola riigi erapoo letuna olles, palkvägedega tuli Rootsi oma onu lõplikult kõrvaldama. Kuid Stångebro lahingus (sept. 1598) sai S. otsustavalt lüüa ja tagandati järgm. a. Rootsi troonilt oma vanema poja kasuks, kellele garanteeriti Rootsi troon teatavail tingimusil, mida S. siiski ei olnud nõus täitma. A.-st 1600 oli S.-i sõda hertsog Karli vastu ka Poola sõda Rootsi vastu. Karli väed vallutasid osa Liivimaast, m. s. Tartu, kuid kaotasid selle jällegi. Samul aa. oli S. segatud venevastastesse intriigidesse, kuigi neist ei tulnud mingit kasu Poolale. Seganud end 30-aastasesse sõtta, milles ta oli keisri poolt, pidi S. meelekibedusega nägema, kuidas Gustav II Adolfi (vt.) väed vallutasid Liivimaa Poola osa, ja soostuma Altmargi rahu tingimustesse, millede põhjal Liivimaa ka õiguslikult langes Rootsile. S., kes andis oma tegevust suurel määral oma armualuste ja nende hulgast eriti jesuiitide juhtida, polnud Poolas kunagi armastatud ja tal tuli tugevasti võidelda aadli opositsiooniga, mis kord (aa. 1606--07) avalikuks mässuks kujunes. S.-i aeglus ja otsustusvõimetus mõjus halvavalt ka tema, keda kaasaeglased tundsid *rex crastinus*'e nime all, autoriteedisse. Ta suri 19. IV 1632 Varssavis.

E. Hildebrand, Sveriges historia V. Gustaf Vasas söner 1560–1611 (1921); H. Almquist, Den politiska krisen och konungavalet i Polen år 1587 (1916); *idem*, Bidrag till kännedomen om striden mellan konung Sigismund och hertig Karl 1598–1599 (1916); J. A. Pärnänen, Sigismond Vasa et la succession au trône de Suède 1592—1594 (1912); S. Tunberg, Sigismund och Sverige 1597—1598. I—II (1917—18).

A. R. C.

SILD, Olaf, usuteadlane ja kirikuajaloolane, sünd. 21. XII 1879 Tartumaal Rõngu kirikumõisa rentniku pojana, õppis aa 1899–1904 Tartu ülikooli usu- ja 1900–04 ajalookeeleteaduskonnas usuteadust ja ajalugu, lõpetades mõlemad teaduskonnad a. 1904 kandidaadi astmega, oli peale prooviaasta pidamist (1905) abikirikuõpetajaks Võrus ja Peterburis Jaani kog. õpetaja R. Kalda (vt.) juures ja aa. 1907—11 õpetajaks Teškovo ja Jamburi koguduses. Aa 1912—19 toimis S. Valgas kooli alal, kuni 1918. a. usuõpetajana ja a. 1919 Valga eesti poegl. keskkooli juhatajana ning ajaloo õpetajana. Nov. 1919 määrati S. ajaloolise usuteaduse professori k. t.-ks ja järgm. a. professoriks. Märtsis 1920 omandas S. väitekirja »Das altchristl. Martyrium in Berücksichtigung d. rechtl. Grundlage d. Christenverfolgung« (Tartu, 1920), mis juba Vene ajal oli esitatud, kuid ei tulnud kaitsmisele mitmesuguste takistuste ja segaste olude tõttu, kaitsmise järel usuteaduse magistri astme vene ülikooli-seaduse põhjal. Aa. 1921–26 oli S. usuteaduskonna dekaaniks. Uurimuste ettevõtmiseks ja teaduslikuks täiendamiseks on ta mõnda korda viibinud välismail. — S. on avaldanud rea töid peamiselt oma erialalt. Tema sulest on ilmunud arhiivmaterjalile põhjenev kirjutis J. P. v. Roth'i (vt.) kohta (EÜS-i alb. VII. 1902, lk. 139–166), siis peale mõne väiksema artikli usuõpetuse raamat »Katekismuse seletused« (Tartu, 1910). Tema trükki toimetatud on juubelialbum »Usupuhastus eestlaste maal 1524—1924« (Tartu, 1924), milles ta on kirjutanud ülevaate »Usupuhastuse tulek Liivi- ja Eestimaale« (lk. 20–83). Hiljemini ilmus talt kirjutis »Eestlaste vabaduse järk-järguline kokkuvarisemine keskajal« (E. Kirj. 1926, nr. 1–3, ka äratrükina Tartu, 1926). Aa. 1926—28 toimetas S. »Usuteaduslist Ajakirja«, milles m. s. pikema artiklina ilmus temalt »August Hermann Francke' mõjud meie maal« (Usutead. Ajakiri 1927/28, nr. 1–4). Sama ajakirja 1926. a. nr. 1 lisavihuna ilmus S.-a uurimus »Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopikirikuks?« (Tartu, 1926), milles jõutakse otsusele, et Tallinna toomkirik on seisnud üldkiriku, riigi ja rüütelkonna teenistuses. Peale mainitute on S.-a sulest ilmunud rida pikemaid artikleid ajakirjus. Ka on S.-a algatusel ja üldjuhatusel alustatud üliõpilaste kaudu usuliste muinsusesemete süstemaatilist registreerimist kihelkondades.

Isikl. saadud andmed; O. S.-a akt Tartu ülikooli arhiivis j. m. andmed.

T.

SILLAOTS (pseud., sünd. **Reichenbach**), **Marta,** kirjanik, sünd. 30. IV 1887 Rakke raudtee-jaamas postiametniku tütrena, õppis Tallinna tütarlastekoolis, omandas kevadel 1905 sealses Nikolai gümnaasiumis koduõpetaja kutse ja toimis aa. 1907–12 õpetajana Tallinna algkooles. A. 1910 algas S. oma kirjanduslikku tegevust lühikeste jutukeste avaldamisega »Tall. Teatajas« ja »Postimehes«, loobus a. 1912 koolitööst ja teotses siis ainult kirjanduse ja ajakirjanduse alal, olles »Päevalehe« ja »Postimehe« kaastööline. A. 1916 astus ta Tartu postkontori ametisse, siirdus s. a. sügisel Tallinna postkontori, kus oli tegev kuni selle asutise sulgemiseni Saksa okupatsioonivõimude poolt kevadel 1918 ja asus uuesti samas kohas ametisse dets. 1918. Jaan. 1920 loobus ta ametist, töötas aa. 1920—22 »Tall. Teataja« toimetuses ja on a.-st 1922 teotsenud vaba kirjanikuna Tallinnas, olles a.-st 1923 abielus V. Gerland'iga. —

S.-a algupärane ilukirjanduslik looming kuulub peamiselt tema esimesse vaba kirjanikuna töötamise ajajärku (1912—16), kuigi tema esikteose 3 novelli on kirjutatud juba aa. 1909—10. Iseseisvate ilukirjanduslikkude teostena on temalt ilmunud: Algajad, elulookirjelduslised katsed (Tallinna, 1912), pikem novell »Anna Holm« (Tall., 1913), Lapsed, kirjeldused laste elust (lühemate novellide kogu, Tall., 1914), Kodukäijad, jutustused ja pildid (novellikogu, Tall., 1921). S.-a ilukirjanduslik looming algab sisuliselt seotult tema õpetajategevusega laste elu vaatlustega; laste tärkava hingeelu arengu käsitlus moodustabki kirjaniku peaaegu kõigi kolme novellikogu kaaluvama osa. Sellelt alalt siirdus ta novellis »Anna Holm« seltskonna-elu arvustavale vaatlusele, kaldudes seejuures aga karikeerivale liialdusele, rikkudes seega oma realistliku teose usutavust ja väljendades suuri võnkumisi psühholoogilisis kujutlusis. Peale »Kodukäijate« ilmumist näib S. puht-ilukirjanduse alalt olevat siirdunud kirjanduslikule kriitikale. Selt alalt olgu mainitud tema tööd: Ed. Wilde naistüübid (Tartu, 1925), A. Kitzbergi toodang (*ibid.*, 1925), A. H. Tammsaare looming (*ibid.*, 1927), milledes autor oma ainet kergelt käsitledes annab siiski päris ülevaatliku pildi kahest mainitud kirjanikust ja kokkuvõtte Ed. Wilde' naiskujudest. Peale selle on S. avaldanud arvustusi peamiselt »Loomingus« ja »Eesti Kirjanduses«. S.-a toimetatud koos ta venna H. Riikojaga (vt.) on ka koduloolliste kirjelduste kogu »Kodu« I—II (Tartu, 1923—26). S.-a tõlgetest mainitagu: L. H. Löns, Kuldkael (Tall., 1920), A. Lamartine, Graziella (Tall., 1923), Jerome K. Jerome, Kolm meest paadis (Tall., 1924).

Isikl. j. m. saadud andmed. *B. L.*

SILVESTER STODEWESCHER, Riia peapiiskopp, sünd. 1405.—10. a. paiku Thornis, õppis ja promoveerus Leipzigi ülikoolis, teotses aa. 1436—40 seal professorina, koostades m. s. rea kommentaare Aristoteles'e teoste juurde, ja sai a. 1441 Saksa ordu kõrgmeistri kantsleriks Preisis. Sealt pääsis ta ordu abiga ja paavsti toetusel, kes ta okt. 1448 ametisse asetas, Riia ppiiskopiks. Kogemuste järele Henning Scharpenberg'iga (vt.) taheti ppiiskopiks Riiga saada täitsa ordutruu isik, kelleks S. oma mineviku tõttu oli kohane ja kellena ta alul kavatses ka teotseda. Riia kapiitel aga, kellele S. oli peale sunnitud, jäi oma vana orduvaenulise politika juurde ja S., kes end ppiisk. koha saamiseks mõlemalt poolt oli sidunud, sattus seetõttu arvukatesse võitlustesse, mis maad raskelt vapustasid. Esialgu lahendati kõik peaküsimused heasoovlikult. 1451. a. sõlmitud leping määras, et kõik ppiiskopid ja toomhärrad tulevikus pidid Saksa ordu vennad olema. Võimutüli Riia pärast likvideeriti Kirchholmi lepingus nov. 1452 sel teel, et ordumeister ja ppiisk. omavahel jaotasid ülemvõimu Riia üle, mis seega nüüdsest peale pidi tunnustama mõlemaid isandaid. Ordu oli võimujagamisega nõusse jäänud ähvardava eeskuju tõttu Preisis, kus orduvõim ja linnadeliit vaenujalal asusid, sest kardeti, et Riia saab viimaks Liivimaa linnadeliidu juhiks. Ppiisk. näib aga oma loobumist ainuvalitsusest linna üle peagi jälle kahetsenud olevat. Peale selle olevat toompraost Theodor Nagel neis asjus suurt mõju omanud. Igatahes loobus S. varssi Kirchholmi lepingu täitmisest ja hakkas jällegi taotlema piisk. Alberti (vt.) aegadest põlvnevat ainuvalitsust Riia üle. Riia oli lepingut ainult surve mõjul tunnustanud ja püüdis samuti ta tühistumise poole. Mõlemad võimukandjad püüdsid nüüd linna meelitustega oma poole võita; Riias aga hässitas S. kodanikkonda rae vastu, et endale mõju kindlustada. Tülide aegu ulatus asi isegi vastastikuse laskmiseni ordulossi ja linna vahel, kuid viimane alistus lõpuks ikkagi ordule. Nüüd otsis S. abi oma vasallelt. Nende võimsamale osale, peapiiskopkonna n. n. »liivi küljel« (Koiva jõe ja mere vahel) asuvaile vasallele, andis ta veebr. 1457 nende läänimõisate suhtes õiguse neid ka naisliinis edasi pärandada, mis õigus Harju ja Viru ordurüütelkonnal juba ammu oli olnud. Ordumeister ei saanud omalt poolt tülis kõiki oma jõude välja panna, sest vaheajal kestis Preisis 13-aastane sõda, milles Poola oli võitja. Ordu Liivimaa haru toetas kõrgmeistrit Preisis, süüdistas aga ppiiskoppi, et viimase vaenulisuse tõttu ordu olevat takistatud mõjuvat abi andmast. Uue ordumeistri Bernt v. d. Borch'i ajal lõi konflikt uuesti lõkkele. Ppiisk. võitles tagajärjetult paavsti põlu ja Rootsist saadud sõjalise abiga Riia pärast ja ordu ülevõimu vastu; a. 1479 võttis ordu S.-i Kokenhusenis vangi, kuid vabastas ta jälle peagi. S. suri 12. VII 1479 Kokenhusenis ja maeti aug. s. a Riia toomkirikus. Tekkinud tüliküsimusist polnud ükski tõeliselt lahendatud. Siiski kujunesid Kirchholmi leping ja S.-i privileeg järgneval ajal Vana-Liivimaa tähtsaimaiks maaseadusiks.

Allg. D. B. XXXIV; Arbusow, Geistl. (Jb. f. Gen. 1901, lk. 116 j., 1911, lk. 204 j.); *idem*, Grundriss IV; Schiemann, Livl. II, lk. 130—50; K. G. Styffe, Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver IV (1875). *L. A.*

SIMM, Ants (Hans), seltskonnategelane ja ajakirjanik, sünd. 27. IX (kirikuraamatute järgi 6. X) 1877 Tarvastu klk. Vana-Suislepas taluomaniku pojana, astus sügisel 1899

Tartu ülikooli õigusteaduskonda, mille lõpetamist takistas aga kohe üliõpilaspõlve algusest peale laiali valguv seltskondlik tegevus: agar osavõtt eesti üliõpilaselu korraldusist (Eesti Üliõp. Seltsi kaudu), laulukooridest, sümfooniaorkestrist, Ev. Noortemeeste Seltsist kirjatoimetajana, »Taarast« näitelava-tegelasena (oli viimases seltsis esimeeski), Eesti Põllumeeste Seltsist jne. Aa. 1902—08 oli S. »Postimehe« toimetuse liige. Uue »Vanemuise« teatri avamisega pöördus S. huvi peaasjalikult sinna. Ta oli seal algusest peale näitlejaks, asjaajajaks, hiljemini näitejuhiks ja direktori abiks. Samal ajal oli ta lühemat aega Tartus käimapandud ajalehe »Meie Aastasaja« toimetuse liige Kui »Vanemuise« juhtivas tegelaskonnas 1914. a. kevadel teravate sisemiste lahkhelide tagajärjel tuli lagunemine, jäi teatri juhtimine kõige raskemail sõja ja segaduste aegadel kuni 1921. a. II pooleni S.-i kanda. Teatrijuhtimise kõrval töötas S. Ilma- ja Vabadussõja ajal »Põhja Abis«, sõjatööstuses, kaitseliidus, »Ühistöös« jne. Detsembrist 1919 oktoobrini 1920 oli S. Tartu linnapea, hiljemini, kuni 1922. a. kevadeni samas linnavolinik, samal ajal (1921.—22. a.) »Postimehe« toimetaja. Sealt lahkus ta välisministeeriumi teenistusse, kust määrati 1922 septembrist Berliini Eesti saatkonda; seal töötas ta esiti ametnikuna, siis konsulina kuni 1924. a. lõpuni. S. oli juba varemini osa võtnud ühistegelisest liikumisest, olles Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisuse nõukogu liikmeks (1910—22); 1925. a. siirdus ta täielikult sellele alale, saades sama ühingu juhatuse esimeheks.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

SIMM, Juhan, eelmise vend, helikunstnik, sünd. 31. VII 1885 Tarvastu klk. Vana-Suislepas, õppis aa. 1905—10 Tartu ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonnas, kuid, juba kooliõpilasena teotsenud muusikaga, andus ta hiljemini süstemaatilisele edasiõppimisele muusika alal ja astus a. 1911 Berliini Stern'i konservatooriumi kapellmeistriklassi, mille lõpetas a. 1914. Sest ajast on S. toiminud »Vanemuise« teatri muusikajuhina, ühtlasi tegev olles suviste sümfooniakontsertide juhatamisel. Ka on ta olnud üldkooride juhatajaks paljudel laulupidudel, laulupäevadel ja ühendatud kooride kontsertidel, nagu Pärnus (3 laulupidu), Narva-Jõesuus, Tallinnas (VIII üldlaulupidu), Narvas, Tartus (Tartumaa laulupidu), Suhumis (Eesti asunduste laulupidu) j. m. Tema asutatud on Tartu üliõpilaste meeskoor ja Tartu Meestelaulu Selts, mille mõlema esimeseks juhiks oli S. Heliloomise alal on temalt mitmesuguseid töid, neist suurem osa käsikirjas, kuna trükis on ilmunud ainult mõned koorilaulud koguteostes ja 2 soololaulu. Peale nende moodustavad ta loomingu aga mitmed koorilaulud *à capella* ja orkestri saatel, 2 kantaati soolodele, koorile ja orkestrile (»Hommik« ja »Eelkevad«), üks sümfooniline poeem, 2 rapsoodiat eesti viisidest orkestrile, 2 operetti (»Kosjasõit« ja »Kooparüütel«), muusika draamadele »Kalevipoeg ja Sarvik« ja »Hinkemann«, peale selle mitmed viisid ja muusika mitmele näidendile ja lastetükile ühenduses »Vanemuise« teatri muusikajuhi tegevusega. S.-i loomingu peatähtsus seisabki lavalise muusika produtseerimises.

Isikl. j. m. saadud andmed. *J. A.*

SIMON VON DER BORCH, Tallinna piiskopp, päritolu selguseta, esineb Eestis esmakordselt a. 1476 Haapsalus Saaremaa ja s. a. Lippe praostina, a. 1477 peale selle Hildesheimi skolastikuna ja Tartu kiriku toomhärrana. Juunis 1477 kinnitati ta Roomas Tallinna piiskopiks. Usaldusväärse traditsiooni järgi olevat ta Porkuni piiskopimõisa lossi ehitaja (1479). Nagu ta onupoeg Bernt, Liivimaa ordumeister, on temagi selgelt rõhutatud ja kõrgelennulisi eesmärke taotleva võimupolitika esindaja. Peale ppiisk. Silvester Stodewescher'i (vt.) vangistamist a. 1479 ja Riia toomkapiitli laialisaatmist valis uus, osaliselt ordurüütlitest koostuv kapiitel uueks ppiiskopiks S.-i, kuna paavst omalt poolt õnnistas selleks Stephan Grube. Ordu pandi Roomast kirikupõlu alla ja S. leidis Riias eest visa vastupanu. Siiski näib ta olevat suutnud end paavsti kuuria juures läbi suruda, pigemini küll diplomaadina kui kirikuvürstina. Kui paavst a. 1485 Taani kuninga määras Kirde-Euroopa kaitsjaks Moskva vastu, nimetati mais 1488 S. legaadiks *a latere* Taani, Preisi, Liivi, Leedu, Rootsi ja Norra jaoks. Tähtis on, et just sel ajal Rooma kun. (pärastise keisri) Maximiliani saadikud, kes õhutasid koalitsiooni Poola ja Moskva vastu, viibisid paavsti kuuria juures. Nad näivad paavsti aktsioonile Moskva vastu lähedal asunud olevat, sest S. mainis Taani kuningale ka keisrit oma volitajana. Veebr. 1491 käis S. ordu saatkonna eesotsas Moskvas rahuläbirääkimisi pidamas; peaaegu samal ajal pidasid suurvürsti saadikud Nürnbergis läbirääkimisi Liivimaa kohta. Oluliste tulemusteni need aktsioonid siiski ei viinud. — Okt. keskpaiku a. 1492 kirjutab ordumeister kõrgmeistrile, et Tallinna piisk. ja paavsti legaat S. raskesti haige olevat. Et ta paavsti legaat on, langevat kirik paavstile, kelle booleks tulevat jätta uue piisk. valimine; ühtlasi tulevat paavstile kandidaadina esitada kõrgmeistri kaplaan Nicolaus Kreuder, et seega piiskopkonda ordule kindlustada. — S. suri 22. X 1492.

Brieflade III (1879); Arbusow, Geistl.; *idem*, Grundriss[IV]; H. Cosack, Livland u. Russland zur Zeit d. Ordensmeisters Johann Freitag (Hansische Gesch.-blätter 1926); K. v. Löwis of Menar, Burgenlexikon f. Alt-Livland (1922). *O. G.*

SIMPMANN-VAMBOLA, Julius, tulundustegelane, sünd. 22. XI 1876 Tallinnas päevatöölise pojana, kaotas 7-aastaselt surma läbi vanemad ja oli sunnitud ise elatist teenima ajalehe-müüjana ja jooksupoisina, õppides ühtlasi algkoolis, töötas hiljemini talusulasena ja müürsepana, astus siis kreiskooli, mille lõpetamise järel õppis Peterburis õpetajateinstituudis, kuid oli sunnitud ainelise kehvuse tõttu õppimise katkestama ja toimis siis õpetajana. Hiljemini õiendas S. eksternina õpetajateinstituudi lõppeksami ning a. 1907 küpsuseksami ja astus Peterburi ülikooli õigusteaduskonda, töötades samal ajal riigikantseleis ja Soome minister-riigisekretariaadi ametnikuna. A. 1908 astus ta Müncheni tehnikaülikooli, siirdus sealt Zürichi, siis Riia ja viimati Peterburi polütehnikumi, mille lõpetas a. 1916 ehitusinsenerina, töötades vaheajal Vene- ja välismaal sildade ehitusel. Selle kõrval oli ta tunnustatud spordimees ja tegi eesti ajalehtedele kaastööd. Eesti Vabadussõja ajal oli ta abiks soome abivägede veol ja relvastamisel, juhtides samal ajal oma metsatööstuse-äri, mille ta a. 1914 oli asutanud. A. 1920 asus S. Eestisse, asutades siin Inglis-Eesti metsa-suurtööstuse aktsiaühingu ja tööstus-kaubandusühingu »Vambola«, ja valiti nende ühingute peadirektoriks. Sest ajast toimib ta suurettevõtjana metsa- ja ehitustööde alal. Tema juhatusel on üles töötatud üle 200 tiinu metsa Laiksaare metskonnas, ehitatud Riiselja—Laiksaare, Valga—Koikküla, Pärnu—Lavassaare, Pärnu—Sindi, Papiniidu—Lelle (osalt) ja rida vähemaid raudteid, Emajõe suu, Navesti ja Oiu sild, mitmed maanteed, Tallinna kaupmeeste diskontopanga ja laenupanga maja ja palju vähemaid ehitisi. *J. M.*

SINKEL, vt. **LÜDIG-SINKEL.**

SINOVJEV, Dimitri Vassiljevič, tööstustegelane, sünd. a. 1822, teenis ohvitserina Vene kaardiväes, asutas a. 1850 Narvas metsatööstuse-ettevõtte, mis oma saadusi eksportis Hollandisse, Inglis- ja Prantsusmaale. Esimene saetööstus asutati S.-i poolt Joala saarel Narva koskede juures, teine Rossoni jõel; hiljemini, kui asutati Kreenholmi manufaktuur, mis ka Joala saare enda alla võttis, omandas S. maa-ala Narva jõe paremal kaldal, silla juures, kus algas oma tegevust Narva tehas; peaaegu samal ajal avati Rossoni jõel olnud tehase asemel tehas Narva-Jõesuus jõe vasakul kaldal, ja veidi hiljemini Pihkvas. A. 1879 asutas S. Narvas jõe vasakul kaldal Juhkentalis masinaehituse-tehase malmivalamis-, mehaanilise ja puutööstus-osakonnaga. Neist omandas erilise kuulsuse malmivalamis-osakond, kus valmistati veetorusid linnade veevärkide jaoks ja raudteede tarbeks. Oma ettevõtetega andis S. tõuke Narva linna tulunduse ja heakorra arengule. Tema initsiatiivil võeti ette Narva jõe suudmel süvendamistööd; seks saadi 1880. a. ümber, mil S. oli Narva linnapeaks, toetussumma rahaministeeriumilt. Ka on S.-il teeneid Narva linna veevärgi ehitamisel. Oma viimsed eluaastad veetis S. Šveitsis, kus suri a. 1904 Lausanne'i suvituskoha lähedal omas Air'i mõisas. — Praegu (1928) on tehase tegelik juhtimine S.-i pojapoja Leo S.-i kätes; tehas valmistab veetorusid ja radiaatoreid peamiselt inglise turu jaoks.

Vabrikuvalitsuselt, Narva Linnavalitsuselt j. m. saadud andmed. *R. K.*

SINOVJEV, Mihail Aleksejevič, venestamisaegne Liivimaa kuberner, sünd. 19. II 1838 Jaroslavi kubermangus, lõpetas 1856. a. Mihaili kahurväe-kooli, mille järel teotses ohvitserina edukalt, saades Vene-Türgi sõjas 1877—79 oma silmapaistvate teenete eest, eriti Plevna kindluse vallutamisel, kindraliks. 1884. a. määrati S. Siedlce kuberneriks ja juba 9. V 1885 Liivimaa kuberneriks, millisel kohal asus s. a. 8. VII kuni oma surmani 2. XII 1895 raudtee-rongis Gatčina lähedal, tagasisõidul Peterburist Riiga. — Liivimaa kuberneriks nimetati S. keiser Aleksander III isiklikul valikul ülesandega sarnastada temale usaldatud kubermangu politiliselt ja administratiivselt Sise-Venega ning teostada siin järjekindlalt venestamist; samad ülesanded sai Eestimaa suhtes sinna samal a. S.-iga kuberneriks määratud Šahovskoi (vt.). Kuna viimane pidas tarvilikuks oma alal saksa olluse mõjuvõimu murdmiseks kasutada brutaalset »suurte löökide« politikat, toimis S. Liivimaa venestamise teostamisel märksa diplomaatlikumalt ja ettevaatlikumalt, eriti kohaliku aadli suhtes. See tegevusjoon viis S.-i varssi teravasse opositsiooni oma Tallinna ametivenna Šahovskoi'ga. Juba oma tegevuse alul Liivimaa kubernerina veendus S. kohaliku maaomavalitsuse korralduse otstarbekohasuses ja pidas seda niivõrt tunnustamisväärseks, et soovitas seda eeskujuks Venegi kubermangudele. Eriti vaimustus S. Liivimaa kihelkondade omavalitsusest, soovitades selle alusele rajatud maa-omavalitsuse reformi koguni Kura- ja Eestimaalegi. Teisest küljest aga nägi S. Liivimaa maa-omavalitsuse organisatsioonis kohaliku aadli mõjuvõimu olulisemat alust. Vastukaaluks sellele pidid S.-i programmi järgi kujunema kohalikud venestamise huvi-

des reformitud valitsuseasutised. Nende kaudu pidi hävima ka saksa elemendi mõju kohalikesse pärisrahvaisse, milles S. nägi Liivimaa Venest eraldumise põhilisemat alust. Seepärast andis ta ülisuure tähtsuse venestamisreformidele kooli, politsei ja kohtu alal, mille elluviimisel ta oli eriti energiliselt tegev. Vene mõju levimise ja süvenemise ägedamaks vastaseks pidas S. ka ev.-luteriusu vaimulikkonda, kelle tegevuse arvele pani varemini kreeka-õigeusku siirdunud talupoegade suurt tagasitungi luteri usku ja kelle vastu jäi lõpuni vaenuliseks. Sääraste rekonvertiitide tagasivõitmiseks õigeusku võttis S. tarvitusele rea valjusid abinõusid ja mõjustas ühtlasi tugeva surve luteriusu vaimulikkude vastu, kes olid soodustanud kreeka-õigeusklikkude tagasipöördumist luteri usku (vt. Aleksander III). Oma tegevuse lõpupoole muutus S. kohaliku saksa aadli vastu hoopis leplikuks ja kiitis selle organiseerimisvõimet jm. avalikultki omas Liivimaa omavalitsusliku organisatsiooni uurimisele pühendatud teoses „Опытъ изслѣдованія земскаго устройства Лифляндской губерніи" (Riia, 1895), teises trükis „Труды покойнаго Лифляндскаго Губернатора М. А. Зиновьева" (Riia, 1906, saksakeelses tõlkes B. M. 42., 1895). Selline ametlik tunnustus venestamist taotlevalt kubernerilt äratas omal ajal suurt tähelepanu ja näis niivõrt radikaalse meelemuutusena, et seda ei osatud mõnelpool teisiti seletada kui kohaliku rüütelkonna altkäe-maksu tagajärjena. Eesti ja läti pärisrahva suhtes jäi S. lõpuni alahindavale ja eitavale seisukohale, pidades neid politiliselt kujunematuiks ja lapsekingades olevaiks ning leides ühtlasi, et suurel ja vägeval Vene riigil ei olevat vääriline otsida neis liitlasi. Eestlasi ja lätlasi pidas ta Venele kasulikuks elemendiks ainult sel tingimusel, kui need täiesti venestuvad. Lähemaks päevapoliitiliseks ülesandeks eestlaste ja lätlaste suhtes oli S.-il püüe eemaldada neid kohaliku saksa olluse mõju alt ja takistada kõigiti sakslaste ja kohalikkude pärisrahvaste ühise rinde tekkimist. See ülesanne oli määravaks tema vaatele kohaliku maa-omavalitsuse reformi puhul. Nimelt suhtus ta eitavalt temale 1886 a. aadli poolt esitatud omavalitsuse-reformi kavasse, mille järgi talupojad oleksid saanud nõrga esinduse kihelkonna- ja kreisiasutisis ja seega S.-i arvates oleksid moodustanud teataval määral ühise rinde aadliga. Seevastu pidi S.-i enda koostatud reformikava järgi selline nähe jääma kõrvaldatuks (vt. Aleksander III). — Eesti ühiskondliku mõtte ja rahvusliku liikumise alal võttis S.-i Liivimaa kuberneriks olles maad äärmine loidumine ja demoralisatsioon. Mõnevõrra kasulik oli siin valitsusvõimude surve tõkestajana S.-i opositsioon Eestimaa kuberneri Šahovskoi'ga.

Düna-Zeitung 1895, nr. 275 ja 278; Rig. Rundschau 1895, nr. 275; Рижск. Вѣстн. 1895, nr. 268; Balt. Wochenschr. 1895, nr. 49; A. v. Tobien, Die livländ. Ritterschaft (1925). *H. Kr.*

SITSKA, Jaan, seltskonnategelane ja ajaloolane, sünd. 4. II 1867 Pärnumaal Talli v. taluomaniku pojana, õppis aa. 1889–95 Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas, lõpetades selle *cand. hist.* astmega, tegi prof. R. Hausmann'i juhatusel tegemist muinasteadusega ja koostas Õp. E. S.-i ülesandel Liivi-, Eesti- ja Kuramaa saksakeelse arheoloogilise kaardi, mis ilmus trükist a. 1896 Tartus. Viibinud siis mõned aa. riigiametnikuna ja õpetajana Venemaal, tuli ta a. 1904 A. Busch'i (vt.) kutsel Tallinna »Eesti Postimehe« toimetajaks ja osanikuks, võttis osa a. 1905 ülemaalise kongressi aulakoosolekust Tartus ja anti selle otsuste avaldamise eest »E. Postimehes« kohtu alla, kus ta aga a. 1908 õigeks mõisteti. A. 1909 peale mõneajalist eemalolekut jälle kodumaale tagasi pöördunud, asus ta Tallinna Eesti laenu- ja hoiu-ühisuse (hiljemini ümber korraldatud Eesti Laenupangaks) juhatuse liikme ja ärijuhi kohale, kus toimib tänini (1928) S. oli aa. 1919–20 Eesti Asutava Kogu liige ja on osa võtnud mitme seltsi tegevusest juhtivail kohtadel. — S. sulest on ilmunud kooliraamatud »Ajaloo algõpetus« (Tallinna, 1908, V tr. 1927) ja »Üleüldine ajalugu« I–IV (Tall., 1908—21), mis kannatavad mõnesuguste puuduste all; peale selle »Rootsiaegne mõisate tagasivõtmine« (Tall., 1904) ja »Ühiselu vallast« (Tall., 1907, peetud kõned ning »E. Postimehes« ja »Koidus« ilmunud artiklid).

Isikl. saadud andmed; Pvl. 1927, nr. 46; Vaba Maa 1927, nr. 39; Kaja 1927, nr. 39. *T.*

SIVERS, Friedrich Wilhelm v., Liivimaa talurahva vabastamise tähtsaim tegelane, sünd. 26. VII 1748 Liivimaa maanõuniku pojana, teenis 1764 a. peale ohvitserina Vene sõjaväes, osutades sõjakäikudel Poola ja Türgimaa vastu erakordset vahvust, lahkus a. 1786 polkovniku aukraadis väeteenistusest ja asus Liivimaale. Võitnud peagi aadli üldise poolehoiu, valiti S. a. 1789 kreisimarssaliks, 1792. a. Liivimaa kuberm. aadlimarssaliks ja asehaldamiskorra kaotamise järel a. 1797 maanõunikuks. Aa. 1811–14 toimis ta Kuramaa tsiviilkubernerina. 1814. a. nimetati ta senaatoriks ja loobus siis Liivi maanõuniku ametist. S. suri 23. XII 1823 oma mõisas Ranzenis Liivimaal. — S. etendas eriti tähtsat osa Liivi agraarreformi algatajana ja osalt läbiviijana. Tänu oma raudsele ja paindumatule iseloomule ning selgele praktilisele

pilgule murdis ta Vene valitsuse toetusel ja noorema, valgustusaja ideedest mõjustatud aadligeneratsiooni kaasabil alalhoidlikkude rühmituste ägeda opositsiooni ja viis reformisõbralise agraarseadusandluse võidule. S.-i poolt algatatud liikumine algas Katariina II (vt.) ajal, mil S., nähtavasti keisrinnaga kontakti pidades, 1795. a. Liivi maapäeval üles võttis talurahva seisukorra parandamise küsimuse. Maapäev tegi aadlikonvendile ülesandeks vastav eelnõu kokku seada. 1796. a. erakorraliselt kokkukutsutud maapäeval anti selle eelnõu jaoks üksikasjalisemad juhtnöörid. 1797. a. juba Paul I-se ajal jällegi erakorraliselt kokkuastunud maapäev võttis vastu rea otsuseid, mis kinnitasid ja osalt laiendasid 1765. a. agraarkorraldusi (vt. Paul I). Seni olid talurahva kohta käivad otsused omanud mõisahärrade omavaheliste erakokkulepete iseloomu. Nüüd lasti S.-i algatusel 1797. a. maapäeva otsused trükkida ja esitati keiser Paul I-le kinnitamiseks, et neile anda suuremat siduvat jõudu. Kuid Liivimaa aadli konservatiivsetel elementidel õnnestus nurja ajada otsuste kinnitamist keisri poolt. Sama lugu kordus ka 1798. a. maapäeval S.-i pealekäimisel vastuvõetud otsustega, mis üldjoontes sarnanesid 1797. a. omadega. Aleksander I-se troonilepääsuga avanesid S.-i ideede teostumiseks soodsamad võimalused. Olles Aleksander I-se saatjaks tema reisil Liivimaal a. 1802, õnnestus S-il noorele keisrile läheneda. Oma algatusel palus S. keisrit 1797.—98. a. otsused kinnitada ja neile täienduseks 1) talupoegade müük täielikult ära keelda ja 2) hariliku teoorjuse kõrval ka abitegu asetada kindlasse vahekorda talupoja käes kasutada oleva maaga. 1802. a. lõpul moodustas Aleksander S.-ist, Parrot'ist (vt.) j. t. koostuva komisjoni agraarküsimuse arutamiseks. Varssi selle järel esitas S. keisrile üksikasjalise reformidekava, n. n. »12 märkust Liivimaa talupoegade rõhutud seisukorra parandamiseks«, mis sisaldas seniste kõrval mõned uued radikaalsed ettepanekud. Näit. pidas S. tarvilikuks talupojale tema kohta kindlustada, millest ainult kohus teda võiks tema oma süü läbi võlgadesse langemise korral välja tõsta. Abiteo suuruse soovitas S. asetada vastavusse talupoja käes kasutada olevate heinamaade väärtusega ja sel teel vähendada seda viimasel ajal tunduvalt kasvanud orjusteliiki. Igale talusulasele tuli S.-i arvates anda tükk maad tema ja ta perekonna ülespidamiseks jne. Need S.-i »märkused« said lähemate aa. Liivimaa agraarseaduseandluse aluseks. Kirjas S.-ile 30. I 1803 kiitis keiser nad üldjoontes heaks ja tegi temale ülesandeks nad maapäevale läbivaatamiseks esitada. 1803. a. maapäeval surus S. tormiliste kokkupõrgete järel oma isikliku autoriteedi ja tema ettepanekuile osaks saanud keisri heakskiidu mõjul suure osa oma seisukohtadest läbi. Kui seaduseelnõu lõplikuks koostamiseks Peterburis 1803. a. mais asutati eriline komitee, ei kutsunud valitsus teravaks läinud vahekordade rahustamise otstarbel S.-it selle liikmeks; siiski oli S. siseminister V.P. Kočubei' kaudu komitee tegevusega teatavas kontaktis. Seaduse kinnitamise järel veebr. 1804 (vt. lähemalt Aleksander I) võttis S. Võnnu ülem-kirikueestseisjana elavalt osa talumaade hindamiseks ja talurahva kohustuste normimiseks asutatud revisjonikomisjonide tegevusest, võideldes energiliselt eri mõisnikkude omavoli vastu uuele seadusele üleminekul. Iseäranis palju teravusi tekitas S.-i seisukoht n. n. reverside küsimuses. 1804. a. seaduse järgi tuli juhul, kui teatava mõisa talumaad olid kauemat aega mõõtmata olnud, vakuraamatute kokkuseadmisel aluseks võtta viimase revisjoni adramaade arv. Kui aga mõisniku seletuse järgi talumaa väärtus vahepeal oli tõusnud, siis tuli suurendada taludel lasuvaid koormusi vastavalt mõisniku teadaandele ja viimaselt võtta kirjalik kohustus (revers), et ta 6 a. jooksul laseb maa uuesti mõõta ja juhul, kui uus hindamine mõisniku andmeid ei kinnita, talupoja poolt vahepeal sooritatud ülearuste orjuste väärtuse viimasele tagasi maksab. S.-i mõjul ei piirdunud aga Võnnu revisjonikomisjon mõisnikkude teadaannetega, mis tavaliselt talumaa väärtust liialdasid, vaid arvestas vakuraamatute kokkuseadmisel ka mitmesuguseid teisi andmeid. Säärane teguviis põhjustas aadelmehi S.-i peale kaebusi esitama. 1806. a. maapäeval keeldus S. selles asjas seletusi andmast, väites, et see maapäevale ei alluvat, mispeale maapäev S.-i tagandas ülem-kirikueestseisja kohalt. S. protestis otsuse vastu ja esitas seletusena Peterburi komiteele terve süüdistusakti Balti aadli omavoli ja kuritarvituste vastu, kujutades süngeis värves talurahva kannatusi ja paljastades aadli omakasupüüdlikku politikat ning intriige. Protest jäi esialgu tagajärgedeta. Alles a. 1809 käskis keiser, kes S.-it endiselt usaldas, temale ülem-kirikueestseisja koht tagasi anda. 1811. a. peale toimis S. Peterburi komitee vakuraamatute komisjoni esimehena ja võis selles ametis uute vakuraamatute sisseseadmise töid tagajärjekamalt juhatada. Kui Liivimaal päevakorrale kerkis talurahva isikliku ja ilma maata vabastamise küsimus, asus S. selle kavatsuse vastu kahtlevale seisukohale. Eriti eitavalt suhtus ta 1818. a. maapäeva otsusesse, millega mõisnikud talurahva vabastamisel kinkisid talupoegadele nende võlad, mis olid tehtud enne

1. I 1813, vastutasuks aga maksvusetuks tunnistasid kõik 1804. a. seaduse maksmapanekul mõisnikkude poolt väljaantud reversid. Selle otsuse vastu tõstis S. keskvalitsuse ees protesti, kuid ei suutnud siiski 1819. a. seaduse kinnitamist oma vahelesegamisega takistada.

Allg. D. B. XXXIV; Р. Б. Сл.; Ю. Самаринъ, Крестьянскій вопросъ въ Лифляндіи (Окраины Россіи, вып. VI, 1876); A. Agthe, Ursprung u. Lage der Landarbeiter in Livland (1909); A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrh. I (1899); М. Н. С., Фридр. Сиверсъ (Истор. Вѣстникъ 1899, т. LXXVII, іюль, lk. 127—146).

P. T.

SIVERS, Jegór Julius v., balti-saksa ajakirjanik ja politiline tegelane, sünd. 1. XI 1823 Heimtali mõisas Viljandi lähedal maanõuniku pojana, õppis a. 1843—45 Tartu ülikoolis loodus- ja riigiteadusi, teotsedes selle kõrval kirjanduslikul alal, ja asus a. 1850 peamiselt loodusteaduslikkude huvide mõjul Kesk-Ameerikasse, omandades maatüki Guatemalas. Kollatõppe haigestunud, pöördus ta Euroopasse tagasi, jõudes a. 1853 Liivimaale, ja toimis siin mõisaomanikuna, jätkates esialgu oma kirjanduslikke harrastusi, kuid pühendus 1863. a.-st täitsa põllutulundusele kui ka politilisele ja publitsistilisele tegevusele, võideldes maapäeva liikmena eriti Liivimaa maavalitsus-reformi eest ja keskvalitsuse politika vastu. A. 1867 viis ta maapäeval läbi mõisate omamisõiguse vabaksandmise. A. 1873 sai ta põllutulunduse dotsendiks, a. 1874 professoriks ja dekaaniks Riia polütehnikumis, kus tal sept. 1875 läks korda teostada põllutulundusosakonna täielist reorganiseerimist. Ta suri 12. IV 1879 Riias. — Tema ilukirjanduslikest töist on tähelepanuväärt luuletuskogud »Palmen u. Birken« (Leipzig, 1852, II tr. 1853) ja »Aus beiden Welten« (*ibid.*, 1863); kirjandusloo alal on silmapaistev ta põhjapanev töö »Deutsche Dichter in Russland« (Berliin, 1855), mis hoolimata mõningaist puudusist on tänini kirjandusloolise uurimise lähtekohaks. Peale selle avaldas ta rea artikleid kirjandusliku ja ka ajaloolise sisuga »Inland'is« ning teistes ajakirjades. Tema publitsistilistest töödest mainitagu: Livländ. Lebensfragen (anon., Riia, 1864), Appell an d. europ. Oeffentlichkeit gegen d. russ. Zeitungen (anon., Leipzig, 1865, prantsusk. tõlge Pariis, 1867), Die Theilung d. bäuerl. Grundbesitzes (Riia, 1865), Zur Revision d. livländ. Verfassung (kaks ettepanekut maapäevale, Riia, 1869), Livland's lebendiges Recht (anon., Berliin, 1870). S.-i välja antud on ka »Zur Geschichte d. Bauernfreiheit in Livland, Wiederabdruck einer Reihe v. Flugschriften u. Zeitungsartikeln a. d. J. 1817—18« (Riia, 1878).

G. Kieseritzky, J. v. S. (kõne, 1879); Festschrift zum fünfzigjähr. Jubiläum d. Rigaschen Polytechn. Instituts 1862—1912 (1912), lk. VII ja XV; *Album Dorpato-Livonorum* (1908), nr. 328; J. E. v. Grotthuss, Das Balt. Dichterbuch (1894), lk. 395 j.

O. F.

SKRAGGE, Gabriel, professor, Liivimaa kindralsuperintendent, sünd. a. 1660 Rootsis. Õppinud Upsalas, õiendas ta a. 1685 magistrieksami, mille järel reisis välismaale ja õppis Jeena ülikoolis. A. 1690 kutsuti ta heebrea ja kreeka keele professoriks Tartu uuestiasutatud ülikooli, sai a. 1693 Tartu konsistooriumi assessoriks ja Kavilda koguduse omale palgakoguduseks, a. 1698 teoloogiaprofessoriks ja siirdus ülikooliga järgm. a. Pärnu. Pärnust põgenes ta Põhjasõja alul suvel 1700 Rootsi ja tagandati mais 1701 professori ametist, kuhu ta enam tagasi ei pääsnud, kuigi ülikooli konsistoorium teda selleks väga soovitas. A. 1705 nimetati ta Saaremaa superintendendiks, mis kohalt ta 1½ a. hiljemini, sügisel 1706, nimetati Liivimaa kindralsuperintendendiks. Liivimaa kõrgema vaimuliku juhina ja Pärnu ülikooli asekantslerina on ta energiliselt võidelnud pietismi vastu, mis sõja-aastail hakkas Liivimaal hoogu võtma. Nii on ta näit. osa võtnud prof. Folcher'i tagakiusamisest usulistes küsimustes, mis omal ajal on äratanud palju tähelepanu Liivimaal ja ka väljaspool Liivimaa piire. Tema vahekord Pärnu ülikooli konsistooriumiga on olnud mitmeti väga terav, eriti selle tõttu, et kindralsuperintendent konsistooriumi suhtes tahtis endale palju suuremaid õigusi võtta kui konsistoorium võis lubada. Peale mitme väitekirja ja akadeemilise kõne, mis avaldatud Tartus ja Pärnus, andis ta a. 1708 välja kiriku käsiraamatu, mida on palju tarvitatud. S. suri aug. 1710 Pärnus katku.

Tartu-Pärnu ülikooli protokollid (Tartu ülikooli rmtkogus); R. Lagerborg, Ur en Värmlandssläkts öden (1919); C. Schirren, Zur Geschichte der schwed. Universität in Livland (Mitt. VII); Aug. Buchholtz, Verzeichniss sämmtl. Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau u. der academischen Beamten (Mitt. VII); A. R. Cederberg, Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost II. Pärnu ülikool sõja-aastail 1700—1701 (Ajalool. Ajakiri 1927).

A. R. C.

SKYTTE, Bengt, vabahärra, Eestimaa kuberner, riigimees, sünd. nähtavasti 1610. a. paiku Johan S. (vt.) pojana (teade tema sünnipäevast 30. IX 1614 on vist eksitus), õppis Upsala ülikoolis oma venna Jakob S.-ga (vt.) ja sai tuttavaks oma kõneosavusega. Käinud a. 1629 diplomaatilise ülesandega Inglismaal,

tuli ta Liivimaale, kus ta isa oli kindralkuberneriks, ja esines Tartu gümnaasiumis 1630. a. kõnega *Quaestiones de hodierno statu, honori academiae Dorpatensis, munificentia invictissimi regis Gustavi Adolphi in Livonia jam surgentis,* mis ka ühe teate järgi olevat Tartus s. a. trükitud. Nähtavasti pole see teade siiski õige. A. 1633 nimetati S. kun. Kristiina poolt kammerhärraks, 1638 kammer-reviisoriks, 1640 kammernõunikuks ja 1646 Upsala maahärraks. 1647. a. oli ta Stokholmi riigipäeval maamarssaliks, määrati a. 1648 riiginõunikuks ning Tartu ülikooli kantsleriks ja 1655 Eestimaa kuberneriks, mis kohal ta ainult nimeliselt oli 1 a. Osa võtnud diplomaatilisest tegevusest, määrati ta a. 1663 Ingerimaa lagmaniks ja Vismari tribunaali presidendiks, mis kohalt ta järgm. a. tagandati politiliste intriigide tõttu. S. suri 23. VII 1683 Stokholmis.

Nord. Familjeb. II, 25.; Recke-Napiersky IV; Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män XV (1848). — Vt. ka Fr. Arnheim, Freiherr Benedikt Skytte (1614—1683), der Urheber des Planes einer Brandenburgischen »Universal Universität der Völker, Wissenschaften und Künste« (Festschrift zu Gustav Schmollers 70. Geburtstag, 1908).

A. R. C.

SKYTTE, Jakob, vabahärra, Tartu ülikooli esimene rektor, sünd. a. 1613 Johan S. (vt.) pojana. Juba õige noores eas õppinud välismaa ülikoolides, valiti ta sügisel 1632, kui Tartu ülikool pidulikult avati, ülikooli esimeseks rektoriks (*rector illustris*). Hoolimata oma noorest east on ta arvukale kuulajakonnale pidanud loenguid klassilistest kirjanikkudest ja ülikooli avamise a.-l olnud praeses'eks esimesele väitekirjale, mis on mainitud Tartus ilmununa, nimelt *Disputatio de rebus publicis, academicae disquisitioni subjecta.* A. 1642 määrati S. Svea õuekohtu asepresidendiks ja a. 1645 Östergötlandi maahärraks. Ta suri 1. III 1654. Peale ülalnimetatud väitekirja on S. avaldanud ka mõningaid muid ladinakeelseid kirjutisi.

Recke-Napiersky IV; Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män XV (1848); C. Schirren, Zur Geschichte der schwed. Universität in Livland (Mitt. VII).

A. R. C.

SKYTTE, Johan, vabahärra, Liivimaa kindralkuberner, Rootsi riigimees, sünd. a. 1577 Nyköpingis Rootsis bürgermeistri pojana, õppis pikemat aega välismaa parimais ülikooles ja sai a. 1602 prints Gustav Adolf'i (hiljemini Gustav II Adolf) õpetajaks. Olnud diplomaatilises tegevuses, sai ta a. 1611 Westmanlandi asehalduriks ja järgm. a. riigi majandusülemaks (rikskammarråd), mis ametis ta püsis 18 a. A. 1617 kutsuti S. riiginõunikuks ja valiti a. 1622 Upsala ülikooli kantsleriks. Juba 1624. a. saanud kingitusena suured maa-alad Ingerimaal (Dudderhoff'i vabahärrakond), määrati ta a. 1629 Liivimaa, Ingeri ja Karjala kindralkuberneriks, sest kun. Gustav Adolf vajas eelnimetatud piiriprovintsidesse, millede olud Poola segase aja järel olid võrdlemisi halvad, suure vilumusega riikliku võimu esindajat. Et S. määramine kindralkuberneriks oleks olenenud, nagu mõnikord on tahetud väita, tema vastaste soovist eemaldada ebasoovitav isik kuninga lähemast ümbruskonnast, pole tõestatav ega, kun. Gustav Adolfi iseseisvat talitamisviisi arvesse võttes, sugugi usutav. S.-le antud instruktsioonis 10. XII 1629 (tr. Lundström'i teoses) toonitatakse iseäranis, et temal tuleb tähelepanu pöörata õiguslikkude, tulunduslikkude ja hariduslikkude olude korraldamisele nimetatud maakondades. Võtnud ette teekonna Stokholmist Soome, Ingeri ja Eesti kaudu, kusjuures ta viimase provintsi olukorrast oli saanud õige halva mulje ja Tallinnas viibides osa võtnud läbirääkimistest gümnaasiumi asutamiseks, jõudis S. märtsis 1630 Riiga ja hakkas otsekohe energiliselt tööle. Juba sama a. suvel, 26. VIII 1630, anti määrus asutada Tartu õuekohus, mis pidi olema kõrgemaks justiitsasutiseks Balti provintsides, Ingeris ja Karjalas ja pidi hoolitsema õiguslikkude olude jaluleseadmise eest nendes maakondades. Õuekohtu koosseisu moodustasid peale presidendi ja abipresidendi 12 assessorit, pool neist aadli, teine pool mitte-aadli soost, sekretär ja 2 notarit. Kohtu liikmeiks võisid olla rootslased ja liivimaalased-sakslased. Presidendi määramine oli kuninga asi, teistesse ameteisse määrati alguses kohustetäitjad õuekohtu poolt kuberneri teadmisel, hiljemini aga kuninga poolt õuekohtu esitatud kolmest kandidaadist. Õuekohtust, mille võimupiiresse ei kuulunud Riia ja Tallinna, oli võimalik veel kõrge lõivu tasumisel apelleerida kuningale. Kohus hakkas teotsema 1. IX 1630 *cum subditorum summo applauso,* nagu S. kirjutab, ja osutus otsekohe õige tarvilikuks Liivimaal. Rootsi eeskuju järgi püüdis S. siis moodustada kohtukorralduses eriinstantse, kuid tal ei õnnestunud siiski läbi viia Rootsi lihtsustatud süsteemi. Ta andis 20. V 1630 välja »Ordinanz, wie es bey den Untergerichten primae instantiae der vier rigischen Kreysen soll gehalten werden« ja selle täienduseks maakohtunikkude jaoks 1. II 1632 »Verbesserte Ordinanz«. S. võitlus Riia ja Tallinna eraõiguste vastu õigusliku alluvuse suhtes, mis suurt segadust tekitas, ei õnnestunud, ja ainult osalt suutis S. teostada

kavatsetud uuendusi kohtu alal. Tähtis uuendus oli, et mõisaomanikkude jurisdiktsioon nende talupoegade suhtes piirati »kristlikus tagasihoidlikkuses« jagatava kodukaristusega (Verbesserte Ordinanz). — Kirikuoludes püüdis S. samuti parandusi läbi viia, mida oli ka hädasti vaja. Liivimaa superintendent Hermann Samson (vt. Samson v. Himmelstierna), kes oli kun. Gustav Adolf'i truu teener, kuid kelle vastu tugev opositsioon oli tekkinud, oli küll juba mõned aa. teotsenud, kuid polnud suuremaid tagajärgi saavutanud. Ka S. sattus Samson'iga vastollu ja neil oli raske koos töötada. Juba oma tegevuse algusest saadik plaanitses S. üldkonsistooriumi asutamist kuninga poolt kavatsetud *Consistorium generale* eeskujul ja suutis ka selle oma kavatsuse täide viia. 18. II 1633 anti välja »Königl. May: t zur Schweden Consistorial und Visitation Ordnungh wie es in Liefflland hinfüro zu halten«, mis esialgset iseloomu omades valmistas ette Liivimaa jaoks a. 1634 antud konsistoriaalmäärust. Konsistoriaalmääruse järgi seati sisse *Consistorium generale ecclesiasticum*, millesse peale ilmliku presidendi liikmeina kuulusid superintendent, 3 ilmlikku ja 3 vaimulikku assessorit ning kirjatoimetaja. Ülemkonsistoorium, mis pidi Tartus koos käima ja igal suvel 1 kuu töötama, oli kõrgem instants kiriku jurisdiktsiooni alal ja võidi sellest nagu õuekohtustki apelleerida kuningale. Konsistoriaalmääruse järgi töötas 2 alam-konsistooriumi Riias ja Tartus; nad koostusid asehaldurist, praostist ning ühest ilmlikust ja vaimulikust liikmest. — Sama tähtsad uuendused võeti S. ajal ette koolikorralduses ja kõrgema hariduse alal. Juba suvel 1630 asutati Tartus triviaalkool, mille jaoks, kui vastav teade on õige, määrati 3 õpetajat. 18. VIII s. a. kutsuti S. kirjaga ellu Tartu gümnaasium, 3 teaduskonna ja 8 professoriga, milles pidi antama õpetust peale suurte kultuurkeelte ka eesti, läti ja ingeri keeles. Ka pidi gümnaasiumiga ühenduses asutatama konvikt, kus üli- ja kooliõpilased odavasti saaksid elada. Järgm. a. asutati Tallinna ja Riia gümnaasium umbes sama kava järgi nagu Tartus. Otsustades Tallinna gümnaasiumi asutada olid kuningas ja Liivimaa kindralkuberner vist ette näinud, et Tartu gümnaasium tuleb muuta ülikooliks, ja seda silmas pidades tahtis S. juba suvel 1631 Tartu asutada trükikoja ülikooli ja õuekohtu jaoks. Alles järgm. suvel, 30. VI 1632, kirjutas kun. Gustav Adolf alla ülikooli asutamiskirjale, kuid juba aprillis on esimesed üliõpilased immatrikuleeritud. Esimeseks kantsleriks määratud, avas S. ülikooli pidulikult 15. X 1632, mil S. noorem poeg, vabahärra Jakob S. (vt.), valiti ülikooli esimeseks rektoriks (*rector illustris*). Juba järgm. a. suvel lahkus S. Liivimaalt, rutates Rootsi, et osa võtta riigivalitsuse korraldamisest Gustav II Adolfi surma järel ja soovides saada üheks riigi eestkostjaks. See soov siiski ei teostunud ja S. pidi leppima Göta õuekohtu presidendi kohaga, mis ametis ta oli kuni surmani. Täitnud mitmed diplomaatilised ülesanded, nagu Taanis, Hollandis ja Inglismaal Rootsile õnnetu Nördlingeni lahingu järel, oli S. Axel Oxenstierna'ga (vt.) Brömsebro rahu sobitajaid ja suri rahuläbirääkimiste algusel Söderåkra's Brömsebro lähedal 25. III 1645. — S. on kõige silmapaistvamaid Liivimaa kõrgemaid võimukandjaid, kelle töö on sügavad jäljed jätnud Liivi- ja Eestimaa ajalukku.

Nord. Familjeb.; T. Berg, J. S., hans ungdom och verksamhet under Karl IX. regering (1920); Richter II; F. Laestadius, Beiträge zur Kunde d. Organisation d. Livländ. Gerichtswesens durch J. S. (B. M. 44.); E. Hj. J. Lundström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria (1914); G. v. Hansen, Geschichtsblätter des revalschen Gouvernements-Gymnasiums (1881); P. Sondén, J. S. och Oxenstiernorna (Sv. Hist. Tidskr. 1900). *A. R. C.*

SKYTTE, Karl Gustav, vabahärra, sõdur, sünd. arvat. 1650-date aa. alul oobersti pojana, teenis Rootsi vägedes ja astus a. 1672 Prantsuse teenistusse. A. 1675 või 1676 sai ta Rootsi kun. Karl XI-da kindral-adjutandiks, a. 1677 ooberstiks. Olnud Kristianstadi ja Landskrona komandandiks Rootsis ja juba sõjateenistusest vabastatud, kutsuti ta a. 1697, mil kindralkuberner E. Dahlberg (vt.) hakkas suuremat tähelepanu juhtima Liivimaa kaitseküsimusele, Tartu komandandiks, mis kohale ta jäi kuni Tartu langemiseni venelaste kätte juulis 1704. Tartu linna ja lossi kangelaslik kaitsmine, mis kutsus välja tsaar Peetrigi suurima imetluse ja võimaldas S.-le saavutada kasulikke allaandmise tingimusi (neid ei täidetud venelaste poolt siiski täpsalt), on S. nime teinud õige tuttavaks. Linna langemise kohta on S. kirjutanud aruande, mille originaal Rootsi riigiarhiivis ja mis ka trükitud (Karolinska krigares dagböcker XI, a. 1918). Rootsi tagasi jõudnud, sai S. a. 1706 kindralmajoriks, 1709 Skåne asekuberneriks ja 1716 kuberneriks. Vabahärra seisusse tõstetud a. 1715 ja jalaväe kindraliks saanud 1716. a., suri ta 11. VI 1717 Malmös Rootsis. S.-lt on end. Riia kuberneri arhiivis (praegu Tartu Keskarhiivis) säilinud suur hulk kirju tema komandandi-ajast Tartus, mis tähtsal määral valgustavad Põhjasõja aegu ja S. suhtumist Liivimaa kaitseküsimusse.

A. Lewenhaupt, Karl XII:s offi-

cerare II (1921); Svenskt biografiskt lexikon, ny följd, X (1907); Fr. Bienemann *jun.*, Die Capitulation Dorpats 1704 (Mitt. XVI, 1896); *idem*, Die Katastrophe der Stadt Dorpat während d. nord. Krieges (1902); F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset VI—VII (1881—85). *A. R. C.*

SNELL, Karl Philipp Michael, pedagoog ja kirjanik, sünd. 16. VII 1753 ukj. Katzenellenbogeni krahvkonnas Dachsenhausenis Saksamaal kirikuõpetaja pojana, õppis 5 a. usuteadust Giesseni ülikoolis, huvitudes siiski peamiselt filosoofiast ja pedagoogikast, toimis a.-st 1775 õpetajana Giesseni pedagoogiumis, omandas kohalikus ülikoolis a. 1777 mag. astme ja tuli a. 1780 toomkooli rektoriks Riiga. Toiminud sel kohal ka rohkesti kirjanduse alal, loobus ta a. 1787 ametist, pöördus tagasi Saksamaale ja sai a. 1797 kirikuõpetajaks Brandoberndorfi Hessen-Darmstadtis, kus suri 22. XI 1806 ukj. — Riias viibides avaldas S. rohkel määral väiksemaid filosoofilist ja pedagoogilist laadi kirjutisi, milledest näit. mainitagu »Ueber Livlands Glückseligkeit« (Riia, 1782) ja »Patriotische Unterhaltungen« I—II (Riia, 1785, Põltsamaa, 1786, artikleid ka teistelt autoreilt), kirjeldas Riia linna vana ja uut sisekorraldust Schlözer'i »Staatsanzeigen'ites« (44. vihus, a. 1787) j. m., kuid need tööd pole püsivama väärtusega. Tema tähtsaim töö on aga »Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee« (Jeena, 1794, 364 lk.), milles ta erilise vaatluse alla võtab Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa »loomuliku« ja politilise kujunemise, kaubanduse, laevanduse, kombed, tsiviil- ja sõjaväelised olud jne. Töö, mis nähtavasti õige rohkel määral põhjeneb Hupel'i (vt.) »Topographische Nachrichten« andmeil ja tundub selle mõju all olevat ka ainestiku jaotuses, on siiski võrdlemisi tõetruu Baltimaade kaasaegse olukorra kajastus, kirjeldab m. s. üsna õigeis värves läti ning eesti soost rahvastiku olukorda ja on leidnud kasutamist mitmes hilisemas töös, nii näit. J. C. Petri' (vt.) poolt.

Recke-Napiersky IV; Fr. W. Strieder, Grundlage zu einer Hessischen Gelehrten u. Schriftsteller Geschichte XV (1795), lk. 41—53; Nord. Misc. IV, 129—33, XI—XII, 389 jj. *O. L.*

SNELLMANN, vt. **WIRKKUNEN.**

SOHBERG, vt. **SOOBERG.**

SOKOLOVSKI (Sokolowsky), Ernst, kirikuõpetaja ja koolitegelane, sünd. 8. II 1833 Lätimaal Roopas kirikuõpetaja pojana, õppis 1850—56 Tartu ülikoolis usuteadust ja oli aa. 1860—91 kirikuõpetajaks Vändras; heideti ametitalituste ettevõtmise pärast kreeka-õigeusuliste juures Riia ringkonnakohtu poolt vaimulikust seisusest välja ning mõisteti 1-ks aastaks vangi, mis karistus aga keisri poolt vähendati Liivimaalt väljasaatmiseks. Hiljemini oli S. kirikuõpetajaks Paldiskis, kus surigi 26. II 1899 südamerabandusse. — S. oli hea kõnemees ja agar haridustegelane. Ta asutas Vändra klk.-s uusi vallakoole, tema ettepanekul lahutati Vändras klk.-kooliõpetaja amet köstri ametist ja ehitati ajakohane koolimaja. S. korraldas oma klk. kooliõpetajate konverentse proovitundidega ja revideeris asjatundlikult koole, olles kaua aega Pärnumaa koolide vaimulik revident. Suured teened on S.-l tummade hariduse korraldamise alal Eestis. Ta tutvus Saksamaal tummade õpetamise viisiga, õpetas ise 2 last Eestis kõnelema ja rajas a. 1866 Vändras esimese tummade kooli Eestis; kooli põhikapitaliks oli parun G. Krüdener annetanud 1000 kuldrubla. Kooli ülalpidamiseks asutas S. »Hephata« seltsi. Hiljemini on kool üle viidud Porkuni mõisa Virumaal.

Ristir. Pühap. leht 1899, nr. 13; Post. 1899, nr. 37 j. m. saadud andmed. *A. J.*

SOMMELIUS, Gustaf Johan, teadusmees ja ajaloolise ainestiku koguja, sünd. a. 1726 Malmös Rootsis raehärra pojana, õppis Lundi, Upsala ja Greifswaldi ülikoolis, omandas viimases a. 1748 *mag. phil.* astme, sai a. 1749 Lundis idamaa keelte ja kreeka keele dotsendiks ja hiljemini samas linnas kooliõpetajaks. A. 1767 nimetati ta Lundi ülikooli raamatukogu-hoidjaks, mis ametis ta oli oma surmani 19. VI 1800 Lundis, pidades vastavate määruste põhjal ka loenguid kasvatusteaduse ajaloost. — S. oli haruldase produktiivsusega teadusmees; tema juhatusel on koostatud ja kaitstud üle 400 akadeemilise väitekirja, millede seast Baltimaade ajaloo suhtes väärib tähelepanu *Regiae academiae Gustavo-Carolinae sive Dorpato-Pernoviensis Historiae* (Lund, 1790—96). H. L. C. Bacmeister'i (vt.) töö »Nachrichten v. d. ehemaligen Universitäten zu Dorpat u. Pernau« kõrval on ülalmainitud väitekiri tähtsamaid trükitud allikaid Liivimaa ülikooli ajaloo alalt, kuigi see töö jäi lõpetamata. S.-e suured käsikirjalised kogud Lundi ülikooli raamatukogus sisaldavad ainestikku ka Eesti- ja Liivimaa kooli-ajaloo alalt.

H. Hofberg, Svenskt biogr. handlexikon II (1906); Napiersky, Gesch.-Schr., 124—26; M. Weibull ja E. Tegnér, Lunds universitets historia 1668—1868, II (1868), lk. 289—93. *A. R. C.*

SOMMER, Georg, tulundustegelane, sünd. 6. III 1869 Riias pruulija pojana, õppis aa. 1886—88 Riia kaubanduskoolis, teotses siis ärialal ja kutsuti a. 1903 Kohila paberivabriku

kaubandusdirektori kohale Harjumaal. S.-i juhtimisel õnnestus senise väikese 60 töölisega töötava vabriku papitoodangule leida turgu, nii et a. 1906 vabrik laiendati ja paberivalmistamise osakond juurde asutati. Enne ilmasõda tõusis vabriku tööliste arv 180-ni ja paberitoodang 400 000 puudani aastas. A. 1912 valiti S. vabriku direktoriks, mil kohal on püsinud tänini (1928), tõstes Eesti iseseisvuse ajal vabriku toodangu ennesõjaaegse ulatuseni; nüüdne tööliste arv on 200, produktsioon: paberit 6000 tonni, puumassi 3500 tonni a. — Peale selle on S. muudelgi aladel tulunduslikust tegevusest osa võtnud. Ta oli mitme aktsiaühingu asutajaid, on praegu mitmes neist juhatuse ja nõukogu liikmeks ning tsemendivabrik »Port-Kunda« juhatuse esimees.

Isikl. saadud andmed. — Vrdl.: 1900—1925. Die Aktien-Gesellsch. d. Papierfabrik »Koil« v. ihrer Gründung bis zur Gegenwart (1925). *J. M.*

SOMMER, Johann (pseud. **Suve Jaan**), kirjanik, sünd. 12. XII 1777 Tallinnas, toimis aa. 1808—13 Rakveres, 1814. a. Viljandis ja aa. 1815—37 Pärnus kreiskooli vene keele ning joonistamise õpetajana, loobus a. 1837 õpetajaametist ja suri 6. I 1851 Pärnus. — S. sai hariduse Tallinna vene kreiskoolis ja on arvat. peale seda edasi õppinud Venemaal. Viimase arvamise tõenduseks on S.-i veneharrastus, mille ta säilitas raugaeani; samuti on ta perekonnas hiljeminigi valitsenud vene orientatsioon ja ta tütar ning 2 poega juba noores eas siirdunud Venemaale. S.-i õpetajategevusest on säilinud puudulikud andmed. On ainult teada, et ta Rakvere kreiskooli-õpilaste mälestuses on püsinud heasüdamliku õpetajana, kes sageli viibis õpilaste seas ja vene keele äraõppimise kergendamiseks etendas nendega venekeelseid näidendeid. Tema vanas eas kirjutatud teostest ilmusid trükis »Wenne Südda ja Wenne Hing. Suwwe Jaani mällestamised surest Wenne ja Prantsuse sõast« (Pärnu, 1841, 205 lk., IV tr. Tartu, 1904) ja »Luige Laus. Suwwe Jaani sõbradele« (Pärnu, 1843, 74 lk.; IV tr. Tartu, 1922); peale selle ilmusid tema üksikud luuletised B. Gildenmann'i (vt.) toimetatud antoloogias »Lillekessed« I (Pärnu, 1852). Käsikirjas, mis säilitatakse Õp. E. S.-i arhiivis, on temalt alal hoidunud trükivalmis ja tsenseeritud lühemate jutustuste ja laulude kogu »Wälja-Öied. Suwwe Jani Jõulu-ande omma sõbradele« (kaanelehel: Pärnu, 1843). Ülalmainitud raamatuist on esimene ilmselt vene allikate põhjal kompileeritud Napoleon I-se Venemaa-sõjakäigu kirjeldus, teine didaktilisi eesmärke taotlev pikem jutustus eesti sõdurist Luige Laosest, kes kõigi austuse ja tähelepanu teenib oma haruldase julguse ja vahvusega. Mõlemad teosed on episoodiliselt katkendliku sisuga, ilma kindla ja ühtlaselt läbiviidud kompositsioonilise ülesehituseta. Stiililiselt on eriti tähelepandavad otse klassikalised ja dramaatilise elavusega kujutatud sõja ja lahingute pildid ning intiimsed loodusekirjeldused ta jutustustes ja lauludes. Oma üliladusa jutustamisande ja kunstipärase keeletarvitamisega ületab S. kõiki kaasaegseid kirjanikke O. W. Masing'i ja J. W. Jannsen'i (vt. neid) vaheperioodil. Kuivõrt algupärased on S.-i teosed oma tervikus ja üksikosis, pole võimalik otsustada lähemate allika- ja tekstikriitiliste uurimuste puudusel.

Fr. R. Voss, Kurzer Abriss d. Geschichte d. höhern Kreisschule zu Pernau (1842), lk. 11; Kampmann, E. van. ilukirj., 81—84; *idem*, Peaj. I[III], lk. 281—85; G. Suits, Eesti lugemiseraamat I (1916), lk. 60; F. Tuglas, Kriitika I (1919), lk. 69—72; Ridala, E. kirj. ajal. I[II] (1925), lk. 201—02, 205—08; »Luige Laose« IV tr. eessõna. *M. L.*

SOMMER, Michael, vaimulik XVI a. s. lõpul, oli nähtavasti pärit Eestimaalt ja ettevalmistuse saanud vastureformatsiooni jõudude poolt oma rahva keskel teotsemiseks. Teated tema varasemast elust puuduvad. Juulis 1595 võeti ta vaimulikuks ettevalmistamise eesmärgiga Braunsbergi kolleegiumi õpilaseks, Enne oma õpingute lõpetamist kolleegiumis saadeti ta 1598. a. alul Tartu kolleegiumi ja tehti temale ülesandeks mõned õpperaamatud koostada eesti keeles. S.-i kirjatöist pole, niipalju kui teada, senini midagi alal hoidunud, kuid et ta raamatuid eesti keelde on tõlkinud, näib selguvat Braunsbergi kolleegiumi matriklisse kantud märkusest, milles nimetatakse, et S. oli suureks abiks raamatute tõlkimisel eesti keelde ja jutluste pidamisel (*magno adiumento fuit nostris in libris in Esthoniam linguam vertendis et concionibus exponendis*). Kui rootslased 1600. a. lõpul vallutasid Tartu, oli ka S. sunnitud põgenema mujale ja olevat allikate järgi selle järel jätkanud jesuiitide ordu kulul oma katkestatud õpinguid. Tema hilisem elusaatus on täiesti tundmata. — Soome uurija H. Biaudet' arvamine, mille järgi S. Soomemaalt pärit olevat, ja mis tugib asjaolule, et S.-it mõnes allikas nimetatakse »*Finlandus*«, pole meie arvates siduvalt tõestatud.

G. Lühr, Die Matrikel des päpstl. Seminars zu Braunsberg 1578—1798 (*Monumenta Historiae Warmiensis*, 1925—26); H. Biaudet, Om finske studerande i jesuitcollegier (Histor. Arkisto XIX, 1, 1905); Ajalool. Ajakiri 1927, lk. 182 (A. R. Cederberg). *A. R. C.*

SOMMER, Samuel, asunduste ja Setumaa tegelane, sünd. 23. VII 1872 Torma klk. Torma v. Kolli talu rentniku pojana, oli peale Eesti Aleksandri linnakooli lõpetamist (1893) õpetajaks Lohusuus ja Saadjärvel Tartumaal, astus siis H. Treffner'i gümnaasiumi Tartus, õiendas a. 1903 eksternina Peterburis küpsuseksami ja õppis aa. 1903—11 õigusteadust Peterburi ülikoolis. Juba varemini oli ta osa võtnud seltskondlikust tegevusest; tema algatusel korraldati a. 1894 Torma Tõikvere laulupidu ja asutati a. 1899 Torma Põllumeeste Selts. Peterburis viibides hakkas ta huvi tundma väljarändamise küsimuse ja eesti asunduste vastu ja käis a. 1909 Peterburi ja Pihkva kuberm. eesti asundusi vaatamas, kogudes materjali nende ajaloo ja olude kohta, võttis osa a. 1911 Samara eesti asunduse 50-a. juubeli pühitsemisest ja külastas selle järel Volga-äärseid ja hiljemini Jaroslavi ja Novgorodi kuberm. eesti asundusi, asutades seal haridusliku ja tulundusliku iseloomuga seltse. A. 1910 korraldas ta Peterburis I asunikkude kongressi ja a. 1912 Novgorodis I asunikkude laulupeo, tegi a. 1913 kihutustööd Oudova semstvo valimistel eestlasist kandidaatide kasuks, kutsuti a. 1914 Kaukaasiasse Suhumi asunduste juubelile kõnet pidama ja tutvus sel puhul kõigi sealsete asundustega, kogudes nende kirjeldamiseks materjale, mis aga ilmasõja ajal hävisid. Viibinud olude sunnil kuni 1917. a.-ni Livoonia eesti asunduses Kaukaasias, kutsus ta Vene märtsirevolutsiooni järel a. 1917 kokku Krimmi ja Kaukaasia asunduste kongressi, millel kindlaks määrati asunduste haridusliku arengu sihtjooned. Aa. 1918—21 toimis S. lektorina suuremais asundusis korraldatud kursustel, pidades umbes 1000 loengut eesti ajaloost, kirjandusloost ja õigusteadusest, ja asus a. 1921 Eestisse, kus oli ametis esiti siseministri eriliste käskude täitja ametnikuna, hiljemini ministeeriumi nõunikuna; praegu (1928) on ta Piirimaade Seltsi teenistuses. — S.-i ja V. Ernitsa (vt.) juhatusel on Petserimaal ja Narvatagustes valdades ligi 60 000 isikule perekonnanimed pandud ja Petserimaal valdade reform rahvuslikul alusel teostatud: endise 4 valla asemel loodi 11, neist 3 täiesti eesti valda ja 2 eesti enamusega, 3 vene ja 3 vene enamusega valda. Ka asutas S. Petserimaal pühapäevakoole, millede arv tõusis 54-ni, kuid mis suleti a. 1926. A. 1921 korraldas S. ühes V. Ernitsaga ja J. Kangeriga I setu kongressi, a. 1921 peeti S.-i algatusel esimene setu rahvalaulikute pidu ja suvel 1924 I setu laulupidu.

Isikl. j. m. saadud andmed. *M. J. E.*

SONNTAG, Karl Gottlob, kiriku- ja haridustegelane, vaimulik kirjanik, sünd. 22. VIII 1765 ukj. Radebergis Dresdeni lähedal vabrikandi pojana, õppis aa. 1784—88 Leipzigi ülikoolis usuteadust ja omandas seal a. 1786 *dr. phil.* astme, oli siis aa. 1788—92 Riia toomkooli rektoriks, määrati järgm. a. keiserliku lütseumi rektoriks ja Jakobi kiriku diakoniks, sai 1791. a. sealsamas ülemõpetajaks ja 1799. a. Liivimaa ülemkonsistooriumi assessoriks. Tartu ülikooli avamisel valiti S. kirikuajaloo professoriks ja kinnitati selleks a. 1803; saanud s. a. esialgu Liivimaa kindralsuperintendendi abiks ja varssi kindralsuperintendendiks ning ülemkonsistooriumi esimeheks, loobus S. professori kohalt enne ametisse astumist; 1805. a. annetas Tartu ülikool S.-ile *dr. theol. h. c.* astme. — Pikema aja (1803—27) kestel oli S. silmapaistvamaid ning mõjuvamaid kirikujuhte Liivimaal, avaldades suurt teovõimsust, selget pilku asjadele ja oludele ning julgust ja õigusearmastust. Olles ratsionalistliku mõtteviisi esindaja, ei langenud ta siiski n. n. vulgaar-ratsionalismi labasustesse, vaid suutis ühendada teravat mõistuse tegevust sisurikkusega ja sügavusega. Oma kutsetööga ühenduses töötas S. kaasa Vene riigi ev.-luteriusu kiriku uue jumalateenistuse-korra koostamisel Peterburis ja oli a. 1805 kinnitatud, ratsionalismi vaimus koostatud üldise liturgilise korra peamiseks autoriks; samuti võttis ta osa protestantliku kirikuseaduse kokkuseadmise eeltöödest. Tema korraldustest Liivimaa kiriklikkude olude kohta on eriti mainitav tema koostatud ja Liivimaa ülemkonsistooriumi poolt 1809. a. kinnitatud kandideerimise ja ordineerimise korraldus, mis m. s. sisaldab eriliselt kindlaid nõudmisi rahva keele oskamise kohta ja nende teostamise juhtnööre kirikuõpetaja kohale kandideerimise puhul. Võib öelda, et kui neid nõudmisi oleks alati silmas peetud, oleks rahva keele moonutamine kantslitelt ammu täiesti kadunud. Juba Jakobi kiriku õpetajana rõhutas S. oma maapäeva-jutlustes talurahva hariduse tõstmise vajadust. Kindralsuperintendendiks saanud, püüdis aga S. maakoolide olukorra üle mitmekordsete ankeetide kaudu selgusele jõuda ja selleks energiliselt mõjuda, et rahva lugemise ja katekismuse oskuse eest tõsiselt hoolitsetaks, rahvakoolidele kirikuõpetajate või seminaride abil õpetajaid ette valmistama hakataks ja tarvilikke kooliraamatuid soetataks. Kuid kaugemaleminevaid kavatsusi uuenduste kohta sel alal S.-il ei olnud. Tema soovid ei ulatunud mitte üle 1819. a. talurahva seaduse kooliparagrahvide (516 ja 517), maha arvatud koolide valitsemise küsimuses, kus S. taotles maakoolide täielist alistamist ülemkonsistooriumile ja mille pärast tema ka rüütelkonna vastu niihästi enne kui pärast mainitud paragrahvide ilmumist võitles kindralkuberner Paulucci' (vt.)

abil. Viimane asjaolu, mis S.-i talurahva seaduse koolikorralduse otsesest harutamisest kõrvaldas, ei luba ka teda pidada Liivimaa »uue aja rahvakooli isaks« (M. Lipp), ja võib sellepärast kõnelda ainult S.-i kaudsest mõjust talurahva seaduse vastavate määruste kujunemisel. Kodumaa ühiskondlikkude olude kujunemisele aitas S. kaasa Jakobi kirikuõpetajana ning Liivimaa kirikujuhina, elustades ja süvendades pärisorjuse kaotamise mõtet eriti oma maapäevade avamise puhul peetud jutluste kaudu. Kutsetöö kõrval esines S. haruldaselt viljaka kirjamehena. Tema sulest on ilmunud hulk töid ja artikleid usuteaduse, eetika, aja-, kultuuri- ja kirikuloo alalt. Ajaloolistes töödes kasutab S. rohkesti arhiivmaterjali. Kuna suur osa ta ajaloolisi kirjutisi on pühendatud Riia linna mineviku, eriti kooli- ja kirikuolude kirjeldamisele või piirdub üksikute kohalikku laadi sündmuste ning tegelaste iseloomustamisega, omandavad mitmed tööd laiemagi ulatuse. Nii valgustab S. vähemas töös »Versuch einer Geschichte d. lettisch. und ehstn. Bibelübersetzungen« (Riia, 1817) piibli eesti ja läti keelde tõlkimise lugu eriti arhiivmaterjali põhjal. Mitmes kirjutises esitab S. oma aja kohta väärtuslikku materjali Liivimaa kooli-ajaloost; selt alalt mainitagu: Histor. Züge a. d. Geschichte Livländ. Schulen (Aug. Albanus, Livl. Schulblätter 1814, nr. 42), Zur Geschichte d. Schulen in Livland unter der Schwed. Regierung (*ibid.* 1815, nr. 5, 6, 13, 16, 21), Uebersicht v. d. Geschichte der livl. Landschulen (C. E. Raupach, Neues Museum d. teutschen Provinzen Russlands I, 2, a. 1825, lk. 11–27). Usuõpetuse alalt avaldas S. mitu ratsionalismi vaimus kirjutatud usuõpetuse raamatut, milledest üks, »Katechismus d. christl. Lehre« (Riia, 1816, hiljemini mitu korda uuesti tr.) Rõuge kirikuõpet. H. W. Bornwasser'i poolt ka eesti keelde, nimelt lõunaeesti murdesse on tõlgitud tiitliga: Katekismus kristlikkust oppussest Liivlandi sure Piiskoppi kohto polest välja antu (Miitavi, 1816). Viimaks on mainitav, et S. andis välja ning toimetas ajakirju Monatsschrift zur Kenntniss d. Gesch. u. Geographie des Russ. Reichs (1790–91), Rigaische Stadt-Blätter (11 aastakäiku: 1810, 1813, 14, 17, 21, 22–26, 27), Inländische Blätter (1813–14), Ostsee-Provinzen-Blatt (1823–27). S.-i kirjanduslik tegevus leidis laialdast tähelepanu, mille tõttu ta valiti mitme kirjandusliku ja teadusliku seltsi liikmeks sise- ja välismaal. — S. suri 17. VII 1827 Riias.

Recke-Napiersky IV, Beise II; Napiersky, Pred.-Lex. IV (S.-i tööde loend); Ulmann, Mitt. 1856, lk. 534 jj., 1859, lk. 277 jj.; Napiersky, Gesch.-Schr., lk. 48 jj.; K. L. Grave, Zum Andenken Sonntags (1827); Rig. Biogr. I, lk. 163–167; Joh. Frey, Die Theolog. Fakultät d. Univ. Dorpat-Jurjew (1905), lk. 142 j.; Rig. Stadt-Blätter 1828, 1852, 1857, 1859; Lipp, Kir. ja har. l. II, 63–67, 129, 134; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands I (1899), lk. 384–88, 391–94; Leili Juurikas, K. G. S.-i osa Liivimaa rahvakooli kujunemisel (Tartu ülik. arhiivis, käsikirjal. auhinnatöö). *J. K.; P. P.*

SOOBERG (Sohberg), Mart (Martin), kirjanik, sünd. 13. I 1839 Pärnumaal Võlla v. Silde talu peremehe pojana, õppis Mihkli kirikuvalla- ja Pärnu Ülejõe koolis, olles viimases J. W. Jannsen'i õpilane, oli selle järel mõne a. koduvallas vallakirjutajaks ning rõugepanijaks, täiendas end hiljemini viimases kutses ja toimis umbes 60 a. rõugepanijana Võlla, Audru ja Jõõpre v. Selle kõrval oli S. tegev kirjanikuna ja rahvalaulude ning -juttude kogujana ja avaldas trükis 10 annet »Eesti laulutoojat« (1865–83) ja sama palju »Eesti juttutoojaid« (Tallinna, 1874–81, mitu annet ilmunud ka II ja III tr.). Vaimuliku kirjanduse alal avaldas ta J. W. Jannsen'i eeskuju jälgides raamatud »Sioni ohvrikannel« 3 jaos (Tall., 1866 jj., ilmunud ka II tr.) ja »Abi elu rahva südame peegel« (Viljandi, 1879). S. suri 20. I 1927 Tõhelas Tõstamaa klk. — S.-i laulu- ja jutukogud sisaldavad suure hulga rahvapärases väljendusviisis edasiantud rahvalaule ja -jutte ja on seega rahvaluule uurimisel kasutatavad allikatekogudena, kuigi need vabad pole rahvale mitteomaseist lisandusist ja täiendusist. S.-i kunstluules on liialdatud rahvapärasuse taotlemine viinud kirjaniku labasuste ja jämedusteni, mis võtavad ta töilt kirjandusliku väärtuse.

Uruste (Audru) kiriku preestrilt saadud andmed; Hermann, E. kirj. ajal., 424 j.; V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 66 jj.; E. Kirj. 1927, lk. 94 jj., 1928, lk. 327; Post. 1927, nr. 25 *O. U.*

SOOTS, Jaan, riigikaitse- ja politikategelane, sünd. 29. II 1880 Viljandimaal (praegu Valgamaal) Helme v. Küti talu omaniku pojana, õppis kuni 1899. a.-ni Riia õpetajateseminaris, astus a. 1900 vabatahtlikuna Vene sõjaväeteenistusse, oli aa. 1901–04 Vilno junkrukoolis, mille lõpetas alamleitnandina, ja teenis siis kuni 1910. a.-ni ohvitserina Moskvas 7. Samogiti grenaderipolgus, võttes aa. 1905–06 osa Vene-Jaapani sõjast Mandžuurias. A. 1910 astus ta Nikolai sõjaväe-akadeemiasse Peterburis, lõpetas selle a. 1913 ja arvati kindralstaabi kutseliiki. Ilmasõja puhkemisel määrati ta XVI korpuse staabi käskudetäitjaks kindralstaabi ohvitseriks, kellena toimis

kuni 1916. a. kevadeni, võttes osa mitme lahingu juhtimisest ning operatiiv-luuretest ja juhtides side korraldust. 1916. a. suvel võttis ta osa kindr. Brussilov'i pealetungi-operatsioonist Vene lõunarindel, teenides mitmes staabis, määrati s. a. sügisel XI armee staapi käskudetäitjaks ohvitseriks õhulaevastiku alal, ülendati alampolkovnikuks ja omandas Kiievi vastavas koolis lendur-vaatleja kutse. Sügisel 1917 ilmus S. Peterburi eesti sõjaväelaste keskkomitee kutsel kodumaale, kus ta Eesti sõjaväe ülemkomitee poolt valiti asutatava I Eesti diviisi staabiülemaks, täites ajutiselt, kuni J. Laidoner'i (vt.) päralejõudmiseni, ka diviisiülema kohuseid. Dets. alul 1917 formeeriti diviisi staap ja diviis, kuid enamlise võimu surve takistas edukat tööd ja jaan. lõpul 1918 oli S. sunnitud teda ähvardava vangistuse eest põgenema Venemaale, kust aprillis s. a. tagasi tulnud ja polkovnikuks ülendatud, end saksa okupatsioonivõimude eest varjas maal asudes. Vabadussõja alul ilmus S. Tallinna ning määrati dets. 1918 operatiivstaabi ja veebr. 1919 vägede ülemjuhataja staabi ülemaks, kellena toimis sõja lõpuni. Oma kõrgema sõjaväelise erihariduse ja ilmasõjas omandatud laialdaste kogemuste tõttu sai ta J. Laidoner'i lähemaks kaastööliseks terve Vabadussõja kestes, toimides vägede organiseerimise, sõjakavade ning üksikute operatsioonide ettevalmistamise alal ja täites mitmel korral ülemjuhatajagi kohuseid. Sept. 1919 ülendati ta kindralstaabi kindralmajoriks ja nimetati dets. s. a. Eesti ja Nõukogude Vene vahelise rahukonverentsi Eesti delegatsiooni liikmeks, kellena ta oli 2. II 1920 sõlmitud Tartu rahu allakirjutajaid. Kevadel 1920 lahkus S. tegevast teenistusest, valiti s. a. sügisel põllumeeste-kogude erakonna nimekirja järgi I Riigikogu liikmeks ja jaan. 1921 sõjaministriks, kellena oli ametis augustini 1923, juhtides sõjaväe rahuaegse organisatsiooni loomist ja väeosade väljaõppe korraldust. Dets. 1924 kuni märtsini 1927 toimis S. teiskordselt sõjaministrina mitmes kabinetis; sel ajajärgul loodi kaitseliit kodanikkude omakaitse organisatsioonina, lähendati vägede väljaõpet Lääne-Euroopa meetodeile ja valmistati ette 1-a. sundteenistusele üleminekut. — S. oli ka II ja III Riigikogu liige ja on osa võtnud mitmest rahvusvahelisest konverentsist; viimasist mainitagu Eesti-Läti konverentsi okt. 1923, mille tulemuseks oli Eesti-Läti liit. Peale riigikaitse ja politika on ta toiminud ka seltskondliku tegevuse alal ja avaldanud ajakirjanduses j. m. rea artikleid sõjaasjandusest. Neist on mainitavad »Väikeriikide sõjavägi« (»Sõdur« 1919) ja strateegiline ülevaade »Eesti vabadussõda 1918–20« (koguteos »Eesti maa, rahvas, kultuur«, Tartu, 1926, lk. 268—307, ka eribrošüürina a. 1925). Ka on S. Eesti Vabadussõja ajaloo komitee esimees.

Isikl., Sõjaministeeriumist j. m. saadud andmed. *T.*

SPEEK (pseud. **Leidin**), **Jaan**, õpetaja, kirjanik ja seltskonnategelane, sünd. 12. IX 1866 Tartumaal Pangodi v. Lipardi talu pidaja pojana, õppis Kastolatsi klk.-koolis, Tartu linnakoolis ja sealses seminaris ja oli a.-st 1887 tegev Kreenholmi puuvilla-vabriku 2-kl. ministeeriumikooli õpetajana Narvas. Iseõppimise teel täiendas S. oma haridust. Varakult avaldus temas kirjaniku and; juba tema klk.-kooli põlves ilmusid ta esimesed luuletised a. 1885 »Meelejahutajas« ja »Postimehes«. Sest ajast alates avaldas ta mitmes ajalehes, eriti aga »Postimehes« laule, jutustusi, reisikirjeldusi, arvustusi ja juhtkirju jooksvaist päevaküsimusist osalt nimeta, osalt varjunime all. Suvel 1906 oli S. »Postimehe« Tallinna väljaande ja aa. 1906–07 Narvas ajalehe »Põhjanaela« toimetajaks, kuuludes Eesti eduerakonna, hiljemini rahvaerakonna tegelaste hulka. Olles hea kõnemees esines ta tihti Narva seltsides ja koosolekuil südilt oma vaadete eest võideldes ja rahutuil aegadel tagakiusamiste all kannatades. — S. suri 29. IV 1921 Narvas; maetud Otepää surnuaiale.

Põhja Kodu 1921, nr. 50, 52; Pvl. 1924, nr. 114; Vaba Maa 1921, nr. 112; Hermann, E. kirj. ajal., 523; Post. album, lk. 241 j. *A. J.*

SPEEK, Peter Aleksander, eelmise vend, politikategelane ja ühiskonnateadlane, sünd. 4. VI 1873 Tartumaal Pangodi v., õppis Laguja külakoolis, Kastolatsi kr.-õigeusu kirikukoolis, Tartu õpetajateseminaris (1890), Peterburi kub.-semstvo õpetajatekoolis (1891—94) ja prof. Leshaft'i kasvatusteaduslikel ja Peterburi semstvo põllutöö-kursustel. S. oli õpetajaks Lohkva külakoolis Raadi vallas (1894), Rannu kihelkonnakoolis (1894–95), Kaarepera ministeeriumikooli juhatajaks (1895–96), samas ametis Lohusoo min.-koolis, olles ühtlasi selle kooli juures asuva pedagoogikaklassi juhatajaks (1896–99). Politilisel aluspinnal võimudega konflikti sattunud, lahkus ta koolitööst, jätkates oma edasiharimist Tartu ülikooli õigusteaduskonna vabakuulajana, töötades samal ajal suveti Pihkva kub.-semstvos statistikuna ja olles 1901. a. »Oleviku« toimetajaks. 1903. a. asutas ta ühes M. Martna ja R. Aavakiviga (vt. neid) ajalehe »Uudised«, mille esimene nr. ilmus 20. XI 1903, ja oli selle toimetajaks 1905. a. detsembrini. Juba Peterburis koolis käies omandas S. põrandaalustes edasiharimis-ringides sotsialistliku ilmavaate alged, peaasjalikult Vene narodnikute suuna-

lises käsituses. Hiljemini Tartu ülikoolis õppides tutvus ta lähemalt nii Vene sots.-dem.-ide kui ka sots.-rev.-ide ideoloogiaga, saades marksistliku teooria pooldajaks. Marksistlikku ühiskonnakäsitust arendas ja propageeris S. ka »Uudistes«. Püüdes eriti esile tõsta ühiskondliku erinemise ja klassivõitluse ideestikku sattusid »Uudised« kohe teravasse vastollu »Postimehega«, milline vahekord kestis kuni esimese ajalehe sulgemiseni. Eesti radikaalsete elementide organiseerimisel ja sotsialistliku ideoloogia levitamisel etendasid »Uudised« väga silmapaistvat osa. 1905. a. sügisel kuulutati »Uudised« avalikult sotsiaaldemokraatlikuks häälekandjaks, milleks nad jäidki oma sulgemiseni sama a. lõpul. Kuuludes alul küll Vene sotsiaaldemokraatlikku parteisse, läks aga S. sellest lahku kahes põhiküsimuses. Nimelt ei tahtnud ta leppida Vene sd. partei tsentralistliku organisatsiooniga, vaid eelistas föderalistlikku, kus eri rahvuste sotsialistlikud parteid oleksid ühinenud vaba kokkuleppe alusel, autonoomsetena oma siseelus, ühiseks organisatsiooniks. Teiseks ei pidanud S. Vene sots.-dem. partei programmis deklareeritud rahvaste enesemääramise õigust küllaldaseks, vaid leidis tarviliku olevat seda konkretiseerida. Neil lahkuminekuil asutas S. ühes oma lähemate mõttesõpradega, kellede hulgas oli aktiivseimaks tegelaseks G. Ast (vt.), Eesti sotsiaaldemokraatliku tööliste partei, millele pandi alus juba 1904. a. ja millel järgmise a. lõpupoolel tekkis rida kohalikke organisatsioone. Kavatsus ära pidada nende esindajate kongressi jäi karistussalkade ilmumise tõttu teostamata. S.-i erinev seisukoht rahvusküsimuses avaldus ka tema koostatud märgukirjas, mis 1905. a. kevadel avaldatud »Uudistes« (nr. 40–42) ja ka »Olevikus« (s. a. nr. 43–44) oli radikaalsemaid tol ajal rohkearvuliselt esitatud märgukirjade hulgas ja mõjus omajagu revolutsioniseerivalt laiemaisse rahvahulkadesse. See märgukiri avaldati ka venekeelses tõlkes ajakirjas »Pravo« ja esitati eesti maatatalupoegade saatkonna kaudu S.-i juhatusel Peterburis siseministrile ning keisri kantseleiülemale ja hiljemini Liivi- ning Eestimaa kuberneridele. Selles märgukirjas nõuti peale radikaalsete ülddemokraatlikkude uuenduste riigikorra alal Eestimaa suhtes laiaulatuslikku põhiseaduslikult kindlustatud autonoomiat, kusjuures püstitati juba Jakobson'i ajult pärinev nõudmine ühendada Eestimaa ja Liivimaa Eesti ala ühiseks administratiivseks ühikuks. Karistussalkade tegevusse astumisel põgenes S., kes oli saanud üheks populaarseimaks poliitkategelaseks, 11. XII 1905 Lääne-Euroopasse, kus 1906. a. suvel Šveitsis kirjutas ja esitas sotsialistlikule Internatsionaalile aruande Eesti töölisliikumisest. Samal a. tuli ta tagasi Peterburi, kus põranda all elades tegi tööliste keskel revolutsioonilist haridus- ja organiseerimistööd, toimetades ühtlasi avalikku ajalehte »Kiir« ja põrandaalust »Tööd«. 1907. a. suvel emigreerus S. Venest, peatudes Berliinis, kust 1908. a. asus P.-Ameerika Ühendriigesse toimetama sealsete eestlaste kutsel ajalehte »Uus ilm«, mille toimetajaks oli 1910. a.-ni. Selt kohalt lahkunud, jätkas S. oma edasiharimist m. s. Wisconsini osariigi ülikoolis, omandas siin 1912. a. kraadi *Master of Arts* ja 1915. a. doktorikraadi, kaitstes väitekirja *The Singletax and the Labour Movement* (Madison, Wisconsin, U. S. A., 1917), mis käsitles Henry George'i ainumaksu teooriat ühenduses Ameerika töölisliikumise ajalooga. 1913. a. peale töötas S. tööstusolude komisjonis uurijana, reisides tööliste elutingimustega tutvunemiseks läbi pea kogu Ameerika Ühendriigid. Tema uurimistöö tulemusena valmis 8 pikemat aruannet, milledest mõned ilmusid trükis. 1915. a. asus S. Washingtoni, töötades esialgu eriküsimuste uurijana ja 1917. a. peale Ida-Euroopa osakonna juhatajana Ühendriikide kongressi raamatukogus, millisel kohal on praegugi (1928). Samal ajal avaldas S. rea teaduslikke uurimusi Ameerika Ühendriikide tööliskü̈simuse, immigratsioonìprobleemi jne. üle. Suurimaks neist on *A Stake in the land* (New-York ja London, 1921), milles autor esineb Ameerika ideaalide kaitsjana immigrantide omade vastu. Eesti ellu puutuvate küsimuste käsitlemisest on S. Ameerikaski elavalt osa võtnud. Ta võitles panslavistide poolt levitatava vaate vastu Vene keisririigi rahvusliku koosseisu kohta, mis oli ka eestlaste suhtes põhimõttelise tähtsusega. Panslavistid püüdsid kujutada endist Vene riiki rahvuslikult homogeense ühikuna, millise sihilikult eksliku vaate vastu S. rõhutas, et Vene keisririik oli rahvuste konglomeraat. Selleks pidas S. vastava loengu Washingtoni teaduste akadeemia antropoloogia-osakonnas 28. II 1918 ja avaldas kirjutise »*The Russian Puzzle*« (»Vene mõistatus«) New-Yorgi eestlaste poolt väljaantava kuukirja »Estonia« 1920. a. jaanuarikuu numbris, millist numbrit saadeti kõigile Ühendriikide juhtivaile riigitegelastele. S. väidab, et Vene keisririik oli rahvuslikult koosseisult märksa kirjum ja keerulisem kui kogu Lääne-Euroopa, ja soovitab Ameerikal endise Vene maa-alal tekkinud piiririike kiiremini tunnustada. S. on ka mitmel muul teel rohkesti kaasa aidanud Vene ja ühtlasi piiririikide, nende hulgas ka Eesti, küsimuse selgitamisele P.-A. Ühendriikide

juhtivate politikategelaste keskel ja seega omajagu kaasa mõjunud viimaste *de jure* tunnustamisele Ühendriikide poolt. Ühiskondlikkude küsimuste kohta on S. ka eesti iseseisvuse-aegses ajakirjanduses mitmel korral sõna võtnud; teravama tähelepanu osaliseks sai tema kirjutis kommunistide 1924. a. 1. detsembri riigipöörde katse puhul (Post. 1925, nr. 35—37, Pvl. 1925, nr. 34—36, Vaba Maa 1925, nr. 29—31). Selles arvustas ta kommunistlikku ja ühtlasi marksistlikku ühiskonnakäsitust. Selle kirjutisega polemiseerivaile eesti sotsiaaldemokraatidele (Ühendus 1925 nr. 7—8, M. Martna vastus S.-i vastusele *ibid.* nr 18) ja kommunistidele S. vastas »Ameerika Eestlases« 1925, nr. 27 ja 28 (vt. ka Vaba Maa 1925, nr. 86 ja Post. 1925, nr. 102). — S.-i sulest on ilmunud pedagoogiline käsitlus »Ema ja laps« (varjunime P. Peters'i all, Peterburi, 1910) ja E. Karskusliidu kirjastusel brošüür »Alkoholikeeld Põhja-Ameerika Ühendatud Riikides« (Tartu, 1924).

Isiklikult j. m. saadud andmed. *T.*

SPOHR, Edmund, loodusteadlane, sünd. 16. XI 1887 Pärnus kaupmehe pojana, õppis aa. 1911—15 Moskva ülikoolis loodusteadust, võttes erialaks süstemaatilise botaanika. A. 1916 sõjaväe-teenistusse kutsutud, teenis ta m. s. kahe hospidali- ja laatsareti-laboratooriumi juhatajana, õiendades teenistuse ajal ka riigieksamid, oli aa. 1918—19 loodusteaduse õpetajaks Pärnu keskkooles ja 1919—23 Tartu ülikooli botaanika-instituudi ja -aia vanem assistent. Veebr. 1920 teiskordselt Tartu ülikoolis riigieksamid õiendanud ja *cand. rer. nat.* astme omandanud, habiliteerus ta kevadel s. a. eradotsendiks botaanika alal ja on sügisest 1920 pidanud loenguid botaanilistest ainetest. Veebr. 1925 omandas ta väitekirja »Beitrag zur Kenntnis der Makroflora und Makrovegetation der Flüsse Eestis« kaitsmise järel *dr. phil. nat.* astme ja valiti mais 1925 süstemaatilise botaanika dotsendiks. Teaduslikul otstarbel on S. mõne korra viibinud välismail. — S. on uurinud peamiselt vesikonna taimi. Tema doktori-väitekiri, mis osutub S.-i tähtsaimaks tööks, käsitleb Eesti jõgede makrofloorat. Peale selle on temalt ilmunud taimestiku ülevaated maakondi kirjeldava koguteose »Eesti« üksikuis andeis, Eesti taimestiku ülevaade koguteoses »Eesti maa, rahvas, kultuur« (Tartu, 1926) ja mitu vähemat tööd Loodusuurijate Seltsi aastaraamatuis, Tartu ülikooli väljaandes »*Acta et Commentationes*« ja mitmes välismaa eriajakirjas, nagu »Sitzungsber. d. Wiener Akademie«, »Biochem. Zeitschr.«, »Endokrinologie« j. t.

Isikl., Tartu ülikooli arhiivist j. m. saadud andmed. *T.*

SPRECKELSEN, Arthur, pedagoog ja muinasaja uurija, sünd. 26. IX 1863 Tallinnas kroonupalati ametniku pojana, õppis aa. 1883—88 ajalugu Tartu ülikoolis, sai a. 1889 õpetajaks Peetri reaalkoolis Tallinnas, valiti a. 1916 selle inspektoriks ja on a.-st 1919 toiminud Tallinna saksa reaalgümnaasiumi direktorina, olles selle kõrval a.-st 1911 Eestimaa Kirjanduse Seltsi muuseumi konservaator ja a.-st 1926 Saksa kultuurnõukogu ja -valitsuse liige. — S. on harrastanud eriti kodumaa muinasteadust, milleks ta sai äratust oma ülikooli-õpetajalt prof. R. Hausmann'ilt (vt.). Eestimaa Kirjanduse Seltsi ülesandel on ta toimetanud hulga kaevamisi Põhja-Eestis ja avaldanud tööd: Die Revaler Freibeuter i. d. J. 1558—61 (Beiträge VI, 1907), Ausgrabungen in Saage, Kirchspiel Jeglecht (*ibid.*), Der Burgberg in Jaggowal (Jägala), Krchsp. Jeglecht (Beitr. X, 1924), Das Gräberfeld Strandhof (Rannamõis), Krchsp. Kegel, Ausgrabungen in Neuenhof (Loo), Krchsp. Kusal, Dorf Muuksi, Lõokese-Gesinde (mõlemad viimased Beitr. XI, 1—2, a. 1925), Das Gräberfeld Laakt (Lagedi), Krchsp. St. Jürgens (SB GEG 1927). Peale selle avaldas ta koguteoses »Balt. Studien zur Archäol. u. Geschichte« (Riia, 1914) 1913. a.-ni ulatuva täienduse A. Buchholtz'i teosele »Bibliographie d. Archäologie Liv-, Est- u. Kurlands« (Riia, 1896).

Isiklikult j. m. saadud andmed. *T.*

SPRENK-LÄTE, vt. **LÄTE.**

STACKELBERG, Otto Friedrich, parun, Halliku eraõiguse autor, sünd. 25. VIII 1731, õppis 1750-date aa. alul Göttingeni ülikoolis, oli 1780. a.-st haagikohtunikuks, Eestimaa maanõunikuks ja Eestimaa konsistooriumi esimeheks 1787. a.-st kuni oma surmani 13. VII 1802 Tallinnas. A. 1791 andis S. temale kuuluvate Halliku ja Rava mõisa talupoegadele Järvamaal eraõiguse, mille eestikeelne tekst omab pealkirja »Halliko valla Kohto ja Seädusse Ramat«. Halliku õigusest on säilinud 3 redaktsiooni; neist langeb üks, mille originaal alal hoidunud, pea sõna sõnalt ühte n. n. Vigala eraõigusega (vt. B. J. Uexküll), kuna teised kaks viimasest mõnes üksikasjas erinevad. Milline neist redaktsioonest vanem, on senini selgitamata. Ka Vigala ja Halliku õiguse vahekorra üle pole veel jõutud lõplikule selgusele: üldiselt peetakse Halliku õigust Vigala õiguse jäljenduseks, kuid on oletatud ka vastupidist vahekorda.

(W. Hoyningen Huene), Auszüge a. d. Kirchenbüchern d. Estl. Konsistorialbezirks bis z. J. 1900, I (1913—15); Verh. GEG XVIII, lk. 98—157; SB GEG 1895, lk. 34—39; Postimehe lõbulisa, 1894, lk. 142 jj. (T. Kuusik); Usuteadusline Ajakiri 1927, lk. 140—46 (O. Sild); Personalverzeichniss

zum Geschlechtsbuche d. Fam. von Stackelberg (käsikiri, E. V. Keskarhiivis); G. Anrep, Svenska adelns ättar-taflor IV (1864), lk. 102. *P. T.*

STADEN, Heinrich v., politiline avantürist, sünd. umbes 1542. a. paiku Westfaalis Alenis Münsteri lähedal kodaniku pojana, tuli noormehena Riiga ja Volmari, läks Vene-Liivi sõja aegu üle raja Moskva, kus tal õnnestus Ivan IV-le esitletud saada; viimane võttis S.-i opričnikuna oma teenistusse. Tsaari õukonnas liikudes tutvus ta Läänemere ranniku suhtes sepitsetavate plaanidega, esijoones Joh. Taube' ja Eilert Kruse' (vt. neid) omadega, ja jälgis samal ajal avara pilguga Venemaa omapärasusi. A. 1572 vallandati ta teenistusest, elas siis Rõbinskis Volga ääres ja hiljemini Kolas, asus a. 1576 Hollandi ja toimis järgm. aa. politise vaheltsobitajana Rootsis, Poolas, Hollandis. A. 1577 kohtas ta Lützelsteinis pfalzkrahv G. H. v. Veldenz'it ja seal töötati välja võitluse kava Moskva vastu, mille järgi Moskva riik pidi vallutatama Jäämere poolt alates; selleks pidid ühinema Rootsi, Poola, Rooma riik, Saksa ordu, Liivimaa ja Hansa linnad ja kava teostamine pidi endaga kaasa tooma Liivimaa orduriigi taasasutamise. S.-i osavõtt sest plaanist on väljaspool kahtlust; retkekava läbi Venemaa kuni Siberini on küll vist tema valmistatud ja osutub peale Herberstein'i töö *Rerum Moscoviticarum Commentarii* ilmumist parimaks Venemaa kirjelduseks. Plaani esitas S Praahas keiser Rudolf II-le, kuid selle teostamine äpardus nii rahaliste kui muude ülepääsmatute raskuste tõttu. S.-i hilisem elukäik on teadmata. — S.-i kava käsikiri avastati 1905. a. ümber Hannoveri riigiarhiivis ja ilmus venekeelses tõlkes trükist a. 1925, kuna originaal seni pole trükis avaldatud.

SB GEG 1905, lk. 97—99 (Fr. v. Keussler); M. Bär, Eine bisher unbekannte Beschreibung Russlands durch H. v. S. (Hist. Zt.-schrift 117., 2); И. Полосин, Г. Штаден. О Москве Ивана Грознаго. Записки немца-опричника (1925); Th. Schiemann, Ein abenteuerl. Anschlag (B. M. 36.); На чужой сторонѣ XII (1925), 220—35 (А. Кизеветтер). *O. G.*

STAHL (Stahel, Stahlius), Heinrich, vaimulik, eesti vanema kirjakeele looja, sünd. arvat. XVI a. s. viimsel aastakümnel Tallinnas suure gildi oldermanni pojana, käis koolis kodulinnas nähtavasti Tallinna linna kulul ja õppis aa. 1620—23 Saksa ülikoolides, m. s. Rostokis, Greifswaldis ja Wittenbergis, omandades, teadmata kus, magistri astme. Et ta siis oleks viibinud mõne aja ka Soomes, nagu mõnikord on mainitud, pole tuntud allikate järgi tõestatav. A.-st 1623 oli ta Peetri ja Järva-Madise kirikuõpetaja, aa. 1627—38 Järvamaa praost, 1633—38 Kadrina kirikuõpetaja, 1636. a.-st alates Eestimaa konsistooriumi assessor, 1638. a.-st Lääne- ja Ida-Harjumaa praost, 1638—41 Tallinna toomkiriku ülempastor, ühtlasi Eestimaa konsistooriumi nõunik ja määrati juulis 1641 Ingeri ja Alutaguse superintendendiks, mis kohal ta püsis kuni surmani 7. VI 1657. — Kiriklikul alal on S. toiminud küllaltki suure energia ja hoolega. Tema kiire karjäär tõendab, et tema võimeid hinnati ja et ta oli võitnud koguduste kui ka kirikuõpetajate usalduse. Juba a. 1637, mil tuli kaalumisele erilise superintendendi ametisse määramine Ingeri jaoks asukohaga kas Narvas, Nevanlinnas või Kaprios (Koporjes), kerkis esile S.-i kandidatuur sellele kohale, sest S.-i nimi oli juba ta tööde kaudu saanud tuttavaks. Ingeri eraldamine iseseisvaks superintendentkonnaks teostati alles Viiburi piisk. Melartopaeus'e surma järel a. 1641; S., kes oli kutsutud Stokholmi, määratigi selle uue ala superintendendiks. Peale Ingeri ja Narva kuulus tema võimkonda ka Alutaguse kuni a.-ni 1651, mil see maaosa ühendati jälle Eestimaa piiskopkonnaga. Olles nähtavasti juba varemini tutvunud temale määratud piiskopkonna kirikuoludega, esines S. s. a. sept. üksikasjalise ettepanekuga Ingeri kirikuolude korraldamiseks. Veel enne kui valitsuse vastus suvel 1642 S.-ile antud laialdase instruktsiooni näol (trükitud Öhlander'i poolt) oli saabunud, algas S. oma reformimistööd Narvas ja Ingerimaal. Narvas asutati toomkapiitel, mille assessoreiks olid saksa, rootsi, soome ja vene kirikuõpetajad, igast kogudusest üks, ja mis moodustas kirikuvalitsuse keskuse. Äpardusid kohaliku aadli hilisemad katsed Narvas segakonsistooriumi (*consistorium mixtum*) asutamiseks, millesse seega oleksid kuulunud ka ilmlikud liikmed. Sagedate visitatsioonidega ja kirikukoosolekutega, millede kohta Rootsi riigiarhiivis on säilinud ohtralt teateid, püüdis S. oma piiskopkonnas kirikuolusid parandada. Kogudustes pandi kirikuõpetajate kõrval ametisse n. n. kirikuhooldajad (*tutores ecclesiae*), arvult harilikult kaks, kes n. n. kuuendikmeeste (sexmän) abil pidid hoolitsema usulise elu tõstmise ja koguduste normaalse arengu eest. S.-i hoolel normiti kirikuõpetajate palgad kun. määrusega 2. VI 1642. Erilist tähelepanu pühendas S. oma piiskopkonna koolioludele. Ta esitas valitsusele ettepaneku asutada Narvas gümnaasium 6 lektoriga ja teistes linnades hulk alamaid koole. Valitsuse otsusega a.-st 1642 asutati Narvas triviaalkool 5 õpetajaga, Nevanlinnas väikesem triviaalkool 3 õpetajaga ja Jaamas, Kaprios ning Pähkinalinnas pedagoogiumid (lastekoolid) ühe õpetajaga. Alguses oli valitsusel kavatsus Narva peale selle linnakool jätta, mis aga aja jooksul ühendati triviaalkooliga. Õpetajate

palgad reguleeriti samuti erimäärustega. Ka kavatses S. Narvas trükikoda asutada, õpetajaile ja rahvale kirjandust kergemini kättesaadavaks teha j. m. Eriti oli S. huvitatud tema võimkonnas asuvate kreeka-katoliku-usuliste ületoomisest luteri usku, nähes selleks palju vaeva ja sattudes korduvalt ja mitmel pool sel puhul konfliktesse. S. on teotsenud üldiselt suure energia ja sihikindlusega, kuid tema kangekaelsus ja sallimatus (mille näiteks on tema kestvad tülid Narva linnaga ja skandaalne lugu Ivangorodi Vene kirikus okt. 1642) on ta tööd raskendanud, nii et see ei andnud nii suuri tagajärgi, kui oleks vast võinud loota. Rootsi valitsus hindas siiski ta tööd kõrgelt ja toetas seda igati; ühe säilinud teate järgi olevat S. oma teenete eest aadliseisusse tõstetud.

Suurim on S.-i tähtsus siiski eesti kirjakeele loomisel. Peale mõne ladina- ja saksakeelse raamatu on S. ilmutanud järgmised Eesti kultuuriajaloole, eriti aga keele ja kirjanduse arengu seisukohast tähtsad teosed: 1. Kurtze und einfältige Fragen, die Grundstücke des Christenthums betreffend (1630, eesti keeles, kaotsi läinud); 2. Hand vnd Haussbuches Für die Pfarherren / vnd Haussväter Ehstnischen Fürstenthumbs Erster Theil Darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri / zusampt einer kleinen Zugabe In Teutscher vnd Ehstnischer sprache angefertiget / vnd auff eigenen kosten zum Druck vbergegeben Von *M. Henrico* Stahlen / Probste in Jerven / vnd Pastoren derer Christlichen Gemeinen zu S. Petri vnd S. Matthæi (Riia, 1632, sign. i–I=84 lk. in-4°), Hand- vnd Haussbuches . . . Ander Theil / Darinnen das Gesangbuch / Zusampt den Collecten vnd Præfationen . . . (Tallinna, 1637, lehed):(—):():(+lk.1—248+ +lehed Ii—Kk=272 lk.), Hand- vnd Haussbuches . . . Dritter Theil / Darinnen die gewöhnliche Evangelia vnd Episteln durchs gantze Jahr / zusampt der Historia des bittern Leidens vnd Sterbens unsers HERRN Jesu Christi . . . (Tallinna, 1638, lehed)(—)(+ +A—Hh=258 lk.), Hand- vnd Haussbuches . . . Vierdter vnd Letzter Theil / Darinnen I. 14. Psalmen Davids / II. Etliche Gebete/III. Vnterschiedliche Gewissens Fragen / IV. Bericht wie mit schwermütigen / angefochtenen Krancken / Sterbenden / Vbelthätern zu handeln / V. Texte zu Hochzeit- Tauff- vnd Leich-Predigten / . . . (Tall., 1638, lehed a—d+A— —Xx=384 lk.); teos on püsinud mitmes eks.; see raamat ja J. Rossihnius'e (vt.) lõunamurdelised »Catechismus« ja »Evangelia vnd Episteln« on kõige esimesed alalhoidunud ja teatavil olevad eestikeelsed trükkraamatud; 3. Anführung zu der Ehstnischen Sprach / auff Wolgemeinten Rath / vnd Bittliches Ersuchen / *publiciret* von *M. Henrico* Stahlen (Tall., 1637, 134+2 lk.); püsinud vist ainult 2 eks. Tartus ja Helsingis; teos on esimene eestikeelne grammatika ja sõnastik (viimast 101 lk.); 4. Leyen Spiegel / Darinnen kürtzlich gezeiget wird / wie ein einfaltiger Christ die Fest-vñ Sontägliche Evangelia in reiner Lehr vnd heiligem Leben jhm zu nutze machen kan / Zugerichtet Von *M. Henrico* Staheln / . . . (Tall., 1641), Leyen-Spiegels . . . Sommer-Theil . . . (Tall., 1649), kokku 12+8+8+8+19+727=782 lk., suur 4°; teos on alal väga mitmes eks. S.-i teostes (nii eessõnades kui ka jutlustes endis) esineb paiguti kohti, mis teatavat valgust heidavad omaaegsetele oludele ja kommetele Eestis (neis mainitakse isegi Kalevit), nii m. s. Ley. Sp. lk. 293—95, 305, 635, 706. Suurem aga on nende tähtsus eesti keele ajaloole.

S.-i ortograafia põhjeneb kaasaegsel saksa keele õigekirjutusel. Nagu see pruugitav oli varemalt eestikeelseis käsikirjades, võtab S. ka trükiteostes tarvitusele tähed, mis hiljemini, alates J. Hornung'iga (vt.), eesti kirjakeelest kaovad: *ch, ck, f, ph, ſz, tz, x* (*pechkel, keicke, efferdama, aſzjat, Phariſeerit, metz, juhxede*); teatavail tingimustel märgib ta *g*-häälikut *gk*-ga (*ſugku*) ja *ck*-ga (*Poick*), *d*-d *dt*-ga (*needt*), *t*-häälikut vahel *th*-ga (*eth*); pea- (ja vahel ka kaas-)rõhulise silbi lühidale vokaalile järgnevat lühidat üksik-konsonanti märgib ta kaksiktähega (*hobboſe, ſedda, ülle, ſünnul, teña, nemmat, iſſi, awwama, tehha, parranduſſex, küſſitellit, Tachtminne*); erandiks on *j* ja sageli ka *h* (*hajaſit, tahap*); lühikesele pearõhulisele silbile järgnevaid lühidaid geminaatklusiile kaksiktähega (*pattut, oppet*); pikka või ülipikka vokaali märgib ta harva üksiktähega (*jure, te*), harilikult üksiktähe ja *h*-ga (*mah, ſihſkit, tehn tõhdt, kuhlda, ſahtma, pehlne*), häälik *e*-d erandlikult ka *ee*-ga (*meeles, neelap, peetud, needt*); *ä* tähistamiseks on tal ainult *e* (*lebbi, keip, pehſta*), *õ* märgiks *ö* (*öigke, önne, körw*), *o* (*mottede, Worck*) ja *e* (*lewit, heerotut, newo*); suurt algtähte üldnimedel tarvitab ta kaunis harva.

Praeguse kirjakeelega võrreldes pakub S.-i keel õige tunduvaid erinevusi. Germanisme nii sõnavaras kui süntaksis esineb tal enam kui kunagi hiljemini, ületades isegi Müller'i (vt.): *doch, ſwewel, Farw, needt Förſtendohmit, üllesawwawat, Innimenne ellap mitte, ep olli leib waja, üx leſck öheſt Prophetiſt, ſaht ſurma ſiſſe langma* jne. Osalt elava keele tundmatuse, osalt ekslikkude teoretiseerimiste tõttu kubiseb ta keel jämedaist vigadest: *peas* 'pidi', *leibaſt, ep ſurris nelja, wois föhma, peaſime olla.* Tema keeles leiame suuresti ka arhailisi jooni, olgu omased veel tolleaegsele kõnekeelele,

olgu traditsiooniliselt pärandunud käsikirjade kaudu: arendama 'võima', ebelema 'verzagen', emmis 'kuni', kaduma 'kahetsema', kebja, kätk 'varandus', saalis 'saak', suda 'teps'; *semperraft, Söhmenaigk, wehjed* 'väed', *kui tao, siddes* ∾ *sees, weddixet* 'veised', *keddet* ∾ *kehjet* 'käed', *Lind* (= litn?) 'linn', *kauxe* 'kaob', *pannexe* 'paneb', imperat. *wallataket* 'vaadake', *Iholis ninck Hingelis* jne. Õige rohkesti leidub S.-i keeles tolleaegseid ja praegusigi murdejooni, nii läänest (*hohme hohmicko, iffi, öhel pöhal, löidma, möñigkat, ufckma, rehckma,* süstma 'viskama', mali 'teat. rinnaehe naistel', ahtuke), idast (*tehnut, ennamb, wegkiwambax, laus* 'lausus', *üchtleiſe, ſauw* 'kepp', teps, mõrsja) kui ka lõunast (heiditama, heris, nuulma 'arvama', nakkama, parahellis, *piddune pehw,* rase jne.), kuna ta nähtavasti tarvitanud oli oma eelkäijate eri- ja segamurdelisi käsikirju. Ühelhoobil arhaismide ja murdejoonte hulka kuuluvad S.-il keelendid *aigk, taiwas, waiw, wainlane, kail, pail, nahr* 'naer', *nouwo* ∾ *newo* 'nõu', *auwo, towotus, kaſwo, rahwul, mea* 'mis', *hebbedax* j. t. Et S. senini ainult käsikirjades tsirkuleerivaid pühakirja tõlkeid ja eestikeelseid jutlusi, palveid ja kirikulaule ortograafiliselt ja häälikuliselt võrdlemisi ühtlasel kujul trükitult kõigile kättesaadavaks oli teinud ja põhjaeestilist kirikukeelt lühikeses grammatikas esmakordselt oli isegi teoreetiliselt käsitlenud, jäi arusaadavalt S. kõigile eesti kirjakeele tarvitajaile pikemaks ajaks kõikumatuks autoriteediks ja tema keelepruuk pühendatud normiks, seda enam, et samadele radadele asus ka järgmine, H. Göseken'i (vt.) grammatika. Suuremaid muudatusi, eriti keelesisulist laadi, tõi siin alles Hornung oma grammatikas ja muudes teostes, eriti kui tema uuendused maksma pääsesid uues testamendis (1715) ja piibli esimeses trükis (1739). S.-i kirjaviisi traditsiooni lõplikult murdis aga alles Ed. Ahrens (vt.).

Recke-Napiersky IV, Beise II; O. A. Forsström, Kuvaus Inkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana I (1890), lk. 37; C. Öhlander, Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617—1704 (1900); G. O. F. Westling, Meddelanden om den kyrkliga kulten i Estland under det svenska väldets tid (Sundsvalls högre allm. läroverk läsåret 1895—96, ka saksa k. Beiträge V, lk. 281 jj.); W. F. Steingrüber, Bemerkungen, die ehstn Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend.. (1827); O. W. Masing, Beitrag zur Ehstn. Orthographie (1824); D. H. Jürgenson, Kurze Geschichte d. ehstn. Literatur (Verh. GEG I, 2, lk. 46—48); Paucker, Geistl., 23, 42, 45, 47, 55, 182, 220, 232; V. Reiman, Eesti Piibli ümberp. I.[II] (1890), lk. 82—92; M. J. Eisen, Tähtsad mehed VI (1884); Hermann, E. kirj. ajal., 32 48; T. Sander, Eesti kirjand. ajalugu II[I] (1901), lk. 17—33; Kampmann, Peaj. I[III], 163—70; Ridala, E. kirj. ajal. (1922), lk. 107—11; Eesti Kultura I (1911), lk. 250 jj. (V. Grünthal); E. Kirj. 1909, lk. 203 (V. Reiman), 1914, lk. 68—70, 185 j. (J. Jõgever), 1920, lk. 290—96, 333—41 (A. Saaberk), 1927, lk. 447—51 (K. Mihkla); Eesti Keel 1925, lk. 35—39 (M. J. Eisen), 137 (A. Saareste). *A. R. C.; A. S-te.*

STALEN (Stalenus, Stahlenius), Johan, kirikutegelane, sünd. a. 1590 Ölmestadi klk. Smålandis Rootsis, õppis Upsala ülikoolis, omandades seal a. 1617 *mag. phil.* astme, reisis siis välismaal, määrati a. 1624 Upsala ülikoolis kreeka keele, a. 1640 usuteaduse professoriks ja sai a. 1647 esimeseks usuteaduse professoriks. A. 1648 *dr. theol.* astme omandanud, määrati ta samal a. Liivimaa superintendendiks ja Tartu ülikooli prokantsleriks. Ühtlasi määras kun. Kristiina kiri 8. IV 1648 ülemkonsistooriumile, et tulevikus konsistooriumide koosseis peab kujunema puhtvaimulikuks, nii et ilmliku direktori asemel superintendent pidi saama ülemkonsistooriumi juhatajaks. Tartu magistraat ei tahtnud niisugust linnakonsistooriumi koosseisu muutmist lubada, sest et seega konsistooriumist oleks välja langenud bürgermeister ja magistraadi liikmed, samuti polnud rüütelkond nõus ülemkonsistooriumi ümbermoodustamisega puhtvaimulikuks. Nii tuli S.-il võidelda rüütelkonna ja magistraadi opositsiooniga. Samuti polnud rüütelkond nõus S.-i kavatsusega kirikuvisitatsioone Rootsi eeskujul ilma ilmlikkude kaaslasteta toimetada. Ses. asjas suvel 1649 Rootsis käies leidis S., et riigivalitsus teda küllalt energiliselt ei toeta. Aug. s. a. määrati ta Växjö piiskopiks Rootsis, käis veel a. 1650 Liivimaal, pidades läbirääkimisi maapäevaga, ja suri 11. II 1651 Växjös. — S. on avaldanud filosoofilisi ja usuteaduslikke disputatsioone j. m.

(L. v. Bergmann), Kurze biogr. Nachr. v. d. Gen.-Superintendenten Livlands (1814), lk. 6; Gadebusch, L. B. III, lk. 197; Recke-Napiersky IV; Napiersky, Pred.-Lex. IV; E. Hj. J. Lundström, Bidrag till Livlands kyrkohistoria (1914), lk. 126—40. *O. S.*

STARKOPF, Anton, kujur, sünd. 11. IV 1889 Harjumaal Kohila v. taluomaniku pojana, omandas hariduse Järvakandi ministeeriumikoolis, Tallinna kaubanduskoolis ja kõrgematel kaubandus-tööstuskursustel Peterburis,

mida lõpetamata ta 1910. a. sõitis Müncheni, kus astus Ažbe kunstikooli õppima voolimist. Sealt siirdus ta varssi Pariisi, töötas „*Académie Russe*'is" ning asus siis uuesti Saksamaale, kus ta ilmasõja puhkemisel vangistati ja alul Dresdenis, hiljemini Wehlenis ja Rathlenis interneeriti. 1916. a. anti talle luba töölisena-volontäärina ametisse astuda kiviraiuja L. Butze' juurde Dresdenis, siis P. Pietzsch'i ja K. Zähne' marmoritööstusse sealsamas. Edasi töötas ta mitmes samalaadilises asutises Berliinis, kus 1917. a. alul sattus esiti õpilasena, siis abilisena prof. Franz Metzner'i juurde, kes avaldas suurt mõju tema kunstnikuilme kujunemisse. 1918. a. lõpul kodumaale pääsnud, asus S., peale lühemaajalist ametisolekut Tallinnas Haridusministeeriumi kunstiosakonnas, Tartu, kus ühes K. Mäe, A. Tassa ja A. Wabbe'ga (vt. neid) asutas kunstikool »Pallase«. Selles oli ta algusest peale õpetajaks skulptuurklassis, täites aa. 1921—23 ka direktori kohuseid. — S.-i kunstiline toodang ei avalda ühtlast ilmet; ta algab (ajajärk 1918—22) ekspressionistlikkude, F. Metzner'i mõjustatud skulptuurskitsidega, pöördub aga siis järk-järgult enam realiteedi poole, esitades endale kandvamaid ülesandeid ning neid paiguti lahendades tähelepanuväärsete tagajärgedega. Üldiselt domineerib tema toodangus dekoratiivsus ning püüd kompositsioonilise seotuse ning dünaamilise rütmi ja voolavuse poole, mis kõige selgemalt ilmneb tema 1925. a. loodud väikestes pronksskulptuurides »Siiami tants«, »Naine kalaga« ja »Tantsijanna«. Teistest teostest olgu väljapaistvamatena nimetatud prof. J. Margi büst (1922), J. Vahtra pea (graniit, 1923) lapse hauasammas Amblas (marmor, 1923), dr. Peterhof'i portree (kivi, 1924), teatritegelase Paul Sepa portree (pronks, 1925), eriti aga suured figuraalteosed »Flora« (puu, 1926), »Virginia« (puu, 1927), »Andumus« (puu, 1927), »Hämming« (puu, 1928), »Õun« (puumass, 1928), »Õhtu« (puumass, 1928), vähem kompositsioon »Kahekesi« (kivi, 1927) ja A. Tassa portree (kivi, 1928); peale selle monumendid Vabadussõjas langenud sõduritele Laiusel ja Amblas (1925). S. on osa võtnud eesti kunstinäitusest Tartus 1913, ülevaatlikkudest näitustest 1919. ja 1925. a. Tallinnas, eesti kunstinäitusest Riias 1926 ning kunstiühing »Pallase« ja teistest suurematest näitustest Tartus ja Tallinnas.

»Kiri ja kunst« 1927, nr. 1 (J. Pert) j. m. saadud teated. *A. V.*

STAVENHAGEN, Oskar, ajaloolane, sünd. 26. XI 1850 Suttenis Kuramaal arsti pojana, õppis a. 1870 Tartu ja 1871—75 Göttingeni ülikoolis ajalugu, jätkas oma õpinguid Leipzigis ja Tartus, töötas a. 1885 Tallinna linnaarhiivis ja 1885—92 õpetajana sealses toomkoolis. Aa. 1892—1903 toimis ta arhiiviuurimise alal Tallinnas, Riias, Königsbergis, Danzigis, Berliinis, Miitavis ja on olnud 1903. a. alates Kuramaa maa-arhiivi (Landesarchiv) direktoriks; mainitud arhiivi päästis ta a. 1919 sõjasegadusis ähvardava hädaohu eest, viies selle üle Rostokki, kus S. asub praegu (1928). — S. uuris peamiselt Baltimaade hiliskeskaja ajalugu, eriliselt rõhutades põhikorra-ajalugu, mille selgitamiseks ta rajas väljaande »Akten u. Recesse d. Livländ. Ständetage« (I vihk aa. 1306—1404, ilmus a. 1907 Riias), mis osutub »Livl. Urkundenbuch'i« täienduseks. Üksikküsimusis on praegugi veel põhjapaneva tähendusega tema tööd: Freibauern u. Landfreie in Livland (Beitr. IV, 1894), Joh. Wolthuss v. Herse (Mitt. XVII, 1900), Der Kampf d. Deutsch. Ordens in Livland um d. livländ. Einheitsstaat im 14. Jahrh. ning samuti Livland u. die Schlacht bei Tannenberg (B. M. 53., 54., 1902). Hilisemad S.-i tööd kuuluvad Kuramaa mõisate- ning perekonna-ajaloo ja arhiivasjanduse alale ja on avaldatud väljaandes »Jahrbuch f. Geneal., Herald. u. Sphragistik«. *L. A.*

STAVENHAGEN, Wilhelm Siegfried, kujur ja joonistaja, sünd. 27. IX 1814 Kuldigas (Goldingenis) kaupmehe pojana, sai kunstilise hariduse kujur Ed. Schmidt v. d. Launitz'i ateljees Frankfurdis M. ä. ja aa. 1847—49 Müncheni kunstide-akadeemias, oli 1850. a.-st alates tegev Miitavis, kus suri 8. I 1881. Ta andis aa. 1866—67 välja kolmeköitelise teose »Album baltischer Ansichten«, mis sisaldab tema jooniste järgi Darmstadtis valmistatud 90 teraslõiget Eesti-, Liivi- ja Kuramaa tähtsamate paikade vaateid ning on varustatud vastava aja- ja kultuurajaloolise tekstiga mitmelt autorilt. Kujurina on S. mitmete portreebüstide autor.

Neuman, Lex.; *idem*, Balt. Maler u. Bildhauer d. XIX Jahrh. (1902), lk. 80—82. *A. V.*

STEINGRÜBER, Wilhelm Friedrich, keeleuurija, sünd. 4. XII 1761 ukj. Schleizis Saksamaal, õppis usuteadust Jeena ülikoolis, tuli 1786. a. paiku Eestisse, kus asus koduõpetajaks, sai a. 1804 Tori ja 1808 Rannu kiriku õpetajaks; surn. 19. XI 1834. — S.-i sulest on pärit eesti kirjakeele algeid käsitlev uurimus »Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend, veranlasst durch M. Heinrich Stahls Schriften, und dem das Ehstnische liebenden Publikum übergeben . . .« (Tartu, 1827, 95 lk.), kus esitatakse Stahl'i elulugu, iseloomustatakse tema keelt (sõnavara, kirjaviisi, vormiõpe-

tust), mille põhjal otsusele jõutakse, nagu oleks põhjaeesti murre Stahl'i aegu lõunaeesti omale palju lähemal olnud kui XIX a. s. alul, ja kus lõpuks selgitatakse eelmise murde arvatavaid paremusi järgmisega võrreldes. Ka avaldas S. oma seisukohti eesti kirjakeele korraldamise kohta Rosenplänter'i Beiträgedes (XVII, 1825, lk. 1—25) ja brošüüris »Bemerkungen über O. W. Masings Beitrag zur ehstnischen Orthographie« (Pärnu, 1826), mis sisaldab nii mõnegi õige ja viljaka mõtte.

Recke-Napiersky IV, Beise II; Napiersky, Pred.-Lex. III; F. J. Wiedemann, Gramm. d. Ehstn. Sprache (1875), lk. 15 j., 34 j. *A. S-te.*

STERN, Friedrich Siegmund, graafik ja maalikunstnik, sünd. 22. VIII 1812 Kuigatsis Valgamaal, õppis joonistamist prof. K. A. Senff'i (vt.) juures Tartus ja jätkas õpinguid Peterburi kunstideakadeemias, mille lõpetas a. 1838 vabakunstniku astmega. Reisinud mõnda aega Baltimail ja Soomes, töötas S. Tartus F. L. v. Maydell'i ateljees ning G. F. Schlater'i (vt. neid) kivitrükikojas ja asus a. 1841 joonistusõpetajana ametisse Kuresaare aadlikku kreiskooli, mis a. 1861 muudeti progümnaasiumiks. Seal teotses S. peaaegu elu lõpuni. Ta suri 10. V 1889 Riias. — Olles peamiselt maastikumaalija, töötas S. ka eriti kivitrüki alal; temalt on m. s. pärit rida kivitrükke Tartu, Võru ja Kuresaare vaadetega. Arvat. v. Maydell'i mõjul, kes 1840-dail aa. Õp. E. S.-is organiseeris jooniste kogumist eesti rahvariietest, asus S. Saaremaa rahvariiete albumi koostamisele, mis tiitliga »Die Trachten d. XII Kirchspiele d. Oeselschen Kreises« ilmus erilehtedena Kuresaares aa. 1856—71 (1858—64?), sisaldades 14 (?) lehte värvilisi kivitrükke. Ümbertöötatud kujul ilmus see teos hiljemini tiitliga »Album oeselscher Bauerntrachten« (20 lehte); viimasest ilmus a. 1914 Riias järeltrükk (13 lehte). H. E. Schlichting'i (vt.) »Trachten d. Schweden . . .« kõrval on S.-i album olnud Eestis tähtsaimaks etnograafiliseks pilditeoseks, mis säilitanud oma väärtuse tänini.

Neumann, Lex.; S.-i teose järeltrüki (1914) eessõna. *F. L.*

STERNBECK, Otto, politika- ja riigikaitse-tegelane, sünd. 12. XII 1884 Järvamaal Albu v. väiketaluniku pojana, õppis Tallinna keskkooles, oli »Teatajale« kaastöö tegemise pärast ja muil põhjusil sunnitud a. 1902 koolist lahkuma ja siirdus järgm. a. Berni ülikooli, teotsedes samal ajal Vene sots.-dem. organisatsioones. 1904. a. tabati S. keelatud kirjanduse toomisel üle Vene piiri, istus üle a. Kamenets-Podolskis eeluurimise all, kuid mõisteti 1905. a. mais kohtu poolt õigeks. Selle järel võttis ta agarasti osa kodumaa sots.-dem. liikumisest, kuni ta 1905. a. dets. Tallinnas ühes A. Ostra (vt.) ja teistega vangistati. Aa. 1906—10 elas S. väljasaadetuna Narõmis Tomski kub. Õiendanud 1911. a. eksternina küpsuseksami, ei pääsenud S. politilise ustavusetuse tõttu Vene ülikooles üliõpilaseks ja oli 1912—14 Helsingi ülikoolis vabakuulajaks füüsika-matemaatika teaduskonnas. Ilmasõja puhkemisel astus S. reamehena-vabatahtlikuna Vene sõjaväkke, kus ta lahinguis Saksamaa vastu ülesnäidatud vahvuse eest ülendati dets. 1915 lipnikuks. 1917. a toimis S. Tallinnas Eesti sõjaväelaste ülemkomitee liikmena ja komandandina I Eesti diviisi staabis ja siirdus 1918. a. veebr. Venemaale, kust juunis samal a. tagasi pöördus. Vabadussõja alul dets. 1918 määrati S. I kaitsepataljoni ja mais 1919 8. jalaväe-polgu ülemaks, kellena osa võttis mitmest operatsioonist Nõukogude-Vene vägede vastu. 1921. a algusest peale kuni praeguseni on S. toiminud sõjaväe laskeinspektori kohal, tõustes koloneli aukraadini. S. on teinud kaastööd mitmele ajalehele, eriti »Sotsialdemokraadile« aa. 1917—18; ka on ta avaldanud poleemilise artikli «Dogmast ja kriitikast, teoriast ja praktikast«, koguteoses »Ääsi tules« II (Peterburi, 1910) ja ühe vihu K. Marx'i »Kapitali« I köite tõlkest (Tall., 1910).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

STIEDA, Wilhelm, statistik ja ajaloolane, sünd. 1. IV 1852 Riias kaupmehe pojana, õppis aa. 1869—73 Tartu ülikoolis esiti keemiat, siis tulundusteadust, jätkas oma õpinguid Berliinis ja Strassburgis, omandas a. 1875 Tübingenis doktori astme riigiteaduse alal ja sai samal alal a. 1876 eradotsendiks Strassburgi ülikoolis. A. 1877 saanud erakorral. professoriks Tartu ülikoolis, omandas ta siin a. 1878 mag. ja 1879 doktori astme geograafia, etnograafia ja statistika alal ja sai korral. professoriks. A. 1892 asus ta Berliini Saksa riigi-statistikaameti liikmeks, siirdus a. 1884 professoriks Rostoki ülikooli ja sealt a. 1898 Leipzigi. A.-st 1920 on ta Leipzigi ülikooli esindaja kohalikus kaubandus-ülikooli senatis. — S. pidas Tartus olles loenguid politilisest geograafiast ja statistilistest ainetest ja asutas veel praegu funktsiooniva statistikakabineti ülikoolis. Peale selle avaldas ta rea töid Baltimaade tööonduse ja kaubanduse ajaloo alalt, milledest on tähtsamad: Die gewerbl. Tätigkeit in d. Stadt Dorpat (Tartu, 1879), Revaler Zollbücher u. Quittungen des 14. Jahrh. (Halle, 1886), Zur Geschichte d. Buchgewerbes in Riga (Archiv f. Gesch. d. deutsch. Buchhandels VI, a. 1881), Die Entwickelung d. Buch-Gewerbes zu Dorpat (*ibid.* VII, a. 1882) ja

Hildebrand Veckinchusen, Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert (Leipzig, 1921). Koos C. Mettig'iga (vt.) andis S. välja »Schragen der Gilden u. Aemter d. Stadt Riga bis 1621« (Riia, 1896). Hilisemal ajal on ta avaldanud rea kirju Tartu ülikooli tekkimisloo kohta; neist on eriti tähelepanuväärt »Alt-Dorpat. Briefe a. d. Jahrzehnten d. Hochschule« (Abhandl. d. Phil.-hist. Klasse d. sächs. Akad. d. Wissensch. XXXVIII, 2, Leipzig, 1926). Samuti on S. sulest ilmunud rida väikesemaid artikleid ajakirjas »Balt. Monatschr.», Õp. E. S.-i istungiteateis j. m.

Alb. acad. 8608; Левицкій II, 597–99; S.-i akt ülikooli arhiivis. *O. F.*

STIEGLITZ, Alexander, parun, tulundustegelane ja kunstimetseen, sünd. 1. (6.?) IX 1814 Peterburis tulundustegelase pojana, oli puuvillaketramise- ja kudumistööstuse arendajaid Venemaal ja ehitas a. 1840 Peterburis puuvillaketramis- ja -kudumisvabriku. A. 1845 omandas S. kiratseva Narva kalevivabriku, mis a. 1834 oli asutatud Reinimaalt pärit H. Momma' (sünd. a. 1790) poolt, ja kutsus selle juhatajaks Moskva kalevivabriku direktori Napoleon Peltser'i (sünd. a. 1802 Reini ääres Saksamaal, surn. a. 1887). S.-i kapitaliga uuendati vabriku sisseseade ja ehitati vabrik ümber tolleaegsete nõuete kohaselt, nii et see ettevõte, mis praegu (1928) võib tööd anda 1200 töölisele, valmistades aastas kuni 600 000 arssinat kalevit, peagi omandas laiema kuulsuse. A. 1851 algas S. Narva linaketramis- ja kudumisvabriku ehitamist. See vabrik suudab praegu (1928) rakendada töösse 2200 töölist ja ümber töötada kuni 600 000 puuda lina ja džuuti aastas, olles seega suurim sellelaadiline ettevõte Eestis. — S. oli omal ajal tuntuimaid isikuid Peterburi kõrgemas seltskonnas. Ta oli ka ise pangaomanik ja toimis aa. 1860–66 Vene riigipanga direktorina. Tundes huvi kunsti vastu asutas ta Peterburis kõrgema kunsti- ja käsitöökooli, toetades seda suurte summadega. Mainitud koolis on oma kunstilise hariduse saanud mitmed Eesti kunstnikud. — S. suri 24. X 1884 Peterburis.

Р. Б. Сл.; Narva Kalevi Manufaktuuri juhatuselt j. m. saadud andmed. *J. M.*

STIGOT ANDERSEN, Taani asehaldur Eestis, pärit Hvide soost, sünniaeg teadmata, sai samanimelise marssali pojapojana kun. Kristof II troonile astumisega a. 1320, mil ta suguvõsa tagasi pöördus Taanisse, enda kätte suure osa oma pärismõisaid Sjellandil, Fyenil ja Jüütimaal ja oli Jüüti aadlioposítsiooni juhte kun. vastu. A. 1331 läks ta üle krahv Gerti poole ja oli peale viimase langust kun. Waldemari pooldajaid, kes ta peale eestlaste 1343. a. vabadusvõitlust määras Eestimaa asehalduriks; sel kohal püsis S. 1347. a.-ni. Et Eestimaa Taani osa oli ordu valduses, oli S.-i ülesandeks selgitada Taani ja ordu vahekorda ses küsimuses. Oma esialgsest nõudest, et ordu Taani alalt oma väed tagasi tõmbaks, loobus Taani pea. S.-i osa asja kohta käivais läbirääkimisis on võrdlemisi tume, kuid igatahes näib olevat võimalik tema juures tähele panna õige suurt vastutulelikkust ordu püüetele, kellelt ta sai ka lääni. Taanisse tagasi pöördunud, oli ta kun. usaldusosaline kuni Waldemar IV Atterdag'i (vt.) ettevõetud mõisate reduktsioonini, mille all ta isiklikult kannatas. Rahulolematu Jüüti aadli eesotsas võitles ta siis vahelduva õnnega kun. vastu. — S. suri a. 1369.

C. F. Bricka, Dansk biogr. Lexikon VIII (1894); Bunge, Herzogth. Estl., 73–82; Seraphim, Livl. Gesch. I II, lk. 147–50. *J. L.*

STILLING, vt. **JUNG-STILLING.**

STODEWESCHER, vt. **SILVESTER STODEWESCHER.**

STRANDMAN, Otto, riigimees, õigusteadlane, sünd. 18. XI 1875 Virumaal Kadrina klk. õpetaja pojana, õiendas a. 1896 eksternina küpsuseksami ja õppis selle järel õigusteadust Tartu ja Peterburi ülikoolis. Lõpetanud viimases õigusteaduskonna a. 1903, asus S. advokaadina Narva, kust varssi siirdus Tallinna. Advokaadi ameti kõrval teotses S. »Eesti Postimehe« toimetuses ja võttis agarasti osa XX sajandi alul hoogustunud Tallinna eesti avalikust elust, kuuludes K. Pätsi (vt.) ümber koondunud Põhja-Eesti radikaalide rühma. 1904. a. valimistel pääsis ta Eesti-Vene bloki võidu järel Tallinna linnavolikokku. 1905. a. pidi S. karistussalkade eest põgenema välismaale, kus elas Šveitsis j. m. 1909. a. osutus tal võimalikuks Tallinna tagasi pöörduda. Esinedes 1905. a. sündmustega seotud protsessides ja kaitstes Eesti ajalehti vaba sõna piiramispüüete vastu omandas S. peagi väljapaistva advokaadi kuulsuse. Samal ajal jätkas ta oma seltskondlikku tegevust, toimis »Estoonia« juhatuses, Tallinna Vastastikuses Krediitühisuses ja teisis eesti rahvuslikes ettevõtteis. Kui aastail enne ilmasõda Tallinnas asutati eesti haritlaste klubi, kujunes selles S.-i ümber nooremate radikaalsete haritlaste rühm (J. Vilms, J. Kukk, M. Püümann j. t.), kes elavat huvi tundis Eesti autonoomia vastu ja selle teostamisvõimalusi kui ka teisi aktuaalseid politilisi küsimusi harutas oma korrapäraselt peetavail kooskäimistel. 1917. a. veebruarirevolutsiooni järel oli S. eesti seltskondlikkude asutiste liidu mõtte algatajaid ja valiti selle Tallinna osa-

konna esimeheks. Viimase esindajana kaitsis ta Tartus 11—13. III 1917 peetud ülemaalilisel omavalitsuse koosolekul ühes K. Pätsiga energiliselt kõigist Eesti osadest ühe omavalitsusliku ühiku loomise vajadust, asudes seisukohal, et Eesti ühe administratiivühikuna omab hoopis suuremat erikaalu kui mitmeks ühikuks jagatuna. Ka võttis ta osa Eestimaa ajutise omavalitsuse eelnõu väljatöötamisest ja kuulus delegatsiooni, kes selle eelnõu edasi andis Vene ajutisele valitsusele, kusjuures eelnõule kinnituse hankimisel kasulikuks osutusid S.-i isiklikud sidemed Venes võimule tõusnud vabameelse voolu esindajatega. Samal 1917. a. asus S. Tallinna ringkonnakohtu prokuröri kohale, valiti uuesti Tallinna linnavolikogu liikmeks äsjaasutatud radikaal-sotsialistliku erakonna (hiljemini tööerakond) poolt ja sai sept. alul Tallinna esindajana Ajutise Maanõukogu liikmeks. 11. X 1917 valiti ta A. Vallner'i (vt.) asemele Maanõukogu esimeheks. Ka käis ta sept. 1917 Maanõukogu ühe esindajana Kiievis föderatsiooni nõudvate Venemaa vähemusrahvuste kongressil. — Saksa okupatsiooni ajal kuulus S. Eesti Ajutisse Valitsusse, täites kohtuminister J. Vilmsi (vt.) kohuseid. Ta vangistati okupatsioonivõimude poolt 1918. a. suvel ja peeti mõni aeg kinni. Okupatsiooniaja lõppemise järel 1918. a. nov. uuendatud Ajutises Valitsuses oli S. esiti välisminister, siis 26. XI 1918 alates põllutööminister, täites J. Poska (vt.) äraolekul ka välisministri kohuseid. Põllutööministrina tuli S.-il veel enne Asutava Kogu kokkuastumist tegelikkude eluvajaduste sunnil asuda maareformi teostamisele. Ilmasõja ja revolutsiooni ajal kannatanud ja laokile jäänud mõisais, mis olid omanikkude poolt maha jäetud, puudus viljaseeme ja tarvilik inventar, kuna jälle mitmel pool kohal asuvad omanikud meelega laastasid mõisamajapidamist ja müüsid inventari. Põllundusliku produktsiooni kindlustamise huvides võttis S. mõisate söötijäämise ja laastamise vastu energilised abinõud tarvitusele. 27. XI 1918 Ajutise Maanõukogu poolt vastuvõetud määrustega seati mõisamajandused vallanõukogude kontrollkomisjonide järelevalve alla. 17. XII 1918 Ajutise Valitsuse poolt kinnitatud määruste alusel võttis S. ligi 400 pea- ja karjamõisat korratu majapidamise või laastamise pärast põllutööministeeriumi hoolekandele, kusjuures osa neist mõisaist tükeldati ja lühiajalise rendi alusel anti kasutamiseks mõisatöölistele ja kohalikule maatarahvale. Sellega juhiti juba Vabadussõja ajal hulk suurmajapidamisi maal otseste harijate kätte, vähendati raskeis sõjaoludes hädaohtlikku sotsiaalset pinevust ja kasvatati laiades massides usku rajatava Eesti vabariigi vastu. Asutava Kogu ajajärgul moodustas S. 1919. a. mais töö- ja rahvaerakonna ning sotsiaaldemokraatide esindajaist valitsuse, milles ta ise oli pea- ja sõjaministriks. S.-i valitsuse ajale langeb hädaohtlik landesvääri episood (vt. Laidoner, v. d. Goltz) ja esimene rahuläbirääkimiskatse enamlastega Pihkvas sept. 1919 (vt. Poska, Birk). 1919. a. sügisel kutsus rahvaerakond, kes ei pooldanud maareformi teostamist niivõrra radikaalsel kujul, kui teised koalitsioonis asuvad parteid seda soovisid, oma esindajad S.-i valitsusest ära. 10. X 1919 võeti võrdlemisi radikaalne (vt. Pool) maaseadus siiski tööerakonna ja sotsiaaldemokraatide häältega Asutavas Kogus vastu. Maareform aitas maa andmisega harijate kätte tunduvalt vähendada maanälga, avas kohased võimalused rahva tööjõu rakendamiseks, võttis Eesti riigisse vaenlikult suhtuvalt aadlilt selle senise mõjuvõimu ja osutus seetõttu esmajärgulise tulundusliku ja politilise tähtsusega vahendiks Eesti riigi loomisel. 1919. a. nov. astus S.-i kabinett peaasjalikult toitlus- ja küttekriisi läbi tekkinud raskuste tõttu tagasi, aset andes J. Tõnisson'i (vt.) esimesele valitsusele. 1920. a. lõpul oli S välisministriks A. Piibu (vt.) kabinetis ja asus jaan. — nov. 1921 I Riigikogu esimehe kohal. S. on olnud Asutava Kogu, I, II ja III Riigikogu liige ja agarasti teotsenud, m. s. esimehena, mitmes (rahanduse-, välis-, üldj. t.) komisjonis. Ka on ta Eesti parimaid parlamendi-kõnemehi, välja paistes oma kaine loogilisuse ja mõtteselgusega. Erilist tähelepanu äratas S.-i esinemine II Riigikogus dets. 1923, mil ta avalikuks tegi, et rahaminister G. Vestel (vt.) ilma Riigikogu teadmata oli riigikassa kulla- ja välisvaluuta-tagavarad paigutanud jooksvale arvele Eesti Panka, kus need suurelt osalt valuutalaenuna välja anti või ära müüdi. Selle küsimuse harutamisel Riigikogus võeti vastu otsus, et edaspidi riigi kulla- ja valuuta-tagavarade tarvitamine peab sündima Riigikogu nõusolekul. Tööerakond, kelle ettepanek rahaministrile umbusaldust avaldada läbi ei läinud, kutsus selle järel oma esindajad K. Pätsi valitsusest ära. Kui juba 1923. a. tulunduselus tekkinud raskused kestvalt passiivse kaubandusbilansi, eelmiste aa. krediidi-inflatsiooni ja 1923. a. viljaikalduse mõjul 1924. a. arenesid täielikuks kriisiks, andis viimase poolt põhjustatud ärevas õhkkonnas K. Pätsi valitsus märtsis 1924 aset Fr. Akel'i (vt.) omale. Olles selles esiti välis- ja 13. V 1924 peale rahaministriks algatas S. n. n. uue tulunduspolitika, mille sihiks oli päästa oma kursis tugevasti langevat Eesti marka. Mais 1924 tunnustas II Riigikogu S.-i poolt esitatud saneerimiskava vastuvõetavaks. Järgnevate kuude jooksul viis S. mitmete abinõude kaudu riigimajanduse seisukohalt tar-

viliku rahamärkide deflatsiooni läbi. Vähendati karmi käega riiklikke väljaminekuid ja teostati kokkuhoidu kuludes, et 1924. a. eelarve täitmisel ülejääki saada. Pandi piir senisele ettevaatamatule krediidipolitikale, mille tagajärjel Eesti Pangast olid ohtralt laenu saanud mitmed ülespuhutud elujõuetud ettevõtted, ja oldi äärmiselt tagasihoidlik uute krediitide andmises, eriti suurtööstusele. Tehti katset Eesti Panga seniseid krediite kokku tõmmata, kuid see õnnestus vähesel määral ja ainult tööstuse arvel. Eesti Pank muutus nüüd tagasihoidlikuks sisseveo finantseerimisel, õhutades selle asemel saaduste väljavedu Eestist. Kaubandusbilansi passiivsuse kõrvaldamiseks otsustas S. ülearust sissevedu piirata tollide tõstmisega. Parajasti enne seda, kui maksma hakkas seadus, mille järgi tolle võidi muuta ainult seadusandlikus korras, kõrgendas S., seniseid rahaministri õigusi kasutades, juunis ja juulis 1924 õieti tunduvalt paljude ainete, m. s. ka mitme esimese järgu tarbeaine tolle, mis üksikute kaupade suhtes omandasid nüüd otse keeldtollide iseloomu. Et mõningalt äriringkonnalt tahtmist võtta marga kurssi kunstlikult langetada, viidi teatavais piires läbi Eesti Panga laenude valoriseerimine. Oma tulunduspolitika teostamisel sattus S. teravasse vastollu põllumeestekogudega, kes S.-i süüdistasid paanika tekitamises rahaturul, meie tulunduselu vapustamises ja rahva närveerimises. Mõne abinõu, näit. mõningate tollide tõstmise suhtes asusid ka sotsiaaldemokraadid eitaval seisukohal. Üldiselt saavutas S. siiski tähelepandavaid positiivseid tagajärgi. Riigi eelarve tasakaalustamine, kaubandusbilansi aktiivseks muutmine ja käibel olevate rahamärkide deflatsioon avaldasid margakursisse tervendavat mõju. Kui S. dets. 1924 ühes Akel'i kabineti tagasiastumisega lahkus rahaministri kohalt, jättis ta oma järglasele L. Sepale (vt.) kursilt stabiilseks muutunud marga ja kasvavad valuutareservid, mis võimaldasid välislaenu kaasabil ette võtta laiema ulatusega rahareformi. 1927. a. maist peale on S. toiminud Eesti saadikuna Poolas, s. a. augustist ka Čehhoslovakkias ja novembrist peale Rumeenias. Vabariigi 10-a. juubeli puhul veebr. 1928 valis Tartu ülikool S.-i õigusteaduse audoktoriks tema teenete eest riigi rajamisel.

Isikl. saadud andmed; Pvl., Vaba Maa, Kaja 1923, 1924; Eesti Majandus 1924, 1925; Vaba Maa 1925, nr. 278; Pvl. 1925, nr. 324; Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt I (1927) j. m. *T.*

STROMBERG, Nils, krahv, sõdur, sünd. 25. III 1646 Jönköpingis Rootsis postmeister Jöns Brattman'i (aadeldatud Stromberg) pojana, sai a. 1667 Tartu kindlusväe kondukto-riks (nooremaks ohvitseriks), siirdus a. 1671 Hollandi teenistusse ja tõusis ooberstleitnandiks. Hiljemini Rootsi teenistusse tagasi tulnud, ülendati ta a. 1697 kindralmajoriks, nimetati a. 1699 vabahärraks ja läks s. a. ühe osa Rootsi vägedega Pommerisse; a. 1703 ülendati ta kindralleitnandiks. Ta võttis osa Thorni piiramisest, vallutas Elbingi, sai a. 1705 kuningl. nõunikuks ning Eestimaa kindralkuberneriks, järgnes a. 1706 Karl XII-le Saksisse ja nimetati s. a. krahviks. Kui venelased 1707. a. lõpul Liivimaa idapoolsed osad oma vägedega üle ujutasid, võttis S. kõik käepärast olevad abinõud tarvitusele Tartu piirkonna kaitseks ja hoolitses selle eest sama agarusega järgm. a.; kuid kõigel sellel polnud peaaegu mingeid tagajärgi Rootsi vägede äärmise vähesuse, nende puuduliku varustuse ja moona nappuse tõttu. Sügisel 1709 nimetati ta Liivimaa kindralkuberneriks, jõudis Riiga sept. lõpul ja hakkas otsekohe organiseerima linna kaitset venelaste oodatava piiramise vastu, suurendades garnisoni 12 000 meheni. Kuid hilise päralejõudmise, Liivimaa viletsa tulundusliku seisundi ja Rootsi riigi tolleaegse kehvuse tõttu ei suutnud ta küllaldaselt toidumoona hankida linnale ning garnisonile ja oli peamiselt seepärast sunnitud katku tagajärjel tublisti kokkusulanud garnisoniga 4. VII 1710 kapituleerima. Kapitulatsiooni tingimuste vastaselt jäeti S. ühes teiste ohvitseridega vangi, millest vabanes mõne kuu pärast. Rootsi jõudnud, nimetati ta kammerkolleegiumi ja riigi rahanduskontori presidendiks. — S. suri 16. VIII 1723 Claestorpis Rootsis.

J. Nordberg, Kon. Carl den XII:s historia (1740, ka saksak. tõlkes); E. Carlson, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset VIII (1910); Richter II; Fr. Bienemann, Die Katastrophe d. Stadt Dorpat währ. d. Nord. Krieges (1902); Nord. Familjeb.[II] 27.; A. Lewenhaupt, Karl XII officerare (1921); A. Buchholtz, Zur Geschichte der Belagerung u. Kapitulation d. Stadt Riga 1709–10 (Mitt. XV, a. 1893). *H. S.*

STUDE, Georg Johann, tulundustegelane, sünd. 15. III 1839 Narvas, omandas hariduse Narva kreiskoolis ja asus a. 1864 Tallinna, kus ta mais s. a. omandas Pikal tänaval a. 1804 asutatud Roeper'i kondiitriäri. S. laiendas äri martsipaani- ja šokolaadivalmistamise osakondadega; äri saadused olid hiljemini tuntud tervel Venemaal ja Lääne-Euroopaski. Äri juhtimise a. 1912 oma pojale üle andnud, suri S. 30. XII 1919 Tallinnas. — Tema poeg Georg Ferdinand S., sünd. 10. VI 1867 Tallinnas, hariduse omandanud kohalikus kubermangu

gümnaasiumis 1877—85, astus a. 1885 teenistusse isa ärisse, toimides kuni 1912. a.-ni äri Moskva osakonnas, ja juhib Tallinna äri mainitud a.-st tänini (1928), võttes selle kõrval osa ka seltskondlikust tegevusest. Äri tööliste arv ulatub praegu 100-ni. *J. M.*

STURE, Svante, krahv, riigimees, Tallinna kuberner, sünd. 1. V 1517 Rootsi riigivalitseja Sten Sture noorema pojana. Kui Rootsi kõrgemasse aadlisse kuuluva ja kuninga õuekoja lähema sugulase määras kun. Eerik XIV (vt.) ta suvel 1562 peale end. asehalduri Lars Flemming'i surma kuninga asehalduriks Eestimaal, Tallinna kuberneriks, kelle alla pidi kuuluma provintsi kodanline valitsus, kuna sõjaväe ülemjuhatus pidi püsima Klaus Kristeri poja Horn'i (vt.) kätes. Jõudnud Tallinna sügisel s. a., pidi S. algusest saadik siin võitlema suurte raskustega. Osalt oli nende raskuste põhjuseks Eerik XIV ja tema venna hertsog Johani (vt. Johan III) pinguldunud vahekord (selle muutsid eriti delikaatseks hertsog Johanile antud pandilinnad, mida kun. Eerik oma kätte tahtis saada), osalt Eestimaa aadli ja Tallinna linna kahepaikne ja ebausaldatav esinemine. Eestimaa aadlist olid mitmed maalt lahkunud ja võõraste teenistusse siirdunud; kun. käskis nende mõisad konfiskeerida ja jagada kun. truudele teenijatele; ka S.-le pidi neist osa langema. Tallinnas oli kun. arvates moodustunud taanisõbralik erakond, mis salaplaane sepitses kun. ja riigi vastu. Mõned linnavalitsusele lähedal olevad isikud olid läinud poolakate ja G. Kettler'i (vt.) teenistusse, näit. Justus Clodt ja Matt. Friesner, kellede varandus ka pidi konfiskeeritama. Kun. arvates talitas S. liig aeglaselt ja mitte küllalt energiliselt neis küsimusis; iseäranis pahandas kun. selle üle, et Eestimaa aadel ja Tallinna linn ei tahtnud uut truudusvannet anda. Samuti polnud kun. rahul Tallinna linna kaubandusoludega ja väitis, et linn valesti kasutab oma privileege. Seetõttu tahtis ta karistada linna ja Tallinna impordi juhtida Pärnu või Helsingi. Ka ses asjas ei toiminud S. kun. arvates küllalt energiliselt. On küll tõsi, et kun. Eeriku meele järgi oli raske talitada, kuid on ka selge, et S. polnud kohane isik selle Rootsile vallutatud provintsi organiseerijaks ja mitmete keeruliste küsimuste lahendajaks. Ta oli liialt harjunud mugava eluga ja oli liig suur aristokraat selleks, et oleks võinud kun. soovi järgi taltsutada omavoliga harjunud aadlit ja toimida talurahva huvides, nagu see kubernerile oli ülesandeks tehtud. Samuti ei suutnud S. küllaldase valjusega valvata alamate ametnikkude tegevust ega hoolitseda riigi huvide eest Eestimaa aadli ja Tallinna linna suhtes; kuid võib õigusega küsida, kas need kaebused, mis kun. Eerik S. vastu on esitanud (tr. Fanti poolt), mitte pole suuresti liialdatud. S. palus selletõttu juba 1563. a. end Rootsi tagasi kutsuda, mis leidis täitmist alles 1564. a. kevadel. Kuid veel aug. 1564 on S. viibinud Eestimaal. — Kun. Eerik XIV vaimuhaiguse ajal kevadel 1567 hukati S. põhjuseta kahtlustatuna kun. sõdurite poolt 24. V 1567 Upsalas.

Nord. Familjeb.[II], 27.; C. Annerstedt, Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558–63 (1868); Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564—70 (1877); E. M. Fant, Handlingar till upplysning af svenska historien, 2. stycket (1789). *A. R. C.*

SUBURG, Caroline (Lilli), kirjanik ja ajakirjanik, sünd. 20. VII 1841 Pärnumaal Uue-Vändra Rõusa mõisas aidamehe ja kupja Toomas S.-i tütrena. Varssi peale tütre sündimist asus isa Vana-Vändra mõisa, kus ta oli esiti mõisaopmaniks, siis rentnikuks, ja tõusis aineliselt jõukale järjele. Siin omandas S. esimese hariduse saksa keeles ühes mõisaomaniku v. Ditmar'i tütardega ja õppis aa. 1852–58 Pärnus esiti erateel ja hiljemini kohalikus saksa tütarlaste-koolis, mille lõpetas koduõpetaja kutsega. Vaheajal oli S.-i isa omandanud Vana-Vändras suure tüki metsamaad ja asutanud seal karjamõisa-taolise suurtalu »Waldburgi«, kuhu siirduski S. pärast kooliaega elama ja oma nooremaid vendi-õdesid koolitama. Teda tabanud kestva haiguse ajal täiendas ta seal enda haridust ja süvenes saksa kirjandusse, tutvudes eriti selle vabameelsete vooludega ja naisõiguslaste nõuetega. C. R. Jakobson'i (vt.) Vändrasse tulekuga (1873), kellega S. kohe tutvus, ärkas temas juba varemini idanenud rahvustunne täie hooga. Jakobson'i mõjul ja ergutusel kirjutas ta oma esimese algupärase jutu »Liina« (Tartu, 1877, III tr. 1927), ühe eesti tütarlapse eluloo, mis kujutab peamiselt autori enda sisemist võitlust saksastamisega ja viimasest vabanemist. Raamat, mis hiljemini ilmus ka soomekeelses tõlkes (Helsingi, 1892) ja rajas S.-i kui kirjaniku tutvuse, keerutas oma ilmumisel üles palju tolmu balti-saksa vanameelseis ringkonnis ja tõi autorile kaasa palju pahandust. S.-i hakati pidama esimeseks eesti naiseestvõitlejaks ja saksa ringkonnis leppimatuks »nooreestlaseks«. A 1879 toimetas ta Vändras »Perno Postimeest«, sattus aga varssi lehe saksa soost väljaandja W. Borm'iga (vt.) vastollu ja loobus veel s. a. lehe toimetamisest. Selle järel asutas ta a. 1880 Pärnus esimese eestimeelse tütarlastekooli, mida ta pidas ühes oma kasutütre A. Wiegand'iga ja mille ta a. 1885 üle viis Viljandi; seal edendas kool aastate kestes rahva. meelses vaimus eesti naiste haridust, moodus-

tades tõkke saksastamisvoolule. A. 1887 asutas S. Viljandis esimese eesti perekondliku naiste-ajakirja »Linda«, mille ta a. 1893 edasi andis Pärnu H. Prantsule (vt.). Ajakirjas töötas S. südilt eesti naise enesetunde tõstmise suunas. Venestuse tõttu oli ta sunnitud viimaks a. 1899 koolipõllult lahkuma. — Ilukirjanduses katsus S. hiljeminigi õnne. Tema sulest ilmusid jutustused »Maarja ja Eeva« (Tartu, 1881, II tr. 1927) ja »Linda, rahva tütar« (»Postimees« 1900, nr. 176—95), kuid need ei ulatunud enam »Liina« tasapinnani. »Linda, rahva tütar« piitsutas niisama talupojalist harimatust, nagu »Liina« sakslaste üleolevat uhkust. Mõlemate juttude aine oli laenatud kirjaniku enda elust; juttudes, eriti viimases, kajastus autori protestihimuline iseloom, mis kahandas nende ilukirjanduslikku väärtust ja tegi nad ainult omal ajal loetavaks. — Oma viimsed eluaastad veetis S. suuremalt jaolt oma kasutütre ja väimehe Lamba talus Hummuli-Egeril ja Valgas, teotsedes kasutütre laste kasvatajana ja saades Eesti iseseisvuse aa. riiklikku kirjanikupaiukit. Ta suri 8. II 1923 Valgas. Eesti naisorganisatsioonide liidu algatusel püstitati tema haual Vändras a. 1926 mälestussammas.

L. Suburg, Suburgi perekond (E. Kirj. 1923—24); Kampmann, Peaj. II[II], 141—44; Post. album, lk. 243 j.; »Liina« III tr. eessõna (A. Raud); E. Kirj. 1923, nr. 2 (A. Jürgenstein); Pvl. 1923, nr. 40; Vaba Maa 1923, nr. 33; Naiste Töö ja Elu 1925 (Alice Pagi). *A. J.*

SUERBEER, vt. **ALBERT II.**

SUIGUSAAR, Mihail (Mihkel), vaimulik ja ärkamisaegne tegelane, sünd. 22. I 1842 Kolga-Jaani klk. Võisiku v. Suigu talus peremehe pojana, salviti a. 1846 ühes vanematega kreeka-katoliku usku, õppis aa. 1855—64 Riias kr.-katoliku usu vaimulikus koolis ja peale seda Riia vaimulikus seminaris, mille lõpetas a. 1864. Aa. 1864—68 õppis ta Moskva vaimuliku akadeemia kirjandusloo osakonnas, omandades Baltimaade olusid käsitleva tööga kandidaadi astme, ja sai a. 1868 õpetajaks Riia vaimulikus seminaris, kus õpetas m. s. ka eesti keelt. Aa. 1869—79 toimis ta ühtlasi eestikeelsete teoste tsensorina, võttis 1870. a.-st. alates osa komisjoni töist, mille ülesandeks oli kr.-katol. usu kirikuteenistuse j. m. raamatute tõlkimine kohalikkude rahvaste keeltesse, ja oli aa. 1878—79 tegev ajaloo-õpetajana Riia jalaväe junkrute-koolis. A. 1879 õnnistati ta Pärnu Katariina õigeusu kiriku preestriks, mis ametis ta püsis kuni oma surmani 18. II 1916 Pärnus, toimides selle kõrval aa. 1879—94 Pärnu gümnaasiumides usuõpetajana ja a.-st 1900 kuni surmani Pärnu I jaoskonna praostina. A. 1881 ülendati ta ülempreestriks. — S. on oma ameti kõrval osa võtnud eesti seltskondlikust tegevusest ja kaasa töötanud ärkamisaja kultuurilistes ettevõtetes. Nii juhtis ta Eesti Aleksandri kooli Pärnu Komitee tegevust ja toimis aa. 1882—88 lühikese vaheajaga Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi esimehena. Ta oli ühenduses pea kõigi tähtsamate ärkamisaja tegelastega; eriti soe vahekord valitses tema ja C. R. Jakobson'i vahel. Tsensoriks olles mõjus ta kaasa I Eesti laulupeo loa saamisele, võimaldas C. R. Jakobson'i »Kolme isamaa kõne« ilmumise Peterburis ja oli hiljemini abiks ka »Sakala« asutamiseks loa hankimisel. Oma pehme iseloomu tõttu ei suutnud S. rahvuspolitilisis küsimusis siiski aktiivset ega juhtivat osa etendada.

E. Kirj. 1916, lk. 235—44 (A. Laar); A. Küng'i käsikirjalised märkused (E. biogr. leksikoni arhiivis); Usk ja Elu 1916, nr. 9—16; Tallinna Teataja 1916, nr. 11. *R. K.*

SUITS, Aino Emilia, järgneva naine, kirjandusteadlane, sünd. 9 XI 1884 ukj. Haapajärvi klk. Soomes praost E. Thauvón'i tütrena, õppis aa. 1903—11 Helsingi ülikoolis soome keeleteadust ja kirjanduslugu ning soome ja võrdlevat etnograafiat. Omandanud a. 1911 *mag. phil.* astme ja naitunud G. Suitsuga (vt.) s. a., oli S. aa. 1916—23 ajutiseks abijõuks Helsingi ülikooli raamatukogus ja on a.-st 1924 toiminud soome keele lektorina Tartu ülikoolis. — Ajakirjas »Noor-Eesti« 1910—11 avaldas S. nimimärgi »via« all paar artiklit soome kunstist. Tema tõlkes on ilmunud Emilia Tavia varjunime all kogu Fr. Tuglase novelle tiitliga »Vilkkuvä tuli« (Helsingi, 1911). Ka ilmutas ta kevadel 1917 Turu ajalehe »Uusi Aura« veergudel artikli Eesti iseseisvuse võimalusist ja on teinud kaastööd eesti ajakirjandusele. A. 1918 töötas ta koos oma mehega Eesti välisdelegatsioonis selle informatsioonibüroo sekretärina ja tegi sügisel s. a. hädaohtliku ja seiklusrikka teekonna okupeeritud Eestisse ühenduse pidamise otstarbel välisdelegatsiooni ja Eesti põrandaaluse Ajutise Valitsuse vahel.

Isikl. saadud andmed; A. Bergholm, Sukukirja II (1901). *T.*

SUITS, Gustav, kirjanik ja kirjandusteadlane, sünd. 18. XI 1883 Tartumaal Võnnu klk. Võnnu küla koolimajas. Ta isa, koolmeister Hendrik Suitso (valla hingekirjas Suits), oli elurõõmus ja seltskondlik, kuid hädise tervisega, nii et koolmeistri-kohustusi tema viimaseil eluaastail pidi täitma vend Jaan S., kes 4-aastasele vennale lugemise selgeks õpetas. Pärast isa surma (1890) jäi S. ühes emaga koolimajja edasi elama, oma õe ja koolmeistrist õemehe juurde. Siin õppis ta

kevadeni 1895, aidates isegi vahetevahel koolilapsi õpetada. S.-u ema oli vali pietist, kodus valitsesid vennastekoguduse traditsioonid, koolimaja kõrval asuv palvemaja avaldas lapsesse sügavat mõju, nii et juba 6-aastase poisi suuremaks huviks sai piibli läbilugemine. Piibli kõrval kiindus meel misjonilehtedesse, »Ristiinimese teekonda taevalinna poole«, samal ajal eksootilistesse ja kangelaste seiklustesse, aga veetlesid ka »Maimu« ja »Tasuja« (»Tasuja« oli isegi S.-u esimeseks varjunimeks), »Kännud ja käbid«, »Käkimäe kägu«, eriti aga »Vari«, kui see ilmus. Aa. 1895—96 käis S. Tartu III algkoolis, 1896. a. astus ta Tartu kroonugümnaasiumi ja lõpetas selle kevadel 1904. Kaheksa keskkooli-a. olid järkjärguliseks eneseteadvusele tõusmiseks ametliku kasvatuse katte all. Klassis oli S. pea alati esimene; ta meelsaimaks õpiaineks olid vanad keeled ja saksa keel. 1900. a. ümber puutus ta kokku »Postimehe« ringiga (eeskätt O. Kalda, K. E. Söödi j.t.), kus ta õhutust sai soome keele õppimiseks. Esimene lugeda saadud soomekeelne teos, J. Aho »Rautatie«, oli küll keeleliselt üks raskemaid, kuid see läbi loetud, oli S.-u poolehoid sugurahvale kindlustatud. 1901. a. suvel tegi ta esimese reisi Soome. Samal ajal sündis S.-us teadlik lahkuminek oma ristiisa ja hooldajaga, alul Võnnu, siis Tartu Jaani koguduse õpetaja, hiljemini Riia kindralsuperintendendi G.Oehrn'iga, kelle perekonnas ta elas tunniandjana ja kes temas armastas näha tulevast pastorit. Igal suvel 1901—04 viibis S. Soomes, kus teda veetles vabama, venevastase, iseteadlikuma ja kõrgemakultuurilise sugurahva eeskuju. Kevadtalvel 1903 tagandati S. ajutiselt koolist osavõtu pärast eesti koolinoorsoo liikumisest (Veske ja Koidula pidud, allkirjade kogumine emakeele tundide palvekirjale), kuid võeti tagasi kooli Kornelius Treffner'i eestkostmisel. Pärast keskkooli lõpetamist (1904) astus S. Tartu ülikooli, kus ta tegelikult viibis ainult ühe semestri, sest ta siirdus varssi Helsingi ülikooli, kuigi jäi nimeliselt edasi ka Tartu ülikooli matriklisse, saades siit Šamajev'i stipendiumi. Helsingi ülikoolis õppis ta aa. 1905—10 ühelt poolt Euroopa nüüdisrahvaste kirjandust ja esteetikat, teiselt poolt soome keelt ja kirjandust, selle kõrval veel rahvaluulet. Helsingi ülikooli filos. kandidaadina a. 1910 lõpetanud, jäi S. samasse linna teenistusse, olles aa. 1911 - 13 ajutiseks abijõuks ülikooli rmt.-kogus, 1913—17 vene gümnaasiumi soome ja rootsi keele õpetajaks. Ühtlasi kirjutas ta tol ajal Eesti ja Soome lehtedesse ja oli »Tietosanakirja« kaastööliseks. 1914. a. suvel sõitis ta, Helsingi ülikooli abiraha saanud, Pariisi, kust aga puhkenud ilmasõda ta peagi tagasi tõi. — Olles keskkoolis tuline isamaa-luuletaja, muutus S. oma patriotismilt 1904. a. lõpupoolel kriitilisemaks. Üks ta artikkel »Uudistes«, milles südikalt kaitsti noorte taotlusi vanade vastu, tõi enesega kaasa lahkumineku »Postimehe« ringkonnaga. See nooruse radikalism avardus tal varssi iseseisvaks sotsialismiks, mida ta aga oma artiklitekogust »Sihid ja vaated« (Helsingi. 1906) peale kuni tänapäevani on katsunud vaba hoida igasugu dogmatismist, seevastu aga siduda individualismi ja rahvuspärasusega ning kohustustega vaimlise (eriti esteetilise) kultuuri vastu. Helsingis puutus ta lähedalt kokku ühelt poolt radikaalsete noorsoomlaste klubiga (ajakiri »Päivä« rühm), teiselt poolt sots.-dem. üliõpilaste seltsiga, mille liikmekski ta liitus, aga alles pärast ülikooli lõpetamist. Kui Eestis a. 1917 asutati iseseisev sots.-rev. partei, astus ta kohe sellesse kui ta ilmavaatele kõige ligemale tulevasse koondisse. Parteis asus ta eesti sots.-rev.-ide Helsingi osakonna etteotsa ja valiti sealt ka keskkomiteesse. S. oli esimene, kes teadlikult hakkas nõudma Eesti riiklikku iseseisvust, kuigi see mõte eluvõõraks hurjutati nii äärmiselt pahemalt poolt kui ka alguses kodanliste ringkondade poolt. S.-u eestvõttel andis Soome sots.-dem. üliõpilaste ühing 26. XI 1917 Soome maapäeva sots.-dem. rühmale märgukirja, milles nõuti Soome-Eesti kaksikvabariigi asutamise küsimuse viibimatut harutusele võtmist. 1917./18. a. vahetusel ilmus Tallinnas tema koostatud Eesti sots.-rev. partei keskkomitee märgukiri »Eesti Töövabariik«, mida juba enne trükist ilmumist oli kasutatud Eesti iseseisvaks kuulutamise eeltöödes ja mis sots.-rev.-ide nõudmisena oli tagajärjetult esitatud Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogude täidesaatvale komiteele ja ka Vene rahvakomissaride nõukogule. Partei kaheksjagunemisel 1917. a. lõpul jäi S. pahemale tiivale. 1918. a. alguses võttis ta osa »Võitluse« toimetamisest. Varssi komandeeriti ta välisdelegatsiooni abijõuks Skandinaaviasse, kuhu aga pääsis alles 1918. a. suvel. Stokholmis oli ta okupatsiooni ajal Eesti informatsiooni-büroo juhatajaks. Pärast okupatsiooni langemist lahkus ta välisdelegatsiooni teenistusest erimeelsuse tõttu orientatsioonis. 1919. a. lõpupoole kutsuti ta Tartu ülikooli eesti ja üldise kirjanduse õppetoolile. Ülikooli õppejõu kutsele ettevalmistumiseks sai ta ametivabadust Soomes 1920. a. lõpuni ja asus tegelikult professori kohuste täitmisele 1921. a., mis ametis on toiminud tänini (1928). Tartu ülikooli õppejõuna on S. taotlenud kõigepealt eesti kirjanduse allikate kriitikat ja luuleteoste uurimist kunstiteosena. Ka oli

ta a. 1924 Akadeemilise Kirjandusühingu asutajaid ja on ühingu tegevuse algusest peale toiminud selle esimehena. — S.-u nimi on vahenditult seotud »Noor-Eesti« liikumisega, mille vaimline juht ta oli algusest peale. Juba 1901. a. toimetas ta koolipingilt kirjanduslikke albumeid »Kiired« (Tartu, I ja II vihk 1901, III 1902), mida välja andis rühm »Kirjanduse Sõpru«, kelledest suur osa sai »Noor-Eesti« asutajaiks. »Nuori Suomi« otsekohesel eeskujul sama rühma poolt 1905. a. anti välja album »Noor-Eesti I«, kus S. (»Toimetuse« poolt pakutavas juhtkirjutises) püstitas veel kaua järelekajava märgusõna: »Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks«. »Noor-Eesti« III albumist peale (1909) võttis see kirjandus-kultuuriline liikumine kindlama jume: taotleti nõudlikumale maitsele vastavat, stiiliteadlikumat ja haritumat kunsti kui senini, katsuti lähemale saada ja vahenditusse ühendusse astuda Euroopa kultuuri saavutustega, taheti rahvakirjanduse asemele luua kunstiväärtuslikum kirjandus. Sellesihilised olid S.-u toimetusel (ja kaastoimetusel) ilmunud »N.-E.« albumid (III — V, aa. 1909—15) ja ka ajakiri »Noor-Eesti« (nr. 1—6, 1910—11), mis Eesti oludes tol ajal oli äärmiselt julge ja riskantne ettevõte. Ajakirja juhtartikleis avaldas S. veel kord mõned loosungid (loomingu primaat reprodutseeringu üle, kultuurikasu rahvakasu asemel j. t.), mis pole iseloomustavad üksi autorile enesele, vaid kogu »N.-E.« voolule. — Oma ennerevolutsioonilised luuletised, mis varemini olid ilmunud »Lindas«, »Kiirtes« ja mujal, avaldas S. kogus »Elu tuli« (Helsingi, 1905, II tr. Tartu, 1913, III tr. Tallinna, 1921). See nooruslikust hoost ja romantilisest tundepaisutusest kantud luuletiskogu on pöördelise tähendusega kogu eesti lüürika ajaloos: senise vesise värsistiku keskelt kerkis see nii sisult kui vormilt mehine kogu üles mingi ilmutisena. Need aateluuletised leidsid rahvaski elava vastukaja ja tänini luulekogudele Eestis ületamatu menu (üle 10000 eks.). Sellele järgnev luuletiskogu »Tuulemaa« (Helsingi 1913, II tr. Tall., 1920) on juba häälestatud teisiti: julge paatos on taltunud, noorusliku aateluule asemele on astunud intiimsemate elamuste kajastus, teose põhiheli on pettumuslik, dünaamilist hoogu asendab varjundtihe resignatsioon. Ses luuletiskogus, mis on eesti lüürikas üks kunstitäiuslikumaid, joonistuvad juba selgemalt mõned S.-u luulestiili iseärasused: intellektuaalsus, proosakõnest sihilikult erinev ja antiiksele luulekunstile liginev sõnadejärjestus värsis, paljusilbiliste sõnade eelistus (mis muide omane ka S.-u proosale), riimi puhtus j. m. Oma senini ilmunud kogudest ja ka sel ajal teoksil olevast kogust »Kõik on kokku unenägu« tegi S. valiku peamiselt armastusluulest ja avaldas selle mõningate mujal ilmumata lisandustega pealkirja all »Ohvrisuits« (Tallinna, 1920). S.-u erootikat hoiavad üldiselt vaol lapsepõlves sisseistutatud kasvatustraditsioonid: armastus ilmub ta luuletistes vähesensuaalsena ja karskena, tundmust tasakaalustab ikka aateline raskus. Üksinduses (või kaksinduses) paos oleva luuletaja armastus laieneb isamaa ja inimsuse armastuseks. Juba selles luuletiskogus oli S.-ul õnnestunud jätkata ehtsa rahvaluule vormi (»Primitiivid«), kuid iseseisva raamatuna ilmunud ballaad »Lapse sünd« (Tallinna, 1922) näitab, et luuletaja on niivõrt suutnud sisse tunda meie rahvalaulu pärimustesse, et tema ballaadi alateadvusest tulnud vormipeenusedki satuvad ühte rahvalaulu vormipeenustega, nagu seda on näidanud ligemad uurimised. Oma suurimas luuletiskogus »Kõik on kokku unenägu« (Tartu, 1922) on S. resigneerivast üksindusest välja jõudnud aktiivsele süüdistusele, kibedale arvetegemisele oma aja olude ja inimestega. See luuletiskogu on kui mõrkjas sade sõja, revolutsiooni ja iseseisvuse korruptsioonipäevade segamusest. Kui juba »Elu tules« võis S.-us märgata sapilise luule soone olemasolu, siis siin, ajaluuletistes, tuksub see juba täiejõulisena, et tipule tõusta kodumaad puudutavas lõpptsüklis, kus seltskonnale ja üksikuile nimepidi ettetoodud isikuile süüdistusi näkku paisatakse julgemalt ja avalikumalt kui kunagi varemini. Kuid ilmudes ajal, mil lüürika-ajajärk Eestis hakkas mõõnama, ei leidnud see kogu küllalt vastukaja. Üldiselt kuulub S. nende intellektuaalset tüüpi luuletajate hulka, kelledel kalduvus on isiklik-konkreetset elamust abstraheerida ja üldistada, mahutada kindlasse ja klassikaliselt puhtasse vormi. S.-u kujundusviisi üheks põhiomaduseks on varjundiküllus. Paiguti on see nii isikupärane ja nii enneolematuid radu hargnev, et seda raske on jälgida. Vahenditut elamust katab raske sõnastusrüüd. Kujundus sihib rohkem täiuse ja täpsuse kui selguse poole. Võrdlusi, metafoore ja muid stilistilisi ehteid tarvitab S. teiste kaasaegsete eesti luuletajatega võrreldes vähe. S.-u omapärane tihe sõnastusstiil säilib ka ta proosas: siingi domineerib rikkaharuline, paljude kõrvalkäikudega lause, mis tahab mõtet väljendada võimalikult tühjendavalt, sündigu see siis kas või ta selguse kulul. — S.-ul on eriraamatuna ilmunud ainult üks artiklitekogu, ülalmainitud »Sihid ja vaated«; kaugelt suurem ja tähtsam osa proosakirjutisi on jäänud ajakirjadesse ja teistesse koguväljaandeisse. Juba ses esimeses

artiklitekogus avalduvad S.-u tänini püsima jäänud huvid: siin leidub harutusi nii eesti kui üldisest kirjandusest ja kultuurist, samuti sotsiaalfilosoofilisi mõtiskelusid. Siin toonitatakse noorte ja vanade vastolu, loova isiku »mina« vabadust kõrgeima väärtusena, klassivõitluse paratamatust, sotsialistlikku ideaali, rahvusküsimuse tähtsust j. m. Siin tutvustatakse lugejaid ka soome kirjandusega ja äratatakse huvi selle Soome vastu, millega paarteistkümmend aastat hiljemini soovitavaks peetakse riiklikku uniooni astuda (vt. »Eesti töövabariik«). Muist S.-u laialipillatud artikleist olgu eeskätt mainitud: »Die estnische Literatur« (prof. G. Hinneberg'i koguteoses »Die Kultur der Gegenwart« I, IX, Leipzig, 1908); kirjandusloolised märkused S.-u poolt toimetatud »Eesti lugemiseraamatus« (I, Helsingi, 1916, II, 1919) ja teoses »Lisandusi K. J. Petersoni tundmaõppimiseks« (Tartu, 1928); eessõnad S.-u redigeeritud Koidula »Kogutud luuletustele« (Tartu, 1925) ja Kreutzwald'i »Viru lauliku« lauludele (Tartu, 1926); artiklid »Noor-Eesti« albumeis ja ajakirjus »Eesti Kirjandus«, »Vaba Sõna«, »Murrang«, »Looming« j. m. S. on tõlkinud J. Aho't, E. Leino't, A. Järnefelt'i j. t.

A. Kallas, Nuori-Viro (1918; eesti keeles 1921); B. Linde, »Noor-Eesti« kümme aastat (1919); A. Anni, G. S. 40-aastane (»Uudismaa« 1923/4, nr. 5); Tietosanakirja XI (1922); A. Behrsing, Streifzüge durch die neueste estn. Dichtung (1924). *J. S-r.*

SUTOR, Albert, vaimulik, sünd Wolgastis Pommeris, a. teadmata, sai a. 1719 kirikuõpetajaks Kambjas Tartumaal, a. 1728 praostiks ja suri 30. V 1758. — S. hoolitses ühes G. F. Rauschert'iga a. 1727 Riias ilmunud eestikeelse Uue Testamendi korrektuuri eest ja toimetas ühes J. C. Clare'ga tartu-eestikeelse lauluraamatu lisa (1729). Kultuurajalooliselt pakub huvi tema kiri 23. III 1734 Ignati Jaagu (vt.) asjas tolleaegsele ülemkirikueestseisjale (hiljemini tr. tiitliga »Zur Geschichte d. Bauerschulwesens u. der Leibeigenschaft in Livland zu Anfang d. 18 Jahrh.« Bunge, Archiv IV, 105—09, a 1845), mis valgustab talurahva olukorda, eriti kooliolusid.

Recke-Napiersky IV, Beise II; Napiersky, Pred.-Lex. III; A. Hasselblatt, Das älteste Kirchenbuch der Pfarre zu Kamby (SB GEG 1882, lk. 192–206); J. Rennit, Mis räägivad Kambja kirikuraamatud Kambja kirikust ja kogudusest? (1899), lk. 6–9; V. Reiman, Ignati Jaak (Sirvilauad 1899), lk. 45—47.

R. K.

SUVE JAAN, vt. **SOMMER, J.**

SUVOROV, Aleksander Arkadjevič, vürst, kindralkuberner, sünd. 1. VI 1804 Peterburis kindralmajori pojana. õppis Sorbonne'i ja Göttingeni ülikoolis, kust tagasi jõudnud astus teenistusse Vene sõjaväkke, kuulus dekabristide vandeseltsi, ei etendanud aga selles silmapaistvat osa. Tõustes teenistusredelil sai ta a. 1839 kindralmajoriks ja polgu-ülemaks, a. 1846 kindraladjutandiks ja määrati 1848. a. alul Baltimaade kindralkuberneriks, mis kohale asus s a. märtsis. Tema eelkäija E. Golovin'i (vt.) ajal oli vahekord Vene keskvalitsuse ja balti-saksa mõjukate ringkondade vahel kujunenud väga teravaks, eriti vene-õigeusu levitamise küsimuses Liivimaal. S. pani siin kohe maksma uue, saksasõbralise, Baltimaade privileege täiel määral tunnustava politilise kursi ja pidas seda joont oma ametiaja lõpuni. Sellega võitis ta saksluse poolehoiu, kuid tõusva slavofiilide-ringi ja mõjukama vene ajakirjanduse poolt sai talle osaks otse meelepaha-torm. Eriti püüdis S. pehmendada teravusi Liivimaal vene-õigeusu ja luteriusu kiriku vahel ja selleks kõige pealt pidurdada piiskopp Filareti (vt.) agarust vene-õigeusu levitamises. Osalt S.-i mõjul määratigi Filaret Riiast Harkovisse. Usuliste vahekordade pehmendamiseks palus S. keisrit anda luba sega-abielulistel ristida oma lapsi luteriusku, milline soov aga tema ametisoleku ajal ei teostunud Menukamad olid S.-i sammud kohalikkude ametiasutiste asjaajamiskeele küsimuses. Keskvalitsusel oli juba pikemat aega kindel kavatsus asendada siin saksa keel vene keelega. S., kes oli säärase seisukoha vastu, sobitas kompromissi, mille järgi saksa keel pidi ajutiselt endiselt maksma jääma, kuna edaspidi tuli vene keelt hakata tarvitama järk-järgult, rööbiti vastavate ametnikkude kaadri soetamisega. Selle tagajärjel lükatigi ametiasutiste asjaajamiskeele muutmise kavatsuse teostamine 1858. a-ni edasi. Selle tähtaja saabudes olid aga valitsusringkonnis nimetatud keeleküsimuses juba uued voolud maksmas, mille tagajärjel küsimus langes päevakorralt. S.-il olid eriti suured teened Riia ainelise elu-olu korraldamisel, millest mainitavad sadama ümberehitamine, muulide ehitus, kindlusemüüride mahakiskumine jne. Balti kindralkuberneriks oli S. aprillini 1861, määrati pärast seda Riigi-nõukogu liikmeks, oli ühtlasi aa. 1861—66 Peterburi kindralkuberneriks ja peale sellelt kohalt lahkumist jalaväe peainspektoriks kuni oma surmani 31. I 1882 Peterburis.

Р. Б. Сл.; (A. v. Tideböhl), Fürst A. S., General-Gouverneur v. Liv-, Esth- u. Kurland. I—II (1862—63); А. Чумиковъ, Генералъ-губернаторство кн. А. А. С-а въ Прибалт. краѣ (Русск. Архивъ 1890, nr. 9);

Rig. Alm. 1859, lk. 1—18; (A. Buchholtz), Fünfzig Jahre Russ. Verwaltung in d. Balt. Provinzen (1883), lk. 175 jj.; (A. Buchholtz), Deutsch-protest. Kämpfe in d. Balt. Provinzen Russlands (1888), lk. 289 jj.; Русск. Старина 1882, XXXIII, lk. 828—38, XXXIV, lk. 525—42. *H. Kr.*

SÄBELMANN, A. P. K., vt. **KUNILEID.**

SÄBELMANN, FR. A., vt. **SAEBELMANN.**

SÖÖT, Karl Eduard, kirjanik ja seltskonnategelane, sünd. 14. XII 1862 Tartumaal Raadi v. Lohkva külas Tuki veskil veskirentniku pojana, põlvnedes põlisest taluniku perekonnast, kelle asukohaks oli Rõngu klk. Suure-Rõngu v. Söödi talu, millest on tulnud ka Söötide perekonnanimi. S.-i isa Jaak S. (sünd. 1829, surn. 1913), olles toiminud karjamõisa-, veski- ja mõisarentnikuna, jäi viimati 44 a.-ks, kuni oma surmani, peatuma rentnikuna Kurvitsu tallu Ilmatsalu v. Tartu-Maarja klk., kus möödus ta poja, tulevase luuletaja, noorusaeg. Sealtsamast on S. kaasa toonud ellu oma luuletajamälestused ja oma kodu ning koduloouse armastuse. Ka on S.-il sealt pärit sügavaimad mälestused oma emast. Tema mälestusele on S. pühendanud suure hulga oma kaunimaist luuletisist. Koolihariduse sai S. esmalt Tartu 1. õpetajate seminari algkoolis, lõpetas selle järel kreiskooli kursuse Tartus a. 1881, täiendas end tundide võtmisega ja kursuste kuulamisega ja oli hiljemini Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna vabakuulaja. Noores eas oli S. lühikest aega vallakirjutajaks Ilmatsalus, teenis selle järel oma sundaega sõjaväes peamiselt Poolas (1883—84) ja astus siis »Oleviku« toimetuse liikmeks, kellena teotses aa. 1886—93. Aa. 1895—1914 oli ta trükikoja omanik, raamatukaupmees ja kirjastaja Tartus, 1919.—20. a. linnanõunik, 1920. a. »Postimehe« toimetuse liige, 1921.—23. a. sügiseni »Postimehe« vastutav toimetaja ja elab nüüd (1928) majaomanikuna Tartus. Kirjandusliku ja ärilise tegevuse kõrval on S. olnud agaraid seltskonnategelasi, olles teotsenud üle 20 mitmesuguse haridusliku ja tulundusliku seltsi ja ühingu liikmena, milledest tähtsamaina nimetatagu »Vanemuine«, Eesti Põllumeeste Selts, Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Rahva Muuseum, »Ühistöö«, Esimene Eesti Laenu- ja Hoiuühisus, Liivimaa Hüpoteegi Selts, Eesti Kultuurkapitali Kirjanduse Sihtkapital jne. Neis on ta olnud tegev laekurina, kirjatoimetajana ja abiesimehena. Ka on S. avaldanud mõju oma äritegevusega Eesti kodanikkude tulunduspolitilise üldseisundi tõstmiseks seega, et ta on organiseerinud eesti äri saksa kodanluse vastu. Tema poolt 1895. a. asutatud trükikoda oli kolmas omasarnane eesti tööstusasutis Tartus. Oma täie nime ja »S-t«, »Kes?«, »?«, »— t«, »Rahupiibu Andrese« j. t. märkide all on S. teinud aa. jooksul kaastööd juhtkirjadest luuletisteni »Meelejahutajale«, »Omale Maale«, »Lindale«, »Eesti Kirjandusele«, »Loomingule«, »Teatajale«, »Postimehele« ja »Olevikule«. Eriraamatuina on temalt ilmunud 8 luuletiskogu: Aasa õied, I—II (Tartu, 1890—91), Rõõm ja mure (*ibid.*, 1894), Saatus (*ibid.*, 1899), Mälestused ja lootused (*ibid.*, 1903), Kodu (*ibid.*, 1921), Lapsepõlve Kungla, lood ja lallitused lastele (Tallinna, 1923), Aastate kajastus (Tartu, 1925); peale nende veel eriraamatuna pikem luuletis »Vabadusrist. Lugu uusi vanal viisil« (*ibid.*, 1928) ja »Eesti Postimehes« 1883, nr. 27—31 novell »Noore-ea sõbrad«. Tõlkeist j. m. teostest mainitagu H. Sudermann'i romaani »Frau Sorge« tõlge »Mure« »Olevikus« 1892. a., »Piltidega Naljakalender« 1899.—1904. a., kalender »Aeg« 1907. a., »Eesti luule«, antoloogia, välja andnud K. E. Sööt ja G. Suits (Tartu, 1910), »Rahva lauluvara. Kogu üldiselt lauldavaid laule« (*ibid.*, 1924), ja seeria artikleid »Vanemuise« 60-a. tegevuse mälestusalbumis (*ibid.*, 1925). — S. ei ole spontaanseid ega elukutselisi luuletajaid. Ta on laulnud siis, kui armastuse või looduse, isamaalised või ühiskondlikud elamused on vormi kaudu tunginud avaldusele. S.-i luuletaja-kujunemine oli pikaldane. Alles 32-aastasena tal valmis luuletiskogu »Rõõm ja mure«, milles leidub tihedat ja ehedat luulet. Üldse ta esimene luuletis, »Tõeksläinud soov«, ilmus 1883. a. »Olevikus«. Pikaldast kujunemist tingis enne kõike saksakeelne ja saksameelne kool ning ühtlasi samaaegne eesti algupärase kirjanduse stagnatsioon ja langus. Oma valitud värsside kogus »Aastate kajastus« jagab S. oma laulud järgmiselt: 1. Laul ja luule (27 luuletist), 2. Isamaa (98 l.), 3. Kodu (43 l.), 4. Armastus (134 l.), 5. Inimene ja loodus (89 l.), 6. Varjud (43 l.). Nende pealkirjadega on S. märkinud oma luule peamotiivid. Tsüklisse »Laul ja luule« kuuluvad olemuslikult S.-i armastus-, loodus- ja isamaa-laulud. Keskuse tema luules moodustab kahtlemata isamaa- ja koduluule, millel on omapärane aktsent ja millest käib läbi soe ja harras eleegiline tundetoon. S.-is on isamaa-luule isikupärastunud ja detailunud ning rütmiliselt mitmekesistunud; sellesse on siginenud ühtlasi ühiskondlikud motiivid, mis olid võõrad eelmise luuletajatepõlve hümnilisele isamaalüürikale. Oma isamaa-luules, mis rahvusliku romantika languse tagajärjena venestamise karmel päevil on pettumuste ja lootuste lüürika, paneb S. oma laulikusüdame vastu-

kaaluks mõistuse argumentidele rahva saatusest ja rahva kadumisest. See luule, milles S. sagedasti appi võtab oma sünnipärase huumori ja iroonia, on omapärane poleemika Grenzstein'i j. t. rahva vere ja keele sofistika vastu. S.-i laulikusüda usub rahva ilusat tulevikku, mõistus aga koob sesse pessimistlikud ja valusad lõngad. Isamaaluulega käivad koos ka S.-i hõimuelamusil kirjutatud luuletised. Eesti luuletajaist on S.-il tugevaim hõimude kokkukuuluvustunne. Ta on tõlkinud rea A. Petõfi' laule ja valiti oma 60-a. sünnipäeva puhul Budapesti Petõfi'-Seltsi kirjavahetajaks liikmeks. Oma kodulaulude rühma on S. »Aastate kajastuses« võtnud kitsamapiirilised, kodukohaga ning perekonnaga seotud luuletised. Kodulaulude hulka laiemas mõttes kuuluvad ka luuletised rühmast »Inimene ja loodus«, sest looduslaulud on inspireeritud samast õrnusetundest, mis on kihutajaks olnud kodulauludegi sarjas. Samuti on armulaulude tagaseinaks ja maastikuks sama eestiline loodus, mis on jätnud kustumatud muljed luuletajasse juba ta varases nooruses. S.-i kodulaulude sarjas pälvivad tähelepanu eriti oma hardalt ja südamlikult toonilt mälestuslaulud emale ja isale. Peab juurde lisama, et S.-i suhe loodusesse on peamiselt selles tsüklis põllumehe suhe. Ta loodusehardus piirdub sageli religioosse tundega. S.-i armastuslüürikat iseloomustab suur tagasihoidlikkus ja teatav naiivsus; suure hulga armastuslaulude hulgas leidub vähe otsest tundmuste väljendamist. Kõige rohkem õnnestunud armulaulud on luuletised, mis on tihedalt seotud looduselamustega. Suur enamik S.-i armastuslaule on romansid, lühikesed rahvatoonis peetud eepilis-lüürilised luuletised, osalt ka laulude nime all tuntud. Neis ilmneb ka kõige rohkem luuletaja sünnipärane koomiline joon. Kerkides üle isamaaliste, armastuse ja looduse laulude tõuseb S. sümbolistlikkudele elamustele. See tõus eraldab ja tõstab S.-i välja ta kaasaegsete poeetide plejaadist ja annab talle koha uue luule eelkäijate hulgas eesti lüürikas. Sümbolistlikkude luuletiste valda kuuluvad säärased kaunid luuletised, nagu »Must lind« (kirjutatud a. 1892), »Sügisõhtul« (1894), »Kes ta oli?« (1895), »Vari« (1910), »Koerakoonud« (1910) ja rida looduslaule. — S. algas luuletamist M. Veske (vt.) järel rahvalaulu veermes; ta salm on neljarealine, suuremalt jaolt riimivad ainult kaks värsilõppu; riimid on ebasuggestiivsed, sageli ainult käändelõpulised, nagu suuremal osal tolleaegseil luuletajail. Rütm on ühetaoline trokai-veere; sajandi vahetuse paigu vaheldub see jambiga, mille elustamiseks on tarvitatud daktüli-veeret. S.-i paremad laulud on kaunid just oma vahelduva rütmiga. Trokai-veere annab S.-i luuletistele nende intiimsuse ja südamlikkuse. Hilisemais luuletisis tarvitab S. laitmatuid puhtaid riime.

Isiklikult saadud andmed; V. Grünthal-Ridala, S.-i elulugu ja luule (kogus »Aastate kajastus«, lk. 9—30); Kampmann, Peaj. II[II], lk. 325—34, III, 244 j.; Pvl. 1922, nr. 320 (F. Tuglas); Post. 1922, nr. 306 (A. Jürgenstein); Perekonnaleht (Pvl. kaasanne) 1914, nr. 18 (H. Prants).

H. V.

SÜDA, Peeter, helikunstnik, sünd. 18. I 1883 Saaremaal Kihelkonna klk. Lümanda v. taluperemehe pojana, õppis kohalikus ministeeriumikoolis, mille lõpetas a. 1902, astus s. a. Peterburi konservatooriumi prof. L. Homilius'e oreliklassi. Juba varases nooruses hakkas S. kodus muusikaga teotsema, saades algelisi juhatusi sel alal oma isalt. Need kodused harjutused, kuigi neil puudus süstemaatiline kool, arendasid S. võimeid sedavõrt, et ta konservatooriumi astudes võis vabalt kuulmise järgi harmoniseerida ja improviseerida koraale ja muud sarnast muusikat. Konservatooriumis edenes ta jõudsasti nii oreli kui ka kompositsiooni alal, viimases prof. Solovjev'i juures, tõustes varssi parima organisti kuulsusse konservatooriumi ringkonnis ja olles ühtlasi hea kontrapunktist. Omandanud prof. Homilius'elt peamiselt klassilise repertuaari (Bach, Händel), õppis ta peale viimase surma prof. J. Handschin'i juures, kelle juures ta eriti uuema muusika alal täienes virtuositeedis, registreerimises ja üldse orelieffektide igakülgses käsitlemises. Olles paremaid orelikunstnikke üldse, mida tõendas ka ta hiilgavalt õiendatud konservatooriumi lõppeksam a. 1911, esines ta avalikkuse ees oma üksildusse kalduva iseloomu tõttu võrdlemisi harva (mõnel korral »Estoonia« kontsertsaalis Tallinnas). Tallinna Kõrgema Muusikakooli (hiljemini konservatooriumi) asutamisel a. 1919 sai S. selle õpetajaks oreli ja teooria alal, kuid suri juba 3. VIII 1920 Tallinnas. — Oma passiivse iseloomu tagajärjel osutas S. ka oma heliloomingus teatavat tagasihoidlikkust, muutudes aktiivsemaks oma viimseil eluaastail ja luues kuudel enne surma oma parimad orelitööd. Käsikirjas on ta tõist säilinud suit orelile 4-s jaos, prelüüd ja fuuga g-moll, largo e-duur, scherzo; peale selle paar soololaulu, koorilaul »Lina kakken likes saie«, mitu fuugat klaverile konservatooriumi õpiajast ja üksikud visked. S. helitööd baseeruvad õige tugeval polüfoonilisel alusel, milline stiil pakkus talle erilist huvi. Tema kontrapunkt on loogiline, selge ja tüse, temaatilisest arengust väljakasvav. Ka tundis ta huvi moderni muusika ja värskete harmoo-

niliste leiduste vastu. Polüfooniline aluspõhi, tihe, kuid läbipaistev, tugev harmooniline element, osaliselt rahvuslik ilme ja tunduva individuaalse noodiga selgepiiriline arhitektoonika, ohjeldatud tüübilisest saarlase tüsedusest ja monumentaalsest rahust, — need on S. produktsiooni põhijooni.

Looming 1924, lk. 463 j. (L. Neuman); Post. 1920, nr. 200 (R. Kull); Pvl. 1920, nr. 171. *J. A.*

SÜDDA, Peeter, rahvaluule koguja, sünd. 20. II 1830 Kihelkonna klk. Atla v. Tammiku talus, õppis aa. 1842—46 oma koduklk.-koolis, sai a. 1847 Anseküla klk. Tirimetsa külakooli õpetajaks ja a. pärast sama klk. köstriks ja klk.-kooli õpetajaks, kust ta a. 1867 siirdus Kärlasse samadele ametikohtadele. Oma ameti kõrval võttis ta osa seltskondlikust tegevusest, juhatas laulukoore ja asutas a. 1881 Kärlas mängukoori; ka oli ta mitu a. tegev Kuresaare ajalehe »Saarlase« toimetuses. S. suri 27. XII 1892 Kärlas. — Laiemalt on S. nimi saanud tuttavaks tema raamatu »Suur-Tõll, Saaremaa vägimees« (Kuresaare, 1883, II tr. Tallinna, 1889, III tr. Tall., 1911) kaudu, mis sisaldab 15 juttu Suurest Tõllust ja 2 juttu noorest Tõllust; need osutuvad 20 a. jooksul S. ja ta kaastööliste kogutud katkendeiks, mida autor on püüdnud liita. Noore Tõllu kohta toob S. esimesena teateid Raamatu lõpus leidub peale Tõllusse puutuva materjali veel 2 muud Saaremaa muistendit.

V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 52 j.; Hermann, E. kirj. ajal., lk. 522; Post. 1890, nr. 17 (V. Reiman). *J. I.*

SÕRD (Sõerd), Aleksander, eesti ärkamisaja tegelane, sünd. 5. IV 1858 Pärnus ehitusmeistri pojana, õppis aa. 1878—84 Tartu ülikoolis usuteadust, siis Peterburi ülikoolis õigusteadust, kus aga silmanärvide haigestumise tõttu oli sunnitud õppimise katkestama. Hiljemini elas ta Pärnus eraadvokaadina ja suri 1. XI 1902 Viljandis. — Juba gümnaasiumiõpilasena ja noore üliõpilasena võttis S. agaralt osa »Endla« seltsi asutamisest ja tegevusest viimase algjärgul, samuti Pärnu põllumeeste-seltsi elust. Tartus oli ta agaraks tegelaseks E. Kirjameeste Seltsis, olles mõnd aega selle kirjatoimetajaks, ja E. Aleksandri kooli komiteedes. Jakobson'i truu poolehoidjana etendas ta oma agitaatorliku iseloomuga suurt osa ärkamisaja radikalismi ideede propageerijana, pidades hulga kõnesid eesti seltsides Tartus, Viljandis ja Pärnus ning esinedes maalgi ja olles samal ajal »Sakala« agaraks kaastööliseks. Eriti suurt osa etendas S. Aleksandri kooli komiteedes 1883. a. J. Hurda (vt) vastasrinna organiseerijana.

Alb. acad. 10423; J. Johanson-Pärnalt Tallinnast j. m saadud andmed.

H. Kr.

SYLVESTER STODEWESCHER, vt. **SILVESTER STODEWESCHER.**

T.

TALLGREN, Aarne Michaël, muinasteadlane, sünd. 8. II 1885 ukj. Soomes Ruovesi klk. kirikuõpetaja pojana, õppis aa. 1903—05 Helsingi ülikoolis, saades a. 1905 filos. kandidaadi astme, ja omandas a. 1914 *dr. phil.* astme väitekirjaga »Die Kupfer- und Bronzezeit in Nord- und Ostrussland I« (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXV, a. 1911). Aa. 1907 13 toimis T. õpetajana ja oli alates a. 1906 Soome Rahvusmuuseumi amanuensiks. Aa. 1910—19 on ta toimetanud ajakirja »Kotiseutu« ja alates a. 1919 ajak. »Suomen Museo«; on 1909. a. alates Soome kodu-uurimise kesktoimkonna liige. A. 1919 sai ta uurali-altai arheoloogia dotsendiks Helsingi ülikoolis, oli aa. 1920—23 Eesti ja põhjamaade muinasteaduse professor Tartu ülikoolis ja sai a. 1923 arheoloogiaprofessoriks Helsingi ülikoolis. T. on käinud uurimisteekonnil Skandinaavias, Inglis- ja Prantsusmaal (1906, 1908), Venemaal ja Siberis (1908, 1909, 1915, 1917, 1924, 1925, 1927), Kesk-Euroopas ja Doonau-mail (1922). Ta on avaldanud rea töid eriti Soome, Ida-Euroopa ja Põhja-Aasia muinasajast, milledest suuremaina peale ülaltsiteeritud väitekirja mainitagu: *Collection Zaoussaïlov au Musée Historique de Finlande*, I—II (Helsingi, 1916—18), *Collection Tovostine des antiquités préhistoriques de Minoussinsk* (*ibid.*, 1917), *L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale* (SMY. Aikakausk. XXXI, a. 1919), *L'âge du cuivre dans la Russie centrale* (*ibid.* XXXII, a. 1922), Suomen arkeologinen bibliografia (*ibid.* XXVII, 1916), Suomen esihistorialliset ja ajaltaan epämääräiset kiinteät muinaisjäännökset (Hels., 1918), Euroopa muinasaeg . . . (Tartu, 1927). A.-st 1926 toimetab T. ajakirja *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, milles on m. s. a. 1926 avaldanud veel ühe suurema töö. *La Pontide préscytique après l'introduction des metaux.* Praegusel ajal on T. Ida-Euroopa muinasaja mitmekülgseimaid ja parimaid tundjaid. — T. tegevus Eestis oli viljakas ja mitmekülgne. Ta organiseeris Tartu ülikoolis muinasteaduse kabineti omal alal uurimistöö keskusena, lõi aluse ajakohasele muuseumikorraldusele Eestis ja

võitis silmapaistva pedagoogina rea õpilasi, kellede abil teostas suuremas jaos kodumaast kinnismuististe registreerimise ja kirjeldamise. Ta võttis ette rea kaevamisi, millede tulemusi kasutas oma teaduslikes töis, läbi sõeludes ja uuesti valgustades moderni meetodi najal kogu Eesti materjali. Eesti muististe kaitsekorraldus on algatuse saanud T.-ilt, samuti töötas ta J. G. Granö'ga (vt.) kaasa koduuurimise korraldusel. T.-i kirjutatud Eestisse puutuvaist töist on tähtsaim »Zur Archäologie Eestis« I—II (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* B. III, a. 1922, B. VIII, a. 1926), mis esitab uut materjali ja avaramaid perspektiive eriti kultuurühenduse kohta Ida-Euroopaga ja pakub mitmeti uut meetodiliseltki. Peale selle on ta avaldanud rea väiksemaid kirjutisi Eesti muinasajast eesti ja välismaa ajakirjus ja muis väljaandeis. Eesti seltsidest oli T. eriti tegev Eesti Rahva Muuseumis ja Õpet Eesti Seltsis, millede poolt ta on valitud auliikmeks.

Isikl. saadud andmed; Helsingin Yliopisto II (1925). *T.*

TALLMEISTER, Theodor, kiriku- ja politikategelane, sünd. 28. III 1889 Tartus käsitöölise pojana, õppis aa. 1907—11 usuteadust Tartu ülikoolis, pidas prooviaastat Helmes ja Tartus Pauluse kog., oli sellejärel Võru praostkonna vikaariks ja aa. 1913—19 Riia eesti kog. õpetajaks, esiti 1½ a. abina, siis iseseisvalt, ja on sügisest 1919 toiminud Püha Vaimu kog. õpetajana Tallinnas. Seltskondlikku tegevust algas T. üliõpilasena, jätkas seda Riias Eesti Haridusseltsis, olles mõne a. selle esimees, ja kuulus a. 1917 Riia linnavolinikkude hulka. A. 1919 täitis ta lühemat aega Eesti Vabariigi diplomaatliku esindaja ja konsuli ülesandeid Riias. Tallinnas asudes on T. olnud II ja III Riigikogu liige, esimesel korral J. Pitka (vt.) asutatud rahvuslik-vabameelse partei ja teisel tööerakonna nimekirja järgi. Riigikogus on ta kaasa töötanud eriti hariduskomisjonis, olles viimasel ajal selle esimeheks. — T.-i peamiseks tegevusalaks on olnud kirik ja usuelu. Siin on ta peale otsese töö koguduses, kus ta on osutunud vaimukaks ning hoogsaks jutlustajaks ja algatusvõimeliseks organisaatoriks, kaasa töötanud ka üldkirikliku elu arendamisel. Aa. 1914—15 ilmus tema toimetusel »Riia Eesti Koguduse Leht«, mis leidis tähelepanu kaugemalgi. Eesti ev.-luteriusu kiriku korraldamistöist uutel alustel võttis ta Tallinnas elavalt osa. Viimaseil aa. on T. laiemalt tuttavaks saanud võitlustes alalhoidliku ja vabameelse usuteadusliku voolu vahel ev.-luteriusu kirikus. T. asub liberaalse usuteaduse seisukohal, mis üldiselt näeb piiblis vormilt ja sisult teatavais oludes ja tingimusis tekkinud usulist dokumenti; selle üksikväljenduste igavikuväärtust, tõelist tähendust ja ulatust tuleb püüda kindlaks teha teaduslik-kriitilise meetodi abil. Samuti pole usutunnistuse-kirjad kõigi aegade kohta maksvad absoluutsed eeskirjad, vaid neid võib hinnata usuliste dokumentidena oma aja seisukohalt ning alles võrreldes pühakirjaga. Selt aluselt lähtudes jõuab T. mõneski usu üksikküsimuses kirikus säilinud traditsioonilistest vaadetest erinevale seisukohale. Oma vaateid seletab ja propageerib T. peamiselt kuukirjas »Protestantline Ilm«, mille ta asutas a. 1923 ja sest ajast on toimetanud, avaldades selles peamiselt omi kirjutisi ja tõlkides või refereerides silmapaistvate saksa vabameelsete usuteadlaste töid. A. 1925 asutas ta Tallinnas Protestantlise Ühingu, mille esimehena ta on avaldanud laialist tegevust, pidades paljudes kohtades kodumaal kõnesid ja jumalateenistusi ning algatades haruühingute asutamist. Riigi ja kiriku lahutamise seaduse harutamisel Riigikogus pooldas T. üksikkogudust kiriku põhikorralduse alusena ja aitas mõjuvalt kaasa määruse vastuvõtmiseks, mille järgi kogudus võib usuühingute liidust, s. o. üldkirikust, lahkuda, jäädes oma senise varanduse kasutajaks. Ka pooldas T. perekonnaseisu-seaduse maksmapanekut riikliku registreerimise põhimõttel. Koguduste registreerimisel uue seaduse alusel esitas Püha Vaimu kog. põhikirja, mis mitmeti tunduvalt erineb üldkiriku poolt tunnustatud põhikirjast. — Leides T.-i vaadetes ja tegevuses lahkumist ev.-luteriusu kiriku usualustelt ja kirikus maksva seadusliku korra ignoreerimist, otsustas konsistoorium a. 1927 T.-i kirikuõpetaja kohalt tagandada ning vaimulikust seisusest välja heita, mis otsus aga vaimulikus ülemkohtus a. 1928 vormilistel põhjustel tühistati. Protsessi puhul avaldas T. seisukohtade selgitamiseks peale lühemate kirjutiste »Vaba Maas« ja »Päevalehes« 2 brošüüri »Konsistoorium ja protestantline liikumine« (Tallinna, 1927) ja »Võitlus edumeelsuse ja tagurluse vahel Eesti kirikus« (*ibid.*, 1927).

H. B. Rahamägi, Eesti Ev. Lut. usu vaba rahvakirik vabas Eestis (*Acta et Comm. Univ. Tart.* B X, 1, a. 1927); Konsistoorium ja protest. liikumine (1927, sisaldab T.-i eluloolisi andmeid) j. m. saadud andmed. *T.*

TALVIK, Eduard, tööstustegelane, sünd 14. IX 1880 Tartus kingsepa pojana, omandas hariduse kohalikus H. Treffner'i eragümnaasiumis, töötas aa. 1896—1901 õpilasena K. Mathiesen'i trükikojas Tartus, siirdus siis K. E. Söödi (vt.) trükikoja meistriks ja toimis hiljemini sealsamas tööjuhatajana. A. 1905 Söödi trükikojast lahkunud, asus ta Leipzigi ja hiljemini Berliini, kus trükitööstuse alal edasi õppis ja a. 1909 Berliinis trükikoja omandas, pidades seda 1911. a.-ni. Aa. 1911—15 oli

T. »Postimehe« trükikoja juhatajaks Tartus, omandas siis ostuteel Tallinnas K. R. Pusta' (vt.) trükikoja, mille a. 1919 müüs Posti Peavalitsusele, asutades ühtlasi endale uue graafikatööstuse. T.-u ettevõttes on valmistatud esimesed Eesti postmargid ja osalt ka rahamärgid iseseisvuse esimestel aegadel; praegugi on T.-u graafikatööstus tsinkograafia ja graafika alal parimaid ja moodsaimaid kodumaal. — Kutsetöö kõrval on T. osa võtnud ka seltskondlikust tegevusest. Ta on olnud juhtivail kohil m. s. Berliini Eesti Seltsis, Tallinna trüki- ja köitetöökodade omanikkude seltsis ja kaitseliidus.

õieti: Talvik *J. M.*

TALVIK, Siegfried Ferdinand, eelmise vend, arstiteadlane, sünd. 8. IX 1878 Tartus, õppis peale H. Treffner'i eragümnaasiumi lõpetamist aa. 1900—07 Tartu ülikoolis arstiteadust, toimides 1905. a. peale noor. assistendi k. t.-na ülikooli närvi- ja vaimuhaigete kliinikus. Lõpetanud a. 1907 ülikooli, asus T. jaoskonnaarstiks Kihelkonda Saaremaal, siirdus a. 1909 Narva ja sealt a. 1910 Pärnu. Ilmasõja ajal oli ta 1914. a. Nišis Serbia Punase Risti ja 1915. a. Vene Edelarindel Ülevenemaalise Semstvode Liidu teenistuses; aa. 1916—17 toimis ta Tartus »Severopomošči« põgenikkude laatsareti korraldajana ning juhatajana ja oli sügisest 1917 kuni saksa okupatsiooni alguseni kevadel 1918 Pärnu maakonnaarstiks ning 2. Eesti polgu Pärnu pataljoni arstiks. Vabadussõjast arstina osa võtnud, asus ta a. 1919 Tartu linnaarsti kohale, saades ühtlasi ülikoolis eradotsendiks arstiteaduse ajaloo alal ja pidades seal a. 1920 ülesandel loenguid kohtulikust arstiteadusest. Jaan. 1921 omandas ta *dr. med.* astme väitekirjaga »Die Lepra im Kreise Oesel« (Tartu, 1921), mis sisaldab 18 a. kestnud vaatluste andmeid ühes leepra ajalooga Baltimail, valiti a. 1923 kohtuliku arstiteaduse professori k. t.-ks ja a. 1925 korral professoriks. Teaduslikul otstarbel on T. mitmel korral viibinud välismaal teadusl. asutistes ja kongressidel. »Eesti Arsti« ilmumisest alates (1921) kuni senini (1928) on T. olnud selle ajakirja tegelik toimetaja, 1925. a. alates koos eradots. A. Valdes'ega (vt.); ühtlasi toimetas ta aa. 1921—24 populaar-teadusl. ajakirja »Tervis« ja on avaldanud kirjutisi mitmes muuski ajakirjas. Terve rida töid on T.-u sulest ilmunud kodu- ja välismaa ajakirjus kohtuliku arstiteaduse alalt. — Kutsetöö kõrval on T. kestvalt ja agaralt osa võtnud seltskonna tegevusest, olles m. s. »Võitleja« ja Eesti Seltsi abiesimeheks Narvas ja Eesti Kooliseltsi esimeheks ning »Endla« abiesimeheks Pärnus.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

TAMM, Ano (Aino), lauljanna, sünd. 11. XII 1864 Tarvastu klk. Kuresaare v. Kitsi talu peremehe Tõnis T.-e tütrena, õppis Tarvastu klk.-koolis H. Wühner'i (vt.) juhatusel ja hiljemini Lilli Suburg'i (vt.) tütarlastekoolis Viljandis. Siin klaveri- ja laulutunde võtnud, pääsis ta suurte raskuste järele Peterburi, kus ta 3 a. õppis sealses muusikakoolis, olles pr. Grening-Wilde' õpilane, ja täiendus selle järel a.-st 1898 Berliinis, Itaalias ja Pariisis Mathilde Marchesi' juures. Iseseisvalt esinema hakkas T. a.-st 1891, mil ta oma esimesed kontserdid andis Põltsamaal, Paides, Paistus ja mujal kodumaal. A. 1900 esines ta eesti rahvaviisidega esmakordselt Pariisis ja andis sealsamas s. a. iseseisva kontserdi. Sest ajast on ta eduga kontsertinud Pariisis, Londonis, Peterburis ja kõigis kodumaa linnades ja aleveis, propageerides eriti rahvuslikku muusikat ja klassikalist repertuaari Vanema eesti kunstlauljannana on T. esimesena tutvustanud Euroopat eesti rahvalauluga; ka on tema õhutusel ja kaasabil mitmed eesti rahvaviisid nii Eesti kui välismaa heliloojate poolt ümber töötatud. — Praegu (1928) toimib ta lauluõpetajana Tallinna konservatooriumis.

E. L. L. Muusikaleht 1926, nr. 1, 2, 5, 6. (J. A a v i k). *J. A.*

TAMM, Jaan, eelmise vend, muusikategelane, sünd. 30. XII 1874 Tarvastu klk. Kuresaare v. Kitsi talus, hakkas juba poisikesena isa eeskujul viiulit mängima, astus peale Tarvastu klk.-kooli lõpetamist (1889) Treffner'i eragümnaasiumi Tartus ja pääsis a. 1891 Peterburi konservatooriumi metsasarve klassi, kus õppis prof. L. Homilius'e juhatusel. A. 1897 konservatooriumi lõpetanud, sai ta s. a. metsasarve-klassi õpetajaks samas konservatooriumis, a. 1904 vanemaks õpetajaks ja a. 1908 professoriks. Aa 1910—20 toimis ta ühtlasi konservatooriumi inspektori abina, 1897—1918 õueorkestri ja 1918—19 Peterburi Mariateatri solistina. A. 1920 siirdus ta Eestisse, kus sai s. a. Tallinna kõrgema muusikakooli professoriks ja a. 1923 konservatooriumi direktoriks. Peterburis asudes võttis T. osa ka eesti seltsielust, juhatades aa. 1892—95 Eesti Kooliseltsi laulukoori ja esinedes siis kui ka hiljemini solistina eesti seltside piduõhtuil. Tänu T.-e soovitustele ja abile on mitmed eesti soost õpilased pääsnud Peterburi konservatooriumi.

Isikl. saadud andmed; E. L. L. Muusikaleht 1925, nr. 1; Pvl. 1925, nr. 12. *J. A.*

TAMM, Jakob, õpetaja ja kirjanik, sünd. 25. IV 1861 Nõo klk. Mõtsküla karjamõisas moonamehe pojana. Tema vanemail tuli tihti mõisast mõisa kolida ja nii pidi 10-aastane Jakob T. kodu alustatud lugemisoskusele lisa hankima Rannu klk. Koopsi külakoolis, 1 a. hiljemini (1872) aga juba Rõngu klk. Kire-

pil, kuna ta kirjutamise oskajaks alles pärastpoole sai. 1873. a. alates Tilga vene kirikukoolis 5 a. edukalt tööd teinud, pääses ta a. 1878 kroonu kulul õppimist jätkama Tartu vene õpetajateseminari, mille kursuse ta 1881. a. auhinnaga lõpetas. Kodumaal vaba õpetajakoha leidmiseni jäi ta direktor L. Ždanovič'i vastutulekul veel 1 a.-ks seminari juurde edasi täienduma ning praktikatunde pealt kuulama. Pärast seda umbes 1/2 a. A. Grenzstein'i (vt.) juhatusel »Oleviku« toimetuses tegev olnud ja sama kaua Rannus vanemate juures elanud, asus T. õpetaja-ametisse. Ta töötas esmalt aa. 1883–85 Pilistvere klk. Adavere »Eduardi« koolis (kõrgem vallakool, asutatud a. 1864 parun Eduard Stackelberg'i mälestuseks), siis 5 a. köster P. Teckel'i abilisena Pilistvere klk.-koolis ja jätkas 1890. a. alates pedagoogilist tegevust Põltsamaa E. Aleksandri linnakoolis, kus ta eriti eesti keelt õpetas. Aug. 1893 siirdus ta sellekohasel kutsel Väike-Maarjasse klk.-kooli juhatama ja töötas siin ühes omale kaastegelasteks valitud jõududega (järgemööda S. Lindpere, G. Mälk, A. Peenemaa, M. Reisenbuck, J. Ritsland ja J. Sõster) 14 a., kuni elu lõpuni. T. suri 13. VII 1907 Väike-Maarjas. T.-e nooruspäevine rinnakuju (valmistanud J. Koort) ehib ta hauda Väike-Maarja kalmistul. — T.-e isikus sulavad pedagoog ja kirjanik ühiseks tervikuks. Seminaris õpetajakutsele valmistudes, mil talle m. s. vene kirjandusevald lähedaks ning armsaks kujunes, sai ta paralleelse tõuke ka eesti keele ning kirjanduse suunas: peale eesti keele õpetaja dr. M. Veske (vt.) oli T.-ele siin määravaks sellesuunaliseks äratajaks nimelt ta koolivend P. Laredei, kelle vahendusel süttis noormees J. Bergmann'i kui ka M. J. Eisen'i (vt. neid) ballaadest. Pärastpoolse hoolsa klassitöö kõrval,eriti eesti ja vene keele õpetajana, kandis ta väljaarenenud kirjanduseharrastajana ning -loojana — eriti Väike-Maarjas — muret siis ka selle eest, et kooli raamatukogus ei puuduks õpilastel tutvumiseks rikkalikum valimik vene paremate ilukirjanikkude töödest. See kõik võimaldas T.-el äratada ning innustava õppetegevuse kandel kasvatada õpilastes huvi peale muu kirjandusegi vastu. Säärane õhutus pani T.-e õpilasperest mõnegi kirjanduseteele suunduma; hiljemini on nende seast silmapaistvale kohale tõusnud A. H. Tammsaare (A. Hansen). — T.-e ilukirjanduslik toodang — algupärane kui ka tõlkeline — piirdub pea täielikult aina seotud kõnes loodud eepiliste ja lüüriliste töödega, kui mitte arvestada tema lühikesi lihtsatoimelisi kirjeldavaid, käsikirjas säilinud proosapalasid »Teekäik Nuustakule«, »Liivi Šveits« (1905) ja »Soome teekond« (1906). Oma loomingust, mida olid ajalehed ning ajakirjad (eriti »Oma Maa«, »Eesti Postimees«, »Meelejahutaja«, »Postimees« ja »Linda«) vaheajal juba üsna rikkalikult avaldanud, kirjastas autor ühe osa ise Tartus 1892. a. pealkirja all »Ärganud hääled« I (1881.—83. a. looming) ja II (1884.—86. a.), kuna 1914. a. J. V. Veski ta eepilised luuletised ühiseks »Lugulaulude« nimeliseks koguks koondas ja s. a. Tartus E. Kirj. Seltsi kirjastusel trükki toimetas. Osa T.-e toodangust ootab tänini (1928) alles avaldamist. — T.-e eepilisse loomingusse kuuluvad — rohkete õnnestunud tõlgete kõrval, mis ammutatud suuremalt jaolt vene (A. Puškin, M. Lermontov, vene rahvaluule j. m.), vähemal määral (1/5 eepilisist tõlkeist) saksa kirjandusest (L. Uhland, Fr. v. Schiller j. t.) — umbes 70 algupärast lugulaulu ning »musta aja mälestust«, mis moodustavad — kui mitte kaasa arvata A. v. Chamisso' järgi J. Parvega kahasse tõlgitud »Abdallah« (»Oma Maa« 1886, nr. 6–8) ja ta pikem värsistatud reisikirjeldus »Käik Kalevipoja sängil« — ligi 65% (=10000 värsirida) kogu ta eepilisest toodangust. T.-e algupärase eepika (enamikult ballaadid) ainestik on pärit peamiselt eesti, väikesel määral ka klassikalise muinasluule maalt, kust autor erilise kalduvusega noppinud, nagu tõlkimisegi tarvis, nimelt müstilisi sisujooni, aga ka rahvatraditsioonide ning ajaloo alalt; üksnes mõningas loos kajastab T. oma kaasaegset elu (»Aadam Hapu«, »Sõimaja«, »Häda õpetab«, »Ristid«). Aastal enne surma värsistas T. neljajalgseis jambides ka Daniel Defoe' »Robinson'i«, millest tal valmis aga ainult osa (ligi 1400 rida). — Ka võrdlemisi ulatusrikas T.-e lüürika, kus tal enamikus esineva algupärase luule kõrval eduga tõlgitavaiks luuletajaiks osutuvad H. Heine, A. Maikov, M. Lermontov, A. Puškin, J. W. v. Goethe, J. Koltsov j. t., on andnud häid tulemusi eeskätt loodusevaatluste ja armastuseluule alalt. Viimast liiki algupärane looming paisub T.-el iseäranis tõhusaks ning sütitavaks alles siis, kui ta 39. eluaastal tõsiselt satub õnnetu armastuse võrku. Rohkesti soojust ning tundeõrnust varjab eneses kodust ning vanematest mõlgutlev lihtsavormiline lüürika. — Mitmetest J. Krõlov'i valmidest omale järelloomiseks õhutavat tõlkimisjuhust leidnud, rikastas T. eesti kirjanduse kehva valmiala ühtlasi mõnegi kordaläinud algupärase tootega Krõlov'i ehituslaadis. — T.-e proosatõlkeist on hoolikalt tehtud tööna nimetada Leo Tolstoi' romaani »Sõda ja rahu« IV osa (Tartu, 1898). T. on oma jutustava loominguga, milles kõige pealt eesti muinasjutu- ning pärimusteilm on ehtsa rahvaluule-ilmavaate alusel tihestatud luuletaja subjektiivse koega, istutanud eesti kirjandusse tugeva viirastusliku, müstilise joone, mis oli sügavalt juurdunud tema hinges, näi-

dates kirjaniku elu lõpuaastail aina kasvamistendentsi, mille tagajärjel kandus vihjeid siis ta lüürikassegi. Lähtudes sealjuures — algeliselt A. Grenzstein'i eeskujul — keelekõlavusest ning mõtteselgusest, paaritades seda paiguti veel eesti rahvaluule-keele väärtustega, on T., täis lihtsust ja tundeavaldust, oma kaasajale pakkunud eesti silmapaistvama ballaadiloojana kui ka lüürikuna tüsedat rütmi- ning riimipuhast vormi-eeskuju ja nauditavat, stiilivärskusest ning läbitöötamise põhjalikkusest tunnistust andvat sisu-omapära, kuigi ei saa salata ta sisukäsitluses paigutist pikalevenitust ja vormis vähel otsitud ütlusi kui ka siin-seal asjatult esinevaid lappimissõnu. Omale tõlgitavaks valides vene ja saksa klassikuid on T. eesti lugejaskonnale ühtlasi nimekaks sillaks nende kirjanduste juurde.

Kampmann, Peaj. II[II], 312 jj.; A. Jürgenstein, J. T. (E Kirj. 1908, ära trükitud ka viimase raamatus »Arvustuslised kirjatööd«, 1919, lk. 5–60); J. T.-e loomingu käsikirjadekogu (E. Kirj. Seltsi arhiivis Tartus); Väike-Maarja klk.-kool, praegune algkool 1873–1923 (1923), lk. 27–42; J. Elken, Väike-Maarja koolide ajalugu (E. Kirj. 1928); Pilistvere kirikuõpetajalt saadud andmed. *J. V. V.*

TAMM, Johan, vt. **Jurkatam.**

TAMMEKANN (end. nimi **Jürgenson**), **August Ferdinand,** maateadlane, sünd. 2. IX 1894 Tallinnas pargivahi pojana, õppis aa. 1903–09 kohalikus linna kõrgemas algkoolis, teenis siis Tallinna sõjasadama, hiljemini Noblessner'i (Peetri) laevatehase ladudes arvepidajana, õiendas a. 1918 eksternina Moskvas küpsuseksami ja astus s. a. Moskva ülikooli. A. 1919 Tartu ülikooli matem.-loodusteaduskonda siirdunud, õppis ta seal maateadust prof. J. G. Granö (vt.) juhatusel, töötades ühtlasi aa. 1922—23 Eesti Kirjand. Seltsi kodu-uurimise toimkonnas ja toimides geograafiakabineti noorema assistendina. Kevadel 1923 lõpetas ta ülikooli mag. astmega ja jätkas s. a. sügisel ülikooli stipendiaadina oma õpinguid Helsingi ülikoolis sinna vaheajal asunud prof. Granö juures, omandades seal a. 1925 filos. kandidaadi ja mais 1926 väitekirja kaitsmise järel litsentsiaadi astme. A. 1926 oli T. õppeülesande täitjaks Tartu ülikoolis ja valiti kevadel 1927 peale habilitatsiooni geograafiadotsendiks. Ühtlasi on ta suvest 1926 toiminud EKS-i kodu-uurimise toimk. tööde juhatajana ja selle väljaannete peatoimetajana. — T-u teaduslikkude tööde koondiskohaks on olnud Põhja-Eesti rannikumaa. Juba üliõpilasena kirjutas ta a. 1922 auhinnatööna silmapaistva uurimuse »Eesti diktüoneema-kihi uurimine tema tekkimise, vanaduse ja levimise kohta« (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* A. V, a. 1924), erilist tähelepanu väärib aga ta väitekiri »Die Oberflächengestaltung des nordostestländischen Küstentafellandes« (*ibid.* A. IX, a. 1926), mis on kaalukaim regionaal-geograafiline eriuurimus Eesti pinnamoe kohta. Teistest T.-u trükis ilmunud kirjutistest mainitagu: Lühike kaardiprojektsiooni-õpetus (Tartu, 1922), Koillis-Viron rannikkomaa (Terra 1924, nr. 2—3), Über die Petrographie des Grubenfeldes von Sillböle bei Helsinki (Fennia 45., nr. 10, a. 1925), Koillis-Viron rannikkolaakio-seutukunnan rajat (Terra 1926, nr. 2–3). Peale selle on T.-u sulest ilmunud maateaduslikud ülevaated koguteostes »Soome maa. rahvas ja kultuur« (Tartu, 1924) ja »Viron-kirja« (Helsingi, 1926), vähemad artiklid ajakirjas »Loodus« aa. 1923–24 ja rida peatükke koguteostes »Tartumaa« (Tartu, 1925) ja »Võrumaa« (*ibid.*, 1926).

Isikl. j. m. saadud andmed. *E. K*

TAMMER, Harald, sportlane ja ajakirjanik, sünd. 28. XII 1898 Tallinnas lukusepa pojana, omandas hariduse aa. 1911–15 kohalikus kaubanduskoolis ja iseõppimise teel, on olnud tegev Eesti spordiliikumises alates 1915. a.-st ja saavutanud mitu võitu rahvusvahelistel kerge- ja raskejõustiku võistlustel. A. 1924 püstitas ta olümpia-mängudel Pariisis rekordi tõstmises. A.-st 1921 on ta toiminud »Eesti Spordilehe« toimetajana ja 1923.-st a.-st ühtlasi »Päevalehe« toimetuse liikmena ja on kirjasaatjana viibinud mõnel korral välismail.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

TAMMSAARE, A. H. (pseud., kodanlik nimi **Anton Hansen**), kirjanik, sünd. 18. I 1878 Järva-Madise klk. Albu v. Tammsaare-Põhja talus taluperemehe pojana. T. vanemad öeldakse Järva-Madisele olevat asunud Viljandimaalt Vastemõisa vallast. T. põhielamused lähtuvad soode ja rabadega ümbritsetud väljamägede vaateringist. Tema nooruse visad hariduslikud väljavaated on märgitud eri maakoolides käimise ja vähejõukate vanemate kodus peatatud viivitustega. Tema kooliea pikaldane talutöö nõuetest ja pärimuskommetest vabanemise käik algas Sääsküla vallakooli astumisega Albus a. 1886, väldates kuni Tartu H. Treffner'i eragümnaasiumi jõudmiseni a. 1898. Tähelepandavaks vahejaamaks olid T.-l 3 a. Väike-Maarja klk.-koolis, kus õpetas luuletaja Jakob Tamm (vt.). Tolle tüseda klk.-koolmeistri lihtloomulik inimsus ja rahvalikult jutustavate värsiveerete and on erksasse kasvandikku avaldanud kaasakiskuvat mõju. Ka nooresse T.-sse peidetud kirjanikutung on esmalt õnne katsunud värsside ja isegi lugulaulude kirjutamisega; need on aga jäänud trükkimata ja laokile. Kaasaeg-

sete eesti proosakirjanikkude toodangust on T.-t eriti haaranud Juh. Liivi »Vari«. Tartu gümnaasiumi pääsenud ja linnahariduse teed ainelises kitsikuses edasi pingutades jätkas T. juba edukamalt oma kirjanduslikke katseid, mis võtsid nüüd järelepüüdmise suuna Liivi, Kitzberg'i, Wilde' taolistele külajuttudele. Sügisel 1900 ilmus »Postimehe« joone all väike uudisjutt »Kilgivere Kustas«, nimetähtedega A. H. märgitud. Ei see joonealune ega mitmed järgnevadki vestlused, mis aset leidsid »Postimehe» ja hiljemini »Teataja« veergudel, pole pärast enam uuesti trükitud. T. gümnaasiumipõlve külajuttudest äratas arvustuse esmakordset kiitvat tähelepanu »Kuresaare vanade« visand (pärast ümber nimetatud »Mäetaguse vanadeks«), mis ilmus revolutsiooni-eelsete Tartu koolinoorte väljaantud koguteose »Kiired« I vihus a. 1901. See vana saunikpaari episoodiline kujutus võistleb juba Liivi- ja Kitzberg'i-vääriliste külarealistlikkude lookestega, humoristlikult vastandlikud karakterjooned sulavad ühte liigutavatega õnnelikult vähenõudlikuks maaidülliks. Madalas tõsielus püsivate maakehvikute ja nende vastolulise hingelise ühtekuuluvuse karakteristika on tunnismärgiline ka T. õpilasaastate järgmisele etteküündivale visandile »Kaks paari ja üksainus«, mis ilmus »Kiirte« albumi III ja viimases vihus Tartus a. 1902 (eriraamatuna Tartu, 1924). »Kaks paari ja üksainus« tunnistab juba noore kehvikkirjaniku ligidasest kokkupuutest idealistlikku realismi tagasitõrjuva mõtteliikumisega. Autori pilk on omandanud tumeda loodusteadusliku põhivaate, paljastades vaimuvaeste oriinimeste vaevalist ja vastastikku-vaenulist olemasoluprotsessi, viletsaist viletsam üksik vanarauk kahe kimpleva kantnikupere vahel. Otsekui protokolli pidava külanaturalisti sulega püüab autor siin tungida armetu tõsielu varjupooltesse ; aga inimliku madaluse kopeerimist määrab siiski autori hingeteadlik iselaad, mis oma sisemat ülesannet ei näe ühiskondliku ülekohtu või tulundusliku paratamatuse rõhutamises, nagu E. Wilde ja E. Peterson oma kaasaegses külanaturalismis, vaid vastutamatute loomusundide jälgimises. Juba tol ajal oli edasiõppivat noornaturalisti T.-t haaranud Dostojevski oma võrratu psühholoogilise läbitungivusega. T. abituuriumieelseks kirjanduslikuks küpsustööks oli pikem külajutustus »Vanad ja noored«, ilmunud a. 1903 »Postimehes« (eriraamatuna Tallinna, 1924). Vähemotiveeritud pahanduste tungid, mis juba ta varasemais tõsielu-kujutustes olid kerkvel olnud, on siin saanud kavatsusliku rakenduse. Selle kavatsusena oli enne kõike kahe sugupõlve vahelise vastolu ja võimukiusatuse teem soopärase väljamäe talus, nii siis jällegi mitte sotsiaalselt, vaid bioloogiliselt juhitud olustikuline ja hingeteaduslik suhtumine.

Keskkooli sügisel 1903 lõpetanud, kavatses 25-aastane T. ülikooli astuda ja oma kirjanduslikku tegevust suuremas ulatuses edasi arendada. Juba siis mõlkus tal meeles mahuka läbilõikelise romaani kavatsus, milles ta oleks lahti rullinud koduste inimeste eri õiguse ja tõe mõistete heitlusi. Kuid vaba haridusliku ja kirjandusliku enesetäiendamise asemel oli ta sunnitud anduma ajakirjanduslikule suleteenistusele. Tema deterministlik-naturalistlik ilmavaade ja elu varjupooltesse kalduv kunstikäsitus viitas pahemale poole, ja nii astus ta sügisel 1903 »Teataja« toimetusliikmeks Tallinnas, ülesandeks kohalikkude sõnumite eest hoolitsemine, koosolekute ja teatrietenduste kirjeldus. Selles kulutavas »Teataja« teenistuses leidis kirjanik mahti ainult mõningate väikeste lookeste ja vestete kriipsutamiseks. Tunnismärgiline on T. kaasavõitlematu vaatlejaloomuse kohta, et vanade mõjuvõimude vastu sõitleva käremeelse lehe veergudele selle kaastöölise sulest ei siginud kirjanduslikult midagi püsivamat kui »Tähtjas päev« (»Teataja« 1903). See on politilise ja sotsiaalse päevavõitluse taguse argielu läigatus pühapäevases helgis, meeleolupilt igatsevast karjapoisist, kes suvistepüha hommikul kuulatab kauge kirikukella helinaid kui mingi saavutamatu unistuse kutset.

1905. a. revolutsiooniliste rahutuste järsk vaheldus summutava reaktsiooniga katkestas »Teataja« ilmumise. Järgnevad murranguaastad teritasid T. ilmavaatelisi käärimisi ja kahklusi. 1905. a. järellainetuses »Teataja« lühiealise järglase »Sõnumete« juures töötades tahtis kirjanik kord koostada kõike seda lunastuslootuste nurjumist, mis ta ümbruskonda oli erutanud. Selleks elu- ja ajakujutuseks oli Läänemaa arenematusse nurka mõeldud »Rahaauk« (Tall., 1907, II tr. Tartu, 1920), rahakaevamise, usuhullustuse, töölisliikumise ja karistussalkade tegevuse ühtesõlmimises ebaõnnestunuks arvustatud, muidu ajalt esimene T. jutustus, mis ilmus ka eriraamatuna. Sellega seltsis s. a. Tallinnas ilmunud eraelulise kuriteo ja mõistatuslikkude hingesaladuste juurdlus »Uurimisel« (II tr. Tartu, 1922), hulgaliikumise õhkkonnast taandunud, armukadeduse kurbmängu ja normaalsest kõrvalekalduva nägemuserksuse keerdküsimuste ümber keskendatud. Selles jutustuses kerkib esile juba järgnevais linnanovellides korduv probleem — noor neiu armastab ühtaegu kaht meest — ja maategelaste kõrval targutab hingeuurimisel kaks vastandlikkude vaadetega haritlast. — Vähenõudliku summa laenuks saanud, pääses T. sügisel 1907 viimaks Tartu ülikooli, kus ta astus

õigusteaduskonda ja pahempoolse üliõpilasorganisatsiooni »Ühenduse« liikmeks. Tartus liginesta »Noor-Eesti« kirjanikkude rühmale: sinna kuulus uuele liitlasele juba »Kiirte« päevilt tuttavaid kaaslasi. Hiljutine külanaturalist osutus nüüd isikupäraseid hingeelulisi keerundeid eritlevaks linnaimpressionistiks: ilmus »Noor-Eesti« kirjastusel T. esimene individuaalpsühholoogiline linnanovell »Pikad sammud« (Tartu, 1908, II tr. Tall., 1921). Sellele järgnesid varssi »Noored hinged« (Tartu, 1909, II tr. 1923) ja »Üle piiri« (Tartu, 1910, II tr. Tall., 1923). Siit peale võttis autor enesele püsivalt omaks A. H. Tammsaare kirjanikunime. Selle nime populaarsus kasvas pooldamistes ja vastuvaidlustes. Kui vabamõttelise intelligentsi juurdekasv meil hindas T. noorte kehvikharitlaste tujukat muljete mängu, nende tundmuste ja mõtete nükkeid, nende ilutsemisi ja piinlemisi seltskondlikust moraalist vallandatud intiimsetes suhetes, siis võõristasid säärast loomusundide ja püüdesihtide hämaras ekslevate haritlashingede uudsust eesti kirjanduses kõik õpetliku tendentsi ja kindlate karakterite nõudjad. T. linnanovellistika algupärasus väideti m. s. kahtlaseks A. Schnitzler'i mõju moodsuses. Hiljemini on autorile selles perioodis pigemini puuduseks loetud ta isikupäraste elamuste kunstilise ümberkujunduse nõrkust, laidetud ta piiritlematute tegelaste tühja jooksvat sõnadepildumist, on arvustatud vähem ta üliõpilasproblemaatika kombelist kui kompositsioonilist lõtvust. Oli nagu oleksid T. valmimatud kehvikharitlased olnud ainult näiliselt kergemeelsed tundeinimesed, mõtete ja sõnadega mängides võimetud võitma raskuse vaimu ummikut. Iseloomulik on ka selle kirjaniku kalduvus luua oma jutustuste peategelaste kõrvale haiglasi ja hädiseid kujusid. A. 1911 tunnustasid arstid T. enese tiisikushaigeks. Ta oli sunnitud oma lõpule liginevad ülikooli eksamid heitma ja tervisele kosutust otsima. Kaukaasias ja Mustamere rannikul terveneski T. niivõrt, et ta võis kodumaale tagasi pöörduda ja vähehaaval ka katkenud kirjanduslikku tegevust jälle jätkata; ülikool jäi aga lõpetamata. Vabakirjanikuna kehaliselt ja hingeliselt põdedes võttis ta a. 1913 Tartus ilmunud »Vanade ja noorte« nimeliseks raamatuks kokku kolm oma varasemat realistlik-naturalistlikku väärteost (»Kuresaare vanad«, »Kaks paari ja üksainus«, »Vanad ja noored«). Ilmasõja ajal enamasti maaüksinduses Koitjärvel elades läbistas T. oma võib-olla kõige varjulisemad noruaastad. Põdeja hellikuks peenenud vaim otsis liiatigi nüüd kaasaja hulgaliikumisest eraldumist, meeletust ja metsikust sunnielust kõrvalevaatamist. A. 1915 Tartus ilmunud miniatüüride-kogu »Poiss ja liblik« (II tr. Tall., 1922) märgib ta kitsast estetiseerivat teed igatsuste, unistuste, mõttekujutluse maailma. O. Wilde'i eeskujule võlgnevate skeptiliste ja taidurlikkude muistendite täiteks on samade kaante vahele lisatud veel autori külarealistlikkude esikute ja muude visandite järelpõimingut. Sõjaaegne T. teritas oma erksust kirjandusliku stiili küsimusis. Tema mõtisklused »Keelest ja luulest« (Tall., 1915) tunnistavad valvsast huvist sõnaväärtuste viimistluse ja rakendamise kohta loomingulise omapäraga. Hoolsa stiilitäiendamise võitu autori hellikute hingeliste elamuste tõlgitsuses tähendab haiguse, surma ja eluarmastuse vahel võnkuv novell »Varjundid«, lõunapoolse sanatooriumi õhkkonnas uimlev, tõest ja luulest virvendav mälestusteos, mis trükki pääses alles a. 1917 Tartus (II tr. Tall., 1923). S. a. lõpetas T. impressionistlikkude linnanovellide rea proosaluuleliste virrudega »Kärbes« (Tall., 1917). Veel kord kogutakse siin luuletaja katusekambri sihitute logelejate ja tiivaripsutajate boheemkond, et jutustada kergemeelsuskamba janunevat ja isunevat lagu, näidata kommete vabaduses kaotatud süütuse nuutsuvat meheleminekut ja nukrutseva luuletaja üksijäämist oma unistustega emakese maa sigitusihadest. Tuleks veel nimetada T. ajakajaliste vaatluste ja vestluste kogu »Sõjamõtted« (Tartu, 1919), milles autor ilmet annab oma pessimistlikule ja skeptilisele suhtumisele sõja, kultuuri, inimsuse eri küsimustele. — Ka Eesti riikliku iseseisvuse päevil on T. kõrvale hoidunud aktiivsest politilisest ja ühiskondlikust elust. Maalt pealinna asunud ja a. 1920 naitunud, on ta samuti kõrvalehoidlik olnud kõigest kutsehuvilisest organiseerumisest, kirjanduslikust rühmitumisest, avalikust esinemisest. Seda sõredamate ja väärtuslikumate kunstiteoste loomingule on ta eraldunud oma 40. ja 50. eluaasta vahelises valmimisjärgus. Selle moevooludest hoolimatu loomingu omapära on tihenenud uusromantiliste hingeliigutuste, uusrealistliku olustikukirjelduse ja loodusteadlevate põhitunnetuste taidurlikus kokkukeerdumises. Siiamaani edasi läinud jutustajana, üllatas ta neljavaatusliku muistend-näidendiga »Juudit« (Tall., 1921), millega ta järsku esikohale kerkis ka meie näitekirjanduses. Piibelliku Juuditi lugu on siin ümber kujundatud kirgliku ja auahne Petuulia naise kurbmänguks: autori Juuditi sisimaks ihalduseks Olovernese leeri minnes on saada suure vaenulise kangelase omaks ja kuningalaste emaks; alles haavatud enesetunde pärast saabki ta rahvuskangelannaks. Ligi 10 a. on autor selle juudi müüdi uuestiloomiseks sugemeid kogunud ja töötanud, et võimalikult usaldatavaid, dramaatilisi olustiku-

pilte esile manada, oma hingeelulist ja stilistilist teemakäsitlust viimistleda. Uusromantiliselt varjundatud inimkujutuseks kodusest külaelust on jälle jutustus »Kõrboja peremees« (Tall., 1922, II tr. Tartu, 1926). Ka see T. uus olevikunovell külatänavast vaatab kõrvale kaasaja suursündmuste rahutustest. Selle konkreetses talupoegses olustikus arendatud faabula rahutusajedeks on jällegi igatsus ja armastus, probleemiks omamoodi erandliku mehe ja naise loomusundide unielu, Kõrboja haritud talutütre energilisest eesmärgile püüdmisest järgneb peremeheks sobimatu Katku Villu hukatus. Kui T. »Kõrboja peremehes« saavutas õnneliku tasakaalu tõelise ja ületõelise kujutluses, siis ei ole seda tunnustust tahetud täiel määral anda ta fantastiliste novellide kogule »Põialpoiss« (Tall., 1923). Midagi olulist ei lisa T. toodangusse ka ta vaatlevate ja vestlevate ajalehe-kirjutiste kogu „*Sic transit* . . .“ (Tartu, 1924). Kuid saanud kirjanduse sihtkapitali tööstipendiumi, ületas ta kõik oma senised saavutused suure tagasivaatelise külaromaaniga »Tõde ja õigus« (Tartu, 1926). Selles võistleb aastakümnete tagusest talupoegsest elu-olust esile kerkivate ürgkujude joonistamise ehtsus — mõeldagu ainult Vargamäe Andrest ja Pearut — kõige paremaga eesti jutustavas kirjanduses. Selles on ta talupoegse tõe ja õiguse problemaatika ja nooruse soise mudalmaa meeleolude tõlgitsemine saavutanud meisterliku omapära. Kui T. kirjanduslik tee on viinud maalt linna, siis annavad, liiatigi talle, isadeaegsest maaelust võõrduva nooruse kujud põhjust oletamiseks, et kirjanik ka selles kompositsiooniliselt koondamatus ja lõpetamatus suurteoses veel pole öelnud oma viimast sõna.

Fr. Tuglas, A. H. T. (1918); Aino Kallas, Nuori Viro (1918, eesti keeles 1921); B. Linde, Omad ja võõrad (1927); M. Sillaots, A. H. T. looming (1927); G. Suits, A. H. T. tee ja töö (Looming 1928) j. t. *G. S.*

TASKA, Eduard, tööstuskunstnik, sünd. 29. III 1890 Tartumaal Konguta v. potsepa pojana, õppis Tartu õpetajateseminari algkoolis ja omandas oskushariduse kuldamise ja raamatuköitmise alal aa. 1905–08 K. Unger'i köitekojas Tartus, õppides samal ajal Kr. Raua (vt.) juures joonistust ja maalimist. Aa. 1909–10 jätkas ta joonistuse ja maalimise õppimist »Studio« akadeemias Pariisis ja töötas aa. 1910–11 Münchenis, kus joonistust õppis Magidey era-kunstikoolis ja nahavooli ning köitekunsti A. Braito' ateljees. Aa. 1912–14 õppis T. maalimist keiserl. kunstide edendamise seltsi koolis Peterburis ja omandas a. 1916 sealselt käsitööametilt meistri kutsenimetuse raamatuköite alal. A. 1916 Tallinna asunud, sai ta sealse linna (hiljemini riigi) kunsttööstuse-kooli õpetajaks ja asutas mainitud kooli juures papitöö ja raamatuköite õppetöökoja, mis a. 1919 täienes kuldamise ja nahavoolimise osakondadega. Kooli õppejõuna toimis T. 1925. a.-ni. A. 1923 asutas ta eraateljee ja õppetöökoja raamatuköite, nahavoolimise ja kuldamise alal. — T. teeneks tuleb lugeda kaunistatud nahatööde ala algatamist Eestis ja selle arendamist omapäraseks rahvusliku ilmega rakenduskunstiks. Ühtlasi on T. selle ala tehnilist külge naha uue värvimis- ja pressimisviisiga täiendanud. Tema töist on kunstiteostena kõige enam tähelepandavad albumid ja aadressid. T. on osa võtnud eesti kunsti ülevaatlikkudest näitustest aa. 1919 ja 1925, Viini näitusmessist 1927, Pariisi näitusmessist 1928 ja Tallinna näitusmessidest 1925–27, saades kõikjal austava tähelepanu osaliseks.

Isikl. saadud andmed; Eesti kunsti aastaraamat II (1927), lk. 109–13 (M. Laarman) Kauband.-tööstuskoja Teataja 1926, nr. 15 (H. Anto). *A. V.; T.*

TASSA, Aleksander, kirjanik ja kunstitegelane, sünd. 23. VI 1882 Tartus kooliteenri pojana, õppis Tartu linnakoolis, oli selle järel mitu a. kantseleiametnikuks Tartu kroonugümnaasiumis ja astus a. 1904 Stieglitz'i kunstikooli Peterburis, milleks sai ettevalmistuse Tartus asuvalt balti-saksa kunstnikult R. v. z. Mühlen'ilt. Ühenduses 1905. a. sündmustega oli ta sunnitud Stieglitz'i koolist lahkuma ja asus Helsingi, kus ta püüdis jätkata õppimist Ateneumis, töötades ühtlasi dr. J. Hurda sõnalise vanavara ümberkirjutamisel koos teiste eesti kunstnikkude-emigrantidega. A. 1907 siirdus T. oma kunstihariduse jätkamiseks Helsingist Pariisi, kus õppis m. s. ka hispaania kunstniku E. Anglada-Camarosa ja K. van Dongen'i juures. Pariisis asudes liitus ta kunstnikuna »Noor-Eesti« liikumisega kodumaal, avaldades »Noor-Eesti« väljaandeis mõne graafilise teose ja võttes osa mainitud rühma korraldatud kunstinäitusist; veidi hiljemini algas ka T. kirjanduslik kaastöö »Noor-Eesti« albumeis ja ajakirjas. Välismaale jäi ta kuni 1913 a.-ni, viibides peale Prantsusmaa veel Saksamaal, Šveitsis, Belgias, Hollandis, Taanis ja Norras. A. 1913 kodumaale tagasi pöördunud, mobiliseeriti ta järgneval a. vene sõjaväkke ja teenis lennuväes Türgi rindel. Saksa okupatsioon kevadel 1918 tabas T. Tartus, kuhu ta jäigi peatuma, olles kunstiühing »Pallase« üheks asutajaks, teotsedes Lõuna-Eesti kunstikaitse alal ja võttes osa »Pallase« nimega seotud kunstinäituste korraldamisest Tartus. Selle kõrval hargnes tema kirjanduslik tegevus jutustava proosa alal, mille tulemused, olles ilmunud osalt »Noor-Eesti«

albumeis j. m., on koondatud raamatuisse »Nõiasõrmus« (Tartu, 1919) ja »Hõbelinik« (Tallinna, 1921). Lähedas ühenduses Lõuna-Eesti kunstikaitsega võttis T. tegevalt osa Eesti Rahva Muuseumi kunstiosakonna asutamisest ja arendamisest, töötades ERM-i juures 1922. a.-ni. Selle järel toimis ta aa. 1923—24 »Vanemuise« teatri dramaturgina ja aa. 1925—26 «Pallase« kunstikooli õpetajana. 1928. a. alul asus ta Tallinna Eesti Muuseumi korraldajaks. Kunstnikuna on T. esinenud peale kodumaaliste näituste oma töödega veel Pariisis kunstinäitusil ja prantsuse kunstnikkude korraldatud näitusel Moskvas. — Juba linnakooli õpilasena tegi T. kaastööd A. Peedi »Sakalale«, tõlkis hiljemini lühemaid jutustusi, asus siis õppima ja töötama kujutava kunsti alal, kuna Helsingis rahvaluule ümberkirjutamine juhtis ta kahtlemata legendi ja müüdi harrastusele oma hilisemas jutustavas proosas. Samadelt aegadelt on algatuse saanud ka T stiliseerimis- ja arhaiseerimisharrastused, mille saavutused ilmnevad tema kahes ülalmainitud kogus. Pariisis viibides kiindus T. veel prantsuse rokokoo-ajajärku; samuti on ta kirjanduslikke mõjustusi saanud E. A. Poe'st ja E. T. A. Hoffmann'ist. Rokokoo-ajajärgule omane, eluvõõras ja kõige puhtailmelisem *l'art pour l'art* kirjanduse iseloom on T. kogu jutustaval proosal: ta on ses suhtes erandlik nähe ka »Noor-Eesti« samasuunaliste kaaslaste seas. Tundub, nagu oleks T. tahtnud anda tänapäeva kunstkirjanduses sama haaravaid legende ja müüte proosas, nagu tunnevad neid ainult lõunaslaavlased oma kiriklikus kirjanduses. — T. kirjandusliku loomingu esimese ajajärgu toodangu moodustavad ülalmainitud kogud »Nõiasõrmus« ja »Hõbelinik«, kuna järgneva aja toodang koostub eranditult 1-järgulistest draamadest, mis kõik on ilmunud ajakirjas »Looming«, nimelt: komöödia »Kadaara sead« (Looming 1923, nr. 1), müsteerium »Lihavõttemäng« (1924, nr. 5), näidend »Põrgumäng« (1924, nr. 6), dramaatiline grotesk »Mooramaa isand« (1924, nr. 10) ja »Seitse magajat« (1927, nr. 9). Nähtavasti on lühiajaline teotsemine »Vanemuise« dramaturgina osutunud T.-le siiski nagu piiripostiks, mis märgib ära tema senise jutustava proosa lõpu ja dramaatilise alguse. — Kui »Nõia sõrmuse« autor on veel õige rahutu otsija, kes upub sageli ähmasesse tumedusse, on »Hõbelinikus« kirjanik jõudnud juba suurimale kunstilisele selgusele; parimate novellidena ses viimases kogus esinevad »Vaga Jaan«, »Jutt nahaparkijast Athanaasiusest ja lõuendivärvijast Tiimonist«, »Jutt mungast, Maarja maalijast« ja »Püütud kurat«. Oma dramaatilistes ühejärgulistes kasutab T. peamiselt piibliloolisi aineid, millede käsitluses ta aga peaaegu on loobunud arhailisest stiliseerimisest, lastes Leopardi't mõjustada oma dialoogi. Parimad neist ühejärgulistest on »Kadaara sead« ja »Põrgumäng«.

Isikl. j. m. saadud andmed; J. Semper, Meie kirjanduse teed (1927), lk. 83—86; F. Tuglas, Kriitika IV (1922), lk. 117—21.

B. L.

TAUBE, Johann, diplomaat ja politiline avantürist, sünd. arvat. XVI a. s. esimesel veerandil Reinhold T. pojana, keda hiljemini nimetatakse Tartu piiskopi nõunikuna. Johann T.-t mainitakse esiti meeskohtunikuna Tartu kreisis ja ta on arvatav. 1550-date aa. keskel saanud Tartu piiskopi nõunikuks. Peale venelaste sissetungi Eestimaale jaan. 1558 saadeti T. samal kevadel saatkonna liikmena Moskva rahu sobitama, mis katse siiski ei õnnestunud. Kui venelased s. a. suvel vallutasid Tartu, vangistati ka T. ja viidi Moskva, kus ta pidi mõne aja vangipõlves viibima. Tsaar Ivan IV (vt.) tahtis teda oma teenistusse meelitada, kuid kuni a. 1563 suutis T. vastu panna; siis andis ta tsaari ähvardustele ja ahvatlemistele järele ja läks üle tsaari teenistusse, hakates ühes Eilert Kruse'ga (vt.) töötama tsaari huvides. Mõlemad saabusid Liivimaale, katsudes liivlasi tsaari poole võita ja luua soodsat pinda Vene plaanidele. Nad leidsid ka teatavat poolehoidu ja a. 1569 nimetati T. koos Kruse'ga Riia piiskopkonna rüütelkonna saadikuks tsaari juurde. Russow'i kroonika teadaannete ja Rootsi allikate järgi on teada, kuidas T. ja Kruse katsusid s. a. Tallinna linna tsaari poole meelitada ja palusid linna esindajaid Rakveresse saata nendega läbirääkimiste pidamiseks. Vene esindajate suurtest lubadustest hoolimata asi ei õnnestunud, ja tsaar Ivan oli sunnitud kasutama teisi abinõusid. Nähtavasti olid T. ja Kruse teatavaid lubadusi tsaarile andnud ja temale Eesti- ja Liivimaa äravõitmist õige kergena kujutanud. Kui siis hertsog Magnus'e (vt.) ülemjuhatuse all ettevõetud Tallinna piiramine ebaõnnestus, hakkasid tsaari esindajad Ivani viha kartma ja nii vist on seletatav, et nii T. kui Kruse veebr. 1571 salaja pöördusid Rootsi kuninga poole, temale oma teenistust pakkudes. Kui see üritus ei õnnestunud, võeti s. a. sügisel ette hulljulge katse Tartu linna vallutada, mille täieliku äpardumise järel T. ja Kruse olid sunnitud põgenema Tartust ja astusid Liivimaa asevalitseja Chodkievicz'i vahetalitusel Sigismund II Augusti (vt. neid) teenistusse. Mõlemad on arvat. saavutanud Poola kuningate usalduse ja nende käest igasuguseid soodustusi saanud. Nii omas T. maaalasid Kremonis Liivimaal, kus ta hiljemini

viibis. Oma end. sõbra Kruse'ga, kellega ta võib-olla hiljeminigi plaane sepitses Rootsi teenistusse siirdumiseks, sattus ta lõpuks ägedasse tülli, nagu on arvatud, Kruse süüdistuse tagajärjel, et T. olevat ta vale teele juhtinud oma isamaa vastu teotsema. Umbusaldus nii T. kui Kruse vastu näib Liivimaa aadlis olnud õige suur, kuigi mõlemad kõigiti on püüdnud aadlile läheneda. Kruse' kõrval oli T. tüübilisemaid ja külmaverelisemaid avantüriste Liivimaa ajaloos noil segastel aegadel. Ta suri arvat. 1580-date aa. keskel, mõni a. varemini kui Kruse. — T.-lt on säilinud saksa ordu vastu sihitud sõimukirjutis »Kurtze vnd Warhafftige Beschreibung Angfannck, Mittell vnd Endt Sampt allem Wandel, gebrauch, Sitten, leben vnd gewonhandt des Ordenns in Eifflandt wie die Regirtt vnd widerumb apganngen« (tr. Bunge, Archiv III).

Russow; Th. Schiemann, Characterköpfe u. Sittenbilder a. d. balt. Gesch. (1877); Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564—70 (1877); H. Kruus, Vene-Liivi sõda 1558—61 (1924) j. m. *A. R. C.*

TAWASTSTJERNA, Werner Nikolaus, ajaloolane, sünd. 11. III 1848 ukj. Jyväskyläs Soomes kubermangu maamõõtja pojana, õppis ajalugu Helsingi ülikoolis, promoveerus a. 1873 filos. magistriks ja õiendas a. 1876 filos. litsentsiaadi eksami, mille järel toimis mitu a. õpetajana mitmes koolis. Aa. 1903—11 oli ta Soome koolide ülemvalitsuse abijuhataja ja aa. 1911—13 Kuopio lääni kuberner. Kirjutanud oma doktori-väitekirja »Lisätietoja Suomen sotahistoriaan« (Helsingi, 1875) Soome sõjandusest XVI a. s. lõpul, on T. hiljemini mitmes väikesemas uurimuses käsitelnud mainitud ajajärku; neist võiks mainida: »Suomen maasotaväki Kustaa Vaasan ja Eerikki XIV: n aikana« (Hist. Arkisto XIX, 1905) ja »Suomen sotavoima Juhani III: n aikana« (*ibid.* XVII, 1901). T. peatööd on: lai uurimus »Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika« (Helsingi, 1918—20), mis tähtsal määral puudutab Eestigi ajalugu XVI a. s. lõpul, sisaldades haruldaselt rikkalikku ainestikku, ning »Sotavuodet 1590—1595 ja Täyssinnän rauha« (*ibid.*, 1929).

Aikalaiskirja (1920) j. m. saadud andmed. *A. R. C.*

TECNON, Johann, vastureformatsiooni tegelane, sünd. Riias, aeg teadmata, sai hea õigusteadusliku hariduse, omandades *dr. utriusque juris* astme, kuulus jesuiitide ordusse ja oli Liivimaa piiskopi vikaar, Võnnu arhidiakon ning Ronneburgi preester. Eesti ajaloos on T. tuttavaks saanud Poola aegse vastureformatsiooni ajal, mil temale sai ülesandeks toime panna 1613. a. Liivimaal kirikuvisitatsioon katoliku usu ja kiriku seisukorra selgitamiseks ning parandamiseks. Visitatsioon, milles T.-i kaaslaseks oli paater Ertmann Tolgsdorf (vt.), ulatus Liivimaa Eesti osas Karulasse, Antslasse, Urvastesse, Põlva, Vastseliina, Rõugesse, Sangastesse, Puhja, Randu, Kambja, Võndu, Tartu, Helme, Paistu, Tarvastu, Suurde-Jaani, Viljandisse, Põltsamaale, Karksi, Saarde, Pärnu. Selgus, et katoliku preestrid olid teotsemas paljudes kohtades ning et rahva meeleolu kohati oli soodus katoliku kirikule. Luteriusuliste koguduste korraldus on kohati puudulik, nii et lapsed jäävad ristimata, abielupaarid elavad koos laulatamata ja surnud pannakse hauda ilma kristliku matusetalituseta. Visitatsioonikomisjon tegi rea korraldusi katoliku kiriku mõju kindlustamiseks ja edendamiseks: ta määras preestrid ametisse, lahendas kohtadel katoliku usu vaimulikkude sissetulekute küsimusi, keelas kohati (Pärnus) luteri usu õpetajaile eestlastele jutlustada. Visitatsiooniprotokoll (avaldatud Bunge, Archiv I[II], 1857, lk. 18—72) sisaldab mõningaid huvitavaid andmeid rahva tulundusliku järje, kirikute seisukorra ning usuelu kohta.

Recke-Napiersky IV; Napiersky, Pred.-Lex. IV; Nord. Misc. 27., lk. 454 jj. *J. K.*

TEEMANT, Jaan, politikamees, sünd. 12. IX 1872 Vigalas vallakirjutaja pojana, kasvas üles Kohilas, kus ta isa oli talu omandanud, õppis õigusteadust Peterburi ülikoolis, teotsedes eesti seltsides ja olles m. s. Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi asutajaid, ja töötas siis advokaadina Tallinnas, omandades laialise tutvuse, eriti maarahva keskel, korduvates protsessides talupoegade ja mõisnikkude vahel, milledes ta esines talupoegade volinikuna. Seltskondlikku tegevust algas T. üliõpilasena, töötades Peterburi eesti seltsides, ja jätkas seda Tallinnaski, olles Tallinnas koonduva ning organiseeruva eesti vabameelse kodanlise ringkonna silmapaistvamaid esindajaid K. Pätsi, O. Strandman'i (vt. neid) j. t. kõrval. Kui 1904. a. Tallinna linnavalimistel eesti-vene edumeelne blokk sai enamuse, valiti T. linnavolinikuks. Eriti elavat tegevust avaldas T. 1905. a. S. a. kevadel organiseeris ta ühes teistega maal märgukirjade saatmist riigikeskvalitsusele siinsete olude valgustamiseks ja paranduste nõudmiseks ning võttis osa maa-omavalitsuste kavade väljatöötamisest, algatas ja kaitses mõjuvalt Tallinna linnavolikogus ettepanekut juurdluse ettevõtmiseks tööliste 1. mai meeleavalduse laialiajamise kohta, milline samm ühenduses teistelgi juhustel väljendatud radikaalsete vabadusliikumise-sõbraliste vaadetega tõi T.-ile

laialise populaarsuse linnatööliste ning maa käremeelsema olluse hulgas. Kui 27. XI 1905 kokku astus Tartu seltside poolt seisukorra selgitamiseks ja tegevuse juhtmõtete ning kava ülesseadmiseks kokkukutsutud »ülemaaline rahvaasemikkude koosolek«, valiti T. häälteenamusega (437 h. 801-est) koosoleku juhatajaks. Koosoleku jagunemise järel kaheks osaks juhatas T. käremeelsemat osa ülikooli aulas, kus vastu võeti rida resolutsioone, mis esinevad tolle aja seisukohast õieti radikaalsetena ja on osalt kohandatud sotsiaaldemokraatia erakonna programmile. Nendes »aula otsuste« nime all tuttavaks saanud resolutsioonides kutsuti üles võitlema »praeguse Venemaa vägivallavalitsuse« kukutamiseks »kõigi abinõudega«, nagu revolutsiooniliste omavalitsuste sisseseadmine, valitsuse asutiste ja sõjaväeteenistuse boikoteerimine, alkoholiliste jookide valmistamis- ja müügipaikade sulgemine, raha väljavõtmine pankadest ja riigi hoiukassadest, riigi- ja teiste maksude maksmata jätmine, seniste kohtuasutiste boikoteerimine ja uute rahva valimise põhjal loodud kohtute asutamine, terve rahva sõjariistu panemine »õiguste kaitsemiseks ja uute õiguste muretsemiseks« jne.; lõppsihiks on »asutaja kogu« kokkukutsumine üldise, üheõigusliku, otsekohese, salajase ja proportsionaalse valimisviisi järgi soo peale vaatamata, mille juures nõuti, et Vene riigist peab saama »demokraatlik vabariik«. Agraarküsimuses tunnustati otstarbekohasemaks lahenduseks kõige maa, samuti nagu muudegi tarbeasjade valmistamisvahendite saamist terve ühiskonna ühiseks omanduseks, millise eesmärgi taotlemisel tulevad kaotada kõik mõisamaa eriõigused ja talupoja-seisuse erikohustused ning orjused, tasuta võõrandada ja maatainimestele ära jaotada kiriku-, kloostri-, rüütelkonna-, stifti- ja kroonumaad, sunduslikult omandada kvoote- ja kuuendikumaad ning müüa vakumaad rahva poolt valitud asutiste hindamise alusel, rendilepingud pikendada jne. Omavalitsuse kulude katmiseks tuleb sisse seada progressiivne tulumaks ning koolide juhatus üle anda omavalitsuse kätte, misjuures õppekeeleks peab saama emakeel, kuna vene keel jääb õppeaineks. Kirik ja riik tuleb lahutada põhimõttel, et usk on eraasi, ning kuni lahutuse teokssaamiseni maksud kirikuteenrite heaks maksmata jätta. Edasi nõuti piiramatut streigi- ja ühinemisvabadust, riigilaenude mittekohustavaks tunnustamist uuele valitsusele, otsustati töötada politiliste vangide vabastamiseks, sõjaseaduse ja sõjakohtute ning surmanuhtluse kaotamiseks, terve sõjaväe kojulaskmiseks ja sõjariistade rahva kätte andmiseks. Otsuste täidesaatmise juhtimiseks valiti viieliikmeline büroo, millel pidid olema asemikud maakondades ja linnades. Otsused võeti vastu revolutsioonilises ülendatud meeleolus kainemalt arvestamata reaalseid tõsiolusid ja teot semisvõimalusi. T., kes oma esinemistes enne koosolekut oli väljendanud õige kaugele minevaid nõudmisi, m. s. ka eraomanduse kaotamise suhtes teatava miinimumi piirini, leidis rea otsuseid minevat liiga kaugele reaalsuse pinnalt, ei suutnud aga ühes samamõtteliste kaaslastega oma seisukohta maksma panna. Need »aula otsused« said rahva käremeelsemale osale autoriteetlikkudeks juhtnöörideks, mis tunduvalt mõjustasid revolutsioonilise liikumise süvenemist ja edasiarenemist olude vägivaldse muutmise suunas. Rahva meeleolu ja revolutsioonilise liikumise juhtimiseks mõõdukamatesse rööbastesse kutsusid Tallinna haritlased, nende hulgas T., 11. XII 1905 Põhja-Eesti valdade asemikud Tallinna kokku uueks koosolekuks, mis aga 10. XII maksmapandud sõjaseaduse tõttu jäi pidamata. Algava karistussalkade tegevuse eest põgenes T., nagu rida teisi haritlasi, välismaale ning asus pikemat aega Šveitsis. Kindr. Besobrasov'i salk mõistis sakslaste poolt »Eestimaa kuningaks« nimetatud T.-i Kohilas tagaselja otsusega surma, süütegu nimetamata. Pärast sõjaseaduse kaotamist tuli T. kodumaale tagasi, viibis siin 1 a. eeluurimis-vangistuses ja mõisteti sõjaringkonna-kohtu otsusega $1^1/_2$ a.-ks vangi, millise karistuse ärakandmise järel Peterburi, Tartu ja Tallinna vanglates ta asumisele saadeti Arhangeli kubermangu. Sealt tagasi tulnud, jätkas T. advokaadi ameti pidamist Tallinnas. Eesti maanõukogu valimistel 1917. a. sai T. selle liikmeks ning Eesti Vabariigi algusaegadel määrati ta Vabariigi prokuröriks, kellena ta oli tegev kuni Asutava Kogu kokkuastumiseni. Asutavast Kogust võttis T. osa Maaliidu esindajana ning valiti II ja III Riigikokku põllumeestekogude nimekirja järgi. Olles seaduseandlikkude kogude liikmeks toimis T. ka vannutatud advokaatide nõukogu esimehena. Kui dets. 1925 J. Jaakson'i (vt.) kabinett lahkus, valiti T. riigivanemaks (15. XII), kelleks ta jäi edasi valitsuse kriiside järel 23. VII 1926 ja 4. III 1927 kuni 9. XII 1927. a., mil temale järgnes J. Tõnisson (vt.). T.-i valitsus, mis toetus põllumeestekogudele, asunikkudele, rahvaerakonnale ja kristlikule rahvaerakonnale, kannatas osalt tarviliku sisemise ühtluse puudust ning pidi töötama terava opositsiooni arvustuse all, milline seisund mõjustas mitu tervet ning osalist valitsuse kriisi. Kuigi need korduvalt likvideeriti, väsitas

see kõik viimaks energilise valitsusejuhi sedavõrt, et valitsuse lõplikuks kukutajaks sai väliselt õige kõrvalise tähendusega küsimus. Riigivanemana avaldas T. otsekohesust ning töökust ja mõjustas tunduvalt paljude seismajäänud asjade lahendamise. Suuremaid küsimusi, mis T.-i valitsuse ajal lahenesid või tunduvalt edasi nihutati, olid: võõrandatud mõisate tasu küsimuse asi rahvasteliidus, maapanga asutamine, rahareformi teostamine ja välislaenu saamine rahvasteliidu toetusel (vt. L. Sepp), kaitseväe-kohustuse arendamine 1-a. teenistuseaja tarvitusele võtmise suunas, maanteede korrashoidmise korra uuendamise seadus, ametnikkude koondamine ning ministeeriumide arvu vähendamise algatus; samuti keskkoolide koondamine j. m.

Kaja 1925, nr. 305, 1927, nr. 293 j. t. ajalehist kogutud andmed; Post. album, lk. 175 j.; M. Jürisson, Punased aastad Eestis (1907). *T.*

TEGETMEYER, Silvester, reformatsioonitegelane, oli pärit Hamburgist, õppis a.-st 1511 Rostoki ülikoolis, sai a. 1519 magistriks ja valis endale teadlase elukutse, siirdus aga sept. 1521 Wittenbergi ülikooli, kus ta Luther'i eemal olles sattus arvat. Karlstadt'i mõju alla. Sept. 1522 tuli ta pärandusasja ettekäändel Riiga, kus Andreas Knopke(n) juba a.-st 1521 kuulutas uut õpetust Peetri kirikus. Raad määras T.-i jutlustajaks Jakobi kirikus, kus ta 30. XI 1522 pidas proovijutlust. Juba Rostokis olevat T. ägeda evangeelse radikalismiga välja astunud rooma kiriku vastu. Samas fanaatilises vaimus jutlustas ta alul Riias ja võttis koguni osa 26. III 1524 pildirüüstest Riia toomkirikus. Ta pidi aga ühtlasi omama organisatoorseid võimeid, vähemalt näib, et ta 1525. a. ümber on koostanud esimese provisoorse evangeelse kirikuteenistuskorra Riia jaoks, mis katolitsismi elementide väljatõrjumises oli väga radikaalne; ka pidi ta a. 1526 hoolitsema ühtlase kirikuteenistuskorra eest Riias, Tartus ja Tallinnas. J. Briesmann'i ja Knopke' koostatud Riia agenda ja lauluraamatu (aa. 1529—30) väljatöötamisest pole T. nähtavasti siiski mitte osa võtnud. Riia pastoreist oli T. igatahes mõjukaim: a. 1523 näib ta Volmaris Melchior Hofmann'i (vt.) vastu jutlustanud olevat, mispärast viimane talle ühes hilisemas kirjutises kallale tungis, ja veebr. 1525 kutsuti ta 4-ks nädalaks Tartu jutlustama, arvat. eesmärgiga seal peale metsikuid pildirüüsteid kiriklikku korda uuesti jalule seada. Nähtavat osa mängis T. Volmari maapäeval juulis 1525. Saanud loa ordumeister Plettenberg'ilt (vt.), kes T.-it küll korduvalt pidi manitsema mõõdukusele, jutlustas T. seal, aluseks võttes Matteuse evangeeliumi 19. ja 21. ptk. ja prohvet Jesaaja raamatut, katoliku kiriku, ppiisk. Blankenfeld'i (vt.) ja teiste vaimulikkude maaisandate vastu ja sattus konflikti sealviibivate vasallidega Harju- ja Virumaalt, kes nagu Plettenbergki kartsid T.-i ägedatest jutlustest talupoegade hässitamist. T.-i esinemine võitis siiski reformatsioonile orduisandate saatkonna, n. n. »mustpead« ordulossidest. — T.-i hilisemast tegevusest on senini väga vähe teada. A. 1528 naitus ta Riia kaupmehe Hermann Mels'i tütrega; kaks tema poegadest õppisid hiljemini Wittenbergis ja Königsbergis usuteadust. A. 1532 tülitses auahne T. eesistuja koha pärast Knopke'ga Riia linnajutlustajate kolleegiumis; raad lahendas küsimuse nii, et edaspidi eesistuja koht vaheldumisi ½ a. kummalegi peapastorile pidi kuuluma. Teadmata põhjusel oli T. 1536. a.-st ametis mitte enam Jakobi kirikus, vaid Riia toomkirikus; a. 1542 sai ta (peale Knopke' surma a. 1539) jutlustajaks Peetri kirikus ja seega peapastoriks. T. suri a. 1552 ja maeti 24. VII s. a. Peetri kirikusse. Tema kirjutised pole säilinud.

S. T.-s Tagebuch (aa. 1518—22, 1524—25 kohta, Mitt. XII, 1880, lk. 501—05, vrdl. XIII, 1886, 61—84); Allg. D. B. XXXVII; Arbusow *sen.*, Geistl. (Jb. f. Gen. 1911—13, lk. 212); Arbusow, Einf. d. Ref., *passim*. *L. A.*

TEINMANN, Joosep Heinrich, üliõpilaskonna tegelane, sünd. 15. X 1896 Virumaal Sagadi v. taluniku pojana, astus 1916. a. sügisel Tartu ülikooli arstiteadust õppima. Pärast Tartu eesti ülikooli asutamist oli T. Eesti Üliõpil. Seltsi esimehena aktiivsemaid ja juhtivamaid tegelasi üliõpilaskonna üldesinduse organiseerimisel. Tema algatusel ja juhtimisel peeti ära mais 1920 üliõpilasorganisatsioonide esindajate koosolek, kus püstitati üliõpilaskonna esinduse loomiseks põhjapanevad sihid ja valiti Tartu Üliõpilaskonna Ajutine Keskesitus, mille esimeheks sai T. Keskesitus, mis koostus 15 liikmest (üliõpilasorganisatsioonide poolt 12, organiseerimatute poolt 3), võttis ühemeelselt vastu Tartu üliõpilaskonna ajutise põhikorralduse ja selle Edustuse valimisseaduse, mille alusel olid esimesed valimised 1920. a. detsembris. Haigena tiisikuses ei saanud T. oma lemmikalal enam edasi töötada. 1921. a. suvel läks ta Soome Punkaharju sanatooriumi, kus kirjutas draama »Igavene elu« (J. Talomaa varjunime all tr. Tartus, 1923), mida mängiti »Estoonias« 1922 silmapaistva eduga. Ka võttis T. a. 1920 osa »Üliõpilaslehe« toimetamisest. — T. suri 10. IX 1923 Tartus.

Üliõpilasleht 1923, lk. 107, 1925, lk. 96. *H. Kr.*

TERTSIUS, Hans, Mahtra rahutuste tegelane, sünd. 23. XI 1818 Juuru klk. Härglas sulase (1839. a-st Sepa talu peremees Mahtra kogukonnas) pojana, sai a. 1843 isa surma järel taluperemeheks, hiljemini Mahtra vallatalitajaks. Nagu reas teisteski mõisais Eestimaal, tekkis ka Mahtras, Juuru klk., uue 1856. a. talurahva-seaduse väljakuulutamise järel 1858. a. talupoegade keskel laiaulatuseline käärimine. Olles arvamisel, et abitegu on möödunud jüripäevast ära kaotatud, tõrkus osa talupoegi maikuu lõpul mõisa sõnnikuveost osa võtmast. Kui siis sel puhul Mahtra peremehed käsutati 30-daks maiks kohaliku haagikohtuniku juurde, tulid nad samal päeval enne kohaliku talitaja T.-e juurde nõupidamisele. Siin otsustasid kokkutulnud, m. s. just T.-e julgustaval nõuandel, haagikohtuniku juurde mitte ilmuda. Sellest otsusest teatas T. kohe teistele Juuru klk. talitajaile ja käis ühes Atla ja Maidla talitajaga veel samal päeval Juuru kog. õpetaja G. Berg'i juures abiteo kohta selgitust saamas ja ühtlasi palumas temalt eestkostet, et Mahtra tõrkujaid ei karistataks. Seepeale soovitas T. kohalikel talupoegadel rahulikuks jääda ja mõisategu endist viisi teha, kuna ta ise läks veel samal ööl teise talupojaga, Koka Madisega, Liivimaale Kärusse, et sealt uue seaduse kohta kohaliku kihelkonnakohtuniku ja õigeusu preestri käest selgitust saada. See aga ei õnnestunud vist kuigi suurel määral ja T. tuli 2. VI koju tagasi. Vahepeal aga oli siin maad leidnud talupoegade verine vastuhakkamine. Kuna kohalikud talupojad tõrkusid sealse haagikohtuniku juurde ilmumast, ilmus viimane ühes väesalgaga Mahtrasse, kuhu käsutati 2. juuniks ka kõik kohalikud peremehed. Seekord leidis käsk täitmist, kusjuures süüaluste mõjuvamaks kaitseks kutsuti kohale ka talupoegi Juuru klk. teistest kogukondadest. Talumeestel polnud küll kindlamat kavatsust jõuga vastu hakata, kuid sündmused arenesid algjõuliselt ometi selles suunas. Mõisa õues piirasid talumehed, kelledest osa oli enne kõrtsides viina võtnud, kohalejõudnud väesalga ümber ja nõudsid, et soldatid tagasi läheksid. Rahva ja sõjaväelaste vahel tekkinud sõnelemise ajal kargas üks talumees äkki ühe ohvitseri kallale ja lõi teda. Kallaletungija lasti kohe kohal maha, kuid äkkijuhtunud sündmusel oli suur mõju. Teivastega varustatud talumehed tungisid »hurraa«-hüüetega soldatite kallale. Tundes end võimetuina vastupanuks, hakkasid soldatid kabuhirmus põgenema. Tagaajamisel sai neist haavata 12 ja ka salga pealik, kuna üks ohvitser sai surma. Talumeestest langes surnutena 7, haavata said 17, kelledest kaks hiljemini haavadesse surid. Põgenenud sõjaväelaste järgimiselt tagasi tulnud, asus rahvahulk mõisa üldisele rüüstamisele. Keldrist veeretati viina-aamid välja, millele järgnes metsik joomine. Juhuslikult tekkis üldise prassimise ajal tulekahi, milles maha põlesid härrastemaja ja mõningad kõrvalhooned. Mahtra vastuhakkamisest osavõtnuist mõistis sõjakohus 60 meest surma. Kuid Balti kindralkuberner A. A. Suvorov'i (vt.) ettepanekul kinnitas keiser otsuse oluliselt muudetud kujul. Selle järgi määrati ihunuhtlust 44-le mehele: kahele 1000 hoopi, kuuele 600 hoopi, neljale 400, teiste karistusmäärad kõikusid 50 ja 100 hoobi vahel. Peale selle mõisteti neist kaks 20-ks a.-ks sunnitööle, 35 said sunnitööd või vangistust 6-st kuust 6 aastani või nad saadeti Siberisse asumisele. Sõjakohtu otsus kehalise karistamise alal saadeti täide Mahtra mõisas 10. II 1859. T.-t süüdistati ainult talupoegade hässitamises vastuhakkamisele, mitte aga viimasest otseses osavõtmises. Seepärast polnud ta kõige raskemini karistatute hulgas: talle määrati 100 kepihoopi ja peale selle saadeti asumisele Siberisse, kus ta oli hiljemini tegev põllumehena. T. suri 12. X 1900 Omi eesti asunduses.

T. Laur'i (Tallinnas) kaudu kirikuraamatuist j. m. saadud andmed; J. Reinthal, Mahtra sõda (1923). — Vt. ka Ed. Wilde, Mahtra sõda[II] (1909). *H. Kr.*

TEUFFEL, Jürgen, ehitusmeister, sünd. XVII a. s. I veerandil arvat. Nürnbergis, seisis alguses Lüübeki rae teenistuses, kutsuti siis Riiga, kus rae ülesandel osa võttis Peetri kiriku kokkulangenud torni ülesehitamisest; edasi oli ta — tõenäoliselt a.-st 1667 kuni surmani — tegev Narvas, kus tema järeltulijaid nimetatakse 1736. ja 1769. a. T.-i 1665. a. pärit mudeli järgi on ehitatud Narva raekoda, mis lõpule viidi 1671. a. Ehitus on teostatud barokkstiilis.

Lüübeki linna-arhiivist saadud andmed; Neumann, Lex.; C. v. Löwis of Menar, Die städtische Profanarchitektur in Riga, Reval und Narwa (1892); H. J. Hansen, Geschichte der Stadt Narwa (1858), lk. 123; A. Buchholtz, Zur Baugesch. d. St. Petri-Thurmes 1666—90 (1891). *A. V.*

THEODERICH (Dietrich), misjonär, tsistertslaste ordu munk, oma tegevuse peaala järgi nimetatud »T. Toreidast« (T. von Treiden). Siin pääsis ta ainult juhuse läbi märtrisurmast, mis teda hiljemini veel kord a. 1191 ühe päikesevarjutuse puhul ähvardas, kui ta oli saadetud Eestimaale. Umbes a. 1192 saatis Meinhard (vt.) ta saadikuna paavst Celestinus III-da juurde Rooma, kust T. tõi kaasa esimese ristiretke-bulla Liivimaa

vastu. Piisk. Berthold'i (vt.) ajal T. ei esine, kuid piisk. Albert'i (vt.) ajal oli ta selle tähtsaim kaastööline. M. s. saadeti ta a. 1203 tähtsate diplomaatiliste ülesannetega koos Kaupo'ga (vt.) paavst Innocentius III-da juurde Rooma; aa. 1202, 1204, 1205, 1211, 1212 oli ta Alberti asehalduriks Liivimaal viimase reiside ajal Saksamaale; a. 1215 käis ta temaga IV-dal lateraankontsiilil Roomas. Alberti asehaldurina asutas T. a. 1202 Mõõgavendade ordu. A. 1205 määras Albert ta Dünamünde kloostri abtiks ja ülendas ta a. 1211 asutatava Eestimaa piiskopkonna piiskopiks asukohaga Lihulas. T.-i pühitsemine piiskopiks toimus Riias Paderborni, Verdeni ja Ratzeburgi piiskoppide assisteerimisel ja ta kinnitati oma ametisse paavsti poolt a. 1213, teda siiski igasugusest metropolitaanvõimust ilma jättes. Kuid T. ei saavutanud talle määratud kohta Alberti vastaste, Mõõgavendade ordu ja Taani kun. Waldemar II-se (vt.) võistluse tõttu. Et end üldse kuidagi maksma panna, lõi T. end lahku piisk. Albertist ja ühines a. 1218 Taani kuningaga. Ta saatis viimast selle retkel Eestimaale ja langes 15. VI 1219 Lindanisa, hilisema Tallinna, piiramisel eestlaste käe läbi, kes ekslikult arvasid tema telgis kuninga olevat.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII); Arbusow *sen.*, Geistl. (Jb. f. Gen. 1901, lk. 122, 1902, lk. 71, 1911—13, lk. 213); K. B. Westman, Den svenska kyrkans utveckling från St Bernhards tidevarv till Innocentius III:s (1914); SB Riga 1904, lk. 226—30 (H. v. Bruiningk). *L. A.*

THOMASSO(H)N, Johann, vanema aja tõlkekirjanik, sünd. 2. IV 1817 Rapla klk. Raikülas taluperemehe pojana, õppis esmalt Tallinna kreiskoolis ja aa. 1833—36 Tartu õpetajateseminaris, oli kuni 1844. a.-ni õpetajaks Tartu eestikeelses algkoolis ja siirdus siis Venemaale, kus töötas mõne aja Kiievis luteri kirikukoolis. Tema surma aeg on teadmatu. — T.-i sulest ilmusid tõlgetena saksa keelest järgmised raamatud: 1. Weikise Hanso luggu tühja sare peäl (Tartu, 1839), 2. Puust rist; üks kaunis luggeminne neile troostiks, kes willetsusse sattunud (*ibid.*, 1840), 3. Krahwi praua Jenowewa (*ibid.*, 1841), 4. Irlanda, ehk puhta ello wõit. Üks halle luggeminne, mis igga innimesse kassuks wäljaantud (*ibid.*, 1844). Neist sentimentaalse sisuga raamatuist leidis eriti viimane rohke lugejakonna.

H. Lange, Das Erste Dorpatsche Lehrer-Seminar . . . von seiner Gründung 1828 bis zu seiner Schliessung 1889 (1890), lk. 70; Kampmann, E. van. ilukirj., 87—89; *idem*, Peaj. I[1], 290. *A. S-te.*

THOMSEN, Vilhelm Ludvig Peter, keeleteadlane, sünd. 25. I 1842 ukj. Kopenhaagenis, õppis aa. 1859—67 Kopenhaageni ülikoolis, omandades seal a. 1869 *dr. phil.* astme, sai a. 1871 dotsendiks ja a. 1887 professoriks eraldi tema jaoks asutatud võrdleva keeleteaduse õppetoolil, kust lahkus vanaduse pärast a. 1912; suri 13. V 1927 Kopenhaagenis. — Huvi keeleteaduse vastu tekkis T.-il juba kooliõpilasena; ta tutvus juba siis m. s. ka soome keelega ja käis a. 1867 Soomes ennast selles täiendamas. Samal a. avaldas ta esimese soome-ugri keeli puudutava kirjutise *Det magyariske sprog og dets stammeslægtskab.* Oma väitekirjas *Den gotiske sprogklasses indflydelse på den finske* (Kopenhaagen, 1869, saksa keeli 1870) lahendas ta senini hämara olnud germaani laensõnade küsimuse läänemere-soome ja lapi keeltes, näidates, et vanema germaani laenujärgu tulekul läänemere-soomlased moodustasid veel ühise rahva või olid vähemalt lähedas kokkupuutumises üksteisega ning nende asukohad olid ida pool Soome lahte, kus nende naabriteks olid germaanlased lõuna või tõenäolisemalt lääne suunas. Ühtlasi näitas ta, missugused järeldused on tehtavad nendest kokkupuutumistest nii keele arenemisloo kui ka kultuuriloo seisukohalt. See teos äratas suurt tähelepanu oma saavutuste ja meetodiga ning tõi autorile Berliini akadeemialt Bopp'i auhinna. Samas teoses juba tähelepanu juhtinud läänemere-soome keeltes leiduvaile balti laenudele, avaldas ta hiljemini (Kopenh., 1890) uurimuse kokkupuutumistest tähendatud keelte vahel: *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisklettiske) Sprog*, mis oma põhjalikkuse, ainestiku käsitluse ja kaugeleküündivate järeldustega on klassikaliseks teoseks. Peale tähtsate keeleajalooliste tulemuste sisaldab see järeldusi läänemere-soomlaste, s. o. ühtlasi ka eestlaste esivanemate asukohtade ja kultuuri kohta enam kui 2000 a. tagasi. Nende kahe teosega liitub teatud määral *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State* (Oxford ja London, 1877), mis on ilmunud ka saksa (1879), rootsi (1882), vene (1891) ja taani keeli (1919). Vene riigi rajamise, selle rajajate ja venelaste nime *ruś* kohta oli aja jooksul kogunenud terve kirjandus. Terava kriitikaga kaalub T. ettetoodud lahkarvamisi ja näitab veenvalt, et Vene riigi rajajad olid rootslased ja *ruś* on laensõna läänemere-soome keeltest (soome *ruotsi*, eesti *roots* jne.). Peale selle on T. avaldanud uurimusi romaani keeleteaduse alalt, kirjutanud etruskide keele ja India mitte-indoeuroopa algupära olevate algelanikkude keelte üle j. m. Hiilgavamaid tagajärgi saavutas T. aga VIII-dalt a.

s. p. Kr. pärit olevate muinastürgi kirjutuste seletamisega, leides a. 1893 neis tarvitatud kirjamärkide tähenduse. Esialgsetele teadetele *Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi* (*Bulletin de l'Acad. Royale des Sciences et des Lettres de Danemark*, Kopenh., 1893) järgnesid põhjalikumad uurimused; nende muinastürgi kirjutuste alal jätkas T. uurimisi, kuni surm vahele astus. Suurem osa T.-i teostest on ilmunud kogutult tiitliga *Samlede Afhandlinger* I—III (Kopenh., 1919—22). Tema teaduslik tegevus on talle toonud rohkesti auavaldusi kodu- ja välismaal; m. s. oli ta Eesti Kirjanduse Seltsi auliige.

Valvoja 1891, 1912 (E. N. Setälä); Nyelvtudományi Közlemények XIII (*idem*), XLIV (Z. Gombocz); C. F. Bricka, Dansk Biogr. Lexikon XVII (1903); Tietosanakirja IX; J. Eyser, Thomsen-bibliografi (Festschrift für V. T., 1912); Ungarische Jahrbücher V (1925) (H. H. Schaeder); E. Kirj. 1927 (J. Mark). *J. M—k.*

THOMSON, Eduard Aleksander, õpetaja ja muusikategelane, sünd. 19. I 1845 Sangaste klk. Kuigatsi v. rätsepa pojana, õppis Valga õpetajateseminaris J. Zimse' (vt.) juhatusel, kellelt arvat. sai tõuke oma muusikaliste huvide arendamiseks ja eesti rahvaviiside kogumiseks, oli peale seminari lõpetamist tegev õpetajana Kanepis, õiendas eksternina keskkooli küpsuseksami ja õppis aa. 1870—72 matemaatikat Tartu ülikoolis. 1876. a.-st alates toimis ta õpetajana Peterburi saksa Peetri-koolis kuni oma surmani 7. X 1917 Peterburis. — Noores eas kodumaal liikudes oli ta M. Veske' ja J. Köler'i (vt. neid) mõjul m. s. elavalt huvitatud eesti rahvaviisidest ja lõi neist mitmed harmonisatsioonid (»Laula, laula suukene« j. t.). Samuti on ta loonud algupäraseid koorilaule (»Kannel«, »Oh mu ilus isamaja« j. t.). Tema töist on vähesed trükis ilmunud, kuna suurem osa tema lauludest olevat kaotsi läinud. Ta loomingus heliseb rahvuslik noot. Rahvuspolitiliselt kuulus T. ärkamisajal radikaalse Köler-Jakobson'i suuna pooldajate hulka, kellena ta Eesti Aleksandri kooli komiteede esindajate koosolekul 22. VI 1882 valiti peakomitee liikmeks.

Sangaste kirikuõpetajalt j. m. saadud andmed; *Alb. acad.* 8820. *J. A.; T.*

THOR HELLE, vt. **HELLE.**

TI(I)DO, vt. **DIDO.**

TIISIK, Karp, vaimulik ja kultuuritegelane, sünd. 22. II 1843 Pärnumaal Jõõpre v. põllumehe pojana, lõpetas a. 1863 Riia kreeka-katoliku vaimuliku seminari, oli aa. 1863—66 samas eesti keele ja laulu õpetaja ja õppis aa. 1866—70 Moskva vaimulikus akadeemias, mille lõpetas usuteaduse kandidaadi astmega. Aa. 1871—72 oli ta Riia vaimul, seminaris filosoofia ja pedagoogika õpetajaks, 1872—74 preestriks Arukülas, 1874—79 Haapsalus ja 1879—1919 Tallinna kreeka-katoliku usu peakirikus, juhatades aa. 1890—91 ka selle eesti pihtkonda; aa. 1874—1919 oli ta ka usuõpetajana tegev mitmes koolis. Aa. 1919—22 toimis T. Tartu ülikoolis apostliku-õigeusu dogmaatika professori k. t.-na. Ta suri 30. VII 1922 Tartus. — Olles preestriks vene koguduses, võttis T. elavalt osa eesti kultuurielust, kasutades m. s. oma — osalt Haapsalus loodud — sidemeid vene kõrgemate võimukandjatega ja temale tehtavaid mitmesuguseid ametlikke ülesandeid eesti rahvuslikkude huvide ja eriti eesti kreeka-katoliku kiriku rahvuspärase iseloomu kaitsmiseks. Selt alalt mainitagu, et T. a. 1883 määrati kreeka-katoliku kirikuteenistuse raamatute eesti ja läti keelde tõlkimise toimetuskomitee redaktoriks, oli 1885—1918 Baltimaade vennasteseltsi Eestimaa osakonna (Эстляндск. отдѣленіе Прибалтійск. братства) esimees, valiti a. 1889 Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi auliikmeks teenete eest seltsi asutamisel ja määrati a. 1893 Tallinna linnavolikokku vaimuliku ametkonna esindajana. Aug. 1913 pidas ta Tallinna »Estoonia« teatrimaja avamisel kuberner I. V. Korostovets'i juuresolekul eestikeelse jumalateenistuse pühitsuskõnega tekstil »Nüüd lased sa oma sulase rahus ära minna, sest mu silmad on minu rahva õnnistust näinud«; sellele järgnes Korostovets'i kaebusel hiljemini küll tagasivõetud käsk T.-ule 6 nädala jooksul esitada palve ümberpaigutamiseks teisele kohale väljaspool Eestimaa kub. või lahkuda piiskopkonna teenistusest. A. 1917 oli T. Riia piiskopkonna esimese eesti-läti-vene täiskogu juhataja. Selle kõrval oli T. mitmeti kirjanduslikult tegev. Tema töist mainitagu: Keisri Aleksandri Tõise Kohtuseadused (Tallinna, 1889, tõlge J. Truusmann'i ja T. Varese kaastegevusel), Свадебные обычаи эстовъ Ристинскаго прихода (Этнографич. Обозрѣніе подъ ред. Н. А. Янчука 1892, ka äratrükina s. a.), Исторія Ревельск. Преображенск. Собора (Tall., 1896). Ka on ta toimetanud 110 nr.-it õpetliku ja ajaloolise sisuga »Kiriku lehte«.

K.T.-u akt Tartu ülikooli arhiivis; A. Laar'ilt (Tartus) j. m. saadud andmed. *K. R.*

TILK, Jakob, vt. **TÜLK.**

TILK, Jüri, vt. **VIROLA.**

TOBIAS, Rudolf, helikunstnik, sünd. 17. V 1873 Hiiumaal Keinas köstri pojana, omandas esimese muusikaõpetuse isalt kodus, käis Haapsalu kreiskoolis, õppides ühtlasi klaverit Catharina v. Gernet'i juures, jätkas siis eraviisil õpinguid Tallinnas, kus õiendas kohaliku gümnaasiumi juures õpetaja eksami,

ja sai a. 1889 toomkiriku organisti E. Reinicke' õpilaseks kontrapunktis ja oreli alal. A. 1893 astus ta Peterburi konservatooriumi, kus ta õppis prof. L. Homilius'e juhatusel orelimängu, prof. A. Bernhard'i juures harmoonia, kontrapunkti ning fuuga alal ja prof. N. Rimski-Korsakov'i juhatusel vaba kompositsiooni, töötades läbi 6-aastase kursuse 4 a. jooksul. Lõpetanud konservatooriumi oreli- ja kompositsiooniklassi a. 1897 vabakunstniku diplomiga, toimis T. aa. 1898—1904 Peterburi eesti Jaani kiriku organistina ja koorijuhina, huvitudes ka kiriklikust heliloomingust ja võites oma ametis koguduse lugupidamise. A. 1904 siirdus T. Tartu, kus tal tuli toimida keskkooli muusikaõpetajana ja klaveritundide andjana. Selle kõrval oli ta agarasti tegev eesti muusikaelu arendamisel, töötades koos A. Lätega (vt.), kellega kahasse T. m. s. instrumenteeris Händel'i »Judas Maccabäus'e«. T.-e iseseisvate ettevõtetena sest ajajärgust mainitagu tema omade helitööde kontserte Tartus ja Tallinnas; peaosana esines nende kontsertide eeskavas kantaat »Johann Damascenus«. Ka püüdis T. tutvustada eesti publikut maailma muusikakirjanduse suurteostega, kandes näit. ette asjaarmastajate abil stseene Mozart'i »Don Juan'ist«. Tartu perioodil omandas T. rahvusliku meelsuse, milleks ta juba Peterburis eestlaste seas liikudes oli äratust saanud, ja tutvus »Kalevipoja« eeposega; sellesse süvenes ta hiljemini suure huvi ja tõsidusega ja tundis seda nii põhjalikult, et komponeeris selle sisust episoode ja asus hiljemini ka »Kalevipoja« dramatiseerimisele, mis töö aga surm katkestas. Kuid Tartu tolleaegsed olud tundusid liiaks kitsastena T.-e talendile ning võimeile ja a. 1908 läks tal korda kodumaalt saadaval ainelisel toetusel reisida välismaale. Pariisis tutvus ta moodsa ooperiga, töötas siis Böömimaal Teplitzi lähedal oma oratooriumi »Des Jona Sendung« kallal, asus a. 1909 Leipzigi, kus ta juhatas oma oratooriumi esimest ettekannet, ja siirdus siis Berliini. Olnud seal esmalt komponist prof. E. Humperdinck'i haiguse puhul viimase asetäitjaks Berliin-Charlottenburgi keiserlikus muusikaülikoolis, sai ta a. 1912 teooria õpetajaks samas õppeasutises, kus toimis, a. 1914 Saksa riikkondsusse astunud, kuni oma surmani 29. X 1918 Berliinis. Ta on maetud Berliinis. — T.-e populaarsus polnud tema eluajal eesti helikunstnikuna mitte väga laialdane, kuid seda intensiivsemat mõju avaldas ta oma suure talendiga, kõrgete kunstiliste põhimõtetega ja ilmavaatega neisse, kes muusika alal temaga lähemalt kokku puutusid. Praktilise muusikategevuse alal oli ta esijoones leidlik ja ühtlasi sügava uskliku hingelaadiga organist, sealjuures haruldane improviseerija. Muusikakirjanikuna avaldas ta vaimukaid artikleid »Postimehes«, »Päevalehes« ja aa. 1910—11 ka Saksamaal ilmuvas »Deutsche Allgemeine Musik-Zeitung'is«. Koguteoses »Eesti Kultura« II (Tartu, 1913) on temalt ilmunud artikkel »Eesti muusika iseloomulik ilmend«. T.-e peatähtsus seisab siiski ta heliloomingus, milles ta saavutused küündisid kõrgemale seniseist eesti muusikalise loomingu tulemusist. Tema looming, nimelt ta ülalmainitud oratooriumi »Des Jona Sendung« partituur võimaldas talle ka õppejõu koha Saksamaa kõrgemas muusikaõppeasutises. Trükis on T.-e helitõist ilmunud võrdlemisi vähe. A. Läte väljaandel ilmunud kogus »Kodused helid« (Tartu, 1905) leidub 4 T.-e koorilaulu »Teel«, »Murtud roos«, »Varas« ja »Noored sepad«. Viimasele kirjutas T. Tartus esiettekande eel ka orkestri kaasmängu, mis säilinud käsikirjas. Kogus »Laululaan« ilmus T.-e segakoorilaul »Õõtsuv meri«, mis hiljemini (1910 avaldatud ka Tallinna VII üldlaulupeo nootides. Leipzigis ilmusid T.-elt trükis segakoorile »Otse kui hirv kisendab . .« (1909) ja meeskoorile orkestri ja oreli saatel »Eks teie tea, et te Jumala tempel olete« (1909). Klaveripaladest ilmusid T.-el trükis »Lastetükid« ja »4 klaveripala« (Leipzig, 1910). Ostuteel on E. V. Haridusministeerium T.-e pärijailt omandanud järgmised T.-e käsikirjad: »12 koraaleelmängu«, oratoorium 4-le soolohäälele, koorile, orkestrile ja orelile »Jenseits des Jordan« (II pilt, lõpukoor: »Kaevukoor«), *Caprice rapsodique sur un thème esthonien* ehk »Varese sõjasõnumida« (orkestri partituur ja hääled, ette kantud Tartu muusikapäeval a. 1909), pateetiline uvertüür »Julius Cäsar« (orkestri hääled ja partituur), »Kyrie« koorile ja orkestrile (partituur), »Fantasie über estnische Volksmotive für Pianoforte« (»Kus sa käisid, sokukene«, »Miks sa nutad, lillekene«, »Ketra, Liisu«, »Küll on pulmad«), melodraama »Kalevipoja unenägu« suurele orkestrile ja deklamatsioon (partituur ja hääled), »Johann Damascenus« (T.-e konservatooriumi lõpueksami kantaat suurele orkestrile, koorile ja 5-le soolohäälele). Suur osa T.-e töid on veel käsikirjas pärijate käes, mõned (ballaad »Ilmaneitsike« soolole ja klaverile) on omandatud ostuteel kultuurkapitali helikunsti sihtkapitali valitsusele.

Omastelt saadud andmed; Odamees 1919, nr. 1 (L. Neuman); Looming 1924, lk. 380 jj., 461 j. (*idem*); Vaba Maa 1918, nr. 17 (J. Luiga); Post. 1918, nr. 204; Maaliit 1918, nr. 158; E. L. L. Muusikaleht 1928, nr. 10. *L. N.*; *T.*

TOBIEN, Alexander v., ajaloolane ja tulundusteadlane, sünd. 1. VI 1854 Tartus professori pojana, õppis aa. 1874—78 tulundusteadust ja statistikat Tartu ülikoolis, lõpeta-

des selle kandidaadi astmega, mille järel aa. 1879–80 jätkas õpinguid Tübingeni ülikoolis. Aa. 1881–82 oli ta »Rigasche Zeitung'i« kaastööline, toimides samal ajal abijõuna Liivimaa rüütelkonna statistikabüroos, oli siis 1882–88 Riia linna majandusameti esimeseks notariks ja 1888–1920 Liivimaa maanõunikkude kolleegiumi agraar- ja maksunduseosakonna juhatajaks. Selle tegevusega rööbiti oli ta aa. 1890–1902 Riia linna statistika-ameti ja Riia börsikomitee statistikabüroo direktoriks, 1897. a. peale ka Liivimaa kubermangu statistikabüroo liikmeks ja aa. 1904–14 Riias asuva Balti polütehnikumi valitsusnõukogu liikmeks. 1922. a. peale on ta toiminud Latvia ev.-luteriusu kiriku ülemnõukogu saksa osakonna asjaajajaliikmena. Oma teaduslikkude teenete eest valiti T. a. 1899 Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi auliikmeks ja a. 1914 Greifswaldi ülikooli audoktoriks õigus- ja riigiteaduse alal. — T.-i sulest on ilmunud hulk statistilisi käsitlusi Riia kohta; neist on tähtsamad: Statistisches Jahrbuch d. Stadt Riga, I (Riia, 1891), II (*ibid.*, 1892), Das Armenwesen d. Stadt Riga (*ibid.*, 1895, ka vene keeles), Ergebnisse d. Rigaer Handelsstatistik, I (*ibid.*, 1893), II (*ibid.*, 1900), mis väärivad tähelepanu ka Liivimaa üldolude uurimisel. Tema teaduslikeks suursaavutusiks on Liivimaa agraarseadusandluse arengut käsitlev 2-köiteline teos »Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrh.«, I (Berliin-Riia, 1899, ka vene k., 1900) II (Riia, 1911) ja Liivimaa rüütelkonna ning kubermangu üldist politilist ajalugu jälgiv uurimus »Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus u. russischen Nationalismus« I (Riia, 1925). Mõlemas uurimuses esineb autor käsiteldavate küsimuste põhjaliku tundjana, kes on kasutanud rikkalikult ka senini avaldamata ürikulist materjali. Kuid oma väiteis ja hinnanguis on T., eriti viimases teoses, ikka ja jälle enam rüütelkonna ja balti saksluse järjekindlaks apologeediks kui objektiivseks ajaloolaseks, mille tõttu on vaja tihti tema seisukohtadele suhtuda suure ettevaatusega. Balti saksluse seisukohalt Eesti uuemat maareformi arvustava brošüürina esineb T.-i »Die Agrarrevolution in Estland« (Berliin, 1923). Peale mainitud raamatute on T. avaldanud hulga ajaloolisi, statistilisi ja agraarpoleemilisi käsitlusi, mis ilmunud »Balt. Monatschrift'is«, »Balt. Wochenschrift'is«, Riia Aj. ja Muins. Seltsi »Mitteilungen'ites« (näit. Mitt. XXIII, a. 1924–26: »Die Livländer im ersten russ. Parlament«). Ka väärib tähelepanu T.-i poleemika A. Agthe' (vt.) vastu ajakirjas »Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft« (1910).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

TOLGSDORF, Ertmann(us), vastureformatsiooni tegelane Liivimaal, sünd. a. 1550 Preisimaal, oli kanoonik Gutstadtis, sai jesuiitide-ordu vaimulikuks, tuli vastureformatsiooni ajal piisk. O. Schenking'i (vt.) kutsel Liivimaale, et siin rooma-katoliku usu taaslevitamisel tegev olla, ja oli preester Riias Maria-Magdaleena kloostris, mille ta a. 1582 üle andis jesuiitidele, Volmaris ja Võnnus. Jesuiitide teateil omandas ta lätlaste keskel laialise populaarsuse ja kirjutas vaimulikke käsiraamatuid läti keeles. Tema koostatud on tõenäoliselt lätikeelne katoliku katekismus, mis ilmus a. 1585, kuna tema teistest lätikeelseist teostest pole senini midagi saanud teatavaks. Eesti ajaloo suhtes omandas T. teatava tähenduse oma osavõtu kaudu Joh. Tecnon'i (vt.) toimepandud katoliku kirikuvisitatsioonist a. 1613 Liivimaal, mille otstarbeks oli katoliku kiriku seisundist teateid hankida, maal laiali asuvaid väheseid katoliku preestreid ergutada elavamale tegevusele, nende ja kiriku tulunduslikku seisundit kindlustada ja luteri kirikuõpetajaile antud Poola kuninglikkude käskkirjade täitmist evangeeliumi kuulutamise kitsendamise suhtes kontrollida, üldse tervet maad katoliku usule tagasi tuua. Visitatsioonil polnud teatavasti neid tagajärgi; politiline olukord muutus varssi Liivimaa Rootsi alla saamisega, kuna aga Poola kuninga võim segaste aegade mõjul oli ikkagi õige piiratud. Visitatsioonil on siiski olnud see tähendus, et tema kestes tehti kindlaks ja protokolliti mõned asjaolud, mis maa seisundile heidavad teatavat valgust. Eesti kogudustest käisid visitaatorid Karulas, Antslas, Urvastes, Kambjas, Sangastes, Ahjas (Võnnus), Puhjas, Rannus, Tartus, Põlvas, Vastseliinas, Rõuges, Helmes, Paistus, Tarvastus, Suure-Jaanis, Viljandis, Pärnus, Saardes, Karksis, Põltsamaal. — T.-i töist on mainitav *Historia monasterii virginum ordinis S. Benedicti Rigae* (Ingolstadt, 1615, trükki toimetatud K. Velter'i poolt, kellelt sealsamas a. 1614 ilmus selle töö saksakeelne tõlge). T. suri 4 X 1620 Võnnus.

Recke-Napiersky IV; Ulmann, Mitt 57., a. 1901, lk. 516–41 (E. Gross); N. Nord. Misc. XI–XII (1795), lk. 482–88; Protocoll d. Cathol. Kirchenvisitation in Livland v. J. 1613 (Bunge, Archiv I[III], 1857, lk. 18–72); E. T.'s Geschichte d. Marien-Magdalenen-Jungfernklosters (Bunge, Archiv V, 1847, lk. 73–95); Э. А. Вольтеръ, Латышскій катехизисъ 1585 года (Сборникъ отдѣл. русск. языка и словесн. Имп. Акад. Наукъ XCIV, nr. 2, a. 1916, ka eriraamatuna Peterburis a. 1915). *J. K.*

TOLL, Ebbe Ludwig v., Äämäe era-

õiguse autor, sünd. 2. VII 1722 end. Rootsi ohvitseri Carl Otto v. T.-i (hiljemini, aa. 1738—41, kroonumõisa rentnik Pärnumaal) pojana, teenis Vene sõjaväes, lahkus sealt 1740-date aa. keskel leitnandina, oli selle järel Pärnu kreisis sillakohtunikuks ja hiljemini kreisipealikuks. Asehaldamiskorra ajal toimis T. Eestimaa ülemmaakohtu assessorina ja 1786. a. peale Eestimaa aadli matriklikomisjoni liikmena ning suri aug. (?) 1810. Kui 1795. a. Eesti maapäeval vastu võeti mõned tagasihoidlikud otsused talurahva seisundi parandamiseks (vt. Katariina II), ei pidanud T. neid küllaldasteks, vaid andis (millal, ei ole täpsalt teada, arvat. 1796. ja 1802. a. vahel) temale kuuluvate Ääsmäe (Keila klk.) ja Pajaka (Nissi klk.) mõisa talupoegadele eraõiguse, mis omandas laialise tutvuse »Tolli õiguse« nime all. See eraõigus sarnaneb üldiselt Vigala (vt. B. J. Uexküll) omaga, kuid läheb mitmes suhtes nii sellest kui ka 1795. a. maapäeva otsustest palju kaugemale. Ta asendab pärisorjuse sunnimaisusega ja keelab talupoegade müümise, pantimise, kinkimise ja võõraste härraste juurde vastu talupoja tahtmist teenistusse andmise. Sunnimaised talupojad ei võinud aga ilma mõisniku loata mujale elama asuda ja pidid tegema mõisale teo- ja abipäevi seaduses täpsalt fikseeritud suuruses. Nad vabastati maksudest mõisniku heaks rahas, viljas, puudes ja heintes, kuid pidid endist viisi ja senisel määral viima mõisnikule vakumaksudena lambaid, hanesid, kanu, mune, kotte, lõngu j. m. Oma vallasvara kohta said talupojad täieliku omandusõiguse. Peremeestele kindlustati nende talud pärandatavaks kasutamiseks. Ainult juhul, kui talupojal polnud poegi, väimehi või lähedaid meessugulasi, kellele ta oleks võinud oma talu pärandada, oli mõisnik õigustatud talu selle pidaja surma korral andma mõnele teisele. Minnes kaugemale teistest eraõigustest, keelas T.-i õigus liita talumaad mõisa külge. Mõisnik võis talupoega karistada mitte rohkem kui 5 piitsa- või peenikese kepi hoobiga. Suuremat karistust vajavate süüasjade arutamiseks asutati 5 taluperemehest koostuv kohus, mille valimisest võisid osa võtta kõik talupojad. See kohus käis koos mõisniku kutsel, kes ka kohtu otsused kinnitas, olles seejuures õigustatud määratud karistust pehmendama, mitte aga suurendama. Kohtu otsusele karistusasjus võidi edasi kaevata maakohtusse. Ka anti talupojale õigus oma härra peale kaevata, kui see rikub lubatud vabadusi. Mõisate üleminekul uue omaniku kätte pidi antud eraõigus jääma püsima ega tohtinud seda ilma talupoegade nõusolekuta muuta. T.-i õigus ei sisalda määrusi ei kogukondliku korralduse ega koolide kohta ja on üldse õige lühike. Ta püsis maksvusel veel 1805. a., mõnede andmete järgi otsustades võibolla isegi kuni Eestimaa talupoegade vabastamiseni a. 1816. Säilinud on sellest üks käsikirjaline eksemplar saksa keeles, kas algupärand või koopia, ei ole senini kindlaks tehtud.

Est. Matrikelkomm. Geschl. Reg. nr. 138 (käsikiri, E. V. Keskarhiivis); Verh. GEG XVIII, lk. 331—41; SB GEG 1895, lk. 46; A. v. Gernet, Geschichte u. System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland (1901), lk. 102—03; B. M., 27 (1880), lk. 149; J. Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal (1916). *P. T.*

TOLL, Robert v., ajaloo-uurija, sünd. 23. I 1802 Linnamäe mõisas Võru lähedal Liivimaa maakohtu-assessori Adolph v. T.-i pojana, algas oma teenistuskäiku a. 1816 junkruna vene Novorossiiski dragunirügemendis ja tõusis a. 1818 lipnikuks, 1821 leitnandiks ja 1827 kapteniks. Vene-Türgi sõjas aa. 1828—29 paistis ta silma eriti Turka ja Rahova vallutamisel ja sai a. 1831 sõjas poola insurgentide vastu raskesti haavata. Tervise parandamiseks puhkusele lubatud, elas ta esiti 3 a. Tallinnas, andudes ajaloo uurimisele, ja siis pikemat aega Roomas, kus ta ajalooline huvi antiiksusega kokku puutudes oluliselt süvenes. Sealt tagasi tulnud, sai ta a. 1841 liisu läbi Kukruse fideikommiss-mõisa omanikuks Virumaal, lahkus selle järel a. 1852 polkovnikuna sõjaväe-teenistusest ja pühendus nüüd täitsa Baltimaade ajaloo uurimisele ja selle ainelisele toetamisele. Ta suri 7. XII 1876 Kukruse mõisas. — Jõuka mõisnikuna ja Kukruse arhiivi omanikuna (see arhiiv, K. G. v. Toll'i poolt paljude väärtuslikkude dokumentidega täiendatud, kuulus tähtsaimate arhiivide hulka maal ja on säilinud Eestimaa Kirjanduse Seltsi kogudes Tallinnas) oli T. sääraseks tegevuseks eriti kohane. Tema töö tulemuseks oli »Est- u. Livländische Brieflade« I kd. (Tallinna, 1856, käsitleb taani ja ordu aega; selle juurde register, Tall., 1857), välja antud koos F. G. v. Bunge'ga (vt.). Avaldatud agraar-ajaloolise ja genealoogilise ürikmaterjali tõttu on see teos, kuigi mitmeti, nimelt teksti edasiandmise suhtes, vananenud, veel tänapäev möödapääsmatuks abivahendiks igale eesti ajaloolasele. Teose II osa, mis käsitleb Rootsi ja Poola aega aa. 1561—1700 (Tall., 1861—64), ilmunud Ed. Pabst'i (vt.) kaastegevusel, esitab samuti palju väärtuslikku materjali, kuigi I osa tuleb kõrgemalt hinnata. Mõlemas köites on avaldatud kokku üle 2000 mõisaüriku. T.-i eriuurimuste alaks oli sfragistika ja numismaatika, mis uurimuste viljana juba peale tema surma J. Sachsendahl'i toimetusel »Brieflade« IV osana ilmus teos »Siegel u. Münzen der

weltl. u. geistl. Gebietiger über Liv-, Est- u. Curland bis z. J. 1561« (Tall., 1887). Ka tundis T. suurt huvi Vana-Liivimaa piiskoppide ja ordumeistrite kronoloogia vastu. Juba »Brieflade« I osa registris oli ta mõnda selt alalt avaldanud, kuid alles hulga hiljemini ilmus Ph. Schwartz'i toimetusel »Brieflade« III osana köide »Chronologie« (Moskva, Riia, Odessa, 1879). C. Schirren'ile (vt.) võimaldas T. a. 1860 Rootsi riigiarhiivis Stokholmis ette võtta uurimisi, millede tulemuseks olid tähtsad allikaväljaanded, ja hankis samale teadlasele a. 1865 Läti Henriku kroonika käsikirja, n. n. *Codex Zamoscianus*'e Varssavist. Peale oma teadusliku tegevuse toimis T. maanõunikuna, ülem-kirikueestseisjana jne. Ka oli ta Tallinna provintsiaalmuuseumi ühingu (1864), aiandusühingu (Gartenbauverein, 1862) ja »Revalsche Zeitung'i« (1860) asutajaid. — Et ta mõisnikuna oli hinnatud ka eesti maarahvastiku poolt, tõestab teataval määral ta talupoegadelt talle 25-a. juubeli puhul üleantud hõbedane pokaal pealkirjaga »Kukruse walla perremestest 25 asta helde wallitsuse mälestuseks tannulikult 24$^{d.}$ Juni 1866«.

Omastelt Tallinnas saadud andmed; St. Petersburger Ztg. 1876, nr. 332, 1887, nr. 142; Revaler Bote 1926, nr. 282. *P. J.*

TOMASBERG, Balder, maalikunstnik, sünd. 18. V 1897 Paldiskis käsitöölise pojana, lõpetas 1910. a. kohaliku linnakooli ning õppis aa. 1913—16 joonistamist ja maalikunsti Eesti Kunstiseltsi õhtukursustel ja N. Triigi (vt.) ateljees Tallinnas, viibis siis mobiliseerituna 1 a (1916—17) sõjaväeteenistuses tagavara-pataljonis Novgorodis ja 1917. a. suvest kuni saksa okupatsioonini 1. Eesti polgus Tallinnas. Varsti peale Eesti Vabadussõja puhkemist astus T. vabatahtlikuna Kalevi malevasse, võttis osa mitmest lahingust ja langes 25. III 1919 Lõuna rindel. Vaatamata ebasoodsatele tingimustele suutis T. end oma lühikesel elueal siiski maksma panna andelise kunstnikuna. Esmakordselt esinedes võitis ta 1916. a. kunstinäitusel Tallinnas üldise tähelepanu oma meeleolurikaste maastiku-kompositsioonidega söes ja pastellis. Novembris 1917 asutas ta, veel sõdurina, kunstiühingu »Vikerla«, kuhu koondus rida noori kunstnikke (O. Kallis, A. Tuul, A. Krims, R. Espenberg, A. Mülber j. t.) ja kunstiharrastajaid; oma tegevuse pidi ühing aga okupatsiooniajal lõpetama. T.-i paremad teosed — päikese- ja õhuküllased maastikud akvarellis ning nature morte'id õlis — on pärit 1918. a.-st; need esinesid väljapanekutena 1918. a. kunstinäitusel Tallinnas ja 1919. a. »Pallase« näitusel Tartus.

»Agu« 1923, nr. 5 (A. Vaga). *A. V.*

TOMBACH, Aleksander Ferdinand (pseud. **A. F. Kaljuvald**), rahandustegelane ja kirjanik, sünd. 29. X 1872 Viljandimaal Kabala v. Pahajänese postijaama pidaja Karl T.-i pojana, veetis oma lapsepõlve Harjumaal Harmi v. isa ostetud Nurme talus, õppis aa. 1890—94 Peterburi ülikooli idakeelte teaduskonnas hiina, mongoli ja mandžu keeli, teenis peale ülikooli lõpetamist aa. 1896 kuni 1907 Vene riigipanga keskvalitsuses ja 1907. a.-st kuni pankade natsionaliseerimiseni enamliste võimude poolt Volga-Kaama kommertspangas Peterburis panga jaoskondade inspektorina. A. 1920 astus ta E. V. rahaministeeriumi asjadevalitseja kohale, nimetati hiljemini ümber ministeeriumi vanemaks nõunikuks, oli aa. 1924–26 rahaministri abi ja on kevadest 1926 toiminud Eesti Maapanga juhatusliikmena. — Üliõpilaspõlvest peale võttis T. osa Eesti seltskondlikust tegevusest Peterburis, eriti kohalikus Eesti Heategevas Seltsis, teotses aa. 1897—1903 Peterburi eesti karskusseltsi »Ustavuse« esimehena ja oli kaastegev Peterburi eesti krediitasutiste — Eesti Laenu- ja Hoiuühisuse (1908) ning Põhja Vastastikuse Krediitühisuse (1910) — asutamisel ning juhtimisel. Ka oli ta a. 1909 Peterburi Eesti üliõpilaste Abiandmise Seltsi (a. 1912 »Põhjalaks« ümber nimetatud) asutajaid ja seltsi esimene esimees. Eestis on T. tegev olnud eriti pangaasjanduse korraldamisel. T.-i kirjandusliku tegevuse alalt mainitagu peale üksikute, mitmes ajalehes, eriti »Postimehes«, avaldatud lühemate artiklite ja luuletiste järgmised tema sulest ilmunud raamatud: Luuletused I (1887—93) (Tallinna, 1897), Pidu-Laul 75-aastase Eestlaste orja ikkest vabastamise mälestuse pühaks (Tall., 1894, ühes saksa- ja venekeelse tõlkega, tr. Peterburi E. Heateg. Seltsi poolt 26. III 1894 korraldatud juubelipeo eeskava lisana), mis enam tuntud lugulaulu »Kalev ja Linda« (Tartu, 1895) nime all (selles 8-realine lõppsalm F. Karlson'i (vt.) luuletatud) ühes Miina Hermann'i (vt.) komponeeritud viisiga, Jaani-öö (Tartu, 1900), ballaad (sõnad F. Mendelssohn-Bartholdy viisile). T.-i tõlkes on ilmunud G. Merkel'i (vt.) teose »Die Vorzeit Lieflands« I köide tiitliga »Liivimaa esiaeg. Mälestusesammas papi- ja rüütlivaimule« (Peterburi, 1909) ja W. Shakespeare'i »Daani Prinz Hamlet« (*ibid.*, 1910). T.-i luuletisis leidub harmoonilisi stroofe, kuid sealjuures ka mõndagi konventsionaalset. E. Geibel'i traditsioonid peegelduvad ka tõlgetes, mis nähe oli küll tolle aja üldpahe. T.-i vorm pole kaugeltki küps, kuid selles tundub rütmilist oskust. T.-i peateeneks on »Hamleti« tõlge, mis osutub esimeseks intelligentseks trükkipääsnud katseks Shakespeare'i

Eestile tutvustada ja milles tundub vähem luulelist jõudu kui hoolt ning arusaamist algupärandi keelest ja värsist.

J. Johanson-Pärna' (Tallinna) kaudu j. m. saadud andmed. — Vt. ka E. Kirj. 1911, lk. 477 jj., 1912, lk. 295 jj. *A. O.*

TONDU, Toomas (pseud., kodanlik nimi **Jüri Koik**), näitleja, sünd 24. XI 1888 Viljandis puusepa pojana, õppis kohalikus algkoolis Fr. Kuhlbars'i (vt.) juhatusel, siis kreiskoolis ja viimati linnakoolis, kust lahkus ühes mitme kaasõpilasega jaan. 1906 protestiks Vene rittmeistri K. v. Sivers'i julmuste, m. s. mainitud kooli õpilaste peksmise vastu. Jätkates erateel edasiõppimist, lõpetas ta a. 1908 H. Margens'i raamatupidamise-kursused Tartus ja asus siis, olnud juba sügisest 1907 »Vanemuise« koori liikmeks ja esinenud kõrvalistes osades, ametisse arveametnikuna »Vanemuise« teatrikontoris. A. 1909 siirdus ta lõplikult lavale, saades tolleaegselt näitejuhilt K. Menning'ilt (vt.) suurema osa E. v. Wildenbruch'i näidendis »Lõoke«. Aa. 1909—11 »Vanemuise« laval lavakunsti õppinud täie innu ja andumusega, teotses ta aa. 1911—12 Viljandis »Koidu« ja sealse haridusseltsi näitejuhina ning näitlejana ja asus a. 1912 K. Jungholz'i (vt.) kutsel Tallinna »Estoonia« lavale, kus mööduski suurem osa ta lavategevusest, mida T. oli sagedasti sunnitud katkestama areneva kurgutiisikuse tõttu. T. suri 22. VIII 1928 Viljandis. — Hoolimata oma alalisest heitlemisest haigusega on T. loonud rea püsivaid kujusid. Tema erialaks oli tihe ja peenetoimeline koomika, mis sööbus vaatleja meeltesse. Tema tähtsamaist osadest mainitagu poeg Paul Milli Mallika »Demobiliseeritud perekonnaisas«, Ernest A. Kitzberg'i »Püve talus«, noormees W. Shakespeare'i »Veneetsia kaupmehes« ja Abram Potash Montague'i ja Glass'i komöödias »Potash ja Perlmuter«. Nii neis koomilistes kui ka romantilistes osades, nagu M. Maeterlinck'i »Pelléas ja Melisande'i« esimeses nimiosas, mõistis T. varustada oma osa rea inimlikkude pisijoontega, mis ta loodud kujule andsid erilise šarmi. Kuigi kurgutiisikus oli ta hääle muutnud monotoonseks, suutis ta selle paisutada ka protestipaatoseks (näit. W. Hasenclever'i »Pojas«). Ta viimane suurim kuju oli Jim E. Toller'i »Masinahävitajates«, veetlev pessimismiga segatud õrnuselt.

Pvl. 1928, nr. 230; Post. 1928, nr. 233; Kaja 1928, nr. 198 j. m. saadud andmed.

B. L.

TONKMANN, Kustas, põllumees, poliitiline tegelane, sünd. 19. VI 1882 Läänemaal Vaikna v. taluomaniku pojana, õppis aa. 1892—96 Vaikna vallakoolis ja täiendas hiljemini oma haridust iseõppimise teel. 1904. a. hakkas ta isalt pärandatud talu pidama, kusjuures ta peagi suurt tähelepanu äratas katsetega maaparandustööde ja loomatoidu juurvilja kasvatamise alal, saades põllutöönäitustel rea esimesi auhindu. Ka võttis T. agarasti osa kohalikust seltsielust, m. s. Kullamaa põllumeesteseltsi esimehena. Eestimaa Põllumeeste Keskseltsis oli T. selle asutamisest (a. 1910) alates juhatuse ja hiljemini nõukogu liige. 1917. a. oli T. mõne aja Läänemaa miilitsaülemaks ja on hiljemini teotsenud ka Läänemaa kaitseliidus. Mitu korda on T. olnud Vaikna vallavanemaks. Sellena võttis ta okupatsiooni ajal osa 9. IV 1918 Tallinnas peetud »Landesversammlung'ist« (vt. Dellingshausen, v. Seckendorf), protestides energiliselt ühes Keila vallavanema J. Tähe ja teistega selle vastu, et vallavanemaid sunniti sel koosolekul tegema otsuseid Eestimaa lahkulöömise kohta Vene riigi alt, olgugi et vallavanemail 1866. a. seaduse järgi ei olnud õigust sääraseid politilisi otsuseid teha ja kokkukäsutatud vallavanemad ei saanud selle küsimuse suhtes kohtadel ennemini rahva arvamist küsida. Alguses ei tahtnud T. ja Tähe üldse hääletamisest osa võtta; lõpuks hääletasid nad siiski aadli poolt soovitud mõttes, rõhutades, et nad seda teevad isiklikult, mitte aga rahva esindajaina. Eesti iseseisvuse ajal võttis T. agarasti osa maaliidu ja hiljemini põllumeestekogude organiseerimisest Kullamaal ja kuulus viimaste esindajana II ja III Riigikokku. Ka on T. olnud 1924. a. peale Eesti Põllumeeste Keskseltsi poolt renditud Jäneda mõisa valitsejaks. T. on kaastööd teinud »Põllutöölehele«, »Talule«, »Põllumehele«, »Kajale« j. t. ja avaldanud raamatu »Tegelik juurviljakasvataja« (Tallinna, 1914).

Isikl. j. m. saadud andmed. — Vrdl. H. Kruus, Saksa okkupatsioon Eestis (1920), lk. 115—21.

T.

TOOM, Aleksander (Sander), rahvasuus »Saaremaa prohvet« ja Habakuk II, sünd. 8. XI 1823 Saaremaal Kaarma kirikuvallas, õppinud 4-aastaselt lugema ja hakanud juba poisikesena piiblit uurima, lõpetas Valjala klk.-kooli, õppis Riias kangru ametit ja oli hiljemini kangruna tegev. Umb. aa. 1844—50 toimis ta köstrina pastor M. Körber'i (vt.) juures Ansekülas, kus ta ka naitus, elas siis mõni a. arvat. Kaarma külas oma venna juures ja oli umb. aa. 1854—74 Valjala kiriku lähedal Kogula v. Lööne mõisa Männiku kohal metsavahi ametis. Asunud mõnd aega Võrsna-Arul Pihtla v., siirdus ta 1876. a. paiku Uduvere Kissa tallu (Kaarma kiriku lähedal), kus ta elas kangru tööd tehes ja aeg-ajalt jutlustades kuni oma surmani 22. VII 1907.

— T. sai oma eluajal Saaremaal laialdaselt tuttavaks oma kõnedega, mida ta pidas harilikult kirikute ümbruses ja muudes rahva kogumispaikades. Ta jutlustas meeleparandamist ja tungis ägedasti kallale mõisnikele, kirikuõpetajaile ning riigiametnikele, tarvitades seejuures tihti õige valimatuid väljendusi. Ka põimis ta oma usulisest fanatismist läbiimbunud kõnedesse ennustusi riigi ning mõisnikkude võimu languse ja viimsepäeva tuleku kohta, mille tagajärjel ta kord koguni oli vangistatud, kuid nõdramõistuslikuks tunnustatuna jälle vabastati. Mõnd aega olevat ta ka kohaliku vennastekoguduse tegevusest osa võtnud.

J. Kerg'ilt, F. Ederberg'ilt, Kaarma ja Valjala kirikuõpetajailt saadud andmed; E. Kirj. 1925, lk. 498—506 (A. Kampf). — Vrdl. ka T. Hahn, Erinnerungen aus meinem Leben II (1923), lk. 32 j. ja Vaba Maa 1927, nr. 3. *R. K.*

TOPMAN, August, helikunstnik ja muusikategelane, sünd. 28. VI 1882 Rapla klk. Kabalas õpetaja pojana, omandas muusikalise hariduse Peterburi konservatooriumis, mille lõpetas oreli alal a. 1904 ja kompositsiooni alal a. 1911. Juba a. 1904 Tallinna asunud, oli ta seal tegev Jaani kiriku organistina ja laulu- ning muusikaõpetajana kohalikes keskkooles. A. 1919 sai ta Tallinna konservatooriumi õppejõuks esiti harmoonia-, instrumentide õpetuse ning muusika vormiklassides, hiljemini keskkooli muusikaõpetajate ja oreli eriklassides ning muusikaajaloo klassis. Sügisel 1925 valiti ta professoriks oreli alal. Selle kõrval on T. jätkanud oma tegevust organistina ja toiminud a.-st 1927 Eesti Lauljate Liidu esimehena. — Tallinnas on T. suure huvi ja energiaga teotsenud muusika, eriti koorilaulu alal kohalikus eesti seltskonnas, luues uue ajajärgu sealses muusikaelus, taotelles maitse arendamist ning süstemaatilist tööd diletantismi asemel ja propageerides eesti rahvuslikku muusikat. Tema ellukutsutud karskuskuratooriumi ja kirikliku lauluseltsi kui ka ta enda erakoori töös hakkasid teostuma need eesmärgid. Mõne a. järel sulasid nende kooride tüved T.-i algatusel a. 1911 asutatud »Estoonia« Muusika Osakonna (E. M. O.) segakooriks rohkearvulise lauljate koosseisuga, mis viimaste aegadeni on olnud eeskujuks teistele eesti segakooridele oma valitud repertuaari ja organisatsiooniga, sest et seal peale viimistletud kooslaulu hakati esmakordselt rõhku panema lauljate häälekultuurile. T.-i juhatusel on E. M. O. andnud rohkesti rahvusliku ilmega laulukontserte ja ette kandnud rea monumentaalseid helitöid suurmeistrite loomingust (Händel'i, Haydn'i, Mendelssohn-Bartholdy' oratooriumid, Mozart'i, Cherubini', Saint-Saëns'i rekviemid j. t.). Peale selle on T. levitanud kõrgemat kunstmuusikat oma rohkearvuliste orelikontsertide kaudu Tallinnas ja mujal ning korraldanud rea aastate jooksul kirikumuusika kontserte.

Rapla kirikuõpetajalt saadud andmed; E. L. L. Muusikaleht 1925, nr. 10. *J. A.*

TRANSEHE-ROSENECK, Astaf v., ajaloolane, sünd. 6. II 1865 Liivimaal Rosenecki rüütlimõisa omaniku pojana, astus sept. 1885 Tartu ülikooli õigusteaduskonda, siirdus aga okt. s. a. Strassburgi ülikooli õigus- ja kameraalteadusi õppima ja sealt mais 1886 Müncheni ülikooli ning õppis siis aa. 1887—90 uuesti Strassburgi ülikoolis. Seal töötas ta riigiteaduse seminaris G. Knapp'i, Lujo Brentano' ja A. Sartorius v. Waltershausen'i juures ja omandas a. 1890 *dr. rer. pol.* astme. Oma õpingute ajal võttis ta ette reise Saksamaal, Šveitsis, Itaalias ja Prantsusmaal ning asus sügisel 1890 teadusliku töö tegemise otstarbel Müncheni. Kevadel 1892 müüs T. a. 1887 päritud Helme mõisa ja asus peatselt selle järel Liivimaale, kus ta a. 1896 astus teenistusse Riia-Volmari aadli vaeslastekohtu assessorina. A. 1899 sai ta Liivimaa luteriusu konsistooriumi assessoriks, a. 1902 rüütelkonna notariks ja püsis neis ameteis kuni 1918., resp. 1920. a.-ni. A. 1905 omandas ta Selsau perekonna-pärismõisa, mis temalt a. 1920 võõrandati. 1919. a.-st elab T. Doberanis Mecklenburgis. — T. tähtsaimad teaduslikud tööd on järgmised: Gutsherr u. Bauer in Livland im 17. u. 18. Jahrh. (Strassburg, 1890), Die Eingeborenen Alt-Livlands im 13. Jahrh. (B. M. 43., a. 1896, ka äratrükina), Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland (Riia, 1903, ka Mitt. XVIII, a. 1908), Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit in Livland (Mitt. XXIII, a. 1924), War der Verfasser des »Chronicon Livoniae« Heinrich von Lon? (*ibid.* XXI, 4, a. 1928), Die ritterlichen Livlandfahrer des 13. Jahrh. in Heinrichs Chronicon Livoniae (*ibid.*). T. sulest on veel ilmunud rida genealoogilise ja õigus-ajaloolise sisuga artikleid ja raamatute arvustusi väljaandes »Jahrbuch f. Geneal., Herald. u. Sphrag.« aa. 1896—1914, kirjutised agraar-ajaloost ja agraaroludest teoses »Baltische Bürgerkunde« I (Riia, 1908), artikkel »Das Deutschtum im Baltenlande« teoses »Deutsche im Auslande« (Breslau, 1923, II tr. 1926) j. m. *L. A.*

TREFFNER, Hugo Hermann Fürchtegott, koolimees, noorema ärkamisaja rahvuslik tegelane, sünd. 5. VII 1845 Kanepi klk. köster Ludvig T.-i pojana, sai alghariduse kodus pärastise Helme köstri A. Erlemann'i juha

tusel, õppis aa. 1860—62 Tartu kroonugümnaasiumis, kust tulunduslikel põhjusil läks üle Võrru Sintenis'e erakooli, mille aga samade raskuste pärast pidi pooleli jätma. A. 1865 asus ta uuesti Tartu, tegi ülikooli juures ladina keele koduõpetaja eksami, oli lühikest aega Poolamaal kindral Bodisco majas kodukasvatajaks ja lahkus siit jaan. 1866 haiguse pärast. Elades Tartus eratundidest, õiendas ta a. 1868 eksternina küpsuseksami ja astus s. a. Tartu ülikooli filoloogiat õppima, siirdus aga sügisel 1872 usuteaduskonda, mille lõpetas jaan. 1880 gradueeritud üliõpilasena. Teinud Liivimaa konsistooriumis õpetajaameti kandidaadi eksamid ja pidanud prooviaasta, kandideeris ta mitmele vabale kirikuõpetaja kohale, kuid ei saanud oma politilise seisukoha tõttu kinnitust. T. elatas end esialgu õpilaste ettevalmistamisest gümnaasiumi ja tahtis 1882. a. lõpul erakooli avada, kuid saksameelne õppekonna kuraator A. Stackelberg keeldus luba andmast. Ometi oli 1 a. hiljemini teiskordsel palvel uue kuraatori, venelase M. Kapustin'i (vt.) juures tagajärge: 7. XII 1883 algab eragümnaasiumi ajalugu, mille ülalpidajaks ja juhatajaks jäi T. surmani ja mis praegugi (1929) kannab tema nime. A. 1896 määrati T. Tartu venekeelse Maria-kooli, ja a. 1899 Puškini tütarl. gümnaasiumi usuõpetajaks. Kevadel ja hilissügisel 1911 käis ta välismaal tervist parandamas, kuid ilma suurema tagajärjeta. T. suri 29. II 1912 Tartus.

1870. a-st peale oli T. tegev mitmesugustes rahvuslikkudes ettevõtetes. Ta kuulus nende nelja hulka, kes 1870. a. aluse panid Eesti Üliõpilaste Seltsile, oli a. 1875 selle koondise esimeheks ja toetas hiljemini vilistlasena tolleaegse korporatsiooni »Vironia« asutamispüüdeid (1881). Samuti oli T. Eesti Kirjameeste Seltsi asutajate seas, Aleksandri kooli peakomitees 22. VII 1882 peale, 1879. a. laulupeo komitees j. m. Oma rahvuspolitilistelt vaadetelt toetas ta C. R. Jakobson'i seisukohta ja taktikat J. Hurda vastu (vt. neid) ja oli pärast Jakobson'i surma üks voolu juhtidest, mis püüdis venestuse algusel valitsuse sammude heakskiitmisega rasket seisukorda lahendada. Hurda lahkumisel E. Kirjameeste Seltsist (28. VIII 1881) valiti T. teiseks Seltsi abipresidendiks, 1 a. hiljemini esimeseks presidendi abiks, 1887. a. alul, pärast M. Veske (vt.) asumist Kaasani, presidendiks, mis kohale ta jäi kuni 1890. a., mil ameti maha pani ja auliikmeks valiti. T.-i presiidiumi ajal osteti E. K. S.-ile maja, tema kaastegevusel püüti uusi liikmeid juurde tõmmata; ka püüdis ta »parema kirjanduse abikassat« asutada ja E. K. S.-i kaudu »kasinuse seltsi« ellu kutsuda (1888). Kuid rahutu iseloomu tõttu ja sisemise kandejõu puudusel ei suutnud T. siin tagajärgi saavutada. Ka Aleksandri kooli komitees langes T.-ile osaks tänamatu ülesanne Jakobson-Hurda vastolust tõusnud raskusi aidata kõrvaldada. Ta valiti pärast Hurda tagandamist peakomiteest abikomiteede poolt moodustatud 25-liikmelise komisjoni abipresidendiks (1884) ja tegelikuks juhatajaks. Komisjon pidi aga oma tegevuse kuberneri vahelesegamisel lõpetama. A. 1885 sai T. uuesti loodud keskkomitee liikmeks ja 1887 kirjatoimetajaks valitsuse poolt nimetatud kuratooriumis, kes venekeelse linnakooli käimapanekut pidi teostama. — 1886. a. kinnitati ta M. Veske asutatud ajakirja »Oma Maa« vastutavaks toimetajaks ja väljaandjaks, kuna tegelik töö J. Jõgeveril (vt.) lasus; 1887. a. kirjutas T. lühikest aega alla vastutava toimetajana ka uuele ajakirjale »Linda« ja omandas oksjoni teel »Eesti Postimehe«, mille aga a. 1888 tegelikule toimetajale J. Tülgile (vt.) edasi müüs. — Tagasiastumisega E. Kirjam. S.-i juhtimisest (1890) lõppes T.-i seltskondlik tegevus. Ta pühendus peamiselt oma koolile, mis kasvades nõudis suuremat hoolt ja tulunduslikku kindlustust. 1884. a. alul, kui kool käima sai, töötas temast ainult seksta, kvinta ja kvarta, varsti aga lisati juurde ettevalmistusklass. Kooli juures asus ka pansion. Õppekeeleks oli kuni 1889. a.-ni saksa keel, siis seadis T. kõigis klassides vabatahtlikult vene keele õppekeeleks, silmas pidades rahva soove ja lootes kergemini luba saada kõigi gümnasiaalklasside avamiseks, millele kuraator just keele pärast raskusi tegi. Luba antigi 1890. a. esialgselt, järgm. a. kestvalt. Nüüd tuli aga koolile õigusi nõutada, sest õpilaste arv hakkas 1892. a. sügisel tugevasti alanema (390 pealt 306 peale), milline nähtus jätkus kuni 1896. a.-ni. Ometi jäid korduvalt esitatud palved ja märgukirjad kaua tähelepanemata, kuigi T. püüdis end kujutada sakslaste tagakiusamise ohvrina ja esimese ning ainsana Tartu ülikooli usuteaduskonna lõpetajana, »kes avalikult vene asja eest siinmaal välja astunud«. Alles 1907. a. vene revolutsiooni läbi muutunud oludes õnnestus viimaks õiguste saamine, millega kool omandas kindlama aluse. — Kool asus kaua aega ruumides, mis osalt tervishoidlikele nõuetele sugugi ei vastanud; juhatajal tuli õpilastega kooliraha ja pansionihinna pärast kaubelda, õpetajatega palga suhtes tingida, sest aa. käupa valitses krooniline rahapuudus. Selle juures puudus kindlustus, kui kaua venestaja kooliülemus eraõppeasutisel laseb elutseda. Vaevalt oleks neil tingimustel

keegi teine, vähem painduv, vähem liikuv isik kui T., nii suurt ettevõtet suutnud püsti hoida. T. aga ei jäänud kõigile politilistele ja tulunduslikkudele raskustele alla, vaid lõi oma õppeasutises »talupoegade kooli« või »eesti varjupaiga« (пріютъ) — nagu kooli keegi vene inspektor oma aruandes nimetab —, mis avas tuhandetele noortele meestele, kes vanaduse, vene keele vähese mõistmise pärast või muudel põhjustel kroonukooli ei pääsnud, tee kõrgemale haridusele. T. tuli pealegi vastu kehvematele õpilastele, võimaldades õppida ja elada kooli juures poole raha eest, üksikutele isegi maksuta, nõudes vastutasuks nende abi maja korrashoidmisel, kütmisel, söögivalmistamisel jne. — Ei ole võimalik T.-i pedagoogilisi põhimõtteid fikseerida: selleks oli ta liiga vähe teoreetik, liiga liikuv. Võiks vahest ainult öelda, et ta laskis õpilasi vabalt toimida ega seganud nende ellu, niivõrt kui nad halbadele teedele ei kaldunud. Koolis puudus kauemat aega eesti keel õppeainena; ta leidub a. 1902 alamas ettevalmistuse klassis, 1906. a. peale aga II—VII klassini samadel alustel kui Tartu kroonugümnaasiumis. Kuid õpilased ise, kellede hulgas oli rõhuv enamus eestlastel (1905. a. näit. 80%), lõid oma keskel õhkkonna, mis kasvatas rahvuslikku meelt, ja direktori juures tuli mõnigi kord nähtavale, kuhu poole ta süda hoiab. Selles mõttes on T.-i loodud asutisel ja tema isikul suur haridus-ajalooline tähtsus. T.-i gümnaasiumist on läbi käinud rida silmapaistvaid Eesti tegelasi ja riigimehi (J. Jaakson, K. Parts, piisk. J. Kukk, K. Einbund, J. Kõpp, L. Olesk j. t.).

H. T.-i abikaasalt saadud andmed; H. T.-i akt Riia õppekonna kuraatori kantselei arhiivis (E. V. Keskarhiivis); E. Kirjameeste Seltsi aastaraamatud 1873, 1875, 1881, 1882, 1884—90; J. Kõpp, Eesti Üliõpil. S.-i ajalugu I (1925); J. K(õpp), Eesti Aleksandrikool (EÜS-i alb. IV, a. 1899); (P. Põ)l(d), Eesti ajakirjanduse ajaloost (EÜS-i alb. VI, a. 1901); J. Aunver, Peatükk Eesti haridusloost (E. Kirj. 1924, lk. 76—84); F. Tuglas, Juhan Liiv (1927); nekroloogid: Post. 1912, nr. 50, Pvl. 1912, nr. 49; kooli 40-a. juubeli artiklid: Post. 1923, nr. 328 j., Pvl. 1923, nr. 328, 331. *P. P.*

TREFFNER, Konstantin Edmund, koolitegelane, sünd. 1. X 1885 Valgamaal (selleaegsel Viljandimaal) Helme klk. Koorküla v. tisleri pojana, õppis aa. 1901—05 H. Treffner'i eragümnaasiumis, omandades kevadel 1905 küpsustunnistuse, astus s. a. sügisel Tartu ülikooli matem.-füüsika teaduskonda, kuid ülikooli ajutise sulgemise tõttu rahutuste tagajärjel õiendas s. a. okt. koduõpetaja eksami matemaatikas ja asus jaan. 1906 õpetaja ja kasvataja kohale H. Treffner'i gümnaasiumis, jäädes edasi ülikooli nimekirja vabakuulajana. A. 1913 loobus ta õppetegevusest ja astus uuesti Tartu ülikooli, mille lõpetas kevadel 1917 matemaatika alal. S. a. sügisel valiti ta H. Treffner'i asut. gümnaasiumi juhatajaks, mis kohal on toiminud tänini (1929), välja arvatud aeg okt. 1919 juulini 1920, mil ta oli haridusministriks J. Tõnisson'i (vt.) I valitsuses. Tema valitsuses olles pàndi kooli alal maksma algkooli ja tehnikumi seadused, tehti kavatsusi kutsekoolide avamiseks j. m. T.-i juhatada olev gümnaasium on paisunud Eestis üheks suurimaks keskkooliks, mille klasside arv on ulatunud 24-ni ja õpilaste arv 1000-ni. — Vene ajal oli T. Tartu õpetajate seltsi asutajaid ja juhatusliikmeid, viibis aug. 1917 Eesti Kooliõpetajate Keskliidu esindajana II ülevenemaalisel õpetajate kongressil ja kuulus ka delegatsiooni, mis eesti õppekeele asjas käis Vene haridusministri juures. Sügisest 1917 kuni kevadeni 1919 oli T. Eesti Kooliõpetajate Keskliidu esimees, on hiljemini toiminud Eesti Õpetajate Liidu juhatusliikmena ja juhatanud mitmeid õpetajate üldkongresse. Ta oli Tartu keskkoolide juhatajate-kogu mõtte algatajaid (1921), on praeguseni (1929) toiminud selle juhatajana ja olnud ühtlasi a.-st 1922 riikl. küpsus- ja täienduseksamite komisjoni juhataja. Juunis 1925 võttis ta osa eesti delegatsiooni juhina ja referendina II Balti riikide õpetajate kongressist Riias, kuuludes ka kongressi presiidiumi. — Ka on T. olnud mõne matemaatika-õpperaamatu kaasautoriks.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

TREIBERG, Peeter, ajaloolane ja seltskonnategelane, sünd. 29. VI 1894 Haljala klk. Vihula v. taluomaniku pojana, õppis aa. 1913—17 ajalugu Tartu ja Peterburi ülikoolis ja õiendas oma lõpueksamid Tartu ülikoolis 1920. a. kevadel, omandades a. 1921 kandidaadi astme üldajaloo alal. Peterburis olles oli T. Peterburi Eesti Üliõpil. Seltsi liige ja aa. 1916—17 seltsi esimees. Olnud aa. 1918—19 ajaloo õpetajaks Rakveres ja Tallinnas ning osa võtnud Eesti Vabadussõjast, asus T. Tartu, kus ta aa. 1919—21 toimis õpetajana kohalikus õpet. seminaris, ja oli aa. 1921—23 ülikooli juures teaduslikuks stipendiaadiks, pidades ka ülikoolis loenguid. A. 1925 sai ta üldise ajaloo dotsendi k. t.-ks ülikoolis, mis kohal asub praegugi (1929). T. on agaralt teotsenud Akad. Ajaloo-Seltsis, olnud selle juhatuse liige (a.-st 1922 abijuhatajana ja a.-st 1928 juhatajana), toiminud »Ajaloolise Ajakirja« peatoimetajana selle asutamisest

a. 1922 alates, tõstes ajakirja kõrgele järjele, olnud ajaloo oskussõnastiku komisjoni ning Eesti Biogr. Leksikoni toimetuse liige (kir. utanud leksikonis m. s. umbes 90 eriartiklit, milledest mitmed põhjenevad iseseisvatele uurimistele). — 1921. a. alates on ta olnud Eesti sots.-dem.. hiljemini sotsialistliku tööliste partei esindajana Tartu linnavolikogu, a. 1922 I Riigikogu ning aa. 1923—24 II Riigikogu liikmeks, olles viimases m. s. muinasvarade kaitse seaduse lõpliku redaktsiooni koostajaks. Ka on ta muidu aktiivselt osa võtnud sotsialistliku partei tegevusest. — Peale õppe- ja käsiraamatu »Kõige uuem aeg 1789—1914«, I—II (Tartu, 1921—23), on T. avaldanud mõningaid ajaloolisi ja muid kirjutisi; neist tuleb mainida »Tartu linn Rootsi ajal (aa. 1625—1704)« ja »Tartu linn XVIII sajandil (aa. 1704—1800)«, mis ilmunud koguteoses »Tartu« (Tartu, 1927) ja tugivad peamiselt trükkimata ainestikule Tartu linnaarhiivis, »Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade« (Ajal Ajakiri 1925) ja »Mõningaid jooni renaissance'i olemusest ja mõistest« (*ibid.* 1926) ning »Demokraatia tulevikust« (Dünamis I, Tartu, 1928). Töötanud aa. 1914—15 lühemat aega Tallinnas »Päevalehe« ja 1916. a. Peterburis ilmuva »Pealinna Teataja« toimetuses, on T. ka hiljemini teinud kaastööd ajalehtedele, eriti »Sotsiaaldemokraadile«. Vabaharidustööle on T. osutanud palju tähelepanu, toimides aa. 1917—18 Rakvere ja a. 1919 Tallinna rahvaülikoolis ning olles a.-st 1920 kuni praeguseni (1929) Tartu Rahvaülikooli Seltsi esimees.

Isikl. j. m. saadud teated. *T.*

TRIIK, Nikolai, maalikunstnik ja graafik, sünd. 26. VII 1884 Tallinnas rätsepa pojana, lõpetas 1901. a. kohaliku 4-kl. linnakooli ja astus Stieglitz'i kunstikooli Peterburis, kust aga 1905. a. alul politilistel põhjustel oli sunnitud lahkuma. Selle järel veetis ta 1905. a. Tallinnas A. Laipman'i (vt.) õpilasena ja asus siis uuesti Peterburi, kus ta mõned kuud J. Braz'i ateljees töötades viimase juhatusel oma enese sõnade järgi esmakordselt õige mõiste sai joonistusest. 1906. a. sügisel lahkus T. Peterburist ja sõitis peale 2-kuulist õppimist Helsingi kunstikoolis Pariisi. Seal õppis ta 2 a., alguses *École des Beaux-Arts*'is G. Ferrier juhatusel, hiljemini Colarossi' ja Julieni eraakadeemiais, ning esines siis 1908. a. kevadel Salongis *des Artistes Indépendants* 5 tööga — Norras 1907. a. suvel maalitud maastikkudega »Punane maja«, »Maja järve kaldal« ja »Dekoratiivne maastik« ning Pariisis 1908. a. loodud kunstnikkude K. Mägi ja pr. Grekov'i portreedega. Järgm. 2 a. — 1908. a. sügisest kuni 1910. a. lõpuni — veedab T. suuremalt osalt Peterburis, töötades lühemat aega prof. V. Maté ja N. Roerich'i juures ning esinedes *Новое общество художников* ja Isdebsky Vene-Prantsuse salongi näitustel, samal ajal aga ka elavalt osa võttes kodumaa tärkavast kunstielust. T. on üks iseseisvate eesti kunstinäituste korraldamise mõtte õhutajaid ja tema juhtival kaastegevusel ning osavõtul peeti 1909. a. Tartus ja Tallinnas II ning 1910. a. Tartus, Valgas, Pärnus ja Tallinnas III eesti kunsti üldnäitus, mis, esitades uuemaid kunstivoole (impressionismi, postimpressionismi ja dekorat. stilismi), tõid järsu murrangu eesti kidurasse, vene-saksa provintsivaimulisse kunstiellu. Noor-Eesti rühmituse andelisema kunstnikuna ja ajakirja »Noor-Eesti« kunstiosakonna toimetajana tõusis T. neil aa. eesti noorema kunstnikupõlve vaimliseks juhiks ning avaldas tunduvat mõju mõne kunstniku-kaasvõitleja arenemisse (Mägi, Uurits), andes väljapaistvamate teostena B. Linde' ja M. Levin'i portreed õlis, söejoonistuse Juh. Liivi portree ning tempera-maalid »Lennuk« ja »Võitlus«. Kevadel 1911 sõitis T. Kopenhaageni ja sealt 6-kuulise peatuse järel edasi Berliini, kuhu jäi kuni 1913. a. sügiseni, lähemalt tundma õppides F. Hodler'i ja P. Cézanne'i loomingut. Siin sündisid M. Martna ja K. Kautsky' portreejoonistused söes, kunstnik A. Laipman'i portree ning kaks maastikku — vaated Berliini eeslinnast (kõik õlis), millele 1913. a. lõpukuudel Tallinnas järgnesid T.-i suurem hiilgeteos — näitlejanna E. Villmer'i portree (õli), poolgraafilised kompositsioonid »Märter«, »Jaht«, »Alevi kõrts« ja »Suurlinn«, akvarell »Aknast«, tempera »Orjad« ning kümmekond graafilist joonistust Noor-Eesti väljaannetele. Samal ajal algas T. tegevust kunstiõpetajana Tallinna kunsttööstus-koolis ning jätkas seda edukalt kuni 1918. a. kevadeni, luues ühtlasi rea meisterlikke õlimaale, millest tähtsamad hr. F. Grünwald'i, pr-de M. Evald'i, L. Strandman'i, J. Menning'i ja E. Lüüsi portreed, »Soome maastik«, »Vana aed« ja »Maastik Leetselt«, samuti söejoonistus »Proletaarlane«, ning graafilised teosed »Kodu«, »Katastroof« ja kirjanikkude ühingu »Siuru« *ex libris*. Neile järgnes 1919. a. huvitav pr. M. Simsivardi portree (õli). — Eesti vabadussõja alul astus T. kaitseväkke, vabastati aga varssi ning kutsuti Haridusministeeriumi kunstiosakonda kujutavate kunstide toimkonna juhatajaks. Koos osakonna juhataja H. Kompus'ega korraldas ta 1919. a. suvel I eesti kunsti ülevaatliku näituse, välja pannes ka enda 15 teost. Kuigi tema teosed moodustasid näituse väärtuslikuma osa, suhtusid sel puhul mõned arvustajad T.-i loomingusse

eitavalt, püüdes tema kohale eesti kunstielus nihutada mõnda äärmise kunstivoolu esindajat. Nähtavasti suurelt osalt nende arvustuste mõjul langes T.-i loomisvõime intensiivsus ja järgm. aa annab ta ainult mõned üksikud, ent endiselt kõrgeväärtuselised teosed: Eesti Vabadussõja meeleoludel loodud sümbolistlikud kompositsioonid »Ega's sa ei tea«, »Vabaduse sünd« ja »Hulkuv koer« (esimesed kaks 1919, viimane 1920), pr. M. Koniku akvarellportree (1920), hr. A. Ruusi portree õlis (1923) ja maastik »Emajõgi talvel« (õli, 1923). Aa. 1921—26 ja alates a.-st 1928 on T. olnud maalikunsti õpetajaks ning lühemat aega ühtlasi direktoriks »Pallase« kunstikoolis, kus ta tunduvat mõju avaldas mõne andelisema õpilase (K. Veeber) arenemisse. Hiljem on ta teotsenud vaheldumisi Tartus ja Tallinnas. Tema viimastest teostest olgu välja tõstetud hr. G. Janson'i (1925), kaks prof H. Kopli (1926 ja 1927), pr. E. Bernakoff'i (1926), riigikohtu esimehe K. Partsi (1927) ja prof. K Koniku (1928) portreed, kõik õlimaalid. Peale nende mitu portreejoonist söes, akvarellis, seepias ja mustpunases ning kogu raamatugraafilisi teoseid. — Loova kunstnikuna on T. kõigepealt meister portreemaalis ning psühholoogilise portree looja Eestis; maastikus ei piirdu ta samuti muljete ja meeleolude edasiandmisega, vaid püüab tabada seda, mis looduses tüübilist ja muutumatut; kõige subjektiivsem on ta oma huvitavates, sügavamõttelistes kompositsioonides, milledes jõuliselt avaldub isesugune painajalik raskemeelsus. Üldse on kogu T.-i loomingule omane kindlus ja tõsidus ainete käsitluses, psühholoogiline usutavus, hästiarenenud tehnika ning ekspressiivsus joones ja koloriidis.

J. Kompus, Eesti kujutav kunst 1916 (E. Kirj. Seltsi aastaraamat IX, 1917); Looming 1924, nr 6—7 (A. Vaga). *A. V.*

TRILLJÄRV, Aleksander Harald, näitleja ja teatritegelane, sünd. 7. IV 1871 Virumaal Porkuni mõisas aedniku pojana, õppis aa. 1881—86 Rakvere alg- ja kreiskoolis, lõpetades viimase, a. 1888 Tallinna reaalkooli kaubandusklassis, oli aa. 1881—91 Tallinna saksa teatris koorilaulja ja näitleja, õppis aa. 1891—92 isa juures Porkuni mõisas põllutööd ja toimis aa. 1892—98 Järvamaal Uudekülas ja Karinul õpetajana, korraldades selle kõrval näitemängu-õhtuid ja loenguid näitekunstist. Õppinud siis 1 a. metsamajandust, asus ta a. 1899 Tallinna Markel M. Makarof'i metsaäri ekspediitoriks, hakates a. 1900 näitlejaks »Lootuse« ja 1901 »Estoonia« laval. Ka tutvus ta sel ajal P. Pinna'ga (vt.) ja andis talle esimest õpetust näitekunstis. Aa. 1901—03 oli T. mõisavalitseja Venemaal, siirdus siis jälle Tallinna ja jätkas tegevust »Estoonias«, olles vahetevahel näitejuhiks »Lootuse« ja »Pandoriini« laval. Alates sest ajast, mil »Estoonia« kujunes alaliseks teatriks elukutselise näitlejakonnaga (1906), on T. seal mänginud väljapaistvaid osi, kuigi viimastel aa. haigus talle võimaldab harva esineda. Tema amplua on õige laialdane, kuid peamiselt on ta mänginud vanu aristokraatlikke elumehi. Tunnustust on leidnud eriti tema loodud kujudest Vaska Pepel M. Gorki' näidendis »Põhjas«, ooberst Schwarze H. Sudermann'i »Kodus«, Engstrand H. Ibsen'i »Tontides«, Franz Moor F. Schiller'i »Röövlites«. — T.-e sulest on ilmunud kurbmäng »Tasuja« (Tallinna, 1915), novell »Keev veri« (Tall., 1893) j. m. Ka võttis ta osa aa 1909—10 ilmunud ajakirja »Näitelava« toimetamisest. Peale selle on ta »Estoonia« teatrile tõlkinud üle 40 opereti teksti.

Isikl. j. m. saadud andmed. *E. H.*

TRUUSMANN (Trusmann), Jüri, tsensor ja seltskonnategelane, sünd. 15. XII 1856 Tartumaal Jõgeva v. Eristvere külas Tõnnu taluperemehe pojana, õppis Riia kr.-katoliku usu vaimulikus seminaris ja Peterburi vaimulikus akadeemias, mille lõpetas a. 1883, omandades usuteaduse magistri kraadi tööga Введеніе христіанства въ Лифляндіи (Peterburi, 1884, XXVIII+442 lk.). Olnud a. 1884 ladina keele õpetaja Aleksander Nevski nimelises vaimulikus koolis Peterburis, nimetati ta a. 1885 Tallinna välis- ja sisekirjanduse tsensoriks, mis ametis ta oli kuni 1907. a.-ni. Tema ülesandeks oli m. s. eestikeelse näitekirjanduse ja ajaleht »Valguse«, hiljemini ka »Teataja« ja »Virmalise« tsenseerimine. Praegu (1929) elab T. riigilt paiukit saades Petseri kloostris. — 1880-date aa. lõpul ja 1890-dail aa. oli T. Tallinnas teatavate mõjukate, ehkki vähearvuliste venemeelsete eesti ringkondade, kuhu kuulus ka J. Kõrv (vt.), üheks juhtivaks isikuks; nende ringkondade poolt saadeti ülemusele palve Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise kohta (kuigi T. ise oli varemalt olnud selle seltsi liige ja a 1887 abipresident). T. võitles ka ühes J. Kõrv'iga Tallinna VI laulupeo (1896) korraldamise vastu. T. on m. s. olnud Keiserliku Vene Geograafia Seltsi liige ja Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi auliige. Tema sulest on ilmunud peale ülalmainitud magistritöö järgmised pikemad ja lühemad tööd: Калевичъ (Kalewi poeg). Древняя эстонск. сага въ 20 пѣсняхъ. I—II (Tallinna, 1886—89), Чудскія письмена (*ibid.*, 1896), Этимологія мѣстн. названій Псковскаго уѣзда (*ibid.*, 1897), Этимологія мѣстн. названій Витебской губ. (*ibid.*, 1897), Чудско-литовск. элементы въ Новгородск. пятинахъ

(*ibid.*, 1898), Летто-Славянск. элементы въ Этрускихъ надписяхъ (*ibid.*, 1911), Древнѣйшая ливонская хроника и ея авторъ (Peterburi, 1907). Tema lühemaist kirjutistest mainitagu veel Полувѣрцы Псково-Печерскаго края (Живая Старина 1890), Исакскіе полувѣрцы въ Эстл. губ. (Временникъ Эстляндск. губ., кн. II, 1894, ilm. 1895), Древнеэстонск. письмена (Археол. Извѣстія и Замѣтки VII, 1900). Neil töil, milledest mõned küll teaduslikes ajakirjus avaldatud, kuid mis võrdlemisi süsteemitult koostatud, puudub jäädavam väärtus.

Isikl. j. m. saadud andmed. — Vrdl. ka F. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine (1926), lk. 51–56. *T.*

TUGLAS (end nimi **Mihkelson**), **Friedebert**, kirjanik, sünd. 18. II 1886 Võnnu klk. Anja mõisas Tartu lähedal puusepp Jüri Mihkelson'i pojana. Isapoolsed esivanemad olid metsavahtidena mõisast eemal elanud ja paaris põlves Juhanson'ide nime kandnud. T.-e vanemad olid oma vähenõudlikust kooliharidusest hoolimata kirjandust armastavad inimesed, sellepärast leidus kodus võrdlemisi rohkesti raamatuid. Vanemad kolisid Ahjalt esmalt Tamme kõrtsipidajaiks Tartu- ja Võrumaa piiril, siis Kirepi mõisa karjaravitsejaiks Rõngus. Ühtlasi algas neis kohtades T.-e kooliskäik: 1 a. Maaritsa venekeelses klk.-koolis, 189? – 1901 Uderna ministeeriumikoolis. T. on juba Uderna koolikirjatõist saadik hakanud oma sulge harjutama küll proosas, küll värsis. 1901. a. asusid T.-e vanemad Tartu, kus T. jätkas õppimist 4-kl. linnakoolis. 1901. a. saadik hakkasid »Postimehes« ja »Lindas« ilmuma ta esimesed teedkompavad kirjanduslikud katsed. Eesti koduromantilisele ja külarealistlikule suunale võlgnedes osutasid mitmed neist visanditest juba tähelepandavat jutustusandi (nii pimedas metsanurgas sekeldav »Hunt«, 1902, naiivselt leidlik koomiliste tegevus- ja karaktermotiivide ühendamises). Raskusi kohtamata õppimises võttis omarahvuslikkude huvidega T. innukalt osa ka eelrevolutsioonilisest noorsooliikumisest Tartus. Osalisena tabatud M. Veske (vt.) mälestusõhtu korraldamises venestuspedagoogide selja taga, oli ta 1903. a. kevadtalvel sunnitud Tartu linna koolist lahkuma, kuid lõpetas selle kooli siiski samal kevadel eksternina. Talvel 1903–04 teenis ta »Postimehe« talituses raamatupidaja A. Kitzberg'i (vt.) abilisena ja töötas vähesel määral kaasa toimetuses. 1904. a. sügisel astus ta H. Treffner'i eragümnaasiumi, pääsedes kõrvuti sellega uudse muukeelse kirjanduse maitsesse. Külarealistlikust ja naturalistlikust koolist viitasid juba mitmesugused üleminekud ta meeleliste elamuste erilisele erksusele, tundelise hingerühi hellitusele, unistava sõna ja lüürilise lauseliikumise leidudele (»Öö«, »Lillelises infernos«, »Kaldasel teel« 1904). Rühmituvasse »Noor-Eesti« sõpruskonda kuulumine oli T.-ele niimoodi nagu enesest mõistetav. Selle kõrval avatles teda ühtlasi politilistest salaorganisatsioonidest osavõtmine.

Sotsiaaldemokraatlikkude vene ja eesti üliõpilastega seltsimine tõi T.-e elukäiku järsu pöörde. Kui samal suvel sandarmivalitsus korraldas kaks läbiotsimist tagasitulnud T.-e korteris, konfiskeeris kõik ta paberid ja kirjavahetuse, siis oli ta sellega sattunud illegaalsesse seisukorda, ja ta keskkooliõpingute lõpuleviimine muutus võimatuks. 1905. a. oktoobrini »põranda all« töötades (Fr. Karlson'i [vt. *suppl.*] juures Valgas) leidis noor kirjanik mahti redigeerida juba oma nõudlikumaid kunstikavatsusi. Aga sotsialistliku kihutustöö kohustus tõmbas teda okt. keskel Tartu ja siit edasi Tallinnamaale, kus ta mitmel pool esines miitingumehe osades. S. a. dets. arreteeriti ta Volta vabriku keldris Tallinnamaa valdade, eriti töölissaadikute koosolekust osavõtmise pärast ja määrati administratiivses korras vanglasse. Pika Hermanni vanglas kinni istudes lükkas ta tormitsev vabadusaffekt paberile m. s. pateetilise proosaluuletise »Meri«. Järgm. a. veebr. vabastati T. ühes paljude teistega Toompealt, ilma et tema asja oleks lähemalt uuritud. Tartus tagaotsitu pääses Tallinnas võrdlemisi kergesti vabaks tolleaegsete segaste olude tõttu; aga hiljemini on jälitava nime Riia sõjaringkonnakohtus ühendatud ülearustegi süüdistustega. Algasid politilise pagulase rahutud rännakuaastad, mille kestes illegaalsel T.-el tuli kaua oma asukohti ja isikutunnistusi vahetada, närve pingutada ja jälgi segada. Esialgu varjas ta ennast Peterburis, siis ilmus ta lühikeseks ajaks salaja jälle Tartu, kus ta »Noor-Eesti« üritusi aitas organiseerida ja välja andis oma esimese iseraamatuna kirjastatud jutustuse »Hingemaa« (Tartu, 1906, II tr. Petrograd, 1923). Vaese kandimehe viletsus, oma maalapikese igatsus, maanõutamise õhin ja sellest järgnev hukatus, — kõiges külanaturalistlikus ja sotsiaalpsühholoogilises lihtsuses oli see jutustus siiski omamoodi ehtsaks mälestusmärgiks läbielatud liikumisele. Aga autor oli saatuslikult tõugatud juba kodusest hulgaliikumisest kaugenemisele ja individuaalsele eristumisele, kui ta 1906. a. sügisel siirdus Helsingi paosklema. Alguses näisid olud Soomes politilistele pagulastele üsna soodsad olevat, nii et uus juurdetulija Helsingi raamatukogudes võis oma haridust täiendada, võis paigal püsides anduda eriti kirjutamisprobleemide juurdlemisele. Tema esteetilise individualismi läbimurrangule aitas

ehk kaasa ka alaline kokkupuutumine mõne Helsingi ülikooli siirdunud mõtteosalisega »Noor-Eesti« rühmast (G. Suits, J. Aavik, V. Ridala). Seda läbikäimise ringi riivasid lisaks Peterburi rahutustest tulnud noored kunstnikud (N. Triik, K. Mägi, A. Tassa). Kuid politiliste pagulaste seisukord muutus Helsingis järkjärgult täbaramaks ja närvlikumaks: kes tabati kinni, kes oli sunnitud kaugemale põgenema. 1907. a. eraldus T. Ahvenamaa saarestikku üksindusse. Kui parajasti moodne sümbolism talle sisendas meeleolulist enesesse minekut ja viirastusliku maailma saladusmärkide mõistatamist, siis Ahvenamaa looduses õppis ta maastikkude ja veestikkude detailseid muljeid oma lüürilises väikekunstis tõlgitsema. Kokkuvõte ta 1901.—07. a. katkelisest ja heitlikust arengust ilmus küll alles hiljemini »Liivakella« pealkirja ja Tuglase nime all (Tartu, 1913, II tr. 2-s osas 1919 – 20). Selle kõrval tähistab veel selgimatu T.-e jumalatehämarat eriti ta teoorjuse hirmudesse ja soolaugastiku aurudesse uneldud nooruslegend »Jumala-saar« (esmakordselt »Noor-Eesti« II albumis, Tartu, 1907; iseraamatuna Tartu, 1920).

Neil aa töötas T. esile meil enneolematu novellistiili, impressionistliku ja sümbolistliku. T.-e valmiva proosakunsti kaunimaid saavutusi on leitud ja hinnatud ta novellikogus »Kahekesi« (Tartu, 1908; II tr. pealkirj. »Õhtu taevas« Tartu, 1913 III tr. 1920). Uudiseks ei olnud niipalju teemavaliku kitsendamine kahe sugupoole intiimsete loomusundide ja hingeilmete alale kui teosmotiivide meeleoluline kompositsioon: ühiskondliku olustiku rõhutamise asemel tegelased looduse, maastiku ja õhustiku mõjuringis, sekelduspineva faabula sõlmimise asemel jutustuse hälbimine meeleliste muljete ja tundeläigatuste kirjeldusse, lihtproosalise või ebaluulelise sõnastuse asemel tõsielus peesleva ja väreleva unielu keeleline hellituspeenus (»Toome helbed«, »Suveöö armastus«). Vabaõhuliste maaidüllide teiseks pooleks selles kogus on raamatuline atmosfäär, mis ümbritseb ta tõsielust irduvate haritlashingede fantastilisi ja lüürilisi varjukujusid (»Vilkuv tuli«, »Õhtu taevas«). T. ise nimetab oma »Liivakella« II tr. eessõnas enda mõjustajatena Fr. Nietzsche't, O. Wilde'i, J. P. Jacobsen'i. Juurde lisada võiks vähemalt veel L. Andrejev'i ja V. Brjussov'i ta varasema perioodi kohta. Pärastpoole on tema sõnavaliku ja lausemoodustuse täpsustamist juhatanud G. Flaubert, teosmotiivide ehitamisele »uute kuude ja päikeste poole« aga meetodilist eeskuju näidanud eriti E. A. Poe. T.-est kujunes niimoodi eesti jutustava proosastiili uuendaja. — Vastolu isiklikult üleelatud kirjandusliku kooliga tõukas teda ka kaasaegse eesti realismi ja naturalismi stiilinõrkuste arvustamisele. T.-e kriitilise vaimu esimeseks suuremaks juurdluseks oli poleemiliselt teritatud essee »Eduard Wilde ja Ernst Peterson« (»Noor-Eesti« III album, Tartu, 1909). Maapao kestes külastas T. pea iga a. sügisel ja kevadel salaja Tartut, 1908. a. oleskles ta neil mail kogu suve. 1909. a. sügisel järgnes ta oma kunstnikkudest sõpradele Pariisi, kus pääses vaesusest hoolimatu boheemkonna elu ja ülikultuurse estetismi maitsesse. T. elas talveti Pariisis, suveti tuli ikka uuesti tagasi Soome. Nii poetas ta ennast võltsdokumentidega korda kümme üle laialise Venemaa piiride. 1910. a. kevadtalvel matkas ta Pariisist Itaalia, osalt jala ja Napolis äärmisse ainelisse kitsikusse sattudes; järgm. a. sügistalve veetis ta Münchenis ja Genfis; 1912. a. kevadtalvel käis ta Belgias; 1913. a. kevadtalvel sai ta hakkama pikema sõiduga Hispaania. Need risti-rästi suunduvad rännakud läbi Euroopa mandri eri kultuurkeskuste mõjusid nooreestilisse T.-esse mitmeti arendavalt, aga need pingutused võtsid talt ka rahuliku töötamise võimalused. Nii piirdus ta ilukirjanduslik looming enne maailma-sõda näiliselt ainult »Liivakella« lisandusega (1913) ning varemini trükitud »Hundi« ja »Hingemaa« väljaandmisega »Kahe jutu« pealkirja all (Tartu, 1914). Juurde arvata võiks veel T.-e tõlketõist »Valitud leheküljed« I (*ibid.*, 1912) ja Aino Kalda »Lahkuvate laevade linn« (*ibid.*, 1913). Seda tootlikum oli ta neil aa. juba arvustajana ja esseistina. Juhan Liivi traagiline saatus oli T.-t haaranud »Noor-Eesti« asutamispäevist saadik. Nüüd tegi ta veel puudulikkude andmete põhjal intuitiivse katse aru anda selle kannataja elust ja loomingust kui närvesöövate olude alla murdunud eesti kirjaniku võrdkujust. Pealkiri »Juhan Liiv« märkis T.-e esimest iseraamatuna kirjastatud kriitilist esseed (Tartu, 1914).

Ilmasõda üllatas T.-e Soomes ja sulges ta väljapääsematusse seisukorda. See ei jäänud mitte ilma koondava mõjuta ta toodangu viljakusse; aga ühtlasi muutus ta Soomes olesklemine endisest hädaohtlikumaks. Sõjaaastail elas T. enamasti Helsingis tuttavate ja tundmatute juures, episoodiliselt Tamperel ja Peterburis. Vastolus vaenulise tõsieluga lõpetas ta 1914. a. sügisel päevaraamatutaolise romaani, mille kirjutamisele ta juba 1912. a. oli asunud Pariisis. Ajakohatuks sattunud oma saabumisega ilmus kaunishingne pihtimisromaan »Felix Ormusson« trükist (Tartu 1915; II tr. 1920). See on Pariisist tagasitulnud esteedi suvitusidüll ja valevõimalustesse ekslev armulugu kahe õe vahel,

»Suomen *hamppu, heinä, kerne, kaura, ohra, pellava, ruis, vehnä, villa* y. m. s. sanain eri merkityksenvivahduksista« (Viritt. 1918, lk. 1–23), »Alkusuomen genitiivi absoluuttisen nimen apuglossana« (MSFOu 1920, eritrükina Hels. s. a.). *T.*

TUURAND, Aleksander, kunstnik-dekoraator, sünd. 25. IX 1888 Tartus käsitööliste pojana, omandas üldhariduse kohalikus vene kirikukoolis ja õppides hiljemini erateel Kunsti alal omandas ta esimesed teadmised aa. 1903–05 Tartu Saksa Käsitööliste Seltsi joonistamiskursustel R. v. z. Mühlen'i juhatusel, õppis selle järel aa. 1906–07 F. v. Bazzan'i juures ja sai viimase soovitusel koha »Vanemuise« teatris. K. Menning'i (vt.) algatusel ja »Vanemuise« eestseisuse toetusel reisis T. a. 1912 Berliini ja täiendus seal A. Reimann'i kunstikoolis kuni aprillini 1914, mil Tartu tagasi asunud uuesti tegevusse astus »Vanemuises«; puhkenud ilmasõda ei võimaldanud tal siin pikema aja kestes oma võimeid väljendada. A. 1921 sai T. dekoraatoriks Draamateatris Tallinnas ja 1924. a., selle teatri likvideerimise järel, »Estoonias«, kus ta on olnud tegev tänini (1929). Äratanud laiemat tähelepanu juba »Vanemuises« oma dekoratsioonidega näidendeile »Kalevipoeg ja Sarvik« (F. Karlson), »Parvepoisid« (Teuvo Pakkala), »Inimsõber« (Ibsen) ja operetile »Geiša«, pani T. end oma mitmekülgse loominguga täies ulatuses maksma siiski alles Tallinnas, leides parima teatrikunstnikuna võrdlemisi lühikese aja kestes üldise tunnustuse. Selles loomisjärgus on erilise tähelepanu osaliseks saanud tema dekoratsioonid järgmistele näiteteostele: Draamateatris »Juudit« (A. H. Tammsaare), »Hans Pilvelõhkuja« (P. Apel), »Caesar ja Kleopatra« (B. Shaw), »Orleani neitsi« (Schiller), »Kuningas Nälg« (L. Andrejev), »Maria Stuart« (Schiller), »Voyzek« (G. Büchner), ja vabaõhuetendustel »Oedipus« (Sophokles), »Salome« (O. Wilde), »Ohver« (R. Tagore); »Estoonia« teatris »Imesteldav Crichton« (R. Barrie), »R. U. R.« (K. Čapek), »Patt« (ehk »Uim«, A. Strindberg), draama »Lindprii«, »Kohtumõistja Simson« (H. Raudsepp), ooper »Padaemand«, »Punane veski« (F. Molnár), ooper »Lohengrin«, »Sinimandria« (H. Raudsepp) ja ballettpantomiim »Roheline flööt«. — Üldiselt iseloomustavad T.-i loomingut komposit-siooniline leidlikkus ja ideerikkus, peen täiskõlaline värvigamma, painduvus näidendite dikteeritud ülesannetele kohanemisel ning hästiarenenud võimed nende ülesannete kunstilisel teostamisel.

Isikl j. m. saadud andmed *A. V.*

TUVE, vaimulik ja riigimees, oli pärit Taani soost ja valiti a. 1214 Ribe piiskopiks, mis ametis ta toimis suure osavusega, võideldes eriti tsölibaadi maksmapaneku eest. Selle järel, kui Lundi ppiisk. Andreas Sunonis (vt.) oli lahkunud Eestimaa asehalduri kohalt ja tagasi pöördunud Taanisse, võttis T., kes Andreasega oli olnud lähemas ühenduses, enda peale misjoni- ja riikliku organiseerimistöö jätkamise Eestimaal. Arvat. suvel 1222 on ta Tallinna jõudnud. Juba järgneval talvel tungisid mandri eestlased Tallinna kallale ja ainult suure vaevaga pääsesid piiskopp ja ta sõjaväed pealetungijate eest. T. organiseerimistööst Eestimaal pole midagi teada ja on koguni kaheldud, kas ta üldse Eestimaal on viibinud. A. 1223 pöördus ta tagasi Taanisse, kus ta teotses koos kun. Waldemar II-ga (vt.) Bornhövedi lahingus a. 1227 vangistati ta ja Ribe toomkapiitel oli sunnitud ostma talle vabaduse. Dominiiklaste klooster Ribes on tema asutatud. — T. suri 26. II 1230.

C. F. Bricka, Dansk Biogr. Lexikon XVII (1903); Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ. XXIII*); E. Pabst. Heinrich's v. Lettland Livl. Chronik (1867); R. Hausmann, Das Ringen der Deutschen u. Dänen um den Besitz Estlands (1870); H. Olrik, Konge og Praestestand i den danske Middelalder, II (1895).

A. R. C.

TÜLK (kirikuraamatu järgi **Tilk**), **Jakob**, seltskonnategelane ja kirjamees, sünd. 25 IX 1830 Pärnumaal Uulu mõisas aidamehe pojana, omandas Pärnus alghariduse, õppis 1854. a.-ni Tartus maalermeistri Redlin'i juures ametit ja teotses mõnd aega maalrina. Hiljemini astus ta Lätimaal ühe rüütelkonna maamõõtja teenistusse, täiendus teoreetiliselt Tartu ülikooli juures, õiendas a. 1867 maamõõtja eksami ja nimetati Liivimaa rüütelkonna maamõõtjaks. A. 1873 asus T. Strassburgi ülikooli filosoofiat ning matemaatikat õppima, viibides seal 2 a. ja olles teisel õppeaastal ühtlasi assistendiks meteoroloogia alal, õppis siis järgm. suvisemestril Genfi ülikoolis matemaatilisi teadusi, geoloogiat ja zooloogiat ja aa. 1875–76 Pariisis matemaatikat, keemiat ja matemaatilist täheteadust. Tartu tagasi jõudnud, andus T. seltskonnategevusele, toimides Eesti Kirjameeste Seltsis kõnelejana, raamatukogu-hoidjana ja aastaraamatu kaastoimetajana. E. Kirjam. S.-i toimetuste seerias avaldas ta järgmised raamatud: Kerged ja lühikesed Geomeetria õpetused (Tartu, 1879), Maamõetmise õpetus. Iga Eesti põllumehele (*ibid.*, 1879), Esimesed Geomeetria õpetused (*ibid.*, 1880), Wiisika-õpetus (*ibid.*, 1881), Weike weeloodija ja kala kaswataja (*ibid.*, 1884). Peale H. Treffner'i (vt.) eragümnaasiumi asutamist (1883) oli T. selles matemaatika õpe-

tajaks ja a.-st 1886 alates »Eesti Postimehe« toimetajaks, aa. 1888—93 sama lehe omanikuks ja väljaandjaks, töötades selle kõrval maamõõtjana, et lehe väljaandmise kulusid katta. Leht oli nõrgalt toimetatud, sisuliselt kehv ja ei osutanud millegagi enda toimetaja igapäevastes kõnelustes avalduvat vabameelsust. Varemini oli T. ka M. Veske ajakirja »Oma Maa« kaastööline. Ka oli ta tegev Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis, esialgu kõnede pidajana ja aa. 1883—95 seltsi esimehena. Tema ajal arenesid eriti seltsi korraldatud näitused. Kuigi omakasu püüdmata, armastas T. seltsis käskivalt esineda, sattus seetõttu teiste tegelastega vastollu ja pidi seltsi tegevusest eemale jääma. Viimsed aastakümned elas ta Tartus maamõõtjana teotsedes, jäi ilmasõja ajal ainelisse kitsikusse ja suri 17. V 1918 Tartus.

E. Kirj. 1918—19, nr. 5—6 (J. V. Veski); (P. Põ) l (d), Eesti ajakirjanduse ajaloost (EÜS-i alb. VI, a 1901, lk. 31—69); A. Kruusberg, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt (1926), lk. 19 j., 58—60; Post. 1918, nr. 65 j. *A. Kr.*

TÜRK, Eduard, näitleja ja näitejuht, sünd 30. III 1888 Tartumaal Väike-Rõngu v. Tilga kirikumäel kohaliku kreeka-katoliku kiriku salmilaulja maaderentniku pojana, õppis aa. 1902—05 Tartu linnakoolis, mille lõpetamise järel täiendas enda haridust erateel. A. 1905 debüteeris ta näitleja E. Jugar'i soovil »Ugaunia« laval Tartus, kiindus näitlemisse ja valis endale näitleja kutse. Aa. 1907—12 toimis ta näitlejana »Vanemuises«, aa. 1912—13 »Endlas« Pärnus, 1913—16 jälle »Vanemuises«, 1916—17 »Pandorinis« Tallinnas, 1917—18 »Estoonias«, 1918—20 Draamateatris Tallinnas, 1920—21 n. n. Fronditeatris, 1921—25 jälle Draamateatris; 1925. a. alates praeguseni (1929) on ta toiminud »Vanemuise« laval. — T. on praegusaja silmapaistvamaid eesti meesnäitlejaid, eriti kangelas- ja karakterosade esindaja eesti laval. Tema näitlejaand ulatub klassikalisest paatosest kuni võimsa irooniani; ta osad on kantud suurejõulisest ja ulatusrikkast häälest ja ekspressiivsest žestist. Oma arenemiskäigus on T. teinud läbi aa. 1907—14 K. Menning'i (vt.) kooli, omandades seal hääletehnikat ja lavadistsipliini, saanud juhatust ja mõjustusi aa. 1916—25 P. Sepalt ja P. Pinnalt (vt. neid) vaba žesti ja osa sisseelamise suhtes, lähenedes seega moodsa vene näitekunsti artistlikkusele. Peale selle on T. püsivalt töötanud oma hääle arendamise kallal, õppides 2 a. vabakuulajana Tallinna konservatooriumi lauluklassis ja jätkates hiljeminigi oma näitleja väljendusvahendite viimistlemist. Viimseil aa. on T. suure eduga esinenud ka lavastajana, pannes erilist rõhku näitlejale ja režiile kitsamas mõttes. — T.-i parimaid osi on Abram Sikk J. Kunder'i »Kroonu onus«, Püve Peeter A. Kitzberg'i »Püve talus«, Szabo F. Molnár'i »Hundis«, Toomas Pollack P. Claudel'i »Vahetuses«, Kreon Sophokles'e »Antigone's« ja nimiosad »Oedipus'es« ja H. Ibsen'i »Peer Gynt'is«. T.-i parimaid lavastusi on J. Kärneri »Ainus idealist«, H. Raudsepa »Sinimandria«, A. Kitzberg'i »Püve talus«, F. Molnár'i »Mäng lossis«, Lengley »Antoonia«. — T. on a.-st 1912 abielus näitlejanna Maria T.-iga (sünd. 7. VI 1892 Pärnus talupidaja J. Treublut'i tütrena, lõpetanud a. 1912 Pärnu tütarl gümnaasiumi), kes on menukalt teotsenud »Vanemuise« ja aa. 1916—25 Tallinnas Draamateatri j. m. lavadel.

Isikl. j. m. saadud andmed. *H. V.*

TÜRNPU, Konstantin Jakob, helikunstnik ja muusikategelane, sünd. 1. VIII 1865 Harjumaal Klooga mõisas piimarentniku ja möldri Jaan T. pojana, õppis kreiskoolis Tallinnas, kus ta juba 16-aastasena asutas segakoori »Salme«, andes sellega m. s. kontserte Aleksandri kooli heaks. Kreiskoolis käies õppis T. ühtlasi klaveri- ning orelimängu ja muusikateooriat toomkiriku organisti E. Reinicke' juures ja toimis peale kreiskooli lõpetamist Tallinna eesti seltsi »Lootuse« meeskoori juhina, tõstes lühikese ajaga koori muusikalise tasapinna sedavõrt, et koor omandas II auhinna 1879. a. Tartu laulupeol. A. 1886 astus T. Peterburi konservatooriumi oreli- ja kompositsiooniklassi, kus töötas prof. L. Homilius'e juhatusel. Lõpetanud a. 1891 konservatooriumi noorimana sellest kolmikust (J. Kappel, Miina Hermann, T.), kes esindab kõrgema eriharidusega eesti muusikategelaste esimest põlve, viibis T. 1 a. Berliinis koorijuhi kutses täiendudes ja asus siis Tallinna, kus terve oma eluaja töötas laulu- ja muusikaõpetajana Tallinna keskkooles, organistina Niguliste saksa kirikus ja koorijuhina saksa seltses (Niguliste kiriku lauluselts, »Revaler Liedertafel«) ning 1916. a.-st ka Tallinna Eesti Meestelaulu Seltsis. T. arendas nende kooride muusikalised võimed õige kaugele ja esines m. s. Tall. E. Meestel. Seltsi kooriga suure eduga välismail, eriti a. 1924 Stokholmis. Ta suri 16. IV 1927 Tallinnas. — Eesti koorikirjandust on T. rikastanud paljude lauludega, milledest mitmed, eriti meeskoori laulud, on omandanud suure populaarsuse. Ta laulud osutavad tehnilist küpsust, seda suurimal määral just ta tegevuse hilisemal perioodil, mil ta nende väljatöötuses püüdis ajaga sammu pidada, ja head kooritehnika tundmist, mille tõttu nad kõlaliselt on õige tänulikud ettekandmiseks. Ta loomingus domineerib üldiselt lüürilis-eleegiline meeleolu.

Oma tegevust heliloojana algas T. õige varakult, avaldades oma laule esiti K. A. Hermann'i »Laulu ja mängu lehes« (esimene ta lauludest »Kuldne«, loodud M. J. Eisen'i sõnadele, ilmus a. 1888) ja hiljemini ka »Postimehe« muusika-lisalehes. Tema hilisema ajajärgu looming ilmus trükis enamalt jaolt a. 1922 ja järgnevail aa., osalt eriväljaandeina (soololaulud ja 3 vihku meeskoori laule), osalt segakogudes, nimelt Tall. E. Meestelaulu Seltsi ja Eesti Lauljate Liidu väljaandeis. — Ka on T.-l teeneid muusikategelasena üldse. Ta oli a. 1921 Eesti Lauljate Liidu asutajaid ja a. 1922, mil liit tegevusse astus, selle esimene esimees. Ühes K. A. Hermann'i ja J. Kappel'iga oli ta üldjuhiks V (1894) ja VI (1896) Eesti üldlaulupeol.

Keila kirikuõp. saadud andmed; Looming 1924, lk. 205 (L. Neuman); Post. 1927, nr. 105—106 (Miina Hermann); Vaba Maa 1927, nr. 91 (A. Kasemets); E. L. L. Muusikaleht 1927, nr. 4 5 (*idem*); Pvl. 1927, nr. 106. *J. A.*; *T.*

TÕNISSON, Aleksander, riigikaitse tegelane, sünd. 5. IV 1875 Tartumaal Härjanurme v. taluperemehe pojana, õppis Eesti Aleksandri linnakoolis Põltsamaal, astus a. 1896 vabatahtlikuna Vene sõjaväkke, lõpetas a. 1899 Vilno junkrukooli ja teenis siis ohvitserina jalaväes, võttes aa. 1905—06 rooduülemana osa Vene-Jaapani sõjast. Ülendatud a. 1911 kapteniks, võttis T. osa ilmasõjast pataljoni ülemana ja polguülema abina, tõustes a. 1916 polkovnikuks. Peale Vene 1917. a. revolutsiooni puhkemist kutsuti ta Eesti rahvuslikkude väeosade organiseerimiseks Peterburis asutatud komitee poolt Eestisse ja formeeris kevadsuvel 1917 Rakveres 1. Eesti jalaväepolgu, millega osa võttis sõjategevusest Riia rindel. S. a. sügisel, mil käimas oli Saare- ja Muhumaa okupeerimine Saksa vägede poolt, sai 1. Eesti polk ülesande kaitsta Muhumaad Saksa dessandi vastu ja hiljemini — asuda rannakaitsele Haapsalu piirkonnas. Okt. alul määrati T. kõigi selles piirkonnas asuvate vägede juhatajaks ja dets. alul Eesti diviisi brigaadiülemaks. Olnud juba 1. Eesti polgu formeerimisest alates teravas vastolus kohaliku enamlise vooluga, vangistati T. nov. lõpul Tartus enamlaste poolt ühes mitme teise Eesti tegelasega, vabastati küll peatselt organisatsioonide ja 1. Eesti polgu nõudmisel, võeti aga varssi teiskordselt vangi ja saadeti Petrogradi. Teel sinna mõisteti ta surma, kuid pääses otsuse täideviimisest, vabanes Bresti rahulepingu põhjal vangistusest ja ilmus tagasi Eestisse. Siin toimis ta Eesti Ajutise Valitsuse poolt kindralmajoriks ülendatuna jälle Eesti diviisi brigaadiülema kohal kuni Eesti väeosade laialisaatmiseni Saksa okupatsioonivõimude poolt aprillis 1918. S. a. suvel varjas T. end teda Saksa okupatsioonivõimude poolt ähvardava vangistuse eest esialgu kodumaal ja põgenes hiljemini Soome, kust tagasi tuli Eesti Ajutise Valitsuse võimule pääsemisel 14. XI 1918. Ta määrati 21. nov. I diviisi ülemaks, mis ametis oli kogu Vabadussõja kestes, formeerides sõja alul diviisi äärmiselt rasketes oludes ja kaitstes ühtlasi Viru rinnet pealetungivate Nõukogude-Vene vägede vastu. Kui dets. 1919 Narva all olid käimas otsustavad võitlused, määrati T. Viru rinde ülemaks ja tema juhatusel likvideeriti vastase ägedad pealetungid. Eriliste raskustega tuli T.-il samal ajal võidelda Loode armee taganemise ja kõhutüüfuse levimise tagajärjel tekkinud olukorris. — Juulist okt. 1920 oli T. sõjaministriks J. Tõnisson'i (vt.) II kabinetis, asus 1920. a. lõpul uuesti I diviisi ülema kohale ja määrati juulis 1921 III diviisi ülemaks. Sel kohal toimis ta sügiseni 1928, mil ta ümber paigutati uuesti I diviisi ülemaks.

Isikl. ja Sõjaministeeriumist saadud andmed. — Vt.: J. Soots, Eesti Vabadussõda 1918—20 (1925); A. Vaga, Viru väerind vabadussõjas I (1923); Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt I (1927). *T.*

TÕNISSON, Georg (pseud. **Gori**), kunstnik-karrikaturist, sünd. 8. II 1894 Pärnus kojamehe pojana, õppis 2 a. kohalikus gümnaasiumis ja lõpetas selle järel sealsamas linnakooli. Tundes õige vara huvi kunsti vastu, õppis ta juba koolipõlves joonistamist R. Lepiku juures, jätkates stuudiumi ka mõnd aega peale kooli lõpetamist. Samal ajal algas ta ühtlasi kaastöö tegemist ajalehtedele nii sõnas kui pildis, asus siis 1913. a. Tallinna, kus oli ligi 2 aastat tegev ajalehtede juures, ehkki vähese eduga. Jaan. 1915 mobiliseeriti T. vene sõjaväkke ja saadeti varssi rindele, kus ta s a. mais langes vangi sakslaste kätte. Vabanenud vangist 1918. a. lõpul, asus T. Tallinna, töötas alguses karrikaturistina mitme väljaande juures, astus siis 1920. a. »Vaba Maa» toimetusse, kus on tegev tänini (1929), avaldades päev-päevalt selles lehes karrikatuure politiliste, ühiskondlikkude ja kultuuriliste päevasündmuste kohta ning tõustes lühikese ajaga üheks populaarsemaks karrikaturistiks Eestis; ühtlasi omab ta ka tunnustust välismaal kaastööga, eriti rootsi ajalehtedele. T.-i karrikatuure iseloomustab peen kunstiline joonistus ning leidlikkus ja tabavus aine ja tüüpide käsitlusel koos terava huumori ja paiguti piitsutava satiiriga; sealjuures ei kordu ta pea kunagi, vaid on ikka värske ja huvitav. Karrikatuuri kõrval on T. teotsenud ka maalijana, andes mõned tähelepandavad impressionistlikud, osalt stiliseeritud maastikud. — Iseseisva teosena on T.-ilt ilmunud karrika-

tuuride ja vestete kogu »Knock-out« (Tallinna, 1928).

»Õitsituled« I (1922); Hoia Ronk, Eesti karrikatuur (»Õitsituled« II, 1923).

A. V.

TÕNISSON, Jaan, riigimees, ajakirjanik, ühistegelane, sünd. 10. XII 1868 Viljandimaal Viljandi v. Mursi talu omaniku Jaan T.-i pojana, õppis aa. 1878—81 Tusti külakoolis, a.-st 1881 Viljandi klk.-koolis, kust ta C. R. Jakobson'i austajana õpetajaga kokku põrgates lahkus, siis Viljandi linna algkoolis F. Kuhlbars'i (vt.) juhatusel ja sealsamas kreiskoolis ning viimati Tallinna gümnaasiumi viimases klassis, mille lõpetas dets. 1888. Aa. 1889—92 õppis ta õigusteadust Tartu ülikoolis, lõpetades selle *cand. jur.* astmega. Üliõpilasena liitus T. eesti korporatsiooni *Fraternitas Viliensis*'e asutajatega ja oli selle ettevõtte äpardumise järel tegev Eesti Üliõpilaste Seltsis, toimides aa. 1891—92 selle esimehena; ka töötas ta kaasa Eesti Kirjameeste Seltsis, võttes eriti osa seltsi uuendamiskatseist ühes V. Reiman'i (vt.) j. t 1893. a. alul astus T. »Postimehe« toimetusse, kus töötas kuni s. a. sept., põrgates ajakirjanikuna m. s. õige teravalt kokku A. Grenzstein'iga (vt.). Selle järel toimis T. järgm a. Tartus peetud IV üldlaulupeo kirjatoimetajana, kellena tal tuli teha rohkesti õhutamisning korraldamistööd. A.-st 1894 kuni sügiseni 1896 oli T. ametis Venemaal Orelli ringkonnakohtu juures kohtuameti-kandidaadina ja kohtuuurijana. Kui K. A. Hermann (vt.) 1896. a. tahtis loobuda »Postimehe« toimetamisest ja väljaandmisest, omandas T. ühes O. Kalda (vt.) ja K. Kopliga V. Reimani, H. Kopli j. t. abil »Postimehe« ja hakkas seda 15. XI 1896 alates välja andma ning toimetama, esiotsa ühes K. A. Hermann'iga, siis 1. XII 1896 alates ainsa vastutava toimetajana ja väljaandjana ning varssi ka ainsa omanikuna. 1898 asutas T. Tartus oma trükikoja ja raamatukaupluse. 1901. a. tuli »Postimehele« juurde kuukiri »Lasteleht«, 1902. »Tervis«, 1905. a. pilkeleht »Sädemed« ja 2 korda nädalas ilmuv »Elu«. 1902.—05. a. andis T. Tartus välja Pärnust ületoodud ajakirja »Linda«. »Postimehega« on T.-i elu ja tegevus olnud ligidalt seotud kuni praeguseni (1929), kuigi ta ajutiselt tegelikust toimetamise tööst eemal on seisnud ning ainult väljaandjana alla kirjutanud. «Postimehes«, samuti »Lindas« ja teisal on T. avaldanud väga suure arvu artikleid, mis puudutavad pea kõiki rahvatulunduse, politika ja kultuurielu alasid, ning on omandanud silmapaistvama koha Eesti ajakirjanikkude hulgas. — T.-i astumisel Eesti avalikku ellu oli ärkamisaja rahvuslik-käremeelne vool osalt ühinenud uue suunaga Vene piirimaade politikas, mis ikka selgemalt taotles muulaste ohvrikstoomist kõikvene rahvuslusele. Eesti politika mõtet ja ülesannet nähti kõige selle piiritus ülistamises, mis tuli Vene poolt, ning orjalikus alistumises riigivõimu kohalikkude esindajate vaadetele ja võtetele; Eesti rahva käekäik tehti sõltuvaks täielikult ja ainult Vene riigivõimu kandjast ja tema kohapealseist esindajaist. Rahvuslik-alalhoidlikust voolust oli üks haru, A. Grenzstein'iga (vt.) eesotsas, viimaks jõudnud samale seisukohale. Nii sattus rahvuslik mõte siin viimaks täielikku ummikusse. Osa rahvuslik-alalhoidliku voolu kandjaid, kes koondusid ikka teadlikumalt K. A. Hermann'i »Postimehe« ümber, säilitas ärkamisaja ideaalid, asus vähemalt sisemiselt teatavasse opositsiooni venestamisepolitika suhtes, püüdis õhutada ja elustada rahvuslikku tunnet ja hoidus tegemast labast oportunismi rahvuslikuks vooruseks, kuigi väliselt tuli mööndusi teha aja nõuetele Juba 1892. a. alul Eesti Kirjameeste Seltsis ettevõetud katses kõrvaldada seltsist silmapaistvamat ning brutaalsemat venestamise toetajat J. Kõrvi (vt.) püüti siitpoolt tuua väikest pööret avalikku ellu; veel julgemalt tõstis rahvuslik mõte pead 1894. a. laulupeol, kuigi siingi veel hellitati lootust, et võitluses ikka tugevamaks muutuva Vene surve vastu kodumaa sakslus on loomulikuks kaaslaseks.

»Postimehe« toimetajana jätkas T., kelle ümber koondus alatasa kasvav haritlaste ja kirjanikkude ringkond, C. R. Jakobson'i (vt.) poolt mõjuvalt algatatud ning esialgu A. Grenzstein'i ja hiljemini eriti K. A. Hermann'i poolt teataval määral edasiarendatud joont Eesti rahvuspolitilise, tulundusliku ja kultuurilise arengu alal. Esijoones pöördus T. rahva laiades ringkondades maad võtva rahvuspolitilise loiduse ning oportunismi vastu ning jätkas seda võitlust teadlikult terve Vene aja kestel. Rahvuslik iseteadvus on T.-ile rahva arengu ülim aste; see põhjeneb rahva iseolemise õiguse sügaval hinnangul ning on rahvaliikmeile elavaks kõlblise jõu allikaks. Eesti rahvuslik mõte nõuab Eesti rahvale täielikku olemisõigust ning võimalust igakülgselt areneda, ilma et see sõltuks võimuloleva rahva või kihi heatahtlikkusest, mida tuleks ära teenida või koguni kerjata. Vastandina Grenzstein'ile, kellega varssi tekivad teravad kokkupõrked, rõhutab T., et rahvustundes on tegemist aateliste varadega ning rahvuslik elu pole mõeldav ilma oma keeleta ja oma vaimlis-hingelisele olemisele vastava kultuurita. »Aatelised asjad« ei lange tulundusliku järje tõusmisega iseenesest rüppe. Nii palju kui tsensuuriolud lubavad, näitab T. selle mõtteviisi alaväärtuslikkust, mis riigivalitsuselt aland-

likult ootab näpunäiteid rahva eluliste küsimuste lahendamiseks. Kui Grenzstein tagasi ei põrka isegi katsetest avalikult ja salaja kahtlustada T.-i ja tema ümber koonduvat ringkonda Vene riigihuvidele vastutöötamises ja riiklikult kardetava meeleolu kasvatamises rahva hulgas, selgitab T. korduvalt »Postimehes« ja vastavate võimude ees Eesti rahvusliku iseolemise kõlblist õigustust ning sellest väljakasvavate püüete loomulikkust. Võitlus T.-i ja Grenzstein'i vahel ajalehis ja seltskondlikus elus, nii eriti Eesti karskusseltside kongressil Viljandis 1900. a., kus Grenzstein oli sunnitud taganema karskusliikumise juhi kohalt, lõpeb viimaks Gr.-i lahkumisega »Oleviku« toimetaja kohalt ja Eestistki (1901). Kui 1901. a. lõpust Tallinnas K. Pätsi (vt.) toimetusel ilmuv »Teataja« rahvuse mõtte kõrvale asetab uue »sureliku suuruse« »majanduse«, tunnustades selle kõige edu aluseks, ja rahvusliku iseteadvuse kõrvale ning osalt selle asemelegi klassiteadvuse ning rahvusteadvusest kõrgemale tõstab rahvaste venduse ideaali, rõhutab »Postimees« selle vastu, et tulundus, olles küll tähtis rahva edu vahend, ei ole ometi mitte edenemise lõppsiht: klassivõitlus viib rahu ja venduse asemel kibedamale võitlusele, materialistlik ilmavaade toob kaasa aadete hävingu ning sellega rahva loomevõime ja iseolemise languse. Samuti tunnustab T. 1903. a. peale P. Speegi (vt.) toimetusel ilmuvate »Uudiste« vastu vaieldes kihivaenu õhutamise hädaohtlikuks rahvuslikust seisukohast ja nõuab kodanlaste ning proletaarlaste vahekorra õiglast arendamist, ilma et taotletaks ühe või teise poole täielikku hävitamist. Äge võitlus radikaalse »Teataja« ja sotsialistlikkude »Uudiste« vastu kestab kuni viimaste ilmumise lõpetamiseni 1905. a. dets.

Rahvusliku ideoloogia selgitamisega käsikäes käib T.-i tegevus rahva tulundusliku järje edendamise alal. Varssi pärast Tartu asumist Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimeheks valitud, jääb T. selle etteotsa 20 a. (1898—1918). T. loob pikemat aega väheseid elumärke avaldanud seltsis uue elu: seltsiliikmete arv kasvab jõudsalt, temasse koondub peale põllumeeste rohkesti haritlasi ning käsitöölisi ja ärimehi, seltsis hakkavad kaasa töötama paremad põllutulunduse tundjad. Erilise tähtsuse omandab aasta-aastalt kasvav ja täienev põllu-, karjapidamise-, käsitöö- ning tööstusenäitus, jõudes oma väljapanekute väärtuselt ning ulatuselt ja vaatajate hulgalt varsti järele saksa suurpõllumeeste näitusele ning ületadeski viimase. Näitusel pühendatakse tähelepanu eriti kodu-käsitööle ning eesti rahva omapärase kunsti elustamisele. Teiste suuremate kooskäimisvõimaluste puudusel saab näitus, kus silmapaistval kohal seisavad mitmesuguse sisuga kõned, ka rahvusliku iseteadvuse ergutamise ja süvendamise teguriks ja toob võistlevate suurpõllumeeste poolt esile süüdistuse kardetava rahvusliku separatismi propageerimises. Tartu Eesti Põllumeeste Selts saab kogu Eesti põllumeeste seltside keskkohaks, kust algatused ning hüüdsõnad kõlavad üle maa. Tunnustades põllutöö olulise tähtsusega teguriks Eesti rahva tuleviku seisukohast õhutavad T. ja tema kaaslased kõnedes ja kirjutistes põllukultuuri põhjalikustamist, uute majapidamis-harude (karjakasvatus, rohukülv) arendamist, soovitavad põllutöö-kursuste ja -näituste korraldamist, põllutöö-koolide asutamist, põllutööliste seisukorra parandamist, popsikohtade loomist, kodu-käsitöö edendamist. 1899. a. peetakse Tartu E. P. Seltsi kutsel Tartus esimene eesti põllutöö kongress, kus m. s. eesti põllumeeste seltside keskuse loomine põhimõtteliselt otsustatakse ning ühistegevuse küsimust harutatakse. 1905. a. kevadel peetakse Tartus T.-i juhatusel II põllutöö kongress. Erilist rõhku hakkab T. panema ühistegevuse mõtte propageerimisele. »Postimehes« ilmub rohkesti kirjutisi põllumeeste »müüma-ühisustest«, ühispiimatalitustest jne. ning teateid sellelaadiliste ühingute tegevusest teistes maades. 1899. a. soovitab T. Tartu E. P. Seltsis väikepõllumeestele seesuguseid ühinguid ellu kutsuda. 1900. a. on samas seltsis päevakorral laenuühingu asutamise küsimus; järgm. a. tutvub T. välismail (Austrias ja Saksamaal) ühistegevuse liikumise ja korraldusega. Ta asub ikka kindlamalt seisukohale, et elav isetegevus, omaabi, ühistöö annab rahvale jõudu, tahet ning õigust iseteadlikuks eluks. 1902. a. astub T.-i õhutuse viljana Tartus ellu esimene Eesti Laenu- ja Hoiuühisus, mille nõukogu esimeseks esimeheks on T. (1902). Tartu Laenu- ja Hoiu-ühisuse tegevus annab äratust ja tõuget samasuguste ühingute ellukutsumiseks tervel kodumaal. 1905. a. asutatakse T.-i kaastegevusel Tartus esimene Eesti Vastastikune Krediit-Ühisus. Oma mõtted kodumaa agraarolude arendamise kohta fikseerib T. täpsamalt 1911. a. põllumeeste-päevale esitatud »juhtmõtetes meie väikemaapidamise kohta«. Tunnustades põhjaliku väikemaapidamise eesti rahvusliku kultuuri ja rahva elu uuenduse aluseks ning tähtsamaks rahvustulunduslikuks teguriks, soovitab T. kutsuda ellu väikemaapidamiste korraldused üle terve maa, jaotada suurtalud laste vahel, lahutada talumaad alla 10 taalri suurusteks kohtadeks, kindlustada rentnikkude õigused ning tasuda neile maaparandustööde kulud j. m. Samal puhul soovitab T. põllumeeste päevale asutada kindel põllumeeste-seltside keskkorraldus ja töötab välja Põhja-

Balti kesk-põllutööseltsi põhikirja eelnõu. A. 1912 otsustab ühistegevuspäev Valgas T.-i ettepanekul luua »Ühistegevuselehe« juures eriline ühistegevuse nõukogu ja büroo. Üldiselt pooldab T. kategooriliselt maakultuuri ja kuulutab ühenduse maaga Eesti rahva elukü-simuseks, juhtides tähelepanu linnakultuuri hävitavale mõjule, tõutervise rikkumise, sigi-muse vähenemise, kiduruse suurenemise ja kõlbluse langemise suhtes. — T. oli tegev teisteski Tartu seltsides, nii »Vanemuises« revisjonikomisjoni liikmena pikemat aega; maja laiendamise ning 1903. a. peale maja ehitustoimkonna juhatajana mõjustas ta mööduandvalt »Vanemuise« uue maja valmissaamist (1906); hiljemini töötas ta kaasa paljudes komisjonides ja üksikettevõtteis. 1906. a. asutati T.-i osavõtul Tartus Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts, kes varssi ellu kutsus esi-mese eesti õppekeelega tütarlaste kesk-kooli (vt. P. Põld). T. toimis ENKS-i eestseisuse liikmena (1906—08) ja pikemat aega esimehena (1908—17), olles samal ajal kooli kuratooriumi esimeheks (1909—16). Sa-muti oli T. kaastegev Eesti Kirjanduse Seltsi asutamisel ja valiti 1907. a. seltsi asemikkude kogusse, oli 1909—20 eestseisuse ja 1908—19 kuukirja »Eesti Kirjanduse« toimkonna liik-meks. 1906. a. valiti T. Eesti Karskusseltside Kesktoimkonda ja töötas selles elavalt kaasa palju aa., tunnustades karskusküsimuse õige eluliseks eesti rahva olemasolu seisukohast. Õhutades karskusemõtet »Postimehes« ja pal-judes kõnedes jõuab T. välja üldse eesti rahva tõuliste omaduste parandamise küsimuste juurde ja pühendab viimastele elavat tähelepanu. Eesti Üliõpilaste Seltsiga jääb T. pikema aja kestel õige ligidasse kontakti, võitleb eriti al-koholi tarvitamise ning rahvahingele võõraste kommete vastu eesti üliõpilaste elus ja püüab anda hoogu eesti rahvusliku mõtte süvenda-misele ja omapärase kultuuri arendamisele Eesti haritlaskonnas.

Arusaadavalt sattus T. oma seisukoha ja tegevuse tõttu varsti väga teravasse vastollu saksa ringkondadega. T. lähtekohaks on põhivaade, et eestlased on sakslastega sama-väärilised ja peavad olema nendega üheõigus-likud kodumaa asjade korraldamisel ja juhti-misel. Selle positsiooni selge ja kindel tun-nustamine on vajaliseks eelduseks eestlaste ja sakslaste koostööle. Eestlastel ei ole sakslasi millegi eest tänada, sest seda, mis sakslaste käes olevad asutised on teinud, on nad kohus-tatud olnud tegema. Sellevastu on eestlas-tel õigus sakslastelt aru nõuda, miks nad ei täida küllaldaselt oma kohust eesti rahva vastu. Nad on kohustatud kaitsma maa oma-valitsuse õigusi ja neid edasi arendama selles suunas, et maa pärisrahva enamik saaks õiguse ja võimaluse osa võtta maa asjade korraldustööst. Selle juures peavad praegu-sed maa juhtivad asutised — maapäev, lin-navalitsused, konsistoorium — arvestama terve maa. ka eesti rahva, huvisid ja tundeid ega tohi endid pidada saksa rahvuslikkudeks teguriteks. Ka tuleb sakslastel loobuda ekslikust vaatest, nagu annaks nende kõrgem kultuur neile eesõigustatud seisukoha võrreldes eestlastega. Sellevastu, ühinedes rahva eluga, saaksid nemad oma kasuks osa nendest kultuurväärtustest, mida rahva vaim loob alatasa töötades. Neid põhivaateid esitab ja arendab T. paljudes juhtkirjades ja kirjutistes, alatasa tähelepanu juhtides sakslaste hoolimatusele eesti rahva kui vaba rahva vastu. Ligemast koostööst eestlaste ja sakslaste vahel ei saanud ometi asja. 1902. a. saavutati küll Tartu linnavalimistel kokkulepe eesti ja saksa ringkondade vahel, kuid sakslaste enamiku hoolimatus ja kitsarinnalisus põhjustasid varssi teravad kokkupõrked eestlaste ja sakslaste vahel linnavolikogus, kus T. esines eesti rühma juhina, arvustades teravalt linnavoli-kogus ja »Postimehes« enamiku tegevust linna laiemate ringkondade huvide seisukohast. Järgmistel linnavalimistel, mis teostati sõja-seaduse surve all 1906. a. alul, jäi T. linna-volikogust välja. 1903. a. sügisel võtavad eestlased T.-i kaastegevusel oma kätte Liivi-maa Linnade Hüpoteegi Seltsi valitsemise ja hoiavad seltsi senini juhtival kohal olnud saksa ringkondade ägedast vastutöötamisest hoolimata kindlal alusel H. Kopli (vt.), E. Kivastiku, K. Partsi (vt.), O. Virkhaus'i (vt.) j. t. juhtimisel. — Ka Vene riigipolitikaga piirimaade suhtes satub T. vastollu. See tuleb avalikuks iseäranis rahvahariduse asjus. T. asub arvustaval ning koguni eitaval sei-sukohal ministeeriumikoolide suhtes, lei-des, et rahvakoolide ühendamise tõttu kool muutub paljudele lastele raskelt kät-tesaadavaks, õpetajad eraldatakse rahvast ja tehakse ainult rahvakoolide inspektoritest sõltuvaiks ametnikeks. Selle vastu nõuab T., et õpetajate seisund peab olema tulun-duslikult, õiguslikult ja hariduslikult iseseisev ning usaldustäratav; selle eelduseks on nende asetamine kollegiaalse omavalitsuse võimu alla. N. n. »loomuliku õppeviisi« pealesun-dimisel konstateerib »Postimees« maksva sea-duse rikkumist rahvakooli õppekeele küsimu-ses ja nõuab seadusliku korra jaluleseadmist. Edasi soovitab »Postimees« erilist rõhku panna koduõpetusele ning selle kaudu täita tühi koht emakeele õpetuses; samuti virgutatakse seltse haridustööle, et hoida rahva hariduse tasapinda langemast. Oma seisu-kohta rahvahariduse ja teistes rahvusliku elu küsimusis tuleb T.-il korduvalt kaitsta Vene

riigi vaenlikkuses ja eesti rahvuslikus šovinismis süüdistamise vastu kohalikkude ja pealinna vene lehtede poolt. T. rõhutab, et väikerahvaste kokkusulatamine suurtega oleks kuulmatu vägivald, sest eesti rahva valvel olek oma rahvusliku iseolemise eest ei tähenda mingit hädaohtu Vene riigile; eesti rahvuslik liikumine asub täiesti riigitruuduse ja seaduslikkuse alusel, olles teadlik, et Eesti maa ja rahvas on Vene riigi lahutamata osa, kus kasutatakse seaduse ja korra piirides küllaldaselt leiduvaid võimalusi enese seisukorra igakülgseks tõstmiseks. Riigi kõrgema politika küsimuste lahendamisest tuleb eesti rahval eemale jääda: siin on teotsemas teised suuremad tegurid ning väike eesti rahvas ei saa midagi ära teha pikema aja kestel kujunenud olukordade muutmiseks, kuna eesti rahva aktiivsus Vene riigikorra muutmist taotlevais võitlusis võib tema enese tulevikule saada saatuslikuks. Seda rõhutab T. eriti 1905. a. ärevuse puhul nende vastu, kes üles kutsuvad võitlusele Vene riigikorra uuendamiseks. T. on kindel, et Vene riigi politilised juhid ise jõuavad arusaamisele piirimaade kultuurilise edenemise tähtsusest Vene riikluse kohta. Teiselt poolt peab ka eesti rahvas teadma, et tema hääle kaal riigi kõrgemas politikas oleneb tema kultuurilisest seisundist ja jõust, mitte diplomaatilisest osavusest või välisest politilisest võitlusest. 1905. a. võitleb T. mitmel rindel: ta nõuab »Postimehes« ja märgukirjades politiliste, sotsiaalsete ja haridusolude parandamist, kaitseb eesti rahvast ja ajakirjandust saksa ajakirjanduse sihilikkude süüdistuste vastu riigivaenlikkuses, juhib tähelepanu saksa ringkondade ärevust kasvatavale tegevusele sõjariistus omaabi korraldamise kaudu, hoiatab rahvast tungivalt vägivalla ja vastastikkuse hävitamise teele astumast, nõuab eesti rahvale samu soodustusi, mis antud poola ja leedu rahvale emakeele õpetamises keskkoolides ning Balti sakslastele saksa keele tarvitamiseks õppekeelena erakoolides jne.

Vastolu käremeelsemate vooludega, kes koondusid »Teataja« ja »Uudiste« ümber, läks ikka teravamaks, tulles eriti esile 1905. a. kevadel Tartu Eesti Põllum. Seltsi poolt T.-i juhatusel peetud põllutöö kongressil ja puhkes suure jõuga 27. XI Tartu »Bürgermusses« kokkuastunud ülemaalisel rahvaasemikkude koosolekul, mis T.-i algatusel Tartu Eesti seltside — »Vanemuise«, Eesti Põllumeeste Seltsi, Eesti Käsitööliste Seltsi ja »Taara« poolt kokku kutsuti »soovide ja voolude« selgitamiseks ning ühiste rahvuspolitiliste sihtide määramiseks. Koosoleku juhatajaks valiti suure enamusega radikaalsema tiiva esindaja J. Teemant (vt.) ja T. lahkus oma poolehoidjatega koosolekult, jätkates seda »Bürgermusses«, kuna käremeelsem osa J. Teemandiga eesotsas siirdus ülikooli aulasse. T.-i juhatusel nõuti »Bürgermusse« koosolekul 17. X manifesti viibimata teostamist, sõjaseaduse kaotamist, rahvaasemikkude kogu kokkukutsumist riigi põhikorra kindlaks määramiseks, kohaliku omavalitsuse maksmapanekut Läänemeremail, eesti keele õppekeeleks võtmist eesti rahvakoolis, alkoholi kohaliku keeluseaduse õiguse maksmapanekut, teetegemise ja teiste avalikkude koormuste ühtlast jaotamist maade peale, kõrge maarendi alandamist jne. Juhul, kui riigivõim neid nõudmisi teatava tähtajani ei täida, otsustatakse jätkata võitlust konstitutsiooni vaimus: vallavalitsused ignoreerivad riigi ametiasutisi, avalikud kohustused jäetakse täitmata, võetakse riiklikkudest hoiukassadest raha välja jne. Tarvilikkude sammude astumise aja ning viisi kohta teeb otsuse 50-liikmeline komisjon, kuhu valitakse esindajad tervelt kodumaalt. Rahvaasemikkude koosoleku otsused andis saatkond T.-iga eesotsas s. a. dets. edasi Vene siseministrile, kuid neil ei olnud asjade kujunemisse mõju, samuti ei saanud sõjaseaduse maksmapanemise tõttu enam kõnet olla ettenähtud sunniabinõudest. T. protesteeris »Postimehes« sõjaväljakohtute hoolimatu tegevuse ja kindralkuberneri »hirmuvalitsuse« vastu, nõudes sõjaseaduse päevilgi lugupidamist seadusest ja õigusest. 1906. a. jaan. saadeti Tartust T.-i algatusel pikem protestitelegramm 24 allkirjaga suurematele vene lehtedele, mis avaldas mõju sõjaväljakohtute likvideerimiseks.

26. XI 1905 astus avalikult tegevusse Eesti Rahvameelne Eduerakond T.-i juhatusel, ühinedes üldpolitilistes küsimustes üldiselt Vene konstitutsioonilis-demokraatliku (kadettide) erakonna programmiga ja lisades sellele juurde rea nõudmisi kodumaa valitsusekorra ja rahvuslikkude tarvete rahuldamise kohta: erakond taotleb Eesti-, Põhja-Liivi-, Saare- ja Setumaa administratiivset ühendamist, rahvakeelset asjaajamist kohalikus maaomavalitsuses, kohalikkude keelte oskamist omavalitsuse- ja kohtuametnikkude poolt, venestamispüüete eemaldamist rahvakoolist, emakeelset õpetust rahvakoolis, eesti õppekeelega keskkoolide ellu kutsumist riigi kulul Tartus ja Tallinnas, emakeele õpetamist maksuta sundusliku õppeainena vene õppekeelega keskkoolides eesti lastele, Tartu ülikoolis eesti keele ja kirjanduse, soome-ugri keelte ja tegeliku usuteaduse professuuride, eesti keele lektoraatide asutamist üksikuis teaduskonnis, samuti loomaarsti-instituudis, Riia polütehnikumis ja Peterburi ülikoolis. Edasi seisab eeskavas erakoolide asutamise

võimalus, sissetulekumaks, eesõiguste kaotamine avalikkude kohustuste täitmisel, talude suuruse miinimumi kindlaks määramine, talude kokkuostmise piiramine, müümata talu-, kvoote- ja kirikumaade omandamine riigi kulul väike-maapidamiseks, kroonumaade jaotamine maaharijatele jne. — I riigivolikogu valimistel 1906. a. kevadel valiti T. Liivimaa talupoegade asemikuks ja teiseks eestlaste esindajaks Liivimaalt ERE kandidaat O. Rütli (vt.), samuti sai Eestimaa kub. talupoegade esindajaks ERE kandidaat A. Lubi. Riigivolikogus teotses T. eriti autonomistide rühmas ja pooldas m. s. seisukohta, et maaküsimus tuleb anda kohaliku rahva otsustada. »Viiburi üleskutsele« allakirjutamise pärast tagandati T. 4. X 1906 »Postimehe« vastutava toimetaja kohalt ja sai 1908. a. kohtuotsuse põhjal 3 kuud vangistust. II Riigivolikogusse läksid Liivimaalt samuti ERE kandidaadid A. Jürgenstein ja K. Parts (vt. neid). Riigivolikogu laialisaatmise ja põhiseaduse vastaselt uue valimisseaduse andmise vastu avaldatud protestikirjade pärast oli »Postimees« suletud alates 30. VI 1907 kuni sõjaseaduse lõpuni 15. IX 1908; vahepeal ilmus selle asemel päevaleht »Elu«.

Ilmasõja alul algatas T. riigivõimude juures Eesti rahvuslikkude väeosade kujundamise mõtet, milline kavatsus ei leidnud tarvilikku poolehoidu. 1915. a. sügisel kutsus T. rahva omaabi korraldamiseks sõjahädaohu pealetuleku puhul ellu Põhja-Balti komitee, mis, jagunedes maakonna ja linna- ning kohalikkudeks klk.-komiteedeks, kujunes ülemaaliseks korralduseks ja esines T.-i juhatusel korduvalt maa ja rahva asemikuna keskvalitsuse ning kõrgemate sõjavõimude ees, mõjustades rekvisitsioonide ja maa tühjendamise korralduste pehmendamist ja muutmistki. Revolutsiooni algpäevil teotses P.-B. komitee Tartus koondava ja korraldava organina; 11. – 13. III 1917 töötati välja Tartus ülemaalisel omavalitsuse koosolekul, millest osa võtsid P.-B. maakondade ja linnakomiteede asemikud, Eesti omavalitsuse seaduse eelnõu, mille Vene Ajutine Valitsus 30. III 1917 kinnitas. Sel koosolekul soovitas T. Lõuna- ja Põhja-Eestist erilised administratiivsed ühikud luua, kuid jäi oma ettepanekuga vähemusse (vt. K. Päts). Juunis 1917 valiti T. Tartu maakonna esindajaks Eesti Maapäevale, kus ta töötas kuni maapäeva hajutamiseni enamlaste poolt 15. XI 1917, mis puhul T.-i elugi sattus hädaohtu. Selle järel vangistati T. Tartus V. Kingissepa (vt.) korraldusel ja viidi Tallinna, kus umbes nädalase kinnipidamise järel vabastati tingimusega, et ta kohe kodumaalt lahkuks. T. sõitis Stokholmi ja teotses Eesti maapäeva asemikuna Skandinaavias; asudes Stokholmis ja hiljemini Kopenhaagenis lõi ta kontakti liitriikide esindajatega, eriti ka Rootsi välisministeeriumiga, püüdes tühistada Baltimaade rüütelkondade asemikkude sepitsusi Eesti iseseisvuse vastu ja nõutada liitlastelt Eesti Maapäeva tunnustamist *de facto*. Okupatsioonivõimu langemisel nov. 1918 tuli T. Tallinna ja määrati Ajutisse Valitsusse portfellita ministrina, oli tegev Eesti rahvaväe mobilisatsiooni väljakuulutamisel sisemise korra kindlustamiseks ja riigipiiride kaitseks, nõutas isiklikult Helsingis soomlastelt relvastust, läks sealt Ajutise Valitsuse korraldusel Pariisi rahukonverentsile rahusaatkonna liikmena ja oli tegev eriti Londonis. Veebr. 1919 tuli ta kodumaale tagasi ja valiti siin vahepeal ümberkorraldusest ning radikaaldemokraatliku erakonnaga ühinemisest tekkinud Eesti Rahvaerakonna nimekirja järgi Asutavasse Kogusse. Kui 1919. a. sügisel O. Strandman'i (vt.) valitsus lahkus, sai T. 18. XI peaministriks, moodustades koalitsiooni rahva- ja tööerakonnast ning sots.-dem. tööliste parteist. T.-i valitsusel tuli tegevusse astuda sisemiste raskuste tähe all, mida tekitasid pikaleveniva ja jõudu kurnava vabadusvõitluse kõrval alatasa ähvardavalt kasvav elukalliduse tõus, tervel maal toitluse- ja linnades küttekriis, salaviinapõletamine, spekulatsioon j. m. Selles olukorras läks T.-i valitsusel korda saavutada tunduvaid tagajärgi; tähtsamaks saavutuseks oli esialgu vaherahu (31. XII 1919) ning varssi lõplik rahu Vene Nõukogude valitsusega 2. II 1920 Tartus, mille sõlmimine oli otseselt J. Poska (vt.) juhatusel töötava rahudelegatsiooni järjekindla töö vili. T.-i valitsuse algatusel andis Asutav Kogu 19. XII 1919 Vabariigi Valitsusele õiguse Asutava Kogu ja seadusandliku delegatsiooni istungite vaheaegadel täita rutulise iseloomuga seadusandlikke ülesandeid (E. V. valitsemise ajutise korra § 12[a]), mille põhjal valitsus pani maksma rea seadusi ja korraldusi. 2. VII 1920 lahkus T.-i valitsus koalitsiooni lagunedes sotsiaaldemokraatide loobumise tõttu, kuid T. moodustas uue, ainult rahvaerakondlastest ja erapooletutest koostuva valitsuse, mis 30. VII 1920 Asutava Kogu poolt ametisse kinnitati. 21. X 1920 astus T.-i valitsus tagasi Asutava Kogu motiveeritud otsuse tagajärjel kõrgematele sõjaväelastele maa andmise asjus, milles valitsus nägi umbusalduse avaldust ja andis aset A. Piibu (vt.) valitsusele. Selle järel töötas T. I, II ja III Riigikogus mitmesuguste komisjonide liikmena, peale selle eriti Riigi Majandusnõukogu juhatajana, võttis osa eridelegatsioonidest välismaile jne. Juunist 1923 mai lõpuni 1925 oli ta II Riigikogu esimees. Kui 1927. a. lõpul J. Teemandi (vt.) valitsus

guse. »Vigala õigus« võis olla koostatud tema onu, ülalmainitud Berend Johann v. U.-i poolt, keda mitmed on pidanud ka selle väljaandjaks. Mõnede arvates moodustab see seaduseraamat Halliku õiguse (vt. O. F. Stackelberg) jäljenduse, kuid tavaliselt oletatakse vastupidist vahekorda. Eestimaa kub. talupojele antud eraõigustest on Vigala õigus kõige konservatiivsema iseloomuga. Talupoeg jäi endiselt pärisorjana maa külge kinnitatuks. Mõisahärra säilitas piiramatud õigused talumaa üle, mida ta soovikorral mõisamaaga võis ühendada. Ei piiratud mõisniku õigust talupoegi müüa, kinkida, karistada ega antud viimastele õigust oma härra peale kaevata. Talupoja kohustused mõisa vastu tulid õiendada vakuraamatu normide järgi. Kuid talupojale anti õigus koguda vallasvara ja seda, küll teatavate kitsendustega, kasutada — müüa, pantida, pärandada, välja arvatud talu raudvara, mille suurus kindlaks määrati iga taludeliigi suhtes. Mõisahärra võis peremehe kohast välja tõsta; peremehele anti õigus ette panna mõisahärrale talu pärijana oma poja või sugulase. Peremeeste vahekord sulaste ja tüdrukutega oli seaduses täpsalt normeeritud ja teenijate palk kindlaks määratud. Tulunduslikku, politseilist ja kõlblist järelevalvet pidid teostama mitut liiki ametnikud — ülevaataja (kirjutaja), vallakubjas, külakupjad ja kohtumehed, kellede kohustused seadus loendab üksikasjaliselt. Kutsuti ellu kogukonnakohus, mille liikmed mõisahärra määras kas terve valla või selle vanemate meeste poolt esitatud kandidaatidest. Sellele kohtule allusid pärandamis- ja hooldamisasjad, hoolekanne vaeste ja orbade eest, piiritülide lahendamine, varguse asjad oma vallas j. m, kuna karistusena olid ette nähtud rahatrahvid ja ihunuhtlus. Kohtu otsuse peale võis härrale edasi kaevata. Kui aga viimane leidis otsuse õige olevat, pidi süüdlast veelgi raskemini karistatama. Kohtu hoole all asus kogukonna-kassa, mille asutamiseks igaüks pidi vastavalt oma tuludele rukkeid andma. Kassast, mille sissetulekud tulid trahvirahadest, pärijata varandustest j. m., anti abi tulekahjude, loomakatku j. t. õnnetute juhtude puhul. Ka võidi sellest tarbekorral 5-%-ga laenu saada. Vigala seadus näeb ette ka teatava koolisunduse: vanemad on kohustatud oma lapsi lugema õpetama, kui nad aga seda ise ei mõista, peavad lapsed teatava aja käima mõisa poolt asutatud koolis.

Est Matrikelkomm. Geschl. Reg. (käsikiri, E. V. Keskarhiivis); Verh. GEG XVIII; B. M. 27., 1880, lk. 149; История Правит. Сената V (1911), lk. 128; Fr. Bienemann, Die Statthalterschaftszeit in Liv- u. Estland (1886), lk. 420; Usuteadusline Ajakiri 1927, lk. 145 j. (O. Sild); J. Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal (1916).

P. T.

UIBOPUU, Arthur, rahandustegelane, sünd. 31. XII 1878 Valgamaal Sooru kõrtsmiku pojana, õppis a.-st 1897 Riia polütehnikumi tulundusosakonnas, mille lõpetas a. 1904. Aa. 1903–05 teeninud Pihkva kommertspangas, kutsuti ta a. 1905 asutamisel oleva Tartu Vastastikuse Krediitühisuse asjaajajaks direktoriks, kellena ta toimis kuni 1907. a. alguseni, mil ta siirdus Tallinna Vastastikuse Krediitühisuse direktoriks. Selle suurema Eesti rahaasutise, mis a. 1919 muudeti aktsiapangaks »A./S. Tallinna Krediitpank« nime all, eesotsas on U. püsinud tänini, olles vaheajal 1½ a. (aa. 1925—26) Eesti Panga presidendiks. — U. tegevuse algus ühtub Eesti rahva tulundusliku murranguajaga aa. 1903—07, mil algas võitlus eesti rahvatulunduse vabastamise eest võõra kapitali mõju alt. Sellest võitlusest on U. agaralt ja eduga osa võtnud, seistes ühe tugevama ja rikkama eesti rahaasutise eesotsas. Vabariigi raskeil asutamisaegadel oli U. energiliselt kaastegev, hankides raha valitsuse vajaduste katteks ja võimaldades oma ruume kasutada Ajutise Valitsuse ja Päästekomitee koosolekuiks. Samuti saadi 1918. a. lõpul esimene laen 10 miljoni soome marga suuruses Soome riigikassalt (valtiokonttori) Eesti riiklikeks tarbeiks just Tall. Vastast. Krediitühisuse vastutusel. Ka praegu (1929) on U. juhitav rahaasutis võimsamaid erapanku Eestis. Peale selle on U. aa. 1920–25 toiminud Tallinna pankade nõukogu esimehena ja 1919–26 Tallinna Eesti Kirjastusühisuse (asut. a. 1908) juhatuse esimehena. Politilisest tegevusest võttis ta osa aa. 1919—20 Asutava Kogu liikmena rahvaerakonna rühmas ja oli rahaasjanduse komisjoni esimees. — Muudelgi aladel on U. tagajärjekalt teotsenud. Nii oli näit. Tallinna »Estoonia« teatri- ja kontserdimaja ehitust võimalik teostada ainult U. kaasabil ja Tall. Vastast. Krediitühisuse ainelisel toetusel. Ka on U. osa võtnud Eesti Punase Risti tegevusest.

Isikl. j. m. saadud andmed; Post. 1928, nr. 242.

J. M.

ULMANN, Carl Christian, kiriku- ja koolitegelane, sünd. 3. II 1793 Riias kaupmehe pojana, õppis aa. 1810—16 usuteadust Tartu, Jeena ning Göttingeni ülikoolis, pidas kirikuõpetaja ametit Lõuna-Liivimaal, olles 1835. a. konsistooriumi assessor, sai Jeena ülikoolilt *dr. phil.* astme ja kutsuti 1835 a. Tartu Ülikooli tegeliku usuteaduse professoriks, kelleks jäi kuni 1841. a.-ni, olles aa. 1837–38 ka usuteaduskonna dekaaniks ja 1839–41

ülikooli rektoriks. Järgm. a. tagandati U. keisri käsul professori kohalt ja saadeti Tartust välja. Otseseks põhjuseks oli üliõpilaste poolt U.-i auks rektori ametist lahkumise puhul toimepandud pidulik meeleavaldus ühes kingituse üleandmisega, milles nähti rasket eksimist seaduse vastu. Vististi mõjus raske karistuse määramisel kaasa ka U.-i mõõduandev osa kohalikkude saksa ringkondade eitavas suhtumises riigivalitsuse kavatsustele Läänemere-maade ja eriti Tartu ülikooli Vene sisemaale »ligindamiseks«. Elades selle järel Lõuna-Liivimaal töötas U. eriti rahvakooli arendamise alal, mille vastu ta juba varemini, olles 1834. a. Liivimaa kiriku sinodil valitud rahvakooli-komisjoni liikmeks, tegelikku huvi oli ilmutanud Kuigi U.-i kavatsused koduõpetuse ja valla- ning külakoolide tegevuse elustamiseks esialgu leidsid rüütelkonna poolt vastuseismist, määrati ta pärast seda, kui algav vene-õigeusku siirdumine sundis rahvahariduse küsimust tõsisemalt hindama, 1844 a. esimeseks Liivimaa koolinõunikuks. Sellena valmistas ta m. s »instruktsiooni«, mille põhjal senisele koolivalitsuse korraldusele juurde luuakse uus organ kihelkonnakoolivalitsuse näol. Samal ajal teotses U. viljakalt kirjanduse alal saksa ja läti keeles, kirjutades tegeliku usuteaduse, kultuuriloo ja kiriku elu küsimustest ning andes välja vaimuliku sisuga raamatukesi, eriti laule. Suure tähtsuse omandas 1838. a. U.-i asutatud ajakiri »Mittheilungen und Nachrichten für die Evangelische Geistlichkeit Russlands« (hiljemini muudetud nimetusega »Mitt. u Nachr. f. d. Evang. Kirche Russl.«) mida ta ise toimetas aa. 1838–50, avaldades selles hulga kirjutisi; viimastest on eriti mainitav põhjalikum, algallikatel põhjenev poolelijäänud ülevaade Liivimaa rahvakooli vanemast ajaloost »Zur Geschichte der Volksbildung u. der Landschulen in Livland« (1847, lk. 103–164) U.-i asutatud ajakiri, mis vahelduval toimetusel ilmumist jätkas kuni ilmasõja alguseni, sisaldab ühes lisadega rikkalikku kogu kirjutisi usuteaduse, kiriku korralduse ning kiriku tegevuse aladelt. 1856. a., mil ühes troonivahetusega muutus ka Vene keskvalitsuse suhtumine Läänemeremaadele, nimetas keiser Aleksander II U.-i Peterburis asuva ev.-luteriusu kindralkonsistooriumi abipresidendiks, andes temale 1858. a. ka piiskopi nime. Vene riigi ev.-lut. usuliste ülema vaimuliku juhina seadis U. kokku »Vene riigi ev.-lut. koguduste abikassa« põhikirja ja nõutas sellele 1858. a. keisri kinnituse. See asutis, mille ülesandeks oli abi anda ev.-luteriusu kirikutele ja kogudustele, kes ise ennast ei suuda aidata, tõusis, teotsedes peamiselt Vene sisemaal ja Siberis ning osalt Läänemeremail, varssi mõjuvaks teguriks Venemaal laialipillatud ev.-luteriusuliste, m. s ka eesti asunikkude usulise ja vaimlise elu korraldamisel, andes rikkalikult kogutud annetustest toetust kirikute ja koolimajade ehitamiseks, kirikuõpetajate, köstrite ja kooliõpetajate ettevalmistamiseks ning ülespidamiseks jne. U.-i 50-a. ametijuubeliks 1866. a. annetas Tartu ülikooli usuteaduskond temale *dr. theol. h. c.* astme. Samal a. erusse läinud, elas U. mõned aa. Valgas, kus suri 8. X 1871. — U.-i esinemistest mainitagu veel omal ajal laialdast tähelepanu äratanud eesti rahva omapärase eluõiguse kaitsmist ümberrahvustamise püüete vastu. Vastates a. 1845 »Inland'is« Tallinna ülemkooliõpetaja Ed. Meyer'i väiteile surmale määratud eesti rahva keele alalhoidmise; rahvustunde äratamise ja kindlustamise mõttetusest, lükkas U. need väited kindlasti tagasi, rõhutades, et eesti rahvas võib aegade jooksul usu, teaduste ja kunsti alal tõusta teiste väärilisseks ilma ümber rahvustumata ning ainsa õige politikana soovitatud ümberrahvustamine suruks ta pikemaks ajaks alaväärtuslikusse seisundisse.

Recke-Napiersky IV, Beise II; Ulmann, Mitt. XXVIII (1872), LXII (1909); Rig. Alm. 1860, lk. 1–6; Allg. D. B. 39.; J. Frey, Die Theolog. Fak. d. Kais. Universität Dorpat-Jurjev 1802–1903 (1905), 213–16; A. Buchholtz, Deutsch-protest. Kämpfe in d. Balt. Provinzen Russlands (1888), lk. 143–93; Lipp, Kir. ja har. l., II, 2, lk. 34, 38—44, 109, 122, 204–06; Е. Пѣтуховъ, Импер. Юрьевск. бывш. Дерптск. Унив. I (1902), lk. 568 jj. — Ülalmainitud polcemika kohta: Inl. 1845, nr. 28, 34, 35; C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet (1870), 2. kõne, lk. 39–44; V. Reiman, Ed. Ahrens (EÜS-i alb. II, 1894, ka eritrükina s. a.). *J. K.*

ULUOTS, Jüri, õigusteadlane ja politiline tegelane, sünd. 1. I 1890 Läänemaal Vanamõisa (praegu Kirbla) v. taluomaniku pojana, õppis a.-st 1910 Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas, õiendas seals. riigieksamid 1915. a. sügisel ja omandas vastava tööga 1916. a. alul I järgu diplomi. Aa. 1916—18 töötas U. selle ülikooli juures stipendiaadina Rooma ja tsiviilõiguse alal. Veebr. 1918 kodumaale siirdunud, oli ta selle a. lõpul ja 1919. a. alul rahukohtunikuks ja kohtu-uurijaks Haapsalus, teotsedes ühtlasi ka »Ühistöös« ja organiseerides Vabadussõja alul kohalikku seljatagust. Maarahva Liidu esindajana võttis U. aa. 1919–20 osa Asutava Kogu tegevusest; eriti tuleks mainida ta osavõttu Eesti Vabariigi valitsemise ajutise korra ja Eesti Vabariigi põhiseaduse

koostamisest. Põllumeeste kogude esindajana oli U. I ja lühemat aega ka II Riigikogu liikmeks, seades m. s. a. 1922 kokku asundusseaduse eelnõu, mis oli oluliseks materjaliks seadusele riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omandamiseks andmise kohta. U.-a koostatud on ka põllumeeste kogude politiline programm, mis vastu võeti selle erakonna IV kongressil a. 1926. Aa. 1919–20 oli U. päevalehe »Kaja« vastutavaks toimetajaks ja on ka hiljemini teinud kaastööd sellele ajalehele. Põllumeeste kogude poolt on U. olnud valitud Tartumaa maanõukogu liikmeks. 1920. a. alust toimis U. Tartu ülikoolis Rooma õiguse dotsendina, oli 1924. a. veebr. peale Eestimaa õiguse ajaloo professori k. t., 1925. a. sügisest peale erakorraliseks prof. ja on 1927. a. okt. alates samal õppetoolil korraliseks professoriks. Uurimisotstarbel on U. mitmel korral töötanud välismail — Skandinaavias, Lätis, Poolas, Saksamaal ja Austrias. Aa. 1921—24 toimis U. õigusteaduskonna sekretärina ja on 1924. a. okt. kuni praeguseni (1929) olnud õigusteaduskonna dekaaniks. Ka on ta Akadeemilise Õigusteaduse Ühingu esimees selle asutamisest 1924. a. alates kuni praeguseni. Õigusteadlaste päevadel on U. esinenud tähelepanu äratanud ettekannetega, millede referaadid on trükitud ajakirjas »Õigus«. Võõrandatud maade endiste omanikkude petitsiooni puhul Rahvasteliidu nõukogule kaitsis U. Vabariigi Valitsuse ülesandel tagajärjekalt Eesti maareformi, koostades mainitud petitsioonile kirjaliku vastuseletuse (lühendatult trükitud töös »*Protection des minorités en Estonie. Réforme agraire*«, Genève 1927, lk. 30–61) ja võttes sel otstarbel 1926. a. lõpul ja 1927. a. alul ette reisi Genfi ja Pariisi. Aa. 1922—24 oli U. Riigikohtu tsiviilosakonna prokuröri abiks; ka võtab ta 1927. a. alates Kohtuministeeriumis osa tsiviilseadustiku koostamise eeltöist ja on a.-st 1928 Eesti-Saksa vahekohtu liige. Aa. 1922–25 toimis U. ev.-luteriusu konsistooriumi ilmliku abipresidendina ja on olnud a.-st 1926 kuni praeguseni (1929) ev.-luteriusu vaimuliku ülemkohtu liikmeks.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

UNDER, Marie, luuletaja, sünd. 15. III 1883 Tallinnas abikooliõpetaja Priidu (Friedrich) U.-i (pärit Hiiu-Kärdlast) tütrena, õppis 4-aastaselt lugema, lõpetas kohaliku saksa tütarlaste-kooli ja töötas peale seda aa. 1901–02 »Teataja« talituses. A. 1902 astus ta abiellu raamatupidaja K. Hacker'iga ja siirdus Moskvasse, kust a. 1906 Tallinna tagasi pöördus. Aa. 1917—18 kuulus ta kirjanikkudeühingu »Siuru« asutajate ja aktiivsete liikmete hulka. A. 1924 astus ta uuesti abiellu, seekord luuletaja A. Adson'iga (vt.). Mitmel korral on U. reisinud Soomes, Saksa- ja Prantsusmaal; asub alaliselt Tallinnas. — U.-i esimesed avaldamata luuletised on kirjutatud saksa keeles, mis on seletatav saksakeelse kooli ja ümbrusega. Esimesed eestikeelsed luuletised ilmusid U.-il ilma autori teadmata »Mutti« varjunime all aa. 1904—1905 »Postimehes« ja »Uudistes«. Tähelepanu äratasid juba ta »Noor-Eesti« albumeis ja ajakirjas, koguteoses »Voog« I (Tallinna, 1913) ja »Tallinna Kajas« avaldatud luuletised, kuna »Siuru« I albumis (Tall., 1917) ilmunud luuletised tõstsid U.-i eesti luuletajate esirinda. U.-ilt on ilmunud järgmised luuletistekogud: Eelõitseng (Tartu, 1918, II tr. 1920, luuletisi aa. 1904—13), Sonetid (Tall., 1917, III tr. 1919, luuletisi aa. 1912—17), Sinine puri (Tall., 1918, III tr. 1921, luuletisi aa. 1917—18), Verivalla (Tall. 1920, II tr. s. a., luuletisi aa. 1919—20), Pärisosa (Tall., 1923, luuletisi aa. 1920—22), Hääl varjust (Tartu, 1927, luuletisi aa. 1923—27), Rõõm ühest ilusast päevast (Tartu, 1928, luuletisi aa. 1923—28). Tema tõlkes on ilmunud: Valik Saksa uuemast lüürikast (Tall., 1920), M. Maeterlinck'i Sinilind (Tartu, 1918), Pelléas ja Mélisande (Tall., 1919) ja Õde Béatrice (Tall., 1921), H. Hofmannsthal'i »Elektra« (Tall., 1924). Peale nende trükis ilmunud tõlgete on U. eestindanud »Estoonia« ja »Vanemuise« teatrile rea lavateoseid, millede hulgast tuleks eriti nimetada H. Ibsen'i »Peer Gynt'i« tõlget. — Ajaliselt esimese koguna ilmus U.-il luuletiskogu »Sonetid«, mis äratas suure kiiduja pahameele-tormi. Luuletiskogud »Eelõitseng«, »Sonetid« ja »Sinine puri« moodustavad ühise terviku armu- ja looduslaule, mida iseloomustab suur eluline paatos, andumine armu- ja looduselamustele, seejuures ka teatav nooreestiline estetism ja literatuurne kõrvalmaik. U. on selles luuletisrühmas suurim eesti armulaulik üldse, keda on inspireerinud armumine ja selle õnnekus ja kelle laulud ulatuvad hümnideni. See on suur ja kohutav eluküllus, mida tajutakse vahel kui haigust, kui liigsust, mille all ähvardutakse murduda. Kõige kaduva tajumine keset õitsemist suursugustab ja õigustabki U.-i elumeelsust. Armuelu luuletajana iseloomustab U.-it orgaaniline ja loomulik lasteilm, naisus ja emasus. Julgus saada ja vastu võtta lapsi on ta armulaulude moraalne õigustus. Kuid U.-i komplitseeritud luuletajatüüp armulaulikuna ulatub ka üle igavesti-naiselikkuse ja emasuse kuni hetärismini. Sotsiaalne element on võõras sellele luuletiskogude-rühmale. Selle elamuste-lava tagaseinaks ja maastikuks on kõige pealt aiad ja villad ning nende kultiveeritud ümbrus; vahel harva laienevad mõnel rõõmu

röövkäigul maastiku perspektiivid, võttes oma ringi põlde ja niite. Õige sagedasti tarvitab U. lilli ja garderoobi-esemeid lüürilistamise vahendina, väljendades seega ürgnaiselikku tungi dekoratiivsusele. Värvimeel on esikohal U.-i luuletisis; kõla ja viisimeel on kõrvalisem. U. mõtleb võrdluste ja piltidega ning vajutab oma tundetooni pearõhu imaažile; seevastu on ta rütmika ühetooniline, värsi sisekõla väike ja riim puudulik. Suur tundeküllus ja intensiivsus meeleoludes mõjuvad siiski sedavõrt, et need puudused pole märgatavad. — Luuletiskogud »Verivalla« ja »Pärisosa« moodustavad ühiskondlikkude elamuste ringi. Saabunud ühiskondlik viletsus revolutsiooni ja sõja tagajärjel hävitas hõiskemeeleolud; esimest korda märkab luuletaja, et peale naise ja mehe vahekorra on olemas veel õe ja venna vahekord. Selle pöördelise tajuvuse tagajärjeks on tundetooni ja luuleilma maastiku järsk muutumine: endise roosa-sinise-punase-rohelise-valge spektri asemele asub violett-kollane-hall-must. U. ei otsi teid, kuidas vältida sotsiaalset viletsust iga inimese suhtes; ta otsib lahendust oma hingele. Tahes põgeneda kannatuste eest otsib ta pääsu esteetilises, kuid eetiline kui sotsiaalne mina ei lase end asendada esteetilisega. Eetiline U.-i luuletisis on: tahan saada heaks. See uus tahe annab uue jõu elamiseks (vt. kogus »Verivalla« luuletised: Verivalla, Surm, Surnute rongikäik, Mardus, A rebours I, Ma elan, Urbepäev, Mu süda laulab: laula). Meeleolult õige lähedane »Verivallale« on luuletiskogu »Pärisosa», milles leidub aktiivseid tulevikulaule tuleviku lootustega. Siia kuuluvad: Me ärkame, Inimene, Lainete manifest kallastele, Noorte laul. Need on ärkamisrütmid ja õnnekus uue vendluse tajumisest endises enesesse kiindunud inimeses. Selles kogus leiduvad ka U.-i kaunimad ja sügavamad filosoofilised luuletised, nagu: Kahetsus, Koduotsimine, Igavene küsimus, Elu, Õhtu, Kaks südant, Tühjad tunnid. »Verivalla« lauludes kõneleb intellekt tugevamalt; võõraste ainete sissemurd kajastub ka rütmis: aktiivne jamb annab maad kolmikveermele, read venivad pikemaks, rütm on katkendlikum ja alanenud kohati luuleks proosas. Ka on selles lauluderühmas tunda mõjustust saksa ekspressionistidelt, keda U. on tõlkinud. Siiski on need ideelised mõjustused ainult kergendanud ja soodustanud U.-i iseseisvuse tulemusi. Riimi seisukohalt on »Verivalla« ja «Pärisosa« märksa paremad endistest kogudest. Nõrku käänderiime ja ebasuggestiivseid tüviriime on neis õige vähe. — Kui «Verivalla« luuletisterühm kaldub teatavas mõttes amorfsusse, siis osutavad U.-i luuletised 1923. a. alates jälle tõusu plastilisuse, rütmikindluse ja elamuste koondamise sihis. Aa. 1923—28 vaheajal on sündinud kaks luuletiskogu «Hääl varjust« ja «Rõõm ühest ilusast päevast«, milledest esimene pühendatud ahastusele, teine rõõmule. Eheda ja tervikliku, kuid sünge, painajalise ja monotoonse luuletiskogu »Hääl varjust« esimene osa mõjub naturalistliku ekspositsioonina järgnevale osale ettevalmistusest surmale, mille epiloogiks on filosoofiline luuletis »Aimus«. Esimese osa paremaid luuletisi on: Tuisk, Neurasteeniku kevad, Agulis, Kooljakuu, Kuutõbine. — Selle kogu keskosa ja lõpp koostub nagu mõni poeem tihedalt ja aste-astmelt tõusvaist peatükest, mis kerkivad suureks ahastavaks ummikuks ja valmivad igaveseks äraminekuks. Neid üksikastmeid osutavad luuletised: Unetuma laul, Vaev, Kontvõõras, Ahastaja, Varjumees, Ummikus, Enesetapja, Äramineja. Füüsiline kannatus unetuse all »Unetuma laulus«, mis on üles ehitatud kontrastil uinuja ja unetu vahel, tõuseb U.-i juures vaimlisele astmele. Sümboolne vaimline unetus vaimliselt magajate keskel ongi luuletiskogu suur kandev jõud. Vaimlise unetuse põhjuseks on sotsiaalne mure, ilmavalu ja kaastundmus. Selles ärkvelolemises, kui kõik magab ümberringi vaimlist und, tuntakse ühist südamelööki kogu loodusega, kuid selles tekib ka suurim ahastus, mis võib kihutada surma, tuimusse või võitlusse. U.-i luuletised on valinud surma tee. Nõrk aimus elust sealpool füüsilist surma on ainuke lohutus selles kõrvetavas kannatuste lõõsas. Vahest ainult U.-i loomupärane huumorimeel toob sesse palavusse kosutavat puhangut Selle vastu on luuletiskogusse »Rõõm ühest ilusast päevast« kogutud luuletised, mida on inspireerinud ilus jumalailm ja uus küpsenud elumeelsus ning elutahe. Väljenduslikult on viimased U.-i luuletiskogud omandanud energilise rütmi, read on enamikus lühikesed ja lõpevad suggestiivsete täisriimidega, vaheldudes uusriimidega. Üldiselt on U. eesti moodsa lüürika suuranne

Erateel saadud elulool. andmed; Looming 1928, nr. 4 (H. Visnapuu); F. Tuglas, Eesti uuem ilukirjandus (1920), lk. 29.

H. V.

UNDRITZ, Paul, koolikirjanik ja seltskonnategelane, sünd. 3. I 1854 Tartumaal Kuigatsi-Vaalu v. rendikohapidaja pojana, õppis aa. 1871—74 Valga õpetajate seminaris, mille lõpetamise järel oli 1 a. Räpina ja 2 a. Vändra klk.-koolis õpetajaks, mis ametist aga lahkus a. 1877. Valmistunud iseseisvalt küpsuseksamile, pääsis ta selle õiendamise järel a. 1881 Tartu ülikooli, kus usuteaduskonna lõpetas a. 1888. A. 1889 oli ta abiõpetajaks Vändra kog.,

1890—97 Valga linna eesti koguduse õpetaja ja suri 1. XII 1897 Valgas. — Üliõpilasena oli U. a. 1883 Eesti Üliõpilaste Seltsi asutajaid ja koostas seltsi kodukorra. Oma poliitilistelt vaadetelt ja seltskondlikult tegevuselt seisis ta lähedal A. Grenzstein'ile. 1875. a.-st peale võttis ta ka osa Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusest, kuuludes a. 1879 seltsi eestseisusse ja pidades seltsis kõnesid pedagoogilisist küsimusist. 28. VIII 1881 lahkus ta seltsist tuntud Hurt-Jakobson'i (vt. neid) konflikti puhul. — Tema sulest on ilmunud kümmekond raamatut, milledest mainitagu: 1. Looduse lood lastele. Laste kirjakogu I (Tartu, 1877, tõlge), 2. Eesti Laste Kirjakogu II (*ibid.*, 1879), mis sisaldab suurelt osalt algupärast materjali, 3. Usuõpetuse raamat. I peatükk (*ibid.*, 1879, XI+156 lk.), mis on põhjalikult läbitöötatud ning oma aja kohta meetodiliselt osavasti koostatud käsiraamat usuõpetuse õpetajaile, 4. Mõistlik jutustaja. Noortele ja vanadele vaimu kosutamiseks, I—II (*ibid.*, 1880), mille ainestik osalt algupärane, m. s. A. Grenzstein'i ja J. Bergmann'i sulest, 5. Kaarlo Suomalaise Novellad ehk uudisjutud, I (*ibid.*, 1881, tõlge soome keelest). A. 1881 oli U. »Eesti Postimehe« lisa »Eesti Põllumehe« tegev toimetaja ja teotses selle järel rea aa. »Oleviku« juures, avaldades selles ajalehes rohkesti kirjutisi Eesti hariduselu ja rahvusliku politika alalt. Kirikuõpetajana töötas U. sihikindlalt kaasa eesti seltskondliku elu arendamisel Valgas, ühendades kiriku otseseid ülesandeid rahvusliku kultuuri nõuetega. Tema ajal läks korda asetada Valga eesti kogudus õiguslikult ning tulunduslikultki kindlale alusele. Peale selle võttis U. elavalt osa Valga ainsa eesti kooli tulundusliku seisundi kindlustamisest ning õppetegevuse tasapinna tõstmisest, arendas kiriku juures olevat eesti raamatukogu, toetas Valga Eesti Karskuse Seltsi tööd. Kõik need asutised omasid põhjapanevat tähtsust tol ajal täitsa läti ilmet kandvas Valgas ja selle ümbruses alatasa kasvava eesti elemendi koondamisel, kultuurielu organiseerimisel ja rahvusteadvuse süvendamisel õige teravalt tunduva läti rahvusliku mõju vastu.

A. O. Undritz, Undritzite suguvõsa (1912); Hermann, E. kirj. ajal., 483; E. Kirj. 1920, lk. 355—60 (K. E. Sööt), 1921, lk. 122—24 (J. Kõpp); J. Kõpp, Eesti Üliõpil. Seltsi ajal. I (1925), lk. 77 jj. — Vrdl. Eesti Kirjam. Seltsi aastaraamat III (1875). *A. S-te; J. K.*

UNGERN-STERNBERG, Otto Reinhold Ludwig, parun, rahvasuus »Hiiu mereröövel«, »Ungru krahv«, sünd. 5. VIII 1744 Liivimaal Vana-Kuuste mõisas maanõuniku parun Reinhold U.-S.-i pojana, sai Niesky herrnhuudi koloniis Saksis kõlblisusulise kasvatuse ja õppis aa. 1766—67 Leipzigi ülikoolis humanitaarteadusi ning õigusteadust. Seal olevat ta mõningate andmete järgi sõlminud sõpruse Stanislaus Poniatovski'ga, kes hiljemini (1780) Poola kuningana nimetas U.-S.-i kuningl. Poola kammerhärraks. Ka astus ta Leipzigis vabamüürlaste ordusse. Selle järel võttis ta ette pikemaid reise Euroopas, tõusis Hollandi sõjaväes teenides kapteniks, tegi kaasa merisõidu Madeirasse, peatus tagasitulekul pikemat aega Inglismaal, kus elav kaubanduselu ja vaba kord temasse avaldas sügavat mõju, reisis siis Varssavi ja pöördus sealt a. 1770 tagasi Peterburi. A. 1772 asus ta elama Hiiumaale, kus 1781.—96. aa. vahel omandas ostu teel krahv K. M. Stenbock'ilt ja viimase vennalt Kõrgesaare ja Suuremõisa mõisa. Ka asutas ta Hiiu Suursadamas laevaehitustehase. Kõrgesaare mõisa omamisega oli vanast ajast saadik ühendatud Kõpu tuletorni korrashoid. See tuletorn oli Hansa soovil Tallinna linna poolt aa. 1505—38 vahel piiskopi maa-alal ehitatud, et laevu Suure rahu (Neckmannsgrund) madaliku eest hoiatada. Sageli oli siin laevu hukkunud ja U.-S. andis ühes oma eesti talupoegadega säärastel juhtudel merehädalistele abi, aidates ka kaupa päästa. On raske kindlaks teha, missugust osa neis toiminguis mängis ligemisearmastus. Võimalik, et rikkuseahne parun, toetudes keskaegse karmi »rannaõiguse« määrustele, hukkuva varanduse omandamise kiusatusele ei suutnud vastu seista. — Olles iseloomult õige äge, surmas U.-S. okt. 1802 tülis oma rootsi soost laevniku Malm'i ja sattus selle teo eest kohtu alla. Selle, tol ajal õige laialdast tähelepanu äratanud protsessi aktidest (mis säilitatakse E. V. Keskarhiivis) ja ses asjas ülemmaakohtus Tallinnas juulis 1803 ning senatis Peterburis sept. 1804 tehtud otsustest (millede tekstid eraomandusena on säilinud) selgub, et kõigist paljudest süüdistuspunktidest jäid püsima kaks. U.-S.-i süüdistati nimelt ülalmainitud Malm'i tapmises ning karilejoosnud laevade kaupade tollivõimude eest varjamises; ta kaotas kohtuotsusega oma aadliseisuse õigused ja mõisteti jäädavalt asumisele Siberisse, kus ta suri 2. VIII 1811 Tobolskis. — U.-S.-i isikuga ühenduses on tekkinud Eestis üldiselt ja mitmes teisendis tuntud legend, mille järgi sageli Suurel rahul olevat hukkunud laevu, ning nende lastist Kõrgesaare omanik osa saanud. Ka petnud ta merimehi valetuledega, kuna ta kaunis kaugel vanast tuletornist ehitanud maja suurte klaasakendega, mida sügisõil heledasti valgustanud. Ühe merehädast päästnud laevniku, kes teda

ta jumalakartmatu teguviisi pärast noominud, lasknud ta surmata ja selle laiba suitsukorstnasse riputada. Kui ta hiljemini vangistatuna Siberisse saadetud, põgenenud ta valve käest mingile kaugele maale, kus veel kaua elanud ja lõpuks oma patu lunastuseks kiriku ehitanud. Sama fantastilised olid ka kirjanikkude jutustused, mis Hiiumaa tuletorni lugu käsitlesid, kuna kohtuaktid selle kohta midagi ei kõnele. U.-S.-i loos pole tegemist mitte verise meriröövli kujuga, vaid despootliku, veidra isikuga, kes langes oma vigade, vaenlaste ja tolleaegse ajavaimu ohvriks. — Juba U.-S.-i eluajal ilmus J Chr. L. Haken'i sulest õige omapärane teos, mis kõnesolevat asja käsitleb, pealkirjaga »Trau, schau, wem? Eine liefländische Kriminal-Geschichte d. XIX Jahrh.« (Amaranthen, III Samml., Magdeburg, 1804), mille sisu Fr Hoffmann'i raamatusse »Der Strandfischer« (Stuttgart, 1854) on üle võetud (viimane A. Stankow'i tõlkes ilm. ka eesti k. pealkirjaga »Randlased. (Sündinud lugu)«, Tallinna, 1884). Teise algallika ülalmainitu kõrval on müütide tekkimisel moodustanud Tallinnas a. 1807 anonüümselt 2-s köites ilmunud raamat »Merkwürdige Memoiren des Grafen Un-st-bg Eines der Jetztwelt grössten u. merkwürdigsten Verbrechers«, mille autoriks on arvat. J. Chr. Petri (vt.) ja mille terve trükk U.-S.-i perekonna poolt on ära ostetud ning hävitatud, kuna ainuke säilinud eksemplar on deponeeritud Eestimaa Kirjanduse Seltsi kogus Tallinnas.

U.-S.-i protsessi aktid E. V. Keskarhiivis; S. v. Csekey, A dagöi torony (Északi irások, 1928. lk. 100–53); Marquis de Custine, *La Russie en 1839* (1843; asjasse puutuv koht eesti k. tõlgitud A. Tammelt, Odamees 1925, nr. 4—5, lk. 97 j.); C. Russwurm, Die Auswanderer (Rig. Alm. 1866, lk. 37 j., sama eesti k. J. Jung, Kodu-maalt nr. 3, 1875, lk. 23—25); C. Russwurm, Nachr. über d. Geschl. Ungern-Sternberg II (1877). lk. 61; S. v. Csekey, Friherre O. R. L. v. U.-S. och historien om Dagö torn. Ett klarläggande av det verkliga händelseförloppet och en översikt av den rika litteraturen därom (Allsvensk Samling XV, 1928, nr. 18, lk 16—20). *S. Cs.*

UNGERN-STERNBERG, Peter Ludwig Constantin, parun, eelmise poeg, tulundustegelane, sünd. 14. III (VIII ?) 1779, teenis Vene meriväes, omandades kaptenleitnandi astme, reisis Inglismaal, Itaalias j. m., päris a. 1811 oma isalt Suuremõisa Hiiumaal ja laiendas isa rajatud laevatehast Suursadamas, ehitades rea laevu. Aa. 1814—15 vedas U.-S. Vene valitsusega sõlmitud lepingu põhjal oma laevadega Prantsusmaal viibivaile Vene vägedele oma mõisaist kogutud ja mujalt kokkuostetud rukkeid ja viina, saavutades seega suure tulundusliku jõukuse. Järgnevail aa. ostis ta, kasutades tol ajal valitsevat tulunduslikku kriisi, mille tõttu mõisad võlgadesse sattusid ja pankrotti jäid, endale kümmekond mõisat Harju- ja Läänemaal, seadis neis sisse meriinolammaste kasvanduse ja asutas a. 1829 koos venna parun Heinrich Georg Eduard U.-S.-iga (1782—1861) kalevivabriku Kärdlas Hiiumaal. — U.-S. suri 23. IX 1836.

Kärdla kalevivabriku juhatuselt j. m. saadud andmed; C. Russwurm, Nachr. über d. Geschl. Ungern-Sternberg, II (1877), lk. 62. *J. M.; T.*

UNGERN-STERNBERG, Robert Eginhard, parun, tööstur, sünd. 30. XII 1813 Läänemaal Pirksi mõisas mõisaomaniku pojana, õppis loodusteadusi Berliini ülikoolis ja täiendas end kalevitööstuse alal Aachenis Saksamaal ning Belgias. A. 1835 võttis ta, välismaalt tagasi tulnud, sel ajal ainelises kitsikuses oleva Hiiu-Kärdla kalevivabriku juhtimise enda kätte ja täiendas vabriku sisseseadet suurel määral, mille tõttu vabriku toodang leidis tähelepanu välismailgi. A. 1870 suuremalt jaolt mahapõlenud vabriku ehitas U.-S. uuesti üles, varustades seda uuemate masinatega. Kui a. 1872 vabriku omanikuks sai aktsiaselts firma all »C. & E. Ungern-Sternberg« jäi U.-S. edasi asjaajajaks direktoriks, kellena toimis kuni oma surmani 18. (1.?) I 1898 Kärdlas. Tema asutatud on ka (1844) Kärdla vabriku töölistekolonii. — U.-S.-i poeg parun Ernst Otto Adam U.-S, sünd. 2. VII 1850 Kärdlas, õppinud Riias ja Karlsruhe ning Aacheni polütehnikumis, surn. 15. I 1928 Kärdlas, oli isa surma järel Kärdla vabriku asjaajajaks direktoriks kuni a.-ni 1910 (mil suurem osa vabriku aktsiaid läks Narva kalevivabriku omanduseks) ja edendas eriti ka purjelaevade ehitamist Hiiumaal.

C. Russwurm, Nachr. über d. Geschl. Ungern-Sternberg II (1877), lk. 69, 72; Kärdla kalevivabriku juhatuselt j. m. saadud andmed. *T.*

UNT, Johan, Vabadussõja ja riigikaitse tegelane, sünd. 12. III 1876 Viljandimaal Tarvastu v. talupidaja pojana, omandas üldhariduse Viljandi linnakoolis, astus a 1897 vabatahtlikuna Vene sõjaväkke ja lõpetas a. 1901 alamlipnikuna Vilno junkrukooli. Ohvitserina võttis ta a. 1905 osa Vene-Jaapani sõjast ja tõusis a. 1913 kapteniks. Juulist 1914 kuni 1917. a. lõpuni võttis U. osa maailmasõjast, tehes kaasa polguga mitmed lahingud, saades põrutada ja haavata

ning tõustes a. 1917 polkovnikuks (koloneliks) ja polguülemaks. Dets. 1917 siirdus ta Eesti väeosadesse ja määrati 2. Eesti jalaväe polgu ülemaks Viljandisse, kus ta enne Saksa okupatsioonivägede sissetulekut enamlastelt võimu üle võttis ja seega võimaldas seal Eesti iseseisvuse välja kuulutada. Kui märtsis 1918 Eesti rahvuslikud väeosad okupatsioonivõimude käsuga määrati likvideerimisele, lahkus U. teenistusest, asudes elama Viljandisse, kus oli tegev põrandaaluse kaitseliidu organiseerijana linnas ja maakonnas. Nov. 1918 toimis U. okupatsioonivõimu langemisel Tallinnas energiliselt kaitseliidu korraldajana ja nimetati siis uuesti 2. jalav. polgu ülemaks, kellena tal tuli teotseda polgu võitlusvõime taasloomisel Vabadussõja raskeil algusaegadel. Jaan. 1919 määrati ta I diviisi brigaadi ülemaks ja s. a. aprillis I diviisi ülema abiks; neis ameteis oli ta tegev sõjaliste operatsioonide juhtimisel Narva rindel. Okt. 1919 asus ta Vabariigi kaitseliidu ülema kohale, pühendudes kaitseliidu kindlamale korraldamisele ja sõjalisele väljaõpetamisele rinde seljataga, mille tagajärjel kaitseliitlasi võidi tarbekorral väeosade täiendamiseks kasutada. Märtsis 1920 määrati ta sõjaväe ringkonna ja Tallinna garnisoni ülemaks, ülendati veebr. 1922 kindralmajoriks ühes nimetusega sõjanõukogu liikmeks, sai märtsis 1924 ranna- ja õhukaitse ülemaks ja on okt. 1928 alates toiminud III diviisi ülemana. — Eesti ohvitserkonnas on U. teotsenud mitu a. ohvitseride keskkogu juhatuse esimehena ja Sõjaväe Majandusühisuse organiseerijana ning juhatuse esimehena.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

USTAV (Usstav), Karl, preester ja seltskonnategelane, sünd. 20. IX 1867 Tartumaal Kaareperes talupidaja pojana, lõpetas a. 1886 Pihkva gümnaasiumi, õppis aa. 1890—92 Peterburis keiserlikus laulukooris muusikat ja laulmist ning õiendas a. 1892 vaimuliku akadeemia II kursuse lõppeksami. Aa. 1892—96 oli ta Pihkva kub. Toropetsi linnakooli õpetaja, 1896—1905 sealsamas rahvakoolide inspektor, toimis aa. 1905—17 Petserimaal kr.-katol. usu preestrina ja 1913—17 ühtlasi kõrgema algkooli õpetajana. Revolutsiooni ajal oli ta lühikest aega preestriks Paadremaa kog. Läänemaal, toimis 1918. a. lõpul ja 1919. a. siseministri volinikuna ja määrati 1919. a. Petserimaa koolide korraldajaks, mis ametis aga sõjaolude tõttu ja muil põhjusil ei saanud teotseda. Siis oli U. 1 a. Haapsalus gümnaasiumi-õpetaja, asus 1920. a. lõpul preestri kohale Antslasse ja siirdus sealt dets. 1928 samasse ametisse Tapale. — U.-al on tähelepandavaid teeneid kultuuritöö alal setude keskel. A. 1892 avas ta Toropetsis 4-kl. eesti õppekeelega kooli ja korraldas kuni 1905. a.-ni eesti asunikkude vaimlist elu Pihkva kub. maakonnis, asutas a. 1906 Petseris muusika- ja lauluseltsi, avas a. 1905 Sergo külas esimese setukeelse kooli ja hakkas setudele eestikeelseid jumalateenistusi pidama, kuigi tal seetõttu tuli venemeelse ülemuse surve all kannatada. Hiljemini on tema algatusel tekkinud Petseris veel haridusselts (1911), tarvitajateühing ja käsitöö-kool (1915) ning kõrgem algkool (1913), mis praegu (1929) töötab reaalgümnaasiumina. Püüdes setusid sisemaa eestlastele lähendada ja neis rahvustunnet äratada, andis U. aa. 1909—10 välja ajalehte »Petseri Postimees«, mis aga ainelistel põhjustel seisma jäi. U.-a sulest on ilmunud rida artikleid »Postimehes«; iseraamatuina m. s.: Vaimulikud kõned I—II (Tartu, 1897—98), Pihkva eestlased (*ibid.*, 1908, äratrükk »Elust«).

Isikl. j. m. saadud andmed. *M. J. E.; T.*

UURITS, Aleksander, maalikunstnik, sünd. 30. IV 1888 Tallinnas voorimehe pojana, õppis mõnd aega kohalikus alg- ja linnakoolis ning sai esimese kunstilise hariduse aa. 1903—06 A. Laipman'i (vt.) ateljees kodulinnas. Sunnitud kehva ainelise olukorra tõttu vahepeal omale metallitöölisena ülespidamist teenima, täiendas ta end kunsti alal aa 1908—10 Keiserl. Kunstide Edendamise Seltsi kunstikoolis Peterburis, kus tema arenemisse tunduvat mõju avaldas J. Bilibin, ning selle järel lühemat aega *École des Beaux-Arts*'is Pariisis. A. 1909 võttis ta osa esimesest eesti kunsti üldnäitusest, tähelepanu äratades graafiliste joonistustega sümbolistlikkudel ning eesti mütoloogilistel ainetel, ja 1910. a. teisest (Noor-Eesti) kunstinäitusest, välja pannes 8 portreemaali ja 9 maastikku (peamiselt motiivid Otepäält) õlis ja pastellis. Selles teostegrupis leidis eriti väljapaistvat hinnangut portreemaal »Mulatt« (»Neegri poiss«), mis kuulus näituse paremate saavutuste hulka ning U.-a nimega ühendada lubas samasuguseid lootusi, nagu äratasid tol ajal N. Triik (vt.) ja mõned teised andelisemad kunstnikud Noor-Eesti rühmas. 1911. a. veetis U. suuremalt osalt Tallinnas, täiendas end järgm. a. Bernstein'i ateljees Peterburis, pöördus siis tagasi Tallinna, kus 1913. a. maalis kaks dekoratiivset pannood »Kalevi« seltsimajale Pirital, ja asus selle järel uuesti Venemaale, seal jällegi veetes 1 a. Edasi töötas ta 1915. a. lõpupoole Tartus, maalides siin kirjanik K. E. Söödi (vt.) portree ja suurema pannoo »Jaht« (ERM-is), ning sõitis siis uuesti Venemaale, kus kannatades teravat ainelist kitsikust m. s. 1916. a. juunist 1917. a. alguseni töötas Moskvas käsigra-

naatide sorteerijana. Halb tervislik seisukord sundis teda aga varssi asuma Kaukaasiasse. Seal veetis ta ligi 2 a. Ülem-Linda eesti asunduses Suhhumi lähedal ja rändas siis, nõrga tervise ja aineliste raskuste tõttu mitmes kohas Lõuna-Venemaal peatudes, suure vaevaga 1918. a. suvel Moskvasse ja sealt Veliikie-Luki linna, kus ta väljaspool kooli hariduse alal tööle tahtis asuda; kuid 15. (10.?) VIII 1918 suri ta kohalikus taudibarakis. — U. kuulus kõige andelisemate jõudude hulka, kes Eestis Noor-Eesti päevil kunsti alal tegevusse astusid. Viletsate elutingimuste ja raskelt parandatava progresseeruva haiguse tõttu ei suutnud ta aga kaugeltki välja arendada oma võimeid ja täit jõudu pühendada loovale tegevusele. Ent ka see, mis ta korda saatnud, ei ole eesti kunsti arenemise seisukohalt tähtsuseta. Peale eelmainitud kahe näituse on U.-a teosed väljapanekutena esinenud veel 1. eesti kunsti ülevaatlikul näitusel Tallinnas 1919. a. *A. V.*

V, W.

VABARN, Anne, setu rahvalaulik, sünd. 22. XII 1877 Setumaal Peipsi rannal Võposlovo külas, astus 18-aastasena abiellu, asub praegu (1929) Tonakülas Värska lähedal, on mitmel puhul oma lauluimprovisatsioonidega esinenud laulu- ja rahvapidudel Tartus, Tallinnas j. m. Eestis. Tema loomingu senini kirjapandud osa on õige suur, ulatudes 1928. a. alguseks umb. 50 000 värsini. Tema laludest nimetatagu suurematena eeposi »Peko« (8500 värssi), »Suurõ' saja'« (5580 v.). »Ale« (11 000 v.). Et V. on täiesti lugemis- ja kirjaoskamatu, on tema loomingul eriliselt suur tähtsus eesti rahvaluule uurijaile

»Kodotulõ« (1925, A. O. Väisänen, lk. 23—36); Post. 1928, nr. 3 (P. Voolaine); E. Kirj. 1928, nr. 1 (*idem*); Sädemed 1927, nr. 11. *A. S-te.*

VABBE, Ado, maalikunstnik ja graafik, sünd. 8. III 1892 Tapal raudteeametniku pojana, sai üldhariduse Narva linnakoolis, õppis siis aa. 1908—09 dekoratsioonimaalimist Riias ning 1909—13 maalikunsti A. Ažbe kunstikoolis Münchenis, ühtlasi siin lähemalt kokku puutudes V. Kandinsky'ga, kellega läbikäimine ei jätnud mõjustamata tema kunstilist arenemist. V. kunstilised vaated kujunesid aga kindlamalt Itaalias, mida ta külastas futurismi elavamal tõusuajal aa. 1913—14, ja Venemaal — Peterburis ja Moskvas —, kus ta äärmiste kunstivoolude esindajatega, eriti Kulbin'iga, lähemas läbikäimises seistes töötas aa. 1915—17. Suvel 1917 asus V. Narva, oli seal 1 a. joonistamisõpetajaks Kreenholmi vabriku koolis, siirdus siis Eesti Vabadussõja puhkemisel Tallinna, kus töötas Haridusministeeriumi kunstikaitse toimkonnas ja joonistamise õpetajana J. Westholm'i eragümnaasiumis. Asunud 1919. a. Tartu, võttis ta seal osa kunstikooli »Pallase« asutamisest ja oli selles kuni 1926. a. sügiseni maalikunsti õpetajaks, edasi aga kooli direktoriks, mis kohal asub praegugi (1929). A. 1922 käis V. täiendusreisul Dresdenis ja 1924. a. Pariisis. — Oma mitmekesises ja arvuküllases toodangus esineb V. äärmiste kunstivoolude, esijoones futurismi ja ekspressionismi taotlejana, ilmutades akvarellis ja graafikas kõrgestiarenenud tehnilist oskust ja ärksat elutunnet, mis rajatud spontaansele liikumismuljete ja -rütmi edasiandmisele; märksa elutum ja teoretiseerivam on ta aga enamikus oma suurematest lõuenditest, mille käsitluses tundub olevat vähe otsekohest intuitsiooni ning koloriidis — vähe värskust. V. väljapaistvamate teostena nimetatagu pannoo »Itaalia« (1919), õlimaalid »Kahekesi« ja »Lõuna« (mõlem. 1923), akvarellid »Seine«, »St. Jacques'i torn«, »Kabaree stseen«, »Daam boaga« (kõik 1924), pannoo »Estoonia« teatrile (1926) ning dekoratsiooni kavandid E. Toller'i «Hinkemannile« (»Vanemuine«, 1925). Erilisi teeneid on V.-l raamatugraafikas, milles ta on loonud täitsa omapärase kaunistusstiili; tähelepandavad on ka tema kavandid tarbekunsti esemetele tekstiilis ja keraamikas, mis on teostatud peamiselt Tallinna ja Tartu kodukäsitöö ja tarbekunsti ateljeedes. Eesti kunstinäitustest on V. osa võtnud 1913. a. alates.

Isikl. j. m. saadud andmed. *A. V.*

WAHL, Heinrich, sünd. umb. a. 1735, toimis a. 1766 Pangodi kroonumõisa valitsejana, mis ametis teda mainitakse veel a. 1777, oli 1780—84 Vana-Nõo ja Vastse-Nõo mõisa rentnik ja peale selle veel Pangodi ja Kastolatsi kroonumõisa rentnik; suri a. 1795 Pangodis. — W. on senini eesti kirjandusloos tuntud pea eranditult tõlkeid sisaldava väikese luuletiskogu »Monned Laulud« (Tallinna, 1806) autorina. Kriitilisel järelekatsumisel osutub W.-i autorlus siiski problemaatiliseks. Nii sisaldab kogu vähemalt kaks luuletise tõlget, »Ühhel emmal laulda, omma last immetades« ja »Kurwa meelt jahhutada«, O. R. v. Holtz'ilt (vt.) ning ühe, »Ühhe perrenaese hommiko-laul«, R. J. Winkler'ilt (vt.). Seepärast tuleb küsimuse lõplik lahendus esialul lahtiseks jätta kuni uute faktiliste andmete leidmiseni.

Beise I, 289; M. Jürgens, Ramatute nimmekirri, ehk Katalog (1864), lk. 20;

Kampmann, E. van. ilukirj., lk. 29—31; Kampmann, Peaj. I[III], 225; Ridala, E. kirj. ajal. I[III], 170 j. *M. L.; T.*

VAHTRA, Jaan, maalikunstnik ja graafik, sünd. 11. V 1882 Võrumaal Moisekatsi v. talurentniku pojana, õppis aa. 1896—99 Räpina klk.-koolis, ning oli siis aa. 1901—09 tegev õpetajana mitmes külakoolis Võrumaal. Aa. 1909—11 töötas ta ajakirjanikuna «Viljandi Teataja« toimetuses Viljandis, astus 1911. a. sügisel Riia kunstikooli, kust 1913. a. siirdus Keiserl. Kunstide Edendamise Seltsi kunstikooli Peterburis, mille lõpetas 1916. a. kevadel. Eestisse asus V. 1918. a. suvel ja toimis sest ajast kuni 1924 a. joonistamise õpetajana Võru, hiljemini Tartu keskkoolides; 1926. a. alul sai ta õpetajaks »Pallase« kunstikoolis Tartus, kus on toiminud praeguseni (1929). Oma kunstilist tegevust algas V. prof. V. Purvit'i mõjualuse impressionistina, sai aga 1923. a. ümber kubismi ja konstruktivismi pooldajaks, asutas 1924. a. mõne mõttekaaslase noore kunstnikuga nende kunstivoolude maksmapanemiseks Eesti Kunstnikkude Rühma ning andis koos kirjanik J. Barbarus'ega (vt) samal eesmärgil välja 2 numbrit ajakirja »Lilulii«. Mõne aja pärast jäi ta aga eemale oma enese asutatud kunstirühmast, ilmutades uuesti kalduvust realistlikuma käsitluse poole. Tema tähtsamad maalid on: »Autoportree«, »Võru maastik«, »Sadam«, »Daami portree« (kõik 1924), »Poiss gitarriga« (1925), »Kompositsioon« (1925) ja »Ateljees« (1926); ta arvurikastest graafilistest töödest on tähelepandavamad vinjetid J. Barbarus'e luuletuskogule »Geomeetriline inimene« (1924). *A. V.*

WALDEMAR II Võitja, Taani kuningas, sünd. 28. VI 1170 kun. Waldemar I ja kuninganna Sophie noorema pojana. Ta kasvu- ja nooruseaa. langesid ajale, mil Taani, vabanenud slaavlaste survest, sammus Põhja-Saksamaal slaavlaste aladel võidult võidule ja tõusis võimsamaks riigiks Põhjamail. Juba varajasest east alates alati isiklikult neist võitlustest osa võtnud, omandas noor W. siin oma sõjalise kasvatuse. 1187. a. löödud rüütliks, nõudis W. oma pärandusosa — Sönderjyllandi hertsogkonda — tagasi oma nõolt, Schleswigi piisk. Waldemarilt, kelle kätte W.-i vend, kun. Knut VI oli ajutiseks, kuni hertsog W.-i täisealiseks saamiseni, usaldadanud hertsogkonna valitsemise. Siit peale on suhted nõbude vahel halvad; piiskopp, liitunud Taani vaenlastega, püüab 1192. a. end rootslaste abiga maksma panna, kuid kaotab lahingu ja langeb ise vangi. 1201. a. vallutas hertsog W. Holsteini ja Ditmarskeni ühes Hamburgi ja Lüübekiga. Nov. 1202 suri lastetu kun. Knut VI; järeltulijaks valiti hertsog W. Suvel 1203 läks W. uuesti Elbe kaldaile; Lüübekis võeti teda vastu Nordalbingia isandana. Lõpetanud eelmisel a. pooleli jäänud vallutused, andis W. Nordalbingia oma õepojale, Orlamünde krahvile Albert'ile lääniks. Et laiendada oma võimu ka Läänemere põhjapoolseil mail, võttis W. 1204. a. osa Norra troonitülidest ja mõni a. hiljemini (1208, 1216) segas ta end Eeriku ja Sverkeri soo vahelistesse troonitülidesse Rootsis; siiski ei andnud kumbki katse tulemusi. Eriti osavalt kasutas W. enese vallutuste laiendamiseks eri dünastiate vahelisi tülisid keisritrooni pärast Saksamaal. Nii toetas ta alul Otto IV-at võitluses Philipi vastu, kui aga Otto peale Philipi surma (1208) hakkas otsima ühendust W.-i vaenlastega, siis pöördus W. Friedrich II-se, Otto uue vastase, poole. Metzi koosolekul dets. 1214 loobus Friedrich II W.-i kasuks kõikidest maadest põhja pool Elbet ja Eldet. Juba varakult osutasid kõik W.-i ettevõtted püüdu võimalikult palju Läänemere kallastest oma võimu alla saada ja et sama suund ka edaspidi iseloomustas W.-i ekspansioonipolitikat, siis on täie õigusega oletatud, et W.-i püüete lõppsihiks on olnud *imperium maris Baltici.* Kõige lähemas ühenduses nende kavatsustega on W. i üritused Läänemere idakaldal. — Juba Sönderjyllandi hertsogina oli W.-il olnud kokkupuuteid Läänemeremaade edaspidise kuuluvuse küsimusega. 1199. a. suvel oli äsja valitud Liivimaa piisk. Albert tulnud otsima abi ja heatahtlikkust oma ettevõttele Taani võimukandjailt. Arvatavasti on juba neil kohtamistel antud vastastikku lubadusi maa-alade suhtes; eriti võib arvata, et taanlased rõhutasid oma vanu, äsja veel 1196. a. retke kaudu uuendatud pretensioone eestlaste maade kohta. Kui taanlased oma laevastikuga alati võisid takistada Alberti ettevõtet, siis täiesti sõltuvaks taanlaste heatahtlikkusest muutus sakslaste Väina-äärne asundus peale Lüübeki vallutamist W.-i poolt (1201), sest nimetatud sadam oli tol ajal lähtekohaks kõikidele sõitudele P.-Saksamaalt Väina suhu. Esialgu ei võinud kun. siiski mõeldagi kaugete meretaguste provintside soetamisele, sest võitlused P.-Saksamaal nõudsid kõikide jõudude sinna koondamist. Alberti edu Väina kaldail kihutas aga tegevusse Bremeni vana võistleja esikoha pärast Põhjamail, nimelt Lundi ppiiskopkonna; viimane omas ju Fulco (vt.) üritusist saadik kestvaid õigusi eestlaste maade kohta. 1203. a. saarlasilt Taani provintsi Listriasse ettevõetud röövretk andis ppiisk. Andreasele (vt.) soodsa põhjuse kutsuda üles rahvast ristisõjaks saarlaste vastu. 3 a. kestes kogutud sõjavägedega maabusid kun. ja ppiisk. Andreas 1206. a. suvel Saare-

maal; varemini oli saavutatud paavst Innocentius III-da luba allaheidetavaile alule asutada piiskopkond. Peatselt sundisid aga Saksamaal puhkevad võitlused W.-i ühes suurema hulga sõjaväega lahkuma ja et ülejäänud väesalgad keeldusid saarele jäämast, siis hävitati äsja ehitatud kindlus. Järgmistel aa., mis nõudsid W.-ilt suuri jõupingutusi oma vallutuste kaitsmiseks P.-Saksamaal, hoidis Läänemeremaade küsimuse aktiivsena päevakorral ppiisk. Andrease tegevus. Ta püüdis saavutada paavsti toetust ja õigustust Lundi ja üldse Taani itta pöördunud ekspansioonile ja luua olukordi, mis teda oleksid õigustanud end segama Liivimaa kiriku seesmisse ellu. Need üritused õnnestusid Andreasel täiesti; 1212. a. nimetas paavst Andrease apostliku tooli legaadiks Põhjamaile ja 1213. a. tegi ta Andreasele ülesandeks piiskopkonna asutamise Sakalasse ja Ugauniasse. 1213. a. lõpul olid kõik eeltööd tehtud: oli vaja ainult tugevat sõjalist jõudu ja eestlaste kristianiseerimine taanlaste poolt võis alata. Millal W. oma võidukate vägedega Läänemere idakaldale siirdub, oli veel ainult ajaküsimus; see hetk pidi lähenema seda kiiremini, et olusuhete kujunemine soodustas seda kahekülgselt. Esiteks tuli W. võitjana välja võitlusist P.-Saksamaal ja teiseks halvenes piisk. Alberti seisund ikka enam ja enam võitlusis eestlaste vastu, jõudes haripunktile 1217. a. aluks Liivimaa kiriku päästmiseks oli Albert Otepää rahus loobunud kõikidest eestlaste maadest, kuid viimased ei rahuldunud veel sellega, vaid plaanitsesid ühes novgorodlastega sakslaste asunduse täielist hävitamist. Siitpeale võib märgata ka taanlaste poolt jälle katseid Liivimaa asjusse segada. Nimelt oli W.-i vasall Orlamünde krahv Albert juba 1216. a. organiseerinud ristisalga Liivimaale sõiduks; jõudnud 1217. a. suvel Liivimaale, taotles ta siin sihte, mis juhivad ilmselt Taani huvidele (katse Saaremaad vallutada). 1218. a. juunis ruttas piisk. Albert Schleswigi riigipäevale paluma abi kun. W.-ilt eestlaste vastu, mida W. ka lubas »püha neitsi auks ja enese pattude lunastamiseks«. Tegelikult on abi lubamine sündinud siiski kindla vastutasu eest, sest veel 1218. a. omandas W. paavstilt loa ühendada oma riigiga kõik paganailt võidetavad maad. Schleswigis lubatud vastutasu on kindlasti olnud suurem, kui sakslased seda on tahtnud möönda hiljemini. Arvat. oli W.-i nõudmiste miinimumiks kõik eestlaste maad ja et ta oli mõõduandvaks pooleks, siis võib arvata, et Albert loobuski Schleswigis W.-i kasuks kõikidest eestlaste maadest, vaatamata sakslaste vallutusile. nagu seda hiljemini paaril korral rõhutab ppiisk. Andreas. 1219. a. suvel asus W. suure laevastikuga sõjakäigule eestlaste vastu ja maabus Reeveles eestlaste kantsi Lindanisa läheduses. Eestlased teesklesid alistumist, tungisid aga mõne päeva pärast (15. VI) öösel ootamatult taanlaste laagri ja ainult tänu oma abivägede, slaavlaste, laagri õnn likule asendile õnnestus taanlasil eestlasi tagasi lüüa. Võitluses langenud Schleswigis taanlaste poole ületulnud Eestimaa piisk. Theoderich'i (vt.) asemele sai piiskopiks kaplan Wescelinus (vt.). W. ise lahkus peatselt, jättes ppiisk. Andrease asehaldurina äsja ehitatud lossi. Andrease ülesanne oli maksma panna Taani võim vastavalt Schleswigi otsustele, ristida rahvas ja organiseerida maa valitsemine. Maa kristianiseerimisel tuli peatselt kokkupõrkeid sakslastega, sest viimased ei tahtnud tunnustada Schleswigis antud lubadusi, vaid rõhutasid oma eesõigusi ajalise ettejõudmisega. Nimetatud põhjusil kujunes ristimine sakslaste ja taanlaste vaheliseks võidujooksuks, kusjuures mindi kuni vägivallani; lõpuks on sakslaste misjonärid siiski pea igal pool taganema sunnitud. Peale rootslaste täielist lüüasaamist Lihulas 1220. a. suvel langes ka Rotalia taanlastele, kuna sakslased tõrjuti eestlaste põhjapoolsetelt aladelt täiesti välja. 1221. a. alguseks peeti taanlastele kuuluvaid alu üldiselt ristituks. Allaheidetud ja ristitud eestlased muudeti taanlaste maksualusteks; arvat. juba Andrease aegu on eestlaste maad jaotatud foogtkondadesse, kus aga foogti kõrval ka eestlaste vanemad on säilitanud teatava võimupiirkonna ja tunnustuse; nii on taanlased püüdnud eestlaste eneste kaasabil maa üle valitseda. Sellane kord näib olevat püsinud kuni 1222.—24. a. vabadusvõitluseni. Kiriklikult on Andreas jaotanud maa Reevele ja Viru piiskopkonnaks. — 1220. a. suvel Reeveles olles oli W. kutsunud sinna sakslasi tüli lahendamiseks, kuid tulid ainult ordu esindajad, kuna Albert ruttas otsima W.-i vastu abi paavstilt. Ordule kinnitas W. kõik ilmlikud õigused Sakala ja Ugaunia üle; vastutasuks loobus ordu kõikidest teistest eestlaste maadest W.-i kasuks, kiriklikult pidid nähtavasti aga kõik eestlaste maad Lundile alluma. Et murda piisk. Alberti vastupanu, sulges W. Lüübeki sadama Liivimaale sõitjaile ja et Alberti katsed W.-i vastu abi leida olid äpardunud, siis pöördus ta 1221. a. alul teiskordselt abipalvega W.-i poole. Vastutasuks abi eest nõudis W. terve Liivimaa, mida Albert ka lubas, kuigi ainult tingimusel, kui liivimaalased selle heaks kiidavad. Alles nüüd pääsis Albert Liivimaale, kuid siin ei leidnud kokkuleppe tingimused heakskiitmist, vaid tekitasid vaenulist meeleolu taanlaste vastu. Eestimaal olid aga taanlastel rasked päevad. Kevadel 1221. a. olid

saarlased ühes mandri eestlastega piiranud Reevele lossi ja ainult juhuse tõttu pääsid taanlased (saarlased, pidades merel nähtud laevu ekslikult taanlaste omiks, loobusid piiramisest). See juht, mis võis peatselt korduda, sundis Andreast otsima lähemat koostööd sakslastega; seepärast tühistas ta Albertilt W.-ile antud lubadused ja sõlmis sakslastega ühise sõja ja rahu lepingu paganate ja venelaste vastu. Kui siis 1221. a. suvel ilmus Riiga W.-i volinik Gotschalk, et vastavalt kokkuleppele foogtina linna üle valitseda, siis oli ta sunnitud sealt lahkuma. — 1222. a. suvel vallutas W. osa Saaremaad; sinna tulnud liivimaalastega jõuti pikkade läbirääkimiste järel kokkuleppele: W. andis Liivimaa tagasi piisk. Albertile, kinnitas ilmlikud õigused Sakalas ja Ugaunias ordule, kiriklikud Albertile; selle eest kohustusid õiguste saajad pidama W.-i suhtes igavest truudust ja andma talle abi võitlustes venelaste ja paganate vastu. Viimasele tingimusele vastavalt jäi otsekohe salk orduvendi taanlaste lossi kaitseks saarele. W.-i lahkumise järel alustasid saarlased kohe vabadusvõitlust ja tõrjusid peatselt võõrad saarelt välja. Siit levis vabadusvõitlus veel 1222. a. sügisel maisamaale; kõikjal tõrjuti võõrad maalt välja, ainult taani loss Reeveles pidas vastu. Taanlasi tabas samal ajal teine veel raskem õnnetus: ööl vastu 7. V 1223 vangistas Schwerini krahv Heinrich Lyø saarel jahil oleva kun. W.-i. Orlamünde krahvi Alberti, kes oli nüüd tegelik riigivalitseja, katse W.-i vabastada äpardus: ta kaotas Møllni lahingu ja langes ka ise vangi (1225. a. jaan.). Kõik taanlaste vallutused P.-Saksamaal läksid kaotsi. Alles dets. 1225 vabaneb W. suurte loobumiste ja suure lunaraha eest vangist, tõotusega mitte kätte maksta oma vaenlasile. Peatselt vabastas aga paavst W.-i antud lubaduste täitmisest ja otsekohe algas W. võitlust uuesti. Alles Bornhövedi lahingus juulis 1227 murti W.-i jõud lõplikult. — Eestimaal tõrjusid sakslased eestlaste rahustamisel taanlased täiesti kõrvale. Moodena Wilhelmi (vt.) korraldusel olid taanlased esialgu säilitanud siiski Reeveleja Harjola, kuid 1227. a. vallutas ordu ka need alad ühes Reevele lossiga. W. püüdis oma vallutusi Eestimaal tagasi saada paavsti abil, mis tal lõpuks ka õnnestus, sest Gregoorius IX tegi 1237. a. Mõõgavendade ordu riismete ühinemise puhul Saksa orduga kokkuleppe eeltingimuseks W.-i õiguste rahuldamise. 7. VI 1238 sõlmiti Stenbys W.-i ja Liivimaa ordumeistri Hermann Balke' (vt.) vahel Moodena Wilhelmi juuresolekul rahuleping, mille järgi W. sai oma vallutusist Eestimaal tagasi Harju- ja Virumaa. Maa seesmisse ellu tõi peremeeste vahetus vähe muutust. Vasallkonna enamuse moodustasid ka edaspidi 1227.—38. a. sissetulnud sakslased, kes peatselt keskvalitsuse nõrkuse tõttu kiskusid piiramatu võimu eneste kätte. Maa valitsemine oli koondatud kuningliku prefekti (pealiku) kätte Reevele lossi, kes oli ühtlasi ka maa kõrgem sõjaväeline ülemus. Tähtsaim samm, mis W. Eestimaa suhtes hiljemini ette võttis, on Reevele piiskopkonna taasasutamine 1240. a. — W.-i siseriiklikest korraldustöist olgu nimetatud tema tegevus riigi tulundus-likkude olude parandamisel, millest annab tunnistust tema ajal koostatud »Kong Valdemars Jordebog« (*Liber census Daniae*). Samuti on W. püüdnud paremale järjele tõsta riigi õiguslikku elu; selleks otstarbeks on W.-i algatusel koostatud ja väljaantud Taani õiguse ajaloos tähtsa koha omandanud «Jyske Lov« (1241). W. suri 28. III 1241 Vordingborgis. — Hinnates W.-i esimesi valitsemisaa. on taanlased annud W.-ile nimeks Võitja (Sejr), millega teda kutsutakse üldiselt alates XVI sajandist, kuna varemalt taanlased on nimetanud teda Seaduseandjaks (Lovfører, legifer).

C. F. Bricka, Dansk Biogr. Lexikon XVIII (1904); J. C. H. R. Steenstrup, Danmarks Riges Historie I (1896); R. Usinger, Deutsch-dänische Geschichte 1189—1227 (1863); Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII, a. 1874); Bunge, Herzogth. Estl.; G. v. Brevern, Der Liber census Daniae u. die Anfänge d. Geschichte Harrien u. Wirland's (1858); R. Hausmann, Das Ringen d. Deutschen u. Dänen um den Besitz Estlands bis 1227 (1870); E. Blumfeldt, Ppiisk. Andreas Sunonis Eestimaal (käsikiri Tartu ülik. arhiivis)

E. B.

WALDEMAR IV Attердag, Taani kuningas, sünd. umbes a. 1320 kun. Kristoffer II-se ja Pommeri hertsoginna Eufemia pojana. Tagandatud Taani troonilt a. 1326, võttis kun. Kristoffer oma noorema poja W.-i kaasa Saksamaale, kus viimane sai kasvatuse keiser Ludwigi (kelle poeg, Brandenburgi markkrahv Ludwig, oli naitunud W.-i õe Margarethaga) õukonnas. Peale Kristofferi surma ja W.-i vanema venna Otto vangi langemist laskis W. enda a. 1338 Põhja-Saksamaal kuulutada Taani riigi pärijaks, kes kavatseb riiki enda kätte võtta. See sündis muidugi keisri heakskiitmisel ja järgmisel a. palus keiser Saksa ordu kõrgmeistrit Dietrich v. Altenburg'i Eestimaad W.-ile vallutada ja tema jaoks enda käes hoida. A. 1340 kuulutati W. Wiborgis (Taanis) Taani kuningaks ja ta algas otsekohe energilist tegevust, et tagasi võita oma riiki, millest talle oli säilinud ainult väike osa Põhja-Jütlandis. See tege-

vus õnnestus: niihästi püsivuse ning osavusega kui kavalusega, mis vähimalgi määral ei valinud abinõusid, ühendas ta ühe riigiosa teise järele oma valitsuse alla. Ta võitis tagasi Själlandi ja Laalandi, müüs Eestimaa, et hankida raha oma plaanide teostamiseks, võttis kavalusega tagasi segaduste ajajärgul Rootsile müüdud Skoone ja pöördus siis Lõuna-Jütlandi poole, millest samuti üks osa enne W.-i surma langes tema kätte. Samal ajal korraldas W. sihikindlalt ja suure osavusega riigi siseolusid. Foogtide valitsus seatakse kindlale alusele ja neile määratakse kindlad lossid valitsuskondadeks; foogtide kohtadel eelistab W. saksa soost mehi, usaldades neid rohkem kui taani aadelmehi, kellede kõikuv ja usaldusvääritu ülalpidamine eelmistele valitsejatele oli tekitanud küllaldaselt raskusi. Kuninga kõrgem kohtuinstants (Kongens Retterting) saab W.-i ajal kindlad teotsemisvormid, kroonu maaomanduse suhtes kindlustatakse kuninga õigused ja kasutamine jne. Maakaitse alal võetakse ette parandusi; oma osavalt loodud suhete tõttu paavstiga kindlustab W. endale suure mõju kirikusse ja vaimulikesse. Välispolitikas puudus W.-il kindel kava; ta teotses alati nii, kuidas talle kasulik oli, selgi alal abinõusid mitte valides. A. 1349 viis ta oma väed keiser Karl IV-da vastu, kuid oskas siis võita endale keisri poolehoiu. Tema plaanid segada end 100-a. sõtta ja panna maksma Taani vanad õigused Inglismaa suhtes äpardusid. Üldse polnud W.-i viimsed aa. nii õnnelikud kui ta esimesed valitsusaastad. Halastamatu maksustamise tagajärjel valitses riigis võrdlemisi suur rahulolematus. Skoone tagasivõtmisega sattus W. tülikasse vastollu rootslastega, kuigi ta oli püüdnud luua sidemeid oma vastasega Rootsi troonil, Magnus Eeriku p. Smek'iga, ja oma tütre Margaretha (vt.) kihlanud Magnuse poja Haakon'iga. Wisby vallutamise ja julma röövimise tagajärjel W.-i poolt a. 1361 muutusid Hansa-liidu linnad W.-i vaenlasiks. Need asjaolud, W.-i vali Sundi-väina politika ning tema tehtud takistused heeringakaubanduse alal tekitasid ta vastu a. 1367 suure liidu, mis on tuntud Kölni konföderatsiooni nime all. Hansalinnad võtsid W.-i vastu tarvitusele õige valjud võitlusmeetodid ja olid valmis pingutama oma jõudu äärmuseni. Kui liiduga olid ühinenud ka W.-i vürstisoost vaenlased, oli ta sunnitud põgenema Taanist, jättes valitsuse riiginõukogule drost Henning Podebusk'iga eesotsas. W. lootis Saksamaalt abi saada, kuid see ebaõnnestus ja hoolimata taanlaste visast vastupanust oli ajutine valitsus sunnitud a. 1370 sõlmima Taanile eriti raske rahu Stralsundis. M. s. pidid taanlased Skoone tähtsamad lossid loovutama pandina Hansale. Alles a. 1372 võinud tagasi tulla oma riiki, suri W. 24. X 1375 Gurre lossis. Tema järel sai Taani troonile ta tütre Margaretha ja Norra kun. Haakoni poeg Olaf, kelle alaeasuse ajal tegelikuks valitsejaks oli Margaretha; viimane sai Olafi surma järel a. 1387 troonile, ühendades mõne a. pärast Kalmari unioonis (1397) kõik 3 Põhja riiki ühe valitseja kätes. — Eesti ajaloos on W.-il ning tema valitsusajal suur tähtsus. Õige varakult on vist W.-ile selgunud, et Eestimaa hertsogkonna müümine Saksa ordule võiks talle suurt kasu tuua. Juba okt. 1333 olid vennad Otto ja W. lubanud Eestimaa Brandenburgi markkrahvile Ludwig'ile oma õe Margaretha kaasavaraks; see pidi eraldatama Taanist. Politiliste kombinatsioonide tagajärjel, milledes peaosa mängisid Eestimaa vasallid, Tallinna linn ja nähtavasti ka Rootsi kun. Magnus Eeriku p., ei saanud Eestimaa loovutamisest asja, kuid keiser Ludwig hoolitses siiski oma poja õiguste eest, nagu seda tõendab keisri ülalmainitud kiri a.-st 1339. Juba a. 1341 on W.-il olnud kavatsus müüa Eestimaa Saksa ordule 13 000 hõbemarga eest ja sellest summast tasuda Margarethale lubatud kaasavara. Kuid kaup toimus alles eestlaste 1343. a. vabadusürituste järel 29. VIII 1346 Marienburgis tehtud kokkuleppega, mille keiser heaks kiitis s. a. sept. ja paavst veebr. 1348. Maa müüdi Saksa ordule ja pidi ühendatama Preisi-Saksa orduga vahenditult; hiljemini anti hertsogkond siiski »hoiule« Liivimaa ordumeistrile. Hind oli kindlaks määratud 19 000 Kölni hõbemargale; peale selle maksis ordu veel Brandenburgi markkrahvile tema õiguste eest 6000 hõbemarka ja veel hiljemini mõningate maa-alade eest kun. W.-ile 645 hõbemarka. Eestimaa müümine oli tulunduslikult W.-ile eriti kasulik. Eestimaa vasallid, nagu näha, olid senikaua, kui oletati, et maa Saksa orduga ühendatakse, müümisega rahul; hiljemini, kui maa faktiliseks peremeheks sai Liivimaa ordu, on nad jällegi ühendusse astunud Rootsi kuningaga politiliste läbirääkimiste pidamiseks. Kuivõrt W. neist plaanest on teadnud, pole võimalik kindlaks teha.

C. F. Bricka, Dansk Biogr. Lexikon XVIII (1904); Kr. Erslev, Danmarks Riges Historie II (1898—1905); C. E. F. Reinhardt, Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning (1880); A. D. Jörgensen, Synspunkter for opfattelsen af Valdemar Atterdags og Dronning Margretes Historie (Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri 1883); D. Schäfer, Die Hansestädte u. König W. v. Dänemark (1879); Bunge, Hertzogth. Estl.; G. v. Rauch, Sveriges livländska politik under konung

Magnus II Eriksson (1319–1362) (Sv. Hist. Tidskrift 1928). *A. R. C.*

VALDES, Albert, arstiteadlane, sünd. 19. XI 1884 Harjumaal Järvakandi mõisas tisleri pojana, oli pärast vastava kutseeksami õiendamist (1904) aa. 1904–06 algkooliõpetajaks Nõmmel Tallinna lähedal, õppis aa. 1906–08 H. Treffner'i eragümnaasiumis Tartus, 1908–09 Tartu ülikooli füüsika-matemaatika- ja 1909–14 arstiteaduskonnas, saades a. 1912 kuldauraha auhinnatöö eest. Aa. 1912–14 toimis V. sama ülikooli patoloogia-instituudis prosektori abi k. t.-na, viibis 1914–17 maailmasõjas, omandades a. 1916 arsti astme, ja teotses aa. 1917–18 Tartu, 1918–20 Voroneži ülikoolis prosektori abina patoloogilise anatoomia õppetooli juures. Saanud nov. 1920 patoloogia-instituudi prosektori k. t.-ks Tartu ülikoolis, omandas ta mais 1922 *dr. med.* astme väitekirjaga »Glükogeeni hulka vähendavate tegurite mõju üle südame spetsiifilise lihassüsteemi glükogeeni peale« (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* A. IV, a. 1922, kokkuvõte väitekirjast »Eesti Arstis« 1922, nr. 12) ja kinnitati s. a. prosektoriks loengute pidamise õigusega. A.-st 1921 on V. ühes J. V. Veskiga (vt.) olnud tegev eestikeelsete arstiteaduslikkude oskussõnade loomisel, mille tulemused on avaldatud korduvalt ajakirjas »Eesti Arst« ja raamatuna »Kogu eestikeelseid arstiteaduslisi oskussõnu« (Tartu, 1924). 1925. a. alates on V. toiminud »Eesti Arsti« ühe tegeva toimetajana ja olnud 1926–27 Tartu Eesti Arstide Seltsi esimees. Venekeelseis perioodilisis väljaandeis ja »Eesti Arstis« on ta avaldanud rea lühemaid teaduslikke töid ja peale selle populaarteaduslikke ning üldise iseloomuga artikleid »Tervises«, »Looduses« j. m.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

WALDIS, Burkhard, luuletaja, reformatsioonitegelane, sünd. 1490.–95. a. ümber Hessenis Allendorfis kodaniku perekonnas; tema nooreea kohta puuduvad teated, kuid võib oletada, et ta üsna hea koolihariduse on saanud. Esimesed teated kõnelevad temast kui frantsisklaste kloostri mungast Riias, ja nimelt kui Riia frantsisklase Anton Bomhower'i saatjast diplomaatlikul reisil Rooma a. 1523. Mungad Hasenpothis ja Riias said reformatsiooni maksmapanekul palju kannatada ja olid seepärast Tartu piisk. J. Blankenfeld'i (vt.) salasel nõuandel otsustanud Liivimaa luterlaste vastu paavsti ees kaebust tõsta. Kuid paavst Clemens VII pidi türgi hädaohu mõjul just sel ajal saksa luterlasi ettevaatusega käitlema ega võinud juba sellepärast ka Liivimaa ketserite vastu midagi ette võtta. Nii jäid Riia frantsisklaste püüded Roomas põlubulla saavutamise asjas tagajärjetuiks. Mälestisi igavesest linnast, mille pühad kohad mungale samuti olid meelde jäänud kui Rooma vaimulikkonna toredus ja kõlbline langus, leidub W.-e hilisemais luuleteoseis. — Riia raad oli saanud salaseid teateid mõlema frantsisklase tegevuse kohta ja nad vangistati kojutulekul juunis 1524 Riia sadamas, sest paavsti põlubullade nõutamise eest ähvardas taotlejaid surmanuhtlus. Nähtavasti sel ajal siirdus W. luteri usku, astus mungaordust välja, sai tinavalumeistriks ja Riia kodanikuks, kellena ta nähtavasti omas teatavat lugupidamist. A. 1532 esitas ta ordumeistri soovil oma arvamuse Liivimaa mündi kohta. Oma kaupu levitas ta enamasti reisidel, mis teda tihti viisid Saksamaale. Riias aga esines ta ka luuletajana reformatsiooni huvides. Vanglast vabanenud Bomhower oli nimelt disputatsioonis kellegi Riia pastoriga evangeelse õpetuse ühe peapunkti kallale tunginud. Selle kaitseks kirjutas W. alamsaksa keeles draama »De parabell vam vorlorn Szohn . . .« (Riia, 1527, viimati tr. Halles, 1881), milles ta jõuliselt ja dramaatilise oskusega kaitsis õpetust õndsakssaamisest ainult armust ilma inimlikkude teeneteta. Draama kanti Riias 17. II 1527 avalikult ette (korratud aa. 1922 ja 1927). Ka osa tema valmidest, mis hiljemini ilmunud tiitliga »Esopus« (Berlin-Göttingen, 1548, viimati tr. Leipzigis, 1862), on Riias koostatud. Siis laskis aga W., nähtavasti Riia linnasekretäri J. Lohmüller'i (vt.) mõjul, end kasutada salase saadikuna ja kirjakandjana politilisis intriiges, millede kaudu luterimeelse Riia ppiiskopi koadjuutor Wilhelm Brandenburgist (vt.) pidi saama terve Liivimaa ilmlikuks valitsejaks. W. arestiti a. 1537 Saksa ordu korraldusel Bauskes, kus tal sugulasi oli, kuulati piinade all üle ja peeti pikemat aega Võnnus ja Viljandis vangis. Sel raskeimal elu-ajajärgul algas ta Luther'i laulude tõlkimist alamsaksa keelde (tr. a. 1553). Oma välismaiste sugulaste ja Hesseni maakrahvi Philipp'i eestkostel a. 1540 vanglast vabanenud, pöördus ta tagasi kodumaale, astus siis a. 1541 Wittenbergi ülikooli ja sai a. 1544 pastoriks Abterodes Hessenis, kus ta vist a. 1556 suri. Ka oma uues ametis on ta kirjanduslikult olnud tegev, kuid ükski ta hilisemaist töist pole talle säärast kuulsust loonud kui ta draama kadunud pojast, mida loetakse parimaks 25 sama ainet käsitleva ja reformatsiooni ajast pärit teose hulgas.

Allg. D. B. 40. (1896); Arbusow, Geistl. (Jb. f. Gen. 1901, lk. 132, 1911–13, lk. 228); Arbusow, Einf. d. Ref.; SB Riga 1913, lk. 27–29 (*idem*); Rig. Alm.

1914, lk. 107—33 (*idem*). — Vrdl. H. Holstein, Das Drama vom verlohrnen Sohn (1880); Martens, Entstehungsgeschichte von B W. »Esopus« (1907); M. Horn, Der Psalter des B. W. (1911).

L. A.

VALKENDORF, Christoffer, Taani riigimees, sünd. 1. IX 1525 Glorupi (Taanis) mõisaomaniku pojana, sai a. 1551 sekretäriks kuninga kantseleis ja 1556 läänihärraks Bergenshusis ja Vardøhusis, teotses m. s. energiliselt Hansa-liidu vastu. Kui herts. Magnus (vt.) mais 1561 peale Taanis viibimist teiskordselt tuli Saaremaale, saadeti koos temaga taani nõunikena V., Dietrich Behr (kes pidi saama Saaremaa asehalduriks) ja riiginõunik ning admiral Vincenz Juel, kes pidid moodustama vastukaalu Magnuse kohalikele nõuandjaile ja kaitsma Taani huve Saaremaal. Sääraste ülesannete täitmisel oli V. tegev Saare- ja üldse Liivimaal kuni 1667. a.-ni. Aa. 1569—71 oli ta asehalduriks Islandis, 1571—73 Gullandis, oli siis tegev riigi rahanduse juhtimisel ja määrati peale kun. Friedrich II surma (1588) üheks hooldamisvalitsuse liikmeks. Kun. Kristian IV poolt a. 1596 ülem-tseremoniimeistriks nimetatud, suri ta 17. I 1601 Kopenhaagenis. — Olles silmapaistev riigimees, tundis V. huvi teaduse ja hariduse vastu. Tema asutatud on a. 1595 temanimeline kolleegium Kopenhaagenis.

C. F. Bricka, Dansk Biogr. Lexikon XVIII (1904); S. Dahl og P. Engelstoft, Dansk biogr. haandleksikon III (1926); Mollerup, Beziehungen, lk. 145 j. *R. K.*

VALLAK, Peet (pseud., kodanline nimi **Peeter Pedajas**), kirjanik, sünd. 11. VI 1893 Pärnumaal Voltveti v. Suitsu-Männiku talus, sai alghariduse Voltveti ministeeriumikoolis ja Pärnu progümnaasiumis, hakkas pärast seda omal käel edasi õppides teotsema ühtlasi maalikunstiga, esialgu kunstn. R. Lepiku ja Kr. Raua (vt.) juhatusel. A. 1913 astus ta Peterburi Keiserlikku Kunstide Edendamise Seltsi kooli, töötas maailmasõja ajal a. 1915 »Tartu Päevalehe« ja 1916. a. suvel Tallinna »Päevalehe« toimetuses; jätkas pärast vabadussõja lõppu »Pallase« kunstikoolis maalikunsti õppimist, kuni siirdus a. 1922 lõplikult ilukirjandusele, milles oli katsetanud juba vareminigi. — V. on avaldanud kolm novellikogu: »Must rist« (1925, Tartu, nagu järgnevadki raamatud), »Epp Pillarpardi Punjaba potitehas« (1925) ja »Ajude mäss« (1926) ning romaani »Hulgus« (1927); peale selle on ta tõlkinud P. Loti' romaani »Islandi kalur« (1926). — V. on eesti uuema proosakirjanduse andekamaid edustajaid. Juba oma tegevuse algusest peale on ta äratanud rohkesti tähelepanu. Selle põhjuseks on ta isikukohane ainestik ja väljendusvorm. Kuigi ta ained ei paku iseenesest midagi erakordset, siis annab nendele ometi uuduse värskuse see omapärane vaatevinkel, millest autor nendele läheneb. Need esinevad talle mingis groteskis valgustuses ja arenevad paradoksaalsete kõrvalekäänete kaudu. Sel teel avab ta nende enamasti väikeste inimeste hallist argipäevast võetud teemadega ometi huvitavaid psühholoogilisi perspektiive. Sellele pisut nurgelisele ainekäsitlusele vastab V.-u energiline, lühisõnaline ja värske vorm, mille peamiseks vooruseks on terav aineliste ning hingeeluliste pisiasjade tabamine. See vorm kannab isegi siis tema jutustust, kui see sisult osutub võrdlemisi vähehuvitavaks. Olgu mainitud ta parimate novellidena »Lodjavahi surm« (kogus »Must rist«) ja »10 Omnibus 10« ning »Tühjas lõõvis« (»Ajude mäss«), kuna tema siiamaale ainus romaan »Hulgus« täiesti nende tasapinnani ei ulatu. Autori puudustena tuleks mainida vahest ta liiga fatalistlikult-kiretut suhtumist oma tegelaste saatusele ja loidu kompositsiooni, mille tõttu ta jutustused sagedasti saavad ilmetu lõpu. *F. T.*

WALLNER, Artur, politika- ja haridustegelane, sünd. 6. X 1887 Tallinnas lukusepa pojana, astus 1907 Peterburi ülikooli, kus õppis matemaatikat ja keemiat. Üliõpilasrahutustest osavõtu pärast saadeti W. 1911 kodumaale politsei valve alla, kuid sai 1912 loa Peterburi tagasi minna, lõpetas samal a. seals. ülikooli matemaatika kandidaadina ja oli selle järel õpetajaks Peterburi keskkooles. W. võttis agarasti osa Peterburi eestlaste seltsielust, teotsedes m. s. Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsis ja tehes maailmasõja ajul ühes K. Lutsuga (vt.) kihutustööd eestikeelse keskkooli avamiseks. 1917. a. revolutsiooni järel asutas W. ühes A. Tamme, P. Schneider'i, J. Seljamaa (vt.) j. t. Eesti Vabariiklaste Liidu, kes, omamata kindlat politilist programmi, koondas eesti radikaalset rahvuslikku elementi Peterburis, eriti Peterburi ja selle ümbruskonna väeosade eesti sõdureid. 26. III 1917 pandi W.-i juhtival osavõtul toime Peterburi eestlaste rongikäik Tauria palee juurde. See eeskujuliselt õnnestunud manifestatsioon mõjus selleks kaasa, et Vene ajutine valitsus 30. III kinnitas eesti tegelaste esitatud omavalitsuse eelnõu ilma suuremate muutusteta. 1. ja 2. Eesti hariduskongressist võttis W. 1917. a. aprillis ja juunis aktiivselt osa ja oli m. s. 2. kongressi juhataja. Eesti Vabariikliku Liidu esindajana valiti W. 1917. a. juunis Virumaa poolt Ajutise Maanõukogu (Maapäeva) liikmeks. 1. VII 1917 kokkuastunud Maanõukogu valis W.-i enda esimeseks esimeheks, mis ametis ta ei osutanud siiski tarvilikku

tasakaalukust. Linnade esindajate juurdetuleku järel okt. alul ettevõetud uued juhataja valimised tõid sellele kohale O. Strandman'i (vt.). W., kes oma politilistelt vaadetelt oli senini olnud kodanline radikaal, lähenes nüüd haavunult eesti enamlastele ja astus 1918. a. eesti kommunistliku partei liikmeks. Aprillis 1918 Venemaale siirdunud, toimis W. selle a. lõpul enamliste vägede sissetungi ajal Eestisse Eesti Töörahva Kommuuna (vt. J. Anvelt) nõukogu liikmena, korraldades enamlaste kätte langenud Eestimaa osades kooliolusid ja äratades tähelepanu usuvastase esinemisega kirikuis. Enamliste vägede Eestist väljalöömise järel loobus W. politikast ja andus haridustööle. Mais 1919 avati tema algatusel Peterburis Eesti Töörahva Kommuuna ülikool, milles W. hakkas töötama juhatajana ja õpetajana. 1923. a. alates on W. Leningradi ülikoolis pedagoogika professoriks. Samuti töötab ta pedagoogika professorina Herzen'i nimelises instituudis ja on olnud selle ühiskonnateaduste osakonna dekaaniks. A. 1918 toimetas ta Eesti rahvuskomissariaadi haridusosakonna häälekandjat kuukirja »Eesti kool« ja a. 1919 Eesti Töörahva Kommuuna ülikooli väljaandel ilmunud ajakirja »Töörahva Kultuur«. W. on avaldanud mõned tööd pedagoogika ja matemaatika alal, milledest võiks mainida »Kasvatus ja haridus töörahva riigi ja majandusteaduse seisukohalt« (Peterburi, 1918), »Proletariaadi kultuura põhijooned«, (*ibid.*, 1919).

W.-i vennalt Rudolf W.-ilt saadud andmed; Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt I (1927), lk. 75 j., 81 j., 90 j. m. *T.*

WALLNER, Rudolf, eelmise vend, rohuteadlane ja ajakirjanik, sünd. 21. VII 1879 Tallinnas, õppis kohalikus Aleksandri gümnaasiumis, astus 1897 apteegiõpilaseks Peterburis, toimis peale vastava eksami õiendamist apteekriabilisena aa. 1900—05 Peterburis ja 1905—08 Tallinnas ja oli a. 1908 »Päevalehe« toimetuse liige. Aa. 1908—10 õppis W. rohuteadust Tartu ülikoolis, lõpetades selle a. 1910 rohuteaduse proviisorina, teotses selle järel kuni 1914. a.-ni proviisorina Peterburis ja aa. 1914—17 oma apteegi juhatajana Virumaal Kadrinas. 1917. a. sügisel toimis ta Eesti ajut. maavalitsuse tervishoiu osak. apteegi toimk. juhatajana, oli aa. 1919—20 Pariisi ülikoolis rohuteaduse alal edasi õppimas, sai a. 1921 Eesti Apteekrite Seltsi büroo juhatajaks ja seltsi ajakirja »Pharmacia« toimetajaks ning tervishoiu peavalitsuse apteegi osak. juhatajaks (viimasel kohal a. 1927 ümber nimetatud farmatsöidiliseks inspektoriks), mis ameteis on teotsenud tänini (1929). — Oma ameti kõrval on W. pikemat aega eesti ajakirjanduses tegev olnud, eriti rohuteaduse populariseerimise alal. Eriraamatuina on temalt m. s. ilmunud: Arstirohtude ladina-eestikeelne sõnastik (Tartu, 1920), *Manuale pharmaceuticum* I—II (Tallinna, 1923—24), Apteegitaks (Tall., 1925). Ka on ta kogunud rahvarohtude nimetusi, mille tulemused senini avaldamata, osa võtnud mitme seltsi tegevusest Peterburis ja kodumaal, juhtivalt tegev olnud eriti rohuteadlaste organiseerimises. W. on mitme välismaa rohuteadusl. seltsi liige ja mitme ajakirja kaastööline.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

VARDI, vt. **LEPP.**

VARES, J., vt. **BARBARUS.**

VARES, Martin, ärkamisaja tegelane, sünd. 18. II 1855 Tarvastu klk. Vooru v. taluperemehe pojana, omandas hariduse Vooru valla- ja Tarvastu klk.-koolis, õiendas a. 1872 Viljandis külakoolmeistri eksami ja sai s. a. Kärstnasse õpetajaks, mis kohalt ta tagandati a. 1878, ja asus s. a. Kanepi klk. Tamme v. õpetajaks ja vallasekretäriks. Teotsedes aktiivselt kultuurilistes ettevõtetes sattus V. mingisse vastollu koolivalitsusega ja tagandati a. 1881 kooli eestseisja pastor G. v. Holst'i mõjul ametist. Saanud selle järel Kähri kreeka-katoliku usu klk.-kooli õpetajaks, vangistati ta v. Holst'i kahtlustuste tagajärjel sügisel 1881 ja vabanes vanglast süütuna apr. 1882. Kährist siirdus V. Tartu, kus ta oli esmalt »Linda« seltsi abiäris tegev, kuni a. 1885 avas raamatukaupluse. Ta suri 22. XII 1915 Tartus. — Olles aktiivsemaid ärkamisaja tegelasi, võttis V. elavalt osa nii kohapealseist kui ülemaalisist kultuurilisist üritusist, oli »Kalevala« kontsertide ringreisu organiseerijaid ja sellest osavõtjaid, seisis kirjavahetuses ärkamisaja juhtivate tegelastega, avaldas luuletisi ajalehis ja oli kaneplaste palvekirja koostaja ja üks saadikuist, kes selle esitasid senaator Manassein'ile (vt.). Tema välja antud on »Kalevala kontserdi-laulud« 2-s vihus (Tartu, 1898—1901), mis sisaldab ilmlikku muusikat; hiljemini avaldas ta »kimbukese vaimulikka meestekoorisid« »Hällist hauani« (*ibid.*, 1913). Surres pärandas V. terve oma varanduse »M. Varese toetusraha« nime all tööliste laste kasvatamiseks, õpilaste, kirjanikkude ning kunstnikkude toetamiseks. Käsikirjas on temast säilinud »Katkendid minu mälestustest» (165 lk. in 4^0, hoiul J. V. Veski käes Tartus), mis annavad ilmeka kujutuse autoriaegseist oludest.

Post. 1915, nr. 298 j. m. saadud andmed. — Vrdl. Vaba Maa 1920, nr. 129. *A. R.*; *T.*

WARNEKE (Warnecke, Warnechius), Joachim, Tartu bürgermeister, sünnia. ja sünnikoht teadmata. Teda on samastatud Joachim Wernik'iga, kes päris oma isalt, Stephan Bathory' sekretärilt Paul Wernik'ilt, Murika mõisa (Murrikas, Murrikatz) ja selle

ära müüs a. 1620. A-st. 1630 oli W. matemaatikaõpetajaks Tartu gümnaasiumis, sai a. 1632 matemaatika professoriks äsja asutatud Tartu ülikoolis ja selle sekretäriks. 1637. a. rektoriks valitud, keeldus ta seda ametit vastu võtmast. Sept. 1638 valiti W. Tartu raehärraks ja sama a. okt. bürgermeistriks, mis ametis ta osutas harukordset energiat ja suuri diplomaatlikke võimeid. Mitmel korral käis W. linna huve kaitsmas Riias kindralkuberneri ja Stokholmis Rootsi keskvalitsuse juures. Eriti on ta Tartu ajaloos oma nime põlistanud linnale privileegide hankimisega. XVII sajandi I poolel tuli Tartul alalist võitlust pidada kohalikkude kohtute, ülemkonsistooriumi ja Rootsi asehalduri võimupüüete vastu. Et lõpu teha nende võimude vahelesegamisele linna asjusse, saatis raad W. 1645. a. suvel Stokholmi õigust otsima. Pikkade läbirääkimiste järel õnnestus W.-l peaaegu kõik tüliküsimused lahendada linna kasuks. 26. VIII 1646 kun. Kristiina (vt.) poolt kinnitatud *corpus privilegiorum* kindlustas linnale iseseisva jurisdiktsiooni Riia õiguse alusel ja oma linnakonsistooriumi ning pani maksma korra, mille järgi asehaldurid ei võinud linnale ilma selle nõusolekuta peale panna mingeid uusi makse või teisi kohustusi. Siit peale moodustab see privileeg paari sajandi jooksul Tartu põhikorra tähtsaima aluse. Rae ja gildide terava vahekorra tõttu ei leidnud aga W. teened privileegi hankimisel kodanikkonna poolt väärilist hindamist. Kui Vene väed Tartu 1656. a. juulis piirasid, kuulus W. selle venesõbralise rühma hulka, kes ühinemisest Venega lootis Tartule suuri tulunduslikke paremusi. Ta vahekord Rootsi komandandi Lars Flemming'iga läks piiramise ajal niivõrra teravaks, et viimane laskis W. arreteerida. Linna kapituleerimise järel okt. 1656 jälle vabanenud, käis W. järgmisel a. Tartu saatkonna juhina Moskvas tsaar Aleksei Mihailoviči juures, nõutades privileegi, mis kinnitas 1646. a. *corpus*'e ja andis Tartule mitmed soodustused Venes kauplemiseks ning mõned teisedki paremused. W. elu viimaste aa. kohta ei ole säilinud teateid. Arvat. siirdus ta selle järel, kui Tartu Kärde rahu põhjal a. 1661 tagasi läks Rootsi kätte, ühes tsaari vägedega Venemaale.

Tartu 1. rootsiaegse ülikooli protokollid (käsikiri Tartu ülik. rmt.-kogus); Tartu linnaarhiivi andmed; L. v. Stryk, Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands I (1877), lk. 361; Mitt. VII, lk. 172 j. (A. Buchholtz); Mitt. XVI, lk. 525 j. (Fr. Bienemann); Fr. K. Gadebusch, Livländische Jahrbücher, III, 1 (1781); G. Sommelius, *Regiae academiae Gustavo-Carolinae sive Dorpato-Pernaviensis historia* (1796), lk. 33, 45; Dörptsche Zeitung 1874. nr. 279—80; Koguteos »Tartu« (1927), lk. 62 jj., lk. 80 jj. (P. Treiberg); H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik II (1926), lk. 89—95. *P. T.*

WARTBERGE, Hermann v., kroonik, pärit Alam-Saksamaalt, võib-olla Westfaalist (a. 1328 mainitakse kedagi Johannes v. W.-t, Münsteri diötseesi vaimulikku), oli Saksa ordu preestervend ja asus vähemalt juba a.-st 1363 Liivimaal (Riias), kus ta sai ordumeister Wilhelm v. Frimersheim'i kaplaniks, s. o. vaimulikuks, kantsleriks ja diplomaatlikuks nõunikuks. Sellena kaitsis ta ka a. 1366 Danzigi kongressil ordu politilisi ja ainelisi huve Liivimaal ordu vastaste, Riia piiskopi ja Tartu piiskopi vastu. W. on surnud 1378. a. järel; võimalik, et ta veel veebr. 1380 oli »Hermannus'ena« nimetatud saadikuks ordumeistri poolt leedulaste vürsti Jagiello juurde. W. peateene on ladinakeelse, 1378. a.-ni ulatuva Liivimaa kroonika koostamine. Kroonika algus pole küll kasutamiskõlvuline: autor on siin liivi vanema riimikroonika (vt. Alnpeke) ja Läti Henriku (vt.) kroonika ümber töötanud, kusjuures ta viimaste teateid ordu huvides muudab ning koguni moonutab ja ühtlasi esitab täitsa vale kronoloogia. Peale selle kasutab ta B. Hoeneke' (vt.) nooremat riimikroonikat kuni 1348. a.-ni. Aa. 1358—78 kohta annab W. aga usaldusväärse ajalooostiku. Kantseleijuhatajana oli talle kättesaadav ordu arhiiv, kust ta kasutab rohkel arvul akte ja ürikuid; lõpuks ammutab ta palju teateid enda elunähteist, sest ta saatis ordumeistrit sageli viimase reisudel ja sõjaretkil Preisis ja Leedus. Nii annab ta elava kujutuse enda poolt läbielatud ajast, peamiselt sõdadest venelastega ja leedulastega. Oma käsitluses osutab ta, kuigi preester olles, rohkem sõjakat kui religioosset tendentsi, sest ta on oma isanda, ordumeistri, teener. Hilisemad, nimelt preisi kroonikud on W. teost mitmel puhul kasutanud. — Kroonika on trükis avaldatud E. Strehlke' poolt (*Scr. rer. Prussic.* II, a. 1863); kroonika saksak. tõlge ilmus samalt isikult a. 1864.

Arbusow, Geistl. (Jb. f. Gen. 1901, lk. 133); *Acta Universitatis Latviensis* XV, 1926, lk. 287—89. *L. A.*

WEBERMAN, Ernst Constantin, kalanduse eriteadlane ja politikategelane, sünd. 2. III 1885 Haljala klk. õpetaja pojana, õiendas eksternina küpsuseksami Pihkvas ja Kaasanis, õppis aa. 1904—06 Peterburi ülikoolis vabakuulajana ja 1909—12 Moskva kommertsinstituudis, mille lõpetas. Olnud Petrovski (Moskva lähedal) põllutulunduse akadeemia kalaasjanduse osakonna assistendiks, toimis ta aa. 1914—15 Kaspia mere rakendusteadus-

liku ekspeditsiooni liikmena, siis Vene põllutööministeeriumi vanema eriteadlasena kalanduse alal ja peale 1917. a. märtsi revolutsiooni ministeeriumi nõunikuna. Varssi selle järel korraldas ta ühes mitme nimeka vene eriteadlasega Põhja-Jäämerel rakendusteadusl. mereuurimise ekspeditsiooni, olles selle abijuhataja. Eesti iseseisvuse saabumisel oli ta Arhangelski eesti rahvuskomitee esimees ja määrati hiljemini Eesti Ajut. Valitsuse esindajaks Põhja-Venemaal A. 1920 siirdus W. Eestisse ja algas siin tegevust oma erialal, asutades a. 1920 ajakirja »Kalaasjandus«, mille toimetajaks ja hiljemini ka väljaandjaks ta oli 1926. a.-ni, korraldades üleriiklikke kalameeste kongresse ja kalameeste üleriikl. esindust, töötades juhatajana ja eriainete õpetajana kalandusinstruktorite ettevalmistamise kursustel jne. Politilisest tegevusest on W. osa võtnud rahvusvabameelsete partei ühe asutajana koos J. Pitka'ga (vt.) (1923) ja selle partei tegelasena, II Riigikogu liikmena ja aa. 1925—26 kaubandustööstusministrina J. Teemandi (vt.) valitsuses. A.-st 1927 on ta toiminud Eesti aupeakonsulina Kreekas. — Oma erialal on W. kutsutud eksperdina teotsema teistelgi mail ja väliskaastööliseks olnud eesti ja enne maailmasõda vene lehtedes, viimastes korduvalt Eesti olusid käsitledes. Tema sulest on ilmunud mitu Vene kala- ja meriasjandust käsitlevat pikemat teost ja hulk vähemaid erialalisi kirjutisi mitmes Euroopa ja Ameerika eriajakirjas.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

VEILER, Aleksander, ajakirjanik, ärimees, politiline tegelane, sünd. 4. III 1887 Kose klk.-s mõisaaedniku pojana, õppis Tallinna linnakoolis ja töötas selle lõpetamise järel a. 1902 mõned aa. töökodades ja vabrikuis rauatreialina ja mehaanikuna, võttes osa töölisliikumisest ja a. 1909 tööliste ajakirja »Töö« toimetamisest. »Tallinna Teataja« asutamise järel a. 1909 astus V. selle toimetusse päevauudiste osakonda. Aa. 1914 17 töötas ta samal alal »Päevalehe« toimetuses. 1917. a. revolutsiooni järel oli V. mõne aja Järvamaa komissariks ja selle järel Järvamaa esindajaks Ajut. Maanõukogus. Enamlaste ja okupatsiooniajal võttis V. osa põrandaalusest iseseisvusliikumise tööst, hoolitsedes m. s. Eesti Ajutisele Valitsusele informatsiooni hankimise eest. 1918. a. lõpul oli V. Järvamaa kaitsepataljoni organiseerijaid ja võttis osa Vabadussõjast. Samal ajal asutas ta ühes J. Luiga, K. Koniku (vt. neid) ja teistega päevalehe »Vaba Maa« ja samanimelise kirjastus- ja trükitööstus-osaühingu. Aa. 1919—23 oli V. Asutava Kogu ja I Riigikogu ja a.-st 1926 III Riigikogu liikmeks tööerakonna esindajana. A. 1922 asutas ta kergesisulise ajaviite nädalleht »Esmaspäeva« ja a. 1923 samuti kergesisulise ajakirja »Ronk«, milledele tal õnnestus kindlustada võrdlemisi suure leviku, eriti vähemarenenud maitsega lugejakonnas. Viimaseil aa. on V. osa võtnud mitmesuguseist teistestki ärilistest ja kutsehuvilistest üritustest, olles m. s. osaüh. »Rahvaülikooli« ja »Bibliofiili« esimees ja Trükitööstrite ühingu ning Eesti raamatukauplejate ja kirjastajate liidu abiesimees. V. on teotsenud ka mitmetes Tallinna seltsides, m. s. Tallinna Käsitööliste Abiandmise Seltsis. Tema sulest on Ali Metallitöölise varjunime all ilmunud brošüür »Inglise tööline enne ja nüüd« (Tallinna, i. a.). Aa. 1927 28 äratas suurt tähelepanu V.-i vastu päevalehes »Rahva Sõna« tõstetud süüdistus, nagu oleks V. Vene ajal seisnud salase agendina sandarmivalitsuse teenistuses, missugune süüdistus aga V.-i algatatud kohtuprotsessi (1927—29) kestes ei tõestunud.

Isikl. j.m. saadud andmed. *T.*

WEITZENBERG, Juhan, luuletaja, sünd. 10. VII 1838 Kanepi klk. Erastvere v. popsi pojana, õppis Kanepi klk.-koolis ja aa. 1850—54 Tartu kreiskoolis, mille lõpetamise järel oli aa. 1855—57 kooliõpetajaks Tormas ja 1858—61 mõisa- ja vallakirjutajaks Alatskivil. 1861. a.-st alates toimis ta laekahoidjana D. V. Sinovjev'i vabrikus Narvas. Oma ameti kõrval õppis W. püsivalt edasi, erilist huvi tundes ajaloo, võõraste keelte ning täheteaduse vastu, ja võttis ette reisusid Saksamaal, Šveitsis ja Austrias, hiljemini Rootsis ja Soomes. Ta suri 21. X 1878 Narvas. — W.-i sulest on pärit omal ajal tuntuks saanud satiiriline »Wana hopmani Nutu-Laul Moisawalitsust käest ära andes« (anon., Tartu, 1864), milles lastakse selleaja mõisniku käsilast opmani sotsiaalpolitiliste uuenduste tagajärjel muutunud olukorda taga nutta, ja laul »Tõnnis Laks ehk Eestlase issama« (anon., Perno Post. 1862, nr. 41), milles kirjeldatakse Venemaale suurte lootustega väljarännanu pettumusi ja viletsusi. Olles kahtlemata andekas, kuid ilma põhjalikuma ning süstemaatilise hariduseta ja eraldatud teistest silmapaistvamaist kaasaeglasist, ei suutnud W. saavutada neid tagajärgi, milledeks temal vahest olidki loomupärased eeldused.

Kampmann, Peaj. II II, 64; G. M(asik), J. W. (EÜS-i alb. IV, 1899, lk. 114—57); A. Jürgenstein, Üks unustusesse jäänud Eesti luuletaja (Isamaa kalender 1892, lk. 141—50). *M. L.*

WEIZENBERG, August Ludwig, kujur, sünd. 25. III 1837 Võrumaal Erastvere v. Ritsiku kõrtsi pidaja (1842. a.-st kingsepp ja Jaani-Mihkli kohakese omanik lähedases Naha külas) pojana, astus 9-aastaselt Ka-

nepi klk.-kooli, kus õppis 3 talve, ja oli edasi mõned aa. küla karjuseks ja sulaseks-päeviliseks, kuni viimaks a. 1853 sai õpipoisiks tisler Hektor'i juurde, kelle töökotta, alul Karstemõisas, siis Eeksis, jäi 5 a.-ks. Peale õppeaja möödumist oli ta aa. 1858—62 mõisatisleriks Erastveres, rändas siis juulis 1862 koos koju tagasipöörduva Erastvere mõisavalitseja Kornbach'iga Frankfurti Oderi ä., töötas sealsete tislerite juures mõned kuud mööblikaunistuste nikerdajana, ja asus s. a. Berliini, kus teotses samuti mööbli-töökodades nikerdajana ja hiljemini kipsist ornamentide valmistajana, arendades ühtlasi oma teadmisi ja oskust kohaliku käsitööliste seltsi õhtukursusil ja kunstideakadeemia pühapäevakoolis. Sügisel 1864 võeti ta immatrikuleeritud õpilasena vastu akadeemiasse, kus õppis modelleerimist ja joonistamist, kuid oli sunnitud raske ainelise seisundi tagajärjel kevadel 1866 Berliinist lahkuma; ta veetis mõned kuud kodumaal ja asus siis Peterburi, saades F. R. Kreutzwald'ilt soovituskirja Joh. Köler'ile (vt. neid) ja Erastvere mõisa omanikult parun Ungern-Sternberg'ilt kujur A. v. Bock'ile. Mõlemad kunstnikud võimaldasid W.-ile töötada oma ateljeedes ja pääseda vabakuulajana kunstideakadeemiasse; ühtlasi õnnestus tal P. Ungern-Sternberg'i toetusel saada v. Villebois' abiraha (200 rbl. aastas), mida talle maksti 6 a. Sellega mitte rahuldunud, püüdis W. vaatamata oma vähearenenud võimeile end maksma panna ka loova kunstnikuna, astudes seejuures rea ebataktilisi samme ja muutes paari a.-ga oma karjääri ja olemasolu Peterburis võimatuks. Sügisel 1869 asus ta Tartu, siirdus a. 1871 Berliini ja sealt Müncheni, kus töötas ca 2 a. kunstideakadeemias prof. Weidemann'i modelleerimisklassis ja valmistas mõned iseseisvad skulptuurid, nagu »Tütarlapse kaebus«, »Poisike jõe kaldal« ja »Hamlet«. A. 1873 asus ta Viini, kus tal õnnestus sealsel üleilmlikul kunstinäitusel välja panna 2 skulptuuri, mis aga ei suutnud tähelepanu äratada, nii et W. stipendiumi lõppedes oli sunnitud Viinis endale elatist teenima käsitöölisena-raiurina. Kogunud reisiraha, sõitis ta 1874. a. Rooma, kuhu jäi püsima 17 a.-ks, vahetevahel teekondi ette võttes kodumaale ja Peterburi. Roomas töötas W. alul paar a. K. Cauer'i ateljees abilisena, kuni viimaks suurem toetus (1000 liiri) kohalikult Vene saadikult-baltlaselt talle võimaldas tegevusse asuda iseseisva kujurina. Ta täitis Tallinnast kaupmees Koch'ilt ja parun Maydell'ilt saadud tellimised portreeskulptuuri alal, raius marmorisse ülalmainitud Viinis modelleeritud kujud ja võttis viimastega a. 1878 osa üleilmlikust kunstinäitusest Pariisis, kus »Hamlet« osteti 15000 frangi eest. S. a. käis ta ka Tallinnas ja korraldas provintsiaalmuuseumis väikese näituse, välja pannes Koch'i ja Maydell'i tellitud teosed ja mõned päevapildid oma teistest skulptuuridest. Järgmisil aa. lõi ta Roomas rea oma parimaid ja tuntuimaid figuraalteoseid (»Ophelia«, »Romeo ja Julietta«, »Lady Macbeth«, »Agrippina«, »Eva«, »Kristus«, »Barrabas«, »Koit«, »Ämarik«, »Kalev«, »Linda«, »Roma«, »Russia«, »Ideaal«, »Reaal« j. t.). Samuti lõi ta Roomaajajärgul mitu välismaa ja eesti tegelaste büsti, portreteerides m. s. F. R. Kreutzwald'i, C. R. Jakobson'i, Ph. J. Karell'i, F. J. Wiedemann'i ja iseenese. A. 1885 esines ta mitme teosega Peterburis ja nimetati sealse kunstideakadeemia liikmeks; 1887. a. lõpupoolel korraldas ta oma teoste erinäituse Tallinnas, Tartus, Riias ja Peterburis. Ka võttis ta osa mitmest kunstinäitusest mujal, pääsedes paremaile näitusile siiski võrdlemisi harva. Vaatamata oma kestvale töötamisele Roomas ja oma sageli abinõusid mitte valivale iseloomule ei suutnud ta sel ajajärgul loova kunstnikuna tunnustust leida ja oli sunnitud elama peamiselt võlgadest, mis viimati niivõrt suureks tõusid, et ta aug. 1890 Roomast Peterburi elama asus, jäädes sinna 24 a.-ks. Peterburis muutusid ta suhted kunstideakadeemiaga uuesti halvaks. Nõudnud 1891. a. näitusel akadeemialt eriruumi oma teostele ja saanud eitava vastuse, toimetas ta sinna vägisi 8 oma skulptuuri. Selle tagajärjel jäid W.-ile järgmisel paaril aastakümnel suletuks akadeemia näitused kui ka välismail tähtsamad kunstinäitused, milledest võis osa võtta ainult akadeemia kaudu. Nii sattus W. Peterburis veel raskemasse olukorda kui varemalt Itaalias, sest kuna tal Roomas ikkagi õnnestus üht-teist oma teostest müüa, peamiselt turistidele-välismaalasile, leidus tal Peterburis ostjaid õige harva. Akadeemia tegelaste ebasõbraliku suhtumise kõrval W.-i isikusse oli selle nähtuse põhjuseks suuremal määral see asjaolu, et nii akadeemias kui laiemas seltskonnas olid kunsti alal pääsnud maksvusele uued, kunstiteostelt elulisust, realismi ning aktuaalset joont nõudvad vaated, milledega oma iseloomult ja käsitluselt olid otseses vastolus W.-i idealiseerivad ja ilutsevad, Rooma langusjärgu klassitsistlis-romantilise kooli traditsioonele rajatud skulptuurid. Just sel põhjusel jäi W. Vene kaasaegses kunstielus tähtsusetuks kõrvalkujuks ega pääsnud ükski ta teostest parematesse kogudesse, välja arvatud »Agrippina«, mis omandati Eremitage'i jaoks keisri isiklikul korraldusel W.-i vastava palve põhjal. — Peterburi-ajajärk on W.-i loomingus võrdlemisi vaene. Ta täitis peamiselt mitmesuguseid kodumaalisi tel-

limisi hauakujude ja -monumentide alal, ja modelleeris arvuka kogu eesti väljapaistvamate tegelaste portreebüste, selleks vahel Tallinnas käies. Aa. 1912—13 omandas Tallinna linnavalitsus seltskonnategelaste kaasabil temalt suurema kipsteoste kogu ja hiljemini mõned paremad marmorkujud, nagu »Kristus«, »Barrabas« ja kujuri autoportree. A. 1914 asus W. Tallinna ja selleaegne linnapea J. Poska (vt.) hankis talle kindla elatise võimaldamiseks linna kunstiväärtuste järelevalvaja koha. Eesti iseseisvuse algupäevil omandas Vabariigi Valitsus temalt suurema arvu teoseid ja enamik neist kui ka linnale kuuluvaist koondati Tallinna Eesti Muuseumi, kuigi W. kõigiti oli püüdnud läbi viia omanimelise erimuuseumi asutamist. Elades kunstielust tagasitõmbunult suri W. 22. XI 1921 Tallinnas ja maeti Tartu Maarja kiriku surnuaiale, kus ta endale varemini oli püstitanud hauamonumendi.

W.-i toodangut võib kujundusliku sisu järgi üldiselt liigitada 6 grupiks: 1) teosed maailmakirjanduse ainetel, nagu »Hamlet«, »Ophelia«, »Lady Macbeth«, »Romeo ja Julietta« (Shakespeare), »Tütarlapse kaebus«, »Poisike jõe kaldal« (Schiller), »Kui palju on inimesel maad vaja« (Tolstoi), 2) piibliainelised teosed, nagu »Kristus«, »Barrabas«, »Aadam«, »Eeva«, »Kristus Ketsemani aias«, 3) teosed eesti mütoloogia ainetel, nagu »Koit«, »Ämarik«, »Vanemuine«, »Linda«, »Kalevipoeg«, 4) allegoorilised teosed, nagu »Roma«, »Russia«, »Germania«, »Estonia«, »Ideaal«, »Reaal«, 5) portreebüstid, millede koguarv tõuseb paarisajani, 6) hauamonumendid, millede tavaliseks sisuks inglikuju pärjaga või palmioksaga, sagedasti aga ka leinav naisfiguur maetu reljeefportree kohal. Kõige enam kunstiküpsena esineb ta 1., 2. ja 4. grupis mainitud teostes, osutades paiguti, eriti piibliainelistes ja allegoorilistes teostes, püüdu läheneda Itaalia klassitsismi (XVIII sajandi lõpp ja XIX algus) vormiideaalidele, sealsamas aga langedes sentimentaal-romantilise värvinguga idealiseerivasse realismi, — tavaline nähe klassitsistliku kooli hilisemate epigoonide juures. Ehkki W. pahatihti patustab joonelise puhtuse, vormi täiuslikkuse ja hea maitse vastu, mis on tingitud tema vähesest haridusest ja puudulikust professionaalsest tööoskusest, on siiski mõned tema figuraalteosed, nagu »Hamlet«, »Lady Macbeth«, »Eeva«, »Eeva tütar«, »Ämarik« ja »Agrippina«, võrdlemisi hästi õnnestunud ja kunstiliselt kaalukad; väärtuslikuma meistriteosena nõuab eraldi väljatõstmist »Barrabas«, milles laitmatu tehnilise käsitluse juures kujur on saavutanud ühtlasi jõuliselt-dramaatilise psühholoogilise ekspressiivsuse ja tugeva elutunde. Mis puutub portreedesse, siis esineb nende üldise nõrga küljena elutus vormis ja vähene karakterlikkus; paremaina neist väärivad lähemat tähelepanu esijoones kujuri enese, tema ema ja Kreutzwald'i portreebüstid. Peale arvurikka teostekogu Tallinna Eesti muuseumis leidub W.-i teoseid veel Tall. provintsiaalmuuseumis, »Estoonia« ja »Vanemuise« teatris, Riia muuseumides ning paljudes erakogudes Eestis ja mujal; nende materjaliks on peaaegu erandita marmor ja kips. Pronksist »Linda« seati Tallinna Rootsi kantsile monumendina mõni aeg enne kujuri surma.

Skulptuurkunsti kõrval püüdis W. teotseda ka kirjanduse ja muusika alal. Tema sulest on m. s. ilmunud: näidendid »Maie ja Mihkli kosjad, ehk klaas veini« (Tartu, 1895, II tr. Viljandi, 1911), »Õnn ja töö« (Vilj., 1910), muusisulised »Vaatlused ja kõned« (Tartu, 1901), »Kirjeldused« I (Vilj., 1914), »Veiksed vaatlused kodumaa väljadel« (Tallinna, 1916), »Licht u. Schatten« (Tartu, 1900), »Der Pilger . . .« (Peterburi, 1914) ja jutustus »Ingenieur Rudi« (Peterb., 1907). Muusika alal on W. loonud ca 100 viisi, kuigi ta teoreetiliselt ega praktiliselt muusikat ei tundnud; trükis on ilmunud »Kümme laulu« (Zehn Lieder). Kõik W.-i kirjandusliku ja muusikalised katsed on ilma püsivama väärtuseta.

Autobiograafia (käsikiri Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisuses); E. Kirj. 1917 (A. Laipman), 1922 (A. Kivi); Pvl. 1921, nr. 314—18, 320—21, 324, 330 (N. Kann). *A. V.*

WELLINGK, Otto, sõdur, sünd. 1649. a. ooberstì pojana, kuulus suguvõssa, mis Westfaalist oli asunud Liivimaale juba ordu ajal ja siin ning Soomes ja Ingeris aja jooksul omandanud küllalt suuri maa-alu. W. astus juba varakult sõjaväeteenistusse, sai 1664 leitnandiks, 1676 ooberstiks ning s. a. dets. alates vabahärraks, 1687 kindralmajoriks, 1698 ratsaväe-kindraliks. A. 1698 määrati ta Narva, Ingeri ja Käkisalmi lääni kindralkuberneriks. Põhjasõja puhkemisel 1700. a. alul usaldati tema hoolde Liivimaa ja Ingeri kaitse organiseerimine; samuti määrati ta Ingeris ja Liivimaal asuvate ja siiasaadetud vägede juhtivaks kindraliks, kellena tal tuli tagasi tõrjuda saksilaste kallaletungi Liivimaale. Kiirustatult tõttasid ta väed, milledes enamikus oli soomlasi, kindr.-kub. Dahlbergil'e (vt.) appi. W.-i eelvägede Riia alla ilmumine kindralmajor Maydell'i juhtimisel sundis saksilasi kiires korras üle Väina tagasi tõmbuma, kuid osalt varustustingimuste korraldamatuse tõttu ning osalt soovides ära oodata W.-i enda kohalejõudmist, ei asunud ta väed saksilasi taga ajama, kuigi sõdurite arv seda oleks võimaldanud. Mais 1700

Riiga jõudnud, ei leidnud W. pealetungi teostatavana; ta jäi Riia alla ja aitas m. s. Dahlberg'il läbi viia s. a. juuni ja juuli konvendil otsuseid, mis pidid lahendama varustusküsimusi. Vahepeal aga said saksilased abiväge ning W. tõmbus tagasi sisemaale, ilma et oleks otsustanud anda lahingut. — Nov. s. a. võttis W. osa Narva lahingust parema tiiva juhina, seistes strateegiliselt väga tähtsal kohal. Hiljemini soovitas ta kuningale edasi tungida Novgorodi suunas, kuid see nõu jäeti arvestamata. Koos kun. Karl XII-ga (vt.) võttis W. osa 1701. a. Väinast üleminekust, 1702. a. Kliszovi lahingust, Lembergi vallutamisest a. 1704 jne. A. 1705 määrati ta kuningl. nõunikuks ja saatis kuningat viimase sõjakäigul Saksisse. 1706. a. tõsteti W. krahviseisusse. Ta suri 19. V 1708 Stokholmis.

A. Lewenhaupt, Karl XII:s officerare II (1921); Nord. Familjeb. XXXI (1921); Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige Svenska män XX (1852); Kelch, Liefl. Hist., Continuation (1875); A. Hammarskjöld, Erik Dahlberg i Livland (1887; saksak. tõlkes B. M. 35., 1888, lk. 602—18).

N. T.

WELLNER, August, insener, sünd. 17. III 1884 Tartumaal Arula v. koharentniku pojana, õppis a.-st 1904 Peterburis teedeinstituudis, mille lõpetas a. 1911 I järgu teedeinseneri diplomiga, oli tegev aa. 1911—20 Venemaal mitmesuguste (Uuralis, Väina, Ob-Jenissei, Volga-Doni) veeteede uurimis- ja projekteerimistöödel, siirdus sügisel 1920 Eestisse ja on senini (1929) toiminud tema organiseeritud ning Teedeministeeriumile alluva sisevete uurimise büroo juhatajana. W.-i tegevus Eestis on ulatanud mitmesugustele tehnilistele aladele. Tema koostatud on m. s. Narva hüdroelektrijaama, Tartu-Viljandi-Pärnu raudtee, Tallinna linna Härjapea kollektori ja Pirita-Ülemiste kanali kavad; ka on ta juhtivalt tegev mitmes tehnilises organisatsioonis ja komisjonis. W.-i sulest või tema toimetusel on ilmunud rida vähemaid töid Eesti hüdrograafia alalt. Samuti on ta toimetanud aa. 1923—26 »Sisevete uurimise büroo aastaraamatut« (Tallinna, 1924—28).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

WELLNER, Kolla, tööstur, sünd. 18. II 1889 Sangaste klk., õppis Tartu reaalkoolis, kust a. 1905 oli sunnitud välja astuma, ja õiendas sama kooli juures aa. 1907—08 küpsuseksami. Töötanud peale seda Peterburis mitmes šokolaadivabrikus, asutas ta seal a. 1913 šokolaadivabriku »Renommee«, mida ta täiendas a. 1917 uue vabriku juurdeostuga 1918. a. lõpul võõrandati ettevõte W.-ilt ja ta siirdus 1920. a. Eestisse; siin asutas ta a. 1921 koos venna Karl W.-iga (sünd. 24. VI 1899 Sangastes) Tallinnas šokolaadivabriku »Kawe«, mille saaduste levimine põhjustas juba a. 1923 uue vabriku ehituse. Praegune (1929) vabriku tööliste arv on 248 ja aastatoodang 884 000 kg, millest umbes kolmandik eksporditakse peamiselt Inglismaale ja Ameerikasse. — Oma äritegevuse kõrval on W. osa võtnud seltskondlikust tegevusest spordi, laulu j. m. alal.

Isikl. j. m. saadud andmed. *J. M.*

VELTHERUS (Welther, Völker), Joannes Ambrosius, jesuiit, eestikeelsete vaimulikkude teoste autor, sünd. a. 1547 Eisenachis Tüüringis, õppis humanitaarteadusi, teoloogiat ning matemaatikat ja astus vist a. 1570 jesuiitide ordusse. Märtsis 1583 ilmus ta ühes 5 ordukaaslasega provintsiaal P. Campano saatel Tartu ja hakkas juba järgm. a. keskpaiku esinema eestikeelsete jutlustega. Umbes samast ajast alates toimis ta Tartu kolleegiumi konsultorina, hiljemini ka kolleegiumi ning selle kinnisvarade prokuraatorina ja lühemat aega kolleegiumi aserektorina. Agara misjonärina teotses ta Tartus ja selle ümbruses, olles samal ajal kolleegiumi õppeasutiste alamate klasside üheks õppejõuks ja tõustes a. 1592 *coadjutor spiritualis* astmesse. A. 1600, Tartu langemise järel rootslaste kätte, sattus ta ühes 6 teise jesuiidiga vangi ja pidi Tallinnas, Soomes ja Rootsis vangipõlves viibides kannatama mitmeti viletsust, mida ta püüdis kergendada isikliku tööga. A. 1605 vabanenud, määrati ta preestriks Braunsbergi. Veel oma elu lõppjärgul on ta kavatsenud pöörduda tagasi eestlaste juurde. Ta suri a. 1619 Braunsbergis. — V. on tuntud peamiselt ühena esimesist Eesti kirjamehist. 1591. a. olla mingi eestikeelne teos temalt ilmunud. Et see oleks katekismus, on vähe tõenäoline, sest nagu Isselt'i kroonika usutavalt mainib, ilmus Tartu kolleegiumi jesuiitide poolt juba 1585. a. (seega ühel ajal esimese läti katekismusega) katoliiklik katekismus, mille autoriks oli tookordne Tartu koll. rektor Thomas Busaeus (vt. *suppl.*). Veel teatakse, et V. on tõlkinud mõned vaimulikud teosed 1605. ja 1610. a. vahel eesti keelde, kuid nende ilmumiskoht ja tiitel on samuti teadmata. Kumbagi raamatut pole senini õnnestunud leida. On samuti võimalik, et viimasena mainitud tõlge on ilmunud alles W. Buccius'e (vt.) väljaandel.

Catalogus (primus et secundus) personarum degentium in Collegio Societatis Jesu Derpati Anno (15)97 (Manuscripta Instituti Ossoliniani II 96); Recke-Napiersky IV; Ph. Alegambe, *Bibl.*

scriptorum Soc. Jesu (1643); St. Rostowski, *Lithuanicarum Soc. Jesu historiarum libri X* (1877, uus tr. J. Martynow'i väljaandel); E. Kurtz, Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583—1614 (1925); A. Penttilä, Paar märkust kõige vanemate eestikeelsete teoste ajaloost (Eesti Keel 1927, lk. 97—102). *N. T.*

WENNO (Vinno), ordumeister, sünnia., -koht ja päritolu teadmata. — Arvat. a. 1202 asutas tolleaegne piisk. Albert'i (vt.) asehaldur, tsistertslane Theoderich (vt.) rüütliordu nimega »Kristuse rüütliteenistuse vennad« (*fratres militiae Christi*) ristiusu kaitseks ning levitamiseks, sest selleks ei jätkunud iga a. maale voolavaist usurändureist, kes sügiseti maalt jälle lahkusid. Ordu asutamine sündis piisk. Alberti eemalolekul, kuid muidugi tema tahtel. Tema palvel kinnitas paavst Innocentius III a. 1204 uue ordu, millele ta annetas Palestiina templiordu reeglid ja tunnismärgina valgel mantlil punase mõõga ühes sellest kõrgemale asetatud punase ristiga. Ka määras paavst, et see ordu pidi olema piiskopi sõnakuulmises. Mainitud tunnusmärgi järgi nimetati ordut ka »mõõgavendade orduks«. Esimeseks meistriks valiti W., kes asus ordu pealossis (St. Jürgenshof) Riias ja siit võttis ühes oma orduga osa järgnevaist sõjaretkist. Arvult kiiresti kasvav ordu nõudis tasuks vaeva ja ohtude eest kolmandat osa maast ja sai piisk Albertilt a. 1207 esialgselt ainult kolmanda osa Liivimaast Koiva jõe ümbruses ja nimelt samade ülemus-õigustega, nagu piisk. ise nad oli keisrilt saanud. Selle tagajärjel võis W. selles maaosas anda liivlaste vanemale Maneginte'le ja viimase vennale pärandatavaks lääniks Ydowe linnuse juures (Lemburgi mõisa lähedal) oleva maatüki. W. ajal, vist küll juba a. 1207, rajati ordulinnused Segevold ja Võnnu. Võnnust käis W. dets. 1208 lätlaste palvel, kes Beverinis olid eestlaste poolt sisse piiratud, neid päästmas. — Mõõgavendade ordus leidus ilmselt ka kahtlast elementi. Üks orduvend, Wigbert Soest'ist, kes oli oma ametist Võnnus halva valitsemise pärast tagandatud, tappis a. 1209 Riias Jürgenshofi rõdul salakavalalt meister W. ühes ta kaplaniga. Mõrtsukas hukati rattal.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII, a. 1874). — Vrdl. F. G. v. Bunge, Der Orden der Schwertbrüder (1875); Arbusow, Grundriss[IV]. *L. A.*

VEREVI JAAN, vt. **VERVE JAAN.**

WERNER, Adolf, kaubandustegelane, sünd. 20. IV 1836 Peterburis, asus Balti raudtee avamisel a. 1870 Tallinna ja asutas siin speditsiooni-äri »Kniep, Sutugin & Co«, mis firma a. 1874 omaks võttis nimetuse »Kniep & Werner«, kuna kaasomanik J. Sutugin ärist lahkus. A. 1891 lahkus firmast ka A. Kniep, kes äri tegelikust juhtimisest polnud osa võtnud. — W.-i juhtimisel omandas firma tähtsa koha sisseveos Tallinna sadama kaudu; m. s. oli ka ca 50% puuvilla sisseveost kuni mailma-sõjani W.-i firma kätes. A. 1880 ehitas W. ühes Chr. Rotermann'iga (vt.) Tallinna sadamas n. n. »uue sadama« ning parandas põhjalikult põhja- ja ida-muulid, suurendades seega sadama töövõimet. Firmal olid osakonnad Peterburis, Moskvas, Odessas, Vindavis, Čeljabinskis j. m. W. suri 22. II 1908 ukj. Cannes'is Prantsusmaal. — Praegu (1929) töötab äri Tallinna osakond »Eesti speditsiooni a.-s., end. Kniep & Werner« nime all.

Ettevõttelt saadud andmed. *T.*

VERVE JAAN, Tartu eesti soost elanik, sünnia. teadmata, ameti poolest vististi lihunik, avaldas teatavat aktiivsust võitluses Poola valitsuse toetusel katoliku kiriku algatatud vastureformatsiooni vastu Tartus. Tema peale tõsteti 1617. a. alul katoliku praosti nimel kaebus, et ta ühes »Bulla Hansuga« katoliku preestrite vastu lendu lasknud ähvardusi, mis teostatavat rootslaste peatse saabumise järel. Nähtavasti jäi kaebus tõestamata, ehkki V. J. seda tungivalt nõudis. Ligi 2 a. hiljemini, 12. XII 1618, arutati linna raes katoliku praosti kaebust ev lut.-usu õpetaja C. Pegau vastu, kes valjust keelust hoolimata ikkagi pidas eestlastele jumalateenistust, võttis neid armulauale ja ristis nende lapsi. Tartu kodanikkude kõrval, kes seletasid, et nad tahavad evangeelse usu juurde jääda ja on valmis ka oma õpetajat kaitsma pealekäimiste vastu, andsid sama tõotuse mitmed eesti elanikudki, nagu Jan, lihunik, Morsa Maz, müürsepp, Evert, kangur, Daniel, pruul ja Bulli Hans. Eriti seletab Morsa Maz, et tema on Augsburgi usutunnistuses »sündinud ja kasvatatud« ega mõtlegi sellest usust lahkuda; kui kuningas ei luba seda pidada, on ta valmis otsima uut elukohta seal, »kus tema usku leidub«. Eestlaste kõnelejana rõhutab V. J., et »kui nende ihud puruks pekstakse, võivad nad neid Jumala abiga jälle lasta terveks teha, aga kui nende hinged juba kord on kadunud, siis ei saa nad neid mitte enam päästa; sellepärast ei taha nad kogunisti mitte oma usust lahkuda. Sest kui jesuiidid on lammastelt villa ära võtnud, võtavad nad neilt ka liha ühes luudega«. — Et vastavates aktides nimi esineb ülaltähendatud kujul, tuleb senini tarvitatud »Verev'i« kuju ekslikuks pidada.

Tartu rae protokollid a.-st 1617 (Tartu linnaarhiivis), C16, lk. 7, 107 j.; E. P. Körber,

Materialien zur Kirchen- u. Prediger-Chronik d. Stadt Dorpat (1860), lk. 37; V. Reiman, Eesti Piibli ümberp. lugu II (1890), lk. 21; Lipp, Kir. ja har. l. I, 56. *J. K.*

WESCELIN(US) (Wesselinus, Wetzelin, Wescelo, Guiscelinus), Tallinna piiskopp, sünniaeg teadmata, nähtavasti Saksamaalt pärit. W. oli arvat. piisk. Theoderich'i (vt.) abiõpetaja (*capellanus*) ja tulnud Eestimaale kun. Waldemar II-se (vt.) vägedega suvel 1219, kui ta kun. ja ppiisk. Andreas Sunonis'e (vt.) poolt Theoderich'i surma järel määrati viimase järglaseks ja anti talle piiskopkonnaks Harju maakonnad (*provinciae Harriones*). Uurijate arvates on W. olnud kun. Waldemar'i kaplaniks, mis arvamust ka Läti Henriku kroonika osalt näib toetavat, kuid nähtavasti on see arvamus ekslik. Võib arvata, et W.-i asukohaks on olnud Tallinna ja et ta ppiisk. Andrease juhatusel, seni kui viimane viibis Eestimaal, on teinud kristianiseerimistööd oma piiskopkonnas. 1225. a. lõpul ja veel järgm. a. märtsis oli W. Riias, kus ta paavsti legaadiga, Moodena piisk. Wilhelmiga kokku puutus ja temaga nõu pidas. 1227. a. alul oli W. juba Saksamaal Kölnis, nagu on näha mitmest dokumendist. Rahutuste tagajärjel, mis W.-i piiskopkonnas tekkisid just samal ajal, kui ordu mehed tungisid Eestimaale, on ta olnud sunnitud põgenema. Tema nimi kaob selle järel allikaist ja tema tegevuse kohta Eestimaal pole mingeid teateid. Alles a. 1240 määras Waldemar II Thorkilluse W.-i järglaseks.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII, a. 1874); E. Pabst, Heinrichs v. Lettland Livländ. Chronik (1867); F. G. v. Bunge, Livland, die Wiege der deutschen Weihbischöfe (1875); *idem*, Herzogth. Estl.; R. Hausmann, Das Ringen der Deutschen u. Dänen um den Besitz Estlands (1870); H. Hildebrand, Livonica im Vaticanischen Archiv (1887); Arbusow, Geistl.; E. Blumfeldt, Ppiisk. Andreas Sunonis Eestimaal (käsikiri, Tartu ülikooli arhiivis). *A. R. C.*

VESKE, Mihkel, keeleteadlane, luuletaja ja seltskondlik tegelane ärkamisajal, sünd. 16. I 1843 Paistu klk. Holstre v. Veske talu peremehe Peeter V. pojana, käis kuni 14 a. vanuseni kodus karjas, õppis aa. 1855—57 sama v. Pulleritsu algkoolis J. Adamson'i (vt.) juures, kellel suur mõju oli V. vaimlisse arenemisse, ja aa. 1857—62 Paistu klk.-koolis, et külakoolmeistri kutset omandada. Ainelistes raskustes (eriti peale isa surma a. 1859) võitlev, kuid andekas ja õpihimuline noormees äratas siin kirikuõp. W. Hansen'i tähelepanu, kes koos prof. A. v. Oettingen'iga (vt.) püüdis a.-st 1861 peale V.-t juhtida välismisjonäri elukutsele. V. õppis W. Hansen'i juures saksa ja vanu keeli ja astus siis viimase nõuandel jaan. 1863 Tartu gümnaasiumi kvartasse, olles siin vabaõpilasena ja A. v. Oettingen'i ainelisel toetusel kuni 1866. a. alguseni, mispeale s. a. kevadel, olles Tartu ülikooli juures koduõpetaja eksami õiendanud, astus keskkooli sekundast välja. Sept. 1866 sõitis V. Leipzigi misjonikooli, pettus aga sealseist õpinguist ja vaimuelust varssi (1867. a. alguses) ning lahkus Leipzigi misjonimajast s. a. nelipühiks. Nüüd ähvardas misjonikooli direktor V.-t sunniviisil kodumaale saata, kuid Vene kindralkonsuli mõjul sai ta vabaks, jäi aga stuudiumi sihiga Leipzigi edasi, esmalt vabakuulajana, järgm. a. suvesemestrist peale aga täieõiguslikult ülikoolis, õppides kuni 1872. a-ni filoloogiat, eriti võrdlevat keeleteadust, m. s. prof. G. Curtius'e ja A. Leskien'i juures. Ainelist tuge sai ta nüüd Leipzigi ülikoolilt, J. Adamson'ilt, Kreutzwald'ilt, Jannsen'ilt, P. Falck'ilt, L. Arbusow'ilt, eriti aga (1868. a. sügisest peale, 5 a. jooksul) Vene suurvürstinna Helene Pavlovnalt. Ülikoolis avaldus V. andekus niivõrt, et prof. H. Brockhaus'i soovitusel kutsus kuulus keeleteadlane Max Müller teda Inglismaale abiks sanskriti keelemälestiste väljaandmisele. Mõnedel põhjustel jäi aga see kavatsus teostamata. Leipzigis võttis V. agaralt osa seltskondlikust elust, olles isegi akadeemilise ühingu »Lipsia« esimeheks. 1872. a. suvel omandas V. Leipzigi ülikoolis *dr. phil.* astme ja pöördus aprillis 1873 kodumaale tagasi, esiti Holstresse (seal olles 1873. a. maist augustini), siis aga Tartu, kavatsedes siin pääseda ülikooli eesti keele lektori kohale. See ei läinud tal esialgu korda, sest ülikooli juhtiv saksa soost õppepersonaal oli tema vastu umbusklik. Aa. 1873—74 võitles ta Tartus aineliste raskustega, oli m. s. »Neue Dörptsche Zeitung'i« ja »Eesti Põllumehe« kaastööline, andis eesti keele ja isegi sanskriti tunde, võttis agaralt osa eesti seltskondlikust elust, kõnesid pidades »Vanemuises«, ja töötas Õp. Eesti Seltsis. Tema tegevuses oli siis märgata teatavaid sõbralikke tendentse baltisakslaste poole, mis pahandas eesti radikaalsemaid ringkondi, kellede hingeks oli C. R. Jakobson (vt.). Sügisel 1874 valiti V. Tartu ülikooli eesti keele lektoriks (palgaga 400 rbl. a.) ja hiljemini, a. 1878, nimetati ta ka Tartu õpetajate seminari esimeseks eesti keele õpetajaks (palgaga 400 rbl. a.). Et V. aga vahepeal jällegi oli eesti rahvuslaste poole kaldunud ja Jakobson'i »Sakala« kaastööliseks hakanud, kõrvaldati ta peagi, suvel 1881, seminarist. Ülikoolitöö vähesuse soodustusel võis nüüd

V. suuremal määral pühenduda teaduslikule tööle. Suuremat saksa-eesti sõnastikku koostada kavatsedes asus ta lähemalt uurima eesti kõnekeelt, mõnd a. ülikoolilt saadava stipendiumi ja õppekonna kuraatori ning Eesti Kirjameeste Seltsi toetusel viibides suveti (1875—76, 1878—79, 1882, 1884) murdeuurimisteekondadel ja rahvaluule kogumisel Setus, Vastseliinas, Põlvas, V.-Jaagupis, Rakvere klk., Haljalas, V.-Nigulas, Lüganusel, Vaivaras, Kodaveres, Tormas, Väike-Maarjas, Amblas, H.-Jaanis, Keilas, L.-Nigulas, Vändras, Toris j. m. Töö tulemusena ilmusid tal: Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis (Tartu, 1879, VIII + 110 lk.), Eesti rahvalaulud, I anne (*ibid.*, 1879, XII + 104 lk.), II anne (*ibid.*, 1883, 88 lk.) ja rida lühemaid kirjutisi ning reisuaruandeid Õp. E. S.-i väljaannetes, E. Kirjam. S.-i aastaraamatuis (V—XIII) ja ajakirjas »Oma Maa« I (1884). — Teaduslikust tööst üksi aga ei jätkunud aktiivsele ja kuuma iseloomuga V.-le. Ta võttis täiel rinnal osa ka eesti politilisest ja seltskondlikust elust, olles agaramaid tegelasi pea kõigis üldrahvuslikes üritusis. E. Kirjam. Seltsis oli ta 1873. a. peale liikmeks, 1875—82 abiesimees, 1882—85 esimees ja 1878—79, 1881—83 aastaraamatu toimetajaks. Ühtlasi oli ta nimetatud seltsis Jakobson'i kõrval aa. 1879—81 aktiivsemaks ja mõjukamaks vastasrinna juhiks ja etendas silmapaistvat osa seltsi lõhenemises 1881. a. Kevadel 1881 nõudis õppekonna kuraator parun A. Stackelberg V.-lt kõigist eesti seltsidest lahkumist, mis nõudel polnud aga tagajärgi. Jakobson'i parteikaaslasena esines V. ka Eesti Aleksandri kooli rahakorjamise organisatsioonis. Valitud kooli peakomitee ja abikomiteede esindajate koosolekul aug. 1881 kooli põhikirja väljatöötamise komisjoni esimeheks, arendas V. sellena eriti hoogsat opositsiooni J. Hurda (vt.) juhatusel teotseva peakomitee enamuspartei vastu. Eriti aktiivset osa etendas V. Aleksandri kooli tülides 1883. a., kus abikomiteedele toetuv vastasrind peamiselt tema juhtimisel sai enamuse ja tagandas Hurda peakomitee presidendi kohalt. Ka kolmandas eesti ärkamisaja üldrahvuslikus ürituses, kaubalaeva-seltsis »Lindas«, oli V. aktiivselt tegev, esinedes a.-st 1879 selle volinikuna ja kuni 1883. a. suveni kohalikkude ettevõtete juhtijana Tartus. Peale Jakobson'i surma oli V. eesti radikaalse partei juhtivamaks tegelaseks, teotsedes tihedas kontaktis J. Köler'i ja J. Kõrviga (vt. neid), sattudes ühtlasi teravasse vastollu balti säkslastega ja eesti alalhoidliku ühiskondlik-politilise suuna tegelastega. Oma häälekandjana kasutas ta seejuures Jakobson'i asutatud »Sakalat« ja pidi hakkama selle toimetajakski, mis kavatsusest ta aga hiljemini loobus, eeskätt nähtavasti oma teadusliku tegevuse jätkamise huvides. A. 1884 asutas V. kirjandusliku ja teadusliku ajakirja »Oma Maa«, toimetades seda ka järgm. a. — Suvel 1880 viibis V. uurimisteekonnal Soomes, mille viljana temalt ilmus: Soome keele õpetus. I jagu: Lühikene grammatik (Viljandi, 1881, VI + 53 lk.), Soome keele õpetus. II jagu: Lugemise harjutused (Tartu, 1883, 62 lk.), mis oli esimene sellesisuline eesti keeles. Kehva lektoripalga tõttu kannatas V., rohkest ja killustatud tegevusest hoolimata, kogu aeg Tartus suurt ainelist kitsikust. Täide ei läinud ka tema soov, et asutataks nüüd Tartu ülikoolis eesti keele dotsendi või professori koht. V. enda soovil ja Tartu ülikooli ettepanekul (1884. a. lõpul), kes tahtis V.-t kodumaalt eemaldada, andis riigivalitsus temale kevadel 1885 2 a.-ks komandeeringu ja väikese stipendiumi Ungari sõiduks, kus maal ta viibiski juunist 1885 kuni veebr. 1886, õppides ungari keelt B. Vikár'ilt (vt.) ja kuulates loenguid J. Budenz'i (vt.) juures. 1886 a. alguseks nimetati V. ta enda palvel Kaasani ülikooli juurde soomesugu keelte õpetajaks (преподаватель финскихъ нарѣчій), mis kohale ta sõitis s. a. augustis, kui oli suvel 4 kuu jooksul vene keele kätte õppinud. Kaasanis oli tal õppetöö veelgi väikesem kui Tartus (ainult 1 kuulaja), kuid aineline seisukord kindlam (kuigi 2000-rublalisest aastapalgast enamik kulus võlgade tasumiseks) ja olud teaduslikuks tööks rahulikumad ning siin mordvalaste, čeremisside ja votjakkide läheduses eriti soodsad. 1888. a. suvel võttis V. osa teaduslikust ekspeditsioonist čeremisside juurde ja a. 1889 viibis ta Kaasani ülikooli toetusel mordva keele ja rahvaluule uurimisel. Kuid juba oli kehv elujärg ja töörohkus tema tervise murdnud. Ta suri äkki südamerabandusse 4. V 1890 Kaasanis.

V. tegevus on kõige tähtsam ja viljakam olnud keeleteaduse alal, kus esimesele kõrgemat vastavat eriharidust saanud eestlasele avanes tänuväärt tööpõld, mis enam-vähem sööti oli jäänud peale F. J. Wiedemann'i (vt.) sõnastiku (1869) ja grammatika ilmumist: eesti elava kõnekeele tundmaõppimine ja põhjalikum uurimine. Noorusaastail juba kodumaal emakeelest omandatud tabavaile ja rohkeile muljeile ning Leipzigis saadud laialdastele teadmistele lähematest ja kaugemaistki sugukeeltest põhjenedes valmis V.-l a. 1872 esikteosena väitekiri »Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes. I. Declination« (Leipzig, 1873, VIII + 100 + 2 lk.), milles ta keeleajalooliselt jälgib kõigis soome-ugri keel-

tes esinevaid kaasussuffikseid kuni sm.-ugri algkeeleni ning selgitab selle materjali põhjal üksikute sugukeelte vahekordi, sealjuures märksa paremaid meetodeid tarvitades kui mitmed teised tema eelkäijad ja kaasaegsed (Wiedemann, Ahlqvist, Lönnrot, Sjögren j. t.) ja nendest erinevalt asudes katsele luua sünteesi. Esimesena tõmbab ta siinjuures suuremal määral kaasa ka eesti keele, rajanedes iseenda vahenditule keelekogemusele. Ses teoses fikseerib V. m. s. tähtsa seaduse, et eestis (ja osalt liiviski) esimese silbi kvantiteet suureneb, kui sõna teine, kontraheerunud pikk silp lüheneb (*võõraad* > *võõrad, sõdaan* > *sõtta, kargaan* > *kargan*). Selle kolmanda silbivälte olemasolu olid varemalt ainult osaliselt tähele pannud Masing, Fählmann ja Wiedemann. Eesti häälikute kolme pikkusjärgu ehk välte õpetust arendab ta lähemalt veel teoses »Eesti keele healte õpetus«, kus põhjalikult kirjeldab eesti, peamiselt põhjaeesti murrete häälikuid. valgustab soome keele abil mitmeid eesti hääliknähteid ajalooliselt ning soovitab eesti kirjakeelt häälikuliselt rajada keskpõhja murretele. Oma tõekspeetud häälikulistel alustel seisab ta siin ka tegelikult: *heal, peasen, püian, võeriti, mõet, jauti, eneselle,* kuna E. Kirjam S.-is a. 1877 ja siin esitatud ortograafilisi uuendusi (näit. 3-nda silbivälte märkimist kirjas) teostab ta E. Kirjam. S.-i aastaraamatuis 1878—79: *uürima, reegel, siaal, saiin, käeest, rahkva murrded, eñne, tõsstma.* Mõnes kirjutises tarvitab ta isegi pikkadest vokaalidest arenenud diftongeid *ie, uo : kieel, puoled* (kuid: *mõõda*). Kuna aga V. niihästi neist kui ka muudest oma seisukohtadest (*antsin, kortsed, piab, siun, jaud*) ise kinni ei pidanud, oli V. uuendustest suuremal osal eesti kirjakeeles õige nõrk ja üürike kajastus (L. Suburg'il, osalt J. Kõrv'il). Püsivalt väärtuslikud V. Eestis viibimisel ilmunud toodangust on aga tema murdeuurimisreisude aruanded (SB GEG 1876, 1884, Verh. GEG VIII, E. Kirjam. S.-i aastar. VI, VII) ja mitmed vähemad keeleteaduslikud kirjutised (SB GEG 1873—74, 1881—82, 1884, 1886, Verh. GEG VIII, E. Kirjam. S.-i aastar. V, IX, X, XI, XII—XIII, Oma Maa I, V). Hiljemini Kaasanis valmisid V.-l veel kaks pikemat uurimust, Изслѣдованія о нарѣчіяхъ черемисскаго языка I (Изв. Общ. Арх., Ист. и Этногр. при Импер. Казанск. Унив., VII, Kaasan, 1889, 50 lk.), kus ta peamiselt kirjeldab čeremissi murrete häälikulisi erinevusi, ja Славяно-Финскія культурныя отношенія по даннымъ языка (Изв. Общ. Арх. VIII, *ibid.*, 1890, III + 304 + XX lk.). Viimases jälgib ta läänemere-soome keelte laensõnu vene keeles, slaavi, vene ja leedu (õigemini balti) laenusid läänemeresoome keeltes ja lõpuks kõigis neis keelkondades esinevaid ühiseid tüvesid, millede puhul raske selgitada, kas need on laenud ja mis sihis laenatud. Sellele esimesele põhjalikumale katsele läänemeresoome ja slaavi keelelisi ning kultuurilisi kokkupuuteid valgustada on hiljemini (1894, 1919) suurema kriitika ja paremate meetoditega järgnenud soomlaste J. J. Mikkola ja J. Kalima uurimused. — Õige märgatav on V. tähtsus ka folkloori alal. Kogus »Eesti rahvalaulud« avaldas ta oma aja kohta kiiduväärse täpsuse ja ustavusega ülestähendatud, kuigi keeleliselt kohati muudetud eesti regevärsse Virumaa põhjapoolseist klk.-dadest, mõningaid ka Kolga-Jaanist, Suure-Jaanist ja Vändrast. Ta ilmutas ka rea eesti rahvaluulet käsitlevaid artikleid ajakirjades »Ausland«, »Europa«, »Globus«, Õp. E. S.-i väljaannetes, E. Kirjam. S.-i aastaraamatuis ning »Omas Maas«. — Tunduvalt silmapaistev on aga V. tähtsus lüürilise luuletajana. See ala oli tema tundelisele, erksalt vastuvõtlikule, impulsiivsele, hõlpsalt vaimustuvale ja muretule loomule eriti lähedane. Tema esimesed luulekatsed a. 1866 said Kreutzwald'ilt võrdlemisi karmi arvustuse. Tema »Laulud wiisidega«, (Tartu, 1874, V + 67 lk.) ja postuumselt ilmunud »Dr. Weske Laulud« (Vilj., 1899, 144 lk.) tähistavad aga märgatavat edusammu eesti luule nii sisu kui vormi arengus. V. luule peamotiivid on isamaa ja Eesti kodutalu (»Kas tunned maad, mis Peipsi rannast«, »Minge üles mägedele«, »Minu isa ütles mulle«, »Kuule kuidas hääli helab«, »Vaigistage kõne kõmu«, »Miks nii mures minu süda«), kodumaa loodus (»Vaata, mis paistab sealt Peipsi piirelt«, »Nüüd hele heinaaeg on käes«, »Vaikne õhtu! Lind ei hüüa«), vabadus ja armastus (»Kui kallist kodust läksin«, »Kaugela on minu kaasa«, »Saaniga sõitsin ma sohinal«, »Juba kui ma karjas käisin«, »Ehk küll oled sa must kaugel«, »Igas kohas, kus ma olen«, »Õhtu õhud sõudvad sala«). Tema luuletisi iseloomustab vormiline ja keeleline ladusus ning sulavus. Nende tundesisu on võrdlemisi lihtne, kuid otsekohene, võltsimatu, intiimne. Peale Kreutzwald'i ja Koidula mõju võib märgata neis ka tugevaid kajastusi saksa ja vene lüürikast. Meie kirjanduse üldarengu seisukohast on väärtuslik neis märgatav omapärane eestilisus ja lähesus rahvalauludele, nii sisus kui vormis (parallelism, alliteratsioon jne.), milleks V. mõjusid oli saanud esmalt »Kalevipojast«, siis aga otseselt rahva suust kuuldud regevärssidest (nõnda »Laske laulud ladusasti«, »Liiri lõõri lõokene«, »Kaugela on minu kaasa«, »Mina vaene leskenaine« j. t.). Mitmed V.

lauludest on oma korda saanud rahva suurtelegi hulkadele omaseks, on muutunud n. ö. uuemaiks rahvalauludeks. Tunduvalt on tema luule mõjustanud aga ka kaasaegseid ja hilisemaid eesti poeete, nagu Grenzstein, Bergmann, Lipp, J. Tamm, Juhan ja Jakob Liiv, Sööt, Anna Haava j. t. (vt. neid).

Eesti Bibliogr. asutise ja E Kirjand. Seltsi arhiivi andmed; E. Post. 1875, nr. 17 (J. Kunder), 1879, nr. 34; P. Post. 1879, nr. 3; Post. 1890, nr. 51 (nekroloog), 55, 57; SB GEG 1890, lk. 65; Живая старина 1890, отд III, 5—8, IV, 19—23 (I. Smirnov); J. J. Mikkola, Berührungen zwischen d. westfinn. u. slavisch. sprachen (MSFOu VIII, a. 1894), eriti lk. 10—21; Post. 1895, nr. 96; Hermann, E. kirj ajal., 471—73; Valgus 1906, nr. 140 (K. A. Hermann); Linda 1899, lk. 11 j. (A. Jürgenstein); V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 69—71; Kampmann, Peaj. II[1], 140—48; E. Kirj. 1915, lk. 129—50 (A. Jürgenstein), 150—53 (J. Jõgever), 152—70 (M. Kampmann), 170—208 (J. V. Veski) [kõik mainitud art. koos ka eraldi: Dr. M. V. 25. surmapäeva mälestuseks, Tartu, 1915], 1924, lk. 271 j., 558 j., 1925, lk. 208 (V. Kurrik), 1927, lk. 642—44 (K. Mihkla), 1928, lk. 415 j., 421 (F. Pettai); J. Kalima, Die ostseefinn. lehnwörter im russischen (MSFOu XLIV, a. 1919); Tietosanakirja X (1919), vv. 1073—74 [Y. W(ichmann)]; Ridala, E. kirj. ajal. II (1925), lk. 63—80; A. V. Kõrv, Värsimõõt Veske »Eesti rahvalauludes« (*Acta et Comm Univ. Tart.* B XIII$_3$, a. 1928); Tartu Õpetajate Seminar 1828—1928 (1929), lk. 110 j.; H. Prants, Eesti kaubalaeva-selts »Linda« (1913); Ed. Roos, Dr. M. Veske ortograafilised uuendused (käsikiri, Tartu ülikooli filos. seminari rmtkogus). *A. S-te; H. Kr.*

VESKI, Johannes Voldemar, keeleteadlane ja seltskonnategelane, sünd. 15. VI 1873 Tartumaal Kudina v. Kaasiku talu omaniku, klk.-s laialt tuntud seltskonnategelase Gustav V. (1849—99) vanema pojana, astus sügisel 1887 H. Treffner'i eragümnaasiumi Tartus, mille lõpetas a. 1896. S. a. sügisel astus V. Tartu ülikooli, esialgu vanemate soovi mööda usuteaduskonda, kuid siirdus sealt peagi loodusteaduskonda Oma peaõpingute kõrval leidis V. mahti kuulata ka eesti keele loenguid lektor K. A. Hermann'i (vt.) juures, mis edasi arendasid tema huvi keelte, eriti emakeele vastu. Üliõpilaspõlves saatis ta J. Hurdale (vt.) Wiedemann'i sõnaraamatu II trüki kavatsetava täiendvihu jaoks suurema kogu eesti-saksa sõnu, mis kogutud rahva suust ja kirjandusest. Ülikoolis õppides teenis V. omale ülalpidamist H. Treffner'i gümnaasiumi õpetajana, kooliorkestri juhatajana ja kooli ning internaadi inspektori ülesannete täitjana. Ka kuulus ta sellesse väljaspool organisatsioone teotsevasse üliõpilasteringi (R. Aavakivi, J. L. Jürgens, M. Pung, E. Dolf, A. Alver, J. Jaakson, K. Päts, C. Tam-Stamm j t.), kes korraldas pikema aja kestel Tartus »Vanemuises« M. Martna juhatusel, »Karskuse Sõbras« V. juhatusel pühapäeviti, hiljemini jalgrattasõitjate seltsis »Taara's« kesknädalati rahvalik-teaduslikke ettekandeid järgnevate läbirääkimistega ja küsimiste-kostmistega. Kui sama ring (kuhu väljastpoolt kuulusid ka M. Martna ja Ed. Wilde) asus trükki toimetama koguteost »Lõbu ja Teadus« (1898—99) ja 1900. a. kuukirja »Rahva Lõbulehe« käima pani, töötas V. seal kaastöölise ja keelekorrektorina. Isakodust rohke huvi muusika vastu kaasa toonud, oli V. m. s. (ühes F. Karlson'iga, A. Alver'iga) ka Miina Hermann'ile ta laulukoori ellukutsumisel ja edasisel tegevusel vaimliseks toeks, teotses üliõpilaspõlves »Vanemuises« laulukoorijuhina (1898—99), »Karskuse Sõbras« laulu- ja näitejuhina (1899—1900), kuna ta »Taara's« juhatuseliikmena mitmekesiselt tegev oli (pidude korraldus, laulukoori juhatus, kõnede pidamine j. m.). 1899. a. kevadel katkestas V. õppimise ainelistel põhjustel ülikoolis, jäädes esmalt ainult koolitöösse, siirdudes hiljemini ainelistel põhjustel aga Harkovisse (1900—01) tulukamale pedagoogilisele tegevusele, millega ta juba enne abituuriumigi lühemat aega Peterburis oli elatist teeninud (saksa kiriklikus kasvatusasutises Katharinenasyl). Nov. 1901 kutsus K. Päts (vt.) V. Tallinna vast-asutatava uue päevalehe »Teataja« toimetusse, kus ta toimetuse sekretärina, näitemängu- ning muusikaarvustajana ja lehe korrektorina ametis püsis kuni lehe sulgemiseni dets. 1905. Seepeale töötas V. veel ajalehtede »Vaatleja«, „Sõnumete«, »Virulase«, »Uue Virulase«, »Tähe«, »Sädeme«, okt. 1908 kuni 1914. a. kevadeni »Päevalehe«, »Koidu« ja »Aja« toimetuses, olles aa. 1908—11 ühtlasi perekondliku kirjanduse-, teaduse- ja kunsti-ajakirja »Eesti Kodu« tegevtoimetaja. Tallinnas pidas V. Evang. Noortemeeste Seltsi korraldusel kolmed pikemaaegsed eesti keele kursused (1906—08) ja Eestimaa kuberm. karskusekuratooriumi lektorina kursusi ja üksikloenguid Tallinnas ning Tallinnamaal, oli eesti keele ja kodumaa ajaloo õpetajaks G. Narusbeck'i kaubanduskoolis, õpetas tööliste õhtukoolis maa- ja loodusteadust ja kandis juhtivalt oma õlul 1910. a. laulupeo korraldamistööd. Ka töötas ta Eestimaa Rahvahariduse Seltsis algusest (1906) saadik selle juhatuses ja kirjanduseosakonnas, hiljemini kirjanduse-haruseltsis esi-

mehena, kelle juhatusel korraldati aa. jooksul rohkesti kirjandusõhtuid ja arendati vastavas komisjonis keeleküsimusi. Samuti oli ta Tallinnas tegev komisjonis, milles valmistati Eestimaa rahvakoolide direktori C. Recha' juhatusel õppekavad keskkoolides eesti keele õpetamiseks. Selle kõrval kogus V. Tallinnas 1907. a. alates rahva seast mitmesuguseid sõnavaralisi sugemeid. — Et vahepeal Eesti seltskondliku elu kiire arenemise ja mitmekesinemise tõttu ka eesti keele ühiskondlik tähtsus suuresti oli tõusmas, tekkis tarvidus luua enam ühtlust ja korda eesti kirjakeele välises kujus (ortograafias, häälikkujus, morfoloogias), milles suuremaid erinevusi oli kujunemas Tartu ja Tallinna väljaannete vahel. E. Rahvahar. S.-i kirjanduse-haruseltsis töötatigi välja aa. 1906—08 V. juhatusel teatavad keelemäärused; need said aluseks kokkuleppele, millele jõuti Tallinna ja Tartu keeletegelaste vahel n. n. ühendatud kirjaviisi toimkonna (kus mõõduandvamaiks liikmeiks olid peale V. veel Joh. Aavik, V. Grünthal, J. Jõgever, M. Kampmann, J. Kurrik, E. Peterson, H. Põld, J. Tammemägi) Tapa keelekongressil 30. V 1908 ja mille see toimkond 25. V 1909 uuesti kinnitas. Nendel ja aa. 1910—11 peetud keelekoosolekuil tehtud otsused andis V. trükki (»Eesti kirjakeele reeglid«, Tall., 1912, 15 lk.). Apr. 1914 kutsus Eesti Kirjanduse Selts V. Tartu seltsi teaduslikuks sekretäriks, mis ametis ta suundamääravalt töötas märtsini 1922. 1915. a. suvel valiti V ajakirja »Eesti Kirjanduse« tegevaks ja vastutavaks toimetajaks, kellena ta on toiminud tänini (1929). Ilmasõja aegu oli V. ajuti »Postimehe« ja 1918. a. »Maaliidu« toimetusliikmeks ning mitu a. »Vanemuise« muusikaosakonna juhatajaks. Samal ajal korraldas ta mitme kohaliku pedagoogi kaasatöötusel mõne a. jooksul suviseid algkooliõpetajate ja apteekriõpilaste kursusi, oli eesti keele õpetajaks Tartu õhtu-keskkoolis, E. N. K. S.-i tütarl. gümnaasiumis ja 1919. a. algusest 1929. a. alguseni H. Treffner'i gümnaasiumis. Nov. 1919 valiti V. Tartu ülikooli eesti keele lektoriks; sügisest 1923 peale on ta ülikoolis juhatanud eesti keele didaktilis-metoodilist seminari. Ka on V. Eesti iseseisvuse aegu osa võtnud kõigi eesti keele õppekavade koostamise tööst ja tegev olnud Eesti Bibliograafia Asutise toimkonna juhatajana. Kui E. Kirjand. Selts 1919. a. kevadel alustas õigekeelsuse-sõnaraamatu II täiendatud trüki väljaandmist (selle ilmumine algas kevadel 1923), valiti V. selle toimetajaks. Aa. 1920 ja 1927—29 oli V. Akad. Emakeele Seltsi abiesimees ja on liikmeks olnud mitmes kirjanduslikus auhindamistoimkonnas, alates 1906. a.

Mida laialdasemad ja sügavamad kihid eesti rahvast on viimase 100 a. jooksul natsionaalselt virgudes hakanud tihedamalt ja intensiivsemalt elama tulunduslikku ja vaimlist kooselu, seda enam on hakatud tundma tarvidust ühtluse järgi selle ühiselu tähtsamas vahendis — keeles. Lõunaeesti ja põhjaeesti murrete vaheline võitlus rahva üldiseks kirjakeeleks pääsmiseks oli juba XIX sajandi esipoolikul lõppenud viimase kasuks. Kuid Ahrens'i, Hermann'i (vt. neid) j. t. grammatikais üldjoontes fikseerunud põhjaeestilises kirjakeeles hakkas XX sajandi alguses tunduma veelgi suurema ühtluse ja kindlama normi tarvet, nüüd aegadel, mil see eri murrakuliste varjunditega kirjakeel hakkas senisest algelise ilukirjanduse, ajakirjanduse ja populaarteaduse kitsaulatuslikust domeenist levima laiemale, ametiasutistesse, ärieettevõtteisse, koolides ka keskkoolidesse ja lõpuks ülikooligi ja teadusesse, kui kiirelt süvenev ja tihenev eesti kultuurielu hakkas keelele seadma suuremaid nõudeid pretsisioonis ja väljendusvõimaluste rohkuses. Teatavat ühtlust saadi siin juba iseseisvuse-eelsel viimasel aastakümnel, esmalt Tapa keelekongressil a. 1908 ja õigekirjut. sõnaraam. I trükis a. 1918, mis sammudest meie kirjakeele normeerimise liikumises võttis ka V. tegevalt osa. Veel suuremal määral on aga V.-le osaks saanud töö ja vastutus õigek.-sõnaraamatu II trüki koostamisel ja eestikeelsete oskussõnade loomisel. Kirjakeele häälikehituse ja morfoloogilise külje korraldamisel ning fikseerimisel on V.-t juhtinud (nagu Hermann'igi) esijoones otstarbekohasus grammatilise ehituse ja keelereeglite seisukohast, kuid silmas on V. pidanud ka keeleajaloolisi kaalutlusi (rõhutades siin häälikuseaduslikkust, kuigi mitte vaba olles ka teatavaist liialdustest) ja kõnekeelt ning kirjakeele traditsiooni. Oskussõnade soetamisel pea kõigil tähtsamail teaduse ja oskuse aladel (kus sõnade arv on tõusnud kuni 40 000, siia hulka arvatud ka liitsõnad) on V. osavalt kasutanud tüvesid ja tuletamisvahendeid olevaist trükkallikaist (eriti Wiedemann'i sõnaraamatust), eesti rahvakeelest ja ka soome keelest. Tema loodud ja pruukitulnud sõnadest nimetatagu siin üldtähtsamatena: *andmed, arvutama, avastama, elamu, juhis, liiklema, loendama, märkmed, ravi, sajand, sõltuma, tulundus, üllas* 'edel'. Suffiksitest, mida V. on kirjakeeles kodustanud, nimetatagu *-stu* ja *-mu*. Õigek. sõnar.-u normide ja uute oskussõnade elluviimist on V. ise rohkelt soodustanud seega, et isiklikult on keeleliselt redigeerinud üle 300 raamatu. Nende hulka kuulub aastakäikude viisi keeleliselt korrigeeritud

ajakirju eriaegadelt (»Talu«, Ühistegevuseleht, »Odamees«, Tartu ülikooli *Acta et Comm.* eestikeelsed artiklid j. m.), eraisikuile, asutistele, kirjastustele (A. Busch, »Teadus«, Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisus, »Kool«, »Agronoomia«, »Rahvaülikool«, »Odamees«, »Varrak«, »Noor-Eesti«, E. Kirjand. Selts, „Loodus« j. t.) tehtud raamatukorrektuure, eriti rohkesti ka kooliraamatute alalt Vene ja Eesti aegu. Ka on V. mitu üksikteost trükki toimetanud (näit. P. Hellat'i »Terviseõpetuse« II tr. 1913, J. Böttner'i »Aiatöö õperaamat« 1913), esinenud koguteoste kaastoimetajana (»Voog« I, a 1913, »Eesti«, senini 3 köidet) ja raamatute tõlkijana. — Joh. Aaviku (vt.) poolt juhitud keeleuuendamisliikumise äärmistesse nõuetesse on V. suhtunud eitavalt. Oma keeleõpetuslikke seisukohti (m. s. deklinatsiooni ja konjugatsiooni laialdast tunnustust leidnud jaotust) on V. peamiselt avaldanud ülikooli loenguis ja avalikes ettekandeis, harvemini ka artikleis (»Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest«, Voog I, 1913, lk 99—120 ja »Eesti keele praegune arenemisejärg«, E. Kirj. 1914, lk. 169—76). — V. publikatsioonidest muudel aladel nimetatagu »Eesti keele õpekavad haridusministeeriumi all seisvate koolide jaoks Riia õpekonnas ja Eesti keele kooliõpetajate eksamikavad, I pool« (E. Kirj. 1916, lisa) ja »Kalevipoja parandamiseastmed« (E. Kirj. 1918—19, lk. 39—50, 171 - 76, 192—205, 245 - 56).

Isikl. saadud andmed; E Kirj. 1909, protokollid, lk. 42 jj., 1914, lk. 137—46; Post. 1923, nr. 167; Loodus 1923, lk. 435 j. (G. Vilberg); E. Kirj. 1928, lk. 369 - 73 (K. Mihkla); Eestimaa Rahvahariduse Seltsi aruanded 1906—13. *A. S-te: T.*

WESTEL, Georg, politika- ja tulundustegelane, sünd. 30. X 1882 Tartumaal Koogi mõisas mõisarentniku pojana, õppis aa. 1900—05 Riia polütehnikumis, lõpetades a. 1905 selle kaubandusosakonna kandidaadi astmega, toimis aa. 1906 - 08 Tallinnas õpetajana G. Narusbek'i kaubanduskoolis ning lektorina kohalikel kaubanduslikel õhtukursusil ja asus talvel 1909 Tall. Vastast. Krediitühisuse (praegu — 1929 — A/S. Tall. Krediitpank) ärijuhataja abi kohale Selle kõrval võttis W. osa seltskondlikust tegevusest, olles Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisuse asutajaid (1908) ja esimese juhatuse liige, Tall. Laenu- ja Hoiu-Ühisuse (praegu A/S. Eesti Laenu Pank) nõukogu esimees, Tall. Eesti Lastekasvatuse Seltsi ja »Estoonia« eestseisuse liige. Teatrimaja »Estonia« osaühingu asutamisest alates võttis W. selle juhatusliikmena tegelikult osa teatrihoone ehitamisest. Veebr. 1912 siirdus W. Tartu, kus toimis kuni maailma-sõja puhkemiseni a. 1914 metsatööstuse ettevõtte Ed. Kuusik & Co. kaubandusliku direktorina, olles ühtlasi Tartu Majanduse Ühisuse juhatusliige ja võttes osa »Vanemuise« tegevusest. Juulis 1914 mobiliseeriti ta reserv-lipnikuna raskesse kahurväkke ja võttis osa maailma-sõjast Vene põhjarindel, tõustes viimati patareiülemaks. Peale enamlist riigipööret nov. 1917 lahkus W. rindelt, olles delegeeritud Tallinna Eesti sõjaväe ülemkomiteesse. Saksa okupatsiooni ajal oli ta Tartus ajalehe »Maaliidu« toimetajaks ja viibis vastollu sattumise pärast Saksa võimudega nov. 1918 lühikest aega vangis. Revolutsiooni puhkemisel Saksas vangist vabanenud, astus W. nov. lõpul 1918 Eesti kaitseväkke ja võttis jaan. 1919 kuni Vabadussõja lõpuni II raske kahurväe divisjoni ülemana osa võitlusist Narva rindel. Märtsis 1920 vabanes ta sõjaväest, määrati varssi peale seda Eesti Panga direktoriks ja sai jaan. 1921 K. Pätsi (vt.) moodustatud valitsuses rahaministriks, mis kohal oli ka järgnevas J. Kuke (vt.) ja teiskordselt K. Pätsi kabinetis. Nov. 1922 kuni aug. 1923 oli W. ühtlasi kaubandus-tööstusminister. A. 1922 juhatas ta Eesti delegatsiooni Genua konverentsil. Ühes K. Pätsi kabinetiga lahkus ta märtsis 1924 ametist. S a. juulis sai ta Tallinna Krediitpanga direktoriks ja on toiminud ühtlasi sept. 1925 alates Tallinna pankade nõukogu esimehena ning jaan. 1928 alates Eesti Panga nõukogu liikmena. — W.-i tegevus langeb rahaministrina ajajärku, mil Rahaministeeriumil tuli riigitulunduse korraldamist põhjalikumalt ning detailsemalt käsitleda kui riigi rajamise aastail. Aa. 1921—23 on W.-i juhtimisel koostatud esimesed korrapärased riigi eelarved ning suur arv seadusi ja määrusi (riigiasutiste koosseisud ja palkade seadus, rida seadusi kinnisvara-, äri-, tulu-, aktsiisi- ja tollimaksude alal, krediidi ja valuuta alal jne.). — A. 1923 tekkis Eestis tulunduslik kriis, kusjuures rahaminister W.-i isik ja tema järelevalvele kuuluv Eesti Pank said tolleaegsete heitluste keskuseks. 1923. a. kaubandusbilansis kujunes sisseveo ülekaaluna puudujääk 3,6 miljardi marga suuruses. Võrdlemisi halva lõikuse tagajärjel suurenes vilja sissevedu; kaaluvamad puudujäägi põhjused seisid aga kapitalimahutuse ja tarvitamise kasvamises seotult 1921.—22. a. tõusuga tekkinud vaadetega ja »Gründertum'iga«. Viimaseid võimaldas Eesti Panga ja ka riigi krediidipolitika, mille üheks ülesandeks oli seatud tõsta ennemini peamiselt Vene turust sõltunud tööstusharusid. Mais 1923 peeti Eesti Pangas tarviliseks krediite piirata, kuid lootes eelolevale lõikusele ja kartes töötatööliste arvu

kasvamist ei võetud selleks mõjuvaid abinõusid tarvitusele. Laenude summa Eesti Pangas kasvas 1923. a. jooksul 1,7 miljardi marga võrra; s. a. finansseeris riik eramajandust eelarve korras ca 0,5 miljardi margaga. Suurenenud välisvaluuta nõudmiste peale vaatamata püüti rahakurssi hoida stabiilsena, kuid dets. 1923 hakkas kurss üldise kindlusetusetunde tagajärjel siiski langema. Panga käsutuses oleva kulla ja välisvarade vaba tagavara kahanes 1923. a. jooksul 1,9 miljoni dollari võrra; kahanemine jätkus ka veel 1924. a, mil olid käsile võetud uue valitsuse poolt (vt. O. Strandman) radikaalsemad abinõud. Dets. 1923 esitati tööerakonna poolt II Riigikogule arupärimine kullafondi hoidmise ja tarvitamise asjus, milles tõendati, et riigikassa on rahaministri korraldusel suure osa oma kullast või selle müügist saadud välisvaluutast andnud järk-järgult jooksva arvena hoiule Eesti Panka, kus see on ära müüdud või valuutalaenuna välja antud. Valitsuse nimel seletas W., et osa riigikassa välisvaluutat on Eesti Pangas hoiul olnud juba 1920. a.-st ja et mais 1923 antud renteide ülesannete Eesti Pangale üleandmise seadus on olemasoleva seisundi kinnitanud; selle seaduse alusel on ka 1923. a. kulda ja välisvaluutat Eesti Pangale hoiule üle antud. Finansseerimise kohta lausus valitsuse seletus m. s., et Eesti tulunduspolitika ülesandeks peab olema arendada rahvatulundust võimalikult mitmekülgselt, tulunduselu jälle üles ehitades ja sel alal uusi üritusi ellu kutsudes. Vaidluste järel tunnustas Riigikogu tarviliseks edaspidi riigi kulla- ja valuutatagavarade kasutamist korraldada Riigikogu teadmisel ja nõusolekul; ka peeti Eesti Panga põhikirja muutmine vajaliseks. — 1923. a. kriisiga ühenduses olnud sündmused andsid riigi- ja tulundustegelastele tõuke kujunenud olukorra kriitikaks ja tulunduspolitiliste sihtide revideerimiseks.

Isikl. saadud andmed; Riigikogu protokollid 1923. a., 2. istungjärk; Rahvasteliidu rahanduskomitee aruanne 25. III 1925.

A. O-i.

WESTHOLM, Jakob, koolitegelane, sünd. 29. IV 1877 Virumaal Palmse v., õppis aa. 1894—98 Tartu õpetajate seminaris, mille lõpetamise järel õiendas eksternina Tallinnas küpsuseksami ja õppis aa. 1909—15 Tartu ülikoolis õigus- ja mõtteteadust. — Aa. 1898—99 oli W. õpetajaks Võrumaal Vana-Antsla Lusti koolis, 1899—1902 Viru-Nigula klk.-koolis, 1902—03 Harjumaal Kolga ministeeriumikoolis ja selle juures asuvas pedagoogikaklassis. Sügisel 1903 asus ta Tallinna Väikelaste eest hoolitsemise Seltsi ülalpeetava algkooli õpetajaks, mis kool jaan. 1907 läks W.-i omanduseks. Hiljemini muutus kool, millel oli alul olnud 1 klass 4-a. kursusega, 4-kl. progümnaasiumiks ja kevadel 1914 eragümnaasiumiks, millena on töötanud senini (1929). Peale pedagoogilise töö omas koolis on W. osa võtnud seltskondlikust ja politilisest tegevusest, olles valitud rahvaerakonna nimekirja järgi Eesti Asutavasse Kogusse, kus ta oli abijuhataja, ja I, II ning III Riigikogusse. Eesti iseseisvuse algaastail toimis W. lühemat aega Haridusministeeriumi keskkoolide-osakonna juhatajana.

Tartu Õpetajate Seminar 1828—1928 (1929), lk. 286. *T.*

WESTLING, Gustav Oskar Fredrik, ajaloolane, sünd. 1. XII 1850 ukj. Rootsis Linköpingis, õppis a.-st 1870 ajalugu Upsala ülikoolis, sai seal a. 1879 dotsendiks ja omandas a. 1880 *dr. phil.* astme. S. a. nimetati W. rootsi keele ja ajaloo lektoriks Sundsvallis ja a. 1884 Linköpingis, sai a. 1897 Nyköpingi kooli rektoriks ja lõpuks a. 1902 Västerviki kooli rektoriks ning lektoriks, mis kohal ta püsis 1917. a.-ni. W. suri 11. I 1926 Västervikis. — Kirjutanud mõned tööd Rootsi ajaloo alalt, nagu »Det nordiska sjuårskrigets historia« I—II (Hist. Bibliotek VI—VII, aa. 1879—80), pühendas W. palju aega Eesti- ja Liivimaa ajaloole, eriti kiriku- ning haridusloole. Tähtsamad tema töist on: 1) Förarbetena till den estniska öfversättningen af Nya Testamentet 1715 (Sundsvall, 1892), mis tähtsal määral täiendab V. Reiman'i (vt.) »Eesti Piibli ümberpanemise lugu«, 2) Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten i Estland under det svenska väldets tid (*ibid.*, 1894, saksak. tõlge Beiträge V, a. 1900, lk. 39—68), 3) Meddelanden om den kyrkliga kulten i Estland under det svenska väldets tid (*ibid.*, 1896, saksak. tõlge Beiträge V, lk. 270—302), 4) Meddelanden om kyrkoförfattningen i Estland under det svenska väldets tid (*ibid.*, 1896, saksak. tõlge Beiträge V, lk. 131—90), 5) Meddelanden om folkundervisningen i Estland 1561—1710 (Kyrklig Tidskrift 1896, lk. 341—62, saksak. tõlge Beiträge V, lk. 231—47), 6) Om det religiösa och sedliga tillståndet i Estland 1561—1710 (Kyrkl. Tidskr. 1897, lk. 353—74), 7) Meddelanden om luthersk ortodoxi, synkretism och pietism i Estland under det svenska väldets tid (Kyrkl. Tidskr. 1899, lk. 304—15), 8) Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1621—1656 (Kyrkohistorisk Årsskrift 1900, lk. 107—39), 9) Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710 (Kyrkohist. Årsskr. 1901, lk. 43—147, ka äratrükina, saksak. tõlge T. Christiani'lt Goldingen, 1903 ja Verh. GEG XXI, 1904), 10) Estlands kyrka 1571—1644 (Kyrkohist. Årsskr. 1920—21, lk. 185—229).—

Kuigi W. neis töis pole väljendanud erilist kriitilist võimet, on ta nende jaoks kogunud eriti palju ainestikku, millel suur tähendus, ja juhtinud uurijate tähelepanu mitmele tähtsale küsimusele. Ka on W. avaldanud mõned vähemad kirjutised Õp. E. S.-i väljaandeis ja »Ajaloolises Ajakirjas«, milledest mainitagu »Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole« (Ajal. Ajakiri 1923). 1923. a.-st oli W. Õp. E. S.-i auliige.

A. R. Cederberg, Dr. G. O. F. W. (SB GEG 1926). *A. R. C*

WESTRING, Salomo Heinrich, vanemaid eesti kirjamehi, sünd. 1663. a. kirikuõpetaja pojana Pärnus, õppis esmalt Riia lütseumis ja siis 1685. a. paiku Wittenbergi ülikoolis, nimetati a. 1690 Puhja klk. abiõpetajaks ja a. 1692 Pärnu eesti koguduse ja Tori klk. pastoriks, sai a. 1711 praostiks; surn. 28. IV 1749. W. olevat hoolitsenud Adr. Virginius'e (vt.) a. 1685 ilmunud laulu- ja palveraamatu II trüki (Riia, 1691) korrektuuri eest ning kirjutanud kindralsuperint. N. Bergius'e korraldusel eessõna Joh. Hornung'i (vt.) poolt koostatud ja Adr. Virginius'e väljaantud (Riia, 1695) põhjaeestikeelsele »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat'u« II trükile a. 1701. Temalt olevat ka järgi jäänud põhjaeesti-saksakeelse sõnastiku suurem käsikiri, mida omalajal Hupel olevat tarvitanud, mis nüüd aga on kadunud.

A. W. Hupel, Ehstn. Sprachlehre[I] (1780), lk. VI j.; Recke-Napiersky IV, Beise II; Napiersky, Pred. Lex. IV; V. Reiman, Eesti Piibli ümberp. lugu[II] (1890), lk. 47. *A. S-te.*

WETZER, Paul Martin, sõdur, Eesti Vabadussõja tegelane, sünd. 7. VIII 1868 ukj. Baieris inseneri pojana, õppis aa. 1882—89 Haminas Soome kadetikorpuses ja teenis selle järel ohvitserina Soome väeosades, vabanedes nende likvideerimise järel a. 1906 tegevast teenistusest. A. 1910 õiendas ta Helsingi ülikoolis eksami õigusteaduse alal, teenis siis auskultandina Viiburi õuekohtus ja pidas aa. 1913—14 Wetzer & Wahlberg'i nimelist advokaadibürood. Apr. 1914 astus ta alampolkovnikuna ning pataljoniülemana Vene sõjaväeteenistusse ja võttis osa ilmasõjast, tõustes a. 1915 polkovnikuks ja aug. 1917 brigaadiülemaks. Võtnud osa Soome vabadussõjast jaan. maini 1918 juhtivail kohil ja ülendatud apr. 1918 kindralmajoriks, lahkus W. erru, kuid nimetati veebr. 1919 Eestisse saadetud Soome vabatahtl. abivägede ülemjuhatajaks, kellena ta juhtis soomlaste operatsioone lõunarindel Valga-Võru liinil. Apr. 1919 kuni juunini 1925 oli W. lühikese vaheajaga diviisiülemana jälle Soome väeteenistuses ja on 1926. a.-st toiminud kriminaalnotarina Helsingi linnakohtu juures.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

WIEDEMANN, Ferdinand Johann, keeleteadlane, sünd. 18. III 1805 Haapsalus balti-saksa väikekodanlises perekonnas. Tema isa, maakonnakohtu kirjutaja ja laevareeder Johann Gottlieb W.-i esivanemad olid kas Saksa või Rootsi algupära, kuna ema Henriette Amalie Lönnwig oli nähtavasti kohalik rootslane. Olles juba varakult kodus õpihimuline, käis W. aa. 1814—19 Haapsalu kreiskoolis ja 1819—21 Tallinna kubermangugümnaasiumis. 2½ aastat koduõpetajaks olnud ja raha kogunud, immatrikuleerus W. jaan. 1824 Tartu ülikooli, isa soovi kohaselt õigusteaduskonda, mille lõpetas dets. 1826. Juba üliõpilasena, veelgi enam aga järgm. aa., kaldusid tema peamised huvid keeltele (kreeka, ladina, prantsuse, itaalia, inglise ja isegi semiidi). A. 1830 õiendas W. Tartu ülikoolis vanade keelte ülemõpetaja eksami ja sai isegi loa ülikoolis lugeda võrdlevast keeleteadusest, kuid kutsuti s. a. Miitavisse sealse *gymnasium illustre* õpetajaks, mis ametis ta püsis 1837. a.-ni. Aa. 1837—57 oli W. Tallinna gümnaasiumis kreeka keele ülemõpetajaks ja raamatukoguhoidjaks. Siin arenes tema juba varemalt, nähtavasti O. W. Masing'u (vt.) mõjul tärganud huvi eesti keele vastu, levides, osalt nende mõjude tõttu, mis peale »Kalevala« ilmumist a. 1835 Soomest Eesti poole ulatusid, ka teiste kaugemategi soomesugu keelte sihis. Tallinnas teotses W. ka seltskondlikult, nimelt Eestimaa Kirjand. Seltsi sekretärina. Tema siinsete uute harrastuste viljana ilmus a. 1838 lühike (16 lk.) brošüür »Über die früheren Sitze der tschudischen Völker u. ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelhochasiens«. Sellele järgnesid peagi juba väärtuslikumad uurimused, mis olid koostatud sürjani-, čeremissi- ja votjakikeelsete evangeeliumide tõlgete põhjal ja täiendatud teadetega, mida W. oli Tallinnas ammutanud neisse rahvustesse kuuluvailt madrustelt: käsikirjas juba 1842. a. valminud »Versuch einer Grammatik der syrjänischen Sprache« (Tallinna, 1847, 144 lk.), »Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache« (Tall. 1847,), »Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen u. deutsch-wotj. Wörterbuche« (Tall. 1851, XLIV+390 lk.). Neist teostest teise eest sai ta Vene Teaduste Akadeemialt auhinna, viimase puhul valis akadeemia ta a. 1854 oma kirjavahetajaks, a. 1857 ülemääraliseks ja a. 1859 määraliseks liikmeks, nimelt soome-mongoli keelte alal, mõni a. varemalt (1855) surnud A. J. Sjögren'i ase-

mele. A. 1857 sügisel asus W. Peterburi, kus ta 30 a. jooksul elades ilmutas kõik omad muudki teosed eesti, liivi, vadja j. t. keelte ning isegi folkloori alalt. Kaugemaid sugukeeli käsitles ta veel teostes: »Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem kleinen mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch« (Peterburi, 1865, *Mém. de l'Acad. Impér. des sciences de St. Pétersb.*, VIIe série, tome IX, nr. 5; 261 lk. in 4^{0}), »Syrjänisch-deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen im Anhange und einem deutschen Register« (Peterb., 1880, XIV + 692 lk.) ja »Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des wotjakischen« (Peterb., 1884, XII + 252 + III lk.). W. suri 17. XII 1887 Peterburis. — Keeleteaduse seisukohast üldse kui ka Eesti rahvuskultuurilisest seisukohast eraldi on W. toodangus kõige tähtsamad need uurimused, mis ta on ilmutanud eesti keele kohta. Siin alal pakutu väärtus on kõige püsivama iseloomuga, sest et töö on tehtud kõige otsesemalt isikuliste tähelepanekute ja uurimiste varal, on seega kõige autentsem ja usutavam. Juba a. 1855 ilmus W. sulest kirjutis »Über die neueste Behandlung der ehstn. Grammatik« (*Mélanges russes*, II, lk 669—758) ja a. 1861 »Gutachten des Akademikers Hrn. Staatsraths Wiedemann über die Helsingforser Ausgabe des ehstn. Neuen Testaments vom Jahre 1857« (Tall., 38 lk.). Akadeemikuna on W.-il aineliselt ja ajaliselt võimalik a.-st 1862 alates kolmel korral Eestis eri paigus keeleuurimusteekondi ette võtta, eesti murretega tutvuda, kuigi vist mitte alati otseselt talurahva suust, vaid enam ehk mõisateenijaskondade kaudu. Selle töö viljana ilmus tal a. 1864 »Versuch über den Werroehstnischen Dialekt« (*Mém. de l'Acad. St. Pét.* VIIe s., t. VII, nr. 8) ja a. 1869 »Ehstnisch-deutsches Wörterbuch«, ühes saksa-eestikeelse registriga (Peterb., VIII + 836 + CLVII lk. in 4^{0}; II täiend. tr. dr. J. Hurda toimetusel a. 1891, III tr. a. 1923). Selle teose allikaks olid vanemad trükis ilmunud sõnastikud, käsikirjalised sõnadekogud, kirjakeelsed trükkteosed ja kaasaegsed kõnekeele murded. Veel täninigi on see sõnaraamat püsinud kõige täiuslikumana eesti keelevara koguna, millele ligilähedale ulatumas on iseloomult olgugi teiselaadiline »Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat« (II tr.). Seda W.-i teost täiendab a. 1875 ilmunud »Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte« (Peterb., XVIII + 663 lk. in 8^{0}), mis nagu sõnastikki on ammutamatu varaait eesti keele uurimisele. Enam tegeliku iseloomuga on W. a. 1871 (Verh. GEG VII, 57—80) ilmunud kirjutis »Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache«, kus lühidalt iseloomustatakse tähtsamate murrete erinevusi ja soovitatakse eesti kirjakeelt rajada Ida-Harjumaa, osa Järvamaa ja Virumaa mandripoolsetele murretele, mis vaatekohale asus ka M. Veske (vt.).

Meie sugukeelte uurimustest ja ainekogudest W.-il väärtuslikum ja eesti keele tundmisele tähtsam on W.-i poolt ümbertöötatud, täiendatud ja ajaloolis-etnograafilise sissejuhatusega varustatud »Joh. Andreas Sjögren's livische Grammatik nebst Sprachproben« (J. A. Sjögren's Ges. Schriften, Bd. II, T. I, Peterb., 1861, CIV + 480 lk. in 4^{0}) ja »Joh. Andreas Sjögren's livisch-deutsches Wörterbuch« (*ibid.* Bd. II, T. II, Peterb., 1861, 398 lk. in 4^{0}). See töö koostub aa. 1846 ja 1852 Sjögren'i kogutud ainestikust, millest S. sõnastikuks oli jõudnud korraldada tähed A—D, ja väga suurelt osalt ka W.-i enda poolt a. 1858 suvel korjatud keelematerjalist, nii et kogu teos on kujunenud enam küll W-i tööviljaks. Ühenduses uurimisrännakuga liivlaste juurde pöördus W.-i tähelepanu ka neile vadjalastele, kes a. 1445 toodi sõjavangidena asuma Kuramaale ja keda seal alal püsis veel XIX sajandi esipoolikul; ta ilmutas nende kohta uurimuse »Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland« (Peterb., 1871, *Mém. de l'Acad. St. Pét.*, VIIe. s., t. XVII, nr. 2, 119 lk.). — Eesti keele kõrval on W.-i huvid suundunud ka eesti rahvateadusele. See avaldub teoses »Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten« (Peterb., 1876, VIII + 498 lk. in 8^{0}), mis on rikkalik kogu eesti vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi, mängude, kommete, muinasusundlikkude talitiste ja kujutluste kirjeldusi, ja on väärtuslik ka keeleainestiku koguna. Ka meie kodumaa taimestiku uurimisalal on W.-il teeneid: a. 1852 avaldas ta (E. Weber'i kaasabil teose »Beschreibung der phanerogamischen Gewächse Esth-, Liv- und Curlands« (Tall., CXXVI + 664 lk. in 8^{0}), mille teaduslik väärtus on püsinud praegusenigi ajani, osalt isegi eesti keeleteaduse seisukohalt, sest see sisaldab ka hulga eestikeelseid taimenimesid. W.-i kaugemad keelelised harrastused on kajastunud teoses »Einige Bemerkungen über das Neugriechische und sein Verhältniss zum Altgriechischen und zu den romanischen Sprachen« (Tall., 1852, 88 lk.).

W.-i määratu ulatusega toodang on eesti ja laiemalt ka soome-ugri keeleteadusele põhjapaneva väärtusega, eriti eesti ja liivi

keele, kuid suurel määral ka sürjani jt. kaugemate sugukeelte tundmaõppimisele. Tema deskriptiivsed uurimused ja ainekogud on tehtud vastutustundelise hoolega ja on seega ulatuse enamikult praegusele teadusele väga usutavad. Kui neis, nimelt kaugemaid sugukeeli käsitlevates töödes, eksitusi, vahel raskeidki, leidub, on need tingitud tema meetodist neid keeli uurida kirjanduslikkude allikate (vene tähestikuga kirjutatud evangeeliumitõlgete) ja kodumaalt kauemat aega eemal elavate keelekõnelejate kaudu. Ka otseselt rahva seas keelt uurides on ta kõnelejaid kahjuks tarvitanud mitte küllaldasel hulgal; ka keelendite foneetilise külje märkimise täpsus jätab tal soovida. XIX sajandi keskel ja teisel poolel indo-euroopa keeleteaduses jõudsasti ja viljakalt arenevat ajaloolis-võrdlevat meetodit ei võtnud W. soome-ugri keelte uurimustes kahjuks sugugi tarvitusele. Ainestiku ülisuure raamatulikkuse kõrval on tema teoste teiseks tülitavaks puuduseks materjali süstematiseeringu liialdane skematism. Kõigest aga hoolimata kuulub W., oma aja olude seisukohalt, läinud sajandi kõige tähtsamate fennougristide hulka.

Valvoja 1888 (J. Krohn); St. Petersburger Ztg. 1905, nr. 7 (J. Hurt); SB GEG 1905, lk. 68 jj. (W. Schlüter); Sirvilauad 1906, lk. 1–12 (V. Reiman); V. Reiman, Kivid ja killud I (1907), lk. 61; Hermann, E. kirj. ajal., 427–29; FUF V (1905), lk. 1–10 (E. N. Setälä); Kampmann, II[III], 66 j.; Tietosanakirja X (1919); Энц. Сл. Брокг.-Ефр. VI (1892); E. Kirj. 1927, lk. 613–18 (K. Mihkla); A. Saareste, Eesti, eestlased ja eesti keel (1923), lk XXIII–XXV. *A. S-te.*

WIERA, August, teatritegelane, sünd. 16. III 1853 Tartu lähikonnas Jaama mõisas sepp Peeter W. pojana, kasvas üles sugulaste juures Elistvere v. Välgi kõrtsis, õppis Maarja-Magdaleena klk.-koolis, kus sai m. s. õpetust eriti ka klaverimängus ja koorijuhatamises ja asus a. 1869 Tartus Bandelier' mööblivabrikus õpipoisina ametisse. 1871. a. astus ta »Vanemuise« laulukoori, mida juhatas J. W. Jannsen (vt.), 1873. a. V. Nasarov'i keelpillide-orkestrisse ja asus hiljemini »Vanemuise« seltsis samasuguse orkestri loomisele, kusjuures asutatav orkester liitus aja jooksul J. H. Wirkhaus'i (vt.) juhatusel »Vanemuises« teotseva puhkpillide orkestriga. Näitejuhi ülesanded olid 1872-a.-st. seisnud seltsis peamiselt fotograaf R. Sachker'i õlul. 1878. a. lõpul valiti W. »Vanemuise« laulukoori. orkestri ning näitetrupi juhiks; tema abiks sai L. Menning. Lavategevuses oli viimane kaasmängija ja enamasti ka näitejuht, kuna W. hooleks oli peamiselt muusikaline külg. Vahepeal oma mööblitislerikoja asutanud, sulges W. selle ja siirdus lõplikult seltskondlikule tegevusele. A. 1888 »Vanemuisega« sõlmitud lepingu põhjal võttis ta iseseisva antreprenöörina näitetrupi juhatamise enda kätte ja teotses sellena lepingut a.-a.-lt pikendades kuni seltsimaja põlemiseni juulis 1903, maha arvatud aeg juulist 1890 maini 1891, mil Vene võimude poolt etendused olid keeldud sel põhjusel, et »Vanemuise« põhikirjas polnud näitemängu ette nähtud; kuid juulis 1891 õnnestus W.-l siseministeeriumilt hankida iseseisva teatridirektori õigused ja seega jätkus tegevus. W. trupi kandvamaist jõududest nimetatagu peale ülalmainitud L. Menning'i ja R. Sachker'i veel Anna Alt-Jakobson, K. Birkhan, A. Jäger, Amalie Konsa, A. Mägi, H. Techner, K. Triipus. Suuremate näidendite etendustel ulatus tegelaste arv 50-ni ja üle selle. — Aa. jooksul oli W. tegevus omandanud teatud süstemaatilise suuna, mis andis ettevõttele elukutselise teatri mõiste, kuigi näitlejakond koostus asjaarmastajaist. Kõige muu kõrval sai W. isikupärane laulu-armastus ilme määrajaks »Vanemuise« teatris, kus lavastati suuri — peamiselt saksa — laulumänge (operette). Oma tegevusega ja korduvate ringreisidega õhutas »Vanemuise« trupp 1880-dail aa. maalgi näitetegevust. 1890-date aa. lõpul tõusis »Vanemuise« teater W. juhatusel oma tegevuse haritipuni. Ettekantud laulumängudest nimetatagu ooperid »Preciosa« (K. M. v. Weber), esimene eestikeelne ooperi ettekanne üldse, ette kantud üldse 114 korda (esietendus apr. 1883), »Joosep Egiptuses« (E. N. Méhul), »Fatinitza« (F. Zell ja R. Genée), operetid »Mustlaseparun« (J. Strauss), »Korneville kellad« (Planquette), »Rüütel Sinihabe« (J. Offenbach), siis »Ilumäe piimatüdruk« (W. Mannstädt), »Ema õnnistus« (W. Friedrich) j. m. 1903. a.-st alates esines W. oma näitlejatega muude kohalikkude seltside, eriti »Bürgermusse« saalis. Kui aug. 1906 valmis sai »Vanemuise« uus teatrimaja, asutati selle jaoks elukutseline näitlejakond K. Menning'i (vt.) juhatusel. W. pidi kõrvale jääma, sest ta ei suutnud kasvanud nõudeid enam rahuldada. Omaaegse Eesti kultuuri tasapinda arvestades seisis W. teater siiski võrdlemisi kõrgel. W. suri 30. III 1919 Tartus. — »Vanemuise« näitejuhina on ta üldse juhatanud 1613 etendust. Temalt käsikirjas säilinud autobiograafias (1853–83) kirjeldab ta enda eluloo kõrval eriti »Vanemuise» teatritegevust.

A. W. autobiograafia (»Vanemuise« arhiivis Tartus); andmed »Vanemuise« arhiivist ja ERM-i arhiivrmtkogust; »Vanemuine« 1865–1925 (1925, J. Perdi ja K. E. Söödi kirjutised); E. Kirj. 1928, lk. 585–91. *K. E. S.*

VIERORTH, Albert Anton, vaimulik, sünd. 7. IX 1697 ukj Saksi-Altenburgis, õppis aa. 1715—19 usuteadust Jeena ja Halle ülikoolis, töötas Halles kuulsas A. H. Francke vaeslaste-majas, tuli a. 1721 Venemaale kindr. N. Hallart'i perekonna kodujutlustajaks ja sai 1726. a. Tallinna toomkiriku õpetajaks ja konsistooriumi assessoriks. Siin võttis V. tegelikult osa Vana Testamendi eesti keelde tõlkimise töist ja mõjustas krahv N. L. v. Zinzendorf'i Tallinnas viibimise puhul 1736. a. viimase vaadete ja püüete pooldajana eesti Piibli trükikulude küsimuse lahendamist krahv Zinzendorf'i ja kindr. Bohn'i abil, mille tõttu võimaldus 1739. a. täieliku eestikeelse Piibli ilmumine. A. 1742 asutati Tallinnas vennastekogudus, mis põhjustas vaadete lahkuminekuid ning kokkupõrkeid ja viimaks, vennastekoguduse laialimineku järel, V.-i lahkumise toomkiriku õpetaja kohalt 1743. a. alul. Mõnd aega elas V ühes perekonnaga Volmari mõisas kindraliproua Hallart'i juures, pühitseti a. 1747 vennastekoguduse piiskopiks ja toimis ordinaariusena Saksamaal Herrnhutis, kus ta suri 29. IX 1761 ukj.

Paucker, Geistl., 27, 71—73; Nachr. a. d. Brüdergemeinde Gnadau 1845, I, lk. 104—35; V. Reiman, Eesti Piibli ümberp. lugu II (1890), lk. 63 j. *J. K.*

VIGÆUS, Lars (Laurentius), vaimulik, nähtavasti rootsi soost, sünniaeg teadmata, kutsuti mais 1639 Kirbla kirikuõpetajaks, kuhu ta ametit siiski vastu ei võtnud, introdutseeriti juunis 1639 Karuse kog. õpetajaks, valiti a. 1661 praostiks; surn. 27. VIII 1663. — V.-elt on käsikirjas alal 44½ lk. Karusel peetud eestikeelseid jutlusi aa. 1641—45, mis eesti keele ajaloole tähtsad on mõnede arhailiste ja murdeliste joontega (*paljon, peninkurmat, kuiſtawe* 'kuidas', *koddon, moga* 'mõni, muist' j. t.). Tema keele välises küljes ei näi H. Stahl'i (vt) teoste ühtlustavat mõju ega eeskuju olevat märgata.

Paucker, Geistl. 50, 297; A. Saareste ja A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanem. mälestisi I (1927), lk. 69—96. *A. S-te.*

WIIRA, vt. **WIERA.**

VIIRALT, Eduard, graafik ja kujur, sünd. 6. III 1898 Peterburi kub. Gatčina lähedal Robidetsi mõisas mõisaametniku pojana, õppis aa. 1915—18 Tallinna kunsttööstuskoolis, kus ergutust sai eriti N. Triig'ilt (vt.), ja viibis 1918. a. lõpust kuni 1920. a. alguseni sõjaväeteenistuses kooliõpilaste pataljonis, võttes osa Vabadussõja lahinguist 2. soomusrongil Pihkva ja Petseri all kuni 1919. a. märtsini. Veel sõdurina astus ta sügisel 1919 Tartus »Pallas'e« kunstikooli ja õppis seal modelleerimist A. Starkopf'i (vt.) juhatusel kuni kevadeni 1922. Edasi töötas V. graafilisi kunste õppides kuni sept. 1923 Dresdeni kunstideakadeemia meisterateljees prof. S. Werner'i juhatusel, siis 1 a. (1923—24) »Pallase« koolis ja lõpetas viimase kevadel 1924 graafikuna ja kujurina. 1924./25. õppeaastal oli V. graafiliste kunstide õpetajaks »Pallases« ja asus selle järel sügisel 1925 Pariisi, kus on toiminud loova kunstnikuna praeguseni (1929). — V. valdab ühesuguse virtuositeediga kõiki graafilisi tehnikaid, harrastades eriliselt litograafiat ja monotüüpiat, ent andes rea väljapaistva väärtusega teoseid ka puulõikes ja ofordis. Omapärase ja viljaka andena omab ta eesti uuemas kunstis graafikuna täiesti erandlikku aukohta ning on ühtlasi tähelepanu leidnud Pariisi kunstiringides. Tema teoste aineiks on peamiselt suurlinna tänavate, lõbustuskohtade ja öölokaalide mitmekülgsed, kirevad, sageli erootilise iseloomuga eluavaldused, mida ta kujutab isesuguse tihendatud elulise ekspressiooniga ja teravalt nähtud karakterlikkusega. Väljapaistvad teened on V.-il eesti raamatukaunistuse alal. Ta on illustreerinud mitmed ilukirjanduslikud teosed, nagu J. Jaik'i »Võrumaa jutud« ja A. Kivika »Sookaelad«, kooliraamatuid, nagu Ed. Tennmann'i usuõpetuse lugemikud ja käsiraamatud, ning andnud suurema kogu kaanejooniseid. Kujurina on V. loonud mõned hästiõnnestunud skulptuurportreed, milledest erilist tähelepanu väärib K. Mäe pea (pronks, 1924). Esmakordselt esines V. 1. Eesti kunsti ülevaatl. näitusel 1919. a. Tallinnas, edasi »Pallase« kooli lõpetamisest alates peaaegu kõigil suuremail näitustel Tallinnas ja Tartus, 1926. a. eesti kunstinäitusel Riias, 1927. a. ühel ja 1928. a. kolmel näitusel Pariisis ja 1929. a. eesti kunstinäitusel Helsingis; peale selle on ta korraldanud Pariisis kaks erinäitust, mais 1927 (*Galérie „Sacre du Printemps"*) ja apr. 1928 (*Galérie A. G. Fabre*). V.-i teoseid leidub suuremal arvul eesti muuseumides Tallinnas ja Tartus ning paljudel erakogujail.

Isikl. j. m. saadud andmed. *A. V.*

VIKÁR, Béla, kirjanik ja rahvaluule-uurja, sünd. 1. IV 1859 ukj. Hetesis Ungaris, lõpetas Budapesti ülikooli, toimis 1880. a.-st alates parlamendi kiirkirjutajana ja hiljemini kiirkirjutajate büroo ülemana Budapestis. Oma ameti kõrval on V. kirjanduslikult teotsenud. Ta oli kuukirja »Élet« asutajaid, toimetas aa. 1894—96 Berliinis ilmuvat ajakirja »Westöstliche Rundschau«, mille tähtsamaks kaastoimetajaks oli V.-i sõber Harry Jannsen (vt.), ja avaldas arvukaid uurimusi ning artikleid. Rahvaluule uurimisel esines ta uue meetodiga, jäädvustades a.-st 1895 fonograafi kaudu ungari rahvalaule ja -viise. Aa. 1886—87 hakkas V. tõlkima »Kalevalat« teiskordselt ungari keelde;

a. 1889 viibis ta ½ a. muljete kogumiseks tõlke jaoks Soomes ja Vene-Karjalas. A. 1901 ilmus temalt esimene katke ja a. 1909 Ungari teaduste-akadeemia väljaandel kogu »Kalevala« tõlge, mida soomegi asjatundjad kõrgelt hindavad. Juba enne seda oli ta tähelepanu äratanud ka eesti rahvaluule. Prof. J. Budenz'i (vt.) loenguil Budapesti ülikoolis tutvus ta eesti keelega, õppides seda praktiselt ka M. Veske'lt (vt.), kellele omakorda õpetas ungari keelt. A. 1884 ilmus V.-i sulest n. n. Budenz'i-albumis »Kalevipoja« I loo ungarikeelne tõlge ühes märkmetega eesti mütoloogiast. Samuti on V. tõlkinud ungari keelde Koidula luuletise »Ema süda« ja rahvalaule Aino Tamme repertuaarist. — A. 1900 viibis V. Peterburis, kus tutvus J. Hurdaga (vt.). Ka oli tal varemini Budapestis kokkupuuteid eestlastega, peale ülalmainitute m. s. O. Kaldaga (vt). Kevadel 1928 viibis V. külalisena Tallinnas ja Tartus. *E. V.*

VILBERG, Gustav, loodusteadlane, sünd. 22. VIII 1885 Kuusalu klk. end. Aavakannu kõrtsis mõisatöölise pojana, õppis Kolga 2-kl. ministeeriumikoolis, õiendas õpetaja kutseeksami a. 1907, oli aa. 1903—13 ning 1914—16 vallakooli õpetaja ja töötas aa. 1916—17 »Tallinna Teataja« toimetuses. Kevadel 1918 küpsuseksami õiendanud, astus V. a. 1919 Tartu ülikooli mat.-loodusteaduskonda ja siirdus sügisel 1927 Viini ülikooli, kus omandas suvel 1928 *dr. phil. nat.* astme botaanika alal. Üliõpilasena oli V. mõnd aega õpetaja Tartu keskkooles, aa. 1920–23 ülikooli botaanika-instituudi noorema assistendi k. t., 1923–24 ajakirja »Looduse« tegev toimetaja, 1925–27 Virumaa rahvaülikooli juhataja Kundas. Nov. 1928 alates on ta Tartu ülikooli teaduslik stipendiaat Eesti floristika alal. — 1903. a.-st alates on V. oma ameti kõrval osa võtnud seltskondlikust tegevusest, vanavara kogunud, ajalehtedele kaastööd teinud. Tema sulest ilmunud teaduslikest töist mainitagu »Loost ja loo taimkonnast Ida-Harjumaal« (Loodusuurijate Seltsi Aruanded XXXIV, 1, a. 1927, lk. 1—132), »Tartu taimkate« (koguteos »Eesti« I, 1925, lk. 603—13). Ka on V. avaldanud rea populaarteaduslikke töid, nagu »Harjumaa« (maateaduslik lugemik, Tartu, 1921), »Kodumaal rännates« I—III (Tallinna, 1923–24); peale selle hulga artikleid ja väärtuslikke ainekogusid ajakirjades ja koguteostes, m. s. keeleteaduse ja folkloori alalt (E. Kirj. 1910, 1913, 1921, 1922).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

WILBERG (Willberg), Martin Andreas, õpetaja ja lauluedendaja, sünd. 29. VIII 1821 Põltsamaal Magdeburgist sisserännanud käsitöölise pojana, õppis aa. 1828—33 Põltsamaa elementaarkoolis ja oli 1833–40 Paides maalri õpipoisiks, õppides samal ajal laulu Paide vaeslaste-kooli juhatajalt. Aa. 1840–46 toimis ta Põltsamaa klk.-kooli juhatajana, 1846—52 köstrina Kolga-Jaanis, 1852—99 köster-organistina Põltsamaal, olles ühtlasi aa. 1852–62 Põltsamaa klk.-kooli juhataja. W. suri 21. II 1903 Põltsamaal. — W. oli oma aja populaarseim laulukooride asutaja ja laulu edendaja Põltsamaal. Juba 1840. a. laulsid kohaliku klk.-kooli õpilased W.-i juhatusel koraale 4-l häälel. 1840-date aa. alul asutas ta Põltsamaale esimese segakoori. W. harrastas eriti kirikulaulu, m. s. tolleaegse kohaliku kirikuõp. E. H. A. Hörschelmann'i (vt.) komponeeritud laule. Esinedes oma kooriga Põltsamaal ja ümbruskonnas, kord ka Viljandis, äratas ta kõikjal tähelepanu. 1856. a. mais ja juunis korraldas ta Põltsamaa kirikus 2 kontserti, kus eesti keeles segakoori ja solistide poolt ette kanti katkendeid G. F. Händel'i »Messiast«. Segakoori kõrval asutas W. ümbruskonna õpetajaist koostuva meeskoori. Hulk rahvakooli õpetajaid, m. s. ka K. A. Hermann (vt.) on Põltsamaa klk.-koolis W.-ilt saanud oma muusikalise ettevalmistuse. — Oma elu lõppaastail on W. koostanud saksakeelsed memuaarid (originaal autori tütre pr. J. Elbi' käes Põltsamaal), milledes leidub ka kujukas ülevaade kiriku- ja koolioludest Põltsamaa klk. aa. 1835–87.

Laulu ja mängu leht 1895, nr. 12; Põltsamaa Teataja 1926, nr. 6, 7, 9; Post. 1890, nr. 44, 50, 1903, nr. 48. *E. L.*

WILDE, Eduard, kirjanik, sünd. 21. II 1865 Simuna klk. Pudivere mõisas kupja pojana. Nii W. isa kui ka ema on olnud seotud suurema osa oma elust mõisaga. Esimene (surn. 1908. a. Tallinnas) oli tegelikkude kalduvustega ning on nähtavasti kaunis vähe mõjustanud poja iseloomu, sellevastu on ema (surn. 1913. a. Tallinnas) temperament ja luulemeel kandunud üle ka pojasse. Varssi pärast poja sündimist kolisid vanemad Muuga mõisa, kus isa sai aidamehe koha. W. varasem lapsepõlv möödus selles mõisas ning juba siin võimaldas mõisa liikuv elu teha tähelepanekuid tüüpidest ja nähteist, mis ilmestavad suurt osa W. hilisemaist teoseist. W. haridusekäik algas Muuga metsaülema abikaasa Auguste Treuberg'i juhatusel lugemis- ja kirjutamisharjutustega saksa keeles. Sellele järgnes õppimine Tallinnas, esialgu elementaarkoolis ja paar a. hiljemini, 1878. a. augustist alates, kreiskoolis. Juba elementaarkoolis algas W. kirjanduslikkude katsetega, aga kindlama ilme said kirjanduslikud harrastused kreiskoolis. Kooli õppeaineist oli edu eeskätt neis, mis kirjandu-

sele lähemad, kaugemad alad nagu matemaatika jäid rohkem hooletusse. Samal ajal tärkas W.-l huvi teatri vastu ning ta rahuldas seda kalduvust Tallinna saksa teatris käies. Alul oli teatriskäimise juhuseid harvemini, aga kui W.-l avanesid tutvuse kaudu võimalused järjekindlaks teatrietenduste külastamiseks, siis jätsid W. teatriharrastused kirjanduslikkude huvide eest hoolitsemise koguni varjugi. Kreiskooli-kursust ei saanud W. lõpetada. Tal tekkisid konfliktid kooli juhatusega ning ta oli seetõttu sunnitud lahkuma koolist juunis 1882, ½ a. enne lõpueksamit. Koolist lahkumise tähtsamaks põhjuseks oli süüdistus Ameerikasse-sõidu organiseerimises. See reisimõte jäi tol korral küll ainult fantastiliseks kavatsuseks, aga ometi rahuldas W. esilepuhkenud rännulusti juba s. a. paarinädalase viibimisega Peterburis. Pärast koolist lahkumist oli W.-l kavatsus hakata näitlejaks, aga selleks kutseks ei olnud tal küllalt eeldusi ja ta pidi seepärast sest mõttest loobuma. Tuli asuda isa juurde, kes vaheajal oli saanud valitsejakoha Karjaküla mõisas Keila klk. Sääl veetis W. rohkem kui a., lugedes kättesattuvat kirjandust, saksa klassikat, aga ka ajaviite-kirjandust, ja õppides ajalehtede järele täielikumalt eesti kirjakeele rakendust. Sel ajal sündis ka esimene pikem jutustus »Kurjal teel« (1882), millele järgnes järjekindlam kirjanduslik tegevus. 1883. a. sügisel astus W. J. Järve (vt.) ajalehe »Virulase« toimetuse liikmeks. Peale puhtkirjandusliku töö langes W. osaks suur hulk muid toimetuse ja talituse töid. Vastumeelsus viimaste vastu ja loomupärane püsimatus viisid W. lõpuks niikaugele, et ta 1886. a. »Virulase« juurest lahkus. Teiseltpoolt avatles kasvav kirjanikukuulsus teotsema vaba kirjamehena. Elukohaks valis ta jälle vanematekodu Karjaküla ja kirjutas seal olles lehtedele jutustusi, artikleid ja sõnumeid ning valmistas tõlkeid. Selle kõrval sai ta jälle mahti lugeda, lugemisvaraks eeskätt vene klassikud saksakeelses tõlkes, aga selle kõrval jällegi ka saksa ajaviitekirjanikkude teosed. 1887. a. kutsus K. A. Hermann (vt.) W. »Postimehe« toimetuse liikmeks ja s. a. lõpul ostis W. lehe Hermannilt ära. Aga W.-t ei kinnitatud ülema trükivalitsuse poolt toimetajaks ja seepärast läks kaup Hermann'iga tühjaks. W. jäi esialgu küll palgalisena edasi toimetusse, kuid suvel 1888 oli tal ajalehetööst jälle isu täis. Järgnes lühiajalisi sidumata ja seotud tööajajärke. W. töötas vabakutselisena saksa keeles katsetades ja edu selles tõi koha esiti Tallinnas »Revalsche Zeitung'i« ning selle järele Riias »Zeitung für Stadt und Land'i« toimetuses. Viimase lehe toimetuses ja talituses peatumine oli sel ajajärgul kõige pikem, see kestis üle a. (1889—90). Enne Riiga siirdumist oli ta paar kuud Tallinna saksa teatris palgata õpilaseks. Saksa lehtede toimetustes töötamisest oli ometi niivõrt kasu, et W. saksa keeles muutus täiesti koduseks ning võis rajada sellele oskusele kavatsuse elada Saksamaal. 1890. a. sügisel sõitis W. Berliini. Berliinis elatas end W. kaastööst saksa lehtedele ja »Postimehele«. Saksa ajakirjanduse-büroode kaudu saadavat tööd oli külluses, kuid tasu selle eest oli nii väike, et aineline kitsikus muutus alaliseks. Kitsikust suurendas omakorda ka W. naitumine. Abielu sobimatus selgus varssi, aga kestis siiski 7 mõlemale poolele rasket a. Ainsaks pääseteeks ainelisest viletsusest osutus W.-le lõpuks kodumaale tagasi tulek 1892. a. Berliini-elu kannatuste tasuks oli W. silmaringi laienemine nii kirjandusliku kui ka ühiskondliku elu alal. Selle järel, kui W. Saksamaalt tulles oli peatunud mõne kuu vanemate juures Karjaküla, sai ta 1893. a. jälle koha »Postimehe« toimetuses. Väliselt jätkus töö üldiselt samades oludes kui enne kodumaalt lahkumist, sisuliselt aga pääsid W. töis järk-järgult maksvusele need kogemused ja teadmised, mis omandatud Berliinis. Ent 1896. a. W. pani taas maha seotud ajalehemehe-ameti ning siirdus vabakirjanikuna 1 a.-ks Moskvasse. Venemaalt tagasi tulnud, töötas ta 1897. a. ½ a. Narvas »Virmalise« toimetuses ja tutvus samal ajal Narva tööliste eluga. S. a. asus ta Tallinnasse »Eesti Postimehe« toimetusse ning töötas seal kuni 1901. a. Sellele järgnes tegevus radikaalsete lehtede toimetustes: tema kaastegevusel asutatud »Teataja« juures Tallinnas 1902—04, kus ta toimetas m. s. »Teataja« naljalisa, ja »Uudiste« juures Tartus 1904—05. Kolme viimase lehe toimetajate toetusel teostas W. kolm pikemat reisi. »Eesti Postimehe« ülesandel käis ta 1900. a. Pariisi ilmanäitusel ja Kesk-Euroopas, »Teataja« poolt 1903. a. Ungaris, Böömis, Balkanimail, Väike-Aasias ja Itaalias ning »Uudiste« abil 1904. a. Krimmis ja Kaukaasias. Radikaalsete lehtede toimetustes sai W. vabamad võimalused oma juba varemini kuju võtnud radikalismi väljendamiseks. Ühtlasi sõlmis ta sel ajal lähemaid sidemeid kodumaalise käremeelsuse suunaandjatega: K. Pätsiga, M. Martnaga, H. Pöögelmann'iga (vt. neid) j. t. »Teataja« juures, P. Speek'iga (vt.) j. t. »Uudiste« peres. Pärast 1905. a. politilisi sündmusi olid »Uudiste« tegelased, kes moodustasid Eesti sots.-dem. tööliste partei, tsaristlikkude võimude poolt tagaotsitavad ja W.-l tuli ühes teistega varju otsida väljaspool kodumaad.

Sellega alanud maapagu ühes kõigi emigrandipõlve hädadega jagas W.-ga Linda Jürmann, W. elukaaslane teises abielus. Lühemate peatuste järel Peterburis ja Soomes sõitis W. Zürichisse. Elu Zürichis ei kestnud siiski kuigi kaua ja juba suvel 1906 usaldas W. asuda Helsingisse ning toimetas seal pilkelehte »Kaaki«. S. a. sügisel ähvardas W.-t Helsingis vangistamine, aga ta sai sellest õigel ajal teada ning pääsis ka nüüd põgenema, seekord Kopenhaagenisse, mis sest ajast peale on W. pagulasepõlves ta kestvamaks asukohaks. Aa. 1907—10 elas ta Nürnbergis, Münchenis ja Stuttgardis, selle järel lühemat aega Brüsselis ja Viinis. 1911. a. alul sõitis W. New-Yorki, kuhu ta abikaasa oli asunud juba 1910. a. kevadel. Ameerika olud valmistasid W.-le aina pettumusi ja ta pöördus juba mõne kuu pärast ühes abikaasaga tagasi Kopenhaagenisse. Pärast 1917. a. revolutsiooni tuli W. kodumaale ning asus elama Tallinnasse. Ta sõlmis veel kord lähemaid sidemeid teatriga, olles hooajal 1917—18 »Estoonia« dramaturgiks. Veebr. 1919 reisis ta Eesti Ajutise Valitsuse ülesandel Soome ja Rootsi kaudu Kopenhaageni, kus juhatas kuni s. a. oktoobrini ametlikku »Eesti teadetebürood«. Ka politiliselt oli ta tegev sotsiaaldemokraatide ridades, kuuludes m. s. Asutavasse Kogusse, ning määrati 1919. a. lõpul saadikuks Saksamaale. Sel kohal püsis W. kuni dets. 1920, elas kuni märtsini 1923 edasi Berliinis ning tuli siis jälle kodumaale ja jäi (välja arvatud terviseparanduse-reisid Saksamaale ja Ungarisse) püsivamalt elama Tallinnasse, mis on kirjaniku asukohaks praegugi (1929). W. tegevuseks viimaseil aastail on olnud ta tööde kogumine ja kohendamine 1923. a. ilmuma hakanud »Kogutud teoste« tarbeks.

W. on avaldanud eriraamatuina järgmised romaanid, novellid ja novellikogud: Teravad nooled (Virulane 1885, nr. 28—52, eriraamatuna Tallinna, 1901, II tr. Kogutud teosed II, Tall., 1923), Musta mantliga mees (Tall., 1886, II tr. Kog. t. I, Tall., 1923), Kaks sõrme (Post. 1887, nr. 6—50, eriraamatuna Kog. t. IV, Tall., 1924), Töömehe tütar (Tartu, 1887, IV tr. Kog. t. VI, Tall., 1925), Tallinna saladused (Tall., 1887, IV tr. Tall., 1911, hilj. ka G. Pihlaka kirjast. »Naljajuttudes«, Tall., ?), Kuhu päike ei paista (Post. 1887, nr. 51—60 ja 1888, nr. 14—68, eriraamatuna Tartu, 1888, V tr. Kog t. VII, Tartu, 1926), Rõugearmid (Post. 1888, nr. 135—141, eriraamatuna Tartu, 1889, II tr. Kog. t. VI, Tall., 1925), Salasidemed (Tall., 1888, II tr. Kog. t. VI, Tall., 1925), Kõtistamise kõrred (Tall., 1888, II tr. Tall., 1911, osa Kog. t. V, Tall., 1923), Naer on tervisesk! (Tall., 1891), Kus sandid saia söövad (Tall., 1891), Kuul pähe! (Tall., 1891, II tr. pealkirjaga »Kuul« Kog. t. IX, Tartu, 1926), Tema ja ta laps (Tall., 1891, II tr. Kog. t. VIII, Tartu, 1926), Rõõvitud tiivad (Tall., 1892, II tr. Kog. t. XI, Tartu, 1927), Peiu käsiraha (Post. 1892, nr. 130—144, eriraamatuna Tartu, 1892, III tr. Kog. t. XII, Tartu, 1929), Kännud ja käbid (Post. 1892, nr. 241—262, eriraamatuna Tartu, 1892, III tr. Kog. t. XIV, Tall., 1923), Karikas kihvti (Tall., 1893, II tr. Tall., 1907), Västriku Aadu, Kippari unerohi (esimene — Post. 1893, nr. 136—138, teine — Post. 1893, nr. 139—151, II tr. Kog. t. XII, Tartu, 1929, üheskoos eriraamatuna Tartu, 1893), Linda aktsiad (Post. 1894, nr. 1—42, eriraamatuna Tartu, 1894, III tr. Kog. t. XIV, Tall., 1923), Muhulaste imelikud juhtumised juubeli-laulupidul (Tartu, 1894, viim. tr. Kog. t. X, Tartu, 1927), Külmale maale (Post. 1896, nr. 1—51, eriraamatuna Tartu, 1896, III tr. Kog. t. XVI, Tall., 1924), Ameti poolest kosilane, Uus toaneitsi (esimene — Rahva Lõbuleht 1898, nr 1—7, teine — Virmaline 1897, nr. 50—52, eriraamatuna Tartu, 1898), Astla vastu (Tartu, 1898), Kurjal teel (Tartu, 1898, II tr. Kog. t. I, Tall., 1923), Raudsed käed (Virm. 1898, nr. 1—8, jäi pooleli, Eesti Post. Õhtused kõned 1898, nr. 31—51, eriraamatuna Tall., 1910, II tr. Kog. t. XV, Tartu, 1928), Mahtra sõda (Teataja 1902, nr. 35—125, eriraamatuna Tall., 1902, II tr. 1909, III tr. Kog. t. XX ja XXI, Tall., 1924), Kui Anija mehed Tallinnas käisivad (Teataja 1903, nr. 1—58, eriraamatuna Tall., 1903, II tr. pealkirjaga »Kui Anija mehed käisid Tallinnas« Kog. t. XXII ja XXIII, Tartu, 1929), Koidu-ajal (Uudiste veste-osa 1904, nr. 61—93, eriraamatuna Tall., 1904), Prohvet Maltsvet (Uudiste veste-osa 1905, nr. 26—95, jäi pooleli, eriraamatuna Tall., 1906), Naise-õiguslased (Õigus 1908, nr. 6—23, eriraam. Tall., 1908), Lunastus (Tartu, 1909), Jutustused (Tall., 1912), Muiged (Tall., 1913), Asta ohver ja teised jutustused (Tall., 1913), Mäeküla piimamees (Tall., 1916, II tr. 1921). Näidendeist on W.-l ilmunud: Tabamata ime (Tall., 1912), Pisuhänd (Tall., 1913), Side (Tall., 1922). Lisaks loendatule on W.-lt ilmunud suur hulk algupäraseid jutustisi ajalehtedes ja koguteostes (mõned neist kirjutatud ka saksa keeles), mitu pikemat reisikirjeldist ajalehtedes, artikleid mitmesuguseilt aladelt, politilisi brošüüre jne.; samuti on ta avaldanud palju jututõlkeid eeskätt ajalehtede joone all, aga ka eriraamatuina, järgmisilt autoreilt: M. Artsõbašev'ilt, R. Blaumann'ilt, Conan Doyle'ilt, G. Engel'ilt, M. Jókai'lt, A. Scheu'lt, M. Twain'ilt, E. Werner'ilt j. t. 1907. a. algas ilmumist W.

»Kirjatööde kogu« A. Pert'i (hiljem G. Pihlaka) kirjastusel Tallinnas, jäi aga lõpule viimata. 1923. a. hakkasid ilmuma W. enda toimetusel ja »Varrak'u« (alates 1928. a. »Loodus'e«) kirjastusel »Kogutud teosed« esialgu Tallinnas, hiljemini Tartus. Sellest sagedasti väga kaugeleulatuvalt parandatud väljaandest, mis eelpool paljude teoste juures märgitud viimase trükina, on praeguseni (1929) välja lastud 19 köidet.

W. kirjanduslik katsetamine algas juba koolipõlves ja esimene trükkiküündinud jutustus »Kurjal teel« on kirjutatud ka õige varakult — 18. eluaastal (1882. a.). See, nagu mitmed sellele järgnenud teosed, eeskätt »Musta mantliga mees« (kirjutatud 1883. a.), on sündinud koolis ja koolile järgnenud vabal ajal loetud kirjanduse mõjul. W. enese sõnade järele kuulusid tol ajal loetud ja Tallinna saksa teatri laval nähtud kirjanikkude hulka Shakespeare, Schiller, Kleist, Hebbel, Grabbe, ja nende mõjuga seletab ta oma noorpõlve tööde tugevasti tõmmatud värve. Aga nende ja teistegi klassiliste autorite (venelastest Puškin, Gogol, Dostojevski, Turgenev) kõrval luges W. oma nooremas eas ka saksa ajaviite-kirjandust ning on pärinud kirjanduslikke võtteid ka sealt. Teiseltpoolt sidunesid W. esimesed kirjanduslikud sammud kodumaise rahvusromantilise kirjandusega, tugides W. õige varases nooruses ema poolt etteloetud J. W. Jannsen'i (vt.) juttudele ja hilisemale iseseisvale huvile eesti kirjanduse ja ajakirjanduse vastu. Nii tuletab »Musta mantliga mees« juba oma pealkirjaga meelde J. Pärna (vt.) jutustust »Must kuub« (ilmunud 1883), aga ka sisuliselt liitub see W. teos otseselt Jannsen'i ja Pärna jutustuste laadiga. Neil mõjudel algas ja arenes W. kirjandusliku tegevuse esimene ajajärk, mida iseloomustab järk-järguline siirdumine romantismist realismi.

Ärkamisaegse rahvusliku vaimustuse loidumine venestuse tulekul 80-te aa. esimesel poolel tõi kaasa romantilise paatose vaibumise ka kirjanduses. Eesti kirjandus harunes neil aa. kahte suunda. Ühes suunas, nimelt selles, mida edustasid J. Järv, A. Saal, E. Bornhöhe (vt. neid) j. t. ajaloolise jutustisega, P. Jakobson ja A. Jürgenstein (vt. neid) muinasloolise näidendiga, näisid romantilised tendentsid jätkuvat ja arenevatki; tõepoolest aga muutis tegevuse asetamine kaugesse minevikku või rahvaluulesse ja isikupärasusetu käsitlusviis selle suuna kirjanduslikud tulemused aktuaalsusetuiks ja elutuiks. Liiatigi kasutati ajalugu ja muinaslugu peamiselt vaid dekoratiivses mõttes. Igal juhul selle suuna erakordseile ja põnevaile sündmustikupöördeile rajatud avaldised, ka paremad, ei lisanud juurde mitte midagi olulist varasema romantismi saavutistele. Teine suund sündis eeskätt saksa ajakirjade ja -lehtede romantilis-realistliku väikekodanlise ajaviite-kirjanduse mõjustusel. Selle suuna silmapaistvamaks kirjanikuks oli E. Aspe (vt), aga samas sihis teotses ka Chr. Kannike (vt.) j. t., siit algasid või siiapoole kaldusid varem-hiljem ka pärastised realistid Juhan Liiv, A. Kitzberg (vt. neid) j. t. Ka selle suuna teostes puudusid uued ja aktuaalsed ideed, ka siin oli raamatu põnev loetavus tähtis, aga kaasajast võetud ainestik oli siiski elulisem ja lugejaile lähem. Ajalehe joonealuse tarbeks ja lugejate maitsele vastavalt kirjutatuna jäid tõsisemalt arvestamata puhtkunstilised nõuded; ometi sai just selle suuna osaks ette valmistada realismi saabumist eesti kirjanduses. Muidugi püsis ka siin külluses romantilisi elemente: tõsielule lähem, realistlikum on see suund ainult suhteliselt. Sellele suunale lähedane on ka W. kirjandusliku tegevuse esimene, romantilis-realistlik periood. — Romantiliselt põnevate sündmuste kuhjamisele ja nende voolavale vestmisele on rajatud W. selle ajajärgu teoste menu. Rahvapärane põnevus on peaasjaks, olgu see siis saavutatud rahvusromantilise ainestikuga, kriminaalsega või naljaga. Erakordsete sündmuste õigustamiseks on viidud tegevuskoht sagedasti võõrsile: Venemaale, Norrasse jne., ja tegelasteks on valitud isikuid rahvale vähemtuntud ringkondadest. Aga siiski tungivad aegajalt esile ka W. varasemais töis ta ande positiivsed omadused: oskus kinnistada teravaid, elust tehtud tähelepanekuid ja eriti oskus luua elulisi tüüpe. Rahva laiemates kihtides oli W. tol ajal hinnatud enne kõike naljakirjanikuna. Rahva apetiitidele vastavalt ja ajalehetoimetajate nõudel on kirjutatud suurem osa W. noorpõlve humoreskidest ja groteskidest, kuid siiski tabab W. just mõnes neist paremini ja sügavamini tõsielu kui pikemais ja tõsisena mõeldud jutustistes. Selle ajajärgu väärtuslikumaiks töiks on romaan »Kaks sõrme« (1887), jutustis »Töömehe tütar« (1887) ja mõned lühemad novellid. Juba sel ajajärgul võttis W. vahetevahel käsitlusaineks elu pahelise külje, sagedasti säärasel kujul, mida peeti ebasündsaks. Ja väljakutsuvate arvustistega sunniti W.-t andma mitmel puhul avalikke seletusi. Neis seletistes tõendas W. end tarvitavat realistlikku meetodit, ja nagu selgub sealtsamast, oli W. vähemalt üldjoontes tuttav ka Zola' naturalistliku menetlusviisiga. Tegelikult leidub W. selleaegseis töis realistlikku joont kaunis vähe. Esialgu tähendas W.-le realism ainult aineteala laienemist ka negatiivseile, senises kirjanduslikus traditsioonis tundmatuile

nähteile, käsitlusviis jäi aga põhijoontes samaks kui varemini. Ometi oli nende küsimuste ümber süttinud poleemika tähendus suur. W. kirjanduslik tunnussõna — realism — näis osutavat väljapääsu romantismi jõuetust järellainetusest ja sihitust ajaviite-kirjandusest viimaks ka mõnele teisele. Varssi (1891. a) asub tõhusalt propageerima realismi ka A. Grenzstein (vt.) ja tema õhutusel saab realism laiaulatuslikuma liikumise ilme: võtavad tuld Juhan Liiv ja A. Kitzberg. Olgu m. s. tähendatud, et Juhan Liiv a. 1891 sattus isiklikel põhjusil vastollu W.-ga, võttes viimase uudisjutus »Suguvend Johannes« (ilmus »Postimehes«) peituva pilketendentsi enda arvele.

W.-s sündis tõeline murrang alles pärast seda, kui ta Berliinis viibides lähemalt oli tundma õppinud saksa realismi saavutisi (enne kõike H. Sudermann'i ja G. Hauptmann'i töid), sealsamas omandanud sotsialistliku ilmavaate alged ja viimaseid hiljemini süvendanud Tartus kokkupuuteis läti marksistlikkude üliõpilastega. Alles siis hakkas ta töis selgemini esile tungima realistlik käsitlusviis ühes ühiskondliku elu nähete terava arvustamisega. Esimeseks realistlik-sotsialistlikkude sugemetega W. teoseks, mis tähendab ühtlasi teise ajajärgu algust ta loomingus, oli jutustis »Karikas kihvti« (1893). S. a. alul ja eelmise lõpul on kirjutatud ka Juh. Liiv'i tähtsamad proosateosed »Vari«, »Käkimäe kägu« ja »Nõia tütar«. Ning nende aa. paigu sünnib murrang ka A. Kitzberg'is, nagu näitavad ta »Rätsepp Õhk ja tema õnneloos« (1892) j. t. jutustised ning »Punga-Mart ja Uba-Kaarel« (1894) j. t. dramaatilised teosed. Mõlemate töis on pääsnud maksvusele realism, kuigi selles idealistliku ilmavaate ja võrdlemisi nõrga ühiskondliku huvi tõttu jääb püsima palju romantilist pehmust. Teist laadi realismi suunas liikus W. Tema sihiks oli realism, mida varjundab materialistlik ilmavaade ja mida on nimetatud kriitiliseks realismiks. W.-le seltsib ta suunas hiljemini E. Peterson (vt.) ja saab sajandite vahetusel isegi suurema tähelepanu osaliseks kui W. — Realistliku käsitlusviisi teadlikuma rakendamisega pööras W. rohkem hoolt miljöökirjeldusele ning süvenes tegelaste psühholoogiasse, nagu näitas ka järgmine novell »Linda aktsiad« (1894). Aga alles romaaniga »Külmale maale« (1896) saavutas ta õnneliku lahenduse uue kunstikäsituse rakendusele ning suundus umbes pooleteiseks aastakümneks kriitilisse realismi. Ühtlasi loetakse selle teose ilmumisest eesti realismi lõplikku mõjulepääsu. Järgnevad teosed, jutustis »Astla vastu« (1898) ja romaan »Raudsed käed« (1898) on peetud samas suunas, kuigi nad kunstiväärtuselt ei ulatu romaani »Külmale maale« kõrguseni. »Raudsete käte« kirjutamisel uuris W. kaunis põhjalikult Narva töölisteelu, võttes sellega tarvitusele ka tähtsamate realistide töötamisviisi. Asjakohastele ajaloolistele uurimistele toetuvad ka neile töile järgnenud romaanid »Mahtra sõda« (1902), »Kui Anija mehed käisid Tallinnas« (1903) ja »Prohvet Maltsvet« (1906). Selles n. n. ajaloolises triloogias on valitud käsitlusaineks ajaloolised sündmused XIX sajandi keskelt. Nende sündmuste tõepärase, Eestimaa kuberm.-valitsuse arhiivist j. m. hangitud ürikmaterjalile tugiva käsitlusega vastseist kirjanduslikkudest ja ilmavaatelistest seisukohtadest on antud kriitilise realismi tippsaavutis. Seda eeskätt esimese romaaniga, kuna »Anija meestes« on liiga ettetükkivat tendentsi ning palju ebapsühholoogilist ja »Maltsvetis« lahtiste materjalide liigliha. Novellid »Koidu-ajal« (1904), »Naise-õiguslased« (1908) ja »Lunastus« (1909) on kunstilisest vaatekohast tagasilanguseks ajaloolise triloogiaga võrreldes, sest et neis veel varjamatumalt esinevad autori ühiskondlikud tendentsid.

Kolmas ajajärk W. loomingus algas novelliga »Kuival«, mis ilmus »Noor-Eesti« III-das albumis 1909. a. Vaheajal oli saanud mõõduandvaks »Noor-Eesti« ümber koondunud noorem kirjanikkudepõlv uusromantismi tähe all. Uute kirjanduslikkude nõuete pearaskus langes vormilisele küljele ja vanemgi põlv võttis omaks osa vähemradikaalseid vorminõudeid. Ka W. kirjandusliku tegevuse viimast järku eraldavad vanemaist kõige silmatorkavamalt vormilised võidud. Aga noorema põlve tegevuse kaudse mõju kõrval tuli W. vormilise edu kasuks ka see asjaolu, et W.-l sel ajajärgul võimalused avanesid tööde viimistluseks. Vormilise väljatöötamisega on käinud kaasas ühiskondlikkude tendentside tagasihoidmine ja veelgi suurem süvenemine tegelaste psühholoogiasse kui W. loomingu teises perioodis. Nende muudatuste märgi all on sündinud enamik »Jutustustes« (1912) leiduvaid novelle (millede hulgast esiletõstmist väärib peale eelpooltähendatud »Kuival« veel »Kubja-Kaarli adjustaadid«, viimane esmakordselt ilmunud koguteoses »Ääsi tules« I, Peterburi, 1908), draamad »Tabamata ime« (1912) ja »Side (1922), komöödia »Pisuhänd« (1913) ja romaan »Mäeküla piimamees« (1916). Draamad »Tabamata ime« ja »Side« on psühholoogilise ja vormilise tiheduse taotlemisega tehtud näitelavaliselt liiga raskepäraseiks ja väheliikuvaiks. Kuid »Pisuhännaga« on antud tänaseni täiuslikumaks jäänud eesti komöödia, hoogsalt liikuva dialoogi, sundimatu tegevustiku ja reljeefse peategelaste-paariga — Pii-

beleht-Vestmanniga. Kui Eesti Kirjanduse Seltsi auhindamis-toimkond 1913. a. alul kavatsetud auhinna andmise asemel »Jutustuste« eest määras ühe V. Reimani (vt.) erakirja mõjul W.-le toetusraha tema kirjandusliku toodangu eest üldse, keeldus W. protestides seda vastu võtmast, mis sündmus omal ajal suurt tähelepanu äratas. W. suhtumine sellesse loosse kajastub kaudselt m. s. mainitud komöödias »Pisuhänd«. W. viimane teos — »Mäeküla piimamees« käsitleb mõisniku, Ulrich v. Kremer'i ja tema kandimehe, Tõnu Prillupi vahekorda, mis muutub keerdkäiguliseks, kui Prillupi noor naine Mari saab ka v. Kremer'i naiseks kõigi kolme vabal kokkuleppel. Sellele vahekorrale on antud puhtpsühholoogiline kaal, ilma et W. oleks tõtanud tuletama selle suhte arenemise hukutavust peategelaste ühiskondlikult vastaslaagrilisest päritolust, nagu vahest oleks võinud oodata W. varasema kirjandusliku menetlusviisi põhjal. Selle teose peaväärtus on stiililiste j. t. väärtuste kõrval eeskätt tüüpides, kellest omakorda on kõige huvitavam Mari tüüp, kuigi see on pisut idealiseeritud ja pole arendatud küllaldase selguseni. Viimaseil aa. ei ole W.-lt ilmunud uusi teoseid, välja arvatud lühem novell »Asunik Woltershausen« (Looming 1925, nr. 3). See novellett (nagu ka »Kogutud teoste« saateks kirjutatud eessõnad) on veenvaks tõenduseks enne kõike W. stiili pidevast arenemisest ala teravama ja ilmekama isikupärasuse suunas.

Eesti kirjanduse arendamisel vähenõudlikust rahvakirjandusest tänapäevase tasapinnani on W. teened suuremad kui ühelgi teisel kirjanikul ja meie realismi kandvamaiks teoseiks on W. tööd, kõigepealt »Külmale maale«, »Muhtra sõda«, »Jutustused«, »Pisuhänd« ja »Mäeküla piimamees«. — W. teostest on tõlkeid ilmunud soome, saksa, vene, läti, ungari, prantsuse, rootsi ja čehhi keeles.

Eesti bibliogr. asutise andmed; E. Hubel, W. enne ja nüüd (Looming 1924, lk. 50—55); *idem*, Mõtted E. W. 60. sünnipäeva puhul (Pvl. 1925, nr. 61); A. Kalamees, E. W. (Pvl. 1925, nr. 61); Kampmann, Peaj., III, lk. 103—67; B. Linde, E. W. (Tartu Pvl. 1915, nr. 42); *idem*, E. W. (Vaba Sõna 1915, lk. 51—53); D. Palgi, E W. »Mäeküla piimamehe« stiil (1929, Akad. Kirjandusühingu toimetised VI); H. Prants, E. W. varasemast tegevusajast (Looming 1925, lk. 223—38); A. Rei, E. W., Eesti Kirjanduse Selts ja Eesti kultura (Edasi VI, lk. 3—32); M. Reichenbach, E. W. (Pvl. 1915, nr. 41); V. Ridala, E. kirj. ajal. (1922), lk. 88—94; A. Roose, E. W. (E. Kirj. 1925, lk. 33—55, 73—92, 113—25, 171—86); M. Sillaots, E. W. naistüübid (1925); G. Suits, Noor nalja-W. (Looming 1925, lk. 239—43); A. H. Tammsaare, Sünnipäevaks (Vaba Maa 1925, nr. 53); F. Tuglas, E. W. ja Ernst Peterson (Noor-Eesti III, 1909, lk 113—94); *idem*, E. W. (Looming 1925, lk. 209—22, ka eriraamatuna 1925 ja Kriitika II, 1926, lk. 155—81); *idem*, Juhan Liivi ja E. W. vahekord (Post. 1927, nr. 83—85); *idem*, Juhan Liiv (1927), lk. 144—58); J. V. Veski, E. W. 50-aastane (E. Kirj. 1915, lk. 65—72); E. Wilde, Iseenesest (E. W. kirjatööde kogu, 1907, lk 3—9); *idem*, Manalameestest (Pvl. 1925, nr. 61); *idem*, Autorilt (Kogutud teoseid, 1923—29, saatvad sissejuhatused). *O. U.; T.*

WILDE, Peter Ernst, arstiteadlane, sünd. 24. VIII (III?) 1732 (ukj.?) Pommeris Treptovi lähedal Wodicke (Woedtke) külas maaomaniku pojana, õppis Königsbergi ülikoolis 2 a. usuteadust, jättis aga selle stuudiumi pooleli ja hakkas a. 1749 Halles õigusteadust õppima. Seal haigestus ta a. 1751 rõugeisse, mis asjaolu oli tõukeks tema siirdumisele arstiteaduse alale. Königsbergis töötas ta oma uuel alal säärase hoolega, et sealne arstiteaduskond juba 1½ a. pärast pakkus talle doktori kraadi, mille vastuvõtmisest aga W. keeldus. Veetnud veel 12 a. osalt noori inimesi õpetades, osalt arstina teotsedes, promoveerus ta 1765. a. Greifswaldis arstiteaduse doktoriks. Sealt asus W. Kuramaale ja a. 1766 Riiga, kust tookordne Põltsamaa lossi omanik major W. J. v. Lauw (vt.) ta oma haigla arstiks kutsus. A. 1766 asutas W. Põltsamaa karjamõisa Kuningmäele väikese trükikoja ühe pressiga ja ühe ladujaga, kes ühtlasi oli trükkijaks. Ka õpetas W. Põltsamaal noormeestele arstiteadust ja kavatses asutada ökonoomilist seltsi ja põllutulunduslikku kooli, kuid pidi osavõtjate puudusel loobuma neist kavatsusist. Trükikoda läks a. 1770 ostu teel W. J. v. Lauw'ile ja põles a. 1773 ära, kuid ehitati hiljemini uuesti üles. Märtsis 1785 omandas W. arstipraktika õigused Venemaal, kuid suri juba dets. 1785 Põltsamaal. — Tema töist oleks m. s. nimetada: Der Landarzt (arstiteaduslik ajakiri, 52 nr., Miitavi, 1765, järeltrükk Frankfurdis ja Leipzigis 1769), Liefländische Abhandlungen v. d. Arzeneywissenschaft (»Landarzt'i« järg, 1.—13., Põltsamaa, 1766, II täiend. tr., 1.—52., *ibid.*, 1782), Eine arztl. Anweisung f. d. Landmann (A. W. Hupel'i poolt eesti keelde tõlgitud pealkirjaga »Lühhike õppetus mis sees monned head rohhud täeda antakse...«, Põltsamaa, 1766), Discurs über die dimsdalsche Art, die Blattern einzupfropfen (*ibid.*, 1769), Arzneybuch zum Unterricht f. diejenigen, welche die Krank-

heiten u. d. Heilungsmittel wollen kennen lernen (Hupel'i poolt eestik. tõlkes »Arsti ramat . . .«, *ibid.*, 1771), Der praktische Landarzt (1773) j. t.

Brennsohn, Ärzte Livl.; Recke-Napiersky IV, Beise II; Eesti Arst 1926, nr. 11 (H. Normann); Gadebusch, L. B. III, lk. 299–304; Verh. GEG XXI, lk. 97; SB GEG 1884, lk. 70–99 (L. Stieda). *H. N.; T.*

WILHELM, Moodena (hiljemini Sabiina) piisk., pärit Piemondist või Savoiast või nende alade ümbruskonnast, sünni-a. teadmata; kuulus mõne teate järgi kartuuslaste ordusse, kuid oli sõbralikus vahekorras ka dominiiklastega. Ta sai a. 1220 paavst Honorius III asekantsleriks, mis ametiga tol ajal olevat seotud olnud hoolekanne paavsti raamatukogu eest, ja a. 1222 Moodena piiskopiks. A. 1224 saatis Riia piisk. Albert (vt.) Läti Henriku kroonika (XXIX, 2) teatel oma preestri Mauritius'e Rooma paavstilt Liivimaale legaati paluma. Selle palve täitmiseks läks W. dets. lõpul 1224 antud paavsti volituse põhjal 1225. a. Liivimaale uuesti asutatud kiriku elu ja olukorda jälgima ja korraldama, tarviduse järgi uusi piiskoppe ametisse pühitsema ja lahkhelisid lahendama. Ta oli paavsti poolt nimetatud legaadiks Liivimaal, Preisis, Eesti-, Semgalli-, Kura-, Virumaal jne. Esijoones tahtis W. ise maa päriselanikkudega ligemalt kokku puutuda. Juba Riias kutsus ta tihti kokku liivlasi j. t., kuulutas neile ristiusku ja jagas patukustutust. Samal otstarbel võttis ta Riiast aa. 1225—26 kolmel korral pikemaid teekondi ette. Juba esimesel teekonnal tuli ta peale liivlaste ja lätlaste ka eestlaste juurde Otepääle, Sakalasse Virtsjärve juurde ja Viljandisse. Ta pidas rahvale missasid, jutlustas ja õpetas inimesi (muidugi tõlgi kaudu), manitses sakslasi, eriti ordumehi, et need liialt ei koormaks noorristituid, ja eestlasi, et need ei taganeks usust ega maksvast kirikukorrast, ja et mõlemad pooled teineteisega rahus elaksid. Viljandis võttis ta omavahel tülis olevate taanlaste ja rannikueestlaste (Läänemaalt) saadikud vastu; eestlaste saadikud palusid abi ja kaitset nii taanlaste kui saarlaste vastu. Riias tulid W.-i juurde sakslaste, liivlaste ja lätlaste saadikud, kellede tüliasju ta lahendas. Siin esinesid talle ka Tallinna taanlaste ja isegi Novgorodi saadikud, viimased palvega, et W. kinnitaks nende rahulepingu sakslastega; ilmusid Gerzike vürst Vsevolod, saarlaste ja jällegi Läänemaa randlaste saadikud, kes viimased lubasid preestrid ja ristiusu vastu võtta, kui nad kaitset saavad taanlaste ja osalt ka saarlaste vastu. Ka tuli W.-il lahendada tülisid, mis olid tekkinud Riia piisk. ja ordu, Lihula piisk. ja ordu, Riia piisk. ja Riia linna ning viimase ja Semgalli piisk. Lambertuse vahel. — Selle järel, kui W. oma teisel teekonnal oli liivlasi ja lätlasi külastanud, jõudis ta kolmandal teekonnal 1226. a. talvel Sakala kaudu Järva- ja Virumaale ning Tallinna. Kuni taanlaste, sakslaste ja eestlaste vaheliste tülide otsustamiseni paavsti poolt võttis legaat siin Viruja Järvamaa ning Rotaalia paavsti otsese valitsuse alla, seades ametisse päriselanikest vanemad ja kohtunikud, kuna ta ajutiseks asevalitsejaks jättis oma abilise mag. Johannese. Neil alustel tegi ta Tarvaupes rahu taanlaste, sakslaste ja eestlaste vahel. S. a. paastuajal (*3.* III ja 19. IV vahel) pidas ta Riias Maarjakirikus piduliku kirikukoosoleku, millel viibisid piiskopid ja muud vaimulikud, ordurüütlid, tähtsamad vasallid ning Riia kodanikud ja kus W. meelde tuletas mõningaid jõusolevaid Innocentius III-da kirikukorraldusi ja maksma pani tarvilised uued korraldused. Selle järel määras ta veel kindlaks Riia linna piirid, lahendas tüli vaimulikkude ja ordu vahel vallutatava maa-ala jaotusviisi pärast, jagas rohket patukustutust ja lahkus siis Riiast, viibides teel mõnd aega Väinasuus (Dünamündes). Rannal nägi ta Rootsist sõjasaagiga ja vangistatud naistega tagasi pöörduvaid saarlasi ja avaldas seetõttu Ojamaal üleskutse ristiretkele saarlaste vastu, kuid ainult saksa kaupmehed reageerisid sellele kutsele, mitte aga ojamaalased ega taanlased. W. saatis sakslasi appi asevalitseja Johannesele Virumaale taanlaste ja saarlaste vastu. A. 1227 oli W. jälle Moodenas. Üldiselt võib arvata, et W. Liivimaal püüdis lepitada pärismaalasi võõra usu ja valitsusega, kõrvaldada lahkhelisid ristiusuliste vahel ning taanlasi ja sakslasi omavahel hoida tasakaalus, silmas pidades eeskätt ühes kiriku huvidega ka paavsti ülemvõimu kindlustamist. Ka pärismaalaste õigustele antud raames juhtis ta oma tähelepanu. Niipalju kui võib otsustada, jättis ta eestlasisse hea mulje võrdlemisi teiste võimumeestega. — Enne 1230. a. on W. nähtavasti käinud Preisis; sealt tagasitulekul vangistati ta a. 1230 Aacheni keisrisõbralikkude kodanikkude poolt, kuid vabanes peatselt, jõudis Moodenasse ja viibis s. a. aug. rahusõlmimisel paavsti ja keiser Friedrich II vahel. A. 1233 loobus ta Moodena piiskopkonnast ja määrati järgm. a. paavsti poolt täisõiguslikuks legaadiks Preisimaale, Ojamaale, Liivi-, Viru-, Eesti-, Semgalli-, Kuramaale jne. Hiljemalt 1236. a.-st alates täitis ta ühtlasi apostliku pönitentsiaari kohuseid. A. 1234 oli ta Riias, 1235 Väina-

suus, 1237 Riias ja Tallinnas, 1238 Tallinnas ja vahest ka Riias, 1239 Danzigis, 1241—42 mitmes Preisi linnas, nagu näha säilinud kirjust või nende regestidest. Eestimaa suhtes oli seekord W.-i tähtsamaks ülesandeks ordu poolt ordusõbralise Taani asehalduri soodustusel uuesti okupeeritud Põhja-Eesti maa-alade tagasinõutamine Taanile, mis teostuski paavsti otsusega, kuna kun. Waldemar II (vt.) orduga W.-i juuresolekul juunis 1238 Stenbys rahu tegi. Mais 1244 sai W. kardinaliks ja Sabiina piiskopiks. A. 1246 määrati ta legaadiks Norrasse ja Rootsi, kust tal oli kiriklikke suhteid isegi Islandiga ja Gröönimaaga; a. 1248 oli ta jälle Ojamaal Visbys, s. a. Aachenis, aa. 1249—51 Lyonis, kus ta 31. III 1251 suri. — W.-i ürikuid on Moodena praeguse (1929) ppiisk. teatel sealse piiskopkonna arhiivis rohkel määral säilinud, kuid Eesti- ja Liivimaa kohta käivaid dokumente nende seas ei leidu. Läti Henriku kroonika (XXIX, 2) ja paavst Honorius III-da kirja põhjal 19. XI 1225 on kindel, et W. paavstile on Liivimaalt aruandeid saatnud, mida aga Vatikani arhiivis pole leida. Peaksid need aruanded kusagil olema säilinud, võiks oletada, et ka Läti Henriku kroonika (on arvatud, et see kroonika ilma viimse peatükita anti W.-ile kaasa tema lahkumisel Liivimaalt a. 1226) algkäsikiri samas leidub, kui see üldse veel on olemas.

UB I, III; Livländ. Güterurkunden I (1908); *Scr. rer. Prussic.* II (1863), lk. 116—34; P. Balan, *Sulle legazioni compiute nei paesi nordici da Guglielmo vescovo di Modena* (1875); *idem, Storia di Gregorio IX e dei suoi tempi* I (1872), lk. 444, 492 jj.; H. Fieberg, Wilhelm v. Modena (1926); G. A. Donner, Kardinal Wilhelm v. Sabina (1929); R. Hausmann, Das Ringen d. Deutschen u. Dänen um d. Besitz Estlands bis 1227 (1870); E. Winkelmann, Livländ. Forschungen (1868), lk. 24 j.; E. Kirj. 1926 (O. Sild); SB Riga 1896, lk. 121 j. (N. Busch). *O. S.*

WILHELM, Brandenburgi markkrahv, Riia peapiiskopp, sünd. 30. (29.?) VI 1498 Ansbachi markkrahvi Friedrichi ja Poola kun. Kasimir IV-da tütre Sophia pojana. Ta oli Preisi Saksa ordu kõrgmeistri ja pärastise Preisi hertsogi Albrecht'i (vt.) noorim vend. Aa. 1516—19 õppis W. ühes oma venna Friedrich'iga Ingolstadti ülikoolis, elas selle järel mõnd aega Albrechti juures Königsbergis ja oli siis sissetulekute hankimise eesmärgiga toomhärra Mainzis ja Kölnis. Arvatakse, et W.-il oli kalduvusi evangeelse usu poole. Sept. 1529 nimetas Riia ppiisk. Thomas Schöning W.-i, kelle oletatavaist evangeeliumiusulisist sümpaatiaist ta ei teadnud, enda koadjuutoriks, s. o. abipiiskopiks ja järglaseks. Riia ppiisk. ja ordu vahekord oli ppiisk. J. Blankenfeld'i (vt.) tegevuse lõpul kujunenud küll sääraseks, et ppiisk. näiliselt ordule alistus (Volmaris a. 1526) ja ordumeistrile pidi kuuluma ainuvõim Riia üle, kuid tõeliselt ei kavatsenud Blankenfeld seda lepet pidada ja sellest püüdis vabaneda ka Schöning ning Riia ppiiskopkonna vasallkond. Ainsaks abinõuks ordu surve vastu, Riia kapiitli ning vasallkonna eesõiguste kindlustamiseks ja kaasvõimu taassaavutamiseks Riia linna üle pidas vasallkond koadjuutori määramist välismaa vürstide seast, kes oma võimsate sidemete abil suudaks toetada ning kindlustada piiskopkonna õigusi. Seks juhtisidki evangeeliumiusulised vasallide seast kui ka Preisi hertsogi evangeeliumiusulised käsilased (J. Lohmüller, J. Briesmann j. t.) ning pooldajad Riias saladiplomaatlikkude võtetega ppiiskopi ja vasallkonna tähelepanu Preisi hertsogi vendadele, esiti Friedrichile, kuid kui Albrecht teatas, et see evangeelse usu vastane olevat, siis W.-ile. Lohmüller ja Preisi orientatsiooniga raehärrad tahtsid neil tingimusil ka seks kaasa mõjuda, et Riia linn avaks jällegi ppiiskopile oma väravad, kuna Saksa riigi-kammerkohus ppiiskopi kaebuse põhjal oli Riia linna kostjana enda ette kutsunud, mis asjaolu linnas kartust tekitas. Ordus ja Riia kodanikkonna enamikus oli küll koadjuutori tulek suurt pahameelt tekitanud, kuid Riia vasallkonna mõjul ning teiste piiskoppide vahetalitusel tühistas ordumeister Plettenberg (vt.) ppiiskopi suhtes Blankenfeld'i alandava alistumisakti ja leppis viimaks ka koadjuutori tulekuga. Okt. 1530 jõudis W., kellele ppiisk. oli määranud 7 lossi piiskopkonnas, Ronneburgi ja hakkas uusi võimalusi otsima oma võimu ja maa-ala laiendamiseks. Kui osa Saare-Läänemaa vasalle oma piisk. Reinhold v. Buxhöwden'iga oli vastollu sattunud, laskis W. end viimaseilt a. 1532 Haapsalus piiskopiks valida. Tõusis kodusõda, milles Saaremaa hoidis senise piiskopi poole, kuna Läänemaal olid enamuses W.-i pooldajad. Viljandi maapäev a. 1534 nõudis W.-i lahkumist Läänemaalt, samuti oli Plettenberg'i järglane Hermann v. Brüggeney W.-i vastu. Kuigi viimane seetõttu tagasi tõmbus, kestis »markkrahvi-vaen« edasi, kuni W.-i pooldajad alla andsid ja osalt põgenesid, kuna W. vormiliselt juulis 1536 Saare-Läänemaast loobus. — Pärast Schöning'i surma aug. 1539 sai W. Riia ppiiskopiks, kuid s. a. nov. Schmalkaldeni liitu astunud Riia linn keeldus teda oma isandaks tunnustamast. Neuermühleni lepingu järgi a. 1546 andis linn viimaks truualamluse vande W.-ile, kuna viimane loobus vaimulikust jurisdiktsioonist linna suhtes. Alles a.

1551 andis linn tagasi toomhärrade majad ja varanduse; toomkirik jäi aga linnale. W.-i evangeelsed kalduvused ei tulnud Schöning'i aegu märgatavalt esile ja ka ppiiskopina jäi ta ametlikult ja avalikult katoliiklaseks. Küll sallis ta aga uue usu levimist, võimaldas pääseda kapiitlisse isikuil, kes olid evangeeliumiusu sõbralikud, ja on mõnel korral isegi Luther'i kaudu kutsunud õpetatud mehi kiriku teenistusse. Temale oli asja politiline ning kirikupolitiline külg tähtsam kui puhtusuline. — Arvat. Liivimaa ümberkorraldamise mõttega kutsus ta a. 1555, üle astudes 1546. a. Volmari maapäeva otsuseist, endale koadjuutoriks Meklenburgi noore hertsogi Kristofi (vt.), tugides seejuures Preisi hertsogi ja Poola kuninga lubatud abile ja lastes ka ordus oma politika heaks pinda valmistada. Hädaohust aru saades laskis ordumeister Heinrich v. Galen välismaal sõdureid palgata ja paljastas 1556. a. Volmari maapäeval W.-i kavatsusi. Viimase pooldajate read kahanesid, Riia ühines orduga, üks loss teise järele läks ppiskopilt vastaste kätte ja viimaks sattus ta ühes koadjuutoriga (kes küll vabaks lasti) a. 1556 Kukenoisis vangi ning viidi Koivalinna Kuid ppiisk. kaitseks ilmus Poola väge piirile ja sept. 1557 tehti Posvolis rahu keisri ja Preisi saadikute osavõtul (ka Meklenburgist jälgiti asja arengut): W. pandi uuesti ametisse ja koadjuutor tunnustati. Kui venelased a. 1558 maale tungisid, lähenesid W. ja ordumeistri koadjuutor G. Kettler (vt.), kes peagi sai ordumeistriks, ühiselt Poolale; a. 1561 läks Liivimaa otseselt Poola alla ühes Riia ppiiskopi maa-aladega, kuna ppiiskopile jäeti teatavate maade kasutamisõigus W. suri 4. II 1563 Riias. — W. pole oma isiklikelt võimeilt väljapaistev. Tema tähendus seisab selles, et ta välismaa vürstina rakendus Liivimaa asjadesse ja pinda valmistas siinsele riiklikule ümberkorraldusele, kuigi mitte enda kasuks.

J. G. Arndt, Liefländ. Chronik II (1753), lk. 208—300; F. K. Gadebusch, Livländ Jahrbücher I (1780), *passim*; Arbusow, Geistl., lk. 22, III Nachtr., lk. 31; Mitt. V, lk. 467—70, XIV, lk. 344—54, XVII, lk. 95 j.; B. M. 61. (1906), lk. 117—55 (P. Karge); Allg. D. B. 43. (1898), lk. 177—80; Usupuhastus eestlaste maal (1924), lk. 20—83 (O. Sild); Schiemann, Livl. II; Arbusow, Grundriss[IV]; Arbusow, Einf. d Ref.; Livländ. Güterurkunden II (1923); Akten u Rezesse d. livländ. Ständetage III (1910); *Mon. Liv. Ant.* V (1847); Brieflade III (1879), lk. 208—14, 275—89, IV, lk. 106 j.; SB Riga 1896, lk. 16—30. *O. S.*

WILLIGERODE, Adalbert (Adelbert) Hugo, kirikuõpetaja, kirjanik ja laulupidude tegelane, sünd. 2. II 1816 Tallinnas gümnaasiumiõpetaja pojana, õppis a.-st. 1837 Tartu ülikoolis esiti lühikest aega keele-, siis usuteadust, oli peale ülikooli lõpetamist (1841) aa. 1842—48 kirikuõpetajaks Kaarmas, 1848—57 Karulas ja 1857. a. alates Tartu Maarja koguduses, mis kohalt ta a. 1885 lahkus vanaduse tõttu. Ühtlasi toimis ta aa. 1853—67 Võru ringkonna praostina, oli aa. 1866—72 Liivimaa ev.-luteriusu konsistooriumi assessor ning 1857—72 konsistooriumi volinik vaimuliku tsensuuri asjus ja nimetati a. 1869 konsistooriuminõunikuks. A. 1892 annetas Tartu ülikool talle tema 50-a. ametijuubeli puhul *dr. theol. h. c.* astme. W. suri 26. VIII 1893 Tartus. — Oma kirikuõpetaja-ameti kõrval on W. teotsenud mitmel muulgi alal. Tundes eriti huvi laulu vastu, arendas ta juba Kaarmas edasi kirikuõp. J. F. Harten'i asutatud laulukoori tegevust, mis oli üks esimestest laulukooridest Eestis, oli a. 1869 I eesti laulupeo toimkonna juhataja, a. 1879 peetud II laulupeo tmk. abijuhataja ja on loonud hulga vaimulikke laule. Ka on W. toiminud ajakirjanduse alal. Kui 1850-date aa. keskpaiku trükikoja omanikud F. W. Borm (vt.) Pärnus ja H. Laakmann (vt.) Tartus Vene keskvalitsuselt olid loa saanud eestikeelse ajalehe väljaandmiseks, hakkas W. Laakmann'i poolt väljaantava »Tallorahva Postimehe« toimetajaks. Lehe ümber, mille esimene number ilmus 5. VII 1857, oli koondunud üle 30 kaastöölise, peamiselt kirikuõpetajaid, kuid sisult ja keelelt ei suutnud »Tallor. Post.« J. W. Jannsen'i (vt.) »Perno Postimehega« võistelda. Peale W. kes juulis 1858 loobus lehe toimetamisest, olid »Tallor. Post.« toimetajaiks Äksi kirikuõp. G. Theol ja viimaks Vändra kirikuõp. C. Körber (vt.), kelle ajal leht dets. lõpul 1859 seisma jäi. Nii ajalehe toimetajana kui ka oma muus hilisemas avalikus tegevuses esines W. traditsiooniliste balti-saksa positsioonide kindla kaitsjana, suhtudes eitavalt eesti ärkamisaja vabameelsemaisse vooludesse. — Saksa keeles on W. avaldanud rea artikleid Ulmann'i »Mittheilungen'ites« ja ajakirjas »Dorpater Zeitschr. f. Theologie u. Kirche«. Eesti keeles on tema sulest m. s. ilmunud: Karrometsa Ado könned ma-rahvale, I—II (anon., Tartu, 1852), Önsa Lutterusse väikenne Katekismus (anon., *ibid.*, 1861), Meie omma laulu, I—II (*ibid.*, 1865—66, II, 1866), Laulo-salgokenne. Korilaulud . . ., I—II (nootidega, *ibid.*, 1870—72), Kätkist hauani. Vaimulikud kodulaulud (*ibid.*, 1893), Tartu linna Maria kirriko kogodus (anon., *ibid.*, 1867), Tartu Maria Ew. usu kog. kirik 1892. a. 12. Jaan. (*ibid.*, 1891).

Dr. theol. A. H. W. mälestuse raamat (1893); Napiersky, Pred.-Lex. IV;

Keussler, Forts.; Ulmann, Mitt. 49. (1893), lk. 417 j.; Post. 1893, nr. 192–94; Olevik 1893, nr. 35; Laulu ja mängu leht 1895, nr. 12; A. Tammann, Eesti üldised laulupidud XIX a. s. (1923), lk. 31 j., 37, 62 j.; Eesti Muusika Kuukiri 1929, lk. 40; Õitsituled VII (1928), lk. 11–15 (H. Prants). — Vrdl. ka Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I (1910), lk. 41, 168, 186, 233, 325, 431. *R. K.*

WILLIGEROD, Johann Konrad Philipp, eelmise isa, õpetaja ja ajaloolane, sünd. 15. VI 1779 ukj. Göttingenis, õppis sealses ülikoolis keeleteadust, asus a. 1804 koduõpetajana Eestimaale, sai veebr. 1806 Pärnu kreiskooli õpetajaks ja s. a. sept. Tallinna gümnaasiumis ajaloo ja maateaduse ülemõpetajaks, õpetas a.-st 1814 samas gümnaasiumis vanu keeli, läks a. 1837 pensioonituna erusse ja suri 1. IV 1848 Tallinnas. — Oma ameti kõrval oli W. kirjanduslikult tegev, avaldades rea vähemaid töid Tallinna gümnaasiumi ja mustapeade ajaloost, õpperaamatuid j. m. Tema tähtsaimaks tööks tuleb lugeda teost »Geschichte Ehstlands vom ersten Bekanntwerden desselben bis auf unsere Zeiten« (Tallinna, 1814, 160 lk., II märksa täiendatud tr. 1830, 373 lk.), mis väärib tähelepanu esimese suurema Põhja-Eesti ajaloo käsitlusena.

Recke-Napiersky IV, Beise II; Napiersky, Gesch.-Schr., 58 j., 152; Inl. 1848, nr. 15; G. v. Hansen, Geschichtsbl. d rev. Gouv.-Gymn. (1881), lk. 214. — Vrdl. Winkelmann II (register). *R. K.*

WILLMANN, Friedrich Wilhelm v. (nimetab end eestikeelseis raamatuis **Redik Willem W.**), kirikuõpetaja ja kirjanik, sünd. 2. VI (VII?) 1746 Kuramaal Suur-Gramsdenis kroonuarhitekti pojana, õppis usuteadust 1766. a.-st Göttingeni ja 1768. a.-st Königsbergi ülikoolis, kuulates viimases m. s. ka filosoof I. Kant'i loenguid. Olnud paar a. koduõpetaja Liivija Saaremaal, sai ta a. 1772 Karja kiriku abi- ja a. 1775 pärisõpetajaks, mis ametist ta a 1805 loobus juba ülikooli lõpetamisel tekkinud usuliste kahtluste ja kolmanda naise surma järel teda vallanud meelenukruse mõjul. A. 1790 aadeldati W. keiser Joosef II poolt; a.-st 1785 alates toimis ta Saaremaa konsistooriumi assessorina; a. 1806 tegi ta reisi Lääne-Euroopasse ja elas pärast Kuresaares. Sealt asus ta a. 1810 tagasi maale Karja kiriku lähedusse, kus 20. I 1819 suri. — W. on tüübiline valgustusaja murrangust läbikäinud teoloog, kes ortodokslikku usukäsitust on tagajärjetult püüdnud ühendada ratsionalistliku mõttesuunaga; sellest on pärit W.-i hingeline kaksindus, usulised kahtlused ja raskemeelsus. Ta oli esimesi Liivimaal, kes hukka mõistis pärisorjuse, mis on talupoja harimatuse ning ebausu põhjuseks, ja tunnustas talupoja samavõrdsust aadlikuga ja tema osadust tulunduslikus heakäigus; W. oli veendunud, et talupoja kõlblised omadused on arendatavad, ja nõudis talupojele haridust. Sama rahvahariduslikku eesmärgiga on kirjutatud ta endagi 2 raamatut. Neist sisaldavad »Juttud ja Moistatussed . . .« (Tallinna, 1782, II tr. 1787, III — 1804, IV — 1838), mis on suures enamikus tõlge G. F. Stender'i lätikeelsest raamatust (Miitavi, 1766), rahvusvahelisi didaktilise ja moraliseeriva sisuga valme ja jutte; seal leiduvad ka esimesed n. n. haledad lood eesti kirjanduses. Teine W.-i raamat »Ellamisse-Juhhataja . . .« (Tall., 1793, II tr. 1804) sisaldab kristliku kõlbluse rahvaliku kokkuvõtte. W. oli ka moodsama (magasintarudes) mesinduse algatajaid ja on avaldanud vastava saksakeelse, Baltimail esimese, õpperaamatu »Anleitung zur Bienenzucht für Liev-, Ehst- u. Kurland« (Miitavi, 1787) kui ka eestikeelseid kirjutisi mesindusest (»Õppetus kuida keik ma rahwas woib ilma sure waewa, linnopuud piddada«, Lindforsi kalender 1787 ja 1799, »Neist messilastest«, Minuthi kalender 1801), mis esimesed sel alal.

Recke-Napiersky IV, Beise II; Kampmann, E. van. ilukirj., 18–21; *idem*, Peaj. I[III] 225–31; Hermann, E. kirj. ajal., 216–24; E. Kirj. 1925, lk. 385–96, 408–13 (W Anderson), 1928, lk. 482–89 (M. Lepik); Ridala, E. kirj. ajal. I[II], 158–62. *M. L.; T.*

WILLMER, Erna, näitleja, sünd. 17. II 1889 Tallinnas kaupmehe tütrena, õppis Tallinna kõrgema tütarlaste-kooli lõpetamise järel (1906) esiteks ½ a. Peterburis dramaatilistel kursustel E. Karpov'i juhatusel, siirdus siis vanematega koos elama Moskva ja astus seal Adašev'i teatrikursustele, mis töötasid Moskva Kunstiteatri stuudio kõrvalharuna. Õiendanud kursustel eksami III õppeaastale, asus W. a. 1910 Th. Altermann'i (vt.) kutsel Tallinna »Estoonia« lavale, kus on teotsenud näitlejana ja lavastajana praeguseni (1929), välja arvatud 2 a. ilmasõja ajal, mil viibis Helsingis. A. 1913 astus ta abiellu dr. J. Luiga'ga (vt.), kellest lahutus a. 1923, ja naitus a. 1928 näitleja A. Lauter'iga (vt.). Kolmel korral on ta viibinud välismaal (Berliinis, Pariisis, Viinis), täiendudes diktsioonis ja uurides osi. — Kindla kooli omandanud W. võitis suure tähelepanu juba »Estoonia« teatrisse tulles (1910), mis ajast on tema väärtuslikumaid tõlgitsusi Olga (L. Andrejev'i »Meie elupäevad«) ja Elina (Maria Jotuni' »Vana kodu«). Kuid W. lavaloominguline tihedus algab pärast maailmasõda, kui avanes võimalus leida süntees Moskva Kunstiteatri tundlik-meeleolulise ja varjundirikka kooli ning Lääne-Euroopa uute teatriotsingute vahel. Lavastusmeeleolu rõhutajana andis W. esi-

mesed Maeterlinck'i lavastused Eestis (»Pelléas ja Melisande« ja »Monna Vanna«) ja lõi hiljemini uue lavastusrütmi ning lavastuse optilise ja akustilise terviku J. Romains'i »Põlise Cromedeyre'i«, W. Hasenclever'i »Poja« ja Aristophanese »Lysistrataga«. Lavastuse alal on W. jäänud ometi enam tõugeteandjaks kui teostajaks, enam näitelavasünteesi otsijaks ja meeleolu taotlejaks kui lõplikkude lavastuste andjaks. Näitlejana juhtival kohal on ta esinenud mitmekesiseis osis; ta õnnestunud osad on olnud ilmadaamid või passiivsed naised (olgu mainitud W.-i rohkearvulisist õnnestunud osist Rita Cavallini — Sheldon'i »Romaan« — ja Desdemona — Shakespeare'i «Othello«), erandlikult veel vaprad neiud (Hasenclever'i »Peenem härra»). W. mõjub oma osades akustiliselt hääle musikaalsusega, kuna diktsioon on selge ja arenenud ning kõnerütm, eriti häälikkvantiteedi nõrkuse tõttu, on voolav, rütmielemendid raskesti eraldatavad; optiliselt harrastab W. varjundirikkuses arenenud miimikamängu, pehmeid ja sulavaid liigutusi. W.-i kujudes annab akustilise ja optilise kooskõla suuri ja haaravaid elamusi.

Isikl. j. m. saadud andmed. *N. A.; T.*

VILMS, Juhan, järgneva vend, arstiteadlane ja seltskonnategelane, sünd. 10. IX 1893 Viljandimaal Kabala v. Piduri talus, õppis aa. 1914—17 Tartu ja 1917—19 Tomski ülikoolis Siberis arstiteadust; lõpetanud a. 1919 Tomski ülikooli, teenis arstina čehhoslovakkide väeosades Siberis ja jõudis sept. 1920 Jaapani, India ja Vahemere kaudu tagasi Eestisse. Aa. 1920—24 toimis ta Tartu ülikooli patoloogia-instituudi assistendina, omandas a. 1924 väitekirja »Kõhreglükogeeni püsivusest mõnesuguste glükogeeni vähendavate tegurite puhul« (*Acta et Comm. Univ. Dorp.* A VII, a. 1925) põhjal *dr. med.* astme ja valmistus aa. 1924—26 ette kehakasvatuse teooria professuurile, mis ettevalmistusest siiski lõplikult loobus ja asus 1926. a. praktiseeriva naha- ja suguhaiguste arstina Tallinna. — Juba üliõpilaspõlves seltskondlikust tegevusest agaralt osa võtnud ja Tomskis a. 1918 eestikeelset ajalehte »Siberi asunik« toimetanud, asus V. Eestis a. 1922 n. n. kaudse karskustöö organiseerimisele, olles selle voolu tegelikuks juhiks. Aa. 1923—24 oli ta karskusliidu kesktoimkonna liige, 1925—26 karskusliidu juhatuse esimees ja toimetas aa. 1925—26 ajakirja »Tulev Eesti«. Ka oli ta a. 1924 eugeenikaseltsi »Tõutervise« asutajaid ning selle töö organiseerijaid ja algatas Tartus jaan. 1927 peetud rahvusliku kasvatuse kongressi mõtte. Kultuurkapitali asutamisest alates on V. toiminud kehakultuuri sihtkapitali valitsuse ja mõnd aega ka kultuurkapitali nõukogu liikmena. Politiliselt on V. kuulunud tööerakonda. — V.-i sulest on ilmunud rida teadusliku j. m. sisuga artikleid ajalehis ja ajakirjus. Tema eriraamatuina ilmunud tõist mainitagu: Poligaamiline abielu Eestis (Tallinna, 1920), Suguhaigused ja nendest hoidmine (Tartu, 1922, täiendatult ja muudetud tiitliga *ibid.*, 1927), Suguhaigused ja alkohol (*ibid.*, 1924), Lõbukultuurist (*ibid.* 1924), Tahtevõimlemine (*ibid.*, 1926), Suurte talude jagamise tarvidusest I (*ibid.*, 1926). Kaastöölisena ja -toimetajana on ta esinenud koguväljaandeis »Meie karskustöö programm ja taktika« (Tartu, 1923) ja »Pärivus ja valik. Tõutervishoiu käsiraamat« (*ibid.*, 1927).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

VILMS, Jüri, politikamees, õigusteadlane, ajakirjanik, sünd. 1. III 1889 Viljandimaal Pilistvere klk.-s Kabala v. Piduri talus, taluomaniku (hiljemini talurentniku) Rein V.-i pojana, õppis Pilistvere klk.-koolis ja 1899. a -st peale Pärnu gümnaasiumis, kust ta 1905. a. sündmusist osavõtu pärast pidi 1906. a. kevadel lahkuma, ja õiendas sama gümnaasiumi juures kevadel 1907 eksternina küpsuseksami. Koolieas teotses V. energiliselt põrandaaluseis õpilas- j. t. ringes (»Taim« j. t.) ja tegi kaastööd »Postimehe« Pärnu väljaandele. Aa. 1907—11 õppis V. Tartu ülikooli õigusteaduskonnas, mille lõpetas. Üliõpilasena oli V. radikaalse ilmega üliõpilasseltsi »Ühenduse« liige, 1908. a. selle esimees (hiljemini 1913. a.-st alates kuni surmani selle vilistlaskogu esimees) ja kuulus ka marksistina vene sots.-dem. üliõpilasseltsi. Politiliselt kahtlasena oli V. neil ajul mitmel korral lühemat aega vangistatud. Oma kõnedega »Karskuse Sõbras«, »Ugaunias« j. m. omandas V. iseteadva kõnemehe ja löögivalmis vaidleja kuulsuse. Vähemal määral võttis V. osa ka karskusliikumisest, esindades m. s. Valgas 1910 peetud IX karskuskongressil vähemusse jäänud suunda, mis püüdis karskustööd lähemalt siduda võitlusega ühiskondlikkude reformide eest. 1911. a. Tallinna asunud, toimis V. siin vandeadvokaadi abina ja veebr. 1917 alates vandeadvokaadina, toimetas aa. 1912—13 »Päevalehe« õigusteaduslikku lisa »Õigus ja kohus« ja võttis agarasti osa seltskondlikust tegevusest, m. s. maailma-sõja ajal esimehena Eestimaa Rahvahariduse Seltsis, mille kirjanduse-haruseltsis esines sageli kõnelejana ja vaidlejana, »Estoonia« eestseisuse liikmena ja mõne ühistegelise ettevõtte juhatuse ja nõukogu liikmena. Eesti haritlaste klubi autonomistide rühmas (vt. O. Strandman) oli V. üheks tegevamaks jõuks. Ta loobus nüüd marksismist, lähenes kodanlistele radikaalidele ja tutvus põhjalikumalt rahvus-

küsimusega, mille üle pidas kõnesid nii autonomistide rühmas kui ka Tartus »Ühenduse« koosolekuil. Suurt tähelepanu äratanud artikleis »Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus« ja »Eesti rahvuspoliitika« (»Vaba Sõna«, 1915, lk. 10—19, 129—36) rõhutas V., et senine Eesti Rahvameelse Eduerakonna poolt juhitud eesti rahvuspolitika oma teaduslikkude aluste nõrkuse, talupoja-ideoloogia kultiveerimise, liigse konservatismi ja argliku oportunismi tõttu ei suutvat rahuldada sotsiaalselt eristunud eesti rahva demokraatlikkude kihtide nõudeid, kuna jälle meie sotsiaaldemokraatia põhjendamatult sarnastavat rahvuskultuuriliste ülesannete teostamist sotsiaalse tagurlusega. Seevastu kutsus V. kõiki radikaalseid kihte üles võitlema demokraatliku rahvuskultuuri ja rahvuspolitika eest ja püstitas eesti rahvusautonoomia nõude. Eestimaa talurahva vabastamise juubeli puhul 1916. a. mais »Estoonia« teatrisaalis peetud kõnes väitis V., et eesti rahvas oma kultuurilise arengu kõrguse tõttu olevat täiesti õigustatud saama Vene riigi autonoomseks osaks ja et Vene riigi enda huvid nõudvat autonoomia andmist temasse kuuluvaile rahvaile. Kui mõned eesti tegelased (vt. K. Päts) püüdsid neil ajul käsikäes Eestimaa rüütelkonnaga läbi viia õieti mõõdukat omavalitsuse reformi, arvustas V. teravasti »Vabas Sõnas« a. 1915 säärast oportunismi, mille tagajärjeks olevat vaid rahva politilise teadvuse demoralisatsioon. Peamiselt tema vastuseisu mõjul nurjus ilmasõja ajal üleskerkinud kavatsus asutada Läti eeskujul eesti rahvuslikud väeosad, mis kavatsuses V. nägi otstarbetut püüet hankida Vene tsaarivalitsuselt eesti poegade verega riigitruuduse tunnustust. — 1917. a. revolutsiooni järel loobus V. kutsetegevusest ja andus täie innuga politikale. Olles Eesti Liidu Tallinna osakonna täidesaatva komitee aktiivsemaid liikmeid, võttis ta osa Eestimaa ajutise omavalitsuse seaduse eelnõu koostamisest, kuulus delegatsiooni, mis eelnõule 1917. a. märtsis hankis kinnituse Vene ajutiselt valitsuselt, ja viimase juures ellukutsutud erikomisjoni, mille ülesandeks oli koostada seaduse maksmapaneku kohta käivad määrused. Ka teiste kodumaiste asjade pärast tegi V. sagedasti reise Peterburi ja kaitsis energiliselt Vene keskvalitsuse ees eesti rahvuslikke huve. Eriti suured on V.-i teened eesti polkude asutamiseks loa hankimisel. 1917. a. revolutsiooni ajal kerkis mõte asutada Tallinnas kaks eesti sõdureist koostuvat kindluse jalaväe polku, kuid Tallinna Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu püüdis seda kavatsust eesti enamlaste mõjul (vt. J. Anvelt) igasuguste abinõudega nurja ajada. Rahvuslikkude väeosade vaimustatud pooldajana aitas V., tänu oma isiklikele sidemeile sõjaminister A. F. Kerenski'ga, mõjuvalt kaasa selleks, et hoolimata nõukogu vastupanust lõpuks siiski mais 1917 luba anti ühe eesti jalaväepolgu vormeerimiseks. Aprillis 1917 viisid mõned V.-ile lähedal seisvad »Päevalehe« osaühingu liikmed läbi, et V. kutsuti selle lehe politilise osakonna toimetajaks, kellena ta neil ärevail ajul avaldas rea suundamääravaid juhtkirju ja mõjustas sellega tugevasti Eesti avalikku arvamist. Pidades Vene revolutsiooni politiliseks ja arvates, et selle peamiseks ülesandeks on kindlustada eri rahvaile ja rahvaklassele kodanlised ja politilised vabadused, võitles V. kõigi nähtuste vastu, mis seisid vastolus selle põhitendentsiga. Suur-Vene tsentralistlikkude püüete murdmiseks soovitas V. Vene vähemusrahvaile luua omavahel kindel rinne. 1917. a. juunis võttis ta osa Peterburis peetud vähemusrahvuste konverentsist. Paljudes kirjutistes õhutas V. meie rahvuslikku iseteadvust ja kaitsis eesti rahva õigusi nii Vene keskvalitsuse kui ka kohalikkude tagurliste vene elementide (ametnikud, kohtunikud j. t.) ja äärmise pahempoolse enamlise voolu vastu. Eriti teravasti astus V. välja eesti enamlaste vastu ja oli nendega alaliselt sõjajalal. Kui Eestimaa komissar J. Poska (vt.) linnavolikogude otsuse peale eesti keele tarvituselevõtu asjus oli ringkonnakohtule protesti esitanud, arvustas V. ka seda sammu väga valjult ja heitis eesti kodanlistele kihtidele üldse ette liigset paindlikkust ja tagasihoidlikkust. Et selle tagajärjel »Päevalehe« väljaandjate ringkonnis hakati nõudma V.-i lahkumist toimetusest, otsustas ta 1917. a. sügisel mõne mõtteosalisega (K. Konik j. t.) asutada uue radikaalse päevalehe; enamlaste võimulepääsu tõttu jäi see kavatsus teostamata ja pealegi suleti ka »Päevaleht« s. a. detsembris. 1917. a. kevadel asutas V. radikaalsotsialistide erakonna, millest samal a. mõne Eesti Vabariiklaste Liidu tegelase (vt. J. Seljamaa) juurdetulekuga kujunes Eesti tööerakond. Uus erakond seadis enda püüete lõppsihiks sotsialistliku korra, kuid asus seisukohal, et seda tuleb taotada mitte proletaarlise sotsiaalse revolutsiooni, vaid järjekindla evolutsiooni teel põhjalikkude ühiskondlikkude reformide kaudu. Ta nõudis suurmaaomanduse likvideerimist, maa andmist põlise rendi alusel ainult neile, kes seda harivad isikliku tööga, ja tööstusettevõtete järkjärgulist riigistamist selle järgi, kui kaugele on teatava tööstusharu edenemine jõudnud. Heites kõrvale proletaarlise klassivõitluse idee, otsis tööerakond endale toetajaid nii demokraatlikkude radikaalide kui ka mõõdukamate sotsialistide hulgast ja püüdis enda ümber koondada kõiki nii keha-

lise kui ka vaimse tööga tegelevaid rahvakihte. Selle erakonna kandidaadina valiti V. Harjumaa poolt Ajutise Maanõukogu liikmeks ja toimis 1917. a. juulist oktoobrini viimase noorema abiesimehena. Sept. 1917 käis V. Maanõukogu esindajana Peterburis demokraatia nõupidamisel. Sama a. 3.—4. VII Tallinnas peetud Eesti rahvuskongressil oli V. üheks vanemaks abijuhatajaks ja kaitsis oma ettekandes Eesti rahva riigipolitilise ideaalina föderatsiooni Venega. Aug. 1917 valiti ta Tallinna linnavolinikuks tööerakonna nimekirja järgi. Ajutise Maanõukogu hajutamisel enamlaste poolt 15. XI 1917 tegi V. katset rahvale ette lugeda otsuseid Maanõukogu kuulutamise kohta kõrgeimaks võimuks Eestis, kuid sattus ühes J. Tõnisson'i (vt.) ja teistega märatseva enamlise rahvamassi kätte ja sai paari kivihoobiga peast ja kaelast haavata, pääsedes surmast ainult V. Kingissepa (vt.) vahelesegamise tõttu. Vene asutava kogu valimistel novembris 1917 saavutas tööerakond V.-i juhatusel suure võidu, sai pooled mitteenamlistest kohtadest (4-st 2) endale ja viis V.-i ja J. Seljamaa läbi. 10 (23.) I 1918 käis V. ühes J. Poska ja J. Seljamaaga Peterburis liitriikide saadikute jutul selgitamas Eesti riikliku iseseisvuse tunnustuse väljavaateid. Dets. 1917 Tallinnas peetud tööerakonna konverents otsustas föderatsiooni asemel nõuda Eesti riiklikku iseseisvust. Eesti Asutava Kogu valimistel 21.—22. I (3.—4. II) 1918 läks tööerakond avalikult rippumatu Eesti riigi loomise hüüdsõna all valimisvõitlusse ja sai erakordselt suure poolehoiu osaliseks. Kui oma lootustes pettunud enamlased äkki katkestasid valimised, otsustas Maanõukogu vanematekogu välja kuulutada Eesti iseseisvuse ja tegi selleks salajasi ettevalmistustöid, milledest põranda alla läinud V. võttis energiliselt osa. Valitud 1918. a. veebr. K. Pätsi ja K. Koniku (vt. neid) kõrval Päästekomitee liikmeks, etendas V. selles oma külmaverelise ja julge esinemisega tähtsat osa enamliste võimude lahkumise päevil, hoides ära Tallinna pommitamise Vene sõjalaevastiku poolt ja organiseerides kohalikud jõud enamlaste võimu murdmiseks, mille tõttu võimalikuks osutus 24. II Tallinnas Eesti iseseisvus välja kuulutada. Järgm. päeval avaldatud Eesti Ajutise Valitsuse koosseisus oli V. kohtuministriks ja peaministri asetäitjaks. Et nüüd algava Saksa okupatsiooni võimud (vt. Seckendorf) seda valitsust ei tunnustanud, organiseeris Ajut. Valitsus passiivse vastupaneku. V.-i allkirja kandev Eesti Ajutise Valitsuse salajane ringkiri nr. 1 6-st märtsist 1918 kutsus eesti tegelasi üles valitsuse ja omavalitsuse asutisi visalt oma käes hoidma ja püstitas nõude, et eesti tegelased ei sobitaks demokratismi põhimõtteist kõrvalekalduvaid kokkuleppeid Saksa võimudega. S. a. aprillis tegi V., kelle iseloom ei suutnud kannatada kestvat tegevusetust okupatsiooni surve all, katse pääseda välismaale, et Ajut. Valitsuse ülesandel arendada hoogsamat aktsiooni Eesti iseseisvuse heaks. Ta pidi lähemalt informeerima meie välissaatkonda Eesti iseseisvuse väljakuulutamisest ja okupatsioonivõimude poolt maksmapandud korrast ning andma välissaatkonnale juhtnööre edaspidiseks tegevuseks ja oli volitatud tarbekorral moodustama väljaspool kodumaa piire uue ajutise valitsuse. Kuid katse pääseda Käsmust üle jää Soome ja sealt Rootsi ebaõnnestus. V., ühes paari kaaslasega (A. Jürgens, J. Peistik ja küüdimees A. Rünk) sattus Kõrgesaarel vangi Saksa vägede kätte, kes vahepeal olid ka Soome jõudnud, viidi Kotkasse ja sealt edasi Helsingi. Töölö suhkruvabrikus asuvas Saksa vägede staabis kuulati nad üle ja püüti neilt piinamisega välja pressida teateid Eesti Ajut. Valitsuse tegevuse kohta, mis aga ei õnnestunud. Nähtavasti Saksa võimudelt Tallinnast saadud näpunäidete järgi lasti V. ja ta kaaslased 13. IV 1918 mainitud vabriku õues maha ja maeti ühes teiste mahalastutega Huopalahti metsaserval ühishauda. V.-i hukkamine, millega seotud üksikasjad veel praegugi (1929) lõplikult selgitamata, jäi esialgu saladusse. Alles 1920. a. detsembris õnnestus Asutava Kogu liikme T. Kalbuse juhatusel töötaval uurimiskomisjonil V.-i surmasaamise loosse tuua teatavat selgust ja leida ta laiba, mis suurte auavalduste saatel toodi kodumaale ja maeti Pilistvere surnuaiale. — Harukordselt julge, dünaamilise isikuna etendas traagilise surma läbi vara lahkunud V. tänu oma selgele peale ja raugematule tahtele eesti rahvuslikkude huvide tõlgendamisel ja rahvuslikkude õiguste eest võitlemisel Eesti iseseisvuse võitluspäevil aa. 1917—18 esmajärguliselt tähtsat osa. Eesti ajalukku jääb ta püsima nende saatuslikkude aegade kesksema suurkujuna, kelles paremini kui kelleski teises kehastus 1917. a. revolutsiooni järel vallandunud eesti rahvuslik energia.

A. Tammann, Jüri Vilms (1923); Päevaleht 1917; Vaba Maa 1920, nr. 287, 289, 292, 1924, nr. 87, 1928, nr. 84, 283, 1929, nr. 47; Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt I (1927); Kaitse Kodu 1928, nr. 3; R. Berendsen, Eestimaa talurahva vabastamise 100-a. juubel (1923), lk. 89 j. *P. T.*

WINCKLER, Abraham, kirikuõpetaja ja vanem eesti kirjamees, sünd. juulis 1606 Freiburgis (Tüüringis) kantori ja organisti

pojana, õppis aa. 1624—26 Leipzigi ülikoolis esmalt arsti- ja siis samas ja a. 1628 Wittenbergis usuteadust, oli siis koduõpetaja Pirnas, kus a. 1632 sai abikirikuõpetajaks, reisis sõjategevuse mõjul a. 1639 Böömisse ja siis peale pikemat aega kestnud vintsutusi Stokholmi, kus a. 1641 oli kindral L. Torstensson'i koduvaimulik. 1641. a. sügisel kutsuti ta Tallinna toomkiriku saksa koguduse õpetajaks, mis ametisse ta ilmus apr. 1642, kui oli vahepeal Greifswaldis omandanud *mag. theol.* astme. Tallinnas toimis W. otsese ameti kõrval aa. 1642—57 konsistooriumi assessorina, mitmel korral konsistooriumi abiesimehena, 1651. a -st peale Lääne- ja 1653. a.-st mõnd aega ka Ida-Harjumaa praostina. Ta suri 9. VIII 1657 Tallinnas katkutõppe. — Tema väljaandel ja kirjastusel ilmus H. Stahl'i (vt.) kodu- ja käsiraamatu muudetud ning täiendatud trükk »Hand- Hauſz- Und KIrchen-Buch / Für die Pfarrherrn und Hauſz-Väter Ehſtniſchen-Fürſtenthumbs«, mis koosneb neljast osast: I »Der kleine Catechiſmus Dr. Martini Lutheri« [a—b viij + A—Eiiij lehte =] 104 lk.), II »Die gewöhnliche Evangelia uñ Epiſteln...« (Tall., 1654, [A—X viij lehte =] 208 lk.), III »Neu Ehſtniſches Geſangbuch / Worinnen die Kirchen Geſänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottſeligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfaſſet sind« (*ibid.*, 1656, [A—C viij lehte =] 24 lk. + [A—Mm iiij lehte =] 552 lk. + [Mm v—Oo viij (?) lehte =] 20 lk.) ja IV »Etzliche Gebete Für die Ehſtnische Gemeine in Liefflland / Auſz dem Alten und Neuen Rigiſchen Betbüchlein ſampt etzlichen Reimgebeten Ehſtniſch geſetzet / von Georgio Saleman / Paſtore an H. Geiſts Kirchen in Reval« (Tall., 1655, 10 lk. + [?] 90 lk.). Kõik 4 osa koos ilmusid ühise tiitellehega Tallinnas a. 1656. Teos on alal hoidunud ainult ühes eks. (Õpet. E. Seltsi rmtkogus), selle esiosa ilma eessõnata (tiitellehega »Der kleine Catechiſmus / D. Mart. Luth. Den Einfältigen zum beſten in der Eſtniſchen Sprache in bequemen Format herauſz gegeben«, Tall. 1654) aga eraldi Berliini riigirmtkogus. Selle järgnevad trükid ilmusid aa. 1673, 1693, 1703 jne.

R. Winkler, Gesch. d. Fam. Winkler... I (1898), lk. 5—26; Recke-Napiersky IV, Beise II; Napiersky, Gesch.-Schr., 61; Paucker, Geistl., 24, 42, 56; Winkelmann II, nr. 123; Hermann, E. kirj. ajal., 80 j.; Kampmann, Peaj. I I, 175; Ridala, E. kirj. ajal. I III (1925), lk. 121 j. *A. S-te.*

WINCKLER, Reinhold Johann, vanem eesti kirjanik, sünd. 12. I 1767 Tallinnas kirikuõpetaja (hiljemini superintendendi) R. J. W.-i pojana, õppis aa. 1785—88 Jeena ülikoolis usuteadust, oli selle järel mõne a. kodumaal koduõpetaja ametis, 1793. a.-st peale Moskvas saksa kooli rektoriks; ordineeriti sept. 1795 Jüri klk. õpetajaks ning toimis aa. 1810—15 Tallinna toomkiriku õpetajana ja ühtlasi Eestimaa konsistooriumi assessorina. W. suri 24. I 1815 Tallinnas. — Vaimuliku sisuga töid ilmus W.-i sulest: »Meie Risti-uſlo Õppetuſled Piibli Ramato ſalmide läbbi Katekismuſle wiſil äraſelletud Jummala auuks ja nende heaks, kes Omma Hinge Õppetuſleks ja parrandamiſleks heal melel püüdvad pühha kirja tunda...« (Tallinna, 1806, 198 lk.) ja selle lisa (lk. 199—223): »Monned Waimolikkud Laulud . . .« (*ibid.*, 1806) ning »Jummala-ſanna laulud« (*ibid.*, 1817, 16 lk., ilm. s. a. ka Rosenplänter'i Beitr. V, 132—42). W.-i peamine tähtsus on aga ilmliku kirjanduse alal. A. 1807 ilmus temalt Tallinnas »Eesti-ma Ma-wäe ſõa-laulud« (15 lk.), mis vististi H. Wahl'i (vt.) kogu »Monned laulud« (1806) järel on teine kogu eestikeelseid ilmlikke, kuigi tõlgitud luuletisi; neist on nimetamisväärsemad »Üks ſuur mees olli ennemuiſt Pitk Koljat nimmega« ja väga rahvalikuks saanud sõjalaulud »Nüüd mehhed olgem tuggevad!« ja »Miks meil wesſi ſilmas«. Eelmisest väärtuslikum on W.-i järgmine raamat »Juttud« (Tartu, 1816, 28 lk.), mis sisaldab 12 luuletist, nimelt õpetlikke laule, valme, ballaade ja lüürikatki. Need on kõik tõlked saksa keelest (C. F. Gellert'i, G. A. Bürger'i, M. G. Lichtwer'i, J. W. L. Gleim'i, C. F. D. Schubart'i, C. A. Overbeck'i, M. Claudius'e j. t. järgi). Kunstiliselt neist tõlgetest kaalukam on viimane, »Kahheſuggune innimeste ſurus«. S. a. ilmusid need ka Rosenplänter'i »Beiträge'des« (VI, 111—35) ja üks viimase poolt väljaantud koguteoses »Lillikeſled« I (Pärnu, 1814).

Recke-Napiersky IV, Beise II; Paucker, Geistl., 30, 65, 138; Hermann, E. kirj. ajal. 233, 291 jj.; Kampmann, Peaj. I I, 250—54; G. Suits, Eesti lugemiseraamat I (1916), 30—33; Ridala, E. kirj. ajal. I III (1925), lk. 173 j. *A. S-te; S. N.*

WINKELMANN, Eduard, ajaloolane, sünd. 25. VI 1838 ukj. Danzigis kullasepa pojana, õppis 1856. a. alates Berliini ja Göttingeni ülikoolis, olles esimeses L. v. Ranke' ja teises G. Waitz'i õpilane, ning omandas a. 1859 Berliini ülikoolis *dr. phil.* astme väitekirjaga *De regni siculi administratione...* (Berliin, 1859); olgu tähendatud, et üldse Hohenstaufen'ite, eriti Friedrich II-se ajaloo uurimine moodustas W.-i erilise huviala ja elutöö. Aa. 1859—60 oli ta *Monumenta Germaniae historica* kaastööline ja

toimis aa. 1860–65 toomkooli õpetajana Tallinnas, kus tal huvi tekkis Balti ajaloo vastu. Siin algas ta oma tähtsaima töö — Liivimaa ajaloolise bibliograafia — koostamist ja avaldas ühtlasi teose »Geschichte Kaiser Friedrichs des Zweiten u. seiner Reiche« I (Berliin, 1863), II (Tallinna, 1865), mille II tr. ilmus pealkirjaga »Kaiser Friedrich II« I—II (Leipzig 1889—97). Selle töö põhjal omandas ta a. 1866 Tartus *mag. hist.* astme ja määrati siin dotsendiks üldajaloo alal. A. 1867 valiti ta ühtlasi Õpet. Eesti Seltsi esimeheks. Tema lootus saada Tartu ülikoolis üldajaloo professoriks ei täitunud, sest sellele kohale kutsuti W. Maurenbrecher Saksamaalt. Seepärast asus ta a. 1869 professoriks Berni ja sealt a. 1873 korralise professorina Heidelbergi ülikooli, kus ta teotses kuni oma surmani 10. II 1896 ukj. — Lahkumisega Tartust jäi W.-i töös Balti ajaloo uurimine loomulikult enam-vähem soiku ja esikohale kerkis jälle Hohenstaufen'ite ajalugu. Selt alalt avaldas ta peale oma ülalmainitud töö II trüki veel teose »Philipp v. Schwaben u. Otto IV v. Braunschweig« I—II (Leipzig, 1873—78) j. m. Oma alustatud töö Balti ajaloo bibliograafia alalt viis ta siiski lõpule. A. 1870 ilmus Peterburis tema *Bibliotheca Livoniae historica* ja a. 1878 Berliinis selle täielikult ümbertöötatud ja täiendatud II trükk, mis praeguselgi ajal hädavajalise teatmeteosena omab põhjapanevat tähtsust igale Balti ajaloo uurijale. Tema muist kirjutisist Balti ajaloo alal olgu peale hulga vähemate artiklite »Balt. Monatsschrift'is« ja Riia Aj. ja Muins. S.-i »Mitteilungen'ites« nimetatud: Die Capitulationen d. estländ. Ritterschaft u. d. Stadt Reval v. J. 1710 (Tall., 1865), Livländische Forschungen (Riia, 1868), Johann Meilof, Zur Gesch. d. röm. Rechts in Livland im XV Jahrh. (Tartu, 1869, Schriften d. Gel. Estn. Ges. nr. 7).

Allg. D. B. 43. (1898, seal ka edasised allikad ja kirjandus); Левицкій II, 387 j.; Neue Dörptsche Ztg. 1896, nr. 25 (nekroloog).

O. F.

WINKLER, Rudolf Adam, kirikuõpetaja ja ajaloo-uurija, sünd. 13. IX 1855 Tallinnas arsti pojana, õppis aa. 1876—82 usuteadust Tartu ülikoolis, mille lõpetamise järel oli aa. 1882—85 abi-kirikuõpetaja Rakveres, 1885—1901 kirikuõpetaja Jüri klk. Harjumaal, 1901—17 Tallinna toomkiriku õpetaja. 1904. a.-st alates toimis ta ühtlasi Ida-Harjumaa praostina ja 1910. a.-st konsistooriumi assessorina. Aug. 1915 saadeti ta Tallinna kindlusekomandandi korraldusel välja Irkutskisse, sest et ta Vologdasse pagendatud koguduse liikmeile — riigisakslasile oli toetust kogunud. A. 1917 Eestimaale tagasi pöördunud, suri ta Siberis kannatatud vintsutuste tagajärjel 7. VII 1917 Tallinnas. — Tundes huvi kohaliku ajaloo vastu, töötas W. vabal ajal Tallinna linna kui ka rüütelkonna- ja konsistooriumiarhiivis, kogudes andmeid Eestimaa kiriku-ajaloo kohta Rootsi perioodil, ja võttis a. 1898 uurimisi ette ka Rootsi riigiarhiivis Stokholmis. A. 1906 sai ta loa kasutada Tallinnas kubermanguvalitsuse n. n. »Rootsi arhiivi«, millele ligipääs harilikult polnud võimaldatud. Oma uurimuste tulemused avaldas W. arvukais artikleis, milledest mainitagu: Ueber Kirchen u. Capellen Ehstlands in Geschichte u. Sage (Beiträge V, 1900), Beiträge zur Kenntniss d. Chronisten Kelch (*ibid.*), Über Hexenwahn u. Hexenprozesse in Estland (B. M. 67., 1909), J. W. Böckler, Pastor zu Kusal (Ulmann, Mitt. 64., 1911), Das Verhältnis d. Stadt- u. Landgeistlichkeit Estlands zueinander (*ibid.* 65., 1912), Die ev.-luth. Landeskirche Estlands in ihrem Verhältnis zu den Sekten (*ibid.* 68., 1915), König Karls XII Zug nach Narva i. J. 1700 (Deutsche Monatsschr. f. Russland 1914). Aa. 1906—13 ilmus temalt toomkoguduse aastaaruannete lisana, ühtlasi eribrošüüridena, rida vähemaid kirjutisi (toomkiriku põlemisest a. 1684, A. T. Helle'st, 1657. a. katkust, toomkiriku ajaloost j. m.), milledest silmapaistvam on »Der estländ. Landkirchenvisitator David Dubberch u. seine Zeit« (Tallinna, 1909). Ka on ta sulest ilmunud »Geschichte d. Fam. Winkler in Estland« I (Tall., 1898). Eesti keeles avaldas W. »Ristirahva Pühapäeva lehes« artiklid: Suur katk (1896, nr. 51—52), Piibli ümberpanija A. T. Helle (1899, nr. 1—2), Kullamaa praost H. Göseken (1900, nr. 2—3). Kirikuajalooliste küsimuste kõrval tegeles W. Eestimaa mõisate ajalooga, kogudes selle kohta rohke materjali märkmete näol; käsikirjas on ta Jüri klk. mõisate ajaloo üle andnud rüütelkonna arhiivile. — W.-i tööde väärtus seisab esmakordselt töödeldud arhiivmaterjali rohkuses.

A. W-r.

VINNAL, Hans, kaubandustegelane, sünd. 20. VI 1882 Viljandimaal Loodi v. Evarti talu omaniku pojana, astus peale Paistu klk.-kooli lõpetamist (1896) Järvamaale Einmann'i v. maapoodi õpilaseks, ühtlasi iseõppimise teel oma haridust täiendades. Olnud peale seda lühemat aega Tamsalus harukaupluse juhatajaks, siirdus V. a. 1900 Peterburi kaubanduslikkudele kursustele, kus õppis 2 a., töötades ühtlasi mitmes kontoris praktikandina. Kursuste lõpetamise järel astus V. Tallinna Chr. Rotermann'i (vt.) firma teenistusse ja sealt 2 a. hiljemini V. J. Gorbačev'i ärijuhiks ja prokuristiks. Märtsis 1915 lahkus V. teenistusest ja omandas kogutud rahaga

värvi- ja lakivabriku Tallinnas. Kui aga vabriku sisseseade Vene võimude korraldusel evakueeriti, asus V. tegevusse väliskaubanduse alal. Aja jooksul on V.-i kaubamaja kujunenud üheks suuremaks ettevõtteks igasuguste töö-, jõu- ja veomasinate alal. Ka on V.-i juhtimisel ning kaastegevusel ellu kutsutud mitu muud tulunduslikku ettevõtet. Ärijuhtimise kõrval võttis V. agaralt osa ka seltskondlikust tegevusest (Kaupmeeste Seltsis, Eesti Autoklubis, Tall. Pühavaimu koguduses j. m.). — V. sai surma 14. VII 1928 autoõnnetusel Virumaal.

Isikl. j. m. saadud andmed; Pvl. 1928, nr. 190 j. *J. M.*

WINNIG, August, Saksa politikategelane, sünd. 31. III 1878 ukj. Blankenburgis Harzis (Saksamaal) surnumatja pojana, omandas samas linnas alghariduse ja õppis müürsepaks. A. 1905 sai ta saksa müürseppade häälekandja toimetajaks ja hiljemini Saksa sotsialistliku müürseppade-liidu esimeheks, seega asudes aktiivselt politilisse tegevusse. Maailmasõja ajal täitis W. mitmel puhul Saksa valitsuselt saadud politilisi ülesandeid. Suvel 1918 reisis ta valitsuse soovil Saksa vägedest okupeeritud Baltimail ja esitas valitsusele oma tähelepanekute kohta aruande ühes politilist ja sotsiaalset laadi ettepanekutega. Teiskordselt s. a. okt. Baltimail viibides pidas W. läbirääkimisi Eesti ja Läti politiliste tegelastega, taotledes ta enda sõnade järgi sõltumatute riikide kujundamist, milledega Saksamaa pidi püüdma lähedasse ühendusse jääda. Seejuures nõudis ta aga (J. Jans'i teatel) Tartus eesti tegelastega kokku puutudes kuni 300 000 saksa sõduri perekonnale Baltimaile asumise õigust ja ametiasutistes sakslasile pariteetsel alusel esindust. Saksa sõjalise kokkuvarisemise ja revolutsiooni järel nimetas Saksa valitsus W.-i riigi peavolinikuks Baltimail, kellena ta juhtis okupeeritud alade vabastamist Saksa vägedest ja valitsusvõimu üleandmist rajariikide valitsustele. Eesti Ajutise Valitsuse volinikkude (F. Peterson, K. Konik, A. Birk, V. Puhk ja H. Luht) ja W.-i vahel sõlmiti vastav leping 19. XI 1918 Riias. Selle lepingu järgi läks valitsusvõim Eesti etnograafilises piirkonnas (esialgu osaliselt) Eesti riigiasutiste kätte. Kui W.-i ülalmainitud nõudmised sakslaste asundamise kohta Eestisse eesti tegelaste poolt olid tagasi lükatud, laskis W. kokkuleppel okupatsioonivägede juhatusega ladudes püssid ja kahurilukud hävitada või uputada, et eestlasile mitte relvu jätta. Ka edendas W. rauddiviisi kujundamist, mis alul oli mõeldud ainult Saksa järelväena, ja selle asetamist Kuramaale pealetungivate Nõukogude-Vene vägede vastu. Selle järel oli W. lühikest aega Ida-Preisi provintsi ülempresident, kellena toetas parempoolset W. Kapp'i riigipöörde-katset (mispärast ta sotsiaaldemokraatlikust parteist välja heideti), lahkus siis a. 1920 ametist ja on sest ajast Potsdamis asudes peamiselt kirjanduslikult tegev olnud. M. s. on ta sulest ilmunud raamat »Am Ausgang der deutschen Ostpolitik« (Berliin, 1921), milles käsitlust leiavad Baltimaade olud W.-i seisukohalt vaadelduina.

Isikl., J. Jans'ilt (Tartus) j. m. saadud andmed. — Vt. E. Laaman, Eesti lahkumine Vene riigist 1917—20 (1920), lk. 76 j., 81; Tall. Pvl. 1918, nr. 130 (lepingu tekst). *R. K.*

VIRGINIUS (Verginius, Vergin), Adrian, järgneva poeg, vanem eesti vaimulik kirjanik, sünd. 20. X 1663 Kambjas, astus 1676. a. Tartu kooli, 1679. a. Riia *Lyceum* (*Schola*) *Carolina*'sse, kust ta aga 1/2 a. hiljemini lahkus, siirdudes a. 1680 Tallinna gümnaasiumi, õppis aa. 1681—83 usuteadust Kieli ülikoolis, kus ta õpinguid ometi ei lõpetanud. Kohe kodumaale jõudmisel kutsuti ta kindr.-superint. J. Fischer'i (vt.) poolt Riiga piiblit tõlkima lõunaeesti murdesse, mis töösse ta asuski, kuid mida ta teadmata põhjusil ei lõpetanud. Dets. 1686 introdutseeriti V. Puhja kiriku õpetajaks, viibis seal ametis märtsini 1694 ning sai s. a. aprillis Otepää hingekarjaseks. Ühtlasi võttis ta osa piiblikonverentsidest 25. VIII 1686 Lindenhofis ja 20. I 1687 Pilistveres, kus viimases ta 4 nädala jooksul aitas valmistada uue testamendi põhjaeestimurdelist tõlget, pooldades ühes J. Hornung'i j. t. B. G. Forselius'e (vt.) keeleliste uuenduste nõudeid. A. 1693 viibis ta eraasjus Stokholmis, kannatas a. 1700 ja 1702 sissetunginud Vene sõjavägede vägivalda, millele vastupanu korraldamises ta etendas juhtivat osa, saades venelasilt »talupoegade pealiku« nime, ja oli a. 1704 sunnitud Otepääst põgenema Tallinna. Sealt pöördus V. peale Tartu langemist tagasi kodukihelkonda, tundes end kohustatud olevat koguduse liikmeile abiks olema, andis aug. 1704 Tartus Vene tsaarile truudusvande, vangistati aga sept. lõpul 1704 ja toodi Tartu, sest tema juurest leiti Rootsi sõjaväelane kirjadega, mis loomult olid tõsi küll täiesti eralaadsed. Et V. kirjad oli hävitanud, ei saanud ta nende esitamise kaudu tühistada tema vastu tõstetud süüdistust rootslastele Vene väeosade liikumise kohta teadete saatmises. Ligi 2 a. peeti teda ja piinati raskes vangistuses ning hukati viimaks avalikult ühes Otepää vana köstri Jakob Erdmann'iga 27. VI 1706 Tartus, kuigi kohalik linna magistraat ja Otepää koguduse esindajad-mõisapidajad ning

talupojad-vöörmündrid olid katset teinud tema eest kosta. — V.-e lühike eluiga on olnud tegevusrikas ja viljakas. Juba a. 1684 ilmus tema väljaandel Riias suur lõunaeesti-murdeline katekismus küsimuste ja kostustega ning a. 1685 Riias samamurdeline laulu- ja palveraamat, mis mõlemad on tänini kaotsis, milledest on aga ilmunud mitmet puhku (eelmine teos a. 1700, teine a. 1691, hiljeminigi korduvalt) uusi trükke. Nende tööde autoriks oli tema isa Andreas V., kellel abiks olid L. Moller ja M. Schütz (vt. neid). Lauluraamatu II trükk, mis alles püsis vähemalt veel a. 1897, oli varustatud V.-e poolt mitmete lisanditega (evangeeliumid, epistlid, jutustus Jeruusalemma ärarikkumisest j. m.). A. 1686 avaldas V. Riias lõunaeesti murdes, esmakordselt eesti keeles kogu uue testamendi: *Meije Iſſanda JEſuſſe Kriſtuſſe Waſtne Teſtament |Echk Jummala Pöhä Sönna| Kumb Perräſt ISSANDA JESUSSE KRISTUSSE Sündmiſt pöhiſt Ewangeliſtiſt nink Apoſtliſt om ülleskirjotetu,* millele eessõna oli kirjutanud superint. J. Fischer ja mis täninigi mitmes eks. alal on püsinud (II trükis a. 1727). Selles töös oli tal abiks tema isa Andreas V. ja N. J. v. Hardung (vt.) ning M. Schütz. A. 1687 alustasid Puhjas V. ja J. Hornung uue testamendi tõlkimist põhjaeesti murdesse, vististi tõlke põhjal, mis juba Pilistvere konverentsil vastu oli võetud, ja lõpetasid selle a. 1688. Sellel käsikirjal rajaneb nähtavasti ka „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat", mille V. välja andis Riias a. 1695. Seda käsikirja revideeriti ja viimistleti hiljemini aa. 1704—05 kindr.-superint. N. Bergiuse (vt.) ülesandel Tallinnas kir.-õpetajate J. A. Dorsch'i, J. D. Bertold'i, M. de Moulin'i, J. Schoppius'e, J. Salemann'i ja E. Gutsleff'i poolt, ja see on nähtavasti sama manuskript, mida praegu tuntakse »Stokholmi käsikirjana« ja mida alal hoitakse Rootsi pealinna kuningl. rmtkogus. Koos B. G. Forselius'ega avaldas V. a. 1690 eestikeelses tõlkes 60 kirikulaulu, mida tänini nähtavasti alal pole hoidunud. Ühes isaga (vrdl. Andreas V.) tõlkis ta aa. 1690—1701 paiku vana testamendi osaliselt (lõpetades Hiiobi r. 42. peat. 3. salmiga) põhjaeesti murdesse, mis käsikiri on alal Õpet. E. Seltsi arhiivis. — V. on J. Rossihnius'e (vt.) ja J. Gutsleff'i (vt.) järel kolmas tähtsam lõunaeesti vanem vaimulik kirjanik, kuid et tema teoste keel väärtuselt ületas mitte üksi nende kahe autori, vaid veelgi suuremal määral ka põhjaeesti kirjanikkude keelt, kus täielikult valitsesid veel stahliaegsed traditsioonid (vt. H. Stahl), siis kujunes tema mõju märgatavalt suureks ja viljakaks üldse eesti kirjakeele arengule. Tähtsaks toeks ja õhutajaks oli ta Joh. Hornung'ile. Olulistes joontes tarvitab V. veel stahlilist ortograafiat (*Minna olle teije man, ei teh, föhmä, wichkab, wabbaſz, zikku* = »siku«, sigu, *ütz*), kuid täht *y*'d ja ühendeid *ck, gk* tal enam ei esine ja häälik *ä*'d ei märgi ta enam *e*'ga (*jälle, lähäta*). Üldse on tema õigekirjutus järjekindlam kui eelkäijail. Ka sisuliselt on tema keel õigem ja rahvalikum, lauseehituselt eestilisem ning sõnavaralt rikkam. Tema töös leidub rohkelt sõnu ja vorme, mis praegu lõunaeestist on kadunud või on saanud seal haruldaseks: *jämmätämä* = ehmatama, *Mühtnikko* 'tölner', *Robbi* 'teng', *Tatjina* 'toll', *tabbalema* = taotlema, *üffike* '(mitte) sugugi', *Wauw* ~ *Wauh* 'palavik', *Enge kui ſinna kutſutat* 'aga kui sind kutsutakse', *tachtneſz* jne. Tema uue testamendi tõlke aluseks on olnud Tartumaa lõunapoolsed murded, kuid tunduvalt on autor end mõjustada lasknud ka põhjaeesti rahvakeelest ja kirikukeelest.

Recke-Napiersky IV; Napiersky, Pred.-Lex. IV; Allg. D. B. 40.; V. Reiman, Eesti Piibli ümberp. lugu II (1890), lk. 34—42, 96—102; Lipp, Kirj. ja har. l. I, 220—23; Hermann, E. kirj. ajal., 109 jj.; Kampmann, Peaj. I[1], 184—89; Ridala, E. kirj. ajal. I[II] (1925), lk. 125—30; Eesti Keel 1927, lk. 60—66 (A. R. Cederberg); SB GEG 1921, lk. 41—51 (*idem*); F. Bienemann, Die Katastrophe d. Stadt Dorpat währ. d. Nord. Krieges (1902), lk. 75—83; Mitt. IX, lk. 118—25; Sirvilauad 1907, lk. 1—14 (V. Reiman); J. Kõpp, Mõningaid lisaandmeid oludest Lõuna-Eestis Suure Põhjasõja algusaastail (Ajalool. Ajakiri 1927, lk. 205—15). *A. S-te; J. K.*

VIRGINIUS, Andreas, eelmise isa, vanem eesti vaimulik kirjanik, sünd. 5. II 1640 Nõo kirikumõisas Saksamaalt pärit kirikuõpetaja pojana, sai a. 1660 Kambja klk. hingekarjaseks ja dets. 1688 Tartu alamkonsistooriumi assessoriks; surn. enne 5. VI 1701. V.-el oli a. 1683 tõlgitud lõunaeesti murdesse uus testament (mis hiljemini nähtavasti aluseks oli tema pojale Adrian V.-ele [vt.] uue testamendi tõlkimisel, ilm. 1686), Salomoni tarkuse rmt., 12 vähemat prohvetit ja veel mõningad raamatud vanast testamendist, mis käsikirjad aga kaotsi on läinud. Ühes L. Moller'i ja M. Schütz'iga toimetas ta lõunaeesti murdesse suure katekismuse a. 1684 ja laulu- ning käsiraamatu a. 1685, mis ta poja Adrian V.-e poolt ka trükki anti, kuid alal pole hoidunud. Koos J. N. v. Hardung'i (vt.) ja M. Schütz'iga revideeris ta oma poja ülalnimetatud uue testamendi tõlke lõplikku kä-

sikirja. Vähe hiljemini, nähtavasti 1690—1701 vahepaiku, tõlkis ta oma pojaga kahasse veel vana testamendi kuni Hiiobi rmt. 42. peat. 3. salmini põhjaeesti murdesse, mis käsikiri 1704. a. kaotsi läks, hiljemini aga uuesti leiti ja praegu tallel hoitakse Õpet. Eesti Seltsi arhiivis. Selle tõlke keele iseloomustavaks jooneks on rohked lõunaeestimurdelised sugemed (*Tsigga, faiswad, puttup, täämba, Lang* = lõng, *omat* = on (pl.), *Sälg, Ubbin, Haggo* 'koit', *perra* 'järel', *Reiwat, Astajad* = aastad jne.), kuid teisalt leidub ka mõjustusi põhjaeesti kirdepoolseist murdeist, Alutagusest (*itkema, kartke oma jumala*, part. *kõrgut, wäwü-Mehhe, tehnut* jne.). Selle tõlke keel on eelkäijate omast grammatilise ehituse ja sõnavara poolest tunduvalt õigem ja mitmekesisem. V.-e eestikeele oskus on kaasaegsete eesti kirjameeste hulgas nähtavasti kõige parem ja selle on ta ka pärandanud oma pojale Adrian V.-le.

Uus Test. 1715, eessõna; Gadebusch, L. B. III, 261; K. G. Sonntag, Versuch einer Gesch. d. lett. u. ehstn. Bibelübersetzungen (1817); Recke-Napiersky IV; Napiersky, Pred.-Lex. IV; Hermann, E. kirj. ajal., lk. 110; Lipp, Kir. ja har. l. I, 222; Allg. D. B. 40. *A. S-te.*

VIRGO, Eduard Reinhold, ajakirjanik ja diplomaat, sünd. 4. X 1878 Päides Rakvere klk.-s kõrtsmiku pojana, lõpetas a. 1893 Rakvere linnakooli, teotses siis mõne a. meremehena ja vallakirjutajana ja astus »Teataja« asutamisel (vt. K. Päts) selle toimetusse. Aa. 1903—06 õppis V. ühiskonnateadusi Pariisis Vene kõrgemas ühiskonnateaduste koolis j. m., olles edasi »Teataja« kirjasaatjaks. Kodumaale tagasi pöördunud, töötas V. suvel 1906 Tallinnas radikaalse ilmega päevalehe »Vaatleja« juures ja toimetas selle sulgemise järel ühes A. Hanko'ga (vt.) päevalehte »Sõnumed«. 1907. a. suvel saadeti V. sõjaseaduse kestvuse ajaks välja ja elas Soomes, Pariisis ja Londonis, elatades end kaastööst mitmele ajakirjale ja ajalehele. 1909. a. lõpul pääsis ta kodumaale tagasi ja töötas ajakirjanikuna vaheldumisi »Postimehe« ja »Päevalehe« toimetuses. Viimasest ühe konflikti tõttu 1914. a. kevadel lahkunud, juhatas V. kirjastusühingut »Maa«, toimetas aa. 1914—15 pildinädalkirja »Tallinna Kaja« ja viibis lühemat aega mobiliseerituna Tallinna merekindluse telegrafiroodus. 1917. a. revolutsiooni järel teenis V. Tallinna toitlusvalitsuses, mille esindajana sõlmis Soomega lepingud toiduainete vahetuse asjus. 1918. a. veebr. sõitis ta Eesti välisdelegatsiooni liikmena liitriikidesse, nõutas ühes K. R. Pustaga (vt.) Prantsuse ja Itaalia valitsuselt *de facto* tunnustuse Eestile ja viibis 1918. a. sügisest alates 1 a. Roomas, kus m. s. saavutas Eesti *de facto* tunnustuse paavstilt. 1919. a. sügisel toimis V. Tallinnas »Esturi« juhatajana, oli siis Eesti delegatsiooni sekretäriks Tartu rahukonverentsil ja käis 1920. a. alul Eesti valitsuse ülesandel Londonis. Maist 1920 kuni aprillini 1921 toimis V. välisministeeriumi politilise osakonna juhatajana ning välisministri abina ja määrati siis Eesti *chargé d'affaires*'iks Skandinaavia riikidesse. 1928. a. kevadel nimetati ta Eesti saadikuks Läti valitsuse juurde. V. on täitnud mitmeid diplomaatilisi ülesandeid, näit. esindanud Eestit meredeuurimiskonverentsil Kopenhaagenis 1925, rahvusvahelisel õhusõidukonverentsil Stokholmis 1926 j. m. Ajakirjanikuna on ta avaldanud hulga päevakaju, reisikirjeldisi, joonealuseid j. m. paljudes ajalehtedes. Ta on tõlkinud vene keelde A. H. Tammsaare (vt.) novelli »Rahaauk« (Вѣстникъ Иностранной Литературы 1907), eestindanud rea soome autorite (E. Leino, L. Onerva, J. Kianto) töid, H. Westergaard'i »Rahvamajanduse-teaduse peajoontes« (Tallinna, 1910), toimetanud koguteose »Oma Maa« I—III (Tartu, 1911—13) ja tõlkinud itaalia keelde M. Martna töö pealkirjaga *L'Estonia gli Estoni e la questione Estone* (Rooma, 1919).

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

WIRKHAUS, Adalbert August, järgneva poeg, muusikategelane ja helilooja, sünd. 5. V 1880 Tartumaal Väägvere koolimajas, õppis peale Tartu linnakooli lõpetamist (1896) 3 a. Tallinna raudtee-tehnikakoolis ja oli selle järel 2 a. raudteepraktikal Narvas, vabal ajal juhtivalt osa võttes esmalt »Võitleja« seltsi ja hiljemini muude organisatsioonide muusikaelust. Olnud 1902—05 Keila-Haapsalu raudtee sihiajamistöödel, õppis ta aa. 1905—08 Leipzigi konservatooriumis, korraldades 1907 a. sügisel, õpingute vaheajal, Tartu »Bürgermusses« omal algatusel ooperiettekandeid (C. Kreutzer'i »Öömaja Granadas« 2 puhul) ja olles 1908. a. suvel K. A. Hermann'ile (vt.) vaimliseks toeks ta muusikalise lavateose »Uku ja Vanemuise« näitelavale viimisel. Viimane tuli W.-i orkestratsioonis ning ta juhatusel etendusele »Vanemuises« (sept. 1908), siis Tallinnas »Estoonias«, Narvas ja Peterburis. Aa. 1908—12 töötas W. »Estoonia« laulukoori juhatajana ja opereti- ning ooperitrupi kapellmeistrina; seal kanti apr. 1911 ette ka tema lühikese aja jooksul valminud operett »Jaaniöö« (tekst P. Pinna'lt). Juulist 1912 alates toimis W. Valgas, olles kuni veebr. 1913 »Säde'me« muusikajuht (kellena korraldas opereti- ja ooperiettekandeid ja esitas orkestriga sümfooniaid) ja 1917. a. sügiseni muusikaõpetaja kooles. Evakueerunud siis sõjategevuse mõ-

jul Valga reaalkooliga Venemaale, jõudis W. sügisel 1918 sealt tagasi Tartu, mis on olnud tema töötamiskohaks tänini (1929). Jaan. 1919 pani ta siin ühes A. Nieländer'iga käima I eesti muusikakooli ja on märtsist 1920 alates toiminud H. Treffner'i gümnaasiumi ning kohaliku reaalkooli muusikaõpetajana. M. s. oli ta a. 1926 mängukooride üldjuhatajaks Tartumaa laulupeol ja on eneseareenduse otstarbel 1926. ja 1927. a. suvel reise ette võtnud Lääne- ja Lõuna-Euroopas ning Aafrikas. — Peale »Jaaniöö« on tema helitöist nimetada: Segakoori laulud I (Tallinna, 1910), Jakob Liiv'i tekstile komponeeritud ballaad »Vaimude org« soolodele, koorile ja orkestrile (I osa ette kantud märtsis 1929 Tartus), Eesti suit (komponeeritud a. 1918), 5 popurriid Eestis tuntud viisidest klaverile ja orkestrile, parafraas »Hinge hellal igatsusel« klaverile, kontsert-marss »Kodu« j. m.

Isikl. j. m. saadud andmed. *J. V. V.*

WIRKHAUS, David Otto, muusikategelane, sünd. 19. IX 1837 Tartumaal Vasula (nüüd Raadi) v. Lohkva külas. — Tema isa David W. (sünd. 25. XI 1800, surn. 7. I 1872) oli 1824. a.-st alates külakoolmeistri abiline Vasulas, hiljemini koolmeister Lohkvas, kust siirdus a. 1846 Sootaga (praegu Vesneri) v. Väägvere külakoolmeistriks Tartu lähedal. Olles ühtlasi tegev vennastekoguduses ettelugijana, omandas David W. laialdase tutvuskonna (F. R. Fählmann, parun G. Nolcken Luunjas j. t.) kaudu tolleaegseis intelligentsemaiski perekonnis iseõppimise teel haritlaste mõtlemisviisi ning kombeid, mille tõttu ta omas rohket lugupidamist ning populaarsust »Lohkva Taaveti« nime all. — D. O. W. sai oma hariduse isalt ja iseõppimise teel, omandas 19 aastasena koolmeistrikutse, kusjuures ta tunnistusel eriti toonitatakse orelimängu- ja muusikatundmist, ja hakkas apr. 1856 isa kõrval, kes oli haiglane, koolitöösse, esmalt abilisena ja 1864. a.-st alates iseseisva õpetajana. Tema kui ka ta isa koolitöö tulemusi hinnati õige kõrgelt. Oma koolikoha põlde intensiivsemalt harides avas W. tee ühtlasi ümbruskonna talupidajate uuema-aegsele põllupidamisele: tarvitas kunstpõllurammu, muretses enesele ajakohasemaid põllutööriistu, kasvatas ristikheina ja vikki, juba 1866. a. alates söödajuurikaid ja asutas puuvilja-aia, olles põlluasjanduses nõuandjaks C. R. Jakobson'ilegi. Tema eestvõttel asutati külla ka piimakoda. — Tartu vennastekogudusel oli juba 1825. a. saadik keel- ja puu-puhkpillidest (klarnet, flööt, fagott) koosnev sega-muusikakoor, mis mängis palvetundide kaunistamiseks vaimulikke laule. Et W.-i isa oli selle koguduse ettelugija, siis oli W.-il mõnigi kord juhus juba 8.—9. eluaastast peale seal muusikakoori ja oreli mängu kuulda, mis teda tulise huviga täitis. Ja kui isa oma perekonnaga Väägveresse asus, leidusid sealgi mõned, kes vahetevahel sealseil palvetundidel lauludele kaasa mängisid. Sellest süttis noor W. muusika vastu. Kui siis isa talle uue oreli ning klarneti muretses, algas järjekindel andumine muusikale, mille tagajärjel tekkis isa ja poja ühisel hoolel Väägveresse sega-muusikakoor, millel oli 1851. a. peale ka kindel kodukord »Wäägwere mängo kori Elu kirri«. Koorist jäid viiulid peagi kõrvale; järelejäänud 7—8-liikmeline puhkpillidekoor, mis koosnes siis puupillidest ja 2 metsasarvest, mängis tähtsamail palvetundidel oreliga koos neljahäälelisi koraale, kuna muil puhkudel palvetundide laulu tema ema Eeva W.-i orelimäng saatis. Nii kestis see kuni 1862. a. Siis muretseti Tartu orelimeistri E. Kessler'i juhatusel Krakovist 4 pasunat (f-diskant, es-alt, b-tenor ja f-bass). Nende uute mänguriistade tundmaõppimine võimaldus ainult oma otsimise varal, sest et ei teatud asjatundjat, kelle poole pöörduda. Oreli abil leiti heliredel kätte, iga pasuna tarvis eraldi, kuni hiljemini endine Tartu muusikakoori juht Fiedler W.-ile mõnesuguseid näpunäiteid lisas, m. s. ka nootide transponeerimise kohta. Sama Fiedler oli hiljemini välismaalt mänguriistade ja nootide tellimiste puhkudel W.-ile ja ta vennale Joosep Heinrich W.-ile keeleliseks vahendajaks kui ka muusikariistade-vabrikute kättejuhatajaks. Ja kui kirikuõpetaja A. H. Willigerode (vt.) arendas oma laulukoori ja Väägvere mängukoori ühisel tegevusel 1873. a. Tartus esimese suurema eestikeelse kontserdi, mille tarvis Tartu ülikooli muusikadirektor Fr. Brenner mängupalad instrumenteeris, siis võis W. neist nootidest oma muusikatundmiseks jällegi tulusat lisa hankida, nagu talle kui ka ta vennale sellestki palju kasu on olnud, et neil Willigerode vahendusel võimalikuks sai ligi 100-liikmelise ülikooli-orkestri harjutustest pealtkuulajaina osa võtta. Instrumenteerimises andis W.-ile juhatust Tartu linna endine mängukoori liige Eggert. Aga ka laulu harrastati Väägveres. Juba 1864. a., kui J. W. Jannsen (vt.) juhatas Tartu-Maarja koguduse laulukoori ning 1865. a. alul, enne »Vanemuise« seltsi põhikirja kinnitamist, ellu kutsus asutatava seltsi laulukoori, käis W. ühes oma vendade Joosep Heinrichi, Kristjani ja õe Amaliega nende kooride harjutusil kaasa laulmas. — Vahepeal oli Väägvere mängukoor 16-meheliseks paisunud ja hakkas ikka laiemat tutvust võitma, ka ilmliku mänguga. Koori edu hakkas mujalgi Eestis hoogsaid tõukeid andma mängukooride asutamisele. Neil puhkudel pöörduti nõuküsimistega Eesti esimese avaliku mängu-

koori asutaja ning juhataja W.-i poole, kes kooriasutajaile alati nõuandvalt vastu tuli, neile tellis tarvilikud mänguriistad (harilikult Markneukirchen'ist Saksimaalt) ja andis mängimises esimesi juhatusi, sest et ta ise 14. eluaastast peale kõiki puhkpille oskas mängida. Sel kombel tõusid Väägvere koori kõrval ellu teised eesti puhkpilli-koorid, kõige pealt Helme-Jõgevestel (22 mängijat), siis Tarvastus, Suure-Jaanis ja paljudes muudes kohtades — ühtekokku üle 100 koori. Ka väljaspool kodumaad — Venemaa eesti asunikkude seas — on W. mängukoore asutanud. Nii sai Väägvere lähtekohaks eesti mängukooridele. Suur osa W.-i asutatud koore korraldas omavahel ka ühise mängunootide muretsemise. Näit. 1873. a. kuulusid sesse korraldusse üle 30 koori. Ühinenud koorid käisid 2 korda a.-s Tartus koos, kus siis peeti ühiseid kokkuharjutusi (neil kooridel olid ju ühised noodid) ja W.-i ja A. H. Willigerode' juhatusel anti kontserte. Ka laulupidudel esinesid kõik osavõtvad mängukoorid W.-i ühendava taktikepi all. 1869. a. laulupeol pasunakooride ühismängu küll veel ei olnud, vaid esinesid üksikmängus 3 koori, nende seas W.-i juhatusel ka 22-meheline Väägvere koor, kelle mäng peol parimaks tunnistati. Kõigil järgnevail üld-laulupidudel (1879, 1880, 1891, 1894, 1896 ja 1910), mitmeil maakonnalaulupidudel (näit. Haapsalus 23. ja 24. VI 1896) ning suuremail ühiskontsertidel on ühis-mängukoorid ikka W.-i kindlakäelisel juhatusel esinenud. Ka kõigi nende etteastete puhuks eeskava koostades on ta alati meie pasunakooride võimiste üld-tasapinda õieti osanud hinnata. Rikkaliku loomupärase muusika-ande alusel kasvas W.-i talumeheliku välise lihtsuse all ergav helitaideline hing autodidaktilise anduvuse kandel ulatusrikkaid laineid löövaks kultuuriliseks teguriks meie kodumaa muusikaelu edendamisel. Püsikindla tegelasena tõusis W. esile oma sobiliku korraldamisoskusega mängukooride asutamisel ning nende töölerakendamisel ja oma ürgelise muusikalise kuulmise teravusega, mis edukalt maksvusele pääsis eriti hulkade mänguriistade ühtehäälestamisel laulupeo-aegsete proovide puhul ning isegi vahel tuhandele läheneva mängijatearvu kokkumängu-harjutuste kestel. Vaikses tagasihoidlikkuses, nagu ta oma muusikalise elutöö alul avalikkuse ette kerkis ja hulga eluaegsete sellealaliste esinemiste korril end tagajärjekalt maksma pani. taandus ta oma elu videvikul tegevusenäitelavalt, hulkade vaatepiirilt, 1910. a., mil ta esines Tallinna laulupeol viimast korda suure pidukoori juhatajana. Oma-aegsete erakonna-juhtidega küll lähemas läbikäimises, püsis ta alati ometi väljaspool erakondi toimiva tegelasena, ilma kuhugi parteilisust või vastuolulisust külvamata. Sellest tuligi, et teda saatis ta elu kestel kogu eesti rahva kui ka temaga kokkupuutunud muulastegi jagunematu soe poolehoid, nagu seda tunnistab näiteks seegi, et ta dets. 1866, mil kindralkonsistooriumi president, piiskopp C. C. Ulmann (vt.) Peterburis oma 50-aastast ametijuubelit pühitses, oli seal eestlaste esindajaks. Ühemeelsete ulatuslikkude poolehoiu-tunnistuste osaliseks sai W. peale muu oma 25-aastase kooliõpetaja-ameti juubeli puhul 27. IV 1881, eriti aga 60-aastasel sünnipäeval, mil »Vanemuine« ta oma auliikmeks valis, kuna Eesti Üliõpilaste Selts talle auaadressi pühendas ja tema asutatud mängukoorid teda hõbekorneti annetamisega austasid. — W. suri 16. VII 1912 Väägveres.

Se Abbiello Welle Dawid Wirkhaufi Ellokäük (David W.-i autobiograafia, käsikirjas, J. V. Veski käes Tartus, nagu järgnevadki käsikirjad); K. Kurrik, Väljakirjutised W.-ide kohta Tartu-Maarja kiriku-arhiivist (käsikiri); J. H. Wirkhaus, Mälestuskatked D. O. W.-i tegevusest (käsikiri); J. Karheiding, Eesti mängukooride algpäevilt (E. L. L. Muusikaleht 1928, nr. 8); »Wäägwere mängo kori Elu kirri, ehk pohja sädus« 1851 (E. Kirj. 1926, lk. 670–72); Laulu ja mängu leht 1895, nr. 3 (peale muu ka autobiograafia »Kansan Lehti« järgi); (J. V. Veski), Tallinna III Eesti laulupidu teejuht (1910); nekroloogid 1912. a.: Post. nr. 162, 166, Pvl. nr. 162, Sakala nr. 58, Tall. Teataja nr. 162, Ristir. Pühapäeva leht nr. 3. — Vrdl.: Dörptsche Ztg. 1866, nr. 298; Sakala 1881, nr. 20; E. Post. 1881, nr. 22; Post. 1897, nr. 210 j. — David W.-i kohta vt. Tarto- ja Võrroma Kalender ehk Täht-ramat 1842, lk. 63 (F. R. Fählmann); E. Post. 1869, nr. 48, luuletis »Kooli Taavet« (J. W[eitzenberg]).

J. V. V.

WIRKHAUS, Joosep Heinrich, eelmise vend, muusikategelane, sünd. 5. II 1854 Väägvere koolimajas, sai alghariduse kodus vennalt, samuti ka juhatusi muusikas ja mänguriistade tundmises, täiendas end hiljemini komponeerimise ja instrumenteerimise oskuses Tartu ülikooli muusikadirektorite Fr. Brenner'i, H. Zöllner'i ja H. Harthan'i juhatusel. Kooliharidust jätkas ta praost A. H. Willigerode ja elementaarkooli-õpetaja R. G. Kalda (vt. neid) ainelisel ning vaimlisel toetusel aa. 1873–75 Fr. Hollmann'i (vt.) kooliõpetajateseminaris, kuni ta viimaks koolmeistri ameti kõrval edasiõppimise tagajärjel 1876. a. Valgas J. Zimse' (vt.) seminaris omandas eksternina köster-kihelkonnakooliõpetaja kutse. Edasi oli W. kooliõpetaja Rõuge klk. Tsooru Lallil (1875—78) ja Raadi mõisakoolis Tartu

lähedal (1878—93), siis ametnik Raadi mõisas (1894—1905), päevapiltnik Tartus (1905—06), Vasula mõisa raamatupidaja ja karjaravitseja (1906—21), väikemaapidaja Vasulas (1921—24); elab praegu (1929) Tallinnas. — Venna David Otto W.-i kõrval hakkas W. muusika vastu varakult huvi tundma. Juba 7-aastaselt harjutas ta end flöödi- ja orelimängus ja laulis poisikesena ka J. W. Jannseni kooris. Hiljemini, kui meie kodumaal ikka enam mängukoore hakkas ellu tõusma, oli W. oma vanemale vennale sel alal mitmeti toeks. Tsooru Lallil õpetaja-ametis olles hakkas ta iseseisvalt mängukoore asutama, tehes seda ka koha peal 1875. a. Ka arendas ta »Vanemuises«, kus ta 1878. a. asus laulukoori juhatamisele, ühtlasi keelpillide-orkestri, muretsedes sellele esmalt omal kulul mänguriistad, millede tasu ta viimaks tagasi sai kontsertide ja pidude sissetulekuist. Selle orkestri olemasolu tegigi 1883. a. esimest korda võimalikuks »Vanemuises« L. Menning'i lavastusel eesti keeles ooperite, operettide ja laulumängude etendamisele asuda (lavastati esmalt K. M. v. Weber'i ooper »Preciosa«, siis »Korneville kellad« ja »Ilumäe piimatüdruk«). Paar a. hiljemini asutas W. »Vanemuises« puhkpillide-koori. Mängukoori, paralleelselt sagedasti ka laulukoori juhatajana oli ta »Vanemuises« 18 a. (1878—95) tegev, pidades seal kõrval 5 a. (1879—83) ühtlasi seltsi kirjatoimetaja ametit. Rööbiti juhatas ta muusikakoori Tartu Vabatahtl. Tuletõrjujate Seltsis (1880—93) ja laulukoore Eesti Kirjameeste Seltsis (1890—92), Tartu Eesti Käsitööliste Abiandmise Seltsis (1891—96), »Karskuse Sõbras« (1892—93), »Taaras« (1901—06) ja aa. 1907—21 Vasula mõisas. IV üld-laulupeol Tartus (1891) juhatas ta ühendatud viiulikoore. Üldse on W. rajanud 9 keelpillide-orkestrit (Tartumaal ja Tartus 5, Võrum. 2, Viljandim. 1, Järvam. 1) ja 17 puhkpillide-koori (Tartus ja Tartum. 5, Võrum. 2, Viljandim. 2, Virum. 2, Oudova maak. 2, Järvam. 1, Hiium. 1, Grodno kuberm. Suprasl'i alevis 1, Kaukasuses 1); ta on neile mänguriistad ja tarvilised noodid tellinud, mängimises esimest õpetust andnud ja neile edasiselgi arenemisel nõuandjaks olnud. Oma 46-a.-se püsiva muusikalise tegevuse jooksul on ta enda juhatatavate kooridega esinenud avalikkusele lugematuil korril. M. s. käis ta omal ajal »Vanemuise« tegelastega Riias, Tallinnas, Rakveres, Narvas, Peipsi taga Eesti asundusis ja mujal vaimulikkude kui ka ilmlikkude kontsertidega ja näitelavaliste ettekannetega esinemas, millel ei puudunud äratav mõju seltsielu arenemisse. Kuna ta vend D. O. W. erakonnist väljaspool töötas, kandis W.-i tegevus enam parteisuunalist värvingut. Nii muudeti tema ja teiste (R. Sachker, H. Seeland, V. Ainson, L. Menning) energilisel korraldusel 1878. a. tolleaegse »Vanemuise« seltsiruumid avalikust joogikohast seltsi enese liikmete ning tegelaste vaheliseks koosviibimiskohaks ja paluti seltsi aupresidendiks Fr. R. Kreutzwald, kellega W. lähemasse kokkupuutumisse jäi kuni selle surmani. Ja kui A. Grenzstein (vt.), kelle »Olevikule« ta alguses kaastööd oli teinud, pärastpoole venestamispolitikat ajades »Vanemuises« tahtis vene laulude kontserdi korraldada, ei saanud W. talle kaugeltki enam oma poolehoidu säilitada. W. elas kaasa ka Aleksandri kooli pea- ja abikomiteede vahelised vägikaika-vedamised ja intriigid. Kõik see visadust osutav ning kestvat hoolt nõudev töö, mis on W.-il tehtud, nagu ta vennal D. O. W.-ilgi, eriti rahva muusikalise elu arendamise alal aina autodidaktilisel algatusel oma otsese töö vaheaegadel ei millestki, pealegi ilma ainelise tasuta, on pärastpoolsessegi eesti elusse kustumatuid edusuunalisi mõjujälgi jätnud. Tagantjärel on neid teeneid tunnustanud peale muu E. V. Haridusministeerium, määrates W.-ile paiuki, ja »Vanemuine«, valides ta — 30 a. pärast tehtud tööd — märtsis 1926 oma auliikmeks.

Isikl. saadud andmed; Vanemuine 1865—1925 (1925); Post. 1924, nr. 48, 1926, nr. 172 ja 1927, nr. 47; Pvl. 1926, nr. 173; Kaja 1926, nr. 146. *J. V. V.*

WIRKHAUS, Oskar Johannes Leonhard, kaubandus- ja pangategelane, sünd. 1. XI 1870 Tartu lähedal Sootaga v. Preedi karjamõisas, kust tema vanemad varssi peale W.-i sündimist asusid elama Tartu isa kaupmeheks hakates. Aa. 1889—97 õppis W. usuteadust Tartu ülikoolis. Peale isa surma (1896) jätkas W. isa äri pidamist, olles selle kõrval mõnd aega ka »Postimehe« ärijuhiks, kui »Postimees« J. Tõnisson'i (vt.) omanduseks sai. Kui Liivimaa Linnade Hüpoteegi Seltsi juhatus 1903. a. valimiste tagajärjel märtsi alul 1904 läks eestlaste kätte, valiti W. seltsi sekretäriks ja asjaajajaks; ses ametis püsis ta kuni 1919. a.-ni, mil ta siirdus Tartu Kaubapanga juhatusse, ja valiti apr. 1920 viimase esimeheks. J. Tõnisson'i (vt.) teises kabinetis oli W. juulist kuni sept. 1920 kaubandus-tööstusministriks. Sest ajast alates, mil esimesed eestlased Tartu linnavolikokku pääsesid, oli W. ühtlasi ka volikogu liikmeks kuni oma surmani 11. XI 1920 Tartus. Oma meeleaususe ja õiglase aajaajamise tõttu seisis W. oma ümbruskonnas suures lugupidamises. Tema juhatusel ja ta venna Adalbert W.-i (sünd. 7. II 1875, surn. 22. XI 1928) kaastegevusel kujunes isalt päritud ettevõte piimanduse ja põllutööriistade

suuräriks, mis eriti Eesti ühispiimatalituste arengus on suurt osa etendanud.

Post. 1920, nr. 286, 288 j. m. *H. K.*

VIRKKUNEN (Snellman), Artturi Heikki, ajaloolane, sünd. 19. I 1864 ukj. Karungi klk. Soomes kirikuõpetaja pojana, õppis 1883. a.-st alates Helsingi ülikoolis ajalugu ja rahvateadust, sai a. 1888 filosoofia kandidaadiks, 1894 filos. litsentsiaadiks ja promoveeriti s. a. filos. doktoriks. Olnud õpetajaks Helsingis, sai ta a. 1895 Soome, Vene ja Põhjamaade ajaloo dotsendiks Helsingi ülikoolis ja a. 1903 ajalooteaduste ülem-inspektoriks Soome koolivalitsuses. A. 1921 valiti V. Turu Soome ülikooli Soome ajaloo professoriks ja s. a. ülikooli esimeseks rektoriks. Ta suri 17. XI 1924 Espoo klk. Soomes. — V. esimene teaduslik töö oli rahvuslikus vaimus kirjutatud »Pohjalaisen osakunnan historia« I—II (Helsingi, 1890—91), mis on parimaid Soomes ilmunud üliõpilas-osakondade ajalugusid. Kauaaegse töötamise viljana tema kodulinna ajaloo alal ilmus temalt »Oulun kaupungin historia« I—IV (Oulu, 1905—19), mis käsitleb Oulu ajalugu linna asutamisest Karl IX ajal alates kuni Uusikaupunki rahuni a. 1721. Eesti ajaloole on suurim tähtsus V. väitekirjana Helsingis a. 1894 avaldatud uurimusel »Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana« (ilmunud ka Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja's XVI, a. 1896). Selles töös annab V. õige hea ülevaate soomesugu rahvaste vanemast ajaloost kuni XII sajandi lõpuni, olles kasutanud töö jaoks peale vanemate allikate Põhjamaade ja Vene teaduslikke uurimusi. Teine osa tööst pealkirjaga »Itämeren suomalaiset saksalaisen valloituksen aikana 1159—1229« (SMY. Aikakausk. XIX) ilmus a. 1907 ja esitab ülevaate eesti rahva ajaloost saksa vallutamise ajajärgul peamiselt Läti Henriku kroonika põhjal. Teaduslikus, eriti ainestiku käsitlemise suhtes ei küüni töö I osa kõrguseni. Ka on V. sulest ilmunud väikesed uurimused »Virolaisia paikannimiä 1200-luvulta« (Suomi III, 7, a. 1893) ja »Albert Suerbeeri aegsed üritused Rooma-katoliku usku Venes levitada« (Ajalool. Ajakiri 1925, lk. 41—44).

Helsingin Yliopisto II (1925); Ajalool. Ajakiri 1924, lk. 121—25 (A. R. Cederberg). *A. R. C.*

VIRMA, Karl Johannes, politiline tegelane, sünd. 5. III 1879 Tallinnas töölise pojana, õppis kohalikus algkoolis ja aa. 1891—96 raudtee tehnika koolis, mille lõpetas. Selle järel töötas V. Tallinnas raudtee peatehases sepapoisina, valajana, treialina ja lukusepana, sai 1897. a. dets. vedurijuhi abiks ja 1898. a. nov. vedurijuhiks. 1905. a. revolutsiooni ajal oli V. üks raudteelaste liidu asutajaid ja võttis osa raudteelaste streikide korraldamisest, kuuludes raudteelaste koondisse, mille liikmete enamik olid sotsiaal-revolutsionäärid Hiljemini kuulus V. Vene sots.-dem. partei vähemlaste hulka. 1905. a. lõpul põgenes ta algava reaktsiooni eest Rootsi, siirdus sealt järgm. a. Soome, kus ta a. 1909 tabati tsaarivalitsuse sandarmite poolt ja asumisele saadeti Arhangeli kubermangu. 1910. a.-st peale võimaldati talle elada Arhangelski linnas. Seal toimis ta kohaliku elektrijaama juhatajana ja saeveskite ühingu elektrotehnika osakonna abijuhatajana. A. 1912 lõpetas ta eksternina Berliini tehnikumi elektriinseneride kursused. Saanud a. 1914 loa Tallinna tagasi pöörduda, teenis V. kuni apr. 1918 Vene-Balti laevatehases varustusosakonna asjaajajana. 1917. a. revolutsiooni ajal oli V. Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu liikmeks. Üürnikkude rühma kandidaadina valiti ta 1917. a. suvel Tallinna linnavolinikuks ja sai sept. alul Tallinna esindajana Ajutise Maanõukogu liikmeks. 1918. a. lõpul ja 1919. a. alul teenis V. ametnikuna Kaubanduse ja Tööstuse ministeeriumis, olles ühtlasi riigivaranduste ülevõtmise komisjoni ja juriidilise komisjoni liikmeks; veebr. kuni aug. 1919 toimis ta riigikontrolli teedeosakonna juhatajana ja riigi kontrollnõukogu liikmena ja oli märtsist kuni dets. 1920 Tallinna-Pärnu kitsarööpalise raudtee inspektoriks. Alates sept. 1921 kuni praeguseni (1929) on V. olnud Eesti Panga nõukogu liikmeks. Politilisest elust Eesti iseseisvuse ajal on V. osa võtnud Eesti sots.-dem tööliste partei (a.-st 1925 Eesti sotsialistliku tööliste partei) esindajana Asutavas Kogus, I, II ja (kuni jaan. 1928) III Riigikogus. V. oli vanemaks abiesimeheks I ja (kuni dets. 1924) II Riigikogus, saavutades tunnustuse rahuliku koosolekute juhatajana ja kodukorra hea tõlgendajana. Dets. 1924 kuni dets. 1925 asus V. teedeministri kohal J. Jaakson'i (vt.) valitsuses. Tähtsamaid küsimusi, mis teedeministeeriumis V. ministriks olles päevakorral olid ja osalt lahendati, olid uute raudteede ehitamine, olevate raudteede kandejõu, kiiruse ja üldolukorra tõstmine, maanteede ja sildade ehitamine, siseveeteede korraldamine, telefoni ühenduse kättesaadavamaks tegemine ja tööpuuduse vastu võitlemine. Omavalitsusliku tegevuse alal on V. aa. 1921—27 olnud Viru maakonna-nõukogu liikmeks ja 1917. a. alates kuni praeguseni (1929) Tallinna linnavolinikuks. Veebr. 1927 peale kuni praeguseni on V. toiminud Tallinna linnapea abina ja ehitusosakonna juhatajana.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T.*

VIROLA, Yrjö (end. nimi kuni 1918. a.-ni **Jüri Tilk**), karskustegelane ja ajakirjanik, sünd. 29. XII 1864 Tori klk. Randivälja külas talupidaja pojana, oli aa. 1884—92 õpetajaks oma kodukohas, õiendades a. 1885 Tartus vastava kutseeksami, ja toimis aa. 1892—98 Tartus »Oleviku« toimetuse liikmena. Siis Soome asunud, omandas ta Helsingi soome lütseumi lõputunnistuse ja astus a. 1901 Helsingi ülikooli filosoofiateaduskonda, mille lõpetas a. 1907 magistri astmega. A.-st 1905 alates oli V. ametis »Uusi Suometar'i« (hiljemini »Uusi Suomi«) ja »Iltalehti« toimetuses. Ta suri 11. II 1929 Helsingis, kus ka maetud. — Eestis on V. silmapaistva tähenduse omandanud ühe esimese karskustegelasena. A. 1889 asutas ta Soome selleaegse karskusliikumise juhi dr. A. A. Granfelt'i, osalt ka J. Hurda (vt.) j. t. mõjul esimese karskusseltsi »Täht« Toris ja oli aa. 1889—92 selle esimees. »Tähe« liikmete hulka kuulus karsklasi üle terve Eesti, nii et selts kujutas esialgselt endast Eesti karskusliikumise keskust. Tartu siirdunud, astus V. a. 1892 »Karskuse Sõbra« liikmeks, oli aa. 1893—96 selle esimeheks ja valiti jaan. 1896 selle auesimeheks. Ta võttis osa esimestest Eesti karskuskongressidest ja kuulus esimestesse karskusseltside kesktoimkondadesse. Ka toimetas ta pikema aja kestes »Eesti Karskuse Seltside Kalendrit ehk Aastaraamatut«, mille lisas avaldas m. s. hulga artikleid karskusalasse puutuvaist küsimusist. Neist mainitagu: »Katked meie maa karskuse kirjandusest ja nende püiete ajaloost siin« (E. K. S. Kal. 1893, lk. 26—51), »Seltside tööpõllult« (*ibid.* 1894, lk. 60—75), »Ülevaade Eesti karskuse seltside töö peale« (*ibid.* 1897, lk. 98—110). Peale selle on V. mitmel pool kui ka eriraamatuina avaldanud kirjutisi ja hulga tõlkeid, m. s. ka näidendeid.

Isikl. saadud andmed; Post. 1929, nr. 44. Vrdl. E. Kirj. 1925, lk. 435 j., 565 j.; koguteos »Eesti maa, rahvas, kultuur« (1926), lk. 1169. *R. K.*

VISKOVATOV, Paul Aleksandrovič, ajaloolane, sünd. 24. XI 1842 Peterburis, astus a. 1860 Peterburi ülikooli, kuid jätkas selle ajutise sulgemise järel a. 1862 oma õpinguid Bonni, Berliini ja Leipzigi ülikoolis, töötades peamiselt üldajaloo alal Th. Mommsen'i, L. v. Ranke' j. t. juhatusel ja omandades a. 1867 Berliinis *dr. phil.* astme väitekirjaga »Jakob Wimpheling. Ein Beitrag zur Gesch. d. Humanisten« (Berliin, 1867). Olnud selle järel lühikest aega Vene sõjaministeeriumi teenistuses ja toiminud Peterburi ülikooli eradotsendina, asus V. a. 1871 jälle 2-ks a.-ks teadusliku otstarbega välismaale, kust tagasi tulnud ta 1873. a. lõpul nimetati vene keele ja kirjanduse dotsendi k. t.-ks Tartu ülikoolis. Nov. 1874 valiti ta ülimäärase professori ja aug. 1880 määralise professori k. t.-ks ja kinnitati a. 1885 määraliseks professoriks. Veebr. 1895 pensioonituna erru läinud, asus ta Wiedemann'i gümnaasiumi direktori kohale Peterburis, kus ta suri 16. IV 1905. — Oma ala kõrval on V. suure huviga teotsenud Baltimaade arheoloogiaga, ühes prof. C. Grewingk'iga (vt.) ette võtnud kaevamisi Türsamäel ja Pühtitsas ning m. s. vastu vaielnud vanema rauaaja kalmete suhtes tema ajani maksvusel olnud n. n. laevkalmete-teooriale. V.-i tähtsamad tööd selt alalt on: Bericht über die Aufdeckung einer schifförmigen Steinsetzung bei Türsel in Estland (ühes täiendava aruandega, Verh. GEG XIII, a. 1888), Zur Schiffsgräber-Frage (SB GEG 1889), Нѣкот. свѣдѣнія объ эстахъ, живущихъ въ предѣлахъ Псковской губ. (Труды VI Арх. Съѣзда, т. IV, 1889), Archäolog. Funde in Püchtitz (SB GEG 1893), Пюхтицкое древн. кладбище Эстл. губ. (Временникъ Эстл. губ. 1893, eriraamatuna Tall., 1894). V.-i brošüür Юрьевъ (Дерптъ) и его истор. прошлое (Tartu, 1894) on kaunis tendentsioosne ja ajalooliselt väärtuseta. — V.-ile oli juhtivate vene ringkondade poolt ühtlasi ülesandeks tehtud Tartus pinda luua tulevale venestusele. Selle ülesande täitmiseks pidas ta ühendust kohalikkude mõõduandvamate saksa ja eesti tegelastega (viimaseist olgu mainitud M. Veske, H. Treffner, J. Kunder j. t.), mõjustades eriti J. Kõrv'i (vt.).

Левицкій II, lk 359—62; Великій кн. Николай Михайловичъ, Петербургскій Некрополь I (1912), lk. 443. — Vrdl. Kampmann, Peaj. I, 186 j. *O. F.; T.*

VISNAPUU, Henrik, kirjanik, sünd. 21. XII 1889 Valgamaal Helme klk. Leebiku v. Maardina talus töölise pojana. Ta oli vanemate, Kaspari ja Eva V., kuues laps. 3-aastasena siirdus ta Tartumaale, veetis poisikesepõlve Vana-Kongutas, kus isa oli metsavahiks, Meeril, Reolas, Vana-Kuuste karjamõisas Töörastes, Vasulas, Helmes ja selle järel Sarakuste mõisas, kus isa oli kupjaks. Peale esialgse alghariduse omandamist õppis V. a. 1905 ühe semestri Tartu 4-kl. linnakoolis, kust oli sunnitud lahkuma, siis aa. 1906—07 Saadjärve ministeeriumikooli pedagoogikaklassis ja õiendas 1907. a. kevadel Narva gümnaasiumis algkooli õpetaja kutseeksami. Selle järel oli ta kuni 1910. a. õpetajaks Võnnu klk. Kastre-Peravallas, siis 1 a. Koeru Haridusseltsi 2-kl. algkoolis ja ühe semestri Kavastu Tähemaal. 1912. a. alul astus ta Tartu Pedagoogilise Seltsi üldhariduslikele kursustele (õhtugümnaasiumi), õpetades ise

ühtlasi M. Aidniku tütarl. progümnaasiumis eesti keelt. Lõpetanud 1915. a. õhtugümnaasiumi, õiendas ta eksternina 1916. a. Tartu Aleksandri gümnaasiumis keskkooli lõpueksami ja astus järgm. a. Tartu ülikooli ajaloolis-keeleteadusliku fakulteedi klassika osakonda. Ühtlasi töötas ta 1917. a. suvel »Tallinna Teataja« toimetuses ja teotses selle järel paar a. elukutselise kirjanikuna. 1920. a. hakkas ta uuesti Tartu eesti ülikoolis kirjanduslugu õppima, kuid katkestas selle 2 semestri järel, oli 1921. a. 6 kuud Venemaal ja astus 1922. a. Berliini ülikooli filosoofia osakonda, oli aga sunnitud ainelistel põhjustel lõpetama sealsed õpingud kolme semestri järel. Ta asus pärast seda uuesti kodumaale ja elab praegu (1929) elukutselise kirjanikuna Tartus. Siin on ta oma otsekohese kirjandusliku tegevuse kõrval rohkesti osa võtnud meie kirjandusliku elu organiseerimisest, kuuludes näiteks Kirjanikkude Liidu juhatusse ja olles nov. 1927 alates Kirjanduse Sihtkapitali Valitsuse esimees. — V.-lt on ilmunud järgmised luuletiskogud: »Amores« (Tallinna, 1917, II tr. Tartu, 1919), »Jumalaga, Ene!« (Tartu, 1918), »Talihari« (*ibid.*, 1920), »Käoorvik« (*ibid.*, 1920), »Hõbedased kuljused« (*ibid.*, 1920), »Ränikivi« (*ibid.*, 1925), »Maarjamaa laulud« (*ibid.*, 1927) ja kokkuvõte varasemaist kogudest »Valit värsid« (Tall., 1924); poeemid »Jehoova surm« (Tartu, 1927) ja »Parsilai« (*ibid.*, 1927). Selle värsivormilise toodangu kõrval on V. rohkesti avaldanud kriitilisi kirjutisi kirjanduse ja teatri küsimuste üle, eriti »Päevalehes«, »Postimehes«, »Vabas Maas« ning »Loomingus«. Ühtlasi on ta avaldanud esseekogu »Vanad ja vastsed poeedid« (Tartu, 1921), mis sisaldab paar põhimõttelist kirjutist lüürikast ja viis esseed üksikuist luuletajaist. Kõige lisaks on ta tõlkinud O. Wilde'i draama »Salome« (1919), H. Balzac'i romaani »Šagrään-nahk« (1926) ja I. Turgenev'i romaani »Aadlipesa« (1927, kõik Tartus). — Peale üksikute luuletistõlgete mitmes keeles on V. »Amores« tervena ilmunud I. Severjanin'i venekeelses tõlkes (1921, Moskvas).

V. algas luuletamiskatseid õieti varakult. Ta teadlikumad üritused sel alal langevad aga juba Noor-Eesti liikumise elavamaisse aastaisse. Ja kuigi ta varssi püüdis olla opositsioonis selle liikumisega, ometi oli ta ise esialgu mõjustatud Noor-Eesti lüürikuist. Ning samuti, kuigi tema esimene luuletis ilmus trükist juba a. 1908 (»Postimehes«), kulus ometi ligi 10 a., enne kui ta leidis üldisemat tunnustust. See vaheaeg sisaldas talle üheltpoolt visasid pingutusi luuletehnilisel alal, teisalt aga teoreetilisi mässukatseid valitseva kirjandusvoolu vastu. Nii avaldas ta koos R. Rohu (vt.) j. t. a. 1913 Tartus albumi »Moment« I ja a. 1914 brošüüri »Roheline moment«, milles püüti propageerida futurismi, kuigi vähese menuga. Alles revolutsiooni-a. 1917 sündis kirjanikkude rühma »Siuru« tähe all ka V. aeglaselt küpsenud luuletaja-anni spontaanne läbilöök. Kuid seesama rahutu otsimine ja uute tähiste taotlemine on olnud talle omane hilisemalgi ajal. Selles on tihtipeale avaldunud ülepingutavat teoreetitsemist, mis pole igakord kaugeltki kooskõlas luuletaja enese samaajajärgulise loominguga. Tuleb märkida näiteks ta suunavõtte-katseid koguteoses »Loomine« (Tartu, 1920) või teetasandamist ilmumata jäänud ajakirjale »Peninukid« (1924). Sellele püsimatusele on paarinud aeg-ajalt liialdatud vaimustus mõnest kirjandusliku moe viimsest kisast (futurism, I. Severjanin, vene imažinistid), mis aga niisama ruttu on lahtunud. Kõik see »vastoluline, kooskõlatu, rahutu ja rabelev« (J. Kärner'i sõnad) on tihtipeale varjutanud V. tõelist luuletaja-ilmet. Kuid lõplikult ongi ta vahest just säärase tundeinimesena võinud teostada oma spontaanselt silmapilgu meeleoludele anduva lüüriku ülesannet.

Nagu tähendatud, vallutas V. alles a. 1917 üldise tähelepanu. See sündis luuletiskoguga »Amores«. Kuigi meie lüürika juba Noor-Eesti ajajärgul erines põhjalikult senisest konventsionaalsest tundeluulest, ometi oli ta kõlbliselt veel küllaltki soliid. Selle vastu avaldus aga V. esiteoses esmakordselt seniste eetiliste kriteeriumide boheemiline kergeltvõtmine. Siin väljendus oheldamatu jõuga ja loorimatus sõnastuses kogu tunnete skaala — taltsutamatust kirest küünilise mõnitamise kaudu jõuetu alistumiseni. Kuigi raamat koosneb üksikuist iseseisvaist luuletisist, ometi moodustab ta tervikuna otsekui ühe ainsa romaani, mille peateemaks on hinge ja ihu omavaheline heitlus. Iseenesest oleks see vaatlus küllaltki masendav, kui seda ei puhastaks kannatustoonid, mis kostavad läbi nende rõvetsuste. Esialgu aga äratas tähelepanu ikkagi autori avameelne hooplemine oma pahedega, kuna ta tundeluule teine pool jäi selle varju. Ja sellepärast polnud ka ime, et ta esiteosele osaks sai palju kõlblist hukkamõistmist, kuigi ei võidud salata ka tema ande omapärasust. — »Amores'es« oli V. andnud ilmeka läbilõike oma luuletajavõimeist. Järgnevates kogudes liigub ta umbes samade ainete ja tundesuundade piirkonnas, rikastudes ainult ideeliste väljavaadete või tehniliste üksikasjade poolest. Nõnda on teises kogus »Jumalaga, Ene!« esiteose jõhker künism pisut taltunud, taganedes suurema lüürilise tunde ees. Kolmas kogu »Talihari« osutab autori meeleoluliste piiride laienemist väljapoole kitsalt-sub-

jektiivsete elamuste ala, peamiselt n. n. »ajaluule« suunas. Neljas kogu »Käoorvik« ja viies »Hõbedased kuljused« sisaldavad rohkesti puht-musikaalse värsirakenduse katseid, kuigi eriti viimase suures tsüklis »Kõnelused Issandaga« on ületatud vahest isegi »Amorese« robust naturalism. Selle vastu hakkab aga kuuendas kogus »Ränikivi« ja seitsmendas »Maarjamaa laulud« ikka teravamalt tunduma oma rahva ning kodumaa valulisarmastava tunnetamise püüd. Kuid otsekohese tundeluule kõrval on V. hilisemal ajal ikka sagedamini kaldunud ka filosoofilisse ja eepilisse luulesse, mis tähendab ühtlasi ulatuslikumate väljendusvormide tarvituselevõttu. Kõigeks selleks näib tal aga olevat tunduvalt vähem loomupäraseid eeldusi. Igatahes sisaldavad sellised poeemid nagu »Armastus — surm«, »Inimpuu« (kogus »Ränikivi«), »Parsilai« ja »Jehoova surm« ning seni lõpule viimata suur romaan värssides »Saatana vari« (»Looming« 1925 ja 1927) tihtipeale ainult salmivormilist käsitööd. Need tööd jäävad üksnes mõistusliku pingutuse saadusteks, ilma et neid elustaks vahenditu tundmus või lüüriline voolavus. Kus aga V. püsib otsekohese tundeluule piirides, seal on ta värske ja suggereeriv peaaegu kogu oma toodangus. Ja just sel alal on ta üldse väljapaistvamaid nimesid eesti luule ajaloos. Ta on selle leheküljile kõigi oma vooruste ja pahedega surunud püsiva jälje.

Isikl.-j. m. saadud andmed; J. Kärner, Eesti uuemad luuletajad (1925), lk. 57—71.

F. T.

WITTE (v. Witten), Franz, vanimaid eesti kirjamehi, oli aa. 1525—52 (?) Tartu Jaani kiriku õpetaja; lähemad eluloolised andmed puuduvad. W. tõlkis eesti keelde Luther'i väikese katekismuse, mis tõlke Võnnu kirikuõpetaja Joh. Schnell trükki toimetas. Raamat ilmus Lüübekis a. 1553 (1554?), kuid meie päevini pole alal hoidunud vist ainustki eksemplari.

Recke-Napiersky IV, Beise II; Hand- Hausz- Und Kirchen-Buch ... (1656), eessõna, lk. aV^{0} jj.; Uus Test. 1715, eessõna; Nord. Misc. IV, 150; E. P. Körber, Materialien zur Kirchen- u. Prediger-Chronik d. Stadt Dorpat (1860), lk. 8; SB GEG 1891, lk. 52—64 (F. Amelung); *ibid.* 1908, lk. 48—54 (H. Bruiningk); Verh. GEG XIX (1898), lk. XXVII j. (V. Reiman); Hermann, E. kirj. ajal., 12j.; Kampmann, Peaj. I^{III}, lk. 149; Lipp, Kir. ja har. l. I, 128 j.; Ridala, E. kirj. ajal. I^{II}, 93.

M. L.

VJÄČKO (Vjäčeslav, Vetseke, Vyesceca), Vene vürst, lähem elulugu teadmata. — Valitsedes Polotskile alluva Kukenoisi üle, oli V. sunnitud a. 1205, kui sakslased olid kindlustanud oma seisukohad Väina ääres asetsevate liivlaste suhtes, astuma piisk. Albert'iga (vt.) lähemaisse sõltuvussidemeisse. Ilmudes Riiga 1206. a., andis ta piiskopile viimase poolt leedulaste retkede vastu lubatud abi eest poole oma maa-alast ja linnusest. Alberti poolt Kukenoisi saadetud rüütel Danieli ja tema meestega tekkisid aga V.-l. a. 1208 hõõrumised ja saksa garnison tapeti peale 3 mehe, kes pääsid tagasi Riiga. Nüüd palus V. Polotski vürstilt abi, et Riia saksa kolooniat hävitada. Kuid Albert, keda vastutuuled olid takistanud kavatsetud välismaareisile minemast, hakkas valmistuma sõjakäigule Kukenoisi vastu. Seda mitte ära oodates lahkus V. oma linnusest, süüdates selle põlema. Kui eestlased 1222.—23. a. vastuhakkamisega suutsid endalt heita võõraste ikke ja ainult Tallinna jäi viimaste kätte, pöördusid nad abipalvega venelaste poole. Appi tulnud venelased — Susdali vürst oli saatnud venna Jaroslavi ühes sõjaväega, millega ühinesid novgorodlased, Pihkva vürst Vladimir ja Pihkva kodanikud, kokku 20 000 meest, — jätsid Tartu oma mehi, kuid suundusid saarlaste palvel Tallinna alla, mida nad tagajärjetult piirasid. Veel s. a. saatsid venelased V. 200 mehega Tartu. Kui mõõgavendadel oli äpardunud Tartu vallutamine 1223. a. sügisel ja 1224. a. aprillis ja kui võimatu oli V.-t viia loobumisele eestlasist, toimus 1224. a. augustis piisk. Albert'i kutsel kõigi saksa jõudude retk Tartu alla, mille piiramisele nüüd asuti ja mille allaheitmine kaitsjate (eestlaste ja V. salga) ägeda vastupanu tõttu tegi sakslastele suuri raskusi. Olles Tartu s. a. sept. vallutanud, surmasid sakslased kõik linna kaitsjad, nende seas ka V., peale ühe venelase, kes saadeti sõnaviijana Susdali vürsti juurde.

Novgorodi I kroonika (Полн. собр. русск. лѣтописей, т. III, a. 1841); Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ.* XXIII, a. 1874); Bonnell, Chronogr.; Fr. v. Keussler, Der Ausgang d. ersten russ. Herrschaft in d. gegenwärt. Ostseeprovinzen im 13. Jahrh. (1897); A. H. Virkkunen, Itämeren suomalaiset saksalaisen valloituksen aikana (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XIX, a. 1907).

H. S.

VOLQUIN (Folkwin), Mõõgavendadeordu meister, sünni-a. ja päritolu teadmata, valiti a. 1209 Wenno (vt.) järglasena ordumeistriks. Juba järgm. a. viibis ta ühes piisk. Albert'iga (vt.) paavst Innocentius III-da juures Roomas, et otsustada tüliküsimust maa jagamise kohta; paavst lahendas tüli piirates Alberti mõju ordu kasuks. Selle

järel kohtame V.-i mitmel sõjaretkel eestlaste vastu. Need retked ulatusid a. 1227 Saaremaani ja suurendasid ordu maaomandust ning võimu. Välispolitiliselt muutus seisund keeruliseks taanlaste teotsemise tõttu Tallinnas 1219. a. alates. V. on mitmel korral nendega ühendusse astunud, et ordu pretensioone eesti maa-aladele kindlustada piiskoppide vastu. Kui aga eestlaste 1222. a. võitlusis ilmseks osutus taanlaste jõuetus, kasvasid ordu nõuded Eestimaa suhtes: aa. 1227—38 hoidis ta ka Harjumaad ning Tallinna lossi enda käes, laskis endale oma maa-alad Rooma kuningalt kinnitada ja jaotas maa saksa vasallidele. A. 1228 võttis V. ette kättemaksu-retke semgallide ja kuralaste vastu lõunas, millega algas kaua kestnud sõda nende suguharude kui ka leedulaste vastu. Ordu võimu laiendamine võis sündida ainult vastolus maa piiskoppide õiguslikkude nõuetega. Kuid kord tõsteti V.-i vastu ühe rühmkonna poolt tema ordus süüdistus koostöös piiskoppidega ja V. viibis seetõttu koguni mõne aja vangistuses. Et kindlustada täielist ülekaalu piiskoppide üle, astus V. läbirääkimistesse Saksa orduga Preisis. Enne kui need aga suutsid anda tagajärgi, langes V. ühes 50 rüütliga 22. IX 1236 lahingus Saule juures leedulaste vastu võideldes. 13. V 1237 teostas siis paavst Mõõgavendade ordu jäänuste ühendamise Saksa orduga.

Läti Henriku kroonika (ed. W. Arndt, *Scr. rer. Germ. XXIII*, a. 1874); R. Hausmann, Das Ringen der Deutschen u. Dänen um den Besitz Estlands bis 1227 (1870); F. G. v. Bunge, Der Orden der Schwertbrüder (1875); Ph. Schwartz, Kurland im XIII Jahrh. (1875); Arbusow, Grundriss[IV]. *L. A.*

VOSTOKOV, Aleksander Christoforovič, keeleteadlane, sünd. 16. III 1781 Kuresaares väljaspool abielu, ema arvat. eestlane; liignimeks oli tal algupäraselt Ostenneck — antud isa (Ludwig Christoph v. d. Osten-Sacken) poolt —, mille ta hiljemini muutis venepäraseks. Esimesed lapsepõlve aa. möödusid V.-il Tallinnas võõraste keskel; siis saatis isa a. 1788 ta Peterburi kadetikorpusse, kust ta a. 1794 ökitamise tagajärjel üle viidi kunstideakadeemiasse. Mõlemas õppeasutises avaldas V. suurt usinust ja andekust ja jäeti peale kunstideakadeemia lõpetamist a. 1800 selle juurde edasi töötama. Kunst (arhitektuur) teda aga sügavamalt ei köitnud ja varssi (a. 1804) katkestaski ta oma vahekorra kunstideakadeemiaga. Omandanud täielikult vene keele, esines ta 13.-dast elu-a.-st alates luuletajana, kuid siiski ilma suurema menuta. A. 1803 hakkas ta tegemist tegema muinasvene ja kiriku-slaavi mälestusmärkidega, milleks Vene arhiivid pakkusid väärtuslikku materjali, ja sellele alale koondus sedamaid kogu tema tähelepanu. Hiljemini teenis V. m. s. Peterburi avalikus raamatukogus ja Rumjantsev'i muuseumis Moskvas ning valiti 1841. a. korraliseks akadeemikuks; ta suri 8. II 1864 Peterburis. — V. on võrdleva slaavi keeleteaduse rajajaks Venemaal, olles ühtlasi tuntud ja lugupeetud Lääne-Euroopas. Oma Lääne-Euroopa kaasaeglastest oli ta mitmetigi ees ja on esimesi, kes keeleteaduses lõi ajaloolis-võrdleva meetodi. Kõige silmapaistvamad on tema teened kiriku-slaavi keele alal. Tema teostest nimetatagu: Разсужденіе о славянскомъ языкѣ (Труды общ. любит. россійск. словесн. при Импер. Московскомъ Университетѣ, 17., a. 1820), Остромирово Евангеліе (Peterburi, 1843), Словарь церковно-славянск. языка (*ibid.*, 1858—61) ja Русская грамматика (*ibid.*, 1831, 12. täiend. tr. 1874).

И. В. Ягичъ, Исторія славянск. филологіи (1910); Новый Энц. Сл. Брокг.-Ефр. XI (neis kirjandust laiemalt). *J. M—k.*

WULFF, Gustav (pseud. **G. Õis**), seltskonnategelane ja kirjanik, sünd. 20. XII 1864 Tartumaal Vastse-Otepää v. Juusa talu peremehe pojana, õppis aa. 1880—84 Tartu õpetajate seminaris, mille lõpetamise järel oli aa. 1885—92 õpetajaks Puhja klk.-koolis, 1892—94 Amblas koduõpetajaks kohaliku apteekri juures ja on 1894. a.-st praeguseni (1929) toiminud Vana-Otepää vallasekretärina. Oma ameti kõrval on W. elavalt osa võtnud seltskondlikust tegevusest Puhjas ja siis kuni viimase ajani Otepääl (Nuustakus), olles m. s. kohaliku laenu- ja hoiu ühingu (praeguse Otepää ühispanga) juhatuse esimeheks aa. 1905—10 ja 1913. a. alates kuni praeguseni (1929) ning karskusseltsi »Edasi« esimees aa. 1897—1910 ja 1923. a. peale kuni praeguse ajani. Liivimaa kuberneri keelu mõjul a. 1910 oli W. sunnitud mõneks ajaks seltskondlikust tegevusest tagasi tõmbuma. — Juba seminaris õppides hakkas W. kaastööd tegema »Sakalale« ja siis »Eesti Postimehele«. Hiljemini on ta olnud veel mitme teisegi ajalehe ja ajakirja (»Postimees«, »Meelejahutaja«, »Olevik«, »Oma Maa«, »Laulu ja mängu leht«, »Linda«) kaastööline, avaldades neis nii algupäraseid kui tõlgitud luuletisi, jutustisi, arvustusi ja mitmesuguse sisuga artikleid. Samuti on tema sulest ilmunud luuletisi j. m. »Isamaa kalendris« 1889—93. Eriti tuttavaks on saanud tema luuletis »Ööpikule« (»Õrn ööpik, kuhu tõttad sa...«), millele viisi lõi K. Ramm (ilmunud ühes nootidega

esmakordselt »Eesti Postimehe Muusika Lisalehes« 1883, nr. 5—6, lk. 20 j.).

Isikl., Eesti Bibliogr. Asutisest j. m. saadud andmed; Post. album, lk. 256; Post. 1925, nr. 353; Tartu Õpetajate Seminar 1828—1928, (1929), lk. 229. *T.*

VUOLIJOKI, Ella Marie (Hella Maria), kirjanik ja tulundustegelane, sünd. 9. VII 1886 Helme klk. Taageperas õpetaja ja vallakirjutaja Ernst Murriku tütrena, õppis peale Puškin'i gümnaasiumi lõpetamist Tartus (1904) aa. 1904—08 Helsingi ülikoolis rahvaluulet, ajalugu ning esteetikat ja lõpetas a. 1908 ülikooli *mag. phil.* astmega. A. 1905 astus V. Soome sots.-dem. erakonda ja toimis ajalehe »Työmies« kaastöölisena, olles aa. 1904—07 ka »Postimehe« kirjasaatja. A. 1908 astus ta abiellu Soome sots.-dem., hiljemini kommunistide juhtiva tegelasega mag Sulo Vuolijoega, kellest a. 1922 lahutus. Aa. 1908—10 koostas ta Suomen Kirjallisuuden Seura ülesandel Helsingis deponeeritud J. Hurda(vt.) kogudes leiduvate rahvalaulude tüüpideregistri 40 000 teisendist. Ka on temal käsikirjas kogutud Hurda j. m. kogudest uurimismaterjali (umbes 550 varianti) eesti vaeslapse laulude kohta. Sõda käsitlevate rahvalaulude sünteesi esitab tema a. 1915 Tallinnas ilmunud »Sõja laul«. A. 1914 siirdus V. äritegevusse, oli a. 1917 Ameerika suuräri W. R. Grace & Co esindaja, ehitas a. 1923 Suojärvele Karjalas saeveski, mis a. 1927 ühendati »Aunuksen Puuliike«-nimelise saetööstuse ettevõttega ja on paisunud üheks Soome suuremaks äriks sel alal. Praegu (1929) toimib V. *Carelia Timber Co* ja »Aunuksen Puuliike« peadirektorina. — Kirjanduse alal hakkas V. varakult teotsema, avaldades juba 15-a.-na esimese novelli »Postimehes« ja olles hiljemini »Noor-Eesti« kaastööline. Eriraamatuina on tema sulest ilukirjanduse alalt ilmunud »Talulapsed« (Tall., 1912) ja »Udutagused« (*ibid.*, 1914, II tr. Tartu, 1927). Need on jõukast talust võrsunud noorte haritlaste eluloolised teosed, milledes autobiograafiline joon on küllaltki selge, kusjuures V. tegelased on psühholoogiliselt käsituselt järjekindlamad ja hingestatumad kui enne teda esinenud ja tema kaasaegsete naiskirjanikkude omad. V. ilukirjanduslikus loomingus on väärtusena märgitav autori intellektualism.

Isikl. j. m. saadud andmed. *B. L.; T.*

VÄISÄNEN, Armas Otto Aapo, rahvamuusika ning -laulude korjaja ja uurija, sünd. 9. IV 1890 ukj. Savonranna klk. Soomes kaupmehe pojana, õppis muusikateadust Helsingi ülikoolis, mille lõpetas a. 1919 filosoofia magistrina, on toiminud a.-st 1918 ajakirja »Säveletär« peatoimetajana, a.-st 1919 Kalevalaseura asjaajajana, a.-st 1925 Helsingi Rahvakonservatooriumi juhatajana ja a.-st 1916 Soome Muusikateaduse Seltsi sekretärina. Dets. 1918 kuni märtsini 1919 asus V. Tallinnas eesti retkkonna saadikuna ja Soome teadeteagentuuri kirjavahetajana. A.-st 1912 alates on V. ette võtnud rea uurimisteekondi soomesugu rahvaste rahvamuusika ja -laulude korjamiseks, saades selleks rahalist toetust m. s. Eesti Üliõpilaste Seltsilt, Eesti Rahva Muuseumilt ja Eesti Kirjanduse Seltsilt ja viibides aa. 1912—14 ja 1921—23 suvel sel otstarbel Eestiski. Kogutud rahvalaulude värsside arv Eestist ulatub V.-l 15 000-ni. Ka on V. oma uurimistööde huvides a. 1925 töötanud Saksa, Leedu, Läti ja Eesti muuseumes. Eesti suhtes on V.-e töist tähtsad: Setunmaa (Helsingin Sanomat 1921, ka eriraamatuna Helsingi, 1921), Eesti rahva vana laulumuusika (»Odamees« 1923, nr. 5), Setunmaan »lauluemojen« tilapäisrunoja (Kalevalaseuran vuosikirja 3., 1923), Syntymä, lapsuus ja kuolema. Setukaisten tapoja ja uskomuksia (*ibid.* 4., 1924. lk. 193—223), Väinämöisen kantele kuvissa (*ibid.* 5., 1925), Soittaja haltijan opissa (*ibid.* 6., 1926), Kantelerunojen todellisuuspohja (*ibid.*, 8., 1928), Kantele- ja jouhikkosävelmiä (sissejuhatus ka saksak. tõlkes, Helsingi, 1928), Heimokannel I, Viron kansan runoja (Kalevalaseuran julkaisuja 3., 1924), artiklid koguteoses »Kodotulõ'« (Tartu, 1924) j. m.

Isikl. j. m. saadud andmed. *T. H.*

WÖHRMANN, Johann Christoph, tulundustegelane, sünd. 6. VII 1784 Riias kaupmehe pojana, astus peale kaubanduskooli lõpetamist Magdeburgis (Saksamaal) ametisse isa äris Riias ja sai hiljemini selle äri omanikuks. Ta oli Riia börsikomitee asutajaid (1816) ja teotses kuni surmani komitee esimehena ja selle abina. Ärilise tegevuse kõrval toimis W. m. s. aa. 1824—43 Preisi kindralkonsulina, Riia suure gildi ja 1830. a.-st Riia eeslinna ilustamiskomitee liikmena, saades viimases ametis temanimelise pargi asutajaks Riias. Ka asutas ta Riias suurema saeveski ja valutöökoja ning 1835. a. Riia mineraalvee-ravila. W. suri 2. IX 1843 ukj. Franzensbrunnenis Böömis. — A. 1830 omandas W. Poolas kalevivabriku, kuid sealsete rahutuste tagajärjel katkes vabriku tegevus ja a. 1832 tõi W. vabriku sisseseade üle Sindi mõisa Pärnumaal, kus vabriku tegevus arenes õige kiiresti, selle aastase toodangu tõustes kuni 700 000 arss. kalevit, kuna tööliste arv ulatus 1000-ni. Vabrikutöölistele ehitas W. Sindis korterid-üksikmajad aedadega, kooli ja kiriku.

Inl. 1843, nr. 36 j. m. saadud andmed. *J. M.*

WÜHNER, Hans (esialgse perekonnanimega **Vanakubja**), ärkamisaja tegelane, sünd. 1. XI 1836 Paistu klk. Aidu v. Moosi talu pidaja pojana, astus a. 1850 Viljandi alg- ja hiljemini kreiskooli, õiendas a. 1854 klk.-kooli õpetaja eksami ja asus Paistu klk.-kooli õpetajaks, kus ta õpilasiks olid m. s. M. Veske, vennad P. ja A. Peterson'id (vt. neid), J. Mielberg j. t. ning ta lähemaiks tuttavaiks Jaan Adamson (vt.) ja Mats Vares. Paistust said alguse pärastised kooliõpetajate konverentsid. A. 1856 tutvus W. ka J. W. Jannsen'iga (vt.) ja sai tema »Perno Postimehe« ning hiljemini »Eesti Postimehe« kaastööliseks. A. 1858 asus W. köstri abiliseks (saades hiljemini köstriks) ja klk.-kooli õpetajaks Tarvastusse, kus oli pikemat aega mitmekülgselt tegev, täites õpetaja ameti kõrval m. s. ka Kuressaare ja Tarvastu kirikuvalla kirjutaja kohuseid. Tema kodus Tarvastus 29. X 1862 peetud koosolekul sõnastati kirjalikult Eesti Aleksandri kooli kavatsus; vastavale otsusele kirjutasid alla W., J. Adamson, Mats Vares ja kirikuvöörmünder Jaan Wühner. E. Aleks. kooli mõtte arendamisel selle algjärgus (kuni peakomitee loomiseni a. 1870) oli W. üldse aktiivsemaks tegelaseks J. Adamson'i kõrval. Samuti tema juures Tarvastu köstrimajas moodustati ärkamisaja haritlaste suuremal koosviibimisel 7. VII 1870 E. Aleks. kooli peakomitee. Ka asutas W. Tarvastus muusikaning laulukoori ja laenuraamatukogu, oli tegev talumaade päriseksostmise õhutajana, võttis osa A. Petersoni nimega seotud liikumisest ja sai selle tagajärjel võimude surve all vintsutada. Ühtlasi oli ta Eesti Kirjameeste Seltsi (1872) ja Viljandi Põllumeeste Seltsi (1870) asutajaid ning mõnd aega viimase esimees, Aleks. kooli peakomitee liige ja Õpet. Eesti Seltsi kirjavahetaja liige. »Sakala« ilmumahakkamisel oli ta selle pooldaja, kuid jäi C. R. Jakobson'ist (vt.) viimase kirikuvastase tendentsi pärast eemale ja lahkus a. 1881 ka Eesti Kirjameeste Seltsist. — A. 1878 Nõo klk.-s Keeri mõisa omandanud, asus W. a. 1880 Tarvastust lahkudes sinna elama, jätkates sealgi oma seltskondlikku tegevust. Nii oli ta aa. 1895—97 Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimees, hoolitses Nõo kirikukonvendi liikmena klk. kirikuasjade eest ja toimis aa. 1900—09 kirikueestseisjana, kellena m. s. kaitsis kooliõpetajaid Vene võimude ees ning toetas Nõo Noorsoo Kasvatuse Seltsi asutamist. A 1908 Keeri mõisa müünud, asus ta 1909. a. alul Tartu ja siirdus siit Karula kirikumõisa poja juurde, kus suri 31. VII 1911.

Eesti Kultura II (1913), lk. 90—113 (M. Lipp); Post. album, 256—58; Post. 1911, nr. 170, 174; H. Rosenthal, Kulturbestrebungen d. estn. Volkes währ. eines Menschenalters (1869—1900) (1912).

A. Kr.; H. Kr.

Ö.

ÖPIK, Ernst, täheteadlane, sünd. 10. X 1893 Virumaal Kundas tolliametniku pojana, õppis a.-st 1912 Moskva ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonnas, mille lõpetas a. 1916 kandidaadi astmega, ja jäeti s. a. ülikooli juurde professori kutsele ettevalmistumiseks astronoomia alal. Aa. 1916—20 töötas ta Moskva observatooriumis, a.-st 1918 assistendina, 1920—21 Taškendi astronoomil. observatooriumis ja opteeris a. 1921 Eestisse, saades s. a. Tartu ülikooli tähetorni astronoom-observaatoriks, mis ametis on toiminud senini (1929). A. 1923 omandas ta väitekirjaga *A Statistical Method of Counting Shooting Stars . . .* (T. Ü. tähetorni publikatsioonid XXV, nr. 1, a. 1922, selle jätk XXV, nr. 4, a. 1923) *dr. phil. nat.* astme. — Ö. on avaldanud rea pikemaid ja lühemaid, enamikus astrofüüsilisi ja tähtedestatistika küsimusi käsitlevaid töid välismaa eriajakirjus ja Tartu ülikooli tähetorni publikatsioonides. Tema tähtsamad tööd kuuluvad just stellaarstatistika alale. Neist nimetatagu esiteks ülaltsiteeritud doktoritööd, mis kirjeldab lendtähtede uut n. n. »kaksiklugemise« meetodit ja selle rakendusi, mille abil on võimalik täpsamalt kui senini statistiliselt uurida lendtähtede parvede koosseisu, ja teiseks kaksiktähtede statistilisi uurimusi võõrsil kogutud materjali najal ühes järeldustega tähtede arenemise kohta tiitleiga *On the Luminosity-Curve of Components of Double Stars* ja *On the Distribution of Relative Luminosities and Distances of Double Stars...* (T. Ü. tähet. publ. XXV, nr. 5, 6, a. 1923). Astrofüüsilistest töist on Ö.-ul tähtsamad *Photographic Observations of the Brightness of Neptune. Method and Preliminary Results (ibid.* XXV, nr. 3, a. 1923), siis selle töö jätk ja lõpptulemused Neptuni rotatsiooni kohta (koos R. Livländer'iga, *ibid.* XXV, nr. 7, a. 1924) ja *Photometric Measures of the Moon and the Earth-Shine (ibid.* XXVI, nr. 1, a. 1924); viimane töö on koostatud omal ajal Moskvas autori tehtud ülesvõtete järgi. — O.-u populaarteaduslikest töist mainitagu ta teost »Päike« (vene k. Moskva, 1922, II tr. 1927, eesti k. Tartu, 1928).

Isikl. j. m. saadud andmed. *R. L.*

ÖPIK, Paul, eelmise vend, rahandustegelane, sünd. 10. I 1888 Tallinnas meriväe üleajateenija-allohvitseri pojana, oli aa. 1907—09 Tallinna gaasi- ja veevärgi kontori ametnik ja õppis aa. 1909—13 Riia polütehnikumis, kus lõpetas a. 1913 kaubandusosakonna. Olnud aa. 1912—13 Viljandi krediitühingu ärijuht, astus Ö. a. 1913 sõjaväe-teenistusse ja võttis aa. 1914—17 ohvitserina osa maailmasõjast. Nov. 1918 astus ta Rahaministeeriumi arveosakonna juhatajana ametisse, määrati mais 1923 Riigikassa juhatajaks, dets. 1925 Eesti Panga direktoriks ja jaan. 1928 äsjaasutatud Pikalaenu Panga presidendiks. Riigikassa juhatajana oli ta omal ajal ühtlasi tegev I Juurdeveo-Seltsi raudtee hoolekande juures valitsuse direktorina ja on 1924. a.-st senini (1929) toiminud riigi trükikoja nõukogu esimehena. Erapooletu asjatundjana on Ö. leidnud omal alal üldise tunnustuse. *T.*

Ü.

ÜXKÜLL, Johann v., Eestimaa mõisnik XVI a. s., pärit Ü.-ide soo Ravila-Riisipere harust, varasem elulugu teadmata. Ü. oli Rannamõisa (Tallinna lähedal) ja Riisipere (Harjumaal) mõisa omanik. Oma talupoja Suurepere Madise ebainimliku käitlemise pärast, millest saadud vigastuste tagajärjel see suri, suleti Ü.-ile jaan. 1535 Madise venna, Tallinna kodaniku, kiviraiuja Nikolas'e palvel pääs Tallinna. Kui Ü. sellest hoolimata Tallinna ilmus, lootes oma soo kaugeleulatuvaile suhetele, vangistati ta kohtufoogti Both Schröder'i korraldusel ja tunnustas oma süü, pakkudes linnale suurt tasu enda vabastamise eest. See pakkumine lükati tagasi ja Ü. hukati 7. V 1535 sisemise ja välise Harjuvärava vahel Tallinnas, peale seda kui ta samal päeval oli teinud oma testamendi (hoitakse alal Tallinna linna-arhiivis). Kahtlemata oli raad vormiliselt õigustatud sääraselt talitama, sest Tallinnas maksev Lüübeki õigus määras kohtumõistmise kuriteo koha järgi. Sellegipärast kardeti Tallinnas kättemaksu rüütelkonna poolt, sest hukatu lellepoeg Konrad v. Ü. tõstis Rootsi kun. Gustav Vaasa (vt.) juures kaebuse linna peale; samuti kaebas rüütelkond ordumeister Hermann v. Brüggeney'le linna peale. Neil kaebusil polnud siiski muid tagajärgi, kui et Harjuvärav kinni müüriti. Alles Vene aja alul avati väravast uuesti läbikäik, mispärast sellesse suunduv tänav nimetati vene keeles »uueks tänavaks«.

Russow; E. v. Nottbeck u. W. Neumann, Gesch. u. Kunstdenkmäler d. Stadt Reval I (1904), lk. 48; E. v. Nottbeck, Die alte Criminalchronik Revals (1884); G. O. Hansen, Gesch. d. Geschlechts derer v. Üxküll (1900). *O. G.*

Õ.

ÕIS, vt. **WULFF.**

Z.

ZAMOYSKI, Jan, Poola riigimees, sünd. 1. IV (19. III?) 1542 Skokovis (Kulmi palatinaat Poolas) Chelmi kastellaan Stanislaus Z. pojana. Siirdunud kalvinismi, kasvatas isa ka poja vastavalt selle usu õpetusile. Õppinud õigusteadust Pariisi ja Strassburgi ülikoolis, lõpetas Z. stuudiumi Paduas ja astus siis kodumaal riigiteenistusse. Juba 1572. a. interregnumi aegsetes seimides tõusis Z. šljähta juhiks. Osalt just Z. mõjustusel valiti Anjou' hertsog Henri Valois Poola kuningaks. Viimase lahkudes troonilt on Z. olnud tugevasti kaasamõjuv, et Poola sai Stephan Bathory's (vt.) rahvusliku kuninga, mis märgitseb ühtlasi riikliku mõtte tõusu Poolas. Kõik järgnevad Stephan Bathory nimega seotud uuendused Poola riiklikus elus ja osalt ka välispolitilised üritused on alatihti oma algatuselt viidavad tagasi Z.-le, kelle Bathory oli nimetanud riigi suurkantsleriks ja kroonu suurhetmaniks (1580). Olles populaarne šljähtičite juures, oli Z. nagu Bathorygi vihatud magnaatidelt. Bathory surnud, raskenes Z. seisund osaliselt, teiselt poolt aga avanes talle võimalus pääseda troonile, sest et ta oli abielu kaudu suguluses Bathoryga. Z. loobus avanevast võimalusest, toetades ema poolt Jagellonest põlvneva Rootsi troonipärija kandidatuuri, kes Sigismund III-na ka troonile valiti. Sigismundi võistleja, Austria ertshertsog Maximiliani, kes püüdis end relvade abil panna maksma, võitis Z. ja võttis vangi Pitšeni juures (1588). Hiljemini on Z. sattunud vastollu Sigismund III-ga, sest viimane oli liiga austriasõbraline. Ka Poola vastureformatsiooni loos kuulub Z.-le silmapaistev koht. Vististi juba Z. Itaalias olles on sündinud muutus tema usulistes vaadetes, mille tagajärjel ta pöördus tagasi katoliku kiriku rüppe. Hiljemini on Z. eriti soodustanud jesuiitide asumist Poolasse, kuid seejuures pole ta läinud ka dissidentide vastu kunagi kuni fanaatilise

sallimatuseni. Samuti väärivad märkimist Z. teened Poola kultuuri- ja haridusloos. Olles isegi liikunud kunsti ja teaduste vallas, soodustas ta igati nende arengut Poolas; 1595. a. on ta avanud ta enda asutatud Zamosci linnas Itaalia ülikoolide eeskujul korraldatud akadeemia. Z. suri 3. VI 1605 Zamoscis.— Juba varakult ilmnes Z. mõju Liivimaa asjade otsustamisel. Liivimaa läänile saamiseks pöördusid tema poole ta nõusoleku võitmiseks Holsteini hertsog Adolf (1578) ja Saksa ordu tollekordne meister Heinrich (1579), kuid tema ei pooldanud nende plaane. Ta toetas kun. Stephan Bathory plaani uueks sõjakäiguks Vene vastu Liivimaa lõplikuks vallutamiseks ja aitas selleks 1580. a. saada riigipäevade nõusolekut. Sõjakäik õnnestus ja paavsti legaat A. Possevino (vt.) vahetalitusel alganud rahuläbirääkimised liikusid täiesti Z. poolt dikteeritud nõudmiste tähe all. Kõik esialgsed korraldused uue provintsi valitsemise alal kohe peale Poolale soodsa Sapolje rahu sõlmimist (jaan. 1582), nagu linnade ülevõtmine venelastelt, staarostate ja ökonoomide määramine jne., jäi Z. hooleks. Ülesannet teostades jõudis Z. 23. II s. a. Tartusse, võttis linna venelastelt üle ja määras staarostaks Zygmunt Rozeni. Samuti algatas ta siinse tegeliku vastureformatsiooni, võttes katoliiklastele Maarja kiriku ja jättes siia preestriks oma kaplaani Lamkowicz'i. Tartust lahkus Z. 2. III s. a., et tõtata Riiga, kus 15. III toimus kuninga, G. Radziwilli (vt.) j. t. osavõtul tähtis nõupidamine, millel lõplikult otsustati Võnnu piiskopkonna ning Riia ja Tartu jesuiitide kolleegiumi asutamine, samuti vist pärastiste *Constitutiones Livoniae* põhijooned. Stephan Bathory tookordne Liivimaa-politika oli kõigiti Z. mõju all. Nii on Z. poolt algatatud ja kuninga poolt teostatud n. n. 1582. a. Poola revisjon; samuti on tema poolt esitatud juba s. a. jaan., kuid alles järgm. a. Possevino, nuntsius Bolognetti j. t. osavõtul laiaulatuslikumaks arenenud Liivimaa koloniseerimise kavatsus. Suur agarus, mida Z. ilmutas vastureformatsiooni levitamisel Liivis, leidis tunnustuse paavst Gregorius XIII isiklikus tänukirjas ja kuninga poolt, kes talle Võnnu piiskopkonna asutamise puhul (dets. 1582) määras pärandatava õiguse toomdekaani ja ühe toomhärra nimetamiseks. Mõistes Z. suurt mõju nii Stephan Bathorysse, kui ka hiljemini Sigismund III-sse, on seda arvestanud Liivimaa seisused ja üksikkodanikud ning püüdnud leida tema pooldamist. 1582. a. lõpul pöördus tema poole Liivi aadli saatkond, paludes *Constitutiones Livoniae* mõningate määruste revideerimist, kuid tulemusteta. Hiljemini pöördus Z. poole Riia linn vahetalituse saamiseks kalendritülide lahendamisel, mille tagajärjeks oli kuninga poolt Z. mõjul komissaride (L. Sapieha ja S. Bonari) saatmine Riiga. — Eriliselt tihedaks on muutunud side Z. ja Tartu vahel Sigismund III päevil. Liivimaa vallutamise, Krakovi kaitsmise ja Maximiliani võitmise tänuks annetas kuningas talle (juunis 1588) Tartu staarostkonna ühes Tartu ökonoomia alaga. Tartule on Z. püüdnud olla võimalikult vastutulelik (soodustades kaubandust jne.). Muutunud olusuhete tõttu polnud neil püüdeil siiski tulemusi. Veel oleks mainida, et Tartu sisetülides tuttavaks saanud H. Karthausen (vt.) püüdis ühendust luua Z.-ga. — Hertsog Karli (vt. Karl IX) poolt 1600. a. Liivimaa vallutamiseks algatatud sõjakäigu tagasitõrjumiseks volitati Varssavi riigipäeval 1601. a. Z., kes ülesande vastu võttis ja veel s. a. sügisel Liivimaale tuli. Sõjakäik tema juhatusel oli edukas. Peatselt vallutati Volmari. Viljandi ja Rakvere, ning asuti piirama Paidet, mis samuti varssi langes. Kuid vanaduse ja vahest soovi tõttu lähemal olla riigi juhtivale politikale, loobus Z. ülemjuhatusest.

Raeprotokollid ja Zamoyski kirjad Tartu linnaarhiivis; A. T. Dzialynski, *Collectanea vitam resque gestas Joannis Zamoyscii illustrantia* (1861); *Archiwum Jana Zamoyskiego* I—III (1904—13); Seraphim, Livl. Gesch. II[II]. *E. B.; N. T.*

ZIMSE, Johannes (Cimze Jānis), läti kooli- ja muusikamees. sünd. 21. VI 1814 Ronneburgi (Rauna) klk. Lätimaal Zimse karjamõisa kupja pojana; õppis Ronneburgi klk.-koolis, oli mõned aa. koduõpetajaks, sai a. 1833 Volmari klk.-kooli õpetajaks ja omandas 1836—38 Saksis Weissenfelsi seminaris tuntud pestalozziaanlase W. Harnisch'i juhatusel õpetajadiplomi. Aa. 1838—39 kuulas ta Berliini ülikoolis loenguid filosoofias, teoloogias ja pedagoogikas ning õppis matemaatikat ja didaktikat kuulsa A. Diesterweg'i juures, kes võitles rahvakooli uuenduse ja õpetajate sõltumatuse eest kirikust. 1839. a. suvest peale oli Z. Volmaris Liivimaa rüütelkonna poolt asutatud ja 1849 Valka üleviidud klk.-kooliõpetajate seminari juhataja kuni oma surmani 10. X 1881. — Kuigi olles saksa hariduse ja õppekeele austaja ja olude sunnil takistatud osa võtmast ärkavast rahvuslikust liikumisest, avaldas Z. oma ametis sügavat mõju kogu Liivimaa, ka selle Eesti osa hariduselu arengusse. Z. äratas oma õpilastes aatelise käsituse õpetaja kutsest, enesest lugupidamise, iseseisva mõtlemise ja tugeva tungi edasiõppimisele ning enesetäiendusele. L. Erk'ilt Berliinist saadud tõukeil tõi Z. läti rahvalaulu unustusest, kogudes, harmoniseerides ja välja andes rahvaviise (8 annet »Dseesmu-rota« = laulupärg); ta vaimustas ka oma õpilasi laulu

ja muusika edendamisele. Z. õpilastest, kelle arv üle 400, nende hulgas 1/4 eestlasi, tõusis valgustatud ja agaraid pedagooge, muusikamehi, politikamehi. Eesti avalikkudest tegelastest, koolimeestest, heliloojatest kuuluvad tema õpilaste hulka: C. R. Jakobson, A. Saebelmann-Kunileid, F. Saebelmann, E. A. Thomson, A. Grenzstein, J. Jürgenstein-Lill, A. Jürgenstein, A. Sprenk-Läte, H. Einer j. t. Z. algatusel hakati a.-st. 1848 Liivimaal korraldama üldisi õpetajate konverentse, mis venestuse tulekul keelati. Z. on ka üks läti laulupidude algatajaist.

C. Peterson, J. Bach, E. Inselberg, Das ritterschaftliche Parochiallehrerseminar in Walk (1898); J. Kalninsch, Jahnis Zimse. Widsemes draudses-skolotaju seminara pirmais direktors (1914); Lipp, Kir. ja har. l. III, 123, 127 j., 135—37, 139; A. Jürgenstein, Minu mälestused I (1926), lk. 59—61, 64—73. *P. P.*

ISIKUNIMEDE REGISTER.

Registrisse on võetud kõik leksikonis esinevad isikunimed. Nimede juures leiduvad arvud tähendavad lehekülgi. Rasvaselt trükitud arvud juhivad lehekülgedele, kus leidub antud isikut käsitlev artikkel leksikonis.

A

Aadu, Eessaare —, vt. Eessaare Aadu
Aarne, A. **1**
Aavakivi, J. 1
Aavakivi (Espenstein), R. **1**, 184, 305, 487, 568
Aavik, Johannes **1—3**, 266, 427, 531, 569, 570
Aavik, Juhan **3**, 136, 444, 507
Aavik, P. 9
Abel, kun. 302
Aberg, A. R. **4**, 288, 289
Absalon, peapiisk. 11, 95
Adamson, A. H. **4**, 251, 252, 261, 288, 327
Adamson, H. **5**
Adamson, J. **5**, 9, 131, 159, 162, 244, 245, 374, 421, 565, 603
Adašev, A. 585
Adašev, A. F. 246
Adelheim, G. 435
Adelung, J. Chr. 57
Aderkass, Cl. 297
Adler, J., prof. 227
Adler, J. 383
Adlerfeld, G. v. 206, 458
Adolf, herts. 605
Adson, K. A. **5—6**, 328, 353, 546
Agnes, Taani kun. 77
Agricola, Kr. **6**, 75, 360
Agricola, M. 6, 351
Agrippina 561
Agthe, A. **6—7**, 17, 431, 432, 460, 480, 521
Ahlqvist, A. E. **7**, 187, 225, 423, 433, 567
Ahnlund, N. 89
Aho, J. 266, 426, 500, 502
Ahrens, E. **7—9**, 32, 98, 140, 141, 147, 150, 253, 267, 268, 292, 335, 421, 464, 492, 569
Aidnik, M. 599
Ainson, H. 9
Ainson, Malle 9
Ainson, P. **9**
Ainson, V. 596
Aint, A. **9—10**, 182
Aint, T. 9
Aischylos 188
Aitsam 261
Akel, Fr. K. **10**, 36, 70, 79, 126, 200, 212, 244, 249, 395, 411, 496, 497
Akermann, Fr. v. **10**
Aksakov, I. S. **10—11**
Aksakov, S. T. 10
Alava, V. 400
Albanus, A. 57, 486
Albedinski, P. **11**, 215
Albert, piisk. **11—13**, 13, 26, 37, 131, 133, 134, 175, 190, 311, 446, 475, 518, 552, 553, 554, 564, 582, 600
Albert II Suerbeer **13**, 37, 499, 597
Albert, Orlamünde krahv 552, 553, 554
Albiker, K. 450
Albrecht Brandenburgist **13—14**, 47, 107, 213, 283, 583
Albrecht VII, herts. 237
Albrecht, Meklenburgi herts. 73
Albreht, J. 131
Aleardi, A. 426
Alebrand 131
Alegambe, P. 60, 563
Aleksander, Tartu piisk. 291
Aleksander I, keiser **14—17**, 41, 43, 45, 62, 274, 311, 317, 343, 364, 370, 379, 479
Aleksander II, keiser 4, 10, **17—19**, 44, 50, 51, 67, 108, 159, 160, 198, 199, 251, 299, 322, 343, 374, 447, 519, 545
Aleksander III, keiser 4, **19—21**, 108, 137, 162, 164, 251, 276, 299, 343, 445, 447, 477, 478
Aleksander III, paavst 95, 338
Aleksander, Leedu suurvürst 154
Aleksander Nevski **21—22**, 76, 445, 529
Aleksander Suur 168
Aleksei Mihailovič 50, 202, 371, 559
Alkaios 44
Alle, A. **22**
Allmann, R. 197
Almberg-Jalava, A. 224, 226
Almquist, H. 70, 143, 474
Almquist, J. A. **22**
Alnpech, J. 22, 23
Alnpeke, D. **22—23**, 559

Altenbockum, vt. Oldenbockum
Altenburg, D. v. 554
Altermann, Th. **23—24**, 181, 585
Alt-Jakobson, Anna 574
Alver, A. **24**, 305, 568
Ambundi, vt. Johann(es) VI
Amelung, Fr. **24**, 88, 91, 265, 354, 439, 600
Anakreon 376
Anckarström, J. J. 114
Anderkopp, A. **24—25**
Andersen, H. K. 79
Anderson, N. **25**
Anderson, W. A. A. 25, **25—26**, 82, 585
Andreas Sunonis **26**, 534, 552, 553, 554, 565
Andrei, Susdali vürst 21
Andrejev, L. 24, 469, 531, 534, 585
Andresen, N. 533
Anglada-Camarosa, E. 512
Anna, keisrinna 331
Anna, Brandenburgi markkrahvinna 237
Anna, Meklenburgi printsess 214
Anna, Austria kun. 409
Annerstedt, Cl. 78, 112, 145, 175, 498
Annerstedt, Th. 144, 175, 239, 249, 354, 360, 498, 514
Anni, A. 502
Anni, vt. Prants, Anna
Anno, vanem 209
D'Annunzio, G. 426, 427
Annusson, J. **26—27**, 223, 304
Anrep, G. 124, 143, 145, 312, 313, 490
Ansomardi **27**, 384
Anson, A. 284
Antje, M. 182
Ants, Koguva talup. **27**
Anund, piisk. 338
Anvelt, J. **27—30**, 345, 356, 401, 403, 558, 587
Anzengruber, L. 218
Apel, P. 534
Appelgren, Hj. 179
Apuleius 26
Arakčejev, A. A. 14
Arbatov, N. 469
Arbusow, A. 30
Arbusow, L. *sen.* 13, **30**, 37, 45, 49, 73, 119, 122, 131, 134, 140, 172, 176, 181, 214, 236, 237, 269, 283, 291, 300, 304, 311, 313, 323, 331, 332, 349, 354, 355, 387, 441, 471, 477, 516, 518, 556, 559, 564, 565, 584, 601
Arbusow, L. *jun.* **30—31**, 49, 51, 66, 121, 122, 131, 133, 137, 140, 172, 176, 236, 262, 283, 304, 331, 368, 387, 431, 432, 441, 516, 556, 584
Arder, A. **31**
Aren, E. 31
Aren, P. **31**
Aristophanes 586
Aristoteles 436, 475
Ark, C. v. 269, 444
Armstead, J. 295
Arndt, J. G. **31**, 584
Arndt, W. 133, 174, 175, 190, 200, 210, 270, 311, 518, 534, 554, 564, 565, 600, 601
Arnheim, F. 481
Arnold Lüübekist 311
Artsõbašev, M. 578
Arvelius, Fr. G. **31—32**, 105
Arvidsson, A. I. 8, **32**, 147, 416
Aschanaeus, M. **32**
Asklepios 97
Asm, vt. Semper
Aspe, Elisabeth **32—33**, 579
Aspelin, J. R. **33**, 179
Ast, G. J. **33**, 34, 305, 344, 356, 488
Ast, K. 33, **33—35**, 305, 344
Asverus, Fr. G. Fr. **35**, 308
Atterbom, P. D. A. 337
Audova, A. **35**, 41
August, Oldenburgi prints 16
August II, Poola kun. 204, 205, 331, 367, 368, 371, 372, 471
Augustinus Encardius 43
Augustinus, piisk. 310, 311
Aule, E. **35**
Aun, Elise R. **35**
Aunver, J. 527
Avalov, vt. Bermont
Azbé, A. 137, 493, 551

B

Baars, K. A. **36**
Babinski, N., vt. Donat
Bach, J. 606
Bach, J. S. 504
Bacmeister, H. L. Chr. **36**, 148, 483
Baer, K. E. v. **36—37**, 230, 416
Bagge, N. 57
Balahovič, vt. Bulak-Balahovič
Balan, P. 583
Balco, vt. Balke
Balduin Alnast **37**
Balke, H. **37—38**, 554
Ballod 106
Balzac, H. 469, 599
Bán, A. **38**, 235
Bandelier, L. 327, 574
Barbarus, J. **38—39**, 552
Barents, W. 404
Bark, M. E. H. **39**, 72
Barrie, R. 534
Barsukov, N. 387
Bartenev, P. 67
Barth, J. A. 409
Bathory, St. **39**, 67, 89, 125, 156, 174, 175, 239, 298, 391, 410, 473, 558, 604, 605
Baudelaire, C. 467
Bauer, F. R. **39—40**, 273

Bauer, Fr. 40
Bauer, H. N. **40**, 304
Bauer 40
Bazzan, F. v. 534
Beaumarchais, P. A. de 264
Beauvois, E. 193
Becker, A. 292
Becker, F. 51, 103, 139
Becker, R. Z. 32
Beckmann, J. Fr. 210
Beeck, E. v. 446, 452
Beermann, G. **40**, 43, 449
Behr, D. 331, 557
Behr, Th. 56
Behrsing, A. 502, 533
Behterev, V. M. 395, 398
Beise, J. 40
Beise, Th. 31, 32, 36, **40**, 42, 45, 51, 54, 55, 62, 65, 66, 67, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 105, 107, 114, 115, 116, 120, 122, 125, 129, 130, 136, 138, 139, 142, 145, 147, 149, 165, 222, 239, 253, 264, 282, 286, 294, 295, 303, 312, 314, 323, 324, 325, 332, 338, 353, 364, 369, 379, 415, 424, 426, 433, 435, 446, 449, 456, 458, 459, 463, 464, 486, 492, 494, 502, 545, 551, 572, 582, 585, 589, 600
Bekker, H. 35, **40—41**
Beljaev, J. 41, 73, 154, 385
Belletto, J. M. 453
Bellingshausen, v., suguvõsa 440
Benckendorf, A. v. 153
Benfey, Th. 320
Benjamin, piisk. **41**
Berendsen, R. 588
Berendts, A. 49
Berg, G. 517
Berg, J. G. v. 14, **41—42**, 46
Berg, K. E. **42**
Berg, T. 482
Bergengrün, A. 117, 201, 237
Bergholm, A. 499
Bergius, N. **42**, 114, 572, 592
Bergmann, Balth. v. 42
Bergmann, Benj. F. B. v. **42**
Bergmann, Ed. v. 43
Bergmann, Ernst v. 43
Bergmann, G. v. **42—43**, 88
Bergmann, G. 57
Bergmann, J. **43—44**, 76, 80, 81, 276, 281, 322, 421, 508, 548, 568
Bergmann, L. v. 42, 90, 492
Bergmann, P. 42, 43
Bergmann, Sophie 44, 192, 365, 419
Bergmann, T. **44**, 192, 365, 419
Bergstedt, H. 320
Berkholz, A. v. 45
Berkholz, Chr. A. **44—45**, 448
Berkholz, G. 102, 139, 335, 425
Bermont (Avalov), P. M. 106
Bernakoff, E. 529
Bernhard, A. 520
Bernhard Clairvaux'st, 95, 174, 338, 518
Bernoulli, J. 368
Bernstein 550
Bernt v. d. Borch 475, 476
Berthold, piisk. 11, **45**, 518
Berthold, Kaupo poeg 210
Berthold, J. D. **45**, 146, 592
Bertram, vt. Schultz, G. J.
Besobrasov, V. M. 345, 400, 515
Bestužev, O. 356, 397
Bettelheim, A. 76
Bezzenberger, A. 94
Biaudet, H. 484
Biek (Bieck), C. E. 129
Bielenstein, A. J. G. **45**
Bienemann, Fr. G. 41, **45—46**, 108, 122, 134, 262, 364, 370, 544
Bienemann, Fr. *jun.* **46**, 71, 79, 111, 124, 147, 202, 206, 209, 237, 250, 273, 312, 313, 373, 424, 458, 461, 471, 483, 497, 559, 592
Bilibin, J. 550
Birger Brosa 200
Birger, Rootsi kun. 389
Birgitta, pühak 118
Birk, A. **46**, 391, 417, 496, 591
Birkhan, K. 574
Bismarck, O. v. 216, 348
Bjeleljubski, N. 275
Bjelke, Kl. 6
Bjelke, T. 6
Björlin, G. 69, 202
Blagoveščenski, V. T. **46—47**, 79
Blankenfeld, J. **47—49**, 139, 172, 175, 283, 304, 386, 516, 556, 583
Blankenfeld, Th. 47
Blankenhagen, S. **49**
Blasius, J. H. 215
Blaumann, R. 578
Blenck, E. 180
Block, E. 66
Blok, A. 467
Blomstedt, K. V. 143, 144
Blum (Blume), Chr. **49**
Blum, K. L. 64
Blum, R. L. 294
Blumberg, G. 1, **49**, 232, 235
Blumberg, K. **50**
Blume, vt. Blum, Chr.
Blumenfeld, F. 269
Blumfeldt, E. 554, 565
Bobrinski, V. A. 18, **50—51**, 385
Bobrinski 252
Boccius (Bock), A. **51**
Bochmann, A. H. Gr. v. **51**
Bochmann, H. **51**
Bock, A. v. 251, 561
Bock, A., vt. Boccius

Bock, H. 51, 262
Bock, W. v. 10, 51—52, 69, 312, 449
Bockhold, H. 51
Bodecker, J. 52
Bodisco, E. v. 21, 52, 122
Bodisco 526
Boecler, J. W. 52, 92, 97, 232, 453, 590
Boesner 379
Bogdanov, A. 254
Bohlen, J. v. 66, 461
Bohn 575
Bohnsack 458
Boismann, H. *sen.* 52
Boismann, H. *jun.* 52—53, 297
Boleslav Vapper, Poola kun. 171
Bollmann, F. 252
Bolognetti, A. 605
Bolz, M. H. 53
Bomhower, A. 556
Bomhover, vt. Kristian Bomhover
Bonari, S. 605
Bonde, Karl 274
Bonde, Peter Joonipoeg 298
Bonifatius IX, paavst 72, 130, 176
Bonnell, E. Fr. W. 22, 53, 171, 291, 325, 600
Bopp, Fr. 320, 518
Borch, A. M. 377
Borch, M. J. 59
Borenius, vt. Lähteenkorva
Borm, Fr. W. 53, 141, 168, 498, 584
Bornhöhe, E. 40, 44, 53—54, 218, 321, 336, 579
Bornwasser, H. W. 486
Bossuet, J. B. 43
Botkin, S. 284
Botticher, vt. Bodecker
Boubrig, J. S. Fr. 54
Bourdelle, E. 227
Bourmeister, C. 297
Brahm, O. 181
Braito, A. 512
Brakel, T. 54—55
Brandis, M. 55, 138, 210, 369
Brandt, A. E. 65
Brandt, Fr. 55, 185
Brattman, J. 497
Bray, Fr. G. de 55—56
Braz, J. 528
Bredenbach, T. 56, 355, 425
Brehm-Jürgenson, Paula 56
Brenner, Fr. C. 141, 594, 595
Brennsohn, I. 53, 56, 70, 94, 357, 434, 582
Brentano, L. 525
Brevern, G. v. 37, 56, 64, 138, 554
Brevern, J. 184
Bricka, C. F. 298, 354, 389, 495, 519, 534, 554, 555, 557
Briesmann, J. 283, 516, 583
Bring, S. E. 206, 273, 458, 471
Brjussov, V. 467, 531
Brjäčeslav, vürst 171
Brockhaus, H. 565
Brockmann, R. *sen.* 56—57, 105
Brockmann, R. *jun.* 57, 146, 210
Broecker, vt. Bröcker
Broocmann, vt. Brockmann
Brotze, J. Chr. *sen.* 57
Brotze, J. Chr. *jun.* 57, 253, 282
Browne, G. v. 57—59, 208, 460
Bruiningk, Heinr. 59
Bruiningk, Herm. 30, 46, 59, 59—60, 60, 61, 124, 431, 432, 449, 518, 600
Bruiningk, K. A. Chr. 60
Brumberg, S., pr. 261
Brunberg, E. vt. Bornhöhe
Brussilov, A. A. 487
Bröcker, E. G. v. 59, 449
Brückner, A. 122, 209, 320, 373
Brüggemann, O. 354
Brüggeney, Hermann v. 583, 604
Brümmer, Ebba Johanna v. 184
Buccius, W. 60, 563
Bucharin, N. I. 306
Buchholtz, Alexander 11, 41, 51, 106, 343, 503, 545
Buchholtz, Anton 60—61, 124, 204, 293, 313, 368, 471, 489, 497, 517
Buchholtz, Arend 43, 51, 61
Buchholtz, August 60, 61, 438, 448, 480, 559
Buck, V. 30
Buck 28
Budberg, A. v. 61, 62
Budberg, J. G. v. 61, 208, 431, 432
Budberg, L. G. 61 - 62, 123, 203, 204, 367
Budberg, O. 170
Buddenbrock, G. J. v. 62, 88, 104
Budenz, J. 62, 325, 416, 566, 576
Budilovič, A. S. 62—63, 199, 265
Bugenhagen, J. 139
Bulak-Balahovič, S. N. 178, 429
Bulla (Bulli) Hans 564
Bulmerincq, A. v. 61
Bunge, Fr. G. v. 26, 37, 55, 56, 61, 62, 63—65, 66, 75, 77, 91, 134, 136, 138, 236, 262, 302, 314, 332, 334, 335, 343, 349, 361, 363, 368, 369, 389, 438, 449, 453, 456, 495, 502, 514, 521, 522, 554, 555, 564, 565, 601
Burland, A. 305
Burman, K. 65
Burman, P. 65, 261
Burwitz, J. 112
Busaeus, Th. 563
Busch, A. 65, 65—66, 398, 478, 570
Busch, E. H. 235, 269
Busch, Fr. 274
Busch, N. 23, 59, 124, 583
Busse, K. H. v. 66, 105, 112
Butze, L. 493
Buxhövden, F. v. 119

Buxhövden, R. v. 583
Buxhövden, suguvõsa 11
Bähr, J. K. 239
Bär, M. 490
Böckhold, vt. Bockhold
Böhme, Fr. 336
Bölsche, W. 382
Bönninghausen, suguvõsa, vt. Budberg
Böthführ, J. 349
Böthlingk, O. v. 462
Böttner, J. 570
Bücher, K. 7
Büchner, Fr. K. 305
Büchner, G. 534
Bührig, H. 275
Bülow (Bülau), S. 214
Bürger, G. A. 589
Büsching, A. Fr. **66**
Büttner, A. 38
Bõčkov, A. 471

C

Caesar, J. 168, 383, 520, 534
Calame, A. 298
Campano, P. 563
Campenhausen, J. B. v. 59
Cancrin, G. 60, 340
Canth, Minna 387
Čapek. K. 534
Caprivi, L. v. 75
Carducci, G. 426
Carisien, C. E. v. 114
Carlblom, G. 66, 75, 122, 369
Carlon, M. 145, 202
Carlson, E. 206, 273, 471, 497
Carlson, F. F. 124, 202, 203, 206, 273, 274, 368, 458, 483
Carpelan, T. 104, 143, 144, 274
Carr, J. **66**
Caspar, E. 447
Caspari 141
Castrén, M. A. 7
Catteau-Calleville, J. P. G. 379
Cauer, K. 561
Cayé, F. 305
Cederberg, A. R. 57, **66-67**, 111, 114, 133, 204, 223, 269, 280, 302, 329, 353, 435, 443, 446, 480, 484, 572, 575, 592, 597
Čehov, A. P. 249, 280
Celestinus III, paavst 517
Čelpanov, G. I. 189
Čerepnin, N. N. 231
Černov 231
Černõšev 82
Čertkov, V. G. 397
Češihin, J. V. **67**, 154, 439
Ceumern, K. v. **67**
Cézanne, P. 528
Chamisso, A. v. 44, 508
Chateaubriand, Fr. R. de 256
Cherubini, L. 3, 525
Chodkievicz, J. **67—68**, 201, 239, 461, 513
Christian, vt. Kristian
Christiani, A. Fr. **68**
Christiani, T. 33, **68**, 120, 211, 242, 410, 437, 458, 571
Christoph, vt. Kristof
Chytraeus, D. **68—69**
Čičerin, G. V. 466
Cichorius, L. E. v. 96
Cimze, vt. Zimse
Čižov, M. A. 226
Clara, A. P. 467
Clare, J. C. 148, 502
Claudel, P. 535
Claudius, M. 589
Clauson-Kaas, J. A. F. 177, 339
Cleeman, J. Chr. 315
Clemen, O. 441
Clemens VII, paavst 72, 556
Clodt, vt. Klot
Cobabus, M. 210
Cobbe, vt. Kaupo
Colarossi, F. 137, 327, 528
Collin, R. 227
Comenius, A. 340
Cordt, B. 71
Cormon, F. 139
Cornelius, P. v. 310
Cosack, H. 387, 477
Cothenius, perekond 223
Creidius, J. H. 145
Croce, B. 426
Crola, H. 103
Cromer, M. 408, 409, 425
Cromwell, O. 168
Croy, K. E. de 371
Crusius, vt. Krusenstierna
Cröger, C. **69**
Csekey, St. v. 549
Čumikov, A. 502
Cunder, vt. Kunder
Curtius, G. 565
Custine, A. de 549
Czernay, Th. 409
Czerny, Fr. 295

D

Dabelow, Chr. Chr. 63
Dahl, S. 323, 557
Dahlberg (Dahlbergh), E. 62, **69**, 120, 202, 206, 367, 482, 562, 563
Dahlberg, J. 69
Dahlmann, F. C. 77, 108
Dalcroze E. J. 153
Dalton, H. **69**, 419
Damaschke, A. 400
Damberg, V. 426

Damerow, vt. Dietrich Damerow
Dan Niclisson 74
Daniel, A. 196
Daniel, C. 196
Daniel, rüütel 600
Danielson (-Kalmari), J. R. 32
Dante Alighieri 426, 466
Danton, G. J. 264, 265, 383
Darwin, Ch. 1, 36, 37
Dauge, A. 305
Defoe, D. 508
Dehio, G. 13, 311
Dehio, Karl G. K. **70**
Dehio, Konst. 70
Dehio, Sophie 91
Dehmel, R. 467
Dehn, A. v. 450
De la Gardie (Delagardie), A. J. **70**, 458
De la Gardie (Delagardie), J. 70, **70—71**, 112, 143, 201, 434
De la Gardie (Delagardie), M. G. **71**, 138, 202, 236
De la Gardie (Delagardie), P. 70, **71**, 144, 156, 174, 175
De la Gardie, suguvõsa, 284
Dellingshausen, E. **71—72**, 465, 524
Dellingshausen, H. 119
Delvig, Agnes v., vt. Horn, Agnes
Demidov, P. G. 56, 94, 198, 440
Demuth-Malinovsky, V. I. 310
Denikin, A. 289
Des Coudres, L. 102
Deutsch, C. F. v. 96
Devlet Girei 89
Dickinson, A. 288
Diday, F. 298
Dido (Tiido), A. 39, **72**
Didot, F. 256
Dieckhoff, E. 121, 379
Diederichs, H. 317
Diesel, R. 400
Diesterweg, A. 605
Dietrich, vt. Theoderich
Dietrich III Damerow **72—73**, 181
Dietrich Resler, piisk. 176
Dietz, W. 412
Diez, H. 76
Dimitri Aleksandrovič, vürst 22
Ditmar, W. T. K. v. **73**, 167
Ditmar, v. 168, 498
Dittes, Fr. 110
Dobbin, Barbara, vt. Hjärne, Barb.
Dobbler, N. 248
Dogiel, M. **73**
Dolf, E. 568
Dolgorukov 50
Donat, piisk. **73**
Dongen, K. van 512
Donner, G. A. 583
Donner, O. 7
Dopsch, A. 353
Dorothea, Saksi-Lauenburgi printsess 296
Dorsch, J. A. 592
Dostojevski, F. M. 510, 579
Doyle, A. C. 578
Draeseke, F. 292
Drakenhjelm, W. 138
Dreileben, B. v. **73—75**, 139, 323
Dreverk, E. 375
Dubberch (Dubberg), D. 6, **75**, 590
Dullo, C. 141, 256
Duncan, R. 153
Dunkelmann 367
Durnovo, I. N. 445
Dusemer, H. 74
Duve 23, 383
Döbeln, J. J. v. 323
Döllinger, J. 36
Dörbeck, F. B. 377
Dücker, E. 139
Dyckerhof 118
Dzerožinski 429
Dzialynski, A. T. 605

E

Eastlake, C. L. 428
Eastlake, Elizabeth, vt. Rigby
Eberhard, J. A. 324
Ebers, G. 35
Ebert, M. **75**, 94
Eckardt, J. v. 59, **75—76**, 90, 99, 153, 211, 293, 303, 317, 321, 370, 373, 413, 460, 473
Ecke, P. 23
Ederberg, Fr. W. **76**, 80, 322, 525
Ederberg, Julie W. **76**
Edmundus, pühak 13
Edschmid, K. (Ed. Schmidt) 467
Eerik Knudi p., Rootsi kun. 173
Eerik Magnuse p., Rootsi herts. 298
Eerik, Rootsi prints 298
Eerik V Adraraha (Plovpenning), Taani kun. **76—77**
Eerik VI Klipping, Taani kun. **77**, 301, 302
Eerik VII Menved, Taani kun. 73, **77**, 362, 389
Eerik XIV, Rootsi kun. 71, **77-78**, 103, 112, 143, 144, 156, 174, 248, 249, 359, 300, 498, 514
Eeriku suguvõsa 552
Eerik, Pommeri herts. 301
Eessaare Aadu **78**
Eggers, G. A. **78**
Eggert 594
Eglit, V. 426
Eglon, J. **78—79**
Ehlertz 308
Ehrenström, J. A. 67, 114
Eichenwaldt 85

Eichhorn, W. Fr. 47, **79**
Einberg, K. 406
Einbund, K. A. **79—80**, 340, 527
Einer, H. **80**, 405, 606
Einhorn, A. 214
Eisen, M. J. 38, **80—82**, 98, 116, 183, 185, 188, 192, 238, 282, 286, 293, 309, 322, 335, 462, 463, 492, 508, 536
Eisen v. Schwarzenberg, J. G. **82**, 186, 209
Eisenschmidt, A. J. P. **82—83**, 186, 236, 382
Eisenschmidt, W. G. **83**
Ekesparre, A. v. 451
Ekesparre, K. G. v. 303
Eklund, pr. 261
Ekman, vt. Tunkelo
Ekström, M. **83—84**, 401
Elbi, J., pr. 576
Elens, vt. Ederberg, Julie W.
Elfenbein, J. 66
Elisabet, keisrinna 58, 207
Elken, J. **84**, 509
Eller, H. **84**
Embken, J. M. **84**
Engel, G. 578
Engelbrecht v. Dolen, Tartu piisk. 298
Engelhardt, H. v. **84**
Engelmann, A. **84**
Engelmann, J. 284, 459
Engels, Fr. 404
Engelstoft, P. 323, 557
Enno, E. **84—86**, 418
Enäjärvi, Elsa 220
Epstein, P., prl. 261
Erdmann, C. E. **86**
Erdmann, J. 591
Erdmann, J. Fr. 96
Erk, L. 605
Erkes, E. 81
Erlemann, A. 525
Erlemann, J. 196
Ernits, V. **86**, 163, 301, 421, 485
Ernst, O. 181
Ersch, J. S. 379
Erslev, Kr. 301, 302, 555
Ertel, Alide **86—87**
Ertmann, vt. Tolgsdorf
Erxleben, H. A. **87**, 409
Escouperie, Jacques d' 71
Eskil, ppiisk. 95
Eskola, A. 84
Eslon, G. **87**
Espenberg, R. 523
Espenstein, A. vt. Haava
Espenstein, R. vt. Aavakivi
Essen, N. v. 83
Essen, v. 230
Eucaedius, A. 438
Eufeemia, Vene printsess 297
Eufemia, Pommeri hertsoginna 554
Eugeenius, prints 168
Evald, M. 528
Ewers, J. Ph. G. v. **88**, 96, 239, 274, 310, 324
Everth, J. W. R. **87—88**
Everth, P. G. G. **88**
Eyser, J. 519

F

Faber 250
Fabre, A. G. 575
Fabri, D. **88**
Fabricius, D. 43, **88**
Fahne, A. **88**
Falck, P. 565
Fallersleben, vt. Hoffmann v. Fallersleben
Fant, E. M. 498
Farenbeck, suguvõsa 362
Farensbach, J. **88—89**, 136, 454
Farensbach, W. **89**, 113
Farensbach, suguvõsa 362
Faresov, A. P. 452
Faure 356
Fehrer, E. 30
Feodor, tsaar 371
Ferdinand, Kuramaa prints 293
Ferrier, G. 528
Feuereisen, A. **89**, 124, 125, 265, 273, 339, 410, 421
Fick, H. 265
Fieberg, G. 583
Fiedler, Fr. 594
Filaret, piisk. **89—90**, 342, 384, 502
Filipp, Ratzeburgi piisk. 131, 132
Filipp, vt. Philipp
Fircks, G. F. v. 316
Fischbach, A. Fr. v. 282
Fischer, Jak. B. **90**
Fischer, Joh. 42, 57, 90, **90—91**, 92, 203, 325, 591, 592
Flaubert, G. 444, 531
Fleming, H. 202
Fleming, Kl. 123, 202
Fleming, Lars *sen.* 498
Fleming, Lars, *jun.* 71, 559
Fleming, Lauri livari p. 77
Fleming, P. **91**, 354
Flemming, J. H. v. 62, 367
Flemming, P., vt. Fleming, P.
Foelsch, Henriette 76
Fohström, Alma 321
Folcher, J. 480
Folkwin, vt. Volquinus
Folquinus, Soome misjonär 95
Fontane, T. 249
Forselius, A. 210
Forselius, B. G. 45, 91, **91—92**, 129, 145, 146, 156, 157, 203, 210, 250, 414, 421, 591, 592
Forselius, J. 52, 91, **92**, 97, 188, 232, 453
Forsström, O. A. 22, 492

Forstén, G. A. **92**
Franck, H. 218
Francke, A. H. 271, 474, 575
Franciscus de Moliano 469
Frantsiskus Assiisist 426
Frantzen, E. 138
Franzén, Fr. M. 71
Freiligrath, F. 225
Freitag, J. 477
Freundlich, C. W. **92—93**, 105
Frey, J. A. J. 68, **93**, 121, 152, 350, 486, 545
Frey, P. H. v. **93**, 141, 376, 433
Freymuth, O. **93—94**, 125, 207, 439
Freytagh-Loringhoven, A. **94**
Freytagh v. Loringhoven, J. 386
Fridericia, J. A. 235
Friebe, W. Chr. 55, **94**, 95, 293
Fried, O. 244
Friedenthal, A. **94**
Friedenthal, P. 94
Friedrich II, keiser 446, 552, 582, 589, 590
Friedrich II, Preisi kun. 168
Friedrich II, Taani kun. 89, 155, 235, 296, 297, 331, 557
Friedrich IV, Taani kun. 204, 371, 372
Friedrich III, Holstein-Gottorpi herts. 91, 354
Friedrich IV, Holstein-Gottorpi hertsog 204
Friedrich, Ansbachi markkrahv 583
Friedrich, Ansbachi markkr. poeg 583
Friedrich, W. 574
Friedrichs, G. **94**
Friedrichs, H. 94
Fries, Ellen 202, 237, 239, 357, 359
Friesner, M. 498
Friman, K. 94
Friman, T. **94—95**
Frimersheim, W. v. 559
Frisch, K. 433
Fröbel, Fr. 272, 339
Fryxell, A. 69, 203, 206
Fuchs, M. 94, **95**
Fueter, E. 69
Fulco, misjonär **95**, 175, 338, 552
Funke, O. 397
Fuss 433
Fählmann, Fr. R. 7, 54, 92, **95—98**, 141, 185, 188, 231, 232, 232, 233, 241, 263, 292, 377, 421, 567, 594, 595
Fählmann, H. J. 95
Fählmann, Katarina 95
Fölkersahm, G. v. 98
Fölkersahm, H. v. 60, **98—99**, 342, 347, 348
Förster, J. H. 409
Fürstenberg, W. v. **99—100**, 145, 213, 214, 332
Fåhraeus, R. 70, 206

G

Gadebusch, Fr. K. 49, 51, 52, 55, 69, 73, 82, 88, 90, **100—02**, 116, 125, 134, 154, 207, 211, 282, 302, 312, 314, 334, 349, 435, 444, 453, 461, 462, 492, 559, 582, 584, 593
Gaethgens, Th. 141
Gailit, A. **102**
Galen, H. v. 100, 112, 174, 584
Galilei, G. 290
Ganander, Chr. 81, 377
Gardie, De la-, vt. De la Gardie
Gehewe, C. H. C. **103**
Gebhardt, F. T. 267
Gebhardt, Fr. K. E. v. 53, **102—03**, 110, 139, 260, 413
Geibel, E. 225
Geilsheim, vt. Gilsheim
Geldern, J. R. v. 77, **103**, 360
Gellert, Chr. F. 589
Genée, R. 574
Genss, J. 328
Georg, Oldenburgi prints 16, 41
Georg Wilhelm Brandenburgist 469
George, H. 488
Gerber 425
Gerland, V. 474
Gernet, A. v. 17, 41, 75, 77, **103—04**, 124, 134, 181, 216, 349, 363, 389, 522
Gernet, Catharina v. 519
Gerster, E. 56
Gert 495
Gerth, piisk. 157
Gervinus, G. G. 440
Gezelius, J. *sen.* **104**, 104
Gezelius, J. *jun.* **104**, 262
Gide, A. 467
Gilden (Gilde), B. **104**, 421, 453
Gildenmann, B. 55, 93, **105**, 107, 484
Gilläus (Gylläus), M. 57, **105**
Gilsheim (Geilsheim), R. 66, **105**, 112
Girard de Soucanton, J. 275
Girgensohn, P. 73, 124
Glagolin, B. 469
Glanström, D. G. **105**
Glanström, J. 303
Glass 524
Glassinius 262
Gleim, J. W. L. 589
Glinski, B. 446
Glück, Eduard **105**
Glück, Ernst 91
Godunov, B. 23, 201, 245
Goelitz 251
Goeseken, vt. Göseken
Goethe, J. W. v. 117, 185, 231, 232, 247, 249, 316, 350, 508
Goetze, P. v. 13
Goetz, L. K. 291
Gogh, V. van 227, 327
Gogol, N. V. 23, 76, 256, 264, 579
Goldberg 327
Golding, Liisa 276

Golitsõn, P. A. 293
Golovin, A. 470
Golovin, J. A. **105—106**, 342, 502
Goltz, G. A. J. R. v. d. **106**, 259, 496
Gombocz, Z. 519
Gorbačev, V. J. 590
Gorčakov, A. 251
Gordon, P. 371
Gori, vt. Tõnisson, G.
Gorki, M. 529
Gorodetski, N. J., vt. Platon, Riia piisk.
Gotschalk 554
Gough, H. 106
Grabbe, Chr. D. 579
Grace, W. R. 602
Graff, A. 467
Grandinson, K. G. A. 298
Granfelt, A. A. 81, 598
Grant, M. **107**
Granö, J. G. **107**, 197, 437, 506, 509
Grass, A. 247, 339
Grave K. L. 66, 486
Greene 106
Grefenthal, B. **107**
Grefenthal, M. 107
Gregorius IX, paavst 37, 583
Gregorius XIII, paavst 39, 334, 391, 605
Greiffenhagen, O. **107—108**, 108, 119, 124, 262, 426
Greiffenhagen, Th. W. 40, 65, **108**, 114, 262, 354, 437, 445
Grekov, pr. 528
Grening-Wilde, pr. 507
Grenzius, M. G. 89, 125, 256, 265, 339
Grenzstein, A. 38, **108—10**, 110, 134, 188, 195, 218, 240, 249, 256, 276, 280, 305, 418, 420, 423, 442, 446, 504, 508, 509, 530, 533, 537, 538, 542, 548, 568, 580, 596, 606
Grenzstein, J. 108
Grenzstein, T. 102, **110**
Gressel J. H. 53, 141, 211
Gresser 435
Grewingk, C. C. A. **110—11**, 124, 472, 598
Grewingk, C. J. 110
Gribojedov 157
Grillparzer, L. 117, 417
Grimm, J. ja W. 234, 320
Gronau, H. 262, 304
Gross, E. 521
Grosse, J. 235
Grossschmidt, O. 85, **111**
Grotenfelt, K. 6
Groth, K. 225
Grotjan, J. H. **111**, 250
Grotthuss, J. E. v. 480
Grube, Stefan, vt. Stefan Grube
Gruber, J. D. 31, 95, **111**, 133, 338
Gruber, J. G. 379
Grünfeldt, P. **111**, 278, 373
Grünthal, V., vt. Ridala
Grünwald, F. 528
Gulbransson, O. 239
Gummerus, J. 243
Gustav I Vaasa, Rootsi kun. 22, 77, 105, **112**, 130, 143, 144, 155, 174, 200, 217, 359, 474, 514, 603
Gustav II Adolf, Rootsi kun., 32, 70, 89, 108, **112—14**, 117, 143, 168, 235, 236, 313, 357, 359, 366, 436, 437, 448, 453, 461, 474, 481, 482
Gustav III, Rootsi kun. **114**, 208
Gutsleff, E. *sen.* **114**, 592
Gutsleff, E. *jun.* **114—15**, 128, 129
Gutsleff, H. 114, **115**, 129
Gutsleff (Gutslaff), J. 105, 114, **115—16**, 116, 146, 435, 453, 592
Göök 231
Görtz, G. H. v. 372
Görtz 230
Göseken, H *sen.* 52, 57, 92, 105, **116**, 129, 146, 492, 590
Göseken, H. *jun.* **116—17**
Göteson, J. 74
Gylde vt. Gilde(n)
Gyllaeus, vt. Gilläus
Gyllenhjelm, K K. 70, **117**
Gyllenhjelm, Sophie 71
Gyllenstjerna, J. 123, 202

H

Haakon VI (VIII), Norra kun. 298, 301, 555
Haava, Anna 38, **117—18**, 426, 568
Haavakivi, vt. Haava
Habakuk II, vt. Toom
Habermann, E. **118—19**
Hacker, K. 546
Hacker, Marie, vt. Under
Haeckel, E. 170, 171
Hagemeister, H. G. Th. v. **119**
Hagen, A. M. 122
Hahn, Tr. *sen.* **119**, 525
Hahn, Tr. *jun.* 119
Haken, J. Chr. L. 549
Halbe, M. 181, 383
Halem, G. A. v. 332
Haljaspõld, P., vt. Grünfeldt
Hallart, N. 575
Halle, A. v. 119
Halle, P. v. 107, **119**
Hallendorff, C. 366, 368, 455
Haller, A. H. **119**
Haller, B. 361
Haller, J. 124
Halm, P. 412
Hamilton, H. 70
Hammarskjöld, K. H. A. 69, **120**, 124, 204, 312, 313, 563
Hammerbeck, C. G. 267

Hammerich, F. 26
Handschin, J. 504
Handtwig, G. **120**
Hanko, A. J. **120**, 243, 354, 593
Hannibal, 168, 452
Hans I, Taani kun. 154
Hans, vt. Ants
Hansell, P. 138
Hansen, Anton, vt. Tammsaare
Hansen, A. H. 96, **120**, 133, 134, 334
Hansen, G. v. 44, 112, **120–21**, 178, 425, 453, 482, 585
Hansen, G. O. 604
Hansen, H. J. **121**, 517
Hansen, Julie 56
Hansen, W. 159, 565
Hanske, vt. Ants
Hansson, R. 370—71
Hanõkov, J. V. 447
Hardie, K. 248
Hardung, J. N. v. **121**, 464, 592
Harlem, E. **121**, 172, 176
Harless, A. v. 50, 385
Harnack, A. 121
Harnack, Th. A. **121**
Harnisch, W. 605
Harten, J. F. 584
Harthan, H. 292, 595
Hartknoch, J. F. 147
Hartmann v. Heldrungen 447
Hartmann, H. E. **122**
Hartnack (Hartnaccius), D. **122**
Hartwich II, ppiisk. 11
Harusin, A. 52, **122**
Hasenclever, W. 524, 586
Hasse (Leporius), Z. **122**, 262
Hasselblatt, A. **122–23**, 310, 424, 502
Hasselblatt, R. 250
Hastfe(h)r, Emerentia V. 123
Hastfe(h)r, E. 123
Hastfe(h)r, J. J. 46, 62, 69, 120, **123–24**, 202, 203, 204, 367, 424
Hauck, A. 13, 311
Hauff, W. 234
Hauptmann, G. 24, 218, 383, 434, 580
Hausmann, A. Fr. 124
Hausmann, R. G. G. 26, 31, 46, 59, 89, 94, 101, 122, **124—25**, 139, 140, 151, 212, 273, 294, 300, 349, 424, 425, 444, 455, 472, 478, 489, 534, 554, 565, 583, 601
Haver, Aino Lempi, vt. Lepp-Kirschbaum
Haydn, J. 3, 158, 292, 295, 525
Hebbel, F. 5, 579
Hebert 153
Hecht, A. 72
Hedenström, A. v. 124, 347
Hedin, Sv. 358
Hedo 321
Hedvig Eleonora, Rootsi kun. 202, 204
Heemskerk, J. 404
Heeren, A. H. L. 320
Hegel, G. W. Fr. 98
Hegler, G. 140
Hehn, J. M. **125**
Heiberg, Marie **125**
Heiderichs, A. 264
Heikel, A. O. **125**
Heimburg, G. v. 350
Heinamägi, vt. Heiberg
Hein, M. 454
Heine, H. 24, 118, 225, 278, 508
Heine, W. 391
Heinrich VII, kun. 13, 133
Heinrich, Saaremaa piisk. 21
Heinrich I, Tartu piisk. 72
Heinrich, Anjou prints, vt. Henri
Heinrich v. Lettland, vt. Henrik
Heinrich, Schwerini krahv 554
Heinrich, ordumeister 605
Heinze, O. **125**
Heitzig, H. J. 115, **125**
Hektor 561
Helena, Vassiili III abikaasa 155
Helena Pavlovna 298, 299, 565
Helisalu, vt. Neuman
Hellat, A. **126**, 306, 400
Hellat, Karl **126**, 345
Hellat, Kr. 126, 127
Hellat, P. *sen.* 126
Hellat, P. *jun.* **126–28**, 200, 284, 570
Helle, A. Th. 144, 115, **128—29**, 148, 590
Hellen, H. 242
Heller, J. Fr. **129**, 140, 307
Helmersen, M. 367
Helmi, vt. Ederberg, Julie W.
Helms, J. 57
Henckel, J. Chr. **129**
Hennicke v. Osnabrück, vt. Hoeneke
Henning C. M. v. **129—30**
Henning, S. 105, **130**, 213, 214, 454
Henning Scharpenberg (Scharffenberg) **130–31**, 176, 475
Henno, H. 9, **131**, 374
Henri Valois, Anjou prints, 67, 604
Henricus de Lettis, vt. Henrik
Henrik, Läti — 13, 23, 67, 81, 111, 120, **131–33**, 134, 136, 173, 174, 175, 180, 188, 190, 200, 209, 210, 215, 237, 269, 270, 288, 292, 311, 334, 353, 361, 438, 472, 518, 523, 525, 534, 554, 559, 564, 565, 582, 583, 600, 601
Henrik, Tallinna piisk 77
Herberstein, S. v. 490
Herder, J. G. v. 30, 76, 149, 246, 256, 316
Herike, G. v. 74, **133**, 363
Herlem, vt. Harlem
Hermann I, Tartu piisk. 12, 13, 21, **133–34**, 173

Hermann, K. A. 9, 32, 35, 40, 42, 49, 54, 55, 60, 76, 79, 88, 92, 93, 98, 108, 114, 115, 117, 129, **134—35**, 135, 141, 147, 149, 152, 165, 173, 187, 188, 195, 196, 198, 217, 222, 228, 242, 247, 253, 256, 263, 264, 266, 272, 279, 286, 292, 299, 301, 305, 309, 310, 312, 322, 323, 335, 337, 339, 392, 393, 405, 418, 421, 433, 435, 442, 446, 464, 486, 487, 492, 505, 536, 537, 548, 568, 569, 574, 576, 577, 585, 585, 589, 592, 593, 600
Hermann, Miina **135—36**, 135, 244, 312, 523, 535, 536, 568
Hermann, O. **136**, 261
Hermann v. Brüggeney, vt. Brüggeney
Herrmann, E. A. 331, 460
Herodes 383
Herse, J. W. v. 493
Hertzka, Th. 400
Herzen, A. 558
Hess 128
Heurteloups 200
Heyden 33
Hezel, W. Fr. 96
Hiatsintov, E. G. 399
Hiiob 592, 593
Hiir, E. 220
Hilchen, D. 43, **136**, 312, 349
Hildebrand, E. 78, 112, 114, 175, 201, 237, 366, 474
Hildebrand, H. J. Chr. 133, 134, **136**, 565
Hildebrand, K. 71
Hildebrand, M. 171
Hiltebrandt (Hildebrandt), Anna Ludovica 308
Hilten, J. **136—37**
Himmelstiern(a), vt. Samson
Hindrey, K. A. **137**, 239, 537
Hinneberg, P. 502
Hirsch, G. **137**, 170
Hirsch, Th. 74
Hirschhausen, A. 267
Hirschhausen, J. J. A. **138**
Hiärn, vt. Hjärne
Hjärne, Barbara 138
Hjärne, E. J. 138
Hjärne, H. 206
Hjärne (Hiärn), Th. 64, 122, **138**, 210, 282, 334, 415, 453
Hjärne, U. 138
Hlopin, G. V. 411
Hodler, F. 528
Hoeneke, B. 23, 74, **138—39**, 151, 425, 438, 559
Hofberg, H. 70, 483
Hoffmann, E. T. A. 513
Hoffmann, Ferd. H. 267
Hoffmann, Fr. 185
Hoffmann, Fr. 549
Hoffmann, O. G. A. **139**
Hoffmann v. Fallersleben, A. H. 225
Hofmann, Chr. Fr. **139**
Hofmann, M. 48, **139—40**, 355, 516
Hofmannsthal, H. v. 117, 547
Hohenstaufenid 589, 590
Hoia Ronk, vt. Hindrey
Holl, K. 230
Hollander, A. 251
Hollander, B. A. 52, **140**, 320
Hollander, W. A. 379
Hollmann, A. **140**
Hollmann, Fr. A. W. 108, **140—41**, 275, 279, 281, 339, 355, 419, 595
Hollmann, R. G. 96, **141**
Holst, G. v. 83, 558
Holste, Cl. 452
Holstein, H. 557
Holter, A. **141**, 433
Holtz, O. R. v. **141—42**, 231, 376, 433, 551
Holtzmann, R. 13
Holzmann, Anno 142
Holzmann, K. A. **142**
Holzmann, M. 142
Holzmayer, J. B. **142**, 212
Homeros 188
Homilius, L. 135, 198, 207, 295, 443, 504, 507, 520, 535
Homjakov, A. S. 447
Honorius III, paavst 582, 583
Hoppius, Chr. **142**
Horn, Agnes 143
Horn, Baltzar 143
Horn, Bengt 138, **143**
Horn, E. 112, **143**
Horn, G. **143**, 313, 314
Horn, Henning R. 143, **143**
Horn, Henrik **143—44**, 144, 174, 248, 331, 359
Horn, H. 70
Horn, Ingeborg 138
Horn, Karl Henriku p. 6, 143, 144, **144**, 174
Horn, Klaus Henriku p. 143
Horn, Klaus Kristeri p. (1.) 77, 78, **144—45**, 353, 498
Horn, Klaus Kristeri p. (2.) 143, 145
Horn, Krister Klausi p. 144
Horn, Krister 123, **145**, 203, 273, 424
Horn, Kristiina 143
Horn, M. 557
Horn, Olavi Matsi p. 142
Horn, suguvõsa **142—43**
Horn, W. O. v. (W. Örtel) 168
Horner (Hörner), Th. **145**, 425, 438
Hornung, G. 145
Hornung, J. 8, 32, 45, 91, 115, 128, 129, **145—47**, 250, 491, 492, 572, 591, 592
Hosius, piisk. 408
Howald, E. v. 234
Hoyningen-Huene, W. 184, 489
Hubbersen, S. 349

Hubel, vt. Metsanurk
Hueck, Adam J. 147
Hueck, Alex. v. 96, **147**, 185
Hueck, W. Chr. 138
Huene 53
Hugo, V. 466
Huitfeldt, A. 77
Hume, D. 317
Humilevski, D. G., vt. Filaret
Humperdinck, E. 520
Hunfalvy, P. **147**, 416
Hupel, A. W. 57, 61, 88, 93, 129, 147, **147—49**, 253, 378, 422, 432, 458, 483, 572, 581
Hurt, J. 1, 5, 43, 49, 80, 128, **149—51**, 161, 170, 179, 187, 192, 196, 225, 238, 247, 254, 276, 304, 310, 320, 321, 322, 327, 389, 392, 396, 418, 505, 512, 526, 548, 566, 568, 573, 574, 576, 598, 602
Hurt, M. 151
Hurt, R. 151
Huss, J. 441
Hvostov, A. N. 347, 400
Häckel, E. 37
Händel, G. Fr. 292, 504, 520, 525
Höflinger, L. 256
Höhlbaum, K. 74, 108, 125, 139, 151, 298, 363, 425
Hörner, vt. Horner
Hörschelmann, E. H. A. 5, 135, **151—52**, 576
Hörschelmann, F. D. N. **152**, 159
Hünerson, J. 83, **152**, 383, 402
Hyndmann, H. M. 248

I

Ibsen, H. 181, 227, 320, 383, 417, 469, 529, 532, 534, 546
Igelstrom, A. 322
Ignat 156
Ignati Jaak, vt. Jaak
Ignatius, M. (Ignati Mihkel) **152—53**, 413
Ignatjev, N. P. 20, 67, 322
Ignatovski, A. S. 24
Ihering, vt. Jhering
Ilbak, Ella **153**
Imanta, lätlaste vanem 317
Ingeborg, Norra printsess 298, 389
Ingegerd, vürstinna 171
Innocentius III, paavst 11, 12, 95, 174, 338, 518, 553, 582, 600
Innocentius IV, paavst 76
Inselberg, E. 606
Irinarch (J. D. Popov) **153—54**, 342
Irv, A. **153**, 384
Isdebski 528
Ise, dr., vt. Eisen, M. J.
Iselin, I. 41
Isjaslav, Mstislavi p. 325
Issačenko, Klaudia 153
Ivan III, Moskva suurvürst **154—55**
Ivan IV (Julm), Vene tsaar 23, 39, 52, 67, 89, 112, 154, **155—56**, 174, 211, 213, 238, 246, 296, 297, 360, 383, 391, 461, 473, 490, 513
Ivan V, Vene tsaar 371, 470
Ivanov, V. V. 47
Ivask, U. **156**

J

Jaak, Ignati p. (Ignati Jaak) **156—57**, 502
Jaakson, H. **157**
Jaakson, J. 10, 34, 46, 79, 126, **157—58**, 212, 395, 411, 468, 515, 527, 568, 597
Jaakson, M. **158**, 402
Jaanverk, T. 305
Jacobsen, J. P. 531
Jagelloonid 68, 604
Jagič, I. V. 601
Jagiello, Leedu suurvürst 559
Jaik, J. 575
Jakobson, A. 158, 395
Jakobson, Anna, vt. Alt-Jakobson
Jakobson, C. R. 5, 9, 19, 24, 72, 78, 79, 81, 86, 87, 97, 108, 131, 134, 151, **158—63**, 166, 169, 170, 177, 182, 183, 186, 224, 235, 244, 245, 247, 251, 252, 256, 276, 279, 280, 305, 306, 310, 322, 370, 395, 396, 422, 423, 488, 498, 499, 505, 519, 526, 537, 545, 548, 561, 565, 566, 594, 603, 606
Jakobson, E. M. **163**
Jakobson, Fr. 160
Jakobson, J. 199
Jakobson, Julie 160
Jakobson, Liisa 158
Jakobson, Marie 199
Jakobson, P. **163—64**, 579
Jakobson, T. A. M. **164**
Jalava, vt. Almberg
Jančevetski, G. 446
Jančuk, N. A. 519
Jannau, H. G. v. **164—65**, 240
Jannau, H. J. v. 55, **165—66**, 209, 460
Jannau, O. A. v. **166**
Jannsen, E. 108, **166**, 169, 170, 200
Jannsen, Emilie 223
Jannsen, H. W. A. (Harry) 162, **166—67**, 169, 186, 575
Jannsen, J. W. 19, 78, 81, 158, 159, 160, 161, 166, **167—70**, 184, 217, 219, 223, 224, 225, 235, 252, 257, 268, 281, 321, 421, 484, 486, 565, 574, 579, 584, 594, 596, 603
Jannsen, Lydia E. F., vt. Koidula
Jannsen, Mall 167
Jans, J. **170—71**, 403, 416, 591
Jansen, A. **171**
Jansen, G. 332

Janson, G. 529
Janson 380
Janssen, P. 412
Janter, Chr. Fr. **171**
Jaroslav I Tark, suurvürst **171**
Jasper Linde **171—72**, 283
Jaroslav Susdalist 600
Jaroslav Vsevolodovič 21
Jeanne d'Arc 310, 320, 417, 469, 534
Jegorov, Liisa, vt. Jakobson, Liisa
Jelistratov, J. 381
Jensen, W. 32
Jermakoff 217
Jerome, K. J. 475
Jesipov, G. V. 315
Jevreinov, N. 220
Jhering, J. 57, **172—73**, 358, 360
Jhering, R. 172
Joachim J, kuurvürst 47
Joachim, E. 14
Jobso, J. 173
Joerist, vt. Jörist
Johan I, Rootsi kun. **173—74**, 200
Johan III, Rootsi kun. 6, 71, 77, 78, 103, 105, 112, 143, 144, 156, **174—75**, 200, 248, 249, 331, 359, 360, 473, 498, 514
Johan Kasimir, pfalzkrahv 201
Johann Damaskusest 520
Johann, Nassau-Katzenellenbogeni krahv 461
Johann (V) v. Münchhausen, piisk. 296
Johanna d'Arc, vt. Jeanne d'Arc
Johannes, misjonär 12, **175**
Johannes, mag. 582
Johannes III Orges, piisk. 175, 283
Johannes IV Sinten, ppiisk. 72, 73, 311
Johannes IV Kievel, piisk. 121, **175—76**, 283
Johannes VI Ambundi, ppiisk. **176**
Johansen, J. Chr. **176**
Johansen, P. **176—77**, 269, 425
Johanson, A. **177**
Johanson, E. **177**
Johanson, H. 118
Johanson, J. 177
Johanson 136
Johanson-Pärna, J. 163, **177**, 397, 398, 505, 524
Johanson-Pärna, Natalie A. **177**, 397
Jókai, M. 337, 578
Jonson, G. **178**
Joosef II, keiser 42, 370, 585
Jordan, A. 178
Jordan, P. E. **178**
Jotuni, Maria 585
Judenič, N. N. **178—79**, 259, 429, 430
Juel, V. 557
Jugar, E. 535
Juhanson, perekond 530
Julianus 400
Julien 528
Julius Caesar, vt. Caesar
Jung, J. 33, 133, **179—80**, 310, 421, 549
Jungholz, K. **180—81**, 383, 524
Jungingen, K. v. 103, **181**
Jung-Stilling, Fr. v. **180**
Jung-Stilling, J. H. 167
Juusten, B. 144
Juusten, P. 75, 95
Jurjev, J. M. 469
Jurkatam (Tamm), J. **181—82**, 509
Juurikas, Leili 486
Jäger, A. 574
Järnefelt, Arvid 337, 502
Järv, A. 183
Järv, H. 182, 183
Järv, J. 10, 21, 54, 109, **182—83**, 256, 276, 305, 318, 446, 579
Järve, J. 391
Järve-Jaan **183**
Jäsche, G. B. 96
Jörgensen, A. D. 555
Jörist, G. W. 184
Jörist (Joerist), J. **183**
Jörist, J. H. 184
Jörist (Joerist), Th. **183—84**
Jürgen, Meisseni — **184**
Jürgens, A. 588
Jürgens, J. L. **184**, 305, 568
Jürgens, M. **184—85**, 551
Jürgensohn, A. 332
Jürgenson, D. H. 96, **185**, 492
Jürgenson, K. 412
Jürgenson, Paula, vt. Brehm
Jürgenson, vt. Tammekann
Jürgenstein, A. 33, 82, 131, 163, 170, **185—86**, 252, 253, 256, 279, 329, 339, 340, 345, 421, 423, 499, 504, 509, 541, 542, 560, 568, 579, 606
Jürgenstein, Juhan, vt. Lill, J.
Jüri, Pakri —, vt. Pakri Jüri
Jürine, T. 345
Jürisson, vt. Martna
Jürmann, Linda, vt. Wilde, Linda
Jürmann, M. **186—87**
Jõgever, J. 92, 98, 109, **187—88**, 245, 427, 492, 526, 568, 569

K

Kaelas, A. **189**
Kaffka, J. C. 57
Kaffmeister, perekond 441
Kaho, R. H. **189—90**
Kaikkivalta (Kaukovalta), Petrus 132, **190**
Kaiser, Fr. 218
Kaiser, G. 320, 466
Kalafati, V. P. 84, 231
Kalamees, A. 278, 581
Kalbus, T. 588
Kalima, J. 567, 568

Kalinin, M. I. 344, 394
Kaljuvald, vt. Tombach
Kalk, K. 4
Kallas, A. **191**
Kallas, Aino J. M., **190—91**, 192, 226, 353, 428, 502, 512, 531, 532, 533
Kallas, M. 191
Kallas, O. Ph. 109, 190, **191—93**, 238, 320, 406, 420, 456, 500, 537, 576
Kallas, R. G. 43, 191, **193—95**, 242, 263, 405, 474, 595
Kallio, O. A. 293
Kallis, O. 261, 523
Kallmeyer, Th. 214
Kalm, H. **195**, 401
Kalnin, P. 305
Kalninsch, J. 606
Kampf, A. 268, 269, 525
Kampmann, M. 9, 32, 33, 44, 45, 54, 55, 56, 57, 82, 91, 92, 93, 98, 105, 107, 110, 116, 118, 129, 135, 141, 142, 147, 151, 164, 170, 173, 176, 183, 185, 186, 193, **195—96**, 198, 217, 220, 225, 235, 242, 245, 250, 253, 256, 264, 276, 278, 282, 284, 286, 291, 295, 301, 309, 319, 325, 329, 330, 338, 353, 370, 375, 397, 423, 433, 435, 436, 439, 441, 442, 446, 463, 464, 484, 492, 499, 504, 509, 518, 552, 560, 568, 569, 574, 581, 585, 589, 592, 598, 600
Kamsen, A. 220
Kamsen, R. **196**
Kandinsky, V. 551
Kanerva, S. 84
Kanger, J. 485
Kangro, Fr. 442
Kankrin, vt. Cancrin
Kann, H. **196**
Kann, N. 4, **197**, 387, 398, 562
Kann, P. **197**
Kannike, Chr. **197**, 336, 579
Kanniste, vt. Miko
Kant, E. **197**
Kant, I. 585
Kapp, A. **197—98**, 292, 443
Kapp, J. **198**, 443
Kapp, W. 591
Kappel, J. 40, **198**, 535, 536
Kapustin, M. N. 20, 21, 63, **198—99**, 265, 526
Karamsin, N. M. 155
Kardovsky, D. N. 451
Karell, C. Fr. 199
Karell, L. J. 199
Karell, Ph. J. 137, **199—200**, 374, 561
Karell, suguvõsa 281
Karge, P. 283, 584
Karheiding, J. 595
Kark, K. **200**
Karl IV, keiser 72, 555
Karl V, keiser 47, 176
Karl IX, Rootsi kun. 70, 108, 112, 117, 143, 144, **200—01**, 239, 248, 249, 359, 360, 451, 461, 474, 482, 597, 605
Karl X Gustav, Rootsi kun. 69, 121, 145, **201—02**, 236, 273, 359
Karl XI, Rootsi kun. 61, 70, 90, 92, 104, 120, 123, 145, 157, **202—04**, 206, 211, 273, 274, 312, 323, 367, 372, 457, 482
Karl XII, Rootsi kun. 69, 70, 115, 168, 184, 203, **204—206**, 210, 262, 273, 315, 367, 368, 371, 372, 373, 424, 455, 457, 458, 470, 471, 482, 497, 563, 590
Karl, Södermanlandi hertsog (hiljemini Karl XIII) 114
Karl, piisk. 173, **200**
Karl Filip, Rootsi prints 70
Karlson, F. **206**, 398, 523, 530, 534, 568
Karlstadt, A. (A. R. Bodenstein) 516
Karpov, E. 585
Karthausen, H. **206—07**, 605
Karttunen, Liisi 391
Karttunen, U. **207**, 235, 266
Karus, vt. Kivikas
Kasemets, A. **207**, 536
Kasimir IV, Poola kun. 583
Kask, A. **207**
Kasso, L. A. 65
Katariina, Rootsi printsess 201
Katariina II, Vene keisrinna 58, 59, 61, 82, 101, 114, 148, **207—09**, 274, 311, 329, 369, 379, 460, 479, 522
Katariina Jagellonica 174, 175, 473
Katkov, M. N. 19, 51, 169
Kaukovalta, vt. Kaikkivalta
Kaupo, liivlaste vanem 12, **209—10**, 317, 518
Kautsky, K. 403, 416, 528
Kauzmann, M. 149
Kelch, Chr. 69, 101, 206, **210—11**, 282, 284, 453, 457, 458, 461, 471, 563, 590
Kelch, G. 210
Keller, vt. Köler J.
Kellermann, B. 5
Kellner, Ph. **211**
Kempf, M. **211**
Kennel, J. v. 305
Kentmann, W. 104
Kentmann, W. Fr. **211—12**
Kentmann 65
Kents, J. 437
Kerem, A. **212**
Kerenski, A. F. 34, 587
Kerg, J. **212**, 525
Kes, vt. Käsu Hans
Kesker, W. **213**
Kessler, E. 594
Kettler, G 67, 68, 69, 100, 105, 130, 145, **213—14**, 237, 239, 296, 297, 298, 353, 354, 462, 473, 498, 584
Kettunen, Hilja A. **214**
Kettunen, L. E. **214—15**, 283, 352

Keussler, A. W. v. 215
Keussler, Fr. G. v. 10, 42, 45, 68, 101, 103, 121, 141, 151, 152, 165, 166, 171, 253, **215**, 284, 310, 320, 422, 463, 490, 585, 600
Keyserling, A. Fr. M. L. N. A. **215—16**
Kianto, I. 593
Kieseritzky, G. 480
Kievel (Kyvel), vt. Johannes IV
Kiirats, vt. Mõtslane
Kingissepp, V. 29, 126, **216—17**, 351, 541, 588
Kipling, R. 397
Kirby, W. F. **217**
Kircheisen, v. 158
Kirschbaum, G. 272
Kirschbaum, Marta S., vt. Lepp-K.
Kirsel, M. **217**
Kisewetter, A. 209, 490
Kittal, vt. Lattik
Kitzberg, A. 54, **217—20**, 230, 263, 265, 279, 314, 417, 440, 475, 510, 524, 530, 535, 579, 580
Kitzberg, J. 217
Kivastik, E. 539
Kivi, A. 533, 562
Kivikas, A. **220**, 575
Kjellin, T. H. **221**
Klamt, Juta 364
Kleis, R. 393
Kleist, H. v. 579
Klemming, G. E. 425
Kleopatra 534
Klever, J. S. **221**
Ključevski, V. O. 155, 373
Kločkov, M. V. 370
Klopstock, Fr. G. 97, 376
Klot (Clodt), G. R. v. **221**, 498
Klumberg, A. **221—22**
Klünder, A. J. 467
Klüse, F., vt. Kuhlbars
Knapp, G. 525
Kneipp, S. 335
Kniep, A. 564
Kniper, S. **222**
Knopke(n), A. 139, 152, 172, 283, 516
Knoop, L. **222**
Knorre, E C. F. 467
Knorring 433
Knut VI, Taani kun. 11, 26, 552
Knüpffer, A. Fr. J. 6, 75, **222**, 301, 338, 369, 432, 464
Koch, Emilie, vt. Jannsen, Emilie
Koch 561
Kočubei, V. P. 15, 479
Koeler, vt. Köler, Johann
Kogerman, P. **222—23**
Kohl. J. G. 425
Kohten (Kohtius), J. **223**
Koidula, Lydia E. F. 38, 44, 76, 81, 117, 118, 163, 166, 169, 170, 191, 212, 218, **223—26**, 234, 235, 241, 257, 263, 423, 434, 459, 500, 502, 567, 576, 585
Koik, Jüri, vt. Tondu
Kolčak, V. V. 344
Kolehmainen, H. 285
Koltsov, A. V. 278, 508
Kolumbus, Chr. 404
Kommissarževskaja, V. 469
Kompus, H. 4, 328, 450, 528
Kompus, J. 529
Konik, K. **226**, 401, 529, 560, 587, 588, 591
Konik, Matilde 529
Konobejevski, vt. Filaret
Konrad, Masoovia herts. 37, 446
Konsa, Amalie 574
Konstantin Nikolajevič, suurvürst 159
Koort, J. **226—27**, 508
Kope, vt. Kaupo
Koppel, H. 83, 109, **227—29**, 407, 529, 537, 539
Koppel, K. 537
Koppersmidt, A. 214
Korhonen, A. H. 201, **229**
Kornbach 561
Kornilov, A. 343
Kornilov, L. G. 543
Korostovets, I. V. 321, 519
Korovin, K. A. 156
Korssakov, vt. Rimski-Korssakov
Koskinen, Y. 144, 225
Kostomarov, N. I. 155
Kotsar, K. (G.) **229—30**
Kotzebue, A. Fr. F. v. 166, 218, 219, **230**, 316, 433
Kotzebue 161
Krantz, A. 68, 425
Krassov 205
Krause, J. W. 230
Krave, G. 391
Kreek, C. **230—31**
Kreuder, N. 476
Kreutzer, C. 593
Kreutzwald, A. 231
Kreutzwald, Adelheid A. 231
Kreutzwald, Fr. R. 7, 19, 24, 38, 44, 49, 92, 95, 96, 97, 98, 149, 161, 162, 170, 185, 193, 199, 207, 217, 224, 225, 226, **231—35**, 241, 245, 257, 263, 266, 292, 293, 310, 321, 338, 355, 377, 421, 422, 423, 434, 442, 459, 462, 502, 561, 562, 565, 567, 585, 596
Kreutzwald, Marie O. 231
Kriegsheim, Chr., vt. Krüger v. Kriegsheim
Krimm, K. **235**, 279
Krims, A. 261, 523
Kristian III, Taani kun. 105, 112, 296, 331
Kristian IV, Taani kun. **235**, 557
Kristian Bomhower 172, **235—36**, 438
Kristiina, Karl IX abikaasa 112
Kristiina, kun. 70, 71, 117, 123, 201, **236—37**, 239, 313, 357, 358, 359, 481, 492, 559

Kristof, Mecklenburgi — 77, 100, 214, **237**, 296, 354, 584
Kristoffer I, Taani kun. 77, 301
Kristoffer II, Taani kun. 298, 389, 495, 554
Kristoffer, Taani prints 77
Krohn, Aino, vt. Kallas, Aino
Krohn, J. L. Fr. 7, 190, 192, 193, 235, **237**, 574
Krohn, K. L. 1, 190, 192, **237—38**
Kromwell, vt. Cromwell
Krull, A. 321
Krummacher, Fr. A. 167, 256
Krupp, M. J. 87
Kruse, E. 55, 156, **238—39**, 248, 297, 360, 438, 454, 490, 513, 514
Kruse, Fr. K. A. 9, 96, **239**
Krusenstjerna (Crusius), Ph. **239**, 354
Krusenstiern, P. v. 215
Krusten, O. **239**, 261
Kruus, H. 100, 156, 165, **239—40**, 343, 382, 465, 514, 524, 542, 559
Kruus, Jaan **240**
Kruus, Jesper 461
Kruusberg, A. 44, 72, 110, 188, **240**, 269, 300, 374, 378, 535, 542
Kröger, J. 335
Krüdener, G. 483
Krüger, A. 408
Krüger, W. Fr. 467
Krüger 84
Krüger v. Kriegsheim, Chr. **240—41**
Krõlov, I. A. 508
Kubbo, E. **241**
Kudu, A. 196
Kuhlbars, Fr. 6, 10, 225, **241—42**, 312, 418, 423, 524, 537
Kuhlbars (Zeiger), J. 241
Kuhlbars, Katharine 241
Kuhn, H. **242**
Kuivleha, M. 68, **242**
Kuivleha, Grete 242
Kukk, A. **242**
Kukk, G., pr. 350
Kukk, H. **242**
Kukk, Jakob **242—43**, 527
Kukk, Joh. 126, **243—44**, 354, 380, 402, 417, 495, 570
Kulbin 551
Kulbusch, Paul, vt. Platon
Kulbusch, Peeter 385
Kuldkepp, Mall, vt. Jannsen, Mall
Kull, R. **244**, 505
Kunder (Cunder), J. 163, 188, **244—45**, 256, 299, 535, 568, 598
Kunick, E. E. 53
Kunileid (Säbelmann) A. P. K. 163, **245**, 292, 444, 503, 606
Kuperjanov, J. 227, **245—46**, 366
Kupffer, K. R. **246**
Kurakin, A. B. 15
Kurbski, A. M. **246**
Kurnim, E. **246**
Kurrik, J. **246—47**, 569
Kurrik, K. 595
Kurrik, V. 568
Kurrikoff, A. 169, **247**, 434
Kurs-Olesk, Minni **247—48**, 355
Kursell, H. 248
Kursell, Jürgen 248
Kursell, Jost 248
Kursell, K. 52, 88, 239, **248—49**, 296, 297, 360, 470
Kursell, O. v. 261
Kurssel, vt. Kursell
Kurvits, H. **249**
Kurtz, E. 391, 453, 564
Kussevitski, S. A. 244
Kuusik, E. 570
Kuusik, T. 245, **249**
Kuusmann, Anna, vt. Prants, Anna
Kärner, J. 17, 22, 39, 42, **249—50**, 280, 294, 467, 469, 522, 535, 544, 599, 600
Käsu Hans 213, **250**
Käspert, J. 28
Köhler, Johan 129
Köhler, T. P. H. 290
Köler, J. 4, 158, 159, 160, 161, 162, 169, 244, **250—52**, 298, 322, 374, 379, 412, 423, 439, 519, 561, 566
Könik Könikson 250
Körber, B. **252**
Körber, C. E. A. 167, 168, **252—53**, 321, 584
Körber, E. Ph. 57, 156, **253**, 464, 564, 600
Körber, M. G. E. 89, 235, **253—54**, 281, 524
Körner, Th. 224
Köros, C. de 416
Köstner, N. 34, **253—54**
Küng, A. 386, 499
Kõpp, J. 110, 166, 187, 193, 212, 229, 247, **254—55**, 322, 333, 421, 434, 527, 542, 548, 592
Kõpp, P. **255—56**
Kõrv, A. V. 568
Kõrv, J. 21, 109, 134, 182, 244, **256**, 398, 418, 446, 529, 537, 566, 567, 598
Kyvel, vt. Johannes IV

L

Laakmann, C. H. 256
Laakmann, H. 111, 232, **256—57**, 322, 393, 584
Laaland, Joh. 257
Laaland, Joh. Fr. C. **257**
Laaland, suguvõsa 281
Laaman, E. 217, **257**, 271, 366, 382, 391, 402, 465, 591
Laar, A. 499, 519
Laarmann, M. 512
Laas, H. **257—58**, 318

Laban, R. v. 336
Laestadius, F. 461, 482
Lagerborg, R. 480
La Harpe (Laharpe), Fr. C. 14
Laid, E. 258, 336
Laidoner, J. 178, 258—60, 263, 401, 429, 468, 487, 496
Laipman, B. 260, 261
Laipman, H. 65, 102, 239, 260—61, 528, 550, 562
Laitinen, T. 272
Laks, T. 560
Lamartine, A. 475
Lambertus, Semgalli piisk. 582
Lambito, vt. Lembitu
Lamkowicz 605
Lamprecht K. 353, 470
Lanczki 130
Lange, H. 237, 518
Lang, Jakob Andersi p. 261
Lang, Jakob 210, 261—62
Lange, J. 122, 262, 304
Lanting, J. 262
Lanting, S. 262
Lapa (Lapp), M. 262—63
Laredei, P. 508
Larka, A. 263, 404
Larsson, A. 461
Lassalle, F. 403
Lattik, J. 263—64
Laufs, K. 23
Launis, A. E. 264
Laur, T. 517
Laurentii (Laurentius), G. J. 264
Laurmann, K. 387
Lautensack, H. 218
Lauter, A. 264—65, 585
Lauw, W. J. v. 129, 147, 265, 581
Lavater, J. K. 41
Lavrovski, N. A. 21, 199, 265—66
Lebeau, Marie 200
Leetberg, K. 266, 439
Lefort, Fr. J. 371
Leidin, vt. Speek, J.
Leijonhufvud, Margaretha 200
Leinberg, J. (Maltsvet) 257, 266—69, 278, 287, 299, 578, 580
Leino, E. 279, 293, 426, 502, 593
Leismann, N. 385
Lelow (Lele), J. 269
Lemba, A. 117, 269
Lemba, G. 269
Lemba, Th. 269
Lembitu, vanem 24, 44, 269—70, 288
Lemcke, J. 122
Lenau, N. 234
Lender, W. 197, 270—71, 398, 543
Lengyel, M. 535
Lenz, Chr. D. 271
Lenz, Fr. D. 271—72
Leo X, paavst 48
Leopardi, G. 426
Lepik, M. 585
Lepik, R. 536, 557
Lepjoškin, V. 189
Leporius, vt. Hasse
Lepp-Kirschbaum (Sophia Vardi), Marta S. 272, 356
Lerberghe, C. v. 466
Lermontov, M. J. 508
Leschetizky, T. 269
Leshaft, P. F. 487
Leskien, A. 565
Leszczynski, St., vt. Stanislaus Leszczynski
Levander, K. M. 429
Lewenhaupt, A. 184, 458, 482, 497, 563
Lewenhaupt, A. L. 205, 272—73, 371, 457, 458, 471
Levin, M. 528
Levitskaja, E. S. 397
Levitski, G. V. 54, 63, 65, 70, 73, 86, 88, 147, 152, 185, 230, 239, 252, 272, 282, 307, 321, 324, 332, 350, 364, 436, 455, 459, 462, 467, 495, 590, 598
Libe, J. 139
Lichtenstein, H. 124, 273
Lichtone, J. 273
Lichtone, R. 203, 273—74
Lichtwer, M. G. 589
Lieber, F. 400
Liebknecht, K. 306
Lieven, K. v. 274
Lieven, O. 274—75
Lieven, P. 274
Lieven, P. v. 50
Lieven, V. 275
Lieven, W. H. v. 374
Lieven 106
Lieven 250
Lieven 461
Liiv, A. 278
Liiv, B. 276
Liiv, E. 276
Liiv, Jakob 38, 163, 275—76, 279, 568, 594
Liiv, Juhan 38, 85, 111, 117, 276—78, 279, 319, 328, 336, 510, 527, 528, 531, 533, 568, 579, 580
Liiv, O. 379, 456
Liivak, V. 279
Lill (Jürgenstein), J. 185, 275, 279, 606
Lill, P. 279
Linde, B. 220, 279, 315, 328, 428, 450, 502, 512, 528, 581
Linde, J., vt. Jasper Linde
Linde, J. G. v. 315
Linden, Fr. zur 140
Lindenberg, M. 162, 256
Lindequist, K. O. 325, 420
Lindfors, A. H. 211, 256, 464, 585
Lindpere, S. 3, 508

Lindroos, Maria V. 190
Linkhorst 217
Linnamägi, J. **280**
Linnankoski, J. 177, 387
Linnuke, vt. Grünfeldt
Linnutaja, vt. Jakobson, C. R.
Lintrop, J. **280**
Liphardus, B. **280**
Liphardt, v. 412
Liphart, v. 159
Lipp, J. **280—81**
Lipp, M. 17, 35, 49, 60, 68, 75, 87, 90, 110, 147, 153, 157, 165, 176, 184, 200, 242, 250, 257, 268, 269, 274, **281—82**, 303, 307, 308, 309, 409, 413, 414, 435, 486, 545, 565, 568, 592, 593, 600, 603, 606
Lippmaa, Th. **282**
Lipschütz, A. 35
Liskun, E. F. 327
Listovski, I. S. 90
Livenstroem, J. vt. Jobso
Livländer, R. 603
Lobanov-Rostovski, vürstinna 256
Lode, G. v. **282**
Loening, E. 431, 432
Loeschcke, G. 124, 212, **282**, 305
Lohk, H. 70
Lohmann, J. Chr. 255
Lohmeyer, K. 14, 447
Lohmüller, J. **282—83**, 556, 583
Lon, Henricus de —, vt. Henrik
Loorits, O. **283—84**
Lopuhin, A. A. 305
Lorenzsonn, C. Fr. **284**
Lossius, E. Fr. **284**, 463
Lossius, J. 53, 71, 210, **284**
Losski, N. O. 411
Lossmann, A. **284**
Lossmann, J. **284—85**
Loti, P. 557
Louhivuori, O. V. **285**, 401
Luberg, K. **285**
Lubi, A. 345, 541
Lucas 227
Luce J. W. L. v. 96, 141, **285—86**, 432
Ludse, vt. Luce
Ludwig Baierist, keiser 554, 555
Ludwig, Brandenburgi markkrahv 554, 555
Luht, H. 591
Luiga, G. E. 66, **286—87**
Luiga, J. 75, 139, 268, 269, 270, 277, 278, **287—88**, 292, 520, 560, 585
Luiga, O. **288**
Luik, Irina, vt. Martina Iro
Lukk, A. **288**
Lundström E. Hj. H. 237, 358, 359, 366, 448, 481, 482, 492
Lurich, G. 4, 221, **288—89**
Luther, A. M. **289**
Luther, Chr. W. *sen.* 289
Luther, Chr. W. *jun.* **289**
Luther, F. 108
Luther, G. Chr. 289
Luther, K. **289**
Luther, M. 14, 42, 45, 47, 51, 80, 92, 119, 120, 121, 139, 140, 141, 146, 172, 180, 262, 264, 283, 303, 304, 320, 335, 340, 350, 411, 421, 434, 446, 491, 516, 556, 584, 589, 600
Luther, M. Chr. **289**
Luther, suguvõsa 440
Luts, K. Fr. **289—90**, 417, 557
Luts, O. **290—91**
Lutterberg, O. v. 291
Lvov, G. E. 157
Lähteenkorva (Borenius), A. A. **291—92**
Läte (Sprenk-Läte), A. **292**, 520, 606
Läti Henrik, vt. Henrik
Lönnbohm, vt. Mustonen
Lönnrot, E. 7, 238, **292—93**, 567
Lönnwig, Henriette A. 572
Löns, L. H. 475
Löschcke, vt. Loeschcke
Löwe, F. 235, **293**, 421, 464
Löwenstern, v. 55
Löwenwolde, G. J. v. **293**, 315, 372
Löwis of Menar, A. 467
Löwis of Menar, A. v. **293—94**
Löwis of Menar, K. v. **294**, 477, 517
Löwis of Menar, P. Fr. v. **294**
Lücke (Lükke), A. H. **294—95**
Lüdig, M. **295**
Lüdig-Sinkel, Mathilde **295**, 477
Lühr, G. 484
Lütke, F. B. 4
Lüüs, A. 200, **295**
Lüüs, E. 528
Lüüs, K. 261
Lõo, J. **295**, 366, 374, 378

M

Macbeth, lady 130, 178
MacDonald, R. 248
Madai, K. O. v. 64, 332
Madison (Madisson), H. **296**
Maeterlinck, M. 524, 546, 586
Magidey 512
Magnus, herts. 52, 66, 68, 78, 89, 112, 156, 174, 213, 242, 248, **296—98**, 331, 353, 360, 454, 461, 462, 513, 557
Magnus Eeriku p. Smek, Rootsi kun. 133, **298**, 389, 555, 556
Maibach, K. L. **298—99**
Maikov, A. 508
Maillol, A. 227
Maine, A., vt. Eisen, M. J.
Makarof, M. M. 529
Mallikas, Milli, vt. Raudsepp, H.
Malm, C. E. 211, **299**
Malm 548

Malsfeld, vt. Maltsvet
Malts, G. 266, 267, 269
Maltsvet, vt. Leinberg
Manassein, N. A. 19, 67, 108, 181, 198, **299—300**, 322, 423, 558
Mandelslo, J. A. 354
Mandern, K. v. 291, **300**
Mandt, M. 199, 200
Maneginte, liivlaste vanem 564
Mangu Sild, vt. Kuhlbars
Mannerheim, C. G. E. 84, 106
Manninen, I. J. A. **300—01**
Mannstädt, W. 574
Mannteuffel, P. 7, **301**, 308
Mansfeld, vt. Maltsvet
Marburg, Wiegand v. 74, 139
Marchesi, Mathilde 507
Margaretha, Taani kun. **301**, 555
Margaretha Sambiria, kun. 77, **301—02**
Margaretha, Taani printsess 554, 555
Margens, H. 240, 524
Margus, A. 94
Margus, J. **302**
Maria, Vene keisrinna 127
Maria, Vene printsess 251
Maria, Vene printsess 297
Maria Eleonoora (Brandenburgist) 236
Maria Stuart 417, 469, 534
Mark, J. **302**, 493, 519
Markard, J. S. **302—03**
Markov, A. T. 251
Markus, G. **303**
Marpurg, G. G. **303**
Marquardt, G. 53
Marrasch, J. **303**
Marsow, H. 48, 122, 262, **303—04**, 355
Martène, Th. 13
Martens, F. 348, 416
Martens 557
Martin V, paavst 176
Martina Iro (Irina Luik) **304**
Martinsen 25
Martinson, E. **304**
Martna, H. 304
Martna, M. 1, 24, 33, 34, 158, 163, 186, 288, **304—06**, 344, 347, 375, 380, 398, 399, 450, 487, 489, 516, 528, 568, 577, 593
Martov, L. 347
Martynov, J. 564
Marx, K. 305, 403, 416, 494
Masepa, hetman 205, 368
Masick, K. 308
Masik, E. **306—07**
Masik, G. 560
Masik, V. 34
Masing, C. G. G. 129, **307**
Masing, G. L. **307**
Masing, Jaan **307**
Masing, J. 281, 282, 309
Masing, Karl 307
Masing, Karl Joh. **307—08**, 405
Masing, K. 256
Masing, O. W. 7, 8, 96, 138, 141, 222, 231, 281, **308—09**, 321, 324, 353, 376, 432, 433, 484, 492, 494, 567, 572
Masing, suguvõsa 281
Maslovski, D. F. 471
Maté, V. 528
Mathiesen, A. **309**
Mathiesen, K. 506
Matisse, H. 327
Mattiesen, K. A. 180, 310
Mattiesen, K. E. J. **310**
Mauer, vt. Kannike
Maupassant, G. de 280, 319
Maurach, C. P. L. 119, 281, **310**
Maurenbrecher, W. 590
Mauritius, preester 582
Mauritz, K. **310**
Maximilian I, keiser 476
Maximilian II, keiser 297
Maximilian, ertshertsog 604; 605
Maydel 303
Maydell, Fr. L. v. **310**, 467, 494
Maydell (Maidel), G. J. 562
Maydell, T. 438
Maydell 561
Mayer, R. 264
Meck, Fr. v. 315
Mehner, J. 210
Mehring, F. 290
Méhul, E. N. 574
Meijerfeld, J. A. 183
Meilof, J. 590
Meinhard, piisk. 11, 45, 175, 209, **310—11**, 517
Melanchthon, Ph. 51, 68, 119
Melartopaeus, G. 490
Mellin, L. A. **311—12**
Melnik, V. **312**
Mels, H. 516
Meme 270
Mendelssohn-Bartholdy, F. 198, 523, 525, 526
Mengden, A. v. 62
Mengden, Emerentia V. v., vt. Hastfe(h)r, Emerentia V.
Mengden, E. v. 237, **312**, 358
Mengden, Georg v. 313
Mengden, Gustav v. **312—13**
Mengden, J. A. v. **313**
Mengden, O. v. 312, **313**
Mengden, v., suguvõsa 120
Mengede, J. v. **313**
Mengelberg, J. W. 244
Menius, Fr. **313—14**
Menning, J. 528
Menning, K. 181, 245, **314—15**, 380, 417, 442, 524, 534, 535, 574
Menning, L. 574, 596
Menšikov, A. D. 168, **315**, 368, 372, 471
Merian, M. 354

Mercié, A. 226
Merkel, D. 315
Merkel, G. H. 56, 60, 75, 209, 230, **315—18**, 378, 432, 449, 523
Messenius, J. 436
Mets, J. **318**
Metsanurk, M. **318—19**, 387, 532, 581
Mettig, C. 207, **319—20**, 359, 495
Mettus, V. **320**
Metzner, F. 493
Meurer, H. 106
Mey, P. 453
Meyer, D. 349
Meyer, E. 545
Meyer, Fr. F. **320**
Meyer, K. 364
Meyer, K. (Rosenstock) 239
Meyer, L. 23, 149, 210, 291, 300, **320—21**, 330
Meyerhold, V. 469
Michelson, Anna 224
Michelson, E. 224
Michelson, Hedvig 224
Michelson, H. W. 224
Mickwitz, Chr. Fr. **321**
Middendorf, A. v. 149
Miechov, M. v. 425
Mielberg, J. 603
Mieler, M., pr. 261
Mihail Pavlovič, suurvürst 274
Mihkelson, E. 375
Mihkelson, Fr., vt. Tuglas
Mihkelson, J. 530
Mihkla, K. 492, 568, 574
Mikk, Julie 321
Mikk-Krull, Olga **321**
Mikkelsaar, Fr. V. **321**
Mikkola, J. J. 567, 568
Miko Ode (Jevdokia Kanniste) **321**
Milan 23
Miller 429
Millner, K. 299
Mindaugas, Leedu vürst 22, 300
Minor, vt. Münther
Minuth 585
Mirbach-Harff, W. v. 216
Miskovski P. 51
Mitt, K 322
Mitt, M. **321—22**, 374, 378
Mohrfeldt, A. 40, 76, 80, **322**
Molbech, C. 77
Moleschott, J. 305
Molière, J. B. 264
Molin, vt. Moulin
Moller, A. **322—23**
Moller, Chr. 322
Moller, L. **323**, 464, 592
Mollerup, A. W. J. 175, 298, 301, **323**, 331, 557
Mollin, vt. Moulin
Mollyn, N. 61
Molnár, F. 534, 535
Momma, H. 495
Mommsen, Th. 598
Monheim, E. v. 73, **323**, 325
Monkewitz, J. H. 96
Montag 256
Montague 524
Montessori, M. 339
Moora, H. **323—24**
Mooritz, Oraania — 70
Morgenstern, J. K. S. 96, 231, **324**, 350
Moritz, Fr. G. **324**
Moritz, L. W. **324**, 353
Moritz, Saksi prints 293
Morosov, A. I. 227
Morritson, M. 54
Morsa Mats 564
Moulin, M. de 146, **325**, 592
Moulinier 303
Mozart, W. A. 462, 520, 525
Mrongovius, C. R. 66
Mstislav, vürst 171
Mstislav, suurvürst **325**
Muide (Rebase), J. M. **325**
Muld, G. 196
Muller, vt. Müller, G.
Munch, E. 327
Munheim, vt. Monheim
Munkácsi, B. 62, **325—26**, 416
Munna, P. **326**
Munthe, A. 145, 206, 315, 373, 458, 471
Munthe, G. 327
Murchison, R. J. 215
Murrik, E. 602
Murrik, Hella, vt. Vuolijoki
Murten, M. 345, 416
Mustonen (Lönnbohm), O. A. F. 292, **326**
Mutt, V. **326**, 394
Mutti, vt. Under, Marie
Muul, A., vt. Ants
Mäeberg, A. **326**
Mägi, A. 574
Mägi, J. **326—27**
Mägi, K. W. **327—28**, 450, 493, 528, 531, 575
Mälk, G. 508
Mändmets, J. 54, **328—29**, 387
Männik, H. **329**
Möllenbeck (Müllenbach, Mülnbach), J. **329**
Möller, vt. Müller, G.
Möller-Sakomelski, A. N. **329**, 345, 346, 354
Mühlen, R. J. v. z. 102, 327, 512, 534
Mülber, A. 523
Müllenbach, vt. Möllenbeck
Müller, A. 305
Müller (Muller, Möller), G. 146, 320, **330**, 421, 435, 491
Müller, G. F. 36, 82, 444
Müller, J. **330—31**, 354
Müller, M. 565
Müller, P. E. 26

Müller 247
Müller-Jabusch, M. 318
Mülnbach, vt. Möllenbeck
Münchhausen, J. v. **331**
Münchhausen, K. v. **331**
Münnich, B. K. v. **331—32**
Münnich, E. v. 332
Münster, J. v. 100, 213, 237, **332**
Münther, H. 332
Münther, O. **332**, 398
Müthel, J. L. **332**
Mõtslane, M. **332—33**
Mõtus, A. **333**
Mõttus, A. J. **333**

N

Naaris, J. 384
Natanael, Naata nael, vt. Semper
Nagel, T. 475
Namsing, H. **334**
Napiersky, J. G. L. 52
Napiersky, K. E. v. 10, 31, 32, 35, 36, 40, 42, 43, 45, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 73, 82, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 111, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 125, 129, 130, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 147, 149, 152, 165, 166, 171, 211, 215, 221, 222, 230, 236, 239, 241, 253, 264, 271, 272, 282, 284, 286, 294, 295, 302, 303, 307, 309, 310, 312, 314, 317, 320, 321, 323, 324, 325, 332, **334—35**, 338, 339, 348, 353, 354, 364, 369, 377, 379, 409, 413, 414, 415, 422, 424, 426, 433, 435, 436, 439, 444, 446, 449, 453, 454, 456, 458, 459, 460, 463, 464, 481, 483, 486, 492, 494, 502, 514, 521, 545, 563, 572, 582, 584, 585, 589, 592, 593, 600
Napoleon I, keiser 14, 168, 230, 316, 317, 370, 383, 484
Narusbeck, G. 568, 570
Narõškin, K. A. 111
Nasarov, V. 574
Nebokat (Nebocat), J. **335**
Nedatz, K. 96
Nedatz, W. 463
Needra, A. 106
Neff 429
Neggo, Gerd 335, **336**
Neggo, Helmi **335—36**, 421
Neps, M. 451
Nestor 171, 387
Neuland, A. **336**
Neuman (Helisalu), W. J. L. 135, **336**, 443, 444, 505, 520, 536
Neumann, M. 335, **336—37**, 373, 398
Neumann, W. 4, 51, 103, 122, 221, 230, 310, **337**, 349, 379, 456, 457, 467, 493, 494, 517, 604
Neus, A. H. 66, 217, 232, 234, **337—38**, 439, 464
Neustädt, vt. Nyenstedt
Nicolaus, misjonär 95, 175, **338**
Nidecki 409
Niehusen 91
Nielsen, Chr. H. **338—39**
Nieländer, A. 3, 231, 594
Nieländer, Elisabeth, vt. Aspe
Niemi, A. R. 293, **339**
Nietzsche, Fr. 531
Niggol, C. H. 310, **339—40**
Niggul, K. 195
Nigol, A. **340**
Nikodemus, vt. Adson
Nikolai I. keiser 17, 159, 167, 199, 252, 274, 306, **340—43**, 348, 370, 447, 454
Nikolai II, keiser 137, **343—47**, 394, 398, 399, 400, 409
Nikolai Mihailovič, suurvürst 598
Nikolai Nikolajevič, suurvürst 178
Nikolas 604
Nikolaus, piisk. 13, 37
Nilsson, S. 451
Noblessner 509
Nocks, J. J. 49, 95, 96
Nolcken, G. 97, 98, 342, **347—48**, 594
Nolde, A. E. 65, **348**, 449
Nolde, B. **348**, 447
Nooli-Aleksander, vt. Eisen, M. J.
Noorlein, vt. Jungholz K.
Norberg, J. E. **348**
Nordberg, J. 206, 458, 497
Nordensvan, C. O. 206
Nordin, J. G. 425
Nordström, J. 314
Normann, H. 582
Normann, Paula 418
Nottbeck, E. J. A. v. 274, 337, **348—49**, 440, 459, 604
Novodvorski, V. 39, 156
Nuormaa, S. 32
Nuudi, J. 542
Nälk, T. 44
Nyenstedt, Fr. 67, **349**, 410, 453
Nyman, R. **349**

O

Obermann, E. **350**
Obolenski 53
Odhner, C. T. 114
Oehninger, Fr. 281, 405
Oehrn, G. 500
Oelrichs, G. 88
Oettel, C. 149
Oettingen, Alex. v. 98
Oettingen, Alex. K. v. 305, **350**, 419, 565
Oettingen, Aug. v. 374

Offenbach, J. 574
Offenberg 377
Ohaka Ott, vt. Grünfeldt
Oinas, A. 34, 126, 216, **350—51**, 356
Oinas, Alma, vt. Ostra-Oinas
Oissar, E. 408
Oja, J. **351**
Ojansuu, H. A. 235, **351—52**
Okas, M. 118
Oks, J. **352—53**
Oksanen, A. vt. Ahlquist, A. E.
Olaf V, Taani ja Norra kun. 301, 555
Olak, P. 321
Olaus, piisk. 389
Olav Sülikuningas, Rootsi kun. 171
Oldekop, G. A. 96, 324, **353**, 436
Oldekop, H. 95, 133, 338, **353**
Oldenbockum (Altenbockum), J. (C.) v. 108, **353 54**
Olearius, A. 91, 330, **354**
Olesk, L. 243, 248, **354—55**, 527
Olesk, Minni, vt. Kurs-Olesk
Olga, Kreeka kuninganna 159
Olmen, Ph. v. 56, **355**
Olrik, H. 534
Oncken, H. 216
Oncken, W. 454
Onerva, L. 593
Oppel, K. 339
Oppermann, L. 335
Oras, J. 345, 400
Org, P. **355**
Orlov, A. A. 345
Osenbrugge, J. 262, 304
Osten-Sacken, L. Chr. v. d. 601
Osten-Sacken, P. v. d. 22
Ostenneck, vt. Vostokov
Ostra-Oinas, Alma 34, **356**, 417, 494
Ostrad, piisk. 133
Otstavel, J. (Joh. C.) 80, 284, **356**
Otstavel, K. 356
Otto IV, keiser 552, 590
Otto, Pommer-Stettiini prints 73
Otto, Taani prints 298, 554, 555
Otto, kardinaaldiakon 37
Otto, preester 190
Otto, G. 123
Otto (Ottov), R. A. E. **356—57**
Overbeck, Chr. A. 589
Overbeck, J. Fr. 310
Oxenstierna, Axel 112, 172, 173, 236, 313, **357**, 358, 437, 448, 482
Oxenstierna, Bengt 202
Oxenstierna, Bengt Bengti p. 236, **357—58**, 359
Oxenstierna, Bengt Gabrieli p. 357
Oxenstierna, Bengt Jönsi p. 357
Oxenstierna, Bengt Nilsi p. 357
Oxenstierna, E. 202, 236, 237, 239, 357, **358—59**
Oxenstierna, Gabriel Bengti p. **359**
Oxenstierna, Gabriel Gustavi p. 360
Oxenstierna, Gabriel Kristeri p. 238, 248, 357, **359—60**
Oxenstierna, Gustav Gabrieli p., vabahärra 236, **360**
Oxenstierna, Gustav Gabrieli p., krahv **360**
Oxenstierna, Johan Gabriel 357
Oxenstierna, Jöns Bengti p. 357
Oxenstierna, Krister 359
Oxenstierna, Krister Gabrieli p. 6, **360**
Oxenstierna, Nils Jönsi p. 357
Oxenstierna, suguvõsa 111, **357**, 482

P

Paasonen, H. **361**
Pabst, Chr. E. 55, 67, 108, 133, 174, 175, 190, 349, **361**, 439, 448, 522, 534, 565
Pagi, Alice 499
Pahlen, K. M. v. d. 153
Pakri Jüri 156
Paldrock, A. **361—62**
Palgi, D. 581
Palgi, K. 451
Pallin, J. R. 112, 175
Palmgren 373
Paltser, Aino 301, 377
Paltsu Prits 304
Palvadre, A. **362**
Palvadre, J. K. 347
Papčinski, P. 345
Papendorpe, Henricus de —, vt. Henrik
Parembeke, B. v. **362—63**
Parik, J. **363**
Parikas, G. J. 363
Parikas, P. **363**, 412
Parnas, J. K. 35
Parrot, G. Fr. 15, 45, 274, 324, **363**, 479
Parts, E. 365
Parts, Elmerice **364**
Parts, Kaarel 345, **365—66**, 527, 529, 539, 541
Parts, Karl **366**, 384
Parv, J. 508
Pastor, L. v. 391
Patkul, D. Fr. 40
Patkul, Fr. 313, **366**
Patkul, Fr. W. 366
Patkul, J. R. 42, 61, 62, 66, 69, 91, 124, 203, 204, 205, 262, 293, 312, 313, 335, **366—68**, 371, 455, 457
Patricius, piisk. 453
Pattiner, H. **368**
Paucker, C. J. A. 55, 64, 66, 262, 282, **368—69**, 439, 456
Paucker, E. P. H. 9, 130, 369
Paucker, H. J. 369, 456
Paucker, H. R. 9, 49, 51, 52, 57, 66, 75, 84, 92, 103, 104, 105, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 125, 129, 130, 138, 142,

173, 212, 222, 242, 247, 262, 264, 280, 295, 299, 309, 321, 329, **369**, 434, 435, 446, 464, 492, 575, 589
Paucker, H. W. Ch. 456
Paucker J. Chr. **369**
Paul I, keiser 16, 208, 209, 230, 241, 311, 340, **369–70**, 479
Paulsen, A. L. 267
Paulucci, Ph. 16, 311, 317, **370**, 485
Paykull, v. 95, 96
Paykull, v. 308
Peenemaa, A. 508
Pedajas, vt. Vallak
Peet, Ado **370—71**, 513
Peet, August 371, 405
Peet, J. 281, 370
Peeter I Suur, keiser 19, 39, 42, 50, 59, 168, 204, 205, 262, 331, 341, 367, 368, **371—73**, 387, 424, 470, 471, 473, 482
Peeter III, keiser 58, 82, 207, 369
Peistik, J. 588
Peltser, N. 495
Penck, A. 437
Penttilä, A. 564
Perandi, A. 423
Perandi, K. 423
Perna (Peerna), J. 177
Persson, J. 71
Pert, A. 120, 336, **373–74**, 579
Pert, J. 312, 493, 574
Perthes, Fr. A. 167
Pestalozzi, J. H. 41, 231, 339, 340, 408
Peterhof 493
Peters, P. vt. Speek, P. A.
Petersohn, C. J. vt. Peterson, K. J.
Peterson, A. 322, **374**, 377, 378, 603
Peterson, C. 606
Peterson, E. K. 26, 328, 333, **374—75**, 449, 450, 510, 531, 569, 580
Peterson, F. **375—76**, 393, 591
Peterson, J. 374
Peterson, J. 376
Peterson, K. J. **376—77**, 421, 432, 502
Peterson, P. S. 131, 374, **377—78**, 603
Petri, J. Chr. 374, **378–79**, 483, 549
Petrov, A. V. **379**
Petrovski, A. 469
Petrus Cellensis 95
Pettai, F. 568
Petuhow, J. V. 17, 63, 199, 216, 272, 274, 324, 343, 364, 370, 436, 545
Petöfi, A. 504
Pezold, A. G. W. 250, 379
Pezold, L. 178
Philipp, saksa kun. 11, 552, 590
Philipp, Hesseni maakrahv 556
Philipp, misjonär 12
Pichon, S. 72, 395
Pierling, P. 39
Pietzsch, P. 493
Pihlakas, G. **379—80**, 578, 579
Piip, H. (A.) 26, 36, 79, 244, 355, **380—81**, 385, 388, 391, 394, 496, 541
Piiper, J. **381**
Piirikivi, vt. Grenzstein, A.
Piiskar, J. **381**
Pilar von Pilchau, A. **381—82**
Pill, M. **382—83**
Pinding, S. **383**
Pingoud, G. 257
Pinkau 280
Pinna, Netty **383**
Pinna, P. 23, 24, 181, **383**, 529, 535, 593
Pipirs, G. 167
Pipramäe-Tõnu, vt. Kitzberg
Pirogov, N. I. 199, 228, 456
Pistohlkors, O. F. v. 148
Pitka, J. 120, 366, **384**, 404, 506, 560
Pitka, P.-A., vt. Ansomardi
Pitré, G. 193
Plaesterer 272
Planquette, R. 574
Platen 293
Plato 324
Platon, piisk. 50, **384—85**
Platon (Paul Kulbusch), piisk. 189, **385–86**
Plehve, V. K. v. 20
Plettenberg, W. v. 14, 27, 30, 31, 47, 48, 88, 154, 172, 176, 213, 235, 283, **386—87**, 455, 516, 583
Pleyer, O. A. 123
Ploompuu, J. 197, **387**
Pobedonostsev, K. P. 19, 69, 419
Pocci, Fr. v. 218
Podebusk, H. 555
Poe, E. A. 513, 531
Poelchau, A. 421
Pogodin, M. **387**
Poleščuk, A **387—88**
Pokrovski, M. N. 155, 343
Polenov, D. 458
Polentz, G. v. 283
Polgar, A. 364
Polosin. I. 490
Pool, T. **388—89**, 496
Poopuu, J. 366, **389**
Poorten, H. 467
Popay, J. 416
Popov, J. D., vt. Irinarch
Porse, K. **389**
Porse, P. 389
Porthan, H. G. 75, 95, 174, 200
Poska, G. 318, 424
Poska J. 25, 28, 46, 157, 306, 380, **389—91**, 398, 401, 466, 496, 541, 562, 587, 588
Poska, M. 164
Possevino, A. 39, 334, **391**, 605
Potthast, A. 23
Prande, A. 263

Prants, Anna 392
Prants, H. 87, 164, 242, 309, **391—93**, 439, 465, 499, 504, 568, 581, 585
Preen, K. v. 362
Promet, A. **393**
Proudhon, M. 305
Prou, J. de 457
Prudhomme, S. 426
Prutz, H. 56
Puhk, J. **393**
Puhk, V. **393**, 591
Pukits, M. 4, 139, 171, 328, **393—94**
Pulli Hans, vt. Bulla Hans
Pulst, A. 412
Pung, M. **394**, 398, 568
Purvit, V. 65, 552
Puskar, V. **394**
Puškin, A. S. 153, 186, 192, 245, 256, 508, 526, 579, 602
Pussep, vt. Puusepp
Pusta, K. R. **394—95**, 507, 593
Puusepp (Pussep), L. **395**
Päivärinta, P. 266
Pärn, J. 43, 111, 168, 260, **395—97**, 579
Pärn, P. 345, 416
Pärna, E. **397**
Pärna, Marta **397**
Pärna, N. **397—98**
Pärna, vt. Johanson-Pärna
Pärnänen, J. A. 474
Päts, K. 10, 25, 28, 126, 212, 226, 244, 305, 344, 345, 346, 380, 390, **398—402**, 403, 417, 420, 495, 496, 514, 538, 541, 568, 570, 577, 587, 588, 593
Päts, V. **402**
Pöögelmann, H. 28, 217, 254, 398, 399, **402—04**, 577
Pütsep, E. **404**
Püüman, M. 391, 495
Põdder E. 384, **404**
Põder, M. 266, **404—05**
Põder-Roht, Elli 431
Põld, H. W. 281, **405—06**, 472, 569
Põld, Helmi J. **406**
Põld, P. S. N. 26, 110, 340, **406—08**, 413, 421, 423, 436, 527, 535, 539
Põld, R., vt. Grünfeldt
Põlde, M. 417
Põrk, A. 163

Q

Quadrantinus, F. 391, **408—09**
Quandt, Chr. 409
Quandt, J. Chr. **409**

R

Raag, A. 338, 397
Raamot, J. 345, 400, **409—10**
Raamot, Mari 261, 409
Rachfahl, F. 455
Radek, K. 466
Radziwill, G. **410**, 461
Radziwill, N. 130, 410, 473
Rahamägi, H. B. 243, 255, 406, **410—11**, 506
Rahupiibu Andres, vt. Sööt
Ramm, K. 601
Rammul, A. **411**
Ramul, A. **411**
Ramul, K. 189, **411—12**
Randa, K. 347
Ranke, L. v. 108, 589, 598
Rantanen, Hilja 261
Rantasalo (Durchman), A. V. **412**
Rask, R. Chr. 187
Ratimov, V. A. 127
Rauch, G. v. 40, 262, 555
Rauber, A. 312
Raud, A. 491
Raud, K. **412**, 413, 512, 557
Raud, K., vt. Rei
Raud, M. **412—13**
Raud, P. 102, **413**
Raudial (Raudiall, Raudjall), A. 152, **413**
Raudsepp, G. 413
Raudsepp, H. 265, 319, 353, **413—14**, 524, 534, 535
Raup, Elise R., vt. Aun, E. R.
Raup, Fr. 35
Raupach, C. E. 486
Rauschert, Ch. **414**
Rauschert, G. F. 502
Raynal, G. F. F. 315
Rebane, H. **414—15**
Rebase, vt. Muide
Recha, C. 569
Recke, J. v. d. 145, 283
Recke, J. F. v. 31, 32, 35, 36, 40, 42, 43, 45, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 65, 66, 67, 69, 73, 82, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 101, 102, 104, 105, 107, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 125, 129, 130, 136, 138, 139, 141, 142, 145, 147, 149, 211, 222, 230, 239, 241, 253, 264, 271, 272, 282, 286, 294, 295, 302, 303, 309, 312, 314, 317, 321, 323, 324, 325, 332, 334, 335, 338, 339, 348, 353, 354, 364, 369, 377, 379, 409, 413, 414, **415**, 424, 426, 433, 435, 436, 444, 446, 449, 453, 454, 456, 458, 459, 460, 463, 464, 481, 483, 486, 492, 494, 502, 514, 521, 545, 563, 572, 582, 585, 589, 592, 593, 600
Redlich, O. 353
Redlin 534
Reek, N. 25, 404, **415—16**
Reguly, A. **416**
Rehbinder, O. 210
Rei, A. 34, 289, 356, **416—17**, 542, 581
Reial, A. vt. Rei

Reichenbach, H. vt. Riikoja
Reichenbach, M., vt. Sillaots
Reicher, E. 181, 383
Reichmann, J. **417**
Reidemeister, Henriette 96
Reiman, A. 417
Reiman, Liina **417**
Reiman, R. **417—18**, 533
Reiman, V. 5, 9, 32, 52, 86, 91, 92, 98, 104, 109, 116, 129, 135, 142, 147, 149, 151, 157, 173, 180, 222, 223, 235, 250, 254, 255, 280, 286, 293, 300, 305, 320, 321, 330, 335, 338, 377, 408, **418—21**, 422, 433, 435, 454, 463, 464, 486, 492, 502, 505, 537, 545, 565, 568, 571, 572, 574, 575, 581, 592, 600
Reimann, A. 534
Reimers 10
Rein, C. Chr. Fr. 8, 267, 268
Rein, E. 32
Reinhardt, C. E. F. 555
Reinhardt, M. 181, 314
Reinholdson, Ann 231
Reinholdson, J. 231
Reinicke, E. 520, 535
Reining, Miina 267
Reinthal, C. G. 116, 235, **421—22**, 463
Reinthal, J. 435, 517
Reinvald, A. 224, 234, **422—23**
Reinvald, J. *sen.* 422
Reinvald, J. *jun.* 336, **423**
Reisenbuck, M. 508
Reisik, Marie **423—24**
Reisik, P. 423
Remmin, J. 211, **424**
Rennenkampff, G. R. G. v. **424**
Rennenkampff, Fr. v. 157
Rennenkampf 263
Renner, J. 23, 53, 125, 139, 151, 214, 323, 354, **424—25**
Rennit, A. 278
Rennit, J. 502
Rentz, A. v. 47
Repin, I. 468
Resler, Dietrich, vt. Dietrich Resler
Reusner, Chr. **425**
Reuter, Fr. 405
Reuter, G. 218
Reuter, H. 95
Reutern, G. W. 467
Ribbing, O. 179
Richepin, J. 467
Richter, Chr. M. A. v. 22, 410, **425—26**, 461, 482, 497
Richter, L. 310
Richter, v. 88
Rickers, H W. J. **426**
Rickhoff, Th. v. 55
Ridala, V. 44, 82, 118, 147, 225, 235, 242, 250, 264, 338, 375, 377, 397, 423, **426—28**, 433, 435, 439, 442, 446, 464, 484, 492, 504, 531, 552, 568, 569, 581, 585, 589, 592, 600
Rigby (Eastlake), Elizabeth **428**
Riia-Priidu, vt. Kitzberg
Riikoja, H. **428—29**, 475
Riis, A. 375
Rilke, R. M. 467
Rimbaud 467
Rimski-Korssakov, N. 198, 207, 443, 520
Rink, J. **429**
Ristmets, vt. Kreutzwald
Ritsland, J. 508
Robespierre, M. 265
Rochow, Fr. E. v. 32
Rockefeller, J. D. 309, 327
Rodin, A. 227
Rodsjanko, A. P. 178, 179, 259, **429—31**
Roeper 497
Roerich, N. 528
Rogberg, C. 201, 461
Rogneda, vürstinna 171
Rohleder 95
Rohrbach, P. 124
Roht, Elli, vt. Põder-Roht
Roht, R. **430—31**, 599
Rolland, R. 264
Romaanovid 4
Romains, J. 586
Roos, E. 568
Roos, J. 408
Roose, A. 54, 581
Rooskaja, vt. Pöögelmann
Rosen, C. v. 153, **431—32**
Rosen, Elisabet 230
Rosen, v. 471
Rosen 267
Rosenkampf, v. 100
Rosenplänter, J. H. 7, 8, 32, 42, 51, 73, 87, 88, 93, 96, 129, 138, 139, 141, 145, 147, 148, 164, 188, 222, 230, 231, 253, 286, 309, 321, 324, 353, 376, 377, 409, 422, **432—33**, 435, 446, 458, 494, 589
Rosenthal, E. **433**
Rosenthal, Edith 433
Rosenthal, H. 79, 83, 151, 164, 169, 170, 187, 195, 212, 247, 339, **433—34**, 603
Rosenwald, A. 260
Rossihnius (Rossinius), J. 115, 320, 421, 432, **434—35**, 491, 592
Rossmann 292
Rostislav, vürst 325
Rostowski, St. 564
Rotermann, Chr. 435
Rotermann, Chr. 436
Rotermann, Chr. A. **435**
Rotermann, Chr. B. **435—36**, 564, 590
Roth, G. P. A. v. 436
Roth, J. Ph. v. 17, **436**, 474
Roth 46

Rotmar 133
Roubaud, F. 65
Rousseau, J. J. 315, 317
Rozen, Z. 605
Rubinstein, A. 269
Rudbeck, O. 323
Rudbeckius, J. 32, 68, 113, **436—37**
Rudolf II, keiser 490
Ruga, K. 33
Rumjäntsev, N. P. 601
Rumma, J. **437**
Rummel, C. Chr. L. v. 64
Rumor, K., vt. Ast, K.
Russ, vt. Rutze
Russanov, N. 542
Russow, B. 23, 53, 55, 67, 94, 101, 121, 139, 165, 184, 236, 239, 266, 298, 349, 354, 360, 361, 425, **437—39**, 452, 453, 513, 514, 604
Russow, E. 216
Russow, N. Fr. **439**
Russwurm, C. Fr. W. 253, **439—40**, 453, 457, 549
Russwurm, J. C. G. I. 440
Rutenberg (v. Orgies), J. J. G. O. v. **440**
Rutkovska, Maria 153
Rutoff, Chr. **440—41**
Rutze (Russ), N. 437, **441**
Ruubel, P. 21, 110, 163, 170, **441**
Ruus, A. 529
Ruus, J. 116, 439
Rägo, G. **441**
Rägo, R. 223
Römhild, L. 256
Rünk, A. 588
Rütli, O. 345, **441—42**, 541
Rydberg, O. S. 366

S

Saaberk, vt. Saareste
Saadi 354
Saal, A. 44, 54, **442**, 579
Saar, J., vt. Jõgever
Saar, M. **442—43**
Saarenseppä, vt. Cederberg
Saareste, A. 223, 269, 280, 302, 329, 435, 442, **443—44**, 446, 492, 574, 575
Saarinen, G. E. **444**
Sachker, R. 574, 596
Sachse, Th. 253
Sachssendahl, J. 522
Saebelmann, A. P. K., vt. Kunileid
Saebelmann, Fr. A. **444**, 503, 606
Saedler, Marie E. 231
Safonov, V. I. 244
Sager, W. 355
Sagoskin, N. P. 25
Sahmen, J. J. **444—45**
Šahovskoi, S. V. 19, 20, 21, 73, 108, 109, 182, 379, **445—46**, 451, 477, 478
Saint-Saëns, C. C. 525
Salem, M. 164, 245
Salemann, G. 57, **446**, 589
Salemann, J. **446**, 592
Salomon, A. 86
Salza, H. v. 38, **446—47**
Šamajev, P. J. 500
Samarin, D. F. 317—18, 460
Samarin, J. F. 10, 17, 50, 51, 76, 154, 348, 387, **447**, 455, 480
Sambor, Pommeri hertsog 301
Samson (-Himmelstierna), H. v., kirikutegel. 52, 113, 358, **447—48**, 482
Samson (-Himmelstierna), H. v., politikategel. 46, **448—49**
Samson v. Himmelstiern, R. J. L. 16, 17, 99, 432, **449**, 460
Sand, K. L. 230
Sander, J. 450
Sander, T. 57, 116, 435, 446, **449—50**, 492
Šanjavski 249, 280
Sannamees, F. **450**
Sapas, J. 450
Sapas, Marie **450**
Sapas, Reet 450
Sapieha, L. 605
Sappho 4
Saral, K. **450—51**
Sarin, Eva 321
Sarlin, A. J. 7
Sartorius v. Waltershausen, A. 525
Sass, H. A. F. **451**
Sass, H. v. 364
Savonjko, V. 156
Saxo Grammaticus 425
Ščedrin-Saltõkof, M. J. 375
Ščerbakoff, K. **451**
Schaeder, H. H. 519
Schaefer, A. 261
Schahovskoi, vt. Šahovskoi
Scharpenberg (Scharffenberg), vt. Henning Sch.-g
Schartau, S. 206
Schaumburg, O. L. v. 243
Scheel, G. J. H. 177, **451**
Scheel, Kl. 451
Scheel, P. 451
Scheffer-Boichorst, P. 46
Scheiding, Chr. v. 451
Scheiding, Ph. 172, 236, **451—52**
Scheller, K. 452
Scheller-Mihailov, A. **452**
Schelling, Fr. W. J. v. 96
Schenkenberg, Chr. 452, 453
Schenkenberg, I. **452**
Schenking, O. **453**, 521
Scheremetjev, vt. Šeremetjev
Scherwinzky, Chr. Fr. **453—54**

Scheu, A. 578
Schiefner, A. 64, 235
Schiemann, P. 347
Schiemann, Th. 37, 45, 89, 108, 130, 155, 156, 176, 239, 291, 298, 313, 323, 331, 332, 343, 370, 387, 391, 438, 439, 453, **454**, 462, 475, 490, 514, 584
Schiller, Fr. v. 79, 88, 117, 163, 188, 231, 249, 264, 316, 355, 383, 417, 469, 508, 529, 534, 562, 579
Schimmelmann, H. E. 316
Schirren, C. Chr. G. 17, 45, 53, 59, 64, 114, 124, 133, 145, 215, 235, 236, 274, 284, 313, 358, 363, 373, 387, 438, 440, 447, **454–55**, 480, 481, 523
Schlater, G. Fr. **455—56**, 494
Schlegel, Chr. H. J. v. 432, **456**
Schlegel, G. 462
Schlichting, E. H. **456—57**, 467, 494
Schlippenbach, W. A. v. 39, 70, 204, 205, 371, **457—58**, 471
Schlosser, Fr. Chr. 440
Schlözer, A. L. v. 415, 483
Schlüter, W. 193, 574
Schmeil, O. 381, 383
Schmerten, B. v. 105
Schmidt, A. H. **458**, 459
Schmidt, Chr. 275
Schmidt, Chr. v. 105
Schmidt, Fr. A. H. **458**
Schmidt, H. D. **458**
Schmidt, J. **458**
Schmidt, O. 136, **458—59**
Schmidt 69
Schmidt 92, 93
Schmidt 256
Schmidt v. d. Launitz, E. 493
Schmul, A., vt. Ants
Schmoller, G. 481
Schnakenburg, E. 111, 167, 335
Schneevoigt, G. 244
Schneider, P. 557
Schneider, W. **459**
Schnell, J. 600
Schnell, J. G. **459**
Schnitzler, A. 279, 511
Schnorr v. Carolsfeld, J. 310
Schnurten, B. 425
Schnöring, W. 49
Schonebohm, Fr. 45
Schoppius, J. 592
Schott, W. 224, 235, **459**
Schoultz, C. F. 58, 166, **459—60**
Schrader, J. v. 61, 208, 431, 432
Schrapfer (Schrapffer, Schraffer, Schrepfer), A. **460—61**
Schrapfer, Chr. 297, 298, **461—62**
Schreber, J. C. D. 57
Schreiterfeld 183
Schrenk, v., prl. 295
Schrepfer, vt. Schrapfer
Schroeder, L. A. v. **462**
Schroeder 459
Schröder, Both 604
Schröder, E. F. 456
Schubart, Chr. Fr. D. 589
Schubert, J. E. 152
Schulmann, B. 210
Schultete, K. 242
Schultz, E. W. W. 4
Schultz, G. J. (Bertram) 35, 159, 422, **462—63**, 464
Schultz 417
Schulz, K. 135
Schulze, W. 293
Schulzenberg, M. 345, **463**
Schumacher, F. 118
Schurzfleisch, H. L. 145
Schwanebach 167
Schwartz, J. C. 61
Schwartz, J. G. v. 284, 422, **463**
Schwartz, Ph. 100, 237, 523, 601
Schwarz, W. 356
Schwelle, J. **463**
Schäfer, D. 555
Schönberg, E. 408
Schönherr, K. 218
Schöning, Th. 283, 386, 583, 584
Schüdlöffel, G. Fr. 463
Schüdlöffel, G. H. 8, 432, **463—64**
Schünmann, J. C. 256
Schütz, M. 121, 464, 592
Schybergson, M. G. 454
Scipio de Campo 73
Sczibulsky (Sczibalski), J. B. **464**
Seckendorf, A. v. 401, **464—65**, 524, 588
Seeberg, R. 43, 350
Seeland, H. 596
Sehling, E. 262
Seibertz, J. S. 100
Seimann, J. 450
Selenoi, A. 377
Seljamaa, J. Fr. 34, 380, 391, **465—66**, 557, 587, 588
Sellheim, F. H. 320
Semel, H. 274
Šemjakin, A. N. 47
Semper, J. **466—67**, 513
Semtsev, V. 347
Senff, K. A. 310, 337, 456, **467**, 494
Sepp, H. 282, 420, 450, **467—68**
Sepp, L. **468**, 497, 516
Sepp, P., kunstn. 4, **468—69**
Sepp, P., näitelava tegel. 417, **469**, 493, 535
Seraphim, A. R. 89, 214, 410, **469**, 470
Seraphim, E. 24, 37, 53, 62, 89, 90, 114, 124, 204, 206, 214, 237, 249, 274, 312, 313, 358, 360, 366, 368, 447, 455, 461, 462, 469, **470**, 473, 495, 605

Šeremetjev, B. P. 39, 205, 210, 293, 371, 372, 453, 457, **470—71**
Šeremetjev, M. 457, 470, 471
Serre, J. P. de la 138
Šeršenevič, G. F. 355, 441
Šervašidse, N. 349
Setterwall, Kr. 120
Setälä, E. N. 25, 62, 217, 238, 405, **471—72**, 519, 574
Severjanin, I. 599
Sevón, J. Fr. 214
Seuberlich, E. 89
Shakespeare, W. 117, 264, 383, 417, 523, 524, 532, 562, 579, 586
Shaw, B. 320, 383, 534
Sheldon, M. F. 586
Sickel, Th. 124
Siebert, J. 368
Siecke 135
Sielmann, B. G. 279
Sienkievicz, H. 337
Sievers, C. G. 179, **472**
Sievers 7
Sigismund I, Poola kun. 14, 472
Sigismund II August, Poola kun. 51, 67, 78, 100, 156, 174, 213, 239, 246, 284, 296, 332, 367, **472—73**, 513
Sigismund III, Poola kun. 51, 89, 136, 144, 175, 200, 201, 206, 360, 453, 461, **473—74**, 604, 605
Signac, P. 327
Sihver, J. 299
Siimer, J. 198, 245, 295, 443, 444
Sild, O. **474**, 489, 544, 583, 584
Šilder, N. 364, 370
Silla, A., vt. Grünfeldt
Sillaots, Marta 220, 429, **474—75**, 512, 581
Silvester, preester 155, 246
Silvester Stodewescher, ppiisk. 313, 386, **475**, 476, 505
Simaško, J. 37
Simm, A. **475—76**
Simm, J. 137, **476**
Simon von der Borch, piisk. **476**
Simpmann-Vambola, J. A. **477**
Sinep, S., vt. Grünfeldt
Sinkel, vt. Lüdig-Sinkel
Sinovjev, D. V. **477**, 560
Sinovjev, L. 477
Sinovjev, M. A. 19, 20, 21, 109, 167, 445, 446, **477—78**
Sinten, vt. Johannes IV Sinten
Sintenis 526
Sitska, J. 124, 204, **478**
Sivers, Fr. v. 98
Sivers, Fr. W. v. 15, 209, 311, 364, 369, **478—80**
Sivers, J. J. v. 317, 449, **480**
Sivers, K. v. 363
Sivers, K. v. 345, 524
Sjögren, A. J. 92, 567, 572, 573
Sjögren, O. 69, 70, 143, 293, 313, 368, 458, 471
Skabičevski, A. M. 452
Skalon, J. N. 126
Skobelev, M. D. 445
Skragge, G. **480**
Skytte, B. **480—81**
Skytte, Jakob 480, **481**, 482
Skytte, Johan 112, 113, 236, 357, 461, **481—82**
Skytte, K. G. **482—83**
Smigrodski, I. 102
Smirnov, J. 568
Smirnov, J. N. 472
Smith, A. 15, 41
Snell, K. Ph. M. 378, **483**
Snellman, vt. Virkkunen
Soar, R. 353
Soest, W. 564
Sofia Aleksejevna 371
Sohberg, vt. Sooberg
Sohn, W. 102
Sokolovski (Sokolowsky), E. 76, 78, 162, 279, **483**
Solikovski, E. 408
Sollogub, V. U. 345
Solovjev, N. 295, 504
Solovjev, S. M. 155, 206, 315, 373, 471
Sommelius, G. J. **483**, 559
Sommer, G. **483—84**
Sommer, J. (Suve Jaan) 95, **484**, 502
Sommer, M. **484**
Sommer, S. 321, **485**
Sondén, P. 89, 482
Sonntag, K. G. 90, 308, 376, 453, **485—86** 593
Sooberg (Sohberg) M. 483, **486**
Soots, J. 84, 178, 179, 195, 260, 391, 394, 404, 429, **486—87**, 536
Sophia, Poola printsess 583
Sophie, Taani kun. 552
Sophie-Charlotte, printsess 293
Sophokles 117, 417, 469, 534, 535
Soucanton, vt. Girard de Soucanton
Spangenberg, A. G. 271, 413
Spanheim, S. L. v. 176
Speek (Leidin), J. **487**
Speek, P. A. 33, 34, 305, 344, 356, **487—88**, 538, 577
Spengler, O. 353
Spens, J. 457
Speranski 53
Speratus, P. 283
Spohr, E. **489**
Spreckelsen, A. 124, **489**
Sprenk-Läte, vt. Läte
Stackelberg, A. 526, 566
Stackelberg, E. 508
Stackelberg, O. Fr. **489—90**, 544

Stackelberg, O. M. 56
Stackelberg 285
Stackelberg, suguvõsa 490
Staden, H. v. **490**
Staël v. Holstein, R. 19, 50, 61, 99, 312, 343, 370
Staël v. Holstein, perekond 313, 440
Stahl (Stahel, Stahlius), H. 57, 81, 91, 105, 115, 116, 129, 146, 147, 172, 250, 266, 286, 330, 358, 435, **490—92**, 493, 494, 575, 589, 592
Stahlen (Stalenus, Stahlenius), J. **492**
Stalin, I. V. 240
Stanislaus Leszczynski 205
Stanislaus Poniatovski 548
Stankov, A. 549
Starkopf, A. 328, **492—93**, 575
Stavenhagen, O. **493**
Stavenhagen, W. S. **493**
Steenstrup, J. C. H. R. 554
Stefan Bathory, vt. Bathory, St.
Stefan Grube 476
Steinberg, M. O. 207
Steingrüber, W. Fr. 492, **493—94**
Stenbock, M. 205
Stenbock, K. M. 548
Stender, G. F. 585
Stern, Fr. S. **494**
Stern, J. 476
Sternbeck, O. 356, **494**
Sternberg, E. v. 154, 447
Sternheim, C. 467
Stieda, L. 37, 582
Stieda, W. 257, 320, 364, **494—95**
Stieglitz, A. 4, 65, 137, 163, 226, 327, 349, 393, 402, **495**, 512, 528
Stier, W. 310
Stiernsköld, N. 113
Stigot Andersen **495**
Stille, A. 206, 455
Stilling, vt. Jung-Stilling
Stodewescher, vt. Silvester Stodewescher
Stolõpin, P. A. 344
Storch, H. 62, 88
Strahlberg (Zwiebelberg) M. 374, 377
Strandman, L., pr. 528
Strandman, O. 10, 79, 126, 158, 243, 253, 334, 351, 355, 362, 380, 388, 398, 401, 402, 468, **495—97**, 514, 541, 558, 571, 586
Strasburger, E. 190
Strauss, J. 574
Strehlke, E. 559
Strieder, Fr. W. 483
Strindberg, A. 320, 534
Stroganov, P. A. 15
Stroganov, S. G. 65
Stromberg, N. 273, 471, **497**
Struve, F. G. W. 64, 293
Stryk, H. v. 106
Stryk, L. v. 559
Stuart, K. M. 204
Stučka, P. 305
Stude, G. F. 497
Stude, G. J. **497—98**
Sture, Sten 112, 498
Sture, Svante 77, **498**
Sturm, J. v. 353
Stölzle, R. 37
Styffe, K. G. 475
Suburg, Caroline (Lilli) 392, **498—99**, 507, 567
Sudermann, H. 181, 279, 383, 503, 529, 580
Sudislav, vürst 171
Suerbeer, vt. Albert II
Suhm, P. Fr. 338
Suigusaar, M. 162, **499**
Šuiski, V. I. 70, 201
Suislepp, vt. Lepp-Kirschbaum
Suits, Aino E. **499**
Suits, G. 6, 38, 191, 197, 225, 226, 234, 235, 278, 315, 328, 377, 387, 436, 484, **499—502**, 503, 512, 531, 581, 589
Suitso (Suits), H. 499
Sulščenko, A. 275
Suno Ebbesön 26
Suomalainen, K. 548
Suonio, vt. Krohn J. L. F.
Suonio, A., vt. Kallas, Aino
Sutor, A. 157, **502**
Sutugin, J. 564
Suurepere Madis 604
Šuvalov, P. 18, 377
Suve Jaan, vt. Sommer, J.
Suvorov, A. A. 267, 342, 385, 447, **502—03**, 517
Sverker II, Rootsi kun. 173
Sverker, suguvõsa 552
Svinhufvud, P. E. 285
Svjätopolk, suurvürst 171
Säbelmann, A. P. K., vt. Kunileid
Säbelmann, Fr. A., vt. Saebelmann
Säärits, A. 235
Säkk, E. 197
Söderblom, N. 243
Sööt, J. 503
Sööt, K. E. 38, 85, 110, 117, 235, 278, 340, 500, **503—04**, 506, 548, 550, 568, 574
Süda, P. 450, **504—05**
Südda, P. 212, 328, **505**
Sõrd (Sõerd), A. **505**
Sõster, J. 508
Sylvester Stodewescher, vt. Silvester Stodewescher
Szelle, E. 235

T

Tacitus 337
Tagore, R. 469, 534
Tallgren, A. M. 53, 111, 120, 125, 142, 149, 253, 286, **505—06**

Tallmeister, T. 506
Talomaa, vt. Teinmann
Talvik, E. 506—07
Talvik, S. F. 70, 278, 507
Tam-Stamm, C. 568
Tamm, A. 557
Tamm, A. 549
Tamm, Aino (Ano) 507, 576
Tamm, Jaan 3, 244, 507
Tamm, Jakob 163, 405, 507—09, 568
Tamm, vt. Jurkatam, J.
Tamman 423
Tammann, A. 164, 244, 585, 588
Tammann, J. 542
Tammekann (Jürgenson), A. F. 509
Tammemägi, J. 427, 569
Tammer, H. 509
Tammsaare, A. H. 265, 383, 475, 508, 509—512, 532, 534, 581, 593
Taska, E. 512
Tassa, A. 261, 350, 450, 493, 512—13, 531
Taube, B. 114
Taube, H. v. 216
Taube, J. 156, 238, 239, 248, 297, 360, 454, 490, 513—14
Taube, R. 513
Tawaststjerna, W. N. 71, 144, 156, 175, 249, 360, 514
Tavia, vt. Suits, Aino
Techner, H. 574
Teckel, P. 508
Tecnon, J. 453, 514, 521
Tedder, T. 321
Teemant, J. 158, 197, 212, 264, 305, 307, 345, 380, 398, 416, 468, 514—16, 540, 541, 560
Tegetmeyer, S. 139, 172, 516
Tegnér, E. 483
Teichmüller, G. 166, 195, 413
Teinmann, J. H. 516
Tell, W. 217
Temant, vt. Teemant
Tengström, J. J. 104
Tennmann, E. 575
Terras, A. 345
Tertsius, H. 517
Teuffel, J. 517
Thaer, A. 16, 60
Thal, Julie, vt. Jakobson, Julie
Thal 23
Thauvón, E. 499
Theodericus, preester 132
Theoderich (Dietrich), piisk. 12, 133, 209, 311, 517—18, 553, 564, 565
Theodosius, arhimandriit 59
Theol, G. 584
Thieme, U. 51, 103, 139
Thoma, L. 218
Thomas, A. 72
Thomasso(h)n, J. 518
Thomsen, V. L. P. 187, 518—19
Thomson, E. A. 519, 606
Thor Helle, vt. Helle
Thorkillus, piisk. 565
Thrämer, Th. 120
Thuanus, J. A. 210
Tideböhl, A. v. 502
Ti(i)do, vt. Dido
Tiebe, H. F. 316, 378
Tieck, J. L. 234
Tiedemann, P. 94
Tielemann, G. 349
Tiesenhausen, C. v. 119
Tiesenhausen, H. v. 23, 438
Tiesenhausen, H. H. v. 274
Tiibuse Jaak, vt. Kitzberg
Tiido, vt. Dido
Tiisik, K. 519
Tiitsmaa, A. 353
Tilk, Jakob, vt. Tülk
Tilk, Jüri, vt. Virola
Timašev, A. 377
Tischler, M. 110
Tobias, R. 198, 292, 312, 336, 443, 519—20
Tobien, A. v. 7, 17, 19, 21, 52, 60, 99, 199, 209, 300, 312, 318, 329, 343, 347, 348, 370, 382, 424, 426, 449, 478, 480, 486, 520—21
Todt, G. M. 314
Tolgsdorf, E. 408, 453, 514, 521
Toll, A. v. 522
Toll, C. O. v. 522
Toll, E. L. v. 521—22
Toll, H. 216
Toll, K. G. v. 522
Toll, R. v. 64, 522—23
Toll, v. 308
Toller, E. 264, 469, 524, 551
Tolstoi, L. N. 383, 397, 404, 508, 562
Tomasberg, B. 523
Tombach, A. F. 317, 523—24
Tombach, K. 523
Tondu, T. (J. Koik) 524
Tonkmann, K. 524
Toom, A. 524—25
Topmann, A. 525
Torba, J. 158
Torstensson, Lennart 201, 235, 589
Tott, Klas Åke p. 6, 71
Tračevski, A. 67
Tranér, G. 201, 461
Transehe, A. v. 315, 316
Transehe-Roseneck, A. v. 61, 204, 209, 370, 431, 432, 460, 525
Treffner, H. H. F. 24, 33, 84, 137, 157, 169, 184, 192, 206, 226, 254, 263, 276, 279, 280, 295, 332, 340, 354, 363, 393, 394, 423, 428, 430, 441, 485, 506, 507, 509, 525—27, 530, 534, 556, 568, 594, 598

Treffner, K. 500
Treffner, K. E. **527**
Treffner, L. 525
Treiberg, P. 204, 211, 424, 444, **527—28**, 559
Tretjakov, P. M. 227
Treuberg, Auguste 576
Treublut, J. 535
Treumann, G. F. 459
Treumuth, N. 368
Triik, N. 261, 327, 523, **528—29**, 531, 550, 575
Triik, V. 227
Triipus, K. 574
Trilljärv, A. H. **529**
Tritthoff, v. 267
Trogus, vt. Boccius
Trotski, L. D. 306
Truu, O. 38
Truusmann, J. 235, 519, **529—30**
Tuglas, Fr. 34, 39, 110, 118, 188, 191, 220, 235, 250, 256, 278, 319, 321, 328, 350, 353, 375, 423, 446, 484, 499, 504, 512, 513, 527, **530—33**, 547, 581
Tunberg, S. 174, 200, 298, 474
Tunkelo (Ekman), E. A. **533—34**
Turgenjev, I. S. 76, 579, 599
Tuul, A. 523
Tuurand, A. **534**
Tuve, piisk. **534**
Twain, M. 578
Täht, J. 524
Tülk, J. 65, 526, **534—35**
Türk, E. **535**
Türk, Maria 535
Türner 230
Türnpu, J. 535
Türnpu, K. J. 321, **535—36**
Tõnisson, A. 383, **536**
Tõnisson, G. **536—37**
Tõnisson, J. *sen.* 537
Tõnisson, J. *jun.* 46, 79, 83, 109, 120, 126, 134, 152, 158, 188, 196, 240, 244, 253, 305, 333, 344, 345, 362, 380, 388, 392, 399, 401, 415, 416, 419, 420, 421, 496, 515, 527, 536, **537—42**, 588, 596
Tõnisson, M. **542**
Tõramaa, vt. Neggo
Tõrvand, J. **542—43**

U

Uesson, A. **543**
Uexküll, B. J. v. (1.) 543, 544
Uexküll, B. J. v. (2.) 489, 522, **543—44**
Uexküll, H. v. 105
Uexküll, J. v., vt. Üxküll
Uexküll-Güldeband, A. 299
Uhland, L. 508
Uibopuu, A. **544**
Ujasdov 10
Ukert, F. A. 320
Ulmanis, K. 259
Ulmann, C. Chr. 45, 68, 103, 119, 130, 141, 152, 271, 307, 310, 343, 350, 369, 463, 486, 521, **544—45**, 584, 585, 590, 595
Ulmann, H. 122
Ulrich, W. 267, 268
Ulrika Eleonora, Rootsi kun. 203, 204
Uluots, J. **545—46**
Umanets, S. I. 446
Under, Fr. (Priidu) 546
Under, Marie 261, **546—47**
Undritz, A. O. 548
Undritz, P. 108, **547—48**
Undritz, Th. 328
Unger, K. 512
Ungern-Sternberg, E. O. A. 549
Ungern-Sternberg, H. G. E. 549
Ungern-Sternberg, O. K. L. 379, 426, 427, **548—49**
Ungern-Sternberg, P. v. 210, 438
Ungern-Sternberg, P. L. C. **549**
Ungern-Sternberg, R. E. **549**
Ungern-Sternberg, suguvõsa 440, 549, 561
Unt, J. **549—50**
Urban V, paavst 311
Urban VI, paavst 72
Urgart, O. 278
Usinger, R. 554
Ustav (Usstav), K. **550**
Ustrjalov, N. G. 373, 471
Utlede, Aleidis 11
Uuesson, vt. Uesson
Uurits, A. 261, 528, **550—51**
Uvarov, A. S. 122, 379
Uvarov, S. S. 340, 343
Uvarov 462

V, W

Vabarn, Anne **551**
Vabbe, A. 328, 493, **551**
Wachtmeister, A. 202
Wachtmeister, H. 202
Vaga, A. 227, 328, 450, 523, 529, 536
Vaga, V. 230
Wagner, A. 215
Wahl, E. v. 70, 126
Wahl, H. **551—52**, 589
Wahlberg 572
Vahtra, J. 493, **552**
Waitz, G. 30, 45, 122, 124, 136, 151, 454, 589
Walcker, T. G. W. 370
Waldbrühl 225
Waldemar I, Taani kun. 552
Waldemar II Võitja, Taani kun. 11, 12, 13, 26, 73, 76, 77, 133, 173, 301, 518, 534, **552—54**, 565, 583

Waldemar III, Taani kun. 389
Waldemar IV Atterdag, Taani kun. 74, 133, 301, 495, **554–56**
Waldemar, Schleswigi piisk. 552
Valdes, A. 507, **556**
Waldis, B. 172, **556–57**
Waliszewski, K. 156
Walk, H. 195
Valkendorf, Chr. 296, **557**
Vallak, P. **557**
Wallenrodt, J. v. 72
Wallenrodt, K. v. 72
Vallner, A. 496, **557–58**
Vallner, R. **558**
Walter, A. C. F. M. v. 68
Walter, J. 262
Walter, K., vt. Jannsen, H. W. A.
Walter, P. U. F. 64
Waltz, O. 124
Valujev, P. A. 374, 377
Vanakubja, vt. Wühner
Vane 210
Vangerow, R. A. v. 440
Vardi, vt. Lepp-Kirschbaum
Varenius, A. 210
Vares, J., vt. Barbarus, J.
Vares, Martin **558**
Vares, Mats, 196, 603
Vares, T. 122, 519
Wargentin, P. 67
Warneke (Warnecke, Warnechius) J. 202, 237, **558–59**
Wartberge, H. v. 23, 67, 139, 300, 323, **559**
Vasar, J. 455
Vassiili II Pime, Moskva suurvürst 154
Vassiili III, Moskva suurvürst 155
Webb, S. 248
Weber, B. 85
Weber, E. 573
Weber, K. M. v. 574, 596
Webermann, E. C. **559–60**
Veckinchusen, H. 495
Wedekind, Fr. 320
Veeber, K. 529
Vegesack, v. 57
Weibull, M. 483
Weide, A. 471
Weidemann 561
Weigel, V. 52
Veiler, A. **560**
Weitzenberg, J. **560**, 595
Weizenberg, A. L. 412, **560–62**
Veldenz, G. H. v. 490
Wellingk, O. 204, **562–63**
Wellner, A. **563**
Wellner, Karl 563
Wellner, Kolla **563**
Velter, K. 521
Veltherus (Welther, Völker), J. A. **563–64**
Velven, A. 21
Wenger, N. 196
Vengerov, S. A. 199
Wenno (Vinno), ordumeister **564**, 600
Wenzel 95
Werden, N. G. 205, 471
Verevi Jaan, vt. Verve Jaan
Verhaeren, E. 467
Verlaine, P. 426
Werner, A. **564**
Werner, D. 282
Werner, E. 578
Werner, S. 575
Verneuil, E. 215
Wernich, O. 368
Wernik, J., vt Warneke
Wernik, P. 558
Verve Jaan **564–65**
Wescelin(us) (Wesselinus, Wetzelin, Wescelo, Guiscelinus), piisk. 133, 553, **565**
Weske, M. 3, 9, 25, 134, 161, 188, 196, 256, 266, 310, 320, 423, 500, 504, 508, 519, 526, 530, 535, **565–68**, 573, 576, 598, 603
Veske, P. 565
Veski, G. 568
Veski, J. V. 244, 247, 427, 429, 508, 535, 556, 558, **568–70**, 581, 595
Westel, G. 402, 468, 496, **570–71**
Westen, T. 464
Westergaard, H. 593
Vesterinen, E. 163
Vesthard 12, 13
Vestholm, J. 223, 320, 412, 551, **571**
Westling, G. O. Fr. 6, 32, 42, 69, 75, 84, 91, 92, 115, 147, 173, 204, 325, 359, 360, 437, 446, 448, 492, **571–72**
Westman, K. B. 95, 174, 338, 518
Westrén-Doll, A. 138
Westring, S. H. **572**
Vetrinski, C. 67
Wetter-Rosenthal, B. v. 400
Vettik, Th. 450
Wetzer, P. M. **572**
Whitman, W. 466
Wichmann, Y. 568
Widmann, J. V 234
Widmann 118
Viebig, Klara 218
Wied, H. v. 213
Wiedemann, F. J. 10, 129, 147, 150, 222, 234, 320, 335, 421, 427, 433, 439, 464, 494, 561, 566, 567, 568, 569, **572–74**
Wiedemann, J. G. 572
Wiedemann 598
Wiegand (Lammas), Anna 498
Wiegand v. Marburg, vt. Marburg
Wieland, C. M. 456
Wiera, A. 76, 163, 286, **574**
Wiera, P. 574
Vierorth, A. A. 129, **575**

Wieselgren, P. 323
Vietinghoff, C. B. v. 241
Vietinghoff, O. v 62
Vigaeus, L. **575**
Vigrabs (Wihgrabs), J. 318, 347, 431, 432
Vihtol 207, 231
Wiira, vt. Wiera
Viiralt, E. **575**
Vikár, B. 235, 566, **575—76**
Vilberg, G. **576**
Wilberg (Willberg), M. A. **576**
Wilde, Ed. 24, 38, 53, 263, 265, 268, 269, 305, 314, 319, 328, 375, 383, 398, 475, 510, 517, 531, 568, **576—81**
Wilde, Linda 578
Wilde, O 511, 531, 534, 599
Wilde, P E. 147, 148, 265, **581—82**
Wildenbruch, E. v. 524
Wilhelm II, keiser 454
Wilhelm Brandenburgist 14, 100, 107, 213, 237, 332, 386, 473, 556, **583—85**
Wilhelm Moodenast 13, 37, 132, 554, 565, **582—83**
Wilip, J. 433
Villebois, D. G. de 561
Villeneuve 58
Villi Andi, vt. Kuhlbars
Willigerode, A. H. 140, **584—85**, 594, 595
Willigerod, J. K. Ph. **585**
Willmann, Fr. W. v. 148, 376, **585**
Villmer, Erna 417, 528, **585—86**
Villon, Fr. 467
Vilms, Juhan **586**
Vilms, Jüri 157, 226, 401, 465, 466, 495, 496, **586—88**
Vilms, R. 586
Wimpheling, J. 598
Winckler, A. 57, 105, 116, 446, **588—89**
Winckler, R. J. *sen.* 589
Winckler, R. J. *jun* 141, **589**
Windelband, W. 397
Winkelmann, E. 6, 23, 40, 66, 89, 101, 102, 134, 136, 165, 222, 246, 253, 271, 286, 355, 361, 369, 373, 391, 422, 440, 463, 464, 583, 585, 589, **589—90**
Winkler, R. A. 6, 75, 138, 211, 433, 551, 589, **590**
Winkler, perekond 589, 590
Vinnal, H. **590—91**
Winnig, A. 170, 375, 393, **591**
Vinno, vt Wenno
Winter, A. C. 193
Virányi, E. 38, 416
Virginius, Adrian 91, 145, 146, 157, 325, 435, 464, 572, **591—92**, 593
Virginius, Andreas 121, 156, 323, 464, 592, **592—93**
Virgo, E. R. 394, **593**
Wirkhaus, Adalbert 596
Wirkhaus, Adalbert August 135, **593—94**
Wirkhaus, Amalie 594
Wirkhaus, D. *sen.* 594
Wirkhaus, D. O. **594—95**, 596
Wirkhaus, Eeva 594
Wirkhaus, H. 594
Wirkhaus, J. H. 574, 594, **595—96**
Wirkhaus, K. 594
Wirkhaus, O. J. L. 539, 596
Virkkunen (Snellman), A. H. 171, 174, 325, 483 **597**, 600
Virma, K. J. **597**
Virola (Tilk), Y. 109, **598**
Viskovatov, P. A. **598**
Visnapuu, Eva 598
Visnapuu, E. 231
Visnapuu, H. 6, 44, 86, 295, 430, 547, **598—600**
Visnapuu, K. 598
Vitautas, vürst 73
Witschel, J. H. W. 234
Witte (v. Witten), Fr. **600**
Witte, S. J. 343
Wittrock, V. 152
Vjačko (Vjäčeslav, Vetseke, Vycsceka) **600**
Vladimir, vürst 171
Vladimir, vürst 171
Vladimir Monomah 325
Vladimir, Pihkva vürst 600
Vladimir Püha 171
Woenig, F. 218
Vogel, L. 467
Vogt, K. 305
Voigt, J. 64, 181
Wolf, F. A. 308, 324
Wolff, H. 296
Wolff 241
Volkonski, S. M. 153
Volkov 230
Volquin (Folkwin), ordumeister **600—01**
Voltaire, F. M. 311, 315, 444
Volter, E. A. 156, 521
Voolaine, P. 304, 321, 551
Vorobjov, S. M. 221
Voronov 345
Voss, Fr. R. 484
Vostokov, A. Chr. **601**
Wrangel, A. 297
Wrangel, F. U. 71
Wrangel, M. 296
Wrangell, O. F. v. 262, 282, 369
Wrede, H. C. 115, 125
Vsevolod, Gerzike vürst 582
Vsevolod, Mstislavi p. 325
Wulf, R. 425
Wulff, G. **601—02**
Wulffius, W. 124, 368, 455
Vuolijoki, Ella M. 326, **602**
Vuolijoki, S. 602
Wurm, W. 3
Vvedenski, N. J. 397

Väisänen, A. O. A. 304, 321, 551, **602**
Wöhrmann, J. Chr. **602**
Völker, vt. Veltherus
Vöölmann, V. 356
Wühner, H. 108, 280, 507, **603**
Wühner, J. 603
Võrukael, vt. Grünfeldt

Ö

Ödberg, F. 71, 249
Öhlander, C. 42, 104, 262, 490, 492
Öpik, E. **603**
Öpik, P. **604**
Örtel, W., vt. Horn, W. O.

Ü

Üxküll, B. J. v., vt. Uexküll
Üxküll, J. v. **604**
Üxküll, K. v. 604
Üxküll, suguvõsa 138

Õ

Õis, vt Wulff

Y

York, J. D. L. 317, 370

Z

Zamoiski, J. 51, 136, 201, **604—05**
Zamoyski, S. 604
Zarenius, M. 57
Ždanovič, L. 508
Zeiferts, T. 263
Zeiller, M. 354
Zell, F. 574
Zell, M. 152
Zichy, E. 416
Zichy 412
Zimse, J. 78, 108, 158, 159, 185, 198, 245, 292, 444, 519, 595, **605**
Zinzendorf, N. L. v. 575
Zivier, E. 214, 332, 473
Zoege v. Manteuffel, W. 226
Zola, E. 319, 579
Zschokke, J. H. D. 185, 232
Žukovski, V. A. 310
Zwiebelberg, vt. Strahlberg
Zähne, K. 493
Zöllner, H. 292, 595

ERRATA.

Mõned ebajärjekindlused nimede kirjutamises (Winckler — Winkler, Kristofer — Kristoffer, Plaaton — Platon j. m.) kui ka kirja-vahemärkides pole siinkohal mainitud.

a — lehekülje pahempoolne veerg; b — lehekülje parempoolne veerg; r. = rida; ü. = ülalt.

Lk. ja rida	On trükitud	Tuleb lugeda
4a, 29. r. alt	Schulzi	Schultz'i
4a, 24. r. alt	Lüdke	Lütke'
14b, 28. r. alt	»Igga üks«	»Iggaüks«
21b, 7. r. ü.	Politil.	Poliitil.
29b, 28. r. ü.	Kingissep	Kingissepp
31b, 8. r. alt	juunis 1806	13. VII 1806
33a, 30. r. ü.	amanuensiseks	amanuensiks
35a, 27. r. alt	1790	1786
35a, 18. r. alt	21. XI	21. VI
35b, 4. r. ü.	Pernas'e	Parnas'e
41b, 16. r. ü.	»Igga üks«	»Iggaüks«
43b, 9. r. ü.	J. Beermanni	G. Beermann'i
44a, 7. r. ü.	E. Ü. S.-i album I, 1889	Eesti Kirjam. Seltsi aastaraamat 1878
50b, 2. r. alt	St.	St. v.
55a, 18., 21. ja 26. r. alt	Sepi	Sipa
55a, 25. r. alt	Harjumaal	Märjamaa klk.
56b, 21. r. alt	Wierlands	Wirlands
57a, 26.—27. r. ü.	Sealtsamast kadunud on ka tema *„Vota nuptialia"*.	—
59b, 29. r. alt	7. IX	26. VIII
64b, 30. r. alt	Toll-Kuckers'i	R. v. Toll'i (Kukruses)
65b, 25. r. ü.	annud	on ta andnud
65b, 30.—31. r. ü.	Kannatades	Et B. kannatab
66a, 25. r. alt	Prediger-Matricul	Prediger Matricul
73a, 29. r. alt	P. Girgenson	P. Girgensohn
77b, 2.—3. r. alt	Kristoferiga	Kristof'iga
80a, 3. r. alt	keskkooli	kreiskooli
82a, 4. r. alt	481	491
83b, 5. r. ü.	G. Holsti	G. v. Holst'i
84a, 5—6. r. alt	sümfoonil. legend	»Sümfooniline legend«,
84a, 12. r. alt	Calafatti	Kalafati
89a, 25. r. alt	Charakterköpfe	Characterköpfe
91b, 30. r. alt	Madise	Harju-Madise
93b, 10. r. alt	keele-	luule-
95b, 24. r. ü.	XVIII	XIX
100a, 18. r. ü.	Christoph'i	Kristof'i
105a, 28. r. ü.	Keina	Käina
105a, 18. r. alt	Christian III	Kristian III
106a, 23. r. alt	Maurer	Meurer
112b, 24. r. alt	Oxenstjerna	Oxenstierna
115b, 16. r. ü.	Arvestade	Arvestades
124a, 21. r. alt	1908	1892
124b, 24. r. alt	Löschke	Loeschcke

Lk. ja rida	On trükitud	Tuleb lugeda
129a, 26. r. alt	Vieroth	Vierorth
133a, 12. r. ü.	Arbusovil	Arbusow'il
133b, 29. r. ü.	ei olund	ei olnud;
135b, 20. r. alt	A. H.	A. A.
138a, 4. r. ü.	Huek	Hueck
139a, 21. r. alt	1911.	1912.
143a, 14. r. alt	Ingermaa	Ingerimaa
145b, 30. r. alt 146b, 27.—28. r. alt	Virginius II	Virginius'e
147a, 21. r. ü.	Arwidson	Arwidsson
153a, 1. r. alt	ahkusulistega	lahkusulistega
154a, 14. r. ü.	E. Sternberg	E. v. Sternberg
155a, 9 r. ü.	H. Покровскій	M. H. Покровскій
161b, 13. r. alt	6-ks	8-ks
171b, 17. r. alt	Bonnel	Bonnell
181b, 24. r. alt	Johan	Juhan
181b, 23.—24. r. alt	26. XI	8. XII
185b, 21. r. ü.	(1884)	(1886)
190a, 16. r. ü.	1222	1220
192a, 22. r. alt	üliõpilaste	õpilaste
193a, 6.—7. r ü.	»Mis ajas Dr. Kreutzwaldti Kalevi lugulaulu laulma?« (Linda XVII, 248—54)	—
197a, 19. r. alt	1920	1918
200a, 18. r. alt	*A. L.*	*A. L-s.*
200a, 2. r. alt	Norra saagades Kurt (den döve)	—
203b, 24. r. ü.	L. G. v. Budberg	L. G. Budberg
212b, 22. r. alt	Süda	Südda
214a, 20. r. ü.	ja Einhorn-Koppersmidt	, Einhorn ja Koppersmidt
225b, 1. r. ü.	laululainetena	lauluainetena
231a, 1. r. ü.	Calafatti	Kalafati
235a, 26., 32. ja 44. r. ü.	Fr. Löwe	F. Löwe
240b, 4. r. ü.	rahvas ja kultuur	rahvas, kultuur
243a, 13. r. alt	Johann	Juhan(es)
246b, 8.—9. r. alt	linnakooli	Viljandi klk.-kooli
246b, 1. r. alt	Kalleni	Karalene
253a, 9. r. alt	Martin	Martin Georg Emil
257a, 1. r. ü.	2. IV	2. VI
258a, 21. r. alt	*J. M.*	*J. M-i*
260b, 2. r. ü.	Laiuse erakoolis	Lajuse erakoolis Tallinnas
260b, 25. r. ü.	1892.	1891.
260b, 28. r. ü.	haigena	haige
267a, 3. r. ü.	Paulson	Paulsen
267b, 21. r. ü.	Minna	Miina
273a, 5. r. ü.	Strömbergi	Stromberg'i
281a, 8. r. ü.	J. Peedi (vt.)	J. Peedi
282b, 30. r. alt	Loeschke	Loeschcke
282b, 21. r. alt	1887.	1889.
283b, 5. r. ü.	Polenzi	Polentz'i
285b, 23. r. alt	1788	1783
292a, 16. r. ü.	Viljandimaal	Tartumaal
296a, 18. r. alt	20.000 (30.000?)	30.000
303a, 4. r. ü.	24. X	11. X
303a, 3. r. alt	Molinier'	Moulinier'
303b, 28. r. ü.	G. v. Eckesparre	K. G. v. Ekesparre
310b, 22.–23. r. alt	Demut ja Malinowsky	Demuth-Malinowsky
311a, 17. r. alt	1194	1196

Lk. ja rida	On trükitud	Tuleb lugeda
312a, 8. r. ü.	Stael-Holstein	Stael v. Holstein
312a, 15. r. ü.	Stieglitsi	Stieglitz'i
316b, 14. r. ü.	v. Taube'lt	H. F. Tiebe'lt
319b, 29. r. alt	ükiskondliku	ühiskondliku
321b, 8. r. ü.	Virumaal	Võrumaal
323a, 21. r. alt	Virginius II-ga	Virginius'e
323a, 17. r. alt	Virginius II.	Virginius.
323b, 21. r. ü.	Handleksikon	Haandleksikon
329b, 19. r. ü.	*H. P.*	*H. Pp.*
331b, 3. r. alt	Hermann'i	Herrmann'i
342b, 1. r. ü.	H. Fölkersahm'i	H. v. Fölkersahm'i
347b, 18. r. ü.	XIX	XX
370a, 22. r. alt	Baltmiaade	Baltimaade
370b, 4. r. alt	Walker'i	Walcker'i
377b, 3. r. ü.	sünnipäeva	surmapäeva
394b, 18. r. alt	1910—13	1910—14
401b, 17. r. alt	1. XII	1. XII-ks
404b, 15.—16. r. ü.	taaskorraldamisest	taaskorraldamisel
408b, 8—9. r. alt	Gleichstadtis	Gutstadtis
409a, 12. r. ü.	Schönfelsis	Braunsbergis
410a, 13. r. alt	(1583)	(1582)
417a, 19. r. alt	selle a.	selle Riigikogu
417b, 1. r. alt	Reimann	Reiman
418a, 2. r. ü.	põllumehe	õpetaja
418a, 8. r. alt	eriraamatuina	eriraamatuna
418a, 7. r. alt	(Võru, 1927)	(koguteoses »Teel töökoolile« IV, Võru, 1927)
421b, 5. r. alt	nr. 249	nr. 294
430b, 14. r. alt	1928	1918.
432a, 2.—3. r. ü.	R. J. L. v. Samson-Himmelstiern	R. J. L. Samson v. Himmelstiern
433b, 7. r. ü.	1895.	1894.
442b, 3. r. alt	28. IX	16. IX
447a, 25. r. ü.	N. Homjakovile	A. S. Homjakov'ile
447b, 8. r. alt	(1925)	(1926)
456a, 6.—7. r. alt	ning Kadrina kirikuõp. A. F. J. Knüpffer (vt.)	—
471b, 19 r. ü.	Strömberg	Stromberg
477a, 7. r. ü.	Julius	Julius Aleksander
477a, 8. r. ü.	22. XI	4. XII
482b, 18. r. ü.	Familjeb.;	Familjeb II 25.;
482b, 5. r. alt	Tartu	E. V.
483b, 19. r. alt	*Dorpato-Pernoviensis*	*Dorpato-Pernaviensis*
483b, 18. r. alt	*Historiae*	*Historia*
494a, 18. r. alt	H. E.	E. H.
498a, 13. r. ü.	Flemming'i	Fleming'i
502a, 15. r. ü.	G. Hinneberg'i	P. Hinneberg'i
509a, 29. r. ü.	Johan	Juhan
535b, 11. r. ü.	Lengley	Lengyel'i
545b, 26. r. alt	204 06	204—06
545b, 4. r. alt	1919 20	1919 20
551a, 24. r. alt	Ažbe	Azbé
559a, 23. r. alt	Flemming'iga	Fleming'iga
560b, 9. r. alt	114 57	114—57
576b, 26 r. alt	*E. L.*	*E. L-r.*